NIET UITLEENEN

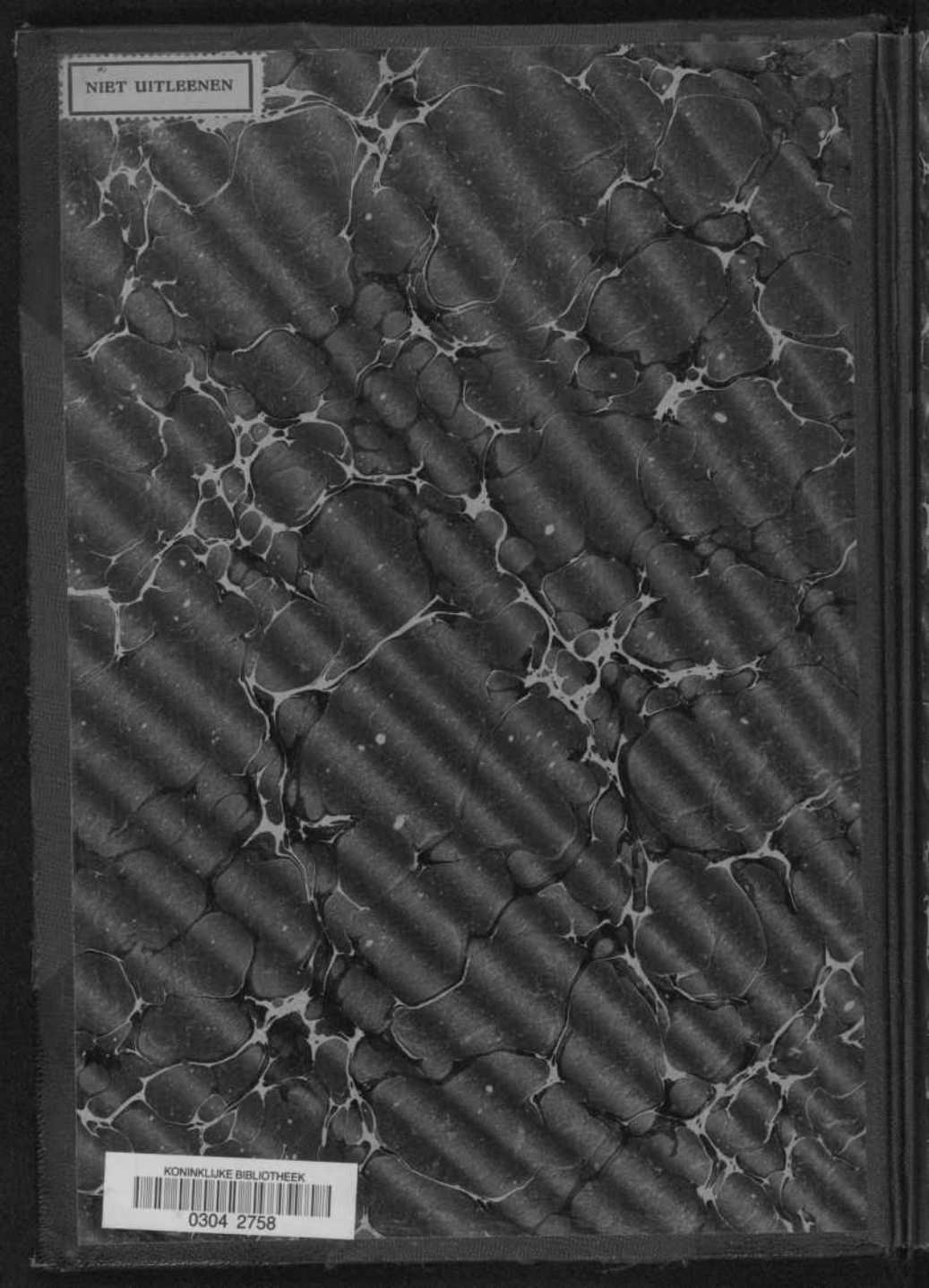

KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK
0304 2758

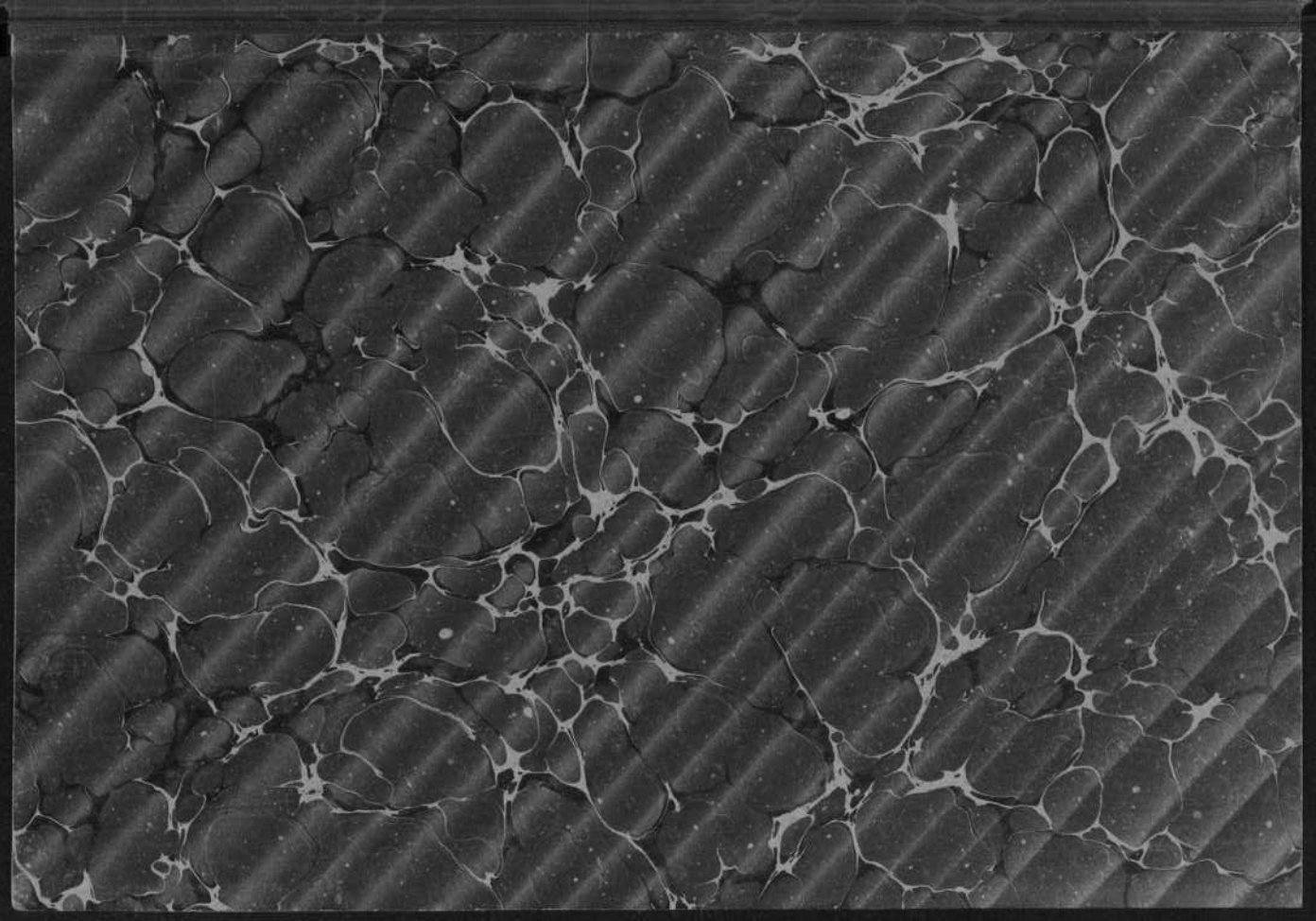

3176 B1.

CHRISTELIJKE ENCYCLOPÆDIE
VOOR HET NEDERLANDSCHE VOLK

Beeksteenen (blz. 254).

Beschilderde beeksteenen, waarschijnlijk vroeger vereerd als zetels van machtige geesten, als tooversteenen, fetisjen of als amuletten of talismans.

De figuren op deze steenen worden onderscheiden in cijferteekeningen (de bovenste vijf) en grafische teekeningen (al de overige). Onder de laatste kunnen die met een kruis symbolisch den zonnegod, die in zigzagvorm of als rietstengels geteekende watergoden voorstellen. De beide onderste zijn letterteekeningen; het is echter niet waarschijnlijk, dat deze figuren iets met getallen of met letters te maken hebben.

28 JAN. 1926

2b190

CHRISTELIJKE ENCYCLOPÆDIE

VOOR HET NEDERLANDSCHE VOLK

SAMENGESTELD ONDER REDACTIE VAN

Prof. Dr F. W. GROSHEIDE

Ds J. H. LANDWEHR — Ds C. LINDEBOOM

Ds J. C. RULLMANN

EERSTE DEEL

A — DYNAMISME

UITGAVE VAN J. H. KOK TE KAMPEN

KONINKLIJKE
BIBLIOTHEEK

TER INLEIDING.

Een werk, als wij thans aanbieden, spreekt zóózeer voor zichzelf, dat het slechts weinig woorden noodig heeft ter inleiding bij ons volk.

Duidelijker dan eenig ander werk laat een Encyclopaedie terstond zien, wat ze bedoelt en gemakkelijker dan van elke andere uitgave laat zich haar waarde vaststellen, daar immers elk artikel afzonderlijk door deskundigen kan worden beoordeeld.

Misschien dekt de titel van deze uitgave niet geheel de lading!

Het doel *van deze* „CHRISTELIJKE ENCYCLOPÆDIE voor het Nederlandsche volk" *is, aan ons volk een woordenboek te verschaffen, waarin gepoogd wordt een vertrouwd antwoord te geven op tal van vragen, welke gesteld kunnen worden op zoo menigerlei gebied, en die van groot gewicht kunnen zijn speciaal voor ons Christelijk geloof en leven in zijn vollen omvang.*

In overeenstemming met het doel is ook het karakter *van dit werk. Het is niet geschreven voor de in eigenlijken zin wetenschappelijk-ontwikkelden op theologisch terrein. Deze zullen ongetwijfeld wel* iets, *misschien wel* veel *vinden, dat hun belang inboezemt, maar voor hen is deze Encyclopaedie in de eerste plaats niet. Toch hebben de bewerkers zich beijverd om over zeer verschillende onderwerpen artikelen te leveren, die op een wetenschappelijken ondergrond steunen.*

Wat echter niet ontbreken mag naast een verklaring van doel en karakter, is de korte omschrijving van het gebied, dat door deze Encyclopaedie wordt bestreken, en een enkele opmerking over de wijze, waarop ze werd samengesteld en bewerkt.

Het onderscheid tusschen deze Encyclopaedie en de bestaande Bijbelsche Woordenboeken, die in ons land uitgegeven werden, ligt daarin, dat dit werk een veel breeder terrein omvat. In deze Encyclopaedie is opgenomen het voornaamste dat behoort tot de kennis der Heilige Schrift, de Leerstellige Godgeleerdheid *en* Zedekunde; Kerkgeschiedenis *en* Kerkrecht, Bijbelsche Aardrijkskunde *en* Oudheidkunde. *Ook, hetgeen daaromheen ligt is niet vergeten, al werd het minder uitvoerig behandeld. Zoo is naast en bij het reeds genoemde ook gedacht aan* Wijsbegeerte *en* Christelijke Kunst, *aan* Opvoeding *en* Onderwijs, *aan* Geestelijke Stroomingen, *aan* Kerken en Secten, *aan* Godsdienstwetenschap, Zending, Mythologie *enz. enz.*

De namen van Redactie-leden en Medewerkers zeggen voldoende, dat alle artikelen geschreven zijn op den grondslag der Gereformeerde belijdenis. De meeste artikelen zijn geteekend met een cijfer, waarvan de verklaring hiernevens is te vinden. Niet onderteekende artikelen zijn niet oorspronkelijk.

Het kan voorkomen, dat men een onderwerp wil naslaan en dit blijkt te ontbreken. Dat wil dan nog niet zeggen, dat zulk een onderwerp werd vergeten of opzettelijk overgeslagen. Meer dan eens zal het onder een ander trefwoord, of in een artikel over een andere persoon of zaak, worden of reeds zijn behandeld. Het leek ons echter beter niet allerlei trefwoorden op te nemen en daarachter dan telkens te verwijzen naar een ander. Aan het einde van het werk zal een zeer uitvoerig register worden opgenomen, dat in heel de Encyclopaedie den weg zal wijzen en de gelegenheid bieden, met één oogopslag te overzien al wat in het werk over een bepaald onderwerp is geschreven.

Het is ook de bedoeling, aan het laatste deel een supplement toe te voegen, bevattende verschillende personen en zaken, die tijdens de verschijning van belang zijn geworden, of die bij nader inzien bleken alsnog bespreking te verdienen.

Daar het zeer bezwaarlijk ging, de afzonderlijk gedrukte kunstdrukplaten en portretten steeds precies bij de desbetreffende artikelen te plaatsen, kan men, indien men wenscht te weten, of er bij een artikel ook illustraties zijn opgenomen, dat nazien in het Register der Platen, dat voor in elk deel wordt opgenomen. In dit Platenregister worden alleen de afzonderlijke gedrukte platen en portretten, en dus niet de in den tekst voorkomende illustraties vermeld.

Dat onder Gods zegen deze Encyclopaedie aan het Nederlandsche Christenvolk lange jaren goede diensten moge bewijzen is de oprechte wensch van

REDACTIE en UITGEVER.

Najaar 1925.

Deze Encyclopædie is samengesteld door de navolgende Bewerkers.

(Vóór den naam is het cijfer vermeld, waarmede de Schrijvers hun artikelen hebben onderteekend.)

1. Dr W. J. A. SCHOUTEN.
2. Prof. Dr H. H. KUYPER.
3. Prof. Dr A. NOORDTZIJ.
4. Prof. Dr J. RIDDERBOS.
5. Dr J. C. DE MOOR.
6. Prof. Dr H. VISSCHER.
7. Prof. Dr S. GREIJDANUS.
8. Dr G. KEIZER.
9. Ds J. J. KNAP Czn.
10. Prof. Dr G. CH. AALDERS.
11. Ds JOH. JANSEN.
12. Ds F. KRAMER.
13. Dr S. O. LOS.
14. Prof. Dr T. HOEKSTRA.
15. Prof. Dr V. HEPP.
16. Dr A. KUYPER Jr.
17. Prof. Dr F. W. GROSHEIDE.
18. Dr H. KAAJAN.
19. Ds F. C. MEYSTER.
20. Ds C. LINDEBOOM.
21. Dr K. DIJK.
22. Ds C. B. BAVINCK.
23. Prof. Dr C. VAN GELDEREN.
24. Ds J. H. LANDWEHR.
25. Prof. Dr A. G. HONIG.
26. Dr B. WIELENGA.
27. Prof. Dr J. A. C. VAN LEEUWEN.
28. Ds J. BOSCH.
29. Prof. Dr H. BAVINCK †.
30. Ds J. C. RULLMANN.
31. Dr W. H. NIEUWHUIS.
32. Prof. Dr H. BOUWMAN.
33. E. D. J. DE JONGH Jr.
34. Dr HENRY BEETS.
35. Ds D. POL.
36. Dr W. KOLFHAUS.
37. Dr F. L. BAKKER.
38. Dr F. J. HAVERKATE.
39. A. VAN DEURSEN.
40. Ds J. P. TAZELAAR.
41. Dr C. N. IMPETA.
42. Dr TH. RUYS.
43. Prof. Dr J. SEBESTYEN.

REGISTER DER KUNSTDRUKPLATEN EN PORTRETTEN.

	Bladz.
Aanbidden	1
Aanliggen	1
Aardbevingen	16
Aarden	1
Abana	32
Acacia	32
Afscheiding	48
Ahasverus	64
Alhambra	80
Amorie van der Hoeven, Des	112
Andel van	112
Anubis	128
Ararat	160
Arioch	160
Arminius	112
Arnd	112
Asfalt	160
Assyrië	176, 184, 192
Astarte	192
Athene	200
Babel	208, 216, 224
Bach	272
Basilika	240
Bavinck	248
Beeksteenen	t/o titel
Beeldhouwkunst	256
Beethoven	272
Beets	272
Bergh v. d.	272
Bethlehem	288
Bettex	304
Beza	304
Biesterveld	304
Bilderdijk	304, 320
Bodelschwingh v.	336
Bogerman	336
Böhme	336
Booth	336
Borger	368
Bouwkunst	352, 360
Brakel	368
Brummelkamp	368
Bunyan	368
Calcar van	416
Calvijn	400
Camphuijsen	416
Capadose	416
Cats	416
Ceder	432
Chantepie de la Saussaye	448
Clercq de	448
Cloux du	448
Coccejus	448
Cock de	480
Comrie	480
Contra-remonstranten	512
Coornhert	480
Copernicus	480
Costa da	528
Costerus	528
Cromwell	528
Crucifix	520
Curtenius	528
Damaskus	544
Dante	576
Darby	576
Darius	560
Darwin	576
Dathenus	576
Diana	592
Dibbetz	608
Dijk van	608
Donner	608
Doodenboek	624
Dürer	608

Aanbidden (blz. 2).

Egyptenaren brengen hulde aan hun koning.

Aanliggen (blz. 6).

Aanligbed.

Aarden (blz. 11).

Aarden watervaten.

A.

A en O, Alfa en Omega. Dit zijn de eerste en de laatste letter uit het Grieksche alfabet. In de Heilige Schrift noemt de Heere Jezus zich aldus: „Ik ben de Alfa en de Omega" (Openb. 1 : 8) en: „Ik ben de Alfa en de Omega, het begin en het einde" (Openb. 21 : 6). Zie ook Openb. 22 : 13. Dat de verheerlijkte Heiland zichzelven aldus noemt, beteekent, dat Hij er was voor de wereld en eer de wereldgeschiedenis begon en dat Hij er zijn zal, wanneer de wereldgeschiedenis eindigt, het vergankelijke ophoudt, en alles eeuwig en onvergankelijk zal zijn. Die naam bewijst, dat Hij niet geschapen is, maar dat Hij hetzelfde goddelijke Wezen met den Vader deelachtig is. God de Vader spreekt ook aldus: „Ik, de Heere, Die de Eerste ben en met den laatste ben Ik Dezelfde" (Jes. 41 : 4). Vgl. Jes. 44 : 6; 48 : 12. [24.

Aalmoes. Het woord „aalmoes" is een vervorming van het Griekse woord „eleemosyne", dat „barmhartigheid" beteekent. In de Septuaginta en de Apocriefe Boeken wordt het ook gebruikt om het betoon van barmhartigheid, dus de den armen geschonken gave, aan te duiden. Zoo is het in het N. Testamentisch Grieksch gekomen, van daar uit in de kerkelijke taal overgegaan, en uit deze weder (in verschillende vervormingen) in de Westersche talen (b.v. Fransch: aumône, Duitsch: Almosen, Engelsch: alms).

Toen Israël geestelijk in verval geraakte, kwam de gedachte op, dat men door aalmoezen zijn gerechtigheid voor God zou kunnen verwerven. Zoo lezen we in Tobias 4 : 11: „Dewijl de aalmoes van den dood verlost, en niet in de duisternis laat komen"; 12 : 9: „Want aalmoes verlost van den dood en zij zuivert alle zonden af. Die aalmoezen en gerechtigheid doen, zullen met het leven verzadigd worden"; Sirach 3 : 31: „Het water bluscht het vlammende vuur uit, en door aalmoezen verzoent men de zonden." Ja de Septuaginta gebruikt herhaaldelijk het woord „aalmoes" om daarmede „gerechtigheid" weer te geven. Bovendien ging men langzamerhand met zijne aalmoezen pralen, en gaf ze liefst in het openbaar, alsof men met trompetgeschal de aandacht erop wilde vestigen (Matth. 6 : 2).

Onze Heere Jezus ging tegen deze misbruiken met kracht in. De gedachte van de verdienstelijkheid der goede werken bestreed Hij in het algemeen door de prediking van zijn offerande als de eenige oorzaak der zaligheid van de zijnen; die der openbaarheid van de aalmoezen door de scherpe strafrede van Matth. 6 : 1—4, welke tot kern heeft, dat wie de eere Gods niet zoekt in zijn gaven doch zijn eigen eer, daarmede Hem niet welbehagelijk is.

Overigens prees Hij het recht gebruik der aalmoezen aan, zie Lucas 12 : 33: „Verkoopt hetgeen gij hebt, en geeft aalmoes." In de Handelingen der Apostelen worden Tabitha (Dorkas) (9 : 36) en Cornelius (10 : 2, 4, 31) om hunne aalmoezen geprezen, en Paulus begeeft zich tot het doen ervan naar Jeruzalem (24 : 17). Een scherp contrast met de geestelijke ellende van het Jodendom, dat aan de Schoone Poort des Tempels den aalmoezen vragenden kreupele duldde (Hand. 3 : 2), vormt de geestelijke rijkdom der eerste Christengemeente, die aanvankelijk zelfs de aalmoezen overbodig maakte door zulk eene gemeenschap der goederen, dat er niemand onder hen was, die gebrek had (Hand. 4 : 32, 34 v.v.).

De gedachte van verdienstelijkheid der aalmoezen verwerpende door die der gerechtigheid in Christus' bloed, spreekt de H. Schrift weliswaar van een loon ook voor deze goede werken (Mattheus 6 : 1, 2, 4; Handel. 10 : 4, 31), doch deze belooning geschiedt niet uit verdienste maar uit genade. De Roomsche kerk daarentegen, in de Joodsche lijn voortgaande, heeft in haar boete-practijk aan de aalmoezen een ruime plaats gegeven. [5.

Aalmoezenier. I. De naam van een der hoogste ambten in de Roomsch-Katholieke kerk. De aalmoezenier of eleemosynarius apostolicus verkeerde aan het pauselijke hof. Aan hem was toevertrouwd de zorg en de verdeeling der aalmoezen, die inkwamen. — II. Sinds de 13e eeuw bestond aan het Fransche hof het ambt van aalmoezenier of aumonier. De geestelijke, aan wien dit ambt was verleend, behoorde bij den z.g.n. hofclerus en was geroepen om de koninklijke aalmoezen te beheeren. Spoedig waren er meerderen, die dit ambt bekleedden en daardoor kwam in den tijd van Frans I het ambt van groot-aalmoezenier. De eerste was Johannes de Bely, bisschop van Angers. Deze groot-aalmoezenier had eene uitgebreide macht. Hij was het hoofd van alle landsgeestelijken. Daarenboven was het bestuur van de geheele hofgeestelijkheid aan hem toevertrouwd. Van hem gingen de voorstellen uit voor de bezetting der bisdommen. Ook was hij de biechtvader van het koninklijk huis. Gewoonlijk werd dit ambt aan een kardinaal

gegeven. Met de Revolutie verdween dit ambt. Napoleon I heeft het voor een korten tijd hersteld, evenzoo Napoleon III. — III. In Engeland is de lord-aalmoezenier de beheerder van het aalmoezenfonds. Gewoonlijk is dit de bisschop van Oxford. — IV. In het Fransche leger worden aalmoezeniers genoemd alle geestelijken, van welke confessie ook, die voor de geestelijke en zedelijke belangen der soldaten in het leger zorgen. In ons land heeten de Roomsch-Katholieke geestelijken, die in het leger dienst doen, ook aalmoezenier. De Protestanten hebben sinds 1914 z.g.n. veldpredikers, die door de Regeering worden aangesteld. Aan ieder hunner wordt een zeker gedeelte ter bearbeiding gegeven. Zij dragen een legeruniform, en voeren ook een titel in het leger. Zij staan echter, althans wat de Gereformeerde kerken betreft, in geenerlei financiëel of kerkrechterlijk verband. [24.

Aanbevelingsbrief, (2 Cor. 3 : 1): „Of behoeven wij ook, gelijk sommigen, brieven van aanbeveling of voorschrijving aan u, of van aanbeveling van u?" Het insluipen van valsche broeders en het ontstaan van secten maakte reeds vroegtijdig zulke brieven noodig. Ik heb ze niet noodig, zegt Paulus. Dat hij in een stad als Corinthe een gemeente des Heeren gesticht heeft, dat is voor hem een levende aanbevelingsbrief aan de wereld, en bewijs genoeg voor zijn apostolisch ambt. Luther zegt: de beste aanbevelingsbrieven zijn 1°. het getuigenis van een goed geweten (2 Cor. 1 : 12), 2°. het werk, dat den meester looft. Immers wanneer de gemeente den leeraar, de schoolarbeid den onderwijzer, het land den vorst, het raadhuis de raadsheeren, de vruchten den boom loven, dan is het goed.

Aanbidden. Onder aanbidding of adoratie verstaat men het bewijzen van godsdienstige eer. Als zoodanig komt zij volgens de Heilige Schrift uitsluitend aan God toe. Jezus wees bij de verzoeking in de woestijn den duivel terug met het woord: „Den Heere uwen God zult gij aanbidden en Hem alléén dienen". Vader, Zoon en Heilige Geest zijn gelijkelijk aanbiddelijk. De aanbidding van den Heiligen Geest komt echter in de Schrift hoogst zelden en rechtstreeks in 't geheel niet voor, omdat Hij meer de aandrijver tót dan het voorwerp ván de aanbidding is: de Bijbelheiligen bidden meer *door, in* en *om* dan *tot* den Heiligen Geest. De tweede Persoon der heilige Drievuldigheid wordt niet slechts als de Zone Gods, doch ook als Middelaar aangebeden. Onder dien verstande evenwel, dat de aanbidding dan niet zijn menschelijke, maar uitsluitend zijn Goddelijke natuur geldt, daar men anders in creatuur-aanbidding zou vervallen en terug zou zinken tot het peil van het heidendom, hetwelk het schepsel eert en dient boven den Schepper, die te prijzen is in eeuwigheid (Rom. 1 : 25).

De kerken, die de beide naturen meer of min in elkaar laten opgaan, maken deze beperking niet. Voor de Grieksch-Orthodoxe kerk vloeien de beide naturen zóó volkomen ineen, dat alle onderscheiding wegvalt en zij zonder bedenking óók de menschelijke natuur van Christus aanbidt. De Roomsch-Katholieke kerk is iets bedachtzamer: zij aanbidt de menschelijke natuur alleen voor zoover zij in één persoon met de Goddelijke natuur vereenigd is, maar zoo kwam zij er toch toe de aanbidding van den heiligen ouwel voor te schrijven, wanneer deze door de sacramenteele woorden van den priester, volgens de leer der transsubstantiatie, veranderd was in het lichaam des Heeren. Op sommige plaatsen bestaat zelfs het gebruik om de aanhoudende aanbidding van het sacrament te verzekeren door dag en nacht biddende personen elkaar te laten aflossen vóór den tabernakel, waarin de heilige hostie bewaard wordt. De Lutherse kerk is de meening toegedaan, dat de Goddelijke eigenschappen van Christus zich aan de menschelijke eigenschappen hebben medegedeeld en deze dus vergoddelijkt zijn, een overtuiging, die vanzelf de aanbidding óók van het menschelijke in Christus medebrengt; maar toch is dit voor het besef der Lutherschen evenmin als voor dat der Roomschen creatuur-aanbidding, omdat zij elk op hun wijze het menschelijke in Christus niet meer voor iets zuiver menschelijks of creatuurlijks houden. De Gereformeerde kerk kan zich noch in de één noch in de andere beschouwing vinden: zij bepaalt zich, gelijk wij schreven, uitsluitend tot de aanbidding der Goddelijke natuur van den Middelaar.

Te onderscheiden van de religieuze, is de burgerlijke aanbidding. Deze laatste droeg het karakter eener huldiging, die men vooral in het Oosten aan de koningen bewees. Men boog zich daarbij zoo diep, dat het voorhoofd den grond raakte. In het Westen bleef de knieval lang in eere, het doen van een knieval is in overdrachtelijken zin zelfs in ons spraakgebruik opgenomen. Van deze burgerlijke aanbidding zijn in de Schrift ook wel sporen te vinden. De Wijzen uit het Oosten vragen te Jeruzalem naar den *Koning* der Joden en voegen er bij, dat zij gekomen zijn om Hem te aanbidden. Aanvankelijk schijnen zij daarmede eenvoudig het huldigen van dien Koning bedoeld te hebben, evenals Herodes die hen beveelt hem nader te onderrichten, opdat hij óók kwame om Hem te aanbidden. Later, toen de Wijzen Christus eenmaal gevonden hadden, is hun voornemen om te huldigen kennelijk verdiept in een religieuse aanbidding van het kindeken, — dit is althans de indruk, dien het Evangelie wekt. Ook elders in de Schrift komt deze burgerlijke aanbidding voor tegenover personen, die een hooge waardigheid bekleeden. Zoo valt Cornelius voor den apostel Petrus neder en aanbidt hem (Hand. 10 : 25), maar Petrus wijst dit eerbetoon dan toch terstond af, zeggende: „Sta op, ik ben ook zelf een mensch."

Niet burgerlijk, doch door en door religieus is de aanbidding van den Antichrist, waarvan het laatste Bijbelboek vol is. Deze „mensch der zonde", deze „zoon des verderfs" zal toch in den tempel Gods als een God zitten, zich zelven vertoonende dat hij God is (2 Thess. 2 : 4). Wat Johannes in de Openbaringen schrijft over de aanbidding van het beest en deszelfs beeld, doet duidelijk zien, dat wij hier te doen hebben met een satanische religie, die de Christelijke religie moet vervangen. In het schitterende rijk van den Antichrist ligt de vervulling der

belofte, waarmede de duivel vruchteloos tot Christus kwam: „Alle deze dingen zal ik u geven, indien gij nedervallende mij zult aanbidden" (Matth. 4 : 9). [9.

Aandoen. I. In *letterlijken zin:* zich ergens van voorzien. Zoo b.v. kleederen aandoen. Ex. 29 : 5; Lev. 6 : 11; 8 : 7; 8 : 8; 16 : 4; 16 : 23; Ruth 3 : 3; 1 Kon. 11 : 29; Esth. 4 : 4; Ps. 69 : 12; Zach. 3 : 4; Matth. 27 : 31; Marc. 15 : 17; Luc. 15 : 22; Hand. 12 : 21. — II. In *geestelijken zin:* wat het zieleleven aangaat zich iets toeëigenen door het geloof. Gal. 3 : 27; Ef. 4 : 24; Ef. 6 : 11; Coll. 3 : 10; 3 : 12; 3 : 14. — III. In de beteekenis van iemand iets *berokkenen.* Ex. 3 : 16; Ps. 9 : 14; Klaagl. 1 : 12; Ez. 35 : 14; Matth. 26 : 10; Marc. 14 : 6; Luc. 11 : 7. — IV. In den zin van *bewijzen.* 1 Cor. 12 : 23; Hand. 15 : 3. [24.

Aangeboren begrippen. De leer der aangeboren begrippen speelt van ouds een groote rol in de geschiedenis der wijsbegeerte en deed haren invloed ook gelden in de geschiedenis der theologie in het algemeen, die der Gereformeerde theologie in het bijzonder. Uit het woord „aangeboren" blijkt reeds, dat er niet onder verstaan worden begrippen, die door onderzoek, nadenken en in het algemeen door geestelijke inspanning zijn verworven, maar zulke begrippen, die in de organisatie van den menschelijken geest zelven gegrond zijn. Aangeboren is hetgeen met het leven zelf van de voorgeslachten werd overgeërfd. Onder aangeboren begrippen moet dus verstaan worden het in den menschelijken geest gegronde vermogen om op bepaalde wijze te schouwen, te beschouwen, te denken.

De leer der aangeboren begrippen treedt reeds op in de wijsbegeerte van Plato, die door zijne leer van de ziel als van een ideëel wezen, uit de wereld der idee in die der verschijnselen neergedaald, eene kennistheorie voordroeg, waarin alle kennis werd herleid tot herinnering aan hetgeen in vroegere bestaanswijzen was aanschouwd. In de Aristotelische wijsbegeerte waren de algemeene begrippen potentieel gegeven in de menschelijke rede. Zij werden uitingen van den kennenden geest, vormen, waarin deze kent en die dus in alle kennis verondersteld zijn.

Van ouds rekende men tot deze aangeboren begrippen, de ideeën van God, deugd en onsterfelijkheid. Het ligt voor de hand, dat dank zij den grooten invloed, die door de classieke wijsbegeerte op het dogmatische denken geoefend werd, ook in de theologie door de leer der aangeboren begrippen een rol gespeeld werd. In de scholastieke wijsbegeerte der Middeleeuwen worden dan ook de aangeboren begrippen en onder deze het Godsbegrip als het voornaamste steeds aangetroffen. Bij de reformatoren is er eveneens van een aangeboren Godskennis sprake. Zoo huldigt b.v. Calvijn (Institutie, I, c 3) de leer dat in den menschelijken geest van nature eene Godskennis werd ingelegd. Toch moet hierbij in het oog worden gehouden, dat hij zich van de scholastieken daarbij in zooverre onderscheidt, dat hij daarmede niet zoozeer doelt op een wijsgeerig Godsbegrip als wel op het religieuse leven zelf, dat wortelt in bepaalde grondgevoelens der menschelijke psyche, zoodat hij dan ook op grond daarvan de religie als een algemeen menschelijk verschijnsel waardeert.

Een herleving van de eigenlijke leer der aangeboren begrippen treedt weder in met de opkomst der nieuwere wijsbegeerte. Cartesius onderscheidde de ideeën naar haren oorsprong in drie klassen. Hij noemt naast de aan- of ingeboren begrippen, zulke die van buitenaf bij ons worden opgewekt en begrippen, die wij zelven formeeren. De van buitenaf bij ons opgewekte zijn de talrijkste, maar de grootste beteekenis hebben de aangeboren begrippen. Het voornaamste daarvan is de Godsidee, het begrip van het volkomenste Wezen. Om te bewijzen, dat het Godsbegrip aangeboren is, gaat hij uit van de wet der oorzakelijkheid, die ons leert, dat uit niets ook niets kan worden. Alles heeft een oorzaak. En voor de verhouding van oorzaak en gevolg geldt, dat de oorzaak niet minder reëel, noch minder volkomen kan zijn dan hare werking, omdat hetgeen er meer was in de werking dan uit niets geworden zou zijn. Naarmate dus eene voorstelling meer realiteit heeft, moet ook hare oorzaak meer realiteit hebben. Op God toegepast leidt dit tot de theorie, dat de Godsidee, als de idee van een oneindig, onafhankelijk, almachtig, alwijs, scheppend Wezen ons niet langs den weg der zinnen is toegekomen, ook niet door onszelven is gemaakt. Het vermogen om zich een volkomener wezen te denken dan de mensch zelve is, kan slechts daaruit verklaard worden, dat het ons toekomt van iemand, die werkelijk volkomener is dan de mensch. Het begrip van een oneindig Wezen, dat als zoodanig meer realiteit heeft dan het eindige, kan niet uit het eindige stammen, maar ons slechts door God zelven ingeplant zijn. De Godsidee is dus een oorspronkelijk bezit van den menschelijken geest, is ons aangeboren evenals het begrip van onszelven. Daardoor leeren wij Gods bestaan inzien, al kunnen wij zijn Wezen niet volkomen begrijpen. In aansluiting hierbij voert nu Cartesius nog de z.g.n. ontologische bewijsvoering in, die door Anselmus van Canterbury was voorgedragen en die leert uit het begrip van het allervolkomenste Wezen tot zijn bestaan te besluiten. Zoo leert ook Cartesius, dat God slechts als bestaande kan gedacht worden, gelijk ook de voorstellingen van volkomenheden, die wij zelven niet bezitten, slechts verklaard kunnen worden uit de mededeeling door een volkomener Wezen, dat ons alles, wat wij zijn en hebben, heeft geschonken. Het Godsbegrip wordt dus door Cartesius daarom voor een aangeboren begrip gehouden, omdat het als al het aangeborene zich door onmiddellijke evidentie als zeker aan ons voorstelt.

Uit den aard der zaak konden Sensualisten als Hobbes en Locke met aangeboren begrippen geen vrede hebben, daar volgens hen alle voorstellingen in de zinnen wortelden en dus in contact met de wereld zich ontwikkelden.

De leer der aangeboren begrippen zette zich dan ook alleen voort in die wijsgeerige scholen, die als Spinosa en Malebranche van het Cartesianisme afhankelijk zijn, terwijl zich onder den invloed, die er van de sensualistische wijsbegeerte uitging, allerlei theoriën over de psychologie ontwikkelden, die op het gebied der

kennisleer ook weder invloed oefenden en materialistische opvattingen voordroegen, die tot in de wijsgeeren der Fransche revolutie doorwerkten en voerden tot een empirische studie van het intellect.

Een geheel andere richting werd door Leibnitz ingeslagen. Tegenover het sensualisme, dat verkondigde, dat er in de ziel niets kon zijn zonder dat zij het wist en dat dus de ziel niet steeds denkt, stelde Leibnitz krachtens zijne monadologie de leer, dat de ziel als monade een voorstellende kracht is, waardoor zij steeds voorstellingen heeft. Deze voorstellingen zijn echter niet alle klaar en duidelijk, maar bestaan ook als onbewuste voorstellingen. Hij onderscheidt dus hetgeen de ziel heeft van datgene, waarvan zij zich bewust is. De bewustwording is dus een proces, waardoor in het zieleleven de onbewuste voorstellingen zich in bewuste omzetten. Het gevolg moet dus wel zijn, dat volgens Leibnitz, in de menschelijke ziel onbewust alle voorstellingen ingeboren zijn. Beweerden de Cartesianen, dat de aangeboren begrippen kant en klaar als waarheden ingeboren waren en verklaarden de Sensualisten deze als uit ervaring ontstaan, Leibnitz daarentegen waardeert ze als virtueele denkvormen. Zij behooren tot de natuur van onzen geest, zijn in het kennen zelf gegrond, zoodat wij er geen bewijs voor zoeken. Zij werken instinctief, zonder dat wij het bemerken. Zij zijn dus aanleg des geestes. Het beeld, waarvan hij zich bedient, is het marmer, waarin de aderen loopen, voordat men ze onder de bewerking ontdekt. Is er dus bij Cartesius sprake van enkele begrippen, die aangeboren zijn, Leibnitz vindt het alles gegrond in den menschelijken geest. Bij Immanuel Kant deed zich de invloed van Leibnitz gelden daarin, dat hij in de ziel als wetten harer denkwerkzaamheid functies onderscheidde, die door de ervaring in werking treden en dan tot kennis worden. Hij kwam daardoor tot de reine vormen der zinlijkheid: ruimte en tijd. Hij spreekt dan wel niet meer van de aangeboren voorstellingen, maar van verworvene. Dit moet echter zoo worden verstaan, dat er eene oorspronkelijke verwerving is. En dit verklaart hij dan nader als een grond, die in het subject aanwezig moet zijn en waardoor het mogelijk wordt, dat de gedachte voorstellingen zóó en niet anders ontstaan en bovendien met objecten, die nog niet gegeven zijn, in betrekking worden gebracht. En die grond is dan toch weder aangeboren.

Op de geschiedenis der Gereformeerde theologie heeft Cartesius echter veel dieper ingewerkt dan Leibnitz. Van Leibnitz is eerst veel later sprake bij een man als Bilderdijk. De oorzaak daarvan zal zeker wel daarin te zoeken zijn, dat Cartesius in ons land arbeidde. Zijn invloed werd vooral krachtig, toen Cartesianisme en Coccejanisme met elkander zich verbonden. De invloed van dit bondgenootschap was niet bepaald bevorderlijk aan den bloei van het religieuse leven, want het leidde tot het rationalisme der 18e eeuw. Hoe sterk de Cartesiaansche invloed geweest is, blijkt uit de Godsleer dezer theologen onmiskenbaar. Mannen als de v. d. Honerts en Aemilius en tal van anderen nemen hun uitgangspunt in het begrip Gods en niet meer als Calvijn in de werkelijkheid van het religieuse leven zelf. Het lag dan ook voor de hand, dat een man als Voetius en figuren als Koelman, die oog hadden voor het rationalistisch gevaar, zich tegen het Cartesianisme met kracht hebben verzet. Het mag echter betwijfeld worden, of zij daarbij aan het Cartesianisme als zoodanig steeds ten volle recht lieten wedervaren en in hun polemiek steeds het juiste standpunt hebben ingenomen. Maar feit was, dat het Cartesianisme en het zich daarbij aansluitend Spinosisme aan het leven der Gereformeerde kerken schade heeft toegebracht door het oproepen van secten en twisten eenerzijds en anderzijds door het voorbereiden van een geest, die een teelbodem worden kon voor het latere theologisch liberalisme en modernisme.

In de nieuwere biologie treedt het aangeboren begrip weder op, wel niet in den zin van Cartesius, maar in dien van hereditair verkregen eigenschappen. Dit leidt dan tot het zoogenaamde nativisme, dat speciaal ruimte en tijd als aangeboren beschouwingswijzen waardeert. De evolutionistische theoriën doen hierin haren invloed gelden. Zij leiden er toe aan het hereditair verworvene en dus aan het aangeborene een groote beteekenis toe te kennen, doch in dien zin, dat men daarbij minder denkt aan bepaalde begrippen of ideeën, maar aan een aanleg, die in onze organisatie gegeven is.

Op Gereformeerd standpunt kan uit den aard der zaak sprake zijn van eigenschappen, die de mensch niet krachtens evolutie, maar als drager van Gods beeld door de scheppende daad Gods heeft ontvangen. Als zoodanig is hij ook aangelegd op de kennis Gods, die niet als een oneindigheidsbegrip bestaat, maar op een kennis van den levenden God, die het eeuwige leven in zich draagt, dat den zondaar geopenbaard is in de verschijning van onzen Heere Jezus Christus. [6.

Aangezicht Gods. I. Gelijk het gelaat des menschen de zichtbare verschijning van de onzichtbare menschenziel, de spiegel der persoonlijkheid is, zoo bedoelt de H. S., wanneer zij van Gods aangezicht spreekt, vooreerst het wezen Gods, voorzooverre het zich te aanschouwen en te genieten geeft, zoowel in het rijk der natuur als in dat der genade: aldus de naar de wereld der schepselen toegekeerde zijde van het goddelijke wezen, de openbaring zijner persoonlijkheid en zijner heerlijke volkomenheden naar buiten, aan wier kennis vreugde en heil voor ziel en lichaam verbonden is. Hiermede verwant, maar toch niet hetzelfde, is de beteekenis van het woord: *Naam van God*. Gold het voor een groote eer het aangezicht des konings te zien (Esth. 1 : 14; Jer. 52 : 25), zoo is het nog een veel hooger geluk, wanneer men verwaardigd wordt het aangezicht Gods, hier in den staat der onvolkomenheid, en daar in het rijk der heerlijkheid te aanschouwen. Daarom is Davids hoogste verlangen, het aangezicht Gods in gerechtigheid te aanschouwen (Ps. 17:15; 16:11; 42 : 3, verg. Matth. 5 : 8; Hand. 2 : 28; 1 Cor. 13 : 12; 1 Joh. 3 : 2; Openb. 22:2—4). Daarentegen is het ter andere zijde een teeken en begin van zware oordeelen, wanneer God zijn aange-

zicht verbergt (Jes. 54 : 8; 59 : 2; 64 : 7); of, wanneer Hij zijn straffend en toornig aangezicht iemand toekeert (Jer. 44 : 11; 1 Petr. 3 : 12; Openb. 6 : 16).

II. De vormen waarin God zich openbaart, zijn stemmen Gods, gezichten, engelen, het Woord van den beginne. Daar de volledigste openbaring van het wezen Gods, zijne meest reëele verschijning, de Zoon is, zoo beteekent het aangezicht Gods in bijzonderen zin meermalen, niet alleen de liefderijke tegenwoordigheid der genade Gods bij de geloovigen en zijn heiligen ernst jegens de goddeloozen, maar het persoonlijke Woord (Joh. 1 : 1) door hetwelk de wereld geschapen is. Dit is het zichtbare Ik van den onzienlijken God, één met Jehova, en toch persoonlijk van Hem onderscheiden, door hetwelk Hij aan de eerste menschen, de vaders, de profeten en zieners Gods in uitwendigen vorm is verschenen (1 Cor. 10 : 4) en hetwelk in de volheid des tijds de menschelijke natuur heeft aangenomen. Nu begrijpen wij ook wat Jacob meent, wanneer hij na dien wondervollen strijd uitroept: „Ik heb God van aangezicht tot aangezicht gezien en mijn ziel is genezen" (Gen. 32 : 30.) De man, die met den aartsvader worstelde, was de Zoon Gods. Gelijke beteekenis heeft de Engel des verbonds, de Engel des Heeren, Maleach Jehova, die volgens meer duidelijke plaatsen (Gen. 18 : 13; 31 : 11; 13 : 14; 15 : 5, 6) als eene persoonlijkheid verschijnt, die verre boven alle geschapene engelen is verheven (verg. Ex. 23 : 20). Hij geeft zich zelven goddelijke namen, goddelijke eer en macht (Gen. 16 : 10, 13; 22 : 11, 12; 48 : 16; Ex. 3 : 2—6; Richt. 6 : 12—16; Mal. 3 : 1; Zach. 1 : 12; Hosea 12 : 4, 5). Hij wordt aanvoerder der hemelsche legerscharen (1 Kron. 22 : 16), een vorst over des Heeren leger (Joz. 5 : 13, 14; Jes. 64 : 9) genoemd. Hij was het, die met Mozes sprak van aangezicht tot aangezicht (Ex. 33 : 11; Num. 12 : 8; Deut. 34 : 7—10), hetgeen met Ex. 33 : 20—23 niet in strijd is, daar dit aanschouwen zijn trappen heeft en de volle heerlijkheid van den Zoon Gods te zien ook aan Mozes nog niet vergund was.

III. Tegenover de neiging der menschen om God met de wereld te vermengen, God als met de wereld geheel te vereenzelvigen, is het van het grootste gewicht, dat de H. S. van den aanvang af de persoonlijkheid van God, die boven de wereld is verheven, naast zijn werken in de wereld zoo sterk doet uitkomen. Een pantheïst kan van Gods aangezicht niet spreken. Dat wat werkelijk bestaat, wordt hem een schaduwbeeld en niets meer. Verder ligt er een groote Goddelijke wijsheid in, dat de onderscheiding van den Heere en van zijn Engel of Zoon het gansche Oude Testament door nog als met nevelen is omgeven, en dat eerst in het Nieuwe Testament met de vleeschwording van het Woord het onderscheid des Vaders en des Zoons helder uitkomt, daar bij de groote neiging Israëls tot afgoderij het geloof aan de eenheid Gods door de onderscheiding licht nog meer zou hebben schade geleden.

Aangrijpen. I. In *eigenlijken zin*, d.i. de hand naar iemand uitsteken, hetzij ten goede (Matth. 14 : 31) of ten kwade (Spr. 7 : 13; Marc. 9 : 18). — II. In *figuurlijken zin*, d.i. met sterke begeerte iets verlangen en pogingen aanwenden om het verlangde te verkrijgen (Spr. 4 : 13). Zoo ook Jes. 27 : 5, waar de uitdrukking: „mijn sterkte aangrijpen" beteekent die daad der ziel, waardoor men niet alleen de deugden Gods door het geloof omhelst, maar er ook werkzaam mede wordt tot zaligheid. [24.

Aanhalingen, met een vreemd woord *citaten* of *allegaties* (waaraan soms de voorkeur wordt gegeven) noemt men de plaatsen, die door een schrijver uit een anderen schrijver worden overgenomen om iets te bewijzen, om aan eigen meening kracht bij te zetten, om iets te vermelden enz. Vooral hebben de aandacht getrokken de aanhalingen in de Heilige Schrift. Reeds in het O. T. worden soms andere geschriften aangehaald (Joz. 10 : 12; 2 Sam. 1 : 18). In het N. T. wordt tallooze malen het Oude aangehaald. Veelal geschiedt dit naar de Grieksche vertaling van de Zeventig, de z.g. Septuaginta, doch soms wordt het Hebreeuwsch letterlijk in het Grieksch vertaald, of wordt zeer vrij geciteerd. Enkele malen kunnen we de plaats in het O. T. niet vinden (b.v. 1 Cor. 2 : 9); er zal aan een samenvatting van enkele teksten of iets dergelijks moeten worden gedacht. Het N. T. citeert het Oude op meer dan één wijze. Soms worden alleen historische gebeurtenissen uit het O. T. vermeld. Soms wordt een spreuk uit het Oude toegepast op de omstandigheden, waarin de lezers van een brief of de hoorders van een prediking thans verkeeren, vaak wordt aangewezen, dat, wat het O. T. voorzegde of afbeeldde, thans is of wordt vervuld. Behalve het O. T. worden ook andere boeken geciteerd; 1 Cor. 15 : 32 de blijspeldichter Menander, Tit. 1 : 12 Epimenides, Hand. 17 : 28 althans Aratus (misschien worden in dit verband nog andere dichters aangehaald). Ook worden een enkele maal apocriefe boeken aangehaald, zoo Jud. : 15. De kerkvaders zijn al dadelijk begonnen met de Schrift op allerlei wijzen te citeeren. En dat gebruik is blijven bestaan tot op onzen tijd. Daarbij is de fout te vermijden, dat men een tekst niet op den klank aanhaalt, doch hem de beteekenis geeft, die hij heeft in het verband, waarin hij voorkomt. [17.

Aankloppen. Het aankloppen aan de van binnen met een boom stevig gesloten deur was bij de Israëlieten het gewone middel om toegang in een huis te verkrijgen. Er was daartoe in den regel een ijzeren ring op de deur aangebracht bij wijze van klopper, daar het tikken met de hand in huis allicht niet te hooren was. Zoo kloppen de goddelooze lieden te Gibea aan de deur van het huis, waar de Leviet ingekeerd was, om hem geweld aan te doen (Richt. 19 : 22). Desgelijks klopt de bruidegom aan het huis zijner bruid (Hoogl. 5 : 2), en Petrus na zijn uitleiding uit den kerker aan het huis zijner vrienden, die voor hem bidden (Hand. 12 : 13).

In overdrachtelijken zin bezigt de Schrift dit aankloppen nu ook van den wederkomenden Christus. De zienlijke wereld wordt dan voorgesteld als een woning. Het heet in 't laatste tijdperk der wereldgeschiedenis, dat de Rechter reeds voor de deur staat (Jac. 5 : 9), zoodat zijn

wederverschijning nabij is. In aansluiting met deze toekomst-verwachting teekenen de gelijkenissen den Zoon des menschen als den kloppenden Christus, met name de gelijkenis van de dienstknechten, die hun heer wachten met omgorde lendenen en brandende lampen, en die gereed staan om, wanneer hij wederkomt van de bruiloft en klopt, hem terstond open te doen. Maar ook in mystieken zin wordt Christus gezegd te kloppen aan de deur des harten om er geestelijkerwijze binnen te gaan en er avondmaal met de ziel te houden (Openb. 3 : 20).

Meestal bezigt de Schrift het woord echter als een beeldsprakige uitdrukking voor het bidden der discipelen. Het meest bekend is de vermaning: „Bidt en u zal gegeven worden; zoekt en gij zult vinden; klopt en u zal opengedaan worden" (Luc. 11 : 9—10; Matth. 7 : 7—11). Er ligt in de drie woorden bidden, zoeken en kloppen een opklimming: het bidden geeft eenvoudig de begeerte weêr, die uit een bestaande behoefte opgekomen is en nu bekend gemaakt wordt; het zoeken legt den nadruk op de volharding in het gebed, men denke aan de vrouw die den verloren penning zoekt en niet rust voordat zij hem gevonden heeft; en eindelijk het kloppen ziet op de ervaring dat men voor een gesloten deur staat, m. a. w. dat men de begeerde zaak niet kan bereiken, of dat de Heere aanvankelijk het gebed onverhoord laat; maar wel verre van door deze afwijzing afgeschrikt te worden, houdt de geloovige ook dan in 't gebed aan, en dit overwinnen van 's Heeren afwijzing ligt nu in het kloppen. [9.

Aanliggen. Onder Israël had men de gewoonte om bij den maaltijd aan de tafel aan te liggen. In de oudste tijden zat men gehurkt bij de tafel, maar later lag men aan. Men vindt van dat aanliggen reeds een bewijs in Amos 6 : 4. In het N. Testament is het Grieksche woord door *aanzitten* vertaald (Matth. 9 : 10; 26 : 7; Marc. 6 : 22; 14 : 3, 18; Luc. 5 : 29; Joh. 13 : 23; 21 : 20), maar het beteekent *aanliggen*. Men ondersteunde het hoofd met den linkerarm. De voeten waren naar achter gestrekt. De plaats rechts was die aan den naastbestaande behoorde. Die rechts aanlag reikte met zijn achterhoofd tot aan de borst van den linksliggende. Vandaar de uitdrukking dat Johannes aan de borst van Jezus aanlag. [24.

Aanloopen. I. Het beteekent van menschen zich tegen iemand stellen. Hij loopt tegen *Hem* aan (Job 15 : 26), maar het kan ook van God gebezigd worden en dan wil het zeggen, dat de Heere zich tegen den mensch stelt (Job 16 : 14). — II. Aanloopen kan ook beteekenen iets op iemand leggen. God heeft onze ongerechtigheden op den Middelaar doen aanloopen (Jes. 53 : 6). — III. Aanloopen komt ook voor in den zin van aanhoudend smeeken. Zij hebben Hem als een waterstroom aangeloopen (Ps. 34 : 6). [24.

Aannemen. I. Aannemen komt allereerst voor in de beteekenis van *iets aandoen, ergens mede bekleed* worden. Paulus spreekt van het aannemen van eene wapenrusting (Ef. 6 : 13), het aannemen van het schild des geloofs (Ef. 6 : 16). Zoo staat er, dat de Zone Gods onze menschelijke natuur heeft *aangenomen* (Fil. 2 : 7). — II. Aannemen komt in de tweede plaats dikwerf voor in den zin van *voor waar houden*. Vandaar de uitdrukkingen *eene getuigenis aannemen* (Joh. 3 : 11; 3 : 32; 3 : 33; Hand. 2 : 41; 8 : 14; 11 : 1; 22 : 18). In denzelfden zin wordt gesproken over het *aannemen van den Heere Jezus Christus*, d. w. z. Hem erkennen voor den door God gezonden Zaligmaker (Joh. 1 : 11; 1 :12). — III. Aannemen beteekent ook *zich over iemand ontfermen*. Van menschen wordt dit gezegd (Filem. : 12, 17), maar vooral van den Heere (Hebr. 2 : 16). — IV. Aannemen kan ook beteekenen *zich iets toeëigenen* (Hebr. 5 : 4.) — V. Aannemen komt ook voor in de beteekenis van *elkander ontvangen* en *broederlijk met elkander omgaan* (Gal. 4 : 14; 1 Cor. 11 : 16; Rom. 15 : 7). — VI. *Aannemen* komt ook voor in de beteekenis van *zich bijzonder openbaren*. Gij hebt aangenomen Uw groote kracht (Openb. 11 : 7). [24.

VII. Aannemen, bepaald: aangenomen worden, wordt in den kring der Herv. kerk vaak gebruikt voor het afleggen van openbare belijdenis dês geloofs. [17.

Aanraken. I. In *eigenlijken* zin beteekent het: de hand ergens naar uitstrekken en het voorwerp, dat men op het oog heeft, aanroeren. Jezus raakte de kranken aan (Marc. 1 : 41) en de kranken raakten Hem aan (Marc. 3 : 10; 5 : 27; 5 : 28; 5 : 30; 6 : 56; 7 : 33; Luc. 6 : 17; 7 : 14). — II. In *figuurlijken zin* beteekent het: ergens zich aan gelegen laten liggen. De Farizeeën raakten de geboden, welke zij aan anderen oplegden, zelve niet aan (Luc. 11 : 46). — III. Wanneer het van God gebezigd wordt, duidt het aan, dat de Heere iemand bezoekt (Job 19 : 21), of dat Hij zijn hoogheid en majesteit toont (Ps. 144 : 5). [24.

Aanroepen. Het aanroepen van den Naam des Heeren is een der Schriftuurlijke uitdrukkingen voor het bidden. Inzonderheid duidt het aan, dat men hoorbaar en plechtig den Allerhoogste aanspreekt in tegenstelling tot het stille gebed, dat Hanna bijvoorbeeld opzond, en waarvan Paulus eveneens spreekt, wanneer hij handelt over het bidden met onuitsprekelijke verzuchtingen (1 Sam. 1 : 12—13; Rom. 8 : 26). Het ziet dus oorspronkelijk op de aanspraak des gebeds. En daar het zweren nu ook een soort van gebed is, werd het ook wel als eedsformule gebezigd, men denke aan Paulus' zeggen: „Doch ik aanroep God tot een getuige over mijn ziel, dat ik om u te sparen nog te Corinthe niet ben gekomen" (2 Cor. 1 : 23).

Aangezien nu het gebed of het bewuste verkeer met God het hoogtepunt van de religie is en alles in den eeredienst deze gemeenschapsoefening met God ten doel heeft, wordt het aanroepen van God of van zijn Naam ook wel in de Schrift gebruikt ter aanwijzing van den eeredienst in zijn geheel. In dezen meer uitgebreiden zin komt het woord voor in Genesis 4 : 26, waar van Enos' dagen gezegd wordt: „Toen begon men den Naam des Heeren aan te roepen." Hiermede wordt de aanvang geteekend van den publieken eeredienst, zooals hij zich later in onze godsdienstoefeningen ontwikkeld heeft.

In het spraakgebruik der Roomsch-Katholieke kerk is de beteekenis van het aanroepen eenigszins gewijzigd. Deze kerk pleegt niet alleen God, maar eveneens goddelijk geachte personen aan te roepen zooals de martelaars, de heiligen, bovenal Maria, en ook wel de engelen. Niet, alsof zij hen daarmede als God zelf wil eeren, zij maakt wel degelijk onderscheid tusschen de aanroeping Gods en die der heiligen, maar zij bewijst er aan die schepselen dan toch een eer mede, die er geenszins aan toekomt. De Heidelbergsche Catechismus wijst hier het rechte spoor. Op de vraag naar het Gode aangename gebed, antwoordt dit leerboek door als eerste voorwaarde te noemen „dat wij alléén den éénigen waren God, die zich in zijn Woord aan ons geopenbaard heeft, van harte aanroepen" (Vr. 117). Elke andere aanroeping, hoe zeer ook verzwakt en gewijzigd, valt naar de Heilige Schrift onder den afgodendienst. [9.

Aanschouwen. In het algemeen beteekent het iets met opmerkzaamheid gadeslaan. Het wordt in de H. S. gebezigd: I. *Van God,* wanneer er sprake is van Zijn tegenwoordigheid, omdat Hij overal is en alles ziet en gadeslaat. God is echter geen ledig toeschouwer. Zijn aanschouwen is een daad, welke òf zegen òf oordeel medebrengt. (Ps. 104 : 32: „Als Hij de aarde aanschouwt, zoo beeft zij"). — II. Van *de menschen,* en dan beteekent aanschouwen met opmerkzaamheid gadeslaan. (Jes. 51 : 2: „*Aanschouwt* Abraham, uilieder vader en Sara, die ulieden gebaard heeft." Hebr. 13 : 7: „Gedenkt uwer voorgangeren, die u het woord Gods gesproken hebben en volgt hun geloof na, *aanschouwend* de uitkomst hunner wandeling.") [24.

Aanvechting. Zooveel als verzoeking; zij veronderstelt vijanden, die ons op de hielen zitten, aangrijpen, bestrijden. De drie hoofdvijanden onzer zaligheid zijn onze zondige lust des vleesches, de van God vervreemde wereld, de duivel. Zij kunnen afzonderlijk, maar ook met vereende krachten op ons aandringen. Nu eens wordt meer het lichaam, dan weder meer de ziel aangevochten, zoodat men van lichamelijke en geestelijke aanvechtingen spreekt. Van gewicht zijn de verschillende *benamingen:* beken Belials en banden (Ps. 18 : 6), kruis van Christus (Hebr. 12 : 2; Matth. 16 : 24), groeve en kerker (Ps. 88 : 7; 142 : 8), een zee van angst (Zach. 10 : 11), oven van ellende (Jes. 48 : 10), afgrond van ellende (Ps. 42 : 8), waterstroomen en onweder (Ps. 142 : 2; Jes. 54 : 11).

Bij de *geestelijke aanvechtingen,* waarbij de wereld hare aanvallen op het hart richt, wordt de ziel met pijnlijke schrikverwekkende gedachten geplaagd; het licht van Gods aangezicht en de troost van zijn Woord wordt dan aan het hart onttrokken; dan verandert iedere vreugde in treurigheid, en de hoop in angst en twijfel; dan ontstaat er een pijnigende angst over de menigte onzer zonden, over het verlies der goddelijke gunst, over den toorn Gods. „Dit is nog maar het geringste lijden," zegt Luther, „hetgeen de duivel door de wereld ons berokkent, wanneer de Christenheid uitwendig en met vleeschelijke wapenen, als zwaard, kerker, berooving van goed en bloed wordt gekweld, maar dit is veel zwaarder, wanneer hij ons inwendig aanvalt, het hart aantast, martelt en met zijne vurige pijlen plaagt, namelijk met schrik en angst over de zonde, en voor Gods toorn; dan schenkt hij den mensch, die angstig en vol vrees is, een drankje in, niet van bitteren edik en galle, maar dat genaamd moet worden hellepijn, en voert hem in een bad, waar hij neêr ligt als in een gloeienden oven, zoodat hem het harte versmelt, zooals het den Heere Christus ging, die in den hof Gethsémané bloed heeft gezweet." Hoe moeilijk het ook is, om de aanvechtingen van Satan van andere verzoekingen te onderscheiden, zoo kunnen toch het plotselinge, ongedachte, het heftige, het buitengewone en vreeslijke dier verzoekingen, waardoor zij op vurige pijlen gelijken, als hoofdkenmerken gelden (Ef. 6 : 16).

Dat die verzoekingen tot ons komen, die toch ook onder de leiding staan van God, kunnen wij niet verhinderen, maar dat zij niet indringen in ons hart en in onzen wil, daartegen moeten wij door waken en bidden op onze hoede zijn (Matth. 26 : 41). Bij den wedergeborene wil Hij er door bewerken de verzwakking van den ouden, de versterking van den nieuwen mensch, den wasdom in geestelijke ervaring en de toetsing des geloofs. De wapenrusting Gods, die wij moeten aandoen om te overwinnen, wordt beschreven Ef. 6 : 11 en Jac. 4 : 7.

De troost onder de aanvechtingen ligt voor de geloovigen in het bewustzijn: „ik ben toch een kind door God bemind, trots duivel, wereld, zonde", en ook in de overtuiging, hoe heerlijk de *vruchten* zullen zijn, wanneer men in het geloof en in de liefde volhardt. Naar Jes. 28 : 19 leert ons de aanvechting letten op het woord, en het gehoorde verstaan. De Geest Gods roept den aangevochtenen toe: gij zijt zalige menschen, ook onder droefenis en kruis, want gij staat in gemeenschap met den drieëenigen God (Jac. 1 : 12; 1 Petr. 3 : 14). De Vader heeft u lief en zorgt voor u, gij hebt Jezus den erfgenaam van iedere zaligheid, en de Geest der heerlijkheid rust op u (1 Petr. 4 : 14). Wanneer gij genoeg gelouterd zijt, rukt God u uit den oven der beproeving, brengt Hij u tot eere, toont u zijn heil en geeft u de kroon des levens (Jes. 45 : 15; Ps. 91 : 15; 2 Tim. 2 : 11). De voornaamste zorg der aangevochtenen moet wezen, dat het oogmerk van Gods liefde bij hen bereikt worde, dat zij dus in het geloof en in geduld standvastig blijven, beproefd als het goud in het vuur (1 Petr. 1 : 6, 7), dat zij in de hope bevestigd worden (Rom. 5 : 3), van zelfzucht gereinigd, arm naar den geest (2 Cor. 12 : 7) en Christus immer meer gelijkvormig worden. Er behoort eene buitengewone kracht des geestes toe, om de aanvechtingen voor enkel vreugde te kunnen houden, waartoe Jacobus opwekt (Jac. 1 : 2); dat is wel de hoogst mogelijke trap van geduld; maar dat het niet onmogelijk is, bewijst het voorbeeld der apostelen (Hand. 5 : 41; Fil. 1 : 29 en van zoo vele geloovige navolgers). Het is eene vreugde, die alleen geboren wordt uit de liefde tot Jezus, uit den blik op het einddoel, uit het leven in God.

Aanzien. Dit woord wordt in de H. Schrift

gebruikt van God en van de menschen. I. Van *God* beteekent het 1. in het algemeen gadeslaan (Gen. 1 : 31 : „God zag al wat Hij gemaakt had, en ziet, het was zeer goed"), maar 2. een aanschouwen met groote liefde en genegenheid (Ex. 2 : 25 : „En God zag de kinderen Israëls aan en Hij kende ze"). Zie ook Marc. 6 : 48; Marc. 10 : 27; Luc. 22 : 61; 2 Sam. 16 : 12; Jes. 66 : 2. — II. Van de *menschen* beteekent het 1. met aandacht iets beschouwen (Spr. 6 : 6 : „Zie hare wegen en word wijs"), 1 Petr. 3 : 2; 2. met zondige begeerte naar iets zien, Spr. 23 : 31 en Matth. 5 : 28; 3. met vertrouwen op iemand zien (Ps. 34 : 6 : „Zij hebben op Hem gezien"), Num. 21 : 8. [24.

Aanzien des persoons, dat is *partijdigheid,* het *in aanmerking nemen* van *iets anders dan de rechtvaardigheid vereischt.* Deze wordt niet gevonden *bij God* (Hand. 10 : 34; Rom. 2 : 11; Gal. 2 : 6; Efeze 6 : 9; Coll. 3 : 25). De Heere is altoos rechtvaardig. Zij mag ook niet gevonden worden bij *menschen* bijv. bij *rechters* (Deut. 1 : 17; Job 3 : 10; 34 : 17; Spr. 24 : 23). [24.

Aap. Apen waren in Palestina niet bekend, omdat zij niet behoorden tot de inheemsche dieren. De schepen van Salomo brachten volgens 1 Kon. 10 : 22 en 2 Kron. 9 : 21 apen mede uit Ofir, en dat geschiedde ongetwijfeld, opdat zij als merkwaardigheden uit verren lande zouden dienst doen aan Salomo's hof.

Aardbevingen. De aardbodem is nooit volkomen in rust. Bevingen of trillingen van de aardkorst kunnen op verschillende wijzen ontstaan, b.v. door ontploffingen, kanonschoten, neervallen van zware stoomhamers, voortrollende spoortreinen, sneeuwlawinen, bergpuinstroomen, instorten van rotswanden, orkanen, donderslagen. Zulke aardschuddingen, die hun ontstaan aan of boven de oppervlakte der aarde hebben, worden echter niet tot de eigenlijke aardbevingen gerekend; van eene aardbeving in den gewonen zin spreekt men alleen dan, wanneer de oorzaak der trillende bewegingen in het inwendige der aarde gelegen is.

De plaats in de aarde, waar de oorzaak der aardbeving zetelt, heet aardbevingshaard of hypocentrum. Van uit den oorsprong of het hypocentrum plant zich de beweging in alle richtingen door het inwendige der aarde voort. De snelheid, waarmee dit geschiedt, hangt samen met den aard der gesteenten en bedraagt gemiddeld ongeveer 3800 meter per sekonde. Het punt aan de oppervlakte, dat loodrecht boven en dus het dichtst bij den aardbevingshaard ligt, draagt den naam van epicentrum; hier is de aardbeving het hevigst en bestaat grootendeels uit verticale, naar boven gerichte stooten. Naar mate men zich van het epicentrum verwijdert, worden de loodrechte schokken minder krachtig, zoodat men eindelijk nog slechts een golvende beweging in horizontale richting bespeurt. Dikwijls neemt men voor, tijdens of na een aardbeving onderaardsche geluiden waar; ook gaat zij wel eens vergezeld van licht- en vuurverschijnsels. Soms bestaat een aardbeving slechts uit een enkelen schok van korten duur; dikwijls echter telt men vele schokken, waaronder een de ergste is en den naam van hoofdschok draagt. De schokken na den hoofdschok zijn vaak zeer talrijk en duren menigmaal dagen en weken, soms zelfs maanden en jaren voort (aardbeving van Phokis, 1870—1873); ze richten echter gewoonlijk geen groote schade aan. De aardbevingstrillingen breiden zich dikwijls goed merkbaar over geheele landen en wereldeelen uit; door middel van zeer gevoelige werktuigen, seismometers of aardbevingsmeters geheeten, heeft men kunnen aantoonen dat menige aardbeving de geheele oppervlakte der aarde in trillende beweging brengt. Seismometers zijn slingers, die hunne door een aardbeving verkregen bewegingen op automatisch afrollende papierstrooken afteekenen; uit deze teekeningen kan men den tijd, de hevigheid en ook bij benadering de plaats der aardbeving afleiden.

Aardschokken van den bodem der zee noemt men zeebevingen. Hebben zij ver van de kusten plaats, dan merkt men er gewoonlijk niet veel van; in het epicentrum schijnt het water te borrelen en te koken en ontvangt een schip schokken. Maar geheel anders wordt de zaak, wanneer het epicentrum niet ver van de kust ligt; dan ontstaan er dikwijls reusachtige vloedgolven, die zich hoog en ver over het land uitgieten en geheele kuststreken vernielen. Dit was b.v. het geval met de op den 27sten Aug. 1883 door de uitbarsting van den vulkaan Krakatau in straat Soenda veroorzaakte zeebeving, waardoor Merak, Anjer, Tjaringin en andere plaatsen aan de Westkust van Java door het van 12 tot 25 meter hoog opgestuwde zeewater letterlijk werden weggevaagd, kustlijn en bodem der zee geheel gewijzigd werden en meer dan 30.000 menschen omkwamen. Ook bij de zeebeving van Kamaisji aan de Oostkust van Hondo of Nipon in 1896 verbreidde zich een 15 meter hooge vloedgolf over het land en verzwolg 27000 menschen.

Men onderscheidt vulkanische aardbevingen, instortingsaardbevingen en dislokatieaardbevingen of tektonische aardbevingen.

Uitbarstingen van vulkanen worden gemeenlijk voorafgegaan of vergezeld van aardbevingen. De in den krater op en neer golvende gesmolten stoffen doen den geheelen vulkaan en zijne omgeving trillen. Heeft echter de uitbarsting plaats gehad, dan houdt ook de aardbeving weldra op. Vulkanische aardbevingen treffen slechts een beperkt gebied rondom den vuurberg. Bij de uitbarsting van den Etna in 1910 werd de daardoor veroorzaakte aardbeving in het 10 kilometer verwijderde Nicolosi slechts zwak gevoeld en in het op 25 kilometer afstand gelegen Catania in het geheel niet. Bij de geweldige uitbarsting van den Mont Pelée op het eiland Martinique (8 Mei 1902), waarbij de stad Saint-Pierre totaal vernietigd werd, heeft men zelfs in 't geheel geen aardbeving bespeurd.

In kalkgebergten en waar steenzout in den bodem voorkomt, ontstaan door de oplossende werking van water holen en worden reeds aanwezige holten vergroot. Het is wel duidelijk dat instortingen dezer onderaardsche ruimten aardbevingen ten gevolge moeten hebben, waarbij dikwijls de bovenste aardkorst splijt en omlaag

zakt, zoodat menigmaal menschen en huizen in de diepte verdwijnen. In sommige gevallen meent men dit instorten te moeten toeschrijven aan ontploffingen van gasmengsels, die zich in de onderaardsche holten hebben verzameld en ten gevolge van elektrische aardstroomen in brand geraken. De instortingsaardbevingen zijn niet talrijk en, even als de vulkanische aardbevingen, zeer plaatselijk. Het eiland Ischia werd dikwijls o.a. in 1828, 1881, 1883 door aardbevingen, waarschijnlijk instortingsaardbevingen, geteisterd, zonder dat men er in de omgeving, b.v. in Napels iets van bemerkte.

Veel talrijker en van veel grooter uitgebreidheid dan de beide vorige soorten zijn de dislokatieaardbevingen, die men toeschrijft aan plooiïng, verschuiving, verglijding, in 't algemeen aan evenwichtsverstoringen van diep liggende deelen in 't inwendige der aarde. Wijl men ze in verband brengt met de tektoniek, de wijze van opbouw, den aard der samenstelling van de inwendige deelen der aarde, dragen zij ook den naam van tektonische aardbevingen. De haard van deze aardbevingen ligt gewoonlijk zeer diep b.v. van 10 tot 100 kilometer onder den grond; zij strekken zich meestal over een groote oppervlakte uit en richten dikwijls ontzettende verwoestingen aan, vooral wanneer het epicentrum nabij eene kust ligt. Zoo werd door aardbevingen de stad Kingston op Jamaica in 1692 geheel en in 1907 gedeeltelijk door de zee verzwolgen; een standbeeld van koningin Victoria werd er in het laatstgenoemde jaar 45° omgedraaid. In 1819 werd bij een aardbeving eene landstreek in de Indus-delta ter grootte van ongeveer een zesde van ons land in een zeeboezem veranderd. Bij de aardbeving van Lissabon, 1 Nov. 1755, werd de hoofdstad van Portugal in 5 minuten tijds bijna geheel vernield en kwamen 60000 menschen om. Hoe ver de werking van deze aardbeving zich uitstrekte, moge hieruit blijken, dat het water der Oostzee in buitengewone beweging kwam, dat de bronnen te Teplitz in Boheme tijdelijk opdroogden en dat zelfs een meertje in Tirol plotseling zijn oevers overstroomde. Bij de Kalabrische aardbeving van 1783, waarbij 30000 menschen omkwamen, golfde de bodem zoo hevig, dat hooge boomen met hunne kruinen den grond bereikten. Tevens ontstonden er in den bodem groote spleten, die zich later wederom sloten, doch niet dan nadat een aantal menschen, dieren en zelfs geheele huizen spoorloos daarin waren verdwenen. Een dezer spleten ging dwars door een toren van het stadje Terranuova. Nu werd de eene spleetrand en dus ook de halve toren opgeheven, en bij het sluiten der spleet werden de beide helften van den toren weer vast tegen elkaar gedrukt, zoodat ten slotte de eene helft hooger stond dan de andere. Zulke spleten bereiken soms eene lengte van 20, 50, ja zelfs van 100 kilometer, zooals bij de Japansche aardbeving van 28 Oct. 1891 en bij die van 12 Juni 1897 in Assam, welke laatste aardbeving zich duidelijk merkbaar over eene oppervlakte van 377000 vierkante kilometer uitstrekte. Bij de genoemde Japansche aardbeving kwamen ook zijdelingsche verschuivingen der aardkorst voor. Tot de belangrijkste aardbevingen der 20ste eeuw behooren de Californische aardbeving van 18 April 1906, waardoor de stad San Francisco zwaar geteisterd werd, de Zuid-Amerikaansche van 16 Aug. 1906 die Valparaiso verwoestte, de Zuid-Italiaansche van 28 Dec. 1908, waarbij Messina, Reggio en andere plaatsen door aard- en zeegolvingen geheel verwoest werden en 100000 menschen omkwamen, de Middel-Europeesche aardbeving van 16 Nov. 1911, waarvan het epicentrum in de buurt van Sigmaringen lag, de aardbeving in Japan van 31 Aug. 1923, waarbij meer dan 150000 menschen omkwamen en o.a. de steden Tokio en Jokohama geheel verwoest werden.

Tot de het meest door aardbevingen bezochte deelen der aardoppervlakte behooren de landgordel die zich uitstrekt van Spanje over Italië, Griekenland, Klein-Azië, Syrië, Perzië, Tibet, Birma, Sumatra, Java, Kleine Soenda-eilanden, Molukken en verder oostelijk tot aan de Samoaeilanden; verder al de kustlanden van Azië en Amerika rondom den Grooten oceaan, alsmede Middel-Amerika en de Antillen. Bijna geheel vrij van aardbevingen zijn Canada, Brazilië, Guyana, Afrika, Arabië, Voor-Indië, Nieuw-Holland, Siberië, de Sarmatische en de Germaansche laagvlakte. In ons land behooren aardbevingen tot de zeer zeldzame natuurverschijnsels en richten ook gewoonlijk geen schade aan. Geheel anders echter was en is het in Palestina; hier bestaat de bodem grootendeels uit kalkvormingen, waarin zich talrijke holen en grotten bevinden. Bovendien is een groot gedeelte van het Joodsche land zeer vulkanisch: zoo b.v. het 1800 meter hooge Haurangebergte (Zalmon?) in Basan, ten N. waarvan zich een groot lavaveld uitstrekt; zoo het landschap Dsjolan of Gaulonitis ten O. van de meren Kinneroth (Gennesareth) en Hule (Merom?) met een dubbele vulkanenrij; zoo een deel van Galilea bij Tiberias en Nazareth; zoo de beide breukranden ten O. en ten W. van de diepe Jordaankloof. Van aardbevingen is dan ook in den Bijbel dikwijls sprake. Meestal worden zij daar vermeld als werkingen van Gods majesteit, macht en toorn (Job 9 : 5 en 6; 26 : 11; Ps. 104 : 32; Jes. 5 : 25; 13 : 13; 24 : 18 tot 20; Jer. 10 : 10; Nah. 1 : 5). In Matth. 24 : 7, Openb. 6 : 12, 8 : 5, 11 : 13 en 19, 16 : 18 worden de aardbevingen voorgesteld als gerichten Gods in de laatste dagen. Reeds op hun tocht door de Sinaïtische woestijn beleefden de Israëlieten aardbevingen. Toen de Heere op den berg Sinaï nederkwam, beefde de geheele berg (Ex. 19 : 18). Debora, David en Asaf melden in hun liederen: „Toen beefde en daverde de aarde" (Richt. 5 : 4; 2 Sam. 22 : 8; Ps. 18 : 8; 68 : 9; 77 : 19). En de dichter van den 114den Psalm zegt: Toen Israël uit Egypte toog, sprongen de bergen als rammen en de heuvels als lammeren. Misschien ging ook het strafgericht Gods over Korach, Dathan en Abiram (Num. 16) vergezeld van een aardbeving. In de dagen van Jerobeam II, koning van Israël, en van Uzzia, koning van Juda, dus omstreeks 770 v. Chr. moet er een groote aardbeving geschied zijn in het Joodsche land, want in Amos 1 : 1 wordt vermeld, dat deze profeet zijn woorden zag twee jaren voor de aardbeving.

Zoo hevig was deze aardschudding, dat de bewoners des lands er voor wegvloden (Zach. 14 : 5). Toen Jezus stierf had er een aardbeving plaats (Matth. 27 : 51) en toen de Heiland uit het graf verrees, geschiedde er een groote aardbeving (Matth. 28 : 2). Nadat Paulus en Silas te Filippi in Macedonië in de gevangenis waren opgesloten, geschiedde er te middernacht snellijk een groote aardbeving, zoodat de fondamenten des kerkers bewogen werden (Hand. 16 : 26). [31.

Aarde. I. Over de *gestalte* der aarde oordeelen de Bijbelschrijvers evenals de schrijvers der oude volken naar den schijn. Zij spreken van de aarde als van een schijf (Jes. 40 : 22), die op de wateren der zee rust en aan welker einden, welke God alleen ziet (Job 28 : 24), de zon opkomt en ondergaat (Ps. 19 : 7). Dit verwondere ons niet. De heilige schrijvers waren geen natuurkundigen. Ze beschreven de dingen, zooals zij ze zagen. In beeldrijke taal wordt zelfs gezegd, dat de aarde rust op pilaren (1 Sam. 2 : 8; Ps. 75 : 4; Job 9 : 6), maar dat zijn dichterlijke uitspraken. Toch moet het onze aandacht treffen, dat in die dichterlijke ontboezemingen een toon gehoord wordt, die men tevergeefs beluistert bij de heidensche volken. „Hij hangt de aarde aan een niet" (Job 26 : 9). Nergens verliezen de heilige schrijvers zich in allerhande fantastische voorstellingen over de gestalte van den bouw der aarde, zooals vele heidensche schrijvers dit doen. Als de schrijvers onder de oude bedeeling voor moeilijke vragen komen te staan, wat de aarde betreft, dan bekennen zij liever hun onwetendheid, dan dat zij gaan fantaseeren. De grootheid van Gods werken maakt hen diep-ootmoedig. Zie de vragen in Job 38 : 4—6, 18 (vgl. 26 : 14; Spr. 8 : 25). Deze vragen kunnen volgens Alexander von Humboldt, den grooten geleerde, bij alle vorderingen, welke de natuurwetenschappen gemaakt hebben, nog niet ten volle beantwoord worden, maar slechts in anderen vorm nog eens gedaan worden.

Over de *geschiedenis* der aarde zijn de uitspraken der Heilige Schrift zeer belangrijk. De aarde is er niet van eeuwigheid, maar is in den beginne door God geschapen (Gen. 1 : 1; Ps. 90 : 2; Spr. 8 : 26). Deze schepping kan echter niet uit de rede afgeleid worden. Zij is een zaak des geloofs (Hebr. 11 : 3). God heeft met die schepping zijn ordinantiën gegeven. Daaronder behoort ook de wet der evolutie of ontwikkeling. Voor de aarde, zooals wij die nu kennen, bestaan ook Goddelijke ordinantiën of wetten (Jer. 33 : 25: ordeningen des hemels en der aarde). Daaronder behooren o. a. de wisseling van dag en nacht, de wisseling der jaargetijden, de grenzen van land en water (Jer. 33 : 20; Gen. 8 : 22; Ps. 104 : 9; Job 38 : 11), de wetten der voortplanting en van den groei der planten, dieren en menschen (Gen. 1 : 11, 21, 28; Marc. 4 : 28). De aarde is om der zonde wil onder den vloek gekomen (Gen. 3 : 17*b*, 18). Paulus stelt ons in stoute persoonsverbeelding voor, dat het aardrijk dit gevoelt en daarom uitziet naar den tijd, als de aarde ontheven zal worden van dien vloek. Die tijd zal aanbreken, wanneer de vrijmaking van Gods kinderen zal gekomen zijn (Rom. 8 : 19—21). De aarde, die nu onder den vloek der zonde gebogen gaat, zal eens gelouterd worden. God zal geen nieuwe aarde scheppen, maar de tegenwoordige aarde zal herschapen worden. In dichterlijke taal beschrijft ons dat de profeet Jesaja (Jes. 24 : 20). Wel spreekt de Schrift van een nieuwen hemel en een „nieuwe aarde" (2 Petr. 3 : 13; Rom. 8 : 21; Jes. 65 : 17), maar dit moet niet opgevat worden als een nieuwe schepping, doch als herschepping. In Openb. 21 : 5 staat niet: Ik maak alle dingen *op nieuw*, maar: „Ik maak alle dingen nieuw."

Door die herscheppende daad van Gods almacht zal een nieuwe aarde voortkomen, die ontheven zal zijn van den vloek der zonde, die geen doornen en distelen meer zal voortbrengen, maar die het kroondomein zal wezen van de vrijgekochte gemeente. Op die nieuwe aarde zal er geen wet der vergankelijkheid meer zijn (Jes. 65 : 17; 66 : 22; Rom. 8 : 21; 2 Petr. 3 : 13).

De Heilige Schrift spreekt ook over de *beteekenis* en het *doel* der aarde. Het doel der aarde is volgens de Schrift, om tot eene woonplaats te dienen van den mensch. Zij moet aan den mensch, als het hoogstgeplaatste van alle schepselen alles bieden, wat voor het natuurlijke leven noodig is (Gen. 1 : 29; Ps. 115 : 16), en bij het einde van des menschen aardsche bestaan dient na den zondeval die aarde om zijn stof te bewaren (Gen. 3 : 19). De Schrift kent groote beteekenis toe aan de aarde. Zij is de schouwplaats van de geschiedenis der menschheid en van de groote daden Gods, en zij vormt het middelpunt van de zichtbare wereld. Daarom wordt zij steeds in gemeenschap met den „hemel" genoemd, die het middelpunt is der onzichtbare wereld. Men heeft hier een tegenwerping gemaakt, en men heeft gezegd, dat de aarde, sinds de natuur-wetenschappen zich ontwikkeld hebben niet meer als het middelpunt der zichtbare wereld kan en mag beschouwd worden. De aarde is immers zoo klein en nietig vergeleken bij andere planeten. Dan zinkt zij als in het niet weg. Maar op deze tegenwerping dient geantwoord te worden, dat de geestelijke beteekenis van enkele deelen in het heelal niet mag afgemeten worden naar hun grootte. God heeft nu eenmaal die kleine aarde als tooneel zijner wonderen in natuur en genade verkoren. Wat de Heere doet met de andere planeten, zegt de Schrift ons niet. Dat is niet noodig te weten tot onze zaligheid. En, wanneer het ongeloof schouderophalend over onze aarde spreekt, dan buigen wij ootmoedig het hoofd en aanbidden den God des hemels en der aarde, die in zijn oneindig welbehagen juist de aarde uitkoos als de bijzondere schouwplaats zijner deugden.

Wanneer wij letten op de afzonderlijke gegevens der Schrift, dan vinden wij het volgende. De beteekenis van de aarde, zooals zij nu is geworden door den zondeval, mag nooit overschat worden, want zij is nu maar een doorgangsplaats (Hebr. 11 : 13—16; 13 : 14). Van het standpunt des hemels gezien is de aarde maar klein en nietig (Jes. 40 : 22), in dichterlijke taal uitgedrukt wordt de aarde de voetbank van Gods voeten genoemd (Jes. 66 : 1; Matth. 5 : 35; Hand. 7 : 49); maar anderzijds wordt de

aarde beschouwd als een schouwplaats van Gods deugden. Allereerst bedenke men, dat de aarde des Heeren is (Ps. 24 : 1). Er is een onoverkomelijke breuk gekomen door de zonde tusschen hemel en aarde, maar God heeft door Zijne genade die breuke hersteld, want Jezus Christus is gekomen en heeft den band tusschen hemel en aarde weder gelegd (Joh. 1 : 14; Joh. 17 : 4). Daardoor wordt op aarde de wil des Heeren weder gehoorzaamd en het heilig ideaal is, dat dit geschiede gelijk in den hemel alzoo ook op de aarde (Matth. 6 : 10). Dat ideaal zal eerst dan bereikt zijn, wanneer de breuke tusschen hemel en aarde geheel hersteld zal zijn en wanneer in vervulling zal gegaan zijn het woord der Schrift, dat het nieuwe Jeruzalem op de aarde zal nederdalen (Op. 21 : 2), d. w. z. hemel en aarde zullen een plaats der heerlijkheid Gods zijn.

II. Nu moeten nog enkele bijzondere uitdrukkingen in verband met het woord *aarde* verklaard worden. — 1. In het Oude Testament komt de uitdrukking voor: *ter aarde vallen* (1 Sam. 3 : 19; 1 Kon. 8 : 56; 2 Kon. 13 : 10). Deze woorden hebben een eenvoudige beteekenis. Wat wij op de aarde, op den grond laten vallen, heeft voor ons weinig waarde. Maar Gods woorden hebben altoos waarde en zij zullen nooit „op de aarde vallen", d. w. z. zij zullen alle vervuld worden. — 2. In Jerem. 17 : 13 staat, dat de goddeloozen in „de aarde" zullen geschreven worden, d. w. z. dat hun stof aan de aarde zal worden toevertrouwd en hun naam spoedig zal vergaan.

Aarden, d. i. *wat van aarde, klei gemaakt is.* Een aarden vat werd bij het offer gebruikt, waardoor de melaatsche in de gemeenschap des volks weder werd opgenomen (Lev. 14 : 5), ook bij het drinken van vloekwater als een teeken van vernedering, gelijk dan ook doorgaans het aarden vat voorkomt als een beeld van geringheid (Klaagl. 4 : 2; 2 Tim. 2 : 20). In Jer. 19 : 1, 11 is de aarden kruik een zinnebeeld van het volk Israëls, dat zich door afgodendienst verachtelijk gemaakt heeft en dat de Heere daarom wil verbreken. In Jer. 32 : 14 wordt verhaald, dat de koopbrief in een aarden vat bewaard werd. In de aarde begraven, werd de inhoud minder aan bederf blootgesteld. In 2 Cor. 4 : 7 wordt het lichaam van den mensch met een aarden vat vergeleken.

Aardsch. Het woord „aardsch" komt in zeer verschillende beteekenissen voor. I. Aardsch, d.i. uit aarde (asch, Gen. 18 : 27, stof, Ps. 30 : 10) gemaakt, wordt de eerste Adam genoemd reeds voor den val, daar zijn lichaam, uit de aarde gevormd (Gen. 2 : 7), slechts een natuurlijk lichaam was. Vandaar dat hij Adam heet d. i. „uit de aarde genomen". Nog in vollediger zin is de gevallen mensch de aardsche, daar zijn lichaam naar Gods bevel (Gen. 3 : 19) aan het wederkeeren tot aarde, aan dood en verderf onderworpen werd. Allen, die van hem afstammen, worden, als aan hetzelfde lot (Rom. 5 : 12) door overerving onderworpen, de aardschen genoemd. Hun lichaam heet (2 Cor. 5 : 1) een aardsche tabernakel, daar het verbroken moet worden, opdat zij overkleed worden met hemelsche heerlijkheid. — II. Het einde dergenen, die *aardschgezind* zijn (Fil. 3 : 19), hun streven richten op de vergankelijke dingen dezer wereld (1 Joh. 2 : 17; 1 Cor. 7 : 31; Col. 3 : 2), is vergaan, verdoemenis (Fil. 3 : 19; Gal. 5 : 19 vv. en 6 : 8). Niet de aardsche werkzaamheden, maar de aardsche gezindheid, de liefde des harten voor het aardsche, verderft des menschen ziel op zoodanige wijze, dat er geen plaats meer overschiet voor het hemelsche en alle krachten naar de aardsche dingen worden getrokken. — III. De *aardsche wijsheid* (Jac. 3 : 15), de wijsheid der wereld (1 Cor. 2 : 6) is de, op deze in zonde en duisternis verzonkene aarde heerschende, door haar hoog geroemde wijsheid, die zich niet verder uitstrekt dan naar wat op aarde geschiedt, en ook niet meer dan geringe aardsche voordeelen afwerpt. Zij wordt eene natuurlijke genoemd, daar zij het werk is van de aan zich zelve overgelatene, van God vervreemde menschelijke rede, eene *duivelsche,* omdat zij haren oorsprong heeft van den duivel, den vader der leugen (Gen. 3 : 1 vv.). — IV. *Aardsche dingen,* d. i. iets wat op de aarde geschiedt, wordt de *wedergeboorte* genoemd (Joh. 3 : 12), welke, hoewel naar haar oorsprong en doel hemelsch, toch op de aarde volbracht wordt en ook in natuurlijke gebeurtenissen haar afbeeldingen heeft.

Aäron, zoon van Amram en Jochebed, uit Levi's stam, drie jaar ouder dan Mozes (Ex. 7 : 7), kort vóór het bloedbevel van Farao geboren. Van zijn jeugd is niets bekend. Bij Eliseba gewon hij Nadab, Abihu, Eliazar, Ithamar (6 : 23). Om zijne welbespraaktheid werd hij aan Mozes toegevoegd bij diens zending naar zijn broederen en naar Farao, en daarom Mozes' mond en profeet genoemd (4 : 16; 7 : 1). Op goddelijk bevel kwam hij Mozes in de woestijn tegemoet en volvoerde te zamen met Mozes alle bevelen Gods aan Farao en de oordeelen over diens land, zoowel als de uitleiding des volks tot aan Sinaï. Geduldig droeg hij met Mozes de murmureeringen van het volk. In het gevecht tegen de Amalekieten ondersteunde Aäron zijn biddenden broeder (17 : 12). Hij alleen werd verwaardigd om met Mozes den berg der wetgeving te beklimmen (19 : 24), en met zijn zonen Nadab en Abiha en 70 oudsten uit het volk mocht hij de heerlijkheid Gods zien (24 : 9). Onmiddellijk na de heerlijke verschijning Gods, werd hij gedurende de langere afwezigheid van Mozes, met zijnen zwager Hur als Mozes' plaatsbekleeder aangesteld (24 : 14). Maar in plaats dat hij aan het verlangen des volks naar eene zichtbare afbeelding Gods met Goddelijke volmacht (20 : 3) weigerde te voldoen, dacht hij door een list hun verlangen te kunnen verijdelen, en vergde een offer, hetwelk hij meende, dat voor hun ijdelheid te zwaar was (32 : 2). Toen hij echter eenmaal begonnen was naar hun begeerte te doen, werd hij het willooze werktuig der menigte en te vergeefs beproefde hij naderhand, Goddelijke en menschelijke dingen, waarheid en dwaling vermengend, de gemoederen tot de aanbidding van den waren God, van wien het gouden kalf slechts een figuurlijke voorstelling moest zijn, terug te brengen (32 : 5). Op de ernstige berisping van

Mozes antwoordde Aäron eerst onboetvaardig, zich zelven rechtvaardigend, terwijl hij de schuld op anderen schoof; en daardoor vergrootte hij niet slechts zijn schuld, maar wekte ook den geest des oproers zoo zeer bij het volk op, dat slechts door het beslissende optreden van Mozes en zijn stamgenooten het oproer kon gestild worden.

Nadat echter aan de rechtvaardigheid voldoening was gegeven, en Mozes én voor het volk én voor Aäron om vergeving had gebeden (Deut. 9 : 20), was de begenadiging aan Aäron zoo volkomen geschonken, dat het *hoogepriesterlijke* ambt, aan hem en zijn nakomelingen beloofd (Ex. 29), hem werkelijk werd opgedragen (Ex. 40 : 12, 16; Lev. 8).

Bij de zware beproeving, die niet langen tijd na zijne wijding over Aäron kwam, verdroeg hij in stille zelfverloochening het smartelijk verlies en mocht geen rouwkleederen aantrekken; de natuurlijke aanhankelijkheid moest geheel op den achtergrond treden voor de eerbiedige erkentenis van het rechtvaardig Goddelijk gericht en de heiligheid van zijn ambt. Zijn vaderlijke smart werd echter geëerbiedigd, doordat hij en de zijnen *aan den vroolijken offermaaltijd voor ditmaal* niet behoefden deel te nemen (Lev. 10 : 17—20).

Gedurende den tocht van den Sinaï tot aan de grens van Kanaän bezondigde Aäron, daar hij met Mirjam de echtelijke verbintenis van Mozes met eene van Cham afstammende buitenlandsche vrouw, tot een schijnbare aanleiding bezigde, om zich weërspannig tegen hem te gedragen en zich op een lijn met hem te plaatsen. Spoedig erkende hij echter in oprechte boetvaardigheid het onrecht van hemzelven en van zijn zuster en schaamde zich ook niet het voor Mozes te belijden en zich voor hem te verootmoedigen (Num. 12).

Dergelijke woorden, gelijk hij met Mirjam tegen Mozes had gesproken, moest hij naderhand met Mozes van zijn neef *Korah* hooren (Num. 16 : 3). Hoewel het volk hoogmoedig en vermetel het Goddelijk strafgericht miskende en het aan Mozes en Aäron toeschreef, maakte toch Aäron zeer grootmoedig van zijn hoogepriesterlijk recht van voorbede gebruik en verzoende het volk, terwijl hij met het *reukoffer* tusschen de levenden en dooden ging staan (16 : 47 vv.). Zoo verkreeg dan ook zijne tijdelijke verkiezing tot het hoogepriesterlijk ambt een nieuwe plechtige bevestiging.

Wegens het gebeurde bij *de wateren der twisting* uitgesloten van de intrede in het heilige land, moest Aäron voor de oogen des volks, dat getuige was geweest van zijn inzetting in het ambt (Lev. 8), op den berg Hor stijgen, waar zijn ambt door Mozes op zijn zoon Eleazar werd overgedragen (Num. 20 : 24 vv.).

Aäron had een zacht en toegeeflijk karakter, dat in zwakte kon ontaarden. Steeds stond hij, op een enkele uitzondering na, in hartelijke, innige vereeniging met zijn jongeren broeder, die in vastheid van karakter en profetischen geest, zoo ook in rang boven hem uitmuntte. De Heilige Schrift vermeldt hem vaak, vooral in de Psalmen 99; 133; 135; Hebr. 5 : 4; 7 : 11 enz. Zijn nakomelingen, die zeer talrijk waren, ontvingen 13 steden in Juda en Benjamin (Joz. 21 : 13 vv.; 1 Kron. 7 : 54 vv.; 13 : 27).

Aärons graf wordt nog heden getoond op den berg Hor en door de Mohammedanen, waar zij het uit de verte zien, door offeranden vereerd. Het is een vierkant gebouw met een grafgewelf, blijkbaar van nieuweren oorsprong, van een Mohammedaanschen heilige, biedt echter een trotsch gezicht aan op de door Israël doorgetrokken woestijn tot den Sinaï.

Het priesterschap van Aäron was niet als dat van Melchizedek een priesterschap van toewijding, maar allereerst een priesterschap der verzoening. Het was daarom slechts tijdelijk.

Aäronietische zegen. Den Aäronietischen zegen lezen wij in Num. 6 : 23—26 (vgl. Lev. 9 : 23): „De Heere zegene u en behoede u; de Heere doe Zijn aangezicht over u lichten en zij u genadig; de Heere verheffe Zijn aangezicht over u en geve u vrede."

Tot het werk van den hoogepriester behoorde o. m. het opleggen van den zegen op het volk aan het einde van den offergodsdienst. Er bestaat een persoonlijke zegen en een ambtelijke zegen. Een persoonlijke zegen is de bede van iemand om het goede voor tijd en eeuwigheid voor een ander; maar een ambtelijke zegen is geen bede, dat is een opleggen van den zegen van een drieëenig God, omdat men daarvoor opdracht heeft. Zulk een ambtelijke zegen houdt in, dat de Heere ook zal doen komen, wat de zegen inhoudt. Gods zegen is dus de grond van den ambtelijken zegen en die zegen is een gebieden van het goede over hem, die gezegend wordt. [24.

Aarts, ontstaan uit een Grieksch woord, *archi,* dat zooveel als „eerste" beteekent, b.v. *aartsbooswicht* (Spr. 24 : 8), *aartsengel* of archangel (1 Thess. 4 : 16; Jud. : 9), *aartsgeschenk* (2 Kon. 18 : 19, 26—28; Jes. 36 : 2—13), *Aartsherder,* van Christus gezegd (1 Petr. 5 : 4), *aartshoer* (Ezech. 16 : 30), *aartskamerdienaar* (2 Kon. 18 : 17) van den koning van Assyrië, de overste der gesnedenen, *aartsvader.*

Aartsvaders. Onder aartsvaders in eigenlijken zin worden verstaan de twaalf zonen van Jacob, ook wel patriarchen genoemd (Hand. 7 : 8). David wordt ten opzichte van het koningshuis een aartsvader genoemd (Hand. 2 : 29) en Abraham, Izak en Jacob heeten zoo in betrekking tot het gansche volk Israël (Hebr. 7 : 4).

De stamvaders van het geheele menschelijke geslacht (Gen. 5) worden geen *aartsvaders* maar *oervaders* genoemd. [24.

Aas komt in de Heilige Schrift voor in eigenlijken en figuurlijken zin.

I. *In eigenlijken zin* beteekent dit woord 1. het doode lichaam van een dier, dat niet door slachten tot een offer of tot spijze, maar op de een of andere wijze omgekomen was; het wordt (Gen. 15 : 11) bij uitzondering voor Abrahams offerdier gebezigd, dat reeds lang dood lag. 2. Ook wel gebezigd voor lijken van goddelooze menschen, b.v. van Izebel (2 Kon. 9 : 37).

De Joodsche wetten bevatten in betrekking tot het aas de volgende bepalingen: wie het aas van een rein dier aanraakte, droeg of at, was onrein, d. i. uitgesloten van de gemeenschap der andere

Israëlieten en verontreinigde weder, wat hij aanraakte (Hag. 2 : 14, verg. Num. 19 : 22) tot aan den avond, moest zich baden en zijn kleed wasschen (Lev. 11 : 39; 17 : 15; 22 : 8; Ex. 22 : 31). Het aas van onreine dieren, op welke wijze zij ook mochten omgekomen zijn, verontreinigde in ieder geval hem, die het aanraakte, of at (Lev. 5 : 2, 11; 8 : 24, 36; 17 : 15); bovendien werd ook ieder voorwerp, waarop zulk een aas viel, onrein tot aan den avond. Breekbare vaten moesten verbroken, houten voorwerpen en kleederen in het water gereinigd worden. De drank uit zulk een vat, de spijze, waaraan water kwam door aas verontreinigd, was onrein en verontreinigde. Bronnen, greppels en waterhouders bleven rein. Het zaad, tot zaaien bestemd, werd door het aas niet verontreinigd, daar het niet in onmiddellijke betrekking kwam met den mensch; maar wel het zaad dat tot voeding in het water was geweekt (Lev. 11 : 32—38). Vreemdelingen daarentegen mochten het eten en ook weêr aan vreemden verkoopen (Deut. 14 : 21). Hier is ook de grond tot dit verbod aangegeven: *want gij zijt een heilig volk den Heere uwen God.* De dood, ook van het redeloos schepsel, is wegens zijn samenhang met de zonde der menschen, als een gevolg en openbaring der zonde, iets dat verontreinigt en bevlekt. De bepalingen van de ceremoniëele wetten moesten dus, evenals alle andere reinigingsceremoniën, bij het volk Gods het besef van zijne scheiding van God door zonde en schuld levendig houden, een getuigenis afleggen, dat God geen welbehagen heeft aan den dood, het verlangen naar verlossing van zonde en dood wekken en behooren alzoo ook tot het karakter der wet, als tuchtmeester tot Christus (Gal. 3 : 24). Ook nog moeten zij ten zinnebeeld zijn, dât onder het ware volk van God geen dood meer zijn zal (Openb. 21 : 4; 1 Cor. 15 : 26). Wie er alleen een gezondheidsmaatregel in wil vinden, miskent het geheele wezen der Mozaïsche wet.

II. *In figuurlijken zin* komt het woord voor, 1. om eene verwoestende ziekte aan te duiden (Job 13 : 20). Hier staat in het Hebreeuwsch „raqab", dat beteekent „dood lichaam" of „verrotting". — 2. Als beeld van een goddeloos in den geestelijken dood en zedelijke onreinheid verzonken volk. Want alwaar het doode lichaam is, aldaar zullen de arenden vergaderd worden (Matth. 24 : 28; Luc. 17 : 37). Dit ziet niet op het Joodsche volk als aas en op de Romeinen als arenden, maar het is een algemeene spreuk, waardoor bevestigd wordt, dat Jezus Christus, als Hij wederkomt, gericht zal houden over alles, wat onrein is en gruwelijkheid deed. Het is daarom ook gezocht en onjuist, om het woord „aas" in dezen tekst te laten zien op den gestorven Christus en „arenden" op de geloovigen. Wie zoo de Schrift uitlegt, doet haar geweld aan.

Abaddon, een Hebreeuwsch woord, in het Grieksch door Apollion vertaald. Oorspronkelijk beteekent het verderf, verdoemenis, ondergang; verder doodenrijk, onderwereld (Ps. 88 : 12; Job 26 : 6; 28 : 22; Spr. 15 : 11). In Openb. 9 : 11 duidt het een persoonlijken verderver, verwoester aan, en wel een uit de afgevallen geestenwereld. Hij heet de engel des *afgronds,* der onderwereld, de koning van die vijandelijke macht, die vol van den geest van oproer en moord, onder het beeld van sprinkhanen, als van de meest verwoestende landplaag in het Oosten, als het eerste *wee* werd voorgesteld. In 1 Cor. 10 : 10 komt ook een verderver voor onder den naam Olothreutes, een gevallen engel, dien God eens als werktuig ter bestraffing der morrende Israëlieten gebruikte. Er wordt echter niet gezegd, dat hij dezelfde als Abaddon zou zijn. Deze is ook niet de Satan zelf, die niet als een engel, maar als beheerscher der engelen beschreven wordt (Matth. 25 : 41; Openb. 12 : 7). Evenzoo moet Abaddon onderscheiden worden van het kind des verderfs (2 Thess. 2 : 3), van den Antichrist, die uit de menschenwereld voortkomt.

Abaelard (Peter) was de vader van de sceptische scholastiek, evenals Anselmus de vader genoemd mag worden van de orthodoxe scholastiek.

Zijn leven. Hij was geboren te Palais in Bretagne in 1079, en was de oudste zoon uit eene adellijke familie. Hij werd een leerling van den nominalist *Roscellinus,* maar daarna van den realist *Wilhelm von Champeaux.* Al spoedig trad hij op te Parijs als leeraar in de dialectiek en in de theologie en hij vond veel bijval. Fulbert van Parijs verkoos hem als leermeester, om zijn begaafde nicht Heloïse onderricht te geven. De leeraar werd op de leerling verliefd en het gevolg was, dat Heloïse een zoon ter wereld bracht, Astrolabius. Daarna traden beiden in den echt, maar zij wilden hun huwelijk verborgen houden, om Abaelard niet te hinderen op zijn geestelijke loopbaan. Fulbert bewaarde het geheim echter niet. Hij mishandelde zijn nicht. Daarom bracht Abaelard haar in een klooster. Fulberts wraak trof nu ook Abaelard, want hij liet hem ontmannen. Nu ging Abaelard in het klooster te St. Denis (1118). Daar trad hij spoedig weder als leeraar in de theologie op. In 1121 werd hij op een Synode te Soissons wegens Sabelliaansche ketterij veroordeeld en zijn geschrift over de Drieëenheid, dat ergernis verwekt had, moest hij in het vuur werpen. Hij werd daarop in een klooster gevangen gezet, maar hij wist te ontvluchten en keerde naar St. Denis terug. Hij bleef daar echter slechts zeer korten tijd en in een bosch bij Troyes zocht hij een toevlucht. Ook daar zochten zijn leerlingen hem op en daar ontstond het Oratorium van de Heilige Drieëenheid, *Paracleet* genoemd. Toen hij ook daar in zijn afzondering geen rust vond, liet hij zijn stichting aan Heloïse over en hij ging naar Bretagne en werd daar abt van een klooster (1128). Hij kon echter de kloostertucht niet handhaven en verliet Bretagne. Te Parijs begon hij weder als leeraar op te treden, altoos nog toegejuicht door vele leerlingen. Zijn roem wies bij den dag. Het ontbrak hem echter niet aan tegenstanders. Een der voornaamste was *Wilhelm von Thierry,* die door zijn geschriften ook Bernard van Clairvaux op het gevaar, dat de kerk van Abaelards zijde dreigde, wees. Deze trad op eene Synode te *Sens* (1140) als aanklager tegen Abaelard op. Abaelard werd veroordeeld. Hij

beriep zich op den paus, maar deze (Coelestinus II) kon hem niet redden. Innocentius II sprak den ban over hem uit en over al zijn aanhangers en veroordeelde zijn geschriften. Tevens werd hem opgelegd een levenslange kloosterstraf. Abaelard vond een toevlucht bij *Petrus Venerabilis* in het klooster te Cluni. Hij stierf in 1142 in het klooster van den heiligen Marcellus bij Chalons.

Zijn leer. Abaelard wilde niets weten van de stelling der orthodoxe scholastiek, dat het gelooven aan het weten voorafgaat. Alle kerkelijke dogmata moesten eerst bewezen kunnen worden, anders moest men ze niet gelooven. In de leer der Drieëenheid was hij Sabelliaansch. God was volgens Abaelard naar zijn *almacht* Vader, naar zijn *wijsheid* Zoon en naar zijn *liefde* Heilige Geest. Van de leer der voldoening, zooals Anselmus die voorgesteld had, wilde hij niets weten. Jezus heeft niet voldaan aan de goddelijke gerechtigheid. Hij heeft in leer en leven een liefde geopenbaard, die tot wederliefde noopt en deze wederliefde is zulk een kracht in den mensch, dat hij daardoor van de heerschappij der zonde bevrijd en een kind Gods worden kan.

Hij schreef o.a. een „Dialoog tusschen een Jood, een Heidenschen filosoof en een Christen"; een „Tractaat over de Drieëenheid" en een boek „Sic et non", waarin hij aantoont, dat de kerkvaders elkander telkens tegengesproken hebben. Daarenboven bestaat er nog van hem een „Commentaar op den brief aan de Romeinen." Hij heeft ook nagelaten zijn „briefwisseling met Heloïse" en een „Biografie van zichzelven." [24.

Abana, een van de heldere rivieren van Damascus, waarvan ons verhaald wordt in de geschiedenis van Naäman den Syriër (2 Kon. 5 : 12). De Abana ontspringt op den Anti-Libanon, die evenwijdig aan den Libanon loopt. Zij stroomt Zuid-Oostwaarts door Damascus en verliest zich 20 uur verder in de woestijn. Zij heet tegenwoordig Nahr-Barador d.w.z. „de koude" en dient tot bevochtiging van het gebied rondom Damascus. Door het dal van de Abana loopt tegenwoordig de spoorweg van Damascus over den Anti-Libanon en den Libanon naar de Middellandsche zee (Beiroet).

Abárim, *overgang,* een bergketen in het land ten Oosten der Jordaan, van tamelijke uitgestrektheid. Het eerste station toch der Israëlieten, Ijim, tegenover, d.i. ten Oosten van Moab, voordat zij over den Sared trokken (Num. 21 : 11), lag aan het gebergte Abarim en ook het laatste, voordat zij in de vlakten van Moab den Araba, tegenover Jericho, wilden afklimmen (Num. 33; 44—48). Het was daar, dat Mozes het bevel ontving, om, na zijne volbrachte levenstaak, op het gebergte Abarim, den Nebo te bestijgen en het Heilige Land te aanschouwen (Deut. 32 : 49). Daar nu Nebo (Deut. 34 : 1) de kruin van den berg *Pisga* is, zijn alle de mededeelingen, met wat wij door latere reizigers over de natuur van het land weten, het beste aldus in overeenstemming te brengen, indien wij aannemen, dat Abarim beteekent het geheele gebergte van het Moabietische bovenland, van de Arabische woestijn tot aan de Jordaan; Pisga echter dat gedeelte van den berg naar de zijde van het Jordaandal en de Doode Zee, op hetwelk de spitsen Nebo en Peor zich verheffen, die dan zoowel tot Pisga, d.i. helling, als tot de daar tegenoverliggende bergen kunnen gerekend worden. Abarim dus is de geheele boogvormige bergketen van het land der Moabieten, en wordt vooreerst ten Zuiden, en, na eenige dagreizen, ten Noordwesten door Israël begrensd. Volgens Jer. 22 : 20, zou Jeruzalem van uit den Libanon, Bazan en Abarim, dus van alle grensbergen in het Noorden en Oosten en Zuidoosten, als eene jonkvrouw om hare liefhebbers, d.i. koningen, klagen.

Abba. Marcus bericht, dat Jezus in Gethsémané bad: „Abba, mijn Vader, alle dingen zijn U mogelijk" (Marc. 14 : 36). Dit is het Arameesche woord, waarvan Jezus zich bediend heeft, en welks beteekenis ons de Evangelist verklaart, zooals hij ook andere beteekenisvolle woorden van Jezus in de taal, waarin hij sprak, met bijgevoegde vertaling, aanhaalt (5 : 41; 7 : 34). De andere Evangelisten noemen maar één naam des Vaders. Ook uit ons roept de kinderlijke geest des gebeds Abba, lieve Vader (Rom. 8 : 15; Gal. 4 : 6). De apostel heeft het Arameesche woord in het Grieksch er bijgevoegd, niet omdat die hem uit zijn moedertaal welluidender, of omdat deze naam bij het aanroepen van God hem meer verheven voorkwam, ook niet (zooals Augustinus meent) om door die twee talen aan te duiden, dat Joden en Heidenen beiden dit voorrecht hadden; maar voornamelijk omdat dat woord iets bijzonder kinderlijks heeft; het is het gemakkelijkste woord, zegt Luther, dat kinderen kunnen uitspreken. Het duidt dus te recht een hartelijk vertrouwen en innige liefde aan, uit welke een kind Gods ook in de grootste zwakheid tot zijn hemelschen Vader bidt.

Abdon, (dienstbaar). I. Eene Levietenstad in den stam van Aser (Joz. 21 : 30; I Kron. 6 : 74). Misschien is deze plaats dezelfde als Ebron (Joz. 19 : 28). — II. Een der latere richters, die met Ebzan en Elon aan de Westzijde van de Jordaan tegen de Ammonieten streed. Hij richtte 8 jaar. Er is weinig van hem bekend. Zijn huisgezin was echt aartsvaderlijk. Hij had 40 zonen en 30 kleinzonen, rijdende op 70 ezelsveulens. — III. Er zijn nog meer mannen geweest, die den naam Abdon droegen, maar van wie wij weinig meer dan den naam kennen (1 Kron. 8 : 23, 30; 9 : 36; 2 Kron. 34 : 20).

Abed-nego. Dat is de Babylonische naam, welke Azarja, een van de drie vrienden van Daniël, in Babel ontving (Dan. 1 : 7; 2 : 49; 3 : 12—14 enz.). Uit een oogpunt van het Keilschrift zou hij slechts *Abad-nagû* kunnen luiden. Dat beteekent „dienstknecht van de (heilige) eilanden" of „van het heilige district"; maar als persoonsnaam is hij nog niet bij de Keilinschriften gevonden. Men heeft daarom aan een schrijffout gedacht. *Abed-nebo* d.i. „dienstknecht van Nebo", zou hij dan moeten luiden.

Abeel (David). Geboren New Brunswick, N. J., 12 Juni 1804. Candidaat 1826. Gestorven 4 Sept. 1846. Op krachtdadige wijze bekeerd, werd hij vervuld met zendingsijver. Als kapelaan der „Seamen's Friends Society" vertrok hij naar

China. Diende als zendeling op Java en in Siam, en stichtte ten slotte de Gereformeerde Zendingspost te Amoy in China. Leerde talen gemakkelijk. Aantrekkelijk prediker, man des gebeds. IJverig in des Heeren werk, ofschoon een hartkwaal hem zeer belemmerde in zijn arbeid. [34.

Abel. I. De tweede zoon van het eerste menschenpaar (Gen. 4 : 2); de eerste mensch aan wien het oordeel Gods (3 : 19) voltrokken werd. Habel beteekent in het West-Semitisch „herder". Zijn offer was aan God welgevallig, niet om het offer, zooals men beweerd heeft, dat daarin de voorkeur aan den herdersstand boven den akkerbouw of aan het bloedige boven het onbloedige offer zou gegeven worden, maar alleen om de gezindheid, waarmede hij het bracht. Immers hij bracht het (Hebr. 11 : 4) met een kinderlijke gezindheid van geloovige toewijding en behoefte naar verzoening (Hebr. 9 : 22), die hiermede niet aan God een dienst wilde bewijzen of alleen een plicht meende te moeten vervullen en daardoor op belooning aanspraak zou kunnen maken. Hij ontving dan ook het bewijs van Gods welgevallen, hetzij door het recht omhoog stijgen van den rook des offers, hetzij door vuur van den hemel, dat het offer verteerde (vgl. Lev. 9 : 24; 1 Kon. 18 : 38). Ook na zijnen dood ziet de Heere, die het bloed zijner heiligen dierbaar acht (Ps. 116 : 15), op dezen eersten rechtvaardige, die om de gerechtigheid lijdt (1 Joh. 3 : 12). Zijn bloed riep om wraak en roept nog (Matth. 23 : 34 vv.). Het wordt naar de Goddelijke gerechtigheid geëischt van het gansche geslacht, dat als de moordenaar gezind is. Zoo roepen de voleindigde rechtvaardigen in den hemel om wraak tegen hunne vervolgers, totdat het oordeel gehouden is. Alleen het bloed van Jezus roept om genade voor de zondaren (Hebr. 12 : 24).

II. Abel, wordt (Gen. 50 : 11) door het gelijkluidende woord Ebel, klacht, droefheid verklaard: 1. als naam van de plaats, *Abel-Mizraïm, klacht der Egyptenaren,* waar de Egyptenaren bij den dorschvloer *Atad* over Jacob treurden. — 2. Dezelfde beteekenis heeft het ook 1 Sam. 6 : 18, als de plaats bij Beth-Semes, waar door de Filistijnen de arke des verbonds werd teruggebracht, en wegens nieuwsgierigheid velen door God gedood werden, zoodat het groote Abel kon vertaald worden door het woord: de groote klacht.

III. Gewoonlijk verklaart men Abel naar het Arabisch voor grasveld, hetgeen bij de volgende steden goed past. 1. Het in het meest noordelijke gedeelte van den stam Naftali, dicht bij de grenzen van de Syrische landstreek Maächa (2 Sam. 10 : 6, 8; 1 Kron. 19 : 6), gelegen Abel-Beth-Maächa (2 Sam. 20 : 14), eene groote stad, (vs. 19) moeder in Israël, door de dapperheid der inwoners beroemd, die ook spoedig een einde maakten aan het oproer van Seba. In 2 Kron. 16 : 4, vgl. 1 Kon. 15 : 20, wordt het ook Abel-Maïm genoemd, d.i. waterrijke plaats; want het is gelegen in de nabijheid van de bronnen der Jordaan ten Noorden van het meer Merom. Zij werd door den Syrischen koning Benhadad als eene der grensplaatsen verwoest (1 Kon. 25 : 20; 2 Kron. 6 : 4), en met hare naburen (2 Kon. 15 : 29) reeds onder Pekah en Tiglath-Pileser in ballingschap gevoerd. Nog heden ten dage is er eene plaats die aan den ouden naam doet denken, Abil of Ibel, eenige uren ten Noorden van het oude Dan, ten Zuiden van het tegenwoordige Hesbeija. — 2. In den stam Issaschar, 10 uren verder ten Zuiden, lag *Abel-Meholah,* dansplaats, geboorteplaats van den profeet Elisa (1 Kon. 19 : 16; Richt. 7 : 22). — 3. *Abel-Sittim,* plaats van acacia's (Num. 33 : 49), anders alleen Sittim (Num. 25 : 1; Jozua 2 : 1; 3 : 1; Mich. 6 : 5), lag tegenover Jericho in de Moabietische landstreek. Josephus noemt daar een plaats Abila, 2 uren van de Jordaan. — 4. *Abel-Keramim,* plaats der wijnbergen (Richt. 11 : 33), een vlek aan de overzijde der Jordaan, waar Jefta de Ammonieten versloeg. Door Hieronymus wordt het nog in de 4de eeuw na Chr. als rijk aan wijn en 6 mijlen van Rabbath-Ammon verwijderd genoemd.

Abgar, met den bijnaam Uchama, was koning van Edessa en regeerde 8—45 n. Chr. Volgens Eusebius moet hij tijdens een zware ziekte zich tot Jezus gewend hebben met een brief, waarin hij verzocht, dat deze mocht komen om hem te genezen. Jezus moet schriftelijk geantwoord hebben, dat Hij niet naar Edessa kon komen, maar dat na zijn hemelvaart een zijner jongeren Abgar gezond zou maken. Een door Thomas gezonden discipel, Thaddeus, moet den koning genezen hebben en daarna moet de gansche stad tot God bekeerd zijn.

De beide brieven, die Eusebius uit het archief te Edessa moet genomen hebben, zijn hoogstwaarschijnlijk onecht. Zij dagteekenen uit een lateren tijd en hadden tot doel Edessa's gemeente om haar oudheid boven andere te verheffen. [24.

Abia. I. Een der slechte zonen van Samuel (1 Sam. 8 : 2). — II. De zoon van Jerobeam, die vroeg stierf en alleen van zijn gansche huis een graf gehad heeft (1 Kon. 14 : 13), een voorbeeld, dat ook naar het O. T. een vroegtijdige dood vaak beter is dan een lang leven. — III. Een priester ten tijde van David, van wien Zacharias afstamt (1 Kron. 25 : 10; Luk. 1 : 5). — IV. Zie *Abiam.*

Abiam, zoon van Rehabeam, van Maächa. Ter wille zijner moeder boven zijn vele broeders voorgetrokken (2 Kron. 11 : 21 v.), werd hij koning van Juda, v. Chr. 953—950 (2 Kron. 13). Hoewel Abiam van vaders en moeders zijde van David afstamde, was hij toch geen echte zoon van David. Onder zijn regeering brak de lang smeulende verbittering tusschen Juda en Israël uit (1 Kon. 14 : 30). Voor dat het tot een gevecht kwam, hield Abiam op den berg Zemaraïm, vanwaar hij zonder gevaar het vijandelijk leger kon toespreken, eene aangrijpende rede, waarin hij op het uitwendig vasthouden van Juda aan theocratie en godsdienst groot gewicht legde, de zonden van Rehabeam en zijn volk met stilzwijgen voorbijging, en de scheiding van Israël en Juda alleen toeschreef aan de eerzucht en afgodische gezindheid van Jerobeam. Hoewel het niet kon falen, of zulke taal moest in Juda godsdienstige geestdrift, in Israël het ontmoedigend besef eener kwade zaak wekken, zoo kwam Abiam toch in groot gevaar, daar gedurende zijn toespraak het kleine leger van Juda omsingeld en

van twee zijden aangegrepen werd. Daar echter het leger van Juda in angst en nood tot den Heere riep, werd het de overwinning gegeven; geheele moedeloosheid kwam over het leger van Israël; meer dan de helft werden vermoord, en Bethel met vele andere plaatsen vielen in handen van den overwinnaar (2 Kron. 13). Abiam maakte zich echter de overwinning niet ten nutte, om aan den kalverdienst en andere afgodische gruwelen een einde te maken, hetgeen eerst Asa deed (1 Kon. 14 : 22—24; 2 Kron. 14 : 2); wel beloofde hij aan den Heere den buit, maar hij hield zijn belofte niet (2 Kron. 15 : 18); in plaats van ernst te maken met zijn schoone theocratische plannen, die hij in zijn rede had besproken, en zijn dankbaarheid voor de Goddelijke hulp door een besliste bekeering te toonen, gaf hij zich over aan den lust des vleesches, hield tegen de wet (Deut. 17 : 17) vele vrouwen (2 Kron. 13 : 21) en liet toe, dat zijn moeder Maächa, de kleindochter van Absalom, gruwelijke afgoderij dreef, zoodat èn afgodendienst èn vleeschelijke lusten zich met groote snelheid verbreidden (1 Kon. 15 : 11—14). Hoewel ons de Kronieken, meer op de glorierijke gevolgen van zijn korte regeering ziende, haast enkel goeds van hem melden, zoo vinden wij in het boek der Koningen, hetwelk meer op het persoonlijk karakter des konings let, getuigenis, dat hij, niet beter dan zijn vader Rehabeam, nu eens gehoorzaam aan God, dan weer uit hoogmoed zijn eigen weg volgende, bij al zijn uiterlijke theocratische politiek in het hart vijandig jegens God gezind was (1 Kon. 15 : 3).

Abîb, eigenlijk „aar", d. i. arenmaand, de eerste maand van het Israëlietische jaar (Nehem. 2 : 1; Esth. 3 : 7), *Nisan* (zooveel als bloeimaand) genoemd, de maand, in welke Israël uit Egypte trok (Exod. 12 : 2; 13 : 4; 23 : 15; 34 : 18). Zij komt overeen met einde van Maart of begin van April en heeft 29 dagen. Haar begin regelt zich naar het rijp zijn der gerst. Was deze op den dag van nieuwe maan nog niet zoo rijp, dat men kon hopen haar binnen 14 dagen te kunnen snijden, om op den tweeden Paaschdag de eerstelingen te offeren, dan werd op den dag van nieuwe maan, de laatste maand Adar onder den naam Beadar nog eenmaal uitgeroepen, zoodat de nieuwjaar-maan en het Paaschfeest bijna 4 weken verschoven werden, hetgeen om de 3 of 4 jaar plaats greep. Op den 14den dag dezer maand begon het Paaschfeest en op den 16den werden de eerstelingen van de rijpe gerstearen Gode toegebracht.

Abiël, grootvader van Saul en Aner (1 Sam. 9 : 1; 14 : 51), heet ook als een zijner zonen, Ner, (1 Kron. 9 : 33; 10 : 39).

Abiëzer, d. w. z. vader der hulpe (Joz. 17 : 2; 1 Kron. 7 : 18). In Num. 26 : 30 komt de naam *Jezer* voor. Dat is een samentrekking van Abiëzer. Van dezen Abiëzer stamde de richter Gideon af. (Richt. 6 : 11; 8 : 2).

Abigaïl. I. Als Zeruja, halve zuster van David, van Nahas, den eersten man van Davids moeder (1 Kron. 2 : 16). Met Jether (Jethra) gewon zij Amasa (2 Sam. 17 : 25). — II. De schoone, verstandige vrouw van den boozen Nabal, die door vriendelijkheid en ootmoedige woorden Davids toorn bedwong en hierdoor diens achting en dankbaarheid zich verwierf, zoodat hij haar, na Nabals spoedigen dood, tot vrouw nam (1 Sam. 25). Zij volgde hem naar Gath (27 : 3), werd in Ziklag door de Amalekieten gevankelijk weggevoerd, maar met Gods hulp weder bevrijd (1 Sam. 30). In Hebron baarde zij David een zoon, Chileab (2 Sam. 3 : 3), ook Daniël genoemd (1 Kron. 3 : 1).

Abilene. I. Een landstreek tusschen den Libanon en den Anti-Libanon, naar de hoofdstad Abila genoemd, tusschen Damascus en Heliopolis aan den stroom Baradas; haar ruïne heet thans Nebi-Abel. — II. Bij de nauwkeurige tijdsbepaling in Luc. 3 : 1 van het eerste optreden van Johannes den Dooper gegeven, wordt bij de drie vierdedeelen, waarin het rijk van Herodes den Groote vervallen was, Judea, Galilea, Perea, ook de vorst Lysanias van Abilene genoemd, dewijl dit wel niet aan Herodes den Groote, maar aan Herodes Agrippa (j. 44) ook toebehoord had en dus toen Lucas schreef nog als een deel van het Joodsche gebied beschouwd werd. Het was namelijk aan dezen gunsteling van den keizer Claudius gegeven geworden, nadat het vroeger eigen koningen had gehad. — III. Dat omtrent 40 jaren vóór Chr. door Josephus een Lysanias genoemd wordt, heeft aan de zoogenoemde nieuwere kritiek gediend om de geloofwaardigheid van Lucas aan te vallen, als zou hij dezen ouderen en eenigen Lysanias valschelijk in den tijd van Tiberius en dus bijna 70 jaren te laat geplaatst hebben. Hier heeft men een klein proefje, hoe die kritiek te werk gaat, want 1°. wordt willekeurig bij schijnbare tegenstrijdigheid aan den gewijden schrijver, die opzettelijk alles nauwkeurig opgeeft, onrecht gedaan, en aan den Joodschen schrijver, die het zoo maar ter loops aanstipt, geloof gehecht; 2°. wordt even willekeurig aangenomen, dat er maar één Lysanias, en 70 jaren later niet nog een andere in Abilene zou hebben kunnen regeeren, terwijl 3°. bij nauwkeurige lezing ook Josephus naar zulk een lateren heenwijst.

Abimelech. I. Algemeene naam van de koningen der Filistijnen van Abraham af tot Davids tijd. — 1. Abimelech, koning van Gerar (Gen. 20 vv.). Abimelech wordt als een rechtschapen man voorgesteld, die zich van Gods rechtvaardigheid bewust was, en dien God met eene verschijning verwaardigde. Toch ontneemt God hem den roem zijner rechtvaardigheid, en doet hem door ziekte, die over hem en zijn geheele huis kwam, gevoelen, dat hij, was hij dan al van uitwendige zondige daden vrij, toch door de kiem der zonde, die in zijn hart aanwezig was, den dood was nabij gekomen, en terwijl hij door de voorbede van Abraham van deze ziekte was genezen, werd hem hierdoor een nieuwe beweegreden gegeven om in Abraham, zonder zich door diens zwakheden te laten misleiden, een knecht Gods te vereeren en hem met rijke geschenken weg te zenden. Ook later nog zocht Abimelech Abrahams vriendschap, omdat Gods zegen zoo zichtbaar op hem rustte, en verontschuldigde zich wegens het onrecht zijner lieden (21, 22 vv.). — 2. Een andere Abimelech, bij wien 100 jaren later Izak (Gen. 26) een tijd lang woonde, was zelfzuchtig, beschermde Izak niet voor eene benadeeling

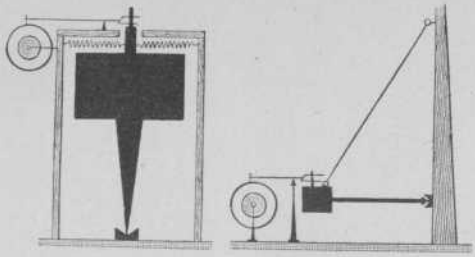

Seismometer met verticaalslinger.

Seismometer met horizontaalslinger.

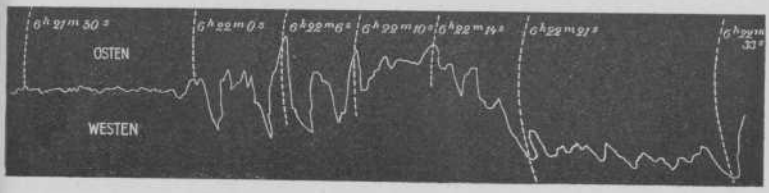

Seismogram of zigzaglijn, veroorzaakt door een aardbeving.
Begin der aardbeving 6 u. 21 m. 50 s. Einde van het seismogram 6 u. 22 m. 33 s.

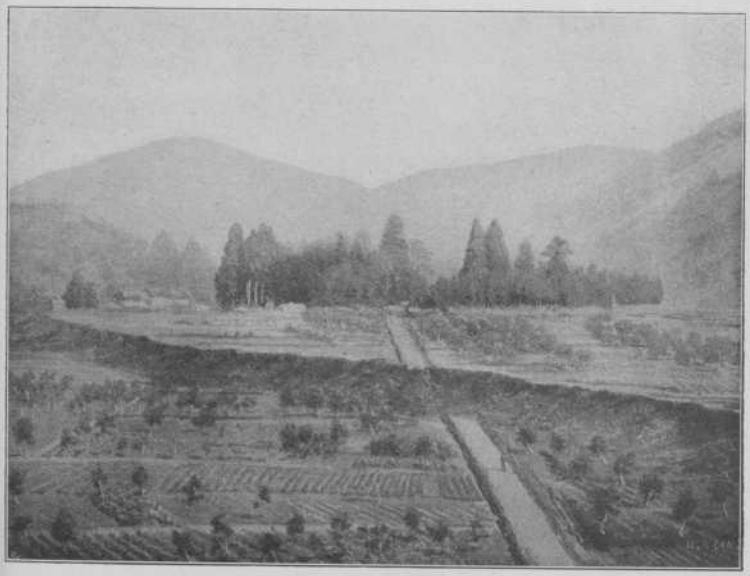

64 Kilometer lange aardspleet bij Midori (Japan) dwars door een rijweg heen, ontstaan tijdens de aardbeving van 20 October 1891. Het land achter de spleet is tevens in horizontale en in verticale richting eenige meters verschoven.

door zijn onderdanen, was ook niet vrij van nijd en argwaan (vs. 14, 16). Toch liet hij geen grove overtreding der zedelijkheid toe (vs. 10 vv.) en was voor hoogere waarheid niet geheel doof (vs. 26—31). — 3. Ook de latere koning der Filistijnen, Achis (1 Sam. 21 : 10), heet (Ps. 34) Abimelech.

II. Bastaardzoon van Gideon (Richt. 8 : 31), die door leugen en het vermoorden zijner broeders de heerschappij over Israël bekwam (het eerste voorbeeld van zoo iets). Onder denzelfden ouden eik, onder welken het volk gezworen had God alleen te zullen dienen (Joz. 24 : 26; vgl. Gen. 35 : 4), huldigde het volk, vooral de afgodisch gezinde lieden, den muiter (Richt. 9 : 6). Zijn heillooze heerschappij duurde slechts drie jaar. Hij bedwong wel het oproer der Sichemieten onder den pralenden Gaäl en nam een bloedige wraak, maar bij de vesting Thebez vond hij door de hand eener vrouw den dood.

Abinadad. I. Leviet te Kirjath-Jearim, wiens huis op een heuvel stond, waar de arke des verbonds, die de Filistijnen hadden medegebracht, 60 à 70 jaar bleef, tot David haar terughaalde (1 Sam. 7 : 1; 2 Sam. 6 : 3; 1 Kron. 14). — II. De tweede broeder van David (1 Sam. 16 : 8; 17 : 13; 1 Kron. 2 : 13). — III. De tweede zoon van Saul, met Jonathan in den oorlog gesneuveld (1 Sam. 31 : 2; 1 Kron. 11 : 2).

Abiram, d.w.z. „vader der hoogte". Hij was met Dathan een der opstandelingen tegen Mozes in de woestijn (Num. 16 : 1).

Abisag, d.w.z. „dochter der dwaling", van Sunem. Zij was een dienstmaagd van David in zijn ouderdom (1 Kon. 1 : 3). Uit haar historie blijkt de ellende der polygamie.

Abisai, neef van David, van zijn halve zuster Zeruja, Joabs broeder (1 Kron. 2 : 16), een moedig held, die David des nachts tot in Sauls leger vergezelde en Saul wilde doorsteken (1 Sam. 26 : 8); met Joab sloeg hij Abner (2 Sam. 2 : 24) en nam aan diens vermoording deel (3 : 30); hij overwon de Ammonieten, die met de Syriërs tegen David streden (10 : 10—14) en den vluchtenden Simeï het hoofd wilden afslaan (16 : 9); als veldhoofdman was hij over een derde deel van het leger tegen Absalom geplaatst (18 : 1), joeg den oproermaker Seba op de vlucht (20 : 6, 10), redde David uit de hand van den reus Isbi (21 : 16 v.); met Joab (Ps. 60 : 2) sloeg hij 12000 Edomieten in het Zoutdal en bracht Idumea onder Davids heerschappij (1 Kron. 19 : 12 v.). Hij was de voornaamste in het klaverblad van Davids helden en heeft met eigen hand 300 vijanden gedood (2 Sam. 23 : 18; 1 Kron. 12 : 20 v.), maar was, evenals Joab, door zijn gewelddadigheden en wraakzucht David tot last (2 Sam. 3 : 39).

Abjathar, zoon van den hoogepriester Achimelech, ontvluchtte uit Nob, toen Doëg de priesters vermoordde, tot David (1 Sam. 22 : 20—23). Daar Saul zijn plaats aan Zadok overdroeg, wilde David den laatste niet afzetten en toch de trouw van Abjathar beloonen; daarom waren er gedurende Davids regeering twee hoogepriesters tegelijk in het ambt (2 Sam. 20 : 25). Abjathar bewees aan David reeds gedurende diens regeering, maar bijzonder bij het oproer van Absalom, gewichtige diensten (2 Sam. 15 : 24, 35; 17 : 15), en bemiddelde de verzoening na den burgerkrijg (19 : 11). Hij was echter meer aan den persoon van David, dan aan de zaak der theocratie gehecht en liet zich later in de samenzwering van Adonia medesleepen. Hij werd dan ook door Salomo van zijn ambt ontzet, maar, omdat hij zoovele jaren David trouw gediend, en het heiligdom gedragen had, niet om hoogverraad gedood, maar naar Anathot gebannen (1 Kon. 2 : 26). Zoo werd naar de profetie (1 Sam. 2 : 30—35) de hoogepriesterlijke waardigheid van het geslacht van Eli en Ithamar, weder aan het geslacht van Eleazar overgedragen; Abjathar schijnt zijn titel evenwel behouden te hebben (1 Kon. 4 : 4).

Abner, Sauls neef (1 Sam. 14 : 50), het eerste lid der familie, die na het wederkeeren van Saul de verandering bemerkte, die er met hem had plaats gegrepen en hem over zijn ontmoeting met Samuel uitvroeg (10 : 14—16); later Sauls veldoverste (14 : 50), die de bestemming van David tot den troon wel kende (2 Sam. 3 : 9, 18), maar er zich weinig om bekommerde (1 Sam. 17 : 55—58), en hielp om David te vervolgen. Door zijn onvoorzichtigheid bracht hij Sauls leven in gevaar (26 : 14 v.). Na Sauls dood stookte Abner den burgeroorlog aan, en zocht daarna door het plan om twaalf man twee aan twee te laten vechten verder bloedvergieten te voorkomen, maar vergeefs (2 Sam. 2 : 14—16). Na in een hevig gevecht geslagen en door Asahels dood uit groot gevaar gered te zijn, vermaande Abner tot vrede (2 : 26) en trok zich in de residentie van Isboseth terug, maar alleen om zich tot een nieuwen krijg toe te rusten (3 : 6). Daar hij echter door zijn eigenmachtige verbinding met een der overgebleven vrouwen van Saul de verdiende berisping van Isboseth op zich laadde, ging hij tot Davids zijde over, en zocht zijn persoonlijke hartstochten achter een verwijzing naar de Goddelijke belofte te verbergen (3 : 9 v.; 17—19). Door David aangenomen en geëerd, meende Abner juist de vereeniging van het gansche volk onder Davids schepter eenige schreden verder te brengen, toen hij door Joab en Abisaï, die om Asahels dood een bloedigen wrok jegens hem koesterden, teruggeroepen en bij sluipmoord om het leven werd gebracht. Hij werd door David, die een treurzang op zijn dood dichtte, en door het geheele volk oprecht beweend en te Hebron begraven (2 Sam. 3). Zijn dood werd later op Davids bevel aan Joab gewroken (1 Kon. 2 : 5, 32). Hoewel hij vele verkeerdheden had, wisten David en Salomo toch de dappere daden van Abner naar waarde te schatten (1 Kon. 2 : 32); zijn nagedachtenis werd door David in eere gehouden, daar hij Abners zoon Jasiël tot vorst over Benjamin verhief.

Abraham. Een volledig levensbeeld geven de aan „den vader van alle gelooviger" (Rom. 4 : 11) in Genesis gewijde hoofdstukken (12—25) niet, althans indien we daaronder verstaan een breede beschrijving van levensdaden en teekening van de achter de uitwendige handelingen liggende ethisch-religieuse beweeggronden. Veeleer worden in chronologische orde slechts enkele momenten uit het aan geloofsvoorstellingen zoo

rijke leven van dezen „held des geloofs" geteekend, waarin bijzonder in het licht wordt gesteld wat de Heere voor Abraham deed en hoe Hij hem tot Israëls stamvader maakte. Daarbij wordt echter de geestelijke inhoud der goddelijke openbaringsdaden niet in den breede toegelicht, maar veeleer worden overeenkomstig het ontwikkelingskarakter der openbaringsgeschiedenis die daden zelf in den vorm van een geschiedverhaal geteekend, terwijl eerst in later volgende gebeurtenissen de rijke inhoud van de Goddelijke bemoeienissen met Abraham wordt gezien. Meer dan van eenig ander geloofsheld geldt van Abraham, dat zijn leven eeuwen omvat.

Zijn geschiedenis komt op uit Sems lijst (Gen. 11 : 10 v.v.), welke niet anders geeft dan een uniforme opsomming van opeenvolgende geslachten van Sem tot Terach zonder ook maar de geringste aanwijzing te bieden van het godsdienstig leven van dezen volkerenkring. Eerst bij Terach wordt de kroniekmatige optelling afgebroken en worden nadere bijzonderheden gegeven omtrent het uit hem zich ontwikkelende geheel, waarbij intusschen door niets wordt aangeduid, dat juist dit geslacht zich door zuiverder Godskennis onderscheidde. Al is dan ook Abraham niet als zijn tijdgenoot Melchizedek zonder vader, moeder en geslachtsrekening (Hebr. 7 : 3), in zooverre staat hij toch voor ons zonder nadere aanknooping aan het leven der voorgeslachten, als hij zonder meer in Gen. 12 binnen onzen gezichtskring wordt gevoerd als object van een Goddelijke openbaringactie van de meest vèrstrekkende gevolgen. Slechts wordt ons in Gen. 11 : 31 medegedeeld, dat hij afkomstig was uit Ur der Chaldeën, hoogstwaarschijnlijk het tegenwoordige Moeqajjar, „asfaltstad", eertijds de hoofdstad van een der vele koninkrijken, die in den vóór-Abrahamitischen tijd in de vlakte van Sinear hebben gebloeid, en met zijn vader Terach naar Haran (eig. Charran, „weg") trok, een hoogst belangrijk knooppunt van wegen ten Noorden van den Eufraat in een dal aan den bovenloop van den Balich gelegen en evenals Ur een hoofdplaats voor de vereering van den maangod Sin.

Dat dit geschiedde op grond van een bevel Gods wordt Gen. 11 : 31, waar veeleer Terach als leider wordt genoemd, niet gezegd. Ook uit Gen. 15 : 7 mag dit niet worden opgemaakt, wijl hier niet anders wordt verzekerd dan dat het 't gevolg was van een bijzondere leiding Gods, toen Abraham met zijn vader Terach Ur verliet om in de richting van Kanaän te trekken. Veeleer volgt uit Gen. 12 : 1 („en de Heere zeide tot Abraham"), dat het bevel om zich van het historisch, ethisch-religieus en sociaal milieu, waaruit hij was opgekomen, los te maken en zich volkomen aan de leiding van den zich aan hem openbarenden God over te geven, tot hem gekomen is gedurende het naar zijn tijdsduur niet nader omschreven verblijf te Haran.

Dat de Heere Abraham niet riep op grond van de in zijn kring nog levende Godskennis zegt Jes. 29 : 22, waar zijn roeping geteekend wordt als een verlossende heilsdaad Gods, welke genadedaad in Jes. 41 : 8 een grijpen en roepen wordt genoemd. Trouwens, hoeveel polytheïstische denkbeelden en gebruiken voortwoekerden in den kring, waaruit Abraham opkwam, leert Gen. 30 : 27, waar Laban gebruik maakt van een der Deut. 18 : 9—22 verboden practijken, die ten doel hebben door het waarnemen van voorteekenen den wil Gods te leeren kennen. Evenzeer Gen. 31, waar niet alleen uitdrukkelijk onderscheiden wordt tusschen den God van Jacobs vader en dien van Laban (vs. 5, 29, 42), maar Laban ook in vs. 30 Jacob beschuldigt van diefstal van zijn goden. Voorts Gen. 35 : 4, waar sprake is van „alle vreemde goden", welke Jacob verwijderd heeft vóór hij van Sichem naar Bethel ging en waarin we inkruipsels hebben te zien van polytheïstische practijken uit het leven van Jacobs Arameesche verwanten. Eindelijk Joz. 24 : 2, waar van Israëls vaderen gezegd wordt, dat ze aan de overzijde der Rivier „andere goden" hebben gediend. Dit alles bewijst, dat ook in Abraham's kring de oude zuiverheid der Godskennis niet bewaard bleef en ook hier degenereerende invloeden zich deden gelden. Abraham is geboren als lid van een heidensch geworden menschheid en van een familie, waarin het polytheïsme zich steeds krachtiger baan brak. Hij is niet als Noach door trouwe bewaring van de erve der vaderen de rechtvaardige, dien Gods zegen tot den eersteling eener nieuwe wereld maken kon, maar hij is van huis uit de onrechtvaardige, dien God met bedekking van al zijn zonden rechtvaardigde, omdat hij, toen God zich aan hem kennen deed, door zijn levensgedragingen bewees dienovereenkomstig zijn leven te willen richten.

De Goddelijke openbaring komt tot Abraham niet in den vorm van een mededeeling over het wezen Gods en over den vorm der Hem verschuldigde vereering, maar als een mededeeling Gods over zijn bedoeling om Abraham door de isoleering van zijn geslacht als den vertegenwoordiger van dezen God en van diens zedelijke religie onder de volken tot een universeele beteekenis te laten opgroeien door onvergelijkelijken zegen. Deze mededeeling is een persoonlijke belofte van iets toekomstigs („Ik zal"), dat op geenerlei wijze uit de tegenwoordige werkelijkheid voortvloeit, maar waarbij het voor Abraham aankomt op een volkomen en onwankelbaar vertrouwen op de gunst van dezen God als de alles beheerschende macht en het zich laten leiden door Hem ook dáár, waar natuurlijke neiging of berekening van levensverhoudingen lokt tot een zich onttrekken aan zijn leiding. De eerste verzen van Gen. 12 bevatten dan ook niet eenige zware en moeilijk te volbrengen eischen, waaraan een reeks van beloften verbonden wordt, opdat Abraham niet zou bezwijken onder den last der geboden, maar bewijzen in verband met Gen. 11 : 31 veeleer hoe de Heere ingaat op de gedachten en plannen van den mensch, welke nooit en vooral bij Abraham niet (15 : 7) zonder zijn toedoen ontstaan. Abraham zal mogen uitvoeren wat reeds lang in zijn ziel leefde: zich losmaken van oude banden. Alleen, Abraham moet zich daarbij uitsluitend laten leiden door dien God, die zich met zijn „Ga gij .... en Ik zal" aan Hem openbaart. Het woord is dus geen eisch, maar wordt bij gehoorzaamheid van Abrahams zijde de eerste groote belofte. Als

Abraham het met zijn God zal hebben gewaagd, dan zal hij een ongedachte verwerkelijking ontvangen van zijn reeds lang gekoesterd begeeren en Kanaän de plaats worden, waar rijke zegen zijn deel zal zijn. Die zegen nu is drievoudig. Abraham zal tot een groot volk worden, tot een grooten naam komen en voor anderen ten zegen zijn. Daarbij neemt de Heere door zijn drievoudig „Ik zal" deze natuurlijke neigingen naar macht, eer en invloed in eigen hand en zet Hij de vervulling daarvan in de toekomst vast. Een nieuw wereldprogram wordt hier gegeven, waarbij onvoorwaardelijke gehoorzaamheid van Abraham wordt gevraagd.

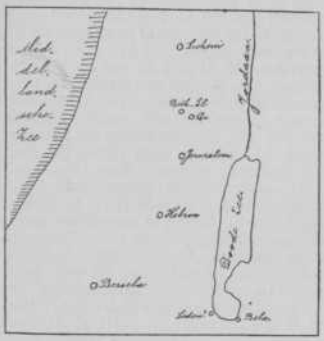

Abraham in Kanaän

Merkwaardig, dat deze zich aan Abraham openbarende God *niet* zegt wie Hij is. Dit geschiedt eerst, wanneer Abraham tot dien geestelijken wasdom gekomen is, dat de Heere zijn verbond gaat stellen tusschen zich en Abraham. Dan eerst heet het: „Ik ben El Sjaddai" (17 : 1), een zelfbenoeming, waarvan de juiste beteekenis niet meer bekend is en welke de Grieksche vertalers van het Oude Testament gewoonlijk hebben verklaard als „God de Almachtige", zonder dat het duidelijk is waarop dit berust.

Deze zelfopenbaring Gods als El Sjaddai heeft plaats, wanneer Abraham zoowel door zijn houding tegenover Lot (13 : 1—12) als door zijn optreden tegenover de Kanaänietische vorsten (14) bewezen had alleen op zijn God te willen vertrouwen en op Diens beloften alleen te willen steunen. Dan is het oogenblik aangebroken, waarop El Sjaddai, dien Abraham reeds in waarheid als „God den Almachtige" had leeren kennen, ook al had Deze nog niet dien naam aan hem geopenbaard, op zeer bijzondere wijze met Abraham in gemeenschap zal treden. Dat wordt in twee hfdst. verhaald: in Gen. 15 hooren we, dat de Heere één verbond met Abraham sluit, en in Gen. 17 welk uiterlijk teeken van de bondelingen wordt gevraagd.

De handeling van hfdst. 15 vindt wat Abraham betreft niet wezenlijk plaats; d. w. z. niet door uiterlijk waarneembare daden neemt hij daaraan deel. God bedient zich van het vizionaire vermogen van Abraham om dezen daardoor zijn Raad en Wil te openbaren, waarbij op het oogenblik, dat de openbaringswerkzaamheid haar hoogtepunt bereikt, de vizionaire toestand overgaat in een tardēma of diepen slaap, welke zich naar vs. 12 het best laat karakteriseeren als „schrik, groote duisternis". Abraham wordt aan de profane wereld ontrukt en tot „ziener" gewijd. Daarbij gaat de Heere in zijn mededeelingen in zooverre boven het toekomstprogram van hfdst. 12 uit, dat nu in het licht wordt gesteld wat in hfdst. 12 nog min of meer in het duister was gelaten. In hfdst. 12 was wel sprake van het Goddelijk voornemen om Abraham tot een groot volk te laten uitgroeien, maar hoe dit geschieden zou was niet gezegd. Het kon gaan over Abrahams lijn, over Lots lijn, ja zelfs over de breede lijn van Abrahams huis d. w. z. over Eliëzer. Na de in hfdst. 13 beschreven ervaringen was de tweede mogelijkheid uitgesloten, want Lot had zich van Abraham en daarmede van Abrahams zegen losgemaakt. Aan de eerste mogelijkheid durft Abraham niet te denken met het oog op zijn leeftijd en dien zijner vrouw. Vandaar dat hij (15:2) alleen de derde mogelijkheid overweegt. Maar nu komt de Heere tot hem met een „vrees niet" (15 : 1), waardoor Abrahams ingezonken geloof weer wordt opgeheven en hijzelf gebracht wordt tot onderhandelingen met zijn God. „Ik ben uw schild", en daarom moet alle vrees voor de zondige (vs. 16) omgeving zijn buitengesloten; „uw loon", daarvoor dat gij aan mijn bevel gehoorzaamd hebt en bewezen hebt uitsluitend uw vertrouwen op mijn woord te stellen, „zal zeer groot zijn". De Heere zal met zijn eigen persoonlijkheid Abraham dekken en hem beloonen voor zijn kinderlijke gehoorzaamheid. Dat woord verdrijft allen twijfel uit Abrahams ziel, „en Abraham geloofde wederom den Heere", hield Hem weder voor den Betrouwbare en bouwde weer op Hem, en de Heere „rekende het hem als gerechtigheid" d. w. z. Abraham wordt ondanks alles gerekend als een rechtvaardige, als een die in de juiste verhouding staat tegenover de in God voorhanden rechtsorde (vgl. Rom. 4 : 3; Gal. 3 : 6). Dat dit in hem gestelde vertrouwen alleszins gerechtvaardigd is bewijst nu de Heere door twee vertrouwelijke mededeelingen: dat Hij de eerste levensbewegingen van Abraham reeds in het oude vaderland heeft bestierd en geleid, en dat dit geschiedde met de bedoeling Kanaän hem tot een onbestreden eigendom te geven (vs. 7). Abraham vraagt nu versterking van zijn klein geloof en krijgt nu opdracht het ceremoniëel te verrichten eener bondssluiting (vs. 8 v.), waarbij God geeft en Abraham ontvangt: de zekerheid, dat zijn God de Vader is geworden van zijn nog niet geboren zaad.

De voortzetting van deze openbaringshandeling vinden we in hfdst. 17, waar de eischen worden geteekend, die den pas gesloten bond veruitwendigen en de bondelingen zullen kenbaar maken. De eerste (vs. 1) is, dat Abraham zijn leven zóó inrichte, dat de Heere hem volgen kan met zijn tot zulk een wandelen in staat stellende levenskracht: „Wandel voor mijn aangezicht, zoo zult gij onstraffelijk zijn." En wijl nu derhalve een nieuwe periode zich openen gaat in het leven van den patriarch, die als stamhoofd

van het te creëeren bondsvolk een nieuwe persoonlijkheid zal zijn, moet hij van nu af ook een naam dragen, die met zijn nieuwen bestaansvorm in overeenstemming is. Nu hij gaat optreden als een „vader van een menigte van volken" mag hij niet meer Abram heeten, welke naam niets zegt omtrent zijn persoonlijkheid doch alleen dat „de Vader (God) verheven is", maar Abraham, in welk klankgeheel ieder hem onmiddellijk als den „vader van een menigte van volken" herkennen en daarom ook eeren moet. Het toekomstprogram met zijn drievoudig „Ik zal" gaat zich realiseeren. En nadat El Sjaddai gezegd heeft wat Hij doen zal met betrekking tot het zaad, zegt Hij (vs. 9—14) wat Hij van Abraham en diens zaad verwacht: het bewaren van het verbond door het toepassen der besnijdenis, welke reeds uit anderen hoofde bekende kunstbewerking een nieuwen inhoud ontvangt, doordat ze bondsteeken wordt en dient tot heiliging van den bondeling, tot wijding van de geboorte der burgers van het zich ontplooiend Godsrijk. Evenals bij het verbond met Noach (9 : 12) het nemen van iets bestaands ter herinnering aan het verbond. Maar terwijl bij het Noachitische verbond een teeken wordt gesteld, dat ten eenenmale van den mensch zelf onafhankelijk is, wordt nu een teeken gesteld, welks continuatie binnen het wilsleven van den mensch valt. En zoo wordt het bondsteeken nu voor het eerst een teeken van geloof: in de waarachtigheid Gods en de realiteit van de geestelijke verbondsweldaden, en de besnijdenis een geloofsdaad, wijl ze bewijst, dat men voor zich en de zijnen den God, die dat verbondsteeken stelde, als *zijn* God heeft aangenomen.

Geheel in overeenstemming met het 12 : 1—3 gegeven toekomstprogram wordt in Genesis vooral in 't licht gesteld welke geloofsworstelingen Abraham doormaakte met betrekking tot die twee elementen daarvan, welke voor de naaste toekomst van zoo groot gewicht waren: de geboorte van het „zaad", waaruit het „groote volk" zou kunnen opwassen, en het ontvangen van het land, waar dit „groote volk" een woonplaats vinden zou. Los van elkander staan beide natuurlijk niet. Veeleer is de eerste belofte het sine qua non van het tweede. Beide worden dan ook ineengestrengeld, wanneer de Heere bij Abrahams komst in Sichem hem verzekert, dat het Goddelijke „wijzen" (12 : 1) en „geven" (12 : 7) één is en dat dit land, waarvan Sichem in die dagen het oeconomische en politieke middelpunt uitmaakte, aan zijn zaad zal gegeven worden. En wanneer door Lots baatzuchtigheid ook de laatste band, welke hem aan het milieu bond, waaruit hij was voortgekomen, verbroken is en Abraham geheel geïsoleerd is (13 : 1—13), komt opnieuw de Goddelijke verzekering tot hem, dat hij en zijn zaad de bezitters van „al dit land" zullen zijn (13 : 14—17). Hetzelfde geschiedt, wanneer Abraham, ontmoedigd door het voortduren van zijn kinderloozen staat, bondeling van zijn God wordt. Dan heet het, dat land en zaad de beide polen zijn der Goddelijke gave (15 : 18). Hetzelfde wordt hem verzekerd, wanneer het verbond zich gaat veruitwendigen en de „menigte van volken" duidelijker dan voorheen uit het Goddelijk Raadsplan naar voren treedt (17 : 8). Deze herhaalde verzekering bewijst intusschen hoevele worstelingen Abraham heeft doorgemaakt, vóór hij zich ten volle deze belofte kon toeëigenen en uit de zekerheid der realiseering daarvan kon leven.

Nog duidelijker wordt dit in het licht gesteld met betrekking tot „het zaad". Reeds zijn klacht van 15 : 2 v. bewijst hoezeer de geboorte van een zoon een groote plaats innam in Abrahams denken. Hij kan geen antwoord vinden op de vraag hoe zijn God hem toch tot een groot volk maken kan. Vandaar de twijfelmoedige vraag: „Wat wilt Gij mij geven?" Alle schatten kunnen niet verhinderen, dat hij kinderloos blijft. „Mij hebt gij geen zaad gegeven" is de verwijtende herinnering aan het Goddelijke woord van 12 : 7 en 13 : 15 v. Op dit verwijt komt geen antwoord. Abraham moet leeren zich aan Gods woord vast te klemmen, ook al ziet hij niet *hoe* het zich verwerkelijken zal. Slechts een herhaalde verzekering wordt zijn deel, welke voor Abraham echter voldoende is om nu ook verder het *hoe* der realiseering aan den wederom als betrouwbaar erkenden God over te laten (hfdst. 15). Een weg schijnt geopend, wanneer Sara, van het door haar als onveranderlijk beschouwde feit harer onvruchtbaarheid uitgaande (16 : 2), zich bereid verklaart den bij Hagar te verwekken zoon naar oud-Semietisch familierecht als uit haarzelf geboren te erkennen. Abraham betreedt dezen weg in de hoop, dat hij althans op die wijze het begin zal zien van het beloofde „groote volk", temeer waar hij ook geen ander middel ziet. Inderdaad wordt Hagar zwanger en baart ze Abraham in diens 86ste levensjaar een zoon, Ismaël. Ondanks de daarbij plaatsgrijpende gebeurtenissen (familietwist, vlucht van Hagar) meent Abraham te meer in Ismaël den zoon der belofte te mogen zien, wijl een andere zoon hem niet geschonken wordt en met den loop der jaren zijn manlijke kracht vergaat (17 : 17). Maar Abraham heeft niet gerekend met de wet, dat de Heere zijn belofte slechts laat overgaan op het door Hem zelf gegeven zaad en zijn belofte niet vervult aan wat menschen naar den wil des vleesches verwekken om het Hem als zaad aan te bieden. Juist het oogenblik, waarop èn voor Abraham èn voor Sara naar den natuurlijken loop der dingen de fysische onmogelijkheid tot het verwekken van zaad verdwenen was (Rom. 4 : 17—21, Hebr. 11 : 11 v.), is door den Heere gekozen om hem door het schenken van een zoon uit Sara het onweersprekelijkst bewijs te geven zoowel van zijn trouw aan het gegeven woord (Gen. 12 : 1—3 e. a.) als van zijn oneindige macht. Dertien jaar na Ismaëls geboorte (16 : 16, 17 : 1) wordt met even zoovele woorden van Sara's moederschap gesproken (17 : 16) en uitdrukkelijk verzekerd, dat, ook al zal Ismaël om zijns vaders wil rijkelijk ervaren wat het zeggen wil, dat de Goddelijke zegen Abraham en zijn zaad vergezelt (17 : 20), de zegeningen van het nu veruitwendigde verbond aan Sara's zoon, wiens geboorte nu zelfs temporeel wordt vastgelegd (17 : 21), zich zullen realiseeren. En al wordt dit Goddelijke woord èn door Abraham (17 : 17) èn door Sara (18 : 12) met een kleingeloovig lachen beantwoord, „ter gezetter tijd, dien hem God had gezegd" (21 : 2),

wordt Izak geboren, wiens naam hen aan hun kleingeloof, wiens zijn hen aan Gods trouw en macht moet herinneren. Intusschen, zelfs deze vreugde was voor Abraham niet onvermengd, waar hij nu van Hagar's zoon moet scheiden. Aanleiding daartoe is diens optreden tegenover Izak (21 : 9); maar naar het Goddelijk heilsplan moet hierdoor het gevaar worden voorkomen, dat zich de zoon der belofte late leiden door den „naar het vleesch geborene" (Gal. 4 : 29).

Nu schijnt Abraham te zullen mogen wandelen door aanschouwen. „Het zaad" is geboren, de vervulling van de belofte neemt een aanvang. Maar hier houdt God hem tegen en vraagt van hem het offer van den zoon. Hij moet hem ten brandoffer brengen op een der bergen van het land Moria. En Abraham is bereid! Neen, hij vergist zich niet in het Goddelijk bedoelen en verwart niet een geestelijk bedoelde offering met een vleeschelijke, reëele. En het woord „brandoffer" én de daarvoor aangewezen plaats maken dat onmogelijk. Trouwens, ongehoord was de eisch om Izak te offeren, voor Abraham niet. Bij de oude Semieten was het offer van den eerstgeborene waarlijk niet iets ongewoons en de opgravingen in Palestina hebben met afschuwwekkende duidelijkheid geleerd, dat ook Abrahams omgeving het kinderoffer onder haar religieuse gebruiken had opgenomen, uit welken kring het later ook in Israël is binnengedrongen. Des te tragischer de beproeving, die nu over Abraham komt. Eenerzijds schijnt de eisch om Izak te offeren ten eenenmale in strijd met des Heeren belofte, dat dit „zaad" zou worden tot een „groot volk" en worden daardoor de meest gewettigde verwachtingen van den aartsvader met één slag vernietigd. Anderzijds schijnt deze eisch niet in overeenstemming met wat Abraham op grond zijner geloofservaringen moest houden voor het innerste wezen van El Sjaddai, die door zijn openbaringen zoo duidelijk bewezen had niet op één lijn te mogen worden gesteld met de goden van Abrahams omgeving. Indien dan ook desondanks Abraham bereid is geweest het gevraagde offer te brengen, kan dit slechts zijn geschied in de overtuiging, niet alleen dat God het recht had terug te eischen wat Hij uit vrije genade gegeven had, maar ook dat de vervulling der belofte ter laatster instantie niet afhing van Izaks leven, dien de God des verbonds, Wien niets te wonderlijk was (Gen. 18 : 14), weer uit de dooden kon terugroepen (Hebr. 11 : 17—19). Zoodra Abraham dan ook door het binden van Izak op het altaar en het opheffen van het offermes bewezen heeft zich tot het „Uw wil geschiede" te hebben verheven, is de beproeving geëindigd, neemt een ram de plaats in van den zoon en wordt onder vernieuwden eed de belofte van het zaad herhaald. Niet de offering van een kind vraagt Abrahams God; alleen het offer van eigen wil kan Hem behagen (Ps. 40 : 9).

Naast deze hoofdmomenten uit Abrahams leven worden nu ook nog enkele andere medegedeeld, waarin meer zijn verhouding tegenover zijn naaste of meer verwijderde omgeving wordt geteekend, welke verhalen echter niet op zichzelf staan maar dienen om het beeld zijner persoonlijkheid te volmaken en vooral om een dieperen indruk te geven van den weg, waarlangs de aanvankelijke realiseering van het in Gen. 12 geboden toekomstprogram werd verkregen. En daarbij worden niet alleen de licht- maar ook de schaduwzijden van Abrahams levensopenbaring naar voren gebracht. Tot deze laatste behoort zijn gedrag bij het afgaan naar Egypte ter wille van een hongersnood en beider daarmede samenhangende levenservaringen. Abrahams listig bedrog, ter hand genomen ter bewaring van zijn na de belofte van het zaad nog te waardevoller leven (12 : 12) maakt hem, die na 12 : 2 een zegen moest zijn, tot een vloek, wanneer de farao en zijn huis het voorwerp worden van plagen. Meenend in des levens nood zelf leiding te moeten geven, staat de profeet des Heeren (20 : 7) beschaamd tegenover de rechtmatige verwijten van den farao en alleen aan de trouw van zijn God heeft hij het te danken, wanneer hij zelfs met vermeerderde have naar Kanaän kan terugkeeren (12 : 10—20). Niet minder behoort hiertoe de levensopenbaring in Gerar, waar Abraham hetzelfde kleingeloof ten offer valt en daarvoor op gelijke, zoo mogelijk nog gevoeliger wijze wordt gestraft (hfdst. 20).

Tot de lichtzijden behoort zijn optreden tegenover de landskoningen in de dagen, toen Kedor-Leomer, de koning van Elam, die waarschijnlijk nog vóór Abrahams zijn in Kanaän (14 : 4) het Oostelijke gedeelte daarvan tribuutplichtig had gemaakt, zich ter bescherming van den voor zijn handel zoo belangrijken karavaanweg naar Elath in verbinding met drie andere van hem afhankelijke koningen van de vlakte van Sinear naar het Westen begeeft. Overal overwinnend slaat Kedor-Leomer ook de stadskoningen van het Siddimdal en voert hij de inwoners der vijf steden, waaronder ook Lot, met al hun have en goed als buit met zich mede. Op het bericht van de gevangenneming van zijn neef ijlt Abraham met zijn in der haast bijeengeraapte knechten en eenige Kanaänietische verbondenen naar het Noorden, waar hij bij 't latere Dan den vijand overvalt en hem den in het Siddimdal gemaakten buit weer afneemt. Bij zijn terugtocht treedt Melchizedek van Salem hem tegemoet, die den redder des lands met brood en wijn ontvangt en als priester des allerhoogsten God hem diens zegen toebidt. Hoewel reeds door zijnen God, voor Wien hij onmiddellijk (14 : 22) op den eerenaam „allerhoogste God, bezitter van hemel en aarde", aanspraak maakt, tot zegen gesteld, neemt hij toch Melchizedeks zegenbede als een door hem zeer gewenscht goed aan en stelt ten teeken daarvan juist aan Salems priestervorst de tiende der buit ter hand, van welke handeling de typische beteekenis in Hebr. 6 : 20 v.v. op grond van Ps. 110 : 4 wordt ontsluierd. Zoodra echter Sodoms koning zijn dank aan Abraham wil bewijzen door hem den aan Abraham toch reeds naar oorlogsrecht toebehoorenden buit te laten, spreekt deze onomwonden uit, dat hij, zonder overigens ook maar in iets de rechten zijner bondgenooten te verkorten, noch wil noch mag rijk gemaakt worden door een mensch, maar zich uitsluitend afhankelijk wil weten van zijn God. Terwijl hij tegenover den priestervorst vrijelijk over den buit beschikt, wil hij tegenover

Sodoms koning ook niet het geringste daarvan voor zich houden. Hij stelt zich onder zijn God maar boven den koning (hfdst. 14).

Van eenzelfde begeeren om het met zijn God te wagen geeft Abrahams houding tegenover Lot blijk, wanneer kort na den terugkeer uit Egypte zijn herders en die van Lot bij het zoeken naar de beste weideplaatsen in twist geraken (hfdst. 13). Dan geeft hij blijk van vredelievendheid (vs. 8) en onbaatzuchtigheid (vs. 9), en wanneer Lot ondanks de goddeloosheid van zijn inwoners het vruchtbare Siddimdal kiest, stelt Abraham zich tevreden met den veel minderen omtrek van Hebron, waar hij voor langen tijd zijn tenten opslaat.

Als strijder voor de eer van zijn God en daarom als voorbidder zelfs voor de zondige steden van het Siddimdal vinden we Abraham, wanneer hij van het komend Godsoordeel over haar hoort (18 : 17—33). De vrees vervult hem, dat daardoor ook rechtvaardigen zullen worden getroffen, en hij is van oordeel, dat het gewicht van vijftig rechtvaardigen de schaal naar algemeene vergiffenis zal doen overslaan. En zoo vast is hij er van overtuigd bij zijn naaste te mogen onderstellen wat in hemzelf leeft, dat hij meent een rechtsgrond voor pardon te kunnen bijbrengen: „verre zij het van U den rechtvaardige met den goddelooze te dooden" (vs. 24 v.). Wel rijst steeds meer de twijfel, of hun getal zoo groot is als hij eerst meende te mogen onderstellen, maar dit verzwakt de kracht zijner voorbede niet, al blijkt uit de woorden, waarmede hij zijn herhaalde bede inleidt, dat het gewaagde van zijn ondernemen hem steeds duidelijker wordt. Deze wedstrijd tusschen Goddelijk erbarmen en menschelijk begeeren om den naaste van het verderf te redden, wordt afgebroken, wanneer het tiental bereikt is. Dan is van Gods zijde het laatste woord gezegd en keert Abraham naar Hebron terug, vanwaar hij straks de rookwolken van het Godsgericht uit de verte zal zien opstijgen.

Abrahams levensavond was rust en vrede. Van nieuwe openbaringen en nieuwe conflicten hooren we niet. In Machpēla begraaft hij Sara (hfdst. 23) bij welke gelegenheid ons een blik wordt gegund in den diepen indruk, dien Abrahams levensopenbaring op den breeden volkskring heeft gemaakt (vs. 6). Dat Abraham nadien Ketura tot zich genomen zou hebben, wordt 25 : 1 niet gezegd. We staan hier voor een eigenaardigheid van den Israëlietischen verhaaltrant om aan 't slot iets toe te voegen, waarvoor elders geen plaats was, wijl anders de gang van het verhaal moest worden afgebroken. Dit bewijst trouwens 25 : 6, waar van nog andere bijwijven sprake is, ten volle. Alleen Sara was Abrahams vrouw in den hoogeren zin van 't woord en op de geboorte van haar zaad moest uitsluitend 't licht vallen. Van Hagar en Ismaël is dan ook alleen sprake geweest in de aan hfdst. 25 voorafgaande hoofdstukken, wijl door Sara's bereidverklaring Hagar's kroost als Sara's zaad werd gerekend.

Na Sara's verscheiden vervult Izaks toekomst het denken van Abraham (hfdst. 24). Dezen wil hij zooveel in zijn vermogen is bewaren voor den afgodendienst en het ongebonden leven der Kanaänieten. Daarom zendt hij den bestuurder van zijn huis, Eliëzer, naar het verre Haran om onder zijn stamverwanten een vrouw voor Izak te zoeken. Maar dezen daarheen terugvoeren, dat mag hij niet. „Het zaad" en „het land" behooren onafscheidelijk bij elkander. Zoo kan hij Rebekka nog begroeten als vrouw van Izak, dien hij van de zonen der bijwijven scheidt (25 : 6). Twintig jaren later (25 : 26) aanschouwt hij in de geboorte van Ezau en Jakob de aanvankelijke vervulling van de belofte omtrent het zaad, en wordt 15 jaren daarna tot zijn vaderen verzameld.

Abraham, van wiens leven in Genesis slechts die momenten worden verhaald, die hem maakten tot den held des geloofs, is door den zegen van zijn God voor alle volken ten zegen geweest. Het Jodendom verheft er zich op Abraham tot vader te hebben (Matth. 3 : 9; Luk. 3 : 8; Joh. 8 : 33); de Mohammedanen eeren hem als „den vriend Gods", den grondlegger hunner religie; en van den aanvang af erkent de Christelijke kerk in hem den voorlooper van allen, die gerechtvaardigd worden door het geloof. [3.

Abraham a Sancta Clara of, zooals hij eigenlijk heet, Ulred Megerle werd geboren in Juli 1644 te Krähenheinsetten (Baden). Hij studeerde te Ingolstadt en Salzburg en trad 1662 in de orde der Augustijnen, wier provinciaal hij later werd. In 1668 kwam hij naar Weenen als prediker aan de Augustijner kerk. Zeven jaren 1682—1689 woonde hij in Gräz, daarna weder in Weenen, waar hij 1 Dec. 1709 stierf.

Hij bezat inderdaad rethorisch talent. De taal was hij machtig. Onuitputtelijk scheen hij in synoniemen, woordspelingen, beelden en grappige opmerkingen. Met bijtende satyre kon hij menschelijke dwaasheden en slechte gewoonten geeselen. Hij geleek het meest op een van die volkspredikers uit de Middeleeuwen, die ook door allerlei grappen de menigte wisten te trekken.

Hij was een onbesproken man, maar zonder veel beschaving. Zijn voorliefde voor het grappige en de zucht om de massa te behagen hebben in zijn leven als prediker de overhand gehad. Vandaar dat hij meer behaagd dan veredeld heeft. Zijn meest bekende geschriften zijn „Merk's Wien" (1680) en „Judas, de aartsschelm" (1686—1695). [24.

Absalom — of gelijk hij 1 Kon. 15 : 2, 10 minder juist heet: Abisalom; waarschijnlijk: „de (Goddelijke) Vader is vrede", vgl. Richt. 6 : 24 — was de derde zoon van David. Zijn moeder was Maächa, de dochter van Talmai, koning van het ten Oosten van het meer van Gennezareth gelegen Arameesche rijkje Gezur (2 Sam. 3 : 3). Geboren te Hebron groeide hij in Jeruzalem op. Uit de 2 Sam. 13—20 aan dezen koningszoon gewijde hoofdstukken treedt de volgende persoonlijkheid naar voren.

Naar het uiterlijke is hij een aantrekkelijke persoonlijkheid: een knap man met merkwaardig weelderigen haargroei, teeken van buitengewone kracht (13 : 24 v.). Hij verstaat de kunst als gastheer op te treden (13 : 28; 15 : 11), weet zich ook in breeden kring aangenaam te maken (15 : 6). Langen tijd kan hij zijn diepste beweeggronden verborgen houden en zoowel zijn haat (13 : 22) als zijn eerzucht (15 : 1) maskeeren, zoodat

zelfs een scherpzinnig man als zijn vader geen argwaan tegen hem koestert. Een geboren intrigant, zijn alle middelen hem goed. Hij weet vleiend op te treden (13 : 24—26) maar ook naar drastische middelen te grijpen (14 : 30). Toch is hij geen man, die op het beslissend moment weet welke maatregelen hij moet nemen (16 : 20). Hij laat zich eerder door zijn omgeving beheerschen dan dat hij leiding geeft (17 : 4, 14). Daarom is hij onberekenbaar en dikwijls besluiteloos. Heel wat anders dan zijn vader. David handelt snel als 't moet; Absalom handelt te snel. David neemt een beslissing op grond van veelzijdige inlichtingen; Absalom laat zich de beslissing suggereeren. David doorziet zijn menschen (14 : 19; 16 : 3); Absalom laat zich door vleierij verblinden (16 : 17—19). David beschouwt hem dan ook in de zaak van den opstand veelmeer als een verleide dan als een leider. Hij noemt hem, die toch reeds gehuwd is en vier kinderen heeft (gehad), „jongen" (18 : 5), den onzelfstandigen knaap. Van bijzondere militaire bekwaamheden blijkt niets; veeleer geeft 18 : 9 den indruk van iemand, die in den slag volstrekt niet de eerste viool speelt.

Wij hooren het eerst van hem in verband met de schande, door zijn halfbroeder Amnon, den oudsten zoon zijns vaders en dus troonsopvolger, over zijn zuster Tamar gebracht. David, verlamd door het drukkend bewustzijn van zijn eigen schanddaad, grijpt niet straffend in, al ontbrandt zijn toorn (13 : 21), en handhaaft den kroonprins. Diensvolgens treedt naar oud-Semietische zede (vgl. Gen. 34 : 25 v.v.) Tamar's broeder op als wreker van de onteering zijner zuster. Met Oostersche sluwheid weet hij echter den schijn te wekken, als is hij van niets verder af. In geen enkel opzicht verandert hij zijn houding tegenover Amnon (13 : 22) en hij dringt bij Tamar op absoluut stilzwijgen aan. Terwijl hij haar bij zich in huis neemt, schijnt hij alles met den mantel der liefde te willen bedekken. Maar de haat leeft in zijn hart, al moet hij twee jaar op een goede gelegenheid wachten. Dan maakt hij van een schaapscheerdersfeest op zijn waarschijnlijk 1 uur ten N. O. van Bethel gelegen landgoed Baäl-hazor gebruik om te midden van al zijn verwanten ook Amnon buiten de beschermende muren van het vaderlijk paleis te lokken, waarbij hij zelfs den schijn wekt niet zoozeer op Amnons dan wel op Davids tegenwoordigheid grooten prijs te stellen. Midden onder het feestmaal wordt Amnon op een afgesproken teeken door Absaloms slaven gedood, waarna Absalom naar Gezur vlucht (13 : 38, 15 : 8). Ook nu volgt op de daad geen straf. Davids moord op Uria verzekert Absalom de gewenschte rust.

Drie jaren later, wanneer David verteerd wordt van verlangen naar den zoon, die eens zijn opvolger zou zijn (Absaloms oudere broeder Kileab was niet van onvermengd vorstelijken bloede, 3 : 3), maar door het instituut van de bloedwraak verhinderd wordt hem terug te roepen, weet de slimme vrouw uit Tekoa (ten Zuiden van Bethlehem), die den koning eene gefingeerde geschiedenis voordraagt van de vermoording van een harer twee zonen door diens broeder, op instigatie van Joab den koning te bewegen tot een buiten-werking-stellen van de bloedwraak in dit bepaalde geval, waarna de vrouw zich haast de practische conclusie te trekken voor het geval van bloedwraak, waarbij David zelf betrokken is. De koning leent zich hiertoe en draagt Joab, wiens medewerking hem niet verborgen bleef, op Absalom uit Gezur terug te halen. Twee jaren lang echter weigert hij hem te zien, m. a. w. aan het hof toe te laten en als kroonprins te erkennen. Ook Joab wil geen nieuwen stap doen ondanks Absaloms dringend verzoek, en eerst wanneer deze tot drastische maatregelen overgaat, leent hij zich er toe Absaloms bede aan den koning over te brengen. Zoo ontvangt Absalom eerst vijf jaren na den moord van Amnon den verzoeningskus zijns vaders (14 : 33).

Onmiddellijk begint Absalom zich als kroonprins aan het volk te vertoonen. Hij rijdt in een met paarden (toen nauwelijks in Israël bekend) bespannen wagen en omgeeft zich met een lijfgarde van 50 man (zoo later Adonia, 1 Kon. 1 : 5). Verbitterd over de ondergane behandeling geeft hij aan zijn neiging tot intrigeeren zich over. Bij welke kringen des volks hij steun vond, wordt niet met even zoo vele woorden gezegd. Uit Absaloms succes met de 15 : 1—6 geteekende handelwijze blijkt intusschen, dat overal brandstof lag opgestapeld. Te verwonderen is dit niet. Het is nu eenmaal onmogelijk een nieuw huis te bouwen zonder ergens schaduw te werpen en een ander het gezicht te betimmeren. Naarmate de monarchie werd opgetrokken, moesten vele private belangen wijken. Vooral die van de „oudsten", tot dusver tamelijk zelfstandige heerschers in eigen kring, nu onderworpen aan het centrale gezag en steeds meer in hun machtsbevoegdheid beperkt. Niet minder die van Juda, dat altijd min of meer afzijdig had gestaan, als koningsstam op bijzondere voorrechten aanspraak maakte en toch op een lijn werd gesteld naast de andere stammen. Voeg daarbij de antagonie van Efraïm en de centrifugale neiging der Noordelijke stammen en het zal duidelijk zijn, dat en waar Absalom overal steun vond in zijn pogen om zijn vader van den troon te stooten. Vier jaren lang (niet veertig, gelijk de Hebreeuwsche tekst van 15 : 7 ten onrechte zegt) arbeidt Absalom in stilte aan het organiseeren van den opstand, waarbij hij steun vindt bij Achitofel, die blijkbaar een eerste plaats onder de „oudsten" heeft ingenomen, zoodat een regeeringsmaatregel eerst doorvoerbaar was, wanneer Achitofel daarvoor de verantwoording op zich had genomen (16 : 23).

Eindelijk is alles gereed en wachten Absaloms aanhangers nog slechts op de bazuin-signalen om overal tegelijk het vuur van den opstand te doen oplaaien (15 : 10). Tot het laatste moment weet Absalom zijn geheim bedoelen verborgen te houden. Daardoor krijgt hij gelegenheid om onder het voorwendsel, dat hij daar nog een oude gelofte had te volbrengen, naar Hebron de wijk te nemen, waarbij hij er zorg voor draagt den schijn, als had zijn reis naar Hebron inderdaad een religieus motief, te versterken door het medenemen van 200 genoodigden, gekozen uit kringen, die bij David niet den minsten argwaan konden wekken, waardoor intusschen tevens

diens aanhang te Jeruzalem belangrijk werd verzwakt.

In de oude hoofdstad van Juda, te midden van een bevolking, die weinig ingenomen was met het concentreerende streven der nieuwe monarchie, wordt de vaan van den opstand ontplooid. Achitofel wordt nu officieel Absaloms voornaamste raadsman; Amasa, een zoon van Davids zuster en dus een neef van Joab, wordt zijn legeroverste. Nu gaat het op Jeruzalem los, waaruit David zich echter, ten einde steun te zoeken bij de keurtroepen, die waarschijnlijk met Joab zich in het Overjordaansche bevinden, tijdig teruggetrokken heeft, maar niet zonder alle maatregelen genomen te hebben, noodig om nadere inlichtingen te verkrijgen over Absaloms verdere plannen en om een tegenwicht te geven tegen Achitofels invloed (15 : 27—37). Blijkbaar heeft Absalom er op gerekend David in zijn koningsstad te kunnen verrassen. Nu dit mislukt is, weet hij niet wat hij doen moet en vraagt dit aan zijn omgeving (16 : 20). Hiervan maakt Achitofel gebruik om de breuk tusschen vader en zoon onheelbaar te maken door Absalom te overtuigen, dat hij als eerste regeeringsdaad den harem van zijn voorganger, door dezen ten deele althans achtergelaten ten bewijze, dat hij ondanks alles zich nog als den bewoner van het paleis, m. a. w. als koning beschouwt, moet overnemen (vgl. 2 Sam. 12 : 8; 1 Kon. 2 : 22). Ook raadt hij tot een onmiddellijke vervolging. Wetend hoe wankel de volksgunst is, wil hij Absalom laten toeslaan vóór er tijd tot nadenken is. Husaï echter, door David achtergelaten om zijn belangen te kunnen dienen, adviseert te wachten tot men zeker kan zijn van volledig succes. Daarbij wijst hij op dezelfde twee feiten, waarvan ook Achitofel was uitgegaan: ten eerste de moeilijkheid van de uitvoering van Achitofels plan; deze had dan ook niet minder dan 12.000 man willen uitzenden; in de tweede plaats de zekerheid, dat ook bij den geringsten tegenslag het volk zich van Absalom zal afwenden. Maar Husaï laat hierop een ander licht vallen. En wijl de troepen, die Absalom vergezellen, zeker vermoeid waren van den snellen tocht van Hebron naar Jeruzalem (7 uren gaans), vallen allen Husaï bij, waardoor reeds op den eersten dag van Absaloms regeering ondanks diens aanvankelijk succes de grond gelegd werd van den naderenden ondergang, „opdat de Heere het kwaad over Absalom bracht" (17 : 14). Zoo krijgt David gelegenheid zich over den Jordaan in veiligheid te stellen en in Isboseth's oude hoofdstad Mahanaïm rustig te arbeiden aan de herovering van de kroon.

Eindelijk waagt Absalom het den Jordaan over te trekken. Het komt tot een slag in het „woud van Efraïm", waarvan de ligging zich niet nader laat vaststellen. Blijkbaar bestond de slag overeenkomstig den aard van het moeilijke terrein uit een reeks van min of meer zelfstandige gevechten (18 : 8). Daardoor werd het van 't grootste gewicht Absalom levend of dood in handen te krijgen. Al was zijn leger dan nog zoo sterk, de zaak, waarvoor het streed, ware dan in ieder geval verloren. Terwijl Absalom, op een muildier gezeten (vgl. 13 : 29, ps. 32 : 9), vlucht voor een afdeeling van Davids leger, raakt hij met zijn hoofd in de dikke takken van een terebint en blijft hij tusschen hemel en aarde hangen. Zoo vindt hem een soldaat, die echter zelfs „voor geen duizend sikkels" (f 1700?) den koningszoon wil dooden. Had de koning niet uitdrukkelijk bevolen: „zacht aan met den jongen"? Maar Joab, saamgegroeid als hij was met het Davidische koningschap, dat hij voor een niet gering gedeelte als zijn eigen werk beschouwde, en van oordeel, dat het nu geen tijd was voor zachtzinnigheid, welke trouwens allerminst in zijn karakter lag (vgl. 3 : 27; 20 : 8) drijft drie spiesen in Absaloms lichaam, waarna zijn mannen hem verder dooden. Het lijk wordt in een kuil gegooid, waarop de soldaten een hoop steenen wierpen ter eeuwigdurende herinnering aan Absaloms schandelijk bedrijf (vgl. Joz. 7 : 26; 8 : 29).

Daarmede was de droeve tragedie, begonnen met de onteering van Tamar, ten einde. Juist elf jaren waren sindsdien verloopen, zoodat Absalom, die pl.m. 20 jaar kan geweest zijn, toen Amnon zich aan Tamar vergreep, 31 jaar oud was, toen hij stierf. Zijn drie zonen (14 : 27) waren reeds vóór hem gestorven (18 : 18); slechts één dochter overleefde hem (1 Kon. 15 : 2).

„Absalom's graf" in de vallei van Josafat.

Het door hem in het Koningsdal (vgl. Gen. 14 : 17; onmogelijk de Kedron-vallei, waarom „Absaloms graf", dat trouwens blijkens bouw en ornamentatie uit den Griekschen tijd dateert, geen enkele echtheidspretentie kan laten gelden) opgericht gedenkteeken sprak intusschen nog lang van den opstandigen koningszoon (18 : 18). [3.

Absolutie beteekent vrijspraak. Het woord wordt bepaald gebruikt voor de vrijspraak van de zonde. In de Roomsche kerk volgt deze absolutie op de biecht. Met de woorden: ego te absolvo, d.w.z. ik spreek u vrij, verklaart de priester, dat de zonden vergeven zijn. Van de eeuwige straf is de biechteling daarmede ontheven, de tijdelijke heeft hij nog te dragen naar de aanwijzingen van den priester. Ook in de kerken der Hervorming bleef de absolutie bestaan als deel van de liturgie. Echter in anderen zin; het is hier de Dienaar des Woords, die in naam van Christus verklaart, dat aan een iegelijk, die gelooft, de zonden vergeven zijn, vgl. ook Antwoord 84 van den Heidelbergschen Catechismus. Allengs is echter de absolutie als afzonderlijk deel van de liturgie in vele kerken in onbruik geraakt en in ons land bestaat ze sinds lang niet meer. In het concept door Deputaten ingediend op de Generale Synode der Geref. Kerken te Utrecht 1923 kwam een absolutie voor, die aldus luidde: Allen, die oprecht berouw hebben over hun zonden en hun toevlucht nemen tot den eenigen Zaligmaker Jezus Christus, verkondig ik de vergeving der zonden in den naam des Vaders en des Zoons en des Heiligen Geestes. Amen. [17.

Absoluut. Eigenlijk: losgemaakt. In de filosofie beteekent het: los van alle relaties (betrekkingen, verhoudingen, voorwaarden). Deze grondgedachte werd op verschillende wijzen uitgewerkt. Nu eens werd het absolute genomen als los, in den zin van onafhankelijk van de wereld der verschijnselen. Dan weder als los, onafhankelijk van eenige oorzaak, maar zelf oorzaak van alles, alzoo wereldoorzaak, eerste principe van alle wereldgebeuren. Soms zocht men dit onafhankelijk zijn in het bestaan, soms in het menschelijke denken. Kant gaf er o. m. de beteekenis aan van: in alle relaties geldig zijn, alle relaties in zich opnemend, dus het meest volkomene. Zóó werd het in de filosofie van de 19de en 20ste eeuw veelal gebruikt.

Het absolute wordt feitelijk alleen gevonden in den Absolute, in God. Reeds vroeg werd God de Absolute genoemd. Daarbij doet zich deze moeilijkheid voor, dat God niet los is van zijn schepselen. Hij staat daarmee in een ondenkbaar getal relaties. Evenwel — en hierin ligt de oplossing — zijn al deze relaties niet noodzakelijk. God was door niets gebonden een wereld te scheppen. Zijn absoluutheid houdt alzoo in: vrij zijn van alle *noodzakelijke* relaties. Absoluutheid is daarom identiek met den ouden dogmatischen term aseitas, independentia, onafhankelijkheid. Op grond van deze absoluutheid Gods werd door J. G. Fichte e. a. de persoonlijkheid Gods ontkend. [15.

Absoluutheid van het Christendom. Dit onderwerp maakt een van de groote strijdvragen in onzen tijd uit. Door verschillende beoefenaars van de godsdienstgeschiedenis en de godsdienstfilosofie wordt de absoluutheid van de Christelijke religie kortweg geloochend. Volgens hen is de Christelijke evenals de andere religies relatief. Daarbij noemt de een haar de relatief hoogste, de ander wijst een religie aan, die boven het Christendom uitgaat.

Zij, die de absoluutheid van het Christendom wenschen te handhaven, zijn ook weer verdeeld. Er zijn er, die onder dien term niets anders verstaan, dan dat ze de andere religies ver overtreft en het goede uit alle religies in zich bevat. Wij daarentegen houden het Christendom voor de eenige ware, omdat ze rust in de bijzondere openbaring, in tegenstelling met andere religies, die voor ons pseudo- (valsche) religies zijn, omdat zij de bijzondere openbaring niet tot eenige norm (regel) hebben. Absoluutheid mag hier niet zóó toegepast, als zou het Christendom in geen enkele relatie staan tot de valsche religies, want beide vinden haar aanknoopingspunt in de algemeene openbaring en het zaad der religie, maar de houding tegenover die bijzondere openbaring, waarvan Christus het middelpunt is, beslist. Tusschen het Christendom en de andere religies staat de Christus der Schriften. Daarom is het onderscheid tusschen beide niet gradueel (in graden), maar essentieel (wezenlijk). Aan het Christendom, het ware, beleden en beleefde Christendom, is dan ook de zaligheid gebonden. [15.

Abstraheeren. Wanneer ik met de zintuigen de wereld buiten mij waarneem, vorm ik mij van de dingen voorstellingen. Ik heb b.v. een voorstelling van een persoon A. Zulk een voorstelling beantwoordt in mindere of in meerdere mate aan de werkelijkheid. Hoe grooter mijn kennis is, hoe nauwkeuriger de waarneming, des te zuiverder is mijn voorstelling. Nu heb ik behalve van persoon A ook een voorstelling van persoon B, persoon C, persoon D en nog vele andere personen. Wanneer ik de voorstellingen, die betrekking hebben op de onderscheidene personen, met elkander vergelijk, bemerk ik, dat deze personen in vele punten van elkander afwijken, de een is een man, de ander een vrouw, de een is jong, de ander oud, de een is blond, de ander zwart van haar; zoo zouden nog vele lichamelijke en geestelijke verschillen op te noemen zijn. Er zijn evenwel ook enkele kenmerken, waarin al deze personen met elkander overeenkomen. Deze zijn de gemeenschappelijke of wezenlijke kenmerken in onderscheiding van de andere als individueele of toevallige kenmerken. Wanneer ik de toevallige kenmerken (die betrekking hebben op sexe, ouderdom, lichamelijke gesteldheid, begaafdheid, enz.) loslaat, en de wezenlijke kenmerken die alle personen welke ik waargenomen heb, ja die alle menschen gemeen hebben, samenvoeg tot een geheel, krijg ik het begrip *mensch*, onder welk begrip alle exemplaren van de soort *mensch* thuis te brengen zijn. Dit begrip is een abstractum, een afgetrokkenheid, waarmee niet onmiddellijk een bepaald ding in de werkelijkheid correspondeert. Door abstractie halen we dus het algemeene en wezenlijke uit de dingen uit. Dit algemeene is evenwel aan eigenschappen tamelijk arm. De werkelijkheid, het concrete, wat we met onze zintuigen waarnemen, is veel rijker dan het abstracte en begripsmatige. Abstraheeren is die werkzaamheid van den menschelijken geest waardoor wij bij de exemplaren van een bepaalde groep de individueele (toevallige) kenmerken laten vallen en de gemeenschappelijke of wezenlijke kenmerken overhouden en tot een eenheid formeeren.

Wanneer dit abstraheeren naar de eischen der logica geschiedt, geeft het ons een inzicht in het wezen en den samenhang der dingen. [14.

Abt (of abbas). Dit was de naam van den man, die aan het hoofd van een klooster gesteld was. Bij een vrouwenklooster sprak men van *abdis*. De eischen voor een abt waren, dat hij 25 jaar moest zijn en tot priester moest gewijd zijn. Voor abdissen gold de bepaling, dat zij 40 jaar moesten zijn en 8 jaren tevoren reeds de gelofte moesten hebben afgelegd. Een abt moest de gansche regeering van het klooster op zich nemen. Van de gewone abten („abbates regulares") zijn onderscheiden de „abbates seculares", d.i. de z.g.n. wereldlijke geestelijken, die een abdij ontvangen als „beneficium", maar die zich in alle dingen, welke te doen zijn, laten vertegenwoordigen door een „vicarius". In het Oosten noemde men den gewonen abt „archimandriet". [24.

Acacia is een boom, die in geheel Noord-Afrika veel voorkomt. Hij wordt genoemd de acacia arabica of nilotica. Het is de eenige boom van het schiereiland Sinaï, die voor houtbewerking in aanmerking komt. Te verwonderen is het daarom niet, dat de tabernakel van acaciahout was. Het hout is eerst geel en wordt vanzelve donkerder. Het is zeer licht en toch hard. Vandaar dat het ook gezocht wordt voor scheepsbouw. Men moet den acaciaboom niet verwarren met de acacia, die in onze streken voorkomt. Dat is de pseudacacia, die uit Noord-Amerika afstamt. [24.

Academie. I. Aldus werd de school van Plato geheeten. Men onderscheidde eertijds tusschen vijfderlei academie, thans tusschen driëerlei: de oudere, de middelste en de nieuwere. De oudere sloot zich ten nauwste bij Plato aan, de middelste vermengde zich met het Scepticisme en de nieuwere verviel tot Eclecticisme. — II. (Zie *Universiteit*). [15.

Acco werd reeds in de Tell-el-Amarna brieven (1400 v. C.) als *Akka* genoemd. In het Egyptisch heette die plaats *Aka* volgens de stedenlijst van Faraõ Thutmes III. In het Assyrisch heette zij *Akkû*. Zij was naar Richt. 1 : 31 met de geheele Phoenicische kust voor den stam Aser bestemd, maar door dezen niet veroverd; er werd niet eenmaal aanspraak op gemaakt, zoodat Jozua deze stad onder zijne steden niet medetelt (Joz. 19 : 24, 31).

Het bezit van deze zeer belangrijke havenstad van het heilige land, zou gewis het lot van dezen stam, ja van het gansche volk zeer hebben veranderd, want zij is gelegen op een vooruitspringende landtong aan een plaats, die van de land- en zeezijde van dit gansche gedeelte van Syrië het meest toegankelijke is, in het Noorden van de schoone halfronde oevervlakte, die door den Belus en Kison doorstroomd en in het Zuiden door het heerlijke voorgebergte Karmel begrensd wordt. Ten tijde des Ouden Verbonds schijnt van deze voordeelige ligging der stad weinig partij te zijn getrokken.

Haar gewichtige beteekenis bekwam zij voornamelijk, toen vreemde overheerschers over de zee naderden, onder de opvolgers van Alexander den Groote. De eerste onder deze, die in het bezit was van Egypte, Ptolomaeüs Lagus, spaarde haar en gaf haar den naam Ptolemaïs. Onder dezen naam komt de stad in de Boeken der Maccabeeën dikwijls voor als een gewichtige plaats van bezetting (1 Macc. 5 : 15, 21; 10 : 1, 39; 11 : 22, 24; 12 : 45, 48; 2 Macc. 13 : 24); ook later, ten tijde der Romeinen in den Joodschen oorlog, bij Josefus. De apostel Paulus bleef op zijn laatste reis naar Jeruzalem een dag bij de daar bestaande gemeente (Hand. 21 : 7).

In de nieuwere geschiedenis is er wel haast geen stad in het Oosten, die zoo vaak het voorwerp van hevigen strijd is geweest, als deze. Als de sleutel van het heilige land in 678 door den Kalif Omar veroverd, ontving zij weer den naam van Acco, die later in den nu ook nog gebruikelijken naam St. Jean d'Acre, werd veranderd, toen na de verovering door den eersten Christenkoning, Balduinus I, 1104, de Johanniters eene prachtige kerk van den H. Johannes aldaar bouwden. Bij de kruistochten was deze stad het vereenigingspunt van het Oosten en Westen, en later sedert 1229 nog, als de eenige zetel van het Christelijk koninkrijk, de rijke verzamelplaats van alle Europeesche natiën. Aan dezen bloei maakte wel Saladin, 1187—1191, geen einde, ook niet een sterke aardbeving, 1202, maar de sultan Aschraf van Egypte, 1291, door verovering en geheele verwoesting. De weder opgebouwde ruïnen kwamen in 1517 onder de Turken, die haar in 1799, door Engeland ondersteund, met goed gevolg tegen Napoleon, maar in 1832 te vergeefs tegen Mehemet Ali verdedigden; deze laatste moest haar weêr in 1840 voor het Engelsch-Oostenrijksch bombardement ontruimen. Het aantal inwoners, meest van den Griekschen godsdienst, wordt op 8 à 10.000 geschat; de voortreffelijke haven is verzand en alleen voor kleinere schepen toegankelijk.

Accomodatieleer is de leer, dat in de eerste plaats Jezus en de apostelen, dan ook de Bijbelheiligen in het algemeen, verschillende dingen hebben gesproken, die op zichzelf onjuist waren, doch waarin ze zich hoewel beter wetend, schikten naar hun tijdgenooten. Deze leer is te verwerpen, omdat ze onzen Heiland en de apostelen tegen beter weten in onjuistheden zeggen laat, hetgeen met de absolute heiligheid en zondeloosheid van Jezus en met het door inspiratie spreken van de apostelen in strijd is. Het is volkomen waar, dat alle openbaring zich schikt naar den mensch, en God geeft haar zóó, dat de mensch haar opnemen en verstaan kan. Maar daarom is ze niet onjuist. God openbaart zich niet ten volle, maar wat Hij door de Godsmannen brengen laat, is de waarheid. De accomodatieleer schokt het geloof in Jezus. Als Hij zich op één punt vergist heeft, of geschikt naar de menschen, waarom dan niet ook op andere, waarom dan niet op alle. Ze is willekeur, want wie zal uitmaken, wanneer wel schikken plaats had en wanneer niet. Feitelijk is de accomodatieleer een poging om aan duidelijke uitspraken der Schrift, die men lastig vindt, te ontkomen. Er is een tijd geweest, dat vele theologen de accomodatieleer voorstonden. Tegenwoordig wordt ze niet veel meer gehuldigd. Wie zich niet aan het woord van Jezus en de apos-

telen, zooals het gegeven is, willen onderwerpen, nemen thans meer het standpunt in: Jezus en de apostelen hebben ongetwijfeld dit of dat geleerd, doch wij zijn vrij iets anders te leeren. In zooverre deze theorie eerlijk is, en niet tracht aan het duidelijke woord van de Schrift te ontkomen, verdient ze de voorkeur boven de accomodatieleer. [17.

Achab. I. *Ach-ab* d. w. z. zijns vaders broeder. Hij was de zevende koning uit het rijk van Israël of Efraïm, de zoon van Omri, met wien de 4e dynastie begon. Hij regeerde van 877—855 gelijktijdig met Asa en Josafat in het rijk van Juda (1 Kon. 16 : 19—22 : 40). Achab zocht naar uitwendige heerlijkheid voor het rijk van Israël. Dat streven was al onder Omri begonnen zich te openbaren. Om zijn doel te bereiken huwde hij met de dochter van den koning van Sidon, Izebel geheeten (16 : 31). De grootheid van het rijk onder de regeering van Salomo stond hem hierbij voor den geest, maar de gevolgen waren nog droeviger dan die bij Salomo geweest waren. Izebel was de oorzaak, dat Achab den Baälsdienst invoerde, om den dienst van Jehova te doen verdwijnen. In Samaria, de hoofdstad des rijks, werd een Baälstempel gebouwd. Daaraan waren verbonden 450 Baälspriesters en 400 profeten van het bosch, die van de tafel van Izebel aten (16 : 32; 18 : 19). De profeten, die getrouw bleven aan den dienst van Jehova werden door Izebel vervolgd (18 : 4).

Tegen deze godonteerende handelwijze trad nu Elia, de Thisbieter op, en zijn heerlijke overwinning op den Karmel, waar de Baäls beschaamd werden en Jehova verheerlijkt werd, had tot gevolg, dat de dienst van Jehova noch bij het volk, noch ook bij den koning verdrongen werd, ondanks den toorn van Izebel (19 : 2). De profeten des Heeren kwamen weder tot Achab en hij zelf wendde zich ook tot hen (20 : 13, 41; 22 : 16) en Izebel zelve moest erkennen, dat, hoezeer zij zich daar ook verstoord over maakte, het een zonde was, des doods waardig, waarover men in Israël tegen God opstond en Hem lasterde (21 : 10).

Er kwamen nu echter in Achabs omgeving ook valsche profeten, die zich profeten van Jehova noemden (22 : 6) en deze hebben veel onheil gesticht in het rijk van Israël.

Het karakter van Achab is zwak geweest. Hij was dikwerf een speelbal van zijn gemalin, die hem kneedde als was. Door dien slechten invloed van zijn gemalin kwam Achab er toe, om geweld te plegen jegens zijn onderdanen (21). Eveneens schijnt het bouwen van het elpenbeenen huis geschied te zijn op aandrang van de goddelooze Izebel (22 : 39).

Tegenover het buitenland had Achab een moeilijke taak, vooral door de zware oorlogen met Benhadad van Syrië. De vijand belegerde Samaria (20 : 1—4). Achab wilde zich voor Benhadad vernederen, maar de overmoed van den Syrischen koning ging te ver (20 : 5, 6). Een profeet kondigde Achab aan, dat hij overwinnen zou (20 : 13). Deze zege geleek eenigszins op die door Gideon behaald werd.

Een nog grootere overwinning schonk de Heere aan Achab in het volgende jaar bij Afek. Daar werd Benhadad zelfs gevangen genomen (20 : 22, 23), maar het gebruik, dat Achab van deze overwinning maakte, om nu een verbond met Benhadad te sluiten, haalde hem een oordeel op den hals, dat een profeet hem aankondigde (20 : 42).

Het nog zwaardere oordeel, dat Elia eens aangekondigd had, nadat de geschiedenis met Naboth was voorgevallen, werd vervuld in den derden veldtocht tegen Benhadad. Deze veldtocht ondernam Achab met Josafat, den koning van Juda. Achab, die reeds door den profeet Micha gewaarschuwd was, en daardoor verschrikt was geworden, toog met sombere verwachtingen ten strijde. Hij werd door een pijl, die een Syrisch man in eenvoudigheid afschoot, doodelijk gewond en in Samaria begraven, en de honden lekten zijn bloed (22 : 38).

Achab is zwak geweest tegenover zijn gemalin, maar evenzeer tegenover Benhadad. Zijn zwakheid was aanleiding, dat hij in de zonde verzonk en dat hij, zooals de Schrift zegt, zich verkocht had, om kwaad te doen (21 : 25). Hij wordt als een waarschuwend voorbeeld gesteld voor alle tijden (Micha 6 : 16). Zijn berouw, dat hij openbaarde, nadat Elia het oordeel had aangezegd, was uiterst oppervlakkig, geheel in overeenstemming met 's konings karakter. De Heere was echter zoo lankmoedig om de straf nog te verzachten (1 Kon. 21 : 27—29).

Volgens Assyrische berichten heeft een zekere Achabbu Sir'ilai in verbintenis met Benhadad o.a. tegen Salmanezer II van Assyrië krijg gevoerd. Zij zijn echter bij Karkas verslagen. Wanneer deze Achab nu de koning Achab geweest is, dan moet deze oorlog met Salmanezer II gevoerd zijn na den tweeden Syrischen oorlog. En dit zou verklaren, waarom Achab met Benhadad een verbond sloot.

II. Achab, een valsche profeet onder de Israëlieten in Babel (Jer. 29 : 21—23).

Achaje. Een provincie van het Romeinsche rijk, het Zuidelijk gedeelte van het Griekse schiereiland. Het was ongeveer zoo groot als het tegenwoordige koninkrijk Griekenland, en het bevatte de voornaamste steden van het oude Griekenland. In het Nieuwe Testament worden van die steden genoemd Athene en Corinthe, alsmede de havenstad Kenchreeën. Deze drie plaatsen hebben groote beteekenis verkregen in den arbeid des Evangelies van den apostel Paulus op zijn tweede zendingsreis (Hand. 17 en 18). Dat het Evangelie zich spoedig ook in andere plaatsen van Achaje een baan wist te breken, blijkt wel uit de uitdrukking: „alle heiligen, die in geheel Achaje zijn" (2 Cor. 1 : 1). Vgl. 1 Cor. 16 : 15 en Rom. 16 : 5.

Achaje werd door een Romeinschen proconsul of landvoogd bestuurd en deze had in Corinthe, de hoofdstad van Achaje, zijn zetel (Hand. 18 : 12).

Achan (1 Kron. 2 : 7 Achar genoemd). Hij was een Israëliet uit den stam van Juda, die geen acht geslagen heeft op het uitdrukkelijk bevel Gods, dat bij de verovering van Jericho uitgevaardigd was. Al het verbannene behoorde den Heere, die immers alleen Jericho's muren had laten vallen (Joz. 6 : 18, 19). Achan nam van het verbodene en verbergde het in

zijn tent. Daardoor kwam over het voorttrekkend Israël een groot onheil, want de Israëlieten werden voor Ai geslagen. Door het lot werd Achan ontdekt. Hij beleed zijn zonde en werd daarop met steeniging gestraft. Zelfs zijn geheele familie werd gesteenigd en zijn have verbrand in het dal Achor. Ook het geroofde, een kostbare Babylonische mantel, 200 zilverlingen en een gouden tong werd aan het vuur prijsgegeven. De steenhoop in het dal Achor bleef nog lang liggen als een waarschuwend teeken (Joz. 7 : 26). Omdat de Heere zijn volk Israël bestemd had, om de gruwelen der Kanaanieten te straffen, werd deze ontrouw van Achan zoo streng gestraft. De Heere Zelf trad hier tusschenbeide.

Achaz, blijkens de spijkerinschriften Joachaz (Ja'oechazi) geheeten, maar steeds Achaz genoemd om verwarring te voorkomen met Josia's gelijknamigen zoon Joa(c)haz, was de zoon en opvolger van Juda's tienden koning Jotham. De vaststelling zoowel van het levensjaar, waarin hij den troon zijner vaderen beklom, als van den duur zijner regeering en de invoeging daarvan in de algemeene tijdrekenkunde levert belangrijke moeilijkheden op. In 2 Kon. 16 : 2 (p. p. 2 Kron. 28 : 1) wordt gezegd, dat hij 20 jaar oud was, toen hij begon te regeeren, en dat hij 16 jaar heeft geregeerd. Maar volgens 2 Kon. 18 : 2 (p. p. 2 Kron. 29 : 1), was Hizkia 25 jaar oud, toen hij zijn vader opvolgde. Daar Achaz nu echter moeilijk op 11-jarigen leeftijd vader kan geworden zijn, moet in een van de beide cijfers (20 en 25) een fout schuilen. Datzelfde moet het geval zijn met het cijfer 16. Immers volgens 2 Kon. 18 : 1 is Hizkia aan de regeering gekomen in het derde jaar van Hosea, d. w. z. in 728, althans vóór 722, het jaar van Samaria's ondergang. Daar nu anderzijds Achaz niet vóór 736 aan de regeering kan gekomen zijn, kan hij geen 16 jaar hebben geregeerd. Gewoonlijk wordt de duur zijner regeering gereduceerd tot zes jaren en gesteld tusschen 735/4 en 729/8. Dan moet echter tevens zijn levensjaar belangrijk worden verhoogd. Ons ontbreken intusschen de noodige gegevens om in dezen tot zekerheid te geraken. Op Jes. 3 : 12 zal men zich daarbij niet mogen beroepen, daar de koning hier terugtreedt achter de andere leiders des volks, die niet om hun leeftijd maar om hun gezindheid „kinderen" worden genoemd.

De eerste regeeringsjaren van Achaz staan geheel in het teeken van den oorlog. Deze was reeds onder Jotham begonnen, toen deze weigerde aan den wensch van Resin van Damaskus en diens handlanger Pekah van Samaria gevolg te geven en toe te treden tot een groote coalitie tegen Assyrië. Reeds toen waren de benden van deze beide koningen plunderend en moordend het land van Juda binnengevallen (2 Kon. 15 : 37). Maar heftiger wordt de strijd, wanneer Achaz zijn vader opvolgt. Dan weet Pekah den koning in het open veld te verslaan (2 Kron. 28 : 7 v.v.); Resin maakt zich meester van het door Amasia en Uzzia versterkte Elath, waardoor Juda's overzeesche handel wordt vernietigd (2 Kon. 16 : 6). Edomieten en Filistijnen vallen van het Zuiden en Westen aan (2 Kron. 28 : 17 v.). Alles wordt plat getreden (Jes. 1 : 7). Ten slotte vereenigen Pekah en Resin zich ten einde Achaz in Jeruzalem den laatsten slag toe te brengen en hem te vervangen door den „zoon van Tabeal" (Jes. 7 : 1; 2 Kon. 16 : 5), in wien wij waarschijnlijk een hooggeplaatsten Judeër hebben te zien.

Vrees grijpt Achaz en zijn volk aan. Niet op den Heere durvende vertrouwen, Wiens vereering ze tot het niveau van den Baälsdienst hadden neergehaald (Jes. 1 : 4; 2 : 8 e. e.), willen ze grijpen naar het eenige middel, dat hun politieke wijsheid hun nog liet: Assur's wereldmacht stellen tegenover Aram en Efraïm. Maar nu vindt hij Jesaja tegenover zich. In naam des Heeren verzekert hij Achaz, dat Resin en Pekah slechts „stompen van brandhouten" zijn, die door het vuur, dat ze hebben doen oplaaien, tot rookende resten worden verteerd; hun plan „houdt geen stand, is niet"; ze worden door Israëls God ten val gebracht. Achaz moet dus „oppassen en zich rustig houden" (7 : 4—9; 8 : 1—4). Maar Achaz is „Realpolitiker": hij kent de macht van Aram en Efraïm en weet, dat hij daartegen niet opgewassen is. Daarom wil hij Assur daartegenover stellen. Hoe zal hij tegenover een gevaar, dat hij ziet, steunen op een God, dien hij niet ziet?

Om vorst en volk te redden wordt Achaz vrijheid gegeven een teeken te vragen, waaruit hij langs den weg van logische gevolgtrekking besluiten kan tot de waarachtigheid van des Heeren woord. Maar Achaz durft zich zelfs niet door een wonder van zijn ongeloof laten bevrijden. Daarom ontvangt hij het teeken van Immanuël, waarin echter niet alleen de verzekering ligt, dat „het land, voor wier twee koningen (Achaz) vreest, verlaten zal worden", maar ook dat Juda door de Assyriërs „geschoren" zal worden (7 : 10—25).

Dit weerhoudt den koning echter niet om boden te zenden naar Tiglath-Pileser IV van Assyrië met de deemoedige boodschap: „ik ben uw knecht en uw zoon; trek op en red mij uit de hand der koningen van Aram en Israël", welk verzoek hij ondersteunt door het ten geschenke geven van den geheelen tempel- en paleisschat (2 Kon. 16 : 7). Dit was een daad van ongeloof. Maar tevens een politieke misgreep. Indien Achaz niet den steun van Tiglath-Pileser had ingeroepen, zou diens eigen belang hem wel gedwongen hebben zich tegen Resin en Pekah te keeren en dan zou Achaz zonder meer hulp van Assur genoten hebben. Ook kon Achaz weten, dat Tiglath-Pileser de handen vol had in Armenië en dus in ieder geval niet dadelijk te hulp kon komen. Zoo blijft Jeruzalem belegerd, in welken tijd waarschijnlijk de offering valt van Achaz' zoon aan den Moloch in het Hinnomdal (2 Kon. 16 : 3; 2 Kron. 28 : 3) ten teeken van den uitersten nood (vgl. 2 Kon. 3 : 27). Zelfs tracht hij door het brengen van talrijke offers de Damasceensche goden te bewegen hem hulp te bieden (2 Kron. 28 : 23). Tegenover deze verdwazing van koning en volk stelt Jesaja nu scherper dan voorheen de prediking, dat Assur de grootste ellende over Juda brengen zal. Het zal „Juda overstroomen" (8 : 5 v.v.).

In 734 trekt Tiglath-Pileser naar het Westen.

Het Noordelijk koninkrijk, waar Pekah door den Assyriër welgezinden Hosea wordt vervangen, wordt beperkt tot het gebied ten Zuiden van de vlakte van Jizreël en de bevolking van het latere Galilea naar Assyrië gevoerd (2 Kon. 15 : 29 v.); het gansche land der Filistijnen wordt getuchtigd en Damaskus wordt na een langdurig beleg in 732 ingenomen en geplunderd, waarna Resin wordt gedood en de bevolking weggevoerd (2 Kon. 16 : 9).

In hoeverre ook Juda onder deze krijgsbedrijven heeft geleden, weten we niet. „Hij benauwde hem en sterkte hem niet" zegt 2 Kron. 28 : 20. Natuurlijk bleef Achaz den Assyriër schatplichtig. Op een Assyrischen kleitafel wordt hij naast de koningen van Askalon, Edom en Gaza genoemd onder hen, die tribuut brachten. In 732 heeft hij persoonlijk bij Tiglath-Pileser, die toen in Damaskus was, zijn opwachting gemaakt. Hem ter eere zond Achaz het model van „het altaar, dat in Damaskus was" en waarin we, wijl de Assyriërs gewoon waren de vereering hunner goden ook in de bij het rijk gevoegde steden in te voeren, wel een Assyrisch altaar zullen hebben te zien, naar Jeruzalem, waar de hoogepriester Uria het de plaats liet innemen van het koperen altaar (vgl. 1 Kon. 8 : 64) en de koning het persoonlijk inwijdde met bevel, dat hierop in 't vervolg het dagelijksche morgen- en avondoffer en de koninklijke en de gemeente-offers gebracht moesten worden. Ook liet hij „van wege den koning van Assur" d. w. z. om de cultusplaats in overeenstemming te brengen met de Assyrische gebruiken, enkele waardevolle bestanddeelen van de tempelgereedschappen verwijderen (2 Kon. 16 : 10—18). Voorts schijnt uit 2 Kron. 23 : 11 v. te volgen, dat Achaz ter eere van den zonnegod (koperen) paarden en wagens in het voorhof van den tempel heeft geplaatst en op het tempeldak een opbouw heeft laten maken, waarop altaren (voor den zonnegod?) zich bevonden, maar geheel duidelijk zijn deze verzen niet. Uit dezen tijd dateert ook Achaz' zonnewijzer (2 Kon. 20 : 11, p.p. Jes. 38 : 8). [3.

Achimelech. I. Priester te Nob, die op sabbat de pas weggenomen toonbrooden, welke alleen door de priesters mochten worden gegeten (Lev. 24 : 8 v.), aan David gaf (1 Sam. 21). In beide betrekkingen beroept Jezus zich op dit voorval als bewijs, om zijn discipelen te verdedigen tegen de aanklachten der Farizeeën (Matth. 12 : 3 v.; Luc. 6 : 3 v.). Door de bloedige daad van Saul, die niet wilde hooren naar de gegronde verdediging van Achimelech, werd het oordeel Gods aan het geslacht van Eli, wiens naneef Achimelech was, voltrokken (1 Sam. 2 : 20—32). — II. Een van Davids volgelingen in de woestijn Zif, uit de Hethieten tot hem overgeloopen, niet zoo dapper als Abisaï (1 Sam. 26 : 6).

Achitofel, van Gilo, Davids raad (2 Sam. 15 : 12), grootvader van Bathseba (11 : 3; 23 : 34), een man van buitengewone schranderheid en zoo groot aanzien, dat zijn woord als een oordeel Gods gold (16 : 23), werd de verrader van David en hoofdleider van den oproerigen Absalom. Achitofel wreekte de gekrenkte eer van zijn geslacht ten sterkste aan David (16 : 21), en zijn lang ingehouden haat zou alleen door Davids bloed zijn bevredigd geworden (17 : 1—3), maar door de list van Husaï werden Achitofels voornemen en raad verijdeld. Uit gekrenkte eerzucht en vertwijfeling verliet Achitofel het leger, reed naar huis, maakte zijn testament en hing zich op. Hij wordt als een voorlooper van den verrader Judas en van alle vijanden van Christus aangezien en, wat David in meerdere psalmen (41, 55, 69, 109) met het oog op hem heeft gezegd, op Judas en diens dood toegepast (Hand. 1 : 18—20).

Achmeta, In het Babylonisch „Agamatanu" en „Agamtanu". In het Grieksch „Ecbatana". In het Oud-Perzisch „Hangmatana". Volgens Ezra 6 : 2 de hoofdstad van Medië, het tegenwoordige „Hamadan", volgens den Griekschen geschiedschrijver Herodotus 700 v. C. gebouwd en door zeven muren omgeven, die geschilderd waren met de kleuren der planeten. Wegens de schoone ligging in het gebergte was die stad door Cyrus uitgekozen tot een zomerverblijf. Daar schijnt het Perzische rijksarchief bewaard te zijn, want, toen men overal in Babel gezocht had naar het voor de Joden gunstige edict van Cyrus, en het nergens in de kanselarij gevonden had, ontdekte men het ten laatste in Achmeta. Na deze ontdekking werd dan ook aan de Joden toestemming verleend, om met het aangevangen werk voort te gaan (Ezra 6 : 3—12).

Achor, „dal der droefenis", het dal, waar Achan, omdat hij door zijn diefstal van den buit, die aan den Heere was gewijd, het volk bedroefd had (Joz. 7 : 25), gesteenigd werd. Het maakte (Joz. 15 : 7) de Noordelijke grens uit van den stam en lag, volgens Hieronymus, een weinig ten Noorden van Jericho aan de helling van het Jordaandal. In den tijd des heils zou deze plaats der smart ook een plaats van zegen worden, volgens Jes. 65 : 10 een runderlegerplaats, naar Hos. 2 : 14 een deur der hoop. Achor is wellicht het tegenwoordige Wadi-el-Kelt of Wadi-Hadrur.

Achsa. I. Dochter van Kaleb, den zoon van Hur (1 Kron. 2 : 49). — II. Dochter van Kaleb, den zoon van Jefunne, de vrouw van Othniël. Tot huwelijksgift, welke deze door zijn dapperheid zich verworven had, ontving zij op haar ootmoedige, kinderlijke bede van haar rijken vader nog een vruchtbaar, waterrijk land (Joz. 15 : 16 vv.; Richt. 1 : 12 vv.), dat niet slechts op de droge hooggelegen vlakten, maar ook ten Zuidwesten van de berghelling gelegen was.

Achsaf, Kanaänietische koningsstad (Joz. 11 : 1), door Jozua overwonnen (12 : 20) en aan den stam Aser gegeven (19 : 25). Men vermoedt, dat het of het tegenwoordige Haifa bij den Karmel is, of Kesapt, iets Zuidelijker van die plaats, waar de rivier Leontes (Lita) zich naar het Zuiden buigt.

Achterklappen, achter iemands rug spreken, hetgeen men niet durft zeggen in het gezicht, zoodat er immer het denkbeeld van iets boosaardigs en valsch aan verbonden is (2 Cor. 12 : 20; 1 Petr. 2 : 1). Wie het doet, belastert de wet, d.i. hij tast hiermede onmiddellijk de wet Gods aan (Jac. 4 : 11) waar zulk lasteren verboden

wordt. Dat deze en soortgelijke vermaningen bij de eerste Christenen noodig waren, is een bewijs deels van de zondige menschelijke natuur in het algemeen, welke nooit tegen een zonde gevrijwaard is, deels een gevolg van het nog restend heidendom. Immers de Grieken waren zeer praatziek. Maar ook de Joden, die zich op de wet beroemden, deden dezelfde dingen (Rom. 2 : 1). Het achterklappen is een schrikkelijk kwaad. Hij, van wien kwaad gesproken wordt, staat er machteloos tegenover, maar de Heere is een wreker over al deze dingen. Die achterklapt doet eigen werken des duivels, die kwaad van ons bij God en van God bij ons spreekt.

Achzib. Door sommigen wordt deze naam overgezet door „bedrog", door anderen door „winterbeek". I. Naam van een stad in den stam van Juda, gelegen in de vlakte van Sefela, hoogstwaarschijnlijk het tegenwoordige „Kesaba" (Jes. 15 : 44; Micha 1 : 14 (Chesib); Gen. 38 : 5). — II. Naam van een stad aan de zee in den stam Aser, tusschen Acco en Tyrus, door de Grieken en Romeinen „Ekdippa" genoemd. Tegenwoordig is het een dorp „Ez-zib", waar vele ruïnen gevonden worden (Joz. 19 : 29; Richt. 1 : 31).

Acquoy (Johannes Gerhardus Rijk) werd te Amsterdam geboren op 3 Januari 1829. Hij was de zoon van een verdienstelijk onderwijzer aan de stads-armenschool op de Bloemgracht. De Acquoy's stamden af van een aanzienlijke familie, welke haar naam ontleende aan het dorpje Ackoy aan de Linge. Langen tijd bekleedden verschillende familieleden voorname ambten in het dorp Asperen. Later vertrok de familie naar de Zuidelijke Nederlanden, en keerde verarmd terug naar het vaderland. De overgrootvader van Acquoy keerde als onderwijzer naar het vaderland terug en vestigde zich eerst te Vianen en daarna te Amsterdam. Acquoy was oorspronkelijk bestemd voor het onderwijs. Hij was eenigen tijd élève-secundant aan een instituut voor leerlingen uit den deftigen stand. Hij had echter begeerte om zich te wijden aan de theologie. In 1850 deed hij staatsexamen te Leiden en werd daarna ingeschreven als student in de godgeleerdheid aan het Athenaeum te Amsterdam. In 1852 legde hij zijn propaedeutisch examen af en kwam nu vooral onder leiding van den hoogleeraar W. Moll, dien hij bijzonder hoog achtte en van wien hij ongetwijfeld de begeerte geërfd heeft tot de studie der kerkgeschiedenis. In 1854 werd hij candidaat en in 1857 legde hij zijn doctoraal-examen af. In het zelfde jaar promoveerde hij met den hoogsten lof tot doctor in de godgeleerdheid op een proefschrift *Gerardi Magni Epistolae XIX*.

Eerst werd hij predikant te Eerbeek tot 1860, daarna te Koog aan de Zaan tot 1863 en daarna te Zalt-Bommel, waar hij arbeidde tot 1878. Acquoy bleef ijverig door studeeren. Vooral te Zalt-Bommel arbeidde hij veel. Daar schreef hij de beroemde beantwoording van een prijsvraag van het Utrechtsch Genootschap over *Het klooster te Windesheim*. In 1878 werd hij kerkelijk hoogleeraar aan de universiteit te Leiden. Al aanstonds maakte hij daar door zijn uitnemende kennis, zijn methode van doceeren en zijn aangenamen omgang met de studenten grooten indruk. In 1881 werd Acquoy na den dood van prof. Scholten gewoon hoogleeraar.

Acquoy was bij zijn leerlingen zeer geliefd. Hij was de moderne richting toegedaan, maar was in geen enkel opzicht een man, die anderer geloofsopinie niet dragen kon. Als hij maar overtuiging in een student opmerkte en daarbij een begeerte om iets te zijn, dan hielp hij altoos gaarne. Zelfs kon hij met geestdrift over mannen spreken, die een gansch andere richting waren toegedaan dan de zijne.

Acquoy was ook zeer gevoelig voor alles wat met de kerkelijke kunst in verband stond. Vandaar dat de Synode der Ned. Herv. kerk dikwerf zijn hulp inriep met het oog op het kerklied.

Hij onderhield zeer veel correspondentie met buitenlandsche godgeleerden en hij was lid van tal van wetenschappelijke instellingen. Gaarne hielp hij anderen, die een wetenschappelijken arbeid ondernomen hadden op het terrein der kerkgeschiedenis, en het is misschien wel daaraan te wijten, dat deze uitnemende geleerde, toen hij in 1896 stierf, van zijn hoofdarbeid geen leerboek had nagelaten.

Intusschen moet erkend worden, dat Acquoy een school gevormd heeft en dat tal van leerlingen onder zijn leiding een historischen zin hebben verkregen, die later schitterend is openbaar geworden. [24.

Acta. Het woord *acta* is, evenals de woorden *handelingen* en *notulen*, een titel om de besluiten eener kerkelijke vergadering aan te duiden. Toch drukken deze drie woorden niet hetzelfde uit.

De titel *handelingen* is al oud. De besluiten der eerste Gereformeerde Synoden in Nederland, nl. die te Embden, 1571, en te Dordtrecht, 1578, werden reeds *Acta ofte handelingen* genoemd. Toch is het woord *handelingen* te ruim. Het omvat te veel, nl. niet alleen wat een kerkeraad (classe of synode) *besloten*, maar ook wat hij *gedaan* heeft. In dezen ruimen zin komt het woord handelingen ook voor in art. 32 der Kerkorde: „De handelingen aller samenkomsten" (Latijn: actiones ommium coetuum) d. i. niet alleen wat de scriba opteekent, maar ook wat de vergadering doet (het toelichten der voorstellen, het nemen van resoluties, het uitspreken van een kerkelijk vonnis enz.), „zullen met aanroeping van Gods naam aanvangen en met dankzegging besloten worden". Deze ruimere beteekenis blijkt duidelijk uit den titel: *Handelingen der Staten-Generaal*, want die geven niet alleen de besluiten der Staten-Generaal, maar van woord tot woord wat er door de afgevaardigden gesproken wordt, weer. Ook de vroegere Latijnsch-Nederlandsche titel: *Acta ofte handelingen* is verouderd. Wij gebruiken *handelingen* niet meer in den zin van *acta*. Wij zouden dan veel beter vertalen: *Acta of het besloten*. Het woord handelingen is niet de juiste titel voor de besluiten der kerkelijke vergaderingen.

Het woord *notulen* wordt doorgaans alleen van de kerkeraads- en classicale vergaderingen gebezigd. Het is afgeleid van het Latijnsche woord notula d. i. een klein teeken, op kerkelijk gebied het opgeteekende (verkleinwoord van nota, teeken). Het is beter dan het woord handelingen. Zegt iemand: ik heb bezwaar tegen de

handelingen van den kerkeraad, dan bedoelt hij: tegen wat de kerkeraad *doet;* maar zegt hij: ik heb bezwaar tegen de *notulen* van den kerkeraad, dan wil hij zeggen: tegen de opteekening van het besprokene en beslotene. Ook is notulen ruimer dan het woord *acta,* en daarvan onderscheiden. Notulen zijn de opteekening van de besluiten met de discussie. Acta de opteekening van de besluiten zonder meer.

Het woord *acta* is dan ook voor de synoden het meest gebruikte en juiste. Van een kerkeraads- en classicale vergadering, die maar enkele uren of een dag duren, kan men *notulen,* d. i. de besluiten met de hoofdpunten uit discussie, maken. Maar van particuliere en generale synoden, die enkele dagen zitting houden, teekent men alleen de besluiten op met de gronden waarop zij rusten; en die noemen wij *acta.* Dr. F. L. Rutgers gaf dan ook de besluiten der generale synoden in de 16e eeuw uit onder den titel: *Acta van de Nederlandsche synoden* enz.; en Dr. J. Reitsema en Dr. S. D. van Veen kozen ook voor de uitgave van de besluiten der provinciale syoden den titel: *Acta der Provinciale en Particuliere synoden,* enz. Men heeft wel eens gevraagd, of we niet liever het verdietschte woord ac(k)ten in plaats van het Latijnsche acta moeten gebruiken. Maar wijl akte dikwijls in geheel andere beteekenissen voorkomt (bijv. akte van den burgerlijken stand, akte van bekwaamheid, enz.), en voorts het woord acta door het langdurig gebruik reeds lang burgerrecht verkreeg, en de zaak ook veel juister uitdrukt dan een Nederlandsch woord, is er tegen dit vreemde woord geen overwegend bezwaar. [11.

Adam is de naam van den eersten mensch door God op den zesden dag der scheppingsweek geschapen. Zijn naam beteekent *mensch,* want toen God den mensch schiep, schiep Hij Adam, en toen Hij Adam schiep, schiep Hij den mensch. De voorstelling dat Adam, als oermensch ter wereld gekomen, een zeer onontwikkeld wezen was, zoo ongeveer het beeld van een wilde vertoonende, is ten eenenmale onjuist. Hij werd geschapen naar het beeld en de gelijkenis van God Drieëenig. Het verdient opmerkzaamheid dat niet bij de andere schepselen het besluit om te scheppen te voren wordt medegedeeld. Dit heeft echter wel bij de schepping van den mensch plaats. Eerst wordt medegedeeld dat God zeide: „Laat ons menschen maken." Daarna wordt het feit beschreven: „En God schiep den mensch" (Gen. 1 : 26, 27). Hieruit blijkt de hooge plaats die de geschapen mensch, ondanks het feit dat hij uit het stof der aarde geschapen is, in de schepping inneemt. Het heerlijk Paradijs werd hem ter woonplaats aangewezen, om die te bebouwen en te bewaren. In stee van als een laagstaand schepsel ter wereld te komen, leert de H. Schrift dat Adam geschapen was naar het beeld en de gelijkenis Gods. Ligt zijn *nederheid* in het geschapen zijn uit het stof, zijn *hoogheid* bezit hij in het geschapen zijn naar Gods beeld. Dit houdt in dat hij bezat kennis, gerechtigheid en heiligheid, en zulks op oorspronkelijke wijze. Hij is geschapen als profeet om God recht te kennen, als priester om God van harte lief te hebben, als koning om alle gaven en krachten in dienst van God te besteden. De kennisse Gods was hem ingeschapen, en hij kende de stem des Heeren aan den wind des daags. Zijn wijsheid bleek toen hij aan de dieren namen gaf. En zijn heiligheid lag hierin dat de wet des Heeren in zijn hart ingeschapen was. Daarin is Adam van de kinderen Gods onderscheiden dat de gerechtigheid en heiligheid bij hem *oorspronkelijk* was, terwijl ze voor Gods kinderen wordt verworven en hun wordt toegerekend en toegebracht.

Adam is niet alleen de eerste mensch op de aarde, en als zoodanig de stamvader van heel het menschelijk geslacht, maar ook het representatieve bondshoofd der menschheid. Door niet weinigen wordt er aan getwijfeld of er maar één stamvader van alle menschen is. Men wijst dan op de groote verschillen in ras, lichaamsbouw en taal en wil daaruit concludeeren tot vele stamvaders. Maar óók de onderzoekingen der wetenschap leidden steeds meer tot het resultaat van de eenheid van het menschelijk geslacht. De Heilige Schrift leert zeer duidelijk dat het gansche menschelijk geslacht uit éénen bloede gemaakt is (Hand. 17 : 26). Deze waarheid is voor de leer der verlossing van het grootste belang, want alleen zoo kan, waar door één mensch zonde en dood over alle menschen gekomen is, ook door één mensch de genade aan alle menschen uit alle rassen worden toegebracht.

De groote beteekenis van Adam ligt hierin dat hij tot *hoofd van het werkverbond* is gesteld geworden. Hij representeerde al zijn nakomelingen, heel de menschheid. Ware hij staande gebleven en had hij het werkverbond volbracht, niet alleen voor zichzelf maar ook voor al zijn nakomelingen, zoude hij het eeuwige leven verworven hebben. Maar toen hij ontrouw werd en het verbond verbrak, is de wrake des verbonds, de straf des doods waarmede gedreigd was, tot hem en tot alle menschen gekomen (Rom. 5 : 12; 15—21; 1 Cor. 15 : 21, 22). Omdat Adam geschapen was in oorspronkelijke gerechtigheid en dus heilig was, kon hij niet zondigen tegen de zedewet, die hem ingeschapen was. Daarom wordt een proefgebod gegeven dat niet uit de zedewet voortvloeide, maar dat expresselijk gesteld wordt, het verbod om te eten van den boom der kennis des goeds en des kwaads. De zonde van Adam lag hierin dat hij *niet geloofde* het Woord Gods, en dat hij *ongehoorzaam* was aan het gebod Gods.

Adam had kunnen staande blijven. Zijn val is niet noodzakelijk geweest. Voor hem, in den staat der rechtheid, gold het: posse non peccare, het kunnen niet zondigen. Dit leert de Heidelbergsche Catechismus bij vraag 9: „God heeft den mensch (Adam) alzoo geschapen dat hij het konde doen; maar de mensch (Adam) heeft zichzelven en al zijn nakomelingen, door het ingeven des duivels en door *moedwillige ongehoorzaamheid,* van deze gaven beroofd." Hieruit vloeit voort dat God de Heere Adam, na zijn val in zonde, ter verantwoording kan roepen, en rechtvaardig is in het vellen van het vonnis en in het uitvoeren van de straf.

Ware Adam trouw gebleven, er zou meer gebeurd zijn dan dat hij het Paradijs tot een blijvende bezitting zou hebben ontvangen. De

gedachte dat Adam in het Paradijs reeds de volkomenheid van heerlijkheid bezat is niet juist. Hij stond aan het begin van den weg en een rijke ontwikkeling van heel zijn leven, naar ziel en lichaam en wereld, wachtte hem. Het eeuwige leven en het hemelsch Paradijs was hem voorgehouden. En dan zou het geworden zijn: non posse peccara, niet kunnen zondigen, niet kunnen sterven. De tijd van Adam en Eva in het Paradijs kan niet lang geweest zijn, de zondeval moet reeds spoedig hebben plaats gehad. Want in den staat der rechtheid zijn hun geen kinderen geboren. Kaïn en Abel werden geboren toen de zondeval reeds had plaats gehad.

Door den zondeval heeft Adam het Paradijs verloren. De Cherub met het vlammend zwaard heeft hem verdreven uit den hof van Eden, opdat hij zijn hand niet zou uitsteken naar den boom des levens, eten van zijn vrucht en leven tot in eeuwigheid (Gen. 3 : 22). Wel werd het vonnis des doods niet dadelijk voltrokken, omdat het genadeverbond intreedt met de belofte van het gezegend Vrouwenzaad, maar Adam moest nu het moeilijke leven in op een aarde die vervloekt is om zijnentwil, en doornen en distelen voortbrengt. De dood wordt uitgesteld, hij mag leven bij het brood, maar in het zweet zijns aanschijns zal hij het gewinnen. Merkwaardig is deze verandering in spijze. In het Paradijs was de *vrucht van allen* boom hem tot spijze gegeven, na den zondeval wordt het *kruid des velds* hem tot voedsel geschonken. Wat meer is, hij heeft het beeld Gods verloren, voor gerechtigheid en heiligheid is doemschuld en zondigheid in de plaats gekomen. En als hij kinderen gewint, dan is het niet meer naar Gods beeld en naar Gods gelijkenis, maar naar zijn *zondig* beeld (Gen. 5 : 3) waardoor de kracht der erfzonde openbaar wordt.

In den leeftijd van 930 jaar is Adam gestorven. Hij gewon zonen en dochteren, en beleefde nakomelingen tot in het negende gelid. Hij stierf na de geboorte van Lamech, 126 jaar voor de geboorte van Noach. De kerk heeft altoos geloofd dat Adam zalig is afgestorven, omdat het verbond der genade hem is geopenbaard, en Christus *nooit* zonder verlosten is.

Adam is voorbeeld en tegenbeeld van Christus Jezus. We lezen van Adam als *voorbeeld* in Rom. 5 : 14: „Adam welke een voorbeeld is Desgenen die komen zou." Daarin is Adam voorbeeld van Christus dat Hij representatief Bondshoofd was van heel de menschheid, en dat Christus is het plaatsbekleedend Bondshoofd in het genadeverbond voor allen die daarin zijn opgenomen. Ook is Adam voorbeeld van Christus in de verkrijging zijner vrouw. In diepen slaap wordt een van zijn ribben genomen, en daaruit Eva gebouwd tot een vrouw. De apostel zegt: „Deze verborgenheid is groot, doch ik zeg dit ziende op Christus en op de gemeente" (Ef. 5 : 32).

Maar veelmeer is Adam *tegenbeeld* van Christus. Rom. 5 : 15—21 leert ons dat gelijk door Adam als bondshoofd dood (vs. 15), schuld (vs. 16), het heerschen van den dood (vs. 17), de schuld tot verdoemenis (vs. 18), het gesteld worden tot zondaars (vs. 19), over al zijn nakomelingen is gekomen, dat zoo door Christus Jezus de genade Gods (vs. 15), de genadegift der rechtvaardigmaking (vs. 16), de overvloed der genade (vs. 17), de genade tot rechtvaardigmaking (vs. 18), het tot rechtvaardigen gesteld worden (vs. 19) geschonken wordt aan allen die Hem toebehooren. De apostel legt er zelfs den nadruk op dat de kracht van Christus in dezen *veel meer* is dan die van Adam (vs. 17). Het is daarom dat in 1 Cor. 15 gesproken wordt van den *eersten* en *tweeden* Adam. In vs. 21, 22 wordt het Bondshoofd zijn van beiden op den voorgrond gesteld, waardoor òf dood òf leven ons geworden. En in vs. 45—49 wordt geopenbaard dat de eerste Adam een levende ziel was, de tweede Adam tot een levendmakenden Geest is geworden, en het tegenbeeld ligt hierin dat de eerste Adam uit de aarde aardsch was, de tweede Adam is de Heere uit den hemel. Beloofd wordt dat, gelijk wij het beeld van den aardschen Adam gedragen hebben, wij ook alzoo het beeld van den hemelschen Adam zullen dragen.

Het is noodig den eersten Adam, ons aller vader, goed te leeren kennen, opdat we weten hoe groot onze zonde en ellende is, en daardoor gedreven worden te zoeken den weg der verlossing die door den tweeden Adam geopend is. [16.

Adama, d. w. z. „vruchtbare bodem", I. beter vertaald Adma, een der vijf Kanaänietische koningssteden (Gen. 10 : 19) in het dal Siddim, die (Gen. 14) door Kedor Laomer voor haren afval getuchtigd, door Abraham bevrijd, maar bij het ontstaan der Doode zee door vuur van den hemel verwoest werden (Gen. 19). In Hosea 11 : 8 worden zij als waarschuwend voorbeeld aan Israël voorgehouden. — II. Een stad in den stam Naftali (Jozua 19 : 36) hoogstwaarschijnlijk Zuidwestelijk van Irbid.

Adama van Scheltema (Carel Steven), geboren 25 Januari 1815 te 's Gravenhage, overleden 12 Augustus 1897 te Arnhem, studeerde te Leiden en werd daarna op 29 September 1839 als Ned. Herv. predikant te Borselen bevestigd, om dit dorp in 1844 voor Colijnsplaat te verwisselen. Van daar ging hij in 1845 naar Hoorn en in 1849 naar Amsterdam, waar hij tot in 1881 heeft gearbeid, toen hij om gezondheidsredenen eervol emeritaat verkreeg. Reeds vroeg had hij zich gewend om uit het hoofd te spreken, en dit gaf hem die groote gemakkelijkheid, om overal, waar hij tot voorgaan geroepen werd, het juiste woord te vinden, een woord, dat zich richtte tot het hart en het geweten zijner hoorders. Zijn vriendelijke, opgewekte persoonlijkheid, wars van alle stroefheid, zoowel in opvatting als in vorm, bij allen ernst volstrekt niet afkeerig van scherts, maakte hem bemind en deed hem den weg tot menig hart vinden. Niet weinig hielp hem daarbij ook in later jaren zijn rijke ervaring en menschenkennis, daar hij met zoovelen omging van onderscheiden landaard, stand en beschaving. Onuitputtelijk was de schat, waaruit hij, ook bij het gezellig onderhoud, tal van verhalen en opmerkingen te berde bracht, zonder zichzelf daarbij eenigszins op den voorgrond te plaatsen. Vooral op filanthropisch terrein heeft hij zich verdienstelijk gemaakt. Een reis naar Engeland is voor hem een ge-

Acacia (blz. 26).

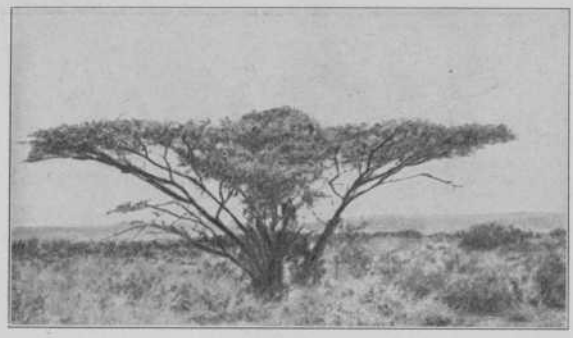

Acacia aan de Oostzijde van de Doode Zee.

Abana (blz. 14).

De Abana-rivier.

wichtig keerpunt in zijn leven geweest. Daar is hij, te Londen, in kennis gekomen met den arbeid van Mevrouw Wightman. En al het goede, dat Engeland op Christelijk-filanthropisch gebied bezat, bracht Adama van Scheltema naar Nederland over. In navolging van wat hij te Londen had gezien, stichtte hij in de Egelantierstraat te Amsterdam een wijkgebouw als middelpunt zijner werkzaamheden, het „Koning Willemshuis", waarvan in 1863 namens Z.M. den Koning door den Burgemeester van Amsterdam de eerste steen werd gelegd. En waar de ervaring hem leerde, dat het drankgebruik voor zoovelen de bron is van geestelijken en tijdelijken achteruitgang, werd hij de baanbreker der geheelonthouding van alcoholische dranken. Ook stichtte hij een vereeniging tot bevordering van den Christelijken volkszang, „De Harpe Sions", die den liederenbundels van Philip Philipps en van Sankey, en „Neerbosch' Zangen" ingang verschafte. Zelf ook dichter, gaf hij godsdienstige liederen uit, waarvan No. 222 en 227 in den Vervolgbundel der Ned. Herv. kerk zijn opgenomen. Verder was hij de ziel van de Nederlandsche Zondagsschoolvereeniging en redigeerde hij mede haar orgaan: „De Christelijke Familiekring". Jarenlang maakte hij ook deel uit van het hoofdbestuur van het „Nederlandsch Godsdienstig Tractaatgenootschap". Hij schreef een Levensbeschrijving van Spurgeon en vertaalde voortreffelijk de „Praatjes van Jan Ploeger", „Bunyans Christenreize" en „Uncle Tom's Cabin". Het ridderkruis van den Nederlandschen Leeuw versierde zijn borst. De bekende socialistische dichter, zijn naamgenoot, die in Mei 1924 overleed, was zijn kleinzoon. [30.

Adams nakomelingschap. Dat van het ééne eerste menschenpaar het gansche menschelijke geslacht afstamt, wordt door de geheele geschiedenis der patriarchen ondersteld en is zeer bepaald de leer des Nieuwen Testaments (Hand. 17 : 26). Wanneer latere geleerden het groote verschil van lichaamsbouw en taal, zoowel als de bevolking van de verschillende werelddeelen, die door wijde zeeën van elkander gescheiden zijn, niet anders meenen te kunnen verklaren, dan uit meerdere stamouders, zien wij toch, dat daarentegen juist de meest geleerde natuur- en taalonderzoekers door diepe onderzoekingen zich gedrongen voelen de Bijbelsche leer van de afstamming van één menschenpaar als de ware te erkennen, welke dan ook met de eenheid van het Goddelijk verlossingsplan in nauw verband staat.

Adder. De adders (viperidæ) vormen een familie van de orde der slangen en behooren tot de klasse der kruipende dieren. Hun lichaam is bedekt met schubben. Ongeveer 60 soorten zijn bekend; alle zijn zeer giftig. Zij hebben in de bovenkaak één of twee giftanden, die hol zijn en in gemeenschap staan met de gifblaas, waarin het door de beide onder de oogen gelegen gifklieren afgezonderde gif bewaard wordt. Bij het bijten loopt het gif door het tandkanaal, dat aan den voorkant even boven de punt van den tand een opening heeft, in de wond en van daar in het bloed. Breekt de giftand af, dan wordt hij vervangen door een anderen. Met slechts enkele uitzonderingen zijn adders op den grond levende nachtdieren; zij voeden zich met kleine zoogdieren, vogels en hagedissen. De meeste adders brengen levende jongen ter wereld; sommige leggen eieren. In ons land komt alleen voor de 70 centimeter lange gewone adder (vipera berus), die vooral leeft van muizen, hagedissen en kleine vogels, onder den grond een winterslaap houdt en gemakkelijk te herkennen is aan een zwart-bruine zigzagvormige streep over den rug. Het wijfje legt gemiddeld 10 eieren, waaruit de jongen onmiddellijk te voorschijn komen. Een der gevaarlijkste adders is de pufadder (bitis of vipera ariefans), die dikwijls langer dan 1 meter wordt en in Zuid-Afrika leeft. Een kind der woestijn is de zandkleurige gehoornde adder (vipera cerastes of cerastes cornutus), die in Noord-Afrika, Palestina en Arabië voorkomt en 60 centimeter lang wordt.

Gehoornde adder.

Boven ieder der oogen bezit zij een spitstoeloopend horentje: vandaar de naam hoornadder. Volgens Konrad von Gesner (1516—1565), bijgenaamd de „Duitsche Plinius", verbergt de hoornadder haar lichaam onder het zand en lokt met de daarboven uitstekende horentjes vogels, die dan gemakkelijk haar prooi worden. De gehoornde adder is zeer vlug in haar bewegingen en dikwijls des nachts een groote last voor woestijnreizigers. Zij voedt zich vooral met muizen en vermenigvuldigt zich door het leggen van eieren.

Op vele plaatsen in de Heilige Schrift wordt melding gemaakt van adders en van addervergift (Gen. 49 : 17; Deut. 32 : 33; Job. 20 : 14 en 16; Ps. 58 : 5 en 6; 91 : 13; 140 : 4; Jes. 11 : 8; 41 : 24; 59 : 5; Matth. 3 : 7; 12 : 34; 23 : 33; Luk. 3 : 7; Hand. 28 : 3). In Spr. 23 : 32 wordt het woord, dat de Statenvertalers gewoonlijk door basilisk hebben overgezet, vertaald door adder. [31.

Adelaar. I. Deze roofvogel is de schoonste onder de vogelen en terecht de koning der vogelen genoemd. Wel wordt hij door andere vogelen in grootte overtroffen, maar door geen enkele in kracht en sterkte, majestueuze houding, hooge en snelle vlucht (Spr. 30 : 19); ook niet in scherpte des gezichts, in reuk en in levensduur, zoodat de beeldrijke taal der Heilige Schrift ook meermalen van de eigenschappen van dezen vogel gebruik maakt. In de Heilige Schrift worden meer vogels onder het geslacht der adelaars gerekend, dan de tegenwoordige wetenschap doet. — 1. De *goudadelaar*, die geelbruin gevederd,

in de zon als goud schittert, 3 voet hoog is, met uitgebreide vleugelen 10 voet meet, een haakvormig gebogen snavel heeft, op de hoogste rotsen nestelt (Jer. 49 : 16), nu en dan zijn vederen verliest en nieuwe krijgt, zoodat hij er steeds jong uitziet (Psalm 103 : 5; Jes. 40 : 31) en bijzonder zorgzaam is voor zijn jongen, die hij bij hun eerste oefening in het vliegen, wanneer zij vermoeid zijn, op zijn rug neemt (Ex. 19 : 4; Num. 32 : 11). Hij leeft niet van aas, maar grijpt alleen levende dieren. — 2. De *grijze gier*, grooter maar niet zoo schoon van bouw, ook niet zoo sterk; zijn kop en nek zijn kaal (Micha 1 : 16), hij is zeer vraatzuchtig, voedt zich niet alleen met levende dieren maar ook met aas, en is daarom in de warmere landen, waar hij te huis behoort, een groote weldaad (Job 39 : 27—30; Matth. 24 : 28). — 3. De *lammergier*, de grootste, sterkste en meest grimmige roofvogel, die alleen in nood van aas leeft, maar geiten, schapen, reeën en zelfs kleine kinderen rooft, die hij mede omhoog draagt in de lucht, dan vallen laat, opdat zij op den grond verpletterd worden, en hun het eerst de oogen uitpikt (Spr. 30 : 17). De adelaar of arend behoorde tot de onreine dieren (Lev. 11 : 13). Palestina en de aangrenzende landen zijn overigens de verblijfplaats van meerdere soortgelijke roofvogels, aan welke men echter, wegens gebrek aan de schildering hunner eigenschappen, geen bepaalde plaats onder de vogels, die in den Bijbel voorkomen, geven kan. B.v. de *zeearend*, meer thuis in de Noordelijke landen, in sommige opzichten aan den goudarend gelijk, ja nog grooter, maar minder schoon en minder vlug, houdt zich meestal op aan zeeën en meren en leeft van visch en ander gedierte. Men meent, dat hij is de Teres (Lev. 11 : 13), door havik vertaald. Iets kleiner is de *vischarend*, van een edele gedaante, hoog van vlucht, donkerbruin en wit van kleur, in de gansche wereld te huis aan breede wateren en zeeën, wellicht de Omejah (Lev. 11 : 13).

II. De Heilige Schrift maakt den adelaar tot zinnebeeld van kracht en geweld (Ps. 103 : 5; Jes. 40 : 31; Ez. 17 : 3; Openb. 12 : 14), van vlugheid (2 Sam. 1 : 23; Num. 28 : 49; Klaagl. 4 : 19; Job 9 : 26; Jes. 4 : 13), van Gods voorzorg voor en bescherming van zijn verbondsvolk (Num. 32 : 11), ook van 's Heeren haastig komen over zijn vijanden (Jer. 49 : 22). Verder wordt de arend of adelaar gebezigd als zinnebeeld van een hoogmoedigen zin (Spr. 23 : 5; Jer. 49 : 16) en van roofzucht en roofgierigheid (Hab. 1 : 8). Zij gebruikt ook de eigenschappen van den arend tot aanduiding van de vier levende wezens, die de in de natuur heerschende volheid der Goddelijke krachten zinnebeeldig voorstellen (Ezech. 1 : 5 v.v.; Openb. 4 : 7). De gewijde kunst der Christelijke kerk plaatst in haar schilderstukken naast den evangelist en apostel Johannes een adelaar, en wil hiermede aanduiden den helderen blik aan Johannes gegeven in het licht der Goddelijke raadsbesluiten met betrekking tot de ontwikkeling en voleinding der wereld- en kerkgeschiedenis.

Adiafora is het woord om het niet onderscheidene, onverschillige, waardelooze aan te wijzen. In de zedeleer wordt daardoor aangewezen hetgeen eigenlijk buiten het zedelijk oordeel zou vallen. Het werd in de Grieksche wijsbegeerte door de Cynici en speciaal door de Stoa ingevoerd in het spraakgebruik. Voor deze wijsgeerige scholen was alles, behalve de deugd en het zedelijk goede, adiaforon, iets dat den mensch koud laat, omdat het het midden houdt tusschen het goede en het slechte. Zoo behoorde zelfs het leven, op zichzelf beschouwd, tot de adiafora, tot de dingen, die op zichzelf geen waarde hebben en dat des vereischt dus kan worden opgegeven. Het schijnt, dat Prodicus het eerst het begrip der opzichzelf onverschillige dingen, die eerst door de juiste aanwending waarde verkrijgen, in de zedeleer heeft ingevoerd.

Het begrip der adiafora als van dingen, die op zichzelf geen waarde hebben en dus op zedelijke gronden noch begeerd, noch vermeden behoeven te worden, bevredigde echter niet geheel, zoodat men toch in de dingen, die men adiafora noemde, weder onderscheidingen maakte, daar sommige dingen als goede, andere als betere de voorkeur verdienden.

In de latere ethiek wordt het begrip der adiafora meer met de menschelijke handelingen in verband gebracht. Men verstaat er dan die handelingen onder, die noch als goed, noch als kwaad zijn te waardeeren en door de zedewet noch geboden, noch verboden zijn. Het adiaforon wordt dan het geoorloofde, dat niet geboden en niet verboden is door de zedewet. Daartoe behoort dus al hetgeen ligt tusschen het plichtmatige en hetgeen tegen den plicht strijdt. Als zoodanig deed het begrip der adiafora ook zijn intrede in de Christelijke zedeleer en werd een strijdpunt, waarover de meeningen uiteenliepen. Het was namelijk de vraag, of er zulk een adiaforon bestaat. Ook in de Gereformeerde ethiek nam deze vraag een plaats in. Zij werd echter in dien zin door de besten onzer moraal-theologen beantwoord, dat er eigenlijk van een dergelijke onverschilligheid met betrekking tot het zedelijke in onze handelingen geen sprake kan zijn. Zoo leert dan ook Amesius in zijn *Casus Conscientiae*, dat geen handeling naar haar natuur zóó onverschillig is, dat zij niet door de omstandigheden goed of kwaad kan worden. In het afgetrokkene beschouwd, kan men zich allerlei indifferente handelingen voorstellen, in het werkelijke leven echter zijn er zulke niet. Bevolen mag dan ook slechts het goede, verboden moet het kwade. Wat men een „adiaforon" noemt, kan niet volstrekt en altijd of verboden of bevolen worden, maar als het tot het goede leidt, moet het bevolen, voor zoover het naar het kwade leidt, moet het verboden worden.

In de latere theologie was het vooral Schleiermacher, die er op wees, dat dit begrip op het gebied van het burgerlijke leven is ontstaan en daar een betrekkelijke waarde heeft, maar dat er op het gebied van het zedelijk leven geen plaats voor is, volgt uit het wezen van het zedelijke zelf.

Dat het begrip der adiafora, toen het eenmaal burgerrecht had verkregen op theologisch terrein, tot allerlei splinterige vragen en kwesties aanleiding moest geven, ligt voor de hand. Duide-

lijk is echter, dat daar de mensch met zijn gansche leven in Gods licht verschijnt, er in dat licht van iets, dat onverschillig zou zijn, geen sprake kan wezen. Alle handelingen, die waarlijk in zedelijken zin handelingen zijn, kunnen dan ook nooit als indifferent worden aangemerkt. Zij zijn of goed of kwaad. [6.

Administratie (Kerkelijke). Het woord *administratie* (Latijn: administratio d.i. de handreiking, dienstbetooning, besturing) beteekent: bestuur, beheer, waarneming, toezicht. Kerkelijke administratie is het beheer der kerkelijke zaken en goederen. De kerken hebben tweeërlei belangen, geestelijke en stoffelijke. De geestelijke zijn van het hoogste belang. Haar geestelijke schatten liggen in de genade, de zaligheid, het eeuwige leven. Maar om daartoe te geraken zijn ook stoffelijke goederen noodig. Er zijn kapitalen noodig om Bijbels te verspreiden, zendelingen uit te zenden, kerken en pastorieën te bouwen, predikanten en emeriti-predikanten enz. te onderhouden, armen te verzorgen, enz. Ook die stoffelijke bezittingen moeten zorgvuldig beheerd en als middelen aangewend worden tot het juiste doel. Dat beheer behoort, evenals geheel het bestuur der gemeente tot het ambt der regeering. De kerkeraad moet bezorgen, dat alles in de gemeente eerlijk en met orde geschiedt. Niet in dien zin dat hij zelf het beheer over de stoffelijke goederen ook moet voeren, maar wel zoo, dat het onder zijn verantwoordelijkheid geschiedt.

De kerkelijke administratie gaat in hoofdzaak over drie dingen:

I. *Over de doop- en lidmatenboeken en het archief.* Het bijhouden der doop- en lidmatenboeken wordt doorgaans aan den scriba (soms eersten en tweeden scriba) toevertrouwd. Hij teekent zorgvuldig de namen en voornamen der leden, met zoo mogelijk de data van geboorte, doop, belijdenis des geloofs, en van de ingekomenen en vertrokkenen met attestatie, van de bevestiging der huwelijken enz. op, in afzonderlijk daartoe aangelegde boeken, of op afzonderlijke kaarten. (De boeken worden al meer door het kaartensysteem vervangen). En voor het archief wordt in grooter gemeenten doorgaans een archivaris benoemd. Dit moest meer algemeen geschieden, want het is met de zorg voor het archief in vele gemeenten treurig gesteld.

II. *Over de kerkelijke gebouwen en goederen.* Dit is in onzen tijd in de verschillende kerken op onderscheiden manier geregeld. In de Ned. Herv. kerk is het beheer opgedragen aan kerkvoogden en notabelen. In de Christelijk Gereformeerde kerk van 1834 werden de gebouwen en goederen, zoolang ze nog geen rechtspersoonlijkheid hadden, wel ten name van particulieren gesteld, maar werd later het beheer aan kerkvoogden opgedragen of door de kerkeraden waargenomen. De Nederduitsch Gereformeerde kerken van 1886 droegen het beheer aanvankelijk op aan „kerkelijke kassen". Maar sinds de vereeniging der Christelijk Gereformeerde kerk en de Nederduitsch Gereformeerde kerken in 1892, is het beheer zóó geregeld, dat in sommige kleine kerken de kerkeraad zelf het beheer voert, maar in de meeste en vooral de grootere gemeenten *een commissie van beheer* of *van administratie* wordt benoemd. Om het gevaar te ontgaan, dat zulke commissies zich naast en in plaats van den kerkeraad zouden gaan stellen, heeft de synode van Dordrecht, 1893, aan de plaatselijke kerken geadviseerd: 1°. *dat de kerkelijke administratie, hoewel bij den kerkeraad berustende, toch liefst niet door hem zelf gevoerd moet worden;* en wel voornamelijk omdat, zooals verder betoogd wordt, het beheer over de stoffelijke goederen gaat, en de ambten van dienaren, ouderlingen en diakenen op de geestelijke dingen betrekking hebben; 2°. *dat zij echter geheel van den kerkeraad afhankelijk moet zijn, uit de overweging dat in goed Gereformeerde kerken de kerkeraad het bestuur, en wel het eenige bestuur der gemeente is, en dat hij dus ook altijd en in ieder opzicht als zoodanig moet kunnen optreden; hetgeen min of meer zou kunnen verhinderd of althans belemmerd worden, indien de kerkelijke administrateurs ook maar eenigszins van hem onafhankelijk waren.* Als de kerken zich zorgvuldig aan deze bepalingen houden en de commissies van beheer of administratie ten allen tijd aan de kerkeraden onderworpen en verantwoording schuldig zijn, en geen besluiten mogen nemen zonder mandaat van de kerkeraden, wordt het gevaar van zelfstandig optreden voorkomen.

III. *Over de ondersteuning der armen.* De kerken toch houden de administratie voor den *kerkedienst* en voor de *diaconie* zorgvuldig uit elkander, en terecht! De liefdegaven voor de armen mogen niet ten behoeve der kerk en de bijdragen voor de kerk niet voor de armen gebezigd worden. De zorg voor de armen in het algemeen, en ook de administratie van de inkomsten en uitgaven ten behoeve der armen, behoort tot het ambt der diakenen, die daarvoor dan ook in den regel een diaken-penningmeester benoemen. Wel moeten diakenen van hun beheer rekening doen in den kerkeraad en voor de gemeente, op zulken tijd als de kerkeraad het goedvinden zal (zie art. 25 Kerkorde) omdat de diakenen aan den kerkeraad onderworpen zijn. [11.

Adonai is het Hebreeuwsche woord voor Heer, en een naam die in het Oude Testament zeer veel ter aanduiding van het Goddelijk Wezen wordt gebezigd. Feitelijk heeft deze naam dezelfde beteekenis als Baäl en Moloch, maar ter onderscheiding van de afgoden der Heidenen noemde Israël den waren God Adonai. Het is de naam die uitdrukt dat God in den meest absoluten zin des woords regeert en van alle dingen in hemel en op aarde Heere en Meester is. Het is de souvereiniteitsnaam van het Opperwezen. Met dien naam noemde de slaaf zijn meester, en zoo noemde Israël zijn God omdat het zich zijn eigendom wist en zich geheel en al aan dien God onderworpen gevoelde.

De naam Adonai wordt in het Oude Testament altoos vertaald door Heere in onderscheiding van HEERE dat de vertaling van den Jehovah-naam is. In het Nieuwe Testament wordt deze naam den Christus gegeven als *Heere* Jezus.

De Joden waren zeer vreesachtig den Jehovah-naam uit te spreken, en zij meenden dan de zonde tegen het derde gebod te doen. Als zij het Oude Testament lazen dan spraken zij den naam

Adonai uit daar waar de naam Jehovah stond. Daar komt het vandaan, dat in den Hebreeuwschen Bijbel de naam Jehovah met de vocalen van Adonai is aangeduid. Het schijnt dat deze bijgeloovige vreesachtigheid dateert van na de Babylonische ballingschap. De Talmud zegt: „Wie dezen naam (Jehovah) in zijn vier letters uitspreekt, heeft geen deel in de toekomende wereld." [16.

Adonia, de vierde zoon van David bij Haggith (2 Sam. 3 : 4), in schoonheid en eerzucht aan Absalom gelijk. Terwijl deze het volk trachtte op te winden, zocht Adonia door koninklijke gastmalen zich onder de aanzienlijken een partij te verschaffen; door de spoedige verheffing van Salomo verrast, moest hij om genade smeeken, die hem onder voorwaarde van verbetering gegeven werd (1 Kon. 1). Spoedig daarna trachtte hij echter opnieuw zich te verheffen door een huwelijk met Abisag — wel niet tegen de letter, maar toch tegen den geest der wet (Lev. 18 : 8). Hij deed zich voor, alsof hij van alle vroegere eerzuchtige droomerijen had afgezien, en niets anders begeerde dan huiselijk geluk. Bathseba liet zich door hem misleiden, en was bij Salomo tot voorspraak van hem. Salomo echter doorzag Adonia's staatkundige oogmerken en liet hem ombrengen (1 Kon. 2).

Adonibezek, koning der Kanaänieten, die aan 70 overwonnen vorsten handen en voeten liet afkappen, om hen onbekwaam tot den krijg te maken en om zich over hun ellende te verheugen, terwijl hij hen als honden de brokken onder zijn tafel liet opzoeken. De stammen van Juda en Simeon overweldigden hem en deden hem desgelijks, waarin hij een rechtvaardige straf Gods erkende (Richt. 1 : 5 v.v.).

Adonizedek, koning van Jeruzalem. Zijn naam beteekent: Heer der gerechtigheid, rechtvaardige heerscher, evenals de beteekenis van Melchizedek; hij was het hoofd van het groot verbond der volkeren tegen Gibeon (Joz. 9 : 1). Hij werd in den slag bij Gibeon geslagen, met de vier andere koningen omgebracht en begraven in dezelfde grot, waarin zij zich verscholen hadden (Joz. 10).

Adoptianisme. De Adoptiaansche strijd is ontstaan in Spanje (782—799). Een zekere *Migatius* had geleerd, dat de Drieëenheid aldus verstaan moest worden, dat het Goddelijk Wezen drieërlei openbaring had. In David had zich de persoon des Vaders, in Christus, den Zone Davids, de persoon des Zoons, en in Paulus de persoon des Heiligen Geestes geopenbaard. Op een Spaansche Synode (782) trad de hartstochtelijke aartsbisschop *Elipandus van Toledo* tegen dezen dwaalzieken man op en vond daarbij gelegenheid om zijn gedachten over het Christologisch dogma mee te deelen. *Felix*, bisschop van *Urgellis*, sloot zich geheel bij Elipandus aan.

Zij leerden het volgende: Jezus Christus is slechts naar zijn Godheid de Zoon van God, maar naar zijn menschheid was Hij, evenals wij allen, een dienstknecht Gods. Deze dienstknecht werd echter door een besluit Gods tot Zoon *aangenomen*. (Vandaar hun naam Adoptianen, want „aannemen" heet in de Latijnsche taal „adoptare"). Naar zijn Goddelijke natuur is Hij de *eeuwig-geborene*, maar naar zijn menschelijke natuur was Hij de *eerstgeborene* Zoon van God. De aanneming van de menschelijke natuur tot Zoon van God is al begonnen bij zijn ontvangenis door den Heiligen Geest. Zij is duidelijk openbaar geworden bij den doop en zij is voleindigd in de opstanding.

De priester *Beatus* en de monnik *Heterius* bestreden Elipandus zoowel mondeling als schriftelijk. Toen deze zich wendde tot paus Hadrianus I, veroordeelde de paus het Adoptianisme als een Nestoriaansche ketterij. Elipandus bekommerde zich daar niet veel om, omdat hij onder de heerschappij der Saracenen stond; maar met Felix van Urgellis stond het anders. Die woonde in een gebied, dat aan Karel den Groote behoorde en, toen deze vorst, die als beschermheer van de orthodoxie wilde optreden, zich met den strijd inliet, werd het anders. De trouwe raadsman van Karel, Alcuïnus, schreef tegen het Adoptianisme. Op drie Synoden werd het veroordeeld. Eerst te Regensburg in 792. Daar werd Felix genoodzaakt zijn ketterij af te zweren. Hij werd daarop naar paus Hadrianus I gezonden, voor wien hij zijn afzwering herhalen moest. Op de Synode te Frankfort (794) werd het Adoptianisme opnieuw veroordeeld en de uitspraak der Synode werd naar Spanje gezonden, onderteekend door paus en koning. Men bekommerde zich daar weinig om die uitspraak. Toch wist een commissie, door den koning gezonden, te bewerken, dat Felix zich nog eens aan een kerkelijk onderzoek wilde onderwerpen. Op de Synode te Aken (799) disputeerde Felix zes dagen met Alcuïnus en hij verklaarde zich overtuigd. Tot zijn dood bleef Felix nu onder bewaking van den bisschop van Lyon. Het bleek uit door hem nagelaten geschriften, dat hij tot aan zijn dood eigenlijk het Adoptianisme getrouw gebleven was. Tot in de tweede helft der 9e eeuw bleef deze dwaling in Spanje voortleven. [24.

Adoraïm of *Ador*, *Adora*, een stad in het Zuidelijk deel van den stam Juda (2 Kron. 11 : 9). Zij behoorde in den tijd na de Ballingschap tot Idumea. Zij werd door Hyrcanus veroverd en door den Romeinschen stadhouder Gabinius weder opgebouwd (1 Macc. 13 : 20). Reeds Josefus noemt haar *Dora*. Het is dezelfde stad als het tegenwoordige *Dura*, één der grootste dorpen in het district Hebron, ongeveer $2^1/_2$ uur ten Westen van Hebron, gelegen tegen een heuvel en omringd door olijfgaarden en korenvelden.

Adoram. I. Schatmeester van David (2 Sam. 20 : 24). — II. Schatmeester van Rehabeam, ook Hadoram geheeten (2 Kron. 10 : 18); hij schijnt voor den hoofdontwerper van het trotsche antwoord van Rehabeam gehouden te zijn, en werd als afgezant des konings door de oproerlingen gesteenigd (1 Kon. 12 : 18).

Adrammelech. I. In 2 Kon. 17 : 31 wordt Adrammelech naast *Anammelech* genoemd als de hoofdgod der Sefarvieten, wiens vereering door hen naar de landstreek Samaria is overgebracht, toen ze kort na 721 door *Sargon* met de inwoners van andere steden daarheen waren gevoerd.

In de meening dat Sefarvaïm een Babylonische stad was, heeft men in Adrammelech, in welken naam *Adar* de eigenlijke godennaam is, terwijl *melech* (koning) het vaak in verbinding met godennamen eerende epitheton is, den ouden krijgs- en jachtgod Ninib gezien, die in den Orion zijn sterrebeeld heeft. Daartegen zijn echter twee bezwaren: 1e. de identificatie van Adrammelech en Ninib berust op misvatting; 2e. de hoofdgod van Sipar-Sefarvaïm is de zonnegod Sjamasj. Daarom zien anderen in Adrammelech een titel of bijnaam van Sjamasj, waarvoor echter het bewijs niet geleverd wordt.

Tegen het zoeken van Adrammelech in het Babylonische pantheon zijn in het algemeen twee bezwaren: 1e. in de spijkerschriften wordt nooit gezinspeeld op het brengen van kinderoffers en op geen der vele beeldhouwwerken en reliefs is een spoor van dit gebruik gevonden; 2e. Sefarvaïm is zeer waarschijnlijk geen Babylonische stad.

Daar we blijkens het verband, waarin in Koningen van deze stad wordt melding gemaakt, Sefarvaïm in Syrië hebben te zoeken, moet Adrammelech behoord hebben tot het West-Semietische pantheon. Nu kennen we echter wel een ook in Carthago vereerden Fenicischen god Adar, maar een Syrische god van dien naam is tot heden niet gevonden. Vandaar dat men reeds heeft vermoed, dat we hier voor een min zuivere tekstoverlevering staan en dat we *Adadmelech* moeten lezen (dus ADDMLK in plaats van ADRMLK). Dan hebben we hier dus den West-Semietischen hoofdgod Adad of Hadad, den storm-, onweer- en regengod, die bliksem en pijl hanteert. Of hem kinderoffers werden gebracht, weten we echter niet.

II. Volgens 2 Kon. 19 : 37 (p. p. Jes. 37 : 38) een zoon van den Assyrischen koning Sanherib, die met zijn broeder *Sarēzer* zijn vader vermoordde, toen deze in den tempel van *Nisroch* aanbad, en met hem naar Armenië vluchtte. De Babylonische kroniek vermeldt, dat Sanherib door zijn zoon in een oproer is gedood (681), maar noemt den naam niet. Van Adrammelech vinden we alleen bij Abydēnus in den vorm Adramelus en bij Polyhistor als Ardumusanus een spoor. West-Semieten van dezen naam kennen we wel. Zoo heette b.v. een koning van Gebal (Byblos) uit den tijd van Alexander den Groote. Een zoon van Sanherib kennen we onder dezen naam niet. Reeds heeft men de vraag gesteld, of we niet ASRMNK moeten lezen in plaats van ADRMLK. Dan zouden we te doen hebben met den zoon van Sanherib, van wien onder den naam Asjoer-sjoem-oesjabsji gemeld wordt, dat zijn vader in de tuinen van Nineve voor hem een huis heeft gebouwd. Uit de spijkerinschriften blijkt, dat de opstand, waarschijnlijk begonnen met de vermoording van Sanherib, van Dec. 681—Mei 680 heeft geduurd. De opstandelingen hebben Nineve anderhalve maand in hun macht gehad en vonden vooral steun in Noord-Mesopotamië, waar Esarhaddon hen in het latere Cappadocië versloeg. [3.

Adramyttium. Een stad aan het einde van den dusgenoemden zeeboezem, in het meest Noordelijke deel van Klein-Azië, tegenover het eiland Mitylene, tegenwoordig een vlek, Adramiet geheeten. Van hier was het schip, dat (Hand. 27 : 2) den gevangen Paulus van Cesarea tot Myra in Lycië bracht, waar hij op een schip van Alexandrië werd overgeplaatst.

Adriatische zee (Hand. 27 : 27). Dit is een gedeelte van de Middellandsche zee en gelegen tusschen Italië, Illyrië en Griekenland. Op geschiedkundig gebied is dit gedeelte eerst laat van beteekenis geworden. Oorspronkelijk werd deze zee door de Grieken de Ionische zeeboezem genoemd (Herod. VI. 127; VII. 20). In den na-klassieken tijd kwam de naam Adriatische zee op, naar de oude handelsstad Hadria aan de Po. In engeren zin heet Adriatische zee dat gedeelte, hetwelk tusschen Hydruntum en Istrië lag, terwijl het Zuidelijk deel den naam Ionische zee bleef behouden. Tot 229—228 v. Chr. heerschten in de Adriatische zee de Illyriërs, die bekend stonden om hun zeerooverijen. Later werd deze zee beheerscht door de Romeinen en was zij een welkome passage voor Romeinsche legers, die te scheep zich naar vreemde landen moesten begeven. Paulus leed schipbreuk in het Zuidelijk deel dezer zee, dat lang de Ionische zee heette.

Adullam I. (Gen. 38), Kanaänietische koningsstad (Joz. 12 : 15) in de vallei van den stam Juda (Joz. 15 : 35), dus in het Zuid-Westelijk gedeelte des lands, werwaarts Juda bij zijn scheiding (Gen. 38 : 1; 12 : 20) heen trok; David (1 Sam. 22 : 1) vluchtte van uit het naburige land der Filistijnen in de daarbij gelegen groote grot (2 Sam. 23 : 13). Zij werd (2 Kron. 11 : 7) een der vestingen van Rehabeam (Nehem. 11 : 30) en ook na de Ballingschap weder bewoond en door Micha (Micha 1 : 15) met een woordspeling als einde der heerlijkheid Israëls genoemd. — II. De grot Adullam, waarin David, uit Gath verjaagd, zich verborg voor Saul (1 Sam. 22 : 1) en waar drie helden hem water brachten uit het door de Filistijnen belegerde Bethlehem (2 Sam. 23 : 13), was aan de andere zijde van den berg, twee uur van Bethlehem in de richting van de Doode zee gelegen. In hare breede gangen en holen huisden later Christelijke kluizenaars. Bij de kruistochten vluchtte daarin eens de geheele bevolking van het nabijgelegen Thekoa met hun kudden. Opschriften van reizigers en van aldaar begravenen zijn op de wanden van dien doolhof in menigte te vinden.

Adummim, „opstijging". Van Adummim (Joz. 15 : 7; 18 : 17) is een weg, welke uit het Jordaandal, tegenover Gilgal, niet ver van de grensscheiding tusschen de stammen Juda en Benjamin naar het gebergte voert. Adummim is volgens de kerkvaders Eusebius en Hieronymus de plaats Maledomim, op de helft van den weg tusschen Jeruzalem en Jericho gelegen, met een kasteel tot bescherming van de reizigers, die langs dezen weg gingen. Dat kasteel is waarschijnlijk het tegenwoordige „ed Dem" of „ed Domm". Den naam „opgang van het roode" verklaart Hieronymus uit het feit, dat op dien weg dikwerf roovers reizigers aanvielen en hun bloed deden vloeien. Daarom denkt men ook, dat de gelijkenis van den barmhartigen Samaritaan op dezen weg ziet (Luc. 10 : 30). Het is echter waarschijnlijker, dat de zinspeling op de kleur

rood ziet op den roodachtigen bodem in deze streek.

Advent. De adventstijd is de kerkelijke voorbereidingstijd voor het Kerstfeest. Omdat het Kerstfeest hoogstwaarschijnlijk eerst ontstaan is in de 4e eeuw kon er ook van adventstijd voor deze eeuw geen sprake zijn. Wanneer Durandus zegt, dat de adventstijd er al was in de dagen van Petrus, spreekt hij wel naar een zeer oude traditie, maar niet naar waarheid. In den adventstijd was men gewoon in de oude kerk te vasten, evenals voor Paschen. Men zong dan ook geen „Gloria in excelsis", en velen waren er zelfs voor, om gedurende dien tijd de orgels het zwijgen op te leggen. De altaren en schilderijen werden met violetkleurige doeken behangen, hetwelk een teeken van kerkelijken rouw was. Eerst op den laatsten advents-Zondag werden rosekleurige doeken daarvoor in de plaats gesteld.

De duur van den adventstijd was niet overal dezelfde. Doorgaans wilde men, evenals vóór Paaschfeest, 40 dagen van voorbereiding. In sommige landen begon de adventstijd op 11 Nov. (b.v. in Frankrijk). De Grieksche kerk heeft eveneens die kerkelijke gewoonte gevolgd; maar over het algemeen telde men vier advents-Zondagen, waaraan dan één Zondag als voorbereidings-Zondag voorafging. Officiëel begon de adventstijd op 30 Nov.

De Luthersche kerk heeft aanstonds dezen adventstijd overgenomen, maar heeft het voorschrift van het vasten laten varen. Toch bestond in de Luthersche kerk nog wel de gewoonte, om gedurende den adventstijd geen openbare vermakelijkheden te bezoeken.

De Gereformeerden hebben, in het algemeen gesproken, volstrekt geen voorschrift van eenigen adventstijd. In hun midden wordt het Woord bediend naar de behoeften van de gemeente en naar den eisch des tijds. En evenzeer als de Gereformeerden schuchter waren op het gebied van kerkelijke feestdagen, zijn zij het ook geweest op het gebied van den adventstijd.

Toch moet hier onderscheid gemaakt worden. De Gereformeerden in Duitschland hebben zich in het houden van een adventstijd altoos dicht bij de Lutherschen aangesloten en de Gereformeerden in Engeland (Episcopalen) hebben zelfs het vasten gedurende den adventstijd behouden.

Op zichzelve genomen is er in 't geheel geen bezwaar om voor het Kerstfeest een adventstijd te hebben, mits men deze dingen in het oog houde: 1°. van *vasten* mag geen sprake wezen; 2°. voor een tijd *om dan te treuren* is geen plaats in de Schriftuurlijke levensbeschouwing, maar 3°. er is veel voor te zeggen, om gedurende dien tijd het profetisch woord met de gemeente te overdenken. Echter met dien verstande, dat niemand gebonden wordt om dit te doen. De dienst des Woords is vrij onder de Gereformeerden en van een bindend kerkelijk jaar weten zij niet. [24.

Adventisten. De man, die aan deze secte het leven schonk, was *William Miller* (1782—1849), een boer in Low Hampton in Noord-Amerika. Hij behoorde oorspronkelijk tot de vrijzinnige richting der Deïsten, maar na zijn bekeering sloot hij zich in 1816 bij de Baptisten aan. Hij besteedde nu zijn tijd aan het onderzoek der Heilige Schrift, voornamelijk van de profetieën. Door dat onderzoek kwam hij tot de overtuiging, dat de komst des Heeren zeer nabij moest zijn. Hij grondde deze meening op Dan. 8 : 14, waar van 2300 avonden en morgens gesproken wordt. Hij nam deze voor jaren aan en de 70 weken in Dan. 9 nam hij ook aan voor jaren. Dat was dus $70 \times 70 = 490$ jaren. Deze jaren moesten genomen worden na den herbouw van Jeruzalem in 457 voor Chr. Dan bleven er nog 33 over, en dat was juist het sterfjaar van den Heiland. Daarna trok hij de 457 af van 2300 jaar, dan bleef er over 1843. En op die menschelijke berekening afgaande leerde hij, dat Jezus weder zou komen tusschen 21 Maart 1843 en 21 Maart 1844. Eerst hield hij deze meening verborgen, maar sinds 1831 begon hij haar openlijk te verkondigen. Hij bleef echter in de Baptisten kerk. Zijn aanhangers werden Adventisten genoemd, omdat zij de komst (advent) van Christus verwachtten. Er gebeurde in den nacht van 21 Maart 1844 niets, alhoewel honderden met spanning Christus' komst verbeid hadden. Toen schreef Miller een open brief, waarin hij eerlijk erkende zich vergist te hebben en waarin hij tevens beloofde zich voortaan niet meer met berekeningen te zullen bezig houden.

Een andere Adventist *P. S. Snow* meende de fout in Millers berekening te kunnen aantoonen en noemde nu een nieuwen datum n.l. 22 October 1844. Weder waren er velen, die geloof hechtten aan deze voorspelling. Sommige lieden haalden zelfs in dat jaar den oogst niet binnen.

Nu braken velen met de Adventisten en verschillende kerkgemeenschappen begonnen tegen het Adventisme te waarschuwen. In 1845 werden Miller en zijn aanhangers uit de kerk der Baptisten geworpen.

Er werden nu allerwegen Adventistische gemeenten gesticht. Kerkelijk verband bestond er tusschen deze gemeenten niet. In sommige leerstukken zooals het verwerpen van den kinderdoop, het bedienen van den doop door onderdompeling en het aanstellen van oudsten was men het eens; maar over twee zaken ontstond onder de Adventisten een groot verschil, n.l. over de *onsterfelijkheid der ziel* en over de *viering van den rustdag*.

Wat het eerste punt aangaat, leerde *Georg Storr* in 1844, dat de mensch niet onsterfelijk is. Alleen de geloovigen zijn onsterfelijk, en dat is een gave, welke Christus voor hen verworven heeft. De goddeloozen bestaan dus niet eeuwig. Zij zullen bij de wederkomst van Christus vernietigd worden. Miller was een verklaard tegenstander van dit gevoelen en daardoor ontstond een breuk. Wanneer het sectarisme veld wint, volgt altoos op de eene scheiding de andere. De aanhangers van Storr noemden zich *Second-Advent Christians* en de orthodoxe volgelingen van Miller noemden zich *Evangelical Adventists*. Beide richtingen hielden den rustdag nog, maar nu kwam onder de Adventisten een derde richting op, n.l. van de *Seventh-day-Adventists*. Deze zijn veel talrijker dan de reeds genoemde Adventisten. In 1846 trad *Joseph Bates* op, om te verdedigen, dat de rustdag op Zaterdag ge-

houden moest worden. Hij streed voor dit gevoelen, dat tegenwoordig door duizenden in Noord-Amerika en in andere landen wordt voorgestaan, met woord en geschrift. Bij hem sloot zich aan het echtpaar *White*. Mevrouw *White* (Ellen G. Harmon) trad in het midden harer volgelingen op als een profetes. Deze Seventh-day-Adventists leerden, dat de kerken, nadat zij den Joodschen Sabbat hadden afgeschaft, de groote hoer uit de Openbaring geworden waren. Behalve de beschouwing van den Sabbat hebben deze Adventisten de zalving der kranken met olie en de voetwassching bij het avondmaal. Zij zijn zeer ascetisch aangelegd. Zij eten geen varkensvleesch en rooken niet. Thee en koffie mogen in hun kring niet gebruikt worden; maar deze streng-ascetische practijk drong weer enkelen, om zich af te scheiden. Deze vormden *The Church of God* en deze afgescheidenen willen van mevrouw White als profetes niets weten.

De Seventh-day-Adventists hebben in verschillende werelddeelen propaganda gemaakt voor hun leer. Zij zijn dan ook onder de Adventisten de meest talrijke tak. Zij hebben ongeveer 1600 gemeenten met ongeveer 900 predikers en ruim 100.000 leden.

Er bestaat onder de Adventisten ook nog een kleine tak, die zich noemt de *Ago-to-home-Adventists*. Dat zijn de Chiliasten onder de Adventisten, die verwachten, dat de Joden weer naar Jeruzalem en het heilige land zullen terugkeeren en dat Christus dan van de heilige stad uit 1000 jaar regeeren zal.

De meeste vereenigingen van Adventisten zijn alleen tot Noord-Amerika beperkt; alleen de Seventh-day-Adventists hebben invloed ook buiten Noord-Amerika. [24.

Advies (in kerkelijke zaken). Dit is een mondeling of schriftelijk ingewonnen raad (oordeel), of een mondeling of schriftelijk geuite meening (gevoelen) in een of andere kerkelijke zaak. Het kan door leden der kerk en haar ambtsdragers bij andere kerkelijke personen en samenkomsten; of door mindere kerkelijke vergaderingen bij de meerdere, b.v. door den kerkeraad bij de classe, door de classe bij de particuliere synode, en door de particuliere synode bij de generale synode, worden ingewonnen. Maar dan zóó, dat door zulk een advies de vrijheid en zelfstandigheid der personen en plaatselijke kerken niet te niet gedaan wordt.

De beteekenis van een advies is echter zeer verschillend, nu eens zwakker dan eens sterker. In de meeste kerkelijke bepalingen is het de vertaling van het Latijnsche woord *judicium*, in de beteekenis van *oordeel, raadgeving*, zoo b.v. in art. 4 der Kerkorde, waar staat, dat in kerken met slechts één dienaar, waar zulks gewoonte is, de beroeping zal geschieden *met advies der Classe of van den hiertoe door de Classe aangewezen consulent*. Dit advies is geen *handopening*, zooals men wel eens meende, want deze werd niet door de gemeente aan de classe, maar door de classe aan de overheid gevraagd en wel om de hand te willen openen voor het traktement, dat toen door de overheid betaald werd; het is ook geen *toestemming* om te beroepen, want een kerk, die zelf voor het onderhoud van haar dienaar zorgt, behoeft die niet te vragen; maar het is een *raadgeving* en *oordeel* van de classe of van haar consulent, waarbij de beslissing bij bij den kerkeraad blijft berusten, en de classe (consulent) alleen leiding geeft en beoordeelt of de beroeping naar de goede orde plaats heeft. Maar in enkele andere artikelen der Kerkorde is het de vertaling van judicium in de sterkere beteekenis van *overleg, bewilliging*. Zoo b.v. in art. 14, waar staat, dat een dienaar zijn dienst niet *voor eenen tijd* mag onderlaten d. i. geen tijdelijk ontslag mag nemen, *zonder advies des Kerkeraads*, d. i. zonder voorafgaand overleg met en toestemming (bewilliging) van den kerkeraad. In den oorspronkelijken tekst stond er zelfs, dat het niet geschieden mocht „zonder het oordeel" (Latijn: nisi ex Synodi judicio et authoritate d. i. zonder het oordeel en de machtiging) „des particulieren Sijnodi". „Oordeel" is daar dus de samenvatting van raadgeving en machtiging (judicium en authoritas), zie Acta der Nationale Synode van Middelburg, 1581, art. 6. En de Synode te 's-Gravenhage, 1586, wijzigde de uitdrukking zoo, dat het *zonder advies des Kerkeraads* niet geschieden zal. Advies heeft hier dus de beteekenis van overleg en bewilliging. Zie verder het woord „advies" in artt. 38, 47, 50, 75, 76, 77 der Kerkorde van de Gereformeerde kerken in Nederland. [11.

Aelia Capitolina. Dit was de naam, die tot het jaar 700 n. C. gebezigd werd voor de kolonie, welke keizer Aelius Hadrianus in plaats van het oude verwoeste Jeruzalem had laten bouwen. Men vond er een tempel in, aan Jupiter gewijd. De stichting van Aelia Capitolina had in het jaar 136 n. C. plaats. [24.

Aesthetica. De naam dezer wetenschap is afgeleid van een Grieksch werkwoord, dat de beteekenis heeft: gewaarworden, bemerken, gevoelen. Hoewel de aesthetica dus in het algemeen de leer der gewaarwordingen is, beperkt men het begrip gemeenlijk tot die, welke een schoonheidsontroering veroorzaken, en bedoelt ermede schoonheidsleer, de theorie der schoonheid.

Ofschoon reeds bij oude wijsgeeren als Plato en Aristoteles belangrijke beschouwingen over het schoone zijn te vinden, is de eigenlijke schoonheidsleer toch eerst in later tijd ontstaan. De grondlegger der aesthetica is Alex. G. Baumgarten (1714—1762), wiens boek onder dezen titel 1750—1758 verscheen. Deze leerling uit de wijsgeerige school van Wolff wenschte de leemte aan te vullen, dat voor het denken de logica en voor het willen de zedekunde de regelen aangeeft, maar voor het gevoelen geen aesthetica nog bestond; het was zijn streven, naast het ware en het goede ook aan het schoone een plaats te geven. Na dit baanbrekend optreden heeft de wijsgeer Kant de aesthetica verder gebracht door een zorgvuldige omlijning der begrippen: het aangename, het goede, het nuttige, het volkomene, het ware en daarnaast ook het schoone. Sinds is deze wetenschap tot grooten bloei gekomen en werd zij ook noe langer hoe meer gespecialiseerd.

Haar taak is de omschrijving van het begrip der schoonheid, de verklaring der aesthetische

waardeering en het zoeken van de juiste regelen, welke deze bepalen. Zij moet daartoe twee wegen bewandelen, nl. die van waarneming en overdenking.

De waarneming, welke vrij neutraal is, moet onderzoeken, op welke manier onze zintuigen functioneeren bij het zien en hooren van schoone dingen; welke de verhoudingen zijn, onder welke schoonheidsontroeringen ontstaan; kortom, alles wat de waarneembare dingen betreft voorzooverre deze met de schoonheid in verband staan.

Nadat aldus de feiten zijn vastgesteld, begint evenwel eerst het belangrijkste deel der taak, nl. de overdenking van de beginselen, welke op dit gebied gelden. Al ligt er een deel waarheid in de spreuk, dat over de smaken niet valt te twisten, nochtans is het zeker, dat de Heere regelen in Zijn schepping heeft neergelegd, ook op dit gebied, welke de beelddrager Gods heeft na te speuren en te erkennen. De opperste Kunstenaar en Bouwmeester van het heelal wil, dat wij uit Zijn Woord zullen nagaan, welke bestemming Hij aan de schoonheid gaf en aan welke regelen Hij haar beoefening bond.

Om een voorbeeld te noemen: zoo is de bekende leuze „l'art pour l'art" te veroordeelen, en moet beleden worden, dat de schoonheid alleen haar bestaansrecht vindt in de verheerlijking Gods. Ook kan de aesthetica ons nimmer een vrijbrief geven van de regelen der ethica (denk b.v. aan de beschouwing van het naakt in de schilder- en beeldhouwkunst), en is het beter het rechteroog uit te rukken en van zich te werpen dan verloren te gaan (Mattheus 5 : 29).

Anderzijds is het scherp af te keuren, dat zoo vele Christenen de aesthetica en haar wetten verwaarloozen, alsof God ook niet daarin gediend en gedankt zou moeten worden; alsof niet alles het hunne is, wanneer zij van Christus zijn (1 Cor. 3 : 21—23). Tal van problemen, welke de aesthetica bevat, roepen om bestudeering van Christelijke zijde; doch deze is eerst mogelijk, wanneer de Christenen het gebied der kunst niet bijkans geheel overlaten aan de verachters van den naam des Heeren. [5.

Afarsach. Woordelijk Afarsekaje en Afarsatkaje, een der uit Assyrië naar Samaria verplante volken (Ezra 4 : 9; 5 : 6), die den opbouw des tempels te Jeruzalem verhinderden. De vreemde naam kan niet verder worden verklaard. Enkelen denken aan de door oude aardrijkskundige geschriften vermelde Paretacenen, die in Perzië en Medië woonden.

Afbreken. I. In *eigentlijken* zin: 1. een deel van het geheel afnemen, b.v. een tak van een boom (Gen. 8 : 11; Hoogl. 5 : 1; Ezech. 17 : 4), een lid van het lichaam (Lev. 1 : 17; 5 : 8). Aan deze beteekenis sluit zich die van het inkorten van voedsel, van loon enz. aan (Ex. 21 : 10; Pred. 4 : 8; Spr. 16 : 3; Jak. 5 : 4). — 2. Omhalen van gebouwen enz. (Lev. 14 : 45), van door melaatschheid besmette huizen (2 Kon. 11 : 18), van altaren van afgoden (Klaagl. 2 : 2), van vestingen enz. — II. In *figuurlijke* uitdrukkingen: Benjamin als een tak van den boom van het volk Gods (Richt. 21 : 6); Christus zijn lichaam onder het beeld van een tempel (Matth. 26 : 61; Mark. 14 : 58; Joh. 2 : 19); de wet als een omtuining of scheidsmuur (Ef. 2 : 14).

Afek (waarschijnlijk beteekenende „burcht") is de naam van een stad, welke in de gewijde geschiedenis dikwerf voorkomt. In den strijd met de Filistijnen worden twee steden van dien naam genoemd. I. Afek, niet ver van Mizpa (Nebi Samwil) ten Noord-Westen van Jeruzalem. Hier legerden zich de Filistijnen voor den slag, waarin de zonen van Eli sneuvelden (1 Sam. 4 : 1; vgl. 7 : 12). Waarschijnlijk is dit Afek de Kanaänietische koningsstad, welke denzelfden naam draagt (Joz. 12 : 18). — II. Het andere Afek moet in de nabijheid van Jizreël gelegen hebben (1 Sam. 29 : 1). Nabij deze stad hadden de Filistijnen hun leger opgeslagen voor den slag, waarin Saul den dood vond. Daar de kinderen Israëls aan de Goliathsbron zich gelegerd hadden en de Filistijnen zich kort tevoren bij Sunem hadden opgesteld (1 Sam. 28 : 4), was dit Afek Oostelijk van Sunem bij het gebergte van den kleinen Hermon gelegen. Hier viel later de Syrische koning Benhadad II in Achabs handen (1 Kon. 20 : 26). Hij had gehoopt hier in de vlakte van Jizreël te zullen zegepralen. — III. Een derde Afek zal gelegen hebben op de hoogvlakte, Oostelijk van het meer van Gennesareth. Tegenwoordig heet die plaats Fik. — IV. Een vierde Afek is het aan den stam Aser toegedeelde, maar niet veroverde *Afek* (Joz. 14 : 4; 19 : 30) of *Afik* (Richt. 1 : 31) het tegenwoordige *Afka*, in de nabijheid van de bronnen van de rivier Adonis, welke op de hoogte van den Libanon ontspringt. [24.

Affecten of aandoeningen zijn saamgestelde, gecondenseerde gevoelens, waarin we ondervinden hoe dingen of toestanden ons „aandoen" en waardoor we onmiddellijk bepalen, welke waarde die dingen of toestanden voor ons hebben, wat ze voor ons zijn. Het zijn krachtige uitingen van het gevoelsleven, die dikwijls met groote intensiteit werken en zoowel op het voorstellingsals op het wilsleven invloed uitoefenen. Wanneer de toorn zich van iemand meester maakt, is hij op dat moment niet in staat tot redelijk overleg, beziet hij de menschen en de omstandigheden in eenzijdig licht, en doet hij vaak dingen, waarvan hij later berouw heeft. Met de affecten gaan allerlei veranderingen in het lichaam gepaard. Affecten bewerken versnelde of verlangzaamde strooming van het bloed; het komt voor, dat iemand van schrik dood blijft. Door hevige smart kan in korten tijd het haar grijs worden. De affecten werken vooral sterk in op de afscheidingsorganen: toorn op de lever, smart op de traanklier, vrees op de darmen, bange verwachting op de nieren. Ook op het aangezicht, vooral in het oog, weerspiegelen de aandoeningen.

Wat de indeeling van de affecten betreft, naar de intensiteit kunnen ze (de benaming is van den wijsgeer *Kant)* ingedeeld worden in *sthenische* (die zich door sterkte kenmerken) en *asthenische* (die zich door zwakheid kenmerken). De sthenische affecten zijn die, welke ons opwekken, gepaard gaan met een snel verloop der voorstellingen en zich uiten in plotselinge onwillekeurige bewegingen, (b.v. jubel, blijdschap, woede). In het lichaam is dan op te merken verwijding van de bloedvaten, sterke polsslag,

krachtige ademhaling, vermeerdering van spierkracht. De asthenische affecten verslappen de geestkracht, brengen verlangzaming van het voorstellingenverloop te weeg, verzwakken de aandrift tot handelen, (b.v. angst, schrik, droefheid). In het lichaam gaat daarmee gepaard verenging van de bloedvaten, verzwakking van de pols, stokken van den adem, vermindering van spierkracht. Naar de qualiteit laten de aandoeningen zich indeelen in *positieve* en *negatieve*, in aandoeningen die met lust en die met onlust gepaard gaan. Positieve affecten zijn: vreugde, vroolijkheid, uitgelatenheid, hoop, verwondering. Negatieve zijn: smart, droefheid, treurigheid, somberheid, vrees, schrik, angst, wanhoop, teleurstelling, ergernis. Het is een groote kunst de aandoeningen te beheerschen, ze niet te hevig te laten werken, en ze in het rechte spoor te houden. [14.

Afgescheidenen. De naam Afgescheidenen was oorspronkelijk een scheldnaam, gegeven aan hen, die in 1834 en later uit overtuiging braken met de besturen der Ned. Hervormde kerk, en die door scheiding wederkeerden tot de belijdenis en de tucht der Gereformeerde kerk. De vaderen van de Scheiding noemden zich zelve Gereformeerden. De Cock en de gemeente van Ulrum, die den 13den en 14den October 1834 braken met de besturen, wilden zich niet afscheiden van de Ned. Hervormde kerk als zoodanig, maar van de kerk inzoover zij valsche kerk was, van het kerkbestuur, zooals dat sedert 1816 bestond. Zij leefden in de overtuiging, dat zij, als plaatselijke kerk zich onttrekkende aan het kerkbestuur, zich nu vrij als Gereformeerde kerk van Ulrum konden openbaren, en dat zij recht hadden op de goederen der gemeente. Brummelkamp schreef eigenhandig in het Notulenboek van Hattems kerk: „Handelingen des kerkeraads der Gereformeerde gemeente te Hattem sedert derzelver afscheiding van het Ned. Herv. kerkbestuur, 21 Nov. 1835". In een „Ootmoedig Smeekschrift van de gelooviger der provinciën Groningen en Drenthe", ingezonden aan den koning om toch een einde te maken aan de tirannieke houding en de vervolging van de zijde der Regeering, wordt verklaard: „Wij kunnen niet verzaken, dat wij Gereformeerden zijn, hetwelk uwe Majesteit in de eerste plaats eischt, evenzoomin als de eerste christenen, dat zij christenen waren".

Groen van Prinsterer zegt dan ook naar waarheid in zijn „Maatregelen tegen de Afscheiding": „De Afgescheidenen zijn geen nieuwe secte, maar leden der Gereformeerde gezindheid", bl. 46. De Scheiding is niet geboren uit de zucht tot scheuren of het verbreken van het lichaam van Christus. Integendeel, de Scheiding is ontstaan onder de leiding der Goddelijke voorzienigheid, doordat gelooviger predikanten, die opkwamen voor het recht van Koning Christus en zijn kerk, en tegen de leugenleeraars en de onwaarheid in het Hervormd kerkgenootschap, werden geschorst en afgezet. Bij de Afscheiding is in het geheel niet gehandeld naar een vastgesteld plan, er is niet gehandeld naar een kerkrechtelijke methode. Al was uit oorzaak van de tegenwerking en het onrecht dat werd aangedaan, wel eens gedacht en gesproken over afscheiding van de besturen, De Cock, Brummelkamp, Van Velzen e.a. verzetten zich tegen de gedachte van scheiding, en hebben zich niet afgescheiden, vóór het hun door schorsing en afzetting onmogelijk gemaakt was het evangelie in de Herv. kerk te verkondigen.

De Afscheiding was niet voorbereid maar werd geboren. Vandaar ook dat het aantal leden, dat in de eerste jaren zich bij de Scheiding aansloot, klein was. Een zestal leeraren was in het begin van 1836 door het Hervormd kerkbestuur afgezet, namelijk H. de Cock te Ulrum, 1834, H. P. Scholte te Genderen-Doeveren, 1834, J. van Rhee te Veen, 1834, G. F. Gezelle Meerburg te Almkerk, 1835, A. Brummelkamp te Hattem, 1835, en S. van Velzen te Drogeham, Januari 1836. Bij hen voegden zich nog vier academisch gevormde leeraren: Ds H. Budding te Biggekerke, 1837, A. van Raalte, candidaat te Leiden, 1836, T. F. de Haan, 1839, en L. G. C. Ledeboer te Benthuizen, 1840. Gering was ook het aantal leden, die zich in de eerste jaren vereenigden met het beginsel der Scheiding. Zij die medegingen met de Scheiding behoorden bijna allen tot de kleine burger- en boerenstand en tot de arbeiders. Behalve Mr A. C. van Hall was er geen man van deftigen huize of geleerdheid in hun kring. Doch daartegenover staat, dat in de kleine gemeenten aanvankelijk de liefde van Christus heerlijk openbaar werd, en dat men, om de belijdenis der kerk en de zaak van Christus gedwongen de Hervormde kerk te verlaten, met geduld en opoffering de vervolging trotseerde. Het geestelijk leven was in de eerste jaren opgewekt. Al zette herkomst, omgeving en vervolging een eenigszins piëtistisch-ascetisch stempel op het leven, er leefde toch liefde tot het Woord Gods en de Gereformeerde belijdenis, en het was, vooral in de Noordelijke provinciën, een behoefte om zich als Gereformeerde kerk te openbaren. Er was een honger naar het zuivere woord van God. Men sprak in de kleine kringen, die slechts zelden het voorrecht hadden een dienaar des Woords in hun midden te hebben, veel met elkander over den toestand van kerk en volk, men las in de gezelschappen naast den Bijbel goede oude schrijvers en handelde met elkander over de ervaringen van het geestelijke leven. Schrijvers als Calvijn, Ursinus, Brakel, Comrie, Petrus Immens, Appelius, Schortinghuis, Verschuir, Beukelman, Mvseras en anderen waren zeer geliefd.

Tot het jaar 1836 was wel de doop algemeen bediend, maar het avondmaal was nog nergens gehouden. Toen evenwel werd de behoefte aan een goede instelling van het kerkelijke leven algemeen gevoeld. Reeds was er 8 April 1835 te Groningen een vergadering van 16 gemeenten uit Groningen, Friesland en Drenthe gehouden, terwijl 1 Januari 1836 de afgevaardigden van 13 gemeenten uit Friesland te Leeuwarden samenkwamen; maar de eerste algemeene Synode van al de kerken der Scheiding vergaderde 2—12 Maart 1836 te Amsterdam. Tegenwoordig waren hier 5 predikanten en 11 ouderlingen. Deze Synode beschouwde zich als de wettige voortzetting van de oude Gereformeerde kerken. De kerken verbonden zich hier als bij eede bij de

Formulieren van Eenigheid te blijven, en naar de Dordtsche Kerkorde het kerkelijke leven in te richten. Op deze Synode werd een adres opgesteld aan den Koning ter verkrijging van vrijheid voor openbare godsdienstoefening, als antwoord op een ministerieele aanschrijving van 11 December 1835, waarbij was medegedeeld, dat de koning „geen toelating of grondwettige bescherming kon verleenen, dan nadat Z.M. zou gebleken zijn dat de openbare orde of veiligheid daardoor niet gestoord kon worden". De Synode wijst af de beschuldiging, dat zij iets tegen de landsregeering willen ondernemen of de rechten van anderen willen aantasten, maar zij dringt er bij de regeering op aan, dat aan de vrijgemaakte kerken hare rechten als de oude Gereformeerde kerken worden toegekend.

Dit adres ter verkrijging van de vrijheid werd 16 Maart aan Z.M. den Koning overhandigd. Het antwoord des Konings was (5 Juli 1836), dat de Afgescheidenen geen aanspraak mochten maken op den naam en de rechten der Gereformeerde kerk, en dat de zoogenaamde Gereformeerde kerk voor ontbonden moest worden gehouden en hare samenkomsten verboden bleven. Wanneer in eenige plaats een aanmerkelijk aantal personen een Afgescheidene gemeente zouden wenschen te vormen, moesten deze een individueel geteekend adres om vrijheid van eeredienst indienen, met overlegging van hun ontwerp kerkorde en met de verklaring zelve te willen zorgen voor hun eeredienst en armen, zonder aanspraak te maken op onderstand van het Rijk of op eenige bezittingen, inkomsten of rechten der Hervormde kerk. Wilden de Afgescheidenen boven het getal twintig godsdienstig samenkomen, dan moesten zij met opgave van naam en woonplaats der deelnemers, alsmede van tijd en plaats der samenkomst, daartoe vergunning vragen aan de plaatselijke besturen. Afwijking van dit voorschrift zou streng gestraft worden.

Feitelijk waren de Afgescheidenen van alle rechten beroofd. Het baatte hun niet of zij de Regeering smeekten hun toch de vrijheid te laten behouden, die in de grondwet was gewaarborgd, de vervolging werd al zwaarder.

De Algemeene Synode van 1834 had den Minister van Justitie verzocht om Artt. 291—294 van het Code Pénal, het strafwetboek voor het Koninkrijk, zoo streng mogelijk te handhaven tegen de gescheidenen. Op grond hiervan werden de Afgescheidenen vogelvrij verklaard. Hun godsdienstoefeningen werden verstoord, zij werden door inkwartieringen geplaagd, door het grauw bespot, door militairen beleedigd, door de rechters veroordeeld, en gestraft met zware geldboeten en gevangenisstraf. Slechts enkelen, o. a. de mannen van het Réveil, namen het voor hen op, Mr. van Hall en Mr. Gefken bepleitten voor de rechtbank hun zaak. Groen van Prinsterer toetste in zijn *Maatregelen tegen de Afgescheidenen* de handeling der regeering aan het Staatsrecht (1837), noemde de vervolging ondoeltreffend, ontoereikend, nadeelig van strekking, en sprak als zijn oordeel uit, dat het Hervormd genootschap zich facto had afgescheiden van de Gereformeerde kerk, maar dat zij, die men Afgescheidenen noemt, zich buiten het genootschap hebben begeven, om te kunnen blijven in de kerk, en dat zij daarom vrijheid van godsdienst moeten ontvangen.

Op de Synode van Amsterdam, 1836, werd de eenheidsband tusschen de verschillende uitgeleide kerken gelegd, op grond van de gemeenschappelijke Gereformeerde belijdenis en Kerkenordening. Evenwel rees reeds op deze vergadering verschil over de vraag, wat als Gereformeerd moest worden aangemerkt inzake kerk en doop. Scholte wilde alleen doopen kinderen van geloovigen, die belijdenis van hun geloof hadden afgelegd, terwijl De Cock ook de kinderen van de gedoopten, die nog geen belijdenis des geloofs gedaan hadden, wilde doopen. Hiermee hing samen eenig verschil in beschouwing over kerk, verbond en doop. De Synode van 1836 wilde geen partij kiezen, en stelde beide gevoelens onverzoend naast elkander. Hierbij kwam nog verschil in kerkrechtelijken zin. De Cock ging bij zijn reformatorisch werk uit van de zichtbare kerk, Scholte richtte meer zijn oog op de onzichtbare kerk. De Cock was Gereformeerd in nationaal-historischen zin en sloot zich aan bij Calvijn; Scholte was Luthersch van herkomst, en de Luthersche kerkbeschouwing had van huis uit invloed op Scholte, terwijl hij in zijn kerkrechtelijke beschouwing independentistische neigingen had. De Cock en de Noordelijke gemeenten wilden de Dordtsche Kerkorde van kracht doen zijn ook voor de uitgeleide kerken, terwijl Scholte niet hechtte aan een gemeenschappelijke kerkorde als accoord van kerkelijk samenleven, en zich gaarne overgaf aan de leiding des Heiligen Geestes. (Zie hierover Dr. H. Bouwman, De Crisis der Jeugd, bl. 9—27).

Een nieuwe Synode bleek noodig om de geschillen te beslechten. Deze kwam samen te Utrecht (28 September—11 October 1837). Hier bleek dat zeer veel in het geschil op misverstand berustte. Maar omdat de Synode besloot een nieuwe kerkorde in te voeren, waarbij zij wel de Dordtsche Kerkorde als leiddraad volgde, maar enkele ingrijpende veranderingen aanbracht, en bovendien een zestal dogmatische artikelen over kerk, doop, belijdenis en het lidmaatschap der kerk vooropstelde, waarbij zij zich niet stelde op de basis van het verbond der genade, maar van het persoonlijk geloof, werd het wantrouwen al grooter en kwam er groot gevaar voor scheuring. De Cock waarschuwde tegen de door Utrecht's Synode ingevoerde nieuwigheden, doch kreeg weldra de overtuiging, dat de besluiten van Utrecht geen zaken waren, waardoor een scheuring tusschen de broeders gewettigd kon worden. Sommige gemeenten evenwel, Zwolle, Kampen, Zalk, Woerden, Oudewater, e. a. volhardden in hun weigering, om in vereeniging te leven met hen, die zich aan de Utrechtsche Kerkorde onderwierpen, en besloten op een vergadering, te Nieuwleuzen gehouden, zich van de gemeenschap der Afgescheidenen te onttrekken. Zij hielden zich aan de Dordtsche Kerkorde en noemden zich later de „Gereformeerde kerken onder het kruis". Ook in de provinciën Zuid-Holland, Utrecht, Beneden-Gelderland en Noord-Brabant werd de Utrechtsche Kerkorde niet aangenomen. De Synode van

Utrecht, bijeengeroepen om de eenheid te bewaren en geschillen te beslechten, deed dus de verdeeldheid nog grooter worden.

Na de Synode van Utrecht kwamen nog andere moeilijkheden het kerkelijke leven schokken. De begeerte om ongehinderd te kunnen vergaderen tot de bediening van woord en sacramenten drong vele gemeenten tot het vragen van de vrije uitoefening van den godsdienst. Dus besloten zij te voldoen aan het Koninklijk Besluit van 5 Juli 1836.

Over het algemeen had men hiertegen groot bezwaar, omdat genoemd besluit van de uitgetreden Gereformeerden eischte, dat zij hun historische rechten en hun naam moesten prijsgeven, en dat zij wel als een godsdienstig gezelschap van bepaalde personen mochten vergaderen, maar geenszins als kerk mochten optreden. Evenwel gevoelden sommige kerken zich gedrongen tot het aanvragen van vrijheid. De godsdienstoefeningen werden herhaaldelijk gestoord, de boeten en de straffen werden zoo hoog opgedreven, de kwellingen werden zóó ondragelijk, dat Scholte en de Afgescheidenen in Utrecht er toe overgingen in December 1838 vrijheid van godsdienst aan te vragen, met voldoening aan het Koninklijk Besluit van 5 Juli 1836.

Bij Koninklijk Besluit van 14 Februari 1839 werd het bestaan eener Christelijk Afgescheidene Gemeente te Utrecht vergund. Pijnlijk werden de uitgeleide kerken door deze daad van Utrecht getroffen. Scholte had den naam Gereformeerd en de historische rechten der Gereformeerde kerk prijsgegeven. Dit kon men niet goedkeuren. Evenwel door moedeloosheid gedreven, verlangend om toch eindelijk eens in vrijheid ongehinderd te kunnen vergaderen, besloten vele gemeenten, onder leiding van De Cock, Brummelkamp en Van Velzen, evenals Utrecht vrijheid te vragen. Andere gemeenten evenwel protesteerden tegen deze aanvragen van vrijheid. Het was een bange tijd. Van buiten vervolging, van binnen verdeeldheid en vrees. De eenheid en de opbouw van de kerken liepen gevaar.

Behalve deze moeilijkheden kwamen nog andere verschillen het kerkelijke leven schokken, en wel over de wijze waarop de tucht moest worden geoefend, over de examinatie en de aanstelling tot het ambt van dienaar des Woords, over de vraag of oefenaars mochten worden toegelaten, over de psalmberijming, enz. Vooral echter werd de kerk beroerd door de verhouding tusschen Scholte en Van Velzen. Beiden waren zeer verschillende persoonlijkheden. Van Velzen was een steil Gereformeerd man, die evenals De Cock uit de oude Gereformeerde beginselen leefde. Bovendien was hij een geleerd man, begiftigd met groote gaven als redenaar. Ofschoon hij zich zeer beschaafd en galant kon gedragen, was hij scherp en hoekig van karakter, onverzettelijk, doordrijvend en heerschzuchtig. Scholte was een beschaafd man, met uitnemende gaven van hoofd en hart, impulsief en idealist van aanleg, en niet minder dan Van Velzen hoofdig en eigenzinnig. In de predikwijze en in kerkrechtelijke beschouwing week hij geheel af van Van Velzen. Geen wonder dat er botsing kwam tusschen beide personen, toen Van Velzen in 1838 beroepen werd te Amsterdam. Scholte, onder wiens leiding de Amsterdamsche gemeente tot nog toe had gestaan, kon, evenals zijn vrienden in de hoofdstad, niet goedkeuren, dat Van Velzen in Amsterdam de leiding zou hebben. De wijze van beroeping stond hem niet aan. Een deel van den kerkeraad, Wormser, Höveker e. a., verzette zich tegen de komst van Van Velzen, en werd daarop geschorst. Ter beslechting van den Amsterdamschen twist werd een vergadering samengeroepen in Amsterdam, op welke tegenwoordig waren, behalve de kerkeraad van Amsterdam, 28 predikanten en ouderlingen uit het geheele land. Deze vergadering had geen resultaat. Beide partijen hielden vast aan haar gevoelens. De Amsterdamsche kerkeraad ging op den ingeslagen weg voort, de geschorsten werden afgezet of vervangen. Zoo werd de klove tusschen Van Velzen en Scholte grooter.

Om vrede en eensgezindheid te bevorderen noodigde De Cock, op aanvraag van de Provinciale Synoden van Groningen en Drenthe, in overleg met Van Velzen en De Haan, de onderscheidene provinciën uit om in Synode samen te komen. Deze Synode kwam 14 November 1840 te Amsterdam samen. Besloten werd met terzijde stelling van alle sedert de afscheiding aangenomene kerkorden, de Kerkorde van Dordrecht aan te nemen. Behalve andere zaken, kwamen ook de Amsterdamsche twisten ter sprake. Doch ook nu kon de eenheid niet worden hersteld. De geschorsten werden vermaand tot vrede, doch zonder gunstig resultaat, terwijl omtrent Scholte werd besloten, dat hij zich schuldig gemaakt had aan laster en scheurmakerij, dat hij de Kerkorde van Dordt moest aanvaarden, en indien hij hieraan geen gehoor zou geven, zou hij geschorst worden.

Ook de Synode van 1840 had niet het gewenschte resultaat. Wel werd in de Noordelijke provinciën Groningen, Friesland, Drenthe, Overijsel, Boven-Gelderland, en in sommige kerken van Noord- en Zuid-Holland zorg gedragen voor een goede organisatie, maar Scholte en de zijnen werden, evenmin als de Kruisgemeenten, herwonnen. Ledeboer, die in 1840 zich met de kerken der Scheiding had vereenigd, trok zich reeds in 1841 terug. Budding en de zijnen bleven op zichzelve staan. De Brabantsche gemeenten onder Meerburg bleven zich houden aan de Utrechtsche Kerkorde. Van Raalte en Brummelkamp namen een eigenaardig tusschenstandpunt in. De toestand van de kerken der Scheiding was dus veelszins droef. Wel waren er heerlijke lichtpunten. Het aantal kerken en dienaren des Woords nam belangrijk toe, er werd een rijke zegen ervaren onder de bediening van Woord en Sacrament, maar in het lichaam der kerk was een groote breuk geslagen, het Noorden stond tegenover het Zuiden.

Toch werden steeds nieuwe pogingen tot eenheid en verzoening aangewend. Het hart der broederen trok hen steeds weer tot elkander, maar de eenheid bleef voorloopig afstuiten op verschil van overtuiging omtrent vraagstukken van kerkregeering en op persoonlijke gevoeligheden. In 1843 werd een nieuwe Synode samen-

geroepen te Amsterdam, tot het bijleggen van de geschillen, maar het bleek, nadat men eenige dagen vergaderd was, dat de kerken geen Synode konden houden (Dr H. Bouwman, De Crisis der Jeugd, bl. 46—57). In 1846 werd bij vernieuwing een nationale Synode uitgeschreven, op den grondslag van de belijdenis en de Kerkorde. Zeven provinciën gaven aan de oproeping gehoor, en kwamen samen te Groningen, 10 September en volgende dagen. Maar ook hier werd de eenheid niet bereikt. Er openbaarde zich te Groningen verschil over het verbindende der Kerkorde en over het ambtsgewaad tusschen de gemeenten, die De Cock en Van Velzen volgden, en tusschen Brummelkamp en Van Raalte, hetgeen ten gevolge had, dat Brummelkamp en een deel van de Geldersche kerken zich isoleerden. Deze breuk duurde tot 1854, toen de poging tot hereeniging, reeds jaren aangewend, met zegen werd bekroond. Op de Synode van Zwolle, 1854, kwam er eenheid tusschen de Afgescheidenen, die zich georganiseerd hadden op den oud-Gereformeerden basis, en de gemeenten, die Brummelkamp volgden, en ter bezegeling van die eenheid werd meteen een einde gemaakt aan de gedeelde opleiding. De opleidingsscholen van Groningen, Hoogeveen en Arnhem vloeiden ineen in de Theologische School te Kampen, tot welker oprichting de Synode den 15den Juni 1854 besloot.

De eenheidsband werd versterkt in 1869, toen de Gemeenten onder het kruis, die zich in 1837 hadden gesepareerd, op de Synode van Middelburg met de „Christelijk Afgescheiden Gereformeerde Kerk in Nederland" vereenigden tot de „Christelijk Gereformeerde Kerk".

In de Kruisgemeenten, die zich in 1838 en volgende jaren hadden georganiseerd tot een eigen kerkelijk leven op den grondslag van Gods Woord en de Formulieren van Eenigheid, leefden gewichtige bezwaren tegen de Afgescheidenen. Op de Synode der Kruisgemeenten van 1845 werd verklaard, dat de Christelijk Afgescheidenen hun oorspronkelijk standpunt hadden losgelaten door de Dordtsche Kerkorde los te laten, en door vrijheid aan te vragen met prijsgeving van de historische rechten; dat zij leeraars verdroegen, die een algemeen en welmeenend aanbod van genade predikten aan alle menschen, dat zij niet bevindelijk genoeg waren en dat zij te strenge censuur toepasten. De Christelijk Afgescheidenen beschouwden de Gereformeerden onder het kruis als scheurmakers, die zich aanmatigden om als kerk op te treden.

Om de verhouding tusschen de Afgescheidenen en de Kruisgemeenten recht te verstaan, moet men wel bedenken, dat er over en weer veel misverstand en wantrouwen tegen elkander heerschte. Het was een fout, dat de kerken der Scheiding in 1837 de Dordtsche Kerkorde loslieten, maar men vergete niet, dat zij niet bedoelden de Gereformeerde beginselen los te laten, maar deze in overeenstemming te brengen met de praktijk, terwijl zij reeds in 1840, ziende het verkeerde van het Utrechtsche besluit, weder de Dordtsche Kerkorde aannamen. Misschien ware het ook beter geweest dat de Afgescheidenen de vervolging hadden getrotseerd en geen vrijheid, met prijsgeving van de historische rechten, hadden gevraagd; doch dit feit is niet de oorzaak geweest van de separatie der Kruisgemeenten, maar wel de verandering der Kerkorde. Om die reden was ook de afscheiding van de Gemeenten onder het kruis in 1837 niet voldoende gemotiveerd. Bij een nader onderzoek van de beschuldigingen van de zijde van de Kruisgemeenten, met betrekking tot de prediking, blijkt dat deze berustten op misverstand, op een verschillend inzicht in de heilsorde. Beiden bedoelden Gereformeerd te zijn, maar zij bezagen de dingen wel eenigszins verschillend. Bovendien, dege, wetenschappelijke, historische, kerkrechtelijke en dogmatische kennis ontbrak wel eenigszins in die dagen. Men leefde bij de historisch overgeleverde waarheid, en wijl er niet was een stelselmatige uiteenzetting en bewerking van de leer der kerk, waarbij gerekend werd met den stand der wetenschap, kwam het zoo licht tot het volgen van bepaalde leidslieden, bracht men oude verschillen op den tegenwoordigen tijd over en veroordeelde andersdenkenden zonder tot den wortel der kwestie door te dringen. Men leefde in die dagen uit de realiteit der heilsfeiten en sprak veel over de verborgenheden van het genadeverbond in verband met het persoonlijk leven. De predikers waren over het algemeen geen academisch gevormde menschen, die een eenvoudige korte Schriftverklaring met veel dogmatische leering en bevindelijke toepassing gaven.

Het kerkelijke leven stroomde vooral in drie beddingen. Verreweg het grootste deel ging mee met de Christelijk Afgescheidenen, maar naast den hoofdstroom liepen de beekjes van de Kruisgemeenten en van de Gelderschen. In de groep van de Afgescheidenen was een klein deel, dat bekend is onder den naam van de Joffers partij, het echt conservatieve smaldeel van de Scheiding, dat ijverde voor de oud-vaderlijke belijdenis, kerkorde en gewoonten. Deze groep had onder leiding van de predikanten H. Joffers, F. A. Kok, D. v. d. Werp, De With e.a., een tijdlang veel invloed, zij trachtte de ineensmelting met de Geldersche groep tegen te houden, maar verloor weldra door eenzijdigheid en gemis aan tact allen invloed.

Na 1854 begon het leven van de kerken der Afgescheidenen zich weldra in gezonde richting te ontwikkelen.

De geschillen, die in de eerste dagen het leven van de kerken der Scheiding dreigden te scheuren en te dooden, bleven nog wel een tijdlang nawerken, en werden ook in de eerste jaren van het bestaan der Theologische School openbaar. Maar de Synode van Hoogeveen, 1860, onderzocht deze geschillen aan de Theologische School, en toen bleek het bij vernieuwing dat verschil in richting, hetwelk men tusschen Brummelkamp aan de eene, en De Haan en Van Velzen aan de andere zijde meende op te merken, in den grond niets anders was dan „een verschil in persoonlijke geaardheid en manier van doen". Sedert keerde de rust in de kerken weder. Doordat de verschillende groepen samenkwamen in de Theologische School leerde men elkander beter kennen en waardeeren. Al meer werd gezien, dat, naast de eenheid in de diepste overtuiging,

verscheidenheid van gevoelen over stukken, die niet de gronden der leer raken, geoorloofd is. Men zag het, dat de achterstand op wetenschappelijk gebied moest worden ingehaald, dat de Theologische School moest zijn het middelpunt van het kerkelijke leven, en dat vandaar kracht moest uitgaan tot nauwere samenbinding en verdieping van het leven der kerken.

In 1869 kwam de hereeniging met de Gereformeerde gemeenten onder het kruis tot stand. Tot nog toe waren alle pogingen tot vereeniging afgestuit op de bezwaren, dat de Afgescheidenen hun historische rechten hadden prijsgegeven. Maar toen de Regeering bij Koninklijk Besluit van 6 October 1868 officiëel verklaarde, dat de Koninklijke Besluiten van 5 Juli 1836 en van 9 Januari 1841 omtrent de toelating der Afgescheidene gemeenten waren ingetrokken en vervangen door de bepalingen der wet van 10 September 1853, werd van weerszijden gevoeld, dat er geen reden meer bestond tot verwijdering tusschen Afgescheidenen en Afgescheidenen. De synodale commissie der Christelijke Afgescheiden kerk, (die zich sedert 1854 noemde Christelijke Afgescheiden Gereformeerde kerk) noodigde de Synode der Gereformeerde gemeente onder het kruis (die volgens besluit harer synode in 1863 den naam „Gereformeerde kerk" had aangenomen) uit om te trachten vereeniging der beide kerken te bewerken. Deze Synode, 8 Juni te Rotterdam vergaderd, vaardigde een commissie af naar de Synode der Christelijke Afgescheiden Gereformeerde kerk, die 15 Juni 1869 te Middelburg zou samenkomen. Reeds den 17den Juni werd men het eens over den grondslag der vereeniging, namelijk: de Gereformeerde belijdenis en kerkregeering. Voorts zou „eene wederzijdsche erkenning van leeraars en gemeenten plaats vinden". De naam der vereenigde kerk zou zijn: „Christelijke Gereformeerde kerk".

Tengevolge van de hereeniging was er thans een tamelijk krachtig georganiseerd kerkelijk leven. De „Gereformeerde kerk" telde in 1869 55 gemeenten, in zes classen ingedeeld, met 21 predikanten en 3 proponenten. De „Christelijke Afgescheiden kerk" was veel sterker. Het aantal gemeenten, dat samen de „Christelijke Gereformeerde kerk" vormde, bedroeg 328, met 232 predikanten en 100.000 leden.

De hereeniging van 1869 is rijk gezegend. De broedertwisten hadden een einde. De eenheid maakte de plaatselijke kerken sterker aan kracht en invloed. Het geestelijke leven bloeide op. Sterk in de bewustheid de voortzetting te zijn van de oude Gereformeerde kerken, bekoord door het hooge ideaal om aan de roeping Gods te beantwoorden, overtuigd, dat wetenschap en godsvrucht moeten samengaan, zal voor kerk en maatschappij een zegen worden genoten, kwam het kerkelijke leven tot krachtige ontwikkeling. De Theologische School nam toe in bloei. Het getal hoogleeraren en studenten werd grooter, het wetenschappelijk gehalte van het onderwijs werd geleidelijk krachtiger. Versterkt door innerlijken groei en door scharen, die, uit behoefte aan een goede prediking en aan een zuiver kerkelijk leven, uit de Hervormde kerk tot hen kwamen, vormden de Christelijke Gereformeerden een levende, opbloeiende kerk, die in 1886 bijna 200.000 leden telde. In dat jaar was een nieuwe uitgang uit de Ned. Hervormde kerk tot stand gekomen, en wijl ook de kerken der Doleantie eenzelfde belijdenis en kerkregeering bezaten als de Christelijke Gereformeerde kerk, was het in de orde, dat beider kerkelijk leven, als twee beken uit eenzelfde bron gevloeid, in 1892 samensmolten tot „de Gereformeerde kerken in Nederland". [32.

Afgod. Dit woord beteekent eigenlijk nietgod. Het voorvoegsel af- heeft hier dus de kracht van een ontkenning, zooals eveneens het geval is in afgunst, dat on-gunst beduidt. Een afgod is derhalve iets wat als God geacht en vereerd wordt, terwijl het in werkelijkheid niet God is, en dus op die vereering geen recht heeft, geheel in overeenstemming met de omschrijving welke door onzen Catechismus wordt gegeven in vraag 95: „Afgoderij is, in de plaats des eenigen waren Gods, die Zich in Zijn Woord geopenbaard heeft, of benevens Hem, iets anders verzinnen of hebben waarop de mensch zijn vertrouwen zet". In de Heilige Schrift vinden we geen vaste en bestendige benaming die met ons „afgod" gelijkwaardig te achten is. In het Oude Testament worden de afgoden zeer dikwijls eenvoudig als „goden" aangeduid; en dit geschiedt niet alleen in de woorden welke aan heidenen, dus vereerders van deze afgoden, worden in den mond gelegd, zooals b.v. in 1 Sam. 6 : 5, 1 Kon. 19 : 2, 20 : 10, en 2 Kon. 18 : 34; maar ook wanneer de Heere zelf of zijn ware aanbidders over deze afgoden spreken, b.v. Ex. 15 : 11, Deut. 4 : 7, 12 : 31, 13 : 7, 20 : 18, 32 : 37, Richt. 2 : 3, Jes. 44 : 10, Jer. 2 : 28. Soms wordt daaraan de nadere bepaling „andere" of „vreemde" toegevoegd; zoo met name in het eerste gebod, Ex. 20 : 3: „Gij zult geen andere goden voor mijn aangezicht hebben", en in de bekende omschrijving daarvan in Ps. 81 : 10: „Er zal onder u geen uitlandsch god wezen, en gij zult u voor geen vreemden god nederbuigen"; vgl. verder Gen. 35 : 2, Deut. 13 : 2, 32 : 16, Joz. 24 : 20, Richt. 2 : 12, 1 Sam. 7 : 3, Ps. 44 : 21, Jes. 43 : 12, Jer. 5 : 19. Daarnevens lezen wij weliswaar in onze Statenvertaling meermalen ook van „afgoden", maar daarmede wordt niet steeds een en hetzelfde Hebreeuwsche woord weergegeven. Het meest voorkomende beduidt eigenlijk afgods*beeld*; dat vinden we onder meer in 1 Sam. 31 : 9, 2 Sam. 5 : 21, 1 Kron. 10 : 9, 2 Kron. 24 : 18, Ps. 106 : 36, 115 : 4, 135 : 15, Jes. 46 : 1, 48 : 5, Jer. 50 : 2, Ezech. 30 : 13, Hos. 4 : 17, 8 : 4, 13 : 2, 14 : 9, Mich. 1 : 7, Zach. 13 : 2. Wanneer wij in aanmerking nemen hoe onafscheidelijk de beeldendienst bij de heidenen aan hun afgoderij verbonden is, heeft dit gebruik voor ons niets vreemds. Een ander Hebreeuwsch woord dat nogal eens gebezigd wordt, beteekent eigenlijk „nietigheden"; we vinden dat b.v. in Lev. 19 : 4, 26 : 1, 2 Kron. 16 : 26, Ps. 96 : 5, 97 : 7, Jes. 2 : 8, 10 : 10, 19 : 1, 31 : 7, Ezech. 30 : 13, Hab. 2 : 18. Daarmede wordt zeer kernachtig de onwezenlijkheid van de voorwerpen der heidensche Godsvereering geteekend. Hetzelfde is het geval met de benaming „ijdelheden", die wij dikwijls in onze Statenvertaling aantreffen, en wel als over-

zetting van verschillende Hebreeuwsche woorden. Van een dezer is de grondbeteekenis „een vleugje wind", en daarmede wordt dus te kennen gegeven dat de afgoden niet meer wezenlijkheid hebben dan het zuchtje dat langs ons heenstrijkt; zoo in Deut. 32:21, 2 Kon. 17 : 15, Jer. 8:19, 14:22. Een ander beduidt oorspronkelijk „het woeste", „de woestenij", waar niets van eenige deugd of waarde te vinden is, om aldus de volstrekte onwezenlijkheid der afgoden te doen gevoelen; zoo in 1 Sam. 12:21.

Godin Anath-Astarte staande op een leeuw.

Verder worden de afgoden menigmaal aangeduid als „gruwelen" (2 Kon. 23 : 13; Ezech. 7 : 20) of „verfoeiselen" (Deut. 29 : 16; 1 Kon. 11 : 5; 2 Kon. 23 : 13; Jer. 4 : 1; Ezech. 20:7), waardoor meer nadruk wordt gelegd op het ongeoorloofde en daarom den afschuw van de dienaars des waren Gods wekkende in de afgoderij; en eindelijk met de uitdrukking der diepste verachting, waarin het onwezenlijke van de afgoden wordt uitgesproken nevens den religieuzen afschuw dien zij wekken moeten, als „drekgoden", eigenlijk drek-dingen, drekkigheden (Lev. 26:30; Deut. 29:17; 1 Kon. 15:12; 21:26, 2 Kon. 17 : 12; 21 : 21; 23 : 24; Jer. 50 : 2, en vooral bij Ezechiël). In het Nieuwe Testament wordt de benaming „goden" gemeenlijk alleen gebruikt in aanhalingen uit het Oude Testament (zoo als Hand. 7:43) of in woorden der heidenen (b.v. Hand. 14 : 11; 17:18; 28:6). Uitgezonderd zijn alleen 1 Cor. 8 : 5, waar intusschen gesproken wordt van „zoogenaamde" goden, en Fil. 3:19. Het doorgaande spraakgebruik des Nieuwen Testaments heeft „afgoden" (Hand. 7:41; 15:20; Rom. 2:22; 1 Cor. 8:1; 12:2; 2 Cor. 6:16; 1 Thess. 1:9; 1 Joh. 5 : 21; Openb. 9 : 20), en dit is hier dan steeds eigenlijk het afgods*beeld*. Intusschen, al ontbreekt in de Heilige Schrift een vaste benaming die met ons „afgod" gelijk te stellen is, toch is het uit de door haar gebezigde woorden reeds duidelijk hoezeer in ons „afgod" een volkomen Schriftuurlijke gedachte ligt uitgedrukt. Dit wordt nog bevestigd door de vele plaatsen waarin, dikwijls met het scherpste sarcasme, de nietigheid van de voorwerpen der heidensche Godsvereering wordt in het licht gesteld, b.v. Ps. 115 : 4—7: „Hunlieder afgoden zijn zilver en goud, het werk van des menschen handen, zij hebben een mond, maar spreken niet, zij hebben oogen, maar zien niet, ooren hebben zij, maar hooren niet, zij hebben een neus, maar zij rieken niet, hun handen hebben zij, maar tasten niet, hun voeten, maar gaan niet, zij geven geen geluid door hun keel" (vgl. ook Ps. 135:15—17) of Jes. 44 : 10—19, waar een caricatuur ontworpen wordt van de dwaasheid die een boom gedeeltelijk tot brandhout klooft en gedeeltelijk voor de vervaardiging van een afgodsbeeld gebruikt. Men herinnere zich ook den bijtenden spot van Elia tegenover de Baälspriesters, 1 Kon. 18 : 27. In het Nieuwe Testament is te wijzen op Hand. 19:26, waar door Demetrius als grief tegen Paulus' prediking wordt ingebracht dat deze leert dat het geen goden zijn, die met handen gemaakt worden, of op Gal. 4 : 8 waar de apostel van zijn voorheen heidensche lezers zegt: „Maar toen, als gij God niet kendet, diendet gij degenen die van nature geen goden zijn". Hiertegenover dient echter de aandacht gevestigd op enkele plaatsen, met name uit het Oude Testament, die, zoo het schijnt, aan de afgoden toch wel een zekere realiteit toekennen. Dat zijn allereerst een aantal plaatsen waarin God „de God der goden" wordt genoemd, als Deut. 10 : 17, Joz. 22 : 22, Ps. 50 : 1, 136 : 2, Dan. 2 : 47, 11 : 36. Deze uitdrukking is echter hieruit te verklaren dat het Hebreeuwsch, hetwelk niet zooals wij afzonderlijke vormen heeft om den vergrootenden en overtreffenden trap aan te duiden, naar allerlei hulpmiddelen grijpt om deze te omschrijven. Daartoe behoort o.a. ook de verbinding van een woord met datzelfde woord in den tweeden naamval. Het „heilige der heiligen" is hetzelfde als het „allerheiligste" en zoo heet het Hooglied het „lied der liederen", d.w.z. het heerlijkste, het kostelijkste lied. Op dezelfde wijze wordt de Heere genoemd „de God der goden" om uit te drukken de grootheid zijner Goddelijkheid. En de gedachte alsof er een aantal goden waren aan wier hoofd Hij stond is dus aan deze uitdrukking ten eenenmale vreemd. In de tweede plaats heeft men wel eens gewezen op Deut. 13 : 1, 2, waar gerekend wordt met de mogelijkheid dat een valsch profeet, sprekende in den naam van andere goden, een teeken of wonder zou kunnen doen. Hier wordt dus, zoo zegt men, aan zulke goden de macht toegeschreven om een teeken of wonder tot stand te brengen. Deze gevolgtrekking uit het gezegde is evenwel onjuist. De tekst spreekt alleen van het geval dat zulk een teeken of wonder werkelijk zou plaats hebben, maar laat er zich hoegenaamd niet over uit waaraan dit zou te danken zijn; of het geschiedt door eenige verborgen natuurlijke kracht, dan wel door handig bedrog, hetzij door toeval, dan wel door inwerking eener bovenmenschelijke macht, dat wordt hier geheel in het midden gelaten, en de conclusie dat hier eenige macht aan de afgoden wordt toegeschreven is dus allerminst op haar plaats. Een ander geval hebben we in Richt. 11 : 24, waar Jeftha over den afgod der Ammonieten spreekt op een wijze, die aanleiding zou kunnen geven tot de gedachte dat hij diens bestaan erkende: „Zoudt gij niet dengene erven, dien uw god Kamos voor u uit de bezitting verdreef?" Nu zou dit nog niets bewijzen voor het getuigenis der Heilige Schrift: immers Jeftha's oordeel is nog hààr gevoelen

niet. Maar bovendien geven Jeftha's woorden in dit geval niet met beslistheid zijn eigen meening weer: hij plaatst zich hier eenvoudig op het standpunt zijner heidensche vijanden. Een soortgelijk geval ontmoeten we in 1 Sam. 26 : 19, waar David aan degenen die Saul tegen hem ophitsen de woorden in den mond legt: „Ga heen, dien andere goden". Ook hier toch is niet aan de erkenning van het werkelijk bestaan dier goden te denken, maar David bedoelt dat zijn belagers hem uit de volksgemeenschap van Israël willen verbannen, in hun geest zou hem dus niets anders overblijven dan zijn land en volk te verlaten, zich bij een andere natie aan te sluiten en ook hun godsdienst aan te nemen. Eindelijk in Jes. 19 : 1 („de afgoden van Egypte zullen bewogen worden") en Jer. 48 : 7 („Kamos zal henen uitgaan in gevangenis") hebben we te doen met dichterlijke zegswijzen, die niet in eigenlijken zin moeten worden opgevat. In het Nieuwe Testament vraagt onze aandacht 1 Cor.

Punisch afgodsbeeld met een votieftafel.

Sardisch-Foenicische afgod met Nieuw-Punisch inschrift.

8 : 5, waar in een tusschenzin gezegd wordt: „gelijk er vele goden en vele heeren zijn". Deze tusschenzin maakt evenwel deel uit van woorden, die de apostel Paulus uit een door hem van de gemeente te Corinthe ontvangen schrijven overneemt, ten einde daartegenover zijn eigen uitspraak te stellen. Als zoodanig kan dus de aangehaalde uitdrukking niet dienen om iets te bewijzen voor de opvatting van de Schrift zelf. Trouwens ook in het verband waarin ze voorkomt heeft ze niet de bedoeling om de realiteit der afgoden toe te stemmen; ze wil blijkens het voorafgaande vierde vers, waar de Corinthische Christenen uitspreken „dat een afgod niets is in de wereld", en de term „zoogenaamde" goden in vers 5 zelf (Statenvertaling: „die goden genaamd worden"), niets anders te kennen geven dan dat een groot aantal goden bij verschillende volken vereering geniet. En ten laatste mogen we niet onbesproken laten 1 Cor. 10 : 20, een plaats waaruit verschillende oude kerkvaders meenden te moeten afleiden dat de afgoden der heidenen inderdaad bestonden en met duivelen, demonen, moesten worden geïdentificeerd. Dat dit niet juist is, blijkt uit het voorafgaande vers, waar de apostel juist de gedachte afsnijdt alsof hij zou bedoelen dat een afgod realiteit zou hebben; waartegenover hij dan in vs. 20 dit stelt, dat de heidensche offers, aangezien er geen afgoden zijn, feitelijk aan de duivelen gebracht worden. Evenals de Israëlietische offers dienden om de gemeenschap tusschen den offeraar en den levenden God teweeg te brengen, moeten ook die heidensche offers een gemeenschap teweeg brengen niet met de afgoden — want die bestaan niet — maar dan toch met andere reëel bestaande geestelijke machten, en dat kunnen geen andere dan de duivelen zijn. Onze slotsom kan dus geen andere wezen dan deze, dat er geen enkele uitspraak der Heilige Schrift kan worden aangehaald, welke, in strijd met haar overig getuigenis, de erkenning der realiteit van de afgoden begunstigen zou. De Heilige Schrift leert het duidelijk en beslist: de afgoden bestaan niet, er is slechts één eenig God, die voorwerp van 's menschen aanbidding en vereering zijn kan. [10.

Afgrond. Volgens de voorstelling der Israëlieten vloeide de zee onder de aarde door, zoodat de aarde op het water dreef. „Want Hij heeft de aarde gegrond op de zeeën" (Ps. 24 : 2), en: „Die de aarde op het water uitgespannen heeft". (Ps. 136 : 6), Die watervloed onder de aarde heet „de afgrond". De vruchtbaarheid van den bodem hangt niet alleen af van den hemel, die regen geeft (Deut. 33 : 13), maar evenzeer van den afgrond beneden (Gen. 49 : 25). Die afgrond wordt gebezigd als een beeld van de meest afgelegen en ondoordringbare verborgenheid (Job 28 : 14; 38 : 16). In de Openbaring van Johannes wordt de afgrond voorgesteld als het uitgangspunt van alle verderfaanbrengende machten (Openb. 9 : 1, 2, 11; 11 : 7). Daar heerscht Abaddon. De afgrond wordt ook in de Heilige Schrift genoemd als het tijdelijke verblijf van den Satan (Openb. 20 : 1—3).

Afhouwen. I. In *eigenlijken zin* beteekent het iets door de scherpte van eenig instrument van het geheel afzonderen. Het komt in den eenvoudigsten zin voor bij levenlooze voorwerpen b.v. van een boom (Job 14 : 7), van doornen (Jes. 33 : 12), maar het komt ook voor van menschen. Bij de Joden was evengoed als bij de Heidenen een gewoonte om de hoofden van overwonnen vijanden af te houwen (2 Sam. 4 : 12; 1 Sam. 17 : 51; 2 Sam. 4 : 7). Zelfs in de wet wordt van afhouwen van de hand gesproken (Deut. 25 : 12). — II. In *geestelijken zin* beteekent het een onderdrukken van booze lusten, welke door sommige lichaamsdeelen als instrumenten van de zonde en wapenen der ongerechtigheid zich openbaren (Matth. 5 : 30 vgl. 18 : 8; Marc. 9 : 43). — III. In *overdrachtelijken zin*, in de beteekenis *uitroeien*; „touwen afhouwen" (Ps. 129 : 4) beteekent de macht der goddeloozen vernietigen. Evenzoo „hoornen af-

houwen" (Ps. 75 : 11). Zoo is er ook sprake van het afhouwen der goddeloozen (Matth. 3 : 10; 7 : 19; Luc. 3 : 9). Zij, die de middelen der genade verachten en de lankmoedigheid Gods niet ter harte nemen, zullen ook „afgehouwen" worden (Rom. 11 : 22). [24.

Afknijpen. Van de duiven, die geofferd werden, mocht de kop niet geheel afgerukt, maar alleen de bloedader aan den hals met den nagel van den duim afgeknepen worden (Ex. 1 : 15; 5 : 8), daar bij het afrukken te veel bloed zou verloren gaan, om daarna nog voor een volledige bloedbesprenging genoeg over te hebben. Om dezelfde reden mochten de vleugels wel ingescheurd, niet losgescheurd worden.

Aflaat. Onder aflaat (Latijn: indulgentia) verstaat men de geheele of gedeeltelijke kwijtschelding van de door den zondaar verschuldigde tijdelijke straf, welke de kerk, buiten het sacrament der boete, krachtens haar sleutelmacht uit den schat der kerk schenkt.

De geschiedenis van den aflaat hangt nauw samen met die der Christenen, die een zware zonde hadden begaan. Men sloot hen voor altoos van de kerkelijke gemeenschap uit. Maar toen de kerk zich uitbreidde, en de vervolging aanleiding werd dat velen afvielen, legde men hen, die met berouw wenschten opgenomen te worden, zware straffen op. Weldra maakte men onderscheid tusschen de zonden en de straffen en kreeg men een reeks van boeten en straffen. Om vergiffenis te kunnen verkrijgen en daardoor kwijtschelding van de straf te ontvangen, moest men bijzondere ascetische handelingen verrichten, waaraan de gedachte verbonden werd, dat deze boetedoeningen een vergoeding gaven voor het onrecht, dat bedreven, voor de schuld, die gemaakt werd. Dit leidde tot het begrip genoegdoening of satisfactie. De verhouding van den mensch tot God werd juridisch opgevat, als die van een schuldenaar tot den schuldeischer. God is de beleedigde, aan Wien de mensch genoegdoening moet geven en wel door zelfvernedering en door offers. Diende de boete oorspronkelijke om de oprechtheid van het berouw te toonen, weldra werd zij genoegdoening. Werd oorspronkelijk de vergeving door God beschouwd als voorwaarde voor de vergeving van de zijde der gemeente, weldra werd deze verhouding omgekeerd en oordeelde men dat de gemeente door het ambt middelares der zaligheid, bezitster van de sleutelmacht was.

Hieruit ontstond de gewoonte dat de strengere straffen door de kerk in lichtere konden worden veranderd (commutatio, relaxatio, poenitentia). De kerk voegde aan de geringere vergoeding door den boeteling uit den schat der kerk het noodige toe, zoodat feitelijk dezelfde betaling voor de schuld werd gegeven. Als vergoeding voor de straf golden: betoon van liefde tot God en de naasten, geldboete, schenkingen aan kerken, kloosters en armen, en na de tiende eeuw ook het deelnemen aan bedevaarten en kruistochten. Deze gewoonte kwam in Engeland op en ging van daar over naar de andere kerken in het Westen. Zoodra nu deze verlichting van straf op de boetelingen werd toegepast, waren de aflaten gereed. De practijk van de aflaten wortelt dus in de commutationes, d. w. z. in de verandering van zware boetedoeningen in lichtere.

De boete was in de dertiende eeuw een sacrament geworden. Heel het leven in al zijn deelen was langzamerhand onder de controle der kerk gesteld. Biecht- en boeteboeken werden opgesteld. Elk lid der kerk moest vóór elke avondmaalsviering zijn zonden voor den priester belijden, en deze gaf na belijdenis de vergeving. Nu bleef de kerk wel in de prediking getuigen van den zegen en de kracht der schuldbelijdenis voor God, maar langzamerhand kwam voor de bewustheid van het volk de belijdenis voor den priester afgelegd te staan in de plaats van het berouw voor God. Had men maar voor den priester gebiecht, dan achtte men het in het algemeen voldoende. Maar nu eischte de boetedoening dat de verzoening gevolgd werd door goede werken. Deze juiste gedachte werd echter verbonden met een andere, die tot die verkeerde gevolgen leidde, namelijk dat de verzoende volgens het voorschrift van den priester werken van boete moest volbrengen. De zondaar ontving bij de absolutie niet alleen zekerheid der vergeving, maar ook de innerlijke kracht en den drang om door uiterlijke boetedoeningen zijn leven te beteren en door zijn werken satisfactie of genoegdoening te bewijzen. De verbrijzeling des harten werd in de voldoening door de werken voltooid.

De Scholastiek heeft deze gedachte verder uitgewerkt. God is door de zonde beleedigd, zoo leerde de Scholastiek. Daarom moet die beleediging geboet en hersteld worden. De straf moet worden gedragen, en dit dragen der straf is satisfactie. De straf bestaat allereerst in een smart over de zonde, dan in een belijdenis der zonde voor een lid der gemeente of voor den priester, vervolgens in de bereidheid om de door den priester voorgeschreven boetedoeningen te verrichten; wie dat doet is waardig de Goddelijke barmhartigheid. Zoo werken barmhartigheid en gerechtigheid samen bij de vergeving. Als der Goddelijke gerechtigheid genoeg gedaan is, is God bereid te vergeven. Maar nu moet het den mensch ook ernst zijn om zijn misdaden uit te delgen door genoegdoenende werken, en zijn berouw te toonen. De werken der boete zijn hoofdzakelijk de volgende: vasten en onthouding, het ingaan in een klooster, zelfkastijding, enz. Hieruit blijkt, dat, naar deze leer der Scholastiek over de boete, de mensch met God medewerkt tot het verkrijgen van de vergeving en de zaligheid. God wordt door het berouw en het werk van den berouwvollen zondaar tot vergeving gestemd. Practisch komt het neer op de zaligheid door wat de mensch doet.

Nu oefende op deze boetepractijk de verandering der opgelegde boetedoeningen met andere goede werken invloed. Men noemde deze verandering met den naam loskooping of redemptio. Deze vergoeding of loskooping bestond vooral in gebeden en aalmoezen, kastijding, bedevaarten, enz. De straf kon voor geld worden afgekocht. Vooral de tocht naar het heilige graf, en de hulp aan een kruisvaarder om hem den kruistocht mogelijk te maken gold als een verdienstelijk werk.

Afscheiding (blz. 59).

De Hervormde kerk te Ulrum,
het in de geschiedenis der Afscheiding zoo belangrijke kerkgebouw.

Handelingen des kerkenraads
van Ulrum.

Dingsdagavond den 14den October hebben wy na biddend en knieelend
opzien tot den Heer ons afgescheiden van de valsche kerk
en in de mogendheden des Heeren het ampt aller geloo-
vigen aangenomen, hetwelk hy de Heere de Almagtige
de eenige en Drieeenige God bevestige. Met Psalmge-
zang en dankzeggeng is die pleytigheid besloten

Uit de Notulen van den kerkeraad te Ulrum.

In dit verband wordt de aflaat of de kwijtschelding van de tijdelijke straf verstaan. De doop, zoo leerde men, bevrijdde van de schuld en de straf der zonde. Door de boete wordt de mensch wel van de schuld en de eeuwige straf verlost, maar niet van de tijdelijke straf. Deze moet nu de zondaar zelf ondergaan en loskoopen door God een genoegdoening te geven. Wijl nu deze penitentie, die straf en de genoegdoening, niet volkomen is in dit leven, moet zij aangevuld worden na den dood in het vagevuur. De aflaat kan van deze tijdelijke straf bevrijden.

Voor zoover bekend is werd de oudste aflaat in het jaar 1016 door bisschop Pontius van Arles gegeven ten behoeve van den bouw eener kerk. De eerste pauselijke aflaat is van het jaar 1091, weldra gevolgd door den aflaat van paus Urbanus II, die in naam van de apostelovorsten Petrus en Paulus in het jaar 1095, op het Concilie van Clermont aan de kruisvaarders een kwijtschelding van alle boete gaf. De opvolgers van dezen paus bedienden zich van hun macht om aflaten te geven aan hen, die deelnamen aan den strijd tegen de Saracenen, aan een veldtocht tegen de Slaven, de Esten en tegen de ketters. Zij wordt in den regel genoemd een verlichting (relaxatio), een vergeving (remissio, venia), kwijtschelding (indulgentia) van alle zonden, of ook een volle vergeving. Deze kwijtschelding der straf had niet meer zooals vroeger betrekking op de kerkelijke straf, maar op de door God voor den begenadigden zondaar beschikte straf, die zoowel in dit leven als in het toekomende leven moet worden gedragen. De boete en de straf moeten, in evenredigheid met de zwaarte van de beleden zonden, aan God betaling geven, en door deze genoegdoening moet de zondaar zich uiterlijk vrijmaken van de macht der zonde. En omdat deze boetedoening in den regel niet gereed komt in het leven, moet zij na den dood worden aangevuld door het lijden in het vagevuur.

Door deze leer komt Rome in strijd met wat de Heilige Schrift leert over de schuld en de straf der zonden, en de vergeving. Wanneer Christus de schuld heeft betaald, dan is de zondaar, die Christus' eigendom is, vrij van straf. God eischt niet meer een voldoening voor wien Christus een volkomene gerechtigheid heeft teweeg gebracht. Maar de Roomsche kerk heeft deze leer van boete en aflaat noodig, omdat zij de kerk gesteld heeft tot middelares der zaligheid. Onder den schijn den mensch door plichten en boetedoeningen te prikkelen tot goede werken, heeft de Roomsche kerk de zedelijke kracht der waarheid verminkt. Rome wil de groote massa onder haar vleugelen houden, en zij schikt zich naar hen die geen begeerte noch kracht kennen om heilig en vroom te leven. Doch omdat het hart van den mensch hem zegt, dat hij toch niet goed is en de zonde niet ongestraft kan blijven, daarom geeft de kerk gelegenheid, dat de zonde kan geboet worden, hetzij in dit leven of hiernamaals in het vagevuur. Maar nu komt de kerk deze zondaren ook nog tegemoet door hen in de gelegenheid te stellen door geldboeten, schenkingen, zelfkastijding of eenig ander uitwendig goed werk de schuld of straf te vergoeden en daarom geeft de kerk aflaten. Zij, die de diepte van schuldbesef niet kennen, de geheimzinnige magische werking der kerk bij de boete niet verstaan, kunnen, door het volbrengen van bijzondere werken, tot de overtuiging komen, dat het verder goed is, en dat zij voor tijd en eeuwigheid door de bemoeienis der kerk geborgen zijn. De kerk laat den zondaar, die uitwendig doet wat zij zegt, die offers van geld of van zelfverloochening brengt, nooit los en verzekert hem dat zij hem uit den schat der kerk zal doen toevloeien vergeving van zonden, van tijdelijke en eeuwige straffen.

Immers de Roomsche leer over den aflaat is deze. Volgens Thomas dienen de aflaten voor de kwijtschelding van de tijdelijke straf, welke iemand zoowel op aarde als in de toekomst moet ondergaan. De gerechtigheid Gods eischt dat geen enkele zonde ongestraft blijft, en dat ook de mensch moet doen wat hij *kan* doen. Nu wordt bij den doop de schuld der zonde weggenomen, en ontvangt de gedoopte bij den doop de genade des geloofs en de kracht tot de goede werken.

Maar wijl hij de bij den doop ontvangen genade door doodzonde weder kan verliezen en tevens wijl hij zondaar blijft, wijl de begeerlijkheid des vleesches, die op zich zelf wel niet zondig is, maar toch een voedsel geeft voor de zonde, en hem prikkelt tot nieuwe zonden, in hem overblijft, daarom heeft hij noodig de genade der boete, waarbij de kerk den zondaar verlost van de schuld en de eeuwige straf. Doch ook daarna moet hij zelf nog boeten voor de tijdelijke straffen, die hij door volle genoegdoening moet betalen. De kerk kent aan behoeftige en waardige leden der kerk iets toe uit de oververdienste van de kerk, en scheldt hun daarvoor gedeeltelijk of geheel de straffen kwijt. Maar de berouwvolle zondaar moet ook zelf wat doen, namelijk een gave in geld schenken of eenig ander verdienstelijk werk volbrengen. Dat is de aflaat. De aflaat stelt dus niet vrij van den plicht berouw te toonen, neen, berouw wordt verondersteld. Alleen die boete gedaan hebben ontvangen aflaat. Maar de zondaar moet zelf ook verdienstelijk werk verrichten. God heeft zich gebonden deze betaling te accepteeren. De kerk steunt dus de boetende zondaren door den aflaat, vuurt de lauwen en de tragen aan.

Zoo was de theorie. Maar de practijk sloeg veelal andere wegen in. Zij liet met opzet in het onzekere wat eigenlijk het doel van den aflaat was, wat door den aflaat werd vergeven; zij stelde den noodzakelijken eisch van berouw en bekeering niet voor de conscientie, zij had vaak tot uitgesproken doel zooveel mogelijk geld te verkrijgen en de macht en de heerlijkheid van de kerk te vergrooten, en daardoor werden de aflaten soms schandelijke practijken, waarbij de naam van Christus werd onteerd, en een blaam gelegd werd op de kerk en de geestelijkheid. De practijk van deze misbruiken werd zoo, dat ieder, die zich maar aan de Roomsch Catholieke kerk onderwierp, en die niet geheel tevreden is over zich zelf, zalig kan worden, en vrij van tijdelijke en eeuwige straffen, indien

hij zich maar verstandig gedraagt en een geschikt priester vindt.

De aflaathandel gaf aanleiding tot de Reformatie. De Roomsche kerk is sedert de Hervorming niet wezenlijk veranderd. Het Concilie van Trente heeft wel onderscheidene misbruiken afgekeurd, de aflaatkramers afgeschaft (conc. Trid. S. 21, c. 9. de Ref.) maar heeft de bron der verkeerdheden niet gestopt. Het heeft met het anathema bedreigd allen, die loochenen dat de kerk de macht heeft aflaat te verleenen. Zelfs veroordeelde het Concilie niet den aflaat voor geld. De uitspraak van Trente, dat de kerk de macht heeft aflaten te verleenen, en dat deze voor het Christenvolk nuttig zijn, is nog de huidige leer der Roomsche kerk. Zelfs verkondigde Pius IX meermalen een aflaat onder den titel: plenissima omnium peccatorum indulgentia (allervolkomenste vergiffenis van alle zonden). Er is een onderscheiding van volkomen en gedeeltelijke aflaat, welke in een bepaald aantal dagen en jaren verrekend wordt; een geheele lijst van goede werken en gebeden, op grond waarvan aflaat kan worden verkregen. [32

Afrika. Dit werelddeel, dat met zijn oppervlakte van bijna 30 millioen K.M.² meer dan $^1/_5$ deel van het vasteland der aarde beslaat, is 3 maal zoo groot als Europa. Het is het middelste onder de andere werelddeelen: in grootte, na Azië en Amerika, en in bevolking (op ruim 178 millioen geschat), na Azië en Europa. In vergelijking met de grootte is de kustlengte gering en vrij eenvormig. Schiereilanden zijn er niet en evenmin is het aantal eilanden groot. Bijna midden door Afrika loopt de evennachtslijn; het grootste deel ligt tusschen de keerkringen. Voor kolonisatie is het klimaat den Europeanen, inzonderheid in het binnenland, zeer ongunstig.

De *naam* komt in den Bijbel niet voor. In het Oude Testament worden wel volken en landen genoemd, die tot dit werelddeel behoorden. Zij worden tot de nakomelingschap van Cham gerekend (verg. b.v. Gen. 10 : 6). Zij zijn Kusch (dat de Septuaginta weergeeft door Ethiopië, en de Staten-Vertaling door Moorenland), Mitsraim (d. i. Egypte), Put (d. i. Libyë, de naam, waarmede de Grieken den Noord-Oostelijken rand van Afrika aanduidden), en Lud (waarover verdere gegevens ontbreken). Verg. b.v. Jes. 46 : 9, Ez. 30 : 5. In het Nieuwe Testament worden de eerste drie ook genoemd.

„Africa" was eerst de naam van de uit Rome bestuurde provincie, waarvan Carthago de hoofdstad was, toen dit gebied na de Punische oorlogen aan Rome onderworpen was. In den Romeinschen keizertijd werd Africa de naam voor het geheele werelddeel, voor zoover het toen bekend was, en dien naam heeft het behouden.

De beteekenis van Afrika in de *wereldhistorie* is niet groot geweest. Wel speelt Egypte, het rijk der Farao's, als het oude cultuurrijk een belangrijke rol, maar onder de opkomende wereldrijken van Babylon, Perzië, Macedonië, Rome wordt zijn beteekenis als wereldmacht steeds minder, ofschoon Alexandrië voor het Hellenisme een niet onbelangrijke basis is: daar ontstond de Septuaginta (de Grieksche vertaling van het Oude Testament) en schreef Filo de Jood.

Het boek der Handelingen spreekt niet van een apostolische zendingswerkzaamheid in Afrika. Toch is het Evangelie daar gekomen. Allereerst in Beneden-Egypte onder de Joodsche en Grieksche bevolking; als vrucht daarvan is de Alexandrijnsche catechetenschool te beschouwen, die in de oude Christelijke kerk een belangrijke plaats heeft ingenomen. Daarna is het Christendom onder de oude Koptische bevolking doorgedrongen, en verder in Midden- en Boven-Egypte. Eindelijk in de 4e eeuw werd door Frumentius in Abessynië het Evangelie gepredikt en ontstond daar een Christendom, dat tot in dezen tijd voortbestaat in een vormendienst, die allerlei elementen bevat van Heidenschen, Joodschen en Mohammedaanschen oorsprong. — In de Romeinsche provincie Africa is, waarschijnlijk uit Italië, het Evangelie gepredikt, en vandaar uit verder naar Numidië en Mauretanië. Die arbeid is gezegend geworden, zoodat in 200 daar in elke stad de Christenen in de meerderheid waren. In dit deel der kerk zijn kerkvaders geboren als Tertullianus in pl.m. 160 en Augustinus in 354; daar zijn martelaren gedood als Perpetua in ongeveer 203 en Cyprianus in 258; daar woekerden ook ketterijen als het Montanisme in de 3e eeuw; daar woedde ook de strijd over de geldigheid van den ketterdoop; daar is in de 4e eeuw de scheuring in de kerk ontstaan, die naar Donatus genoemd is; daar is ook de Pelagiaansche strijd doorgemaakt. — Toen het Ariaansche *Vandalenrijk* in 429 Africa onder zijn macht kreeg, brak een bange tijd aan voor de orthodoxe kerk; de Vandaalsche koning Geiserich († 477) vervolgde haar wreed, en de andere koningen, een enkele als Hilderich van 523—530 uitgezonderd, waren toch ijverend voor de Ariaansche partij. Belisar, de keizer van het Grieksche rijk, bracht in 534 het Vandalenrijk ten val. Van toen aan werd Africa een deel van het *Grieksche keizerrijk*. Daardoor kwam er verademing voor de orthodoxe kerk, maar de oude kracht was zij kwijt, zoodat het Christendom in de 7e eeuw voor den *Islam* bezwijken moest, toen de Arabieren Africa in bezit namen: in 644 werd Barka veroverd, in 670 werd Kairwan gesticht, in 698 viel Carthago in hun macht. Alras was er in Noord-Afrika geen kerk of bisschop meer, de bevolking werd Mohammedaansch. Allengs drong Mohammeds invloed door naar het Zuiden, van den Niger tot den Zambezi. Daar heeft de Islam de volkeren aan zich verbonden, terwijl het hun vrijliet hun oude Heidensche praktijken vast te houden. In Caïro is een middelpunt van Mohammedaansch wetenschappelijk leven.

De verbinding van Afrika met het Christelijk Europa. Evenals de handeldrijvende volkeren in de oudheid (de Foeniciërs stichtten 1000 v. C. reeds kolonies in Marokko, waarvan geen spoor meer te ontdekken is; Carthago was een kolonie, door de koningsdochter Dido van uit Tyrus gesticht in de 9e eeuw; de Egyptische koning Necho droeg aan Foenicische schippers op, Afrika van uit de Roode Zee om te varen, wat ook gelukte in 600 v. C.; de Carthager Hanno maakte een eeuw later met 60 schepen een tocht tot Gambia om kolonies te stichten), trachtten ook

de handeldrijvende volkeren in de Middeleeuwen relaties te hebben aan de kust van Noord-Afrika, vanwaar zij ook dieper het land indrongen. Ook de kerk liet Afrika niet geheel aan zijn lot over. Bekend is, dat in 1198 de orde der H. Drieëenheid gesticht werd om gevangen Christenen los te koopen; verder dat in navolging van Frans van Assisi, die in 1219 als taak zijner orde ook de zending opnam, Franciscaners en Dominicaners naar Marokko gingen, zonder echter noemenswaardige vrucht te oogsten. — Tegen het einde der Middeleeuwen werden de ontdekkingen gedaan, die de kusten van Afrika bekend maakten. Omstreeks 1300 werden de Canarische eilanden ontdekt: paus Clemens VI schonk het bewind daarover aan een prins van Castilië tegen een jaarlijksche vergoeding en onder de verplichting, de bewoners tot het Christendom te brengen, maar men maakte slaven van hen. In de 15e eeuw poogden de Portugeezen den zeeweg naar Indië te vinden. Aldus ontdekten zij Senegal in 1445, de Congo in 1484, de Kaap in 1486 onder Vasco da Gama, en aan de Oostkust: de Zambezi en Mozambique in 1498, Kaap Gardafui in 1503, Abessynië in 1520, Suez in 1541. De pausen Eugenius IV (1443) en Nicolaus V (1454) wezen de landstreken van Kaap Bojador tot Indië aan de Portugeezen toe onder de verplichting, dat zij de bevolking zouden kerstenen; maar de kooplieden beschouwden het goud en den slavenhandel meer als doel der ontdekkingen. Door de geestelijken werden hier en daar evenwel pogingen gedaan, om de bevolking voor het Christendom te winnen, b.v. in Benin, ten Westen van den Niger, in Loango, in Angola. Soms werd van de uitkomsten hoog opgegeven, maar toch zijn zij op den duur niet blijvend geweest. Dat is inzonderheid aan den Congo gebleken. Daar werden vele inwoners, zelfs de vorst Don Alfonzo († 1525), Christenen; daar kwam een bisdom, en werden in de hoofdstad San Salvador kerken en kloosters gesticht; maar het bleek alles erg oppervlakkig; in de 17e eeuw was de Congo weder geheel en al Heidensch. — Na de Portugeezen kwamen ook andere volken uit handelsbelang, vooral om slaven, naar Afrika, o.a. Nederlanders, Franschen, Engelschen, en door hen werd aan de zending in Afrika bijna niets gedaan. P. Heyling arbeidde sedert 1635 in Abessynië; door de Broedergemeente werd in 1737 en 1768 in West-Afrika en in 1737 in Kaapland zendingsarbeid aangevat; door het Engelsche genootschap voor verbreiding van het Evangelie werden in 1752 en 1765 naar de kusten van Guinea zendelingen uitgezonden. Een meerdere drang tot zending ontwaakte, toen de strijd tegen den slavenhandel in Engeland ontbrandde, die in 1807 daar tot het verbod geleid heeft. In 1787 werd in Sierra Leone een kolonie van vrijgemaakte Negers gesticht, en in 1822 in Liberia. In West-Afrika begon Engeland (de „Church missionary society" in 1804 en de „Wesleyan missionar society" in 1811) de zending, en iets later volgden Amerikanen. In Zuid-Afrika was opnieuw in 1792 door de Broedergemeente de zendingsarbeid begonnen, en in 1798 door de „London missionary society", die Van der Kemp daarheen zond, en Moffat en Livingstone; in 1814 en 1815 verschenen er ook de Wesleyanen. Naar Madagascar werd in 1818 door het Londensche zendingsgenootschap 't oog gericht. — Ook van het vasteland van Europa werden toen zendelingen uitgezonden. Het Bazelsche „Evangelische Missions-Gesellschaft" begon in 1827 zijn pogingen om in West-Afrika 't Christendom te brengen, maar was na 12 jaren en den dood van 16 zendelingen niets gevorderd. Andere vereenigingen volgden, ook uit andere landen, ook uit Nederland, waar sedert 1886 een vereeniging is tot verbreiding van het Evangelie in Egypte, terwijl in 1858 de Christelijk Gereformeerde kerk een predikant naar Transvaal zond. Na de reizen ter ontdekking van het binnenland, met name van Livingstone en Stanley, werden daarheen ook evangelieboden gezonden, in 1859 zonder vrucht naar den Zambezi en het merengebied; eerst in 1875 en volgende jaren kwamen daar vaste nederzettingen van Engelsche zijde, en sedert 1884 spanden ook van uit Duitschland zendingsvereenigingen zich in, om in de eigen kolonies de bevolking te kerstenen.

Van Afrika's *bevolking*, die op ruim 178 millioen geschat wordt, zijn, in millioenen uitgedrukt, ruim 129½ Heidenen, 40½ Mohammedanen, 7⅓ Christenen (van welke laatste hoogstens 1½ van Heidensche afkomst zijn), en ½ Joden. — De bevolking van dit werelddeel bestaat, afgedacht van de later gekomen kolonisten, uit verschillende rassen, wier onderlinge kruising een moeilijk probleem oplevert, vooral omdat de historie daarvan niet bekend is. — Meestal onderscheidt men: de *Negers*, de *Bantoe*-stammen, de *Hottentotten* en de *Boschjesmannen*. Van de *Negers*, die meer Noordelijk wonen, vooral in Midden-Afrika, zijn velen Mohammedaansch. Reeds in de 11e eeuw was in Midden-Afrika een groot Mohammedaansch rijk, en nog zijn er zulke zelfstandige rijken. Bij de Negers vindt men veel fetischen, persoonlijke en gemeenschappelijke, die vereerd worden in hutten en tempels. Op den puberteitsleeftijd worden de jongelingen door besnijdenis en vasten in de gekozen gemeenschap opgenomen. Bovendien is er allerlei vereering en dienst van natuurverschijnselen, van dieren, van geesten, ook van gestorven voorvaderen. Allerlei tatoeëring wijst daarop. Priestertoovenaars zijn hun geestelijke leiders. — In het Zuidelijk deel wonen de *Bantoe*-stammen, of Kaffers (van een Arabisch woord, dat „ongeloovige" beduidt, terwijl zij zichzelf „menschen" (Bantoe) noemen). Zij leven voornamelijk van veeteelt en landbouw, en houden van een eigen stamleven, b.v. de Amaxosa, de Amazoeloe, de Betschoeana, de Ova Herero. Bij hen is geen fetischdienst. Zij vereeren de natuur, dieren, gestorven geesten, goden. Zij doen veel aan tooverij, en dragen amuletten. Zij houden allerlei wilde dansen, en ondergaan allerlei lichamelijke operaties, o. a. de besnijdenis op den puberteitsleeftijd. Zij kennen allerlei mythen en fabelen. — Naast hen leven de *Hottentotten* (een Hollandsche spotnaam voor de volken, die zichzelf „koi-koin" (d. i. menschen) noemen), tot welke de Namaqua, de Korana behooren; hun woonplaats is Zuid-West-Afrika. Daar leven ook nog de *Boschjesmannen*, een uitstervend ras, dat lichamelijk en geestelijk op zeer laag peil

staat, en die men verwant acht met andere dwergvolken in Afrika, als de Akka en de Watwa. — Aan de Oost- en Noordkust van Afrika is de bevolking zeer gemengd. Daar zijn door alle eeuwen heen steeds, uit Azië vooral, allerlei volken binnengedrongen. Onder hen zijn z.g. Christenen, de Kopten in Egypte, de Ethiopiërs meer Zuidelijk, bij wie echter allerlei bijgeloof en tooverij de voornaamste plaats inneemt, maar vooral Mohammedanen, onder wie allerlei Heidendom bleef voortleven. De Mooren kenmerken zich b.v. door hun vereering van doode en levende heiligen.

Afrika is *in onzen tijd*, met uitzondering van Abessynië en Liberia en sedert 1922 Egypte, onder Europeesche natiën gedeeld. Ten deele zijn het eigenlijke kolonies; ten deele in verdragen genoemde gebieden, waarin een bepaald volk het brengen wil tot kolonie. Vooraan staan Frankrijk en Engeland, die ieder $^1/_3$ onder hun hoede namen; dan volgden Duitschland en België, die ieder $^1/_{12}$ onder beheer kregen, terwijl het gebied van Portugal, Italië en Spanje het overblijvende $^1/_{12}$ vormt. Na den oorlog zijn de Duitsche kolonies aan Engeland en Frankrijk toegewezen. — Voor den handel zijn groote spoorwegen aangelegd. Van de groote rivieren, althans waar scheepvaart mogelijk is, tracht men profijt te trekken. Alles om de schatten in den bodem, die door mijnbouw of cultuurondernemingen verkregen worden, te vervoeren. De inboorlingen, vroeger in eigen stam en gebied opgesloten en met de anderen krijgvoerend, worden tot arbeid genoopt, en treden als arbeiders naar buiten.

In dat leven is de *zending* bezig, zoowel van den Islam, als van de Christelijke kerk, waarbij de eerste meer dan één voorsprong heeft, doordat hij reeds vele volkeren voor het Mohammedanisme gewonnen heeft, die als zoo vele propagandisten verder dringen (behalve de Arabieren, de Fulba, de Haussa, de Suaheli); en verder doordat hij den Islam als den godsdienst der gekleurden aandient, die niet moeilijk valt, daar hij geen zware ethische en religieuse eischen stelt; verder doordat koloniseerende rijken, als Frankrijk en Engeland op verschillende wijzen aan Mohammedanen voorrechten verleenen, door hen te verkiezen voor ondergeschikte ambten, door hen te helpen bij het stichten van scholen, het bouwen van moskeeën, enz.

Wie het *zendingsterrein* in Afrika kent, kan zich eenigszins een beeld van de zending vormen. Beginnende in het Westen, weet de Parijsche zending van den nooit verderkomenden arbeid in *Fransch Senegambië*. Na 6 jaren voorbereiding werd in 1869 te St Louis aan de Senegal een station onder vrijgemaakte slaven gesticht; en in 1885 kwam er een post te Kerbaloe meer landwaarts; maar of er meer dan 100 gedoopten zijn, is de vraag. — Van meer zegen kunnen de Engelsche Wesleyanen spreken in het Engelsche gebied aan de *Gambia*, waar in 1821 Bathurst werd bezet, en in 1824 meer landwaarts Mac Carthy, terwijl na 1893 een paar nieuwe posten zijn bezet; er zijn ongeveer 1000 communicanten. — In *Portugeesch Guinea* is geen Protestantsche zending. In *Fransch Guinea* bezetten gekleurde West-Indische missionarissen voor de Eng. S. P. G. aan de Rio Pongo sedert 1855 meerdere stations; zij staan sedert 1892 onder toezicht van den Anglicaanschen bisschop van Sierra Leone. In 1902 heeft de Parijsche zending in Konakry een school gebouwd. — *Sierra Leone*, vanaf 1787 een nederzetting van bevrijde slaven, en sedert 1808 een Engelsche kolonie, is door de Engelsche kerkelijke zending (C. M.) in 1804 als arbeidsveld gekozen. Eerst had men te kampen met de vele talen der vrijgelaten Negers, weshalve het Engelsch werd gekozen als spreektaal, verder met het treurige leven der Negers en de vele sterfgevallen onder de zendelingen. Later ging het voorspoediger; scholen werden gesticht, en zelfs een seminarie, het Fura-Bai College te Freetown. (In 1917 is besloten gezamenlijk met de Wesleyaansche zending dat te onderhouden); in 1861 kwam het tot de zelfstandig-verklaring van de Anglicaansche Neger-kerken, wier geestelijke kracht echter tegenviel. Ook Engelsche Wesleyanen begaven zich in 1811 naar dit arbeidsveld onder de vrijgelaten slaven, maar deden dezelfde ervaring op. Onder de inboorlingen in Sierra Leone werkt de Engelsche kerkelijke zending onder de Bullom- (1861) en de Sherboro-bevolking (dit werk nam de Sierra Leone-kerk op zich), en verder onder de Timne-Negers. Naast haar drijven de Wesleyanen zending onder dezelfde stammen, terwijl zij voor den arbeid onder de Mohammedaansche bevolking in 1916 twee missionarissen naar Caïro zond ter opleiding. Ook de Engelsche Vereenigde Methodisten (U. M.) hebben hier stations, en op de naburige Bananen-eilanden, en onder de Mendi-bevolking; terwijl een Amerikaansche Methodistische (U. B.) zending onder de Sherboro en meer Noordelijk gelegen stammen het Evangelie brengt. In 1898 zijn op dit gebied, bij een opstand van wilde Timne-Negers tegen het Engelsch bestuur, ook 16 leden van het zendingspersoneel vermoord, waarvan 15 van die U. B. — *Liberia*, vroeger „de Peperkust" geheeten, dankt zijn ontstaan aan een van uit Amerika geleide koloniseering van vrijgelaten Negers te Monrovia (1824), de hoofdstad van het in 1847 tot vrijstaat verklaarde Liberia. Deze kolonisten waren grootendeels Christenen, voor wier geestelijk welzijn gezorgd werd door de Amerikaansche zendingsvereenigingen der Protestantsche Episcopalen en Methodistische Episcopalen. De moordende kracht van het klimaat binnen de keerkringen in Afrika werd ook hier gevoeld; maar daardoor liet zich de zending niet afschrikken. „Laten er duizend vallen, voordat Afrika wordt opgegeven" wilde zendeling Cox († 1833) op zijn grafsteen laten beitelen. De zwarte missionarissen bleken de hulp der blanke niet te kunnen ontberen. In 1858 werden de beide kerkengroepen vereenigd. Van 1884—1916 was de Neger Ferguson bisschop, maar bij gebrek aan een bekwaam opvolger uit de Negers moest een blanke bisschop verkozen worden. Ook Amerikaansche Baptisten traden hier op in 1825. De Amerikaansche Presbyterianen (1833) konden kerken organiseeren, die in 1848 als West-Afrikaansch presbyterium opgenomen werden in de synode van Pennsylvanië. Behalve onder die kolonisten wordt ook onder de inboorlingen, die deels Heidenen, deels Mohammeda-

nen zijn, het Evangelie gebracht door de genoemde Amerikaansche zendingsvereenigingen onder de Kru-Negers bij K. Palmas, en door de Evangelische Lutheranen in Amerika, die te Mühlenberg een post hebben, wier onkosten bestreden worden door de opbrengst van een eigen plantage. — Aan „de Elpenbeenkust", die onder Fransch gebied is, is geen Protestantsche zending.

De Goudkust die langzamerhand geheel onder Engelsche heerschappij gekomen is en in 1874 een afzonderlijke Engelsche kolonie werd, werd in 1828 door de Bazelsche zending opgezocht, die in 't Oosten onder Ga-, in 't Westen onder Tschi-stammen gezegend werkte, en die in 1896 ook meer Noordelijk in Kumasa, de hoofdstad van het Asanterijk, zich vestigde, waar de opstand van 1900 tijdelijk het werk der zending gehinderd heeft. Goede scholen werden gesticht, ook een seminarie te Akropong. De zonden, waarmede de kerken op dit welvarend gebied te strijden hebben, zijn die van drankzucht en onzedelijkheid. In 1834 begonnen ook de Engelsche Wesleyanen te arbeiden onder de Fantebevolking, ook zij hebben daar scholen en een college gesticht, zoodat de meeste gemeenten gekleurde predikers hebben, en ook zij hebben stations in het Asanterijk. Op enkele kustplaatsen is in deze eeuw de Engelsche hoogkerkelijke zending (S. P. G.) werkzaam.

De Slavenkust is voor het Westelijk deel in Engelsch bezit, het Togo-land was Duitsch gebied, en Dahome staat onder Fransch bestuur. In 1847 begon de Noord-Duitsche zendingsvereeniging onder de Ewe-stammen den zendingsarbeid, die gestadig meer vrucht te aanschouwen geeft; zij heeft te klagen over Roomsche concurrentie en finantieel tekort. In 1913 is de Bazelsche zending onder de Jendi-bevolking begonnen, waar de Islam zich uitbreidde. Ook de Engelsche Wesleyanen hebben aan de kust een aantal kleine stations, die door kleurlingen bediend worden zonder behoorlijk toezicht van het moederland. — Het z.g. *West Aequatoriaal* Afrika staat onder Engelsche heerschappij: het omvat de Engelsche kroonkolonie Lagos, het Jorubaland met zijn vele steden en in het gebied van den Niger: Zuid-Nigerië en Noord-Nigerië. De zending heeft hier te kampen met den enormen brandewijn-invoer (in 1913 bedroeg de accijns daarvan $^2/_3$ van het geheele bedrag van ruim $1^1/_2$ millioen pond sterling, in 1916 is er daarom een drankwet uitgevaardigd), het onzedelijke leven van blanken onder de kust-bevolking, de in Zuid-Nigerië nog bestaande huisslavernij (waartegen in 1916 nog een wet is uitgevaardigd), het doodelijke klimaat en de gedurige uitbreiding van den Islam. — In 1838 begon de Engelsche kerkelijke zending daar: uit Joruba stammende bevrijde Negers trokken uit Sierra Leone naar hun land terug, en met hen gingen enkele, meest gekleurde zendelingen mede; in enkele plaatsen werden die inboorlingenkerken, ofschoon te vroeg, zelfstandig, daar zij in hun eigen onderhoud konden voorzien. Sedert 1843 zijn de Engelsche Wesleyanen in het Lagos-district de zending begonnen, en werken er, gelijk elders, met weinig Europeesche krachten; zij hebben inboorlingen als helpers, voor wier opleiding in Ibadam een seminarie is. — Het gebied van den Niger is door de expeditie in 1841 en 1857 ook voor de zending een nieuw arbeidsveld geworden voor de Engelsche kerkelijke zending, die naar verschillende plaatsen zwarte missionarissen uit Sierra Leone heenzond; doch het bleek ook hier, dat zij in moeilijke omstandigheden de zoo noodige eigenschappen van karakter, energie en volharding misten. In 1864 werd S. Crowther, zelf van geboorte een Neger, er bisschop over de allengs ontstane kerken; na zijn dood in 1891 werd echter een Engelsche bisschop aangesteld. Ten gevolge hiervan ontstond er een scheuring van het Niger Delta Pastoraat onder een gekleurden bisschop, waarvan Bonny de zetel was. Later is het geschil weder vereffend, doordat Tugwell, sedert 1894 Anglicaansch bisschop, van uit Lagos de leiding der Engelsch kerkelijke zending in geheel West-Aequatoriaal Afrika heeft, waarbij hem twee Neger-hulp-bisschoppen helpen. De inboorlingenkerken staan onder een kerkeraad van inboorlingen, van welke zoo mogelijk een Europeesch missionair voorzitter is. Zij droegen in 1911 een som van f 217.600 bij voor het zendingswerk. In 1916 was er eenige onrust door het optreden van een jeugdigen helper, die door gebed de kranken genezen wilde, en zich een profeet waande te zijn; hij gaf zich uit voor den tweeden Elia en zonder voorbereiding doopte hij velen in het Iboland; daar zijn optreden ook een eenigszins politiek karakter droeg, en hij beschuldigd werd van geldinzameling onder valsche voorwendsels, is hij gevangen genomen. — In Noord-Nigerië werd Lokodscha 't middelpunt van de Engelsch kerkelijke zending. Vandaar uit tracht men in de Mohammedaansche Haussa-staten ingang te vinden; in 1890 is dit mislukt, na 1900 heeft men er een paar stations gevestigd; de afkeer van het Christendom is er groot: geneeskundige hulp werd afgewezen bij een epidemie; in Gimi is een dorp voor bekeerlingen uit den Islam en hun familie. Aan de oevers der Benue, een zijrivier van den Niger, werken bepaalde Amerikaansche en Engelsche zendingsvereenigingen, die Soedan, d. i. het midden van Afrika's Noordelijk halfdeel, tot arbeidsveld kozen. In Oud-Calabar, de Zuid-Oostelijke provincie van Zuid-Nigerië, werken sedert 1846 onder de barbaarsche Efik-bevolking de Schotsche Gereformeerden (U. F. C.) niet ongezegend, zoodat daar heidensche gebruiken, als het brengen van dooden-offers, het levend begraven der zuigelingen met de gestorven moeders, het ingeven van giftdranken, verdwijnen. Iets meer Westelijk aan de Kwa-Ibo-rivier drijven leren zending; terwijl Engelsche Primitieve Methodisten aan de monding van Niger en Cross en op 't Spaansche eiland Fernando-Po zendingsstations hebben.

Kameroen was sedert 1884 Duitsch gebied geworden, en uitgebreid tot het in 1911 het geheel werd, dat in den oorlog, in 1914, door Frankrijk geannexeerd werd, met uitzondering van Edea en een stuk bij Calabar, dat onder Engelsch bestuur kwam. In 1845 begon hier de Engelsche Baptist A. Saker onder de Doealla, een der laagstaande Bantoe-volken te arbeiden; dat werk werd in 1886 aan de Bazelsche zendingsvereeniging overgedragen. In 1890 zijn er ook Duitsche

Baptisten gekomen. De Bazelsche vereeniging heeft, ondanks vele offers, het werk krachtig aangepakt. Van uit Bethel aan de Kamerun en Bonaberi is men verder gegaan, naar Abo-land en Noordwaarts onder de Nkosi- en onder de Bakoko-stammen in 't Zuiden. In 't bergland werd Buea een herstellingsoord, waar ook een seminarie verrees. In 1917 heeft de Fransche regeering aan de Parijsche zending verlof verleend, om het werk der Bazelsche vereeniging te reorganiseeren. In 1870 zijn Amerikaansche Presbyterianen in Zuid-Kameroen het Evangelie gaan brengen; hier en daar zijn al kerken, die zelfstandig kunnen worden. De Parijsche zending verleent hun hulp, nu na de annexatie in plaats van het Duitsch het Fransch de taal is geworden. De genoemde Amerikaansche Presbyterianen hebben ook een paar stations op het kleine Spaansche gebied Kameroen en het Fransche Congo-gebied, en sedert 1870 ook hier. — In het *Fransche Congo-gebied* was de groote Amerikaansche zendingsvereeniging (A. B.) in 1842 onder Mpangwe-stammen aan de Gaboen (dit werk droeg zij aan A. P. over) en aan de Ogowe zich gaan vestigen. Door de moeilijkheden van de Fransche schoolwet van 1882 werd in 1887 besloten den Ogowe-zendingsarbeid aan de Parijsche vereeniging over te dragen, die echter niet in staat is den arbeid uit te breiden. — De *Congo-staat*, bekend geworden door de reizen van Stanley (1874—1877), en bezet door het Afrika-Genootschap, dat in 1876 door Leopold II werd opgericht, is in 1885 op het Berlijner Congres afgebakend. De gruwelijke wantoestanden leidden er toe, dat het in 1908 door den Belgischen Staat werd gekocht, waardoor ook verbetering van het zedelijk peil der bevolking te verwachten is. In 1879 vestigden zich van uit Kameroen in San Salvador de Engelsche Baptisten, die, gesteund door de bijdragen van den zendingsvriend Arthington, met een boot, die hij schonk, de Congo opvoeren en daar meerdere stations binnen korten tijd stichtten, waarvan enkele al medewerken aan het zendingswerk. In hun midden is Simon Kibangu in 1921 als „profeet" opgetreden: hij achtte zich geroepen om te prediken en zieken te genezen. Daar de leiders dier beweging ook oproerig werden zijn velen hunner door het Gouvernement gestraft. In 1878 had een dergelijke poging de door de familie Grattan Guinnesz gestichte zendingsvereeniging gedaan, maar daar zij dit werk niet kon voortzetten, werd het in 1884 aan Amerikaansche Baptisten overgedragen; in 1886 kreeg de Zweedsche zending der vrije kerken (S. M. F.) ook een station aan de Beneden-Congo, vanwaar uit krachtig gearbeid wordt. In 1899 werd door de familie Guinnesz opnieuw een Congo-Balolo zending aangevat; men hoopt door opwekkingen onder die kannibaalsche stammen Christengemeenten te krijgen. — In het gebied van de Kassai, een Zuidelijke zijrivier, werkt de Presbyteriaansche zending van de Zuidelijke Vereenigde Staten (A. S. P.): voor 25 jaren was daar alles heidensch en nu zijn er ruim 13.000 Christenen. — Naar het Katanga-rijk in Zuid-Oost-Congo gingen Darbistische zendelingen (O. Br.) en in dit deel van Afrika heeft een hunner, T. S. Arnot, zijn Garenganze-zending begonnen in 1886, die ook in Bihe-land te Angola posten uitzette. — In den laatsten tijd zijn ook de Belgische protestanten hunne roeping gaan vervullen in het Zuiden van het Katanga-rijk. — In het Portugeesche *Angola* drijven Baptisten uit Engeland hun zending, in het Noordelijk deel. De Methodistische Episcopaalsche kerk in Amerika heeft in Loando de stations overgenomen, die Taylor, de zendingsbisschop, er had gesticht. Daartoe in staat gesteld door het ontvangen van een legaat van f 2.000.000 is de groote Amerikaansche zendingsvereeniging (A. B.) in 1880 te Bihe op breede schaal zending gaan drijven. In het Zuidelijk deel heeft de Rijnsche zending (Rh.) enkele stations als uitloopers van haar arbeid onder de Owambo stammen in Duitsch Zuid-West-Afrika.

Zuid-Afrika, dat Zuidelijk ligt van de Kunene in 't Westen en van de Zambesi in 't Oosten, is met uitzondering van Portugeesch Mozambique, Engelsch gebied. De inboorlingen behooren voornamelijk in het Westen tot de Hottentotten (Nama-, Koranna- en Griqua-stammen) en de met hen verwante Boschjesmannen, en tot de in vele stammen verdeelde Bantoe-Negers (o.a. de Xosa, Pondo, Temboe, Fengoe in Kaapland, de Basoeto). In dit deel van Afrika wonen meer dan elders kolonisten uit Europa, die tot verschillende kerken behooren. Ook is hier de zending onder de inboorlingen en de bevolking, die door onderlinge vermenging, ook van blanken, ontstond, reeds zoover voortgeschreden, dat er kerken onder hen zijn ontstaan. Daardoor is het moeilijk een zuivere grens te trekken tusschen hetgeen nog zending en reeds kerk is. Verschillende zendingen zijn in den overgang, b.v. van de Schotsche Vrije kerk in Kaffraria, van de Parijsche zending in Basoetoland, van de Broedergemeente in Zuid-West-Afrika. In Zuid-Afrika gist het onder de inboorlingen: zij achten zich verongelijkt en willen meerdere gelijkheid met de blanken. Zij ontvangen voor denzelfden arbeid veel minder loon; zij zijn beperkt in 't recht van bezit en den aankoop van grond en de gelegenheid voor hooger onderwijs. Niet alleen de zending wijdt haar aandacht aan tegemoetkoming dier klachten; maar ook de toenmalige president Smuts kwam hun tegemoet door de wet van 1920 die de gelegenheid opende voor het uiten van hun wenschen. In dit gebied is er ook gisting onder de gekerstende inboorlingen. Dat is in 1892 aan den dag gekomen door de z.g. *Ethiopische beweging*, die onder de leus „Afrika voor de Afrikaners" zich op kerkelijk, politiek en sociaal gebied tegen de overheersching der blanken stelde. Op politiek terrein is daaruit in deze eeuw de „African Political Organisation" ontstaan. Op kerkelijk gebied is daaruit de z.g. „Ethiopische kerk" geboren. Dat begon in 1892 onder Wesleyaansche Methodisten te Pretoria, en het breidde zich uit, toen in 1896 pastor Dwane de leiding kreeg, vooral toen Turner, de bisschop der Afrikaansche Methodistische Episcopalenkerk, in 1898 uit Amerika kwam en Dwane tot bisschop ordende. Vanwege het bezwaar, dat daartegen in Amerika gemaakt werd, zocht Dwane met de Anglicaansche kerk in verbinding te komen, die nu de „Ethiopische orde" instelde, en na eenigen strijd is het

in 1910 zoo geregeld, dat deze orde buiten de geestelijke macht der parochie, maar onder de macht des bisschops staat, terwijl Dwane, onderwijl als priester der Anglicaansche kerk geordend, in 1911 als provinciaal der orde werd aangesteld. Een eigen zendingsterrein werd hun verder toegewezen in het Transkeidistrict in Kaapland. Het deel der Ethiopische kerk, dat bij de Afrikaansch Methodistische Episcopale kerk bleef, kreeg een eigen zwarten bisschop. Ook vormden de Christenen van de Amerikaansche Baptisten een afzonderlijke Ethiopische kerk, en in 1893 ontstond ook een afgescheiden Afrikaansche Presbyteriale kerk uit Christenen van de Schotsche Vrije kerk, om van kleine Ethiopische kerkbewegingen niet te spreken.

Het vroegere *Duitsch Zuid-West-Afrika* strekte zich uit van de Kunene tot de Oranje-rivier, en was allengs sedert 1884 onder het protectoraat van Duitschland gekomen, tot het in 1916 door de Zuid-Afrikaansche Unie bezet werd. In 1805 begon de Londensche zendingsvereeniging onder de Nama-bevolking, die tot de echte Hottentotten gerekend wordt. In 1840 werd dit werk door de Rijnsche zending overgenomen en goed bearbeid, en in 1844 uitgebreid tot de veeteelt drijvende Herero- of Damára-stammen, (die tot het Bantoeras behooren, en voor een eeuw in dit land invielen en de Berg-damra verdreven), maar eerst na 1870 heeft hier de Rijnsche zending vasten voet gekregen. In 1891 is deze vereeniging zich ook aan de landbouwende Owambo-bevolking in 't Noorden gaan wijden, waar sedert 1870 de Finsche zending het Evangelie op enkele stations predikte. Er is door de bevolking onderling, vooral door het Nama-hoofd Hendrik Witboi, veel gestreden; er heeft een zware runderpest gewoed; er is van 1904—'06 door Nama- en door Herero-bevolking tegen de Duitschers krijg gevoerd; vele blanken zijn toen vermoord, maar volgens bevel van het opperhoofd mocht geen zendeling en geen vrouw of kind gedeerd worden. Na hun nederlaag zijn vele gevluchte inboorlingen in de woestijn omgekomen, maar de rest is door het zendingspersoneel weder teruggevoerd naar de herbouwde stations. In de nog niet bezette deelen wil de Anglicaansche kerk in Zuid-Afrika gaan werken. Door den oorlog is hier ook de zending der Duitschers geëindigd.

De *Zuid-Afrikaansche Unie* omvat sedert 1910 alle Engelsche bezittingen van de Limpopo tot de Kaap (uitgezonderd Basoeto-land en het Betschuana-protectoraat); de vier staten van de Union of South Africa zijn: Kaap de Goede Hoop, Natal, Oranje Vrijstaat en Transvaal.

In 1652 werd Kaapstad door de Nederlandsch Oost-Indische Compagnie gesticht, en vandaar drong men verder het land in; er kwamen allengs meerdere kolonisten, in 1687 en '88 b.v. 300 Hugenoten. In 1806 eigende Engeland zich dit gebied toe, waardoor voortdurende wrijving en strijd is ontstaan, daar de, zich sedert 1830 „Afrikaanders" noemende, oudere kolonisten-bevolking haar vrijheid bewaren wilde. Vooral ook ten opzichte van de inboorlingen kwamen er botsingen. Van 1835—1850 trokken P. Retief en velen na hem Noordwaarts over de Oranjerivier. Aldus ontstonden in 1852 Transvaal en in 1854 Oranje Vrijstaat. De Afrikaanders wilden een scherpe scheiding bewaren tusschen zich zelf en de inboorlingen („schepsels"), en wisten bij de totstandkoming der Zuid-Afrikaansche Unie de bepaling tot stand te brengen, dat kleurlingen niet verkiesbaar zijn tot de wetgevende lichamen. — *Kaap de Goede Hoop* omvat het vroegere Kaapland, Oost- en West-Griqualand, Temboeland, Pondoland, Transkei, Britsch Betschuanaland en Walvischbaai. Hier waren onder de blanke kolonisten kerken. De Hollandsch Gereformeerde kerk, die van inboorlingen-kerstening niet weten wilde, (ondanks het door Van der Kemp in het leven geroepen „Zuid Afrikaansch gezelschap tot bevordering der uitbreiding van Christus' koninkrijk" (1799) en ondanks de aansporing van enkele zendinglievende predikanten als Van Lier en Vos), is toch in het midden der 19e eeuw, op aandrang van enkele Schotsche predikanten, haar roeping gaan vervullen, en onder de bekeerde inboorlingen is een zendingskerk ontstaan met een eigen kerkregeering; wel zijn de predikanten nog meest blanken, maar men wil inboorlingen opleiden voor het ambt. — De Anglicaansche kerk heeft in Zuid-Afrika meerdere diocesen: 5 in Kaapland, nl. Capetown (1847), Grahamstown (1853), St. Johns (1873, in Kaffraria), George (1911) en Kimberley-Kuruman (1911 in West-Griqualand en Br. Betschuana-land), en 7 daarbuiten, nl. Natal (1853), Bloemfontein (1863), Zoeloeland (1870), Pretoria (1878) en Lebombo (1891). Deze bisdommen staan in los verband met de hoogkerkelijke zendingsvereeniging (S. P. G.) bij het zendingswerk. Er is een kweekschool voor inboorlingen in de buurt van Kaapstad, en een beroemde industrieschool te St. Matthews. — In Zuid-Afrika werken onderscheidene zendingen, die in 1912 met elkander een conferentie te Kaapstad gehouden hebben, en die zooveel mogelijk naar samenbinding streven. — Door de Broedergemeente is het begin gemaakt: in 1737 kwam er G. Schmidt, maar toen hij in 1744 eenige Hottentotten gedoopt had, moest hij het land verlaten; in 1792 hervatte men de poging in Genade-dal (het oude Baviaanskloof) onder de Hottentotten en in 1839 onder de Fingoe's, met het gevolg, dat zij nu in het Westen en het Oosten gemeenten hebben, die finantieel zelfstandig zijn. — Na hen volgde de Londensche zendingsvereeniging, die in 1798 Van der Kemp en Sicherer hierheen zond, en later Moffat, die in Nama-, Griqua- en Beetsjoeana-land arbeidde. In het midden der 19e eeuw kon men komen tot de „Congregational Union", die ongeveer 120 inboorlingen-gemeenten telt, die zelf zending drijven. — In 1829 vestigde zich de Rijnsche zending in 't Westen; de door haar ontstane 11 gemeenten zijn finantieel zelfstandig, en 7 daarvan zijn gemeenten van meer dan 1300 zielen. — In 1838 is ook de Berlijnsche zendingsvereeniging hier begonnen, waarvan de vrucht te zien is in twee synodes: in 't Westen die van Kaapland, in 't Oosten de Zoeloe-Xosa synode, terwijl 3 stations in Kaapland bij de Oranje synode behooren. — De vrucht van den in 1816 begonnen arbeid van Engelsch Wesleyaansche Methodisten, eerst in Kl. Namaland en later meer Oostelijk, is de in 1882 zelfstandig geworden „Zuid-Afrikaansche Conferen-

tie", die in 't Westen 10 gemeenten, en in 't Oosten 100 gemeenten in 3 districten omvat; zij drijven zelf zending. — In 't Oosten van Kaapland ligt het z.g. *Kaffraria*, van de Ama-xosa, Temboe-, Pondo-stammen, dat in bloedige oorlogen in 1811, 1818, 1835, 1846 en 1850 allengs onderworpen is. Daar is sedert 1820 het zendingsveld van de Schotsche Vrije kerken, met de beroemde school van Dr. Stewart te Lovedale, en van de vereenigde Presbyterianen. De leden der ontstane gemeenten dragen zelf de kosten. Den 8 Februari 1916 is door Botha te Fort Hare het South African Native College geopend, dat bedoeld is als een Christelijke universiteit voor de inboorlingen; in het bestuur van 9 leden zitten de onder-secretaris van opvoeding, de secretaris voor inboorlingen-zaken, twee leden voor de Transkeian General Council, twee leden van de Vereenigde Vrije kerken (U. F. C.), twee inboorlingen en de rector der school. — Ook hebben hier Wesleyaansche Methodisten en Anglicanen gemeenten tot stand gebracht, terwijl ook de Broedergemeente en Engelsche Primitive Methodisten nog op kleine schaal zending drijven. — *Natal* was het land der Zoeloes, een Kaffer-ras met echt heidensche ondeugden (tooverij, veelwijverij, ontucht, drankzucht), die onder despoten als Dingaan stonden, aan wien dit land ontnomen werd, dat in 1842 een Engelsche kolonie werd, waarmede in 1897 het, ten Noorden van de Tugela gelegen en in 1887 Britsche kroonkolonie geworden, *Zoeloeland* vereenigd werd, waar Panda en Cetawajo († 1884) voortdurend hunne krijgen hadden gevoerd. — In 1835 begon hier de groote Amerikaansche zendingsvereeniging (A. B.), die na 10 jaren arbeid haar eerstelingen kon doopen, maar er nu 26 georganiseerde en finantiëel zelfstandige gemeenten telt. In dit gebied werkt sedert 1844 de Noorweegsche zending (Ng), die er 12 stations heeft, terwijl de door Schreuders afscheiding in 1873 opgerichte vereeniging, die kerkelijke zending wil, er 4 stations heeft. Ook Duitsche vereenigingen dreven hier zending: de Berlijnsche sedert 1847, die met de Scandinavische zending een seminarie heeft, waarvan de kosten door de laatste worden gedragen; en de Hermannsburger sedert 1854. De Zweedsche kerkelijke missie is er in 1876 gaan werken, en van haar zijn enkele stations zoover gekomen, dat zij zelfstandig kunnen worden. Ook de Anglicaansche hoogkerkelijke zending is hier bezig, en sedert 1867 drijven de Schotsche Vrije kerken hier ook zending, en ook andere kleinere missies zijn er. — In 't bijzonder wordt ook gepoogd om het Evangelie te brengen onder de Koelies, de Indische emigranten, die in 1914 verbetering van hun positie kregen (zij mochten niet vrij van de eene provincie naar de andere gaan, zij moesten een zwaren hoofdelijken omslag betalen, en hun huwelijk werd niet rechtens erkend): dat trachten de Wesleyaansche Methodisten, de Anglicaansche kerk, en de Zuid-Afrikaansche algemeene zending. — In *Swaziland*, dat in 1894 door Transvaal geannexeerd werd, maar sedert 1910 weder een eigen territoir is, wordt zending gedreven door de hoogkerkelijke, de Wesleyaansche Methodistische en de Zuid-Afrikaansche algemeene zending. — In *Transvaal* wonen Basoeto's, die tot de Beetsjoeana-stammen behooren. Hier arbeidden Duitsche missies: de Hermannsburger en de daarvan afgescheidene Hannoversche, en de Berlijnsche met rijke vrucht. Datzelfde kan van de Engelsche Wesleyaansche Methodisten gezegd worden. In de steden en in 't Noorden gelegen Sekuniniland werkt de hoogkerkelijke missie; terwijl de zending der Zwitsers (M. R.) in Valdesia een klein, maar goed werk verricht. In Johannesburg en bij de goudmijnen trachten verschillende missies de arbeidende bevolking voor het Evangelie te winnen; door de Wesleyaansche Methodisten is in Februari 1916 daarvoor een groot zendingsgebouw geopend in Johannesburg. De zending, die de Nederduitsch Gereformeerde kerk van Zuid-Afrika drijft, ligt in Rustenburg, Waterberg en bij Zoutpansberg. — In *Oranje Vrijstaat* wonen Beetsjoeana- en andere vermengde stammen, waarvan bijna de helft als Christenen mogen beschouwd worden; de Hollandsche Gereformeerde kerk telt 5300 kleurlingen onder hare belijdende leden. Verder wordt er gearbeid door de Wesleyaansche Methodisten, de Anglicaansche zending (S. P. G.), en de Berlijnsche, welker vrucht de Oranje-synode is, die in Oranje-Vrijstaat 4 gemeenten en in Griqua West 3 gemeenten telt. — Tijdens den oorlog zijn de door de Berlijnsche zendingsvereeniging gestichte kerken in Zuid-Afrika bearbeid gebleven door de ouderlingen en evangelisten. De ruim 10 jaren bestaande orde tusschen de synoden werkt goed. Te Heidelberg hebben ze hunne voorbereiding voor de inboorling-predikanten, en elders twee seminaries ter opleiding van evangelisten. — *Griqua West* werd van af 1867, toen er diamanten gevonden werden, door Engelsch Kaapland als daartoe behoorend gebied gerekend, en is in 1880 officiëel bij de Kaapkolonie gevoegd. In 1801 is de Londensche zending onder de Griqua (een verzamelnaam voor bastaard Hottentotten) haar zending begonnen, maar later is de bevolking overal heen verstrooid. Kimberley is nu het zendingsterrein voor de verschillende zendingen van de Berlijnsche (tot 1914), de Wesleyaansche Methodisten, de Gereformeerde kerk in Zuid-Afrika, de hoogkerkelijke (S. P. G.), en de Congregationalistische Unie. — *Basoeto-land* is genoemd naar dezen stam der Sotho Negers van de Beetsjoeana-familie, die onder hun koning Moschesch een rijk stichtten in het Zuid-Oosten van de latere Oranje-Vrijstaat; in 1884 werd het Engelsche kroonkolonie; de bevolking is welvarend en beschaafd. De arbeid der Parijsche zending, in 1833 begonnen, is gezegend, zoodat de goed georganiseerde en met flinke scholen voorziene kerken, bijna 25.000 belijdende leden tellen, die uit eigen middelen hun eigen predikanten onderhouden, en in 1887 onder leiding van den zendeling Coillard met veel wederwaardigheden het zendingswerk begonnen zijn onder een verwanten stam aan de Zambesi in het Barotse-rijk. Ook telt de Anglicaansche zending hier 5400 Christenen. — In 't midden van Zuid-Afrika ligt het *Beetsjoeana-land*, waarvan het Zuidelijk deel in 1884 kroonkolonie werd, Britsch Beetsjoeana-land, en het Noordelijk deel het meer zelfstandige Protectoraat is. Dit Kaffer-volk, dat gaarne in steden woonde,

die nu echter door emigratie minder bevolkt zijn, is het eerst door Moffat bearbeid, die onder de Batlaping in 1818 Kuruman als zendingsstation stichtte, waar een seminarie verrees. In 1843 begon Livingstone onder de Bakwena. Later heeft de Londensche zending, die beiden uitzond, aan dit gebied niet de noodige zorg besteed. In den laatsten tijd is hier de hoogkerkelijke zending (S. P. G.) met meer ijver opgetreden, en zijn ook Engelsche Wesleyaansche Methodisten bezig. In het Protectoraat heeft de Hollandsch Gereformeerde kerk van Zuid-Afrika een station en had de Hermannsburger vereeniging twee stations. — *Zuid-Rhodesia* omvat Matabele-land en Maschona-land. Matabele-land werd door de Chartered Companie van Rhodes onder Engelsch bewind gebracht. De Matabelen zijn een Zoeloevolk, dat onder despoten als Lobengula stond, en dat de Makalangastammen overheerschte. Gelijk vaker in dergelijke gevallen bleken de laatsten meer voor het Christendom toegankelijk te zijn, ofschoon de zending, die sedert 1859 door de Londensche en de hoogkerkelijke vereeniging (S. P. G.) en de Engelsch Wesleyaansche Methodisten gedreven wordt, voor geen van hen veel vrucht droeg, terwijl de in 1902 begonnen Zweedsche zending (S. M.) om het ongezonde klimaat haar station verplaatsen moest. — Iets beter is de zending geslaagd in Maschonaland. Zij begon, na een mislukte poging der Parijsche zending, in 1891. Toen gingen hier arbeiden: de Nederduitsch Gereformeerde kerk van Zuid-Afrika, die ook de Banyai-zending, welke de Berlijnsche zending van 1892—1907 had, overnam, de hoogkerkelijke vereeniging (S. P. G.) en de Engelsche Wesleyanen. In 1892 kwam de groote Amerikaansche zendingsvereeniging, die een bloeiende industriëele zending in Mount Silinda bezit, terwijl Amerikaansch Methodistische Episcopalen in 1897 begonnen, welke in 1913 reeds op een oogst van 5000 leden durfden roemen. — *Noord-Rhodesia* is in 1911 ontstaan door de samenvoeging van Noord-West en Noord-Oost Rhodesia. Hier is het gebied van het wilde Barotse volk, waaronder de Parijsche vereeniging in 1884 begon te arbeiden. De eertijds wreede koning Lewanika († 1916) werd het Christendom welgezind; zijn zoon is gedoopt, viel echter weder in veelwijverij, maar bij zijn kroning openbaarde hij zich toch als een Christenvorst. De zedelijke invloed van de Parijsche zending is grooter dan het getal der gedoopten. Onder de meer in het Oosten wonende Baila en Batonga zijn door de zending der Primitieve Methodisten nog slechts enkelen gewonnen. Verder zijn er door enkele missies van uit Engelsch Centraal- of Oost-Afrika verschillende stations in dit gebied aangevat.

Portugeesch Zuid-Oost-Afrika is bewoond door Kafferstammen, die verwant zijn aan de Makalanga van Zuid-Rhodesia en de Zoeloes. Het groote Amerikaansche zendingsgenootschap, dat in een paar kustplaatsen zijn begonnen werk moest opgeven, is in 1916 toch opnieuw begonnen en kreeg in 1917 te Gogoyo voor een zendingspost een terrein van 1000 acres van het gouvernement. Amerikaansch Methodistische Episcopalen hebben in het Limpopodistrict enkele duizenden voor het Christendom gewonnen. Ook de Wesleyaansche Methodisten arbeiden er, evenals de hoogkerkelijke S. P. G. De Zwitsersche zending verricht hier sedert 1882 een degelijk werk in de buurt van Lourenço Marques: Noordelijk onder de Bathanga en Zuidelijk onder de Barongabevolking; in 1904 is in het Limpopodal een nieuw station opgericht. Door de inboorlingenkerk is in 1916 besloten te Rikatla, even ten Noorden van Lourenço Marques, een seminarie onder M. Junod te beginnen, maar door den oorlog werd dit vertraagd. In het Noorden aan het Nyassa-meer heeft de Engelsche Universiteiten-zending en ook de Christelijk Gereformeerde kerk van Transvaal nog een enkel station.

Op de *Seychellen*-eilanden waar de bevolking Roomsch is en op *Mauritius*, waar de Anglicaansche kerk is, wordt onder koelies zending gedreven door de hoogkerkelijke S. P. G. — *Madagascar* heeft een merkwaardige zendingshistorie. De bevolking is verwant aan de Maleiers: de Howa wonen in het Oosten, de Sakalawa in het Westen De Londensche zending is hier in 1820, onder begunstiging van koning Radama I (1810—28), begonnen vooral met het geven van onderwijs; in 1831 werd de eerste bekeerling gedoopt. Na zijn dood werd zijn vrouw Ranawalona I koningin († 1861), die het Christendom vijandig was, en zijn aanhangers vervolgde: in 1836 was er geen zendingspersoneel meer op het eiland. In 1862 hervatte de Londensche zending haar werk, en nu bleek de aarde toebereid. Koningin Ranawalona II (1868—1883) ging in 1869 tot het Christendom over, en duizenden in de provincies Imerina en Betsileo volgden haar voorbeeld. In de Christelijke wereld meende men daarin iets van het pinksterwonder te zien. Helaas ontbrak het aan de noodige arbeiders, en bleek, dat den inboorlingen voor de taak van den opbouw der kerk de noodige krachten ontbraken. Het duidelijkst is dit uitgekomen in de zelfstandig staande hof- en paleiskerk, die 60.000 aanhangers telde, maar die na de verdrijving der Howa-regeering verdwenen is. In 1864 richtte de hoogkerkelijke S. P. G. haar zending hier op, en ook anderen zonden mannen en vrouwen naar het eiland. In 1867 kwamen uit Engeland Kwakers (Fr.), die in het Zuid-Westen vooral door schoolarbeid en medische zending wat goeds deden. In 1881 stichtten zij met de Noorweegsche vereeniging (Ng), die over de Zuidelijke helft des eilands overal stations opgericht heeft, een seminarie voor medische opleiding. Na den oorlog van 1883 was in 1886 een verdrag gesloten, waarbij aan Frankrijk de suprematie was verleend, en in 1895 werd Madagascar een Fransche kolonie. Daar het Fransche bewind anti-Engelsch en de in het midden der 19e eeuw begonnen Jesuïtische zending antievangelisch was, braken er moeilijke tijden voor de zending aan. Toen is de Parijsche zendingsvereeniging in 1897 hulp komen bieden, en heeft zij alles gedaan om ook voor de andere evangelische zending weder de vrijheid te verkrijgen. Toch was het lijden nog niet voorbij. Onder het bewind van den gouverneur-generaal Augagneur (1905—09) en zijn opvolger Picquié is de strijd op schoolgebied begonnen, zoodat van de 2080 zendingsscholen met 94.906 leerlingen in 1905,

er in 1909 nog maar 390 over waren met 19.905 leerlingen. Behalve voor de kerken, die daarvoor verlof hadden, werd het houden van godsdienstoefeningen, en godsdienstige samenkomsten, b.v. van jongelingsvereenigingen, verboden. Sinds den oorlog is de regeering milder. Desalniettemin ging de zending voort, en breidt zich het aantal evangelische Christenen uit. De kerken van de Londensche vereeniging, van de Kwakers en van de Parijsche vereeniging kunnen vrijwel zelfstandig bestaan: door de laatste b.v. wordt een deel betaald van het salaris der 75 evangelisten in dienst dier zending. Ook de in Amerika wonende Nooren hebben hier hun zending gevonden. Er wordt getracht vooral van de zijde der Kwakers een zendingsschoolraad te krijgen, die voor de deugdelijkheid van het onderwijs zal zorgen; en het regeeringsverbod voor de opleiding tot onderwijzeres is in 1916 gewijzigd.

In *Oost-Afrika* gaat de koloniseering sedert de laatste helft der 19e eeuw met rasse schreden vooruit. De inboorlingen behooren tot de Bantoestammen, die akkerbouw drijven en in vierkante hutten wonen. Voor dit gedeelte hebben zich inzonderheid L. Krapf en D. Livingstone zeer verdienstelijk gemaakt: de eerste, die in dienst der Engelsche kerkelijke zending (C. M.) was, landde in 1844 te Mombasa; zijn poging in Abessynië mislukte, maar zijn ideaal bleef, om midden door Afrika van 't Oosten naar 't Westen ongeveer bij de evennachtslijn een rij zendingsstations aan te leggen; om bij Mombasa een kolonie te stichten van vrijgelaten slaven, gelijk dat in Sierra Leone was geschied, en om aan het hoofd der inboorlingen-geestelijken een Afrikaanschen bisschop uit hun midden aan te stellen. Bij zijn zendingsarbeid ontdekte hij de Kilimandschora en de Kenia, Afrika's sneeuwbergen, en een groot meer in Afrika's binnenland. Livingstone († 1873) ging verder het binnenland in; vol ijver bond hij den strijd aan tegen den slavenhandel en begeerde voor de bevolking daar op geestelijk en stoffelijk gebied den zegen, dien de blanken konden brengen, en daaraan heeft de Engelsche Universiteiten-zending haar ontstaan te danken. — Het Engelsche eiland *Zanzibar* was het middelpunt van den Arabischen slavenhandel; daar heerscht de Islam, maar toch kon de daar arbeidende geestelijke der Engelsche kerk zeggen, dat vele jongelieden de superioriteit van het Christendom beginnen in te zien. — In het vroegere *Duitsch Oost-Afrika*, dat tijdens den oorlog door Engeland in bezit genomen is, heeft de Engelsche Universiteiten-missie haar stations in Usambara in 't Noorden, en in Makonde aan de Rovuma in 't Zuiden, en aan de kust bij Dar-es-Salâm onder bevrijde slaven. De Engelsche kerkzending (C. M.) doet haar werk meer landwaarts in Usagara en Ugogo, en aan den Zuidelijken oever van het Victoria-Nyanza-meer (welk laatste station een Engelsche zending voor Afrika's binnenland in 1909 overdroeg). Verder wijdden de Duitsche vereenigingen zich aan de zending. Een bijzonder voor deze kolonie opgerichte vereeniging (D. O. A.) koos in 1886 enkele kustplaatsen in het Usaramo-gebied (die in 1903 aan de Berlijnsche vereeniging werden overgedragen); in Usambara, waar zij in 1890 begon, slaagde zij beter; in 1907 richtte zij stations op in het Noord-Westen in Ruanda-land bij het Victoria-Nyanza-meer. De Berlijnsche zending begon in 1891 ten Noorden van het Njassa-meer in Konde-land, waar een synode tot stand kwam, en ging vandaar Noord-Oostelijk in Ubene- en Uhehe-land, waar een tweede synode werd opgericht. Door de Broedergemeente werd in 1891 het Konde-land gekozen, en vandaar trok zij Noordwaarts naar Uniamwesi. De Leipziger zending stichtte in 1893, tegelijk met de overname van het Wakambaterrein in Engelsch Oost-Afrika van de Beyersche evangelische Luthersche zending, haar arbeid onder de Dschagga bij den Kilimandscharo. De Neukirchner vereeniging is ten Noorden van het Tangajika-meer in Urundi-land in 1911 gegaan, terwijl de Breklumer vereeniging in 1912 in die omgeving het Ujija of Uha-land koos. Door den oorlog is dit weder stopgezet. Ook de Sabbathisten zijn in het Noordelijk deel der kolonie werkzaam. Tijdens den oorlog zijn de Duitschers uit al dit werk verdreven, dat zoo goed en kwaad als het ging aan de zorg van verwante missies toevertrouwd werd. In *Engelsch Oost-Afrika* kwam in 1844 voor de Engelsche kerkelijke zending (C. M.) dr. Krapf: in 1874 kwam Freretown bij Mombosa als kolonie voor vrijgelaten slaven tot stand, en in het land tusschen Kilimandscharo en Kenia werden zendingsstations gesticht en daar drijft ook de Schotsche staatskerk zending. — In het gebied der meren in het binnenland van Oost-Afrika vindt het Christendom ingang. Behalve de reeds genoemde zendingsposten zijn er nog andere. De Engelsche Universiteiten-zending heeft haar stations ten Zuiden van het Nyassa-meer, en aan den Oostelijken oever op Portugeesch gebied, en aan den Zuidelijken en Westelijken Engelschen kant, en vandaar naar Noord-Rhodesia. In 1875 begon de Schotsche Vrije kerk aan den Westelijken oever van het meer onder de Ngomi haar degelijke Livingstonia-zending; in 1895 heeft zij daar, naar het voorbeeld van Lovedale, een uitgebreide opleidingsschool voor helpers op elk gebied gesticht, waarvan in 1914 de drie eerste inboorlingen-predikanten geordend zijn; ook meer Westelijk (in Rhodesia) heeft zij een post in Tschitambo, waar Livingstone gestorven is; in den geest van deze zending heeft de African Lakes' Company van de Zambesi naar de Tangajika-hoogvlakte een rij handelsfactorijen gesticht. De Schotsche Staatskerk heeft hare Blantyre-zending ten Zuiden van Njassa. De Hollansch Gereformeerde kerk van Kaapland arbeidt sedert 1888 ten Zuid-Westen van het meer. De Christelijk Gereformeerde kerk van Transvaal heeft een station ten Oosten van het meer op Portugeesch gebied. De Hollandsch Gereformeerde kerk van Oranje-Vrijstaat arbeidt in Noord-Oost-Rhodesia. Er is hoop, dat die verschillende zending zich zal aaneensluiten tot een Presbyteriale kerk van Centraal-Afrika: in 1914 is het begin gemaakt tusschen de Blantyre- en Livingstonia-kerken. In dit gebied zijn ook werkzaam: de Zambesi-industrie-zending, (in 1892 door J. Booth, een Baptist uit Australië, gesticht in het Schiredistrict, waar zijn onbehoorlijke houding jegens de bestaande zending aanleiding was, dat het Schotsche comité zich

van hem losmaakte), de in 1893 begonnen Njassa-industrie-zending, en eindelijk nog een van Schotsche Baptisten. — De Africa-Inland vrije zending heeft het grootsche plan om vanhier in Noord-Westelijke richting naar het Tschad-meer in West-Centraal Afrika een rij zendingsstations te stichten; in 1916 had zij al 8 stations van het Albert Nyansa-meer naar het Fransche Congo-gebied. Verder werd in Oost-Afrika nog gewerkt door de Leipziger vereeniging, onder de Wakamba-bevolking in 't Zuiden, en aan de Tanarivier door de Neukirchner vereeniging; terwijl de Zweedsche zending (E. F.) in 't Noorden sedert 1897 pogingen doet om onder de Galla-bevolking het Evangelie te brengen. — Ten Noorden van het Victoria Nyansa-meer ligt *Uganda*, waarover koning Mtesa regeerde, bij wien Stanley maandenlang bleef tijdens zijn in 1874 begonnen reis in Midden-Afrika. Het land kwam in 1894 onder Engelsch protectoraat. Op Stanley's roepstem zond de Engelsche kerk-zending (C. M.) in 1876 haar missionarissen, die onder den onbeslisten Mtesa († 1884) en zijn zoon Muanga (in 1888 afgezet) veel te lijden hadden. Toch werkten zij voort, en na de Engelsche bezetting kwam er een krachtige ontwaking, die niet alleen over Uganda Proper, maar ook over de naburige Ankole, Foro en Unjoro in 't Westen en over de Busoga, Bukadi en Kawirondo in 't Oosten, tot aan de grenzen van Egyptisch Sudan zich uitstrekte. Vooral sedert 1892 is het grootendeels een Christelijk land geworden. Bisschop Tucker (1890—1911) wijdde al zijn kracht daaraan. In 1909 werd de eerste synode gehouden, waar 300 geestelijken en leeken uit de inboorlingen vergaderden. In 1914 is in Uganda Dandichwa, de eerste Christelijke koning, gekroond.

Noord-Afrika is voor de zending een geheel ander gebied. Dat komt doordat hier de bevolking bijna geheel den Islam belijdt, en doordat in het Oosten nog resten zijn van de oude Afrikaansche kerk. In het Portugeesche *Eritrea* heeft sedert 1866 de Zweedsche zending (E. F.) een weinig vruchtbaar veld, zooals ook in *Abessynië*, waar zij onder de Galla arbeidt. Hier heeft het Engelsch Bijbelgenootschap eerst voor korten tijd van den aartsbisschop van Ethiopië verlof ontvangen om in de hoofdstad des lands een Bijbeldepôt op te richten. In *Egypte* zijn de Amerikaansche vereenigde Presbyterianen in 1854 onder de z.g. Koptische Christenen begonnen: in de gemeenten arbeiden inboorlingen; in Kaïro is een seminarie, daar zijn ook twee goede meisjesscholen, en bovendien heeft deze zending op haar terrein 2 hospitalen en 4 polikliniecken. Onder de Mohammedanen is zij ook werkzaam vooral door medische- en vrouwenzending, scholen en Bijbelcolportage. Evenals de Amerikanen, arbeidt sedert 1882 de Engelsche kerk-zending (C. M.) niet zonder zegen; zij geeft het „Orient and Occident" tijdschrift uit. In Kaliub, 't oude Heliopolis, bij Kaïro, is een Nederlandsche zending. In Beneden-Egypte is de English Egyptian General Mission in 1900 begonnen. Verder arbeidt hier de North Africa Mission, evenals elders in Noord-Afrika, vooral door ziekenverpleging, huisbezoek en onderwijs. In Kaïro is de Nile Mission Press bezig tot verspreiding van literatuur tot zelfs in Perzië. In 1912 is in dit bolwerk der Mohammedanen onder Gairdner en Zwemer een seminarie geopend voor speciale Islam-zending. In Boven-Egypte is de Sudan Pionier Mission, die van Wiesbaden uitgaat, bezig om uit Assuan naar het Zuiden in *Soedan* te komen. In het Engelsch Egyptische Soedan, waar de bevolking Mohammedaansch is, laat de regeering geen directe zending toe en is slechts medische- en schoolarbeid. In het heidensche Soedan zijn na de onderwerping van den Mahdi door de Engelsche kerk-zending (C. M.) in Abdurman en Khartoem, en in 1906 in Dinkaland in 't Zuiden stations opgericht. Datzelfde gebied is in 1900 ook door de Amerikaansche vereenigde Presbyterianen gekozen, om onder Mohammedanen en Heidenen te arbeiden. Niet minder moeilijk is het kustgebied aan de *Middellandsche Zee*, maar op allerlei wijze tracht men er toch een ingang voor het Christendom te verkrijgen. Het Britsche Bijbelgenootschap begon in 1824 met het sturen van colporteurs. In Tunis en Algiers zijn Amerikaansche Methodistische Episcopalen in 1908 begonnen. Op dit terrein en in Marokko zijn ook verschillende bijzondere missies bezig, vooral door medische zending.

Volgens een opgave in „The missionary review of the world" van Mei 1918, waren er in 1914: 1000 stations, 4500 missionairen, 1.500.000 christenen, 350 hoogere scholen en colleges, 10.000 scholen voor lager onderwijs en 600.000 leerlingen. [12.

Afrikaansche Orthodoxe kerk, in 1921 georganiseerd, en in verband met de „American Catholic Church" beoogt deze groep om vooral de Negers te bereiken. [34.

Afscheid. I. Het *weggaan* van de eene plaats naar de andere (Hand. 20 : 29). Afscheid van uit dit leven (2 Petr. 1 : 15; 2 Tim. 4 : 16; Filip. 1 : 23). — II. Het *afscheidnemen*, de laatste samenspreking met verwanten en vrienden voor de afreis, onder omhelzingen en wederkeerige zegenwenschen; ook begeleidde men wel de afreizenden te hunner eere een gedeelte van den weg op feestelijke wijze met muziek, zooals het thans nog in het Oosten de gewoonte is (Gen. 31 : 27, 55; Ex. 4 : 18 vv.; Ruth 1 : 11; 1 Sam. 20 : 41; Luc. 9 : 61; Hand. 10 : 18, 21; 20 : 17 vv.; 2 Cor. 2 : 13).

Afscheiding. De Afscheiding was een conscientie-kreet van het ontwakend Gereformeerde leven tegen de verkillende werking van het Rationalisme (het dwepen met de Rede). Zij was een breken met het Ned. Herv. kerkbestuur, de schepping van Koning Willem I.

Om haar recht te doen, heeft men te onderscheiden tusschen de *oorzaken* van en de *aanleiding* tot de Afscheiding.

De eerste oorzaak is te zoeken in den treurigen toestand der Ned. Herv. kerk. Koudheid en doodschheid heerschten op den kerkelijken akker. Een onderlinge verdraagzaamheid zou den toon aangeven in stee van de bekrompenheid en de enghartigheid der Dordtsche Vaderen. Men geloofde nog aan God, aan deugd en onsterfelijkheid, maar inzonderheid aan eigen voortreffelijkheid. Hetgeen Dirk van Hoogendorp

in 1823 als schrijfvoorbeeld op het schoolbord van het *bedelaars*gesticht te Hoorn geschreven vond: „De mensch is een voortreffelijk wezen", dàt vervulde aller zinnen. Mannen als Nicolaes Schotsman, die in 1819 het pleit voerde voor de veel verguisde Dordtsche Synode (1618—19) werden met smaad en hoon overladen. Da Costa, die in 1823 in het strijdperk trad met de uitgave van zijn „Bezwaren tegen den geest der Eeuw", werd als de pest geschuwd. Diep verachtte men het overblijfsel der Godvruchtigen, die vasthielden aan de waarheid, door de Vaderen beleden ten koste van goed en bloed.

Een tweede oorzaak was het Réveil, de levenwekkende adem des Heiligen Geestes, die over de dorre velden en landen woei. Zonder het Réveil is de Afscheiding niet te verstaan. Er zou geen Afscheiding geweest zijn, indien niet een geestelijke opwekking en bekeering tot God in de harten der menschen waren voorafgegaan.

Een derde oorzaak vormden de gezelschappen der vromen, waar men uit de „oude schrijvers" de leer der Dordtsche Vaderen meer of minder zuiver indronk.

Een vierde oorzaak was, dat Ds. D. Molenaar te 's-Gravenhage in zijn „Adres aan alle mijne Hervormde geloofsgenooten" (1827) de oogen geopend had voor den waren toestand der kerk. Koning Willem I had in 1816 de Gereformeerde kerken hier te lande in de boeien van zijn synodale organisatie gekluisterd. Het zwakke protest, dat terstond tegen dit onwettig staatscreatuur opging, was in de kiem gesmoord. Ook had de Haagsche Synode het onderteekeningsformulier der aanstaande predikanten veranderd. Instemming werd nu geëischt met de leer, welke *overeenkomstig* Gods Woord in de *aangenomen* formulieren was vervat. Heimelijk was aldus de band aan de Drie formulieren van eenigheid losgeweekt. Hiertegen nu liet Ds. Molenaar zijn waarschuwende stem hooren. De organisatie van 1816 werd als een groot kwaad den volke voor oogen gesteld. Tegen de listige ondermijning van de leer der kerk werd op scherpe wijze getuigd. De losse levenswijs van leeraren en hoogleeraren werd gewraakt. Zoo gingen de oogen al meer open.

Een vijfde oorzaak waren de rampen, welke omstreeks 1830 ons vaderland teisterden. Watersnood, de oorlog met België en vooral de cholera riepen allerwege ons volk tot ernst.

Aanleiding tot de Afscheiding was o. m. de bekeering van den Hervormden predikant Hendrik de Cock. Daardoor is zij boven alles een werk van *God*. In 1829 was De Cock door zijn studievriend en voorganger, professor Hofstede de Groot, aan de kerk te Ulrum, een dorpje in Groningen, verbonden. Aanvankelijk predikte hij gelijk de andere predikanten. Wat echter een Pietje Baltus te Beesd geweest is voor Dr. A. Kuyper, dat werd Klaas Pieters Kuipenga voor Ds. Hendrik de Cock. Toen deze eenvoudige man zich eens de woorden ontvallen liet: „Indien ik ook maar één zucht tot mijn zaligheid moest bijbrengen, dan was het voor mij eeuwig verloren", drongen deze diep in de ziel van zijn herder en leeraar. Bij een collega te Warfhuizen vond De Cock de kleine uitgave van Calvijns „Institutie". Ook brachten de geschriften van C. baron van Zuylen van Nijevelt, den vriend van Schotsman en Molenaar, een ommekeer bij hem teweeg. Zijn prediking werd nu beslist Gereformeerd. Op felle, volgens velen al te grove wijze, werden de valsche leeraars en herders der kudde aangegrepen. Twee liberale predikanten (L. Meyer Brouwer en G. Benthem Reddingius) werden voor „wolven, huurlingen en moordenaars" uitgekreten. Ook begon hij kinderen te doopen uit andere gemeenten, wijl de ouders zich met de prediking hunner eigen predikanten niet konden vereenigen. Deswege werd hij nu den 19den December 1833 geschorst in alle deelen van zijn dienst zonder verlies van tractement. Dit vonnis van het Classicaal bestuur van Middelstum was onwettig en onrechtvaardig. Onwettig, omdat het in een onvoltallige vergadering was uitgesproken (van de 10 leden waren slechts 5 tegenwoordig) en omdat De Cock geen enkel artikel der reglementen had overtreden. Onrechtvaardig was dit vonnis, „omdat het geen recht kan heeten, als in eene Gereformeerde kerk iemand om zijn verdediging van de Gereformeerde leer in zijn dienstwerk werd geschorst, terwijl de bestrijders dier leer vrij uitgaan en zelfs geprezen werden" (Dr. S. D. van Veen).

Dit vonnis werd echter door het Provinciaal kerkbestuur aanmerkelijk verzwaard; 1 April 1834 werd De Cock voor den tijd van twee jaren geschorst met verlies van tractement. Een tweede procedure berokkende hij zich door zijn uitgave van het boekje van Jacobus Klok, waarin de Evangelische gezangen „een geheel van 192 Sirenische minneliederen" werden geheeten. Hierop volgde De Cocks afzetting door het Provinciaal kerkbestuur den 29sten Mei 1834. De Haagsche Synode, waarbij hij thans in hooger beroep ging, verklaarde hem schuldig, maar herzag het vonnis en gaf hem een half jaar tijd om aan het Provinciaal bestuur zijn berouw en leedwezen te betuigen. Voldeed hij hieraan niet, dan zou genoemd kerkbestuur gemachtigd zijn hem namens de Algemeene Synode af te zetten als predikant in de Ned. Herv. kerk. Nog hield echter Ds. De Cock tot het uiterste den band aan de officiëele kerk vast.

In deze dagen stond te Doeveren c. a. de vurige, Calvinistische predikant Ds. Hendrik Peter Scholte. Discipel van Bilderdijk, geheel opgevoed in de kringen van het Réveil, was hij vriend van Antony Brummelkamp, van Georg Frans Gezelle Meerburg en van Albertus Christiaan van Raalte. Door bestudeering van het Zwitsersche Réveil begon hem het ideaal voor oogen te zweven: een vrije gemeente van enkel gelooVigen. Met De Cock gevoelde hij zich aanstonds geestelijk verwant. Sympathie voor den gebannen leeraar dreef hem naar Ulrum, waar hij voor een onafzienbare schare het Woord Gods begon te prediken. Nog meer, zijn krachtig woord bracht den weifelenden De Cock en den kerkeraad te Ulrum tot beslissing. Op Maandag, 13 October 1834, onderteekende de kerkeraad te Ulrum een *Acte van Afscheiding of Wederkeering*. Deze acte betoogde, dat de Ned. Herv. kerk de merkteekenen der valsche kerk vertoont naar

Art. 28 en 29 der Ned. Geloofsbelijdenis, daar zij de leer verminkt, het sacrament verontreinigt, de tucht verzuimt en de geloovigen vervolgt. De acte veroordeelde verder de door de Ned. Herv. kerk geëischte onderwerping aan de synodale reglementen, zonder aanwijzing dat die gegrond zijn op Gods Woord, weshalve zij zich afscheiden naar Art. 28 van degenen, die niet van de kerk zijn en dus geen gemeenschap meer willen hebben met de Ned. Herv. kerk, totdat deze terugkeert tot den waarachtigen dienst des Heeren. Eindelijk verklaarde ze, dat zij zich in alles houden aan Gods heilig Woord en aan de aloude Formulieren van eenigheid, in alles op dat Woord gegrond, aan de oude kerkelijke liturgie en „voor het tegenwoordige" aan de Dordtsche Kerkenorde.

Zoo was dus Ulrums kerk de eerste vrij-gemaakte gemeente. Maar de actie breidde zich door het gansche land uit. Allereerst te Doeveren. Daar werd 29 October 1834 Ds. Scholte door het Classicaal bestuur van Heusden wegens zijn optreden te Ulrum zonder verlies van tractement in zijn ambt geschorst. Maar reeds binnen drie dagen werd deze schorsing beantwoord door toezending van een Acte van Afscheiding, geteekend door lidmaten en inwoners der Gereformeerde gemeente van Doeveren, Genderen en Gansoijen, waarbij een begeleidend schrijven van de ouderlingen en diakenen gevoegd was, en de verklaring van Scholte, dat hij de schorsing verwierp en zijn gemeenschap met het tegenwoordige kerkbestuur verbrak. Daar bijna de gansche gemeente zich afscheidde, dacht men in het bezit der kerkelijke goederen te zullen blijven. Maar terstond werd hun het vergaderen in de openbare kerkgebouwen te Doeveren en Genderen belet; ook moesten alle goederen, papieren en gelden worden afgegeven. Toen hieraan niet werd voldaan, werd Scholte 10 December 1834 geheel van zijn bediening ontzet en de kerkeraad voor drie maanden geschorst.

In 1835 (7 October) volgde nu de afzetting van den getrouwen leeraar Ds. Antony Brummelkamp, zelfs zonder eenige voorafgaande schorsing, door het Provinciaal kerkbestuur van Gelderland.

Simon van Velzen werd 9 December 1835 door het Provinciaal kerkbestuur van Friesland provisioneel geschorst. Toen zag hij zich genoodzaakt het bestuur der Ned. Herv. kerk als antichristelijk te verwerpen, overeenkomstig art. 28 der Nederlandsche Geloofsbelijdenis, hierin gevolgd door slechts weinige gemeenteleden. Zijn afzetting geschiedde op 13 Januari 1836.

Ds. Gezelle Meerburg werd, zonder voorafgaande schorsing, op 24 November 1835 van zijn bediening ontzet.

Al deze banvonnissen hebben de synodale organisatie voor altoos geschandvlekt.

Maar nog meer zou het officieele Nederland zich aan deze Afgescheidenen vergrijpen. Door de beruchte toepassing van de Artikelen 291, 292 en 293 van den Code Pénal (uit den Napoleontischen tijd) werd hun het houden van godsdienstige samenkomsten van overheidswege schier onmogelijk gemaakt. Als misdadige revolutionairen werden ze uiteengejaagd, mishandeld, met geldboeten en gevangenisstraffen vervolgd. De Cock en Scholte verkeerden eens in ernstig levensgevaar. Het grauw, orgaan der publieke opinie, bijna aangevoerd door de politie, en maar al te vaak aangevuurd door Hervormde predikanten, toonde zich volijverig om de „fijnen" uit te roeien. Vele duizenden werden aan boeten betaald en menige familie werd verarmd of geruïneerd. Het grootste kwelmiddel waren de inlegeringen. De houding der militairen was doorgaans ruw en onbeschoft. Het gerucht van de vervolgingen in Nederland drong zelfs in het buitenland door en werd daar luide gelaakt. Mr. A. M. C. van Hall sprak zijn meesterlijke pleitredenen uit; zelf woonde deze deftige Amsterdamsche advocaat de godsdienstige samenkomsten der Afgescheidenen bij. Mr. Groen van Prinsterer schreef zijn „De Maatregelen tegen de Afgescheidenen, aan het staatsrecht getoetst". En God hield *Zijn* werk in stand.

Nog zou voor de Afscheiding aanbreken de „crisis der jeugd". Allerlei moeilijkheden rezen. De Cock en Van Velzen stonden weldra tegenover Scholte, Meerburg trok zich in rustig isolement terug, terwijl Van Raalte en Brummelkamp een eigenaardig tusschenstandpunt innamen. De Synode van Amsterdam (1843) kon niet worden voortgezet wegens gemis aan eenheid. 't Viel zoo moeilijk de verschillende stroomingen in Gereformeerde bedding te leiden. De Vaderen der Scheiding hadden aan 's lands hoogeschool nimmer met de Gereformeerde leer en kerkregeering kennis gemaakt. Ook was in de eerste jaren de opleiding tot den dienst des Woords gebrekkig en de studiegang te kort, zoodat van hen, die bij de Vaderen der Scheiding hun onderwijs genoten hadden, weinig te verwachten was voor de regeering en de leiding der kerken. Vooral kennis van historie en kerkrecht ontbrak. Maar men zocht en vond elkander op de Synode van Zwolle in 1854. Daar werd besloten tot de oprichting van de Theologische School te Kampen. En sedert ging het kerkelijk leven krachtig vooruit. Zoo heeft God in de Afscheiding door kleine middelen groote dingen gewrocht.

De Afscheiding is dikwerf hard beoordeeld. Ze is genoemd een daad van revolutionaire losscheuring uit een historisch verband, een daad van separatisme, independentistisch van karakter, enz. 't Is waar, de Afscheiding was geen vrucht van diep-gaande historische en kerkrechtelijke studiën. Tusschen kerk en kerkbestuur werd soms niet scherp genoeg onderscheiden. Uit heel het optreden van de Vaderen der Scheiding spreekt de nood der tijden. Men heeft zich wel eens moeite gegeven, om te bewijzen dat de Afscheiding hemelsbreed verschilde van de Doleantie. Toch zijn ze *in beginsel* niet andersoortig. Alleen, God repeteert zich nooit in de geschiedenis der kerk. Ook de Afgescheidenen begaven zich buiten het genootschap, om te kunnen blijven in de kerk (Groen van Prinsterer). Nimmer bedoelden zij de vorming eener nieuwe, maar slechts de handhaving en voortzetting, buiten het genootschap, van de gevestigde kerk (Groen van Prinsterer). Ds. Van Velzen c.s. verwierpen nadrukkelijk het *bestuur* in de Ned. Herv. kerk als anti-christelijk. [18.

Afschudden (Luc. 10 : 11 afslaan), het stof van de voeten afschudden, een zinnebeeldige handeling, aan de Oosterlingen zeer eigen, om hun gedachten en gevoelens uit te drukken en aan hun woorden klem bij te zetten. Het beteekent de opheffing van alle gemeenschap, de volkomen scheiding van iemand (Marc. 6 : 11; Matth. 10 : 14; Luc. 9 : 5; Hand. 13 : 51). Alles, wat de booze aanraakt, wordt door hem verontreinigd, ook de grond, dien hij betreedt, een voorstelling, die ook door de Oud-Testamentische wetten ten opzichte van onreinheid zinnebeeldig wordt voorgesteld. Wanneer de Israëlieten uit den vreemde naar hun land terug keerden, schudden zij het stof van de voeten. Een soortgelijke zinnebeeldige handeling is het afschudden van kleederen (Hand. 18 : 6), zooveel als zich van alle schuld vrij verklaren en de geheele verantwoordelijkheid op anderen overdragen. Het openrukken der kleederen en het omhoog werpen van stof (Hand. 22 : 23), zijn ook zinnebeeldige handelingen, die een heftige gemoedsbeweging uitdrukken. Met dezelfde gebaren beklagen zich de Perzische boeren over de ongerechtigheid van hun landgenooten bij den koning. Bij de Bedoeïnen is het werpen van stof in de lucht een teeken tot aanvallen.

Afvallen, Afval. I. In den *letterlijken* zin. „Het gras verdort, de bloem valt af" (Jes 40 : 7). Insgelijks: „Het gras is verdord, en zijn bloem is afgevallen" (1 Petr. 1 : 21). Met dit afvallen wordt de vergankelijkheid van het creatuur geteekend.

II. In *figuurlijken* zin van menschen, die afvallen van degenen, die over hen gesteld zijn. Zoo zijn er volken afgevallen van hun wettige gebieders. De Edomieten en Juda (2 Kon. 8 : 22; 2 Kron. 21 : 8, 9). Het huis Israëls van het huis Davids (1 Kon. 12 : 19). Eenige koningen van den koning Kedor Laomer (Gen. 14 : 4). Zedekia van Nebucadnezar (Jer. 52 : 3). De afval van een wettigen vorst wordt in de Heilige Schrift afgekeurd (Rom. 13 : 2, 7). Daarentegen wordt het aan de vorsten toegestaan, dat zij zich weder van de heerschappij verzekeren (1 Sam. 13, 14). Wanneer het echter zoo staat, dat een volk gesteld wordt voor de keuze: wien zullen wij meer gehoorzaam zijn, God of den menschen, dan moet de gehoorzaamheid aan God voorgaan.

III. In *geestelijken* zin. Afval van God wordt in het Oude Testament dikwerf genoemd. Israël stond in een verbondsbetrekking tot Jehova, en, wanneer het volk den dienst des Heeren begon te verachten en zich wendde tot andere goden werd dit voor een afval gerekend (Jes. 1 : 2). In het Nieuwe Testament wordt ook dikwerf van afval gesproken. Wanneer iemand aan de waarheid den rug toekeert en met bewustzijn, met zijn wil, de zonde kiest, dan wordt die zelfbewuste daad een afval genoemd. „Willens zondigen" (Hebr. 10 : 26). In Hebr. 6 : 4, 6 wordt zelfs gesproken van hen, die niet weder tot bekeering gebracht kunnen worden. Het is de vraag, of hier van tijdgeloovigen sprake is dan wel van zulken, die de zonde tegen den Heiligen Geest begingen. Omdat hier van een onvergeeflijke zonde gewag gemaakt wordt, moet men aannemen, dat hier de laatste zonde bedoeld wordt. In elk geval leert de Heilige Schrift geen afval der heiligen, want de genadegiften en de roeping Gods zijn onberouwelijk (Rom. 11 : 29).

In het Nieuwe Testament wordt ons gezegd, dat de afval in het begin tweeërlei vorm aannam, 1°. een terugkeer van de gezonde leer der waarheid tot het Jodendom (Gal. 4 : 9) of tot het Heidendom (1 Cor. 10 : 7, 14), 2°. een terugkeer van den dienst van God tot den dienst der zonde (2 Tim. 4 : 10; 1 Joh. 2 : 15).

Bovenal wordt ons in het Nieuwe Testament geleerd, dat in het laatste der dagen een groote afval zal komen. Wanneer de tijd der verdrukking en vervolging, waar Jezus Zelf van sprak (Matth. 24 : 21—25) zal gekomen zijn, zullen vele Christenen in naam afvallen. Niet alleen door verdrukking, maar ook door verleiding zullen velen zich afwenden van het geloof (1 Tim. 4 : 1, 2). [24.

Afwasschen, gereinigd worden; d.i. vergeving van zonden en den Heiligen Geest ontvangen (Hand. 2 : 38), zooals Paulus het aan zich zelven heeft ervaren (Hand. 21 : 16), en ook van de Corinthiërs zeggen kon (1 Cor. 6 : 11), dat zij afgewasschen, namelijk geheiligd en gerechtvaardigd waren geworden, d.i. van de schuld en de heerschappij van de vorige zonden bevrijd, tot het eigendom Gods gewijd en in het kindschap tot Hem geplaatst. Deze weldaad werd hun beteekend en verzegeld in den heiligen doop.

Afwisschen zal God alle tranen van de oogen der zaligen (Jes 25 : 8; Openb. 7 : 17; 21 : 4), d. w. z. dat Hij alle oorzaken tot tranen verwijderd zal houden, zoodat niets, b.v. geen kommer ten opzichte van hun nabestaanden, hun zaligheid zal storen, evenmin als Gods zaligheid hierdoor verstoord wordt, en het doorgeworsteld lijden in eeuwige vreugde zal veranderen (Ps. 126 : 5; Matth. 5 : 4).

Afwijken komt doorgaans in den zin voor van afvallen. I. Afwijken *van God* (Deut. 17 : 11; 2 Kron. 25 : 27; Hand. 1 : 25; Hebr. 3 : 12, 13). — II. Afwijken *van de waarheid* (2 Tim. 2 : 17, 18). [24.

Agabus, een profeet uit den eersten Christelijken tijd, die in Jeruzalem woonde (Hand. 11 : 27—30). Ofschoon de profeten in dien tijd voornamelijk degenen waren, die door een bijzondere genadegave de Schriften verklaarden, kwam het toch ook voor, dat zij de toekomstige dingen voorspelden. Agabus voorspelde de groote duurte, welke in 44 n. Chr. onder keizer Claudius gekomen is, wat oorzaak was, dat de toenmalige Christenen een inzameling hielden voor de armen in Jeruzalem. Later voorspelde hij te Cesarea aan Paulus, welk lot hem te Jeruzalem wachtte, nadat hij zichzelven met Paulus' gordel handen en voeten gebonden had (Hand. 21 : 10 v.v.). Verder weet de geschiedenis van dezen Agabus niets. Volgens de overlevering is hij als martelaar in Antiochië gestorven, maar deze overlevering mist genoegzame zekerheid. [24.

Agag. De naam van een koning der Amalekieten, die door Saul overwonnen, maar tegen het bevel Gods in gespaard is. Samuel heeft hem daarom zelf het hoofd afgehouwen (1 Sam. 15). Volgens vs. 33 was hij een wreed man, volgens

vs. 32 een trotsaard, iemand, die louter uit hoogmoed zeide den dood niet te vreezen. Reeds Bileam sprak in zijn profetieën over Agag. Daaruit is door sommigen afgeleid, dat Agag een bijnaam van de machtige Amalekietische koningen geweest is (Num. 24 : 7). [24.

Agagiet. Zoo wordt in Esther 3 : 1, 10 en 8:3,5 Haman genoemd. Misschien is dat geschied om zijn trotschheid, waarin hij Agag evenaarde. Het kan ook zijn, dat hij uit het koninklijke geslacht der Amalekieten was. Het laatste beweert Flavius Josefus (Oudh. 11 : 6, 5). [24.

Agapè of liefdemaal. Hieronder wordt verstaan een maaltijd, die in de oude kerk naast het avondmaal in zwang is geweest. Oorspronkelijk schijnt de agapè aan de viering van het avondmaal te zijn voorafgegaan. De gemeenteleden brachten zelven de spijzen en dranken mede, met name de gegoeden; de armen, die dit niet konden doen, waren niettemin welkom. Het karakter van de agapè was juist, dat men zich allen één voelde in Christus, en het onderscheid in rang en stand als 't ware weggevallen was. De agapè wordt het eerst vermeld in Judas vs 12 (2 Petr. 2 : 13). [20.

Agatho. Deze was paus te Rome van 678—681. Hij heeft groote verdiensten gehad in den Monotheletischen strijd. Toen keizer Constantinus Pogonatus in Constantinopel een algemeen concilie bijeengeroepen had (dit concilie werd gehouden in 680 en wordt het eerste trullaansche genoemd, omdat het gehouden werd in het keizerlijk paleis, dat „trullos" heette), zond Agatho, die te Rome een vóór-synode gehouden had ter bescherming van de orthodoxe leer, een brief naar dit concilie, waarin hij zijn meening omtrent de twee willen in Christus uiteenzette, maar hij zond ook afgevaardigden, die het pauselijk gevoelen moesten verdedigen. En gelijk eens paus Leo I op het concilie te Chalcedon, waar het ging over de verhouding der twee naturen in Christus, zegevierde, zoo zegepraalde Agatho op het concilie te Constantinopel. Het concilie stelde namelijk vast de leer, dat in Christus twee willen waren, een Goddelijke en een menschelijke. En dat is de leer der kerk gebleven tot op heden. [24.

Agenda. Agenda is een Latijnsch woord, dat eigenlijk beteekent: wat gedaan moet worden. Op kerkelijk terrein is de beteekenis dus: wat in de kerk behoort gedaan te worden m. a. w. hoe de eeredienst en alles wat daarmede in verband staat moet uitgeoefend worden. Het is duidelijk, dat het antwoord op de vraag, hoe de eeredienst moet ingericht worden, afhangt van de beschouwing, welke men heeft over het karakter van de kerk en vooral van de regeering der kerk. De Roomsche kerk legt van boven af (dat brengt haar hierarchisch beginsel mede) de agenda op. Deze wordt doorgaans in haar midden anders genoemd. Zij spreekt van missale, rituale, enz. De Lutherschen hebben agenda, die ook opgelegd zijn. Dat staat in verband met de beschouwing, welke zij hebben over de verhouding van kerk en staat. De landsvorst is in de Luthersche kerk degene, die voor de inrichting van den godsdienst zorg draagt. Cujus regio, eius religio, dat wil met andere woorden zeggen: wie heer is in het land, zet den godsdienst naar zijn hand. De Gereformeerden willen van deze inmenging van de overheid in kerkelijke zaken niets weten. Zij spreken dan ook niet van kerkelijke agenda, maar van kerkenordening. En deze kerkenordening wordt bij de Gereformeerden door de kerken zelve in haar synodale samenkomsten vastgesteld, omdat volgens hen de kerk *ook* het recht heeft, om te bepalen hoe de dienst in al zijn onderdeelen moet geoefend worden. De bemoeiing van koning Willem I is dan ook geen Gereformeerde actie geweest, maar een nadoen van de Duitsche methode. Willem I gaf, al gelooven wij met de beste bedoeling, een kerkelijke agenda, wat geheel en al in strijd was met de Gereformeerde beginselen. [24.

Agenda-strijd. In Pruisen is in het begin van de vorige eeuw een agenda-strijd gevoerd, welke in zeer nauw verband stond met den strijd over de Pruisische Unie. In 1814 was een commissie benoemd, om de liturgie vast te stellen voor de kerk. Het ontwerp werd in 1816, omdat koning Friedrich Wilhelm III er zeer mee sympathiseerde, in de garnizoenskerk en in de hofkerk ingevoerd. In 1821 geschiedde dit ook in het leger, maar toen waren enkele veranderingen aangebracht. De vraag, welke minister Altenstein in naam des konings richtte tot alle consistoriën, of deze namelijk met de agenda instemming betuigden, werd door slechts enkele beantwoord. Toen liet de koning zijn recht als landsvorst gelden, en zei, dat hij de agenda alzoo wilde (1822). Daarna brak de strijd los. Sommigen zooals Augusti, Ammon, Marheineke verdedigden de daad des konings, maar de beroemde theoloog Schleiermacher veroordeelde haar, omdat de gemeenten er niet in gekend waren. Niet een van de kerkelijke partijen was met de agenda tevreden. De Rationalisten waren er tegen, omdat de inhoud te behoudend was, de Piëtisten waren tegen alle beschreven vormen, de Lutherschen waren tegen de beschouwing van het Avondmaal en de Gereformeerden waren weder tegen de vele Lutherse ideeën, welke erin gevonden werden. Sinds 1827 trachtte de commissie de vele bezwaren op te heffen en daardoor zag in 1829 een agenda het licht, welke enkele tegenstanders, o. a. Schleiermacher, met haar verzoende. Nu werd de agenda dan ook in de Oostelijke provinciën ingevoerd, maar de strijd werd daardoor zeer hevig. Er kwam zelfs een afscheiding onder den predikant Scheibel e. a. tot stand. [24.

Agnosticisme, de leer van de onkenbaarheid der bovenzinlijke dingen, meer bepaald van God, van zijn bestaan en zijn wezen. Terwijl het atheïsme Gods bestaan loochent, onthoudt het agnosticisme van Huxley, Spencer, Darwin e. a. zich van een besliste uitspraak (abstentionisme), wijl het verstand tot de kennis der zinlijk-waarneembare wereld beperkt is (criticisme, positivisme) en, daarbuiten tredend, zich in allerlei tegenstrijdigheden wikkelt (b.v. die tusschen absoluutheid en persoonlijkheid). De Heilige Schrift leert echter zoowel de onbegrijpelijkheid Gods van wege zijn oneindige grootheid, Job 11 : 7; 26 : 14; 36 : 26; Joh. 1 : 18;

1 Tim. 6 : 16, als ook zijn kenbaarheid op grond van zijn algemeene en bijzondere openbaring, Hand. 14 : 17; Rom. 1 : 19, 20; Joh. 1 : 18. [29.

Agobard van Lyon. Agobard was aartsbisschop van Lyon (816—840). Hij was een bekwaam en zelfstandig godgeleerde. In zijn dagen waren de *ordalia* of *godsoordeelen* zeer geliefd. Het volk en de adel waren aan die ordalia zeer gehecht, maar Agobard verwierp ze en streed er tegen, omdat hij ze beschouwde als voortbrengselen van het bijgeloof. Hij bestreed ook de zucht naar weelde bij de priesters en de monniken. Een verklaard tegenstander was hij van de beeldenvereering. Over de inspiratie der Heilige Schrift koesterde hij andere gedachten dan velen in zijn tijd voorstonden. Fredegis van Tours leerde een mechanische inspiratie, waarbij het alzoo werd voorgesteld, alsof de Heilige Geest zelf de woorden in den mond van den schrijver gelegd had. Daartegen kwam Agobard op.

In de leer der sacramenten ging hij echter van de oude kerk verschillen. Hij telde naast doop en avondmaal verschillende andere sacramenten, „in quibus salus et vita fidelium consistit", d.w.z. waarin het heil en het leven der gelooviger bestaat.

Toen Felix, de voorstander van het Adoptianisme, die onder toezicht van Agobard gesteld was, gestorven was, schreef Agobard tegen de leerstellingen der Adoptianen.

Hij schreef ook twee boeken tegen de Joden: *de insolentia Judaeorum* en *de judaicis superstitionibus*, maar hij kon Lodewijk den Vrome niet bewegen zijn genegenheid jegens de Joden prijs te geven.

Agobard liet zich meesleepen in een complot dat gesmeed was tegen Lodewijk. Hij werd daarom in 833 verbannen, maar twee jaren later ontving hij gratie.

Agobard heeft ook nog een strijd gevoerd met *Amalarius* van Metz over de liturgie. Hij wilde namelijk alles uit de liturgie verwijderen, wat niet volgens de Schrift was. [24.

Agricola (Rudolf), of Roelof Huisman, werd in 1442 te Baffelt of Baflo in de Ommelanden geboren. Reeds vroeg bleek de schitterende aanleg van den knaap. Op jeugdigen leeftijd trok hij eerst naar Leuven en vervolgens naar Parijs. Hier werd hij door kennismaking en omgang een vriend en trouw vereerder van zijn landgenoot Johannes Wessel Gansfoort, lux mundi (het licht der wereld). De jaren 1476 en 1477 bracht Agricola in Italië door, waar hij op de hoogescholen van Ferrara en Padua de grootste geleerden van zijn tijd kon hooren. Hier leerde hij kennen Joh. Dalberg, den lateren kanselier van den keurvorst van de Paltz en bisschop van Worms. Op dringende uitnoodiging van dezen Dalberg toog Agricola in 1483 naar de Paltz, nu eens vertoevend te Heidelberg, dan weer te Worms. Hier zette hij zijn studiën voort, tevens optredend als docent. Nog eens maakte hij een reis naar Italië, maar kort na zijn terugkeer overleed hij te Heidelberg (28 October 1485). De verdiensten van Agricola zijn ongetwijfeld groot. Niemand minder dan Erasmus zwaaide hem uitbundigen lof toe. Onder invloed van Gansfoort deed Agricola, hoewel meer filoloog (kenner vooral van 't Grieksch) dan theoloog, veel aan de bestudeering van de Heilige Schrift, vooral van het Nieuwe Testament. Ook bespraken

Rudolf Agricola.

zij samen meermalen den treurigen toestand der kerk. Agricola vond de kerkelijke traditie in strijd met Gods Woord. Hij heeft zijn afkeuring uitgesproken over de misbediening, de leer der wezensverandering, het ongehuwd-zijn der priesters en de leer van de verdienstelijkheid der goede werken. Uitnemende leerlingen zijn door zijn invloed gevormd. [18.

Agur, d.i. verzamelaar, vervaardiger van Spreuken 30, welke hij voor Ithiël (vs. 1) en Uchal, zijn scholieren, schijnt te hebben opgeschreven. Tegenover de dwaasheid, die alles meent te begrijpen, noemt hij zich zelven dwaas, onwetend en onverstandig; maar hij spreekt des te dieper van de raadselen der schepping en des menschelijken levens.

Ahala en Aholiba (in het Hebreeuwsch *Ohola* en *Oholiba*). Dit zijn de beteekenisvolle namen van twee zusters, dochters van een Kanaänietische moeder (Ez. 16 : 3, 4). Onder het beeld van deze twee zusters wordt het volk der tien stammen voorgesteld, dat ontrouw jegens God geworden was (Ez. 23), en Juda, het rijk der twee stammen, dat ook Jehova verlaten had. De naam van Juda is „Oholibah" en is gevormd uit den naam van de Kanaänietische vrouw van Ezau Oholibama (Gen. 36 : 2). In dien naam ligt de beteekenis „mijn tent", dat beteekent, dat de Heere daar woonde. De andere naam „Oholah" beteekent „haar eigen tent". In die twee namen ligt dus een tegenstelling. Juda mocht zich beroemen op den tempeldienst, Jehova woonde in den tempel; maar Israël had een „eigen tent" opgericht. [24.

Een der Ahasverus-prenten, tusschen 1820 en 1825 gesneden en gedrukt op de drukkerij van P. J. Brepols te Turnhout.

Ahasveros. I. Deze koningsnaam luidt in de Hebreeuwsche taal *Ahaschvêrôsch* en in de Babylonische *Chischiarscha.* Met Ahasveros wordt bedoeld de koning der Perzen, in de ongewijde geschiedenis *Xerxes I* geheeten (485—464 v. C.). Hij was de opvolger van *Darius I.* Het eerst vinden wij melding van hem gemaakt in Ezra 4 : 6, waar ons wordt verhaald, dat de vijanden van de teruggekeerde Joden een aanklacht bij hem indienden in het begin zijner regeering. Door die aanklacht werd de opbouw van Jeruzalems muren vertraagd. Ongetwijfeld is deze Ahasveros dezelfde over wien geschreven wordt in het boek Esther (1 : 3 en 2 : 1). De schildering, welke de classieke schrijvers ons nagelaten hebben van Xerxes I als een onmatig en wreed en wispelturig koning past geheel en al op Ahasveros uit het boek Esther. — II. Wie onder Ahasveros, den vader van Darius den Meder, van wien gewag gemaakt wordt in Dan. 9 : 1, verstaan moet worden, is moeilijk te beslissen.

Ahasverus, (de Wandelende Jood). De sage van den Wandelenden Jood verhaalt van zekeren Ahasverus, een inwoner van Jeruzalem die, toen Jezus, op zijn lijdensweg van het gerechtshof naar Golgotha, afgemat voor diens huis even wilde rusten, hem wegstiet, en nu als straf daarvoor tot zwerven gedoemd is, zonder ooit rust te kunnen vinden. Eerst bij de wederkomst van Christus zal aan zijn omzwervingen een einde komen.

Dit verhaal vindt zijn oorsprong in het volksgeloof, dat meermalen aan bepaalde personen het lot beschoren was van eeuwig op aarde rond te zwerven. Zoo bestaan er sagen, volgens welke Kaïn, de eerste moordenaar, die na zijn misdaad door God als zijn vonnis hoorde uitspreken: „Gij zult zwervende en dolende zijn op de aarde", nog altijd zou rondzwerven. En een Arabische legende vertelt van Samiri, die de maker van het Gouden Kalf zou zijn geweest, en, door Mozes vervloekt, nog altijd voortleeft. Ook van den apostel Johannes ging de overlevering, dat deze discipel niet zou sterven. En volgens een oude Italiaansche legende zou Malchus, een dienstknecht van den hoogepriester, Christus geslagen hebben, en tot straf daarvoor in eeuwige wanhoop op aarde zijn blijven voortleven.

Een combinatie van de beide laatstgenoemde sagenfiguren treffen we aan in het verhaal van den Engelschen schrijver, Roger Wendover, die in een kroniek op het jaar 1228 meedeelt, dat een aartsbisschop uit Armenië een reis ondernam naar Engeland, en daar in het klooster St. Albans zeide den deurwachter van Pilatus' woning, die nu nog leefde in Armenië, zeer goed te kennen. Omtrent zijn levensgeschiedenis wist hij mede te deelen, dat deze portier, Cartafilus geheeten, Jezus bij de veroordeeling een vuistslag in den nek had toegebracht, zeggende: „Ga voort, Jezus! maak haast!" en van Jezus ten antwoord had gekregen: „Ik ga, maar gij zult wachten tot mijn terugkomst." Deze Cartafilus werd later gedoopt en ontving toen den naam Jozef. Toen Christus stierf was hij 30 jaar. Telkens als hij den leeftijd van honderd jaar heeft bereikt, vervalt hij in een soort uitputting, en als die voorbij is, staat hij, tot op 30 jaren verjongd, weer op, om een nieuw tijdperk van 30 jaren in te gaan. De naam Cartafilus, de zeer geliefde, herinnert aan den apostel Johannes, „welken Jezus liefhad", terwijl de vuistslag aan den legendarischen Malchus doet denken.

De naam *Ahasverus* voor den Wandelenden Jood komt het eerst voor in een Duitsch geschriftje uit het jaar 1602: *Kurze Beschreibung und Erzählung von einem Juden mit Namen Ahasverus.* Het heette te Leiden gedrukt te zijn. De anonieme auteur vertelt, dat Paulus van Eitzen, de bisschop van Sleeswijk, in het jaar 1542 te Hamburg in de kerk een man gezien had van hooge gestalte, met lange haren, die tot over zijn schouders hingen. Hij was schamel gekleed en barrevoets. Telkens wanneer de prediker Jezus' naam noemde, sloeg hij zich op de borst en zuchtte diep. Hij scheen ongeveer 50 jaar oud. Van zichzelf zeide hij, dat hij Ahasverus heette en ten tijde van Jezus schoenmaker was geweest in Jeruzalem. Toen Christus, het zware kruis torsende, tegen zijn deurpost wilde uitrusten, beval hij hem zich voort te pakken en te gaan, waar hij zijn moest. Daarop had Christus hem sterk aangezien en geantwoord: „Ik zal staan en rusten; gij echter zult gaan tot aan den jongsten dag." Sedert had hij geen rust, maar zwierf de geheele aarde rond. Door 't vele loopen had hij voetzolen van twee vinger dik en zoo hard als been.

Sinds dit verhaal van bisschop Van Eitzen in omloop kwam, verscheen de Wandelende Jood overal op het wereldtooneel. Men beweerde hem gezien te hebben in Weenen en Dantzig, in Polen en Rusland. In 1603 is hij te Lubeck, terwijl hij in 1604 voor het eerst in Frankrijk vertoeft. 't Was op 'n Zondagmorgen in de maand October van dat jaar, dat in de stad Beauvais bij het uitgaan van de Nôtre-Dame verscheidene kinderen een man omringden, die hun over het lijden des Heeren sprak. Hij beweerde, dat hij sedert Jezus' dood over de aarde had gezworven. Ook in Picardië en Bretagne zou de Wandelende Jood meermalen gezien zijn. En daar zijn verschijning, naar men meende, veelal gepaard ging met hevige stormen en andere natuurverschijnselen, is het tot op den huidigen dag in Bretagne gewoonte gebleven, om bij het plotseling opkomen van een wervelwind tot elkaar te zeggen: C'est le Juif errant, qui passe — de Wandelende Jood gaat voorbij. In Engeland dook tegen het einde van de 17e eeuw de oude Cartafilus weer op, en als men een brief van de Hertogin de Mazarin mag gelooven, veroorzaakte deze een grooten twist tusschen de geleerden en de leeken, en werd hij voor een bedrieger gehouden. Nu eens hebben een paar burgers van Brussel hem ontmoet, dan weer een paar edellieden uit het land van Champagne.

Ook voor de Nederlanders was de Wandelende Jood geen onbekende. Reeds lang vóór het verhaal van Van Eitzen zou een onzer landgenooten den man in Palestina hebben aangetroffen. In 1484 toch dischte Jan Aertz van Mechelen ons, als een van zijn avonturen op een reis om de

wereld, het verhaal op van een zekeren Jan Roduyn, die in Jeruzalem achter negen gegrendelde deuren zat opgesloten. De sleutel van de laatste deur was in handen van een beambte, die door het zien van eenige dukaten bewogen werd Jan Aertz van Mechelen en zijn reisgezelschap toe te laten. Men vond den man geheel naakt en tot de voeten behaard. Men verhaalde, dat hij tot den kruisdragenden Jezus zou gezegd hebben: „Ga maar voort, al ware de weg nog veel langer, ik zou er mij niets van aantrekken"; waarop de Heiland hem geantwoord zou hebben: „Ik zal mijn weg gaan, maar gij zult blijven tot het einde der wereld en eenmaal per jaar naar mijn terugkomst vragen." En Jan Roduyn, die anders het heele jaar zwijgt, spreekt dan ook alleen op Goeden Vrijdag en vraagt dan: „Komt de man met het kruis nog niet?"

Zelfs in het midden der vorige eeuw zou de Wandelende Jood nog aan sommigen verschenen zijn. In het jaar 1868 zou hij in Noord-Amerika nog een bezoek hebben gebracht bij een farmer, wien hij een getuigschrift uitreikte, dat deze het voorrecht had gehad den echten Ahasverus te ontmoeten.

In Frankrijk en België komt de Wandelende Jood meestal voor onder den naam Isaäc Laquedem, wat beteekent: die tot de voorwereld behoort (waarschijnlijk van het Hebreeuwsche: Kedem = voortijd). In het Italiaansch heet hij ook wel: Buttadio = die God verstooten heeft, terwijl hij in Spanje en Portugal genoemd wordt: Juan Espera en Dios, d. i. Johan hoop op God.

Talrijk zijn de afbeeldingen van den Wandelenden Jood. Champfleury heeft er een aantal weergegeven in zijn *Histoire de l'Imagerie populaire* (1886). Ook de wereldberoemde teekenaar Gustave Doré heeft hem in een cyclus van twaalf platen behandeld. Eén der Ahasverusprenten, tusschen 1820 en 1825 gesneden en gedrukt te Turnhout op de fabriek en boekdrukkerij van P. J. Brepols nemen we bij dit artikel op. Ze komt ook voor in den Platenatlas van De Vooys en Poelhekke, en is daar ontleend aan Van Heurck et Boekenoogen, *Histoire de l'Imagerie populaire flamand*. Deze plaat is een type van de in Frankrijk meer voorkomende voorstellingen van de sage, waarbij verschillende feiten op één plaat worden weergegeven. In het midden als hoofdfiguur Ahasverus op zijn eeuwigen zwerftocht. Daaromheen vier kleinere voorstellingen: de scène voor het huis in Jeruzalem, als Ahasverus Christus door de halfopen deur van zijn woning wegduwt; met het bijschrift: „Marché donc." Daaronder Ahasverus sprekend tot vier burgers van Parijs. Deze gebeurtenis wordt verhaald in het Fransche gedicht, dat met de Nederlandsche bewerking daarvan naast de plaat is afgedrukt en tot opschrift draagt: Het waer afbeeldsel van den *Wandelenden Jood*, gelijk hij door Brussel trekkende, is te zien geweest op den 22 April 1774. De Nederlandsche en Fransche teksten vindt men ook afgedrukt in de Aanteekeningen van bovengenoemden Platenatlas. Voorts ziet men op de plaat in den rechter bovenhoek: Jezus gaat op den berg van Kalvarien. Daaronder een open kapelletje met een Mariabeeld, waarvoor een vrouw geknield zit te bidden.

De sage van den Wandelenden Jood is door vele schrijvers en dichters tot een onderwerp voor hun fantaziën gekozen. Ons bestek laat niet toe al die bewerkingen hier te bespreken. Op enkele echter willen we de aandacht vestigen. Daar is b.v. de vreeselijke Ahasverusfiguur van Schubert. Op alle mogelijke wijzen heeft de Eeuwige Jood den dood trachten te zoeken, maar tevergeefs. En dit is de meest helsche pijniging, dat Ahasverus niet gevoelloos is voor de smarten, waarmee hij den dood tracht te koopen. Hij voelt alle pijnen tot het moment van sterven toe — maar tot dat moment zelf komt het niet. De slang bijt hem, het brandende woud verschroeit hem — zonder hem te dooden. In dit gedicht valt alle nadruk op den aard van het lijden en op de wijze, waarop het eeuwige aardsche leven wordt doorgebracht. Een andere Duitsche dichter, Schreiber, heeft in zijn ballade „de Eeuwige Jood" dezelfde bedoeling willen vertolken. Bij hem echter bestaat Ahasverus' kwelling in de machteloosheid om van de goede gave, die het leven den mensch biedt, te genieten. Behandelen Lenau en Chamisso het onderwerp meer filosofisch en Schlegel meer episodisch, Köhler stelt in zijn gedicht „de Nieuwe Ahasverus" den Jood voor als een profeet der vrijheid; terwijl Klingemann, in zijn treurspel, deze zelfde gedachte verder uitwerkt en het lijden als voorwaarde stelt voor het bekomen van een vrijheid, die onverstoorbaar is. Goethe heeft slechts enkele fragmenten nagelaten van een hekeldicht, waarin hij aan Ahasverus de rol toedeelt om op te treden als de type der ontevredenen in de kerkelijke wereld. Van grooter waarde is het werk, dat Mosen heeft geleverd in zijn epos: „Ahasverus". 't Is de eerste groote zelfstandige bewerking dezer sage. In dit gedicht wordt met veel dramatisch talent de idee ontwikkeld, dat de menschelijke natuur, verpersoonlijkt in Ahasverus, eerst in onbewusten trots en daarna met klaar bewustzijn, zich stelt tegenover Christus. Sue in zijn beroemden roman: *Le Juif errant* teekent Ahasverus als een man van hooge postuur, met edel, doch treurig gelaat, het hoofd op de borst gezonken. Onder zijn voetzolen bevindt zich een groot kruis, gevormd door zeven groote spijkers, dat hij overal waar hij langs gekomen is, als voetspoor nalaat. Soms is het onmiddellijk gevolg van zijn komst in een land, dat daar de cholera uitbreekt, het verschrikkelijke spook der verwoesting. Ahasverus zelf is er onaantastbaar voor, maar 't is zijn vloek de ziekte te verbreiden. Tevens maakt Sue Ahasverus tot drager van een sociaal probleem, door hem voor te stellen als de personificatie van de ellende van den arbeider. De voorstelling is dan, dat de ellende en de ontbering, die Ahasverus als werkman geleden had, hem bitter hadden gemaakt. Toen Jezus hem nu op den kruisweg voorbijkwam, gebukt onder den last van den kruispaal, is hij door het zien daarvan allerminst verteederd, maar heeft hij Jezus toegeroepen: „Ik lijd ook, maar niemand komt mij te hulp. De onbarmhartigen maken onbarmhartigen. Pak je weg!" Toen heeft de vloek van het rusteloos zwerven hem getroffen. En evenals de eerste mensch door zijn val het

gansche latere gesiacht ten verderve is geweest, zoo heeft Ahasverus, de handwerksman, het vonnis gebracht over al zijn latere lotgenooten; want nog na 19 eeuwen zeggen de rijken en de machtigen tot de arbeiders meedoogenloos: Ga heen! En zij gaan — en lijden.

Zoo is de Ahasverus-sage van lieverlee overgegaan in de wereldliteratuur, en heeft daar tot telkens nieuwe scheppingen aanleiding gegeven, scheppingen, waarin getracht werd de groote levensvragen, die de menschheid bezig houden op het gebied der filosofie, der geschiedenis, der natuur en van den godsdienst, te beantwoorden in den ontwikkelingsgang van de sage van den Wandelenden Jood. Die literatuur heeft in haar voortbrengselen één ding gemeen: n.l. den vloek, door Christus uitgesproken. Maar de persoon, die door het vonnis getroffen wordt, de Ahasverusfiguur, is bij bijna alle dichters en schrijvers telkens een andere. Nu eens is hij een aanhanger van de hoogepriesters en farizeeën, die Christus mee vervolgt; dan weer de realist, die een afkeer heeft van den idealist; bij den een is hij de starre ongeloovige, die het geloof bespot; bij den ander de arbeider met zijn klassenhaat. Anderson teekent hem als den geloovigen Jood, die op het Rijk van David en op de uiterlijke herstelling van Juda hoopt, maar in die verwachting wordt teleurgesteld. Dan is de Ahasverusfiguur prototype van het Joodsche volk, dat zijn Messias verwierp en sedert over de aarde moest rondzwerven. Voor Hamerling is Ahasverus vertegenwoordiger van de eeuwige onrust der menschheid, wier oneindig leed, het leed van geslacht op geslacht, van eeuw op eeuw, hij gedragen heeft, als Kain die tot dank en straf tevens voor het feit, dat hij den dood in de wereld heeft gebracht, door den dood zelf wordt gespaard. Bij Ten Kate in zijn gedicht: Ahasverus op den Grimsel, is de Wandelende Jood niet het beeld van het Jodendom, noch van de menschheid, maar van den enkelen mensch, wiens hart, naar Augustinus' woord, onrustig blijft, totdat het rust vindt in God.

Van het vraagstuk, hoe Ahasverus tot rust komt, heeft men even zoovele oplossingen gegeven als er Ahasverusfiguren zijn. In de oude sage zal de Wandelende Jood rust vinden, als Christus op aarde wederkomt. Maar de vele bewerkers dier sage hebben het oogenblik, dat Ahasverus van den vloek wordt ontheven, aan andere oorzaken toegeschreven. De een denkt zich dat tijdstip, wanneer het hoogtepunt der menschelijke ontwikkeling zal zijn bereikt; de ander, wanneer de eeuw van den eeuwigen vrede en van de algemeene volksverbroedering is aangebroken; bij Mosen komt die tijd wanneer de menschheid met het Christendom is verzoend; bij Sue wanneer de Christelijke liefde algemeen verbreid is. Nu eens wordt betoogd, dat die rusttijd aanbreekt, wanneer waarheid en wijsheid zullen heerschen; dan weer heet het, dat het geschieden zal, wanneer de tijd in de eeuwigheid overgaat. Bij Ten Kate worden de droeve zwervers der woestijn van den vloek verlost, als zij Christus tot hun Leidsman nemen.

Ten slotte verwijzen we nog naar de jongste bewerkingen van de Ahasverussage door de dichters Réné de Clercq en Felix Rutten. [30.

Ahava, de naam van een stad en van een rivier in een landschap van Babylon, waar Ezra de wederkeerende Joden uit Babel vereenigde (Ezra 8 : 15, 21, 31).

Ahazia, in het Hebreeuwsch *Achazjah* d.w.z. „Jehova houdt".

I. Een zoon van Achab, die zijn vader ook opgevolgd is. Hij regeerde in Israël van 897—896 v. C. (1 Kon. 22 : 52; vgl. 2 Kon. 3 : 1). Toen Izebel gestorven was, was haar invloed nog niet gebroken (2 Kon. 9 : 22). Vandaar dat onder de regeering van Ahazia de tegenstand tegen de profeten nog altoos voortleefde. Elia hield zich op een afstand. Toen Ahazia echter van een galerij in de benedenzaal van zijn paleis viel, zond hij boden naar het orakel van Baäl-Zebub in Ekron. Tot God wendde hij zich niet, evenmin tot de Baäls-priesters, die hij sinds hun nederlaag op den Karmel niet meer vertrouwde, maar hij wilde nu een buitenlandschen god vragen. Toen trad de profeet Elia uit zijn schuilplaats te voorschijn. De afgezonden troepen ondervonden, wat het beteekent den God Israëls te hoonen, ook in zijn dienaren. Eindelijk gaat Elia mede, om aan den koning in den naam van den God van Israël, dien men niet geraadpleegd had, aan te kondigen, dat de koning sterven zou. Alzoo geschiedde. Ahazia stierf kinderloos (1 Kon. 1 : 2—17).

Onder Ahazia vielen de Moabieten, onder hun koning Mezo, van Israël af. Dat was een groot verlies, omdat de Moabieten onder Achab zware belastingen betaalden (2 Kon. 1 : 1; 3 : 4).

Zijn plannen, om in verbinding met koning Josafat van Juda een handelsvloot te organiseeren, mislukten, want de handelsvloot leed schipbreuk (1 Kon. 22 : 49; vgl. 2 Kron. 20 : 36 v.v.). Zijn broeder Joram werd zijn opvolger.

II. Ahazia, koning in Juda 884, ook Azarja (2 Kron. 22 : 6) en Joahaz (2 Kron. 21 : 17) genoemd, kleinzoon van Josafat, en de jongste zoon van Joram, wiens oudere zonen bij den moorddadigen inval der Filistijnen en Arabieren (2 Kron. 21 : 17) omgekomen waren. Hij kwam 22 jaar oud zijnde op den troon (2 Kon. 8 : 26), in het 42ste jaar van de heerschappij van het geslacht Omri (2 Kron. 22 : 2), hetwelk nu zijn ondergang nabij was, en met hetwelk Ahazia daarom vooral te zamen gerekend wordt, omdat hij reeds vroeger door zijn schandelijke moeder Athalia aan dat geslacht was gekoppeld (2 Kon. 8 : 18, 27). Met zijn zwager Joram van Israël, trok hij in den krijg tegen Syrië, en, terwijl hij dezen in Samaria bezocht, bestuurde God het aldus, dat ook Ahazia met dat geheele beruchte geslacht, door hetwelk hij zich blindelings liet leiden (2 Kron. 22 : 3 v.), verdelgd werd. Op het bericht, dat Jehu met spoed de stad naderde, ijlde Ahazia met Joram hem te gemoet; toen Joram viel, vluchtte Ahazia naar Samaria, werd uit zijn schuilplaats te voorschijn gehaald, voor Jehu gebracht, die beval hem te dooden (2 Kron. 22 : 9). Doodelijk gewond ontkwam hij nog en vluchtte tot Megiddo (2 Kon. 9 : 29), waar hij stierf. Hij werd in Jeruzalem begraven. Zijn 42 neven, die in zijn dienst waren, werden door Jehu, zijn zonen door Athalia vermoord, zoodat van het gansche

koninklijke huis alleen Joas overig bleef (2 Kron. 22 : 8; 2 Kon. 10 : 13; 11 : 1 v.).

Ahia, Hebreeuwsch *Achajjahu,* d.i. broeder, vriend van Jehova. — I. Onder de velen, die dezen naam gedragen hebben, moet allereerst genoemd worden Ahia, de profeet uit Silo, een stad in Efraim, welke langen tijd middelpunt van den godsdienst geweest was. Geheel vervuld van de gedachte, dat Jehova de God van Israël was, kondigde hij aan Jerobeam onder de symbolische handeling van het verscheuren van zijn mantel de straf aan, welke om de afgoderij van Salomo over het rijk zou komen. Het rijk zou in tweeën gescheurd worden en Jerobeam zou koning over tien stammen worden; maar de Goddelijke aankondiging hield in, dat God aan zijn belofte, eenmaal aan David gedaan, bleef gedenken en dat God Juda bleef verkiezen (1 Kon. 11 : 19 v.v.). Toen Ahia Jerobeam later ontmoette en zag, dat deze den kalverdienst verkoos boven den waren dienst van Jehova, wendde hij zich van Jerobeam af (1 Kon. 15 : 29 e.v.). Nog eenmaal trad hij in de historie op, toen Jerobeams vrouw ter wille van haar kranken zoon den profeet Ahia te Silo bezocht. Haar bedrog werd ontdekt door een openbaring Gods aan den profeet en het oordeel over Jerobeams huis werd door hem verkondigd. De zoon Abia zou sterven (1 Kon. 14). — II. *Ahia,* achterkleinzoon van Eli (1 Sam. 14 : 3, 18), misschien dezelfde als Achimelech, de hoogepriester. — III. *Ahia,* de vader van koning Baësa (1 Kon. 15 : 27). [24.

Ahimaäz, (Hebreeuwsch Achimaäz). I. Zoon van Zadok, die met andere getrouwen bij het oproer van Absalom, met gevaar van zijn eigen leven, David gewichtige diensten heeft bewezen (2 Sam. 15 : 27, 37; 17 : 17—21). Uit dienstijver en door vlugheid in het loopen bracht hij het eerste bericht van de overwinning over (18 : 19-29); in 1 Kron. 6 : 8 wordt hij in de rij der hoogepriesters genoemd. — II. Ahimaäz, de schoonvader van Saul (1 Sam. 14 : 50) — III. Ahimaäz, de schoonzoon van Salomo (1 Kon. 4 : 15).

Ahiman, een der reuzen te Hebron, ten dage der verspieders (Num. 13 : 22) door den stam Juda onder de leiding van Jozua (Joz. 10 : 36); later ten tweeden male door Kaleb overwonnen en verslagen (Joz. 14 : 10, 12; 15 : 14; Richt. 1 : 10).

Ahinoam, (Hebreeuwsch Achinoam). Zoo heette Sauls vrouw (1 Sam. 14 : 50) en eveneens heette zoo een van Davids vrouwen, de moeder van den eerstgeborene Ammon (2 Sam. 3 : 2; 1 Kron. 3 : 1).

Ahitub, (Hebreeuwsch Achitub), een naam, welke in het priesterlijke geslacht dikwerf voorkwam. Behalve de uit de priesterlijke linie van Ithamar gesprotene Achimelech, heette ook uit de linie Eleazar de vader van Zadok Ahitub (2 Sam. 8 : 17; 1 Kron. 19 : 16; vgl. 7 : 7) en zeven geslachten verder wordt in de linie Eleazar weer een derde Ahitub genoemd, die evenals de tweede van dien naam Amarja tot vader en Zadok tot zoon had (1 Kron. 9 : 10, 11; Neh. 11 : 11). Het is niet met zekerheid vast te stellen, of deze tweede en derde Ahitub verschillende personen geweest zijn.

Aholiab, een der kunstenaars van het heiligdom (Exod. 31—38).

Ahriman. In het Mazdeïsme of Parsisme, den door Zoroaster (Zarathoestra) gestichten godsdienst, is Ahriman de naam van den god der duisternis, den eeuwigen vernietiger van het goede, den schepper van het kwaad, die voortdurend strijd voert met Ormazd, den hoogsten en goeden god, van wien alle zegeningen komen. Volgens Zoroaster is Ahriman de verpersoonlijking van alle kwaad, stoffelijk en geestelijk beide, het hoofd van alle duivelen en booze geesten, de vorst der duisternis en van den dood. [20.

Ai, d.i. de puinhoop. I. Een Kanaänietische koningsstad met 12.000 inwoners, Joz. 8 : 25, ten Oosten van Bethel, Gen. 12 : 8; 13 : 3. Jozua's leger werd hier bij den eersten aanval teruggeslagen. Bij den tweeden aanval plaatste hij ten Noorden van de stad, door een bergengte van haar gescheiden, het hoofdleger, maar een achterlage (Jozua 8 : 12) tusschen Bethel en Ai, ten Westen van de stad; deze werd door de mannen van Bethel en Ai niet bemerkt, en daardoor liepen zij bij hun uitvallen in hun eigen verderf. De stad, die door Jozua volledig verwoest werd, is later blijkbaar herbouwd, want na de ballingschap worden „mannen van Bethel en Ai" genoemd, Ezra 2 : 28; Neh. 7 : 32. Zonder twijfel is, in de beschrijving van den veroveringstocht, Jes. 10 : 28, Ajath, en Ajah, Neh. 11 : 31, niet anders dan Ai. — II. Het in Jesaja 49 : 3 vermelde Ai moet een Moabietische stad zijn geweest ten Oosten van de Jordaan. Omdat deze overigens geheel onbekend is, denken velen dat Ai hier een schrijffout is, in plaats van Ar; Ar was de hoofdstad van Moab, gelegen in het dal van den Arnon. [20.

Ailly (Peter d') was geboren in 1350 te Ailly in het Noord-Westen van Frankrijk; hij studeerde theologie te Parijs. In 1380 werd hij doctor in de theologie, in 1389 biechtvader van koning Karel VI en kanselier van de Universiteit te Parijs, in 1395 bisschop van Puy, in 1397 bisschop van Cambray, in 1411 werd hij kardinaal en in 1414 legaat op het Concilie van Constanz (1414—1418). In 1420 werd hij door paus Martinus V tot legaat van Frankrijk benoemd. Hij is gestorven in 1420 te Avignon. D' Ailly was een man, die in zich zeer tegenstrijdige elementen verborgen had. Hij was ontegenzeggelijk een geleerde, maar hij kon zich aan de ideeën der Middeleeuwen niet ontworstelen. Zijn liefde tot de Roomsch-Katholieke kerk maakte hem tamelijk mild tegenover de gebreken van de geestelijken dier kerk, maar hij was streng jegens degenen, die hij meende van ketterij te mogen beschuldigen.

Aan de Sorbonne (de Parijsche Universiteit) bekleedde hij een voorname plaats. Zijn meest bekende leerlingen waren Gerson en Nicolaas van Clémanges. In zijn godgeleerde beschouwingen was hij nominalist. Het nominalisme was destijds aan de Sorbonne in eere. Er bestonden volgens hem geen algemeene ideeën, de ideeën bestonden slechts in de enkele dingen. Geloof en wetenschap waren tegenstrijdige zaken, maar het gezag der kerk is beslissend. Noch het bestaan, noch de eenheid Gods kan bewezen worden. Men kan hoogstens komen tot waar-

schijnlijkheidsgronden. De Drieëenheid aan te nemen is niet filosofisch, zij moet aangenomen worden op gezag van de kerk. In al die beschouwingen toonde D'Ailly zich een volgeling van *Occam*. In de leer des avondmaals gaat hij zoover, dat hij de consubstantiatie waarschijnlijker acht dan de transsubstantiatie. Luther beroept zich op hem in zijn boek over de Babylonische ballingschap der kerk.

Als wetenschappelijk man heeft hij verdienste gehad door zijn boek *Imago mundi*, een aardrijkskundig werk, dat van groote waarde geweest is voor Columbus. Mede heeft hij naam gemaakt door zijn geschrift over de verbetering der tijdrekening. Als zoodanig heeft hij den stoot gegeven tot den Gregoriaanschen kalender.

De grootste beteekenis heeft hij echter gehad als beoefenaar van het kerkrecht. Er was in zijn tijd een streven naar reformatie in den boezem der kerk. Van dat streven was de Parijsche Universiteit, en niet het minst D'Ailly, de ziel. Hij drong aan op een algemeen concilie, om aan het jammerlijke pauselijke schisma een einde te maken. In verschillende geschriften op het gebied van het kerkrecht ontwikkelde hij de volgende gedachten. De algemeene kerk is onfeilbaar (op deze stelling beriep Luther zich in 1518), maar de paus is feilbaar. Een algemeen concilie kan echter niet falen. De woorden in Matth. 16 : 18 laat hij niet op Petrus zien, maar op Christus. Boven den paus staat het concilie. De geestelijke macht van de kerk berustte volgens hem *objectief* bij de algemeene Christelijke kerk, *subjectief* bij den paus als haar dienaar en *representatief* bij het algemeene concilie als de spiegel der kerk. Op het concilie van Constanz (te Pisa was hij niet tegenwoordig) was hij de meest invloedrijke woordvoerder. Hij wenschte om de tien jaar een algemeen concilie om de curie te hervormen. Dit werd wel aangenomen, maar nooit uitgevoerd. Hij stelde ook voor vereenvoudiging van den eeredienst, vermindering van de monnikenorden, hervorming van de nonnenkloosters, meer wetenschappelijke, zedelijke en technische vorming der geestelijken. Toen er een paus gekozen moest worden was D'Ailly de tweede candidaat, maar Otto van Colonna (Martinus V) werd gekozen. Een eigenlijke reformator is D'Ailly niet geweest, evenmin een zelfstandig geleerde, maar hij heeft wel aan reformatie in den boezem der kerk zijn krachten gewijd. In zijn tijd werd hij beschouwd als een trouw zoon der kerk, maar later is zijn glorie in de achting van de pausen gaan tanen, omdat hij zich tegen de onfeilbaarheid uitgesproken had. [24.

Ain, d. i. de bron bij Jisreël (1 Sam. 29 : 1), tegenwoordig Ain Jalud, een half uur Oostwaarts van Jisreël, in het dal dat van daar naar Bethsar voortloopt aan den voet van den Gilboa. Tot hiertoe drong Saul in zijn laatsten strijd tegen de Filistijnen door, en werd toen op het gebergte teruggeslagen, waar hij viel.

Ainesidemos. Geboortig uit Knossos, leerde omstreeks 70 n. Chr. te Alexandrië. Hij was een der voornaamsten, die het neo-Pyrrhonisme dat een volslagen scepticisme huldigde, voor een tijd tot bloei hebben gebracht. Volgens hem kan men van de werkelijke hoedanigheden der dingen niets weten. Men mag dan ook nooit iets beweren, zelfs niet omtrent ons niet-weten. Dan eerst verkrijgt men de ware gemoedsrust. In het practisch leven moet men zich deels door de gewoonte, deels door de ervaring, maar ook deels door zijn behoeften laten leiden. Tegen dezen vorm van scepticisme had het jonge Christendom te kampen. [15.

Ajalon. I. Levietenstad in den stam Dan (Joz. 19 : 42; 21 : 24), ten tijde der Richteren nog in de macht der Amorieten (Richt. 1 : 35), later bewoond door de Benjaminieten (1 Kron. 8 : 13). Ajalon behoort tot het rijk van Juda (2 Kron. 11 : 10). Rehabeam bevestigde de stad (2 Kron. 11 : 10), onder Achas viel zij in de handen der Filistijnen (2 Kron. 28 : 18). Ajalon lag bij de grens van het land der Filistijnen (vgl. 1 Sam. 14 : 31) bij Beth-Semes, het tegenwoordige Ain Schems (2 Kron. 28 : 18). Het dorp Jalo draagt den ouden naam nog, maar verkort. Het ligt aan de Noordelijke helling van een bergrug, welke zich verheft boven de Noordelijke en Noord-Oostelijke vlakte Merdsch Ibn 'Omeir. Het Oostelijke deel is het in de Heilige Schrift genoemde *dal van Ajalon* (Joz. 10 : 12). — II. Een stad in den stam van Zebulon (Richt. 12 : 12).

Ajeleth hassahar. Ps. 22 : 1 : „op Ajeleth hassahar" beteekent: „Op de hinde van den dageraad", wat zeggen wil, dat deze psalm moest worden gezongen op de wijze van het lied, dat begint met de woorden „hinde van den dageraad". [20.

Akiba. De rabbijn Akiba Ben-Jozef trad op pl.m. 110 na Chr. en werd wegens deelneming aan den opstand onder Bar-Kochba, dien hij voor den verwachten Messias erkende, in 135 ter dood gebracht. Zijn graf, niet ver van Tiberias, is een pelgrimsplaats der Joden. De spitsvondige bepalingen en voorschriften, die op den levenswandel betrekking hebben, in Misjna en Talmud, de z.g. Halacha, werden door hem zelf uit de enkele letters en partikels der Thora afgeleid. Ook moet hij het materiaal, dat nu in de Misjna bijeengebracht is, voor het eerst te boek gesteld hebben. Alle hem toegeschreven cabbalistisch-wijsgeerige werken zijn echter van lateren oorsprong. [20.

Akkad. Akkad is de naam eener stad in Noord-Babylonië, die in Gen. 10 : 10 genoemd wordt als bestanddeel van Nimrods rijk. Door de Babyloniërs werd deze naam dikwijls gegeven aan het Noord-Babylonische land, in onderscheiding van Zuid-Babylonië, dat Sumer heette. Soms duidde de naam Akkad heel Babylonië aan, met inbegrip van Sumer. [23.

Akkerbouw. *Geschiedenis.* De akkerbouw is de eerste bezigheid der menschen geweest en behoort tot de oorspronkelijke aardsche bestemming van den mensch. Adam bebouwde naar den wil Gods den hof Eden (Gen. 2 : 15). Niet het *bebouwen* der akkers is dus een gevolg van den vloek over de zonde, maar de daaraan verbonden harde arbeid, al de moeilijkheden en teleurgestelde verwachtingen, die met den akkerbouw vergezeld gaan (Gen. 3 : 17—19). Arbeid was voor den zondeval een lust, maar daarna een last. Kaïn was een landman, reeds voor den

moord aan zijn broeder gepleegd, en een deel van zijn vindingrijk geslacht, dat in vaste woonsteden woonde, dreef voornamelijk den landbouw, terwijl een ander deel de voorkeur gaf aan het meer ongebonden en zwervend nomadenleven (Gen. 4 : 20). De akkerbouw schijnt overal, ook in de sagen der oude heidensche volken, met de uitvinding van kunsten verbonden te zijn geweest. Dat ook de Sethitische aartsvaders, vóór en na den zondvloed, naast de veeteelt ook den akkerbouw gedreven hebben, zien wij uit Lamech's woorden (Gen. 5 : 29) bij de geboorte van Noach, die op den vloek (Gen. 3 : 17) betrekking hebben, die (Gen. 4 : 12) voor het geslacht van Kaïn nog zwaarder wordt; verder hieruit, dat Noach dadelijk na den zondvloed den akkerbouw weder dreef en den wijnstok plantte (Gen. 9 : 20). Van den honderdvoudig gezegenden oogst van Izak in Gerar wordt verhaald (Gen. 26 : 12) en wel op den gehuurden grond, van welken hij kon verdreven worden (vs. 16), evenals de horden der Bedoeïnen, die voor een korten tijd een akker huren. Jozef bond in den droom met zijn broeders schoven op het veld (Gen. 37 : 7). Job had bij zijn aanzienlijke veeteelt tevens ook akkerbouw (Job 1 : 14). De Israëlieten hebben voornamelijk den akkerbouw in Egypte, het vaderland van den akkerbouw, de voorraadschuur der volkeren, niet alleen ten tijde van Abraham, maar nog tijdens keizer Augustus, naast de veeteelt gedreven. Het volk moest naar Gods wil een landbouwend volk zijn. Met het oog daarop waren alle, zoowel de kerkelijke als de burgerlijke inrichtingen gemaakt; het land, hetwelk de Heere hun ten erfdeel te geven besloten had, was er bijzonder toe geschikt. De akkerbouw is meer dan het drijven van handel en kunst een school voor het geloof, en meer dan het rondzwervende herdersleven geschikt, om een talrijk geworden volk onder gemeenschappelijke, menschelijke en Goddelijke rechten, tot een eenheid te zamen te verbinden en om de eenheid van geslacht en stam in het bewustzijn en de gedenkteekenen en overleveringen van den voortijd in de herinnering levendig te houden; ten andere wordt door den akkerbouw ook het eene volk gemakkelijker van het andere afgezonderd, terwijl het met betrekking tot wat voor levensonderhoud noodig is, zelfstandig moet handelen.

Wetgeving. De voornaamste jaarlijksche feesten waren feesten tot een dankbaar herdenken niet alleen van de openbaringen Gods in den *verleden tijd*, bestaande in uitredding, bewaring en heiliging van het volk door de wetgeving tot een volk des Heeren, maar er moest een dankbaar herdenken aan de jaarlijks wederkeerende weldaden Gods, bijzonderlijk die van den akkerbouw, aan verbonden zijn (Ex. 23 : 19 v.; Lev. 23 : 10 v., 39). Op het feest van Pascha en Pinksteren gedacht men, naast den uittocht uit Egypte en de wetgeving, tegelijk aan het begin en het einde van den gersteoogst; het Loofhuttenfeest was een dankfeest voor de zegeningen gedurende het gansche jaar in de verschillende soorten van vruchten genoten (Num. 16 : 13); zoodat het ook het feest der inzameling heet (Ex. 23 : 16). Het was een zeer vroolijk feest; immers het zweet van den akkerbouw was afgedroogd en men dankte voor den oogst, ook van hetgeen meer tot vroolijk genot dan tot nooddruft diende. Het heerlijke loof en de vruchten aan de takken, waarmede de hutten versierd werden, moesten de zegeningen des lands afbeelden. Het wonen in hutten herinnerde tevens aan de omzwerving door de woestijn. Ook het *sabbatjaar* (Ex. 23 : 19 v.; Lev. 25) had naast de kerkelijke en algemeen menschelijke (zorg voor de armen) ook een landbouwkundige beteekenis. Een braakjaar was ook voor het land na zes jaren bearbeid te zijn geweest een behoefte. Daar niet, zooals bij ons, een derde deel, maar het geheele land braak bleef liggen, zou in het 7de jaar licht een duurte hebben kunnen ontstaan, maar men denke èn aan de Goddelijke belofte, onder voorwaarde van gehoorzaamheid gegeven (Lev. 25 : 21), dat de oogst van het zesde jaar een driedubbele zou zijn, èn aan de diep ingewortelde gewoonte van het volk, ook thans nog waar te nemen, van een goede en wel geordende huishouding, hetgeen ook in de bedoeling van den wetgever lag. Al werd dit gebod nu en dan niet getrouw nagekomen, zoo is het toch te gewaagd, uit 2 Kron. 36 : 21 vgl. Lev. 26 : 34 v., den tijd, gedurende welken het vieren van het sabbatjaar nagelaten werd, op 70 maal zeven jaren te berekenen. Veeteelt en jacht (ook het wild moest zijn toegang tot de braaklanden hebben, Ex. 25 : 11; Lev. 25 : 7) zal wel de bezigheid in dit zevende jaar geweest zijn, als een herinnering aan de levenswijze der vaderen.

In het algemeen dreven de Israëlieten na de inneming des lands de veeteelt naast den akkerbouw; niet ieder in het bijzonder, voor zooverre als het eene tot een nuttig drijven van het andere noodig was (b.v. in Davids geslacht), maar de stammen aan de overzijde der Jordaan, bijzonder Ruben en Gad, legden zich voornamelijk op veeteelt toe (Deut. 32 : 1—4).

Bij de verdeeling van het veroverde land, werden de akkers in gelijke deelen van ongeveer 20 morgen (*jukken* 1 Sam. 14 : 14; Jes. 5 : 10, zooveel als een juk ossen op een dag ploegen kan) verdeeld. De wet had reeds bepalingen gemaakt, dat, daar de Heere de eenige eigenaar was van alle akkers van het beloofde land, (Lev. 25 : 23) niemand zijn akker voor altijd verkoopen mocht. Toen dus Naboth (1 Kon. 21 : 1—6) weigerde zijn wijnberg aan Achab te verkoopen, was hij niet alleen als eigenaar in zijn recht, maar naar de wet was hij tot die weigering verplicht. Vandaar zijn woord: „dat late de Heer verre van mij zijn!" Met het jubeljaar werd de verkochte akker altijd weder zonder lossing het deel van den ouden eigenaar of van zijn erven. Verkoop van land en grond mocht alzoo in het geheel niet plaats hebben, maar alleen de opbrengst tusschen den tijd van den verkoop en het jubeljaar (Lev. 25 : 14 vv.). Indien de verkooper voor het ingaan van het jubeljaar weder in beter doen kwam, had hij het recht van terugkoopen. Hij kon den oogst, die nog te goed was na aftrek van wat door den kooper genoten was, voor denzelfden prijs koopen, waarvoor hij dien verkocht had. Ditzelfde

recht had ook de naaste bloedverwant van den verkooper (24 vv.). Indien iemand zoozeer verarmde, dat hij niet alleen zijn goed, maar ook zichzelven met vrouw en kind aan zijn naaste moest verkoopen, dan behoefde hij toch niet langer dan tot aan het jubeljaar, niet zoozeer als lijfeigene, maar als daglooner zijn schuldeischer te dienen. In het jubeljaar kwam hij weêr in het bezit, niet alleen van zijn eigendom, maar ook van zijn persoonlijke vrijheid.

Indien deze wet heilig gehouden ware (Jes. 5 : 8; Jerem. 34 : 8 vv.; Micha 2 : 2), dan zou dit de verkeerde verhouding van armoede en rijkdom verhinderd hebben. Aan iederen Israëliet toch kwam één akker toe, die niet verkoopbaar was. Zoo had dan ook de Israëliet in de betere tijden van het volk zijn eigen akker te bebouwen, en ook de rechters bebouwden dien in den meer eenvoudigen tijd met eigen handen (Richt. 6 : 11), en de koning (1 Sam. 11 : 5) zoowel als de onderdaan. Later gaven de koningen door zich aan deze wet niet te houden en vele akkers te koopen een slecht voorbeeld, niet alleen Achab (1 Kon. 21), maar ook Uzzia, van wien (2 Kon. 26 : 10) gezegd wordt, dat hij vele akkerlieden en wijngaardeniers had, want hij had lust tot het akkerwerk; of zou hij wellicht ledige, anders door niemand in bezit genomen streken vruchtbaar gemaakt hebben door kunstige waterwerken, die alleen voor den rijkdom van een koning uitvoerbaar waren?

Benevens dit hoofdgebod, dat ook nog dit voordeel van het bedrijf van den akkerbouw had, dat ieder zijn onvervreemdbaar familiegoed met meer liefde en zorg bewerkte, waartoe ook de meerdere indeeling van de goederen door vermeerdering der bevolking noodzaakte, waren nog andere verordeningen in het voordeel van den akkerbouw gemaakt, b.v. het streng verbod om merksteenen weg te nemen (Num. 19:14; 27 : 17 vgl. Spr. 22 : 28; Job 24 : 2; Hos. 5 : 10). Ook nog het gebod van volledige schadevergoeding voor iedere schade, die men aan land of wijnberg van een ander veroorzaakte (Ex. 22 : 5, 6). Ging iemand door den akker van zijn naaste, dan mocht hij wel zoo vele aren nemen, als hij met de hand plukken kon, maar met den sikkel mocht hij er niet inslaan (Deut. 23 : 25; Matth. 12 : 1; Luc. 6 : 1). Ook met de huizen op het land moest, met het oog op de onvervreemdbaarheid, als met het land worden gehandeld, terwijl de huizen in de stad altijd verkocht konden worden, en de verkooper maar één jaar lang het recht van terugkoopen behield (Lev. 25 : 29—34.) — Dit gaf aan het grondbezit op het land een bepaald voordeel boven bezitting in de stad. Het verbod, om een veld met vruchten te bezaaien (Lev. 19 : 19; vgl. Deut. 22 : 9) was wel niet in het belang van den landbouw of handel gegeven, maar had een zinnebeeldige beteekenis, evenals het hiermede overeenkomende, om verschillende diersoorten te laten paren of een os en ezel samen te spannen; hierin was een waarschuwing gelegen voor de zoo licht tot ontaarding voerende vermenging van verschillende soorten en tegennatuurlijke verbindingen, als een storing van de door God vastgestelde orde der natuur. De Rabbijnen verklaren die wet juist: wie vreemdsoortige dieren vermengt, die doet alsof God niet alles geschapen had, wat noodig is, zoodat de mensch nieuwe schepselen voortbrengen en in de schepping der wereld God helpen moest. Het samenspannen van verschillende dieren, b.v. om te ploegen, was ook als dierenplagerij verboden en werd later met 40 slagen gestraft.

Bodem, klimaat, bevochtiging en bemesting. Hoofdvoorwaarden tot een met gunstig gevolg drijven van den landbouw in al zijne vertakkingen zijn de gesteldheden van den grond, van het klimaat of van het weder en de bevochtiging en bemesting. De aan deze en aan gene zijde van de Jordaan veel gevonden kalkaarde, te zamen met voldoende bewatering, was èn voor den bouw van gerst èn voor den wijnbouw zeer voordeelig. Ten Oosten van het Galileesche meer en aan de mondingen van de Jordaan was de rood-bruine vulkanische grond bijzonder voor den bouw van tarwe en boomwol geschikt. Van bijzonder gewicht is in de warme landen, bij het vaak wederkeerend gebrek aan regen, de *bewatering*. Egypte had zijn Nijl (Jes. 23 : 3; Ezech. 30 : 12); Babylon zijn Eufraat, die in kanalen het water naar de meest verschillende deelen des lands bracht. De Jordaan daarentegen was een onbeduidende stroom, die, niet eens bij machte om het van 2—5 uur breede dal te bewateren, onmogelijk de aan beide zijden zich verheffende vlakte, van water kon voorzien. Daarom belooft de Heere aan het volk een land, niet als Egypte, waar het zeer zelden regent, en de bewatering door kunstwerken geschiedt; maar zulk een, welks bergen en velden regen van den hemel drenken zou, van den aanvang des jaars tot aan het einde; in heuvelachtige en boschrijke landen valt over het algemeen meer regen dan in uitgestrekte vlakten. De weersgesteldheid is in die warme landen veel regelmatiger dan in ons gematigd klimaat; maar toch belooft de Heere als een belooning der gehoorzaamheid aan het volk Israël, dat Hij aan het land op zijn tijd regen zal geven, d.i. vroegen en spaden regen (Lev. 26 : 3 vv.; Deut. 11 : 10—14), den spaden regen bijzonder (Hosea 6 : 3), „opdat gij moogt inzamelen uw koren, uw most en uwe olie." Deze bewatering, die van boven komt, is veel beter dan die der rivieren, ten deele omdat zij voor den wijnbouw, de boomkweekerij en vooral voor de hoogere landen gunstiger is, ten deele omdat het koren, door het water uit den hemel gedrenkt, veel krachtiger is en grooter wordt, dan hetgeen door vloedwater wordt bevochtigd. Dat echter de nabijheid van stroomen zeer hoog gewaardeerd en tot het aanleggen van kanalen en waterleidingen aangewend werd, zien wij uit plaatsen als Gen. 13 : 10; Jozua 15:19; Richt. 1 : 15; Ps. 1 : 3; Spreuk. 21 : 1; Jes. 12 : 3; 30 : 25; 32 : 2, 20; 35 : 6 vv.; 41 : 18; 43 : 19; 58 : 11; Jerem. 2 : 13; Joël 3 : 23 enz., waar zij gedeeltelijk tot beelden gebruikt worden voor iets, wat goed gedijt. Hoe vruchtbaar het land Kanaän eens geweest moet zijn (Deut. 8 : 7 vv.; 11 : 9 vv.; Ps. 65 : 10—14, liefelijke beschrijving van het door den Heere gezegende Heilige Land) beweren ook andere oude schrijvers, niet alleen de Joodsche geschiedschrijver

Josefus ten tijde van Jeruzalems verwoesting, maar ook de iets later schrijvende Romein Tacitus. Judea heeft een rijken grond; de vruchten gedijen er in overvloed, ook balsem en palmboomen enz. Daarvoor pleiten ook munten met een aar voorzien, als zinnebeeld van Palestina, en dat van Salomo's tijd af en reeds vroeger veel koren werd uitgevoerd (1 Kon. 5 : 11; Ezech. 27 : 17). Hoofdvoorwaarde tot vruchtbaarheid blijft echter de vroege en de spade regen (Ps. 147 : 8; Job 38 : 26 vv.; 29 : 23; 2 Sam. 1 : 21; Jes. 30 : 23; Jer. 3 : 3; 5 : 23; Ezech. 34 : 26; Joël 2 : 23; Hand. 14 : 17; Hebr. 6 : 7 v.; Jac. 5 : 7); wanneer deze ontbreekt, dan droogt het land uit, daar ook de beken meestal niet aan bronnen, maar aan regenwater haar ontstaan hebben te danken, en verdrogen, wanneer het in langen tijd niet regent (1 Kon. 17 : 7; 2 Kon. 3 : 17). Toch waren veel streken ook rijk aan bronnen, maar zijn het naar de berichten van reizigers thans niet meer, en zij vinden het tegenwoordige Palestina over het geheel arm aan beken en bronnen, ten gevolge van den vloek (Lev. 26 : 32 vv.; Num. 28 : 23 v.; 29 : 20—25 vgl. 1 Kon. 8 : 35; Ps. 107 : 33 vv.; Jes. 5 : 6; Ezech. 22 : 24; Zach. 14 : 17). De hemel is er thans, wegens den vaak ontbrekenden regen, als van koper geworden en de aarde als ijzer en met zwavel en zout verbrand, zoodat het land door kan worden bezaaid en geene plant daarop groeit (Jerem. 14 : 2—6). Gewis zal ook tot dit gebrek aan water de uitroeiing der wouden, bij toenemende bevolking, hebben bijgedragen. Daarbij komt thans het gemis van ontginningen, zoodat $^2/_3$ van het land onbebouwd is. Tot de plaatsen, die nog het rijkst aan bronnen en water zijn, en dus het meest gunstig voor den akkerbouw, behoort de vlakte van Jizreël, weleer de korenschuur van Palestina, de oever van het meer van Gennesaret, de vlakte van Zebulon, de bronrijke streek der Jordaan en de vlakte van Saron; verder: het gebergte van Samaria, Gilboa, Karmel met eenige vruchtbare dalen, volgens Josefus rijk aan bronnen en weiland en oogst; in het Zuiden de buitengewoon vruchtbare streek rondom Sichem (Gen. 33 : 18 v.; 37 : 12) met hare bronnen (Jacobsbronnen, Joh. 4), ook nog heden ten dage het meest vruchtbaar gedeelte des lands met vele wijnbergen, vijgenboomen en olijvengaarden. Op de berghellingen en landerijen aldaar groeit koren, vlas en boomwol in overvloed. Ook zijn de bewoners dezer streek de meest welvarende. In de steile rotswanden zijn hier, even als in de meer Zuidelijk gelegene, bergachtige provincie Efraïm, terrassen, breedere of smallere trappen uitgehouwen, die men thans nog vindt en die weleer vooral ten behoeve van den wijn- en olijvenbouw dienden. Ook voor de bijenteelt werden deze terrassen gebruikt. De Israëlieten vonden deze terrassen, met hunne kunstwaterwerken (Num. 6 : 11); zulks kwam hun zeer te stade, daar de Egyptische akkerbouw, door het verschil van klimaat en grond, gansch anders was dan de Kanaänietische, en het geslacht, dat in Egypte bij de veeteelt ook den akkerbouw gedreven had, was uitgestorven. Ten deele werden zij ook door de koningen van Israël, Salomo (Ps. 72 : 16; Pred. 2 : 6), Hiskia (2 Kon. 20 : 20), Uzzia (2 Kron. 26 : 10) aangelegd. De overblijfselen der Hesbonische waterbakken of vijvers aan de overzijde der Jordaan, waarmede Salomo in het Hooglied de oogen vergelijkt (7 : 4), bestaan nog, als ook die van Rabba, van Bethlehem en Tyrus, maar niemand heeft ze hersteld, dat zij weder benuttigd kunnen worden. Zonder zulke werken zou het land zoovele bewoners niet hebben kunnen voeden, als er waren ten tijde van Salomo en van Christus. — De vlakten van den stam Juda, die ten Zuiden van het gebergte Efraïm liggen, zijn grootendeels arm aan water (de woestijn Maon, Zif, Juda, Thekoa) behalve enkele vruchtbare streken, als die van Jeruzalem, Bethlehem (= broodhuis), Hebron met een liefelijk dal vol olijfboomen en wijngaarden, van Berseba aan de bronnen der beek Besor, liggen daar als eilanden in de rondte. De woestijn van Juda, aan weiden rijk, was bijzonder tot schapenfokkerij geschikt. In de hooge vlakten waait een verfrisschende koelte, maar in de enge dalen is het in den zomer vaak onverdragelijk heet. Aan gene zijde der Jordaan, tusschen het meer Gennesaret in het Westen en in het gebergte Hauran in het Oosten, lag een hooge vlakte zonder boomen, welke met haren vetten grond een onafzienbaar korenveld vormde, waar in vruchtbare jaren twee en zelfs driemaal werd geoogst. Meer gemengde kultuur vond men in Basan, beroemd om zijn balsem (Jer. 8 : 22; 46 : 11). De ossen en rammen van Basan en Gilead (Ps. 22 : 13) worden ook nu nog voor de beste gehouden. Aan deze zijde van de Jordaan werden de boschstreken bij toenemende bevolking langzamerhand vruchtbaar gemaakt, waardoor echter ook weder de rijkdom aan water verminderd werd. Behalve door het regen- en welwater, is het voornamelijk door *den dauw*, dat de vruchtbaarheid van het land bevorderd wordt, die in de koele nachten na heete dagen (Gen. 31 : 40) zeer overvloedig valt (Gen. 27 : 28; Num. 33 : 13; Richt. 6 : 38; 1 Kon. 17 : 1; Job 29 : 19; Ps. 133 : 3; Hosea 14 : 6; Zach. 8 : 12; Hagg. 1 : 10).

Eindelijk maken wij nog gewag van de *bemesting*, als van een hoofdmiddel ter bevordering der vruchtbaarheid. Hiertoe dienden meest de op het veld gestrooide en verbrande *stoppelen* (Ex. 15 : 7; Jes. 5 : 24; 25 : 10; 33 : 11; 47 : 14; Jer. 9 : 22; Joël 2 : 5; Neh. 1 : 10; Obadja 18; Mal. 4 : 1; Matth. 3 : 12, een vaak gebezigd beeld van het vuur des Goddelijken toorns over de goddeloozen) — ook het afbranden van struiken, die welig opwassen, zoodra men bij het bearbeiden traag te werk gaat (Spr. 24 : 31; Jes. 7 : 23; 32 : 13). Bij toenemende bevolking werd echter ook eigenlijke mest gebruikt. Het spreekwoordelijk gezegde „mest op het land" (2 Kon. 9 : 37; Jer. 9 : 22; 16 : 4; 25 : 33; Ps. 83 : 11; Luc. 14 : 34) schijnt daarop te wijzen. Het sabbatjaar maakte echter, dat de eigenlijke bemesting minder noodig was.

Landplagen. Misgewas, dure tijden, hongersnood, waarmede God op verschillende tijden Kanaän bezocht heeft (Gen. 12 : 10; 26 : 1; 41 : 43; Ruth 1; 2 Sam. 31; 1 Kon. 18; 2 Kon. 4; Hand 11 : 28), zijn een gevolg van het onthouden van Gods zegen, tot straf voor de zonden

der inwoners (Jes. 24 : 4 vv.; Ezech. 14 : 13; 21; Jer. 5 : 25). Bovenal worden er vier landplagen genoemd, welke aan het land bijzonder eigen waren en waardoor de akkerbouw getroffen werd. 1. *Droogte*, bij het uitblijven van den vroegen en spaden regen, waardoor het land geheel verdroogt, zooals in Elia's tijd (Num. 28 : 22; 1 Kon. 8 : 37; 2 Kron. 6 : 28; Jer. 14 : 2—7; Amos 4 : 9; Hagg. 1 : 11; 2 : 18). Al wat groen is verdwijnt, de gansche landstreek krijgt een aschkleurig aanzien. Zoo ziet het land er telken jare uit tusschen den oogst- en zaaitijd, van Juni tot September, wanneer het nimmer onweêrt of regent (Spr. 26 : 1; 1 Sam. 12 : 17; 2 Sam. 21 : 10) en er heete winden (Jer. 4 : 8) waaien. 2. *Geelzucht*, wegkwijning van het gezaaide (Deut. 28 : 22) wellicht een soort van honigdauw (1 Kon. 8 : 37; 2 Kron. 6 : 28); wordt ook *brand* genoemd. 3. *Giftige lucht* (Deut. 28 : 22), een zwavelachtige Oostenwind, welke de aren verzengt (Gen. 41 : 6; 2 Kon. 19 : 26; Ps. 103 : 15) en die overigens meestal eerst na den oogst, tot aan den zaaitijd blaast. De Arabische Samum of Chamsin (wellicht Ps. 11 : 6 genoemd) waait in al hare kracht — niet in Palestina zelve, maar in de woestijn van Arabië. 4. *Sprinkhanen*, ook een Egyptische plaag (Ex. 10 : 4 vv.; Ps. 78 : 46; Amos 4 : 9; 7 : 1; 1 Kon. 8 : 37; 2 Kron. 6 : 28; Neh. 3 : 15—17). Een schoone beschrijving dezer plaag geeft Joël 1 : 4 vv.; 2 : 1—11. Van den hongersnood in het Oosten door een of meerdere te gelijk werkende landplagen veroorzaakt, heeft men bij ons geen begrip (Joël 1 : 16 vv.).

De volheid van den Goddelijken zegen in den akkerbouw is uitgedrukt (Lev. 26 : 5 vgl. Amos 9 : 13), dat het dorschen duren zal van den oogst (in Mei) tot aan den druivenoogst (in September) en van den druivenoogst tot aan den zaaitijd (in October en November). Wij zien hieruit, dat de veldarbeid, vooral in vruchtbare jaren bijna het geheele jaar voortduurde, te meer daar ook in den winter de bodem nimmer bevriest en ook, al valt er soms sneeuw, deze toch maar zeer korten tijd blijft liggen.

De voortbrengselen van het land. Tot den akkerbouw in ruimeren zin behoort niet alleen de korenbouw, maar ook die van tuingewassen en van planten, die tot kleeding dienen, benevens boomvruchten, olie- en wijnbouw.

Van de verschillende soorten van graan komen in de Heilige Schrift het meest voor: *tarwe, gerst* en *gierst*.

Tarwe (Num. 8 : 8; Richt. 6 : 11; 2 Sam. 4 : 6; 17 : 28; Ps. 81 : 17; 147 : 14), ook thans nog in Egypte en Syrië in velerhande soorten voorkomende. De Hebreeuwsche naam herinnert aan roodachtige kleur. De zaaitijd is in October, meermalen in November, de oogst (Gen. 30 : 14; Richt. 15 : 1; Ruth 2 : 23; 1 Sam. 6 : 13; 12 : 17) in de maand Mei, ook wel eens in het einde van April, en is 30—100-voudig (Matth. 13 : 8; Gen. 26 : 12). Voor het overige is de tarwe in Palestina aan de onze gelijk, maar door de hitte een weinig harder. De Egyptische tarwe, voorkomende in Farao's droom (Gen. 41 : 5), heeft 6 en 7 aren op één halm. De tarwe in Palestina was echter beter dan die van Egypte, waarom de Feniciers aan de eerste de voorkeur gaven boven iedere andere (Ezech. 27 : 17, vgl. Hand. 12 : 20; 1 Kon. 5 : 11; Ps. 147 : 14; 81 : 17). Bijzonder beroemd was die van Minnith aan de overzijde der Jordaan in het gebied van Ammon. Ook aan koning Jotham moesten de Ammonieten 10.000 kor tarwe als schatting opbrengen (2 Kron. 27 : 5). Een soort van tarwe (Gen. 9 : 32; Jes. 28 : 25; Ezech. 4 : 9), door Luther met *rogge* vertaald,

Korenaar.

houdt men voor onze *spelt*. Dit blijkt, omdat zij sedert de kruistochten bij ons aangetroffen wordt en inheemsch geworden is. Van October tot December wordt zij gezaaid en tegelijk met of even na de gerst geoogst. Volgens Jes. 28 : 25 werd zij aan den rand van de gerstvelden gezaaid. In Egypte was het de gewone broodvrucht. Het meel is fijner en witter dan het tarwemeel, maar geeft minder voedzaam brood. Tegenwoordig is zij niet meer in gebruik. Uit tarwemeel werden de eerstelingbrooden gebakken (Ex. 29 : 2; Lev. 2 : 1; 23 : 14) alsmede de ongezuurde brooden, de ongezuurde koeken en vladen van het spijsoffer.

Men roosterde ook de nog half rijpe aren (Joz. 5 : 11; Ruth. 2 : 12; 1 Sam. 17 : 17; 2 Sam. 17 : 28); aldus doen nog heden ten dage de maaiers en herders in Palestina. De korrels werden bij vuur gedroogd, dan fijn gestooten en in dezen vorm als spijsoffer gebracht (Lev. 2 : 14; 2 Sam. 17 : 19; Spreuk. 27 : 22).

Gerst, van alle graansoorten het meest verbreid op de aarde, ook in Palestina in overvloed en altijd te zamen met de tarwe genoemd (Deut. 8 : 8; Ruth 2 : 17). Zij wordt gezaaid in November en in de eerste helft van April, ten tijde van het Paaschfeest geoogst, in Egypte reeds in Maart. De 7de plaag, de hagel, trof de gerst in de aren (Februari) (Ex. 9 : 31). Zij wordt tot paardevoer gebruikt (1 Kon. 4 : 28), zooals bij ons de haver, en wordt, daar geen hooi gemaakt wordt, met gehakt stroo vermengd gegeven (Ex. 24 : 25, 32; Richt. 19 : 19). De armen aten vaak gerstebrood (Richt. 7 : 13; Ruth. 3 : 15; 2 Kon. 4 : 42; Ezech. 4 : 9; Joz. 6 : 9, 13), tijdens den hongersnood deden het ook de rijkeren. Bij de Romeinsche soldaten werd gerstebrood aan de gestraften gegeven. Rogge en haver komen in den Bijbel nergens voor: rogge is (naar Schubert) eerst veel later ingevoerd.

Gierst, die veel oplevert, nog heden ten dage het gewone voedsel der arme boeren in Syrië is, voor Paschen gezaaid, in September of Augustus geoogst wordt. Nog overvloediger levert de *moorgierst* op, holcus dochna (Ezech. 4 : 9), en geeft zeer grof brood. Meerdere soorten hiervan worden in Italië, Syrië, Egypte, Arabië verbouwd, gedeeltelijk groen tot voeder-

gras, gedeeltelijk rijp tot brood; het hoofdvoedingsmiddel in Afrika. De korrels zijn driemaal grooter dan bij de gemeene gierst, en gelijken op rijst. De plant wordt 6—8 voet hoog. *Linzen* zijn in het Oosten rood, aan het zand der Egyptische woestijnen gelijk, lichter te verteren en gemakkelijker te koken dan onze Westersche, en worden als groente veelvuldig gebruikt (Gen. 25 : 29; 2 Sam. 17 : 28; 23 : 11); een vermenging van rijst en linzen, met boter overgoten, is een lievelingsspijze der Arabieren; echter worden zij ook tot brood gebakken (Ezech. 4 : 9), zooals dan ook ten huidigen dage linzenbrood in dure tijden een voedingsmiddel is voor de armere volksklasse.

Boonen, waarschijnlijk onze zoogenaamde tuinboonen, in sommige streken van Egypte een hoofdvoedingsmiddel, worden ook onder de broodvruchten genoemd, uit welke Ezechiel (4 : 9) zijn grof brood bereiden moest, en onder de verschillende levensmiddelen vermeld, welke Sobi, Machar en Barzillaï aan David brachten (2 Sam. 17 : 28), wellicht om geroosterd gegeten te worden. Een andere soort waren de Egyptische boonen, volgens de Rabbijnen ook in Palestina verbouwd. De hoogepriester mocht op den grooten verzoendag geen boonen eten.

De meest voorkomende planten tot kleeding in Palestina zijn de *boomwol* en het *vlas*.

Van de *tuinvruchten* werden het meest geplant *uien*, die in den vetten bodem van Egypte zoo smakelijk zijn en zacht en zoet, dat de Turken die daar wonen zeggen, dat zij niet in den hemel zouden willen komen, als daar geen uien waren. Daarom dacht ook het met Israël uitgetrokken gemeene volk (Deut. 11 : 5) met smart terug aan de uien, die zij in Egypte gegeten hadden. Men eet ze gebraden in 4 stukken gesneden met wat brood, ook maakt men er soep van. Ook in Palestina groeien goede uien. De uien van Askalon (Echalottes) zijn beroemd. *Knoflook* had in Egypte en Palestina, waar het weleer veelvuldig werd gevonden, een aangenamen en zoeten smaak en is thans nog een lievelingsspijze in het Oosten, terwijl de Grieken en Romeinen den smaak en den reuk er van verfoeiden. Onder de tuingewassen, naar welke het gemeene volk terug verlangde, wordt ook genoemd het *look*, in Egypte of als salade gegeten, of als toespijs met brood genuttigd en tot kruiding der spijzen aangewend.

Augurken, meloenen en *pompoenen* werden in Egypte en Palestina in velerhande soorten geplant; zij groeien meestal op steenachtige en afgelegen plaatsen, waar men nachthutten had voor de wakers tegen de jakhalzen, die vaak gansche wijnbergen en augurkenvelden verwoesten (Job 27 : 18). Nog zijn in Hindostan uitgestrekte velden van meloenen en augurken, in welker midden een verhevenheid is aangebracht, met een tent, waarin de wakers vertoeven, die het indringen van talrijke apen tegengaan. De Egyptische en Syrische tuinaugurken zijn omtrent een voet lang, zoet en zacht en lichter te verteren dan de onze, en hebben kleine, ronde witte bladeren. Behalve deze zijn er ook kolokwinten (2 Kon. 4 : 39), eivormig, bitter van smaak, daarom voor vergiftig gehouden. De watermeloenen zijn een lievelingsvoedsel in Egypte en in geheel het Oosten, soms 3 voet lang en 2 voet dik, donkergroen van bast, met lichtgroene, ook wel witte vlekken; wegens het waterachtige en suikerzoete sap vaak door de armen als toespijs bij brood gegeten, ook wel als artsenij gebezigd. Menigerlei moeskruiden werden op het veld verbouwd, salie, andijvie, cichorei en andere saladesoorten, zooals b.v. bij het paaschlam gegeten werden en ook nu nog door de Egyptenaren bij vleeschspijzen genomen worden.

Als specerijen worden nog geplant: *komijn* (Jes. 28 : 25, 27; Matth. 23 : 23). De Syrische en Egyptische is beter dan de onze, zij riekt sterker, en de zaadjes zijn grooter en bitterder van smaak, en worden tot specerij en ook als medicijn gebruikt. *Koriander*, in Egypte in het wild groeiende en als specerij vaak bij spijzen gebruikt; het gelijkt eenigszins op manna (Ex. 16 : 31; Num. 11 : 7). *Munt* (Matth. 23 : 23; Luc. 11 : 42), namelijk de kruizemunt, menigvuldig door de Joden in den tuin geplant, en gebruikt als een maagversterkend middel. Verder wordt genoemd *de dille*; het zaad ervan diende mede tot kruiding der spijzen, het groeide in Palestina in het wilde, was vrij van belasting, maar werd het verbouwd in de tuinen, dan moesten er de tienden van worden opgebracht. *Mosterd* groeide in het wild en in den hof, het zaad is, als het kleinste, spreekwoordelijk gebruikt voor iets, dat zeer klein is doch spoedig opwast (Matth. 13 : 31; 17 : 20). In het Oosten wast de plant tot 10 voet hoog.

Landbouwgereedschappen. Voor er gezaaid wordt, gaat de ploeg. De grond, die gemakkelijk te bearbeiden is (vooral wanneer de regen in den zaaitijd valt), werd in den aanvang zeker wel door een soort van spade of schoffel omgewerkt, maar toch ook reeds zeer vroeg door de ploegschaar omgekeerd. De ploeg was zeer eenvoudig, zonder wielen, oorspronkelijk een gehouwen boomstam met een puntigen knoest, van voren van een dwarsbalk voorzien, waaraan de ossen vastgebonden werden en van achteren met een handvat (ploegstaart) (Luc. 9 : 62). De ploegschaar, in den aanvang van hout, werd al spoedig met ijzer beslagen. Stieren (1 Kon. 19 : 19 vv.; Job 1 : 14; Amos 6 : 12), en koeien (Richt. 14 : 18), ook ezels (Ex. 23 : 2; Jes. 30 : 24; 32 : 20), maar niet met elkander (Deut. 22 : 10), trokken paarsgewijze (1 Sam. 11 : 5; 1 Kon. 19 : 19) aan het juk; van waar een paar ook heet een *juk* (Job 1 : 3; 42 : 12; Jes. 51 : 23; Luc. 14 : 19), en de rijkdom aan vee naar jukken berekend werd. Bij het juk behoorden, behalve de dwarsstang, nog twee om de halzen van de trekdieren gebogen stukken hout, met banden (Ps. 2 : 3; 129 : 3 vv.; Jes. 28 : 22; 1 Cor. 7 : 32), een *ketting* (Sir. 28 : 24), of iets anders aan die

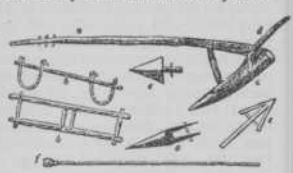

Klein-Aziatische ploeg met onderdeelen. (b. Juk. f. Prikkel, enz.)

dwarsstang bevestigd. Vaak wordt het *juk* als beeld gebruikt (Gen. 27 : 40; Lev. 26 : 13; Deut. 28 : 48; 1 Kon. 12 : 4; Jes. 9 : 4; 10 : 27; 14 : 25; 47 : 6; Jes. 2 : 20; 5 : 5; 27 : 2—11; 30 : 8; Klaagl. 1 : 14; 3 : 27; Ezech. 30 : 18; 34 : 27; Nah. 1 : 13; Matth. 11 : 29 vv.; Gal. 5 : 1; 1 Tim. 6 : 1). Voor weêrspannige ossen werden ze zwaarder gemaakt (1 Kon. 12 : 4; Jes. 47 : 6; Hand. 15 : 10; Deut. 28 : 48, wordt in beeldspraak van een ijzeren juk gewaagd). Tot aandrijving had de landman een zweep, die alleen Jes. 10 : 26, Nah. 3 : 2 genoemd wordt. Verder een dus genoemden ossenstok, dienende om de aan den ploeg klevende aardkluiten af te stooten, eens door Samgar als krijgswapen gebruikt, Richt. 3 : 31. Beeldsprakig gebruikt Jes. 9 : 4 en, als spreekwoord, Hand. 9 : 5, tegen prikkels achteruitslaan; zich door tegen de wet te handelen nog grooter leed berokkenen. De weinig diepe en lange voren (Ps. 65 : 11; 129 : 3; Job 31 : 38; 39 : 10; Hos. 10 : 4) werden waarschijnlijk kruisgewijze, of, zoo als nog heden, in een afgesloten vierhoek getrokken. Het zaad werd deels bij rijen gezaaid (Jes. 28 : 25), deels als bij ons in het breede uitgestrooid (Matth. 13 : 3), naar dat het zaad of wel de vlijt van den landman was. Uit het zaaien op rijen laat zich de vaak meer dan 100-voudige oogst verklaren. Op het ploegen volgde het eggen (Jes. 28 : 24 vv.). De egge, en meermalen een man, die de kluiten fijn sloeg, ging aanstonds achter den ploeg (Job 39 : 13). Hosea 10 : 11, wordt ploegen en eggen beeldsprakig als zwaarder arbeid tegenover het zooveel gemakkelijker dorschen, waarbij het vee naar welgevallen vreten kon, geplaatst. De zaaitijd is in Palestina in den koelen tijd des jaars, des winters (Spreuk. 20 : 4). Het ploegen en zaaien en andere veldarbeid geschiedde zonder opperkleed (Matth. 24 : 18).

Het land van onkruid te zuiveren is minder noodig, daar het onkruid spoedig door de droogte verdort. Nauwelijks is het zaad rijp of men oogst, omdat door de hitte de korrels uitvallen (Joël 3 : 18; Openb. 14 : 14 vv.). De *gersteoogst*, zijnde de vroegste (2 Sam. 21 : 9; Ruth 1 : 22; 2 : 23; Richt. 8 : 2), begon op de hooge vlakten in April (Abib = arenmaand), in het Jordaandal bij Jericho vaak reeds tegen het einde van Maart, op bijzonder verlof om de eerstelingen te offeren. Ten dage na een Paaschsabbat werd de oogst feestelijk geopend met het aanbieden van de eerstelingen en offers (Lev. 23 : 10—14; Deut. 16 : 9). Dan volgde de *tarweoogst* (Gen. 30 : 14). Zeven weken later, op het Pinksterfeest, werd de oogst (Lev. 23 : 15 vv.) met het aanbrengen van twee eerstelingbrooden besloten (Jer. 5 : 24). De oogsttijd werd voor een werkweek gehouden, waarop het Pinksterfeest als de groote oogst-sabbat volgt; gedurende den oogst werden als in een blijden tijd, overal vreugdetonen gehoord (Jes. 9 : 3; Ps. 126 : 5; Joh. 4 : 36; Jak. 5 : 4); de maaiers, de knechten van den eigenaar, de daglooners, die onder een opzichter arbeidden (Ruth 2 : 3—5; 1 Sam. 8 : 12; 2 Kon. 4 : 18), bekomen een maaltijd (Ruth 2 : 14); de voorbijgangers en arenlezers worden ook genoodigd. Tot het *afsnijden* bedienen zij zich van de sikkel, die verschillende namen heeft (Deut. 16 : 9; 23 : 26; Jer. 50 : 16; Joël 3 : 15), ook gewis een verschillenden vorm. In de oudste tijden rukte men het koren, zooals ook nog heden ten dage de gerst in Egypte, met den wortel uit; soms werd ook wel de halm alleen afgesneden en het stroo later uitgetrokken, hetwelk bij het steenenbakken en bouwen gebruikt werd. De aren werden in korven verzameld. In Palestina werden ze geheel van onderen afgesneden. Tot schooven saamgebonden, werden ze op den arm bijeen gedragen (Jes. 17 : 5; Gen. 37 : 7; Ex. 22 : 6; Ps. 126 : 6; Job 24 : 10; Jer. 9 : 22), en deze werden dan bij hoopen (Hoogl. 7 : 3; Richt. 15 : 5; Micha 4 : 12) op den akker gelaten, totdat de dorschtijd aanwezig was, en, was de dorschvloer ver verwijderd, derwaarts overgebracht (Amos 2 : 13). De hoeken van het veld (Lev. 9 : 9; Deut. 24 : 19), naar de ordening der rabbijnen $^1/_{100}$ van den oogst, werden niet afgemaaid, maar bleven voor de armen, zooals ook de bosjes halmen waarmede men de schoven had gebonden. Meestal volgde aanstonds op het oogsten het dorschen (Ruth 2 : 3), op den dorschvloer, een vlak en vast gestampt terrein, gedeeltelijk op het veld (Richt. 6 : 37), onder den blooten hemel, daar men in de zomermaanden niet voor regen behoefde te vreezen (Dan. 2 : 35). Bekende dorschvloeren zijn die van Arauna den Jebusiet (2 Sam. 24 : 18), van Atad aan de overzijde der Jordaan (Gen. 50 : 10), die van Nachon (2 Sam. 6 : 6), vaak beeldsprakig gebruikt voor *oogst* (Deut. 16 : 13; 2 Kon. 6 : 27; Hosea 9 : 1 vv.; Joël 2 : 24). Het dorschen geschiedde naar Jes. 28 : 27 vv. op drieërlei wijze. 1. Met den *vlegel*, bij zachtere graansoorten, peulvruchten, komijn, dille, bij kleine hoeveelheid (Ruth 2 : 17); door Gideon (Richt. 6 : 11) om gerucht te vermijden. 2. Met den *dorschwagen* en de dorschslede, bij tarwe en gerst;

Egyptische dorschslede van den tegenwoordigen tijd.

dit was een eiken plank met vele inkervingen, ook wel met scherpe steenen voorzien, van achteren breeder en met ijzer verzwaard, en werd door het trekvee over de koornbossen, die in het ronde verspreid lagen, getrokken (Jes. 28 : 27; 41 : 15; Amos 1 : 3); de dorschwagen was een kleine wagen met lange wielen (2 Sam. 24 : 22; 1 Kron. 21 : 23). 3. Ook dreef men, gelijk meestal nu nog, meerdere naast elkander gebonden ossen, ook wel koeien, ezels (de Romeinen paarden) in een kring over het koren heen, om de korrels met hunne hoeven uit te stooten.

Een aangename tijd voor ossen en koeien (Hosea

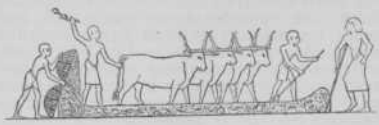

Dorschen met ossen.

10 : 11; Micha 4 : 13; Hab. 3 : 12; Richt 8 : 7). Het dorschen vaak als beeld gebezigd van een

Het wannen en opslaan van koren bij de Egyptenaren.

bloedigen verdelgingskrijg (2 Kon. 13 : 7; Spreuk. 20 : 26; Jes. 41 : 2, 15; Amos 1 : 3), wellicht om de gelijkheid met de in den krijg gebezigde (2 Sam. 12 : 31) sikkelwagens. De dorschende os mocht men niet muilbanden, gelijk men dan ook op de oude Egyptische monumenten geen muilband aan dorschende ossen vindt (Deut. 25 : 4; 1 Cor. 9 : 9; 1 Tim. 5 : 18). Gedurende het dorschen werd het koren meermalen door een gaffel omgekeerd. De aren, die met het gehakte stroo waren vermengd, en welke in het midden van den kring opgehoopt lagen, werden van het stroo gezuiverd door een wan (Ruth. 3 : 2), gewoonlijk des avonds, wanneer er meestal een koeltje begon te waaien (Jer. 4 : 11; 51 : 1 vv.). Dit koeltje dreef dan het kaf van de hooger gelegen dorschvloeren af. — Vaak als beeld gebezigd van het gericht (Ps. 1 : 4; 35 : 5; 83 : 14; Job 21 : 18; Jes. 17 : 17; 29 : 5; 40 : 24; 57 : 13; Jer. 4 : 11; 13 : 24; 51 : 2; Dan. 2 : 35; Hosea 13 : 3; Zef. 2 : 2). Soms werd ook wel het kaf of met vuur verbrand op het veld (Gen. 15 : 7), of als voeder gebezigd (Gen. 24 : 25; Jes. 11 : 7; 65 : 25). Het *wannen* geschiedde: 1. door met een vork de aren, die met haksel vermengd waren, tegen den wind in, in de hoogte te werpen, zoodat het koren op den grond viel; 2. door het koren in een zeef op te nemen, waardoor het van onreinheid en langer stroo gezuiverd werd (Amos 9 : 9; Sir. 27 : 5; Luc. 22 : 31). De aren, die bij het eerste dorschen nog bijna in haar geheel gebleven waren, werden andermaal door de ossen vertreden, totdat de enkele korrels er waren uitgevallen; 3. eindelijk nam men nog tot geheele reiniging de wan (Jes. 30 : 24; Jer. 15 : 7; Matth. 3 : 12), ook als beeld voor het gericht gebezigd. De uitgedorschte hoop graan bleef, gedurende den dorschtijd op het veld liggen en men sliep er bij (Ruth. 3 : 4, 6, 14), om het koren voor dieven te bewaren (1 Sam. 23 : 1). Zij, die er bij bleven, worden veldwachters genoemd (Jer. 4 : 17; Job 27 : 18).

Was de dorschtijd over, dan werd het graan door lastezels of kameelen naar de schuren en korenhuizen gebracht (Gen. 41 : 35; 1 Kron. 27 : 25; Joël 1 : 17; Matth. 3 : 12; Luc. 12 : 18), of naar een kelder (Deut. 28 : 8), onderaardsche gewelven (Job 5 : 26). Daar in het Oosten de zeden gedurende duizenden jaren zoo tamelijk dezelfde gebleven zijn, is het meeste, wat de nieuwere reizigers van den akkerbouw mededeelen, ook op de vroegere tijden toepasselijk.

Akoluthen. Zoo werden in de oude Christelijke kerk de jongere geestelijken genoemd, die den bisschop bijstonden en hem vooral in zijn dienstwerk in den openbaren eeredienst hulp boden. Dit ambt bestaat tegenwoordig in de Roomsch-Catholieke kerk niet meer. Men kent in die kerk nog alleen een soort doorgangsperiode tot de priesterwijding, welke met het ambt der akoluthen van vroeger eenige overeenkomst heeft. [24.

Akosmisme, de leer, welke aan de wereld als geheel van verschijnselen het eigen zijn ontzegt en haar slechts houdt voor de bestaans- en openbaringswijze van het Goddelijk Wezen, dat alleen *is*. Het staat lijnrecht tegenover het atheïsme, dat een wereld aanneemt zonder God, maar is zelf de consequentie van het pantheïsme, dat God en wereld vereenzelvigt en beide slechts onderscheidt als wezen en verschijning. [29.

Akrabbim, nauwkeuriger Maäleh Akrabbim, d. i. de hoogte der *schorpioenen*, wordt door den reiziger Robinson waarschijnlijk gehouden voor de klippenrij, welke het diepe moerasdal El Ghor in het Zuiden der Doode zee van de hoogere Araba afscheidt. Akrabbim was de Zuidoostelijke grens van Juda (Num. 34 : 4; Joz.

15 : 3) vroeger (Richt. 1 : 36) van de Amorieten. *Schorpioenen*, waaraan de naam ontleend is, zijn ook nog heden in de Araba, bij vochtige klippen en oude ruïnen, als ook aan eenige plaatsen der woestijn Paran, een gevaarlijke plaag (Deut. 8 : 25). Gelijk koning David (2 Sam. 8 : 13), en Amazia (2 Kon. 14 : 7), in het zoutdal, zoo sloeg Judas Maccabeus in Araba, of naar het Grieksch in Akrabattine (Macc. 5 : 3), de hier aangrenzende Edomieten. Beide namen toonen zonder twijfel dezelfde plaats aan.

Alamoth, 1 Kron. 15 : 20; Psalm 46 : 1. Volgens sommigen beteekent „Op alamoth": „op meisjesstemmen", d. i. in sopraan; volgens anderen is het een aanduiding, dat de psalm moest worden gezongen op de wijze van een lied, waarvan de aanhef luidt: „alamoth", d. i. „jonge vrouwen". [20.

Albast. Dit was een poederachtige witte of rose kalksteen, welke gebruikt werd om vazen en steenen vaten te herstellen. De naam wordt afgeleid van de Egyptische stad *Alabastrum*, in welker omgeving deze kalksteen gevonden werd. Ook tegenwoordig wordt albast in Egypte aangetroffen. Anderen leiden den naam af van den vorm der zalfflesschen, die van albast waren gemaakt, en die zonder ooren (in het Grieksch *labas*) waren. Deze flesschen van zalfolie hadden een eigenaardigen vorm. Zij waren lang en smal, naar boven nauwer wordende. Plinius zegt, dat men albast ook uit glas maakte. [24.

Een albasten flesch.

Albertus Magnus, (Albert de groote), is een beteekenisvolle figuur in de kerk der Middeleeuwen. Hij werd geboren in 1193, studeerde te Padua, werd in 1223 Dominicaner monnik en leeraar in de kloosters van deze orde te Freiburg, Straatsburg, Hildesheim, maar voornamelijk te Keulen, destijds ook een middelpunt van wetenschappelijke studie. Van 1245—'48 was hij leeraar in Parijs, in dien tijd het groote centraalpunt der godgeleerde wetenschap. Van 1254—'59 was hij generaal van zijn orde in Duitschland en van 1260—'62 bisschop van Regensburg.

Met Albertus Magnus begint de tweede periode van de Scholastiek, de z.g.n. bloeitijd. Hij is de leermeester van den beroemden kerkleeraar Thomas van Aquino. Hij trachtte de dialectiek van Aristoteles, den grooten Griekschen wijsgeer, toe te passen op de theologie. De ideeën van Aristoteles waren in de 11e eeuw vooral door Arabische geleerden meer bekend geworden. In zijn werken kan men den invloed van Aristoteles duidelijk bemerken. Hij schreef *Summa theologiae* en *Summa de creaturis* en in die werken gaf hij zijn gevoelen te kennen. De vraag, die de Scholastieken in die dagen bijzonder bezig hield, was de vraag naar de *algemeene begrippen*. Albertus trachtte die vraag aldus te beantwoorden. Daar zijn op drieërlei wijze algemeene begrippen. 1. Ze bestonden *voordat* de enkele dingen er waren in de idee Gods. 2. Zij bestaan *in de enkele dingen* zelve. 3. Zij bestaan *na* de enkele dingen, als volstrekte begrippen in ons denken.

Om het bestaan van God te bewijzen sloot hij zich ook bij Aristoteles aan, inzooverre hij uitging van de stelling, dat elke beweging van een lichaam in de ruimte een oorzaak buiten het lichaam veronderstelt (het *kosmologisch* bewijs). Naast dit kosmologisch bewijs stelde hij het teleologisch bewijs, ontleend aan de doelmatigheid van de schepselen, welke noodzakelijk een wijze en almachtige oorzaak veronderstelt. Hij dacht zich God als louter intelligentie; maar God is niet te *begrijpen*, Hij kon slechts *benaderd* worden door des menschen intellect. In de leer der Drieëenheid stemt hij met Augustinus overeen. De rechtvaardigmaking verwisselde hij met de heiligmaking. Het zevental sacramenten leidt hij af uit de werking, die noodig is tegen de zeven hoofdzonden. Het sacrament werkt door zichzelve heil (opus operatum). De aflaten wil hij toelaten, als de kerk er een godvruchtig doel mede heeft.

Op wijsgeerig gebied volgde hij Aristoteles, maar hij bestrijdt de eeuwigheid der stof, en ook de onafhankelijkheid van de stof tegenover God. Albertus had een uitgebreide kennis van de natuur. In hoeverre hem die door Arabische geleerdheid bijgebracht was of door eigen onderzoek verkregen was, is moeilijk uit te maken. Om zijn groote kennis werd hij *doctor universalis* genoemd. Omdat hij ook de Joodsche Kabbala en de Nieuw-Platonistische Mantiek beoefende, kwam hij onder de verdenking van een beoefenaar der zwarte kunst te wezen. Nu nog zijn er boeken over de zwarte kunst in omloop, die op zijn naam staan.

Hij stond verre boven zijn tijdgenooten. Sommigen noemen hem niet origineel, maar compilatorisch. [24.

Albrecht van Mainz. Markgraaf van Brandenburg, aartsbisschop van Maagdenburg. Hij is een man, die in de dagen der Reformatie op den voorgrond getreden is. Geboren 28 Juni 1490. Sinds 1508 domheer van Mainz. In 1513 aartsbisschop van Maagdenburg, 1514 aartsbisschop van Mainz en daardoor keurvorst van het Duitsche Rijk, 1518 kardinaal. Gestorven 24 September 1545.

Albrecht was een ijverig voorstander van het Humanisme. In zijn jeugd was hij bevriend met Ulrich Hutten. Hij was leerling van Erasmus en ondanks zijn hooge kerkelijke positie geen geestelijk, maar een wereldschgezind man. Zijn tijd heeft hij niet begrepen. De schulden, waarin hij zich gestoken had door zijn vorstelijke hofhouding en zijn aesthetische humanistische liefhebberijen moesten weder gedekt worden door den aflaathandel, dien Tetzel drijven zou in het land van Brandenburg en Maagdenburg. Dat Luther dezen aflaathandel door zijn moedig optreden deed mislukken, maakte Albrecht tot een verklaard tegenstander der Reformatie. Luther heeft aangrijpende woorden tot dezen man gericht. In 1525 ried Luther hem aan, om te huwen, zijn bisdom tot een wereldlijk vorstendom te maken, zooals zijn neef Albrecht van Brandenburg-Ansbach gedaan had en hij wilde zijn keurvorstelijke hoogheid wel een voorbeeld geven

door zelf in den echt te treden. In 1530 verzocht Luther aan Albrecht, of deze niet de rol van Gamaliël wilde vervullen, om met voorzichtigheid te handelen en het werk Gods niet te verbreken. Alle woorden van Luther waren tevergeefs. Toen schreef Luther, dat hij den „verharden paap" aan het gericht Gods overliet.

Het is jammer, dat deze hooggeplaatste en daardoor invloedrijke man zijn tijd niet begrepen heeft. Hij heeft niets anders gedaan dan het werk der Reformatie belemmeren. Naar den mensch gesproken zou Albrecht, als hij gewild had, het gansche Duitsche volk voor de Reformatie hebben kunnen winnen. Dat deed hij niet en hij heeft nu den treurigen roem verkregen, dat hij de eerste Duitsche vorst geweest is, die aan de Jezuieten, die aartsvijanden der Reformatie, toegang verschaft heeft in Duitschland. [24.

Alcimos, (de sterke), 1 Macc. 7 : 5; 9 : 1, 54; 2 Macc. 14 : 3 e. v. Hij was degene, die door Demetrius I met geweld tot hoogepriester gemaakt werd. Hij hield het echter met de Grieken. [24.

Alcoholisme is òf de naam voor den ziektetoestand, waarin een individu geraakt door overmatig gebruik van alcoholbevattende dranken, òf het woord, dat wil samenvatten al die verschijnselen, die door overmatig gebruik van alcohol ontstaan. Het alcoholisme is één der kwalen van den modernen tijd, want al waren ook oudtijds allerlei slaap of bedwelming verwekkende dranken bekend, eerst in den nieuweren tijd heeft onder bijkans alle beschaafde volken het misbruik van den alcohol zulk een omvang genomen, dat men van alcoholisme spreken kon. Vroeger werd algemeen aangenomen, dat alcohol geen schadelijken en onder bepaalde omstandigheden, mits in niet al te groote hoeveelheden gebruikt, zelfs goeden invloed op het menschelijk organisme kan uitoefenen. Thans is men van oordeel, dat daarvan slechts schijnbaar kan worden gesproken, omdat de alcohol op bepaalde organen verlammend werkt, waardoor deze abnormaal werken, d.w.z. voor een oogenblik soms wel tot grootere krachtsinspanning in staat zijn, doch inderdaad worden ondermijnd. De gunstige werking, die de alcohol uitoefent, als het verwarmen, het opwekken enz. zijn ook wel door andere middelen te bereiken, die niet die schadelijke werking oefenen op het organisme als de alcohol. Over deze schadelijke werkingen zelf, d.w.z. over de verandering, die door geregeld alcoholgebruik het lichaam ondergaat, kan hier niet in den breede worden gesproken. Wie bij een bepaalde gelegenheid te veel alcoholica gebruikt, geraakt in den algemeen bekenden toestand van dronkenschap, een toestand, waarin de zelfbeheersching geheel of ten deele ontbreekt en dies gemakkelijk niet slechts allerlei baldadigheden maar ook bepaalde misdrijven worden bedreven. Zelfs kan gezegd, dat een zeer hoog percentage van misdaden gedaan wordt in benevelden toestand. Maar ook een geregeld gebruik van kleine hoeveelheden alcohol, m. n. van gedistilleerd kan ernstige gevolgen hebben. Het algemeen weerstandsvermogen wordt verzwakt, hart- en leverziekten kunnen optreden. Het zenuwleven wordt aangetast, er komt verstomping, willoosheid, zwakzinnigheid. *Delirium tremens* heet de ziekte, bij welke ten gevolge van alcoholmisbruik al de ledematen beven, en de vermogens niet meer normaal werken, hallucinaties kwellen en zelfs algeheele waanzin kan optreden, die dan vaak eindigt in den dood. Het gebruik van te veel alcoholica verkort het leven, heeft ten gevolge, dat de kinderen zwak zijn van lichaam en geest (idioten zijn vaak kinderen van dronkaards). Het alcoholisme verslapt de kracht van een volk, verarmt het, maakt ongeschikt tot arbeid. (Zie ook *Drankbestrijding*). [17.

Alcuïnus. Hij heette eigenlijk *Alhwin,* d. i. vriend des tempels, maar hij heeft zelf zijn naam in het Latijn overgezet als Alcuïnus met den bijnaam Flaccus. Deze godgeleerde was in 735 uit een adellijk geslacht in York geboren. In 767 werd hij leider van de school in York. Toen hij in 780 in opdracht van den aartsbisschop van York naar Rome reisde, om voor hem het pallium te halen, ontmoette hij op zijn terugreis in Parma Karel den Groote. Deze sprak met hem over een geestelijke opheffing van het Frankische volk en hij wenschte Alcuïnus de leiding toe te vertrouwen van de scholen, welke hij wilde oprichten. Alcuïnus stemde daarin toe en kwam, nadat hij in zijn vaderland wedergekeerd was, met enkele zijner leerlingen naar zijn nieuwe vaderland. Hij werd door Karel aangesteld tot hoofd van de hofschool, die geen vaste plaats had, omdat die school daar was, waar Karel zijn hof hield. In die hofschool onderwees hij den keizer met de zijnen alsmede de voornaamsten uit des keizers omgeving. Hij gaf onderricht in de kunsten van het *Trivium* (grammatica, rhetorica en dialectica) en van het *Quadrivium* (arithmetica, geometrie, astronomie en muziek). Tevens onderwees hij in de kennis der Heilige Schrift en de kerkleer. In 789 ging hij naar zijn oude vaderland als gezant, om een twist tusschen Karel en Offa, koning van Mercië uit den weg te ruimen. In 793 riep Karel de Groote hem weder terug wegens den beeldenstrijd, die ontstaan was en wegens het Adoptianisme. Hij schreef uit Engeland in 792 nog een brief tot wederlegging van de besluiten van het concilie van Nicea (787). Tegen den Adoptiaan Felix schreef hij en hij wederlegde in 7 boeken een geschrift door Felix gezonden aan Karel den Groote. In 799 schreef hij ook zeer vriendelijk aan Elipandus en voegde aan dit schrijven later 4 boeken „contra Elipandum" toe.

Hij begon meer en meer naar het stille leven binnen de kloostermuren te verlangen. Ongaarne zag Karel den beminden geleerde gaan. Hij gaf hem een der rijkste abdijen n.l. het Martinusklooster te Tours en droeg hem op daar de tucht te herstellen en de school te leiden. Toenemende krankheid noodzaakte hem de leiding der zaken over te geven aan zijn leerling Fredegis. Het onderwijzen gaf hij nog niet geheel op, want in 802 was Rabanus (door Alcuïnus Maurus genoemd) zijn leerling. Met de voornaamste geleerden van zijn dagen hield hij een levendige briefwisseling. Het verblijf in het klooster maakte hij zich ten nutte om voor zijn keizer te bidden en om zijn ziel voor te bereiden om voor den

hemelschen rechter te verschijnen. Hij stierf 19 Mei 804.

Alcuïnus is een eerbiedwaardig en vroom man geweest. Hij was de ziel van al de reformatorische bemoeiïngen van Karel den Groote. Het ideaal van een Christelijken staat heeft hij steeds voor oogen gehad. Omdat naar zijn inzicht de kerk de roeping had om het volk op te voeden, heeft hij veel gedaan tot opheffing van den clerus aan de dom- en kloosterscholen. Door vele beroemde leerlingen oefende hij een overwegenden invloed uit in de 9e eeuw.

Hij heeft op velerlei terrein gearbeid. Voor de liturgie verbeterde hij het kerkelijk pericopenboek. Hij schreef voor de geestelijken een verzameling van formulieren bij de mis, schonk aan de monniken van Tours een boek over het gebruik der psalmen, en vervaardigde zelfs voor de leeken een boek met gebeden, hymnen en litanieën uit de psalmen van David.

Ofschoon hij een bijzondere plaats innam en in de voorste rij der godgeleerden stond, sloot hij zich toch altoos bij de kerkvaders aan. Iets nieuws leverde hij niet. Hij verdedigde het door de kerk vastgestelde. Dat bleek uit zijn bemoeiïng in den beeldenstrijd, den Adoptiaanschen strijd en zijn strijd over het „Filioque". Op Karels verlangen n.l. schreef hij een boek over den „uitgang van den Heiligen Geest". Hij waarschuwde de Gothische monniken voor het in Spanje heerschende gebruik, om het misoffer met zout te vermengen, omdat Christus' lichaam geen verderving gezien had. In denzelfden brief aan de Gothische monniken waarschuwt hij tegen een doop, waarbij slechts eenmaal ondergedompeld werd.

Alcuïnus verbeterde de Vulgata en verklaarde vele Bijbelboeken. In deze verklaring sloot hij zich geheel bij de uitlegging der kerkvaders aan. In het klooster beoefende hij zeer strenge ascese. Hij waarschuwde zijn leerlingen, dat zij niet teveel in de classieken moesten leven. Verder heeft Alcuïnus zich ook op grammatisch terrein bewogen. Hij schreef een grammatica en een orthografie. Ook stelde hij levendig belang in de sterrenkunde en in de wiskunde en hij sprak uit, dat beide voor de godgeleerdheid van groote beteekenis waren.

Alcuïnus is de rechte man op de rechte plaats geweest. [24.

Aleander (Hieronymus) was pauselijk nuntius op den Rijksdag te Worms. Geboren 1480. Hij studeerde in de medicijnen, letteren en theologie, werd hoogleeraar aan de Parijsche Universiteit en in 1516 werd hij door paus Leo X benoemd tot bibliothecaris in de bibliotheek van het Vaticaan. In 1520 werd hij tot gezant van Duitschland benoemd. Hij was het, die zich er heftig tegen verzette, dat Luther op den Rijksdag zou uitgenoodigd worden, omdat Luther onder den kerkelijken ban lag, maar zijn tegenstand werd verlamd door den wil der Rijksstenden, die Luther wel wilden genoodigd zien.

Het was deze zelfde Aleander, die wist door te zetten, dat over Luther na zijn vertrek uit Worms de rijksban werd uitgesproken. Veel genoegen heeft hij daar niet van beleefd, want hij was genoodzaakt Worms te verlaten, omdat hij zich niet zeker achtte van zijn leven. Dat kwam voornamelijk daardoor, dat Luther plotseling verdwenen was en niemand wist, wat er van hem was geworden. Aleander had in Duitschland niet veel succes met zijn anti-reformatorische bedoelingen en daden. Daarna ging hij naar de Nederlanden en daar spande hij zijn krachten ervoor in, dat het Edict van Worms uitgevoerd zou worden. Daar gelukte zijn jammerlijke opzet beter. De eerste martelaren voor het geloof *Hendrik Voes* en *Johannes Esch* werden verbrand voornamelijk door zijn toedoen. In 1538 werd hij kardinaal en hij stierf in 1542. [24.

Alembert (Jean le Rond d'). geboren 16 November 1717 te Parijs. Hij werd door zijn ouders te vondeling gelegd. De commissaris van politie, ofschoon wel door onderzoek met zijn ouders bekend, zond hem niet terug. Gebleken was, dat madame De Tencin en mr De Destouches zijn ouders geweest zijn. Het kind werd opgevoed in het huisgezin van een glazenmaker. Hij werd, toen hij daarvoor den leeftijd bereikt had, naar het college Mazarin gezonden, waar hij onder Jansenistische invloeden gekweekt werd. Zijn aanleg was meer dan gewoon. Op verschillende terreinen muntte hij uit. Verschillende grootere en kleinere verhandelingen schreef hij over wiskundige en filosofische onderwerpen. Koning Frederik de Groote begeerde hem als voorzitter van de academie te Berlijn; maar hij bedankte voor de eervolle benoeming. Catharina II, keizerin van Rusland, begeerde hem als opvoeder voor haar zoon en riep hem naar St. Petersburg, maar ook dat aanzoek sloeg hij af. Hij stierf 29 October 1783.

Met Diderot is hij de uitgever geweest van de bekende Encyclopædie. De inleiding voor die Encyclopædie is door hemzelf vervaardigd, en in de Encyclopædie zijn de artikelen over wiskunde, filosofie en letterkunde voor het meerendeel van zijn hand.

Hij is de man, die de nieuwe zienswijze, welke uitliep op de Fransche Revolutie, ingeluid heeft. [24.

Alexander. I. De Heilige Schrift spreekt van zes mannen, die dezen naam droegen.

1. *Alexander de Groote*, koning van Macedonië (336—323 v. C.), die niet met name genoemd wordt, maar toch duidelijk aangewezen wordt (Dan. 8 : 5—8 en 21—22), waar sprake is van den geitenbok. In 1 Macc. 1 : 1—8 en 6 : 2 wordt hij met name genoemd. Hij was de beroemde wereldveroveraar, die na een schitterenden veldtocht Voor-Azië tot den Indus onderwierp. Hij stierf op 34-jarigen leeftijd in Babylon (323 v. C.). Zijn groote beteekenis ligt in zijn streven, om onder de overwonnen volken de Grieksche cultuur, de Grieksche taal, de Grieksche zeden te brengen, zoodat de Grieksche geest het gansche machtige rijk vervulde. Dat ideaal is vanwege zijn vroegen dood niet verwezenlijkt, maar nochtans heeft zijn aangevangen werk groote beteekenis gehad voor de uitbreiding van het Christendom. De Grieksche taal, die in de volheid des tijds in het Oosten bijna overal bekend was, maakte het mogelijk, dat de waarheden van het Christendom heinde en ver ver-

spreid werden. De Grieksche taal was inderdaad vóór en bij de komst van Christus de algemeen geldende taal.

Munten van Alexander den Groote.

Het Joodsche volk kwam met Alexander eerst in aanraking, toen deze, na zijn beslissende overwinningen op het Perzische leger aan den Granicus (334) en bij Issus (333) en na de inneming van Tyrus en Gaza (332) ook Palestina onderwierp. Wat Flavius Josefus verhaalt van den intocht van Alexander in Jeruzalem komt hierop neer. De hoogepriester ging in vol ornaat den overwinnaar tegemoet. Alexander viel dien hoogepriester (Jannæus) als vertegenwoordiger van den hoogsten God te voet. Daarop trok hij Jeruzalem binnen, zonder ergens eenige schade aan te brengen. De groote overwinnaar offerde zelfs in den tempel en verliet de heilige stad, na 'aan de Joden verschillende privilegiën te hebben gegeven. Dit verhaal van Josefus wordt tegenwoordig door bijna alle historieschrijvers als onbetrouwbaar voorgesteld.

2. *Alexander*, een zoon van Simon van Cyrene (Marc. 15 : 21). Deze heeft evenals zijn broeder Rufus tot de eerste Christenen behoord.

3. *Alexander*, een raadsheer, die met anderen, die van eenzelfde gevoelen waren als hij (Hand. 4 : 6), aan Petrus en Johannes verbieden wilde, om in den naam van Jezus te leeren onder het volk.

4. *Alexander*, een Jood, woonachtig in Efeze, die door de aldaar wonende Joden opgehitst werd, om tegen Paulus, toen er een oproer ontstaan was, een volksrede te houden (Hand. 19 : 33, 34).

5. *Alexander*, een afvallige discipel te Efeze, die genoemd wordt nevens Hymeneus. Van hen getuigt Paulus, dat hij ze „den Satan overgegeven heeft", omdat zij lasterden (1 Tim. 1 : 20).

6. *Alexander*, een kopersmid, die Paulus in Rome tijdens zijn gevangenschap veel kwaad berokkende (2 Tim. 4 : 14). Misschien was deze Alexander uit Efeze afkomstig en dus dezelfde als die onder 5 genoemd is.

Alexander Balas.

II. In de Apocriefe Boeken worden ook enkelen genoemd, die den naam van Alexander droegen.

1. *Alexander Balas.* Koning van Syrië (150—146 v. C.). Tegenover den krachtigen koning Demetrius I Soter vormde zich in 152 v. C. een sterke coalitie van de koningen Attalus II van Pergamus, Ptolemeus VI van Egypte en Ariarathes V van Cappadocië, die een jongeling van zeer eenvoudige afkomst uit Smyrna, Balas genoemd, als pretendent tegen Demetrius stelden. Balas gaf zich uit voor een zoon van Antiochus Epifanes, en noemde zich *Alexander*. In Rome erkende men dezen Balas als koning. Hij aanvaardde nu met behulp zijner bondgenooten den strijd tegen Demetrius, die in het jaar 150 v. C. na dapperen tegenstand geboden te hebben in den oorlog viel. Toen werd Alexander Balas koning. In hetzelfde jaar huwde hij met Cleopatra, de dochter van zijn Philometor Ptolemeus,

Cleopatra en Alexander Balas.

bij welke gelegenheid hij den hoogepriester Jonathan, uit Maccabeeuwsch geslacht, met groote onderscheiding in Ptolemaïs ontving (1 Macc. 10 : 51). Het steeds stijgende geluk maakte den jongen koning slap en traag. Zonder zich om de belangen van het rijk te bekommeren gaf hij zich aan zinnelijken lust over. Toen in 147 v. C. een tegenkoning opstond, n.l. Demetrius, zoon van Demetrius I, viel het dezen gemakkelijk om aanhang te winnen. Apollonius, stadhouder van Coele-Syrië, koos diens partij, de inwoners van Antiochië en de soldaten van Alexander Balas schaarden zich zelfs aan de zijde van Demetrius. Slechts de hoogepriester Jonathan bleef Alexander getrouw en streed met gelukkig gevolg tegen Apollonius (1 Macc. 10 : 67). Nu schaarde zich echter Alexanders schoonvader Ptolemeus zelfs aan de zijde van Demetrius. Hij nam hem zijn dochter Cleopatra af, en gaf haar aan Demetrius tot gemalin. Daarna trok hij met een groot leger tegen Alexander op en versloeg hem in de vlakte van Antiochië bij de rivier Oenoparas. Alexander vlood naar Arabië en werd daar door sluipmoordenaars gedood (146 v. C.) (1 Macc. 11 : 1).

2. *Alexander Janneus*, in het Hebreeuwsch Jonathan, waaruit de afkorting „Jannai" ontstond, was koning en hoogepriester in Juda 104—78 v. C. Hij leefde in gedurigen strijd met de Farizeeuwsche partij.

III. In de geschiedenis der kerk komt zeer dikwijls de naam Alexander voor. De voornaamste van deze Alexanders zijn de volgende.

1. *Alexander III*, een der voornaamste pausen uit de Middeleeuwen (1159—1181). Hij heette eigenlijk Roland Vandanelli en was afkomstig uit Siena. Hij was een uitnemende kenner en beoefenaar van het kerkrecht. De gewichtigste gebeurtenissen, welke onder zijn paus-zijn plaats vonden, waren:

a. Zijn strijd met *Frederik I, Barbarossa*. Reeds tijdens paus Hadrianus IV was het bijna

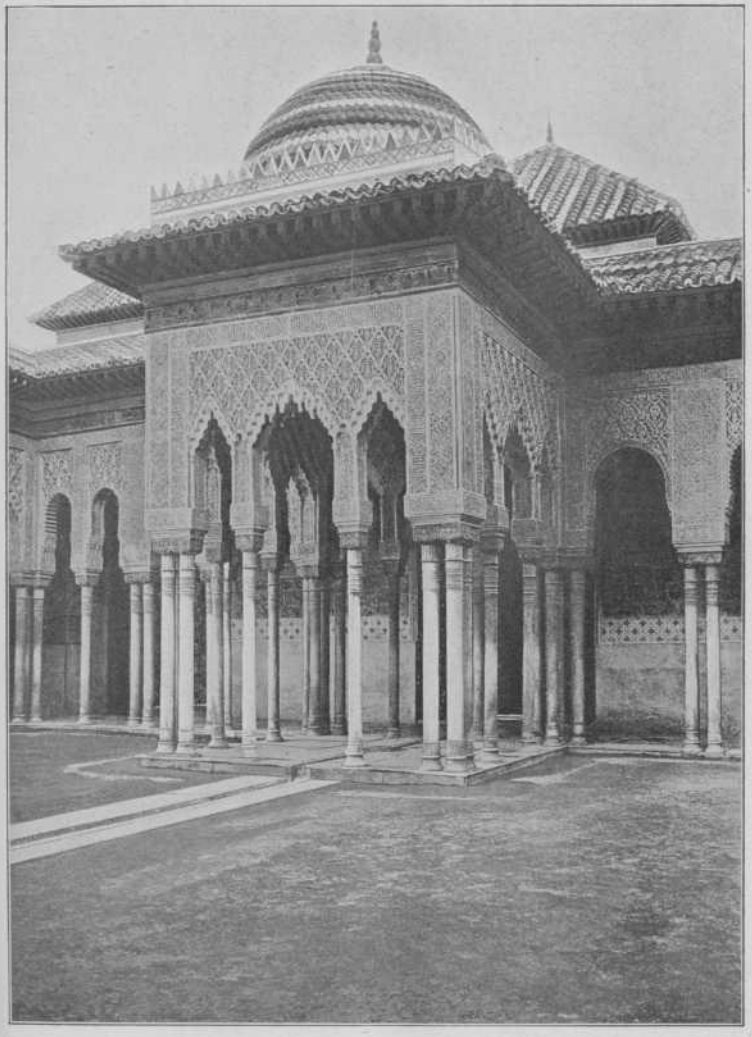

De Leeuwenhal in de Alhambra.

tot een breuk met den Duitschen keizer gekomen. Na den dood van Hadrianus koos de meerderheid der kardinalen Roland, die zich Alexander III noemde. De minderheid koos den keizerlijken candidaat Octavianus, die zich Victor IV noemde. De keizer liet op een synode te Pavia de keuze van Victor bekrachtigen en Alexander verbannen. Hij zocht ook Frankrijk en Engeland voor zijn paus Victor te winnen, maar tevergeefs. Alexander moest in 1162 uit Rome naar Frankrijk vluchten. Na den dood van Victor (1164) werd van 's keizers zijde een tweeden paus Paschalis III gekozen en na diens dood een derde Calixtus III. De kansen keerden echter. De pest, die in Rome uitbrak, de ontwikkeling van den Lombardischen bond en eindelijk de slag bij Legnano (1176) veroorzaakten, dat Frederik bij den vrede van Venetië Alexander III erkende, en dat hij beloofde aan de Roomsche kerk haar eigendom terug te zullen geven. Van zijn zijde beloofde de paus Frederik nog twintig jaar te zullen laten in het bezit van de goederen van Mathilde (de gemalin van Hendrik V); er zou een 15-jarige vrede zijn met Alexanders bondgenooten en een wapenstilstand van 6 jaar met de Lombardische steden. Bij een ontmoeting tusschen den paus en Frederik I moest de laatste de voeten kussen van Alexander en de stijgbeugel van zijn paard vasthouden, een vernedering, welke aan Canossa herinnerde.

b. Zijn strijd met Hendrik II van Engeland en Thomas Becket. Een nog schitterender overwinning behaalde Alexander tegenover Hendrik II, koning van Engeland. Deze vorst zocht het oppergezag over de geestelijkheid, welke alleen het gezag van den Roomschen stoel wilde erkennen, te verkrijgen en meende tot het bereiken van zijn doel zijn kanselier Thomas Becket te kunnen gebruiken. Hij benoemde dezen tot aartsbisschop van Canterbury, maar, toen hij eenmaal deze waardigheid bekleedde, gevoelde hij niet veel meer voor het streven des konings. Toen liet Hendrik op een Synode te Clarendon (1164) een anti-Roomsche kerkwet door Thomas bezweren. Thomas kreeg daar later berouw over en deed openlijk boete over zijn afgelegden eed. Omdat hij den toorn des konings vreesde, vluchtte hij naar Frankrijk, waar Alexander toen vertoefde. De paus ontsloeg hem van zijn eed. In 1170 verzoende Thomas zich met den koning en keerde naar Engeland terug en deed alle bisschoppen, die zich naar de besluiten van Clarendon schikten, in den ban. De koning liet zich in toorn woorden ontvallen, die de aanleiding werden, dat vier ridders Thomas aan het altaar vermoordden (1170). De paus verklaarde den martelaar voor Hildebrands beginsel heilig en de koning werd zóó in het nauw gebracht, dat hij om aan ban en interdict te ontkomen, alles toegaf, wat de paus van hem eischte en dat hij zelfs boete ging doen op Thomas' graf. Tot op Hendrik VIII was Thomas' graf een geliefkoosde bedevaartsplaats in Engeland. Hendrik VIII, de man, die de gedachte van Hendrik II verwezenlijkte en de opperheerschappij van de Roomsche kerk bemachtigde, liet de asch van Thomas, dien hij een landverrader achtte, in den wind verstrooien.

c. De derde gewichtige gebeurtenis is het onder Alexander III gehouden *3e Lateraansche (IIe oecumenische) concilie* (1179) waar ongeveer 300 bisschoppen samenkwamen. Een paar zeer gewichtige besluiten, aldaar genomen, waren: 1e. wanneer bij de verkiezing van een paus geen eenstemmigheid heerscht, moet hij voor gekozen geacht worden, die $^2/_3$ van de stemmen op zich vereenigt; 2e. de Katharen in Zuid-Frankrijk werden niet slechts met het anathema bedreigd, maar ieder, die tegen hen de wapenen zou opvatten, deed een zeer voortreffelijk werk, dat zulke bijzondere verdiensten had als van deelneming aan de kruistochten naar het heilige land.

In Rome heeft Alexander maar kort vertoefd (1178—1179). Hij kon er geen vasten voet krijgen. Af en toe vertoefde hij in andere steden. In 1181 stierf hij.

2. *Alexander VI* (1492—1503). Dit is een gansch andere figuur. Oorspronkelijk heette hij Rodrigo Lançoly Borja (verkort Borgia), bij Valencia geboren in 1431. Hij was door zijn oom Calixtus III tot bisschop van Valencia verkozen en hij bekleedde daarna ook hooge kerkelijke ambten. Hij was toen al een slim, welsprekend en zedeloos mensch. Pius II heeft hem in 1460 reeds scherp berispt. Hij had zeven onechte kinderen. Vier daarvan waren kinderen verwekt bij een gehuwde Romeinsche vrouw Vanosza de Cattanei; de namen der kinderen waren Cesar, Juan, Jufré en Lucretia. Na den dood van Innocentius VIII werd hij op 11 Augustus 1492 door de schandelijkste omkooperij tot paus gekozen. Als paus heeft hij zijn onzedelijk leven voortgezet, zoodat zijn naam in de historie genoemd wordt als die van een gansch onwaardigen en onheiligen kerkvorst. Na de ontdekking van Amerika door Columbus heeft hij ervoor gezorgd, dat de nieuwe wereld tusschen Spanje en Portugal verdeeld werd. Zijn slimheid en gewetenloosheid is het meest uitgekomen in de manier, waarop hij wereldlijk bezit voor zijn zonen heeft zoeken te verkrijgen. Hij heeft zich gedurende het laatste van zijn leven schier dagelijks ermee bemoeid, dat zijn kinderen maar in aanzien zouden komen, het mocht dan kosten, wat het wilde. Tegen ongeoorloofde practijken zag hij niet op. Niet altoos was hij in het bereiken van zijn doel gelukkig, want hij ondervond ook veel ellende van zijn kinderen, die naijverig op elkander waren. Zijn lievelingszoon Juan, wien hij een hertogdom had weten te bezorgen, het hertogdom Gandia, werd in 1497 in de Tiber gevonden met vele wonden, en men hield het er algemeen voor, dat de oudere broer Cesar zijn dood veroorzaakt had. Zijn dochter Lucretia (dat hij met deze in bloedschande geleefd heeft is niet bewezen, hoewel hij ervan verdacht werd) huwde met een zoon der Sforza's, maar zij scheidde van dezen en werd de vrouw van een zoon van Alfonsus II van Napels. Deze werd later vermoord en het is waarschijnlijk, dat dit niet zonder medeweten van den paus geschiedde. Zijn oudste zoon Cesar, die eerst tot de kardinaalswaardigheid geklommen was, legde dat ambt neer en huwde met Jeanne d' Albret, zuster van den koning van Navarre. Hij kreeg toen een commando in het Fransche leger. Zijn vader zorgde ervoor, dat hij in Italië de noodige eere-

ambten en inkomsten bekwam; maar al deze doeleinden werden bereikt door vergif, dolk en zwaard.

In de kerk had Alexander VI vooral een zwaren strijd te voeren tegen den eerbiedwaardigen profeet van Florence, Savonarola, die rustdag na rustdag de zwaarste beschuldigingen wierp in het aangezicht van den paus. Eerst trachtte de paus dezen onomkoopbaren boetgezant aan zich te verbinden door hem den kardinaalshoed aan te bieden, maar, toen deze ernstige prediker der waarheid dien weigerde, zette hij eerst de door Savonarola gekrenkte Franciscaner monniken tegen hem op, en sprak daarna den ban over hem uit. Alexander VI is een oneer voor de Roomsch-Catholieke kerk geweest, een der onwaardigste pausen. Hij stierf 18 Augustus 1503, naar de oude, zelfs ook door L. von Ranke voorgestane meening, aan vergif dat hij voor den kardinaal Hadrianus bestemd had, maar dat door den omgekochten kok in een gebak aan den paus zelf werd toegediend. Volgens anderen is hij gestorven aan een boosaardige koorts. Hij werd 72 jaren oud. [24.

Alexander van Hales, of Alexander Halesius was opgeleid in een Engelsch klooster te Hales. Hij behoort tot hen, die de tweede periode der Middeleeuwsche Scholastiek inluidden. In 1222 trad hij in de orde der Franciscanen en hij was de eerste van die orde, die hoogleeraar werd aan de beroemde Parijsche universiteit. Deze geleerde is bekend om zijn fijne logische onderscheiding. Hij sloot zich in zijn denken nauw aan bij Aristoteles. Hij wordt in de Roomsche kerk voor een der voornaamste theologen gehouden (Monarcha theologorum). In 1475 verscheen zijn hoofdwerk „Summa universæ theologiæ". Daarin ontwikkelde hij op wetenschappelijke wijze de godgeleerdheid, zoodat dit boek voor de volgende eeuwen altoos een voorbeeld bleef. Het boek bestaat uit vier deelen. Het eerste en tweede deel handelen over God en zijn werk, het derde over den Verlosser en het vierde over de Oud- en Nieuw-Testamentische sacramenten. Compleet is het boek niet. De vorm is zeer dialectisch. Alexander behandelt een menigte *quaestiones*, verdeelt die in *membra* en deze weder in *articuli*. Als gronden voor zijn bewijsvoering haalt hij aan *autoritates* (Bijbelteksten, kerkvaders en kerkleeraars), *rationes* (leeringen van Grieksche en Joodsche geleerden) en eindelijk geeft hij zijn eigen meening. Hij heeft zich voornamelijk aangesloten bij den kerkleeraar Hugo van St. Victor, n.l. wat het dogmatische aangaat. Van diens mystiek was hij afkeerig. Hij stierf in 1245, door zijn tijdgenooten betreurd, die hem gaarne den bijnaam gaven van „doctor irrefragabilis". [24.

Alexandrië. Deze stad is zoowel in de algemeene geschiedenis als in de geschiedenis der kerk van buitengewone beteekenis geweest. Zij werd gebouwd aan den mond van den Nijl op last van Alexander den Groote in het jaar 332 v. C. Men heeft, en zeer terecht, gewezen op den genialen blik, dien deze veldheer bezat. Hij liet de stad door zijn bouwmeester Denokrates bouwen aan de Westzijde van de Nijl-delta. Immers de zeestrooming, welke langs de Noordkust van Afrika gaat, drijft al het vuil, dat de Nijl medevoert naar de Oostzijde van de Nijldelta, zoodat een haven, daar aangelegd, mettertijd verzand zou zijn.

In Alexandrië werd Afrika met Azië verbonden. Over die stad liep de handelsweg naar Europa. Zij ligt op een smalle landtong, die de Middellandsche zee scheidt van het meer Mareotis. Oudtijds was Alexandrië een der schoonste steden der wereld. Haar omvang was zes uren. Zij had den vorm van een langwerpig vierkant en zij had rechte straten. Prachtige gebouwen waren een sieraad voor de stad, zooals het koninklijk paleis, het museum, de tempel van Serapis met de beroemde bibliotheek, waarin volgens sommigen 400.000, volgens anderen 700.000 boeken verzameld waren.

Een van de grootste werken der oudheid was de Pharus, een reusachtige vuurtoren op een eiland, 4000 voet van de stad verwijderd gebouwd.

Alexandrië was de hoofdstad van Egypte ten tijde der Ptolomaeussen. Zij telde toen ongeveer een millioen inwoners, onder welke zich vele Joden bevonden, die naar Egypte waren vertrokken en het daar onder de regeering der Ptolomaeussen zeer goed hadden. Zeer groot was de handel, welke daar gedreven werd en zeer bekend de scheepsbouw, welke daar uitgeoefend werd (Hand. 27 : 6; 28 : 11). Door hare ligging en ook door de eigenaardige saamgestelde bevolking is Alexandrië de plaats geworden, waar de Oostersche en Westersche ideeën elkander ontmoetten. De godsdienst der Joden, die voor het Heidendom voornamelijk belichaamd was in de wijsheid, zooals die in de heilige boeken beschreven was, ontmoette in Alexandrië den godsdienst der Grieken en Romeinen. Daardoor ontstond een school, welke Joodsch-Grieksche wijsheid leerde. Dat was een samenvloeisel van openbarings- en natuurlijke wijsheid. De Alexandrijnen, van wie gesproken wordt in Hand. 6 : 9, behoorden tot die richting.

Van bijzonder gewicht is de beroemde overzetting van het Oude Testament in de Grieksche taal, welke in Alexandrië plaats vond en die genoemd wordt de *Septuaginta*. Volgens een overlevering arbeidden aan die vertaling 70 mannen, die geheel van elkander gescheiden hun werk volbrachten. Inderdaad is het zóó, dat deze vertaling omstreeks 250—130 v. C. ontstaan is.

Van de geleerden, die grooten naam in Alexandrië gemaakt hebben, moet voornamelijk genoemd worden de Jood *Filo*, een tijdgenoot van den Heiland, die de Grieksche wijsheid wilde verbinden met de Oud-Testamentische wijsheid. Uit Alexandrië was ook Apollos afkomstig. Later werd in Alexandrië de Alexandrijnsche school gesticht.

Heden is Alexandrië nog altoos een zeer belangrijke stad aan de zee met ongeveer 320.000 inwoners. [24.

Alexandrijnsche school. In Alexandrië, de hoofdstad van Egypte, den zetel van den toenmaligen wereldhandel, waar Joodsche en Grieksche wijsheid elkander ontmoetten, waar de grootste bibliotheek der wereld gevonden werd, bestond al zeer vroeg een school voor hen, die zich tot den Christelijken doop voor-

bereidden. De overlevering meldt, dat Marcus daar het eerste onderricht in de Christelijke leer gaf, maar dat is niet met juistheid vast te stellen. Wel is het zeker, dat deze catechetenschool zuiver practisch van aard was en dat zij alleen diende, om heilbegeerige Heidenen en Joden voor te bereiden op den Christelijken doop.

Toen echter de Heidensche gnosis opkwam en de Nieuw-Platonische filosofie de harten begon te veroveren, kreeg deze school een meer wetenschappelijk karakter. Zij werd een soort seminarie, dat op de ontwikkeling der leer grooten invloed heeft uitgeoefend. Eerst gaf maar één leeraar onderricht, maar later doceerden er meerdere. Zij werden voor dat onderricht niet bezoldigd. Vermogende leerlingen gaven wel geschenken, maar menige leeraar heeft geweigerd die aan te nemen. Het onderricht werd niet in een eigen gebouw of school gegeven, maar in de woningen der leeraars, waar de toehoorders, mannen en vrouwen, samenkwamen om te luisteren naar een beroemden leeraar, dikwerf van 's morgens vroeg tot 's avonds laat. De methode van onderwijzing was die in vragen en antwoorden. Wie het begeerde, kon ook onderricht ontvangen in de wijsbegeerte. Vandaar dat ook wel Heidenen van dit onderricht gebruik maakten.

Of *Athanagorus* de eerste leeraar geweest is, is niet met zekerheid uit te maken. Vast staat, dat *Pantenus* omstreeks 180 n. C. daar onderwijs gaf. Hij was een Heidensche filosoof, die tot het Christendom bekeerd was. Hij kwam van Sicilië, ondernam een zendingsreis naar Zuid-Arabië en keerde weder in Alexandrië. Hij stierf omstreeks 200 n. C. Hij moet vele commentaren geschreven hebben, maar daar zijn slechts enkele brokstukken van over. Na hem arbeidden in deze school de beroemde *Clemens Alexandrinus* (eigenlijk Titus Flavius Clemens geheeten), *Origenes*, *Herakles* (tot 247), *Dionysius Theognostus*, *Piërius*, misschien *Achillus*, later *Petrus* († 311), *Arius*, *Didymus* (340—395), *Rhodon*, die in 405 naar Sida verhuisde.

In haar bloeitijd deed deze school ook haar invloed in Palestina en Cappadocië gevoelen. Bij het leven van Origenes was er een zusterschool in Cesarea, waar Origenes sedert 232 leerde. In het begin van de 5e eeuw had deze school haar beteekenis verloren. Het algemeen karakter van de Alexandrijnsche school was, dat men een verzoening zocht tusschen de Christelijke leer en de Heidensche filosofie. Deze laatste heeft echter meer invloed uitgeoefend op de Christelijke leer dan voor een gezonde ontwikkeling noodig en begeerlijk was. Velen der leeraars dezer school gebruikten niet alleen de vormen der denkwereld van de Grieken, om daardoor het Christelijk geloof tot een welgeordend systeem te maken, maar zij namen ook Grieksche gedachten, die van de Christelijke leer verre hadden moeten blijven, in hun godgeleerde beschouwingen op. (Zie over deze bijzondere beschouwingen *Clemens Alexandrinus* en *Origenes*). [24.

Alfeus. I. Volgens Marc. 2 : 14 de vader van den discipel Levi, die algemeen gehouden wordt voor den apostel Mattheus. — II. Volgens Matth. 10 : 3 heette ook de vader van Jacobus, den jongere, zoo. Waarschijnlijk is deze Alfeus dezelfde, van wien Johannes melding maakt in hfdst. 19 : 25 en die door hem Cleopas genoemd wordt. Deze Cleopas was de man van Maria, die met de andere vrouwen bij het kruis gestaan heeft. In Marc. 15 : 40 heet deze Maria, de moeder van Jacobus, den jongere. Alfeus en Cleopas zijn twee namen, die beide gevormd zijn naar het Hebreeuwsche woord „Chalpai". [24.

Algemeene Zendbrieven. Zoo worden genoemd de brief van Jacobus, de 2 brieven van Petrus, de 3 brieven van Johannes, en de brief van Judas, omdat zij niet aan één bepaalde gemeente of aan één bepaald persoon zijn gericht, maar aan een kring van gelooviger en gemeenten. Feitelijk komt deze naam niet toe aan den tweeden en derden brief van Johannes, daar deze wèl voor bepaalde personen bestemd zijn. Althans de derde brief, die gericht is aan „den geliefden Gajus". Met de „uitverkorene vrouw", in den aanhef van den tweeden genoemd, zou volgens sommigen een gemeente van Christus zijn bedoeld, en met de in vers 13 genoemde „zuster" de gemeente van Efeze, van waaruit de brief geschreven werd. [20.

Alhambra. Zoo heette de beroemde Moorsche Koningsburg in Granada (Spanje), een parel van Arabische bouwkunst. De Mohammedaansche stijl vertoont hier zijn eigenaardig karakter in den meest volkomen zin des woords. In 1270 begon men met den bouw, die in de volgende eeuw voltooid werd. In de Alhambra waren prachtige zalen, hallen, woonvertrekken, welke gelegen waren rondom twee tuinen, die door zuilengangen omgeven waren. Bijzonder schoon was de Leeuwenhal, waarvan we hier een afbeelding opnemen. De decoratie was tooverachtig en getuigde van fijnen smaak. Op de wanden vond men bontkleurige arabesken. De zalen werden overdekt door koepels van hout of gips. Nadat de Vandalen veel van dit schoone bouwwerk verwoest hadden en de tand des tijds het overgeblevene aangetast had, werd de Alhambra in den nieuwen tijd gerestaureerd. [24.

Allah is de godsnaam in den Islam, die door alle Mohammedanen zonder uitzondering van ras of taal wordt gebezigd, om den Schepper van het heelal te noemen. Men veronderstelt, dat het woord is afgeleid van *ilah*, waardoor een goddelijk wezen wordt aangeduid met de voorvoeging van het lidwoord *al*. Het zou dus eigenlijk *Al-ilah*, de God, zijn. Behalve het woord *Allah* wordt ook dikwijls het woord *Rabb* gebezigd, dat gewoonlijk met „Heere" vertaald wordt. Doch het woord *Allah* geldt voor den wezenlijken Godsnaam, terwijl alle andere namen worden beschouwd als uitdrukking van een eigenschap van het goddelijk Wezen. In het geheel wordt het goddelijk Wezen in den Islam met honderd namen genoemd, waarvan *Allah* de eerste of de laatste is. Deze honderd namen worden op een rozekrans gereciteerd door de vrome Moslim. De Wahhabis echter gebruiken daarvoor geen rozekrans, maar tellen de namen op hunne vingers, zooals Mohammed volgens de traditie dit ook heeft gedaan. De eigenschappen Gods, die in de 99 namen worden uitgedrukt, worden in twee groepen onderscheiden, n.l. in de heerlijke

en de vreeselijke eigenschappen. Tot de eerste groep behooren dan namen als de barmhartige, de vergevende en tot de tweede namen als de machtige, de wreker, de sterke. In het gebed tot God is het gewoonte, dat de bidder zich tot den Almachtige wendt met dien naam en dus met die eigenschap, waarop hij een beroep doet.

Een geloof in het bestaan Gods, in Zijn eenheid, absolute macht en andere eigenschappen van een eeuwig en almachtig Wezen is het belangrijkste deel in den Mohammedaanschen godsdienst. Het wordt uitgedrukt in de bekende formule: *La-ilaha-Il-la-i-lahu* d.w.z. er is geen God dan *Allah*. De zin dezer woorden is niet alleen de volstrekte ontkenning van alle pluraliteit, zoowel van natuur als Persoon in het Wezen Gods, noch ook de eenheid vast te stellen in haar eenvoudige, onmededeelbare eenheid, maar ook, dat dit hoogste Wezen de eenig werkzame, de eenige kracht is, die in het heelal bestaat, zoodat er voor alle andere wezens, stoffelijke of geestelijke, fysische of moreele, niets overblijft dan reine, onvoorwaardelijke lijdelijkheid. De eenige kracht, de eenige beweger, beweging, energie en daadwerkelijke handeling is God. En al het overige, van den hoogsten engel tot het nietigste stofatoom, is werkeloos en louter werktuigelijkheid. In de formule is dus eigenlijk een soort van pantheïsme tot uiting gebracht, waarin alles wordt toegeschreven aan den autocratischen wil van den eenen grooten Werkmeester, die naar reine willekeur alles kan doen. Alzoo is *Allah* oneindig en eeuwig verheven boven al het geschapene, dat als een willoos werktuig in zijn hand is, terwijl Hij aan geen norm, geen zedelijke noch redelijke orde gebonden is, en alle schepselen hierin volkomen gelijk zijn, dat zij in slaafschheid en vernedering voor Hem verkeeren, door Hem gebruikt worden om te vermorzelen of te zegenen, voor waarheid en bedrog, geluk of ellende, onafhankelijk van hetgeen zij zijn, alleen omdat Hij het wil en zooals Hij het wil. Deze vreeselijke, autocratische God is in zijn zelfgenoegzaamheid toch niet verheven boven hartstochten en neigingen. Tegenover zijn schepselen is Hij vol ijverzucht, meer geneigd om te straffen dan om te beloonen, leed toe te brengen dan te zegenen. Alle schepselen moeten steeds voelen, dat zij zijn slaven en verachtelijke instrumenten zijn, opdat zij zijn alles te boven gaande macht, vermogen, wil en trots des te beter zullen kennen. Zoo leeft *Allah* als een despoot in zijn egoïsme in eenzaamheid. De God van den Koran verschijnt als een monsterachtig wezen, dat in alles naar willekeur te werk gaat, waardoor in de volgelingen van Mohammed het beruchte fatalisme wordt verklaard en aan de andere zijde een soort van praedestinatie-leer moest opkomen, waarin paradijs en hel in niets met eenig zedelijk feit verband houden. De alles beheerschende groote despoot verbrandt den een door alle eeuwigheden in rood gloeiende ketenen in een zee van vuur en plaatst een ander in de volheid eener eeuwige vreugde tusschen veertig hemelsche bijzitten enkel en alleen omdat Hij er nu eenmaal een genoegen in had het alzoo te doen. Menschen en dieren zijn als de automaten van zijn wil, maar ook de engelen en archangelen, genii en duivelen en welke geestelijke wezens de Islam ook moge noemen, ook zij staan alzoo voor *Allah*. Het groote, principieele onderscheid tusschen *Allah* en den God en Vader onzes Heeren Jezus Christus is wel treffend, wijl aan *Allah* ontbreekt hetgeen volgens het woord des apostels Gods kinderen doet zeggen: Abba, Vader. [6.

Alleen. Dat aan dit woord een afzonderlijk artikel gewijd is, heeft zijn grond in de historie. Luther heeft n.l. in zijn beroemde vertaling van het Nieuwe Testament in de Duitsche taal Rom. 3 : 28 aldus overgezet: „So halten wir es nun, dasz der Mensch gerecht werde ohne des Gesetzes Werke *allein* durch den Glauben." In onze taal overgezet luidt dit aldus: zoo houden wij het er nu voor, dat de mensch rechtvaardig wordt zonder de werken der wet, *alleen* door het geloof. De Roomsch-Catholieken hebben op die vertaling aanmerking gemaakt en gezegd, dat het woord „alleen" in de oorspronkelijke taal niet voorkomt. Vandaar dat onze Nederlandsche vertaling aldus luidt: „Wij besluiten dan, dat de mensch door het geloof gerechtvaardigd wordt zonder de werken der wet". Hier mist men het woord „alleen". Maar, al is het formeel juist, dat dit woord in het Grieksch niet gevonden wordt, materieel was de vertaling van Luther toch juist. Luther heeft zijn eigen vertaling verdedigd door te schrijven: „Dat is een eigenaardigheid van onze Duitsche taal, wanneer men over twee dingen handelt en het eene aanneemt en het andere ontkent het woord „alleen" daar bij te voegen" (Luthers Werke, ed. Walch, Deel XXI pag. 317). De vertaling van Luther mag daarom voor juist gehouden worden, omdat het verband er toe noopt. In Rom. 3 : 27 heeft Paulus geloof en werken tegenover elkander gesteld. In vs. 28 sluit hij alles, wat „werk der wet" genoemd wordt, uit en diensvolgens blijft over, dat de mensch *alleen* door het geloof gerechtvaardigd wordt. In Gal. 2 : 16 wordt hetzelfde geleerd en nog duidelijker dan Paulus het zegt in Rom. 3 : 28. Wie zich daarom stoot aan de bijvoeging „alleen", die stoot zich niet aan Luthers vertaling, maar aan de leer der Heilige Schrift, waarop het ten laatste aankomt. De rechtvaardigheid wordt niemand deelachtig door de werken der wet, maar wel door het geloof, anders zou de genade geen genade zijn (Rom. 11 : 6). Materieel is dus Luthers vertaling zeer zeker te handhaven. [24.

Alleenzaligmakend. Bij den term *alleenzaligmakend* denken wij niet aan het werk van Christus, waarop dit praedicaat in de eerste plaats van toepassing is, maar aan de *kerk*. Het is n.l. de vraag of en in hoever er van een *alleenzaligmakende kerk* kan gesproken worden. De Heilige Schrift kent deze eigenschap alleen toe aan de algemeene Christelijke kerk, „dewelke is een heilige vergadering der ware Christ-geloovigen, alle hun zaligheid verwachtende in Jezus Christus, gewasschen zijnde door Zijn bloed, geheiligd en verzegeld door den Heiligen Geest" (Nederlandsche Geloofsbelijdenis, Art. 27). Alleen van haar kan gezegd worden, dat „buiten haar geen zaligheid is" (Art. 28), want wie niet tot de

gemeente der geloovigen, het huis Gods behoort, staat buiten Christus (Matth. 16 : 17—19; 1 Cor. 12 : 12, 13; Efeze 2 : 19—22; 4 : 4—6; 1 Tim. 3 : 15). Deze waarheid der Schrift heeft *Rome* toegepast op haar instituut. Zij erkent slechts één kerk, n.l. de Roomsche kerk, en deze kerk is voor haar meer heilsinstituut dan vergadering der geloovigen. Zij is de schatbewaarster der genade Gods. Wie behouden wil worden, moet uit haar hand de genade ontvangen. Aan haar is de genade verbonden, en: una est ecclesia, et ecclesia est romana catholica: er is één kerk, en die eene is de Roomsch-Catholieke. Verschillende pausen en concilies hebben deze leer nadrukkelijk uitgesproken (o.a. het vierde Lateraansch concilie 1215; Bonifacius VIII 1294—1308), en wel is in later tijd, reeds op het concilie van Trente, deze stelling verzwakt, en heeft men terwille van het feit, dat het meerendeel der Christenheid zich buiten Rome's kerkmuren bevindt, allerlei concessies gedaan, doch het grondprincipe is gelijk gebleven. Paus Pius IX heeft nog in 1854 uitdrukkelijk verklaard, dat hieraan moest vastgehouden worden, dat buiten de Roomsche kerk niemand kan zalig worden. — Met deze kerkidee hebben de reformatoren gebroken. Geen enkele der hervormers staat op het standpunt, dat de zichtbare kerk in het institutaire opgaat, en de zaligheid aan een instituut gebonden is. Toch is er tusschen hen verschil. In *Luther's* kerkbegrip gaat alles om de kerk als predikinstituut. Alles concentreert zich in de verkondiging des Evangelies en de bediening van het sacrament, en waar buiten dat Woord Gods geen zaligheid is, kan, maar dan in dien zin opgevat, ook van de zichtbare kerk, evengoed als van de onzichtbare gezegd worden, dat buiten haar geen zaligheid gevonden wordt. *Zwingli* wil er niet van weten, dat de zaligheid beperkt wordt tot de zichtbare kerk. Volgens hem zijn zelfs de kinderen der Heidenen niet buitengesloten. *Calvijn*, die het kerkbegrip weer zuiver stelde, en eenerzijds tegenover Rome onzichtbare en zichtbare kerk onderscheiden, en tegenover *Luther* ze niet gescheiden, maar in haar eenheid gehandhaafd heeft, gaat hiervan uit dat, wanneer van de kerk gezegd wordt, dat zij alleenzaligmakend is, dit ook geldt van de ecclesia visibilis, van de zichtbare openbaring der kerk. Maar dan in dezen zin. *Calvijn* denkt hier dan aan de „algemeene zichtbare kerk", dus niet in een instituut besloten. Hij legt voorts den nadruk hierop, dat die zichtbare kerk openbaar wordt in de belijdenis en den wandel der geloovigen, en in het brengen van het Evangelie. En eindelijk mag bij de waardeering van *Calvijn's* standpunt niet vergeten worden, dat hij zich nadrukkelijk richtte tegen de wederdoopers, om tegenover hun veronachtzaming van de genademiddelen, en hun miskenning van het Woord Gods, aan het Evangelie alle recht te doen wedervaren. Dat *Calvijn* in zijn beschouwing zelfs de Roomschen niet uitsluit, doet blijken, dat hij tegenover andersdenkenden altoos ruim van hart is geweest. — Op dit standpunt staan ook de Gereformeerde belijdenisschriften. De uitdrukking in art. 28 van onze Nederlandsche Geloofsbelijdenis: „Wij gelooven, aangezien deze heilige vergadering is een verzameling dergenen, die zalig worden, *en dat buiten haar geen zaligheid is*", slaat op de algemeene Christelijke kerk en niet op het Gereformeerde instituut. De bedoeling van dit artikel is om de grenslijn aan te geven tusschen alles wat niet van Christus is en Hem wel toebehoort. Uit deze zinsnede mag dus niet de conclusie getrokken worden, alsof onze Confessie zou leeren, dat buiten de Gereformeerde kerken geen zaligheid is. Dat heeft Guido de Brès niet geleerd, en is door de Gereformeerde kerken niet gepredikt. Zij erkennen de pluriformiteit der kerk, zooals ook de Generale Synode der Gereformeerde kerken van 1920 nog heeft uitgesproken. [21.

Allegorie is de naam van die bepaalde soort beeldspraak, die een uitgewerkt verhaal geeft, waarvan alle trekken moeten worden overgebracht. De allegorie staat naast de gewone vergelijking, die bedoelt twee dingen of twee handelingen ter verduidelijking naast elkaar te stellen en naast de gelijkenis, die ook wel een min of meer uitgewerkt verhaal geeft, doch waarvan alleen de hoofdzaak of (gewoonlijk) de hoofdhandeling mag worden overgebracht. Een gelijkenis, waarin dieren of planten handelend en sprekend optreden, noemt men fabel. In de Schrift vinden we allegorieën vooral in het Evangelie van Johannes. In Joh. 15 b.v. wil Jezus iets uitdrukken door *al* de trekken van het beeld: den wijnstok, den landman, de rank, de vrucht, het snoeien, het blijven in den wijnstok, het wegwerpen, het verdorren. Zoo ook Joh. 10 : 1—16. Maar wie op een dergelijke wijze een gelijkenis gaat verklaren, zondigt door allegoriseeren. [17.

Allegoriseeren wordt doorgaans gebruikt van het aannemen van een allegorie, waar er geen is, dus in ongunstigen zin. Vooral de gelijkenissen heeft men, door hun wezen te miskennen, menigmaal verkeerd verklaard, door de trekken, die alleen dienen tot uitbeelding van het verhaal, een geestelijke beteekenis te geven. Doch ook met de geschiedenis en andere gedeelten der Schrift is zoo gehandeld. Zoo bebepaald door den kerkvader Origenes (182—250) en zijn heele of halve navolgers, tegen wie terecht een protest uitging van de Antiocheensche school. Maar ook in lateren tijd komt het allegoriseeren veelvuldig voor, m. n. bij allerlei mystieke richtingen. Een allegorie mag alleen aangenomen, als duidelijk blijkt, dat ze is bedoeld. Het is zeer zeker waar, dat de Schrift soms zelf allegorische verklaringen geeft b.v. Paulus in Gal. 4, maar wat de Schrift doet, mogen wij nog niet doen. Vooral niet, nu de apostel ons 1 Cor. 10 : 6 en 11 een bepaald voorschrift geeft, hoe we geschiedenis moeten beschouwen. De heilige geschiedenis onderwijst wel, beeldt ook wel iets af, maar niet elke trek heeft een verborgen zin, niet elk getal heeft een symbolische beteekenis. [17.

Allerheiligen. Dit is een van de feesten in de Roomsch-Catholieke kerk. Het is op de volgende wijze ontstaan. In de oude Christelijke kerk werd met eerbied gedacht aan de martelaren. Boven hun graven bouwde men reeds vroeg kleine kerken of kapellen, of men bracht hun beenderen over naar een bestaande kerk. Nieuwe kerkgebouwen werden naar de martela-

ren genoemd en bij den doop gaf men hun namen aan de doopelingen. De dag huns doods werd als een bijzondere feestdag gevierd. Dikwerf vierde men die feesten op hun graven. In de kerk werd de vereering der martelaren met welsprekendheid aanbevolen. Dichters bezongen hun lof (Paulinus, Prudentius). Iedere provincie, iedere stad hield er een beschermheilige (schutspatroon) op na. Het scheen, alsof langzamerhand de vereering der helden, zooals die in het Heidendom gevonden werd, hare intrede gedaan had in de Christelijke kerk. (Zie ook *Heiligenvereering*). Uit deze vereering der martelaren, waaraan zich later de vereering der heiligen in het algemeen paarde, ontstond in het Oosten een bijzondere feestdag in de 5e eeuw. Het werd het feest Allerheiligen genoemd en het werd gevierd op den Zondag na Pinksteren. In het Westen vierde men hetzelfde feest op 12 Mei. Later werd de datum vastgesteld op 1 November. [24.

Allerheiligste. I. Als bijvoeglijk naamwoord komt het een enkele maal voor in den zin van heilig in den hoogsten graad. „De spijs zijns Gods, van de allerheiligste dingen, en van de heilige dingen, zal hij mogen eten" (Lev. 21 : 22; vgl. 2 Kron. 31 : 14; Ez. 42 : 13 en Judas : 20).

II. Als zelfstandig naamwoord komt het slechts eenmaal voor: „Aan het allerheiligste zult gij dat eten", Num. 18 : 10*a*, alwaar hetzelfde woord staat dat overal elders vertaald is door het heilige der heiligen (vgl. Ex. 26 : 33, 34; 1 Kon. 6 : 16 e. a. pl.); in Hebr. 9 : 3 lezen wij: „maar achter het tweede voorhangsel was de tabernakel, genaamd het heilige der heiligen". Het inwendige van den tabernakel was in twee deelen verdeeld, waarvan het eerste het heilige, het tweede, dat naar het Westen lag, met den ingang naar het Oosten, het allerheiligste of het heilige der heiligen heette. Het was 10 ellen diep, breed en hoog, derhalve een zuivere kubus, kenteeken der volledigheid, der volkomenheid en door een voorhang, dat juist onder de lisjes en haakjes hing waarmede de twee groote stukken van het dekkleed, dat de gansche woning overdekte, waren verbonden, afgesloten. Hier was God tegenwoordig in de wolk, althans op den grooten verzoendag als de hoogepriester met het reukwerk daarin ging (Ex. 40 : 34—38; Lev. 16 : 2); daarom was hier alles van de kostbaarste stoffen en het kunstigste werk gemaakt. Met goud was de ark overtrokken, de stijlen, de richels en de pilaren. Alles wat tot de ark behoorde was van zuiver goud, ook het verzoendeksel en verder de ringen aan de stijlen, de haken aan de pilaren, de spangen van het byssus-kleed; alleen de voetstukken der stijlen en pilaren waren van zilver. De voorhang en het onderste dekkleed waren van kunstig geweven werk met cherubs versierd en van byssus gemaakt. Alle houtwerk was van sittim, van acaciahout. Hier was de ark met het massief gouden verzoendeksel, op welks uiteinden twee gouden cherubs waren aangebracht, die met de uitgebreide vleugels het deksel (Capporet) overschaduwden; in de ark waren de twee steenen tafelen met de wet der tien geboden. Verder vonden in het allerheiligste nog een plaats de gouden kruik met manna, de staf van Aäron en het wetboek door Mozes geschreven (Deut. 31 : 24—26). Door den Hebreërbrief wordt hierbij nog het gouden wierookvat geteld, dat wel bij het allerheiligste behoorde, en daarom daartoe werd gerekend en vlak vóór den voorhang stond, doch in het heilige, omdat de hoogepriester maar éénmaal des jaars, op den Grooten Verzoendag het allerheiligste mocht betreden, terwijl hij dagelijks de wierook moest ontsteken op het reukaltaar (Hebr. 9 : 4; Ex. 30 : 6; 1 Kon. 6 : 22).

In den tempel van Salomo waren de afmetingen van het allerheiligste het dubbel van die bij den tabernakel, ook hier was de zuivere kubieke vorm behouden, bij een diepte, breedte en hoogte van 20 ellen. Daar het heilige 30 ellen hoog was en een gemeenschappelijk plat dak op het geheele tempelgebouw rustte, bevond zich boven het allerheiligste een ruimte van 10 ellen hoogte, welke naar alle waarschijnlijkheid geheel ledig was. Vensters, aangebracht boven de nevengebouwen, om te dienen voor luchtkokers en openingen waren in de dikke muren, aan de buitenzijde tamelijk breed en naar binnen nauwer, kokervormig uitloopende en van traliën voorzien; zij dienden niet zoozeer om het licht door te laten als wel ter ventilatie en opdat de rook een uitweg kon vinden. Zij ontbraken in het allerheiligste dat donker was, terwijl het heilige verlicht werd door den gouden kandelaar. De vloer, wanden en zolder waren bedekt met cederhouten planken, met goud overtrokken. De wanden en de zolder waren versierd met guirlandes, palmen en cherubim. Ieder vlak bestond waarschijnlijk uit drie velden. Op het middelste wisselden palmen en cherubim met elkander, de guirlandes en kolokwinten dienden dan tot randversiering. De versieringen waren in bas relief zoodanig in het hout gewerkt dat de figuren na de bedekking met goud nog duidelijk uitkwamen. Vleugeldeuren van wild olijvenhout, op dezelfde wijze versierd als de wanden en de zoldering, draaiende op gouden hengsels, gaven toegang van het allerheiligste tot het heilige. Aan de binnenzijde naar het heilige gekeerd hing een voorhangsel, aan gouden kettinkjes, met sluitringen die om een gouden stang pasten, zoodat het gemakkelijk kon worden verschoven. Daar de vleugeldeuren, naar Josefus meldt, naar binnen opengingen, verhinderde het Voorhangsel, dat men in het allerheiligste zag, wanneer de vleugeldeuren openstonden. In het allerheiligste stond de ark des Verbonds.

In den tweeden tempel, dien van Zerubbabel, greep de grootste verandering plaats in het allerheiligste, omdat daarin de ark werd gemist. Op zijn plaats was een hooge steen, drie vingers breed, waarop de hoogepriester op den Grooten Verzoendag het wierookvat zette.

In den tempel van Herodes waren de afmetingen van het allerheiligste 20 bij 20 el diepte en breedte en 60 el hoog. Volgens de Mischna scheidde een dubbel voorhangsel, van dezelfde stof vervaardigd als het schoon, veelkleurig Babylonisch voorhangsel dat de deur bedekte, die van uit het voorhof toegang tot het heilige verleende, dit van het allerheiligste. Deze beide voorhangsels waren gescheiden door een tusschen-

ruimte van één el. Het buitenste zou aan den Zuidkant omgeslagen zijn geweest en het binnenste aan de Noord-zijde. De hoogepriester trad dan op den Grooten Verzoendag met het wierookvat in de hand van de Zuid-zijde toe, ging daarop tusschen de voorhangsels door en kwam zoo aan den Noord-kant in het allerheiligste. Dit dubbele voorhangsel wordt immer bedoeld in het Nieuwe Testament als daarin van het voorhangsel sprake is (Matth. 27 : 51; Hebr. 9:3). In dezen tempel was het allerheiligste geheel ledig.

In tabernakel en tempel ontmoeten elkander God en zijn volk, daarom heeten zij: tent der samenkomst, woning des Allerhoogsten (Ex. 25 : 8; 29 : 42; Ezra 7 : 15; Ps. 46 : 5; Ps. 76 : 3). En in dien tabernakel en tempel is weer het allerheiligste de plaats alwaar de Heere woont in de donkerheid (1 Kon. 8 : 12). De afmetingen, het kostbaar materiaal, de sierlijke bewerking, alles symboliseert hier de heiligheid des Heeren. Hier woont de Heere op de ark tusschen de cherubim (Ex. 25:22; 1 Sam. 4:4), en moet de hoogepriester ingaan met het bloed der verzoening totdat *de* Hoogepriester, onze Heiland, ingegaan zal zijn met zijn eigen bloed in het hemelsch heiligdom (Hebr. 9 : 7, 12). Dan zal het voorhangsel scheuren en daarna van den tempel geen steen op den ander gelaten worden en Sion, tempel en allerheiligste vertreden worden van de Heidenen.

III. Het allerheiligste is ook nog in de Roomsche kerk de benaming van het heilige sacrament des altaars, dat gewoonlijk het hoogwaardige wordt genoemd. [8.

Allerzielen. Toen vooral gedurende de Middeleeuwen de leer ingang vond, dat de levenden voor de ontslapenen, die in het vagevuur vertoefden, iets konden doen, om hen uit dat louteringsproces te verlossen, ontstond in de 10e eeuw het feest Allerzielen. Het is afkomstig van den abt van het klooster te Clugny, *Odilo*. De bedoeling van den vader van dit feest was, dat op dien feestdag alle gelovigen op aarde een voorbede zouden opzenden voor hen, die in het vagevuur hun niet-betaalde zonden moeten boeten. In aansluiting aan het feest Allerheiligen (1 November) plaatste men dit feest op 2 November. [24.

Alliantie (Evangelische). Unie van geloovige Christenen van verschillende Protestantsche kerkformaties van de geheele wereld, oorspronkelijk tot afwering van het Roomsch-Catholicisme en Puseyisme. De eigenlijke stoot tot deze unie ging uit van leden der Vrije kerk in Schotland onder Thomas Chalmers in 1845. In 1846 werd zij te Londen geconstitueerd en haar grondslag vastgesteld. Tegenover afwijkingen en ontkenningen eischte men van ieder lid, dat hij instemming zou betuigen met de volgende negen geloofspunten: 1. de Goddelijke ingeving, autoriteit en genoegzaamheid der Heilige Schrift; 2. het recht en de plicht van elk geloovige om zelfstandig te oordeelen bij de uitlegging der Schrift; 3. de Eenheid der Godheid en de Drieheid der Personen in Haar; 4. de geheele verdorvenheid der menschelijke natuur door den zondeval; 5. de menschwording van Gods Zoon, zijn verlossingswerk voor de zondige menschheid, zijn middelaarswerk als voorspraak en koning; 6. de rechtvaardiging des zondaars door het geloof alleen; 7. het werk des Heiligen Geestes in de bekeering en heiliging des zondaars; 8. de onsterfelijkheid der ziel, de wederopstanding des lichaams, het oordeel over het menschelijk geslacht door Jezus Christus zoowel in verband met de eeuwige zaligheid der rechtvaardigen als met de eeuwige straf der goddeloozen; 9. de Goddelijke instelling van het Christelijk predikambt en de noodzakelijkheid en duurzaamheid der inzettingen van doop en avondmaal.

De hoogtepunten in het leven der Evangelische Alliantie zijn haar internationale samenkomsten, die sedert 1851 voor en na gehouden werden. Een tijdlang heeft de Evangelische Alliantie ook ten onzent gebloeid. Haar glanspunt was de vijfde algemeene vergadering, gehouden te Amsterdam 18—27 Augustus 1867, waar door de uitnemendste mannen der wereld de belangrijkste tijdvragen werden besproken. Het *Verslag*, door de goede zorg van den talentvollen Dr. Cohen Stuart opgesteld, is een lijvig boekdeel van blijvende waarde. Aan den vooravond der eerste zitting sprak professor Van Oosterzee in de Nieuwe kerk zijn beroemd geworden wijdingsrede uit over de gemeenschap der heiligen. En Groen van Prinsterer hield in één der zittingen een toespraak in het Fransch over: *La Nationalité religieuse en rapport avec la Hollande et l'Alliance Evangélique*. Toen hij daarna het spreekgestoelte verliet, werd hem door de gansche vergadering het: „Dat 's Heeren zegen op u daal!" in vier talen toegezongen. De gemeenschap der heiligen, in de openingsrede begroet en in de dagen der samenkomst ten volle bewezen, is toen ook op éénige wijze genoten in een gedachtenisviering van den dood des Heeren, zooals in Nederland nog nimmer was gedaan: de avondmaalsbediening in vier talen, op 25 Augustus in de Remonstrantsch-Gereformeerde kerk.

Ofschoon deze nauwe aaneensluiting van Christenen uit alle oorden der wereld vooral toen, tegenover het destijds opgekomen Modernisme, een heerlijke gebeurtenis was, had het toch geen geringe moeite gekost den grondslag te bepalen, waarop de vergadering in Nederland zou worden samengeroepen. Toen daarbij de vraag rees, of Professor Hofstede de Groot, de geestelijke vader der „Groningsche richting", die de hoofdwaarheden des Christendoms altijd bestreden had, op de positieve basis der Evangelische Alliantie kon medewerken, bleek de kwetsbare plek dezer beweging. En haar invloed daalde onder ons, toen als haar woordvoerders steeds meer mannen optraden, die de inspiratie der Heilige Schrift prijsgaven. Toen dan ook in 1883 Generaal Field, als Secretaris van het Centraal Bestuur te Londen, naar Amsterdam kwam, om dien invloed weer op te wekken, is hem dat bezwaar op een Amsterdamsche conferentie ten huize van den heer W. Hovy door Dr. A. Kuyper openhartig meegedeeld, met verzoek, dat de Alliantie zich zonder voorbehoud tegen de ondermijning van het Schriftgezag zou uitspreken. Dit is toen echter niet geschied (zie *De Heraut*,

nrs 521 en 526). En sinds waren de dagen der Evangelische Alliantie in Nederland voorbij. Wel werd de internationale *week der gebeden,* een kenmerkende instelling van de Evangelische Alliantie bij den aanvang van een nieuw jaar, nog in acht genomen als een tijd van gemeenschappelijk gebed voor de groote belangen, die de Alliantie voorstaat, maar er ging weinig kracht meer van uit. Totdat zelfs dit laatste teeken van het bestaan der Alliantie in ons vaderland wegstierf bij het uitbreken van den oorlog tegen Transvaal, toen het bleek, dat het Engelsche Hoofdbestuur niet geneigd was bij de Engelsche Regeering de zaak der Boeren te bepleiten. In 1907 echter is er, dank zij vooral de ijverige bemoeiingen van Ds. L. W. Bakhuizen van den Brink, weer een Nederlandsche afdeeling gesticht, die ook de week der gebeden hier te lande herstelde. [30.

Almachtig is een van de onmededeelbare deugden Gods. Men spreekt òf van de almacht Gods òf van de algenoegzaamheid Gods. Ook is hier een naam Gods te noemen, want de Heere zegt: „Ik ben God de Almachtige" (Hebreeuwsch El Shaddai, Gen. 17 : 1), en het eerste geloofsartikel luidt: „Ik geloof in God den Vader, den Almachtige, Schepper des hemels en der aarde." Onder de almachtigheid Gods wordt verstaan dat God de Heere alle macht en kracht in Zich Zelven bezit, om te doen al wat Hem behaagt, om geheel zijn wil te volbrengen en over elken tegenstand volkomen te triomfeeren. Men moet niet zeggen dat God alles kan, want God kan niet liegen, en kan ook Zich Zelven niet verloochenen. God kan niet doen al wat de menschelijke fantasie droomt, maar wel al wat Hij wil. En in dien wil bestaat niet het zondige, het dwaze, het ongerijmde. Maar wel moet men onderscheiden tusschen de *volstrekte* (absolute) almacht en de *verordineerde* almacht. Onder het eerste wordt verstaan wat God in het afgetrokkene gedacht zou kunnen doen, zonder het metterdaad te doen. God zou, indien Hij wilde, uit steenen Abraham kinderen kunnen verwekken, maar Hij doet het niet (Matth. 3 : 9). Gods almacht is zoo groot dat Hij oneindig veel meer doen kan dan Hij doet. Onder het tweede wordt verstaan dat God de Heere in zijn almacht alleen handelt naar zijn eeuwigen Raad en onveranderlijk Besluit, en dat Hij zijn almacht openbaart in de vervulling van zijn Goddelijken Raad en vrijmachtig welbehagen. Die almacht Gods openbaart zich vooreerst in de natuur, in de schepping en onderhouding van hemel en aarde, maar dan ook in de werken der genade waarin de uitnemende grootheid zijner kracht naar de werking der sterkte zijner macht gezien wordt (Ef. 1 : 19). Almachtig beteekent dat God de *alleen* Machtige is (1 Tim 6 : 15), de onafhankelijke, de algenoegzame, de onverwinlijke, de sterke God, de Koning der koningen, de Heere der heeren. [16.

Aloë, (Hebreeuwsch Ahalim). De aloë is een sterke boom met bruin en zwart gevlekt, zeer aangenaam riekend hout, het meest gewaardeerde reukwerk bij alle Oostersche volkeren. Het wordt zeer duur betaald, zoodat het in Europa, waarheen het maar zelden wordt overgebracht, tegen goud wordt opgewogen. Van Cochin-China, waar deze boom op de bergen groeit, kwam het hout door den handel ook naar Palestina. Hoe hoog het werd gewaardeerd blijkt uit de plaatsen

Aloë- of adelaarshout (Aquillaria agallocha).

waar eigenlijk aloëboomen staan moet (Num. 24 : 6), waar zinnebeeldig Christus' bruidegomskleed van dezen reuk doortrokken is (Ps. 45 : 9; Spr. 7 : 17; Hoogl. 4 : 14), bij de begrafenis van Jezus (Joh. 19 : 39). Salomo moet dien boom ook in zijn lusttuinen gehad hebben.

Deze aloë moet men niet verwarren met een andere ook aldus genoemde plant, die uit Afrika afstammend in onze broeikassen tot sieraad strekt, dikke vleezige bladeren heeft en een soort van gom bevat, die als artsenij wordt gebruikt.

Alogers. In den eersten tijd van de Christelijke kerk kwam al spoedig de vraag op den voorgrond te staan, in welke verhouding Jezus Christus, die gepredikt werd als de Zaligmaker van zondaren, stond tot den Vader. De voornaamste apologeten en kerkvaders hadden Jezus gehouden voor een *hypostase* d.w.z. een persoon in het Goddelijk Wezen, hoewel men niet vrij was van de dwaling, dat deze persoon ondergeschikt was aan den Vader (Joh. 14 : 28). Anderen waren bevreesd, dat men door te spreken over de Godheid des Zoons tekort zou doen aan de eenheid (monarchia) Gods. Deze werden Monarchianen genoemd. Onder deze Monarchianen waren er (zij worden dynamistische genoemd), die Jezus beschouwden als een mensch, die echter aangedaan was met Goddelijke kracht. Zij loochenden dus feitelijk de Godheid van Jezus. Epifanius noemde ze *Alogers.* Deze naam was dubbelzinnig, want hij beteekent „die geen logos erkennen", doch evenzeer „onverstandigen". De voornaamste Alogers waren *Theodotus,* de *lederbereider,* die leefde omstreeks 200, en zijn leerling *Theodotus,* de *wisselaar.* De laatste trachtte zelfs een gemeente te Rome te stichten. Ook moet nog genoemd worden *Artemas,* die in Rome dezelfde gevoelens openbaarde onder bisschop Zefyrinus, den opvolger van bisschop Victor, die den vader der Alogers geëxcommuniceerd had. [24.

Alomtegenwoordig is een deugd Gods, die voor het menschen-verstand uiterst moeilijk te begrijpen is, omdat wij in ons denken altoos aan

de begrippen van plaats en tijd gebonden zijn, en er ons zoo moeilijk een voorstelling van kunnen maken dat God de Heere op geheel andere wijze bestaat. God is overal tegenwoordig maar neemt nergens plaats of ruimte in. God is in den hemel, op de aarde, in de hel, op bergen en in dalen, ja overal is God, Ps. 139. Maar God is niet deelbaar, zoodat we nooit kunnen zeggen: God is hier met het eene gedeelte en daar met het andere gedeelte van zijn Wezen. God is overal geheel en ten volle.

De Heidenen wijzen met preciesheid de plaats aan waar hun goden staan, en daarom vragen zij aan Israël: „*Waar* is nu hun God?" (Ps. 115 : 2). Als dan geantwoord wordt: „Onze God is toch *in den hemel*", dan beteekent dat: onze God is niet alleen op de aarde, zooals de goden der Heidenen, maar óók in den hemel. In het Onze Vader luidt de aanhef: „Onze Vader die in de hemelen zijt." Maar de Godheid is alomtegenwoordig en niet alleen in den hemel. Die aanhef bedoelt te vermanen dat wij van de majesteit des Heeren niet aardschelijk zouden gedenken.

Met name de Socinianen, en voorts alle Deïsten hebben het geloof aan Gods alomtegenwoordigheid bestreden. God was boven en buiten de schepping, niet in de schepping. Maar God is niet alleen transcendent boven de schepping, Hij is *immanent* in het heelal. „Vervul Ik niet den hemel en de aarde" (Jeremia 23 : 23, 24). Zie voorts Psalm 139, waar de alomtegenwoordigheid als het ware beschreven wordt, denk voorts aan de uitspraak van Paulus, Hand. 17 : 27, 28.

Uit het feit dat God overal is volgt niet dat God overal *op gelijke wijze* is. Een steen kan niet liggen zonder dat God daar is in die ruimte, geen plant kan groeien zonder de tegenwoordigheid des Heeren, geen dier kan leven of zich bewegen zonder dat in God te doen. Maar Gods tegenwoordigheid openbaart zich rijker in de plantenwereld dan in de levenlooze natuur, en nog rijker in de dierenwereld dan in de plantenwereld, en in de menschenwereld openbaart zich die tegenwoordigheid Gods nog veel hooger. God is alomtegenwoordig, maar Hij woont in den hemel, daar is zijn troon, en de aarde is de voetbank zijner voeten. God is met zijn immanentie in elk mensch, maar oneindig boven dat alles schittert zijn alomtegenwoordigheid in Christus Jezus; in Hem woont de volheid der Godheid lichamelijk. [16.

Alphen (Hieronymus van) werd 8 Augustus 1746 te Gouda geboren. Hij studeerde te Utrecht en te Leiden in de rechten, en vestigde zich na zijn promotie in 1768 te Utrecht als advocaat. In 1780 werd hij procureur-generaal bij het hof van Utrecht, welke betrekking hij om politieke redenen in 1789 verwisselde met die van pensionaris te Leiden. In 1793 werd hij, de trouwe Oranjeklant, geroepen om raad en thesaurier-generaal der Unie te worden, en vertrok hij dus naar 's Gravenhage. Na de omwenteling van 1795 verliet hij het staatstooneel, niet genegen het revolutionair bewind te dienen. Als ambteloos burger ontsliep hij 2 April 1803 te 's Gravenhage in den Heere.

Zijn naam is bij ons volk het meest bekend geworden door zijn „Kleine Gedichten voor Kinderen", welke bij de verschijning (1778) grooten opgang maakten om hun eenvoud, licht te begrijpen inhoud en moraliseerende strekking. In later tijd zijn ze menigmaal bespot en veroordeeld (De Genestet), doch de waardeering neemt weer toe; vooral als men ze in de lijst van hun tijd beschouwt (zie H. Pomes, „Over Van Alphen's Kindergedichtjes", Rotterdam 1908).

Hieronymus van Alphen.

Voorts leeft zijn naam, of althans zijn werk, nog voort door een aantal Evangelische Gezangen, genomen uit zijn „Proeve van liederen en gezangen voor den openbaren godsdienst" (1801), waarvan onder de meest bekende genoemd mogen worden Gezang 20, 22, 65, 127 en 189, in gebruik bij de Nederlandsch Hervormde kerk.

Wat overigens zijn beteekenis voor onze letterkunde betreft, kunnen we volstaan met de vermelding 1°. van zijn cantaten „De Starrenhemel" en „De Slag van Doggersbank" (1783), 2°. van zijn bewerking van Riedel's „Theorie der schoone kunsten en wetenschappen", waarmede hij, het voorbeeld van Baumgarten volgende, een aesthetica trachtte te geven (1778). Van zijn vele verhandelingen noemen we nog zijn vertoog over „De rechten der Gereformeerde gemeenten en derzelver leeraars op de kerkelijke en geestelijke goederen, van hun bezeten" (1796). [5.

Alsem is de naam van een plant, die in Oud en Nieuw Testament wordt genoemd (Deut. 29 : 18; Spr. 5 : 4; Jer. 9 : 15; 23 : 15; Klaagl. 3 : 15, 19; Amos 5 : 7; 6 : 12; Openb. 8 : 11). Bedoeld zijn soorten van de thans artemisia genoemde familie, waartoe ook de absinth behoort. De knoppen en bloemen hebben een bitteren smaak. Alsem is daarom in de Schrift beeld van bitterheid en vergif. [17.

Alsted (Johann Heinrich) werd in 1588 te Ballersbach bij Herborn geboren. In 1610 werd hij te Herborn hoogleeraar in de filosofie en sinds 1619 mede in de theologie. Wegens de onrust, door den 30-jarigen oorlog veroorzaakt, nam hij in 1629 de benoeming aan tot hoogleeraar aan de pas gestichte Gereformeerde universiteit te Weiszenburg in Zevenbergen. Daar stierf hij in 1638. Op de Synode van Dordrecht was hij als vertegenwoordiger van de Nassausche kerken aanwezig. Hij was een der beroemdste hoogleeraren van zijn tijd en een geleerde, die veel geschreven heeft. Hij was geen oorspronkelijk denker, maar muntte uit door een uitgebreide kennis en door de gave, om alles wat destijds geweten werd op een overzichtelijke wijze saam te vatten. Vooral in deze twee werken komt dit

laatste uit: „Cursus philosophici Encyclopaedia" (1620), een kwarto encyclopaedie, die 3072 bladzijden telt, en „Encyclopaedia septem tomis distincta" (1620) — twee kloeke folianten. De Bijbelsche vakken komen echter meer tot hun recht in zijn derde encyclopaedische werk: „Praecognitorum Theologicorum libri duo" (1614). In deze geschriften bespreekt hij de wetenschappen in het algemeen, den band tusschen de verschillende wetenschappen, den aard van de theologie, de rechte wijze om de theologie te bestudeeren en de verschillende theologische vakken. Hij nam aan: 1. een natuurlijke theologie, welke wel uit de natuur werd geput maar toch met de bovennatuurlijke (geopenbaarde) theologie ten nauwste moest verbonden; 2. een catechetische theologie voor eerstbeginnenden; 3. een dogmatische theologie voor de verder gevorderden; 4. een polemische theologie; 5. de theologie van de gevallen der conscientie (casuistiek); 6. een profetische theologie voor de ambtsdragers; en 7. een theologia moralis (zedekunde). Heeft Alsted met Calvijn gemeen 't nadruk leggen op de gemeene gratie en alzoo 't waken tegen een valsch dualisme tusschen natuur en genade, zijn zwakke punt is, dat hij zóó dweepte met de natuurlijke godgeleerdheid, dat hij meende haar afzonderlijk te kunnen behandelen. Onvermeld mag niet blijven, dat hij een voorstander was van het chiliasme, ja dat hij zich zelfs verstoutte te beweren, dat het in 1694 een aanvang zou nemen. [25.

Altaar. Een zelfstandig naamwoord, dat in den Staten-Bijbel uitsluitend manlijk gebezigd wordt, gelijk dit in den ouderen tijd veelal het geval was; in de gewone spreektaal is het onzijdig geslacht in gebruik, waarbij dan de klemtoon valt op den eersten lettergreep, terwijl in den hoogeren en dichterlijken stijl de nadruk wordt gelegd op den laatsten lettergreep. Het komt van het Latijnsche altāre, altā ara, hooge haard. De naam geeft derhalve reeds eenigermate den vorm aan en het doel. Een altaar was in het algemeen genomen een tafelvormige verhevenheid, bestemd voor het doen van offeranden en het verrichten van andere godsdienstige plechtigheden. Een altaar heet in het Hebreeuwsch een mizbēach, dat is een plaats om te slachten. De Schrift nu spreekt van een altaar bouwen, maken, oprichten, stellen enz.; ook van afbreken, omwerpen, wegnemen, doorhouwen van een altaar. Het kon zijn van aarde (Ex. 20 : 24), van steenen (Deut. 27 : 5), van koper en van goud (Ex. 39 : 39; 40 : 5). Toch werd zoo'n mizbēach niet immer opgericht met het doel om daarop uitsluitend offeranden te brengen; soms diende het om een plaats der wijding te zijn, als gedenkteeken o.a. van Gods trouw en liefde, maar ook dan gaf het toch de gedachte der wijding weer, die uit ieder offer sprak: „En Mozes bouwde een altaar; en hij noemde deszelfs naam: de Heere is mijne Banier" (vgl. Jozua 22 : 26 v.v.). In Ex. 20 : 24 en 25 beveelt God aan Mozes een altaar van aarde te maken en indien hij een van steenen zoude maken, dan mocht dit niet van gehouwen steen geschieden: „zoo gij uw bouwijzer daarover verheft, zoo zult gij het ontheiligen." Hetgeen nog niet door des menschen hand was ontwijd, werd het meest geschikt geacht voor den dienst van God.

Reeds in Genesis 4 lezen wij van Kain en Abel, dat zij van de vrucht des velds en ook van de eerstgeborenen der schapen en hun vet den Heere offers brachten, maar van het bouwen van een altaar is aldaar nog geen sprake. Zoo meldt ook Herodotus dat de Perzen geen altaren hadden, maar op gewijde plaatsen op de hoogten der bergen offerden, gelijk ook in Indië iedere plek door de priesters tot een offerplaats kan worden geheiligd; van Noach lezen we daarentegen dat Hij den Heere een altaar bouwde (Gen. 8 : 20); van nu aan wordt telkens in de geschiedenis der patriarchen melding gemaakt van onderscheiden plaatsen alwaar zij altaren bouwden, als te Sichem, Bethel, Hebron en Berseba, zonder dat wij weten of zij op die altaren den Heere offers brachten dan wel dat deze altaren eer gedenkteekenen waren door de patriarchen aldaar gesticht, hetgeen wel het meest waarschijnlijk is (Gen. 12 : 7, 8; 13 : 4, 18; 26 : 25; 33 : 20; 35 : 7). Toch kenden ook zij het brandoffer (Gen. 22 : 13); en Jacob richtte een steenen teeken op, dat hem ten altaar diende, waarop hij een drankoffer stortte en waarover hij olie goot (Gen. 35 : 14); en te Berseba offerde hij offeranden aan den God van zijn vader Izak, zonder dat aldaar melding wordt gemaakt van den bouw van een altaar (Gen. 46 : 1). Bij de instelling van den Mozaïschen eeredienst werd echter bevolen dat een iegelijk die een offerdier te slachten had, dit moest doen op het altaar, dat de Heere had geboden te bouwen in het centraal-heiligdom, den tabernakel, in het midden van het volk. Maar na den intocht in Kanaän, toen de glans van het heiligdom, te Silo geplaatst, steeds meer verbleekte, kwam de gewoonte in zwang dat overal in den lande op heilige hoogten altaren verrezen, alwaar het volk, soms onder aanvoering zijner richters, waarbij zelfs Levietische priesters dienden, den Heere offerden (Richteren 6 : 24 v.v.; 1 Sam. 7 : 17; 1 Kon. 3 : 4; 2 Kon. 23 : 8). Toen Silo was verwoest vond Israël daarin een hulpmiddel, totdat den Heere weer het altaar werd gebouwd in den tempel te Jeruzalem gesticht. (Zie ook *Hoogtediensten*).

De vorm van de altaren in den tabernakel en den tempel verschilden vooral in afmeting. Het brandofferaltaar was 5 el lang en breed en 3 el hoog. Aan de 4 hoeken was het met hoornen versierd, gebouwd van acaciahout en met koper beslagen. Ter halver hoogte was een koperen netwerk aangebracht. Hieronder waren vier ringen bevestigd, zoodat het kon gedragen worden aan vier stangen van acaciahout, met koper beslagen. Van binnen was het wellicht gevuld met aarde of steenen, terwijl waarschijnlijk een aarden opgang de toegang gaf tot het altaar (Ex. 20 : 26). Bilderdijk maakte onderscheid tusschen het altaar en het outer; dit laatste zou de pedestel zijn geweest en het altaar eer de vuurhaard. In den tempel van Salomo had het koperen brandofferaltaar een hoogte van 10 el en een lengte en breedte van 20 el. Nadat het ontwijd was geworden door afgoderij en hersteld o.a. door Asa

en Manasse, zette Achaz het ter zijde en liet een ander, naar een model door hem te Damascus gezien, daarvoor in de plaats zetten. Na de ballingschap werd een nieuw brandofferaltaar uit onbehouwen steenen gebouwd (Ezra 3 : 2); en toen ook dit weer werd ontwijd door Antiochus Epifanes liet Judas de Maccabeër het uit nieuwe ongehouwen steenen opbouwen; dit bleef ook in den tempel van Herodes.

Het reukaltaar dat vlak vóór het voorhangsel stond in het heilige (Hebr. 9 : 4), was 1 el lang en breed en 2 hoog, van acaciahout en met goud overtrokken; daarom werd het ook het gouden altaar genoemd. Het was aan de 4 hoeken met 4 hoornen versierd, terwijl op de halve hoogte rondom een kransversiering was aangebracht, waaronder ringen waren, waardoor de met goud overtrokken draagstangen moesten worden gestoken. Boven op het altaar was een soort dak aangebracht, een vlakke plaat, waarschijnlijk evenals de daken van een Oostersch huis van een beschermenden rand of borstwering voorzien. In den tempel van Salomo was het houten stel van dit altaar van cederhout gemaakt en met goud overtrokken; toen Antiochus het afgebroken had om zich meester te kunnen maken van het goud, heeft Judas de Maccabeër weer een nieuw gouden altaar gemaakt (1 Maccab. 4 : 49).

De hoornen aan de vier hoeken van beide altaren waren van hout en overtrokken met metaal en hadden een symbolische beteekenis. Zij dienden niet enkel tot sieraad, integendeel blijkt uit Amos' bedreiging: „Ten dage als Ik Israëls overtredingen over hem bezoeken zal, zal ik ook bezoeking doen over de altaren van Beth-El; en de hoornen des altaars zullen worden afgehouwen, en ter aarde vallen" (Amos 3 : 14), dat zij, zoo niet het voornaamste, dan toch een zeer belangrijk deel waren van het altaar, juist dat stuk van het altaar, dat den mensch in de nauwste aanraking met God bracht. Daarom werd het bloed aan de hoornen van het altaar gestreken en daarom mocht hij, die onopzettelijk doodslag had gepleegd, de hoornen van het altaar grijpen om zijn leven te redden, hoewel alleen de priesters in alle andere gevallen tot het altaar mochten naderen. De hoorn is het beeld der kracht, zoo symboliseeren de hoornen van het altaar de kracht der verzoening en van den zegen Gods, die uitgaat van het altaar. Zelfs is het mogelijk dat, gelijk de vier „hoornen" op de hoeken van een Babylonischen toren wezen naar de vier hemelstreken, derhalve naar den hemel, ook deze gedachte wordt uitgedrukt door deze horens. Over de namen, de bestemming en bediening dezer altaren zie men *Brandofferaltaar* en *Reukaltaar*.

De Grieken en Romeinen maakten de altaren tot werken der kunst, die zij van steen bouwden en gelijk ze oorspronkelijk waren versierd met schedels van geofferde dieren, zoo werden ze later voorzien van gebeeldhouwde ramskoppen.

De Roomsch-Catholieke kerk heeft ter wille van haar offertheorie de avondmaalstafel veranderd in een altaar, en ter versiering daarvan haar edelste kunst aangewend. De Luthersche kerk heeft het altaar van de Roomsche kerk behouden, met veel van zijn vorm en versiering. De Grieksche kerk heeft gewoonlijk maar één altaar in den vorm van een tafel van hout of steen.

Aan het altaar zijn enkele spreekwijzen ontleend, als die naar 1 Cor. 9 : 13: Wie het altaar bedient, moet van het altaar leven; en naar Num. 16 spreken ook wij nog van vreemd vuur op het altaar brengen of ontsteken als men zich bij de behandeling van kerkelijke zaken laat leiden door wereldsche beweegredenen (vgl. ook Lev. 10 : 1). [8.

Altaschet komt voor in het opschrift van enkele psalmen (57, 58, 59 en 75). De uitdrukking beteekent: beschadig niet, en vormde waarschijnlijk het begin van het lied, op welks wijs de bedoelde psalmen werden gezongen. [17.

Alting. I. *Hendrik Alting*, zoon van Menso Alting, werd op 17 Februari 1583 te Emden geboren, waar hij op de Latijnsche school zijn eerste opleiding genoot. Door zijn vader naar Groningen gezonden, zat hij hier inzonderheid aan de voeten van Ubbo Emmius. Op 19-jarigen leeftijd toog hij naar Herborn, waar hij de lessen volgde van Piscator, Martinius en Zepperus. In 1605 werd hij te Sedan belast met de opvoeding van eenige Duitsche prinsen, waaronder later ook de toekomstige keurvorst van de Paltz. In 1612 vergezelde hij dezen naar Engeland, om tegenwoordig te zijn bij de huwelijkssluiting van den keurvorst (zijn vader was reeds in 1610 gestorven) met Elizabeth, dochter van Koning Jacobus I. Hier werd Alting met groote achting ontvangen. In 1613 werd hij tot hoogleeraar aan de Heidelberger hoogeschool benoemd en tevens tot doctor in de godgeleerdheid bevorderd. Drie jaar later werd hij opziener over het te Heidelberg bestaande Collegium Sapientiae. In 1618—19 nam hij ernstig deel aan de Nationale Synode van Dordrecht. Hier hield hij een geleerde rede over het leerstuk der verwerping. Toen hij te Heidelberg terugkeerde, deelde hij in de rampen van den dertigjarigen oorlog. Eerst toen deze stad in de handen van Tilly viel (1622), vluchtte hij, als door een wonder gered. In 1623 trok hij naar Holland, dat hem een tweede vaderland zou worden. In 1627 trad hij als hoogleeraar aan de Groninger hoogeschool op, waar hij krachtig medewerkte aan haar bloei. Als overziener van het Nieuwe Testament en de Apocriefen (in de plaats van Ubbo Emmius) vertoefde hij in 1635 te Leiden. Door het overlijden van zijn oudste dochter (1639) en zijn trouwe gade (1643) werd zijn kracht geheel en al gebroken. Hij stierf op 5 Augustus 1644 zacht en kalm, vol vertrouwen op zijn God.

Vooral te Heidelberg schitterde Alting als een ster van de eerste grootte. Onder de wetenschappelijke mannen van zijn tijd nam hij een voorname plaats in. Ook te Franeker, Utrecht en Leiden begeerde men hem als hoogleeraar. Als voortreffelijk historie-schrijver werd hij geroemd. Al geven sommigen hem den naam van Bijbelsch godgeleerde, nergens week Alting van de Gereformeerde theologie een duimbreed af.

II. *Jacobus Alting* werd op 27 September 1618 te Heidelberg geboren als zoon van Hendrik Alting. Zijn eerste onderwijs genoot hij te Emden en te Leiden. Te Groningen bezocht hij de La-

tijnsche school (1627). Hier toonde hij bijzondere liefde voor de oude talen. Onder Gomarus legde hij zich ijverig op 't Hebreeuwsch toe. In 1638 leerde hij het nieuw-Hebreeuwsch te Emden onder leiding van een Rabbi. Nu ving hij zijn theologische studiën aan bij Gomarus en zijn vader. In 1639 ondernam hij een studiereis, maakte te Utrecht kennis met Voetius en Anna Maria Schuurmans, te Leiden met Polyander e.a. en trok daarna naar Engeland, waar hij de academie-steden Oxford en Londen bezocht. Hier had hij omgang met Dr. Twisse, Dr. Reynolds (een kenner van het Grieksch) en Dr. Pocock (hoogleeraar in de Oostersche talen). Zelfs werd hij voor de Engelsche kerk geordend. In 1643 aanvaardde hij echter (na Gomarus' dood) het hoogleeraarschap te Groningen in de taalkundige vakken. Hij bleek de rechte man op de rechte plaats, waarom hij in 1645 o.m. tot doctor in de wijsbegeerte bevorderd werd. In 1647 volgde zijn aanstelling als academie-prediker. Zijn naam drong ver buiten het vaderland door. Een leerstoel te Heidelberg hem aangeboden, sloeg hij af. In 1667 werd hij tevens hoogleeraar aan de theologische faculteit te Groningen, 't geen hem veel verdriet zou baren. De Groninger hoogleeraar Maresius verdacht Altings rechtzinnigheid. Een gansche rij van beschuldigingen werd tegen Alting ingebracht (1668). Alle aanmaning tot onderlingen vrede bleek vruchteloos. In 1669 werd nu aan Maresius met geweld het zwijgen opgelegd. De dood slechts kon de twistenden scheiden. Nog eenmaal reisde Alting naar Engeland (1675). Hij stierf op 20 Augustus 1679. Na zijn dood verschenen in vijf deelen al zijn werken. Zijn groote verdienste lag op uitlegkundig gebied. Hij was dan ook meer literator dan godgeleerde. Ook deed zijn opleiding in Engeland hem kwaad, waar hij weinig met Puriteinen in aanraking geweest was. Grooten invloed kon hij, dank zij zijn onbelijndheid, niet uitoefenen. De meerderheid der studenten volgde den onverdacht rechtzinnigen Maresius.

Zie over hem: Dr. P. H. Roessingh, „Jacobus Alting, een bijbelsch godgeleerde uit het midden der 17e eeuw", Groningen 1864. [18.

Altruïsme. Het woord altruïsme is afgeleid van het Latijnsche „alter" (Fransch: „al[u]truï"), wat „de ander" beteekent. Onder dit begrip verstaat men het aldus inrichten van het zedelijke leven, dat men zich laat beheerschen door den wensch om met terzijdestelling van zichzelf voor anderen tot nut te zijn. Zoo is het altruïsme de tegenstelling van het egoïsme, dat vóór alles zichzelf zoekt.

Deze theorie is vooral ontwikkeld door den Franschen wijsgeer Auguste Comte, den schepper van het positivisme (1798—1857). Volgens hem zou in de moraal der toekomst de eenige regel zijn het vivre pour autrui (leven voor een ander). In de ethiek van Herbert Spencer zijn soortgelijke denkbeelden te vinden; hij rekent onder de sociale deugden als een eersten plicht van hem, die goed wil leven, zich te beijveren voor het persoonlijk en algemeen welzijn zijner medemenschen.

Zuiver altruïsme is even onmogelijk als zuiver egoïsme, en het altruïsme is meer een methode dan een doel. Het is zelfs te vreezen, dat menigmaal de duivel van het egoïsme zich hult in den engelenglans van het altruïsme. Deze leer is tegen Gods Woord. Ons hoogste doel moet niet zijn, voor anderen te leven, doch alleen voor den Heere. Wanneer wij dit van harte doen, zullen wij daardoor tevens onzen naaste liefhebben als onszelven, en noch in egoïsme noch in altruïsme vervallen. Wie God vóór alles zoekt, vindt in zijn wereld vanzelf de juiste verhoudingen; doch wie zichzelf of zijn naaste zoekt, kan, ook met de edelste bedoelingen en de grootste zelfverloochening, het ware geluk niet bezitten, en mist de ware zedelijkheid. [5.

Alwetend is de deugd Gods waardoor Hij *alles* weet. Aan de alwetendheid mag niets onttrokken worden, aan haar mag niet eenige paal of perk gesteld worden. Alwetend wil in den vollen zin van het woord zeggen *alles* wetende. Het woord alwetend komt in de Heilige Schrift niet voor, maar de deugd zelve wordt op schier elke bladzijde beschreven. God hoort alles en ziet alles. „Zijn oogen doorloopen de gansche aarde" (Ps. 94 : 9; 2 Kron. 16 : 9). „Er is geen schepsel onzichtbaar voor Hem, maar alle dingen zijn naakt en geopend voor de oogen Desgenen, met welken wij te doen hebben" (Hebr. 4 : 13). De alwetendheid Gods strekt zich uit tot de allerkleinste en allernietigste dingen, want geen musch valt op de aarde zonder dat God het weet en de haren van ons hoofd zijn bij Hem geteld (Matth. 10 : 29, 30). De Heere weet al de gedachten van elk mensch, zelfs de geheimste overleggingen (Ps. 139 : 1 vv.). Hij kent het hart en proeft de nieren (Jeremia 11 : 20).

De deugd der alwetendheid wordt door velen in nauw verband gebracht met de alomtegenwoordigheid. Men zegt dan dat God alles weet *omdat* Hij alomtegenwoordig is en dus alles hoort en ziet. Hiertegenover staat dat God de Heere alle dingen eeuwig kent en weet. „Gode zijn al zijn werken van eeuwigheid bekend" (Hand. 15 : 18). Wij menschen weten eerst van de dingen als wij er kennis van hebben genomen. Maar God de Heere weet alle dingen van eeuwigheid uit zijn Raad en Besluit. Al wat er geschiedt en plaats grijpt, vloeit uit dien eeuwigen Raad voort, en het geschiedt op het door God bepaalde oogenblik en op de door Hem gewilde wijze. Gelijk de architect uit zijn bestek weet hoe het gebouw er uitziet, gelijk de generaal uit zijn plan weet hoe de vesting is aangelegd, gelijk een schilder uit zijn conceptie weet wat zijn schilderij voorstelt, zoo weet God alle dingen uit zijn Besluit, en uit het gemaakt bestek van al zijn werken. [16.

Amalek, Amalekieten. Het Bedoeïenenvolk Amalek speelt in de Oud-Testamentische geschiedenis een vrij belangrijke rol van de tijden der aartsvaders af tot in de dagen van Saul en David. De Heilige Schrift noemt hun naam het eerst in Genesis 14 : 7, waar we lezen dat de koning van Elam, Kedor-Laomer, en zijn bondgenooten „het gansche veld van den Amalekiet" sloegen. Blijkens het verband was dit een landstreek tusschen Kades en Sodom, de toenmalige woonplaats van Lot. Dat hier toen reeds Amalekieten woonden, wordt door

den Hebreeuwschen tekst wel niet uitdrukkelijk gezegd, maar is toch de meest voor de hand liggende opvatting. Naar sommiger gevoelen blijkt uit de Oud-Babylonische opschriften, dat Amalek reeds in de eeuwen vóór Abraham een beroemd handelsvolk was, welks waren omstreeks 2300 v. C. op de Babylonische markten kwamen. Zulk een hooge ouderdom van Amalek zou wel overeenkomen met het gezegde van Bileam, die circa 1400 v. C. Amalek aanduidde als „eersteling der volken" (Numeri 24 : 20), wat waarschijnlijk zooveel beteekent als „een oer-oud volk", een volk van veel hoogeren ouderdom dan Moab, Ammon, Edom of Israël. Is deze opvatting inderdaad juist, dan laat Genesis 36 : 12, 16 zich het best aldus verstaan, dat een gedeelte van het oude volk Amalek later is opgenomen in het Edomietische geslachtsverband. We komen straks nog even op dit Edomietische Amalek terug.

Zeer bekend is het optreden van Amalek tegen Israël in de dagen van Mozes (Exodus 17 : 8—16). In Rafidim, waarschijnlijk ter plaatse van de tegenwoordige oäse Feiran in het Sinaï-gebergte, werd het pas uit Egypte verloste volk aangevallen door den krijgszuchtigen Amalekiet, die wellicht uit meer Noordelijke streken derwaarts ten strijde was getrokken. De opgeheven hand van Mozes en het deugdelijke zwaard van Jozua waren de middelen, waardoor des Heeren volk de zege behaalde op den jaloerschen Amalekiet, die van nu af onder het oordeel der verdelging stond (zie ook Deut. 25 : 17—19). Maar de voltrekking van dit vonnis zou nog enkele eeuwen toeven. Wanneer, na de terugkomst der twaalf verspieders, de ongehoorzame Israëlieten een aanval wagen op het Zuiden van het West-Jordaanland, worden ze niet alleen door de Kanaänieten, maar ook door de Amalekieten verslagen (Numeri 13 : 29 en 14 : 25, 43, 45). En in den tijd der richteren behoorde Amalek meer dan eens tot Israëls onderdrukkers. Amalekieten dienden in het leger van den Moabiet Eglon (Richt. 3 : 12, 13) en trokken in Gideons dagen met Midian over den Jordaan (Richt. 6 : 3, 33 en 7 : 12, vgl. 10 : 12).

Terwijl we de Amalekieten gewoonlijk aantreffen ten Zuiden van Judea, hebben de zooeven genoemde bondgenooten van Moab en Midian mogelijk wat verder naar het Oosten gewoond. Meer opvallend is echter, dat we in den richterentijd ook sporen van Amalek vinden in het hartje van het eigenlijke land Kanaän, in het stamgebied van Efraïm. Naast de duistere plaats in het lied van Debora (Richt. 5 : 14), die op een gewapend conflict tusschen Efraïm en Amalek schijnt te duiden, vinden we de aanteekening (Richt. 12 : 15), dat de richter Abdon begraven werd te Pirhathon in het land van Efraïm „op den berg van den Amalekiet". Mogelijk hebben we hier te doen met groepjes Amalekieten, die na de straks vermelde invallen in Midden-Kanaän waren blijven hangen. In elk geval lagen hun eigenlijke woonplaatsen in het Zuiden, waar de Kenieten zich in hun midden ophielden (I Sam. 15 : 6, vgl. Richt. 1 : 16 var.). Amaleks rijkdom bestond voornamelijk in runderen, schapen, kameelen en ezels (I Sam. 15 : 3, vgl. 27 : 9 en 30 : 17).

Israëls eerste koning ontving den last, aan Amalek het oordeel der verdelging te voltrekken, dat in Mozes' dagen uitgesproken was (I Sam. 15 : 1—3). Maar Sauls optreden tegen Amalek, hoe dapper ook (14 : 48), voldeed toch niet aan den eisch des Heeren, en lokte zoo het beroemde woord van Samuël uit: „Gehoorzamen is beter dan slachtoffer, opmerken dan het vette der rammen" (15 : 22, vgl. 28 : 18). Toch heeft Saul ongetwijfeld aan Amalek een geduchten slag toegebracht, en David voegde er het zijne aan toe. In de zestien maanden van zijn verblijf te Ziklag werd beurtelings Amalek door David en Ziklag door Amalek overvallen (27 : 8 en 30 : 1). Maar het einde was Amaleks nederlaag, waarbij slechts 400 jonge mannen ontkwamen (30 : 16—18). Enkele dagen later bracht een rondzwervende Amalekiet aan David het bericht van Sauls dood, — een bericht, waarbij hij tot zijn eigen verderf van de waarheid afweek (II Sam. 1 : 1—16).

Na Sauls dood (waarschijnlijk 1012 v. C.) hooren we van Amalek niet veel meer. In II Sam. 8 : 12 lezen we van den buit, door David op hen behaald. Psalm 83, mogelijk in den tijd van Josafat (circa 860 v. C.) gedicht, spreekt van een geweldige coalitie tegen Israël, waarbij Amalek niet ontbrak. En eindelijk verhaalt I Kron. 4 : 42, 43, dat (naar vs. 41 te oordeelen, in de dagen van Hizkia, circa 700 v. C.) 500 mannen uit den stam Simeon naar Seïr trokken, het overblijfsel der ontkomenen van Amalek sloegen, en hun woonplaatsen blijvend in bezit namen. Waren deze late Amalekieten wellicht afstammelingen van de 400 jonge mannen, die eenmaal aan David ontkwamen? Waren *dezen* misschien door huwelijk in het volksverband van Edom opgenomen? Aannemelijk is in elk geval, dat in I Kron. 4 het Edomietische Amalek is bedoeld, want het gebergte Seïr was de woonplaats van Edom. [23.

Amandelboom, een tot de steenvruchten behoorende struik en boom van Afrika en Azië, gelijk ook van de Europeesche kustlanden der Middellandsche zee. Hij gelijkt veel op den perzikboom, heeft zeer schoone rozeroode bloesems, die vóór de bladeren bloeien. Vandaar zijn gewone Hebreeuwsche naam schaked = de wakende, de vroegbloeiende. Zijn steenvrucht, die met een lederachtige huid is omgeven, bevat in zich de bekende amandelen (Gen. 43 : 11). De amandelboom bloeit het eerst van alle vruchtboomen. Reeds in Januari vertoont zich de bloesem. Eerst is de bloesem rood, maar later wordt hij wit. Hoogstwaarschijnlijk is daaraan het beeld in Pred. 12 : 5 ontleend, waar de witte haardos van den grijsaard als amandelbloesem wordt voorgesteld. Deze bloesem zat immers ook aan een kalen stam. In Gen. 30 : 37 lezen wij, dat Jacob amandeltakken (geen hazelaar) in de drinkbakken legde. Tegenwoordig schrijft men aan den amandelstaf nog wondervolle kracht toe. Van hetzelfde hout was Aärons staf (Num. 17 : 8).

Amandus was gesproten uit een oud-Romeinsche familie. Zijn vader heette Severus. Hij trad tegen den wil zijns vaders in den geestelijken stand en werd te Rome onderwezen. Nadat koning Dagobert I de Zuidelijke Nederlanden veroverd had, trad Amandus op onder

de daar wonende Friezen met de prediking van het Evangelie. Met geweld wilde hij de Heidenen dwingen om den Christelijken doop te ontvangen, maar deze handelwijze berokkende hem den haat der Friezen. Hij werd meer dan eens mishandeld en zijn helpers verlieten hem, omdat zijn arbeid met onvruchtbaarheid scheen geslagen te worden. Hij werd volgens de historieschrijvers dier dagen zelfs meer dan eens in de Schelde geworpen. Nu keerde hij zich van de Friezen af, predikte aan de Baskiërs in de Pyreneeën het Evangelie en evenzoo aan de Slaven aan de Donau. Later keerde hij naar Gent terug, waar het hem gelukte een vermogenden Fries, Bavo, tot bekeering te brengen. Met diens hulp stichtte hij twee kloosters, ieder aan een oever van de Schelde gelegen. In 647 werd hij benoemd tot bisschop van Maastricht, maar in 649 nam hij, ondanks den raad van paus Martinus I, zijn ontslag. Hij kon onder de zedelooze geestelijken de tucht niet handhaven. Nu stichtte hij het klooster *Elno* (later *St. Amand* genoemd). Dit klooster lag dicht bij Tournay en aldaar stierf hij in 684. Hij behoort onder de missionarissen, die voor Nederland van beteekenis zijn, al is zijn beteekenis niet zoo groot als die van andere missionarissen. [24.

Amarna-tijd. Hieronder verstaat men dien tijd, waarover licht is opgegaan door het vinden van pl.m. 360 kleitafeltjes, in den winter van 1887 ontdekt in den tell el-Amarna, waaronder de ruïnen begraven liggen van de residentie van farao Amenhotep IV (1375—1358 v. Chr.). De meeste van deze brieven, die deel hebben uitgemaakt van het archief van Amenhotep III (1411—1375) en Amenhotep IV en op drie na in het Assyrisch geschreven zijn, zijn alle gericht aan de genoemde farao's. Hun afzenders zijn — op enkele brieven van de koningen van Babel, Assyrië, Mitanni, Cyprus en Hetietenland na — de Syrisch-Palestijnsche vazallen van den farao. Door het vinden daarvan is een volkomen nieuw en verrassend licht opgegaan over de politieke verhoudingen in de 15de en 14de eeuw v. Chr. en niet minder over de cultuur dier dagen. Reeds het verrassend feit, dat de koningen dier dagen zich van het Assyrisch bedienden als diplomatieke taal en zelfs, gelijk de aanvullende vondsten in Gezer en Taänach hebben geleerd, voor hun onderlinge briefjes, gaf een helder inzicht in een vroeger nauwelijks vermoeden cultuur-invloed van Babel en in de veelzijdige punten van contact, die er destijds tusschen de West-Aziatische en Egyptische heerschers bestonden.

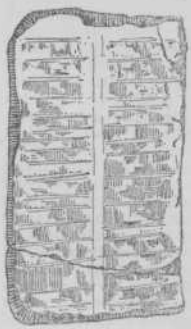

Amarna-tafeltje

In dezen Amarna-tijd waren Palestina en Syrië in de macht van Egypte, dat na het verdrijven der Hyksos zich zeer snel tot een militairen staat van den eersten rang had verheven en vooral onder de regeering van Thotmes III (1501—1447) het uitgestrekte gebied tot aan den Eufraat tot een Egyptisch wingewest had gemaakt. Onder Amenhotep III denkt geen der Syrisch-Palestijnsche stadskoningen aan gewapend verzet tegen dezen farao, die dan ook niet meer in eigen persoon naar het Noorden behoeft te trekken. De Egyptische gouverneurs kunnen met de kleine hun ten dienste staande garnizoenen rust en orde handhaven. Maar tegen het einde van zijn regeering dringen de Hetieten uit Klein-Azië naar den Eufraat door een vallei in Noord-Syrië binnen, en wanneer Amenhotep IV zich veel meer om de vereering der goden dan om het bewaren van het vaderlijk erfdeel bekommert, dan breekt een geest van verwarring door, die binnen korten tijd den Egyptischen invloed ondergraaft en tot een bespotting maakt. In dien onderlingen strijd nemen de *Chabiroe*, in wie we met groote waarschijnlijkheid de Hebreën hebben teruggevonden, een groote plaats in. In Syrië weten de Amorieten een zelfstandig rijk te stichten, waarbij de Hetieten aithans in den eersten tijd de helpende hand hebben toegestoken. In het eigenlijke Palestina hooren we vooral van gevechten van stadskoningen, waarbij ieder den ander aanklaagde bij den farao. Van zuiver Israëlietische steden als Silo, Bethel e. d., die bij den strijd betrokken zouden zijn, hooren we echter niets. Zie verder A. Noordtzij, „Gods Woord en der eeuwen getuigenis". [3.

Amasa. I. Onwettige zoon van Davids halve zuster Abigail (1 Kron. 2 : 17; 2 Sam. 17 : 25), een man van roemenswaardige eigenschappen (1 Kon. 2 : 32), die door zijn neef Absalom in Joabs plaats aan het hoofd van zijn leger geplaatst werd (2 Sam. 17 : 25). Na Absaloms dood beloofde David hem in de plaats van Joab te zullen stellen, maar toen bij Seba's oproer door hem de mannen van Juda niet spoedig genoeg werden opgeroepen, moest David het opperbevel aan Abisai opdragen. Door zijn neef Joab uit jaloerschheid verraderlijk gedood (20 : 8—10), door David beweend en op diens bevel door Salomo gewroken (1 Kon. 2 : 5 volg. 31—33). — II. Een der aanzienlijken uit Efraïm, die ten tijde van den koning Achaz op het woord des profeten Obed de overwinnende Israëlieten onder koning Pekah verhinderde, de weerlooze vrouwen en kinderen van Juda tot slavinnen te maken, en de gevangenen zeer menschlievend behandelde (2 Kron. 28 : 6—15).

Amasai, een edel veldoverste, een der Benjaminieten, die tot David overging, toen deze zich te Ziklag bevond. Toen David aan de stamgenooten van Saul, gelijk zijn hart begeerde, niet onvoorwaardelijk vertrouwen kon schenken en hen op het gericht Gods wees, wanneer zij verraderlijke bedoelingen kweekten, legde Amasai door Gods geest gedreven, een schoone belijdenis af, die zijn vroomheid eere aandoet en voor David zeer troostvol was. David benoemde hem terstond tot legerhoofd (1 Kon. 13 : 1, 16—18).

Amazia, (d. i. de sterkte van Jehova). I. Koning van Juda (838—810 v. Chr.). Nadat hij de

moordenaars van zijn vader Joas gestreng had gestraft (Deut. 24 : 16), nam hij in zijn talrijk leger nog 100.000 soldeniers uit Israël op (2 Kron. 25 : 6) om de afgevallen Edomieten onder zijn heerschappij terug te brengen. Op bevel eens profeten ontsloeg hij ze echter, waardoor hij zich de vijandschap der ontslagen Israëlieten op den hals haalde. Na een bloedige overwinning viel hem de Edomietische hoofdstad Sela, een rotsnest, die hij Joket-El, d. i. „hut Gods" noemde, in handen; maar toen hij 10.000 gevangenen levend van de rotsen naar beneden liet storten, was de goede geest van hem geweken. Hij aanbad de veroverde Edomietische afgoden en beantwoordde den profeet, die hem daarover berispte, met bedreigingen; den reeds vooraf geprikkelden koning van Israël, Joas, daagde hij uit tot den strijd, en hij nam, door Gods rechtvaardig gericht verblind, zijn welgemeende waarschuwing niet aan. Amazia werd overwonnen en viel zelfs in de handen van Israëls koning, die het Noordelijk gedeelte van Jeruzalem ontmantelde, alle kostbaarheden uit den tempel en den koninklijken schat, benevens de kinderen des konings als gijzelaars, medenam. Amazia bleef in een schandelijke afhankelijkheid van Israël, totdat door een samenzwering zijn 16-jarige zoon Azaria of Uzzia op den troon werd verheven. Amazia werd op de vlucht achterhaald en gedood. De aanvang zijner regeering was goed, maar de voortzetting slecht; hij begon de heerschappij over zijn rijk in een goeden toestand, maar liet het ontzenuwd na; hij deed gedeeltelijk den wil des Heeren, maar niet van ganscher harte (2 Kon. 14; 2 Kron. 25). — II. Een priester van den kalverdienst te Bethel, ten tijde van Jerobeam II; hij klaagde den profeet Amos aan bij den koning als een gevaarlijk man voor den staat, die het volk opruide, wijl hij de zonden openbaarde en Gods gerichten aankondigde. Amazia beval hem zelfs in zijn vaderland Juda terug te keeren en aldaar te profeteeren; in Israël werd niets aanstootelijks tegen den koninklijken staatsgodsdienst geduld. Hij verdiende de strenge straf, waarmede hem Amos daarom bedreigde (Amos 7 : 10 volg.).

Ambo of Ambon (afgeleid van het Griekse woord „anabaino" d. i. opgaan). Dat was de lezenaar in de oud-Christelijke kerk. In de grootere kerken vond men er twee aan de Noord- en de Zuidzijde van het koor. Deze ambon had de hoogte van onze tegenwoordige kansels en een trap aan beide zijden om op en af te stijgen. Waren er twee ambons, dan diende de eene rechts van het altaar voor het lezen van de Evangeliën en de andere links van het altaar voor het lezen van de Brieven. De eerste was hooger en sierlijker dan de andere. De laatste had ook slechts één trap en voor dezen lezenaar mocht een diaken prediken. Vele bisschoppen, zooals Chrysostomus en Augustinus predikten ook van den ambon en niet van den bisschopstoel (ex cathedra). Deze bisschopstoel stond achter het altaar. In de Middeleeuwen is uit deze ambon de kansel ontstaan. Toen had men aan beide zijden van het altaar kleine lezenaars. In de Griekse kerk gebruikte men den zoogenaamden „analogeion", d. w. z. een verstelbare lezenaar. [24.

Ambrosius. *Zijn leven.* Ambrosius was afkomstig uit een Romeinsche familie, die te Trier woonde. Hij werd geboren in 340. Zijn opvoeding ontving hij in Rome. Hij werd later stadhouder van Ligurië en Amilië en had tot verblijfplaats Milaan. In 374 werd hij tegen zijn wil, nadat de Ariaansche bisschop Auxentius gestorven was, tot bisschop gekozen. Hij was toen nog maar catechumeen en dus nog niet gedoopt. Toen hij zich de keuze des volks had laten welgevallen, werd hij gedoopt en 8 dagen later werd hij bisschop van Milaan.

Hij behoorde tot de Westersche school en was in het Westen de meest beteekenende kerkleeraar. Op menig terrein heeft hij uitgeblonken en, al had hij niet de diepgaande kennis van Augustinus, al was hij geen oorspronkelijk theoloog, hij heeft nochtans groote verdiensten gehad. Hij stierf in 397.

Zijn werk. Ten eerste ligt zijn verdienste in zijn rusteloos ijveren voor de *eenheid*, de *zuiverheid* en de *macht* der kerk. Hij kon daarom zijn autoriteit zoo laten gelden, omdat Milaan destijds de residentie des keizers was en de zonen van *Valentinus I* († 375), *Gratianus* († 383) en *Valentinus II* († 392) geheel en al onder zijn invloed stonden. Dat kwam al aanstonds in hun handelingen tegenover het wegstervend Heidendom uit. In 382 werden aan de Heidensche priesters de staatsinkomsten en schenkingen ontnomen en tevens werd bevolen, dat het altaar van Victoria uit de Curie van den Romeinschen Senaat zou weggenomen worden. Tevergeefs trachtten de Heidenen den keizer Gratianus voor zich te winnen. Deze wees ook den hem aangeboden titel van Pontifex Maximus af. Bij een tweede verzoek van den Senaat door een geschrift van den beroemden Heidenschen redenaar Symmachus schreef Ambrosius aan den keizer: „De eenheid Gods en van het Romeinsche rijk vordert ook eenheid in den dienst van God; de kerk is de vooruitgang van de wereldgeschiedenis van de duisternis tot het licht. Het is noodig in geloofszaken de bisschoppen te hooren, maar dan moet de Staat ook naar die uitspraken luisteren." Een derde verzoek van den Senaat aan den toenmaligen keizer Theodosius (388) werd weder door de tusschenkomst van Ambrosius afgewezen.

Ambrosius was dus een ijverig en onvermoeid strijder voor de eenheid, zuiverheid en macht der kerk, maar hij wilde van geen geweld weten. Dat in Trier in het jaar 385 Priscillianus met zes van zijn aanhangers door Maximus wegens ketterij ter dood veroordeeld werden keurde hij zeer af. In die zaak trok hij één lijn met Martinus van Tours.

Voor de eenheid des geloofs streed hij tegen de Arianen (vijf boeken „over het geloof", aan Gratianus opgedragen). Tegen de Macedoniërs schreef hij drie boeken „over den Heiligen Geest", tegen de Novatianen twee boeken „over de boete".

Tot het jaar 388 streed hij tegen de Arianen (o. a. op de Synode van Aquileja 381). Keizerin Justina, die het Arianisme aanhing, trachtte onder haar stiefzoon Gratianus reeds een kerk van Ambrosius te verkrijgen voor de Arianen, doch tevergeefs. Onder de regeering van haar zoon

Valentinianus II herhaalde zij haar pogingen. Zelfs de keizer ondersteunde nu het verzoek, maar Ambrosius week niet, hoewel hij door het keizerlijke hof bedreigd werd en men zelfs een tegenbisschop Auxentius aanstelde. „De kerk", zoo sprak hij uit, „behoort aan den Heere en niet aan de wereldlijke macht". Het hof moest toegeven, daar Ambrosius het volk, dat geheel en al door hem geïnspireerd werd, voor zich had weten te winnen. Hij had niet alleen door zijn ijver en onomkoopbaarheid de harten weten te winnen, maar hij maakte zich ook zeer bemind door zijn liefde voor den eeredienst. Ook tegenover Theodosius, sinds 394 alleenheerscher, trad hij zonder schromen op. Wel bestreed deze keizer beide het Heidendom en het Arianisme, maar toen hij in 389 aan de Christenen in Kalinikum (Mesopotamië) bevolen had de door hen verwoeste synagoge der Joden weer op te bouwen, trad Ambrosius tusschenbeiden en wist den keizer van zijn voornemen af te brengen. Zijn houding tegenover Theodosius werd nog meer gespannen, toen deze in 390, ondanks een aan Ambrosius gedane belofte, vele Thessalonicenzen liet ombrengen, omdat er een profeet gedood was. Ambrosius hield den keizer in een brief diens verkeerde daad voor. Hij maakte den keizer bekend, dat hij hem niet tot het avondmaal kon toelaten en de keizer onderwierp zich aan de voorgeschreven kerkelijke boete.

Ambrosius heeft voor de kerk zeer veel heil gezien in den bloei van het kloosterleven. Hij stichtte in de omgeving van Milaan zelf een klooster.

Ook is Ambrosius een lofredenaar geweest op de heiligen- en de reliquieënvereering. Hij beval de voorbede der engelen en martelaren aan en hij heeft niet weinig bijgedragen tot de verheffing van Maria als de heilige jonkvrouw.

Voor den *eeredienst* heeft Ambrosius veel gedaan. Allereerst heeft hij een eigen *liturgie* vervaardigd, die zelfs teruggevoerd wordt tot op Barnabas. Daarenboven heeft hij veel gedaan voor het *kerkgezang*. De gewoonte, in het Oosten heerschende, om het kerkelijk gezang onder twee koren te verdeelen, werd door Ambrosius ook in het Westen gevolgd. Daardoor onstond het *Ambrosiaansche gezang*, een zeer melodieuze zangwijze, waarbij de gemeente zelve antwoorden kon op het gezang van het koor. Gregorius de Groote heeft later in de kerk den zoogenaamden *cantus firmus* ingevoerd, die eentonig was. Hij deed dat, omdat hij het Ambrosiaansche gezang te wereldsch vond. Ambrosius had voor zijn kerkgezang ook zelve hymnen vervaardigd, die een anti-Ariaansche strekking hadden, en, hoewel er vele hymnen op zijn naam staan, waarvan de afkomst hoogst onzeker is, zijn er toch ook hymnen, welke beslist aan hem moeten worden toegekend, en juist de echte hymnen van Ambrosius (4 in getal met 8 vierdeelige strofen) munten uit door krachtige taal en innige geloofsovertuiging.

Ambrosius heeft zich ook zeer verdienstelijk gemaakt als *prediker*. Dat hij indrukwekkend het Evangelie verkondigde, blijkt wel uit den invloed, welken zijn prediking gehad heeft op Augustinus, die zóó er door aangegrepen werd dat hij tot een geheel andere levens- en wereldbeschouwing kwam. Wel lijden Ambrosius' predicatiën soms aan breedsprakigheid en is hij een vriend van allegoriseeren, maar er spreekt uit al zijn predicatiën een hartelijke begeerte, om zich aan te sluiten bij de behoeften der gemeente, een medeleven, een contact zoeken met haar en Ambrosius deed dat met bijzondere redenaarsgaven. De vorm was schoon en de bewijsvoering overtuigend.

Als *dogmaticus* heeft Ambrosius niet een eerste plaats bekleed. Oorspronkelijk was hij niet. Hij sloot zich aan bij Origenes en voornamelijk bij zijn vriend Basilius. Ambrosius is geen Augustinus geweest. Hij heeft gedachten ontleend aan de oud-Latijnsche school maar ook aan de Grieksche. Zoo houdt hij eenerzijds vast aan de wilsvrijheid (synergisme) maar anderzijds volgt hij Tertullianus en leert hij, dat de wil niet meer vrij is. Eenerzijds leert hij de erfschuld (hij zegt, dat wij in Adam gevallen zijn, maar ook in Christus gerechtvaardigd), maar anderzijds leert hij weder, dat wij alleen om onze eigen zonden gestraft worden. Zoo wordt de gewenschte eenheid in zijn dogmatiek gemist.

Ambrosius schreef ook nog een *Christelijke zedeleer* (de officiis ministrorum). Dit boek was wel voornamelijk voor de geestelijken, maar bevat toch ook leeringen voor de leeken. Ook in dit boek vindt men dezelfde tweeslachtigheid als in zijn dogmatische geschriften. Eenerzijds maakt hij de onderscheiding tusschen consilia en præcepta, prijst hij den ongehuwden staat der vromen aan, verdedigt hij het vasten en stelt hij een geheel systeem voor van boetedoeningen, maar anderzijds komt hij weer op voor den huwelijken staat, veroordeelt hij de reliquieënvereering en waarschuwt hij tegen een verheffing van de martelaren.

Ondanks deze onbeslistheid is Ambrosius, die door ijver en godsvrucht heeft uitgeblonken, en die nooit zichzelven, maar altoos het heil der kerk zocht, een man geweest van zeer grooten invloed in het Westen. [24.

Ambt. De oorspronkelijke beteekenis van het woord „ambt" is geen andere dan „dienst" of „bediening" in het algemeen. Zoo is in 1 Kron. 6 : 31 sprake van degenen, „die David gesteld heeft tot het ambt des gezangs in het huis des HEEREN", en worden de verschillende tempeldiensten in 2 Kron. 23 : 18 „ambten" genoemd. Zoo spreekt art. 35 der Dordtsche Kerkenorde van het „ampt van den praeses" en toont door de volgende omschrijving zijn werkzaamheid of dienst te bedoelen; evenzoo art. 28: „het ampt der Christelicke Overheden is, den heiligen Kerckendienst in alle manieren te bevorderen." — Deze gedachte heeft later een zekere beperking gekregen, zoodat men dit woord nu alleen gebruikt voor zulk een werkkring, waartoe men benoemd is, hetzij door de overheid, hetzij door een ander bevoegd gezag.

In den hoogsten zin geeft God alleen het ambt, en dat niet opdat de mensch daarin zou heerschen maar opdat hij Hem daarin van harte zou dienen. Zoo ontving de mensch het drievoudig ambt van profeet, priester en koning, opdat hij God zijn Schepper recht kennen, Hem van

harte liefhebben, en met Hem in de eeuwige zaligheid leven zoude, om Hem te loven en te prijzen. Door de zonde is deze ambtsbekleeding in universeelen zin den mensch onmogelijk geworden. Maar door de genade des Heeren wordt het ambt hersteld op tweeërlei wijze, 1° door een afzonderlijk profeet-, priester- of koning-zijn, waarbij, nu het algemeene niet kan verkregen worden, althans in het bijzondere de trekken van het beeld worden bewaard, 2° door Christus, Die als de tweede Adam deze drie ambten tezamen bekleedt, want Hij is onze hoogste profeet en leeraar, onze eenige hoogepriester en onze eeuwige koning.

In kerkrechtelijken zin spreekt men van „ambt" op tweeërlei wijze:

1°. Van het ambt der geloovigen (zie art. 28 der Belijdenis), waarmede in het algemeen bedoeld wordt de taak, welke Christus hun heeft toevertrouwd, om als door Hem geroepenen hun leven in zijn dienst te besteden. Deze verplichting is ten opzichte van de kerk drieërlei: *a.* het zich bij haar voegen, *b.* het beschikbaar stellen van zijn gaven ten haren bate, *c.* het formeeren en zoo noodig reformeeren der kerk.

2°. Van het bijzondere ambt der Dienaren des Woords, Doctoren, Ouderlingen en Diakenen (art. 2 der Dordtsche Kerkenorde). Deze ambten dragen steeds een dienend karakter en zijn ingesteld om der wille van de gemeente, tot opbouwing van het lichaam van Christus. Degenen, die ze bekleeden, danken hun gezag niet aan de kerk (Roomsche stelsel), noch aan de overheid (territoriale stelsel), noch aan hoogere besturen (collegiale stelsel), noch aan de gemeente (independentistische stelsel), maar aan den Christus als den Koning der kerk, al gebruikt Deze menschen om zijn dienstknechten te verkiezen en in het ambt te stellen.

Behalve de in de Kerkenorde genoemde ambten waren er nog bijzondere, als die van apostelen, evangelisten, profeten.

De instelling der ambten in de kerk is overeenkomstig Gods Woord en het voorbeeld van Christus. Deze heeft zelf zijn apostelen verkoren en uitgezonden, welke Hem daarin hebben nagevolgd door van stad tot stad ouderlingen te stellen (Titus 1 : 5). Het is de roeping der gemeente, de ambten om Christus' wil te erkennen, want de Heere zeide: „Die u ontvangt, ontvangt Mij, en die Mij ontvangt, ontvangt Hem, Die Mij gezonden heeft" (Matth. 10 : 40). De ambtsdragers hebben echter toe te zien, dat zij hun ambt niet misbruiken; zij zullen eens den Koning der kerk rekenschap hebben te geven, en mogen niet naar eigen goedvinden te werk gaan doch hebben zich te houden aan hun instructie, welke zij vinden in het Woord Gods. [5.

Ambtman, meervoud: ambtlieden is een in het Oude Testament herhaaldelijk voorkomend woord, waarmede in het algemeen iemand wordt aangewezen, die toezicht had uit te oefenen en ter contrôle over anderen was gezet. Het oorspronkelijke woord is afgeleid van een werkwoord, dat „schrijven" beteekent; het wil dus zeggen: iemand, die aanteekeningen maakt.

In Exodus 5 wordt het woord gebruikt voor de opzichters, welke door de Egyptische drijvers uit de Israëlieten genomen waren om onder hen het toezicht op den arbeid van het steenbakkende volk te houden.

In Numeri 11 : 16 worden ermede aangeduid mannen, welke Mozes terzijde stonden bij het besturen van het volk. Evenzoo in Deut. 1 : 15, 29 : 10, 31 : 28, terwijl in 16 : 18 bevolen wordt, dit instituut in Kanaän te bestendigen. Zoo is dan ook geschied, blijkens verschillende plaatsen uit Jozua (1 : 10; 3 : 2; 8 : 33; 23 : 2; 24 : 1). Uit Deut. 20 blijkt, dat deze ambtlieden ook een belangrijke taak hadden bij mobilisatie, als Israël tot den strijd naderde.

Onder David waren de ambtlieden tevens de rechters, de burgerlijke bestuurders ten getale van (tezamen) 6000 (1 Kron. 23 : 4), aan wier spits Chenanja en zijn zonen stonden (1 Kron. 26 : 29), en die een belangrijk deel van Israëls organisatie uitmaakten (1 Kron. 27 : 1); zij werden uit de Levieten genomen, omdat dezen het best met de wetten op de hoogte waren.

Onder Josafat (2 Kron. 19 : 11) en Josia (2 Kron. 34 : 13) bestond dit gebruik nog, en Maheseja (2 Kron. 26 : 11) wordt genoemd als, onder Uzzia, een belangrijk persoon in het organiseeren van het leger.

Uit Daniël 3 : 2, 3 blijkt, dat ook Nebukadnezar ambtlieden had. En in Spreuken 6 : 7 wordt van de mieren gezegd, dat zij geen overste, ambtman noch heerscher hebben. [5.

Ambtsdrager. Het woord *ambtsdrager* drukt iets anders uit dan het woord *ambtenaar*. Een *ambtenaar* is een persoon, die door het *openbaar gezag* met een burgerlijk of rechterlijk ambt is bekleed, bijv. een ambtenaar van den burgerlijken stand, een rechterlijk ambtenaar, een ambtenaar bij het Openbaar Ministerie, enz. Maar een *ambtsdrager* is een persoon, die door *kerkelijk gezag*, d. i. van Christuswege door middel van zijn kerk tot het ambt van Dienaar des Woords of van Ouderling of van Diaken geroepen wordt. Het woord drukt het duidelijk uit: een ambtsdrager *draagt* of bedient *het ambt* dat hem van Godswege opgelegd is. Een beroep kiest men zelf, of de ouders (voogden) kiezen het voor de kinderen. Maar een ambt wordt den ambtsdrager van hooger hand d. i. van Godswege opgedragen. „En niemand neemt zich zelf die eer aan, maar die van God geroepen wordt, gelijkerwijs ook Aäron", Hebr. 5 : 4. [11.

Ambtsgewaad. Dat de ambtsdragers, steeds wanneer zij zich in het openbaar vertoonen, of alleen wanneer zij in functie zijn, een bijzonder kleed dragen, 't geen men „ambtsgewaad" noemt, kan drieërlei reden hebben: 1° om ceremoniëel een gedachte tot uitdrukking te brengen, welke in het ambt besloten ligt; denk b.v. aan den efod des hoogepriesters onder het Oude Verbond; 2° om symbolisch het onderscheid te kennen te geven tusschen ambtsdragers en leeken; 3° om onderscheidend den ambtsdrager te midden van andere menschen kenbaar te maken.

Het ceremoniëele ambtsgewaad heeft in de kerk van Christus geen recht van bestaan meer sinds het voorhangsel scheurde en de schaduw week voor de bediening des Geestes. Vandaar dat Zwingli zich zoo sterk tegen elk

ambtsgewaad verzette, uit vrees, dat men tot de oude bedeeling zou terugkeeren.

Het symbolische ambtsgewaad is bij Rome zeer geliefd en de regelen daarvoor zijn vele en onderscheidene. Bij een zuivere beschouwing van het ambt is er echter geen verschil van geestelijken en leeken, zoodat òf allen zulk een gewaad zouden moeten dragen krachtens het ambt der geloovigen, òf niemand.

Het onderscheidende ambtsgewaad heeft weinig zin, omdat de fungeerende ambtsdrager voldoende op andere wijze als zoodanig kan gekend worden; ook is het gevaar niet denkbeeldig, dat wat bedoeld werd om onderscheiden te worden gebruikt zal worden om zich te onderscheiden. Overigens is dit een middelmatig ding, waarin men niet moet drijven, den ander niet moet verwerpen, en heeft te zoeken wat het meest tot stichting kan dienen.

De toga is dikwerf als ambtsgewaad voor predikanten gebruikt omdat deze in vroeger tijd de kleeding der bestudeerde personen was; een gewoonte, welke gehandhaafd bleef voor de predikanten toen men overigens dit kleed niet meer droeg. De Synode der Nederlandsch Hervormde kerk heeft in 1854 het dragen ervan tijdens den dienst den predikanten zeer aanbevolen. — Later kwam de rok met steek, bef, mantel en kuitbroek in zwang; om dezelfde reden als bij de toga: het deftige gewaad van een bepaalden tijd bleef bestendigd voor de predikanten, toen anderen het niet meer droegen.

Luther was, in tegenstelling met Zwingli, op dit punt vrij onverschillig, en in de Luthersche kerk is b.v. een koorhemd nog wel gebruikelijk. Calvijn bewandelde een middenweg en achtte het voldoende, dat de ambtsdrager een deftig gewaad droeg.

In Nederland heeft men vaak aan het dragen van „ambtsgewaad" een bovenmatige beteekenis gehecht. Het heeft een grooten strijd gekost eer steek en kuitbroek verdwenen, en over het dragen van een toga zijn menigmaal woorden gewisseld, niet evenredig aan de waarde der zaak. Evenzoo ook het gebruik der witte das, het dragen van hoogen hoed, en dergelijke. Men late zich leiden door de gedachte, dat om geen der bovengenoemde drie redenen een ambtsgewaad meer mag of behoeft gedragen te worden, en dat een deftig en eerbaar gewaad, welk dan ook, zeer betamelijk is voor de ambassadeurs van Christus Jezus. Overigens hoede men zich niet alleen voor superstitie, doch ook voor het zien van een kenmerk van bezit of gemis aan rechtzinnigheid in wat slechts een middelmatige zaak kan genoemd worden, waarover Christus' dienaren niet moeten twisten. [5.

Amen is een Hebreeuwsch woord, dat beteekent „waarheid", „zekerheid". Het werd in plechtig en godsdienstig taalgebruik gebezigd, bij *heil-* en *zegenwenschen* (aldus vaak aan het einde der Nieuw-Testamentische brieven) en het slot van *lofverheffingen en gebeden* (hier als uitdrukking der hoop op verhooring), aan het begin van *verzekeringen* (in het Oude Testament slechts Jer. 28 : 6; in den mond des Heilands bovenal in het Evangelie van Johannes: „voorwaar, voorwaar", Joh. 5 : 24; 16 : 20 enz.), en bij een *plechtigen eed* (Num. 5 : 22; Deut. 27 : 15—26; Neh. 5 : 13). Vaak staat het ter wille van den nadruk dubbel.

Volgens 1 Cor. 14 : 16 was het oorspronkelijk een Christelijke gewoonte, dat de vergaderde gemeente na het gebed des voorgangers haar „amen" uitsprak. Dit kon zij niet, wanneer hij in onverstaanbare taal sprak; daarom bezigt Paulus deze stoornis der gebedsgemeenschap als grond tegen een overdreven spreken in vreemde talen. „Amen" heet Christus (Openb. 3 : 12), d. i. de waarachtige, omdat Hij de persoonlijke, geopenbaarde waarheid is (Joh. 1 : 14; 14 : 6).

American rescue workers, vroeger bekend als American Salvation Army (Leger des Heils). De stichter ervan is Thomas Moore, die zich in 1882 onttrok aan het Leger des Heils. In leer en doel overeenkomende met de Salvation Army. [34.

Amerika. Dit was het langste werelddeel, dat door de doorgraving van het Panama kanaal in tweëen is gedeeld, en de eilanden medegerekend strekt het zich ongeveer van de Noordpool uit tot Kaap Horn (56° Z. B.). Amerika is in het Oosten door den Altantischen Oceaan gescheiden van Europa en Afrika, en in het Westen door den Grooten of Stillen Oceaan van Azië en Australië. Wat de oppervlakte betreft, die 41.804.430 K.M.² bedraagt, neemt het de tweede plaats in na Azië, terwijl het, wat de bevolking aangaat, op Australië na, onderaan staat. (Deze werd in 1900 op ruim 136 millioen geschat, en in 1910 op 190).

Noord-Amerika omvat: Groenland, het Amerikaansch Poolgebied, Britsch Noord-Amerika of Canada, de Vereenigde Staten en Mexico.

Tot Midden-Amerika worden gerekend: Britsch-Honduras, het vroeger bij Columbia behoorende Panama, en de vijf republieken Guatemala, Salvador, Honduras, Nicaragua en Costarica, die samen in 1896 zich aaneensloten tot een bondstaat (Republica Mayor de Centro-Amerika).

West-Indië heet de tusschen Noord- en Zuid-Amerika gelegen eilanden-groep, waarin onderscheiden worden de Bahama-eilanden, de Groote Antillen, de Kleine Antillen en de eilanden onder den wind, die nog voor het meerderdeel onder de Europeesche koloniale mogendheden staan.

In Zuid-Amerika liggen Venezuela, Guayana (dat nog kolonie is), Brazilië, Paraguay, Uruguay, de Argentijnsche Republiek, Chili, Bolivia, Peru, Ecuador en Columbia.

De *naam* „Amerika" kreeg dit werelddeel in de 16e eeuw op het voorstel van den Duitschen boekdrukker Waldseemüller, die in zijn 1507 verschenen aardrijkskundig boek de nieuwe wereld naar Amerigo Vespucci noemde. In den Bijbel wordt dit werelddeel niet genoemd. Wel zijn er in de oudheid sagen van een eiland ver in het Westen, en meent men in de oud Amerikaansche kunstresten een en ander te vinden, dat op Afrika en Phoenicië wijst, maar dit zijn gissingen. Dat Chineezen echter in de 5e eeuw n. Chr. scheepvaarten deden naar Midden-Amerika („Fusang"), schijnt wel zeker, zooals ook vaststaat, dat de Moormannen in 982 op Groenland een kolonie stichtten, en later ook aan de Oost-

kust van Amerika, waarvan zij echter door strijd met de inboorlingen en ziekte verdwenen zijn. Toch is eerst sedert het einde der Middeneeuwen dit werelddeel voor goed ontdekt. De eer dier *ontdekking* komt toe aan Christ. Columbus uit Genua, die 3 Augustus 1492 met een drietal vaartuigjes uitzeilde, om door het Westen in Indië te komen, en den 12 October op het tegenwoordige Watlingseiland van de Bahamagroep landde. Hij voer verder naar Cuba en Haïti, en binnen weinige jaren kende men West-Indië. In 1497 bezocht Cabot de kust van Noord-Amerika. In 1498 kwam Columbus aan de Orinoco in Venezuela, en aldus werd het een na het andere stuk bezocht, sedert 1499 ook door Amerigo Vespucci († 1512), die West-Indië en Brazilië bereikte. In 1520 zeilde Fernando Magelhães door de naar hem genoemde straat langs Patagonië den Grooten Oceaan in, en deed aldus de legende te niet, dat Amerika eigenlijk de Oostkust der oude wereld was.

Op de ontdekking volgde de *koloniseering* van Amerika. *Spanje* was de eerste en grootste koloniale macht in de nieuwe wereld, het nam bezit van geheel Midden-Amerika en de Westkust van Zuid-Amerika, maar het heeft daarvan niets meer overgehouden: het bezat Cuba van 1492 tot 1898 (toen de Vereenigde Staten het uit Spanje's macht bevrijdden en er in 1902 een onafhankelijken Staat van maakten); Haïti van 1492 tot 1697 (toen het in Fransche handen kwam, totdat het in 1804 onafhankelijk werd); Portorico van 1493 tot 1898 (toen de Vereenigde Staten er bezit van namen); Jamaïca van 1494 tot 1659 (toen Engeland het nam); Florida van 1512 tot 1820 (toen het door de Vereenigde Staten voor 5 millioen dollars werd gekocht, terwijl het van 1763 tot 1783 nog onder Engelsch bewind is geweest); Nieuw-Spanje (gelijk Midden-Amerika heette) sedert 1519, totdat het stuksgewijze zich in de 19e eeuw van Spanje onafhankelijk maakte (Mexico in 1810, Guatemala, Honduras, Nicaragua en Costarica in 1821, Columbia in 1819); Venezuela van 1525 tot 1810 (toen het zich vrij verklaarde en bij Columbia zich voegde, totdat het in 1830 een zelfstandige staat werd); verder zijn Ecuador in 1822, Peru in 1821, Chili in 1820, Bolivia in 1825, Paraguay in 1811, Uruguay (een betwist gebied van Spanje en Portugal) in 1829, Argentinië in 1810 zelfstandig geworden. *Portugal* nam bezit van de Oostkust van Zuid-Amerika, Brazilië, dat van 1822—1889 als keizerrijk, en daarna als republiek een zelfstandige plaats inneemt. *Frankrijk* had als kolonies: Acadia, aan de Noord-Oostkust van Noord-Amerika van 1604 tot 1713 (toen Engeland het kreeg), Canada van 1608 tot 1763 (toen het dit deel aan Engeland moest afstaan), Louisiana in het Mississippi-gebied van 1682 tot 1763, (toen het land ten Oosten dier rivier aan Engeland kwam en het land ten Westen van dien stroom aan de Spanjaarden toeviel, die het tot 1800 bezaten, toen het weder Fransch gebied werd, totdat in 1803 de Vereenigde Staten het overnamen voor 15 millioen dollars); nog is Frankrijk in het bezit van eenige West-Indische eilanden en Fransch Guayana. *Engeland* stichtte in 1607 de eerste kolonie in Virginia; het nam in 1610 het gebied aan de Hudsonsbaai, die tot 1869 bestuurd werd door de Hudsonsbaai Company; in 1620 voegde het Nieuw-Engeland bij zijn kolonies, waar de Puriteinsche Pilgrimfathers zich vestigden in Massuchusetts, en verder veroverde het in oorlogen nog meerdere gedeelten; tegenwoordig echter zijn alleen Britsch-Noord-Amerika of Canada, de meeste eilanden van West-Indië, Britsch-Honduras, Britsch-Guayana en geheel in het Zuiden de Falklandseilanden nog aan Engeland verbonden. *Nederland* zond in 1609 zijn eerste nederzetting in Nieuw-Amsterdam (het latere New-York) en bezat daar Nieuw-Nederland van 1616 tot 1664, toen het in Engelsche macht kwam; van 1624—1648 was het land om Bahia in Brazilië in onze macht; verder behoorde ons sedert 1667 Guayana, waarvan in 1674 het Oostelijk deel onder Fransch bewind kwam, en in 1803 het Westelijk deel in Engelsche handen overging, zoodat ons alleen het middengedeelte, Suriname, overbleef; eindelijk waait onze vlag nog op eenige eilanden in West-Indië, namelijk Saba en Eustatius van de kleine Antillen, en Curaçao, Bonaire en Aruba van de eilanden aan de Noordkust van Zuid-Amerika. *Zweden* is van 1638 tot 1656 in het bezit geweest van Nieuw-Zweden, dat daarna in Hollands macht kwam, totdat Engeland het in 1664 veroverde. Tot *Denemarken* behoort sedert oude tijden Groenland; het bezat ook de eilandjes St. Croix, St. Thomas en St. John in West-Indië, die in 1918 aan de Vereenigde Staten verkocht werden. *Rusland* had zich in 1822 van Alaska, dat door de Behringstraat van Siberië gescheiden was, meester gemaakt; doch het heeft dit gebied in 1867 tegen betaling van 7.200.000 dollars aan de Vereenigde Staten afgestaan. Behalve dit gebied bezitten de *Vereenigde Staten* in den Grooten Oceaan: de Hawaï Archipel, de Philippijnen en Portorico en de van Denemarken gekochte kleine eilanden in West-Indië.

Wat *de bevolking* van Amerika betreft is hier een groote verscheidenheid. Allereerst zijn er als de oudste bewoners in het Noorden de Eskimo's en Groenlanders; en verder de z.g. Indianen, naar de kleur van hun huid „Roodhuiden" genoemd, van wie men aanneemt, dat zij van Aziatischen oorsprong zijn. Met hen is door de blanke kolonisten gedurig strijd gevoerd, en vooral in Midden- en Zuid-Amerika zijn geheele stammen uitgeroeid. Wel zijn er in verschillende Staten in de Vereenigde Staten, evenals in Canada, voor hen bepaalde streken („reservations") bestemd, waar zij hunne zelfstandigheid kunnen bewaren, maar ook daar werd hun niet altoos de vrijheid gegund. In 1837 werd voor hen het „Indianenterritorium" bestemd. Na de ontdekking van Amerika zijn uit Europa kolonisten gekomen; in Noord-Amerika voornamelijk Engelschen, Franschen, Nederlanders, Duitschers, Scandinaviërs, Polen en Russische Joden, terwijl in Midden- en Zuid-Amerika zich meer de Romaansche volkeren nederzetten. Uit Afrika zijn door deze kolonie drijvende volkeren op de plantages de Negers ingevoerd. In Midden-Amerika vooral zijn door kruising gemengde rassen ontstaan: de Mulatten, als kinderen van Europeanen en Negers, de Mestizen, als kinderen van Europeanen en Indianen, en de Zambe's als kinderen

van Negers en Indianen. — Uit Azië zijn in de 19e eeuw, behalve de Koelies uit Indië, ook Chineezen overgekomen, tegen wier vestiging een krachtige beweging ontstaan is, die in 1882 het Congres besluiten deed, hun den vrijen toegang in Amerika te ontzeggen; maar toen zijn tegen Amerikaansche kooplieden in China ook maatregelen genomen. In den laatsten tijd is ook den Japanners de vrije toegang ontzegd.

Met den gang der koloniseering staat de *historie* van Amerika in allerlei opzicht in het nauwste verband. Waar de Romaansche volken van Europa kwamen, dragen taal en religie en geheel het leven daarvan nog het stempel, vooral in Midden en Zuid-Amerika; terwijl met name in Noord-Amerika, de Germaansche, niet Roomsche koloniale machten van Europa haar stempel op taal en religie en het geheele leven hebben gedrukt. Zoo is het leven van Europa in Amerika overgeplant, maar het is er tot een zelfstandige ontwikkeling gekomen. Uit koloniale landen zijn vrije republieken ontstaan; en misschien brengt de historie de nu nog los naast elkander staande Staten nader tot elkander, en komt het alzoo in geheel Amerika tot één bond, gelijk dit in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika het geval is, waar in één Unie 48 Staten opgenomen zijn.

De staatkundige historie van de *Vereenigde Staten* dateert van 4 Juli 1776, toen de door Jefferson ontworpen onafhankelijkheidsverklaring door het congres van de 13 tegen Engeland voor hunne vrijheid, eerst met het woord, toen met het zwaard, strijdende koloniën, werd aangenomen. Bij den vrede van Versailles, 19 April 1783 werd de republiek der Vereenigde Staten erkend. Aan den innerlijken strijd tusschen de Foederalisten, die de souvereiniteit der enkele Staten behouden wilden, maar voor de gemeenschappelijke belangen een gemeenschappelijke regeering en wetgeving wilden, en de Particularisten of Republikeinen, die tegen dat laatste heftig ijverden, werd een einde gemaakt door de 17 September 1787, onder voorzitterschap van Washington, aanvaarde constitutie, waarbij de wetgevende macht berust bij het Congres, dat minstens eenmaal per jaar vergadert, en bestaat uit den Senaat, waarheen elke Staat twee leden zendt, gekozen voor 6 jaren door zijn wetgevende macht, en het Huis der volksvertegenwoordigers, wier leden direct in elken Staat door het volk verkozen worden voor den tijd van 2 jaren. Aan het hoofd staat de President, die voor 4 jaren verkozen wordt door de in iederen Staat daarvoor gekozen afgevaardigden, wier aantal overeenstemt met het getal leden, dat die Staat in den Senaat en het Huis der vertegenwoordigers heeft; in zijn hand is de uitvoerende macht; hij sluit verdragen onder goedkeuring van twee derden van den Senaat. De eerste president was George Washington. Allengs breidde zich het aantal Staten, die bij de Unie kwamen, uit. Moeilijke jaren zijn doorgemaakt gedurende den Europeeschen oorlog in het begin der 19e eeuw. Het kwam tot den oorlog met Engeland 1812—1815. Daarna voegden zich meerdere Staten bij de Unie, die in bloei toenam. Door president Monroe (1817—1825) werd in 1824 de verklaring geuit, dat geen Europeesche Staat de bevoegdheid had, zijn kolonies uit te breiden of nieuwe te stichten, en evenmin om zich in de inwendige aangelegenheden der Amerikaansche Staten te mengen (de z.g. Monroeleer). Door de voortdurende ontwikkeling kwam de wrijving tusschen de Noordelijke en Zuidelijke Staten (welke laatste aan invloed verloren), die ten slotte tot den Burgeroorlog heeft geleid (1861—1864). President A. Lincoln vaardigde de proclamatie uit, door welke de slaven in de Vereenigde Staten op 1 Januari 1863 werden vrij verklaard. Daardoor is er een omkeer gebracht in het leven in de Zuidelijke Staten, en na den oorlog is er voortdurende ontwikkeling gekomen in de Unie, ook op politiek gebied, waarbij de democraten en de republikeinen elkaar de leiding betwisten van den koers der regeering.

In de *historie der kerk* in Amerika zijn er een reeks data te noemen. Zij staan eerst in verband met de nederzettingen der emigranten: in 1607 vestigt de Anglicaansche Staatskerk zich in Virginië, waar een Engelsche kolonie was; in 1609 komt er een Hollandsche Gereformeerde nederzetting aan de Hudson; in 1620 landen de Puriteinsche Pilgrimfathers in Massachusetts; in 1634 wordt door Lord Baltimore de kolonie Maryland gesticht voor verdrukte Engelsche Roomschen; in 1636 komt er onder R. Williams een Baptisten nederzetting in Rhode-Island; in 1638 vestigen zich Lutherschen uit Zweden aan de Delawara. Het tijdvak van 1630—1650 kenmerkt zich door een geestelijke ontwaking, waarin de nadruk valt op de innerlijke werkingen des Heiligen Geestes en tegen het Formalisme wordt gestreden. Daarop volgende jaren, 1662—1735, brengen een inzinking in het geestelijk leven en de verwaarloozing van de kerkelijke tucht in Nieuw-Engeland. In 1671—'72 is G. Fox, de stichter van het gezelschap „vrienden" (Kwakers) in Amerika; in 1680 sticht W. Penn de kolonie Pennsylvanië als toevluchtsoord voor de Kwakers en andere vervolgde Christenen. In 1735 komt er een herleving: Jon. Edwards predikt de leer der rechtvaardigmaking door het geloof; in 1745 wordt door Whitefield daarop voortgebouwd; waardoor 50.000 nieuwe leden tot de Engelsche kerk toetraden. Terzelfder tijd bezocht ook Zinzendorf de nieuwe wereld (1741—'42) voor de geestelijke belangen der Duitsche kerk; in 1743 komt H. M. Mühlenberg uit Halle als Patriarch der Amerikaansche Luthersche kerk; in 1748 wordt in Pennsylvanië de eerste synode dier kerk gehouden. In 1766 ontstaan in Baltimore en New-York de eerste Methodistische gezelschappen; in 1780 wordt door Benjamin Rondall in New-Hampshire de eerste vrije Baptistische gemeente gesticht. — Dank zij de erkenning der republiek van de Vereenigde Staten bij den vrede van Versailles (1783), werd met moeite ook de kerk aldaar van de Engelsche bemoeienis vrijgemaakt; in 1784 werd Seabury tot bisschop voor Amerika gewijd in Aberdeen door drie Schotsche bisschoppen, in 1787 werden nog twee anderen in Londen gewijd, in 1790 werd de laatste in Engeland gewijd. Dat geschiedt van toen aan in Amerika zelf. In 1784 ordent Wesley twee leeken-predikers tot „priesters" en

Cook tot superintendent voor Amerika. Ook de Roomsche kerk komt verder: in 1789 werd het bisdom Baltimore, en in 1793 dat van Nieuw-Orleans opgericht. De geestelijke atmosfeer, die in de Fransche Revolutie voor den dag was gekomen, was ook aan de andere zijde van den Atlantischen Oceaan bespeurd, maar daartegen kwam een geestelijke reactie, die de leer van Gods souverein regeeren en van onze onderwerping aan zijn zedelijke wet met kracht handhaaft, en die bezieling wekt voor het werk der inwendige en uitwendige zending. — In 1810 wordt de eerste Engelsche Luthersche kerk in Philadelphia gesticht; in 1816 verschijnt onder de Negers „de Afrikaansch Episcopale Methodisten kerk"; in 1820 komt de Luthersche Generale Synode tot stand. In 1826 beginnen de vierdaagsche meetings; in 1830 beginnen Finney en anderen hunne prediking van de verantwoordelijkheid der menschen, en hun kamp tegen de drankzucht, de Zondagsschending en de slavernij. In 1830 geeft Jos. Smith het „boek van Mormon" uit. In 1840 treedt de dweepzieke adventistische beweging der Milleriten op, die in 1847 het wereldeinde verwachtte. In 1841 ontstaat de Duitsch Evangelische kerk. In 1844 begint in de kerken om het slavenvraagstuk de scheiding tusschen de Zuidelijke kerk en de Noordelijke, eerst onder de Episcopale Methodisten, in 1845 onder de Baptisten en anderen, in 1862 onder de Presbyterianen. In 1857—'58 is er eene evangelische opwekking, waarbij het algemeene priesterschap en de eenheid van alle gelooviger naar voren wordt gebracht. In 1858 komt de vereenigde Presbyteriaansche kerk tot stand in Pittsburgh. In 1865—'70 valt het groote werk van „Freedmen's Bureau" voor het lager en hooger onderwijs onder de Negers. In 1866 komt het confessioneele Luthersche Generale Concilie tot stand. In de jaren 1874 tot 1877 valt de opwekkingsprediking van Moody, Sankey, Pentecost en anderen, waarin op het middelaarswerk van Christus voor ons de nadruk wordt gelegd. In 1876 organiseeren de vrouwen een veldtocht tegen den alcohol. In 1880 wordt het tweede Panpresbyteriale concilie te Philadelpia gehouden. In 1884—'87 ontstaat een opwekking door de prediking van Sam. Jones, Sam. Small en anderen, die nadruk leggen op het leven in gemeenschap van Christus als vereischte voor een practisch Christendom. In 1887 ontwaakt onder de studenten in de theologie een ijver voor de zending onder de Heidenen.

De kerk heeft haar roeping jegens de Indianen niet geheel verzuimd. Van Luthersche zijde is in de taal der Delawarestam de Catechismus overgezet (1642); onder de Mohawks werd door den Hollander J. Megapolensis zendingsarbeid verricht (1643); het eerste boek, dat in Amerika gedrukt is, was een vertaling van den Bijbel in de taal der Indianen van Massachusetts door J. Eliot († 1690) waarmede hij in 1646 begon, en in 1664 gereed was; in 1649 stichtte Cromwell de „Society for the Propagation of the Gospel in New-England"; in 1744 arbeidde D. Brainerd onder de inboorlingen. Het waren kleine beginselen, die niet ongezegend zijn geweest, maar geen kerstening der bevolking tot stand brachten, hetgeen vooral te wijten is aan het onophoudelijk oorlogen, waarin ook de Christen-Indianen betrokken werden. In 1735 vestigden zich leden der Broedergemeente, met verlof der Engelsche regeering in Georgië, en begonnen er de Indianen te bearbeiden. Ten gevolge van den gedurigen strijd der blanken tegen de Indianen, moesten zij telkens wijken. Van 1745—1808 wijdde D. Zeisberger zich geheel aan zijn Indianen, met wie hij in 1791 naar Fairfield in Canada uitweek, waar zij nog hun station hebben. Tot een krachtig aanvatten van het zendingswerk is het eerst in het einde der 18e eeuw gekomen, toen de groote zendingsgenootschappen opgericht werden, en alle kerken de zending als hunne roeping gingen verstaan.

In de Vereenigde Staten is de *scheiding van kerk en staat* volkomen verwezenlijkt, niet uit onverschilligheid, maar uit eerbied voor den godsdienst. Dat beginsel is van het begin aan in de Unie aangenomen, en dat is in 1791 in de Constitutie vastgelegd in een artikel waardoor de volledige vrijheid, ook der religie, voor elken burger gewaarborgd is. Tevoren bezaten reeds enkele kolonies, als Maryland, Rhode Island, Pennsylvanië, vrijheid van godsdienst. In andere echter, als Massachusetts en Nieuw-Engeland, was door de Puriteinen op Joodsch-theocratische wijze het leven geregeld; daar waren de burgerlijke rechten van dat geloof afhankelijk, en waren Roomschen en Dissenters (afgescheidenen) uitgesloten, en werden op de laatsten zware straffen toegepast; doch in het begin der 19e eeuw is ook in die staten de band tusschen kerk en staat losgemaakt. In nog andere kolonies, als Virginië en de Zuidelijke, was de Engelsch Episcopaalsche kerk de heerschende kerk, maar door Jefferson, den leerling van Voltaire, en de Dissenters en de liberale Episcopalen, is ook daar reeds in 1776—1785 daaraan een einde gemaakt. Toch is het leven in de Vereenigde Staten niet ongodsdienstig; maar aan de kerk laat men de verzorging der geestelijke belangen over, terwijl de Staat het uitwendige leven heeft te regelen. De president benoemt alleen de geestelijken voor leger en vloot en gevangenis, wier traktement de Staat betaalt.

Wat het kerkelijk leven aangaat, biedt Amerika een groote verscheidenheid aan, hetwelk uit de verscheidenheid der bevolking gereedelijk te verklaren is.

De kerken van Gereformeerde belijdenis zijn: *De Hollandsch Gereformeerde kerk* (The Reformed Church, Dutch), die haar ontstaan dankt aan de Hollandsche emigranten, die door de West-Indische Compagnie werden geholpen en zelfstandig bleven ook nadat de kolonie in 1664 Engelsch geworden was. In 1770 vereenigden zij zich tot een synode, uit vijf classes bestaande, en kregen zij het recht tot de oprichting van het Rudgers College, dat tegenwoordig in Nieuw-Brunswick bestaat. In 1812 werd de synode meer bestuurscollege, dat na 1821 alle jaren samenkomt. Deze kerk staat in nauw verband met de Presbyteriale kerk. In 1910 telde zij 740 predikanten, 700 kerken, 65000 families, 117000 belijdende leden; meer dan $1^1/_2$ millioen dollars werd aan kerkelijke uitgaven besteed, en $^1/_2$ millioen aan

liefdadigheid. — *De Duitsch Gereformeerde kerk* (The Reformed church in the United States, German) die ontstond uit de Duitsch sprekende Gereformeerden, die naar Amerika de wijk genomen hadden, en tot 1793 onder verzorging waren van de classis Amsterdam, in welk jaar zij een eigen synode gingen vormen; in 1825 kwam het tot de oprichting van een eigen opleiding, waaraan het latere Marshall-college in Mercersburg, Pennsylvanië, verbonden werd; van 1844—1865 was Dr. Ph. Schaff als professor daaraan verbonden, in 1852 werd het college en in 1872 het seminarie naar Lancaster verplaatst. In 1908 telde zij 1170 predikanten, 1681 kerken, 288271 avondmaalgangers; voor kerkelijke uitgaven werd bijna 1.9 millioen dollars opgebracht, en 0.4 millioen voor liefdadigheid. — *De Christelijk Gereformeerde kerk* (The Christian Reformed Church) is de gemeenschap der geloovigen in Amerika, die in de 19e eeuw uit Nederland verhuisd zijn (onder wie Ds. Scholte en Ds. van Raalte behoorden); in haar midden is de catechisatie nog in eere, waaraan het toegeschreven wordt, dat van hare belijdende leden 48% mannen zijn. Haar theologische school met Calvin College staat in Grand-Rapids. Er zijn enkele Duitsche kerken, echter meerdere Engelsche kerken n.l.: in Michigan 8, in Illinois 2, en in New Jersey de geheele classis Hackensack. In Canada zijn ook Christelijk Gereformeerde kerken. In 1912 telde zij 150 predikanten, 200 kerken, 30.563 belijdende leden van de 77.561 zielen; voor de inwendige zending waren 12 en voor de Indianenzending, 1896 begonnen in Nieuw-Mexico en Arizona, 4 in dienst. — *De Hongaarsch Gereformeerde kerk* bestaat sedert 1904; tevoren zochten de gemeenten van de Gereformeerden, die uit Hongarije kwamen, aansluiting bij de Duitsch Gereformeerde kerk of de Presbyteriaansche kerk. Met behulp van de Gereformeerde kerken in Hongarije kwam er in 1904 de eigen organisatie, waartoe in 1906, verspreid in 6 Staten, 16 gemeenten behoorden, met 18 predikanten en 5253 leden, van welke $^2/_3$ mannen zijn. — Bovendien zijn er niet minder dan 12 verschillende *Presbyteriaansche kerken*, die ontstaan zijn uit de kolonisten, die in Engeland behoorden tot de Presbyteriaansche kerk, of die in Schotland behoorden tot de „Associate presbyterian church" („secceders" genoemd) en de „Reformed presbyterian church" („covenanters" geheeten), die beide om velerlei reden in de 17e en 18e eeuw van de Schotsche Presbyteriale kerk waren afgegaan. In den loop der historie zijn daaruit de nu bestaande kerken ontstaan, die, wat de regeering der kerk betreft, aan het Gereformeerde beginsel vasthouden.

De zending in Noord-Amerika.

Groenland, het grootste eiland der wereld is reeds in de Middeneeuwen door de Noormannen opgezocht. Zij hebben er een bisdom gehad, zonder op de inboorlingen Christelijken invloed uit te oefenen. In 1721 verkreeg Hans Egede van Frederik IV, koning van Denemarken, verlof om onder de verdrukte bevolking het Christendom te prediken. Moeitevol was zijn arbeid. De Broedergemeente begon haar arbeid in 1737. Zoover is het gekomen, dat deze hare 6 stations aan de kerk van Denemarken heeft overgedragen, en men zeggen kan, dat de ruim 18.000 daar wonende Eskimo's tot het Christendom zijn overgegaan.

Labrador. Hier is de Broedergemeente in 1752 begonnen, maar het eerste station kwam er pas in 1791; in het begin dezer eeuw zijn er 6 met 1266 Christenen. Hier zal wel nimmer een zelfstandige kerk komen, evenmin als in de Noordelijke kuststreken tot Alaska toe, wegens het voortdurend rondtrekken der Eskimobevolking, die door de visschersvlooten en de Noordwaarts dringende kolonisten van hun bestaan beroofd worden, en van hen niet anders krijgen dan sterken drank en overerfelijke ziekten.

In *Canada*, in de verschillende provinciën verspreid, leven nog in vele stammen verdeelde Indianen; in 1912 waren er 104.956 in 1460 door de regeering voor hen bestaande reservaten. Van hen leven 40.820 onder de Roomsche kerk, die onder hen 160 scholen met den steun der regeering onderhoudt. Van Protestantsche zijde is het getal iets minder. In 1820 is hier de Evangelie-prediking begonnen, door de Engelsche kerkelijke zending (C. M. S.) en die der hoogkerkelijke (S. P. G.), waardoor ruim 16.500 Indianen in 63 stations, onder 11 diocesen verspreid, gewonnen zijn. Even vruchtbaar was de arbeid der Methodisten van Canada. Door Presbyterianen zijn er 1600 tot het Christendom overgebracht, terwijl de Baptisten 1100 leden tellen. In de Westelijke provinciën, vooral in Britsch Columbia, op Vancouver te Victoria, vertoeven enkele duizenden Oost-Aziaten, onder wie door de Methodisten, de Presbyterianen en de Anglicanen zendingswerk verricht wordt, zonder veel vrucht te oogsten.

Alaska, dat door de Staten van Rusland gekocht is, is geen gebied voor kolonisten. De vondst van edele metalen lokte velen daarheen, die echter voor de inboorlingen geen zegen brengen. Er waren in 1910 ruim 63.000 inwoners, o.a. 15.500 Indianen, 14.000 Eskimo's en Aleuten. Niet minder dan 10 verschillende zendingscorporaties trachten hen tot het Christendom te bekeeren, hetgeen bij omstreeks 9500 hunner bereikt werd. De eerste, die begon, was in 1877 de zending der Amerikaansche Presbyterianen, voor welke Sh. Jackson weldoende bezig was. Interessant is de poging van Duncan, die zich van de Engelsche kerkelijke zending (C. M. S.) in 1887 losmaakte, en met door hem bekeerde Tsimschier-Indianen van Metlakahtla, in Britsch Columbia, naar het Annette eiland ging, en daar in Nieuw-Metlakahtla een Christelijk communistisch leven organiseert.

In de *Vereenigde Staten* leven naar schatting nog 250.000 Indianen die tot vele stammen behooren. Dat zij er nog zijn is te danken aan de kerken en aan enkele in hen belangstellende staatslieden. Er is voor hen een bepaald Indian Territory ten Zuiden van Kansas; en bovendien zijn er 93 overal verspreide reservatie-plaatsen. Desniettegenstaande lijden zij nog vaak ellende. De Dawes-Bill van 1887 opende voor de Indianen de mogelijkheid om burger te worden van den Staat, waarin zij wonen, en een eigen grond in bezit te krijgen. Voor het onderwijs wordt van Staatswege ruim 7 millioen gulden uitgegeven: 48000 kinderen genieten daarvan. Door de kerken,

met name de Presbyteriaansche, de Congregationalistische en de Episcopaalsche, wordt het Evangelie onder hen gebracht, met het gevolg, dat ruim 38.000 belijdende leden onder hen zijn, en het geheel der aanhangers van het Christendom op 110.000 wordt geschat.

Veel grooter dan het aantal der Indianen is dat der Negers, die eerst na den burgeroorlog in alle Staten vrijgelaten zijn. Reeds tevoren hebben Methodisten en Baptisten zich over hun geestelijk heil ontfermd; daarbij konden zij zich van de Engelsche taal bedienen, en dat hun arbeid niet ijdel was, blijkt uit het feit, dat er in 1860 reeds 500.000 Neger-avondmaalgangers waren. Na de vrijlating is de poging om de Negerbevolking te kerstenen, ook door andere kerken, maar vooral ook door de Neger-christenen gedaan. Zij is met zegen bekroond. Men rekent, dat er 10 millioen Negers in de Vereenigde Staten zijn, en dat zij 30.400 voorgangers tellen. In 1906 waren er 150.000 lid der Roomsche kerk, 450.000 behoorden tot de een of andere kerk van blanken, en ruim 3.580.000 waren lid van Negerkerken, die voor de helft Baptisten en voor de helft Methodisten zijn. De kerk is hun behoud geweest, en zij brengen hunne offers voor kerk en school daarom gewillig op. Voor de verheffing van hun ras ijveren, voor de studeerenden, Dubois, de professor in de nationale economie aan de kleurlingen-universiteit te Atlanta, en voor de handwerkers Booker Washington, de stichter en leider van het Tinkegeeinstituut in Alabama. De eigenlijke zending onder hen is voorbij. Toch wordt menige klacht onder hen geuit over het religieuse en zedelijke leven der Negers; de geschonken vrijheid was in eens te groot; hun aangeboren ijdelheid speelt hun teveel parten; en van den invloed der kerken trachten zij zich steeds te onttrekken.

Zending wordt er onder *Chineezen* (in 1910 waren er ruim 70.000, in 1920 ruim 60.000) en andere Aziaten, die in Californië, Oregon en Washington verblijven, gedreven door de Presbyterianen, de Episcopaal Methodisten, de Baptisten en de Independenten. De arbeid is moeilijk door het heen en weder trekken der werklieden, maar toch niet ongezegend. Men acht, dat er door kerk en school wel 6000 Chineezen Christen geworden zijn, die bij hun terugkeer naar China voor de verbreiding van het Christendom aldaar ten zegen waren. Zoo gaat het ook met de *Japanners*, (wier aantal in 1910 ruim 72.000 bedroeg, en opklom tot 111.000 in 1920) van wie niet weinigen voor hun studie in de Vereenigde Staten komen, en naar hun land terugkeeren, in de overtuiging van de hooge waarde des Evangelies.

In *Mexico* is de bevolking in naam Roomsch. Onder hen zijn meerdere zendingsvereenigingen uit de Vereenigde Staten bezig, om hen tot kennis des Evangelies te brengen. Ruim 22.000 avondmaalgangers zijn alzoo gewonnen. Er leven in dit land nog 200.000 Heidensche Indianen, die door de Roomsche missie bearbeid worden.

In *West-Indië* is van de oude Indiaansche bevolking niets meer overgebleven. In *Cuba*, de republiek onder Amerikaansch protectoraat, is in 1884 de evangelische zending kunnen beginnen; er zijn nu elf Amerikaansche zendingen bezig onder de half millioen Negers en Mulatten, die in naam Roomsch zijn, en ook onder de 15000 Chineezen, die daar zijn. Op *Haïti*, waar sedert 1804 twee vrije Republieken, Haïti en Domingo, bestonden, heette de bevolking Roomsch. De Negers, die uit de Vereenigde Staten er heengingen, brachten geen verandering. Nu wordt het Evangelie er geboodschapt door Engelsche Wesleyanen, door Baptisten uit Amerika, sedert 1907 door de Broedergemeente en vooral door de Episcopaal Methodisten. Het getal der evangelische Christenen is 9 à 10.000. Op *Portorico*, dat ook in naam een Roomsche bevolking had, zijn, nadat het onder Amerika's protectoraat gekomen is, negen verschillende zendingen gaan arbeiden, vooral Presbyterianen. — Verder wordt er ook op de andere eilanden nog zendingsarbeid gedaan door de verschillende kerken. Over het algemeen is West-Indië tot het Christendom gebracht, maar heeft men er de bezwaren gevoeld voor het komen tot zelfstandige kerkformatie, die vooral gelegen waren in het bestaan der Negers, gemis aan trouw en gemeenschapszin en den maatschappelijken toestand der bevolking. Daarvan weet de Broedergemeente, die in West-Indië een zelfstandige kerkprovincie bezit, die zich finantiëel bijna bedruipt, maar niet zonder Europeesche arbeiders kan. Dat ervaren de Wesleyaansche Methodisten, die hier in 1884 een zelfstandige kerkprovincie oprichtten, maar in 1902 om finantiëele redenen het Bahama-district weer aan de Londensche Wesleyaansche zending moesten toevertrouwen, en klagen moeten over het oppervlakkige Christendom der leden. Evenzeer hebben de Engelsche Baptisten te klagen, die in 1842 een eigen Jamaica Baptist Union konden oprichten en in 1860 een groote opwekking beleefden, maar nu niet roemen. Iets beter staat het met de Engelsche Episcopaalsche kerk, die hier 6 diocesen heeft en een West-Indische zendingsvereeniging (S. P. G.) steunt aan de Rio Pongo in West-Afrika. De zending van de vereenigde Presbyteriaansche kerken in Schotland werkt van 1847 op Jamaica; haar 68 gemeenten met 13000 leden kunnen zich finantiëel bijna bedruipen; er is een seminarie, en de arbeid is degelijk, en strekt zich uit over de Indische koelies. — In *Midden-Amerika* bestaat de bevolking uit een mengelmoes van Spaansch, Indiaansch en Negerbloed; ze heeten Roomsch, maar er zijn zeker nog 450.000 zielen, 10 % der bevolking, niet veel meer dan Heidenen. In Nicaragua drijft de Broedergemeente hare zending, maar zij ondervond na de annexatie van het Moskitogebied vele moeiten door de politiek en het ultramontanisme, om van het ongezonde klimaat niet te reppen. Verder is voor dit deel van Amerika een afzonderlijke Centraal-Amerika-missie uit Texas sedert 1891 opgericht, en heeft hier de Engelsche kerk haar (S. P. G.) zending, evenals de Wesleyaansche Methodisten, die in Honduras zich vestigden.

Zuid-Amerika is door de kerken der Hervorming slecht bedacht. *In Britsch Guayana* is de Londensche zendingsvereeniging in 1807 onder de slaven op de plantages gaan evangeliseeren, maar met tegenwerking der plantage-eigenaars.

In 1829 is de arbeid met meer kracht aangevat; spoedig kwam het tot gemeente-stichting, waarvan eenige zich tot een congregationalistische unie vereenigden, en andere zich tot de Anglicaansche kerk voegden. In 1815 zijn de Wesleyaansche Methodisten begonnen, die ook onder de Koelies het Evangelie pogen te brengen. Hiermede is ook de Anglicaansche kerk bezig. De zending onder de Indianen wordt sedert 1840 door de Engelsche hoogkerkelijke (S. P. G.) zending gedreven; het getal der Christen-Indianen staat op 20.000.

In Nederlandsch Guayana, of *Suriname*, is een oud arbeidsveld der Broedergemeente; sedert 1738 poogt zij de bevolking tot het Christendom te brengen, eerst de Indianen, later de Negers, en tenslotte ook de Koelies. Zij hebben op 26 stations ongeveer 28.000 gekleurde Christenen, en voor de opleiding van inlandsche predikers is er een seminarie. — In de andere deelen van Zuid-Amerika, waar de bevolking onder de kerk van Rome heet te leven, schat men het aantal Heidensche Indianen op 6.000.000, in Brazilië, $1^1/_2$, in Peru $1^1/_4$, in Venezuela 1, in Ecuador 1, in Bolivia 1 en in Columbia $^1/_4$ millioen. Onder hen wordt door de Europeesche missie niets gedaan, wat allicht in verband staat met het feit, dat hier geen kolonies zijn of verworven kunnen worden. Door toedoen van Allen Gardiner is er in 1844 een Zuid-Amerikaansch Zendingsgenootschap gesticht, dat toen onder de Vuurlanders, die uitsterven, het Evangelie bracht, en later elders, b.v. te Gran Chaco in Paraguay onder de Lengua, in Zuid-Chili onder de Araucaniërs. [12.

Amerikaansche Catholieke kerk. Naam eener kerkengroep in de Vereenigde Staten, in 1885 georganiseerd, met het doel om allen die belangstelden in de Oud-Catholieke beweging te saam te brengen. In belijdenis zijn zij in accoord met de Orthodoxe kerken van het Oosten en de Oud-Catholieke kerken in Europa. Zij accepteeren de zeven Oekumenische Concilies, vóór 1054, met verwerping der filioque clausule, en evenzeer ontkennen zij het gezag en de onfeilbaarheid van den paus, zoowel als de onbesmette ontvangenis. Deze kerk werkt samen met de Old Roman Catholic Church in 1904 georganiseerd met het doel om te arbeiden onder Catholieken, die vreemde talen spreken, en toch het „Orthodox Geloof" aanhangen. [34.

Amesius. William Ames werd in het jaar 1576 te Ipswich in Suffolk geboren, als de zoon van Puriteinsche ouders. Hij bezocht de Latijnsche school van zijn vaderstad. Reeds vroeg verloor hij zijn ouders en werd hij in huis genomen door zijn oom Mr. Robert Snelling te Boxford, ook een volbloed Puritein. Ongeveer 1594 werd hij naar de Universiteit te Cambridge gezonden, waar hij de lessen volgde van William Perkins, die een blijvenden invloed op hem uitoefende. Straks werd hij zelf „fellow" van Christ College. Als zoodanig liet hij zich heftig uit tegen alle plechtgewaden en ceremoniën in de kerk; ook getuigde hij sterk tegen kaart- en dobbelspel en de ontheiliging van den Zondag. In ongenade gevallen, moest hij ontslag nemen uit zijn ambt en zelfs vluchten naar Holland (1610). Door een Puriteinsch edelman, Sir Horace Vere, naar 's-Gravenhage ontboden, kreeg hij hier een aanstelling bij het Engelsche leger. Ook bond hij in geschriften den strijd met de Remonstranten aan. Maar in Engeland zat men middelerwijl niet stil en de hofinvloed deed Ames zijn post te 's-Gravenhage verliezen. Op voorspraak van machtige begunstigers kreeg hij echter een aanstelling van de Staten-Generaal, waarbij hem tegen een salaris van 4 gulden daags werd opgedragen, op de Dordtsche Synode de broeders (inzonderheid den praeses Bogerman) als privatus auditor (hoorder) „met zijn rade bij te staan". Gretig aanvaardde Amesius ongetwijfeld deze taak. Hoewel achter de schermen gehouden, kon hij niettemin grooten invloed uitoefenen. Ook de Engelsche prelaten, ter Synode gedelegeerd, schenen hem nu niet ongenegen. Zelfs met den Engelschen gezant Sir Dudley Carleton stond hij in rapport. In de twistzaak van den Franeker hoogleeraar Maccovius koos hij diens partij. Ongetwijfeld was Amesius' verdienste op de Dordtsche Synode groot. De kerken zouden dan ook geen moeite sparen om hem in Leiden een professoralen zetel te bezorgen, maar de Engelsche tegenstanders waren machtiger dan zijn vrienden: Amesius bleef in hun oog een rebel, een ongehoorzame zoon der Engelsche moederkerk. Gelukkig was men in Franeker minder beschroomd en werd hij aldaar tot hoogleeraar benoemd. Ook nu zat Sir Carleton niet stil, maar 't was te laat. Den 7den Mei 1622 hield Amesius zijn inaugureele oratie. Ook als hoogleeraar muntte hij uit. Door zijn onderwijs, vroomheid en onberispelijken wandel was hij een sieraad der Franeker school. Met Maccovius kon hij 't echter niet vinden. Zijn tweede vrouw (een Engelsche dame) gevoelde zich te Franeker niet thuis. In 1632 aanvaardde hij de benoeming als tweede predikant bij de Engelsche gemeente te Rotterdam. Ook rijpte bij hem het plan om naar New-England (Amerika) over te steken. In October 1633 blies hij echter te Rotterdam den laatsten adem uit. Zóó aangrijpend was zijn sterfbed, dat een Roomsche medicus, die hem verpleegde, met verbazing moest uitroepen: „Sterven zóó de Gereformeerden?"

Amesius vertoonde in zijn Gereformeerd-zijn een eigenaardigen trek. Hij was ietwat independentistisch. Als ethicus had hij groote verdiensten. Zijn „boeken over het geweten" hebben nog waarde. De Godgeleerdheid omschreef hij als de wetenschap om Gode te leven. Vooral over de sabbathskwestie en het kansspel heeft hij geschreven.

Zie over hem: Dr. H. Visscher, Guilielmus Amesius, zijn leven en werken, Haarlem 1894. [18.

Amfipolis, een groote Grieksche handelsstad, door de armen van het riviertje Strymon omringd, volksplanting der Atheners, door de Romeinen tot de hoofdstad van een deel van Macedonië verheven. Paulus reisde door Amfipolis naar Thessalonica, toen hij van Filippi vertrokken was (Hand. 17 : 1).

Ammi. I. Beteekent: mijn volk. Am, volk wordt in de Schrift bijzonder gebruikt voor Israël, het volk Gods. Hierop berust de voorspelling Hos. 1 : 9 en 12; 2 : 22. Israël was Ammi, het volk

Gods, doch moest om zijn zonden genoemd worden lo-ammi d.i. niet mijn volk. Evenwel zal God aan Israël genade betoonen en weer tot Israël zeggen: Gij zijt mijn volk, waarna Israël antwoorden zal: O, mijn God! [17.

Ammonieten. De Ammonieten, die evenals de Moabieten van Lot afstamden (Gen. 19 : 36—38), hadden reeds vroeg de woonplaatsen ingenomen van een reuzenvolk, dat door hen Zamzummieten werd genoemd (Deut. 2 : 21, 22). Waarschijnlijk waren de broedervolken Moab en Ammon in den eersten tijd elkanders onmiddellijke naburen. Doch niet lang vóór den tijd van Mozes hadden de Amorieten zich tusschen hen ingeschoven en zich meester gemaakt van al het land tusschen de beken Arnon en Jabbok, ten koste niet alleen van Moab, maar ook van Ammon (Num. 21 : 26—30, vgl. Joz. 12 : 2 en 13 : 10, 24, 25). Deze Amorietische heerschappij was echter niet van langen duur. Dezelfde Sihon, wiens overwinningen op Moab werden bezongen, verloor zijn gansche gebied aan de door Mozes aangevoerde Israëlieten (Num. 21 : 21—25). Ofschoon Ammon en Israël bij deze gelegenheid niet tegen elkander streden (vers 24, vgl. Deut. 2 : 19, 37 en 3 : 16), was de verhouding tusschen beide volken doorgaans vijandig. Wie van Ammon afstamde, al was het ook in het tiende geslacht, mocht in de vergadering des Heeren niet komen (Deut. 23 : 3, vgl. Neh. 13 : 1—3). En tegelijk bleef de oude band tusschen Moab en Ammon nawerken. Toen de Moabiet Eglon Israël onderdrukte, dienden er in zijn leger onder anderen Ammonieten (Richt. 3 : 12, 13). Deze oude band komt ook nog hierin uit, dat Jefta (Richt. 11 : 24) als god der Ammonieten Kamos noemt, dien we overigens alleen als nationalen god van Moab kennen. Sedert de dagen van David (2 Sam. 12 : 30 LXX) of ten minste van Salomo (1 Kon. 11 : 5, 33) ontmoeten we Milkom als volksgod der Ammonieten. Hun hoofdstad was Rabba, waar het reusachtige bed (of anders de sarcofaag) van Og, den koning van Basan werd bewaard (Deut. 3 : 11). Omtrent de verdere Ammonietische steden is weinig bekend.

Uitvoerig zijn ons de verwikkelingen tusschen Ammon en Israël uit de dagen van Jefta, Saul en David beschreven. Teruggedrongen in de streek van den Boven-Jabbok en het woestijngebied ten Oosten daarvan, bleven de Ammonieten steeds belust op het terrein, dat hun voorheen door de Amorieten was ontrukt. Nadat de Israëlieten hier ongeveer drie eeuwen hadden gewoond (Richt. 11 : 26), begonnen de Ammonieten hen te onderdrukken, niet alleen in het van ouds betwiste gebied, maar ook ten Westen van den Jordaan (cap. 10 : 6—18), waar tegelijkertijd de Filistijnen hun overmacht lieten voelen (circa 1100 v. Chr.). Toen behaalde Jefta, na mislukte onderhandelingen, zijn overwinning van zoo roemrijke en tegelijk zoo droeve gedachtenis (cap. 11). Ruim een halve eeuw later grepen de Ammonieten weer in, ditmaal onder Nahas, den oudsten van hun koningen, dien we met name kennen. Op den noodkreet der mannen van Jabes in Gilead snelde Saul te hulp, verrichtte zijn eerste wapenfeit en behaalde een beslissende overwinning (1 Sam. 11, vgl. cap. 12 : 12 en 14 : 47). Voorzoover we weten liet Nahas in het vervolg Israël met rust; tusschen David en hem was de verhouding zelfs vriendschappelijk (2 Sam. 10 : 1, 2). Doch na den dood van Nahas werd door zijn zoon Hanun Davids welwillendheid met smaad beantwoord, waarop het aan Ammon gelukte een coalitie van naburige staten tegen Israël in het veld te brengen (vers 3—6). Nadat Ammons bondgenooten een en andermaal verslagen waren (vers 7—19) gaf David aan Joab opdracht tot afdoende tuchtiging der Ammonieten en tot belegering van Rabba (cap. 11). Toen de stad reeds gedeeltelijk veroverd was, trad Joab terug, teneinde aan David de eer der definitieve overwinning te doen toekomen (cap. 12 : 26—29). De zware gouden kroon, welke David bij deze gelegenheid buitmaakte, was waarschijnlijk die van Milkom (vers 30, vgl. LXX; zie over den buit ook cap. 8 : 12). De bewoners van Rabba en andere Ammonietische steden werden door hem veroordeeld tot wreede lijfstraffen, of (volgens anderen) tot zwaren dwangarbeid (cap. 12 : 31).

In den eerstvolgenden tijd hooren we enkel van vreedzame betrekkingen tusschen Israël en de Ammonieten (2 Sam. 17 : 27 en 23 : 37). Salomo had Ammonietische vrouwen, waaronder Naäma, de moeder van Rehabeam (1 Kon. 11 : 1 en 14 : 21, 33). In die dagen was Ammon blijkbaar een Israëlietische provincie. Maar van Israëls verzwakking door de scheuring des rijks wisten de naburen partij te trekken. Ten tijde van Josafat zien we Ammon, met Moab en nog anderen in bond, tegen Juda optrekken (2 Kron. 20, vgl. Ps. 83). Het gevaar, dat toen Juda dreigde, werd op wonderbare wijze afgewend, doordat God de wapenen der vijanden tegen elkander keerde. Dat de Ammonieten omstreeks dezen tijd, of niet lang daarna, ook het rijk Israël vijandig hebben bejegend, blijkt uit de aanklacht, welke Amos (1 : 13) tegen hen richt. Maar toen onder Uzzia en Jotham de oude glorie van Davids huis weer eenigszins opbloeide, wist Juda de Ammonieten in toom te houden en ontving schatting van hen (2 Kron. 26 : 8 en 27 : 5).

Inmiddels was het machtige Assyrië begonnen zich te mengen in het leven der volkeren, die Syrië en Kanaän bewoonden. In de twee eeuwen van Josafat tot Manasse treffen we ook Ammon meermalen aan in de opschriften der Assyrische koningen. In de dagen van Assurs hoogste macht vernemen we Ammons naam in de profetieën van Jesaja (11 : 14) en Zefanja (2 : 8, 9).

Intusschen daalde Assyrië schielijk neer van de geweldige hoogte, die het bereikt had, en weldra viel de oppermacht over Juda en zijn naburen aan Babel ten deel. Ook in dezen laatsten tijd van het Davidische koningschap was de verhouding tusschen Ammon en Juda doorgaans vijandig. Toen Jojakim (circa 600 v. C.) tegen Nebukadnezar rebelleerde, werd hij onder anderen door Ammonietische benden bestookt (2 Kon. 24 : 2). Weliswaar treffen we een zestal jaren later (Jeremia 27 : 2, 3, vgl. 28 : 1) te Jeruzalem gezanten van Ammon en andere naburige volken aan, blijkbaar om over een gemeenschappelijken opstand tegen Babel te be-

raadslagen (vgl. Ezech. 21 : 18—22). Maar bij den val van stad en tempel onder Zedekia (586 v. C.) juichten de Ammonieten (Ezech. 25 : 3, 6). En toen de achtergebleven Judeërs onder den stadhouder Gedalja nog een dragelijk bestaan hadden (Jeremia 40 : 7—12), grepen de oude vijanden alweer met storende hand in. Hun koning Baälis bediende zich van den Judeeschen prins Ismaël om Gedalja te vermoorden (cap. 40 : 13—16 en 41 : 1—3). Reeds was Ismaël, na een bloedbad te hebben aangericht, met een schare gevangenen, waaronder de dochters van Zedekia, op weg naar Ammon, toen zijn buit hem door den Judeeschen legeraanvoerder Johanan werd ontrukt. Ismaël zelf ontkwam naar Ammon (cap. 41 : 4—15). In dezen tijd der Chaldeeuwsche wereldmacht hebben Jeremia (49 : 1—6) en Ezechiël (21 : 28—32 en 25 : 1—14) over de Ammonieten geprofeteerd. Ook Daniël (11 : 41) noemt eenmaal hun naam.

In den tijd van Salomo en later hebben huwelijken tusschen Israëlieten en Ammonieten meer dan eens ellende over het volk des Heeren gebracht (1 Kon. 11 : 5, 7, 33; 2 Kron. 24 : 26). Na den terugkeer der Joodsche ballingen, in den Perzischen tijd, hadden Ezra en Nehemia nog tegen hetzelfde euvel te strijden (Ezra 9 : 1, 2; Neh. 13 : 23). En naast de oude zucht tot vermenging openbaarde zich evenzeer de oude vijandschap, belichaamd in Tobia den Ammoniet, die met zijn aanhang vergeefs poogde den bouw van Jeruzalems muren te verhinderen (Neh. 2 : 10, 19 en 4 : 3, 7).

In latere tijden hooren we nog meermalen van Ammon, b.v. 1 Macc. 5 : 6—8. De oude hoofdstad Rabba heette in den Griekschen of Hellenistischen tijd Filadelfia. Ook in den tijd der Romeinsche heerschappij had de stad nog grensgeschillen met hare Joodsche naburen. Ze werd door de Joden overvallen, toen dezen in 66 n. C. tegen keizer Nero opstonden. Justinus Martyr, die een eeuw daarna stierf, noemt nog de Ammonieten als een zeer talrijk volk. Later zijn ze in de Arabieren opgegaan. Maar de bouwvallen der hoofdstad en de stroom, die erlangs vloeit, dragen tot op dezen dag den ouden volksnaam Amman. [23.

Ammonios Sakkas. Bekend als de stichter van de Neo-Platonische school. Van sakkas = zakkendrager, werkte hij zich op tot wijsgeer, leerde te Alexandrië en stierf pl.m. 242 na Chr. Kennis van de richting, waaraan hij het aanzijn gaf is noodzakelijk om zich een oordeel te vormen over de geestelijke machten, waarmede het Christendom in de eerste eeuwen te worstelen had. [15.

Amnon, Davids eerstgeboren zoon, van Ahinoam (2 Sam. 3 : 2, vgl. 6 : 23), werd de slaaf van een ongelukkigen hartstocht, die op rechtvaardige wijze nooit kon worden bevredigd (Lev. 18 : 11), waaraan hij echter toegaf, in plaats van dien te bestrijden. Een slecht, om zijn ijskoud verstand des te gevaarlijker vriend, Jonadab, gaf hem de middelen aan de hand, om aan zijn lust te voldoen. David was verstoord over dien gruwel, maar bestrafte hem niet, wijl hem door zijn eigen zonden de handen gebonden waren; daarentegen haalde zich Amnon èn door den gruwel zelf èn door de daarop volgende boosaardige behandeling van zijn offer, een onverzoenlijke wraak op den hals, die twee jaren later op een feestmaal de oorzaak werd van zijn dood (2 Sam. 13).

Amon. I. Koning van Juda, 642—640, aan zijn vader Manasse in goddeloosheid, maar niet in boetvaardigheid gelijk, richtte de afgoden, die zijn vader buiten de stad had laten brengen, weder op en aanbad ze; scheen in 't algemeen met opzet de eene schuld op de andere te stapelen. Door zijn naaste omgeving veracht, viel Amon reeds in zijn 24ste jaar als offer eener samenzwering; zijn partij wreekte echter op een bloedige wijze zijn dood (2 Kon. 21 : 18 v.; 2 Kron. 33 : 21 v.). [24.

II. De naam van een Egyptischen afgod. Oorspronkelijk de god van Thebe of No (vgl. Nahum 3 : 8, No Amon = Stad van Amon) werd hij later, na de verdrijving van de Hyksos en het te niet doen van de Aten-reformatie van Amenhotep IV in het nieuw-Egyptische rijk de oppergod. Hij wordt dan als Amon-Rê vereenzelvigd met den zonnegod Rê, en vader der goden. De gans en de ram waren aan Amon gewijd.

Amon, zijn gemalin Mut en hun zoon Chonsu.

In de z. g. Amons-oase was een bekend orakel, dat ook door Alexander den Groote is geraadpleegd. Op de afbeeldingen heeft Amon doorgaans de gestalte van een mensch, die een met twee groote veeren versierde kroon draagt. In tal van liederen is Amon verheerlijkt als die eenig en alleen is en zonder gelijke, die zichzelf verwekt, al het geschapene bezielt enz. In de Heilige Schrift wordt hij nog genoemd Jer. 46 : 25, waar moet worden vertaald: de Amon van No. [17.

Amorie van der Hoeven (Des). I. *Abraham des Amorie van der Hoeven,* geboren 22 Februari 1798 te Rotterdam, overleden 29 Juli 1855 aan boord van een stoomboot, die hem uit Duitschland naar het vaderland terug voerde,

genoot als kanselredenaar te Rotterdam, waarheen hij in 1820 uit Oude-Wetering beroepen werd, den roem van een zeldzame welsprekendheid. Men noemde hem den Chrysostomus van zijn tijd, en niemand was zeker meer bevoegd om het publiek den guldenmond te leeren waardeeren dan hij met zijn geschrift: „Chrysostomus voornamelijk beschouwd als een voorbeeld van ware kanselwelsprekendheid" (1835). In 1827 aanvaardde hij het hoogleeraarsambt bij de Remonstrantsche Broederschap te Amsterdam, waar hij aan studenten van onderscheidene kerkgenootschappen zijn lessen over de kanselwelsprekendheid gaf. Zijn gedenkschrift van het Seminarium der Remonstranten, bij gelegenheid van het tweede eeuwfeest der stichting in 1834, eindigde met den wensch, dat geen derde jubeldag voor deze kweekschool mocht aanlichten, terwijl in diezelfde rede het bestaan van onderscheidene Protestantsche kerkgenootschappen geteekend werd als een droevig levensteeken der jammerlijk verdeelde Christenheid. Van zijn indifferentisme voor confessioneele beginselen getuigde ook zijn redevoering over de oude spreuk: „Eenheid in het noodige, vrijheid in het twijfelachtige, in alles de liefde" (1847).

II. *Abraham des Amorie van der Hoeven Jr.*, oudste zoon van den voorgaande, geboren te Rotterdam 15 Februari 1821, overleden 20 Maart 1848 te Utrecht, niet minder welsprekend dan zijn vader, daarbij bekwaam theoloog en talentvol literator, een echte Remonstrant uit den eersten tijd, maar met de grondgedachte van Van Heusde vergiftigd, werd in 1844 predikant te Boskoop, in 1845 te Utrecht. De roem, door den jonggestorvene ook als kanselredenaar verworven, werd bevestigd door de uitgave zijner „Nagelaten Leerredenen" (1849) met een levens- en karakterschets door zijn vader bezorgd. In de „Jaarboeken van Wetenschappelijke Theologie", dat de laatste vruchten van zijn rijk ontwikkelden geest ontvangen had in zijn verhandeling: „De godsdienst, het wezen van den mensch; brief aan Dr. J. J. van Oosterzee", wijdde deze vriend aan den ontslapene hem een schoone hulde. Zijn verspreide geschriften werden na zijn dood door zijn vader gebundeld uitgegeven.

III. *Herman Agatho des Amorie van der Hoeven*, geboren 22 Juli 1829 te Amsterdam, overleden 13 October 1897 te 's Gravenhage, zoon van den Amsterdamschen Hoogleeraar en broeder van den Utrechtschen predikant van dien naam, begaf zich na zijn academische studiën eerst als advocaat naar Java, en keerde in 1869 naar Nederland terug, waar hij tot de Roomsch-Catholieke kerk overging; wat groot opzien baarde. Als kamerlid munte hij uit door schitterende welsprekendheid. In de koloniale politiek was hij de liberale richting toegedaan.

IV. *Martinus des Amorie van der Hoeven*, geboren 20 Februari 1824 te Rotterdam, overleden 13 October 1868 te Amsterdam, zoon van bovengenoemden Abraham des Amorie van der Hoeven, studeerde in de letteren en de rechten, vestigde zich na zijn promotie als advocaat te Amsterdam, waar hij door zijn schitterende welsprekendheid en buitengewone scherpzinnigheid weldra grooten opgang maake. In 1848 te Amsterdam benoemd tot hoogleeraar in de rechtswetenschap, aanvaardde hij deze betrekking met een geïmproviseerde Latijnsche rede, voortreffelijk van inhoud en vorm. Behalve de talrijke vakken, die hij nu te onderwijzen had, beoefende de hoogleeraar met bizondere voorliefde ook nog de wijsbegeerte, die hij in verband zocht te brengen met den godsdienst. Misschien het belangrijkste jaar zijner filosofische werkzaamheid was het jaar 1854, waarin hij schreef: „Over het Wezen der Godsdienst en hare betrekking tot het Staatsregt. Een tegenschrift tegen Mr. C. W. Opzoomer; tevens een bijdrage tot de critiek der antirevolutionaire rigting". In den winter van datzelfde jaar besloot hij voordrachten te houden over de bespiegelende wijsbegeerte en haar geschiedenis, ten einde op zijn wijze mede te werken om de Nederlandsche natie van binnen te hervormen en te verrijken. Die voordrachten werden gehouden in de groote Gehoorzaal van Felix Meritis te Amsterdam, en zijn zeker de beroemdste die ons land ooit heeft gekend. „Nooit is de vleugelslag van het genie, dat der zonne te gemoet stijgt, merkbaarder vernomen; nooit was de indruk van het verhevene dus in ons land voelbaar gemaakt". Na elke voordracht werd gelegenheid gegeven tot gedachtenwisseling met den spreker. Na een voordracht over Socrates stond Da Costa op om protest aan te teekenen tegen de voorstelling alsof Socrates behoorde in de genealogie van Jezus. Tegenover de spreuk van Socrates: ik weet, dat ik niets weet, stelde nu Da Costa de betuiging: ik weet niets dan Jezus Christus en dien gekruisigd. „Gij hebt, o Hoogleeraar uw Socrates een verloskundige in het groot genoemd; ik vraag u: waarvan verloste hij. Ik huldig uw verheven uitlegging der Grieksche wijsgeeren, ik waarschuw u echter voor haar gevolgtrekking en gevolgen". Op 'n anderen keer, toen Van der Hoeven op dichterlijke wijze gesproken had over Hellas in verband met de Schellingsche filosofie, stond Da Costa op en hield op zijn wijze een even stoute als schitterende rede. Opmerkelijk was het oogenblik, toen hij half fluisterend met sonore stem aan Martinus toeriep: „Gij hebt één element vergeten", en langzaam oprijzend, onder ademlooze stilte de rechterhand opheffende, zeide: „de zonde". Sinds onttrok Martinus zich aan den omgang met Da Costa. Een inwendige worsteling greep hem aan. Hij werd melancholiek, sceptisch. In 1866 werd hij naar het krankzinnigengesticht te Utrecht gebracht. Zijn tragisch levensbeeld is met diepgevoelde piëteit beschreven door Mr. H. P. G. Quack in zijn keurige studie: „Martinus des Amorie van der Hoeven", 1869. [30.

Amorieten. Onder de Heidensche volken, die vóór de Israëlieten in het beloofde land woonden, bekleeden de Amorieten een even belangrijke plaats als de Kanaänieten. Deze beide volken worden het scherpst van elkaar onderscheiden in de geschiedenis der twaalf verspieders, waar we lezen dat de Kanaänieten woonden in de lagere streken aan de Middellandsche Zee en den Jordaan, terwijl de Amorieten bewoners van het gebergte waren (Num. 13:29). Veelal echter worden beide volken niet zoo scherp uit elkaar gehouden, en meermalen heeft men den indruk, dat

zoowel de eene naam als de andere in ruimeren zin gebruikt wordt, om heel de vóór-Israëlietische bevolking aan te duiden. Met den naam Kanaänieten is dit het geval in Richt. 1 : 1—33 (vgl. Gen. 10 : 15—19), met den naam Amorieten in Gen. 15 : 16, Joz. 24 : 15, Richt. 1 : 34, 35 en 6 : 10, 1 Kon. 21 : 26, Amos 2 : 9, 10. Daarentegen hebben we meer reden om te denken aan Amorieten in engeren zin, naar den maatstaf van Num. 13 : 29, in zulke plaatsen, waar de naam kennelijk van bergbewoners wordt gebruikt. In de geschiedenis der aartsvaders is dit het geval met de bondgenooten van Abraham (Gen. 14 : 13), de tegenstanders van Jacob (Gen. 48 : 22) en de Amorieten van Hazezon-Thamar, die door de koningen van het Oosten verslagen werden (Gen. 14 : 7).

Reeds vóór den tijd van Abraham worden de Amorieten in de Babylonische opschriften vermeld. Ruim 2500 v. C. werden ze verslagen door een koning van de Babylonische stad Akkad (vgl. Gen. 10 : 10). In de daarop volgende eeuwen had Babylonië telkens aanvallen van hen te verduren. Na verloop van tijd, waarschijnlijk in 2057 v. C., gelukte het een hunner aanvoerders zich meester te maken van de toen reeds oude stad Babel, en daar een Amorietische dynastie te vestigen, die ongeveer drie eeuwen aan de regeering bleef en het Babylonische land tot hoogen bloei bracht. De belangrijkste koning uit deze dynastie was de beroemde wetgever Hammurapi (1955—1912 v. C.), waarschijnlijk dezelfde, dien we uit Abrahams geschiedenis kennen als Amrafel (Gen. 14 : 1, 9). Omstreeks 1760 v. C. bracht een inval der Hethieten de Amorietische dynastie in Babel ten val.

Maar in meer Westelijke streken waren de Amorieten nog sterk. Omstreeks 1400 v. C., toen in Syrië en Palestina de Egyptische opperheerschappij bedreigd werd door de Klein-Aziatische Hethieten, wisten de Amorieten zich tusschen deze beide groote mogendheden te handhaven, en vormden vooral in het Libanongebied (vgl. Joz. 13 : 4) een macht, waarmede te rekenen viel. Te oordeelen naar de diplomatieke correspondentie uit dezen tijd hadden ze hun voornaamste steunpunt in de Fenicische stad Tsemar (vgl. Gen. 10 : 18) of Simyra. Hier zetelde wellicht de Amorietische vorst Abdiasirta en na hem zijn zoon Aziru, die hunne positie wisten te versterken door het nu eens met Egypte te houden en dan weer met de Hethieten, ja soms met beide mogendheden tegelijk. Aziru stichtte een Amorietisch koninkrijk, dat gedurende verscheiden generaties in stand bleef. Onder zijn achterkleinzoon reikte de macht van dezen Amorietenstaat nog altoos over heel de Syrische woestijn tot aan de Babylonische grens. In Egyptische opschriften ongeveer uit de jaren 1310—1170 v. C. wordt het Amorietenland meermalen genoemd. Uit de jongste dezer inscripties, die van den Farao Ramses III, blijkt dat de Amorietische staat van Aziru, evenals zijn Hethietische suzerein, onder den voet is geloopen in de toenmalige geweldige volkerenbewegingen, die onder anderen de Filistijnen op den voorgrond brachten.

Naar het meest aannemelijke gevoelen waren Mozes en Jozua ongeveer tijdgenooten van Abdi-asirta en Aziru. Hiermede komen we op de Oost-Jordaansche koninkrijken van Sihon en Og, die bij Mozes' leven door Israël werden veroverd. Sihon en Og waren beiden „koningen der Amorieten" (Deut. 3 : 8; 4 : 47 en 31 : 4; Joz. 2 : 10 en 9 : 10), en daarbij hebben we naar alle waarschijnlijkheid te denken aan Amorieten in engeren zin, onder anderen wijl ze uitdrukkelijk onderscheiden worden van de Sidoniërs (Deut. 3 : 9), die tot de Kanaänieten in engeren zin behoorden. Het Noordelijkste rijk, dat van Og in Basan, grensde wellicht aan het gebied van Aziru. Het Zuidelijkste, dat van Sihon, die te Hesbon resideerde, maakte scheiding tusschen Ammon en Moab (zie *Ammonieten*). De verovering van beide koninkrijken, in Num. 21 : 21—35 beschreven, wordt later meermalen herdacht.

We komen nu weer tot de Amorieten ten Westen van den Jordaan. Hier hebben de Israëlieten, na de verovering van Jericho, vooral op het gebergte, dus op de Amorieten in engeren zin, overwinningen behaald. Wanneer de bewoners van Ai Amorieten worden genoemd (Joz. 7 : 7), beantwoordt dit aan de onderscheiding in Num. 13 : 29. Wel moeten we ook nu weer rekenen met het gebruik van den naam Amorieten in ruimeren zin, zooals bij de vijf koningen, op welke Jozua de bekende wonderbare overwinning behaalde, en wier steden grootendeels in de Judeesche vlakte lagen (Joz. 10 : 5—15). Maar over het geheel slaagden de stammen Israëls er toch niet in, blijvend meester te worden van de vlakten. De stam Dan werd in het gebergte gedrongen (Richt. 1 : 34). De steden, welker inwoners door Efraïm en Manasse niet werden verdreven, lagen alle in of aan de vlakte (Joz. 16 : 10 en 17 : 11—18, vgl. Richt. 1 : 27—29). Hetzelfde geldt van de steden, die door Aser, Zebulon en Naftali niet volkomen werden vermeesterd (Richt. 1 : 30—33), althans voorzoover de ligging dezer steden met zekerheid bekend is. Hiermede stemt overeen, dat we na den tijd van Jozua nog wel hooren van een grootsch krijgsbedrijf, door de Kanaänieten tegen Israël ondernomen (Richt. 4 en 5). Maar van de Amorieten vernemen we iets dergelijks niet.

Ten tijde van Samuël was er „vrede tusschen Israël en tusschen de Amorieten" (1 Sam. 7 : 14). Al wil men dit ook verstaan van de oude bewoners in het algemeen, dan zijn er toch de eigenlijke Amorieten onder begrepen. Het overblijfsel der Amorieten, dat in Davids dagen nog te Gibeon woonde (2 Sam. 21 : 2), was allerminst van ontrouw jegens Israël te beschuldigen. En alwat verder nog van de Amorieten en andere oude bewoners was overgebleven, werd door Salomo tot slaafschen dienst gedwongen (1 Kon. 9 : 20, 21). Na den dood van Salomo (932 v. C.) lezen we nagenoeg nergens meer van de Amorieten als van een nog bestaand volk. In den regel worden ze slechts vermeld als een natie uit het verre verleden (2 Kon. 21 : 26; Amos 2 : 9, 10; Ezech. 16 : 3, 45; Neh. 9 : 8; vgl. Jes. 17 : 9 LXX). Alleen Ezra 9 : 1, 2 maakt een uitzondering. Wanneer hier de vorsten van Juda aan Ezra mededeelen, dat het volk zich

onder anderen met Amorieten vermengde, dan kunnen we hierbij denken aan inwoners van de door Jozua gespaarde stad Gibeon (Joz. 9, vgl. 2 Sam. 21). Maar dat de Amorieten na Salomo's tijd nog een volk waren van politieke en militaire beteekenis, daarvan vinden we nergens een spoor. [23.

Amos. De tijd van het optreden van dezen profeet wordt in het opschrift van het boek dat zijn naam draagt zeer nauwkeurig aangegeven: „in de dagen van Uzzia, koning van Juda en in de dagen van Jerobeam, zoon van Joas, koning van Israël, twee jaren voor de aardbeving" (Amos 1 : 1). Wij kunnen evenwel deze tijdsbepaling niet met juistheid thuisbrengen, wijl ons onbekend is in welk jaar deze aardbeving, die toentertijd een zoo sinistere bekendheid had verworven (er is ook sprake van in Zach. 14 : 5), heeft plaatsgegrepen. Met behulp van de regeeringsjaren der beide genoemde koningen is het echter niet onmogelijk den tijd van Amos ongeveer te bepalen. Jerobeam II, uit het huis van Jehu, die hier bedoeld is, heeft naar alle waarschijnlijkheid geregeerd van 783—743 voor Chr., en de regeeringsjaren van Uzzia kunnen misschien gesteld worden van 769—736, zoodat het optreden van Amos moet vallen tusschen 769 en 743. Eer hij tot profeet geroepen werd oefende hij in zijn vaderstad Thekoa, twee uur ten Zuiden van Bethlehem, het bedrijf van veeherder uit (Am. 1 : 1; 7 : 14). Men mag aannemen dat hierbij niet is te denken aan groot vee-bezit, maar bepaald aan het herdersberoep; immers de verklaring van den profeet dat hij „wilde vijgen las" (Am. 7 : 14) zal niet dus zijn te verstaan dat hij een wilde-vijgen (sykomoren)-planting bezat, maar dat hij zich bij de uitoefening van zijn beroep met deze vruchten voedde. Door Goddelijke aandrift heeft hij zijn kudden verlaten en zich begeven naar het tienstammenrijk, dat zich destijds onder den bekwamen en voorspoedigen Jerobeam II in bizonderen bloei verheugen mocht. Als een donderslag bij helderen hemel weerklinkt daar zijn profetische prediking van de gerechtigheid Gods en het nakend oordeel. De uitwendige bloei van het tienstammenrijk is niet bij machte de innerlijke verdorvenheid te bedekken. Op godsdienstig, zedelijk en maatschappelijk gebied heerschen de ergerlijkste misstanden. En daarom is het Goddelijk gericht onvermijdelijk. De Heere, de God Israëls, is een rechtvaardig God; daarom straft Hij niet alleen allerlei heidensche volken, die zich onderscheidene euveldaden hebben laten ten laste komen (Am. 1 : 3—2 : 3), maar heft de tuchtroede op ook over zijn eigen volk, over Juda en over Israël (Am. 2 : 4 v.v.). Als het oord waar de profeet deze prediking laat hooren kiest hij bij voorkeur het Zuidelijke heiligdom van den kalverdienst, Beth-El, waar zijn optreden geweldige opschudding verwekt. De opperpriester van dit heiligdom, Amazia, poogt den stoutmoedigen spreker tot zwijgen te brengen (Am. 7 : 10 v.v.), doch tevergeefs: „de leeuw heeft gebruld, wie zoude niet vreezen? De Heere Heere heeft gesproken, wie zoude niet profeteeren?" (Am. 3 : 8). Het is een opdracht Gods waardoor Amos spreekt, wie zou hem kunnen gelasten te zwijgen? (Am. 7 : 15). Velen meenen dat de poging van Amazia toch met succes is bekroond geworden, dat een koninklijk bevel den profeet heeft verjaagd, en dat deze, naar zijn vaderstad en zijn kudden teruggekeerd, daarop zijn profetieën heeft te boek gesteld. Daarvan wordt ons evenwel niets gemeld, en men kan daarvoor ook geen steun vinden in het opschrift, dat men dan zóó verklaart alsof Amos' profetische werkzaamheid zich tot het daarin genoemde tijdstip heeft beperkt. De preciese tijdsbepaling „twee jaar voor de aardbeving" zal veeleer dienen om aan te duiden het tijdstip, waarop de profeet zijn werkzaamheid begonnen is. Althans het boek zijner profetieën, dat wij niet zoozeer voor een volledige verzameling als wel voor een door hem geboden samenvatting zijner redenen te houden hebben, geeft den indruk dat hij gedurende langeren tijd als profeet is werkzaam geweest. [10.

Amplias, een Christen te Rome (Rom. 16 : 10), door Paulus met onderscheiding vermeld.

Amrafel. Koning van Sinear of Babylon, die met Kedar-Laomer, den koning van Elam en nog twee koningen ten tijde van Abraham optrok tegen den vijfstedenbond in het dal Sittim (Gen. 14 : 1 e.v.). Zijn naam is van Assyrischen oorsprong en beteekent „Gebieder is de zoon". Zie ook *Hammoerapi.*

Amram, een zoon van Kahat, kleinzoon van Levi, huwde Jochebed, de in diens hoogen ouderdom geboren zuster zijns vaders — wat naderhand door de wet werd verboden (Lev. 18 : 12), — en verwekte bij haar in hoogen ouderdom Mirjam, Aäron en Mozes (Num. 26 : 59), hij stierf 137 jaar oud (Ex. 6 : 20). Zijn geloof wordt geroemd (Hebr. 11 : 23).

Amsdorf (Nicolaas von) is een zeer belangrijke figuur geweest in den tijd der Reformatie in Duitschland. Hij was geboren in 1483 in Torgau, studeerde in 1502 in Wittenberg, hield daar voorlezingen over de Heilige Schrift en over de sententiën van Lombardus. Hij was een der eersten, die zich aan Luthers zijde schaarden. In 1519 was hij tegenwoordig bij het beroemde dispuut te Leipzig. In 1521 vergezelde hij Luther naar den rijksdag te Worms. Hij hielp Luther bij diens Bijbelvertaling. In 1524 voerde Amsdorf de Reformatie in Maagdenburg in, in 1528 in Goslar, in 1539 in Leipzig. Tot 1542 was hij super-intendent in Maagdenburg. Daarna werd hij door Luther gewijd tot bisschop van Naumberg in plaats van Julius von Pflug. Dit geschiedde in 1542. Door het Evangelische volk werd hij met blijdschap ontvangen, maar door het domkapittel en den adel tegengewerkt. Na den slag bij Mühlberg in 1547 moest hij vluchten en Pflug nam zijn plaats in. In 1547—1549 was hij in Weimar, waar hij medearbeidde tot de stichting van de universiteit te Jena, die weldra een sterkte werd voor het echte Lutheranisme. Hij was een verbitterde tegenstander van het Regensburger en Leipziger interim. Hij begaf zich op raad van zijn gevangengenomen heer, den keurvorst Johann Friedrich, naar Maagdenburg. Toen die stad door Maurits van Saksen ingenomen was, ging hij naar Eisenach, waar hij in 1565 stierf.

Hij was een eerlijk en rondborstig man, met een ijzeren wil. Veel liefde had hij voor Gods Woord en van onderhandelen ten koste van beginselen was hij afkeerig. Misschien was hij soms te heftig en was hij dikwerf niet vrij te pleiten van eigenzinnigheid, maar dat vindt men meer bij strijdlustige naturen. Het echte onvervalschte Lutheranisme heeft aan hem veel te danken.

Hij was een boezemvriend van Luther. Deze schreef: „Het gezag van Amsdorf is mij zeer veel waard". Aan hem droeg Luther zijn geschrift op „Aan den Christelijken adel". Tegen den zin van Melanchton zette Amsdorf Luther menigmaal aan, om zijn beslissende stem te laten hooren. Zoo in 1534 tegenover Erasmus in het boek „Over den knechtelijken wil". Met de „Wittenberger Concordia" was Amsdorf niet ingenomen en hij was een verklaard tegenstander van den dubbelen echt van den keurvorst.

Op theologisch gebied was hij geen origineel denker, maar, wat hij eenmaal op grond der Heilige Schrif voor waar hield, verdedigde hij met zeldzame taaiheid. Hij was een felle bestrijder van het Papisme. Van het Concilie te Trente zeide hij: „De duivel heerscht in zulk een concilie, waar men alleen doet, wat de paus wil".

Hij trad ook in de Luthersche kerk op als verdediger der eens beleden waarheid. In Maagdenburg streed hij reeds in 1525 tegen de Wederdoopers (Melchior Hoffmann) en tegen de Zwinglianen (Cyclop).

In het bijzonder trad hij op tegen Melanchton, die hem niet beginselvast genoeg was. Zoowel Melanchtons beschouwing over de goede werken, waarin hij eenigszins naar Rome overhelde, als diens avondmaalsleer, waarin hij Calvijn naderde, bestreed Amsdorf.

Toen de adiaforistische strijd ontbrandde stelde hij zich aan de zijde van Gallus en Flacius, die toen de Wittenbergers genoemd werden, tegenover de aanhangers van Melanchton, die Filippisten heetten.

Vooral in den strijd tegen *Major* trad Amsdorf op den voorgrond. Major had namelijk beweerd, dat de goede werken (niet als verdiensten, maar als vruchten van het geloof) noodzakelijk waren. Om die woorden had Amsdorf hem een „Pelagiaan en halfslachtigen Papist" genoemd. Hij stelde tegenover Major de woorden: „Goede werken zijn noodig, maar niet tot zaligheid, wel echter als vruchten der zaligheid en gerechtigheid". In den strijd, die daarop volgde liet Amsdorf zich ontvallen, dat „goede werken schadelijk waren voor de zaligheid" (1559). Dat was natuurlijk bedoeld in den zin van „verdienstelijke goede werken".

In zijn strijd met *Pfeffinger*, die een zekere medewerking met de Goddelijke genade leerde, sprak hij uit, dat de wil van den mensch door de zonde geheel en al onvrij is geworden. Tegen *Strigel* hield hij vast aan de praedestinatie. Hij streed ook nog met *Heshusius* in Maagdenburg, en zijn testament lag eigenlijk besloten in zijn boek: „Tegen de gruwelijke en verschrikkelijke ketterijen en dwalingen in de Christenheid, waarin niemand bij het Woord blijven wil en allen het beter willen weten dan Luther zelf." Niet ten onrechte heeft men Amsdorf wel eens genoemd de Eliza, die twee deelen van Elia's (Luther) geest ontvangen had tot heil der kerk. [24.

Amulet. In de Mozaïsche wet werd alle tooverij verboden en op gelijke lijn geplaatst met afgoderij (Deut. 18 : 10—12). Ook de apostelen stellen beide naast elkander (Gal. 5 : 20). Veroordeeld werden niet alleen alle middelen, waarmede de tooverkunst beoefend werd, maar ook alle middelen, waarmede men zich tegen tooverij trachtte te beveiligen. Daaronder behoorden de amuletten. De afleiding van dit woord is niet gemakkelijk. Misschien is het afgeleid van *amoliri* (fascinum) d. w. z. afwering van de tooverij. Waarschijnlijker is de afleiding van het Arabische *hamala* d. i. dragen, omdat men amuletten bij zich draagt. Talisman is ook aan het Arabisch ontleend. In het Arameesch noemt men een amulet kamé'a, welke naam gedurende de Middeleeuwen aan geslepen edelgesteenten gegeven werd, omdat amuletten doorgaans ook voor sieraden dienden. In Jes. 3 : 18—23 worden onder de sieraden der Jeruzalemsche vrouwen ook genoemd *halve maantjes*, die tegenwoordig in het Oosten nog gedragen worden door vrouwen niet alleen als sieraad maar ook als middel om ongelukken te ontgaan. De *oorringen*, welke Jacob begroef (Gen. 35 : 4) schijnen ook zulke sieraden, tegelijk amuletten, geweest te zijn.

Afrikaansche Neger-Amuletten.

Amulet uit Efese met het beeld van Diana (Hand. 19).

Amuletten zijn aan het Heidendom ontleend. Immers daar geloofde men niet aan een God. Die alles bestuurt naar zijn eigen wil. Ongeloof en bijgeloof liggen altoos direct bij elkander. Vandaar dat niet alleen in bijgeloovige kringen, maar ook in ongeloovige amuletten zeer geliefd zijn. Gedurende den laatsten oorlog werden door duizenden, die in God niet gelooven, amuletten gedragen. Het ware Christendom kent ze niet en wil ze niet kennen, omdat wij niet op eenig schepsel eenig vertrouwen zullen stellen, maar alleen op den almachtigen God, Die machtig is ons te bewaren van alle kwaad. [24.

Amumim. Hebreeuwsch Ammonim (hoogstwaarschijnlijk een schrijffout voor *Meunim* d. i. de *Maonieten*) d. i. volkeren, staan (2 Kron. 20 : 1) als vijanden naast de Moabieten en Ammonieten. Het waren volgens 2 Kron. 20 : 10 en 22, volksstammen uit het gebergte te Seïr, waar toen ter tijde (1 Kon. 22 : 48) geen koning was, en zij veroorzaakten door hun trouweloozen roof-

zuchtigen inval (vs. 22) het bloedbad, waarin zij zich wederkeerig vernietigden.

Amyraut (Moyse) (Moses Amyraldus) werd in 1596 te Bourgueil in Touraine geboren. Zijn familie, die tot de Gereformeerde kerk behoorde, bestemde den talentvollen knaap voor de studie in de rechten. Toen hij daarin reeds den graad van licentiaat behaald had, bewoog hem het lezen van Calvijns meesterlijke Institutie over te gaan in de theologie. Hij studeerde daarin te Saumur en onderging aldaar in sterke mate den invloed van Camero. Eerst was hij predikant te St. Aignan en daarna te Saumur. Vanwege zijn groote gaven en zijn beleidvol optreden werd hij spoedig door de nationale Synode gedeputeerd voor gewichtige belangen. In 1633 werd hij tegelijk met Placaeus en Capellus benoemd tot hoogleeraar te Saumur. Deze drie professoren maakten de academie te Saumur spoedig vermaard en zoo kwamen niet alleen uit verschillende streken van Frankrijk maar zelfs uit Zwitserland aldaar jongelieden in de theologie studeeren. Amyraut bekleedde zijn ambt tot zijn dood, die in 1664 plaats greep.

Amyraut was een bekwaam en ijverig man, van wiens hand vele geschriften verschenen zijn. Ik noem hier slechts zijn „Traité de la prédestination" en zijn „La moral chrestienne". Hij beoefende met voorliefde de dogmatiek en de ethiek.

Steeds heeft hij staande gehouden, dat hij stond op het standpunt van de Synode van Dordrecht. Eenigszins onverklaarbaar is het echter reeds, dat hij zoo sterk aandrong op het zoeken van nauwer contact met de Lutherschen. Stellig was het naar de Schrift, dat hij broederlijke gevoelens jegens de Lutherschen koesterde, maar hij zag voorbij, dat destijds de kloof tusschen de Gereformeerden en de Lutherschen reeds breeder dan tevoren geworden was. Wat te meer bevreemdt, waar hij zelf erkende, dat de toenmalige Lutherschen de Gereformeerden zoo hard vielen over hun leer van de particuliere genade. Niet zonder bedenking was het ook, dat hij leerde, dat in alle tijdperken de Heidenen wel eenige kennis van den weg des heils hadden, ofschoon zij door eigen schuld „deze objectieve genade" afwezen. Aanvankelijk noemde hij zelfs deze, buiten de Schrift om, te verkrijgen Godskennis, geloof. Later liet hij dit echter na. Nog meer bedenkelijk was het, dat hij niet wilde weten van de erfschuld, d. i. van de onmiddellijke toerekening van Adams schuld aan al zijn nakomelingen.

Opzettelijk wees ik eerst op deze leeringen, omdat het nu begrijpelijker wordt, waarom in Frankrijk, Zwitserland en Nederland zoo sterk verzet rees tegen de voorstelling, waardoor hij 't meest bekend is geworden (het Amyraldisme). Een voorstelling, die maakte, dat nu nog steeds over de school van Saumur door de beoefenaars der dogmatiek gesproken wordt. Hij is de vader van het zoogenaamde hypothetische of idealistische universalisme. Met de Dordtsche vaderen beleed hij, dat God naar zijn vrijmachtig welbehagen van eeuwigheid besloot een deel van het gevallen menschelijke geslacht ten eeuwigen leven te verkiezen en een ander deel in het verderf te laten, waarin de menschheid zich in Adam vrijwillig gestort had. Omdat hij dit deed, daarom is het verklaarbaar, dat de verschillende Synoden van de Fransche kerken hem vrijspraken van de beschuldiging, dat hij afweek van de Gereformeerde leer. Zijns inziens ging echter aan dit besluit vooraf de wil Gods, dat alle menschen zalig kunnen worden op voorwaarde dat zij gelooven, een beding waaraan zij zonder den val zouden hebben kunnen voldoen, maar waartoe zij thans door de erfzonde onwillig en onbekwaam zijn, zoodat deze algemeene genadewil Gods metterdaad niemand zaligt. Letterlijk schrijft hij: „La misère des hommes étant égale et universelle, la grâce de la redemption, que Dieu leur a offerte et procurée a du être égale et universelle. Dieu, n'en exclut aucun". Nu is echter in den zondaar „un étrange aveuglement pour ne pouvoir reconnaître ni le salut ni son auteur. Donc l'homme ne peut recevoir de soi-même la grâce de J. C." Zoo voegde God aan zijn universeelen en conditioneelen genadewil toe een particulier en absoluut decreet, om aan bepaalde personen de genade, het geloof, als een „don de Dieu" te schenken. „Dieu a particulierement élu quelques-uns pour leur faire cette grâce de croire". Deze algemeene genadewil was dus niet een raadsbesluit Gods maar meer een aansporing, een bevel: gelooft allen, dan zult gij allen zalig worden. Waar nu Amyraut vasthield aan de verkiezing en verwerping krachtens Gods vrijmachtig welbehagen, daar moet erkend, dat hij niet Remonstrantsch was. Niettemin was dit hypothetische, dit idealistische universalisme, deze conditioneele, algemeene genadewil lang niet onschuldig. En zeer terecht hebben dan ook vele Gereformeerde theologen tegen deze voorstelling den strijd aangebonden. Zoo ten onzent de hoogleeraren Rivet en Spanheim. Immers is in de Schrift nergens sprake van zulk een universeelen genadewil Gods, die aan de praedestinatie voorafgaat. En in de tweede plaats is hier het gevaar zeer groot, dat men allengs de eigenlijke praedestinatie loslaat, dezen algemeenen genadewil Gods steeds meer accentueert, en alzoo komt tot de leer dat de uitverkiezing rust op een vooruitgezien geloof. Die vrees zijner bestrijders is dan ook bewaarheid. Het Amyraldisme heeft den weg gebaand tot het terugvallen in het Arminianisme. Onze Alexander Comrie heeft dit later in zijn geschriften overtuigend aangewezen en daarom terecht op ernstige wijze gewaarschuwd tegen de school van Saumur en de consequentie's, die reeds geleidelijk uit haar uitgangspunt waren getrokken. [25.

Ana. Zoo heet een Horitische vorst, die als een van de zonen van Seïr aangeduid wordt (Gen. 36 : 20, 25, 29 ; 1 Kron. 1 : 38, 41). Hij is de vader van Ahalibama, een andere dan de gelijknamige vrouw van Ezau een dochter van een tweeden Ana (Gen. 36 : 18, 25). Eenzelfden naam draagt n.l. ook een zoon zijns broeders Zibeon, van wien medegedeeld wordt, dat hij bij het hoeden van de ezels zijns vaders in het Zuid-Oosten van de Doode zee, te midden van de Edomitische woestijn (Gen. 36 : 2, 24) waarschijnlijk een warme bron ontdekte. De vertaling onzer Statenoverzetters, dat Ana *muilezels* vond in de woestijn, berust hoogstwaarschijnlijk op een verkeerde

vertaling. Hij vond geen muilezels, maar „warme bronnen", in het Hebreeuwsch *jemim.* [24.

Anab, stad der Enakieten (Joz. 11 : 21 ; 15 : 50), drie uren Zuid-Oostelijk van Hebron, onder denzelfden naam in onze dagen ontdekt.

Anabaptisten. Het Anabaptisme is de naam van een geestelijke strooming, die zich van 1521 tot 1550 in West- en Midden-Europa heeft verbreid en optrad met de radicale prediking dat het koninkrijk der hemelen op aarde was gekomen, waarin alles nieuw was geworden en waarin de geloovigen, vrij van de wereld, zich als een levende gemeente van heiligen moesten openbaren.

Als godsdienstige en sociale richting is het een voortzetting van de eenzijdig spiritualistische stroomingen, die van den aanvang af in de kerk optraden. En evenals de Montanisten, de Novatianen en de Donatisten in de oude kerk en de Spiritualisten in de Middeleeuwen eenzijdig nadruk legden op de kerk als heilige kerk en daarbij het recht en den eisch van het natuurlijke leven miskenden, zoo heeft het Anabaptisme de verhouding van natuur en genade niet recht verstaan, het heeft radicaal gebroken met het historisch gegevene, en de objectieve normen, en, steunende op het inwendige licht, zich laten drijven op de subjectieve gevoelsmystiek. Daardoor vertoonde het een eenzijdig revolutionair karakter, dat de vastigheden omverwierp, in botsing kwam met de historische instituten van kerk en staat, en daarom als een gevaarlijke richting vervolgd werd. Toen de eerste wilde uiting van het Anabaptisme had uitgewoed, vervormde het zich tot een gemeente van rustige Christenen, die deels in onderscheidene landen, wars van elke tirannie en dwang, als een vrije onafhankelijke gemeenschap zich voortzette, deels in het kerkelijke leven als een gemoedelijk mystieke onderstrooming voortleefde, uit welke kringen voortkwamen mannen, die den stoot gaven tot een nieuwe beschouwing van de verhouding van kerk en staat, van geloof en wetenschap.

Historisch is het Anabaptisme een strooming in de kerk, voor wie de reformatorische arbeid van Luther en Zwingli niet radicaal genoeg was. De Reformatoren legden wel den bijl aan den wortel van de sacrale kerk, maar de radicalen keurden het af, dat zij niet beslist braken met het historisch gegevene, dat zij bij hun streven steunden op den wereldlijken arm, en dat zij door nieuwe machten in het kerkelijke te willen de vrijheid der geloovigen aan banden legden. De Reformatoren braken de banden der hiërarchie, die zich als middelares tusschen God en de gemeente gesteld had, en wilden dat de geloovigen, zonder bemiddeling van priester en sacrament rechtstreeks met God in gemeenschap konden treden, om met heel de existentie Hem te aanbidden en te dienen. Maar wijl God zelf zich in de natuur en vooral in de Heilige Schrift heeft geopenbaard wie Hij is en wat Hij vraagt van zijn schepsel, en heel de wijze van dienst Gods in de Heilige Schrift is gegeven, acht de Reformatie de Heilige Schrift als bron van de kennis Gods en als de regel voor geloof en leven onmisbaar noodig. Doch de Anabaptisten leerden, met beroep op het oorspronkelijke enthousiasme in de kerk, dat men ook door de Schrift geen nieuwen band aan het geloof mocht aanleggen, en dat, al was de Heilige Schrift een Goddelijk boek, het kriterium voor de uitlegging der Schrift gelegen was in de inwendige verlichting en verzegeling. En evenals in de dagen der eerste Christelijke kerk een wereld- en cultuurschuwe en eschatologische stemming de Christenen beheerschte, zoo moest ook thans de gemeente als de bruid Gods, de gemeente van heiligen, zich niet voegen naar de zondige orde van de Gode vijandige wereld en naar de staatswet, maar heel het natuurlijke moest buigen voor de wetten van het nieuwe leven. Op onstuimige wijze wilden zij het ideaal, dat als ster der hope voor hun oog schitterde, tot verwezenlijking brengen. De warmte van gevoelen en handelen overheerschte in hun kring de diepte van het denken, het subjectieve gaf den toon aan. Hadden de Reformatoren in hun wereldbeschouwing de natuurlijke dingen, het leven temidden van de wereld, in ambt en beroep, in staat en maatschappij opgenomen, zoodat geen enkel levensterrein op zich zelf zondig is, en de Christen midden in de wereld God moet dienen, het Anabaptisme proclameerde een scheiding tusschen natuur en genade. De schepping, heel de natuur, zoo leerden zij, is van lagere orde, is stoffelijk, vleeschelijk, onrein ; het nieuwe, dat door de geboorte uit den Geest ontstaat, is goed. Christus heeft een hoogere menschelijke natuur, de wedergeboorte stort een nieuwe substantie in den mensch in, de geloovigen zijn wat anders en mogen daarom geen gemeenschap hebben met andere menschen, met de ongeloovigen, met de wereld. Vandaar wilden zij ook een gesepareerde kerk, geheel afgezonderd van de wereld, een gemeente van louter heiligen. Hun ethiek bouwden zij op dezen grondslag op. En de consequentie eischte dat zij niet alleen een religieus-ethische, maar ook een politiek-sociale hervorming wilden, de afschaffing van het historisch gegevene en natuurlijke, afschaffing van alle misbruiken niet alleen, maar ook van de rente, van den eed, van het dragen van het zwaard, enz., en terugkeer tot de volle vrijheid van den individu, de polygamie, de gemeenschap van goederen. Gaat Rome de natuur onderdrukken, het Anabaptisme gaat de natuur vernietigen.

Zürich is de geboorteplaats van de Doopersche beweging. Het gevoelen van Keller en andere historici, die den oorsprong van het Anabaptisme zochten in de Middeleeuwsche secten, kan niet worden bewezen. Ongetwijfeld is het Anabaptisme niet anders dan een radicale uitwas van het Protestantisme. Doch de vroeger algemeen heerschende meening, die de Dooperschen terugbracht op de Zwickauer profeten en Thomas Münzer, is, sedert de onderzoekingen van Cornelius en De Hoop Scheffer, prijsgegeven. Zürich is het vaste uitgangspunt van de Anabaptistische beweging. Er waren te Zürich een kleine groep van ontevredenen, die de reformatie van Zwingli al te onbestemd en half toescheen, en die een meer volledige breuk met het historisch gewordene wilden. Een verkeerd begrepen ideaal bracht vroegere vrienden tegenover Zwingli.

Mart. des Amorie van der Hoeven (blz. 107).

J. van Andel (blz. 117).

Jacobus Arminius (blz. 174).

Johann Arnd (blz. 176).

Konrad Grebel, de leider der radicalen in Zürich, zeide uitdrukkelijk, dat Zwingli hem aanvankelijk dingen gezegd had, die hij later niet meer wilde bevestigen. Zij namen het aan Zwingli kwalijk, dat hij het bestuur der kerk in de handen der overheid liet. De ware geloovigen moesten, zoo leerden zij, zich onafhankelijk van de overheid vereenigen als een gemeente van heiligen naar de voorschriften van het Evangelie, en de broederliefde oefenen in de gemeenschap van goederen. Zelfs werd in dezen kring de mogelijkheid van een zondeloos leven uitgesproken, en leeringen voorgesteld, die in strijd waren met de zedewet. Sedert 1524 begonnen zij, in navolging van Thomas Münzer den kinderdoop te bestrijden, en eischten dat met den doop moest worden gewacht tot de doopelingen getuigenis van hun geloof konden afleggen. Ook namen zij de communistische leeringen van Münzer over. Vriendschappelijke samensprekingen om de afwijkenden te overtuigen hadden geen gevolg, en toen de raad van Zürich in Januari 1525 eenige raddraaiers: Röubli, Andreas op krukken, Hetzer, en anderen uit het gebied van Zürich verbande, vereenigden de opposanten zich als een gemeenschap van wedergeborenen, met den doop als teeken van geloof en wedergeboorte. Het dorp Zollikon werd het centrum der beweging. Daar doopte Grebel een gewezen monnik Blaurock en vijftien anderen. Hiermede was de gemeente der Wederdoopers opgericht.

Door de vervolging verbreidde de secte zich in de omgeving. In 1526 en 1527 ging de beweging van plaats tot plaats voort. Een krachtig enthousiasme greep de gemoederen aan. Psychopathische toestanden werden gezien, om het lijden van Christus na te bootsen sloeg de eene broeder den anderen het hoofd af. Middeleeuwsche werkgerechtigheid en ascese werd hier en daar verheerlijkt. Het predikambt werd verworpen, evenals de overheid en de eed. Tegenover het Woord Gods in den Bijbel stelde men het inwendige woord Gods. Ook Hans Denk, een humanist, rector van Neurenberg, kwam door Hubmaier tot het Zwitsersch Anabaptisme, en werd in 1526 gedoopt. Door zijn mystisch spiritualistische leeringen, dat de verlichte mensch in staat is de wet Gods zonder zonde te vervullen, door zijn leer van de bekeering der duivelen en de apokatastasis van alle dingen, heeft hij in de kringen van het Anabaptisme een afzonderlijke plaats.

Terstond na den Boerenoorlog ontstonden op vele plaatsen in Duitschland Doopersche gemeenten. Door de gruwelijke vervolging, waarmede de overheid tegen hen optrad, verbreidden de Anabaptisten zich over geheel Zwitserland, Oostenrijk, Duitschland en Nederland, en vonden overal aanhang bij de mystieke en de radicale kringen. Reizende predikers, van dorp tot dorp, van stad tot stad trekkend, met de apostolische groete en de prediking van het koninkrijk Gods; herders, die de verzamelde gemeenten het nieuwe Evangelie brachten en het brood braken; diakenen, die de goederen beheerden en de gaven aan de armen uitdeelden, zijn de dragers van de eenvoudige organisatie. Enkele bestudeerde en geniale predikers als Denk, Hetzer, Hubmaier en Huter waren de leidslieden, leekepredikers de bezielde verkondigers van het Evangelie des koninkrijks.

In het jaar 1530 kwam er een wending in de geschiedenis van het Anabaptisme. De beweging aanvankelijk van de wereld afgewend en weerloos, sloeg om in een revolutionaire actie, die zich keerde tegen de bestaande staatsorde en kerk. Onder den druk ontstond de eschatologische verwachting van het hemelsche Jeruzalem, dat spoedig op aarde zou komen. In de laatste dagen zal het lijden een einde nemen, en zullen de geloovigen naar het zwaard grijpen om den tegenstander te verdelgen. De verkondiger van deze leer was Melchior Hoffmann, een bontwerker, geboortig uit Schwäbisch Hall, die na vele omzwervingen in Lyfland, Zweden, Holstein en Oost-Friesland in Straatsburg kwam, blijde begroet als een voorstander van en martelaar vanwege de Zwitsersche avondmaalsleer, weldra door zijn enthousiastische en apocalyptische prediking gevreesd werd, zich afscheidde van de staatskerk en zich aansloot bij de Wederdoopers. Deze daad was van beteekenis. In een tijd toen in Duitschland de kracht van het Anabaptisme gebroken scheen, heeft hij door zijn leer de Doopersche beweging nieuw leven ingeboezemd. Toen de raad van Straatsburg hem wilde gevangen nemen trok hij naar Oost-Friesland, waar hij schreef zijn „Ordonnantie Gottes", in welk boek hij de gedachte ontwikkelt van een verbond Gods met zijn volk. In Oost-Friesland niet met rust gelaten, trok Hoffmann als een apostolisch gezant het land door, alom de geloovigen verzamelend om de banier van den verbondsdoop, maakte een reis door Nederland, waar reeds vroeger Jan Trypmaker, door Hoffmann in Emden voor zijn leer gewonnen, gewerkt had, en waar het Anabaptisme door beider werkzaamheid krachtig werd gesterkt. Als profeet erkend reisde Hoffmann langs den Rijn weder naar Straatsburg, voorspellend dat van Straatsburg uit de 144.000 boden de wereld zouden doortrekken om de wereld te bekeeren, en dat weldra de dag der wrake zou komen over de vervolgers. Een bijzondere leering van Hoffmann was nog dat de logos niet onze natuur (het verdoemde Adamsvleesch) had aangenomen, ook niet zijn menschelijke natuur uit Maria had ontvangen, maar dat het eeuwige woord Gods zelf in het lichaam van Maria door een bijzondere scheppingsdaad Gods vleesch geworden was. De richting van Hoffmann werd weldra toongevend. Ofschoon Hoffmann zelf persoonlijk van geen geweld wilde weten, kon hij weldra de geesten niet meer beteugelen. Jan Matthijsz., broodbakker in Haarlem, trachtte het verbondsevangelie te realiseeren.

In Nederland was sedert 1530 het Anabaptisme sterk uitgebreid. In sommige Hollandsche steden behoorde wel een vijfde der bevolking tot de Anabaptisten. Geen wonder, want de evangelische predikers hadden het land verlaten, of hielden zich stil, zoodat de geloovigen, bijkans zonder leiding, slechts bij de enthousiaste predikers steun en troost vonden. Toen nu Hoffmann in 1533 gevangen genomen was, trad in November 1533 Jan Matthysz. als een Elia, een voorlooper

van het koninkrijk der hemelen, op. Hij profeteerde dat de Heere Straatsburg had verworpen, en Münster als zetel van het nieuwe Jeruzalem had aangenomen. Zich beroepend op openbaringen en gezichten betooverde hij de Wederdoopers, die hem tot hun bisschop aanstelden en waardig oordeelden twaalf apostelen te verkiezen, die hij overal rondzond om de geloovigen op te roepen om te komen naar het nieuwe Jeruzalem, waar het rijk van vrede en gerechtigheid zou aanbreken. Vele honderden trokken naar de heilige stad, vanwaar de bisschop verdreven was, en waar onder leiding van Jan Matthijsz. en anderen het „koninkrijk Zion" werd opgericht, in welk rijk het communisme en de polygamie werden ingevoerd, en door de leidslieden op orgiastische wijze werd geleefd. Doch het „koninkrijk Zion" had geen langen levensduur. Niettegenstaande de boden van den koning van Zion in alle landen rondgingen om de geloovigen op te roepen om Zion te komen verlossen, volgde den 24 Juni 1535 de ontnuchtering. Münster werd door den bisschop ingenomen, de koning van Zion werd gevangen genomen en met onderscheidene metgezellen gemarteld en gedood.

Van nu aan kwam een scheiding tusschen de radicalen, die de hoop op een aardsch rijk niet opgaven, namelijk de Munsterschen en de Batenburgers, en de tegenstanders van geweld en polygamie, de Melchiorieten en Ubbonieten, de aanhangers van Obbe en Dirk Philips, die het rijk zagen in een gemeente van wedergeborenen. Een poging om de partijen te verzoenen op een vergadering te Bocholt, in Westfalen, mislukte, ondanks het streven van David Joris. Van nu aan werden de Wederdoopers overal verafschuwd en vervolgd. In het Noorden, in Eiderstadt en Mecklenburg, in Pruisen, Engeland en hier en daar in Nederland konden zij rust vinden.

Aan Dirk Philips, Menno Simons en Adam Pastor is het gelukt de verstrooide Dooperschen te reorganiseeren tot een practisch Christelijke gemeente, de fanatieke en de antinomiaansche elementen uit te zuiveren, en daardoor het voortbestaan der secte mogelijk te maken. De naam Anabaptisten werd voor deze groep vervangen door dien van Mennonieten of Doopsgezinden, die een gemeente van heiligen wilde zijn, streng afgezonderd van de wereld door kleeding, strenge tucht, en eenvoudige levenswijze en die zich onderscheidden door hun mystiek-ethische leekenreligie. Het communisme der Anabaptisten werd door hen afgekeurd. Naast doop en avondmaal leerden zij als derde sacrament de voetwassching. Door hun eenvoud en arbeidzaamheid kwamen zij veelal tot groote welvaart. Van uit Nederland verbreidden zij zich over Duitschland, Engeland en Noord-Amerika.

In Bohemen, Italië en Polen bleven nog vele Anabaptisten maar hier vermengden zij zich veelal met de Antitrinitariërs. Ten deele losten zij zich op in de Socinianen, en tendeele werden hun gemeenten door de vervolging uitgeroeid.

De vervolging der Anabaptisten in Nederland dreef velen uit naar Engeland, waar reeds vroeger verschijnselen waren van het Anabaptisme, dat trekken gemeen had met de Lollarden. Reeds in 1534 trad de kerk tegen hen op en onder de regeering van Hendrik VIII en van Maria ondergingen velen den marteldood. Doch zij werden door de vervolging niet uitgeroeid, maar onder de regeering van Elisabeth werden nog steeds maatregelen genomen tegen het toenemende gevaar dezer secte. Verwant met deze Anabaptisten was John Smyth, die om des geloofs wil vervolgd, uitweek naar Nederland en te Amsterdam, onder invloed van de Nederlandsche Doopsgezinden, voorstander werd van den wederdoop. Van den doop door onderdompeling is echter bij hem nog geen sprake. De vader van het Engelsch Baptisme is John Spilbury, die den dompeldoop overnam van de Collegianten te Rijnsburg. [32.

Anachoreten, d. i. „uit de wereld teruggetrokkenen". Het waren kluizenaars, die zich van de gemeenschap met de menschen afscheidden. De begeerte om het gewone leven te ontvlieden ontstond vooral in de 2e en 3e eeuw na Christus onder de vervolgingen. Men vond de Anachoreten voornamelijk in Egypte. Eenzaamheid in de woestijn, sober voedsel, ontbering van alle genotmiddelen, opvoeding van den wil tot zelfverloochening, beschouwing van zichzelven en zelfbeproeving waren de openbaringen van het leven der Anachoreten. Een voorbeeld van deze Anachoreten was Paulus van Thebe. Rondom hem verzamelde zich een schare van kluizenaars, die zich onder zijn leiding stelden. Zoo ontstonden geheele koloniën van Anachoreten die in tenten of hutten woonden onder een leidend hoofd. Deze Anachoreten hebben den grondslag gelegd en tegelijk den overgang gevormd tot het monnikenleven en het kloosterleven. Maar zelfs, nadat er monniken en kloosters ontstaan waren, werden er nog Anachoreten gevonden. [24.

Analogie des geloofs, d. i. overeenstemming des geloofs (analogia fidei) is een uitdrukking ontleend aan Rom. 12 : 6. Het begrip is uitermate moeilijk te omschrijven, èn omdat men er lang niet altijd hetzelfde onder heeft verstaan, èn omdat naar veler oordeel Rom. 12 : 6 *analogie* niet door overeenstemming, maar door verhouding is te vertalen. In het algemeen kan echter gezegd, dat het gaat om een maatstaf of grens bij de uitlegging der Schrift. Reeds de kerkvaders spraken van een kanon der waarheid, waarvan de ketters afweken, en waarnaar in den tijd, dat het Nieuwe Testament ontstond, ook werd beoordeeld, of een boek kanoniek mocht heeten. Ze spraken van kerkelijken kanon, om aan te geven, dat een boek reeds lang voor kanoniek werd gehouden. De naam analogie des geloofs kwam in zwang bij de Hervormers, in zeer verschillenden zin. Calvijn meent, dat Paulus bedoelde te zeggen, dat de uitlegging der Schrift nergens mag afwijken van de eerste beginselen der religie. In dien zin handelden verschillende Gereformeerden er over en zoo wordt het begrip ook in onzen tijd nog wel omschreven. Anderen vreezen, dat toch, al is dit niet bedoeld, op deze wijze de dogmatiek zal gaan heerschen over de exegese, nemen analogie des geloofs liever als analogie der Heilige Schrift (analogia Sacrae Scripturae) en drukken daarmee uit, dat de Schrift een eenheid is, nooit met zichzelf

in strijd kan komen en dat de exegese daarmee heeft te rekenen en men dus b.v. de duistere plaatsen naar de duidelijke moet uitleggen. Men zie Dr. V. Hepp, De beteekenis der analogia fidei voor de exegese, Gereformeerd Theologisch Tijdschrift XVII, (1917) bl. 349 vlg.; Dr. J. G. Ubbink, t. z. pl., bl. 408 vlg. [17.

Analyse, Analytische methode. Analyse is een Grieksch woord dat losmaken, ontbinden, ontleden beteekent. Door analyse wordt hetgeen in de werkelijkheid als een samengesteld geheel voorkomt, in zijn bestanddeelen uiteengelegd. Zoo verstaat men b.v. onder een scheikundige analyse het zoeken van de chemische bestanddeelen, waaruit een stof is samengesteld, en het aangeven door cijfers van de verhoudingen, waarin de verschillende bestanddeelen voorkomen. Men kan de analyse ook toepassen op een begrip, een oordeel, een redeneering of gedachtencomplex en deze uiteenleggen in de deelen of de elementen, waaruit ze zijn saamgesteld. Zoo is b.v. in de logica een analytisch oordeel zulk een oordeel, waarin het praedicaat door analyse van het subject kan gevonden worden. Zeg ik b.v. de bal is rond, dan kan het praedicaat „rond" door analyse uit het begrip „bal" afgeleid worden. In het oordeel: de bal is van ivoor, kan het „van ivoor zijn" niet uit het begrip „bal" door analyse afgeleid worden. Dit is dus geen analytisch oordeel.

De analytische methode kan op alle mogelijke voorwerpen van onderzoek (stoffelijke, geestelijke, ideëele) toegepast worden. Zoo spreekt men b.v. van een analytische preek, wanneer de tekst in verschillende deelen wordt uiteengelegd en deze deelen achter elkaar worden behandeld, zonder aan de in het thema van de preek geformuleerde hoofdgedachte logisch ondergeordend te worden. Geschiedt dit wel, dan is de preek naar synthetische methode ingericht. [14.

Anammelech. In 2 Kon. 17 : 31 wordt verhaald, dat de Sefarvieten, door „den koning van Assyrië" (Sargon) uit hun stad Sefarvaïm naar het landschap Samaria overgebracht, naast *Adrammelech* ook Anammelech vereerden door het brengen van kinderoffers.

Anammelech.

Gewoonlijk ziet men in Anammelech een hebraïseering van een Babylonisch Anu-malik of beter nog Anu-malku, „koning Anu". Deze Anu, de hemelgod, vormde met Bēl en Ea de oppertrias der Babylonische goden. Dat hij door kinderoffers werd vereerd, zeggen de Babylonische bronnen ons echter niet.

Indien intusschen, wat waarschijnlijk is, *Sefarvaim* een Syrische stad is, zullen we veeleer in het West-Semietische pantheon hebben te zoeken. Het is echter tot heden nog niet gelukt zulk een god Anaj of Anē te vinden (*melech* is natuurlijk weer het eerende epitheton, zie *Adrammelech*). Wel een godin Anath, wier vereering ook tot Egypte doordrong. Daarom heeft men reeds voorgesteld in Anammelech een jongere vervorming te zien van een Anath-melech. Een bevredigende oplossing is echter ook hier nog niet gevonden. [3.

Ananias. I. Een rijk discipel te Jeruzalem, die het voorbeeld van Barnabas (Hand. 4 : 36), wilde navolgen en weldadig schijnen, terwijl hij te zeer aan zijn goederen verkleefd was, om het van harte te wezen. Hij bracht, met medeweten van zijn vrouw Saffira, van een verkochten akker een gedeelte van den verkoopprijs als ware het de geheele opbrengst, met onbeschaamde huichelarij aan de apostelen, om het onder de behoeftige gemeenteleden te verdeelen. Dewijl hij door deze onbedachte leugen den Heiligen Geest, waarvan de apostelen vervuld waren, bedroefde en God verzocht, kwam het oordeel Gods over Ananias. Op de bestraffende woorden van Petrus viel hij plotseling dood neder, welk lot ook Saffira overkwam (Hand. 5 : 1—5). Zoo gaf de Heere Zelf bij dit eerste geval van gierigheid en huichelarij te midden der gemeente het eerste voorbeeld van kerkelijke tucht.

II. Een godvreezend discipel te Damascus, erkend als een ijverig vereerder der wet, die door een verschijning des Heeren ontboden, in de gehoorzaamheid des geloofs, zijn natuurlijke vreesachtigheid overwon en tot den gevreesden Saulus ging, hem de handen oplegde, hem als broeder toesprak en hem uitnoodigde zich te laten doopen, om terstond in den naam van Jezus en op Goddelijk bevel als zijn getuige onder alle menschen op te treden (Hand. 9 : 10—19; 22 : 12—16).

III. Een hoogepriester uit de secte der Sadduceën (Hand. 5 : 17), die bij een onderzoek voor den hoogen raad, Paulus wegens de betuiging zijner onschuld op den mond liet slaan, weshalve de apostel hem als een schijnheiligen, onrechtvaardigen rechter, Gods straf aankondigde (Hand. 23 : 1—5), hoewel terecht, maar wat al te heethoofdig. De verontschuldiging erkent een overijling, maar geeft tevens te kennen, dat hij zich niet als hoogepriester had gedragen. Zoo nam hij ook partijdig en hartstochtelijk deel aan het plan om Paulus te dooden (23 : 14), en tevens aan de nieuwe aanklachten, voor Festus tegen hem ingebracht door de Joden (24 : 1—9). Zijn einde was hetzelfde, dat hij Paulus had willen bereiden. Hij werd, als oproermaker, door den landvoogd Quadratus in ketenen naar Rome gezonden en op voorspraak van Agrippa werd de zaak der Joden gunstig beoordeeld. Hij bekleedde daarna nog tot 59 na Chr. zijn ambt. Toen werd hij opgevolgd door Ismaël, zoon van Phabi. Toen in 66 na Chr. weder een Joodsche oorlog begon, werd hij door het volk, dat hem voor een vriend der Romeinen hield, vermoord. In het laatst zijns levens, nadat hij zijn ambt neergelegd had, heerschte hij in Jeruzalem als een despoot.

Anastasius Veluvanus, of Veluanus; zijn eigenlijke naam luidde *Jan Geraards Terstege* of *Verstege*. In 1544 was hij pastoor te Garderen op de Veluwe. Al vroeg was hij bekend met de

geschriften van Luther en hij werd gewonnen voor diens denkbeelden. Hij hield zijn meening voor zijn eenvoudige parochianen niet verborgen. In 1550 werd hij gevangen genomen en naar Arnhem gevoerd, waar hij onderzocht werd door de inquisiteurs Sonnius en Gruwel. Twee handschriften werden in zijn huis ontdekt. Het een bevatte sermoenen van hem zelf en het andere was een bestrijding van de Roomsche leer en een aanprijzing van de leer der Hervormers. Toen hij bedreigd werd, liet hij zich bewegen om zijn meening te herroepen. Hij herkreeg zijn vrijheid echter niet. Men zette hem gevangen op een slot te Hattem, waar men hem de hope gaf, dat hij, indien hij evenveel vóór den paus zou schrijven als hij vroeger tegen dezen geschreven had, losgelaten zou worden. In 1553 werd hij ontslagen uit zijn kerker en naar Leuven vervoerd. Daar zou hij nog drie jaren in de leer der Roomsche kerk onderwezen worden. Zwaar drukte hem het feit, dat hij zijn geloof verloochend had. In Leuven stuitte hem alles tegen de borst. Hij bleef er slechts drie dagen. Toen ging hij naar Straatsburg. Daar schreef hij een boek „Der Leecken-wechwijzer", een onderrichting van al de principieele punten des Christelijken geloofs. In de voorrede verklaart hij, dat hij door vreeze des doods zich had laten verleiden, om zijn meening te herroepen, maar dat hij er nu oprecht berouw over had. Vandaar zijn naam *Anastasius*, d. w. z. „de opgerichte". Van 1566 tot 1567 was hij een ijverig belijder van de Hervormde leer. Waar hij maar in de gelegenheid was, trad hij als prediker op. Hij schijnt voornamelijk in Harderwijk en omstreken gearbeid te hebben. Van zijn verder leven is niets bekend.

Hij was een aanhanger van Luthers leer en voornamelijk van Melanchtons beschouwingen over den vrijen wil en de praedestinatie. In de Augsburgsche confessie vond hij zijn gevoelen weergegeven. Tegenover de toenmalige Anabaptisten trad hij zeer gematigd op. Een Calvinist was hij niet. [24.

Anathema. Dit woord is de Grieksche vertaling van het Hebreeuwsche „chérèm", dat in de Statenvertaling door „ban", „verbannene", „verbanning" wordt weergegeven. Het beduidt, dat iemand of iets uit het leven onttrokken en aan Gods oordeel prijsgegeven wordt. Onder dat oordeel waren de Kanaänieten, die gedood (Deut. 20 : 17), en wier steden met alles, wat er in was, tot een puinhoop gemaakt moesten worden, zooals Jericho (Joz. 6), evenals de stad, waar afgoderij plaats vond (Deut. 13 : 15 v.) en de mensch, die een afgod diende (Exod. 22 : 20). Zulk een ban rustte op Amalek (1 Sam. 15 : 3), op den Syrischen koning Benhadad (1 Kon. 20 : 42), op Edom (Jes. 34 : 5). „Chérèm" was het afgodsbeeld, waarvan het metaal niet genomen mocht worden (Deut. 7 : 25 v.), terwijl soms de metalen in den tempelschat werden gebracht (Joz. 6 : 19, 24), behalve die Achan had vervreemd. Gewoonlijk was een ban door God geboden en als daaraan niet stipt werd gehoorzaamd, kwam de ban op hem, die overtrad, b.v. op Achab (1 Kon. 20 : 42), zelfs op het geheele volk, als Achan van het verbannene gestolen had (Joz. 6); maar ook kon het volk (Num. 21 : 2) of een mensch die opleggen. In het laatste geval werd een mensch gedood, maar een beest of akker aan de priesters overgegeven (Lev. 27 : 28 v.; Num. 18 : 14; Ez. 44 : 29). — In het nieuwe Jeruzalem zal geen „chérèm" meer zijn (Zach. 14 : 11). Een overgang naar den lateren ban der synagoge noemt Ezra 10 : 8 (waar bepaalde personen met uitsluiting uit Israël bedreigd werden, terwijl met hun have gehandeld zou worden als chérèm).

In de synagoge werd „chérèm" het zwaarste tuchtmiddel. Wie daaronder viel, werd onder een plechtige vervloeking uit de gemeente gebannen. In het Nieuwe Testament is er ook sprake van „anathema", dat de Statenvertaling weergeeft door „vervloeking" en „verbanning". Behalve in Hand. 23 : 12, 14, 21 en Marc. 14 : 71, (waar het gebruikt wordt voor „zich zelf vervloeken"), vinden we het alleen in Paulus' brieven. Rom. 9 : 3 „ik zou wel wenschen zelf een anathema te zijn buiten Christus" voor de Joden. 1 Cor. 12 : 3 „niemand, die door Gods Geest spreekt, zegt: (dat) Jezus anathema (is)", wat het tegendeel van Heere is. Gal. 1 : 8, 9 wordt het „anathema zij" uitgesproken over wien ook, die een ander evangelie verkondigt, zooals in 1 Cor. 16 : 22 over dengene, die Jezus Christus niet lief heeft, Maranatha. Paulus gebruikt dit woord niet als in de synagoge, ter aanduiding van de tucht door de gemeente; „anathema" beduidt bij hem: onder Gods oordeel in het eeuwig verderf te vervallen. — In de vierde eeuw komt het woord in de kerkelijke taal in zwang, als door concilie of paus het „anathema" uitgesproken wordt over een ketter, of iemand, die leert, wat in strijd is met eenige leer der kerk. Het is een der trappen in den zwaren ban of excommunicatie, en beduidt de prijsgeving aan het eeuwige doodvonnis. [12.

Anathoth, een priesterstad in den stam van Benjamin (Joz. 21 : 18; 1 Kron. 7 : 60), woonplaats van Abjathar (1 Kon. 2 : 26), geboorteplaats van Jeremia (Jer. 1 : 1; 29 : 27; 32 : 7), die aldaar echter geen gehoor vond (11 : 21). De stad is door Robinson in het dorpje Anata eenige uren Noord-Oostelijk van Jeruzalem ontdekt. Wanneer dus de veroveringstocht in het visioen van Jer. 10 : 20 dezen moeilijken weg, ook over Anathoth, door verschillende diepe dalen gaat, dan wordt er mede bedoeld, dat zelfs die plaatsen, die door hun ligging beschermd zijn, niet zullen verschoond worden.

Onder de uit de Babylonische gevangenschap terugkeerenden is Anathoth wel niet met het grootste, maar dan toch met een aanzienlijk getal van burgers (128) opgenoemd (Ezra 2 : 23; Neh. 7 : 27). Thans heeft het nauwelijks 100 slechte huizen, maar overblijfselen van oude versterkingen en gedenkteekenen. De bevolking bestaat tegenwoordig voor het meerendeel uit steenhouwers, die schoone, witte bouwsteenen leveren voor Jeruzalem.

Anaxagoras, Grieksch wijsgeer, pl.m. 500 v. Chr. te Clazomenæ bij Smyrna geboren. In 462 ging hij naar Athene, waar hij ongeveer dertig jaren lang leeraar der filosofie was. Hij werd van asebie (het niet betoonen van eerbied aan de

goden van den Staat) aangeklaagd, verliet Athene en vestigde zich te Lampsacus, waar hij de algemeene achting zijner medeburgers genoot en in 428 stierf. Gelijk de meeste wijsgeeren van zijn tijd hield hij zich in hoofdzaak met natuurfilosofie en metafysica bezig en trachtte door een eenvoudige probleemstelling het geheel der dingen te verklaren. Ter oplossing van de vragen, die hij zich stelde, nam hij aan, dat er in het heelal geen ontstaan en geen vergaan is. In een van de fragmenten van zijn boek *Over de natuur* zegt Anaxagoras: „Ten opzichte van het ontstaan en vergaan drukken de Grieken zich niet juist uit, want geen ding ontstaat of vergaat, maar het vermengt zich of scheidt zich van dingen, die er zijn; alzoo zouden ze goed doen ontstaan vermenging, en vergaan scheiding te noemen". Hij meent dat het heelal opgebouwd is uit een groot aantal grondstoffen of homoiomerieën (gelijkdeelige stoffen). Hoe ver men zulk een grondstof ook deelt, de deeltjes zijn altoos weer van dezelfde soort. Deze homoiomerie van Anaxagoras heeft veel overeenkomst met het chemisch element, zooals wij het thans kennen. Anaxagoras' elementen zijn talloos vele in getal en verschillen van elkander in gestalte, kleur en smaak. In elk ding zijn alle grondstoffen aanwezig, het verschil in hoedanigheid wordt hierdoor veroorzaakt, dat in het eene ding deze, in het andere gene grondstoffen overheerschen.

Alle worden, ontstaan en vergaan, is dus te herleiden tot een beweging van grondstoffen. De allereerste oorzaak der beweging is het wereldverstand, de noes.

Deze noes is universeel, niet alleen werkzaam in den mensch, maar in alle dingen. Hij is de oorzaak van de beweging en de laatste oorzaak voor het ontstaan van het wereldgeheel. Hij is een universeel verstand, en daardoor is het te verklaren dat alle dingen doelmatig zijn ingericht. Anaxagoras was diep onder den indruk van de wetmatigheid en orde, die we, vooral in de sterrenwereld, waarnemen. Tot de groote gedachte van een persoonlijk God, Schepper aller dingen, drong Anaxagoras niet door. Deze gedachte is vrucht van bizondere openbaring. Wel kan Anaxagoras geacht worden te behooren tot de mannen, die onder het heidendom in de nevelen God zochten of zij Hem tasten en vinden mochten. [14.

Andacht is een Duitsch woord, dat eigenlijk aanduidt de vrome overpeinzing. Het wordt echter ook gebruikt voor huiselijke godsdienstoefeningen, godsdienstoefeningen, die aan vergaderingen, congressen voorafgaan, die geregeld in gestichten worden gehouden enz. Er wordt een klein gedeelte uit de Schrift gelezen en verklaard, gezongen en gebeden. In dezen laatsten zin is het woord in onze taal overgegaan. [17.

Andel (Jan van), geboren 11 October 1839 te 's Hertogenbosch, en overleden 29 Juni 1910 te Gorinchem, werd reeds op 22-jarigen leeftijd predikant, en diende o. m. de kerken van Zutphen, Heusden, Leeuwarden (1879—1893] en Gorinchem, waar hij in 1907 eervol emeritaat verkreeg. Hij is een der leiders geweest van het Gereformeerde kerkelijk leven in de tweede helft der vorige eeuw; een van die eigenaardig getypeerde persoonlijkheden uit de tweede generatie van de mannen der Scheiding, die vooral door eigen vorming den rijkdom van hun geest wisten te ontplooien, en wier oorspronkelijkheid niet was teloor gegaan door een opleiding, uniform voor allen. Als prediker was hij zeer gezocht. Vooral toen hij stond op de middaghoogte des levens, in Friesland's hoofdstad, werd zijn roem wijd en zijd voortgedragen Hij dacht, sprak, en gaf te denken. Zoowel in zijn prediking als in zijn geschriften wist hij de vrucht van zijn diepgaand Schriftonderzoek meê te deelen in literair-artistieken vorm. Ofschoon kenner en beminnaar als weinigen van de mineralogie en volkenkunde, bewoog hij zich bij zijn persarbeid uitsluitend op theologisch gebied. Behalve tal van kleinere brochures schreef hij *Het koningschap des menschen,* 1873; *De bestemming der vrouw,* 1875; *De morgenstond van Jezus' leven,* 1877; *Jezus' laatst vaarwel,* 1879; *De kleine Profeten,* 1881; *De Mozaïsche Wet,* 1883; *Jezus' leer,* 1883; *Paulus' Evangelie,* 1884. Trekken deze geschriften reeds bizonder de opmerkzaamheid door den rijkdom van gedachten, geboden in schoonen vorm, met zijn in 1886 verschenen hoofdwerk, het daarna herhaaldelijk herdrukte *Handboek ter beoefening van de Gewijde Geschiedenis,* en met zijn daarop gevolgde serie van practische commentaren op onderscheidene boeken des Nieuwen Testaments (Evangelie naar *Lucas,* Evangelie naar *Johannes, Handelingen der Apostelen, Romeinen,* I en II *Corinthen, Efeze, Colossensen,* I en II *Timotheüs, Titus, Hebreeën)* vestigde hij zijn naam als kenner en uitlegger der Heilige Schrift bij uitnemendheid, tot in Amerika en Afrika toe. Vele jaren was hij medewerker aan het weekblad *De Bazuin.* Van zijn hierin geschreven artikelen-reeksen zagen o.m. afzonderlijk het licht: *De gemeenschap der heiligen,* 1902; *Pastorale Brieven,* 1905. Kort vóór zijn dood verscheen van zijn hand *Salomo's Hooglied* (1909), waarin hij een van de gangbare afwijkende exegese geeft. (In het Hooglied zouden niet twee, maar drie personen optreden: Sulammith, een landelijke schoone, is tegen haar wil opgenomen in het vrouwenpaleis te Jeruzalem; Salomo beproeft haar genegenheid te winnen, maar zij versmaadt de liefde des konings, en blijft trouw aan haar minnaar, een eenvoudigen herder, met wien zij verbonden is; haar trouw zegepraalt; zij mag ten slotte tot hem terugkeeren. Sulammith vertegenwoordigt dan de gemeente, die ondanks de verleidingen aan Christus trouw blijft.) Na zijn overlijden werden nog uitgegeven: *Vademecum Pastorale,* 1910, en *Uit de Heilsfontein,* 1914. [20.

Andreae (Jacob), geboren 25 Maart 1528 te Waiblingen in Würtemberg, zoon van een smid. Hij studeerde van 1541—1546 te Tübingen; eerst predikant, later superintendent in Göppingen en in 1562 professor te Tübingen. Hij had veelzijdige kennis, rijke kerkelijke ervaring, diplomatieke gaven en was alleszins geschikt om in tijden van strijd als bemiddelaar op te treden.

Toen, in de jaren 1530—1574 ongeveer, de Luthersche kerk door allerhande partijen dreigde verscheurd te worden, heeft Andreae gezocht

naar een weg, om tot vrede te geraken. Om zijn gemeente voor dat werk des vredes te winnen, beproefde hij in zes predicatiën haar over den stand der kwestie in te lichten (1573) en een weg tot oplossing aan te wijzen. Hij vond ongemeenen bijval en bestemde zijn predicatiën tot een basis voor verdere onderhandelingen. Omdat de beroemde Luthersche theoloog *Marten Chemnitz* ze, wat den vorm aanging, niet daarvoor geschikt achtte, werkte Andreae ze om tot de z. g. n. *Schwabische Concordia*, maar ook deze vond geen genade in de oogen der theologen. De keurvorst van Saksen riep nu een Convent tezamen in Torgau (1576) en daar stelde Andreae met Chemnitz en andere godgeleerden het *Torgausche boek* op. Dit boek werd nu door Andreae, Chemnitz en vier andere godgeleerden in het klooster Bergen bij Maagdenburg nog eens omgewerkt tot het *Bergsche boek* of de *Formula Concordiae*. [24.

Andreas, een Oud-Grieksche, maar onder de Joden veel voorkomende naam, uit Bethsaïda, zoon van Jona, een der discipelen des Doopers, door hem op Jezus gewezen. Hij deelde zijn indrukken zijn broeder Simon mede, en was een der eersten, die in Jezus geloofden (Joh. 1 : 35—44). Later, na de groote vischvangst (Luc. 5 : 1—5), volgde hij op Jezus' roepstem den wondervollen Profeet (Matth. 4 : 18—22), als een de twaalf apostelen (Marc. 3 : 18). Hij had ook, beslister dan Filippus, het eerst de taak opgevat, niet-Joden in aanraking tot den Heiland te brengen (Joh. 12 : 20—22). Als lid der eerste twee apostel-paren (Matth. 10 : 2) treedt hij ook bij den aanblik des tempels, bij de vraag naar de toekomstige ontwikkeling des rijks op (Marc. 13 : 3 volg).

Na Jezus' opstanding wordt hij nog (Hand. 1 : 13) genoemd. Volgens een oude overlevering welke Eusebius en Hieronymus ons medegedeeld hebben, moet hij onder de Scythen hebben gepredikt en in Griekenland aan een kruis in den vorm van een X (een Andreas-kruis) gehecht, nog 3 dagen blijmoedig den Heiland hebben beleden. De Russen vereeren hem als hun apostel.

Andreaskruis of Schuinkruis, bestaat uit twee schuingeplaatste balken, die den vorm van de letter X weergeven. Het ontleent zijn naam aan den apostel Andreas, die volgens de overlevering omtrent 40 of 50 na Chr. te Patras in Achaje aan een kruis van zulk een vorm den marteldood gestorven is. In de heraldiek komt het dikwijls als wapenfiguur voor. Zoo voert de stad Amsterdam drie zilveren Andreaskruisen op een zwart veld. Ook de Engelsche vlag vertoont onder meer twee dergelijke kruisen. [33.

Aner, Mamre en Eskol, drie met Abram bevriende broeders, zijn bondgenooten (Gen. 14 : 13). Hoewel Amorieten, schijnen zij zich niet aan de zonden van Kanaän te hebben overgegeven. Zij hielpen Abram bij de redding van Lot, waarvoor zij een deel van den buit ontvingen.

Anglicaansche kerk, de z.g. Staatskerk in Engeland, die wat de leer aangaat tot de Gereformeerde kerken moet worden gerekend, maar in kerkinrichting en eeredienst groote overeenkomst vertoont met de Roomsche kerk. Dit eigenaardig karakter vindt zijn verklaring in de geschiedenis van haar ontstaan. Ofschoon de Reformatie ook in Engeland hare voorloopers had, kan toch niet gezegd, dat zij als een krachtige beweging uit het volk is opgekomen, veeleer werd zij van boven af opgelegd.

Hendrik VIII, koning van Engeland (1509—'47) verbrak den band met Rome, ofschoon hij de Roomsche leer van heeler harte was toegedaan. Hij schreef zelfs een strijdschrift tegen Luther (1522) en verwierf zich daarmede den pauselijken eeretitel van „verdediger des geloofs". Maar door zijn overspelige liefde voor Anna Boleyn kwam het tot een breuk met den paus. Deze wilde zijn huwelijk met Catharina van Arragon niet ontbinden. De koning liet zich echter, zonder pauselijke dispensatie, met Anna Boleyn in den echt verbinden (1532). Toen de paus in 1534 den ban over hem uitsprak, werd in dat zelfde jaar bij rijkswet de Engelsche kerk geconstitueerd als een van Rome onafhankelijke catholieke landskerk, onder opperhoogheid des konings. In den eersten tijd bleef deze kerk in leer en in eeredienst zuiver Roomsch. Thomas Cranmer, aartsbisschop van Canterbury, in zijn hart een ijverig aanhanger der Zwitsersche Reformatie, trachtte in 't geheim haren ingang zooveel mogelijk te bevorderen. In 1539 bedreigden de zes „bloedartikelen" met den dood elken aanval op de leer der transsubstantiatie, de onthouding van den avondmaalsbeker aan de leeken, het coelibaat, de onontbindbaarheid der kuischheidsgelofte, de oorbiecht en de zielmissen. Wel werden voortdurend door Cranmer enkele misbruiken afgeschaft, maar nog in 1547 hernieuwde de koning het verbod van het lezen des Bijbels. Eerst onder de regeering van den onmondigen Eduard VI (1547—'53) kon Cranmer vrijer optreden. Buitenlandsche geleerden als Bucer en Fagius, uit Straatsbrug, werden naar Engeland geroepen, met wier hulp de liturgie werd veranderd. In 1549 werd het avondmaal onder beide gedaanten ingevoerd en aan de priesters het huwelijk toegestaan; een door Cranmer vervaardigd homiliarium (predikboek) droeg veel bij tot hervorming der godsdienstoefeningen in Protestantschen zin. Het door Cranmer ontworpen Algemeen Gebedenboek verkreeg in datzelfde jaar door de eerste uniformiteitsacte kerkelijke sanctie. Onder invloed van het buitenland ontving de Anglicaansche kerk haar Gereformeerd karakter, dat reeds in de tweede uniformiteitsacte (1552), in de herziening van het Algemeen Gebedenboek, en in de Geloofsbelijdenis der 42 Artikelen van datzelfde jaar duidelijk tot uiting kwam. De troonsbeklimming van Maria (1553—'58), de dochter van Catharina, bracht een korte, bloedige reactie ten gunste van Rome teweeg; Cranmer, en met hem ongeveer driehonderd aanhangers der nieuwe leer lieten hun leven op den brandstapel. Maar Elizabeth (1558—1603), de dochter van Anna Boleyn, schonk aan de Reformatie een volledige zegepraal. De nieuwe uniformiteitsacte van 1559 voerde het herziene Gebedenboek (Book of Common Prayer) in. Ook de Geloofsbelijdenis werd herzien, en tot 39 Artikelen teruggebracht (1571). Daarmede, zoowel als met de invoering van een nieuwen Catechismus en een herziene Bijbelvertaling, was de bouw der Engelsche Staatskerk voltooid.

Van nu af werd elke kerkelijke ongehoorzaamheid als hoogverraad beschouwd. Elizabeth trad zoo kras mogelijk op, niet alleen tegen de Roomschen, maar ook tegen de Puriteinen, welke laatsten tegenover de naar Rome overhellende bestanddeelen in eeredienst en kerkregeering een presbyteriale kerkinrichting, een eenvoudigen eeredienst, en een uiterst strenge tucht stelden. De weerspannigen *(nonconformisten)* werden gestraft met geldboete, gevangenis en verbanning. De oppositie werd hierdoor echter niet gebroken. Sommigen der nonconformisten, de *independenten* of *congregationalisten* dreven de zucht naar onafhankelijkheid zoover, dat zij aan elke grootere of kleinere vergadering van belijders bevoegdheid toekenden een kerk te institeeren, de presbyteriën en synoden verwierpen, en hun predikers alleen van de willekeur der meerderheid in de afzonderlijke gemeenten afhankelijk maakten. Door de regeering vervolgd vluchtten zij voor het meerendeel naar Nederland (1608) en voeren in 1620 als pelgrimvaders naar Noord-Amerika. Ook in *Ierland* voerde Elizabeth de Anglicaansche kerk met geweld in, en wees haar alle kerkelijke goederen toe, maar desniettemin bleef het grootste deel van het Iersche volk onder bestendigen druk aan de Roomsche kerk vasthouden. De onderdrukking der Roomschen had in 1641 het ontzettende Iersche bloedbad tengevolge, waarbij het meerendeel der Protestanten vermoord werd en de overlevenden het eiland verlaten moesten. De poging, ook aan *Schotland* de Anglicaansche kerk gewelddadig op te dringen, leidde daar tot een algemeenen opstand. De Schotten sloten in 1638 een verbond (covenant) tot handhaving van het Calvinisme. Ook in *Engeland* verbond zich weldra de politieke met de kerkelijke oppositie, en werd, 1643, het Presbyterianisme tot heerschende kerk, tot de herstelling der Staatskerk door de nieuwe uniformiteitsacte in 1662.

Eerst in de 19de eeuw kwam het langzamerhand tot losrafeling van den band, die staat en kerk zoo nauw vereenigd hield. Thans heeft de Anglicaansche kerk opgehouden nationale kerk te zijn. Staat en kerk dekken nu elkander niet meer. In *Ierland* is de Roomsche, in *Schotland* de Presbyteriaansche de heerschende, terwijl in *Engeland* zelf hoogstens $^2/_3$, volgens sommigen slechts de helft der bevolking tot haar behoort. Innerlijk is zij verzwakt door het opkomen in haar boezem van een hoog-, laag- en breedkerkelijke richting. De *hoog-kerkelijke* partij (High Church party) waakt ijverig voor de handhaving van de van oudsher bestaande vormen, en houdt met name aan de kerkinrichting en aan het Gebedenboek vast. Tot haar behoorden de Oxfordsche hoogleeraren Pusey en Newman, die het Roomsche element in de Anglicaansche kerk wilden doen overheerschen *(Puseyisme)*. De geloofsleer werd, voorzoover de 39 Artikelen dit eenigszins toelieten, met de leer der Roomsche kerk in overeenstemming gebracht, en verschillende vormen van den Roomschen eeredienst (beelden, crucifixen, wijwater, misgewaden, koorknapen etc.) in de godsdienstoefeningen binnengesmokkeld *(Ritualisme)*. Newman ging in 1845 tot de Roomsche kerk over, en zijn voorbeeld volgden vele Puseyisten en hoogkerkelijke aristocraten. De *laag-kerkelijke* partij (Low Church or Evangelical party) is meer of min methodistisch gekleurd, hecht minder waarde aan ritus en kerkinrichting, beoogt scheiding van kerk en staat, en legt vooral nadruk op een practisch christendom (in- en uitwendige zending). Van haar ging in 1846 de stoot uit tot stichting van de Evangelische Alliantie. De *breed-kerkelijke* partij (Broad Church party) staat tegenover de beide andere, en vertegenwoordigt op het gebied van kerk en theologie de moderne richting.

Wat de *leer* der Anglicaansche kerk aangaat, deze is vastgelegd in de bovengenoemde 39 Artikelen, die zich ten nauwste aansluiten bij de Augsburgsche Confessie, en vooral bij de in 1552 door Brenz vervaardigde Confessio Wirtembergensis. Wel komt de leer niet op elk punt daarin even duidelijk tot uitdrukking, maar er overeenstemming met de Roomsche kerkleer aan op te dringen (Puseyisten, Ritualisten), is alleen mogelijk bij een streng doorgevoerde sofistiek. Een kort overzicht van den inhoud volge hier:

Art. 1—5: over God, den Vader, den Zoon en den Heiligen Geest; 6—7: over het Woord Gods; de Heilige Schrift, d. i. de kanonieke boeken, aangaande welker autoriteit nooit eenige twijfel in de kerk is gerezen, bevat alles wat tot zaligheid noodig is; 8: over de drie oude symbolen, als ten volle in overeenstemming met de H. Schrift; 9 leert nadrukkelijk de erfzonde, maar zwijgt van de erfschuld; 10: niemand kan uit eigen kracht en door middel van goede werken zich tot God bekeeren; 11: over de rechtvaardiging door het geloof om de verdiensten van Christus' wil; 12: over de goede werken als vrucht, en dienvolgens als een zeker kenmerk van het ware geloof; 13: alle werken vóór de rechtvaardiging zijn Gode niet welgevallig, wijl niet voortkomend uit het geloof; 14: het aannemen van overtollige goede werken is onbeschaamd en zondig; 15: Christus alleen is zonder zonde; ook de wedergeborenen zondigen voortdurend; 16: men kan, nadat men den Heiligen Geest ontvangen heeft, uit de genade uitvallen, maar met Gods hulp ook weêr opstaan en zich bekeeren; 17 handelt van de praedestinatie en verkiezing slechts als een verkiezing ten leven; van de verwerping wordt gezwegen; de praedestinatie is het eeuwige, ons verborgene raadsbesluit Gods om de in Christus verkorenen zalig te maken, den vromen tot onuitsprekelijken troost, hun geloof sterkende en hun liefde tot God aanwakkerende, den spotters en vleeschelijkgezinden tot verharding; 18 vervloekt hen, die leeren, dat ieder in zijn eigen religie zalig kan worden, zoo hij slechts ernst met zijn zaligheid maakt; zalig worden kan men alleen door den naam van Jezus; 19—31 handelen van de kerk en de sacramenten; 19: de zichtbare kerk is de gemeente der geloovigen, waarin het Woord Gods zuiver gepredikt wordt, en de sacramenten bediend naar de instelling van Christus; 20: de kerk heeft het recht, den ritus vast te stellen en in leergeschillen een beslissing te nemen; ze is echter daarbij gebonden aan het beschreven Woord Gods; 21: algemeene conciliën zijn feilbaar, en kunnen slechts in overeenstemming met de Heilige Schrift geldende

besluiten nemen; 22: als onschriftuurlijk wordt verworpen de Roomsche leer van vagevuur, aflaat, beelden- en reliquieëndienst en aanroeping der heiligen; 23: tot uitoefening van de bediening des Woords en der sacramenten is ordelijke roeping en zending vereischt; 24: in de godsdienstoefeningen mag slechts een voor het volk verstaanbare taal worden gebruikt; 25: er zijn slechts twee sacramenten, en deze zijn getuigenissen en werkzame teekenen der genade Gods jegens ons; 26: de onwaardigheid des dienaars doet de werkzaamheid der sacramenten niet te niet; 27: de doop is een teeken der wedergeboorte, waardoor als door een instrument zij, die dien recht ontvangen, in de kerk ingeplant worden, en hun de vergeving der zonden en het kindschap door den Heiligen Geest bezegeld wordt; de kinderdoop wordt gehandhaafd; 28: het avondmaal is het sacrament onzer verlossing door den dood van Christus; hun, die het geloovig en waardig ontvangen is het een gemeenschap des lichaams en bloeds van Christus; de transsubstantiatie wordt als onschriftuurlijk verworpen; het lichaam van Christus wordt slechts op een hemelsche en geestelijke wijze gegeven, ontvangen en genoten; het middel, waardoor het lichaam van Christus ontvangen wordt, is het geloof; 29: de goddeloozen en ongeloovigen, al ontvangen zij dit sacrament, worden daarbij Christus op geenerlei wijze deelachtig, maar eten en drinken zich een oordeel; 30: het avondmaal moet onder beide gedaanten worden uitgereikt; 31: het misoffer is een godslasterlijke fabel. In 32—36 wordt het huwelijk der priesters voor geoorloofd verklaard (32), de omgang met geëxcommuniceerden verboden (33), aan elke nationale kerk het recht toegekend, kerkelijke gebruiken in te voeren en af te schaffen (34), het gebruik der twee homiliaria bij de voorlezing in de kerken (35), en het ordeningsformulier voorgeschreven (36). Art. 37 ontzegt den bisschop van Rome elk gezag in Engeland, kent den landsvorst het hoogste regiment toe over alle standen, geestelijke en wereldlijke, en handhaaft het recht van de doodstraf zoowel als van den oorlog; 38 verwerpt het Communisme; 39 verklaart dat de Christelijke religie den door de overheid gevorderden eed niet verbiedt.

Het Algemeen Gebedenboek (Book of Common Prayer) stelt de orde in de godsdienstoefeningen en de kerkelijke gebruiken tot in bizonderheden vast. Op meer dan een punt worden de 39 Artikelen door de liturgie aangevuld, b.v. de wedergeboorte door den kinderdoop wordt hier veel duidelijker uitgesproken.

De kerkinrichting der Anglicaansche kerk is een zuiver hierarchische. De geestelijkheid bestaat uit bisschoppen, priesters en diakenen. Onder de beide aartsbisschoppen van Canterbury (opperste kerkvoogd en eerste peer des rijks) en van York staan 31 bisschoppen. Elke bisschop wordt terzijde gestaan door een kapittel (chapter), waartoe behalve de decaan (dean) ook koorheeren (canons), domheeren (prebendaries), archdiakenen (archdeacons) en andere waardigheidsbekleeders behooren. De bisschoppen, de meeste decanen, en vele anderen der hoogere geestelijken worden door de Kroon benoemd. [20.

Angst is die toestand des menschen, waarin zijn ziel in haar middelpunt, haar orgaan, d. i. in het hart als door een zwaren last wordt geperst en als 't ware het stikken nabij wordt gebracht.

Wat den mensch angst en benauwdheid veroorzaakt, kan een lichamelijk lijden zijn, als de stremming van den bloedsomloop; of een uitwendige benauwdheid, vervolging door vijanden, dreigend gevaar, ook de voorstelling van een slechts ingebeeld kwaad; of het is de beklemming der ziel, veroorzaakt door het gevoel van den last der zonde en den daardoor verdienden Goddelijken toorn. De laatste kan doods- en helleangst worden, gelijk ook verdrukking en benauwdheid (angst) door Paulus (Rom. 2 : 9), als de voortdurende toestand der zielen wordt aangeduid, die het kwade werken. De banden der hel en de strikken des doods omklemmen een ziel, die door God aan het verdiende oordeel harer zonden wordt overgegeven. Ook de angsten der barende vrouw, de geboorteweeën worden met banden vergeleken, die, bijaldien zij niet worden losgemaakt, zoodat een ontbinding volgt, den dood na zich sleepen.

De angsten van een hart en geweten, dat in strijd en boete om genade worstelt, zijn inderdaad te vergelijken met de smarten des doods en der geboorte; de oude mensch der zonde moet den dood ondergaan en de nieuwe mensch der genade moet zich onder angst en benauwdheid tot het leven doorworstelen.

Onze Borg en Middelaar Jezus heeft ook zieleangst doorstaan, omdat de toorn Gods om onzentwil op Hem kwam. Dat zien wij in Gethsemané, waar hem angstzweet werd afgeperst, toen al de zwaarte des lijdens zijn ziel bestormde, en aan het kruis, toen Hij werkelijk door zijn dood den dood overwon.

Als hoofdmiddel om den angst te overwinnen, geeft ons David op: „Als mij bange is, roep ik den Heer aan" (Ps. 18 : 7), en als voornaamsten troost: „Als mijn geest in mij overstelpt was, zoo hebt Gij mijn pad gekend." En Jezus zegt tot zijn discipelen: „In de wereld zult gij verdrukking hebben, maar hebt goeden moed, ik heb de wereld overwonnen." Bij de geloovigen kan de angst een voorbijgaande overgangstoestand zijn, waaruit zij weder in de ruimte komen, terwijl de ongeloovigen, wanneer zij ook tijdens hun leven nooit verdrukking en angst hebben ondervonden, door den dood in een toestand van aanhoudenden angst en voortdurende droefenis verplaatst worden, wijl Gods toorn op hun zielen blijft rusten.

Animatisme. Van het Animisme, dient het Animatisme te worden onderscheiden. Het Animisme kent aan voorwerpen een ziel toe, het Animatisme slechts een levende macht, ook wel eens „zielestof" genoemd. Wat bij het Animatisme nog geheel onpersoonlijk is, is bij het Animisme persoonlijk geworden. Het Animatisme heeft alleen oog voor de onverklaarbare actualiteit (werkzaamheid), welke er van de natuur uitgaat, het Animisme vraagt naar de substantialiteit (zelfstandige factoren), welke er achter schuilt. [15.

Animisme komt van het Latijnsche woord

animus, ziel, en duidt een zekere denkrichting aan, die op het zieleleven betrekking heeft. In de 18de eeuw diende het woord het eerst tot kenschetsing van een theorie, waarbij de ziel gold als een soort levensbeginsel in het levend organisme (eenigszins verwant met het tegenwoordig vitalisme). Later is het begrip in de godsdienstwetenschap ingebracht door B. Taylor ter karakteriseering van den meest „oorspronkelijken" godsdienstvorm" (1873). Animisme zou dan zijn het minimum van godsdienstig geloof, dat bij de Heidensche volkeren aanwezig is, het geloof n.l. in zekere levende wezens, welk geloof in andere en hooger ontwikkelde religies als onderdeel in den geloofsinhoud is begrepen.

Nauwkeurige beschrijving van het begrip Animisme is uiterst moeilijk, ten deele omdat de geleerden het over de naamgeving der verschijnselen niet eens zijn, ten deele ook, omdat de studie van het Heidendom niet is voltooid. Naast de algemeene definitie: het geloof aan geestelijke wezens (Taylor), staan meer bijzondere omschrijvingen als: het geloof, dat alle voorwerpen bezield zijn (Tiele), en: de vereering van de zielen der gestorven voorvaderen (Max Müller). Hij noemt als oorzaak van het Animisme het streven van den mensch om alle wezens aan hemzelf gelijk te zien. In zijn zendingsstudie over het Animisme geeft A. Winckel de volgende definitie, die zeer ter verduidelijking strekt: De animist leeft uit de gedachte, dat een stoffelijk levensbeginsel, de ziel, of beter de zielestof, alles bezielt. Men kan heel het geloof van den natuurmensch, zoowel in goden, geesten, zielen van afgestorvenen, dus „doodenzielen", als in zielenstof, met alle gevolgen daarvan, Animisme noemen. Animisme is dus in zekeren zin de filosofie van den natuurmensch, het is bepaaldelijk dat element in het beschouwingsleven van den natuurmensch, waardoor hij het bij zichzelf waargenomen levensbeginsel, n.l. dat zijn leven gedragen wordt door zielestof, overal buiten zijn persoon terugvindt. Daar de animist twee zielen onderscheidt, n.l. één ziel als fijne, als heusche, zelfstandigheid, die de geheele natuur bezielt, en na den dood van het schepsel weer in de alziel terugkeert, en één ziel (nitoe), een geestelijke mensch, die na den dood voortleeft (de z. g. doodenziel), wordt het Animisme onderscheiden in twee hoofdbestanddeelen. De beschouwing omtrent de zielestof wordt dan het eigenlijk Animisme genoemd, en die aangaande de doodenziel (de benaming is van Dr. H. Visscher) kan dan spiritisme genoemd worden.

C. Kolb (Theologisch Handwörterbuch van Zeller) ziet in het Animisme deze drie elementen: 1°. het geloof in het bestaan en de werking van geesten, die zich hebben afgescheiden; 2°. de daarmede verwante eeredienst van voorvaderen en helden (een bijzondere vorm is het Totemisme, de vereering van een of ander dier, dat als vertegenwoordiger van den stamvader geldt); 3°. de overtuiging, dat de schadelijke of heilzame werkingen van dingen worden toegeschreven aan in die dingen inwonende zielen, in welke overtuiging dan de eeredienst van sommige voorwerpen (steenen, bergen, boomen, bronnen) verklaard moet worden.

In de moderne godsdienstwetenschap speelt het Animisme een gewichtige rol ter verklaring van den oorsprong der godsdiensten. Zelfs Israëls godsdienst poogt men uit het Animisme af te leiden. In de vereering der voorvaderen, ook van heilige plaatsen, in de rouwgebruiken, in het gebruik van den naam Elohim (God) en in het verbod van het eten van sommige dieren, ziet men dan animistische verschijnselen. Natuurlijk berusten dergelijke beschouwingen alleen op veronderstellingen, die geheel in strijd zijn met het streng monotheïstisch (leer van één God) karakter van het Oude Testament. (Zie de studie van Dr. G. Ch. Aalders: „Sporen van Animisme in het Oude Testament?", Kampen 1914). [26.

Anna, of Hanna, „de begenadigde". I. De godvruchtige vrouw van den Leviet El-Kana (1 Sam. 1 : 2 e.v.), die, bezwaard over haar kinderloosheid, zich naar den tabernakel begaf, om haar gebed om een zoon voor den Heere uit te storten. Bekend is haar belofte, om dien zoon als een Nazireeër Gode te wijden en tevens is bekend de behandeling, welke zij van de zijde des hoogepriesters (Eli) ondervond. De naam van den zoon, welken zij ontving, Samuel, staat met deze historie in onlosmakelijk verband, want Samuel beteekent: „God verhoort". Zie haar lofzang (1 Sam. 2 : 1—10). Als historische bijzonderheid moet hierbij aangemerkt worden, dat de geschiedenis van Anna het eerste stuk was, dat Luther in de bibliotheek te Erfurt uit den Latijnschen Bijbel las. — II. Een hoogbejaarde profetes uit den stam van Aser (Luc. 2 : 36, 58), die na een 7-jarig huwelijk, als weduwe zich geheel en al aan den dienst des Heeren gewijd had. Zij was een der weinigen, die de vertroosting Israëls verwachtten. Op den dag der voorstelling van Jezus in den tempel kwam zij daarbij, toen Simeon het kindeken in de armen nam en zijn lofliedzong. Simeon wilde, nadat hij Jezus gezien had, sterven en aan zijn ontslapen vaderen vertellen, wat hij gezien had. Anna wilde leven, en aan de broeders op aarde verkondigen de groote daden Gods. Simeon zong zijn zwanenzang, Anna haar bruidslied. [24.

Annas, of Hannas, door Josefus Ananos genoemd, was van 6—15 n. Chr. hoogepriester. Bij het begin van de regeering van Tiberius moest hij als hoogepriester aftreden. In Luc. 3 : 2 wordt hij met zijn schoonzoon Kajafas, die zijn vierde opvolger was, nog hoogepriester genoemd. Dat geschiedt in dien tekst evenals in Hand. 4 : 6 daarom, dat hij vroeger de hoogepriesterlijke waardigheid bekleedde. Afgetreden hoogepriesters hadden in Israël destijds zeer grooten invloed. Het verhoor van Jezus (Joh. 18 : 19) schijnt een persoonlijk verhoor geweest te zijn. Later hebben nog vijf zonen de hoogepriesterlijke waardigheid bekleed (Eleazar, Jonathan, Theofilus, Matthias, Annas). De geheele familie behoorde tot de partij der Sadduceeën (Hand. 5 : 17). Onder den laatsten nakomeling Annas werd omstreeks 62 n. Chr. Jacobus, de broeder des Heeren, gedood. [24.

Annaten. Daaronder verstaat men de kerkelijke belastingen, welke moeten opgebracht worden in de Roomsch-Catholieke kerk voor verleende ambten. Deze worden doorgaans be-

rekend naar de inkomsten van het eerste jaar, waarin het ambt bediend wordt. Men onderscheidt daarbij in 1°. *servitia communia*, dat zijn de kerkelijke belastingen, die van de hoogere ambten (zooals bisschoppen) geheven worden, en 2°. *annatæ* in engeren zin, dat zijn de inkomsten van de lagere ambten. Deze bedragen de helft van het inkomen in het eerste jaar. Omdat deze inkomsten door Bonifacius IX voor het eerst werden geheven, heeten zij nog *annatæ Bonifacianæ*. [24.

Annihilationisme kan vertaald worden door: vernietigingsleer. Deze wordt toegepast òf op de wereld òf op de zielen der geloovigen òf op de zielen der ongeloovigen. Reeds in de Stoa leerden vele scholarchen, dat eindelijk alles in den wereldbrand zou omkomen om dan weer uit zijn asch te herrijzen. Ook vele materialistische monisten van tegenwoordig vormen zich een gelijksoortige toekomstverwachting: de hemellichamen zullen eens tegen elkander botsen, van deze wereld zal niets overblijven dan de stof, waaruit zich een nieuwe wereld ontwikkelen zal. In deze richting bewoog zich ook Nietzsche. Volgens hem komt er eens een eind aan de ontwikkeling. De begintoestand der wereld volgt daarop en zoo herhaalt zich de wereldgeschiedenis nauwkeurig, er is een eeuwige wederkeer aller dingen. Toch draagt het annihilationisme, dat totnogtoe werd beschreven, een relatief (betrekkelijk) karakter. Men liet altijd nog iets over, waarin de ontwikkelingsvoorwaarden van iets nieuws besloten waren. Een absoluut annihilationisme leerden de vroegere Dooperschen, die niet van een vernieuwing der wereld wilden hooren, maar een geheel nieuwe wereld verwachtten.

Een annihilationisme van de zielen der *geloovigen* werd voorgestaan door tal van mystieke richtingen. De zaligheid zal straks hierin bestaan, dat de geloovige zielen met aflegging van bewustzijn en persoonlijkheid in God wederkeeren. — Op deze lijn ligt ook de Nirvana-leer van het Buddhisme.

Het annihilationisme, dat een absolute vernietiging van de zielen der ongeloovigen na het laatste oordeel aanneemt, draagt tegenwoordig den naam van conditionalisme of leer der conditioneele onsterfelijkheid. [15.

Anselmus van Canterbury is een der voornaamste van de Middeleeuwsche Scholastieken. Hij wordt „de vader der Scholastiek" genoemd.

Zijn leven. Hij werd geboren in 1033 in Aosta (Piëmont). Reeds vroeg gevoelde hij zich aangetrokken tot het kloosterleven, en, toen hij eenmaal in het klooster opgenomen was, ging er van hem een bijzondere kracht uit, omdat de godsdienst hem waarachtige ernst was. Als prior van het klooster in Bec (Normandië) was hij niet alleen voor de monniken, maar ook voor anderen een vader. Hij had een bijzondere gave ontvangen, om zielen te verzorgen. Als hij predikte, gevoelde men aanstonds zijn Evangelischen geest. Zijn meditatiën en geschriften zijn doortrokken van een innigen godsdienstzin. Zij toonen aan, hoezeer Anselmus in de gemeenschap met God leefde en ze zijn daarom juist getuigenissen van Christelijke levenservaring. Tegen zijn wil werd hij tot aartsbisschop gekozen. Hij toonde al spoedig door den geest van Gregorius VII bezield te zijn. Reeds als abt had hij slechts met tegenzin den staf uit de hand van Willem den Veroveraar ontvangen. In 1093 ontbrandde in Engeland de investituurstrijd. Alleen door de overmacht der bisschoppen werd Anselmus ertoe geleid, om den staf uit de hand van Willem II te ontvangen. Hij zag, dat er zware tijden zouden komen. Deze vingen aan, toen paus Urbanus II den Roomschen stoel beklom. Anselmus huldigde den paus, maar de koning was onbeslist, wat hij doen zou. Op den rijksdag te Rockingham (1095) waren de bisschoppen op de hand des konings, maar de adel hield het meer met Anselmus. Kort daarop koos de koning echter voor Urbanus II. Anselmus begeerde nu naar Rome te gaan, om met den paus over den kerkelijken toestand in Engeland te spreken. De koning wilde daar niets van hooren en bedreigde Anselmus zelfs met afzetting wanneer hij het waagde, naar Rome te gaan. Anselmus liet zich door deze bedreiging niet weerhouden. Hij ging en zegende voor zijn vertrek nog den koning (1097). In Rome werd hij door den paus zeer gehuldigd. Op het concilie van Bari (1098) wilde de paus den Engelschen koning in den ban doen, maar Anselmus trad als bemiddelaar op en wist te bewerken, dat de koning alleen een aanschrijving en een ernstige vermaning ontving, om niet weder de investituur door leeken toe te laten. Na den dood des konings (1100) riep zijn opvolger, Hendrik I, Anselmus terug. Hij beloofde zich geheel naar diens raad te zullen gedragen. Maar, omdat de koning den leeneed eischte en de investituur wilde handhaven, waartegen Anselmus zijn stem verhief, ging de beginselvaste man voor de tweede maal in ballingschap (1103) naar Rome. Paus Paschalis II waagde het op het Lateraansche concilie in 1105 wel de raadgevers, maar niet den koning te excommuniceeren. De toestand werd echter spoedig gewijzigd. De koning zag van de investituur af, maar wilde alleen den leeneed handhaven. Anselmus, als gehoorzame zoon der kerk, legde zich daarbij neer.

Sinds het jaar 1107 leefde Anselmus in zeer goede verstandhouding met den koning.

Als aartsbisschop is hij een man van zeer grooten invloed geweest. Hij verlangde van alle bisschoppen strenge onderwerping aan den aartsbisschop. Zelfs de aartsbisschop van York wilde hij aan hem onderdanig zien. In 1103 had de paus den aartsbisschop van Canterbury als primus aangewezen van de Engelsche kerk.

Zelfs tegenover den paus stond Anselmus op zijn recht. Hij eischte in 1102, dat er een pauselijk legaat zou zijn voor ieder, die primus van de Engelsche kerk in Canterbury zou wezen.

In de kerk trad hij zeer hervormingsgezind op. Hij verbood de simonie, het huwelijk der priesters, en de inmenging der geestelijken in wereldsche zaken. Tegen de ontucht en andere zonden toonde hij en hij zocht den echten godsdienstzin aan te kweeken. Dat deed hij voornamelijk door de bijzondere zorg, welke hij aan de kloosters wijdde.

Zijn leer. Anselmus is als theoloog een man

van groote beteekenis geweest. Hij is, zooals reeds boven gezegd is, de eigenlijke vader der Scholastiek. Aan de leer der kerk hield hij ten allen tijde vast, maar hij zocht de kerkleer voor het denkend verstand te rechtvaardigen. In zijn geschriften toont hij een groote voorliefde voor den dialogischen vorm. Hij is daarin een navolger van de Socratische leermethode. Augustinus houdt hij in hooge waarde. Hij is een echte leerling van dezen kerkvader en het is niet te verwonderen, dat men hem den „Augustinus van de Middeleeuwen" genoemd heeft.

Zijn strijd met Roscellinus. Anselmus is beroemd geworden o. a. door zijn strijd met Roscellinus. Deze strijd ontstond door een filosofische beginselvraag, welke de geheele beschouwing der godgeleerdheid gedurende de Middeleeuwen beheerscht. Het gold n.l. de kwestie van het Nominalisme of Realisme. Roscellinus (1089 canonicus in Compiegne) loochende het bestaan der algemeene begrippen, en leerde, dat deze slechts abstracties waren van het menschelijk denken, nomina en meer niet. In de werkelijkheid bestonden volgens hem die begrippen *niet*. Die beschouwing noemde men het *Nominalisme*. Anselmus beweerde daartegenover, dat die algemeene begrippen maar geen bloote namen waren, doch dat zij werkelijk bestonden. Zij waren er vóór de dingen in het bewustzijn Gods. Die beschouwing noemde men het *Realisme*.

In verband met zijn Nominalisme verklaarde Roscellinus, dat de Godheid als universale een abstractie was en dat de drie personen van elkander gescheiden zelfstandigheden waren, alleen één in macht en wil. Deze leer werd op de Synode van Soissons in 1092 veroordeeld als Tritheïsme. Anselmus had aangeraden, dat men met Roscellinus niet in duscussie moest treden maar dat men hem den eisch zou stellen om zijn leer te herroepen. Toch schreef Anselmus tegen Roscellinus. Dat strijdschrift had tot titel „de fide trinitatis." Roscellinus herriep, maar, zooals hij later bekende, alleen uit vrees voor het volk. Hij werd de leermeester van Abaelard.

Anselmus' leer over geloof en weten. Anselmus schreef zijn „Monologium" en later zijn „Proslogium". Daarin ontwikkelde hij de volgende gedachten. Het geloof is de overgave aan de Goddelijke openbaring in de Heilige Schrift. Dat geloof bezit de waarheid. Voor alle dingen moeten de Goddelijke dingen door het geloof door ons ervaren worden. Dat geloof is naar de practische zijde de wortel der liefde en naar de theoretische zijde de wortel der kennis. Wie niet gelooft, zal niet bevestigd worden (Jes. 7 : 7). Dat geloof zoekt kennis. Fides quærit intellectum. Anselmus sprak uit: neque enim quero intelligere, ut credam, sed credo ut intelligam, d. w. z. ik zoek niet te kennen, opdat ik geloove, maar ik geloof, opdat ik kenne. Die kennis wordt bij Anselmus tot aanschouwing en die aanschouwing zou eens in den hemel volmaakt zijn.

Anselmus' ontologisch bewijs. Het kosmologisch bewijs bevredigde Anselmus niet. Hij peinsde over een ander bewijs en na lang denken en worstelen vond hij als door een ingeving het ontologisch bewijs. Anselmus redeneerde aldus. In ons bewustzijn is aangeboren de gedachte van een absoluut wezen. Wanneer die Godsidee in ons bewustzijn is, dan moet die Godheid ook werkelijk bestaan. Hij besloot dus van het denken tot het zijn. Gaunilo, een monnik in Marmoutier, schreef een wederlegging van dit ontologisch bewijs. Deze betuigde, dat men uit het denken nooit kon besluiten tot het zijn. Denken en zijn zijn gansch andere begrippen. Anselmus schreef daar weder tegen in zijn „liber apologeticus".

Anselmus' leer der voldoening. Het beroemdst is Anselmus geworden door zijn leer der voldoening, welke hij ontwikkelde in zijn boek „Cur Deus homo ?" d.w.z.: Waarom is God mensch geworden. De volgende hoofdgedachten vindt men daarin. De zonde is een aanranding van de eere Gods, dus een zware majesteitsschennis, welke noodwendig straf vordert en wel den *dood* van de gansche menschheid òf *genoegdoening*. Wanneer deze genoegdoening aangebracht werd, moest ze volkomen zijn en dus een oneindige waardij bezitten. De menschheid kan echter geen verdienste van oneindige waardij aanbrengen, omdat bij haar alles eindig en onvolmaakt is en zij bovendien tot het doen van het goede verplicht is. Omdat God een volmaakte genoegdoening eischt en de menschheid die niet geven kan, daarom moest God zelf, de tweede persoon in het Goddelijk Wezen, mensch worden, om door zijn verdiensten de menschheid te verlossen. Zijn genoegdoening bestaat niet in zijn zedelijk handelen, waartoe Hij als mensch, evenals wij allen, verplicht was, maar wel in zijn onschuldig lijden en sterven, waartoe Hij als de Heilige niet verplicht was. Hij had voor zichzelven geen schuld te betalen. Daarom was zijn dood een offer van oneindige waardij, want Hij gaf daarin zichzelven. Deze offerande kon de Vader niet onbeloond laten, maar de Zoon had dat loon niet noodig. Daarom rekent de Vader de verdiensten van Christus aan zondaren toe, die zelve tot genoegdoening onbekwaam zijn en om Jezus' wil vergeeft Hij hun de schuld en scheldt hun de straf kwijt.

Deze leer van Anselmus over de genoegdoening voor de zonde is gedurende de Middeleeuwen de alleen gangbare gebleven. [24.

Ansgar (= Oscar, d. w. z. Gods speer). Hij wordt de „Apostel van het Noorden" genoemd en niet ten onrechte. Reeds in 696 trok Willebrord over den Eider, om aan de Denen het Evangelie te prediken, maar het scheen onmogelijk hen voor het Christendom te winnen. Karel de Groote, die zich als ideaal gesteld had, de Noordelijke volken te kerstenen, moet zelfs al het plan gekoesterd hebben, om te Hamburg een aartsbisdom te stichten, maar er kwam van de verwezenlijking van dit plan niets. Eerst onder Lodewijk den Vrome kwamen er betere vooruitzichten. Koning Harold werd in zijn land met verbanning bedreigd en hij zocht daarom bescherming bij Lodewijk den Vrome. Toen hij naar zijn land terugkeerde, nam hij met zich den bisschop *Ebo van Rheims*, die brieven van volmacht bij zich had van paus Paschalis I. Ebo stichtte over den Eider een kleine kolonie (Munsterdorf). Hij doopte er een aantal Denen

en nam enkele knapen op, om die op te voeden. Harold werd nu voor de tweede maal bedreigd en nu besloot hij met het Heidendom te breken. In 826 begaf hij zich met vrouw en kind te scheep naar Mainz, waar Lodewijk destijds zijn hofhouding had, en daar ontving hij met veel plechtigheid den heiligen doop.

Om zijn onderdanen tot bekeering te brengen zocht hij iemand, die hem vergezellen kon, om het Evangelie te prediken. Ebo was na een jaar arbeiden teruggekeerd. Op aanraden van den abt Wala uit het klooster Corbie (Oud-Corbie aan de Somme) werd Ansgar daarvoor aangewezen. Ansgar was geboren in 801 en opgevoed in het klooster Corbie aan de Somme onder den abt Adalhart. Op zijn 15e jaar was hij al leeraar aan de kloosterschool. Zijn geheele leven door bleef hij de monnikachtige-ascetische richting toegedaan. Toen het klooster Korvey aan den Wezer gesticht werd, ging hij daarheen en vandaar werd hij geroepen om naar het Noorden te trekken. Zijn kloosterbroeder *Autbert* vergezelde hem (826). In Denemarken stichtten zij in Sleeswijk een school, waarin zij losgekochte Romeinsche knapen, die door zeeroovers meegevoerd waren, onderwezen, en zij predikten overal het Evangelie. In 827 werd koning Harold weder verdreven en de beide missionarissen zagen zich genoodzaakt hem te volgen. Autbert keerde naar het klooster Korvey terug, waar hij in 829 stierf.

Spoedig daarop ontving de keizer door gezanten een boodschap van den Zweedschen koning *Björn*, dat er Christenen in zijn land waren, deels kooplieden, deels krijgsgevangenen, die verlangden naar Christelijke priesters. Ansgar ging met enkele medearbeiders op reis derwaarts (830). Onderweg werden zij beroofd door de Noormannen. De vrienden raadden Ansgar aan, om weder te keeren, maar deze wilde daarvan niet weten en vervolgde zijn reis. Na vele moeilijkheden doorworsteld te hebben, kwam hij met de zijnen te Birka aan het Mälarmeer. De koning Björn ontving ze vriendelijk. Een kleine schare van Christelijke gevangenen verzamelde zich rondom Ansgar en de zijnen. Een school werd gesticht, knapen werden als leerlingen aangenomen en vele Heidenen werden door de predikking van het Evangelie tot het Christendom gebracht. Onder deze bevond zich de hoofdman van Birka, *Herigar* geheeten. Op diens goederen werd de eerste Christelijke kerk gebouwd. Na anderhalf jaar keerde Ansgar terug naar het Frankische hof, om de gansche zendingszaak in het Noorden op vastere grondslagen te vestigen. Lodewijk de Vrome achtte het goed, om op de grens van de Denen in Hamburg een nieuw bisdom te stichten, dat vooral voor de Scandinavische landen zou arbeiden. Ansgar werd als bisschop aangewezen en de uitgaven, aan dat bisdom verbonden, zouden gedragen worden door de inkomsten van de rijke abdij *Turholt* in Vlaanderen (834). Ansgar reisde naar Rome en ontving van paus Gregorius IV een bul, welke zijn volmacht inhield; tevens benoemde de paus hem tot apostolische vicarius van het geheele Noorden. Toen begon hij te Hamburg met den bouw van een domkerk en een klooster. Hij kocht Deensche knapen uit hun krijgsgevangenschap los en leidde deze op voor het ambt.

Ebo zond ondertusschen andere arbeiders naar Zweden, aan wier hoofd de Frankische monnik Autbert stond. Korten tijd daarna kwam echter de tegenspoed. Lodewijk de Vrome stierf (840), Harald viel van het geloof af, de Zweedsche missionarissen werden verjaagd, de Noormannen overvielen Hamburg en verwoestten de stad, de domkerk, het klooster en de bibliotheek. Bovendien trok keizer Karel de Kale, die bij het verdrag van Verdun bezitter van Vlaanderen geworden was (843) de inkomsten van het rijke klooster Turhout in. Ansgar was nu een daklooze bedelaar geworden. Zijn helpers, die hij niet meer van levensonderhoud kon voorzien, verlieten hem en de door hem gestichte zendingsschool werd gesloten. Zijn buurman, de bisschop *Leuterick* in Bremen, bij wien Ansgar een toevlucht zocht, wees hem, door jammerlijken naijver gedreven, af. Hij vond ten laatste een onderkomen bij een adellijke weduwe, die den arbeidzamen man op haar landgoed Ramsbo bij Hamburg opnam. In 846 stierf Leuterick. Keizer Lodewijk, de Duitscher, gaf nu aan den teleurgestelden apostel van het Noorden het bisdom Bremen. Aanstonds maakten de bisschoppen van Keulen en Verdun aanspraak op den ledigen bisschopsstoel te Hamburg. Paus Nicolaas I maakte aan dat alles een einde, toen hij de bisdommen Bremen en Hamburg tot één bisdom maakte met het recht van een aartsbisdom. Ansgar kwam nu na langen tegenspoed weder in eere en kon zijn geliefden arbeid onder de Scandinavische volken voortzetten. [24.

Anthropocentrisch is elke beschouwing der wereld, die den mensch als het middelpunt van alle dingen waardeert, zoodat de mensch wordt beschouwd als het doel der wereld, alsof om zijnentwil alles geschiedt. Deze anthropocentrische beschouwing hangt nauw samen met de geocentrische, die de aarde plaatst in het middelpunt van het heelal, althans haar waardeert als is zij uit geestelijk oogpunt het centrum van het heelal. Het ligt voor de hand, dat de vroegere wereldbeschouwingen alle min of meer anthropocentrisch van karakter waren. Eerst met de opkomst van de moderne wetenschap kwam daarin wijziging. Zij ontsloot voor het menschelijke bewustzijn zoowel de wereld van het oneindig groote als die van het oneindig kleine. De moderne techniek wapende het oog van den onderzoeker met de ver dragende kijkers, die in staat stelden de hemelen te doorvorschen, de fysica ontsloot nieuwe wegen om ons zelfs over de materieele bestaanswijze der hemellichamen in te lichten en verrijkte dus onze kennis van de andere hemellichamen op vroeger ongekende wijze. Het ligt voor de hand, dat daardoor de aarde langzaam maar zeker van het centrum van het heelal, dat zij naar oudere voorstellingen was, moest worden tot één der vele hemellichamen en onder deze zelfs tot één der kleinste. En dat met deze nieuwe waardeering ook de voorstelling, alsof alles om en voor de aarde was en doelde op de aarde, in het gedrang raakte, ligt voor de hand. Het wereldbeeld veranderde langzaam maar zeker onder den invloed der voortschrijdende wetenschap en daarmede verkreeg

ook de mensch een andere plaats in het wereldgeheel. Was de aarde niet langer het middelpunt van het heelal, dan kan ook de mensch niet langer het middelpunt blijven van al wat is. Hij werd naar de waardeering der wetenschap klein en nietig en alles was niet langer om zijnentwil, ook al bleef hij krachtens zijn rede en om zijn rede een wezen, dat alle andere schepselen op deze aarde overtrof. Uit dat oogpunt gezien blijft hij dus wel een zeer groote, zij het dan ook niet meer een centrale plaats innemen.

Afgezien van het wereldbeeld, dat de Heilige Schrift ons geeft, verschijnt toch in haar de gansche schepping, de zienlijke en onzienlijke wereld, niet als anthropocentrisch, maar als theocentrisch, naar het woord des apostels: uit Hem, door Hem en tot Hem zijn alle dingen. [6.

Anthropologie is in het algemeen de wetenschap, die ook als natuurlijke geschiedenis des menschen kan worden omschreven. Zij vervat in zich al die wetenschappen, die den mensch als object van onderzoek hebben. Als zoodanig onderscheidt men dan ook de somatische anthropologie, de psychische en de historische. De eerste onderzoekt den mensch als lichamelijk wezen. De tweede heeft als object van onderzoek den mensch als geestelijk wezen, terwijl de historische anthropologie het ontstaan en de ontwikkeling van het menschelijk geslacht in zijn geheel, zoowel als die van rassen en volkeren tracht na te speuren.

De anthropologie heeft als wetenschap een geschiedenis doorgemaakt, waaruit blijkt, dat zij langzamerhand zich gespecificeerd heeft. Van een algemeene anthropologie, die de menschheid in haar geheel uit cultureel-historisch, sociaal, politiek, aesthetisch en religieus oogpunt bestudeerde, heeft zij zich in den nieuwen tijd onder den invloed der natuurwetenschappelijke methode ten zeerste beperkt in haar veld van onderzoek. Zoo is zij als psychische anthropologie niet meer psychologie in engeren zin, maar veelmeer psychologie der volkeren en bestudeert zij dus de uitingen der volksziel in religie, taal, zeden en gebruiken, hoewel zij deze ook weder goeddeels overlaat aan de vergelijkende godsdienstgeschiedenis, vergelijkende taalstudie en ethnografie.

In den modernen zin des woords is de anthropologie beperkt tot de studie van den mensch als lichamelijk wezen en hetgeen betrekking heeft op den oorsprong en den ouderdom van het menschelijk geslacht, het ontstaan van rassen en volken. Als zoodanig beschrijft zij den lichaamsbouw niet zoozeer uit anatomisch oogpunt, als wel in de eigenaardigheden, die van ras, geslacht en afstamming afhankelijk zijn. Zij verondersteit dus de kennis der anatomie. Vooral op het schedelonderzoek legt zij zich toe en past daarbij de craniometrie toe. Zelfs trachtte men op grond van de resultaten der schedelmeting een anthropologisch systeem der rassenbepaling op te bouwen. Dit slaagde echter niet, en men kwam tot het inzicht, dat de bouw van het gansche skelet, ook de kleur van haar, oogen en huid, wezenlijke ras-eigenaardigheden vertegenwoordigen.

Wat de historische anthropologie betreft, spreekt het van zelf, dat daarbij het standpunt van den onderzoeker een overheerschende beteekenis heeft. Het Darwinisme en in het algemeen een evolutionistische wereldbeschouwing moet ook op dit gebied invloed oefenen. De gegevens zelven hebben de anthropologie echter niet veroorloofd het verder te brengen dan hypothesen en vermoedens, maar van een zeker stellen op grond van feitelijke gegevens aangaande de ontwikkeling des menschen uit dierlijke, in ieder geval niet-menschelijke, prototypen kon geen sprake zijn. Zelfs over den ouderdom van ons geslacht vermocht zij nog geen zekerheid te verschaffen. De palæontologie bracht geen zekere aanduidingen van een oorspronkelijk dierlijke formatie van het menschelijk lichaam. Tusschen mensch en dier blijft in de reeks der gegevens een ontbrekende schakel. Voor deze wetenschap is dan ook de verschijning van den mensch op deze aarde te vergelijken met het aantreffen van een vondeling, aan welks geboorte men wel niet twijfelt, maar van welks ouders toch niets met zekerheid kan worden gezegd.

Vooral in onzen tijd heeft men zich met alle kracht op de anthropologie toegelegd. In Duitschland, Engeland, Frankrijk en Amerika en feitelijk in alle beschaafde landen bestaan vereenigingen van geleerden, die zich de studie der anthropologie ten doel stellen. Ook Nederland heeft zijn eigen anthropologische vereeniging.

Van een conflict met de Heilige Schrift als zoodanig behoeft er in de anthropologie geen sprake te zijn, daar de Schrift uit den aard der zaak een geheel eigen licht laat opgaan ook over den oorsprong van ons geslacht, dat van anderen aard is dan het licht, dat de wetenschap tracht te ontsteken. Indien namelijk de wetenschap haar terrein niet verlaat en wijsbegeerte worden gaat. [6.

Anthropomorfisme, afgeleid van het Grieksche woord *anthropos*, mensch, en *morfe*, vorm, is de voorstelling van het Goddelijk Wezen onder menschelijke gedaante.

Wij lezen in de geschiedenis dat er telkens mannen zijn opgestaan die leeren dat in den letterlijken zin van het woord God een lichaam bezat. Dat is echter ten eenenmale in strijd met de openbaring der Heilige Schrift, die duidelijk leert dat God een geestelijk Wezen is.

Toch worden wij bij het lezen van de Heilige Schrift telkens getroffen, dat over het Goddelijk Wezen gesproken wordt als bezittende de organen van een menschelijk lichaam. En zoodanige wijze van uitdrukking nu wordt ook anthropomorfisme genoemd.

Er is schier geen menschelijk lichaamsdeel of het wordt Gode toegeschreven. De *oogen* des Heeren doortrekken het gansche land (Zach. 4 : 10). Gods *oogleden* proeven de menschenkinderen (Ps. 11 : 4). Gods volk is Gods *oogappel*, (Deut. 32 : 10). In het gebed wordt telkens gevraagd : neig uw *oor*, neem mijn gebed ter *ooren* (Psalm 86 : 1, 6). Het reukwerk op het altaar wordt voor den *neus* des Heeren gelegd (Deut. 33 : 10). De profeten zeggen : de *mond* des Heeren heeft het gesproken (Micha 4 : 4) ; zijn *lippen* zijn vol gramschap, zijn *tong* is als een verterend vuur (Jesaja 30 : 27). Wij lezen van den *arm* des Heeren (Jesaja 53 : 1), en de *hand*

(Psalm 32 : 4), van de *rechterhand* des Heeren (Psalm 110 : 1), van de *handpalmen* Gods (Jesaja 49 : 16), van Gods *vuist* (Jesaja 40 : 12) en voorts van den *vinger* Gods, want niet alleen de toovenaars in Egypte zeggen: dat is Gods vinger, maar wij lezen dat de tafelen der Wet beschreven zijn met den vinger Gods (Exod. 31 : 18). En eindelijk lezen wij van de voetbank en de *voeten* des Heeren (Ps. 99 : 5; Jesaja 66 : 1). Ja zelfs de inwendige deelen van ons menschelijk lichaam worden in deze anthropomorfismen Gode toegekend. Er is sprake van den *schoot* des Vaders (Joh. 1 : 18); van het gerommel van Gods *ingewand* (Jesaja 63 : 15) en tallooze malen van Gods *hart* (Gen. 6 : 6). In rechtstreeksch verband daarmede spreekt de Heilige Schrift uit dat God de Heere met deze organen doet wat wij er ook mede doen. God ziet met zijn oogen, hoort met zijn ooren, slaat met zijn hand.

Hoe kan dit alles van God gezegd worden daar Hij toch een louter geestelijk Wezen is? In de eerste plaats dient opgemerkt dat de Heilige Schrift aldus van God spreekt om voor den mensch verstaanbaar te zijn. En in de tweede plaats dient het vooral ingezien dat God zich aan den mensch openbaart in een taal aan het menschelijk leven ontleend. God openbaart zich zelven aan den mensch anthropomorfistisch, dat is „menschvormig", omdat de mensch anders niets van God verstaan zoude.

God, alleen Geest zijnde, heeft den mensch geschapen naar zijn beeld en gelijkenis, niet alleen geestelijk maar ook lichamelijk. Daarom bestaat er een nauw organisch verband tusschen 's menschen ziel en lichaam. De ziel zet haar stempel op het lichaam en kan uit de trekken van het lichaam gekend worden. De ziel is zoo nauw aan het lichaam verbonden dat zij zich voor haar werkingen van de organen van het lichaam bedient. Onze ziel ziet, hoort en spreekt, maar zij doet dat door te gebruiken het oog, het oor, de tong van het lichaam.

Maar God de Heere ziet en hoort en spreekt als Geest, zonder oog, oor of tong te gebruiken. Al deze werkingen zijn in God onmiddellijk, bij den mensch middellijk. En dat er bij God van deze lichaamsorganen in de anthropomorfismen gesproken wordt, is een tegemoetkoming aan ons menschelijk verstand. Zou Hij die het oor plant (zonder oor) niet hooren? Zou Hij die het oog formeert (zonder oog) niet aanschouwen (Ps. 94 : 9). [16.

Anthropopathisme, afgeleid van het Grieksche woord *anthropos*, mensch en *pathos*, hartstocht, is de naam van het stelsel waarin Gode menschelijke hartstochten worden toegekend.

Dit anthropopathisme is nauw verwant aan het anthropomorfisme, met dit onderscheid echter dat gelijk het laatste Gode een lichaam toekent, in het anthropopathisme met het geestelijk bestaan Gods gerekend wordt. Maar dan zoo dat van den Geest Gods gedacht wordt op gelijke wijze als van een geschapen geest of van de ziel des menschen. Dezelfde aandoeningen en werkingen als van het menschelijk gemoedsleven worden dan bij God gevonden, namelijk: liefde, haat, toorn, ijver, berouw enz.

Wordt dit nu gedaan met de bedoeling om in het Goddelijk Wezen fouten en gebreken te stellen, dezelfde als bij den mensch, dan heeft men het anthropopathisme in den slechten zin van het woord, en is er de verloochening van de heiligheid en volmaaktheid Gods.

Maar de Heilige Schrift, gelijk zij menigmaal van God spreekt in verband met deelen van het menschelijk lichaam, spreekt ook herhaaldelijk van God in verband met uitingen van het menschelijk zielsbeweeg. De Heere *verheugt* zich en is vroolijk (Jesaja 65 : 19), heeft *verdriet* (Psalm 95 : 10), wordt *verbitterd* (Psalm 78 : 40), is *verbolgen in de hittigheid zijns toorns* (Psalm 85 : 4), heeft *berouw* en het smart Hem aan zijn hart (Gen. 6 : 6), bij Hem is *liefde* en *haat* (Maleachi 1 : 3), Hij is *ijverig* (Ex. 20 : 5) en zoekt *wrake* (Psalm 90 : 8).

Al deze spreekwijzen, waarbij de menschelijke zielsaandoening Gode wordt toegekend, wordt aangeduid met den naam anthropopathisme. Het is een spreken over de volmaaktheden Gods in een taal aan het menschelijk leven ontleend, opdat het woord der openbaring door den mensch verstaan zou kunnen worden, omdat de mensch zich niet boven de menschelijke maat verheffen kan. De mensch is naar Gods beeld geschapen, in God is altoos het oorspronkelijke, in den mensch het afgeleide. Maar in God is alle deugd ook heilig en volmaakt, bij den mensch is de onvolmaaktheid en zonde ook in het zielsbeweeg. God toornt maar zondigt niet. [16.

Antichrist. Overal waar in de Schrift de vijandschap tegen God geteekend wordt als een zekere geestesstrooming, en deze geestesrichting zich belichaamt in een persoonlijkheid, heeft men te doen met de idee van den Antichrist. De oude Rabbijnen noemden daarom Kaïn, Ezau, Bileam, Goliath, openbaringen of voorloopers van den Antichrist. In schier alle profetieën vindt men een schildering van de groote antichristelijke worsteling, waarop de wereldgeschiedenis, vóór hare voleinding door Christus' komst, uitloopen zal. Israëls geschiedenis geeft van deze worsteling het voorbeeld. Israël is als volk Gods uitverkoren, maar wordt om zijn zonden aan de woede der Heidenen prijsgegeven. Deze Heidenen, naar de bedoeling Gods slechts werktuigen van zijn toorn, grijpen echter in het Israëlietisch volk God zelf naar de kroon en zoeken zijn Gezalfde te dooden. Ezechiël spreekt (hfdst. 38, 39) van den Gog uit Magog, die als een „onstuimige verwoesting" komt aanzetten, maar tenslotte door Gods vuur zal vallen (39 : 6). Waarschijnlijk wordt hier gedoeld op een Noordelijk volk, bepaaldelijk de Scythen. In Openb. 20 : 8 worden door Gog en Magog (hier zijn beide namen zinnebeeldig gebruikt) voorgesteld de antichristelijke machten, die, onder aanvoering van den na duizendjarige gevangenschap ontketenden Satan, met de kerk des Heeren om den eindtriomf strijden zullen. — In Daniël is bepaaldelijk het vierde dier (7 : 7, 8), hebbende tien hoornen, tusschen welke een kleine hoorn, met oogen als menschenoogen en een mond, die groote dingen spreekt, opgroeit, — het zinnebeeld van den Antichrist. Terwijl bij Ezechiël de Antichrist een democratisch karakter vertoont

(uit de volkerenwereld opkomend), is hij bij Daniël meer aristocratisch en despotisch (over de volken heerschend), welke beide trekken in de visioenen van Openbaring tot één geheel worden saamgevoegd. Volgens Daniël treedt „de Oude van dagen, wiens kleed wit is als sneeuw", tegen het antichistelijk dier ten gerichte.

Ook in de Apocriefe Boeken komt de verwachting aangaande den Antichrist tot uiting, n.l. in het boek Henoch (de vernietigingsstrijd van het Macedonische rijk tegen Israël), in het 4de boek Ezra (algemeene opstand der Heidenen), en in de Baruch-Openbaring (de laatste goddelooze koning door Vorst Messias overwonnen).

De leer van den Antichrist is dus karakteristiek Oud-Testamentisch en Israëlietisch. De moderne beschouwing als zou de Babylonische scheppingsleer en de Platonische filosofie op de toekomstleer der Joden haar stempel hebben gezet is onjuist en overbodig.

Vanzelf verschijnt het beeld van den Antichrist in het Nieuwe Testament duidelijker belijnd, omdat Christus zelf hier in zijn volle gestalte tevoorschijn treedt. Met de openbaring van Gods reddende liefde en alles overstralende majesteit houdt de openbaring van de woede van Satan en van de vijandschap der wereld gelijken tred. Aangezien hier, in tegenstelling met de Oud-Testamentische kerk met haar nationaal karakter, de kerk in haar zedelijk-geestelijk karakter uitkomt, is de Antichristelijke macht hier ook meer in haar moreele werking geteekend.

In de Evangeliën is het beeld nog flauw. Joh. 5 : 43, waar sprake is van „een ander, die komt in zijn eigen naam", geeft misschien de eerste aanduiding. In Matth. 24 en overeenkomstige plaatsen schildert de Heere Jezus den naderenden afval en de verdeeldheid tengevolge van het optreden van valsche Christussen en valsche profeten. Uit de woorden „gruwel der verwoesting" (Matth. 24 : 15), blijkt, dat Jezus zich aan de profetie van Daniël aansluit (Dan. 11 : 31). In eerste instantie is Jezus' profetie vervuld in de verwoesting van Jeruzalem.

Voorts ontwikkelt zich de profetie aangaande den Antichrist in het Nieuwe Testament duidelijk van het algemeene naar het meer bepaalde. 2 Thess. 2 is een klassieke plaats bij uitnemendheid. Aanleiding tot de profetie hier is de vijandschap der Joden tegen het Evangelie, dat volkomen heiliging en volbrenging van den Goddelijken wil eischt. Naarmate de wereldgeschiedenis het einde nadert zal de tegenstelling sterker worden. Thans wordt de Antichrist nog „wederhouden" (vs 6), — waarschijnlijk doelt Paulus hier op het Romeinsche wereldrijk, dat aanvankelijk, onder Claudius, Paulus zelfs in bescherming nam tegen de woede der Joden, — maar, als de lange tijd van voorbereiding voorbij is en „de verborgenheid der ongerechtigheid" (vs 7) gewrocht is, zal de zonde zich belichamen in één mensch, „de mensch der zonde, de zoon des verderfs, die zich tegenstelt en verheft boven al wat God genaamd wordt" (vs 3, 4). Deze Antichrist is niet de Satan zelf (dit leert de Schrift nergens), maar een orgaan van Satan. Zijn toekomst is „naar de werking des Satans" (vs 9).

Bij Johannes bereikt de leer van den Antichrist het toppunt van ontwikkeling. In zijn brieven treffen wij het eerst den naam *Antichrist* zelf aan (1 Joh. 2 : 18), welke naam zoowel kan beteekenen: die zich *tegenover*, als die zich *in de plaats van* Christus stelt. De tegenstelling betreft hier voornamelijk de leer. Johannes heeft waarschijnlijk het oog op de Cerinthische ketterij, waarbij scheiding gemaakt werd tusschen Jezus als mensch en den Christus. Daarom luidt het: „Alle geest, die niet belijdt, dat Jezus Christus in het vleesch gekomen is, die is uit God niet; maar dit is de geest van den Antichrist, welken geest gij gehoord hebt, dat komen zal, en is nu alreede in de wereld" (1 Joh. 4 : 4). Johannes onderscheidt dus duidelijk tusschen den *geest* van den Antichrist, d. i. de zondige strooming, die alreede in de wereld is, en zich in vele antichristenen (2 : 18) belichaamt, en den eigenlijken Antichrist, die nog komen moet.

In de Openbaring voltooit Johannes het beeld in verschillende visioenen, voornamelijk in hfdst. 13; het beest uit de zee, hebbende zeven hoofden en tien hoornen, en op zijn hoornen tien koninklijke hoeden, is een teeken van de imperialistische macht, die uit de volkerenwereld opkomt. Het beest uit de aarde, dat de menschen leert het eerste beest te aanbidden (vs 12) is een zinnebeeld van de geestelijke macht (valsche wetenschap en religie) die zich tegen den Christus stelt. In zijn tijd zag Johannes de afschaduwing van het antichristelijk wereldrijk in het oppermachtig Rome, middelpunt van de hoogste beschaving, vanwaar de geest der stofvergoding tot alle volkeren uitging. De uitdrukking „beest" doelt op de wreede natuur van den mensch, die tot uiting komt, zoodra het hulsel der beschaving wegvalt. De figuur van den valschen profeet (16 : 13; 19 : 20) brengt de geestelijke richting van het antichristelijke rijk tot uiting. Met den draak, in hfdst. 12 en 13 : 2 genoemd, vertoont de Antichrist dus een macht tegen de Drieëenigheidsopenbaring Gods. De draak is de Satan, die aan het beest zijn troon afstaat (13 : 2) en zich dus stelt tegen den Vader. Het beest bouwt een rijk tegenover het koninkrijk der hemelen, en is dus de antithese van den Zoon. De valsche profeet werkt in op de ziel des menschen ten kwade, en is dus de tegenstander van den Heiligen Geest.

Over het algemeen gaat de verklaring der genoemde Schriftuurplaatsen met groote moeilijkheden gepaard. Het aantal, van elkaar afwijkende, verklaringen is legio. Vooral ten opzichte van enkele bijzonderheden, als het getal 666, de wonde van het beest enz., is het nauwelijks mogelijk de waarheid te gissen. Tot richtsnoer der verklaring kan dienen het woord van Irenaeus: „Hoe het zijn zal weten wij niet, maar als het komt zullen wij zien, dat het voorzegd is, en versterkt worden in het geloof." Duidelijk is waar te nemen, dat er in de beschouwing van den Antichrist een ontwikkeling plaats heeft, die gelijken tred houdt met de geschiedenis. In den eersten tijd, toen de voornaamste vijandschap tegen het Christendom van Joodsche zijde kwam, hield men den Antichrist voor een Jood, uit den stam van Dan. Later, als de vervolging door de Romeinsche keizers los breekt, is het bepaaldelijk

Nero, en wanneer Nero sterft vindt het geloof ingang, dat Nero uit zijn graf zal opstaan (Nero-redivivus). Voorts ziet de kerk in Mohammed, den valschen profeet, een type van den Antichrist, en in de eeuw der Hervorming is het algemeen: de paus van Rome. Wanneer Napoleons ster opgaat, vereenzelvigen sommigen hem met Apollyon (Openb. 9 : 11), en in den jongsten tijd betoogden Engelsche bladen, dat de Duitsche keizer de voorzegde Antichrist is. Deze laatste opvatting, als een uitvloeisel van oorlogshaat, nu daargelaten, is het duidelijk, dat men niet kan spreken van een voor alle tijden vaststaande beschouwing of belijdenis aangaande den Antichrist. Het beeld wisselt als de geschiedenis wisselt. En hierin dwaalt de kerk niet. De Schrift dwingt ons niet tot de opvatting, dat de Antichrist zich slechts eenmaal aan het einde der eeuwen openbaart, maar laat de opvatting toe, dat de Antichrist zich in verschillende tijden opnieuw openbaart in een geestesstrooming of persoonlijkheid. De Kantteekenaren, die zeer beslist zijn in het aanwijzen van den paus als de Antichrist, geven toch ook hun meening, dat de naam Antichrist niet een persoonsnaam, maar een *soort*naam is (op de wijze als de naam hoogepriester in den brief aan de Hebreeën niet steeds een bepaalde persoonlijkheid dekt).

Vatten wij alle trekken samen, dan mogen wij het volgende als de meest algemeene opinie vaststellen: 1°. De Antichrist is niet Satan zelf, maar een belichaming en werktuig van Satan. 2°. De Antichrist is een menschelijke verschijning, in wie een beweging haar toppunt en leiding vindt. 3°. De Antichrist is niet één openbaring, maar een reeks verschijningen de geheele geschiedenis door, welke verschijningen zijn als voorloopers, die tenslotte in de grootste openbaring, die aan Christus' komst dicht voorafgaat, hun eindpunt vinden. 4°. De Antichrist is het hoofd van een rijk, dat ten deele een geestelijk (kerkelijk), ten deele een wereldsch (imperialistisch) karakter draagt. 5°. Tot verleiding der zielen vertoont hij gelijkenis met Christus en met het Christendom (het beest uit de aarde heeft twee hoornen, des Lams hoornen gelijk). 6°. De antichrist doet teekenen en wonderen, waarmee hij voor zich propaganda maakt (2 Thess. 2 : 9).

Er is nog geen verschijning van den Antichrist geweest, waarin al deze trekken vereenigd waren. Dus ziet de kerk naar die openbaring uit, en merkt op de teekenen der tijden, waardoor zijn komst wordt aangekondigd en voorbereid, als daar zijn: het imperialisme, het socialisme, occultisme (spiritisme, satanisme, zwarte magie), valsche mystiek, enz.

Ten slotte zij opgemerkt, dat de idee van den antichrist niet op zichzelf beteekenis heeft, maar alleen dient om de kerk voor te bereiden voor de komst van haren Heiland-Koning. Christus dwingt het booze tot zelfopenbaring, om het daarna door zijn verschijning te vernietigen (Openb. 22 : 11). [26.

Antilegomena is een Grieksch woord, dat beteekent, die tegengesproken worden. De kerkvader Origenes, in wiens dagen het Nieuwe Testament nog niet tot afsluiting was gekomen, maakte onderscheid tusschen homologoemena (die toegestemd worden), de boeken welke door alle kerken werden aanvaard, en antilegomena, die niet overal werden aangenomen. In het voetspoor van Origenes trad vooral ook Eusebius, die bij de antilegomena nog weer onderscheid maakt. Hij rekent er toe: 1° boeken, die hoewel niet overal aanvaard, toch meestal werden aangenomen (Jacobus, Judas, 2 en 3 Johannes, 2 Petrus), 2° zeker onechte (Handelingen van Paulus, Herder van Hermas, Openbaring van Petrus, brief van Barnabas, Didache en wellicht ook de Openbaring van Johannes (die Eusebius echter reeds bij de homologoemena had opgenoemd en waartegen hij eigenlijk persoonlijk eenig bezwaar had). In verband met dit gebruik bij Eusebius duidt men thans door antilegomena aan òf de boeken van het Nieuwe Testament, die niet dadelijk overal als kanoniek zijn erkend, òf boeken, die hoewel oud, toch zeker niet tot het Nieuwe Testament behooren. [17.

Antineonomianen, niet te verwarren met Antinomianen, is de naam van hen die zich stelden tegen de *Neo-nomianen*. Het woord is saamgesteld uit anti = tegen, neo = nieuw, en nomos = wet. De Neo-nomiamen leerden, dat in het Evangelie voor de rechtvaardigmaking een *nieuwe wet* gegeven was, omdat Christus daarvoor de wet van het Oude Testament volbracht en dus afgeschaft heeft, en dat in het Nieuwe Testament, krachtens „de wet der genade", geloof en bekeering geëischt werden om voor God rechtvaardig te worden. Christus heeft door zijn voldoening aan de wet van het Oude Verbond de zaligheid voor allen mogelijk gemaakt, maar zij wordt alleen het deel van hen, die de nieuwe wet van het Evangelie volbrengen door te gelooven en zich te bekeeren. De Antineonomianen leeren daartegenover dat dit een *wettische* opvatting van het genadeverbond was, dat het een verkapt Pelagianisme was te stellen dat geloof en bekeering van 's menschen zijde verdienende oorzaak zijner rechtvaardigmaking was, voorts dat de grond der rechtvaardigmaking alleen ligt in de toegerekende gerechtigheid van Christus, en eindelijk dat de zedewet van het Oude Testament eeuwig is, wijl in Gods natuur gegrond, door Christus volbracht, en voor de gelooviger als regel des levens gehandhaafd. De Antineonomianen bewaarden dus de zuiverheid van de leer der genade Gods en mogen allerminst met de Antinomianen vereenzelvigd worden, gelijk meermalen geschied is, want zij waren niet tegen de wet, zij handhaafden integendeel de zedewet des Ouden Testaments, maar zij waren tegen de wettische opvatting van het genadeverbond, alsof daarin een nieuwe wet, de wet des geloofs en der bekeering, gegeven was, om op grond daarvan door eigen werken gerechtvaardigd te worden. [16.

Antinomianen of Antinomisten worden genoemd de aanhangers van het Antinomisme. Zij hebben zich nimmer tot een afzonderlijke secte of kerkgenootschap vereenigd, maar de verderfelijke leer is door velen, die zich Christenen noemden, omhelsd geworden. Paulus heeft reeds tegen hen moeten waarschuwen die zeiden: laat ons het kwade doen opdat het goede daaruit kome (Rom. 3 : 8) of zullen wij in de zonde

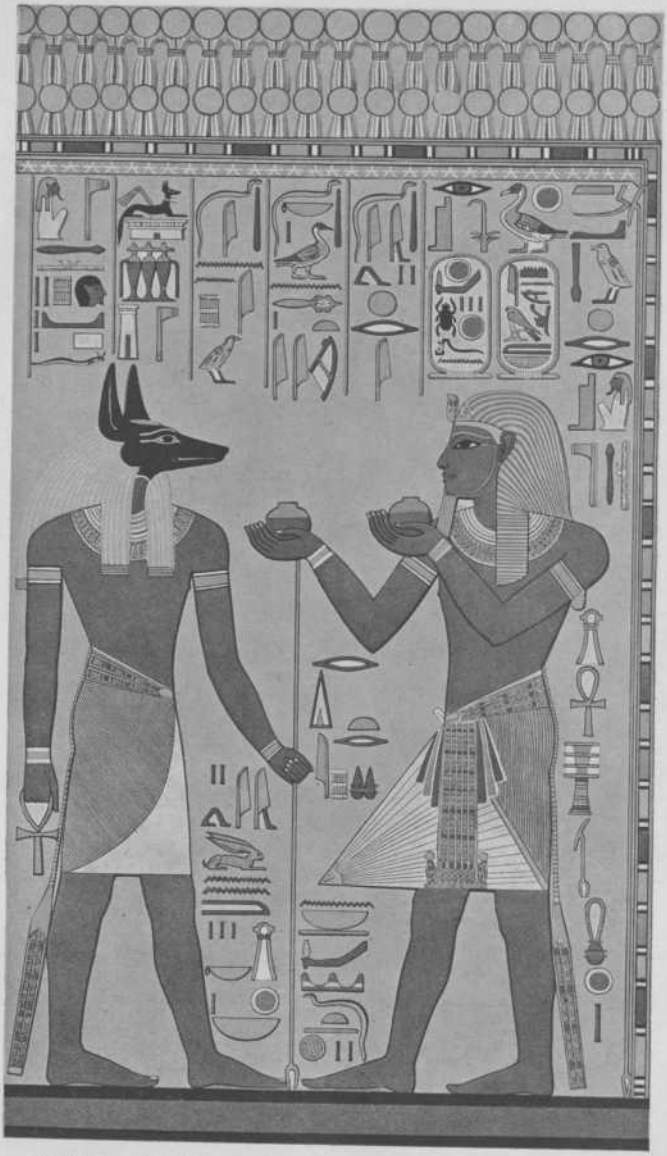

De doodengod Anubis, wien door Farao Harmhab wijn wordt aangeboden.

blijven, opdat de genade te meerder worde? (Rom. 6 : 1). En Jacobus heeft met name tegen dezulken zijn Zendbrief moeten schrijven om aan te toonen dat de mensch niet alleen uit het geloof maar óók uit de werken gerechtvaardigd wordt, en dat gelijk het lichaam zonder geest dood is, zoo ook het geloof zonder de werken dood is.

De oude Christelijke kerk heeft met de Antinomianen in allerlei secten te doen gehad. Men vindt ze bij de Gnostieken, Paulicianen en Manichæën, die leerden dat de God van het Oude Testament een God van lagere orde was, die een wet gaf, maar dat de God van het Nieuwe Testament, de Vader van onzen Heere Jezus Christus, de God van hoogere orde is, Hij die de wet afschafte en (wettelooze) vrijheid gaf.

Ten tijde van de Hervorming vindt men de Antinomianen bij de vrijzinnige Libertijnen die van een losbandig leven hielden, en bij de Anabaptisten, die, vrij van het Woord, leefden bij het inwendig licht. Te dien tijde kwamen ze in Engeland voor onder de Independentisten, en in ons vaderland meer speciaal bij de Hattemisten, volgelingen van Pontiaan van Hattem, en bij de Hebreeën.

Tegenwoordig worden ze het meest gevonden bij de Methodisten, Irvingianen, Neo-Kohlbruggianen en Plymout-brethers.

Het schijnt dat de naam van Antinomianen het eerst gebruikt is door Luther in zijn strijd tegen Johannes Agricola, die eerst een ijverig volgeling was maar later een hevig tegenstander van den grooten Hervormer werd. Agricola leerde, dat het geloof alleen rechtvaardigt zonder de wet, dat al de wetten van het Oude Testament waren afgeschaft met de komst van het Evangelie, en dat het spreken van en het aandringen op goede werken bevorderlijk was voor het pausdom. En zij die hem volgden zeiden ronduit, dat de mensch tot zijn rechtvaardigmaking de wet ganschelijk niet van noode had.

Ze zijn ook *Solafidianen* genoemd, naar het *sola fide*, dat is „alleen door het geloof" zonder dat er eenige band, welke ook, aan de wet der zeden was. [16.

Antinomianisme (of Antinomisme) is saamgesteld uit het Griekse woord *anti* = *tegen*, *nomos* = *wet*. De *wetbestrijding* is niet het stelsel van een bepaalde secte, want er is nooit een antinomiaansche kerk geweest, maar het gevoelen van sommige personen in verschillende tijden in verschillende secten. Onder dezen naam wordt, in den meest algemeenen zin, aangeduid de gedachte, dat de wet der zeden door het Evangelie is te niet gedaan, en dat de geloovige niet gehouden is tot het doen van goede werken. In beginsel stelt het Antinomisme zich tegenover de heiligmaking.

Doordat er nooit geweest is een antinomiaansche kerk is er ook geen bepaalde antinomiaansche geloofsbelijdenis, en doordat er niet geweest is één bekend antinomiaan die een „stelsel" ontworpen heeft en vele volgelingen gemaakt heeft, kennen wij niet een bepaald antinomiaansch systeem, maar hebben wij te doen met antinomiaansche gedachten en beginselen, die steeds daaraan te herkennen zijn dat zij altoos, over welk stuk der waarheid ook gehandeld wordt, *tegen de wet* zijn.

Eerst is er de gedachte: Christus heeft niet alleen als Borg voor de uitverkorenen de schuld betaald, volkomen tot den laatsten quadrantpenning toe, maar Hij heeft óók de smet der zonde gedragen, en is daarom als Borg voor de zijnen óók wedergeboren en heilig gemaakt. Maar daarom is het voor den Christgeloovige die borgtochtelijk gedekt is, niet noodig wedergeboren en heilig gemaakt te worden. Het is niet noodig aan te dringen op berouw, boete, gebed om vergeving van zonde en bekeering. Dat alles behoort tot het leven onder de wet, en moet als wettisch worden aangemerkt. De Christen leeft niet onder de wet maar onder de genade en is algeheel vrij van eenigen band welke ook aan de wet, want Christus is zijn Borg in alle deelen. Het geloof is daarbij het komen tot het inzicht dat men al deze schatten des heils, zijn rechtvaardigheid èn zijn heiligheid in Christus bezit en men voorts zelf niets meer te doen heeft. De zonden die gedaan worden, na tot het geloof gekomen te zijn, zijn zonden van den ouden mensch, hebben tot de geloovigen niets te zeggen, zijn niet eens noodig bestreden te worden, want het is veel beter dat de oude mensch zondigt opdat de genade te meerder worde.

Hier dient opgemerkt te worden dat bij hen die zoo denken er verwarring plaats heeft tusschen de *verwerving* van het heil en de *toepassing* daarvan. Het is volkomen waar dat Jezus Christus als Borg de schuld betaald en de zonde verzoend heeft voor de geloovigen, maar dat sluit niet uit den eisch der wedergeboorte, der bekeering en der heiligmaking. Het een doet Christus *voor* de geloovigen, het andere doet Hij *aan* en *in* hen.

Een tweede gedachte is van hen, die niet de verwerving en de toepassing des heils verwarren, maar die vereenzelvigen met het eeuwig besluit des heils en de verwerving daarvan door Christus in de volheid des tijds. Zij zien in het eeuwig besluit de genade Gods en gelooven dat de begenadigden het daaraan alleen en uitsluitend te danken hebben. Maar als de genade in het besluit genoeg is, dan heeft Christus in den tijd ook geen genade meer te verdienen, want de genade is er. De Christus is gekomen niet om te voldoen, niet om het zoenoffer te brengen, maar om het eeuwig besluit van Gods genade te openbaren en op te roepen tot het geloof dat de gedachte aan Gods toorn een misvatting was, en dat ons schuldgevoel en zondebesef niets dan een waan is. Wordt in de eerste gedachte de verhouding van den Christen tegenover de wet verloochend, in de tweede de verhouding van den Christus tegenover de wet. Hij is niet alleen de hoogste Profeet die Gods eeuwigen raad ter verlossing van zondaren openbaart, maar ook de éénige Hoogepriester die ons met de éénige offerande zijns lichaams verlost heeft. Hij is niet gekomen om de wet en de profeten te ontbinden, maar Hij is gekomen om die te vervullen (Matth. 5 : 17). Hij heeft den vloek der wet gedragen in zijn lijdelijke gehoorzaamheid (Jesaja 53), en daarbij aan Golgotha's kruis uitgeroepen: het is volbracht; en Hij heeft het recht der wet vervuld in zijn dadelijke gehoor-

zaamheid, want die wet Gods was in het midden zijns ingewands, en het was zijn lust al Gods welbehagen te doen (Psalm 40 : 9).

Het Antinomisme stelt zich altoos *tegen de wet*, hetzij bij den Christus, hetzij bij den Christen. De wet is bij hen iets van lager orde, een gedachte van den God des Ouden Testaments voor Israël, maar de God des Nieuwen Testaments, de Vader van Christus Jezus, heeft van de wet vrijgemaakt en tot vrijheid geroepen. Als God een God van liefde is, dan is Christus niet gebonden tot voldoening aan die wet, en als Christus aan die wet heeft voldaan dan is geloovige geheel vrij van die wet.

Maar de Christus zeide: „voorwaar zeg ik u, totdat de hemel en de aarde voorbijgaan, zal er niet één jota noch één tittel van de wet voorbijgaan, totdat het alles zal zijn geschied" (Matth. 5 : 18).

Maar de Christus doet nog veel meer dan door lijdelijke gehoorzaamheid de schuld betalen en door dadelijke gehoorzaamheid de zaligheid verdienen. Hij heeft het heil niet alleen verworven maar past het ook toe aan en in de gelooviger. Daartoe geeft Hij de wedergeboorte, het geloof, de bekeering en de heiligmaking. En het is met name van deze toepassing des heils dat de Antinomiaan niet weten wil. Bij hem is het geloof slechts een verstandelijk aannemen dat de zonden vergeven zijn, maar van eenige geloofswerkzaamheid der ziel is daarbij geen sprake.

De Antinomist is overdreven objectief, hij heeft alleen oog voor het eeuwig besluit Gods of voor het werk van Christus in de volheid des tijds, maar van het inwendige werk van Christus door den Heiligen Geest in het hart der geloovigen weet hij niet.

Het Antinomisme is vierkant in strijd met de Heilige Schrift. De gelijkenis van den wijnstok met de ranken leert dat de hemelsche Landman ziet naar de vrucht, en dat de Vader verheerlijkt wordt als de geloovigen veel vrucht dragen (Joh. 15). De apostelen roepen op: brengt dan vruchten voort des geloofs en der bekeering waardig, en zijt ijverig in goede werken (Matth. 3 : 8; Tit. 2 : 14).

Het Antinomisme is gevaarlijk voor de zaligheid, want alle boom die geen goede vrucht voortbrengt wordt uitgehouwen, en zonder heiligmaking is het niet mogelijk den Heere te zien (Hebr. 12 : 14).

En daarom hebben onze Hervormers, Calvijn met name, volkomen terecht geleerd dat, alhoewel Christus de wet volbracht heeft, de geloovigen die wet van noode hebben, allereerst als spiegel voor de zonde, om daaruit kennis van zonde en ellende te verkrijgen maar ook als richtsnoer voor het leven der dankbaarheid.

En is het alzoo dat de geloovige daarin het kenmerk der genade heeft als hij liefde voor de wet in zijn hart gevoelt, en zijn treden op Gods spoor zet, dan is dat toch weer Gods werk in hem, want wij zijn Zijn maaksel, geschapen in Christus Jezus tot goede werken, welke God voorbereid heeft, opdat wij daarin wandelen zouden (Ef. 2 : 10). En hiermede in overeenstemming leert onze Confessie, artikel 24, waarin over de heiligmaking en de goede werken gehandeld wordt: „Zoo doen wij dan goede werken, maar niet om te verdienen, want wat zouden wij verdienen? ja wij zijn in God gehouden voor de goede werken die wij doen, en niet Hij in ons, aangezien Hij het is die in ons werkt beide het willen en het werken naar Zijn welbehagen." [16.

Antinomie beteekent letterlijk strijd tusschen twee wetten, twee oordeelen, twee besluiten, die zich aan ons voorstellen als met gelijke geldigheid toegerust, ook al spreken zij elkander tegen. Het begrip der antinomie wordt reeds in de geschiedenis der oude Grieksche wijsbegeerte aangetroffen (Plato, Phaedo, p. 102). Op den voorgrond werd het begrip der antinomie eerst gebracht door Kant. Hij verstaat onder antinomie de tegenstrijdigheid, waarin zich de rede noodzakelijk verwikkelt bij het streven om het onbepaalde te denken, tegenstrijdigheden der rede met zichzelve. Ten opzichte van onderscheiden vraagstukken betreffende het heelal laat zich de these even gemakkelijk bewijzen als de tegenstelling ervan. Deze tegenstrijdigheden betreffen 1e. de hoegrootheid van het heelal in ruimte en tijd, dus de quantiteit; 2e. de hoedanigheid van het heelal, de qualiteit; 3e. de verhouding van het heelal tot zijn oorzaak, als van de dingen onderling, dus de relatie; 4e. betreffende het al of niet noodzakelijke van zijn bestaan, de modaliteit. Met betrekking tot de hoegrootheid, de quantiteit van het heelal in den tijd, merkt Kant op, dat een eindelooze rij van toestanden, die tevens op elk bepaald punt in den tijd is afgeloopen, ondenkbaar is, zoodat dus ook het heelal van heden in zijn verleden gedacht, geen eindelooze rij van momenten doorloopen kan hebben. Het heelal moet alzoo een begin hebben gehad. Dit kan niet anders gedacht worden. Maar even ondenkbaar en tegenstrijdig is de voorstelling van een ledigen tijd zonder inhoud, die aan het bestaan van het heelal zou zijn voorafgegaan. Daaruit zou dus volgen, dat het heelal geen begin heeft gehad. Met betrekking tot de ruimte eischt onze rede, dat een geheel als een bepaalde grootheid, dus als begrensd wordt beschouwd. Daaruit volgt, dat ook het heelal als een vereeniging van deelen begrensd is in de ruimte; maar de rede dwingt ook de ruimte, die het heelal begrenst, als een ledige ruimte te beschouwen, als een abstractie, waardoor de wereld grenzeloos wordt. 2e. Wat de hoedanigheid betreft, staat voor het denken vast, ter eene zijde, dat het heelal uit een bepaald aantal ondeelbare dingen bestaat, maar de zelfde rede leert ook, dat een deeling tot in het oneindige kan worden voortgezet. 3e. Met betrekking tot de relatie dwingt de rede tot de erkenning, dat de schakel van oorzaken en gevolgen niet eindeloos kan opklimmen. De laatste oorzaak kan dus niet gedetermineerd en dus aan geen wet der noodzakelijkheid gebonden zijn. Zoodat er dus buiten de natuurwet vrijwerkende oorzaken bestaan. Niet alles in het heelal is dus het noodzakelijk gevolg der natuurwet. Maar dezelfde rede leert, dat een begrip van vrijheid, waarbij elke determinatie is uitgesloten, zichzelf weerspreekt, dat elk gewrocht

een oorzaak heeft en ook een eerste oorzaak en zijn veronderstelt en een zóó-zijn, waardoor het, als zoodanig weer door een voorafgaanden factor bepaald, ophoudt een vrije oorzaak te zijn en dus in het heelal alleen natuurwet en noodzakelijkheid heerscht. 4e. Wat de modaliteit aangaat, eischt onze rede, dat ter verklaring van hetgeen voorwaardelijk bestaat, hetzij in of buiten het heelal, er een wezen gedacht worde, dat noodzakelijk bestaat; doch deze zelfde rede leert ook, dat alles in de rij der oorzaken, elk verschijnsel voorbijgaat en dus contingent is, ook de eerste oorzaak contingent en dus niet noodzakelijk behoeft te bestaan. Indien het bijzondere in het heelal niet noodzakelijk behoeft te bestaan, ook het heelal zelf als eenheid van al het bijzondere niet noodzakelijk bestaan kan, zoodat er evenmin in als buiten het heelal een noodzakelijke oorzaak bestaat. Deze verschillende bewijsvoeringen en tegenbewijzen noemt Kant de antinomieën der rede (Zie *Kritik der reinen Vernunft*, II Abt. 2, c. 2). Het ligt voor de hand dat deze antinomieën van Kant allerlei critiek hebben uitgelokt. Schopenhauer noemde ze deels sofismen en W. Wundt verklaarde de mathematische antinomieën voor verwisselingen van het infinite met het transfinite.

Antinomie als filosofisch begrip is er dus, zoodra these en antithese zich gelijkelijk door wederlegging der tegenstelling bewijzen laat, zoodat de rede met zichzelve in conflict verschijnt. In zijn critisch idealisme vond Kant de oplossing in de onderscheiding tusschen de verschijning en „das Ding an sich". De beide eerste antinomieën, de mathematische, zijn echter beide zoowel in hare these als in hare antithese onjuist gesteld, daar zij van de waanvoorstelling uitgaan, dat het heelaal een gegeven is, terwijl het in werkelijkheid slechts een idee is. De beide laatste antinomieën, zijn dynamische en worden dan in de these op het „Ding an sich", in de antithese op de faenomena toegepast. Daardoor verkrijgt Kant een grondslag voor zijn practische filosofie en staat hij tevens op idealistisch standpunt.

Natuurlijk moet het filosofisch begrip der antinomie wel onderscheiden worden van het theologische antinomisme. [6.

Antiocheensche school. Deze school ontstond in de 3e eeuw. In de 4e en 5e eeuw nam zij steeds belangrijker plaats in. De hoofdzetel dezer school was Antiochië in Syrië. Reeds vroeg had deze school beteekenis door *Ignatius en Theofilus*. Hoewel zij door de Alexandrijnsche school onder Origenes wel beïnvloed werd, nam ze nochtans een eigen standpunt in. De Antiocheensche school was meer nuchter in de opvatting der Heilige Schrift. Zij kenmerkte zich door groote voorliefde tot de historische beschouwing der Heilige Schrift. De Antiocheensche school toonde zeer veel te gevoelen voor een goede grammatische en historische uitlegkunde.

Omstreeks 250 was in de school te Edessa, welke zich bijzonder bezig hield met de verklaring der Schrift, *Matharius* leeraar. Zijn leerling was *Lucianus*. Dezen vinden wij omstreeks 275 met *Dorotheus* als leeraar van de school van Antiochië. Waarschijnlijk had Lucianus van de school te Edessa zijn liefde tot de uitlegging der Heilige Schrift ontvangen, maar van Paulus van Samosatus de bijzondere ingenomenheid om het menschelijke in Jezus op den voorgrond te stellen. Lucianus heeft inderdaad het Arianisme voorbereid, hoewel zijn opvolgers het zeer bestreden hebben. Daarin stonden zij op één lijn met de Alexandrijnsche school. Later kwam er steeds meer verschil aan het licht voornamelijk onder *Diodorus* en *Theodorus*. De Nestoriaansche strijd, die liep over de verhouding der twee naturen in Christus, was eigenlijk een strijd tusschen de Antiocheensche en de Alexandrijnsche school. Door de beslissing, op het concilie van Efeze genomen (435), geraakte de Antiocheensche school in verval. Zij werd verlegd naar Edessa, daarna in 435 naar Nisibis in Perzië, in 436 weder naar Edessa en in 489 weder naar Nisibis, waar onder bescherming van de Perzen jaren lang het Nestorianisme voortleefde.

Men onderscheidt gewoonlijk drie perioden in de geschiedenis der Antiocheensche school.

Eerste periode tot 370. *Lucianus, Dorotheus*, (Arianen en Semi-Arianen), *Eustathius, Meletrius, Flavianus* en *Cyrillus van Jeruzalem*. Dat was de periode van de *stichting* en *ontwikkeling* der school. Tweede periode 370—450. *Eusebius van Emesa, Diodorus, Johannes Chrysostomus, Theodorus, Polychronius, Isidorus van Pelusium, Nestorius, Theodoretus*. Dat was de periode van *bloei*. Derde periode van 450 af. *Marcus, Nilus, Cassianus, Proclus, Kosmas*. Dat is de periode van *verval* geweest.

De voornaamste leeraars dezer school worden in afzonderlijke artikelen behandeld. [24.

Antiochië. I. Onder de vele steden, welke dezen naam gedragen hebben, is de meest beteekenende *Antiochië*, aan de rivier de Orontes gelegen. Zij werd gesticht in de 4e eeuw voor Christus door Seleucus Nicator, den grondvester van het huis der Seleuciden, en naar zijn broeder Antiochus genoemd. De stad lag in de groote en vruchtbare vlakte, door welke de Orontes stroomt. Zij lag aan den Zuidelijken oever, ongeveer een mijl van de zee verwijderd. Als residentie van de Seleuciden verkreeg deze nieuwe wereldstad in Voor-Azië groote beteekenis en vooral, nadat zij sinds 64 v. Chr. de hoofdstad van de Syrische provincie, onder de heerschappij der Romeinen, geworden was, bereikte zij het toppunt van haar bloei.

De omvang van de stad, welke uit vier deelen bestond, moet ongeveer $2^1/_2$ geografische mijlen (36 stadiën) geweest zijn, haar lengte één geografische mijl. Een straat van een uur lengte liet Herodes de Groote aanleggen. Volgens Josefus (I, 21, 11) was deze straat met marmer geplaveid en door een zuilengang omgeven. Deze straat leidde naar een vierkante marktplaats, in welker omgeving het raadhuis, het archiefgebouw en andere schoone gebouwen stonden. Antiochië was een hoofdzetel voor de Hellenistische beschaving (in de 2e helft der 3e eeuw na Christus vond men er nog den Heidenschen rhetor Libanius). De talrijke bevolking was erg onrustig. Nu eens nam zij deel aan Grieksche spelen, en bezocht zij de amfitheaters, maar

soms veroorzaakte zij opstanden (1 Macc. 11, 45). Een groot deel der bevolking bestond uit Joden, die zich reeds onder de Seleuciden daar gevestigd hadden. Zij genoten er veel vrijheid en hadden zelfs een bijzonder mooie synagoge (Josefus 7, 3, 3). Destijds werden door de Joden vele proselieten onder de Heidenen gemaakt. Een dezer proselieten was Nicolaüs, een der eerste diakenen te Jeruzalem (Hand. 6 : 5). Antiochië werd na de verschijning van onzen Heere Jezus Christus een vruchtbare bodem voor het Christendom. In deze stad verzamelden zich na de steeniging van den diaken Stefanus de eerste Christenen uit Kanaän. Spoedig traden in die stad ook Grieken tot de gemeente toe (Hand. 11 : 19 e. v.). In Antiochië ontvingen de discipelen van Jezus het eerst den naam „Christenen" (Hand. 11 : 26). In deze stad arbeidde langen tijd de uit Jeruzalem gezonden discipel Barnabas. En van deze belangrijke gemeente te Antiochië uit werden ook de eerste missionarissen gezonden naar de Heidenwereld (Hand. 13 : 14). Met de moedergemeente te Jeruzalem onderhield de gemeente te Antiochië een levendig verkeer. Uit Antiochië werden liefdegaven gezonden naar de arme gemeente te Jeruzalem (Hand. 11 : 29 e. v.). Telkens kwamen er uit Jeruzalem en uit Judea Christenen uit de Joden naar Antiochië, maar deze veroorzaakten een niet geringen strijd over de vraag, of de Christenen uit de Heidenen nog gebonden waren aan de voorvaderlijke instellingen der Joden, met name of deze zich moesten laten besnijden (Hand. 15 : 1). Toen deze strijd op het Apostelconvent te Jeruzalem beslist was in den zin van een vrijere opvatting, waarvan voornamelijk Paulus de voorstander was, en de uitspraken van het Convent in Antiochië bekend gemaakt waren, kreeg de gemeente in die stad steeds grooter beteekenis. Zij mocht met recht de moedergemeente van de Christenen uit de Heidenen genoemd werden, en met het oog op de verbreiding van het Christendom als de wereldgodsdienst steeg haar beteekenis nog voortdurend. De overlevering, dat Petrus zeven jaren in Antiochië bisschop geweest is, heeft geen historischen grond. De handelwijze van Petrus te Antiochië (Gal. 2 : 11) maakt deze overlevering al zeer onwaarschijnlijk. Later hebben in Antiochië mannen den bisschopszetel beklommen, die van zeer grooten invloed geweest zijn, zooals Ignatius en Chrysostomus. In Antiochië heeft ook de door haar historischen zin beroemd geworden Antiocheensche school gebloeid. In deze stad werden ook sinds 252 n. Chr. tot op den tijd, toen Antiochië in de handen der Mohammedanen viel (637 n. Chr.) vele belangrijke kerkvergaderingen gehouden.

Muntstuk van Antiochië (uit den tijd van Nero).

Tegenwoordig heet het oude Antiochië *Antakia*. Het is een weinig beteekenende stad, waarin slechts weinig Christenen wonen, maar waar de Turksch-sprekende Mohammedanen verreweg de overhand hebben. De omvang van de stad is nauwelijks $^1/_5$ van de vroegere grootte.

II. *Antiochië* in Pisidië. Deze stad was gelegen in Klein-Azië en is bekend geworden door de zendingsreizen van den apostel Paulus (Hand. 13 : 14 e. v.; 14 : 21 e. v.). Deze stad lag in het Taurische gebergte, tegen de grenzen van Frygië. Zij moet gesticht zijn door Seleucus Nicator. Door keizer Augustus werd zij gemaakt tot een Romeinsche kolonie. Door de Romeinen werd zij gerekend te behooren tot Pamfylië. In die stad woonde een talrijke Joodsche bevolking, maar door den arbeid van Paulus werd er ook een Christelijke gemeente gesticht. [24.

Antiochus. I. *Antiochus III* of de groote is de eerste koning uit het Syrisch-Macedonisch huis, het geslacht der Seleuciden, waar de Heilige Schrift melding van maakt. Hij regeerde van 223—183 v. C. Zijn voorgangers waren *Seleucus I, Nicator*, de grondvester van de dynastie († 280 v. C.), *Antiochus I, Soter* (280—261 v. C.), *Antiochus II*, bijgenaamd *Theos* (261—240 v. C.), naar wien in Dan. 11 : 5 wordt verwezen, *Seleucus II Kallinikos* (240—226 v. C.) en *Seleucus III Kerannos* (226—223).

Na hem kwam Antiochus III, de groote aan de regeering. Hij was een zoon van Seleucus Kallinikos. Zijn geschiedenis is een schier onafgebroken verhaal van krijgstochten, voornamelijk tegen Egypte. In Dan. 11 : 10—19 wordt daar met weinige woorden op gewezen. In 1 Macc. 8 : 6 v. vgl. Dan. 11 : 18, 19 wordt van zijn veldtocht tegen de Romeinen en zijn nederlaag melding gemaakt. Onder zijn invloed vormde zich onder de Joden een Syrische partij (1 Macc. 1 : 12).

II. *Antiochus IV, Epifanes*, zoon van Antiochus III, volgde hem op (175—164 v. C.). Deze was een ijdel en heerschzuchtig vorst. Hij begunstigde in Judea de Grieksch-gezinde partij (1 Macc. 1 : 14) zette den Hoogepriester Onias III af en stelde Jason tot Hoogepriester aan (2 Macc. 4 : 7 e. v.; 1 Macc. 1 : 14 e. v. vgl. Dan. 9 : 26; 11 : 22). Later stelde hij Menelaüs aan (2 Macc. 4 : 23). Omstreeks dezen tijd begon Antiochus IV zijn vier veldtochten tegen Egypte. Toen hij in het jaar 168 v. C. voor de vierde maal naar

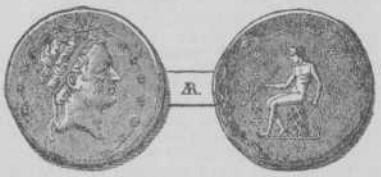

Een Muntstuk van Antiochus IV.

Egypte getogen was, stelden de Romeinen zich hem in den weg (Dan. 11 : 29). Daarover ontstemd, koelde hij zijn woede aan de Joden, van welker vijandschap hij zich bewust was. Hij zond zijn veldheer Apollonius naar Jeruzalem. Deze kreeg door list de stad in zijn handen. Hij plunderde ze en liét voor een deel de huizen verbranden en de muren omverwerpen (1 Macc. 1 : 29—40; 2 Macc. 5 : 23—26). Daardoor was Antiochus niet voldaan. Hij gaf bevel, dat de

Joodsche godsdienst moest afgeschaft worden en dat daarvoor in de plaats moest treden de Heidensche (1 Macc. 1 : 41—51 ; 2 Macc. 6 : 1 e. v.). Dit bevel werd dadelijk uitgevoerd. De tempel werd aan Zeus gewijd en op het brandofferaltaar werd de „gruwel der verwoesting" d. i. een klein Heidensch altaar geplaatst (1 Macc. 1 : 54, 59, vgl. Dan. 11 : 31 ; 12 : 11). De Joden, die zich daartegen verzetten, werden op zeer gruwelijke wijze vervolgd en gemarteld. Met hun godsdienstige gewoonten werd de spot gedreven. Zij werden gedwongen, om tegen hun wetten bijv. varkensvleesch te eten enz. Dat was de oorzaak van het optreden der Maccabeeën, die aan de legers van Antiochus groote nederlagen toebrachten. Intusschen had Antiochus in het Oosten even weinig succes als in Palestina. Hij was doorgedrongen tot in Elymais, maar hij werd tot den terugtocht gedwongen en stierf onderweg (1 Macc. 6 : 1—16).

III. *Antiochus V, Eupator*, zoon van Antiochus Epifanes (164—162 v. C.). Deze had voor zijn dood Filippus tot voogd benoemd over zijn negenjarigen zoon, maar Lysias kwam tusschenbeide en verzekerde zich het toezicht over den jongen koning en tevens de heerschappij in het rijk (1 Macc. 6 : 14—17). Echter niet lang daarna werden Lysias en zijn beschermeling door een neef van Antiochus Epifanes, *Demetrius*, uit den weg geruimd (1 Macc. 7 : 1—4 ; 2 Macc. 14 : 1, 2).

Antiochus V.

IV. *Antiochus VI*, zoon van Alexander Balas, als onmondige knaap op den troon verheven, werd reeds na een regeering van drie en een half jaar (146—142 v. C.) door zijn voogd Tryfon vermoord, die daarna zichzelven tot koning proclameerde (1 Macc. 13 : 31 ; 14 : 1—3).

V. *Antiochus VII, Sidetes*. Zoo werd hij genoemd naar de stad Sida in Pamfilië, waar hij tijdens zijn jeugd vertoefde. Hij was een broeder van Demetrius, die Alexander Balas opgevolgd was (138—128 v. C.) en hij streed met gunstig gevolg tegen Tryfon (1 Macc. 15 : 10). Tegenover de zonen van den Joodschen hoogepriester Simon was hij minder gelukkig (1 Macc. 16 : 1 e. v.). [24.

Antipapisme. Dit woord beteekent letterlijk *pausbestrijding*, maar het verschijnsel, dat er meê aangeduid wordt, heeft niets gemeen met eenige principieele bestrijding van den paus of van de Roomsche leer. Het Antipapisme wordt niet gedragen door een positief beginsel, maar leeft uitsluitend van negatie en verdachtmaking. Het streven, om overtuigend op de Roomschen in te werken, ligt dan ook geheel buiten zijn gezichtskring. Het doet zelfs niet de minste poging, hen te benaderen, maar richt zich tot het niet-Roomsche deel der bevolking, en heeft geen ander doel dan dit tegen hen op te zetten. Met name het liberalisme heeft in den politieken strijd telkens naar dit wapen gegrepen, om zijn bedreigde machtspositie te handhaven, en te voorkomen dat deze finaal werd gebroken door het samengaan bij de stembus van hen, die eischen dat ook in de sfeer van den staat gerekend worde met de ordinantiën Gods. In den lateren tijd doet het Antipapisme als politiek strijdmiddel weinig opgeld meer. Het liberalisme, dat trouwens ten doode is opgeschreven, schijnt de ondeugdelijkheid van dit wapen te hebben ingezien, waarbij komt dat door het invoeren van het stelsel der Evenredige Vertegenwoordiging de stembusstrijd een belangrijke wijziging onderging. Het minst komen antipapistische uitingen voor onder degenen, die trouw gebleven zijn aan de beginselen van de reformatie der 16de eeuw. Gelijk van Roomsche zijde onomwonden wordt erkend, weten b.v. de Gereformeerden over het algemeen zich vrij te houden van alle antipapistisch gedoe. En toch zijn juist *zij* het, die Rome zoo scherp bestrijden, in woord en geschrift, en die, vooral in het Zuiden des lands, door georganiseerde Bijbel- en tractaatverspreiding den Roomschen het licht des Evangelies zoeken te brengen. [20.

Antipas. I. Een getrouwe getuige des Heeren te Pergamus, die om der waarheid wil den dood onderging (Openb. 2 : 13). Onder de regeering van Domitianus moet hij verbrand zijn geworden in een aarden oven. — II. Zie *Herodes*.

Antipatris is de naam van een oud stadje, Kafar Saba, door Herodes den Groote gebouwd en naar zijn vader Antipater aldus genoemd, volgens Josefus door een riviertje omstroomd, Het ligt in de vlakte Sefela aan den weg van Jeruzalem naar Cesarea, zoodat van daar de soldaten, die Paulus begeleidden, het in een nachtmarsch konden bereiken (Hand. 23 : 31). Aan den ouden naam Kafar Saba, die bewaard is gebleven in den mond der inwoners van een dorp, is het in den nieuwsten tijd op nieuw herkend.

Anti-revolutionair is een samengesteld woord, dat uit twee deelen bestaat: *anti* en *revolutionair*. *Anti* wil zeggen: *tegen; revolutionair* komt van *revolutie* = omwenteling. Bepaaldelijk wordt hier gedacht aan de Fransche Omwenteling van 1789. Het woord antirevolutionair werd ten onzent reeds kort na de Revolutie als partijnaam gebruikt. In een politiek blaadje toch van die dagen komt een samenspraak voor, waarin men „het antirevolutionair principe van een gedecideerden Oranjeklant" bespreekt. Van Groen van Prinsterer is de strijdleus: „Tegen de Revolutie — het Evangelie!" en de stelling: „In beginsel is elk Christen antirevolutionair", n.l. inzoover elk Christen zich verzetten moet tegen de poging om het hoogste gezag uit den mensch af te leiden en God Almachtig als den Souverein over alle volk te loochenen. En zoo was Groen van Prinsterer de stichter der Antirevolutionaire staatspartij ten onzent. Haar grondslag legde hij in 1831, toen hij om de banier van het Evangelie de Christenen hier te lande trachtte te vereenigen door den politieken strijd te concentreeren op het lager onderwijs. In weerwil van zijn streven naar samenbinding gelukte het hem echter niet allen bijeen te houden. De fusie van Antirevolutionairen en Conservatieven in 1857 onder het Ministerie-van

der Brugghen en later nog eens in 1866 onder het Ministerie-Heemskerk-van Zuylen droeg zulke wrange vruchten, dat hij in 1869 bedacht was op het herwinnen van de zelfstandigheid der Antirevolutionaire partij. Bij de stembus van 1871 stelde hij slechts drie candidaten: Kuyper tegen de politiek der meêgaandheid, Keuchenius tegen de steeds voortdurende lofspraak van het in 1866 tot stand gekomen kabinet, en Van Otterloo tegen de ontchristelijking der school. Ter goede ure verscheen op 1 April 1872 het Antirevolutionaire dagblad *De Standaard* onder hoofdredactie van Dr A. Kuyper, aan wien Groen van Prinsterer nu voortaan de leiding der partij toevertrouwde. In 1873 begon de organisatie der plaatselijke kiesvereenigingen en trad een Centraal Comité op. In 1878 zag het Program van Beginselen het licht, waarvan het eerste artikel luidde: „De Antirevolutionaire of Christelijk-Historische richting vertegenwoordigt, voor zooveel ons land aangaat, den grondtoon van ons volkskarakter, gelijk dit door Oranje geleid, onder invloed der Hervorming, omstreeks 1572 zijn stempel ontving; en wenscht dit, overeenkomstig den gewijzigden volkstoestand, in een vorm, die aan de behoeften van onzen tijd voldoet te ontwikkelen".

Door samenwerking met de Roomschen trad in 1888 met het Kabinet-Mackay het eerste ministerie der Rechterzijde op. De kieswet-Tak leidde in 1892 tot een scheuring in de Antirevolutionaire partij. (Zie: *Christelijk-Historische partij*).

Door de krachtige actie der Antirevolutionaire partij is in den loop der jaren reeds veel tot stand gebracht; o.a. de vrijmaking van het Christelijk onderwijs en het wettelijk verbod van bordeelen. Ook is mede aan haar te danken de veranderde houding der Regeering tegenover de Christelijke Zending, den strijd voor Zondagsrust, alsmede de doorwerking van de Antirevolutionaire beginselen in het strafrecht en de staatsleer. Dit laatste bleek vooral uit het hoogh houden van het gezag tijdens het revolutiegevaar in 1918.

Na den dood van Dr. A. Kuyper volgde de heer H. Colijn hem als leider op.

Van *anti*revolutionair onderscheide men: *contra*revolutionair. *Contra*revolutionair is een reactie tegen hetgeen nu eenmaal *feitelijk* door de Revolutie tot stand kwam. In tegenstelling daarmee doelt *Anti*revolutionair uitsluitend op verzet tegen het valsche *beginsel*, dat in 1789 zich baan brak. [30.

Antisemitisme, Jodenbestrijding, Jodenhaat. Dit woord is omstreeks 1830 in Duitschland ontstaan; de zaak echter, vijandschap tegen de Joden, van de zijde der volken, is zeer oud. Reeds de Romeinsche geschiedschrijver Tacitus noemde den Jood de parasiet aan den stam der menschheid. In Europa zijn de Joden meestal geschuwd en verdrukt. De gruwelijke Jodenvervolgingen der Middeleeuwen zijn overbekend. De Roomschen hebben zich altoos hard en bitter over de Joden uitgelaten, dikwijls hen op de gruwelijkste wijze gemarteld. De Hervorming bracht aanmerkelijke verandering ten goede, maar eerst de Fransche Revolutie verbrak hun isolement. Nu verkregen zij onvoorwaardelijke gelijkstelling voor de wet. Onder Napoleon werden zij zelfs voor de hoogste ambten verkiesbaar gesteld. Van nu aan begonnen zij, niet langer in de Ghetto's teruggedrongen, meer aansluiting te zoeken aan de volken, waaronder zij woonden en leefden. Het duurde slechts enkele tientallen jaren, of met een wonderbare energie wisten zij zich naar boven te werken. Weldra waren zij in Europa oppermachtig. Zonder den steun hunner bankiers konden staatsleeningen moeilijk geplaatst. De groote dagbladpers, die de publieke opinie vormt en beheerscht, kwam voor een belangrijk deel in hun macht. Aan de hoogescholen wisten zij den eenen zetel na den anderen te veroveren. Uit reactie tegen deze heerschappij van den Joodschen geest is in het laatste kwartaal der vorige eeuw in de landen, waar de Joden het talrijkst zijn, Rusland, Roemenië, Oostenrijk-Hongarije, Duitschland en Frankrijk, de beweging opgekomen, die met den naam *Antisemitisme* wordt aangeduid, en die tegen het einde der zeventiger en in het begin der tachtiger jaren in Europa een aanmerkelijke uitbreiding verkreeg. Haar doel was, den toenemenden oeconomischen en politieken invloed der Joden te breken. Bij de beantwoording der vraag, door welke middelen dit moest worden bereikt, gingen niet allen even ver. Sommigen eischten, dat zij geheel zouden worden verdreven, anderen achtten het voldoende, indien zij uit alle openbare ambten geweerd werden en zich de burgerlijke gelijkstelling weêr zagen ontnomen. Deze beweging is zulk een eigenaardig samengesteld verschijnsel, dat zij zich niet in enkele regelen laat beschrijven. Bij velen gold de afkeer niet zoozeer de religie als wel het ras, welks karaktereigenschappen men verderfelijk achtte voor den stoffelijken en geestelijken welstand van het volksmilieu, waarin het leeft. Maar in Oostenrijk en Frankrijk waren degenen, die de actie voerden, besliste ongeloovigen, en bleef deze van anti-religieuse tendenzen niet vrij. Terwijl Stöcker, de Berlijnsche hofprediker, die in Duitschland den stoot er toe gaf, en om den verderfelijken invloed der Joden te keeren, in 1878 zijn Christelijk-sociale partij stichtte, het Jodenvraagstuk beschouwd wilde zien, niet als van ethnologischen, evenmin als van religieusen, maar bepaaldelijk als van christelijk-socialen en sociaalpolitieken aard. Het kan niet ontkend, dat de Joden door hun rijkdom, vaak in den weg van woeker en bedrog verkregen, en door hun trotschen overmoed den haat der volken tegen zich hebben opgewekt. Dat de middenstand en de kleinhandel door het groot-kapitaal worden verdrongen en velen daardoor maatschappelijk te gronde gericht, is, niet uitsluitend, maar toch voor een deel, mede aan hen te wijten. De billijkheid eischt echter te erkennen, dat de verwording van het Jodendom de schuld is van de volken zelven. Onder de namelooze onderdrukking heeft het zedelijk karakter der Joden zeer geleden. De afzondering in de Ghetto's heeft hen slim en sluw gemaakt, en doordien men hen uitsloot van alle beroep of bedrijf zagen zij als vanzelf zich gedrongen, zich op den handel, en met name op den geldhandel toe te leggen.

Gelijk aan de vroegere, zoo hebben zij ook aan de moderne onderdrukking zich weten te ontworstelen. Het Antisemitisme heeft niet bereikt wat het nastreefde, slechts ten gevolge gehad, dat de Joden zich weêr nauwer aaneen gingen sluiten. En tijdens en na den wereldoorlog zijn zij, niet alleen in Rusland maar ook in de andere landen van Europa, in een positie gekomen, gunstiger dan ooit tevoren. [20.

Antisthenes. Leefde van pl.m. 444—366 vóór Christus. Hij is de vader van het Cynisme, dat ook na de verbreiding van het Christendom nog lang standhield. Hij dreef de levenshouding van Socrates, zijn leermeester, op de spits. Had deze gepredikt tegen opdrijving van levensbehoeften en geleeraard, dat niets te behoeven goddelijk is en zoo weinig mogelijk te behoeven het dichtst het goddelijke nadert, had hij getoornd niet zoozeer tegen de natuur als wel tegen de conventie, Antisthenes ging veel verder. Hij veroordeelde het zich laten beheerschen door eenige behoefte. Levensgenieting hield hij voor erger dan krankzinnigheid. Hij bestreed de cultuur in haar vollen omvang. Nam Socrates in de deugd een intellectueel element op, n.l. het inzicht, Antisthenes bande dat uit. Men moest leven naar de natuur alleen. Daarin bestond de deugd. En deugd beteekende voor hem geluk. [15.

Antithese. Onder these verstaat men in het algemeen het gestelde, de bewering of leerstelling, die bewezen moet worden, zoo is antithese het tegengestelde b.v. van begrippen, die oratorisch met nadruk tegenover elkander worden gesteld in parallelle zinsdeelen. Door vergelijking met het tegengestelde wordt een begrip duidelijker voorgesteld. Een bijzonder soort van antithese is de zoogenaamde Antimetabole b.v. ik leef niet om te eten, maar om te leven eet ik. Het werken met tegenstellingen is dus uit stilistisch oogpunt dikwerf van belang. In ons politiek taalgebruik heeft het woord antithese zijn intrede gedaan doordat Dr. Kuyper het oog opende voor de tegengestelde uitgangspunten, die de politieke beschouwingen ter linker- en ter rechterzijde beheerschen. Ter linkerzijde wordt het uitgangspunt genomen in overeenstemming met de wijsgeerige richtingen onzer dagen in het menschelijk subject, dat zelve zal bepalen, hoe het menschelijk leven zal worden ingericht ook op politiek gebied, terwijl ter rechterzijde het uitgangspunt ook voor het politieke leven gezocht wordt in de ordinantie Gods. Als zoodanig heeft het woord in de laatste tientallen jaren in den politieken strijd in ons vaderland een grooten rol gespeeld, daar het diende om de tegenstelling in wereld- en levensbeschouwing op politiek gebied tusschen rechter- en linkerzijde aan te duiden. Indien zin spreekt men dan ook met voorliefde van „de antithese" zonder eenige nadere aanduiding. [6.

Antitrinitarisme. Het leerstuk van de Heilige Drieëenheid is het centrale dogma van de Christelijke kerk. Het laat zich echter verstaan, dat niet dan na veel strijd deze belijdenis vastgesteld is geworden. En om de kerk van Christus tot het inzicht te brengen, dat het ééne Goddelijke Wezen bestaat in drie Personen, daartoe heeft de Heilige Geest ook willen bezigen de aanvallen, welke op de zuivere belijdenis der waarheid door dwaalleeraars werden gedaan.

Nu pleegt men de dwaling, die de leer der Drieëenheid verwerpt, aan te duiden met de namen Monarchianisme en Antitrinitarisme. Antitrinitariërs zijn dus zij, die de Triniteit (de Heilige Drieëenheid) loochenen. Het Monarchianisme is weer onderscheiden in het dynamische en het modalistische Monarchianisme. De eerste groep bestrijders werd gevormd door hen, die kortweg de Godheid van den Zaligmaker loochenden. Als voorloopers dezer groep noemt Epifanius een secte, welke omstreeks 124 na Christus in Frygië zou zijn ontstaan en die met den naam Alogen (loochenaars van den Logos d. i. den tweeden Persoon der Heilige Drieëenheid) werden aangeduid. Hetgeen echter door Epifanius over hen wordt medegedeeld is tegenstrijdig en zeer onhelder. Irenaeus spreekt ook over lieden, die zich stelden tegen het leerstuk der Drieëenheid, en het is niet onmogelijk, dat hij daarmede dezelfde menschen bedoelt als Epifanius.

Met zekerheid weten we, dat de lederbereider Theodotus van Byzantium de Godheid des Heeren ontkende. Hij was naar Rome getogen en had daar een school gesticht, waarvan Theodotus de Wisselaar en Artémon bekend zijn geworden. Vanwege zijn ketterij werd Theodotus omstreeks 180 na Christus door paus Victor I geëxcommuniceerd. Uit een geschrift, waarin zijn dwalingen worden bestreden, blijkt: 1°. dat deze secte zich bezighield met de studie van Aristoteles en dat zij met een beroep op de Ebionieten het zoo voorstelde, alsof van meet af door de Christelijke kerk de Godheid van den Zoon ontkend zou zijn geworden, en 2°. dat deze secte werd bestreden met een beroep op duidelijke uitspraken der Heilige Schrift, op de Vaders der tweede eeuw en op de liederen, die sinds langen tijd bij de godsdienstoefeningen werden gezongen tot verheerlijking van het vleeschgeworden Woord. Deze secte wilde slechts toegeven, dat Jezus een mensch was, die uit een maagd door de kracht (*δυναμις*) des Heiligen Geestes op een wonderlijke wijze was geboren en met Goddelijke krachten begiftigd was, maar die niettemin achterstond bij Melchizedek, omdat deze het voorbeeld van Jezus is geweest. Vanwege dit accentueeren van de dynamis (kracht des Heiligen Geestes) wordt dit Monarchianisme het dynamische Monarchianisme genoemd. Schoon als kettersch veroordeeld, hebben deze dynamistische opvattingen nog geruimen tijd stand gehouden in het Westen. Maar ook in het Oosten hebben zij nog groote beroering verwekt, toen Paulus van Samosata, sinds 260 bisschop van Antiochië, het pleit voor ze voerde.

Voor de zuivere Christologie was het modalistische Monarchianisme veel gevaarlijker. Van deze tweede groep moet allereerst genoemd worden Noëtus, die van Smyrna afkomstig was. Hij was de vader van het zoogenaamd Patripassianisme (de doling, dat de Vader zou hebben geleden). Volgens hem zijn de Vader en de Zoon niet twee Personen maar slechts verschijningsvormen van het eene en zelfde Goddelijk Wezen. Aan het einde van de tweede eeuw

bracht Epigonus (tot wiens leerlingen Cleomenus behoorde) deze dwaling naar Rome over. Door Tertullianus wordt in een van zijn geschriften Praxeas van soortgelijke ketterijen beschuldigd — maar het is nog niet gelukt vast te stellen, wie deze Praxeas geweest is. Hij loochende de driepersoonlijkheid Gods en zag in de vleeschwording, het lijden en den dood des Heeren een verschijning van den eenen God, en werd daarom terecht door Tertullianus van Patripassianisme beschuldigd. Sabellius, een leerling van Cleomanes is de meest bekende vertegenwoordiger van deze groep. Sinds 215 stond hij aan het hoofd van de School te Rome. Onder den naam van Sabellianisme vonden zijn gedachten ook in Noord-Afrika ingang. Zelfs ten tijde van Athanasius deden de Sabellianen nog van zich spreken. Zij zijn dan ook door dezen beroemden kerkleeraar bestreden geworden; temeer omdat allengs een tweede dwaling aan de eerste was toegevoegd n.l. de leer, dat de rechtvaardiging en de heiligmaking des Christens als een derde openbaringsvorm van den eenen God, en wel als de openbaring des Heiligen Geestes moet opgevat. Ten laatste behoort nog tot deze groep Beryllus van Bostra in Arabië. Tegen Sabellius trad te Rome Hippolytus in het strijdperk. Maar deze Hippolytus ging op zijn beurt feil, toen hij leerde dat de Zoon gesubordineerd is aan den Vader (gesubordineerd = ondergeschikt). Paus Calixtus beproefde eerst ze beiden te overtuigen en te verzoenen, maar toen dit niet gelukte, zijn ze beiden door hem geëxcommuniceerd geworden. Wilde dus het Monarchianisme of het Antitrinitarisme in het algemeen de eenheid van het wezen handhaven ten koste van de drie Personen, onder het modalistische Monarchianisme verstaan we meer bepaald de voorstelling, dat de Vader, de Zoon en de Heilige Geest slechts modi of openbaringsvormen van den eenen God zijn. God openbaarde zich eerst als Vader, daarna als Zoon en ten laatste als Heilige Geest. Jezus is dus niet het Woord, dat in den beginne bij God, ja God was, en evenmin is Hij thans gezeten aan de rechterhand der Majesteit in de hemelen, maar de straal, die in Christus op aarde verschenen is, is teruggekeerd tot de zon, d. i. tot God.

In de eeuw der Reformatie trad het Antitrinitarisme opnieuw op. De eerste bestrijders der Drieëenheid kwamen in de 16e eeuw voort uit de gelederen der Duitsche Anabaptisten. De meest bekende hunner is de dweper David Joris. Volgens hem moeten we onder de Drieëenheid Gods verstaan, dat God zich in drie achtereenvolgende tijdperken op een verschillende wijze heeft geopenbaard. Met hemzelven was het derde tijdperk, dat des Heiligen Geestes, aangebroken.

Niet minder berucht is de Spanjaard Michael Servet, tegen wien Calvijn zich genoodzaakt zag op te treden en die op den 27sten October 1553 te Genève is verbrand geworden. Zijn verwerping van de Drieëenheid hield verband met zijn pantheistisch gekleurd systeem. Voor hem zijn de Logos (het Woord) en de Heilige Geest slechts dispositie's van God, terwijl de Vader alleen is de geheele substantie en de eenige God. De Logos en de Heilige Geest zijn alleen ingetreden ter wille van onze verlossing, en als onze verlossing geheel voltooid is, zullen zij er dan ook niet meer zijn.

De eigenlijke bakermat van het Antitrinitarisme was echter Italië, wat niet bevreemdt, als men bedenkt, dat daar de Renaissance (de weer opbloeiïng van het Heidendom) zoo grooten invloed oefende. Toch deden zich ook in andere landen dergelijke stemmen hooren. Overal verdreven zochten en vonden de voorstanders dezer dwaling een toevluchtsoord in Polen, Hongarije en Zevenbergen. Toen waren het Laelius en vooral Faustus Socinus (oom en neef) die een geheel theologisch systeem ontwierpen. De Rakausche Catechismus (Rakau was in Polen de hoofdzetel der Socinianen) werd het kerkelijk symbool der Socinianen. Volgens hen is de leer van de Drieëenheid in strijd met de Heilige Schrift. God is slechts één Persoon. Jezus was een bloot mensch, die echter om het heil te bewerken met Goddelijke krachten toegerust werd, als loon op zijn volkomene gehoorzaamheid tot de Goddelijke Majesteit verheven en als Rechter over de levenden en de dooden gesteld is. De Heilige Geest is slechts een kracht Gods. In 1658 werden de Socinianen uit Polen verdreven, maar nog heden ten dage worden in Zevenbergen Sociniaansche gemeenten gevonden.

De bestrijding van de leer der Drieëenheid leefde later weer op. Van toen af sprak men echter van Unitariërs. In de vorige en in deze eeuw hebben zeer vele theologen met het dogma van de Triniteit gebroken. Het is echter niet hier de plaats hun beschouwingen te bespreken. Dit geschiedt beter in de artikelen, waarin deze personen afzonderlijk behandeld worden. [25.

Antonianen. Dit is een secte geweest in de Roomsch-Catholieke kerk. *Anton Unternährer* († 1824) was een boerenkwakzalver, die veel aanhangers telde in het kanton Bern, vooral, toen hij optrad met de prediking van den ondergang van staat, kerk en familie. Aan zelfverheffing ontbrak het hem niet. Immers hij verklaarde de voor-de-tweede-maal menschgeworden Zoon van God te zijn. Hij was, volgens zijn zeggen, gezonden om de menschen van den vloek der wet te verlossen en hun de ware vrijheid te schenken, die voornamelijk bestond in de vrije liefde. Hij werd uit Bern verbannen en naar zijn vaderland gezonden (Schüpfheim-Luzern), waar hij in 1824 in de gevangenis stierf zonder dat hij een geestelijke had willen zien of willen spreken. Na zijn dood breidde zich de secte steeds meer uit. In Wohlen bij Bern stond een tweede leider op, *Benedict Schori* (1830), die zoo bescheiden was om zich de derde incarnatie van den Zone Gods te noemen. De politie trad met kracht tegen deze secte op; maar zij kon niet verhinderen, dat in 1838 een derde leider optrad, n.l. *Christiaan Michel*, in den omtrek van Interlaken. Deze werd in 1840 veroordeeld, maar in spijt van het ingrijpen der politie bleven er nog altoos aanhangers van de secte der Antonianen. In 1872 werd in Bern nog een boekje uitgegeven om die secte te propageeren en tot op den huidigen dag leven er Antonianen in het kanton Bern. [24.

Antoniekruis of Tau-kruis heeft den vorm

van de Grieksche letter T. Het wordt ook „crux commissa" genoemd. Antonius, de heilige van Alexandrië, wordt altijd met zulk een kruis voorgesteld. [33.

Antonius. I. *Antonius* (de heilige). Er bestaat een levensbeschrijving van den heiligen Antonius, welke toegeschreven wordt aan Athanasius. Ontwijfelbaar zeker is deze herkomst niet. Velen zien in deze levensbeschrijving een tendenz-geschrift om het monnikenwezen aan te prijzen. Toch ligt er aan die beschrijving wel historie ten grondslag.

Antonius leefde van 251—356 n. Chr. Hij was een kind van rijke ouders in Koma (Egypte), werd zeer vroom opgevoed, maar hij was niet, wat men noemt algemeen ontwikkeld. Toen hij eens de prediking hoorde over den rijken jongeling, werd hij zoo getroffen, dat hij zijn geheele vermogen aan de armen schonk. Hij werd asceet en trok zich terug uit het leven. Eerst woonde hij in een grafplaats, maar daarna 20 jaren in een vervallen kasteel in de woestijn. Daar doorworstelde hij een zwaren zielestrijd tegen alle verleidingen, die hem in allerlei vorm der verbeelding in dat onherbergzaam oord achtervolgden. Hij leefde in ware zelfverloochening. Het allernoodzakelijkste nam hij tot voedsel en zijn kleeding bestond uit een schapenvacht, welke hij dag en nacht aanhield. Omdat velen er op stonden, om hem te zien, stond hij eindelijk toe, dat men hem mocht bezoeken. Dit is een zwakke zijde in het leven van den sterken asceet. Van alle zijden kwam men uit Egypte tot hem, om hem te bewonderen, maar ook om troost bij hem te zoeken. Asceten bleven in zijn omgeving en erkenden hem als hun geestelijken leidsman. Antonius was zeer streng voor zichzelven, doch mild en lankmoedig voor anderen en dat is een schoone trek in zijn levensopenbaring.

Toen de vreeselijke vervolging onder keizer Diocletianus begon, zocht Antonius, maar te vergeefs, als martelaar te sterven. Zijn roem verbreidde zich steeds meer en zijn volgelingen werden steeds talrijker. Nu werd de vereering van hem zoo groot, dat hij zich nog dieper in de woestijn terugtrok. Zelfs keizer Constantijn en diens zonen moeten hem brieven van hoogachting geschreven hebben. Tijdens de Ariaansche twisten verscheen hij nog eenmaal in Alexandrië, waar hij vroeger den marteldood gezocht had, om getuigenis af te leggen tegen de leer van Arius. Daarna vertrok hij naar Opper-Thebe en in de woestijn leefde hij als een echte asceet. Hij at slechts brood met zout en hij kwam zoover, dat hij zich schaamde, omdat een onsterfelijke geest nog spijze noodig had. Dat is zeker het toppunt der ascese. Toen hij, 105 jaar oud geworden, gevoelde, dat de dagen zijns levens ten einde liepen, trok hij zich met twee van zijn getrouwste leerlingen, nog dieper in de woestijn terug en daar moet hij in 356 met een verheerlijkt aangezicht de wereld verlaten hebben.

Antonius was niet geleerd. Hij putte zijn kennis uit de Heilige Schrift en uit een heilige beschouwing van de natuur. Zonder dat hij het wilde, werd hij de stichter van den Anachoretenstand. Voor zijn tijd heeft hij niet zonder vrucht gearbeid. Al erkent men de waarde der ascese niet, zooals Rome's kerk die erkent, een man als Antonius was toch een figuur van groote beteekenis. [24.

II. *Antonius van Padua* werd in 1195 te Lissabon geboren uit een voorname familie. Hij trad eerst in de orde der Augustijnen, doch werd later onder den indruk van den marteldood van eenige Franciscanen in Marocco, minderbroeder of Franciscaner. Antonius was een streng man, die in de eerste periode van zijn leven zeer begeerde den marteldood te mogen sterven en later gedroeg hij zich als streng asceet. Toen zijn groote redenaarsgaven waren opgemerkt, werd hij door zijn orde als prediker uitgezonden, terwijl hij ook als lector op verschillende plaatsen werkzaam was. Hij maakte zich verder bekend door zijn strijd met de Katharen, van wie hij sommigen door zijn redenaarstalent wist te overtuigen. Korten tijd was hij provinciaal van zijn orde te Padua, een ambt, dat hij in 1230 neerlegde om zich alleen aan de prediking te kunnen wijden. Aan den strijd tusschen de meer conservatieven in de orde, die aan den regel van Franciscus getrouw wilden blijven en de aanhangers van Elias van Cortona, nam hij, waarschijnlijk als aanhanger van den laatste, ijverig deel. Antonius trok als boetepredikerr van plaats tot plaats en zijn woord maakte ontzaggelijken indruk. Hij stierf te Padua in 1231, werd in 1232 heilig gesproken en als beschermheilige van Padua vereerd. Na zijn dood kwam hij in den roep van wonderdoener. [17.

Antusa of Anthusa, de moeder van Chrysostomus. [24.

Antwoord, Antwoorden. I. Van God gebezigd beteekent het de openbaringen van den Goddelijken wil, zooals zij nu eens onmiddellijk, dan weder middellijk geschieden, vooral de verhooring van het *gebed*. In de wet van Mozes waren niet alle mogelijke gevallen vooruit bepaald; onder bijzondere omstandigheden waren voor het gansche volk nog buitengewone openbaringen noodig. Zij hadden plaats door de Urim en Thumim (Ex. 28 : 15 v.), verder door onmiddellijke uitspraken bij verschijningen, gelijk zij aan Jozua, Gideon en Samuel ten deel vielen, verder door profetische gezichten, Goddelijke droomen, of door middel der engelen, of door openbaringen aan de profeten, rechters en hoogepriesters (Hebr. 1 : 1). Zonder bepaalde aanwijzing des Heeren mocht Israël niets gewichtigs beginnen, geen oorlog aanvangen, geen slag leveren (Richt. 1 : 2; 20 : 18). Wanneer het van Saul heet: „En Saul vraagde den Heere, maar de Heere antwoordde hem niet, noch door droomen, noch door de Urim, noch door de profeten" (1 Sam. 28 : 6), dan was dit een zwaar Goddelijk oordeel. — II. Waar het van menschen voorkomt tegenover God, beteekent het die gezindheid, die zich in antwoorden of niet-antwoorden op een roepstem uitspreekt. Dit laatste heet daarom ongehoorzaam zijn aan Gods bevelen, Hem en zijn wil verachten (Jes. 50 : 2; Jer. 7 : 13).

Anubis is de naam van een Egyptischen afgod; oorspronkelijk een doodengod van de stad Sioet werd hij later doodengod van geheel

Middel-Egypte en nog later is hij de god, die de gestorvenen voor de rechters voert, welke onder leiding van Osiris over de dooden oordeelen. Anubis wordt voorgesteld als een mensch met den kop van een jakhals. Daardoor krijgen de schilderingen, waarop Anubis is afgebeeld, zooals m. n. de doodengerichten, dat typisch Egyptische voorkomen, dat ook de opgenomen plaat, waarop Farao Hamhab Anubis wijn aanbiedt, vertoont. [17.

Apelles, te Rome woonachtig en door Paulus vermeld als een, die beproefd is in Christus (Rom. 16 : 10). Verder niets van hem bekend.

Apis is de naam van een heiligen stier der Egyptenaren. Van oude tijden af waren in Egypte aan bepaalde goden bepaalde dieren gewijd. Langzamerhand kwam de voorstelling, dat een godheid in een dier woonde of althans kon wonen, waarom het gewijde dier als god werd vereerd, na zijn dood werd gebalsemd enz. De Apis was de stier gewijd aan den god Ptah, oorspronkelijk de plaatselijke god van Memfis. Als Apis gold een zwarte stier met witte vlekken van bepaalden vorm op den kop en de rest van het lichaam. Stierf de Apis, dan werd een stierkalf gezocht met Apis-kenteekenen en in plaats van den dooden geëerd. De vereering van den Apis overtrof die van alle andere dieren. Bij verschillende feesten werd hem eer bewezen en bepaald zijn geboortefeest werd luisterrijk gevierd. Na zijn dood werd hij gebalsemd en in een groote steenen doodkist begraven, gelijk men er vele in het Serapeum bij Memfis heeft gevonden. De naam Apis leefde waarschijnlijk voort in Serapis, den god ingevoerd onder Ptolemeus I (323—283 v. Chr.), een godennaam, die met Osiris-Apis in verband schijnt te staan. [17.

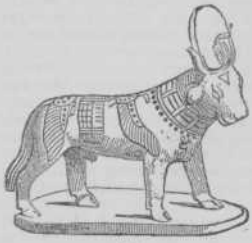

Apis.

Apocrief is een oorspronkelijk Grieksch woord, dat „verborgen" beteekent. Een eigenaardige wijziging van beteekenis verkreeg het doordat op boeken en geschriften werd toegepast. Eenerzijds worden dan onder apocriefe boeken of geschriften zoodanige verstaan die men verborgen houdt om de hooge waarde die men daaraan hecht, geheimschriften dus; anderzijds kunnen het ook boeken of geschriften zijn die men als minderwaardig aan het gemeene gebruik onttrekken wil. In dezen laatsten zin werd de benaming ook toegepast op die boeken en geschriften welke door de Christelijke kerk voor haar gebruik in den openbaren eeredienst ongeschikt werden geacht. Apocrief werd alzoo de tegenstelling van kanoniek. Kanoniek waren de Bijbelboeken, die door de kerk als door Gods Geest geïnspireerd en daarom als richtsnoer voor gelooven en handelen werden erkend; de overige onder de Christenen wel in omloop zijnde geschriften werden apocrief geheeten. Naast dit gebruik van apocrief staat nog een ander, waardoor wordt aangeduid dat de oorsprong van zulke boeken verborgen was, dat daarvan de auteur onbekend was; een gebruik waaraan zich lichtelijk de ongunstige nevenbeteekenis paarde dat zulke boeken „onecht" waren, op een anderen naam stonden dan hun toekwam. Dikwijls werden beide voorstellingen vereenigd: apocriefe boeken en geschriften waren dan zulke die van het kerkelijk gebruik uitgesloten waren wijl ze „onecht" en dus ook onbetrouwbaar waren. In het algemeen kan de benaming apocrief op een zeer groote menigte van boeken en geschriften worden toegepast, welke in den loop der tijden zoowel de boeken des Ouden als des Nieuwen Testaments ter zijde zijn gesteld geworden. Echter is de benaming Apocriefe Boeken in het spraakgebruik beperkt tot enkele zeer bepaalde boeken, welke in Art. 6 onzer Nederlandsche Geloofsbelijdenis worden genoemd en als aanhangsel in onzen Statenbijbel zijn opgenomen. Deze Apocriefe Boeken vormen het meerdere, dat de Grieksche overzetting der zeventig (de Septuaginta) en de Latijnsche Bijbel (de Vulgata) hebben boven den Hebreeuwschen Bijbel. Zij bestaan uit verschillende afzonderlijke boeken, zooals b.v. de boeken der Maccabeeën en de boeken van Baruch, Jezus Sirach, Tobias en Ezra, zoowel als uit toevoegsels aan kanonieke boeken: aan Esther en aan Daniël. Tot op de Hervorming zijn deze Apocriefe Boeken, in spijt van enkele ongunstig-luidende stemmen, met name van den kerkvader Hieronymus, algemeen als kanoniek gebruikt en geëerd. Door de Hervorming zijn ze evenwel als niet-kanoniek verworpen, en met den naam Apocriefe Boeken bestempeld geworden. De Roomsche kerk heeft in de vierde Sessie van het Concilie van Trente daartegenover de kanoniciteit dezer boeken gehandhaafd, met uitsluiting van het gebed van Manasse en het derde en vierde boek Ezra, welke in de officieele Bijbeluitgave als aanhangsel achter het Nieuwe Testament een plaats erlangen. Luther heeft de Apocriefen als aanhangsel achter zijn Bijbeluitgave opgenomen met de opmerking dat deze boeken niet met de Heilige Schrift gelijk te stellen, maar toch wel nuttig en goed om te lezen zijn. Zoo zegt ook onze Belijdenis dat „de kerk ze wel lezen kan, en daaruit ook onderwijzingen nemen, voor zooveel als zij overeenkomen met de kanonieke boeken." Hieruit blijkt wel dat dus in het gebruik van den naam Apocrief geen ander waardeeringsoordeel ligt dan dat de bedoelde boeken geen deel uitmaken van den Kanon, en dus ontberen het Goddelijk gezag waarmede de kanonieke boeken tot ons komen. Een uitspraak omtrent de historische betrouwbaarheid en religieuszedelijke waardij ligt er dus niet in. Trouwens over die betrouwbaarheid en waardij is ten aanzien van de verschillende boeken ook op zeer onderscheidene wijze te oordeelen. Zoo is met name het eerste boek der Maccabeeën in het algemeen een historische bron van groote waarde en spreekt uit Jezus Sirach een weldadige

zedelijke ernst. Daarentegen treffen wij in de boeken van Ezra, Tobias en Judith de grofste historische anachronismen aan, en zijn de geschiedenissen die daarin, alsmede in de aanhangsels van Daniël, ons worden opgedischt even waardeloos als de filosofische speculaties waarop het boek der Wijsheid ons vergast. [10.

Apokatastasis. Volledíger: apokatasis pantoon d. i. wederoprichting of herstelling aller dingen. Men vindt deze uitdrukking in Hand. 2 : 21. Van oude tijden af (Origenes) tot op den huidigen dag toe hebben sommigen daaruit afgeleid, dat ook de ongeloovigen en zelfs de duivelen eens zalig zullen worden. Het eeuwig bestaan van de hel en de eeuwige straf werden daarmee geloochend. Men beriep zich vooral ook op 1 Cor. 15 : 28, waar gezegd wordt dat God eenmaal zal zijn alles in allen. Beide plaatsen bieden echter aan dat gevoelen geen steun. In Hand. 3 : 21 wordt slechts gesproken van de wedergeboorte van den kosmos (heelal). In 1 Cor. 15 : 28 van de vernieuwde schepping en inzonderheid van de gezaligden. Bovendien druischt deze leer tegen de doorgaande gedachte van de Heilige Schrift in. Vooreerst wordt daardoor aan de prediking van het Evangelie in deze bedeeling haar kracht ontnomen. Vervolgens wordt op die wijze de vrije wil van den mensch geëerbiedigd. Ook wordt te kort gedaan aan het schrikkelijk karakter van de zonde. Maar het allermeest pleegt deze dwaling een aanslag op het recht Gods. Daarenboven leert de Schrift uitdrukkelijk, dat hel en straf voor de ongeloovigen nooit zullen worden opgeheven, (o.a. Daniël 12 : 2; Matth. 18 : 8; Mark. 9 : 44, 46, 48; Joh. 3 : 36; Openb. 14 : 11). [15.

Apollinaris, bisschop van Laodicea in Syrië, († 390) was in zijn tijd een zeer bekend godgeleerde. Hij was exegeet en apologeet, maar meer nog een systematisch theoloog. Hij behoorde tot degenen, die de uitspraken van het concilie van Nicea over de godheid van den Zoon volkomen erkenden, maar Apollinaris had een zeer eigenaardige beschouwing over de menschheid van Jezus Christus. Hij gaf aan de Arianen toe, dat de leer, welke inhield, dat de Zoon van God een volkomen menschelijke natuur had aangenomen, onvermijdelijk ertoe leiden moet, om twee wezens te leeren, want volgens Apollinaris konden twee naturen niet in één persoon vereenigd zijn. Vandaar dat hij tot een gansch bijzondere voorstelling kwam van de Goddelijke en menschelijke natuur in Christus.

Hij ging uit van de stelling, dat men drie zaken onderscheiden moet in den mensch n.l. zijn lichaam, zijn ziel en zijn geest. Nu had volgens hem Jezus wel een waarachtig lichaam en ook een ware menschelijke ziel, maar de menschelijke geest ontbrak. Daarvoor was in de plaats gekomen de Goddelijke Logos.

Zoo werd dus de waarachtige menschheid van Jezus geloochend en zijdelings ook de waarachtige Godheid, want volgens Apollinaris hadden menschheid en Godheid zich in Jezus verbonden tot één *nieuw wezen.* Jezus had dus maar één *natuur,* als men het goed beschouwde, een natuur, welke ontstaan was door vermenging van twee naturen. Daardoor dacht Apollinaris de eenheid van den persoon te redden, de aanbidding van Jezus te kunnen rechtvaardigen en diens zondeloosheid te kunnen vasthouden.

Zijn leer vond in het Oosten, waar men veel van godgeleerde bespiegelingen hield, veel bijval. Vele leerlingen verzamelden zich rondom den beroemden leermeester. De uitnemendste godgeleerden van zijn tijd bestreden echter het gevoelen van Apollinaris. Gregorius van Nyssa, Gregorius van Nazianze en Basileus traden tegen hem op. Zij toonden, en zeer terecht, aan, dat wie aan de waarachtige verlossing des zondaars door Jezus Christus gelooven wilde, ook de waarheid zijner waarachtige d. i. volkomene menschheid moet vasthouden.

In 375 verliet Apollinaris de kerk en de oecumenische Synode van Constantinopel in 381 veroordeelde uitdrukkelijk het gevoelen van Apollinaris als ketterij. Zijn volgelingen werden niet alleen in geschriften bestreden en op synoden veroordeeld, zij werden ook door keizerlijk optreden vervolgd. Zij keerden deels terug in de Catholieke kerk en anderdeels verbonden zij zich met de latere Monofysieten, van wie Apollinaris eigenlijk de voorlooper geweest is. [24.

Apollonia, in de Macedonische provincie Mygdonia, tusschen Amfipolis en Thessalonica, door Paulus (Hand. 17 : 1) bezocht.

Apollonius van Tyana. Van minder belang om zijn persoon, dan wel om de legende, die zich rond zijn persoon gevormd heeft. Hij moet een tijdgenoot geweest zijn van Christus en zou pl.m. 100 n. Chr. gestorven zijn. Slechts enkele brokstukken van zijn geschriften zijn bewaard gebleven. Hij behoorde tot de nieuw-Pythagoreërs en verwierf als boetepredíker groote vermaardheid. Evenals Pythagoras zelf werd hij door zijn aanhangers als een halfgod vereerd.

Tot die vereering droeg niet weinig bij de zoogenaamde levenbeschrijving, welke Filostratos omstreeks 220 van hem gaf. Volgens dezen zou de geboorte van Apollonius door een engel aan zijn moeder zijn aangekondigd. Op het oogenblik, dat hij het licht zag, geschiedden er wonderen op aarde. Heirlegers van zwanen, de Apollonische dier-symbolen, hieven een loflied aan. Een groot deel van zijn leven sleet hij in tempels; van een discipelenschaar omringd, gaat hij het land door, leerende en goeddoende. Ieder staat versteld over zijn wijsheid, hij openbaart de toekomst en verricht onderscheiden wonderen: heelt kranken, werpt demonen uit en wekt zelfs een doode op. Naar Rome gereisd, wordt hij door een van zijn discipelen verraden, hij wordt in de gevangenis geworpen en moet voor keizer Domitianus terecht staan. Door een wonder verdwijnt hij uit de rechtzaal. Zijn discipelen meenen, dat hij gestorven is. Maar hij verschijnt aan enkelen hunner. Hij daalt in de onderwereld af, doch komt weer op aarde terug. Dan bereidt hij zijn jongeren voor op zijn nabijen dood. Toch vertoont hij zich ook daarna weer aan zijn discipelen.

De overeenkomst van dit verhaal met het Lucas-evangelie is te groot, dan dat men niet zou moeten onderstellen, dat Filostratos dit gekend heeft. Hij heeft aan zijn held de trekken van Christus geleend. Alleen heeft hij „de dwaasheid

van het kruis" weggenomen. Met dit leven van Apollonius hebben de heidenen de Christenen op het felst bestreden. Zij beweerden dat Apollonius veel grooter was dan Christus, een bewering, die later ook Voltaire herhaalde. Opmerking verdient, dat een kerkvader als Eusebius het plagiaat, op het Lucas-evangelie gepleegd, niet schijnt te hebben ontdekt. Hij neemt de wonderen van Apollonius voor echte munt aan. Alleen verklaart hij ze uit imitatiezucht der demonen, die Apollonius hielpen. [15.

Apollos, een verkorting van Apollonius, is de naam van een man, die in de Schriften des Nieuwen Testaments op meer dan één plaats genoemd wordt. Hij was een Jood, van geboorte uit Alexandrië, een beroemde stad in Egypte, waar vele Joden waren (Hand. 18 : 24). Hij wordt ons beschreven als „vurig van geest" (Rom. 12 : 11), als „een welsprekend man", en „als machtig in de Schriften" (n.l. die des Ouden Testaments, welke hij te Alexandrië ook uit de Grieksche overzetting kon kennen), d. w. z. die in het verstaan en uitleggen en toepassen daarvan een bijzondere kracht had (Hand. 18 : 24, 25).

Hij kwam naar Efeze in den zomer van het jaar 54 na Christus, en „sprak aldaar en leerde naarstiglijk de zaken des Heeren, wetende alleenlijk den doop van Johannes, en begon vrijmoediglijk te spreken in de synagoge" (Hand. 18 : 25, 26*a*). Toen Apollos dus te Efeze kwam, moet hij reeds een vrij nauwkeurige kennis van Christus bezeten hebben. Want er staat niet alleen, dat hij „naarstiglijk" of nauwkeuriglijk, zooals het woord ook kan vertaald worden, de „zaken des Heeren" d. i. de dingen aangaande Jezus Christus voor de menschen in Efeze „leerde" of „uiteenzette", maar ook, „dat hij in den weg des Heeren onderwezen was", d. i. dat hem kennis was toegebracht van den heilsraad Gods, om door den gekomen Messias Israël en de volkeren te verlichten en te verlossen.

Vaste gegevens hebben wij niet over de wijze waarop Apollos tot de kennis van Christus gekomen is. „De oorsprongen van het Egyptisch Christendom liggen geheel in het duister" (Deissmann). Maar onmogelijk was het zeker niet, dat vóór het jaar 54 na Christus in Alexandrië de mare van den gezonden en gekomen Messias was doorgedrongen, en dat Apollos ze daar gehoord en aangenomen had.

Evenmin weten wij met zekerheid, wat Apollos van Egypte naar Efeze dreef. Moet het wellicht verklaard worden uit de toen veelvuldig voorkomende zucht, om reizend te gaan prediken en propaganda te maken voor zijn leer of ideeën? Zie b.v. voor de Farizeën Matth. 23 : 15.

Hoe het zij, toen Apollos te Efeze kwam, was hij wel alreede met Christus bekend, maar zijn godsdienstige kennis en ontwikkeling was nog niet tot volkomen rijpheid gekomen. Er ontbrak iets aan. Zij was nog maar in haar eerste beginselen. Dit wordt ook weer op tweeërlei wijze uitgedrukt. Vooreerst staat er, dat hij „alleenlijk wist den doop van Johannes" (Hand. 18 : 25), en verder dat Aquila en Priscilla hem tot zich namen en den weg Gods bescheidenlijker d. i. nauwkeuriger uitlegden. Het eerste beteekent waarschijnlijk, dat de kennis van Apollos aangaande Christus slechts zóóver reikte, als Johannes de Dooper zijn discipelen geleerd en deze leer aan hen met den doop bevestigd had, bij welken niet werden uitgedeeld de extra-ordinaire gaven des Heiligen Geestes, gelijk bij den doop der apostelen aan velen geschiedde (Hand. 8 : 15 en 19 : 3). Deze nog gebrekkige kennis van Apollos werd dan in zuiverder en volledíger banen geleid door het onderricht van Aquila en Priscilla, die aan de voeten van Paulus gezeten hadden en nu dat rijkere en vollere Evangelie, zooals Paulus het verkondigde, aan den ijverigen discipel mochten uitleggen. Niet onmogelijk is het, dat hij toen ook, gelijk later de Johannesdiscipelen, die Paulus te Efeze aantrof (Hand. 19 : 1—7), den Christelijken doop ontving en op deze wijze aangesloten werd bij de gemeente van Christus en mede deel ontving aan de buitengewone gaven des Heiligen Geestes.

Van Efeze ging Apollos naar Corinthe. Een handschrift zegt, dat hij dit deed, daartoe aangezocht door eenigen uit Corinthe, die destijds te Efeze vertoefden. Nu zijn kennis van het Evangelie zoozeer verrijkt en verhelderd was, brandde hij van verlangen, vurig van geest als hij was, om het in die groote stad van Griekenland te prediken. De broeders van Efeze gaven hem aanbevelingsbrieven mede voor die van Corinthe (Hand. 18 : 27).

Toen Apollos te Corinthe kwam, had Paulus daar reeds vóór hem gearbeid (1 Cor. 3 : 6). Paulus had de gemeente te Corinthe gesticht. Maar Apollos zette den arbeid van Paulus voort. In de Handelingen der Apostelen lezen we, dat „hij de Joden met grooten ernst in het openbaar overtuigde, bewijzende door de Schriften, dat Jezus de Christus was", en dat hij daardoor „veel heeft toegebracht aan degenen, die geloofden door de genade" (Hand. 18 : 27, 28). Zijn arbeid te Corinthe diende dus niet alleen om de gemeente te vermeerderen en uittebreiden, maar ook om haar te versterken en te bevestigen, zooals wij ook uit Paulus' eersten Brief aan de Corinthiërs kunnen zien. Jammer slechts, dat dit optreden van Apollos mede aanleiding gaf tot de door Paulus zoo gewraakte scheuring en partijvorming in de gemeente van Corinthe. 't Schijnt echter, alsof Apollos zelf hieraan geen schuld had. Paulus bestraft in zijn brief wel de gemeente, maar Apollos doet hij geen enkel verwijt; hij houdt hem hoog en noemt hem telkens naast zich als den man, door wien de Heere mede de gemeente heeft gebouwd (1 Cor. 3 : 6, 9, 10; 4 : 6). Later zegt hij (1 Cor. 16 : 12), dat hij „Apollos, den broeder (die dus toen weer met Paulus saam was op de plaats, waar deze zijn brief schreef, n.l. te Efeze) zeer gebeden had om met de broederen naar Corinthe te gaan"; zou de apostel dat wél gedaan hebben, indien hij Apollos voor den onruststoker hield, die de partijvorming in Corinthe mede had veroorzaakt en daar de menschen tegen hem opzette? Ook de weigering van Apollos om aan deze bede van Paulus gehoor te geven (1 Cor. 16 : 12), moet waarschijnlijk aldus verklaard worden, dat hij het in de tegenwoordige omstandigheden niet gewenscht achtte naar Corinthe te gaan; allicht zou zijn aanwezigheid aldaar in dit stadium het twistvuur, dat

Paulus zocht te dooven, opnieuw aanwakkeren. Daarom achtte hij het wijzer en voorzichtiger, om zijn reis naar Corinthe nog wat uit te stellen.

Alles te zamen genomen, meenen wij dus grond te hebben, om te zeggen, dat Apollos voor de partijvorming in Corinthe, ook al werd er zijn naam bij genoemd, geen blaam treft. Wél moet zijn arbeid en prediking verschillend zijn geweest van die van Paulus. Maar hij predikte geen ander Evangelie dan Paulus verkondigd had; hij deed het alleen op andere wijze, in andere vormen, in verband met zijn persoonlijke eigenaardigheden, opvoeding en vorming. Het was tegen zijn wil, dat de Corinthiërs daarvan later misbruik maakten. Zijn naam mag onbezoedeld uit dezen strijd te voorschijn komen. (Zie over de scheuring in de Corinthische gemeente en de predikwijze van Apollos het artikel *Corinthe*).

Of Apollos later nog naar Corinthe gegaan is, gelijk zijn voornemen was (1 Cor. 16 : 12), is ons niet bekend. Nog éénmaal lezen wij later van hem, als Paulus aan Titus op Creta schrijft: „Geleid Zenas, den wetgeleerde, en Apollos zorgvuldiglijk, opdat hun niets ontbreke" (Tit. 3 : 13). Hij moet dus toen op Creta verwacht óf geweest zijn (67 na Chr.), en Paulus vermaant Titus dringend, om Apollos op zijn verdere reis behulpzaam te zijn. Hieronymus denkt, dat Apollos zich naar Creta terugtrok, totdat hij hoorde, dat de scheuringen in Corinthe geheeld waren, en zegt, dat hij toen terugkeerde en bisschop werd van die stad.

Het was Luther, die het eerst de gedachte opperde, later door velen voorgestaan, dat Apollos de schrijver was van den Brief aan de Hebreën. [22.

Apollyon, een verderver (Openb. 9 : 11), een naam gegeven aan den engel van den afgrond. Het woord is eigenlijk een tegenwoordig deelwoord van een werkwoord, dat verderven beteekent, en kon daarom voor de Griekse lezers van Johannes' Openbaring het Hebreeuwsche Abaddon verklaren. [17.

Apologeten. Onder Apologeten verstaat men in de eerste plaats die mannen, die in den eersten Christelijken tijd het Christendom verdedigd hebben tegenover de aanvallen van de Heidensche geleerden. De Romeinsche en Griekse wereld heeft niet alleen met geweld het Christendom aangevallen, maar zij heeft ook door wetenschappelijke critiek getracht het Christendom te bestrijden en van zijn kracht te berooven. *Lucianus*, de schrijver van satyren, had het Christendom bespottelijk trachten te maken. Evenzoo deed de rhetor *Frontus* uit Cirta, de leermeester van Marcus Aurelius. Ook *Crescens* viel het Christendom aan; maar de eigenlijke wetenschappelijke bestrijding begon met *Celsus*. Deze was een Heidensche geleerde, die de stelsels der filosofen door en door kende. Hij hield dikwerf redetwisten met Christenen. Van zijn geschriften is niets meer overgebleven. Wat er in stond, kunnen wij in hoofdzaak opmaken uit de geschriften van den kerkvader *Origenes*, die hem bestreed en in zijn bestrijding telkens naar zijn geschriften verwees. Uit die aanhalingen blijkt, dat al wat latere bestrijders van het Christendom tegen het Christelijk geloof aangevoerd hebben, al in beginsel bij Celsus gevonden werd. De meeste argumenten tegen het Christelijk geloof zijn al zeer oud. Celsus noemde Jezus een bedrieger, Diens moeder een overspelige en Diens opstanding een leugen.

Porfyrius schreef ook tegen de Christenen. Deze schreef het Christendom niet toe aan bedrog, maar hij trachtte op bezadigde wijze, en daarom des te gevaarlijker, aan te toonen, dat schepping, menschwording en opstanding grondwalingen waren.

Toen de geheele geleerde wereld zich tegen het Christendom stelde, ontwaakte de begeerte, om het recht van het Christendom te verdedigen. De mannen, die zich aangordden, om het goed recht van het Christendom te verdedigen, worden *Apologeten* genoemd. De oudsten zijn: *Quadratus*, die te Athene in 125 reeds een apologie overhandigde aan Hadrianus. Het is zeer opmerkelijk, dat deze Apologeet, om de waarheid der wonderen te bewijzen, zich beroept op mannen, die door Jezus genezen waren en die toen nog leefden.

Marcianus Aristidus, een Atheensche wijsgeer, schreef ook aan Hadrianus een apologie.

Claudius Apollinaris stelde aan Marcus Aurelius een apologie ter hand, en bij deze moeten nog genoemd worden de rhetor *Miltiades* en een Christelijke wijsgeer *Melito van Sardes*.

De geschriften van deze oudste Apologeten zijn alle verloren gegaan.

De meer bekende Apologeten, wier geschriften bewaard zijn gebleven, zijn: *Justinus Martyr*. Deze bestudeerde eerst de geschriften der Heidensche wijsgeeren, maar vond daarin geen bevrediging. Door een eerwaardigen grijsaard werd hij op het Christendom gewezen, dat hem licht en vrede bracht. Hij trad nu op als verdediger van het Christendom. Hij schreef twee Apologieën, één aan Antonius Pius en één aan Marcus Aurelius.

Tatianus. Deze werd, toen hij rhetor was in Rome, door Justinus voor het Christendom gewonnen. Hij schreef een boek, dat tot titel voerde: „een woord tot de Grieken". Daarin bestreed hij op geestige wijze het Griekse Heidendom.

Athenagoras, een Athener, schreef een verdediging van de Christenen en reikte die over aan Marcus Aurelius. Zijn boek droeg tot titel: „voorbede voor de Christenen".

Theofilus, bisschop van Antiochië, was oorspronkelijk een Heiden, maar werd gewonnen voor het Christendom. Hij schreef een boek getiteld: „aan Antolikos (een vriend van Theofilus) over het geloof der Christenen".

In lateren tijd zijn ook sommige kerkvaders als apologeten opgetreden. Van deze moeten in het bijzonder genoemd worden: *Origenes*, die acht boeken schreef tegen Celsus, den fellen bestrijder van het Christendom, en *Tertullianus*, die een boek schreef getiteld: „Apologeticus", dat voornamelijk de handelingen der Heidenen tegen de Christenen bestreed.

Niet alleen theologen, ook een rechtgeleerde, *Minucius Felix*, verdedigde het Christendom. Deze schreef een dialoog tusschen een vereerder

der oude goden en een Christen, Octavius geheeten. Aan het einde verklaarde de eerste zich overwonnen. [24.

Apologetiek. Ofschoon er verband bestaat tusschen apologie en apologetiek, zijn beide allerminst identiek. Vooreerst is het terrein van de apologie veel wijder dan dat van de apologetiek. De apologie is de verdediging tegen elken aanval, van welken aard die ook zij. Zij kan een persoonlijk karakter dragen (men herinnere zich Plato's Apologie van Socrates en de Apologie van Willem van Oranje), ze kan ook zakelijk zijn en vindt daarbij slechts haar grenzen in het veld, dat door het geestesleven wordt bestreken. De apologie kan betreffen opvattingen over natuur, historie, recht, religie, zedelijkheid, wetenschap, kunst. De apologetiek daarentegen bepaalt zich tot de beginselen en wel tot die beginselen, waarin de hartader van het religieuse leven klopt. Voorts — de apologie behoeft niet per se wetenschappelijk te zijn. De apologetiek echter moet niet slechts zuiver wetenschappelijk beoefend, maar is zelf een wetenschap en wel een onderdeel van de theologie. Eindelijk — de apologie reageert op de een of andere actueele kwestie en behandelt die op zich zelf. De apologetiek evenwel gaat systematisch te werk en kent geen losse vraagstukken.

Tegenwoordig is algemeen losgelaten een vroegere opvatting als zou de apologetiek tot de practische theologie behooren en de kunstleer moeten geven van de apologie. Dan zou haar zelfs geen plaats in de theologie kunnen worden afgestaan. Immers, de apologie strekt zich veel verder uit dan tot theologische vraagstukken. Ze zou in geen enkele wetenschap thuis hooren dan in een nieuw te scheppen practische filosofie.

Het huidige streven om de apologetiek te maken tot een principe-leer, tot een Fundamentaltheologie, dient al evenzeer te worden veroordeeld. Op die manier wil men aan de theologie een filosofischen grondslag geven. Maar dat komt de eer van de theologie te na. Hoezeer beide een wisselwerking op elkander uitoefenen, mag de theologie op geen andere basis gebouwd dan de Schriftopenbaring. Ook zou de apologetiek haar oorsprong ontrouw worden, indien zij fundeerende in plaats van verdedigende wetenschap wilde worden.

Het onderscheid tusschen apologetiek en dogmatiek komt hierdoor duidelijk aan het licht. De dogmatiek fundeert, verricht thetischen arbeid, de apologetiek slaat aanvallen af, verweert. Het ligt dan ook niet op haar weg om te bewijzen, wat aanvallers believen te ontkennen, maar om van hen juist het bewijs te eischen en dan aan te toonen, dat dit niet dwingend kan worden geacht.

Waar nu die aanvallen maar niet gericht zijn tegen vage Christelijke ideeën, maar tegen bepaalde dogmata, ziet de apologetiek zich tot taak aangewezen het dogma der kerk met haar schild te dekken. Daaruit volgt tevens haar confessioneel karakter. Van de Roomsche apologetiek kan niet geëischt, dat ze het Gereformeerde dogma bescherme en omgekeerd mag van de Gereformeerde apologetiek niet gevergd, dat zij het Roomsche of het Luthersche dogma zou beveiligen. In een kring, waarin men onverschillig of vijandig tegenover het dogma als zoodanig staat, heeft de apologetiek geen roeping.

Veelal verviel de apologetiek in de fout het dogma eerst, al geschiedde dit ook om tactische redenen, voor problematiek te verklaren om dan met de aanvallers naar een oplossing te zoeken. Daardoor geraakte de apologetiek op verkeerd spoor. Want ongemerkt nam zij den bewijslast der beginselen op zich en verloochende de defensieve methode.

Evenmin mag zij worden omgeschapen in een irenische wetenschap, die het gemeenschappelijke tusschen de voorstanders en de bestrijders van het dogma zoekt. Dan helpt zij mee het dogma te sloopen en pleegt verraad tegen de theologie. In plaats van tot een synthetische wetenschap te ontaarden, heeft zij haar antithetisch karakter onbevlekt te bewaren.

De apologetiek als afzonderlijke wetenschap is betrekkelijk jong. Natuurlijk heeft de kerk haar geloof verdedigd van haar stichtingstijd af en bij die verdediging gebruikte hij ook wel wetenschappelijke hulpmiddelen, maar eerst Schleiermacher heeft haar een systematische taak opgedragen en tot een aparte tak van wetenschap verheven. Evenwel maakte hij haar ondergeschikt aan de filosofie. Vandaar dat Ritschl positie tegen haar koos. Ondanks den ontzaglijken invloed, welken deze groote theoloog oefende en nog steeds oefent, heeft men hem op dit punt toch alleen laten staan. Met zóó groote voorliefde wordt de apologetiek thans beoefend — ook door Ritschlianen — dat zij de dogmatiek overvleugelt, een kwaad, waartegen niet ernstig genoeg kan worden gestreden. En nog altijd staat deze wetenschap onder den ban van Schleiermacher. Er is maar niet één apologetische school, gelijk in de dagen van Doedes en Van Oosterzee, doch bij hen die nog een positief Christendom voorstaan is het schier alles apologetiek wat de klok slaat.

Toch is de apologetiek m. i. ten doode opgeschreven, indien zij niet volgt de banen, hierboven geteekend. [15.

Apologie. I. Nadat de Augsburgsche confessie op den Rijksdag overhandigd was, riep de keizer reeds den volgenden dag de Katholieke stenden tezamen, om te beraadslagen, op welke wijze men aan de Protestanten een tegengeschrift zou doen toekomen. Ofschoon velen er bij den keizer op aandrongen, aan de zaak met geweld een einde te maken, besloot Karel V nochtans een tegengeschrift te laten samenstellen, dat openlijk zou worden voorgelezen. Tevens besloot de keizer, dat het den Protestanten niet vrij zou staan, om daarover te redeneeren of een wederantwoord te geven. Een commissie werd benoemd bestaande uit 20 (volgens sommigen uit 24) leden. Onder deze moeten voornamelijk genoemd worden *Faber, Js. Eck, C. Wimpina* en *J. Cochlaeus*. Zij moesten een *confutatio* opstellen. Het eerste ontwerp, dat zij bij den keizer inleverden, was zoo vol scheldwoorden en zoo slordig van stijl en inhoud, dat Karel V het verscheurde. Viermaal moest het omgewerkt worden, voordat de keizer met het ontwerp tevreden was. Naar het vijfde ontwerp werd de

Confutatio in het Duitsch (zij was echter ook in het Latijn gesteld) op 3 Augustus 1530 in de volle vergadering van den Rijksdag voorgelezen. De indruk, welken zij maakte, was gansch anders dan de indruk, gewekt door het voorlezen der Augsburgsche confessie. Cochlaeus klaagde er over, dat velen onder de Lutheranen er om lachten. Aan de Protestanten werd een afschrift van de Confutatio toegestaan, echter onder de uitdrukkelijke voorwaarde, dat zij er geen openbaar gebruik van zouden maken, en er niets tegen schrijven zouden, maar integendeel verklaren zouden, dat zij ermede instemden. Dit was zoo ongeveer een weigering en daarom sloegen de Protestanten dit aanbod af.

Enkele Protestanten hadden onder het voorlezen stukken nageschreven, en, daar men van Roomsche zijde zich erop beroemde, dat de Protestanten door de Confutatio overtuigd waren geworden, drongen de Protestanten er bij Melanchton en andere theologen op aan, om de Confutatio te wederleggen. Zoo ontstond het *eerste ontwerp*, dat door den Saksischen kanselier *Brück* aan den keizer werd aangeboden. De keizer weigerde dat geschrift aan te nemen.

Intusschen had Melanchton een afschrift van de gansche Confutatio in handen gekregen en deze werkte aan een Apologie, die meer grondig en afdoend was dan het eerste ontwerp. In de helft van April 1531 werd de Latijnsche tekst voltooid en uitgegeven. Een Duitsche vertaling werd bezorgd door Justus Jonas en nog in hetzelfde jaar uitgegeven.

De Apologie is een schoone proeve van Protestantsche godgeleerdheid. Zij is niet als de Confutatio vol van dubbelzinnige uitdrukkingen en opzettelijke duisterheid.

De inhoud splitst zich in 14 artikelen, waarvan de volgorde en het getal geregeld zijn naar de Augsburgsche confessie, en die in de Confutatio waren aangevallen.

II. Voor Apologie in het algemeen, zie *Apologetiek*. [24.

Apostel. Dit woord, afgeleid van de Grieksche taal, beteekent eigenlijk: „afgezondene, afgezant, zendbode", en dan zulk een afgezant, die niet slechts een boodschap overbrengt, maar ook zijn zender vertegenwoordigt. Het heeft dus een zeer algemeenen zin en zou kunnen gebruikt worden van elken afgezant b.v. van een vorst of van een gemeenschap. Zóó komt het ook in het Nieuwe Testament wel voor. Jezus zegt bij gelegenheid van de voetwassching: „Voorwaar, voorwaar zeg Ik u: een dienstknecht is niet meerder dan zijn heer, noch een gezant (apostel, staat er) meerder dan die hem gezonden heeft". In 2 Cor. 8 : 23 wordt gesproken van afgezanten (apostelen) der gemeenten en Filip. 2 : 25 van Epafroditus als den afgezondene, den apostel der gemeente van Filippi.

Het woord „apostel" behoort echter tot die woorden, die allengs een vaststaande, stereotype beteekenis verkregen hebben. „Het is niet onmogelijk, dat de naam van apostelen reeds bij de Joden in gebruik was voor zulke mannen, die door het sanhedrin werden uitgezonden, om een bepaald mandaat uit te voeren ten opzichte van de Joodsche gewoonten buiten Judea". Maar in de Christelijke kerk is het de aanduiding geworden van een bepaald, wèl omschreven aantal van personen, die met een bijzonder ambt bekleed waren.

De oorsprong en instelling van dit ambt, zoowel als de naam er voor, moet bij Christus worden gezocht. De evangelist Lucas bericht ons, dat Jezus op zekeren tijd uitging naar den berg om te bidden en Hij bleef den nacht over in het gebed tot God. En als het dag geworden was, riep Hij zijne discipelen tot Zich en verkoor er twaalf uit hen, *die Hij ook apostelen noemde* (6 : 12, 13). Onderscheidene discipelen moeten dus toen reeds om den Heere vergaderd zijn geweest. Ze zijn tot het geloof in Hem gebracht. Meer nog, ze hebben hun aardsche bezigheden verlaten om Hem te volgen. Eerst toen dit getal aanmerkelijk was aangegroeid, was het oogenblik voor Jezus gekomen, om uit degenen, die rondom Hem waren, een keuze te doen (Marc. 3 : 13; Luc. 6 : 13). — Wat den Heiland tot die keuze bepaalde, was ook dit, dat het Hem steeds duidelijker werd, dat de hoofden en oversten van het Joodsche volk Hem niet wilden erkennen. Hij kwam tot het zijne, maar de zijnen namen Hem niet aan. Israël in zijn toen bestaande organisatie en ambten verwierp Hem. Daarom zag de Heere nu den tijd gekomen, om een nieuwe beweging in te leiden en een nieuwe gemeenschap te stichten, die wél een veroordeeling en verwerping was van het bestaande Jodendom in zijn ontaarding, maar overigens van het oude Israël de vervulling. Daar echter geen gemeenschap een vast bestand hebben kan zonder een bepaalde organisatie, wees Hij er al spoedig de ambtelijke organen van aan.

Met het oog echter op de groote beteekenis van deze aanwijzing en keuze, wilde de Heere er niet toe overgaan, zonder zijn Vader er in te kennen. „Hij bleef den nacht over in het gebed tot God". Biddende zocht Hij zijns Vaders wil te verstaan, zoowel omtrent het voornemen, dat Hij had opgevat, als betreffende de wijze, waarop het uitgevoerd moest worden. En eerst, nadat Hij deze zekerheid had verkregen, ging Hij er toe over. Het was alzoo niet alleen zijn eigen, maar het was ook zijns Vaders wil, dat Hij uit het getal zijner discipelen er twaalf uitkoos, dat Hij aan deze terstond een bijzonderen naam gaf, dien van „apostelen", en dat Hij hen daarmede in het ambt zette.

Het doel van deze verkiezing en van dit ambt wordt nog niet dadelijk in zijn vollen omvang beschreven. Alleen bij Marcus (3 : 14) lezen wij „dat de Heere er twaalf stelde, opdat zij met Hem zouden zijn, en opdat Hij hen zou uitzenden om te prediken, en om macht te hebben, de ziekten te genezen en de duivelen uit te werpen". Maar dit woord kan onmogelijk den geheelen omvang weergeven van 's Heilands bedoeling met de verkiezing van de twaalve. Het ziet alleen op de eerste reis, waartoe zij uitgezonden werden, niet op de wereldomvattende roeping, later hun toebetrouwd. Deze laatste moet Jezus echter van stonde aan bij de verkiezing voor oogen gestaan hebben, al was het ook, dat de twaalven er eerst langzamerhand kennis van kregen en dat zij ook eerst traps-

gewijze, na velerlei voorbereiding, tot het vervullen van die roeping bekwaam gemaakt moesten worden. Wat de apostelen later metterdaad geweest zijn, dat wilde de Heere van stonde aan, dat ze zouden worden en met dát doel verkoos en verordineerde Hij hen. En wat dat doel was, het kan niet beter omschreven worden, dan met de woorden, die Jezus zelf gebruikte. Hij zelf was de Gezondene des Vaders naar de wereld. Zoo moesten zij zijne gezanten, zijne apostelen zijn in de wereld. „Gelijkerwijs Mij de Vader gezonden heeft, zende Ik ook ulieden" (Joh. 17 : 18; 20 : 21). Zooals Christus den Vader aan de menschen verklaard had, zoo moesten zij Hem aan de menschen verklaren. Hun werk was „Christus' getuigen te zijn, opdat de menschen door hun woord in Christus gelooven zouden" (Hand. 1 : 8; Joh. 17 : 20).

Met het oog op dat door Hem te voren gekende doel bepaalt Jezus in overeenstemming met zijns Vaders wil zijne keuze en neemt de gekozenen in zijne school. Ze zijn met Hem en vergezellen Hem op zijne tochten. Zij hooren zijne prediking en zien zijne wonderen. Straks na de opstanding verklaart Hij hun roeping (Matth. 28 : 19), en geeft hun bevelen (Hand. 1 : 2), en blaast Hij ook op hen, zoodat zij ontvangen den Heiligen Geest, d. i. de bijzondere, ambtelijke gaven des Heiligen Geestes. Op den Pinksterdag daaraanvolgende zendt de verhoogde Koning hun den Heiligen Geest zelve, om in hen en in de gemeente te wonen en om voor hun prediking de almachtige Getuige van Christus te wezen in de harten en bij de gewetens der menschen. Zóó toegerust, zijn zij nu ten volle bekwaam om hun roeping te vervullen en Christus' getuigen te zijn, zoo te Jeruzalem als in geheel Judea en Samaria en tot aan het uiterste der aarde (Hand. 1 : 8).

Men heeft er met het oog op deze missie bezwaar in gevonden, om bij de apostelen van een ambt te spreken. Zij hadden een dienst, een werk, nl. het Evangelie te verkondigen, en ze ontvingen daarvoor ook bijzondere gaven — zoo zegt men — maar van een ambt moet men niet spreken. — Doch de Heere heeft aan zijn apostelen meer gegeven dan een bevel tot missie; Hij gaf hun in verband daarmede ook een groote autoriteit. „Indien gij iemands zonden vergeeft, dien zijn zij vergeven", — zoo zeide Hij; — „indien gij iemands zonden houdt, dien zijn ze gehouden" (Joh. 20 : 23). Zulk een autoriteit echter is niet anders mogelijk dan door een ambt, dat de Heere hun gaf.

Een andere bedenking, die men heeft ingebracht tegen het aannemen van een speciaal apostolisch ambt, is deze, dat de naam „apostel" in het Nieuwe Testament zoo zwevend en onbepaald is. Christus zelf wordt een apostel genoemd, de Apostel en Hoogepriester onzer belijdenis (Hebr. 3 : 1). Verder wordt buiten den kring der twaalve de naam „apostel" gegeven aan Paulus, en door dezen en waarschijnlijk ook reeds in Jeruzalem aan helpers als Timotheus en Silvanus (1 Thess. 2 : 6), of Barnabas (1 Cor. 9 : 5), of Apollos (1 Cor. 4 : 6, 9), of Andronicus en Junias (Rom. 16 : 7). Dit bewijst — zoo zegt men — dat de naam „apostel" geen aanduiding kan zijn van een bijzonder ambt, dat tot den kring van een bepaald, klein getal personen beperkt bleef. — Al deze feiten mogen en kunnen zeker niet geloochend worden. Maar zij kunnen niet bewijzen, wat men er mede bewijzen wil. Hoogstens geven zij te kennen, dat de naam „apostel" ook in een ruimeren zin gebruikt werd, gelijk ook het apostolaat van Paulus een bijzonder karakter droeg. Maar dit kan het feit niet omverwerpen dat de naam „apostel" in het Nieuwe Testament een bepaald ambt, een bijzonderen dienst aanwijst in de Christelijke kerk, zooals die alleen door de verkoren twaalve — en Paulus er later dan nog bij genomen — is bezeten en vervuld. Onder meer is dit reeds een afdoend bewijs daarvoor, dat er gesproken wordt van pseudo-apostelen (valsche apostelen) (2 Cor. 11 : 13). „Dat de twaalve een ambt hadden, wordt .... bevestigd door het optreden van pseudo-apostelen, die alleen konden trachten zich te handhaven door de roeping voor te wenden, die de ware apostelen hadden ontvangen" (Sillevis Smitt).

Het bijzonder karakter van het ambt van apostel of van het apostolaat bestond in de volgende merkteekenen:

a. dat zij onmiddellijk door Christus zelf verkoren en geroepen en gezonden waren (Joh. 6 : 70; 13 : 18; 15 : 16, 19; Gal. 1 : 1).

b. dat zij door Jezus zelf voor hun taak waren opgeleid en bekwaamd, oor- en ooggetuigen waren geweest van zijn woorden en daden, het Woord des levens met de oogen aanschouwd en met de handen getast hadden en hun Evangelie niet van eenig mensch maar van Christus zelf ontvangen hadden (Hand. 1 : 8, 22; 1 Cor. 9 : 1; 15 : 8; Gal. 1 : 12; Ef. 3 : 2—8; 1 Joh. 1 : 1—3 e. a.).

c. dat zij in bijzondere mate den Heiligen Geest deelachtig waren, die hen onfeilbaar in de waarheid leidde (Matth. 10 : 20; Joh. 14 : 26; 15 : 26; 16 : 7, 13, 14; 20 : 22; 1 Cor. 2 : 10—13; 7 : 40).

d. dat zij, met dien Geest toegerust, openlijk optraden als getuigen van Jezus, bepaaldelijk van zijn opstanding; dat zij betrouwbare getuigen waren en Gods Woord verkondigden (Hand. 1 : 8, 21, 22; 2 : 32; 3 : 15 enz.; Joh. 19 : 35; 21 : 24; 1 Cor. 7 : 25; 2 Petr. 1 : 16; Hebr. 2 : 3 enz.).

e. dat God hun getuigenis bezegelde met teekenen en wonderen en rijken geestelijken zegen (Matth. 10 : 1, 8; Marc. 16 : 20; Hand. 2 : 43; 3 : 2; 5 : 12—16; Rom. 15 : 18, 19; 2 Cor. 12 : 12; 1 Cor. 9 : 2).

f. dat de kerk aller eeuwen aan dit hun getuigenis gebonden is; er is geen gemeenschap aan Christus dan door gemeenschap aan het woord en de personen der apostelen (Joh. 17 : 20; 1 Joh. 1 : 3); zij zijn het fundament der kerk (Matth. 16 : 18; 1 Cor. 3 : 10; Ef. 2 : 20; Openb. 21 : 14); hun woord, voor ons bewaard in de Schriften des Nieuwen Testaments, is genademiddel (Joh. 20 : 31; 1 Cor. 15 : 2; 1 Joh. 1 : 1—4).

g. dat hun ambt niet beperkt was tot een plaatselijke kerk en voor een tijd, maar dat het blijft en zich tot de gansche kerk uitstrekt. Hun ambt en macht draagt een generaal karakter voor geheel de kerk tot grondlegging en stichting en organiseering. Het is het wortelambt, waarin

al de bevoegdheden en werkzaamheden, die in de latere ambten verdeeld zijn, besloten liggen en waaruit deze als loten uitspruiten. De apostelen representeeren de eenheid der kerk, bewaren door hun dienst de eenheid en saamhoorigheid en uniformiteit der kerken, en zij kunnen toch ook weer optreden als ambtsdragers in de plaatselijke kerk. Maar hoe ze ook optreden, van stonde aan wordt hun autoriteit algemeen erkend. Als er partijen zijn, gelijk te Corinthe, dan loopt de vraag niet over de apostolische macht als zoodanig, maar of aan Paulus i. c. die apostolische macht toekomt.

Ten slotte moet hieraan nog toegevoegd worden, dat dit apostelambt behoorde aan een afgesloten kring, aan een twaalftal, wier namen ook uitdrukkelijk vermeld worden. Tot viermalen toe komt deze apostellijst in de Schriften des Nieuwen Testaments voor (Matth. 10 : 2—4; Marc. 3 : 16—19; Luc. 6 : 14—16; Handel. 1 : 13). Ieder van deze lijsten bestaat uit drie groepen van vier, en in iedere groep wordt dezelfde persoon het eerst genoemd. De eerste groep bevat de namen van Petrus, Jacobus, Johannes en Andreas; de tweede van Filippus, Bartholomeus, Thomas en Mattheus; de derde van Jacobus, den zoon van Alfeus, Simon Zelotes, Judas of Thaddeus en Judas Iskarioth. In al de vier lijsten staat Petrus voorop en Judas Iskarioth het laatst. (Zie verder de namen van de afzonderlijke apostelen).

Het twaalftal is ook niet zonder beteekenis. Het staat in verband met de twaalf stammen van Israël. In de verkiezing en roeping van deze twaalf geeft Christus zich te kennen als de Messias van geheel Israël. Zij worden daarom ook dikwijls de twaalve genoemd (Matth. 10 : 5; 26 : 14, 20, 47; Marc. 4 : 10; 6 : 7; 9 : 35; 10 : 32; 11 : 11; 14 : 10, 17, 20, 43; Luc. 8 : 1; 9 : 12; 18 : 31; 22 : 3, 47; Joh. 6 : 67, 70, 71; 20 : 24). [22.

Apostelbesluit noemt men het in Hand. 15 : 20 en 29 vermelde besluit van het te Jeruzalem gehouden apostelconvent. Bij dit besluit komen allerlei soms zeer moeilijk op te lossen vragen aan de orde. 1. *De tekst.* In enkele getuigen van den tekst van de Handelingen komt het apostelbesluit niet voor in den vorm, waarin we het in onzen Bijbel vinden, doch wordt alleen verboden zich te onthouden, van hetgeen door de afgoden besmet is, van hoererij en van bloed (d. w. z. het verstikte ontbreekt) en volgt op het besluit de z.g. gouden regel: en alles, wat zij niet zouden willen, dat hun overkwam, anderen niet aan te doen, vgl. Matth. 7 : 12. Het is onmogelijk hier nader op deze kwestie in te gaan, die in verband staat met verschillende moeilijk te beantwoorden vragen omtrent het Nieuwe Testament. Slechts zij meegedeeld, dat zeer zeker enkele geleerden het voor den laatstgenoemden vorm hebben opgenomen, doch dat doorgaans de gewone vorm als de juiste wordt beschouwd. En voorts, dat het eigenaardige onderscheid tusschen de beide vormen vooral hierin bestaat, dat de gewone ons brengt naar het terrein van de ceremoniëele wet, terwijl de tweede meer moreel schijnt te zijn, omdat in dien tweeden vorm bloed wel opgevat zal moeten worden in den zin van doodslag. — 2. *De inhoud* van het besluit tracht op te lossen de moeilijkheden, die gerezen zijn in de gemeente te Antiochië. De gemeente in die stad was aanzienlijk uitgebreid en ze bestond zoowel uit Christenen afkomstig uit de Joden als uit de Heidenen. Toen zijn er Jodenchristenen van Judea naar Antiochië gegaan en hebben aan de Christenen uit de Heidenen den eisch gesteld, dat ze zich zouden laten besnijden. Paulus en Barnabas verzetten zich met kracht tegen dien eisch. En toen men het niet eens kon worden, werd besloten eenige broeders naar Jeruzalem te zenden om daar met de apostelen en ouderlingen overleg te plegen. Dat overleg wordt ons in Hand. 15 vrij breed beschreven. Het woord van Jacobus den broeder des Heeren, is ten slotte beslissend en allen zijn het met hem eens, dat men van de Heidenen, die zich bekeeren, niet mag vragen de besnijdenis, niet de onderhouding van de ceremonieele wet, doch alleen, dat de Heiden-Christenen zich zouden onthouden van de dingen, die door de afgoden besmet zijn, van hoererij, van het verstikte en van bloed. Het is niet precies te zeggen, waaraan deze voorschriften zijn ontleend, ze herinneren zeer zeker aan hetgeen we lezen in Lev. 17 en 18, n.l. de regels, die voor de vreemdelingen waren vastgesteld, als ze onder Israël wilden verkeeren. Ze herinneren ook aan de z.g. Noachietische geboden, de regels waaraan de proselyten der poort zich hadden te onderwerpen. Wat nu den naderen inhoud betreft, de uitdrukking, dingen, die door de afgoden besmet zijn, vindt voor een groot deel haar verklaring in 1 Cor. 8 en 10. Daar op de vleeschmarkt veel vleesch werd verkocht, dat van offers afkomstig was, daar tot op zekere hoogte alle slachten offeren was, kon het zeer gemakkelijk gebeuren, dat de Christen op de een of andere wijze in de gelegenheid kwam om offervleesch te eten. Het apostelbesluit zegt, dat dit moest worden nagelaten. Bij hoererij bedenke men, dat de opvatting der Heidenen op dit punt een laksche was en dat er allerlei mee door kon, dat den Jood een gruwel moest zijn. Hier had de Heiden-Christen radicaal te breken met zijn Heidensch verleden. Bij het verstikte moet gedacht aan het aas, het dier, dat zijn natuurlijken dood gestorven was en bij bloed aan het eten van het rauwe zoo uit het dierenlijk gesneden vleesch, waar het levende warme bloed nog in vloeide, zoodat het met het vleesch werd verslonden. — 3. *De bedoeling* en daarmee de strekking wordt ook niet door allen gelijk aangegeven. Ons lijken twee dingen beslissend: *a.* de kwestie is in Antiochië ontstaan, en het besluit wordt blijkens Hand. 15 : 23 gezonden aan de Christenen uit de Heidenen te Antiochië, in Syrië en Cilicië; *b.* in de brieven der apostelen vinden we nooit een beroep op het besluit. Dat leidt er toe aan te nemen, dat we in het apostelbesluit niet hebben te zien een algemeenen levensregel voor de geloovigen, die in heel de kerk des Heeren zou moeten worden onderhouden. Trouwens ten aanzien van het offervleesch neemt Paulus in 1 Cor. 8 en 10 reeds een ruimer standpunt in en wordt het gebruik niet onder alle omstandigheden verboden. Het meest waarschijnlijk is het

daarom, dat het apostelbesluit wilde zijn een leefregel, die de Heiden-Christenen hadden in acht te nemen op al zulke plaatsen, waar ook Joden-Christenen waren en de bedoeling was een broederlijk samenleven van Christenen uit de Joden en uit de Heidenen mogelijk te maken. — 4. *De brief aan de Galaten* geeft in hoofdstuk 2 een verhaal, dat merkwaardig veel op het apostelconvent gelijkt. Toch wordt niet door allen zonder meer aangenomen, dat Paulus in Gal. 2 op dezelfde gebeurtenissen doelt, als in Hand. 15 worden beschreven. De bezwaren tegen vereenzelviging zijn in hoofdzaak twee: *a.* meerderen meenen, dat de brief aan de Galaten vóór het apostelconvent is geschreven, zoodat Gal. 2 zou samenvallen met Hand. 9 : 27 of 11 : 30, en dit hangt weer daarmee samen, *b.* dat men niet begrijpt, waarom Paulus zich in den brief aan de Galaten niet eenvoudig beroept op het apostelbesluit, indien dit toch reeds bestond. Ons wil het echter voorkomen, dat het beter is Gal. 2 te vereenzelvigen met Hand. 15 want *a.* het is nauwelijks denkbaar, dat twee zoo in alles op elkaar gelijkende gebeurtenissen als in Hand. 15 en Gal. 2 worden beschreven niet dezelfde zouden zijn; dan zou tweemaal geheel hetzelfde hebben plaats gegrepen. En *b.* men vergete niet, dat de kwestie in den brief aan de Galaten ietwat anders staat dan te Antiochië. Te Antiochië gaat het om een gemeente, die uit Joden- en Heiden-Christenen bestaat, de Galatische gemeenten waren beslist Heiden-Christelijk en er waren valsche leeraars gekomen, Judaïsten, die predikten, dat de Galaten zich moesten laten besnijden. Hier bestond de kwestie niet, hoe kunnen Joden- en Heiden-Christenen met elkander samenleven. Daarom kon Paulus zich in den brief aan de Galaten niet op het apostelbesluit beroepen, maar gaf hij een principiëele uiteenzetting van de kwestie. [17.

Apostolische geloofsbelijdenis. Dezen naam dragen de bekende „twaalf artikelen van ons algemeen, ongetwijfeld Christelijk geloof". Dat deze artikelen door de *apostelen* persoonlijk ontworpen, opgesteld en overgeleverd zouden zijn, is niet anders dan een pure legende. Het eerst wordt deze voorstelling gevonden bij *Rufinus,* aan het eind der vierde eeuw. Zij werd echter reeds in twijfel getrokken door *Laurentius Valla,* en later door *Erasmus.* Doch overigens werd de apostoliciteit van dit symbool zóó algemeen aanvaard, dat men er zelfs in de kringen der Duitsche Hervorming nog geloof aan hechtte, blijkens de *Maagdenburger Centuriën* I. 2. 68. In de Roomsche kerk zijn nog heden ten dage de meeste theologen van hetzelfde oordeel; slechts weinigen spreken van „een sage". Nog verder gaat de voorstelling, als zouden de apostelen dit symbool langs den weg der inspiratie of althans door bijzondere *illuminatie* des Heiligen Geestes rechtstreeks uit den hemel ontvangen hebben. Zij is gegrond op een leerrede, die ten onrechte aan *Augustinus* wordt toegeschreven, (de 240ste Pseudo-Aug-Homilie). Daarin lezen wij: „Op den tienden dag na zijn hemelvaart zond de Heere zijn discipelen den hun beloofden Trooster. Door dien Geest verlicht, en met de kennis der talen begaafd, stelden de jongeren de geloofsbelijdenis op. Petrus zeide: „Ik geloof in God den Vader, den Almachtige, Schepper des hemels en der aarde". Andreas zeide: „en in Jezus Christus, zijnen Zoon, onzen eenigen Heere". Jacobus zeide: „die ontvangen is van den Heiligen Geest, geboren uit de Maagd Maria" enz. De overige artikelen komen dan achtereenvolgens op naam van Johannes, Thomas, Jacobus, Filippus, Bartholomeüs, Mattheüs, Simon, Thaddeüs en Matthias.

Dat deze geheel mechanische vorm van belijden met elk denkbaar karakter van een echte confessie spot, behoeft geen betoog. Trouwens, al blijven er tot op heden aangaande den oorsprong en de ontwikkeling van het Apostolisch Symbool nog vele vragen onbeantwoord, de historische onjuistheid van *deze* voorstelling is toch wel onweerlegbaar gebleken. Als meest overtuigend bewijs kan wel gelden dat er nog een meer *beknopte* vorm van het Apostolisch Symbool teruggevonden is, die aldus luidt: „Ik geloof in God den Vader, den Almachtige, en in Jezus Christus zijn eeniggeboren Zoon, onzen Heere, die geboren is van den Heilige Geest uit de maagd Maria, gekruist onder Pontius Pilatus en begraven; ten derden dage is Hij opgestaan van de dooden; Hij is opgevaren in de hemelen, zit aan de rechterhand des Vaders, vanwaar Hij komen zal om te oordeelen de levenden en de dooden; en in den Heiligen Geest; de heilige kerk, de vergeving der zonden, de wederopstanding des vleesches".

Blijkbaar heeft deze belijdenis een langzaam groeiproces doorgemaakt en zijn er, naar mate meerdere waarheden door de belijdende gemeente geässimileerd werden, ook nieuwe elementen aan toegevoegd, b.v. inzake de schepping, de nederdaling ter helle, de ontvangenis en dood van Christus, en het eeuwige leven.

Wat nu den *oorsprong* dezer artikelen betreft, dienaangaande wijst ons de trinitarische constructie den weg, d.w.z.: men bemerkt aanstonds dat hier de belijdenis der *Drieëenheid* heel de samenstelling beheersch. Alle bijzondere artikelen hangen met de leer van Vader, Zoon en Heiligen Geest organisch samen. Voeg daarbij het sterk individueel gekleurde begin: *ik* geloof, wat wijst op een persoonlijke belijdenis, een geformuleerd uitspreken van eigen overtuiging, krachtens welke men zich voegde bij de gemeenschap der gelooviger. Bij welke gelegenheid kan een dergelijke persoonlijke confessie der Drieëenheid beter gepast hebben dan bij den Heiligen Doop aan volwassenen, die met de trinitarische formule bediend werd, en wel steeds na afgelegde geloofs*belijdenis?* De eenvoud der catechese in de eerste eeuwen bracht vanzelf mede dat men bedacht moest zijn op korte, bondige formules, die de catechumeen bij zijn komen tot den Heiligen Doop, met hart en mond kon belijden. Denk slechts aan den „Kamerling" met zijn: „Ik geloof dat Jezus Christus de Zoon van God is". Zoo ontstonden in verschillende gemeenten in het Westen en in het Oosten primitieve *doopssymbolen.* Bekend is b.v. dat van de gemeente te *Rome,* dat echter niet vóór pl.m. 120 gebruikt werd. Dit zoogenaamde *Symbolum Romanum* is de grondslag geworden, waarop

de apostolische artikelen gebouwd zijn. Hoogstwaarschijnlijk is het ook de moedervorm geweest der Syrisch-Palestijnsche symbolen; stellig hangen de Westersche er alle mee samen. Aan de bewaring en zuivere overlevering dezer doopsbelijdenis besteedde de gemeente te Rome veel zorg en, toen de ketterij opkwam, vooral der gnostieken, beschouwde men haar als bekleed met apostolisch gezag. *Irenaeus* heeft haar verheven tot „regula veritatis" d.i. tot „leerregel der waarheid". En niet het minst *Tertullianus*, de groote ijveraar voor de autoriteit der kerk, heeft zijn machtigen invloed aangewend om dien „regel" tot „wet" te verheffen, waardoor van zelf de weg voor de legende der apostoliciteit vrijkwam.

Al moge dus het Apostolisch Symbool niet van de eigen hand der apostelen zijn, het heeft toch het wezen en den inhoud der apostolische prediking en traditie in groote trekken bewaard. Zóó opgevat is het historisch en zakelijk niet onjuist te spreken van de *Apostolische* Geloofsbelijdenis, mits men er bij wete dat de volledige vorm van thans stellig niet ouder is dan de 5e eeuw en waarschijnlijk eerst ten tijde van Karel den Groote algemeen geldende kerkelijke belijdenis is geworden.

De Reformatie der 16e eeuw heeft zich bij deze artikelen opnieuw aangesloten, niet alleen om den duidelijken en kernachtigen inhoud, doch ook om tegenover de gedeformeerde Roomsche kerk zich op het zuivere Rome der eerste eeuwen te beroepen en blijk te geven van algeheele eenheid des geloofs met de aloude Katholieke kerk. Daarom bleef ook in de Liturgie een plaats aan deze artikelen ingeruimd, gelijk zij mede in den Catechismus werden opgenomen. Over de gepastheid van dit korte Symbool als geloofsbelijdenis in het midden der vergaderde gemeente, zie *Dr. A. Kuyper, Onze eeredienst* LXI bladz. 257—259.

De twaalf artikelen vormen ook nu een band der eenheid die de Christenheid aller eeuwen omspant en niettegenstaande verschil in uitlegging, zijn zij nog de basis, waarop naast elkander kunnen staan allen, die de groote hoofdzaken van de leer der zaligheid belijden en Christus eeren als Gods Zoon en hun Zaligmaker. Ook thans kan het van dit twaalftal nog gelden dat zij het „algemeen" en „ongetwijfeld Christelijk" geloof formuleeren, dus èn catholiek èn exclusief zijn in den goeden zin des woords.

Geruimen tijd heeft het geduurd eer *alle* deze artikelen in den tegenwoordigen vorm *algemeen* werden aanvaard.

Een duidelijk beeld van den uitbouw kunnen wij ons niet vormen. Het onderzoek dienaangaande staat niet stil en belooft nog veel aan het licht te zullen brengen. Van de voorloopige resultaten vermelden we hier alleen dat het slot van het 4e artikel, het: „nedergedaald ter helle" het eerst voorkomt in de belijdenis der gemeente van *Aquileja* (laatst der 4e eeuw). In de 5e eeuw was het nog niet allerwege in het Apostolisch Symbool opgenomen. Het is dus allicht het jongste uit het twaalftal. Het slotartikel over het „eeuwige leven" schijnt afkomstig te zijn uit de doopsconfessie der Afrikaansche kerk.

Is er aangaande het ontwikkelingsproces der Apostolische Geloofsbelijdenis nog veel duister, des te meer verblijdt het, dat we over de *beteekenis* der afzonderlijke artikelen en den *leer*inhoud daarvan niet in twijfel behoeven te zijn. Hier schijnt het licht der historie helder. Zelfs van het ietwat raadselachtige „nedergedaald ter helle" staat thans de exegese vrijwel vast.

Wij bezitten in de Apostolische Geloofsbelijdenis een kostbaar antiek stuk, goed en gaaf, uit verre eeuwen overgeleverd van geslacht tot geslacht, en nog geschikt voor ons gebruik. [19.

Apostolischen. De secte der Apostolischen is van Engelschen oorsprong. Zij kenmerkt zich door de verwachting van de spoedige wederkomst Christi, en wil door de vernieuwing van het apostolaat de geloovigen op die komst voorbereiden. De geweldige beroeringen in het leven der volken door de Fransche Revolutie zoowel als door de heerschappij en den val van Napoleon, hadden de gedachten der geloovigen heengeleid naar wat de Schrift leert aangaande de teekenen der tijden en de toekomst van den Zoon des menschen. Vooral in Engeland waren er, die meenden dat die toekomst niet verre meer kon zijn, en dat bij 't naderen van de voleinding der eeuwen de Heilige Geest zich weêr op gelijke wijze zou openbaren als in de eerste dagen der Nieuw-Testamentische kerk. Te Albury, een bezitting van den Londenschen bankier Drummond, hielden zij geregeld bijeenkomsten tot onderzoek van de profetische boeken des Ouden Testaments en van de Openbaringen van Johannes. Als goddelijk antwoord op hun bidden en smeeken, als teeken van een, het komen des Heeren voorbereidende uitstorting des Heiligen Geestes, beschouwden de vrienden van Albury extatische verschijnselen, die eerst in Schotland, daarna ook in Londen, in private gebedssamenkomsten en in kerkelijke godsdienstoefeningen optraden, en waarin men het spreken in tongen en het profeteeren van den apostolischen tijd meende terug te vinden. Onder invloed vooral van den Londenschen predikant Edward Irving, geboren 1792, die van den beginne aan de z.g. Albury-conferenties had deelgenomen, kwam het in 1833, in welk jaar deze om enkele afwijkingen in de leer en om het toelaten van het profeteeren in zijne gemeente, uit zijn ambt was ontzet, tot stichting van *de Katholieke Apostolische kerk*. (Het is naar hem, dat — ofschoon onder protest van de aanhangers dezer secte — de Apostolischen ook wel *Irvingianen* worden genoemd.) Men ging hierbij uit van de gedachte, dat Christus aan zijne gemeente oorspronkelijk vier ambten had gegeven, n.l. die, welke in Ef. 4 : 11 worden genoemd. De dienst van *al* deze ambten behoorde bij den normalen toestand der kerk. Daardoor moest de gemeente worden toebereid voor de komst van haren Koning. De zonden der geloovigen waren echter oorzaak, dat Christus zijn komst uitgesteld en aan zijn kerk het voornaamste der ambten, het apostolaat, alsmede de gave der profetie had ontnomen. Eeuwenlang had de kerk in de vormen van Catholicisme en Protestantisme een kommervol bestaan voortgesleept. Thans echter, nu de teekenen der tijden de naderende komst van

Christus aankondigden, had de Heere op het gebed zijns volks de Geestesgaven der eerste tijden weêr geschonken en opnieuw de vier ambten in het leven geroepen: de *apostelen*, rechtstreeks door Christus geroepen, en gezonden tot de gansche Christenheid; zij hebben de gemeente te regeeren, en inzonderheid de geloovigen door handoplegging den Heiligen Geest mede te deelen en te verzegelen; de *profeten*, die het licht ontsteken zoowel over de tegenwoordige en toekomende dingen als over de duistere plaatsen der Heilige Schrift, doch zoo, dat hunne uitspraken steeds door de apostelen moeten worden gekeurd; de *evangelisten*, die het getuigenis van het „werk des Heeren" in de Christenheid hebben uit te dragen als een genadeboodschap Gods, om daardoor de geloovigen te roepen tot de gemeenschap der kerk; de *herders en leeraars*, die de „geestelijkheid" vormen van de plaatselijke gemeenten, en weêr onderscheiden worden in den *engel* of bisschop, het hoofd der gemeente en den zielzorger der priesters, de *priesters*, die tot een getal van ten hoogste 6 den engel ter zijde staan en krachtens zijn opdracht Woord en sacrament bedienen, en de *diakenen* (hoogstens 7), die door de gemeente gekozen worden ter ondersteuning der priesters in de zielzorg, voorziening in de nooden der armen, ziekenverpleging enz. De komst van Christus, welke men aanstaande achtte, is (in onderscheiding van zijn tweede, ten gerichte) zijn eerste komst tot verlossing der zijnen en luidt een tijdperk van duizend jaren in, waarin de geloovigen met Christus zullen heerschen. Slechts den verzegelden echter (Openb. 7 : 4) valt dit voorrecht ten deel. En aangezien alleen binnen de gemeenschap der Apostolische kerk de verzegeling is, heeft deze de roeping, alle ware kinderen Gods tot die gemeenschap te brengen en te verzegelen.

Waren er bij Irvings dood in 1834 nog maar 6 apostelen, in het volgende jaar kwam het twaalftal vol. Dezen zonderden zich nu een jaar in Albury af, om in de eenzaamheid voor hun taak te worden bekwaamd. In 1836 werd aan ieder van hen een deel der wereld ter bearbeiding aangewezen. Ondanks het „getuigenis", een door hen opgesteld stuk, dat zij deden uitgaan tot den paus en tot de wereldlijke overheden van de gedoopte natiën, en ondanks de reizen, die zij in 1838 ondernamen in de landen van Europa, bleek hun hoop, dat de meerderheid der geloovige Christenen zich bij hun kerkgemeenschap zou aansluiten, ijdel. Wel breidde de secte zich in verschillende landen uit, maar haar aanhangers bleven tot enkele tienduizendtallen beperkt. In 1860 kwam het tot scheuring. De profetie, waarmede men van den aanvang af opgetreden was, n.l. dat de apostelen niet zouden sterven vóór de eerste komst van Christus, was niet vervuld. De een na den ander werd weggenomen door den dood. Toen van onderscheidene zijden werd aangedrongen op aanvulling van het twaalftal verzetten de nog levende apostelen zich daartegen, bewerende dat, gelijk de Nieuw-Testamentische bedeeling met 12 apostelen was *begonnen*, er ook aan het *einde* niet meer dan 12 konden zijn.

Zij, die de gestorven apostelen telkens door nieuwe wilden vervangen, scheidden zich af, en organiseerden zich als de *Hersteld Apostolische Zendingsgemeente*. In dien naam lag niet de aanduiding, dat de zending het doel van hun afzonderlijk optreden was, maar dat zij hun apostelen als *van God gezonden* beschouwden. Aan de leer der Catholieke Apostolische kerk bleven zij trouw, maar terwijl bij deze de inrichting van den kerkedienst veel overeenkomst had met die van Rome, keerden zij tot den eenvoud van het Protestantisme terug. Doch ook in dezen kring bleef de eenheid niet lang bewaard. Friedrich Krebs, in 1880 tot apostel geroepen, werd niet lang daarna vanwege door hem verkondigde ketterijen uitgebannen; deze stichtte nu een nieuwe gemeenschap onder den naam van *Hersteld Apostolische Zendingsgemeente in de eenigheid der Apostelen*, welke naam uitdrukken moet, dat al hun apostelen hun eenheid vinden in den éénen stam-apostel. Ook zij vullen het aantal apostelen voortdurend aan, en beperken dit niet tot 12, maar breiden het uit met zoovelen als zij noodig oordeelen. In onderscheiding van de beide andere groepen, die een stil bestaan leiden, maakt deze jongste organisatie rusteloos propaganda, en maar al te vaak gelukt het haar, onder den schijn van bizondere vroomheid, eenvoudige zielen in haar strikken te vangen. De volgelingen van Krebs zijn het verst afgeweken van het spoor der Heilige Schrift. Terwijl de beide andere groepen nog in 't algemeen aan de Heilige Schrift vasthouden, laten zij haar als regel van geloof en leven geheel los. Volgens hen is de Bijbel slechts een kruik, waarin een weinig van het oude manna bewaard is, dat in vroegere tijden de geloovigen voedde. Het Woord, waarbij God thans zijne gemeente doet leven, wordt dagelijks aan zijne apostelen en profeten geopenbaard. Dat, en niet de gebrekkige kennis van Mozes en Paulus, moet de regel zijn voor dezen tijd. Aan hun apostelen brengen zij bijna goddelijke vereering toe. Zij leeren, dat in die apostelen de vleeschwording des Woords zich voortzet; de Christus zelf is het, die in hen verschijnt. Vandaar kwam het verlangen naar Christus' wederkomst ook geheel op den achtergrond. Omdat zij in hun apostelen alles bezitten, wat in Christus is, gevoelen zij aan den Christus zelven geen behoefte meer.

In te gaan op elke afwijking, die zich bij de verschillende vormen dezer secte voordoet, is niet noodig. 't Zij genoeg, de gronddwaling, die zij gemeen hebben, als onschriftuurlijk in 't licht te stellen. Het Nieuwe Testament leert duidelijk, dat het apostolaat een *buitengewoon* ambt en een gansch bizondere dienst in Jezus' gemeente is geweest, welke met den dood der twaalven een einde heeft genomen. Het apostelambt droeg een geheel eenig karakter, dat alle hernieuwing ten eenemale uitsluit. De apostelen zijn aan Christus door den Vader gegeven (Joh. 17 : 6), door Christus zelven geroepen (Joh. 6 : 70; 13 : 18; 15 : 16, 19), en door Hem op allerlei wijze voor hun toekomstige taak voorbereid en bekwaamd. Die taak bestond daarin, dat zij na Jezus' heengaan, als *getuigen* moesten optreden (Luc. 24 : 48;

Joh. 15 : 27). Zij waren oor- en ooggetuigen van Jezus' woorden en werken geweest, zij hadden het Woord des levens met de oogen aanschouwd en met de handen getast (1 Joh. 1 : 1), en hadden nu dit getuigenis aangaande Jezus te brengen aan Israël en aan de geheele wereld (Matth. 28 : 19; Joh. 15 : 27; 17 : 20; Hand. 1 : 8). Dit alleen reeds bewijst, dat er na hen geen nieuwe apostelen meer kunnen opstaan. Er is echter meer. Aan de twaalven werd in bizonderen zin de Heilige Geest beloofd en geschonken (Matth. 10 : 20; Joh. 14 : 26; 15 : 26; 16 : 7; 20 : 22). Zakelijk voegt de Heilige Geest aan zijne openbaring *niets nieuws* toe, wat niet reeds in Christus' persoon, woord en werk besloten ligt, want Hij neemt alles uit Christus, en maakt de apostelen alleen indachtig, en leidt hen op die wijze in al de waarheid (Joh. 14 : 26; 16 : 13, 14). Aan dit getuigenis der apostelen is daarom de kerk aller eeuwen gebonden. Er is geen gemeenschap met Christus dan door hun woord (Joh. 17 : 20), en in dat woord hebben we alles wat ter zaligheid noodig is. Zoowel in hun geschreven als in hun gesproken woord zijn zij getuigen van Christus geweest (Luc. 1 : 2; Joh. 1 : 14; 19 : 35; 20 : 31; 21 : 24; 1 Joh. 1 : 1—4; 1 Petr. 1 : 12; 5 : 1; 2 Petr. 1 : 16; Hebr. 2 : 3; Openb. 1 : 3; 22 : 18, 19), en hun getuigenis is getrouw en waarachtig (Joh. 19 : 35; 3 Joh. vs. 12). [20.

Apostolische vaders. De apostolische vaders zijn die mannen, die als het ware den overgang vormen tusschen de apostelen en de apologeten en kerkvaders. Voor een gedeelte zijn het leerlingen geweest van de apostelen. Zij stonden het naast bij de apostolische eeuw. Van hun leven is weinig met zekerheid bekend. Deels ligt de oorzaak van dit verschijnsel daarin, dat in die dagen van strijd en vijandschap er weinig gelegenheid was, om levensbeschrijvingen samen te stellen, maar veel meer ligt de oorzaak daarin, dat men in die tijden der eerste liefde Christus op den voorgrond stelde en van zijn dienaren weinig gezegd werd.

De geschriften dezer apostolische vaders zijn niet vele. Wetenschappelijke beschouwingen hebben zij niet geleverd. Wat zij gaven, waren practisch-godsdienstige getuigenissen. Er is echter groot verschil op te merken tusschen de geschriften der apostelen en die der apostolische vaders. De eerste munten uit door oorspronkelijkheid, frischheid, volheid en kracht, maar de laatste zijn niet levendig, niet diep, niet aangrijpend, niet beslag-leggend op hart en leven. Dat verschijnsel is allereerst daaruit te verklaren, dat de apostelen *onfeilbaar* geleid zijn door den Heiligen Geest en de apostolische vaders slechts stonden onder de *gewone* leiding des Geestes. De apostolische vaders wijzen in hun geschriften telkens op de traditie, veel meer dan op de apostolische geschriften. Dat komt daarvandaan, dat de apostolische geschriften nog niet algemeen verspreid en gekend werden.

Toch werden hun geschriften in de eerste gemeenten zeer hoog gehouden. Enkele werden zelfs door sommigen op gelijke lijn gesteld met de apostolische geschriften, zooals Pastor Hermas bij Irenaeus en Clemens bij Eusebius. De canon der Heilige Schrift was nog niet vastgesteld en daarom was er nog geen algemeene opinie over de boeken des Bijbels.

Tot de apostolische vaders worden gerekend:

Clemens Romanus. Deze schreef twee brieven. De eerste is gericht aan de gemeente te Corinthe, om deze tot vrede te vermanen. Belangrijk is deze brief om het leven der gemeente in Rome, vanwaaruit hij geschreven werd, te leeren kennen. De tweede brief behelst een uitdrukkelijke vermaning tot boete en bekeering. Het is niet zeker, of deze van Clemens is.

Barnabas. Sommigen houden dezen voor den medearbeider van Paulus. Van hem is nog een brief over, die een vermaning bevat aan de Christenheid tegen een lichtzinnig vertrouwen op uitwendige voorrechten met een verwijzing naar het volk Israëls.

Pastor Hermas. Een engel verscheen in de gedaante van een herder aan Hermas, wees op het naderend einde der wereld, hield hem de geboden Gods voor en beval hem aan goede werken te toonen als vruchten des geloofs. In de eerste Christelijke kerk werd dit geschrift zeer hoog gehouden. Clemens en Origenes hielden het zelfs voor geïnspireerd.

Ignatius van Antiochië. Van hem zijn zeven brieven aan verschillende gemeenten, Efeze, Magnesia, Tralles, Rome, Filadelfia, Smyrna en aan Polycarpus. Hoewel de echtheid dezer brieven dikwerf betwijfeld is, moeten zij nochtans als van Ignatius afkomstig gehouden worden.

Polycarpus, bisschop van Smyrna. Volgens Irenaeus was deze door Johannes tot zijn ambt gewijd. Hij schreef een brief aan de Filippensen.

Papias, bisschop van Hiërapolis. Volgens Irenaeus ook een leerling van den apostel Johannes. Hij schreef een verklaring van de redenen des Heeren. [24.

Apotheker. De apothekerskunst bestond in het Oosten bovenal in het bereiden van welriekende oliën, zalven, reukwerk, specerijen, die deels tot het *inbalsemen*, als in Egypte, of verbranden der lichamen volgens Fenicische gewoonte, als bij de teraardebestelling van koning Asa (2 Kron. 16 : 14), — deels tot *godsdienstige* doeleinden (bereiding van de heilige zalfolie (Ex. 30 : 22), van het heilig reukwerk (vers 35), („volgens de apothekerskunst") deels tot *opschik* (Hoogl. 3 : 6; 5 : 13) en weelde der aanzienlijken en koningen (1 Sam. 8 : 13), deels eindelijk als *artsenijen* werden gebruikt. Het bereiden van zalf komt 1 Sam. 8 voor als het werk der vrouwen of slavinnen; later, sedert Salomo, werd het een door mannen uitgeoefend handwerk (1 Kon. 10 : 15; Pred. 10 : 1; Neh. 3 : 8). Sirach 38 : 7, 11 komen het eerst arts en apotheker gezamenlijk voor.

Appel, Appelboom. Het Hebreeuwsche woord Thapuah, de welriekende, komt niet slechts van de goudgele (Spr. 25 : 11), zoetriekende en geurige vrucht (Hoogl. 7 : 9), en den boom (Joël 1 : 14; Hoogl. 2 : 2; 8 : 5), maar ook in verschillende namen van plaatsen in de stammen van Juda en Manasse (Joz. 15 : 34; 17 : 7) voor. In den jongeren tijd heeft men, omdat de appelboom in *warme* landen zeldzaam wordt gevonden, het door kwee willen verklaren, die zonder

twijfel nu nog in het Oosten meer wordt gevonden dan de appel en in de Heilige Schrift geen bijzonderen naam heeft. Daar echter appelen- en perenboomen nog heden niet slechts in den hooggelegen kloostertuin aan den Sinaï, maar ook in Edom, Moab, op de hoogvlakte aan den Hebron, bij Gideon en elders worden gevonden, peren bovenal als een artikel van uitvoer van het tegenwoordige Sidon of Saida worden genoemd, eindelijk, gelijk is aangenomen, in ieder geval de fijnere appelen- en perensoorten uit Klein-Azië en Syrië tot ons zijn gekomen, zoo is er geen grond, om van de oude overzetting af te wijken. Men ziet veel meer ook hierin de gelukkige ligging van het heilige land, dat ten gevolge van zijn verschillende hoogten, tijdens de vroegere betere bebouwing, bijna de vruchten van alle hemelstreken in zich vereenigde.

Appelius (Johannes Conradus) werd in het jaar 1715 in het graafschap Tecklenburg, in het Noorden van Westfalen, geboren. In 1738 werd hij predikant te Jukwert, waar hij diende tot 1742, toen hij vertrok naar Appingedam, waar hij naast het predikambt ook het rectoraat der Latijnsche school waarnam. Slechts twee jaren vertoefde hij hier, tot 1 November 1744, toen hij bevestigd werd te Uithuizen, waar hij zeer getrouw arbeidde tot 1751, in welk jaar hij verhuisde naar Zuidbroek, waar hij arbeidde tot zijn dood, 26 September 1798.

Appelius heeft in de tweede helft der achttiende eeuw, toen de Gereformeerde belijdenis in haar kracht en heerlijkheid door weinigen werd verstaan, toen de scherpe punten der Gereformeerde leer door vele predikers werden afgeslepen, en zeer velen een uitwendige verbondsbeschouwing leerden, de oude Gereformeerde waarheid verdedigd.

Vooral is hij bekend geworden door den strijd over de sacramenten, waarin hij gewikkeld werd met Ds. E. van Eerde van Tenboer en Ds. Hillebrandus Janssonius van Veendam. Genoemde strijd liep over de vraag of de sacramenten onderwerpelijk dan wel voorwerpelijk de beloften Gods verzegelen. Van Eerde en Janssonius leerden dat de sacramenten alleen voorwerpelijk de belofte Gods verzegelen, en dat daarom elk onergerlijk lidmaat recht had op het sacrament. „Ook aan de uiterlijke bondgenooten geeft God het avondmaal, opdat zij vastelijk zouden gelooven, dat zij tot dit genadeverbond behooren. Hun worden die beloften bezegeld dat God hun zijn Geest en genade wil geven, om de voorwaarden des verbonds te volbrengen" (Janssonius, De ware aart van de Sacramenten, 1766, bl. 331). Appelius daarentegen was van oordeel dat alleen de ware geloovigen het recht hadden op de sacramenten. Een onbegenadigde, die een onergerlijk leven leidde, kon wel door den kerkeraad niet geweerd worden van het avondmaal, maar voor God en voor zijn geweten stond het hem niet vrij tot de tafel des Heeren te naderen.

In 1761 schreef Appelius, om dit verschil toe te lichten, vóór het *Vervolg van Aanmerkingen over 't regt gebruik van 't Evangelie* een breede voorrede van 172 bladzijden, waarin hij handelt over de natuur der sacramenten in het algemeen en van den doop in het bijzonder.

In zijn *Vervolg van Aanmerkingen* leert hij, dat de kerk is de vergadering van ware geloovigen, welke door den Geest en door het waarachtig geloof Christus zijn ingeplant. Hij bedoelt dit niet zooals de Labadisten, die leerden dat niemand tot de sacramenten mocht worden toegelaten, dan die zij zelf voor wedergeborenen hielden, maar in den zin van Art. 27 van de Nederlandsche Gereformeerde belijdenis. Om die reden wil hij geen scheiding maken tusschen uit- en inwendige kerk, maar deze zijn wezenlijk een en dezelfde ware kerk van Christus, die met betrekking tot hare inwendige vereeniging met Christus en met elkander de inwendige, en ten opzichte van de gesteldheid naar buiten de uitwendige kerk genoemd wordt. De eigenlijke leden van de in- en uitwendige kerk zijn de waarachtig begenadigden. Maar toch zijn er onbekeerden, die op de in- en uitwendige kerk verscheidene betrekkingen hebben, zooals de kinderen der waarachtige geloovigen, van wie er zijn, die zonder Christus leven of sterven. Deze kinderen der gemeente hebben door hun geboorte uit geloovige ouders betrekking op de kerk, welke wel niet zaligmakend is maar toch voor hen tot nut is. Zij worden daardoor namelijk kinderen van de geheele kerk, gelijk de voorkinderen van een vrouw de kinderen van een man worden, door de huwelijksverbintenis met de moeder. Zij deelen in het gebed en in de genademiddelen. Zij ontvangen ook de belofte Gods (Gen. 17 : 7; Hand. 2 : 39), die voor hen inhoudt, niet dat God alle kinderen hoofd voor hoofd wil aannemen, maar wel dat zij, als zij later, tot hunne jaren gekomen, van deze toezegging recht gebruik maken, niet zullen uitgeworpen worden. De mondbelijders zijn wel geen eigenlijke leden der kerk, maar leven toch met de geloovigen mede en leven onder dezelfde genademiddelen. Zij zijn bijwoners van de heiligen. Hun kinderen zijn ook in den uitwendigen schoot der kerk geboren. Hun komen ook de beloften Gods toe, evengoed als zij, die uit waarachtige geloovigen geboren zijn. Niet alleen de kinderen, die uit Abraham geboren waren, maar ook de kinderen van de gekochten met den gelde moesten besneden worden.

Appelius schikte zijn theorie al te veel naar den toestand van de schier tuchteloos geworden volkskerk, en kwam daardoor ook tot een min juiste beschouwing van den doop. Grond voor den doop is, zoo leert hij (Vervolg Voorrede § 75), de belofte Gods, die Hij in den doop niet verzegelt aan het kind, dat gedoopt wordt, noch aan de ouders, maar aan „de gemeente met welke God zijn verbond, aangaande haar zaad, gemaakt heeft" De kinderdoop is niet een versterking van het geloof van het kind, dat gedoopt wordt, „want het kind doet zich niet doopen; maar de gemeente begeert en ontvangt den doop in het lichaam van dat kind. Dat kind heeft geen historisch geloof, hetwelk door dat middel des doops kan gesterkt worden; maar de gemeente heeft het zaligmakend geloof, dat door het sacrament versterkt wordt." „Om die reden wordt ook de kinderdoop in de vergadering der gemeente bediend." (Brief aan N. N. bl. 87—89). In plaats van den grond des doops

te stellen in het verbond Gods, in hetwelk de kinderen der gelooviгen evengoed als de volwassenen begrepen zijn, stelt Appelius den grond des doops in het geloof der gemeente.

Appelius verklaart in zijn: *Brief .... aan N. N.* 1768, bl. 167, dat hij volstrekt niet bedoelde te twisten. Ook al wist hij, dat er hier en daar beschouwingen gangbaar waren, die afweken van de rechtzinnige leer, dacht hij nog in 1761 „niet anders dan dat het een woordenstrijd was". Maar in 1762 verscheen van Philekklesius een pamflet: *Het pleidooi*, dat een onergerlijk, onbegenadigd belijder vrijheid heeft het avondmaal te gebruiken. Op dit bitter geschreven boekje antwoordde Appelius met een *Zedig en vrijmoedig onderzoek van twee gewichtige vragen, welke Een genaamd Ad. Philekklesius heeft bepleit en voorgesteld*, Groningen 1763. Hij onderscheidt hierin tusschen tweeërlei vrijheid om het avondmaal te gebruiken. Voor de menschen heeft een onergerlijk onbegenadigde vrijheid, zoodat de dienaars hem niet van het avondmaal kunnen weren, maar voor God en zijn geweten heeft een onbegenadigde geen recht om tot des Heeren tafel te naderen. Nu trad Ds. van Eerde op, en trachtte aan te toonen in: *Noodige verdediging van het pleidooi*, 1764, dat het gevoelen van Appelius was het verderfelijke gevoelen der Labadisten, ontbloot van alle evangelische gronden. Appelius antwoordde hierop niet terstond, wijl hij door ongesteldheid verhinderd was. Maar toen dit werd aangemerkt als onmacht om zich te verdedigen, kondigde hij in *De Boekzaal* van Juni 1765 aan, dat hij binnenkort op de beschuldigingen zou antwoorden. Intusschen had Ds. H. Janssonius van Veendam het eerste deel uitgegeven van zijn werk *De waare Aart van de sacramenten* (1765), in hetwelk hij leerde dat men onder een geloovige moest verstaan, iemand „die in de belijdenis zuiver is, de leer van de ware kerk voor de waarachtige leer der zaligheid houdt, een oprecht historisch geloof heeft en, ten blijke daarvan, zig houdt onder de prediking van die kerk, alwaar 't woord zuiver verkondigd wordt". De doop moet bediend worden aan kinderen van ouders, die belijdenis doen van den waren godsdienst, in onderscheiding van de secten. In het formulier van den doop wordt niet de wederbarende genade verondersteld voor den doop, terwijl in de eerste doopvraag met de woorden: „Of uwe kinderen in Christus geheiligd zijn" bedoeld wordt de uitwendige verbondsheiligheid (bl. 121—189). Dit werk maakte grooten opgang, en vertolkte het algemeene gevoelen van dien tijd. Appelius antwoordde eerst in 1768, met een: *Brief, behelzende de voornaamste gronden en de bijzondere meening van de hedendaagsche nieuwe Leere der Sacramenten, neffens de voornaamste bewijzen tegen dezelve; alsook ene oplossing van hare voornaamste tegenwerpingen*, geschreven aan N.N., waarin hij verklaarde, dat de nieuwe leeringen onrechtzinnig waren, niet vrij van Sociniaansche gedachten. Toen Van Eerde en Janssonius zich hierover beklaagden (Boekzaal, October 1768), en de deputaten van Stad en Lande aan Appelius de vraag richtten, wie zijn eerwaarde bedoeld had en op welken grond de beschuldiging rustte (Boekzaal 1769, bl. 298) antwoordde hij hierop met zijn boek: *De Hervormde Leere van den Geestelyken staat des Menschen, van 't werk des Geestes, van 't Gelove, het Genadeverbond, de Kerke, de Sacramenten, de Kinderdoop en andere gewichtige waarheden*, Groningen 1769. Deputaten van de kerk van Stad en Lande waren niet geheel bevredigd, maar omdat Appelius verklaarde (De Hervormde Leer bl. 453 v.) „niet te gelooven, dat deze zijne Broeders (n.l. Van Eerde en Janssonius) in hun harten onrechtzinnig zijn, schoon ze in onbedachtzaamheid en verhaasting gevaarlijke stellingen, met woorden, die tegen het geloof huns harten streden, hebben voortgebragt", vonden deputaten geen reden om Appelius te bemoeilijken.

Evenwel mengden onderscheiden anderen zich in den strijd. Een reeks geschriften werd uitgegeven. De Amsterdamsche predikanten W. Peiffers en J. J. Kessler traden op voor Appelius, terwijl Ds. Mensinga van Meeden en anderen de zijde van Janssonius kozen. Appelius zelf evenwel hield zich stil. In 1790 gaf hij nog een practisch boek: *Uitstap van Aanmerkingen over het regt gebruik van het Evangelie.*

Appelius is een man van uitnemende beteekenis geweest. Ruim 60 jaren heeft hij met liefde en trouw de gemeente des Heeren gediend. Hij was een eenvoudig en bescheiden man, die niet hoog dacht van zich zelven. Hij wenschte, dat geen levensbericht over hem zou worden geschreven. Zijn naam bleef evenwel leven in de harten van velen, die hem lief hadden om zijns werks wil. Blijkens zijn geschriften was hij niet alleen een goed uitlegger der Heilige Schrift, maar bezat hij ook de gave om het zieleleven te ontleden, om het mystieke leven te beschrijven, om de diepe gedachte der Schrift aan te wenden tot vermaan en troost, tot leiding en bemoediging der zielen. Zelf leidde hij een teeder en godzalig leven. Hij doorleefde alles wat hij wedervoer met zijn God. Op roerende wijze beschrijft hij in de *Aanspraak aan de gemeente te Zuidbroek*, in zijn *Vervolg van Aanmerkingen* zijn ervaringen tijdens een beroeping. „Het is ook wel eens gebeurd, dat ik er zoodanig tegen geworsteld heb, dat ik mijn allerzachtmoedigsten Heer daardoor noodzaakte, om mij daarover zeer gevoelig te kastijden; hoewel Hij, door de teederste omhelzingen welke hij mij daarna, tot dezen dag toe, heeft laten ondervinden, duidelijk getoond heeft, dat hij het uit liefde, tot mijn nut gedaan had, opdat ik hem, zonder tegenweer, met mij zou laten doen, wat goed is in zijn oogen. En sedert dien tijd, ben ik als een gegeeseld en getroost kind, innig bevreesd geworden, om, in dergelijke gevallen, iets te zeggen te hebben, of mij, door onbedachtzaamheid, ergens in te mengen". Zijn arbeid in de gemeente was rijk gezegend. Nadat hij tien jaren in Zuidbroek had gewerkt kon hij getuigen: „Hij schonk in de gemeente een bijkans algemeene bedaarde bekommering, aangaande den eeuwigen staat der zielen, waaronder verscheidene uit het rijk der duisternis in Jezus koninkrijk dadelijk zijn overgekomen, die nu, hier of elders, met min of meer voorspoed, op den weg des levens wan-

delen, of misschien het lam, voor zijn troon, eeren. Hij heeft verscheidene gemoederen van onze teedere jeugd geopend". „Ik ontmoette gedurig, onder oude of jonge, eenige zielen daar de Heilige Geest het aanvankelijke werk van overtuiging of van levendmaking verricht, of daar hij Gods kinderen onderwijst, in hetgeen zij nog niet geweten hadden, dezelve bestraft, wederhaalt, voortleidt of vertroost".

Geen wonder dat Appelius zeer geliefd was, en dat zijn geschriften, ook nog een eeuw na zijn dood, door velen gelezen werden. De verbondsbeschouwing van Appelius heeft grooten invloed uitgeoefend op Hendrik de Cock, en niet minder op Dr. A. Kuyper, die in zijn eerste optreden Appelius beschouwde als de tolk der Gereformeerde verbondsleer. [32.

Apperceptie is die werkzaamheid van den mensch als kennend wezen, waardoor hij nieuwe gewaarwordingen opneemt, die aanpast aan en invoegt in den aanwezigen bewustzijnsinhoud. Wanneer nieuwe gewaarwordingen eenige overeenkomst vertoonen met voorhanden voorstellingen, zal het nieuwe gemakkelijk opgenomen en zonder moeite aan het bestaande materiaal geassimileerd worden. Zoodra echter de nieuwe waarnemingsinhoud vreemd is en er haast geen aanknoopingspunten zijn te vinden, wordt een goede apperceptie bemoeilijkt en de nieuwe inhoud misverstaan, verkeerd geïnterpreteerd en onvoldoende of onjuist geassimileerd. Apperceptie is alleen mogelijk, als er verwantschap en aansluiting is tusschen oud en nieuw. De wijsgeer Herbart heeft ingezien, van hoe groote beteekenis een goede apperceptie is bij het onderwijs. Hij en zijn volgelingen hebben er nadruk op gelegd, dat de onderwijzer een gedetailleerd overzicht moet hebben van den bewustzijnsinhoud der leerlingen, en de leerstof op zulk een wijze en in zulk een vorm behandelen, dat het nieuwe zich gemakkelijk bij het oude aansluit. Bij de uitwerking van dit goede beginsel zijn de Herbartianen tot een onvruchtbaar schematisme vervallen. [14.

Appia, Fil. : 2, waarschijnlijk de vrouw van Filemon. [24.

Appiusmarkt of Forum Appii, 2 uren van Rome aan den door den censor Appius Claudius, den blinden, aangelegden beroemden kunstweg naar Capua. Zoo ver kwam Paulus tot zijn groote vreugde en versterking een gedeelte der Romeinsche Christenen te gemoet (Hand. 28 : 15); een ander deel ten minste half zoo ver, tot aan de „Drie Tabernen".

Approbatie is goedkeuring. Deze term wordt in ons kerkelijk leven tegenwoordig op tweeërlei wijze gebruikt.

I. Voor de approbatie door de gemeente van de gekozen en beroepen dienaren des Woords, ouderlingen en diakenen. Artikel 4 der Kerkenorde (herzien te Utrecht 1905) bepaalt aangaande de predikanten, dat noodzakelijk is „de approbatie en goedkeuring van de lidmaten der Gereformeerde gemeente van de plaats, wanneer de naam des Dienaars den tijd van veertien dagen in de kerk afgekondigd zijnde, geen hindernis daartegen komt." Evenzoo bepaalt art. 22, dat de ouderlingen eerst na van de gemeente geapprobeerd en goedgekeurd te zijn mogen bevestigd worden, en art. 24 stelt denzelfden regel voor de diakenen. Het spreekt vanzelf, dat de gemeente deze approbatie niet naar willekeur mag schenken of onthouden, doch daarbij te rade heeft te gaan met de belijdenis en den wandel der betrokken personen. Een belangrijk beginsel van ons kerkrecht wordt in deze medewerking der gemeente gehandhaafd, al geschiedt ze gemeenlijk stilzwijgend en weinig in 't oog vallend; ze mag echter niet in een kennisgeving zonder meer ontaarden.

II. Voor de approbatie door de classis van de beroeping van een Dienaar des Woords. Voor ouderlingen of diakenen is deze niet noodig wegens het slechts plaatselijk karakter hunner bediening. Bij degenen, die tevoren niet in den dienst geweest zijn, eischt art. 4 der Kerkenorde „de examinatie of onderzoeking beide der leer en des levens, dewelke zal staan bij de classis, aan welke de beroeping ter approbatie is voor te stellen, en geschieden zal ten overstaan van de Gedeputeerden der Particuliere Synode of eenige derzelven" (peremptoir examen). (Over de eischen dezer approbatie zie men het artikel *Peremptoir examen*). Bij degenen, die alreede in den dienst des Woords zijnde tot een andere gemeente beroepen worden, eischt art. 5 der Kerkenorde, dat „de voorzeide beroepenen vertoonen zullen goede kerkelijke attestatie van leer en leven", terwijl voor de approbatie verder noodig zijn 1°. bewilliging van den kerkeraad met de diakenen in het ontslag, 2°. afscheidsgetuigenis van de betrokken classis (zie art. 10 der Kerkenorde). — Aangezien deze handeling van groote beteekenis is, moet het minder aanbevelenswaardig geacht worden, haar over te laten aan enkele daartoe gedeputeerde kerken. De classis kan deze verantwoordelijkheid niet van zich wentelen. Wenscht men niet een voltallige vergadering, dan is het toch goed, dat men alle kerken in kennis stelle met tijd en plaats der approbatie, opdat ze desgewenscht zich kunnen doen vertegenwoordigen. En zooveel mogelijk late men de approbatie in de gewone classicale vergadering geschieden.

In Art. 7 der Zendingsorde is bovendien bepaald, dat wanneer een tot den missionairen dienst beroepene ouder is dan 30 jaren, de approbatie der beroeping niet zal plaats hebben, dan nadat Deputaten der Generale Synode voor de Zending onder Heidenen en Mohammedanen bij gemotiveerd schrijven hebben verklaard, in dien leeftijd van den beroepene geen bezwaar te zien.

Vroeger was er bovendien sprake van:

III. Approbatie der Kerkenorde door de overheid, en evenzoo van de beroeping van Dienaren des Woords. Door de gewijzigde verhouding van kerk en staat is daarvan nu geen sprake meer.

IV. Approbatie van uit te geven boeken door de classis of de professoren in de theologie. Zie art. 55 der Dordtsche Kerkenorde: „Niemandt vande Ghereformeerde Religie sal hem onderstaen eenich boeck ofte schrift van hem, ofte van eenen anderen gemaeckt ofte overgheset, handelende van de Religie, te laten drucken ofte andersins uyt te gheven, dan t' selfde voor henen

doorsien ende goet gekent zijnde vande Dienaren des Woordts zijns Classis, ofte particulieren Synodi ofte Professoren der Theologie van dese Provinciën, doch met voorweten zijnes Classis." De tegenwoordig geldende Kerkenorde (1905) heeft deze bepaling aldus gemoderniseerd: „Tot wering van de valsche leeringen en dwalingen, die door ketterse geschriften zeer toenemen, zullen de Dienaars en de Ouderlingen de middelen gebruiken van leering, van wederlegging, van waarschuwing en van vermaning, zoowel bij den dienst des Woords als bij de Christelijke onderwijzing en bij het huisbezoek." [5.

Aprilbeweging. April 1853 zag ons gansche land in rep en roer. In de huisgezinnen en op de kansels, in raadzalen en societeiten, in kranten en tijdschriften werd getwist en gestreden; scherpe pamfletten, spotschriften en spotprenten, gedichten vol pathos en hartstocht deden de ronde; adressen en circulaires in heftigen toon stroomden van alle zijden toe. In vele families heerschte innige gemoedsonrust: met bekommering over zichzelven en zijn kinderen, over de toekomst van vaderland en huisgezin, over het van de vaderen geërfde geloof, over de dierbare vrijheid op staatkundig en kerkelijk gebied, zag men uit naar de berichten aangaande den aanslag op staat en kerk, dien men nabij achtte. En het was geen opwinding van het oogenblik, geen voorbijsnellende volkswaan, die alleen de oppervlakte in beroering vermocht te brengen. Neen, een hevige beweging had zich van de anders zoo kalme Nederlandsche gemoederen meester gemaakt. Want het heiligste, zoo beweerde men, werd bedreigd: de Protestantsche godsdienst was in gevaar, brandstapel en inquisitie stonden hun intocht in Nederland te doen in het gevolg van de bisschoppen, die krachtens pauselijke verordening hier te lande zouden worden aangesteld.

De Roomschen hadden n.l. gemeend, dat thans de tijd gekomen was om zich geheel als vrije staatsburgers te gedragen, de laatste overblijfselen van onmondigheid van zich te werpen en zich ook op kerkelijk gebied de organisatie te geven, die zij voor de ongehinderde bevrediging hunner godsdienstige behoeften noodig achtten. Immers, de grondwet van 1848 waarborgde vrijheid van geloof, stelde de kerkgenootschappen volkomen gelijk en verleende aan deze het recht om eigen inrichting en bestuur te regelen. En zonder dat er van tevoren kennis van gegeven was aan de Nederlandsche regeering, die echter bij monde van den minister van buitenlandsche zaken aan den Internuntius had medegedeeld, dat niets de vrije organisatie der Roomsch-Catholieke kerk in dit koninkrijk verhinderde, had bij pauselijke brève van 4 Maart 1853 de herstelling plaats van de hiërarchie der zestiende eeuw, hoewel gewijzigd naar den tegenwoordigen toestand, in dier voege, dat nu één aartsbisschoppelijke en vier bisschoppelijke zetels in Nederland werden gevestigd.

Hoewel dit op zichzelf een maatregel was van zuiver kerkelijken aard, waren toch de bewoordingen, waarin die gebeurtenis door den paus aan de wereld verkondigd werd, kwetsend voor het Protestantsch gevoel, en gevaarlijk voor de goede verstandhouding, die hier te lande tusschen Protestanten en Roomschen bestond. Na herinnerd te hebben, hoe het bisdom van Utrecht sedert de 7e eeuw had gebloeid en door Paus Paulus IV met de metropolitaan-rechten was verrijkt, gewaagde de brève van het voor de Protestantsche bevolking meest roemrijke tijdperk der Nederlandsche geschiedenis in de volgende bewoordingen: „Toen de hoop geflikkerd had dat deze beminde wijngaard des Heeren, behoorlijk voorzien en door sterker waarborgen omgeven, met elken dag rijkere vruchten zou voortbrengen, had men later te betreuren, dat weldra de vijandige mensch denzelven door allerlei middelen trachtte te verwoesten, ten gronde te richten en te misvormen. Men heeft het, helaas, genoeg ondervonden, hoevele en groote nadeelen en onheilen de dwaalleer van Calvijn zoozeer bloeiende kerken berokkend heeft; ja zoover ging het geweld en de aandrift dier ketters, dat het was alsof de naam van Catholiek in die streken ware uitgeroeid en alsof er voor herstel van zulke groote verliezen geen mogelijkheid scheen te bestaan".

Deze en dergelijke uitingen over Nederland en het Protestantisme deden een storm opsteken, die onder den naam van „Aprilbeweging" algemeen bekend is. Daar kwam bij, dat de Protestantsche wereld juist in hetzelfde voorjaar zeer in beweging gebracht was door diep gevoeld medelijden met het ongelukkige lot der om het geloof vervolgde familie Madiai te Florence, en om zich het lot dezer ongelukkigen aan te trekken was een der meest geziene Protestanten, Groens vriend Elout van Soeterwoude, naar het Zuiden gegaan, nu de liberale Regeering zich blijkbaar met de zaak niet wilde inlaten. De door het ministerie ingestelde nieuwe Armenwet scheen kerkelijke rechten aan te tasten en had diepe ergernis gewekt. Geen wonder dus, dat de onverwachte gebeurtenis in deze omstandigheden diepen indruk maakte op de Nederlandsche Protestanten. Vooral te Utrecht, destijds het bolwerk der orthodoxie, thans nog wel uitgekozen als zetel van den nieuwen aartsbisschop, was de ontroering groot. En in de hoofdstad des lands, zetel van diepen wrok tegen minister Thorbecke, die zich schamper had uitgelaten over den „flauwen klop" van den „hartader" Amsterdam, deden sommige predikanten wekenlang al het mogelijke, om door hun preeken de heerschende bekommering nog hooger te doen stijgen, en tevens op te wekken tot een algemeen verzet als het eenige middel, dat het dreigende kwaad nog kon keeren.

Er klonken echter ook andere stemmen. De Amsterdamsche predikant Dr. L. S. P. Meyboom verhief de zijne tegen opgewondenheid, bitterheid en haat, en prees de Christelijke liefde aan, in herinnering brengende, dat met geen ander wapen dan het wapen der waarheid gestreden behoorde te worden. De Haagsche predikant Dr. C. E. van Koetsveld vroeg, of het Protestantisme dan zóó zwak was, dat het naast Rome niet bestaan kon, en het licht, dat het verspreidde, zóó gering, dat het door den glans van een bisschopstoel wordt overschaduwd. Groen van Prinsterer verklaarde geen steun te begeeren, die

gezocht werd in iets dat naar onrecht of onverdraagzaamheid gelijkt, en kon zich niet vereenigen met de beschouwing van den paus als vreemd souverein, daar deze, naar zijn meening, bij de herstelling der hiërarchie, gehandeld had als het geestelijk opperhoofd van een gedeelte der bevolking. En de algemeene Synodale Commissie der Nederlandsche Hervormde kerk wees den 22 April in een herderlijken brief aan de Hervormde gemeente op de gelijkheid van alle godsdienstige gezindten voor de wet, zonder overheersching aan de een of andere zijde, als een grondregel van het staatsrecht. Tengevolge daarvan — zoo schreef zij — behoort het buiten uwe of onze beoordeeling te blijven, of de opperpriesters in de Roomsche kerk al dan niet den naam en het kleed van bisschop zullen dragen. In zooverre de regeling dier aangelegenheid zuiver kerkelijk is, zij het aan de zorg der Regeering en den ijver onzer volksvertegenwoordigers overgelaten, of en in welke mate het grondwettig toezicht daarbij blijve uit te oefenen, maar de inwendige regeling van andere kerken behoort voor het minst van onze zijde niet betwist noch belemmerd te worden.

Intusschen was een monsteradres, van Utrecht uitgaande, den koning bij zijn jaarlijksch bezoek te Amsterdam den 11den April aangeboden. Zonder het stoken der anti-Thorbeckiaansche partij zou deze beweging echter stellig die groote afmeting niet verkregen hebben. De koning, die Thorbecke gaarne zag vallen, ontsloeg nu het ministerie-Thorbecke en benoemde een ministerie-Van Hall. Men kan echter met grond vragen: Wat hebben dan 200.000 petitionarissen bij de Aprilbeweging gewonnen, behalve een — Aprilministerie? Ter voorziening in de gerezen moeilijkheden werd vervolgens door de regeering een wetsontwerp ingediend tot regeling van het toezicht op de kerkgenootschappen.

Uit de Aprilbeweging zijn voorts, tot bestrijding van Rome's invloed, ontstaan: *de Evangelische Maatschappij* en de *Nederlandsche Gustaaf-Adolf-Vereeniging*. De naam „Aprilbeweging" is van Dr. D. Koorders, die onder dien titel in de Januari-, Maart- en Meinummers van *De Gids* van 1854 anoniem een historische studie over deze zaak plaatste. Een ongelooflijk aantal geschriften verscheen over deze beweging. Een vrij volledige collectie is daarvan bijeengebracht door H. L. de Voogt: *Naamlijst der geschriften enz., betrekking hebbende op de invoering der bischoppelijke hiërarchie in Nederland, anno 1853*, Utrecht 1870. Deze collectie bevindt zich in de Bibliotheek der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden. Van al die geschriften is wel een der beste de artikelenreeks uit *De Nederlander: De nieuwe Bisschoppen*, door J. A. Wormser, ook in brochurevorm verschenen. Als de schuldige oorzaak van de machtsontwikkeling van Rome wordt daar genoemd: de heerschappij der vrijzinnige beginselen. [30.

Aquila. I. Een Joodsche tent-tapijtmaker, geboortig uit Pontus, die zijn handwerk op verschillende plaatsen dreef, vooral ook te Rome, vanwaar hij omstreeks het jaar 50 of 51 wegens een vervolging der Joden onder keizer Claudius naar Corinthe kwam (Hand. 18 : 1—3). Uit de opmerking van den Romeinschen geschiedschrijver Suetonius, dat de aanleiding tot deze verbanning een zekere Christus was, kan men opmaken dat de vervolgde Joden meestal gelooviger waren. In ieder geval wonnen Aquila met zijn vrouw Priscilla door hun omgang met Paulus, die 1½ jaar bij hen woonde en met hen arbeidde, zeer veel; zij reisden met hem naar Syrië en Klein-Azië, waar hen Paulus tot de verzorging van de weinige gelooviger achterliet (18 : 18—20). Verschillende uitspraken van Paulus (1 Cor. 16 : 19; 2 Tim. 4 : 19) leggen getuigenis af van hun blijvende, wederkeerige, hartelijke aanhankelijkheid. Bovenal noemt hij hen (Rom. 16 : 3 v.) zijn medearbeiders in het werk van Christus, die — waarschijnlijk bij het oproer te Corinthe (Hand. 18 : 12) en te Efeze (19 : 30) — met gevaar van hun eigen leven zich zijn lot aangetrokken en daardoor alle gemeenten tot dankbaarheid aan zich verplicht hebben. Bijzondere verdiensten verwierven zij zich te Efeze vanwege Apollos. Later keerden zij naar Rome terug, waar in hun huis de gelooviger vergaderden (Rom. 16 : 5), en ten laatste vinden wij hen weder te Efeze (2 Tim. 4 : 19). [24.

II. De naam van een Griek uit Sinope in Pontus, die nadat hij tot het Jodendom was overgegaan, het Hebreeuwsche Oude Testament in het Grieksch vertaalde. Over Aquila worden ons door den kerkvader Epifanius en door Joodsche schrijvers allerlei mededeelingen gedaan, die moeilijk met elkander in overeenstemming zijn te brengen. Zoo is het de vraag, of Aquila, eer hij Jood werd, ook Christen is geweest. Zeker is, dat hij leefde in de dagen van Hadrianus, dus in de eerste helft der derde eeuw na Christus. Aquila zag, dat de bestaande Griekse vertaling van het Oude Testament, de z.g. Septuaginta, door de Christenen werd gebruikt en in hun geest geëxegetiseerd. Daarom vertaalde hij het Oude Testament opnieuw in het Grieksch en wel zóó letterlijk, dat de overzetting nauwelijks te verstaan was. Misschien verscheen nog een tweede uitgave, die meer begrijpelijk was. Van Aquila's vertaling zijn slechts enkele fragmenten tot ons gekomen. Meer zouden we hebben, indien waar was, wat sommigen vermoeden, dat de Griekse vertaling van Prediker, die in de gewone Septuaginta-uitgaven opgenomen is, eigenlijk die van Aquila is. [17.

Aquileja. Naam van een stad aan de Adriatische zee, vroeger van groote beteekenis, in 452 door Attila verwoest. Van de 7e eeuw tot 1751 was Aquileja een patriarchaat. Meermalen werd er een synode gehouden (in 381 onder Ambrosius van Milaan waarop Pelladius, een bisschop, die het Arianisme was toegedaan, veroordeeld werd en in 698 ten tijde van den Driekapittelstrijd). In het tegenwoordige vervallen Aquileja is de domkerk, in de 11e eeuw gebouwd, nog een herinnering aan vroegere grootheid. [24.

Ar, (d.w.z. stad) beter Ar der Moabieten (Num. 21 : 18), of Ar-Moabs (Jes. 15 : 1), of stad der Moabieten (Num. 32 : 36). Zoo heette de oude hoofdstad van Moab, welke door den Amorietenkoning Sihon verbrand werd (Num. 21 : 26; vgl. Jer. 48 : 45). Zij lag aan de Noordelijke grens van Moab (Num. 21 : 15; 22 : 36),

midden in het dal van de Arnon. Daarom heet zij ook „de stad in het midden van het water", of beter „in het midden van het dal" (Joz. 13 : 9, 16; vgl. 2 : 2), of „stad aan het water" (Deut. 2 : 26). Bij de Grieken en Romeinen heet zij Rabboth Moab of Areopolis. Zij werd door een aardbeving 342 na Chr. verwoest en de naam Areopolis werd sinds dien tijd overgedragen op het 6 uur Zuidelijker gelegen Rabba. Dit Rabba is dus niet het oude Ar-Moabs. Dit moet men waarschijnlijk zoeken in de ruïnen van het tegenwoordige Muhatet el-Hadsch in het dal van de Arnon. [24.

Arabië. De naam 'araba beteekent steppe, woestijn (Jes. 33 : 9; Jerem. 50 : 12; 51 : 43). Voorzien van het lidwoord wordt daarmede de wâdi aangeduid, die de Doode zee verbindt met de Elanietische golf, de handelsweg voor Salomo naar de Schelfzee, en o.a. bij Amos genoemd wordt „de beek der wildernis" (Am. 6 : 14). Deze naam teekent dan ook de algemeene gesteldheid van den bodem van het land of liever van de landen die in het Oude Testament onder den verzamelnaam Arabië voorkomen. Het wordt genoemd in 1 Kon. 10 : 15 en 2 Kron. 9 : 14, in welke plaatsen sprake is van „alle koningen van Arabië"; eveneens spreekt Ez. 27 : 21 van Arabië en alle vorsten van Kedar. Verder wordt Arabië nog in Gal. 1 : 17 en 4 : 25 vermeld, terwijl de Staten-Vertaling dit land ook nog noemt in Jes. 21 : 13, in welke plaats de vertaling naar alle waarschijnlijkheid anders moet luiden; niettemin blijft deze tekst in zijn verband toch spreken van Dedan, Tema en Kedar, landen die behooren tot wat onder den naam Arabië staat aangegeven. In deze onderscheiden teksten komen de drie deelen voor, waarin wij Arabië het best kunnen verdeelen. 1 Kon. 10 : 15, 2 Kron. 9 : 14, Jes. 21 : 13, Jer. 25 : 24 wijzen op het groote schiereiland van Arabië, dat verreweg het grootste deel van het geheel vormt; Ez. 27 : 21 noemt Kedar, dat ligt tegen „woest Arabië" waarop stellig ook Gal. 1 : 17 wijst; en het derde deel, „het Sinaïtisch schiereiland", wordt vermeld in Gal. 4 : 25.

Het groote schiereiland Arabië nu, in Zuid-Westelijk Azië gelegen, tusschen 12° 40' en ongeveer 34° Noordelijke breedte en tusschen 32° 30' en 59° 48' Westelijke lengte, beslaat een oppervlakte van ongeveer 2.9 millioen vierkante mijlen. Ten Oosten wordt het begrensd door de Perzische golf en het gebied van den Eufraat, ten Zuiden ligt de Indische Oceaan (de Arabische zee), ten Westen de Roode zee, terwijl de landengte van Suez Azië met Afrika verbindt. De Noordelijke grens is moeilijk nader aan te wijzen daar de groote Arabische woestijn nog te zeer onbekend land is. Arabië vormt, wat de gesteldheid van zijn bodem en de voortbrengselen aanbelangt, den overgang tusschen Azië en Afrika. Met zijn wild en woest hoogbergland, steil afdalend naar de kusten, heeft het met de woestijnen van Afrika zijn droog klimaat gemeen; het binnenland schijnt eer het klimaat der West-Aziatische laagvlakten te naderen. Door zijn ligging en den aard zijner grenzen is Arabië van oudsher tamelijk wel een afgesloten land gebleven, en heeft zijn bevolking zich niet met de vreemdelingen vermengd en is bewaard voor vreemde overheersching. Hoewel het lag tusschen de oudste cultuurstaten der wereld, Egypte, Syrië, Mesopotamië, Perzië en Indië, heeft het toch nimmer den invloed daarvan ondergaan. Zelfs Rome's invloed kon niet verder doordringen dan tot in het zoogenaamde Petreïsch Arabië. Doch terzelfder tijd is Arabië de bakermat geweest van volkeren die uit hun land togen om de wereld te veroveren. Arabische veroveraars hebben naar alle windstreken hun heerschappij gevestigd, maar tegenover wat van den vreemde kwam bleven zij, wat nationaliteit, taal en religie betrof, even ontoegankelijk als hun onherbergzaam vaderland, waar de bewoners tot op dezen dag nog immer hun patriarchaal herdersleven leiden in vele stammen verdeeld, elke stam in zijn kleingebied.

Naar het Oosten, Zuiden en Westen wordt het schiereiland Arabië door een vlakke, smalle kuststreek omgeven. Het binnenland is een tafelland, dat een hoogte bereikt van 1200 tot 1300 M. Hierop zijn enkele vruchtbare streken. Van alle zijden wordt het omringd door heete, dorre woestijnen en troostelooze, onvruchtbare steppen. De Zuid-Westelijke kuststreek van Arabië, Jemen, het *Arabia felix* (gelukkig) geheeten, was de rijkste en schoonste streek, het Saba der Schrift, (1 Kon. 10 : 1—15). Van het eigenlijke Arabië onderscheidden de oude aardrijkskundigen weer Petreïsch Arabië, genoemd naar de stad Petra. Dit deel omvat hoofdzakelijk het Sinaïtisch schiereiland gelegen tusschen de beide golven en zich ten Noorden uitstrekkende tot de Middellandsche zee, in het Westen begrensd door de woestijn Sur, in het Oosten door de 'araba en het gebergte Seïr; sinds de vijfde eeuw na Christus heet het gebied van het gebergte Seïr Palaestina tertia of Palaestina salutaris, omdat het zich onderscheidt door zijn gezond klimaat en overvloedige productie van allerlei fijne vruchten (Gen. 27 : 39).

Het derde deel van Arabië is de zoogenaamde Syrisch-Arabische woestijn, woest-Arabië, de groote zandige en dorre woestijn, die Arabië scheidt van de Eufraat-vlakte. [8.

Arabieren. Hoewel wij telkens in het Oude Testament in aanraking komen met de bewoners van Arabië, zoo komen zij onder den naam Arabieren slechts zelden voor in de Schrift. De Arabieren genoemd in 2 Kron. 17 : 11, 21 : 16, 22 : 1 en 26 : 7 zijn Arabische nomaden-stammen, die wellicht door Asa schatplichtig waren gemaakt en in het Zuiden en Zuid-Oosten hun zwervend herdersleven leidden. In Neh. 2 : 19, 4 : 7 en 6 : 1 worden die Arabieren genoemd, welke kort te voren de Edomieten hadden verdrongen en hun gebied in bezit genomen. In Jes. 13 : 20 wordt alleen maar van hun leefwijze gezegd, dat zij in tenten wonen, en in Jer. 3 : 2 wordt gezinspeeld op het loeren van den Arabier in de woestijn om de reizigers te berooven.

In Hand. 2 : 11 wordt eindelijk ook nog de Arabier geteld onder de volken, die vertegenwoordigd waren op den Pinksterdag. Met de Arabische volkeren komen wij in het Oude Testament telkens in aanraking. In de eerste plaats

dienen wij de Sabeërs te noemen. Sjeba lag in Zuid-Arabië, het wordt in Gen. 10:7 op Cusch, in Gen. 10 : 28 op Joktān en in Gen. 25 : 3 op Abraham en Ketura teruggeleid. Het was derhalve waarschijnlijk een gemengd volk; in de hooge oudheid het belangrijkste deel van geheel Arabië (Job 1 : 15), dat gezocht moet worden in Jémen en bewoond werd door een handeldrijvende bevolking, die de rijke producten naar het Noorden voerde als goud en edelgesteente, wierook en kassia. Ook buiten Jemen worden zij aangetroffen. Verder komen nog de inwoners van Dedan voor, die handel dreven in elpenbeen, ebbenhout en kostbare tapijten met Tyrus, (Ez. 27 : 15, 20). Ook zij worden gerekend tot de nakomelingen van Cusch in Gen. 10 : 7 en van Abraham en Ketura in Gen. 25 : 3. Dan worden in Gen. 10 : 25 v.v. nog dertien zonen van Joktān genoemd als stamvaders van zuiver Semietische Arabieren, wier woonplaatsen niet met zekerheid zijn aan te wijzen, doch stellig in Zuid-Arabië moeten worden gezocht. Bij de reeds genoemde Arabieren komen nog jongere loten, afstammende van Ismaël, waarvan de Nēbājōth en Kédarenen o.a. genoemd worden in Jes. 60 : 7, vgl. Gen. 28 : 9, 36:3. In de Schrift worden de Nēbājōth weinig genoemd, maar na Alexander den Groote kwamen zij voor als Nabateërs en zijn dan een volk van groote beteekenis. Na de 8ste eeuw lezen wij telkens van de Kedarénen (Ps. 120:5; Hooglied 1:5). Ze woonden tusschen Petreïsch Arabië en Babylonië.

Thēma (Job 6 : 19) lag ten Oosten aan den karavaanweg van Petra naar Medína, in woest Arabië. De in 1 Kron. 5:10, 19 en 20 genoemde Hagarénen zoeken wij in den omtrek van den Haurān in het Noorden van Arabië. Nog worden als afstammelingen van Abraham en Kétura genoemd de Midianieten. Een gedeelte woonde in het Zuid-Oosten van het Schiereiland Sinaï, (Ex. 3 : 1) en een ander deel in het grasrijk steppenland ten Oosten van Moab (Richt. 6 en 7). Een tak der Midianieten waren de Kenieten, de stamvaders der latere Rechabieten (Jer. 35).

En eindelijk vermelden wij nog de Horieten. De Edomieten troffen dezen aan in Seïr (Gen. 36:20—30); hun namen, waaronder vele namen van dieren voorkomen, wijzen op Semietischen en misschien wel op Arabischen oorsprong. De Arabieren dan behoorden met de Arameërs en Hebreën tot de Semieten der Syrisch-Arabische steppen, die zich van den Taurus tot Arabië uitstrekken. Men kan dezen het beste ter onderscheiding van de Oost- en Westsemieten, Centraalsemieten noemen. Uit hen zijn voortgekomen machtige figuren als getuigen van het leven des geestes der Semieten. In de oudste tijden kwamen uit hen voort de Amoriet Chammurapi; in den veel lateren tijd Mohammed, doch voor allen noemen wij Abraham, Mozes en de profeten, die van dezen Semietischen stam waren.

De bewoners van Arabië spelen in de Heilige Schrift nergens een beteekenisvolle rol. In de Horieten waren waarschijnlijk reeds vroeg Arabische elementen vermengd met de Edomieten; in den tijd der patriarchen duiken ze in Ismaël op in het Noorden van de Sinaïtische woestijn; in Amalek betoonen zij zich van af Mozes tot op David Israëls meest onverzoenlijken vijand; eerst ten tijde der Richteren spelen zij in het volk der Midianieten een grootere rol in Israëls historie. Na deze periode uit Israëls geschiedenis komen zij steeds meer op den achtergrond te staan. De profeten noemen van tijd tot tijd nog enkele Noord-Arabische volkeren, als de Kedarenen (Jes. 21 : 16), de Nebájoth (Jes. 60:7) en „de kinderen van het Oosten" (Jer. 49:28 v.v.). De koningin van Scheba (Saba) kwam tot Salomo (1 Kon. 10). De Kronieken vermelden onder Joram en Uzzia vijandelijkheden van de zijde der Arabieren, die aan de zijde der Mooren zijn (2 Kron. 21 : 16) en die te Gurbaäl (de ligging van deze plaats is onbekend) woonden (2 Kron. 26 : 7). Onder Jósafat echter brachten ook de Arabieren aan dezen koning geschenken (2 Kron. 17:11). Asa behaalde een groote overwinning op Zerah, den Moor, in wien wij stellig met een Arabier hebben te doen (2 Kron. 14). Ten tijde der Maccabeën streden zij met de vijanden der Joden tegen Judas en Jonathan (1 Macc. 5:39; 11:39, 40 en 2 Macc. 12). In 1 Macc. 12 : 31 worden zij door Jonathan verslagen; zij komen daar voor onder den naam Zabideërs. De Nabateërs worden evenwel als „vrienden" der Maccabeën genoemd, (1 Macc. 5 : 25; 9 : 25).

De Arabische volkeren vestigden in alle landen rondom Palestina hun staten: in Edom, Moab, Ammon en in het gebied der Arameërs tot in den Libanon, waar zij het den Grieken en Romeinen niet gemakkelijk maakten. Toen dan ook de groote Omar in de 7de eeuw zijn intocht in Jeruzalem deed waren zij reeds lang meester van het land. Bij alle Arabische stammen was de godsdienst in den grond sterrendienst, maar veel eenvoudiger dan bij de Babyloniërs, Arameërs en Kanaänieten; zij vereerden alleen de zon en de maan. Op de voor-islamitische, Himjaritische of Zuid-Arabische inschriften komen nog elementen voor van de vereering van de maangodin Sin, die van Babylonischen oorsprong zijn. Bij dezen oorspronkelijken eeredienst kwamen later joodsche en Christelijke elementen, totdat Mohammed de stichter werd van wat wij „den Islam" noemen.

De oudere geschiedenis van Arabië ligt tamelijk wel in het duister. We zagen reeds dat de mededeelingen daaromtrent in de Heilige Schrift zeer spaarzaam zijn en wat oudere geschiedschrijvers, als Herodotus, Strebo, Plinius, Origenes en de Arabische overlevering vermelden, alsmede dat wat in den nieuweren tijd ontdekt is aan Zuid-Arabische inschriften strijdt onderling te zeer dan dat wij daarin genoegzame gegevens zouden hebben voor een betrouwbare geschiedenis van Arabië.

Door den loop der eeuwen heeft zich het Arabisch, dat met het Syrisch en Hebreeuwsch tot de meest bekende „Oostersche talen" behoort, ontwikkeld tot het Koran-Arabisch. Gelijk de bodem van Arabië aan geen veranderingen onderhevig is, verschilt ook de Arabier van onzen tijd weinig van dien uit de dagen van Job. Hij is van middelbare lengte, sterk gespierd en van schoonen regelmatigen bouw. Zijn behoeften zijn gering. Onderling verkeeren zij in gedurigen strijd, doch tegenover den vreemden indringer,

ja zelfs tegenover reizigers, als die niet beschermd zijn door het gastrecht, sluiten zij zich weer aaneen. Zij zijn hebzuchtig en geheel onbetrouwbaar in hun handel en wandel, maar dapper en milddadig, vol trots, moed en liefde tot de vrijheid, daarbij dankbaar en voor alles trouw in de vervulling van het eenmaal gegeven woord; zij zijn gezellig, geestig, spraakzaam, van dichterlijken aanleg, warme verdedigers van hun eer en harde wrekers van smaad hun aangedaan, dien zij wisschen met bloed. Zoo was hun karakter, zoo is dit nog van den Bedoeïn uit onzen tijd. De tent is zijn woning; zijn gereedschap het zadel en de lederen waterzak; zijn kleeding een wollen hemd en mantel; zijn wapenen zijn een zwaard en speer; allen dragen bovendien nog een helm en pantsier; zijn spijs bestaat uit zure en zoete melk van het kameel, ongezuurd brood, boter, dadels en truffels. Zijn rijkdom vormen zijn kameel en paard. Van industrie is bij de Bedoeïnen haast geen sprake, daarentegen dreven zij van overoude tijden veel handel. Thans nog levert Zuid-Arabië veel koffie, paarden, dadels, gummi, reukwerk en huiden. De Arabieren hebben nimmer één staat gevormd. Bij de nomaden-stammen bestaat nog de patriarchale regeeringsvorm. Aan het hoofd van een stam staat gewoonlijk een vorst, die Imam (Overpriester), Scherif (Edele), Emir (Bevelhebber), Sultan (Koning) of Scheik (Oudste) heet.

Met zijn taal heeft zich zijn godsdienst, de Islam, verbreidt over de drie oude werelddeelen. Het grootste deel van zijn inwoners behoort tot de Sunnieten, die naast den Koran nog vasthouden aan de Sunna, de overlevering; de Schiïeten houden zich geheel aan den Koran. De rechterlijke en geestelijke waardigheden worden bekleed door de Kadis en Mollas. Ieder man mag vier vrouwen hebben, maar heeft er gewoonlijk maar een. Het huwelijk geschiedt door koop. De vrouwen en dochters der aanzienlijken wonen in een harem tezamen. De vader voedt zijn zoons op. In sommige streken doen de vrouwen naast het huiswerk ook dat op den akker en wijnberg. De man doorstaat soms de grootste ontberingen en den zwaarsten honger en dorst en zonnegloed, als hij honderden mijlen ver de woestijnen doorkruist. Door den regel kunnen de Bedoeïnen lezen noch schrijven, doch zij bezitten een natuurlijken aanleg om verzen te maken; vele zangen worden bewaard door een mondelinge overlevering, en elkander sprookjes en geschiedenissen te vertellen is een hunner liefste bezigheden.

De groote en nieuwe aera der geschiedenis van Arabië vangt aan met Mohammed, den stichter van den Islam, die de verstrooide Arabische stammen wist te bezielen voor één gemeenschappelijk streven, voor één en hetzelfde doel en alzoo werd dit volk gedurende een paar eeuwen van groote beteekenis voor de geschiedenis der wereld. In dien tijd schiep het volk zich een eigen kunst, de Arabische bouwkunst, verbonden met plastieke en ornamenteele decoratie, welke haar hoogtepunt in Spanje bereikte in de Moorsche bouwwerken. Ook de bloei van de Arabische litteratuur dateert eerst van de dagen van Mohammed en met hem klommen in de eerste eeuwen vele wetenschappen tot een hoogen bloei terwijl in gansch Europa nog groote duisternis heerschte. [8.

Arad, naam eener stad, die de Israëlieten, nadat zij reeds het land der Edomieten waren omgetrokken, aantastten (Num. 21 : 1; 33 : 40), in dezelfde streek, waar zij 38 jaren vroeger (Num. 14 : 45), bij een eigendunkelijk vooruitdringen, een zware nederlaag hadden geleden. Nu echter sterkte de Heere het nieuwe geslacht door zijn belofte, dat het met die aanvallers een begin kon maken met het gericht der verdelging over Kanaän uitgesproken (Num. 21 : 3). De koningen van beide plaatsen worden (Jozua 12 : 14), nog eens onder de overwonnenen genoemd, hetzij als algemeen overzicht, of omdat thans eerst het werkelijk inbezitnemen volgde, daar na den aftocht der Israëlieten de Kanaänieten zich in de verwoeste plaatsen weder hadden verzameld. Het laatste was ten minste in Horma het geval, hetgeen (Richt. 1 : 17) eerst na Jozua door Juda en Simeon gemeenschappelijk veroverd werd. Bij Arad vestigden zich de nakomelingen van Jethro, met uitzondering van een gedeelte, dat naar het Noorden was getrokken (Richt. 4 : 11).

De ligging van Arad wordt (Richt. 1 : 16) aangegeven als in het Noorden der woestijn Juda, in de golvende vlakte welke het heilige land ten Zuiden begrenst, en door de steile kalksteenbergen van de woestijn Paran gescheiden is.

De gansche plaatsbeschrijving komt overeen met een bisschopszetel, welke Hieronymus 20 mijlen van Hebron aan de Zuidelijke grenzen van Judea noemt, alsmede met een heuvel Tell-Arad met ruïnen, welke Robinson en Schubert ongeveer 8 uren van Hebron gezien hebben.

Aram. Er komen in de Schrift *drie* personen voor van dezen naam. De eerste is een zoon van Sem, den zoon van Noach. (Gen. 10 : 22; 1 Kron. 1 : 17); de tweede is een zoon van Kemuël, den zoon van Nahor, Abrahams broeder, en zijn huisvrouw Milka (Gen. 22 : 21); de derde is een nakomeling van Aser, den zoon van Jacob, (1 Kron. 7 : 34). Vooral de eerste is van beteekenis als de stamvader van de Semitische volksgroep, die bekend is onder den naam van de Arameërs of de *Syriërs,* zooals volgens Josefus de Grieken ze noemden en zooals ze ook in onze Bijbelvertaling worden aangeduid.

In Gen. 10 : 22 worden de zonen van Sem waarschijnlijk opgenoemd naar de geografische ligging van de van hen afstammende volkeren, in de richting van het Zuid-Oosten naar het Noord-Westen. Lag Elam, de eerste, die genoemd wordt, het meest Zuid-Oostelijk, Oostelijk van de rivier Tigris, boven de Perzische golf, Aram, de laatste, woonde het meest Noord-Westelijk, dus in dat gedeelte, dat Oostelijk en Noord-Oostelijk van Palestina lag, het eigenlijke Syrië, en dan verder in Mesopotamië. Niet, dat hier alleen de Arameesche of Syrische taal gesproken werd — deze breidde zich in den loop der tijden veel verder uit — maar hier was toch het middelpunt van de Arameesche cultuur en invloed.

Van de Arameërs wordt niet alleen in den Bijbel gesproken. Ze komen ook voor in andere oude documenten.

In het Assyrisch worden de Armaiu (Aramu, Arimu, Arumu) het eerst genoemd door Tiglath Pileser I (c. 1100 v. C.) als wonende in de steppen van Mesopotamië, en Salmaneser II (c. 857) ontmoette ze in dezelfde streek. Misschien komen ze al eerder voor onder den naam van Ahlāmi.

Dat groote gebied van Aram had nog weer verschillende deelen. Vooreerst lezen we van *Aram-Naharaim* d.i. Aram der beide rivieren (Gen. 24 : 10; Deuter. 23 : 4; Richt. 3 : 8; Ps. 60 : 2; 1 Kron. 19 : 6) door de onzen vertaald als „Mesopotamië". Zooals de naam reeds aanduidt, is het het land van of bij of tusschen de beide rivieren nl. de Eufraat en de Tigris. Het werd begrensd in het Noorden door de bergen van Armenië en de uitloopers van den Taurus, in het Zuiden door de vlakte van Babylon, of zelfs, als het in ruimeren zin genomen werd, door de Perzische golf. Sinds Alexander den Groote kreeg het den naam van het Mesopotamische nl. Syrië. De eenige steden van Aram-Naharaim die in het Oude Testament genoemd worden, zijn Haran (Gen. 24 : 10, vgl. 28 : 10) en Pethor (Num. 22 : 5; Deut. 23 : 4), de laatste aan de Westelijke zijde van den Eufraat. — Een andere naam van dit land was *Paddan-Aram* (Gen. 25 : 20; 28 : 2, 5, 6, 7; 31 : 18; 33 : 18; 35 : 9, 26; 46 : 15), of alleen Paddan (Gen. 48 : 7). Dat woord Paddan hangt saam met een Arabisch woord, hetwelk beteekent een juk ossen of een door een juk ossen beploegd land, vandaar: vlakte, veld, akker. Paddan-Aram beteekent dus waarschijnlijk hetzelfde, als wat Hosea 12 : 13 genoemd wordt „het veld van Aram of van Syrië", en is dan niet het geheele Aram-Naharaim, maar slechts een gedeelte er van, nl. die vlakte van het onafzienbare, vruchtbare Mesopotamië, waarin Haran en Edessa lagen. Hier woonde Bethuel, die daarom ook evenals zijn zoon Laban een Arameër of Syriër genoemd wordt (Gen. 25 : 20).

Meer Westelijk van de Eufraat tot Palestina, ten Oosten van de Jordaan, tot Mispa in Gilead (Gen. 31 : 47) strekten zich de andere rijken van Aram uit. In het Noorden lag *Aram van Zoba*, (1 Sam. 14 : 47; 2 Sam. 8 : 3 e.v.) met de steden Tibbath of Betach, (1 Kron. 18 : 8; 2 Sam. 8 : 8) en Berothai of Chun, (2 Sam. 8 : 8; 1 Kron. 18 : 8), door David veroverd. Daaraan grenzend *Aram-Beth-Rehob* of *Aram-Rechob* (2 Sam. 10 : 6—8). Meer naar het Zuiden *Aram-Maacha* of Maacha, Oostwaarts van de meren Merom en Gennesareth (2 Sam. 10 : 6 e.v.). Tusschen Maacha en Zoba lag de stad Damaskus (of Syrië van Damaskus, 2 Sam. 8 : 6), die, eerst aan Egypte onderworpen, later zelfstandig werd en allengs een overwicht kreeg over al de Syrische rijken in het rond.

Richt. 10 : 6 lezen we van de „goden van Aram of Syrië". De voornaamste was Hadad of Addu (ook Dadu of Dadda), de zonnegod, door de Assyriërs vereenzelvigd met hun Ramman of Rimmon. Naast Hadad stond zijn goddelijke zoon Ben-Hadad. Verder worden nog genoemd Resheph, de vuurgod, El, Shamas e.a.

Over de taal van de Arameërs zie *Arameesch*. Voorts zie men onder: *Mesopotamië, Haran, Syrië*. [22.

Arameesch. Dit woord is afgeleid van Aram. Wanneer het zóó gebruikt en er dus gesproken wordt van „het Arameesch", dan is het gewoonlijk de aanduiding van een taal, die ook evenals het Hebreeuwsch tot de Semitische talen behoort, maar er toch van onderscheiden is. In onze vertaling vinden wij daarvoor het woord „syrisch". B.v. 2 Kon. 18 : 26 zeggen de gezanten van koning Hizkia tot Rabsake, den Assyrischen veldheer: „Spreek toch tot uwe knechten in het Syrisch, want wij verstaan het wel; en spreek met ons niet in het Joodsch, voor de ooren des volks, dat op den muur is". Wat hier Syrisch genoemd wordt, dat is de taal, die gewoonlijk aangeduid wordt met den naam van Arameesch.

Deze taal heeft voor ons belang, allereerst omdat sommige gedeelten van het Oude Testament in haar geschreven zijn, nl. Dan. 2 : 4—7 : 28; eenige documenten, opgenomen in het boek Ezra, Ezra 4 : 7—6 : 18 en 7 : 12—26, waarbij nog opmerkelijk is, dat het verbindend verhaal ook in het Arameesch is; verder Jerem. 10 : 11 en hier en daar nog eenige Arameesche woorden.

In de tweede plaats is deze taal voor ons van beteekenis, omdat het de taal is geweest, waarin naar alle waarschijnlijkheid Christus op aarde gesproken heeft. Het meeste van wat de Heere geleerd heeft, is vertaald tot ons gekomen: eerst in het Grieksch en dan bij ons uit het Grieksch in het Nederlandsch; maar er zijn toch eenige woorden, die ons bewaard gebleven zijn in diezelfde taal, waarin ook de Heere ze moet uitgesproken hebben. Wij noemen o.a. het woord „Abba" (Marc. 14 : 36); „Eloï, Eloï, Lamma Sabachtani" (Marc. 15 : 34); „Talitha kumi" (Marc. 5 : 41); („Effatha" Marc. 7 : 34). Dit zijn alle Arameesche woorden, die ons grond geven tot de conclusie, dat de Heere ook in die taal gesproken en geleerd moet hebben.

Maar dan vraagt dit feit ook een nadere verklaring. Hoe kon de eigenlijke taal der Joden, het Hebreeuwsch, zóó verdrongen worden, dat in de dagen van 's Heeren omwandeling reeds het Arameesch de volkstaal was, waarin ook de Heere openlijk leerde?

Het schijnt dat dit aldus is toegegaan.

Uit het boven aangehaalde woord van de gezanten van koning Hizkia tot Rabsake zien wij, dat reeds in het jaar 700 v. C. de hofbeambten in Jeruzalem zoowel als de Assyrische veldheer deze taal kenden. Echter toen nog niet als algemeene spreektaal, want het volk kende ze niet. De gezanten van Hizkia vragen immers den Assyrischen veldheer, dat hij in het Syrisch tot hen zal spreken, opdat het volk, dat op den muur is en dat alleen Joodsch of Hebreeuwsch kent, het niet moge verstaan. Het Arameesch was dus aan beide zijden nog geen gewone spreektaal, maar het was een middel van verkeer tusschen twee mogendheden van verschillende taal, zooals b.v. in onzen tijd Russen en Italianen, om zich voor elkander verstaanbaar te maken, zich beide van het Fransch bedienen.

Langzamerhand echter won deze Arameesche taal hoe lang zoo meer veld en verdrong in de Semitische landen de andere talen.

Ook de Joden konden zich aan deze geweldige beweging niet onttrekken. Wèl bleef de Hebreeuwsche taal als die, waarin hunne heilige boeken geschreven waren, bij hen bijzonder in eere en werd er ook op aangedrongen, dat de kinderen haar zouden leeren, maar de sterkste maatregelen der Rabbi's konden toch niet verhinderen, dat het Arameesch zegevierend doordrong en ten slotte ook in Palestina lang vóór Christus de taal van het volk werd.

Wel is waar kreeg het Arameesch onder de Joden een eigenaardige tint. Het kon wel niet anders, of er gingen een menigte Hebreeuwsche uitdrukkingen in over uit de taal van de Oud-Testamentische Schriften, van den eeredienst, van de Rabbi's, en deze werden slechts ten deele, zoo goed als het ging, Arameesch vervormd.

Ook bestonden er, zelfs op die kleine oppervlakte van het Joodsche grondgebied, nog weer verschillende nuances. Een Galileër had nog weer een anderen tongval dan een inwoner van Jeruzalem. Vandaar, dat de dienstknechten des hoogepriesters tot Petrus kunnen zeggen: uw spraak maakt u openbaar; gij zijt ook een Galileër. Maar het grondkarakter blijft toch altijd hetzelfde en dat is zoowel in Jeruzalem en Judea als in Galilea het Arameesch.

In deze taal nu moet ook Jezus gesproken hebben op aarde. Hij was uit Israël en Hij sprak tot zijn volk in hun taal. Jezus trad toch niet op als een man der school en der geleerdheid, maar Hij sprak tot het volk als hunner één, om hun in hun eigen levende spreektaal het Evangelie der zaligheid te verkondigen. Het Arameesch was ook zijn taal, waarin Hij sprak en bad tot God.

En ook de apostelen hebben in haar tot de Joden in Palestina gesproken. Zelfs Paulus, die in Tarsen is geboren, kende haar. Vóór de oproerige volksmenigte, welke hij van de trappen der Romeinsche legerplaats toesprak, heeft hij zich van deze bediend. Want het Hebreeuwsch, waarvan dáár gesproken wordt (Hand. 21 : 40 en 22 : 2) moet wel het Arameesch, de taal van het gewone leven geweest zijn. Een toespraak in de taal der geleerden of in de taal van Jesaja, zou voor zulk een publiek grootendeels verloren moeite geweest zijn, zoo al niet prikkelend tot spot.

Ook in de gemeente, die spoedig na des Heeren opstanding in Jeruzalem saamkwam, moet het Arameesch gebruikelijk geweest zijn. Later, in de Grieksch sprekende gemeenten uit de Heidenen, behield men in den eeredienst nog sommige vormen, die niet Grieksch waren, maar aan een andere taal ontleend. Wij noemen slechts het woord Maranatha (1 Cor. 16 : 22). Men moet deze uitdrukkingen ontleend hebben aan de eerste Christelijke gemeenten uit de Joden en hun eeredienst. En o.a. dit woord „Maranatha" is Arameesch.

Langen tijd is dus het Arameesch een taal van groote beteekenis geweest, geen onbeschaafde volkstaal, geen Joodsch dialect, maar een taal, die gedurende de vijf eeuwen, welke aan de geboorte van Christus voorafgingen, langzamerhand de eerste taal van Vóór-Azië geworden is en dit ook gebleven is, trots de sedert Alexander intredende concurrentie van het Grieksch, over een groote uitgestrektheid, totdat de Islam het Arabisch in haar plaats zette. [22.

Ararat. I. Een vulkanische bergklomp, die ten Zuiden van Eriwan uit de hoogvlakte van Armenië oprijst, juist op de grens van Perzië, Rusland en Turkije, ongeveer even ver van de Zwarte als van de Kaspische zee. De Armeniërs noemen hem Masis, de Turken Agridagh of steile berg en de Perzen Koehi-Noeh of berg van Noach, wijl volgens de overlevering de ark hier vast raakte. Hiervoor is echter niet het minste bewijs; volgens Gen. 8 : 4 rustte de ark op de bergen van Ararat (zie *Ararat* II). De beide hoogste toppen van den Masis zijn de Groote en de Kleine Masis, gewoonlijk Groote en Kleine Ararat geheeten. De laatste bereikt een hoogte van 4000 meter en wordt door een zadelvormige insnoering gescheiden van den op meer dan twee uur daarvan verwijderden Grooten Ararat, die 5170 meter hoog is en tot boven de sneeuwgrens reikt. Het verhaal, dat men op den steeds met sneeuw bedekten top overblijfsels van de ark zou gevonden hebben, mist allen grond. De Groote Ararat werd het eerst beklommen in 1829 door Georg Friedrich Parrot (1791—1841), hoogleeraar te Dorpat, die er gletschers aantrof. De laatste uitbarsting van den berg vond plaats in 1840 en had ten gevolge dat alle gletschers vernietigd werden. De kruin en de hellingen tot op 3500 meter hoogte zijn met eeuwige sneeuw bedekt; overigens is hij evenals de Kleine Ararat geheel kaal. Volgens Alfons Stübel (1835—1904) zou de Ararat ontstaan zijn door een enkele vreeselijke lava-uitbarsting.

II. Oude naam van een landschap in Armenië, dat de bronrivieren van Eufraat, Tigris en Aras (Araxes) bevatte en waarin ook het groote zoutwatermeer Wan lag. Oorspronkelijk schijnt de naam Ararat alleen gebezigd te zijn voor het land aan beide oevers van den middelloop der Araxes. Inschriften op Assyrische monumenten noemen het Oerartoe en velen, o.a. Flavius Josefus (37—96), de Septuaginta en de Engelsche Bijbelvertalers beschouwen Ararat en Armenië als woorden van dezelfde beteekenis. Volgens Gen. 8 : 4 rustte Noachs ark op de bergen van Ararat; Josefus zegt in zijn Historie der Joden dat de ark bleef stilstaan op den top eens bergs in Armenië (boek 1, hoofdst. 3). Welke berg dit geweest is, kan niet met zekerheid gezegd worden, wijl geheel Ararat met bergen en bergketens bedekt is; volgens den Koran was het de ten Zuiden van het meer Wan gelegen 4000 meter hooge Djebel Djoedi, een deel van den Armenischen Taurus. Het Babylonische verhaal van den zondvloed meldt dat de berg, waarop de ark van Hasisadra of Atrachasis vast raakte, den naam van Nisir droeg; waarschijnlijk is dit dezelfde berg als de bovengenoemde Djoedi. In later tijd was Ararat of Oerartoe de zetel van een machtig rijk, dat zich over geheel Armenië uitbreidde, zelfs een gedeelte van Syrië en van Mesopotamië aan zich onderwierp en nog in de achtste en zevende eeuw voor Christus tegen Assyrische veroveraars streed. Nadat Sanherib (704—681), koning van Assyrië, door twee zijner zonen, Adrammelech en Sarezer, was vermoord, ont-

kwamen de beide laatsten in het land van Ararat (2 Kon. 19 : 37; Jes. 37 : 38) of Armenië (Josefus, boek 10, hoofdst. 2), dat toen dus niet in vriendschappelijke betrekking tot het Assyrische rijk stond. Omstreeks 650 v. Chr. onderwierp zich de laatste koning van Oerartoe vrijwillig aan den Assyrischen vorst Assurbanipal, die van 668 tot 626 regeerde. In Jer. 51 : 27 wordt Ararat een koninkrijk genoemd, dat nevens Minni (Mannai) en Askenaz waarschijnlijk behoorde tot de bondgenooten van Cyrus, koning van Perzië, die in 539 v. Chr. Babylon innam. [31.

Arauna. Naam van een Jebusiet in Jeruzalem, van wien David een dorschvloer kocht voor het feestoffer (2 Sam. 24 : 16 v.). Dat hij de vroegere koning der Jebusieten geweest is, is een misverstand van vs. 23. De houding van David tegenover Arauna is een bewijs van de mildheid, waarmede de overwonnen Jebusieten behandeld werden. 1 Kron. 21 : 15 en 2 Kron. 3 : 1 wordt Arauna „Ornan" genoemd. [24.

Arbeel of Arbel, huis Arbeel, juister Beth-Arbeel, een door Salman, waarschijnlijk Salmanassar, verwoeste stad, welke door den profeet Hosea (10 : 14) tot waarschuwing aan Bethel wordt voorgehouden. Men houdt het voor de stad en het landschap Arbela, welke naar 1 Macc. 9 : 2 door de Syrische veldheeren veroverd werd, volgens Eusebius niet ver van Seforis in de vlakte van Jisreël, volgens Robinson de tegenwoordige ruïne Irbid, een uur ten Westen van Magdala.

Arbeid. Volgens de Heilige Schrift behoort de arbeid tot den adel der menschelijke natuur. Geschapen naar Gods beeld had ook in den staat der rechtheid de mensch van Godswege een roeping, n.l. om den hof te bewaren en te onderhouden (Gen. 2 : 15) en om heerschappij te hebben over de overige aardsche schepping.

In deze beide, de roeping tot den arbeid en het heerschen over de natuur is een bepaalde arbeids- en cultuur-waardeering gegeven.

Daar de mensch naar Gods beeld is geschapen, en in gehoorzaamheid aan den souvereinen wil van zijn Schepper zijn roeping heeft te vervullen, verschijnt ook de arbeid in de Heilige Schrift in religieus licht. Uit de hand zijns Gods, die hem onderricht (Ex. 35 : 30 v.v.; 1 Kon. 4 : 29; Jes. 28 : 26—29), ontvangt hij de vruchten van zijn arbeid (Deut. 8 : 5, 8, 12).

In gehoorzaamheid aan de roeping tot arbeiden bloeit ook de arbeids-vreugde op (Ps. 104 : 20, 23 v.; Pred. 5 : 18).

Wel kent de Heilige Schrift ook de smart, aan den soms vruchteloozen arbeid verbonden (Gen. 3 : 17; Hagg. 1 : 11), die zij leert kennen als een gevolg van de zonde; niettemin wordt zoowel de arbeid als roeping gehandhaafd (Ex. 20 : 9; 23 : 12) als allerlei arbeid aanbevolen en geprezen (vgl. Spr. 31 : 10—31). Daarentegen wordt ledigheid en luiheid veroordeeld (Spr. 20 : 4; 21 : 25; 26 : 14 v.).

Het Nieuwe Testament waardeert den arbeid geheel op dezelfde wijze, zonder opzettelijk beschouwingen er over te houden; dit blijkt bijv. uit verschillende gelijkenissen des Heeren, o.a. Matth. 20 : 6, eveneens uit hetgeen Paulus den Thessalonicensen beveelt (2 Thess. 3 : 10—12).

Jezus wordt „de timmerman" genoemd, en zal vóór zijn openbaar optreden in Jozefs werkplaats het handwerk hebben beoefend; zoo goed als Hij door den arbeid zijner ziel, in het dragen van den vloek, zijn volk heeft verlost, heeft Hij in volkomen gehoorzaamheid heel het menschelijk leven geheiligd, ook den handen-arbeid door zijn voorbeeld.

In Israël was de arbeid in hooge eere, met name de landbouw. Eveneens stond in het Jodendom omstreeks het begin onzer jaartelling de handenarbeid zeer in aanzien.

Onderscheiden uitspraken der rabbijnen bewijzen, hoe hoog zij den arbeid, ook den handenarbeid aansloegen; velen hunner leerden zelven een handwerk, gelijk ook Paulus, leerling der rabbijnen, die als apostel zijn ambacht uitoefende (Hand. 18 : 3; 1 Thess. 2 : 9; 2 Thess. 3 : 8).

Deze hooge schatting van den arbeid is door de Christelijke religie ingedragen in een wereld, die theoretisch en practisch een gansch andere waardeering ervoor had.

Met de beschouwingen der oudere wijsgeeren Plato en Aristoteles, in wier idealen staat aan den arbeid een wel noodzakelijke, maar geenszins eervolle plaats was toegewezen, stemden de opvattingen en practijken in den Romeinschen keizertijd vrijwel overeen.

Aan het enorm groot aantal slaven en vrijgelaten slaven was de handen-arbeid opgedragen; slechts de krijgsdienst en de landbouw waren geacht. Cicero verklaarde dat onder de beroepen niet eervol zijn koophandel en alle handen-arbeid, die geen kunst is.

De laagste standen der vrije burgers van Rome trachtten gaarne door van staatswege gehouden uitdeelingen aan het noodige voedsel te komen.

En ook de vrij geborene uit den hoogeren stand achtte voor den meesten arbeid zich tegoed.

Behalve de waardeering van den arbeid als een roeping van Godswege lag er voor de kerk van Christus van den aanvang af een sterk motief tot arbeidzaamheid in het sociaal gevoel, gewekt door het besef der roeping jegens den behoeftigen medebelijder.

Ook wat den arbeid betreft, heeft de Christelijke religie in het maatschappelijk leven als een zuurdeeg gewerkt; zij heeft het leven helpen omzetten, en een andere beschouwing gekweekt.

Het gebod der liefde jegens den naaste, de plicht van beoefening der barmhartigheid is doorloopend een motief tot den arbeid, ook in de opkomst en het bestaan van het monnikenwezen.

Daarnevens geldt in het leven van den kloosterling de arbeid als een hulpmiddel van beteekenis voor de bestrijding van de lusten des vleesches, tot verdrijving van de booze gedachten.

Met het tijdperk der Reformatie brak zich opnieuw de opvatting baan, die den arbeid waardeert om zijns zelfs wil, en niet enkel als een hulpmiddel in het geestelijk leven.

Met name Calvijn legt sterk den nadruk op allen eerlijken arbeid als een roeping, zooals ook het huwelijksformulier spreekt van een „goddelijk beroep".

Ontegenzeggelijk heeft in de moderne cultuur

Ararat (blz. 159).

De Groote Ararat.

Arioch (blz. 166).

Opschrift van Arioch, koning van Ellasar.

Asfalt (blz. 181).

Een aardpekbron bij Babel.

de arbeid allengs een andere waardeering en plaats verkregen. Hiertoe hebben geestelijke en oeconomische factoren samengewerkt.

De ontkerstening van het leven, de heerschappij van het materialisme hebben duizenden ertoe gebracht, dat men meer waarde ging hechten aan hetgeen de arbeid opleverde aan middelen tot levens-genot dan aan het genot en de bevrediging van den arbeid zelven.

Daarnevens heeft de toeneming van het fabriekswezen, de verdeeling en de mechaniseering van den arbeid ertoe bijgedragen, zeer veel arbeid te maken tot een eentonige, geestdoodende bezigheid, zoodat het belang en de waarde van den arbeid veelal meer wordt gezocht in het loon, dat men zich verwerven kan, en waarvoor men de levensvreugde zoekt, die de arbeid zelf niet meer oplevert.

Veelal wordt de arbeid als een last, ja als een onvermijdelijk kwaad beschouwd. Wat nog aan den arbeid bindt is de gedachte aan het loon, waarvoor levens-genot kan worden gekocht.

De Christelijke religie heeft ook tegenover deze arbeidswaardeering, die in en met de moderne cultuur is opgekomen, haar dure roeping.

De kerk van Christus, levende in het geloof in de macht van het offer, aan het kruis gebracht, heeft de beginselen van rechtvaardigheid en liefde als eischen van het Woord des Heeren te verkondigen ook voor het sociale leven, waarin de arbeid zulk een ontzaglijke beteekenis heeft.

Zij heeft den mensch zijn roeping voor te houden, die hij in gehoorzaamheid aan de scheppings-ordinantie moet vervullen. En hem erop te wijzen, dat eind en doel van des menschen bestaan niet liggen op deze aarde. [27.

Arbeider. In de Heilige Schrift heet ieder, die arbeid verricht, hetzij handen- hetzij geestelijken arbeid, een *arbeider*. Dezen naam dragen ook zij, die het koninkrijk Gods verkondigen (Luc. 10 : 7; 1 Tim. 5 : 18; 1 Cor. 4 : 12, vgl. 2 Cor. 11 : 13; Fil. 3 : 2). De positie van den arbeider wordt in Israël door wet en profetie gezien in het licht van den eisch van gerechtigheid en barmhartigheid (vgl. Deut. 15 : 15).

Daarom mag het loon van den arbeider niet verkort of ingehouden (Lev. 19 : 13) en weerklinkt de profetische bestraffing over alle misbruiken van de arbeidskrachten van den sociaal zwakkere, (vgl. Amos 2 : 6 v.; Jes. 1 : 17; Mal. 3 : 5; Jac. 5 : 1—6). Door deze inzettingen des Heeren was Israël onderscheiden van de volken in het rond. Daar werd van overwonnen volken harde slavenarbeid gevraagd en was dwangarbeid zeer gewoon.

In de erkenning van de schepping des menschen naar het beeld Gods ligt ook het beginsel der humaniteit gegeven, dat de waarde van den mensch erkent. Mede hierdoor was de slavernij in Israël beperkt, en de positie van één, die zich als slaaf moest beschikbaar stellen, bepaald, vgl. Deut. 15 : 14.

Het weinig samengesteld karakter van het Oostersch leven had voor de plaats ook van den handen-arbeider in het sociaal geheel beteekenis. Van grooter belang echter was, dat het gansche leven stond in het licht van het gebod der liefde tot den naaste.

Dit sloot voor den „arbeider" recht op bescherming in tegen de gevaren van den arbeid, vgl. Deut. 22 : 8.

In de Christelijke religie is voor de gelooviger de onderlinge verhouding bepaald door het bewustzijn van het kindschap Gods. De sociale ongelijkheid werd niet weggenomen, maar de innerlijke geestelijke vrijheid ligt in Christus, in Wien „slaaf en vrije" voor God als begenadigden gelijk staan, vgl. Ef. 6 : 5—9; Col. 3 : 22—25. [27.

Archangel beteekent aartsengel. In de Schrift vinden we archangel 1 Thess. 4 : 16 en Jud. : 9. Zie verder *Engel*.

Archeologie, een woord van Grieksche oorsprong, dat in het algemeen genomen oudheidkunde beteekent; de naam op zich zelf wijst uitsluitend op wat lang geleden is en derhalve tot de oudheid behoort. Het woord werd door de Grieken reeds veel gebruikt, maar dan voornamelijk voor de navorsching en de beschrijving van de geschiedenis, de staatsvormen en de zeden der oudste toenmalig bekende volkeren. Vanaf de vijftiende eeuw, derhalve sinds den opbloei van de studie der klassieke wereld, die der Romeinen en Grieken, tot op Lessing was voor wat wij thans archeologie noemen het woord antiquaria in gebruik; de thans gebruikte naam dateert van het begin der vorige eeuw. In het algemeen genomen wordt onder

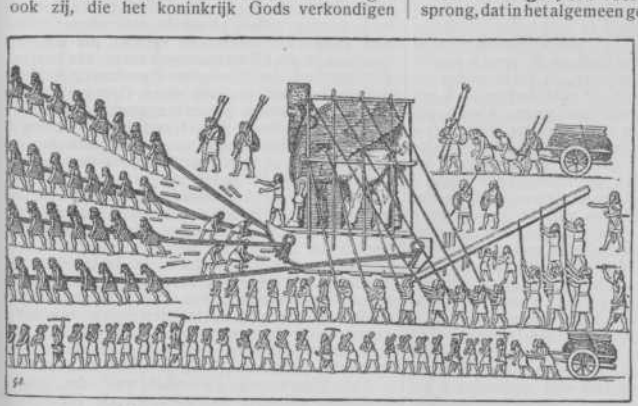

Verplaatsing van een Assyrischen Stierkolos door dwangarbeiders.

archeologie verstaan de wetenschappelijke arbeid met betrekking tot de beeldende kunst der oudheid. Met deze studie werd vooral in het begin van de vijftiende eeuw in Italië een aanvang gemaakt, onder den invloed van de Renaissance. De schoonste voortbrengselen der klassieke wereld ontsproten als onder de tooverroede der navorschers in ongekenden overvloed aan den bodem en vonden door de bemoeiïngen van den Florentijn Lorenzo de' Medici en onderscheiden pausen, waarvan ik alleen Leo X noem, een schitterende verzamelplaats in de vatikaansche Belvedere. In navolging van de Italianen schiepen in de volgende tijden vreemde vorsten de heerlijkste verzamelingen, zooals koningin Christina van Zweden. Een volgende periode onderscheidde zich meer door de wetenschappelijke bestudeering van de verzamelde schatten, welke eer in de landen geschiedde die minder door eigen aanschouwing toegang hadden tot al den rijkdom der oude wereld. Zoo werd de archeologie een vak voor den academischen studiegang en eerst daarna door steeds rijkere ontdekkingen als van Herculaneum en Pompeji en van de Grieksche beeldhouwkunst der Parthenongroepen en het oprichten van oudheidkundige genootschappen allerwege gepopulariseerd. De buitengewone bloei, waarin zich de archeologie in de laatste eeuw mag verheugen, staat in het nauwste verband met de sterke herleving van den historischen zin onder den invloed der Hegelsche wijsbegeerte. Het gemeenschappelijk doel van de studie der meeste archeologen is hierop gericht, dat men steeds beter leere kennen de wording, de ontwikkeling, den bloei en het weder ondergaan van de oude kunst. Sinds dat in 1578 te Rome de catacomben werden ontdekt is er naast deze algemeene archeologie langzamerhand een Christelijke ontstaan, die zich ten doel stelt om, puttende uit letterkundige bronnen, de gezamenlijke Christelijke oudheid te maken tot voorwerp van haar onderzoek. Tot een wetenschappelijk studievak, waarbij men zich in de eerste plaats wierp op de gedenkteekenen, in het bizonder op de voortbrengselen van de schilderkunst en op oude Christelijke grafmonumenten, kwam zij voornamelijk eerst in den loop der laatste decenniën. Nog zij vermeld dat men het begrip archeologie in zijn wijdere strekking vooral in Engeland en Amerika gebruikte voor onderzoekingen met betrekking tot de geschiedenis, de gebruiken en overblijfselen van de Oervolkeren, in de eerste plaats van de bewoners van het eigen land; zoo spreekt men van anthropologische archeologie; dit studievak maakt een gewichtig deel uit van de cultuur-geschiedenis. In zijn breedsten zin genomen zouden wij aan het studievak der archeologie den naam „volkskunde" kunnen geven. Voor alles is het noodig, daar de archeologie tot de historische wetenschappen behoort, dat men zich goed rekenschap geve van het onderscheid dat archeologie en geschiedenis uiteenhoudt. Zij staan tot elkander als bedding en stroom. De gebeurtenissen worden in hun loop bepaald door de toestanden die heerschen onder een volk in een bepaalden tijd. De archeologie nu is de beschrijving dier toestanden; de geschiedenis die van den loop der gebeurtenissen. De gebeurtenissen vormen den stroom van het leven; de toestanden vormen de bedding waarin die stroom zich voortspoedt.

De archeologie licht in de geschiedenis de gebeurtenissen toe; de geschiedenis kan den oorsprong en de wijziging der toestanden toelichten. Daarbij bedenke men nu verder dat de beschrijving van den toestand van een volk ook te rekenen heeft met den bodem, die zooveel invloed op de volksgewoonten kan oefenen, waarop een volk woont, en hoewel het waar is dat die studie ook opgekomen is met de herleving der letterkundige studiën, toch mag zij niet worden beschouwd als een hulpvak daarvan. Dit alles geldt van de archeologie in het gemeen, doch evenzeer van de archeologia sacra in het bizonder. De archeologia sacra heeft zoo volledig mogelijk de toestanden te beschrijven die bestonden en tot stand kwamen op het breede terrein der Bizondere Openbaring. Hierdoor wordt tevens haar naam verklaard. Omdat men het te veel liet voorkomen alsof dit studievak den toestand van één bepaald volk beschreef, sprak men van Joodsche, Israëlietische of Hebreeuwsche oudheidkunde. Deze benamingen zijn alle te eng, immers de archeologie moet zoo ver strekken als de historie strekt, en bij een Joodsche archeologie zou het Nieuwe Testament in gedrang komen; tot recht verstand hiervan is de kennis van de Grieksch-Romeinsche wereld niet te ontberen. Doch ook vóór den Christus was het terrein der Bizondere Openbaring veel breeder dan de eigen landstreek van Israël of van de Joodsche gemeente. Nu kan de vraag worden gesteld of dit studievak wel een theologisch vak is en niet eer thuis hoort onder de letteren en enkel hulpdienst bewijst, gelijk de letteren zulks doen aan de theologie. Metterdaad zou dan ook de titel van sacra weg moeten vallen, stond de zaak alzoo; evenwel juist die titel sacra spreekt uit dat de toestanden die bij dit studievak ter sprake komen, den invloed der Bizondere Openbaring hebben ondergaan; het is juist deze Openbaring die allerlei toestanden, gebruiken, gewoonten, instellingen in het leven riep. Naast deze archeologia sacra zou plaats zijn voor een Joodsche en Israëlietische oudheidkunde, die dan de gewoonten enz. van de Joden en van Israël uit het breede oogpunt der volkerenkunde zou moeten bestudeeren; zulk een archeologisch onderzoek zou bijv. bij de Joden verre uitgaan buiten het terrein der Bizondere Openbaring, door o. a. ook de toestanden van de Joden in de Diaspora te beschrijven. De naam archeologia sacra verdient de voorkeur boven dien van archeologia biblica; onder dezen laatsten naam zou men alleen maar kunnen verstaan een beschrijving van volkstoestanden, die uit den Bijbel worden gekend.

Zoo kiezen wij dan welbewust den naam archeologia sacra, overmits wij de Bizondere Openbaring opvatten, als één organisch geheel, die een eigen historisch proces doorloopt, die een eigen bedding heeft, waardoor de stroom van de geschiedenis der Openbaring loopt. Zoo heeft zij dan uit elken tijd en van elk terrein

slechts zooveel uit de bestaande toestanden te beschrijven als door deze Openbaring werd aangeraakt; uit wat daarbuiten valt mag met betrekking tot de volkstoestanden slechts zooveel worden behandeld als noodig is om die bizondere toestanden te leeren begrijpen.

De stof nu dezer archeologia sacra moet ingedeeld worden in drie deelen: eerstens hebben wij land en volk te beschrijven en daarna moet nog een onderscheiding worden gemaakt tusschen het burgerlijk en godsdienstig bestaan van het volk.

De eerste indeeling ligt voor de hand; er is geen volk zonder vaderland, en eerst uit de bijeenvoeging van land en volk worden de toestanden enz., waaronder het volk leeft, geboren. Daarom moet de geografie vooropgaan, met inbegrip van de flora, de fauna, de climatische en meteorologische verhoudingen.

Daarna volge dan een beschrijving van het burgerlijke en godsdienstige leven. Sommigen, o. a. Dr A. Kuyper in zijn „Encyclopaedie der Heilige Godgeleerdheid", meenen dat het nauwelijks betoog behoeft dat de beschrijving van het civiele leven vooropga aan die van de religieuze volkstoestanden, wijl ook hier het natuurlijke eerst is en daarna het geestelijke. Het religieuze leven van een volk, vooral op het terrein der openbaring, is de hoogste uiting van het volksleven, waarbij de kennis van den geheelen volkstoestand wordt verondersteld. „Plaatst men nu, gelijk niet zelden geschied is, de beschrijving der religieuze toestanden voorop, dan mist het geheel zijn conclusie, terwijl omgekeerd, als men van den bodem tot het fysische volksleven, van het fysische volksleven tot zijn civiel bestaan, en van zijn civiel bestaan tot zijn religieuze voorstellingen en gebruiken opklimt, al het overige slechts den achtergrond vormt, en de openbaring juist aan de religieuze volkstoestanden aansluit." Anderen daarentegen hebben gemeend dat hoezeer deze indeeling logisch moge zijn voor een archeologie in het gemeen, juist wijl het een archeologia sacra geldt, de beschrijving van den religieuzen toestand des volks voorop moet gaan. Het feit der Bizondere Openbaring is juist de „raison" voor een archeologia sacra, derhalve, zoo meenen zij, ga voorop waarom het bij deze archeologie bovenal gaat: de religieuze toestand enz. Hoe nu de volgorde ook zij, bij de beschrijving van het civiele leven moet eerst het persoonlijk en huiselijk en daarna het maatschappelijk en staatkundig leven worden beschreven.

Deze archeologia sacra mag zich niet beperken tot het terrein des Ouden Testaments en wat dit kan belichten, immers eerst in het Nieuwe Testament komt de Openbaring tot haar rijkste ontplooiing. Zoo heeft zij dan ook de Grieksch-Romeinsche toestanden te beschrijven en ook die van de periode, die ligt tusschen den ondergang van het profetisme en het optreden van Johannes den Dooper, ja zelfs van die deelen en steden van het Imperium Romanum, alwaar de apostelen en evangelisten het Evangelie hebben gepredikt en kerken hebben gesticht. Zij eindigt haar taak waar die der kerkelijke of liever der z. g. Christelijke archeologie begint. Als aanhangsel mag daaraan nog worden toegevoegd een beschrijving van het letterkundig leven. Wij verstaan alzoo onder de archeologia sacra de archeologie der Bizondere Openbaring van haar aanvang af tot op den dood der apostelen. [8.

Archidiakonus. De Archidiakonus was in de oude Christelijke kerk de voornaamste onder de diakenen. Hij werd door den bisschop geroepen om het kerkegoed te beheeren, om de armenverzorging te behartigen, om de kerkelijke rechtspleging te bezorgen, om den bisschop te vertegenwoordigen op kerkelijke vergaderingen enz. Wij zien hier reeds een afwijking van de oorspronkelijke instelling. De diaken ging zich bemoeien met zaken, welke niet tot zijn terrein behoorden. In de 10e en 11e eeuw ontstond de gewoonte om het gebied van den bisschop, dat veel te groot was voor gewone bearbeiding, te verdeelen in afdeelingen, waarin een diaken aan het hoofd stond. Al die afdeelingen kwamen onder den Archidiakonus, die daardoor een tamelijk zelfstandige positie tegenover den bisschop kreeg. In de 13e eeuw kwam er een reactie. De bisschoppen zochten de macht, welke bij den Archidiakonus berustte, weer aan zich te krijgen. Het Concilie van Trente ontnam aan de Archidiakonen alle macht en tegenwoordig is dat ambt in de Roomsch-Catholieke kerk zonder eenige beteekenis.

In de Episcopaalsche kerk bestaan nog wel Archidiakonen met eenige macht.

In de Luthersche kerk heet degene, die in een stadskerk, waar meerdere diakenen zijn, boven die andere gesteld is, nog altoos Archidiakonus. [24.

Archief (Kerkelijk). Het woord *archief* (Latijn: archium, archivum; Grieksch ἀρχεῖον d. i. raad-, stadhuis, en vandaar de plaats, waar de actestukken bewaard worden) beteekent verzameling van geschreven stukken, oorkonden, acten, bescheiden, registers enz. tot het bestuur van den staat, de provincie, of de gemeente enz. Onder *kerkelijk* archief verstaan wij de verzameling van geschreven en gedrukte stukken, die op het ontstaan en de geschiedenis der kerken betrekking hebben. Bij alle kerken wordt er geklaagd, dat het met de zorg voor de archieven treurig gesteld is. Op sommige plaatsen zijn de oude doop- en lidmatenboeken eenvoudig verbrand, omdat de personen, wier namen er in opgeteekend zijn, toch al lang gestorven zijn. Verschillende acta en bewijzen van eigendom zijn door verwaarloozing verloren gegaan. Het besef, dat een volgend geslacht de geschiedenis zijner geboortekerk moet kunnen naspeuren ontbreekt ten eenenmale. Daarom is het noodzakelijk, dat de kerken maatregelen treffen in het belang der plaatselijke, classicale, particuliere en generale synodale en zendingsarchieven. Er zijn dus vierderlei soort van archieven:

1e. *Het archief der plaatselijke kerken.* Hiertoe behooren alle stukken, die op de formatie en op de reformatie der kerken betrekking hebben; de notulen der kerkeraads- en gemeentevergaderingen; de doop-, huwelijks- en lidmatenboeken; de copieën van beroepsbrieven, van tuchtzaken enz.; de eigendomsbewijzen van kerkelijke goederen; de schuldbrieven; de dia-

conieboeken; de verslagen van classicale en synodale vergaderingen, enz. enz. Elke kerk moet voor haar eigen archief zorgen; en de classen en synoden moeten aan kerkvisitatoren en deputaten opdragen, op de zorg voor de archieven aan te dringen.

2e. *Het classicaal archief.* Daartoe behooren de classicale notulen, de acta der synoden, de verslagen der kerkvisitatie, de correspondenties inzake tuchtgevallen; de copieën van attesten van vertrekkende predikanten; de attesten van inkomende predikanten; de boeken van den quaestor enz. enz. De classe wijze een archiefbewarende kerk aan, die er voor zorgt; en de kerkvisitatoren controleeren of het archief goed verzorgd wordt en brengen van hun onderzoek rapport uit.

3e. *Het archief der particuliere en generale synoden.* Ook deze moeten voor hare respectieve archieven zorgen door de aanwijzing van een archief-bewarende kerk, en door aan deze op te dragen een bepaald en der zake kundig persoon als archivaris te benoemen, die zorgt, dat de oude stukken in goeden staat blijven en de nieuwe acten en stukken in het archiefboek bijgeschreven worden, en het geheele archief zorgvuldig bewaard worde.

4e. *Het zendingsarchief.* Wenschelijk is, dat de plaatselijke kerken (inzonderheid de kerken, die een of meer dienaren uitzenden) en evenzoo de classen, de particuliere en de generale synoden een afzonderlijken catalogus voor de zending inrichten en het zendingsarchief afzonderlijk bewaren. [11.

Archimandriet. Dit is de naam van hen, die in de Oostersche kerk aan het hoofd van een klooster gesteld waren. [24.

Archippus, een discipel, die in nauwe betrekking gestaan heeft tot de familie van Filemon. Hij is een zeer bekende broeder in de gemeente van Colosse geweest en hij wordt ook als medearbeider van Paulus genoemd. Waarschijnlijk had hij een kerkelijk ambt te bedienen en wel in de huisgemeente van Filemon (Col. 4 : 17; Fil. : 2). Volgens de overlevering is hij bisschop in Colosse geweest of leeraar in Laodicea. Dat is niet te bewijzen. Evenmin dat hij behoord heeft onder de Zeventigen en bij Laodicea den marteldood gestorven is. [24.

Aren lezen. Naar de Mozaïsche wet (Lev. 19 : 9) mochten de hoeken van het land door den eigenaar niet worden afgemaaid, maar moesten voor de armen blijven. Ook mochten de eigenaars de op het veld overblijvende aren niet opzamelen, want het nalezen bleef voor de armen; zelfs de schooven, die door onachtzaamheid waren blijven liggen, behoorden hun; de eigenaar had het recht niet ze terug te halen (Ruth 2 : 2 vv.). Het was ook geoorloofd, om, wanneer men het land van een ander voorbijging, aren om te eten af te plukken of uit te wrijven. De sikkel mocht men niet aanwenden (Deut. 23 : 25). Dit arenlezen gaf dus aan de Farizeën geen aanstoot als berooving van den eigenaar, maar naar hun kleingeestige uitlegging der wet zagen zij er een oogstwerk in, dat op den sabbat niet geoorloofd was (Matth. 12 : 2; Marc. 2 : 23; Luc. 6 : 1). Zoo iets zag de reiziger Robinson bij de rijpende korenvelden in de nabijheid van Hebron. Onze Arabieren, schrijft hij, waren hongerig, en terwijl zij door de velden gingen, begonnen zij aren te plukken, wreven ze met hun handen uit en aten ze op; en, naar het wettige hiervan ondervraagd, zeiden zij, dat het een oud gebruik was.

Arentsz (Jan) of Aertsz was een van de eerste Hagepredikers. Wanneer hij geboren werd, is onbekend. Een geleerde opvoeding genoot hij niet. Hij was mandenmaker van zijn beroep. In Alkmaar had hij bij zekeren Albert Gerritsz het mandenmaken geleerd, tegelijk met Pieter Cornelisz. Alle drie waren leerlingen van Cornelis Cooltuin die, hoewel nog tot de Roomsche kerk behoorend, in Alkmaar en omgeving de grondbeginselen der Reformatie predikte. Omdat Arentsz ook die beginselen toegedaan bleek, moest hij weldra de wijk nemen uit Alkmaar. Elbert Huik, priester te Alkmaar had daarin de hand. Arentsz ging nu naar Kampen. Toen begon onder de bescherming van Floris van Pallant de openbare prediking van de nieuwe leer. In Amsterdam verzamelde Pieter Gabriel, die in de Engelsche steeg woonde, al een kleine schare van geloovigen rondom zich. Deze Gabriel was een gewezen priester. Van Amsterdam uit werd nu ook Jan Arentsz geroepen. Eerst kwamen enkele broeders ter sluiks buiten Amsterdam met den prediker samen. Toen er strenge plakkaten tegen de belijders van de nieuwe leer werden uitgevaardigd, scheen men steeds moediger te worden. In Juli 1566 predikte hij voor het eerst in het openbaar te Hoorn op een korenveld bij Alkmaar. Daarna trad hij telkens voor een groote schare (soms meer dan 5000) op te Overveen bij Haarlem, bij Amsterdam en zelfs bij Utrecht.

„In geleerdheid moest Jan Arentsz bij velen achter staan, die, in hun vroege jeugd voor den geestelijken stand in de Roomsche kerk bestemd, een wetenschappelijke opvoeding hadden ontvangen, welke hun ook, sedert zij de Hervorming hadden omhelsd, van groote waarde was. Als eenvoudig handwerker verstond hij alleen zijn moedertaal, maar het schijnt toch ook, dat hij behalve in den Bijbel, geen vreemdeling is geweest in de schriften der Hervormers. Voorzeker, al had hij slechts één talent van den Heere ontvangen, hij had het op woeker gezet. Vandaar de eerbied en verwondering, die hij door zijn prediking zelfs zijn vijanden afdwong". (H. C. Rogge). Arentsz is eenigen tijd predikant in Amsterdam geweest tegelijk met Pieter Gabriel. De gemeente kwam daar eerst saam in het leprozen-kerkje.

Toen de vervolging begon, vluchtte Jan Arentsz naar Oost-Friesland. Hij woonde eenigen tijd te Emden. Op de synode, die daar 5 October 1571 gehouden werd, zal hij zeker tegenwoordig geweest zijn. Op 20 November 1571 zien we hem weder te Kampen. Toen Alkmaar in 1572 zich onder den prins gesteld had, werd hij benevens zijn vriend Pieter Cornelisz daar beroepen. Hij nam de roeping aan. Op 31 Maart 1573 was hij voorzitter van de Noord-Hollandsche Synode. Op 21 Augustus 1573 sloeg Don Frederik het beleg van Alkmaar en op 28 Augustus ontsliep Jan Arentsz tot groote droefheid van zijn ge-

meente. Hij moet aan zijn vrienden nog op zijn sterfbed hebben toegeroepen: „God zal u een goede uitkomst geven en de vijand zal ditmaal de stad niet winnen".

Nog wijst men in Alkmaar het huisje, waar Arentsz woonde, voordat hij hageprediker werd. Het staat op den hoek van het Appelensteegje en het Luttikendorp. [24.

Areopagus. Dit woord is afgeleid van twee Grieksche woorden „areios" en „pagos" en beteekent eigenlijk „heuvel van Ares" (Hand. 17 : 19, 22). Op dezen heuvel, welke dicht bij de Akropolis lag, werd van Solons dagen tot de 5e eeuw voor Christus en zelfs tot diep in den tijd der Romeinsche keizers recht gesproken. Men oordeelde daar over de openbare tucht en zedelijkheid, over de oprichting van standbeelden, over alles wat op het onderwijs, de opvoeding en het burgerrecht betrekking had. Paulus hield op dezen Areopagus in Athene zijn beroemde rede, niet omdat hij daar als een veroordeelde gedaagd was, maar omdat daar de meest geschikte plaats was, om een groote menigte van toehoorders bijeen te brengen. Een van de mannen van den Atheenschen raad, Dionysius de Areopagiet, werd voor het Evangelie gewonnen. [24.

Arĕtas. Sinds de 2e eeuw v. Chr. bestond in het Zuiden en Oosten van Palestina een onafhankelijk koninkrijk Arabië of Rabataea met de hoofdstad *Petra* (het oude Sela). Verscheidene koningen van dit rijk droegen den naam *Arĕtas* (op munten en inschriften *Charathath*). In den Bijbel worden er twee genoemd.

I. *Arĕtas*, een koning ten tijde van Antiochus Epifanes (Matth. 5 : 8), van wien wij zoo goed als niets weten.

II. *Arĕtas*, de schoonvader van Herodes Antipas. Eerst stond hij met dezen op vriendschappelijken voet, maar sinds Herodes Antipas de dochter van Arĕtas verstooten had, om met Herodias te huwen, veranderde de vriendschap in felle vijandschap, welke later door verschillen over de grenzen van zijn land nog verergerd werd. Arĕtas maakte in 36 n. Chr. gebruik van de omstandigheid, dat de stadhouder Vittellius afwezig was, om den oorlog aan Herodes Antipas te verklaren. Herodes werd verslagen en wist in zijn verlegenheid weinig anders te doen, dan Arĕtas bij den keizer Tiberius aan te klagen. Toen werd aan Vitellius opgedragen, om den Arabischen koning te tuchtigen. Vitellius was reeds op weg naar Petra, toen hem het bericht bereikte van den dood van Tiberius. Vitellius keerde toen terug.

Drie jaren na de roeping van Paulus, toen deze uit Damascus moest vluchten, lezen wij weder van Arĕtas. Damascus stond toen onder de heerschappij van Arĕtas (2 Cor. 11 : 32). Hoogstwaarschijnlijk was deze stad hem door den keizer Caligula ten geschenke gegeven. [24.

Aretius (Benedictus) was een Gereformeerde theoloog van Calvinistische richting. Hij was eerst professor in de filosofie te Marburg; in 1549 werd hij aan het Gymnasium te Bern benoemd. Deze benoeming nam hij aan. In 1563 werd hij professor in de theologie te Bern en bleef dat tot zijn dood 1574. Hij was een zeer gezien theoloog. Zijn hoofdwerk was *Theologia problematia*, 1574. Dit werk heeft tal van navolgers gevonden. Hij schreef nog andere minder belangrijke boeken op godgeleerd terrein.

Aretius beoefende ook de botaniek. Hij was een vriend van Conrad Gesner, die een plant naar hem noemde „Aretia". Hij had een bijzondere begeerte tot natuurbeschouwingen. Hij gaf te Straatsburg uit 1561 *Description de Niezen et du Stockhorn*, een boek, waarin hij de beide bergen uit het Berner-Oberland „de Niezen" en „de Stockhorn" beschreef. Aretius was in elk opzicht volgeling van Calvijn. Diens leer van de absolute souvereiniteit Gods vond in hem een beslist verdediger. [24.

Arfachsad (Arpakschah) wordt in de volkerentafel (Gen. 10 : 22, 24, vgl. 11 : 10) genoemd als een van Seths zonen. Volgens Gen. 11 : 10 werd hij geboren 2 jaren na den zondvloed en op 35-jarigen leeftijd werd hij vader van *Selah*. Hij behoort tot de zoogenaamde heilige linie. [24.

Argentijnsche Gereformeerde Kerken. In Argentinië — een van de tien Zuid-Amerikaansche republieken, een land van wijde uitgestrektheid (oppervlakte bijna 3 millioen K. M.²), met een bevolking van slechts 7 millioen menschen — is vóór ongeveer een kwart eeuw de instituëering begonnen van Nederlandsche Gereformeerde kerken. Thans zijn er vijf, n.l. te *Buenos-Aires*, de hoofdstad van Argentinië, geïnstitueerd in 1900, zielental: 92; te *Tres Arroyos* en *San Cayetano* (provincie Buenos-Aires), geïnstitueerd in 1908, zielental: 77; te *Rosario* (provincie Santa Fé), geïnstitueerd in 1916, zielental: 50; en te *Chubut* (een territorium in het Zuiden van Argentinië) twee kerken, waarvan de eerste, geïnstitueerd in 1905, een zielental heeft van 500, en de tweede, geïnstitueerd in 1913, een van 260. De drie eerstgenoemde kerken bestaan in hoofdzaak uit Nederlandsche emigranten, die in de jaren 1889/90 naar Argentinië zijn getrokken; de twee in Chubut worden voor 't overgroote deel gevormd door Zuid-Afrikaansche Boeren, die na den Engelsch-Afrikaanschen oorlog (1899—1902) zich aldaar vestigden; deze beide zijn voor den dienst des Woords gecombineerd, en hebben een predikant, Ds A. C. Sonneveldt; de andere zijn herderloos. Deze vijf kerken leven in classicaal verband, en zijn als classis Buenos-Aires tijdelijk ondergebracht onder het ressort der Particuliere Synode van Zuid-Holland (Z. G.) van de Gereformeerde kerken in Nederland. Toelichting: Argentinië bestaat uit 14 provincies en 10 territorio's; zoodra een territorio meer dan 90.000 inwoners heeft, wordt het een provincie. Chubut is een dezer territorio's, met een bevolking van 32.000 zielen, op een oppervlakte, zevenmaal zoo groot als Nederland. [20.

Argob. Zoo heet het eene gedeelte van Basan (Deut. 3 : 4; 1 Kon. 4 : 13). Het omvatte 60 steden, die door den stam Manasse veroverd werden. Zij ontvingen toen den naam Havvoth-Jaïr (Deut. 3 : 13; Joz. 13 : 30). Uit Deut. 3 : 13 is duidelijk, dat Argob gelegen heeft tusschen de rivier de Jordaan en het Haurangebergte. Omdat het Hebreeuwsche woord Argob ongeveer hetzelfde beteekent als het Grieksche Trachonitis (d. w. z. het „ruwe, steenachtige land")

heeft men beide wel eens met elkander verwisseld, maar dat mag niet geschieden. Argob is Westelijk en Zuid-Westelijk van Trachonitis te zoeken, Oostelijk van het meer Merom en Gennesareth. [24.

Ariël beteekent in het Hebreeuwsch twee dingen, *leeuw Gods* en *vuurhaard Gods*. I. Als persoonsnaam komt het, in de beteekenis van *leeuw Gods*, voor Num. 20 : 17; Ezra 8 : 16. — II. In Ez. 43 : 15, 16 beteekent de naam *vuurhaard Gods* en ziet op het bovenste gedeelte van het brandofferaltaar. — III. In Jes. 29 : 1, 2, 7 komt het woord als een dichterlijke beschrijving voor van Jeruzalem, als een *vuurhaard Gods*, omdat in Jeruzalem het ware altaar Gods stond. [24.

Arimathea, vaderland van den rijken (Matth. 27 : 57) discipel (Joh. 19 : 38) en raadsheer Jozef (Luc. 23 : 51), die het lichaam van Jezus in zijn eigen graf legde, waarschijnlijk Ramathaïm Zofim, de geboorteplaats van Samuël, op een hoogte 2 uren ten Noorden van Jeruzalem.

Arioch of Arjoch. I. Koning van Ellasar, die in verbinding met Amrafel, koning van Sinear en Thideal, koning van Gojim, onder opperbevel van Kedor-Laomer van Elam tegen den bond der vijf steden in het dal Siddim ten strijde toog, (Gen. 14 : 1, 9). — II. Overste van Nebukadnezars lijfwacht en tevens eerste scherprechter, ook voogd = geweldenaar genoemd (Dan. 2 : 14 v.v.). [24.

Aristarchus, uit Thessalonika in Macedonië, een metgezel van Paulus, die bij het oproer te Efeze in levensgevaar kwam; Paulus' reisgenoot en medehelper op verschillende zendingsreizen, met name naar Macedonië, eindelijk volgde hij Paulus naar Rome en deelde aldaar in diens gevangenschap (Hand. 19 : 29; 20 : 4; 27 : 2; Col. 4 : 10; Filemon : 24).

Aristides, van Athene, na Quadratus de oudste in de lange reeks der Christelijke apologeten. Hij is de schrijver van een omstreeks 150 aan keizer Antoninus Pius gerichte pleitrede. Deze eenmaal wijd verspreide apologie gold voor verloren, totdat in 1878 in Venetië de Mechitaristen een uit het Grieksch in het Armenisch overgezet fragment met Latijnsche vertaling uitgaven. In 1889 ontdekte Rendel Harris op den Sinaï het geheele geschrift in Syrische vertaling. Armitage Robinson verwees voorts naar den middeleeuwschen roman Barlaäm en Joasaf, waarin een Grieksche bewerking is opgenomen. De apologie bewijst vooreerst het bestaan van God, en vervolgens dat niet Barbaren, Grieken en Joden maar alleen de Christenen de zuivere Godskennis bezitten en dienovereenkomstig leven.

Aristippos. Geboren pl.m. 435 voor Christus. Hij was de stichter van de Cyreneïsche school, welke een uitgesproken hedonistisch karakter droeg. Hij verhief het hedonisme tot systeem en heeft bevruchtend op Epicurus gewerkt. [15.

Aristobulus, een Romein, in wiens familie meerdere Christenen waren (Rom. 16 : 10), wellicht een afstammeling van den Maccabeeuwschen vorst, welken Pompejus (63 v. Chr.) gevangen naar Rome voerde.

Aristoteles is de grootste leerling van Plato en gaat in beteekenis boven zijn meester uit. Geboren in 384 v. C. als zoon van een arts in Stagira (vandaar wordt hij menigmaal de Stagiriet genoemd) kwam hij op achttienjarigen leeftijd in de school van Plato te Athene en hield zich daar vooral bezig met dialectiek en rhetorica. Spoedig nam hij een plaats in onder de leeraren en schreef dialogen, evenals Plato. Na diens dood (347) verliet hij Athene, en werd in 343 door Filippus van Macedonië benoemd tot leermeester van zijn zoon Alexander, die drie jaren lang het onderwijs van Aristoteles heeft genoten. In 334 ging Aristoteles naar Athene terug en richtte er een school op in het gymnasium Lyceum (zoo genoemd omdat het aan den Griekschen god Apollon Lykeios gewijd was). Naar de wandelplaats (peripatos) bij het gymnasium werden de Aristotelische wijsgeeren later de peripatetici genoemd. Gedurende twaalf jaren stond Aristoteles aan het hoofd van zijn school. Hij maakte grooten opgang, verzamelde veel leerlingen om zich, stichtte een bibliotheek en legde verzamelingen aan. In 323 moest hij om politieke redenen (hij werd van te sterke liefde voor Macedonië verdacht) Athene verlaten. Het jaar daarop, in 322, is hij aan een maaglijden in Chalcis gestorven.

De geschriften van Aristoteles worden onderscheiden in 3 soorten: 1. De geschriften die door Aristoteles zelf geschreven zijn; deze zijn alle verloren gegaan. 2. Verzamelwerken, waartoe zijn leerlingen ook bijdragen hebben geleverd. Van deze boeken is schier niets meer over. Voor enkele jaren is nog een brokstukje gevonden van een werk dat een geschiedenis geeft van de staatsinrichting te Athene. 3. Leerboeken, die bij het onderwijs gebruikt werden en door de leerlingen verzameld zijn. Het zijn in tegenstelling met de werken van Plato, waarin het aesthetisch element doorgaans overweegt, geschriften in streng wetenschappelijken vorm en met een vaste terminologie. Deze werken kunnen verdeeld worden in drie soorten: 1. logische geschriften; 2. geschriften over theoretische filosofie; 3. geschriften over practische filosofie. Tot de logische geschriften, die saamgevat worden onder den naam *organon*, (instrument voor het wetenschappelijk bedrijf) worden gerekend: 1. over de kategorieën, 2. de analytiek, het hoofdwerk voor alle logica, 3. over het oordeel, 4. de topiek, over de waarschijnlijkheidsbewijzen, 5. over de sluitredenen der sofisten. Tot de werken der theoretische filosofie zijn o. a. te rekenen: 1. de metafysica, 2. de fysica (een natuurfilosofie), 3. de geschiedenis der dieren, 4. over de ziel. Tot de geschriften over practische filosofie behooren o.a. 1. de ethiek, 2. de politiek, 3. de rhetorica, 4. de poëtica of kunstleer. De beste uitgave van de werken van Aristoteles, waar naar gewoonlijk ook geciteerd wordt, is die van de Berlijnsche Academie, de z. g. editie Becker—Bonitz (1831—1870), in 5 banden.

Wat nu de hoofdlijn van het Aristotelisch denken betreft, zoowel Plato als Aristoteles aanvaardt de erfenis van Socrates, die geleerd had, dat de kennis van het zijnde te vinden is in het begrip. Plato en Aristoteles leeren dit in hoofdzaak ook, maar Aristoteles bestrijdt Plato omdat deze de wereld der soortbegrippen of ideeën

tot een aparte, van de stoffelijke dingen onderscheidene, immateriëele wereld verheft. Naar Aristoteles zijn de soortbegrippen geen aparte wezens boven de materiëele wereld, maar krachten die immanent in haar werken. De wereld van het zijn en die van het worden zijn niet tegengesteld. Worden is de ontwikkeling van het zijn. Zoo wordt *ontwikkeling* het centraalbegrip in Aristoteles' filosofie.

De *logica* van Aristoteles is een grootsche schepping. Hoewel er reeds eenig materiaal voorhanden was, is hij het toch geweest die met buitengewone scherpzinnigheid uit de door anderen maar vooral door hem zelf ontdekte gegevens het eerst een wetenschap van de logica heeft opgebouwd, waarvan een groot deel tot op den huidigen dag zich onveranderd heeft kunnen handhaven. Hij toont in zijn logica aan, dat alle menschelijke redeneering ten slotte uitgaat van en zich grondt op stellingen, die onmiddellijk zeker en onbewijsbaar zijn. Als zulke principia der bewijsvoering noemt hij de wet van de tegenspraak (het is onmogelijk dat aan hetzelfde ding in dezelfde verhouding hetzelfde te gelijk toekomt en niet toekomt) en de wet van het uitgesloten derde (twee contradictorisch elkaar tegengestelde oordeelen kunnen niet tegelijk beide valsch zijn; een derde oordeel over dezelfde betrekking tusschen twee begrippen is uitgesloten). Ook bij het definiëeren stuit men ten slotte op soortbegrippen, die niet uit hoogere kunnen worden afgeleid. Aristoteles noemt ze categorieën en telt er tien op: substantie, qualiteit, quantiteit, relatie, plaatsbepaling, tijdsbepaling, doen, ondergaan, zich bevinden, zich verhouden.

Ten opzichte van de *metafysica* zij opgemerkt, dat Aristoteles in zijn metafysica uitgaat van het ding zooals het zich aan ons in de werkelijkheid vertoont, en hij het worden, de ontwikkeling, in het substantiebegrip opneemt. Men moet toch onderscheiden tusschen hetgeen een ding in kiem, naar zijn aanleg, is, en hetgeen tot stand komt, wanneer het ding naar zijn aanleg zich volkomen heeft ontwikkeld. Er moet onderscheiden worden tusschen stof en vorm, mogelijkheid en verwerkelijking. Het marmerblok is de stof, het standbeeld, dat er uit gehouwen is, de vorm. Om de mogelijkheid te doen overgaan in volle verwerkelijking is noodig de beweging, en de beweging richt zich op een doel en wordt door dat doel bepaald. Aristoteles legt dus vollen nadruk op de doelmatigheid (in tegenstelling met de mechanistische natuuropvatting van Democritus) en heeft met tal van voorbeelden aangetoond, hoe doelmatig de dingen ingericht zijn. Het gansche heelal met al wat zich beweegt en leeft is een doelmatigheidssysteem, een eenheid van „stoffen" en „vormen". Op den laagsten trap staat de stof die niet meer vorm is voor een andere stof, de pure mogelijkheid; op den hoogsten trap staat de vorm die niet weer stof is voor een nog hoogeren vorm, 't is de godheid, in wie niets meer verwerkelijkt behoeft te worden, die de eerste werkelijkheid is. In de godheid is geen volmaking, geen ontwikkeling, geen geschieden, geen worden, ze is het allerzuiverst zijn en, terwijl ze zelf niet bewogen wordt, is ze de oorzaak van alle beweging in het heelal.

De verhouding van stof en vorm wordt ook toegepast in de *psychologie*. De ziel is de vorm van het lichaam en het redelijk denken (noes) is weer de vorm voor de ziel. Aristoteles onderscheidt de plantenziel, de dierenziel, en de menschenziel. De plantenziel (anima vegetativa) is het princiep van de instandhouding van het individu en van de voortplanting. De dierenziel (anima sensitiva) uit zich in beweging en waarneming. Door de waarneming wordt de begeerte opgewekt en komt de doelmatige lichaamsbeweging tot stand (b.v. een leeuw die een prooi ziet en zijn leden tot een sprong samentrekt). De menschelijke ziel, die ook de anima vegetativa en sensitiva in zich heeft, onderscheidt zich vooral door het denken (anima rationalis). De rede (noes) ontstaat niet mèt het lichaam, maar wordt er van buiten af ingeplant. Hare werkzaamheid is het denken, en hare objecten zijn vooral de hoogste waarheden, die onmiddellijk zeker zijn.

In de *ethiek* wordt de deugd voorgesteld als het middel tot verkrijging van de eudaemonie. Al is de lust en het gevoel van geluk niet het doel des levens, toch zijn ze het noodzakelijk gevolg, aan het deugdzaam handelen verbonden. De deugden worden onderscheiden in twee soorten: theoretische en practische. Van de theoretische is de wijsheid de hoogste. De practische deugden zetelen in den wil. De deugd bestaat in het houden van het juiste midden tusschen twee uitersten, b.v. dapperheid houdt het juiste midden tusschen vreesachtigheid en overmoed, milddadigheid tusschen gierigheid en verkwisting, zielegrootheid tusschen zelfoverschatting en zelfonderschatting. De volkomenste practische deugd is de gerechtigheid.

In zijn *politiek* leert Aristoteles dat de mensch, die van nature een gezellig wezen is, eerst in de gemeenschap tot zijn volle bestemming komt. Voor de sociale samenleving is het instituut van het familieleven, van het huisgezin, de grondvorm; de staat is de volkomenste vorm. Doel van den staat is, dat alle menschen hun redelijkheid ontwikkelen en naar den eisch daarvan hun leven inrichten.

Aristoteles is een wijsgeer van universeele beteekenis en de invloed van zijn filosofisch systeem reikt zoowel op godgeleerd als op wijsgeerig gebied tot den tegenwoordigen tijd toe. Stond Augustinus meer onder den invloed van Plato en het Neoplatonisme, de theologie van de Middeleeuwen beweegt zich bijna geheel in de baan van Aristoteles. Niet alleen zijn logica, maar ook zijn metafysica, fysica en psychologie worden gebruikt tot opbouw van het theologisch systeem. Thomas Aquinas, die niet ten onrechte de Christelijke Aristoteles wordt genoemd, heeft zijn theologie gestikt op het stramien van den Stagiriet. In den tegenwoordigen tijd, nu naar pauselijk voorschrift in de Roomsche kerk de beoefening der theologie en wijsbegeerte moet geschieden in aansluiting aan Thomas Aquinas, kan zonder overdrijving Aristoteles de filosoof van het Romanisme genoemd worden. Ook heeft Aristoteles dienst gedaan voor den opbouw van de Protestantsche dogmatiek. Op de Luthersche en op onderscheiden Gereformeerde dogmatici van

de zeventiende eeuw heeft Aristoteles grooten invloed gehad. [14.

Arius, Arianisme, Ariaansche strijd. Arius was afkomstig uit Lybië. In Antiochië had hij zijn opleiding genoten onder *Lucianus*. Later werd hij leeraar aan de Alexandrijnsche school. Sinds 313 was hij presbyter bij de gemeente in Alexandrië, nadat hij eerst als diaken gediend had. Hij was een man van ernstige levensopvatting, zelfs ascetisch aangelegd. Zijn bisschop *Alexander* had de leer van de eeuwige generatie van den Zoon aan zijn clerus met kracht ingeprent. Om zich een goed denkbeeld te vormen van de godgeleerde stroomingen in dien tijd moet men het volgende bedenken. De groote kerkvader Origenes had omtrent den tweeden persoon in de Drieëenheid uitgesproken, dat de *Zoon van eenwigheid gegenereerd* is, maar tevens dat Hij *ondergeschikt (gesubordineerd)* is aan den Vader. Na hem ontstond nu tweeërlei richting. De eerste richting hield de ondergeschiktheid vast en loochende de eeuwige generatie (Arianen). De andere hield de eeuwige generatie vast en loochende de ondergeschiktheid (Athanasianen).

Eerste periode (318—328). Toen Arius zijn gevoelen openbaar maakte, klaagde bisschop Alexander hem aan van onrechtzinnigheid (318). De leer, die Arius voorstond omtrent den Zoon, kwam hierop neer. De Zoon was er al wel, voordat de wereld geschapen werd, maar Hij was niet van eeuwigheid. Daar was een tijd geweest, dat de Zoon er niet was. Wie de Zoon dan was? Hij was volgens Arius het voornaamste schepsel van den Vader, zoodat de namen „Zoon van God" en „Logos" slechts oneigenlijk ten opzichte van Hem konden gebezigd worden.

Het volk, dat Arius vereerde als een groot asceet, koos grootendeels zijn partij. Nu achtte Alexander den tijd gekomen, om een Synode saam te roepen. Dit geschiedde in 321 te Alexandrië. Op die Synode werd Arius veroordeeld en afgezet.

Het volk en ook bisschoppen, bij wie Arius hulp gezocht had (o.a. Eusebius van Nicomedië) namen het voor den veroordeelde op en zoo ontstond een heftige strijd, welke voornamelijk in Alexandrië gestreden werd. De Heidenen, die den strijd der Christenen zagen, brachten dezen zelfs over op hun paganistisch tooneel.

Keizer *Constantijn de Groote* hoorde van dezen strijd en verkeerde eerst in de meening, dat het niet anders was dan een woordenstrijd zooals in die dagen menigvuldig, vooral onder de monniken, voorkwam. Daarom gebood hij (hij meende immers, dat hij krachtens zijn keizerschap zich met de inwendige aangelegenheden der kerk moest inlaten), dat Hosius, bisschop van Cordova, naar Alexandrië zou reizen, om een keizerlijk bevel over te brengen, dat het volgende inhield: beide partijen moesten den strijd beëindigen. Toen deze daar aangekomen was, bemerkte hij zeer spoedig, dat de twist maar niet een woordenstrijd was, maar dat hij diep ingreep. Het gold de leer der waarheid en met name de Godheid van Jezus Christus. Hij maakte den keizer met zijn ervaringen bekend en deze riep op hoog gezag een oecumenisch Concilie bijeen te *Nicea* in *325*.

Er waren drie partijen op het Concilie. Allereerst *Arius* met de Lucianisten, onder wie voornamelijk genoemd moet worden Eusebius van Nicomedië. In de tweede plaats *Alexander* met zijn ijverigen diaken Athanasius, voorts Hosius e.a. In de derde plaats de bemiddelende partij van *Eusebius van Cesarea*, die vasthield aan de leer van Origenes. Deze laatste partij was de sterkste. De partij van Arius evenzeer als die van Alexander had maar weinig aanhangers. De Arianen die de zwakheid hunner positie inzagen, schaarden zich aan de zijde van Eusebius; maar ondanks dat alles zegepraalde toch het gevoelen van Alexander. Sommigen beweren, dat dit geschiedde door de welsprekendheid van den jeugdigen diaken Athanasius, anderen oordeelen, dat Hosius den keizer bewerkt had. Hoe dit zij, de Synode sprak als haar gevoelen uit, dat de *Zoon uit het Wezen des Vaders geboren was en dus niet geschapen* en *dat Hij in wezen gelijk was aan den Vader*.

Arius werd veroordeeld. Allen, die de uitspraak der Synode niet wilden onderteekenen (onder dezen waren Arius, Theonas en Secundus) werden verbannen, en de geschriften van Arius moesten verbrand worden.

Tweede periode (328—337). Arius was in ballingschap gegaan, maar de kansen keerden. Constantijn veranderde van zienswijze eensdeels door den invloed, welke zijn zuster Constantia op hem uitoefende en anderdeels door de intrigues van zijn hofgeestelijke Eusebius van Nicomedië, die geheel op de hand van Arius was. Deze laatste begon den geheelen kerkelijken toestand te beheerschen. Arius stelde een geloofsbelijdenis op en zou daarop in 330 in zijn ambt hersteld worden. Daartegen verzette zich Athanasius, die intusschen bisschop geworden was. Constantijn dreigde met afzetting, maar Athanasius wist van geen wijken. Bij een ontmoeting van Constantijn met Athanasius maakte deze laatste zulk een indruk op den keizer, dat hij toegaf; maar de vijanden van Athanasius zochten zijn ondergang. In 330 werd de ijverige aanhanger van het Niceaansche symbool afgezet, en in 335 trof Athanasius op de Synode te Tyrus hetzelfde lot. Arius werd weder in eere hersteld en terwijl Athanasius naar Trier verbannen werd (336) zou Arius plechtig in de kerkelijke gemeenschap te Constantinopel hersteld worden, maar op den avond dat deze plechtigheid zou plaats vinden stierf Arius, 80 jaren oud, zeer plotseling. Ook Constantijn stierf kort daarna.

Derde periode (337—355). Na Constantijns dood toonde Constantijn II aanstonds zich goed gezind jegens de Athanasianen of Homooesianen. Hij riep dan ook Athanasius terug en diens gemeente ontving hem met blijdschap. Na den dood van Constantijn II wisten de Arianen Constantius voor hun gevoelen te winnen. De reeds genoemde Eusebius van Nicomedië werd in 339 patriarch van Constantinopel en Athanasius, die in 338 teruggekeerd was in zijn gemeente, werd in 340 op een Synode te Antiochië weder afgezet. Verschillende Synoden werden nu in het Oosten gehouden, waar het vonnis over Athanasius bevestigd werd. Deze vluchtte naar Rome, waar een concilie onder den bisschop Julius de

rechtzinnigheid van Athanasius uitsprak. Constantius en zijn broeder Constans besloten nu een concilie te *Sardica* bijeen te roepen, om den twist zoo mogelijk bij te leggen (343). Daar echter de Westerschen onder voorzitting van Hosius het vonnis, over Athanasius uitgesproken, niet erkenden en hem zelfs zitting en stemrecht in de Synode toekenden, gingen de Oosterschen weg, nadat zij geprotesteerd hadden, en zij vergaderden nu apart te *Filopopolis* in Thracië. Te Sardica, waar Hosius den meesten invloed had, werd Athanasius in zijn ambt hersteld. In 353 werd Constantius alleenheerscher. Deze werd weder voor de bemiddelende partij van Eusebius gewonnen en op de Synoden gehouden te *Arles* (353) en te *Milaan* (355) dwong hij de Westerschen de veroordeeling van Athanasius te onderteekenen. Die wederstrevig waren (Hosius, Hilarius en vele anderen) werden afgezet. De keizer zeide: „Mijn wil geldt als canon". Krijgslieden omsingelden de kerk, waarin Athanasius den dienst leidde. Deze bracht den dienst ten einde en vluchtte naar de woestijn (356). Zoo scheen het Arianisme nu in zijn gematigden vorm in het gansche keizerrijk gezegepraald te hebben.

Vierde periode (355—361). Nu ontstond er oneenigheid in den boezem der Arianen. De meest geavanceerde partij was die van den diaken *Aëtius* en den bisschop *Eunomius*. Deze partij beweerde, dat de Zoon geheel en al *ongelijkvormig* (anomoios) was aan den Vader. Zij werden *Anomeeërs* genoemd. De tweede partij ging zoover niet, maar leerde, dat de Zoon wel *gelijkvormig* was aan den Vader (homoiousios) maar *niet gelijk* (homooesios) *in wezen*. Aan het hoofd dezer partij stond *Basilius van Ancyra*. De aanhangers van deze partij heetten *Semi-Arianen*. Beide partijen streden heftig met elkander op verschillende synoden, maar de Homooesianen, d. w. z. de aanhangers van Athanasius wonnen steeds terrein. De Anomeeërs werden verbannen en de keizer verbood het woord *oesia* d. w. z. *wezen* te gebruiken, maar geen der twee partijen was daarmede tevreden.

Vijfde periode (361—381). Toen keizer Constantius gestorven was, kwam *Julianus*, bijgenaamd de *Afvallige*, aan het bewind. Deze riep alle verbannenen terug en gaf aan alle partijen gelijke rechten. Daardoor werd de verwarring nog grooter. Athanasius keerde ook terug. Hij wist op een Synode te *Alexandrië* (362) de rust eenigszins te herstellen, maar dat begeerde Julianus juist niet. Geen vrede maar strijd was diens parool. Athanasius moest nu weder in ballingschap. Jovinianus, de opvolger van Julianus, was Niceaan. Hij liet Athanasius terugkeeren (363) maar *Valens* was weder Ariaan en onder dezen keizer moest Athanasius weder vluchten. Na vier maanden mocht hij terugkeeren en nu bracht hij zijn laatste levensjaren in rust door. Hij stierf in 373. De groote Cappadociërs zetten zijn strijd voort. Zoo hevig was de strijd intusschen geworden, dat Gregorius van Nyssa kon schrijven: „Iedereen in de stad dogmatiseert." Eindelijk maakte keizer *Theodosius I* aan alle geschillen een einde. Hij riep het tweede *oecumenische concilie* te *Constantinopel* bijeen (381). Daar werd de leer van Arius voor goed veroordeeld. Het symbool van Nicea werd gehandhaafd, en de keizer trad met gestrengheid tegen de Arianen op. Zij mochten alleen buiten de stad godsdienstoefeningen houden.

Het Arianisme was een geduchte dwaling, omdat het de Godheid van Jezus Christus en dus het fundament der leer aantastte. In de geschiedenis der kerk kwam het telkens weer te voorschijn. De Socinianen, de Groningsche school en de Modernen zijn allen in het wezen der zaak Ariaansch geweest en duizenden zijn het nog. [24.

Ark, in het Latijn arca, in het Hebreeuwsch theba, een kast of kist; hetzelfde woord wordt ook gebruikt in Ex. 2 : 3, 5 van het „biezenkistje". Het is de benaming voor het gevaarte door Noach gebouwd op Gods bevel (Gen. 6 : 14—16; hoofdst. 7, 8 en 9 tot vers 10; Matth. 24 : 38; Luc. 17 : 27; Hebr. 11 : 7; 1 Petr. 3 : 20). De ark werd gebouwd van goferhout, dat is cypressen- of pijnboomenhout; haar lengte was 300 Hebreeuwsche ellen, de breedte 50 en de hoogte 30. Haar vorm was minder die van een schip dan wel van een huis, van drie verdiepingen met veel kamers of cellen. Zij moest er dienst doen voor een lichter, „een kast", dan voor een schip om er mede te varen. Van binnen en van buiten was zij bestreken met pek of lijm. Zij had maar één deur en één venster. Zij had een kubieken inhoud van ongeveer 3.600.000 kubieke voet. Hare afmetingen waren derhalve niet zoo groot als die van het schip van Xisoethros, dat naar de sage 600 ellen lang, 60 breed en hoog was; volgens Berossus zelfs 15 stadiën lang en 2 breed. Een Hollander, Peter Jansen, een Mennoniet uit Hoorn, liet in 1609 een schip van stapel loopen, gebouwd naar de afmetingen en den vorm van de ark en Silberschlag trachtte in het laatst van de 18de eeuw het bewijs te leveren dat de ark heel goed het gezin van Noach kon bergen met al de dieren door het zondvloedverhaal genoemd, benevens alles wat noodig was tot voeding enz. voor één jaar. Flavius Josefus neemt een bericht van Berossus over, waaruit blijkt dat oudtijds geloofd werd dat er nog overblijfselen van de ark in Armenië waren te vinden. Gelijk de doop het tegenbeeld van het water van den vloed is, dat de ark optilde, naar den brief van Petrus, alwaar staat dat in de ark weinige (dat is acht) zielen behouden werden *door het water*, zoo is ook Noach's ark niet minder dan de tabernakel en de tempel, het beeld van dien tempel, waarvan de eeuwige geest van

Oeta-napisjtim in de Ark?

De naam van Oeta-napisjtim (die het leven gevonden [of gewonnen] heeft) komt voor in een der meest bekende zondvloed-verhalen dat deel uitmaakt van het beroemde Gilgamesj-epos. Men noemt hem gaarne den Babylonischen Noach. Morris Jastrow Jr is van meening dat de figuur in de boot gezeten, van dezen zeer ouden cylinder, den zonnegod voorstelt.

Christus getuigt: „Gij hebt Mij het lichaam toebereid; in de rol des boeks is van Mij geschreven; zie, Ik kom om uwen wil te doen" (Ps. 40). Noach dan heeft de ark op Gods bevel gebouwd en hoewel de mogelijkheid om zulk een gevaarte te bouwen ons stellig wijst op het feit dat door Gods gemeene gratie het gewone ambacht destijds reeds een aanmerkelijke hoogte moet hebben bereikt, toch was deze bouw alleen maar mogelijk doordien God tot in bizonderheden aan Noach de vereischte onderrichting gaf. Hem werd o.a. bevolen welk hout hij moest gebruiken en welke afmetingen de „kast" moest hebben en hoe het gevaarte waterdicht moest worden gemaakt en hoeveel verdiepingen moesten worden aangebracht enz. en hoe de last gelijkelijk moest worden verdeeld, want de ark heeft in al deze opzichten aan de eischen voldaan, zonder dat Noach vooraf proeven kon nemen. Alle hoofdtrekken van het plan waren van God, allicht in de nadere aanwijzingen nog veel uitgebreider dan ons is medegedeeld in de Schrift. Hoe sober is haar bericht!

Daarbij komt nog dat de Heere bij menigte mannen moet hebben bereidwillig gemaakt om Noach bij den bouw van het groote vaartuig te helpen, waaraan de toekomst van heel de menschheid, de toekomst van Gods kerk en de eere van Gods Naam en scheppingswerk hing. Evenwel er is nog meer! De Hebreërbrief spreekt ons van het geloof van Noach, waardoor hij de ark heeft toebereid tot behoudenis van zijn gezin enz. Zonder zijn geloof dat de vloed zou komen en de ark te bouwen was, zou zij er niet zijn gekomen. Dat geloof deelden de tijdgenooten van Noach, trots de waarschuwing die zij ontvingen, niet. Diezelfde God dan, Die den vloed over de wereld bracht, stuitte door zijn bevel en bestel de vernielende werking van dien vloed. Zoo werkte de Heere alleen de behoudenis, doch middellijk. Van het bouwen van de ark gaat derhalve ook nu nog de duidelijke prediking uit: stel u te weer, en zulks eer het te laat is, te weer, tegen de machten des verderfs, die zullen woeden! [8.

Munt uit Apameia. Minstens vijf steden in de oudheid droegen dezen naam.

Ark des Verbonds, 'aroon, een kist van acaciahout, $2\frac{1}{2}$ el lang, $1\frac{1}{2}$ el breed en hoog, door Bezaleël gemaakt, van binnen en van buiten met louter goud overtrokken en rondom omgeven van een gouden krans (Ex. 25 : 10—16; 37 : 1—5; 40 : 20). Zij draagt onderscheidene namen: ark der getuigenis, omdat zij de beide tafelen der wet bevatte, de betuiging van God aan zijn volk, en wijl deze wet tevens de oorkonde was van het met Israël gesloten verbond, heet zij ook ark des verbonds; deze zijn de meest gebruikelijke namen; daarnaast komen in de historische boeken, in Jozua, de boeken van Samuël en der Kronieken, onderscheiden malen de benamingen ark Gods en ark des Heeren voor; in 2 Kron. 6 : 41 heet zij ark der kracht Gods en in Ps. 132 : 8 ark Uwer sterkte. Zij had aan de beide lange zijwanden (1 Kon. 8 : 8), elk twee gouden ringen, naar alle waarschijnlijkheid even boven de plaats waar de hoeken in den vorm van pooten overgingen, bevestigd aan de kist; in deze ringen staken acaciahouten draagstangen met goud beslagen, die niet uit de ringen mochten worden genomen. In de ark lagen de twee steenen tafelen. Volgens 1 Kon. 8 : 9 en 2 Kron. 5 : 10 was er *niets* in de ark dan de twee tafelen; in Hebr. 9 : 4 staat dat in de ark zich ook nog bevonden de kruik met manna en de staf van Aäron, die gebloeid had. In Exod. 16 : 34 en Num. 17 : 10 staat echter duidelijk, dat de staf van Aäron en de kruik met manna zijn geweest *voor* de getuigenis en niet in de ark. Sommige uitleggers zeggen dat de schrijver van den Hebreërbrief zich hier aansluit bij de „in dien tijd bij de Joden, waaraan hij schreef, algemeen gangbare opvatting van Exod. 16 : 34 en Num. 17 : 10"; de Kantteekenaren herinneren er aan dat sommige uitleggers de woorden „in welke" laten slaan op het woord tabernakel in vs. 3 en weer anderen wel degelijk denken aan de ark „in of *omtrent* welke de gouden kruik met manna enz. geweest zijn"; ook zijn er die van meening zijn dat de schrijver wat vlak bij iets is, geheel vereenzelvigt met datgene, waarbij het ligt of geplaatst is, indien het er ten nauwste aan verbonden is; de kruik met manna nu en de staf van Aäron waren op het nauwste met de ark verbonden als blijken van de trouw en almacht des Heeren. Dit is zeker dat er, toen de tempel van Salomo werd opgericht, *niets* meer in de ark was dan de steenen tafelen; of evenwel uit Hebr. 9 : 4 moet worden afgeleid dat er vroeger nog andere voorwerpen in de ark aanwezig waren, durf ik niet beslissen.

Op de ark was een deksel van massief goud, dat even lang en breed was als de ark zelf, verzoendeksel genoemd, wijl op den grooten verzoendag hierop de bloedsprenging ter verzoening van de zonden des volks geschiedde (Lev. 16 : 14); naar dit verzoendeksel heette het heilige der heiligen ook „huis des verzoendeksels" (1 Kron. 28 : 11); want de ark was in den tabernakel en tempel het meest heilige voorwerp onder de dingen die in het „huis des Heeren" waren en vond daarom haar plaats ook in het heilige der heiligen en van de ark was voor Israël het verzoendeksel

Ark des Verbonds.

weer het voornaamste stuk. Aan de uiteinden van dit verzoendeksel waren twee cherubs aangebracht, van *dicht* goud, doch van binnen hol, die met hun uitgebreide vleugelen de ark overschaduwden. Deze cherubs verschilden van die, welke Ezechiël beschrijft; zij hadden elk slechts één aangezicht, dat naar elkander was toegekeerd en den blik deemoedig neersloeg op het verzoendeksel. Dit verzoendeksel diende niet slechts om een deksel voor de kist te zijn, maar had zijn eigen bizondere beteekenis. Het verzoendeksel, kapporeth, was het middelpunt der tegenwoordigheid Gods onder zijn volk, als het ware de troon, van welke Hij Israël, als diens onzichtbare koning, wilde regeeren en zijne bevelen geven. Het was dus meer dan een deksel, 't was een troon, want in die ark onder dat deksel, lagen de twee steenen tafelen; zoo vormden gerechtigheid en gerichte de vastheid van zijn troon (Ps. 89 : 15). Het was van massief goud en wijl rondom Hem Die hier wilde tronen enkel licht is en hemelsche glans, waren hier de cherubs de verhevenste vertegenwoordigers der schepping, opgericht aan zijn beide einden. Dit verzoendeksel is ook de voornaamste plaats der verzoening in heel den tabernakel. Met de ark des verbonds vormt het een altaar, want voordat de Heere de genade en waarheid, die voor zijn aangezicht zijn, kan openbaren, moeten eerst de overtredingen van zijn volk, waarvan de wet, die onder zijne voeten is, het aanklaagt, zijn verzoend (Lev. 17 : 11). In het Evangelie van Christus, waarnaar deze verzoening heenwijst, zijn de engelen begeerig in te zien (1 Petr. 1 : 11), zoo hebben dan ook de cherubs het aangezicht gekeerd naar het verzoendeksel. In den Hebreërbrief worden zij genoemd „cherubijnen der heerlijkheid" (Hebr. 9 : 5). Daar de bestemming van de ark in de eerste plaats was om een kist te zijn voor de wet des Heeren, Israëls kleinood en kostbare schat, was zij niet maar van buiten, doch ook van binnen met goud bekleed. Die wet was het hart van heel het leven van Israël, van het godsdienstig als burgerlijk en staatkundig leven; aan haar hangt de gansche „wet en de profeten", daarom wordt zij in het binnenste van het heiligdom (Ex. 26 : 33) en alzoo tevens in het midden van het volk gesteld, dat zich legert rondom den tabernakel (Num. 2 : 2). Die wet zal voor het volk kunnen zijn de bron van alle zegen en voorspoed (Ps. 85 : 10—14); misschien mogen wij in den gouden krans, het sieraad van de ark, een zinnebeeld zien van dien voorspoed en zegen.

Deze ark der getuigenis, des verbonds, werd gedurende de woestijnreis door de Levieten, en wel door het geslacht van Kohath, voor het volk uitgedragen (Num. 10 : 33; 4 : 4 v.v.), en wel zorgvuldig bedekt met „den voorhang des deksels", en verder met een deksel van dassenvellen en een geheel kleed van hemelsblauw (Num. 4 : 5, 6). Zij toch was een zinnebeeld van Gods tegenwoordigheid en niemand zou God kunnen zien en leven (Ex. 33 : 20); dies openbaarde de Heere Zich in duisternis, wolken en donkerheid, (Deuter. 4 : 11), en bedekte de wolk de tent der samenkomst (Ex. 40 : 34—38), en verscheen de Heere in een wolk op het verzoendeksel (Lev. 16 : 2). Daarom mocht de ark niet worden gedragen noch aangeroerd door hen die daartoe niet geroepen waren en wreekte zich de Heere als dit toch geschiedde; de lieden van Beth-Sémes werden geslagen, die in de ark des Heeren hadden gezien (1 Sam. 6 : 19) en eveneens ontstak des Heeren toorn tegen Uza, omdat hij in onbedachtzaamheid zijn hand had uitgestrekt naar de ark Gods (2 Sam. 6 : 6, 7).

Daar Gods tegenwoordigheid was verbonden aan de ark, ging bij den doortocht door de Jordaan en bij de verovering van Jericho de ark voorop (Joz. 3 en 6). Ja reeds in de woestijn geschiedde het in het optrekken van de ark, dat Mozes zeide: „Sta op, Heere! en laat uwe vijanden verstrooid worden, en uwe haters van uw aangezicht vlieden!" (Num. 10 : 35, 36). Na den intocht in Kanaän kreeg zij een plaats in het centraal-heiligdom te Silo, doch later vinden we haar te Bethel (Richt. 20 : 26 v.v). Ten tijde van Eli werd zij echter weer van Silo gehaald om mede in den krijg tegen de Filistijnen opgevoerd te worden; zij werd buit gemaakt, maar later weer door de Filistijnen teruggezonden (1 Sam. 4—6) daar de toorn Gods tegen hen brandde. Nu werd zij op „den grooten steen" die was op den akker van Jozua den Beth-Sémiet gesteld, vanwaar zij gehaald werd door de mannen van Kirjath-Jearim, die haar brachten in het huis van Abinádab op den heuvel en zij heiligden zijn zoon Eleázar, dat hij de ark des Heeren bewaarde (1 Sam. 6 : 18; 7 : 1). Saul schijnt nog eens het voornemen gehad te hebben om de ark te halen in den strijd tegen de Filistijnen, doch dat voornemen niet ten uitvoer hebben gebracht door het steeds toenemend rumoer dat hij hoorde, waarop hij een tegenbevel gaf (1 Sam. 14 : 18, 19). David bracht haar over van Kirjath-Jearim naar Jeruzalem, doch doordat de Heere Uza sloeg vanwege zijn onbedachtzaamheid, vreesde hij haar naar Jeruzalem te voeren en bracht ze in het huis van Obed-Edom, den Gethiet; toen diens huisgezin gezegend werd en dit geboodschapt aan David, voerde hij haar op naar Jeruzalem en stelde ze in het midden der tent, die hij voor haar had gespannen (2 Sam. 6; 1 Kron. 15). Toch schijnt zij ook vandaar nog wel eens medegevoerd te zijn in den oorlog (2 Sam. 11 : 11; 2 Sam. 15, 25). Naar alle waarschijnlijkheid is bij dien optocht naar Zion gezongen Ps. 24, en slaan daarop Ps. 47 : 6 en 68 : 19. Salomo liet haar van daar brengen in den tempel, in het heilige der heiligen, alwaar zij geplaatst werd „onder de vleugelen der cherubim", alzoo dat de lange zijden en de handboomen parallel liepen met de voorzijde van het heilige der heiligen, en men in het heilige de handboomen kon zien; als iemand in het voorportaal stond dan kon hij die uiteinden niet meer zien, (1 Kon. 8 : 8; 2 Kron. 5 : 9). Anderen zijn van meening dat de genoemde plaatsen alzoo moeten verstaan worden, dat men die uiteinden van uit het heilige der heiligen kon zien, maar niet van wege den voorhang in het heilige.

Koning Josia schijnt naar 2 Kron. 35 : 3 de ark weer op haar plaats te hebben laten zetten, hetzij dat zijn voorgangers Manasse en Amon haar van haar standplaats hadden verwijderd of ook dat Josia gedurende de tempelreiniging haar

elders had ondergebracht. Bij de verwoesting van den tempel door Nebukadnezar (2 Kon. 25 : 9) is naar alle waarschijnlijkheid ook de ark verbrand; de Babyloniërs vermelden althans niet dat zij buit werd gemaakt. In den tweeden Maccabeër-brief het tweede hoofdstuk lezen wij dat men in de schriften ook vond dat Jeremia bevolen had o. a. de ark te verbergen en dat hij daartoe naar den berg ging op welken Mozes was geweest en aldaar een kuil vond waarin hij de hut en de ark en het altaar des reukoffers verstak en de opening sloot. Niemand mocht die plaats merken, want Jeremia zeide dat de Heere haar wel openbaren zou als Hij het volk weer te zamen zou brengen en genadig zijn, en dat men dan des Heeren heerlijkheid wel weer in een wolk zou zien verschijnen als in Mozes' en Salomo's dagen. In de profetieën van Jeremia echter lezen wij: „In die dagen zullen zij niet meer zeggen: de ark des verbonds des Heeren; ook zal zij in het hart niet opkomen, en zij zullen aan haar niet gedenken, en haar niet bezoeken, en zij zal niet weder gemaakt worden; te dier tijden zullen zij Jeruzalem noemen des Heeren troon" (Jer. 3 : 16, 17*a*).

In den tempel van Zerubbabel en in den door Herodes vernieuwden en zeer vergrooten en verfraaiden tempel, die eerst in 67 n. Chr. onder Agryppa II en den Romeinschen proconsul Albinus geheel was voltooid, ontbrak de ark, waarvan Jeremia reeds had gezegd: zij zal niet weder gemaakt worden. Volgens den Talmoed stak in het heilige der heiligen een steen drie vinger hoog boven den grond uit, waarop de hoogepriester op den grooten verzoendag het wierookvat zette. Als de profeet Zacharia verdrietig is, dat in het allerheiligste van den nieuwen tempel de ark des verbonds niet is, dan troost de Heere hem door het vierde gezicht: de groote hoogepriester Jozua, door Satan beschuldigd, en door God gerechtvaardigd. God zal zijn offer aannemen, al is er geen verzoendeksel. Op dien steen, waarvan de Talmoed spreekt, schijnt Zach. 3 : 9 te slaan, al waar de Heere zegt: „Want zie aangaande dien steen, welken Ik gelegd heb voor het aangezicht van Jozua, op dien eenen steen zullen zeven oogen wezen; zie, Ik zal zijn graveersel graveeren, spreekt de Heere der heirscharen, en Ik zal de ongerechtigheid dezes lands op eenen dag wegnemen." Toen Christus stond te komen in het vleesch, kon de ark worden gemist, daarom werd het volk door het ontbreken van de ark op Hem voorbereid, door Wien de ongerechtigheid des lands op éénen dag zou worden weggenomen. Zij behoefde niet meer te worden gemaakt, want de Heere was bezig Hem te zenden in Wien al de volheid Gods lichamelijk wonen zoude (Col. 1 : 19; 2 : 9), Die de wet zou vervullen en haar straf dragen. De schaduw verdwijnt als het lichaam er is! [8.

Arki, of Arkim. Een Kanaänitische volksstam, (Gen. 10 : 17; 1 Kron. 1 : 15), de bewoners van de Fenicische stad Arka (Grieksch: *Arka* — in den Romeinschen keizertijd *Cesaraea Libani* genoemd). Het was een sterke vesting en tegelijk een bloeiende handelsstad, aan de Noord-Westelijke helling van den Libanon, ongeveer 5 uur ten Noorden van Tripolis. In het Babylonisch wordt (althans volgens de Tell-el-Amarna-brieven) de stad *Iskata* genoemd. Volgens de Keilgeschriften *Irikatta*, waarschijnlijk hetzelfde als *Irkanta*. Aldus wordt de naam der stad genoemd in de Annalen van Farao Thutmes III. Onder Tiglath-Pelezer II luidt de naam ook *Arka*. Het is de geboorteplaats van keizer Alexander Severus, wiens moeder, Julia Mamaia, een Syrische prinses was. [24.

Arm is het lichaamsdeel waarin gedacht wordt dat de kracht des menschen gelegen is. De mensch verricht zijn arbeid met de handen, maar het is hem alsof uit zijn arm de krachten aan de hand toevloeien om zijn arbeid te kunnen verrichten. Daarom wordt in de Heilige Schrift telkens zinnebeeldig van arm in de beteekenis van *kracht* en *macht* gesproken. Tot Eli wordt gezegd: Zie, de dagen komen dat ik uw arm zal afhouwen, en de arm van uws vaders huis. De zin is: Ik zal u van uw kracht en sterkte berooven. Zoo ook in Job 22 : 9: „de armen der weezen zijn verbrijzeld", d.w.z. zij zijn van hulp en steun beroofd. Vermaand wordt: Vervloekt is de man die vleesch tot zijn arm stelt (Jeremia 17 : 5) d.w.z., die op vleeschelijke of aardsche macht vertrouwt. En zoo wordt van menschelijke hulp in tegenstelling met de hulp Gods als van den „vleeschelijken arm" gesproken (2 Kron. 32 : 8). Als iemand hulp en bijstand ontvangt dan wordt gezegd dat de armen zijner handen gesterkt worden (Gen. 49 : 24), wordt iemand vernietigd dan wordt gezegd dat zijn arm verbroken is (Jeremia 48 : 25; Ezechiël 30 : 21).

Vooral in de anthropomorfismen is deze beeldspraak zeer geliefd om uit te drukken de kracht des Heeren. Zoo lezen we: „Gij hebt een arm met macht" (Psalm 89 : 14), van den arm van Gods heiligheid (Psalm 98 : 1), van den arm van Gods heerlijkheid (Jeremia 33 : 12). Zoo wordt toegebeden „van onder eeuwige armen" (Deut. 33 : 27) en „wees hun arm alle morgen" (Jeremia 33 : 2).

Ook wordt de arm des Heeren genoemd als zinnebeeld van de kracht des Heiligen Geestes. Aan wie is de arm des Heeren geopenbaard? (Jesaja 53 : 1). D.w.z. wie heeft de prediking zoo gehoord dat de arm des Heeren, de kracht des Heiligen Geestes hem daarbij tot het geloof heeft gebracht. En zulks is niet alleen in het Oude maar ook in het Nieuwe Testament het geval. Zacharia zingt in zijn lofzang dat God de Heere een krachtig werk gedaan heeft door zijn arm (Luc. 1 : 51). [16.

Armband (Num. 31 : 50; 2 Sam. 1 : 10; Ezech. 16 : 11; 23 : 42) = armring (Gen. 24 : 22; 30 : 47; Jes. 3 : 20), een vaak voorkomend sieraad bij de oude volkeren. Twee zware gouden armbanden schonk Abrahams knecht aan Rebekka bij de bron. De bruidegom versierde er zijn bruid mede (Ezech. 16 : 11). Boeleersters schikten zich er mede op (Ezech. 23 : 40; Judith 10 : 4). De armbanden, waarvan Jesaja spreekt als een deel van de versiersels van zijn tijd (3 : 19), zijn snoeren van paarlen en edelsteenen of gouden kettinkjes. Ook had men van gouden zilverdraad gevlochten ringen, van den pols tot aan den elleboog. De gouden, zilveren en

elpenbeenen ring was door een gesp bevestigd, waaraan vaak klingelende klokjes, paarlen met edelgesteenten aan snoeren geregen hingen. Men had ze van verschillende vormen, grootte en waarde. De vrouwen der Bedouïnen dragen thans nog zulke ringen van zilver, zelden van goud, uit één stuk, zonder slot; de einden in een cirkel gebogen komen aan elkander, maar zijn niet gesoldeerd; zij worden geopend door de uiteinden met kracht van elkaar te drukken,

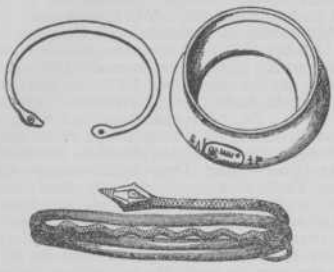

Egyptische armbanden.

terwijl men dan de hand dwars er inschuift. In Egypte vindt men nog armbanden van verschillenden vorm uit den tijd van Jozef en Mozes, ten deele in de gedaante van slangen; deze vorm was wellicht daarom zoo gezocht, omdat men de armbanden tevens als amuletten bezigde. Soms werden er, om ze als amuletten te gebruiken, geheimzinnige teekenen op gegraveerd. Op de afbeeldingen der Egyptische koningen ziet men armbanden, gelijk ook bij de Hebreeën en andere volken van den ouden tijd (Meders, Perzen, Indiërs) het mannelijk geslacht, voornamelijk de aanzienlijken, deze sieraden droegen (Num. 31 : 50); wellicht droegen zij ze echter maar aan een arm (2 Sam. 1 : 10), den rechter (Sir. 21 : 23).

Armen. In het *Oude Testament* wordt de arme dikwijls vermeld. De Mozaïsche wetgeving trachtte den welstand van het volk Israël te bewaren door een onbeperkte uitbreiding van het grondbezit tegen te gaan en door instandhouding van het klein-grondbezit der families.

Toch bestond ook in Israël de tegenstelling tusschen rijk en arm, al was die veeltijds onder een landbouwend volk, en in een land dat weinig groote steden telde, niet zoo schrijnend.

De arme, ook in Israël vaak door de machthebbers in zondig egoïsme verdrukt en geplaagd, was (met de weduwe, den wees en den vreemdeling) voorwerp van Gods bizondere zorg (vgl. Jes. 25 : 4; Spr. 22 : 22).

Reeds in de wetgeving komt dit uit. Zoowel in de bepalingen, die voor het recht van den arme in de rechtspraak opkomen (Ex. 23 : 6; Ps. 82 : 3, 4; Spr. 29 : 14), als in andere, die hem recht geven op een deel van den oogst (Lev. 19 : 9, 10; 23 : 22), en in het „Sabbatsjaar" hem ten goede doen komen wat vanzelf op den akker wast (Ex. 23 : 11; Lev. 25 : 3—7).

Noodzakelijk en onmisbaar huisraad mocht van den arme niet worden ten pand genomen (Ex. 22 : 25 v.; Deut. 24 : 13, vgl. Job 24 : 9*b*), en het dagloon moest zonder uitstel worden betaald (Deut. 24 : 14 v.), terwijl milddadigheid jegens den arme plicht is (Deut. 15 : 7, 11).

Op dezelfde lijn ligt het, dat de profeten het verwaarloozen ook van dit deel der wet des Heeren scherp geeselen, (vgl. vooral Amos en Hosea, ook Jes. 10 : 2); de profeten komen in den naam des Heeren op voor het recht der verdrukten.

De armen, die de belofte van Gods bescherming hadden onder het Oude Verbond, en op die belofte vertrouwden, werden genoopt in hunne ellende tot God de toevlucht te nemen en op Hem zich te verlaten (Ps. 10 : 14; 72 : 13); zulken bogen zich onder den druk, van menschen hun aangedaan.

Niet zelden vinden wij dan ook de „armen" en de „zachtmoedigen" in één adem genoemd (vgl. Ps. 69 : 33, 34; 10 : 17, 18; 22 : 25, 27; 37 : 11, 14; Am. 2 : 7). De Hebreeuwsche woorden voor „arm" (Hebreeuwsch : *ani*) en „zachtmoedig" (Hebreeuwsch : *anaw*) verschillen maar één letter en zijn in beteekenis en afleiding zeer nauw aan elkaar verwant.

Daar nu ook het volk Gods in zijn geheel de beloften Gods had, in vele tijden van zijn historie door vijanden werd belaagd, en de ware vreeze Gods bij de grooten en machthebbers dikwijls ver te zoeken was, is het begrijpelijk dat de „ellendigen" en „zachtmoedigen des lands" dikwijls met het ware Israël worden vereenzelvigd (o.a. Jes. 51 : 21; Ps. 74 : 19 enz.).

De beteekenis van het woord „arm" is dus met de omschrijving „behoeftig, gebrekkig" niet uitgeput; het ziet op de sociale positie, maar heeft een religieuzen achtergrond.

Dit moet in het oog gehouden worden bij de verklaring der *Evangeliën*. Na de ballingschap kreeg allengs de tegenstelling tusschen rijk en arm ook nog dezen zin, dat het alleen den gegoede mogelijk was, de vele verbodsdagen en vastentijden waar te nemen, door wet en Farizeïsme voorgeschreven; de arme kon zich dit, zonder gevaar voor zijn dagelijksch brood, niet veroorlooven.

In dit licht moet de zaligspreking des Heeren „zalig gij armen" (Luc. 6 : 20) worden verklaard; bij Matth. 5 : 3 heeten zij „arm van geest" als zulke armen, die zich op den Heere verlaten, en in hun stoffelijken en geestelijken nood op Zijn beloften hopen. Aan *die* armen wordt het Evangelie verkondigd (Luc. 4 : 8; Matth. 11 : 5).

Het is niet zonder beteekenis dat ook de Zoon zelf in de dagen Zijns vleesches, tot de geringen heeft behoord (2 Cor. 8 : 9; Luc. 9 : 58).

De armen zijn van den aanvang af in de kerk van Christus om Zijnentwil en in Zijn naam verzorgd. Aanvankelijk onder de drijving der geestdriftige jonge liefde der gemeente in een ongeorganiseerde milddadigheid (Hand. 2 : 44—47; 4 : 32—37), maar weldra geregeld door middel van daarvoor aangewezen organen (Hand. 6 : 1—6).

De gemeenschap des geloofs tusschen de Christenen uit de Heidenen en die uit de Joden

openbaarde zich o.a. ook in de zorg voor de arme gemeenten in Judea, door middel van een collecte, waarvoor Paulus zeer heeft geijverd (vgl. Gal. 2 : 10; 1 Cor. 16 : 1—4; 2 Cor. 8 en 9; Rom. 15 : 25—28). [27.

Armeniërs. Armenië ligt tusschen den Kaukasus, Kurdistan, Klein-Azië en het Zuid-Oostelijk gedeelte van de Zwarte zee. Sinds den monofisitischen strijd bestond in Armenië een afzonderlijke kerk, naar haar stichter *Gregorius Illuminator* de *Gregoriaansch Armenische kerk* genoemd. Deze kerk stond onder een patriarch, die zijn zetel had in Constantinopel, waar ook de patriarch van de Grieksch-orthodoxe kerk zijn standplaats had.

Sinds de 13e eeuw had de Westersche kerk (de Roomsch-Catholieke) getracht de Armenische kerk onder de heerschappij van den paus te brengen. Enkele Armenische kerken werden voor dat doel gewonnen. Zij vormden de *geuniëerde Armenische kerk*. Zij hadden een vrije kerkinrichting en een vrije liturgie. Dat had de Roomsch-Catholieke kerk toe moeten staan. Sinds 1830 hadden deze geuniëerde Armeniërs een eigen patriarch te Constantinopel, zoodat in die stad nu *drie* patriarchen waren.

Toen in 1866 de patriarch der geuniëerde Armeniërs stierf, werd er geen nieuwe patriarch gekozen. De aartsbisschop der Roomsch-Catholieke kerk, *Hassun*, moest hem vervangen. Op die manier trachtte de Roomsche kerk de geuniëerde onder hare macht te krijgen. Velen van de geuniëerde Armeniërs waren over die daad der Roomsche kerk zeer ontevreden en stichtten een *van Rome onafhankelijke Armenische kerk*. *Ohan Kupelian* werd tot patriarch gekozen en de Porte erkende in 1872 deze kerk. Nu waren er dus *vier* patriarchen in Constantinopel.

Toen Hassun in 1894 door de Porte ook erkend werd, omdat Turkije aan den pauselijken stoel dankbaarheid wilde betoonen, werd de positie van Ohan Kupelian minder aangenaam. In 1879 legde hij zijn ambt als patriarch neder en in 1881 zijn beide partijen weder vereenigd onder den nieuwen patriarch *Azazian*. Hassun was in 1880 kardinaal geworden.

De Armeniërs zijn dikwerf jammerlijk vervolgd. Reeds in 1821 was er door de Turken een bloedbad aangericht onder de Griekse Christenen te Constantinopel. In 1860 werd er een gruwelijke vervolging gehouden onder de Christenen in Syrië, waarbij ongeveer 16.000 gedood werden. Toen de vervolging geëindigd was, doolden meer dan 120.000 Christenen als ballingen rond. Frankrijk zond nog troepen, om de Christenen in Syrië te beschermen, maar Engeland verhinderde verdere hulp. De zucht naar meerderen invloed deed het machtige Christelijke Engeland een jammerlijk figuur maken.

In 1895 en 1896 werden in Turksch-Armenië weder duizenden Christenen omgebracht. De Armeniërs waren, wat de beschaving aangaat, veel verder gevorderd dan de Turken. Daarom werden zij dikwerf tot hooge ambten gekozen. Dit hinderde den Turken en door echte Oosterse jalousie gedreven werden er van Juni 1895 tot Februari 1896 ongeveer 100.000 Armeniërs door de Turken vermoord. Het leed, dat in die maanden door de Armenische Christenen geleden is, is bijna niet te beschrijven.

Het Christelijk Europa zag alles aan, maar kwam niet tusschenbeiden. De edele staatsman *Gladstone* waagde het om zijn toorn uit te spreken over den sultan, dien hij „de „grootmoordenaar op den troon te Stamboel" noemde, maar de mogendheden zwegen. Het was de tijd, toen men niet vroeg naar recht, maar naar belang. Politieke belangen hebben het geschrei der verdrukte Armeniërs doen verstommen. [24.

Arminius of eigenlijk Jacob Hermans werd 10 October 1560 te Oudewater geboren als zoon van Herman Jacobsz, een messenmaker, en Engelina Jacobs. Veel had hij voor zijn eerste vorming te danken aan den priester Theodorus Aemilius, die het „vaderloose weeskint inde gronden der ware Godsalicheyt ende religie" onderwees en aan Rudolf Snellius, met wien hij naar Hessen toog. Deze beide mannen waren geen Calvinisten en de kiemen, door hen in den jeugdigen Arminius gelegd, zijn later tot ontwikkeling gekomen. In het jaar 1576 werd hij als twaalfde student aan de pas opgerichte academie te Leiden ingeschreven. Hier was hij bij hoogleeraren en studenten zeer gezien. Nog vóór 1582 trok hij, op kosten van het Amsterdamsche kramersgilde naar Genève, waar hij de lessen volgde van Beza, die juist bezig was met de verklaring van den brief aan de Romeinen. Hier maakte hij kennis met Wtenbogaert benevens eenige aanzienlijke studenten uit onze gewesten. Op hun verzoek gaf Arminius hun les in de wijsbegeerte van Petrus Ramus (1515—1572), die bekend is door zijn krachtig verzet tegen de filosofie van den Griekschen wijsgeer Aristoteles. Dit lekte uit, gaf aanleiding tot misnoegen en Arminius vertrok naar Bazel. Na eenigen tijd keerde hij echter naar Genève terug. In Amsterdam waren de „Overlieden van het Groot Cramers gild" een weinig ongerust geworden over hun pupil; zij vreesden dat hij hoogmoedig en stijfhoofdig was. Ware dit zoo, dan zagen ze liever, dat zijn vernuft niet die rijpheid kreeg, welke gevaarlijk zou kunnen worden voor de kerken. Maar de hoogleeraren te Genève stelden bij monde van Beza de heeren gerust en prezen Arminius' doorzicht en onderscheidingsvermogen. In 1587 was hij, na een reis in Italië, te Amsterdam en werd hij den 5den October van hetzelfde jaar door de Classis van Amsterdam tot proponent bevorderd. Hier trad hij nu en dan des avonds in een weekbeurt op, waarbij hij echter door sommige uitdrukkingen aanstoot gaf. Toch werd de voedsterling van het kramersgilde in Amsterdams kerk als dienaar des Woords beroepen (1588). In den aanvang ging alles naar wensch. Een man met zulke uitnemende gaven moest opgang maken. Helaas, straks kwamen er klachten over zijn prediking. Hij behandelde voor de gemeente Paulus' brief aan de Romeinen, maar weldra was heel het Gereformeerde volk in opschudding over 's mans uitleg. Ook collega Plancius, een Vlaming, trad tegen hem op. Arminius wist echter den opkomenden storm nog te bezweren. In dezen tijd had hij op een bruiloft (!) te Leiden met den hoogleeraar Franciscus Junius een diep-

gaand gesprek over de leer der voorbeschikking, een discussie, welke schriftelijk werd voortgezet.

In 1603 kwam zijn benoeming tot hoogleeraar aan Leidens hoogeschool. Deze benoeming, door Junius gevreesd en door den Leidschen professor Gomarus tegengewerkt, was beslist een fout. Arminius wist, dat hij bezwaren had tegen de Gereformeerde leer, in belijdenis en catechismus beleden. Ook Wtenbogaert, die zoo sterk voor de benoeming geijverd had, kende Arminius' onrechtzinnigheid. Voor Wtenbogaert had deze immers geen geheimen. De strijd moest dus komen. In Amsterdam stond men noode zijn vertrek toe, daar men vreesde, dat zoodanig „dertel verstand" op de academie de gansche kerk zou besmetten. Na eenige onderhandelingen moest men echter berusten.

Gomarus' positie zou door Arminius' komst te Leiden verre van aangenaam worden. Wel promoveerde deze onder Gomarus als promotor tot doctor in de theologie; ook wist hij in een samenkomst met Gomarus dezen te bevredigen; wel had hij vóór zijn vertrek uit Amsterdam beloofd „noch op den predickstoel noch oock in de Academie" zijn afwijkende gevoelens te openbaren. Maar al ras lekte uit, dat Arminius op zijn private lessen zijn woord schond. Bij de kerkelijke examens bleek ook, welke de vrucht van zijn onderwijs was. Toen hij dan ook in 1604 liet disputeeren over de voorbeschikking, gespte Gomarus het zwaard aan de heup en slingerde zijn collega in 't publiek zijn stellingen als in 't aangezicht. 't Is waar, in 1606 konden de curatoren der hoogeschool aan de verontruste kerken mededeelen, dat volgens eigen verklaring der hoogleeraren — Gomarus inbegrepen — geen geschillen in 't fundament der leer bestonden, maar overtuigd was men niet. Men vertrouwde de „schalckheyt" van Jacobus Arminius niet. De particuliere Synode van Delft besloot dan ook in 1607 zich te wenden tot de Staten, met het verzoek, dat er een vergadering zou worden gehouden van gedeputeerden der kerk, waarin de professoren zouden verschijnen. Arminius verzocht toen aan de Staten een rechtbank aan te wijzen, waarvoor hij zich zuiveren kon van de over hem uitgestrooide „lasteringen". Den 30sten Mei 1608 stonden nu beide hoogleeraren voor den Hoogen Raad. Eerst werd getwist over de wijze van procedeeren. Arminius wees op Gomarus als zijn aanklager. Deze vond het ongehoord kerkelijke zaken voor een politiek college te behandelen; op een wettige Synode zou hij gaarne bewijzen, dat de leerstellingen van Arminius met Gods Woord, de belijdenis en den catechismus in strijd waren. Door Arminius geprest, beschuldigde Gomarus hem eindelijk, dat hij afweek in het stuk der rechtvaardigmaking. Arminius keerde zich nu tegen het „hooghe ghevoelen" (het supralapsarisme) van Gomarus.

De vrede tusschen beide hoogleeraren was nu voor-goed verstoord. Arminius bleef het supralapsarisch standpunt van zijn collega aanvallen. Zelfs ontstond er tusschen beide professoren een heftige woordenwisseling. Nog eens werden Arminius en Gomarus voor de Staten gedagvaard (1609), maar Arminius leed aan tuberculose, zoodat zijn schier uitgeput lichaam geen lange disputatie toeliet. Hij stierf dan ook, den 12den September 1609, midden in den strijd.

Arminius week beslist van de Gereformeerde waarheid, zooals zij in Confessie en Catechismus beleden werd, af. Dit school in zijn uitlegging van de Heilige Schrift. Daarom werd door hem steeds groote nadruk gelegd op Schrift-studie. In de leer was hij semi-pelagiaansch. [18.

Armverzorging. De armoede is een van de gevolgen der zonde. Daarom weten we, dat zij niet zal ophouden zoolang deze bedeeling der ongerechtigheid duurt, doch ook, dat het ons vergund, ja geboden is, zooveel we kunnen haar te bestrijden en te temperen. Eenerzijds leert ons de Heilige Schrift, dat „de arme niet zal ophouden uit het midden des lands" (Deut. 15 : 11) en zeide Jezus: „de armen hebt gij altijd met u" (Mattheus 26 : 11); anderzijds geeft zij vele voorschriften om armoede te lenigen of te weren.

De wetten des Ouden Verbonds zijn in de eerste plaats erop gericht, armverzorging overbodig te maken door het voorkomen van armoede. Velerlei bepalingen voor Israëls leven hadden ook in dit opzicht groote waarde, zooals die over het grondbezit, de lossing, het sabbath- en jubeljaar, de tienden enz. De eisch der sociale gerechtigheid verbood het buigen van het recht der armen, en trachtte allereerst het gezonde leven te sterken. Trad desondanks de ziekte der armoede op, dan moest Israël trachten haar gevolgen te temperen. Geen bedelaar mocht onder dit volk zijn, en velerlei vrijgevige bepalingen omtrent het nalezen op den akker, het pandrecht enz. moesten daartoe medewerken. Het groote grondbeginsel was dus, dat te midden van het heilige volk zooveel mogelijk ook dit gevolg der zonde door de liefde tot God en den naaste moest worden bestreden en weggenomen.

Helaas heeft Israël op den duur ook dit bevel des Heeren niet verstaan; is het zeer verslapt in de bestrijding der armoede en heeft het van zijn weldadigheid een verdienstelijk werk gemaakt, waarop het zich verhief en dat het niet uit liefde tot den naaste maar uit eigenliefde volbracht. Vele zijn de klachten der profeten over het ontbreken van de sociale gerechtigheid en de ware weldadigheid; zie b.v. Jesaja 58. En toen de Heiland kwam, moest Hij Israël ook ernstig bestraffen vanwege de wijze, waarop het zijn aalmoezen gaf.

Daarentegen is Hij Zelf de ware vriend der armen, Die Zich liefdevol tot hen nederbuigt en met wondermacht in hunne behoeften voorziet. En zijne gemeente, gedreven door den Heiligen Geest, vertoonde als een der eerste kenmerken van het herboren leven, dat er onder hen niemand was, die gebrek had (Hand. 4 : 34). De bijzondere maatregelen, welke daartoe strekten als het verkoopen van landen en huizen en het gemeen hebben van alle dingen, werden weldra vervangen door de in het ambt der diakenen georganiseerde hulp der Christelijke gemeente. En alle eeuwen door heeft de kerk van Christus door een menigmaal zeer ontwikkeld barmhartigheidsbetoon de heerlijkheid van haar Hoofd

geopenbaard, al is gebleken dat ook zij niet zelden in de fout der Joden verviel.

Voor alle rechte armverzorging geldt de regel van 1 Tim. 5, dat allereerst hulp moet geboden worden door familie en vrienden, en eerst wanneer dit niet of niet voldoende kan, door de diaconie. Deze heeft mede te werken tot het voorkomen van armoede en op te wekken tot ruime milddadigheid. Haar arbeid geschiede in stilte en met de noodige kieschheid, uit hartelijke liefde, om Christus' wil. Wanneer het eenigszins kan, strekke haar werk zich ook uit buiten den engeren kring der gemeente; ja het ideaal ware, dat de kerk van Christus alle armoede kon verzachten. Waar geenerlei hulp geboden kan worden, treedt ten laatste de overheid op als Gods dienaresse om den hongerdood te weren. Doch haar armverzorging kan nooit uit liefde gebeuren, is slechts een uiterste maatregel, en moet zooveel mogelijk ingeperkt worden. In geen geval mag de gemeente van Christus toelaten, dat hare armen geheel of ten deele door de overheid verzorgd zouden worden.

De Calvinistische reformatie heeft de armverzorging van veel dwalingen verlost en haar zuivere ontwikkeling zeer bevorderd. [5.

Arnauld. I. *Antoin Arnauld* was een Fransch rechtsgeleerde, geboren 1560, gestorven 1619. Hij was een verklaarde tegenstander der Jezuieten. Het gelukte hem te bewerken, dat deze voor een tijd uit Frankrijk verbannen werden. Van zijn kinderen, die alle aanhangers van het Jansenisme waren, moet vooral genoemd worden zijn zoon Antoine. — II. *Antoine Arnauld,* zoon van den voorgaande, godgeleerde en leeraar aan de Sorbonne. Hij was een voorstander van het Jansenisme en een heftige bestrijder der Jezuïeten. In 1656 werd hij van de Sorbonne verjaagd. De Jezuïeten hebben niet opgehouden hem te vervolgen. In 1694 is hij te Brussel gestorven. [24.

Arnd (Johann) (of Arndt) is een prediker geweest, die tegenover het orthodoxisme van zijn tijd de noodzakelijkheid van het innige verkeer met God aanprees. Hij werd geboren in 1555 te Ballenstädt (Anhalt). Zijn opleiding ontving hij aan de Universiteit te Helmstadt, Wittenberg en Straatsburg. Reeds als student gevoelde hij zich aangetrokken tot de lectuur der mystieken. Bernard van Clairvaux, Tauler en Thomas à Kempis waren zijn lievelingsschrijvers. De godgeleerde twisten in die dagen boezemden hem weinig belang in. Hij had er een afkeer van. In 1582 werd hij predikant te *Badeborn.* Daar bleef hij tot 1590. Toen kwam hij vanwege het exorcisme in conflict met zijn hertog, die Gereformeerd was. Hij werd afgezet van zijn dienst. Nu arbeidde hij als predikant te *Quedlinburg* (tot 1599), in *Brunswijk* (tot 1608) en *Eisleben* (tot 1611). Overal werd zijn arbeid met zegen gekroond. Hij werd echter door velen om zijn neiging tot de mystiek aangevallen en men beschuldigde hem van vele dingen o. a. papisme, Calvinisme, Osiandrianisme, Flavianisme, Schwenkeldisme, Paracelsisme, Alchymisme enz. De starre orthodoxisten in de Luthersche kerk waren in het uiten van beschuldigingen nooit karig. Ondanks dien tegenstand bleef Arnd aandringen in zijn prediking op het inwendige leven, de gemeenschap met Christus. In 1611 werd „dit brandende en schijnende licht op een nog hooger kandelaar geplaatst." Hij werd generaal-superintendent in Celle en stierf aldaar na een gezegenden arbeid van 10 jaren op 11 Mei 1625. Bij al de vijandschap der orthodoxisten ontbrak het hem in zijn leven toch niet aan warme sympathie van sommige godgeleerden in zijn tijd. De beroemde dogmaticus Johann Gerhard en ook Andreae hielden hem de hand boven het hoofd. Arnd is beroemd geworden door zijn werk: *Vier boeken van het ware Christendom,* dat in 1609 compleet verscheen, in vele talen werd overgezet en naast de „Navolging van Christus" van Thomas wel het meest verbreide stichtelijke boek is geweest. Ook van beteekenis was zijn boek *Paradiesgärtlein voller christlicher Tugenden,* dat in 1612 verscheen. Men kan hem een voorlooper van het Piëtisme noemen. Ongetwijfeld is hij in een tijd, toen het geloof voornamelijk als een daad des verstands werd opgevat en duizenden het hartelijk vertrouwen op Jezus Christus niet meer kenden, tot grooten zegen geweest. Hij had echter niet zulke groote gaven als Spener en Francke later bezaten. Daarom is de arbeid van Arnd een meer stille geweest, maar, al ging er geen genoegzame kracht van hem uit, om een richting te vormen, hij heeft toch voor het innige gemeenschapsleven met God zijn stem laten hooren en — niet tevergeefs. [24.

Arnobius. Een der Latijnsche kerkvaders. Hij was geboren te Sicca in Numidië, waar hij omstreeks 300 als rhetor optrad en het Christendom bestreed. Plotseling kwam hij tot verandering, naar men wil door een droom. Van toen af trad hij als apologeet van het Christendom op. Zijn verdediging was echter uiterst gebrekkig. In de waarheden van het Christendom drong hij niet diep genoeg door, liet zich door allerlei invloeden o.a. van Clemens van Alexandrië, de Stoa en Lukretius leiden. Een der kenmerken van zijn stelsel was het sensualisme. Van nature is de ziel stoffelijk en sterfelijk, door genade wordt ze onsterfelijk. [15.

Arnold van Brescia, gestorven 1155. Deze was geestelijke in Brescia. Zijn leermeester was Petrus Abaelard. Door reinheid van zeden en vurige welsprekendheid muntte hij boven honderden uit. Hij werd gedreven door het ideaal van een zuivere, heilige kerk. De geestelijken moesten weder het type van de ambtsdragers in de Apostolische kerk gaan vertoonen. Als de voornaamste oorzaak van den treurigen toestand der kerk beschouwde Arnold het wereldlijk bezit van den clerus. Hij leerde daarbij, dat de priesters door een onzedelijk leven hun priesterlijk karakter en de aanspraak op gehoorzaamheid verloren. Daarmee sprak hij uit, wat destijds in veler hart leefde. Op het tweede Lateraansche concilie 1139 werd hij veroordeeld om stil te zwijgen. Hij ging naar Frankrijk, werd daar tegelijk met zijn leeraar Abaelard op de Synode van Sens veroordeeld (1140), vluchtte naar Zwitserland en geraakte eindelijk in Rome tot hoog aanzien. Sinds 1146 predikte hij in het openbaar en ongestoord in Rome. Dat dit geschieden kon

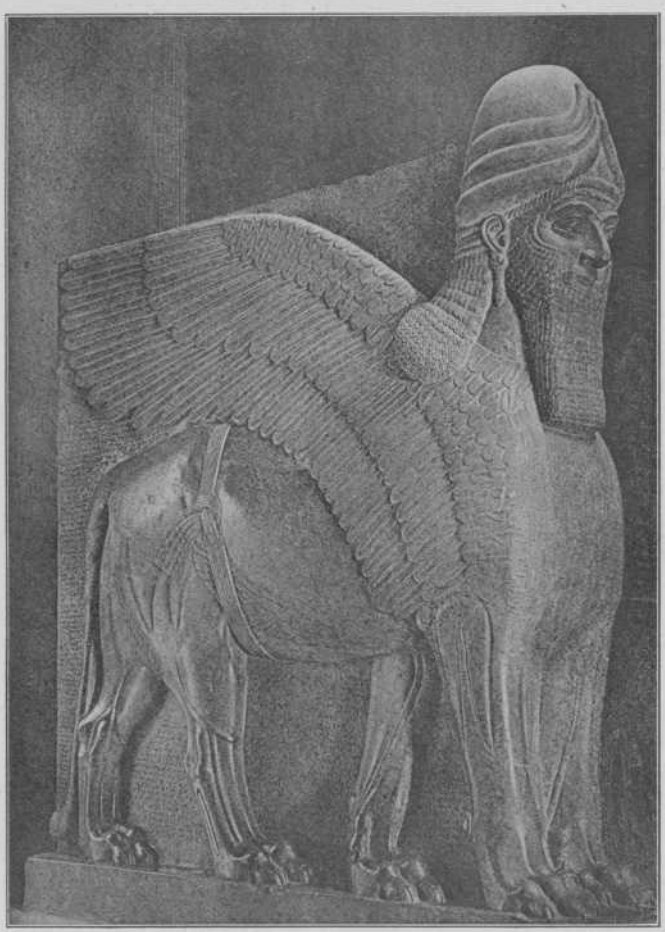

Assyrische stierkolos, gedacht als beschermgeest.

ondanks zijn veroordeeling lag in de toenmaals heerschende politieke richting in Rome. Daardoor verloor Arnold het geestelijk element uit het oog en werd een politiek man. Hij wilde nu niet meer de kerk zuiveren, maar, bekoord door de herinnering aan het oude Rome, wilde hij de vrijheid der stad herstellen en den ouden vorm haar teruggeven door het keizerschap te verbinden met de republiek Rome. Paus Hadrianus IV zag het gevaar, dat Rome dreigde. Hij sprak over de stad het interdict uit en over Arnold den ban. Arnold vluchtte. Op zijn vlucht viel hij keizer Frederik Barbarossa in handen. Deze leverde hem over aan den paus. In Rome werd hij opgehangen en daarna verbrand. Zijn asch werd in de Tiber geworpen. Aanhangers van Arnold, Arnoldisten geheeten, hielden zich nog langen tijd in Boven-Italië op. Zij worden ook wel Esperonisten genoemd. [24.

Arnon. Een grensrivier tusschen het land der Moabieten en het land der Amorieten (Num. 21 : 13, 16; Deut. 3 : 8). Later vormde deze rivier de grens tusschen Israël en Moab (Jes. 12 : 1, vgl. Jes. 16 : 2; Jer. 48 : 20). Het is dezelfde rivier, die heden ten dage *Wadi Modschib* genoemd wordt. Zij stroomt van het Oosten naar de Doode Zee. [24.

Mond van den Arnon.

Aroër. I. Stad in den stam van Juda (1 Sam. 30 : 28, vgl. 1 Kron. 11 : 44), tegenwoordig de ruïne 'Ar'arah, drie uur ten Zuiden van Berseba. — II. Amoritische stad aan den rechteroever van de Arnon (Jos. 12 : 2; 13 : 16; Deut. 2 : 36) door de kinderen Israëls ingenomen en sinds dien tijd een Zuidelijk grenspunt tegen Moab (Deut. 2 : 36; 3 : 12; 4 : 48; Richt. 11 : 26). Later is deze stad in de macht der Moabieten gekomen. Tegenover de ruïne 'Arair. — III. Een stad in den stam Gad, Oostelijk van Rabbath-Ammon (Joz. 13 : 25). De Gadieten hadden de oud-Ammonietische stad vergroot en versterkt (Num. 32 : 34). Het lag waarschijnlijk in het dal van de tegenwoordige Nahr Ammân. In Jes. 17 : 2 schijnen onder de „steden van Aroër" genoemd te worden de beide Aroërs in het Oost-Jordaanland, als vertegenwoordigsters van al de steden in het Jordaanland. [24.

Arpad. Een Syrische koningsstad, tegenwoordig Tell Erfad, gelegen ten Noorden van Aleppo, in de omgeving van Hamath en ook niet ver van Damascus (Jer. 49 : 24). Deze stad wordt in de Heilige Schrift genoemd in Jes. 10 : 9. 2 Kon. 18 : 34 = Jes. 36 : 19 en Jes. 19 : 13 = Jer. 37 : 13. Oudtijds moet zij een voorname stad geweest zijn. Dikwerf wordt in de Heilige Schrift melding gemaakt van de koningen van Arpad. De Assyrische koningen hebben vaak met die stad krijg gevoerd. Sanherib onderwierp haar ten laatste, nadat Tiglath-Pileser en Sargon dat vroeger gedaan hadden, maar toen slechts tijdelijk. Na den ondergang van het Assyrische rijk schijnt de stad weder haar onafhankelijkheid teruggekregen te hebben. [24.

Artemas. I. Een medehelper van Paulus, door wien hij Titus op Kreta voor een tijd tracht af te lossen (Tit. 3 : 12). — II. *Artemas (Artemon).* Deze man is tusschen 235 en 270 n. C. opgetreden in Rome. Hij behoorde tot de dynamistische Monarchianen die Jezus beschouwden als een mensch, die aangedaan was met Goddelijke kracht. Zij waren de voorloopers van de latere Arianen. Epifanius noemde ze *Alogers.* [24.

Artikel VIII. (Predikant naar artikel VIII der Kerkenordening). In dit artikel der Kerkenordening van de Gereformeerde kerken in Nederland wordt omschreven hoe niet-gestudeerden tot het predikambt toegelaten kunnen worden. Van den beginne aan hebben de kerken den weg daartoe opengesteld. Het gebrek aan predikanten, het gemis aanvankelijk van opleidingsscholen (universiteiten) in eigen land, en het feit, dat God sommigen zóó met singuliere gaven versierde, dat zij zonder studie schier evenver kwamen als anderen met studie, drongen er toe. Toch hebben zij dien weg wel nader bepaald, opdat maar niet iedereen zich kon indringen. Deze bepaling van artikel VIII luidt aldus: *Men zal geen schoolmeesters, handwerkslieden of anderen, die niet gestudeerd hebben, tot het predikambt toelaten, tenzij dat men verzekerd zij van hunne singuliere gaven, godzaligheid, ootmoedigheid, zedigheid, goed verstand en discretie, mitsgaders gaven van welsprekendheid. Zoo wanneer dan zoodanige personen zich tot den dienst presenteeren, zal de Classe hen (indien het de Particuliere Synode goedvindt) eerst examineeren, en naardat zij hen in het examen bevindt, hen een tijdlang laten in 't privé proponeeren, en dan voorts met hen handelen, zooals zij oordeelen zal stichtelijk te wezen, volgens de generale regeling daarvoor door de Kerken vastgesteld.*

Volgens deze generale regeling van de synode van Dordrecht 1893, art. 175, moet de toepassing van artikel VIII aldus geschieden: De persoon presenteert zich zelf, d. w. z. hij verzoekt zelf aan zijn kerkeraad om een attest (getuigschrift) ten aanzien van de in artikel VIII geëischte gaven. *Met de uitdrukking „singuliere gaven" zijn bedoeld de daarna genoemde gaven: godzaligheid enz. De uitdrukking wil te kennen geven, dat wie zonder gestudeerd te hebben, tot het predikambt wenscht toegelaten te worden, deze gaven in bijzondere mate bezitten moet,* Acta van Utrecht, 1923, art. 39. De kerkeraad moet dan oordeelen of hij zulk een attest kan geven. Ontvangt hij dit attest, dan gaat hij daarmee naar de classe, waaronder zijn kerk behoort, eveneens om een attest inzake de singuliere gaven. Deze kan, ge-

zien het attest van den kerkeraad, eerst een onderzoek instellen. Ontvangt hij ook dit attest, dan gaat hij met beide attesten naar de Particuliere synode, en deze onderzoekt eerst de attesten en vervolgens den persoon zelf, om zich te verzekeren of de geëischte singuliere gaven aanwezig zijn; en, wanneer de aanwezigheid daarvan boven allen twijfel verheven blijkt, laat zij hem toe tot het praeparatoir-examen. Dit praeparatoir-examen wordt den examinandus afgenomen door de classis zijner woonplaats en valt in twee tempo's uiteen. De classe zal hem *eerst* of voorloopig examineeren en, „naardat zij hem in het examen (d. i. in dit voorloopig examen) bevindt, zal zij hem een tijdlang in 't privé laten optreden", bijv. een half jaar, om hem de gelegenheid te geven preeken op te stellen, en deze, na door bevoegde beoordeelaars gekeurd te zijn, uit te spreken in een of meer kerken der classe, en tevens de hoofdzaken der geloofsleer, enz. nog te kunnen nagaan. Aan het einde van dezen oefeningstermijn zal zij dan voorts met hem handelen, zooals zij oordeelen zal stichtelijk te wezen, d. w. z. dan heeft het eigenlijke praeparatoir-examen plaats, dat hem beroepbaar verklaart voor alle kerken, of hem afwijst. Wordt hij beroepbaar verklaard, en ontvangt hij daarna een beroep, dan volgt, na aanneming het peremptoir-examen door de classe, waaronder de kerk, die hem roept, behoort. De beide examens onderscheiden zich van die der theologisch geëxamineerden alleen door het niet onderzoeken in de oude talen. [11.

Arvad, Arvadieten. De Arvadieten waren een Kanaänitische volksstam (Gen. 10 : 18; 1 Kron. 1 : 16). Zij bewoonden de stad *Arvad*, een stad gelegen in het Noord-Oosten van Fenicië. Tegenwoordig heet die plaats *Ruâd*. Reeds Thutmes III noemt den naam van die stad *Aratat* en in de Tell-el-Amarna Brieven (1400 v. C.) heet de stad *Ardata*, later *Arwada*. Zij was beroemd door haar schepen (Ez. 27 : 8, 11). Van Tiglath-Pilezer wordt verhaald, dat hij op Arvadische schepen op zee voer, om een groote visch (waarschijnlijk walvisch) te dooden. Ook Asarhaddon en Assurbanipal noemen deze stad. Volgens den geschiedschrijver Eusebius kwamen in 761 v. C. vluchtelingen uit Sidon naar die stad. Nog langen tijd onder de Syrische en ook onder de Romeinsche heerschappij bloeide die stad, getuigen de talrijke munten daar gevonden uit de jaren 400—244 v. C. [24.

Asa, de derde koning van Juda (955—914). Met beslistheid trad hij van den aanvang af in Davids voetstappen (1 Kon. 15 : 11). Hoewel de ijverzucht tusschen Juda en Israël voortduurde (1 Kon. 15 : 16), was toch Israël reeds zoo verzwakt, dat Juda 10 jaren lang door Gods genade (2 Kron. 14 : 6) een rust genoot gelijk aan het tijdperk van Salomo. Asa maakte zich die rust ten nutte, om den afgodendienst en de daarmede verbonden zonden des vleesches zonder aanzien des persoons uit te roeien (14 : 2—5), hoewel hij niet ten einde toe zijn voornemen doorvoerde (1 Kon. 15 : 14; 22 : 47). Hij zorgde voor de vermeerdering van de tempelschatten, waarbij hij Abia's verzuim weder goed maakte (15 : 15), alsmede voor de versterking van vele steden en voor de uitrusting van een talrijke landweer (2 Kron. 14 : 6—8). In het 11de jaar zijner regeering trok de machtige koning van Ethiopië en Egypte, Serah (Osorchon), de opvolger van Sisak, met een ontzaglijk leger, door Lybiërs, Filistijnen en Arabische horden versterkt, tegen hem op (2 Kron. 14 : 14 v.; 16 : 8). Asa stelde noch op zijn gunstige positie, noch op zijn geoefend leger zijn vertrouwen, maar op den naam des Almachtigen. Op zijn geloovig gebed viel de schrik des Heeren op de vijanden, die een volkomen nederlaag leden, en Asa trok niet alleen met een onnoemelijken buit huiswaarts, maar vernieuwde ook de vroegere heerlijkheid van Juda boven de aangrenzende steden der Filistijnen en Arabische hordersvolkeren (14 : 8—15). Om bij Asa en zijn volk de goede gezindheid te bewaren, zond de Heere hem bij zijn wederkeeren van den gelukkigen veldtocht den profeet Azarja I te gemoet, door wiens profetie (15 : 1—7) Asa tot verdere besliste maatregelen werd aangemoedigd. 4—5 jaren na de overwinning, werd de doorgevoerde hervorming in een algemeene volksvergadering, waarbij ook zeer vele Israëlieten tegenwoordig waren (15 : 8 v.), met een groot dankoffer en een feestelijke verbondsvernieuwing besloten. Asa's leuze: *den Heere te zoeken van ganscher harte*, aan welke de profeet zijn voorzegging had vastgeknoopt, werd de grondtoon van dit heerlijk vreugdefeest (15 : 10—15).

Omstreeks dezen tijd echter bracht Baësa een verbond tot stand met Benhadad I, en begon in het 16de jaar van Asa's regeering, het 36ste jaar van het koninkrijk Juda (16 : 1; 15 : 19), de stad Ramath te versterken, om het steeds nauwer verkeer van zijn onderdanen met Juda te verhinderen. Asa meende schrander te handelen, door Benhadad met goud te winnen, om zijn bondgenooten trouweloos in den rug te vallen, zoodat, terwijl de koning van Israël zijn Noordelijke provinciën ter hulp snelde, Asa door een algemeene oproeping, in alle haast, de bouwmaterialen, die bestemd waren voor een grensvesting tegen Juda, tot twee grensvestingen tegen Israël bezigen kon (16 : 6; vgl. Jer. 51 : 9). De Heere liet hem door den profeet Hanani zijn kleingeloof en ongoddelijk voornemen onder de aandacht brengen en de verderfelijke gevolgen hiervan aankondigen (16 : 7 v.v.).

Inderdaad liet hem Baësa, zoo lang hij nog leefde, geen rust meer (1 Kon. 15 : 16, 32), en het ergste was, dat Asa, door zijn gevoeligheid en kwaad geweten voortgedreven, den profeet, die hem de waarheid zeide, liet gevangen zetten, hetgeen in Juda het eerste voorbeeld van zulk een daad van geweld jegens een man Gods was. Ook aan andere soortgelijke mishandelingen jegens zijn onderdanen maakte Asa zich omstreeks dezen tijd schuldig.

Had hij den profeet *aan de voeten* in boeien geklonken, langen tijd daarna werd hij door de rechtvaardige vergelding Gods *aan de voeten* bezocht met een krankheid, die trots alle aangewende geneeskundige hulp steeds meer pijnlijk werd. Asa verviel in de vroegere zonde en gedacht niet aan zijn oude leuze, *hij zocht den Heere niet van harte* (2 Kron. 16 : 12). Nog twee

jaren leed hij zware smarten; het schijnt evenwel dat deze ernstige kastijding niet zonder zegen op hem gewerkt heeft, daar niet alleen het volk zijn aandenken door een zeer kostbare begrafenis vereerde (16 : 13 v.), welke aan goddelooze koningen niet te beurt viel (21 : 19 v.), maar ook de Heilige Schrift, hoe streng zij ook zijn afdwalingen berispt, toch een gunstig oordeel over den grond zijns harten uitspreekt (15 : 17), hetwelk bij verschillende gelegenheden herhaaldelijk bekrachtigd wordt (20 : 32; 1 Kon. 22 : 43). Hij wordt te gelijk genoemd met zijn vromen zoon Josafat (2 Kron. 21 : 12).

Asaf. De Leviet Asaf stond ten tijde van David met Heman en Ethan aan het hoofd der tempelmuziek. Zij waren drie dirigenten, die met cymbalen de maat aangaven (1 Kron. 16 : 5). Asafs vier zonen worden ons genoemd in 1 Kron. 26 : 2 onder de hoofden der 24 zangersafdeelingen. Aan Asaf worden psalm 50 en 73—83 toegeschreven. Een eigenaardig karakter dezer psalmen is, dat de naam Elohim steeds gebezigd wordt en niet de naam Jahve. Deze psalmen herinneren sterk aan de profeten. In 2 Kron. 29 : 30 wordt Asaf een ziener genoemd en in 2 Kron. 20 : 14 wordt Jehazeël, een nakomeling, ook „ziener" geheeten. [24.

Asahel, zoon van Zeruja, Joabs broeder (1 Kron. 2 : 16), een van de 30 helden van David (2 Sam. 23 : 24), een vurig jonkman, snel op de voeten als een ree. In het gevecht bij Gideon door Abner, wien hij zoo driftig vervolgde, gedood, werd hij door geheel Israël van harte beweend (2 Sam. 2 : 16 v.).

Asan, ook Chor- (niet Bor-) Asan (1 Sam. 30 : 30), woordelijk „rookende oven", een stad in den stam Juda (Joz. 15 : 42), later in Simeon (Joz. 19 : 7; 1 Kron. 4 : 32), en aan de Levieten toebedeeld (1 Kron. 6 : 59). Hieronymus plaatste haar 15 Rom. mijlen = 22 K.M. ten Westen van Jeruzalem.

Ascese is van oorsprong een Heidensch begrip. De Grieken gebruikten het woord (dat letterlijk *oefening* beteekent) voor de lichamelijke onthouding der athleten, die zich voorbereidden voor den kamp. Verder kreeg het woord een zedelijke beteekenis, n.l. beheersching en dooding der zinnen in den weg van wereldontvlieding, tot verkrijging van meerdere geestelijke volmaaktheid, of om zich aangenaam te maken bij God. In dien zin is de ascese schier bij alle volken bekend, bij de Boeddhisten vooral om de ziel te stemmen tot de extase der zelfbespiegeling.

Ook op het gebied der ascese is er een duidelijke tegenstelling tusschen de valsche religies en het Christendom. Wel geeft het Oude Testament (bepaaldelijk de Levietische wetten) allerlei voorschriften en voorbeelden aangaande de onthouding van sommige spijzen, het vasten, hetzij op geregelde tijden (Groote Verzoendag), hetzij in bijzondere nooden en droefenis (1 Sam. 31 : 13; 1 Kon. 21 : 12), of ook ten opzichte van bijzondere openbaringen Gods (Ex. 19 : 15), maar deze onthouding droeg geen ascetisch karakter. Zij was, gelijk de andere ceremoniëele bepalingen, van tijdelijken aard en diende om Israël op te voeden voor het Messiasrijk. Tegenover de eigenlijke ascese staat het Oude Testament beslist veroordeelend. Het toont ons in den aanvang Adam wandelende in een weeldehof (dat Adam geen vleesch at bewijst niets vóór het vegetarisme, daar de zonde nog niet was ingetreden), en later is het God zelf, die Abraham rijk maakt, Israël met vleesch voedt in de woestijn en Salomo met heerlijkheid bekleedt. Verminking van het lichaam is beslist verboden; eunuchen (gesnedenen) mochten in het heiligdom niet komen; feestvreugde, wijn (uitgezonderd de Nazireërs) en geslachtelijke omgang, wordt niet verboden, maar beschouwd als gave Gods.

Het Nieuwe Testament stemt hierin volkomen met het Oude Testament overeen. Jezus en de discipelen hebben wel gevast (Matth. 4 : 2; Hand. 13 : 2), maar nergens is het vasten wettelijk voorschrift; het dient slechts tot voorbereiding van een geestelijke gesteldheid (Hand. 13 : 2). Wat Christus eischt van zelfverloochening, kruis dragen, het uitrukken van het oog, enz. is geen ascese, maar het noodzakelijke loslaten van alles wat de beslistheid der keuze en den dienst Gods in den weg staat. In tegenstelling met de uitwendige onthouding (vooral het vasten) der Farizeërs, stelt Jezus de innerlijke reiniging van het hart. Zelf geeft Jezus het voorbeeld van een gezond, natuurlijk leven, door te komen „etende en drinkende", zelfs op een bruiloft door het wonder (water in wijn veranderd!) de feestelijke vreugde verhoogend.

Ook in den apostolischen tijd ligt de ascese buiten den gezichtskring van de gemeente. Wel stelt het Nieuwe Testament bij monde van de apostelen den eisch van zelfverloochening en kruisiging des vleesches (Gal. 5 : 24), ook wordt gewaarschuwd tegen opschik en weelde (1 Petr. 3 : 3), en klinkt voortdurend het bevel nuchter (ook lichamelijk bedoeld!) en waakzaam zijn, maar het beginsel der ascese staat hier buiten. Onthouding is alleen middel om in den zedelijken strijd sterk te zijn (1 Cor. 9 : 25) ten einde de onverderfelijke kroon te ontvangen, en lijdzaam te zijn onder het kruis (Hebr. 12 : 1—13). In bepaalde gevallen moge het oorbaar zijn, dat de Christen ongehuwd blijft, of, gehuwd zijnde, zich van de huwelijksgemeenschap onthoude (1 Cor. 7), het huwelijk zelf wordt niet verboden, evenmin het gebruik van wijn, of andere levensvreugde. Integendeel, de apostel Paulus keert zich streng tegen de opkomende sekten, die uit Joodsche of Heidensche overwegingen de ascese propageeren in de gemeente (Gal. 2 : 12 v.v.; Col. 2 : 16 v.v.; 1 Tim. 4 : 3—8).

In de na-apostolische kerk treedt echter langzamerhand verandering in. Al vroeg wordt (waarschijnlijk in tegenstelling met het opkomend wereldleven der rijken) geregeld vasten, vrijwillige armoe, onthouding van wijn, zelfontmanning, het maagd blijven enz., als hoogere vorm van geestelijk leven aangeprezen. Reeds in 180 n. C. wordt het als verdienstelijk beschouwd zich in monnik-eenzaamheid terug te trekken in de woestijn. Tertullianus hecht aan dergelijke onthouding zedelijke en godsdienstige beteekenis. De Grieksche levensleer, bepaaldelijk het Platonisme, werkt de Ascese in de hand. Van Plotinus wordt bericht, dat hij zich scheen te

schamen een lichaam te hebben. De heilige Antonius voelde alle lichamelijke behoefte als schande. Vandaar een bittere strijd tegen het vleesch door vasten, zwijgen, pilaarleven enz. De verhouding tusschen ziel en lichaam gold bij velen als dualisme (gescheiden tweeheid). Zoo ontstond het monnikendom als een aparte kerk van heiligen (religiosi) in de kerk. In het monnikendom heeft de ascese bepaalde verdienste, en wordt het onthoudingsleven tot een systeem, voornamelijk in deze drie dingen: coelibaat (ongehuwd leven), armoe en gehoorzaamheid. In de 11de eeuw bereikt deze kerkelijke ascese het hoogtepunt in zelfverminking, geeseling, stekelgordel, zware ketenen enz.

De Hervorming greep ook hier reformatorisch in. Luther herstelde het leven in zijn natuurlijke schoonheid en bloei. Van hem is de spreuk: „Zoolang het artikel van de rechtvaardiging door het geloof onvervalscht blijft, zal niemand licht een monnik worden". Het vasten handhaafde Luther als middel tot geestelijke tucht. Klaarder en meer naar het beginsel herstelde Calvijn het verband tusschen natuur en genade. Het oordeel van Troeltsch, dat het Protestantisme het wereldontvliedend karakter vertoont van het Christendom der Middeleeuwen, geldt in geen geval van het Calvinisme, dat het geheele wereldleven voor God opeischt, en zelfs het meest aardsche werk een Goddelijk beroep noemt. Calvijn zelf bevorderde muziekuitvoeringen, volkspelen en verordeelde zelfs het tooneel niet volstrekt.

Eerst het Piëtisme en Methodisme bracht hierin ten deele verandering. Ten deele door de verbastering van het Calvinisme zelf, ten deele uit reactie tegen de verwereldlijking van het godsdienstig leven, deed een eenzijdig en ziekelijk Puritanisme zijn intocht: verbod van alle wereldsche genoegens, zelfs muziek (orgel in de kerk!), tabak, literatuur, schaakspel, wandelen op Zondag, dragen van gouden ring, oudmodisch gekleed gaan enz. Deze ascetische opvatting van het leven is in Engelsch-methodistische kringen sterker dan in Nederland (rooken en wijn drinken geldt onder de methodisten in Amerika beslist als zonde), maar toch is de kerk in Nederland deze ascese nog lang niet te boven.

Merkwaardig is in de laatste eeuw de opkomst van een moderne ascese, die geheel afzijdig staat van de religie. Zij wil juist, in de plaats van het Christendom, een louterende macht zijn tot verheffing van het lichaam. Uitgaande van het beginsel, dat de mensch *is* wat hij eet, en dat hij een product is van de maatschappelijke omstandigheden, wil de moderne ascese een totale wedergeboorte tot stand brengen in het menschelijk geslacht, door den mensch te doen breken met een beschavingsweelde, die bezig is te ontzenuwen en te verbeestelijken. Vandaar drankbestrijding, vegetarisme (onthouding van vleeschspijzen), luchtbaden, landkolonies, enz. Sommigen gaan zóóver, dat zij alleen rauwe vruchten eten en in holen of in bosschen wonen. Men meent op deze wijze de dierlijke instincten en de ontaarding, die gevolg is van de cultuur, te overwinnen.

Voor den Christen is deze ascese om haar materialistisch beginsel veroordeeld. Toch roept zij hem de zondige moderne beschaving met het Christelijk beginsel te bestrijden. Onthouding, b.v. van drank, kan in zekere omstandigheden Christelijke roeping zijn. Nooit mag echter dergelijke onthouding aan de persoonlijke vrijheid van den Christen afbreuk doen, noch ook worden gerekend als bijzondere zedelijke verdienste voor God. [26.

Asch. Fijne, door den wind licht te verstuiven, donkere en onvruchtbare stof. I. Dient in beeldspraak om geringheid aan te duiden, wanneer b.v. Abraham zich door den Heere stof en asch noemt (Gen. 18 : 17), Job als stof en asch is geacht (Job 30 : 19). — II. Naar het levendige voorstellingsvermogen der Oosterlingen wordt zij werkelijk gebruikt bij zitten, liggen (Jes. 58 : 5), en bestrooiing des hoofds (Ezech. 27 : 30), om de diepste treurigheid, verootmoediging, boete uit te drukken, b.v. van Job (2 : 8; 42 : 6), Daniël (9 : 3), Thamar (2 Sam. 13 : 19), Mordechaï (Est. 4 : 1), Tyrus (Matth. 11 : 21). Zoo komt zij Ps. 102 : 10 voor onder het eten. Wanneer de treurenden Zions (Jes. 61 : 3) sieraad voor asch bekomen, dan heeft de Heere hun door de verlossing en den geest der vreugde, de treurigheid in vreugde verwisseld (Joh. 16 : 20). — III. Over de asch der koe (Hebr. 9 : 13; Num. 19 : 9).

Aschdag wordt in de Roomsche kerk de Woensdag genoemd, waarmeê 40 dagen vóór Paschen de groote vasten begint, omdat op dien dag door den dienstdoenden priester de hoofden der geloovigen, die daartoe één voor één bij het altaar nederknielen, met gewijde asch worden bestrooid; een handeling, die ook vervangen mag worden door het met asch aanbrengen van het kruisteeken op het voorhoofd. Deze ceremonie dient niet zoozeer om te herinneren aan de noodzakelijkheid van het boete doen in zak en asch, waartoe de profeten des Ouden Testaments meermalen opwekken, als wel om de geloovigen te bepalen bij de vergankelijkheid van hun leven. Bij het verrichten der plechtigheid spreekt de priester de woorden „memento homo, quia pulvis es, et in pulverem reverteris", d. i. gedenk, o mensch, dat gij stof zijt, en tot stof zult wederkeeren. [20.

Asdod, in het Grieksch Azatos, de meest Noordelijke der 5 steden van de Filistijnen, welke Jozua (Joz. 15 : 47) aan den stam Juda had toebedeeld, maar die niet veroverd werden (Joz. 13 : 3). Als de zetel van den tempel van Dagon, bekwam Asdod eerst de aan de Israëlieten ontroofde arke des verbonds (1 Sam. 5 : 1), maar ontving ook kastijding hiervoor van Israëls God, in de verbreking van den afgod en in de plagen (6 : 17). Als Salomo (1 Kon. 4 : 24) zijn rijk tot over de grenzen van het meer Zuidelijk gelegen Gaza uitbreidde, was hem ook Asdod onderworpen, en nadat het zich had vrijgemaakt (2 Kron. 26 : 6) werd het door Uzzia weer veroverd. De profeten bedreigen vaak deze overmoedige stad met Goddelijke gerichten (Amos 1 : 8; 3 : 9; Zef. 2 : 4), ook nog na de ballingschap (Jer. 25 : 20) de overblijfselen van Asdod (Zach. 9 : 6). De inwoners toch, vaak voor de Filistijnen in het algemeen genoemd, waren met de Ammonieten en Moabieten bijzonder werkzaam tegen het *wederopbouwen van*

Jeruzalem (Neh. 4 : 7), en nog meer gevaarlijk door de *huwelijksvereenigingen*, welke slechte Israëlieten met hen aangingen (Neh. 13).

De bedreigde gerichten werden hoofdzakelijk vervuld door belegeringen en veroveringen, welke deze stad troffen door Tartan, den veldheer van den Assyrischen koning Sargon (Jes. 20 : 1); 100 jaar later volgens den Griekschen historieschrijver Herodotus, door den Egyptischen koning Psammeticus; ook onder de Maccabeën, van welke Judas hier Gorgias sloeg (1 Macc. 4 : 15), en Jonathan stad en Dagontempel verbrandde (1 Macc. 10 : 77, 84). Het werd eerst later onder den laatsten der Maccabeën door den Romein Pompejus weder vrij en door diens veldheer Gabinus nieuw opgebouwd. In den apostolischen tijd predikte hier Filippus (Hand. 8 : 10). Tegenwoordig is Asdod het Arabische vlek Esdud, $1^1/_2$ uur van de Middellandsche zee, ten Zuidwesten van Jeruzalem, op een grasrijke hoogte in de richting van Askelon. Wanneer eenige oude schrijvers het aan-de-zee-liggend noemen, dan is het vermoeden niet onwaarschijijk, dat Asdod even als Gaza en Jamnia een bijzondere havenplaats aan de zee had. De omstreken, weleer aan zeldzame bloemen en vruchten zoo rijk en om hare groenten beroemd, zijn thans vol zand, dat aan den oever tot groote heuvels opgehoopt, van jaar tot jaar meer landwaarts in voortgaat.

Aseka, een sterke stad (Joz. 15 : 35), in den stam van Juda, ten Zuid-Westen van Jeruzalem, wordt meermalen genoemd. Jozua (Joz. 10 : 10) versloeg de Amorieten, door hagel geholpen van het hooge Gibeon af door het dal Ajalon tot aan Aseka en Makkeda. Voor Davids strijd met Goliath waren de Filistijnen tusschen Soko en Aseka gelegerd. Dat Aseka een sterke ligging had aan het einde van het heuvelachtige land, naar de vlakte, blijkt uit hare versterking door Rehabeam (2 Kron. 11 : 9), alsmede dat het naast Lachis en Jeruzalem het langst zich tegen Nebukadnezar verdedigde (Jer. 34 : 7).

Aser. I. De achtste zoon van Jacob, de tweede zoon van Zilpa. Zijn naam beteekent gelukzalig (Gen. 30 : 12). De stam was bij de eerste telling de negende, bij de tweede de vijfde, ten opzichte van de getalsterkte (Num. 1 : 26). Bij Jacobs zegen werd hem een bijzonder vruchtbaar land beloofd, dat zelfs aan de koningen lekkernijen geven zou (Gen. 49 : 20); bij den zegen van Mozes wordt hem overvloed van olie en nuttig metaal toegevoegd (Deut. 33 : 24 v.). Het gebied, dat hem naar Joz. 19 : 24—30 toeviel, ligt aan den Noordwestelijken hoek van Kanaän en omvat het Fenicische kustland, maar werd voor het grootste gedeelte niet in bezit genomen (Richt. 1 : 31 v.). Zij lieten de Kanaänieten onder zich wonen en verkozen het Fenicische handelsleven boven de verdediging der nationale vrijheid (5 : 17). Zij ondersteunden echter Gideon krachtdadig in de vervolging der Midianieten (7 : 23).

Bij de troonsbestijging van David leverde Aser het aanmerkelijke aantal van 40.000 gewapenden voor het leger (1 Kron. 13 : 36).

Toen de 10 stammen tengevolge van den veeljarigen afval, den ondergang reeds nabij waren, waren er toch in Aser nog geloovigen, die aan de uitnoodiging van Hiskia tot het feest te Jeruzalem gehoor gaven en zich voor God verootmoedigden (2 Kron. 30 : 11).

II. Grensplaats van den halven stam Manasse aan deze zijde van de Jordaan tegen Issaschar, (Joz. 17 : 7) 22 K.M. ten Noord-Oosten van Sichem op den weg naar Bethlehem (Scytopolis).

Asfalt of Aardpek, (Gen. 11 : 3; 14 : 10 en Ex. 2 : 3) door lijm vertaald. Het is een brandbare stof, komt voor in vasten toestand, pikzwart of donkerbruin, en ook in vloeibaren staat en opgelost in steen-olie (nafta) die uit den grond stroomt en lichtbruin van kleur is; het is bruikbaar tot verbranden en verlichten, dient ook voor vernis. In Exod. 2 : 3 heeft het woord pek in het Hebreeuwsch den naam saefaet, welke naam haast eensluidend is met asfalt, zoodat de daar voorkomende woorden wellicht de vaste en de vloeibare vorm van asfalt aanduiden. De in Gen. 14 : 10 genoemde lijmgroeven waren asfaltgroeven, in welke het vluchtende leger der 5 steden gedeeltelijk zijn ondergang vond. Het zachte aardpek, dat van uit de diepte opborrelt, krijgt aan de oppervlakte een hardheid, dat men er gedeeltelijk op loopen kan. De asfalt wordt voornamelijk gevonden aan de oevers van de Doode zee. Vandaar de naam jodenpek. De asfalt ontstaat uit plantaardige en dierlijke lichamen, die onder den grond vergaan. In oude tijden gebruikte men asfalt voor het bouwen (Gen. 11 : 3), om schepen te dichten, om lijken te balsemen en om te rooken in de tempels.

Asima, afgod der Hamathieten (2 Kron. 17 : 30). Wij weten niet meer dan den naam van dezen afgod. Wat de Joden zeggen van een afgod in de gedaante van een bok, of aap, of ezel is niets anders dan fantasie.

Askalon of Asklon, een der vijf bondssteden der Filistijnen, voor den stam Juda bestemd (Joz. 13 : 3), en door dezen met Gaza en Ekron (Richt. 1 : 18) veroverd, maar reeds (3 : 3) niet meer in zijn bezit. Zij moest ook (1 Sam. 6 : 17) door de gaven der gouden spenen Jehovah's oppermacht erkennen en zich (Richt. 14 : 19) door Simson laten verootmoedigen; toch bleef zij jegens Israël vijandig gezind (2 Sam. 1 : 20), en hoogmoedig als weleer, zoodat zij door den profeet Amos (1 : 8; Zef. 2 : 4; Zach. 9 : 5; Jer. 25 : 20; 47 : 5, 7) vaak bedreigd werd.

Oudtijds was Askalon beroemd door de eeuwenoude aanbidding van Afrodite in het beeld van den vrouwelijken vischgod Derketo, alsmede om haar specerijen, bovenal om haar uien, die van daar den naam ascaloniae escalottes, sjalotten dragen.

Jonathan, de Maccabeër, veroverde de stad (1 Macc. 10 : 86; 11 : 60; 12 : 33). Herodes de Groote betoonde aan deze plaats, als zijn geboorteplaats, bijzondere gunst en liet haar met prachtige gebouwen versieren. Later werd zij de residentie van zijn zuster Salome. Bij de kruistochten was zij de meest versterkte stad van geheel Syrië, totdat sultan Bibar (1270) de vestingwerken verwoestte en de haven sluiten

liet. Pas onlangs, sedert 1815, heeft men onder bergen van zand haar reusachtige muren en prachtvolle ruïnen gevonden, welke voor alle steden aan de kust bouwstoffen leveren. De stad ligt rechts, d. i. ten Noorden van de monding der Sinsin, gedeeltelijk door rotsen omgeven. Hier is thans bij een klein dorp Dschura het door Ibraïm Pascha aangelegde station Askulân, dat bestemd was tot een hoofdwapenplaats (1832), maar de nieuw gebouwde stad is geheel vervallen.

Askenas was volgens de volkerentafel (Gen. 10 : 3, 1 Kron. 1 : 6) een zoon van Gomer, kleinzoon van Jafet en achterkleinzoon van Noach. De vraag, waar de nakomelingen van dezen aartsvader gewoond hebben, is zeer verschillend beantwoord. Omdat in Gen. 10 : 3 als broeders van Askenas genoemd worden Rifat en Togarma (welke laatste naam ongetwijfeld op de Armeniërs ziet) hebben velen als stellig aangenomen, dat onder de Askenieten verstaan moet worden een aan de Armeniërs verwante stam, die gewoond moet hebben in de nabijheid van de Zwarte en de Kaspische zee. Voor een zekere verwantschap met de Armeniërs pleit ook, dat in Jer. 51 : 27 de Askenieten onder de koninkrijken Ararat en Minni (beide Armenische landschappen) opgeroepen waren tot den strijd tegen Babel. Voor deze meening pleit ook, dat de naam *Askan* een Armenische eigennaam is en dat de uitgang *As* zuiver Armenisch is.

Er zijn er ook, die de Askenieten zoeken bij de Askanische zee in Frygië en Bithynië. De meening, dat de Askenieten eigenlijk de Duitschers zijn, welke meening door Duitsche Rabbijnen werd voorgestaan, is onhoudbaar. Zij is misschien onstaan door de Oud-Germaansche mythologie, waarvan dan de Rabbijnen gebruik gemaakt hebben. Immers in die mythologie is sprake van een zekeren *Iskus*. [24.

Asnoth of Asnoth-Thabor, d. w. z. spits van den Thabor, was een vlek, gelegen aan de Zuidelijke grens van Naftali (Joz. 19 : 34) in de nabijheid van den Thabor. Van deze plaatsbepaling moet voornamelijk in het oog gehouden worden, wat Eusebius ons mededeelt, dat deze plaats in een vlakte gelegen was, welke tot het gebied *Diocaesaria* (Sepforis) behoorde. [24.

Assimilatie beteekent gelijkvormigmaking, overeenbrenging, samenstelling. In de verschillende wetenschappen verkrijgt het uit den aard der zaak een verwanten en toch eigenaardigen zin. De fysiologische assimilatie duidt aan de verandering of overgang van het voedsel in de stoffen van het dierlijk lichaam, dat ze tot zich neemt. Zoo spreekt men van logische assimilatie bij de verandering van een object, van psychologische assimilatie, als er sprake is van de verandering van een bewustzijnsinhoud, gelijk in de grammatica er sprake is van de assimilatie van een medeklinker, wanneer deze ter wille van de welluidendheid in den daarop volgenden overgaat. In het algemeen is assimilatie dus het woord, dat dient om aan te wijzen, dat wij ons iets eigen maken en het veranderen in een bestanddeel van ons ik. Zoo herleiden de scholastieken de kennis tot een assimilatie.

In de moderne psychologie wordt het woord gebezigd voor de verbinding tusschen elementen van gelijksoortige psychische factoren, waarbij door een nieuw in het bewustzijn tredende voorstelling de elementen eener oude voorstelling met een nieuwe samensmelten. De oude indrukken worden alsdan door de nieuwe geassimileerd. Deze functie der assimilatie heeft verschillende kenmerken. Zij bestaat uit bestanddeelen eener voorstelling, die door elementaire associatieve werkingen worden vereenigd en daarbij komt, dat de met elkaar in verbinding tredende elementen door wederzijdsche assimilatie veranderend op elkander inwerken. De assimilatie wordt alzoo moment in de associatie. Assimilaties komen vooral voor bij gehoorvoorstellingen, bij sterk ontwikkelende gevoelens, en bij ruimtelijke voorstellingen. Zij speelt ook een groote rol in de herkenning. [6.

Associatie beteekent de vereeniging van velen tot één doel. In de psychologie wordt er door aangeduid een verbinding van bewustzijnselementen, die op bijzondere wijze en dus naar de wetten der associatie tot stand komt. Er kunnen gelijktijdige en opeenvolgende associaties worden onderscheiden, ook omschrijft men ze als associaties, die door aanraking en door gelijkheid ontstaan zijn. De associaties zijn de voorwaarden voor het denken. Het ik speelt in de formatie der associatie krachtens de eenheid des bewustzijns een grooten rol.

Reeds Aristoteles had een oog voor de wetten, volgens welke zich de associatie voltrekt. De gelijkvormigheid, het contrast, de coëxistentie en de opeenvolging zijn door hem reeds onderkend. In de latere wijsbegeerte treden de associaties op den voorgrond en worden dan in het licht der bepaalde wijsgeerige systemen beschouwd. Materialisten als Locke en Hobbes kennen slechts een associatie van ideeën, die berust op een aanraking met de dingen en verklaren deze associaties psychologisch als bewegingsreeksen, die als zij eens een bepaalden weg genomen hebben, dezen gaarne weder volgen. De oorzaak der associatie zou haar verklaring vinden daarin, dat dikwijls herhaalde waarnemingen veranderingen in de hersenen voortbrengen. Er zijn gelijktijdige en opeenvolgende associaties, er zijn er, waarbij een deel leidt tot het geheel eener voorstelling, er zijn er die met woorden en namen samenhangen. Door de associatie ontstaan dus samengestelde voorstellingen en voorstellingsreeksen. Hume maakte de associatie tot een overheerschenden factor in het geestelijke leven. Hij geldt dan ook voor den grondlegger der associatie-psychologie. De associatie wordt hier een vergemakkelijking van de overgang van idee tot idee. Zij strengelt de voorstellingen samen. Na gelijkvormigheid komt dan de gelijktijdigheid en daarna de onderkenning van den causalen samenhang. Zoo is dus de associatie oorsprong van de causale beschouwing.

In het algemeen heeft de Engelsche psychologie op de associatie grooten nadruk gelegd en daardoor grooten invloed op haar ontwikkeling geoefend, zoodat er een associatie-psychologie zich heeft ontwikkeld, die de associatie als het beginsel van alle psychologische verbindingen beschouwt en alle denken, alle hoogere geeste-

lijke processen uit louter associatie wil afleiden. In de geschiedenis der moderne psychologie neemt dus de associatie een zeer gewichtige plaats in. [6.

Assos. Zeestad in Mysië aan den ingang van den Adramyttenischen zeeboezem, tegenover het eiland Lesbos met de hoofdstad Mitylene, van waar zich Paulus op zijn laatste reis naar Jeruzalem inscheepte (Hand. 20 : 13, 14), nadat hij de 9 mijlen van Troas af te voet had afgelegd, terwijl zijn begeleiders den omweg ter zee rondom het voorgebergte Trogyllion maakten.

Assur, Assurieten. Met den naam Assur wordt in het Oude Testament bijna overal Assyrië bedoeld. Het is echter aannemelijk, dat enkele plaatsen een uitzondering vormen. Onder Abrahams nakomelingen uit Ketura ontmoeten we een stam genaamd Assurieten (Gen. 25 : 3). Deze naam is ongetwijfeld afgeleid van Assur, doch hiermede moet een ander Assur bedoeld zijn dan het bekende machtige koninkrijk aan de Tigris. Het moet een Arabische stam zijn geweest in de streek tusschen Palestina en Egypte, waarschijnlijk dezelfde, die voorkomt in de beschrijving der grenzen van het Ismaëlietische gebied (Gen. 25 : 18). Hier kunnen de woorden „daar gij gaat naar Assur" beschouwd worden als een nadere verklaring van de uitdrukking „tot Sur, dat vóór (namelijk: ten Oosten van) Egypte ligt". De naam Sur is dan misschien een kortere vorm van den naam Assur. En wanneer dit niet zoo is, moeten Sur en Assur ten minste in elkanders nabijheid hebben gelegen. Dat dit Arabische Assur ook zou zijn bedoeld in de redenen van Bileam (Num. 24 : 22, 24), komt mij niet aannemelijk voor. Maar wel kunnen zij gelijk hebben, die meenen, dat het voorkomt in een opschrift van het Zuid-Arabische volk der Mineërs. De inscriptie (wellicht stammende uit den tijd omstreeks 1050 v. C.) spreekt over den wierookhandel, dien de Mineërs dreven met de landen Egypte, Assur en Ibr Naharan. Onder „Ibr Naharan" kan men de streek langs de rivier van Gaza verstaan. En „Assur" past hier veel beter op het Arabische Assur, tusschen Egypte en het land der Filistijnen, dan op het ver verwijderde Assyrië. Ten slotte is dit Arabische Assur wellicht ook bedoeld in Psalm 83 — een lied, dat we met Delitzsch in den tijd van Josafat (pl.m. 860 v. C.) kunnen stellen, en dat dan gedicht zal zijn met het oog op de gebeurtenissen, die in 2 Kron. 20 verhaald worden. De vijanden, in dezen Psalm opgesomd, woonden allen in Israëls omgeving. In deze coalitie, waartoe Edomieten, Amalekieten en Ismaëlieten behoorden, kan licht ook het Arabische Assur mee opgetrokken zijn. Verder is ons omtrent de lotgevallen van dezen stam niets bekend. [23.

Assuri wordt (2 Sam. 2 : 9) benevens Gilead, Jisreël e. a. onder de Noordelijke deelen des lands genoemd, waar, door Abners bemoeiïngen na Sauls dood, Isbozeth koning bleef.

Assyrië, Assyriërs. Het land en het volk van Assyrië heeten bij de Hebreën Assur, evenals bij de Assyriërs zelf. In het Oude Testament ontmoeten we den naam reeds in de beschrijving der paradijsrivieren (Gen. 2 : 14). En de volkerentafel (het overzicht der nakomelingen van Noachs zonen) doet ons zien, dat de oorsprong van het Assyrische rijk samenhing met dien van het Babylonische (Gen. 10 : 8—12). Ook de geschriften der Babyloniërs en Assyriërs wijzen hierop. In den tijd omstreeks 2300 tot 1900 v. C. vinden we af en toe de blijken, dat Assyrië van Babylonië afhankelijk was. Doch reeds omstreeks 1870 v. C. regeerde er in Assyrië een koning Samsi-Adad, die ernaar streefde zijn rijk te verheffen tot den rang van groote mogendheid. Dit was evenwel slechts een kortstondig voorspel van latere machtsontplooiïng. De koning Assur-uballit (kort na 1400 v. C.) kan de eigenlijke grondvester van Assyriës machtspositie genoemd worden. Het rijk Mitanni, de sterke nabuur, die Assyrië in den hoek drukte en zelfs Nineve in bezit had, zag zijn strijdmacht door Assur-uballit gebroken. Babylonië poogde nog wel zijn oude suzereiniteitsrechten over Assyrië te handhaven, maar begon feitelijk reeds onder Assyrische voogdij te staan. Ja met het verre en machtige Egypte verkeerde Assur op voet van gelijkheid, wat hierin uitkomt dat Assur-uballit in zijn brieven aan den Farao dezen als „broeder" aanspreekt. Bij de opgravingen heeft men een Assyrisch wetboek gevonden, dat volgens de vakgeleerden ongeveer uit dezen tijd stamt. Het vertoont merkwaardige punten van overeenkomst en verschil zoowel met de wetten van Hammurapi als met die van Mozes.

Omstreeks dezen zelfden tijd heeft de heidensche profeet Bileam, door den Geest van Israëls God, iets uitgesproken van Assurs toekomstige beteekenis (Num. 24 : 21—24). De kleine stam der Kenieten, die zijn rotsvesting Horeb verliet om zich bij het nog zwervende Israël aan te sluiten, heeft juist hiermede zijn nest op een rots gevestigd, en zal niet verstoord worden, of het moet eerst zoover komen, dat Assur hem gevankelijk wegvoert. De Kenieten hebben niets te vreezen, voordat Assur, in het verre Noord-Oosten der Semietische volkerenwereld (vgl. Gen. 10 : 22) zijn hand uitstrekt naar het verre Zuid-Westen. Maar als het eenmaal zoover gekomen is, dan zullen in een nog verdere toekomst Assyriërs en Hebreën beiden onderdrukt worden door een macht van overzee, die op haar beurt ook weer ten verderve gaat.

De Heilige Schrift zwijgt nu eeuwen lang over Assyrië. Pas in de dagen van Israëls koning Menahem (circa 740 v. C.) ontmoeten we Assurs naam weer in de gewijde historie. Maar in de tusschenliggende eeuwen bewoog Assyrië zich gestadig, zij het ook met vallen en opstaan, in de richting naar zijn groote toekomst. Tukulti-Ninib I was de eerste Assyriër, die heel Babylonië onderwierp en daarmede Assyrië's grenzen uitbreidde tot aan de Perzische Golf. Maar na een zevenjarige heerschappij over het vereenigde rijk viel hij door de hand van zijn eigen zoon en de trotsche bouw van het Assyrische rijk stortte ineen. Na vele lotswisselingen, waarin Babylonië meermalen de overhand had, kwam Assur opnieuw tot grootheid onder Tiglath-Pileser I (circa 1110 v. C.). Deze drong door tot de Middellandsche Zee, en trok langs de Fenicische kust tot Arvad, waar hij geschenken

ontving van den Egyptischen koning, die hierdoor zijn veroveringen erkende. Evenals Tukulti-Ninib I onderwierp hij Babylonië, maar ook ditmaal kwam er spoedig een keer. In het jaar 1107 v. C. schudde Babylonië het Assyrische juk af, en de Assyrische wereldmacht stortte wederom ineen, om pas na twee eeuwen te herrijzen.

Assyrische oorlogsstandaard met het beeld van god Assur.

Omstreeks het jaar 1000 v. C. was het een tijd van verval niet alleen voor Assyrië, maar evenzeer voor Babylonië, Elam en Egypte. In één woord, het was toen de tijd der wereldrijken niet. Deze tijd is van bijzondere beteekenis geweest voor de wereldhistorische positie van het volk Israël. De wereldmachten moesten naar de laagte, omdat de God der gansche aarde iets groots voorhad met zijn bondsvolk. Onder David (1012—972) en Salomo (972—932) werd Israël opgevoerd tot een hoogte van uitwendige macht, die wel kort zou duren, maar toch een eeuwige beteekenis behouden, omdat ze het wereldbestuur moest voorafschaduwen van Davids grooten Zoon, die meer is dan Salomo. Een eeuwigdurende beteekenis, die te helderder in het licht zou treden, naarmate Israël en Juda dieper moesten bukken onder de slagen der wereldmachten.

Assyrië begon weer tot zijn vroegere hoogte op te klimmen onder Adad-nirari II (911—890). We letten van nu af inzonderheid op Assurs machtsuitbreiding in de richting naar het land van Israël. Adad-nirari II en zijn beide naaste opvolgers hebben den weg gebaand voor de veroveringen van Salmanassar III (859—824), die weer Assurs macht zocht te vestigen in de landen aan de Middellandsche Zee, bij dit pogen in strijd geraakte met de Arameesche rijken van Hamath en Damaskus, en zoo onder anderen in aanraking kwam met twee koningen van Israël. Kort vóór Achabs dood was er drie jaar lang geen oorlog tusschen Damaskus en Israël (1 Kon. 22 : 1). De Assyrische opschriften leeren ons, dat beide rijken met een tiental andere staten zij aan zij streden tot afwering van het Assyrische gevaar, in den slag te Karkar aan den Orontes (854 v. C.). Maar heel spoedig daarna streden Damaskus en Israël weer tegen elkander om het bezit van Ramoth in Gilead, waarbij Achab doodelijk werd getroffen (1 Kon. 22 : 2—38). Twaalf jaar later maakte Jehu aan de heerschappij van Achabs huis een einde (2 Kon. 9 en 10) op een tijdstip, toen Salmanassar III juist weer tegen Damaskus streed (842 v. C.). Jehu zocht zich de gunst van den machtigen Assyriër te verzekeren door hem schatting te zenden, maar ontving toch geen afdoenden steun tegenover Damaskus, want Salmanassar ging in het vervolg zijne gemeenschap met de Middellandsche Zee verder naar het Noorden zoeken. Zoo verdwijnt Israël voorloopig weer uit de Assyrische opschriften.

Maar toch niet voor langen tijd, want circa 800 v. C. zien we den Assyriër Adad-nirari III

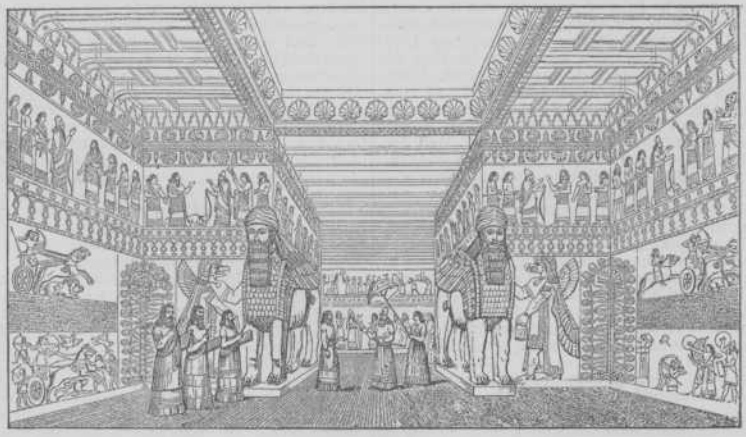

Het inwendige van een Assyrisch paleis.

Assurbanipal, koning van Assyrië 668—626 v. Chr.

weer tegen Damaskus strijden. Onder de staten, die zich toen aan zijne voeten wierpen, noemt hij Tyrus, Sidon en „het land van Omri" (Israël), dat omstreeks dezen tijd veel van Damaskus te lijden had (2 Kon. 13 : 1—10). Het optreden van den Assyriër tegen Damaskus heeft ongetwijfeld aan Israël verlichting van druk verschaft. En het is niet te verwonderen, dat sommigen bij den verlosser, dien de Heere Israël gaf (2 Kon. 13 : 5), aan Adad-nirari gedacht hebben. Maar aannemelijker is toch, dat we bij dezen verlosser aan een koning van Israël moeten denken, hetzij dan aan Joas (13 : 14—19) of aan Jerobeam II (14 : 25—28). Israëls opbloei onder laatstgenoemden koning was voorspeld door den profeet Jona, waarschijnlijk ten tijde van Adad-nirari III. Ook Jona's prediking te Nineve zullen we omstreeks het jaar 800 hebben te stellen.

De laatste en grootste krachtsontplooiïng van Assyrië begint in 745 v. C. met de troonsbestijging van Tiglath-Pileser, den laatsten koning van dezen naam. Van nu af ontmoeten we Assur tallooze malen zoowel in de historische als in de profetische boeken des Ouden Testaments. Alle Assyrische koningen, die in de jaren 745—626 hebben geregeerd, worden in de Heilige Schrift met name genoemd. En in de Assyrische opschriften uit dezen tijd is niet alleen sprake van het rijk Israël, maar ook van Juda. In beide rijken bewegen zich de sympathiën heen en weer tusschen de twee wereldmachten Assur en Egypte, en wel zóó, dat de neigingen van Juda meermalen tegenovergesteld zijn aan die van Israël. Ten minste, zoolang het rijk Israël nog bestaat, te weten in de dagen van Tiglath-Pileser en Salmanassar. Onder de volgende koningen, Sargon, Sanherib, Esarhaddon en Assurbanipal hebben we nagenoeg uitsluitend met Juda te doen.

Aan Tiglath-Pileser, Salmanassar, Sargon en Sanherib worden in deze Encyclopaedie afzonderlijke artikelen gewijd. Terwijl Sanherib ons vooral bekend is door zijn worsteling met Hizkia, vernemen we onder Esarhaddon (681—668) niets van eenig conflict tusschen Assur en Juda. Voorzoover we weten is Manasse toen zijn verplichtingen jegens den Assyrischen suzerein trouw nagekomen. De hardhandige wijze, waarop het afvallige Sidon werd bedwongen, moest hem ook wel van trouwbreuk afschrikken. Ja zelfs Egypte viel aan de Assyrische veroveringszucht ten offer (671 v. C.). Maar het land van den Nijl was gemakkelijker te veroveren dan te beheerschen. Nauwelijks had Esarhaddon Egypte verlaten, of het Assyrische juk werd afgeschud. Op een tocht tot herovering van het land der Farao's stierf de Assyrische heerscher.

Een stad door Assyriërs belegerd.

Assurbanipal (668—626), in Ezra 4 : 10 Asnappar geheeten, zette onmiddellijk het werk van zijn vader voort, heroverde Egypte en plunderde de vermaarde hoofdstad Thebe (No), waarop de profeet Nahum zinspeelt (cap. 3 : 8—10). Maar omstreeks het jaar 660 v. C. had Egypte alweer een inheemschen heerscher en was voorgoed van den Assyrischen overweldiger bevrijd. De onderwerping van Egypte was een van die grootsche ondernemingen, waarin het Assyrische wereldrijk door krachtsoverspanning zijn val heeft voorbereid. Circa 650 v. C. werd het rijk geweldig geschokt, doordat Assurbanipals eigen broeder ernaar streefde Babel onafhankelijk te maken van Assur. Van uit Babel werd alom de opstand aangestookt, en tot hen die zich lieten meesleepen behoorde misschien ook Manasse van Juda. Wanneer we althans zoeken naar een uitwendige aanleiding tot Manasse's gevangeneming door de Assyriërs (2 Kron. 33 : 11), is deze gissing niet de minst aannemelijke. Overigens stond Manasse bij Assurbanipal als een trouw vasal te boek. Nadat de Babylonische opstand bedwongen was, heeft Assurbanipal nog bloedige oorlogen gevoerd met Elam, die ook het hunne tot verzwakking van Assyrië bijdroegen.

Assyrische Genius.

Omstreeks het jaar 640 v. C. eindigt Assurs laatste periode van militaire krachtsontplooiïng. Was het rijk onder Sargon opgeklommen tot het toppunt van macht, onder Assurbanipal ontwikkelde het zijn schitterendsten glans. Verrijkt met de schatten van Egypte en Elam (om van andere landen te zwijgen) en opperheer der tempelarchieven van Babylonië en Assyrië, kon Assurbanipal zich aan werken des vredes wijden gelijk geen zijner voorgangers. Vooral verdient hier genoemd te worden de bibliotheek van Nineve, aan welke wij een groot deel onzer kennis van Assyrische en Babylonische

zaken te danken hebben. Maar op dit hoogtepunt van haar glans was Nineve toch een afschuwelijke bloedstad (Nahum 3 : 1). Afgrijselijk zijn de wreedheden, jegens overwonnen vijanden gepleegd. Grenzeloos egoïstisch was Assur in heel zijn buitenlandsche politiek. Zooveel mogelijk buit te maken en schatting te heffen was eigenlijk haar eenig doel. Zoo had Assur een onuitroeibaren haat gekweekt in de harten der onderdrukte en uitgezogen volkeren. En liefde had het eigenlijk nergens gewekt. Het gedurig verplaatsen der bevolkingen uit het eene deel des rijks naar het andere had wel historische banden

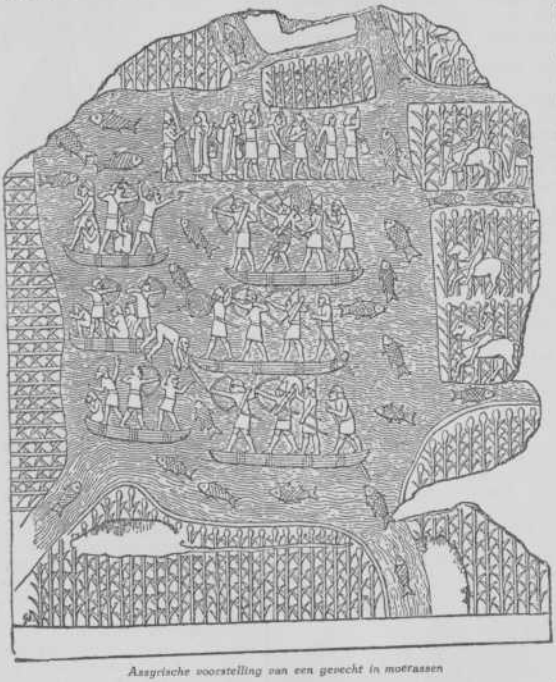

Assyrische voorstelling van een gevecht in moerassen

verscheurd, maar geen nationale eenheid teweeggebracht. En door het gestadig verzwakken van dappere volken op de Oostgrenzen des rijks had Assur zelf den weg gebaand voor de Meden, die Nineve ten val zouden brengen. Babel, dat de tallooze vernederingen, van Assur ondervonden, niet kon vergeten, zag in de Meden zijn natuurlijken bondgenoot. Assurbanipal had geen krachtige opvolgers, die aan de dreigende gevaren het hoofd konden bieden. Veertien jaar na zijn dood viel het trotsche Nineve onder de slagen van Babels Medischen bondgenoot (612 v. C.). Nog enkele jaren hield een Assyrisch koning zich staande te Haran in Westelijk Mesopotamië. Maar ook dit laatste overblijfsel der Assyrische heerschappij zonk spoedig in het niet. En in later eeuw spreekt de Heilige Schrift nog wel over een „koning van Assur" (Ezra 6 : 22). Maar dat is dan de Perzische heerscher, als erfgenaam der Assyrische macht.

Had eenmaal de heidensche profeet Bileam iets van Assurs groote toekomst aanschouwd, — toen die toekomst was aangebroken, hebben Israëls godsmannen gedurig het licht van des Heeren raadsplan laten schijnen op het niets ontziende wereldrijk. In de jaren 740—725 ongeveer verweet Hosea aan Israël het laveeren tusschen Assur en Egypte, en kondigde de wegvoering des volks naar Assyrië aan (Hos. 5 : 13; 7 : 11; 8 : 9; 9 : 3; 10 : 6; 12 : 2). Jesaja heeft in een lange reeks van jaren (circa 735—700) zooveel van Assur gesproken, dat we slechts hier en daar een greep kunnen doen. We gaan daarbij uit van een enkel typeerend woord, — een woord, waarin eigenlijk alles wordt samengevat, wat de profeten in des Heeren naam over Assur te verkondigen hadden. Ik bedoel het korte woord: „Wee den Assyriër, die de roede mijns toorns is" (Jes. 10 : 5). Assur is de roede, waarmeê des Heeren rechtvaardige toorn de volkeren slaat, en moet door Juda als geesel Gods worden erkend. Jesaja voorspelt zelfs, dat de Egyptenaren door den Assyriër gevankelijk zullen worden weggevoerd, tot schrik van de Judeërs, die tegenover Assur op Egypte hebben vertrouwd (cap. 20 : 4—6). Maar over deze roede van des Heeren toorn wordt het „wee" uitgeroepen. Want Assur heeft den God veracht, wiens instrument hij was. Daarom kan de profeet aan de getrouwen in Sion toeroepen: „Vreest niet voor Assur!" (cap. 10 : 24). Juist in de dagen van bangen druk werd uit Jesaja's mond de troost van de Immanuëlprofetieën vernomen (Jesaja 7 : 1—17). Ook Jesaja's tijdgenoot Micha stelt de heerlijkheid van het Messiaansche rijk tegenover die van het Assyrische (Micha 5 : 1—5). En dan is er ook sprake van toekomstig heil voor Assur. Beide profeten aanschouwen in den geest, hoe in den Messiaanschen tijd niet slechts de weggevoerde Israëlieten, maar ook de eigen kinderen van Egypte en Assur tot den Heere naar Sion zullen komen (Jes. 11 : 11, 16; 19 : 23—25; 27 : 13; Micha 7 : 12). Doch dat is voor de toekomst weggelegd. In den tijd der profeten blijft het woord weerklinken: „Wee den Assyriër!"

Dat is de inhoud der profetie van Nahum (circa 650 v. C.). Ook uit den mond van Zefanja (circa 630) wordt het vernomen (Zef. 2:13—15). Jeremia, in den eersten tijd van zijn optreden (circa 625), keert terug tot de oude klacht, dat des Heeren volk bij Egypte en Assur heil zoekt (Jer. 2 : 18, 36). Ja zelfs nadat Assur is ondergegaan, brengen de profeten nog het kwaad, dat hij Israël gedaan heeft, en den boozen invloed, dien hij op het volk uitoefende, in herinnering (Jer. 50 : 17, 18; Klaagl. 5 : 6; Ezech. 16:28; cap. 23 en elders; Zach. 10 : 10, 11). [23.

Astaroth, meervoudsvorm van Astarte. [10.

Astarte, in het Hebreeuwsch *Astoreth*, bij de Babyloniërs *Istar*, is de naam van de vrouwelijke godheid van het Kanaänietisch heidendom en pendant van den mannelijken afgod Baäl, nevens wien zij dan ook herhaaldelijk in de Schrift wordt genoemd (Richt. 2 : 13; 10 : 6; 1 Sam. 7 : 4; 12 : 10). Zij vertegenwoordigt de vrouwelijke natuurkracht, en wordt als de bron van alle vruchtbaarheid, als de verwekster en onderhoudster van het leven geëerd. Nevens den naam Astoreth vinden we ook *Asjerah*. Onze Statenvertaling heeft hiervoor „bosch"; maar het is duidelijk dat wij b.v. in de „vierhonderd profeten van het bosch" (1 Kon. 18 : 19) te doen hebben met de dienaren eener godheid. En aangezien deze nevens Baäl wordt genoemd, is er alles voor te zeggen dat Asjerah is op te vatten als een andere benaming voor Astarte. Nu komt het woord *Asjerah* ook nog in een anderen zin voor, namelijk als de benaming van een voorwerp dat tot den Kanaänietischen eeredienst behoorde; wel heeft onze Statenvertaling hiervoor ook „bosch", maar dit is zeker niet juist: het voorwerp is hoogstens een enkele boom, liever nog een boomstam of paal (men vergelijke hierover het artikel *Bosch*). De

Astarte.

De Assyrische godin Istar of Astarte.

De Egyptische Astarte.

godin Astarte wordt ook als hemellichaam gedacht en wel bepaaldelijk als de planeet Venus. Dit is althans zeker het geval met de Babylonische Istar, en volgens de meeste tegenwoordige verklaarders is deze dan ook de *Melêcheth* des hemels, d. i. de hemel-koningin, van wier vereering in Jer. 7 : 18, 44 : 17 v.v. sprake is. Deze bepaalde vorm van Astartevereering zou dan onder Manasse, onder wien Assyrische invloeden zich sterk deden gelden, in Juda zijn ingevoerd. Naast het enkelvoud Astoreth (1 Kon. 11 : 5, 33; 2 Kon. 23 : 13) vinden we in het Oude Testament nog vaker den meervoudsvorm *Astaroth* (Richt. 2 : 13; 10 : 6; 1 Sam. 7:3, 4; 12 : 10; 31 : 10). Deze is aldus te verklaren dat de verschillende vormen waaronder deze godin in vele plaatsen werd vereerd, langzamerhand het karakter van afzonderlijke godheden aannamen. Zoo ontstonden er allengs vele Astarten, evenals vele Baäls, die echter alle op het één grondtype teruggaan. [10.

Astraal wordt niet altijd in geheel denzelfden zin gebruikt. Astrale religies noemt men die godsdiensten, die in zon, maan en sterren goden zien, welke de wereld en het lot der menschen bestieren en die in verband daarmede soms de natuurkrachten zich voorstellen als bezielde wezens. Van de oude volken kwam sterrendienst vooral bij de Babyloniërs voor. En in tijden, dat afgoderij in Israël werd gepleegd, hebben ook de Israëlieten den hemellichamen eer bewezen (2 Kon. 21 : 3—5; Ezech. 5 : 15, vgl. Deut. 4 : 19). Van een astraal lichaam of astralen dubbelganger spreekt de theosofie. Dit heeft in zooverre iets met het vorige te maken, als daarin het geloof zich uit, dat zulk een dubbelganger tegelijk met den mensch geboren wordt en geaard is naar den stand der sterren bij de geboorte. Dit astrale lichaam blijft leven, als het aardsche lichaam sterft en houdt verblijf in een eigen astrale sfeer. Deze leer gaat tot op zekere hoogte terug op de oude gnostiek, die in de sterren soms wezens zag, tusschenwezens tusschen God en mensch. Hier was ook een soort tusschenwezens, samenhangende met de hemellichamen, evenals de astrale lichamen van oudere en nieuwere theosofen. [17.

Astrologie noemt men het bijgeloof, dat verband onderstelt tusschen de bewegingen der hemellichamen en het lot der menschen. De aanhangers van deze leer trachten uit den stand der hemellichten de toekomst te voorspellen. In het bijzonder trachten zij den levensloop van een mensch te voorspellen uit den stand, dien bij zijn geboorte de planeten innemen tusschen de sterren.

Deze kunst noemt men ook wel sterrenwichelarij. Zij is uit Babylon afkomstig en heeft zich vandaar naar bijna alle cultuurlanden verspreid. In het bloeitijdperk der Grieksche letterkunde had de astrologie in Griekenland nog weinig aanhang en vindt men haar zelden vermeld. Toen echter na de overwinningen van Alexander den Grooten het contact met het Oosten levendiger was geworden, werd het geloof in de macht der sterren in Griekenland geïmporteerd en vandaar ook naar Rome overgebracht. Hier vond de astrologie in het begin onzer jaartelling veel

bijval. De astrologen speelden in de politiek een belangrijke rol, de keizer won in de eerste plaats hun advies in, maar ook de gewone Romein zocht voor iedere belangrijke daad een dag met een gunstig gesternte uit.

In de Middeleeuwen vond de astrologie veel aanhang in de Mohammedaansche landen, maar de Christelijke kerk bestreed haar en aanvankelijk met succes. Doch in de dertiende en veertiende eeuw vond de sterrenwichelarij ook in Christelijke landen weer ingang. In de vijftiende en zestiende eeuw valt de bloeiperiode van de astrologie. Zij werd toen algemeen aanvaard. De sterrenkundige Tycho Brahe was haar vurige vereerder en Johannes Kepler gebruikte haar als broodwinning, al leidt men uit sommige uitspraken af, dat hij zelf niet veel geloof hechtte aan zijn voorspellingen. Filippus Melanchton doceerde aan de universiteit te Wittenberg de astrologie en verdedigde haar o.a. met een beroep op Gen. 1 : 14 en Jeremia 10 : 2. Toen echter de doorwerking van Copernicus' leer het inzicht in de hemelverschijnselen verhelderde, is de invloed der sterrenwichelarij in de zeventiende eeuw verminderd en geleidelijk verdwenen. Het is merkwaardig, dat dit oude Heidensche bijgeloof in de verlichte twintigste eeuw opnieuw weer aanhang begint te krijgen.

Het is niet a priori uitgesloten, dat er verband zou kunnen bestaan tusschen de bewegingen in de sterrenwereld en het leven op de aarde. Alle verband, dat men tot dusver heeft gemeend te kunnen aanwijzen, moet echter bijgeloof genoemd worden. Men voorspelde den levensloop van een persoon uit zijn horoscoop, d. i. den stand, dien de planeten — van de aarde gezien — innamen tusschen de sterren op het oogenblik van zijn geboorte. Het is op zichzelf reeds zeer onwaarschijnlijk, dat deze toevallige constellatie van invloed zou zijn op 's menschen levenslot. Dat dit inderdaad ook niet het geval is, blijkt uit de eenvoudige waarneming, dat het leven van twee personen, die op denzelfden tijd geboren zijn, niet gelijk verloopt. Bovendien ligt aan de astrologie de onjuiste onderstelling ten grondslag, dat een door menschen gegeven naam het wezen van een stof, in dit geval een planeet, aangeeft. Men gelooft, dat de stand der planeet Venus in het geboorte-uur invloed heeft op het huwelijksleven van een mensch, omdat deze planeet, de avondster, in vroeger eeuwen door Heidensche volken aan Venus, de godin der liefde, gewijd is.

Al moet de astrologie verworpen worden, toch heeft zij vroeger aan de sterrenkunde belangrijke diensten bewezen. Zij is terecht de moeder der astronomie genoemd en het falen der astrologische voorspellingen was vaak een prikkel tot nauwkeurige astronomische onderzoekingen. En bij de geboorte van den Christus werd het astrologisch bijgeloof gebruikt om de wijzen uit het Oosten naar Bethlehem te voeren ter aanbidding van den Heiland. [1.

Astruc (Jean) (1684—1766), zoon van een Hugenootsch predikant, die echter spoedig na de geboorte van zijn zoon Jean tot de Roomsche kerk overging; studeerde in de medicijnen en werd lijfarts van koning Lodewijk XV en professor in de medische faculteit der Universiteit van Parijs. Toch zijn het niet zijne verdiensten op medisch gebied welke aan zijn naam blijvende bekendheid hebben verleend. Dat is te danken aan zijne theologische liefhebberijen, die hem zich vooral deden bezig houden met de bestudeering van het boek Genesis. Hij vond daarin, evenals reeds verschillende anderen die hem waren voorgegaan, velerlei herhalingen en ongerijmdheden, die hij slechts meende te kunnen verklaren uit de omstandigheid dat Mozes, dien hij met nadruk als auteur van den Pentateuch handhaafde, verschillende bronnen had gebruikt, die hij woordelijk had overgenomen en in vier kolommen nevens elkander geplaatst, terwijl eerst latere afschrijvers deze verschillende bestanddeelen in elkaar hadden geschoven, waardoor de tekst onderhevig werd aan de bezwaren die men er thans in meent op te merken. Den sleutel tot deze bronnensplitsing, welke in later tijd steeds verder is doorgevoerd, vond Astruc in het feit dat in sommige gedeelten van Genesis steeds de Godsnaam JHVH (= Heere) werd gebezigd, terwijl in andere doorloopend ELOHIM (= God) werd gebruikt. Zoo kwam hij tot het aannemen van twee hoofdbronnen: een Jhvistische en een Elohistische, die beide hetzelfde verhaal gaven, maar zich door het verschillend gebruik der Godsnamen onderscheidden, benevens nog een tiental bronnen van meer ondergeschikte beteekenis. Op deze onderscheiding in het gebruik der Godsnamen heeft de geheele latere Pentateuchcritiek voortgebouwd, zoodat Astruc met het volste recht als haar geestelijke vader mag worden beschouwd. Het werk waarin hij — na nogal ernstige aarzeling — zijne opvatting uiteenzette, verscheen in 1753 onder den Franschen titel *Conjectures sur les memoires originaux, dont il paroit que Moyse s'est servi pour composer la livre de la Genèse* (Vermoedens aangaande de oorspronkelijke bronnen waarvan Mozes zich blijkbaar heeft bediend bij de samenstelling van het boek Genesis). [10.

Asyl. Het Israëlitisch gebruik van het aangrijpen van de hoornen van het altaar ging in de Christelijke kerk over op de kerkgebouwen en op het huis van den bisschop. Er ontstond zoo doende een recht op asyl. Wie een misdrijf gepleegd had, en naar zulk een asyl vluchtte mocht alleen dan worden uitgeleverd, als hij boete gedaan had en de wereldlijke rechter hem beloofd had niet aan lijf of leven te zullen straffen. Dit recht van asyl werd gegrond op de onschendbaarheid der heilige plaatsen. De Roomsche kerk houdt principiëel nog aan dat recht vast, maar de nieuwe staatswetten erkennen dat recht niet meer. In het Pruisische algemeene Landrecht II. 2. § 175 staat bijv.: „De kerkgebouwen mogen niet tot vrijplaatsen voor misdadigers dienen, maar de wereldlijke overheid is gerechtigd degenen, die in zulke kerkgebouwen gevlucht zijn, eruit te halen en in de gevangenis te werpen." Het recht van asyl, dat ook bij de Heidenen bekend was (immers bij dezen waren tempels en altaren ook vrijplaatsen voor vervolgden) ging na Constantijn den Groote op de kerk over. [24.

Atad, naam van een dorschvloer, waar de lijkstoet van Jacob voor de intrede in het eigenlijke Kanaän, de laatste klaagtonen over hem aanhief, eer hij in het familiegraf te Hebron werd bijgezet.

Het lag bij Abel-Mizraim aan gene zijde van de Jordaan, doch van deze zijde zichtbaar. Nog heden ten dage is het bij de volken in het Oost-Jordaanland en bij den Libanon de gewoonte om 70 dagen over een doode te rouwklagen. Men doet dat gewoonlijk op een dorschvloer, Westelijk van de stad of het dorp gelegen. Deze rouwklage heeft plaats in een tent van zwart geitenhaar. Het lijk van den gestorvene is daar ook bij tegenwoordig.

Ataroth of *Atroth*, (d. w. z. kroon) is een stadsnaam, welke dikwijls in de Heilige Schrift voorkomt. I. Verschillende plaatsen in het West-Jordaanland droegen dien naam. 1. Aan de Noordelijke grens van Efraïm tegen het Jordaandal lag *Ataroth* (Joz. 16 : 7). 2. Een andere stad van dien naam lag bij de Zuidelijke grens van Efraïm tegenover Benjamin (Joz. 16 : 2). Deze plaats werd ook Ataroth-Adar genoemd (Joz. 16 : 5; 18 : 13). 3. In den stam Juda lag volgens 1 Kron. 2 : 54 een *Ataroth-Beth-Joab*. 4. Tegenwoordig vindt men in het West-Jordaanland nog twee dorpen, die *Atara* genoemd worden. — II. In het Oost-Jordaanland lag in den stam Gad *Atroth* of *Ataroth* (Num. 4 : 32; 3 : 34). Tegenwoordig Attarus. [24.

Athalia, koningin van Juda, Izebels dochter, verleidde haar gemaal Joram, en na diens dood haar zoon Ahazia tot allerlei goddeloosheid; als ook deze omgekomen was, bemachtigde zij den troon, woedde tegen haar onmondige kleinkinderen, en zou bijna het zaad Davids te gelijk met den Jehovadienst geheel hebben uitgeroeid, als niet na zes jaren aan haar bloedige heerschappij een einde was gemaakt. Athalia werd onder de poort van het koninklijk paleis gedood (2 Kon. 8 : 18; 26 : 11; 2 Kron. 21 : 6; 22 : 2—4; 23).

Athanasianum. Zoo wordt de geloofsbelijdenis genoemd, welke wij kennen onder den naam van de geloofsbelijdenis van Athanasius. Omdat deze geloofsbelijdenis begint met de Latijnsche woorden: *Quicunque*, wordt zij ook wel met die beginwoorden aangeduid. Wie deze belijdenis opgesteld heeft, is tot op heden niet met zekerheid te zeggen. Zij draagt den naam van Athanasius, maar het wordt betwijfeld, of deze kerkvader de opsteller is. Wel bevat deze geloofsbelijdenis, wat Athanasius geleerd heeft door woord en door geschrift. Cesarius van Arles (503—543) is de eerste, die van deze belijdenis melding maakt. Vandaar dat men vooronderstelt, dat zij in Zuidelijk Gallië ontstaan is in de 5e eeuw. Zij is opgesteld in het Latijn. Al is de opsteller niet met juistheid bekend, de inhoud van de belijdenis is echt Athanasiaansch en Augustiniaansch. In het 1e gedeelte (artikel 3—26) wordt de leer der Drieëenheid behandeld, in het bijzonder de wezensgelijkheid der drie personen. Tevens wordt beleden de uitgang des Heiligen Geestes zoowel van den Vader als van den Zoon. In het 2e gedeelte wordt gehandeld over Christus en wordt het gevoelen van Eutyches en Nestorius bestreden.

De artikelen 1, 2 en 44 dienen, om de noodzakelijkheid van den inhoud dezer belijdenis duidelijk te maken. De Grieksche kerk heeft deze belijdenis nooit aanvaard. [24.

Athanasius, bijgenaamd „vader der rechtzinnigheid", is een zeer belangrijke figuur geweest in de 4de eeuw. Hij werd omstreeks 276 in Alexandrië geboren en ontving ook daar zijn opleiding. Sinds 319 was hij diaken. Bisschop Alexander zag in hem een jongen man van ongemeenen aanleg. Hij nam hem mede naar het concilie van Nicea in 325, waar Athanasius zijn grooten strijd voor de Godheid van Jezus Christus begon. Dat is de strijd zijns levens geweest en in dien strijd heeft hij gezegepraald. In zijn leven blinken trouw en wijsheid, kracht en heldenmoed, wetenschap en geloof als om strijd uit. Hij was een ijverig asceet en als de levensbeschrijving van den heiligen Antonius van zijn hand is, heeft hij den lof der ascese bezongen.

Athanasius.

Sinds 328 was hij bisschop van Alexandrië. Hij werd in den Ariaanschen strijd gewikkeld, zooals geen ander. Vijf maal werd hij verbannen. *Eerste* verbanning 335—337. *Tweede* verbanning 340—346. *Derde* verbanning 356—361. *Vierde* verbanning 362—364. *Vijfde* verbanning 365—366. Bijna twintig jaar bracht hij in ballingschap door. Hij stierf in 373.

Athanasius heeft verschillende geschriften nagelaten, maar het laat zich verklaren, dat zijn belangrijkste geschriften gewijd waren aan de bestrijding van het Arianisme, o.a. *Vier redevoeringen tegen de Arianen*, een *Apologie tegen de Arianen*, *Over de besluiten van het concilie van Nicea* e.a. [24.

Atheïsme is een Grieksch woord, dat afgeleid is van het bijvoegelijke naamwoord atheos. In het profane Grieksch had atheos oorspronkelijk een actieve beteekenis en wilde het zeggen: goddeloos, godvergeten, een mensch, die zich

aan het bestaan der goden niet stoort. Daarna verkreeg het een passieve beteekenis en beduidde: zonder goddelijke hulp, van God verlaten, zonder verbinding met God. De Schrift vat beide saam. Als zij ons de diepst gezonken lieden teekenen wil, dan spreekt zij ons van lieden „die geen God hebben", dat zijn lieden, die zelf God vergeten, en nu ook om hunner zonden wil door God verlaten zijn. Zoo zegt David in Ps. 10 : 4 van den goddelooze: „Al zijn gedachten zijn, dat er geen God is" en in Ps. 14 : 1 heet het: „De dwaas zegt in zijn hart: er is geen God". Hiermede is nu niet bedoeld, dat deze lieden in de theorie het aanzijn Gods loochenden, maar dat zij in de practijk zich om God niet bekommerden, Hem uit hun gedachtenwereld uitbanden, zich gedroegen alsof Hij er niet was. Zoo schrijft Paulus ook wel aan hen, die tevoren Heidenen waren: „Dat gij in dien tijd waart zonder Christus, geen hoop hebbende en zonder God in de wereld".

Allengs is nu het zelfstandige naamwoord Atheïsme gebruikt, om er mee te kennen te geven dat wijsgeerig stelsel, hetwelk het aanzijn Gods loochent, gelijk een atheïst iemand is, die ontkent, dat er een God is.

De Schrift leert ons, dat God er is en dat God de wereld schiep of m. a. w. dat er is een tweeheid: God en de buitenwereld. Nu heeft men echter herhaaldelijk beproefd om in plaats van dit dualisme al het bestaande tot één beginsel te herleiden. We noemen dit het Monisme, of het geloof aan een algemeenen wereldgrond. Als men zich nu dezen wereldgrond voorstelt als de absolute en eenige realiteit-in-zich en onderscheiden van de wereld der verschijnselen, zoodat alle verschijnselen niet anders zijn dan veranderingen van het zich ontwikkelende Een-Al, of eenvoudiger uitgedrukt denkt men zich God in de stof besloten, dan is men aanhanger van het pantheïstisch Monisme. Denkt men zich daarentegen de wereld als een zichzelf genoegzame, een van en door zichzelf bestaande realiteit, welke ter verklaring harer werkelijkheid geen anderen grond van noode heeft, of m. a. w. denkt men zich het proces der wereld òf als de eeuwige beweging der ongeschapen stofdeelen, beheerscht door noodlot, oorzakelijkheid en natuurwetten (materialisme) òf als een stroom van psychofysisch gebeuren (psychomonisme) dan is men aanhanger van het atheïstisch Monisme. Nu is het zeker waar, dat er heel wat menschen zijn, die zich Atheïsten noemen, maar het toch in den grond der zaak niet zijn. „Willens of onwillens", zoo sprak reeds Calvijn, „voelen zij bij wijlen, wat zij begeeren niet te weten", of om een meer bekend woord aan te halen, bij velen is het Atheïsme meer een wenschen dan een dadelijk gelooven. Menigeen, die tevoren het aanzijn Gods loochende, bidt, als hij in benauwdheid verkeert. Het gaat echter om deze reden niet aan, allen, die in geen God gelooven, van grootspraak, onverschilligheid of iets dergelijks te beschuldigen. Er zijn ernstige lieden, die het Atheïsme aanhangen òf omdat zij de bewijzen voor het bestaan Gods onvoldoende achten òf omdat zij meenen, zich van elk oordeel over het Absolute te moeten onthouden, omdat het huns inziens toch onkenbaar is. Ze zijn in een dezer beide vooropgezette opinie's zóó bevangen, in deze mentaliteit zóó verstrikt, dat het consequent van hen is, in geen God te gelooven. Het is echter nauwelijks denkbaar, dat niet nu en dan twijfel aan dit oordeel in hun hoofd en hart opkomt. Naar waarheid schrijft de Roomsche hoogleeraar Beysens: „Ook al sluit men zich op in de waarneembare wereld, als het alleen reëel gegevene, dan blijft toch altijd het groote vraagstuk omtrent het *zijn* zelf dier wereld, dat wel gegeven, maar niet verklaard en begrepen wordt; dan blijft ook het raadsel des levens, van zijn beteekenis en bestemming; dan blijft de onloochenbare mogelijkheid van een ander buiten-wereldsch zijn, hetwelk zich in de waarneembare wereld openbaart, welks erkenning men zich door gewilde eenzijdigheid en positivistisch apriorisme onmogelijk heeft gemaakt, en welks reëel bestaan, ook maar als gewettigde en nader te onderzoeken hypothese, men op grond van hetzelfde apriorisme zonder meer op zijde heeft gezet". Niemand is dan ook van jongsaf atheïst. Evenmin als er ooit een atheïstisch volk is geweest. God openbaart zich zóó klaar door de natuur, dat ieder mensch zich van zelf, zonder inspanning en nadenken, de Gods-idee vormt. Men kan op lateren leeftijd zichzelf een der beide genoemde opinie's laten opdringen en zoo atheïst worden, maar dan onderdrukt men daarbij in zichzelf „het gevoel der Godheid", dan rukt men uit eigen ziel „het zaad der religie" uit, en dan legt men aan de stem van eigen geweten het zwijgen op. Het is dan ook wel opmerkelijk, dat in onzen tijd eenerzijds sommigen wel met het Atheïsme beginnen maar ongemerkt bij het Pantheïsme uitkomen en anderzijds vele anderen van het atheïsme zich afkeeren en weer gaan voelen voor religie. [25.

Athenagoras, van Athene, een Christelijk apologeet uit de tweede helft der tweede eeuw, hoofd van de catechetenschool te Antiochië, stelde zijn platonisme in dienst van het Christendom. In zijn apologie, die hij omstreeks 177 aan keizer Marcus Aurelius richtte, verdedigt hij de Christenen tegen de gewone heidensche beschuldigingen (atheïsme, thyestesche maaltijden enz.), beroept zich voor het monotheïsme op uitspraken van heidensche dichters en filosofen, ontwikkelt speculatief de leer der Drieëenheid, pleit voor de onverbreekbaarheid van den echt en tegen een tweede huwelijk. — In zijn verhandeling „over de opstanding der dooden" handhaaft hij de lichamelijke opstanding tegenover de bezwaren, ontleend aan de stofwisseling.

Athene, de hoofdstad van het 40 mijlen groote Attica, maar wereldberoemd als de hoofdzetel der Griekse beschaving en kunst, lag tusschen twee kleinere stroomen, den Cefissos en Ilissos, die des zomers bijna geheel uitgedroogd, beneden de stad in de moerassen van de Falerische haven wegvloeien. De eigenlijke stad bestaat uit meerdere heuvels; de grootste dezer was de burcht (Akropolis) die van alle kanten afgesloten, alleen ten Westen door de heerlijke marmeren trappen en poorten van de Propylaeën toegankelijk was. Deze heuvel droeg

den oudsten tempel van Athene, het Erechteon, alsmede het Parthenon, heden nog in zijn door de Venetiaansche belegering (1687) veroorzaakte verwoesting, het bewonderenswaardigste van alle gedenkteekenen der oude bouwkunst; daarnaast stond het koperen beeld der stadgodin Pallas Athene, wier helm boven alle tempels uitstak en tot 10 mijlen ver in de zee voor de schepelingen te zien was.

Juist hiertegenover, op den heuvel Areopagus, werd de apostel Paulus geplaatst, toen hij op zijn eerste zendingsreize in Europa aan de Atheners het Evangelie verkondigde (Hand. 17 : 22). Hij werd door al deze heerlijkheid niet verblind, welke Athene in verbinding met de grootste herinneringen van den voortijd, de scholen der wereldwijzen en redenaars, in één woord, met alles waarop het oude Heidendom zich verhief, tot de meest beroemde stad der wereld maakte, en ook bij de Romeinen zoo hoog gewaardeerd werd, dat zij aan hare inwoners de vrijheid schonken (3 Macc. 9 : 15), en dat wie aanspraak op beschaving wilde maken, aldaar studeerde. De vele tempels, beeldengalerijen en heiligdommen, waarop de stad trotsch was, verwekten bij Paulus slechts diepe smart over deze, aan het schepsel gegeven eer (vs. 29). Hij gevoelde zich daar zoo alleen (vs. 15), dat hij zijn medehelpers Silas en Timotheus (1 Thess. 3 : 1) spoedig tot zich ontbood. Maar nog voordat deze kwamen, maakte hij, even als thans nog onze missionarissen, van iedere gelegenheid gebruik om door gesprekken te wijzen op den verrezen Christus (Hand. 17 : 18). Dit geschiedde op de markt, in welker nabijheid de vergaderplaats der wijsgeeren was. Dat de luisterende wijsgeeren hem aanstonds voor de hoogste rechtbank, den Areopagus brachten, die over doodslag en verandering in godsdienst en zeden had te oordeelen, geschiedde, zooals Lucas in vs. 21 verhaalt, omdat de meeste menschen daar tezamen konden komen. Paulus greep die gelegenheid aan, om hier, op de meest beroemde plek der Heidensche beschaving en godsdienst, met waardeering van het zoeken, dat daarin verborgen lag, een krachtig getuigenis af te leggen, zoowel van het wezen van God den algenoegzamen Schepper, als van den aan hem verwanten mensch, om hierdoor tot het verlaten der afgoderij en tot boete te bewegen.

Het altaar van *den onbekenden God*, waaraan Paulus zijn rede vastknoopte, doelt naar Pausianus op een bijzonder geval. Bij een pest, zegt hij, hebben de Atheners van uit den Areopagus zwarte en witte schapen laten uitloopen en waar zij zich nederlegden, zulke altaren opgericht, als er reeds meerdere waren. Bij alle vereering van de vele goden bestond er alzoo toch een vrees, dat er nog andere waren, om wier vergeten zij schuld en straf op zich laadden. Zij dachten hierbij zeker niet aan den onbekenden God Jehova; maar het getuigenis dat er in lag van het ontoereikende van alle afgoderij, verklaart Paulus hun op een liefdevolle wijze als een zoeken, als een onwetend vereeren van den eenen waren God.

Het gevolg echter was bij deze Grieken, die op hun wijsheid zoo trotsch waren, en voor wie het Evangelie een dwaasheid was (1 Cor. 1 : 22), gering. Men luisterde nog, totdat Paulus over de opstanding ging spreken. De gedachte aan een opstanding was voor de Atheners het toppunt van dwaasheid (Hand. 17 : 32). Toch kwamen een der leden van het gerechtshof en een aanzienlijke vrouw tot bekeering. De apostel heeft Athene niet meer bezocht.

Athos is de naam van den Noordelijksten uitlooper van het Chalcidisch schiereiland. Reeds in de 9e eeuw woonden op den Athos of heiligen berg kluizenaars. In het jaar 963 werd het eerste klooster gesticht door Athanasius den heilige (eigenlijk geheeten Abraham van Trapezuntum). Tot 1542 volgden verschillende andere kloosters en geruimen tijd was de Athos een middelpunt van godsdienstig leven in de Griekse kerk. De monniken vormden een eigen republiek en deze toestand bleef bestaan onder de Turksche heerschappij, voor welk voorrecht de monniken een schatting hadden op te brengen. Op dit oogenblik zijn er op den Athos 20 kloosters, waarvan de voornaamste zijn de Laura, Iwiron, Watopedi (met een soort academie). In het geheel wonen er een 8000 monniken, de meeste in kloosters, sommigen ook als kluizenaars. De monniken houden zich vooral bezig met den landbouw, dan ook met studie, waartoe de van oude handschriften voorziene bibliotheken wel gelegenheid bieden. [17.

Atlantis is de naam dien de ouden gaven aan een eiland, dat buiten de z.g. zuilen van Hercules (aan de straat van Gibraltar) in den Oceaan zou hebben gelegen. Over dit eiland deden allerlei wonderlijke geruchten de ronde. Aanvankelijk zou er een toestand van louter geluk hebben geheerscht, later zou het ten gevolge van zijn goddeloosheid zijn verzonken in de zee. Of zulk een rijk Atlantis ooit heeft bestaan, is zeer de vraag. Men heeft wel vermoed, dat oude zeevaarders de Canarische eilanden of de Azoren hebben bereikt en dat daaraan de verhalen omtrent Atlantis hun ontstaan danken. In den nieuweren tijd hebben eensdeels vele geleerden zich bezig gehouden met een wetenschappelijk onderzoek naar de vraag, of Atlantis ooit bestond en zoo ja, waar het moet worden gezocht, terwijl aan den anderen kant fantasten den naam gebruikt hebben om te dienen voor een door hen geconstrueerd rijk. [17.

Atomisme. Onder atomismus of atomisme wordt verstaan die beschouwing der stoffelijke wereld, die uitgaat van de voorstelling, dat alle dingen uit atomen zijn samengesteld, dat al het natuurlijk geschieden berust op dooreenmenging en weder van elkander scheiden van de laatste, voor geen verdere deeling meer vatbare, grondwezens van lichamelijken aard. Vereeniging en scheiding, aantrekking en afstooting van atomen is op atomistisch standpunt het wezen van alle natuurgeschieden. In den loop der eeuwen zijn er verscheiden wijsgeerige scholen opgekomen, die het atomisme voorstonden. Democritus en de Epicureeën waren daarvan de vertegenwoordigers in de classieke oudheid, Gassendi, Holbach, Büchner e.a. in den lateren tijd. Van dit materieele moet een psychisch atomisme worden onderscheiden, volgens hetwelk het bewustzijn uit

psychische elementen is opgebouwd. Voor de practische beschrijving in de psychologie is er oorzaak de gewaarwordingen als elementen te behandelen, omdat zij de eenvoudigste deelen zijn, die wij in onze ervaring kunnen onderkennen, maar theoretisch kan niet worden ontkend, dat deze elementen bestaan uit veel eenvoudiger psychische atomen. Vergelijk Spencer, *Psychology I*, James, *Principles of psych. I*, p. 145. Hugo Münsterberg, *Psychology*, p. 134; E. Dürr, *Grundzüge der Psychologie* von H. Ebbinghaus, Leipzig, 1911. Bnd I, S. 178. [6.

Attalia, een zeestad in Pamfilië, een provincie van Klein-Azië, aan den stroom Katarrhaktes, door koning Attalus Filadelfus van Pergamus gebouwd. Hier scheepte Paulus op zijn terugweg van zijn eerste zendingsreis naar Antiochië zich in (Hand 14 : 25), nadat hij bij het uitgaan den Oostelijken weg over Perge genomen had. Thans staat daar de vrij sterke stad Antali, met ongeveer 8000 inwoners.

Attestatie is getuigenis. In dien algemeenen zin wordt het woord b.v. in artikel 5 der Kerkenorde gebruikt voor de getuigenis, welke aan naar een andere gemeente vertrekkende Dienaren des Woords wordt medegegeven.

Gewoonlijk bezigt men het echter in den engeren zin van artikel 82 en 83 der Kerkenorde. Dan is het de getuigenis, welke wordt medegegeven aan naar elders vertrekkende leden der gemeente. Deze attestatie houdt een verklaring in aangaande hun belijdenis en wandel. In normale gevallen kan daartoe een gedrukt formulier gebruikt worden (waarvoor geen vast model bestaat). In abnormale gevallen geeft men liever een geschreven getuigenis, die de afdolingen in leer en leven vermeldt. Het gaat niet aan, den betrokkenen een gewone attestatie te geven en intusschen buiten hen om aan den kerkeraad, onder wien zij komen te ressorteeren, minder gunstige mededeelingen omtrent hen te doen. Een attestatie mag niet ontaarden in een kerkelijk verhuisbillet, doch behoort aan den eisch der waarheid te beantwoorden.

Volgens artikel 82 der Kerkenorde behoort zulk een attestatie door twee personen onderteekend te zijn, of, indien afgegeven onder het zegel der kerk, door één persoon. Deze bepaling dient om te zorgen, dat het getuigenis van een kerkeraad en niet van een persoon zijn moge.

Gewoonlijk teekent men op de attestatie de namen aan der tot het gezin behoorende gedoopte kinderen; en geeft men dezen, wanneer zij afzonderlijk naar elders gaan, een getuigenis aangaande hunnen doop.

Een attestatie behoort een dagteekening te dragen; en wanneer zij op zulk een tijdstip gevraagd wordt, dat de kerkeraad reeds geruimen tijd over het betrokken lid geen opzicht meer kon oefenen, moet volstaan worden met een verklaring tot op den tijd van vertrek.

Een attestatie moet gevraagd worden door, gezonden worden aan en ingediend worden door het lid zelf. Slechts op zijn met redenen omkleed verzoek kan van kerkeraad tot kerkeraad geattesteerd worden. Want het zich aansluiten bij een gemeente is een vrijwillige daad; men wordt niet overgeschreven van de eene afdeeling van een genootschap naar de andere! — Een kerkeraad kan een aangebodene attestatie niet weigeren zonder het kerkverband te verbreken.

Een attestatie, van welken aard en van wien ook, wordt niet afgegeven zonder dat de gemeente is gehoord en gelegenheid had om bezwaren kenbaar te maken.

Volgens besluit van verschillende Synodes moet de kerkeraad, die een attestatie afgeeft, daarvan bericht zenden aan den kerkeraad, tot wien de getuigenis wordt gericht. Ook aangaande zonder attestatie vertrekkende leden moet zulk een bericht worden gegeven, opdat men hen ginds kan bearbeiden.

Een normale attestatie noemt men een „goede"; een abnormale, die bezwaren aangaande leer of wandel vermeldt, een „kreupele".

Vroeger bepaalde artikel 83 der Kerkenorde, dat den armen, die om genoegzame oorzaken vertrokken, op den rug hunner attestatie aanteekening zou gedaan worden van de plaatsen, waar zij heen willen, en de hulp, die men hun gedaan heeft. Thans is die bepaling vervallen, daar er bij het tegenwoordig verkeer eenvoudiger en kiescher methoden zijn om zulke mededeelingen te verstrekken.

Leden eener Gereformeerde kerk in Indië, die zich metterwoon gevestigd hebben op het Zendingsterrein eener Gereformeerde kerk in Nederland, moeten hunne attestaties bij laatstgenoemde kerk indienen en worden dan als „buitenleden" ingeschreven (Synode van Utrecht 1905 artikel 117). [5.

Attis, een Frygische god. Wat Adonis is in Syrië, dat is Attis in Frygië. Maar de Attisdienst kreeg door zijn overgang naar Rome nog grooter beteekenis. De vereering van Attis stond in verband met Cybele. Door wonderbare geboorte is Attis een jonge, schoone herder, evenals Adonis. Over zijn dood bestaan twee verschillende sagen. Naar den Lydischen vorm is hij als Adonis door een everzwijn om het leven gekomen; naar de Frygische lezing is hij door de ijverzuchtige godenmoeder Cybele tot razernij gebracht, waarna hij zichzelf ontmande en onder een pijnboom stierf. Volgens de plaatselijke geschiedenis van Pessinus, waar het groote heiligdom van Cybele stond, is hij in den eeuwig groenen sparreboom veranderd. De spar, onze gebruikelijke kerstboom, is de heilige boom van Attis. — Het was een gedenkwaardige gebeurtenis in de wereldgeschiedenis toen in 204 het beeld van Cybele, een ruwe, geheel onbewerkte steen, uit Pessinus naar Ostia en van daar feestelijk naar Rome overgebracht werd; waar men op den Palatinus een tempel voor haar oprichtte volgens de voorspelling in de sibyllijnsche boeken, dat de vreemde veroveraar Hannibal niet eerder den Italiaanschen bodem verlaten zou, vóórdat aan de groote godin een heiligdom in Rome was toegewijd. Hiermee drong nu de Oostersche religie en cultuur het Westen binnen.

Het Attisfeest werd in Rome tijdens het voorjaar gevierd. Het begon den 22sten Maart met een processie, waarbij een pijnboom geveld en als de doode Attis rondgedragen werd. Dan volgde 24 Maart „de dag des bloeds", waarop de Attispriesters uit rouw over den dood van

Assyrië (blz. 183).

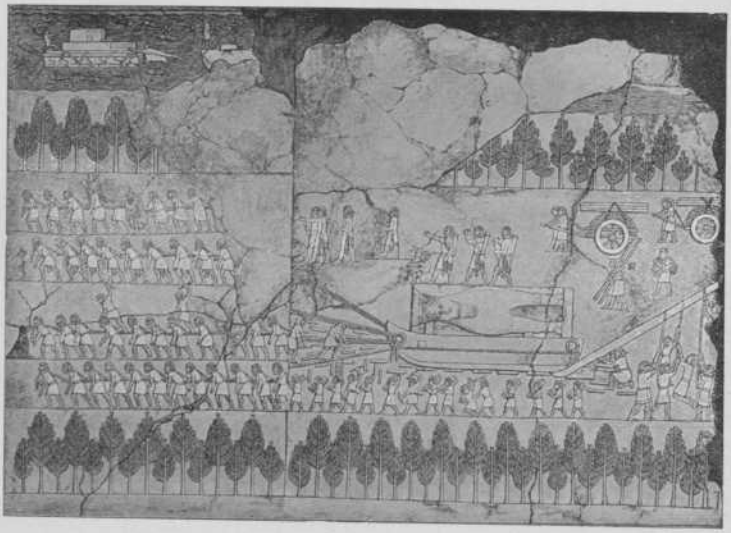

Het vervoer van een Assyrischen stierkolos.

Astarte (blz. 187).

Beelden van de godin Astarte.

Astarte als krijgsgodin.

Attis tot wilde razernij gebracht, zich met messen verwondden en ontmanden. In den nacht, als het misbaar het luidst was, werd plotseling een licht ontstoken. Het graf was geopend, de god opgestaan. Den 25sten Maart werd het opstandingsfeest met groote uitgelatenheid als een soort carneval gevierd. Uit de bij dit opstandingsfeest gereciteerde formule blijkt, dat men de opstanding van Attis bedoelde als grond van de eigen herleving uit den dood en de redding uit de macht van den Hades.

Aufklärung (verstands-verlichting) was volgens Kant het uittreden van den mensch uit zijn door eigen schuld ontstane onmondigheid. Haar leuze was: durf denken. Voltaire noemde den tijdkring der Aufklärung (18de eeuw) „de eeuw der rede". Niets mocht den menschelijken geest meer kluisteren noch slaafsch maken; op alle gebied moest er komen een zich losweeken van de knellende banden van theologie, opvoeding en traditie, een komen tot zelfstandigheid. De Aufklärung wortelde in de Renaissance en was een wrange vrucht van het rationalisme (Cartesius) en het empirisme (Bacon). Haar vaderland is Engeland, waar het Deïsme den toon aangaf. Inzonderheid Locke († 1704) heeft reeds alle Aufklärungs-ideeën uitgesproken. De bovennatuurlijke openbaring was een leer, welke voor de vierschaar van de rede haar geloofsbrief moest laten onderzoeken. Dit Engelsch Deïsme leidde consekwent naar het scepticisme (het twijfelen aan het kennen der waarheid). Van Engeland werden deze ideeën overgeplant naar Frankrijk, vooral onder de leiding van Voltaire. De leer der kerk werd bestreden, zij zelve voor een eerlooze uitgekreten. Toch was Voltaire nog deïst. Mannen als Cordillac, De la Mettrie en de Fransche Encyclopaedisten ontaardden echter tot de grofste materialisten. Na 1760 kwam de Aufklärung ook in Duitschland op en werd ook hier het klaar verstandelijke de maatstaf van het ware. Hier begunstigde Frederik II, koning van Pruisen, de ideeën der Aufklärung. In Holland vonden het Engelsche deïsme, het Fransche ongeloof en het Duitsche rationalisme een vruchtbaren bodem en dweepte men weldra met de „verlichting". De Aufklärung deed zich schier op elk levensterrein gelden. Een nieuwe natuurwetenschap (Kepler, Newton, en anderen) deed haar intocht. Wolff († 1754), de schepper van de wijsgeerige vaktaal voor Duitschland, systematiseerde Leibnitz. Op paedagogisch terrein brachten de filantropijnen (Basedow, Pestalozzi) Rousseau's idealen (grootendeels aan Locke ontleend) in practijk: het vormen der kinderen tot beschaafde, zedelijke, wereldwijze menschen. De staathuishoudkundige Adam Smith, echt kind der Aufklärung, proclameerde de vrije ontwikkeling van den enkelen mensch. Op zielkundig terrein voerde Tetens de bekende indeeling: kennen, begeeren en gevoelen in. Op het gebied der literatuur ging Lessing († 1781) voor en volgden Herder (de gevoels-theoloog), Goethe en Schiller. J. J. Semler († 1791) legde door zijn aanval op de echtheid van sommige Bijbelboeken den grond voor den platten rede-godsdienst. Vooral de kerk plukte de bittere vruchten der Aufklärung. De belijdenissen kwamen in verachting en de Heilige Schrift werd van haar gezaghebbend karakter beroofd. Door de kille omhelzing van het rationalisme ging de kerk allerwegen den dood der verstijving in. Alle bijzondere openbaring en genade werden verworpen. Niet wedergeboorte, maar ontwikkeling, zedelijke verbetering, verlichting en beschaving werden de wachtwoorden van dezen droeven tijd. Alleen de begrippen: God, deugd en onsterfelijkheid deden nog opgeld. Zelfs de Roomsche kerk onderging den verderfelijken invloed der Aufklärung.

Deze beweging werd wijsgeerig overwonnen door den grooten filosoof Immanuel Kant en literair door 't opkomen der romantiek. Religieus door den leven-wekkenden adem des Heiligen Geestes. [18.

Augsburgsche confessie. Keizer Karel V had van Bologna uit een rijksdag uitgeschreven te Augsburg. Hij wilde dien rijksdag zelf bijwonen, wat sinds den rijksdag van Worms niet geschied was. De keizer wilde met de Protestanten onderhandelen. Zij behoefden zich dus niet aan het edict van Worms te onderwerpen. Ondanks alle raadgevingen verkoos de keizer dezen milden weg, omdat hij èn den paus èn Frankrijk niet vertrouwde. Op 15 Juni hield Karel V zijn intocht in Augsburg. Een verbod aan de Protestanten, om te prediken, was hem al voorgegaan. Deze legden zich, hoewel niet zonder tegenspreken, daarbij neder. Op 20 Juni werd de rijksdag geopend. Het voornemen des keizers was, om eerst de zaak der Turken te behandelen en dan de zaak der Reformatie. De Protestanten drongen er echter op aan, dat eerst de zaken des geloofs zouden afgehandeld worden. Op 24 Juni werd de belijdenis der Protestanten, bekend onder den naam Augsburgsche confessie, voorgelezen. Er bestond een exemplaar in de Duitsche taal, maar ook in de Latijnsche taal. De keizer verlangde de voorlezing in de Latijnsche taal, maar de keurvorst wist door te zetten, dat de belijdenis in de Duitsche taal zou voorgelezen worden. De voorlezing geschiedde door Dr Baier en maakte op velen een gunstigen indruk. Hoe was nu die Augsburgsche confessie ontstaan? Er waren reeds onder de Protestanten pogingen aangewend, om tot vereeniging van alle Protestanten te geraken. Om dat doel te bereiken waren te *Marburg* (5 Oct. 1529) *15 artikelen* opgesteld, die 14 dagen later door Luther werden omgewerkt, ten behoeve van de vorsten, tot *17 Schwabachsche artikelen*. Maar door deze artikelen werd de eenheid, hoezeer ook begeerd, niet verkregen. Toen nu de rijksdag te Augsburg gehouden zou worden en de keizer de Protestanten uitgenoodigd had de punten van geschil met de Roomsche kerk op te geven, „opdat deze dwaling en tweedracht des te beter gekend en overwogen en ook alzoo een eendrachtig Christelijk bestaan te spoediger hersteld en vereffend mocht worden", gebood de keurvorst van Saksen aan de godgeleerden Jonas, Bugenhagen en Melanchton, om de meening der Protestanten kort saam te vatten met verwijzing naar de Heilige Schrift. Dit geschiedde te Torgan. Daar ontstonden de *Torgausche artikelen*. De keurvorst ging daarop met Melanchton, Jonas,

Spalatijn en Eisleben naar Augsburg. Omdat Luther nog onder den ban verkeerde, bleef deze in Koburg achter.

Omdat de aankomst des keizers in Augsburg vertraagd werd, maakte Melanchton van die gelegenheid gebruik om op grond van de Schwabachsche en Torgausche artikelen de Augsburgsche confessie op te stellen. Alle veranderingen, welke hij aanbracht, onderwierp Melanchton aan Luthers oordeel. In het algemeen kon Luther zich met die veranderingen wel vereenigen, hoewel deze beweerde, dat hij zich niet in staat achtte „um so sanft und so leise zu treten".

Dit ontwerp van Melanchton was echter alleen in naam van Saksen vervaardigd, de andere vorsten en stenden hadden hunne eigen ontwerpen medegebracht, gelijk de keizer bevolen had. De Protestanten gevoelden echter levendig, dat het wenschelijk zou zijn, om met één ontwerp voor den rijksdag te verschijnen. Het gezag van Saksen en van de Saksische godgeleerden was oorzaak, dat de andere vorsten en stenden zich langzamerhand bij het Saksische ontwerp aansloten. Deze vorsten en stenden begeerden echter, dat op hun verlangens gelet zou worden en daarom hadden er nog tal van beraadslagingen plaats, voor de confessie ten laatste kon vastgesteld worden. Verschillende veranderingen werden er nog in den tekst gebracht, waarbij echter de afwezige Luther telkens geraadpleegd werd.

De manier, waarop de confessie ontstaan was, veroorzaakte, dat men haar eerst *het Saksische voorstel* noemde. Om haar verdedigende strekking, en het doel om de waarheid voor den keizer en het gansche rijk tegen alle aanvallen en lasteringen te handhaven, noemden velen, onder wie ook Luther en Melanchton, haar *apologie*. Ten laatste behield de naam *confessie* de overhand.

Nadat de Confessie op 25 Juni op den rijksdag voorgelezen was, behield de keizer den Latijnschen tekst voor zich, maar den Duitschen overhandigde hij aan den keurvorst van Mainz voor het rijksarchief. Aan de Protestanten werd verboden de confessie door den druk openbaar te maken. Spoedig kwamen er, tijdens dat de rijksdag gehouden werd, afdrukken in het licht, die grootere of kleinere afwijkingen vertoonden. Daarom besloten de Protestanten een authentieke uitgaaf te doen plaats hebben. Melanchton vervaardigde daarom een woordelijken afdruk. De titel luidt: *Confessio Fidei exhibita invictissimo Imper. Carolo V. Caesari Aug. in Commiciis Augustae Anno MDXXX. Addita est Apologia Confessionis. Beide Deutsch und Latinisch. Witenbergae.*

In deze confessie handelden 21 artikelen over de leer en 7 over de godsdienstige en kerkelijke misbruiken. Eenig systeem zat er in de behandeling niet. Vooraf gaat een *praefatio ad Caesarem Carolem V* (voorwoord aan keizer Karel V) en aan het einde vindt men een *epilogus* met de onderteekening der Evangelische vorsten en stenden. [24.

Augustinus. 1. *Aurelius Augustinus* werd op den 13den November 354 na Christus te Thagaste in Numidië geboren, dus in een tijd, waarin „een wereldrijk te gronde ging en een wereldkerk opbloeide." Hij was de zoon van een heidenschen vader, den Decurio Patricius en een Christenmoeder, de bekende Monnica. Deze laatste heeft in zijn leven een groote en beslissende rol gespeeld. Monnica was nauwelijks 23 jaar oud, toen zij aan Augustinus het levenslicht schonk. Zij stierf in haar 56ste jaar, toen haar zoon kort tevoren gedoopt was. Haar leven omspande dus heel den tijd van zijn innerlijken strijd. Haar persoon is onafscheidelijk verbonden aan die van haren zoon. Origenes werd door een Christenvader ook Christelijk opgevoed. Cyprianus sproot voort uit een zeer gefortuneerde familie. Augustinus daarentegen moest als kind uit een gemengd huwelijk zelf een keuze doen tusschen de heidensche ideeën van zijn vader en de in den aanvang nog zwak Christelijke gevoelens zijner moeder. Ook was zijn vader allesbehalve rijk, zoodat hij in zekeren zin zich zelf een weg moest banen.

Zijn leven is ons vrij nauwkeurig beschreven in zijn met pijnlijke eerlijkheid te boek gestelde „Belijdenissen" of liever: „Lofprijzingen", een werk, dat reeds om den vorm uiterst merkwaardig is. In deze auto-biografie wordt van het begin tot het einde God aangesproken en met groote stoutmoedigheid door Augustinus zijn hart blootgelegd. Waarschijnlijk is zijn zondeleven eer in te sombere dan in te lichte kleuren gemaald.

In de jeugd werd Augustinus' doop te kwader ure uitgesteld. Op de school te Thagaste werd hij ingewijd in de fraaie letteren. Maar als knaap afkeerig van de studie, leerde hij niet dan gedwongen. Terwijl hij het Latijn uit den mond van anderen snel zich eigen maakte, boeide het dorre grammaticale onderricht in het Grieksch hem niet. Hij studeerde te Madaura en te Carthago, daartoe in staat gesteld meer door den hoogmoed dan door de rijkdommen van zijn vader. Reeds in de puberteitsjaren openbaarde zich bij hem een sterke passie voor zinlijke genietingen, waarover zijn vader zich vroolijk maakte, maar welke zijn moeder met angst vervulde. Al haar vermaningen wierp hij in den wind, begaf zich (ook om van zijn vrienden geprezen te worden) in tal van liefdesavonturen en koos den weg der zonde. In deze dagen stal hij ooft, niet uit honger, maar om de zonde zelve, een daad, waarover hij in latere jaren diep berouw had en Gods vergeving vurig inriep. Op de scholen muntte hij weldra boven velen uit, waardoor zijn hoogmoed niet weinig gestreeld werd en al zijn eerzucht werd erop gezet, om een beroemd rhetor te worden.

In Carthago, een zeer onzedelijke stad, was Augustinus tegen de verzoekingen niet opgewassen en leefde hij weldra buiten echt met een vrouw, bij wie hij een zoon gewon, dien hij Adeodatus noemde (372). Dit „concubinaatshuwelijk" was echter ook in kerkelijke kringen geoorloofd.

Op 19-jarigen leeftijd leerde hij Cicero's werk „Hortensius" kennen en ontvonkte in zijn haast al te levendigen en ontvankelijken geest de liefde voor de wijsbegeerte (373). In den „Hor-

tensius" boeide hem niet zoozeer de vorm als wel de inhoud. Toen reeds wilde hij aan zijn leven een dieperen inhoud geven. Ook waagde hij daartoe een poging met de Heilige Schrift, maar bij den „Hortensius" scheen hem Gods Woord in waarde gering, al deed het hem leed, dat Cicero den naam van Christus kende noch noemde.

In het jaar 374 is Augustinus in het Manicheïsme verstrikt geraakt. Hij zocht het nu negen jaren lang bij deze theosofen met hun op de spits gedreven dualisme. Dit Manicheïsme, gehuld in een aantrekkelijk astrologisch kleed, bood wel eenige verwantschap met de Stoa, maar beloofde oneindig meer, immers een verborgen Oostersche wijsheid. De Manicheërs geloofden in een bezielde schepping; zij leerden dat de vijg weent als zij geplukt wordt en dat de boom dan melkwitte tranen vergiet. Meer nog dan door de eigenlijke Manicheërs werd Augustinus aangetrokken door de sterrenwichelaars.

Een groot gedeelte van de Confessiones wordt ingenomen door de beschrijving hoe Augustinus zich heeft losgemaakt van dit Manicheïsme. De kennismaking met een geschrift van den wijsgeer Aristoteles gaf den eersten stoot. Dan, toen hij nog te Carthago was, kwam daar een groot Manicheër van elders, Faustus, die echter vreeselijk tegenviel en door zijn groote onkunde teleurstelde. Ook de tranen van Monnica, die meer weende dan zij, die treuren over den dood hunner kinderen, gingen niet spoorloos aan zijn zieleleven voorbij.

Eerst kwam het tot een *innerlijke* breuk met het Manicheïsme. In twijfelzucht vervallen, trok hij nu heimelijk (zeer tegen den zin van Monnica) naar Rome, om daar als leeraar in de redekunst te schitteren (383). Hoewel te Rome door zware koortsen geteisterd, verlangde hij niet naar den doop. Spoedig daarop nam hij een beroep aan naar Milaan (385), waar hij den bisschop Ambrosius leerde kennen, dien hij weldra elken Zondag ging hooren. De prediking van dezen kerkvorst had zeer grooten invloed op hem, zoodat hij nu ook *uiterlijk* het Manicheïsme liet varen. Langzamerhand begon Augustinus in te zien, dat twee dingen noodig waren: erkenning van het Schriftgezag en omhelzing van den Middelaar. Al meer schreef hij het mysterieuze in de Heilige Schrift toe aan de onreine oogen zijner ziel.

Nog eenmaal werd in het Neo-Platonisme heul gezocht, maar ook dit wijsgeerig stelsel kon zijn onvrede niet bannen. Wel zag hij daar een verheffen van den mensch tot boven-menschelijke goddelijkheid, maar niet een afdalen van God in de onderste diepten der menschelijke schuld. Ook bleef neerdrukken de aardsche tabernakel den diep peinzenden geest. Nog greep hij niet naar Jezus, den Ootmoedige. Nog was vooral de zonde hem te sterk, hoe ook de vreeze voor dood en oordeel zijn ziel benauwde. Feitelijk voerde Augustinus een dubbelen strijd, zoowel naar de zijde van den wil als naar die van het verstand. Doch in het jaar 386 greep het moment zijner bekeering plaats. Eens in den tuin weenend over zijn zonde, hoorde hij herhaaldelijk zingen: tolle, lege (neem en lees). Hij snelde naar huis, sloeg open Gods Woord en las de woorden van Rom. 13 : 13, 14. Nu brak hij door Gods genade met de zonde en de vrede des Heeren daalde neer in zijn sterk bewogen gemoed. De gebeden zijner moeder werden dus verhoord: het kind van zooveel tranen was niet verloren gegaan. In het jaar 387 werden nu Augustinus en Deodotus door Ambrosius gedoopt, terwijl Monnica, die Gods raad op aarde had uitgediend, inging in de vreugde haars Heeren.

Augustinus bond na zijn bekeering den strijd met het voorheen zoo warm verdedigd Manicheïsme aan. In 388 keerde hij uit Rome naar Afrika terug. Hier stierf weldra Adeodatus. In dezen tijd was Augustinus' Christendom nog sterk Platonisch getint. Van 391—395 was hij presbyter te Hippo-Regius. In 395 werd hij co-adjutor (helper) van bisschop Valerius, dien hij in 396 in het episcopaat opvolgde. Sedert ving zijn schitterendste tijd aan. Van 397 tot 411 streed hij inzonderheid tegen de Donatisten. Toen volgde zijn machtige worsteling tegen Pelagius en de zijnen.

Steeds bleef helder zijn geest. Toen echter de Vandalen in 430 Hippo-Regius belegerden, bezweek de oude kerkvader door en tijdens het beleg, uitgeput door arbeid en vermoeienis (28 Augustus 430).

Zijn beteekenis. Niet licht wordt de beteekenis van dezen godgeleerde overschat. Hij behoort tot de grootste denkers van zijn tijd en van alle tijden. Hij is een religieus genie van buitengewone diepte en kracht, uitblinkend door de fijnheid zijner waarneming, door de scherpte van zijn verstand en door de verhevenheid van zijn bespiegelingen. Tot op zekere hoogte heeft hij een Christelijke wijsbegeerte in het leven geroepen. Ook wordt hij niet moede zich in de wateren der mystiek in te dompelen. In den gang der eeuwen vindt men overal den fijnzinnigen Augustinus terug. Hij sluit de theologie der Grieksche Vaders af, maar opent tevens nieuwe banen. Zijn beteekenis is universeel.

Luther, Zwingli en Calvijn zijn zonder Augustinus niet te verklaren. Cartesius vindt bij hem zijn uitgangspunt, al bouwt hij er in afwijkende lijn aan voort. Leibnitz en Schopenhauer hebben ideeën aan dezen machtigen denker ontleend. Rome en het Protestantisme grijpen beide naar Augustinus terug. Door zijn wegsleependen stijl en fijne uitbeelding van het zieleleven met al zijn roerselen en sentimenten is Augustinus ook nu nog te genieten. Als vuurpijlen gaan zijn ideeën naar omhoog, ontladen zich boven onze hoofden in tal van schitterende vuurbollen en verspreiden zich in wijde verten.

Zijn geschriften. Op schier elk terrein, wijsgeerig, leerstellig, polemisch, uitlegkundig, zedekundig en homiletisch gebied, heeft Augustinus zich bewogen. Zijn beste geschriften bezitten de aantrekkelijkheid van een klassiek kunstwerk, waarvan de bekoring voortduurt tot op dezen dag. Niemand kan zich aan de vormschoonheid dezer boeken onttrekken. Zijn meest bekende werk is de „Belijdenissen", een streng volgehouden samenspraak met God; een boek, vol van fraaie oratorische wendingen, doorhuiverd van diep gevoel. In zijn laatste werk „Herhalin-

gen", waarin hij tal van beweringen uit vroegere geschriften terugneemt, geeft hij een overzicht van al zijn 93 werken. Zijn leerstellig boek „Over de stad Gods" wordt als een der machtigste uitingen van den menschelijken geest geroemd. Op uitlegkundig gebied voldoet hij echter niet aan de thans gestelde eischen. Tal van preeken en brieven behooren tot de geestelijke nalatenschap van dezen reuzen-geest. Terecht kan getuigd, dat geen kerkvader zooveel geschreven heeft als hij. Men kan zijn geschriften wel in zekere rubrieken indeelen, maar de levende Augustinus spot feitelijk met elke verdeeling.

Zijn leer. Volgens Augustinus heeft God den mensch liefde voor de waarheid, dorst naar kennis ingeplant. De mensch heeft twee organen om tot waarheid te komen: de zintuigen en het verstand. Gehandhaafd moet worden de zekerheid onzer kennis. Ook de twijfelaar toont, dat hij gelooft aan de waarheid; hij houdt immers zijn twijfel voor waar. Zoo komt Augustinus tot de stelling: ik twijfel, dus ben ik. Hij neemt dus zijn uitgangspunt in het zelfbewustzijn van den denkenden mensch. Nu ontkent hij niet, dat de mensch ook door de zienlijke dingen tot de eeuwige, onveranderlijke waarheid komen kan, maar toch gelooft hij, dat wij de waarheid beter uit ons zelf kunnen tevoorschijn roepen (hierin is hij dus Platonist). God is feitelijk de waarheid. Alleen in Zijn licht zien wij het licht, de waarheid. Daarom zijn slechts twee dingen belangrijk om te weten: *God* en de *ziel*. Vandaar de uitroep van Augustinus: „God en mijn ziel begeer ik te kennen". Zijn kenleer is dus theologie en psychologie (zielkunde). Augustinus heeft als schier geen ander in de donkere mijnen van ons zieleleven getuurd.

Door de zonde is nu het geloof noodig om tot de waarheid te komen. Geloof en kennis verhouden zich als ontvangenis en geboorte. Het volmaakte kennen komt echter eerst in den hemel.

God is de Zijnde, gelijk Zijn naam Jehova te kennen geeft. God is het Goede, het Ware, het Schoone, de Zon, de Zoetheid, het Leven der zielen. Bij God vergeleken is al het geschapene zijn een niet-zijn. Deze God is drie-eenig. In Hem is leven, bewustzijn en wil. In den mensch, het beeld Gods, weerspiegelt zich ook de drieeenheid Gods; want hij is, en hij weet en hij wil.

Reeds lang voor den Pelagiaanschen strijd leerde Augustinus de leer der voorverordineering, dank zij de studie van den brief aan de Romeinen. Deze verordineering is uit loutere genade tot het geloof en heeft haar oorzaak in de volstrekte vrijmacht Gods. De besluiten van verkiezing en verwerping onderstellen beide het *gevallen* geslacht.

Hij belijdt voorts een schepping uit niets. De gansche wereld is een rijk versierd geheel. Zij is hem een schilderij, die licht en schaduw tot één grootsch tafereel verbindt. Het grootste probleem is hem de zonde. De zonde is verlies, berooving, bederf van het goede; ze is ontbinding. In Christus is weer verbinding mogelijk tusschen God en mensch. Vooral boeit hem de nederigheid in den Christus.

De zonde van Adam is een daad van hem en van al zijn nakomelingen. Door de voortplanting gaat Adams zonde op ons over. De menschheid is een verdorven massa. Den vrijen wil ten goede heeft de mensch verloren. Slechts door Gods *genade* herkrijgt de zondaar den wil ten goede. Deze genade Gods is onwederstandelijk. Ook werkt zij het willen en het volbrengen. De door den doop geschonken genade is verliesbaar, maar al de uitverkorenen worden zeker zalig. Doel van de vrijmaking door God van onzen wil is, dat wij Hem zullen liefhebben.

De Catholieke kerk heeft steeds (onder invloed van Ambrosius) door haar eenheid, traditie, algemeenheid en uiterlijken glans indruk op Augustinus gemaakt. Onverzoend kwam zijn beschouwing over de kerk te staan naast zijn leer over de zonde en genade. Wie de kerk niet heeft tot moeder, heeft God niet tot vader. Buiten het kerkelijk instituut is er geen zaligheid. Toch heeft Augustinus zelf de innerlijke tegenstrijdigheid in zijn gedachtenwereld waarschijnlijk niet gevoeld.

Volgens hem blijft aan den geordenden priester, zelfs na afzetting wegens grove zonden, de macht tot heilzame sacramentsbediening. Feitelijk gaf hij aan de kerk de eerste Homiletiek. Volgens Augustinus is het leven van den prediker meer waard dan de verhevenheid van zijn rede, de inhoud meer dan de vorm. Hij acht het voordragen van de predikatiën van een ander geoorloofd, omdat ieder goed woord den geloovigen toebehoort.

Het hoogste is ten slotte voor Augustinus de terugkeer tot God, wanneer ons leven is ontworsteld aan den dood, ons kennen aan de dwaling, ons liefhebben aan eenigen aanstoot.

Enkele bekende gezegden van den grooten kerkvader, wiens boeken zoowel een fakkel als een spiegel zijn, luiden aldus: „Om vrede te vinden voor verstand en gemoed, moet men beginnen met te gelooven. Geef, o Heere, wat Gij gebiedt en gebied wat Gij wilt. Het hart des menschen is tot God geschapen en het kan geen rust vinden, tenzij het rust vindt aan zijn Vaderhart". [18.

II. *Augustinus.* Deze, een monnik, was de eerste aartsbisschop van Canterbury. Hij was in 596 door Gregorius den Groote, den zendingspaus, met 40 monniken naar Engeland gezonden tot Edelbert van Kent, die in 570 met Bertha, dochter van Charibert te Parijs, een Christin, gehuwd was. Edelbert ontving den missionaris zeer vriendelijk. Hij liet in Canterbury de Gregoriaansche liederen zingen en hij liet zich in 597 doopen. Ruim 10.000 van zijn onderdanen volgden zijn voorbeeld. Daarop werd Augustinus tot bisschop van Canterbury gewijd. Nu verlangde hij van de Britsche bisschoppen (603), die onder den invloed der Iro-Schotten stonden, dat deze het Paaschfeest zouden vieren, zooals de Roomsche kerk dat deed en ook, dat zij den doop zouden bedienen, zooals dat in die kerk plaats vond. Tevens noodigde hij hen uit, om hem te helpen in het bekeeringswerk der Saksers. Deze weigerden echter aan Augustinus' verzoek te voldoen. Ook op een tweede samenkomst bleven de bisschoppen doof voor Augustinus' bede. De zeven Britsche bisschoppen en Dinooth, abt van Bangor, weigerden zelfs, omdat Augus-

tinus niet opstond om hem te groeten, hem als een „man Gods" te erkennen. Augustinus arbeidde nu alleen voort. Zijn helpers Justus en Mellitus werden bisschoppen respectievelijk te Rochester en te Londen. Edelbert bouwde op beide plaatsen kathedralen. In Londen de St. Paulus. In 605 stierf Augustinus. [24.

Augustus, eigenlijk Cajus Julius Caesar, Octavianus (Lucas 2 : 1) = „de heerlijke", een eernaam van den eersten Romeinschen alleenheerscher, wiens eigennaam Caesar (= keizer) ook op zijn opvolgers is overgegaan. Nadat Augustus met list en geweld de vreeselijke burgeroorlogen had gedempt en allen tegenstand met goed gevolg had overmeesterd, schonk hij door een vreedzame, milde, 45-jarige regeering (31 v. Ch.—14 n. Ch.) aan de wereld een sedert lang ongekende rust en aan zijn onmetelijk rijk een vaste regeling, waardoor later de uitbreiding van het Christendom waarlijk bevorderd werd. Vooral heeft hij door de volkstelling, welke hij uitschreef, zonder het te weten tot de vervulling der voorspelling (Micha 5 : 1) medegewerkt.

Keizer Augustus.

Keizer Augustus.

Australië. Dit is het laatstontdekte, het kleinste en ook het minstbevolkte werelddeel. De bevolking gaat naar de 6 millioen.

Behalve het vaste land, Australië (d. w. z. het Zuidelijke land), met de nabijgelegen groote eilanden Tasmania en Nieuw-Zeeland, worden daartoe de eilandengroepen gerekend, die meestal door de Duitschers als „Ozeaniën", en door de Engelschen als „Australasia" worden aangeduid. Deze eilanden liggen in den Stillen- of beter genoemden Grooten Oceaan, die $^1/_3$ van de aardoppervlakte beslaat. Zij zijn deels lage eilanden, deels hooge door bodemverheffing ontstane eilanden, door koraalriffen omgeven, waarop men een prachtige natuur aantreft, en met wier bevolking in het begin gedweept werd. Zij worden gedeeld in Melanesië, Micronesië en Polynesië.

De ontdekking van Australië dateert van het begin der 17de eeuw. In 1601 bezocht de Portugees Godinho de Eredia de streek om Kaap van Diemen. In 1606 kwamen Hollanders in het Oostelijk gedeelte van de Carpentaria Golf. In 1623 werd dit Noordelijk gedeelte verder onderzocht door Carstensz en in 1636 door Pietersz. In 1642 vond A. Tasman de Zuidpunt van Tasmania, terwijl hij in 1644 op Nieuw-Guinea kwam. Na dezen voornamen reiziger werd er voorloopig weinig aan Australië gedacht. In 1770 voer Cook hier voornamelijk aan de Oostkust. Op zijn derde reis in dit gebied in 1777 bezocht hij de Zuidkust van Tasmania. Ook anderen reisden langs de Noordkust en de Zuid- en de Oostkust van Australië. — In de jaren 1817—'24 deed King zijn onderzoekingsreizen aan de Noord- en de Westkust. Het binnenland werd eerst in de 19e eeuw bezocht, allereerst van uit Nieuw-Zuid-Wales, later ook van Zuid naar Noord (M.' Donall Stuart in 1860—'62) en ook van West naar Oost, hetgeen met vele bezwaren en teleurstellingen gepaard ging.

De oorspronkelijke *bewoners* van het vaste land vormen een eigen groep, die het meest verwant is aan de Papoea's. Zij leven in kleine stammen, op eigen jachtgronden, onder hoofden, in min of meer vriendschappelijke verhouding. Bij de inlijving der jonge mannen in den stam worden gemeenschappelijke feesten gevierd met dansen. Polygamie is onder hen in zwang, maar het huwelijk onder familieleden is streng verboden. Door kindermoord en andere middelen wordt het kinderaantal klein gehouden. Zij zijn aan het uitsterven; in Tasmania b.v. worden geen oorspronkelijke Australiërs meer aangetroffen. De blanken dragen daarvan groote schuld door hun behandeling der gekleurden. Naar schatting zijn er op het vaste land geen 85 à 90 duizend zielen meer over gelijk een halve eeuw te voren. Sedert 1838 wordt door de regeering eenige zorg aan hen besteed, en zijn er reservatie-plaatsen voor hen bestemd geworden, alwaar zij vrij leven kunnen.

De *kolonisatie* van Australië is begonnen, toen Engeland na de afscheuring der Noord-Amerikaansche Staten, besloot aan de Oostkust van Australië een kolonie te stichten en daarheen de misdadigers te voeren. Den 20sten Januari 1788 landde de eerste gouverneur, die den grondslag legde voor de stad Sydney in Nieuw-Zuid-Wales. Van hier uit werden afzonderlijke kolonies gesticht aan deze Oostkust. Een daarvan was op Van Diemensland, dat in 1824 een zelfstandige kolonie werd en sedert 1856 Tasmania heet. In 1829 ontstond de eerste kolonie in West-Australië. In 1836 probeerde de vereeniging voor de kolonisatie van Zuid-Australië armen uit Engeland daarheen te trekken, wat aanvankelijk minder, later beter resultaat had.

In 1851 werd Victoria, waarheen in 1834 herders uit Van Diemensland waren overgestoken, van Nieuw-Zuid-Wales losgemaakt en een zelfstandige kolonie. In 1859 werd het Noordelijk deel van Nieuw-Zuid-Wales een afzonderlijke kolonie, Queensland geheeten. (De deportatie van misdadigers hield allengs op, naar Nieuw-Zuid-Wales in 1848, naar Van Diemensland in 1853, en naar West-Australië in 1868. Er waren naar Nieuw-Zuid-Wales van 1787—1839 59.788, naar Van Diemensland van 1803—1853 67.655 en naar West-Australië van 1849—1860 ruim 9700 veroordeelden gezonden. Allang zijn zij onder de andere kolonisten opgenomen. Voor 94 % is de bevolking uit Groot-Brittanië afkomstig). Door de gemeenschappelijke conferentie der 7 koloniën werd 10 April 1891 besloten zich aaneen te sluiten als staten der „Commonwealth of Australië". Deze is 1 Januari 1901 tot stand gekomen, doch zonder Nieuw-Zeeland, dat onder Engelsch bestuur bleef. De staten zijn: Nieuw-Zuid-Wales,

Victoria, Queensland, Zuid-Australië, West-Australië, Tasmanië. De wetgevende macht is in handen van den Engelschen monarch (die door een gouverneur-generaal wordt vertegenwoordigd, wien een ministerie van 7 leden terzijde staat), den Senaat en het Huis der volksvertegenwoordiging. In den Senaat zitten voor iederen staat 6 leden, die door zijn Parlement worden gekozen voor 6 jaren. De leden van het Huis der volksvertegenwoordiging worden door de keuze des volks — 1 lid op de 30.000 inwoners — voor 3 jaren verkozen. Zij vergaderen te Canbarra in Nieuw-Zuid-Wales.

Later zijn ook Chineezen naar Australië gekomen, en Maori's uit Nieuw-Zeeland, en Kanaka's van Polynesië en Melanesië.

Wat den *godsdienst* betreft, komt duidelijk uit, dat het land bevolkt is door kolonisten, die hun eigen kerkelijk leven van het moederland voortzetten. De Anglicaansche kerk heeft 20 bisschoppen onder den aartsbisschop van Sydney. De Roomsche kerk bestaat uit 4 aartsbisdommen en 18 bisdommen. Verder zijn er onderscheidene Presbyteriale kerken, Wesleyaansche en andere Methodistische kerken, Independenten, Baptisten, Unitariërs, Plymouth-broeders, Calvinisten, Kwakers, Hernhutters enz. De Duitsche emigranten, voornamelijk streng confessioneele Lutherschen, die omstreeks 1840 uit Pruisen weken wegens de Union-beweging, vereenigden zich in 1856 tot de eerste evangelische synode. — Ofschoon kerk en staat gescheiden zijn, wordt van staatswege aan sommige kerken subsidie verleend.

Het onderwijs in Australië wordt in openbare lagere scholen gegeven. De jeugd ontvangt op zondagsscholen en verder in de kerk hare religieuse opvoeding. De opleiding tot het ambt in de kerken geschiedt in kerkelijke seminaries. Op de eilanden, d. w. z. onder stammen, die ieder een eigen taal hebben, en vaak niet meer dan 25.000 leden tellen, heeft de zending voor het onderwijs gezorgd. In de latere jaren zijn de regeeringen er zich mede gaan inmengen.

De *zending* onder de inboorlingen op het vasteland wordt door de Broedergemeente, de Evangelisch Luthersche Immanuelsynode, de Anglicaansche kerk en de Presbyterianen aldaar gedreven, echter met weinig vreugde. Onder de Chineezen, die in Victoria, Nieuw-Zuid-Wales en Queensland als arbeiders leven, wordt het Evangelie gebracht door Anglicanen, Presbyterianen en Wesleyanen met behulp van Chineesche Christen-helpers. Ook wordt door deze kerken en de Baptisten gedacht aan het geestelijk heil der Kanaka's, die van de eilanden als plantagearbeiders in Queensland zijn gehaald.

Op *Nieuw-Zeeland* zijn de Maori's de oorspronkelijke bewoners, die in stammen verdeeld, veel onderlingen krijg voerden, en als menschenëters bekend waren. In 1814 begon hier de Engelsche kerk-zending een cultuur-missie met Christelijke arbeiders; later zag men in, dat toch de Evangelie-prediking noodig was. Daardoor zijn ruim 18.000 Christenen gewonnen, wier bearbeiding in 1904 aan de Anglicaansche kerk is overgedragen. In 1822 wijdden zich ook de Wesleyaansche Methodisten aan de kerstening der inboorlingen; er vonden opwekkingen onder hen plaats; aan een voldoende opleiding der inboorlingen-helpers werd niet de noodige zorg besteed; deze zending is nu aan de Nieuw-Zeelandsche provinciale conferentie opgedragen. Ook wordt door de Presbyterianen onder de Maori's zending gedreven. Op droeve wijze is de kerstening mislukt door den strijd met de blanken om grondbezit. Een groot deel der bevolking maakte zich toen van de zending los, en onder hen is er de Hauhau-dienst (een mengelmoes van Christendom en heidendom) ontstaan, en is door een profeet en volksleider de Pai Marire-bond gesticht. Over het geheel is over die, bovendien uitstervende, Maori-Christenen niet veel te roemen.

Polynesië is de naam, waaronder de meest Oostwaarts gelegen eilandengroepen worden saamgevat. De bevolking heeft een licht-bruine kleur van huid, zwartlokkig haar en een mooien lichaamsbouw. Hun godsdienst bestond in een vereering van voorvaderen en goden, waarbij ook menschenoffers werden gebracht; bijzonder was het tatoueeren in zwang, terwijl de „tabu", als een soort heiliging, in al hun leven een bijzondere plaats innam. Aan hunne kerstening heeft de Londensche zendingsvereeniging in de 19e eeuw haar krachten gewijd, en naast haar zijn ook de Wesleyaansche Methodisten hier en daar gaan arbeiden met name op de Tonga-, Witi- of Fidji- en Samoa-eilandengroep. Over 't algemeen zijn de bewoners tot het Christendom overgegaan, en blijven voortleven, waar de blanken hen niet verdringen. Op de door Frankrijk geannexeerde groepen heeft de Parijzer zendingsvereeniging den arbeid der Engelsche missie overgenomen op de meest Oostelijk liggende Austral-, Gezelschaps-, Paoemotoeeilanden, en heeft in vele gevallen de Roomsche zending geoogst wat door evangelische zending was uitgestrooid. Op de Samoa-eilanden, waarvan de voornaamste twee eens aan Duitschland behoorden, en de andere aan Amerika, is de bevolking tot het Christendom overgegaan. De kerk, door de Londensche zending gesticht, is nu zelfstandig en heeft een eigen zending op de Salomons-eilanden. Onder de Chineesche arbeiders wordt het Evangelie gebracht door een Chineeschen predikant. — De meest Noordelijk gelegen Hawaii- of Sandwich-eilanden, die met elkaar een oppervlakte beslaan als de andere Polynesische eilanden tezamen, behooren aan de Vereenigde Staten van Amerika. Daar is de groote Amerikaansche zendingsvereeniging (A. B.) in 1820 begonnen onder de inboorlingen, en met veel vrucht; in 1870 zijn de meer dan 50 kerken verbonden tot een „Hawaiian Evangelical Association", die finantieel zelfstandig kon staan maar geestelijk daarvoor niet in staat bleek; zoodat er gedurige achteruitgang is. Onder de Aziaten, die hier kwamen uit Japan (pl.m. 80.000) en uit China (pl.m. 22.000) wordt door Amerikaansche zendingsvereenigingen het Evangelie gebracht.

Micronesië is de naam voor de eilandengroepen, die Westelijk van Polynesië liggen. Daarop wonen ongeveer 100.000 inboorlingen, die tusschen de Oostelijke Polynesiërs en de Westelijke Melanesiërs instaan. Onder Engelsch bewind zijn de Gilbert eilanden, terwijl de vroeger aan Spanje behoorende Karolinen en Marianen, en de Marshall

eilanden aan Duitschland kwamen, en nu onder Japans bewind zijn gekomen. Het zendingswerk op deze eilandjes geschiedt van uit Hawaii onder leiding van de groote Amerikaansche vereeniging (A. B.); er arbeiden 19 geördende en 69 andere helpers; die niet genoegzaam bezocht en opgeleid kunnen worden door de 4 Amerikaansche missionairen en 6 dames, welke aan de kostschool voor meisjes te Kaoenai en aan het seminarie te Mejuro verbonden zijn; een zendingsschip is ter hunner beschikking. In de laatste jaren hielp ook de Duitsch evangelische zending haar aan de kerstening van het kleine aantal inboorlingen, dat bovendien nog verschillende talen spreekt. Aan dien Duitschen arbeid is door Japan een einde gemaakt, toen het de Duitsche bezittingen onder zijn bestuur nam.

Melanesië is de meest Westelijke reeks van eilanden-groepen, die het dichtst bij 't vasteland ligt. Daar wonen de donkerbruin gekleurde Papoea's met hun kroesharige hoofden. Onder hen is de zending van jongeren datum en met kracht bezig. Op de onder Fransch bestuur staande Loyalty-eilanden, waarbij het tot strafkolonie dienende Nieuw-Caledonië ligt, arbeidde eerst de Londensche zendingsvereeniging, onder tegenwerking van de Fransche regeering en de Roomsche zending. De Parijzer missie is hier ook bezig: op 't eiland Mare is de kerk zelfstandig; en vandaar uit wordt door 22 inboorlingen-helpers en 2 missionarissen op Nieuw Caledonië het Evangelie gebracht. Op de Nieuw-Hebriden waren de bewoners krijgszuchtige wilden; meerdere zendelingen zijn er gedood. De Melanesische zending is op de Noordelijke eilanden werkzaam en stuurt geschikte krachten naar haar kweekplaats op Norfolk. Op de andere eilanden wordt de zending door Presbyterianen gedreven, uit Canada, van de vrije Schotsche kerk, en van Australië met Nieuw-Zeeland. Door hun arbeid zijn de Zuidelijke eilanden bijna geheel gekerstend, wat in de middelgroep nog niet het geval is. De Santa-Cruz-eilanden vallen ook onder de zorg der Melanesische zending, evenals de Salomon-eilanden, waar de arbeid gezegend is. Die Melanesische zending heeft 105 stations, waaraan 396 inboorlingen zendingsarbeid verrichten en 16000 Christenen. De Australische Wesleyanen zijn in 1902 op Choseul en Nieuw-Georgia het zendingswerk begonnen. Sedert 1875 zijn deze laatsten ook in den Bismarck-archipel (die in 1884 aan Duitschland kwam) begonnen met evangelisten van de Tonga- en Witi-eilanden, en niet zonder vrucht: er zijn 4100 avondmaalgangers, die finantieel goed bijdragen voor dit werk. Eindelijk behoort hiertoe ook het groote eiland Nieuw-Guinea met de daarbij liggende eilandengroepjes, op welke laatste de Wesleyanen van Australië sedert 1891 met vrucht het Evangelie prediken. De Westelijke helft van Nieuw Guinea is kolonie van Nederland. De Oostelijke helft — tegenwoordig als „Papua" onder Australisch beheer — stond voor het Noordelijk deel, Kaiser Wilhelmsland, voor den oorlog onder Duitsch bewind: de Luthersche zending van Neuendettelsau begon er in 1886, en werkte niet ongezegend; de in 1887 begonnen Rheinische zending had op haar terrein vele bezwaren te dragen, o.a. stierven 20 harer arbeiders en werden er 2 vermoord. De Engelschen hebben gedurende den oorlog dit Noordelijk deel bij het reeds te voren onder hun bewind staande Zuidelijk deel, gevoegd, waar de Londensche zendingsvereeniging in 1872 begonnen is te zaaien, en steeds voortwerkt aan de Zuidelijke kust op 14 hoofdstations, waar 3000 avondmaalgangers zijn. De Noordelijke kust is door de Anglicanen van Australië ter bearbeiding gekozen; terwijl op de eilandjes sedert 1891 door de Wesleyaansche Methodisten van Australië het Evangelie wordt gepredikt, en reeds meer dan 3000 bekeerlingen gedoopt zijn. [12.

Authentie is een met het Grieksch in verband staand woord, dat beteekent eigenhandigheid. Het komt ter sprake bij de Schriftstudie. Veelal wordt daar de vraag gesteld naar de echtheid van het boek. Omdat echtheid tot verwarring aanleiding kan geven, is het beter te onderscheiden tusschen canoniciteit en authenticiteit of authentie. Bij het eerste onderzoekt men, of een boek in den canon hoort, d.w.z. Gods Woord is, bij het tweede komt de vraag naar den menschelijken schrijver aan de orde. Staat in het boek zelf, wie de schrijver is (profeten, brieven), dan dient dat aanvaard, anders zou ook de canoniciteit vallen, wijl in een heilig boek geen onjuist bericht omtrent den schrijver kan toegelaten. Wordt de schrijver niet genoemd, dan kan zijn naam òf door de overlevering (evangeliën) òf in het geheel niet bekend zijn (Richteren), òf kan de vraag gesteld, wie is de genoemde persoon (Jac., br. v. Joh.). In al zulke gevallen is een onderzoek naar de authentie op zijn plaats. [17.

Auto-da-Fé, (Latijnsch *actus fidei* = handeling des geloofs), oorspronkelijk in Spanje en Portugal alleen de openlijke afkondiging van de oordeelen der Inquisitie over de ketters; vervolgens ook de voltrekking van het oordeel zelf. Uit voorliefde koos men daarvoor de zon- en feestdagen. En aangezien men reeds door het enkele aanschouwen daarvan een goed werk meende te verrichten, verdrong zich het volk in menigte om dat verschrikkelijke schouwspel te zien. De koning woonde meest met het hof de plechtigheid bij. Het schitterendste Auto-da-fé vond in 1680 onder Karel II te Madrid plaats. [30.

Autonomie beteekent, dat men zelf de wet stelt, dus: zelfbepaling.

Het woord kan in de ethiek en op kerkrechtelijk gebied gebruikt worden.

In de ethiek wil het zeggen, dat de mensch bevoegd zou zijn om zelf te bepalen wat goed en kwaad is. Daartegenover leert de Christelijke ethiek de theonomie, d.w.z. dat God de Heere de wet stelt, en Hij alleen.

In kerkrechtelijken zin beteekent het de zelfstandigheid der kerken tegenover den Staat, die als een belangrijke levensvoorwaarde voor haar ontwikkeling moet beschouwd worden. En ook verstaat men eronder de zelfstandigheid van elke kerk op zichzelf, zooals art. 84 der Kerkenorde deze omschrijft: „Geene kerk zal over andere kerken, geen dienaar over andere dienaren, geen ouderling of diaken over andere ouderlingen of diakenen eenige heerschappij voeren." Dit beginsel is van groote kracht, en vindt zijn corri-

gendum in het kerkverband, dat de kerken vrijwillig aangaan en aan welks besluiten zij zich vrijwillig onderwerpen. De meerdere vergaderingen mogen volgens art. 30 der Kerkenorde „niet handelen dan 't gene, dat in mindere niet heeft afgehandeld kunnen worden, of dat tot de kerken der meerdere vergadering in 't gemeen behoort." Zoo hebben ze te waken voor de autonomie der plaatselijke kerken. — Bij zuivere toepassing van beide beginselen kan een vrij kerkelijk leven zich zeer gelukkig ontplooien, zooals de geschiedenis der Gereformeerde kerken heeft bewezen. [5.

Autosuggestie. Onder suggestie verstaat men een verstandelijke ingeving, een innerlijke overtuiging, die aan gewaarwordingen zich verbindt, b.v. het zien van een wolk van bepaalde gedaante wekt de voorstelling op van een daarop gelijkend dier. De laatste voorstelling is dan door de eerste gesuggereerd. Het is dus een onderlinge samenknooping van voorstellingen, waarbij de gedachten elkander opwekken. Zoo verkreeg het woord in onzen tijd den zin van geestelijke beïnvloeding, het ingeven van voorstellingen en zich daarmede verbindende handelingen onder den invloed eener overheerschende persoonlijkheid. Hetgeen de ziel onder de inwerking van prikkels van buiten af bewust doorleeft, hangt niet alleen af van den aard dezer prikkels, ook niet alleen van vroegere ervaringen, maar wordt ook wezenlijk mede bepaald door voorstellingen en verwachtingen, die in de ziel reeds aanwezig zijn. Onder bepaalde omstandigheden en bij bijzondere levendigheid van het voorstellen is er een sterke invloed werkzaam. (Verg. A. Binet, *La suggestibilité*. Hugo Münsterburg, *Pychology*, p. 254 ff.). Het ligt voor de hand, dat de suggestie in het sociale leven een zeer groote rol speelt en zonder deze er eigenlijk geen sociale omgang mogelijk zou zijn. Nu is er echter niet slechts een omgang met den naaste, maar de mensch heeft ook een omgang met zichzelven en daarbij kan hij nu ook allerlei voorstellingen in zichzelven wakker roepen en koesteren met voorliefde. Dit noemt men dan een autosuggestie, die als zij zeer sterk wordt, een illusie kan worden, een inbeelding, een zichzelf wijsmaken van iets, dat stellig wordt geloofd, zonder dat er toch in het kader der werkelijkheid grond voor is. Autosuggestie is dus het bij zichzelf voortbrengen eener suggestie. Bij hypnose speelt de suggestie een hoofdrol en is autosuggestie een van den gehypnotiseerde zelven uitgaande suggestie. [6.

Ave Maria. Dat zijn de eerste woorden van een gebed, dat in de Roomsche kerk gebeden wordt ongeveer sinds de 11de eeuw. Het is een gebed, dat veel op het „Onze Vader" gelijkt (Luc. 1 : 28, 42). Aan het einde komen de woorden voor: *„Jezus Christus. Amen"*. Maria wordt door de Roomschen aangeroepen, opdat zij een voorbidster zou zijn in den hemel voor die op aarde zich bevinden. Volgens een verordening uit het jaar 1326 moet elke Roomsche des morgens, des middags en des avonds 3 maal het Ave Maria bidden. De rozenkrans is er om na te gaan, of en hoe dikwijls men gebeden heeft. Honderd vijftig Ave Maria's vormen een *Palmterium Mariae*. [24.

Aven (d. i. ijdelheid). I. In Hos. 10 : 8 en Am. 5 : 5 wordt van Aven of Beth-Aven d. i. huis der ijdelheid gesproken met het oog op Beth-el, dat een huis Gods moest zijn, maar door den kalverdienst een huis der ijdelheid geworden was. — II. In Am. 1 : 5 wordt onder Aven hoogstwaarschijnlijk het zoogenaamde *Heliopolis*, het hedendaagsche *Baäl-bek* verstaan, de vroeger door haren schoonen tempel vermaarde hoofdstad van het tusschen den Libanon en Anti-Libanon gelegen Coele-Syrië. Thans bestaan van dezen tempel nog overblijfsels, die ons doen zien, hoe schoon eenmaal de bouw geweest is van dit kunstwerk. [24.

Avenarius (Richard), geboren te Parijs in 1843, in 1876 privaatdocent te Leipzig, in 1877 hoogleeraar te Zürich, gestorven 1896, is de vader van het empirio-kriticisme. Hij protesteerde er tegen, dat zooveel als empirie, als ervaring, wordt aangenomen, wat geen ervaring is. Daarom moet al wat zich als empirie aandient aan strenge kritiek worden onderworpen. Allereerst moet al het metafysische worden uitgeschakeld. De filosofie moet zich bepalen tot de algemeene ervaringsbegrippen naar vorm en inhoud. Vandaar dat de ervaring ook moet worden gereinigd van al het individueele. De zelfervaring heeft de ervaring van de omgeving tot veronderstelling. Beide harmonieeren met elkander. Door de tegenstelling tusschen eigen en vreemde ervaring op te heffen, moet hij er toe komen om ook andere tegenstellingen te laten vervallen, zoo tusschen materialisme en idealisme, monisme en dualisme, innerlijke en uiterlijke wereld, het fysische en het psychische. Toch is heel zijn filosofie gebouwd op de fysiologie (leer van de natuur der levende of bezielde schepselen). Zich uitdrukkend in zelf uitgedachte termen en algebraische formules stelt hij het orgaan van de groote hersenen (C, waarom hij ook spreekt van C-woorden) als spil, waarom zijn stelsel zich beweegt. Hij stelt zich ten doel te komen tot een „natuurlijk wereldbegrip". Uit het een en ander volgt, dat zijn empirio-kriticisme niets anders is dan een vertakking van het positivisme en dat hij zijns ondanks toch tot de materialisten en monisten moet worden gerekend. [15.

Averrhoës. Zijn eigenlijke naam is Ibn Roschd. In 1126 te Cordova geboren, oefende hij later achtereenvolgens de ambten van rechter, lijfarts en stadhouder uit. Hoewel hij zich op zijn orthodoxie liet voorstaan, vermengde hij zijn Arabische filosofie met elementen, aan Aristoteles en het Neo-Platonisme ontleend. Wegens ketterij verbannen stierf hij in 1198 te Marokko. Als beroemdste kommentator van Aristoteles dwong hij volgende eeuwen met hem te rekenen. Hij stelde de filosofie boven de religie. Zijn Godsbegrip is pantheïstisch. Hij ziet in God het wereldprincipe, de eenheid der dingen, de scheppende natuur. Het zelfstandig bestaan van de individueele menschelijke ziel loochende hij en daarmee ook de persoonlijke onsterfelijkheid. Ook leerde hij een eeuwige wereld en hield de kennis der natuur voor de meest verheven religie. Het Averrhoïsme oefende zijn invloed ook op het Christendom. De kerk heeft het herhaaldelijk veroordeeld, gelijk ook de kerkleeraars het heftig hebben bestreden. [15.

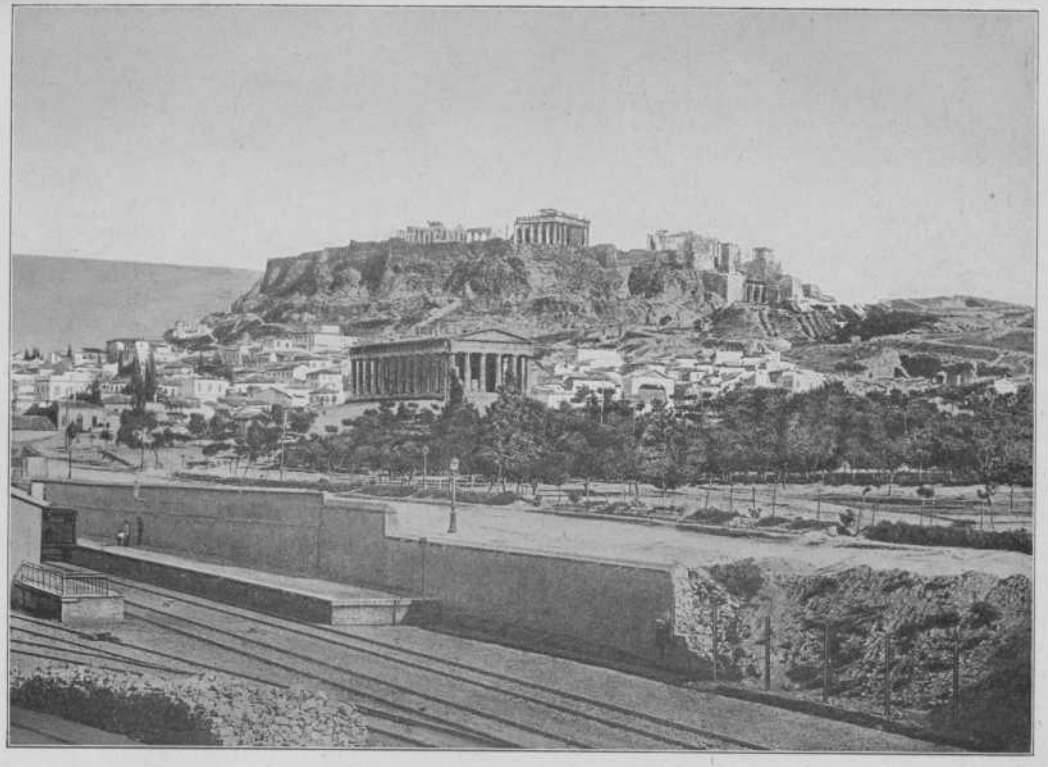

De Acropolis te Athene.

Athene (blz. 190).

Avesta is de naam van de ons overgebleven heilige boeken der Perzen. De kennis dezer boeken dagteekent in Europa eerst van 1771, toen Anquetil du Perron ze in het Fransch vertaalde; een taak waarvoor hij echter in 't geheel niet toegerust was. Van hem is ook de foutieve benaming Zend-Avesta afkomstig. Men moet spreken van *Avesta* (de grondtekst) *en Zend* (verklaring, commentaar). De boeken die de verzameling uitmaken zijn: *a.* de *Yasna* (d.i. gebed), het liturgische tekstboek voor het groote offer ter eere van alle goden; *b.* de *Vispered*, een aanhangsel van de Yasna; *c.* de *Vendidad*, een wetboek dat meerendeels voorschriften tot reiniging bevat; *d. Yasts*, lofzangen op engelen of goden; *e.* het *Khorda* Avesta of klein Avesta, een gebedenboek voor privaatgebruik der leeken bij allerlei gelegenheden van het dagelijksch leven.

Avim. I. Avieten, d. i. de „verwoesten", oorspronkelijke bewoners van het land der Filistijnen, die in Hazerim woonden (Deut. 2 : 23), nabij Gaza. Zij waren ten tijde van Mozes reeds lang door de Kafthorim verdelgd. — II. Iets gansch anders is de overigens onbekende koningsstad Ava of Iwa, welker inwoners door den koning van Assyrië overwonnen (2 Kon. 18 : 34; 19 : 13; Jes. 37 : 13) en in het land der weggevoerde 10 stammen overgeplant werden (2 Kon. 17 : 24).

Avondmaal. De avondmaalsviering is het hart van den Christelijken godsdienst. Christus is het leven der gemeente, zijn verzoenend lijden en sterven, de grond der zaligheid, het middelpunt van het Evangelie, en ter gedachtenisviering van zijn lijden en sterven heeft Christus het avondmaal ingesteld, opdat zij, die hem als Zaligmaker gelooven, het tot versterking des geloofs zouden gebruiken, totdat hij wederkomt om te oordeelen de levenden en de dooden.

Instelling. Het avondmaal is ingesteld door Christus in den nacht toen hij verraden werd (1 Cor. 11 : 23—26; Matth. 26 : 26—28; Marc. 14 : 22—24; Luc. 22 : 19, 20). Nimmer werd dit in de kerk betwijfeld, tot in het begin van de negentiende eeuw door de rationalisten Paulus, Straus en anderen werd geloochend, dat het avondmaal door Christus werd ingesteld als een sacrament voor de gemeente. En in het laatst van de negentiende eeuw werd door Jülicher, Spitta, e. a. uitgesproken, dat naar de oudste overlevering er geen bewijs is, dat Jezus bedoeld heeft om wat hij bij het afscheidsmaal deed tot een blijvende instelling voor zijne gemeente te verordenen. Zij grondden hun meening op het feit, dat de woorden: „doet dat tot mijne gedachtenis", wel bij Lucas (22 : 19) en Paulus (1 Cor. 11 : 25) voorkomen, maar dat zij bij Mattheus en Marcus ontbreken, waarbij nog komt dat in sommige handschriften, o. a. Cod. D, de woorden: „hetwelk voor u gegeven wordt; doet dit tot mijne gedachtenis", in Luc. 22 : 19 ontbreken, en ook de inzetting van den drinkbeker (vs. 20) daarin niet gevonden wordt. Doch na de onderzoekingen van Blass over de Handelingen der Apostelen is gebleken, dat het zeer onwaarschijnlijk is dat er in den apostolischen tijd een overlevering, alsof Jezus niet bedoeld had het avondmaal als een blijvende instelling te geven, bestond, en dat er alle reden is om aan te nemen dat de tekst van Cod. D bedorven is, of in het gunstigst geval een onvolledig bericht geeft. Ook is het niet waar dat bij Mattheus en Marcus geen aanduidingen zijn, dat het avondmaal als blijvende instelling bedoeld is. Immers Mattheus en Marcus zeggen beiden met betrekking tot den drinkbeker: „dat is mijn bloed, het bloed des Nieuwen Testaments, hetwelk voor velen vergoten wordt" (Matth. 26 : 28; Marc. 14 : 24). De maaltijd van Christus met de zijnen draagt niet het karakter van een gewone dischgemeenschap, maar een bondsmaaltijd, welke om die reden niet beperkt wordt tot de discipelen, maar bedoeld wordt voor velen, voor alle bondsleden.

De apostel Paulus vertolkt deze gedachte wanneer hij in het jaar 57 aan de gemeente van Corinthe schreef, dat hij niet slechts de traditie van het geregeld houden van het avondmaal had waargenomen in de oudste kerken, maar ook dat hij van den Heere had ontvangen, hetgeen hij ook der gemeente heeft overgeleverd (1 Cor. 11 : 23—26). Paulus deelt aan de Corinthiërs mede dat hij van God een openbaring heeft ontvangen (*ἐγὼ γὰρ παρέλαβον ἀπὸ τοῦ κυρίου*. Door *παρὰ*, in het woord *παρέλαβον*, wordt uitgedrukt de directe herkomst van de openbaring, de werkzaamheid des gevers, terwijl *ἀπό* aanduidt den gever, van wien de gave afkomstig is), en dat op grond van deze mededeeling Gods, de gemeente getrouw tot aan Christus' wederkomst het avondmaal moet gebruiken. Duidelijk is dat in de eerste Christengemeente de overtuiging leefde dat Jezus het avondmaal als een blijvende instelling heeft verordend.

De beteekenis. Wat heeft Christus bedoeld met het avondmaal? Volgens alle getuigenissen des Nieuwen Testaments over de instelling en de beteekenis des avondmaals, hangt het ten nauwste samen met den dood van Christus. Jezus was met zijn discipelen aangezeten aan het Paaschmaal, toen hij het avondmaal heeft ingezet. Van de tweede eeuw af is de vraag op welken dag het laatste pascha gehouden is verschillend beantwoord. Naar de voorstelling der Synoptici heeft Jezus op denzelfden dag als de Joden het Paaschlam gegeten, namelijk op Donderdagavond 14 Nisan (Matth. 26 : 2; Marc. 14 : 12; Luc. 22 : 7). Volgens Johannes echter schijnt Jezus op Donderdag 13 Nisan een gewone maaltijd met zijn discipelen gehouden te hebben, aan welken maaltijd Jezus de discipelen de voeten heeft gewasschen, en op Vrijdag 14 Nisan te zijn gestorven, aan den avond waarin de Joden het Pascha zouden eten (18 : 28). Vele uitleggers hebben dit verschil trachten op te lossen door te stellen dat Johannes met het Pascha eten niet bedoelde het eten van het Paaschlam, dat reeds in den vorigen nacht was gegeten, maar het feestoffermaal van den Vrijdag. Doch hoe dit zij, dit is zeker dat Jezus naar het getuigenis van de eerste drie evangelisten het avondmaal aan het laatste paaschmaal heeft ingesteld, en dat dit feit door Johannes niet wordt weersproken. Integendeel, Johannes houdt meer dan eens een toespeling op het Paaschlam (1 : 29; 19 : 36). Ook Paulus laat het nauwe verband tusschen het Paaschfeest en het avondmaal uitkomen

(1 Cor. 5 : 7): „Want ook ons Pascha is voor ons geslacht, namelijk Christus" (1 Cor. 10 : 16; 11 : 24, 25), terwijl ook Petrus (1 Petr. 1 : 19) getuigt, dat de geloovigen verlost zijn „door het dierbaar bloed van Christus, als van een onbestraffelijk en onbevlekt lam."

Jezus bracht zelf zijn sterven in het allernauwste verband met het Paaschfeest (Matth. 26 : 2) en wees bij de instelling van het avondmaal de nauwe betrekking aan tusschen het avondmaal, het Pascha en de verlossing der zijnen. Terwijl hij met zijn discipelen aanzat aan den Paaschdisch, stond hij, nadat het lam was gegeten, toen de derde beker zou rondgaan, op, nam het brood, en als hij het gezegend had, brak hij het, gaf het den discipelen, en zeide, volgens Mattheus en Marcus: „Neemt, eet, dat is mijn lichaam", waarbij Lucas nog aanteekent: „hetwelk voor u gegeven wordt; doet dat tot mijne gedachtenis" (22 : 19), terwijl Paulus deze woorden weergeeft: „Neemt, eet, dat is mijn lichaam, dat voor u gebroken wordt, doet dat tot mijne gedachtenis" (1 Cor. 11 : 24). En bij het uitreiken van den beker sprak Jezus: „Drinkt allen daaruit, want dat is mijn bloed, het bloed des Nieuwen Testaments, hetwelk voor velen vergoten wordt, tot vergeving der zonden", (Matth. 26 : 27, 28). Het is niet absoluut zeker uit te maken welke woorden letterlijk door Jezus bij de instelling des avondmaals zijn gesproken, maar uit de vier berichten is het wel duidelijk wat naar de bedoeling van Jezus het avondmaal is en wezen moet.

Het avondmaal is een offermaal, een verzoeningsmaaltijd. Jezus spreekt zelf van zijn „lichaam, dat voor u gebroken wordt", van zijn bloed „hetwelk voor velen vergoten wordt, tot vergeving der zonden". Daarom was het niet zonder reden, dat Jezus het avondmaal op het Paaschfeest instelde. De Paaschmaaltijd was toch ongetwijfeld een offermaal. Het Paaschfeest zelf was ingesteld bij gelegenheid van de wonderdadige verlossing van Israël uit de tirannie van Egypte. Het Hebreeuwsche woord Pesach, waaruit later het Armenische en het Grieksche woord Pascha werd, beteekent „verschooning", en is daarom een treffende uitdrukking voor de verschoonende en reddende genade, waardoor de Heere de Israëlieten spaarde, terwijl Hij de eerstgeborenen der Egyptenaren sloeg. Die bewaring van Israël vindt hare verklaring niet daarin dat het volk als zoodanig dit waardig was, maar in de vrije ontferming Gods, waardoor Hij met het onwaardige en zondige volk zijn verbond had opgericht. Doch God kan, nu Hij, als de wreker van het kwaad, Egypte doorgaat om de eerstgeborenen te dooden, Israëls eerstgeborenen niet sparen, of, naar zijn bestel, moet het bloed der verzoening tusschenbeiden komen. Om die reden moet het lam worden geslacht, en het bloed gestreken worden aan de zijposten en den bovendrempel van de huizen. Het bloed van het Paaschlam was dus verzoenend offerbloed en het Paaschlam was zelf een offer. Vele Protestantsche geleerden, vooral van Luthersche zijde, hebben dit, bij de bestrijding van de Roomsche leer van het misoffer, ten onrechte ontkend. Want in Ex. 12 : 27 wordt het Pascha uitdrukkelijk een offer genoemd, en in Deut. 16 : 5, 6 wordt stilzwijgend het strijken van het bloed aan de deurposten opgeheven, en bevolen dat het bloed als offerbloed op het altaar moet worden gesprengd (Num. 9; Lev. 17 : 3, 6; 2 Kron. 30 : 16). Het Pascha was in den Israëlitischen dienst een offer, en ging daarna over in een maaltijd. Ofschoon het geen zondoffer was, wijl het door het volk gegeten werd, noch ook een dankoffer, wijl er verzoening aan voorafging, vereenigt het in zich de beteekenis van het zond- en dankoffer, en schaduwde het af de verzoening en de gemeenschap met God. Als zoodanig verkrijgt het Paaschmaal zijn vervulling in het avondmaal. Bij het Pascha was het slachten en het eten van het lam de hoofdzaak, maar bij het avondmaal is Christus zelf het middelpunt van den disch, en wat bij het Paaschfeest bijkomstig is, namelijk brood en wijn, stelt Christus tot teekenen en zegelen van het volbrachte offer, van zijn verzoenend lijden en dood. Christus zelf is het ware Paaschlam, en daarom kan in het vervolg het lam wegvallen, want het offer van Christus is eenmaal gebracht, zijn volkomene verlossing de oorzaak onzer eeuwige behoudenis.

Door de breking van zijn lichaam en het vergieten van zijn bloed heeft Christus den grondslag gelegd van een nieuw verbond. Een nieuw verbond wordt in Christus' bloed bezegeld. Dit was oudtijds voorspeld (Ex. 24 : 8; Jerem. 31 : 31—34). Jezus herinnert hieraan bij de instelling des avondmaals, en zegt: „Dit is mijn bloed, het bloed des Nieuwen Testaments, hetwelk voor velen vergoten wordt, tot vergeving der zonden", (Matth. 26 : 28), het bloed gebracht tot vergeving der zonden, opdat er een verbond tusschen God en de gemeente tot stand kome, zooals dan ook Paulus het woord van Jezus aldus vertolkt (1 Cor. 11 : 26): „Deze drinkbeker is het Nieuwe Testament in mijn bloed", hetgeen misschien het best met Godet verduidelijkt kan worden als: „het nieuwe verbond gesloten in mijn bloed". Door Christus' dood zou er aan het Pascha, gelijk het tot nog toe symbolisch had bestaan, een einde gemaakt worden, en nu stelt Jezus, aan het einde van het laatste Paaschmaal, brood en wijn tot teekenen van zijn verbroken lichaam en van zijn vergoten bloed, waardoor hij als het ware Godslam de zonde der wereld wegneemt. Het bloed van Christus, waarvan de wijn het teeken is, is offerbloed, dat noodig is tot voltrekking van het verbond met God, waardoor de verzoening met God tot stand komt, en waardoor vergeving der zonden en het eeuwig leven geschonken wordt aan allen, die aan Christus deel hebben. Het brood bij het avondmaal is zinnebeeld van het lichaam van Christus, dat gebroken wordt voor Jezus' discipelen. Christus' dood wijdt het Nieuwe Testament in, en het avondmaal is het sacrament van het Nieuwe Testament, teeken en zegel van de verlossing in Christus. Wees het Paaschfeest terug naar de uitleiding uit het slavenhuis van Egypte en vooruit naar de volkomene verlossing van zonde en dood in den beloofden Messias, het Avondmaal herinnerde aan de volkomene verlossing, door Christus offer aangebracht, en wijst vooruit naar de eeuwige zaligheid in den hemel.

Het avondmaal is dus niet alleen een offermaaltijd ter gedachtenis van het lijden en sterven van Christus, en daardoor het verlossingsfeest der gemeente, maar het is ook een gemeenschapsmaaltijd. Het is het feest der heilige familie, die in het eten en drinken gemeenschap hebben met elkander, en in het bijzonder met den gastheer Christus. De gastheer deelt hun zijn gave uit, ja, hij schenkt hun zich zelven, zooals hij zich voor hen gegeven heeft in den dood. Bij het uitreiken der teekenen, sprak Jezus van het gezegende brood: „Dat is mijn lichaam", en van den drinkbeker: „dat is mijn bloed", (Matth. 26 : 26, 28), terwijl de apostel Paulus verklaart: „De drinkbeker der dankzegging, dien wij dankzeggende zegenen, is die niet een gemeenschap des bloeds van Christus? Het brood, dat wij breken, is dat niet een gemeenschap des lichaams van Christus?" (1 Cor. 10 : 16.)

Wat bedoelt Jezus met de woorden: „dit is mijn lichaam" (τοῦτό ἐστιν τὸ σῶμά μου)? Met het onderwerp „dat" bedoelt Jezus ongetwijfeld het brood, dat hij in zijn hand heeft. Dit stemmen ook de Roomsche uitleggers toe. Maar wat verband bestaat er nu tusschen het brood en het lichaam van Jezus? Is met het lichaam bedoeld het aardsch-stoffelijk lichaam van Christus, zooals hij daar staat voor de discipelen aan den avondmaalsdisch? Dat is onmogelijk, en het kon niet in de gedachten der discipelen opkomen, dat zij het stoffelijk-vleeschelijke lichaam van Christus gebruikten. Ook kan Jezus niet gedacht hebben aan het verheerlijkte lichaam, want dat bestond toen nog niet. Bovendien zou deze gedachte niet passen bij het woord bloed, dat naar 1 Cor. 15 : 50 niet is een element van het verheerlijkte, maar van het aardsche lichaam. In elk geval had er dan moeten staan: „Dat wordt mijn lichaam". Wijl het subject en het object twee verschillende dingen noemen, die ook daarna afzonderlijk en zelfstandig blijven voortbestaan, is de identiteit van subject en object uitgesloten, en de gedachte, dat brood zou veranderen in het lichaam, en de wijn in het bloed van Christus, is eenvoudig ongerijmd. Ook wordt bij de Roomsche en de Luthersche uitlegging niet duidelijk waarom Jezus zijn lichaam en zijn bloed afzonderlijk voor het gebruiken aanbood.

De strijd om het leerstuk van het avondmaal is voornamelijk gestreden over het verbindingswoord *is* (ἐστι). Dit koppelwoord, dat in het Arameesch, in de taal van de Joden in Jezus' dagen niet gebruikt werd, verbindt twee geheel verschillende begrippen „brood" en „lichaam" met elkander en moet dus noodzakelijk aanduiden niet een werkelijk zijn, maar moet een figuurlijke spreekwijze zijn. Dit blijkt reeds daaruit, dat, naar het bericht van Lucas en Paulus, Jezus bij het geven van den drinkbeker niet zegt: „deze wijn", maar: „deze drinkbeker" is het Nieuwe Testament in mijn bloed. En dat dit figuurlijke gebruik van het koppelwoord in den mond van Jezus volstrekt niet vreemd is, blijkt uit verschillende uitdrukkingen als: „En de akker is de wereld" (Matth. 13 : 38); „het zaad is het woord Gods" (Luc. 8 : 11); „Ik ben de deur der schapen" (Joh. 10 : 7); „Ik ben de ware wijnstok" (Joh. 15 : 1; cf. 1 Cor. 10 : 4; Gal. 4 : 24). De eenvoudige verklaring is deze: Jezus neemt het brood, dat bij het Paaschmaal aanwezig is, toont het zijnen discipelen, en geeft hun dit, onder het uitspreken van de woorden: „Dit is mijn lichaam", als een symbool van zijn lichaam, dat Hij straks voor hen aan het kruis laat slaan. Dat brood, dat symbolisch zijn lichaam aanduidt, moeten de discipelen nemen en eten. Zooals Hij sterft is Hij het levensbrood voor de zijnen. Hij gaat, geheel overgegeven aan 's Vaders wil, in den dood, voor de zijnen de zaligheid uitwerkend. En nu moeten de discipelen het brood eten en den wijn drinken, en daarin gemeenschap oefenen met Hem. Christus heeft zich met de zijnen in gemeenschap gesteld, door het overnemen van onze natuur, door het hoofd te worden van het lichaam der gemeente, met welke Hij zich in een verbondsbetrekking heeft gesteld. Maar die gemeenschap is niet een uitwendige, niet een vleeschelijke vereeniging, geen pantheïstische vermenging of vereenzelving, geen overvloeiïng van de substantie. De persoonlijkheid van Christus en die van zijne discipelen blijven gehandhaafd. Ook spreekt Jezus niet van een mededeeling van hoogere krachten of gaven, die door het eten of drinken tot stand komen. Maar Jezus heeft het oog op een geestelijke eenheid, een gemeenschap door het geloof, welke door den Heiligen Geest wordt bewerkt (Joh. 6; 1 Cor. 10 : 16). Christus liet zijn lichaam breken en zijn bloed vergieten, niet alleen opdat Hij daardoor de schuld zijns volks zou verzoenen en hun straf zou dragen, maar ook opdat Hij hun zichzelven zou kunnen mededeelen, en Hij in hen zou leven (Gal. 2 : 20). Christus' lichaam en bloed is de bron, waaruit Hij ons zijn leven laat toevloeien. Op deze wijze wordt verstaan dat het avondmaal niet bloot is een gedachtenismaal ter herinnering aan Christus' lijden en sterven, maar ook een gemeenschapsmaal. Christus geeft zich niet alleen voor de zijnen, maar ook aan de zijnen. Zóó zijn de drinkbeker en het brood in het avondmaal gemeenschap aan het lichaam en het bloed van Christus (1 Cor. 10 : 16).

Doch die gemeenschap wordt niet door het eten en drinken van brood en wijn bewerkt. Jezus gaf de teekenen aan zijn discipelen, die door Jezus waren bemind en uitverkoren, niet opdat zij daardoor zijn leven zouden deelachtig worden, maar gesterkt zouden worden in het geloof in hun Meester, en door zijn gemeenschap zouden worden gevoed ten eeuwigen leven. Christus verzekert in het avondmaal de zijnen van de volkomenheid van zijn middelaarswerk, en wil hen door een zichtbaar onderpand doordringen van de waarheid, dat, zoo wis zij gemeenschap hebben met Hem door het geloof, zij ook zoo zeker deel hebben aan al de weldaden van Christus.

Het avondmaal is ingesteld als een blijvend goed voor de gemeente. Paulus zegt niet alleen dat de gemeente het avondmaal moet vieren tot gedachtenis van Christus' dood (1 Cor. 11 : 24), maar hij voegt er ook aan toe: „Zoo dikwijls als gij het brood zult eten, en dezen drinkbeker zult drinken, zoo verkondigt den dood des Heeren totdat Hij komt" (1 Cor. 11 : 26). Eerst met zijne

wederkomst houdt het door Christus ingestelde avondmaal op een teeken en zegel des verbonds te zijn. Wanneer Jezus' wederkomt, en zijne discipelen tot zich zal genomen hebben, zal Hij met hen aanzitten aan den bruiloftsdisch des Lams en met hen drinken den nieuwen wijn, dien het koninkrijk des Vaders in den nieuwen hemel en de nieuwe aarde geven zal.

De geschiedenis. De geschiedenis van het avondmaal, zegt Loofs terecht (Herzog-Hauck, R. E.³ I, 38—44) is een lijdensgeschiedenis, een van de minst aangename in de dogmengeschiedenis. Zij is geheel onvruchtbaar, wanneer men haar beziet van uit het oogpunt der latere confessioneele geschilpunten. In de tweede en derde eeuw vinden wij enkele min of meer duidelijke uitspraken over het avondmaal, Did. c. 9, 10, 14; Ignat. ad Smyrn. 7. 1; Justinus Ap. I, c. 65—67; Irenaeus V. 2, maar een algemeen vaste dogmatische formuleering had men nog niet. Nu leerde de Heilige Schrift dat het brood het lichaam en de wijn het bloed van Christus was, en dit spraakgebruik werd overgenomen. Het was voor den ontwikkelden Griek of Romein van die dagen geen vreemde voorstelling dat aardsche elementen door een wijding tot iets goddelijks of heiligs werden, zonder dat ze in hun wezen veranderd werden. De schrijvers van de tweede en derde eeuw spraken zóó, dat hun tijdgenooten hen verstonden. Maar een realistische interpretatie, zooals de latere Westersche leer der con- of transsubstantiatie, was aan de schrijvers van dien tijd vreemd. Over het onderscheid tusschen symbool en voertuig had men nog niet nagedacht. Beiden waren voor Oostersche voorstelling met elkander samengeweven.

Een afbuiging van de rechte lijn kwam er vooral door de toepassing van het offerbegrip op het avondmaal. In het Nieuwe Testament wordt nimmer het avondmaal een offer genoemd, maar wel het gebed (Hebr. 13 : 15), de mededeelzaamheid (Hebr. 13 : 16). Vandaar kwam het dat het begrip offer werd toegepast op de gaven der liefde, die voor den bisschop werden neergelegd, en door hem gezegend dienden voor den gemeenschappelijken maaltijd (de agapae of liefdesmaaltijden), en mede dienden voor het onderhoud der dienaren en de ondersteuning der armen. Geen wonder dat dit offerbegrip op de gewijde elementen bij het avondmaal, brood en wijn, werd overgebracht, welke met beroep op Mal. 1 : 11 een rein offer genoemd werden (Did. 14, 3). Dit was nog niet gevaarlijk zoolang het avondmaal nog een wezenlijke maaltijd was, en de eucharistie bestond in het brengen van vrijwillige gaven door de gemeente, maar het gevaar werd grooter toen de gemeenschappelijke maaltijd, de agape, van het avondmaal werd losgemaakt, de voorgangers der gemeente meer en meer als priesters werden beschouwd, en het theurgisch karakter aan hun ambt en werk werd toegekend.

In de Oostersche kerk is de oude symbolische opvatting, die in het wezen nog bij Cyrillus, Chrysostomus en Gregorius van Nyssa gevonden wordt, onder invloed van de mysterieuse beschouwing van het avondmaal, en in verband met de cultusmystiek langzamerhand vervormd in de leer der transformatie, namelijk, dat het lichaam, waarin het brood wordt getransformeerd, per assumptionem het uit de maagd geboren lichaam van Christus is, de leer van de transformatie (μεταβολὴ of μετασποιησις). Het beeld van Christus wordt een goddelijk lichaam. Brood en wijn zijn volgens Johannes Damascenus het uit de maagd geboren lichaam, wezenlijk vereenigd met de godheid.

In het Westen kwam de kerk eerst later tot de vaststelling van de leer der transsubstantiatie. Bij Tertullianus en Cyprianus is het avondmaal het symbolisch herinneringsoffer van het lijden van Christus; de priester volgt na wat Christus op Golgotha gedaan heeft. Doch weldra komt hierbij, onder den invloed van het Oosten, de realistisch-dynamische opvatting, dat namelijk het avondmaal werkelijk is een spijziging met het levendmakende vleesch van den Godmensch. Augustinus heeft op de verdere ontwikkeling remmend gewerkt. Hij heeft herhaaldelijk het genieten in het avondmaal genoemd een eten van het lichaam en het drinken van het bloed van Christus, maar hij bedoelde daarmee niet wat de latere transsubstantiatie-theorie leerde. Het teeken is zonder het woord niets. „Het woord komt bij het element, en maakt het tot een sacrament" (Ev. Joh. 31 : 15). Brood en wijn zijn gelijkenissen, teekenen van het lichaam en bloed van Christus. Het avondmaal is een offer, wijl wij daarin gedachtenis vieren van het lijden en sterven van Christus (de doctr. Christ. III, 16). Daarom is het gebruik van het avondmaal op zich zelf niet voldoende, maar is het alleen voor de geloovigen ten zegen. Deze leer van Augustinus hield wel de ontwikkeling in verkeerden zin een tijdlang tegen, maar zij kon den stroom niet keeren, omdat hij zelf leerde dat de kerk was een hiërarchische heilsinrichting en omdat hij het magisch karakter der sacramenten niet geheel had overwonnen. Door Gregorius den Groote († 604) werd een verzwakt Augustinianisme aan de volgende eeuwen overgeleverd. Deze machtige bisschop, met zijn leer van het vagevuur, boete en sacrament, werd de herder der Westersche volken. Zijn leer dat de dood van Christus een offer voor onze reiniging is, hetwelk zich dagelijks door den priester moet herhalen in het avondmaal, gehuwd aan de leer van de hiërarchie, heeft weldra de geesten gevat. De geestelijkheid schikte zich naar de behoeften des volks, dat, vasthoudend aan den heidenschen drang naar het zinnelijke en het wonderdadige, bevrediging vond in de zinnelijke cultuspraal en het mysterie van het sacrament. Reeds in den Karolingischen tijd ging men algemeen uit van de veronderstelling, dat de sacramenten de genade *in* zich bevatten, en in den avondmaalstrijd werd door de toonaangevende mannen in de kerk geleerd dat brood en wijn niet alleen in het lichaam en bloed van Christus veranderde, maar dat het ook onwaardigen ten goede kwam. Van nu was de wezensverandering het schibboleth van de kerkelijke leer over het avondmaal. De kerkelijke geleerden wierpen zich met hun volle denkkracht op dit leerstuk. Hugo van St. Victor († 1141) en Petrus Lombardus († 1164)

traden voor de veranderingsleer op, en daarmee was de transsubstantiatieleer afgerond. Het woord werd het eerst gebruikt door bisschop Hildebert van Tours († 1133), maar als dogma werd het aanvaard door de Roomsche kerk op het vierde Lateraansche concilie (1215), waar omtrent dit leerstuk werd bepaald: „Hij, Jezus Christus, is zelf priester en offer, wiens lichaam en bloed in het sacrament des altaars waarlijk wordt besloten, nadat het brood in het lichaam, en de wijn in het bloed door goddelijke kracht is veranderd."

De leer der Roomsche kerk van het avondmaal is als volgt: De teekenen in het avondmaal zijn: ongezuurd tarwebrood in de gestalte van een hostie, en wijn, welke naar Joh. 19:34 met water moet worden vermengd. Deze teekenen worden door het uitspreken van de instellingswoorden door den priester, uit kracht van de almacht Gods, veranderd in het lichaam en in het bloed van Christus (Trid. 13, c. 4). De geheele Christus naar zijn menschheid en zijn godheid (una cum anima et divinitate) is in het avondmaal waarlijk, werkelijk en substantieel (vere, realiter et substantialiter) tegenwoordig (Trid. 13, c. 1). Daarom is het niet noodig, al is het soms toe te staan, dat de eucharistie onder de gedaante van brood en wijn wordt genoten, want de geheel Christus is in elk stuk brood aanwezig. Tegenwoordig is Christus in de elementen niet alleen tijdens het gebruiken, maar ook buiten het gebruik, en daarom moeten ze ook in een heilige plaats (in sacrario) worden bewaard. Voorts moet ook het heilige sacrament worden aangebeden. Het gebruiken van de eucharistie door de leeken is niet noodzakelijk. Wel moet de priester bij elke mis het sacrament genieten. Evenwel moeten de geloovigen minstens eenmaal in het jaar, op Paaschfeest, de eucharistie ontvangen. Het concilie van Trente onderscheidt (Sess. 13, c. 8) tusschen een sacramenteel gebruik bij hen, die wel het sacrament, maar niet de genadewerkingen ontvangen, een geestelijk gebruik bij hen, die door zijn begeerte naar het sacrament ook ex opere operato de vruchten genieten, ook al zijn ze niet tegenwoordig, en een sacramenteel gebruik gepaard gaande met een geestelijk genieten bij hen die door het ontvangen van het sacrament ook de genade verkrijgen.

Onderscheiden van de eucharistie is het misoffer. Op hetzelfde oogenblik als de priester de instellingswoorden uitspreekt offert Christus zichzelven op aan den Vader. Dit offer is volkomen dezelfde offerande, die Christus eenmaal bracht aan het kruis, met dit verschil dat de offerande van Christus aan het kruis een bloedige, en die in de mis een onbloedige offerande is. En terwijl nu de eucharistie het geestelijke leven voedt, een middel is tot bewaring voor de doodzonden en tot kwijtschelding van tijdelijke straffen, een symbool van de eenheid der geloovigen en een waarborg voor de eeuwige heerlijkheid (Trid. 13. 2, 5.), is het misoffer een zoenoffer, waardoor den geloovigen niet eerst en onmiddellijk vergeving van zonden, van schuld en van de eeuwige straffen ten deel valt, maar de kwijtschelding van de tijdelijke straffen en de genade der boete. De verdienste van Christus komt door het misoffer, naar de beslissing van den offeraar, ten goede niet alleen aan de aanwezigen, maar ook aan afwezigen, zelfs aan de gestorvenen en boetenden in het vagevuur. De mis is het middelpunt van den Roomschen eeredienst, en daarom moet de viering der mis met dezelfde taal en dezelfde ceremoniën geschieden, om de eenheid der kerk aan te duiden, en met bijzondere praal om bij het volk eerbied te wekken en verbazing over de macht en de grootheid van de kerk.

De Reformatie der zestiende eeuw was eenstemmig in het verwerpen der Roomsche leer, maar zoodra men nadacht over de leer des avondmaals, werden verschillende inzichten openbaar. Carlstadt had tegenover Luther een eenigszins zonderlinge leer voorgedragen, en gezegd dat Christus met de woorden: „dit is mijn lichaam" op zichzelf had gewezen, zonder de woorden op het brood te laten slaan. Daartegenover stelde Zwingli, in overeenstemming met Cornelis Hoen, de symbolische verklaring. „Dit is" staat voor „dit beteekent". Christus is niet lichamelijk tegenwoordig in het avondmaal, maar alleen geestelijk, en Hij wordt niet anders genoten dan in het woord en het geloof. Christus' lichaam geestelijk eten is voor Zwingli de toeeigening van de verzoening door het geloof. Niet God, maar de mensch is dus in het sacrament de werkende persoon.

Luther had eerst geleerd dat brood en wijn teekenen waren en onderpanden van de vergeving der zonden, door Christus' zoendood verworven, maar na 1524 verklaarde hij in tegenstelling met Carlstadt en Zwingli, dat Christus werkelijk lichamelijk in het avondmaal tegenwoordig was, in en met en onder het brood en den wijn, en dat Hij niet alleen met den mond des geloofs, maar ook met den lichamelijken mond door onwaardigen tot hun verderf, door geloovigen tot zegen genoten werd. Dit hing samen met Luthers leer, dat bij de hemelvaart van Christus de goddelijke eigenschappen zich aan de menschelijke ziel en het lichaam zouden hebben medegedeeld, en Christus' lichaam daardoor alomtegenwoordig is geworden.

Calvijn verwierp, evenals Zwingli en Luther, de Roomsche transsubstantiatieleer, doch nam positie in tusschen Zwingli en Luther. In Zwingli keurde hij af dat deze het avondmaal eigenlijk liet opgaan in een belijdenisacte, in wat de geloovigen doen, en dat het genieten van het avondmaal niet anders is dan het geloof in Christus. Daartegenover leerde hij dat de geloovigen in het avondmaal gemeenschap met den geheelen Christus hebben, niet alleen met zijn weldaden, maar ook met den persoon van Christus, met zijn Goddelijke en menschelijke natuur, en deze gemeenschap is een eten. Christus is werkelijk, ofschoon niet lichamelijk, tegenwoordig in het avondmaal, doch hij daalt niet lichamelijk af tot ons, ook vermengt hij zich niet met ons, maar indien wij met onze oogen en harten opgevoerd ten hemel, aldaar Christus zoeken, dan zullen wij onder het gebruiken der teekenen met zijn lichaam gevoed en met zijn bloed gedrenkt worden. Zoo zal Christus door zijn kracht zich tegenwoordig be-

toonen, de zijnen bijstaan in het leven, hen sterken en bewaren, „evenals of hij zelf met zijn lichaam bij hen tegenwoordig ware, zoodat hij eindelijk met zijn lichaam hen voedt, welks gemeenschap hij door de kracht zijns Geestes in hen overstort. Volgens deze wijze wordt ons het lichaam en bloed van Christus in het Sacrament gegeven en medegedeeld". Inst. IV, 18.

Calvijn leerde dus dat de genade niet gebonden is aan het teeken, aan het gebruiken van het Sacrament, maar dat het Sacrament is teeken en onderpand des geloofs. Inzoover is de gedachte van Zwingli vastgehouden dat Christus niet anders wordt genoten dan in het Woord en door het geloof. Maar Calvijn bleef hierbij niet staan. Hij had behoefte om de gemeenschap met Christus in het avondmaal, in de Heilige Schrift geleerd, te vertolken, maar terwijl de Roomschen en de Lutherschen een uiterlijke zinnelijke opvatting hebben van deze gemeenschap had Calvijn een diepere opvatting, en leerde dat Christus genuttigd wordt, niet met den uiterlijken mond, maar met den mond des geloofs.

Deze voorstelling van Calvijn werd door de meeste Gereformeerde belijdenissen vertolkt, en vond hare klassieke uitdrukking in de Heidelberger Catechismus, vr. 75 en 76: „Hoe wordt gij in het Avondmaal vermaand en verzekerd dat gij aan de eenige offerande van Christus, aan het kruis volbracht, en aan al zijn goed gemeenschap hebt? Alzoo dat Christus mij en allen geloovigen tot zijne gedachtenis van dit gebroken brood te eten en van dezen drinkbeker te drinken bevolen heeft, en daarbij ook beloofd heeft, eerstelijk dat zijn lichaam zoo zekerlijk voor mij aan het kruis geofferd en gebroken, en zijn bloed voor mij vergoten is, als ik met oogen zie dat het brood des Heeren mij gebroken en de drinkbeker mij medegedeeld wordt, en ten anderen dat Hij zelf mijn ziel met zijn gekruist lichaam en vergoten bloed zoo zekerlijk tot het eeuwige leven spijst en laaft, als ik het brood en den drinkbeker des Heeren (als zekere waarteekenen des lichaams en bloeds van Christus) uit des dienaars hand ontvang en met den mond geniet. Wat is dat te zeggen het gekruisigde lichaam van Christus eten en zijn vergoten bloed drinken? Het is niet alleen met een gelocvig hart het gansche lijden en sterven van Christus aannemen en daardoor vergeving der zonden en het eeuwige leven verkrijgen, maar ook daarbenevens door den Heiligen Geest, die èn in Christus èn in ons woont, alzoo met zijn heilig lichaam hoe langer hoe meer vereenigd worden, dat wij, al is het dat Christus in den hemel en wij op de aarde zijn, nochtans vleesch van zijn vleesch, en been van zijn gebeente zijn, en dat wij door éénen Geest, gelijk de leden van een lichaam door één ziel, eeuwiglijk leven en geregeerd worden".

Evenwel bleef de Zwingliaansche opvatting in de Gereformeerde kerken doorwerken, en toen de wereld in die kerken insloop, het geloofsleven inzonk en de tucht verslapte, werd de veruitwendiging van het avondmaal algemeen, en zag men in het avondmaal niet anders dan een teeken van een uitwendig verbond, waarop allen, die uitwendig onberispelijk leefden, recht hadden. Zoo naderde men het gevoelen der Socinianen, die het avondmaal alleen als een gedachtenismaal beschouwen, om Christus te danken, dat hij voor ons heeft willen sterven, en werd voorbereid de leer der Rationalisten, volgens welke de sacramenten niets anders waren dan herinnerings- en belijdenisteekenen, wier doel was de bevordering van de deugd. Schleiermacher trad tegen deze rationalistische ontlediging van het avondmaal op, en sedert ontwaakte bij velen een streven om het avondmaal als genademiddel te handhaven, en het te erkennen als middel ter geloofsversterking. Velen naderden de gedachten van Calvijn, dat Christus op een geestelijke wijze in het avondmaal tegenwoordig was, en zichzelven zóó mededeelde aan de geloovigen. Anderen hernieuwden de oud-Lutherssche leer, en meenden dat Christus door zijn vleesch en bloed niet alleen de ziel sterkte in het avondmaal, maar ook het lichaam voedde, en door het gebruiken de kiem van het opstandingslichaam inplantte. Consequent de Luthersche leer doorgevoerd kwam men tot een vermenging der naturen, waarbij de goddelijke en menschelijke natuur tot een hoogere eenheid waren opgesmolten, en Christus zich in het avondmaal zichzelven mededeelde, en de avondmaalganger iets van Christus, ook van zijn verheerlijkt lichaam, in zich opnam. Dit „iets" van Christus' lichaam werd beschouwd als een soort medicijn, dat genezend inwerkte op het lichaam, en zelfs de bouwstoffen leverde voor het opstandingslichaam.

Avondmaalsviering. Het avondmaal is een maaltijd, door Christus ingesteld om daardoor het geloof der zijnen te versterken (Matth. 26 : 26—29; Marc. 14 : 22—25; Luc. 22 : 14—20; 1 Cor. 11 : 23—26). De gasten, die tot dien maaltijd genoodigd worden, zijn de discipelen en de discipelinnen van Christus, niet alleen de sterkgeloovigen, maar ook de kleinen en de zwakken. Allen, die door de genade hun oog leerden vestigen op het offer van Christus en die alles van Hem leerden verwachten, mogen komen ten avondmaal, waar Christus hun zielen wil spijzen en laven ten eeuwigen leven. De bedienaar van het avondmaal is Christus, die door zijn dienstknechten, door mannen, aan wie de bediening des Woords is toebetrouwd, de teekenen van zijn verbroken lichaam en vergoten bloed laat uitreiken. De spijze en de drank aan het avondmaal gebruikt zijn brood en wijn. Deze twee teekenen zijn genomen uit het rijk der natuur, gestempeld tot sacramenteele voeding en verkwikking, en worden in een bepaalden vorm uitgereikt. Het brood wordt gebroken, aanduidend dat Christus zijn lichaam voor zondaren heeft laten breken; de wijn wordt geplengd, om aan te wijzen dat Christus zijn bloed voor zondaren heeft vergoten. De zichtbare teekenen wijzen dus heen naar een onzichtbare zaak, namelijk Christus' verbroken lichaam en vergoten bloed, zoodat wel met den uitwendigen mond brood wordt gegeten en wijn wordt gedronken, maar met den mond des geloofs de gansche Christus, zooals Hij zich voor zondaren gaf in den dood, genoten wordt. Er is een treffende overeenkomst tusschen het teeken en de beteekenende zaak.

Het blanke brood is het beeld van het lichaam en de roode wijn zinnebeeld van het bloed van Christus. Het is daarom wel wenschelijk om blank brood bij het avondmaal te gebruiken, maar het is onverschillig of gezuurd brood gebruikt wordt, zooals de Grieksche kerk leert, of ongezuurd brood, zooals de Roomsche kerk wil, mits het brood maar spijze is. Ook is het van geen overwegend belang of de wijn met water vermengd wordt, zooals de Roomsche kerk voorschrijft, of dat de wijn onvermengd is, zooals de Armenische Christenen willen. Willekeurige afwijking van de instelling van Christus mag er echter niet zijn.

Het avondmaal is dus allereerst een gedachtenismaal ter herinnering van het plaatsvervangend sterven van Christus. Christus leidt ons in het avondmaal heen naar Golgotha en laat ons voor oogen zien hoe nederbuigend in genade Hij was om zich in den dood te geven. Daarom moeten de teekenen in het avondmaal spreken en moet de avondmaalganger zijn ziel zetten op die teekenen, opdat hij de sprake Gods in het avondmaal recht versta, God danke voor zijn genade, en gesterkt worde in het geloof.

In de tweede plaats is het avondmaal een versterkings- en gemeenschapsmaal. De spijs, die Christus geeft, is niet een aardsch, maar een geestelijk en hemelsch brood, namelijk, zichzelven, zooals Hij zich voor zondaren in den dood heeft gegeven en door zijn dood de heilsweldaden heeft verworven (1 Cor. 11 : 24, 25). Hij wil niet het lichamelijk, maar het geestelijk leven voeden en sterken. De geloovige gebruikt wel de teekenen met den lichamelijken mond, maar de zaak, die wordt afgebeeld, Christus zelf, kan slechts met den geestelijken mond worden genoten. En nu is het ongetwijfeld van beteekenis wat de avondmaalganger doet. Indien hij door het geloof ziet op Jezus, dan geniet Hij daarin rust in het volbrachte werk van Christus en proeft hij iets van het eeuwige leven, maar waar het bij het avondmaal op aankomt is wat Christus zelf wil doen aan zijn volk. Christus trekt in het avondmaal de zijnen tot zich. Hij vereenigt hen op onnaspeurlijke wijze door den Heiligen Geest, die te zamen in Christus en in ons woont, „dat wij, al is het dat Christus in den hemel is en wij op aarde zijn, nochtans vleesch van zijn vleesch, en been van zijn gebeente zijn, en dat wij door éénen Geest (gelijk de leden van een lichaam door ééne ziel) eeuwiglijk leven en geregeerd worden." Die mystieke eenheid met Christus ontstaat niet door het sacrament, maar wordt gewerkt door den Heiligen Geest, en door het avondmaal gesterkt en bezegeld. Deze eenheid is niet een vermenging, is niet een overvloeiïng van Christus' wezen in ons wezen. De persoonlijkheid der geloovigen wordt bij de mystieke unie gehandhaafd, maar deze unie is toch een vereeniging van personen, bij welke de geloovigen hun leven in Christus hebben, welk leven door Hem wordt gesterkt, onderhouden en beheerscht. Zij is een geloofseenheid, waarbij de geloovige, die Christus is ingelijfd, in het avondmaal in die gemeenschap wordt gesterkt en bevestigd. Op welke wijze die versterking geschiedt is en blijft een mysterie. Maar de Heere wil die weldaad schenken in den weg door Hem verordend, en aan den heiligen disch de verbruikte levenskracht herstellen en den geestelijken welstand bevorderen. En gelijk nu spijs en drank, die wij in ons opnemen, zich met ons lichaam vereenzelvigen, en er een allerinnigste eenheid ontstaat, zoo ook worden wij door de genade des Geestes op het allernauwst met Christus verbonden, zoodat, al is het dat Christus in den hemel en wij op de aarde zijn, wij nochtans vleesch van zijn vleesch zijn en nauwer in levensgemeenschap komen met Christus ons verheerlijkt hoofd.

En omdat de geloovigen samen vormen het lichaam van Christus, wordt door het geloovig gebruik van het avondmaal de gemeenschap der heiligen bevorderd.

Is het avondmaal een maaltijd, dan is het ook in de orde dat de geloovigen bij de bediening aanzitten aan een tafel. De Gereformeerden hebben, tegenover de Roomschen, de Lutherschen en de Episcopalen, die het altaar als het middelpunt van het avondmaal stelden, door de tafel weder in het midden der gemeente aan te richten, de grondgedachte van den heiligen maaltijd hersteld. Dit is juist gezien. Immers de geloovigen, die tot het avondmaal naderen, zijn geen kinderen, die door de priesters moeten gevoed worden, en daarom nederknielen, maar zij zijn volwassene geloovigen, die daarom zelf toetreden en aanzitten aan den disch van den Verlosser, die staat aan het hoofd van den maaltijd, om de zielen zijner kinderen te spijzen en te laven.

Juist omdat bij het avondmaal het karakter van een maaltijd moet worden bewaard, hebben de Gereformeerden afgekeurd het gebruik van ouwels en oblaten bij het avondmaal, en het onthouden van den beker aan de geloovigen.

Over de vraag welk brood bij het avondmaal moet worden gebruikt, heeft Christus geen antwoord gegeven. Maar omdat Christus bij de instelling nam van de gewone voedingsmiddelen van Kanaän, waren de Gereformeerden van oordeel dat de kerk voor het avondmaal zulk brood moet gebruiken, dat als algemeen volksvoedsel geldt, en dan liefst zóó toebereid dat het onze zinnen te hulp kan komen om de beteekenis van den heiligen maaltijd recht te verstaan. Daarom is het ook niet noodig dat, zooals de Roomschen zich uitspraken, het brood in elk geval uit koren moet vervaardigd zijn. In streken waar de vrucht van den broodboom, rijst, enz. als brood geldt, kunnen deze spijzen bij het avondmaal worden gebruikt. Ook omtrent de hoeveelheid brood, dat moet worden gebruikt, is niets voorgeschreven. Wel kan men zeggen dat niet zooveel brood behoeft te worden genoten dat het lichaam er door verzadigd wordt, wijl Christus het avondmaal instelde, toen de discipelen reeds gegeten hadden, maar aan de andere zijde mag ook niet gedaan worden naar het woord van paus Alexander, die zeide: „Hoe minder, hoe liever." Immers het avondmaal moet het karakter van maaltijd behouden.

De instelling van het avondmaal leert (Luc. 22 : 18) dat gewone wijn moet worden gebruikt.

Over de hoedanigheid en de hoeveelheid wordt niets gezegd in het Nieuwe Testament. Ook is het van geen overwegend belang of de wijn met water vermengd wordt of onvermengd gebruikt wordt. De kerk houde zich echter aan de instelling van Christus en bediene zich zoo mogelijk van zuiveren wijn. In landen waar de wijn krachtig is en voor het gewone gebruik ook met water vermengd wordt, kan men eenig water bijvoegen, maar in het algemeen is dit niet aan te raden.

Bij het element van het avondmaal komt het woord. Het teeken is op zichzelf ledig. Het teeken kan aanduiding zijn van een zaak, maar kan zonder meer niet dienen als een sacrament. Daarom is het woord bij het sacrament ter verklaring onmisbaar. Om die reden hebben de Gereformeerden het noodig gekeurd dat vóór elke bediening van het sacrament de goddelijke instelling, en de weldaad door het sacrament beteekend en verzegeld, der gemeente werd voorgesteld. De Roomschen hebben de bediening van woord en sacrament van elkander losgemaakt. Op elk deel van den dag kan het sacrament worden bediend, om het even of de gemeente tegenwoordig is of niet. Maar de Gereformeerden achtten, om dit misbruik te voorkomen, beslist noodig dat de sacramenten alleen in een wettig daartoe belegde gemeentevergadering worden bediend.

Daarmede wordt natuurlijk niet uitgesproken, dat steeds de prediking des Woords voor de bediening van het sacrament moet plaats vinden. Dit is niet altoos mogelijk en gepast. In groote kerken is het niet wel doenlijk dat eerst een prediking wordt gehouden en dat daarna het avondmaal zou worden bediend. Dit zou te veel tijd vorderen. En het bezwaar dat woord en sacrament niet mogen gescheiden worden hebben de Gereformeerden ondervangen in dien zin dat vóór de bediening des avondmaals een formulier, waarin de beteekenis van het avondmaal wordt uiteengezet, wordt voorgelezen.

Hieruit zien wij dat het woord, onmisbaar voor het verstaan van het sacrament, niet is het geheele Woord Gods, maar het bepaalde Woord des Heeren, waardoor de beteekenis van het teeken in het sacrament verklaard wordt. Nu heeft Jezus bij de instelling niet een bepaalde formule gegeven. Dit blijkt reeds daaruit dat de woorden der instelling op verschillende wijze door de evangelisten en door den apostel Paulus zijn medegedeeld. Wel is de inhoud der instellingswoorden dezelfde, maar de wijze van uitdrukking is een andere. Om die reden is het, mede in verband met het verschil van opvatting door de onderscheidene kerken, te verstaan dat er verschillende formules gebruikt worden. De Roomsche kerk houdt, evenals de Luthersche, vast aan de woorden van de inzetting des avondmaals in Matth. 26, terwijl Calvijn en de meeste Gereformeerden deze woorden, uit vrees voor een verkeerde opvatting van het sacrament, lieten varen, en de woorden van Paulus (1 Cor. 10 : 16) of een andere formule kozen. Beide formules kunnen worden gebruikt. Rome meent dat het sacramenteele woord vergezeld gaat met de genade Gods, en dat het slechts werkt in verbinding met het element, en wanneer het precies in den vorm wordt uitgesproken. Door de woorden der wijding grijpt er, volgens Rome, een verandering van de substantie van de elementen plaats, en wordt door de Goddelijke almacht de zelfstandigheid van het brood en den wijn herschapen in de zelfstandigheid van het lichaam en bloed van Christus, zoodat voortaan slechts de eigenschappen (vorm, smaak en reuk) van het brood en van den wijn overblijven. Juist omdat de instellingswoorden wijdingswoorden zijn, acht de Roomsche kerk het noodig, dat deze woorden fluisterend worden uitgesproken, als geheime woorden, waaraan magische kracht is verbonden, waardoor op God wordt ingewerkt. De woorden zijn, zoo zegt Rome, niet voor het volk, maar voor de teekenen, en daarom moet de priester zich zelfs afwenden van het volk en zacht over de teekenen heen de woorden uitfluisteren (Can. Trid. XXII, 9). De Roomschen beroepen zich hiervoor ook nog wel op de Heilige Schrift (Matth. 6 : 6 en 1 Sam. 1 : 12), maar in deze woorden lezen wij hiervan niets. De Gereformeerden zijn dan ook van oordeel dat in de woorden bij het avondmaal gebruikt, volstrekt geen werkende kracht schuilt, waardoor of waarlangs de genade wordt overgebracht, maar dat deze woorden instructief van aard zijn, om de gemeente te onderwijzen. De woorden zijn dan ook niet bestemd voor de teekenen, maar voor de gemeente, om haar te onderrichten omtrent den inhoud van het avondmaal. Om die reden moeten de woorden duidelijk worden uitgesproken. Ook willen de Gereformeerden niet weten van een *wijden* der elementen. Wijden of heiligen beteekent naar de Heilige Schrift een persoon of een zaak afzonderen van de gewone bestemming en aanwijzen voor een bepaald doel. Zoo kan en mag brood en wijn, door God bestemd tot voeding en verkwikking van het menschelijke lichaam, geheiligd en gebruikt worden in het avondmaal als aanduiding van de spijs en drank des geestelijken levens. Doch bij deze wijding grijpt er geen verandering der elementen plaats. Brood blijft in het avondmaal brood, en wijn blijft wijn. Om die reden worden de avondmaalsteekenen niet ontwijd indien wat bij de bediening overblijft voor een ander doel, voor de verkwikking van zieken, enz. wordt gebruikt.

Calvijn gebruikte bij het avondmaal een eenvoudige formule, die zich zoo nauw mogelijk bij de Schriftwoorden aansloot: „Neemt en eet het lichaam van Jezus, dat voor u is overgeleverd in den dood", en: „Dat is de beker des Nieuwen Testaments in het bloed van Jezus, dat voor u is vergoten." In de oudste uitgaven van ons avondmaalsformulier stonden alleen de woorden, die aan 1 Cor. 10 : 10 zijn ontleend. Zoo had Datheen het overgenomen uit de Paltz. Daar was in den avondmaalsstrijd door Melanchton geraden om de instellingswoorden naar Paulus als formule aan te nemen. Maar de Nederlandsche Synoden van 1574, 1578 en 1581 bepaalden dat in de Nederlandsche kerken zou worden gebruikt de formule door Joh. à Lasco opgesteld voor de Londensche gemeente. Deze formule luidt: „Het brood, dat wij breken, is de gemeen-

Babel (blz. 218).

Beleeningsoorkonde uit den tijd van Mardoek-Balatsoe-Ikbi, koning van Babel (ca 830—818 v. Chr.).

schap des lichaams van Christus. Neemt, eet, gedenkt en gelooft, dat het lichaam onzes Heeren Jezus Christus gebroken is tot een volkomen verzoening van al onze zonden." En bij het uitreiken van den beker: „De drinkbeker der dankzegging, dien wij dankzeggende zegenen, is de gemeenschap des bloeds van Christus. Neemt, drinkt allen daaruit, gedenkt en gelooft, dat het dierbaar bloed onzes Heeren Jezus Christus vergoten is tot een volkomen vergeving van al onze zonden."

De bediening van het avondmaal moet zijn in overeenstemming met de bedoeling van het sacrament. Wanneer het inleidend woord is gesproken en het formulier gelezen is, gaat de dienaar van het spreekgestoelte naar het midden van de tafel, waar brood en wijn voor de bediening gereed zijn, en aan welke de avondmaalgangers zich scharen. De dienaar breekt het brood en geeft het in de handen der gasten, met het uitspreken van de gebruikelijke formule; terwijl hij na het eten van het brood de beker uitreikt, en de daarbij behoorende formule spreekt.

De wijze van bediening moet zijn van dien aard, dat de gelovigen naar de instelling van Christus kunnen werkzaam zijn met de weldaden Gods in het avondmaal. De Heere wil zijn volk door het zichtbaar teeken onderwijzen, en daarom moet Gods volk hun hart zetten op het teeken. Daarvoor is noodig rust en kalmte. Volstrekte stilte bij het avondmaal, zonder dat er gesproken wordt, heeft deze goede zijde, dat de gelovige ongehinderd met het sacrament kan bezig zijn, en door het geloof gemeenschap kan oefenen met den Christus. Maar wijl niet alle gelovigen kunnen komen tot die hoogte, heeft de kerk bepaald, dat tijdens de bediening de gelovigen zouden gewezen worden op de liefde Gods in Christus. In de oude kerk werden psalmen en lofzangen gezongen. In het formulier der Gereformeerde kerken staat: „Terwijl men communiceert zal men stichtelijk zingen of sommige kapittels lezen, ter gedachtenis van Christus' lijden". In vele Gereformeerde kerken wordt tijdens de bediening een korte gepaste toespraak gehouden.

De krankencommunie. In de oude Christelijke kerk was het de gewoonte, dat wat van den liefdesmaaltijd en het avondmaal overbleef aan de armen, aan de vreemdelingen en aan de kranken werd gebracht. Later, toen hierbij misbruik insloop, en vooral toen de offeridee op het avondmaal werd overgebracht, werd het teeken des avondmaals al meer heilig beschouwd, en werd het als een sacrament bij het laatste oliesel naar de kranken gebracht. Luther verwierp rondweg de krankencommunie, doch Melanchton vond haar geoorloofd, indien maar de familie tegenwoordig was. In navolging hiervan is het in de Luthersche kerk gewoonte geworden, dat de zieke in zijn woning, ook geheel alleen, het sacrament ontvangt. Calvijn keurde de avondmaalsviering van een kranke in zijn woning goed, mits het slechts bij wijze van uitzondering gevierd wordt, niet zonder gemeenschap met de gemeente, en niet zonder aanspraak en liturgie, evenals bij de openlijke viering. (Brief van Olevianus 1 Dec. 1563). Deze ruime en echt evangelische gedachte van Calvijn is weinig gevolgd, omdat de Gereformeerden, geleerd door de historie, vreesden dat het aanleiding zou geven tot allerlei bijgeloovige praktijken. Om die reden werd de krankencommunie in de Paltz, in Genève en in Nederland niet ingevoerd (Synode 1581, art. 52). Voetius (Pol. Eccl. I 658) acht haar niet wenschelijk, behoudens in enkele gevallen, die tot de hooge uitzonderingen moeten worden gerekend.

Voorbereiding tot het avondmaal. Het avondmaal is ingesteld voor de gelovigen. Jezus gebruikte het alleen met zijn discipelen. Later werd het avondmaal uitsluitend in den kring der gemeente gevierd, (Hand. 2 : 42; 20 : 7). Ongeloovigen hadden wel het recht van toegang tot de vergadering waar het Woord werd bediend (1 Cor. 14 : 22—24), maar waren uitgesloten van die, waarin de agapae werden gehouden en het avondmaal werd gevierd.

In den apostolischen tijd ging de belijdenis des geloofs vooraf aan den doop, (Hand. 2:37—41; 8 : 12, 36—38; 10 : 47; 16 : 15, 23). Een bijzondere voorbereidingstijd, en een bijzondere onderwijzing was geen voorwaarde voor het ontvangen van den doop. Als iemand zijn geloof in Christus had uitgesproken werd hij gedoopt. Dit werd anders toen de kerk zich uitbreidde en bij velen gemis aan ernst en oprechtheid openbaar werd. Een voorbereidingstijd werd noodig. Deze tijd van voorbereiding of het Catechumenaat, waarin men onderwijs ontving en ingewijd werd in de leer der kerk, duurde in den oudsten tijd slechts kort, maar werd later verlengd, soms tot drie jaren. Na beëindiging van dit catechumenaat werden zij, die uit het heidendom overkwamen, gedoopt en ontvingen zij terstond het avondmaal. Toen de kinderdoop algemeen werd en de onderwijzing niet meer voorbereidde tot den doop, maar uitging van den doop en voorbereidde voor het ontvangen van het avondmaal, werd de onderwijzing opgedragen aan de ouders en de getuigen. De Roomsche kerk schoof tusschen doop en avondmaal twee andere sacramenten: de biecht en het vormsel. Het werd in de middeleeuwen regel in de kerk, dat het kind van zijn zevende jaar af, den tijd waarin de geestelijke onderscheiding begint te komen, geregeld ten biecht moet komen, om het te gewennen aan de gehoorzaamheid jegens de kerk en hare instellingen. Daarbij kwam het vormsel, dat in de middeleeuwen hoog werd verheven, en in 1439 door het concilie van Florence tot sacrament werd verheven. Door deze handeling, zoo leert de Roomsche kerk, wordt aan het kind een meerdere genade verleend met het oog op den strijd des levens.

De Reformatoren verwierpen het sacrament van het vormsel als een ijdele en bijgeloovige ceremonie, en wilden dat de leden der kerk vóór zij tot het avondmaal werden toegelaten, eerst werden onderwezen in de leer der kerk, en nadat zij tot onderscheiden kennis van de geloofsstukken waren gekomen, werden zij toegelaten tot het avondmaal. Zij waren van oordeel dat de kinderen van het avondmaal waren uitgesloten. Trente veroordeelde alleen de noodzakelijkheid van het avondmaal voor kinderen, maar achtte het toegaan voor kinderen niet ongeoorloofd.

Ook sommige Gereformeerden plaatsten zich op het standpunt, wijl zij oordeelden dat wie deel hadden aan de wedergeboorte, ook wel kon gevoed worden in het leven, dat nog niet tot de bewustheid gekomen was, en dat Christus de Zaligmaker was van heel de gemeente, ook van de kinderen. Maar daartegenover werden terecht de argumenten gesteld: 1. dat Christus aan de discipelen het avondmaal gaf, en tot hen zeide: „neemt, eet, drinkt", en dit onderstelt, dat de avondmaalganger actief optreedt. 2. De apostel Paulus stelt voor het toegaan tot het avondmaal den eisch der zelfbeproeving (1 Cor. 11 : 28, 29), welke eisch aan kinderen niet kan worden gesteld. Hiermede hangt samen 3. dat de doop is het sacrament der wedergeboorte, waarbij de mensch passief is, en het avondmaal het sacrament van voeding en sterking des levens, waarbij de geloovige zelf handelend optreedt.

De Gereformeerden wilden een bewust en levend geloof, en achtten daarom het onderwijs in de waarheid door God geopenbaard noodig. Calvijn wilde dat de kinderen in den catechismus zouden worden onderwezen, en dat zij op den leeftijd van ongeveer tien jaren zich zouden presenteeren voor de gemeente en openbaar belijdenis zouden doen van hun geloof (Inst. IV, 19). De Hollandsche vreemdelingengemeente te Londen stelde den leeftijd van veertien jaren voor de eerste avondmaalsviering. Zoo hebben ook de Gereformeerden in ons land zich steeds uitgesproken, dat de jeugd zou worden onderwezen, en dat zij, tot kennis der waarheid gekomen, op den volwassen leeftijd, na onderzoek, tot het avondmaal zou worden toegelaten (Wezel, 1568, c. v. art. 7—11).

Een bepaald levensjaar is voor het doen van belijdenis niet te stellen. Heeft paus Benedictus X in 1910 gesteld, dat de eerste communie in den regel op 7-jarigen leeftijd moest plaats hebben, de Gereformeerden kunnen zulk een jongen leeftijd niet goedkeuren, omdat de avondmaalganger bewust de teekenen en zegelen des verbonds moet kunnen onderscheiden en bij den toegang tot het avondmaal de beloften des verbonds voor zich zelven moet aanvaarden. Daarom kan als regel de leeftijd voor het toegaan tot het avondmaal gesteld worden die van 18 à 20 jaren.

De belijdenis des geloofs is het uitspreken dat men de openbaring Gods in Christus van harte gelooft, dat men den Heere naar zijn woord wenscht te dienen, en deze belijdenis met een godzaligen wandel wenscht te versieren.

Deze belijdenis dient te geschieden in het openbaar, en wel om deze redenen: 1. de belijdenis in de eerste Christelijke kerk had steeds plaats in het openbaar voor de gemeente (1 Tim. 6 : 12; Matth. 10 : 32); 2. de volle gemeenschap der gemeente moet over de toelating tot de gemeente oordeelen. De kerkeraad houdt de wacht bij de deur van het sacrament, en moet zorgen dat geen onwaardige komt tot het sacrament, maar de handeling des kerkeraads moet de approbatie hebben van de gemeente. De openbare belijdenis is niet een formeele plechtigheid, maar de eigenlijke geloofsbelijdenis, waarmede de toegang tot het sacrament wordt ontsloten. De kerk oordeelt hier niet over het hart, maar over de openbaringen des levens, belijdenis en wandel, en terwijl zij naar het Woord Gods allen moet weren, die zich met hun belijdenis en hun leven als ongeloovige en godelooze menschen aanstellen, stelt zij het avondmaal open voor degenen, die zichzelven vanwege hun zonden mishagen, en nochtans vertrouwen, dat deze hun om Christus' wil vergeven zijn, en dat ook de overblijvende zwakheid met zijn lijden en sterven bedekt is; die ook begeeren, hoe langer hoe meer hun geloof te sterken en hun leven te beteren. [32.

Avondoffer. Dagelijks door den priester gebracht (Exod. 29 : 39 vv.; Num. 28 : 4), tusschen de beide avonden, in den tijd tusschen het begin van den zonsondergang tot aan den werkelijken ondergang, aldus tusschen 3 en 6 uur. In dezen tijd was ook het Paaschlam geslacht (Ex. 12 : 6). Het bestond 1. uit een éénjarig lam zonder gebrek als brandoffer, verbonden met spijs- en drankoffers; 2. uit reukwerk (Ex. 30 : 7). In het eerste der genoemde bestanddeelen is het avondoffer het zinnebeeld der dagelijkschе overgave, in het tweede van het tot God opklimmend gebed; en dat geloovige Israëlieten niet maar bij het zinnebeeld bleven staan, maar de geestelijke beteekenis verstonden en in het leven toonden, blijkt ons uit Ps. 141 : 2.

Azaria (d. i. Jehovah helpt) was een zeer geliefde en daarom veel voorkomende naam. De meest voorname dragers van dien naam waren: I. De eerste onder Salomo's rijksbeambten, de zoon van Zadok, waarschijnlijk een hoogepriester (1 Kon. 4 : 2). — II. De zoon van den profeet Nathan (1 Kon. 4 : 5). — III. Een profeet, zoon van Oded, die ten tijde van Asa (2 Kron. 15 : 1—8), toen deze zegevierend uit den strijd terugkeerde, tot doorzetting der reformatie aanmoedigde. — IV. Twee zonen van Josafat, Azaria en Azarjahu, die hun oudsten broeder Joram na diens troonsbestijging lieten vermoorden (2 Kron. 21 : 2). — V. Koning Uzzia, ook Azaria genoemd. — VI. Een hoogepriester ten tijde van Uzzia, die met 80 andere priesters den koning tegemoet trad en hem waarschuwde, toen deze wilde offeren (2 Kron. 26 : 17—20). — VII. Een hoogepriester ten tijde van Hiskia (2 Kron. 31 : 10, 13). — VIII. Een van de drie vrienden van Daniël, Abednego of Azaria (Dan. 1 : 6). — IX. Een der weinigen, die bij de verwoesting van Jeruzalem overbleven, een hoogmoedig man, die Jeremia in het aangezicht tegensprak en tegen Gods wil de vlucht naar Egypte doorzette (Jer. 43 : 1—7). [24.

Azazel is het Hebreeuwsche woord 'azazel, dat alleen voorkomt in Lev. 16 : 8, 10 en 26 en hoewel het op deze drie plaatsen op dezelfde manier geschreven wordt is het toch in de Statenvertaling verschillend vertaald. In vs. 8 staat „*voor* den weggaanden bok"; in vs. 10 „*om* een weggaanden bok te zijn" en „*als* een weggaanden bok", en in vs. 26 „welke een weggaande bok was". De Staten-overzetters meenden te doen te hebben met twee woorden; wij lezen in de kantteekening: „dit woort komende (na het meeste gevoelen) van twee woorden, welcker een beteekent eene geyte, het andere wechgaan.

Het schijnt zooveel te bedieden als den levendigen bock, die los gelaten wiert, om wech te gaan". Toch blijkt uit dezelfde kantteekening dat er reeds toen onzekerheid was omtrent de beteekenis van dit woord, want bij vs. 10 lezen wij op den rand „ofte *na* (naar) Azazel, dat is tot de plaetse alsoo genaemt". Ook nu nog staat de beteekenis van dit woord niet volkomen vast, Dr Kuyper althans zegt in zijn „Dictaten Dogmatiek": „de plaats waar dit woord (azazel) voorkomt is zeer betwist en het is moeilijk uit te maken of hiermede een duivel bedoeld wordt". Het algemeen gevoelen is thans dat wij in azazel te doen hebben met een daemon en wel met een der meest bekende daemonen, die men zich vooral in de woestijn wonende dacht. Meer kan niet met eenige zekerheid van hem worden gezegd; zelfs is het nog niet mogen gelukken zijn naam nader te verklaren. In het apokrieve boek Henoch komt zijn naam voor onder de gevallen engelen (Henoch 9 : 6; 10 : 4). Naast de meening dat wij in azazel te doen hebben met een daemon komen nog drie andere voor, die thans door bijna niemand meer worden verdedigd; de eene vinden wij reeds in de kantteekening, die azazel houdt voor het oord, de plaats, waarheen de tweede bok werd gezonden; de andere acht dat azazel beteekent „de ledige bok", gelijk Luther reeds vertaalde, en de derde opvatting vertaalt azazel door de omschrijving „om voor goed weg te zenden". Evenwel het bevel om twee geitenbokken ten zondoffer te nemen en die te stellen voor het aangezicht des Heeren en over die twee bokken het lot te werpen, één lot voor den Heere en één voor azazel, eischt reeds om zich azazel voor te stellen als een geestelijk wezen dat staat tegenover den Heere, en dat gedacht wordt in de woestijn te wonen (vgl. ook Matth. 12 : 43 en Luc. 11 : 24). Daar dit wezen hier tegenover den Heere wordt gesteld, mag men daarbij niet denken aan een der booze geesten van lagere orde, maar veeleer aan dien geest, die in het rijk der duivelen heerschappij voert, en later Satan heet. Zoo verdient het dan aanbeveling om op de genoemde plaatsen te vertalen: één *voor* azazel; *aan* azazel, *naar* azazel en in vs. 26 nog eens *voor* azazel. Zie verder voor de handoplegging enz. Lev. 16:21—26 het artikel *Groote Verzoendag*. [8.

Azië. Dit is het werelddeel, dat de oudste geschiedenis heeft, als de bakermat der menschheid. Het overtreft ook in grootte (de oppervlakte bedraagt 44.142.658 K.M.² waarvan de eilanden 2.662.399 K.M.² beslaan) en in bevolking (haar aantal wordt geschat op 825 tot 850 millioen) de andere werelddeelen.

De *naam* wordt in verband gebracht met den naam „Aszu" in Assyrische inschriften, en zou dan beduiden: het land van den opgang der zon.

In het Oude Testament komt de naam niet voor. Als in het Nieuwe Testament van „Azië" sprake is, dan is dat de naam van de Romeinsche provincie aan de Westkust van Klein-Azië.

De *ontdekking* van Azië. In Homerus' tijd kenden de Grieken de Westkust van Klein-Azië, maar van de Noord- en Zuidkust liepen slechts schippers-verhalen. — De Foeniciërs en de Israëlieten stonden in 1000 v. Chr. reeds in verbinding met „Ofir", dat men aan de Malabarkust van Voor-Indië zoekt. — De Grieksche schrijvers, als Herodotus in de 5e eeuw v. Chr., waren bekend met de 20 Satrapiën van het Perzische rijk, en met Colchis, Arabië en Indië. Door de veldtochten van Alexander den Groote en de door hem gezonden expeditien ter zee werd de kennis dezer streken rijker, en de verbinding voor den handel met de Grieksche en Romeinsche wereld geopend. Sedert het midden der 8e eeuw n. Chr. zijn Arabieren verder in Oost-Azië gekomen. In de 10e eeuw is de belangstelling der Christenen in Europa voor Azië, door pelgrimstochten naar het heilige land opgewekt, en voor den dag getreden in de zending van evangelieboden en gewapende strijders (1096 eerste kruistocht). Daarna bleef het verkeer tusschen Europa en Azië voor handel en zending voortbestaan: in de 13e eeuw ook in Oost-Azië. Uit Portugal maakte Vasco da Gama in 1498 de eerste zeereis langs Zuid-Afrika naar Indië, waar hij aan de Malabarkust landde. Daarop volgden in het begin der 16e eeuw de ontdekkingen van de eilanden in den Oost-Indischen archipel door de Portugeezen. Van Amerika uit voeren de Spanjaarden naar Indië en namen in 1571 de Filippijnen in bezit. Engeland zond zijn schepen ook naar Indië, in 1600 werd de Engelsche Oost-Indische compagnie opgericht. De Hollanders hebben zich in de eerste helft der 17e eeuw van de door Portugal bestuurde eilanden meester gemaakt. (Java 1624, Malakka 1641, Ceylon 1658, Celebes 1660). De Franschen begaven zich na 1601 ook naar Indië. In de 18e eeuw kwam Noord-Azië aan de beurt. In 1728 voer Veit Bering langs Oost-Siberië door de naar hem genoemde straat. Steeds meer zijn allerlei onderzoekingstochten in de 19e eeuw gedaan, waardoor dit werelddeel meer en beter bekend geworden is.

De *Christelijke kerk* is in Azië geboren. Hetgeen de Handelingen der apostelen mededeelen is het eenige, wat daarover bekend is, en daaruit blijkt, dat uit Jeruzalem en Antiochië de zending zich Westwaarts richtte naar Klein-Azië en Europa. Van de uitbreiding der kerk naar het Oosten is de geschiedenis niet bekend: toch waren er ten tijde van Marcus Aurelius († 180) kerken onder de Parthen, tusschen de Kaspische zee en de Perzische golf, en regeerde in *Edessa* in Noord-West Mesopotamië een Christelijk vorst Abgar-manu Uchomo. In 250 zijn in *Arabië*, met name in 't Noorden in Bostra vele Christenen, en in 350 arbeidt een bisschop Theophilus in Zuid-Arabië. Naar *Indië* zouden, volgens de legende, Bartholomeus en Thomas zijn gegaan, wier arbeidsveld in het laatst der 2e eeuw door Pantaenus uit Alexandrië zou bezocht zijn, waarvan de Syrische- of Thomas-Christenen in het Zuiden van Voor-Indië een overblijfsel heeten. In het *Perzische rijk* onderging het Christendom meerdere vervolgingen van 343—381 en na 414. In *Armenië* werd het Evangelie door Gregorius Illuminator omstreeks 300 gepredikt, en blijven de vruchten voortbestaan, ook na de onderwerping van dit land door de Perzen in 424. Hier zijn de Monofysieten. De volken in den *Kaukasus* zijn ook met het Evangelie in aanraking gekomen, omstreeks 330. — De *Nestorianen* vonden in

Perzië, omstreeks 465, een toevluchtsoord, en verdrongen de bestaande Christelijke kerk. Zij konden daar blijven onder de regeering der Khaliwen, en dreven vandaar zending in Voor-Indië, waarvan Kosmas Indiropleustes pl.m. 535 de uitwerking vond, en zelfs in 636 naar China, tenminste volgens een inschrift uit 782, dat in de buurt van Singanfo in 1625 door Jezuïeten gevonden moet zijn. — De *Islam* vond in West-Azië een goeden bodem, waar toch al meerdere afwijkingen van de belijdenis der kerk een vruchtbaren akker hadden gevonden. Jegens die minder orthodoxe groepen waren de Mohammedanen vriendelijker gezind; daarom konden met name de Nestorianen zich hier steeds handhaven.

In de Middeleeuwen zijn verschillende pogingen gedaan om het Christendom onder de Mongolen te vestigen en het daar veldwinnende Nestorianisme te overwinnen. Toen in *China* in 1279 de Mongoolsche heerschappij gevestigd werd, vonden de Franciscaansche zendelingen gelegenheid daar te arbeiden, Johannes de Monte Corvino stierf in 1328 als aartsbisschop te Peking. Nadat echter de Mongoolsche heerschappij wijken moest voor de Chineesche Ming-dynastie in 1369, vond het Boeddhisme gelegenheid zich daar uit te breiden en verdween de Christelijke kerk.

Eerst na de Middeleeuwen, toen Europa's volkeren in Oost-Azië hun heerschappij konden vestigen, is de kerk gevolgd. De kerk van Rome is daarbij voorgegaan, en vooral de Jezuïetenorde heeft zich ingespannen, in Oost-Azië de Roomsche kerk te stichten, en daarbij is Frans Xaverius met alle macht van 1542—1552 als baanbreker werkzaam in het Zuiden van Voor-Indië, in Malakka, op de Molukken, in Japan. Hem volgden andere zendelingen uit de orden van Loyola, van Franciscus en Dominicus.

In *Voor-Indië* begon de kerk van Rome. Goa, aan de West-kust werd in 1534 tot bisdom verheven. Xaverius kwam er in 1542, en trachtte de daar verkeerende resten van het Christendom tot de kerk van Rome te brengen. In 1557 werd Goa een aartsbisdom. In 1599 voegden de Nestoriaansche Thomas-Christenen zich daaronder, totdat zij in 1662 voor het meerendeel zich van Rome's kerk weder losmaakten en in verbinding traden met den patriarch der Jacobieten te Jeruzalem. De Jezuïet Robert Nobili († 1656) nam Brahmaansche kasten-gebruiken aan, om aldus de Brahmanen voor het Christendom te winnen, waardoor de kerk van Rome voor dit zendingsvraagstuk geplaatst werd. Tegen het einde der 17e eeuw waren door verschillende orden, naar het heette, ongeveer $2^1/_2$ millioen Indiërs voor het Christendom gewonnen. Dat cijfer is echter gestadig aan verminderd, in 1815 bedroeg het niet meer dan 660.000, over wier geloof bovendien geklaagd werd. In de 19e eeuw werd de Roomsche zending weder met kracht aangepakt. Het aartsbisdom Goa werd om de politieke veranderingen tot de Portugeesche bezittingen beperkt. Na 1886 werden naast Goa met zijn 3 suffragaanbisdommen: Damao, Kotschin, Mailapur, nog 6 aartsbisdommen gesticht (Agra, Bombay, Calintta, Madras, Pondicherry, Verapoli) met 14 bisdommen. In 1893 werd op Ceylon het aartsbisdom Colombo gesticht met 4 suffragaanbisdommen.

In *Achter-Indië* begon Xaverius in 1545 te prediken; in 1557 kon er het bisdom Malakka komen. Naar Cotchin-China begaven zich de Jezuïeten in 1618 en in 1627 naar Tongking; in die streken werd ten tijde van paus Urbanus VIII († 1644) een getal van 300.000 leden der Roomsche kerk genoemd, dat in 1819 tot 400.000 gestegen zou zijn, ondanks de vele vervolgingen, welke zij leden; die in 1885 heeft nog 30.000 gedoopten het leven gekost. Door de bevestiging der Fransche heerschappij is de arbeid der Roomsche missie er vaster geworden. In Siam is zij sedert 1673 bezig, en in Barma vanaf 1722, echter met minder succes. Op de *Filippijnen*, die in 1571 door de Spanjaarden in bezit genomen zijn, is tegen het einde dier eeuw de kerkelijke organisatie al gereed gekomen, en is de bevolking bijna geheel Roomsch. In *Nederlandsch-Indië* heeft de Roomsche missie uit den aard der zaak niet veel kunnen doen. In *China* is de poging der Roomschen in 1556 niet geslaagd; invloed hebben de Jezuïeten gekregen, toen in 1581 Roger daar kwam en in 1582 Matth. Ricci († 1610), een geleerde op mathematisch en astronomisch gebied, die daardoor bij het hof in aanzien wist te komen, wat ook bij zijn opvolgers het geval was. Zij wilden den Chineezen het Christendom aannemelijk maken, door het in den geest en met de zeden van Confucius te prediken. In 1630 is door den Dominicaan Morales en den Franciscaan Anton een zuiverder Christendom gepredikt, waardoor de kerk van Rome tot een beslissing werd gedrongen. Door vervolgingen is het aantal leden der Roomsche kerk sedert 1722 verminderd, totdat bij de verdragen van 1842 en 1860 de arbeid der zending meer gewaarborgd werd.

Japan, dat in 1543 door de Portugeezen ontdekt werd, is in 1549 door Xaverius bezocht; in 1579 zou het getal van 200.000 gedoopten al bereikt zijn. Om politieke redenen begon in 1587 de vervolging, en in 1637 werd Japan voor vreemdelingen gesloten. Eerst in 1858 is de Roomsche missie weder begonnen. — Tegen het einde der 16e eeuw is de zending der Roomsche kerk van uit Japan naar *Korea* overgestoken, maar door vervolgingen is er geen blijvende vrucht aanschouwd, totdat in 1831 er een apostolisch vicariaat is gesticht. — In 1624 is door de Jezuïeten beproefd, in *Tibet* vasten voet te krijgen, doch dat is toen evenmin gelukt als in 1844, toen de zending der Lazaristen daarheen getrokken is. In *Voor-Azië* heeft de Roomsche kerk niet zoozeer zending gedreven, maar steeds gepoogd, er in verbinding te blijven met de oude resten van het Christendom, die in deze Mohammedaansche wereld overgebleven waren.

De zending der evangelische kerk is in Azië eerst later begonnen. Toen de Hollanders de bezittingen van de Portugeezen in hun macht kregen, begonnen zij met de bestaande gemeenten te hervormen, vooral op de Molukken, op Amboina, en op Ceylon. — Van uit Denemarken trok in 1706 Ziegenbalg naar de toenmalige Deensche kolonie in Voor-Indië, Trankebar, aan de Zuid-Oostkust. In 1728 nam de Engelsche

zendingsvereeniging deze missie over; aan haar verbonden, arbeidde Chr. Friedr. Schwartz in het Zuiden van Voor-Indië, van 1750 tot zijn dood in 1798. — In 1793 verbood de Engelsche Oost-Indische Compagnie den arbeid der zending op haar terrein. In 1813 werd door het Engelsche Parlement, dank zij het optreden van Wilberforce, aan de zending weder vrijheid verleend, en begon de Engelsche kerkelijke zending (C. M. S.) haar arbeid in Voor-Indië, en de Baptistische zending in Barma. Andere zendingscorporaties volgden. In 1858 nam de Engelsche kroon de kolonies van de Oost-Indische Compagnie over.

De eigenlijke zendingsarbeid der evangelische kerken in Azië is in de 19e eeuw begonnen. De zending in Azië vindt daar in 't algemeen een geheel anderen bodem voor haren arbeid dan in de andere werelddeelen. In Azië immers zijn de groote rijken, waar volkeren leven, die een eigen beschaving bezitten, waar religies worden aangetroffen, die in ouderdom en aantal belijders met het Christendom wedijveren, en waar onder de bevolking een krachtig ontwaken merkbaar is, waarvan de beteekenis voor de wereld nog niet te schatten is.

Overzicht van de Protestantsche zending.

West-Azië, meest „Voor-Azië" genoemd, is het midden van de Mohammedaansche wereld, en stond voor het grootste deel onder beheer van Turkije, dat met den val van Abdul Hamids despotie in 1908 een constitutioneele regeering kreeg. Hier zijn ook nog overblijfselen van de vroegere Oostersche kerk, en onder hen is de zending voornamelijk werkzaam. Onder de Mohammedanen heeft de Engelsche kerkelijke zending (C. M.) in Perzië 4 stations, en de Schotsche en Amerikaansche Gereformeerden in Arabië 5 stations, en daarvoor was ook de Duitsche Orientmissie aan het Urmia Meer. Vooral door scholen op te richten verwacht men vooruitgang. In April 1914 werd de tweede jaarlijksche samenkomst van de Unie van het onderwijs van missies in Syrië en Palestina bezocht door 50 afgevaardigden van 16 missies.

In *Arabië* drijft de Hollandsche Gereformeerde kerk van de Vereenigde Staten aan enkele kustplaatsen zending, en in Aden arbeidt de Vereenigde Vrije kerk van Schotland. (In Juni 1916 stond de Groot Sherif van Mekka tegen Turkije op; er kwam een Senaat voor Arabië en Hedjaz, in 1917 werd de Groot Sherif „koning van Hedjaz", onder erkenning der Entente mogendheden. In een proclamatie werd de revolutie gerechtvaardigd door het handelen der Jong Turken tegen de wet van Allah).

In *Mesopotamië* heeft de Engelsche kerkelijke zending (C. M.) een paar stations, die tijdens den oorlog door de Europeanen zijn verlaten. In Bagdad hield een inboorling de gemeente van 120 leden bijeen en arbeidde ook nog daarbuiten.

In *Syrië* is de Amerikaansche Board begonnen in 1823. Dit veld is door de Presbyterianen van de Vereenigde Staten in 1870 overgenomen. In Beiruth is een inrichting voor hooger onderwijs. Ook andere corporaties drijven hier zending. Er zijn ruim 5700 communicanten. Tijdens den oorlog heeft de arbeid, die vooral door school en pers en medische zending geschiedde, veel geleden, vooral in *Palestina*. Van 1841—1887 bestond er te Jeruzalem een evangelisch bisdom van Duitschers en Engelschen samen. De tweede bisschop S. Gobat werkte gezegend (1846—1879). In 1852 begon de Jerusalem-Verein van Berlijn haar arbeid onder de Christelijke Arabische bevolking, onder welke zij 5 stations had. De Engelsche kerkelijke zending (C. M.) heeft 14 stations met 2400 leden en 48 scholen. In 1860 stichtte Schneller een Syrisch weeshuis voor jongens. In 1851 werd door de diakonessen van Kaiserswerth het Talitha-kumi hospitaal gebouwd.

Ten Noorden van Syrië, in *Klein-Azië* en het gebied ten Oosten daarvan is de Amerikaansche Board onder de leden der Oostersche kerken werkzaam. Zij heeft haar terrein in 4 districten verdeeld (Europeesch, West-, Centraal- en Oost-Turkije), en heeft er ongeveer 140 gemeenten met 51000 Christenen, van welke 14000 communicanten zijn. In dit gebied ligt ook Armenië, waar in 1896 de vreeselijke moord op de Christenen plaats vond, die ook tijdens den oorlog veel te lijden hadden.

In *Perzië*, het land van revoluties, die ook na de Engelsch-Russische overeenkomst niet ophielden, wordt ook eenige zending gedreven. In 1870 namen de Presbyterianen van de Vereenigde Staten het veld in West-Perzië over van de Amerikaansche Board, zij hebben ruim 3100 communicanten, en zijn ook in Oost-Perzië begonnen. In hun gebied hebben de Presbyterianen 5 hospitalen en ruim 100 lagere scholen en 3 scholen voor uitgebreider onderwijs. In het Midden en het Zuiden van Perzië heeft de Engelsche kerkelijke missie (C. M.) haar terrein, waarop ruim 200 communicanten gewonnen zijn; zij onderhoudt 4 lagere scholen en 7 voor uitgebreider onderwijs.

In *Afghanistan* is de deur voor het Evangelie nog niet geopend.

In *Voor-Indië*, waarbij ook Barma gerekend wordt, is de zending van meer beteekenis; daar zijn reeds inboorlingen-kerken, die zelf zending drijven, en daar zijn nog overal akkers, waarop in 1915 door 124 missies Protestantsche zending wordt gedreven. Volgens den census van 1911 telde dit Britsche gebied 315 millioen inwoners, die zeer verschillen in ras (er zijn ruim 50 millioen oorspronkelijke Drawida's, ongeveer 200 millioen Ariërs, behalve de 66 millioen Mohammedanen, die meest van het Westen kwamen) en taal (van de ongeveer 120 talen zijn er 20, die door meer dan één millioen menschen worden gesproken) en religie (het Hindoeïsme telt 217½, de Islam 66⅔, het Boeddhisme (bijna uitsluitend in Barma) 10⅔ millioen aanhangers; verder zijn er 3 millioen Sikhs (in Pandschab), wier religie een vermenging van Hindoeïsme en Mohammedanisme is), 1¼ Dschains (in Bombay), wier religie een vermenging van Hindoeïsme en Boeddhisme is. Bovendien zijn er ruim 10¼ millioen ruwe heidenen, vooral onder de bergstammen. Vergeleken met die cijfers is het getal der 3½ millioen Christenen niet groot, al is het dan dubbel zoo groot als in 1881. In 1910 waren er ongeveer 1,4 millioen leden der Roomsch Catholieke kerk, 0.75 millioen Syrische Christenen,

waarvan de grootste helft aan de Roomsch Catholieke kerk verbonden zijn, en ongeveer 1½ millioen Protestantsche Christenen (waarvan ruim ½ millioen communicanten) uit de inboorlingen. Er is voor de zending dus nog arbeid in overvloed in deze Indische wereld, waarin de „kasten"-verdeeling in het geheele leven alles beheerschend is. De onderste laag der bevolking leeft buiten de kasten, waarvan de Brahmanen als priesters, de Kschatriya als krijgslieden, de Vaisya als boeren en handwerkslieden, de Sudra als knechten, niet de eenige zijn, want er zijn duizende kasten, die ieder voor zich een eigen leven hebben. Wie Christen wordt, komt daardoor buiten de gemeenschap te leven; maar aan de andere zijde moet de gemeente zelf waken, dat zij niet een nieuwe „kaste" wordt. Al zijn nu de meeste Christenen gewonnen uit de kastenloozen en uit de lagere kasten, toch zijn er ook bekeerlingen uit de hoogere kasten. — Hoe langer hoe meer komt er in deze Indische wereld in allerlei opzicht beweging. Er is een machtig „Indian National Congress", voornamelijk uit de Hindoe- en Mohammedaansche bevolking, waardoor men het nationaal bewustzijn versterken, en tot eigen zelfbestuur wil komen. Er is een „All-India Moslem League" opgericht, om voor het Mohammedanisme propaganda te maken, dat ook enkele opleidingscholen heeft opgericht. De „Theosofical Society", waarvan Annie Besant presidente is, tracht meer invloed te krijgen.

Aan de evangelische kerstening van Voor-Indië wijden zich 124 zendingcorporaties, die in dienst hebben 1629 niet-Indische, en 2235 Indische krachten. Het totaal der communicanten bedraagt 575.000. Voor het overgroote deel geschiedt dit zendingswerk door Britsche (648 vreemde en 1035 Indische krachten en ruim 164.000 communicanten) en Amerikaansche (Vereenigde Staten en Canada) missies (601 vreemde, en 991 Indische krachten, en ruim 328.000 avondmaal-gerechtigden). Verder zijn er voor Australische missies 20 vreemde en 2 Indische arbeiders aan 't werk met ruim 1860 communicanten. Verschillende missies van Duitschland, Scandinavië en Denemarken hebben 212 blanken en 133 Indiërs in dienst met 64.000 avondmaalbezoekers. Eindelijk zijn er 23 nationale missies met 23 vreemde en 74 Indische arbeiders, die bijna 16.000 communicanten tellen. Door den oorlog zijn de Duitsche missies aan andere missies overgedragen. (De Evangelisch-Luthersche zending van Leipzig is overgegaan aan de Zweedsche kerkzending, die daarvoor finantieel gesteund wordt door de Deensche zending en een Amerikaansche Luthersche zending. De Evangelisch-Luthersche zending van Breklum wordt verzorgd door de General Council der Evangelisch-Lutherschen in Amerika. De Evangelisch-Luthersche zending van Hermannsburg is overgenomen door de gelijksoortige missie der Joint Synode in Amerika. De Gossnersche zending wordt verzorgd door de General Synod der Lutherschen in Amerika. De Bazelsche missie heeft hare Zwitsersche zendelingen aan een bijzondere corporatie in Zwitserland overgedragen).

Er is op allerlei gebied samenwerking. Een nationale zendingsraad is er, die overzichten van het zendingswerk geeft, en comité's aanstelt voor bijzondere belangen, b.v. van het publieke leven der Christenen. Er bestaat zelfs een „All-India conference" van Indische Christenen (waarvoor de R. C. bisschoppen hunnen parochianen echter den toegang verbieden), dat voor het maatschappelijk welzijn der Christenen ijvert, en b.v. wil, dat land aan hen wordt toegewezen. In 1917 is een eerste Christelijk sociaal congres te Mysore gehouden. De Christelijke jongeliedenvereeniging kwam tot de oprichting van coöperatieve banken. In 1922 werd besloten de nationale Zendings-Raad om te zetten in een „National Christian Council", gelijk men ook in China en Japan daarmede bezig is. — In Indië is de vraag naar zelfregeering aan de orde, en gelijk in de regeering des lands allerlei ambten voor de Indiërs zijn opengesteld, zoo wil men het ook in de kerk doen. De Engelsche kerkelijke zending (C. M.) ijvert daarvoor sterk, en wekt de Indiërs op, zooveel zij kunnen voor hun rekening te nemen. Zoo is b.v. het Tinnevelly-college door de Indische Christenen overgenomen, waarvan alleen de kosten voor het Europeesche hoofd niet door hen gedragen worden. En daartoe gaan andere missies ook langzamerhand over. Van de generale synode der Presbyteriale kerk, in Dec. 1913 gehouden, die 63 leden telde, waarvan 36 Indiërs waren, was een Indisch ouderling voorzitter. — In Indië is ook een streven naar een samenleven der kerken. De Zuid-Indische United Church, in 1907 ontstaan door de vereeniging van Presbyterianen en Congregationalisten, zoekt verdere vereeniging met Wesleyaansche Methodisten en Baptisten. Gemeenschappelijk houden verschillende missies evangelische campagne-weken, vaak voor een bepaalde klasse van menschen, b.v. in 1917 te Madura voor den middelstand met Christelijke adspiraties, te Madras in bepaalde wijken der stad. Daarvoor worden dan zorgvuldige toebereidselen gemaakt, door gebeden voor dat werk, door speciale lectuurverspreiding, door gebruikmaking van de meest geschikt geachte middelen. In de laatste jaren traden op verschillende zendingsterreinen massale bekeeringen voor den dag. In Haidebarad hebben de Wesleyaansche Methodisten in 6 maanden van 1916 3000 personen gedoopt, terwijl daarvoor nog 4000 opgeleid werden. Om de noodige krachten voor deze massale kerstening te krijgen, zijn van de theologische opleidingsschool te Medak helpers met korte opleiding gezonden om de meer bekwame helpers bij te staan. — Van beteekenis is ook de Medical missionary Association of India, waardoor de gemeenschappelijke medische belangen worden behartigd. In 1915 waren er 183 hospitalen, met 7 opleidingsscholen. Gemeenschappelijk hebben in Madras 10 missies uit Groot-Brittannië en Amerika een medisch college voor vrouwen opgericht, waaraan in 1916 verbonden waren 7 professoren en 71 studenten. Hoe langer hoe meer wijdt ook de regeering daaraan haar aandacht. — Lager onderwijs genieten in Indië 29 % der jongens en 5 % der meisjes. Steeds meer wordt het belang gevoeld. In Bombay is reeds het lager onderwijs verplicht. Het regeeringsonderwijs is godsdienstloos, maar daardoor de kweekschool

voor een revolutionair anarchisme. De scholen der zending krijgen subsidie; maar de vraag is ter sprake gebracht, of de regeering wel finantieelen steun verleenen mag aan scholen, waar de religie in het onderwijs is opgenomen, en of wel genoeg gerekend wordt met de vrijheid der ouders, die geen godsdienstonderwijs voor hunne kinderen begeeren.

Ceylon is een afzonderlijke kroonkolonie van Engeland. Dit eiland heeft een bevolking van $3^1/_2$ millioen inwoners, bestaande uit oorspronkelijke Drawida's, uit Singhalezen, de latere veroveraars, uit Tamilen, die hierheen kwamen, evenals Mooren en Arabieren, en uit „burgers", ontsproten uit Europeesche kolonisten, vooral Hollanders met Singhaleesche vrouwen. Hier is het Boeddhisme de voornaamste godsdienst, die in navolging van de Christelijke zending ijverig werkt. In 1816 begon hier de Amerikaansche Board haar werk; nu zijn er in het geheel 20 missies bezig met 61 vreemde en 120 inlandsche krachten, die 15.350 communicanten hebben. Van krachtigen voortgang is hier geen sprake.

In *Achter-Indië* is de Fransche kolonie *Indochina* nog gesloten voor de Protestantsche zending. In *Siam* zijn in 1840 de Amerikaansche Presbyterianen gekomen; in 't Zuiden zonder veel vrucht (in 5 stations); in het Noorden met meer zegen (in 5 stations). 't Getal der avondmaalgangers is ruim 7700. — Op *Malakka* zijn meerdere missies onder moeilijke omstandigheden werkzaam, vooral onder de daar vertoevende Chineezen.

De Nederlandsch-Indische archipel wordt behandeld in het artikel *Indië*.

De *Filippijnen*-eilanden, met ruim 8 millioen inwoners, waarvan ongeveer 7 millioen tot de Roomsch-Catholieke kerk behooren, was voor de evangelische zending gesloten, zoolang ze onder Spanje stonden. Nadat ze in 1898 door de Vereenigde Staten genomen zijn, hebben reeds 10 Amerikaansche missies zich aan het werk gezet, waardoor er reeds 46.000 avondmaalgangers zijn.

China en *Japan* (met Formosa en Korea) worden in afzonderlijke artikelen behandeld. Het uitgestrekte *Siberië* is nog niet door de Protestantsche zending bearbeid. [12.

Azijn of edik is een zure vloeistof (azijnzuur verdund met veel water), die ontstaat door de werking van een bacterie (bacterium aceticum), die in de lucht voorkomt, op wijn, bier, en in 't algemeen op zeer verdunde sterke dranken. Bekend is het, dat lichte wijnsoorten en bier, aan de lucht blootgesteld, reeds vanzelf zuur worden en in edik overgaan; dit is echter niet het geval, wanneer zij in goed-gevulde en goedgesloten flesschen bewaard worden, wijl de bovengenoemde azijnbacterie tot vorming van azijn uit alcohol vrije zuurstof noodig heeft. Om azijn te maken, gebruikt men de door onzen landgenoot Hermann Boerhaave (1668—1738) uitgevonden snelazijnbereiding, waarbij men verdunde alcohol druppelsgewijze over houten krullen laat vloeien; er ontstaat dan verdund azijnzuur (acidum aceticum). Wanneer de vorming van azijn te langzaam verloopt of wanneer de azijn meer dan 94 procent water bevat, ontwikkelen zich daarin azijnaaltjes (anguillula aceti), dat zijn draad- of spoelwormen die slechts 2 millimeter lang zijn en den azijn bederven. Door den azijn tot 46° C. te verwarmen worden ze vernietigd. Ook door droge destillatie van hout wordt azijn verkregen, die veel als tafelazijn gebruikt wordt. Azijn moet men bewaren in glazen of porceleinen vaten en zoo weinig mogelijk met metalen in aanraking brengen. De azijn, dien de Joden gebruikten, ook bij hun maaltijden (Ruth 2 : 14), was waarschijnlijk uitsluitend wijnazijn. Het is niet zeker of de Israëlieten ook bier en den daarvan afkomstigen azijn gekend hebben; de woorden bier en bierazijn komen niet in den Bijbel voor, hoewel de oude Egyptenaren reeds bier brouwden uit gerst. Edik was den Nazireërs verboden (Num. 6 : 3). In Ps. 69 : 22 klaagt David dat zijn vijanden hem in zijnen dorst edik te drinken hadden gegeven, en volgens Matth. 27 : 34 gaven de krijgsknechten Jezus edik met gal gemengd. Aan het kruis werd den Heiland een spons gevuld met edik toegereikt (Matth. 27 : 48). In Spr. 10 : 26 wordt de bijtende werking van edik op de tanden vermeld en in Spr. 25 : 20 de ontledende invloed van edik op salpeter. De scheikundige formule van azijnzuur is CH_3COOH of $C_2H_4O_2$. [31.

Azymieten. De Roomsche kerk gebruikt bij het avondmaal altoos ongezuurd brood, de Grieksche kerk daarentegen gezuurd. Vandaar dat de Oostersche of Grieksche kerk de Roomsch-Catholieken of Westerschen *Azymieten* noemde. Dit woord is in oorsprong Grieksch. (A = zonder en Zuma = gezuurd). De Roomsch-Catholieken gaven aan de Griekschen of Oosterschen den bijnaam van *Fermentarii*. [24.

B.

Baader (Franz von), filosoof en theoloog, leerling van Jac. Böhme, geboren te München 27 Maart 1765, studeerde in de medicijnen, maar ging, na kort als arts werkzaam te zijn geweest, over tot het bergvak. Van 1792—'96 was hij in Engeland en daar leerde hij, door het lezen van den heiligen Martin, diens leerling Jacob Böhme kennen. Door de werken van Böhme, alsmede door de geschriften van Tauler, Eckart en Paracelsus werd hij zeer bekoord. Hij bestudeerde ook Kants filosofie. In 1797 werd Von Baader in München tot „Münz- und Bergrat" aangesteld. Door een uitvinding hielp hij in Oostenrijk de glasfabricatie vooruit (1809). Bij zijn beroep beoefende hij nog altoos de wetenschap. Het doel van zijn denken was den band tusschen religie en wetenschap, die verbroken was, te herstellen. De kerkelijke en politieke verhoudingen van zijn tijd drongen hem, om eenerzijds de vorsten door geschriften ervan te overtuigen, dat om den revolutiegeest te bedwingen de religie in overeenstemming met de wetenschap moest gebracht worden, en anderzijds aan te toonen aan de geleerde wereld, dat de wetenschap niets vermocht zonder geloof, evenmin als het geloof zonder de wetenschap kon. Hij is als een der vaders van de heilige Alliantie te beschouwen. Hij stichtte een filosofisch-religieuse of academische vereeniging. In 1823 ging hij naar Rusland, maar moest, omdat hij verdacht werd van politieke dwalingen, dat land verlaten. In 1826 werd hij hoogleeraar (honorair) der filosofie in München. Zijn voordrachten maakten een diepen indruk. In 1838 moest hij zijn arbeid staken, omdat een ministerieel besluit bepaalde, dat het onderwijs in de godsdienstfilosofie aan geen anderen dan Roomsche priesters werd toegestaan. Von Baader had n.l. het Ultramontanisme bestreden, omdat hij zich verklaarde tegen het kerkelijk absolutisme van het pauselijk stelsel. Later gaf hij in zijn werk *Oostersch en Westersch Catholicisme* den Ultramontanen nieuwe ergernis. Hij heeft omgang gehad met zijn beroemdste tijdgenooten, den natuuronderzoeker J. W. Ritter en met de wijsgeeren Jacobi en Schelling. Toch mag men hem geen leerling van Schelling noemen.

Nog voordat hij Böhme's werken had leeren kennen, was er iets in Von Baader, dat in die richting stuurde. Volgens hem is kennen een inwendig zien. Wanneer men bidt, vallen de schellen ons van de oogen. Hij leerde de noodzakelijkheid van verlossing en wedergeboorte. De grondgedachte van zijn systeem was „de harmonie tusschen het licht der natuur en het licht der genade". Hij stierf 23 Maart 1841. [24.

Baäl, Arameesch Beël, Babylonisch-Assyrisch Bel, is de naam van de mannelijke godheid van het Kanaänietisch heidendom. Oorspronkelijk is Baäl, evenals meerdere Semietische goden-namen, geen eigennaam, en heeft het woord geen andere beteekenis dan die van „heer" of „bezitter". Zoo komt het in het Hebreeuwsch voor als „heer des huizes" (Ex. 22 : 8; Richt. 19 : 22, 23), „heer des osses" (Ex. 21 : 28) en vooral van den echtgenoot als „heer" zijner vrouw (b.v. 2 Sam. 11 : 26). Op de godheid wordt deze benaming dan toegepast als „heer" van het volk waardoor, en het land of de stad waarin deze vereerd wordt. In dien zin is ze onder de getrouwen des volks ook wel gebruikelijk geweest ter aanduiding van Israëls God. Dit blijkt althans met zekerheid uit den naam van een der helden van David: Bealja (1 Kron. 12 : 5), welke beteekent „de Heere is heer". En dat zulk gebruik zelfs vrij gewoon moet zijn geweest valt af te leiden uit de woorden van Hosea: „en het zal te dien dage geschieden, spreekt de Heere, dat gij mij noemen zult: mijn Man, en mij niet meer noemen zult: mijn Baäl" (Hos. 2 : 15). In deze woorden ligt echter tevens een krachtig protest tegen dit gebruik; immers, bij het toenemend binnendringen van den Baälsdienst in Israël lag er in het gebruik van den naam „baäl" het groote gevaar dat almeer de dienst van Israëls God met dien van Baäl vereenzelvigd worden zou.

Baäl.

Langzamerhand toch is Baäl meer de eigennaam geworden van den Kanaänietischen afgod, alhoewel er ook dan nog in het gebruik van dien

De strijd van Mardoek en Tiamat.

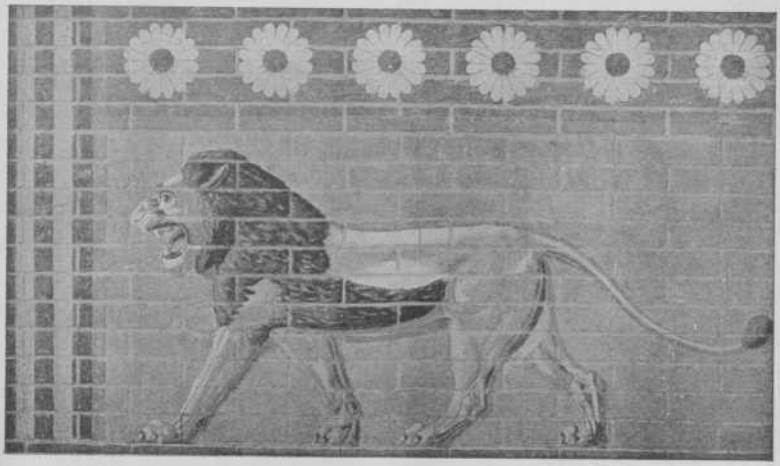

De Babylonische leeuw in gekleurde tegels.

naam iets zwevends blijft. Als zoodanig is Baäl de verpersoonlijking der natuurkracht en er schijnt veel voor te pleiten in deze godheid de mannelijke, genereerende natuurkracht te zien evenals Astarte de vrouwelijke, ontvangende en barende natuurkracht is. De natuurzegen wordt aan Baäl toegeschreven (vgl. Hos. 2 : 4 v.v.). Hij wordt verder gedacht als wonende boven de bergen; zonder twijfel is hij dus een hemelgod, en in verband met de groeikracht gevende werking der zonnestralen wordt hij, zoo niet uitsluitend, dan toch veelal als zonnegod gedacht. Als zonnegod echter heeft Baäl niet alleen een zegen-, maar ook een verderfbrengend karakter. In hem wordt ook de verzengende kracht der zonnestralen geëerd. Vandaar de gruwelijke zede der menschenoffers welke aan den Kanaänietischen afgodendienst verbonden waren, en waarvan de opgravingen in Palestina de huiveringwekkende blijken hebben aan het licht gebracht. In de Heilige Schrift worden deze menschenoffers gewoonlijk voorgesteld als gebracht aan den Moloch, welk woord eigenlijk hetzelfde is als „melek", dat „koning" beteekent; maar er is veel waarschijnlijkheid dat deze Moloch hetzij slechts een andere naam is voor Baäl (in zijn verderfbrengende gedaante), hetzij in elk geval toch een van de verschillende Baäls van Kanaän is geweest. In Jer. 32 : 35 worden ten minste Baäl en Moloch geïdentificeerd. Naast den enkelvoudsvorm Baäl komt ook meermalen het meervoud Baälim, Baäls, voor. Dit is daaruit te verklaren dat de verschillende vormen, waaronder de ééne Baäl in onderscheidene plaatsen werd vereerd, allengs als afzonderlijke godheden werden opgevat. Wij kennen ook verschillende namen van deze Baäls: zoo b.v. Baäl-Peor, d. w. z. de Baäl van den berg Peor, die op dezen berg zijn heiligdom had, Baäl-Berith, d. w. z. verbonds-Baäl, die door de Sichemieten werd vereerd, en Baäl-Zebub, de vliegengod, die een orakel in Ekron had. Al deze Baäls gaan evenwel op één grondtype terug. [10.

Baäla. I. Volgens Jes. 15 : 9, 10 en 1 Kron. 14 : 5 een andere naam voor Kirjath-Jearim. — II. Volgens Jes. 15 : 11 wordt tusschen Ekron en Jabniël als een deel van de Noord-Westelijke grens van Juda de berg Baäla genoemd. — III. Een stad in het Zuid-Westen van Juda (Joz. 15 : 19), welke volgens Jes. 19 : 3 ook *Bala* en volgens 1 Kron. 4 : 29 ook *Bilha* heet. [24.

Baälath. Een stad in den stam Dan (Joz. 19 : 44). De ligging is onbekend. [24.

Baälath-Beër. Een stad in Juda (Joz. 19 : 8) ook *Baäl* genoemd (1 Kron. 4 : 33), toegewezen aan den stam Simeon. *Bealoth* (Joz. 15 : 24) is hoogstwaarschijnlijk dezelfde stad. [24.

Baäl-Gad of Baäl-Hermon (Joz. 11 : 17; 12 : 7; 1 Kron. 5 : 23; Richt. 3 : 3), de plaats, waar Baäl als god, geluksgod, geëerd werd, het Noordelijkste punt van Jozua's veroveringen. Volgens Joz. 11 : 17 lag het aan den voet van den Hermon. Vandaar dat de stad ook heet *Baäl-Hermon* (1 Kron. 5 : 23 en Richt. 3 : 3). [24.

Baälim. Meervoud van Baäl. [10.

Baäl-Meon (Heer van de hemelsche woning), een stad in den stam Ruben, ook *Beth-Meon* en *Meon* genoemd (tegenwoordig *Main*). (Num. 32 : 38; Ez. 25 : 9; 1 Kron. 5 : 8). [24.

Baäl-Perazim (Baäl van de rots), een plaats in de vlakte van Efraïm, zoo genoemd na Davids overwinning over de Filistijnen (2 Sam. 5 : 20). [24.

Baäl-Zebub (Vliegenbaäl), de naam van den te Ekron vereerden zonnegod, die in den zomer de plaag der vliegen verwekt en ook weder wegneemt. Bij dezen god kon men ook orakeltaal hooren (2 Kon. 1 : 2, 3, 6). [24.

Baäl-Zefon, Ex. 14 : 2, 9, Num. 33 : 7, letterlijk „Baäl van den Noordenwind", een streek bij Suez gelegen, wellicht het Ataka-gebergte. Daar lag Hachiroth, het tegenwoordige Kal'at Adschrûd. Baäl-Zefon lag aan de Westzijde van den zeeboezem Suez. Reeds in overoude tijden was hier scheepvaart van de Feniciërs, omdat de Westenwind daar schadelijk was voor de scheepvaart, maar de Noordenwind juist gunstig. Geen wonder, dat men offerde voor Baäl-Zefon, den god van den Noordenwind, en dat een gedeelte land (misschien een hoogte) in die omgeving Baäl-Zefon genoemd werd. [24.

Baan. I. In den *eigenlijken* zin een gebaande weg, eigenlijk volgens den grondtekst (Jes. 11 : 16; 19 : 23; 35 : 8) een *opgeworpen* weg, een uitdrukking, die anders ook als straat wordt vertaald (1 Sam. 6 : 12 e.a.) en waaruit blijkt, dat het wel niet geheel aan kunstwegen met opgehoopte diepten en geslechte hoogten (Jes. 40 : 3 v.; 57 : 14; 62 : 10) in Palestina zal ontbroken hebben, al mogen zij dan ook niet als in Indië en Egypte zulk een uitgebreidheid hebben gehad. In Jes. 19 : 23 word een vriendschappelijk verkeer tusschen de vijandelijke Assyriërs en Egyptenaren voorspeld; zij zullen door een baan zijn verbonden. Jes. 30 : 11, „maakt u van de baan", d. i. gaat uit den weg!, verschoont ons met uw prediken! Zoo spreekt het ongeloovige volk tot de profeten. — II. Zinnebeeldig wordt baan van den weg gebruikt: 1. waarop God tot ons komt (Jes. 40 : 3); 2. waarop wij God nawandelen (effen baan) (Job 23 : 11; Ps. 27 : 11; 143 : 10; Spreuk. 2 : 13, 20; 4 : 11; 14 : 2); 3. in 't algemeen ook van een goddeloozen wandel (Spreuk. 7 : 25).

Baard. Bij de Israëlieten, als bij alle Oostersche volken, een eereteeken. Daarom werd hij niet geschoren, maar zorgvuldig verpleegd en met welriekende oliën gezalfd (Ps. 133 : 2; Dan. 10 : 3). Iemand den baard af te snijden of uit te trekken was een der grootste verachtingen (Jes. 50 : 6; 7 : 20; 2 Sam. 10 : 4; Neh. 13 : 25). Zichzelven den baard af te snijden of te verminken was een teeken van grooten rouw en smart (Jes. 15 : 2; Jer. 41 : 5; 48 : 37; Ezra 9 : 3) en evenzoo verzuimde verpleging en reiniging van den baard (2 Sam. 19 : 24). Misdadigers werd hij afgeschoren; slaven mochten hem niet dragen; daarom is de baard ook een teeken der vrijheid. Bij den melaatsche (Lev. 14 : 9; 13 : 29 vgl.) is de afschering van den baard een geneeskundige maatregel, omdat de melaatschheid zich bovenal aan de haren vasthechtte, maar had ook volgens sommigen, de zinnebeeldige beteekenis der reiniging, gelijk de Egyptische priesters bij zekere gelegenheid het gansche lichaam schoren. Bij de Egyptenaren was het afscheren van den baard de algemeene gewoonte, waarom zich ook Jozef moest laten

scheren, eer hij voor Farao gebracht werd. Volgens de Mozaïsche wet mochten de hoeken van den baard niet worden afgeschoren, d. i. naar men meent, dat gedeelte des baards, dat het naast aan de beide slapen groeit (Lev. 19 : 27; 21 : 5). In het Oosten worden verschillende

Baarddrachten
bij de Egyptenaren (bovenste rij)
en bij andere volken (onderste rij).

wijzen van het baard dragen gevonden. Eenigen laten alle haren groeien, anderen slechts de knevels, anderen slechts den kinbaard; de Perzen de eerste lang, den laatsten kort. Overal geldt hij echter als een heiligdom, dat men slechts mag aanraken om te kussen. Volgens 2 Sam. 20 : 9 vat Joab met de rechterhand Amasa's baard, opdat hij hem kuste, namelijk den *baard*, volgens de thans nog heerschende gewoonte bij de Arabieren. Bij de Grieken was het een oude gewoonte, den baard te vatten van hem, dien men smeekend iets vroeg. De Arabieren zweren bij hun baard, bij dien van Mohammed. De een zegent den ander: Allah zegene uw baard! en wenscht hem een zoon toe met een schoonen baard. Bij het bezoeken wordt deze baardafgod met wierook berookt en met welriekende wateren besprenkeld (vgl. Dan. 2 : 46).

Babel, Babylonië, Babyloniërs. Het land Babylonië, gelegen aan den benedenloop van Eufraat en Tigris, is door de Grieken zoo genoemd naar de hoofdstad Babel of Babylon. In het Oude Testament draagt het land den naam Sinear. De namen Babel en Sinear ontmoeten wij in de Bijbelsche geschiedenis reeds in den tijd vóór Abraham, te weten bij de stichting van Nimrods rijk (Gen. 10 : 10) en bij den torenbouw van Babel (Gen. 11 : 2, 9). Op laatstgenoemde plaats wordt de naam Babel in verband gebracht met „verwarren", terwijl hij in het Babylonisch kan worden afgeleid van „verstrooien"! Doch de Babyloniërs zelf hebben den naam opgevat in de beteekenis van „Godspoort". Van de vier steden, die in Gen. 10 : 10 genoemd worden, is alleen Kalne niet nader bekend, terwijl Erech, Akkad en Babel ook in de Babylonische geschriften als steden van zeer hoogen ouderdom worden vermeld.

Uit de Babylonische geschriften blijkt duidelijk, dat het land omstreeks 2500 v. C. bewoond werd door twee volken, zeer verschillend van taal en ras. In Zuid-Babylonië woonden de Sumeriërs, in Noord-Babylonië de Akkadiërs. Naar deze beide volken werd het land menigmaal aangeduid met den dubbelen naam Sumer en Akkad. De Sumeriërs waren vroeger tot een hoogen trap van beschaving opgeklommen dan de Akkadiërs. Onze kennis van deze oudste geschiedenis is nog zeer onvolledig. Toch weten we, dat het Sumerische volk omstreeks dien tijd geen politieke eenheid vormde. Elke stad van eenige beteekenis was een staat op zichzelf, soms met een eigen koning, of anders met een priestervorst (patesi). Meermalen deed zulk een plaatselijk vorst een poging om de opperheerschappij over zijn naburen te verwerven. Een dergenen, aan wie dit gelukte, was Lugal-Zaggisi, die zich opwerkte tot koning van heel het Sumerische land, en Erech tot zijn residentie maakte.

Nu begint er een periode van ongeveer negen eeuwen, waarin we de geschiedenis des lands vrij goed kunnen overzien. Lugal-Zaggisi regeerde volgens de overlevering 25 jaar over geheel Babylonië en ondernam zelfs een tocht naar de Middellandsche Zee, wat ons van geen vroegeren Babylonischen of Assyrischen heerscher bekend is. Hiermede had echter de macht van het oude Sumerische volk haar hoogtepunt bereikt. Sargon, koning der stad Akkad, nam Lugal-Zaggisi gevangen en vestigde voor bijna twee eeuwen de Akkadische heerschappij. Dat de stad Babel omstreeks dezen tijd reeds lang in een roep van heiligheid stond, kan uit een latere kroniek worden afgeleid. Maar politiek speelde ze toch een ondergeschikte rol. Akkad bleef de hoofdstad van Sargon, die de Perzische Golf overstak, de landen aan de Oostkust der Middellandsche Zee onderwierp en daar zuilen als teekenen zijner heerschappij oprichtte. Op dezen vroegen glorietijd hebben latere eeuwen met bewondering teruggezien. De derde of vierde opvolger van Sargon was Naram-Sin (ruim 2500 v. C.), die zich beide door krijgsdaden en vredeswerken roem verwierf. Onder hem en onder Sar-gali-sarri (den vijfden opvolger van Sargon) kwam de Akkadische kunst tot hoogen bloei. Maar dan gaat het met de dynastie van Akkad naar beneden. Twisten van binnen en aanvallen van buiten brachten haar ten val. Het zwaartepunt des lands verplaatste zich weer uit het Akkadische Noorden naar het Sumerische Zuiden. In de stad Lagas regeerde omstreeks 2300 v. C. de patesi Gudea, een zeer bouwlievend vorst, wiens uitvoerige opschriften veel bijdragen tot onze kennis van het Sumerische leven. Tot een meer duurzame machtspositie kwamen de Sumeriërs tijdens de dynastie van Ur (2296—2185 v. C.). De vijf koningen dezer dynastie waren de eersten, die den titel „koning van Sumer en Akkad" voerden. De meest bekende onder hen is de tweede, Dungi of Sulgi, die meer dan een halve eeuw regeerde, vele oorlogen voerde, het naburige Elam onderwierp, en bij zijn leven als een god werd vereerd. Een absolute nieuwigheid was dit niet; reeds Naram-Sin had zich betiteld als „god van Akkad". Maar in de dynastie van Ur schijnt deze goddelijke vereering toch veel krasser te zijn doorgevoerd. Er werd zelfs een hoogepriester voor den dienst van Dungi aangesteld. Onder zijn opvolgers kwam het bouwen van tempels voor den regeerenden koning almeer in zwang. En in verband met den door de veroveringen verwor-

ven rijkdom schijnt deze koningsvergoding de dynastie ten val te hebben gevoerd. Voor hooge ambtenaren werd de bevordering der koningsvergoding een middel om de gunst van den heerscher te verwerven, en daardoor verschillende winstgevende ambten in hun persoon te vereenigen. Maar aan de krachtige uitoefening der ambten was dit niet bevorderlijk. De weelde verzwakte het weerstandsvermogen. Het onderdrukte Elam kreeg al gunstiger gelegenheid om wraak te nemen. En er is grond voor de meening, dat een Elamietische inval aan de dynastie van Ur een einde heeft gemaakt.

Intusschen was er een beweging gaande, die zou uitloopen op de verheffing van Babel tot hoofdstad van het gansche land. Hier moet even iets naders gezegd worden over taal en ras der Sumeriërs en Akkadiërs. De Akkadische taal moet tot de Semietische talen gerekend worden, wegens haar groote overeenkomst met de talen der Hebreën, Arameërs en Arabieren. Ze was feitelijk één met de taal der Assyriërs, die in Gen. 10 : 22 tot de zonen van Sem gerekend worden. Maar de Sumeriërs waren menschen van heel ander type, en hun taal verschilt hemelsbreed van die der Semietische volken. Dat nu ten slotte de Semietische taal der Akkadiërs in heel Babylonië tot heerschappij is gekomen, was te danken aan de invallen der Amorieten. Deze Amorieten spraken een Semietische taal en konden in Babylonië heel gemakkelijk de verwante Akkadische taal aannemen, waardoor deze sterker kwam te staan in den wedstrijd met het Sumerisch. In de dagen, toen de dynastie van Ur onderging, werden kort na elkaar de dynastiën van Isin (of Nisin) en Larsa gesticht. Bijna alle koningen uit deze twee dynastiën droegen Semietische namen, en er is wel grond om aan te nemen, dat zij van Amorietischen oorsprong waren. Maar nog veel meer grond voor dit gevoelen hebben we bij de eerste dynastie van Babel, die door Sumu-abum werd gesticht, vermoedelijk in 2057 v. C. Van nu af zien we gaandeweg de Noord-Babylonische steden onder Babels heerschappij komen. De zesde koning van Babel, Hammurapi, vereenigde heel Sumer en Akkad onder zijn scepter. Babels positie als hoofdstad van het gansche land was nu voor de toekomst gevestigd.

Er is van Hammurapi's tijd een machtige invloed uitgegaan op de volgende eeuwen. Een invloed, die voelbaar bleef, ook toen Babel van de hoogte zijner politieke macht neerdaalde. En dit begon al spoedig na Hammurapi's dood, onder zijn zoon Samsu-iluna (1912—1874). In de streek aan de Perzische Golf, het zoogenaamde Zee-land, werd door Iluma-ilum een nieuwe dynastie gesticht, welke die van Hammurapi langen tijd overleefde, en als tweede dynastie van Babel geteld wordt. Samsu-iluna en zijn opvolgers slaagden er niet in, het Zee-land duurzaam te onderwerpen. Onder den laatste der Amorietische koningen van Babel, Samsu-ditana, gaf een inval der Hethieten den stoot tot den ondergang der dynastie (circa 1760 v. C.).

In de behandeling der eeuwen, die nu volgen, kunnen we korter zijn. Of de zoogenaamde tweede dynastie ook in de stad Babel geregeerd heeft, is zeer te betwijfelen. Het schijnt, dat de inval der Hethieten spoedig is gevolgd door dien van de Kassieten (ook wel Kaspiërs of Kosseërs genoemd), een volk, dat na aan de Elamieten verwant was. De aanvoerders van dit volk vestigden in Babel een dynastie, die als de derde gerekend wordt, en volgens de latere Babylonische geschiedschrijvers 576 jaar regeerde (wellicht 1746—1170). Aanvankelijk hadden deze Kassietische heerschers in het Zee-land de tweede dynastie nog tegenover zich. Op den duur slaagden ze erin het gansche land aan zich te onderwerpen. Maar groot is Babylonië onder hun bestuur nooit geweest. Met de bloeiperiode des lands onder de Hammurapi-dynastie is hun langdurige regeering niet te vergelijken. Toch vonden ook toen de handelswaren van Babylonië hun weg naar verre landen. Bij de verovering van Jericho door de Israëlieten werd er een schoone mantel uit Sinear buitgemaakt (Jozua 7 : 21). Maar dit is dan ook het eenige, wat de Oud-Testamentische geschiedenis aangaande Babylonië mededeelt uit heel den langen tijd van Abraham tot Hizkia. Omstreeks dezen zelfden tijd verkeerden de Kassietische koningen met de Egyptische Farao's weliswaar op voet van gelijkheid. Maar ze konden niet beletten, dat de koning van Assyrië hetzelfde deed, en zich daarmee losmaakte van de Babylonische opperhoogheid, die in naam nog bestond. In de jaren tusschen 1400 en 1100 v. C. werd Babylonië meer dan eenmaal door Assur onderworpen. Inmiddels maakte een inval der Elamieten aan de heerschappij der Kassieten in Babylonië een einde. Onder de koningen der vierde dynastie van Babel verdient vooral genoemd te worden Nebukadnezar I (circa 1135 v. C.), die de Elamieten uit zijn land verdreef en voor langen tijd aan Elams grootheid een einde maakte.

Circa 1100 v. C. begint er voor Babylonië, evenals voor andere groote rijken, een tijd van verval. De wanorde weerspiegelt zich in de snelle wisseling der dynastiën; de vijfde, zesde en zevende hebben samen nauwelijks een halve eeuw geregeerd (circa 1040—990). Dan komt de achtste dynastie, die het wel een paar eeuwen uithoudt, maar niet veel glorie beleeft. Omstreeks 900 v. C. begint Assyrië weer op te klimmen tot zijn vroegere hoogte. De onderdrukking van Babylonië door de Assyriërs, die in vroeger eeuwen acuut was, wordt nu chronisch. Na korte poozen van onafhankelijkheid moet het land telkens weer bukken onder den machtigen Noordelijken naburen. Vooral wordt het Assyrische juk voor Babylonië drukkend, wanneer Assur tot zijn grootste machtsontplooiing komt, na de troonsbestijging van Tiglath-Pileser (745 v. C.). Bovendien werd het land inwendig verzwakt door den tweespalt tusschen de oudere Babyloniërs en de Chaldeeuwsche stammen, die in het Zuiden binnendrongen en naar de heerschappij over het gansche land streefden. Afwisselend zaten er Babylonische en Chaldeeuwsche koningen op den troon van Babel, beide veelal bij de gratie van Assur. Soms ook ging de Assyrische koning zelf op den troon van Babel zitten, maar nam dan wel eens als koning van Babel een anderen naam aan, blijkbaar om de gevoeligheden der

Babyloniërs te sparen. Ze hadden dan ten minste in naam nog een eigen koning. Sommige koningen van Babel boden aan Assur krachtigen weerstand, vooral de Chaldeër Merodach-Baladan III. Evenals andere Babylonische koningen uit dien tijd vond hij steun bij Elam. Dit rijk, in vroeger eeuwen een erfvijand van Babylonië, had leeren inzien, dat Assyrië een veel gevaarlijker tegenstander was, en stijfde daarom de Babyloniërs en Chaldeën in hun verzet tegen Assur. Dit ondervond met name Sanherib, die onder alle Assyrische koningen de meest verbitterde vijand van Babel was. Maar zijn zoon Esarhaddon was jegens Babel veel gunstiger gezind. Deze hief de personeele unie tusschen beide rijken op, door zijn zoon Assurbanipal tot opvolger in Assyrië te benoemen en diens broeder Samas-sum-ukin tot opvolger in Babylonië. Samas-sum-ukin regeerde dan ook ruim twintig jaar (668—647), en ging zich zelfs in Babylonië zoo goed thuis voelen, dat hij het land geheel en al van Assur wilde losmaken, en overal in het Assyrisch rijk het verzet tegen zijn broeder aanstookte (circa 650 v. C.). De opstand werd echter in bloed gesmoord, en Assurbanipal bleef tot zijn dood toe meester in Babylonië (647—626).

Nu braken er eindelijk voor Babel betere tijden aan. In 625 v. C. beklom de Chaldeër Nabopolassar den troon en vestigde het Nieuw-Babylonische of Chaldeeuwsche rijk. Het viel hem niet moeilijk zich los te maken van Assyrië, dat toentertijd door de Skythen overstroomd werd. De Meden, die in het jaar 612 v. C. Nineve ten val brachten, waren zijn bondgenooten. Het Assyrische rijk werd weldra verdeeld tusschen Meden en Chaldeën. Ook Egypte, de oude concurrent van Assur, kwam zijn deel in den buit opeischen. Maar bij Karchemis aan den Eufraat werd in 605 v. C. Farao Necho verslagen door den Chaldeeuwschen kroonprins Nebukadnezar (Jer. 46 : 2). Hiermede was het lot der volken van Voor-Azië beslist. Niet Egypte, maar Babel zou in Syrië en Palestina de heerschappij uitoefenen. Nebukadnezar zou daar echter niet aanstonds zijn werk voltooien, want de dood zijns vaders (604 v. C.) riep hem naar Babel, waar hij de regeering moest aanvaarden.

Onder de regeering van dezen Nebukadnezar II bereikte het Nieuw-Babylonische rijk zijn hoogsten bloei. Hij is uit de Heilige Schrift overbekend, en zal in een afzonderlijk artikel nader worden behandeld. We stippen thans alleen aan, dat hij tweemaal Jeruzalem veroverde en beide malen een koning van Juda gevankelijk naar Babel voerde, eerst Jojachin (597 v. C.), daarna diens oom Zedekia, den laatsten koning uit Davids huis (586 v. C.).

Zijn zoon Evil-Merodach regeerde slechts kort (561—559). Door hem werd de ongelukkige Jojachin van Juda, na zeven-en-dertig-jarige gevangenschap, uit den kerker verlost en aan de koninklijke tafel op een eereplaats gezet (II Kon. 25 : 27—30; Jer. 52 : 31—34). Overigens is ons van Evil-Merodach niet veel goeds bekend; volgens een later historieschrijver heeft hij zich aan wet noch zede gestoord. Hij stierf door moordenaarshand en werd opgevolgd door een schoonzoon van Nebukadnezar, met name Nergalsarezer, vermoedelijk dezelfde, die 27 jaar tevoren deel had genomen aan de inneming van Jeruzalem (Jer. 39 : 3, 13). Ware dezen koning een lange regeering beschoren geweest, dan zou hij wellicht erin geslaagd zijn het Babylonische leger op te heffen uit den staat van verval, waarin het allengs was geraakt. Doch na een regeering van enkele jaren stierf hij (556 v. C.). Zijn zoon Labasi-Marduk regeerde slechts negen maanden. De priesterlijke partij, die de overhand kreeg over de militaire partij, stiet hem van den troon, en verhief een van haar mannen, Nabonedus, tot koning. Tijdens zijn regeering (556—539) maakte de Pers Kores of Cyrus aan de Medische heerschappij een einde (550 v. C.). Hiermede had het Babylonische rijk zijn machtigen bondgenoot verloren. Na in Klein-Azië het Lydische rijk van Croesus te hebben vernietigd, veroverde Cyrus Babylonië en ontnam aan Babel voor immer de kroon. We handelen hiervan nader in een afzonderlijk artikel over den zoon van Nabonedus, den in het boek Daniël meermalen genoemden Belsazar.

De stad Babel is niet zoo schielijk ondergegaan als hare oude mededingster Nineve. Terwijl we van Nineve na hare verwoesting door de Meden niets meer hooren, heeft Babel na hare inneming door de Perzen nog eeuwen bestaan. Maar ze is toch allengs in verval geraakt en ten slotte tot een puinhoop geworden. Ook aan haar zijn de woorden van Israëls profeten vervuld. Over Babel hebben deze gezanten Gods hetzelfde oordeel geveld als over Nineve. Wat van Assur in een enkel woord wordt gezegd — „Wee den Assyriër, die de roede mijns toorns is" (Jes. 10 : 5) — dat heeft Habakuk in den breede uitgewerkt met betrekking tot den Chaldeër. Deze wordt wel door den Heere verwekt als een tuchtroede over de goddeloozen in Juda (Hab. 1 : 6). Maar schielijk daarop zien wij den Chaldeër zelf als den goddelooze, die zijn kracht tot zijn god maakt, zichzelven tot bron van zijn recht en zijn hoogheid (1 : 7—11). Daarom keert zich ook tegen hem het goddelijk „Wee" in vijfvoudige dreiging (2 : 6—20). De beroover der volkeren zal op zijn beurt beroofd worden (2 : 8). Hier is de Chaldeër de beroover der volkeren in het algemeen. Andere profeten leggen nadruk op hetgeen Babel jegens Jeruzalem heeft misdreven, en op Juda's verlossing, die het gevolg zal zijn van Babels val. Aan Babel en aan alle inwoners van Chaldea zal vergolden worden al hunne boosheid, die zij gedaan hebben aan Sion (Jer. 51 : 24). Om zijns volks wil doet de Heilige Israëls het oordeel over Babel komen (Jes. 43 : 14). Het sieraad der koninkrijken zal aan Sodom en Gomorra gelijk worden (Jes. 13 : 19; Jer. 50 : 40). De Heere zal van Babel uitroeien den naam en het overblijfsel (Jes. 14 : 22). Aan Babels rivieren zingt het verbannen Juda zijn zang der wrake (Ps. 137). Maar Israëls psalmisten hebben ook geprofeteerd, dat kinderen van Babel geteld zullen worden onder degenen, die in Sion geboren zijn (Ps. 87).

Meer dan Assur is Babel in de Heilige Schrift een type van de anti-goddelijke wereldmacht in het algemeen. In het Oude Testament komt dit

vooral bij Habakuk uit. Het gaat daar niet tegen Babel als zoodanig, maar tegen het Chaldeeuwsche rijk als belichaming van het beginsel der goddeloosheid. Nog duidelijker treedt dit aan den dag in het Nieuwe Testament. Al bestond er ook nog een stad Babel, ze was toch aan het wegkwijnen, en van een Babylonisch rijk was geen sprake meer. En toch spreekt Johannes van het groote Babylon als van den zetel der toekomstige anti-christelijke wereldmacht (Openb. 14, 16, 17, 18). Hier is Babel geheel en al type. De stad, waar zich reeds in de vroegste geschiedenis der menschheid na den vloed het verzet tegen den levenden God heeft geconcentreerd (Gen. 11), leent haar naam aan de anti-christelijke wereldmacht van den laatsten tijd. De stad, die zich zoo gaarne „Godspoort" noemde, was niet de poort des Heeren, door welke de rechtvaardigen binnengaan (Ps. 118 : 20). Het heilige Babel was onheilig in het oog van den Heilige Israëls. Met de wijsheid, die van Babel uitging, met haar leer van God en mensch, schepping en zonde, heeft Israëls God in zijn bijzondere openbaring den strijd aangebonden. Want het was een wijsheid, die de volken immermeer verleid heeft het schepsel te eeren en te dienen boven den Schepper, die te prijzen is in der eeuwigheid (Rom. 1 : 25). [23.

Babisten. Dit is de naam van een Mohammedaansche secte in Perzië. De stichter was Mohammed Ali uit Sekiras (1843). Deze noemde zichzelven Bab d. i. poort (der kennis). De secte is pantheïstisch, de wereld is een uitvloeisel van God, het kwade is slechts negatie. De moraal der secte stond hooger dan die van de Mohammedanen. Zij heeft in haar leer een eigenaardige getallenmystiek opgenomen. Onder de apostelen der secte bevond zich ook een edele vrouw. Toen de secte door de regeering vervolgd werd, boden haar aanhangers tegenstand, maar de secte werd onderdrukt. Bab werd in 1850 in Tebris terechtgesteld. Overblijfselen van de secte vindt men nog in en buiten Perzië. [24.

Babylon komt in het Nieuwe Testament voor in Hand. 7 : 43 in een aanhaling uit het Oude Testament (Amos 5 : 26, 27). Verder in overdrachtelijken zin in Openb. 14 : 8, 16 : 19, 17 : 5, 18 : 2, 10, 21. Daar is het een bedekte aanduiding voor Rome, den zetel der Romeinsche keizers, of voor de Romeinsche wereldmacht, die op het eind der eerste eeuw zich tegen de gemeente van Christus begon te keeren. Gelijk in het Oude Testament Babel of Babylon de anti-goddelijke kracht is, die het volk des Heeren en het Koninkrijk Gods bestrijdt, werd dat onder de regeering van Nero (54—68) en van Domitianus (81—96) Rome. Vandaar deze benaming in de Openbaring van Johannes.

Ook in 1 Petr. 5 : 13 beteekent Babylon waarschijnlijk Rome, en „de mede-uitverkorene" de gemeente aldaar. Dan schreef dus Petrus den brief uit Rome. [27.

Baccalaureus, (Middeleeuwsch *Baccalarius*, Fransch *Bachelier*, Engelsch *Bachelor*) beteekent oorspronkelijk een jongen onzelfstandigen ridder, aan een baron en bannerheeren onderworpen. *Baccalarii ecclesiae* noemde men nu die geestelijken, die een minder voorname plaats innamen. Gregorius IX bezigde voor het eerst den titel Baccalarius als een academischen titel. Die dezen titel bezaten mochten, na tevoren onderzocht te zijn, voorlezingen houden over den Bijbel. Later ging die titel ook op andere faculteiten over en toen kwam in zwang de valsche afleiding van *bacca* en *lauria*, d. w. z. iemand, die een bloemenkrans draagt. Bij het academisch onderwijs volgde op den titel baccalaureus het licentiaat en daarna de doctorstitel. In Frankrijk en Engeland bestaat de titel nog, in Duitschland niet meer. [24.

Bacchides. Een van de veldheeren van den Syrischen koning Demetrius I. Omdat Demetrius de partij de Hasmoneeërs in Judea onderdrukken wilde, zond hij in 161 v. C., kort nadat hij aan de regeering gekomen was, Bacchides met een groot leger naar Judea, om den Grieksch gezinden Alcimos tot hoogepriester uit te roepen. Zonder veel moeite kweet Bacchides zich van deze taak en keerde naar Syrië terug (1 Macc. 7 : 1). Nadat in het volgende jaar de Syrische bevelhebber Nicanor in den strijd tegen Judas den Maccabeëer gevallen was, zond Demetrius Bacchides andermaal met een groot leger naar Judea. Judas werd overwonnen en hij sneuvelde in den strijd. Judas' broeder Jonathan moest voor Bacchides over de Jordaan vluchten. Toen keerde Bacchides weer terug naar Antiochië (1 Macc. 9). Voor de derde maal kwam Bacchides naar Judea in 157 v. C. Hij behaalde nu echter tegenover Jonathan, wiens partij zeer versterkt was, geen voordeelen. Wel had er een vergelijk plaats, en Bacchides keerde weder naar Syrië (1 Macc. 9 : 58). [24.

Bacchus. Van dezen god der Grieken en Romeinen wordt gesproken in 2 Macc. 6 : 7, 14 : 23. In het Grieksch heet hij *Dyonisos*. Hij werd bij Grieken en Romeinen geëerd als de god van den wijn. De Bacchus- of Dyonisiusfeesten, hem ter eere ingesteld, kenmerkten zich door uitgelatenheid en vleeschelust. Daarom waren deze feesten den vromen Israëlieten een gruwel. Antiochus Epifanes, die de Joden wilde dwingen aan de „Bacchanalia" deel te nemen ondervond ontzaglijken tegenstand. [24.

Bach (Johann Sebastian) werd 21 Maart 1685 te Eisenach geboren, uit een zeer muzikale Thüringsche familie. Reeds vroeg bevoelende hij de muziek en bleek groote gaven te bezitten. Na een moeilijken leertijd verkreeg hij in 1703 een zelfstandige positie als organist der nieuwe kerk te Arnstadt, welke hij in 1707 verwisselde met die te Mühlhausen, omdat men hem te Arnstadt belette de vleugels vrij uit te slaan. In 1708 werd hij kamermusicus en hoforganist van Hertog Ernst te Weimar, waar zijn talent eerst recht tot ontwikkeling kwam en hij veel componeerde. In 1717 vertrok hij naar Cöthen als hofmusicus van Prins Ernst August. Aangezien hem hier echter geen goed kerkorgel ter beschikking stond, zocht hij in 1723 de betrekking van Cantor aan de Thomasschool te Leipzig. Men benoemde hem „omdat men den besten niet kon krijgen en daarom met een middelmatig man genoegen moest nemen." Daar heeft hij echter, ook als organist der Thomaskerk, bewezen boven elke maat uit te gaan, en ten volle zijn krachten ontplooid, tot hij 28 Juli 1750 tot

zijnen Zender wederkeerde. Op het laatst van zijn leven was hij blind geworden.

Beethoven heeft gezegd, dat Bach niet Bach (beek) doch Meer (zee) moest heeten, zoo geweldig en onuitputtelijk is zijn genie. Terecht, want er is geen componist, die hem in veelzijdigheid en diepgang evenaart. En in al zijn musiceeren openbaart zich de oprechte Christen, die zijn meesterschap in de contrapunt tot verheerlijking Gods wilde gebruiken.

Van zijn tallooze werken noemen we: voor piano *Das Wohltemperirte Klavier;* voor kerkorgel zijn fuga's, praeludia, toccate's, koraalvariaties en passacaglia; voor kerkmuziek zijn talrijke cantaten, motetten en heerlijke koralen. Eindelijk: de grootsche H moll Messe, het fijne Weihnachts-oratorium, en vooral de teedere Johannes- en de dramatische Matthäus-Passion (1729). Inzonderheid laatstgenoemde geeft een onbeschrijfelijk schoon beeld van het lijden en sterven des Heilands en is een ontzaglijke Evangelieprediking. Aan Mendelssohn komt de eer toe, haar uit de vergetelheid te hebben naar voren gebracht (1829). Eerste uitvoering in Nederland te Amsterdam 27 Maart 1874 onder leiding van J. J. H. Verhulst. [5.

Bacon. I. *Roger Bacon*, geboren 1214 in de omgeving van Ilhester in Sommersetshire. In zijn jeugd stond hij onder den invloed van den bisschop van Lincoln, Robert Groszheard. Hij studeerde in Oxford. In Parijs trad hij in de orde der Franciscanen. Het groot vermogen, dat hij bezat, besteedde hij voor een deel aan natuurkundige onderzoekingen en voor een ander deel om behoeftige studenten te steunen. Om zijn enorme kennis werd hij *doctor mirabilis* genoemd. Het vrije standpunt, dat hij bij zijne onderzoekingen innam, wekte den argwaan zijner kloosterbroeders op. Gevolg daarvan was, dat hij zijne ontdekkingen niet publiek mocht maken. Onder paus Clemens IV was het hem mogelijk zijn boek *Opus majus minus et tertium* uit te doen geven. Na Clemens' dood werd hij, als verdacht zich met magische kunsten op te houden, gevangen gezet en eerst na jaren weer losgelaten. Hij stierf 1294 te Oxford.

Zijn groote algemeene kennis blijkt wel hieruit, dat hij den kalender verbeterde, de brandspiegels uitvond, de samenstelling van het buskruit reeds moet geweten hebben en dat hij uitgesproken heeft, dat wagens en schepen nog eens door een andere kracht dan die van menschen en dieren zouden voortbewogen kunnen worden.

Voor de godgeleerdheid heeft Bacon beteekenis gehad, inzooverre hij de talen (Latijn, Grieksch, Hebreeuwsch en Arabisch) grondig bestudeerde. Dat was voor het recht verstaan van de Heilige Schrift noodig. Bacon wendde zich dan ook altoos allereerst tot de Heilige Schrift, en hij beschuldigde Thomas van Aquino en Albertus Magnus van onkunde, wat de genoemde talen betrof. Het is bekend, dat de kennis van het Grieksch en het Hebreeuwsch in de Middeleeuwen slechts gering was. Toch was het wel wat overmoedig, dat Bacon de beide genoemde Scholastieken „knapen" noemde, die begonnen te doceeren toen zij nog niet eens behoorlijk het Grieksch machtig waren. Hij verlangde een herziening van de Vulgata, welke volgens hem vele fouten bevatte.

De deugd te betrachten achtte hij hooger dan alle wetenschap. De Heidensche filosofie werd volgens Bacon door het Christendom volkomen, omdat het Christendom enkele waarheden poneerde, welke het Heidendom zonder het Christendom nooit had kunnen vinden. Van deze door het Christendom volkomen gemaakte filosofie moest echter de theologie wel onderscheiden worden. De theologie is de ontwikkeling der geopenbaarde geloofswaarheden. [24.

II. *Francis Bacon*, Baron van Verulam (1521—1626) is een Engelsch wijsgeer, die op den drempel staat van de geschiedenis der nieuwere filosofie. Hij was van aanzienlijke familie, de zoon van den grootzegelbewaarder, studeerde in de rechten en klom in zijn vaderland tot de hoogste ambten. Hij werd (waarschijnlijk niet zonder grond) aangeklaagd zich te hebben laten omkoopen, daarom van zijn eereambten vervallen verklaard en zelfs tot kerkerstraf veroordeeld. Na het einde van zijn politieke wederwaardigheden wijdde hij zich geheel aan de wetenschap.

Bacon wordt terecht beschouwd als een van de leidende geesten bij het begin van de nieuwe filosofie. Van de Middeleeuwsche Scholastiek kon hij zich niet geheel losmaken en trots al zijn verzet tegen het Scholasticisme moest hij grootendeels met Middeleeuwsch begrippenmateriaal werken.

Hij maakt een scherpe scheiding tusschen theologie en filosofie. Theologie berust op geloof en put haar inhoud uit de openbaring, filosofie heeft tot bron de menschelijke rede en kan in haar onderzoek tot van de theologie afwijkende resultaten komen. In deze tegenstelling van theologie en filosofie is Bacon een leerling van de latere Scholastiek.

Maar geheel anders staat hij tegenover de wetenschappelijke methode die in de Middeleeuwen overheerschend was. De wetenschap bestond grootendeels uit boekenwijsheid, de mannen van de Scholastiek haalden zelfs hun kennis van de natuur uit de boeken en redeneerden over de natuur, zonder haar voldoende te hebben waargenomen. Deze methode is onvruchtbaar en een belemmering op den weg der wetenschap. Daarom moet er een nieuwe wetenschap komen die naar een nieuwe methode werkt, welke Bacon in zijn *Novum Organon* (1620) beschrijft. In tegenstelling met het organon of instrument dat Aristoteles ter beoefening van de wetenschap bood, zal Bacon een geheel nieuw werktuig geven.

Deze nieuwe methode bestaat hierin, dat wij door nauwkeurige waarneming de dingen zelf moeten leeren kennen. Zuivere waarneming, empirie, is de weg der wetenschap. Wie de dingen wil leeren kennen, moet beginnen zijn zintuigen te gebruiken. Hij moet aanwenden het experiment, d. i. hij moet niet waarnemen te hooi en te gras, maar opzettelijk, voortdurend, systematisch, en zóó, dat hij de natuur dwingt een antwoord te geven op de vragen die de onderzoeker haar stelt.

Bij deze waarneming moet men zich vrijhouden

van alle bijmengsels en zich ontdoen van vooroordeelen. De alledaagsche waarneming is daarom voor wetenschappelijk gebruik niet geschikt. Zij moet een zuiveringsproces doormaken en gereinigd worden van alle vooroordeelen, drogbeelden, *idolen*, die de mensch meebrengt. Deze idolen zijn naar Bacon in vier soorten te onderscheiden. Ten eerste de *idola tribus*, de drogbeelden die ons menschelijk geslacht eigen zijn, b.v. dat wij ons schuldig maken aan zinsbedrog of meenen dat in het verloop van de verschijnselen doelmatigheid is te bespeuren. Ten tweede de *idola specus*, ieder is door de eigenaardigheden van karakter, aanleg, positie, als in een hol ingesloten. Ten derde de *idola fori*, de drogbeelden van de markt, die ontstaan door den omgang met menschen en vastgelegd worden in de taal. Ten vierde de *idola theatri*, drogbeelden die we van het wereldtooneel in ons opnemen, die we op goed geloof aanvaarden omdat een historische autoriteit ze ons mededeelt. Van deze vierderlei soort idolen moeten we ons bij de waarneming bevrijden, opdat die zuiver zij.

De methode die Bacon wil aanwenden is de streng *inductieve*. De kennis wordt niet afgeleid uit algemeene evidente waarheden zooals bij Descartes, maar uit de goed gecontroleerde onvermengde waarneming van de enkele, bizondere verschijnselen wil hij opklimmen tot de allerhoogste oordeelen, tot de axiomata, die heel ons denken regelen. We moeten bij de verwerving onzer kennis niet zijn als de spinnen die van binnen uit het web weven, noch als de mieren, die met vlijt van alle zijden het materiaal verzamelen en opstapelen, maar als de bijen, die overal den honig puren en dien zelfstandig verwerken.

In deze oppositie tegen de Scholastiek, vooral in haar uitloopers, is Bacon volkomen in zijn recht. Het is van groote beteekenis dat hij weer opnieuw op de waarde van goed gecontroleerde waarneming de aandacht gevestigd heeft. Hij was echter eenzijdig en verwierp de deductie. En zonder algemeene principia en daaruit gededuceerde stellingen laat zich geen wetenschap opbouwen en kunnen we niet tot algemeengeldige en noodwendige kennis komen. Uit bloote waarneming en verwerking van de waargenomen verschijnselen, laat zich nooit de algemeene wet afleiden, want alle verschijnselen constateeren is onmogelijk. En nog minder kan de noodwendigheid van de empirische „wetten" aangetoond worden. Men kan alleen het *dat* constateeren, maar wil men van het *omdat* zich rekenschap geven, dan kan men de deductie niet ontberen.

Met het verkrijgen van kennis door ervaring heeft Bacon een doel. Scientia est potentia, kennis is macht. De interpretatie van de natuur is het middel om de natuur te beheerschen. Hoe meer onze kennis intensief en extensief toeneemt, des te grooter wordt onze macht over de natuur. Bacon ziet het morgenrood van een nieuwen dag, er komt een groote verandering in de verhouding van den mensch tot de natuur. Er breekt een tijd aan waarin de kunst van het uitvinden zal beoefend worden. Buskruit, boekdrukkunst en kompas waren al uitgevonden. Dit is maar een begin. Straks zal de mensch zijn zegetocht in de onderwerping van de natuur voortzetten en de natuur zal zich geheel in dienst stellen van den mensch. Wat Bacon van de toekomst verwachtte heeft hij op fantastische wijze beschreven in de onvoltooid gebleven utopie *Nova Atlantis*. Veel van hetgeen in de laatste vijftig jaar is ontdekt en uitgevonden, heeft Bacon met zijn speelsch vernuft reeds van te voren gedroomd. Zijn voorspelling dat het perpetuum mobile zal worden gevonden, is echter nog niet in vervulling gegaan.

De werken van Bacon zijn uitgegeven door James Spedding 1857—'72. | 14.

Baden. Herhaald baden is in 't algemeen in het Oosten, waar huidziekten zoo talrijk zijn en de huid bovendien door stof, zweet en insecten wordt aangetast, veel noodzakelijker, dan in onze koude streken. Voor hoe noodzakelijk men dagelijks baden keurde, zien wij uit Nehemia 4 : 23. Het liefst baadde men in vlietend water, hetwelk men echter juist in het Oosten niet overal zoo in de nabijheid had, als de Egyptenaren den Nijl (Exod. 2 : 5). Daarom hadden de aanzienlijken in het midden van den hof (2 Sam. 11 : 2; Sus. 15) badkamers of bassins. Later waren er ook, zooals bij de Grieken en Romeinen, openbare badplaatsen en badinrichtingen. Baden is voor den Oosterling een vergoeding voor het gebrek aan beweging; men rekt de leden uit, men laat zich zalven, men wrijft de huid met een borstel. Badplaatsen zijn de conversatieplaatsen voor het vrouwelijk geslacht, waar zij vaak halve dagen onder scherts en smulpartijen vertoeven. Geneesbadplaatsen waren de vijver Bethesda (Joh. 5 : 2), verder de warme bronnen bij Tiberias, Gadara, Kallirhoe, Zuid-Oostelijk van de Doode Zee, die Herodes gebruikte. Het baden als godsdienstige reinigingsceremonie bij zekere verontreinigingen (Lev. 14 : 8 v.; 15 : 5; 13 : 18; 17 : 16; 22 : 6; Num. 19 : 19; Deut. 23 : 11), moest ook in vlietend water plaats vinden. In Egypte was het baden in den Nijl, tweemaal des daags en tweemaal des nachts, een vereering, die men aan deze rivier bewees, vooral wanneer hij buiten zijn oevers begon te treden. Zoo geldt het den Hindoe als een verdienstelijke handeling, in den vlietenden stroom tot de godheid te bidden.

Badensche dispuut. Het eerste dispuut, dat te Zürich gehouden was op 28 Januari 1523, en waar Zwingli tegenover den woordvoerder der Roomsch-Catholieken, Joh. Faber, zijne stellingen verdedigde, was geëindigd met een glansrijke overwinning der Evangelischen. Vandaar dat de Roomsch-Catholieken het er op gezet hadden deze schade in te halen. Zij verlangden een tweede dispuut, en wel op Roomsch-Catholieken bodem. Het zou gehouden worden in Baden, in Aargau gelegen. Vandaar de naam *Badensche dispuut*. Het werd gehouden op 21 Mei 1526. Reeds de keuze van twee geestelijke en twee wereldlijke presidenten benevens twee secretarissen viel in het nadeel der Evangelischen uit. Van de Evangelischen waren als woordvoerders tegenwoordig Berchthold Haller uit Bern en Oecolampadius uit Basel e. a. De vroe-

ger vernederde en overwonnen Faber had den strijdbaren held der Roomsch-Catholieken, Dr. Eck, geroepen om hulp te bieden. De stellingen, waar het dispuut over gaan zou, waren zeven in getal, n.l. over het sacrament van het altaar; het misoffer; de Maria-, heiligen- en beeldendienst; het vagevuur en de erfzonde. Zeer behendig was de vooropstelling van het sacrament van het altaar, omdat de Evangelischen het daar onderling nog niet eens over waren. Eck imponeerde veel meer dan de bescheiden Oecolampadius, ofschoon diens bestrijding door velen niet gering geschat werd. Aan het einde van het dispuut verklaarden de 4 presidenten met 82 leden zich vóór Eck en maar 10 verklaarden zich voor Oecolampadius. Gevolg daarvan was, dat de Roomsch-Catholieken zich de zege toeëigenden en overal verteld werd, dat de Evangelischen overwonnen waren. Zwingli was bij dit dispuut niet tegenwoordig geweest, omdat de Raad van Zürich hem geen verlof had willen geven, om erheen te gaan. De kwade indruk, welken dit dispuut voor de Evangelischen gehad had, werd eerst weggenomen door het dispuut van Bern, waar aan de Roomsch-Catholieken een volkomen nederlaag werd toegebracht. [24.

Baëna, juister *Baäna,* uit Beëroth in Benjamin, met zijn broeder of neef Rechab, hoofdman en toch moordenaar van Isboseth. Zij spoedden zich met het afgehouwen hoofd nog des nachts tot David, bij wien zij zich met huichelachtig vrome woorden zochten aan te bevelen, maar een gansch onverwachte belooning ontvingen.

Baësa, uit Issaschar, Israëlietisch krijgsoverste, doodde den koning *Nadab* met zijn gansche huis en volvoerde daardoor den wil des Heeren, dien *Ahia* van Silo over Jerobeam had uitgesproken, niet in de gehoorzaamheid echter, maar in vleeschelijke zelfzucht. Hij ontwrong aan Nadab den schepter en besteeg den troon in het jaar 946. Hij regeerde 24 jaren, zooals het schijnt, met meer kracht en verstand, dan de meeste koningen van Israël (1 Kon. 16 : 5), maar in dezelfde goddelooze richting als Jerobeam en Nadab (1 Kon. 21 : 22; 2 Kon. 9 : 9). De grondtoon zijner politiek was vijandschap tegen Juda (1 Kon. 15 : 16, 32), hoewel hij langen tijd niets tegen den door God beschermden Asa waagde te ondernemen (2 Kron. 14 : 6). Om aan den omgang der Israëlieten met Juda en den tempel te Jeruzalem een einde te maken (1 Kon. 15 : 17; 2 Kron. 16 : 1), (Hebr. om iemand te verooroloven uit- en in te gaan tot Asa), bevestigde hij de grensstad Rama en verbond zich met Israëls grootsten vijand, met den Syrischen koning Benhadad I (2 Kron. 16 : 3), die echter spoedig trouweloos zijn wapenen tegen Israël keerde. Hoewel Baësa door de bedreigingen van den profeet Jehu I zich niet liet waarschuwen, stierf hij toch nog een natuurlijken dood; maar ten opzichte van zijn geslacht ging spoedig daarna de voorspelling in vervulling, dat het ook van een gelukzoeker zou worden uitgeroeid, gelijk hij zelf Jerobeams geslacht had verdelgd (1 Kon. 16 : 7 vgl. Ela).

Bagoas. Kamerheer van den Assyrischen veldheer Holofernes (Jud. 12 : 11). [24.

Bähler (Louis Henry), geboren in 1766, studeerde te Lausanne in de godgeleerdheid, en werd in 1791 proponent bij de Waalsche kerk. Hij deed 18 Maart 1798 zijn intrede te Zwolle, waar hij werkzaam bleef tot aan zijn dood, 11 Juli 1836. Voor een handvol hoorders predikte hij het Evangelie. Toen hij 26 jaar in Zwolle was, hield hij een preek over Joh. 17 : 17, later uitgegeven met een voorrede, waarin hij het opnam voor Da Costa's *Bezwaren tegen den geest der eeuw.* Voor een leerrede van hem: *De kleine wolk als eens mans hand,* plaatste Da Costa een vers, waarin hij hem eert als een getrouw medestrijder tegen den geest der eeuw. In zijn geloofsstrijd werd hij krachtig bijgestaan door zijn vrouw, geboren H. W. M. Despar, die zich als dichteres eenigen naam verwierf. Zijn zoon, C. D. L. Bähler, die als student min of meer behoorde tot de „club van Scholte", onderteekende in 1842 als predikant van Aalst met Moorrees het bekende Adres aan de Synode. [30.

Bahrdt (Karl Friedrich). Hij was geboren in 1741 te Bisschofswerda en studeerde in Leipzig. In 1766 werd hij buitengewoon hoogleeraar te Leipzig, maar om zijn onzedelijk leven moest hij uit Leipzig vertrekken. Nu werd hij professor in de filosofie te Erfurt en in 1771 professor in de theologie te Giessen. In 1775 werd hij directeur van een filantropische stichting in Marschlin (Graubünden). Na 14 maanden daar geweest te zijn, werd hij generaal-superintendent en eerste predikant te Dürkheim. In 1778 werd hij daar wegens zijn beruchte geschriften (o. a. *Neuste Offenbarungen Gottes in Briefen und Erzählungen* 1772—1775 en zijn vertaling van het Nieuwe Testament, welke zelfs bij Goethe geen genade kon vinden) verwijderd. Nu werd hij in 1779 aangesteld in Halle voor het onderwijs in de filosofie. Zijn satyre op het Wöllnersche edict bracht hem in 1789 in de gevangenis. Hij schreef nog een levensbeschrijving van zichzelven en stierf in 1792 in Halle.

Bahrdt had ontegenzeggelijk veel gaven, in het bijzonder gaven van welsprekendheid en gaven voor de pers; maar hij was het „enfant terrible" van de Aufklärung. Zijn leven was verre van onberispelijk en zijn verlichtingsideeën waren zeer radicaal. Hij toont ons een afschrikwekkend voorbeeld van verlating van Gods Woord. De voorvechter van de Aufklärung eindigde zijn beruchte leven als herbergier. [24.

Bahurim. Een stadje in den stam van Benjamin, waar Simeï David vloekte (2 Sam. 16 : 5), Jonathan en Ahimaäz in een bron werden verborgen (17 : 18), eer zij David bevalen voor Absalom over den Jordaan te gaan, mitsdien tusschen den Olijfberg en den Jordaan; anders niet nader bekend. Volgens 2 Sam. 19 : 16 was het de geboorteplaats van Simeï. De inwoners heetten Barkumieten (2 Sam. 23 : 31) of Baherumieten (1 Kron. 11 : 33).

Baïth, (Jes. 15 : 2). Volgens Luther de naam van een plaats in Moab, waar een hoogaltaar stond. Nieuwere verklaarders van den Bijbel meenen, dat het een verkorting is van Beth-Diblathaim of Beth-Peor of Beth-Baäl-Meon. Het allerwaarschijnlijkst is, dat het een bijstelling is van de beteekenis van huis of tempel. Men zou dan Jes. 15 : 2 aldus moeten lezen: men gaat op-

Tweetalige Babylonische kleitafel met een gedeelte van het z.g. Scheppingsverhaal.

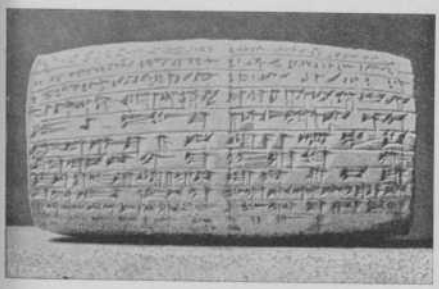

Kleicylinder van Nabonaid, koning van Babel (555-538).

De roode draak van Babel.
Het heilige dier van den stadsgod Mardoek.

waarts naar den tempel en Dibon (stijgt af) naar de hoogte, om te weenen. [24.

Bajus (Michael) (de Bay) (1513—1589), geboren in Melin in Henegouwen, werd leeraar aan de Universiteit te Leuven. Hij leefde in den tijd, toen in den boezem der Roomsch-Catholieke kerk gestreden werd over de verhouding van zonde en genade. Het waren de dagen van Jansenius, toen het Augustinianisme stond tegenover de leer van Trente en het Jezuïtische Semipelagianisme. Op twee punten week Bajus zeer beduidend van de officieele kerkleer af. Ten eerste beweerde hij, dat de oorspronkelijke gerechtigheid bij Adam vóór den val geen donum superadditum was. De begeerte was volgens hem werkelijk zonde. Maria onderging den dood als straf op de zonde. De mensch had geen vrijen wil. Ten tweede leerde hij, dat bij de rechtvaardigmaking God onzen boozen wil verandert in een goeden, en dat daarbij komt de vergeving van zonden. Zijn leer werd eerst door de Sorbonne (1560) veroordeeld (13 leerstellingen). Daarna werden door Pius V 79 leerstellingen veroordeeld (1567). In 1579 bevestigde paus Gregorius in de bul „Provisionis nostrae" de vorige uitspraak en Bajus werd genoodzaakt om te herroepen. Hij bleef in zijn ambt; maar, dat hij meer dwalingen koesterde, bleek wel daaruit, dat hij de onfeilbaarheid van den paus loochende en dat hij uitsprak: elk bisschop ontvangt zijn macht rechtstreeks van God. In een briefwisseling met Marnix van Sint Aldegonde stemde hij toe, dat de autoriteit van de Heilige Schrift boven die der kerk staat. Hij stierf in 1589. [24.

Bakhuis Roozeboom (Hendrik Willem), geboren 26 October 1854 te Alkmaar, gestorven 7 Februari 1907 te Amsterdam, beroemd Nederlandsch scheikundige, studeerde te Leiden, werd in 1878 assistent aan het chemisch laboratorium aldaar, in 1890 lector en in 1896 hoogleeraar in de anorganische en fysische scheikunde aan de gemeentelijke universiteit van Amsterdam, welke laatste betrekking hij bekleedde tot aan zijn dood. Met voorliefde bewoog hij zich in zijn wetenschappelijken arbeid op het grensgebied van chemie en fysica. Vooral heeft hij zich naam gemaakt door zijne onderzoekingen over de thermodynamische fasenleer en de fasenregels van den Amerikaan Josiah Willard Gibbs (1839—1903) en door toepassing dezer fasenleer op chemische evenwichtstoestanden. Zijn werken hierover zijn in het Duitsch geschreven en in Duitschland uitgegeven. De aard van dit woordenboek laat niet toe hierop verder in te gaan. [31.

Bakken, ten tijde van Abraham in Gen. 18 : 6, 19 : 3 het eerst vermeld, een wel in nog vroegere tijden reeds aangewende toebereidingswijze van het koren; in de eenvoudige huishoudingen der aartsvaders de taak der huisvrouwen; in het vroeg op betrekkelijk hoogen trap van ontwikkeling staande en door akkerbouw uitmuntende Egypte een bijzondere tak van industrie, een afdeeling aan de industriëele kaste toegewezen. Farao had zijn hofbakker (Gen. 40 : 1, 20). Bij de meer eenvoudige Israëlieten bleef het ook in lateren tijd de taak der vrouwen (Lev. 26 : 26; 1 Sam. 28 : 24; Matth. 13 : 13), en wanneer ook keuken en bakoven, ten tijde dat het onderscheid der standen in de samenleving meer te voorschijn trad, aan de slavinnen werden overgelaten (1 Sam. 8 : 13), schaamden zich echter ook vrouwen uit den hoogeren stand niet, dat werk te verrichten (2 Sam. 13 : 6—8; vgl. Jer 7 : 18; 44 : 19). Van den tijd van Hosea af schijnt het bakken ook een werk geworden te zijn der mannen (Hos. 7 : 4, 6). Een bijzondere bakkerstraat te Jeruzalem (markt, waar de bakkers of samenwoonden of een openbaar bakhuis stond) vermeldt Jeremia 37 : 21. Het is niet zeker, of de bakkers brood leverden aan de burgers, dan wel of deze hun eigen brood bereidden, maar het bij den bakker brachten om het in den oven gaar te laten worden. Die gewoonte bestaat tegenwoordig nog in het Oosten, zoowel als bij ons.

Als regel mogen wij aannemen, dat de Joden hun dagelijksch brood in huis lieten bakken. Het mengen en kneden geschiedde in een trog (Ex. 7 : 28). Meestal deed men er geen zuurdeeg in, omdat zuurdeeg voor den Jood iets onreins inhield. Tegenwoordig wordt in het Oosten nog veel ongezuurd brood gebakken, omdat het lang versch blijft. De Bedoeïnen maken in 't geheel geen gebruik van zuurdeeg.

Men bakte het brood in bakovens. Deze bakovens waren zeer verschillend. De Egyptische (Ex. 8 : 3), stonden zonder twijfel vast; de door de Israëlieten gedurende den tocht door de woestijn gebruikte (Lev. 2 : 4; 7 : 9; 11 : 35), werden gedragen: een soort van groote, aarden potten zonder bodem, op een beweegbaren voet

Oud-Egyptisch bakkersbedrijf.

of een ijzeren plaat staande. Is de oven door het vuur inwendig genoeg gloeiend gemaakt, dan worden de langwerpige of meestal ronde koeken in- of uitwendig aan de verwarmde zijden gelegd en de oven van boven toegedekt. De ge-

zuurde broodkoeken van een duim dikte zijn spoedig gebakken, nog spoediger de ongezuurde dunne vladen. Elke familie had haren bakoven en bakte daarin doorgaans niet meer dan men op *één* dag noodig had (Lev. 26 : 26). Ging men echter op reis, dan werd er een genoegzame voorraad bereid (Gen. 45 : 23; Joz. 9 : 12). Ook de ongezuurde toonbrooden bleven meer dan 8 dagen goed om te gebruiken (Lev. 24 : 8). Bij gebrek aan zulke draagbare huisovens maakt men een kuil, belegt dezen met platen, die men gloeiend maakt; neemt er het vuur uit en legt het deeg op de heete platen, of men legt het deeg in dunne schijven ook slechts op het door vuur gloeiend gemaakte zand en dekt deze met gloeiend zand en asch toe (aschkoeken, Hos. 7 : 8; 1 Kon. 17 : 13, van een branderigen smaak), of men vult een kruik met gloeiende keisteentjes, waarop men het deeg uitspreidt (geroosterd brood, 1 Kon. 19 : 6). Voor fijnere koeken gebruikt men pannen en ijzeren platen (Lev. 2 : 5—7; 1 Kron. 23 : 29; 2 Sam. 13 : 8). In lateren tijd gebruikte men grootere bakovens, waarin dan ook dikkere brooden werden gebakken. Het heilig offerbrood echter werd altijd slechts in den ouderen vorm van koeken gebakken, die niet gesneden, maar gebroken werden (Matth. 26 : 26; vgl. Jes. 58 : 7; Klaagl. 4 : 4; Matth. 14 : 19; 15 : 36; Hand. 21 : 11). Men vermengde het brood soms met honig van bijen (gelijk het Manna, wat den smaak aangaat, met honigkoeken werd vergeleken) (Lev. 16 : 31), misschien ook met olie, (Ez. 16 : 13), die ook op het meel der spijsoffers werd gegoten (Lev. 2 : 1, 4; Lev. 6 : 15). De melkspijs door Thamar voor Amnon bereid, schijnt meer een soort van pudding geweest te zijn, dan een koek (2 Sam. 13 : 8). Bij gebrek aan hout werd (Ezech. 4 : 12, 15) en wordt ook nu nog vaak koe- en kameelmest gebruikt. In het uiterste geval gebruikt men faecaliën van menschen (Ez. 4 : 12-15). Gewoonlijk nam men voor het deeg ongemengd tarwemeel (Gen. 18 : 6; Lev. 2 : 1), bovenal voor een aanzienlijken gast, voor offers en feestelijke maaltijden, of gerstemeel, dat als een minder soort van meel en zonder olie bij het ijveroffer (4 Lev. 5 : 15) werd gebruikt. Het gerstebrood in Gideon's droom (Richt. 7 : 13), is een zinnebeeld zijner geringe afkomst. Ook bij de wonderbare spijzigingen lezen wij van gerstebrooden (2 Kon. 4 : 42; Joh. 6 : 9, 13). Maar er werden ook wel verschillende soorten van meel onder elkander gemengd, b.v. (Ezech. 4 : 9) boonen-, gierst-, linzen-, speltmeel.

Bakker (Jan de) of Pistorius, zoo geheeten naar zijn bedrijf, werd in het laatst van Augustus of in de eerste helft van September van het jaar 1499 te Woerden geboren. Zijn vader, Jan Dirkszn, woonde voorheen in Deventer met den later zoo beroemd geworden Erasmus in één huis, zoodat beiden vriendschap met elkander sloten. Deze Jan Dirkszn was in 1493 koster geworden. Onze Jan Janszoon van Woerden (kortweg Jan van Woerden) kreeg met zijn zuster Cornelia van zijn ouders een opvoeding in de vreeze des Heeren. Hij onderscheidde zich al jong door zijn soliditeit, groote geestesgaven en bruisenden moed en trok spoedig de aandacht. Tot zijn 12de jaar ontving hij onderwijs te Woerden bij Mr. Gerrit. Daar hij vlug van begrip, sterk van geheugen, arbeidzaam van aard en voor studie geschikt was, besloot vader, dat Jan priester zou worden en zond hem, ietwat tegen zijn zin, naar Utrecht op een der kapittelscholen. Van 1511 tot 1514 was Jan op de kapittelschool van St. Maarten, waar hij de bijzondere liefde van de priesters genoot. In 1514 ging hij naar de Hieronymusschool, een van de scholen van de Broeders des Gemeenen Levens. Aan het hoofd stond Hinne Rode, die sinds lang van Reformatorische denkbeelden zwanger ging. Jan, die zich eveneens aan de zijde der Reformatie schaarde, werd nu (1520) in Woerden teruggeroepen en aangesteld in het „officie" van zijn vader. Openlijk trad hij hier op als verbreider van de Reformatorische beginselen. Velen werden voor het Evangelie gewonnen en aan Christus toegevoegd. Woerden wemelde weldra van ketters. In 1520 of begin 1521 werd Jan door zijn vader naar Leuven gezonden, waar Erasmus zich bevond. Hier vermeerderde hij, vlug van geest als hij was, snel zijn kennis. Toen hij in 1522 Leuven verliet, keerde hij als „ketter" terug. Toch ging hij, op aandrang van zijn vader, naar Utrecht om priester te worden, daar hij meende, dat priester zijn en reformatie preeken zeer goed konden samengaan. Hij deed een eed „voorzooverre de eenvoud van den Christelijken godsdienst geen sekten kent". Waar Luther stond, was Pistorius in 1522 nog niet. Nu werd hij pastoor te Jacobswoude, het latere Woubrugge. Zijn werkzaamheden waren in den geest der Reformatie. Hij hield op met het doen der missen. Zoo werd hij hier de grondlegger der Hervorming.

In 't begin van 1523 vinden we hem te Woerden, waar hij met grooten ijver begon te prediken. Te Utrecht ter verantwoording geroepen, weigerde hij te verschijnen. Te Woerden gevangen gezet, werd hij op de dreigende houding der burgers losgelaten, waarop hij naar Wittenberg toog (1523). In den zomer van 1523 is hij weer te Woerden. Door de geestelijkheid naar Utrecht ontboden, weigerde hij opnieuw en doorreisde nu geheel Holland. In Delft bezocht hij Mr. Cornelis Hoen en Willem Gnapheus in de gevangenis en troostte hen.

In 't begin van 1524 is hij te Haarlem en weldra te Woerden, overal ontplooiend de witte banieren van het Evangelie der genade; zijn biechtelingen wekte hij op tot geloof in Christus. Op bevel van de landvoogdes werd hij echter in de maand Mei 1525 te Woerden door gerechtsdienaars opgelicht en naar 's-Gravenhage vervoerd. Blijmoedig betrad hij de gevangenpoort. De verhooren werden met tusschenpoozen ongeveer 4 maanden gehouden. Telkens beriep hij zich op de Heilige Schrift als den eenigen regel des geloofs. Hij verdedigde het algemeen priesterschap der geloovigen en sprak over het ongerijmde van den ongehuwden staat. Eindelijk, na eenig aarzelen, verklaarde hij, dat hij in 't geheim gehuwd was. 't Laatste verhoor had plaats op 11 September in de groote zaal van het hof. Nog eenmaal poogde men hem van zijn ketterij terug te brengen, maar vruchteloos. Treffend was het samenzijn met zijn vader, wien

men het kosterambt had ontnomen. Op den 15den September 1525 werd hij door de geestelijkheid als ketter aan het wereldlijk gerecht overgegeven en het doodvonnis over hem uitgesproken. Naar het schavot geleid, werd deze held des geloofs door den scherprechter gewurgd. Zijn leven was Christus geweest en dus zijn sterven gewin. [18.

Bakoenin (Michael) (1814—1876), van Russisch-adelijke afkomst, bekend om zijn revolutionair streven, wijdde zich na korten militairen dienst aan de studie der wijsbegeerte van Hegel (te Berlijn), vertoefde daarna te Dresden, te Parijs, te Zurich, weer te Parijs (1847), te Brussel, waarna hij Duitschland en Oostenrijk doorreisde, om dan deel te nemen aan een opstand in Saksen, waar hij gevat en aan Rusland uitgeleverd werd, welker regeering hem naar Oost-Siberië verbande. Van hier vluchtte hij naar Japan, en wist over Californië Londen te bereiken. Bakoenin werd vanwege zijn revolutionaire artikelen en redevoeringen door de Russische regeering overal vervolgd, een prijs van 10.000 zilverroebels werd op zijn hoofd gezet, zijn goederen werden verbeurd verklaard.

Van zijn verblijf te Londen (1862) dateert zijn panslavistische propaganda. In 1868 richtte hij op de „Alliance de la democratie socialiste". De strijd met Karl Marx (1869—'72) eindigde met Bakoenin's nederlaag. Bakoenin was een krachtige persoonlijkheid, met schitterende gaven en een hartstochtelijk onstuimig temperament. Een der vaders van het communisme. Geschriften o. a.: *Federalisme, socialisme en anti-theologisme, Dieu et l'etat, Lettres sur le patriotisme.* [28.

Balak, zoon van Zippor, was ten tijde van den intocht der Israëlieten in Kanaän koning van de Moabieten. Zijn voorganger had al het land ten Noorden van de Arnon gelegen verloren aan Sihon, den koning der Amorieten (Num. 21 : 26). De voormalige hoofdstad Ir-Moab (Num. 22 : 36) was door Sihon verwoest en toen was waarschijnlijk hoofdstad geworden Kir-Moab, of misschien Kirjat Chuzoth d. i. het aan de Westzijde van den berg Attam gelegen Kirjathaim.

Door de overwinningen der Israëlieten over Sihon verschrikt, verbond Balak zich met de Midianieten (Num. 22 : 4, 7; vgl. 25 : 6, 14—18; 31 : 1). De vloek van den befaamden Bileam zou hem in den voorgenomen oorlog tot overwinning leiden (Num. 22 : 6; Joz. 24 : 4). Nadat de Heere den vloek in een zegen veranderd had, zag Balak van zijn oorlogsplan af. Aan den Midianietenkrijg (Num. 31) schijnt hij niet medegedaan te hebben (Num. 22—24; Deut. 23 : 4; Joz. 24 : 9; Richt. 11 : 25; Micha 6 : 5; Openb. 2 : 14). [24.

Balije van Utrecht. Hier te lande bestaat nog een overblijfsel van de Duitsche orde, een onderdeel van de in 1191 gestichte Teutonische orde. Dat is de Balije van Utrecht. Zij werd in 1811 opgeheven, maar bij de wet van 8 Aug. 1815 hersteld. Haar oorspronkelijk doel was gemengd, half geestelijk en half ridderlijk, maar in den loop der tijden is dat veranderd. Zij is thans een *adelsvereeniging, welke beoogt door ondersteuning harer leden den adelstand hoog te houden.* In dit kapittel wordt men alleen opgenomen, als men aan alle gestelde eischen kan voldoen, d. i. als men in het bezit is van vier stamdeelen van ouden riddermatigen huize of ten minste van 200-jarigen adel. De leden genieten uit de bezittingen der orde een jaarlijksch inkomen. Wanneer iemand van adel wenscht gerechtigd te worden tot het dragen van het kleine kruis (vast gesteld 8 Sept. 1821 en bekrachtigd 20 Dec. 1827) dan moet men vooraf aan de eischen voldoen en evenals alle waardigheidsbekleeders de koninklijke bekrachtiging (agreatie) op de toelating inwachten. Dan mag men den titel voeren van *ridder-expectant* (besluit 22 Juni 1860). Het kapittel bestaat uit een *landscommandeur,* een *coadjutor,* die tegelijk met negen anderen *commandeur* is, en *twee jonkheeren,* die *kapittel-ridders* genoemd worden. Deze hebben geen beslissende stem. [24.

Balk. I. In den eigenlijken zin: hout voor het bouwen van woningen (Ezr. 5 : 8; 6 : 11). Dikke balken (van cederhout, Hoogl. 1 : 17) waren aan het eerste voorhof voor het paleis van Salomo. De balken aan den tempel in het gewelf, de beschotten uit cederen planken vervaardigd even als in Ninevé's paleizen (Zef. 2 : 14) waren met goud overtrokken (2 Kron. 3 : 7). Balken staan als de stellingen des huizes, voor huis (Pred. 10 : 18). „Want de steen uit den muur roept en de balk uit het hout antwoordt" (Hab. 2 : 11) d. w. z. de balk zal door het krakend ineenstorten getuigen tegen de goddeloosheid des volks. — II. Zinnebeeldig in tegenoverstelling van splinter (Matth. 7 : 3; Luc. 6 : 41) en beteekent een zeer groot gebrek bij een zeer klein vergeleken.

Ballingschap (Babylonische). Onder de ballingschap of het exil, zooals men met een vreemd woord ook veelal zegt, wordt verstaan de periode uit Israëls geschiedenis die een aanvang neemt met de wegvoering van de aanzienlijksten uit Juda naar Babel door Nebukadnezar en eindigt met den terugkeer van een deel der weggevoerden en hunne nakomelingen onder toelating van den Perzischen koning Kores of Cyrus, die de stad Babel veroverd en aan de Babylonische wereldheerschappij een einde gemaakt had. Het wegvoeren in massa van een deel der bevolking van een overwonnen land als middel om zich van een blijvende onderwerping te verzekeren was het allereerst, zoover wij weten, in toepassing gebracht door de Assyrische koningen. Zoo had Tiglath-Pileser IV in 734 voor Chr. een deel van de Noordelijke en Noord-Oostelijke stammen weggevoerd, en hetzelfde lot wedervoer het geheele rijk van Israël na de verovering van Samaria in 722. Wat Juda betreft, een eerste wegvoering had plaats in het jaar 597, toen Nebukadnezar koning Jojachin en de koningin-moeder benevens de aanzienlijkste burgerlijke en militaire beambten, een aantal soldaten en aanzienlijke burgers, alsmede een groot deel van het tempelgerei en den koningsschat, overbracht naar zijn gebied; het geheele aantal der weggevoerden liep daarbij over de 10.000 (vgl. 2 Kon. 24 : 12—16 met Jer. 52 : 28). De tweede wegvoering geschiedde na de verwoesting van Jeruzalem in 586. De aller-

voornaamsten werden toen omgebracht (2 Kon. 25 : 18—21), maar nog 832 personen werden naar Babel gevoerd (Jer. 52 : 29), waarop een vijftal jaren later nog een nalezing van 745 personen volgde (Jer. 52 : 30). Alleen de armste bevolking werd in het land achtergelaten, terwijl Gedalja, zoon van Ahikam en kleinzoon van Safan, over die droeve rest als stadhouder werd aangesteld. Na diens vermoording nam ook dit overblijfsel de wijk naar Egypte, zoodat het land woest en onbevolkt bleef liggen (2 Kon. 25 : 22-26; Jer. 40—43). Aan dezen toestand kwam eerst een einde na de verovering van Babel door Kores of Cyrus, den koning van het als nieuwe wereldmacht zich verheffende Perzische rijk, 538 voor Chr. Deze gaf aan de in Babel als ballingen levende Joden verlof om weder naar hun land terug te keeren, en stelde ook het door Nebukadnezar weggeroofde tempelgerei weder tot hun beschikking (Ezra 1).

Onder leiding van Zerubbabel en den hoogepriester Jozua zijn toen 42360 personen weer naar hun land teruggekeerd (Ezra 2 : 64). Dit aantal schijnt nogal groot, indien men het met de boven vermelde cijfers van de verschillende wegvoeringen vergelijkt; doch men bedenke dat hier de vrouwen en kinderen bij inbegrepen zijn, terwijl bij de cijfers der wegvoeringen alleen de mannen, gezinshoofden worden geteld. Bovendien moet gedurende de ballingschap, die zich over een tijdperk van twee menschengeslachten uitstrekte, het getal der ballingen een belangrijke uitbreiding hebben ondergaan. Echter waren de wederkeerenden niet alle Joden die in den vreemde waren verstrooid; er bleven nog zeer velen achter, gelijk uit de geschiedenissen van Ezra, Nehemia en Esther duidelijk blijkt. Maar aan de ballingschap, de algeheele ontworteling van het Joodsche volksbestaan, was met den wederkeer toch een einde gekomen.

De geheele duur van deze ballingschap wordt gemeenlijk gesteld op zeventig jaren; en deze opvatting is zoo algemeen ingeburgerd, dat men in de kerkgeschiedenis de periode gedurende welke de zetel van het pausdom te Avignon was gevestigd, wijl deze zeventig jaar duurde, met den naam van de Babylonische ballingschap der pausen pleegt te bestempelen. Toch is deze tijdsbepaling onjuist. Zelfs al rekent men vanaf het jaar 597, dan komt men voor den duur der ballingschap toch niet hooger dan zestig jaar. Dat men van de zeventigjarige ballingschap spreekt, vloeit voort uit een misverstand van de profetieën van Jeremia, die wij vinden 25 : 11, 12 en 29 : 10. Men heeft deze n.l. opgevat alsof ze bedoelden aan te kondigen den duur van de ballingschap; bij nader toezien moet het evenwel voor ieder duidelijk zijn, dat het daarin niet gaat om den duur van de ballingschap, maar om den duur van Babels wereldheerschappij. En wel vallen het einde van de ballingschap en de ondergang van Babels wereldheerschappij samen, maar het begin van Babels wereldheerschappij moet een tiental jaren vroeger gesteld dan de eerste wegvoering, n.l. bij den val van Ninevé in 607. Sommigen willen het misverstand van Jeremia's profetieën omtrent de zeventig jaren van Babels heerschappij laten teruggaan tot op den schrijver van de boeken der Kronieken, die er (2 Kron. 36 : 21 v.v.) op wijst hoe Jeremia's profetie van den wederkeer na zeventig jaren met het optreden van Cyrus is in vervulling gegaan. De Kroniekschrijver zou hier den termijn van zeventig jaren hebben beschouwd als aanduiding van den duur der ballingschap. Doch wij vinden in de aangehaalde plaats geen enkel woord waaruit dat zou moeten blijken. De Kroniekschrijver spreekt alleen van het ten einde loopen der zeventig jaren welke bij Jeremia zijn vermeld, en het spreekt vanzelf dat hij deze niet anders heeft bedoeld dan de profeet zelf. Hetzelfde geldt van de aanhaling dier profetie bij Daniël (9 : 2). Ook deze staatsman-ziener bedoelt niets anders dan wat Jeremia heeft voorzegd. Het misverstand schuilt eerst bij lateren, die aan den duur der ballingschap inplaats van aan Babels wereldheerschappij hebben gedacht, en wel het eerst bij de oude Grieksche vertaling, de z.g. Septuaginta, die Jer. 25 : 11 abusievelijk aldus heeft overgezet alsof daar sprake was van een dienstbaarheid der Joden in den vreemde gedurende zeventig jaar. En door deze vertaling, die zeer grooten invloed heeft gehad en voor de oude Christelijke kerk de hoofdbron is geweest voor haar kennis van het Oude Testament (daar zelfs de meeste kerkvaders geen Hebreeuwsch kenden), is die onjuiste voorstelling in zoo wijden kring verbreid geworden.

Dat de weggevoerde Joden niet alle in de stad Babel zelf hun woonplaats kregen aangewezen, spreekt wel vanzelf, en wordt ons ook uitdrukkelijk bevestigd door Ezech. 1 : 1 en 3 : 15, waar sprake is van een kolonie van ballingen te Tel-Abib aan de rivier (of liever het kanaal) Chebar. Zij genoten in het vreemde land een behoorlijke vrijheid van beweging en konden daar hun eigen huizen en akkers hebben en van de vruchten van hun veldarbeid leven (Jer. 29 : 5). Ook waren zij niet als eenlingen verstrooid onder de oorspronkelijke bewoners, maar vormden onder het vreemde oppergezag tot op zekere hoogte toch nog een eigen eenheid: de familieband bleef bewaard (Jer. 29 : 6), en zij hadden hun eigen „oudsten" (Ezech. 8 : 1; 14 : 1; 20 : 1). Wat betreft de verhouding tot de Babylonische overheid, deze schijnt over het algemeen zeer draaglijk te zijn geweest. Wel lezen we een enkele maal van een zeer hardhandig ingrijpen: in Jer. 29 : 21—23 wordt gewag gemaakt van de wreedaardige terechtstelling van twee valsche profeten, die onder de ballingen werkzaam waren, door den vuurdood, maar dit vond zijn oorzaak in het ophitsend karakter dat hun prediking blijkbaar droeg; het spreekt vanzelf dat al wat naar een poging tot het verwekken van opstand leek, onmeedoogend werd onderdrukt. Doch indien de ballingen daarvan afzagen en zich in hun lot gewillig schikten, werden ze door de Babylonische overheerschers allerminst hard behandeld. Dat blijkt wel hieruit dat verschillenden van hen aan het Babylonische hof kwamen en daar zelfs zeer aanzienlijke posities vermochten te verkrijgen, getuige Daniël en zijn drie vrienden. Dat dit dan weer met het oog op de onoverbrugbare kloof tusschen de Joodsche religie en het heidendom tot ernstige botsingen

en tot groote gevaren voor de Joden aanleiding kon geven bewijst Dan. 3. Van een welwillende houding der Babylonische overheid spreekt overigens ook de begenadiging van den ongelukkigen koning Jojachin onder Nebukadnezars zoon en opvolger Evil-Merodach (2 Kon. 25 : 27—30). Dat desniettegenstaande de ballingen hun lot zeer beklagenswaardig vonden en dat zij voortdurend met weemoed aan hun vaderland terugdachten, laat zich zeer goed begrijpen. Daarom profeteert Jeremia dat ze zelfs den dood boven het leven zouden verkiezen (8 : 3). Vooral de vromen onder hen moeten, ook op den duur, het gebannen zijn van de vaderlijke erve en het gemis van het Goddelijk heiligdom met zijn offerdienst zeer pijnlijk hebben gevoeld. Hun stemming kunnen wij beluisteren in Psalm 137.

Onder de ballingen der eerste wegvoering heerschte aanvankelijk nog een hoopvolle stemming. Geheel gedrenkt van een religieus-nationalistischen geest, waardoor zij in den band tusschen Israël en zijn God, en in een daarop rustende gewaande onschendbaarheid van stad en tempel, een onverbrekelijken waarborg zagen voor Israëls behoud, leefden ze in de vaste overtuiging dat Babels macht spoedig weer zou tenietgaan en zij naar het land der vaderen zouden kunnen terugkeeren. Deze dwaze verwachting werd gestijfd door valsche profeten die onder hen werkzaam waren. Maar de onder hen tot profeet geroepen priesterzoon Ezechiël werd niet moede in den naam des Heeren tegen deze ijdele inbeelding te waarschuwen en den algeheelen ondergang van Juda's volksbestaan, de verwoesting van stad en tempel, aan te kondigen. Ook Jeremia richtte kort na Jojachins wegvoering een brief aan de ballingen van gelijke strekking (Jer. 29). Na de verwoesting van Jeruzalem en de tweede wegvoering moet deze stemming geheel zijn gewijzigd, en de profeet Ezechiël ontving in de tweede periode zijner werkzaamheid de opdracht om tot zijn medeballingen woorden van vertroosting te richten en hun een rijke toekomst te verkondigen. Op den duur werd evenwel bij velen van de ballingen een duidelijke aanpassing aan den toestand merkbaar. Trouwens niet weinigen groeiden geheel in den vreemde op, of waren zelfs op vreemden bodem geboren. En waar dan niet het religieuze motief krachtig werkte, liet het zich verstaan dat men zich daar heel goed thuis gevoelde, zoodat velen, toen de weg tot terugkeer naar het land der vaderen openstond, daarvan geen gebruik wenschten te maken, maar liever in den vreemde bleven. Door Ezechiël weten we bovendien dat bij vele van de ballingen heidensche gewoonten en praktijken in zwang waren (Ezech. 14 : 3 v.v.; 20 : 30 v.v.), zoodat hun heidensche omgeving voor hen niets afschrikwekkends had. En ongetwijfeld zijn op die manier ook een groot aantal geboren Joden op den duur in de heidensche volken, onder welke ze verstrooid waren, geheel en al opgegaan. Zij die daarentegen nog aan den waren godsdienst vasthielden, bleven onder de heidenen ook hun eigen nationaliteit angstvallig bewaren. En waar ze van den tempeldienst en de offeranden verstoken waren, zullen ze aan die inzettingen welke ook in het heidensche land konden worden in acht genomen, zooals besnijdenis en Sabbathviering, zich zooveel te sterker hebben vastgehouden. Dat waren de hechte banden die hen aan het verleden en aan elkander bonden, waardoor ze een eigen volk bleven ook in de verstrooiïng.

Dat de ballingschap een geweldigen invloed heeft gehad op het Jodendom en voor de geschiedenis van het volk van beslissende beteekenis is geweest, behoeft geen uitvoerig betoog. Sommigen meenen die beteekenis hierin te mogen zoeken, dat men vóór de ballingschap had een nationale en staatkundige eenheid, waarvoor na de ballingschap in de plaats trad een religieuze gemeenschap. Doch dan wordt ongetwijfeld de tegenstelling te scherp gesteld; immers ook vóór de ballingschap hadden Israël en Juda veel wat hen in godsdienstig opzicht van andere volken onderscheidde, en na de ballingschap bleef er in het Jodendom toch altoos nog iets dat hen nationaal tot een eigen eenheid maakte. Wel echter is waar, dat de ballingschap op het godsdienstige leven van het Jodendom een zeer grooten en diep-ingrijpenden invloed geeft gehad. Waar vóór de ballingschap steeds weer heidensche invloeden bedervend in het volksleven indrongen, sluit het zich na de ballingschap veel meer voor zulke invloeden af. En waar vóór de ballingschap nog altoos een, zij het op 't lest ook zeer verzwakte, staatkundige zelfstandigheid bestond, was dit na de ballingschap het geval niet meer: de Joden vormden een weliswaar niet enkel religieuze, ook nationale gemeenschap, onder Perzische opperheerschappij. Gedurende korten tijd heeft later het Jodendom, na den godsdienstoorlog tegen Antiochus Epifanes, onder de Maccabeeën weer zijn staatkundige zelfstandigheid herwonnen, doch van blijvenden aard is dit niet geweest. [10.

Balsem. De naam komt van het Hebreeuwsche Boschem, dat geur en in 't algemeen specerij beteekent; van daar (Ex. 30 : 23) de algemeene naam voor de bestanddeelen, die voor de zalfolie gebezigd werden, waarbij ook zinnamet en kalmus, in den Hebreeuwschen tekst: kruidnagelen, zoo ook in het Hooglied (4 : 14, 16; 4 : 1; 6 : 1), waar het een beeld is van den geestelijken geur in het Eden Gods. Deze naam werd door Grieken en Romeinen en in de Luthersche vertaling overgebracht op het uit den balsemstruik vloeiende hars, Hebreeuwsch zeri, d. i. het druppelende. De balsemstruik is een kleine heester of boompje met breedgetakte twijgen, drievoudige bladen, witte viervoudige bloesems, en bessen van de grootte eener erwt.

Balsamodendron.

Uit de grauwe glad de bast vloeit vanzelf of door insnijdingen het kostbare balsemhars, een dunne, lichtgele als rosmarijn en citroen ruikende, bitter smakende vloeistof, een in het Oosten zeer vaak gebruikt geneesmiddel, voor wonden, slangenbeten, schorpioensteken, ook inwendig voor rotkoorts, pest en andere ziekten. Naar Europa komt slechts een mindere soort van balsem, die uit de twijgen gekookt wordt en vervalscht is. Jer. 8 : 22, 46 : 11, 51 : 8 beteekent hij het geneesmiddel tegen het verderf door de Chaldeeën over het rijk van Juda gebracht. Gen. 37 : 25 wordt hij onder de handelsartikelen der Ismaëlietische kooplieden en 43 : 11 onder de geschenken van Jozef aan Jacob gevonden. Vooral was Gilead en later de landstreek rondom Jericho rijk aan balsemstruiken. Volgens Josefus heeft de koningin van Scheba de eerste balsemplant uit Arabië aan Salomo ten geschenke gezonden, van wien naderhand de vermenigvuldiging uitging. Dit is fantasie, maar wel is het waar, dat de balsemstruik uit Arabië afkomstig is. Verschillende Heidensche schrijvers deelen mede, dat de Romeinen, na de onderwerping van Juda, de struik bij Jericho als een bijzonder eigendom lieten bewerken, omdat de balsem veel waarde had.

Mastix.

Balsemen is de naam van het behandelen van de lijken van mensch en dier op zulk een wijze, dat ze langer of korter tijd bewaard blijven voor ontbinding. In de oudheid waren vooral de Egyptenaren beroemd om hun balsemen en in Egypte zijn ontelbare mummiën d.w.z. gebalsemde lijken van menschen en heilige dieren gevonden. Het balsemen geschiedde niet altijd op de zelfde manier. Men deed het in de eene periode en in de eene streek anders dan in een andere. Bovendien bestonden er meer en minder kostbare methoden. Bij de beste wijze werden hersenen en ingewanden uit het lichaam verwijderd en in afzonderlijke vazen (kanopen) gedaan. Daarna werden de lichamen gedurende geruimen tijd in een vloeistof gelegd, nitron geheeten. Vervolgens wond men het lijk in lange windsels, terwijl het daarna in een soort kist werd geborgen, welke dan weer in een tweede kist werd geplaatst. Het geheel kwam in een steenen doodkist of sarcofaag. Deze sarcofaag werd naar het graf gebracht. Het balsemen geschiedde door een bepaald gilde van personen en was aan allerlei regelen en godsdienstige handelingen gebonden.

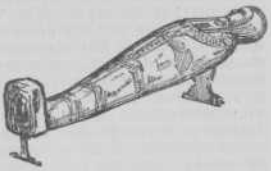

Mummie.

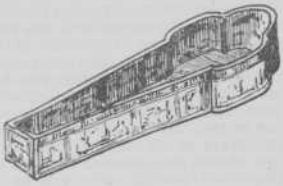

Mummiekist.

In de Schrift lezen we, dat Jacob en Jozef werden gebalsemd; dit zal op de wijze der Egyptenaren zijn geschied. Misschien hebben de Israëlieten in later tijd de lijken van hun koningen gebalsemd, althans zoo zou kunnen worden verstaan, hetgeen we lezen van Asa (2 Kron. 16 : 14). De vrouwen, die naar het graf van Jezus gingen met specerijen, hadden op zijn lichaam een handeling willen toepassen, die in de lijn van balsemen, voor bederf bewaren, ligt.

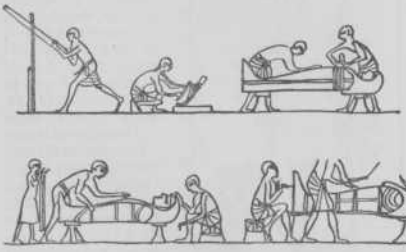

Het balsemen.

In den tegenwoordigen tijd wordt weinig meer gebalsemd. Hoofdzakelijk lichamen van vorstelijke personen, beroemdheden, lijken, die over langen afstand moeten worden vervoerd. Men heeft thans verschillende methoden, volgens welke het gestorven lichaam zeer lang tegen bederf kan worden gevrijwaard. [17.

Bamoth of Bamoth-Baäl, d.w.z. „offerhoogte van Baäl". Zoo heet een plaats in Moab, welke volgens Jes. 13 : 17 in de nabijheid van Dibon en Beth-Baäl-Maon lag. Hier legerden zich de kinderen Israëls volgens Num. 21 : 9, 11 op hun tocht naar den Jordaan. Later ging Bamoth over in het bezit van Rubens stam (Jes. 13 : 17). Van hieruit kon Bileam de velden van Moab aan den linker Jordaanoever overzien (Num. 22 : 41). [24.

Ban. Het Nederlandsche woord *ban* komt van het werkwoord *bannen* d. i. een publieke afkondiging, een algemeene oproeping, of een openbare uitspraak van een of ander vonnis met bedreiging van straf. Het zelfstandig naamwoord

ban heeft dan ook verschillende beteekenissen en wordt dan ook op onderscheiden terrein gebezigd.

I. Geheel in het algemeen werd het woord *ban* oudtijds gebruikt ter aanduiding van een burgerlijke afkondiging, van een militaire oproep of ook van een of ander vonnis, dat publiek werd afgekondigd. Van deze onderscheiden beteekenissen deelen wij de voornaamste mede. Ban beteekent dan: 1. De publieke afkondiging, b.v. van een voorgenomen huwelijk, dat oudtijds driemaal publiek werd bekend gemaakt, o.a. ook om bigamie (huwelijk met twee personen) te voorkomen. Zoo schrijft Bochellus in zijn *Besluiten der Fransche kerken:* „zij eischen dat drie openbare afkondigingen plaats hebben." De eerste, tweede en derde afkondiging werden de „drie bannen" van het huwelijk genoemd. Zoo sprak men ook van ban-molen d. i. afkondiging, dat een molen moest gebouwd worden om het water weg te malen. 2. De oproeping van de onderhoorigen tot den strijd, of van een militaire lichting om onder de wapenen te komen. De leenheer b.v. riep zijn vazallen, d. i. onderhoorige leenmannen, op tot den strijd. Ook de oproeping van een lichting soldaten om onder de wapenen te komen of tot den strijd te bereiden. De ban van een schutterij of van het leger was dus tweeërlei: *a.* de oproeping zelf en *b.* de manschappen (d. i. lichting) die opgeroepen werden. Vandaar de verschillende uitdrukkingen, b.v. den ban blazen of slaan d. i. het signaal geven op een trompet of trommel als teeken van oproeping; en den ban openen en sluiten d. i. de tijd, dien de militaire afkondiging duurt. 3. De publieke uitspraak en afkondiging van een keizerlijk of pauselijk vonnis. De rijksban (Latijn bannum imperii) was de publieke bekendmaking van het keizerlijk vonnis, waarbij een of ander persoon uit het rijk verbannen of vogelvrij verklaard werd. Bijv. de ban van Filips II, koning van Spanje, 15 Maart 1580, over den Prins van Oranje uitgesproken, die aldus luidde: „Om al deze bovengenoemde redenen verklaren wij hem voor een verrader en booswicht, een vijand van ons en van het land. Als zoodanig *bannen* wij hem voor eeuwig uit onze rijken, met verbod aan al onze onderdanen, van wat rang en stand en aanzien, in het openbaar of in het heimelijk, gemeenschap met hem te houden — hem spijs, drank, brandstof of andere benoodigdheden te verschaffen. Wij vergunnen elkeen hem aan lijf en goederen te beschadigen. Wij stellen gezegden Willem van Oranje als een vijand van het menschelijk geslacht bloot, leveren hem over aan den smaad van allen — en geven zijn goederen aan wie er zich meester van weet te maken." Een ander voorbeeld is de ban, welke paus Gregorius VII (Hildebrand) over Hendrik IV, keizer van Duitschland, uitsprak, 1076, omdat deze van de investituur, d. i. van de beleening met kerkelijke ambten, geen afstand wilde doen en zich na het verbod van den paus toch met de kerkelijke zaken bleef bemoeien.

II. In de tweede plaats is het woord *ban* in het Oude Testament de vertaling van het Hebreeuwsche woord *Cherem* en dus de aanduiding van de theocratische straf, binnen Israël zelf over de afgodendienaars, godslasteraars enz., en naar buiten over de zeven Kanaänietische volken. Zie nader onder letter C het woord *Cherem*, en voorts Joh. Jansen, De Kerkelijke Tucht, blzz. 6—14.

III. Eindelijk wordt het woord *ban* door de Christelijke kerken ook gebezigd om er de beide acten der kerkelijke tucht, nl. de censuur of afhouding van het Avondmaal, die dan *de kleine ban*, en de excommunicatie of uitsluiting uit de gemeente, die *de groote ban* wordt genoemd, mee aan te duiden. Zie nader onder letter T het woord *Kerkelijke Tucht*, en voorts Dr H. Bouwman, De Kerkelijke Tucht, blz. 226 v.v.; en Ds Joh. Jansen, De Kerkelijke Tucht, blz. 260 v.v. [11.

Band. I. Van banden of boeien in eigenlijken zin is in de Heilige Schrift herhaaldelijk sprake. Men zie Gen. 42 : 24; 2 Kon. 17 : 4; Jes. 52 : 2; Luc. 8 : 29; Hand. 26 : 29; Fil. 1 : 7 etc. Zij dienden destijds evenals nu om gevangenen (of bezetenen) te belemmeren in hun vrijheid. Dat de Grieksche woorden voor gevan-

Assyrische voet- en handboeien.

gene en voor boei samenhangen, kan leeren, dat het boeien van gevangenen algemeen plaats vond. Uit Hand. 16 : 26 leeren we, dat de gevangenen te Filippi geboeid (of met hun voeten in den stok, vgl. vs. 24) in de gevangenis waren opgesloten. En boeien doen dienst als symbool van gevangenschap (Filem.: 10). Toch zien we (2 Tim. 2 : 9), dat ook gevangenschap zonder boeien bestaat en dat de banden de gevangenschap verzwaren. In 2 Kon. 25 : 7, 2 Kron. 33 : 11, 36 : 6, Jerem. 39 : 7, 52 : 11 wordt gesproken van het binden met ketenen. — II. Het woord komt ook in overdrachtelijke beteekenis voor. — 1. Vaak beteekent het droefenis, waar men van alle kanten benauwd wordt, nood, angst en allerlei gevaar (Ps. 18 : 5, 6; 2 Sam. 22 : 46), vaak tegelijk de wortel van den dood, de ketenen der zonde (Jes. 52 : 2). — 2. De geboden Gods als heilzame beperkingen voor de dwaze en schadelijke begeerten, als palen, waarmede de smalle weg aan beide zijden omheind is (Ezech. 20 : 37; Ps. 2 : 3). — 3. Band des vredes (Ef. 4 : 3), der volmaaktheid (Col. 3 : 14), heet de liefde. Door den vrede met en in God, gegrond op de verzoening, die door Jezus Christus is geschied (Rom. 5 : 1), wordt, hetgeen de harten vaneen scheidt, de zelfzucht, langzamerhand weggenomen en zij worden tot één verbonden. De hemelsche magneet Jezus Christus deelt den geloovigen zijn geest, zijn leven mede, en verbindt hen aan elkander in één geest. Ons doel is de volmaakheid, gelijk ook onze Vader in den hemel volmaakt is (Matth. 5 : 48). De band nu dezer volmaaktheid is de liefde.

Banier. I. Het veldteeken van een legerkorps, een stam (Num. 1 : 42; 2 : 2, 18; 10 : 14; 18 : 22, 25; Jes. 31 : 9). — II. Een signaalstang,

op hooge bergen of torens geplaatst, om de weerbare manschappen samen te roepen (Ps. 20 : 6; Jes. 5 : 26; 13 : 2; 18 : 3; 30 : 17; Jer. 4 : 6, 21; 6 : 1; 51 : 12, 27), om in het algemeen een tijding te verbreiden (Jer. 50 : 2). — III. De vlag (Ezech. 27 : 7), of het teeken van een schip (Hand. 28 : 11). De schepen hadden aan den voorsteven een geschilderd of uitgesneden voorwerp als teeken, waarnaar zij werden genoemd, aan den achtersteven het beeld van den beschermgod. Hier schijnt het een met het ander verbonden te zijn. De tweelingen Castor en Pollux (twee goden der Grieksche mythologie, zonen van Jupiter), werden voor de beschermgoden der zeevarenden gehouden. — IV. Zinnebeeldig (Hoogl. 2 : 4): „de liefde is zijn banier over mij", ik ben door de macht zijner liefde overwonnen, getrokken, beheerscht, beschermd. Deze zinnebeeldige beteekenis der banier ligt ook ten grondslag, wanneer op andere plaatsen Christus „de wortel van Isaï", een banier heet (b.v. Jes. 11 : 10, 12, vgl.; 49 : 22, 62 : 10, — ook de prediking van Christus, het woord des kruises), die de volkeren tot zich verzamelt en bij zich houdt.

Baptisten. De Baptisten zijn afkomstig uit Engeland. Over hun oorsprong bestaat verschil van gevoelen. Sommigen meenen, dat hun oorsprong te zoeken is bij de Lollarden der 14e eeuw, anderen oordeelen, dat zij ontstaan zijn uit de Anabaptisten der 16e eeuw. Bij onderzoek is gebleken, dat er wel eenige verwantschap is tusschen de Anabaptisten en de Baptisten; maar men gaat het veiligst, als men hun oorsprong zoekt in Engeland, geheel afgescheiden van andere secten.

Het Baptisme is in Engeland ontstaan onder Karel I. Enkelen meenen, dat de stichter van het Baptisme *John Smyth* geweest is, die om des geloofs wil vervolgd, naar Nederland uitweek en in 1606 een aparte gemeente stichtte naast de andere gemeenten der Independenten, welke reeds in Nederland waren. Smyth moet in Amsterdam onder den invloed der Doopsgezinden gekomen zijn en in 1611 naar Engeland teruggekeerd zijn.

Het is voorzichtiger om de geboortestond der Baptisten te zoeken in 1633. Toen scheidden zich in Londen eenige leden af van de gemeente der Independenten onder leiding van den predikant *John Spilbury*. Deze nieuwe gemeente zond een uit haar midden, *Richard Blount*, naar de Collegianten in Rijnsburg, om daar den doop door onderdompeling te ontvangen. Toen deze in Londen teruggekeerd was, doopte hij den voorganger *Samuel Blackloak* en 54 gemeenteleden.

Het aantal Baptisten nam zeer toe. In 1643 waren er al 7 gemeenten alleen in Londen. Veel hadden de Baptisten te verduren van een vervolging, welke de Engelsche Staatskerk op touw gezet had. Vooral na 1660, onder Karel II, werden aan hen verboden: vergaderingen en het bouwen van kapellen. Verschillende predikanten o. a. de bekende *John Bunyan*, de schrijver van het wereldberoemde boek *De Pelgrimsreis*, werden gevangen genomen. In 1689 eindigde deze vervolging. Toen gaf Willem III de „Tolerantieacte" uit. In dat zelfde jaar werd de belijdenis der Baptisten (een recensie van de West-Munstersche belijdenis), opgesteld in 1677, door 100 Baptistische congregaties goedgekeurd. De Baptisten konden zich nu vrij bewegen. Er ontstond onder hen echter verschil van gevoelen.

In 1691 kwam er een scheiding tusschen de *General-Baptisten*, die Arminiaansch waren en de *Particular-Baptisten*, die Calvinistisch waren. Langzamerhand is in Engeland dit verschil weggedoezeld. Althans in 1813 bestond het practisch niet meer en in 1891 is het ook formeel opgeheven. Toen vereenigden zich de zendingsgenootschappen van beide richtingen tot één Baptist Missionary Society". De beroemde prediker C. H. Spurgeon had zich al in 1887 van de Unie afgescheiden, omdat deze de leer der Drieëenheid niet meer handhaafde en omdat velen geduld werden, die het zoenoffer van Christus en de rechtvaardigmaking door het geloof loochenden. Tegenwoordig bedraagt het aantal Baptisten in Engeland pl.m. 418.000 en het aantal gemeenten is 3080. Er zijn ongeveer 2132 predikanten en missionarissen.

Noord-Amerika. Het Baptisme is in Noord-Amerika ontstaan ongeveer op denzelfden tijd als het ontstond in Engeland. *Roger Williams*, een Puritein, die in 1631 naar Noord-Amerika vertrok, stichtte in 1639 te Providence in den staat Rhode-Island de eerste Baptistengemeente. In Rhode-Island en in den staat der Kwakers n.l. in Pensylvanië bestond vrijheid van godsdienst, maar in de andere staten van Noord-Amerika zijn de Baptisten erg vervolgd. Eerst in 1783 werd volle vrijheid van godsdienst verleend.

Sinds dien tijd zijn de Baptisten zeer toegenomen. Men telt tegenwoordig bijna 6 millioen Baptisten, 56,528 gemeenten en 42,744 predikanten en missionarissen. Zeer veel hebben deze Baptisten aan de zending gedaan. De Amerikaansch-Baptistische-Zendingsvereeniging bestaat sedert 1814. Zij arbeidt in Birma, Assam, Indië, China, Japan en Afrika. De Baptisten hebben ook een eigen universiteit te Chicago en deze wordt zeer begunstigd door den schatrijken Rockefeller, die haar meer dan 48 millioen dollar schonk.

De meeste Baptisten in Noord-Amerika behooren tot de Particular Baptists. Zij zijn Calvinistisch in de leer, uitgenomen de beschouwing van den Heiligen Doop, die alleen aan bejaarden wordt bediend en wel door onderdompeling en in de regeering der kerk, welke geheel en al independentistisch is.

De Amerikaansche Baptisten houden zich aan de confessie van Londen (1677). Zij wordt ook wel genoemd de confessie van Filadelfia. In 1833 is een confessie vervaardigd door *J. Newton Brown*, d. i. „de New-Hampshire Confessie". Deze is minder Calvinistisch, maar is toch door de Noordelijke en Westelijke staten aanvaard. Behalve deze Particular Baptists heeft men in Noord-Amerika:

1. De *Anti-missionair Baptists*, die zich in 1813 afscheidden en die tegen de zending zijn (120.000 leden).

2. De *Free-will-Baptisten*, die geheel en al Arminiaansch zijn (90.000 leden).

3. De *Zevende-dags-Baptisten*, die op Zaterdag rustdag houden, wel te onderscheiden van de *Zevende-dags-Adventisten* (8000 leden).

4. De *Tunker* of *Duitsche Baptisten* (75.000 leden).

5. De *Zes-beginsel-Baptisten*, die in Hebr. 6 : 1, 2 de zes grondbeginselen van het Christendom vinden.

6. De *Weinbrennerianen*, zoo genoemd naar den stichter Weinbrenner, die in leer en prediking Methodistisch zijn en die de voetwassching hoog houden (20.000).

7. De *Christian* of *Unitarian Baptists* (98.000). Deze zijn modern in de leer. Zij verwerpen de leer der Drieëenheid en loochenen de verzoening door Jezus Christus.

8. De *Disciples of Christ* of *Campbellieten* (800.000), gesticht door Alexander Campbell in 1827. Zij werden om hun zonderlinge leeringen uit de gemeenschap der Baptisten gestooten. Deze willen van den Bijbel een wetboek maken, waarin voor elke handeling een voorschrift moet gevonden worden.

Duitschland. In Duitschland is het Baptisme gekomen door *J. G. Oncken* (1800—1884). Deze man was geboren in Varel (Oldenburg). Hij ging op 14-jarigen leeftijd naar Schotland. Hij toefde daar tot zijn 19e jaar en ging toen naar Londen. Van Londen uit werd hij als missionaris naar Hamburg gezonden van wege de „Continental Society". In Hamburg sloot hij zich eerst aan bij de Independenten-gemeente, maar in 1834 kwam hij door onderzoek van de Heilige Schrift tot de overtuiging, dat de doop door onderdompeling en dan wel alleen aan volwassenen de eenige Bijbelsche Doop was. Nu stichtte hij een kleine Baptisten-gemeente nadat hij zich had laten doopen. Hij was zelf boekhandelaar, maar hij heeft zijn krachten en zijn geld besteed, om propaganda te maken voor het Baptisme. Hij werd gesteund in zijn arbeid door *Julius Köbner*, een vroegeren graveur, maar een man met een rijke fortuin en door *G. W. Lehmann*, die leidsman werd van de Baptisten-gemeente in Berlijn.

Eerst werden de Baptisten in Duitschland vervolgd, maar in 1848 kregen zij vrijheid van godsdienst. De Duitsche Baptisten verklaarden zich in hoofdzaak één met de Engelsche en Amerikaansche. De zending is onder hen ook een levensvoorwaarde.

Aantal leden 42.930; gemeenten 226; predikers en missionarissen 200.

Nederland. De stichter van de Baptisten-gemeente in Nederland is *Dr. Johannes Feisser*, geboren 1805 te Winsum (Groningen). Hij studeerde te Groningen en werd daar doctor in de theologie. Nadat hij enkele gemeenten gediend had, werd hij in 1841 door het lezen van Newtons *Cardifonia* tot inkeer gebracht. Hij stond toen te Gasselter-Nijeveen. Aan de Groninger theologie keerde hij den rug toe, maar, omdat hij den kinderdoop verwierp, werd hij in 1843 door het Provinciaal kerkbestuur van Drente afgezet. Daarna stichtte hij een kleine gemeente van Baptisten. In 1845 ontstond ook een kleine gemeente van Baptisten in Zutphen onder *Ds. de Pinto*. Ook de bekende *Ds. J. de Liefde* behoorde eenigen tijd tot de Baptisten, maar hij stichtte later een vrije gemeente. Ook in andere plaatsen ontstonden Baptistische gemeenten. In 1881 zijn ze verbonden tot een *Unie*, maar een gemeenschappelijke Confessie hebben ze niet. Elke gemeente heeft, naar independentistische manier, een eigen belijdenis. Voor het grootste gedeelte zijn de Baptistische gemeenten in Nederland ontstaan door het Reveil. Enkele danken hun ontstaan aan de Vrije Evangelische gemeenten. Enkele der Baptistische gemeenten dragen een Calvinistisch type (zooals die van Makkum en Franeker). Aantal leden 1982; gemeenten 24. Vier gemeenten met 282 leden behooren niet tot de Unie. Voorts vindt men Baptisten in *Rusland* (266 gemeenten met 37.000 leden); in *Zweden* (607 gemeenten met 51.000 leden); in *Hongarije* (68 gemeenten met 61.000 leden); in *Frankrijk* (43 gemeenten met 2300 leden). Het schibboleth van de Baptisten (we bedoelen hier de Particular-Baptists) is de *doop der bejaarden* en de doop *door onderdompeling*. [24.

Bar-abbas (Matth. 27 : 16 e. v.; Marc. 15 : 7 e. v.; Luc. 23 : 18 e. v.; Joh. 18 : 40). Volgens enkele handschriften heette hij *Jezus-Barabbas*. Hij was een moordenaar. Oproeren hadden er in de dagen van Jezus' omwandeling op aarde dikwerf plaats. Ze ontstonden, als een zekere kring tegen het Romeinsche gezag opstond. Bij zulk een oproer was Bar-abbas gevangen genomen. Pilatus koos dezen man, toen hij naar de gewoonte dier dagen op het Paaschfeest een gevangene wilde loslaten. Sommigen (onder hen b.v. Luther) meenen, dat Pilatus deze keuze deed, omdat hij hoopte, dat het volk om Jezus' loslating zou roepen. Luther zegt: „Pilatus heeft den grootsten misdadiger ter keuze gesteld, opdat de Joden niet om hem zouden kunnen verzoeken. Hij meent zeker van zijn zaak te zijn, maar hij bedriegt zich; zij zouden eerder om de vrijlating van den duivel hebben gebeden, dan om de loslating van Gods Zoon. Zoo gaat het nog heden en ten allen tijde." Anderen meenen juist het tegenovergestelde. Zij beweren, dat Pilatus Bar-abbas koos, omdat hij er zeker van was, dat het volk diens vrijlating zou begeeren en daarmee zou dan het volk Jezus veroordeelen. Dan was hij van de zaak af. (Zoo Beyschlag in Riehms *Woordenboek*). Het eerste schijnt ons het naast bij de waarheid te zijn. [24.

Barak (d. i. bliksem). De zoon van Ahinoam, een strijdbaar held, een der Richteren. Toen het door Jozua verslagen koninkrijk van Hazor (Joz. 11 : 10 e. v.) onder Jabin zich weder tot een zekere machtshoogte opgewerkt had, begon Jabin Israël te benauwen, zelfs tot Kades in den stam Naftali toe. Daar werd Barak door de profetes Debora geroepen. Zij deelde hem de Goddelijke opdracht mede, dat hij met 10.000 man uit de stammen Zebulon en Naftali zich legeren moest op den berg Thabor, om van daaruit den krijgstocht tegen Jabin te ondernemen (Richt. 4 : 6 e. v.). Barak wist de profetes te bewegen zich bij het leger aan te sluiten. Door verschillende strijders uit de stammen Issaschar, Efraïm, Manasse en Benjamin werd Baraks leger nog versterkt. De slecht-uitgeruste krijgers wierpen zich op de aanzienlijke legermacht, welke Sisera, de veldoverste van Jabin in de vlakte bij de Kison

verzameld had, en brachten aan die legermacht niet ver van de steden Thaänach en Megiddo een verpletterende nederlaag toe. Het lied van Debora bezingt (Richt. 6) deze overwinning van Barak. De profetes Debora had echter voorspeld, dat aan Barak de eere niet zou verleend worden, om den veldoverste Sisera te dooden, omdat hij niet den moed gehad had, om alleen tegen den vijand op te trekken. Sisera werd door Jaël gedood (Richt. 4 : 8, 9, 18 e. v.). In het Nieuwe Testament wordt Barak onder de geloofshelden opgenomen (Hebr. 11 : 32). [24.

Barbaren, eigenlijk menschen, die onverstaanbare taal spreken, vgl. 1 Cor. 14 : 11, waarschijnlijk ook Hand. 28 : 2, 4 : de bevolking van Malta, die wellicht een Foenicisch dialect sprak.

De Grieken verdeelden de menschheid in „Grieken", d. i. menschen van hùn ontwikkeling, en „barbaren", d. i. onbeschaafden.

In den Nieuw-Testamentischen tijd verdeelden de Joden de menschheid in drie groepen: Joden, Grieken (waaronder ook de Romeinen werden begrepen) en barbaren, vgl. Rom. 1 : 14, waar Paulus alleen „Grieken en barbaren" noemt, niet de Joden, aan welke hij niet een bepaalde roeping had te vervullen, vgl. Gal. 2 : 9. [27.

Barcochba. Dit is de naam van een aanvoerder der Joden uit den opstand tijdens Hadrianus (132—135 n. Chr.). In Christelijke bronnen wordt hij Kocheba of Bar-Kocheba, in Joodsche bronnen Barkosiba of Benkosiba genoemd. Dit zijn bijnamen. Zijn eigenlijken naam was waarschijnlijk Simon. Bar- of Benkosiba beteekent zoon uit Kosiba. Later heeft men met een zinspeling op het Hebreeuwsche woord Koseeb = leugenaar hem „zoon van de leugen" genoemd, om den man te kenschetsen als een leugenprofeet of valschen Messias. Barkocheba beteekent „zoon van de ster" en is een zinspeling op Num. 24 : 17. Volgens Hieronymus moet deze Barcochba bedriegelijke wonderen gedaan hebben. Volgens Eusebius (Kerkgeschiedenis IV. 6) is hij bij de verovering van de vesting Beth-ther (drie uren ten Zuid-Westen van Jeruzalem) door de Romeinen gedood (134—135 n. Chr.). Allerlei wonderlijke berichten over zijn lichaamskracht en over de kracht zijner woorden werden later door de Joden verbreid. [24.

Bardesanus of Bar-daisan (Syrisch) was een gnosticus (154—223). Hij werd geboren te Edessa en aldaar aan het hof opgevoed. Daarna werd hij priester van de Dea Syra. Omstreeks 179 werd hij tot het Christendom bekeerd en won zelfs koning Abgar voor het geloof. Daardoor was ook Edessa voor den Christus gewonnen. Hij was een zeer geleerd man, „de eenige origineele denker, dien de Syrische kerk bezeten heeft". Wegens ketterij werd hij gevangen genomen en, omdat zijn geschriften bijna alle verbrand zijn, kan men niet veel zeggen over zijn theologische beschouwingen. Wat echter zijn leerlingen van hem zeggen, toont ons, dat hij in verheven taal den lof bezongen heeft van het Gnosticisme. Hij schijnt geleerd te hebben een eenige stof, de opstanding des vleesches werd door hem geloochend. Daarbij was hij de leer van het Docetisme toegedaan. Als dichter stond hij onder zijn volgelingen hoog aangeschreven. Van hem zijn het *Bruidslied* en *Het lied van de ziel.* Diep gevoel en poëtische schoonheid sieren deze liederen. [24.

Barhebraus (1226—1286). Hij heette eigenlijk Gregorius Abulfaradsch en was de zoon van een Joodschen geneesheer te Melitane in Cappadocië. Barhebraus was zijn bijnaam = Jodenzoon. Hij bestudeerde verschillende wetenschappen en ving zijn loopbaan aan, zooals toen gebruikelijk was, als monnik. Als geneesheer was hij zoo bekwaam, dat hij in 1263 geroepen werd om den vorst der Tartaren te behandelen. Hij werd bisschop van Gubos. In 1264 benoemde patriarch Ignatius III hem tot hoofd der Jacobieten in het Perzische rijk. Hij was een bijzonder geleerd man. Ondanks zijn drukke ambtsbezigheden en ondanks den tegenspoed, welken hij ondervond door de invallen der Mongolen, die zijn gemeente vernietigden, schreef hij meer dan 30 boeken. De meeste waren in de Syrische taal geschreven, enkele in de Arabische. Zij handelen over kerkrecht en ethiek, astronomie en medicijnen, mathematica en filosofie, grammatica en theologie. Op theologisch gebied is zijn *Schatkamer der verborgenheden* van groote waarde, omdat daarin grammatische en exegetische aanmerkingen gemaakt worden over den geheelen Bijbel, en nog belangrijker is zijn *Chronicon Syriacon,* een soort Jacobitische kerkgeschiedenis. Hij gaf ook een *Boek der liederen* uit. Men noemde hem een „sieraad van zijn tijd en een foenix van zijn eeuw", en men beschouwde hem als „de eerste historieschrijver onder de Syriërs en de laatste schrijver onder hen". [24.

Bar-Jezus. (Hand. 13 : 6 e. v.) d.i. zoon van een zekeren Jezus, van geboorte een Jood. Deze was een toovenaar en valsche profeet aan het hof van den Romeinschen stadhouder Sergius Paulus op Cyprus. Hij noemde zichzelven *Elymas,* d.w.z. *wijze* (Hand. 13 : 8). De indruk welken Paulus door zijn prediking op den stadhouder gemaakt had, zocht deze toovenaar, omdat hij bevreesd was zijn eigen invloed te zullen verliezen, weg te nemen. Paulus doorzag dat bedoelen en bestrafte hem als een „kind des duivels" (tegenstelling met zijn eigenlijken naam). Daarom werd hij met blindheid geslagen. [24.

Barmhartige broeders. „Fratres misericordiæ beati Johannis de Deo". In Frankrijk werden ze genoemd „Frères de la charité", in Italië „ben fratelli". Omstreeks denzelfden tijd, waarin de orde der Jezuïeten ontstond, begonnen deze broeders hun arbeid in Spanje. De stichter is *Johannes Ciudad* († 1550), door paus Alexander VIII heilig verklaard en met den bijnaam di Dio, d. i.: van God, vereerd. Deze Ciudad wilde de uitspattingen van zijn jeugdig leven vergoeden door een leven in den dienst der barmhartigheid. Hij begon met zijn arbeid in Granada, waar hij bedelend door de straten ging, om van de gaven, hem geschonken, de armen te verzorgen. In 1540 huurde hij een huis, om armen op te nemen. Zij, die zich bij hem aansloten, vormden een genootschap zonder vaststaande regelen. Pius V maakte van het genootschap een orde en gaf haar de regels van Augustinus. Als eigenlijke monnikenorde werden zij eerst erkend in 1611 door Paulus II en in

1624 werden zij onder de bedelorden opgenomen. Zij dragen een zwarte kleedij met lederen gordel en een klein rond hoofddeksel (capuze). Bij de drie monniksgeloften komt voor hen een vierde n.l. de ziekenverpleging. Die zich bij deze orde willen aansluiten, moeten eerst een proefjaar doormaken en dan nog een jaar, dat genoemd wordt „professorium". Priesters zijn er onder hen slechts zoovelen, als er voor de zielezorg noodig zijn. De broeders zijn onderworpen aan den bisschop. De geneeskundige behandeling der zieken is opgedragen aan bekwame artsen. Die aan het hoofd staat van de orde heet „major". In de groote steden van Spanje had de orde weldra hospitalen. Evenzoo in Italië, Oostenrijk en Frankrijk. (In 1713 stierven alle broeders in Weenen gedurende een pestepidemie).

Oorspronkelijk liep de arbeid der orde over twee terreinen: 1. Spanje met West-Indië en 2. Italië met Europa. Ieder terrein bezat een generaal. Sinds 1868 is er maar één generaal, die in Rome woont. In 1877 telde de orde 100 hospitalen en 1109 barmhartige broeders.

Behalve deze orde der barmhartige broeders bestaan er ook nog barmhartige broeders, die niet tot een orde behooren, maar die een eigen congregatie vormen. [24.

Barmhartige zusters. In *ruimeren zin* kan men onder dezen naam saamvatten alle vrouwelijke orden in de Roomsch-Catholieke kerk, die zich wijden aan de armen- en ziekenverzorging. Uit de Franciscanerorde ontstonden vroeger en later vele van die vrouwelijke orden; maar in *engeren zin* verstaat men onder dezen naam de door *Vincentius de Paulo* gestichte vereeniging van vrouwen tot ondersteuning van armen. De weduwe *Louise de Gras*, geb. *de Marillac* heeft tot den arbeid dezer barmhartige zusters veel bijgedragen. Zij stelde ze in dienst van Vincentius en bracht nieuw leven in de door hem gestichte vereeniging, welke reformatie hoognoodig had. Zij koos jongedochters voor den arbeid in plaats van vrouwen en zij bemoeide zich zeer met de opleiding dezer jonge dochters. De aartsbisschop van Parijs verhief de vereeniging tot orde. Zij droeg den naam *Filles de la charite* en de zusters werden naar hun kleeding genoemd: *soeurs grises*. In 1668 werd de orde door paus Clemens IX bevestigd. De door Vincent opgestelde regels voor de orde waren niet streng-kloosterachtig. De zusters moesten 's morgens om vier uur opstaan, tweemaal daags een kort gebed uitspreken en tot elken dienst aan kranken altoos bereid zijn. De proeftijd duurde 5 jaar. De gelofte bond niet levenslang. Jaarlijks moest zij vernieuwd worden.

Snel verbreidde zich de orde in Frankrijk. De energieke directrice *Deleau* in Parijs hield de orde, die veel van de revolutie geleden had, op de been en Napoleon I was de orde weer zeer gunstig gezind. Ook in Duitschland arbeidden de zusters. De Duitsche vereenigingen staan in verband met het moederhuis in Parijs. Er zijn in 't geheel ongeveer 710 zusters met 101 afdeelingen.

Naast deze zusters kwamen „de zusters van den heiligen Boromaeus" te staan, de z.g.n. „Elisabethzusters" (800 met 94 afdeelingen). Deze zijn ontstaan in 1652. De Premonstratensor abt Epefanius Louis te Epinal richtte deze vereeniging op.

In Zwitserland arbeiden de „zusters van het heilige kruis" (1658 in getal).

In Duitschland zijn op elke 8800 inwoners 8 zusters. Bij de Evangelischen 3—4 op 16550 inwoners.

De barmhartige zusters arbeiden met grooten ijver. Zij worden vaak bij Protestanten geroepen. Haar dienst is voortreffelijk, maar zij laten niet na, waar zij kunnen, propaganda te maken bij de zieken voor de moederkerk. [24.

Barmhartigheid. De barmhartigheid, welke de menschen elkaar hebben te bewijzen, is door Gods Woord geboden. Het Oude Testament rekent haar onder de deugden des rechtvaardigen (Psalm 37 : 21) en strekt haar zelfs uit tot het vee (Spreuken 12 : 10); daartegenover zijn de barmhartigheden der goddeloozen wreed, d. w. z. dat ook wanneer hij beproeft barmhartig te zijn hij niet anders dan wreed kan handelen. Zelfs lezen we onderscheidene malen, dat God barmhartigheid wil en niet offer; waarbij dan het woord in eenigszins algemeener zin verstaan moet worden, dat de Heere n.l. meer de liefde van Zijn volk vraagt dan hun uitwendige offeranden. In het Nieuwe Testament prijst de Bergrede de barmhartigen zalig (Matth. 5 : 7) en komt het bevel van den Heere (Lucas 6 : 36) en Zijne apostelen (Ef. 4 : 32) tot barmhartigheid nopen. Dit te meer omdat zij hebben te bedenken, dat de Heiland Zelf telkens met barmhartigheid innerlijk werd bewogen (Mattheus 20 : 34), en dat hun zelf zooveel barmhartigheid door Hem is bewezen (Mattheus 18 : 33). Deze eisch geldt jegens den naaste, onverschillig wie dat is, zooals de gelijkenis van den barmhartigen Samaritaan leert. Merkwaardig is, dat de Hebreeuwsche uitdrukking betrekking heeft op de ingewanden, dus erop wijst, dat zij moet voortkomen uit innerlijke bewogenheid des gemoeds wegens het leed der ellendigen. Het genadeloon der ware barmhartigheid ligt niet alleen in haar zelve, doch ook daarin, dat God zulken, die haar beoefenen, barmhartigheid zal bewijzen (Mattheus 5 : 7), want de barmhartigheid roemt tegen het oordeel (Jacobus 2 : 13), d. w. z. zegeviert over het oordeel. Vergelijk ook Lucas 16 : 9. [5.

Barmhartigheid Gods is een van Gods heerlijke deugden waarin zijn goedheid en liefde schitteren. Zoowel in het Oude Testament als in het Nieuwe Testament wordt Gods barmhartigheid veelvuldig geprezen (Exod. 34 : 6; Psalm 103 : 4; Klaagl. 3 : 22; Luc. 1 : 58; Rom. 9 : 23; 2 Cor. 1 : 3; Efez. 2 : 4; 1 Petr. 1 : 3). Gods goedheid en liefde is hier de algemeene naam, maar wordt deze aan *ellendigen* betoond, dan draagt zij nader bepaald den naam van barmhartigheid. God is de Vader van alle barmhartigheid bij geestelijke en lichamelijke ellende, en Jezus Christus is de barmhartige Hoogepriester, die medelijden weet te hebben met onze zwakheden (Hebr. 2 : 17).

Barmhartigheid heeft dit eigenaardige, in onderscheiding van mededoogen en medelijden, dat waar deze niet meer uitdrukken dan een deel-

nemende belangstelling in het lijden der ellendigen, de barmhartigheid daarbij óók handelend optreedt om het lijden van anderen zoo veel mogelijk te verzachten. De dochter van Farao wordt door barmhartigheid bewogen (Exod. 2 : 6), maar zij redt het kindeke Mozes van een gewissen dood. De barmhartige Samaritaan (Luc. 11 : 30 v.v.) heeft niet alleen medelijden met den ongelukkigen reiziger naar Jericho, maar hij is barmhartig door hem te verplegen en voor hem te zorgen. God de Heere is barmhartig door zijn eengeboren Zoon te zenden tot deze wereld om ellendigen te verlossen, en Jezus Christus is barmhartig door ellendigen te genezen van hun krankheden, te voeden de hongerigen, en aan armen het Evangelie van vergeving der zonden te prediken. Tot barmhartigheid worden de geloovigen opgeroepen, om daarin het beeld Gods te vertoonen (Matth. 5 : 7; Jacob. 2 : 13). Met name komt deze barmhartigheid uit in de zorg voor de armen, weduwen en weezen, waarom deze dan ook de dienst der barmhartigheid genoemd wordt.

Barmhartigheid moet niet de naam zijn voor ziekelijke sentimentaliteit, van een vader die niet kan toornen over de zonden zijner kinderen als Eli, of voor dwaze weldadigheid soms vertoond aan ellendigen, want dan geldt het woord van den Spreukendichter: de barmhartigheden der goddeloozen zijn wreed (Spr. 2 : 10). God is barmhartig maar ook heilig. [16.

Barnabas. Dit is de naam van een man, van wien wij lezen in de Handelingen der Apostelen en een enkel maal ook in de brieven van Paulus. Zijn eigenlijke naam is Joses, of Jozef. Hij was van Joodsche afkomst, een Leviet, doch hij was van geboorte uit Cyprus en behoorde dus tot de Diaspora-Joden, de Joden in de verstrooiïng. Later is hij in Jeruzalem, waar ook zijn tante woont, Maria, de moeder van Johannes Markus (Hand. 12 : 12 vgl. Col. 4 : 10). Hier in Jeruzalem is hij, naar wij mogen gelooven, in aanraking gekomen met den stroom des Heiligen Geestes, die sinds den Pinksterdag zoo rijkelijk vloeide, en is hij toegebracht tot de gemeente des Heeren. Al spoedig moeten de apostelen in hem een man gezien hebben van bijzondere gaven, want waarschijnlijk op grond daarvan, dat zij hem hadden hooren spreken, gaven zij hem den naam van Barnabas d. w. z. zoon der profetische toespraak of vermaning, „zoon der vertroosting" (Hand. 4 : 36), en erkenden hem daarmede voor een profeet, gelijk hij ook later uitdrukkelijk een profeet genoemd wordt (Hand. 13 : 1).

Het eerste, wat wij van Barnabas lezen, is dit, dat hij een akker had — dat dit niet in strijd werd geacht met de Mozaische wetten, die de Levieten verboden, grondbezit in Kanaän te hebben (Num. 18 : 20, 23; Deuter. 10 : 9), bewijst reeds het voorbeeld van Jeremia, zie Jerem. 32 : 7 — en dat hij dien akker verkocht en het geld daarvan legde aan de voeten der apostelen (Hand. 4 : 36, 37). Geheel anders dan Ananias en Saffira, die ook wel een haven verkochten, maar van de opbrengst daarvan terughielden voor zich zelven. Barnabas was een goed man en vol des Heiligen Geestes en des geloofs (Hand. 11 : 24); hij liet zich in alles door den Heiligen Geest leiden en gaf daarvan ook in die eerste tijden van de jeugdige Nieuw-Testamentische gemeente een treffend blijk.

De algemeene achting en vertrouwen, die hij door dit alles verkreeg en genoot, blijkt later ook uit den grooten invloed, dien hij uitoefende op de apostelen en op de Jeruzalemsche gemeente, toen het noodzakelijk was, den jongen bekeerden Saulus bij deze te introduceeren en het wantrouwen tegen hem weg te nemen (Hand. 9 : 27). Misschien kenden Barnabas en Saulus elkander reeds van vroeger; het eiland Cyprus, vanwaar Barnabas afkomstig was, en Tarsen in Cilicië, de geboorteplaats van Saulus, lagen niet ver van elkander; en misschien is het mede daaruit te verklaren, dat Barnabas, vóór alle anderen in Jeruzalem, niet alleen geloof heeft geslagen aan de oprechtheid van Saulus' bekeering, maar dat hij ook van stonde aan de overtuiging bezat van zijn groote beteekenis en kracht. Althans, toen hij door de gemeente van Jeruzalem naar Antiochië in Syrië was gezonden met een gewichtige opdracht en hij van nabij de eischen leerde kennen, welke het werk aldaar hem stelde, ging hij uit naar Tarsen, om Saulus te zoeken (11 : 22—26). Zóó was Barnabas tweemalen aanéén de tusschenschakel tusschen het groote werk des Heeren en Saulus.

Een practisch bewijs van het wèl gelukken van hun vereenigden arbeid te Antiochië werd gegeven in de ondersteuning, welke de gemeente door hun hand zond naar de ouderlingen te Jeruzalem, naar aanleiding van de profetische aankondiging van een naderenden hongersnood (11 : 27—30).

Na hun terugkeer van Jeruzalem te Antiochië werden de beide vrienden, op last des Heiligen Geestes, plechtig afgezonderd voor het werk, tot hetwelk de Geest hen geroepen had (13 : 2, 3), en van dien tijd af dragen zij, ofschoon niet behoorende tot de twaalve, ook den titel van apostel (14 : 4, 14). Dientengevolge vergezelde Barnabas Saulus (of, zooals hij nu voortaan genoemd wordt, Paulus) op zijn eerste zendingsreis, allereerst bezoekende zijn geboortegrond Cyprus. Later, te Lystre, werd hij, misschien om zijn oudere en eerwaardige verschijning, voor Jupiter gehouden, terwijl Paulus als de woordvoerder voor Mercurius doorging (14 : 12). De reis eindigde te Antiochië, waar zij begonnen was (14 : 26). Zie verder over deze reis het artikel *Paulus*.

Van deze stad uit vergezelde Barnabas nog eens weer Paulus en eenige andere broeders naar Jeruzalem, om daar met de apostelen en de ouderlingen te beraadslagen over het vraagstuk, dat tijdens hun afwezigheid in Antiochië aan de orde was gesteld: of nl. de Heidensche bekeerlingen zich ook moesten onderwerpen aan de besnijdenis, wilden zij zalig worden (15 : 1 v.v.). Opmerkelijk is, dat in dit verhaal Barnabas genoemd wordt vóór Paulus (vs 12), in strijd met de gewone orde der namen vanaf Hand. 13 : 43 (vgl. echter 14 : 14). Misschien heeft hij het eerst gesproken als de oudere en beter bekende van de twee. — Na de vergadering keerden de beide apostelen tot hun oude werk van leeren en pre-

diken te Antiochië terug (15 : 35), en maakten vervolgens het plan tot een tweede zendingsreis, om de plaatsen van hun vroegeren arbeid weer te bezoeken (15 : 36). Maar zij werden oneenig onder elkander over het medenemen van Johannes Markus, die hen vroeger verlaten had, en de verbittering werd zoo groot, dat zij van elkander scheidden. Barnabas nam Markus, die zijn neef was (Col. 4 : 10), en ging naar Cyprus, terwijl Paulus Silas verkoos en door Syrië en Cilicië reisde. Uit het feit, dat Paulus in 't bijzonder der genade Gods door de broederen bevolen werd, zou men kunnen afleiden, dat de gemeente te Antiochië op zijn hand was, meer dan op die van Barnabas (15 : 37—41).

Barnabas komt nu verder in de Handelingen der Apostelen niet meer voor, maar uit de achting en sympathie, die Paulus hem toedraagt blijkens zijn brieven (1 Cor. 9 : 6; Gal. 2 : 13; Col. 4 : 10), mogen wij besluiten, dat, ofschoon zij voortaan niet meer één weg gingen en samen arbeidden, toch de oude vriendschap niet werd vergeten. Daar is geen voldoende historische grond, om Barnabas voor den broeder te houden, dien Paulus met Titus zond naar de Corinthiërs (2 Cor. 8 : 18), zooals sommigen doen, maar uit 1 Cor. 9 : 6 vernemen we, dat Barnabas evenals Paulus zijn levensonderhoud verkregen moet hebben door het werk zijner handen.

Te oordeelen naar de berichten, die wij aangaande hem bezitten, is Barnabas een man geweest van niet geringe beteekenis in de eerste tijden der Christelijke kerk, imponeerend en achtenswaardig in zijn verschijning, goedaardig van inborst, bezielend in zijn optreden, krachtig in het vermanen en vertroosten beide, een man, vol des Heiligen Geestes en des geloofs. Wat hem daarbij echter van bijzondere beteekenis maakt, is dit, dat hij verkoren en geroepen is geworden, om als het ware het verbindingslid te vormen tusschen het werk Gods te Jeruzalem aan de éene zijde, en de prediking van het Evangelie onder de Heidenen, begonnen te Antiochië aan de andere zijde. In hem, haren afgezondene (Hand. 11 : 22), heeft de gemeente te Jeruzalem de genade Gods in de toebrenging der Heidenen te Antiochië, gezien en erkend en er zich over verblijd (11 : 23); maar in hem ook en door zijn invloed, heeft de gemeente te Antiochië de hand der geloofs- en liefdesgemeenschap uitgestoken naar die te Jeruzalem, heeft zij den band bewaard aan den grondslag, hier gelegd. Daarom werd Barnabas ook van zoo groote beteekenis voor het levenswerk van den apostel Paulus. Later treedt hij verre achter dezen terug en wordt dan ook gewoonlijk na hem genoemd. In beslistheid en kracht moet hij voor hem onderdoen.

Ook in den twist over het medenemen van Johannes Markus toont hij zich meer een man, die zich leiden laat door gevoelsoverwegingen dan door een vast beginsel. Zelfs kan hij, in weerwil van zijn betere principes, er te Antiochië nog toe komen om te heulen met de Judaistische partij en zich mede te laten aftrekken tot de veinzing, waaraan zoovele anderen zich overgaven; iets, wat Paulus later doet zeggen: „*ook* Barnabas" (Gal. 2 : 13). Maar, al gaat Barnabas dan straks ook geheel achter Paulus schuil, het mag niet worden vergeten, dat Barnabas in den beginne door God is gesteld tot het instrument om Paulus te verbinden aan het werk des Heeren in den voortgang en den opbouw zijner gemeente — eerst aan de apostelen te Jeruzalem, want ook Paulus moet op dezen grondslag, door Christus gelegd, voortbouwen — straks aan de gemeente van Antiochië, opdat de door Christus daartoe bestemde Heidenapostel hier zijn eerste groote arbeidsveld en tegelijk het steunpunt van zijn geheele verdere zendingswerkzaamheid onder de Heidenen mocht vinden.

Tertullianus en anderen hebben Barnabas ook gehouden voor den schrijver van den Brief aan de Hebreën.

Er zijn verder over Barnabas nog allerlei legenden in omloop gekomen en geschriften onder zijn naam b.v. een *Brief van Barnabas*, een *Evangelie van Barnabas*, en de *Handelingen* (Acta) *van Barnabas, vervaardigd door Markus*, een verhaal van zijn arbeid op Cyprus. Maar deze missen voor ons alle historische waarde. [22.

Barnabas (Brief van) behoort tot de geschriften der apostolische vaders of de apocriefen van het Nieuwe Testament. Reeds in de tweede eeuw schreven velen dezen brief toe aan Barnabas, den medearbeider van Paulus. Toch is dit later bestreden. Velen meenen den schrijver in Alexandrië te moeten zoeken. Reeds vroeg werd in de oude kerk deze brief in eere gehouden. De tijd van vervaardiging zal geweest zijn tusschen de jaren 70 en 100. Het doel van den brief is de Christenen te waarschuwen tegen een overgang naar het Jodendom. Het Christendom wordt voorgesteld als een geheel nieuwe schepping en de Christenen vormen het eigenlijke bondsvolk. Het Oude Testament wordt voor de Christenen opgeëischt. De Joden hebben het niet verstaan. De gansche offerdienst moet niet letterlijk opgevat worden, maar typisch-symbolisch.

De brief kan in drieën verdeeld worden. 1. Hoofdst. 1—4. Inleiding en bepaling van het doel. 2. Hoofdst. 5—17. Theoretische beschouwing over de zelfstandigheid van het Christendom. 3. Hoofdst. 18—21. Ethische vermaningen. Het leven wordt hier voorgesteld onder het gezichtspunt van twee wegen, de weg des lichts en de weg der duisternis, zooals ook in de Didachè gedaan wordt. [24.

Barnardo (Dr T. J.) studeerde eerst voor missionairen arts met bestemming voor het arbeidsveld in China. Door eigenaardige omstandigheden werd zijn levensloop gewijzigd. Sinds 1866 werd hij een van de Filantropen te Londen. Onder den naam „Dr Barnardo's Homes of Mission" bestaan thans 34 inrichtingen (weeshuizen, hospitalen, industrieschoolen, landverhuizersdepôts, volkskeukens enz.). Ze zijn alle gesticht 1°. tot redding van daklooze kinderen zonder onderscheid van geslacht, ouderdom of religie. Ze worden liefderijk verzorgd en in Christelijken geest opgevoed. 2°. Tot Evangelisatie onder de massa des volks van Oostelijk-Londen (medische zending, stadszending enz.). Opgenomen worden alle behoeftige kinderen, die nergens een onderkomen kunnen vinden, lamme, blinde, doofstomme, kreupele, zelfs stervende. Zij worden opgenomen

op elken tijd des daags en des nachts. Bevoorrechting is buitengesloten.

Gedurende 22 jaren werden opgenomen 10.884 knapen en meisjes grootendeels ontrukt aan het straatleven en aan de kringen van misdadigers. 2918 vonden in de Engelsche koloniën een eerzaam bestaan.

Om een idee te geven van dezen omvangrijken arbeid wijzen wij alleen op wat plaats vond van 1 April 1887 tot 31 Maart 1888. — 1668 kinderen werden opgenomen. Onder deze waren 400 meisjes. Ouderloos waren 552, vaderloos 837, moederloos 157, slechts 142 hadden beide ouders nog. Het jongste kind was 17 dagen, het oudste 19 jaar. In het geheel waren in dat jaar in Barnardo's gestichten 3381 kinderen. — Kostelooze maaltijden 54.438, behandelde zieken 7422, huisbezoeken 19.741.

De ontvangsten aan giften bedroegen ongeveer 1 millioen gulden. De regeering geeft subsidie voor de scholen.

Dr Barnardo ontving in 1888 alleen 54.083 brieven, 5521 pakketten, 867 bundels oude kleederen en hij verzond in dat jaar 342.758 brieven en pakketten.

Het orgaan van dezen arbeid is getiteld *Night and Day*. [24.

Barrevoets. Barrevoets liepen in Israël alleen de armen. Overigens liep men barrevoets als een teeken van rouw (2 Sam. 15 : 30). Voorts ging men barrevoets, als men een heilige plaats betrad (Ex. 3 : 5; Jos. 5 : 15). Uit deze gewoonte stamt wellicht de Joodsche overlevering, dat ook de priesters barrevoets in tabernakel en tempel moesten verschijnen. Dit wordt echter in de Mozaïsche wet nergens voorgeschreven. De profeet Jesaja moest (20 : 2) drie jaren lang barrevoets en naakt, d. i. zonder bovenkleed, gaan, en door deze zinnebeeldige handeling te kennen geven, dat de Egyptenaren en Ethiopiërs, waarop zich Juda verliet, na drie jaren te zamen als gevangenen naar Assyrië zouden moeten heengaan. Barrevoeter (Deut. 25 : 9, 10 vgl. Ruth 4 : 7) was een scheldnaam, welke dengene werd gegeven, die geen zaad wilde verwekken voor zijn kinderloos gestorven broeder. De schoonzuster trok den oudsten een schoen, het zinnebeeld der heerschappij (Ps. 60 : 10; 108 : 10), uit.

Barsabas. I. Bijnaam van Jozef, ook Justus d. i. de rechtvaardige genoemd; volgens het oordeel der eerste gemeente evenals Matthias waardig om het apostelschap te bekleeden (Hand. 1). — II. Denzelfden bijnaam draagt ook (Hand. 15 : 22) een aanzienlijk man, toegerust met den geest der profetie, met name Judas, dien de gemeente van Jeruzalem naar Antiochië afvaardigde.

Barsillaï (de ijzeren man), een eerwaardig grijsaard uit Gilead, die David op zijn vlucht voor Absalom uit hartelijke aanhankelijkheid aan zijn persoon en uit medelijden met zijn volgelingen, rijke, zeer gepaste geschenken bracht (2 Sam. 17 : 27). Na Davids zegepraal deed Barsillaï den koning uitgeleide tot over den Jordaan. Hij vierde juist zijn 80sten geboortedag en sloeg het aanbod van David, om zijn overige levensjaren rustig in 's konings paleis door te brengen, in hoogst beleefden vorm af, wijl hij te oud was en geen andere begeerte meer had, dan in zijn vaderstad te sterven. Voor zijn zoon Chimham nam hij echter het aanbod dankbaar aan. David nam van den edelen grijsaard hartelijk afscheid (2 Sam. 19 : 31—40); nog op zijn sterfbed dacht hij dankbaar aan de liefde, door Barsillaï hem bewezen (1 Kon. 2 : 7). Nakomelingen van hem worden in Ezra 2 : 61 en Neh. 7 : 63 vermeld.

Barth (Dr Karl) studeerde o. m. te Marburg, was eerst predikant te Safenwil (Zwitserland) en is thans hoogleeraar voor de Gereformeerde theologie te Göttingen. Heeft grooten invloed ondergaan van den christen-revolutionair Kutter. Bewoog deze zich hoofdzakelijk op politiek en sociaal terrein, Barth bracht eenige konsekwenties over op de theologie. Hij kan het hoofd genoemd worden van de z.g.n. Zwitsersche school. Daartoe behooren o. m. ook Gogarten, Thurneysen, Brunner, terwijl den laatsten tijd ook Heim daarheen een zwenking nam. Wat Barths cultuurbeschouwing betreft, staat hij aan de zijde van Spengler. Evenwel hoopt hij, dat de ondergang der Westersche cultuur een opleving der religie met zich zal brengen. In menig opzicht beweegt hij zich in de lijn van Calvijn. Zijn ideeën maken echter den indruk van nog niet tot vastheid te zijn gekomen. Zijn hoofdwerk: *Der Römerbrief* werkte hij telkens sterk om en hij bereidde er op voor, dat dit wel zoo zou doorgaan. Een definitieve beoordeeling van zijn theologie is daarom nog niet mogelijk. Wel valt deze eenzijdigheid bij hem op te merken, dat hij sterker accent legt op de transcendentie dan op de immanentie Gods, op de onbegrijpelijkheid dan op de kenbaarheid Gods, op de rechtvaardigmaking, dan op de heiligmaking. In dit laatste vertoont hij sprekende trekken van overeenkomst met Kohlbrugge. Ook Kierkegaard ging aan hem niet voorbij. Aan dezen ontleende Barth zijn liefde voor de paradox. Dostojevski wordt door hem en zijn school evenzeer als profeet geëerd. Zette deze heel de ontwikkeling van het Christendom na de eerste Christelijke eeuw ter zijde, van dit ahistorisme hebben ook Barth c.s. veel overgenomen. Vooral gevoelen zij een profetische roeping en komen die met temperament na. In elk geval dient het in Barth te worden gewaardeerd, dat hij de Duitsche theologie van het anthropocentrische terugroept naar het theocentrische, van het subjectivistische naar het objectieve. [15.

Bartholomeus, een van de twaalf apostelen, in al de vier apostellijsten (Matth. 10 : 3; Marc. 3 : 18; Luc. 6 : 14; Hand. 1 : 13) voorkomende in de tweede van de drie groepen van vier. In de Evangeliën volgt hij op Filippus en gaat hij vooraf aan Thomas en Mattheus; in de Handelingen is de orde: Filippus en Thomas, Bartholomeus en Mattheus.

De naam „Bartholomeus" beteekent „zoon van Talmai". Of dit slechts een bijnaam was en hij dus ook nog een anderen naam droeg, dan of dit zijn eigenlijke naam was, hangt ook weer saam met de vraag, of hij dezelfde was, als de door den Evangelist Johannes genoemde Nathanaël. Is Bartholomeus zijn eenige, eigenlijke

naam geweest, dan weten wij niets van hem uit de Schriften; en de latere overleveringen, dat hij zijn zendingsarbeid tot in verre streken, in Indië zou hebben uitgestrekt en den marteldood zou zijn gestorven, zijn zeer onbetrouwbaar.

Vele ouderen en nieuweren echter hebben aangenomen, dat Bartholomeus dezelfde is als Nathanaël. Nathanaël was dan zijn eigenlijke naam, Bartholomeus, evenals Bar-Jona bij Simon, zijn bijnaam. [22.

Bartholomeusnacht. De verhouding tusschen de Roomsch-Catholieken en de Calvinisten was onder de regeering van Hendrik II meer en meer gespannen geworden. De staatsrechterlijke voorrechten, welke de laatste hadden weten te verkrijgen, vervulden de Roomschen met vreeze. Onder de leiding van Catharina de Medicis zon men op middelen om de gehate Calvinisten om te brengen. Het beste middel geleek aan velen bedrog. Een zuster van den koning Karel IX, Margaretha, zou in het huwelijk treden met een van de hoofden der Hugenoten, Hendrik van Navarre. Toen de paus een kardinaal tot koning Karel IX zond om te vernemen, hoe het met dit huwelijk stond, zeide de koning: „ik zie geen anderen kans, om mij te wreken op de goddelooze secte, die mijn rijk in beroering brengt." In Augustus 1572 zou de bruiloft plaats hebben. Vele hoofden der Hugenoten, onder wie Caspar de Coligny, waren uitgenoodigd naar Parijs te komen. De meesten vermoedden geen kwaad. Zelfs, toen de moeder van den koning, Jeanne d'Albret, een Calviniste, door vergiftiging om het leven kwam, koesterde men nog geen argwaan. Evenmin toen een aanslag op het leven van Caspar de Coligny plaats vond.

De Roomschen maakten zich intusschen gereed tot een moord. In den nacht tusschen 23 en 24 Augustus werden, toen de torenklok 12 uur sloeg, plotseling met behulp van de militaire macht alle Hugenoten, die men vinden kon, in Parijs op gruwelijke wijze vermoord. De Coligny viel als een der eerste slachtoffers. Velen vielen met hem. Er werd op vreeselijke wijze huis gehouden. De Roomschen waren dronken van bloed. Men zegt, dat te Parijs alleen 10.000 slachtoffers vielen. En toen het moordbevel door het land gedragen werd, vielen er naar geloofwaardige getuigenissen nog 70.000 Hugenoten.

In Rome was men verblijd. Er vond zelfs verlichting plaats in de straten.

Het lijk van De Coligny werd aan de galg gehangen, maar het is niet te Parijs gebleven. De dochter van den admiraal, Louise de Coligny, heeft het naar Holland laten voeren. Vandaar is het in 1608 weer naar Frankrijk gebracht. In 1886 heeft men te Parijs vóór de Protestantsche kerk een standbeeld opgericht voor den even heldhaftigen als godvruchtigen admiraal, het eerste slachtoffer van de Bloed-bruiloft. [24.

Bartimeus, of zoon van Timeus (Marc. 10: 46) een blindgeborene, die met een anderen blinde (Matth. 20 : 30 e. v.), tusschen Nieuw- en Oud-Jericho aan den weg zat te bedelen en door zijn geloof werd genezen, dat zich in het woord: „Zone Davids" en in zijn onvermoeid roepen openbaarde (Marc. 10 : 46; Luc. 18 : 35).

Baruch, een voornaam Jood, de vriend en geheimschrijver van Jeremia. Spoedig na de plundering van Jeruzalem door Nebukadnezar dicteerde hem de gevangen profeet de goddelijke vermaning tot boete, onder bedreiging van een herhaalden inval der Babyloniërs en geheele verwoesting des rijks (Jer. 36 : 4). Eenige maanden later op den buitengewonen vastendag, die een jaar na de inneming der stad voor 't eerst werd gevierd, moest Baruch deze profetie aan het geheele vergaderde volk voorlezen (36 : 9 v.). Hij kwam daardoor in levensgevaar, en werd door bijzondere bescherming des Heeren bewaard (v. 26). Nadat de koning het boek had vernietigd, moest Baruch de profetie andermaal opschrijven, benevens nog veel ernstiger bedreigingen (v. 32).

Meermalen gekrenkt en over zijn eigen lot zoowel als dat van zijn volk diep bedroefd, werd Baruch verootmoedigd en tevens opgeheurd door een bijzondere, persoonlijk tot hem gerichte profetie, die hij heeft ingelascht in de andere profetieën van Jeremia (hoofdst. 45). Daarin wordt hem aangetoond, dat in een tijdvak van Goddelijke oordeelen, gelijk zij in de voorafgaande voorspellingen aan de Joden en in de volgende aan de Heidensche volkeren zijn aangekondigd, ook de geloovigen geen goede dagen, eerbewijzen, zichtbare gevolgen van hun pogingen, zegepralen van het Godsrijk mogen verwachten, maar dankbaar moeten zijn, wanneer zij onder veel kruis hun leven en hun ziel redden. Daarna werd Baruch beschuldigd, dat hij Jeremia aanspoorde om zijn bedreigende profetieën uit te spreken 43 : 2); later werd hij met den profeet naar Egypte weggevoerd (43 : 6).

Basan. I. Het land van Og, den koning der Amorieten, met de residentiën Astaroth en Edreï (Num. 21 : 33; 32 : 33; Deut. 1 : 4; Joz. 9 : 10; 12 : 4). Nadat het ten onder was gebracht, werd het aan den halven stam van Manasse toegekend (Deut. 3 : 13; Jos. 13 : 30; 21 : 6; 22 : 7; 1 Kron. 5 : 23), welks dapper lid Jaïr de landstreek Argob, d. i. het Noord-Westelijk deel veroverde en naar zijn naam noemde, gelijk Machir het Zuidelijk Gilead verkreeg (Deut. 3 : 14 e. v.). Het omvatte met het rijk van Sihon het gansche land ten Oosten der Jordaan van de Arnon tot den Hermon (Deut. 3 : 8) en den Antilibanon, die als een hooger gelegen gebergte tegenover het lager gelegen Zion wordt geplaatst, wanneer het heet: „De berg Basan is een berg Gods, de berg Basan is een bultige berg" (Ps. 68 : 16). Met Gilead maakte het ten tijde van Salomo een provincie uit (1 Kon. 4 : 19), en viel bij de verdeeling van het rijk der 10 stammen, reeds onder Jehu het eerst aan vreemde veroveraars, en wel aan de Syriërs ten deel (2 Kon. 10 : 33; Micha 7 : 14). Na de Babylonische ballingschap ontstond door een veranderde uitspraak de naam Batanea, hoewel in meer beperkte beteekenis voor het Zuidelijk deel, dat aan Gilead grensde, terwijl de Oostelijke grens Trachonitis en Auranitis en de Westelijke Gaulonitis en Iturea waren. — II. Op de gesteldheid der natuur van Basan of Hauran wijzen de 60 ommuurde steden, die door de Israëlieten veroverd, ter wille van de merkwaardigheid altijd in 't bijzonder worden vermeld (Deut. 3 : 4 v.; 1 Kon. 4 : 13).

Niet slechts de verovering van zulke vaste steden was voor de Israëlieten gedenkwaardig, maar reeds het gezicht op zichzelf. Wordt in het Oostelijk en Westelijk Jordaanland de witte kalk en in Edom de zandsteen gevonden, in Basan daarentegen de zware basalt. Terwijl daarom van het gebergte Seïr af de inwoners in natuurlijke en kunstmatige rotsspleten het gemakkelijkst zekerheid en bescherming vinden voor hitte en koude, moeten in deze streken steden gebouwd, ommuurd en met vaste poorten worden voorzien. Daarom wekken de ommuurde steden en dorpen met hare zwarte basalthuizen, poorten en deuren nog heden de bewondering der reizigers op. Zelfs de deuren zijn meestal slechts één steen, die in steenen scharnieren ronddraait. Misschien was ook het 9 el lange bed van Og, den koning der reuzen, te Rabbath Ammon te zien (Deut. 3 : 10), uit zulk een ijzerkleurigen steen. — III. Wat de voortbrengselen betreft, is Basan zelfs in zijn tegenwoordigen staat van verwoesting een heerlijk land. De 2000 voet hooge vlakte is veel gezonder en frisscher dan het lager gelegen Jordaanland. De rijk bewaterde grond is met koren en zulk een weelderig gras bedekt, dat de paarden er met moeite door kunnen; daarom waren oudtijds de vette weiden (Jer. 50 : 19; Micha 7 : 14), zoo ook het vee, vooral de stieren van Basan beroemd; en bokken, rammen (Deut. 32 : 14), ossen (Ps. 22 : 13), koeien (Amos 4 : 1) van Basan, zijn zooveel als vette „gemeste van Basan" (Ezech. 39 : 18). De bergen in het Oosten waren bedekt met eiken, die sterke wouden vormden (Jes. 2 : 12; Zach. 11 : 2) en voor den Syrischen scheepsbouw dienden (Ezech. 27 : 6).

Basedow (Johann Bernard), 1724—1790, behoorde met Bahrdt, Campe, Salzmann e.a. tot de paedagogen der „Verlichting"; die in het voetspoor van Comenius, Locke en Rousseau scherpe critiek oefenden op de onderwijsmethoden van hun tijd en met kracht aandrongen op algeheele hervorming van de opvoeding der jeugd. Zij gingen daarbij uit van het filosofische rationalisme, dat in die dagen in Duitschland en elders de heerschappij voerde en dat het geheugenwerk op de school vervangen wilde door verstandelijke, oordeelkundige toeëigening der leerstof. Daarvoor was noodig, dat men bij het onderwijs rekening hield, niet alleen met de leerstof, maar ook met het subject, met den leerling, met zijn aanleg en gaven, met zijn verstand en gemoed, met zijn karakter en wil. En deze belangstelling in den leerling leidde de aandacht weer heen naar het doel van het onderwijs, dat volgens het rationalisme gelegen was in de zedelijke volmaking en het geluk van de menschheid. Men was daarbij in het algemeen van godsdienstig onderricht niet afkeerig, maar beperkte dit toch meestal tot eenige waarheden der natuurlijke religie, en zag er slechts een middel in tot bereiking van het voorgestelde utilistische doel. Basedow was zelf vele jaren practisch als onderwijzer en leeraar werkzaam, maar schreef in dien tijd ook verschillende paedagogische werken, inzonderheid een Elementarwerk in drie deelen 1774, dat een samenvatting gaf van alle kennis, die voor het onderwijs der jeugd noodig was. De vorst van Anhalt stelde hem in de gelegenheid, om zijn opvoedkundige denkbeelden te Dessau in toepassing te brengen. Hier richtte hij in 1774 het eerste zoogenaamde Filanthropinum op (een school voor menschenliefde), dat een voorbeeld voor vele andere dergelijke inrichtingen werd, maar dat reeds een paar jaren later door Basedow verlaten en in 1793 weer gesloten werd. Basedow was een ongestadig, prikkelbaar man, die het zelfs met zijn beste vrienden niet lang vinden kon. Maar de verdienste komt hem naast anderen toe, dat hij in Duitschland sympathie voor de opvoeding heeft gewekt, een meer natuurlijke, aan de natuur van ziel en lichaam beantwoordende opvoeding bevorderd, en de opvoeding aan het practische leven dienstbaar gemaakt heeft. [32.

Basilika of Basiliek. Oorspronkelijk een Romeinsch openbaar gebouw, dat een tweeledig doel had: vooreerst om te dienen als plaats voor handel en verkeer, dus als een soort van beurs; ten tweede om voor rechtspleging te worden gebruikt. De Basilika bestond uit twee deelen: een langwerpige overdekte hal of zaal, die bestemd was voor het publiek, en het *tribunaal*, ook *absis* geheeten, dat de zitplaatsen voor de rechters bevatte. De hal werd door zuilenrijen, die ook langs de smalle zijden rondliepen, al naar haar grootte, in drie of vijf beuken verdeeld; het tribunaal werd meestal uitgebouwd, en wel aan een der smalle zijden, in den vorm van een halven cirkel of een kleiner cirkelsegment. Tegenover de absis was de hoofdingang. De basilieken werden doorgaans opgericht in de onmiddellijke nabijheid van het forum of de marktplaats.

Aan de woonpaleizen van voorname, rijke Romeinen waren zalen aangebouwd in den trant van deze basilieken. In deze zalen was het, dat de eerste Christenen, bij gebrek aan eigen bedehuizen, hun godsdienstige vergaderingen hielden. Dit geschiedde o.a. ten huize van Aquila en Priscilla te Efeze, van Maria te Jeruzalem, van Nimfas te Laodicea, van Filemon te Colosse. Toen de Christenen dan ook eigen bedehuizen gingen stichten, namen zij niet alleen den voor hun doel bijzonder geschikten vorm, maar zelfs den naam der Romeinsche basilika over, en dit type van Godshuizen is het heerschende gebleven tot de Middeleeuwen toe.

Rome was en bleef de bakermat en de zetel van dezen basilieken-stijl, die zich in den loop der eeuwen van een eenvoudige vergaderplaats der gelooviger tot een weelderig en pralend bedehuis ontwikkelde. De langwerpige zaal — nu *schip* genoemd — was wederom door zuilenrijen, die nu niet meer langs de smalle zijden rondliepen, meestal in drie, zelden in vijf beuken verdeeld, terwijl de zuilen onderling door arcaden verbonden waren. De halfronde absis — nu *tribuna* of *presbyterium* genoemd — bevatte de zitplaatsen voor de geestelijkheid, met de *kathedra*, d.i. verhoogde bisschopszetel in het midden; vóór de absis was de gewijde ruimte, waar het altaar stond, en die mèt de tribuna den naam van *sanctuarium* droeg; deze plaats was eenige treden hooger dan de kerkvloer. Hieronder bevond zich de *crypta* of *confessio*, dat is het graf van

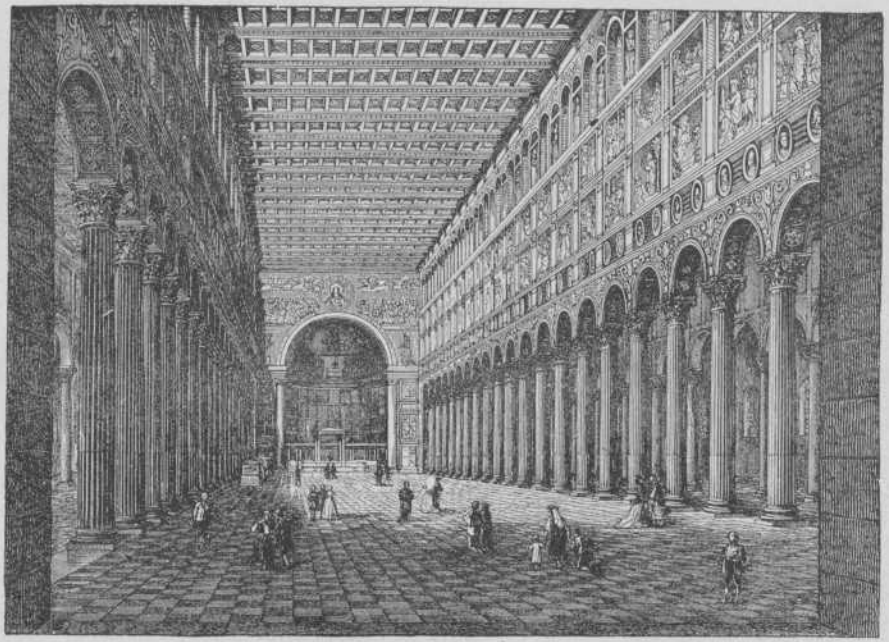

Basilika St. Paulus bij Rome.

Basilika (blz. 240).

den heilige, aan wien de kerk was gewijd, en boven wiens gebeente zij verrezen was. Vóór het sanctuarium was een afgeperkte ruimte, die het *koor* voor de zangers uitmaakte. Een uitbreiding onderging het gebouw door den *narthex*, een diepe voorhal over de geheele breedte van den voorgevel, die bestemd was voor catechisanten en boetelingen. Somtijds bevond zich vóór dezen narthex het *atrium*, d. i. een voorhof met zuilengangen, in het midden waarvan zich een wijwaterbekken bevond. Later kreeg deze voorhof de bestemming van begraafplaats, eerst voor priesters en hooggeplaatste kerkelijke of wereldlijke personen, later voor de geheele gemeente. Boven de arcaden van het schip verhieven zich de muren van den middenbeuk, die zóó hoog boven de zijbeuken uitstaken, dat daarin vensters geplaatst werden om het inwendige te verlichten.

Reeds vroegtijdig werden deze gebouwen „georiënteerd", d. w. z. hun lengte-as werd gericht van het Oosten naar het Westen, zóó dat de absis in het Oosten, de ingang in het Westen was. Ook ging men er al spoedig toe over een dwarsschip aan te brengen, waardoor de symbolische kruisvorm ontstond. Daar waar het langschip het dwarsschip ontmoette werd een groote boog, *triomfboog* genaamd, aangebracht.

Inwendig vertoonden de oud-Christelijke basilieken doorgaans een rijke versiering en prachtigen kleurentooi, waartoe de in glasmozaiek uitgevoerde schilderingen, die geschiedenissen uit de levens der heiligen voorstelden, niet weinig bijdroegen. Vooral de tribuna, het sanctuarium en de omgeving van den triomfboog waren op 't luisterrijkst versierd, terwijl de marmeren vloer, de rijke caisson-zoldering en de kostbare marmeren kolommen de inwendige stoffeering voltooiden.

In tegenstelling hiermede was de buitenordinantie zeer eenvoudig gehouden. De vensteropeningen waren halfrond gesloten.

De basiliekenbouw bleef niet tot Rome beperkt, maar breidde zich ook over het overige Italië, Syrië, Klein-Azië en Egypte uit. Voorbeelden van dezen stijl zijn: de pl.m. 350 door Constantijn gebouwde Basilika van St. Petrus, die in de XVIe eeuw voor de tegenwoordige St. Pieterskerk moest plaats maken; de Basilika St. Paul (St. Paolo fuori le mura), opgericht boven het graf van den apostel Paulus, gebouwd van 380—400, in 1823 door brand vernield en daarna weder opgebouwd; de St. Maria Maggiore uit de eerste helft van de Ve eeuw; de St. Sabina, de St. Lorenzo, de St. Agnese, alle uit de Ve en VIe eeuw. Tot de IXe eeuw of volgens sommigen nog tot een later tijdperk behooren de St. Prassede en de St. Clemente. Al deze bouwwerken vindt men te Rome, waar de basilieken-stijl zich tot de XIIIe eeuw toe handhaafde.

Te Ravenna eindelijk, om niet meer te noemen, munten uit door groote pracht de St. Apollinaris nuovo, gebouwd door Theodorik, koning der Oost-Gothen, die regeerde van 493—526, en de St. Apollinaris in Classe, gebouwd van 534—549, aan welke basiliek men het eerste voorbeeld van een klokketoren vindt. [33.

Basilisk is de waarschijnlijk aan Luther ontleende vertaling van een Hebreeuwsch woord, dat in de Grieksche vertaling gewoonlijk wordt overgezet door *adder*, in de Latijnsche vertaling bijna steeds door *koningsslang*. De basilisk is bij de Grieken en Romeinen een fabelachtig, op een slang gelijkend ondier, waarvan echter de nieuwere zoölogie het niet-bestaan heeft bewezen. Uit de plaatsen, waar van dit dier sprake is (Jes. 11 : 8; 14 : 29; 59 : 5; Jer. 8 : 17; Spr. 23 : 32 [Statenvertaling: adder]), blijkt, dat we te doen hebben met een slangensoort, welker beet doodelijk is. [3.

Basilius, bijgenaamd *de Groote* (330—379) een koninklijke figuur, een van de drie groote Cappadociërs. Hij stamde af uit een ascetisch aangelegde familie. Zijn moeder Emmalia en zijn grootmoeder Makrina wekten reeds vroeg in hem een begeerte tot godsvrucht. Hij ontving het eerste onderricht van zijn vader, die rhetor was. Daarna werd hij naar Constantinopel gezonden, waar hij Libanius leerde kennen. Vandaar ging hij naar de school te Athene, waar hij gelijktijdig studeerde met prins Julianus, die later afvallig werd. Hij sloot daar een vriendschapsverbond met Gregorius Nazianzus, waarin ook later de jongere broeder Gregorius van Nyssa werd opgenomen. Hoewel zij een Heidensche school bezochten, bleven zij aan hun geloof getrouw. Gregorius Nazianzus schreef later over hun verblijf te Athene: „Wij kenden maar twee straten van de stad, de eene, die naar de kerk voerde en de andere, die naar de scholen leidde. Aan anderen lieten wij over de straten naar het theater en de plaatsen der ijdelheid. Ons eenig doel was Christen te heeten en te zijn".

Toen hij van de school kwam, werd hij leeraar in de rhetoriek. Hij bezocht daarna de beroemdste asceten in Syrië, Palestina en Egypte en die mannen maakten op hem zulk een diepen indruk, dat hij zelf den weg der ascese verkoos. Hij schonk zijn vermogen weg aan de armen. In 364 werd hij presbyter en in 370 bisschop in Cesarea. Cesarea was een metropolitaanstad en daarom was Basilius metropoliet. Hij had het opzicht te houden over 50 bisschoppen. Hij was een man vol van geloof en liefde, en aan kracht om door te tasten, als het noodig was, ontbrak het hem niet. In den Ariaanschen strijd wist hij de kerken in het Oosten, die onder zijn opzicht stonden, saam te houden. Keizer Valens, die Ariaan was, dreigde Basilius met confiscatie zijner goederen, verbanning en dood, omdat hij Athanasiaansche gevoelens voorstond. Basilius antwoordde: „Goederen bezit ik niet, verbanning vrees ik niet, want de aarde is des Heeren, en de dood is mij een weldoener, want hij brengt mij snel tot God".

Basilius heeft het kloosterleven (dat lag geheel en al in zijn lijn) in het Oosten zeer bevorderd en een monument van zijn Christelijke liefde was het Basilius-gesticht te Cesarea, een hospitaal, waaraan hij al wat hij nog bezat vermaakte.

Hij liet enkele dogmatische werken na, o.a. *Tegen Eunomius* en *Over den Heiligen Geest*. [24.

Basmath, (balsemgeurige). I. De vrouw van Ezau, een Hethitische (Gen. 26 : 34). Zij heet (Gen. 36 : 2) ook Ada. Daar wordt in vs. 3 nog een tweede Basmath genoemd welke echter in

28 : 9 Mahalath heet. — II. Een dochter van Salomo (1 Kon. 4 : 15). [24.

Bastaard (Hebr. 12 : 8). Bastaarden zijn onechte kinderen en kinderen, die de ouderlijke tucht versmaden. [24.

Bastingius (Jeremias), (Bastynck, Bastinck) wiens vader Willem te Yperen in Vlaanderen thuis hoorde, maar in het midden van de 16de eeuw zijn land om des geloofs wille verlaten had, is in 1554 te Calais geboren (volgens anderen in 1551 te Yperen). Hij trok met zijn ouders naar Emden, waar zijn vader diaken werd. Hier ontving hij voorbereidend onderwijs, toog naar Bremen, was 18 Mei 1573 te Heidelberg, 29 April 1574 te Genève, 1575 te Straatsburg en promoveerde (na het onderwijs van Beza, Ursinus en Olevianus genoten te hebben) 18 November 1575 te Heidelberg tot doctor in de theologie. Een goed gerucht ging van hem uit, zoodat hij weldra predikant werd bij de kerk te Antwerpen (1578), destijds de aanzienlijkste van de Nederlandsche Gereformeerde kerken. In 1579 reeds begeerde men hem te Leiden als professor, maar eerst in 1585 verliet hij de Schelde-stad, toen zij aan de Spanjaarden werd overgegeven. Naar de Noordelijke provinciën uitgeweken en aldaar door de grootste kerken begeerd, nam hij toen de beroeping aan van de kerk te Dordrecht (1585). Hier was hij werkzaam tot 1593. In 1586 woonde hij de Nationale Synode te 's-Gravenhage bij; in 1587 werd hij met drie anderen tot het werk der Bijbelvertaling gecommitteerd. Als praeses en assessor van de Synode en als kerkvisitator nam hij aan het kerkelijk leven ruimschoots deel. Voor beroepen naar Amsterdam en Emden bedankte hij. Ook voor hoogleeraar aan de Leidsche hoogeschool kwam hij meermalen in aanmerking. Te Dordrecht schreef hij zijn *Verklaring op den Catechismus der Christelijke Religie*, een zeer geprezen werk, in 1588 verschenen. In 1593 werd hij regent van het Staten-College te Leiden. In 1595 (24 Mei) werd hij tot hoogleeraar in de theologie benoemd, maar „hij heeft noeyt gelesen als geen vyer hebbende" en overleed den 20sten October 1595, achterlatende zijn weduwe met vijf kinderen. Bastingius had vele vrienden (o.a. Oldenbarneveld, Wtenbogaert, Gerard Vossius), was zachtzinnig van aard en een erkend geleerde. [18.

Batakzending. De Batakkers — ook wel Batta's genoemd — wonen in het Noorden van Sumatra, in de buurt van het Toba-meer. Zij waren eenigszins beschaafde stammen, maar toch beruchte kannibalen, toen de zending in het tweede vierde deel der 19e eeuw onder hen begon. In den strijd met de Maleiers van de Padri-sekte hadden de Batak-volken de Hollandsche regeering gesteund, en zich daarna aan haar onderworpen, wat ook in 1878 de stammen aan het Toba-meer deden. — De eerste evangeliebode daar was de door Ds. Witteveen uit Ermelo in 1856 gezonden Van Asselt, die om te kunnen leven in staatsdienst was gegaan. In dienzelfden tijd was de aandacht van de Duitsche Rijn-zending op dit gebied gericht; in 1861 trokken twee zendelingen daarheen, en bij hen sloten zich nog twee anderen aan, die tevoren reeds uit ons land daarheen waren gezonden. In 1864 is ook het Java-comité in Angkola begonnen, waar nu ook een hulpziekenhuis is, en waar de broeders Van Hasselt en Eggink arbeiden. In 1871 heeft ook de Doopsgezinde vereeniging tot bevordering der evangelieverbreiding hier een terrein gekozen; zij heeft daar een drietal gemeenten, o. a. te Pakanten, ook met hulp-ziekenhuizen. In 1890 heeft het Nederlandsch Zendeling-Genootschap, dat in het naburige Deligebied zijn werk verrichtte, te Bulok Hawar een zendingspost gesticht. — Van meet aan was het een strijd met de Mohammedaansche propaganda, die te gelijker tijd onder deze stammen gemaakt werd. Dank zij den zendingsarbeid in een halve eeuw is er een geheele omkeer gekomen: er zijn nu meer dan 100.000 gedoopten. — Evenals elders ontwaakt onder de Batakkers ook een streven naar zelfstandigheid. De leiders van de „Hatopan Christen Batak" verwachten geen heil meer van het Nederlandsch-Indisch Gouvernement, vooral nu de ondernemingen in hun gebied nieuwe ondernemingen in het oog hebben, waardoor de Batakkers allicht van vrije rijstboeren plantage-arbeiders zouden worden, en de schadelijke invloed van Javaansche en Chineesche koelies op de bevolking ook niet zou uitblijven. In het bijzonder wordt het gemis gevoeld van het meer uitgebreid onderwijs in dit gebied: want vele Batakkers zoeken dat nu in Batavia en gaan daar verloren voor de Protestantsche zending. [12.

Bathseba, ook Bath-Sua, dochter van Sua genoemd; haar vader echter heette Ami-El (1 Kron. 3 : 5), of Eli-Am (2 Sam. 11 : 3); de schoone vrouw van Uria gehoorzaamde den koning, toen hij haar tot zich liet roepen, meer dan God, en zocht te vergeefs hare zonde met water af te wasschen (2 Sam. 11 : 2—5). Daarentegen viel ook haar met David den troost der Goddelijke barmhartigheid ten deel (12 : 24), en zij is waardig gekeurd, onder de stamouders des Heilands een plaats in te nemen (Matth. 1 : 6). In het huwelijk met David baarde zij 4 zonen (1 Kron. 3 : 5). Nadat Salomo door God tot opvolger van den troon was gekozen (2 Sam. 12 : 24), handhaafde zij volgens de aanwijzing van Nathan zijn aanspraak op die waardigheid tegen de pogingen van haren stiefzoon Adonia (1 Kon. 1 : 11 v.). Later liet zij zich echter door Adonia's vleiende woorden overhalen en ondersteunde zijn verzoek om het bezit van Abisag bij Salomo. Deze moest haar, in weêrwil van zijn kinderlijke hoogachting, deze bede weigeren (1 Kon. 2 : 13 v.).

Bauer (Bruno), 1809—1882, een leerling van Hegel. Eerst wilde hij de filosofie van Hegel gebruiken, om de rechtzinnige leer te verdedigen, maar sinds hij zich bezig hield met de critiek van het Nieuwe Testament werd hij een radicaal bestrijder van de orthodoxie. In 1839 werd hij professor te Bonn. Door zijn critiek op de Evangelische geschiedenis werd de aandacht van het Ministerium op hem gevestigd. In 1842 werd hij afgezet, omdat hij toen het Christendom op felle wijze aangevallen had. Sinds dien tijd wijdde hij zich aan litterarischen en historischen arbeid. Zijn vroegere beschrijvingen bleef hij vasthouden en hij paste zijn critiek later nog toe op de

Handelingen der Apostelen en de brieven van Paulus. Strausz had den Christus der Evangeliën gehouden voor een mythologisch product van de religieuse fantasie der eerste gemeente, maar hij had altoos nog een zekere historische kern erkend. Bauer loochende alles. Het Evangelie was volgens hem de schepping niet van de eerste gemeente, maar van een Ur-evangelist. Alexandrijnsche (Filo) en Stoïsche (Seneca) elementen hadden het Evangelie in het midden van de 2e eeuw doen ontstaan. De Evangeliën zijn niets anders dan een tendenz-roman. Petrus en Paulus zuivere scheppingen van een Christelijken kring. Ten laatste kreeg hij een afkeer van alle theologie en stierf als lid van een vrije gemeente. [24.

Baun (John Yeury de), geboren Monsey, New-Yersey, 22 Augustus 1827. Candidaat 1855. Diende de True Dutch Reformed Churches, Hempstead, Ramsey, Leonia en Hackensack in New-Yersey. Eerste leeraar der eerste Engelschsprekende Christelijk Gereformeerde kerk in de Vereenigde Staten. La Grave Ave., Grand Rapids, 1887—'92. Leonia, 1892 tot zijn dood, 7 Februari 1895. Waardig leeraar. Leider der True Reformed Dutch Church. Oprichter van *The Banner of Truth*, (1866). Redacteur ervan tot 1887. Verdienstelijk in 't samenbrengen der True Reformed Dutch Church en der Christelijk Gereformeerde kerk in Noord-Amerika. [34.

Baur (Ferdinand Christian) is de stichter van de nieuwe Tübinger school. Hij werd geboren in 1792, studeerde in Tübingen, werd in 1817 professor aan het seminarium te Blaubeuern en in 1826 professor in de historische theologie en tegelijk predikant te Tübingen. Sinds 1848 trok hij zich van den kansel terug. Hij stierf in 1860. Hij was een leerling van Schleiermacher, maar tegelijk een volgeling van Hegel. Hij was een geleerd en scherpzinnig man. Allereerst blonk hij uit door zijn kerkhistorische studiën en ook door zijn studiën op het gebied der dogmengeschiedenis. Verschillende geschriften zagen van zijn hand het licht en zij werden overal met graagte ontvangen en gelezen. Enkele dezer geschriften waren: *Over het Manicheesche godsdienststelsel* (1831), *Over de Christelijke gnosis* (1835), *Over de leer der verzoening* (1838), *Over de Drieëenheid en de menschwording Gods* (1841—'43), een *Leerboek der dogmengeschiedenis* (1847), een *Leerboek der kerkgeschiedenis* (1853), deels door hemzelven, deels door anderen uitgegeven. Daarbij hield Baur zich bezig met de Christelijke polemiek. Hij schreef in 1833 over de tegenstelling tusschen Catholicisme en Protestantisme.

Het meest bekend is Baur echter geworden door zijn critiek op de boeken des Nieuwen Testaments. Hij schreef afzonderlijke verhandelingen in theologische tijdschriften o. a. over Paulus, den apostel van Jezus Christus. Verder gaf hij vele voorlezingen uit over de theologie van het Nieuwe Testament.

Wij geven hier nu een kort overzicht van de beschouwing, welke Baur had over het Nieuwe Testament, want daarin lag zijn kracht en daardoor heeft hij een school gesticht, die de nieuwe Tübinger school genoemd wordt.

Volgens Baur waren in de eerste eeuw van onze Christelijke jaartelling en ook nog tot in het midden van de tweede eeuw de Joden-Christenen en de Heiden-Christenen met elkander in heftigen strijd gewikkeld. De Joden-Christenen werden voornamelijk door Petrus geleid. Zij hielden den gekruisigden Christus voor den beloofden Messias, wachtten op zijn wederkomst ten gericht en verlangden van allen, die op die wederkomst hoopten, onderhouding van de Mozaïsche wet. De Heiden-Christenen, die door Paulus geleid werden, beschouwden de Mozaische wet door Christus vervuld en vonden alleen door het geloof in dien Christus het middel tot zaligheid voor zichzelve en voor alle volken. Zij waren dus niet particularistisch zooals de Joden-Christenen, maar echt universeel, gelijk het Christendom dan ook een universeele godsdienst is. Alleen die geschriften des Nieuwen Testaments, waarin deze tegenstelling scherp uitkomt, zijn echt. Het zijn de vier brieven van Paulus: Galaten, I en II Corinthe en Romeinen (uitgenomen de laatste twee hoofdstukken en de Openbaring van Johannes, een echt Joden-Christelijk, anti-Paulinisch boek. Alle andere geschriften van het Nieuwe Testament zijn eerst in de tweede eeuw vervaardigd en hebben tot doel het oorspronkelijk verschil tusschen Joden-Christenen en Heiden-Christenen te bemantelen of weg te doezelen.

De leerlingen van Baur hebben vele van zijn stellingen verzacht of laten vallen. Tot de nieuwe Tübinger school behooren o. a. A. Schwegler, G. Volkmar, A. Hilgenfeld, A. Ritschl, E. Zeller e.a.

Tegenstanders en bestrijders van de theorieën van Baur waren o.a. H. Thiersch en G. Uhlhorn.

In Nederland volgde de bekende moderne theoloog J. H. Scholten den Duitschen geleerde C. F. Baur. Diens *Historisch-kritische inleiding op de schriften des Nieuwen Testaments* legt daarvan getuigenis af. De Utrechtsche hoogeschool met haar apologeten Van Oosterzee en Doedes stelden zich onder meerderen tegen deze richting. [24.

Bavinck (Herman), werd 13 December 1854 te Hoogeveen geboren als zoon van den „afgescheiden" dominee J. Bavinck. In 1870 ging hij naar het gymnasium te Zwolle, waar hij drie jaar verbleef. Daarna bezocht hij gedurende 'n jaar de Theologische School te Kampen. In 1874 ging hij naar Leiden, om daar met de moderne theologie onder Scholten en Kuenen van nabij kennis te maken. In 1880 behaalde hij den doctoralen graad in de godgeleerdheid met een dissertatie over *De Ethiek van Ulrich Zwingli.* Kort na zijn promotie werd hem het hoogleeraarsambt aan de Vrije Universiteit aangeboden, waarvoor hij toen echter bedankte. Na een jaar predikant te Franeker te zijn geweest, zag hij zich in 1882 benoemd tot hoogleeraar aan de Theologische School te Kampen. 10 Januari 1883 aanvaardde de jonge hoogleeraar zijn ambt met het uitspreken van een rede over *De Wetenschap der Heilige Godgeleerdheid.* In 1889 werd hem voor de tweede maal het professoraat aan de Vrije Universiteit aangeboden; andermaal bedankte hij. In 1902 liet hij zich eindelijk voor een benoeming daar vinden. Dat dit niet zonder

strijd ging, blijkt uit zijn brochure: *Blijven of Heengaan*. 17 December 1902 hield hij zijn inaugureele rede over *Godsdienst en Godgeleerdheid*. „Als hoogleeraar is hij een akademisch docent, die elke Hoogeschool tot sieraad zou zijn geweest. Zijn groote eruditie, zijn spreekwoordelijk geworden belezenheid, die nimmer ostentatief is, wordt gedragen door een voorname, nooit gemaniereerde elocutie. Geleerde van groote scherpzinnigheid, heeft hij flair voor de problemen, en als hij er een ontdekt heeft, spreekt hij het voor zijn gehoor onomwonden uit. Heeft hij er, niet in koortsige gejaagdheid, maar in den weg van rustige bezinning, en als met lood aan de vleugels, een oplossing voor, dan deelt hij die mee. Maar heeft hij die nog niet, dan bewaart hem zijn onkreukbare eerlijkheid voor het zijn gehoor afschepen met een schijnoplossing, waarbij ten koste van den eenen term, den anderen de nek is omgedraaid. En, bij al zijn geschooldheid in en eerbied voor de Logika, kent hij maar al te goed de beteekenis van het irrationeele, om niet te weten en het te zeggen, dat er ook onoplosbare problemen zijn. Als Theoloog, dogmaticus van professie, is de Gereformeerde Theologie voor hem identisch met die van Calvijn, en te Amsterdam heeft hij voortgezet, wat hij te Kampen reeds was begonnen. Door weer terug te gaan op Calvijn en rekening te houden, doch niet zonder kritiek en reserve, met de ontwikkeling der nieuwere Wetenschap, heeft hij de Gereformeerde Theologie mee helpen bevrijden van de verstarring, die omstreeks 1750 over haar was gekomen. Als Filosoof, sedert te Leiden, onder het gehoor van Prof. Land, in hem de liefde tot de Wijsheid was ontwaakt, is hem het verschil tusschen Religie en Filosofie nimmer ontgaan, maar zonder te kort te doen aan de wederzijdsche digniteit, heeft hij, als de Christen-wijsgeer Augustinus, door hem onder alle denkers van vroeger en later tijd het hoogst gesteld, in den weg eener „Wijsbegeerte der Openbaring" naar een verstand en gemoed bevredigend antwoord op de vraag van leven en wereld gezocht en te zoeken geleerd. Aan vernieuwing van het Gereformeerde denken, maar ook van het Gereformeerde leven heeft Bavinck, als hoogleeraar, medegewerkt, en ook dit door weer terug te gaan op Calvijn. Het akosmisme der piëtistisch getinte vroomheid, die voor schoonheidsontroering afgestompt, op al wat het leven gracie geeft, op ook de edelste scheppingen der kunst en op ook de nuttigste ontdekkingen der techniek, het stempel „wereldsch" zet is, zooals ook hij het zag, van Dooperschen, niet van Calvinistischen geest en een zondig vergrijp aan Gods goedheid die zich, in wat Calvijn noemde, zijn „gemeene Gratie" betoont. Ook wanneer hij, wat hij heeft waargenomen op het gebied van het Gezinsleven en de Maatschappij, van Kerk en Staat, zoo ten onzent als elders, vastlegt in een reeks van werken, welke hij, kort na elkaar, deed verschijnen, om er mee voor te lichten en leiden zijn volk, of, zonder te kort te schieten in zijn akademische verplichtingen, uit zijn studeerkamer en van zijn katheder treedt, om schier overal in het land, in scholen en kerken, in vereenigingslokalen en societeitszalen en tot in ons Hoogerhuis, zijn bezield en bezielend woord te spreken tot tegenstanders en geestverwanten, om te belichten en te verdedigen, te sterken in en te winnen voor die Christelijke wereldtheorie en levenspraktijk, welke naar zijn innige overtuiging, ons volk van noode is, ook dan is voor hem het Calvinisme gebleven „het Christendom van groote keur", en overziet hij evenmin het specifiek verschil tusschen de Gereformeerde en de niet-Gereformeerde Christelijke Religie, als de niet tot een synthese op te heffen anti-these tusschen het gebonden zijn aan en het los-zijn van Gods bijzondere Openbaring, vastgelegd in de Schrift. Als hij dan, om te winnen, meer op aantrekken dan op afstooten bedacht, verdacht wordt van dat verschil in deze anti-these te overzien, is hem dit wel een smart der miskenning, maar vrij uitgaande voor zijn geweten, verwerpt hij die verdenking als onverdiend" (Geesink).

Bavinck kenmerkte zich steeds door een groote mate van waardeering voor den tegenstander, telkens diens goede zijde sympathiek naar voren brengend. In zijn rede bij gelegenheid van het 25-jarig bestaan van *De Standaard*, 1 April 1897, sprak hij: „Ik zal den heldenmoed eeren, waar ik dien vinde. Ik zal hem eeren in Thorbecke, als hij optrekt tegen het Conservatisme; in Multatuli, als hij in verontwaardiging de Droogstoppels geeselt en het opneemt voor den verdrukten Javaan; in alle helden van ons geslacht, die, op wat terrein dan ook, met de macht der gewoonte en der traditie hebben gebroken, en die in het besef hunner roeping en naar de inspraak van hun hart gesproken hebben, omdat zij niet zwijgen konden. Ik zal hem eeren in de profeten en apostelen, in de martelaren en hervormers, die meer dan de macht der menschen, ook de machten der duisternis hebben weerstaan. Vergun mij dat ik hem ook eere in de mannen van den Reveil en de Scheiding, in Bilderdijk en da Costa, in de la Sausaye en van Oosterzee, in Groen van Prinsterer en Keuchenius, en ook in hem, die meer dan zij allen de banierdrager van het Calvinisme mag heeten". Zijn breedheid van blik bespeurt men reeds aanstonds in zijn Kamper oratie van 18 December 1888 over *De Katholiciteit van Christendom en Kerk*, als hij daar zegt: „Het Evangelie is een blijde boodschap voor den enkelen mensch niet slechts, maar ook voor de menschheid, voor het gezin en de maatschappij en den Staat, voor kunst en voor wetenschap, voor den ganschen kosmos, voor heel het zuchtend creatuur .... Het geloof heeft de belofte van de overwinning der wereld. En dat geloof is katholiek, aan geen tijd of plaats, aan geen land of volk gebonden; het kan ingaan in alle toestanden, zich aansluiten aan alle vormen van het natuurlijke leven, het is geschikt voor alle tijden, is tot alle dingen nut, komt te pas onder alle omstandigheden; vrij is het en onafhankelijk, want het bestrijdt niets dan de zonde alleen, en reiniging is er van alle zonden in het bloed des kruises".

Diezelfde breedheid van blik komt uit in latere redevoeringen als die over *Modernisme en Orthodoxie* (1911), waarvan Dr B. Wielenga in *De Reformatie* (19 November 1920) schreef:

„Voor zoover ik weet is door niemand zoo breed en tevens zoo magistraal samenvattend de nieuwe cultuur, de veranderde wereld, in haar beteekenis voor het Christendom geschilderd als door dezen historiekenner". Geen wonder dat, vooral sinds Dr A. Kuyper aan seniele aftakeling begon te lijden, Bavinck al meer de man werd, aan wien de jongere generatie onder de Gereformeerden zich aansloot. Veilig kan men dan ook zeggen, dat *De Reformatie*, het weekblad tot ontwikkeling van het Gereformeerde leven, uit Bavincks geest is voortgekomen. Bavinck begreep de jongeren en voelde met hen mede, omdat hij zijn tijd verstond en een open oog had voor de taak der toekomst. Hij vooral was dan ook de man, die de jongeren in aanraking bracht met het geestelijk leven buiten hun kring. Hiertoe werkte ook mede zijn sympathieke houding tegenover de Nederlandsche Christen-Studentenvereeniging, trots den strijd die daarover door Gereformeerde voormannen gevoerd is. Zijn zelfstandig oordeel bleek ook op de laatste Synode der Gereformeerde kerken, die hij bijwoonde (Leeuwarden 1920). Toen daar op één der eerste zittingen het „Getuigenis" ter sprake kwam, dat de Synode aan de kerken zou toezenden, en de gemeenteleden daarin gewaarschuwd werden tegen tooneel-, dans- en kaartspel, wraakte hij de enghartigheid die er in school, om juist tegen deze drie dingen te velde te trekken, alsof dat nu „het" kwaad was, terwijl van zooveel andere zonden, als b.v. het maken van woekerwinsten tijdens de crisisjaren, met geen woord gerept werd. Zoo was Bavinck, bij alle meeleven met zijn tijd, toch niet blind voor de gebreken van zijn tijd. In een voorrede op de vernieuwde uitgave van de werken van Erskine (1904), zegt hij van diens preeken: „Er is een belangrijk element in, dat ons heden ten dage veelszins ontbreekt. Het treffendst komt dat uit, als wij preeken als van de Erskine's vergelijken met de stichtelijke lectuur, die tegenwoordig op de markt wordt gebracht. De geestelijke zielskennis wordt er in gemist. Het is alsof wij niet meer weten, wat zonde en genade, wat schuld en vergeving, wat wedergeboorte en bekeering is". Deze laatste zin is misschien het scherpste woord, dat de zachtmoedige Bavinck ooit geschreven heeft. Wie het indenkt zal ook verstaan wat Bavinck op zijn sterfbed heeft gezegd: „Aan mijn geleerdheid heb ik nu niets meer; mijn dogmatiek baat mij ook nu niet meer; alleen het geloof maakt mij zalig". Hij overleed 29 Juli 1921.

Van de werken die naast zijn standaardwerk, de *Gereformeerde Dogmatiek*, in zijn Kamperperiode reeds het licht zagen, noemen we: *De Katholiciteit van Christendom en Kerk, De Algemeene Genade, Het Doctorenambt, De Theologie van Professor Dr D. Chantepie de la Saussaye, De Welsprekendheid, Beginselen der Psychologie, Ouders of Getuigen, Schepping of Ontwikkeling, De Offerande des Lofs, De Zekerheid des Geloofs*, en enkele brochures inzake de kerkelijke beroeringen van die dagen. In zijn Amsterdamsche periode verschenen achtereenvolgens: *Hedendaagsche Moraal, Roeping en Wedergeboorte, Christelijke Wetenschap, Christelijke Wereldbeschouwing, Paedagogische Beginselen, Geleerdheid en Wetenschap, Bilderdijk als Denker en Dichter, Magnalia Dei, Het Christelijk Huisgezin.* Zoo voortarbeidend tot verdieping van den geestelijken zin van ons volk, waarbij zijn breede blik het gansche veld van het maatschappelijk en geestelijk leven overzag, gaf dit helder denkend hoofd teikens nieuwe vruchten: *De opvoeding der rijpere jeugd, Modernisme en Orthodoxie, Het Christendom, Het Onbewuste, Handleiding bij het Onderwijs in den Christelijken Godsdienst, De Overwinning der ziel, Het Probleem van den Oorlog, De Vrouw in de hedendaagsche Maatschappij, De Navolging van Christus en het moderne leven, De Opvoeding der Vrouw, De Beroepsarbeid der gehuwde vrouw, Christendom, Oorlog en Volkenbond, De Hervorming en ons nationale leven, De nieuwe Opvoeding, Bijbelsche en Religieuse Psychologie* en zoovele andere voortreffelijke studies. In de verslagen en mededeelingen der Koninklijke Academie van Wetenschappen, waarvan hij lid was, verschenen van zijn hand: *Psychologie der Religie* en: *Ethiek en Politiek*.

Vele opstellen en artikelen uit vroeger en later jaren zijn na zijn dood herdrukt in: *Verzamelde Opstellen*, en: *Kennis en Leven*. Van de hand van Dr V. Hepp verscheen in 1923 het eerste deel van een biografie van Bavinck. [30.

Baxter (Richard) (1615—1691), geboren te Rowdon in Engeland 12 November 1615, was een autodidact. In 1638 werd hij Anglicaansch geestelijke. Daarna in 1645 werd hij onder O. Cromwell veldprediker. In 1649 werd hij predikant te Kidderminster, waar hij met veel ijver en zegen arbeidde. De gansche stad kwam tot bekeering. In 1660 werd hij te Londen koninklijk kapelaan, maar hij zag zich genoodzaakt met de Anglicaansche kerk te breken. Achttien maanden zat de reeds bejaarde prediker gevangen (1684—1685). Nadat hij uit den kerker bevrijd was, arbeidde hij als vrije non-conformistische prediker. Hij genoot nog een rustigen levensavond en stierf in 1691.

Baxter is een man geweest van grooten invloed. „Indien hij in de oude kerk geleefd had, zou hij ongetwijfeld onder de kerkvaders gerekend zijn." Zijn hoofdwerk is *Reformed pastor*, een pastoraal-theologie. Gedurende een langdurige krankheid schreef hij een boek, dat hem een machtigen invloed deed oefenen op duizenden zoowel in als buiten Engeland. Het was getiteld *De eeuwige rust der heiligen*. Ook zijn *Roepstem tot onbekeerden* wierp rijken zegen af.

Met den naam Baxterianisme wordt in Engeland een godgeleerde richting aangeduid, die zekere mildheid wenschte tegenover andersdenkenden. [24.

Bayle (Pierre), Fransch wijsgeer (1647—1706), zoon van een Gereformeerd predikant, studeerde te Toulouse, bij de Jezuieten, filosofie, werd Roomsch, maar keerde na korten tijd tot de Gereformeerde kerk terug. Na in Genève de filosofie van Cartesius te hebben bestudeerd, werd hij in 1675 hoogleeraar in de wijsbegeerte te Sedan, vanwaar hij in 1681 naar Rotterdam verhuisde. Naar aanleiding van de verschijning eener komeet schreef hij zijn *Lettres sur les*

comètes, waarin hij niet alleen alle bijgeloof, maar ook het wondergeloof in 't algemeen bestreed. Verder verschenen van zijn hand de *Critique générale de l'histoire du Calvinisme*, een werk dat in Frankrijk in 't openbaar moest worden verbrand; een *Commentaire philosophique sur les paroles de Jésus Christ*, waarin hij krachtig de godsdienstige verdraagzaamheid verdedigde; en zijn *Dictionnaire historique et critique*, een werk, waarmeê hij grooten invloed uitoefende, o.a. op Hume en Leibniz. Bayle was een scepticus. Hoewel hij Spinoza's pantheïsme en determinisme krachtig bestreed, stond hij toch aan de zijde van het ongeloof, dat volgens hem beter dan bijgeloof was. [20.

Bazelsche concilie (1431—1449). Dit is het laatste van drie reformatorische conciliën uit de 15e eeuw. Het doel van het concilie was, evenals dat van Pisa en Constanz reformatie in hoofd en leden. Het heeft twee perioden gehad.

1e periode (1431—1437). Door den nood gedrongen had paus Eugenius IV het concilie van Bazel laten bijeenroepen, waar over de Reformatie in de kerk en de Hussitische ketterij zou gesproken worden. Hij benoemde den voor de Hussieten niet gevaarlijken, maar voor de Reformatie warmen kardinaal Cesarini, om daarheen te gaan. Spoedig had de paus berouw van zijn besluit. Hij begon nu het concilie op allerlei wijzen tegen te werken en ondanks Cesarini's voorstellen vaardigde hij een bul uit, waarbij het concilie werd afgelast. De bul kwam te laat. Het concilie had zich reeds 14 December 1431 antonoom geconstitueerd. Het beginsel, dat gehuldigd werd, was, dat alle standen in de kerk gerepresenteerd moesten zijn, niet alleen geleerden en priesters, maar ook invloedrijke leeken. Het concilie verklaarde uitdrukkelijk, dat het souverein was. Het noodigde den paus uit te verschijnen, maar het hield zich intusschen gereed om aan den paus weerstand te bieden. Onder den druk der omstandigheden moest de paus het concilie wel erkennen en de besluiten sanctioneeren; maar het bestaande wantrouwen tusschen paus en concilie werd niet weggenomen.

De langdurige onderhandelingen met de Hussieten leidden tot het opstellen der *Bazelsche compactaten*. Het concilie gaf vier dingen toe, waarvan het voornaamste was de bediening van het avondmaal onder twee gedaanten. Het hoofddoel, de reformatie der kerk, werd daarna met kracht ter hand genomen. Men nam besluiten tegen het concubinaat der geestelijken, de lichtzinnige appellaties enz., en het moet gezegd, dat deze besluiten nog ingrijpender waren dan die van Constanz. Men beproefde voornamelijk de gewelddadige middelen, waarvoor de Curie geld zocht te krijgen, tegen te gaan, maar juist de verhouding tot den paus leidde tot een crisis. In het concilie zelve was geen eenstemmigheid. Er was een partij, die stond onder leiding van Louis d'Allemand, aartsbisschop van Arles, en een andere partij, die het met den paus hield, maar tusschen deze beide was een middenpartij, die zeer aristocratisch was en telkens haar afkeer van het democratisch karakter van het concilie liet blijken. De eigenlijke aanleiding van de crisis was gelegen in de pogingen om met de Oostersche kerk te vereenigen. De Oosterschen wilden daarover wel spreken, maar in een andere stad dan Bazel. De meerderheid van dat concilie wilde naar Avignon, de minderheid naar Ferrara. Beide partijen verkondigden, dat haar besluit rechtsgeldigheid bezat en zoo eindigde de eerste periode met tweespalt. De breuk met den paus werd nu volkomen.

2e periode (1437—1449). De meerderheid van het concilie begon met een aanklacht tegen den paus, omdat hij tegenwerkte. In 1438 schorste men hem en in 1439 verklaarde men hem voor een ketter en schismatiek en zette men hem af. De paus zijnerzijds verklaarde, dat het concilie een bende des satans was en hij schreef een tegenconcilie uit naar Ferrara dat spoedig wegens de pest naar Florence verlegd werd. Nu kwam het er maar op aan, dat het concilie van Bazel geen aanhang zou verkrijgen in de Westersche landen. Beide conciliën deden moeite om de wereldlijke machten gunstig voor zich te stemmen. Deze schaarden zich hoe langer zoo meer aan de zijde van den paus Eugenius IV. Dit bracht de leden van het Bazelsche concilie ten laatste er toe, om een nieuwen paus te kiezen den hertog Amadeus van Savoye (Felix V), maar het concilie en de nieuwgekozen paus hadden zich in elkander vergist. De vorsten kozen nu Eugenius IV. Het concilie van Bazel koos, nadat Felix V weggegaan was, wel een nieuwen paus, Nicolaas V (1447), maar deze maakte aan de schijnvertooning zelf een einde door zich terug te trekken (1449). Zoo was dan de laatste poging om reformatie in de kerk teweeg te brengen mislukt. Het was te ver gekomen met de deformatie. Er moest een andere reformatie ondernomen worden. [24.

Bazuin. Een gebogen, wellicht oorspronkelijk uit hoorn vervaardigd blaasinstrument, daarom hoorn genoemd (Joz. 6 : 5, 14; Ex. 19 : 16; Dan. 3 : 5). De gewone Hebreeuwsche naam is schofär, vanwege den helderen en doordringenden toon; in het Grieksch salpinx. Zij is

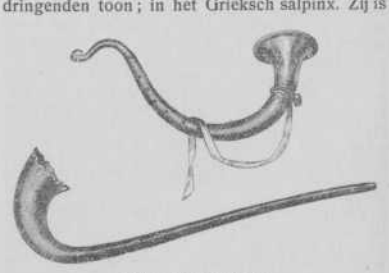

Bazuin van den Priester.

onderscheiden van de trompet, waarmede zij soms wordt verwisseld, b.v. Job 39 : 24, 25. Gelijk deze werd zij vooral in den krijg tot het geven van een signaal gebezigd (Job 39 : 25; Jer. 4 : 5; 6 : 1; Joz. 6 : 4, 20). Haar geklank wordt met het rollen des donders vergeleken (Ex. 19 : 16, 19). Anders werd zij even als onze klokken gebezigd, b.v. tot aankondiging van het

jubeljaar (Lev. 25 : 9), in 't algemeen bij gewijde plechtigheden, tot lof van God (Ps. 150 : 3; 98 : 6, 7; vgl. 1 Kron. 15 : 24; 2 Kron. 5 : 12, 13; 29 : 26, 27; Ezra 3 : 10; Neh. 12 : 35). Gelijk men bij de wetgeving op Sinaï het geklank eener sterke bazuin vernam (Ex. 19 : 16), zoo zal de majestueuze openbaring des Heeren als den wereldrechter, met bazuingeklank vergezeld gaan. De gestrengheid der wet zal dan allen treffen, die de genade hebben versmaad. Zoo heet het (Zach. 9 : 14): „de Heere, Heere zal de bazuin blazen." — De bazuin zal weêrklinken en de dooden zullen opstaan (1 Cor. 15 : 52). „De Heere zelf zal met een geroep, met de stem des archangels en met de bazuin Gods nederdalen van den hemel" (1 Thess. 4 : 16). De toekomst des Heeren zal dus wel een onverwacht, maar niet een onzichtbaar teeken zijn; zij zal zich zoo luid en doordringend aankondigen, dat men haar in de wereld der lichamen en der geesten verneemt (vgl. Matth. 24 : 31). — De bazuinen in de Openbaring van Johannes wijzen op gewichtige wereldgebeurtenissen, die God als gerichten van zijn toorn over de wereld uitspreekt, terwijl daardoor het heil der geloovigen wordt voorbereid en voleindigd (Openb. 8 : 2 v.) Zij staan tot de zeven zegelen in nauw verband.

Bazuin (De), Gereformeerd Weekblad, verschijnende sinds 4 Augustus 1853. De eerste redactie bestond uit de predikanten S. van Velzen, A. Brummelkamp, P. Dijksterhuis, J. H. Donner, P. J. Oggel, D. Postma, en C. G. de Moen. Doel der oprichting was: te midden van afval en verwarring de slapenden wakker te schudden. Na de opening der Theologische School, 6 December 1854, werd het blad door de eigenaars aan deze inrichting ten geschenke aangeboden, en sinds heeft het niet alleen voor de rechten en belangen der Theologische School gewaakt, maar ook jarenlang hare inkomsten aanzienlijk vermeerderd door het batig saldo der uitgave. Reeds kort na de oprichting werd *De Bazuin* het hoofdorgaan van de kerken der Afscheiding; de meest vooraanstaande en invloedrijke mannen zijn er aan verbonden geweest en hebben er hun beste krachten voor gegeven. Van 1855 tot 1885 stond het blad onder redactie van de docenten der Theologische School. Daarna werd het verzorgd door een hoofdredacteur, die door een staf van medewerkers werd ter zijde gestaan. Hoofdredacteur was, van 1885 tot zijn dood, in 1888, Prof. A. Brummelkamp; daarna, tot 1900, Ds. W. H. Gispen, die reeds gedurende vele jaren in het blad zijn bekende „Brieven aan een vriend te Jeruzalem" had geschreven; van 1900—1902 Prof. M. Noordtzij, en sinds Prof. Dr H. Bouwman. [20.

Bebel (Ferdinand August), 1840—1913. Een der hoofdleiders van de Duitsche Sociaal-democratie. Van eenvoudige afkomst, klom hij langzamerhand op tot aanzienlijke positie en werd lid van den Rijksdag. Hij genoot bij het volksdeel dat hij mede vertegenwoordigde veel vertrouwen en was meer populair dan Marx, Engels of Lasalle. Hij werd 69 maal vervolgd, vanwege zijn niets ontzienden arbeid voor de zaak der Sociaal-democratie. Met enkele tusschenpoozen was hij vanaf zijn eerste verkiezing lid van den Rijksdag. Een spannende periode, waarin hij op den voorgrond trad, was de actie tegen de Strafwetnovelle 1876 en tegen de legeruitbreiding door Bismarck voorgesteld. Na den dood van Liebknecht in 1900 werd Bebel de leider der Duitsche Sociaal-democraten. Zijn later optreden was meer in verzoenenden geest. De laatste 20 jaren van zijn leven trad Bebel niet meer zóó op den voorgrond als in zijn vroegere jaren, mede om zijn lichaamsgesteldheid. Eenige zijner voornaamste geschriften: *Aus meinem Leben, Der Deutsche Bauernkrieg* (in de gevangenis geschreven), *Die wahre Gestalt des Christenthums, Die Frau in der Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft* (later onder den titel: *Die Frau und der Socialismus).* Dit laatste boek, dat meer dan 50 drukken beleefde, behandelt het vrouwenvraagstuk ontstellend anti-Christelijk. [28.

Becanus (Martinus) of Verbeeck (Van der Beeck) werd in 1561 (of 1559) te Hilvarenbeek in Braband geboren. Hij studeerde te Keulen, werd daar in 1583 magister in de filosofie, trad in dat jaar in de orde der Jezuïeten, onderwees van 1590 tot 1593 de wijsbegeerte te Keulen, werd doctor in de theologie en doceerde in de godgeleerdheid 22 jaar lang te Wurtzburg, Mainz en Weenen. In 1620 werd hij de biechtvader van keizer Ferdinand II en overleed in Weenen op 24 Januari 1624. In talrijke geschriften heeft hij de Roomsche kerk en haar leer verdedigd, terwijl hij vooral de Calvinisten en hun praedestinatie-leer bestreed. Paraeus, de beroemde Franschman Duplessis-Mornay, koning Jacobus I van Engeland, e.a. werden fel door hem aangevallen, zoodat hij door al zijn geschriften den lof zijner geloofsgenooten verwierf. Zijn *Theologia scolastica,* zijn *Manuale controversiarum* en vele andere werken zijn bekend geworden en door Protestansche theologen uitvoerig weerlegd. Zijn beteekenis dankt hij inzonderheid aan zijn bestrijding van de beginselen der Hervorming en aan de ijverige verdediging zijner kerk. [18.

Beccus (Johannes), een geleerd man in Constantinopel, die keizer Michaël Palaeologus in zijn streven naar eenheid met Rome te verkrijgen behulpzaam moest zijn. Eerst weigerde hij en werd daarom gevangen genomen. Door ijverige studie in de gevangenis kwam hij tot ander inzicht. Hij werd nu patriarch van Constantinopel als Johannes X en bracht in 1274 de vereeniging met Rome tot stand. De Oosterschen moesten toegeven in het geloofsartikel over den Heiligen Geest. Dit luidde nu „ex patre per Filium" d. i. uit den Vader door den Zoon, maar de Westerschen moesten wat toegeven inzake den eeredienst. De unie had maar een kort bestaan. Na den dood des keizers werd Beccus ten val gebracht (1283) en hij werd in ballingschap gezonden. Hij stierf in 1298. [24.

Beck (Johann Tobias) werd in 1804 te Balingen in Wurtemberg geboren. Hij studeerde van 1822 tot 1826 te Tübingen. Vriendschappelijk ging hij met Christelijk-gezinde studiegenooten, o. a. met W. Hofacker, om. In 1827 werd hij predikant te Waldthann, alwaar hij met de veelszins ruwe bevolking nog al eens in botsing kwam. In 1829 te Mergentheim gekomen, ver-

keerde hij in deze kleine maar deftige stad in een geheel andere omgeving. Door bemiddeling eener vereeniging tot bevordering van de positief-Christelijke theologie werd hij in 1836 buitengewoon hoogleeraar te Bazel. De bedoeling was, dat hij tegenover de afbrekende kritiek van De Wette tegenwicht zou geven. Welnu, hij bleef aan zijn beginselen getrouw. Niettemin bestond er tusschen hem en De Wette geen vijandschap. Eer het tegendeel omdat zij elkander leerden achten. Vooral door de bemoeiïngen van Baur, die bij alle onderscheid in richting Beck eerde wegens zijn wetenschappelijken zin, zijn zelfstandigheid en oorspronkelijkheid, zag hij zich in 1843 benoemd tot gewoon hoogleeraar te Tübingen. (Zijn hoofdvakken waren dogmatiek en ethiek). Dit bleef hij tot aan zijn dood in 1878. De vrede tusschen hem en Baur bleef bewaard. Weldra kwam een groot aantal studenten, ook uit het buitenland, hem hooren. In 't algemeen kan van zijn theologie getuigd, dat zij gekeerd was naar de Confessie der kerk. Toch week hij in meer dan één opzicht af van de leer der Reformatie. Zoo zag hij in de rechtvaardiging niet een rechterlijke daad maar een scheppende en heiligende daad Gods, waardoor in den zondaar de innerlijke, zedelijke grond gelegd wordt, waarin zoowel de zedelijke verplichting als het zedelijk vermogen wortelen tot een Christelijke ontplooiïng en werkzaamheid des menschen naar het voorbeeld van Christus. Ook was hij een overtuigd Chiliast. Zelfs hoopte hij, dat het duizendjarige rijk spoedig komen zou en dat door deze komst van Christus de toenmalige moeielijkheden in staat en kerk en maatschappij zouden worden opgelost. De gelooviger moesten den Christus verbeiden in een ascetischgetinte zedelijkheid en in een mystisch-realistisch Bijbelgeloof. Voorts vond Beck het typeerende van het Christendom vooral in het begrip „koninkrijk der hemelen". Dit Godsrijk is een bovenmenschelijke en bovenwereldlijke huishouding des geestes en des levens; een rijk, dat niet hier op aarde in het kerkelijk organisme moet worden gezocht maar dat reeds van de grondlegging der wereld af in de hemelen bestond en eens bij de voleinding der eeuwen als een nieuwe en blijvende bedeeling in de uiterlijke verschijningswereld tevoorschijn treden zal. Hiermede bleef echter het meest kenmerkende van Beck nog onvermeld. In aansluiting aan het Bijbelsch realisme van Bengel en Oetinger — vertegenwoordigers van het Piëtisme in Schwaben — bepleitte Beck de zoogenaamde Bijbelsche methode in de dogmatiek. Volgens hem moeten we de dogmatiek uitsluitend en rechtstreeks afleiden uit de Heilige Schrift — met terzijdestelling van de kerkleer en van alle filosofische en moderne ideeën. De Heilige Schrift is een in zichzelf afgesloten en geheel compleet organisme, waaruit de theoloog eenvoudig de geestelijke realiteiten heeft te nemen en in begrippen om te zetten. Dit wil niet zeggen, dat de inspiratie (ingeving) betrekking heeft op de woorden der Schrift. Neen, zij was een eigenschap van hen, die de bijzondere openbaring ontvingen. In den Bijbel ligt een geheel systeem der waarheid gereed, dat is die waarheid, welke voor alle tijden in God verborgen is geweest, aan de schepping en onderhouding der wereld ten grondslag is gelegd en ondanks onzen val zich op aarde door haar eigen Goddelijke kracht verwerkelijkt. Om den Bijbel te kunnen verstaan is dan ook geestelijke kritiek en theocratische zin, in één woord: het gegrepen zijn door de Gods-openbaring onmisbaar. Bij het weergeven van de waarheid der Heilige Schrift moet de real-genetische methode gevolgd worden, dat is die methode, die de Goddelijke waarheid uiteenzet naar den ontwikkelingsgang, dien zij zelve gevolgd heeft, en in dat verband, waarin al haar deelen organisch tot elkander staan. Op den klank af schijnt deze methode aantrekkelijk. Toch moet zij beslist worden afgewezen. Wie de dogma's terzijde stelt, miskent het werk des Heiligen Geestes in den loop der eeuwen in de kerk gewrocht. Immers danken we het dogma aan het feit, dat de Heilige Geest de kerk in de waarheid heeft geleid. Ook kan een theoloog zich wel inbeelden, dat hij niet rekent met den dogmatischen arbeid der voorgeslachten maar feitelijk is dit onmogelijk. Ook mag niet de eisch gesteld, dat wij uitsluitend Bijbelsche termen bij de dogmatiek zullen bezigen. Reeds Calvijn noemde de „vreemde woorden" hier onmisbaar. Ten slotte. De belangrijkste geschriften van Beck zijn: *Einleitung in das System der christlichen Lehre* (1870); *Die christliche Lehrwissenschaft* (1875); *Vorlesungen über die Christliche Glaubenslehre* (1887). [25.

Becket (Thomas), aartsbisschop van Canterbury, 1120—1170. Toen hij archidiaconus was van den aartsbisschop van Canterbury nam hij de plichten van dit kerkelijk ambt met zulk een toewijding waar, dat de aartsbisschop meende aan Hendrik II, koning van Engeland, geen beteren dienst te kunnen bewijzen, dan hem Becket aan te bevelen als kanselier. Tot dit ambt benoemd, 1155, stond hij den koning krachtig ter zijde in diens politiek tegenover de aanspraken der kerk; vandaar dat deze hem straks tot aartsbisschop van Canterbury benoemde. Toen echter veranderde hij van houding, en openbaarde zich als voorstander van de hiërarchische plannen van paus Alexander III. Met alle hem ten dienste staande middelen zocht hij van den koning te verkrijgen: 1. dat de geestelijkheid niet langer aan de wereldlijke rechtspraak onderworpen zou zijn, en 2. dat aan de kerk door haar zelfstandig beheerde goederen verzekerd werden. In eene, door den koning te Clarendon belegde bijeenkomst van alle geestelijke en wereldlijke grooten uit zijn rijk, 1164, werd nu de macht van den staat boven de kerk vastgesteld, en Becket gedwongen zich met deze uitspraak te vereenigen. Becket, die spoedig hierop openlijk terugkwam en deswege voor het koninklijk gerechtshof werd gedaagd, vluchtte naar Frankrijk. Na een schijnbare verzoening met den koning, keerde hij, 1170, naar Engeland terug. Eenige weken later werd hij bij het altaar van de kathedraal te Canterbury door vier edellieden vermoord. Reeds in 1172 werd hij door de kerk als martelaar heilig verklaard, en van toen af tot aan het begin der reformatie was zijn kapel te Canterbury het doel van talrijke bedevaarten. Hendrik III

Dr. H. Bavinck (blz. 243).

liet, 1238, zijn gebeente, als dat van een hoogverrader, verbranden. [20.

Bed. In den ouden, eenvoudigen tijd had men geen bed, maar men legde een mat of vel op den grond, misschien een opperkleed op een steen als hoofdkussen, gelijk Jacob (Gen. 28 : 11), waarin men zich wikkelde (Gen. 9 : 23), terwijl men het onderkleed aanhield, behalve bij groote warmte. Zoo iemand het soms te pand had genomen, moest het nochtans voor zonsondergang worden wedergegeven (Ex. 22 : 27; Deut. 24 : 13). Jacob ligt (Gen. 49 : 4) op een bed, dat op een verhevenheid stond, en waartoe men door middel van een kleine trap opklom, gelijk dit nog is te zien op de muurschilderijen der Egyptische oudheden. Later had men op bedden matrassen,

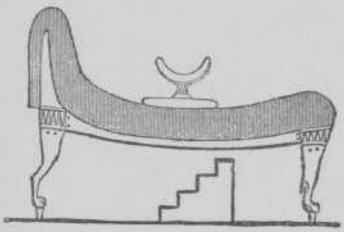

Egyptisch bed.

met wol gevuld of van geitenhaar, bovenal voor het hoofd (Ezech. 13 : 18, 20), die men met tapijten bedekte (2 Sam. 17 : 28). De echtbreekster (Spr. 7 : 16) maakt hare bedstede toe met tapijtsieraad, met fijn linnen van Egypte en maakt haar leger welriekend met mirrhe, aloë en kaneel. Ten tijde van Amos werd door de aanzienlijken een overmatige weelde aan hun bedsteden besteed (Amos 6 : 4). Bedden heeten ook de sofa's (divans), waarop men des daags rust en aan den maaltijd aanligt (1 Sam. 28 : 23 v.; Ezech. 23 : 41). Het zijn breede, niet zeer verheven rustbanken, langs den achterwand van het vertrek, met groote, zachte kussens bedekt. Zij werden ook vaak als slaapplaatsen gebruikt voor de mannelijke bewoners van het huis en de gasten. Een bijzonder bed voor den gast in de bovenverdieping wordt (2 Kon. 4 : 10) vermeld. De enkele stukken, die vereischt werden voor het gemak en de bescherming in den nacht, werden bewaard op een bijzondere plaats in de kamer, en spoedig uitgelegd en weder weggenomen. Tot de eigenlijke slaapkameren der familie in het binnenste gedeelte der woning, had alleen de huisheer vrijen toegang. Daar sliepen de huisheer en de vrouwen op bijzondere, vaak prachtig versierde, met elpenbeen ingelegde (Amos 6 : 4), draagbare (1 Sam. 19 : 15) divans. Vaak werden deze omhangen met gordijnen, om beveiligd te zijn tegen het stekend en kwellend ongedierte. Ook de kranken legde men op bijzondere draagbare bedden (Matth. 9 : 6; Marc. 2 : 4; 6 : 55; Luc. 5 : 18 v.; Hand. 5 : 15). Hangende bedden voor tuinwachters, gelijk zij nog uit vrees voor de wilde dieren door de reizenden worden gebruikt, worden (Jes. 24 : 20) vermeld.

Beda, (bijgenaamd Venerabilis, d.i. de eerbiedwaardige) 675—734, een sieraad van de Angelsaksische kerk en van het Angelsaksische volk. Hij werd opgeleid door de abten van het bloeiende klooster Wearmouth en bracht een groot deel van zijn leven door in het klooster Jarrow. Daar bestudeerde hij zeer ijverig de Heilige Schrift. Als leeraar en schrijver verzamelde hij een grooten kring van leerlingen rondom zich. De grootste mannen van zijn tijd bezochten hem en achtten hem zeer hoog. Hij bleef de eenvoudige man, die zich als ideaal gesteld had geestesarbeid tot zijn dood toe. Zijn talrijke geschriften omvatten bijna het gansche gebied der toenmalige wetenschap. Voornamelijk heeft Beda zich verdienstelijk gemaakt door alle oorkonden en alle overleveringen, die er destijds bestonden over de geschiedenis van de Engelsche kerk, bijeen te verzamelen. Deze heeft hij verwerkt in zijn geschiedenis van de Engelsche kerk. Beda is de vader van de Engelsche kerkgeschiedenis. Zijn boek over de Engelsche kerk, dat zeer beroemd is en een ware bron voor de kennis der geschiedenis van die kerk is getiteld *Ecclesiastical history of England.* [24.

Bedan, in 1 Sam. 12 : 11, maar niet in het boek der Richteren, onder de richters vermeld; de oude Grieksche vertaling verstaat daaronder Barak; anderen den Gileadiet Jaïr, omdat (1 Kron. 8 : 17) het geslacht van een Gileadiet Bedan wordt vermeld; anderen Simson = Ben-Dan, zoon van Dan (Richt. 13 : 2); anderen Abdon.

Bededag. De Christelijke kerk in de eerste eeuwen kende geen officieele bededagen. Wel was het reeds ten tijde van Tertullianus (150—233) niet ongewoon, dat de Christenen in dagen van nood en gevaar bepaalde dagen afzonderden voor boete en gebed. Toen het Christendom in ons vaderland zijn intrede deed, bestonden, zoowel in de Grieksche als in de Latijnsche kerk vastgestelde jaarlijksche boete- en bededagen, en deze vonden ook hier ingang. In de middeleeuwen loste zich echter de biddagsviering in een processieplechtigheid op, welke meestentijds door de overheid werd uitgeschreven. Ook na de Hervorming bleef zij onder den invloed van het wereldlijk gezag. Bededagen werden uitgeschreven op gezag van Prins Willem van Oranje als stadhouder van Holland en Zeeland, of op dat der staten van de bizondere gewesten, sedert 1584 der Staten-Generaal. Ook werden door de staten van de bizondere gewesten en door de regeeringen der steden nog afzonderlijke bededagen verordend, naar aanleiding van gebeurtenissen, die meer van gewestelijk of plaatselijk belang waren. De Wezelsche Artikelen (II, 6), en ook de Acta der Provinciale Synode van Dordrecht, 1574 (Artikel 23 en 54) spreken alleen van plaatselijke vast- en bededagen, door de gemeente te houden bij de verkiezing van een dienaar des Woords. De Nationale Synode van Dordrecht, 1578 (Acta, Artikel 74) bepaalde, dat in tijden van oorlog, pestilentie, en andere volksrampen een „vasten met bidden" zou worden vastgesteld „door den raad der kerk en bewilliging der overheid, zoo dat geschieden kon". Evenzoo de Nationale Synode van Middelburg, 1581 (Artikel 49). De Nationale Synode van 's Graven-

hage, 1586 (Artikel 59) besloot, dat de dienaren der kerken de overheid moesten verzoeken, „dat door haar autoriteit en bevel openbare vast- en bededagen aangesteld en geheiligd mogen worden". Deze laatste bepaling werd overgenomen in de Dordtsche Kerkorde, 1618—1619 (Artikel 66). Sedert het uitschrijven van bededagen als roeping der overheid beschouwd werd, kreeg de biddagsviering een eenparigheid, die haar te voren niet eigen was. Er werden „biddagsbrieven" gedrukt, waarin de dienaren des Woords met het bizonder doel van den biddag bekend gemaakt werden, en uitgenoodigd, hun predikatiën voor die gelegenheid in te richten naar de bizondere omstandigheden, waarin het vaderland verkeerde. Zoo'n „biddagsbrief" werd door de staten aan den magistraat verzonden, door deze in handen van den kerkeraad gesteld, en op den eerstvolgenden Zondag door den dienaar van den predikstoel voorgelezen. Op den biddag bleven, op bevel van den magistraat, alle herbergen gesloten, en werden alle publieke vermakelijkheden, alsmede alle openbare arbeid verboden. De kerken konden vaak de scharen niet bevatten. Er werd dan tweemaal gepreekt, en tusschen de eigenlijke diensten een gedeelte der Schrift voorgelezen, want velen bleven den geheelen dag in de kerk. De meesten onthielden zich van spijs en drank; die niet konden vasten, stelden zich tevreden met brood en water. — Tot 1795 is deze biddagsviering in zwang gebleven; met de oude Republiek verdween ook zij. In 1905 is door de Generale Synode van de Gereformeerde Kerken het bovenbedoelde Artikel 66 van de Dordtsche Kerkorde in tweeërlei opzicht gewijzigd. In plaats van *vast-* en bededagen wordt nu alléén van *bede*dagen gesproken. Want het vasten, dat door de kerken nooit uit kracht van een gebod Gods noodzakelijk werd geacht, is volkomen in onbruik geraakt. In de nieuwe redactie werd tevens weggelaten, dat de dienaren aan de overheid zouden verzoeken, zulk een biddag vast te stellen, omdat het uitschrijven van een bededag door de overheid zoo goed als niet meer voorkomt. Thans werd bepaald, dat — indien noodig — een bededag zal worden uitgeschreven door de classis, die daartoe door de laatste Generale Synode is aangewezen. Tot nu toe was dit steeds de classis 's Gravenhage.

Een bizonder karakter draagt de Overijselsche bid- en dankdag, die respectievelijk den tweeden Woensdag in Maart en den eersten Woensdag van November worden gehouden, speciaal *met het oog op het gewas*, en die zich tot heden hebben gehandhaafd; althans, in de Gereformeerde Kerken worden deze dagen als een Zondag gevierd: het dagelijksch werk wordt zooveel mogelijk stil gezet, om de beide kerkdiensten te kunnen bijwonen. Ook in Zeeland zijn deze jaarlijksche bid- en dankdagen nog in eere; hier werden ze reeds eerder ingesteld dan in Overijsel. In laatstgenoemde provincie dagteekenen ze van 1653. Gedeputeerden van de Particuliere Synode van Overijsel hadden zich tot de Ridderschap en steden gewend, aangezien „dat het Opperwezen eenige jaren herwaarts, het gewest had bezocht met schadelijke droogten en andere landverdervende plagen", met het verzoek, dat een provinciale biddag mocht worden geordonneerd. Ridderschap en steden hebben toen een biddag „tot afwering van Godes plagen en tot het verkrijgen van een gezegenden zomer" ingesteld, en een dankdag „voor de veelvoudigen verkregenen seegeningen en weldaeden". In het rampjaar 1672 werd de viering gestaakt, maar in 1680 opnieuw ingesteld. En sinds bleef het zoo, ook onder de Bataafsche republiek. Koning Lodewijk noch Napoleon hebben er aan gedacht, deze gewestelijke instelling op te heffen. [20.

Bedeeling. I. *Bedeeling (verbond).* Het genadeverbond, dat God aan den mensch reeds in het Paradijs, terstond na den val, heeft willen geven (Gen. 3 : 15), *is in zijn wezen onveranderlijk*, en heeft daarom gedurende den loop der eeuwen nooit eenige innerlijke wijziging ondergaan. Want het is steeds dezelfde Middelaar, om Wiens lijden en gehoorzaamheid, en door Wiens arbeid, de uitverkorenen behouden worden (Joh. 14 : 6; Rom. 1 : 2, 3). Ook is het dezelfde Heilige Geest (Jes. 59 : 21; Ps. 51 : 13), dezelfde wedergeboorte en vernieuwing (Ps. 51 : 12; Ezech. 36 : 26), hetzelfde geloof (Gen. 15 : 6; Rom. 4 : 3), dezelfde vergeving van zonden (Ps. 32 : 2), en zijn het dezelfde heilgoederen (Jerem. 32 : 38, 39; 2 Cor. 6 : 18), die zij deelachtig worden, en is het dezelfde grond, en dezelfde wijze, waarop zij allen die verkrijgen.

Maar wat den *vorm van openbaring* van dit genadeverbond betreft, de uitwendige bediening en verschijning, waarin het zichtbaar wordt, is daar wel verschil te merken. Het groote keerpunt in dit opzicht ligt in de geboorte van den Heere Christus, en in zijn sterven en opstanding. Dat komt reeds uit in de moederbelofte (Gen. 3 : 15). En duidelijk geeft ook de apostel Paulus het aan, wanneer hij, doelende op het einde der eeuwen, spreekt van de bedeeling van de volheid der tijden (Ef. 1 : 10), en zegt, dat Gods voornemen is, dan alles wederom tot één te vergaderen *in Christus*, beide dat in den hemel is, en dat op de aarde is. In Gal. 4 : 4 schrijft hij: maar wanneer de volheid des tijds gekomen is, heeft God zijnen Zoon uitgezonden. En daarmede trad, blijkens hetgeen hij in Gal. 3 : 19—26 laat voorafgaan, een groote verandering in, vgl. ook 4 : 5. De Heilige Schrift spreekt zelfs van *de laatste dagen*, die met de komst van den Zone Gods in ons vleesch aangebroken zijn (Hebr. 1 : 1; Hand. 2 : 17). En hoe belangrijke verandering in bestaans- of openbaringswijze van het genadeverbond daarmede gegeven was, doet de Heere Zelf uitkomen, wanneer Hij in Jerem. 31 : 31 zegt, dat Hij een *nieuw verbond* met zijn volk zal oprichten, terwijl Hij dan vervolgens het nieuwe van dat verbond, in zijn onderscheidenheid van het Sinaïtisch verbond, teekent (vs. 32—34). De apostel Paulus stelt hetgeen met den volbrachten verzoeningsarbeid van den Heere Christus geschonken is, tegenover hetgeen daaraan voorafging, als bediening der rechtvaardigheid, tegenover bediening der verdoemenis (2 Cor. 3 : 9).

Wij kunnen daarom twee hoofdperioden in de openbaring van Gods genadeverbond onderscheiden, twee groote bedeelingen, welke we kunnen noemen de *bedeeling van de belofte*, en

de *bedeeling van de vervulling* (Hand. 13 : 32), of anders: de *Oude bedeeling*, en de *Nieuwe bedeeling* (Jerem. 31 : 31). In de eerste wijst het alles henen naar den Heere Christus, als Die komen, en zijn verzoenings- en heilswerk uitrichten, zal. Historische gebeurtenis, priesterlijke verordening, offer en reiniging, wedijveren onderling, en met de profetie, om de toekomstige verschijning van den beloofden Messias, en zijn verlossingswerk, hetzij symbolisch af te beelden, hetzij met woorden te beschrijven. Het is alles belofte, het ziet op de toekomst. Alle genadebeloften Gods, de eeuwen door gegeven, op onderscheiden manier, bewegen zich om den Heere Christus, en om wat Hij zou doen. In Hem hebben zij haar grond en vastigheid (2 Cor. 1 : 20). — In de tweede geeft het alles te kennen, dat Hij gekomen is, en gedaan heeft, wat tot onze verzoening door Hem geleden en verricht moest worden (Joh. 19 : 30; Hand. 13 : 38, 39; Hebr. 10 : 14).

In de periode vóór Christus' komst op aarde, wordt door de wetgeving op den Sinaï een insnijding gemaakt, zooals God Zelf aangeeft, wanneer Hij zegt, dat Hij met Israël een verbond maakte, toen Hij hen uit Egypteland leidde (Jerem. 31 : 32; vgl. Deut. 4 : 13). Zakelijk was dat verbond wel hetzelfde, als hetwelk de Heere met Abraham opgericht had, waarom Hij ook zeide, dat Hij aan Israël zijn verbond met de vaderen kwam bevestigen (Ex. 2 : 24; 6 : 3, 4; 20 : 2; Deut. 4 : 31). Maar toch was daar in verbondsverordening vóór die wetgeving, en welke met die wetgeving geboden werd, groot onderscheid. We kunnen daarom *bij deze periode* spreken van een *bedeeling vóór de wet*, en van een *bedeeling onder de wet;* (vgl. Gal. 3 : 17; 4 : 5).

En dan kunnen we in het tijdperk vóór de wet nog wederom de verbondssluiting met Abraham (Gen. 12, 15, 17) beschouwen als een feit, dat wijziging in verbondsbediening meebracht. Toen ging God zijn verbond van bizondere genade als het ware verbinden aan, en beperken tot één geslacht (Gen. 17 : 19, 21; 25 : 23; 28 : 4), en gaf Hij in de besnijdenis een sacramenteel teeken van zijn genadeverbond (Gen. 17 : 7—14).

Al deze onderperioden in de Oude bedeeling, hebben, tegenover de Nieuwe bedeeling, dit gemeenschappelijks, dat er dierenoffers in gebracht moesten worden, symbolische bloedsstorting in plaats had, schaduwachtige verzoening in geschiedde, welke op de komende, reëele verzoening door Christus' bloedstorting en Zelfofferande aan het kruis, wees (Gen. 4 : 4; 8 : 28; 22 : 8, 13). Maar dit onderling verschil is er, dat vóór Abraham het genadeverbond een generale, niet tot één bepaalde familie zich begrenzende, openbaring had; dat het met Abraham, Izaäk en Jacob, zich in zijn bediening om één gezin en geslacht ging concentreeren, en in de besnijdenis een speciaal teeken ontving; en dat het bij den Sinaï den vorm van een nationaal verbond aannam, en in een geheel stel van wettelijke voorschriften zich als belichaamde. Naar zijn wezen was het, en bleef het ook toen, verbond van enkele genade. Maar het werd gestoken in het gewaad van het werkverbond (Ex. 19 : 5), evenwel zonder dat de Mozaïsche wet metterdaad *wet* van het genadeverbond werd. Israëls wet was teekening van den Heere Christus naar afkomst, Persoon, werk (Rom. 10 : 4; Col. 2 : 17), en zij moest tot Hem henenleiden (Gal. 3 : 23—25).

Toen nu de Heere Christus gekomen was, en zijn verzoeningsarbeid volbracht had, was daarmede de realiteit geschonken, de afgebeelde werkelijkheid zelve in vervulling gegaan, de belofte vervangen door den Beloofde in eigen Persoon, met al zijn heil. Daarom moest toen de schaduw wegvallen (Hebr. 8 : 13).

Met de Nieuwe bedeeling hield dus de bediening van de Mozaïsche, ceremonieele, wet op. Want afschaduwende, profetisch op den Heere Christus en zijn Zelfofferande henenwijzende, bloedstortingen en reinigingen waren niet meer noodig, nu het bloed ter volkomene verzoening onzer zonden gevloeid had (Hebr. 9 : 11—10 : 14), Symbolische voorspelling mist nu haar bestaansrecht. Haar willen voortzetten, zou beteekenen, de vervulling door den Heere Christus loochenen (Gal. 4 : 2—5).

Ook moest die bediening nu eindigen, inzoover zij als een uitwendige regel heel het leven van 's Heeren volk en geloovigen moest overheerschen (Gal. 3 : 23—25). Want de Heere Christus heeft nu den Heiligen Geest uitgestort in zijn gemeente, opdat Die haar uit innerlijken drang zou doen verrichten, wat Gode welbehagelijk is, en wat Hij spreekt in zijn Woord (Gal. 4 : 5; Hand. 2).

Wel blijft die wet haar beteekenis voor de Nieuw-Testamentische gemeente behouden als teekening van den Heere Christus en zijn verlossingsarbeid, en opdat gezien kunne worden, hoezeer belofte en vervulling, schaduw en werkelijkheid, aan elkander beantwoorden, en welk een genaderijkdom God in den Heere Christus heeft verleend. Maar haar bediening heeft haar einde bereikt. God heeft nu de aanbidding in geest en waarheid, door de werking des Heiligen Geestes, in de plaats gesteld van de symbolische en ceremonieele (Joh. 4 : 23; 7 : 38, 39). Dit wil niet zeggen, dat die aanbidding in geest en waarheid tevoren ontbrak, maar zij moest zich toen openbaren in vormen, door de Mozaïsche wet voorgeschreven. Nu echter mag zij overal en vrij zich geven naar den innerlijken en waren drang des harten, door den Heiligen Geest vernieuwd en geleid.

Met het teniet doen door den Heere Christus van Israëls symbolische, ceremonieele wet, doordat Hij haar vervulde, had tevens plaats de wegneming van de nationale beperking van het genadeverbond alleen tot Israëls volk (Ef. 2 : 14—22; Matth. 28 : 18, 19; Hand. 10 : 34, 35).

Samenvattend en afsluitend kunnen we dus zeggen, dat de Nieuwe bedeeling niet eerst de geestelijke heilsweldaden aan Gods uitverkorenen heeft doen toekomen: want die heeft God reeds van den aanvang af aan de zijnen uitgedeeld. Maar zij heeft de uitwendige bediening van het genadeverbond een groote wijziging doen ondergaan. Het symbolisch-ceremonieele en nationaalbeperkte viel weg, zoodat ook de bloedige sacramenten van Besnijdenis en Paaschlam vervangen werden door de onbloedige van den Waterdoop en van het Avondmaal met brood en wijn. De Heilige

Geest is in de gemeente komen inwonen (Hand. 2), en heeft Gods wet geschreven in het hart van 's Heeren verkorenen (Rom. 7 : 22). Uit den stand van dienstknechten werden de geloovigen verheven tot dien van volwassen zonen (Gal. 4 : 5; Rom. 8 : 14—16). De aanbidding in geest en waarheid moet nu ook den vorm van aanbidding beheerschen (Joh. 4 : 23). De belofte aan de vaderen geschied, heeft God nu vervuld in den Heere Christus (Hand. 13 : 32). [7.

II. *Bedeeling (armenzorg).* Eigenlijk hetzelfde als *uitdeeling,* maar door het gebruik is de beteekenis van dit woord beperkt tot het terrein van de armenzorg. Algemeen wordt er onder verstaan: het verleenen van onderstand, niet alleen door de burgerlijke gemeente maar ook door de kerk. In de Hervormde kerk verkreeg het woord burgerrecht; zij spreekt in haar reglementen van *bedeeling* en *bedeelden* en ontzegde tot vóór korten tijd den laatsten het stemrecht. De Gereformeerde kerk echter wil voor haar armenzorg van dit woord niet weten. Niet alleen, althans niet in hoofdzaak om den onaangenamen klank, dien het in den loop der tijden verkreeg, maar vooral omdat het wat zij voor haar armen heeft te doen, niet juist uitdrukt. Naar de Schrift heeft de gemeente aan haar armen niet maar een kleinere of grootere gave uit te deelen, maar hen te *verzorgen,* in hunne nooden te *voorzien.* [20.

Bedekken. Het woord bedekken komt in de Heilige Schrift voor in soteriologische beteekenis in verband met de genade der schuldvergiffenis, die in het bedekken symbolisch wordt voorgesteld. Uitgangspunt is daarbij dat de Heere te rein van oogen is dan dat Hij de zonde zoude kunnen aanschouwen (Habak. 1 : 13), want zij is voor Hem onrein, een gruwel in zijn heilige oogen. Zoo Gij, HEERE, de overtredingen gadeslaat; Heere, wie zal bestaan? (Ps. 130 : 3); „niemand, die leeft, zal voor uw aangezicht rechtvaardig zijn" (Ps. 143 : 2). Als een afschuwelijke zaak verwekt de zonde den Heere tot toorn. Maar de getrouwe Ontfermer heeft in zijn genade een weg bereid om die onreine zonde te bedekken. Daarop wees schaduwachtig het bloed des offers onder den dienst des Ouden Verbonds, dat over de onreinheid der ongerechtige dingen werd gesprenkeld, zoodat de Heere het bedekkende bloed als teeken der verzoening en herstelde gerechtigheid kon aanschouwen.

Dat bedekken staat dus met de rechtvaardigmaking in rechtstreeksch verband, want het is het symbool van het *niet toerekenen* der zonde, het niet aanzien of gedenken. Het verzoendeksel van de ark des Verbonds, waarop het offerbloed moest worden gesprengd, wees dit duidelijk aan. Welgelukzalig daarom de mensch, wiens zonde bedekt is, wien de Heere de ongerechtigheden niet toerekent (Ps. 32 : 1 en 2).

Vervuld is deze schaduwdienst in het offer van Christus, die met zijn zoenbloed en gerechtigheid de zonde der zijnen bedekt voor het oog des Vaders.

Alleen door het geloof heeft de mensch deel aan deze gerechtigheid en mag zich troosten met de gedachte dat zijn onreine zonde voor het alziend oog des Heeren is bedekt en deze in genade slechts de vlekkelooze gerechtigheid en heiligheid van Christus aanziet (Rom. 4 : 7; Ps. 85 : 3; Jac. 5 : 20). [19.

Bedelen. Voor Israël gold het gebod van Deut. 15 : 4: „Alleenlijk, omdat er geen bedelaar onder u zal zijn" met de motiveering, dat de Heere hen overvloedig zou zegenen in Kanaän, wanneer zij slechts aan zijn wet gehoorzaam waren. Door allerlei vrijgevige bepalingen in de wet, die zelfs den armste een deel gunden, was bedelarij onder Israël ook niet noodig. In Psalm 109 : 10 wordt het als een vloek genoemd, dat de kinderen der goddeloozen hier en daar omzwerven en bedelen en de nooddruft uit hunne verwoeste plaatsen zoeken, en volgens Lucas 16 : 3 („te bedelen schaam ik mij") werd bedelarij als een schande beschouwd. Desondanks lezen we in Jezus' dagen, dat Lazarus bedelde aan de poort des rijken (Lucas 16 : 20), dat de blinde Bartimeüs aan den weg zat te bedelen (Marcus 10 : 46), en dat ook de door den Heiland genezen blindgeborene vroeger had zitten bedelen (Joh. 9 : 8). Dit is een bewijs temeer, hoezeer men in die dagen van des Heeren wet was vervreemd. Niet het minst is opmerkelijk, dat den blinden zoo weinig barmhartigheid werd bewezen. Althans rechte barmhartigheid, want de den bedelaar toegeworpen aalmoes verdient dien schoonen naam niet. [5.

Bedellion (Hebreeuwsch Bedolach) wordt in Gen. 2 : 12 als een zeer kostbaar voortbrengsel uit het land Havila genoemd en wordt in Num. 11 : 7 vergeleken met manna en koriander korrels. Het is ongetwijfeld het gummihars van een Zuid-Arabischen boom Balsa modendron commofora. Volgens de beschrijving van den ouden Plinius was bedellion doorschijnend en op was gelijkend, daarenboven zeer welriekend en van bitteren smaak. Men moet bij bedellion niet denken aan het tegenwoordige barnsteen. [24.

Bedelmonniken. Het monnikenwezen, die reeds in de oude kerken ontstaan was en door sommige kerkvaders zeer was begunstigd, had zich gedurende de Middeleeuwen snel ontwikkeld. Vooral na het optreden van de Cluniacensers waren er tal van monnikenorden ontstaan. Paus Innocentius III had het noodig geacht op het vierde Lateraansche concilie de vermeerdering der monnikenorden te verbieden, maar hij kon niet verhinderen, dat er twee zeer belangrijke orden bijkwamen. Het ideaal van de Middeleeuwsche vroomheid was de ontvlieding van de wereld, maar de wereld volgde den monnik op den voet en liet haar invloed ook gevoelen binnen de naakte kloostermuren. Daarom trachtte men telkens nieuwe vormen van ascese te vinden. De oude kloostergeloften van Benedictus van Nursia waren 1. *stabilitas loci,* d. i. het vaste verblijf op een plaats, 2. *conversio morum,* d. i. armoede en kuischheid, en 3. *oboedientia,* d. i. gehoorzaamheid.

Onder armoede had men altoos verstaan, dat de monniken *persoonlijk* geen goederen mochten bezitten. De *gemeenschap,* de *orde* mocht ze echter wel hebben en daardoor waren de meeste orden zeer rijk. Met Franciscus van Assisi kwam de begeerte op, om het ideaal der armoede niet alleen voor den enkelen monnik, maar ook voor

de geheele orde verplichtend te stellen. Zoo ontstonden de *bedelorden*. Omdat deze orden leefden van de aalmoezen der Christenen, moesten de monniken, die ertoe behoorden, wijd en zijd het land doortrekken. Daardoor verviel wel de oude kloostergelofte van de stabilitas loci, maar des te grooter werd de invloed, die van deze orden uitging op het volk. Van alle bedelorden zijn de Franciscanen en Dominicanen de voornaamste.

Aan het hoofd van een bedelorde stond een generaal, die verantwoording schuldig was aan den paus.

De bedelmonniken hebben zeer groote beteekenis gehad en van hen is een in menig opzicht gezegende invloed uitgegaan. Daartoe werkte allereerst mede hun *leven in armoede en hun prediking onder het volk*. Onder de bedelmonniken zijn zeer veel indrukwekkende predikers geweest, vooral onder de Dominicanen. In de tweede plaats waren zij mannen van beteekenis, omdat zij rechtstreeks onder den paus stonden en altoos arbeidden om de macht van het pausdom te vergrooten. En in de derde plaats hebben zij door hun prediking den sinds de kruistochten opkomenden derden stand krachtig geholpen, om zich te ontwikkelen. Later hebben zij zich ook op de beoefening der wetenschap toegelegd, zoodat de voornaamste plaatsen aan de universiteiten door bedelmonniken werden ingenomen. In 1221 stond de Sorbonne te Parijs reeds een leerstoel in de theologie aan de bedelmonniken af. [24.

Bedevaart. Zoo noemt men het optrekken van een schare gelooviger naar een, in hun oog heilige plaats, om daar te bidden, of de vervulling van een bepaalden wensch, b.v. om genezing, te verkrijgen. De Roomsche kerk organiseert bedevaarten o.a. naar Jeruzalem, Rome, Lourdes (Frankrijk), Kevelaar (Duitschland). De voornaamste bedevaart-plaats der Mohammedanen is Mekka, die der Hindoes Benares. [20.

Bedriegen behoort als de leugen onder de „eigene werken des Satans" want als de duivel de leugen spreekt, spreekt hij uit zichzelven en hij is de bedrieger van den beginne. De droeve verwoesting die de zonde in ons hart en leven heeft aangericht komt daarin aan den dag dat de mensch, om zijn doel te bereiken, zoo gemakkelijk de toevlucht neemt tot bedrog. Reeds in de zegening van Jacob zien wij het bedrog de patriarchale tent binnen geroepen, opdat het zoo mogelijk den weg voor den zegen zou banen. Daar de Heere een God is, die het recht en de waarheid liefheeft, ijvert Hij in Zijn heilige wet tegen deze afschuwelijke zonde. Ps. 5 : 7: Van den man des bedrogs heeft de Heere een gruwel. Het groote gebod daaromtrent vinden we in Levitic. 19 : 11: „Gij zult niet stelen; gij zult liegen, noch valschelijk handelen, een iegelijk tegen zijn naaste", terwijl onmiddellijk daarbij verboden wordt dit bedrog te willen beproeven ten opzichte van den Heere God: „Gij zult niet valschelijk bij mijnen naam zweren, want gij zoudt den naam uws Gods ontheiligen: Ik ben de HEERE" (Levit. 19 : 13).

De Mozaische wet maakt nu in het bedriegen van den naaste de volgende onderscheidingen:

1°. Bij koop en verkoop, en in het algemeen in den handel, wanneer men door bedrog zijn voordeel op den naaste zoekt, b.v. door hem iets minderwaardigs te verkoopen (Levitic. 25 : 14), door hem te kort te doen in qualiteit of quantiteit, maat of gewicht, Levitic. 19 : 35, Deuteron. 25 : 13—15: „Gij zult geen tweeërlei weegsteenen in uwen zak hebben, een grooten en een kleinen; gij zult in uw huis geen tweeërlei efa hebben, een groote en een kleine. Gij zult een volkomenen gerechten weegsteen hebben; gij zult een volkomene en gerechte efa hebben; opdat uwe dagen verlengd worden in het land, dat u de HEERE uw God geven zal. Want al wie zulks doet, is den HEERE uwen God een gruwel, ja al wie onrecht doet."

2°. Door den arbeider zijn loon uit te stellen, te onthouden of te bekorten. Levitic. 19 : 13: „Des daglooners arbeidsloon zal bij u niet vernachten tot aan den morgen"; Jac. 5 : 4: „Ziet het loon der werklieden die uwe landen gemaaid hebben, hetwelk van u verkort is, roept; en het geschrei dergenen die geoogst hebben is gekomen tot in de ooren van den Heere Zebaoth; Jeremia 22 : 13: Wee die zijns naasten dienst om niet gebruikt en geeft hem zijn arbeidsloon niet.

Tegen deze geboden des Heeren heeft Israël echter zwaar gezondigd (Hosea 12 : 8; Jeremia 9 : 4—9; Ps. 50 : 19; Spreuk. 11 : 1; 16 : 21; 20 : 1).

De apostelen waarschuwen de belijders van den Christus ernstig voor deze zonde. 1 Thessal. 4 : 6: „Dat niemand zijn broeder vertrede"; 1 Petr. 2 : 1: afleggen van bedrog; Luc. 3 : 14: niemand het zijne met bedrog ontvreemden. Zacheüs beroemt er zich op dat hij, indien hij iemand iets door bedrog ontvreemd heeft hij dat vierdubbel wedergeeft. Van Nathanaël getuigt Jezus: „Zie, waarlijk een Israëliet, in welken geen bedrog is."

Christus is ook hierin den zijnen tot een heilig voorbeeld, opdat zij Hem volgen zouden. Jesaja 53 : 9: geen bedrog is in zijn mond gevonden, 1 Petr. 2 : 22: „Daar is geen bedrog in zijn mond gevonden." Van de gereinigden door Zijn bloed heet het dan ook in Openb. 14 : 5: „in hunnen mond is geen bedrog gevonden." Soms echter wordt het woord bedrog gebruikt in gunstigen zin, met de beteekenis van slimheid, bedachtzaamheid, 2 Cor. 12 : 16: Ik heb u met bedrog gevangen.

Bedriegelijke verleiding wordt eindelijk in de Heilige Schrift toegekend aan de zonde. Hebr. 3 : 13: „Opdat niet iemand uit u verhard worde door de verleiding der zonde." De zonde toch treedt dikwerf op in schoonen schijn en onder verlokkende gestalte. Haar bevalligheid is echter bedrog (Jeremia 31 : 30). Zij belooft geluk, doch brengt verderf, zij belet ons de waarheid te zien, zij bemantelt onze ellende, of wel zij speelt de liefde Gods uit tegen zijn gerechtigheid.

En waar vooral de Mammon de oogen verblindt, spreekt de Heiland in 't bijzonder van de verleiding of het bedrog des rijkdoms (Matth. 13 : 22). Zie ook 1 Timoth. 6 : 9: „Doch die rijk willen worden, vallen in verzoeking en in den strik en in vele dwaze en schadelijke begeerlijkheden welke de menschen doen verzinken in verderf en ondergang." Zij misleidt ook daarin

den mensch dat zij zijn zonden tot deugden verheft, en b.v. gierigheid uitgeeft voor spaarzaamheid, wereldzin voor getrouwheid in het aardsche, bedrog voor voorzichtigheid, verkwisting en overdaad voor afkeer van geldgierigheid. Hier geldt de regel van Joh. 8 : 47: „Die uit God is, hoort de woorden Gods; daarom hoort gijlieden niet, omdat gij uit God niet zijt." [19.

Bedroefd, bedroeven. Daar het menschelijk leven vol is van ellende en smart als gevolg der zonde, kan het geen verwondering wekken dat in de Heilige Schrift meermalen van *bedroefden* wordt gesproken. Droefheid kan voortkomen uit natuurlijke oorzaken, (Klaagl. 1 : 4) de jonkvrouwen Israëls, (Marc. 10 : 22) de rijke jongeling, enz. of wel opkomen uit geestelijke motieven en dan een verlangen naar geestelijke blijdschap openbaren, 2 Cor. 7 : 9: „Gij zijt bedroefd geweest naar God". Deze droefheid naar God werkt een onberouwelijke bekeering tot zaligheid, terwijl de droefheid der wereld den dood werkt (2 Cor. 7 : 10).

Droefheid kan gevolg zijn van een rechtstreeksch ingrijpen van den Heere in het menschelijk leven (Klaagl. 1 : 5), waarbij Hij dan een heilig en volmaakt doel heeft (Hij plaagt of bedroeft niet van harte, Klaagl. 3 : 33).

Ook de apostelen hebben soms de gemeente bedroefd, om haar door verootmoediging en boete in de wegen des Heeren te leiden (2 Cor. 2 : 2, 5; 7 : 8; 1 Petr. 1 : 6), wel te onderscheiden van het bedroeven dat menschen elkander aandoen uit onkunde of met kwade bedoeling, Job 19 : 2: „Hoe lang zult gij mijne ziele bedroeven ?"

Het verschillend karakter der droefheid hangt af van de motieven waardoor het gemoed wordt bewogen. Vergelijk *Herodes* die bedroefd werd toen van hem het hoofd van Johannes den Dooper werd geëischt (Matth. 14 : 9); de *discipelen* toen Jezus zijn dood voorspelde (Matth. 17 : 23); *Petrus* toen Jezus hem naar zijn liefde vroeg (Joh. 21 : 17); de *ouderlingen van Efeze*, toen Paulus vertrok (Hand. 20 : 38); de jongeren aan den Paaschmaaltijd (Marc. 14 : 29); de *Heiland*, die bedroefd was over de verharding der Joden (Marc. 3 : 5), over den dood van Lazarus (Joh. 11 : 35); en bij den aanvang van zijn lijden: „Mijne ziel is geheel bedroefd tot den dood toe" (Matth. 26 : 38).

Roeping kan zijn zich niet te bedroeven: Nehemia 8 : 12: „Deze dag is heilig, daarom bedroeft u niet".

De ware droefheid naar God zal veranderd worden in blijdschap (Zefanja 3 : 18), terwijl de blijdschap der wereld zal plaats maken voor droefheid (Jac. 4 : 9; Jes. 30 : 29).

Nog komt *bedroeven* in de Schrift voor ten gevolge van gegeven ergernis: Rom. 14 : 15: „Maar indien uw broeder om der spijze wil bedroefd wordt, zoo wandelt gij niet meer naar liefde".

Afzonderlijk dient gewezen op het *bedroeven* van den Heiligen Geest Gods waarvan Efeze 4 : 30 melding maakt. Daarmede wordt niet bedoeld de onvergeeflijke zonde tegen den Heiligen Geest, want zij wordt bedreven door degenen van wie Paulus zegt dat zij door dien Geest verzegeld zijn tot den dag der verlossing. Het is dus een zonde der gelooviger, in wier hart de Heilige Geest reeds woning heeft gemaakt en dien zij nu door handel en wandel, door hun inblijvende of uitgaande daden droefheid aandoen. Dit kan dus geschieden door ongeloof, door verachtering in de kennis, door wereldsgezindheid, door nalatigheid ten opzichte van de middelen der genade, door toegeven aan de inklevende verdorvenheid, door onderlaten van den geestelijken strijd, door het niet beoefenen van de gemeenschap der heiligen, door het niet gewillig tot Gods eer en 's naasten heil gebruiken van gaven en talenten, door opstand tegen den Heere als Hij leidt in diepe of smartelijke wegen, door nalatigheid in het gebed, door liefhebben der wereld, van de grootschheid des levens, van den rijkdom, van de begeerlijkheid der oogen of het toegeven aan de lusten des vleesches. In dit alles zal het kind Gods tegen zijn geweten en overtuiging in de zonde doen, en het zal hem hard zijn de verzenen tegen de prikkels te slaan. Menigeen die klaagt over een kwijnend geestelijk leven, die de vrijmoedigheid des geloofs, den inwendigen vrede en blijdschap mist, kan in dat bedroeven van 's Heeren Geest de oorzaak vinden. [19.

Beek, Nachal. Hetgeen de hedendaagsche reizigers volgens het Arabisch gewoonlijk Wady noemen, is niet slechts, gelijk bij ons, een altijd vlietend klein water met zijn meer of min ondiepe of diepe bedding, maar bovenal ook een bedding, die het door sneeuw of regen ontstane water zich heeft gegraven. Deze laatste zijn in het bergachtig Palestina en Arabië meestal steile, nauwe bergkloven, waarin zich dan het water in den regentijd met vreeselijk verwoestende kracht een weg baant; vandaar dat David in zijn afscheids-psalm (2 Sam. 22 en Psalm 18 : 5) van beken Belials d. i. beproevingen spreekt, die als beken zich over hem hebben uitgestort. Gewoonlijk zijn echter in de warme landen deze beken droog, en zelfs zij, die uit bronnen ontstaan, drogen spoedig op. Met deze worden (Job 6 : 15) valsche vrienden vergeleken. Waar echter een beek is, groeit alles zeer weelderig; daarom zijn beken het beeld van den zegen en den voorspoed bij de rechtvaardigen (Ps. 1 : 3), bij het volk Israël (Num. 24 : 6), na zijn vernieuwing (Jes. 66 : 12). Wanneer Christus (Ps. 110 : 7) uit de beek op den weg drinkt, dan is dit een zinnebeeld der heldenkracht, die slechts een oogenblik rust, gelijk de helden van Gideon (Richt. 7 : 6).

Beeksteenen. Onder de steenen, die reeds in overoude tijden, zoowel in Europa als in Azië, goddelijke eer genoten, zijn vooral merkwaardig de kiezelsteenen die, door stroomend water van beken en rivieren glad geschuurd, als zetels van geesten (steengeesten, watergeesten, geesten van voorouders) beschouwd werden. Deze steenen werden met allerlei roode en bruine figuren beschilderd en òf als huisgoden in de woningen (grotten) geplaatst òf als tooversteenen (amuletten, talismans) op het lichaam b.v. aan den hals gedragen. Ten einde de in deze steenen huizende geesten gunstig te stemmen en hen te bewegen den bezitter of drager tegen allerlei

ongeval (ziekte, ongeluk, hongersnood, invloed van booze geesten) te beschermen, werden hun offers gebracht en werden te hunner eer nu en dan mysteriën gevierd. Zulke beschilderde kiezelsteenen of beeksteenen werden het eerst gevonden in de jaren 1892—1896 door den Franschen oudheidkundige Edouard Piette en wel in de grot van Mas d'Azil aan den linker oever der Arize, een zijriviertje der Garonne. Zij dagteekenen uit het begin der jongere steenperiode en zijn dus wel meer dan 3000 jaar oud. De meeste van deze beeksteenen zijn slechts aan een zijde beschilderd; de kleurstof bestaat uit roodijzersteen (ijzeroxyde) of doodekop, dat in de nabijheid der genoemde grot veel in den grond wordt aangetroffen en, met vet of merg vermengd en fijn gewreven, met den vinger of met staafjes op de steenen gestreken werd. De teekeningen zijn evenwijdige strepen, cirkel- of ellipsvormige vlekken, zigzagvormige lijnen, kruisen, figuren die op slangen en waterplanten gelijken, ellipsen met een of twee assen of een groote stralen uitschietende vlek daarin. De merkwaardigste door Piette gevonden beeksteenen zijn de letterbeeksteenen, zoo genoemd wijl er figuren op geverfd zijn die op letters, b. v. op onze hoofdletters E, I, L, M, U gelijken; volgens Piette gelijken 9 figuren op Cyprische, 13 op Foenicische en Hebreeuwsche letters. In de laatste jaren zijn op verschillende andere plaatsen in het Zuiden van Frankrijk en ook in Spanje dergelijke beschilderde kiezelsteenen gevonden. Vooral onder de laatste koningen van Juda nam de vereering van beeksteenen, die toen onder de volken rondom Palestina algemeen verbreid was, ook onder de Israëlieten zeer toe, en op deze afgoderij heeft Jesaja het oog, wanneer hij in het 57ste hoofdstuk zijner profetieën uit naam van Jehova zegt: „aan de gladde steenen der beken is uw deel, die zijn uw lot; ook stort gij denzelven drankoffer uit, gij offert ze spijsoffer: zou ik mij over deze dingen troosten laten?" [31.

Beeld Gods. I. Is een der namen van den Christus Gods, om daarmede zijn waarachtige Godheid uit te drukken. Wij vinden dien naam vermeld in 2 Cor. 4 : 4, Coloss. 1 : 15, Hebr. 1 : 3. Wordt van Adam gezegd dat hij naar het beeld Gods geschapen is en dat hij het beeld Gods draagt, van den Christus Gods wordt betuigd, dat Hij het beeld Gods *is*. Hij is het in den volstrekten zin van het woord, omdat in Hem al de volheid der Godheid lichamelijk woont (Coloss. 2 : 9). Wij hebben onder het beeld Gods in den Christus te verstaan de volle openbaring Gods in en door Christus. Niemand heeft ooit God gezien, maar de eeniggeboren Zoon, die in den schoot des Vaders is, die heeft Hem ons verklaard (Joh. 1 : 18). En dit dat God onzienlijk is, beteekent niet alleen dat niemand met het lichamelijk oog God zien kan, maar ook dat Hij door het menschelijk verstand niet kan gekend worden. Maar Christus, de eeuwige Zoon Gods, is het beeld des *onzienlijken* Gods (Coloss. 1 : 15), het uitgedrukte beeld zijner zelfstandigheid (Hebr. 1 : 3), en daarom wordt God zelf gekend in den Christus, zijn beeld. Zoo is Christus het volle beeld Gods, en zoo woont de volheid der Godheid lichamelijk in Hem, dat Hij zegt: die Mij gezien heeft, die heeft den Vader gezien (Joh. 14 : 7, 9). Deze naam is een zeer krachtig bewijs voor de waarachtige Godheid van den Christus, zooals de oude kerkvaders tegen de Arianen, en de Hervormers tegen de Socinianen, volkomen terecht hebben opgemerkt, want alleen omdat de Zoon eenswezens is met den Vader, omdat Hij waarachtig God is, kan Hij het uitgedrukte beeld zijner zelfstandigheid en het afschijnsel zijner heerlijkheid zijn.

II. Is de scheppingsgedachte Gods voor den mensch. Wij lezen daarvan in Gen. 1 : 26, 27. Hierbij moet bedacht worden dat de mensch niet geschapen is naar het beeld des Zoons, noch naar of in het beeld van Christus, zooals voorheen en tegenwoordig door afwijkende richtingen geleerd wordt (Ethischen, Neo-Kohlbruggianen) maar naar het beeld van God Drieënig. Van Christus' komst in deze wereld is eerst sprake na den val en in verband met de zonde. Voorts, dat niet alleen Adam maar heel het menschelijk geslacht naar Gods beeld is geschapen. God zegt uitdrukkelijk: laat ons *menschen* maken naar ons beeld en naar onze gelijkenis. Het geldt voor man en vrouw beide, want wij lezen: God schiep den mensch naar zijn beeld, naar het beeld van God schiep Hij hen, man *en vrouw* schiep Hij ze. Geldt dit voor heel de menschheid met al hare gaven, krachten, talenten, waarvan ieder mensch zijn deel bezit, dat hij het beeld Gods vertoont, het geldt ook voor den mensch in de volheid van zijn wezen, want niet alleen de ziel, óók het lichaam, als woonplaats en orgaan voor de ziel, is geschapen naar het beeld van God, die heerscht over de onzienlijke en zienlijke dingen.

Het is niet zoo dat er, hetzij in God of buiten God, een beeld Gods was, en dat de mensch naar dat beeld geschapen is, neen de mensch is geschapen *als* beeld Gods, hij draagt en vertoont dat beeld. En daarin ligt het groote privilegie van den mensch boven elk ander schepsel, en daarin is hij principiëel onderscheiden van elk ander creatuur. Het kan niet van planten, en dieren, zelfs niet van de engelen, die niet tot koninklijke heerschappij maar tot dienstbaarheid geroepen zijn, gezegd worden. Het wordt in de Heilige Schrift alleen en uitsluitend van den mensch gezegd.

Sommige kerkvaders hebben onderscheid gemaakt tusschen het „beeld" en de „gelijkenis" Gods. Ze verstonden dan onder het beeld Gods meer de vrije persoonlijkheid des menschen, als denkend en willend wezen, en onder de „gelijkenis" meer bijzonder de heiligheid. Zij wijzen er dan op dat we in Gen. 1 : 27 alleen lezen dat de mensch naar Gods beeld, niet dat hij ook naar Gods gelijkenis is geschapen, en stellen het dan voor dat de mensch zelf, krachtens de schepping naar Gods beeld, er naar streven moest tot de gelijkenis, tot de heiligheid te komen. Dit is met name de Pelagiaansche opvatting. Maar dit onderscheid mag niet aanvaard worden, want beeld en gelijkenis moet saamgedacht worden, en deze woorden beteekenen in onderling verband: een gelijkend beeld, een beeld dat gelijkt.

De Gereformeerde kerk en theologie hebben altoos geleerd dat „geschapen te zijn naar Gods beeld en gelijkenis" uitdrukking is voor het *wezen* van den mensch. De Roomsche kerk heeft het beeld Gods gezocht niet in het wezen van den mensch, maar in iets *bovennatuurlijks*, dat God in het Paradijs den mensch extra had gegeven. Volgens de Roomsche leer is de mensch geschapen in een „bloote natuurstaat", begiftigd met verstand en wil, maar hebbende ook de begeerlijkheid in het vleesch. Om hem te bekwamen tot volharding in het goede en te bekrachtigen in den strijd tegen de zonde, heeft God hem in „het beeld" een extra-gave als *gouden teugel* gegeven. Door den val is dat beeld, die gouden teugel verloren, maar de mensch is gebleven zooals hij van nature was. Van erfzonde in eigenlijken zin is dan ook geen sprake.

De Hervormers hebben bij de behandeling en uiteenzetting van het beeld Gods gewezen op de gewichtige onderscheiding: het beeld Gods in *ruimeren* en *engeren* zin, en deze onderscheiding bleef bij de Gereformeerde kerk en theologie in eere. Wij onderscheiden bij den mensch tusschen zijn *wezen* en *natuur*. Het wezen geeft aan *wat* de mensch is, de natuur *hoe* hij is. De mensch kan gezond of ongezond, normaal of abnormaal, geloovig of ongeloovig zijn, hij is en blijft mensch. Datgene nu wat het mensch-zijn als zoodanig bepaalt, het menschlijke in den mensch, datgene waardoor de mensch van alle andere creaturen onderscheiden is, noemen wij het beeld Gods in ruimeren zin. Maar nu is de mensch in den staat der rechtheid zoo geschapen dat hij volmaakt goed was (Gen. 1 : 31; Pred. 7 : 29), dat zijn natuur volkomen heilig was. Dit laatste noemen we het beeld Gods in engeren zin.

Bij de Lutherschen wordt deze onderscheiding niet gevonden, vandaar dat volgens hun leer de mensch door in zonde te vallen het beeld Gods in zijn geheel verloren heeft, er niets van heeft behouden. Dit leidde dan tot de beschouwing van den gevallen zondaar als een stok of blok, en deed te kort aan zijn zedelijke natuur. De Gereformeerden hebben deze onderscheiding op den hoogsten prijs gesteld, en haar zoo ontwikkeld dat de mensch in den staat der rechtheid het beeld Gods *in ruimeren zin* bezat in zijn persoonlijkheid, verstand, wil, en voorts in al zijn genegenheden, eigenschappen, gaven, krachten en talenten die tot zijn wezen behooren; en dat hij het beeld Gods *in engeren zin* bezat in de gerechtigheid van zijn persoon, in de verlichting van het verstand, in de heiligheid van genegenheden en wil en kracht (m. a. w. in ware kennis, gerechtigheid en heiligheid). Na den zondeval is gebleven het beeld Gods in ruimeren zin, want de mensch heeft niet opgehouden mensch te zijn, hij is mensch gebleven (Gen. 5 : 1—3; Gen. 9 : 6; Ps. 8; Hand. 17 : 28; Jacob. 3 : 9), en artikel XIV der Confessie spreekt hiervan als van „kleine overblijfselen", maar door den zondeval is verloren het beeld Gods in engeren zin, is gekomen de *verdorven natuur* (zie vraag en antwoord 7 Heidelbergsche Catechismus), de persoonlijkheid was niet meer rechtvaardig maar schuldig, het verstand was verduisterd, de genegenheid was onrein, en de wil was geneigd tot alle kwaad. (Zie artikel III—IV § 1 van de Dordtsche Leerregels). Dit is de leer der erfzonde.

En hierin betoont God de Heere den gevallen zondaar genade dat Hij het beeld Gods in hem weder herstelt, maar dat is dan het beeld Gods in engeren zin, zoodat er weer gerechtigheid is, niet de oorspronkelijke maar de toegerekende in Christus, verlichting des verstands om rechte kennis van God en geestelijke dingen te verkrijgen; en heiliging van het gemoed en van den wil om met lust en liefde naar Gods wet te leven (Ef. 4 : 24; Coloss. 3 : 10; 2 Petr. 1 : 4).

De zondaar draagt het beeld van den gevallen Adam (Gen. 5 : 3), maar de geloovige, in wien Gods beeld hersteld wordt, draagt het beeld van Christus (Rom. 8 : 29; 1 Cor. 15 : 49).

De Socinianen hebben het beeld Gods gezocht in de heerschappij van den mensch over al het geschapene (Gen. 1 : 26). Het was hun fout het beeld Gods uitsluitend in die heerschappij te zoeken, want de mensch, naar Gods beeld geschapen en Gods beeld vertoonend, heeft óók heerschappij over alle creaturen, want het *doel* Gods met de schepping van den mensch naar zijn beeld was: opdat de mensch Hem recht zou kennen, Hem van harte zou liefhebben, en met Hem in eeuwige zaligheid zou leven om over alle schepselen te regeeren, en Hem te loven en te prijzen. [16.

Beeldendienst is de vereering van de godheid door middel van een beeld. Voor het godenbeeld gebruikt de Heilige Schrift voornamelijk twee Hebreeuwsche woorden; het eene, PESEL, duidt aan een gesneden of gehouwen beeld, waarvoor dus allerlei materiaal, zoowel hout of steen als metaal kan gebezigd worden, en dat door onze Satenvertaling gemeenlijk als „gesneden beeld" wordt weergegeven (zoo in het tweede gebod, Ex. 20 : 4 en Deut. 5 : 8, voorts Lev. 26 : 1; Deut. 4 : 23; 7 : 5, 25; 12 : 3; Richt. 18 : 20, 30, 31; 2 Kon. 17 : 41; 21 : 7; 2 Kron. 33 : 7, 19, 22; 34 : 7; Ps. 78 : 58; Jes. 10 : 10; 21 : 9; 42 : 8; 44 : 9, 15, 17; 45 : 20; Jer. 8 : 19; 51 : 47, 52; Hos. 11 : 2; Mich. 1 : 7; 5 : 12); het andere, MASSEKAH, is gevormd van een stam die gieten beteekent, met name ook van metaal, en doet dus bepaaldelijk denken aan een uit metaal vervaardigd beeld, onze Statenvertaling zet het daarom over als „gegoten beeld" (Deut. 9 : 12; 1 Kon. 14 : 9; 2 Kon. 17 : 16; 2 Kron. 28 : 2; Ps. 106 : 19; Hos. 13 : 2). Meermalen komen ook de beide namen nevens elkander voor; zoo in Deut. 27 : 15; Richt. 17 : 3, 4; 18 : 14, 17, 18; 2 Kron. 34 : 3, 4; Jes. 30 : 22; 42 : 17; Nah. 1 : 14; Hab. 2 : 18. Het godenbeeld is bij het Semietische heidendom onafscheidelijk aan den eeredienst verbonden. Al de volkeren waarmee Israël in aanraking kwam plachten hun goden onder de gedaante van beelden te vereeren. Deze beeldendienst, dien men ook buiten het Semietische heidendom veel verbreid vindt (al zijn er ook enkele volken, b.v. onze Germaansche voorouders, waarbij het godenbeeld niet of nagenoeg niet voorkomt), komt op uit de behoefte van het menschelijk hart om kennis te hebben van en gemeenschap met zijn god. Deze wordt gezocht door het beeld, als symbool, als zinnelijk teeken van de

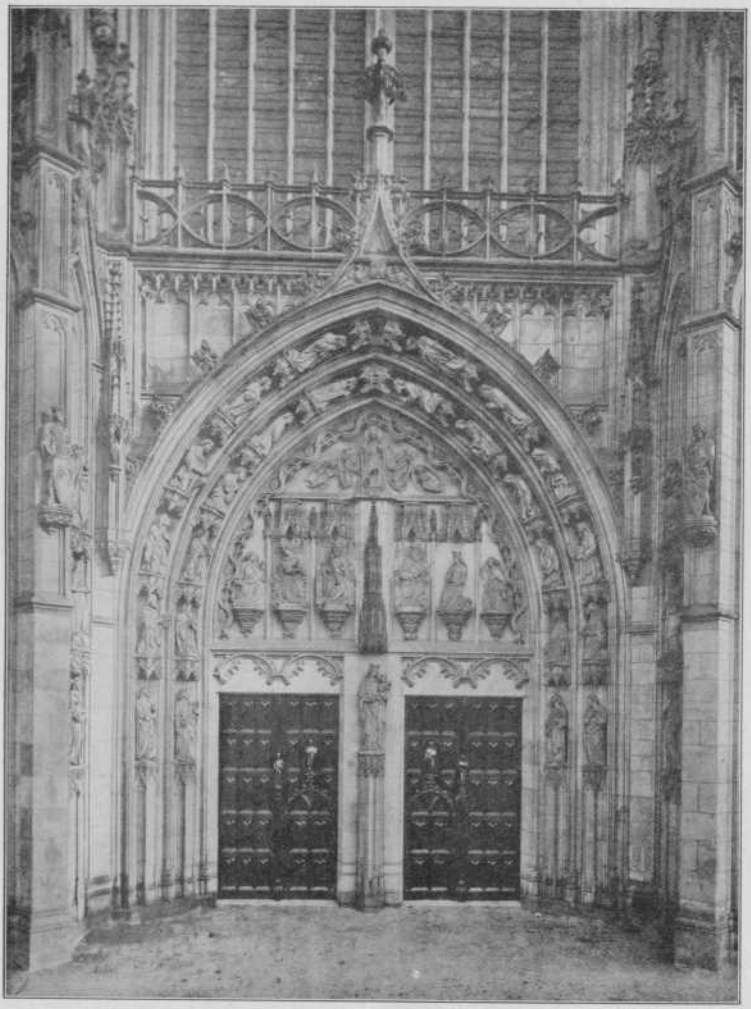

Beeldhouwwerk aan het Noorderportaal van de St. Janskerk te 's Hertogenbosch.

bovenzinnelijke macht voor welke men zich buigt. Vandaar ook de eigenaardigheid om aan het godenbeeld een diergestalte te geven: in zulk een dier ziet men dan de kenmerkende eigenschap der godheid, b.v. in een stier de goddelijke kracht. Intusschen kan de beeldendienst ook lichtelijk hiertoe leiden dat de godheid met haar beeld wordt geïdentificeerd; in de plaats van den god dien men niet ziet treedt dan het godenbeeld dat men wel ziet, en de bovenzinnelijke macht wordt gedacht als huizend in het beeld zelf. Deze verwisseling van het godenbeeld met de godheid zelf, heeft er nu ook aanleiding toe gegeven dat in de Heilige Schrift veelvuldig het woord afgods*beeld* wordt gebezigd om den afgod aan te duiden, en dat daar over die beelden wordt gesproken als over de afgoden zelf. Maar met dat al is de beeldendienst toch wel van de afgoderij te onderscheiden. Onder den invloed van het voorbeeld der omwonende volkeren kon ook Israël gemakkelijk in de verzoeking komen om zich een beeld te maken van zijn God. Dat is metterdaad de bedoeling geweest van de vervaardiging van het gouden kalf (d. w. z. een jongen stier) in de woestijn. Wanneer de Israëlieten uitroepen: „dit is uw God, Israël, die u uit Egypteland opgevoerd heeft" (zoo moet vertaald worden, niet in het meervoud gelijk onze Statenvertaling doet, want het woord „God" is altijd meervoud, het z. g. hoogheids-meervoud), dan is dit een duidelijke aanwijzing, dat zij in het stierbeeld een voorstelling zien van dien God die hen op zoo wonderbare wijze uit het diensthuis heeft uitgeleid met een sterken arm en met groote gerichten. Dat is ook de bedoeling geweest van Jerobeam's kalverdienst. Deze koning toch wilde Israël niet overhalen tot den dienst van andere goden, maar om de staatkundige scheiding van Juda en de Tien stammen niet door de eenheid van den eeredienst te laten verzwakken, gaf hij aan zijne onderdanen in de twee gouden stieren van Dan en Beth-El als symbolen van 's Heeren macht een andere wijze van vereering voor der vaderen God. Dit is beeldendienst in engeren zin, de zonde tegen het tweede gebod. In dit gebod toch wordt nadrukkelijk verboden zoowel de vervaardiging van als het buigen voor een beeld van Israëls God. In Israëls eeredienst mag het beeld van God niet voorkomen. De beeldendienst der heidenen wordt gelijktijdig met hun afgoderij reeds in het eerste gebod veroordeeld. Afgoden mogen in het geheel niet worden vereerd, hetzij met, hetzij zonder beeld. Maar dat ook in den dienst van den levenden, waarachtigen God voor het beeld geen plaats is, leert het tweede gebod. Het is niet genoeg dien eenigen God te eeren, maar dat behoort ook te geschieden zonder beeld. De beeldendienst, zooals deze in het tweede gebod veroordeeld wordt, is wel vereering van den levenden, waren God, doch op een diep-zondige wijze. De grond voor het verbod van den beeldendienst ligt in het zuiver-geestelijke wezen Gods. Hij is een Geest, en daarom onzichtbaar. Op dien grond wordt gewezen in Deut. 4 : 12, 15 v.v., waar Israël er aan herinnerd wordt dat het geen gelijkenis Gods heeft gezien, toen de Heere van Sinaï's top zijn stem hooren deed, en daaraan de ernstige waarschuwing wordt vastgeknoopt om geen beeltenis Gods in de gedaante van mensch of dier te vervaardigen. De poging om den onzienlijken God af te beelden kan slechts ten gevolge hebben dat zijn verheven wezen in de sfeer van het zinnelijke wordt neergehaald, en daarom kan op zulk pogen niet anders dan 's Heeren geduchte toorn rusten. Bovendien, evenals bij de heidenen de beeldendienst leidt tot identificatie van godheid en godenbeeld, zoo leidt ook bij Israël de vereering Gods in gedaante van een beeld zeer gemakkelijk tot vereering van het beeld zelf en dies tot schepsel-aanbidding, tot afgoderij. Daarom wordt de onwettige eeredienst van Jerobeam door de profeten niet als een dienst Gods erkend (Amos 5 : 4 v.v.), en als afgoderij gebrandmerkt (1 Kon. 14 : 9; Hos. 6 : 6; 13 : 2). [10.

Beeldenstorm. De beeldenstorm nam een aanvang op den 14den Augustus van het jaar 1566 ('s daags vóór Maria-hemelvaart) in West-Vlaanderen tusschen de Leie en de zee. Een wilde menigte, voorzien van stokken, bijlen, hamers, ladders en touwen, drong de kerken en de kloosters binnen, wierp zich als bezetenen op de beelden, de muurschilderingen, de altaren en de „gewijde" sieraden en smeet alles tot gruis. Alleen in Vlaanderen werden op deze wijze in drie of vier dagen meer dan 400 kerken geschonden en geplunderd. Als een loopend vuur plantte zich deze beweging voort. Ook in Antwerpen werden de hartstochten ontvlamd. Bij een processie door de straten riep iemand: „De timmermansvrouw heeft heden haar laatste bruiloft gevierd". En den volgenden dag barstte ook in de Schelde-stad de beeldbreking los. Een bende gemeen volk stak waarschijnlijk naar Vlissingen over en zoo woedde ook in de Noordelijke Nederlanden de orkaan, zij het met getemperde kracht.

Steeds heeft men gevraagd: „Wie waren toch de aanstichters van deze furie?" De Roomsche geschiedschrijvers wezen steeds de verbonden edelen en de consistoriën (predikanten, ouderlingen en diakenen van de Gereformeerde gemeenten) als de schuldigen aan. De verbazende snelheid, waarmede de beweging om zich heen greep, deed een sterk vermoeden rijzen, dat ze berustte op een van te voren georganiseerd plan. Toch is dit vermoeden waarschijnlijk onjuist. Door den beeldenstorm werd immers aan de zaak der Gereformeerden een onberekenbare schade toegebracht. Het gepeupel, dat vooral in Vlaanderen wegens het kwijnen van de industrie en de duurte muitziek was, kwam zich een oogenblik bij het Protestantisme voegen, om met piek en knuppel rond te loopen en „leve de Geuzen" te roepen. Veel moet op rekening van dat gepeupel geschreven worden. De predikanten meenden, dat niet het volk, maar de Overheid geroepen was de beelden weg te nemen. Toch school in hun felle prediking tegen den broodgod (den ouwel) en den beeldendienst ontegenzeggelijk een aanleiding tot de beeldbreking. De predikanten zagen daarom in den beeldenstorm wel een fout, maar geen misdaad. Dat sommige predikanten onder de beelden-

stormers gevonden werden, moet misschien verklaard uit den angst, dat het volk van kwaad tot erger zou komen; reeds nu werd geplunderd en gestolen. De beeldenstorm was in 't algemeen een spontane beweging en een noodzakelijk gevolg van de situatie der geesten; niet de systematische uitvoering van een bepaald plan. [18.

Beeldenstrijd. Hoewel er in den loop der eeuwen veel strijd gevoerd is over de vereering der beelden, wordt in dit artikel alleen bedoeld de beeldenstrijd in de Oostersche kerk. De vereering der beelden had in de Oostersche kerk bedenkelijke afmetingen aangenomen. Men ging zoo ver, dat men de beelden kuste en zelfs de kleuren van de beelden afschrapte en die met den avondmaalswijn vermengde, of het brood bij het avondmaal eerst op een beeld legde om daarvan het lichaam des Heeren te ontvangen. *Leo III de Isauriër* (717—741), een der krachtigste keizers in Byzantium, begon een heftigen strijd tegen deze onbijbelsche beeldenvereering. Vooral nadat hij een stormaanval van de Mohammedanen op Constantinopel zegevierend had afgeslagen (718), achtte hij het zijn duren plicht, om reformatorisch op te treden. De beeldenvereering stond immers de bekeering der Mohammedanen, die aartsvijanden zijn van beelden in den godsdienst, in den weg. In 726 vaardigde hij een edict uit, waarin bepaald werd, dat sommige beelden in de kerken hooger geplaatst moesten worden, om het kussen tegen te gaan, maar tegelijk werden door dit edict vele beelden uit de kerk verwijderd. De krachtige pogingen tot reformatie, welke de keizer ondernam, leden niet alleen schipbreuk op den onwil en de tegenwerking van den patriarch te Constantinopel, Germanus, maar evenzeer op de tegenwerking van het volk en de monniken. Ook de groote dogmaticus van het Oosten, Johannes Damascenus, die in Palestina zich veilig achtte onder de bescherming der Mohammedanen, deed drie geschriften het licht zien, waarin de vereering der beelden verdedigd werd.

Een zekere Cosmas maakte van een volksoproer op de Cycladische eilanden gebruik, om zich tot keizer te laten uitroepen tegenover Leo, die om zijn bestrijding van de beelden de gunst des volks verloren had, maar de krachtige Leo overwon hem en vaardigde in 730 een tweede edict uit, waarvan een ware beeldenstorm het gevolg was.

Leo's zoon Constantinus V was een nog krachtiger figuur dan zijn vader. Hij ging de beeldenvereering nog met krasser maatregelen tegen. Omdat er onrust onder het volk ontstond, riep hij (dat bracht de caesaropapie mede) een oecumenisch concilie bijeen, dat zijn inzicht over de vereering der beelden moest deelen. Dit concilie werd gehouden te Constantinopel in *754*. Rome zond geen legaten, Alexandrië, Antiochië en Jeruzalem konden zich niet laten vertegenwoordigen vanwege de Mohammedaansche overheersching. Constantinopel had juist geen patriarch. En zoo werd het concilie gehouden met 338 bisschoppen, die allen op de hand des keizers waren. Het concilie veroordeelde alle beeldenvereering. Een beeld van Christus mocht niet gemaakt worden, want het avondmaal was het eenige beeld van den Verlosser.

De besluiten van het concilie werden met groote gestrengheid uitgevoerd. Zelfs in de huizen werden geen heiligen-beelden meer geduld.

Leo IV, Chazarus, was het gevoelen van zijn vader toegedaan, maar zijn vrouw Irene was een voorstandster der beeldenvereering. Toen Leo IV op een verdachte manier gestorven was, en diens zoon wegens onmondigheid hem niet kon opvolgen, maakte Irene van die omstandigheid gebruik, om een concilie bijeen te roepen in 786 te Constantinopel. De keizerlijke lijfwacht bestormde echter de vergaderzaal en dreef de afgevaardigden uiteen. Nu riep Irene het *zevende oecumenische concilie* bijeen te Nicea in *787*. De laatste zitting van dit concilie werd in Constantinopel gehouden, omdat de keizerlijke lijfwacht ontwapend was. Dit concilie verklaarde alle besluiten van 754 voor ongeldig en sanctioneerde de beeldenvereering. Het buigen en knielen voor de beelden werd goedgekeurd, maar mocht niet verward worden met de aanbidding, welke men God alleen schuldig is.

De tegenstand tegen dit concilie bleef niet uit. Leo V, de Armeniër, door het leger, dat de beelden vijandig was, tot keizer gekozen, was weder een bestrijder der beelden. Nu trad Theodorus Studita, abt van het klooster Studion, een man van erkende vroomheid voor de beeldenvereering in het krijt. Michael Balbus, opvolger van Leo stond de beelden in de huizen weer toe, maar diens zoon Theofilus was weder een felle bestrijder. Diens gemalin Theodora, die na zijn dood als voogdes optrad, riep in *843* een *concilie te Constantinopel* bijeen, waar de vereering der beelden weder werd goedgekeurd. Het besluit van het concilie (19 Februari 843) werd ongemeen toegejuicht en de dag, waarop het besluit genomen was, heette van nu aan in de Oostersche kerk de *feestdag der orthodoxie*.

In het Westen werd de beeldenstrijd ook gevoerd, maar niet zoo hartstochtelijk. Toen de besluiten van Nicea (787) bekend werden, verklaarde Karel de Groote zich ertegen. Men mocht wel beelden in huis hebben, maar die niet vereeren. Dit gevoelen werd op de Synode te Frankfurt (794) bekrachtigd. In 825 berispte een vergadering van bisschoppen en godgeleerden, te Parijs gehouden, den paus nog, omdat hij een voorstander der beeldenvereering was, maar ondanks alle waarschuwende stemmen, zooals die van Agobard van Lyon en Claudius van Turijn won de dwaling der beeldenvereering ook in Westen meer en meer veld. [24.

Beeldhouwkunst. Bij de Israëlieten kan van beeldhouwkunst eigenlijk niet gesproken worden. Wat we daarvan aantreffen bepaalt zich tot de twee cherubijnen van olieachtig hout met goud overtrokken, die de ark des verbonds overdekten in het heilige der heiligen van den tempel van Salomo; de gebeeldhouwde palmen, cherubijnen en bloemen, waarmede de wanden van het heilige en het heilige der heiligen, en de deuren, die tot dit laatste toegang verleenden, waren bedekt, en de twaalf runderen, die de koperen zee torsten, alsmede de cherubs, leeuwen, runderen en palmen, waarmede de tien voetstukken van de waschvaten versierd waren. Ook vinden we gewag gemaakt van den troon van Salomo met

zijn gebeeldhouwde leeuwen, vervaardigd van ivoor en eveneens met goud overtrokken. Dit alles was echter Fenicisch werk. Overigens is ons van beeldhouwkunst bij de Israëlieten niets bekend. Wel hebben zij in tijden van afval afgodsbeelden tot hun beschikking gehad, maar in hoe verre die kunstwaarde bezeten hebben kan niet worden uitgemaakt; evenmin kan worden vastgesteld wie er de werkmeesters van waren.

Juist de omstandigheid, dat de beeldhouwkunst bij de heidensche volken zoo nauw verbonden was met den afgodendienst maakte de

Werkplaats van Egyptische beeldhouwers.

eerste Christenen afkeerig van beelden. Vrijstaande beelden, althans voor kerkelijk gebruik bestemd, kwamen bij hen zeer zelden voor; van heiligenbeelden uit de eerste eeuwen van het Christendom zijn maar weinige voorbeelden bekend. Het voornaamste is het groote zittende bronzen beeld van Petrus in het middenschip van de

Bronzen beeld van Petrus in de St. Pieterskerk te Rome.

St. Pieterskerk te Rome, vermoedelijk een werk uit de Ve eeuw. Overigens droegen de beeldhouwwerken in dien eersten tijd meest een symbolisch karakter, waarvan ze zich echter van lieverlede losmaakten, om een vrijere opvatting te huldigen. Vooral nam het gebruik van beelden in de kerken toe, sinds Paus Gregorius de Groote (590—604) ze als „boeken der leeken" in bescherming nam, en na den beeldenstrijd, die in 842 ten gunste van de beeldenvereerders uitviel, kwamen ze algemeen in zwang. Hier dus het tegenovergestelde van wat bij de Arabieren plaats had: daar was het afbeelden van levende wezens verboden; beeldhouwkunst trof men dus niet bij hen aan.

Het voornaamste beeldhouwwerk uit den oud-Christelijken tijd vinden we aan de sarcofagen; de zijvlakken zijn met reliefs versierd, welker voorstellingen eerst een symbolisch karakter droegen, daarna tafereelen uit het Oude en Nieuwe Testament bevatten. Ook kleinere werken in ivoor zijn uit dien tijd in grooten getale tot ons gekomen, maar het beeldhouwwerk uit deze periode is nog veelszins onbeholpen en naïef.

Ook in den Romaanschen tijd, waarin de antieke opvatting in vorm en gewaad de heerschende bleef, was aanvankelijk de beeldhouwkunst nog primitief in haar optreden, maar naarmate de kunstenaars zich meer op de bestudeering van de vormen der natuur toelegden, en die in hun beeldwerk weergaven, nam de sculptuur een steeds hoogere vlucht. Een ruim veld opende zich voor de kerkelijke beeldhouwkunst door de vele kerken, die thans allerwegen werden gesticht. Inwendig waren het kapiteelen, lijsten, kraagsteenen en kerkmeubelen, die om beeldhouwwerk vroegen; uitwendig waren het vooral de kerkportalen, die met een rijkdom van beeldwerk werden voorzien, en in wier boogvelden symbolische en Bijbelsche voorstellingen werden aangebracht.

Nog veel grootere uitbreiding vond de beeldhouwkunst in het Gothische tijdperk. Met de volmaking van de bouwkunst hield de beeldhouwkunst gelijken tred. Alle architectonische deelen, portalen, schraagpijlers, frontalen, baldakijnen, alsook altaren, koorbanken, kansels, werden in verbijsterenden overvloed van beeldhouwwerk voorzien, zoodat hier voor den beeldhouwer een veld geopend werd als nooit te voren. De rijkste schoonheid ontplooide zich, het kunstvermogen bereikte zijn toppunt, zoodat de sculptuur uit dezen tijd de edelste antieke werken evenaarde. Ook werden in deze en latere eeuwen de kerken rijkelijk gestoffeerd met grafmonumenten, gewijd aan beroemde personen, waarvan vele schitterende voorbeelden zijn aan te wijzen. [33.

Beel-zebul. Zoo heet in Matth. 10 : 25 in den Griekschen tekst de naam van Beel-Zebub. Het woord beteekent: „heer van de woning" n.l. van de booze en onreine geesten. Het kan een onwillekeurige verandering zijn van Beel-zebub (zooals Sichem en Sichar enz.), maar het kan ook een opzettelijke verandering wezen, waardoor aangegeven werd: god van het onreine. In de latere terminologie is Beel-zebul de naam van den Satan. [24.

Beenharnas. In den Bijbel wordt slechts in 1 Sam. 17 : 6 bij Goliath gesproken van een beenharnas (Staten-Overzetting: scheenharnas). Het was òf uit metaal òf uit leder vervaardigd en diende om de beenen te bedekken. [24.

Beer. De familie der beren (ursidae) behoort tot de orde der roofdieren. Het aantal soorten van beren schat men op ongeveer 80, verscheidene zijn uitgestorven. De beren loopen op de geheele voetzool en kunnen niet alleen hard loopen, maar ook goed klimmen. Hun scheurkies is zwak ontwikkeld en zij eten zoowel plantaardig als dierlijk voedsel. De beer, die in den Bijbel genoemd wordt (1 Sam. 17 : 34; 2 Kon. 2 : 24; Spr. 17 : 12; Spr. 28 : 15; Hos. 13 : 8 en andere plaatsen), is de Syrische beer (ursus syriacus), zeer waarschijnlijk slechts een lichtgekleurde variëteit van den algemeen bekenden bruinen beer (ursus arctos), een verbazend sterk dier dat, wanneer de honger het kwelt, uiterst gevaarlijk en buitengewoon driest wordt en niet alleen menschen, maar zelfs paarden, koeien, herten en andere groote zoogdieren aanvalt. Met buitengewonen moed verdedigt de berin hare jongen en een beet van een beer is bijna even ernstig als die van een tijger. In Dan. 7 : 4 stelt de vraatzuchtige beer het Medisch-Perzische rijk voor en het beest in Openb. 13 had voeten als die van een beer. Thans is de beer in Palestina bijna uitgeroeid; de Romeinsche keizers lieten ze bij duizenden op den Libanon vangen en naar Rome voeren voor hunne arena's (met zand bestrooide strijdperken). [31.

Beër (d.i. bron). I. Een van de laatste plaatsen welke de Israëlieten aandeden aan de Noordelijke grens van Moab (Num. 23 : 16). Het is door Luther overgezet als „bron" en in onze Staten-overzetting wordt het vertaald door „put". Aan deze plaats is de herinnering verbonden van een lied, dat in onzen Bijbel aldus overgezet wordt:

Spring op gij put,
Zing daarvan bij beurte!
Gij put, dien de vorsten gegraven hebben,
Dien de edelen des volks gedolven hebben,
Met den scepter, met den veldheersstaf.

Misschien is deze bron dezelfde als de bron Elim (bron der helden) (Jes. 15 : 8). — II. Een overigens onbekende plaats in Richt. 9 : 21. [24.

Beëroth (d.i. bronnen), (Joz. 9 : 17; 18 : 25; Ezra 2 : 25; Neh. 7 : 29), *Beërothieten* (2 Sam. 4 : 2, 5; 23 : 27; 1 Kron. 11 : 39). Een plaats ongeveer drie uur ten Noorden van Jeruzalem gelegen. Ten tijde van de verovering des lands was zij met Gibeon verbonden, later kwam zij aan Benjamin. Tegenwoordig El-Bireh. Volgens de overlevering werd in deze plaats (zij ligt op den weg van Jeruzalem naar Sichem) de twaalfjarige Jezus door zijn ouders gemist. Tegenwoordig vindt men in Bireh nog ruïnen van een kerk uit den tijd der kruistochten. [24.

Beerseba of Berseba, dit is volgens Gen. 21 : 30 put der eedzwering, omdat Abraham en Abimelech bij haar gezworen hadden, gelijk ook later Izaäk met den koning der Filistijnen (26 : 31—33). Hier aan de grensplaats vierde Jacob toen hij naar Egypte toog, zijn afscheid van het heilige land. Na zijn verovering werd de stad 't eerst aan den stam van Juda (1 Joz. 15 : 28; 2 Sam. 24 : 7), later aan dien van Simeon toegekend (1 Joz. 19 : 2; 1 Kron. 4 : 28). Voortaan beteekent Dan en Berseba het Noordelijk en Zuidelijk einde van Palestina (Richt. 20 : 1; 2 Sam. 17 : 11; 1 Kron. 22 : 2; 2 Kron. 30 : 5); gelijk zich later het koninkrijk van Juda van Berseba tot aan het gebergte van Efraïm (2 Kron. 19 : 4), of van Geba tot Berseba (2 Kon. 23 : 8) uitstrekte. Berseba was de rechtplaats der zonen van Samuël (1 Sam. 8 : 2), voorbij Berseba betrad Elia den weg naar den Horeb (1 Kon. 19 : 3), ten tijde van Amos door valschen godsdienst (5 : 5; 8 : 14) berucht, door Nehemia ook hersteld (Neh. 11 : 27).

In het Nieuwe Testament is Beërseba niet genoemd; eerst in de vierde eeuw wordt het genoemd als een groot dorp met Romeinsch garnizoen en zetel van een bisschop, onder den naam Birosaba. In de middeneeuwen was het onbekend en werd het door de kruisvaarders veel meer Noordelijk gezocht, in het tegenwoordig Beit Jibrin tusschen Hebron en Askalon. Eerst de reiziger Robinson heeft het denkelijk terug-

Beerseba.

gevonden, in twee waterputten, die in de diepe bedding van een winterrivier Wady es Seba en nog altijd Bin es Seba worden genoemd. Zij zijn rond en zeer sterk gemetseld, beide meer dan 40 voet diep, de grootere 12½, de kleinere 5 voet in diameter, en geven rijkelijk het heerlijkste water. Daarnaast zijn steenen waterbakken voor de op de heuvelen grazende kudden. Want hier eindigt de woestijn met zijn kale rotsen en zandige vlakten. Zacht opgaande heuvels, daar tusschen groote valleivlakten met groene velden en olijfboomen, geven den van den Sinaï komenden reiziger te kennen dat hij in het land is gekomen, waar melk en honig vloeien. Deze vlakten, tusschen het bevolkte gebergte van Juda en de dorre woestenij, waren in 't bijzonder geschikt tot verblijfplaatsen voor de aartsvaders met hun talrijke kudden.

Beest. In de *Openbaring des Heeren aan Johannes* komen verschillende dieren voor.

Allereerst noemen we het *lam*, dat onzen Heiland voorstelt, en herhaaldelijk vermeld wordt, door de gansche Openbaring heen (5 : 6 enz.).

Ook verschijnt het *paard*, en wel als krijgspaard, of oorlogsinstrument (6 : 2 v.v.).

De *sprinkhaan* treedt op als zinnebeeld van smartelijke, geestelijke benauwing (9 : 3, 7).

Voorts komen ter sprake *vier dieren, zoa*, of *levende wezens* (4 : 6 v.v.). Het zijn symbolische gestalten, die de geheele schepping representeeren, zooals uit het getal vier, dat het getal der schepping is, en uit hun onderscheiden gedaanten, als van *leeuw, rund, mensch, vliegenden arend*, blijkt (4 : 7, 8). Zij bevestigen den lof der schepselen (5 : 14), en hun lof wordt bevestigd door de 24 ouderlingen, die de geheele gemeente des Heeren vertegenwoordigen (4 : 9 v.v.). Zij zijn het ook, die de paarden doen opkomen (6 : 1—8), en die aan de zeven engelen de zeven schalen geven, vol van den toorn Gods (15 : 7).

In het bizonder worden geteekend drie *beesten* of *wilde dieren*, die onderling in nauw verband staan. In 11 : 7 heet het, dat het *beest uit den afgrond* opkomen zal, om de twee getuigen des Heeren te gaan beoorlogen, en hen te overwinnen. Dit beest wordt wederom genoemd, en naar zijn doen en macht beschreven 17 : 8 v.v. Het komt ook voor in 13 : 3, onder het beeld van het genezen hoofd. Dat is de antichrist, die een wereldregeerder wezen zal (17 : 8, 17), de beheerscher van de wereldmacht in haar laatste belichaming, of van het laatste wereldrijk (13 : 3; 17 : 11 v.v.). Hij zal zich verheffen tegen God, en zich voor God uitgeven (2 Thess. 2 : 11), geheel door satan bezield zijn, en dezen als persoonlijk vertegenwoordigen (2 Thes. 2 : 9; Openb. 13 : 2), waarom ook gezegd wordt, dat hij uit den afgrond opkomt (11 : 7; 17 : 8; vgl. 9 : 1 v.v.); en hij zal door allen bewonderd worden (13 : 4, 8; 17 : 8). Het beest uit de aarde zal hem dienen en helpen (13 : 11 v.v.). Maar hij zal door 's Heeren verschijning vernietigd worden (2 Thess. 2 : 8; Openb. 11 : 12; 19 : 20).

Het tweede *beest* of *wilde dier* komt op *uit de zee* (13 : 1). Die zee stelt de volkerenzee en haar woelen voor (vgl. 17 : 15; Ps. 65 : 8; Jes. 8 : 7; 17 : 12). En het beest, dat uit haar opkomt, verzinnebeeldt de wereldveroveraars en de wereldrijken, de regeeringen der volken en de overheden, de Grossmächte der aarde en hare beheerschers, gedurende den geheelen wereldloop, de gansche overheidsmacht van de geheele menschheid door alle tijden en over de geheele aarde. Dat ligt in de getallen zeven en tien uitgedrukt, die volkomenheid aangeven. Ook wordt dat aangeduid door de verschillende deelen, welke 13 : 2 opgenoemd worden, en waarbij gesproken wordt van *luipaard, beer* en *leeuw*. welke dieren in Dan. 7 : 3 afzonderlijke wereldheerschappijen vertegenwoordigen (Dan. 7 : 17 v.v.). De *zeven hoofden zien in de eerste plaats* op de onderscheiden wereldrijken: *Oud-Babylonische* (vgl. Gen. 14), *Egyptische* (Farao), *Assyrische* (Sanherib), *Nieuw-Babylonische* (Nebukadnezar), *Medisch-Perzische* (Ahasveros; Haman), *Grieksch-Macedonische* (Alexander de Groote; Antiochus Epifanes), *Romeinsche*, en dat van den antichrist, dat nog komen zal. Dat één van de zeven hoofden van dit beest uit de zee, doodelijk gewond werd, profeteerde den ondergang van de Romeinsche wereldheerschappij, waarvan het Westersche deel ophield te bestaan met de afzetting van den laatsten keizer in 476, en het Oostelijke deel later ook volkomen te gronde ging, zoodat de hoofdstad, Constantinopel, in 1453 zelfs door de Turken veroverd werd. Daarmede scheen de mogelijkheid van een wereldrijk te niet gedaan. Maar de genezing van dit hoofd doet weten, dat toch eens weder een geweldige optreden, en een wereldrijk vormen en beheerschen, zal. Dat zal de antichrist zijn, het beest uit den afgrond (13 : 4 v.v.; 17 : 8 v.v.). De *tien hoornen* zijn kleinere rijken, en vorsten van geringer beteekenis, die in gemeenschap met, en als vazallen van, den antichrist, met dezen in hoogheid zijn, en hun macht oefenen, zullen (17 : 12 v.v.). Maar *speciaal, en in de tweede plaats*, stelt dit beest uit de zee, de *Romeinsche wereldheerschappij* voor in haar drievoudige ontwikkeling en bestrijding van 's Heeren gemeente en geloovigen: de *keizerlijke*, de *pauselijke*, en de *antichristelijke*. Dit wordt duidelijk uitgesproken en breeder uitgewerkt in Openb. 17. Daar wordt gezegd, dat Rome verzinnebeeld wordt door de vrouw op het beest gezeten (17 : 18). En de hoofden zijn dan bergen (17 : 9), d.i. de zeven heuvelen, op welke Rome gebouwd is; en zij zijn ook koningen (17 : 10) d. w. z. koninkrijken. Bij dit laatste alleen aan Romeinsche keizers te willen denken, brengt tot hopelooze verwarring. Maar hier wordt gesproken van wereldrijken, of machtige heerschappijen. Vijf gingen reeds aan de Romeinsche wereldbeheersching vooraf, nl. de Egyptische, de Assyrische, de Babylonische, de Medische-Perzische, de Grieksch-Macedonische. Zij zonken ineen, en gingen te gronde. Rome werd haar opvolgster, zelve de zesde wereldmacht, en wel in haar keizerlijken vorm. Daarna kwam de heerschappij van het pauselijke Rome als de zevende. En vervolgens moet nog als achtste opkomen de wereldheerschappij van den antichrist in eigen persoon (17 : 10, 11).

Het derde *beest* of *wilde dier* kwam *uit de aarde* op (13 : 13). Het wordt als valsche profeet aangeduid (16 : 13; 19 : 20; 20 : 10). Het

stelt in het algemeen de valsche religie en valsche profetie en valsche wetenschap voor, die zich de eeuwen door in dienst stelden en stellen van de overheden en wereldmachten, ter bestrijding van den Heere Christus en zijn dienst en volk (Ex. 7 : 11 v.v.). Zij zochten indertijd ook met kracht de keizeraanbidding te bevorderen. En in het bizonder zullen zij door haar voorname dienaren en beoefenaren zich eenmaal verbinden met den antichrist, om zijn vereering door te voeren (13 : 12 v.v.). Het laat zich denken, dat ook dit beest uit de aarde zich ten laatste als incorporeert in één bepaald persoon, aller leidsman, boven alle andere dienaars dezer valsche religie en profetie, en beoefenaars der valsche wetenschap, uitstekende, evenals het beest uit de zee ten slotte als persoonlijke antichrist verschijnt. Van deze persoonlijke incarnatie of belichaming van het beest uit de aarde, geldt dan bij uitnemendheid, en als individueel, wat Openb. 13 : 11—17 en 19 : 20 profeteeren. [7.

Beethoven (Ludwig van). Het „van" voor zijn naam, dat overigens gewoonlijk wordt weggelaten, herinnert eraan, dat de familie van dezen kunstenaar uit Vlaanderen (Antwerpen) stamde.

Hij werd 16 December 1770 te Bonn geboren en bleek reeds vroeg zeer muzikaal te zijn. Op zevenjarigen leeftijd liet zijn vader hem reeds te Keulen optreden als pianist; toen hij elf jaar was maakte hij per schip met zijn moeder een concertreis door Holland, waarvan het geringe geldelijke resultaat hem tot de ook gehouden belofte bracht, ons land nooit weer te zullen bezoeken; op denzelfden leeftijd liet hij zijn eerste drie Sonaten voor klavier het licht zien. Dertien jaar oud werd hij tot hoforganist benoemd. Toen in 1784 Maximilian Franz keurvorst werd, vond hij in dezen een krachtigen beschermer, die hem o. m. in staat stelde, in 1787 een reis naar Weenen te doen, waar Mozart hem hoorde en toen tot zijn vrienden zeide: „Houd dezen in het oog; die zal eenmaal de wereld van zich doen spreken." In 1790 werd Beethoven aan Haydn voorgesteld, die zijn leermeester werd toen hij in 1792 naar Weenen vertrok, dat verder zijn woonplaats gebleven is totdat hij 26 Maart 1827 ontsliep.

Had graaf von Waldstein hem bij zijn vertrek naar Weenen den wensch medegegeven, dat hij Mozarts geest uit Haydns handen zou ontvangen, deze ging in zekeren zin niet in vervulling; want, hoewel zich aansluitende bij deze groote voorgangers, heeft hij zich toch hoe langer hoe meer doen kennen als een volstrekt eigen persoonlijkheid, wiens genie geheel nieuwe banen inzonderheid voor de instrumentale muziek heeft geopend. In zijn eerste periode (tot pl.m. 1802) moge hij nog het spoor der oude meesters volgen, in zijn tweede periode (tot pl.m. 1815) is hij geheel zich zelf en zijn *Eroica* (3e symfonie) doet hem kennen als een, wiens verschijning voor de muziek van onwaardeerbare beteekenis geacht moet worden. In zijn laatste periode kwelt hem een tot volkomen doofheid zich ontwikkelende hardhoorigheid, die maakt, dat hij met de eischen van instrumenten en menschelijke stem nauwelijks meer rekent doch tevens aan zijn werken uit dien tijd het karakter geeft van groote innerlijkheid en zeldzamen diepgang.

Van zijn vele werken mogen behalve zijn 9 symfonieën en zijn strijkkwartetten hier genoemd worden zijn pianoconcerten, zijn Septet, zijn ouvertures *(Leonore 3, Egmont, Coriolan)* en zijn vioolconcert.

Van de religieuse muziek, welke hij gaf, noemen we natuurlijk in de eerste plaats zijn geweldige *Missa Solemnis*, die, hoewel voor den Roomschen eeredienst bestemd, niets Roomsch heeft en van een zeldzame schoonheid is. Ook schreef hij een (weinig bekend) oratorium *Christus am Oelberge*. Groote bekendheid genieten zijn geestelijke liederen op teksten van Gellert: *Bitten; Die Ehre Gottes aus der Natur; Die Liebe des Nächsten.*

In Bonn is Beethovens geboortehuis tot een aan zijn nagedachtenis gewijd museum ingericht. De pogingen, door Willem Hutschenruyter en H. P. Berlage aangewend om in Nederland een Beethovenhuis te bouwen, dat een tempel der van alle vreemde invloeden bevrijde muziek zou worden (zie *Het Beethovenhuis* door W. Hutschenruyter 1908 en mijn artikel in *Stemmen des tijds*, November 1911) zijn op practische bezwaren afgestuit. [5.

Beets (Nicolaas) werd 13 September 1814 te Haarlem geboren. Hij studeerde te Leiden in de theologie, en maakte reeds in dien tijd buitengewonen opgang als dichter. Na zijn promotie werd hij predikant te Heemstede, waar hij tot 1854 arbeidde, toen hij het beroep van Utrecht aannam. In 1865 werd hij honoris causa doctor in de letteren, in 1875 hoogleeraar in de theologie te Utrecht. In 1884 verkreeg hij emeritaat, en overleed 13 Maart 1903.

Beets heeft als letterkundige beteekenis beide door zijn proza en poëzie. Zijn *Camera Obscura* (1839), in tallooze herdrukken verschenen (pseudoniem: Hildebrand), is een model van natuurlijk, fijn gevoeld, humoristisch proza en een uitnemend staal van het echt Hollandsche leven. Zijn poëzie is meer omvangrijk dan diep, en toont soms al te duidelijk, dat het sterke beenen zijn die de weelde dragen. Intusschen is er menig zangerig, eenvoudig lied door hem gedicht, dat waarde behoudt; en in het huiselijk en stichtelijk genre gaf hij menige verdienstelijke proeve.

Als godgeleerde schreef hij in de *Stichtelijke Uren* deugdelijk proza, dat in zijn tijd nuttig heeft gewerkt. Ook vele zijner preeken werden gaarne gelezen.

Zijn hoogleeraarschap, op 60-jarigen leeftijd, was meer een eerbetoon om hetgeen hij geweest was dan een benoeming om wat men van hem nog verwachtte. Hij aanvaardde het ambt met een rede over *Karakter, karakterschaarschte en karaktervorming* en gaf zich vooral aan de zedekunde.

Beets was een der voormannen van de ethisch-irenischen, mede-oprichter van het tijdschrift *Ernst en Vrede* (1853); de man van het „doen door laten", die in 1869 op de vergadering van Christelijk Nationaal Schoolonderwijs te Utrecht het voorstel om het woord „Christelijk" uit de Schoolwet van 1857 te schrappen „misdadig"

noemde en deze qualificatie bleef handhaven. Zoo was hij tegenstander van Groen van Prinsterer en aanhanger van Van der Brugghen, en kwam er een klove tusschen hem en vele Christelijke vrienden. [5.

Begeeren, begeerte. Begeerten zijn de motieven der ziel bij de inblijvende en uitgaande daden van den wil. Eerst wanneer zich het redelijk inzicht met het begeeren verbindt, kan er sprake zijn van *willen*. De qualiteit der begeerten wordt bepaald niet zoozeer door het voorwerp, waarop zij zich richten als wel door de gesteldheid der psyche, waar ze uit opkomen. In den staat der rechtheid was die ziel rein en zuiver en kwam uit haar verborgen diepte niet anders dan Gode welbehagelijk begeeren op. Na den val in zonde is echter de bron van het wilsleven bedorven, en daarmede ook de bewegingen der willende ziel. Niet alleen de begeerten op zichzelf zijn nu bij den zondaar zondig, maar ook de sprengen, waar zij uit opwellen, zijn bezoedeld. Daarom spreekt Jacobus (1 : 14 en 15) van de begeerlijkheid, die, wanneer de wil zich op haar richt (toeneiging en toestemming) ontvangen hebbende, de zonde baart en de zonde, voleindigd zijnde, baart den dood. Nu is het niet te verwonderen dat de lagere begeerten uit haar ondergeschiktheid zijn uitgetreden en het zielsleven uit het evenwicht trekken (Gen. 6 : 5; 8 : 21; Joh. 3 : 6; Gal. 5 : 17).

De mensch, gelijk hij thans van nature is, richt zijn begeeren op de dingen waardoor God beleedigd wordt en zijn wet geschonden (Ef. 2 : 3); de willende ziel gaat uit naar het aardsche; naar begeerten des vleesches, naar geld en goed, menschengunst, bevrediging van booze lust of hoovaardij (Rom. 13 : 14; Gal. 5 : 16, 17, 24; Ef. 2 : 3). Wanneer die begeerlijkheden uitgroeien en het geheele hart vervullen, ontstaan booze hartstochten en bewegingen — de remmende invloed der gemeene gratie, van opvoeding, schaamte, fatsoen enz. kunnen niet meer afhouden van de vervulling der begeerte (Rom. 1 : 26; 7 : 5; Gal. 5 : 24; Col. 3 : 5; 1 Thess. 4 : 5).

Door de wedergeboorte wordt het wilsleven der ziel in beginsel weer recht gezet en de begeerten gericht op God als 't hoogste Goed. Deze laatsten worden gereinigd en teruggebracht tot haar rechte ordening (Joh. 3 : 5).

De heiligmaking moet het werk voltooien, zij 't al onder voortdurenden strijd (Col. 3 : 5; 1 Petr. 2 : 11; 2 Tim. 4 : 3; 2 Petr. 3 : 3; Judas 16 en 18). Er komen nu goede begeerten op uit het nieuwe leven die zich conformeeren aan de wet des Heeren, gelijk zij zelve door het ware geloof in actie gebracht worden (Ps. 38 : 18; 143 : 8; Filipp. 1 : 14—23).

De vraag of ook de allereerste aantrillingen der zondige begeerte, de primi motus, reeds als zonde aan te merken zijn, wordt door velen (Roomschen, Luther, de modernen) ontkennend beantwoord. Zij komen echter op uit de bedorven begeerlijkheid des harten, uit de hebbelijkheid onzer zondige natuur en moeten dus wel degelijk als zondig worden beschouwd (Rom. 1 : 24; 7 : 7 en 8). [19.

Beghijnen en Begharden. De Beghijnen waren vrije vereenigingen van vrouwen, die de drie kloostergeloften aflegden, maar niet voor het leven. Zij waren aan die geloften slechts voor zoolang gebonden, als zij tot de vereeniging behoorden. Wanneer zij uit de vereeniging traden, hadden zij vrijheid om zich in het huwelijk te begeven. Zij leefden in zoogenaamde *Beghijnenhofjes*, een groep van kleine huizen, welke door een gemeenschappelijken muur omgeven waren. De zusters genoten vrije woning, vuur en licht. In haar overig onderhoud moesten zij voorzien door handenarbeid. Zij mochten wel gaven aannemen, maar niet vragen. Dikwerf deden zij dienst als krankenverpleegsters, bij de rijken voor geld en bij de armen voor niets. Het doel dezer vereenigingen was, om vrouwen en jonge dochters op te wekken tot een vroom en kuisch leven en tot den dienst der barmhartigheid. Het was het kloosterstempel op het gewone samenleven gedrukt. De eerste Beghijnenhof werd gesticht door Lambertus le Bègue, een priester en volksprediker in Luik. Van dezen priester ontvingen zij ook haar naam. Het is niet juist den naam Beghijnen af te leiden van „beggen" of bedelen (het Engelsche to beg). Sinds de 12e eeuw ontstonden, vooral in Nederland en Duitschland, vele van deze vereenigingen.

Naar het voorbeeld dezer vrouwenvereenigingen ontstonden ook vereenigingen van mannen, *Begharden* genoemd. Deze leefden ook tezamen en zij hielden zich bezig met handenarbeid, doorgaans met weven. Ook bij deze vereenigingen ziet men het doel om het kloosterstempel te drukken op alle levensverhoudingen. Zij stonden in verband met de Tertiarii onder de Franciscanen. Vandaar dat zij bij de Dominicanen niet in eere waren. Over het lot der Begharden zie men het artikel *Broeders en zusters van den vrijen geest.* [24.

Beginsel. Reeds in de oude wijsbegeerte is aangetoond, dat men niet tot in het oneindige kan terugredeneeren. Men komt eindelijk tot zekere stellingen, die niet meer kunnen worden bewezen, die van zich zelf duidelijk zijn en den grondslag zijn, waarop de bewijzen rusten. Zoo hebben we in de wiskunde de z.g. axiomas. Niet alleen echter op het gebied van de wiskunde, op elk gebied van wetenschap bestaan zulke axiomas of beginselen. Voor den Christen zijn vele beginselen geopenbaard in de Heilige Schrift. Dat God bestaat, dat Hij de wereld geschapen heeft enz. kan niet worden bewezen. We kennen deze beginselen op grond van Gods openbaring en leggen ze ten grondslag aan ons betoog. Formeel staan ze op één lijn met die uitspraken, die duidelijk zijn van zichzelf en ook met allerlei andere stellingen, welke menschen, die niet aan de openbaring gelooven, bewust of onbewust ten grondslag leggen aan hun redeneeringen. In onzen kring is het vooral Dr Kuyper geweest, die sprak van Gereformeerde beginselen. Voor de godgeleerdheid vond hij die in de belijdenisschriften, voor andere wetenschappen dienden ze op grond van de Schrift nader te worden geformuleerd, omdat ze niet in de belijdenis waren vervat. Daarom zeide het meer van Gereformeerde beginselen te spreken dan van de belijdenis alleen. Men heeft daar menigmaal tegen aangevoerd, dat de belijdenis bekend

was, doch dat die Gereformeerde beginselen niet konden worden opgenoemd. Het kan niet worden ontkend, dat in deze tegenwerping eenige waarheid ligt. Maar daar staat weer tegenover, dat het bij de niet-godgeleerde wetenschappen in den regel slechts gaat om enkele zeer algemeene uitspraken, die heel die wetenschap terstond bepalen en onderscheiden van de wetenschap, gelijk de ongeloovigen haar beoefenen, welke algemeene uitspraken duidelijk in de Schrift zijn te vinden. Dat God de wereld geschapen heeft, dat alle gezag van God is, dat de mensch is geschapen naar Gods beeld, dat ons spreken, onze ziel haar archetype vindt in de verhouding van het Woord tot den Vader, zijn zulke algemeene, de wetenschap bepalende beginselen. Daaruit kunnen dan afgeleid worden beginselen van den tweeden rang, die nader bepalen of grondslag zijn van onderdeelen der wetenschap. [17.

Begrafenis. In onderscheiding van de aan de Kanaänieten voorafgaande bevolking, welke, gelijk de opgravingen vooral in Gezer hebben geleerd, gewoon waren hun dooden te verbranden, heeft Israël evenals de andere Semieten (althans voorzoover we hunne gebruiken in dezen kennen) de gewoonte gehad zijn dooden te begraven. Daaraan werd onder Israël het grootste gewicht gehecht. Niet begraven te worden was de grootste smaad, die over iemand komen kon, en deze bedreiging maakt dan ook deel uit van toekomstteekeningen (1 Kon. 13 : 22; 14 : 11; 16 : 4; 21 : 14; 2 Kon. 9 : 10; Jer. 9 : 21; 14 : 16; 16 : 4; Ez. 29 : 5). Evenzeer het storen van de rust der graven en het verbranden (2 Kon. 23 : 16) of verstrooien (Jer. 8 : 2) der beenderen, welke vrees we blijkens de opschriften van de Sidonische koningen Esjmoenazar en Tabnit en van twee priesters uit Neirab bij de Feniciërs en Arameërs terugvinden. Het is dan ook een heilige plicht een in 't open veld liggend lijk te begraven (2 Sam. 21 : 10; Ez. 39 : 15).

In de Heilige Schrift vinden we slechts één voorbeeld van het verbranden van gestorvenen. Saul en zijn zonen worden verbrand door de mannen van Jabes (1 Sam. 31 : 11—13). Intusschen, ook hier worden de beenderen begraven. De voorafgaande verbranding laat zich volkomen verklaren door den staat van ontbinding, waarin deze lichamen ten gevolge van hun verblijf op de muren van Béth-Séân moeten hebben verkeerd. In den parallelen-tekst 1 Kron. 10 : 12 wordt van deze voorafgaande verbranding geen melding gemaakt. Of in den Hebreeuwschen tekst van Am. 6 : 10 van het verbranden van lijken sprake is, is voor 't minst twijfelachtig. In ieder geval is deze tekst te corrupt om daaruit iets op te maken. Het verbranden geldt veeleer als een schande, die over den doode wordt gebracht (Am. 2 : 1), en dient dan ook tot verzwaring van de doodstraf (Gen. 38 : 24; Lev. 20 : 14; 21 : 9; Joz. 9 : 25), want zelfs aan een misdadiger werd in gewone gevallen de eer der begrafenis niet onthouden (Deut. 21 : 23, vgl. 2 Kon. 9 : 34).

De hierachter liggende denkbeelden zijn niet duidelijk. De Heilige Schrift spreekt daarvan niet. Wel heeft men gewezen op de noodzakelijkheid om het bloed te bedekken ten einde te verhinderen, dat het tot den hemel roept om wraak (Gen. 4 : 10; 37 : 26; Job 16 : 18; Jes. 26 : 21; Ez. 24 : 7; zelfs bij het bloed van gedoode dieren is dit noodig, Lev. 17 : 13). Ook heeft men er aan herinnerd, dat het bloed de zetel der ziel is (Lev. 17 : 11) en gezegd, dat door het begraven van het lijk de ziel aan het lichaam wordt gehecht, maar bevredigend is dit alles niet. Dan heeft de begrafenis veeleer de levenden dan de dooden op het oog en gingen de Semieten (ook Israël) uit van de gedachte, dat de begraven ziel of doodengeest niet meer de levenden kan lastig vallen. Maar de begrafenis is toch een eerbewijs aan de dooden! Veeleer hebben we aan het volgende te denken. De wereld bestaat voor de Semieten uit drie rijken: dat der godheid (de hemel), dat der levenden (de aarde) en dat der dooden (de onderwereld). Naar de onderwereld gaat de ziel van den gestorvene. Maar, wijl niet alle band tusschen ziel en lichaam door den dood verbroken wordt (Job 14 : 22; Jes. 66 : 24), is de ziel, wanneer het lichaam boven de aarde blijft, verhinderd in de onderwereld af te dalen en dus genoodzaakt op de aarde rond te dwalen. Vandaar de noodzakelijkheid van het begraven.

Uiteraard wordt in de Heilige Schrift geen volledig beeld gegeven van de wijze van begraven noch ook van vorm en inrichting der graven. Intusschen kunnen we met behulp van de archeologische onderzoekingen op dit punt en van hetgeen we weten van Joodsche begrafenisgebruiken uit den tijd van het Nieuwe Testament en onmiddellijk daarna ons althans eenigermate een indruk daarvan vormen, waarbij we er intusschen rekening mede te houden hebben, dat ook hier de gebruiken niet constant zijn gebleven.

Onmiddellijk na het sterven is het de liefdeplicht der verwanten den doode de oogen te sluiten (Gen. 46 : 4) en den mond op te binden. Onder het Jodendom hooren we van de gewoonte alle openingen van het lijk dicht te stoppen, opdat de lucht niet binnendringe (niet om de booze geesten buiten te houden, gelijk de aanhangers van Frazer's theorie beweren, want die vallen alleen de levenden aan), een afkoelend metalen voorwerp op den navel te leggen en een lamp bij het hoofdeinde te plaatsen. Het was een bewijs van piëteit den afgestorvene te kussen (Gen. 50 : 1). In het Nieuwe Testament hooren we van het wasschen van het lijk (Hand. 9 : 37), dat daarna met specerijen gezalfd (Marc. 16 : 1 en p. p.) en in lijnwaad gewikkeld werd (Matth. 27 : 59 en p. p.). Daarbij werden handen en voeten omwikkeld en een zweetdoek om het hoofd gedaan (Joh. 11 : 44; Luc. 24 : 12; Joh. 20 : 6 v.). Of dit een oud gebruik was, weten we niet. Blijkens de gevonden graven werd oudtijds de doode op een der zijden van het lichaam gelegd met opgetrokken knieën tot de hoogte van de kin, waarop de handen rusten; dus in z. g. slaaphouding. Daarbij rustte het lichaam dan dikwijls op een laag steenen, waarom Jesaja dan ook spreekt van hen, „die afdalen naar de steenen der groeve" (14 : 19). Bij het begraven van vorsten werden, in den lateren koningstijd althans, specerijen verbrand (Jer. 34 : 8; 2 Kron.

16:14; 21:19). Ook gaf men hun in den Griekschen tijd allerlei kostbaarheden mede in het graf: goud, zilver, sieradiën en specerijen, welk gebruik intusschen hooger kan opklimmen, indien Jozefus' verhaal van het plunderen van Davids graf door Hyrkanus en Herodes historisch is. Van balsemen hooren we alleen bij Jacob en Jozef (Gen. 50 : 2, 26), maar hier staan we voor een Egyptische gewoonte, die in Israël geen wortel heeft kunnen schieten. Slechts werd ze in den Nieuw-Testamentischen tijd van verre gevolgd, voorzoover men het lichaam van een geliefden doode met kostbare olie zalfde (Joh. 12:7) en met welriekende specerijen omwikkelde (Joh. 19:39 v.; Luc. 23 : 56).

Al wordt dit in het Oude Testament niet uitdrukkelijk gezegd, toch is het met het oog op de warmte van het klimaat waarschijnlijk, dat de begrafenis indien mogelijk nog op denzelfden dag volgde. Bij den gehangene was dit zelfs voorgeschreven (Deut. 21 : 23). In het Nieuwe Testament wordt van deze gewoonte echter wel gesproken (Hand. 5 : 6, 10). Toen gold de regel: wie zijn doode den nacht door laat liggen, doet hem schande aan. Alleen wanneer op iemands komst moest gewacht worden, kon (althans buiten Jeruzalem) de begrafenis worden uitgesteld (Hand. 9 : 37).

Van het gebruiken van een kist was oudtijds geen sprake. Het was Egyptische gewoonte, toen men Jozefs lijk in een kist legde (Gen. 50 : 26). Bij Israël droeg men den doode op een baar naar

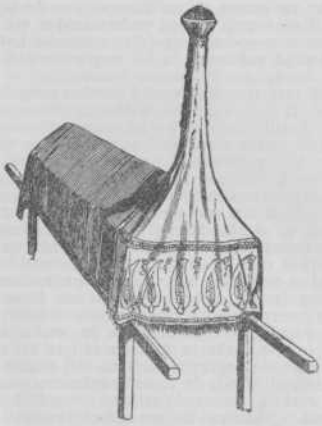

Oostersche lijkbaar van jongeren tijd.

het graf (2 Sam. 3 : 31; 2 Kron. 13 : 21), gevolgd door verwanten en vrienden, die rouw bedreven (1 Kon. 13 : 30; Jer. 22 : 18; 34 : 5). Eerst in veel lateren tijd is het gebruikmaken van een kist bij de begrafenis in eere gekomen, maar dan natuurlijk slechts bij de welgestelden, niet b.v. bij de begrafenis van den zoon van de weduwe van Naïn (Luc. 7 : 12) noch bij die van den Heere Jezus.

Op den hoogsten prijs wordt gesteld in het familiegraf te rusten. Immers wie sterft „gaat naar zijn vaderen" (Gen. 15 : 15) of „volken", „wordt tot hen verzameld" (Richt. 2 : 10), „legt zich bij hen neder" (Deut. 31 : 16), welke uitdrukkingen niet identisch zijn met sterven (vgl. Gen. 25 : 8, 17; 35 : 29; 49 : 33; Num. 20 : 26; Deut. 32 : 50) noch met begraven (vgl. Gen. 25 : 9; 35 : 29; 1 Kon. 2 : 10; 11 : 43) en ook gebruikt worden van hen, die niet in het familiegraf rusten (Deut. 31 : 16; 1 Kon. 2 : 10; 16 : 28; 2 Kon. 21 : 18), maar uitgaan van de gedachte, dat in de woonstede der dooden de familie- en volksverwanten hereenigd worden. Het graf werd dan ook gaarne op eigen bezittingen in gereedheid gebracht (Gen. 23) of in eigen tuin (2 Kon. 21 : 18, 26) of in eigen huis (1 Sam 25 : 1; 1 Kon. 2 : 34), van welk laatste gebruik de opgravingen meerdere voorbeelden aan de hand hebben gedaan. Later is dit begraven in eigen huis om voor de hand liggende redenen in onbruik geraakt en begroef men buiten de bewoonde kom (Luc. 7 : 12; Joh. 11 : 30; Matth. 8 : 28; 27 : 52). Vooral gold dat voor de heilige stad, waar geen lijk mocht vernachten (Hand. 5 : 6, 10). De rijken deden het ook toen nog gaarne in eigen hof (Joh. 19 : 41).

Algemeene begraafplaatsen, kerkhoven in onzen Westerschen zin, hebben Israël en het Jodendom niet gekend. Graven vond men overal: in de tuinen en op de akkers. Gewoonlijk dienden daarvoor de door de natuur zelf in grooten getale in het gebergte gevormde holen, welke dan zoo noodig voor het doel geschikt werden gemaakt. Bij gebreke daarvan maakte men zich een graf, waarvoor men gaarne gebruik maakte van rotswanden, waarin men horizontale openingen aanbracht, welke voor individueel graf konden dienen. Dit deden b.v. de koningen van Juda, van wie de meesten in den rotswand van de Davidsstad begraven zijn (1 Kon. 2 : 10; 11 : 43; 14 : 31 enz.; Ezechiëls verwijt in 43 : 7 heeft waarschijnlijk alleen betrekking op de graven van Manasse en Amon, die naar 2 Kon. 21 : 18, 26 in een gedeelte van den konigshof lagen). Tot het aanbrengen van familiegraven werd (althans later) bij voorkeur een open ruimte in de rots uitgehouwen, in welker wanden rondom z. g. schuifgraven werden aangebracht. Zoo de z. g. konings- en richtersgraven ten Noorden van Jeruzalem, welke echter blijkens de architektonische versiering uit de Maccabeesche periode dateeren. Behalve de genoemde schuifgraven vinden we ook de kuilgraven, die onzen grafvorm het dichtst benaderen en aangebracht werden in den bodem van de rotsholte, welker opening met een platten steen werd afgesloten. Voorts kennen we de bankgraven, in de breedte uitgehouwen en van een pl.m. 60 c.M. hooge bank voorzien, waarop de doode werd neergelegd. Soms echter werd in de bank een soort trog uitgehouwen tot rustplaats van den doode. Hoe dergelijke graven gesloten werden, weten we niet. Noch de opgravingen noch de latere Joodsche geschriften verspreiden daarover eenig licht. Wel hooren we van het afsluiten van de afzonderlijke nissen door middel van een vierkant steenblok, dat door een of meerdere daar-

voor gelegde steenen op zijn plaats werd gehouden. Zulk een steen lag ook voor het graf des Heeren (Matth. 28 : 2 en p. p.).

Gewoonlijk waren de graven allereenvoudigst en behalve in den laat-joodschen tijd, toen men struiken en bloemen er bij ging planten, zonder 't minste, dat de herinnering daaraan kon doen voortleven. En dit te meer waar de openbaringsreligie van Israël zich scherp verzette tegen alle vereering van dooden, waardoor over 't algemeen het besteden van bijzondere zorg aan de graven buitengesloten was. Toch waren in den oudsten tijd herinneringssteenen niet onbekend. Zoo hooren we tweemaal van een grafmassēba: een op het graf van Rachel (Gen. 35 : 20) en een, door Absalom gedurende zijn leven opgericht (2 Sam. 18 : 18; het tegenwoordige „graf van Absalom" in het Kedrondal bij Jeruzalem is uit den Griekschen of nog lateren tijd). Ook vinden we 2 Kon. 23 : 17 en Ez. 39 : 15 een woord (Staten-vertaling: grafteeken, merkteeken), dat misschien een opgerichten steen ter kenmerking van een graf aanduidt. Later echter schijnt de oppositie tegen de kultische masseba's (Staten-vertaling: opgerichte beelden; vgl. 1 Kon. 14 : 23; 2 Kon. 17 : 10; 18 : 4; 23 : 14; Hoz. 3 : 4; 10 : 1 v. e. e.) ook dergelijke grafmasseba's verdrongen te hebben. Het Jodendom kende merksteenen, welke bedoelden iemand op de aanwezigheid van een graf opmerkzaam te maken. Deze merksteenen werden, opdat niemand zich onbewust zou verontreinigen (vgl. Num. 19 : 16), telken jare na de regenperiode met kalk bestreken, waarbij dan het aantal bestreken zijden van den steen de richtingen aangaf, waarin de graven lagen. Ook richtte het Jodendom naar Fenicischen trant grafmonumenten op in onzen zin. Was daarin — wat gewoonlijk niet het geval was — een graf aanwezig, dan moesten ook deze met kalk worden bestreken (vgl. Matth. 23 : 27). Dat dit echter niet steeds geschiedde, leert Luc. 11 : 44. [3.

Begrijpen. In de Heilige Schrift wordt „begrijpen", waarvan de grondbeteekenis is „bevatten", in tweeërlei zin gebruikt, n.l. stoffelijk en geestelijk.

Stoffelijk begrijpen wordt b.v. gezegd van de gegoten zee in Salomo's tempel (2 Kron. 4 : 5) „begrijpende vele bathen", hebbende een inhoudsmaat van vele bathen; zoo ook Jes. 40 : 12: „Wie heeft met een drieling het stof der aarde begrepen?" d. w. z. gemeten; en 1 Kon. 8 : 27: „Zie, de hemelen, ja de hemel der hemelen zouden u niet begrijpen, hoe veel te min dit huis, dat ik u gebouwd heb!" Waar de hemel der hemelen God niet kan omvatten, besluiten, hoe veel te min de tempel?

Geestelijk begrijpen, dus omvatten met het denkend verstand, is b.v. bedoeld in Job 36 : 26: „Zie, God is groot en wij begrijpen het niet" en 37 : 5: „(God) doet groote dingen, en wij begrijpen ze niet."

Opmerkelijk is, dat het Oude Testament den nadruk legt op de gedachte, dat wij God en Goddelijke dingen met onzen geest niet kunnen bevatten; terwijl in het Nieuwe Testament Paulus bidt: „opdat gij ten volle kondet begrijpen met al de heiligen, welke de breedte, en lengte, en diepte, en hoogte zij" (Ef. 3 : 18). Dit beteekent niet, dat de gelooviger der nieuwe bedeeling nu alles begrijpen, want 1º zegt Paulus zelf in dit verband, dat de liefde van Christus de kennis te boven gaat (vers 19), 2º ligt wat we begrijpen beneden ons, terwijl Gods openbaring ver boven ons moet uitgaan. Maar door de vleeschwording des Woords en de uitstorting des Heiligen Geestes heeft de gemeente der nieuwe bedeeling het vermogen om te streven naar die alles omvattende, universeele kennis, welke niet slechts de deelen maar ook het geheel beschouwt en waardoor de veelvuldige wijsheid Gods aan de overheden en de machten in den hemel wordt bekend gemaakt (vs. 10). [5.

Begrip. Een begrip, in logischen zin genomen, wordt door abstractie gevormd en is de gedachte eenheid van de wezenlijke kenmerken van een ding. Het begrip *mensch* bevat dus de wezenlijke kenmerken van het menschelijk wezen en houdt dàt in, wat den mensch eigenlijk tot mensch maakt. Een begrip is onderscheiden van een voorstelling. Aan een voorstelling beantwoordt een bepaald voorwerp in de werkelijkheid, dat we met onze zintuigen waarnemen; het begrip omvat de wezenlijke kenmerken van een groep exemplaren, die gelijksoortig zijn. Een begrip is ook onderscheiden van een idee. Een idee (in logischen zin) gaat aan het bestaan van het ding vooraf. Een architect bouwt een huis naar een idee die hij van te voren had. Maar een begrip onderstelt het bestaan van de objecten in de werkelijkheid en drukt het wezen, de quintessens van de dingen uit. Een begrip is ook onderscheiden van een algemeene voorstelling (dit onderscheid wordt niet altijd voldoende in het oog gehouden, omdat begrip en algemeene voorstelling in den regel met hetzelfde woord worden aangeduid). Door de algemeene voorstellingen vatten we in het dagelijksche leven tal van gelijksoortige dingen onder één hoofd samen, zonder verder over het onderscheid van wezenlijke en toevallige kenmerken ernstig na te denken. De algemeene voorstellingen zijn dan ook vrij vaag. Ieder heeft b.v. een algemeene voorstelling van *hond*, en denkt daarbij aan een levend wezen van bepaalde grootte, op vier pooten, en met scherpen reuk. Maar het logisch gevormd begrip *hond* is niet vaag maar belijnd, en duidt nauwkeurig de wezenlijke kenmerken aan. Door deze begrippenvorming verwijdert men zich niet (gelijk sommigen meenen) van de werkelijkheid om in ijle lucht te zweven (dit is het geval wanneer de begrippenvorming niet uitgaat van de werkelijkheid, de voortdurende controle met het werkelijk bestaande ontbreekt en gefantaseerd wordt in plaats van logisch gedacht) maar zij doet ons indringen in de werkelijkheid, maakt dat we het wezen der dingen kennen en de verhoudingen waarin ze tot elkaar staan. Nu is in deze bedeeling onze begrippenvorming gebrekkig omdat ons denken beperkt is en we ons steeds aan dwaling schuldig maken. Waren we volmaakt, dan zouden we het geheel der dingen, dat door God is vóórgedacht, op menschelijke wijze kunnen nadenken, en in een alles omvattend systeem saamvatten. We zouden dan het wezen der din-

gen verstaan en doorzien. Die heerlijkheid zal ons deel worden, als het „alsdan" waarvan Paulus in 1 Cor. 13 : 12 spreekt, in vervulling zal zijn gegaan. [14.

Behemoth. De beschrijving van den Bĕhēmōth vinden we in Job 40 : 15 v.v. (Staten-Vertaling 40 : 10 v.v.). Sommigen willen het dier ook terugvinden in Jes. 30 : 6 en Ps. 73 : 22. Uit een taalkundig oogpunt bezien is het woord niet anders dan een intensieve meervoudsvorm in den zin van „groot beest" en ten onrechte heeft men er de hebraïseering in gezien van een Egyptisch woord. De beschrijving van den Bĕhēmōth, dien de oude vertalingen reeds niet meer konden thuis brengen en waarbij men vroeger gaarne aan den rhinoceros of zelfs aan den olifant wilde gedacht hebben, nadert het meest het nijlpaard, den hippopotamus amfibius. Het zwaard van 40 : 19 (Staten-Vertaling 40 : 14) zijn de geweldige snijtanden, waarmede hij het gras afsnijdt als met een sikkel; vs. 15 en 20 (Staten-Vertaling vs. 10 en 15) noemen hem een amfibie en niet-aggressief; vs. 21 v. (Staten-Vertaling vs. 16 v.) beschrijven zijn geliefkoosde schuilhoeken; in vs. 23 (Staten-Vertaling vs. 18) wordt melding gemaakt van het merkwaardige feit, dat het dier evenzeer thuis is op 't land als in het water. Dat alles past uitstekend op het nijlpaard. Alleen van de bijzondere dikte van zijn huid wordt geen melding gemaakt.

Of het nijlpaard vroeger ook in Azië thuis is geweest, weten wij niet. Sporen zijn er niet van gevonden. Daar echter gedurende een zeer vroege periode een dier, dat niet te onderscheiden is van het nijlpaard, over geheel Zuid- en Midden-Europa verspreid is geweest, is er geen de minste grond voor om te ontkennen, dat het ook in den Jordaan (40 : 23; Staten-Vertaling 40 : 18) thuis is geweest. Tegenwoordig vinden we het in Egypte nog slechts ten Zuiden van Dongola, maar de fresco's en geschriften der oude Egyptenaren en de fossiele resten, gevonden in de Nijl-delta, bewijzen, dat het vroeger ook in Beneden-Egypte thuis was, waar de bewoners er met harpoenen jacht op maakten. In ieder geval moet de dichter van Job 40 het dier zelf gezien en een diepen indruk daarvan gekregen hebben, gelijk de treffende beschrijving van den Bĕhēmōth bewijst. [3.

Bekeering. I. In den meest algemeenen zin wordt van bekeering gesproken bij betering des levens, wanneer iemand meent kwaad gedaan te hebben, schuld daarover gevoelt en tot beter gedrag komt. Zulk een bekeering, zijnde een betering van het zedelijk leven, komt voor bij den natuurlijken mensch, zelfs in de Heidenwereld (Rom. 2 : 14, 15).

II. Vervolgens beteekent bekeering, ook in den ruimsten zin, van den eenen godsdienst tot den anderen godsdienst overgaan, en de zendelingen noemen dan ook die zij door hun arbeid gewonnen hebben bekeerlingen, en iemand die van godsdienst veranderd noemt zich een bekeerde, hetzij dat men van het Heidendom tot het Christendom, hetzij binnen het Christendom van de eene kerk tot de andere kerk overgaat.

III. Maar in zeer bijzonderen zin wordt in de Heilige Schrift van de echte, waarachtige bekeering gesproken, die zaligmakend is.

In de Hebreeuwsche taal van het Oude Testament vinden we voor bekeering een woord dat letterlijk beteekent *omkeeren*. Men heeft zich dan voor te stellen dat men wandelt op een weg die niet goed is en ziet verkeerd te zullen uitkomen, en daarom zich omkeert om den verkeerden weg te verlaten om op den goeden weg te komen, en dat toe te passen op den weg des levens. Daarom eischt de Heilige Schrift ook altoos eenerzijds bekeering *van* de zonde, de boosheid, de goddeloosheid, de ongerechtigheid, de afgoden, de ijdele dingen, de dwaling, de duisternis (1 Kon. 8 : 35; Job 36 : 10; Jesaja 59 : 20; Jeremia 44 : 5; Ezechiël 3 : 19; Hand. 8 : 22; 14 : 15; 26 : 18; Jac. 5 : 20), en anderzijds bekeering *tot* den levenden God, het Licht, de Godzaligheid (Deut. 30 : 2; 2 Kon. 23 : 25; Jeremia 4 : 1; Hosea 12 : 7; Luc. 1 : 16; Hand. 9 : 35; 26 : 18; 1 Thess. 1 : 9).

In de Grieksche taal van het Nieuwe Testament vinden we twee verschillende woorden voor bekeering *(metanoia* en *epistrophê)* beide in onze Statenoverzetting door „bekeering" vertaald. Het eerste woord beduidt de inwendige zinsverandering, het tweede woord de andere levensopenbaring. Somtijds komen beide woorden naast elkander voor, dan wordt het eene door „zich beteren" — het andere door „zich bekeeren" vertaald (Hand. 3 : 19; 26 : 20). Juist deze twee woorden geven saam aan waarin de waarachtige bekeering gelegen is. Vooreerst is het een komen tot andere gedachten en het verkrijgen van een andere gezindheid des harten. De natuurlijke mensch heeft vijandschap tegen God en liefde voor de zondige wereld, maar in de bekeering komt Gods kind tot de overtuiging tegen God en zijn heilig Woord zwaar gezondigd te hebben, ziet zijn kwaad in als zonde, gevoelt daarover berouw en is door schuldbesef getroffen en verslagen. En dan komt er deze *verandering* in zijn hart dat hij van nu voortaan de zondige wereld haat en lief heeft God den Heere en zijn heilig Woord (Psalm 51 : 12). En in de tweede plaats is het een komen tot een andere levensopenbaring, want werd voorheen de zonde liefgehad èn gedaan, nu wordt de zonde gehaat èn gelaten en in plaats daarvan Gods wil met lust en blijdschap volbracht in de goede werken.

De Heidelbergsche Catechismus (Zondag XXXIII) stelt voor de waarachtige bekeering twee stukken: 1. de afsterving van den ouden mensch en 2. de opstanding van den nieuwen mensch. Maar bij beide stukken zien we zoo wel het *inwendige* als het *uitwendige* van de bekeering aangegeven. Er is, wat het eerste stuk betreft, voor het inwendige een hartelijk leedwezen dat wij God hebben vertoornd en een haten van de zonde, en voor het uitwendige een vlieden van de zonde. En wat het tweede stuk betreft, voor het inwendige een hartelijke vreugde in God door Christus en lust en liefde tot den wille Gods, en voor het uitwendige een leven in goede werken.

Juist aan dat inwendige hangt de echtheid van de waarachtige bekeering, want de natuurlijke mensch heeft ook berouw, spijt, schuldgevoel, zelfs wroeging, en komt wel tot zedelijke ver-

betering, doch dat is uit angst voor de gevolgen van het kwaad, maar hij mist het religieus element: berouw, omdat hij tegen zijn God gezondigd heeft, en liefde tot het goede omdat daarin Gods Wet vervuld wordt. Het onderscheid tusschen de zedelijke bekeering tot de deugd van den natuurlijken mensch en de waarachtige bekeering van Gods kind wordt zeer duidelijk aangegeven in 2 Cor. 7 : 10: „de droefheid naar God werkt een onberouwelijke bekeering tot zaligheid, maar de droefheid der wereld werkt den dood". Deze droefheid naar God, is het berouw dat van God komt en Hem aangenaam is, en deze droefheid der wereld is het berouw dat bij den natuurlijken mensch gevonden wordt, zelfs bij Kaïn, Ezau, Judas. Tot waarachtige bekeering kan alleen de geloovige komen, daarom gaat het zaligmakend geloof aan de waarachtige bekeering vooraf. Ook hier geldt: zonder geloof onmogelijk Gode te behagen.

De bekeering moet wel van de *wedergeboorte* en van de *heiligmaking* onderscheiden worden. Velen vereenzelvigen de wedergeboorte en de bekeering, omdat het woord wedergeboorte in meer beperkten en in meer ruimeren zin genomen wordt, in Matth. 19 : 25 zelfs in een zeer ruimen zin n.l. van het komen van het rijk der heerlijkheid. Maar de wedergeboorte, in engeren zin genomen, gaat aan de bekeering vooraf, kan als de wortel er van worden aangemerkt, en leidt tot de bekeering, die als vrucht der wedergeboorte beschouwd kan worden. God komt met zijn eisch: „bekeert u" tot alle menschen, maar alleen zij die wedergeboren zijn kunnen zich bekeeren (Joh. 3 : 3, 5). In de wedergeboorte is de mensch volstrekt lijdelijk, hij *wordt* wedergeboren door den Heiligen Geest, maar in de bekeering is de mensch tot werkzaamheid geroepen, want hij heeft *zich te bekeeren*, den ouden mensch te kruisigen en den nieuwen mensch aan te doen. En ook moet de bekeering van de heiligmaking onderscheiden worden, want de heiligmaking is de naam òf voor al het genadewerk des Heiligen Geestes in de uitverkorenen (Zondag VIII, Heidelbergsche Catechismus) waaronder ook de bekeering begrepen is, òf voor het heilige leven waartoe de bekeerde krachtens den eisch om vruchten der bekeering waardig voort te brengen, geroepen is, en dus voor wat op de bekeering volgt. Is de wedergeboorte, in engeren zin, de instorting van het nieuwe levensbeginsel in de uitverkorenen, en heeft deze plaats buiten het bewustzijn en zonder den wil van hen, de bekeering daarentegen gaat welbewust en willens toe, want zij is het volbrengen van den eisch: „bekeert u", het kruisigen van den ouden mensch, het aandoen van den nieuwen mensch.

Omdat de bekeering vrucht is van de wedergeboorte in engeren zin en onderdeel van de heiligmaking in ruimeren zin, waarin het eigen werk Gods aanbeden wordt en toch het „zich bekeeren", waarin de geloovige tot werkzaamheid geroepen wordt, een eigen gedachte vertegenwoordigt, moet onderscheid gemaakt worden tusschen het werk Gods en het werk van den geloovige in de bekeering. Eenerzijds wordt in heel de Heilige Schrift de mensch opgeroepen zich te bekeeren, voortdurend komt tot hem de eisch: bekeert u! en telkens wordt ook gezegd dat hij zich bekeerd heeft, maar anderzijds lezen we toch dat het God de Heere is die hem tot bekeering brengt en hem de bekeering geeft (Jerem. 13:18; Hand. 5:31; Rom. 2:4; 2 Tim. 2 : 25). Maar dit wordt zoo verstaan dat, waar de mensch in de wedergeboorte geheel lijdelijk is, in de wedergeboorte God de Heere, die zeer zeker de bekeering geeft en tot bekeering brengt, inwerkt op het bewustzijn en op den wil van den geloovige zóó dat God als eerste oorzaak hem bekeert, maar hij als tweede oorzaak zich bekeert. Niet te letten op de eerste oorzaak is de fout van het Pelagianisme dat in bekeering alleen het eigen werk van den mensch ziet; weg te cijferen de tweede oorzaak is de fout van het mystiek Pantheïsme, dat den mensch van zijn zelfstandigheid en verantwoordelijkheid berooft. In de Dordtsche Leerregels III/IV, § 12 wordt dit zeer treffend en juist aldus uitgedrukt: „wordt de wil, zijnde nu vernieuwd, niet alleen van God gedreven en bewogen, maar van God bewogen zijnde, werkt hij ook zelf. Waarom ook terecht gezegd wordt, dat de mensch, door de genade die hij ontvangen heeft, gelooft en zich bekeert."

Is de bekeering in den gewonen zin van het woord het eerste uitkomen van het zaad der wedergeboorte bij de geloovigen, het voor het eerst oprecht berouw hebben over de zonde en die welbewust haten en vlieden, en voor het eerst de bewuste liefde gevoelen tot God en het volbrengen van zijn heiligen wil, daar is ook nog sprake van bekeering in tweeërlei ander opzicht. Vooreerst is er de *vernieuwde* bekeering, en dan is er de *dagelijksche* bekeering. De „vernieuwde bekeering" is er, als een kind van God, na tot geloof en bekeering gekomen te zijn, tijdelijk afdwaalt van de waarheid of valt in een ergerlijke zonde, en dan door Gods genade bij vernieuwing tot bekeering komt, zooals het geval was bij David en Petrus (Luc. 22 : 31, 32). En de „dagelijksche bekeering" blijft de voortdurende eisch der heiligmaking voor allen die eens tot bekeering gekomen zijn, eerstens omdat wij dagelijks struikelen in velen (Jacob. 3 : 2) en voorts omdat het kruisigen van den ouden mensch en het aandoen van den nieuwen mensch en het toenemen in heiligmaking de roeping van alle geloovigen is zoolang zij in dit tijdelijk leven zijn.

De bekeering is Gods werk door den Heiligen Geest, en daarom heeft God zichzelven voorbehouden den tijd wanneer, de wijze waarop, de omstandigheden waaronder, het middel waardoor Hij tot bekeering wil brengen. Het voegt ons hierbij niet één weg te denken en dien allen voor te houden, want bij God is een veelvuldige wijsheid, en Hij trekt Maria anders dan Martha; Samuël en Timotheus van jongsaf en den moordenaar aan het kruis eerst in de stervensure; Johannes met zachte hand en Paulus op krachtige wijze. [16.

Bekennen. Dit woord heeft in de Heilige Schrift onderscheiden beteekenissen, die echter alle samenhangen met de grondgedachte van „kennen". Het drukt uit dat de kennis die men bezit vast en zeker is, hetzij door innerlijke over-

tuiging, hetzij door afdoend bewijs. Jezus bekende hun boosheid (Matth. 22 : 18; Marc. 2 : 8), bekende dat er kracht van Hem was uitgegaan (Luc. 8 : 46). De menigte bekende dat Zacharia een gezicht gezien had (Luc. 1 : 22). Zelfs roepen de duivelen: Nu bekennen wij, d. w. z. weten met zekerheid, dat gij den duivel hebt (Joh. 8 : 52).

Bekennen beteekent ook, door zeer nauwgezet onderzoek tot kennis en zekerheid komen. De broeders van Jozef zeggen tot hun vader: „Beken toch of deze rok uws zoons rok zij" (Gen. 37 : 32, 33), en Jozef tot zijn broeders: „Hieraan zal ik bekennen dat gij vroom zijt" (Gen. 42 : 33).

Bekennen in dien zin dat men voor zichzelven tot vaste en zekere kennis is gekomen leidde dan ook tot het erkennen van de waarheid, het feit, de persoon. Gansch Israël bekende dat Samuel bevestigd was tot profeet (1 Sam. 3 : 20). Zoo wordt verstaan het voortdurend vermaan der profeten: te bekennen dat de Heere God is, te bekennen zijn macht en majesteit (Exod. 6 : 6; Deut. 8 : 5; Jeremia 33 : 13; Hab. 2 : 14). Rechtstreeks hiermede saam hangt de beteekenis van bekennen als van belijden vooral van schuld en zonde (Spreuk. 28 : 13; Pred. 7 : 22), en ook van het geloof (Joh. 6 : 69; 10 : 38).

Eindelijk is bekennen ook de naam voor de beoefening der geslachtsgemeenschap (Gen. 4 : 1). [16.

Beker. De Hebreeuwsche uitdrukkingen Kos, Kephos (1 Kron. 29 : 17; Gen. 40 : 11—13; Ex. 37 : 16) geven te kennen, dat op den beker een deksel was. De beker van den Farao is bekend (Gen. 40 : 11), ook die van Jozef (44 : 2 v.). In de oudste tijden dronk men wel uit holle hoornen van runderen, maar reeds vroeg werden koperen en zilveren bekers en schalen gebruikt, en de hoornen slechts tot bewaring der zalfolie gebezigd (1 Sam. 10 : 1). Op de tafel der toonbrooden moesten, naast kannen en schalen voor drankoffers, ook bekers in den vorm eener holle hand worden geplaatst. — In figuurlijken zin wordt „beker" gebruikt voor een afgepaste maat, omdat voor iederen gast een bizondere beker werd bestemd, in goeden en kwaden zin, maar in den laatsten vanwege het nevenbegrip der bedwelmende, verderfelijke werking van den drank (Ps. 75 : 9, vgl. 60 : 5; Jes. 51 : 22; Jerem. 25 : 15; Klaagl. 4 : 21; Ezech. 23 : 31). — Babel wordt (Jerem. 51 : 7), als verleidster tot afgoderij, die bedwelmt en in het verderf stort, een gouden beker in de hand des Heeren genoemd, en in Openb. 17 : 4 wordt Babel, de moeder der afgoderij, voorgesteld met den zwijmelbeker in de hand. — De *beker-waarzeggerij* (kylikomantie) was een onderdeel der Egyptische waarzeggerij; men geloofde tot toekomstige of verborgen dingen te kunnen besluiten, 't zij uit de lichtstralen, die zich in het water van den beker weerkaatsten, 't zij doordat men er stukjes goud en zilver inwierp met edelsteenen, waarop een geheim schrift was gegraveerd. Nadat het tooverwoord gesproken was, vormden zich op de oppervlakte van het water figuren als een weerkaatsing der opschriften van de edelsteenen, of het beeld werd zichtbaar van hem, aangaande wien men iets wilde weten. [20.

Bekken. I. Een schotelvormig metalen vat, waarin bij het slachten het bloed werd opgevangen bij het Paaschlam (Ex. 12 : 22) en bij de offers (Ex. 24 : 6; 27 : 3; 38 : 3; Num. 4 : 14). Zij liepen puntig toe, opdat de priesters ze niet uit de handen zouden zetten, waardoor het bloed licht had kunnen stollen en voor het besprengen niet meer deugde. Voor den tempel bekwam Salomo van Hiram gouden bekkens (1 Kon. 7 : 40. 45, 50; 2 Kron. 4 : 8, 11, 22). Zij werden door Nebukadnezar naar Babylon gebracht (2 Kon. 25 : 15; Jerem. 52 : 18). De stadhouder (Thirsatah, waarschijnlijk Zerubbabel) schonk aan den tweeden tempel 50 nieuwe (Nehem. 7 : 70). Uit een bekken wiesch Jezus de voeten zijner discipelen (Joh. 13 : 5). — II. Het groote *waterbekken* in het voorhof (Ex. 30 : 18 v.; 38 : 8; 4 : 11), waaruit zich de priesters de handen en voeten wieschen. — III. Een muziek-instrument, een soort castagnette.

Bekker. I. *Balthasar Bekker*, zoon van Hendrik Bekker, werd 20 Maart 1634 te Metslawier geboren, waar zijn vader predikant was. Deze boezemde hem een groote liefde in voor de Heilige Schrift. In 1650 ging hij naar de Groninger Hoogeschool, waar hij de vriend werd van professor Alting. Van Groningen toog hij vier jaren later naar de Academie te Franeker, waar hij zich aangetrokken gevoelde tot zijn lateren schoonvader professor Fullenius. Op 10 April 1655 werd hij rector van de Latijnsche school te Franeker. In 1657 werd hij predikant te Oosterlittens. Hier begon hij *zelfstandig* te studeeren, want hij wilde niet met eens anderen, maar slechts uit eigen oog zien. Op 25 Mei 1665 promoveerde hij tot doctor in de theologie. Op 25 Januari 1666 werd hij predikant te Franeker, waar hij aan huis les begon te geven aan theologische studenten, wat hem later verboden werd. Hier schreef hij onder meer een boekje, getiteld: *Vaste Spijse der Volmaakten* en een kort werkje in 't Latijn over de wijsbegeerte van Cartesius. 't Eerste geschrift werd bezien in 't licht van het tweede en een storm van verontwaardiging stak op. De „Vaste Spijse" werd door Gedeputeerden verboden. In 1674 trok hij nu naar Loenen aan de Vecht. In 1676 vinden we hem als predikant te Weesp. In 1680 werd hij dienaar des Woords te Amsterdam. Hier begon hij veel te schrijven. De bekende Jakobus Koelman kwam echter tegen hem op. Een Coccejaan was Bekker niet, 't geen kon blijken uit zijn in 1688 verschenen boek: *Uitleggínge van den propheet Daniël*. In 1691 kwam zijn meest bekende werk uit: *De betoverde weereld* in twee boeken, in 1693 door een derde en vierde boek gevolgd. Zelf meende hij in dit geschrift een bevestiging te geven van het ware geloof, maar heel de kerkelijke wereld kwam in hevige beroering. Van alle kanten ging men Dr Bekker te lijf. Zelfs werd hij op 7 Augustus 1692 uit zijnen dienst ontzet. Tot zijnen dood behield hij echter van de Amsterdamsche regeering zijn voorheen genoten jaarwedde. In 1694 begon hij tal van preeken uit te geven. Op 11 Juni 1698 overleed hij.

Dr Balthasar Bekker was ongetwijfeld een belangrijk persoon en een man van uitnemende geleerdheid. Hij wilde zijn een *Bijbelsch* theoloog.

Zijn uitlegging van Gods Woord stond los van alle leerstellige godgeleerdheid. De wijsgeerige bespiegelingen van Cartesius hadden op Bekkers beschouwingen grooten invloed uitgeoefend, hoewel hij niet een volbloed-Cartesiaan kan heeten. Hij was een ijverig herder der gemeente en een uitstekend catecheet.

Wat inzonderheid de verontwaardiging van velen in den lande tegen hem opwekte, was, dat hij wel niet het bestaan der engelen ontkende, maar toch de werkzaamheid der engelen beperkte, hen menigmaal voor menschen hield en evenals Spinoza leerde, dat Christus en zijn apostelen zich in de leer der engelen telkens naar het geloof hunner tijdgenooten hadden geschikt. De leer der engelen, zooals deze doorgaans werd gepredikt, was volgens Bekker een grove en schadelijke dwaling, die de Christenheid onder de macht des duivels hield.

Om deze beschouwingen werd hij voor een atheïst gescholden en bij het examen van proponenten werd sedert nauwkeurig onderzocht, hoe dezen stonden tegenover de ketterijen van den schier algemeen bestreden Dr Bekker, die zoowel de Voetianen als de Coccejanen tot vijanden had. De bekende Walchersche Artikelen van 1693, wier onderteekening door alle predikanten op Walcheren tot 1816 plaats had, spraken in het vijfde artikel niet zonder opzet „van de werckingen der Goede en Quade Engelen". [18.

II. *Woutherus Bekker*, geboren 1821, was een onbestudeerd predikant die, gedurende de tweede helft der 19e eeuw te Amsterdam, in zijn kerkgebouw „Nazareth", Barndesteeg K. 254, vele menschen trok. Wars van de weifelende en karakterlooze prediking der meeste leeraars in de „Groote" kerk, verspreidde het orthodoxe volk zich toen n.l. in allerlei „bijkerkjes". Wie ruw-Gereformeerde preeken verlangde ging naar den antinomiaanschen Bekker. Deze allesbehalve onbesproken prediker maakte intusschen vele Hervormde predikanten beschaamd door zijn optreden in geschriften tegen den „Groningschen" predikant Meyboom. Ook verdedigde hij de Godheid van Christus tegen Ds. H. J. Budding, toen deze Ariaan geworden was. Voorts gaf hij opnieuw uit: „Het Verbond der Werken", tiende samenspraak voor het Examen van het ontwerp van Tolerantie door A. Comrie en N. Holtius. Evenzoo: „De Hemelsche Academie" door Franciscus Rous, uit het Engelsch vertaald door Jac. Koelman. Achter laatstgenoemde uitgave is een lijst gevoegd van de vele geschriftjes door Bekker gepubliceerd. [30.

Bekwaam om te leeren, (2 Tim. 2 : 24; 1 Tim. 3 : 2; 1 Tit. 1 : 9). Hiertoe behoort, dat de leermeester niet slechts de geloofs- en zedeleer goed kent, maar ook de gave bezit, naar de bevatting zijner hoorders te spreken, het algemeene op de bijzondere toestanden toe te passen, het onbekende door het bekende op te helderen en aanschouwelijk te maken, het verstand te overtuigen, het hart te roeren en den wil te bereiken. Deze gaven der mededeeling moeten volgens 1 Tim. 3 : 2 en Tit. 1 : 9 de dienaren des Heeren in de gemeente (2 Tim. 2 : 24) bezitten. Volgens 1 Tim. 5 : 17 worden onder de ouderlingen (Hand. 20 : 17, 28) degenen bovenal genoemd, die arbeiden in woord en leer. Dit was mitsdien toen nog niet met allen het geval. Veelmeer waren er in de eerste tijden des Christendoms, toen het zich meestal onder de lagere standen verbreidde, vele opzieners der gemeente, die wel practische bekwaamheid genoeg bezaten, om den toestand der enkele zielen te kennen en hen te leiden, maar niet de gave van het openbaar leeren. Paulus stelde het echter als regel vast, dat het ambt van leiden en leeren moest vereenigd zijn; gelijk zulks ook voortaan het geval was.

Bel. Er waren verschillende Babylonische goden, die Bel d. i. heer, heetten. Boven allen heette zoo *En-lil*, de heer van de lucht (en = is heer, lil = wind), de tweede god uit de voorname drieheid Anu, En-lil en Ea. Dan *En-ki* d. i. heer der aarde en *En-zu* d. i. heer der wijsheid. Van deze allen werd Ea en som ook En-lil alleen „heer" genoemd. Later werd die titel „heer" overgedragen op den god Marduk, en daarom vinden wij in het Oude Testament Bel altoos voor Marduk (Jes. 46 : 1; Jer. 50 : 2; 51 : 44).

Bela. I. Gen. 14 : 2, 8 naam van een stad (= Zoar). — II. Naam van een Edomitischen koning (Gen. 36 : 31; 1 Kron. 1 : 43). [24.

Belasting. Zoolang in Israël een zuivere godsregeering (theocratie) was, bestond er geen onderscheid tusschen kerkelijke of godsdienstige en burgerlijke belastingen. De *tienden* en *eerstelingen* waren de eenige regelmatige belastingen tot bestrijding van den offerdienst en tevens tot onderhoud der priesters. Voor den bouw des tabernakels moest elk Israëliet, boven de 20 jaren oud en in staat om de wapenen te dragen, ½ heil. sikkel (= 2 drachmen, of 15 stuivers) bijdragen (Ex. 30 : 31). Onder Joas (2 Kon. 12 : 4) werden naast deze onregelmatige belasting vrijwillige gaven door de priesters verzameld ten behoeve van de herstelling des tempels; zoo ook nog onder Jesaja (2 Kron. 22 : 1). Dat deze belasting echter niet ten allen tijde regelmatig is ingevorderd, zien wij uit 2 Kron. 24 : 6, (volgens enkelen in den tijd, eer er koningen regeerden, in 't geheel niet, hoewel uit de niet vermelding deze conclusie niet kan worden getrokken). Na de Babylonische ballingschap vinden wij daarvan de eerste sporen (Neh. 10 : 32), waar zij wegens de armoede des volks slechts ⅓ sikkel bedraagt (volgens anderen met ⅓ verhoogd). Zij schijnt ook nauwgezetter te zijn ingevorderd (Matth. 17 : 24), zelfs door de Joden, die buiten Palestina woonden. Die ze tot den 25 Adar (Maart) als laatsten termijn niet betaalde, diens goederen werden in beslag genomen. Zij mocht slechts worden betaald met oude heilige munt, vandaar de wisselaars in den tempel, die tegen een agio zulke muntstukken uitkeerden. Buitenlandsche steden zonden hun tempelbelasting door afgevaardigden in goud, om het gemakkelijker transport. Zij werd in twee offerkisten in den voorhof der vrouwen bewaard, de een voor de in het loopende jaar betaalde gelden, de ander voor die, welke uit het vorige jaar nog moesten betaald worden. Deze tempelschat werd niet slechts tot bouwen, maar ook tot andere godsdienstige doeleinden gebruikt (Neh. 10 : 32). Ook

hebzuchtige vorsten, veldheeren, landvoogden eigenden haar zich toe (1 Macc. 1 : 23; 6 : 12; 2 Macc. 3 : 2; 4 : 39; 5 : 16). Vespasianus veranderde na Jeruzalems verwoesting de tempelbelasting in eene voor het kapitool te Rome.

Terwijl deze *kerkelijke* belastingen nooit drukkend waren, legde de heerschappij der koningen het volk *burgerlijke belastingen* op, die wegens de willekeur vaak zeer drukkend waren voor het volk (1 Sam. 8 : 11—17; 1 Kon. 12 : 4), vooral (vs. 18), waar het volk den rentmeester Adoram steenigt. Zij bestonden deels in heerediensten, deels in het leveren van levensbehoeften en edele metalen. Zoo reeds onder Saul (1 Sam. 17 : 25); nog meer onder Salomo (1 Kon. 4 : 27 v.; 10 : 14 v.), die bovenal ook aan cijnsplichtige volkeren (1 Kon. 9 : 21—23; 2 Kron. 8 : 9) en doortrekkende kooplieden belastingen oplegde. Daarbij kwamen in oorlogstijd nog krijgsbelastingen. De Israëlietische koning Menahem legt (2 Kon. 15 : 20) aan 60.000 zijner rijkste onderdanen een iegelijk 50 sikkelen zilver op, om den eisch van den Assyrischen koning Pul van 1000 cent. zilver te bevredigen; de koning Jojakim aan al zijn onderdanen naar verhouding van hun vermogen (2 Kon. 23 : 35), als tribuut van den Egyptischen koning Farao Necho, die hem tot koning had gemaakt. Zoo is het volk Gods reeds voor de Babylonische ballingschap begonnen schatting te betalen aan heidensche vorsten. Nu werden zoowel de achtergebleven als de gevangen Joden cijnsbaar aan Babylons koning. De onder Perzische opperheerschappij teruggekeerde Joden moesten, uitgezonderd de priesters (Ezra 4 : 13, 20; 7 : 24), drieërlei soort van belastingen geven: *cijns, impost* en *tol*. Willekeurige onderdrukkingen der stadhouders, vooral afpersingen van levensbehoeften, waren, gelijk nog heden in het Oosten, niet zeldzaam (Neh. 5 : 13), vergelijk het boetgebed (Neh. 9 : 37). Later onder de heerschappij der Egyptische Ptolomeüssen en de Syrische Seleuciden werden zij vaak hard onderdrukt, vooral toen de Egyptische koning Ptolomeus Euergetes 246—221 voor Christus (gelijk later de Romeinen) de belastingen verpachtte, waarbij de pachters zich zochten te verrijken.

Onder de Syrische heerschappij bestonden de belastingen in tol, zout- en kroonbelasting (oorspronkelijk een gouden kroon) en een groote belasting in levensmiddelen, een derde deel der zaad- en de helft der boomvruchten (1 Macc. 10 : 19; 11 : 35; 13 : 39). De priesters waren vrij van belastingen. Op verpachting wijst 1 Macc. 11 : 28; 13 : 15; 15 : 31. Onder de Romeinsche opperheerschappij hieven de inheemsche vorsten de jaarlijksche belastingen en betaalden zonder twijfel weder van hunne zijde tribuut aan Rome (vgl. 1 Macc. 8 : 7; 2 Macc. 8 : 10). Bovendien vonden afpersingen en buitengewone krijgsbelastingen plaats. Onmiddellijk onder Romeinsche heerschappij staande van het achtste jaar n. Chr. geboorte af moest Judea gelijk andere Romeinsche provinciën, behalve den handelstol hoofdzakelijk grond- en hoofdgeld [het mannelijk geslacht van het 14de, het vrouwelijke van het 12de tot het 65ste jaar] betalen, *den schattingpenning* (Matth. 22 : 17). De handelstol der wegen en zeehavens werd verpacht. Daar zoowel de generaal- als de onderpachters (*tollenaars*) zich daardoor wilden verrijken, vonden vele onderdrukkingen en onrechtvaardigheden plaats.

De uitspraken des Heeren en der apostelen verplichten Christelijke onderdanen hun burgerlijke belastingen nauwgezet te betalen (Matth. 22 : 21; Rom. 13 : 7; 1 Petr. 2 : 13).

Belastingen in de eerste Christelijke gemeenten zijn vrijwillige gaven voor de arme broeders (Hand. 11 : 29 v.; Rom. 15 : 26; 1 Cor. 16 : 1 v.; 2 Cor. 8 : 20; 9 : 1. 12).

Beleedigen. Het woord beleedigen komt in de Heilige Schrift slechts enkele malen voor en dan nog meest in den zin van overlast aandoen, krenken, smadelijk bejegenen, mishandelen. Gen. 31 : 50: „Zoo gij mijne dochteren beleedigt." Uitdrukkelijk heeft de Heere aan Israëls rechters en overheden verboden de weduwe of wees te beleedigen, dus in het algemeen de weerloozen (Ex. 22 : 22). Tegen overtreding van dit gebod dreigt de Heilige Israëls met strenge straf: „Indien gij hen eenigszins beleedigt, en indien zij eenigszins tot Mij roepen, Ik zal hun geroep zekerlijk verhooren". Let op het *eenigszins* en het *zekerlijk;* dus bij de minste schennis zal Jehovah gewis straffen, en eischen oog om oog, tand om tand, want: „Mijn toorn zal ontsteken en Ik zal ulieden met het zwaard dooden en uwe vrouwen zullen weduwen en uwe kinderen weezen worden". Zie ook Jes. 19 : 20: „Zij zullen tot den Heere roepen vanwege de verdrukkers en Hij zal hun een Heiland zenden, die zal hen verlossen".

Wel is ook in de Heilige Schrift meermalen sprake van een gedrag jegens anderen, waardoor, 't zij in woorden, 't zij in gebaren of daden, verachting van een ander wordt uitgedrukt, doch bepaalde strafbepalingen daartegen komen in de Mozaïsche wet niet voor. Wel wordt beleediging van de overheid uitdrukkelijk verboden, doch zonder strafbedreiging: „De goden (overheden) zult gij niet vloeken, en de oversten in uw volk zult gij niet lasteren" (Ex. 22 : 28).

De straf over de jongens, die den profeet Elisa beleedigden, was een bijzonder godsgericht, 2 Kon. 2 : 23 en 24 (Elisa vloekte hen in den naam des Heeren).

In later tijd stonden er geldboeten op wanneer men iemand uitschold (Matth. 5 : 22), op de wang sloeg (Matth. 5 : 39; Joh. 18 : 22; 19 : 3) of in het aangezicht spuwde.

Hoe hebben we echter te verstaan wat Jezus zegt in Matth. 5 : 22: „Doch Ik zeg u: zoo wie ten onrechte op zijnen broeder toornig is, die zal strafbaar zijn door het gericht; en wie tot zijn broeder zegt: Raka (dat is schelm of booswicht) die zal strafbaar zijn door den grooten Raad, maar wie zegt: gij dwaas! die zal strafbaar zijn door het helsche vuur"? De Heiland stelt zich hier tegenover de oppervlakkige Rabbijnen, die alleen met doodzonden rekenden, in welke zij dan allerlei gradaties van strafbaarheid onderscheidden, voor het gericht, den Hoogen Raad of het eeuwig oordeel.

En nu wil Jezus zeggen: Iemand die ten onrechte toornt op zijn broeder is al waard aan het gerecht te vervallen, en wie deugniet zegt

tot zijn broeder aan het opperste Gericht en wie hem uitscheldt voor dwaas, is al het helsche vuur waardig. Reeds de booze gezindheid stelt schuldig voor God, even zoo goed als de booze daad.

Bestond de beleediging onder de Oud-Testamentische bedeeling in opzettelijke beschadiging van personen of eigendommen, dan gold het recht van wedervergelding aan hetzelfde lichaamsdeel: „oog om oog, tand om tand, hand voor hand, voet voor voet, brand voor brand, wond voor wond, buil voor buil" (Exod. 21 : 23—25; Levitic. 24 : 19; Deuteron. 19 : 21; Matth. 5 : 38) maar een aldus mishandelde slaaf zal als vergoeding vrijgelaten worden (Ex. 21 : 26).

In de Oostersche wereld was en is nog zeer in gebruik het beleedigen van iemand door hem in het gelaat te spuwen, als uitdrukking van verachting of verontwaardiging. De beroemde Orientreiziger van Schubert zag dat een Scheikh zijn zoon die in een wedloop was overwonnen, in het aangezicht spoog. De Bedouïnen doen dat zelfs met hun kameelen als deze niet hard genoeg loopen.

Zoo handelde ook een weduwe wanneer haar zwager haar uit zelfzuchtige beweegredenen niet wilde huwen (Deuteron. 25 : 9). Zie ook wat we van Mirjam lezen (Numeri 12 : 14). „Zoo haar vader smadelijk in haar aangezicht gespogen had, zou zij niet zeven dagen beschaamd zijn?"

Wie echter door de genade Gods zachtmoedigheid geleerd heeft, zal zijn naaste geen smaadheid aandoen, alle wraakgierigheid afleggen en bereid zijn te vergeven. Zóó deed Jozef tegenover zijn broeders (Gen. 45 : 5); Stéfanus bad voor zijn vijanden (Hand. 7 : 60): „Heere, reken hun deze zonde niet toe"; de Heere Jezus aan het kruis (Luc. 23 : 24): „Vader, vergeef het hun, want zij weten niet wat zij doen." De Christen volge het voorbeeld van zijn zachtmoedigen Heiland, die als hij gescholden werd niet wederschold (1 Petr. 3 : 9). Zie ook 1 Cor. 4 : 12: „wij worden gescholden en wij zegenen." [19.

Belegeren. Alleen in het Oude Testament is sprake van belegeren en belegering. Het woord daarvoor gebruikt is teekenend; daar zit het begrip draaien in, om al wendende en draaiende iets vast te maken, iets boetseeren, iets samendrukken, samendraaien en samensnoeren, vernauwen en zoo ook belegeren; het is verwant aan het woord bundel, pakje; iets wat wordt te samen gebonden. Een enkele keer wordt voor het belegeren van een stad nog een ander woord gebruikt, n.l. dat van zich legeren. Deuter. 20 : 10—15 geeft de krijgswetten waaraan Israël zich te houden had bij de belegering van een stad buiten Kanaän. Het moest in den oorlog, zoo luidde het bevel, „met alle steden, die zeer verre van u zijn, haar den vrede toeroepen. Zoo zij geenen vrede met u zal maken .... zoo zult gij haar belegeren. En de Heere zal haar in uw hand geven, en gij zult alles wat daarin mannelijk is slaan met de scherpte des zwaards behalve de vrouwen, en de kinderkens, en de beesten enz." Men ving zulk een belegering aan met het bouwen van een bolwerk, d.w.z. rondom de stad werd een wal opgeworpen, die haar insloot en den toevoer afsneed. Daartoe mochten de belegeraars „geen geboomte dat ter spijze is" gebruiken en omhakken, en dat in onderscheiding van de wreede praktijken der Heidenen (Deut. 20 : 19, 20).

Onder bedekking van zulk een schans ving dan de belegering aan. Als een vesting op een hoogte was gebouwd, wat veelal het geval was, dan werd uit aarde, steenen en boomen een langzaam oploopende wal aangelegd die ter hoogte reikte van die waarop de stad was gebouwd; zoo kon dan de belegeraar zijn belegeringswerktuigen tot aan den voet van den muur brengen. Deze langzaam oploopende weg was soms bevloerd met baksteenen, zoodat het oorlogstuig daarop gemakkelijk kon worden omhoog gesleept. Op die manier konden stormladders, stormrammen enz. tot nabij de muren worden gebracht. De Egyptenaren gebruikten reeds stormrammen en ander oorlogstuig, als houten torens, die voortbewogen konden worden op vier of zes raderen, waarop dan gewoonlijk twee krijgslieden stonden, zoodat de Kanaänieten

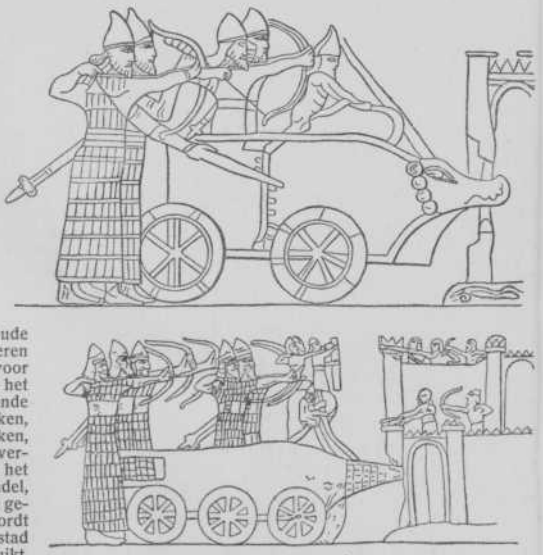

Assyrische belegeringswerktuigen.

Johann Sebastian Bach (blz. 221).

Ludwig van Beethoven (blz. 262).

Nicolaas Beets (blz. 262).

W. van den Bergh (blz. 284).

en de Israëlieten deze dingen niet eerst hebben leeren kennen door de Assyriërs, die het zeker ver hadden gebracht in het belegeren van vijandelijke steden. In 1 Macc. 13 : 43 v.v. wordt melding gemaakt van een toren, door Simon vervoerd bij de belegering van de stad Gazara (Gaza). Daar lezen wij tevens dat de vrouwen en kinderen op de muren liepen en hun kleederen scheurden en smeekten om genade toen Simons soldaten van dien toren in de stad sprongen. Simon schonk genade en zond ze weg uit de stad. Oorspronkelijk werden bij een belegering alleen maar stormladders gebruikt; op de Assyrische basreliefs worden nog geen stormrammen en ander belegeringstuig aangetroffen. Hoewel wij in het Oude Testament niet lezen van het ondergraven van de muren en van het aanleggen van gangen om daardoor binnen te dringen in de steden, zoo kenden toch ook de Israëlieten deze practijken der Assyriërs. De belegerden daarentegen braken om de belegering te kunnen doorstaan soms de huizen af „om de muren te bevestigen" (Jes. 22 : 10); deden ook wel uitvallen, want toen Eupator, de zoon van Antiochus Epifanes, Beth-Zur (Betzura) belegerde en „menigerlei oorlogsgereedschap" tot bestorming van de stad gereed had gemaakt, deden de Joden een uitval en verbrandden die werken (1 Macc. 6; vgl. ook 2 Sam 11 : 17). Of ook wierp men balken, steenen en kokende olie op de belegeraars. Koning Uzzia gebruikte reeds op de torens en tinnen der muren slingerwerktuigen om met „pijlen en groote steenen te schieten" (2 Kron. 26 : 14). Zooveel mogelijk werden ook de „fonteinwateren gestopt", d. w. z. onttrokken aan het oog der vijanden (2 Kron. 32 : 3). Een belegering kon soms zeer lang duren; zoo belegerden de Assyriërs Samaria drie jaren lang (2 Kon. 17 : 5) en de Chaldeën Jeruzalem anderhalf jaar (2 Kon. 25); de honger dwong dan eindelijk tot de overgave. Steden die stormenderhand waren ingenomen, werden soms geheel verwoest en met den bodem gelijk gemaakt; de schatten werden geroofd; de muren geslecht en de grond met zout bestrooid, ten teeken dat zij tot onvruchtbaarheid werden gedoemd (Richt. 9 : 45.)

Vesting door Asiaten verdedigd.

In overdrachtelijken zin zegt de Psalmist: „God heeft de beenderen desgenen, die u belegerde, verstrooid" (Ps. 53 : 6) en in het licht van de benauwdheid waarin een belegerde stad kon verkeeren (2 Kon. 6 : 25 v.v.) is de roem van David heerlijk in Ps. 27 : 3: „ofschoon mij een leger belegerde, mijn hart zou niet vreezen". [8.

Belial is min nauwkeurige weergave van het Hebreeuwsche Belijjaäl, dat in het Oude Testament op 27 plaatsen voorkomt, waarvan niet minder dan 18 in de z.g. historische boeken. Gewoonlijk wordt het door een naamwoord voorafgegaan: kind(eren), zoon, dochter, man, mensch, getuige, raadsman, woord. De opvatting van Belial als een eigennaam, die ook de Statenvertaling heeft voorgestaan, danken we in verband met 2 Cor. 6 : 15 vooral aan de Latijnsche vertaling, die in dezen echter niet consequent is. In de Griecksche vertaling der Zeventig echter wordt Belial nooit (behalve op 2 plaatsen in den codex Alexandrinus) als eigennaam opgevat. Daar wordt Belial beschouwd als een soortnaam: ongebondenheid, afval, waarom dan ook herhaaldelijk gesproken wordt van een goddeloos, zinneloos, pestziek man enz.

Meestal wordt Belijjaäl beschouwd als een samenstelling van *beli* = niet, en een ongebruikelijk naamwoord jaäl = nut, voordeel; derhalve = nietsnuttigheid, nietswaardigheid, waaraan dan de uitbreiding gegeven wordt van verdorvenheid, boosheid. Dan zou dus de bekende uitdrukking: kinderen (of zonen) Belials beteekenen nietsnutte, booze menschen, beter nog gemeene schobbejakken, wijl daardoor uitkomt, dat het woord niet slechts duidt op gewone verdorvenheid maar bepaald op groote slechtheid.

Geheel bevredigend echter is dit alles niet. De overgang van niet-nut tot schobbejak is geforceerd. Ook zijn er plaatsen, waar men niet recht uitkomt. Voorts is het niet duidelijk hoe in de Joodsche literatuur, en in navolging daarvan ook in de Christelijke, dit Belial gebruikt kan worden ter aanduiding van een Gode vijandig wezen.

Nu trekt het de aandacht, dat in 2 Sam. 22 : 5 v. (p. p. Ps. 18 : 5 v.), waar sprake is van „banden des doods", „banden van den sjeool" en „strikken des doods", in parallelie daarmede gesproken wordt van „Belialsbeken". De gewone verklaring, dat belijjaäl hier verderf beteekent is geheel willekeurig en voldoet niet. We verwachten hier een naam van de doodenwereld. De Assyriërs noemden ze *mat lā tārat*, het land zonder terugkeer. Zetten we dat in het Hebreeuwsch over, dan krijgen we *beli-jaälè*, of in geäpocopeerden vorm *beli-jaäl*. Dan hebben we dus te doen met een personificatie van de onderwereld, die ook gedacht werd als zetel van de machten van het kwaad. Van dit *beli-jaäl* kan de masorethische vocalisatie *belijjaäl* zeer wel vrucht zijn van volksetymologie. Dit maakt het ons mogelijk twee dingen te verklaren: 1. waarom belijjaäl op drie plaatsen met het lidwoord voorkomt (1 Sam. 25 : 25; 2 Sam. 16 : 7; 1 Kon. 21 : 13); 2. hoe Belial (soms in de vormen Beliar en Berial) onder het Jodendom geworden is tot aanduiding van den satan of althans van een Gode vijandig wezen.

Aanvaarden we deze verklaring, dan is dus een Belialskind iemand, die beheerscht wordt door de in de onderwereld heerschende machten van het kwaad. Daarmede zijn we dan bevrijd van de gedwongen beteekenisovergangen, waarvan boven

sprake is. En is tevens verklaard hoe Belial (soms in de vormen Beliar en Berial, welke vrucht zijn van volksetymologieën) onder het Jodendom geworden is tot aanduiding van den satan of althans van een Gode vijandig wezen. Zoo wordt Belial ook gebruikt door Paulus in 2 Cor. 6 : 15, nadat hij in 't voorafgaande vers de tegenstelling gemaakt heeft tusschen licht en duisternis. De Christus uit den hemel des lichts; de satan uit de onderwereld der duisternis. [3.

Belijdenis (Openbare). Volgens artikel 61 der Dordtsche Kerkenorde zal men „niemand ten Avondmaal des Heeren toelaten, dan die naar de gewoonheid der kerk, tot dewelke hij zich voegt, belijdenis der Gereformeerde religie gedaan heeft, mitsgaders hebbende getuigenis eens vromen wandels". Reeds was te Dordrecht (1574, artikel 70) besloten, „dat d' ontfanghinghe ende examinatie der gheenen die sich tot der Ghemeijnte begheuen, gheschieden sal voor een Minister ende twee Ouderlinghen, of twee Ministers alleen, welcke sij bestemmen sullen bij hun te comen na hare gheleghenheijt. Ende de belijdinghe des gheloofs ende onderwerpinghe der Discipline sal opentlick gheschieden, in sulcken plaetsen daer een ieghelick bij comen can, 't sij inde Consistorie of inden tempel, ende daer sullen de namen der gheenen die ontfanghen worden stichtelick verhaelt worden." Het is gewoonte, dat deze openbare belijdenis plaats heeft in de samenkomsten der gemeente, hetzij bij de voorbereiding tot of de bediening van het Heilig Avondmaal. Men wake echter ervoor, dat ze niet in een zekere confirmatie ontaarde en het normale, dat incomplete leden der kerk hunnen doop aanvaarden en in volle rechten treden, iets abnormaals doe schijnen.

Onze Synodes hebben tot 1920 geen vragen opgesteld of aangewezen, welke de kerken zouden hebben te gebruiken bij het doen van openbare belijdenis. Veel in gebruik waren de vragen van a Lasco (Micron), die boven het Avondmaalsformulier werden afgedrukt (later werden ze nogal eens achter het Kort Begrip gevoegd), en die van Voetius. De Synode van Leeuwarden (1920) achtte den tijd gekomen om Deputaten te benoemen, die dergelijke vragen ontwierpen, en de Synode van Utrecht (1923) heeft hun ontwerp, met enkele wijzigingen, aanvaard. Zij beval den kerken het volgende Formulier voor de openbare belijdenis des geloofs aan:

Geliefden in onzen Heere Jezus Christus!

Gij zijt hier verschenen om voor God en Zijn heilige gemeente belijdenis te doen van uw geloof, ten einde alzoo toegang te erlangen tot des Heeren Heilig Avondmaal.

Wil(t) daartoe ongeveinsd antwoorden op de navolgende vragen:

Ten eerste. Verklaart gij, dat gij de leer, die in het Oude en Nieuwe Testament en in de artikelen des Christelijken geloofs begrepen is, en in de Christelijke kerk alhier geleerd wordt, houdt voor de waarachtige en volkomene leer der zaligheid; en belooft gij in de belijdenis daarvan door Gods genade standvastig te zullen blijven in leven en sterven?

Ten tweede. Gelooft gij Gods Verbondsbelofte, u in uwen Doop beteekend en verzegeld, en belijdt gij, thans den toegang tot het Heilig Avondmaal vragende, dat gij u vanwege uwe zonden mishaagt en voor God verootmoedigt, en uw leven buiten u zelven in Jezus Christus, den eenigen Zaligmaker, zoekt?

Ten derde. Betuigt gij, dat het uw hartelijke begeerte is, God den Heere lief te hebben en te dienen naar Zijn Woord, de wereld te verzaken, uwe oude natuur te dooden en in een godzalig leven te wandelen?

Ten vierde. Belooft gij, u te zullen onderwerpen aan de kerkelijke vermaning en tucht, indien het mocht gebeuren (wat God genadiglijk verhoede), dat gij in leer of leven u kwaamt te misgaan?

N.N. Wat is daarop uw antwoord?

Antwoord: Ja. [Zoo er meerdere personen zijn, door ieder hoofd voor hoofd te geven].

Daarna spreekt de Dienaar aldus:

De God nu aller genade, Die ons geroepen heeft tot Zijn eeuwige heerlijkheid in Christus Jezus, nadat wij een weinig tijds zullen geleden hebben, — Die volmake, bevestige, versterke en fundeere ulieden.

Hem zij de heerlijkheid en de kracht in alle eeuwigheid. Amen.

In verband hiermede besloot de Synode, de liturgische aanwijzingen bovenaan het Avondmaalsformulier te laten vervallen en door deze te vervangen. [5.

Belijdenisschrift. *Oorsprong en wezen.* De belijdenis is met de kerk ontstaan. De kerk is van den beginne een belijdenis-kerk geweest. Zij is een vergadering van levende menschen, en dat leven van Christus, dat haar bezielt, moet zich uiten. Op de vraag van Jezus: „Maar gij, wie zegt gij dat ik ben?" antwoordde Petrus: „Gij zijt de Christus, de Zoon des levenden Gods." Deze belijdenis was de uitspraak van zijn geloof in den eenigen waren God, in tegenstelling met de afgoden; van het geloof in Jezus Christus, door God gezonden, wien te kennen het leven is. Christus stelt dan ook het belijden als eisch aan zijn jongeren. „Een iegelijk, die mij belijden zal voor de menschen, dien zal ik ook belijden voor mijn Vader, die in de hemelen is" (Matth. 10 : 32). In het belijden blijkt de oprechtheid van het geloof, wordt openbaar dat de waarheid ons hart heeft gegrepen, dat wij in betrekking tot Christus staan. Wanneer de Heilige Geest een mensch levendmaakt, komt ook de drang tot het belijden. Daarom kennen de gelooviven aan de ware belijdenis elkander als broeders (Rom. 10 : 9, 10; 1 Joh. 4 : 2; Hebr. 4 : 14).

Hiermede wordt niet gezegd dat de kerk gegrond is op de belijdenis. Dan zou zij rusten op een menschelijken grondslag, hoe voortreffelijk deze ook mag wezen. Doch de apostel Paulus noemt de kerk het huis des levenden Gods, „gebouwd op het fundament der apostelen en profeten, waarvan Jezus Christus is de uiterste hoeksteen" (Ef. 2 : 20). De vaste grondslag der gemeente is Christus, zijn persoon, zijn werk, zijn woord. Christus is de levende steen, de levenswortel, waaruit het gansche Godsgebouw leeft, waarop het groeit en opwast tot een heiligen

tempel. Buiten Christus heeft de gemeente geen leven; is er geen zaligheid. En daarom heeft ook de prediking altoos weer heen te leiden naar Christus.

De inhoud der prediking, en dus ook de inhoud der belijdenis, is die van God Drieëenig. Toen Christus ten hemel voer heeft hij aan zijn discipelen het zendingsbevel gegeven: „Gaat dan heen, onderwijst alle de volkeren, dezelve doopende in den naam des Vaders en des Zoons en des Heiligen Geestes, leerende hen onderhouden alles wat ik u geboden heb" (Matth. 28:19). In dit zendingsbevel ligt de hoofdinhoud van geheel de leer en den dienst van God, en tevens van de belijdenis der gemeente.

De gemeente belijdt wat God haar geeft te belijden. Zij spreekt uit wat God haar objectief in zijn Woord openbaart, en hetgeen subjectief door de genade des Heiligen Geestes haar geloofseigendom geworden is. Het behoort mede tot de taak der gemeente op aarde om de waarheid, die door de Godsopenbaring haar ter kennis gekomen is, in te denken, te verstaan, te systematiseeren en uit te spreken (Ef. 3 : 9, 18; 2 Tim. 1 : 10—14). Zij moet in eigen kring de waarheid Gods belijden en onderwijzen tot onderrichting van onkundigen, van jeugdigen en dwalenden, en is tevens geroepen zich tegenover tegensprekers en dwalenden te wapenen. Zoo werd de kerk als vanzelf verplicht hare belijdenis als onderscheidingsteeken der waarheid van de leugen te openbaren en als een banier en veldteeken te ontplooien.

De wording van de kerkelijke symbolen toont dat ondubbelzinnig aan. De eenvoudige doopsformule ontwikkelde zich in de zoogenoemde Apostolische geloofsbelijdenis tot doopsbelijdenis, en dit apostolisch symbool breidde zich uit tot het Nicaenum, en het Quicunque, welke den naam draagt van Athanasius. Tot aan de Reformatie der 16de eeuw vond de kerk geen aanleiding om nieuwe symbolen op te stellen. Wel sprak de kerk op hare conciliën zich uit over allerlei zaken, die het natuurlijke en het kerkelijke leven raken en trachtte zij heel het leven te regelen, maar zij sprak zich zelve niet uit in nieuwe belijdenissen. De geestelijkheid dacht en handelde voor haar en stelde heel het leven onder haar tucht en gezag. Doch toen de kerk in de 16e eeuw, tegenover de dwalingen en het bederf der kerk, terugging tot het Woord Gods, zag zij zich gedwongen haar geloof uit te spreken. Zoo ontstonden nieuwe geloofsbelijdenissen, welke aanknoopten bij de symbolen der oude kerk, die openlijk vertolkten de waarheid, die, als noodig ter zaligheid, den mannen der Reformatie onder leiding des Heiligen Geestes levend voor hun bewustzijn stond.

De wijze waarop in den loop der eeuwen een belijdenis is ontstaan is zeer verschillend geweest. Nu eens was zij eerst de uitdrukking van het persoonlijke geloof van een theoloog, en is zij later door de kerk aanvaard; dan weer was zij eerst de belijdenis van een groep personen of van een plaatselijke kerk, en is zij later in breederen kring van kracht geworden; terwijl het ook wel is voorgekomen dat de kerk in synode saamgekomen om geschillen te beslechten zelve eene belijdenis samenstelde. Eerst door de aanvaarding eener belijdenis door de kerk wordt zij een kerkelijk symbool.

Elk belijdenisschrift draagt het stempel van den tijd waarin, en van de historische verhoudingen temidden waarvan het is ontstaan. Natuurlijk is de belijdenis van de kerken der Reformatie veel rijker, veel meer omvattend en diep dan die van de oude kerk. Maar nog niet alle waarheid Gods is daarin uitgestald. Dat kan ook niet omdat de volle waarheid Gods in al hare deelen nog niet tot de bewustheid der gemeente is doorgedrongen. Maar zooveel wordt aan de gemeente duidelijk als zij voor haar levensopenbaring, voor den strijd des levens en voor hare zaligheid in een bepaalden tijd noodig heeft.

De geloofsbelijdenis mag en moet niet zijn een belijdenis voor de theologen alleen, maar van de geheele gemeente. Zij behoort dan ook niet te zijn een wetenschappelijk geschrift, waarin de waarheden des heils op systematische en geleerde wijze worden uiteengezet. Wel moet zij zijn vrucht van studie en nadenken, maar de vorm en de wijze van uitdrukking behoort van dien aard te zijn, dat zij is niet een wetenschappelijke uiteenzetting der leer, maar een belijdenis van het geloof der kerk, zooals zij het objectief vond in Gods Woord en subjectief heeft beleefd. Zoo begint ook de Nederlandsche geloofsbelijdenis met deze kenmerkende woorden: „Wij gelooven allen met het hart en belijden met den mond".

Een belijdenisgeschrift moet voorts niet zeer breed zijn. Het moet niet alle stukken omvatten, waarover de geleerden wel eens hebben gehandeld, en waarover de Heilige Schrift zich niet zoo duidelijk uitspreekt, zoodat daarover verschil van gevoelen moet worden toegelaten. Wanneer een belijdenis over verschillende gevoelens een uitspraak zou willen doen, dan zou zij het leven en de vrijheid dooden, en het vrije wetenschappelijk onderzoek tegengaan. Daarom spreekt de kerk in hare belijdenis zich uit over wat voor de kennis en den dienst Gods noodig is te weten, wat voor den weg der zaligheid gekend moet worden. En zij leidt den mensch altijd terug naar hetgeen God in Zijn Woord heeft geopenbaard.

Noodzakelijkheid. Het bestaan der kerk heeft dus een belijdend karakter. Zij is woonstede des Geestes, draagster van het leven van Christus. Haar taak is om voor Christus te getuigen, om mede te werken tot de komst van Gods koninkrijk, om zijn strijd mede te strijden en eenmaal met Christus over al zijne vijanden te overwinnen. En zoodra de kerk uitspreekt wat Christus haar geeft te verkondigen, ontstaat als vanzelf het dogma.

Men heeft wel eens gezegd dat de oorzaak waarom het Christendom niet de plaats inneemt, die haar toekomt, is, dat het zijn geloof heeft laten verstijven in het dogma. Hierin ligt een zekere waarheid, omdat er kerken zijn, die wel een schoone belijdenis bezitten, maar die haar niet verstaan en beleven. Als het dogma niet is de uitdrukking van het levende geloof, als de gemeente niet leeft uit hare belijdenis, als er geen levende aanraking met Christus is, dan

kan de kerk aan hare roeping niet beantwoorden. Over zulk een kerk spreekt Christus dit schrikkelijk oordeel uit: „Gij hebt den naam dat gij leeft, maar gij zijt dood".

Maar hiermede is het dogma niet geoordeeld. De kerk moet bewust leven uit hetgeen Christus heeft geopenbaard. Ons denkend leven heeft behoefte aan een vast uitgangspunt, en ook op het gebied der religie vinden wij de vastheid alleen in de openbaring Gods. De oppositie tegen het dogma en tegen de belijdenis der kerk richt zich dan ook niet zoozeer tegen het dogma als zoodanig, maar tegen den inhoud, omdat men het met de belijdenis niet eens is.

De kerk kan niet zonder een belijdenis:

1e. Omdat de belijdenis is de uitdrukking van het geloof der gemeente. Wie gelooft kan niet zwijgen, maar moet spreken van wat hij gelooft (Hand. 4 : 20; 2 Cor. 4 : 13). Het niet belijden van den naam van Christus zou zijn een verloochenen van Hem (Matth. 10 : 32).

2e. Omdat de kerk tegenover de wereld en de lasteringen der tegenstanders, ter eere Gods, publieke getuigenis moet afleggen van de ware religie (1 Petr. 3 : 15; 2 Tim. 1 : 8; 2 : 25).

3e. Omdat de belijdenis is onderscheidingsteeken van de zuiverheid des geloofs tegenover de ketterij.

4e. Omdat de eenheid in het kerkelijke leven eischt eenheid des geloofs. Wel is er nog een hoogere eenheid dan deze, namelijk de eenheid in Christus. De groote schare der Christenen is zoo rijk aan verscheidenheden, dat zij op onderscheidene punten in hun geloofsopenbaring sterk uiteenloopen. Aanleg, aard, opvoeding, volkstype, historie en klimaat werken hiertoe mee. Vandaar wordt verklaard de pluriformiteit in de eene Christelijke kerk. Maar in elke bijzondere kerkgemeenschap is eenheid van belijdenis noodig, omdat anders de kerk in tegenspraak komt met zich zelve, omdat anders geen samenwerking en opbouwing mogelijk is. Daardoor wordt ook de vrijheid der geloovigen gehandhaafd. Is er geen bindende belijdenis dan zijn de geloovigen een prooi van de willekeur der leeraren, die hunne meening kunnen stellen in plaats van de leer der kerk.

5e. De kerkelijke belijdenis is noodig als middel om het ware geloof te propageeren en aan het nageslacht over te leveren.

Hiermede wordt echter niet gezegd, dat de belijdenis absoluut noodig is. Neen zij is alleen conditioneel noodig, hypothetisch van uit een historisch oogpunt beschouwd. Absoluut noodzakelijk voor het leven van kerk en geloof in deze bedeeling is alleen de Heilige Schrift. In haar spreekt God wie Hij is, wat Hij wil, hoe Hij gediend wil worden, welke de weg ten leven is. „In hac scriptura sancta habet universalis Christi ecclesia plenissime exposita, quaecumque pertinent cum ad salvificam fidem, tum ad vitam Deo placentem, recte informamdam" (In deze Heilige Schrift heeft de algemeene kerk van Christus de volle uitdrukking van hetgeen betrekking heeft zoowel tot de zuivere kennis van het zaligmakende geloof als van het Gode welbehagelijke leven) (Conf. Helvet. II art. 1). Zij is de eenige regel des geloofs „om ons geloof daarnaar te reguleeren, daarop te gronden en daarmede te bevestigen" (Conf. Belg. Art. 5). „Men mag ook geener menschen schriften, hoe heilig zij geweest zijn, gelijkstellen met de goddelijke schriften" (Conf. Belg. Art. 7, Conf. Helv. II, art. 2). De kerk stelt zich bij het uitspreken harer confessie dus op den bodem der Schrift, een bodem dien niet de kerk legt, maar waarop de kerk geplaatst is (Ef. 2 : 20; 1 Cor. 3 : 10, 11; 1 Tim. 3 : 15). De belijdenis bedoelt ook niet naast de Schrift een ander principium cognoscendi te stellen, maar om te formuleeren en uit te spreken wat de Schrift omtrent bepaalde zaken leert, en wel in bijzondere omstandigheden, naar den eisch van een bepaalden tijd. Al heeft de Gereformeerde kerk de Heilige Schrift steeds beschouwd als de eenige bron en regel des geloofs, zij heeft de leiding des Heiligen Geestes toch niet miskend, en heeft voor den opbouw van het kerkelijk leven en voor de handhaving der zuivere leer tegenover de dwalingen zich over de leer en den dienst Gods uitgesproken.

Gezag. Hieruit blijkt ook het gezag dat de kerk aan hare belijdenis toekent. Zij stelde de belijdenis niet naast of boven maar onder de Schrift, en beleed dat de belijdenis examinabel was aan de Schrift, die eenige regel is van geloof en leven. De belijdenis is geen norma normans maar norma normata, geen regel, die de norma in zichzelve heeft, maar een afgeleide regel des geloofs. Zij is menschenwerk, geheel ondergeschikt aan Gods Woord (Conf. Belg. art. 5 en 7, Conf. Gall. art. 4, Conf. Westm. I, 4. Conf. Helv. II, 2). Niet de kerk, maar de Schrift is ἀυτοπιστος. Zij heeft als het Woord Gods gezag in zich zelve. Geen menschenwoord mag met haar op één lijn gesteld worden.

Evenwel kenden de kerken der Reformatie aan de belijdenis gezag toe omdat zij overtuigd waren en uitspraken dat hetgeen zij in hare confessie beleden in alles gegrond was op Gods Woord. Zoo wordt in de Formula Concordiae (2e deel) gezegd dat de oecumenische belijdenissen gegrond zijn in Gods Woord en van de Augsburgsche confessie heet het dat „zij uit Gods Woord is genomen en daarin vast en wel gegrond is". En in de Dordtsche onderteekeningsformule werd uitgesproken dat „al de artikelen en stukken der leer in de confessie en in den catechismus begrepen, mitsgaders de verklaring over sommige punten der leer in de Synode van Dordrecht gedaan, in alles met Gods Woord overeenkomen".

Binnen de kerk heeft de belijdenis autoriteit als accoord van kerkelijke gemeenschap, omdat zij is de uitdrukking van wat de kerk omtrent bepaalde punten als waarheid gelooft. Echter gelooft en handhaaft de kerk die belijdenis alleen op grond van Gods Woord. Aan Gods Woord is de belijdenis elken dag examinabel. Maar al beschouwden de Gereformeerden de Schrift als de eenige kenbron en regel voor geloof en wandel, zij hebben het toch ook voor den goeden gang en den opbouw van het kerkelijk leven noodig geoordeeld de eenheid en de zuiverheid in leer en dienst, uitgedrukt in de belijdenis.

Daartoe hebben zij noodig geacht dat alle

leden der kerk hunne instemming betuigden met de leer en dat zij zich onderwierpen aan de tucht (Calvijn in Genève, Doopsvragen in Nederland), terwijl zij in het bijzonder van de predikanten en de ouderlingen vroegen de onderteekening van de belijdenis als waarborg voor de rechte uitoefening van hun ambt. Op zulk een verklaring van de ambtsdragers heeft de gemeente recht. Hoe zou toch de kerk bij de zuiverheid van leer en wandel bewaard blijven, zoo de voorgangers de leer der kerk niet van harte waren toegedaan? Hoe kan de kerk de verkondiging van het Evangelie, de onderwijzing der jeugd toevertrouwen aan iemand, zonder dat zij overtuigd mag zijn dat hij met haar leeft uit één wortel des geloofs? Daartoe hebben de Nederlandsche kerken ook van de Professoren in de theologie gevraagd de onderteekening van de confessie.

Met zulk een vaste en gezaghebbende belijdenis is niet in strijd de persoonlijke geloofs- en gewetensvrijheid. De voorstanders van de leervrijheid in de kerk willen geen gezag hebbenden band met de belijdenis, omdat zij vrij hun persoonlijk gevoelen willen verkondigen, ook wanneer dit afwijkt van het geloof der gemeente. Maar deze opvatting der vrijheid is ongebondenheid en willekeur, is in strijd met het wezen der kerk en leidt tot een ondraaglijke tirannie over de gemeente. Immers wanneer een predikant het recht heeft naast en tegenover de belijdenis der kerk zijn persoonlijke meening als waarheid te poneeren, wordt de gemeente aangetast in het heiligste wat zij bezit en kan zij niet meer vrij opgaan tot de bediening des Woords. Bovendien dwingt de belijdenis niemand te gelooven wat hij acht niet waar te zijn. Als iemand meent, dat iets wit is, kan niemand hem dwingen om te erkennen dat het zwart is. Indien iemand het niet eens is met de leer der kerk, wordt hij niet gedwongen lid der kerk te blijven, en kan hij vrij zich bij een andere kerkgemeenschap aansluiten. Ook wil de belijdenis het recht van vrij onderzoek niet tegengaan. Zij laat aan den theoloog het volste recht om te onderzoeken of de pretentie der belijdenis, dat zij in alles met Gods Woord overeenkomt, alzoo is. De wetenschappelijke theologie heeft het recht en den plicht kritiek op het confessioneele kerkelijke leven uit te oefenen en de confessie te toetsen aan Gods Woord. Maar de kerk van haar zijde heeft ook het recht het gevoelen van een lid of voorganger der kerk te beoordeelen, het te toetsen aan Gods Woord, het te aanvaarden of het als in strijd met Gods Woord te verwerpen. Als een reeder een kapitein aanstelt, heeft de reeder het recht de koers vast te stellen. Als de kerk een dienaar in het ambt stelt, heeft zij de bevoegdheid van hem te vragen, dat hij in leer en leven met de belijdenis der kerk instemt. Wil hij niet, dan is hij vrij om terug te treden en elders onderdak te zoeken. Wordt iemand aangesteld als Gereformeerd theoloog, dan moet hij ook Gereformeerd onderwijs geven. Verandert hij van overtuiging, dan mag niemand hem beletten zijn gevoelen te verkondigen, mits buiten het ambt in de Gereformeerde kerk of in de Gereformeerde school.

De Gereformeerden hebben ook den weg geopend voor den theoloog om zijn eigen gevoelen tegenover de belijdenis te verdedigen. Maar hij mag dit niet publiek doen, maar op de kerkelijke vergaderingen mag en moet hij zijn bezwaren brengen. Dit recht gravamina in te dienen is van beteekenis voor de kerk zelve en voor de persoonlijke vrijheid. De vrijheid van overtuiging wordt dus door de Gereformeerde kerken gehandhaafd. Zij durven de eerlijke concurrentie met den leugen, met ongeloof en wangeloof aan, in de overtuiging dat de waarheid zal overwinnen. Maar niemand kan en mag van de kerk vragen, dat zij den verkondigers van dwalingen en ongeloofsleeringen vrij binnen haar erve laat werken. Want zij moet waken voor de eere Gods, het heil der zielen en de zuiverheid der gemeente. Een kerk, die zelf niet buigt voor Gods Woord, is ontrouw tegen haar Koning. Een kerk, die hare belijdenis niet handhaaft en niet naar en uit haar leeft, geeft den schapen van Jezus' kudde geen rechte voeding en leiding, doet ze afdwalen op verkeerde paden en loopt zelve gevaar voor versterving.

Ook is het niet waar, dat een gezaghebbende belijdenis verdeeldheid bevordert. Terecht hebben de Nederlandsche Gereformeerden in hun strijd tegen de Remonstranten (Verklaring der redenen, 1607) gezegd, dat de ketters deze beschuldiging hebben voorgewend als een bedeksel van hun dwalingen. Doch de belijdenis heeft steeds gediend om de ketters aan hun dwalingen te ontdekken, de leeraars onder elkander eendrachtig te houden, scheuring te vermijden, en de zuivere leer aan het nageslacht over te leveren. Willekeur in de leer verdeelt, vastheid in de leer bewerkt eenheid en bouwt de kerk op.

De Gereformeerden zijn dus tegenstanders van een valsch confessionalisme, dat de belijdenis wil kristalliseeren en de leerontwikkeling stuiten. Zij willen naar het woord van Lasco „de ontwikkeling van volgende eeuwen niet afsnijden bij het meerdere licht, dat het God believen zou te ontsteken". Wat Ursinus schreef, „dat wat verbetering van noode had verbeterd moest worden" is steeds de leus der Gereformeerde kerk geweest, en deze wijziging is noodig naar het woord van Voetius in drie gevallen: „Si quid ambigue scriptum, si quid in confessione augendum, aut denique si novae exortae essent haereses." (Indien iets dubbelzinnig geschreven is, indien iets aan de belijdenis moet toegevoegd worden of ook indien er nieuwe ketterijen opgekomen waren) (*Pol. Eccl.* III 21). Er kan in de belijdenis een zwakheid van uitdrukking zijn, die tijdelijk kan gedragen worden, maar ter gelegener tijd moet worden veranderd.

Revisie der belijdenis is steeds mogelijk. Maar deze revisie is alleen dan profijtelijk, als de kerk zelve op hoog geestelijk standpunt staande, na degelijke studie en zorgvuldige voorbereiding, met vasthouding aan de beginselen, in staat is meer juist en scherp uit de Schrift de uitdrukking van haar geloof vast te stellen. [32.

Bellarminus (Robertus) werd geboren op 4 October 1542 te Montepulciano (Toscana) en stierf op 17 September 1621 te Rome. Hij muntte uit door vroomheid, bescheidenheid en geleerd-

heid. Hij werd 't meest beroemd door zijn grooten aanleg voor de polemiek. Meermalen werd het Beatificatie-proces (zaligsprekingsproces) optouw gezet maar het werd nimmer voltooid. Wellicht droeg hiertoe bij, dat de pauselijke stoel ontstemd was over zijn meening, dat er geen potestas directa ecclesiae in temporalia bestaat. Hiermede bedoelde hij, dat de macht in geestelijke zaken persoonlijk aan den paus toekwam, maar dat de paus de wereldlijke macht slechts door middel van de vorsten behoorde uit te oefenen. Later is hij den paus in dit opzicht meer in het gevlei gekomen en legde hij er nadruk op, dat de wereldlijke macht aan de geestelijke is gesubordineerd, omdat de eerste tijdelijke en de tweede eeuwige doeleinden dient. Van 1570 tot '76 was hij hoogleeraar in de theologie te Leuven, alwaar hij ook om zijn Latijnsche preeken een gevierd man was. Voor zijn toekomstige loopbaan was 't van groot belang, dat hij te Leuven, de beste Roomsche Universiteit van zijn tijd, in de gelegenheid was het Protestantisme nader te leeren kennen. Onder buitengewone belangstelling behandelde hij als professor te Rome van 1576 tot '89 de Controversen. In 1599 werd hij kardinaal en in 1602 tegelijkertijd aartsbisschop van Capua. Het laatste gedeelte van zijn leven bracht hij weer te Rome door en verdedigde toen den pauselijken stoel tegen Jacobus I van Engeland. Zijn hoofdwerk is *Disputationes de Controversiis*, een geleerd en helder boek in 3 deelen. Door schier alle Protestantsche theologen der 17de eeuw is tegen dit geschrift het zwaard getrokken. Hoog geëerd door de Roomschen, werd hij van Protestansche zijde wel eens op onwaardige wijze aangevallen. Zoo verscheen nog bij zijn leven een pamflet, getiteld: *Wahrhafte Geschichte des verzweiflungsvollen Todes R. Bellarmins.* Voorts publiceerde hij verschillende ascetische geschriften: *De scriptoribus ecclesiae; Explanatio in psalmos* enz. Zijn boeken werden herhaaldelijk herdrukt en in vreemde talen overgezet. 't Meest verspreid is echter zijn *Catechismus*, die zelfs nu nog in Italië gebruikt wordt en ook in vele Aziatische talen overgezet is. Ook schreef hij een autobiografie, die echter slechts loopt tot 1613. Ze werd door Döllinger-Reusch in 1887 voor 't laatst uitgegeven. Van zijn *Opera ommia* verscheen in 1870—1874 te Parijs, in 12 deelen, de laatste editie. [25.

Beloven, Belofte. Iets goeds en aangenaams iemand toezeggen.

I. *God* komt ons met vele en heerlijke beloften te gemoet (Ps. 42 : 9; Joël 3 : 5; Hand. 13 : 34; Titus 1 : 2; Hebr. 10 : 23; Jac. 1 : 12; 2 : 5; Rom. 15 : 8; 1 Tim. 4 : 8; 2 Petr. 3 : 13; 1 : 4). Hij heeft ze met het oog op Jezus gegeven, en in Hem, door zijn verschijning, door zijn verlossingswerk en zijn geest vervuld, gelijk Hij het voortdurend doet (2 Cor. 1 : 20). Niets kan Hem van haar vervulling terughouden, want Hij is almachtig en getrouw (Gen. 17 : 17; Ef. 3 : 20; Ps. 33 : 4; Rom. 3 : 4; Hebr. 11 : 11). Soms staat belofte voor het beloofde goed, wijl het geloof de belofte als één ziet met haar vervulling (Luc. 24 : 49; Hand. 1 : 4; 2 Petr. 3 : 4; Hebr. 6 : 12). De beloften Gods geven vastheid en steun aan het leven van den Christen. Hij mag er gedurig mee vervuld zijn, hij mag en moet er in zijn bidden op pleiten. Juist omdat het Goddelijke beloften zijn, is het een zonde ze niet te aanvaarden in het geloof en er niet bij te leven. Maar daarom mag God er aan herinnerd worden, als, naar het ons schijnt, de vervulling der beloften uit blijft. Ja, God wil, dat wij er in ons bidden mee bezig zijn, opdat zóó zich ons geloof zou openbaren en oefenen en opdat we steeds in afhankelijkheid van Hem zouden leven. In het bijzonder moge hier genoemd, de beloften, die God doet bij den Doop. Als het kind die beloften in het geloof leert aanvaarden, zijn ze hem tot troost in heel zijn leven. Ouders, die hun kinderen verliezen, eer ze tot oordeel des onderscheids kwamen, mogen er zich aan vastklampen. De volle vervulling van Gods toezeggingen, ontvangen we in dit leven niet, dat is een deel van de heerlijkheid van het hiernamaals.

II. Meermalen wordt het van menschen gebruikt b.v. Ezech. 13 : 18, 2 Petr. 2 : 19, Marc. 14 : 11.

Belsazar is ons uit het boek Daniël bekend als de laatste koning van het Nieuw-Babylonische of Chaldeeuwsche rijk. Buiten de Heilige Schrift wordt deze Belsazar nergens als koning genoemd. Volgens de Babylonische bronnen, en ook volgens Grieksche schrijvers, was Nabonedus, die van 556 tot 539 v. C. regeerde, de laatste koning. Uit de opschriften van dezen Nabonedus blijkt, dat zijn eerstgeboren zoon Bel-sar-usur heette, en dit is ongetwijfeld dezelfde persoon, die door de Hebreën Belsazar genoemd werd. Iets naders omtrent dezen kroonprins Belsazar meldt ons zeker Babylonisch geschrift, dat den naam draagt van Nabonedus-Cyrus-Kroniek. In deze kroniek staat aangeteekend, dat koning Nabonedus verscheidene jaren buitenslands vertoefde, terwijl zijn zoon met de troepen in Babylonië was. Men kan uit de kroniek afleiden, dat deze toestand bestaan heeft in de jaren 550—545 v. C. Vermoedelijk waren hier binnenlandsche oneenigheden in het spel. Nabonedus behoorde tot de priesterlijke partij, en hield zich veel meer bezig met oudheidkundige onderzoekingen dan met militaire maatregelen. Overal in het land zocht hij de fundamenten van oude tempels op, ten einde deze gebouwen op hun oude plaatsen te herstellen, en zich zoo de gunst der goden te verzekeren. De militaire partij was nu blijkbaar van oordeel, dat er heel andere dingen moesten gebeuren tot afwending van het dreigende Perzische gevaar. En het is aannemelijk, dat Nabonedus niet vrijwillig buitenslands vertoefde, maar dat hij op een afstand werd gehouden door de militaire partij, die voor de verdediging des lands meer heil verwachtte van zijn zoon Belsazar. Zoo was Nabonedus de officieele koning, maar Belsazar de feitelijke koning. Als we nu lezen, dat Daniël openbaringen ontving in het eerste en het derde jaar des koninkrijks van Belsazar (Dan. 7 : 1 en 8 : 1), dan kunnen we dit het best verstaan van de jaren, toen Nabonedus in ballingschap leefde, terwijl Belsazar de feitelijke hoofdpersoon in Babylonië was. Hoe er aan dezen toestand een einde kwam, is ons niet bekend. Wel weten we, dat Nabonedus later weer in Babylonië regeerde.

Belsazar is den Bijbellezer het best bekend door de geschiedenis van den grooten maaltijd, dien hij kort voor zijn dood aanrichtte (Dan. 5). Dat Belsazars dood samenhing met de inneming van Babel door de Perzen (539 v. C.), is duidelijk (vers 25—30). Ook Grieksche schrijvers vermelden, dat de Perzische troepen van een feestelijkheid der Babyloniërs gebruik maakten om de stad binnen te dringen. De Nabonedus-Cyrus-Kroniek deelt omtrent het laatste jaar van het Chaldeeuwsche rijk onder anderen het volgende mede: Tegen het einde van den winter was het gebied aan de Perzische Golf Nabonedus ontrouw geworden. Einde Juli leverde Cyrus bij de stad Opis een veldslag, waarin vele Babyloniërs tot de Perzen overliepen. Begin Augustus werd de stad Sippar zonder strijd ingenomen; Nabonedus vluchtte. Twee dagen na de inname van Sippar kwamen de troepen van Cyrus zonder strijd Babel binnen, aangevoerd door den veldheer Gobryas. Nabonedus viel nu weldra in de handen der Perzen. Omstreeks 25 October hield Cyrus zijn intocht in Babel en kondigde voor de stad een volledigen vredestoestand af, terwijl hij Gobryas tot stadhouder aanstelde. Elf dagen later stierf de gemalin des konings. Hiermede moet de vrouw van Nabonedus en moeder van Belsazar zijn bedoeld. In heel het Babylonische land werd algemeen over haar gerouwd, ongeveer van 20 Februari tot 25 Maart. Zoo luidt de Babylonische lezing van het gebeurde. Wat Cyrus zelf ervan verhaalt, voegt hier geen zakelijk nieuws aan toe.

Leggen we nu dit Babylonische bericht naast het Bijbelsche (Dan. 5), dan rijst de vraag, op welk tijdstip we ons den maaltijd van Belsazar het best kunnen denken. Niet onaannemelijk schijnt mij de volgende gissing. We zagen, dat er volgens meergenoemde kroniek een kleine drie maanden verliepen (begin Augustus tot einde October) tusschen den intocht van Gobryas in Babel en dien van Cyrus. Daarbij kunnen we aannemen, dat Belsazar gedurende dezen tijd zich verschanst had in een gedeelte van het paleis. Daar Nabonedus na zijn gevangenname niet meer meetelde, was Belsazar nu de wettige koning op het standpunt van die Babyloniërs, welke zich tot het uiterste wilden verzetten. En we kunnen ons Belsazars maaltijd, waarbij het geheimzinnige schrift aan den wand verscheen, het best denken heel kort voor het tijdstip van Cyrus' intocht. Toen leefde de moeder van Belsazar nog, die we ook in het Bijbelsche bericht ontmoeten (vers 10—12). Deze vorstin had persoonlijk herinnering van wat er tusschen Nebukadnezar en Daniël was voorgevallen. Wanneer zij Nebukadnezar aanduidt als „vader" van Belsazar, dan moet dit woord genomen worden in dien ruimen zin, waarin Jehu door de Assyriërs een „zoon" van Omri werd genoemd. Aan het wijze woord, door zijn moeder gesproken, heeft Belsazar toen gevolg gegeven. Maar het oordeel over hem en zijn rijk kon niet meer worden afgewend. In den feestnacht drongen de Perzen de laatste verschansing der Babyloniërs binnen, en Belsazar werd gedood. Spoedig daarop hield Cyrus zijn intocht. En elf dagen later stierf Belsazars moeder, mogelijk wel tengevolge van de ontroerende gebeurtenissen der laatste weken. De Perzen, die in alles een verzoenende houding jegens het Babylonische volk aannamen, hebben er zich niet tegen verzet, dat de kloeke vrouw door nationaal rouwbetoon werd geëerd. [23.

Benaja, zoon van een priester Jojada, een der grootste helden van David. Zijn daden gelijken veel op die van David (2 Sam. 23 : 20—23; 1 Kron. 12 : 22—25). David stelde hem, na de onderwerping der Filistijnen, over de Krethi en Plethi (2 Sam. 8 : 18; 20 : 23) en maakte hem later opperhoofdman over 24.000 krijgsknechten (1 Kron. 28 : 5 v). Met vromen zin en grooten heldenmoed zette Benaja, in vereeniging met *Zadok* en *Nathan,* de kroning van *Salomo* door (1 Kon. 1), voltrok het vonnis aan *Adonia, Joab* en *Simei,* en werd in de plaats van Joab veldoverste (1 Kron. 2 : 28—35; 46 : 4). Ook zijne zonen, waarvan de een, naar zijn grootvader, *Jojada* heette, en de ander *Amisabad,* bekleedden hooge eereposten (1 Kron. 28 : 6, 34). Verschillende anderen, die denzelfden naam droegen, zijn minder bekend.

Benedictijnen. Dit is de naam van de orde door Benedictus van Nursia gesticht. Paus Gregorius II (715—731) deed voor deze orde ontzettend veel. Er kwam echter in deze orde groot verval. De monniken moesten allen van goede familie zijn en gaven zich weldra aan een goed leven over; de abten, die aangelokt werden door de kloosterrijkdommen, bemoeiden zich met het eigenlijke monnikenleven niet. Vandaar dat reformatie der orde hoogstnoodzakelijk werd. Er zijn dan ook verscheiden pogingen in het werk gesteld, om de verwereldlijkte orde te reformeeren. De eerste poging geschiedde door Benedictus van Aniane te Aken 817, maar deze poging baatte niet veel. Veel ingrijpender en zegenrijker was de poging tot reformatie, ondernomen door den abt *Odo* (927—941), die zijn reformatie begon in het klooster te Clugny in Bourgondië. Door deze reformatie werden de Benedictijnen weer de ridders der ascese, en hadden zij een gezegenden invloed op het algemeen godsdienstig leven.

Ten tijde van den bloei der *bedelorden* geraakten de Benedictijnen op den achtergrond. Zij hadden alleen nog beteekenis door hun kloosterscholen en door de beoefening der wetenschap in het algemeen. Bijzonder beroemd is in dit opzicht geworden de congregatie van den heiligen Maurus, gesticht in 1618 te Parijs. Gedurende den ganschen tijd van haar bestaan heeft deze orde voortgebracht 15700 schrijvers, 4000 bisschoppen, 1400 aartsbisschoppen, 200 kardinalen, 24 pausen, 1560 gekanoniseerde heiligen. Daarenboven 43 keizerlijke en 44 koninklijke heerschers.

De blijvende verdienste van de Benedictijnen is geweest, „dat zij de wetenschappelijke en geestelijke goederen der oudheid bewaard hebben, woestijnen herschapen hebben in vruchtbaar land en volkeren geleerd hebben in dagen van onkunde". [24.

Benedictus van Nursia. Deze veelbeteekenende man schiep in het monnikenleven in het Westen eenheid. Zijn levensgeschiedenis is be-

schreven door Gregorius I en is vol van wonderverhalen. Zij komt op het volgende neer. Benedictus werd te Nursia in Umbrië, ten Noorden van Rome gelegen, geboren in het jaar 480. Toen hij 14 jaar oud was, kreeg hij een tegenzin in zijn omgeving. (Hij werd n.l. te Rome opgevoed.) Voornamelijk het slechte gedrag van zijn medescholieren was oorzaak, dat hij de stad ontvluchtte. Hij leefde nu volgens zijn geschiedschrijver in een bijna ontoegankelijk hol nabij Santiago. In 497 werd hij daar door enkele herders ontdekt, die hem eerst voor een wild dier aanzagen. Ze werden echter spoedig gewaar, dat hij een heilige was. Toen zijn verblijf bekend geworden was, stroomden vele asceten tot hem om raad en bestuur. Sommigen bleven in zijn omgeving. In 510 kozen de monniken uit het nabijgelegen klooster Vicovaro hem tot abt, maar deze vonden Benedictus te streng. Zij gaven hem vergiftigden wijn, maar, toen Benedictus volgens zijne gewoonte den beker zegende, sprong deze in stukken. Nu keerde hij naar zijn hol terug. Opnieuw verzamelden zich vele discipelen rondom hem, die hij in kleine vereenigingen indeelde, ieder van 12 monniken met een abt. Over al die vereenigingen stond hij als opper-abt. Een priester wilde hem door vergiftigd brood om het leven brengen, maar een raaf nam het brood weg. Eindelijk ging hij naar Campanië. Daar stichtte hij op een berg bij het oude „Castrum Casinum" een klooster onder den naam *Monte Cassino*.

Aan dat klooster gaf Benedictus zijne regelen, die later door geheel het Westen werden overgenomen. Die regelen omvatten niet minder dan 73 hoofdstukken. Het monnikenleven werd voorgesteld als een krijgsdienst. Gehoorzaamheid aan den abt als den plaatsbekleeder van Christus was onafwijsbare eisch. De keuze van den abt was geheel en al aan de monniken overgelaten. Wanneer er veel monniken waren, kon de abt bijgestaan worden door den prior en de dekanen. De arbeid bestond in akkerbouw. Lediggang was streng verboden. Dienende broeders, die alleen maar voor de wereldlijke zaken zorg droegen, kende Benedictus nog niet. Alle monniken moesten op hun beurt in de keuken dienen en aan tafel voorlezen. Elken dag hield men godsdienstoefening. Er werden twee maaltijden gehouden. Vleesch was slechts voor de zwakken en kranken bestemd. Aan tafel mocht niet gesproken worden. De tucht was zeer streng. Eerst werd die in het verborgene toegepast, daarna in het openbaar. De straffen bestonden in vasten, lijfstraffen en excommunicatie.

Wie in het klooster opgenomen wilde worden moest eerst den proeftijd van een jaar doormaken. Na afloop daarvan volgde, indien de proef geslaagd was, de gelofte, welke voor het geheele leven gold. Door deze gelofte verbond de monnik zich tot drie dingen: 1°. *stabilitas loci*, d.i. het voortdurend verblijf in het klooster; 2°. *conversio morum*, d.i. armoede en kuischheid; 3°. *oboedientia*, d.i. gehoorzaamheid.

Benedictus is dus de man geweest, die het kloosterleven geregeld heeft voor volgende eeuwen en daardoor een stempel gedrukt heeft op de Middeleeuwsche vroomheid. [24.

Bengel (Johann Albrecht), geboren 24 Juni 1687 te Winnenden. Hij studeerde te Tübingen, werd in 1718 professor te Denkendorf, later predikant in Herbrechtingen en stierf in 1752 te Stuttgart. Hij is genoemd de aartsvader van het Piëtisme in Wurtemberg. Zijn verdienste ligt eenerzijds hierin, dat hij door nauwkeurige bestudeering der varianten een uitgave van het Nieuwe Testament in de oorspronkelijke taal bezorgde (1734) en in de tweede plaats, dat hij een korte maar zeer zaakrijke, soms pikante uitlegging schreef van het Nieuwe Testament, *Gnomon Novi Testamenti* 1742. In 1887 verscheen daarvan de 8ste druk. Oorspronkelijk werd dit werk in het Latijn geschreven, maar er volgde een Duitsche vertaling in 1753, welke door meerdere drukken gevolgd werd.

Bengel bewoog zich ook op het terrein der Bijbelsche chronologie *(Harmonie der vier Evangeliën* 1736; *Ordo temporum* 1741; *Cyclus* 1745; *De ouderdom der wereld* 1746), maar op dit gebied ligt zijn grootste verdienste niet, evenmin als op het gebied der Apocalyptiek, hoewel hij zich daarop druk bewogen heeft. Zijn verklaring van de Openbaring was echter zeer chiliastisch getint. Bengel heeft wel verdiensten gehad in zijn vrijmoedige critiek op de sectarische openbaringen in den kring der Hernhutters. Hij heeft daardoor deze voor veel buitensporige dingen gevrijwaard. [24.

Benhadad. Dat is de naam van een drietal koningen van den grooten Arameeër-staat Damaskus, van wier krijgsbedrijven tegenover Noord-Israël in de boeken der Koningen gewag wordt gemaakt. Vele onderzoekers zijn van oordeel, dat in het Oude Testament slechts van een tweetal sprake is. Zij meenen, dat de bondgenoot van Asa van Juda (1 Kon. 15 : 18 v.v.) en de tegenstander van Achab (1 Kon. 20, 22) en Joram van Israël (2 Kon. 6) eenzelfde persoon zijn. Maar behalve dat deze dan minstens 42 jaar moet geregeerd hebben, wat met het oog op den langen levensduur zijner voorgangers (zijn vader Tabrimmon moet in ieder geval 30 jaar geregeerd hebben en zijn grootvader Chezjon-Rezon nog langer) zeer onwaarschijnlijk is, verzet zich daartegen 1 Kon. 20 : 34, waar Achabs tegenstander zegt: „de steden, welke mijn vader van uwen (Achab) vader ontnomen heeft, zal ik u teruggeven en gij zult u straten maken in Damaskus zooals mijn vader in Samaria gedaan heeft". Immers, gesteld eens dat Achabs tegenstander inderdaad Asa's bondgenoot en derhalve Tabrimmons zoon is geweest en niet diens kleinzoon, dan moet hij hier zinspelen op een strijd tusschen Tabrimmon en een der eerste vier koningen van Noord-Israël. Maar dat is onmogelijk. Samaria toch is door Achabs vader Omri gebouwd (1 Kon. 16 : 24) en deze kwam eerst in 882 aan de regeering. En wijl nu Benhadad I blijkens 1 Kon. 15 : 18 v.v. een tijdgenoot is geweest van Baësa (908—884), kan hij op zijn laatst in 886/5 aan de regeering zijn gekomen en derhalve onmogelijk zeggen, dat zijn vader straten heeft gebouwd in Samaria, dat eerst na 882 is gebouwd. Daarbij komt dan nog, dat Achabs tegenstander tot het laatste toe geteekend wordt als een krachtige persoonlijk-

heid, in staat om persoonlijk aan alle gevaren het hoofd te bieden en de vermoeienissen van de opeenvolgende oorlogen te dragen. Ook 2 Kon. 8 : 7 teekent hem niet als een afgeleefden grijsaard en Hazaël rekent zoo weinig op zijn naderend einde, dat hij hem koelbloedig vermoordt. Deze overwegingen dwingen ons in Asa's bondgenoot en Achabs tegenstander twee verschillende personen te zien en dus van drie Benhadads te spreken.

Langen tijd is men gewoon geweest te zeggen, dat de overlevering van den naam Benhadad (= zoon van den [onweersgod] Hadad) onjuist is en dat deze veeleer heeft geluid Ben-héder, wat dan een hebraïseering zou zijn van Bir-hidri = Bir is mijn sieraad. Dit geschiedde op grond van het feit, dat Salmanassar II van Assyrië zijn Damasceenschen tegenstander steeds "[m]IM-'idri noemt en dat de Grieksche vertalers van het Oude Testament den naam steeds overzetten als „zoon van Hader". Hoe dit nu ook te verklaren zij, de boven aangegeven bewering is ten eenenmale onjuist gebleken, sinds een Arameesch inschrift (in 1907/8 voor 't eerst uitgegeven) ons verteilde, dat Zakir, koning van Hamath, zijn god Baäl Sjamaïn (heer des hemels) heeft gedankt voor de overwinning, door hem behaald op „Bar-Hadad, den zoon van Hazaël".

I. De eerste Benhadad is de tijdgenoot van Asa, die van 912—871 over Juda regeerde. Hij wordt 1 Kon. 15 : 18 zoon van Tabrimmon genoemd, die blijkens vs. 19 tijdgenoot was van Rehabeam, wiens regeeringsjaren tusschen 932 en 915 vallen, en kleinzoon van Chezjon, waarschijnlijk dezelfde als de 11 : 23 genoemde Rezon, die „gedurende het gansche leven van Salomo Israëls tegenstander was" (11 : 25). Hij regeerde over het door zijn grootvader gestichte rijk, waarvan Damaskus het beheerschend middenpunt was. Dit rijk is een der belangrijkste factoren geweest in de geschiedenis der Palestijnsch-Syrische staten en was eenigen tijd zelfs een niet te verachten tegenstander voor het machtige Assyrië. Van Benhadad I wordt 1 Kon. 15 : 16—21 verhaald, dat Asa, door Baësa van Noord-Israël in 't nauw gebracht, daar deze door het bevestigen van Rama de noordgrens van Juda van alle handelsverkeer afsloot, hem tot een bondgenootschap weet over te halen. Door het zenden van „al het zilver en goud, dat (na den rooftocht van Sisak van Egypte, 1 Kon. 14 : 25) overgebleven was in de schatkisten van het huis des Heeren en van het huis des konings", weet Asa den koning van Damaskus er van te overtuigen, dat na de splitsing van het rijk niet Noord-Israël en Damaskus, maar Juda en Damaskus gemeenschappelijke belangen hebben. Hoe zwakker Noord-Israël is, door welks gebied de groote handelswegen loopen, die voor Damaskus van zoo overwegend belang zijn, des te beter voor Damaskus. Benhadad I geeft aan dezen wenk onmiddellijk gevolg. Zonder meer trekt hij het gebied van Noord-Israël binnen en bezet Noord-Galilea, welks bezit hem in rechtstreeksche verbinding brengt met Tyrus. De geheele landstreek ten Noorden van het meer van Gennesareth moet Baësa aan Benhadad afstaan. Gevolg van deze kortzichtige politiek van Asa is geweest, dat Damaskus sindsdien een beslissende rol heeft gespeeld in de onderlinge verhoudingen van Noord-Israël en Juda en zijn machtssfeer ook over West-Jordaanland heeft uitgebreid.

II. De tweede koning van dezen naam is de tegenstander van Achab en diens zonen Ahazia en Joram, die achtereenvolgens van 874—842 over Noord-Israël hebben geregeerd. Hij heeft de agressieve politiek van zijn vader voortgezet. In 857 gelukte het hem zelfs, gesteund door 32 vorsten, die blijkens vs. 24 vazallen zijn geweest, „Achab in Samaria te belegeren (1 Kon. 20 : 1—21). Reeds is Achab bereid de stad over te geven, maar verschrikt door Benhadads buitensporige eischen en bemoedigd door het woord van een ons onbekenden profeet, waagt hij een uitval, die Benhadad volkomen verrast en dezen dwingt met achterlating van veel buit over den Jordaan te vluchten. In 856 wordt hij bij Afek in de vlakte van Jizreël zoo volkomen verslagen, dat hij zich genoodzaakt ziet afstand te doen van de steden, door zijn vader aan Omri ontrukt, en Achab belangrijke handelsvoordeelen toe te staan op de markten van Damaskus (1 Kon. 20 : 26—34).

In 854 staat Benhadad II blijkens de spijkerinschriften aan het hoofd van een grooten statenbond, waaraan behalve de koningen van Hamath, Chatti- (= Hetieten-)land en Fenicië ook Achab deelneemt, om het onder Salmanassar II voorwaarts dringende Assyrië het hoofd te bieden. In den slag te Qarqar (ten Noorden van Hamath aan den Orontes) ontmoet de Assyrische koning zooveel tegenstand, dat hij zich gedwongen ziet zich terug te trekken, hoewel hij zich de overwinning toeschrijft.

In 852 vindt Benhadad Achab weer tegenover zich, blijkbaar omdat hij geen gevolg had gegeven aan hetgeen hij na den ongelukkigen slag bij Afek aan dezen had beloofd. Oost-Jordaanland was en bleef in de macht der Arameeërs. Vandaar dat Noord-Israël in 852 een poging doet om althans het land ten Zuiden van den Jabbok te heroveren. Hoewel Josafat van Juda Achab bijstaat, wordt diens leger bij Ramoth verslagen, terwijl Achab zelf sneuvelt (1 Kon. 22 : 1—40). Waarschijnlijk heeft Benhadad II toen in bond met Mesa van Moab (2 Kon. 1 : 1) geheel Oost-Jordaanland tot aan den Arnon bij zijn gebied gevoegd.

In 849 heeft hij, gesteund door „twee koningen van Chattiland" weer te strijden met Salmanassar II, die nu met meer succes dan in 854 de Syrische landen binnendringt, tal van steden inneemt en Benhadad met zijn bondgenooten verslaat. Dit schijnt Joram van Israël den noodigen moed gegeven te hebben om opnieuw den krijg tegen Damaskus aan te binden. Met groote waarschijnlijkheid althans kan dit worden opgemaakt uit 2 Kon. 6 : 24—7 : 20, volgens welke „Benhadad, koning van Aram" Samaria belegert, waar een koning regeert, dien Eliza „zoon des doodslagers" noemt (6 : 32). Nu kennen we uit Eliza's leven slechts twee koningen, op wie dat van toepassing zou kunnen zijn: Joram, den zoon van Achab, en Joahaz, den zoon van Jehu. Eliza kan echter moeilijk Jehu „doodslager" hebben genoemd, want Jehu's bloedbad

(2 Kon. 10) was een „ijveren voor den Heere". Maar wel kan Achab „doodslager" heeten met het oog op den gerechtelijken moord van Naboth en de zijnen (1 Kon. 21). Het is dus voor het minst waarschijnlijk, dat de in 2 Kon. 6 bedoelde koning van Israël Joram, de zoon van Achab, is geweest, die van 850—842 heeft geregeerd. Wijl nu uit anderen hoofde moet worden aangenomen, dat Benhadads sterfjaar kort na 846 viel, kan dit krijgsbedrijf tusschen 848/'47 worden gesteld. Blijkens het feit, dat Benhadad Samaria kon belegeren, had hij in den beginne succes. Maar toen de stad door een verschrikkelijken hongersnood bijna op het punt was zich over te geven, werd ze naar Eliza's woord op wondere wijze gered, doordat de Arameeërs, in de meening dat Joram hulp verzocht had bij de koningen der Noord-Syrische Hetieten en bij die der Egyptenaren, door een panischen schrik worden aangegrepen en met achterlating van grooten buit het land ruimen.

Hoe groot het rijk van Benhadad II is geweest, zouden we althans bij benadering kunnen vaststellen, indien we wisten, wie die 32 koningen zijn geweest, die volgens 1 Kon. 20 : 1, 16 met hem tegen Achab optrokken en die hij volgens 1 Kon. 20 : 24 door pasja's vervangt. Maar daaromtrent weten we niets naders. Salmanassar II gewaagt slechts van de „twaalf koningen van Chattiland", die in Benhadads gevolg tegen hem optrekken. Ongetwijfeld is hij een der krachtigste koningen van Damaskus geweest. Lange jaren was hij de beschikker van Israëls lot.

III. De derde koning van dezen naam is Benhadad, de zoon van Hazaël. Hij heeft de politiek van zijn vader, wien hij pl.m. 810 was opgevolgd, voortgezet en Israël „fijngestampt als stof" (2 Kon. 13 : 7). Joahaz' leger wordt zooveel mogelijk beperkt en Israël meer dan ooit aan Damaskus gebonden. Toch is de bloeitijd van het Arameesche rijk van Damaskus onherroepelijk voorbij. Zoodra Adad-Nirari III van Assyrië zijn aandacht weer aan het Westen kan wijden, moet ook Benhadad III, dien Adad-Nirari om ons onbekende redenen Mari' noemt, in 797 het hoofd buigen en den beheerscher van Nineve als suzerein erkennen. Nu grijpt Israël weer moed. Onder Joas (798—783) begint het een nieuwen krijg, waarbij naar Eliza's profetie de oorlogskans Damaskus ongunstig is. Benhadad III ziet zich genoodzaakt „de steden, welke zijn vader in den oorlog aan Joahaz had ontnomen" te ruimen (2 Kon. 13 : 25). Dat hiermede echter niet bedoeld zijn de steden in Oost-Jordaanland, welke Hazaël aan Jehu had ontnomen, blijkt ten duidelijkste uit 2 Kon. 14 : 25.

Ook met Zakir, den koning van Hamath, heeft Benhadad III te strijden gehad. Deze beroemt er zich zelfs op en dankt er zijn god Baäl Sjamaïn (heer des hemels) voor, dat hij op „Benhadad, den zoon van Hazaël" een overwinning heeft behaald. Het sterfjaar van Benhadad III kan zelfs niet bij benadering worden vastgesteld.

Zoo zijn de Benhadads de groote vijanden van Noord-Israël geweest. Geen wonder dat hun naam onder Israël berucht is gebleven en dat, wanneer Amos in de dagen van den tweeden Jerobeam het oordeel des Heeren uitspreekt over Damaskus, hij dan gewag maakt van de „burchten van Benhadad" (1 : 4), welke spreekwijze Jeremia vele jaren later overneemt (49 : 27). | 3.

Benjamin, zoon des geluks, *Rachels* tweede, *Jacobs* jongste, in Kanaän geboren, zoon (Gen. 35 : 18, 24). Toen Benjamin, op wien Jacobs voorliefde voor *Jozef* en Rachel was overgegaan (Gen. 42 : 4; 43 : 38; 44 : 20), naar Egypte toog, was hij bij de 32 jaren oud en had van twee vrouwen tien zonen (46 : 21; 1 Kron. 8 : 9). In Jozefs huis viel hem bijzondere eer ten deel, maar ook zware beproeving (Gen. 43 : 34; 44 : 12). Des te grooter was de vreugde des wederziens (45 : 14).

Bij den stam van Benjamin treedt het onderscheid der aanvankelijk geschiedkundige ontwikkeling van de onveranderlijke goddelijke liefdesbedoeling bovenal sterk te voorschijn, het een in den zegen van *Jacob*, het ander in dien van *Mozes* op den voorgrond geplaatst. De „verscheurende wolf" (Gen. 49 : 27) wijst op het oorlogzuchtig karakter van den stam, waartoe *Ehud* en *Saul* behoorden. Daarentegen zegt Mozes (Deut. 33 : 12): „de beminde des Heeren zal zeker bij hem wonen; Hij zal hem den ganschen dag overdekken en tusschen zijne schouders zal Hij wonen". Op den berg Moria, die tot dezen stam behoort, *woonde* God, in het door Hem verkoren heiligdom. Deze twee beschouwingen bemiddelt Ps. 68 : 28, waar de *kleine Benjamin* als *heerscher* onder zijn broeders wordt vooropgesteld. *Jeremia, Esther, Mordechai* behooren tot den stam van Benjamin. Ook *Pauls* was uit dien stam.

Bij de eerste volksteling behoorde Benjamin tot de zwakste, bij de tweede tot de middelste stammen (Num. 1 : 26). Bij de ordening van het heir in de woestijn had Benjamin zijn plaats naast de twee andere uit Rachel voortgekomen stammen, op de Westelijke zijde van het heiligdom (Num. 2 : 18—24; Ps. 80 : 3). Bij de verdeeling van het heilige land werd, nadat de zonen van Jozef en Juda verzorgd waren, 't eerst over Benjamin het lot geworpen, en hem zijn gebied tusschen die stammen aangewezen, waarvan zich de vaderen bijzonder liefdevol jegens Benjamin hadden betoond (Gen. 43—45; Joz. 18 : 11 v.). Hoewel het gebied zeer klein was, verzuimde echter Benjamin, het geheel in bezit te nemen (Richt. 1 : 21) zoodat er dan ook spoedig die gruwelen heerschende werden, waarvan hen nog 700 jaren later Hosea beschuldigde (Hosea 9 : 9; 10 : 9). In plaats van de zonden van *Gibea* (Richt. 19) te bestraffen, maakte zich de gansche stam aan deze schuldig (20 : 13—15). Met een kracht, een betere zaak waardig, verweerde zich Benjamin tegen bijna vijftienvoudige overmacht en behaalde als „verscheurende wolf" twee gewichtige overwinningen (20 : 21, 25), maar kon toch de straf des Heeren (20 : 35), niet ontgaan; en van gansch Benjamin bleven in den bloedigen verdelgingsoorlog slechts 600 man over, die in de rotsspleten der Roode zee vier maanden lang verscholen (20 : 47) tijd hadden om boete te doen. Het dreigend gevaar der geheele verdelging (21 : 1), werd door het spoedig opnieuw ontwaakt theocratisch nationaal gevoel en broederlijke liefde (21 : 3), die geen

vergrooting van grondgebied begeerde, afgewend; en door de maagden van *Jabes* en *Silo* een nieuwe grond tot bewaring van den stam gelegd. 150 jaren later muntte Benjamin reeds weder bij de redding van Israël uit (Richt. 5 : 14). Benjamin was echter een der kleinste stammen, toen hem het eerst van allen de koninklijke waardigheid ten deel viel (1 Sam. 9 : 1, 16, 21).

Na *Sauls* dood trachtte de stam van Benjamin ijverig de koninklijke waardigheid te handhaven, hoewel reeds vroeger *Jonathan* Davids benoeming erkend en vele uitstekende helden benevens 3000 Benjamieten *Davids* zijde hadden gekozen (1 Kron. 13 : 2; 16 : 29; 2 Sam. 3 : 19). Uit Benjamin stonden echter ook de moordenaren van Isboseth op. Na het oproer van *Absalom* gingen 1000 Benjamieten David te gemoet (2 Sam. 19 : 17). In het algemeen sloot zich sinds dien tijd, Benjamin in welks gebied de nieuwe residentie lag, nauw aan Juda aan, en bleef ten minste, wat het grootste deel betreft, ook bij de scheuring des rijks daarmede verbonden (1 Kon. 12 : 20). Ten tijde van *Asa*, was door Gods zegen zoowel als door talrijke verhuizingen uit het rijk der tien stammen, Benjamins strijdbare manschap tot 280.000, en ten tijde van Josafat tot 380.000 man geklommen; zij muntte uit door dapperheid en vooral door vaardigheid in het gebruik van den boog, die met de voeten werd gespannen (2 Kron. 13 : 8; 17 : 17). Na de Babylonische ballingschap maakte Benjamin met Juda de kern der terugkeerenden uit (Ezra 4 : 1; 10 : 9).

Benoni, zoon mijner smarte (Gen. 35 : 26).

Beon of Behon (Num. 32 : 3), een der Zuidelijkste plaatsen van het Rubenietische Oostelijk Jordaanland (1 Macc. 5 : 4), naast de Edomieten genoemd, waarschijnlijk het verkorte Baäl-Meon (v. 38).

Beproeving. Niet te verwarren met *verzoeking*. *Verzoeking* bedoelt ons af te brengen van het goede en aan te zetten tot het kwade, is daarom ongoddelijk, altijd het werk van den Booze. Maar *beproeving* komt ons toe van de zijde Gods, is een op-de-proef-stellen door Hem, met het bepaalde oogmerk ons te stalen en te sterken in het goede. Wanneer deze beproeving aan God toegekend, of van Hem afgebeden wordt (Psalm 26 : 2; 139 : 23), dan volgt daaruit niet, dat voor Hem proef-neming noodig zou zijn, om te kunnen weten, wat in den mensch is. Hij is de Alwetende, en de meest verborgen roerselen van het menschenhart liggen voor Hem open en bloot. De bede om beproefd te worden door God geeft uitdrukking aan de oprechte gezindheid van den bidder om voor Hem niets te verbergen, èn aan den wensch om, door dit indringen Gods in zijn binnenste, zichzelf beter te leeren kennen (1 Kron. 29 : 17; Ps. 7 : 10; 17 : 3; Jerem. 11 : 20; 17 : 10). De beproevingen zijn vele en veelerlei: moeiten en nooden, verdrukkingen en benauwingen, waarin de geloovige gebracht wordt om zijn geloof en zijn liefde, zijn standvastigheid en volharding te toonen. Deze beproevingen zijn voor het geloof als de slagen op den dorschvloer voor de tarwe, die van het kaf bevrijd wordt; als het vuur, dat het goud in den smeltkroes zuivert (1 Petr. 1 : 6, 7). Ze brengen niet enkel smart, maar ook vreugde; ze doen het geloof doorbreken in kracht, om zich met afzien van alle uiterlijke steunsels, geheel en volkomen aan den Heere Jezus Christus toe te betrouwen, en alleen op Hem zijn hoop te stellen. [20.

Berderen (Ex. 26 : 15; 35 : 11 enz). Hiermeê worden *planken* of *stijlen* bedoeld. Het woord is thans geheel in onbruik geraakt, en komt alleen nog, in het enkelvoud, voor in de uitdrukking: *te berde brengen*, d. w. z. op het (uithang)bord zetten, met iets voor den dag komen, iets als voorbeeld of als bewijsgrond aanvoeren. [20.

Berea. I. 1 Macc. 9 : 4, een plaats in de nabijheid van Jeruzalem, waar Judas de Maccabeëer sneuvelde. — II. 2 Macc. 13 : 4, waarschijnlijk Aleppo Haleb. [24.

Berechja, d. i. gezegende des Heeren, volgens Matth. 23 : 35 de vader van den profeet Zacharias, die gesteenigd werd bij het altaar. In 2 Kron. 24 : 20 wordt echter Jojada de vader van Zacharias genoemd. Hier schijnt een verwisseling te hebben plaats gehad met den vader van den profeet Zacharias, die onder de kleine profeten geteld wordt, want diens vader heette Berechja. [24.

Berengarius van Tours. Hoofd van de domschool te Tours. Hij stond hoog aangeschreven om zijn wetenschap en om zijn vroomheid. Groot opzien verwekte zijn afwijkende leer over het avondmaal. De kerk had de leer van Radbertus Paschasius aanvaard, hoewel zij dit officieel op haar kerkvergadering nog niet uitgesproken had. Deze leer was de bekende leer der transsubstantiatie, waarbij vastgesteld werd, dat door de consecratie van den priester brood en wijn in wezen veranderden in het lichaam en bloed des Heeren, ofschoon beide de uitwendige hoedanigheden van brood en wijn behielden. Deze wezensverandering werd door Berengarius geloochend. Hij noemde haar in strijd met de waarheid der Heilige Schrift, met het gezonde verstand des menschen en met de oude kerkleer. Wel hield hij de lichamelijke tegenwoordigheid van den Heiland bij het avondmaal vast, maar hij vatte die tegenwoordigheid geestelijk op en hij beriep zich op Augustinus, die duidelijk onderscheid gemaakt had tusschen de *heilige teekenen* en de *zaken, die beteekend werden*. Tegen deze beschouwing trad zijn vriend Lanfranc van Bec als aanklager op. Zonder dat Berengarius gehoord was, werd hij veroordeeld. Zoo ging het ook op de Synoden te Vercelli en Parijs. In de laatstgenoemde stad werd hij zelfs een tijd lang in de gevangenis geworpen. De kardinaal Hildebrand (de latere paus Gregorius VII) trachtte, toen hij nog pauselijk legaat in Frankrijk was, bemiddelend op te treden, maar tevergeefs. Op een Synode te Rome (1059) moest Berengarius een verdedigingsgeschrift van zijn hand zelve in de vlammen werpen en hij werd gedwongen, om een hem opgedrongen belijdenis te aanvaarden n.l. dat brood en wijn na de consecratie van den priester waarlijk veranderden in Jezus' lichaam en bloed. Berengarius had later berouw over zijn betoonde zwakheid en verkondigde zijn leer met grooten ijver, maar de verbittering

tegen hem werd steeds erger. Hildebrand, die intusschen paus geworden was, kon niet verhinderen, dat Berengarius nogmaals naar Rome gedaagd werd. De paus was bevreesd, dat men zijn eigen rechtzinnigheid zou gaan betwijfelen. Weer herriep Berengarius zijn gevoelen; maar, in Frankrijk teruggekeerd, berouwde het hem weder, dat hij teruggeroepen had. Hij trok zich nu terug op het eiland St. Come bij Tours en hij stierf daar verzoend met de kerk in het jaar 1088. [24.

Berg. Bergen zijn wegens hun grootte, duurzaamheid en onbeweegbaarheid òf gedenkteekenen der scheppende en onderhoudende goddelijke almacht (Ps. 65 : 7), zinnebeelden der onveranderlijkheid van het goddelijke wezen (Ps. 36 : 7), òf met hun veranderingen en instortingen, ten gevolge van vulkanische uitbarstingen of aardbevingen, getuigen zijner onweêrstaanbare macht (Ps. 104 : 32; 144 : 5; 97 : 5; Micha 1 : 4; Jer. 4 : 24; Nah. 1 : 5; Job 9 : 5). Zij beelden af: (Ps. 121 : 4) de toevlucht uit de diepste benauwdheid; (Ps. 30 : 8) het ongestoorde geluk van den mensch; (Jes. 41 : 15; Jer. 51 : 25) de macht en sterkte der koninkrijken; (Joël 3 : 23; Amos 9 : 13) het heerlijkste geestelijk en lichamelijk welvaren, dat aan Zion wordt beloofd. In 't bijzonder wordt het rijk der genade vaak de heilige berg des Heeren genoemd, waar de heilige woningen des Allerhoogsten zijn, de stad Gods met de volheid harer hemelsche gaven en goederen is (Ps. 46 : 5), afgebeeld door den berg *Zion* met de koninklijke woning van David (Ps. 2 : 6; 3 : 5; 15 : 1; 24 : 3; 68 : 17; Jes. 2 : 2; 11 : 9; 25 : 6 v.; Jer. 31 : 23; Joël 3 : 5, 22; Micha 4 : 1).

Berggoden. In 1 Kon. 20 : 23 lezen we: „want de knechten van den koning van Syrië hadden tot hem gezegd: hunne goden zijn berggoden, daarom zijn zij sterker geweest dan wij; maar zeker, laat ons tegen hen op het effen veld strijden; zoo wij niet sterker zijn dan zij!" De Syriërs schrijven de zware nederlaag die zij tegen de Israëlieten geleden hebben (vs. 20, 21) toe aan de omstandigheid dat het gevechtsterrein in het gebergte was gelegen, en verbinden daarmee de echt-heidensche gedachte dat de goden der Israëlieten (of: de god der Israëlieten, want het woord „god" heeft in 't Hebreeuwsch altijd den meervoudsvorm, ook als het enkelvoud bedoeld is, het z.g. hoogheids-meervoud) als berggoden wel in het gebergte, maar niet in de vlakte macht hebben. Volgens de heidensche polytheïstische voorstelling hebben de verschillende goden hun eigen machtsgebied; er zijn hemelgoden en goden der onderwereld, zee- en landgoden, en voorts rivier-, bron-, bosch- en berggoden. Iedere god heerscht oppermachtig in zijn eigen gebied, maar daarbuiten houdt zijn macht op. Omdat Palestina een bergland is, en de Israëlietische heiligdommen steeds op de hoogten der bergen gevonden werden (dit geldt niet alleen van den Jeruzalemschen tempel, maar ook van de heiligdommen van den onwettigen eeredienst, 1 Kon. 14 : 23; 2 Kon. 16 : 4; 17 : 10; 2 Kron. 28 : 4; Jes. 65 : 7; Jer. 2 : 20; Ezech. 6 : 13; Hos. 4 : 13) meenden de Syriërs dat Israëls god of goden bepaaldelijk op het gebergte heerschten. Daarom hadden zij op het gebergte door die goddelijke macht de nederlaag geleden. In de vlakte zou het evenwel anders zijn, daar zouden ze buiten het bereik dier goddelijke macht wezen, en dan zouden ze zich door hun zooveel grootere talrijkheid een gemakkelijke zegepraal verzekeren. De God Israëls zal evenwel toonen dat Hij niet is zooals het zich de heidenen voorstellen, Hij zal de Syriërs doen gevoelen dat Hij niet alleen op het gebergte maar ook in de vlakte heerschappij oefent, en dat Hij overal zijn volk bijstaan kan (vs. 28 v.v.). [10.

Bergh (Willem van den) werd 25 Februari 1850 te 's Gravenhage geboren, waar zijn vader notaris was. Van het Haagsche Gymnasium kwam hij in 1868 aan de Leidsche Hoogeschool, waar hij ingeschreven werd voor de rechtsgeleerdheid, en een jaar later ook voor de theologie. Zijn bizondere aanleg voor studie, zijn belangstelling in de godsdienstige en maatschappelijke vraagstukken van den dag, en zijn eenvoudige godsvrucht bleven niet verborgen. En onuitwischbaar was de indruk van zijn persoonlijkheid op zijn medestudenten. Ondanks zijn strenge richting stond hij bij hen in hoog aanzien. Velen, ook die een andere levensopvatting hadden, zochten zijn omgang. Prins Alexander, in die dagen te Leiden studeerende, voelde zich zóó tot hem aangetrokken, dat hij hem meermalen bezocht, en ook later nog wel brieven met hem wisselde. Uit zijn studententijd dagteekent ook reeds zijn vriendschap met Mr D. P. D. Fabius, met wien hij tot aan zijn dood toe op het nauwst verbonden bleef. In 1872 deed hij zijn candidaatsexamen in de theologie. Door de vriendelijke aanmoediging en krachtige hulp van O. G. Heldring schreef hij een academisch proefschrift: *De strijd tegen de Prostitutie in Nederland*, na verdediging waarvan hij op 29 Juni 1878 tot doctor in de rechtsgeleerdheid bevorderd werd. Den 30sten September 1879 verkreeg hij den graad van doctor in de theologie met een dissertatie: *Calvijn over het Genadeverbond.* Na zijn huwelijksverbintenis met mejuffrouw Ida Pierson, werd hij 7 December 1879 te Schaarsbergen bevestigd als predikant der Nederlandsche Hervormde Gemeente, door zijn schoonvader, den opvolger van Heldring. In 1884 nam hij het beroep naar Voorthuizen aan, op voorwaarde, dat bij strijd tusschen Gods Woord en de Synodale Reglementen de eisch van Gods Woord zou worden gevolgd. In zijn gevoelige ziel al dieper overtuigd van het zondige der Synodale kerkinrichting, ging hij 7 Februari 1886 met zijn kerkeraad in doleantie over. Zijn leven was één gebedsleven. Dagen en nachten kon hij doorbrengen in het gebed voor kerk en volk, zonder spijs of drank te nuttigen. En al wie met hem in aanraking kwam, voelde den invloed, die er van zijn geheiligd zieleleven uitging. Op kerkelijke vergaderingen was hij een geestelijke autoriteit. Niet ten onrechte heeft men hem wel genoemd „het geweten der doleantie", gelijk Dr Kuyper de „ziel" en Dr Rutgers het „denkend hoofd" dezer beweging heette. Tot tweemaal toe aangezocht voor het hoogleeraarschap aan de Vrije Universiteit, wier curator hij was, verklaarde hij zich eindelijk bereid de benoeming

aan te nemen, doch niet, dan na de verzekering te hebben ontvangen, dat de theologische faculteit kerkelijk toezicht zou vragen. Maar nog vóór hij zijn ambt kon aanvaarden, 30 April 1890, bezweek hij te Montreux aan de tering. In April 1920 werd er te Voorthuizen een Van den Bergh-Tentoonstelling gehouden. Naar aanleiding daarvan schreef D. de Wit: *Een Boetgezant*. Vervolgens gaf ook Prof. Fabius een schets van zijn onvergetelijken vriend. [30.

Bergrede noemt men de van een berg (Matth. 5 : 1) uitgesproken rede van Jezus Matth. 5—7, waarbij zich allerlei vragen, wat vorm en inhoud betreft, voordoen. De vraag, of Mattheus deze rede heeft samengesteld uit woorden, die Jezus bij verschillende gelegenheden sprak, of dat ze in haar geheel is gehouden, kan worden beantwoord met de opmerking, dat dit laatste allerminst is buitengesloten, omdat er eenheid van gedachte is en het vaststaat, dat Jezus allerlei uitspraken bij meer dan één gelegenheid deed. Vergelijkt men Matth. 5 : 1 met 7 : 28 en 29, dan zien we, dat de discipelen zich in een engeren, de schare in een ruimeren kring om Jezus had neergezet, zoodat het gehoor zeer groot was. Wat den inhoud aangaat, handelt de Bergrede over de in het koninkrijk der hemelen passende gerechtigheid, terwijl daarbij ook ter sprake komen de in dat rijk te genieten voorrechten en de wijze om het binnen te gaan. De nadruk valt dus op de naar den mensch gekeerde zijde van het rijk. Hoe belangrijk dit ook alles is, het mag er niet toe leiden de Bergrede los te maken uit het geheel der Schrift en haar alleen voor te stellen als het eene ware Evangelie. Zoo deed b.v. Tolstoj, toen hij in Matth. 5 : 38 vlg. het middelpunt van het Christendom vond. Reeds het feit, dat in de Bergrede tal van herinneringen voorkomen aan het Oude Testament, maakt een dergelijk handelen ongeoorloofd. Aan de andere zijde gaat het niet aan om, als vooral in den grooten oorlog is geschied, de geboden der Bergrede op zij te zetten, wijl het immers onmogelijk zou zijn ze thans onder alle omstandigheden te vervullen. Het ware standpunt is, dat men ziende, dat men zelf niet tot de geëischte gerechtigheid komen kan, tot Christus de toevlucht neemt, Die geeft, wat Hij vraagt (Matth. 11 : 28—30). [17.

Bergwerk. Het eigenlijke bergwerk was onder Israël niet bekend. Het bestond wel bij de volken, die rondom Israël woonden. De schrijver van het boek Job heeft ongetwijfeld kennis van bergwerk gehad. Dat blijkt uit wat hij zegt in hfdst. 28 : 1—11. Daar stelt hij den bergbouw voor als een kunst, die reeds toen op groote hoogte stond, die getuigenis aflegde van 's menschen scherpzinnigheid, en zilver, goud, koper, ijzer, edelsteenen, volgens vs. 5 ook wel zwavel, aardpek of steenkolen aan het licht bracht, hoewel ook aan het scherpzinnigst verstand de mijnen der goddelijke wijsheid, zonder bijzondere hoogere openbaring, ontoegankelijk en haar schatten niet te koopen zijn met die der aarde (vs. 12—28). Op groote diepten der mijnen wijzen in Jobs schildering het derde vers: „het einde, dat God gesteld heeft voor de duisternis, en al het uiterste onderzoekt hij, het gesteente der donkerheid en der schaduw des doods," het vierde vers: „breekt er een beek door, bij dengenen, die daar woont, de wateren vergeten zijnde van den voet, worden van den mensch uitgeput en gaan weg." Op de uitgestrektheid der onderaardsche gangen doelt vs. 9: „hij legt zijn hand aan de keiachtige rots, hij keert de bergen van den wortel om." Op het afkeeren van het indringend water vs. 11: „hij bindt de rivieren toe, dat niet een traan uitkomt, en het verborgene brengt hij uit in het licht." — In Palestina wordt geen bergbouw vermeld, hoewel het land (Deut. 8 : 9), vooral het Noordelijke gebied van Aser (Deut. 33 : 25), rijk was aan metalen. De bergbouw en andere bedrijven, die met den handel te water en te land samenhingen, kwamen minder met de bestemming van het volk Gods overeen, dan het stille leven van den akkerbouw.

Berkeley (George), geboren 1684, na 1734 bisschop te Cloyne in Ierland, gestorven 1753 te Oxford. Zijn voornaamste filosofisch werk is *Treatise concerning the principles of human knowledge*, 1710. Hij trok de consequenties uit de kennistheorie van den wijsgeer Locke en leerde een absoluut idealisme. Berkeley meende dat onze gewaarwordingen en de daaruit opgebouwde voorstellingen niet ontstaan door de inwerking van de buitenwereld op den menschelijken geest. Locke had nog onderscheid gemaakt tusschen primaire qualiteiten (die aan de dingen buiten ons eigen zijn) en secundaire qualiteiten (die wij de dingen toekennen maar die ze in werkelijkheid niet hebben). Berkeley maakte alle qualiteiten secundair en verkondigde dat er buiten ons bewustzijn geen reëele materiëele wereld bestaat. Bestaan is niets anders dan waargenomen worden, esse est percipi. Alle dingen die wij met de zintuigen waarnemen, zijn slechts voorstellingen van den geest. Er bestaat alleen geestelijke substantie (Spiritualisme).

Hoe moeten we het ontstaan van de voorstellingen verklaren, wanneer geen materiëele wereld existeert? Berkeley antwoordt, dat op geest slechts geest kan inwerken. De oorzaak van de gewaarwordingen moet in een geest gezocht worden, en wel in den oneindigen, almachtigen, alwijzen geest n.l. God. De waarheid van onze ideeën bestaat hierin, niet dat ze overeenkomen met een wereld die buiten ons zou bestaan, maar dat ze overeenkomen met de ideeën in God. God zelf is er de waarborg voor, dat we de waarheid denken.

Behalve door absoluut idealisme kenmerkt zich Berkeley door nominalisme, d. w. z. hij loochent het bestaan van algemeene begrippen. Algemeene begrippen als mensch, dier enz. hebben geen kenwaarde, het zijn schoolficties, die in het dagelijksche leven denzelfden dienst doen als afkortingen bij het schrijven. [14.

Bernard van Clairvaux, geb. 1091 uit een riddergeslacht te Fontaines bij Dyon. In 1113 ging hij met 30 anderen, die van gelijke geaardheid waren als hij, in het klooster Cîteaux, dat behoorde tot de Cistercienser-orde en dat bekend stond om zijn gestrenge regelen. Hij werd met hart en ziel monnik. Zoowel door zijn lichamelijken arbeid als door zijn geestelijke oefeningen

trachtte hij het monnikenideaal van ascese en contemplatie te bereiken. Zijn gezondheid leed onder dit ascetische leven, maar des te hooger rees zijn roem. Reeds in 1115 werd hij abt van het nieuw-gestichte klooster te Clairvaux. Bernard was een man, die, wat hij zich voorstelde, najaagde met zijne gansche ziel, en, wat hij eenmaal als waarachtig erkende, dat zocht hij te bereiken door allerhande geoorloofde middelen, niet het minst door zijn wegslepende welsprekendheid. Hij arbeidde met veel ijver, maar hij doorleefde tevens een innig gebedsleven. Zijn natuur was bijzonder aangelegd op contemplatie en mystiek. In den godsdienst achtte hij het hoogste, wat den mensch bracht naar de binnenkamer van zijn eigen hart en hem verootmoediging leerde. Het speculatieve streven van de scholastieke theologie was hem niet sympathiek. Door den rijkdom van zijn eigen levenservaring en door zijn uitgebreide kennis van het menschelijke hart, vrucht van zijn trouwe zielezorg, kwam hij ertoe, om verschillende trappen te onderscheiden in het gemeenschapsleven met God. De hoogste trap van dit leven vond hij in de mystische extase, d. i. die toestand der ziel, waarin deze, aan al het aardsche onttrokken, alleen vóór en in de gemeenschap met God leeft en deelt en daardoor de goddelijke heerlijkheid geniet. Deze toestand duurt echter doorgaans slechts korten tijd. Naast de contemplatie staat het practisch leven, maar dit leven kan door ascese en liefdearbeid een trap worden tot de mystische extase.

Voor velen was Bernard een geestelijke leidsman. Op het monnikenleven zette hij zijn stempel en door zijn invloed werd de orde der Cisterciënsers van even groote beteekenis als de beroemde orde der Cluniacensers. Hij predikte met zeldzame welsprekendheid voor de monniken en ook voor het volk. Zijn invloed was machtig. De verbinding van het innige contemplatieve leven met den uitwendigen practischen arbeid maakte hem telkens bewonderenswaardiger.

Dikwerf kwam zijn practische arbeid in een helder licht te staan. Hij was de algemeene vredestichter temidden van vorsten en volken. Hij was de raadgever van bisschoppen en pausen. Bij de tweespalt tijdens de verkiezing van een paus in 1130 nam hij het op voor Innocentius II tegenover Anacletus II. Hij stelde al zijn welsprekendheid ten dienste van Innocentius en bewoog Duitschland en Frankrijk om dezen als paus te erkennen. Hij was het, die Innocentius op de Synode te Pisa (1134) de victorie bezorgde. Nauwelijks in Clairvaux teruggekeerd, bewoog hij Lotharius tot een veldtocht tegen Italië om Innocentius tegen Roger van Sicilië te beschermen. Door de macht van zijn woord bewoog hij Roger, om zich gewonnen te geven. Na den dood van Anacletus dankte de gansche kerk hem als den echten vredestichter. Minder gelukkig was zijn optreden voor den tweeden kruistocht (1146). Wel oefende hij een machtigen invloed uit op de vorsten door zijn wegslepend woord, zoodat er zelfs een talrijk kruisleger verzameld werd, maar de uitkomst beantwoordde niet aan de verwachting, zoodat sommigen Bernard een slechten profeet noemden.

In den strijd tegen Abaelard stelde hij zich aan de spits der tegenstanders. Hij, de innig vrome man, die gesterkt werd door zijn contemplatie, had een afkeer van de critische en sceptische beschouwingen van Abaelard. Bernard vond de leer van Abaelard over het geloof rationalistisch en over zonde en genade pelagiaansch.

Ook tegen andere ketters in het Zuiden van Frankrijk trad hij, schoon altoos bezadigd en immer afkeerig van geweld, op. Zijn laatste werk is zijn *Vijf boeken over de consideratie*, waarin hij de ideëele bestemming van het pausdom schetste, voor absolutisme waarschuwde en op het gevaar van verwereldlijking wees. Vol verlangen naar het aanschouwen van God, den God zijns levens, stierf hij in 1153. Alexander III verklaarde hem in 1173 voor heilig. [24.

Berner dispuut. Toen het dispuut in Baden niet het gewenschte gevolg gehad had, verlangden de Reformatorisch gezinden in Zwitserland naar een nieuw dispuut. In 1527 werd door den raad van Bern aan de gezamenlijke eedgenooten en aan de bisschoppen van Constanz, Bazel, Lausanne en Wallis een uitnoodiging gezonden, om deel te nemen aan een dispuut, waar men zoo mogelijk tot eenheid van gevoelen hoopte te komen. Als maatstaf voor de leer en tegelijk als regel voor het dispuut zou de Bijbel gelden; ieder, die het dispuut bijwoonde, zou vrijgeleide genieten en volle vrijheid van spreken hebben. En wat dan op grond van het goddelijke Woord aangenomen werd, dat zou zonder verdere tegenspraak geldend verklaard worden. Van Roomsche zijde werd die uitnoodiging ongunstig beoordeeld. De bisschoppen weigerden te komen, de leidslieden Eck, Murner, Cochlaeus schreven er tegen, keizer Karel V ontried deelneming. Daarentegen verscheen uit Zürich Zwingli met den burgemeester en vele predikanten, uit Bazel Oecolampadius, uit Straatsburg Bucer en Capito e. a. Op 6 Januari 1528 werd de vergadering geopend en op 26 Januari werd zij gesloten. De stellingen, waarover gedisputeerd zou worden waren de volgende: 1°. De Christelijke kerk, wier eenig hoofd Christus is, is uit het Woord Gods geboren. Daarbij moet zij blijven en zij mag niet naar de stem van een vreemde luisteren. 2°. De kerk mag geen wetten buiten Gods Woord maken. Menschelijke wetten binden alleen, als zij in Gods Woord gegrond zijn. 3°. In Christus is onze eenige wijsheid en gerechtigheid en een andere verdienste tot zaligheid belijden is het zelfde als Christus verloochenen. 4°. Dat Christus' lichaam en bloed wezenlijk en lichamelijk in het avondmaal ontvangen wordt, kan uit de Schrift niet bewezen worden. (Bij deze stelling was er verschil tusschen de Lutherschen en de Zwinglianen, in welk verschil de Roomschen zich niet mengden). 5°. De mis als offer voor levenden en dooden is tegen de Heilige Schrift, een lastering van Christus en een gruwel voor God. 6°. Christus alleen moet als Middelaar en Voorspreker bij den Vader aangeroepen worden. De 7e stelling ging tegen het vagevuur, de 8e tegen de vereering der beelden, de 9e tegen het coelibaat, de 10e tegen de onkuischheid der geestelijken. Deze laatste stelling werd door allen aangenomen. Aan het einde van het dispuut eischte

de predikant van Bern, Haller, dat de regeering des lands de waarheid, in deze stellingen belichaamd, zou verdedigen. De stellingen werden onderteekend, de mis werd in Bern afgeschaft, de beelden werden verwijderd, en de bisschoppen werden uit hun ambt ontzet. Dit dispuut is van groote beteekenis geweest voor de Zwitsersche Reformatie. Bern trad als kanton bijna geheel tot de Reformatie toe, en andere kerken volgden, zooals Biel, Bazel, Schaffhausen e. a. Na dit dispuut was de Reformatie in Zwitserland een voldongen feit. [24.

Bernice, de schoone dochter van Herodes Agrippa I, zuster van Herodes Agrippa II en Drusilla (Hand. 24 : 24). Haar eerste man was haar oom Herodes van Chalcis. Van haren tweeden man, koning Polemo van Cilicië, gescheiden, leefde zij langen tijd met haren broeder (Hand. 25 : 13), later met den Romeinschen veldheer Vespasianus, en met diens zoon Titus, den veroveraar van Jeruzalem, met wien zij naar Rome ging, maar Titus wilde haar niet huwen, toen hij in 79 keizer werd. De naam van Bernice was te slecht voor een keizersvrouw en zij had ook haar schoonheid verloren. Met Bernice en haar broeder eindigt het geslacht der Herodessen. Het begin van de geschiedenis van dit geslacht was bloed en tranen, het einde was zedeloosheid en ellende.

Bernulfus. Bisschop van Utrecht, de 20ste drager van die waardigheid, waartoe hij in 1027 door keizer Koenraad II werd geroepen. Voordien was hij pastoor van Oosterbeek. Dadelijk na zijn wijding tot bisschop nam hij op krachtige wijze den wederopbouw van de door de Noormannen verwoeste kerken, waar zoo goed als niets meer van overgebleven was, ter hand. Hij is het, die de Christelijke kunst in ons land heeft gegrondvest en de rij heeft geopend van de vele Romaansche kerken, die op onzen vaderlandschen bodem zijn verrezen. Zoo stichtte hij de St. Pieterskerk en de St. Janskerk te Utrecht, de St. Lebuïnuskerk te Deventer, de St. Michaëlskerk te Zwolle en andere kerken en kloosters. Zijn beeltenis prijkt aan den achtergevel van het Rijks-museum te Amsterdam. Bernulfus is gestorven in 1054. [33.

Beroea. Een Macedonische stad, waar Paulus een korten tijd vruchtbaar heeft gearbeid, nadat de Joodsche vijandschap hem uit Thessalonica had verdreven (Hand. 17 : 10—14). Zij lag in het district Emathia, aan den Oostelijken voet van den berg Bermius, omstreeks 30 mijlen Zuidelijk van Pella, en 50 Zuid-Westelijk van Thessalonica. Het was een oude stad, gelegen in een vruchtbare streek, met een aanzienlijke bevolking; tegenwoordig draagt zij den naam van Verria of Kara Feria. De Joodsche bewoners in Paulus' tijd waren niet alleen talrijk genoeg om een eigen synagoge te hebben, evenals die in Thessalonica, maar zij worden ons ook beschreven als edeler dan deze, inzooverre zij bereid waren het gepredikte woord aan te nemen en dagelijks hetgeen zij hoorden te onderzoeken bij het licht van hun eigen schriften. Vele Joden geloofden en van de vrouwen van Grieksche nationaliteit en van aanzien niet weinige. Toen Joodsche ijveraars van Thessalonica daarheen kwamen en nieuwe onlusten verwekten, zonden de pas bekeerde „broeders" Paulus uit de stad naar de zee, om vandaar naar Athene te gaan, maar Silas en Timotheus bleven aldaar. Sopater, een van Paulus' helpers, was uit Berea afkomstig (Hand. 20 : 4). Volgens de overlevering was Onesimus de eerste bisschop van de kerk aldaar. [22.

Beroep, beroepen, beroeping. Beroep in den zin van een maatschappelijke werkkring komt in de Heilige Schrift niet voor. Het meest gelijkt nog op deze beteekenis het gebruik in 1 Cor. 7 : 20: „Een iegelijk blijve in die beroeping, waarin hij geroepen is", doch daar wil het, evenals in Ef. 4 : 4: „gelijkerwijs gij ook geroepen zijt tot eene hoop uwer beroeping" toch iets meer zeggen, n.l. hetgeen waartoe men geroepen is, de roeping des menschen.

Beroep in den zin van zich wenden tot een hoogeren rechter om herziening van een vonnis vinden we b.v. in Hand. 25 : 12: „Hebt gij u op den keizer beroepen? Gij zult tot den keizer gaan." — In ons kerkrecht geldt dienaangaande artikel 31 der Kerkenorde: „zoo iemand zich beklaagt, door de uitspraak der mindere vergadering verongelijkt te zijn, dezelve zal zich op een meerdere kerkelijke vergadering beroepen mogen; en 't gene door de meeste stemmen goedgevonden is, zal voor vast en bondig gehouden worden. Tenzij dat het bewezen worde te strijden tegen het Woord Gods, of tegen de Artikelen, in deze Generale Synode besloten, zoo lang als dezelve door geene andere Generale Synode veranderd zijn." De Synode van Dordrecht (1893, artikel 185) heeft bovendien bepaald, dat hooger beroep moet geschieden vóór de eerstvolgende samenkomst der meerdere vergadering, waarop men zich beroept, en met kennisgeving aan den scriba der vergadering, door wier besluit men zich bezwaard acht. De eerste bepaling dient om het eindeloos rekken eener zaak te voorkomen, de tweede opdat gezorgd kan worden, dat alle stukken ter tafel zijn. Voorts geldt als regel, volgens hetzelfde besluit, dat van elke uitspraak aan de belanghebbenden kennis moet gegeven worden.

Beroep komt eindelijk in kerkrechtelijken zin voor als het roepen van een predikant of proponent naar een bepaalde gemeente om aldaar te arbeiden.

Voor het uitbrengen van een beroep is noodig, dat dit geschiede door den kerkeraad met de diakenen, met onderhouding van de daarvoor geldende plaatselijke regeling, in de meeste gevallen dus na een verkiezing door de gemeente; in kerken met niet meer dan één Dienaar ook met advies van de Classe of van den hiertoe door de Classe aangewezen Consulent. Het voor de tweede maal beroepen van denzelfden Dienaar des Woords in dezelfde vacature zal niet zonder toestemming van de Classis mogen geschieden (Dordrecht 1893, art. 164). Voorts moet de beroepene natuurlijk wettig tot den dienst des Woords zijn of worden toegelaten. Is het beroep aanvaard, dan moet het door gemeente en Classis worden geapprobeerd, waartoe de naam eerst veertien dagen der gemeente moet worden voorgesteld.

Voor het opvolgen van een beroep is volgens art. 10 der Kerkenorde de bewilliging van den kerkeraad met de diakenen en het voorweten van de Classis noodig.

Ten slotte de opmerking 1° dat bij het advies der Classis over een beroep ook de vraag in aanmerking komt, of de beroepende kerk in staat is, den beroepen leeraar naar eisch van Gods Woord te onderhouden (Dordrecht 1893, art. 169), 2° dat de korte bediening eener kerk tegen haar belang strijdt, waarom den kerkeraden ernstig wordt ontraden, leeraars, die nog geen twee jaar in hun standplaats werkzaam zijn, te beroepen (Dordrecht 1893, art 168; Groningen 1899, art. 28). [5.

Beroeren komt in de Heilige Schrift herhaaldelijk voor. Het woord is eenigermate verouderd en kan niet door één hedendaagsch woord worden weergegeven. Soms is het eenvoudig *aanraken, in beweging brengen* in eigenlijken zin, als Joh. 5 : 4; soms *in verwarring brengen, ontroeren, verschrikken,* als Gen. 34 : 30; Joz. 6 : 18; Hand. 15 : 9; dan weer aanraken in den zin van *vuil maken,* Ezech. 32 : 2 en 13, vervolgens: *opruien* Luk. 23 : 5. *Zich beroeren* beteekent *in onrust geraken* 2 Sam. 22 : 8; Ps. 18 : 8. Onze Statenvertalers hebben verschillende Hebreeuwsche en Grieksche woorden door beroeren vertaald; dat verklaart althans ten deele, dat dit woord niet steeds dezelfde beteekenis heeft. [17.

Berotha (Ez. 47 : 16) en Berothai (2 Sam. 8 : 8) is hoogstwaarschijnlijk dezelfde stad. Velen houden haar voor het tegenwoordige dorp Bereitan, Zuidelijk van Baäl-Bel gelegen. [24.

Berouw is in 't algemeen leedwezen over iets, dat gedaan of nagelaten is; in 't bizonder het leedwezen over de *zonde.* Wat dit laatste aangaat is er groot verschil tusschen berouw en berouw. Er is een berouw, dat feitelijk ten onrechte zoo wordt genoemd, en niet meer dan *spijt* kan heeten; het vreest wel voor de gevolgen der zonde, maar betreurt niet de zonde zelve als zonde. Het ware berouw wordt, volgens de Schrift, niet gevonden bij den natuurlijken mensch, maar is vrucht van het nieuwe leven, dat door de wedergeboorte in ons hart wordt geplant (Job 42 : 6; Jerem. 31 : 19). Vandaar dat voor berouw in het Nieuwe Testament meest een woord wordt gebruikt, dat *bekeering* beteekent, dat in de Statenvertaling slechts éénmaal door *berouw* is overgezet (Hebr. 12 : 17).

In vele plaatsen van het Oude Testament wordt ook aan *God* berouw toegeschreven. Dit berouw Gods is niet maar een menschelijke voorstelling, die wij ons van God vormen, doch een heilige werkelijkheid. Alleen — het heeft niets gemeen met ons menschelijk berouw, dat steeds gepaard gaat met droefheid over eigen zonde. Bij God is berouw zijn heilige reactie tegen de zonde, of ook een verandering van zijn *handelingen* of *daden* tengevolge van de veranderde gezindheid der menschen, hoewel Hij in zichzelf onveranderlijk blijft. In één en hetzelfde hoofdstuk (1 Sam. 15), waar tot tweemaal toe, vs 11 en 35 gezegd wordt: „het berouwde den Heere, dat Hij Saul tot koning gemaakt had", lezen we in vs 29: „Ook liegt Hij, die de overwinning van Israël is, niet, en het berouwt Hem niet: want Hij is geen mensch, dat Hij liegen zou". „Het berouwde God dat Hij Saul tot koning gemaakt had" wil dus niet zeggen, dat God zou hebben ingezien, er verkeerd aan te hebben gedaan met Saul op den troon te verheffen, maar drukt zijn droefheid uit over Saul's gedrag, zijn afkeer van de zonde, waardoor Saul zich het koningschap onwaardig had gemaakt. [20.

Bersier (Eugène) (1831—1899) werd, na in Zwitserland en Duitschland gestudeerd te hebben, beroepen te Parijs, in 1855 als hulpprediker, in 1858 als predikant aan de Chapelle Taitbout van de vrije kerk, en was weldra de meest gevierde prediker dier kerk. Zijn prediking kenmerkte zich door een diepe kennis zoowel van het menschenhart als van de nooden en gevaren zijns tijds, en door een krachtige aanprijzing van het evangelie van Jezus Christus als eenig medicijn voor de kwalen der eeuw. Bersier, die een overtuigd aanhanger was der denkbeelden van Vinet en een ijverig verdediger der vrijekerk-idee, begon zich omstreeks 1872 sterk aangetrokken te voelen tot de Nationale Protestantsche kerk van Frankrijk. In 1874 nam hij zijn ontslag als predikant bij de Chapelle Taitbout, om inmiddels propaganda te maken voor zijn veranderde zienswijze in de gemeente, door hem gesticht (1866) in het stadskwartier van de Champs Elisées, en (1874) verrijkt met een eigen kerkgebouw „De l'étoile". Spoedig wist hij nu de protestantsche aristocratie om zich te verzamelen. En in 1877 ging hij met zijn gemeente over tot de Nationale Protestantsche kerk. Tevens had hij in „De l'étoile" een nieuwe liturgie ingevoerd, welke veel overeenkomst vertoonde met die der Anglicaansche kerk. Bersier heeft onderscheidene geschriften nagelaten. Zijn *Sermons,* 7 deelen, 1861—1884, werden in bijna alle Europeesche talen overgezet, ook in de onze. [20.

Berthold van Regensburg was de beroemdste volksprediker uit de Middeleeuwen. Hij werd in 1220 te Regensburg geboren. Bij de Franciscanen ontving hij zijn opleiding. Bijzonderen invloed oefende David van Augsburg op hem uit. Deze was een man met diep inzicht, van onverdachte vroomheid en begiftigd met een bijzonder talent om zielen te leiden. In 1246 trad Berthold in de orde. Hij werd priester en begon sinds 1250 onder het volk te prediken. Beijeren, de Rijnstreek, de Elzas, Zwitserland, Oostenrijk, Bohemen, Silezië bezocht hij. Ten laatste wijdde hij zijn beste krachten aan Beijeren. Enkele geschiedschrijvers schatten het getal van de toehoorders, die in de open lucht Bertholds prediking aanhoorden, van 40.000 tot 100.000. Hij kende het volk en kon daarom tot het hart spreken. Zijn prediking was levendig, soms dialogisch en met groote voorliefde gebruikte hij beelden uit zijn naaste omgeving. Meer dan eens heeft hij machtige en rijke toehoorders bewogen tot teruggave van onrechtmatig verkregen goed. Hij was een tegenstander van vele misbruiken in de kerk, zooals de aflaat. Hij stierf in 1272 te Regensburg, een jaar na zijn leermeester David van Augsburg. [24.

Besant (Annie). Op 1 October 1847 werd Annie Wood geboren. In het opgroeien bleek

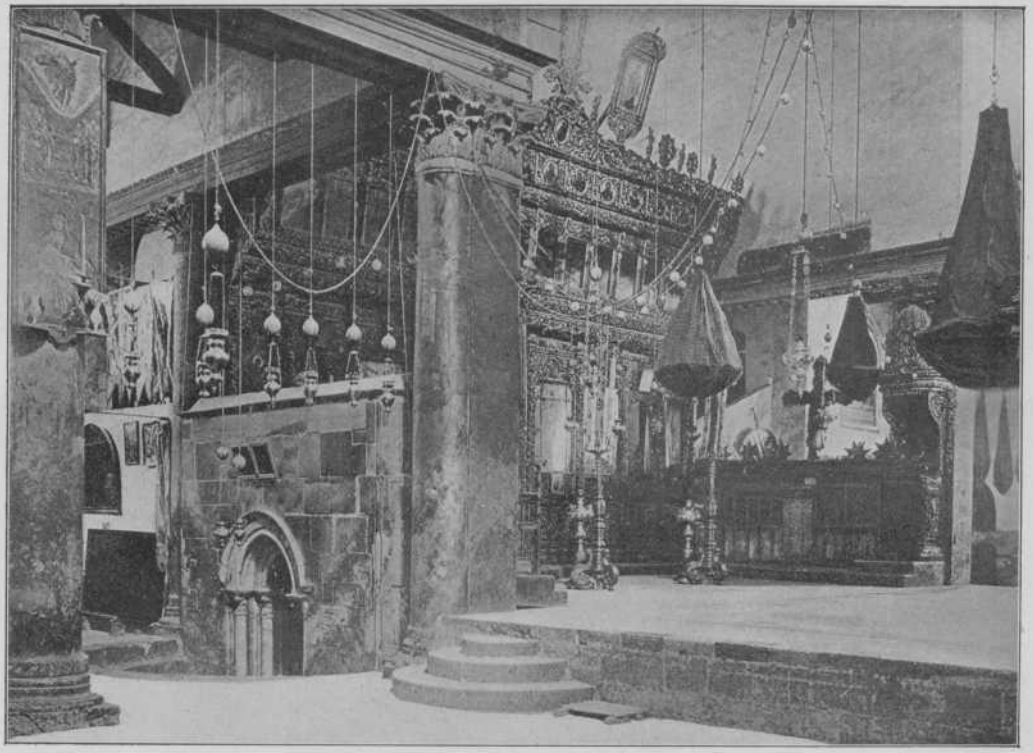

De kerk van Christus' geboorte te Bethlehem.

zij van een merkwaardigen fantastischen aanleg te zijn, met een neiging naar het mystieke. Zij studeerde o. m. theologie en trad in 1867 in het huwelijk met Rev. Frank Besant, hopende daardoor nog te meer in de geestelijke dingen te kunnen bezig zijn en eerst recht haar religie te zullen beleven. Dit liep echter op teleurstelling uit, zoodat zij omsloeg in het andere uiterste en na een periode van twijfel kwam tot volslagen atheïsme. In 1873 werd haar huwelijk reeds ontbonden, onttrok zij zich aan de kerk en kwam een keerpunt in haar leven (ze heeft het zelf beschreven in *An Autobiography*). In het openbare leven verdedigde zij nu de vrijdenkerij en op politiek gebied het radicalisme. In gemeenschap met Charles Bradlaugh, dien zij door haar optreden ook in het parlement bracht, heeft zij tot 1884 zich zeer ingespannen voor haar propaganda, totdat er opnieuw een keer in haar leven kwam. Zij werd, politiek gesproken, nu van radicaal socialistisch en ging thans samenwerken met W. F. Stead. En op geestelijk gebied deed de aanraking met Mevrouw Blavatsky, waarin zij kwam, haar overgaan tot de theosofie. Na den dood van laatstgenoemde verving zij deze als leerares (1891), hoewel zij nog slechts enkele jaren zich bij deze beweging had aangesloten. Na Olcott's dood (1891) aanvaardde zij het praesidium der Theosofische Vereeniging. Later is daarin een scheuring gekomen, tengevolge waarvan er nu twee concurreerende theosofieën zijn, die van Annie Besant en van Katherine Tingley. Het hoofdkwartier van Annie Besant is te Adyar bij Madras (in Britsch Oost-Indië), dat van K. Tingley in Point Loma (Californië).

Ontzaglijk veel heeft Annie Besant gesproken en geschreven in de verschillende perioden van haar leven, en tallooze propagandareizen gemaakt, waarop ze ook Nederland herhaaldelijk bezocht. In 1898 stichtte zij te Benares het Central Hindu College, dat een menging der Westersche beschaving met het oude Hinduïsme beoogt. Haar boeken zijn zeer leesbaar en toonen, dat zij der theosofie een dogmatiek wist te geven. Deze is een zonderlinge vermenging van Oost en West, van fantasie en intellectualisme. [5.

Beschrijving heet in Luc. 2 de registreering, welke op last van Caesar Augustus plaats had omstreeks den tijd van Christus' geboorte.

Bij deze verordening, die „de geheele wereld", d. i. het gansch onder Romeinsch bestuur georganiseerd gebied gold, heeft keizer Augustus hoogstwaarschijnlijk een systeem van belasting en registreering overgenomen, dat reeds sedert den Ptolomaeïschen tijd (van 320 v. Chr.) in Egypte bestond.

Daar kende men reeds in het begin van den keizertijd een *jaarlijkschen* census (belastingbeschrijving) voor het hoofd-geld.

Daarnevens moet er een *periodieke* census bekend zijn geweest, die om de 14 jaar plaats vond; deze periode van 14 jaren houdt waarschijnlijk verband met de omstandigheid, dat de mannen van hun 14e tot hun 60e jaar cijnsplichtig waren.

Het tijdstip van de invoering van dezen periodieken census staat niet met volkomen zekerheid vast.

Wel zijn er in de papyri talrijke oorkonden, die bewijzen, dat van het 8e jaar van keizer Nero (61/2 n. Chr.) tot in het midden der 3e eeuw zulk een „beschrijving" periodiek plaats vond, die ten doel had, de bevolking van Egypte, ieder in zijn geboorteplaats, in registers te doen inschrijven, waardoor de belasting-aanslag van het hoofdgeld mogelijk werd.

Andere papyri wettigen de conclusie, dat reeds in 19/20 n. Chr. deze periode van 14 jaren voor de census-aangifte bestond.

Zeer aannemelijk is, dat zij door keizer Augustus, die voor de administratie en organisatie van het bestuur zeer veel heeft gedaan, is ingevoerd.

Dat persoonlijke aanwezigheid voor de aangifte noodzakelijk was, blijkt uit een edict van het jaar 104 n. Chr., waarbij ter gelegenheid van zulk een „beschrijving" de onderdanen last kregen, ieder naar zijn eigen woonplaats te gaan, ten einde de gewenschte verklaring op te maken.

Dit vindt zijn gereede verklaring in het feit, dat in zulk een aangifte, evenals in contracten van koop en verkoop, een persoonsbeschrijving, een soort van signalement van hen, die er bij betrokken waren, werd opgenomen. Is deze order tot een „beschrijving" of registreering omstreeks 9 vóór Chr. door Augustus uitgevaardigd, dan kan het enkele jaren geduurd hebben, aleer de voorbereidende maatregelen waren genomen, en over het uitgestrekte Romeinsche gebied het bevel werd ten uitvoer gebracht.

Zoo zal zij voor Palestina haar beslag hebben gekregen in ieder geval vóór den dood van Herodes den Groote (Matth. 2 : 5, 19). [27.

Beslotenen worden in het Oude Testament meermalen gelijktijdig genoemd met *verlatenen*. „Beslotene en verlatene" schijnt een spreekwoordelijke uitdrukking te zijn geweest; deze komt vijf malen voor: Deut. 32 : 36, 1 Kon. 14 : 10, 21 : 21, 2 Kon. 9 : 8, 14 : 26. Behalve in laatstgenoemden tekst werd door Luther, op het voetspoor der Joodsche uitleggers als David Kimchi e. a., de uitdrukking niet van personen, maar van *zaken* verstaan. Het *beslotene* zou dan beteekenen: datgene waarop men prijs stelt, en dat men dus zorgvuldig wegsluit en bewaart; en het *verlatene:* datgene, waarop men weinig of geen acht geeft. De nieuwere uitleggers zijn van oordeel, dat in al de vijf plaatsen *personen* bedoeld worden, maar loopen, wat de verklaring betreft, sterk uiteen. Sommigen denken aan dienstbaren en vrijen; anderen aan gevangenen en vrijgelatenen; nog anderen aan mondigen en onmondigen. De meeste aanhangers vinden echter de twee volgende verklaringen, waartusschen moeilijk een besliste keuze kan worden gedaan. De eerste is die der kantteekenaren. Deze zien in de *beslotenen* degenen, die zich in de een of andere versterkte plaats, stad of vesting, opgesloten of verborgen hadden, op hoop niet in 's vijands hand te zullen vallen; en in de *verlatenen* degenen, die in het open veld achtergelaten of gevlucht waren, wijl de vijand hen scheen verlaten of vergeten te hebben. Zoo krijgt men een duidelijken zin. Wanneer het oordeel der verwoesting of der uitroeiing zelfs komt over hen, die in versterkte plaatsen of op het open veld een schuilplaats hadden gezocht, of wanneer de nood zoo hoog klimt dat niemand zich op een dergelijke wijze zal kunnen ver-

bergen, dan hebben de verschrikkingen en ellenden zich zoo vermenigvuldigd, dat *allen* er onder moeten bezwijken. De andere verklaring, die ook door velen wordt voorgestaan, grondt zich op een vergelijking met het Arabisch, waarin een dergelijke uitdrukking als de hier besprokene voorkomt om er de *gehuwden* en *ongehuwden* mee aan te duiden. *Beslotenen* zou dan beteekenen *gebondenen*. Gehuwden zijn aan vrouw en kinderen gebonden, hebben niet over zich zelf alleen te beschikken, ze zijn ook voor de hunnen verantwoordelijk en als 't ware in een vasten levenskring *besloten*. Ongehuwden echter staan geheel op zichzelf. Niets is er, dat hen bindt. Zij kunnen *verlatenen* worden genoemd in zooverre ze aan zich zelf overgelaten zijn. Zij zijn uitsluitend aansprakelijk voor hun eigen persoon, en behoeven niet voor een gezin op te komen. De bittere nood, waarvan in de genoemde teksten sprake is, zou dan daarin bestaan, dat het volk beide van gehuwde en ongehuwde mannen beroofd is. [20.

Besluiten heeft in de Heilige Schrift verschillende beteekenissen.

I. Omsluiten, omvatten. Letterlijk b.v. in Lucas 5 : 6: „en als zij dat gedaan hadden, besloten zij een groote menigte visschen, en hun net scheurde." Figuurlijk b.v. in Gal. 3 : 22: „maar de Schrift heeft het alles onder de zonde besloten" d. w. z. omvat alles onder den ban der zonde, laat niets daarbuiten.

Meermalen komt deze beteekenis voor in den zin van: met de gevangenis omsluiten, dus: opsluiten. Algemeen in Ex. 14 : 3: „zij zijn verward in het land, die woestijn heeft hen besloten." Bijzonder b.v. in 2 Kon. 17 : 4: „zoo besloot hem de koning van Assyrië en bond hem in het gevangenhuis."

II. Een gevolgtrekking maken. Zoo in Rom. 3 : 28: „Wij besluiten dan, dat de mensch door het geloof gerechtvaardigd wordt, zonder de werken der wet."

III. Een besluit nemen. Zoo in 1 Cor. 5 : 3: „ik heb alreede besloten" enz. 1 Sam. 20 : 7: „dat het kwaad bij hem ten volle besloten is." [5.

Besnijdenis is een lichamelijke operatie, waarbij met een steenen of stalen mes, soms ook met glas, de voorhuid òf wordt doorgesneden òf geheel wordt afgesneden. Bij tal van volkeren in Azië, Afrika, Amerika en zelfs in Australië wordt zij gevonden. Bij sommige volken hecht men een min of meer religieuse beteekenis er aan, maar bij de meeste volkeren heeft men haar in gebruik om hygiënische redenen, hetzij om reinheid te beoefenen, hetzij om de vruchtbaarheid te bevorderen. Merkwaardig is dat de besnijdenis nog bij sommige Christelijke kerken voorkomt, met name bij de Koptische en Abyssinische.

Als Abraham dus het bevel der besnijdenis voor zich en zijn mannelijke nakomelingschap ontvangt, wordt hem niet iets nieuws bevolen, maar wordt een bestaand gebruik hem geheiligd tot een teeken des Verbonds, zooals ook de waterdoop zich aansloot bij bestaande wasschingen, en het Avondmaal aan gebruikelijke maaltijden.

Van de sacramenteele instelling der besnijdenis lezen we in Gen. 17 : 10: „dit is mijn verbond dat gijlieden houden zult tusschen Mij en tusschen u, en tusschen uw zaad na u, dat al wat mannelijk is, u besneden worde. En gij zult het vleesch uwer voorhuid besnijden, en dat zal tot een teeken zijn van het Verbond tusschen Mij en tusschen u. Een zoontje dan van acht dagen zal u besneden worden, al wat mannelijk is in uwe geslachten, de ingeborene van het huis, en de gekochte met geld van allen vreemde welke niet is van uw zaad. De ingeborene van uw huis en de gekochte met uw geld zal zekerlijk besneden worden, en mijn Verbond zal zijn in uwlieder vleesch tot een eeuwig verbond. En wat mannelijk is, de voorhuid niet hebbende, wiens voorhuids vleesch niet zal besneden worden, dezelve ziel zal uit hare volken uitgeroeid worden, hij heeft mijn Verbond verbroken".

Uit deze sacramenteele instelling van de besnijdenis aan Abraham gegeven blijkt allerlei verschil met gebruik bij andere volken. Vooreerst mag bij Israël alleen het mannelijk geslacht besneden worden, terwijl andere volken óók de besnijdenis van het vrouwelijk geslacht kennen. In de tweede plaats wordt aan Abraham uitdrukkelijk bevolen het kind te besnijden op den *achtsten* dag, dus op zeer jeugdigen leeftijd, terwijl alle andere volken het op veel later leeftijd stellen, de Mohammedanen die, alhoewel de Koran haar niet voorschrijft, grooten prijs op de besnijdenis stellen, laten haar plaats hebben omstreeks den twaalfjarigen leeftijd. En in de derde plaats is van het grootste belang op te merken dat, waar andere volken slechts de besnijdenis bij enkele personen of standen kennen, zooals b.v. de Egyptenaren alleen bij den priesterstand, God de Heere bij Israël de besnijdenis verordineerd had voor heel het volk, voor elken man zonder eenig onderscheid, zoo zelfs dat de onbesnedene als bondsbreker uitgeroeid moest worden uit zijne volkeren.

De besnijdenis had voor Israël zeer zeker óók de *lichamelijke* beteekenis, die zij bij de andere volken had, maar zij was tevens een *nationaal symbool* voor het volk als zoodanig, want heel het volk moest besneden zijn, de ingeborenen des huizes en de gekochten met geld d. w. z. de slaven, en ook de proselieten hadden zich aan die operatie te onderwerpen. Maar hoofdzaak was en bleef de *geestelijke beteekenis* er van voor Israël als volk van God.

De voorhuid, die afgesneden en weggeworpen werd, was zinnebeeld van het onreine des lichaams, en zoo doelde de besnijdenis op de besnijding van het hart en op de afsnijding van de onreinheid der ziel. Daarom lezen we telkens van de *besnijdenis des harten* (Deut. 10 : 16; 30 : 6; Jeremia 4 : 4) en zegt Paulus: wij zijn de besnijding die God in den geest dienen, en in Christus Jezus roemen en niet in het vleesch betrouwen (Filipp. 3 : 3).

De geestelijke beteekenis van de besnijdenis dient onderscheiden te worden ten aanzien van het Verbond der genade en het Verbond der wet. We lezen in Joh. 7 : 22: „Daarom heeft Mozes ulieden de besnijdenis gegeven, niet dat zij uit Mozes is maar uit de vaderen". Voorzoover de besnijdenis geldt als instelling van Mozes is zij het beginsel der wet, verplicht zij het onderhouden van de geheele wet. Daarom

schrijft de apostel Paulus tegen de Joodsche Christenen in zijn dagen: „Ziet, ik Paulus zeg u, zoo gij u laat besnijden dat Christus u niet nut zal zijn, en ik betuig wederom aan een iegelijk mensch die zich laat besnijden, dat hij een schuldenaar is de geheele wet te doen" (Gal. 5 : 2, 3). In dat licht hebben wij ook te bezien het feit dat Jezus ten achtsten dage besneden is, mede in verband met Gal. 4 : 4, 5. Maar voorzoover de besnijdenis niet uit Mozes maar van de vaderen is, is zij teeken en zegel van het genadeverbond. Hiervan lezen we in Rom. 4 : 11: „hij (Abraham) heeft het teeken der besnijdenis ontvangen tot een zegel der rechtvaardigheid des geloofs", en bij de instelling er van heeft God Abraham betuigd: Ik ben uw God en de God van uw zaad.

Als zoodanig is in de bedeeling van het Nieuwe Testament het teeken der besnijdenis door dat van den Heiligen Doop vervangen. Daarom werd door de eerste Christenen de Doop ook wel de „groote besnijdenis" genoemd, in den zin van de eigenlijke of ware besnijdenis. Dat het teeken van den Doop voor dat van de besnijdenis in de plaats is gekomen, blijkt zeer duidelijk uit Coloss. 2 : 11, 12: „in welken gij ook besneden zijt met de besnijdenis die zonder handen geschiedt, in de uittrekking van het lichaam der zonden des vleesches, door de besnijdenis van Christus, zijnde met Hem begraven in den doop", waar wij lezen dat wie gedoopt is de besnijdenis van Christus ontvangen heeft, in de geestelijke beteekenis er van, namelijk in de uittrekking van het lichaam der zonden. Dat het teeken van de besnijdenis vervangen is door den Doop is van zeer groote beteekenis voor de leer van den kinderdoop, waarvan de Doopsgezinden en Baptisten niet willen weten. Immers, waar de besnijdenis als teeken en zegel van het genadeverbond voor het zaad van Abraham gold, en waar dit teeken door den Doop vervangen is, daar volgt rechtstreeks dat de Doop als teeken en zegel des Verbonds aan de kinderen der gelooviger bediend moet worden.

De besnijdenis moest op den *achtsten* dag verricht worden, volgens den een omdat dan eerst het teedere kind bestand was tegen de pijnlijke operatie, volgens den ander omdat de achtste dag zinnebeeld was van de nieuwe levensweek, en daarin van de vernieuwing van het leven. De besnijdenis ging op den Sabbat door (Joh. 7 : 22), en bij den Jood geldt het spreekwoord: de Sabbat wijkt voor de besnijdenis. Oudtijds verrichtte de vader deze handeling, maar elk Israëliet was er toe gerechtigd. Zelfs, de nood daar zijnde, mocht de vrouw, hoewel zelve niet besneden zijnde, haar verrichten, gelijk het geval van Mozes en Zippora leert (Exod. 4 : 25, 26). In de tegenwoordige synagoge is een persoon aan wien het „ambt van besnijder" is opgedragen. Met de besnijdenis ging de naamgeving gepaard (Luc. 1 : 59). [16.

Besor, de beek, waarbij een derde deel van Davids leger uit afmatting terugbleef, toen hij uit Ziklag de Amalekieten tot in de woestijn vervolgde en versloeg (1 Sam. 30 : 9). Zij is de tegenwoordige Wady-esch-Scheria, welke Zuidelijk van Gaza in de zee uitmondt.

Besprengen. Voor deze handeling wordt in het Oude Testament vaker het woord *sprengen* gebruikt. De schaal van koper (1 Kon. 7 : 45), van zilver (Num. 7 : 13) of van goud (1 Kron. 28 : 17) daartoe gebezigd, heet dan ook besprengbekken of sprengbekken. Uit de mededeeling van Nehemia dat van degenen die uit Babel wederkeerden Hattirsatha o. a. *vijftig* sprengbekkens gaf, blijkt duidelijk dat dit stuk gereedschap vaak bij den dienst in den tabernakel en tempel werd gebruikt. Bij het brengen van het bloedig offer werd het bloed opgevangen in een koperen sprengbekken en dan volgde als eerste handeling van den priester en als vierde verrichting bij zulk een offer het sprengen van het bloed rondom het brandofferaltaar. Door het bloed te doen aan de hoornen en uit te gieten aan den bodem van het brandofferaltaar in den voorhof, verder aan het gouden altaar in het heilige en ten slotte op het verzoendeksel in het heilige der heiligen, brengt de priester het bloed in de gemeenschap met het altaar, de plaats alwaar God wil samenkomen met zijn volk; daar wil God het aannemen krachtens zijn bevel en belofte (Lev. 17 : 11; Ex. 25 : 22). In de besprenging met het bloed schenkt de Heere objectief verzoening, welke subjectief door den mensch wordt gewerkt in de vergieting van het bloed van het offerdier. Werd nu bij alle andere bloedige offers het bloed slechts gesprengd tegen de wanden van het altaar, bij het zondoffer, zelfs bij het eenvoudigste, moest het bloed met den vinger worden gestreken aan de hoornen van het altaar. Werd dit offer voor den hoogepriester of voor de gansche gemeente gebracht dan moest de dienstdoende priester eerst zeven malen met den vinger sprengen tegen het voorhangsel van het heilige der heiligen en eveneens de hoornen van het reukofferaltaar bestrijken met het bloed. Het bloed dat dan nog restte werd bij alle zondoffers geplengd aan den voet van het brandofferaltaar in den voorhof. Het allerheiligste, heilige en het brandofferaltaar werden op den grooten verzoendag ontzondigd doordat het bloed in de beide eerste plaatsen zeven maal werd gesprengd op den grond en tegen het altaar in den voorhof; de verzoening der zonden van Israël volgde eerst daarna door de besprenging van het verzoendeksel en doordat het bloed der verzoening werd gestreken aan de hoornen van de beide altaren (Lev. 4 : 6; 16 : 14). Het bloed van het Paaschlam werd eveneens op het brandofferaltaar gesprengd (2 Kron. 30 : 16). Bij de sluiting van het verbond aan den Sinaï werd bloed gesprengd op het gansche volk (Ex. 24 : 8). Nadat den priester bij zijn wijding het rechteroorlapje, de duim van de rechterhand en de groote teen van den rechtervoet werden bestreken met bloed van het wijdingsoffer, werd de rest rondom het altaar gesprengd (Ex. 29 : 20). Had iemand zich verontreinigd doordat hij in aanraking was gekomen met een doode, of met hetgeen door den dood was verontreinigd, dan werd hij besprengd met het ontzondigingswater op den derden en zevenden dag na de verontreiniging (Num. 19). Tot de reiniging van den melaatsche werd onder meer vereischt dat zeven maal door den priester

met den vinger olie zoude worden gesprengd voor het aangezicht des Heeren. In al deze handelingen lag een rijke symboliek. Jesaja profeteert van de kracht des Heeren dat Hij vele heidenen zal besprengen (Jes. 52 : 15) en Ezechiël profeteert van Israëls herstelling: dan zal Ik rein water op u sprengen en gij zult rein worden (Ez. 36 : 25). De Hebreërbrief herinnert aan de besprenging der onreinen en aan die van het boek des verbonds en van heel het volk, van den tabernakel en zijn gereedschappen (Hebr. 9 : 13, 19, 21). Het wijst terug op de besprenging des bloeds van het Paaschfeest (Hebr. 11 : 28) en zegt van het bloed der besprenging des Nieuwen Testaments dat het betere dingen spreekt dan Abel en de apostel Petrus schrijft aan de uitverkorenen naar de voorkennis van God den Vader, in de heiligmaking des Geestes tot gehoorzaamheid en besprenging des bloeds van Jezus Christus (1 Petr. 1 : 2). [8.

Bessarion, geboren 1395 te Trapezunt. Hij studeerde te Constantinopel, daarna in Peloponnes, waar hij leerling was van den Platonist Gemisthus Pletho. In 1423 trad hij in de orde van den heiligen Basilius, waar hij zijn eigen naam inruilde tegen den naam van een Oud-Egyptischen kluizenaar Bessarion. Hij werd in 1437 aartsbisschop van Nicea en arbeidde in die kwaliteit aan een vereeniging tusschen de Oostersche en Westersche kerk. De vrucht van dien arbeid werd openbaar op de conciliën te Ferrara en te Florence. De Oosterschen namen zelfs een door hem in het Grieksch opgestelde belijdenis aan, waarin ook het „filioque" opgenomen was. Daarna werd hij tot kardinaal benoemd en hij bleef nu zijn verdere leven in Italië. Hij was een vriend van wetenschappelijke studie. Voornamelijk Plato trok hem aan. Hij legde door een groote schenking den grondslag van de beroemde Marcus-bibliotheek te Venetië. Tegen het einde zijns levens werd hij benoemd tot patriarch van Constantinopel, wat hij daaraan te danken had, dat hij zeer aangespoord had tot het houden van een kruistocht tegen de Turken. Hij vervreemdde zich daardoor van paus Paulus IV. Deze had ook bezwaar tegen de Heidensche studiën van Bessarion, want de paus zag, dat het Humanisme de kerk terug wilde voeren naar Hellas en Latium. Bessarion bestreed heftig de vaak-voorkomende canonisatiën van den paus en het Roomsche begrip der traditie. Hij stierf in 1472 te Ravenna. Hij is een der voormannen van het Italiaansche Humanisme geweest. [24.

Besser (Wilhelm Friedrich), 1816—1884, studeerde onder Tholuck en Hengstenberg, werd (1841) predikant te Wulkow. Uit zijn ambt ontzet tengevolge van zijn houding in den strijd om de „Union" tusschen de Gereformeerde en Luthersche kerk (1847), werd hij (1848) predikant bij de Luthersche gemeente te Seefeld (Pommeren), in 1857 bij die te Waldenburg (Silezië), en in 1864 lid van het Luthersche Oberkirchencollegium te Breslau. Hij is vooral bekend door zijn *Bibelstunden* over de meeste boeken des Nieuwen Testaments, een werk van 14 deelen, waarvan sommige 6 en 7 oplagen beleefden. Ook was hij medewerker aan het verdienstelijke *Biblisches Wörterbuch* van H. Zeller, verschenen in 1857, en daarna meermalen herdrukt. [20.

Bestaan Gods (Bewijzen voor het). Van de vroegste tijden af hebben de wijsgeeren en godgeleerden gepoogd het bestaan Gods wetenschappelijk *te bewijzen.* Met name hebben een vijftal dusgenaamde „bewijzen" een tijdlang als zoodanig gegolden. 1°. Het *historisch bewijs;* daarbij wordt er op gewezen dat de historie leert dat in alle tijden en bij alle volken er een geloof aan God en een Godsvereering is geweest. Dit is zoo algemeen en natuurlijk dat de conclusie voor de hand ligt: God is. 2°. Het *filosofisch bewijs;* daarbij wordt op tweeërlei wijze gredeneerd. *a.* Er is een groot heelal, en wij weten dat daar alles een oorzaak heeft, dus óók dat heelal een oorzaak moet hebben, en dit leidt tot de conclusie: de oorzaak van het heelal is God, (het *kosmologisch bewijs*). *b.* De mensch heeft in het diepst van zijn ziel een idee van het Goddelijk Wezen en deze idee kan hij niet hebben of er moet ook een bestaan Gods aan beantwoorden; de mensch heeft een besef van God. een gedachte van God, die kan hij van zich zelf niet hebben, hij heeft die ontvangen, er is dus iemand die dit aan den mensch gegeven heeft, en de conclusie luidt: deze is God, (het *ontologisch bewijs*). 3°. Het *fysico-teleologisch bewijs;* daarbij wordt gewezen op de grootheid, de schoonheid en het planmatige en doelmatige van de schepping. Dan moet er een Schepper geweest zijn die het plan heeft uitgedacht, die het alles zoo doelmatig verordineerd heeft, die het alles zoo schoon en heerlijk heeft uitgevoerd, en de conclusie luidt: die Schepper is God. 4°. Het *moreel bewijs;* daarbij wordt gewezen op de ingeschapen zedewet in het hart van den mensch en op het bestaan van de zedelijke wereldorde, maar dan moet er ook een Wetgever zijn die deze zedewet in het hart der menschen graveerde, en die deze zedelijke wereldorde in haar vollen omvang vaststelde en verordineerde. De conclusie luidt: deze Wetgever is God. Maar ook wordt daarbij beweerd dat de wet vereischt gehandhaafd te worden en noodig heeft een rechter om te straffen en te beloonen. Wij zien echter in dit leven menigmaal dat de goeden niet beloond en de kwaden niet gestraft worden, ja zelfs dat de goeden dikwijls met tegenspoed hebben te worstelen, en dat het den kwaden voorspoedig gaat. Dit roept om een Rechter die eens de zedelijke wereldorde zal handhaven en het recht zijn klem bezorgen. En de conclusie luidt: de Rechter die zulks in de eeuwigheid zal doen is God.

Deze bewijzen hebben nooit het bestaan Gods in den wetenschappelijken zin van het woord bewezen. Een ongeloovige is er nooit door tot geloof gekomen, en altoos zijn er wijsgeeren geweest die de kracht van deze bewijzen door tegenredeneering hebben te niet gedaan. God laat zich niet bewijzen, want die tot God komt, moet *gelooven dat Hij is,* en een Belooner is dergenen die Hem zoeken (Hebr. 11 : 6). Toch hebben deze bewijzen eenige waarde in zooverre zij den Atheïst het onhoudbare van zijn dwaasheid aantoonen, en den geloovigen dienst bewijzen in het verkrijgen van de natuurlijke Godskennis. [16.

Bestelmeester. In 1 Kon. 4 is sprake van Salomo's „bestelmeesters".

Volgens vers 5 was Azaria, de zoon van Nathan, hun hoofd. Volgens vers 7 bedroeg hun getal twaalf, en hadden zij ook elk een maand in het jaar om hun taak bij beurte te vervullen; terwijl in de volgende verzen hun namen en de plaatsen, over welke zij het bestel voerden, worden opgesomd. Vermoedelijk waren deze ressorten verdeeld naar de mate der vruchtbaarheid van den bodem, omdat elk deel groot genoeg moest zijn om een maand des konings huis te voeden.

Hun taak was, volgens vers 27, het verzorgen van den koning Salomo en van al degenen, die tot de tafel van den koning Salomo naderden (tegenwoordig zou men hen „intendant" noemen). Hoewel dit niet zoo weinig gevorderd zal hebben, wordt toch uitdrukkelijk vermeld, dat zij geen ding lieten ontbreken. Ook zorgden ze, blijkens vers 28, voor den proviand der paarden en kemelen, welke geleverd moest worden in de wagensteden, waar Salomo zijn zeer uitgebreide stoeterij had ondergebracht.

Het spreekt vanzelf, dat voor zulk een omvangrijke en beteekenisvolle taak hoogstaande menschen werden aangewezen. Daarom verwondert het ons niet, dat twee hunner (vers 11 en 15) een dochter des konings tot vrouw hadden; wat wel de beteekenis der positie van deze bestelmeesters bewijst. [5.

Betalen. I. Betalen, wat men schuldig is, is zulk een vanzelfsprekende plicht, dat de Bijbel daar niet veel van zegt (Ps. 37 : 21; Rom. 13 : 8). Er wordt wel gezegd, dat men nog daarboven mag gaan (Gen. 31 : 39; Num. 20 : 19; Filem. : 19). Hoe men zich gedragen moet tegenover hen, die niet betalen kunnen, leert ons de gelijkenis van den onbarmhartigen knecht (Matth. 18 : 23 e.v.). Er zijn ook dingen in de wereld, die men met geen geld koopen en betalen kan: de wijsheid (Job 28 : 15), een trouwen vriend (Jes. Sirach 6 : 15) en een goed opgevoede vrouw (Jes. Sir. 26 : 18). Jezus werd verkocht voor 30 zilverlingen, die aan Judas betaald werden. — II. In overdrachtelijken zin komt betalen voor 1. zijn gelofte betalen (Ps. 50 : 14), d.i. doen, wat men beloofd heeft; 2. betalen in den zin van vergelden door straf (1 Sam. 25 : 21; 1 Kon. 2 : 32; Ps. 62 : 13; Jes. 65 : 6; Jerem, 16 : 18; Openb. 18 : 6); 3. betalen niet door stoffelijke zaken, maar aan een gestelden eisch voldoen. Zoo heeft Jezus betaald, d.i. voldaan aan Gods gerechtigheid voor zijn volk (Marc. 10 : 45). [24.

Beth-Abara, gelegen over de Jordaan. Het was de plaats, waar Johannes doopte, misschien Abara, Noordelijk van de monding van de Nahr Dschalud. Een betere lezing is Bethanië. Omdat men geen Bethanië vond, dat ongeveer op die plaats lag, is de lezing Beth-Abara inheemsch geworden. Th. Zahn houdt dit Bethanië voor het in Joz. 13 : 26 genoemde Betonim, tegenwoordig Batneh, Zuidwestelijk van es-Salt, 10 K. M. van de Jordaan.

Beth-Anath. Een stad in Nafthali (Joz. 19 : 38; Richt. 1 : 33). Volgens de laatstgenoemde plaats werden daar de Kanaänieten niet verdreven.

Bethanië (huis der armoede of dadelhuis). I. Matth. 21 : 17; 26 : 6; Marc. 11 : 1, 12; Luc. 19 : 29; Joh. 11 : 1; woonplaats van Lazarus, Maria en Martha; vaderstad van Simon (Marc. 14 : 3), een klein vlek drie kwartier van Jeruzalem gelegen aan den weg naar Jericho. Tegenwoordig el Azarije (plaats van Lazarus) een arm dorp bestaande uit 40 woningen. Het ontwijfelbaar onechte graf van Lazarus wordt nog getoond in de nabijheid van de moskee. Evenzoo 40 minuten Zuidelijk de plaats, waar het huis van Maria stond en de hoogte, waar Martha Jezus tegemoet kwam. Behalve dat heeft men er nog een torenmuur, het slot van Lazarus geheeten. — II. Joh. 1 : 28. Zie *Beth-Abara*.

Beth-Anoth (Joz. 15 : 59), een stad in Juda, een weinig ten Noorden van Hebron, tegenwoordig Bet Enun.

Beth-Araba (huis der steppen), volgens Joz. 15 : 6, 61 een stad in Juda, volgens Joz. 18 : 22 in Benjamin gelegen. Zij zal dus een grensstad geweest zijn.

Beth-Arbeel (huis van Arbeel), (Hos. 10 : 14), een stad Westelijk van de zee van Gennesareth of in het Oost-Jordaanland in de streek van Palla. Op beide plaatsen bevindt zich nog heden Irbid.

Beth-Aven (Joz. 7 : 2; 18 : 22; 1 Sam. 13 : 5; 14 : 23), in de nabijheid van Beth-el en Michmas. Het woord beteekent „huis der ijdelheid" d. w. z. der afgoderij. De profeet Amos gebruikt daarom dien naam als een woordspeling voor Beth-el d. i. huis Gods. In Hos. 4 : 15, 5 : 8, 10 : 5 wordt het in denzelfden zin voor Beth-el gebruikt.

Beth-Bara (Richt 7 : 24), een plaats aan de Jordaan, misschien hetzelfde als Beth-araba.

Beth-Cherem (wijnberg), (Jer. 6 : 1; Nah. 3 : 14), een plaats, die moeilijk aangewezen kan worden. Volgens sommigen de Zuidelijk van Jeruzalem gelegen bergkegel El-Fureidis, Noord-Oostelijk van Thekoa.

Beth-Dagon (huis van Dagon). I. De naam van een plaats in den stam Aser, dicht bij Zebulon (Joz. 19 : 27). — II. Er is ook een gelijknamige plaats in Juda (Joz. 15 : 41) bij de grens der Filistijnen in de omgeving van Lachis en Eglon. — III. De reeds door Sanherib bij den veldtocht tegen Hiskia als Bit-Daganna genoemde plaats, behoorende tot het gebied van Askalon, in het tegenwoordige Bêt-Dedschan, Zuid-Oostelijk van Joppe en Lydda. Deze plaats kan met de twee reeds genoemde niet identisch zijn, omdat de ligging niet overeenstemt.

Beth-El (huis Gods), een der meest bekende plaatsen uit het Oude Testament. Op den bergrug tusschen Beth-el en Ai had Abraham zijn tent (Gen. 12 : 8; 13 : 3) en bouwde hij een altaar. Hetzelfde deed Jacob (35 : 7), nadat hij hier op de vlucht de ladder, die tot den hemel reikte, had gezien (28 : 22), na de terugkeering in het land, waarbij hem de naam van Israël werd bekrachtigd. Van dien tijd af bleef de naam Beth-el bestaan. De inheemsche naam *Luz* bleef echter in zwang bij de inwoners tot op de verovering (Richt. 1 : 23—26); zelfs komt Beth-el naast Luz voor (Joz. 16 : 2). Dit is aldus te verklaren, dat de stad Luz, het daarvan afgezonderde heiligdom, echter Beth-el heet en deze

naam dan eerst allengskens op de gansche, zich steeds meer uitbreidende plaats overging, hetgeen met de localiteit volkomen overeenstemt. Na de *inneming* van het land werd Beth-el aan den stam van Benjamin toegevoegd (Joz. 18 : 22) als zijn Noordelijke (18 : 13), gelijk Efraïms Zuidelijke grens (16 : 1), doch niet door dezen stam, maar door dien van Efraïm met list veroverd (Richt. 1 : 23—26).

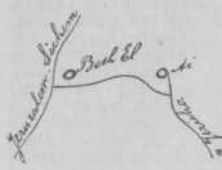

Kaartje van Bethel en Ai.

Een tijd lang stond hier de arke des verbonds (Richt. 20 : 18, 26; 1 Sam. 10 : 3), en Samuel hield hier openbare rechtspraak (1 Sam. 7 : 16).

Na de verdeeling van het rijk maakte Jerobeam de stad tot den hoofdzetel van den kalverdienst (1 Kon. 12 : 28; Amos 3 : 14; 7 : 10, 13; Jer. 48 : 13), dat zij ook tot de ontbinding van het Israëlietische rijk bleef, en andermaal werd (2 Kon. 17 : 28). De profeten spreken daarom met afschuw van Bethel, en Hosea noemt het met een woordspeling Beth-Aven, d. i. huis van den afgodengruwel. Eindelijk vervulde Josia (2 Kon. 23 : 15), de reeds tegen Jerobeam (1 Kon. 13) uitgesproken bedreiging der verwoesting. Na de ballingschap zetten zich echter de Benjamieten aldaar op nieuw neder (Ezra 2 : 28; Neh. 7 : 32). Ten tijde der Maccabeeërs werd het door de Syriërs versterkt (1 Macc. 9 : 50), in het Nieuwe Testament echter niet vermeld, hoewel volgens Josefus door Vespasianus veroverd. Eusebius en Hieronymus beschrijven het als een klein dorp, 12 Rom. mijlen = 17,6 K.M. ten Noorden van Jeruzalem, 28 = ruim 41 K.M. van Sichem, ietwat ter rechterzijde van den weg, die derwaarts leidt.

Beth-Emek (Joz. 19 : 27). Een overigens onbekende plaats in den stam Aser; misschien het tegenwoordige dorp Amka.

Bethesda (huis der barmhartigheid). Het wordt alleen genoemd in Joh. 5 : 2. Het was een badwater, omgeven door vijf zuilengangen voor de kranken, die van dit badwater gebruik maakten. Het water had genezende kracht. Onzeker is allereerst de naam. Naast Bethesda komt in de handschriften voor Bethsaïda en in de beste handschriften Bethzatha. De plaats, waar het badwater gevonden werd, is ook onzeker. De naam schaapspoort en de naam Bethzatha wijzen op de streek Noordelijk gelegen van de tempelplaats. Volgens de traditie lag Bethesda aan de Oostzijde der stad bij de Stefanuspoort. Dan zou het de tegenwoordige waterlooze vijver Israïn zijn; maar deze traditie steunt niet op hechte gronden. Een onlangs gevonden waterbassin, Noordelijk van den traditioneelen vijver schijnt meer in aanmerking te komen voor de juiste plaatsaanduiding. Er zijn er ook geweest, die Bethesda gezocht hebben in den vijver onder het klooster der Sionszusters. Zekerheid is er echter niet.

Beth-Fage wordt door de monniken 100 schreden ten Oosten van den top des Olijfbergs gewezen, waar echter geen enkel spoor van overblijfselen wordt gevonden. Ook is op de laatste reis van Jezus van Jericho naar Jeruzalem Beth-fage (Luc. 19 : 29) voor Bethanië genoemd (Matth. 21 : 1; Marc. 11 : 1). Het lag dus gewis lager dan Bethanië, naar het Oosten, of ook wellicht, gelijk men reeds heeft vermoed, iets hooger, zoodat beide plaatsen aan deze en gene zijde van den weg gelegen, te zamen een klein dorp vormden, waaruit Jezus den ezel liet halen, waarop Hij zijn intocht hield in Jeruzalem.

Beth-Gamul, een stad in den stam Ruben, door Moab genomen (Jer. 48 : 23), misschien de ruïne Dschemail, Noord-Oostelijk van Dibon.

Beth-Haram (Joz. 13 : 27), een stad in Gad, Oostelijk van de Jordaan, misschien dezelfde als Beth-Haran.

Beth-Haran (Num. 32 : 36), door Herodes Antipas verfraaid en Livias genoemd in de velden van Moab, tegenover Jericho, tegenwoordig Tell er-Rame.

Beth-Hogla (Joz. 15 : 6; 18 : 19, 21), vijf kwartier ten Zuid-Oosten van Jericho tegenwoordig Ain Hadschle.

Beth-Horon (huis der holte), een dubbelstad, in Neder- en Opper-Beth-Horon onderscheiden (1 Kron. 9 : 5). Neder-Beth-Horon is de Noord-Westelijke grensstad van Benjamin en Efraïm (Joz. 16 : 3; 18 : 13). Tusschen beide is een steile bergpas, die uit de vlakte in één uur naar den eersten trap van het rotsachtig bergland voert, dat van daar nog meer rijst tot *Gibeon*. Door dezen pas dreef Jozua (10 : 11) van uit Gibeon de vijf koningen der Amorieten voor zich heen. Beide grensplaatsen Beth-Horon en hare voorsteden werden waarschijnlijk na de verwoesting door de Efraïmitische vrouw Seëra herbouwd (1 Kron. 7 : 24), maar den Levieten toegevoegd (Joz. 21 : 22). Salomo versterkte de plaats (2 Kron. 8 : 5; 1 Kon. 9 : 17), die, aan een hoofdpas naar Jeruzalem gelegen, ook nog ten tijde der Maccabeeërs (1 Macc. 7 : 39; 9 : 50), krijgskundige beteekenis had. Hieronymus noemt beide plaatsen als kleine dorpen op den weg van Nicopolis naar Jeruzalem, 12 Romeinsche mijlen = bijna 18 K.M. er van verwijderd; Robinson heeft ze in de beide dorpen Beit-ur-el-Tachta en Beit-ur-el-Foka halverwege van Jeruzalem naar Lydda en Joppe met zekerheid teruggevonden.

Beth-Jesimoth (huis der woestijn), gelegen aan het Noordelijk einde der Doode zee, voorlaatste station der Israëlieten tusschen het gebergte Abarim en de Jordaan, eer zij naar *Abel* Sittim kwamen (Num. 33 : 49; Joz. 12 : 3), aan den stam van Ruben toegevoegd (Joz. 13 : 20), maar later weder Moabitisch (Ezech. 25 : 9). Eusebius plaatst haar 10 Romeinsche mijlen (ruim 14½ K.M.) ten Zuiden van Jericho aan de Doode zee.

Bethlehem (broodhuis). I. Een anders onbekende stad in den stam Zebulon (Joz. 19 : 15).

II. Om het hiervan te onderscheiden, wordt *Bethlehem Juda* genoemd (Ruth 1 : 2; Matth. 2 : 5), de geboorteplaats van David en Jezus. Het heette oorspronkelijk Efratha (Gen. 35 : 19; 48 : 7) d. i. de vruchtbare, gelijk Beth-lehem („broodhuis") in Micha 5 : 1 ook Bethlehem Efratha

heet. Op den weg derwaarts stierf, bij de geboorte van Benjamin, Rachel, wier graf ook een half uur van daar wordt aangewezen. In het boek Jozua is Bethlehem onder de steden van Juda niet vermeld (behalve in de Grieksche overzetting der Zeventigen in Joz. 15:19), maar wel in het boek der Richteren. Uit Bethlehem was de Leviet (17 : 7), die in den huiselijken-afgodendienst van den Efraïmiet Micha voorzag, evenals het bijwijf van den Leviet (Richt. 19 : 1); verder Ruths schoonvader en haar echtgenoot Boas, de grootvader van Isaï (1 Sam. 16; 17 : 12). Op de vrucht- en grasrijke beemden van Bethlehem weidde David zijn schapen en werd aldaar gezalfd (1 Sam. 16 : 13). Ook Joab met zijn broeders, zonen der zuster van David (1 Kron. 2 : 13—16), was uit Bethlehem (2 Sam. 2 : 18, 32). David verlangde naar water uit de bron bij Bethlehem (2 Sam. 23 : 15—17; 1 Kron. 12 : 17—19), gelijk nu nog in de nabijheid groote waterleidingen, Salomo's vijvers genoemd, worden aangewezen, die het water naar Jeruzalem leidden. De reiziger Robinson ontmoette een kameeldrijver, die water uit Bethlehem naar een klooster te Jeruzalem vervoerde. Rehabeam versterkte Bethlehem (2 Kron. 11 : 6) als een der voormuren van Jeruzalem naar het Zuiden. Het was echter een der kleinere steden (Micha 5 : 1), te klein om te zijn onder de duizenden van Juda, d. i. onder de geslachtshoofdsteden van 1000 familiën. Ook na de ballingschap slechts door 123 inwoners opnieuw opgezocht (Ezra 2 : 21).

Desniettemin zou het volgens de ook door de hoogepriesters (Matth. 2 : 3—8) geloofde profetie van Micha (5 : 1) de geboorteplaats van Christus worden.

Boven de grot, welke de overlevering aanwijst als de geboorteplaats van Jezus, werd reeds ten tijde van Constantijn den groote een kerk gebouwd.

Justinianus verving deze kerk door een prachtiger gebouw. De tegenwoordige Mariakerk, op den Oostelijken heuvel tusschen een Latijnsch, Grieksch en Armenisch klooster gelegen en alle drie belijdenissen toebehoorende is, wat de kern aangaat, dezelfde kerk nog. In een der krypten ziet men de geboortekapel. Het veld, waar de Engel verscheen, toont men aan den reiziger twintig minuten van die plaats naar het Zuid-Oosten.

Tegenwoordig heet Bethlehem Beth-Lahm. Het heeft circa 8000 inwoners, die voor het grootste gedeelte Christelijk zijn. Er wonen slechts 260 Mohammedanen. Er is ook een kleine Evangelische gemeente.

Beth-Markaboth (wagenhuis), (Jes. 19 : 5; 1 Kron. 4 : 31), het tegenwoordige Merkib, enkele uren Westelijk van het uiteinde der Doode zee gelegen.

Beth-Nimra, met weglating van Beth ook eenvoudig Nimra, een stad der Moabieten, kwam aan Gad (Num. 32 : 36) in de Jordaanvallei (Joz. 13 : 27), volgens Hieronymus vijf mijlen Noordelijk van Beth-Haram, 4 uren van den mond van de Jordaan. De wateren van Nimrin (Jes. 15 : 6; Jer. 48 : 34) zijn het tegenwoordige Wady-Schaib, dat van het Oostelijk gebergte uit de nabijheid van Salt benedenwaarts vloeit en langs de ruïnen van Nimrin heenloopt.

Beth-Peor, de stad van den koning Sihon, aan Ruben toegevoegd (Joz. 13 : 20), aan den voet des bergs van denzelfden naam, waar Mozes voor het nieuwe volk de wet herhaalde (Deut. 4 : 46).

Beth-Rechob. I. Een plaats (Richt. 18 : 28) in de nabijheid van Dan (Laïs), hetzelfde als Rechob (Num. 13 : 21; 2 Sam. 10 : 6, 8). — II. Een andere plaats is Rechob in Aser (Jos. 19 : 28). Levietenstad (Joz. 21 : 31; 1 Kron. 6 : 75). — III. Rechob (Joz. 19 : 30; Richt. 1 : 31) eveneens in Aser gelegen is niet dezelfde plaats als de vorige.

Beth-Saïda. I. *In Galilea,* geboorteplaats van Petrus, Andreas en Filippus (Joh. 1 : 44; 12 : 21), door Jezus vaak bezocht (Marc. 6 : 45) en door vele van zijn daden verheerlijkt (Matth. 11 : 20), maar ter wille van de onboetvaardigheid der inwoners met een wee u! bestraft (Matth. 11 : 12—24; Luc. 10 : 13—15). Het is merkwaardig, dat juist van die drie plaatsen, Beth-Saïda, Chorazin en Kapernaum, zelfs van den naam geen spoor meer is overgebleven. Beth-Saïda, in onze taal *vischhuis,* moet onmiddellijk aan den oever gelegen hebben, en bovendien vindt men ook bij die ruïnen geen overblijfsel van den naam. Zooveel slechts kan men zeggen, dat het met de beide andere steden in de landstreek *Gennesaret* was gelegen, d. i. in de vruchtbare vlakte, die in het midden van den Westelijken oever van het tegenwoordige Meidschel, d. i. Magdala omtrent $^5/_4$ uren naar het Noorden en Westen loopt. Want na de wonderbare spijziging (op den Oostelijken oever) beval Jezus aan zijn discipelen naar Beth-Saïda over te steken (Marc. 6 : 45), en zij kwamen toen in het *land* Gennesaret (Marc. 6 : 53; Matth. 14 : 34), naar Kapernaum (Joh. 6 : 17), waar het zoekende volk Jezus vond (Joh. 6 : 24).

II. *In Gaulanitis.* Josefus verhaalt, dat de viervorst Filippus dit vlek tot een stad verheven en ter eere van Julia, de dochter van Augustus, Julias heeft genoemd. Het ligt op den linkeroever van de Jordaan, niet ver van haar uitmonding in de zee, op een vooruitstekenden berg. In deze streek ontweek Jezus Galilea na den moord op Johannes; en in de woestijn bij dit Beth-saïda geschiedde de eerste spijziging (Matth. 14 : 13; Marc. 6 : 31; Luc. 9 : 10; Joh. 6 : 1); ook de tweede, na welk wonder Jezus (Matth. 15 : 39) naar Magdala (Marc. 8 : 10, Dalmanutha) op den Westelijken oever overvoer. Nadat de Farizeeën aldaar van hem een teeken hadden geëischt, voer hij (Matth. 8 : 13) weder over naar het Oostelijk Jordaanland en kwam (vs. 22) naar Beth-Saïda Julias, waar hij den blinde genas, en vandaar nog verder Noordelijk op dezelfde Oostelijke zijde der Jordaan naar Cesarea Filippi.

Er zijn uitleggers en Bijbelsche geografen, die meenen, dat deze beide Beth-Saïda's eigenlijk maar één plaats beduiden; maar het komt ons voor, dat dit met de mededeelingen en plaatsbeschrijvingen der Evangeliën niet overeenstemt.

Beth-Sean (huis der rust), verkort Beth-San, het tegenwoordige Beisan, stad aan het Noordelijk einde van de breede Jordaanvallei El-Ghor, lag wel op de grenzen van Issaschar maar behoorde aan den stam Manasse, die het echter niet veroverde (Richt. 1 : 27). Hier aan den

Noordelijken voet van het gebergte Gilboa, waar Saul was gevallen, werd zijn lichaam opgehangen (1 Sam. 31 : 10) en door de getrouwe inwoners van Jabes in Gilead afgenomen (2 Sam. 21 : 12). Onder Salomo was hier de zetel van een der 12 ambtlieden (1 Kon. 4 : 12). Later heette de stad *Scythopolis* (Judith. 3 : 10; Macc. 12 : 29). Omtrent 631 voor Chr. hebben zich volgens Griekse schrijvers aldaar Scythen neergezet, die door Palestina naar Egypte trokken; uit Joodsche schrijvers weet men slechts, dat vele heidenen in de stad woonden en dat zij in den Joodschen oorlog 13.000 Joden hebben vermoord. De oude Rabbijnen beschouwden daarom Scythopolis niet als een stad der Joden, maar als een stad van een onheilig volk. Misschien zijn (Col. 3 : 11), naast Grieken en Joden ook juist Scythen genoemd, omdat zelfs in Palestina nakomelingen der Scythen woonden.

Beth-Semes (huis der zon). I. Zonder twijfel het (Joz. 19 : 14) in samenhang met de steden van denzelfden naam genoemde *Irsemes* (zonnestad), lag op de grens van Juda en Benjamin (Joz. 15 : 10) in den hoek, die naderhand aan den stam Dan werd toegewezen (19 : 41); het was echter een priesterstad (Joz. 21 : 16; 1 Kron. 7 : 59), vandaar dat ook de inwoners bij de *aankomst van de arke des verbonds* offerden (1 Sam. 6 : 15). Deze werd uit de naburige stad der Filistijnen, Ekron, door koeien zonder leiding gebracht. Door een misgreep binnen hare muren met betrekking tot haar gepleegd, ontstond een plaag, die „70 man en 50.000 man" (Hebr.) wegrukte. Er staat echter niet, dat de gedooden allen van Beth-Semes, maar dat zij van het volk (Israël) zijn geweest. En dan is het gemakkelijk te begrijpen, dat op de tijding van de terugkeering der ark des verbonds veel volk tezamen stroomde, en dat juist op zulk een smartelijke wijze werd herinnerd aan de niet te genaken heiligheid Gods en den eerbied jegens Hem. Robinson verzekert bovendien, dat hij in de overblijfselen een der groote steden van Palestina heeft gevonden. Zij liggen tegenover het tegenwoordige dorp Aïn-Semes over het Wady-Surar, de grootste der valleien, die uit de streek van Jeruzalem in bogen en veelvuldige vertakkingen naar de kust toeloopen, bij het begin der vlakte, omtrent 5—6 uren van Jeruzalem in de richting naar Askalon. Later woonde hier een bestelmeester van Salomo (1 Kon. 4 : 9); onder Amazia viel hier de ongelukkige veldslag voor tegen Joas (2 Kon. 14 : 11); de Filistijnen ontnamen het aan den koning Achaz (2 Kron. 28 : 18). — II. Een stad in den stam Naftali (Joz. 19 : 38), op de Kanaänieten niet veroverd (Richt. 1 : 33). — III. Een stad in den stam Issaschar (Joz. 19 : 22). — IV. Het Egyptische Heliopolis, anders On genaamd (Jer. 43 : 13).

Beth-Sitta (accaciënstad), (Richt. 7 : 22), een plaats in Neder-Galilea. Zij moet gelegen hebben in de nabijheid van Beth-Sean. Misschien mag die plaats teruggezien worden in het tegenwoordige dorp Satta.

Beth-Tappuah (appelhuis), (Jes. 15 : 53), een stad in het gebergte van Juda iets ten Westen van Hebron, het tegenwoordige Taffuh.

Bethuël, zoon van Nahor (den broeder van Abraham) en van Milka, vader van Rebekka (Gen. 22 : 22) en van Laban (Gen. 24 : 20). Hij heet: de Syriër (Hebreeuwsch: Arameeër, Gen. 25 : 20), omdat uit zijn vaderland, Aram der twee rivieren, vandaar door de Grieken Mesopotamië genoemd, en van zijn broeder Kemuël (Gen. 22 : 21) de eigenlijke Syriërs afstammen.

Bethune (Geo. W.), geboren New York, 1805. Cadidaat 1826. Diende verschillende kerkerken der Gereformeerde kerk in Amerika, o. a. in Philadelfia en New York City. Gestorven 1862. Beroemd als letterkundige, geniaal, sympathiek, getrouw prediker der Gereformeerde waarheid. Vooral bekend als schrijver van *Expository Lectures on the Heidelberg Catechism*, 1864. [34.

Beth-Zachara (1 Macc. 6 : 32, 33), Zuid-Westelijk van Jeruzalem, tegenwoordig Beith-Sakarich.

Beth-Zur (rotshuis), door Rehabeam versterkt (2 Kron. 11 : 7), een weinig Zuidelijker dan Beth-Zachara. Het wordt ook na de ballingschap genoemd (Neh. 3 : 16). Ten tijde der Maccabeeën was het een belangrijke grensvesting tegen Idumea (1 Macc. 4 : 29, 61; 2 Matth. 11 : 5; 1 Macc. 6 : 7; 10 : 14). Het wordt ook wel Beth-Zura genoemd.

Bettex (Jean Frederic), gewoonlijk genoemd: prof. Friedrich Bettex, werd 9 April 1837 te Etoy (kanton Waadland) in Zwitserland geboren. Zijn vader arbeidde als reizend predikant onder de Roomschen in Zuid-Frankrijk en Italië, en nam aanvankelijk hem mede op zijn tochten, wat hem later te stade is gekomen in zijn breeden kijk op menschen en volkeren. Daarna werd hij in het wetenschappelijk opvoedingsinstituut der gebroeders Paulus bij Ludwigsburg in Würtemberg opgeleid tot leeraar, na ook nog aan de hoogeschool te Tübingen in wis- en natuurkunde gestudeerd te hebben. Hij heeft onderwijs gegeven gedurende vele jaren aan bovengenoemd instituut, aan een knapeninstituut te Seeheim bij Constanz en aan het Evangelisch meisjesinstituut te Stuttgart. De koning van Würtemberg verleende hem den professors-titel. In 1892 moest hij zijn leeraarswerk beëindigen wegens zwakke gezondheid, en vestigde zich te Ueberlingen aan het meer van Constanz. Hij overleed 14 September 1915 te Allmanssdorf bij Constanz.

Zijn rusttijd heeft hij gebruikt voor zeer veelzijdigen persarbeid; in hoofdzaak van apologetische strekking. Was het hem aanvankelijk moeilijk een uitgever te vinden, na den opgang, dien zijn *Wat dunkt u van den Christus?* maakte, vond zijn werk spoedig algemeene waardeering, zóó zelfs, dat sommige geschriften in zeventien talen verschenen. Ook in Nederland werden ze zeer gewaardeerd. Onder de meest bekende zijn te rekenen: *Natuurstudie en Christendom, Natuur en Wet, De Bijbel Gods Woord, Bijbelgeloof en Bijbelcritiek, Twijfel.* Grooten invloed hebben ze uitgeoefend dank zij den frisschen, pakkenden stijl, de opmerkelijke fantasie, de uitgebreide kennis van natuur en cultuur, en de trouw aan de Heilige Schrift als Gods Woord. Inzonderheid aan het materialisme heeft Bettex krachtige slagen toegebracht. In sommige geschriften is een chiliastische trek. [5.

Betyliëndienst. Onder betyliën verstaan de schrijvers van den Grieksch-Romeinschen tijd steenen, die geacht worden onder den invloed van magische krachten zich te kunnen bewegen. Ze worden dan ook „bezielde steenen" genoemd en werden daarom als heilig vereerd, maar waren toch geen voorwerp van den publieken cultus. Zulk een betyl werd altijd geacht van den hemel te zijn gevallen. In hoeverre dat juist is, laat zich niet meer vaststellen. Velen zijn van oordeel, dat dit Grieksche woord een vervorming is van het Semitische bēth-ēl = huis Gods. Geheel onmogelijk is dat niet, al is de overgang van de Semitische *th* naar de Grieksche *t* ongewoon. Vast staat in ieder geval, dat de Semieten steenen hebben vereerd, indien al niet als woningen der godheid dan toch in ieder geval als opgericht ter herinnering aan een godsopenbaring. [3.

Beuk (fagus sylvatica), een onzer fraaiste loofboomen en behoorende tot de familie der Napjesdragenden (cupuliferae), wordt in het Oude Testament op twee plaatsen vermeld: Jes. 41 : 19 en 60 : 13. Hij wordt 30 meter hoog, bezit bladeren die aan den rand behaard zijn en draagt nootvruchten die door een stevig napje omgeven zijn en 15 procent olie bevatten. Hij komt thans in Palestina slechts zeer weinig voor en groeide er vroeger waarschijnlijk in 't geheel niet. Het woord, in de genoemde plaatsen door beuk vertaald, is volgens de kantteekening een harsboom en doelt dus misschien op een der statige naaldboomen of kegeldragenden (coniferae), b.v. op den gewonen spar (picea excelsa) of den Silicischen spar (abies silicica), beide zeer schoone woudboomen. In Jes. 60 : 13 wordt de hier bedoelde boom met nog twee andere tot de heerlijkheid van den Libanon gerekend. Anderen meenen dat hier de iep of olm (ulmus montana) zou bedoeld zijn; de meeste nieuwere uitleggers denken aan den Oosterschen plataan (platanus orientalis), die reeds in de oudheid voor een der schoonste boomen van het Oosten werd gehouden. [31.

Beukelaar komt in de Statenvertaling voor Ps. 91 : 4, het is een oud-Nederlandsch woord, dat rond of ovaal schild beteekent (naar den knop of bokel, dien zulk een schild in het midden had). De beteekenis van het Hebreeuwsche woord in Ps. 91 : 4 is niet geheel zeker, doorgaans wordt schild vertaald. [17.

Beuker (Henricus), geboren Volzel, Bentheim, 4 Juni 1834. Candidaat Kampen Theologische School 1862. Diende Christelijke Gereformeerde kerken Zwolle, Rotterdam, Giessendam, Harlingen, Amsterdam, Emlichheim en Leiden (Hooigracht). In de Vereenigde Staten derde Christelijke Gereformeerde kerk te Muskegon, Michigan 1893—September '94, toen hij professor in de dogmatiek werd aan de Theologische School der Christelijke Gereformeerde kerk te Grand Rapids, Michigan. Overleden 18 Mei 1900. Het Westminster College der Vereenigde Presbyteriaansche kerk verleende hem eershalve den D.D. graad. Hij was een flink populair redenaar, wijs raadsman, aantrekkelijk Christen, redactielid van *De Vrije Kerk* en *Gereformeerde Amerikaan*, schrijver van *Bijbelsche Archeologie, Verklaring van Psalm 23* en *Tubantiana*. In 1901 verscheen *Leerredenen van Prof. H. Beuker D.D.* Holland, Michigan, met portret en levensschets. [34.

Bevestiging. De Dordtsche Kerkenorde eischt, in art. 4 en 5, de bevestiging van beroepen proponenten en predikanten naar het Formulier daarvan zijnde; evenzoo, in art. 22 en en 24, van de ouderlingen en diakenen; terwijl art. 7 der Zendingsorde eenzelfden eisch stelt voor de beroepen missionaire Dienaren des Woords. Deze bevestiging is de openlijke verklaring van aanneming der beroeping en de openlijke verbintenis aan de kerk, welke riep. Zij behoort niet tot het wezen der zaak, want dat ligt in de roeping zelve, die iemand de machtiging tot de bediening van zijn ambt verleent. In den vervolgingstijd moest soms de bevestiging achterwege blijven (Voetius te Heusden). Maar het is wenschelijk, dat zij geschiede, beide voor den beroepene en de gemeente, opdat op plechtige wijze de aanvaarding van den dienst en het leggen van den band plaats hebbe. Men hechte er echter niet de waarde eener ordening aan, zooals in de Roomsche, Luthersche en Episcopaalsche kerken. Evenmin als een koning aan zijn kroning zijn bevoegdheid ontleent, doet een predikant, ouderling of diaken dit aan zijn bevestiging. Doch ze heeft haar nut, en men houde haar in waarde, evenzeer als de kroningsplechtigheid, hoewel niet strikt noodzakelijk, voor een volk van beteekenis is.

De Synode van Utrecht (1905, art. 22) sprak uit, dat het examen van een missionair Dienaar des Woords volgens art. 4 der Zendingsorde behoort te geschieden alvorens de bevestiging plaats heeft.

Het is wenschelijk, herkozen ouderlingen of diakenen opnieuw in het ambt te bevestigen, daar hun eerste belofte slechts gold voor den diensttijd, gedurende welken zij zouden arbeiden. [5.

Bevinding. In de Heilige Schrift komt het woord *bevinding* in de beteekenis van geestelijke, religieuse ervaring slechts eenmaal voor. In Romeinen 5 : 4 spreekt de apostel Paulus van *bevinding:* en de lijdzaamheid (werkt) bevinding, en de bevinding hoop, — en hier heeft het woord *bevinding* nog een specialen zin. Het wil hier zeggen: *beproefdheid,* en wijst aan den toestand van hem, die, op de proef gesteld, proefhoudend is gebleken. De bedoeling van dezen tekst is, dat de lijdzaamheid, d.i. de standvastigheid onder de verdrukking de echtheid van ons geloof doet uitkomen, en dat die bewustheid van ons geloof noodzakelijk leidt tot vaste hoop. Uit deze beteekenis, al heeft zij hier ook een bijzonder karakter, kan worden afgeleid, wat wij onder *bevinding* in het algemeen moeten verstaan. Het woord duidt dus op *beproefdheid* en *echtheid,* en het *bevindelijk-religieuse* leven is dus dat leven, waarin subjectief de echtheid van het geloof gekend wordt. In nauw verband met deze opvattingen kunnen we de volgende onderscheiding maken tusschen *geloof, ervaring* en *bevinding.* Het *geloof* gaat voorop; het is het aangrijpen van de waarheid Gods en de persoonlijke aanvaarding van het werk van Christus. Dan volgt de *ervaring,* waarin wij door

de waarheid worden gegrepen, en die werkelijkheid in onze ziel ontstaat, waarin wij genieten van wat Christus ons schenkt, terwijl de *bevinding* is het voor zich zelf bevestigd zien van de waarheid des heils, en een zieletoestand aanduidt, waarin de echtheid, de beproefdheid van het geloof blijkt. Deze *bevinding* komt in het piëtisme, in de valsch-mystieke kringen onzuiver voor. Men maakt van de *bevinding* een grond voor het geloofsleven, en geeft aan de *bevinding* een centrale plaats. Mannen als *Verschuir* en *Schortinghuis* b.v. leeren dat er tweeërlei kennis der waarheid is. Allereerst een letterlijke of beschouwende, die men krijgt door het hooren en bestudeeren van de Schrift, en dan de bevindelijke en gestaltelijke kennis, die men verkrijgt door het gevoel. Zij is de eigenlijke; zij valt met het wezen des geloofs samen; zij kan los staan van de eerste, — maar op die wijze worden object en subject, kennis en vertrouwen van elkander losgemaakt. De bevinding wordt het fundament der religie, en de zekerheid ligt niet in het objectieve werk van Christus buiten ons, maar in de subjectieve ervaring in ons. Deze orde is niet naar de Schrift, en is schadelijk voor het leven der mystiek. Wel eischt het gezonde geestelijke leven bevinding, maar alleen op de basis van Gods Woord, en alleen steunende op het geloof aan de waarheid Gods. De bevinding kan zelve geen fundament zijn, en dat volgens *Dr Kuyper* om vierderlei oorzaak. In de eerste plaats is het moeilijk zuivere en onzuivere bevinding te scheiden. Ten tweede komt in de uiting der bevinding slechts de buitenste omtrek van het werk des Geestes in het licht. Ten derde ontleent de zuivere stem der bevinding altoos haar klank aan de Schrift, en ten vierde is of de uiting der bevinding een naspreken van anderen, of zoo sterk persoonlijk, dat zij ons niet tot basis voor ons religieus leven kan dienen. De *bevinding* is daarom alleen zuiver, wanneer op den grondslag van 's Heeren Woord de werkingen der vertroostingen des Geestes in het diepst van ons gemoed ervaren worden, en uit die ervaring de persoonlijke bevestiging en verzekering des heils voortvloeit. Dan is de bevinding in den vollen zin de door de ervaring gewerkte innerlijke bevestiging van ons persoonlijk geloof in Christus, steunende op de openbaring Gods in de Schrift. [21.

Bevlekken. I. In *eigenlijken* zin zoo veel als verontreinigen. — II. Zeer vaak in *figuurlijken zin:* van zedelijke bevlekkingen in 't algemeen (2 Cor. 7 : 1). Judas 23 in 't bijzonder van grove zonden; ontucht (Ezech. 18 : 6, 11, 15; Openb. 14 : 4), moord (Ps. 106 : 38; Jes. 59 : 3), leugens en andere zonden der tong (Jac. 3 : 6), handelen tegen het geweten (1 Cor. 8 : 7).

Beweegoffer. De naam ontleent dit offer aan een beweging, die daarbij met de handen werd gemaakt. De priester legde dan zijn handen onder die van den offeraar en door die te bewegen werden ook de stukken van het offer voor- en achterwaarts bewogen, en wel in de richting van de deur van den tabernakel en tempel heen en terug. Door deze beweging werd de gedachte vertolkt dat de gave den Heere behoorde, wonende in zijn huis, doch dat Hij haar den priester gaf tot spijze voor zijn maaltijd. De offeraar wijdde deze stukken den Heere en niet den priester. Deze dankte ze echter de goedheid Gods, die ze hem gaf. Nu spreekt de Schrift van een beweegborst *(aanbiedingsborst.* De Leidsche vertaling heeft in al deze teksten het begrip: *aanbieden* bewaard) op vele plaatsen (Lev. 7 : 34; Num. 18 : 18). Verder lezen wij van de garf des beweegoffers (aanbiedingsschoof Leidsche vertaling) van het beweegbrood, gebracht op het Paaschfeest (Lev. 23 : 15, 17). Echter wordt ook een beweegoffer genoemd wat de Israëlieten vrijwillig offerden voor den bouw en inrichting van den tabernakel (Ex. 35 : 22; 38 : 24; 38 : 29). Ja zelfs de afzondering der Levieten voor den dienst des Heeren wordt een beweegoffer genoemd (Num. 8 : 13, 15). Zoo wordt ten slotte alles wat de Israëliet vrijwillig of naar een gebod des Heeren van het zijne of van de zijnen den Heere wijdt, niet als een offer maar als een geschenk ten dienste van het heiligdom, een beweegoffer genoemd. [8.

Bewegen. I. Grondbeteekenis: snel heen en weder bewegen. De hand over iemand bewegen, zooveel als krachtig zwaaien ter bestraffing (Zach. 2 : 9; Jes. 19 : 19).

II. Het Hebreeuwsche tenufa, henif, een gewone uitdrukking voor het heen en wederbewegen der offerstukken voor het altaar. Volgens sommigen geschiedde dit slechts voor- en achterwaarts, volgens anderen ook ter rechter- en ter linkerzijde (aldus naar de vier hemelstreken), en wel op deze wijze, dat de priester de offerstukken op de handen des offerenden legde en onder deze de zijne hield gedurende het heen en weder bewegen. Deze ceremonie geschiedde niet slechts bij verschillende spijsoffers (beweegbrood, beweeggarven, Ex. 29 : 24; Lev. 8 : 27; 33 : 11 v.; 17 : 20; Num. 5 : 25) of bloedige offers met enkele stukken (beweegborst Ex. 29 : 26 v.; Lev. 7 : 30, 34; 9 : 21; 10 : 14; Num. 6 : 20) en het gansche dier (Lev. 14 : 12, 24; 23 : 20); bij gansche dieren voor het slachten en alleen door den priester of andere vrijwillige gaven van metalen enz. voor het heiligdom (Ex. 35 : 22; 38 : 24, 29); maar ook met de Levieten bij hun wijding (Num. 8 : 11, 15) en wel op deze wijze, dat zij voor het heiligdom heen en terug werden geleid. Daarop heeft ook wel het Joodsche gebruik betrekking, om bij het verlaten der synagoge gedurende het slotgebed eenige schreden naar voren links en rechts te doen; zij willen daarmede te kennen geven, dat hun gebed ten nutte is der gansche wereld, gelijk deze beweging voor den Heere zonder twijfel te kennen gaf, dat de wereld en al wat in de wereld is, Gode toebehoort en Hem gewijd is.

Bewijzen. Iets kan bewezen worden òf door onmiddellijke waarneming òf door redeneering. Dat de zon bestaat, is niet te bewijzen door redeneering maar door rechtstreeksche waarneming met de zintuigen iedereen dag. Zal in de redeneering een stelling gelden en als waar worden erkend, dan moet zij zich gronden op en afgeleid kunnen worden uit een stelling die vast staat en algemeen als waar wordt aangenomen. Bewijzen (argumentatie) is herleiden van onbekende stellingen tot bekende. Dit pro-

ces van bewijzen kan heel ver worden voortgezet. Het bizondere kan afgeleid worden uit het algemeene en dit algemeene kan weer als een bizondere afgeleid worden uit een nog hooger algemeene, enz. Ten slotte stuit men op het onbewijsbare. Men kan niet tot in het oneindige bewijzen (er is geen regressus in infinitum). De keten der bewijzen moet ergens vastliggen. De bewijsvoering in de redeneering komt dus ten slotte uit bij waarheden die onbewijsbaar en in zichzelf zeker zijn. Zulke waarheden zijn b.v. de axiomata in wiskunde en logica, stellingen waarvan ieder onmiddellijk zeker is en die door evidentie vast staan. Dergelijke laatste waarheden die de uitgangspunten en grondslagen van onze redeneering zijn, worden ons ook geboden in de bizondere openbaring, neergelegd in de Heilige Schrift. Hier is het *Deus dixit* (de Heere heeft gesproken) de grondslag en het uitgangspunt van de redeneering. De Christelijke wetenschap schaamt zich niet te erkennen, dat zij het Schriftbewijs minstens even geldig acht als het redebewijs.

In de redeneering moet men zich wachten voor verschillende fouten in de bewijsvoering b.v. de metabasis eis allo genos, d. i. dat men iets anders bewijst dan bewezen moet worden; de petitio principii, wanneer men als bewezen veronderstelt, wat men bewijzen moet; de saltus in demonstrando, waaraan men zich schuldig maakt, wanneer de bewijzen die men aanvoert niet logisch samenhangen en men dus een sprong maakt; de cirkelredeneering of circulus vitiosus, door in eenzelfde rede-verband a met b en b met a te bewijzen. [14.

Bewustzijn. Dit woord komt in het tegenwoordig spraakgebruik vooral in drie beteekenissen voor. *Ten eerste* kan het woord „bewustzijn" beteekenen de geschiktheid om psychische handelingen te verrichten of psychische toestanden te hebben. Het vormt dan een tegenstelling met bewusteloosheid. *Ten tweede* wordt het woord gebezigd om aan te duiden het inbegrip van alle psychische toestanden, de totaliteit van hetgeen wordt doorleefd, hetzij in het individu, hetzij in een groep van personen, hetzij in de menschheid. Bij het individu spreekt men van gewaarwordingen en strevingen als van bewustzijnsverschijnselen, bij een gemeenschap spreekt men van volksbewustzijn, nationaal bewustzijn, wereldbewustzijn. Zoowel bij het individu als bij groepen worden deelen in het bewustzijn onderscheiden, als rechtsbewustzijn, zedelijk bewustzijn, godsdienstig bewustzijn. *Ten derde*, en dit is de beteekenis waarin het woord vooral in de psychologie gebruikt wordt, beteekent het: *weten van zijn eigen psychische toestanden*. Er is onderscheid tusschen den bewustzijnsinhoud (in deze samenstelling wordt het woord „bewustzijn" in de tweede beteekenis gebruikt) en het weten van dien bewustzijnsinhoud. Bewustzijn beteekent: weet hebben van zijn psychische ervaringen. Het wordt in deze beteekenis gebruikt in tegenstelling met onbewuste of onderbewuste. [14.

Beynen (Laurens Reinhart), werd 29 September 1811 te 's Gravenhage geboren. Na het gewone lager onderwijs in de hofstad, ontving hij van zijn 13e tot zijn 18e jaar zijn opleiding in het instituut van Dr Petrus de Raadt te Noorthey bij Voorschoten, studeerde van 1829—1836 te Leiden, werd daarna leeraar in de oude talen van genoemd instituut en zag in 1838 zich benoemd tot tweeden praeceptor in het Latijn aan het gymnasium in zijn vaderstad, later tot leeraar in de Nederlandsche taal en geschiedenis, en in 1862 tot rector. In '78 vierde hij zijn 40-jarig jubilé als docent, en dat was tegelijk het tijdstip van zijn aftreden. Negentien jaar later (1897) stierf hij op zijn buiten „Carolinenhof" aan den Bezuidenhoutschen weg.

Hij was een uitnemend leeraar en opvoedkundige, een degelijk beoefenaar der schoone kunsten, een enthousiast redenaar, een rijk begaafd improvisator en in dit alles het type van den Christen-humanist. Met Groen van Prinsterer, Mackay, Elout en Singendonck behoorde Beynen tot de oprichters van de eerste vrije Christelijke school te 's Gravenhage, 15 Augustus 1849. De orthodoxie achtte hij echter voor de school ten eenenmale ongeschikt. De Christelijkheid der school moest zich z. i. openbaren in haar voortreffelijkheid. Met Groen was Beynen gedurende jaren bevriend, al kon hij hem niet volgen in het antirevolutionaire kamp, en al gingen beider wegen uiteen, waar Groen in de wet op het lager onderwijs het woord „Christelijk" geschrapt wilde zien, en Beynen met Beets en Chantepie de la Saussaye pal stond voor het behoud ervan. Dit verschil van inzicht kon intusschen geen afbreuk doen aan de hooge waardeering van de persoonlijkheid en het karakter van Groen; getuige de levensschets door Beynen na diens dood gegeven in *Eigen Haard* (1876), en ook het treffend woord door hem gesproken bij de geopende groeve. En zeven jaar later sprak Beynen in de laatste woning van het echtpaar Groen op den Korten Vijverberg ter inleiding der onthulling van een tweetal steenen, rechts en links van den ingang, als een blijvende hulde aan de nagedachtenis van den grooten staatsman en zijn trouwe gade. Een lijst der geschriften van Beynen vindt men achter de levensschets door Dr Joh. Dyserinck (1906). [30.

Beza (Theodorus), (Theodor de Bèze) Gereformeerd theoloog, ambtgenoot, vriend en opvolger van Calvijn. Hij stamde uit een oud-Bourgondisch adellijk geslacht. Hij werd geboren 24 Juni 1519 te Vezelais in het tegenwoordige Nièvre-departement, waar zijn vader Pierre de Bèze, koninklijk landvoogd (bailli) was. Beza ontving zijn eerste litterarische opleiding te Orleans en Bourges van den Schwabischen leeraar Melchior Wolmar. In 1528 werd hij in diens huis opgenomen. In datzelfde huis woonde ook de toenmalige jurist Johannes Calvijn. Het was een verzamelpunt van reformatorisch-gezinden. In 1534 werd Wolmar genoodzaakt door een religie-edict, Frankrijk te verlaten. Beza wijdde zich nu in 1535 op verlangen zijns vaders, maar niet naar zijn eigen begeerte, aan de studie der rechten. Sinds hij zich in 1539 in Parijs gevestigd had tot uitoefening van de juridische practijk, begon hij veel aan litterarische studiën te doen. Hij leefde daar, omdat hij in het bezit was van twee prebenden, zeer voornaam. In het geheim huwde hij met een

arm meisje van burgerlijke afkomst, Claude Desnoz. Zijn verzameling van Latijnsche gedichten, welke hij uitgaf onder den naam *Juvenalia*, bezorgden hem den naam van humanistisch en Latijnsch dichter. Gedurende een zware krankheid geraakte hij in zwaren zielestrijd. Het gevolg van dezen strijd was, dat hij in 1548 met overtuiging tot het Protestantisme toetrad. Hij vertrok nu naar Genève, waar hij openlijk legitimatie van zijn verborgen huwelijk zocht. In 1549 werd hij hoogleeraar in het Grieksch te Lausanne. Hij arbeidde in die plaats aan de metrische psalmberijming, welke door Marot begonnen was en nu door hem voleindigd werd. Dat was een werk van groot gewicht, want het godsdienstige leven der Fransche Gereformeerden is niet weinig versterkt door deze psalmen. Zoo nu en dan keerde hij naar zijn vroegere litterarische studiën terug. Zoo schreef hij b.v. een satyre tegen den kettermeester Peter Liset (Passavantius). Op theologisch gebied sloot hij zich bij Calvijn aan. Hij verdedigde diens praedestinatie-leer en beschermde den Geneefschen hervormer na de terechtstelling van Michael Servet (1554) in een geschrift *de haereticis a civili magistratu puniendis*. Zijn kerkelijk-politieke werkzaamheid begon hij in 1557 en 1558, toen hij beproefde, om door het Gereformeerde Zwitserland de Waldenzen in Piemont uit hun benauwden toestand te verlossen en de gevangen genomen Gereformeerden in Parijs uit hun gevangenschap trachtte te bevrijden. De Evangelische vorsten in Duitschland lieten zich eindelijk overhalen hun invloed aan te wenden bij het Fransche hof tot bevrijding van de verdrukte geloofsgenooten. Onder de afgevaardigden uit Zwitserland behoorde ook Beza, en hij deed op zijn reis een poging, om een vereeniging te bewerkstelligen tusschen de Calvinisten en de aanhangers van de Augsburgsche Confessie. De Gereformeerden in Bern vonden dit niet goed en wantrouwden Beza zelfs. Er ontstonden ook andere moeilijkheden in Bern. De pogingen van Viret, om de Calvinistische Kerkenordening in Bern in te voeren vonden krachtigen tegenstand bij de regeering. Onder deze omstandigheden was een benoeming van Beza aan de academie te Genève dubbel welkom aan dezen. In deze benoeming had Calvijn de hand gehad. In 1558 ging hij naar Genève, waar hij naast Calvijn eenigszins een plaats innam als Melanchton naast Luther had. Niet slechts op het gebied der theologische studie, maar ook als prediker stond hij Calvijn trouw ter zijde. Hij mengde zich in den strijd van Calvijn tegen Westphal over het avondmaal. Het glanspunt zijner reformatorische werkzaamheid ligt in 1561—63, gedurende welken tijd hij de leiding der reformatie in Frankrijk in handen had. Bij de religiegesprekken te Poissy (1561) en te St. Germain (1562) trad hij als verdediger van de Gereformeerde op, maar zonder resultaat. De Gereformeerden in Frankrijk erkenden hem gaarne als hun leider. Hij werkte in hun belang, sloot zich aan bij het leger van den prins van Condé als veldprediker en vertrok, nadat de vrede in 1564 geteekend was, naar zijn vaderland. Slechts korten tijd mocht hij daar nog met Calvijn samenwerken. Na Calvijns dood in 1564 trad hij als diens opvolger op. Beza bewoog zich op dezelfde lijn als zijn voorganger. Zijn verbinding met de Gereformeerden in Frankrijk bleef bestaan. Hij nam ijverig deel aan de nationale synode van La Rochelle. Zijn vroegere idealen van een unie met de Lutherschen moest hij opgeven. Wel hield hij in 1585 nog een colloquium met den Lutheraan Jacob Andreae over de avondmaalsleer. (Dit colloquium had plaats in Mömpelgard). In 1588 verloor hij zijn gade. Daarna trad hij weder in het huwelijk met de weduwe Catharina del Piano van Genua. Het is wel de vermelding waard, dat Frans van Sales in 1597 nog pogingen aanwendde om Beza in den schoot der kerk terug te voeren. Men verspreidde zelfs het valsche gerucht, dat Beza in het Catholieke geloof gestorven was. Toen geeselde de grijsaard dezen laster der Jezuïeten nog op heftige wijze. Het werd hem nog vergund over de van den ondergang geredde stad Genève (12 December 1602) den zegen uit te spreken. Beza stierf in 1605 op 86-jarigen leeftijd. In 1598 had hij zijn hoogleeraarsambt neergelegd en in 1600 zijn predikambt. Beza was geen geniaal man als Calvijn, maar hij is een stoere werker en een getrouw aanhanger geweest van de Calvinistische reformatie. Hij bezorgde een tekstcritische uitgave van het Nieuwe Testament. O.a. liet hij nog na *Vita Calvini* en *Epistolae et responsa* (1575), benevens *Icones illustrium virorum cum emblematibus* (1580). Een uitgave van al zijn werken bestaat niet. [24.

Bezaleël, (uit den stam Juda, kleinzoon van Hur), een der twee kunstenaren, vervuld met den Geest des Heeren, die het heiligdom moesten vervaardigen (Exod. 31 ; 1 Kron. 2 : 20). Zijn naam beteekent: „in de schaduw is God". Zijn kunstwerken waren afschaduwende (Hebr. 8 : 5) beelden der werken Gods in Christus.

Bezek. I. Richt. 1 : 4 stad van den koning Adonibezek, waar deze overwonnen werd. Zij lag in het latere gebied van Juda (vs. 3, 4). — II. 1 Sam. 11 : 8 een plaats in de nabijheid van Jabes in Gilead. Door velen worden beide plaatsen voor een en dezelfde gehouden.

Bezer, een stad der Levieten in den stam van Ruben (Deut. 4 : 43 ; Joz. 20 : 8 ; 21 : 36), waarschijnlijk het later door de Moabieten opnieuw ingenomen Bozra (Jer. 48 : 24) en het Gileaditische Bozor (1 Macc. 5 : 26).

Bezetenheid. Over wat wij volgens de Heilige Schrift onder bezetenheid moeten verstaan, laat zij ons niet in het duister. Zij spreekt van het *beheerscht worden door een daemon* of duivel (Matth. 4 : 24 e. a.), van het zijn *in een onreinen geest* (Marc. 1 : 23 e. a.), van het *hebben van een onreinen geest* (Marc. 7 : 25 e. a. ; Luc. 4 : 33 e. a.), van het *gekweld worden van onreine geesten* (Luc. 6 : 18).

Wel kunnen bezetenen in het algemeen gegroepeerd worden onder de categorie van kranken (Matth. 4 : 23), maar de Heilige Schrift onderscheidt hen toch van, en noemt hen naast, maanzieken en geraakten of verlamden (Matth. 4 : 24), kwalijk gesteldeu (Matth. 8 : 16), kranken, melaatschen (Matth. 10 : 8 ; Marc. 6 : 13 ; Luc. 4 : 40), blinden, kreupelen, dooven (Luc. 7 : 22, vgl. vs. 21).

Zij zegt, dat een onreine geest *uitgaat uit* een bezetene (Marc. 1 : 25; Matth. 8 : 32 e. a.) en deelt ons mede, dat onze Heiland zelfs bij het gebod om uittegaan, wel voegde het verbod: en *kom niet meer in hem* (Marc. 9 : 25). Er is in haar sprake van het *uitwerpen* van booze geesten (Matth. 8 : 16 e. a.), van het *ingaan* van dezen in zwijnen (Marc. 5 : 13) en van hun *doorgaan* door waterlooze plaatsen, en *wederkeeren* in het huis, waar zij uitgegaan waren (Luc. 11 : 24).

De geesten, van welke hier gesproken, en van welke verlossing geschonken wordt, zijn volgens de Heilige Schrift geen onpersoonlijke gesteldheden, noch als personen voorgestelde verderfenissen, maar persoonlijke wezens, die kennis hebben, welke boven die van menschen uitgaan (Marc. 1 : 24). Zij openbaren beduchtheid of vrees (Luc. 8 : 31), spreken en smeeken (Luc. 8 : 32), overleggen (Luc. 11 : 24).

Bezetenheid is dus niet maar het verkeeren van een geesteskranke onder de overheerschende macht van een waandenkbeeld, een louter subjectieve verstoring in de voorstellingswereld van een zielszieke, een psychose. Evenmin is zij hetzelfde als lichamelijke krankheid, hoewel met haar lichamelijke krankheid gepaard kan gaan, zooals blindheid en doofheid (Matth. 12 : 22) en stomheid (Luc. 11 : 14) en verschijnselen van vallende ziekte (Marc. 9 : 18) en maanziekte (Matth. 17 : 15). Dergelijke lichamelijke ongesteldheden kunnen ook geheel afwezig zijn (Hand. 19 : 15, 16). Ook is zij niet gelijk aan krankzinnigheid en waanzin, ofschoon deze geesteskrankheid met haar verzeld kan gaan (Marc. 5 : 2 v.v.), maar vaak ook in het geheel niet vermeld wordt, of zelfs verondersteld wordt, niet aanwezig te zijn (Marc. 1 : 23).

Maar bezetenheid is volgens de Heilige Schrift het geheel, naar lichaam en ziel, overheerscht worden van een ellendige door één (Luc. 4 : 33 v.v.), of meer (Luc. 8 : 2; 11 : 26), of zelfs een gansche menigte (Marc. 5 : 9) duivelen, die aan een lijder geweldige lichaamskracht kunnen geven (Hand. 19 : 16; Marc. 5 : 3, 4), hem zijn heerschappij over eigen doen en laten geheel kunnen ontnemen (Marc. 9 : 18; Matth. 17 : 15; Luc. 9 : 39), allerlei krankheid kunnen bewerken, als doofheid en blindheid (Matth. 12 : 22) en stomheid (Luc. 11 : 14), zijn voorstellings- en denkwereld geheel in verwarring kunnen brengen (Luc. 4 : 34), in die mate zelfs, dat zijn zelfbesef geheel teruggedrongen en overheerscht wordt, zoodat hij zich vereenzelvigt met den duivel, die hem overheerscht (Marc. 5 : 7, 9).

Zoodanig is de voorstelling niet maar van menschen (Marc. 1 : 27; Matth. 15 : 22; Marc. 9 : 17), noch slechts van evangelisten en discipelen (Matth. 4 : 24; 8 : 16, 32; 12 : 22; Luc. 10 : 17), doch blijkbaar ook van den Heere Christus zelven (Marc. 5 : 8; 7 : 29; 9 : 25). Die ook aan zijn discipelen den last en de macht gaf tot uitwerping van duivelen (Matth. 10 : 8; Marc. 6 : 7, 13; Luc. 10 : 17), en erkende, dat ook anderen duivelen uitwerpen konden (Matth. 12 : 27), maar van zich handhaafde, dat Hij door den Geest Gods de duivelen uitwierp (Matth. 12 : 28) en in dat feit een kenmerk en bewijs aanwees van het gekomen zijn van het koninkrijk Gods (Matth. 12 : 28; vgl. ook Marc. 16 : 17 en Luc. 10 : 19). Hij spreekt den onreinen geest als een persoonlijk wezen aan (Marc. 9 : 25), hoort hun verzoek aan en willigt het in (Luc. 8 : 31, 32) en zegt, wanneer de zeventigen tot Hem wederkeeren, en met blijdschap mededeelen, dat ook de duivelen hun in zijn naam onderworpen zijn: Ik zag den satan als een bliksem uit den hemel vallen (Luc. 10 : 17, 18). Er kan daarom geen twijfel hierover bestaan, of de Heere Christus heeft ook zelf de bezetenheid beschouwd en behandeld, en willen aangezien hebben als een gebondenheid en een overheerscht worden van een slachtoffer door één of meer persoonlijke wezens, die geesten der duivelen zijn en dienaren van den vorst der duisternis, den satan.

Bij bezetenheid lezen we nimmer, dat de Heere sprak van het schenken van vergeving van zonden, zooals wel soms bij genezing van lichamelijke krankheid (Matth. 9 : 2, vgl. Joh. 5 : 14), noch van een bevel om te offeren, gelijk bij reiniging van melaatschheid (Matth. 8 : 4; Luc. 17 : 14). Bezetenheid mag daarom niet gehouden worden voor straf op, en gevolg van, voorafgaande, bepaalde, persoonlijke zonde, en zij bracht geen bijzondere onreinheid mede. De bezetene was een ongelukkige lijder, die tegen zijn wil zich geheel gebonden en overheerscht voelde, en bevrijding van bezetenheid ervoer als een groote, heerlijke verlossing, die hem in hartelijke dankbaarheid en liefde geheel aan zijn bevrijder, althans aan den Heere Christus, verbond (Luc. 8 : 2; Marc. 5 : 18—20). Dit is geen wonder, wanneer wij er op letten, hoe de duivelen hun slachtoffer somtijds mishandelden, en vooral ook dan, wanneer zij dat zouden moeten verlaten (Marc. 1 : 26; 7 : 30; 9 : 26).

In het Oude Testament lezen wij niet van gevallen van bezetenheid. Het geval van Saul (1 Sam. 16 : 14 v.v.), heeft er eenige overeenkomst mee; en dat van de Baälsprofeten (1 Kon. 22 : 22 v.v.) ligt in de lijn. Het Evangelie naar Johannes deelt geen duiveluitwerping mede; (vgl. echter Joh. 8 : 48, 49). Maar het persoonlijke bestaan van den vorst der duisternis, en zijn wereldbeheerschende macht, en zijn groote invloed op de menschen, worden in dat Evangelieverhaal niet minder duidelijk en sterk geleerd (Joh. 12 : 31; 14 : 30; 16 : 11; 8 : 44; 6 : 70; 13 : 2, 27). In de Handelingen der Apostelen worden twee gevallen van bezetenheid verhaald. Hand. 16 : 16 v.v. dat van de dienstmaagd te Filippi, die Paulus en Silas volgde en nariep, en door den apostel verlost werd (vs. 18); en Hand. 19 : 13 v.v. dat van hem, dien de zonen van Sceva zochten te genezen, door het bezweren in den naam van „Jezus, dien Paulus predikt" (vs. 13). De Apologeten en Kerkvaders, Justinus Martyr, Irenaeus, Tertullianus, Origenes, schrijven, dat in hun dagen nog wel bezetenheid, en genezing daarvan, voorkwam.

Wij zullen ons de bezetenheid denken moeten als een verschijnsel, dat inzonderheid tijdens onzes Heilands vertoef op aarde, en in de eerste eeuwen onzer jaartelling, zich vertoonde. De apostel Johannes schrijft, dat de Zone Gods ge-

openbaard is om de werken des duivels te verbreken (1 Joh. 3 : 8). Dat wist het duivelenrijk wel (vgl. Marc. 1 : 24; 5 : 7). Het spreekt vanzelf, dat satan al zijn macht heeft ingespannen, om te willen overwinnen. Daartoe heeft hij zelf persoonlijk den Heere Christus zoeken te verleiden (Matth. 4 : 1 v.v.; Luc. 4 : 1 v.v.). En toen hem dat niet gelukt was, heeft hij op andere wijze gezocht, den Heere te bestrijden en tegen te werken, en den voortgang des Evangelies te verhinderen (vgl. Luc. 10 : 18; Openb. 12 : 12 v.v.). Bezetenheid was één der middelen, waarvan het duivelenrijk zich tot dat doel bediende. Zij bewees de nabijheid, en het woeden, van satan en zijn engelen. Wel is bezetenheid niet het hoogste, waarop satan doelt. Hij wil datgene, wat hij bij Judas bewerkte, (Joh. 13 : 27), en wat hij bij den antichrist tot stand zal brengen (2 Thess. 2 : 9; Openb. 13 : 2 v.v.; 17 : 8 v.v.), n.m.l. dat de mensch zich geheel aan hem overgeeft en ten dienst stelt, en zich met hem vereenigt als zijn gewillig instrument. Tegen het eind der dagen zullen de duivelen, ziende dat het spoedig met hun macht en vrije beweging geheel uit zal zijn (Openb. 12 : 12), en wetende, dat hun eeuwig, vreeslijk lot weldra hun overkomen zal (Luc. 8 : 31; Openb. 19 : 20; 20 : 10), nog eens, en dan voor het laatst, doen al wat zij kunnen, om hun nederlaag om te zetten in een overwinning, of althans om 's Heeren koninkrijk zooveel nadeel toe te brengen, als maar immer hun mogelijk is. Dan staat te vreezen, dat bezetenheid, vooral in den vorm als bij Judas en antichrist, weer heerschen zal (2 Thess. 2 : 10—12). Waar het Evangelie verworpen en teruggedrongen wordt, krijgt het rijk der duisternis meer heerschappij. Gevallen van bezetenheid kunnen daarom in later eeuwen onder een verbasterend, en aan zijn wezen ontzinkend Christendom niet onmogelijk genoemd worden (vgl. Luc. 11 : 24—26), en zij zijn onder het heidendom, dat de zegenrijke inwerking van het Evangelie mist, en zich daartegen afsluit en verzet, niet ondenkbaar (Ef. 2 : 2; Col. 1 : 13; Openb. 20 : 7 v.v.). In elk geval leerde de Heere ons bidden tegen den satan (Matth. 6 : 13), en vermaant de apostel Petrus ons tot waakzaamheid (1 Petr. 5 : 8). [7.

Bezoek. De daarbij plaats vindende eerbewijzen bestonden in het wasschen der voeten (Gen. 18 : 4; 24 : 32; Richt. 19 : 21; 1 Sam. 25 : 41; Luc. 7 : 44), het voorzetten van spijzen (Gen. 18 : 4; Richt. 19 : 21), waarbij men ook de dieren niet vergat (Gen. 24 : 32), wederzijdsche geschenken (1 Kon. 10 : 13; 1 Sam. 9 : 7; 1 Kon. 14 : 3; 2 Kon. 5 : 5, 15), ook wel ten deele in berooken en besprengen van den baard. Bij aanzienlijken moet het bezoek vooraf aangediend worden. Men komt, door zijn bedienden begeleid, met veel staatsie aanrijden. De besprenging en berooking des baards op het einde van het bezoek, is een hoffelijke aanwijzing, dat de huisheer het bezoek wenscht geëindigd te zien. Vrouwen laten zich bij hare bezoeken een mand met kleederen nadragen, om zich gedurende het bezoek te verkleeden. Bezoeken bij kranken zijn een plicht van broederlijke liefde (Job 2 : 11; Matth. 25 : 36, 43; Jac. 1 : 27). De Heiland noemt in de geschiedenis van de zalving in het huis van Simon drie dingen, welke een gastheer gewoon was aan zijn gasten te doen: 1. water geven om de voeten te wasschen, 2. het drukken van een kus op het voorhoofd, 3. de zalving van het hoofd met reukolie.

Bezoeken, patad in het Hebreeuwsch, tot iemand komen, hem in zijn huis opzoeken. Dit kan op tweeërlei wijze geschieden, met de bedoeling om wel te doen of om te bestraffen. Het beteekent daarom van God gebruikt, nu eens een buitengewone handeling zijner genade, dan weder een uitbarsting van zijn toorn. In den eersten zin beteekent het lichamelijke en geestelijke weldaden, verblijdende proeven der goddelijke tegenwoordigheid en hulp. Aldus bij Sara en Hanna (Gen. 21 : 1; 1 Sam. 2 : 21), bij de uitleiding der kinderen Israëls uit Egypte, waarbij echter nog een zware beproeving en een hevige strijd de verlangde hulp voorafgingen (Exod. 2 : 23—25; 6 : 9). Tot de bezoekingen der genade zijn ook zulke ervaringen te rekenen, gelijk ze Job, David en Asaf opdeden (Job 7 : 13—21; Ps. 70 : 14; 77 : 11). De grootste, algemeenste, in zijn gevolgen rijkste bezoeking der goddelijke genade is de zending zijns Zoons (Luc. 1 : 76—79; 7 : 16; 1 Joh. 1 : 14). Voor elke ziel in 't bijzonder zijn er echter bijzondere bezoekingen der genade, die zich van tijd tot tijd, vaak in hoogere mate, herhalen (Job 33 : 30; Jer. 31 : 3). Wij hebben te letten op zulke dagen en uren, waarin de Heere voor de deur onzer harten staat en aanklopt. Verstokt men zijn hart tegen zulke trekkingen der genade, dan komt de tweede soort der bezoeking, namelijk die des toorns, gelijk zij zoo vaak in het Woord Gods wordt aangekondigd en ten laatste over het Joodsche volk is gekomen (Jer. 6 : 6; 15 : 3; Hos. 4 : 9; Jez. 23 : 17; 29 : 6; 13 : 11; Exod. 20 : 5 en elders).

Bezweerders (Deut. 18 : 11; Hand. 19 : 13; Jes. 47 : 12) zijn lieden, die door het spreken van tooverwoorden onder bewierooking en andere bijgeloovige ceremoniën allerlei wonderlijke dingen verrichtten, krankheden genazen, de booze geesten uit de bezetenen dreven enz. De slangenbezweerders (Ps. 58 : 5; Pred. 10 : 11; Jer. 8 : 17; Sir. 12 : 13) verstonden de kunst den beet der slangen onschadelijk te maken, haar het vergif te ontnemen en ze zoo af te richten, dat zij zich naar den klank van gezongen formulieren bewogen. De zetel dezer kunst was in oude tijden en is ook nog heden ten dage bovenal in Egypte en Indië. In zekere familiën is zij erfelijk. Zij ruiken de slangen, zij lokken hen door den reuk van een zeker kruid uit haar schuilplaatsen te voorschijn, brengen de getergde slang tot bedaren door narkotische kruiden te kauwen en haar het verdoovende speeksel in den bek te werpen, ook als tooverstaf een palmboomlot voor te houden, welks merg de slangen beminnen. Doodenbezweerders daagden door tooverspreuken en plechtstatig gebaar, zooals zij beweerden, zielen uit de onderwereld (Lev. 20 : 6, 27; 19 : 31), om van hen de toekomst te weten te komen. De bezweerders fluisterden, als bekwame buiksprekers, zelf antwoorden op hun vragen, van-

daar dat zij (Jes. 8 : 19, vgl. 29 : 4; 19 : 3) fluisteraars heeten. Saul, hoewel hij ze uitroeide (1 Sam. 28 : 3—10; 1 Kron. 11 : 13), nam desniettemin later opnieuw tot hen de toevlucht. Manasse voerde ze in (2 Kon. 21 : 6; 2 Kron. 33 : 6). Josia roeide ze uit (2 Kon. 23 : 24). Vooral onder de latere Joden ten tijde van Christus waren er velen, die deze verborgen kunst beoefenden en daarvan een winstgevend bedrijf maakten. Zij gaven voor, dat Salomo de leeraar dezer kunst is geweest, uit wiens boeken zij haar hadden geleerd.

Bezweren. De bezweerder wordt door Mozes in een adem genoemd met den duivelskunstenaar en met dien, die de dooden vraagt. Deze practijken waren in Israël verboden; zij behoorden tot de gruwelen der Kanaänieten (Deut. 18 : 9 v.v.). Toch werden zij wel uitgeoefend in Israël. Men meende met behulp van tooverformules iets buitengewoons tot stand te kunnen brengen: ziekten genezen, duivelen uitbannen, rampen voorkomen en dergelijke. De Prediker zegt: indien de slang gebeten heeft, eer de bezwering is geschied, dan is er geen nuttigheid voor den allerwelsprekendsten bezweerder (Pred. 10 : 11). Jesaja noemt hem eveneens in een adem met de waarzeggers en duivelskunstenaars (Jes. 19 : 3). Hij vermaant Israël toch af te laten van zijn bezweringen, „waarin het gearbeid heeft van zijn jeugd af" (Jes. 47 : 12). [8.

Bibliografie is het vreemde woord voor boekbeschrijving. Beide woorden hebben echter niet hetzelfde begrip. Boekbeschrijving houdt zich bezig met de individueele kenmerken van een exemplaar; bibliografie is universeel. Haar taak is het, de bestaande literatuur over een onderwerp of een begrip op te sporen en vast te leggen in lijsten. De boekbeschrijvingen, gerangschikt volgens een aangenomen orde, vormen samen de bibliografie over dat onderwerp of begrip. Terwijl de boekbeschrijving niet verder gaat dan het uitwendige, neemt de bibliografie daarbij kennis van den inhoud, om te kunnen geraken tot een nauwkeurige systematiek der boektitels. Boekbeschrijving is dus de vóórarbeid van bibliografie. Van een bibliotheekcatalogus is een bibliografie onderscheiden doordat de eerste beschrijft den voorraad boeken, aanwezig in een verzameling, de laatste de bestaande literatuur over een onderwerp of begrip. Om te bepalen of een boek thuis behoort in het kader der te bewerken bibliografie, moet de bewerker zich vooraf klaar bewust zijn van zijn onderwerp. De begrenzing van dat onderwerp is hem noodzakelijk om noch te veel noch te weinig te geven. Subjectieve inzichten zijn daarbij vaak beslissend. Om een gewenschte mate van volledigheid te bereiken, behoeft de bibliograaf speurzin. Het samenstellen van een bibliografie vereischt kennis van boeken in het algemeen, en kennis van hun eigenaardigheden in het bizonder. De bibliograaf bemoeit zich nog niet zoozeer met den inhoud als wel met de plaats, die het boek onder zijns gelijken wil innemen, en met den vorm waarin het bestaat. Hij legt zich vooral toe op de geschiedenis van het boek en al wat daarmede samenhangt. [30.

Bibliologische vakken is de naam, die Dr Kuyper gaf aan een aantal vakken, die meestal Exegetische worden genoemd en die de eerste groep vormen van vakken, welke behooren tot de Theologische wetenschap. Dr Kuyper gaf aan den naam Bibliologische vakken de voorkeur, omdat ze zich bezig houden met de *Biblia*, de Heilige Schrift. De boeken, die in de Heilige Schrift worden gevonden, zijn niet maar toevallig in een bundel vereenigd, ze hooren bijeen, omdat zij te samen in onderscheiding van alle andere geschriften, uitmaken het Woord Gods. De Bibliologische groep wordt door Dr Kuyper verdeeld in drie ondergroepen: I. de canonische vakken, die zich bezig houden met de Biblia als boek; II. de exegetische vakken, die de Biblia behandelen als geschrift; III. de pragmatische vakken, die de Biblia behandelen als getuigenis. Tot ondergroep I. behooren de algemeene en de bijzondere canoniek, waarvan de eerste, den canon als eenheid onderzoekt, de tweede nagaat, onder welke omstandigheden de verschillende boeken der Heilige Schrift zijn ontstaan. Bij ondergroep II. behooren meer vakken. De tekstkritiek tracht de regels te vinden, volgens welke de tekst der Schrift kan worden vastgesteld. De heilige filologie bemoeit zich met de talen, waarin de Schrift geschreven werd. De hermeneutiek bespreekt het karakter van de Schrift als Gods Woord en gaat na, hoe zij diens volgens moet worden uitgelegd. Dan komt de exegese, de uitlegging zelve en eindelijk de metafrase of vertaling. Groep III. de pragmatische, omvat de heilige archaeologie, die ons vertelt van land en volk, eeredienst, zeden en gewoonten van het openbaringsvolk. Voorts de heilige geschiedenis en ten laatste de geschiedenis der openbaring, d.w.z. de geschiedenis, die den voortgang teekent der Goddelijke openbaring, gelijk ze in de Schrift ons wordt beschreven.

Andere godgeleerden mogen in opvatting der onderscheiden vakken meer of minder van Dr Kuyper verschillen, zakelijk rekenen ze toch tot hun exegetische groep vrijwel dezelfde studiën. [17.

Bibliotheek. Boekenverzamelingen kwamen al zeer vroeg in de geschiedenis voor. Bij de Egyptenaren bewaarde men de papyrusrollen, bij de Assyriërs en Babyloniërs de tafeltjes en cylinders. Bij de Grieken moet Pisistratus de eerste openbare bibliotheek in Athene opgericht hebben. In den lateren tijd vond men beroemde bibliotheken te Pergamus en te Alexandrië. Beide moeten ongeveer 700.000 rollen bevat hebben. In Rome ontwaakte de begeerte naar bibliotheken eerst 2 eeuwen v. Chr. Onder Augustus werden openbare bibliotheken opgericht. Hij stichtte zelf de Octaviaansche en de Palatinische, welke laatste nog bestond ten tijde van paus Gregorius den Groote, die in te vergaanden ijver de geschriften der ouden liet verbranden. Tijdens de volksverhuizing werden in de algemeene verwoesting ook de bibliotheken niet gespaard. De monniken in de Middeleeuwen hebben zich zeer verdienstelijk gemaakt door het verzamelen van nog bestaande handschriften en het afschrijven van handschriften. Dit deden voornamelijk de Benedictijnen. Beroemde kloosterbibliotheken werden gevonden in Monte-Cassino, Cluny,

Corvey, Fulda en bijzonder te St. Gallen, gesticht door den abt Gosbert 816—836.

Met de opkomst van het Humanisme vermeerderde het aantal bibliotheken. Paus Nicolaas V legde den grondslag door het aankoopen van 3000 handschriften van de beroemde bibliotheek van het Vaticaan te Rome. Koning Matthias Corvinus in Hongarije stichtte de groote Corvina, die echter door de Turken in 1526 verwoest werd.

Een nieuw tijdperk voor de bibliotheken brak aan met de uitvinding van de boekdrukkunst. Het verzamelen van boeken en geschriften werd toen gemakkelijker en goedkooper. Van dien tijd af werden de oorspronkelijke handschriften steeds meer begeerd en vormden deze den schat van bibliotheken. Gedurende den 30-jarigen oorlog werd weder veel vernietigd. Zoo o. a. de beroemde Heidelbergsche Palatina, welker waardevolle manuscripten Tilly in 1622 naar Rome liet brengen.

In onzen tijd zijn de beroemdste bibliotheken de Parijsche Nationale Bibliotheek met 3 millioen banden en 92000 handschriften. De Bibliotheek van het Britsche museum in Londen met 1.500.000 banden en vele handschriften. In Berlijn 1 millioen banden. Zoo bijv. ook de Bibliotheek in Stuttgart met 300.000 banden, 130.000 dissertaties en 3700 handschriften.

Voorts hebben Petersburg en tal van andere steden prachtige bibliotheken. In ons land zijn zeer belangrijke Universiteitsbibliotheken (o. a. die in Leiden). Ook moeten hier genoemd worden de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag en de Bibliotheken van de Remonstranten en Doopsgezinden. [24.

Bidden. Het wezen des gebeds is door Ursinus duidelijk beschreven in deze woorden: „Het gebed is de aanroeping van den waren God, die voortkomt uit de erkentenis en het gevoel onzer behoefte en uit het verlangen naar de goddelijke weldadigheid, in waarachtige bekeering des harten en in het vertrouwen op de belofte der genade om den wille van den Middelaar Jezus Christus, in welke bekeering men van God de noodige gaven, lichamelijk en geestelijk, afsmeekt, of, na ze ontvangen te hebben, Hem dankt". De samenvatting van het begrip gebed in zijn geheel is de aanroeping of aanbidding. In het algemeen bevat het dus zoowel het verkeeren met God als het aanbidden, in het bijzonder is het iets van God verzoeken, wenschen en begeerten Hem voordragen, om de vervulling daarvan Hem smeeken. Het enkel werktuigelijk lezen in een gebedenboek of in den Bijbel, of het opzeggen van buiten geleerde gebeden, zonder nadenken of toepassing op eigen hart voor een waar bidden te houden is teeken van groote geestelijke verblinding. Daarom zegt Augustinus terecht: bidden is het hart, verstand en de gedachten van de aarde opheffen tot God in den hemel en hartelijk zuchten naar de hemelsche goederen.

Bij alle volkeren zijn religie en gebed nauw verbonden. De heidenen baden en bidden zelfs overvloedig. Grieken en Romeinen baden bij alle gelegenheden, bij kamp- en schouwspelen, bij het openen van volks- of raadsvergadering, bij verkiezing van overheden, bij den aanvang van oorlog of veldslag, zelfs bij jacht en vermaak. „De Griek sloeg daarbij het oog ten hemel, de Romein bedekte het hoofd, want het gebed van den eerste is aanschouwing, dat van den laatste gedachte" (Mommsen). Zoo sterk liet zich bij deze volken de kracht der gemeene gratie in dit opzicht gevoelen dat nalatigheid in het bidden gold als een kenmerk van een ijdelen, zichzelf behagenden mensch (Theofrastus).

In den tijd der aartsvaders vinden wij reeds het aanroepen Gods, zelfs met kennelijke gebedsverhooring, Abraham (Gen. 18 : 23—32), Jacob (Gen. 31 : 9 enz.).

Mozes gaf een bepaald voorschrift van openbare aanbidding (Deut. 26 : 13—15): „Zie nederwaarts van uwe heilige woning, van den hemel, en zegen uw volk Israël, het land, dat Gij ons gegeven hebt, gelijk als Gij onzen vaderen gezworen hebt" (vgl. Levit. 16 : 21).

Dat de Israëlieten gewoon waren ook met hun persoonlijke nooden tot Gods heiligdom te naderen blijkt uit Hanna's gebed (1 Sam. 1 : 2), uit Salomo's gebed bij de inwijding van den tempel (1 Kon. 8 : 22—38). Daniël 6 : 11, Ps. 55 : 18 wijzen op bepaalde gebedstijden, 's morgens de derde ure (bij ons 9 uur), 's middags de zesde (12 uur) en namiddag de negende (3 uur), de tijd van het avondoffer (Daniël 9 : 21; Hand. 3 : 1; 10 : 30). Nog heden ten dage hebben de Joden twee hoofdgebeden, het eene wordt tweemaal, het andere driemaal per dag gebeden, waarbij de tijd van het bidden precies is afgepaald. Deze gebeden bevatten onderscheidene meer breedvoerige onderdeelen. Zoo b.v. luidt de 18e bede uit het tweede hoofdgebed aldus: „Wij prijzen u, want Gij zijt de Heere onze God en de God onzer vaderen in alle eeuwigheid, de God van ons leven, het schild onzes heils. Gij zijt het voortdurend. Wij prijzen u en vertellen uw lof, voor ons leven, dat in uwe hand gegeven is, en voor onze zielen, die u aanbevolen zijn, en voor uwe wonderen elken dag bij ons en voor uwe machtsopenbaring en voor uwe weldaden ten iederen tijd, 's avonds en 's morgens en 's middags. Algoede, wiens barmhartigheid geen einde heeft; Barmhartige, wiens genade niet ophoudt, voortdurend wachten wij op u. En voor dit alles zij geprezen en grootgemaakt uw Naam, onze Koning, tot in alle eeuwigheid. Alles wat leeft, prijze u, Sela; en love uwen Naam in waarheid, gij God van ons heil en onze hulpe, Sela. Geloofd zijt gij Heere; Algoede is uw naam en u komt lof toe".

Op Deut. 6 : 8 is gegrond het gebruik der z.g.n. *gebedsriemen*, waaraan bevestigd is een doosje bevattende een perkamentrolletje waarop in het Hebreeuwsch geschreven staat (Exod. 13 : 1—10; 13 : 11—16; Deut. 6 : 4—9). Zoo'n riempje droeg men aan den linkerbovenarm of om het hoofd.

De plaats voor het gebed was zeer verschillend. De Farizeeën deden het zelfs op straat om van de menschen gezien te worden (Matth. 6 : 7); Matth. 6 : 6 wijst de Heiland bijzonder de binnenkamer aan; Daniël 6 : 11 de opperzaal; Matth. 14 : 23 het dak, hoogten of bergen (vgl. Marc. 6 : 46; Luc. 6 : 12; 1 Kon. 18 : 42); de voor-

F. Bettex (blz. 296).

Theodorus Beza (blz. 299).

P. Biesterveld (blz. 307).

Willem Bilderdijk (blz. 326).

hoven des tempels (Luc. 18 : 10; Hand. 3 : 1). Het gelaat van den bidder was daarbij gekeerd naar het Heilige der Heiligen (1 Kon. 8 : 38; Ps. 5 : 8; Ps. 138), de Joden buiten Jeruzalem richtten het gelaat naar den tempel of in 't algemeen naar de „stad Gods".

De houding was: staande (1 Sam. 1 : 26; 1 Kon. 8 : 22; Dan. 9 : 20; Matth. 6 : 5; Marc. 11 : 25; Luc. 18 : 11); soms knielend als teeken van ootmoed (2 Kron. 6 : 13; 1 Kon. 8 : 54; Ezra 9 : 5; Dan. 6 : 10; Luc. 22 : 41; Hand. 9 : 40); bij nog dieper deemoed liggend ter aarde (Gen. 24 : 26; Nehem. 8 : 6). Men hief de handen op tot God, nadat deze vooraf gereinigd waren (Luc. 18 : 11), of breidde de armen uit (Jes. 1 : 15; Ezra 9 : 5); bij zelfaanklacht of boete legde men de handen op de borst of sloeg zich op de borst (Ps. 35 : 13; Luc. 18 : 13), of het aangezicht gebogen tusschen de knieën (1 Kon. 18 : 42); het vouwen der handen schijnt een Christelijke gewoonte uit later tijd te zijn. Het tafelgebed gebruikte Jezus ook in den kring der jongeren (Matth. 14 : 22; Luc. 24 : 30, 35). De gewone gebedsuren sloten gebeden op andere uren voor bijzondere nooden niet uit (Ps. 62 : 9; 63 : 7).

Bij het toenemend ongeloof in den modernen tijd werd ook de beteekenis van het gebed al meer miskend. Men noemde het een alleenspraak in een leeg heelal en kende er alleen auto-suggestieve of interpsychische waarde aan toe. De bidder reageerde er alleen door op eigen moedelooze stemming enz., 't was een onschuldig middel tot zelfcorrectie. Ook werd het oude bezwaar tegen de Schriftgeloovige bidders uitgespeeld: als God alle dingen besloten heeft in zijn eeuwigen raad, dan zullen wij met onze kortzichtige gebeden daar niets aan veranderen. En God weet bovendien beter wat wij noodig hebben dan wij het zelf weten. Hij geeft ook niet omdat wij het vragen, maar omdat Hij het zelf goed acht in onze behoeften te voorzien. Gebedsverhooring is dus een ijdele illusie. Wij daartegenover gelooven dat de gebeden van Gods kinderen wel degelijk in Gods eeuwigen raad als middelen tot realiseering daarvan zijn inbegrepen en dat de Heere het gebed van ons eischt, want al weet Hij alles wat wij behoeven, Hij wil dat *wij* het *ook* zullen weten en Hem zullen vragen de vervulling onzer nooden voor lichaam en ziel, voor onze tijdelijke en eeuwige belangen. Bidden is dus roeping voor den Christen, waarin hij zelfs de dankbaarheid van den verloste Gode moet betalen (Ps. 50 : 15; 27 : 8; Filipp. 4 : 6; Matth. 7 : 9).

Er bestaat samenhang tusschen bidden en ontvangen (Matth. 7 : 7).

Echt bidden is alleen mogelijk door den Heiligen Geest, die de Geest der genade en der gebeden is, maar toch roept de Schrift *alle menschen* tot gebed; Paulus zeide zelfs tot den goddeloozen Simon den toovenaar: bid (Hand. 8 : 22).

Het bidden mag niet nagelaten worden uit onverschilligheid, uit ongeloof of wegens geestelijke inzinking. Integendeel, 1 Thess. 6 : 17: „Bid zonder ophouden", Rom. 12 : 12, de gelijkenis in Luc. 18 : 1 enz. Slechts in enkele gevallen beveelt de Heere niet voor anderen te bidden (Jes. 7 : 17; 1 Joh. 5 : 16).

Christus heeft bijzonder bevolen het gebed in de afzondering (Matth. 6 : 6), zonder ijdelen omhaal van woorden (Matth. 6 : 7), met sterk aanhouden (Luc. 18; Coll. 4 : 2; 1 Thess. 5 : 17), met ootmoed, vertrouwen, geloof, geduld (Matth. 26 : 36—39; Joh. 12 : 27; Efez. 3 : 14) met onderwerping aan den verborgen wil Gods. De vrijmoedigheid tot het gebed ontleent de geloovige alleen aan de borggerechtigheid van Christus. Daarom geschiedt het bidden in Zijn Naam (Joh. 14 en 16; Coloss. 3 : 17; Hebr. 4 : 16; 10 : 19 en 20). Tot leiding van het gebedsleven der zijnen gaf de Heiland het Onze Vader als een heilig exempel. Van bidden tot Jezus is sprake in Hand. 1 : 24, 7 : 56, 60, 2 Cor. 12 : 8.

De priesterlijke roeping van den geloovige brengt ook mede de roeping tot *voorbidden* voor anderen: Abraham voor Abimelech (Gen. 20 : 7), voor Sodom (Gen. 18 : 23), Mozes voor Israël, (Exod. 32 : 11), Elia voor de weduwe van Sarpat (1 Kon. 17 : 20; Spreuk. 15 : 8—29). Het gebed van den goddelooze wordt verworpen (Klaagl. 3 : 8), maar dat van den rechtvaardige vermag veel (Jac. 5 : 16). Met name wordt genoemd het bidden voor *kranken* (Jac. 5 : 16), voor de *overheid* (1 Timoth. 2), voor leeraars (Efeze 6 : 19), voor de apostelen (2 Cor. 1 : 11; Filipp. 1 : 19; 1 Thess. 5 : 25; 2 Thess. 3 : 1; Hebr. 13 : 18), voor *alle* menschen (1 Timoth. 2), zelfs voor de *vijanden* (Matth. 5 : 44—48).

Nog dient gewezen op het geheel bijzonder karakter der voorbede van Christus voor de zijnen, als onderdeel van zijn hoogepriesterlijk werk (Joh. 14—17; Rom. 8 : 34; Hebr. 7 : 25). Dit gebed is borgtochtelijk (1 Joh. 2 : 1). De Heilige Schrift maakt ook melding van het gebed des Heiligen Geestes in het hart der geloovigen. Die Geest woont in hun zielen en helpt in hun zwakheden. Weten zij niet te bidden gelijk het behoort, die Geest bidt voor hen met onuitsprekelijke zuchtingen, zoodat die Geest, als zij geen verstaanbare woorden voortbrengen in hun zuchten en wenschen krachtig voor hen spreekt, overeenkomstig Gods Woord en wil (*naar* God) en aldus den Vader voorstelt wat zij zelven niet weten uit te drukken of waarvan zij geen klare bewustheid hebben.

In 1 Cor. 14 : 5—16 wordt gesproken van bidden met den *geest* in tegenstelling van bidden met het *verstand*.

Het eerste schijnt te doelen op een gebedsuiting als vrucht van bijzondere geestesdrijving, opkomende uit een onbewusten aandrang van het charisma, terwijl bij het tweede de klanken ook een zin hebben die zonder uitlegging voor anderen verklaarbaar, althans verstaanbaar is.

Het ware gebed zal altoos het element der dankzegging in zich bevat moeten houden (Ps. 50 : 14; Filipp. 4 : 6).

De nooden des levens en onze volstrekte afhankelijkheid van den Heere, maar ook ons vertrouwen op Hem als onzen Vader in de hemelen moeten ons dringen tot het gebed. Wel is het spreekwoord onwaar dat nood leert bidden, want bidden leert alleen de Heilige Geest, maar deze kan toch den nood als middel

gebruiken (1 Petr. 5 : 7). In den nood wordt het soms zelfs den goddelooze te machtig en gaat hij roepen tot God (Jes. 1 : 15—18).

Het gebed zal den Christen versterking van zijn geloof brengen, want God ontfermt zich op 't gebed; de gemeenschap met God wordt er in beoefend. Jac. 4 : 8: „Naakt tot God en Hij zal tot u naken."

Ook voor de volharding in den strijd des geloofs heeft het gebed zijn rijke waarde (Ef. 6 : 18).

Daarom is het gebed genoemd de ademhaling van den nieuwen mensch (Hand. 9 : 11, want zie hij bidt) en de thermometer van het innerlijk, geestelijk leven.

Een biddend leven is een kenmerk van genade (Hand. 10 : 2; Luc. 11 : 13). De gemeente Gods heeft een priesterlijke gebedsroeping (Hand. 1 : 14; Luc. 18 : 7). Daarom is behalve het persoonlijk gebed en het gebed in den huiselijken godsdienst ook noodig het plechtig gemeenschappelijk gebed in den openbaren eeredienst, waarbij de Dienaar des Woords met de dankzeggingen en gebeden nadert voor Gods troon. Bij de liturgie zijn om den eisch der gelijkvormigheid ook formuliergebeden noodzakelijk, voor huiselijk en persoonlijk gebruik zijn ze slechts behulpsels. De lichamelijke en tijdelijke nooddruft sta in onze gebeden niet op den voorgrond; om haar mogen wij ook alleen bidden onder voorwaarde: Heere, indien Gij wilt (Matth. 8 : 2). Om vervulling van onze geestelijke nooddruft mogen wij ons op grond van Gods beloften zonder eenige voorwaarde tot Hem wenden (Ps. 81 : 11).

De Gereformeerden hebben in hun godsdienstoefeningen na de Hervorming knielende gebeden. De Kerkenorde der Gereformeerde kerken in Frankrijk bepaalde zelfs: „De predikanten, gelijk ook de ouderlingen en de hoofden van het gezin worden bevolen zorgvuldig daarop acht te geven, dat men gedurende het gebed zonder eenige uitzondering en zonder aanzien des persoons door deze uiterlijke teekenen getuigenis geve van den ootmoed zijns harten en den eerbied voor God, tenzij iemand door ziekte of om andere redenen, waarvan de beoordeeling aan het getuigenis van zijn eigen geweten blijft overgelaten, er van teruggehouden wordt."

Een voegzame houding voor mannen in de samenkomst der gemeente is de staande.

Eindelijk, onze gebeden moeten zich kenmerken door belijdenis van zonde (Ezra 9 : 6; Jesaja 6 : 2—5) door besef van onze geringheid (Gen. 18 : 27), door oprechtheid (Ps. 145 : 18), door ongebroken aandacht (Klaagl. 3 : 41), door onderwerping aan Gods wijsheid als wat wij vragen niet vatbaar is voor inwilliging, beschouwd van het hooge standpunt van den Alwetende en Almachtige (vgl. Joh. 2 : 4; Habak 2 : 3; Deut. 3 : 26; 2 Sam. 12 : 16; Matth. 20 : 22—24; 2 Cor. 12 : 8; Joh. 11 : 41—42). [19.

Bidstond, Biduur. In de Schrift is er reeds van vaste gebedsuren sprake. De Joden verdeelden den dag in drie gelijke deelen door de derde, zesde en negende ure (9, 12 en 3 uur) aan het gebed te wijden. En de eerste Christenen volgden die gewoonte na. Zoo waren de 120 discipelen op den eersten Pinksterdag voor het *morgengebed* bijeen, want het was eerst de derde ure van den dag (Hand. 2 : 15). Petrus was bij Simon den lederbereider te Joppe en klom op het dak *om te bidden, omtrent de zesde ure* (Hand. 10 : 9). En van Petrus en Johannes lezen wij, dat zij tezamen opgingen naar den tempel om te bidden, *omtrent de ure des gebeds, zijnde de negende ure* (Hand. 3 : 1). Daaruit is zeker de gewoonte te verklaren in geloovige kringen, om driemaal daags in Gods Woord te lezen en gezamenlijk zich te vereenigen in het gebed. Het morgengebed, om den band der gemeenschap met God voor heel den dag weer aan te knoopen; het middaggebed om den zegen des Heeren over den maaltijd af te bidden; en het avondgebed om ons met de volbrachte dagtaak voor den Heere te stellen en zijn Goddelijke hoede voor den nacht in te roepen.

Naast deze huiselijke bidstonden zijn er in later tijd ook *particuliere bidstonden* gehouden. De zoogenaamde „gezelschappen", waarin over de „bevindingen" gesproken werd; en de „oefeningen", die meer het karakter van een prediking aannamen, waren vaak meer of min geregelde *bidstonden* of *biduren*, waarin men samenkwam om elkander te stichten, en om samen te bidden. En behalve particuliere bidstonden zijn er ook wel *publieke* en *kerkelijke bidstonden* gehouden. In 1802 werd van regeeringswege een plechtig dankuur bepaald. Het geboortefeest van koning Lodewijk werd door het houden van een algemeene dank- en bidstond gevierd. Zelfs werd men verplicht dankstonden te houden voor de overwinningen van keizer Napoleon.

In sommige kerken wordt er in plaats van een bid- en dankdag een kerkelijke bid- en dankstond gehouden. Sinds de overheid met het uitschrijven van bede- en dankdagen ophield, en de moeilijkheden om op de landerijen, de fabrieken en in den handel den geheelen dag vrij te krijgen, toenamen, werden hier en daar de kerkelijke bede- en dankdagen door een bid- en dankstond vervangen. Sinds 1899 werd dan ook door de Generale Synode voor de uitschrijving van een bededag of bidstond een Classe aangewezen. Deze bepaling sluit zich aan bij de kerkelijke practijk. In sommige kerken wordt jaarlijks de vroegere bede- en dankdag nog gevierd, maar in andere kerken gaat de arbeid daags gewoon door en wordt er alleen 's avonds een bid- en dankstond gehouden. [11.

Biecht. Ook wel „oorbiecht" genoemd, omdat zij in het geheim aan het oor van den priester geschiedt.

De biecht is bij de Roomsche kerk een van de zeven sacramenten, waardoor de geloovige voor de na den doop begane zonden regelmatig vergeving ontvangt vanwege de kerk van Christus door den priester. Een Schriftuurlijke grondslag ontbreekt, want Jac. 5 : 16 heeft alleen betrekking op het elkander belijden der misdaden en spreekt noch van een priester noch van een absolutie. Slechts uit de gedachte der sleutelmacht, aan de kerk toebetrouwd, weet Rome de biecht te argumenteeren.

Zij bestaat uit 1° voorafgaand zelfonderzoek en berouw; 2° belijdenis voor den priester; 3° vrijspraak door dezen, als een rechterlijke

daad; 4° gemeenlijk, als voorwaarde, daaraan verbonden, het verplicht doen van een aantal goede werken, waardoor de tijdelijke straf der beleden zonden wordt weggenomen en tot het nieuwe leven kracht wordt verleend. Hoofdzakelijk moeten de z.g.n. doodzonden beleden worden, doch ook alle eenigszins belangrijk kwaad moet worden erkend en aan het oordeel van den priester worden onderworpen.

In elk geval behoort eenmaal per jaar gebiecht te worden, doch het is raadzaam, dit veel vaker ja zoo dikwijls mogelijk te doen.

Waar de Schrift niets leert van zulk een belijdenis voor den priester en zich kant tegen de gedachte, dat deze de zonde zou kunnen vergeven en dat de mensch iets kan of moet doen om zijn schuld te verzoenen, is het begrijpelijk, dat de Hervorming met de biecht geheel brak. Weliswaar heeft Luther haar aanvankelijk vanwege haar nut nog behouden, doch met een naar den eisch gewijzigd karakter; maar zij is later vervangen door een gemeenschappelijke schuldbelijdenis in de godsdienstoefeningen, zooals ook Calvijn die kende in zijn Confession des Péchés, en door het huisbezoek en den herderlijken arbeid. Daardoor en in de prediking worden de sleutelen van het koninkrijk der hemelen gehanteerd zonder dat men zich in de gevaren der biecht begeeft, als b.v. het heerschen over de gewetens, het casuïsme, het gerust stellen der zielen met een niet gerechtvaardigde absolutie, zoomede allerlei onzedelijkheid en onkiescheid, benevens afzetterij. [5.

Biesterveld (Petrus), geboren te Amsterdam 14 Juni 1863, was een kind uit het volk. Reeds vroeg ontviel hem zijn vader. Zijn godvruchtige grootvader, een man uit den kleinen Amsterdamschen koopmansstand, nam toen de opvoeding van den veelbelovenden knaap voor zijn rekening. In het huis zijner grootouders heeft hij verder zijn jeugd doorgebracht. Als een echte Timotheüs werd hij van kindsaf in de Schriften onderwezen. Ook moest hij 's Zondagsavonds voor de geheele gemeente den Catechismus opzeggen, een oude gewoonte, die te Amsterdam nog lang in gebruik bleef. En daar hij voor zijn leeftijd bizonder klein was, moest hij dan, bij het opzeggen, op een bankje of stoof staan. Van de Christelijke school ging het jonge, kleine „Biesje" naar het Amsterdamsch gymnasium, waar hij zich door de vlugheid van zijn geest onderscheidde. Straks werd hij een der uitnemendste leerlingen van de Theologische School te Kampen. Nauwlijks twintig jaar, den 25sten November 1883, deed hij zijn intrede in de Christelijke Gereformeerde kerk van Sexbierum bij Franeker. De jonge dominee, wiens roem als kanselredenaar elken Zondag wies, bleef er niet lang. In 1885 ging hij naar Gorcum. Daar gaf hij voor 't eerst een preek uit: *De onrechtvaardige Rentmeester*. In 1890 werd hij de gevierde kanselredenaar van Rotterdam. Begiftigd met een stem zóó welluidend, dat het scheen of zilveren klanken van zijn lippen vloeiden; zóó buigzaam, dat alle stemmingen der ziel, van de vox jubilante tot de tremolo daarin haar weerklank vonden, kon hij tooveren met het gesproken woord. En die wondere schoonheid was hem lief, zeker ook om die schoonheid zelve, maar bovenal omdat hij wist, welk een machtig instrument hem daarin geschonken was, om er menschenharten mede te winnen en er zijn God mede te dienen. In 1894 werd hij aan de Theologische School te Kampen met het onderwijs in de homiletiek belast. Hij hield een aan Dr Kuypers Encyclopaedie aansluitende inaugureele oratie over *Het hooge belang der ambtelijke vakken*, en al spoedig bleek, dat hem niet alleen voor den kansel, maar ook voor den katheder rijke gaven waren geschonken. Met noesten vlijt wierp hij zich op de vakken hem toebetrouwd. Enkele proeven hiervan gaven zijn geschriften: *Andreas Hyperius, voornamelijk als Homileet, Calvijn als Bedienaar des Woords, Het Huisbezoek, Karakter der Catechese, Schets van de Symboliek*, enz. En naarmate zijn studie zich verdiepte, bleek steeds duidelijker dat hij, hoewel den doctorstitel missende, toch de bekwaamheid en geschiktheid bezat om het hoogleeraarsambt te bekleeden. In 1902 aanvaardde hij, evenals zijn vriend Bavinck, de benoeming tot Hoogleeraar aan de Theologische Faculteit te Amsterdam, met een rede over *Het Object der Ambtelijke Vakken*. Naast deze vakken werd hem echter ook de Exegese van het Nieuwe Testament opgedragen. Zijn rectorale oratie over *De jongste methode voor de verklaring van het Nieuwe Testament* en zijn uitnemende commentaar op den *Brief aan de Colossensen* bewezen hoe degelijk en grondig hij zich ook in dit nieuwe studievak wist in te werken. Ook zijn studie over *Het Gereformeerde Kerkboek, Het Diaconaat* en zijn lijdensoverdenkingen *Van Bethanië naar Golgotha* getuigden van zijn groote werkkracht en werklust. Doch met hoeveel ijver hij zich op de studie toelegde, toch sloot hij zich niet in het studeervertrek op, maar woekerde hij zijn tijd uit, om ook in het practische leven ten zegen te zijn. Uitspanning was 't hem, ook als Hoogleeraar, nu en dan te preeken of redevoeringen te houden voor de Gereformeerde Jongelingschap. Voortreffelijk redigeerde hij het *Diaconaal Correspondentieblad*. Trouw werkte hij mee in 't Bestuur van de Gereformeerde Ziekenverpleging en van Sonnevanck. Men begreep niet, hoe hij bij zijn ingespannen studie nog zooveel ander werk kon doen. Het geheim daarvan lag echter in de strenge regelmaat van zijn leven. Alles had bij hem een bestemden tijd. Zijn arbeid voor zijn colleges was weken te voren gereed. Van haastig afwerken op het laatste oogenblik was hij een geboren vijand. Hij had tijd voor alles, omdat hij zijn tijd zoo volkomen wist te beheerschen. Daarin ligt de verklaring, dat hij zooveel en zoo op elk terrein heeft kunnen arbeiden. En diezelfde rustige harmonie, die zijn arbeid kenmerkte, was ook een sieraad van zijn karakter. Het „echt menschelijke", dat hij in één zijner populaire werken beschreef, was ook zijn ideaal. Al wat schoon, liefelijk en welluidend was, trok hem aan. Hij zag in het leven een rijke gave Gods, verheugde er zich in een „kind van zijn tijd" te zijn, en genoot met dankzegging het goede, dat God hem op aarde schonk. Zijn zin voor scherts en humor verjoeg den stroeven ernst. Zijn tintelend oog, met een men-

geling van scherpzinnigheid en vriendelijkheid, van kracht en welwillendheid, maakte hem bij ieder bemind. Nog op de middaghoogte van het leven, 13 December 1908, werd deze algemeengeliefde man, wiens zeldzame gaven nog zooveel beloofden, door den dood weggenomen. [30.

Biestkens (Nicolaas), van Diest (in Zuid-Brabant) was een bekend Bijbeldrukker, die in de 16e eeuw te Embden woonde, tot de Doopsgezinden behoorde en dan ook Doopsgezinde Bijbels uitgaf. De eerste z.g.n. Biestkensbijbel verscheen in 1558. Deze Bijbel volgde in hoofdzaak den tekst van een Bijbel, welke in 1558 eveneens te Embden was verschenen bij de uitgevers Steven Mierdman en Willem Gheylliaart. bij wie een vertaling van den Lutherschen Bijbel, verschenen bij Melchor Lottter te Maagdenburg in 1554, in het Nederlandsch was uitgekomen. Hoewel Biestkens Doopsgezind was, schijnt hij in hoofdzaak alleen in het Register van den Lutherschen Bijbel veranderingen te hebben aangebracht. De versiering van het titelblad was ontleend aan een Gereformeerden Bijbel bij Mierdman en Gheylliaart in 1556 uitgekomen. Voorts was deze Biestkensbijbel, die herhaaldelijk is herdrukt, de eerste, die een versindeeling heeft.

Buitendien heeft Biestkens in het jaar 1562 en verschillende malen daarna uitgegeven een Nieuw Testament, dat niet overeenkomt met het Nieuwe Testament opgenomen in den zooeven genoemden Bijbel, maar een herdruk is van het Nieuwe Testament uitgekomen in 1554 bij Mattheus Jacobszoon te Amsterdam. [17.

Bij of honigbij (apis mellifica), een insect dat tot de orde der vliesvleugeligen (hymenoptera) behoort, viervliezige taksgewijs geaderde vleugels bezit en een volkomen gedaanteverwisseling heeft, wordt in de Heilige Schrift op verschillende plaatsen (Deut. 1 : 44; Richt. 14 : 8 e. a.) genoemd. De bijen leven in maatschappijen of koloniën, voeden zich met stuifmeel en honing en maken zeshoekige cellen van was, waarin zij voedsel verzamelen en hun jongen grootbrengen. Een vereeniging van zulke cellen heet een honigraat. Een bijenkolonie bestaat uit een koningin, eenige duizenden werkbijen (onontwikkelde wijfjes) en eenige honderden mannetjes of darren. Koningin en werkbijen bezitten aan het achterlijf een intrekbaren angel. Alleen de koningin legt eieren, soms in 1 jaar wel 100000. Om in den winter voedsel te hebben, vullen de werkbijen in den zomer, als de bloemen bloeien, een aantal cellen met bloemenhonig of bloemensap en met stuifmeel. Het bloemensap wordt door de monddeelen opgezogen en gaat door den slokdarm naar de voor de eigenlijke maag gelegen krop of honigmaag; in hun woning aangekomen persen de bijen den inhoud der honigmaag in de cellen. De scheen van ieder der achterpooten is bij de werkbijen of arbeidsters aan den buitenkant uitgehold en vormt een korfje; hierin wordt stuifmeel verzameld en meegenomen. De was wordt afgescheiden door kliertjes en komt als dunne plaatjes tusschen de vier laatste ringen van het achterlijf en wel aan de onderzijde te voorschijn. Koningin en darren werken niet. Door het bezoeken van bloemen brengen de bijen onwillekeurig stuifmeel van de eene bloem op den stamper van een andere over en voor de vruchtvorming der planten is dit van het grootste belang. De ontwikkeling van ei tot volkomen insect duurt bij de werkbijen 21, bij de darren 24 en bij de koningin slechts 16 dagen. Bij het zwermen verlaat telkens een oudere koningin met haar aanhang de woning. Waar de bij oorspronkelijk thuis behoort, is nog niet uitgemaakt; bij ons is zij tot huisdier geworden. Bijen kwamen in het Joodsche land veel voor; daarom wordt het genoemd een land vloeiende van melk en honig (Ex. 3 : 8; Jer. 11 : 5). In 1 Sam. 14 wordt gesproken van een honigvloed en volgens Matth. 3 : 4 voedde zich Johannes de Dooper o.a. met wilden honig. In Palestina nestelden de wilde bijen vooral in rotsspleten, in holen en in holle boomstammen (Deut. 32 : 13; 1 Sam. 14 : 25; Ps. 81 : 17), soms ook in uitgedroogde lijken van dieren (Richt. 14 : 8). In Deut. 1 : 44, Ps. 118 : 12 en Jes. 7 : 18 worden zeer talrijke vijandelijke legers vergeleken met bijenzwermen. [31.

Bijbel. I. *Inleiding.* Het woord Bijbel is, gelijk de vroeger veel en thans nog wel gebruikte naam Biblia bewijst, afgeleid van het Grieksche *biblia,* dat boeken beteekent. Naar de afkomst duidt de naam Bijbel dus eigenlijk aan, dat hij een bundel van verschillende geschriften is. Het gebruik heeft echter aan het woord Bijbel een andere beteekenis gegeven. Niet de veelheid, maar de eenheid ligt er in uitgedrukt. Het woord Bijbel geeft te kennen, dat die vele boeken bijeen hooren, een zelfden Goddelijken oorsprong hebben en daarom van alle andere boeken zijn te onderscheiden.

In zekeren zin spreekt het woord Bijbel als vreemd woord ons minder toe. *Woord Gods* of *Heilige Schrift* zegt meer. En het kan in verschillende gevallen beter zijn en eerbiediger deze laatste uitdrukkingen te gebruiken. Ze karakteriseeren den Bijbel, wat het woord Bijbel niet doet. Maar we kunnen toch het woord Bijbel niet missen. In de eerste plaats, omdat we het noodig hebben, om het uiterlijke, het boek als boek aan te duiden („een Bijbel koopen", „Bijbels verspreiden" enz.); in de tweede plaats, omdat het woord Bijbel nu eenmaal ingeburgerd is en ook uitnemend gebruikt wordt, waar andere woorden minder goed passen. Bepaald is dit het geval in samenstellingen (Bijbelgenootschap, Bijbelgebruik, Bijbelclubs etc.). Tot die samenstelling behoort ook *Bijbelcanon.* [17.

II. *Bijbelcanon.* Door te spreken van Bijbel-*canon* duiden wij den Bijbel aan als *canon,* d. w. z. niet maar als een verzameling van godsdienstige geschriften, niet maar als religieuze Israëlietische en Oud-Christelijke letterkunde, doch als een geheel, dat met Goddelijk gezag bekleed, regel is voor geloof en leven.

Het Grieksche woord canon (κανων) is verwant aan een woord van Semietischen taalstam, dat *riet, schacht* beteekent; vandaar de afgeleide beteekenis *meetriet, maatstaf, richtsnoer,* vgl. Ezech. 40 : 3, 5—7; 41 : 8; 42 : 16—19 enz. gewoonlijk met het kenmerk van onbuigzaamheid en onveranderlijkheid.

In de *Grieksche kerk* had het woord *canon,* in verband met de Heilige Schrift, de beteekenis

van lijst, catalogus. Een „canoniek", „gecanoniseerd" geschrift was dus een geschrift, op de lijst van door de kerk als Heilige Schrift erkende boeken gebracht.

In de *Westersche kerk* daarentegen heeft het woord *canon* altijd betrekking gehad op den *aard* der hieronder vallende geschriften, en duidde deze aan als Goddelijk, bekleed met gezag voor geloof en leven der kerk en der geloovigen.

Aan dit spraakgebruik der oude Latijnsche kerk sluit zich dat der Gereformeerde kerken aan, die de Heilige Schrift voor *canoniek* houden.

Het canoniek gezag der Heilige Schrift berust voor het bewustzijn en naar de belijdenis der kerk hierop, dat zij van God is. Daarom onderwerpt zich de kerk Gods aan het Woord Gods. God, de Schepper en Souverein is in laatster instantie de opperste maatstaf voor den mensch. Dien maatstaf vond hij in den staat der rechtheid niet slechts uitwendig in het gegeven gebod, doch ook in zich, door de inwoning en gemeenschap van den Heiligen Geest.

Door de zonde is de kennis en het besef van dien maatstaf teloor gegaan; de mensch werd zichzelf tot norm. In en door zijn bijzondere openbaring heeft God de gevallen menschheid opgezocht, aan zijn volk zijn wil bekend gemaakt, en zijn gemeenschap hergeven. Deze openbaring vond haar voltooiïng in Christus, die het beeld Gods is, des Onzienlijken.

Daar de bijzondere openbaring een historisch verloop heeft gehad, en de herschepping een organisch karakter heeft, evenzeer als de menschheid organisch bestaat, geeft God deel aan het in Christus volbrachte werk der verzoening en vernieuwing in een organischen weg, d.w.z. in den weg des verbonds en door middel van zijn geschreven Woord. In dat Woord heeft de kerk, die door de geslachten heen bestaat, de vaste en onbedriegelijke kennis van God en van zijn wil. Deze kennis komt niet louter onmiddellijk tot den individu, maar middellijk, n.l. door het Woord. En niet atomistisch, buiten de lijn der geslachten en de kerk om, maar in organisch verband, door de werking van den Heiligen Geest.

Zoo vindt de kerk in het van God gegeven Woord zijner openbaring haar canon, d.i. den regel en maatstaf voor geloof en leven. Niet een wetboek, aan welks artikelen zij door opgelegd uitwendig gezag zou gebonden zijn. Maar een Woord, waarin haar God zelf tot haar spreekt, en waaraan de Heilige Geest, die de auteur is van dat Woord, innerlijk den geloovige bindt, zoodat hij voor dat Woord zich buigt en er geloof aan schenkt.

In de Heilige Schrift heeft alzoo de kerk van alle eeuwen haar constanten en onbedriegelijken maatstaf voor hetgeen zij aangaande haren God te gelooven en voor zijn wil te houden heeft. Daarom is de Heilige Schrift voor de kerk *canon*.

Woord en Geest behooren bij elkaar. De Heilige Geest werkt door middel van het Woord, en bindt de zielen aan het Woord, waarvan Hij de auteur is. Zoo is de canon der Heilige Schrift in de gemeente Gods als een levend organisme. In overeenstemming hiermede is, dat de canon niet is *gemaakt*, maar *gegroeid*, onder de leidende en drijvende kracht van den Heiligen Geest. De bijbel-canon heeft dan ook zijn *geschiedenis*. [27.

III. *Geschiedenis van den canon van het Oude Testament.* 1. De canon van het Oude Testament is vrucht van die gansch bovennatuurlijke werking Gods, waardoor Hij een reeks van personen in het midden van Israël er toe bekwaamd en er toe gebracht heeft om de onderscheiden geschriften, welke voor de teekening van een waarachtig beeld van de bedeeling der schaduwen en het daarmede ten nauwste samenhangende volksleven mede met het oog op de komst van den Christus noodig waren, zóó te vervaardigen, dat hun inhoud goddelijk feilloos uitdrukte wat zij aanboden, en zich aan de conscientie van Israëls vromen en na hen aan de Christelijke kerk in al hare vertakkingen als waarachtig en autoritatief kennen deed. Deze canon is dus noch in zijn geheel noch in zijn deelen door een besluit van een daartoe bevoegd college ontstaan, maar is een organisme, dat door de drijfkracht van den goddelijken Geest, die in het midden van Israël tot schrijven en verzamelen drong, in den loop der eeuwen is uitgegroeid en tot welks wording deels geestelijke deels historische factoren hebben medegewerkt. We staan hier voor het resultaat eener geestelijke strooming, die zich in Israëls volksleven een weg heeft gebaand en Israëls vromen er toe gebracht heeft bepaalde geschriften als gezaghebbend voor leer en leven te aanvaarden en voor hun uitspraken zich te buigen, wijl daarin de stem van hun God tot hen kwam.

Ten duidelijkste blijkt dit uit 2 Kon. 22 v., waar mededeeling geschiedt van het hervinden van het wetboek van Deuteronomium in den tempel. Zoodra de koning van zijn inhoud kennis heeft genomen, aanvaardt hij het als goddelijk en gezaghebbend. En dit specifiek karakter der hervonden wet dringt zich zoo sterk aan Jozia's bewustzijn op, dat hij vreest voor de gevolgen van het niet-hooren der vaderen „naar de woorden dezes boeks om te doen naar al wat voor ons geschreven is". Zelfs het volk in zijn breede kringen betwist het gezag van dit boek allerminst. In dezelfde richting wijst Joz. 11 : 15, waar van Jozua getuigd wordt, dat hij zich leiden liet door „alles wat de Heere Mozes geboden had". Hetzelfde geldt van David (1 Kon. 3 : 14; 9 : 4; 11 : 34, 38), die er dan ook bij Salomo op aandringt des Heeren „inzettingen, geboden, rechten en getuigenissen, gelijk geschreven is in de wet van Mozes" te onderhouden (1 Kon. 2 : 3); vgl. voorts 1 Kon. 8 : 56—58, 2 Kon. 14 : 6, 18 : 6. In verband daarmede zij dan ook opgemerkt, dat de verbintenis tot naleving der wet door Ezra en zijne tijdgenooten niet het gevolg was van het voor 't eerst aanvaarden van een nieuwe wet als levensregel, maar van de overtuiging, dat ze hier stonden voor „het boek der wet van Mozes, welke de Heere aan Israël geboden had" (Neh. 8 : 1; 9 : 14; 10 : 29) en wier overtreding de oorzaak was geweest van alle rampen, die over 't volk gekomen waren (Neh. 9 : 26, 29, 32—34). Niet minder blijkt de juistheid van het boven gezegde uit Jes. 34 : 16, waar de profeet èn van het waar-

heidskarakter zijner uitspraken èn van de betrouwbare teboekstelling van profetische uitspraken uitgaat (vgl. 30 : 8). Het boek, waarin de betrokken profetie zal worden opgenomen, noemt hij „het boek des Heeren", welke uitdrukking wijst op eene reeds in zijne dagen bestaande verzameling van profetische uitspraken en op het goddelijk en dus gezaghebbend karakter, waarmede dit boek is bekleed. En dat dit specifieke karakter van deze geschriften in breeden kring werd erkend, bewijst allereerst het feit, dat de profeten er herhaaldelijk blijk van geven de schriftelijke nalatenschap hunner voorgangers als woord des Heeren te eeren. Zij doen er aanhalingen uit (vgl. Jes. 2 : 2—4 en Micha 4 : 1—3; Jer. 49 : 7—22 en Ob. 1—9; Jes. 15 : 1—16 : 12 en Jes. 16 : 13), bestudeeren ze (vgl. Dan. 9 : 2) en wijzen hun hoorders en lezers op de waarachtigheid van vroegere uitspraken (vgl. Zach. 7 : 7). Dit laatste verschijnsel nu laat zich alleen verstaan, indien deze geschriften niet alleen in breeden kring gelezen, maar ook in hun gezaghebbend karakter erkend werden. Voorts wijst hierop ook het feit, dat, terwijl de uitspraken van hunne tegenstanders in den stroom des tijds zijn ondergegaan, de woorden van hen, die door den Geest Gods spraken, ondanks alle vervolging bewaard zijn gebleven.

Dat deze als goddelijk en gezaghebbend erkende geschriften in den tempel zouden zijn bewaard, gelijk herhaaldelijk is beweerd, blijkt uit niets. Wel hooren we (Ex. 40 : 20) van het leggen van „de getuigenis" d. i. „de twee tafelen der getuigenis" (Ex. 31 : 18; 32 : 15; 34 : 29) in de ark; voorts Deut. 31 : 26 van het leggen van „dit wetboek" d. i. Deut. 5—26 naast de ark; en eindelijk 1 Sam. 10 : 25 van het leggen van „het recht des koninkrijks" d. i. een nadere omschrijving van het theocratische koningschap „voor het aangezicht des Heeren" d. w. z. op de door de aanwezigheid van altaar en priesterschap als zoodanig gewaarmerkte plaats. Dat intusschen juist deze stukken in het heiligdom werden gedeponeerd, laat zich gereedelijk verstaan. De grondwet des verbonds (10 geboden) moest getuigen van den door Israël bij den Sinaï als levensrichtsnoer erkenden goddelijken wil; de volkswet des verbonds (Deut.) moest in geval van ontrouw tegen Israël getuigen; de koningswet des verbonds (1 Sam. 10) moest het koningschap binnen de theocratische perken houden. Deze stukken hadden dus alle een bijzondere taak te vervullen en maakten uit dien hoofde aanspraak op een bijzondere plaats.

Van een goddelijk bevel tot teboekstelling van deze geschriften blijkt niets. Slechts hooren we, voorzoover het de historische geschriften aangaat, met betrekking tot de geboortegeschiedenis des volks in Egypte en in de woestijn van een opdracht om de gebeurtenissen dier dagen aan de later komende geslachten te vertellen (Ex. 10 : 2; Deut. 4 : 9), wat uiteraard de teboekstelling in de hand moet hebben gewerkt. Voor het overige moesten Israëls historische zin en de begeerte om de leidingen Gods ook in het verleden des volks te verstaan, dringen tot een geleidelijk verzamelen van hetgeen dienaangaande in zijn midden werd verhaald. Daardoor ontstonden verzamelwerken als „het boek des oprechten", „het boek der oorlogen des Heeren", „het boek der geschiedenissen van Salomo", „het boek der kronieken van Israëls (of Juda's) koningen" en vele andere, wier namen zelfs niet tot ons gekomen zijn en waarin grootere of kleinere perioden van Israëls geschiedenis werden behandeld. Deze werden op hun beurt weer door andere geschiedschrijvers gebruikt, die we blijkens de profetisch-pragmatische wijze van bewerken der overgeleverde stof hoofdzakelijk in de sinds Samuël krachtig opbloeiende profetenkringen zullen hebben te zoeken, en langs dezen weg ontstonden onder leiding des Geestes naast den Pentateuch, waarin behalve de wetten ook de voorgeschiedenis en de gebeurtenissen van den Mozaïschen tijd in enkele hoofdlijnen waren opgenomen, geschriften als die van Jozua-Koningen, welke een beeld hadden te geven van de wijze waarop Israël zich tegenover het verbond had gedragen, een commentaar in feiten als het ware op de bondssluiting. Naast deze ontstond in den loop der 4de eeuw v. Chr. een ander geschrift, dat in drie deelen gesplitst in den canon een plaats heeft gevonden en nu als Kronieken-Ezra-Nehemia bekend staat. Hierin werd op grond van een elftal geschriften in breede lijnen een geschiedenis geteekend der theocratie sedert David, waarin Davids en Jeruzalems verkiezing gezien wordt als het doel van Israëls geschiedenis, ja van die der menschheid, tengevolge van welken opzet Sauls koningschap met stilzwijgen wordt voorbijgegaan, Davids koningschap eerst aanvangt met zijn optreden in Jeruzalem, Noord-Israël geheel buiten beschouwing blijft en op het herstel der theocratie onder Ezra-Nehemia groote nadruk wordt gelegd. En eindelijk ontstond het boek Esther, waarin in den vorm eener familiegeschiedenis getoond werd hoe Israëls Verbondsgod ook hen niet vergeet, die in het land der ballingschap hun tweede vaderland hebben gevonden.

Ook met betrekking tot de profetische geschriften moet worden geconstateerd, dat ze hun ontstaan te danken hebben niet aan de profeten zelven, wier naam ze dragen, maar aan z.g. redactoren, die de schriftelijke nalatenschap van deze godsmannen rangschikten en ordenden, daarin soms uit geschiedkundige geschriften stukken opnamen, die hun voor de teekening van den arbeid der profeten belangrijk voorkwamen (Jes. 36—39; Jer. 52) of ook gebruik maakten van geschriften van tijdgenooten, indien dezen in het leven van den godsgezant een gewichtige plaats hadden ingenomen (het geschrift van Baruch over Jeremia).

Van geheel anderen aard is weer de wordingsgeschiedenis van verzamelwerken als dat der Psalmen en der Spreuken. Hier treedt het persoonlijk aandeel van den redactor geheel op den achtergrond. Hij stelt zich tevreden met verzamelen, waarbij hij gebruik maakt van in zijne dagen bestaande bundels, die hij òf opneemt in den vorm, waarin hij ze vond (Spreuken), òf naar eigen inzicht ordende (Psalmen).

2. In overeenstemming met den historischen gang, dien de wordende canon heeft doorloopen, staan de Oud-Testamentische geschriften bij het

Jodendom bekend onder de namen der drie samenstellende deelen: wet, profeten en geschriften.

De eerste afdeeling wordt gevormd door „de vijf vijfdedeelen der wet", welke benoemd worden naar het beginwoord of de beginwoorden. De bij ons gangbare benamingen dezer boeken zijn óf door bemiddeling der Vulgata aan de Grieksche vertaling der Zeventig (Genesis, Exodus, Leviticus, Deuteronomium) óf aan de Vulgata alleen (Numeri) ontleend. Oorspronkelijk is deze splitsing in vijven niet. Toch moet ze ouder zijn dan Kronieken, daar 1 Kron. 16 de verdeeling van het psalmboek in vijven kent (vgl. 1 Kron. 16 : 36 en Ps. 106 : 48), welke naar het voorbeeld van die der Wet is bewerkstelligd.

De tweede afdeeling valt in twee hoofdgroepen uiteen: „de eerste profeten" (Jozua, Richt., Sam. en Kon.) en „de latere profeten" (Jes., Jer., Ezech. en het twaalfprofetenboek).

De derde afdeeling bestaat uit de gewoonlijk bijeengenomen boeken Psalmen, Spreuken, Job; voorts uit het vijfrollenboek (Hoogl., Ruth, Klaagl., Pred. en Esther) en eindelijk uit Daniël, Ezra, Nehemia en Kronieken.

Het oudste spoor van die indeeling in drieën vinden we in het voorwoord, dat de kleinzoon van den Joodschen spreukendichter Jezus Sirach aan het door hem in het Grieksch vertaalde werk van zijn grootvader pl.m. 130 v. Chr. vooraf liet gaan.

Ook in het Nieuwe Testament vinden we daarvan verschillende sporen. Zoo wordt achtmaal gesproken van „wet en profeten"; eenmaal van „de wet van Mozes en de profeten en de psalmen" (Luc. 24 : 44). Op vier plaatsen echter wordt het geheele Oude Testament samengevat onder den naam van „de Wet", welk gebruik we in de oudste Joodsche geschriften terugvinden.

Toch heeft het Jodendom ook eenheidsnamen voor het Oude Testament gehad: de boeken, het voorgelezene, de heilige schriften. Vandaar in het Nieuwe Testament „de schriften", „de heilige schriften" of „de heilige boeken".

De traditioneele telling is, dat de Oud-Testamentische canon bestaat uit 24 boeken: 5 + 8 + 11. Daarnaast vinden we echter een andere, welke tot het eindcijfer 22 voert: 5 + 13 + 4. Deze telling is vrucht van het begeeren, om het aantal „heilige boeken" in overeenstemming te brengen met dat der „heilige letters". Dit resultaat wordt verkregen door Ruth bij Richt. en Klaagl. bij Jeremia te voegen. Beide tellingen hebben dit gemeen, dat het twaalfprofetenboek (Hozea-Maleachi) als een eenheid wordt beschouwd, waarschijnlijk wijl iedere „kleine profeet" te klein van omvang was om op en voor zichzelf een „boek" te vormen. Toch vinden we in een lateren midrasj op Numeri een telling van 35 boeken. Daar wordt iedere „kleine profeet" apart genomen. Onze telling van 39 boeken is aan de Grieksche vertaling der Zeventig ontleend en is gevolg van de splitsing van de boeken Samuel, Koningen, Kronieken en Ezra-Nehemia. In den Talmoed komt ze nog niet voor. Ze is door de Vulgata in onze Christelijke bijbels en sinds 1517 door de bijbeluitgaven van Daniël Bomberg te Venetië ook in de Hebreeuwsche bijbels binnengedrongen.

Afgezien van „de Wet" is de orde der bijbelboeken binnen het kader der twee andere onderafdeelingen niet steeds en overal dezelfde geweest, wat niet te verwonderen is, wijl slechts weinige complete afschriften van al de Oud-Testamentische schriften bestaan hebben en verschillende overwegingen zich bij de rangschikking deden gelden. Soms laat het zich bewijzen, dat nog laat veranderingen in de volgorde hebben plaats gehad. Zoo b.v. ten opzichte van het z.g. vijfrollenboek, welks samenstellende deelen in onze Hebreeuwsche bijbels geplaatst zijn in de volgorde, waarin zij op verschillende feesten en gedenkdagen worden gelezen: Hooglied op den 8sten dag van Paschen, Ruth op den 2den dag van Pinksteren, Klaagliederen op den 9den Ab, den gedenkdag van de verwoesting van Jeruzalem, Prediker op den 3den dag van Loofhuttenfeest en Esther op Purim. Bij de Masora vinden we echter een andere rangschikking.

Hoe groot echter de vrijheid van plaatsing ook moge geweest zijn, steeds is de afgrenzing der onderafdeelingen streng in het oog gehouden en er bestaat niet één historische aanwijzing ten gunste van de stelling, dat eenig boek uit de eene onderafdeeling naar de andere is overgebracht.

Onder de Grieksch sprekende Joden staat de zaak echter gansch anders. Daar koesterde men een veel vrijere opvatting zoowel omtrent den omvang van den Oud-Testamentischen canon als omtrent de groepeering der boeken. De indeeling in drieën is in de Grieksche vertaling van de Zeventig geheel opgegeven en heeft plaats gemaakt voor de ook uit de Statenvertaling bekende volgorde: Mozaïsche, historische, poëtische en profetische geschriften.

3. De voorstelling, welke ten opzichte van de vraag naar den ouderdom van den Oud-Testamentischen canon als geheel eeuwenlang in de Christelijke kerk heeft geheerscht, is deze, dat de afsluiting en verzameling van den canon te danken is aan Ezra. Ze berust op de bewering van het z.g. vierde boek van Ezra (pl.m. 100 n. Chr.), als zou Ezra de verloren 24 boeken weer hebben opgeschreven. Reeds in de reformatorische periode echter werd aan dat verhaal alle gezag ontzegd, en terecht: niet alleen wijl de Joodsche traditie Ezra's werkzaamheid met betrekking tot den canon beperkt tot het schrijven van zijn boek en de genealogieën in Kronieken tot op zijn tijd, maar ook wijl Kronieken eerst in de latere Perzische periode is ontstaan.

Sindsdien heeft de bewering van den Joodschen geleerde Elias Levita († 1549) ingang gevonden: „de 24 boeken waren destijds (d. i. in de dagen van Ezra en de mannen der groote synagoge) nog niet vereenigd, maar Ezra en zijn genooten vereenigden ze, deelden ze in drie deelen en rangschikten „profeten" en „geschriften", maar niet in de orde, die de wijzen hun in Baba bathra gaven". Hoewel daarvoor niet de minste historische gronden werden aangevoerd, werd deze bewering door den in breede kringen gezaghebbenden Prof. J. Buxtorf Sr in zijn *Tiberias* (1620) overgenomen en daaraan zelfs zonder meer toegevoegd, dat Ezra en de zijnen tegelijkertijd de apocriefe geschriften uit den canon hebben verwijderd. In dezen vorm kwam ze in de

Christelijke kerk tot algemeen gezag. Ze laat zich echter niet handhaven, niet alleen wijl de Joodsche traditie aan de „mannen der groote synagoge", welke niet anders is dan een latere opsiering van de volksvergadering van Neh. 8—10, een gansch andere rol toeschrijft, maar ook wijl er ongetwijfeld jongere boeken in den canon zijn opgenomen.

Wij vinden geen enkel spoor van een ambtelijke vaststelling van den Oud-Testamentischen canon. De daarin vervatte geschriften verschaften zichzelf gezag, wijl ze ieder een stuk vormden van den goddelijken levensregel (= canon). De Geest Gods, die voor hun teboekstelling had zorg gedragen, zorgde ook voor de erkenning van zijn eigen werk. Toen de canon uitgegroeid was, kwam als vanzelf de overtuiging, dat geen nieuwe boeken te verwachten waren, die met de vorige op één lijn konden worden gesteld. Hieraan geeft de Joodsche geschiedschrijver Flavius Jozefus uiting, wanneer hij — niet als zijn persoonlijke meening maar als de algemeene overtuiging — vaststelt, dat Israël slechts 22 boeken heeft, die met recht voor goddelijk worden gehouden en waarmede de latere geschriften niet op één lijn mogen worden gesteld. Hoe oud die overtuiging is weten we echter niet. Slechts blijkt uit het feit, dat de Joodsche spreukendichter Jezus ben Sirach uitsluitend uit de canonieke geschriften van het Oude Testament citeert, dat ook in zijn dagen (180 v. Chr.) die onderscheiding gemaakt werd.

Voor het overige moet de bijzondere inleiding, welke antwoord heeft te geven op de vraag in welken tijd de afzonderlijke boeken van het Oude Testament zijn ontstaan, ons zeggen wat het jongste boek is van den Oud-Testamentischen canon. De verzameling kan natuurlijk eerst *na* dien tijd vallen. Dat we daarbij nog belangrijk na Ezra moeten afdalen kan m. i. moeilijk betwist worden. Slechts leert ons de mededeeling van Sirachs kleinzoon, dat zijn grootvader zich gewijd heeft aan de lezing van de drie deelen van den Oud-Testamentischen canon, dat deze in zijn dagen afgesloten was. Eindelijk blijkt uit het feit, dat Matth. 23 : 25 niet Uria (Jer. 26 : 20—23) maar Zacharia (2 Kron. 24 : 20 v.) als laatste martelaar wordt genoemd, dat bij het begin onzer jaartelling Kronieken het laatste boek was van den Oud-Testamentischen canon evenals nu.

De debatten der rabbijnen over de vraag of een bijbelboek de handen verontreinigt, welke strijd tot in de tweede eeuw n. Chr. heeft voortgeduurd, zijn van uitsluitend schoolsch karakter en geven slechts uiting aan de moeilijkheid, waarin het Jodendom verkeerde, toen het de overeenstemming met de Wet als beginsel van canoniciteit voor de overige bijbelboeken stelde. [3.

IV. *Geschiedenis van den canon van het Nieuwe Testament.*

1. De gemeente des Nieuwen Verbonds is nooit zonder het woord Gods geweest. Zij bezat het Oude Testament, waarop ook de Heere Jezus zich zoo dikwijls beriep, als „de Schrift". Daarnevens had zij van den aanvang het levende Woord der door Christus verkozen en met den Heiligen Geest begaafde apostelen. Dezen verkondigden het evangelie van Jezus als den Christus, getuigden van zijn woord en werk (Hand. 10 : 37—39) en beriepen zich op zijn aanwijzing en getuigenis ter regeling van het leven der kerk en der geloovigen (vgl. 1 Cor. 7 : 10, 25; 9 : 14; 1 Thess. 4 : 15).

Ten dienste van de prediking ontstonden spoedig ook schriftelijke opteekeningen van „het evangelie", d. i. van de prediking en daden en lotgevallen van den Christus Gods. Lucas zegt dat „velen ondernomen hebben, een verhaal te boek te stellen" van dit alles (Luc. 1 : 1—3).

Naarmate de eerste generatie van apostelen en ooggetuigen uitstierf, en hun mondeling getuigenis verstomde, kreeg het op schrift gebrachte evangelie, dat door de voorzienigheid Gods en onder de leiding des Heiligen Geestes was ontstaan, grooter beteekenis voor de kerk.

In het begin der tweede eeuw treft men bij meer dan één oud-Christelijk auteur een beroep aan op *het evangelie* of op „het Woord des Heeren in het evangelie". Zoo b.v. bij Ignatius van Antiochië († 110) en in het liturgisch geschrift, dat den naam draagt van de „Leer der apostelen" (pl.m. 130).

Bepaald het evangelie van Marcus en een Arameesch evangelie, waaruit het canoniek evangelie van Mattheus is ontstaan, waren, blijkens het getuigenis van den bisschop Papias van Hierapolis in Frygië (pl.m. 130) tegen het eind der eerste eeuw in Klein-Aziatische gemeenten bekend.

Ook is de schrijver van het vierde evangelie met de oudere canonieke evangeliën, althans met dat van Lucas bekend geweest.

Zoo ontstond tegen den tijd dat het mondeling apostolisch getuigenis verstomde, een schriftelijke opteekening van „het evangelie", die reeds zeer spoedig in de kerken gebruikt werd ter voorlezing.

Naast de canonieke evangeliën kwamen allengs ook wel apocriefe, die voor een deel hun stof ontleenen aan de canonieke, en alle jonger zijn dan deze; maar in kerkelijk gebruik zijn ze nagenoeg niet geweest. En terwijl de oud-Christelijke literatuur tot pl.m. 150 tal van aanhalingen bevat uit de canonieke, treffen wij slechts vier citaten aan uit apocriefe evangeliën.

Naast de vier evangeliën ontstond reeds vóór het einde der eerste eeuw een verzameling van *Paulinische brieven*. Dat vele gemeenten prijs stelden op het bezit van brieven door dezen apostel geschreven, en ze gebruikten tot voorlezing in haar eeredienst, is zeer begrijpelijk. Reeds Clemens, bisschop van Rome (pl.m. 95), beroept zich op brieven Paulus, gelijk ook Ignatius van Antiochië (110) eruit aanhaalt en onderstelt, dat zij aan de gemeenten, aan welke hij schrijft, bekend zijn. Trouwens reeds uit Col. 4 : 16 volgt, dat reeds bij Paulus' leven brieven van zijn hand circuleerden buiten de geadresseerde gemeente; en ook 2 Petr. 3 : 15 onderstelt, dat er van zijn brieven gebundeld waren.

Ook andere boeken, die in den canon zijn opgenomen, waren in deze periode reeds „in kerkelijk gebruik", d. w. z. werden in de gods-

dienstoefeningen gelezen. Voor de *Openbaring van Johannes* volgt dit, wat de Klein-Aziatische gemeenten betreft, uit Openb. 1 : 3, 4, 11. Voor den *eersten brief van Petrus* en den *eersten van Johannes* blijkt het uit aanhalingen van Christelijke auteurs tot pl.m. 140. Ook een niet-canoniek geschrift, de „Herder van Hermas", genoot aanvankelijk in onderscheiden deelen der kerk een hoog aanzien.

2. *De tijd van pl.m. 140—pl.m. 180.* In deze periode werden de *vier Evangeliën* niet slechts in de samenkomsten der gemeente gelezen, maar golden ook als „Heilige Schrift" nevens het Oude Testament. Zoo spreekt bijv. Justinus Martyr (pl.m. 150) van „de schriften der profeten (d. i. het Oude Testament) en de herinneringen der apostelen", waarmede hij de Evangeliën bedoelt.

Marcion (pl.m. 140) maakte van de vier canonieke Evangeliën, die hij verminkte en besnoeide, ten dienste van zijn scheurkerk één Evangelie; daarnevens nam hij in zijn Bijbel *10 brieven van Paulus* over uit de 13, bij de kerk reeds in gebruik, terwijl hij 1 en 2 Tim. en Titus verwierp; ook de *Handelingen der Apostelen* erkende hij niet, evenmin als de *Openbaring van Johannes*.

Marcions afwijzende houding is een bewijs, dat de kerk van het Westen bovengenoemde geschriften als kanoniek erkende.

Niet in alle deelen der kerk werden in deze periode de brieven van Paulus reeds op ééne lijn gesteld met de Heilige Schrift van het Oude Testament, al werden zij wel in de samenkomsten der gemeente gelezen. Naast de Evangeliën en de brieven van Paulus stonden hier en daar nog de „Herder van Hermas" en de zoogenaamde „leer der 12 apostelen" in aanzien, terwijl bij sommige gnostieke sekten een apocrief „Evangelie van Petrus" en apocriefe „Handelingen" in eere waren.

3. *De tijd van 180—220.* In deze periode werkten twee verschijnselen in het kerkelijk en dogmatisch leven in sterke mate ertoe mede, dat de kerk zich bewust werd en rekenschap gaf van haar bezit aan „Heilige Schrift des Nieuwen Testaments", en de toestand ten opzichte van den canon zich consolideerde. Eenerzijds was dit de gnostiek, anderzijds het Montanisme.

Het streven der *gnostiek* was, het Christendom los te maken van ieder verband met Israël en het Oude Testament, en het in te voegen in de gedachte-wereld van de heidensche filosofie en religie. Velen der gnostische leeraars beriepen zich op inspiratie; de hun, naar het heette ten deel gevallen openbaringen werden te boek gesteld; ook vormde zich een geheimleer, die aan Jezus' onderwijs ontleend heette, en talrijke geschriften deed ontstaan op naam van bekende personen uit ouden tijd; zoo ontstond in gnostische kringen o.a. een „apocalypse van Adam", een „Evangelie van Eva", een „Thomas-Evangelie" enz. Ook apocriefe „Handelingen", als Handelingen van Petrus, van Johannes enz.

Het *Montanisme* trad op met de pretensie, dat met Montanus de periode van den „Paracleet" (= Trooster, Joh. 15 : 16) was aangebroken, waarin den profeten van het Montanisme allerlei nieuwe openbaringen werden geschonken, welke werden opgeteekend, en bij de aanhangers dezer sekte als Heilige Schrift werden gewaardeerd.

Tegenover deze beide bewegingen nu, die ieder op hare wijze nevens de H. Schrift van Oude en Nieuwe Testament een derde onderdeel eener „Heilige Schrift" in haar gevolg zouden doen opkomen, werd de kerk gedrongen, positie te nemen. Niet alleen door verwerping van al dergelijke „Evangeliën" en „Handelingen" en „profetieën", maar ook door een nauwkeurig omschrijven van hetgeen zij zelve als Heilige Schrift bezat en erkende. Dit kwam, gelijk blijkt uit de geschriften van auteurs, die de ketters bestreden en de leer der kerk verdedigden, ongeveer overeen met het Nieuwe Testament in zijn lateren vorm. Voor Klein-Azië, Rome en Gallië is Irenaeus, bisschop van Lyon, getuige, voor Noord-Afrika Tertullianus, voor Alexandrië Clemens van Alexandrië, (voor Syrië zie 5). Met beroep op de getuigenissen dezer auteurs mag men zeggen, dat omstreeks 200 het Nieuwe Testament in hoofdzaak de geschriften telde, later officiëel als canoniek erkend, en goeddeels dezelfde als in de vorige periode.

Het Nieuwe Testament bestond tegen het einde der 2e eeuw uit de *4 Evangeliën, 13 brieven van Paulus, 3 katholieke brieven* (1 Petri, 1 Johannes, Judas), *de Handelingen der Apostelen*, en *de Openbaring van Johannes*.

De brief aan de Hebreeën gold in de kerk van Alexandrië voor Paulinisch, in de kerk van Rome werd hij nog niet erkend; in Noord-Afrika was hij bekend, maar nog niet als deel van het Nieuwe Testament.

De brief van Jacobus vormde in de kerk van Rome geen bestanddeel van het Nieuwe Testament, doch stond in die van Alexandrië in hoog aanzien. De 2e brief van Petrus werd door sommigen niet aanvaard; ook 2 en 3 Johannes werden hier en daar niet erkend. In enkele deelen der kerk bleef in dezen tijd de voorlezing van sommige andere geschriften, als de brief van Barnabas, de Herder van Hermas e. a. voortduren.

4. Naarmate de eenheid der wordende catholieke kerk meer werd bevestigd, deed zich ook de noodzakelijkheid gevoelen om inzake den canon van het Nieuwe Testament tot volkomen eenstemmigheid te komen; ook de kleine verschillen ten opzichte van enkele geschriften moesten worden vereffend. Beteekenis had hiervoor de arbeid van *Origenes* († 220), die een overzicht geeft van den toestand zijner dagen; als kenmerk voor canoniciteit legde hij grooten nadruk op de oudheid der overlevering. Hij onderscheidde tusschen *homologoumena*, d. i. algemeen als canoniek erkende geschriften, ten getale van 21 (4 Evangeliën, 13 brieven van Paulus, 1 Petri, 1 Johannes, Handelingen en Openbaring), en *antilegomena*, d. i. geschriften, waarover de meeningen nog verdeeld waren, als Hebreeën, de kleinere catholieke brieven, Hermas en enkele andere.

In het voetspoor van Origenes ging *Eusebius* van Caesarea († 340), in wiens tijd de Nieuw-Testamentische canon der *Grieksche kerk* reeds 27 boeken telde.

Tot het bereiken van eenstemmigheid droeg

de invloed van den Alexandrijn *Athanasius* (367) grootelijks bij. Hij stond in levendig verkeer met de kerk van Rome, en zijn woord had groot gezag. In een herderlijk schrijven van het jaar 367 somt hij de boeken van het Nieuwe Testament op als canoniek; daarnevens maakt hij melding van „apocriefe" boeken en noemt eenige andere op, die bij sommige gelegenheden in de kerk mochten worden gelezen.

Het eenige eigenlijke punt van verschil bestond nog inzake den brief aan de Hebreeën, dien de kerk van het Westen niet als Paulinisch erkende, en een enkele kleinere catholieke brief.

De definitieve erkenning van den canon, die door de gansche catholieke kerk werd aanvaard als behelzende de 27 canonieke boeken, had plaats op verschillende kerkvergaderingen n.l. op de synode te Rome onder paus Damasus, in 382; hierbij sloot de kerk van Spanje zich aan, en ook die van Noord-Afrika, zooals blijkt uit besluiten der concilies van Hippo, in 393, en Carthago, in 397.

5. Afzonderlijk dient nog de Syrische kerk vermeld. Tengevolge van haar geografische ligging en ook door haar eigenaardige dogmatische ontwikkeling nam zij een min of meer afgezonderde positie in in de eerste eeuwen. In verband daarmede duurde het ook langer eer zij met den canon der catholieke kerk overeenstemde. Terwijl deze in hoofdzaak haar Nieuw Testament reeds omstreeks 200 bezat, en slechts in sommige onderdeelen nog verschillen kende, waarvan de laatste vóór 400 waren weggenomen, waren in de Syrische kerk de afwijkingen grooter. Zij betroffen voornamelijk de catholieke brieven en de Openbaring van Johannes. De Syrische „vulgatatekst" van het Nieuwe Testament (Peschittho) uit het begin der vijfde eeuw bevatte nog de kleinere catholieke brieven niet. Eerst een latere Syrische vertaling uit het begin der zesde eeuw nam ook deze en de Openbaring op, zoodat toen eerst de Syrische canon overeenstemde met dien der catholieke kerk. [27.

Bijbelgenootschappen. Van de Bijbelgenootschappen is het *Britsch en Buitenlandsch* (the British and Foreign Bible Society) het oudste. Wel werd, bijname in Engeland en Duitschland, ook reeds in de 18de eeuw door meer dan één Vereeniging het werk der Bijbelverspreiding met vrucht ter hand genomen, maar dit bleef een arbeiden in betrekkelijk kleinen kring en met beperkte middelen. Voor het Britsch en Buitenlandsch Bijbelgenootschap was onder Gods voorzienig bestel de eere weggelegd, een wereldorganisatie te worden. De stoot tot oprichting werd gegeven door Thomas Charles, reizend prediker in Wales. Wales lag toen als in geestelijke duisternis verzonken; slechts weinigen kenden het Woord Gods, maar door Charles' prediking ontstond bij velen de begeerte er naar. De groote moeilijkheid was echter, hoe in de allengs grooter wordende behoefte aan Bijbels te voorzien. Deze zaak hield Charles voortdurend bezig, tot het denkbeeld bij hem opkwam, een genootschap te stichten, welks eenig doel de uitgave en verspreiding van het Woord Gods zou zijn. Enkele vrienden, met wie hij dit plan besprak, boden aanstonds krachtigen steun, maar oordeelden, dat niet Wales alleen, doch *de geheele wereld* het arbeidsveld van het op te richten Genootschap moest wezen. Weldra sloegen leden der staatskerk zoowel als dissenters (Baptisten, Kwakers, etc.) de handen ineen, en in Maart 1804 kwam het tot stichting van het *Britsch en Buitenlandsch Bijbelgenootschap*. In korten tijd groeide dit uit tot eene, ook op het vasteland van Europa wijdvertakte organisatie. Van de oprichting af verspreidde het de Heilige Schrift zonder aanteekeningen of verklaringen, en — na het besluit, dat aan den Apocriefenstrijd (1825—27) een einde maakte — ook zonder de Apocriefe boeken. Tengevolge van dezen strijd echter scheidden zich de meer dan 50 afdeelingen, die reeds in het buitenland gesticht waren, af, om voortaan zelfstandig op te treden. Het Genootschap zette intusschen zijn energiek aangevangen werkzaamheid met groote volharding voort. In 1889 had het reeds meer dan 120 millioen gulden uitgegeven, en omstreeks 116 millioen Bijbels, Nieuwe Testamenten, en gedeelten, in ongeveer 300 talen en dialecten verspreid. In 1904 was het cijfer der uitgaven gestegen tot 170 millioen gulden, dat der in 378 talen en dialecten verspreide Bijbels en Bijbelgedeelten tot 186 millioen. Sinds verkreeg de arbeid steeds grooter afmetingen. Thans zijn er bijna geen landen meer waar niet de invloed van dit Genootschap merkbaar is. Het heeft zijn agenten en correspondenten, zijn colporteurs en depôts in alle landen van Europa, maar ondersteunt ook de groote Zendingscorporaties, die arbeiden onder de verre volken der aarde met geld en andere middelen om te komen tot steeds meerdere nieuwe vertalingen der Heilige Schrift. Scholen en ziekenhuizen, gevangenissen en correctioneele inrichtingen, spoorwegstations en hotels kunnen getuigen van den zegen, dien dit Bijbelgenootschap bracht. Politieke en sociale bewegingen, wereldtentoonstellingen en landverhuizingen, volksrampen en oorlogen, worden aangegrepen om het Woord Gods te verbreiden. Tijdens den wereldoorlog (1914—18) werden ruim 8 millioen exemplaren van het Nieuwe Testament, de Evangeliën en de Psalmen, in meer dan 70 talen, onder de strijdvoerenden verspreid. Het totaal aantal uitgaven: Bijbels, Nieuwe Testamenten, of gedeelten van den Bijbel, bedraagt thans ruim 340 millioen exemplaren. In 558 talen zijn thans deelen van den Bijbel overgebracht. De geheele Bijbel is in 136, het Nieuwe Testament in 266 talen uitgegeven. De rekening van 1922/23 wijst als cijfers van inkomsten en uitgaven aan: 366.912 pond, of ruim 4 millioen gulden. De begrooting voor 1923/24 heeft een eindcijfer van 400.000 pond, of bijna 5 millioen gulden: zoo krachtig wordt het werk uitgebreid.

In *Duitschland* was voor de verbreiding der Heilige Schrift reeds veel gedaan door de *Bibelanstalt*, in 1712 te Halle in 't leven geroepen door Von Canstein, en na diens dood met het directorium der aldaar gevestigde Franckestichtingen vereenigd. Door deze „Anstalt", die nog bestaat, werden sinds de oprichting ongeveer 9 millioen Bijbels en Bijbelgedeelten gedrukt. Aan de actie van het Britsch en Buitenlandsch Bijbelgenootschap is het echter te danken

geweest, dat het in dit land kwam tot oprichting van speciale Bijbelgenootschappen, welker aantal thans tot niet minder dan 25 klom. De voornaamste zijn: *die Preuszische Hauptbibelgesellschaft*, (gesticht 1814), met 178 afdeelingen en een jaarlijksche uitgave van 180.000 exemplaren; *die privilegierte Bibelanstalt*, te Stuttgart (1812), jaarlijksche uitgave 250.000 exemplaren; *die Sächsische Hauptbibelgesellschaft*, te Dresden, jaarlijksche uitgave 60.000 exemplaren; en *die Bergische Bibelgesellschaft*, te Elberfeld, jaarlijksche uitgave 120.000 exemplaren.

Wat andere landen betreft, moeten genoemd: *die Basler Bibelgesellschaft*, te Basel (1804), jaarlijksche uitgave 40.000 exemplaren; het *Deensche* Bijbelgenootschap (1814), te Kopenhagen, jaarlijksche uitgave 50.000 exemplaren; het *Noorweegsche* (1816) te Christiania, jaarlijksche uitgave 60.000 exemplaren; het *Zweedsche* (1814) te Stockholm, jaarlijksche uitgave 16.000 exemplaren; voorts in *Frankrijk: Société biblique protestante de Paris*, jaarlijksche uitgave 10.000 exemplaren; *Société biblique de France*, jaarlijksche uitgave 30.000 exemplaren; in *Rusland* bestaat een *Evangelisch Luthersch*, jaarlijksche uitgave 25.000 exemplaren, en een *Grieksch-Russisch* (1812) Genootschap, jaarlijksche uitgave 100.000 exemplaren. Het *Amerikaansche Bijbelgenootschap (American Bible Society*, New-York, Bible House: Astor Place) komt in uitgebreidheid van arbeid het Britsch en Buitenlandsch het dichtst nabij; het verspreidt jaarlijks 2 millioen exemplaren, in ongeveer 90 talen en dialecten.

Afzonderlijk dient hier te worden vermeld het *Nederlandsch Bijbelgenootschap*. Eerst nadat de macht van Napoleon gebroken en de Fransche overheersching ten einde was, kon hier te lande het plan tot stichting van een Bijbelgenootschap worden opgevat. Den 23sten Maart 1814 werd te Amsterdam, op uitnoodiging van den predikant der Engelsch-Hervormde gemeente A. Mac Intosh, een bijeenkomst gehouden, ten einde te komen tot oprichting van een *Engelsch* Bijbelgenootschap. Het plan had aller instemming, en er werd een Genootschap gesticht met het doel: 1. onder de Engelschen in ons land Bijbels te verspreiden; 2. onder de Nederlanders voor de oprichting van een Bijbelgenootschap werkzaam te zijn. Reeds den 29sten Juni d. a. v. werd een samenkomst van aanzienlijke Amsterdammers gehouden, om dit laatste doel te verwezenlijken. Behalve een vertegenwoordiger van het nog jeugdige Engelsche Genootschap was ook Dr Pinkerton, een der Secretarissen van het Britsch en Buitenlandsch, aanwezig. In deze vergadering werd een Nederlandsch Bijbelgenootschap opgericht voor Amsterdam. Vijf dagen later geschiedde dit ook te en voor Rotterdam. Eer een jaar verstreken was, waren er reeds 37 gesticht. Den 8sten November 1815 vereenigden deze zich als het ééne Nederlandsche Bijbelgenootschap, gevestigd te Amsterdam, met afdeelingen in verschillende plaatsen des lands. In de eerste jaren van zijn bestaan bepaalde dit Genootschap er zich in hoofdzaak toe, *gratis* Bijbels te verspreiden onder de behoeftigen. In 1832 werd besloten, dat — zonder geheel van de gratis-verspreiding af te zien — de Bijbels zoo mogelijk moesten worden *verkocht*, zij het ook tegen verminderden prijs. Kocht het Genootschap aanvankelijk de te verspreiden Bijbels van de Bijbelcompagnie, sinds 1847 bezorgt het zelf de uitgave ervan. Van toen af steeg het aantal jaarlijks afgeleverde exemplaren, maar niet in die mate als men wenschte. Er heerschte wantrouwen tegen de uitgaven van het Genootschap, en velen bleven de voorkeur geven aan die van het Britsch en Buitenlandsch. Dit wantrouwen vond zijn oorzaak, niet in de wijziging van de spelling — deze was ook in de uitgaven van het Britsch en Buitenlandsch aangebracht — maar in de vervanging van HEERE door HEER, èn in de verandering van tal van andere woorden. Toen het Genootschap voor zijn uitgaven tot den tekst der Staten-vertaling terugkeerde (1888), won het van lieverlede vertrouwen, en zag het zijn debiet van jaar tot jaar toenemen. Het stelt den Bijbel en gedeelten ervan in rijke verscheidenheid van formaten en banden tot zeer lage prijzen verkrijgbaar, zoowel door zijn afdeelingen als door den boekhandel. (Van bizonder belang zijn de Bijbeluitgaven met zeer groote letters voor slechtzienden, en die in Brailledruk voor blinden). In zijn afdeelingen opent het de gelegenheid tot vermindering der lage prijzen, of voor gratis-uitdeeling ten bate der behoeftigen, kerken, scholen en allerlei instellingen van liefdadigheid. Op 31 December 1912 had het Genootschap sedert zijn oprichting meer dan drie en een half millioen Bijbels en Bijbelgedeelten verspreid. Dat zulk een hoog cijfer bereikt werd, is mede te danken aan den colportage-arbeid. Niet alleen werd en wordt aan onderscheidene Vereenigingen, die deze colportage uitoefenen, een flink rabat (30 %) toegestaan, maar het Genootschap heeft ook zijn eigen colportage, zoowel hier te lande als in België en in het Vlaamsch sprekende gedeelte van Frankrijk. Blijkt ergens onder de Nederlandsch sprekenden behoefte aan Bijbels te bestaan, dan worden die gaarne kosteloos verstrekt. Zoo werden Bijbels gezonden naar Buenos Aires voor de Nederlanders in Argentinië; naar de Zuid-Afrikaansche boeren in de verschillende kampementen waar zij tijdens den oorlog 1899—1902 gevangen werden gehouden; naar de talrijke Nederlanders, die hun brood zochten in de mijn- en fabrieksdistricten van Rijnland en Westfalen.

In de jaren 1914—18 heeft het Genootschap veel gedaan voor de gemobiliseerden van leger en vloot. De Militairen-Tehuizen werden, op aanvrage, van Bijbels voorzien. Zelfs kon elke milicien op zijn verzoek gratis een Bijbel in eigendom verkrijgen, een bepaling, waarvan ruim gebruik gemaakt is. Bovendien werden verspreidingstochten naar het veldleger georganiseerd, terwijl ook de oorlogsbodems bezocht werden met het Woord Gods.

Inzonderheid was het Genootschap bedacht op de Bijbelverspreiding in onze *Oost- en West-Indische bezittingen*. Reeds in 1819 werd een Maleische vertaling (die van Leydekker, 1758) in Arabische letters uitgegeven; in 1840 volgde een in het Soerabajaasch dialect, en in 1877 een geheel nieuwe vertaling in zuiver Maleisch, bewerkt door zendeling Klinkert.

In 1848 verscheen het Nieuwe, en in 1854 het Oude Testament in Javaansche vertaling, beide bezorgd door Gericke. Een overzetting van den Bijbel in het Dajaksch, bewerkt door zendeling Hardeland, zag in 1854 het licht, en in 1890 een in het Soendaneesch, bewerkt door zendeling Coolsma. Eenige jaren geleden is het Nieuwe Testament in het Madoereesch gedrukt, gedeeltelijk door zendeling Dr J. P. Esser, gedeeltelijk door zendeling Van der Spiegel bewerkt. De Bijbel in de taal van het eiland Nias, uitgegeven 1913, is te danken aan zendeling Sundermann. Van afzonderlijke boeken des Nieuwe Testaments verscheen een overzetting in de talen van de Sangi en Talaud-eilanden, in het Alfoersch, het Rottineesch, het Mentaweisch, en het Masaretisch. Bijbelsche leerboeken werden uitgegeven in het Tobeloreesch, het Galelareesch, het Baré'e, het Tontemboaansch, het Windessisch, het Soembaneesch en het Taboereesch. Wat West-Indië aangaat, kwam door medewerking van het Genootschap een vertaling gereed van het Nieuwe Testament in het Neger-Engelsch, en van het Mattheüs-Evangelie in het Papiamento, de taal der bewoners van Curaçao en Aruba. Het Genootschap gaat steeds voort met het aannemen van alumni, die opgeleid worden tot doctoren in de taal- en letterkunde van den Oost-Indische Archipel, om op die wijze te voorzien in de groote behoefte aan taalgeleerden op het zendingsgebied. Reeds werden naar Celebes Dr N. Adriani en Dr H. v. d. Veen, en naar Java Dr H. Kraemer uitgezonden. Ook nam het het initiatief tot de instelling van het Zendingsconsulaat, door de in onze Oost arbeidende kerken en zendingsvereenigingen uit te noodigen, één man aan te stellen, die bij het Goevernement de belangen der protestantsche zending kon behartigen, en die derhalve door de zending van alles op de hoogte moest worden gehouden, om in alle voorkomende gevallen de Regeering te kunnen inlichten. Van 1906—1918 heeft de eerste zendingsconsul, Dr C. W. Th. Baron van Boetselaer van Dubbeldam, met rijke vrucht zijn arbeid verricht. Bij zijn aftreden traden, omdat de werkzaamheden te veel geworden waren voor één man, twee zendingsconsuls op, de heer D. Crommelin en Mr J. M. J. Schepper, van welke de laatste thans vervangen werd door Ds N. A. C. Slotemaker de Bruine. —

Het lidmaatschap van het Genootschap bedraagt f 5.—. Voor alles wat het Genootschap betreft, wende men zich tot het Bijbelhuis, Amsterdam, Heerengracht 366. [20.

Bijbelheiligen, noemt men de kinderen Gods, die in den Bijbel voorkomen, wier leven ons daar meer of minder uitvoerig wordt beschreven. Het gaat niet aan de Bijbelheiligen in elk opzicht als voorbeelden te stellen of te nemen. Reeds daarom niet, omdat de Schrift ons niet naar menschen, maar naar God en naar Christus leidt. De daden en woorden der Bijbelheiligen zijn volstrekt niet altoos goed. Ze moeten door ons getoetst worden aan de wet Gods. Blijkt dan, dat ze goed zijn, dan mogen ze worden nagevolgd. Tenzij dat het gaat om daden of woorden, die een zeer bijzondere plaats innemen in verband met de openbaring Gods. Wij hebben Abraham niet na te volgen, als hij uit zijn land trekt, of als hij zijn zoon gaat offeren. Evenmin de profeten, als ze hun profetieën geven of de apostelen, als ze zendbrieven schrijven. Het leven van de Bijbelheiligen kan ons verder tot troost zijn. We mogen er in opmerken, hoe God de zijnen leidt, de beloften vervult, zegent en genadig is. Alleen zullen we ook hier in het oog houden, dat wij niet op alles mogen rekenen, wat de Bijbelheiligen ontvingen. Ze komen immers in de Schrift niet als gewone personen tot ons, maar juist' als Bijbelheiligen, mannen en vrouwen, die God noodig had voor de openbaring van Zijn daden en woorden aan alle volken en alle tijden. [17.

Bijbellezing. Een Bijbellezing is een soort van practische preek, niet over een enkel vers, maar over een geheele afdeeling (pericoop); al naar het valt over een geheel of een deel van een hoofdstuk. Vooral in kerken, waar naast de Zondagsdiensten ook weekbeurten gehouden werden. De gewone preek was voor den Zondag, maar in de weekbeurt werd een Bijbellezing gehouden. Men koos dan bij voorkeur de geschiedenis van Abraham (Gen. 12—25); van Izaäk (Gen. 26—35), van Jakob en Jozef (Gen. 37—50) of van de Richteren, Ruth, Daniël, Jona enz., en verklaarde dan zulk een afdeeling strenganalytisch d. i. woord voor woord en vers voor vers, om er, zoo tusschendoor, enkele practische opmerkingen uit af te leiden. Een tijd lang zijn deze Bijbellezingen zeer in trek geweest en ongetwijfeld hebben zij hier en daar rijken zegen afgeworpen. Zelfs zijn er als vrucht daarvan enkele schoone verhandelingen verschenen. Men denke maar aan de bekende *Bijbellezingen* van Da Costa. Maar dat was toch slechts tijdelijk. Op plaatsen waar de bediening des Woords aan haar doel beantwoordde en het Woord Gods voor verstand en hart eenvoudig en bevattelijk werd verklaard en toegepast, raakten de Bijbellezingen veelal weer in onbruik en zijn zij van lieverlede in een soort lidmaten-catechisatie ontaard. Daarbij komt, dat maar zeer weinig leden der gemeente een avond in de week voor de Bijbellezing vrij kunnen nemen. Zoo wordt ze nog slechts in enkele gemeenten gehouden. [11.

Bijbels voor leeken. Men kan eigenlijk niet zeggen, dat de Roomsche kerk den leeken ooit bepaald verboden heeft den Bijbel te lezen. Maar wel is waar, dat meer dan eens werd verboden bepaalde vertalingen van den Bijbel te lezen. Zoo richtte zich b.v. de synode van Toulouse in 1229 tegen de overzetting der Waldenzen. Ook later in de dagen der hervorming werden doorgaans bepaalde vertalingen op den index geplaatst. In dien tijd gaf de Roomsche geestelijkheid noodgedrongen, omdat de Bijbel toch werd gelezen, zelf meer dan één vertaling. In de Middeleeuwen deed ze dit niet en onthield daardoor praktisch de Schrift aan het volk. En zoo is het te begrijpen, dat verschillende mannen zich gedrongen gevoelden iets voor het volk te doen. Hiertoe moesten in de eerste plaats dienen de z.g.n. bijbels der armen (biblia pauperum). Dit zijn eigenlijk niet anders dan ten hoogste 50 voorstellingen uit het leven van Jezus, zeer eenvoudig uitgevoerd. Bij elke afbeelding komen

twee voorbeelden uit het Oude Testament en vier uitspraken der profeten. Tot verklaring is een Latijnsche tekst of een in de volkstaal bijgevoegd. In dezen geest is in de 15e en 14e eeuw meer dan één bewerking gegeven. Men heeft de z.g.n. historiebijbel. Reeds betrekkelijk vroeg ontstonden vrije bewerkingen van gedeelten der Schrift. Een der meest bekende is de Saksische Heliand (9e eeuw), die het leven des Heilands bezingt. Daarbij sluiten zich nu aan de eigenlijke historie-bijbels, die meer de geheele stof des Bijbels geven, waarbij echter gewoonlijk meer aandacht aan het Oude dan aan het Nieuwe Testament wordt besteed. De stof van deze gedichten is soms rechtstreeks aan de Vulgata ontleend, maar gewoonlijk aan oudere Latijnsche werken, als aan het geschiedwerk van Vincentius van Beauvais († 1264) en vooral aan de z.g.n. Historia Scolastica van Petrus Comestor († 1179). Naar Comestor is ook bewerkt de Nederlandsche Historie-bijbel van Jacob van Maerlant, die 1270 verscheen. Maerlant is waarschijnlijk geboren in de buurt van Brugge en woonde vermoedelijk eerst te Damme, later zeker op Oost-Voorne, toen weer te Damme. In zijn Rijmbijbel past hij hier en daar de geschiedenis toe, verheerlijkt Maria, bestraft de geestelijkheid. Hoofddoel was het volk bekend te maken met den Bijbel, en daarin is hij zeker geslaagd. Nog meer recht op den naam van bijbels voor leeken hebben verschillende vertalingen in proza, die ten deele zelfs ouder zijn dan de Rijmbijbels. Immers reeds Petrus Waldus had omstreeks 1180 vele gedeelten der Schrift vertaald in het Provençaalsch en pas later verscheen de Fransche Rijmbijbel van Gyard des Moulins (1291—'95), die in allerlei vormen, waaronder sommige ten deele in proza, bestaat en later ook werd gedrukt. Gedrukte Bijbels verschenen er ook in Duitschland na 1466 onderscheidene. In Engeland had reeds Beda in 735 het evangelie van Johannes vertaald. Anderen brachten andere gedeelten over en John Wycliff (1324—1384) schijnt den geheelen Bijbel te hebben vertaald.

In Nederland is na 1300 de Bijbel uit het Latijn in proza vertaald. Zoo bestaan er twee historiebijbels, de eerste waarschijnlijk uit 1358, de tweede vermoedelijk van 1360. Van den oorsprong van deze bijbels, die alleen het Oude Testament geven is weinig te zeggen. Verder hebben we uit ongeveer denzelfden tijd nog enkele vertalingen o.a. meer dan een van de psalmen, waaronder een van Geert Groote. En ook is het Nieuwe Testament bij verschillende gedeelten in proza vertaald. In het jaar 1477 verscheen te Delft de tweede historie-bijbel (dus alleen het Oude Testament) in druk. Omstreeks 1480 werd te Keulen een volledige Nederlandsche Bijbel gedrukt. In denzelfden tijd vele epistel- (brief-) en evangeliënboeken. Met de hervorming wordt de toestand geheel anders, maar kan van bijbels voor leeken niet meer worden gesproken. [17.

Bijbelsche filologie is de naam, waaronder men samenvat de wetenschappen, die zich bezighouden met de taalkundige bearbeiding der Schrift en die daardoor de baan vrij maken voor de uitlegging. Het gaat hier dus om de grammatica of spraakleer en om het lexicon of woordenboek. Het Oude Testament is geschreven in het Hebreeuwsch en ander Hebreeuwsch hebben we zoo goed als niet. De Hebreeuwsche grammatica en het Hebreeuwsche lexicon kan zich dus vrijwel uitsluitend op het Oude Testament richten. Heel andere vragen doen zich voor bij het Nieuwe Testament, geschreven in het Grieksch, waarin zooveel litteratuur bestaat. Hier moet allereerst bepaald het karakter van het Grieksch. Tegenwoordig is men het er algemeen over eens, dat het Nieuwe Testament is geschreven in het gewone Grieksch, zooals het door ieder geschreven werd in het Romeinsche rijk in de eerste eeuw na Christus. Het heeft geen vulgair Grieksch, maar ook geen gekunstelde (Atticistische) taal. Het woordenboek heeft de beteekenis der woorden te zoeken, waarbij vooral de vraag aan de orde komt: heeft het woord in de Schrift onder den invloed der bijzondere openbaring soms een ietwat gewijzigde beteekenis gekregen, en zoo ja, welke is die beteekenis? Natuurlijk komt dit vooral voor bij zelfstandige naamwoorden en werkwoorden, die rechtstreeks in verband staan met den dienst van God. Zijn zoo door de grammatica de vormen en zinswendingen verklaard en heeft het woordenboek de beteekenis der woorden vastgesteld, dan kan de uitlegging beginnen. Al zal het soms zeker voorkomen, dat de volle beteekenis van een woord pas na de uitlegging is vast te stellen. Tot de Bijbelsche filologie kan men verder nog rekenen stijlleer, rhetorica enz. die ook bij de grammatica kunnen worden ondergebracht. Niet behoort er toe de Bijbelsche oudheidkunde, die een eigen plaats heeft en met de uitlegging hand aan hand gaat. [17.

Bijbelsche geschiedenis. I. Bijbelsche geschiedenis is de geschiedenis, die in den Bijbel verhaald wordt. Hiermede is echter haar karakter zoomin als haar eenheid aangegeven. De bijbelsche geschiedenis *schijnt* in haar geheel en in haar deelen een verzameling van brokstukken, zonder eenheid in samenstelling en vorm. Sommigen spreken dan ook liever van bijbelsche geschiedenis*sen* dan van bijbelsche *geschiedenis*, en laten met deze benaming de eenheid der bijbelsche historie los. Doch ook deze geschiedenissen dragen ieder voor zich een fragmentarisch karakter. Geen levensbeschrijving in Oud of Nieuw Testament is volledig. Allerminst kan men spreken van een biografie des Heeren Jezus in de Evangeliën. Nog minder kan men het verband, den samenhang der vele verschillende geschiedenissen, in den Bijbel verhaald, aanwijzen. Wil men dus de benaming „bijbelsche geschiedenis" handhaven, en haar niet verruilen voor den verzamelnaam „bijbelsche geschiedenissen", dan moet de vraag gesteld, wat aan de historie, in de Heilige Schrift verhaald, de eenheid geeft, het verband erin vormt, welke de leidende gedachte is?

En dan moet het antwoord luiden: dit, dat het in den Bijbel verhaalde *gewijde* geschiedenis is. Gods Woord laat ons zien, hoe God zijn raadsbesluit verwerkelijkt in de historie, door de historie heen.

In de gewijde geschiedenis is het te doen om den goddelijken factor, die de historie van het

menschengeslacht beheerscht, en haar van een ongerept, Gode in volkomenheid gewijd bestaan in het paradijs, door val en zonde heen, weer leidt tot het herstel, dat zijne ontferming in Christus bewerkt heeft en bewerken zal.

Dit is de eenheid in de „bijbelsche geschiedenis", die zonder deze stuwende kracht en leidende gedachte zou moeten uiteenvallen in een groot aantal onvolledige en onderling niet samenhangende geschiedenissen.

Dat de bijbelsche geschiedenis *gewijde* geschiedenis is bepaalt ook haar omvang en indeeling. Zij vangt aan met het Paradijs, en ziet na het gericht van den zondvloed een nieuwe periode in de historie der menschheid beginnen; zij ziet, hoe met de roeping van Abraham de werkzaamheid Gods tot herstel en verlossing zich als begint op te sluiten binnen de perken van één volk, en heeft de historie van dat volk te teekenen, gelijk het in zijn verschillende tijdperken, in zijn hoogten en diepten, in het koningschap en in zijn priesterschap, in zijn eeredienst en zijn profeten den raad Gods dient, drager is van de beloften en het heil, ja in gansch zijn bestaan type en profetie van Hem, in Wien alle beloften vervuld zouden worden en alle heil bereid.

Met den Christus is der nieuwe, verloste menschheid haar heerlijk Hoofd gegeven, en breekt de gewijde historie de perken van Israël weer, om het heil te doen uitvloeien tot alle volken. Het aardsche leven van Hem, die in de volheid des tijds is verschenen, vormt het keerpunt ook in de gewijde geschiedenis.

Den voortgang van de kennis des heils, waardoor het leven der verloste menschheid weer een naar God toegekeerd, Hem gewijd bestaan wordt, te schetsen, behoort eveneens nog tot de taak der „bijbelsche geschiedenis". Zij heeft aan de hand der „Handelingen der apostelen" te schetsen, hoe het Evangelie, zijn loop beginnend in Jeruzalem, het centrum van Israëls bestaan, zegevierend voortgaat tot in Rome, het centrum van het leven der oude wereld.

Ook heeft de „bijbelsche geschiedenis" rekening te houden met het profetisch perspectief in de Openbaring van Johannes gegeven, waar geprofeteerd wordt van wat het eind der geschiedenis zal zijn: het koningschap van Christus openbaar in het Nieuwe Jeruzalem, dat van God uit den hemel zal afdalen; de nieuwe hemelen en de nieuwe aarde, waarin gerechtigheid woont.

II. In de oude kerk werd de kennis der bijbelsche geschiedenis onderhouden door het lezen der Heilige Schrift in de samenkomsten der gemeente, en door de prediking. Afzonderlijke stof bij het onderricht van het zaad des verbonds was de bijbelsche geschiedenis zelden.

Naarmate in de Roomsche kerk het latijn de officiëele kerktaal werd, en het latijn door niet-latijnsche volken niet algemeen werd verstaan, ging ook de kennis der bijbelsche geschiedenis temeer achteruit. In de Middel-eeuwen zullen de passie-spelen ertoe hebben bijgedragen, de kennis van enkele deelen der gewijde historie te bewaren.

De kerken der Reformatie maakten aanvankelijk de bijbelsche geschiedenis niet tot een zelfstandig onderdeel van het godsdienst-onderwijs. Luther zag wel het belang in van de kennis der bijbelsche geschiedenis; maar voor het bewaren en voortplanten hiervan kwam toch het meeste voor rekening van het huisgezin; het onderricht dat de kerk gaf aan de catechumenen, concentreerde zich vooral om den catechismus. Het pietisme heeft veel gedaan, om de bijbelsche geschiedenis te maken tot een afzonderlijk onderdeel ook van het school-onderwijs.

Het teruggaan van de beteekenis en de kennis der Heilige Schrift in vele kringen maakt een afzonderlijke behandeling van de „bijbelsche geschiedenis" op de catechisatie soms onvermijdelijk.

Van ontzaglijk veel beteekenis is de taak, in dit opzicht door het Christelijk school-onderwijs verricht, en bij voortduring te vervullen. [27.

Bijbelsche theologie is soms de naam voor een theologische richting, die er op uit is, de Heilige Schrift tot haar eenige bron en richtsnoer te nemen, en dus zuiver en uitsluitend „bijbelsch" tracht te zijn. Gewoonlijk echter verstaat men onder bijbelsche theologie een onderdeel der theologische wetenschap, en wel dat gedeelte, dat zich bezighoudt met de uiteenzetting van de theologie of leer des Bijbels. In dezen zin wordt de uitdrukking besproken.

De behoefte aan een „bijbelsche theologie" werd niet gevoeld, zoolang de godgeleerdheid zich bewust was van haar overeenstemming met de Heilige Schrift; zoolang de Heilige Schrift beginsel en uitgangspunt was voor de theologie, en de dogmatiek, d.i. de systematische uiteenzetting van de in de kerk geldende leer regelrecht uit de Heilige Schrift werd afgeleid, was een afzonderlijke „bijbelsche theologie" vanzelf overbodig. De reformatoren als Luther, Melanchthon of Calvijn dachten dan ook niet aan een bijbelsche theologie. In kiem ontstond zij door de afzonderlijke verzameling en toelichting der bewijsplaatsen uit de Heilige Schrift, die strekten om de juistheid der dogmatische uitspraken van belijdenis en kerkleer te staven. Zulk een afzonderlijke verzameling van Schriftplaatsen was gemakkelijk en practisch: zij was als het tuighuis waarin de wapenen, dienstig ter verdediging der belijdenis, geordend klaar lagen. Vele van dergelijke verzamelingen werden sedert de tweede helft der 17e eeuw uitgegeven (o.a. Seb. Schmidt, *Collegium biblicum*, 1671 en 1689). Hier was de uiteenzetting van den leer-inhoud der Heilige Schrift middel, geen doel. Dit bleef ook het geval, al werd het doel een tegengesteld, toen het rationalisme der 18e eeuw de uiteenzetting van de „leer der Heilige Schrift" ging geven om de waarheid der kerkleer en belijdenis niet te staven, maar te bestrijden (vgl. Teller, *Topice sacrae scripturae*, 1661, J. S. Semler, *Histor. u. Krit. Sammlungen üb. d. sogen. Beweisstellen i. d. Dogmatik*, 1795, 1802).

Begrijpelijkerwijze kwamen uit dergelijke verzamelingen de pogingen voort, in zelfstandigen, eigen vorm de verkregen resultaten te zetten naast of tegenover de belijdenis en leer der kerk. Zoo werd de „bijbelsche theologie" geboren als zelfstandig onderdeel der theologische wetenschap. Haar *naam*, hoewel een enkel maal reeds

eerder gebezigd, dankt zij feitelijk aan een redevoering van den Altdorfer hoogleeraar J. Ph. Gabler, *Over de rechtmatige onderscheiding der bijbelsche en der dogmatische theologie*, 1787.

Zoo werd de scheidingslijn tusschen „bijbelsche theologie" en „dogmatiek" getrokken, en aan de eerste als taak toegewezen een onbevooroordeelde, objectieve uiteenzetting van de bijbelsche begrippen en voorstellingen, met, naar men zeide al het plaatselijk-, tijdelijk- en persoonlijk-beperkte, dat er aan kleefde; voor de dogmatiek bleef dan over de uiteenzetting van de algemeene godsdienstige waarheden als, in dit beperkte en vergankelijke, de onvergankelijke, voor alle tijden geldende kern.

Naast de vraag: „wat leert de Heilige Schrift?" komt reeds voor Gabler de vraag te staan, waarop de dogmatiek het antwoord heeft te geven: „wat is voor ons, voor onzen tijd, het blijvend waarheidsbestanddeel, dat daaruit is af te leiden?"

Met de geboorte-geschiedenis der „bijbelsche theologie", door sommigen ook wel „bijbelsche dogmatiek" genoemd, hangt haar verdere ontwikkelings-geschiedenis samen, een ontwikkelings-geschiedenis, die, te breed om hier te schetsen (vgl. F. E. Daubanton, *Ter Inl. tot de Didaktiek des N. V. I Gesch. der beoefening van het leervak*, Utrecht 1916), geheel evenwijdig loopt met de historie van de waardeering, die de Heilige Schrift in den loop der laatste 150 jaren bij de onderscheiden theologische richtingen heeft gevonden.

Een enkele, die de organische eenheid der Godsopenbaring erkende en handhaafde, behandelde de „leer des Bijbels" in de „bijbelsche theologie" geheel naar het schema der dogmatiek, en vraagde, wat over ieder onderdeel der leer de Heilige Schrift *in haar geheel* leert.

Doch de meesten beschouwen de „bijbelsche theologie" als een historische wetenschap, en behandelen, in overeenstemming met hun Schriftopvatting, de „leertypen" der onderscheiden bijbelschrijvers afzonderlijk, hetzij in de volgorde waarin zij in den Kanon voorkomen, hetzij in de historische orde, waarin die auteurs hebben geschreven. Zoo kreeg men, terwijl meer en meer het Oude Testament verwaarloosd werd, menige bijbelsche theologie, waarin afzonderlijk de „leer van Jezus" volgens de eerste drie Evangeliën, volgens Johannes, de „Paulinische theologie", het „leertype" van den brief aan de Hebreën of de brieven van Petrus, enz. werd uiteengezet.

De theologische richting, die het goddelijk gezag der Heilige Schrift ontkent, en haar beschouwt als religieuze literatuur, heeft ten deele den naam „bijbelsche theologie" reeds losgelaten. Vooreerst omdat de Heilige Schrift voor haar geen eenheid is; dan ook, omdat uit de verschillende bijbelboeken geen „theologie", geen „leer" kan afgeleid worden, daar immers de geschriften der bijbelschrijvers geen theologische verhandelingen zijn, maar uitingen van hun geloofs-voorstellingen, openbaringen van hun religieus gemoed. Vandaar dat bij sommigen instede van den naam „bijbelsche theologie" de benaming godsdienst des bijbels of ook religie der verschillende bijbelschrijvers voorkeur vindt. [27.

Bijbeltekst. I. *Oude Testament.* Den Hebreeuwschen tekst van het Oude Testament, gelijk wij dien bezitten, danken we aan den veelzijdigen arbeid, door het Jodendom van de eerste eeuwen onzer Christelijke jaartelling daaraan ten koste gelegd. Vóór hij den huidigen vorm kreeg, heeft hij een natuurlijk niet voor alle boeken even lang durende maar dan toch wel voor alle langdurige periode van geleidelijke vervorming doorgemaakt, waarbij verschillende factoren zich hebben doen gelden zoowel van formeelen als van materieelen aard. Evenals alle schriftelijke voortbrengselen van den menschelijken geest, die de eeuwen hebben verduurd, heeft ook de tekst van het Oude Testament een geschiedenis doorloopen, waarvan zich wel de verschillende fasen niet meer met voldoende duidelijkheid laten vaststellen, maar wier resultaat bij nauwkeurige bestudeering van den tekst iedereen in het oog springt.

1. In de eerste plaats betreft dit den schriftvorm. Oorspronkelijk werd — met puntig schrijfriet (Jer. 8 : 8) en inkt (Jer. 36 : 18), op dierenhuiden tot een rol vereenigd (Ps. 40 : 8; Jer. 36 : 14 v.v.; Ez. 2 : 9; Zach 5 : 1) — geschreven in het oud-Hebreeuwsche schrift, dat niet zoo afgerond was als het tegenwoordige en — herinnering aan den tijd, toen men op steen of op kleitafeltjes schreef — meer een combinatie van rechte lijnen. We kennen dit uit het in 1880 gevonden zesregelige Silóah-inschrift (pl.m. 700 v. Chr.); het in 1908 te Gezer gevonden stuk van een landbouwkalender, waarvan de dateering niet vaststaat; een aantal Israëlitische zegelsteenen (8ste tot 7de eeuw v. Chr.); een reeks ooren van potten, die gediend hebben als etiketten, meerendeels in de ruïnen van Samaria gevonden (van de 9de tot de 7de eeuw v. Chr.) en uit tal van oude munten uit verschillende perioden van het Jodendom. Dit schrift, dat tal van verwantschapstrekken vertoont met het oud-Fenicische en Moabitische (steen van Mesa, 2 Kon. 3 : 4 v.) leefde later in het Samaritaansche schrift voort.

Toen na de ballingschap het Hebreeuwsch langzamerhand verdrongen werd door het Arameesch, moest dit oude schrift, waarin de bijbelboeken geschreven waren, geleidelijk wijken voor het Arameesch, dat trouwens in oorsprong nauw daarmede verwant was en door zijn meer gebogen lijnen veel meer geschikt was tot het beschrijven van het steeds meer op den voorgrond dringend perkament en papyrus. De Joodsche traditie schrijft deze verandering aan Ezra toe. In de werkelijkheid is het natuurlijk niet het werk van één man maar van eeuwen. Trouwens, zelfs in de eerste eeuwen onzer Christelijke jaartelling wordt nog gewag gemaakt van bijbelhandschriften in den ouden schriftvorm. Geleidelijk kreeg het schrift den vorm, waarin wij het nu nog kennen. Eerst in de dagen van Hieronymus († 419) was dit proces ten einde. Diens beschrijving van de Hebreeuwsche letterteekens komt geheel met den huidigen vorm overeen.

Aan deze verandering van schriftvorm dankt waarschijnlijk menige fout in den tekst haar oorsprong. Wanneer b.v. dezelfde man 2 Sam. 23 : 29 Heleb heet en in 1 Kron. 11 : 30 Heled,

dan laat zich dat verschil het gemakkelijkst verklaren uit den oud-Hebreeuwschen vorm der betrokken medeklinkers.

2. In de tweede plaats de woordafscheiding. Gelijk het Siloah-inschrift — in overeenstemming met den steen van Mesa en een groot deel der Fenicische inschriften — ons leert, was men oorspronkelijk gewoon van punten gebruik te maken om de woorden van elkander te scheiden, gelijk nu nog in den Samaritaanschen Pentateuch het geval is. Onder den invloed echter van den loopenden Arameesch-Hebreeuwschen schriftvorm kwam deze gewoonte in onbruik. Vandaar dat soms ten onrechte in twee groepen medeklinkers één woord werd gezien of dat omgekeerd één groep in twee woorden werd uiteengelegd. Zoo is Amos 6 : 12 niet bedoeld te vragen: „ploegt men met runderen?" maar: „ploegt men de zee met een rund?" en moet in Jes. 2 : 20 het onverstaanbare „om groeven te graven" (?) vervangen worden door „veldmuizen" of „mollen", gelijk ook de Staten-vertaling deed. Elders werd de splitsing tusschen de woorden ter onjuister plaatse aangebracht. Zoo moet het slot van Hoz. 6 : 5 luiden: „en mijn oordeel zal voortkomen als het licht". Later heeft men de woorden weer van elkander gescheiden en toen aan eenige letterteekens een specialen vorm gegeven, wanneer ze aan het einde van het woord stonden. Of men ook grootere en kleinere zindeelen of zinnen van elkander scheidde, laat zich niet meer met zekerheid zeggen. Vast slechts staat, dat in later tijd deze splitsing soms op onjuiste wijze is bewerkstelligd. Zoo moet het eerste woord van Ps. 42 : 7 bij vs. 6 getrokken worden en het slot van vs. 6 vertaald worden: „Want nog wil ik Hem loven, de verlossing mijns aangezichts en mijn God" (vgl. 42 : 12; 43 : 5).

3. Klank- en toonteekens. Oorspronkelijk bestond het Hebreeuwsche schrift uitsluitend uit medeklinkers. Slechts eenige lange klinkers werden aangeduid door de plaatsing van een tweetal met hen verwante half-medeklinkers. Zoolang nu de Hebreeuwsche taal leefde, was dit geen ernstig bezwaar voor het recht verstand van den tekst, al blijkt uit de Grieksche vertaling van het Oude Testament, dat niet altijd overeenstemming bestond met betrekking tot de vraag, hoe een groep medeklinkers moest worden uitgesproken en welke zin daaraan moest worden gehecht. Toen echter het Arameesch meer volkstaal werd, kwam de noodzakelijkheid op om de traditioneele lezing van den heiligen tekst, gelijk deze in de synagoge werd gehoord, zoo goed mogelijk vast te leggen en voor het nageslacht te bewaren. Daartoe werd de tekst van klankteekens voorzien, waardoor zoo nauwkeurig mogelijk de uitspraak der woorden werd aangegeven, en van toonteekens, die het onderlinge verband der woorden en daarmede den zin, dien de overlevering aan het geheel wilde toegekend zien, verduidelijkten. De ons zelfs bij name niet bekende mannen, aan wier arbeid we deze vastlegging van den heiligen tekst te danken hebben, heeten Masoréten (= overleveraars). Hun werkzaamheid, die, gelijk nader blijken zal, zich niet tot dit klank- en toonteekenstelsel bepaalde, kan met groote waarschijnlijkheid tusschen de 5de en de 8ste eeuw onzer Christelijke jaartelling gesteld worden.

4. Intusschen had de tekst ook in een ander opzicht een lange geschiedenis doorgemaakt. Bij het vermenigvuldigen der handschriften werd, vooral wanneer deze voor privaat gebruik bestemd waren, niet altijd de noodige zorg in acht genomen. Ook was deze taak niet altijd toevertrouwd aan zaakkundigen. Bovendien waren de handschriften, waarnaar moest worden afgeschreven, niet altijd even duidelijk te lezen, hetzij dat gevolg was van langdurig gebruik dan wel van een gebrek in het schrijfmateriaal. Een andere bron van tekstcorruptie was, dat de private bezitter van een handschrift ten eigen behoeve verduidelijkende aanteekeningen op den rand plaatste of een min duidelijk of een in onbruik geraakt woord door een ander verving, welke aanteekeningen dan weer door den een of anderen afschrijver beschouwd werden als bij den tekst behoorende en door hem daarin opgenomen werden. Een vergelijking van den Hebreeuwschen tekst der z. g. historische boeken met den Grieksche leert ons met hoeveel vrijmoedigheid dergelijke veranderingen werden aangebracht. Ook werden afkortingen niet altijd goed verstaan, waaraan we het onvertaalbare begin van 1 Sam. 1 : 5 te danken hebben (lees: en Hanna gaf hij één deel, maar Hanna had hij lief). Of de afschrijver begreep niet altijd, wanneer een woord aan 't eind van een regel was afgebroken en derhalve op den volgenden regel weer ten volle uit geschreven was en wanneer niet. Vandaar dat in 1 Sam. 13 : 8 na „Samuël" „bestemd had" moet worden ingevoegd, gelijk dan ook in de Staten-vertaling is geschied.

Bij dezen stand van zaken is het dan ook niet te verwonderen, dat het Jodendom zich met steeds grooter ernst gesteld zag voor de vraag, hoe aan deze steeds meer om zich heen grijpende corruptie van den heiligen tekst paal en perk kon worden gesteld. Zoo zien we dan ook ongeveer gelijktijdig met het begin onzer Christelijke jaartelling een steeds krachtiger wordend streven opkomen om door het aangeven van verschillende regels tot nauwkeuriger vaststelling van den tekst te komen. Dat werd echter eerst mogelijk, toen na Jeruzalems val het Jodendom in al zijn vertakkingen zich aan de strenge leiding zijner rabbijnen overgaf. Dan zien we geleidelijk een ambtelijk vastgestelden tekst opkomen. De Grieksche vertalingen van het Oude Testament uit de 2de eeuw vertoonen reeds veel minder afwijkingen van onzen Hebreeuwschen tekst dan de veel oudere der Zeventig, en de Hebreeuwsche tekst van Origenes († 254) en Hieronymus († 419) stemt bijna geheel met den onze overeen, terwijl in den Talmoed de tekst als vaststaand wordt beschouwd. Naar de wijze, waarop tot vaststelling van den heiligen tekst werd gearbeid, kunnen we slechts gissen. De Joodsche traditie zelf spreekt slechts van een vaststelling van den tekst van den Pentateuch door middel van het tellen der tekstgetuigen. Hoe groot dat aantal is geweest blijkt niet. Waarschijnlijk is op die wijze voor alle bijbelboeken een standaardtekst ontstaan, die, met

Den Burger Mr. G. van der Meersch.

Burger Fiscaal!

Na de van UE bekomen aanzegging van het Decreet der Vergadering van Provisioneele Representanten van 't Volk van Holland, op gisteren en mijnen opmerkingen gegeven, dient deze om UE mijn mondeling andwoord te vernieuwen, dat ik naamlijk met dieselfde lijdelijke obedientie welke ik bij mijn requeste aan gem. Representanten, geprofiteert en aangeboden heb te praesteeren, aan hetzelve Decreet voldoen zal, doch van eene Resolutie of Decreet, mij van zoo nabij rakende, Copie, en voorts een Buitenlands paspoort verzoeke, om te kunnen vertrekken. In verwachting dat UE zich onbezwaard zult vinden, mij dit verzoek te willen effectueeren, teeken ik na toewensching van waarachtige Heil en Broederschap,

Bilderdijk

Van huis, Woensdag 25 Maart 1795.

Brief van Bilderdijk, waarin hij vraagt om een paspoort.

De brief is geschreven daags na de aanzegging, dat hij binnen 24 uur Den Haag en binnen 8 dagen 't land moest verlaten.

Bilderdijk (blz. 326).

officiëel gezag bekleed, tot correctie van andere handschriften kon worden gebruikt.

Daar echter deze standaardtekst niet in alle opzichten in overeenstemming was met den traditioneelen, gelijk deze in de synagoge werd voorgedragen, zag men zich genoodzaakt door randnoten van iedere afwijking melding te maken. Wanneer er b.v. een ander woord moest worden gelezen dan in den tekst stond, werden de klankteekens, behoorende bij den traditioneelen tekst onder de medeklinkers van het handschrift geplaatst, waarna door een cirkeltje verwezen werd naar de bij de klankteekens behoorende medeklinkers, die, gevolgd door 't woordje kĕrē („lees"), op den rand van het handschrift werden geschreven. Op soortgelijke wijze werden ook de gevallen aangewezen, wanneer in vergelijking met den traditioneelen tekst in den standaardtekst een woord gemist werd of te veel stond.

Daarmede was echter de arbeid van deze Masoréten nog niet afgeloopen. Immers het kwam er nu op aan, den standaardtekst ook verder zooveel mogelijk voor corruptie te bewaren. Daartoe werden met pijnlijke nauwkeurigheid tal van regels vastgesteld, die bij het afschrijven van bijbelhandschriften en vooral van synagogale rollen in acht moesten worden genomen. Voorts werden allerlei maatregelen getroffen om een regelmatige controle der handschriften mogelijk te maken. Men telde hoeveel letterteekens, woorden en verzen in het geheele Oude Testament en in ieder boek te vinden zijn. Ook hoe dikwijls een bepaald woord in de Wet of elders voorkomt. Voorts noteerde men allerlei grafische bijzonderheden, die in een als vol te erkennen handschrift moesten gevonden worden: hier een omgekeerd (Num. 10 : 35 v.), daar een boven den regel geplaatst letterteeken (Richt. 18 : 30); elders een reeks buitengewone punten boven en onder een lettergreep (Ps. 27 : 13) of een open ruimte midden in een vers (Gen. 4 : 8).

Bij het overzien van hun arbeid ten behoeve van den heiligen tekst treft het ons met hoeveel eerbied voor het overgeleverde deze is verricht. De eigenaardigheden der verschillende bijbelboeken zijn bewaard gebleven met hun archaïsmen, idiotismen en dialectische schakeeringen, ja zelfs met hun afwijkende schrijfwijze. Zelfs de verschillen tusschen de parallele stukken, die in het Oude Testament te vinden zijn, hebben de overleveraars niet verwijderd. De waarde van dezen Masorétischen arbeid kan dan ook moeilijk worden overschat. De door hen overgeleverde lezing der woorden is zóó, dat de tekst slechts op zeer weinige plaatsen door het veranderen van klankteekens kan worden verbeterd. En al is hun tekst voor verbetering vatbaar, hij verdedigt zichzelf tegen hen, die hem zouden willen voorstellen als corrupt. Hij laat zich zeer goed lezen en begrijpen, en wanneer de onvolmaaktheden, die hem aankleven, zoover dit nog mogelijk is, verwijderd zijn, bemerkt men, dat de zakelijke inhoud niet veranderd is, omdat deze niet door „den tand des tijds" was aangetast.

5. De tot ons gekomen handschriften vallen in twee groepen uiteen: die, welke voor het synagogale gebruik waren bestemd, en de private. De eerste, steeds in rolvorm, zijn met bijzondere zorg op leder of perkament geschreven en bieden uitsluitend den medeklinker-tekst van die bijbelboeken, welke op den sabbat in de synagoge worden voorgelezen: de wet, de afdeelingen der profeten en het vijfrollenboek (Hooglied, Ruth, Klaagliederen, Prediker en Esther, die op de vijf groote feesten worden voorgelezen). Aan de andere is gewoonlijk niet zooveel zorg besteed. Zij bieden min of meer volledig het masorétisch apparaat en bevatten in boekvorm het geheele Oude Testament of gedeelten daarvan. Het oudste handschrift, dat tot dusver tot ons gekomen is, dateert van 916 en omvat de profetische geschriften. Een tweede, eveneens te St. Petersburg zich bevindend bijbelhandschrift, maar ditmaal het geheele Oude Testament omvattend, is tusschen 1008 en 1010 geschreven. Dat we geen oudere hebben is gevolg van drieërlei omstandigheid: de aan grootere en kleinere katastrofen zoo rijke geschiedenis van het Jodendom; de gewoonte der Joden om de minderwaardig geworden handschriften, na ze onbruikbaar te hebben gemaakt, op te bergen en later te begraven of in een waterput neer te laten; het meer vochtige klimaat van Palestina, waartegen het schrijfmateriaal niet bestand was.

De oudste gedrukte uitgave van den Hebreeuwschen tekst dateert uit 1488 en is voor de verschillende bijbelboeken niet steeds van dezelfde waarde. Beter zijn de Hebreeuwsche tekst van de Complutenserpolyglot, in 1517 door den Spaanschen kardinaal Ximenes bezorgd, en de 2de uitgave der Bombergiana, in 1525 te Venetië verschenen. Sindsdien is er veel gearbeid om den masorétischen bijbeltekst zoo nauwkeurig mogelijk uit te geven. Daaraan danken we de veel correctere uitgave van S. Baer en Fr. Delitzsch (sinds 1861) en die van Ginsburg (sinds 1894).

Hiermede kan echter de Oud-Testamentische wetenschap zich niet tevreden stellen. Ze heeft tot taak zoo ver mogelijk achter de Masoréten terug te gaan en den oorspronkelijken tekst der Oud-Testamentische bijbelboeken zoo dicht mogelijk te benaderen. Daartoe kunnen vooral de oude vertalingen belangrijke diensten verrichten: de Grieksche der Zeventig (Septuaginta), de Latijnsche (Vulgata) en de Syrische (Pesjitto), terwijl voor den Pentateuch nog in aanmerking komt de Samaritaansche tekst. Een eerste poging in die richting is gedaan door Prof. Dr R. Kittel, die in 1905 met verschillende andere geleerden in eerste uitgave een Biblia Hebraïca met critische aanteekeningen verschijnen liet. [3.

II. *Nieuwe Testament.* Het door de Nieuw-Testamentische schrijvers zelven geschreven of gedicteerde (vgl. Rom. 16 : 22) exemplaar der bijbelboeken is niet bewaard gebleven. Tallooze afschriften werden gemaakt van de oudste tijden aan, ten dienste der gemeenten, die in haar samenkomsten uit de brieven van Paulus of uit het Evangelie lazen. Het veelvuldig gebruik en het weinig sterke materiaal, in de eerste eeuwen gebruikt, nl. papyrus, zal herhaaldelijk vernieuwing van een exemplaar noodig hebben gemaakt. Tusschen den oorspronkelijken, van de schrijvers zelven afkomstigen tekst en de oudste, ons bekende handschriften liggen dus vele copieën,

en ligt, daar er slechts enkele fragmenten van papyrus-handschriften bekend zijn, een tijdruimte van enkele eeuwen.

Toch heeft de voorzienigheid Gods zoo over zijn Woord gewaakt, dat men zeggen mag: de tekst van de Heilige Schrift van het Nieuwe Testament staat vast; waar er onzekerheid is, betreft deze slechts onbeteekenende kleinigheden, een letter, een woord, een enkelen zin. Doch in geen enkel opzicht raakt dit den wezenlijken inhoud der Heilige Schrift. Door het veelvuldig gebruik van de Heilige Schrift zijn er van de boeken van het Nieuwe Testament veel meer handschriften bewaard gebleven dan van eenig geschrift der classieke oudheid; en dank zij den eerbied, dien men voor het Woord Gods had, werd aan het getrouw bewaren en overleveren van den tekst allengs groote zorg besteed.

1. *De geschreven tekst.* Het *papyrus,* vervaardigd uit de papyrus-plant, die vooral in de Nijl-delta voorkwam, werd in de 4e eeuw verdrongen door het *perkament,* dat zijn naam ontleent aan de in het Westen van Klein-Azië gelegen stad Pergamum (vgl. Openb. 2 : 12), waar men het zeer ver gebracht had in de kunst, dieren-huiden (meestal geite- of schaaps-vellen) geschikt te maken voor schrijftmaterieel.

Door het in gebruik komen van het perkament veranderde ook de „boek"-vorm; een op papyrus geschreven „boek" werd opgerold bewaard; een perkamenten „boek" had een codex-vorm, d. i. bestond uit een aantal dubbel-gevouwen en in elkaar gelegde vellen.

In dien vorm zijn verreweg de meeste handschriften van het Nieuwe Testament of van gedeelten hiervan, die bewaard zijn gebleven.

De Grieksche tekst van het Nieuwe Testament werd geschreven met hoofdletters zonder woordindeeling, zonder leesteekens of accenten, in 2 of 3, later ook in 4 kolommen op iedere bladzijde.

Sedert de 9e eeuw werden bijbel-handschriften ook met kleine letter, d. i. in loopend of cursief schrift vervaardigd. Aan het soort van schrift, ook aan den vorm der letters kan men den tijd, waarin een handschrift werd geschreven, bij benadering bepalen.

Vele handschriften, vooral de jongere, zijn gedateerd, en voorzien van den naam van den persoon, die het copieerde.

Dat er tusschen den tijd der apostelen en het oudste ons bekende handschrift van het Nieuwe Testament een tijdruimte ligt van ongeveer 3 eeuwen, is toe te schrijven aan de toestanden, die in de kerk der eerste 3 eeuwen heerschten: voor het meerendeel bestonden de geloovigen uit de ongeletterden, uit de onaanzienlijken; aan de middelen, om zich kostbare, duurzame copieën van bijbelboeken voor het gebruik in hun samenkomsten te verschaffen, zal het hun veelal hebben ontbroken; voorts stond de kerk tot de bekeering van Constantijn den Groote tot het Christendom dikwijls aan vervolgingen bloot; een der middelen waardoor de heidensche overheid de nieuwe religie dacht te kunnen uitroeien, was de vernietiging hunner Heilige Schriften, die de Christenen vaak gedwongen werden uit te leveren. Doch zoo min als de gemeente van Christus kon worden uitgeroeid, gelukte het, haar het Woord Gods te ontnemen.

Ook het Nieuwe Testament ging van geslacht op geslacht over.

Om den juisten tekst van een Schriftwoord vast te stellen, is dus vergelijking der handschriften noodig, daar bij het afschrijven onwillekeurige veranderingen door vergissing konden ontstaan, daar een afschrijver soms opzettelijk een wijziging aanbracht, enz. Vooral in den tekst der eerste 3 Evangeliën is vaak een woord of bericht gewijzigd of aangevuld bij den éénen evangelist naar den vorm, dien het overeenkomstig bericht bij den anderen evangelist heeft.

De taak der *tekst-critiek,* die den juisten tekst tracht vast te stellen, is zeer vereenvoudigd, doordat het mogelijk is, de zeer talrijke handschriften te groepeeren; zij kunnen gegroepeerd worden naar het deel der kerk, waaruit zij afkomstig zijn, bijv. uit Palestina en Syrië; daar was in de 4e eeuw een bekende bibliotheek te Caesarea; evenzoo was er in de 2e en 3e eeuw een groote bibliotheek te Alexandrië; sedert Constantinopel het middelpunt werd der kerk van het Oosten, werd er door de kerkvaders en godgeleerden aldaar veel zorg besteed aan een nauwkeurig overleveren van den tekst der Heilige Schrift. In het Westelijk deel der kerk, waar het Nieuwe Testament spoedig in het Latijn werd vertaald, n.l. in Italië, Noord-Afrika en Gallië was in de 2e tot einde 4e eeuw een tekst in omloop, die vele eigenaardige afwijkingen vertoont van den in Alexandrië en later in Constantinopel gangbaren tekst. Over het ontstaan en de beteekenis van dezen zoogenaamden Westerschen tekst is het volle licht nog niet opgegaan; onderscheiden vragen die zich hierbij voordoen, wachten nog op een afdoend antwoord.

En niet alleen een groepeeren der handschriften is mogelijk; men kan zelfs spreken van sommige handschriften-families, d.w.z. een reeks van handschriften die rechtstreeks of middellijk teruggaan op éénzelfde origineel.

Het springt in het oog, dat hierdoor de beoordeeling der beteekenis van afwijkingen in den tekst veel gemakkelijker wordt, omdat eenzelfde afwijking, in één handschrift voorkomend, dikwijls ook zal worden aangetroffen in de andere, die tot dezelfde groep of familie behooren.

Een sedert het midden der 18e eeuw gebruikelijke wijze, de handschriften aan te duiden, is door de letters van het alfabet (A B C) voor zooveel het handschriften in hoofdletters (majuskel-handschriften) en door cijfers, voor zoover het handschriften in loopend schrift (minuskel- of cursief-schrift) betreft. In den laatsten tijd zijn door sommige geleerden andere stelsels van aanwijzing voorgeslagen, geen van deze heeft echter nog zooveel ingang gevonden, dat het de oudere methode heeft verdrongen.

Nevens de handschriften in de oorspronkelijke taal van het Nieuwe Testament, het Grieksch, zijn voor den bijbel-tekst ook van groote beteekenis de oude vertalingen, zooals de oud-Latijnsche, vóór 380, de oud-Syrische (2e eeuw), de vertalingen van Opper- en Beneden-Egypte nl. de Sahidische en de Bohairische.

Verder zijn de geschriften der kerkvaders en apologeten der eerste eeuwen een belangrijk hulpmiddel voor het bij benadering vaststellen van den oudsten tekst van het Nieuwe Testament. Vele kerkvaders gaven een verklaring van Nieuw-testamentische geschriften, waarbij zij natuurlijk den tekst telkens moesten aanhalen; zoodoende kan men dan zien, welken bijbeltekst zij hadden.

Door den invloed en de zorg der Byzantijnsche kerk verkreeg allengs de Grieksche tekst van het Nieuwe Testament in de 5de eeuw een vasteren vorm; deze week in sommige onderdeelen wel eenigszins af van den tekst der oudere handschriften, maar hiertegenover staat, dat, nu deze vorm eenmaal tot stand was gekomen, een verdere vervloeiing en wijziging in den tekst was gestuit.

2. *De gedrukte tekst.* De uitvinding der boekdrukkunst bracht een groote verandering ook in de wijze van vermenigvuldiging en overlevering van den Bijbeltekst: de drukpers verving de schrijfpen van den kloosterling, en verminderde grootelijks de kans op vergissingen en wijzigingen in den tekst.

Het eerste Grieksche Nieuwe Testament werd gedrukt in 1514, door de zorgen van kardinaal Ximenez, den aartsbisschop van Toledo; hij ontwierp deze uitgave in 1502 ter eere van de geboorte van hem, die later als Karel V de keizerskroon zou dragen. In 1514, den 10en Januari, was de druk voltooid te Alcala, in het Latijn Complutum geheeten. Naast den Griekschen was de Latijnsche tekst van het Nieuwe Testament gedrukt, bovendien van het Oude Testament ook de Hebreeuwsche tekst. Vandaar heet deze bijbel de Complutensische polyglot d. i. veel-talige.

Eerst in 1520 gaf de paus, Leo X, verlof, dezen Bijbel in het licht te geven. Daardoor werd dit werk wel de eerste *gedrukte*, maar niet de eerste *verschenen* uitgave van het Nieuwe Testament. *Erasmus* n.l. bereidde op verzoek van den Bazelschen uitgever Frobenius met grooten spoed een uitgave van het Grieksche Nieuwe Testament voor, die in September 1515 begonnen, reeds den 1en Maart *1516* gereed was. De beteekenis van deze uitgave ligt meer in het feit, dat zij de eerste was, die op de boekenmarkt kwam, bovendien van veel geringer omvang en prijs was dan de uitgave van Complutum, dan in haar wetenschappelijke waarde. De handschriften, door Erasmus geraadpleegd, waren volgens zijn verzekering „van de oudste en beste", maar inderdaad vrij jong en van geringe waarde; zelfs ontbrak de Grieksche tekst van een klein gedeelte van Openbaringen, zoodat Erasmus dit uit den vulgata-tekst (d. i. den Latijnschen tekst der Roomsch-Catholieke kerk) in het Grieksch moest terugvertalen, een arbeid, die hem niet al te goed gelukte.

Van Erasmus' Grieksche Nieuwe Testament verschenen betrekkelijk spoedig vijf drukken, n.l. in 1516, 1519, 1522, 1527, en 1535.

Zijn Bijbeltekst heeft grooten invloed gehad op den gedrukten tekst. Hij lag ten grondslag aan vele volgende uitgaven, o. a. aan die der Parijsche uitgevers *Robert* en *Henri Stefanus* of Etienne van 1546, 1549 en 1550. Deze laatste is van beteekenis in de geschiedenis van den Bijbeltekst omdat zij de eerste is, die noten aan den voet der bladzijden had met aanwijzingen van de lezingen van onderscheidene handschriften. De vierde uitgave, van 1551, had voor het eerst de *indeeling* van den tekst in *verzen*. (De indeeling in *hoofdstukken* is afkomstig van Stefanus Langton, † 1228).

Ook de hervormer Th. Beza, Calvijns vriend, bezorgde tusschen 1565 en 1604 niet minder dan negen uitgaven van het Grieksche Nieuwe Testament, die grootendeels berustten op de edities van Erasmus.

Verder is hierdoor Erasmus' Bijbeltekst van grooten invloed geweest, dat Luther de uitgave van 1519 ten grondslag legde aan zijne vertaling.

Ook de gebroeders *Elsevier* te Amsterdam gaven onderscheiden uitgaven van het Grieksche Nieuwe Testament in het licht (o.a. in 1624 en 1633), in hoofdzaak gebaseerd op Erasmus' uitgaven. De invloed van Elseviers tekst is enorm groot geweest, omdat de Bijbelvertalingen, in en na den tijd der Reformatie ontstaan, grootendeels dezen tekst hebben gevolgd.

Het bekend worden van nieuwe gegevens voor den Griekschen Bijbeltekst door ontdekking van handschriften, het nauwkeuriger bestudeeren van de geschriften der kerkvaders enz., deed een nieuwe periode in de geschiedenis van den gedrukten tekst aanbreken; de vergelijking van steeds meer handschriften drong tot het bezorgen van uitgaven, waarin verschillende lezingen aan den voet der bladzijden werden vermeld, en de tekst, dien de uitgever voor den juisten hield, werd afgedrukt.

Vermelding verdient in dit verband de zoogenaamde *Londensche polyglot*, door Walton in 1657 bezorgd, een uitgave in 6 folio deelen, waarin de Grieksche, Syrische, Latijnsche, Aethiopische en Perzische tekst, benevens de lezing van 15 handschriften waren opgenomen.

In Engeland verscheen in 1707 een belangrijke, op geleerden arbeid berustende uitgave van *John Mill*, op wiens arbeid in hoofdzaak de tekst van den bekenden Duitschen godgeleerde *J. A. Bengel* van 1734 berustte.

Van groote geleerdheid getuigt het werk van *J. J. Wettstein*, in 1751—'52 verschenen: een Grieksche tekst, met de lezingen van vele handschriften daaronder, en voorzien van verklarende aanteekeningen, die tal van aanhalingen bevatten van Joodsche, Grieksche en Latijnsche schrijvers.

Van de velen, die tijd en krachten besteedden aan de vaststelling van een zooveel mogelijk juisten tekst heeft vooral *C. Lachmann* beteekenis (1842—'50), die een poging deed de geschiedenis, de ontwikkeling en de veranderingen van den geschreven bijbeltekst na te gaan.

Meer in getal dan van eenig ander zijn de tekst-uitgaven van *C. Tischendorf*, wiens 8e editie, met ontzaglijk veel geleerd materiaal voorzien, in 1872 verscheen. Een inleiding, waarin een overzicht wordt gegeven van de handschriften, vertalingen en verdere gegevens, die hem ten dienste hadden gestaan, werd voltooid en bezorgd, daar Tischendorf in 1874 overleed, door *C. R. Gregory*, 1884—'94.

Van minstens even groote waarde is de Engelsche tekst-uitgave van het Grieksche Nieuwe Testament, bezorgd door *B. F. Westcott* en *J. A. Hort* (1881), waarin zij een tekst afdrukten, herzien en verbeterd volgens beginselen, waarvan zij in een geleerde inleiding rekenschap gaven.

Het gemiddelde van de uitgaven van Tischendorf en Westcott-Hort vindt men terug in het bekende en veel gebruikte Grieksche Nieuwe Testament van *Eb. Nestle*, die in 1912 zijn 9e uitgaaf zag verschijnen.

De gegevens, door de ontdekking van steeds meer handschriften in kloosters in Griekenland, in het droge zand van Egypte, waar de weggeworpen papieren in de nabijheid van sommige groote steden der oudheid, in grooten getale worden opgedolven, en ook fragmenten van den bijbeltekst hebben opgeleverd, maken een voortgezetten arbeid noodzakelijk.

Vooral een ordening en groepeering der steeds talrijker wordende getuigen naar een vast, en zoo mogelijk door allen aanvaard beginsel, is een dringende eisch.

Eén der laatsten, die aan dezen arbeid zijn krachten heeft gegeven, met behulp van een staf van ruim 40 medewerkers, was *Hermann von Soden* († 1914). Hij groepeerde de tallooze getuigen voor den tekst, die hij volgens een nieuw, door hem uitgedacht systeem aanduidt, volgens een theorie over de geschiedenis van den tekst, die zoowel in haar wezen als in haar toepassing, door velen wordt bestreden.

De kroon op zijn arbeid was zijn tekst-uitgave van 1913.

Terwijl hij volgens een gansch ander systeem de gegevens groepeerde dan Tischendorf, verschilt toch de *tekst*, dien von Soden laat afdrukken, slechts zeer weinig van dien van Tischendorf en Nestle. De afwijkingen zijn zeer gering, en alle uiterst onbeteekenend.

Zoodat ook een geleerde en wetenschappelijke arbeid van eenige eeuwen de slotsom wettigt: God heeft voor zijn kerk zijn Woord bewaard, en van geslacht op geslacht overgeleverd in een volkomen betrouwbaren en zekeren vorm. [27.

Bijbelverklaringen. Wanneer van Gereformeerde zijde is beleden de duidelijkheid der Heilige Schrift, is dat altijd zóó verstaan, dat de Schrift wel duidelijk aan ieder den weg der zaligheid leert, niet zóó, dat in den Bijbel niet veel zou wezen, dat dringend verklaring behoeft. Dit springt zoo zeer aan een ieder, die de Schrift onderzoekt, in het oog, dat al heel vroeg Bijbelverklaringen werden gevraagd en gegeven. Reeds in de Schrift zelf treffen we iets van dien aard aan, als Kronieken de in Koningen beschreven geschiedenis uit een bepaald oogpunt beziet. De profeten verklaren veel uit Israëls geschiedenis. Het Nieuwe Testament is als het ware één doorloopende verklaring van het Oude Testament en de brieven geven weer toelichting bij de feiten der evangeliën. De Joden hadden al spoedig verklaringen van verschillende boeken des Ouden Testaments. Men heeft Targumim, die een Arameesche vertaling van den tekst geven en Midraschim, die meer kommentaren zijn, doch dan zóó, dat ze vooral allerlei verhalen enz. aanvoeren tot toelichting en uitbreiding van den tekst. In de Christelijke kerk begon de Schriftuitlegging bij de ketters. Basilides en de Valentiniaan Heracleon waren de eerste exegeten van het Nieuwe Testament. Weldra volgen Clemens Alexandrinus en de groote Origenes, en na hen een onafgebroken rij van groote en minder groote uitleggers, van wie we hier uit de Grieksche kerk nog Chrysostomus en uit de Latijnsche Hieronymus noemen. Ook in de Middeleeuwen wordt ondanks veel spitsvondigheid nog veel goeds geleverd en met eere mag Thomas van Aquino worden vermeld. Een nieuwe periode breekt aan met de hervorming. De Scholastieke methode wordt verlaten en met ernst wordt de eigenlijke zin van de Schriftwoorden gezocht. De meeste reformatoren waren exegeten van beteekenis. Naast Luther en Calvijn moeten ook in het bijzonder Aretius en Zanchius worden genoemd. Tot nu toe bestaat er feitelijk geen bepaald onderscheid tusschen wetenschappelijke verklaringen en zulke, die voor het volk waren bestemd dan alleen in zooverre, als de geleerden hun eigenlijke doorloopende verklaringen schreven in het Latijn en dus van zelf voor de mannen der wetenschap — al bedenke men, dat vroeger de kennis van het Latijn meer verbreid was dan thans — en daarnaast verschenen, wat men kan noemen, series preeken over geheele boeken in de volkstaal. In den loop der tijden is dat anders geworden. De scheiding wordt grooter en grooter en in onze dagen noemt men kommentaren de wetenschappelijke verklaringen op den grondtekst, Bijbelverklaringen de uitlegging der vertaling in de landstaal, bestemd voor het volk. Bepalen we ons tot ons eigen vaderland, dan werden bij de weer opleVende belangstelling voor theologisch onderzoek in de 19e eeuw vooral door ons volk gebruikt de uit het Engelsch vertaalde Gereformeerde Bijbelverklaringen van Patrick, Polus en Wells en die van Henry en Stackhouse, dan de uit het Duitsch vertaalde Luthersche van Lilienthal en later ook de eveneens uit het Duitsch vertaalde van Daechsel. Van de Nederlandsche werken vonden vooral ingang die van Van Nuys Klinkenberg en Van der Palm, geen van beide Gereformeerd te noemen. In de laatste jaren zijn van Gereformeerde zijde op tal van afzonderlijke Bijbelboeken goede verklaringen geschreven; niet het minst zijn terecht geliefd de boeken van Ds J. van Andel. Door Ds J. C. Sikkel werd een volledige Bijbelverklaring opgezet, waarvan echter alleen Genesis verscheen. Uit den allerlaatsten tijd kwam van niet-Gereformeerde zijde de serie *Tekst en Uitleg* onder redactie van Prof. van Velhuizen. Van Gereformeerde zijde wordt sinds 1922 uitgegeven: *Korte Verklaring der Heilige Schrift met nieuwe vertaling*. Van Henry verscheen een nieuwe overzetting. Beknopte Bijbelverklaringen geven de z.g.n. Bijbels met kantteekeningen. Bovenaan staat hier nog steeds de Statenbijbel. Ook in latere tijden zijn er vele verschenen, hetzij over den geheelen bijbel, hetzij alleen over Oud of Nieuw Testament. Zoo van Beausobre en Lenfant, Vinke, de Synodale vertaling van het Nieuwe Testament, de z.g.n. Leidsche vertaling, het Nieuwe Testament van Bakels en verschillende andere. [17.

Bijbelvertalen. Wie gelooft, dat de Schrift Gods Woord is en dat zij door ieder moet worden onderzocht, is van zelf overtuigd, dat zij moet worden vertaald. De eisch kan en behoeft niet gesteld, dat ieder den Bijbel in het oorspronkelijk leest. Nu is practisch bij de meeste gekerstende volken de Bijbel vertaald, zonder dat men zich rekenschap had gegeven, aan welke eischen een vertaling behoort te voldoen. Weinig was het ook, wat de Dordtsche Synode aan de Statenvertalers voorschreef. Evenwel dit doet juist zien, dat de voorschriften doorgaans komen, wanneer de bestaande vertaling niet meer voldoet en gearbeid wordt aan een nieuwe. Eerste eisch is altijd weer getrouwheid, waaronder echter de duidelijkheid niet mag lijden. Er is geen moeilijker ding dan om hier de juiste verhouding te vinden. Om die te kunnen vinden moet de vertaler de grondtalen der Schrift volkomen machtig zijn, maar ook ingedrongen zijn in den geest der Schrift, de taal, waarin hij overbrengt geheel beheerschen en op de hoogte van karakter, ontwikkeling enz. van hen, voor wie hij vertaalt. Moeilijk is ook immer de vraag, moet er een nieuwe vertaling komen of moet de oude herzien. Het hangt er van af, hoe oud de bestaande is en wat er aan haar ontbreekt. Voor deze en tal van andere vragen, zie F. W. Grosheide, *Bijbelvertalen*, Amsterdam, 1916. [17.

Bijbelvertalingen. Van de tallooze Bijbelvertalingen kunnen alleen de meest bekende hier worden genoemd. De oudste is de Griekse vertaling van het Oude Testament de z.g.n. Septuaginta, waarschijnlijk gereed gekomen in de tweede eeuw v. Chr. Ook in het Syrisch moet het Oude Testament reeds vroeg zijn vertaald (eerste eeuw n. Chr. ?). Deze vertaling werd later met een onder bisschop Rabbula († 435) tot stand gebrachte vertaling van het Nieuwe Testament verbonden en werd onder den naam Peschitta (eenvoudige) de meest bekende Syrische Bijbelvertaling. In het Latijnsche taalgebied vond algemeen ingang de herziening der oud-Latijnsche vertaling, die Hieronymus omstreeks 385 tot stand bracht, dezelfde overzetting, die onder den naam Vulgata, zij het iets gewijzigd, op het concilie van Trente authentiek werd verklaard en nog altijd geldt in de Roomsche kerk. Van de andere oude vertalingen noemen we nog de Koptische (verzamelnaam voor enkele vertalingen in verschillende dialecten van het Christelijk Egypte), de Armenische en de Gothische (pl.m. 375), de oudste Germaansche. Na de hervorming werd de Bijbel overgezet in alle Europeesche talen. Vooraan ging Luther, wiens Nieuwe Testament verscheen in 1522, de eerste volledige Bijbel in 1534. Deze vertaling is bij de Duitschers nog altijd in gebruik, wel verscheen in 1883 een min of meer officieele herziening. Engeland kreeg zijn authorised version in 1611, herzien in 1881. Frankrijk heeft niet een bepaalden standaard-bijbel. Tegenwoordig worden het meest gebezigd de Bijbel naar Segond en het Nieuwe Testament naar Stapfer of Oltramare. In 1910 verscheen de z.g.n. Synodale vertaling. In Italië gebruiken de Protestanten de min of meer herziene vertaling van Diodati (1607) en de Roomschen en Protestanten de vertaling van Martini (1776). In Denemarken en Noorwegen heeft men een vertaling, die een herziening is van de vertaling van bisschop Resen (1607). Zweden gebruikt naast de vertaling van Luthers overzetting uit 1541, ook een Nieuw Testament, dat in 1882 door bisschop Sundberg in het licht werd gegeven.

Er is misschien geen land, waar de Bijbel zoo vaak is vertaald als in Nederland. Reeds lang vóór de Reformatie bestonden er Historiebijbels, Levens van Jezus, Psalmvertalingen enz. In 1477 verscheen te Delft het eerste gedrukte Oude Testament, pl.m. 1480 te Keulen de eerste volledige Nederlandsche Bijbel. Nauwelijks had de Hervorming in ons land haar intrede gedaan, of men begon den Bijbel te vertalen. Reeds in 1522 verscheen te Amsterdam bij Doen Pietersoen het Evangelie van Mattheus vertaald door Joh. Pelt. Ongeveer in dien zelfden tijd gaf Jacob van Liesveldt te Antwerpen de Evangeliën uit, alsook de Brieven van Paulus en de Katholieke Brieven. 1523 verschijnt te Antwerpen de 1e druk van het Nieuwe Testament vertaald door Adr. van Bergen (Evangeliën en Brieven afzonderlijk), 1524 de 2e druk. 1523 gaf ook Doen Pietersoen het Nieuwe Testament naar Adr. van Bergen uit. Andere drukken gaan we hier voorbij en vermelden, dat in 1526 bij Jacob van Liesveldt de eerste volledige Bijbel na de Reformatie verscheen, een Bijbel, die herhaaldelijk is herdrukt (nog tot in 1629) en zeer veel is gebruikt.

Ook de Roomschen gingen den Bijbel vertalen. Het meest bekend zijn de uitgaven verschenen bij Vorsterman te Antwerpen, de Bijbels bewerkt door Nicolaas van Winge, terwijl later vooral de Bijbel gebruikt werd, die het eerst verscheen in 1599 te Antwerpen bij Moerentorf. De geschiedenis van de Gereformeerde Bijbelvertaling begint 1566. In dat jaar verscheen te Embden een volledige Bijbel bij Mierdman en Gheylliaert, als ook het veel meer beteekenende Nieuwe Testament van Jan Utenhove, het eerste, dat uit het oorspronkelijke was vertaald. Dit Nieuwe Testament viel niet in den smaak wegens de wat zonderlinge taal en daarom gaf J. D. (waarschijnlijk Jan Dirkszoon) in 1559 te Embden weer een vertaling van het Nieuwe Testament. Daarbij voegde Godfried van Wingen een herziening van het Oude Testament naar den Liesveldtschen tekst en zoo verscheen in 1562 de 1e druk van den Gereformeerden Bijbel, die naar een kantteekening op Neh. 3 : 5 Deuxaesbijbel heet. Deze Bijbel is herhaaldelijk herdrukt en werd algemeen gebruikt, totdat in 1637 de Statenvertaling verscheen, de vertaling die sinds in gebruik is gebleven.

Het ontbrak niet aan verschillende pogingen om haar te vervangen. We noemen alleen eenige der meest belangrijke overzettingen uit de 19e eeuw. 1854 gaf Vissering een vertaling van het Nieuwe Testament (2e druk 1859). De Synodale vertaling van het Nieuwe Testament verscheen in 1868. Van moderne zijde kwam de z.g. Leidsche vertaling (Oude Testament 1899—1901, Nieuwe Testament in 1912). Vooral bij de Darbisten is in gebruik een vertaling 1877 te 's Gra-

venhage verschenen (2e druk 1917). Toch is men met dat alles niet voldaan. Geen van deze vertalingen vond algemeen ingang en nog steeds worden pogingen gedaan om de Statenvertaling te vervangen of te brengen op de hoogte van onzen tijd (o. a. onder leiding van Prof. Van Veldhuizen te Groningen voor het Nieuwe Testament, terwijl de hoogleeraren Obbink en Brouwer een verkorten Bijbel uitgaven in nieuwe vertaling). Vermeld moet nog, dat de Lutherschen na den Liesveldtschen Bijbel verschillende andere vertalingen hadden. In 1558 verscheen bij Mierdman en Gheylliaert een Bijbel naar Luthers overzetting. Deze vertaling is vaak gedrukt bij Biestkens, Der Kinderen e. a. voor Doopsgezinden en Lutherschen (min of meer herzien). Een bepaalde herziening van deze vertaling gaf Adolf Visscher in 1648 en deze herziening is nu nog — zij het vrij ingrijpend gewijzigd — bij de Lutherschen in gebruik. [17.

Bijgeloof. Het woord bijgeloof (Latijn superstitio) wil zeggen: wat boven het ware geloof uitgaat. In het algemeen kan men bijgeloof omschrijven als een onteering Gods, doordat men zijne eigenschappen, in 't bijzonder zijne almacht en zijne alwetendheid, toeschrijft aan de schepselen. In dien zin noemden onze vaderen alle valsche religie's bijgeloof. Een heiden toch aanbidt niet den eenigen en waarachtigen God maar goden, die hij onder den indruk der algemeene openbaring en krachtens het zaad der religie in eigen hart uitgedacht en aan welke „schepselen" hij macht en wetenschap (die de onze overtreffen) toegeschreven heeft. Zoo werd ook de leer van de mis superstitie geheeten. En zoo kan men ook de theosofie en de anti-Christelijke filosofie bijgeloof noemen. Wij denken echter bij „bijgeloof" gewoonlijk aan tooverij en waarzeggerij. Wie nu in zijn hart gelooft aan tooverij en waarzeggerij, zondigt tegen het eerste en wie zich metterdaad met tooverij en waarzeggerij inlaat zondigt tegen het derde gebod. Tooverij en waarzeggerij gaan de bijzondere openbaring Gods smadelijk voorbij en meenen de grenzen van ons menschelijk kunnen en weten te kunnen overschrijden door de hulp van geschapen krachten. Buiten de niet-Christelijke wereld waren en zijn tooverij en waarzeggerij algemeen. Ernstig werd Israël tegen deze zonden gewaarschuwd, bijv. Deut. 18 : 9—14. Maar ook onder de gekerstende volkeren worden deze zonden veelvuldig aangetroffen. In onzen tijd leven zij weer op. Men denke slechts aan het spiritisme; aan het zich wenden tot waarzeggers; aan het hechten aan voorteekens (het janken van een hond voor uw huis — als aankondiging van een sterfgeval) en ongelukkige cijfers (het niet willen eten met zijn dertienen aan één tafel); aan het hulp zoeken bij menschen, die op bovennatuurlijke wijze ziekten genezen; aan het belezen met geheimzinnige spreuken van menschen en van het vee; het hangen van een voorwerp aan een auto of 't dragen van een amulet om geen ongeluk te krijgen; het zien van spoken; de sterrenwichelarij enz. Dit is begrijpelijk. Hoe meer de menschheid zich afkeert van God en zijn Woord, hoe lichter zij de prooi wordt van het bijgeloof. Het is bijna overbodig te zeggen, dat het ongeloovige denken heel wat bijgeloof noemen durft, wat dit metterdaad niet is. Wie niet gelooft, dat God machtig is een hoogere kracht te doen intreden om een bepaald en buitengewoon gevolg tot stand te brengen, heet het geloof aan wonderen bijgeloof. Wie als materialist alleen een stoffelijke wereld aanneemt, acht het geloof aan God, de engelen en de menschelijke ziel bijgeloof. De ware gelooyigen worden opgewekt om te strijden tegen de overblijfselen van de zonde van tooverij en waarzeggerij. Zij weten, dat het brood en de wijn bij het Heilig Avondmaal niet dienen tot genezing van krankheid des lichaams en bevordering der gezondheid, gelijk dit zelfs in de vorige eeuw nog wel beweerd is. [25.

Bilderdijk (Willem), werd geboren te Amsterdam 7 September 1756 als zoon van een dokter, die later zijn practijk liet varen en ambtenaar werd. De jonge Bilderdijk genoot in zijn jeugd weinig liefde en weinig vreugde, ontving in huis een eenzijdige opvoeding, leed jaren lang onder de gevolgen van een trap op zijn linkervoet, en had ook overigens een zwak gestel; bovendien was hij teruggetrokken van aard, zwaarmoedig, neerslachtig, en in verband daarmede ook achterdochtig en licht zich gekrenkt gevoelende; naarmate hij van zijn gaven zich bewust werd, en op later leeftijd aan zichzelven een grafelijke afstamming toeschreef, voelde hij zich te dieper teleurgesteld, als het leven niet aan zijn romantische verwachtingen en hooge eischen beantwoordde.

Toen hij in 1785 in het huwelijk was getreden met Cath. Reb. Woesthoven, nam deze ontevredenheid met zijn lot nog toe, want de overeenstemming der zielen van hem en zijn gade liet veel te wenschen over; financiëele zorgen, ten deele gevolg van een leven op te grooten voet, kwelden hem en drukten hem neer; en zijn deelnemen in den partijstrijd van die dagen bezorgde hem vele vijanden. Wel mag men daartegenover niet vergeten, dat hij zich van zijn prille jeugd af aan door buitengewone inspanning vele en velerlei kundigheden eigen maakte, door zijn op prijsvragen ingezonden en bekroonde dichtstukken reeds 1775 goeden naam verwierf, in kennis kwam met en de vriendschap genoot van vele later beroemde mannen, als advocaat in Den Haag sedert 1782 een drukke practijk kreeg en vanwege zijn warme vaderlandsliefde en Oranjegezindheid in gunst stond bij het hof en de Prinsgezinde partij. Toen hij in 1795 weigerde een eed van trouw af te leggen aan de veranderde staatsinrichting en de daarin uitgedrukte beginselen, werd hij veroordeeld, binnen 24 uur Den Haag en binnen 8 dagen Holland te verlaten. Elf jaren, van Maart 1795 tot Maart 1806, bracht hij toen in het buitenland door, eerst in Londen, waar hij de 20 jaar jongere Cath. Wilh. Schweickhardt leerde kennen en haar in weerwil van zijn huwelijk, aan zich verbond, en daarna in het hem weinig sympathieke Brunswijk. Toen hij in het vaderland terugkeerde, vond hij alles veranderd; ofschoon hij onder koning Lodewijk een goed bezoldigden post bekwam en onder Willem I een vast jaargeld genoot, voelde hij zich in

Nederland, en vooral in Amsterdam, waar het professoraat aan het Atheneum hem onthouden werd, niet meer thuis, vertrok naar Leiden, waar hij een kleine schare discipelen wist te vormen, en ging vandaar in 1828 naar Haarlem, waar hij 18 December 1831 overleed. In zijn onrustig leven heeft hij toch een groote werkkracht tentoongespreid; zijn dichtwerken, samen meer dan 200.000 regels uitmakende en zijn talrijke geschriften op linguistisch, litterarisch, historisch, religieus, ethisch, filosofisch gebied leggen daarvan getuigenis af. En al die werken worden door ééne gedachte bezield; Bilderdijk stond antithetisch tegenover heel zijne eeuw, hij stond lijnrecht tegenover haar rationalisme, pelagianisme en moralisme, tegen haar gekunsteldheid en gemaniereerdheid. Zijn geniale begaafdheid en zijn romantische natuur leidden hem reeds tot die antithese; maar deze werd principieeler en positiever, naarmate hij in de Christelijke wereldbeschouwing met haar verzoeningsgedachte inleefde en achter Kant tot de wijsbegeerte van Leibniz terugging. Eenheid, orde, harmonie, eenheid, die door de liefde zich uitbreidt in de rijkste verscheidenheid — dat was de diepe gedachte, die Bilderdijks denken en leven bezielde; dat het ideaal, hetwelk hij te vuriger liefhad en te ernstiger zocht, naarmate hij het in zijn eigen bestaan, in zijn omgeving en in heel zijn eeuw te minder aantrof en daaraan dus te grooter behoefte gevoelde. Als dichter en denker, als taalgeleerde en prozaist, als geschiedvorscher en jurist, op elk gebied, waarop zijn rijke geest zich bewoog, en in dit alles als Christen was het er hem om te doen, om in het Goddelijke wezen zelf, in zijn eigenschappen en in zijn werken de eenheid in de verscheidenheid te bewonderen, en om dies ook in al het geschapene die geestelijke eenheid na te speuren, welke alle dingen samenhoudt en verbindt. Daarom was voor Bilderdijk niets onverschillig; hij stelde in alles belang, en breidde zijn gezichtskring naar alle richtingen van kunst en wetenschap uit. Schoon hij lang niet op al deze gebieden duurzaam werk leverde, menigmaal zelfs van dilettantisme en zonderlingheden niet vrij was, toch stond hij, behalve door zijn meesterschap in taal en poëzie, ook door zijn geniale inzichten, door zijn rijke visie op wereld en leven, hoog boven verreweg de meesten zijner tijdgenooten. Schijnbaar meer van het verleden, zag hij toch veel meer dan anderen in de toekomst vooruit; en zijn geest leefde in een kleine, maar edele schaar van volgelingen voort. [29.

Bileam, de zoon van Beor, is een van de geheimzinnige figuren uit het Oude Testament, en ondanks het feit, dat niet minder dan drie hoofdstukken (Num. 22—24) aan hem zijn gewijd, blijft hij altijd min of meer vaag van omtrek en weigert op de vele vragen, welke zich aan ons opdringen, een antwoord te geven. Eenerzijds staat hij voor ons als een profeet des Heeren, die er zich van bewust is, dat Hij zonder den Heere niets vermag (22 : 18); anderzijds tracht hij op de wijze der heidensche voorspellers door middel van het bij Israël verboden waarnemen van voorteekenen tot kennis van des Heeren wil te komen (24 : 1, vgl. 23 : 3, 15), waarom hij Joz. 13 : 22 „de waarzegger" wordt genoemd.

Blijkbaar is hij een in wijden kring bekend waarzegger geweest, waarom dan ook Moabs koning Balak hem tot zich roept, ten einde door het — blijkbaar in naam des Heeren — leggen van een vloek op Israël dat volk te berooven van de geheimzinnige, in zijn midden werkende kracht, waardoor het onweerstaanbaar is, en het tot den mindere van Moab te maken. Hij woont in Pethor, het Assyrische Pitru, niet ver van den Eufraat gelegen in Noord-Mesopotamië, pl.m. 25 dagen reizen van Moab, zoodat de vier reizen van Balaks gezanten niet minder dan $3^1/_2$ maanden in beslag namen.

Bileam begint met tegenover de Moabieten den schijn aan te nemen, alsof hij den Heere wel kent. Naar diens woord, dat hij verwacht in den droom te zullen hooren, zal hij handelen. Op grond hiervan heeft men in hem een Midianiet willen zien, in wiens geslacht de kennis van Abrahams God (vgl. Gen. 25 : 2) bewaard zou zijn gebleven. Volgens anderen zou hij door het gerucht van des Heeren leidingen in Egypte en in de woestijn tot kennis des Heeren zijn gekomen. Noch voor 't eene noch voor 't andere bestaat eenige grond. Indien Bileam tegenover de Moabieten had erkend den Heere *niet* te kennen, zouden ze onmiddellijk het vergeefsche van hun pogen hebben ingezien, want men moest een god kennen, d. i. macht over hem hebben, om hem door offers enz. er toe te kunnen brengen op het hem vereerende volk een vloek te leggen. Intusschen, niet de Heere, Israëls Verbondsgod, maar Elohim, de Schepper en Onderhouder der wereld verschijnt Bileam (in een droom ?). Stilzwijgend vraagt Bileam twee dingen: vergunning om naar Balak te gaan en om Israël te vloeken. Beide worden geweigerd (22 : 12). Nadat Bileam dit als een woord des Heeren aan de Moabieten heeft medegedeeld, vertrekken zij. Balak, in de meening dat de eerste geschenken (22 : 7) niet voldoende zijn geweest om Bileam, aan wiens vloekvermogen hij niet twijfelt (22 : 6), tot het doen van zulk een lange reis te bewegen, zendt een tweede gezantschap. Opnieuw neemt Bileam den schijn aan met den Heere in gemeenschap te staan. Maar wederom verschijnt God. Ditmaal wordt Bileams eerste bede toegestaan. De tweede wordt noch definitief toegestaan noch definitief geweigerd. Hij moet doen wat God hem zeggen zal (22 : 20). Hiermede tevreden zadelt Bileam zijn ezelin en neemt evenals Abraham (Gen. 22 : 3) twee zijner dienaars mede voor de lange reis, die hij in gezelschap van Balaks vorsten denkt af te leggen.

Maar des Heeren toorn is tegen hem ontbrand, „omdat hij ging". De verklaring hiervoor zal wel liggen in Bileams zielestemming. Hij was bereid Israël om loon te vloeken (vgl. 2 Petr. 2 : 15) en meende, nu zijn tweede verzoek hem niet uitdrukkelijk geweigerd was, straks ook voor 't vloeken wel vergunning te krijgen. Maar des Heeren engel stelt zich hem in den weg, waarschijnlijk tegen het einde van de reis, want we zijn in een cultuurland met wijngaarden. Bileam ziet hem noch zijn zwaard; de ezelin ontwijkt hem door 't veld in te gaan. Nu stelt de engel zich ter plaatse, waar de weg door de

wijngaarden gaat, die door steenen wallen van elkander zijn gescheiden (Spr. 24 : 31). Maar opnieuw weet de ezelin uit te wijken, ditmaal door langs den eenen steenen wal te schuiven, waarbij Bileams voet in de knel raakt. Opnieuw trekt de engel zich terug, doch kiest nu een plaats, waar ontwijken ten eenenmale onmogelijk is. De ezelin legt zich ter aarde, wat Bileams toorn nog meer gaande maakt. Dan geschiedt een wonder. De Heere bekwaamt de ezelin tot spreken door haar mond te openen (vgl. voor deze uitdrukking het hergeven van het spraakvermogen aan Ezechiël, Ez. 3 : 27; 33 : 22).

Dit spreken der ezelin, dat alleen in het spreken der slang een parallel heeft (Gen. 3), heeft menigeen moeilijkheden bereid. Sommigen beweren, dat Bileam slechts in een gezicht of droom heeft hooren spreken; anderen, dat Bileam door het buitengewone doen der ezelin zich heeft laten waarschuwen en dat de gedachten, welke dientengevolge bij hem oprezen, hier zijn voorgesteld als een gesprek met de ezelin. Tegen de eerste opvatting verzet zich echter 22 : 8*a*, dat van een openen van den mond spreekt, wat bij een bloot inwendig waarnemen niet noodig was; tegen het tweede de inhoud van het gesprek, waarin niet die elementen voorkomen, die we bij Bileam zouden verwachten. We staan hier voor het feit, dat de Heere zich even goed van een dier kan bedienen als van een mensch en dat Hij in de volheid zijner Goddelijke macht even goed door dier als door mensch, die immers beide uit het stof zijn genomen, verstaanbare klanken kan doen uiten, waardoor denkbeelden en voorstellingen bij derden worden opgewekt. Niet de mensch alleen, ook het dier kan instrument zijn ter verkondiging van Gods wil.

Deze ervaring maakt Bileam tot wat hij wezen moet, wil hij de hem opgedragen taak tot een goed einde voeren. Eerst nu wordt het hem gegeven den Engel des Heeren te zien, tegenover wien hij zich nu bereid toont naar huis terug te keeren (22 : 34), hoe veel te meer om slechts dat te spreken wat zich aan zijn ziel als een Godswoord zal opdringen.

In het Noord-Oostelijke gedeelte van Moabs gebied, aan den bovenloop van den Arnon, ontmoet hij Balak, die hem achtereenvolgens naar drie, waarschijnlijk ten Noorden van den Arnon gelegen plaatsen brengt (22 : 41; 23 : 14, 28), van wier hoogte hij zijn vloek kan slingeren op het vóór hem gelegerde Israël. Bileam gedraagt zich daarbij als een waarzegger. Om den Heere tot vloeken te bewegen, laat hij telkens op buitengewoon plechtige wijze (7 altaren, 7 ossen, 7 rammen) offers brengen, waarna hij zich afzondert. Maar overweldigd door des Heeren Geest, wordt hij gedwongen Israël te zegenen. Eerst spreekt hij uit waarom het hem onmogelijk is dat volk te vloeken: uiterlijk en innerlijk is het een van alle andere volken onderscheiden en door den Heere rijkelijk gezegend volk. Wel verre van het te vloeken roept Bileam over zich in den zegen, die op Israël rust: zijn toekomst zij even voorspoedig (23 : 7—10). Vervolgens teekent hij Israëls zegen als een afwezig-zijn van onheil en leed en een inwonen van dien God, die zijn kracht in zijn volk openbaart (23 : 18—24). Eindelijk schildert hij het heerlijke gedijen van Israël en van zijn koningschap en de alle vijanden vernietigende kracht van dit volk, dat den volken tot zegen en vloek is gesteld (24 : 3—9). En wanneer dan Balak in heftigen toorn hem van zich stoot, spreekt Bileam nog nader van de toekomst, welke Israël wacht, en van de wereldschokkende gebeurtenissen, die aanstaande zijn en zoowel het verre Oosten (Assur) als het verre Westen (de Kitteërs) in beweging zullen brengen (24 : 15—19; 24 : 20; 24 : 21 v.; 24 : 23 v.).

Daarmede was Bileams taak afgeloopen. Blijkens Num. 31 : 16 is hij echter niet vertrokken dan na Balak den raad te hebben gegeven Israël tot den wellustigen dienst van Baäl-Peor te verleiden (vgl. Deut. 4 : 3; Ps. 106 : 28—30; Openb. 2 : 14), waarna hij blijkens Num. 31 : 8 zich bij de met Moab verbonden (Num. 22 : 4, 7) Midianieten heeft opgehouden, ongetwijfeld met de bedoeling Israëls vijanden van dienst te kunnen zijn en het resultaat van zijn verderfelijken raad af te wachten. Hier trof hem bij gelegenheid van een tegen Midian losbrandenden strijd (Num. 25 : 16—19) de Goddelijke straf (vgl. Joz. 13 : 22). [3.

Bilha, Rachels dienstmaagd, de moeder van Dan en Nafthali, door Ruben onteerd (Gen. 30 : 3—8; 35 : 22).

Binden en ontbinden is (Matth. 16 : 19; 18 : 18) een figuurlijke uitdrukking voor de *macht*, door Jezus in de eerste plaats aan Petrus, en daarna aan alle apostelen (vgl. Joh. 20 : 23) en daarmede aan alle predikers des Evangelies en wel in samenwerking met de gemeente (Matth. 18 : 18; vgl. 1 Cor. 5 : 4, 13) verleend: om den onboetvaardigen hun *zonden te behouden*, d. i. plechtig in den naam en op bevel van God te verklaren, dat zij niet ontbonden zijn van de schuld hunner zonden, zoolang zij zich niet bekeeren, dat zij gebonden blijven onder den toorn Gods, onder de macht des duivels en der helle, dat zij aldus buitengesloten zijn, zoowel innerlijk als uiterlijk, uit de gemeenschap der heiligen of uit het genot der goederen van het Godsrijk (Rom. 14 : 17); maar den boetvaardigen hun *zonden te vergeven*, plechtig met goddelijke geldigheid te verklaren, dat God om Christus' wil hen ontbindt van de schuld hunner zonden, dat zij deelachtig zijn der gerechtigheid, die voor God geldt en daarmede den vrede met God en zich mogen verblijden in den Heiligen Geest over de ontvangen genade, als levende leden van de kerk des Heeren.

Binnenkamer vinden we in de Statenvertaling in het Oude Testament Deut. 32 : 25, 1 Kon. 1 : 15, (2 Kon. 9 : 2), 1 Kron. 28 : 11, Job 9 : 9, 37 : 9, (Ps. 105 : 30), Spr. 7 : 27, 20 : 27, 24 : 4, Hoogl. 1 : 4, (3 : 4), (Jes. 26 : 20), Ezech. 8 : 12, 21 : 14, Joël 2 : 16. In het oorspronkelijke staat niet altijd precies dezelfde uitdrukking, maar wel zijn al de op deze plaatsen gebruikte woorden van den zelfden wortel afgeleid, soms is er een nadere bepaling bijgevoegd, soms niet. Bedoeld is steeds een kamer, die in het midden van het huis lag, die het particuliere vertrek van den heer des huizes kon zijn, het vrouwenvertrek, een slaapkamer of ook een voorraadskamer. De eenvoudige huizen bestonden

meest uit een vertrek en hadden dus geen eigenlijke binnenkamer. Ze was alleen te vinden in groote huizen, die om een hof of binnenplaats gebouwd waren. In het Nieuwe Testament vinden we binnenkamer Matth. 6 : 6, 24 : 26 en Luc. 12 : 3. Het Grieksche woord op deze plaatsen doet aan een schat- of voorraadskamer denken, die ook als toevluchtsoord dienst kan doen. [17.

Biogenetische grondwet is een stelling, die het eerst is uitgesproken door den Duitschen geleerde Ernst Haeckel (1834—1919). Deze was een aanhanger der evolutieleer of ontwikkelingsleer, volgens welke al de hoogere levende wezens, de mensch inbegrepen, geleidelijk in den loop der tijden ontstaan zijn uit lagere vormen. Deze afstammingsgeschiedenis noemt men fylogenie. De ontwikkelingstoestanden, die een organisch wezen achtereenvolgend in langen tijd heeft doorgemaakt, kunnen niet verloren gaan, maar herhalen zich volgens Haeckel steeds in diezelfde volgorde, doch in veel korter tijd, gedurende de ontwikkeling van ieder individu afzonderlijk. Deze groei van ei tot volwassen dier draagt den naam van ontogenie. Haeckel vatte het hier vermelde samen in zijn biogenetische grondwet die als volgt luidt: „de ontogenie is een verkorte en versnelde recapitulatie van de fylogenie". Of in eenvoudiger bewoordingen: gedurende de ontwikkeling van een dier voor zijn geboorte doorloopt het in korten tijd dezelfde toestanden, die zijn geheele stam in zeer langen tijd heeft doorgemaakt, om van allereenvoudigst wezen tot zijn tegenwoordige hoogte op te klimmen. Zoo heeft b.v. de mensch voor zijn geboorte een tijdstip waarin hij op een visch gelijkt, en derhalve moeten volgens deze wet visschen tot de voorouders van menschen gerekend worden. Wijl nu de geheele afstammingsleer in de lucht hangt, hoewel de Engelschman Charles Robert Darwin (1809—1882) haar door zijn leer der natuurkeus heeft trachten te verklaren, en wijl een geleidelijke overgang van het eene dier in het andere nog door niemand is waargenomen, zoo blijkt dat de biogenetische grondwet noch een grondwet, noch zelfs een wet mag genoemd worden, maar niets anders is dan een geheel onbewezen meening van Haeckel en zijn aanhangers. De ongegrondheid dezer meening blijkt ook wel hieruit, dat — ware zij juist — apen als hooger ontwikkelde menschen zouden moeten beschouwd worden, wijl b.v. een orang-oetan gedurende zijn embryonale ontwikkeling een tijdlang op een mensch gelijkt en dus een mensch tot voorouder zou moeten gehad hebben. [31.

Birgitta, later algemeen Brigitta genoemd, werd in 1302 geboren te Upsala uit een koninklijk geslacht. Reeds op 8-jarigen leeftijd had zij visioenen. Op zeer jeugdigen leeftijd huwde zij en zij werd moeder van acht kinderen. Na den dood van haar man leefde zij meest in het klooster en las ijverig in de Heilige Schrift. Zij had een begeerte om een orde van het Noorden te stichten. Daartoe reisde zij in 1349 naar Rome, waar zij bleef. Zij stichtte daar een hospitium voor bedevaartgangers en voor arme in Rome studeerende Zweden, dat heden nog bestaat. Van paus Urbanus V kreeg zij toestemming voor het stichten van een orde (1370) genaamd „ordo Salvatoris". Gewoonlijk heet deze orde de orde der Birgittijnen. Zij stierf in 1373 te Rome en werd in 1391 al heilig verklaard door paus Bonifacius IX.

Haar invloed is zeer groot geweest. Aan duizenden gaf zij raad. Zij werd voor een profetes gehouden en zij zeide zonder aanzien des persoons aan rijken en armen, zelfs aan pausen de waarheid. Zij heeft voorspeld, dat er een reformatie zou komen, niet van de zijde van den paus, maar van de Christenheid uitgaande. Zij is in menig opzicht verwant aan de mystieke elementen van de Middeleeuwen. Van haar geschriften zijn de voornaamste: *Revelationes S. Birgittae* en *De kerk in het Noorden.* Het moederklooster van haar orde was Wadstena aan de Wettersee (60 nonnen, 13 priesters, 4 diaconen en 8 leeken-broeders onder leiding van de abdis de heilige Catharina, dochter van Birgitta). Het stond onder opzicht van den bisschop. De nonnen moesten handarbeid verrichtten, boeken vertalen (bijv. den Bijbel in het Zweedsch), zoodat van Wadstena een groote naam uitging. Tijdens den grootsten bloei behoorden tot de orde 74 kloosters in Europa. Tegen het einde van de 15e eeuw kwam er verval. Er zijn nu nog maar kleine overblijfselen in Spanje en Beieren. Het oude Wadstena-klooster is tegenwoordig het krankzinnigengesticht van Zweden. [24.

Bisschop is afgeleid van het Grieksche woord episkopos, dat opziener beteekent. In het Nieuwe Testament komt dit woord nog voor in niet-ambtelijken zin b.v. 1 Petr. 2 : 25, doch we zien het hier naam worden voor de ambtsdragers, die met de leiding en onderrichting der gemeente zijn belast. De bisschoppen staan naast de diakenen (Fil. 1 : 1) en zullen moeten worden vereenzelvigd met de presbyters of oudsten. In elke gemeente is er meer dan een en reeds is er sprake van, dat ze gezamenlijk een soort college vormen (1 Tim. 4 : 14). Paulus heeft in de brieven aan Timotheus en Titus vrij breed uiteengezet, aan welke eischen iemand moet voldoen om het bisschopsambt te kunnen bekleeden. Al spoedig echter gaat de toestand veranderen. In de brieven van den martelaar Ignatius, die in het eerste gedeelte van de tweede eeuw leefde, vinden we reeds, dat één bisschop aan het hoofd der gemeente staat, hij wordt geacht de opvolger te zijn der apostelen. De oudsten staan hem ter zijde en zijn aan hem ondergeschikt. Deze toestand is eigenlijk in het Oosten en Westen blijven bestaan. De bisschop is de eigenlijke ambtsdrager, hij alleen kan alle ambtelijke handelingen verrichten. Zoo mag in de Roomsche kerk alleen de bisschop tot priester wijden en uit het ambt ontzetten, het vormsel bedienen, kerken wijden, vorsten zalven, hij heeft een bijzondere kleeding en een bijzondere plaats in de kerk. In het Westen ging de ontwikkeling nog verder. Uit den aard der zaak kregen de bisschoppen van de hoofdplaatsen, de metropolieten, al spoedig meer invloed, dan de bisschoppen op kleinere of minder belangrijke plaatsen. Daaruit ontstond de strijd om dezen feitelijken toestand als een wettigen erkend te zien. Deze strijd is op het Vaticaansche concilie 1869—'70 beslist in dien zin, dat de paus

officiëel in rang staat boven de bisschoppen.

Om in de Roomsche kerk tot bisschop te worden gekozen moet men echt kind zijn, 30 jaar oud, priester, voldoende wetenschappelijk ontwikkeld en van onbesproken gedrag. In enkele staten zijn of waren ook door de overheid bepalingen gemaakt omtrent de personen, die tot bisschop konden worden gekozen, hetgeen weer samenhing met de politieke richting, die hier en daar de bisschoppen hadden of nog hebben.

Aanvankelijk werden de bisschoppen gekozen door het volk en de geestelijkheid, al spoedig kreeg de metropoliet invloed van beteekenis, terwijl soms ook politieke personen bij de keuze moesten worden gehoord. In Duitschland bestond in de Middeleeuwen de investituurstrijd, die in haar wezen hier op neerkwam, wie bij de keuze de beslissing in handen zou hebben, de paus of de keizer. Tegenwoordig wordt de bisschop meest door het kapittel gekozen, welke keuze door den paus moet worden bekrachtigd, terwijl de wijding door of vanwege den paus geschiedt. De hervormde kerken hebben een speciaal bisschopsambt hooger staande dan een ander ambt verworpen als in strijd met de Schrift. Wanneer toch sommige hervormde kerken bisschoppen hebben (Denemarken, Zweden, Hongarije, thans ook in enkele Duitsche staten) dan hebben zulke bisschoppen niet een meerdere ambtelijke macht, ze zijn als alle predikanten, maar ze hebben meer bestuursmacht, ze zijn het administratieve hoofd van een kerkdistrict. [17.

Bithynië, het Noord-Westelijk landschap van Klein-Azië, aan de zeeëngte van Constantinopel (Bosporus Thracius) de Zwarte en de Marmorazee (Propontis), ten Oosten aan Paflagonië, ten Zuiden aan Frygië, ten Westen aan Mysië grenzend, met de steden Nicodemië, Chalcedon, Heraclea, Nicea, Prusa, bezat na het verval van het Perzische rijk inheemsche vorsten, waarvan de laatste, Nicomedes III, het 75 v. Chr. aan de Romeinen vermaakte, die het door een proconsul lieten regeeren. Het had hooge bergen (de Mysische Olympus) met voortreffelijk scheepstimmerhout, in de dalen overvloed van vruchten en wijn. De apostel Paulus wilde op zijn tweede zendingsreis van Frygië hierheen reizen, maar mocht noch ter rechterzijde naar Bithynië, noch ter linkerzijde naar Azië (Hand. 16 : 7), maar werd door den geest naar Mysië en daarmede juist langs den kortsten weg naar Europa gewezen. Het Christendom verbreidde zich echter ook naar Bithynië, want de eerste brief van Petrus (1 : 1) is ook naar Bithynië gericht. In de hoofdstad van Bithynië, Nicomedië, begon de vervolging onder Diocletianus; en in Nicea, een stad in Bithynië, werd het eerste oecumenische concilie gehouden in 325.

Bitterheid, een vaak gebruikt beeld voor iets walgelijks of onaangenaams (Spr. 27 : 7; Jes. 24 : 9; Jer. 8 : 14), namelijk voor de heillooze gevolgen der zonde (Spr. 5 : 3 v.v.; Klaagl. 3 : 15); inzonderheid voor den dood (1 Sam. 15 : 32; Sir. 41 : 1). Overeenkomstig dit beeld werden er als symbool ter herinnering aan de slavernij in Egypte (Exod 1 : 14: „zoodat zij hun leven bitter maakten met harden dienst") met het paaschlam bittere kruiden gegeten; volgens anderen ter herinnering aan den nood en den angst van den uittocht. Bitter water of vloekwater. Verder wordt het woord toegepast op toestanden van het menschelijk hart, toorn (Hab. 1 : 6; Sir. 25 : 21; Col. 3 : 19; Ef. 4 : 31); zedelijke boosheid (Spr. 17 : 11; Jer. 2 : 21; Hand. 8 : 23; Jac. 3 : 11, 14; Rom. 3 : 14). Vandaar wordt bittere wortel of giftwortel (Hebr. 12 : 15; vgl. Deut. 29 : 18; Openb. 8 : 11) gebruikt voor een mensch, die anderen verbittert, vergiftigt, met zijn ongeloof aansteekt en in zijn verderf medevoert.

Blandrata (Georg) of Biandrata was gesproten uit een adellijk geslacht in Saluzzo (1515). Hij werd arts, eerst in Polen, waar hij zelfs lijfarts van de koningin werd. Daarna vestigde hij zich in Pavia en vluchtte vandaar, omdat hij aan de Inquisitie verdacht voorkwam. Hij kwam in Genève en kwam in aanraking met Calvijn, die hem tevergeefs trachtte te bekeeren van zijn antitrinitarische gevoelens. In 1558 ging hij weder naar Polen, destijds het toevluchtsoord der antitrinitariërs. Daar Calvijn openlijk tegen hem en zijn dwalingen waarschuwde, ging hij in 1563 naar Zevenbergen. Hij werd daar lijfarts van koning Johan Sigismund en dreef ook daar ijverige propaganda voor het antitrinitarisme. Hij stierf in 1590. Zooals men zegt, is hij door een neef, die Roomsch gebleven was, uit hebzucht vermoord. [24.

Blanketten. Het donkerkleuren (van daar in het Hebreeuwsch kachal, blanketten, eigenlijk donkermaken, *alcohol*, het oogenblanketsel der Arabische vrouwen) der oogleden met een zwart mineraalachtig of plantaardig poeder (in het Hebreeuwsch puch genoemd, een naam die met deze gewoonte ook tot de Grieken en Romeinen in fykos, fucus, is overgegaan), meest uitgebrand en tot poeder gestooten spiesglans (stibium) en zink- of looderts, met een welriekende olieachtige stof aangemaakt, die zich met zwavel in het haar scheikundig verbindt, was reeds in ouden tijd (Job 42 : 14 Keren-kappûch = blankethoorn, dochter van Job) gelijk nog heden ten dage een bij de vrouwen heerschende gewoonte. Zoo blankette zich Izébel (2 Kon. 9 : 30), alsmede de boeleersters (Jer. 4 : 30; Ezech. 23 : 40, beeld van het afgodische Israël). Voornamelijk die doffe en sombere oogen had, die voor leelijk gehouden werden (Gen. 29 : 17), zochten door het kleuren der binnenste randen harer oogleden den glans en de levendigheid der oogen te verhoogen. Ook diende dit blanketsel als middel tegen zwakheid en ontsteking der oogen. Het blanketsel werd in een buis of hoorn bewaard en met een staafje van hout, ivoor of zilver, makchol genoemd, op de oogleden gestreken, door dat men dit staafje horizontaal voor het oog bracht en tusschen de oogleden heen trok, die een weinig werden toegeknepen. Dat de Hebreeuwsche vrouwen reeds ten tijde van Salomo, evenals thans de Oostersche vrouwen van de Ganges tot aan Noord-Afrika de nagels der vingers en toonen met tot stof gewreven bladeren der Alhennaplant (Cypersche bloem, Lawsonia inermis) roodachtig geel kleurden, laat zich niet opmaken uit Hoogl. 1 : 14. Daar men echter mummies met rood geverfde nagels

vindt, is het mogelijk dat deze gewoonte van de Egyptenaren reeds vroeg tot de Israëlieten is overgegaan.

Blasphemie = Godslastering, draagt, in onderscheiding van het vloeken-uit-gewoonte, een moedwillig karakter. In het Oude Testament wordt niet alleen het misbruik van Gods Naam verboden (Ex. 20 : 7; Lev. 19:12; Deut. 5:11), maar voor de lastering van dien Naam uitdrukkelijk de doodstraf geëischt (Lev. 24 : 15, 16). In het Nieuwe Testament wordt de Blasphemie in een bepaald geval — als lastering tegen den Heiligen Geest — als een onvergeeflijke zonde geteekend (Matth. 12 : 31, 32; Marc. 3 : 28, 29; Luc. 12 : 10). — In de oude Christelijke kerk beschouwde men als godslasteraars degenen, die in tijden van vervolging het Christendom afzwoeren (blasphematici), en evenzoo degenen die een leer propageerden, waarin de gronden der Christelijke religie werden aangetast, of die zich in drift vermetele woorden tegen God en Christus lieten ontvallen. De Scholastiek onderscheidde de Blasphemie als onmiddellijk: zich richtend tegen God zelven; en middellijk, als Hem aantastend in zijn Woord, dienaren, sacramenten enz. In de Middeleeuwen werd de Blasphemie kerkelijk en burgerlijk gestraft, kerkelijk met excommunicatie, burgerlijk met de doodstraf. Tegenwoordig wordt Blasphemie in verschillende landen nog strafbaar geacht, maar gewoonlijk slechts indirect, d.w.z. niet als zonde tegen God, maar als kwetsing van anderer gevoelens. [20.

Blavatsky (H. P.). Mevrouw Blavatsky heette van haar zelve Helena Petrowna von Hahn-Rottenstein. Zij werd geboren in 1831 en huwde in 1848 met generaal Blavatsky. In 1851 was de Russische gravin al van haar man gescheiden, maar zij bleef den naam Blavatsky dragen. Nu reisde zij 12 jaren door Europa, Amerika, Egypte en Indië. Zeven jaren bracht zij onder de z.g.n. Mahatma's in Tibet door. Dat zijn de wijze mannen, die allerhande geheimzinnige dingen verstaan. Deze werden haar leermeesters. Zij hoorde daar zaken, waar zij tevoren nooit van vernomen had. Die Mahatma's hadden een heel wetenschappelijk systeem. Zij konden gedachten lezen, uit de verte werken, ze konden zelfs voorwerpen in deelen ontleden en die deelen later weder opbouwen tot een geheel. Zoodoende beweerde zij iets door een gesloten deur binnen te kunnen laten komen. Zij konden zelfs de ziel aan het lichaam ontnemen en de aldus losgemaakte ziel naar een andere plaats overbrengen. Nadat mevrouw Blavatsky zeven jaar in dien kring verkeerd had, stichtte zij te Kaïro een spiritistisch genootschap. Toch ligt daar de bakermat van de moderne Theosofie niet. In September 1875 waren in New-York ten huize van mevrouw Blavatsky enkele mystiek-aangelegde hoorders bijeen, om te luisteren naar een lezing over de wijsheid der Egyptenaren. Deze lezing boeide ongemeen. Een der aanwezigen, kolonel H. S. Olcott, advocaat en journalist, stelde voor een vereeniging te stichten, gewijd aan de studie van de verschijnselen op het gebied der mystiek. Zoo ontstond een „Theosofische vereeniging". Mevrouw Blavatsky en kolonel Olcott beijverden zich om door dagbladen en tijdschriften propaganda te maken voor de nieuwe vereeniging.

Mevrouw Blavatsky deed in 1877 een boek het licht zien getiteld *The Isis unveiled*. Het was een beschrijving der Theosofie. Daarna schreef zij nog *De geheime leer*, een boek in drie deelen. Zij gaf voor, dat dit boek gedeeltelijk 's nachts door Mahatma's geschreven was.

Honderden bewonderden mevrouw Blavatsky, maar haar roem begon te tanen, sinds het echtpaar Coulomb wereldkundig gemaakt had, dat mevrouw Blavatsky, die zeide verborgen natuurkrachten te laten werken, niets anders dan behendige handgrepen gebruikte, en dat zij o.m. een kast bezat, welke een dubbelen beweegbaren achterwand had. Men kon dan aan de voorzijde brieven in die kast leggen en het antwoord kwam er van de achterzijde in door de behendige hand van mevrouw Blavatsky.

De ontdekking verwekte groote opspraak. Wel deden vele Theosofen moeite, om de eer van mevrouw Blavatsky te redden, maar de eer was verloren. Velen scheidden zich van haar af, en zij stierf in 1891 te Londen geheel verlaten.

Mevrouw Blavatsky is een zeer ongewone figuur geweest. Zij is moeilijk met gewonen maatstaf te meten. Dat zij bedrog gepleegd heeft, staat vast. Hare verdedigers hebben haar niet schoon kunnen wasschen van de smet, welke op haar geworpen was. Ondanks dat had zij buitengewone eigenschappen. Zij kende een sterke en onuitbare begeerte om het bovennatuurlijke te ervaren en te doorgronden. [24.

Blijven d.i. een gedurig bestaan hebben. Dat wordt toegekend aan God en alles wat van Hem is. De Heere blijft eeuwig (Ps. 9:8; 92:9; 102 : 13, 27). Gods Woord blijft (Ps. 119 : 89; Jes. 40 : 8; 1 Petr. 1 : 23, 25). Gods gerechtigheid (Ps. 111 : 2). Gods verbond (Ps. 111 : 9). Gods raad (Ps. 33 : 11). Gods stoel (Klaagl. 5 : 19). Daartegenover blijft de mensch niet (Job 14 : 2), wij hebben hier geen blijvende stad (Hebr. 13 : 14).

De goddeloozen blijven niet in het gericht (Ps. 1 : 5), niet in het land (Spr. 10:30). Daartegenover blijft alles, wat vrucht is der genade Gods: het goed der vromen (Ps. 37 : 18), het huis des rechtvaardigen (Spr. 12 : 7).

In het Nieuwe Testament wordt geleerd, dat God door zijn Geest bij de geloovigen blijft (Joh. 14 : 16, 17; 1 Joh. 3 : 24; 4 : 13). En, omdat die Geest ook de Geest van Christus is, lezen wij, dat ook Christus bij de zijnen blijft (Joh. 15 : 4, 5). God blijft bij de zijnen ook met alles wat Hij is en geeft, met zijn liefde (1 Joh. 4 : 12), met vrede en vreugde (Joh. 14 : 27; 15 : 11), met zijn waarheid (2 Joh. 2), met zijn Woord (Joh. 15 : 7; 1 Joh. 2 : 14).

Omgekeerd is het de dure roeping der geloovigen om in Christus te blijven d.w.z. in zijn leer en in zijn gemeenschap (Joh. 15:4—7; 1 Joh. 3 : 24; 4 : 16). Dat beteekent: wij moeten blijven bij zijn Woord, dat ons geopenbaard is. Wij moeten de middelen gebruiken, welke Hij verordineerd heeft. Wij moeten alzoo den Heiligen Geest in ons werken laten. Immers op de innige gemeenschap met God komt alles aan. Dat is leven en dat leven is de kern van allen waren godsdienst. [24.

Bliksem. Alle natuurverschijnselen zijn werkingen van God. Daarom heeten in de Heilige Schrift bliksemen: *zijne bliksemen* (Job 36 : 32; Ps. 97 : 4; 144 : 6). Donder en bliksem begeleiden de komst des Heeren (Ex. 2 : 18; Ezech. 1 : 13; Openb. 4 : 5; 8 : 5). De bliksem wordt dikwerf om zijn helle schittering en om zijn groote snelheid tot een beeld gebruikt (Matth. 28 : 3; 24 : 27; Luc. 11 : 36; Zach. 9 : 14).

Blindenonderwijs. Het blindenonderwijs is al vele eeuwen oud. Men heeft op allerlei manieren getracht, de ziel van den blinde te benaderen op een wijze, dat hij ook zou kunnen leeren lezen en schrijven zooals ieder ander mensch. Dr Moon probeerde dit door de gewone letters wat te vereenvoudigen en ze dan voelbaar op het papier te drukken. Het bleef echter tobben, tot Louis Braille, zelf blind, een stelsel van punten ontwierp, dat uitmuntte door eenvoud en helderheid. Met een maximum van 6 punten verkreeg hij niet alleen alle letters, maar ook cijfers en teekens voor muziek en wiskunde. Door de scherpte van de opgedrukte punt is iedere normale blinde, die in zijn jeugd begint, in staat met dit stelsel lezen te leeren. Een blinden-alfabet ziet er als volgt uit:

Men schrijft het, door de punten met een stalen pennetje op het papier te drukken.

Dezelfde punten dienen ook voor het rekenen. Op een stalen kube staan de cijfers van 0 tot 9. Daar er maar zes zijden aan de kube zijn, wordt de 3 of ∴ verkregen, door de 2 of ⁘ een kwartslag te draaien. Deze kuben worden geplaatst in een rekenbak in daarvoor bestemde holten, waar ze een eindje boven uitsteken. Voor aardrijkskunde heeft men reliefkaarten gemaakt, klassikale van hout of hoofdelijke gedrukt op papier. De andere vakken als taal, Bijbelsche en vaderlandsche geschiedenis kan men een blinde juist als een ziende onderwijzen, al moet men een flinke verzameling hulpmiddelen aanleggen van alle dingen, die een gewoon kind al lang kent, als een hoef van een paard, vliegmachine, schip, pakhuis, enz., dingen, die een blinde moeilijk in de hand kan nemen. Een belangrijk vak is de handenarbeid in alle vormen, ten eerste omdat een blind kind vaak op dit gebied ontstellend groen is en ten tweede omdat de meeste blinden hun kost of althans een deel er van juist met hun handen zullen moeten verdienen. Want ieder volledig blindeninstituut heeft behalve een school ook een vakschool, waar wordt onderwezen: muziek, pianostemmen, radiografie, machineschrijven, braillezetten en -drukken, mandenmaken, cocosmatten weven, biezen en gaatjesmatten op stoelen zetten, borstels en bezems maken en dergelijke. Op de gewone school gaan ze van hun 6de tot hun 12de jaar, op de vakschool tot hun 18de. Vele kinderen komen alleen voor het eenvoudigste onderwijs en het leeren van een vak.

In Nederland bestaat het Christelijk Blindeninstituut Bartimeus te Zeist. Dit instituut is opgericht, nadat gebleken was, dat Effatha, hetwelk oorspronkelijk ten doel had de opvoeding van en het onderwijs aan doofstommen en blinden, zich beter tot de eersten kon bepalen en de zorg voor de blinden overdragen aan een nieuwe vereeniging. Op het Zusterplein te Zeist werd 16 October 1919 het Instituut Bartimeus geopend, aanvankelijk met 7 leerlingen. Als Directeur trad op de heer G. A. Aldus. Na een viertal jaren was het aantal leerlingen zóó toegenomen, dat dringend een nieuw gebouw noodzakelijk werd. Eer daarin kon worden voorzien, trof de inrichting een zware ramp, doordat haar gebouw einde Augustus 1924 afbrandde. Niet te vergeefs werd toen een beroep gedaan op de liefdadigheid der Nederlandsche Christenen, er werd zooveel geld ingezameld, dat de buitenplaats „Beeklust" aan den Utrechtschen weg te Zeist kon worden aangekocht. Daar is het Instituut thans gevestigd. [17.

Blindheid. Het ontbreken van het gezichtsvermogen. Absolute blindheid is er wanneer het oog geheel ongevoelig is voor lichtindrukken. Doorgaans noemen we ook hen blind wier oog nog wel reageert op *sterke* lichtprikkels, maar die toch geen vormen, omtrekken enz. meer waarnemen. De meesten dergenen die men als blindgeboren beschouwd, zijn het in hun prille jeugd geworden ten gevolge van verwaarloozing of ten gevolge van besmetting met het gif van venerisch kranke ouders.

In het geheele Oosten, maar vooral in de landen om de Middellandsche zee, komen vele oogziekten voor. Syrië en Egypte hebben in dezen een treurige vermaardheid. Nog niet lang geleden wees de statistiek in Egypte 20 % der bevolking als blinden aan. Vergelijk daartegenover Nederland met 5 blinden op 10.000 inwoners dus $^{1}/_{20}$ %. Als oorzaken der veelvuldige blindheid in de landen van het Oosten moeten genoemd worden: in de kustplaatsen de nabijheid der zee, waardoor de oogverblindende hitte des daags afgewisseld werd met lage nachttemperatuur en op het land de dusgenoemde nachtmist, waarvan de invloed zich des te sterker liet gevoelen omdat men op de platte daken in de open lucht sliep. Overdag kwam het fijne scherpe woestijnzand de lucht bezwangeren. Het bevatte vele bestanddeelen van kalkachtigen en zoutachtigen aard die schadelijk voor de oogen waren. Voeg daarbij de ongebaande en ongeplaveide wegen waarvan het droge poeder, als het opstoof, een kwelling voor elk reiziger was. Als gevolg een herhaaldelijk vegen in de oogen, waardoor de schadelijke elementen nog dieper ingedrukt werden. Het laat zich dus verstaan dat er vaak ontstekingen der oogen voorkwamen, die, wanneer ze niet zorgvuldig behandeld werden, tot verettering van het oog leidden en soms spoedig tot volslagen blindheid. De oogheelkunde stond nog op zeer lagen trap en bood weinig remedie; de pusachtige cathar werkte

vernietigend op het zoo kostbaar en teeder gezichtsorgaan en men meende dat daar niets aan te verhelpen viel, gelijk thans de Mohamedaan als een echte fatalist zijn zieke oogen onverzorgd laat wegteren.

In de Oudheid werd een blinde beschouwd als een schepsel van lager orde, wijl hij ongeschikt was de wapenen te voeren en voor zichzelf te zorgen. Zoo weinig had men over 't algemeen medelijden met blinden dat men zich over hun onbeholpenheid vermaakte. Scherp treedt de Heere daartegen op in de wet van Mozes, die verbiedt een blinde te doen dwalen of hem een aanstoot in den weg te leggen (Levit. 19 : 14; Daniël 27 : 18).

In de Heilige Schrift wordt meermalen van blinden melding gemaakt (Levit. 21 : 18; 2 Sam. 5 : 6—8; Jerem. 31 : 8; Klaagl. 4 : 4), zelden echter van blindgeborenen (Joh. 9 : 1, misschien Marc. 8 : 22).

Meermalen wordt reeds in het Oude Testament het woord blind gebruikt in figuurlijken zin om de geestelijke blindheid aan te wijzen die den gevallen mensch belet de waarheid te zien en te zoeken (Jes. 29 : 8; 43 : 8; 56 : 10). Wij tasten naar den wand gelijk de blinden (Jes. 59 : 10).

Blindheid als gevolg van seniele aftakeling vinden we bij verschillende historische personen in het Oude Testament: Izaak (Gen. 27 : 1); Eli (1 Sam. 3 : 2); de profeet Ahia (1 Kon. 14 : 4).

Het Nieuwe Testament verhaalt van blinden, die als bedelaars langs den weg zwierven en waarvan Jezus er onderscheidene genezen heeft: Matth. 9 : 27; 20 : 30; Luc. 18 : 35; Marc. 10 : 46; 21 : 14; 8 : 22; Joh. 5 : 3.

In Matth. 22 : 22 komt een blinde voor, die tevens bezeten en stom is, bij wien dus een *algemeene* storing in de zintuiglijke functies aanwezig is, wat bij psychische afwijkingen wel meer schijnt voor te komen. De Evangeliën vermelden dat de Heiland de blinden genas door aanraking (Matth. 9 : 29; 20 : 34) of wel de oogen besmeerde met speeksel of slijk dat afgewasschen moest worden in den vijver Siloam.

Van moderne zijde heeft men getracht deze genezingen uit natuurlijke oorzaken te verklaren, 't zij door aan het ziltige speeksel geneeskracht toe te schrijven ten opzichte van oogontsteking, 't zij door het instralen van een geheime geneeskracht uit Jezus' lichaam, gelijk door de ouden daartoe soms gal van visschen werd aangewend, waarvan b.v. het apocriefe boek Tobias melding maakt. Deze voorstelling is echter geheel in strijd met het karakter van het wonder dat Christus aan blinden verrichtte en wordt ook alleen gevonden bij uitleggers, die de godheid van Christus loochenen. Wij zien in het besmeren met slijk enz. zinnebeeldige handelingen, waardoor de Heiland te meer de aandacht vestigde op zijn wondermacht als teeken van zijn Messiasschap, want de beloofde Zaligmaker zou de oogen der blinden openen (Jes. 29 : 18; 35 : 5; Luc. 4 : 19).

Omgekeerd maakt de Schrift ook melding van slaan met verblindheid als een rechtstreeksch wonder Gods: de Syriërs (2 Kon. 6 : 18), Paulus (Hand. 9 : 8—9, 17 en 18), de toovenaar Bar Jezus (Hand. 13 : 6 enz.).

Bij Paulus zal het plotselinge licht dat hem op den weg naar Damascus omscheen zijn oogen verblind hebben. De Grieksche tekst van Hand. 13 : 11 wijst op een donkere vlek op het hoornvlies van het oog; soms genas zulk een oogaandoening langs natuurlijken weg.

Onder het beeld van blindheid wordt ook in het Nieuwe Testament geteekend onze ellende als zondaren die zonder God het verderf tegengaan, tenzij dat de genade des Heiligen Geestes het licht in ons zielsoog doet opgaan (2 Petr. 1 : 9; Openb. 3 : 17; Joh. 5 : 40; Matth. 23 : 16, 17, 19, 24 en 26. [19.

Blind maken. Deze vreeselijke strafoefening voltrokken de Filistijnen aan Simson (Richt. 16 : 21) en Nebucadnezar aan Zedekia (2 Kon. 25 : 7; Jer. 39 : 7; 52 : 11). Dit blind maken kwam in het Oosten meer voor. Men zegt, dat het heden ten dage in het Oosten nog wel geschiedt. In de bovengenoemde gevallen geschiedde het om den gevangen vijand onschadelijk te maken. Zoo wilde de Amoritische koning Nahas (1 Sam. 11 : 2) aan de burgers van Jabes een oog uitsteken, om ze onschadelijk te maken voor den krijg, omdat de strijders met het rechter oog achter het schild zien. In figuurlijken zin wordt het gebezigd 1° *van God*, als Hij iemand met verstoktheid straft (Jes. 6 : 10; 29 : 10), 2° *van menschen*, die b.v. den rechter door geschenken verblinden. [24.

Een Assyrisch koning, die een gevangene de oogen uitsteekt.

Bloed is de roode in de aderen van den mensch en van alle zoogdieren en vogelen aanwezige vloeistof, bestaande uit verschillende bestanddeelen, voornamelijk uit een eiwitachtige zelfstandigheid en een roodgekleurde slijmige massa, die men de bloedkoek noemt. Het bloed is tot onderhoud van het leven van het grootste belang, en zoolang het lichaam leeft in voortdurende beweging. De bloedsomloop in het lichaam geschiedt met bewonderenswaardige snelheid, stel het bloed kon rechtuit stroomen dan zou het in één minuut 9000 voet haar lengtemaat afleggen.

Toen na de zondeval door God den mensch vergunning gegeven werd het dierenvleesch als

spijze te gebruiken werd uitdrukkelijk de ordinantie daarbij gevoegd dat het vleesch niet met het bloed gegeten mocht worden. Wij lezen (Gen. 9 : 3, 4): „al wat zich roert, dat levend is, zij u tot spijze, Ik heb het u alles gegeven gelijk het groene kruid, doch het vleesch met zijn ziel, dat is zijn bloed, zult gij niet eten". Hieruit volgt niet dat eerst in het Noachitisch verbond het dierenvleesch tot spijze wordt gegeven, want het ligt voor de hand dat Adam en Eva na den zondeval, toen zij bekleed werden met de vellen der geslachte lammeren, ook het vleesch dier offerdieren gegeten hebben. En als verboden wordt het vleesch met zijn bloed te eten, dan verstaan we dat ten tijde van Noach het eten van vleesch reeds een algemeen gebruik was, maar dat het gruwelijk gevonden werd het met zijn bloed te eten, en dat dit laatste uitdrukkelijk verboden werd. Wat verboden wordt is niet het farizeesch-vormelijke dat in een stuk gebraden vleesch niet een enkele druppel bloed gevonden mag worden, zooals sommigen het voorstellen, maar het barbaarsche, dat bij sommige heidensche volken nog gevonden wordt en dat vóór den Zondvloed algemeen schijnt geweest te zijn, om vleesch te eten van het levende dier, of rauw vleesch met het nog warme bloed. Zoo eet een roofdier zijn prooi en de mensch die dat doet verdierlijkt zich in den vollen zin van het woord. We hebben hier dus een ordinantie Gods tegen barbaarsche wreedheid. En zoo ook verstaan we de uitdrukking: „het vleesch *met zijn ziel*, dat is zijn bloed", want het woord ziel beteekent hier het natuurlijke leven, en het bloed wordt beschouwd als de zetel van het natuurlijke leven.

Ten onrechte wordt door sommigen gedacht dat we hier te doen hebben met een ceremonieel gebod, want de wet der ceremoniën wordt eerst aan Israël gegeven, en de zoogenaamde Noachitische geboden zijn verordineerd in het verbond der Gemeene Gratie en dus algemeen menschelijk. Het is daarom ook dat op het Apostel-Convent te Jeruzalem, waar van de plichten der Heidenen die tot het Christendom bekeerd waren, gehandeld werd (Hand. 15), besloten werd uit te spreken dat zij algeheel vrij waren van de wet der ceremoniën, maar dat zij verplicht waren tot onderhouding van de bekende Noachitische geboden: zich te onthouden van hetgeen den afgoden geofferd is, van bloed, van het verstikte en van hoererij.

In Gen. 9 : 6 lezen we: „wie des menschen bloed vergiet, zijn bloed zal door den mensch vergoten worden, want God heeft den mensch naar zijn beeld geschapen". Hier wordt gesproken van het vergoten menschenbloed en de straf Gods op den doodslag gesteld. Als Kain zijn broeder Abel heeft doodgeslagen dan roept dat bloedvergieten om wrake, en zegt de Heere: „daar is een stem des bloeds van uw broeder, dat tot mij roept van den aardbodem" (Gen. 4 : 10). En tot beveiliging van het menschelijk leven wordt in het Noachitisch verbond de doodstraf op doodslag gesteld, het bloed van den moordenaar zal door den mensch vergoten worden, en wel omdat de mensch naar Gods beeld is geschapen.

In de wet der ceremoniën heeft het bloed der offerdieren groote beteekenis en gewicht. Allereerst had bij de besnijdenis het bloed van den besnedene te vloeien. Bij de tiende plaag over Egypte had de vader het paaschlam te slachten en het bloed aan den bovendorpel en aan de beide zijposten van de deur met een bundeltje hysop te strijken. En vooral bij de offeranden moest het bloed vloeien, en was het juist om het bloed te doen. De plaatsen in den tabernakel en in den tempel waar het offerbloed gebracht werd, waren: het altaar in het voorhof, het altaar in het heilige, en het deksel van de arke des verbonds in het heilige der heiligen (Levit. 16 : 14; 15 : 18). Dit geschiedde omdat door de zonde des volks niet alleen het land maar ook het heiligdom des Heeren verontreinigd werd (Deut. 21 : 8, 23; Num. 19 : 13, 20). Daarom moest het reinigen van de zonde met het heiligdom des Heeren aanvangen. Met bloed werd besprengd ook de kleederen van Aäron en zijn zonen (Exod. 29 : 21), de melaatschen als zij rein verklaard werden (Levit. 14 : 7) en het geheele volk in zijn vertegenwoordigers, toen God door Mozes het verbond met hen oprichtte (Exod. 24 : 8).

Bij de schuldoffers en zoenoffers leide de offeraar zijn hand op het offerdier dat daarna door den priester geslacht werd. Die handoplegging beteekende overdracht van schuld en zonde. En waar de zondaar den dood verdiend had moest nu het offerdier zijn bloed doen vloeien. Dit wijst niet alleen op het borgtochtelijke en plaatsbekleedende dat een ander voor den zondaar de schuld betalen en de zonde verzoenen mag, maar ook de groote beteekenis van het bloed in dit verband. Het gaat hier om het vergeldingsrecht (ius talionis) waarin geldt „ziel om ziel" (Deut. 19 : 21). En volgens de Heilige Schrift is het bloed de zetel van de ziel of het leven. Daarvan lezen we Levit. 17 : 11 „want de ziel van het vleesch is in het bloed, daarom heb Ik het u op het altaar gegeven, om over uwe zielen verzoening te doen, want het is het bloed dat voor de ziel verzoening zal doen". De bekende Galenus zeide: „het bloed is de ziel" niet van wege de gelijkheid of eenswezenheid, maar van wege de innigste verbinding tusschen het leven (de ziel) en het bloed. Daarom kan alleen door bloed in de offerande de zonde van den zondaar, wiens ziel geëischt werd door Gods recht, bedekt worden. In de ceremonieele wet van Mozes was het eten van bloed onvoorwaardelijk verboden (Levit. 17 : 14), doch hier heeft het, in onderscheiding van de ordinantiën Gods in het Noachitisch verbond, ceremonieele beteekenis, en deze ordinantie geldt niet meer nu aan de wet der ceremoniën door de bedeeling des Nieuwen Testaments een einde gekomen is. De bedoeling van het ceremonieele gebod aan Israël om zich algeheel van bloedspijs te onthouden zal wel geweest zijn om een scherpe scheidslijn tusschen Israël en de Heidenen te trekken, evenals de onderscheiding van reine en onreine dieren, want de Heidenen waren gewoon bij de offerande aan de afgoden een gedeelte van het bloed der geofferde dieren te drinken.

Naar duidelijk uitwijzen van Levit. 17 : 11 was het offerbloed het bloed ter *verzoening*

tusschen God en den zondaar. Maar in de wet der ceremoniën was dit uit den aard der zaak symbolisch of zinnebeeldig, want waar Gods eisch is „ziel om ziel" daar kan het bloed van het dier niet gelden voor de ziel van den mensch. Daarom lezen we Ps. 40 : 7: „Gij hebt geen lust gehad aan slachtoffer en spijsoffer.... brandoffer en zondoffer hebt Gij niet geëischt", en in Hebr. 10 : 4: „het is onmogelijk, dat het bloed van bokken en stieren de zonden wegnemen". Die offeranden en bloedstortingen in het Oude Testament waren schaduwachtig en zij wezen allen op het bloed van Christus Jezus. In het bloed van den Heiland ligt de ware borgtocht van den plaatsbekleeder, en in dat bloed ligt de eenige en volle losprijs voor de zonde van alle ware gelooviger. Daarom wees Johannes de Dooper op Jezus met het woord: „Zie, het lam Gods dat de zonde der wereld wegneemt" (Joh. 1 : 29), zeide de Heiland van zich zelven dat de Zoon des menschen in de wereld is gekomen om zijn ziel (zijn bloed) te geven tot een rantsoen voor velen (Matth. 20 : 28) en lezen we verlost te zijn niet door goud of zilver, maar door het dierbaar bloed van Christus, als van een onbestraffelijk en onbevlekt lam (1 Petr. 1 : 19), en dat het bloed van Jezus Christus reinigt van alle zonden (1 Joh. 1 : 7).

Dat het bloed van Jezus den geloovigen ten goede komt, zie *Doop* en *Avondmaal*. [16.

Bloedakker, in het Hebreeuwsch Akeldama, de pottebakkersakker (Matth. 27 : 8), voor de 30 zilverlingen van Judas gekocht (volgens de verkorte uitdrukking in de Handelingen der Apostelen voorgesteld als het geheele loon door hem verworven) en die om zijn bloedig uiteinde dezen naam verkreeg, welke voortdurend tegen de Joden in hun eigen taal getuigt (Hand. 1 : 19). Men toont hem ten Zuiden van het dal Hinnom aan den zoogenaamden berg van den boozen raad, ongeveer een half uur Zuidelijk van Moria in een olijvenhof, en hij heeft, zoover men zien kan, tot begrafenis der pelgrims gediend. Daarom ziet men een menigte opschriften en grafgewelven in den omtrek, alsmede een groot, hoewel vervallen, lijkenhuis. De grond heeft daar de eigenschap van in 24 uren de lijken te verteren en werd daarom in 1218 met groote scheepsladingen weggevoerd, om er het kerkhof te Pisa mede te bedekken.

Bloedampullen zijn kleine fleschjes met een rooden neerslag, die men in de catacombengraven heeft gevonden. Vroeger meende men, dat het rood in de ampullen van bloed afkomstig was en dat dus zulk een fleschje het graf van een martelaar aanwees. Scheikundige analyse heeft echter aangetoond, dat in de ampullen geen bloed kan zijn geweest. Men heeft te denken òf aan resten van zalfolie, in enkele gevallen wellicht aan een aanslag aan het glas, in de meeste aan resten van avondmaalswijn. In deze laatste richting wijst ook, dat het concilie van Kathago in 397 verbood brood en wijn van het avondmaal aan de dooden mee te geven in het graf. [17.

Bloedbruidegom (Ex. 4 : 25, 26). Mozes had, waarschijnlijk onder invloed van zijn vrouw, nagelaten zijn tweeden zoon te besnijden. Toen hij nu (Ex. 4 : 24) zwaar ziek werd, zag Zippora daar een straf Gods in voor het nalaten der besnijdenis. Daarom besneed Zippora zelf den jongen, wierp het afgesnedene Mozes voor de voeten en zeide: „gij zijt mij een bloedbruidegom", d. w. z. door het bloed van mijn zoon, bij de besnijdenis vergoten, krijg ik u bij vernieuwing als uit den dood terug. Een bruidegom, maar door bloed. [24.

Bloedgeld. In Amos 5 : 12 is sprake van *zoengeld* = kofer, van het werkwoord bedekken. De profeet doet het verwijt dat zij de rechtvaardigen benauwen, maar tegen het uitdrukkelijk verbod van Num. 35 : 31 zoengeld aannemen, waardoor zij den rijken misdadigers en moordenaars de gelegenheid geven zich van de straf los te koopen, terwijl zij de nooddruftigen, die niets kunnen betalen, verstooten bij de gerichtshandeling. In Mattheus 27 : 6 heeft de Statenvertaling prijs des bloeds, dit is *bloedgeld*, omdat aan zulk geld bloed kleeft. Het stuk land met dat geld gekocht, wordt in Hand. 1 : 18—20 *bloedland*, akker des bloeds, genoemd. [8.

Bloedschande. Lijfsgemeenschap tusschen twee personen die wegens bloedverwantschap niet met elkander in het huwelijk mogen treden. Naar Lev. 18 wordt verboden het huwelijk: 1. met de moeder; 2. met de stiefmoeder; 3. met de zuster of halfzuster; 4. met de kleindochter, de dochter des zoons of der dochter; 5. met de dochter van de stiefmoeder; 6. met de tante, zoo van vaders als van moeders zijde; 7. met de vrouw des ooms, van vaders zijde; 8. met de schoondochter; 9. met de schoonzuster; 10. met een vrouw en haar dochter of met de moeder en kleindochter, en 11. met twee zusters te gelijk. Deuter. verbiedt als bloedschande de geslachtsgemeenschap met de stiefmoeder, de zuster en de schoonmoeder, zonder dat het den omgang verbiedt met de eigen moeder en dochter, iets dat als van zelf sprekend niet met even zoovele woorden wordt verboden. Ook worden in Deuter. niet de straffen vermeld op zulke vergrijpen, terwijl in Lev. 20 alle de bloedschanden, genoemd in Lev. 18, met de doodstraf worden bedreigd. Volgens Lev. 20 : 19 is ook verboden het huwelijk met een tante en Lev. 20 : 21 verbiedt ook nog het huwelijk met de vrouw van den gestorven broeder — in geval deze kinderen heeft, want anders was het leviraatshuwelijk hem geboden (Deuter. 25 : 5 v.v.). — Deze bloedschennige huwelijken worden met kinderloosheid bedreigd. Uit Ezech. 20 : 10 en 11 blijkt dat niettegenstaande de zware straffen waarmede deze zonden worden bedreigd, deze toch nog wel in Israël voorkwamen.

De Heere heeft het huwelijk ingezet en met groote gestrengheid waakt Hij over zijn heiligheid. Tot het wezen van het huwelijk behoort dat daarin man en vrouw als twee tot één vleesch worden, maar dan moeten zij vroeger ook werkelijk twee zijn geweest en mogen niet tot elkander in natuurlijke eenheid van 't vleesch hebben gestaan! Een man moet zijn vader en moeder verlaten en zijn vrouw aanhangen (Gen. 2 : 24); maar zulk een verlaten aan de eene, zulk een aanhangen aan de andere zijde kan dáár niet tot volkomen waarheid worden, waar

reeds een nauwere bloedverwantschap tusschen man en vrouw bestaat. Toch is er nog een andere reden, die het huwelijk onder bloedverwantschap uitsluit, een reden die in het huwelijk als zoodanig is gelegen. Het huwelijk spreekt des menschen onvolkomenheid uit, leert hem afzien van zijn zelfgenoegzaamheid en zoeken in een ander persoon de noodzakelijke aanvulling van zich zelven, tegelijk met de roeping om het ongenoegzame in die andere personen op zijn beurt te vervullen. Dit nu kan hij niet doen indien man en vrouw niet verschillen. Omdat zij zoozeer verschillen kan de een den ander geven wat een van zich zelf niet heeft. Het verschil wordt verondersteld. De liefde komt niet uit de overeenstemming, maar veeleer uit het verschil, uit de ongelijkheid. Wie met u huwen zal, moet anders zijn dan gij, en alwaar twee huwen die te veel op elkander gelijken, zijn ze over en weer onmachtig om den scheidenden factor tot ontwikkeling te brengen. Geestelijk blijven ze onvruchtbaar; dit nu verbiedt het huwelijk onder bloedverwanten. Bloedverwanten missen juist dit verschil, dat grondslag van elk huwelijk moet zijn. Beider bloed gelijkt op elkaar, vandaar de onvruchtbaarheid in hun geslacht. De zegen ontbreekt. God geeft hun geen kroost.

Toch kunnen er omstandigheden en betrekkingen zijn voor den mensch, waardoor een andere echtelijke vereeniging dan met een bloedverwante den man onmogelijk is, of in den hoogsten graad bedenkelijk zou zijn. Daarom al is naar de boven aangehaalde wetsbepalingen een huwelijk tusschen broeders en zusters in den vleesche van God gevloekt en een der ergste vormen van bloedschande, tòch is in Adams gezin alleen maar door zulk een huwelijk de voortplanting van ons geslacht mogelijk geweest. Door huwelijken tusschen bloedskinderen is, toen Noach uit de Arke kwam, ons geslacht in stand gehouden en zijn deze huwelijken, in strijd met de dreiging in Lev. 18 en met wat wij thans door inteelt zien, zeer vruchtbaar geweest. Het beginsel nu dat heerscht bij deze strenge wetsbepalingen is de organische eenheid van ons menschelijk geslacht en uit dit ééne beginsel vloeiden zoowel de huwelijken onder Adams kinderen en Noachs kleinkinderen voort, als het latere verbod van huwelijken tusschen bloeden te nauwe aanverwanten. Zou ons menschelijk geslacht als organisch geheel bestaan, dan moest het wel in zijn oorsprong uit kinderen van één menschenpaar voortkomen, en omgekeerd, om niet in brokstukken uiteen te vallen, maar doorééngestrengeld als één geheel te blijven bestaan, moesten de familiën met elkander in gemeenschap treden en moest alzoo het huwelijk in de *eigen* familiën worden verboden. Zoo kan de schijnbare tegenstrijdigheid tusschen het leviraatshuwelijk en Lev. 18 : 16 ook worden opgelost. Israël moest als organisch volk geheel naar zijn stamindeeling in stand blijven en daartoe nu strekte ook de bepaling van het leviraatshuwelijk, omdat anders de juiste stamindeeling enz. in de war zou kunnen geraken, maar daartoe diende nu ook het verbod van het huwelijk met een broederswéduwe die kinderen had, wijl anders de familie zich te zeer in zich zelve zou oplossen.

In Lev. 18 en 20 is geen sprake meer van uitzonderingen en treedt veeleer het denkbeeld van bloedschande in al zijn kracht op den voorgrond. De wetsbepalingen en de straffen bedreigd bij overtreding bedoelen met afschuw te vervullen van de geslachtsgemeenschap met zulke menschen, van wie eerbied als jegens bloedverwanten ons terughoudt, gelijk dit uit komt in het woord *bloedschande*. Van dezen afschuw, zonder welke het familieleven bloot zoude staan aan het uiterste gevaar van verwoesting doordat de ontucht zich steeds verder uit zoude breiden; zonder welken weerzin en afschuw noch de kinderlijke betrekking der ondergeschiktheid, noch de zusterlijke betrekking der gelijkheid van orde kan blijven bestaan, werd in Egypte en Kanaän niets meer gevonden. Daar bestond in het belang van het kastenwezen juist de gewoonte, dat ieder met zijn zuster in het huwelijk trad en hier kwamen de Israëlieten in een land, door nog veel erger gruwelen verontreinigd. Daarom houdt de Heere zijn volk door deze wetten, die meer bepaald tot den man zijn gericht, tusschen twee grenzen, tusschen het land van zijn vroeger verblijf en dat van aanstaande woning en stelt aan Israël zijn volks- en familieleven voor, maar dat dan gebouwd op nieuwe en zedelijke grondslagen.

Reeds in den Codex van Chammoerapi komen allerlei wetsbepalingen voor met betrekking tot de bloedschande en de straffen daarop gesteld. Bij alle verschil met de Levietische bepalingen — de omgang met een zuster valt in het geheel niet onder de strafwet en huwelijken tusschen broeders en zusters, neefs en nichts zijn geoorloofd en komen voor — is er tòch ook wederom groote overeenkomst tusschenbeiden; zoo wordt de verboden omgang tusschen moeder en zoon met den vuurdood gestraft; die tusschen vader en dochter daarentegen met verbanning; tusschen vader en schoondochter met verdrinking en tusschen den zoon en de stiefmoeder, weduwe geworden, met uitsluiting uit de familie.

De bloedschande is dan ook schier bij alle cultuur-volken op zedelijke of staathuishoudkundige gronden voor strafbaar gehouden, en dit zoowel bij de oude volkeren als heden ten dage nog bij de jongere, hoewel er onderling groot verschil is met betrekking tot de graden van bloedverwantschap die in acht dienen te worden genomen, als met het oog op de zwaarte der strafbepalingen. Naar het Romeinsche recht bracht men de strafbaarstelling tot op den zevenden graad; bij de Germaansche rekening der graden werd de bloedverwantschap nog verder uitgebreid. Daar dit veel te ver ging kwam men tot eindelooze dispensatiën, die in de Middeleeuwen zelfs tot in den derden graad kon worden gegeven; niet in den eersten en tweeden graad, tenzij bij vorsten en uit hoofde van publiek belang.

Ook de kerken maakten nadere bepalingen met betrekking tot deze zonde. Met het Romeinsche recht, dat sedert de 10e eeuw in Duitschland werd ingevoerd, verbood ook het canonieke recht, voortgekomen uit de besluiten der kerkvergaderingen en de verordeningen der pausen,

F. C. K. von Bodelschwingh (blz. 341).

Johannes Bogerman (blz. 347).

Jacob Böhme (blz. 348).

William Booth (blz. 355).

het huwelijk tusschen hen die na aan elkander waren verwant, hetzij door een natuurlijke verwantschap of door eene ontstaan door aanneming (adoptie) of ook door doop en vormsel, zoowel tusschen den doopvader en den doopeling als gevormde, als tusschen hen die doopen en vormen, en den doopeling of gevormde en zijn ouders. In de Luthersche kerk hebben onder de belijdenisschriften zich de Smalkaldische artikelen bepaald tegen die geestelijke maagschap verklaard. In onzen tijd geldt zij in de Duitsche Evangelische kerken nergens meer als beletsel voor het huwelijk. In die kerken zijn in onzen tijd nog onvoorwaardelijk verboden de huwelijken tusschen betrekkingen in rechte, zoowel klimmende als dalende lijn, en tusschen bloedverwanten in den eersten graad, en met vol- of halfbloed zusters. Voorwaardelijk verboden, dat is eerst na bekomen vrijspraak of dispensatie toe te laten, zijn de huwelijken tusschen betrekkingen in den tweeden ongelijken graad, alsmede in het algemeen tusschen hen, die niet één vleesch en niet van één vleesch zijn. Alle andere graden van verwantschap laten het huwelijk toe. Ook is geoorloofd het huwelijk met de weduwe van den broeder, hetwelk de Engelsche wet nog altijd verbiedt, en waarover in de Christelijke Gereformeerde kerk op schier iedere synode is gehandeld.

De vraag in hoeverre de wetsbepalingen in Lev. 18 en 20 en elders in de Wet nog voor ons van kracht zijn is niet eenvoudig te beantwoorden met de verwijzing naar hetgeen God zelf daar heeft geregeld. Wij mogen noch kunnen de burgerlijke bepalingen van het Oude Testament, zooals ze daar staan, beschouwen als de wet Gods voor alle landen en volken. Wie zou durven beweren dat ook nu nog wie tegen één dezer bepalingen zondigt, door de Overheid zou moeten worden veroordeeld en ter dood gebracht? Ook deze wetten zijn in de eerste plaats door God aan het volk van Israël gegeven in den toenmaligen tijd; zij gelden, wat haar letterlijke bepalingen aangaat, niet voor alle eeuwen en landen. Immers voor ons geldt toch niet meer het leviraatshuwelijk; geldt dan nog wel de bepaling van Lev. 18 : 16? Niet alle bepalingen als zoodanig gelden dus nog. De letter van de aan Israël gegeven bepaling maakt de zaak voor ons maar niet eenvoudig uit; wij moeten sterk rekening houden met den nationalen vorm voor dien tijd waarin de inhoud der wetsbepalingen werd gegeven.

Hier volge nog een afzonderlijke bespreking van Lev. 18 : 16 en 18, wijl deze materie o.a. op de opeenvolgende synodes der Afgescheiden Gereformeerde Gemeente en die der Christelijke Gereformeerde kerk ter sprake kwam, en wel eerst onder den naam van „bloedschendige" huwelijken en later onder dien van „betwiste" huwelijken. Op de navolgende synodes en de door mij aangegeven bladzijden van de handelingen is sprake van deze huwelijken: Synode 1837, blz. 68; 1840, blz. 39 v.v.; 1849, blz. 33, 34; 1854, blz. 68, 80; 1857, blz. 35; 1860, blz. 43; 1863, blz. 44; 1866, blz. 23; 1869, blz. 32; 1872, blz. 52, 53; 1875, blz. 49. Derhalve vanaf 1837 kwam deze aangelegenheid op ieder volgende synode ter sprake. Op de synode van 1882 blz. 128 wordt gevraagd „dat de synode zich duidelijk uitspreke over de betwiste huwelijken, en in het bijzonder over het huwelijk van een oom met zijn nicht." Bij het nalezen der handelingen dezer synodes blijkt klaar dat de vraag om een „duidelijke" uitspraak inzake de betwiste huwelijken niet ongemotiveerd was. De opeenvolgende synodes gaven allesbehalve duidelijke en eensluidende uitspraken; juist daarom keerde deze materie telkens weer terug; doch daaruit blijkt tevens hoeveel moeilijkheden aan deze aangelegenheid vast zitten. In art. 99, blz. 44 van de handelingen der synode van 1863 staat: de synode gelieve te herzien het besluit omtrent „bloedschandige" huwelijken, en wel van een man met de weduwe van den broeder zijner overledene vrouw, genomen in 1849 pag. 33 en 34. Verder lezen wij dan: de synode vindt geen genoegzame reden om in deze zaak van het besluit van vroegere synoden af te gaan, dewijl het haar niet gebleken is, dat het voorgestelde huwelijk in Gods Woord, of ook in de aangevoerde 89ste (63ste?) vraag van de synode te Middelburg, 1581, regtstreeks wordt verboden en begeert dat de betrokken personen hierin zullen berusten. Voor de laatste maal komen de „betwiste" huwelijken ter sprake blz. 19 van de Acta der voorloopige synode van Nederduitsche Gereformeerde kerken 1888.

De zaak van „betwiste" huwelijken komt reeds voor op de „Nederlandsche Synoden" voor 1618 en '19, o.a. wordt gevraagd in vraag 63 op de synode van Middelburg 1581: „oft een man syner huysvrouen Zusters ofte Broeders dochter, daer of sijne huysvroue moeye wes, mach trauwen? Is gheantwoordt: Neen." Overeenkomstig dit antwoord lezen wij ook in de kantteekeningen van de Statenvertaling op Lev. 18 : 16: „van dese wet wiert doenmaals uytgenomen wanneer de broeder sonder mannelicke erfgenamen na te laten gestorven was; want dan moeste de naeste broeder, of bloedvrient, de weduwe trouwen, om sijnen gestorvenen broeder zaet te verwecken, Deut. cap. 25 vs. 5, Matth. 22, 24. Uyt dese wet volght nootsakelick dat een vrouwe met den eenen broeder getrouwt sijnde, niet en magh, na syn doot, met den anderen broeder trouwen: ende gelijckformelick een man met de eene suster getrouwt zijnde en magh na hare doot, d'ander suster niet trouwen."

Overigens stond zoo min voor de Gereformeerde kerken der vaderen als voor die van den lateren tijd vast in welke graden van bloedverwantschap een huwelijk verboden was en daarom werd op de nationale synode van Dordrecht (1576) besloten: „de Overheyt sal ghebeden worden datse die houwelicken niet en verbiede, soo vele sulckx na gheleghentheyt der tijden ende plaetsen voeghelick geschieden kan, in die graden der bloetverwantschap ende maeghschap in den welcken de selvighe soo door godlicke als door keyserlicke Rechten ghelaten werden...." Cap. V. Van het Houwelick VII. Wat nu het huwelijk verboden in Lev. 18 : 16 en 18 betreft, zoo heeft men zich in de 16e eeuw in deze aangelegenheid steeds gehouden aan wat de Roomsche kerk daaromtrent had bepaald. De

Gereformeerde godgeleerden van de Leidsche faculteit, à Marck en De Moor, ten deele vroeger ook Voetius e. a. beweerden in hunne vertoogen dat Lev. 18 behoorde tot de zedewet en niet tot de burgerlijke wet van Israël en dus van eeuwige kracht is. Echter ook zij aanvaardden niet de consequentie van deze bewering in de doodstraf van den overtreder. Verder achtten de kantteekenaars ook verboden het huwelijk met de zuster van de overleden vrouw, doch dit is wel afgeleid uit Lev. 18 : 16 maar staat er niet met evenveel woorden. Thans wordt door de deskundigen vrij algemeen aangenomen, dat in Lev. 18 : 18 sprake is van een huwelijk gelijk dat van Jacob en Rachel, nadat hij Lea reeds gehuwd had. Uit vs 18 is niets af te leiden voor een verbod van een huwelijk met de zuster van de overleden vrouw. In Lev. 20 : 21 staat dan eindelijk dat indien een man een huwelijk aangaat als in Lev. 18 : 16 verboden wordt, dit huwelijk dan kinderloos zal zijn. Gold dit gebod voor onzen tijd nog in zijn kracht dan moesten zulke huwelijken kinderloos zijn, wat volstrekt niet altijd het geval is. Uit een en ander blijkt dat een Overheid, die God vreest en let op zijn wet toch nog wel degelijk zou kunnen aarzelen met zulk een huwelijk aan zijn onderdanen te verbieden. En het is niet bij geval dat deze vraag in de Gereformeerde kerken in de laatste jaren niet meer voorkomt op de agenda harer meerdere vergaderingen en stellig zou het te betwijfelen zijn of wij van haar bijaldien zij weer ter sprake kwam een verbod van zulk een huwelijk zouden kunnen verwachten. In Amerika is op meer dan eene kerkelijke vergadering het vroegere verbod ingetrokken, vgl. ook Kuyper, *E Voto IV*, blz. 147—151.

In het jaar 1656 gaf het *Groot Placaatboek 2*, 2442 nog „alle penen — jegens de incestueusen ende Bloetschenders ...." Zulk een bloedschender droeg ook den naam van bloedschoffeerder. Volgens het Nederlandsch burgerlijk wetboek, vijfde titel, van het huwelijk, eerste afdeeling 87, is het huwelijk verboden tusschen alle personen, die elkander bestaan in de opgaande en nederdalende linie, hetzij door wettige, hetzij door onwettige geboorte, of door aanhuwelijking; en in de zijdlinie tusschen broeder en zuster, wettige of onwettige. 88. Ook is het huwelijk verboden: 1°. Tusschen schoonbroeder en schoonzuster, wettige of onwettige; 2°. tusschen oom of oud-oom en nicht of achternicht, mitsgaders tusschen moei of oud-moei en neef of achterneef, wettige of onwettige. De koning kan, om gewichtige redenen, het verbod, in dit artikel vervat, door het verleenen van dispensatie opheffen. [8.

Bloed-theologie is de naam die vooral in de theologie van de Groninger School gegeven wordt aan de leer dat Gods recht eischt den dood van den zondaar, en dat Christus Jezus zijn bloed gegeven heeft tot een volkomen verzoening. Men vindt het eene Gode onwaardige gedachte dat God de Heere met den mensch verzoend werd door het bloed des kruises, en is veeleer van oordeel dat Christus alleen op aarde gekomen is om Gods Vaderliefde aan heel de wereld te openbaren, en dat Hij zijn leer met zijn dood bezegeld heeft. Dies spreekt men smadelijk van de leer van het borgtochtelijk lijden en sterven als van bloed-theologie.

Maar Gods Woord openbaart zeer duidelijk dat God eischt dat aan zijn gerechtigheid genoeg geschiede, dat volkomenlijk betaald moest worden, of door den zondaar zelven, of door een ander als borg voor hem, en dat zonder bloedstorting geen vergeving geschiedt (Hebr. 9 : 22). Eerst door de voldoening van Christus Jezus als Borg en Middelaar, door zijn bloedstorting, is er verzoening met God. Het bloed van Jezus Christus reinigt van alle zonden (1 Joh. 1 : 7), en de Zone Gods heeft zijn gemeente verkregen door zijn eigen bloed (Hand. 20 : 28; 1 Petr. 1 : 18, 19).

Het smadelijk spreken van bloed-theologie is dus niet alleen een miskenning van het geschonden recht Gods dat volkomen voldoening eischt, maar ook een miskenning van de liefde des Vaders dat Hij alzoo lief de wereld gehad heeft dat Hij zijn eigen Zoon daartoe gegeven en daartoe in de wereld gezonden heeft. [16.

Bloedvloeiing. Gewoonlijk denken wij bij de bloedvloeiing alleen maar aan bepaalde verschijnselen die in verband staan met het geslachtsleven van de vrouw. In Lev. 15 wijst echter het woord dat hiervoor gebruikt wordt, op drie soorten van bloedvloeiing, die in klimmenden graad verontreiniging veroorzaken; op de normale, maandelijksche menstruatie, op een ziekelijke bloedvloeiing der vrouw en op een besmettelijken, slijmerigen, etterachtigen vloed uit de pisbuis bij den man. De verontreiniging door deze verschijnselen is in even sterken graad. Een menstrueerende vrouw is gedurende zeven dagen onrein. Alles waarop zij ligt of zit en ook wat op haar bed of zetel is, wordt door haar toestand onrein tot den avond; een ieder die haar of ook de door haar verontreinigde dingen aanroert is tot den avond onrein en moet zich baden en de kleederen wasschen. Als een man „bij haar gelegen heeft" in hare afzondering, zoo zal hij zeven dagen onrein zijn, en ook alles waarop hij zal gelegen hebben (Lev. 15 : 24). Als een vrouw lijdt aan een ziekelijke bloedvloeiing, die dikwijls met hysterie gepaard gaat en een ongeregelde is, die chronisch kan worden (Matth. 9 : 20) en vaak jaren achtereen kan duren, doch niet zoozeer gevaarlijk is en eindelijk meestal vanzelf ophoudt, dan wordt zij dien ganschen duur voor onrein en verontreinigende gehouden in denzelfden graad als de menstrueerende vrouw. Nog zeven dagen lang nadat deze toestand zal hebben opgehouden is zij onrein; op den achtsten dag moet zij twee tortelduiven of twee jonge duiven, een ten zondoffer en een ten brandoffer brengen, opdat de priester voor haar verzoening doe (Lev. 15 : 25—30). Een man, die den vloed heeft is zelf onrein en verontreinigt alles en allen die met hem op eenigerlei wijze in aanraking komen; zelfs het vaatwerk dat hij aanraakt wordt daardoor verontreinigd en moet gewasschen, het steenen zelfs verbrijzeld worden. Zeven dagen nadat deze toestand zal hebben opgehouden, moeten voorbij zijn gegaan aleer zijn reiniging kan volgen door het wasschen zijner kleederen en door

zich te baden in stroomend water; op den achtsten dag moet hij hetzelfde offer brengen als de bovengenoemde „zwakke" vrouw (Lev. 15 : 2—15, 33). De bepalingen met betrekking tot de bloedvloeiing kunnen niet uit louter sanitair oogpunt, noch uit aesthetische of zedelijke motieven worden verklaard. Met ontzaglijken ernst neemt de wet in Lev. 12 en 15 het geheele geslachtsleven van den mensch onder haar tucht. De geslachtsbetrekkingen moeten onder de zelfbeheersching van den menschelijken wil en in den dienst des Heeren staan. Vooral op dit gebied heeft de zonde haar duistere macht laten gelden en de bronnen van het menschelijk geslacht vergiftigd. Dit moet het volk des Heeren diep worden ingeprent. Daarom worden beide, de gewone en de ziekelijke verschijnselen, als onrein en verontreinigende beschouwd en behandeld, terwijl daarentegen vloeiing uit andere lichaamsdeelen als uit mond en neus, uit wonden en zweren van het standpunt der wet voor onverschillige zaken gelden. [8.

Bloedwraak. De bloedwraak komt oorspronkelijk voor bij alle oude volken, ook thans bestaat zij nog bij vele Oostersche volkeren, bij de Arabieren, Perzen en verschillende volkstammen in den Kaukasus. Trots alle verboden van de kerk en van den keizer bleef de bloedwraak de middeleeuwen door heerschen onder de Germanen. Onder de Romeinen was de bloedwraak een streng uitgevoerd wedervergeldingsrecht, het jus talionis, het „oog voor oog, tand voor tand, hand voor hand, voet voor voet, brand voor brand, wond voor wond, buil voor buil" (Ex. 21 : 24, 25). Ook kende men onder de Germanen „de bloedbroederschappen", waarbij mannen zich plechtig verbonden elkander te zullen wreken en te zullen sterven door eigen hand, indien men zulk een wraak-oefening niet konde uitoefenen; dit gebruik leefde zelfs onder de Dajakkers en zoowel in Oost- als West-Afrika. Tot in het midden van de vorige eeuw eischte de bloedwraak op het eiland Corsica ieder jaar eenige honderden van slachtoffers.

Deze onder alle oude volkeren verbreide gegewoonte is gewis ouder dan het volk Israël was, hoewel wij niet kunnen toegeven dat wij haar reeds vinden in Gen. 4 : 14 en Gen. 9 : 6.

Daar het overheidsgezag in de drie eerste eeuwen na den zondvloed nog bijna geheel in de patriarchale lijn liep, kan hieruit misschien verklaard worden dat wij in de overoude tijden nog schier overal de bloedwraak der verwanten vinden. Het ligt toch haast voor de hand dat nadat God het gebod van de doodstraf in Gen. 9 : 6 had gegeven, Noach bij ontstentenis van politie en justitie het volvoeren daarvan opdroeg aan de familie van den vermoorde. De familiewraak mag daarom niet worden verklaard uit zelfverweer, maar veeleer uit den patriarchalen vorm, waarin de Overheid opkwam. De bloedwraak was dan ook meer dan een recht, zij was een plicht en voor Israël zelfs een godsdienstige plicht. De bloedwraak waakt over de heiligheid van het leven. Een moord kan alleen worden verzoend en geboet met den dood van den moordenaar (Gen. 9 : 6). Doch de gewoonte van de bloedwraak kon ontaarden en is ook menigmaal daad op ontzaglijke wijze ontaard en heeft vooral onder de Arabieren tot ontzettende verwikkelingen geleid en bloedige oorlogen tusschen geheele geslachten en stammen. Ook zou het heilig karakter van deze instelling kunnen ontaarden indien de moordenaar door een zoengeld zich vrij zou kunnen koopen (vgl. artikel *Bloedgeld*). Daarom wordt de bloedwraak door de Wet aan vaste regels gebonden. God is de hoogste bloedwreker (Ps. 9 : 13; Hebr. 12 : 24). Onschuldig vergoten bloed schreit om wraak tot God (Gen. 4 : 10; Job 16 : 18). Wie iemand slaat, dat hij sterft, die zal zekerlijk gedood worden (Ex. 21 : 12; Num. 35 : 31 v.v.), „want het bloed ontheiligt het land: en voor het land zal geen verzoening gedaan worden over het bloed dat daarin vergoten is, dan door het bloed desgenen, die dat vergoten heeft". In geval nu van een moord, opzettelijken doodslag, en zelfs van een niet opzettelijken doodslag, werd de doodslager aan de bloedwraak prijs gegeven. De bloedwraak was een aangelegenheid die de gansche familie raakte (2 Sam. 14 : 7). De verplichting daartoe rustte in de eerste plaats op dengene die de naaste was in den bloede of naar het erfrecht. Onttrok deze zich, dan oogstte hij schande in. Hij heette de bloedwreker. Hij mocht zich alleen aan den schuldige en niet aan diens familie wreken (Deut. 24 : 16). De wet maakte evenwel onderscheid tusschen den opzettelijken doodslag en dien welke niet met opzet was gepleegd, bijv. uit noodweer, of onvoorziens (Num. 35 : 16 v.v.); met het oog op dit geval gaf de Heere in Num. 35 de instelling van de vrijsteden, waarbinnen de doodslager vluchten mocht; als hij evenwel op zijn vlucht door den bloedwreker werd ingehaald of ook daarna door hem werd aangetroffen buiten de vrijstad, dan mocht deze hem dooden. Als de schuldige binnen de vrijstad had kunnen komen, dan onderzochten de Oudsten zijn zaak voorloopig en kwam de bloedwreker daarna zelf, dan werd de moordenaar uitgeleverd aan de stad onder welker gebied de doodslag had plaatsgegrepen, opdat de aangelegenheid aldaar door de Overheid zoude worden onderzocht; werd hij schuldig bevonden dan moest hij den bloedwreker worden uitgeleverd en zou het hem niet baten al vluchtte hij naar het altaar (Ex. 21 : 14). Bij gebleken onschuld mocht de doodslager terugkeeren naar de vrijstad en was daar, zoo hij niet buiten de stad werd aangetroffen, veilig voor de bloedwraak. Bij den dood van den hoogepriester kon hij vrij uitgaan en de stad verlaten (Num. 35 : 28). Calvijn is van oordeel dat de regeling van de bloedwraak geschiedde bij toelating, en niet dat de bloedwraak werd goedgekeurd, dewijl de straffen niet volgens een privaat oordeel, maar volgens een publiek oordeel moesten worden uitgesproken; verder meent hij dat de onopzettelijke doodslager daarom niet voor altijd in ballingschap in een der vrijsteden behoefde te leven, wijl het volstrekt niet menschlievend was, bij den armen balling alle hoop op terugkeer af te snijden. Doch wanneer een nieuwe hoogepriester optrad, moest deze vernieuwing alle haat verzoenen. Deze regeling met betrekking tot de vrijlating acht Henry een

„levendige en aangename schilderij van de genade Gods in Christus". In deze regeling van de bloedwraak hebben wij een openbaring van Gods gerechtigheid en van zijn genade. Door den doodslag, ook door den onopzettelijken, was menschenbloed vergoten, hetwelk verzoening eischte. Deze verzoening kan echter niet bestaan in den dood van den zondaar; wijl deze niet met voorbedachten rade had gezondigd. Daarom werd hem in de vrijstad een asyl geopend; de vrijsteden waren als zoovele altaren aan zes plaatsen op ongeveer gelijken afstand in het land geplaatst, werwaarts de doodslager vluchten kon. Daar in die vrijstad was hij niet zoozeer een balling, al was het een straf van huis en haard, van familie en geslacht verwijderd te moeten leven; hij leefde daar eer onder de schuts der genade Gods, waardoor hij werd verborgen voor den bloedwreker zoolang tot zijn zonde door den dood van den hoogepriester was verzoend, gelijk blijkt uit de uitdrukkingen van Num. 35 : 25: „dien men met de heilige olie gezalfd heeft". Alzoo komt bij de verzoenende daad die de hoogepriester jaarlijks op den verzoendag verricht, nog deze, die hij anders miste, om geheel de type van Christus te zijn. Daardoor is zijn sterven, ter oorzake zijner zalving, van het sterven der andere menschen onderscheiden.

Wij kunnen niet met zekerheid uitmaken tot hoe lang de bloedwraak onder Israël is blijven voortbestaan, alleen blijkt uit 2 Sam. 14 : 6—11 dat zij nog werd uitgeoefend tot op de dagen van David en tevens dat de koning het recht had om haar tegen te houden. Ten tijde van de overheersching der Romeinen was het den Joden „niet geoorloofd, iemand te dooden" (Joh. 18 : 31). [8.

Bloem. Palestina was rijk aan bloemen. Verschillende worden ons in den Bijbel genoemd zooals de lelie, de roos enz. Het schoone, teedere, maar ook het vergankelijke van een bloem wordt in de Schrift dikwerf tot gelijkenis gebezigd. Voor het schoone Hoogl. 2 : 1, 1 Petr. 1 : 24. Voor het vergankelijke Job 14 : 2, Ps. 103 : 15, Jes. 40 : 6. Voor beide tezamen Jes. 28 : 1, 4, Jac. 1 : 10, 11. [24.

Blondel (David), geboren 1591 te Chalons-sur-Marne, eerst predikant te Parijs, sinds 1650 professor in de geschiedenis te Amsterdam. Gestorven 1655. Als historieschrijver is hij zeer bekend. Zijn studiën en geschriften waren meest van polemischen aard. Zij hadden alle den tendenz om de Roomsche voorstelling der geschiedenis te wraken. Van zijn boeken noemen wij *Pseudoisidorus et Turrianus vapulantes* 1628. Dit is een geschrift, hetwelk moest dienen om de valschheid van de Pseudo-Isidorische Decretalen aan te toonen tegenover den Jezuiet Turrien (Turrianus), die de echtheid meende te kunnen bewijzen. Vervolgens: *De la Primauté de l'Eglise* 1641, d.i. een wederlegging van de pauselijke absolute suprematie. Vervolgens *Familier eclaircissement de la question, si une femme a été assise au siège papal de Rome,* waarin aangetoond wordt, dat er geen pausin Johanna geweest is. [24.

Blumhardt (Christiaan), geboren 16 Juli 1805 te Stuttgart. Van 1830—1837 leeraar aan het Bazelsche Zendingshuis, van 1837—1838 vicarius te Iptingen, waar hij de aanhangers van Rapp weder in de kerk terugbracht. In 1838 predikant te Möttlingen. Hier genas hij in 1844 een meisje, dat van den duivel bezeten was, op het gebed. Daardoor ontstond in Möttlingen een geestelijke opwekking. Velen, die leden aan lichaams- of zielsziekten kwamen uit alle oorden naar Blumhardt. De overheid verzette zich tegen deze wonderlijke genezingen. Blumhardt zeide, dat zelfs kranken, die ver van hem verwijderd waren, op zijn gebed genezing vonden. In 1852 legde hij het predikambt neer en kocht het bad Boll bij Göppingen. Daar opende hij een asyl voor kranken en aangevochtenen. Velen vonden er waarlijk genezing. Door liefderijke toespraken, door vaderlijke raadgevingen, bovenal door hartelijke gebeden wist Blumhardt sterk in te werken op zijn patiënten. Blumhardt verlangde naar een nieuwe uitstorting des Heiligen Geestes en naar nieuwe mededeeling van de gaven der gezondmaking. Blumhardt heeft veel waarde gehecht aan het gebed, maar hij heeft het gebruik der middelen nooit veracht of zelf geminacht.

Hij was een uiterst beminnelijk man, die in alles toonde, dat wijsheid en barmhartigheid twee Engelen waren, die hem geleidden op zijn weg. Hij was een echte *zieleherder*, een man, die zeer uitnemende gaven bezat, om zielen te leiden en die door ervaring gerijpt was, om als een vader op te treden. Als *prediker* was hij vooral volksman. Men hoorde gaarne naar hem. En hij is ook *schrijver* geweest, want tal van geschriften, vooral predicaties, hebben van zijn hand het licht gezien. Hij gaf ook een weekblad uit 1873—1877, dat daarom van groote beteekenis is, omdat hij er zijn ervaringen in mededeelt, welke hij opdeed bij zijn patiënten en ook omdat hij daarin een correspondentie gevoerd heeft met velen, die raad voor hun zieleleven behoefden. Hij stierf in 1880. Van zijn zonen staat Christoffel aan het hoofd van een inrichting, welke zijn vader in het leven riep en een tweede zoon Theofilus is predikant in het dorp Boll. De twee broeders werken samen aan een heerlijk doel: genezing van kranke zielen. [24.

Boanerges, zonen des donders, bijnaam dien Jezus aan Jacobus en Johannes gaf bij hun roeping (Marc. 3 : 17), ter aanduiding van hun persoonlijkheid. Er kan hierbij tegelijk op de ontzaglijke beweging gedoeld zijn (vgl. Hagg. 2 : 7; Hebr. 12 : 26), welke door hun werkzaamheid en die der andere apostelen in de wereld moest bewerkt worden. Hun verlangen, om vuur van den hemel te laten vallen, dat Jezus beslissend terugwees (Luc. 9 : 54 v.v.), dient als uiting van den natuurlijken ijver van deze krachtige menschen daartoe, om de latere zachtmoedigheid van een Johannes te waardeeren, die echter ook met heiligen ijver gepaard ging, maar mag met het geven van dezen naam in geen betrekking gebracht worden, daar zulke namen (Jes. 62 : 2) altijd iets vereerends en verheffends, ja een belofte vaak in zich bevatten (vgl. Abraham, Israël, Petrus).

Boaz, een aanzienlijke, rijke, wakkere man in Bethlehem, Davids overgrootvader. De vrien-

delijkheid en gemeenzaamheid, waarmede Boaz zijn knechten behandelt, de vrijgevigheid, waarmede hij de arme arenverzamelaarster ontmoet, het juiste inzicht, dat hij tegenover de nadere verwanten van Elimelech toont, de edelmoedigheid, waarmede hij, de rijke grondbezitter, de arme, verlatene, Moabietische weduwe tot vrouw neemt, de teederheid van zijn gedrag jegens haar, evenals de ongehuichelde vroomheid, die uit al zijn doen en laten blijkt, maakt het beeld van dezen vereerenswaardigen man tot een van de aantrekkelijkste karakters der Heilige Schrift (Ruth 2—4; 1 Kron. 2 : 11 v.v.; Matth. 1 : 5; Luc. 3 : 32).

Bochim, de verweenenden (Richt. 2 : 1, 5), een overigens onbekende plaats, waar de Engel des Heeren, hun aanvoerder tot hiertoe, aan het volk dat in de verovering des lands nalatig was (Joz. 5 : 14) en dat van Gilgal, de laatste plaats van de tot nog toe gedane openbaringen, opbrak, de vroegere beloften, geboden en overtredingen voorhield, maar toen ook verklaarde dat hun eigene overtreding voortaan hun straf na zich zou slepen. Maar het volk bracht het niet verder dan tot een onvruchtbare smart hierover.

Bodelschwing (Friedrich Christian Karl von), geboren 1831, te Haus Mark bij Tecklenburg, overleden 1910; studeerde eerst te Berlijn wijsbegeerte en natuurwetenschap; moest toen om gezondheidsredenen de studie eenigen tijd vaarwel zeggen; wijdde zich daarna te Basel, Erlangen en Berlijn aan de studie der theologie; werd in 1858 predikant bij de (duitsche) Luthersche gemeente te Parijs, in 1864 te Dellwig (Westfalen); als veldprediker maakte hij de oorlogen 1864, 1866 en 1870 mede; en in 1877 werd hij benoemd tot directeur eener inrichting voor lijders aan vallende ziekten te Bielefeld. Hier kwamen zijn rijke gaven voor den arbeid der christelijke philanthropie tot ontplooiing. Gedreven door een heilig geloofsidealisme wist hij groote uitbreiding te geven aan het werk. *Bethel,* de stichting voor epileptici, werd zoo uitgebouwd, dat 1700 lijders verpleging kunnen vinden. Daarnaast verrezen *Sarepta,* een diaconessenhuis voor ruim 600 verpleegsters, en *Nazareth,* een diaconenhuis voor 230 verplegers. In 1905 stichtte Von Bodelschwing te Berlijn ook een zendingsseminarie voor candidaten in de theologie. Het denkbeeld, arbeiderskolonies in het leven te roepen, gelijk men die tegenwoordig in heel Duitschland vindt, is van hem uitgegaan. Rondom Bielefeld werden er verschillende door hem geopend, de eerste in 1882, *Wilhelmsdorf* geheeten. In 1884 werd Von Bodelschwing door de theologische faculteit te Halle honoris causa benoemd tot doctor in de theologie. [20.

Boden. I. Boden der menschen zijn dienaars, waardoor iemand, mondelijk of schriftelijk, tijdingen, verzoeken of bevelen (boodschappen) aan anderen toezendt (Gen. 32 : 3, 6; Spr. 25 : 13; 26 : 6), zoowel in particuliere zaken als in staats- en krijgsaangelegenheden: de verspieders van Jericho (Joz. 6 : 17; Jac. 2 : 25), de boden van Hiram aan David (2 Sam. 5 : 11), van Achaz aan Tiglath Pileser (2 Kon. 16 : 7), de boden van den opperschenker (Jes. 37 : 10 v.v., vgl. Nah. 2 : 14; 2 Kon. 19 : 23), de boden van Hiskia aan den Assyrischen veldheer (Jes. 33 : 7; 2 Kon. 18 : 18), het Babylonische gezantschap aan Hiskia (2 Kon. 20 : 12). Boodschap staat dikwijls ook als gezantschap, als verzamelnaam voor boden (Num. 20 : 14; Jes. 18 : 1 v.v.; 30 : 4; 57 : 9; Luc. 14 : 31). Van den tijd van David af hadden de koningen rijks- en staatsboden, die loopers (trawanten 2 Kron. 30 : 6), Crethi en Plethi (2 Sam. 20 : 23), heetten en de koninklijke bevelen mondeling of in brieven in het land verbreidden. De Perzische rijksboden waren door het groote rijk gestationeerde ruiters. — II. Boden Gods heeten 1. de Engelen (Job 4 : 18); het Hebreeuwsche woord voor Engelen is eigenlijk boden. 2. De profeten (1 Kon. 14 : 6; Jes. 6 : 8; 18 : 2; 44 : 26). 3. De Messias (Jes. 42 : 19). 4. De vredesboden, de apostelen (Jes. 52 : 7; Efeze 6 : 20), boodschappers of vredesonderhandelaar (2 Cor. 5 : 20). 5. Menschen, die goddelijke strafgerichten voltrekken (Ezech. 30 : 9).

Boek. De boeken der ouden waren rollen; want de minder of meer breede strooken van perkament, dierhuiden, lijnwaad, waarop meerdere kolommen (of stukken bij Jer. 36 : 23) naast elkander stonden, werden aan beide einden op twee ronde stokken opgerold (Jes. 34 : 4; Openb. 6 : 14) en bij het lezen afgerold (2 Kon. 19 : 14; Luk. 4 : 17) — vandaar boekrol, megillah (Ps. 40 : 8; Jer. 36 : 14 v.v.. Zach. 5 : 1; Ezech. 2 : 9). Op de laatste plaats wordt als iets ongewoons opgemerkt, dat de rol ook van buiten beschreven was. Ten tijde van Christus reeds, evenals ook nog heden ten dage, werden de Heilige Schriften in de synagogen op zulke rollen geschreven, bewaard (Luc. 4 : 17, 20). In verderen zin heet iedere schriftelijke oorkonde op steen, palmbladeren, bast en het uit de Egyptische papyrusstruik vervaardigde papier, een boek, bijv. een geslachtsregister (Gen. 5 : 1), een rechtsoorkonde (1 Sam. 10 : 25), kroniekopteekeningen (Exod. 17 : 14; Num. 21 : 14; Job 19 : 23; Jes. 30 : 8: Jer. 30 : 2; 36 : 2; Openb. 1 : 11), inzonderheid echter de schriftelijke opteekening van de Mozaïsche wet (Deut. 28 : 58, 61; 29 : 21; 30 : 10; 31 : 24; Joz. 1 : 8; 8 : 34), welke ook het boek (Neh. 8 : 5; Jes. 29 : 18; Hebr. 9 : 19) of de boekrol (Ps. 40 : 8) bij uitnemendheid heet; verder ook het boek des Verbonds (Exod. 24 : 7; 2 Kon. 23 : 21; Sir. 34 : 32), boek des Heeren (Jes. 34 : 16) genoemd. Het

Boekrol.

boek des Oprechten (Joz. 10 : 13; 2 Sam. 1 : 18) zijn opteekeningen van gezangen ter eere der helden van Israël. Het boek van de Oorlogen des Heeren (Num. 21 : 14) is een schriftelijk gedenkteeken van de strijden, die het volk Israëls van zijn uittocht uit Egypte af aan gevoerd hebben; hoe ver het zich uitstrekt is onbekend. In beeldspraak worden de raadsbesluiten „Gods boek" genoemd (Ps. 139 : 16) en in beeldspraak door Johannes om hun verborgenheid als een verzegeld boek voorgesteld (Openb. 5 : 1 v.v.). Zegels dienden dikwijls om de boeken goed te sluiten en hun inhoud verborgen te houden (Jes. 29 : 11; Dan. 12 : 4; Openb. 5 : 1 v.v.). Men sloeg een band eenige malen om de rol heen, legde zegelaarde op den knoop en drukte er het zegel op. „Boek des levens" is uitdrukking voor het besluit der verkiezing, waarin de Heere de tot het leven uitverkorenen als op een boek opgeteekend heeft, volgens een reeds in het Oude Testament voorkomend beeld (Exod. 32 : 33 v.v.; Ps. 69 : 29; Dan. 12 : 1; Fil. 4 : 3; vgl. Luk. 10 : 20; Openb. 3 : 5; 20 : 12; 22 : 19); ook het levende boek des lams (Openb. 13 : 8; 17 : 8; 21 : 27). Naast het boek des levens noemt de Openbaring „boeken, waaruit de dooden geoordeeld worden naar hun werken" (Openb. 20 : 12; vgl. Dan. 7 : 10) — een zinnebeeldige uitdrukking daarvoor, dat in Gods alomvattende gedachtenis, (gedenkboek, Mal. 3 : 16), alle werken, woorden en gedachten der menschen bewaard worden tot op den dag des oordeels (Matth. 16 : 27; 12 : 36; 1 Cor. 4 : 5).

Boekdrukkunst (Uitvinding der). Dat Lourens Janszoon Coster (of Laurens Janszoon Koster) te Haarlem, voor wien in 1856 aldaar een standbeeld is opgericht, de boekdrukkunst zou hebben uitgevonden, is vooral betwist door Dr A. v. d. Linde, die in onderscheidene studiën, verschenen in de jaren 1870—'86, heeft trachten aan te toonen, dat de eere der uitvinding toekomt aan Johannes Gutenberg (geboren 1397) te Mainz. De z.g. Coster-traditie, die zich vooral grondde op de mededeelingen van Hadrianus Junius in zijn, 1588 te Leiden verschenen, werk *Batavia*, heeft echter daarna krachtigen steun gevonden door de onderzoekingen van J. H. Hessels en Ch. Enschedé, en het door hen verzamelde en gepubliceerde bewijsmateriaal heeft niet weinig bijgedragen tot Coster's eerherstel. Het schijnt vast te staan, dat 1423 niet als het jaar der uitvinding mag worden beschouwd. Slechts bij benadering is de tijd der uitvinding aan te geven. De boekdrukkunst van Mainz dateert van omstreeks het midden der 15de eeuw, dus van ongeveer 1450, en het eerste werk uit Haarlem is van 1440. De oudste drukken zijn dus uit Haarlem afkomstig, maar dragen niet den naam van Coster. Dit is nog altijd een der meest zwakke punten in het betoog van hen, die de eer der uitvinding voor Coster opeischen. Het eerste gedrukte werk, waarin van de uitvinding melding wordt gemaakt is de *Keulsche Kroniek* van Ulrich Zell, van 1499, waarin weliswaar hulde wordt gebracht aan Gutenberg te Mainz, voor hetgeen deze voor de boekdrukkunst heeft gedaan, maar tevens erkend wordt, dat reeds vroeger in Nederland z.g. Donaten waren gedrukt. Gutenberg heeft waarschijnlijk de oorspronkelijke uitvinding verbeterd, en zoo zullen er meer „uitvinders" zijn geweest. [20.

Boekencensuur. Spoedig na de uitvinding van de boekdrukkunst (1491) vaardigde de pauselijke legaat Nicolaas Franco in Venetië een edict uit, dat niemand, op straffe van excommunicatie, boeken over het Catholieke geloof of over kerkelijke zaken mocht laten drukken, zonder toestemming van den bisschop of den vicarius generaal. Alexander VI, Leo X en het concilie van Trente herhaalden dit edict en specifieerden, welke boeken onder dit edict vielen. In de 19e eeuw heeft de Roomsch Catholieke kerk ingezien, dat het onmogelijk is den vloed van nieuwe litteratuur onder censuur te stellen. Daarom beperkte Pius IX in 1848 de boekencensuur in den kerkelijken staat tot die boeken, welke van theologischen of zedelijken aard waren. Tegenwoordig approbeeren de bisschoppen alleen maar Catechismussen, Gebedenboeken en stichtelijke lectuur. Toch durft heden ten dage nog geen Roomsch Catholiek geestelijke een boek uit te geven, zonder daarin eerst zijn geestelijke superieuren gekend te hebben. [24.

Boelen. Deze uitdrukking komt in onze Staten-Vertaling voor in Jer. 4 : 30, Ezech. 16 : 33, 36 v., 23 : 5, 9, 22, Hos. 12 : 4, 6, 8 v., 11 v. Daarmede worden aangeduid de „vreemde goden", zoowel die der Kanaänieten als die der andere volken, waarmede Israël in aanraking kwam en wier gunst het trachtte te koopen door aan hunne goden een plaats in te ruimen naast den Heere. Daar echter de Heere Israëls „man" was en het volk aan Hem alles te danken had, was dat een „hoereeren van achter den Heere" en namen die „vreemde goden" in Israëls leven dezelfde plaats in, die een „boel" of „liefhebber" inneemt in het leven eener gehuwde vrouw. [3.

Boer (Geert E.), geboren Roderwolde, Drenthe, 1 Maart 1833, candidaat Kampen Theologische School, 1865. Diende de Christelijk Gereformeerde kerken Sappemeer en Niezijl. In de Vereenigde Staten, Spring Str. Christelijk Gereformeerde kerk, Grand Rapids, Michigan, van 1872 tot 1876, toen hij docent werd der Theologische School der Christelijk Gereformeerde kerk te Grand Rapids. Emeritus prof. 1902. Gestorven 26 Maart 1904. Hoofdredacteur *De Wachter*, '75—'78; '88—'94. Publiceerde enkele predicaties. Als prediker hoorde men hem gaarne. Als professor — jaren alléén de eenige aan de Theologische School — verrichtte hij een reuzentaak. Levensbeschrijving in *Een Man des Volks*, autobiografie, samengesteld door Prof. G. K. Hemkes, Grand Rapids Michigan, 1904. [34.

Boerenkrijg. Er waren, voordat de eigenlijke Boerenkrijg uitbrak, al dikwerf woelingen geweest onder den boerenstand (1502 en 1514). De oorzaak van deze woelingen was, dat de boeren door den adel niet rechtmatig behandeld werden. Zij moesten hooge belastingen betalen en zij moesten vele rechten derven. Nadat de Reformatie begonnen was, werd het verzet der boeren niet minder. Dit lag niet aan de Reformatie, zooals nu nog velen zeggen, maar wel is het waar, dat de onderdrukte boeren zich op

enkele beginselen der Reformatie beriepen, waar trouwens niets tegen te zeggen was. Hun toestand op sociaal gebied was verre van benijdenswaardig. Het is onbillijk, wanneer men niet een open oog heeft voor de destijds bestaande misstanden. Gematigden onder de boeren stelden 12 artikelen op „aller Bauerschaft" waarin gevraagd werd om opheffing der lijfeigenschap (Coll. 3 : 11); vrijdom van visch- en jachtrecht (Gen. 1 : 28); vrije keuze van predikanten enz. Zij wilden van al deze eischen afzien, wanneer deze niet in Gods Woord gegrond waren en zij riepen Luther, Melanchton e. a. tot scheidsrechters op. De Schwabische vorstenbond verwierp deze 12 artikelen. De ontmoedigde boeren kwamen nu onder den invloed van revolutionaire geesten, gedeeltelijk voortgekomen uit de Wederdoopers. Zoo begon de boerenkrijg. Op 16 April 1525 werd Weinsberg veroverd en graaf Helfenstein gruwelijk vermoord. De opstand, waarvan de zetel in Schwaben en Franken lag, plantte zich voort naar het Oosten (Oostenrijk), naar het Westen (Elzas) en naar het Noorden (Saksen en Thüringen). In de laatstgenoemde landen stelde Thomas Münzer zich aan het hoofd der oproerigen. Erfurt opende de poorten voor hen.

Luther had eerst medelijden met de onderdrukte boeren. Hij schreef in 1525 zijn *Vermaning tot den vrede op grond der 12 artikelen der Bauerschaft in Schwaben.* In dit geschrift wees hij den onderdrukkers zoowel als den onderdrukten hun plaats aan. Toen echter onder de boeren een revolutionaire geest openbaar werd, en zij, tegen alle wet en regel in, zich aan moord en diefstal gingen schuldig maken, beproefde Luther eerst nog met zijn woord de oproerigen in bedwang te houden; maar toen dit hem niet gelukte en hij zelfs met levensgevaar uit hun midden ontkwam, begon hij de overheid te vermanen, om het van God haar geschonken zwaard te gebruiken. Landgraaf Filip verbond zich, nadat hij in Hessen den opstand gedempt had, met Heinrich van Brunswijk, George van Saksen en den graaf van Mansfeld, om de beweging te onderdrukken. Een schare van boeren, 8000 in getal, werd bij Frankenhausen (1525) door de vereenigde vorsten verslagen. Münzer en zijn vriend Pfeiffer werden onthoofd, en 100.000 boeren werden helaas het slachtoffer van deze revolutionaire beweging. [24.

Boete. Het woord boete is door de Reformatoren opgevat als een vertaling van het Nieuw-Testamentische woord *μετάνοια*, in de beteekenis van verandering in de innerlijke gezindheid des harten. „Zij is", zegt Calvijn, „een waarachtige bekeering onzes levens tot God, die uit een oprechte en ernstige vreeze Gods voortkomt, en in de dooding onzes vleesches en van den ouden mensch, mitsgaders in de levendmaking des Geestes gelegen is. In dezen zin moeten verstaan worden al de predikatiën, waarmede de profeten eertijds en de apostelen naderhand de menschen van hunne tijden tot boetvaardigheid vermaand hebben", Institutie III, 3, 5.

Boete en bekeering zijn de grondzuilen der profetische prediking. Nu eens worden afzonderlijke personen of volksklassen, dan weer het geheele volk van Israël vermaand om zich af te keeren van het kwaad en zich te keeren tot den Heere. In den messiaanschen tijd wordt de vernieuwing des levens en de vergeving der zonden het deel van het volk (Jerem. 31 : 31—34).

Johannes de Dooper en Jezus treden op met de prediking der boete en bekeering: „Bekeert u, want het koninkrijk der hemelen is nabij gekomen" (Matth. 3 : 2; 4 : 17; Marc. 1 : 15). Bekeering en geloof is noodig om het koninkrijk der hemelen in te gaan. Jezus verduidelijkt deze prediking in de bergrede, waar Hij zegt dat het koninkrijk der hemelen het deel is van de armen van geest, van de treurenden, van de zachtmoedigen, van hen die hongeren en dorsten naar de gerechtigheid (Matth. 5 : 3—6), en dat men alleen door de enge poort kan ingaan tot het eeuwige leven (7 : 14), dat Hij niet roept rechtvaardigen, maar zondaren tot bekeering (Matth. 9 : 13; 11 : 28). Die in waar berouw en in oprecht geloof tot Jezus komt, ontvangt vergeving van zonden (Luc. 7 : 50). In de gelijkenis van den verloren zoon stelt Jezus voor een afgedoolde, die in het vreemde land, door ellende en gebrek verteerd, opstaat, tot den Vader gaat en met schuldbelijdenis wederkeert.

Bij Johannes komt het woord boete niet voor, maar wordt als voorwaarde voor den ingang in het koninkrijk der hemelen gesteld de wedergeboorte, een werk Gods, waardoor de mensch herschapen wordt (Joh. 3 : 5). Bij Paulus wordt de innerlijke verandering voorgesteld als een sterven en begraven worden met Christus en een opgewekt worden tot een nieuw leven (Rom. 6 : 3; Gal. 2 : 20); als het afleggen van den ouden mensch en het aandoen van den nieuwen mensch (Ef. 4 : 22—24; Col. 3 : 10), terwijl volgens 2 Cor. 7 : 10 de ware bekeering opkomt uit de droefheid naar God, een droefheid geboren uit het berouw over de zonde en een behoefte naar vergeving.

Volgens het Nieuwe Testament bestaat dus de boete altoos in een innerlijke zinsverandering, welke het zondig leven bij het licht van Gods aangezicht erkent en betreurt, en gepaard gaat met een begeerte om een nieuw leven te leiden naar 's Heeren wil. Daarmede gaat gepaard de vermaning om elkander de zonden te belijden en als heiligen met en voor elkander te leven. De geloovigen bereiken op aarde de volkomenheid niet, zij struikelen allen in vele (Jac. 3 : 2; 1 Joh. 2 : 8), zij kunnen afdwalen en daarom komt tot hen de roepstem om zich te bekeeren (Luc. 22 : 32; Openb. 2 : 5) en elkander de misdaden te vergeven (Matth. 6 : 12; Jac. 5 : 16).

Dit hooge levensideaal bezielde de Christenen ook in den eersten tijd na de apostelen (1 Clem., Did. 4 : 14). Maar toen de leer van de gemeente als een schare van heiligen en de ervaring van de groote zedelijke zwakheden in de gemeente met elkander in botsing kwamen, zocht men deze tegenstelling door allerlei middelen te verminderen. Men maakte onderscheid tusschen doodzonden, waarvoor geen vergeving was, en tusschen zonden in zwakheid bedreven (1 Clem. 2 : 3) en stompte de hooge zedelijke eischen af door te onderscheiden tusschen een hoogere en een lagere moraal. Zoo Did. 6 : „Wanneer gij

het gansche juk des Heeren kunt dragen, zult gij volkomen zijn, kunt gij dit echter niet, dan doe ten minste wat gij kunt". Men ontleende aan het Jodendom de beschouwing van de zondedelgende kracht van de aalmoezen (2 Clem. 16 : 4; Polyc. 10 : 2). De Herder van Hermas acht het reeds mogelijk iets te doen „boven de geboden des Heeren" waardoor de zaligheid verkregen wordt (Gelijk. 5. 3). De gedachte leefde algemeen, dat de doop als teeken en zegel der eerste bekeering alleen die zonden vergaf vóór dien tijd begaan, maar Hermas verkondigde dat met het oog op de spoedige komst des Heeren in het geval van echtbreuk nog éénmaal geoorloofd was door boete weder te keeren (Mand. 4). Maar toen het einde niet spoedig kwam, en de toestand van het Christelijk leven niet beter werd, en men het ideaal der reinheid na den doop niet durfde opgeven, zocht men naar nieuwe krukken voor de menschelijke zwakheid. Men ging onderscheid maken tusschen kleinere zonden, als onwaarheid spreken, nijd, bedrog, enz. en grootere zonden, als moord, echtbreuk, afgoderij, voor welke laatste geen vergeving was, en waardoor men voor altoos van de gemeente werd uitgesloten.

In de dagen van Tertullianus werden de grove zonden, die met de ban gestraft werden, onderscheiden in vergeeflijke zonden, waarvoor langs een voorgeschreven weg, na pijnlijke boetedoening, wederopname in de gemeente mogelijk was, en in onvergeeflijke zonden, welke men beperkte tot deze drie: moord, echtbreuk en afval. Evenwel konden in het laatste geval, zij, die berouw hadden, weder in het voorhof worden toegelaten. Zoo ontstond een reeks van boetedoeningen, van de dagelijksche bede om vergeving en de belijdenis van lichtere zonden tot den definitieven ban voor geheel het leven. Onder boete verstond men in het bijzonder de handeling, welke leidt tot de wederopneming, die voor de tweede maal doet, wat de doop voor de eerste maal had gedaan; de tweede reddingsplank, waaraan de schipbreukeling zich vasthecht (de poen. 12). Men moest om vergiffenis en kwijtschelding van de straf te verkrijgen, bijzondere ascetische boetedoeningen verrichten, die een vergoeding gaven voor de schuld. De beschouwing leidde tot de uitwerking van het begrip satisfactie of genoegdoening. Dienden de boetedoeningen oorspronkelijk om den ernst en de oprechtheid van het berouw te toonen, weldra werden zij beschouwd als genoegdoening, waarvoor men van een beleedigd God genade ontving. Ook achtte men deze boete als een genoegdoening aan de gemeente, die eveneens beleedigd was. Was oorspronkelijk de vergeving van God voorwaarde voor de vergeving van de zijde der gemeente, weldra werd ook deze verhouding omgekeerd, de gemeente wordt middelares der zaligheid, de bezitster van de sleutelmacht, ofschoon nog het laatste woord aan God blijft. De gemeente oefende oorspronkelijk onder de leiding van de presbyters de sleutelmacht uit. Een overblijfsel hiervan was nog dat de martelaren en de confessores als bemiddelaar bij de gemeente konden optreden. Maar langzamerhand kreeg de bisschop, zelfstandig, zonder medewerking van de gemeente, de macht om de zonden te vergeven.

Aan de Oostersche kerk is de theorie van de satisfactie vreemd gebleven. Daar wordt de zondaar beschouwd als een zieke en de exomologese of de belijdenis is een uitspreken van de verbrijzeling des harten. Met de genezing is ook de schuld gedelgd. In de Westersche kerk evenwel is de leer der satisfactie doorgevoerd; en kwam de tucht geheel in handen van den bisschop. Het Montanisme verzette zich tegen deze ontwikkeling, kwam op voor het recht der gemeente, maar te vergeefs. De kerk zag zich genoodzaakt al meer concessies te doen, vooral wijl de wereld al meer insloop in de kerk en in dagen van vervolging velen afvielen van het geloof. Moest dan de druk en de vervolging beslissen of iemand, die een doodzonde bedreef, weder opgenomen werd? Bisschop Kallistus van Rome besliste, in een edict van 217/18, dat ook de zonde van ontucht kon vergeven worden na vereischte boete, en deze beschouwing kreeg, in weerwil van het verzet van theologen als Tertullianus, Hippolytus en Origenes de overhand. De consequentie van deze gedachte werd tijdens de vervolging van Decius getrokken. Het getal der afgevallenen werd onrustbarend groot, en het bleek dat de strenge houding, die de kerk tot nog toe tegenover de lapsi aangenomen had, onmogelijk te handhaven was. En toen de martelaren in ruime mate gebruik maakten van het recht om als voorspraak der gevallenen op te treden, werd de strijd om de boete tegelijk een strijd tusschen den bisschop en de martelaren. Het resultaat van dezen strijd was, dat de bisschop het tuchtrecht in handen kreeg, en dat de afvalligen weder tot de boete werden toegelaten. Daarmede was uitgesproken dat alle zonden door den priester konden worden vergeven. De theorie van de heiligheid der kerk werd daardoor bewaard, dat de boetedoening van den zondaar en de vergeving door den bisschop als waarborg golden.

In de tweede helft der derde eeuw, toen het Christendom de wereld ging veroveren, werd heel het leven onder de tucht der kerk gebracht. Alle zonden moesten kerkelijk worden verzoend. De tucht en de boete werden al vaster geregeld. Het bisschoppelijk gericht ontving zoodoende het karakter van een burgerlijke rechtbank. Nadat de kerk in de vierde eeuw staatskerk geworden was, en zuiver kerkelijke zonden door de overheid ook als misdaden werden gestraft, ontwikkelde zich een compleet boetestelsel. Nadat de zonde was vastgesteld, werd bij vonnis van de geestelijkheid de excommunicatie uitgesproken. Wilde de boeteling weder opgenomen worden, dan kon dit geschieden langs een weg, die vier stadiën doorliep. Gedurende het eerste jaar lagen de boetelingen weenend in het voorportaal der kerk, en smeekten hen, die de kerk ingingen, voor hen te bidden (προσκλαυσις). Daarna werd hem gedurende verscheidene jaren een plaats gegeven achter in de kerk, naast de ongedoopte catechumenen, waar zij het woord konden hooren (ἀκρόασις). Dan werd hun toegestaan in de kerk te gaan, terwijl zij knielden en de gemeente voor hen bad (ὑπόπτωσις), terwijl

zij eindelijk weder staande met de gemeente mochten bidden en het avondmaal mochten bijwonen, hoewel zij zelf nog niet aan het avondmaal mochten deelnemen (σύστασις). Daarna volgde de opneming in het midden der gemeente door handoplegging, gebed en vredekus.

De boete trad in een ander stadium met het opkomen van het monnikendom. Het monnikendom grijpt over het oppervlakkig begrip van de zonde, waartoe de kerk onder den invloed der casuistiek geraakt was, terug op het Nieuwe Testament, en combineert het zondebegrip met stoïsche gedachten. Zonde is niet alleen de booze daad, maar ook de verkeerde gedachte. Deze zonde moet door de dagelijksche boetedoeningen overwonnen worden, en de monniken mogen in het vertrouwen leven, dat God den ernstigen worstelaar hulp biedt. In de kringen der Oostersche monniken moesten, naar het voorschrift van Basilius den Groote, alle monniken telken avond hunne zonden belijden voor hunne medebroeders, en in geval van groote zonden moest men biechten voor den overste des kloosters. Had de boete oorspronkelijk betrekking op hen, die zware zonden hadden bedreven, de biecht strekte zich ook uit tot de verborgene zonden en de gedachtenzonden. Alle monniken, en later ook alle leden der gemeente, moesten biechten. Hoe meer nu de biecht inburgerde, hoe minder beteekenis de openbare boete kreeg.

Langs een omweg is de biecht in het Westen algemeen geworden. Tegen het einde van de zesde eeuw is zij door Iersch-Schotsche monniken naar het vasteland overgebracht. In Ierland werden boeteboeken opgesteld (waarvan het oudste bekende dateert uit de eerste helft van de zesde eeuw), waarin de priester een handleiding bezat boetedoeningen op te leggen. Deze gewoonte, door Columba naar het vaderland overgebracht, werd onder de Karolingen meer algemeen. Gevolg hiervan was dat de openbare boete langzamerhand verdween. Zij handhaafde zich nog tot in de twaalfde eeuw, maar maakte geleidelijk plaats voor de biecht. Evenwel onderging de biecht eenige verandering. In het begin der Middeleeuwen bestond de biecht uit deze drie stukken: berouw (contritio, poenitentia), belijdenis (confessio) en genoegdoening (satisfactio). Volgens Abaelard bestond de ware boete in het berouw (contritio cordis). Wanneer er berouw is vergeeft God de zonden. Dit was in overeenstemming met de oude boetepraktijk, dat berouw en schuldbelijdenis voor God genoegzaam ter vergeving was. Daarom volgde ook bij de biecht, terstond na de schuldbelijdenis, de vergeving der zonde. Maar nu eischten de boeteboeken dat de verzoening gevolgd moest worden door goede werken. Deze juiste gedachte werd echter verbonden met een andere, die tot verkeerde gevolgen leidde, namelijk dat de verzoende nu ook volgens het voorschrift des priesters werken van boete moest volbrengen. Hierbij kwam dat men sedert Abaelard scheiding maakte tusschen de zonde en de straf der zonde. De schuld der zonde werd in de absolutie vergeven, maar de straf der zonde moest de mensch zelf boeten in de genoegdoening. De vergeving der zonde had betrekking op de eeuwige straf, maar de genoegdoening (poena satisfactionis) heeft betrekking op de tijdelijke straffen, waarvoor de mensch in dit of in het toekomende leven moet boeten. Zoo werd er een nauw verband gelegd tusschen biecht en boete, en behielden de werken der boete nog haar waarde van genoegdoening.

Hierbij kwam de aflaat. Wegens de zware en langdurige boetepraktijk kwam de gewoonte op dat de zondaar door bijzondere goede werken gebed, vasten, aalmoezen, enz. verlichting van straf kon ontvangen. Wijl zij nu een uitwendige kerkelijke handeling geworden was, kreeg de boete den naam van sacrament. Reeds in het begin der twaalfde eeuw was de boete onder het zevental sacramenten opgenomen (Lombardus, Sent. 4 dist. 2 c. 1), maar het vierde Lateraansche concilie (1215) verklaarde: „Indien iemand na het ontvangen van den doop in zonde gevallen is, kan hij altijd door de ware boete hersteld worden", terwijl dit concilie (c 21) elk geloovige beval telken jare eenmaal al zijn zonden voor zijn priester te biechten.

Daarmede veranderde tevens de biechtformule. Tot aan de 13de eeuw was het gewoonte geweest de absolutie uit te spreken in den vorm van een voorbede, maar nu werd ook de vorm van des priesters woord veranderd. Immers volgens de Roomsche kerk zoekt het sacrament niet de genade, maar het bevat en bewerkt de genade, en de priester treedt op als de middelaar. Volgens Thomas van Aquino velt de priester in den naam en in de plaats van God een rechterlijke beslissing, en spreekt daarom bij de absolutie: „Ik spreek u vrij" (ego te absolvo, Thom. qu. 84, a. 2, 3). Evenwel hield Thomas vast aan de leer dat berouw (contritio), die uit de liefde voortsproot, noodig was, en omdat hij tevens leerde, dat zulk een waar berouw op zich zelf reeds de vergeving verdiende, was het moeilijk aan de noodzakelijkheid van het sacrament der boete vast te houden. Duns Scotus echter trok de consequentie, dat het berouw (attritio), dat uit vrees voor de straf voortkwam, reeds voldoende was, en dat de bij het sacrament ingestorte genade voltooide wat aan het berouw ontbrak. Deze leer kreeg weldra de overhand. Het Concilie van Trente wees wel eenige misbruiken af, en nam de contritio als de ware vorm van het berouw aan, maar het noemde de aflaat als zeer heilzaam voor het volk, en het bevestigde het sacramenteele karakter van boete en biecht (Sess. 14 de poenit, c. 1). Het sacrament der boete bestaat uit drie stukken: 1°. de contritio cordis, het berouw, dat echter in volle diepte niet noodzakelijk van elk zondaar te eischen is; de attritio, of de vrees voor hellestraffen is voldoende; 2°. de confessio oris, de oorbiecht, de noodzakelijke veronderstelling voor den vorm van het sacrament, en voor het schenken van de absolutie; en 3°. de satisfactio operis, de boetedoening voor de tijdelijke straffen, welke door den priester opgelegd wordt. Dit sacrament der boete is volstrekt noodig tot zaligheid voor hen, die na den doop gevallen zijn (Trid. XIV, 5; Cat. Rom. II, 5, 8, can. 8). Uit deze boetepraktijk blijkt dat Rome's kerk zich zelve gesteld heeft in de plaats van God.

De biecht is in de Roomsche kerk noodig vóór de ontvangst van het sacrament, maar zij kan ook onafhankelijk van het sacrament plaats vinden. Elk lid der kerk is volgens het oude recht verplicht minstens eenmaal in het jaar voor zijn eigen priester zijn zonden te belijden, en kan slechts met diens verlof voor een anderen priester zijn biecht afleggen. Volgens het huidige recht mag elk lid der kerk bij elk voor de biechtstreek geapprobeerden priester biechten, hetzij deze biecht de gewone jaarlijksche of een andere biecht is (Heiner, Kirchenrecht II, 282). De zondaar is verplicht alle doodzonden te biechten, terwijl hem aangeraden wordt ook alle lichtere zonden te belijden. De biecht vindt plaats in de biechtstoel, voor den priester, die volgens de kerkelijke voorschriften achter een gordijn verborgen is. Tusschen den biechtvader en het biechtkind is een tralie, waardoor zij met elkander kunnen spreken. De priester treedt bij de biecht op als rechter, als onderwijzer, als arts en als vader. Als rechter oordeelt hij of de biechteling der vergeving waardig is, en geeft hij absolutie; als leeraar geeft hij onderricht over vergeeflijke en doodzonden; als arts moet hij medische wenken geven en als vader staat hij als plaatsvervanger van den hemelschen Vader tegenover den zondaar. Wijl de paus de hoogste regeermacht over de kerk uitoefent, kan hij de jurisdictie van de geestelijken beperken en zich zelven bepaalde zonden voor de absolutie reserveeren. Dit recht bezit de bisschop in zijn dioecese. In geval van den dood houdt elke beperking op, en mag elke priester, zelfs een geëxcommuniceerde, de biecht afnemen. De priester moet over al wat hij in de biecht gehoord heeft een eeuwig stilzwijgen bewaren. Slechts de biechteling kan den biechtvader van dat stilzwijgen ontheffen. Het biechtgeheim is een absolute plicht, zoodat de biechteling wegens een niet ontvangene absolutie niet openlijk mag geweerd worden van de communie, en de priester van een gebiechte zonde zelfs voor het wereldlijke gericht geen getuigenis mag afleggen.

De biecht is in de Roomsche kerk wel bedoeld als een paedagogische instelling om een hooger geestelijk leven te bevorderen, maar zij is hoe langer zoo meer geworden een bijzondere zielszorg met het doel om een algeheele onderwerping aan de zichtbare kerk aan te kweeken. Vooral de Jezuieten hebben bijzonderen nadruk gelegd op den biechtstoel.

Luther brak met de juridisch-casuistische opvatting van de Roomsche biecht, en hij bestreed het sacrament der boete, wijl het evangelie hem iets anders leerde van zonde en genade. De zonde is voor Luther een scheiding van de gemeenschap Gods, die den zondaar Gods toorn waardig maakt, en die door geen mensch kan worden goedgemaakt. Doch door de genade Gods kan, op grond van Christus' gerechtigheid, elke zonde vergeven worden, en mag er geen onderscheid gemaakt worden tusschen een doodzonde en vergeeflijke zonden. De waarachtige boete veronderstelt het geloof, evenals het waarachtige geloof veronderstelt berouw. Daarom valt ook de satisfactio operum weg, want het is God zelf, die de zonde straft. Daarom moeten wij aan God de zonde belijden en vergiffenis vragen. Toch werd door Luther de biecht niet afgeschaft, „vooral ter wille van het zwakke geweten en het jonge ruwe volk, opdat het onderzocht en onderwezen worde in de christelijke leer" (Art. Schmalc III, 8). De Luthersche kerk vroeg niet of dit instituut der biecht uit Gods Woord is opgegroeid, dan wel of het nog dienen kan om den mensch te leiden op den weg der schuldvergiffenis. Zij nam van Rome de biecht over en verwijderde de misbruiken. Men moet niet alleen in het algemeen en voor God de zonde belijden, maar ook in het bijzonder voor den Pfarrer. Daartoe behield zij den biechtstoel, en rekende het tot de sacramenten, die zijn: de doop, het avondmaal en „de absolutie of het sacrament der boete" (Apol, 200, 4). De biecht kan openlijk worden afgelegd in en met de gemeente (algemeene biecht), of, en dit draagt meer vrucht, privatim voor den geestelijke als biechtvader (privaatbiecht). In de private biecht, waarvoor in den kleinen Catechismus een vorm is voorgeschreven, belijdt de biechteling zijn zonden en zijn berouw, en ontvangt hij van den Pfarrer vergeving in den naam des Heeren. De private biecht is echter in de Lutherse kerk al meer in onbruik geraakt, en behoudens uitzonderingen bestaat de biecht nog als algemeene biecht en wel als voorbereiding voor de bediening van het avondmaal.

Het Piëtisme, dat tegen een uitwendig Christendom en een dood geloof protesteerde, keurde de biecht af, drong op de boete als ware bekeering aan, en leerde dat tot de waarachtige bekeering behoort een ernstig en langdurig worstelen om genade en redding, en dat men eerst in een toestand van angst en vrees, van vertwijfeling en wanhoop moet verkeeren, voor men de waarachtige bekeering deelachtig is (Busskampf). Het Methodisme dringt aan op een geloof, waarbij men vaststaat in het blijde gevoel der verlossing, en wil dat de boetvaardige in het levendige gevoel zijner ellende worstele tot hij deze verlossing heeft bereikt. Door prediking en gebed wil het zulke boetestemming werken.

Calvijn en de Gereformeerden waren van oordeel dat Christus zijn gemeente slechts twee sacramenten, doop en avondmaal, had geschonken, en verwierpen daarom het sacrament der boete. Calvijn kende wel een boete in den zin van berouw over de zonden en verootmoediging voor Gods aangezicht; maar hij leerde dat zulk een boete slechts mogelijk was in gemeenschap met Christus en dus voortvloeide uit het geloof, en tevens dat zij heel het leven doorgaat in de afsterving van de zonde en in de opstanding van den nieuwen mensch. [32.

Boetepsalmen. Reeds in de oude Christelijke kerk, in ieder geval vóór de 7de eeuw, werd een zevental psalmen als boetepsalmen aangeduid, die dan ook als zoodanig èn in de liturgie èn in den privaatgodsdienst een plaats innemen. Ze zijn psalm 6, 32, 38, 51, 102, 130 en 143 of naar de telling der Vulgata psalm 6, 31, 37, 50, 101, 129 en 142. Ofschoon niet bij alle in dezelfde mate, staat hier toch de belijdenis van zonde en schuld, het zich vastklemmen aan

des Heeren vergevende genade en het sterke verlangen naar verzoening en gemeenschap in het middelpunt van de zielstemming der dichters. De zondenood en het bewustzijn der vervreemding van God treden sterk op den voorgrond, soms als in psalm 38 tegen den achtergrond van zuiver lichamelijk lijden.

Ook Babel kent zijn boeteliederen, die vaak aangrijpend zijn van toon. Ook hier een klagen over persoonlijk leed, waarin de toorn der goden wordt gevoeld. Ook hier kruisen zonde, toorn en lijden elkander voortdurend. Maar van een zich vastklemmen aan der goden vergevende genade kan hier geen sprake zijn: de goden zijn blinde natuurkrachten, geen zedelijke wezens en dus ook aan geen zedewet gebonden. Niet op hun genade maar op hun blinde wilsbepaling wordt een beroep gedaan; vgl. A. Noordtzij, *Gods Woord en der eeuwen getuigenis*, bl. 158 v.v. [3.

Bogerman (Johannes) werd omstreeks het jaar 1576 te Uplewert in Oost-Friesland geboren. Zijn vader, een predikant, keerde enkele jaren later naar Friesland, zijn geboorteland, terug (in Bolsward). Hier genoot Johannes het onderwijs van uitstekende schoolmeesters. Op 23 Mei 1591 werd hij als student aan de Franeker Hoogeschool ingeschreven en volgde hij o.a. het onderwijs van den beroemden Drusius en van Lubbertus. Op 18-jarigen leeftijd schreef hij reeds een boekje, opgedragen aan de H.H. Staten van Friesland, op wier kosten hij studeerde. Nog volgde hij o.m. het onderwijs van Paraeus en Tossanus te Heidelberg, van Beza te Genève (1597), van Raynoldus te Oxford en van Perkins te Cambridge. Zijn opleiding was dus uitstekend. Op 23 September 1599 deed Bogerman zijn intrede te Sneek, waar hij vooral met de Mennonieten te kampen had. Hier gaf hij met een collega een Hollandsche vertaling van Beza's geschrift over het straffen van ketters. In 1602 trok hij naar Enkhuizen. In 1604 keerde hij echter naar zijn geliefd Friesland terug, te Leeuwarden als dienaar des Woords beroepen. Hier bond hij allereerst den strijd aan met het Jezuïetisme en de Roomsche kerk. Omstreeks dezen tijd begon Arminius zijn donkere schaduw op de Vaderlandsche kerk te werpen en ook Bogerman werd in de twisten tusschen Armijn en „Gommer" betrokken. Tegen de benoeming van Vorstius, als opvolger van Arminius, kwam ook van Bogermans zijde fel verzet. Tegen Hugo de Groot schreef hij een boekje. Een benoeming tot hoogleeraar aan Franekers Hoogeschool kon hij niet opvolgen, daar magistraat en kerkeraad te Leeuwarden weigerden hem ontslag te verleenen. Onderwijl steeg de achting, die hij in Friesland genoot. Meermalen werd hij tot voorzitter van Frieslands particuliere Synode gekozen. Op de vergaderingen van de Contra-Remonstranten te Amsterdam (1615 en 1616) was ook Bogerman tegenwoordig. Grooten invloed won hij bij den Calvinist Graaf Willem Lodewijk, die weer bewerkte, dat Prins Maurits na lang dralen de zijde der Contra-Remonstranten koos. In 1618 is Bogerman te 's-Gravenhage, door Leeuwardens kerk aan Prins Maurits en de doleerende kerk aldaar geleend. In al de geheimen der diplomatieke en kerkelijke wereld werd hij nu ingeleid. Toen eindelijk de lang gebeide Dordtsche Synode gehouden werd, koos men Bogerman tot haren voorzitter. Voor dezen post was hij uitnemend geschikt. Door zijn indrukwekkend uiterlijk, zijn prachtigen baard en groote welsprekendheid was hij een sieraad van de meer dan Nationale Synode. Hoewel door een nierlijden bezocht, kweet hij zich loffelijk van zijn reuzen-taak. Tijdens de examinatie der gedaagde Remonstranten toonde hij een zelfbeheersching en vriendelijkheid, welke bewondering afdwongen. Slechts bij de wegzending van de gedaagden liet hij aan zijn passiën den vrijen teugel, geprikkeld door het obstructie-voeren der Remonstranten. De eenheid der Synode, hoewel meermalen bedreigd, werd uitnemend door hem bewaard. Ook werd hij tot een der overzetters van het Oude Testament benoemd. Na het sluiten der Synode stond Bogerman Prins Maurits en de Staten-Generaal met zijn raad bij, toog vervolgens naar Utrecht om te helpen bij het zuiveren der kerk en keerde in 1619 naar Leeuwarden terug. De beroepen hier door Utrecht, Den Haag en Amsterdam op hem uitgebracht, bleven vruchteloos. In 1625 vinden we hem in 's-Gravenhage bij het ziek- en sterfbed van Prins Maurits. In November van dit jaar trok hij naar Leiden om als Bijbelvertaler op te treden, een arbeid, die hem tot 1636 geheel in beslag nam. Als een afgeleefd man keerde hij naar Friesland terug, aanvaardde 7 December 1636 zijn betrekking van professor aan Franekers Hoogeschool (reeds in 1633 was hij benoemd) en ontving 28 December zijn doctorstitel. In Augustus 1637 lag hij op zijn ziekbed; hij overleed 11 September (kinderloos) in den ouderdom van 61 jaar. In zijn grafschrift heet hij o.m. een zeer welsprekend kerkredenaar, een geleerd theoloog, zeer bemind bij den vader des vaderlands, een man van onvergetelijke verdienste. [18.

Böhl (Eduard). Deze begaafde en ook in ons vaderland zeer bekende theoloog werd op 18 November 1836 te Hamburg geboren. Zijn vader, die tot den koopmansstand behoorde, was Luthersch en zijn moeder Roomsch. Reeds op 8 jarigen leeftijd kwam uit, hoe gevoelig hij was voor godsdienstige indrukken. In 1854 kwam hij te Berlijn, alwaar hij eerst nog gymnasiast en daarna gedurende een korten tijd student in de theologie was. In 1856 trok de faam, die van Tholuck uitging, hem naar Halle. Met enkele gereformeerde Zwitsersche studenten vormde hij daar den engen kring, die zich aan den vromen en geleerden hoogleeraar Wichelhaus, een aanhanger van Kohlbrügge, zeer verbonden gevoelde. Al spoedig vatte nu Böhl een groote sympathie voor Kohlbrügge, met wiens eenige dochter hij huwde (1860—1873), op. Steeds heeft hij hem hoog vereerd en met bewustheid is hij nimmer van Kohlbrügge's leer afgeweken. Na den vroegtijdigen dood van Wichelhaus, zette hij zijn studie te Erlangen voort. Hier ging hij niet alleen veel met Gereformeerde studenten om, maar legde hij zich ook toe op de Gereformeerde theologie. Onder leiding van F. Delitzsch maakte hij ook studie van den Talmud. In 1860 deed hij te Erlangen het doctoraalexamen in de filosofie en verwierf hij tevens

aan de Universiteit te Bazel den titel van Licentiaat. Van 1860 tot 1863 hield hij, die reeds tot de Gereformeerde belijdenis overgegaan was, te Bazel voorlezingen over de Oud-Testamentische wetenschap. Hier gaf hij uit zijn *12 Messiaansche Psalmen*. Het laat zich verstaan, dat dit boek door Kuenen met hoon ontvangen werd. Böhl bleef echter het antwoord niet schuldig. In 1864 aanvaardde hij het professoraat in de theologie aan de Evangelisch-Theologische Faculteit te Weenen. Hem werd speciaal opgedragen het onderwijs in de dogmatiek en symboliek, maar hij doceerde ook aan deze faculteit, die van Roomsche zijde steeds tegengewerkt werd, de bijbelsche theologie, de apologie van het Christendom, de wijsbegeerte der religie en de paedagogiek. Hij heeft met groote toewijding de zaak van de Gereformeerde kerken in Oostenrijk en Bohemen behartigd, herhaaldelijk kerkelijke vergaderingen bijgewoond en wel eens bij den keizer de belangen der Protestantsche kerken bepleit. Door zijn schoonvader maakte hij ook kennis met de Calvinistische kringen in ons vaderland. In 1874 huwde hij voor de tweede maal en wel met een baronesse Verschuer, die na zijn dood met haar kinderen naar Nederland terugkeerde. In 1880 werd hij door Dr A. Kuyper aangezocht, zich aan de Vrije Universiteit te verbinden. Maar dit sloeg hij af. Ook in Hongarije, Zwitserland, Schotland en Amerika had hij vrienden en leerlingen, met wie hij een uitgebreide correspondentie voerde. Om gezondheidsredenen legde hij in 1899 het professoraat neer. Hij stierf op 24 Januari 1903 en werd te Elberfeld op hetzelfde kerkhof, waar Kohlbrügge's stof aan den schoot der aarde was toevertrouwd, begraven. Behalve het reeds genoemde, zijn nog vele andere en belangrijke werken van zijn hand verschenen. Hiervan zijn de voornaamste: *Kritische bewerking van de tweede Helvetische Confessie, Algemeene Paedagogiek, Oud-Testamentische Citaten in het Nieuwe Testament, De Christologie van het Oude Testament, Tot de wet en het getuigenis, Van de Vleeschwording des Goddelijken Woords, Gereformeerde Dogmatiek, Van de rechtvaardiging door het geloof, 25 Psalmen van Luther*, en *Bijdrage tot de geschiedenis der Reformatie in Oostenrijk*. Sommige boeken zijn in het Nederlandsch vertaald. En alleen in Nederlandsche vertaling zijn uitgekomen: *Prolegomena voor een Gereformeerde Dogmatiek* en *Het Evangelie van Marcus, met korte uitleggingen voorzien*. Zijn zoon, prof. Böhl te Groningen, deelde mee, dat hoe krachtig hij er ook voor ijverde, de tweede Helvetische Confessie en den Heidelberger Catechismus als de belijdenisschriften der Gereformeerde kerken in Oostenrijk erkend te zien, niettemin Luther zijn lievelingsschrijver bleef en hij ook Luther als exegeet hooger schatte dan Calvijn. Waarschijnlijk is het m. i. aan dezen invloed van Luther te danken, dat hij het op sommige punten meer met Luther dan met de Gereformeerde theologie eens was. Zoo keurde hij het in de Dordtsche Synode af, dat zij zooveel aandacht schonk aan de leer der Uitverkiezing en zich te weinig concentreerde op de leer van de rechtvaardiging door het geloof krachtens de toegerekende gerechtigheid van Christus. Ook deelde hij niet het Gereformeerde gevoelen, dat we aan het einde der eeuwen een vernieuwd aardrijk mogen verwachten. Dienaangaande schrijft hij in zijn *Dogmatiek* nadrukkelijk: „Aan een vernieuwing of wedergeboorte der zichtbare wereld na de wederkomst van Christus is volstrekt niet te denken", blz. 610. Van zijn meerdere sympathie voor Luther dan voor Calvijn was ook het gevolg, dat hij over het beeld Gods, de voortplanting van Adams zonde, het werk- en het genadeverbond, het dragen onzer schuld door den Christus, de wedergeboorte en de heiligmaking in navolging van Kohlbrügge gedachten heeft voorgedragen, die afwijken van de Gereformeerde leer. En het zijn juist deze gedachten, waardoor de z.g. Neo-Kohlbrüggianen zich kenmerken. Uitvoerig zijn deze punten behandeld door Dr A. Kuyper in de belangrijke Inleiding op zijn boek *De Vleeschwording des Woords* (1887). Böhl heeft zich toen verdedigd in een brochure *Zur Abwehr*, die ook in het Nederlandsch is uitgegeven. Hij erkent daarin, dat zijn oplossing van deze problemen niet letterlijk bij de Reformatoren en in de oude Gereformeerde dogmatiek wordt gevonden, maar meent, dat zij een noodzakelijke aanvulling is van leemten, die in de oude dogmatiek aanwezig zijn. Kuyper heeft deze afwijkingen toen nog eens bestreden in het 2e deel van *Het werk van den Heiligen Geest* (blz. 20—54). Natuurlijk wees ook Bavinck in zijn *Dogmatiek* de voorstelling: Adam is geschapen in Gods beeld en zou dus zonder dit beeld toch een schepsel Gods geweest zijn (en hiermede hangen de andere afwijkingen ten nauwste saam) af. Het is zeer te bejammeren, dat Böhl meende zijn opinie niet te kunnen loslaten. Voor de autoriteit der Heilige Schrift en tegen de Schriftcritiek heeft deze geleerde zoo warm gepleit. [25.

Böhme (Jacob), (1575—1624) is de bekende theosofische schoenmaker van Görlitz, bijgenaamd *filosofus teutonicus*. Hij was een boerenzoon uit Oberlausitz (Alt-Seidenberg bij Seidenberg). In 1599 verwierf hij het meesterrecht als schoenmaker. In Görlitz leefde hij met vrouw en kind als een eerzaam en solied burger. Hij had maar een zeer eenvoudige opleiding genoten. Toch bestudeerde hij met ijver niet alleen den Bijbel, maar ook allerlei natuurfilosofische en mystische geschriften van Paracelsus, Schwenkfeld en Weigel. Daarenboven had hij omgang met vele edellieden en geleerden en onder deze met artsen. Hij ondervond soms bizondere dingen in zijn zieleleven. In 1593 werd hij zeven dagen lang als door een hemelsch licht omgeven. In 1600 had hij weder zulk een geestverrukking, dezen keer veroorzaakt door de spiegeling der zon in een tinnen schotel. Dit herhaalde zich in 1610 en 1617. Het scheen hem in zulke tijden, alsof hij den grond en oorzaak aller dingen kon zien. Uit den vorm der planten maakte hij haar eigenschappen op; uit den klank der woorden hun oorspronkelijke beteekenis. In 1612 schreef hij zijn eerste boek *Aurora*. De Luthersche predikant te Görlitz, Gregorius Richter, vond het boek een ketersch boek. Van den kansel bestreed hij Böhme's boek en hij waarschuwde er tegen. Men moest naar

dien goddeloozen schoenmaker niet hooren. De magistraat verplichtte Böhme tot zwijgen. Böhme onderwierp zich, maar na vijf jaren greep hij weder naar de pen en schreef een reeks theosofische geschriften, die deels van stichtelijken, deels van polemischen aard waren: *De drie beginselen des Goddelijken Wezens*, 1619. *Over het drievoudige leven van den mensch*, 1620. *Van de menschwording van Jezus Christus*, 1620. *Mysterium magnum, d. i. een verklaring van Gen. I* e. a. Hij werd gedwongen om zijn vaderstad te verlaten, maar na een colloqium met Joh. Gerhard, den beroemden theoloog te Dresden, werd hij in zijn eer hersteld en ging hij naar Görlitz terug. Hij stierf daar in 1624 met de woorden op de lippen: „nu ga ik naar het Paradijs". Zijn geschriften vullen 7 banden. (Uitgave van Schiebler 1831—1846).

De orthodoxe Lutherschen hebben zich altoos tegen hem gesteld, maar hij werd vereerd door vele mystisch-separatistische kringen o. a. door Gichtel en de Gichtelianen. Bizondere beteekenis werd weder aan zijn beschouwingen gehecht in het begin der 18e eeuw, toen mannen als Von Baader, Schelling en Hegel zijn geschriften zeer prezen en er een grondgedachte in meenden te vinden voor een eigen filosofisch systeem.

Böhme's theosofie was verwant aan het oude Gnosticisme. Hij wilde allereerst de vraag beantwoorden waarvan het booze zijn oorsprong had. Hij loste dat probleem op met het aannemen van een emanatie van alle dingen uit God. Vuur en licht, onaangename en aangename hoedanigheden, alles lag oorspronkelijk in God, maar harmonisch vereenigd. Bij den mensch vallen die tegenstellingen uit elkander, maar door de wedergeboorte in Christus (deze hield Böhme altoos voor noodzakelijk) konden de tegenstellingen altoos weer verzoend worden. Men kan van deze beschouwingen zeggen, dat Böhme een middenweg gezocht heeft tusschen Pantheïsme en Dualisme. Tegenwoordig is Böhme voor velen weder een profeet, dien men gaarne hoort. Voornamelijk zij, die aan het dogma den rug toekeeren en die een onkerkelijk pantheïstisch mysticisme zoeken, dwepen met hem. [24.

Bok. Schapen- en geitenbokken worden naast runderen en lammeren vaak als offerdieren genoemd (Ps. 50 : 9 v.v.; 66 : 15; Jes. 1 : 11; Hebr. 9 : 12 v.v.; 10 : 4). Er moeten echter verschillende soorten van bokken onderscheiden worden (Num. 7): edele en ruwharige. De laatste werden in 't bijzonder bij zondoffers, b.v. de stamvorsten (Lev. 4 : 22 v.v.), bij algemeene zondoffers des volks (Num. 28 : 15; 22 : 30; Ezech. 43 : 25), bovenal echter bij het groote zondoffer op den Verzoendag geofferd (Lev. 16 : 5 v.v.). De bokken van edeler soort, fijn en korter van haar, worden vaak in figuurlijke spreekwijzen gebruikt voor de aanvoerders en oversten des volks (Jes. 14 : 9; 34 : 6; 60 : 7; Jer. 50 : 8; Ezech. 39 : 18). Daarom ook zinnebeeld in de gezichten van Daniël (8 : 5). De bok als een stootend, woest en onrein dier is (Matth. 25 : 32 v.; Ezech. 34 : 17) een beeld van den goddelooze; in de laatste plaats bovenal van valsche leeraars en gewelddadige oversten des volks.

Bolland (G. J. P. J.), Nederlandsche wijsgeer, geboren 1854 gestorven 11 Februari 1922. Hij heeft nooit een hoogeschool bezocht en was volkomen autodidact. Toen hij leeraar was in het Engelsch aan het gymnasium te Batavia, werd hij in 1896, op voordracht van Minister Van Houten, benoemd tot hoogleeraar in de filosofie aan de Universiteit te Leiden, waar hij ongeveer een kwarteeuw met profetische welsprekendheid de Hegelsche wijsbegeerte heeft geleeraard. Eerst stond hij onder invloed van Von Hartmann, maar spoedig daarna werd de Duitsche wijsgeer Hegel de man, die door hem als de mond der waarheid werd vereerd. Bekend is Bolland's bestrijding van de Roomsche kerk en zijn oppositie tegen Schaepman. Voornaamste werken zijn: *Het verstand en zijn verlegenheden. Proeve van inleiding eener leer van zuivere rede*, 1903. *Zuivere rede*, 1904. *De boeken der Spreuken*, 1915. Door zijn leerlingen is het *Collegium logicum* uitgegeven, 1905. Ook bezorgde Bolland een nieuwe editie met aanteekeningen van onderscheidene werken van Hegel.

Bolland onderscheidt scherp tusschen verstand en rede. Verstand is het begripmatig werkend denkvermogen van den grooten hoop, rede is het Absolute, dat in ons denkt. Het gebied van het verstand is het eindige, dat van de rede het oneindige. De rede heeft de zuivere waarheid, de wijze is zich daarvan onmiddellijk bewust. Wij weten met rechtstreeksche zekerheid dat werkelijke waarheid en ware werkelijkheid in ons werkzaam is als begrijpend denken en als denkend begrijpen. De redewijsheid ziet het Al als een proces van these-antithese-synthese. Elk ding verkeert in zijn tegendeel en keert daarna weer in de eenheid der tegendeelen tot zichzelf terug. Wat de wereld gaande houdt, is de oneindige onbestaanbaarheid van alle stelbaarheden. Alles vloeit. Wie zich stelt op het standpunt der Redewijsheid, d. i. op het standpunt van Hegel, heeft volgens Bolland onmiddellijk inzicht in het wezen der dingen en ziet alle andere standpunten als betrekkelijkheden. Dom is hij die zoo'n betrekkelijk standpunt absoluut wil maken. De mensch heeft te kiezen tusschen Hegelarij of Ezelarij.

Wat de verhouding van filosofie en religie betreft, Bolland verkondigt als Hegel dat religie een doorgangsfaze is in de zelfontwikkeling van het Absolute. Religie is de absolute Idee in den vorm van voorstelling. Heel de inhoud van het Christelijk geloof wordt verdampt tot voorstelling van de Idee. Volgens Bolland is de leer van Adams val en van de verzoening des menschen met Christus een schoone mythe. Bolland gaat in de negatie van de feitelijkheid der heilsfeiten nog verder dan Hegel. De laatste liet de historiciteit van Jezus vrijwel onaangetast, maar voor Bolland is de inhoud van het Evangelie een product van Alexandrijnsche speculatie.

Of de Hegelarij in Nederland nog een toekomst heeft, is moeilijk te zeggen. Op één gebied is Bolland ongetwijfeld van beteekenis n.l. dat hij de Nederlandsche taal gekneed heeft om die een geschikt voertuig voor de filosofische bespiegeling te maken. Het Bollandsch is in filosoficis een verrijking van het Hollandsch. [14.

Bolsec (Hieronymus), een Karmelieter monnik uit Parijs, kwam om des geloofs wil naar Genève, waar hij de medicijnen bestudeerde. Hij trad daar tegen Calvijn op, om diens praedestinatieleer te bestrijden. Deswege werd hij uit Genève verbannen. Hij keerde naar Frankrijk terug en daar wierp hij zich weder in de armen van de Roomsch-Catholieke kerk. Daarna schreef hij een biografie van Calvijn, die vol was van lasteringen (1577). In 1622 verscheen een geschrift getiteld: *Antibolsecus*, waarin de hatelijke en onbewezen beschuldigingen van Bolsec werden wederlegd. [24.

Bonaventura, eigenlijk heette hij Johannes Fidenza. Zijn bijnaam was Dr Seraficus. Hij is een der kerkleeraars in de Roomsch-Catholieke kerk, geboren 1221. Op 22-jarigen leeftijd werd hij Franciscaner. Als student was hij reeds om zijn geleerdheid en strengheid van zeden beroemd. Deze roem werd niet minder, toen hij later leeraar te Parijs werd. In 1226 werd hij generaal van de Franciscaner-orde. Hij verdedigde met talent de orde tegen de aanvallen van de Parijsche Universiteit en hield altoos het ideaal van de vrijwillige armoede hoog. In 1273 werd hij kardinaal en bisschop van Albano. Hij stierf in 1274, door duizenden beweend. In 1482 werd hij heilig verklaard.

Bonaventura was zoowel scholasticus als mysticus. Als scholasticus was hij niet zoo diepzinnig als Thomas van Aquino en als mysticus niet zoo diep-gevoelend als de Victor's. Terecht heeft men gezegd, dat in Bonaventura's ziel als in een spiegel zich het geheele beeld van zijn tijd weerkaatste. Al zijn geschriften op dogmatisch, mystiek, exegetisch en ascetisch gebied liet paus Sixtus V in 1588 verzamelen. [24.

Bondeling wordt genoemd hij, die behoort tot het verbond Gods en die dus op zijn Vadertrouw mag rekenen. Het woord komt in de Schrift niet voor, doch wordt vaak in de prediking en godsdienstige gesprekken gebezigd. [17.

Bonifatius. I. *Bonifatius de heilige.* Zijn naam is afgeleid van „bonum fari" d. i. het goede boodschappen. Hij was een Benedictijner monnik en hij heette eigenlijk Winfried. Hij werd geboren te Kirton in Engeland (680) en genoot een vrome opvoeding. Zijn godsvrucht had hem reeds den weg gebaand tot vele ambten in de vaderlandsche kerk, maar een onwederstandelijke drang, om aan de Heidenen in Duitschland het Evangelie te brengen, drong hem naar de overzijde van het Kanaal te stevenen. Hij landde in 716 in Friesland. Ondanks zijn ijver kon Bonifatius in Friesland niet met eenigen zegen arbeiden. Daarom keerde hij naar zijn vaderland terug. Hij werd daar nu aangesteld tot abt van het klooster Nuthcelle, maar zijn zendingsijver liet hem geen rust. In 718 stak hij voor de tweede maal het Kanaal over. Hij wendde zich nu tot den toenmaligen paus Gregorius II (715—731) en hij verzocht dezen om reliquieën en een pauselijke volmacht, ten einde in Duitschland het werk der zending ter hand te kunnen nemen. De paus verleende die volmacht, en als terrein voor den arbeid des Evangelies werd Thüringen aangewezen. Bonifatius moest niet alleen het Heidendom bestrijden, maar tegelijk de gewoonten van de Iro-Schotsche zending uitroeien. Zijn arbeid was echter ook nu zonder gevolg. Toen hem de tijding van Radbouds dood bereikt had (719), ging hij weder naar Friesland, waar hij drie jaren aan de zijde van Willebrord arbeidde. Deze wilde hem gaarne voor zijn arbeidsveld behouden en wees hem aan tot zijn opvolger in het bisdom Utrecht, maar Bonifatius wenschte dat eere-ambt niet.

Hij ging nu naar Hessen (722) en daar begon hij zegen op zijn werk te zien. Vele duizenden Heidenen werden er door hem gedoopt. Van dit machtige feit zond hij bericht aan den paus, die hem verzocht naar Rome te komen. Het groote doel van Bonifatius' arbeid was altoos geweest, de Christenen te brengen onder het oppergezag van den Roomschen stoel. Dat kwam bijzonder aan het licht, toen hij in Rome voor paus Gregorius II een eed aflegde, dat hij alles in het werk zou stellen, om de belangen der kerk en die van den Roomschen stoel te bevorderen. Nadat Bonifatius dezen eed afgelegd had, benoemde de paus hem tot bisschop over Duitschland (723). Hij ontving aanbevelingsbrieven van Karel Martell en van de Duitsche geestelijkheid, en zoo reisde hij naar zijn arbeidsveld in Hessen en Thüringen. De omverwerping van den dondereik te Giesmar was de profetie van den val des Heidendoms in die streken. In 732 benoemde paus Gregorius III (731—741) hem tot aartsbisschop van Duitschland. Bonifatius ontving nu het recht om in Duitsche landen bisdommen te stichten en bisschoppen te wijden. Door de uitbreiding van zijn arbeidsveld had hij steeds meer werkkrachten noodig en zijn Engelsche vriend, bisschop Daniël van Winchester, zorgde voor de noodige medearbeiders. Tijdens zijn derde verblijf in Rome bewerkte Bonifatius, dat ook de Frankische vorsten Karloman en Pepijn de Korte mede zouden werken, om het oppergezag van den Roomschen stoel allerwegen te doen erkennen. In 744 stichtte hij het beroemde klooster te Fulda. Slechts enkele jaren bekleedde hij de waardigheid van primas der Duitsche kerk. Hij had toen zijn stoel in Mainz, maar in 754 droeg hij die waardigheid over aan zijn leerling Lullus. Hij ging toen weder naar Friesland, waar hij met tal van zijn medearbeiders bij Murmerwoude in 755 vermoord werd.

Bonifatius is een man geweest, die beheerscht werd door een groote gedachte n.m. de eenheid van de Westersche kerk, welke verloren dreigde te gaan, te herstellen. Hij bezat in hooge mate de gave van organiseeren. Zijn karakter was grooter dan zijn talent. In gaven van verstand en inzicht hebben velen hem overtroffen. In toewijding, ijver en liefde voor de zaak des Heeren hebben weinigen hem geëvenaard. Bonifatius is de vader geweest van de eenheid der Roomsch Catholieke kerk.

II. *Bonifatius VIII.* Vele pausen hebben den naam Bonifatius gedragen. Onder hen is er een, die van groote beteekenis geweest is. Het was Bonifatius VIII, die den pauselijken stoel bezet hield van 1294—1303. Zijn eigenlijke naam was Benedictus Gaetano. In 1229 werd hij uit een oud riddergeslacht geboren te Anagni. Onder paus Martinus IV werd hij kardinaal. Hij was

een geleerd man, bijzonder bedreven in het kerkelijke recht. Door zijn welsprekendheid oefende hij machtigen invloed uit. Zijn verschijning imponeerde. Hij was hoogmoedig en eerzuchtig. De ongelukkige paus Coelestinus V nam het besluit, om van de pauselijke waardigheid afstand te doen. Of Bonifatius op dat besluit invloed uitgeoefend heeft, is niet met zekerheid te zeggen. Op 24 December 1294 kwam Bonifatius tot de pauselijke waardigheid. Hij heeft getracht het pauselijk gezag te handhaven tegenover al zijn tegenstanders. Het oude ideaal van Hildebrand lachte hem toe; maar Bonifatius VIII heeft overal, ondanks zijn bekwaamheden, het hoofd gestooten en met hem begint in de Middeleeuwen het verval van het Pausdom.

Achtereenvolgens had Bonifatius moeite met het koningshuis in Napels, maar zijn bemoeiïngen leidden tot geen resultaat. Het koningshuis wist zich zelfs tegenover den paus te handhaven. In Duitschland handhaafde Bonifatius zich eenigszins tegenover Albrecht von Habsburg. Denemarken schikte zich niet naar Bonifatius' wil, evenmin Hongarije en Schotland. Het ergste stiet hij het hoofd in Frankrijk. Daar regeerde Filips de Schoone (1285—1314). Deze geraakte in oorlog met Eduard I, koning van Engeland. In 1295 wilde de paus als scheidsrechter optreden, maar Filips wees deze pauselijke tusschenkomst van de hand. In plaats dat hij een dienst van Bonifatius wilde aannemen, liet hij zijn vorstelijke hoogheid gelden. Hij legde den geestelijken een oorlogsbelasting op, wat geheel en al in strijd was met het kerkelijk recht. De paus was daarover zoo verontwaardigd, dat hij een bul uitvaardigde *Clericis laicos* (1296), waarin hij den ban uitsprak over alle leeken, die van de geestelijken belastingen durfden heffen en evenëens over de geestelijken, die ze durfden betalen. Filips wreekte zich door het verbod van gelduitvoer naar Italië. De aartsbisschop van Rheims maakte den paus duidelijk, dat de geestelijkheid in Frankrijk niet aan de zijde van den paus durfde te gaan staan. Dit maakte den paus wat minder-eischend, maar Filips wilde van geen toegeven weten. Hij nam zelfs den pauselijken legaat als hoogverrader gevangen.

Nu vaardigde Bonifatius een tweeden bul uit *Unam sanctam*. In dezen bul stond o.a.: het behoort, dat het wereldlijk zwaard onderworpen zij aan het geestelijke en dat de wereldlijke macht aan de geestelijke onderworpen zij. Zelfs ging de paus zoover om te verklaren, dat het geloof aan de absolute macht van den paus voor alle schepselen *noodzakelijk was tot zaligheid*.

Filips riep nu een vergadering bijeen van Fransche geestelijken, baronnen en juristen. Daar werd uitgesproken, dat de paus, die zich schuldig gemaakt had aan machtsoverschrijding en die bovendien vele schanddaden uitvoerde, voor een algemeen concilie gedaagd moest worden. Allen waren het daarmee eens. Nu sprak Bonifatius het interdict uit over Frankrijk en den ban over Filips, maar de dagen waren voorbij, toen de ban schier alles vermocht. Het nationale gevoel begon in Frankrijk te spreken en daar vermocht Bonifatius niets tegen. Filips zond zijn kanselier Willem van Nogaret naar Anagni en op den dag, toen de bul openlijk afgekondigd werd, liet de koning den paus gevangen nemen. Het volk bevrijdde hem wel, maar Bonifatius stierf na enkele weken, zonder zijn doel bereikt te hebben. Het pausdom had wel gezegepraald over de Hohenstaufen, maar het werd diep vernederd door de Fransche politiek. Toen begon het verval van de pauselijke heerschappij in de Middeleeuwen. [24.

Boog is het gewone wapen door de Oosterssche oudheid op de jacht (Gen. 27 : 3) en in den oorlog gebruikt (1 Sam. 31 : 3; 1 Kon. 22 : 34; 2 Kon. 13 : 15; Jes. 13 : 18; 22 : 3). Zwaard en boog worden als aanvallingswapenen genoemd (Gen. 48 : 22; 1 Sam. 18 : 4; Jes. 21 : 15; Hos. 1 : 5), terwijl het schild diende ter afwering (1 Kron. 6 : 18). Gewoonlijk was de boog van metaal (2 Sam. 22 : 35; Job 20 : 24), in vroegere tijden van hout of van hoorn, ook elpenbeen; de pees (Ps. 11 : 2; 21 : 13), uit ossen- of kemelsdarmen vervaardigd; de pijlen waren van riet, van achteren met veeren, van voren van een scherpen steen of ijzeren punt voorzien, dikwerf vergiftigd of met werk en pik omwonden en aangestoken, vandaar de zinnebeeldige uitdrukking (Job 6 : 4; Ps. 7 : 14; Ef. 6 : 16). Het spannen van den boog, 't zij met de handen, 't zij met de knieën en voeten, was niet gemakkelijk en vereischte, evenals het treffen, veel oefening (2 Sam. 1 : 18). Men had hem

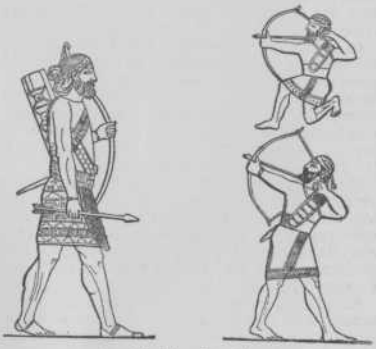

Assyrisch krijgsvolk met boog.

los om de schouders hangen, of men droeg hem in een lederen zak, die aan de linkerzijde hing (Hab. 3 : 9). De pijlen werden in een vaak prachtigen koker op den rug of aan de rechterzijde gedragen. De beroemdste schutters waren in Israël de Benjaminieten, bovenal het geslacht van Ulam (1 Kron. 9 : 40; 13 : 2. Vgl. Richt. 20 : 16; 2 Kron. 14 : 8; 18 : 17); bij de heidenen de Elamieten of Perzen (Jes. 22 : 6; Jer. 49 : 35) en de Meden (Jes. 13 : 17), verder Pul en Lud (Jes. 66 : 19).

De boog, zijn spannen en verbreken, wordt in de Heilige Schrift vaak als een spreekwoord en zinnebeeld gebezigd; een bedriegelijke boog (Ps. 78 : 57; Hos. 7 : 16) is een beeld van een

wankelmoedige en een huichelaar. Wanneer het van God wordt gezegd, dat Hij den boog spant (Ps. 7 : 13; Klaagl. 2 : 4; 3 : 12), dan worden daarmede dreigende strafgerichten, en wanneer van menschen (Ps. 11 : 2; 37 : 14; 64 : 4; Jer. 9 : 3), achterdochtige plannen, lastering enz. aangeduid; wanneer het heet, dat God den boog verbreekt (Ps. 46 : 10; 74 : 4; Jer. 49 : 35; 51 : 56; Hos. 1 : 5; 2 : 18; Ezech. 39 : 3) dan beteekent het, dat Hij de krijgsmacht van den vijand vernietigen zal.

Boom. De voornaamste boomen van het heilige land zijn: 1°. vruchtboomen: de olijfboom, vijgeboom, moerbeiboom, granaatboom, dadelpalm, appel- en kweeënboom, peerenboom, citroenboom, perzikboom, abrikozenboom, pruimenboom, amandelboom, notenboom, jansbroodboom, pistacheboom en de kastanjeboom; 2°. woudboomen: accacia, terebinth, eik, storaxboom, plataan, jodendoorn, steekdoorn, wittedoorn, wilg, laurierboom, palmboom, elzenboom, tamarisk, jeneverbesboom, cypres, pijnboom, ceder, in 't kort, ten gevolge der gelukkige ligging van het land en het groot verschil zijner hoogten, bijna alle boomen en struiken, zoowel die in het gematigd als het heete klimaat voorkomen.

Boom der kennis des goeds en des kwaads (of liever: „van goed en kwaad") heet de boom, die met den boom des levens in het midden van het Paradijs stond; het eten ervan was den mensch op straffe des doods verboden (Gen. 2 : 17).

In tegenstelling met den boom des levens zijn er van dezen boom weinig of geen analogieën gevonden in de Heidensche mythen. Sommigen brengen ter vergelijking bij den „boom der waarheid", die in de Sumerische inscripties moet voorkomen als staande, met den boom des levens, aan den ingang des hemels. De plaats is dus in elk geval een andere dan in het Bijbelsch verhaal, en ook mist deze boom de beteekenis van boom der verzoeking. (De z.g.n. afbeelding van den zondeval met den boom der verzoeking, dien men een tijdlang meende op een Babylonische zegelcylinder te hebben gevonden, wordt tegenwoordig doorgaans anders verklaard.)

Er bestaat veel verschil van meening over de vraag, wat in den naam van onzen boom bedoeld is met de „kennis van goed en kwaad". De volgende opvatting komt ons de juiste voor.

De eerste plaats, waar de naam van den Paradijsboom nader verklaard wordt, is Gen. 3 : 5, waar de slang zegt, dat de mensch bij het eten van zijn vrucht als God zal zijn, kennende goed en kwaad. De slang verstaat dus onder deze kennis een bovenmenschelijke, Goddelijke kennis. De strekking harer woorden is dan blijkbaar deze, dat de mensch door deze kennis onafhankelijk zou worden van de Goddelijke aanwijzing. Terwijl hij zich totdusver door God moest laten zeggen, wat hij moest doen of laten, wat voor hem heilzaam of schadelijk zou zijn, zal hij bij het eten van deze vrucht aan die Goddelijke onderrichting geen behoefte meer hebben, omdat hijzelf zal verwerven die kennis, die totdusver alleen God bezat.

Op dit woord der slang komt het verhaal nu tot tweemaal toe terug. Vooreerst in Gen. 3 : 7: „toen werden hun beider oogen geopend, en zij werden gewaar (eigenlijk „zij leerden") dat zij naakt waren". Wat de slang hun voorgespiegeld heeft, opening der oogen en kennis, wordt hun deel. Alleen, in een gansch anderen zin dan waarin de slang hun dit heeft voorgespiegeld. De opening der oogen gaat gepaard met het ontstaan der schaamte, en deze heeft een dieperen achtergrond, want straks bij de nadering Gods zoekt de mensch zich te verbergen. Wat de mensch verkreeg, is niet een kennis, die hem aan God gelijk doet zijn, maar zulk een, waardoor hij zich als een arme zondaar voor God verbergen moet. De vervulling van het woord der slang is een caricatuur-vervulling.

De tweede terugslag op het woord der slang vindt men in Gen. 3 : 22, waar God zegt: „zie, de mensch is geworden als onzer een, kennende goed en kwaad". Terwijl vroeger deze woorden veelal werden opgevat als Goddelijke ironie, wordt deze verklaring tegenwoordig gewoonlijk verworpen. Toch kunnen ze niet geheel in eigenlijken zin zijn bedoeld, want de gedachte, dat de mensch *als God zou zijn*, kennende goed en kwaad, is een uitvinding en een leugen van den verleider. God neemt deze woorden over uit den mond der slang, en zegt dus, evenals Gen. 3 : 7, dat haar voorspiegeling een caricatuurvervulling heeft gevonden. Inderdaad, de mensch heeft kennis verkregen, zelfs zulk een kennis, waardoor hij in een zekeren zin als God is, d. w. z. in staat is om, onafhankelijk van de Goddelijke onderwijzing, bij het licht van eigen inzicht te leven. Wie zichzelf ten God wil zijn, vindt den weg daartoe geopend. Doordat hij eenmaal de Goddelijke onderrichting verwerpt, ontwikkelt zich bij hem een eigen kennis, een eigen inzicht, dat hem tot zelfstandig handelen in staat stelt. Natuurlijk is deze kennis valsch. Menschelijke wijsheid, die dwaasheid is bij God. Maar ze neemt dan toch de plaats in, die vroeger door de van God ontvangen onderrichting werd vervuld, en zal dus zijn doen en laten bepalen. Daarom voorziet God, dat de mensch nu zal trachten zichzelf te helpen, en zal grijpen naar de vrucht van den boom des levens. En vandaar dan het Goddelijk ingrijpen door de verdrijving uit het Paradijs. Thans zal blijken, dat alles een waan is. De door den mensch verkregen kennis is valsch, want ze rekent niet met God, daarom wordt ze nu in haar dwaasheid openbaar, als God zich op zijn weg stelt en al zijn hoop in rook doet vervliegen.

Hiermede is intusschen nog niet verklaard, waarom de boom van het proefgebod den naam draagt van „boom der kennis van goed en kwaad". Was deze naam gegeven *na* den val, dan kon men aannemen, dat hij aan het woord der slang ontleend was, en dus wilde zeggen: „boom, waarvan de slang beweerde, dat zijn vrucht kennis van goed en kwaad schonk". Het eigenaardige is echter, dat Gen. 2 : 17 den naam reeds vóór den val aan God in den mond legt. Daarom moet men aannemen, dat deze benaming oorspronkelijk door God zelf aan dezen boom gegeven is, en dat de slang, zich hierbij aan-

Karolingische Kapel te Nijmegen.

sluitend, de beteekenis ervan heeft verdraaid.

Vraagt men nu naar den oorspronkelijken zin der benaming, dan is niet te aanvaarden de veel gevolgde verklaring, dat God den boom zoo noemde, omdat de mensch door het eten zijner vrucht kennis van goed en kwaad of ook van het onderscheid tusschen beide zou verkrijgen in proefondervindelijken zin. Vooreerst verliest men dan alle aansluiting aan het gebruik der uitdrukking in den loop van het verhaal. En bovendien zou het rampzalig gevolg van het eten zijner vrucht aldus toch wel op een zeer bevreemdende wijze zijn omschreven; als dat gevolg genoemd wordt, heet het klaar en duidelijk: de dood (3 : 17). Trouwens, de uitdrukking „kennis van goed en kwaad" en soortgelijke hebben ook elders niet een ongunstige, maar een *gunstige* beteekenis (Deut. 1 : 39; 2 Sam. 19 : 35; vgl. 1 Kon. 3 : 9; 2 Sam. 14 : 17). Daarom moet ook hier de benaming uitdrukken een voorrecht, een hoogeren levenstrap, waartoe de mensch door middel van dezen boom zou geraken, niet door het eten van den boom en dus tegen Gods wil, maar naar de bedoeling Gods in den weg der gehoorzaamheid aan Zijn gebod, om *niet* te eten van dezen boom.

Deze kennis, waartoe God den mensch door middel van dezen boom wilde brengen, is dan echter niet zulk eene, waardoor de mensch uit den toestand van kinderlijke onwetendheid zou overgaan tot de rijpheid van den volwassene, of uit dien van kinderlijke onschuld tot zedelijke bepaaldheid; want de mensch was niet als kind, maar als man en vrouw, en ook positief goed geschapen. Veeleer is deze kennis aldus te verstaan.

Vooreerst schenkt deze boom (in verband met het er aan vastgeknoopt verbod) reeds door zijn bestaan zelf den mensch kennis van goed en kwaad, in een zin, waarin hij deze anders niet bezat. Wat voor kennis de mensch, afgezien van het proefgebod, ook van het kwade moge hebben gehad, in ieder geval was deze kennis louter theoretisch. Het kwade deed zich op geenerlei wijze aan hem voor, noch het zedelijk kwaad (de zonde) noch het natuurlijk kwaad (de dood). Zijn eigen bestaan en heel zijne omgeving spraken hem enkel van het goede (heiligheid en leven). Alleen in verband met dezen boom komt het kwade als mogelijkheid (en daardoor ook de tegenstelling tusschen goed en kwaad) in de practijk vóór hem te staan. Slechts hier neemt het gebod Gods den vorm aan van een verbod tegen de zonde, en wordt hem van „sterven" gesproken. Hier wordt hem practisch geleerd, dat het er voor hem op aankomt, het kwade (als zonde) te verwerpen, en (als dood) te vermijden, en het goede *in tegenstelling met dat kwade* te verkiezen.

In een nog hoogeren zin echter zou de mensch door middel van dezen boom kennis van goed en kwaad hebben verkregen bij de verzoeking, indien hij daaruit als overwinnaar was te voorschijn getreden. Gelijk thans, na den val, zijne oogen werden geopend, om zijne ellende te aanschouwen, zouden ze dan zijn geopend om met één oogopslag te ontwaren al de diepte van den afgrond der zonde en des doods, die aan zijn voet had gegaapt, en daartegenover, gansch anders nog dan vroeger, te kennen de heerlijkheid van den weg der gehoorzaamheid en des levens, waarop hij was staande gebleven. Uit de doorstane verzoeking zou hij goed en kwaad op zulk een wijze hebben gekend, dat hij met een nimmer falende zekerheid voortaan steeds zou hebben geweten, het goede te verkiezen en het kwade te verwerpen. [4.

Boom des levens heet een der twee bijzondere boomen in het midden van het Paradijs (Gen. 2 : 9).

Ook bij vele Heidensche volken vindt men voorstellingen, die eenige overeenkomst vertoonen met wat de Schrift van den levensboom verhaalt. In de Babylonische mythologie is sprake van een plant, „levensboom" of „levenskruid" genoemd, die kracht bezit om den grijsaard weer jong te maken. Zoo verhaalden ook de Noordelijke Germanen van de appels van Idunu, die eeuwige jeugd verleenen. De Babyloniërs spreken ook van „levensbrood", dat zich in de woonplaats der goden bevindt en onsterfelijkheid verleent; eenmaal werd het aan een sterveling aangeboden, maar deze, door een verkeerden raad misleid, weigerde ervan te eten. Ook is er sprake van levenswater en levensolie. (Men meent ook vele Babylonisch-Assyrische afbeeldingen van den levensboom te hebben gevonden, in den vorm van een met vruchten beladen palm, vergezeld van figuren van hoogere wezens; maar dit kunnen ook wel andere heilige boomen zijn geweest). Ook bij Iraniërs, Indiërs, Egyptenaren en andere volken vindt men voorstellingen, die aan den levensboom herinneren.

Dit alles vertoont echter een groot onderscheid met het verhaal des Bijbels. Zoover er overeenkomst bestaat, zou deze hierin hare oorzaak kunnen vinden, dat deze volken een vage herinnering aan den levensboom uit het Paradijs hadden bewaard. Intusschen konden, waar dergelijke herinneringen waren uitgewischt, zulke voorstellingen wel zelfstandig opkomen uit de begeerte van het menschenhart om van ouderdomszwakte en van den dood gevrijwaard te blijven. De levensboom in het Paradijs stond in nauw verband met de bestemming van den mensch, en daar het heimwee naar die bestemming nooit geheel werd gedoofd, kon hij in zijn dichterlijke droomen licht voorstellingen fantaseeren, welke met die van den Paradijsboom overeenkomst vertoonen.

Velen nemen aan, dat de mensch in den staat der rechtheid van dezen boom gegeten heeft. Toch is hiertegen bezwaar. Toen de mensch van den verboden boom had gegeten, sprak God: „dat hij zijn hand niet uitsteke, en neme *ook* van den boom des levens." Hier schijnt in te liggen dat hij dit totdusver niet had gedaan. De oorzaak hiervan mag dan echter niet gezocht worden in een verbod van Gods zijde; de mensch mocht eten van alle boomen, slechts op één uitzondering na (Gen. 2 : 16 v.). De oorzaak moet daarom deze zijn geweest, dat de begeerte hiernaar bij den mensch niet was opgekomen; en voorts in de leiding Gods. Het eten van den boom des levens zou eerst beteekenis voor hem verkrijgen, nadat hij, in de verzoeking, met de macht des doods in aanraking was gekomen. Ware hij

staande gebleven, dan zou hij als overwinnaar van de macht der zonde en des doods (vgl. Openb. 2 : 7) deze vrucht genoten hebben. Nu hij door de zonde aan den dood vervallen was, lag het voor de hand, dat hij naar deze vrucht zou grijpen, om den dood nog af te weren.

In welken zin was deze boom nu boom *des levens?* Enkelen hebben hoofdzakelijk of uitsluitend aan het lichamelijk of natuurlijk leven willen denken, en dan gemeend, dat de vrucht des levensbooms hierop inwerkte door een haar van nature eigene kracht, dus op *fysische* wijze. Deze werking was dan echter onderscheiden van die der gewone boomvruchten door haar zeer buitengewoon karakter, ze strekte om ziekten en gebreken des ouderdoms af te weren, of ook om het lichaam over te leiden in den staat der heerlijkheid. Daarentegen hebben vele anderen aan den boom uitsluitend of in hoofdzaak symbolische of ook sacramenteele beteekenis willen toekennen en het „leven", waarvan de naam des booms gewaagt, verstaan in den zin van het geestelijk leven met God.

Intusschen hebben ook velen de fysische en de geestelijke beteekenis trachten te combineeren, en deze opvatting schijnt ons de juiste.

Het zou zeer bevreemden, indien juist de vrucht des levensbooms geen kracht had bezeten om het lichaam te versterken. Voorts schijnt het met het buitengewoon karakter van dezen boom het best overeen te stemmen, dat deze werking op het lichaam een *ander* en *hooger* karakter droeg dan bij de andere boomen. Op deze wijze komt ook de symbolische beteekenis van den boom het best tot haar recht, daar er toch een zekere overeenkomst moet zijn tusschen het teeken en de beteekende zaak. (Bij den boom der kennis van goed en kwaad staat het anders: deze *was* geen symbool van den dood, die op het eten van zijn vrucht zou volgen).

Daarentegen schijnt het onjuist, deze werking dusdanig op te vatten, dat ook de gevallen mensch door het gebruik dezer vrucht voor den dood zou zijn gevrijwaard. Men beroept zich op Gen. 3 : 22 „en ete, en leve in eeuwigheid". Blijkbaar — zoo zegt men — zou dus ook de gevallen mensch door het eten dezer vrucht eeuwig hebben geleefd, natuurlijk niet in geestelijken zin — dat ware ongerijmd — maar enkel een lichamelijk, natuurlijk leven, wat dan toch weer met eeuwige rampzaligheid gelijk zou staan. Intusschen spreekt de tekst niet van een „voortbestaan", maar van een *„leven* in eeuwigheid". Dit kan niet de naam zijn voor een toestand, die met eeuwige rampzaligheid gelijk staat. Veeleer staat het tegenover den dood, die op de zonde was bedreigd. Krachtens deze bedreiging was het ongerijmd, niet alleen dat de mensch in geestelijken, maar ook dat hij in natuurlijken zin eeuwig *leven* zou. Het een is trouwens van het andere niet te scheiden, want natuurlijk leven zonder geestelijk leven moge voor een tijd bestaanbaar zijn, het heeft toch — omdat het de rechte aansluiting aan de bron des levens mist — de kiem des doods in zich en moet weldra voor den dood bezwijken.

Nu wordt wel in Gen. 3 : 22 de gedachte uitgesproken, dat de zondaar zou „eten en leven in eeuwigheid", maar bloot als een abstracte mogelijkheid, nooit met de bedoeling, dat dit had *kunnen* geschieden, want dan had God Zijn woord niet vervuld, en dit is ongerijmd: daarom volgt er en *moet* er ook volgen, dat Hij den mensch van den boom des levens verdrijft. Daarom moet men niet uitgaan van de ongerijmde voorstelling, dat dit achterwege zou zijn gebleven; of zoo men dit toch doet, dan moet men althans consequent zijn, en zeggen, dat hij dan niet alleen het natuurlijke, maar ook het geestelijke leven en ook den troon Gods zou hebben geroofd. Veel beter dan de door ons bestredene is dan nog de vroeger veel gevolgde *ironische* opvatting, volgens welke God in Gen. 3 : 22 alleen aanduidt den *waan des menschen,* dat hij door het eten van die vrucht eeuwig leven zou; alleen vindt deze opvatting te weinig steun in den tekst, en blijkens het bovenstaande is ze onnoodig.

Het „leven", waaraan de boom zijn naam ontleent, moet dus zijn het ware leven in natuurlijken en in geestelijken zin, wortelend in de gemeenschap Gods. Dan echter kan de boom zijn naam niet enkel aan zijn fysische werking hebben ontleend. Hoe groote beteekenis deze werking ook moge hebben gehad voor het lichamelijk bestaan, zijn eigenlijke kracht kon dit leven, dat in den diepsten grond geestelijk van aard was, uit dit stoffelijk middel nimmer putten. „Boom des levens" kan deze boom in waarheid slechts daarom heeten, omdat hij, krachtens zijn fysische werking, maar ook daarboven uitgaand, *symbool* en *pand* is van een hoogere werkelijkheid. Symbool en pand voor den nog niet gevallen mensch — ook zonder dat hij er van at — van wat hij in den weg der gehoorzaamheid verwerven zou; en voor den mensch, die de verzoeking zou hebben afgewezen, van het onverderfelijk leven, dat hij in het Paradijs zou bezeten hebben en van het nog hoogere leven, dat hem in den staat der voleinding zou hebben gewacht.

Afgezien van het Paradijsverhaal, maakt het Oude Testament van een „boom des levens" enkel nog in beeldspraak melding, en wel in het boek der Spreuken. Zoo wordt de wijsheid een boom des levens genoemd (Spr. 3 : 18); evenzoo de „vrucht des rechtvaardigen", d. w. z. wat uit den rechtvaardige voortkomt (Spr. 11 : 30); voorts de vervulde begeerte (Spr. 13 : 12); alsook de „medicijn der tong", d. i. aangename woorden (Spr. 15 : 4). Op al deze plaatsen wordt dus met het beeld van den levensboom aangeduid een kostelijke zaak, die het leven verheft en verrijkt. Men kan er uit zien, hoe de herinnering aan de Paradijsgeschiedenis onder Israël voortleefde.

Voorts verschijnt dan de boom des levens weer in de Openbaring, in de teekening van het hemelsche Paradijs (Openb. 2 : 7; 22 : 2, 14). Aangaande de veel besproken vraag, of dit letterlijk dan wel figuurlijk bedoeld is, zij opgemerkt, dat tweeërlei in het oog is te houden. Eenerzijds dit, dat de toekomstige heerlijkheid in deze en dergelijke teekeningen wordt geschilderd naar onze behoeften en daarom in

trekken, die ontleend zijn aan het leven der aarde, speciaal ook aan het aardsche Paradijs, zoodat men geen recht heeft, ze zonder meer letterlijk op te vatten. Anderzijds, dat aan deze schildering toch een realiteit beantwoordt, en dat deze realiteit niet enkel onzichtbaar-geestelijk, maar ook zichtbaar-stoffelijk bestaat. [4.

Boomwol. De vroegere Hebreeuwsche naam van deze stof, *Schesch,* is door Luther met *zijde* vertaald (Gen. 41 : 42; Exod. 26 : 1; 27 : 9, 18; 28 : 39; Spreuk. 31 : 22), zijn latere naam, *Buz,* (bij de Grieken Byssos), meestal met linnen (1 Kron. 15 : 27; 2 Kron. 2 : 14; 3 : 14; 5 : 12; Esther 1 : 6; 8 : 15), wat veel beter is, omdat voor boomwol- en linnengoederen vaak in oude tijden één woord werd gebruikt. In de Statenvertaling is het overal door linnen vertaald. De boomwol is het voortbrengsel van een gewas, dat als boom, gelijk in West-Indië en Brazilië, of als 1—3-jarige struik van 3—4 voet hoogte op akkers verbouwd werd, gelijk in Palestina, Egypte, Indië en op vele eilanden der Middellandsche zee. De bloemen zijn van een schoone, gele kleur, de vrucht heeft de grootte van een walnoot, waarin het olieachtige zaad in een omhulsel van wol ligt, die zich in den tijd der rijpheid in de maand October van zelve opent, waarna zich de wollige vlok tot de grootte van een appel uitzet, die dan van het zaad wordt ontdaan en verder bearbeid. De kleederen van deze stof waren in de oudste tijden duur, en werden slechts door rijken en voornamen gedragen. Jozef werd er mede bekleed (Gen. 41 : 42), de tapijten van den tabernakel (Exod. 26 : 1), de hoogepriesterlijke lijfrok (Exod. 28 : 6), Davids opperkleed, toen hij de Arke des Verbonds haalde (1 Kron. 15 : 27), de voorhang van het Allerheiligste (2 Kron. 3 : 14), het eerekleed van Mordechaï (Esth. 8 : 15), bestonden er voornamelijk uit, ook was er de rijke man (Luc. 16 : 19) mede bekleed. Volgens Ezech. 27 : 7 waren boomwolfabrikaten een tak van industrie der Egyptenaren; volgens vs. 16, der Syriërs; volgens 1 Kron. 4 : 21, der Joden; volgens Spreuk. 31 : 22 het werk van Hebreeuwsche vrouwen.

Boon. Het Hebreeuwsche woord beteekent onze akkerboon (lupina) met welriekende, witte, zwartgeviekte bloesems en peulen, die dikke voedzame korrels in zich bevatten. Zij was een voornaam voedingsmiddel der armere Israëlieten en werd bovenal ook vaak met ander meel van koren vermengd. In 2 Sam. 17 : 28 werden boonen door Barzillaï naar Davids leger gebracht; in Ezech. 4 : 9 zijn zij onder het brood, waarmede Zacharias de duurte in de aanstaande belegering van Jeruzalem moest afbeelden.

Booth (William), de stichter van het Leger des heils (Salvation Army), werd in 1829 te Nottingham geboren. Zijn ouders behoorden tot de Episcopaalsche kerk, maar hij ging op 14-jarigen leeftijd reeds tot de Methodisten over. Toen hij 17 jaren oud was, werd hij reeds aangesteld tot leekenprediker. In 1862 brak hij met het Methodisme en begon hij geheel zelfstandig te evangeliseeren. In 1865 kwam hij in Londen. Zijn doel was, in Oost-Londen te arbeiden. Elken avond kon men hem met enkele volgelingen zien, onder een lantaarn staande. Dan predikte en zong hij. Men bewees hem echter geen bijzondere aandacht. Niemand zag in hem den man, dien hij later geworden is. Zijn optreden scheen zonder vrucht te blijven, maar een van de kenmerken en eigenschappen van Booth was bewonderenswaardige volharding. Smaad en vervolging verdroeg hij met de grootste lijdzaamheid. Langzamerhand begon hij op middelen te zinnen, om het publiek te trekken. En hij vond die. In 1878 was zijn arbeid zoover gevorderd, dat hij aan een eigen organisatie kon denken. [24.

Bora (Catharina von), huisvrouw van Maarten Luther, geboren uit een oud-adellijk geslacht in Meiszenschen 29 Januari 1499. Zij werd non in het klooster Nimtzsch bij Grimma. Door Luthers geschriften onderricht, meende zij het recht te hebben haar geloften te verbreken. Zij vluchtte in 1523 met 8 andere nonnen. Op 13 Juni 1525 trad zij met Luther in het huwelijk. Zij was een gehoorzame, trouwe en vrome huisvrouw, die met haar echt Duitschen geest een ware hulpe voor den Reformator geweest is. Luther roemt dikwerf zijn Käthe. Na Luthers dood kwam zij door den Schmalkaldischen oorlog in groote moeite. In 1552 toog zij vanwege de pest van Wittenberg naar Torgau. Onderweg werd zij ziek en stierf in Torgau 20 December 1552. De Roomsch-Catholieken hebben haar ten allen tijde in een hatelijk daglicht geplaatst; maar alle vrienden van Luther hebben in haar om haar vromen zin, haar voorzichtig en toch moedig optreden een voorbeeld gezien voor een echte predikantsvrouw. [24.

Borger (Elias Annes), geboren te Joure 26 Februari 1784, overleden te Leiden 12 October 1820, was als theoloog, klassiek literator, kanselredenaar en dichter, in het begin der negentiende eeuw de roem der Leidsche Hoogeschool. Hij vertegenwoordigde daar als hoogleeraar het rationeel-supranaturalisme. In zijn met goud bekroonde verhandeling over het Mysticisme, komt zijn afkeer uit van de Duitsche, inzonderheid ook van de Kantiaansche wijsbegeerte. Borger, die alles gelezen had, was, gelijk Bilderdijk hem noemde, een „borger". Zijn ziel was nuchter gebleven. Vandaar ook, dat Borger geen boodschap had voor Da Costa, toen deze, als Leidsch student, zijn college bezocht. Toen, met den vroegtijdigen dood van Borger, de leerstoel van de geschiedenis en oude letteren openviel, was men algemeen van oordeel dat Groen van Prinsterer, de talentvolle schrijver der *Prosopographia Platonica,* hem zou opvolgen, en dat Van der Palm dezen bedoelde, toen hij aan 't slot zijner redevoering ter nagedachtenis van Borger, zich tot de academische jongelingschap richtte met de woorden: „Voor ons is hij te vroeg gestorven, ook voor u. Doch terwijl ik u aanzie, is het alsof voor mijn oogen een nevel zich opklaart. Van u, uit uw midden, is eenmaal de vergoeding van ons gemis te hopen! Ze zijn onder u, die op Borgers voetspoor naar Neêrlands ouden, onvergankelijken letterroem dingen: wij bezweren u bij de asch van Borger, stelt onze hoop, stelt de hoop des vaderlands, niet te leur!" [30.

Borgtocht. De Heere Jezus wordt door zijn gemeente gekend als haar Borg en Middelaar, en zij heeft vrede en genade in de borgtocht van Christus. Wij lezen in Hebr. 7 : 22: „van een zooveel beter verbond is Jezus borg geworden", en dit woord wijst aanstonds aan dat er een Verbond is en dat Jezus van dat Verbond de borg is. Men spreekt dan ook meer juist van de borgtocht des Verbonds. Als van zelf denken wij dan in de eerste plaats aan het Verbond der werken in het Paradijs door God met Adam opgericht, en waarin Adam door onderhouding der wet voor zich en zijn nakomelingen de hemelsche zaligheid zou verdienen. Maar dat Verbond der werken was in Adam niet vast, want Adam was geschapen met de mogelijkheid van te kunnen vallen, en hij is ook metterdaad gevallen. Daarmee zou echter niet het doel Gods met de schepping van wereld en menschheid bereikt worden, want op de breuke des Verbonds volgde dood en verdoemenis. Maar in den eeuwigen raad des vredes, of in het „Verbond der verlossing" heeft de Zoon zich geheel vrijwillig borg gesteld bij God Drieëenig voor Adam, om, als hij viel in zonde, in zijn plaats te gaan staan en de vervulling van het drievoudig ambt van profeet en priester en koning van hem over te nemen en plaatsbekleedend waar te nemen.

Doch na den val in zonde is er niet alleen het gebroken Werkverbond, maar wordt ook het Genadeverbond gegeven, hetwelk inhoudt dat de Christus door zijn lijden en sterven de schuld door de zonde gemaakt volkomen zou voldoen en alle zonde zou verzoenen en alzoo Gods genade en gerechtigheid zou verwerven voor en schenken aan allen die hem van den Vader gegeven waren vóór de grondlegging der wereld, en die zulks door het geloof zouden deelachtig worden.

Zoo zijn er dus twee verbonden: het Werkverbond en het Genadeverbond, het eerste voor den mensch in den staat der rechtheid, het tweede voor den mensch in den staat der zonde. Maar in den eeuwigen Raad des vredes tusschen God Drieëenig en den Middelaar, of in het „Verbond der verlossing" heeft de Christus zich geheel vrijwillig borg gesteld niet alleen om als Adam viel in zijn plaats te gaan staan en het Werkverbond van hem over te nemen opdat God tot zijn eere zou komen in de volbrenging der wet, maar óók om, als Adam viel, voor voldoening te zorgen, de schuld te betalen en de zonde te verzoenen opdat er vergeving zou zijn en genade geschonken zou kunnen worden aan de uitverkorenen onder de kinderen der menschen.

Deze borgtocht van den Christus is *plaatsbekleedend.* Men onderscheidt toch tusschen tweeërlei borgtocht: de plaatsbekleedende en de inspringende. De gebruikelijke woorden hiervoor zijn: expromissie en fidejussie. Onder fidejussie verstaat men zoodanige borgtocht waarin de borg inspringt als de schuldenaar te kort schiet en bijpast voor zoo ver deze niet meer betalen kan. Onder expromissie verstaat men zoodanige borgtocht waarin de borg in plaats van den schuldenaar gaat staan en geheel diens schuld voor zijn rekening neemt. De Christus is onze Expromissor, d.w.z. in heel zijn borgtocht onze Plaatsbekleeder. Hij is het Hoofd der herboren menschheid, de Tweede Adam en de geloovigen worden in Hem beschouwd en gerekend. Zooals Adam plaatsbekleedend hoofd der menschheid was, zoo is Christus het geworden. Maar de Christus stond in den eeuwigen raad des vredes als Borg achter Adam, en daarom is Adam een voorbeeld desgenen die komen zou, een type van Christus (Rom. 5 : 14).

Borg is hij die belooft en op zich neemt te doen voor een ander en in zijn plaats en ten zijnen behoeve wat die andere had moeten doen, en het metterdaad doet als deze in gebreke blijft. Treedt de borg op en volbrengt hij zijn werk, dan kan gezien worden waarvoor hij de borgtocht op zich genomen had. In het leven van den Christus nu onderscheiden we tusschen zijn lijdelijke en dadelijke gehoorzaamheid. In de lijdelijke gehoorzaamheid wordt door lijden en sterven de schuld betaald en de zonde verzoend, in de dadelijke gehoorzaamheid wordt het werkverbond volbracht en de zaligheid verdiend. Voor beide nu was de Middelaar van alle eeuwigheid de borg in den raad des vredes.

Christus was niet borg voor God bij den mensch, maar voor den mensch bij God. Er zijn dwaalleeraars die Hebr. 7 : 22 alzoo uitleggen dat Jezus borg des Verbonds voor God bij den mensch is. Maar God is de waarachtige en Hij komt niet met een borg tot den mensch. Hoe zou dat kunnen waar de borg meer te vertrouwen moet zijn dan de persoon voor wien hij zich borg stelde, en wie zou in vertrouwen boven God kunnen staan? Neen, Jezus is borg voor den mensch, voor den mensch die onvast en onbetrouwbaar is, bij God den Heere opdat de weg des Heeren in Werkverbond en Genadeverbond door zijn hand gelukkiglijk zou voortgaan.

Is Jezus borg voor Adam, om onmiddellijk als Tweede Adam op te treden, zoo volgt daaruit rechtstreeks dat Hij borg is voor de bediening van het profetisch, priesterlijk en koninklijk ambt. Maar meer in het bijzonder wordt toch, bij het spreken over Jezus' borgtocht, gedacht aan het borgtochtelijk lijden en sterven voor zijn volk.

Tegenover allen die het lijden en sterven van Christus anders verstaan, hetzij als een martel-dood, hetzij als een bezegeling van zijn leer met zijn dood, of zelfs als een acceptatie, d. w. z. dat God de dood van Christus accepteerde, voor voldoende rekende, alhoewel het niet voldoende was, zooals de Remonstranten leeren, of ook als een exemplaire straf om in het algemeen te doen zien dat de zonde gestraft wordt zooals Hugo Grotius leerde, heeft de kerk op grond van de duidelijke openbaring in de Heilige Schrift altoos het borgtochtelijk en plaatsbekleedend karakter van het lijden en sterven van Christus beleden.

Dat bleek reeds uit heel Israëls offerdienst, want op het offerdier werd met oplegging der handen de zonde gelegd, dan droeg het dier de schuld en het werd geslacht (Levit. 16.: 21, 22). Maar deze ceremonie doelde op den Messias, die zeide: „Zie ik kom, in de rol des boeks is van mij geschreven, uw wet is in het midden mijns ingewands" (Ps. 40 : 7, 8, 9). En Jesaja profe-

teert zoo duidelijk en stellig het borgtochtelijk lijden en sterven van den Man der smarten: want de Heere heeft ons aller ongerechtigheid op hem doen aanloopen, en de straf die ons den vrede aanbrengt was op Hem, door zijn striemen is ons genezing geworden (Jesaja 53 : 4—6). En zoo heeft de Heiland zelve ook zijn dood beschouwd en gepredikt, want Hij is gekomen om zijn ziel te geven tot een *rantsoen* en losprijs, losgeld, voor velen.

Deze borgtocht van Christus Jezus in den raad des vredes, die verwezenlijkt is door de voldoening in de volheid des tijds, biedt den waren gelooviger den eenigen troost in leven en sterven, want door zijn „volbracht" is er geen verdoemenis voor die in Christus Jezus zijn. [16.

Borromeo (Carlo), geboren 2 October 1538 te Arona (Lago Maggiore). Hij studeerde te Pavia in de rechten, maar werd door zijn oom Pius IV naar Rome geroepen. Deze maakte, dat de begaafde en zedelijk hoogstaande jongeling op 22-jarigen leeftijd aartsbisschop van Milaan werd. Borromeo arbeidde vooral tot restauratie van de ingezonken kerk. Hij beoogde betere voorbereiding van den clerus, strenge tucht over de geestelijken en reformatie der orden. Vandaar dat hij de vijandschap van vele geestelijken op zich laadde. In 1569 werd een moordaanslag op hem gepleegd op aanstoken van drie geestelijken uit de orde der Humiliaten. Hij verzette zich tegen het houden van provinciale conciliën en eveneens tegen diocezaan-synoden. De regeermacht moest van boven af komen en niet van onderaf gecontroleerd worden. De besluiten van het concilie van Trente, dat sinds 1562 weder geopend was, zijn mede door zijn invloed zoo streng en scherp geformuleerd. Wanneer het noodig was volgens zijn meening, deinsde hij ook niet voor geweld terug. Door velen werd hij gevreesd. Hij was een steunpilaar der Roomsch-Catholieke kerk, die onder den invloed der Jezuïeten verkeerd heeft. Een Jezuïet was zijn biechtvader en de Jezuïeten waren zijn meest vertrouwde helpers. Overigens toonde hij zijn ambt niet op te vatten als een sinecure. Onder de pestepidemie openbaarde hij den moed zijner liefde (1576). Hij stierf in 1584 en werd in 1610 heilig verklaard. [24.

Borromeus-Encycliek. Pius IX was in 1903 den begaafden paus Leo XIII opgevolgd. Deze paus was een zeer religieus man. Hij stamde af uit een boerenfamilie. Schitterende geleerdheid bezat hij niet. Hij moet behalve de Italiaansche taal alleen de Latijnsche gekend hebben. Omdat hij alleen een oog en hart had voor de belangen der Roomsch-Catholieke kerk, is het te verstaan, dat hij met een bijzonderen ijver bezield was voor hare belangen en dat hij het Protestantisme als een verderfelijk kwaad beschouwde. Geen wonder, dat hij zich bijzonder aangetrokken gevoelde door Borromeus en hij gaf dan ook op 6 Mei 1910 een Borromeus-Encycliek uit, welke de geheele Protestantsche wereld in beroering bracht. Er sprak een echte Ultramontaansche geest uit. In deze Encycliek sprak Pius X zeer smalend over de Reformatoren. Hij tastte hun karakter aan. Zij werden genoemd: *vijanden van het kruis van Christus, aardschgezinden, wier God de buik was* (inimici Crucis Christi .... qui terrena sapiunt .... quorum Deus ventus erat). De paus schreef aan het optreden der Reformatoren toe de ondergang van het geloof en der zeden, ja zelfs de twisten en oorlogen, welke de krachten van Europa uitgeput hadden en niet het minst den afval en den revolutiegeest onzer dagen.

Niet alleen de Reformatoren werden beschuldigd van allerlei kwaad, maar ook de vorsten, die Reformatorisch gezind geweest zijn.

Diep was in de Protestantsche landen de verontwaardiging over deze Encycliek. In Duitschland werd heftig geprotesteerd en men eischte, dat deze Encycliek van de kansels niet afgelezen zou worden. De paus verklaarde, dat hij de Protestantsche volken en vorsten niet had willen beleedigen, maar de beschuldigingen aan het adres der Reformatoren herriep hij niet.

Ook in Nederland was de verontwaardiging groot. Verschillende openbare bijeenkomsten werden gehouden, waarin geprotesteerd werd tegen de Encycliek. Het was een Da capo in het klein van de Aprilbeweging. De regeering des lands bemoeide zich zelfs met de zaak en de paus liet aan de Koningin weten, dat hij geenszins bedoeld had de vorsten uit het huis van Oranje, of de voorouders der niet-Catholieke onderdanen van Hare Majesteit, doch de paus nam ook in zijn schrijven aan de Koningin zijn beschuldiging tegen de Reformatoren niet terug, en welke vorsten hij dan toch eigenlijk bedoeld had, bleef in het duister. De zaak der Roomsch-Catholieke kerk werd door deze Encycliek niet bijzonder gediend. [24.

Borst. I. Aan de *borst van Jezus* lag Johannes (13 : 23), de discipel, dien Jezus lief had, gelijk hij zich zelven liefst, in plaats van zijn naam te noemen, aanduidt (21 : 20); want volgens de gewoonte der Oosterlingen, lag men aan den disch op een rustkussen, de voeten achterwaarts gekeerd, op de linkerzijde, zoodat de tweede zijn hoofd aan de borst van den eerste legde en daarom ook zeer gemakkelijk zacht met hem kon spreken. — II. Het *slaan op de borst* is volgens de levendige wijze van voorstelling der oosterlingen, de uitdrukking der treurigheid (Nahum 2 : 8), der verbrijzeling (Luc. 18 : 13), die bij den dood des Heeren ook het onverschillige volk aan den dag legde, waarmede het een aanvang maakte van de door den profeet Zacharia (12 : 10) aangekondigde smart der boete over de verwerping van den Christus. — III. Daar de vrouwelijke borst de plaats is, waar de moedermelk wordt bereid, belooft de aan Jozef gegeven zegen van borsten en baarmoeder (Gen. 49 : 25) hem een vet land, waar zijn vee rijkelijk melk geven en zich sterk zou vermenigvuldigen. Figuurlijk wordt deze bron van moederlijke voeding gebezigd, wanneer in Jes. 60 : 16 de borsten der koningen Zion zullen zogen, d. i. wanneer het zich koningen tot een plicht rekenen en voor een eer achten, het getrouw te verplegen en te verzorgen. Het hemelsch Jeruzalem zelf (de Christelijke kerk) wordt in Jes. 56 : 11 („gij zult zuigen van de borsten harer vertroostingen," enz.) voorgesteld als een moeder, die aan haar kinderen de borsten geeft,

doordat zij hun de volheid van haar vertroosting en heerlijkheid geeft te genieten, waarmede tegelijk van het beeld tot de zaak zelve is overgegaan.

Borstius (Jacobus) zag den 15den Juli 1612 te Purmerland uit eerlijke, doch onaanzienlijke ouders het levenslicht. Zijn vorderingen op school trokken de aandacht. Met toestemming zijner ouders ging hij naar de Latijnsche school te Haarlem. Spoedig daarop trok hij met eenige predikanten naar Den Bosch, waar hij o.a. kennis maakte met Voetius en Udemannus. Opgenomen in het Staten-college (27 Februari 1633 ingeschreven bij de theologische faculteit) studeerde hij onder Hommius, Polyander, Walaeus, Thysius, Trigland, Heydanus en Lud. de Dieu. De pest in 1636 verschoonde ook hem niet. Van den Engelschen predikant Mr. Hugo Good Year kreeg hij grondig onderricht in de Engelsche taal. Den 9den Juli 1637 proponent geworden in de Classe van Haarlem, werd hij den 9den Maart 1638 eerste predikant te Wormerveer en Zaandijk. In 1643 te Dordrecht beroepen, werd hij daar des voormiddags van den 10den Januari 1644 bevestigd en aanvaardde hij de bediening met 2 Cor. 3 : 15. Hij volgde de preekmethode van Lud. de Dieu, wijl hij haar zoo ernstig, krachtig en zielroerend vond. Hij was „volkmatig welsprekend". Zijn leerredenen teekenden soms een valsch vernuft. Met de grootste geesten te Dordrecht ging hij om. Zeer bevriend was hij met de familie De Wit en met den raadpensionaris Johan, die hem zeer goedgunstig gestemd was. In 1672 zette Borstius echter het volk tegen den raadpensionaris op. In 1654 (17 Mei) werd hij in Rotterdam bevestigd. Hier werden zijn preeken met evenveel graagte gehoord als te Dordrecht. Tot zijn dood toe hield hij een grooten toeloop van hoorders. Ook hier had hij tal van vrienden. Alle schrijvers uit de 17de eeuw roemen zijn oprechtheid en hartelijkheid, maar hij was niet vrij van bemoeiachtigheid. Vroolijk was hij van aard. Borstius was een vlijtig beoefenaar der classieken en in het Engelsch was hij buitengewoon ervaren. Een der nuttigste werkjes, die hij in het licht gaf, is stellig geweest *Kort begrip der Christelijke leere*, Enkhuizen 1661. Nog in 1867 verscheen van dit veel gebruikte boekje een 22ste druk. Borstius overleed op 1 Juli 1680. Hij gaf o. m. in druk: *De predicatie van 't lang-hayr*. Ook zeer in den smaak viel zijn: *Geestelicke geneeskonst*. [18.

Borstlap. Dit stuk van de kleeding van den hoogepriester wordt nader genoemd: de borstlap des priesters omdat in hem de Urim en de Thummim werden gedragen. Hij was van dezelfde stof gemaakt als de efod: goud, hemelsblauw, purper, scharlaken en getweernd linnen. Hij was vierkant, een span, een kleine halve el lang en breed. Hij droeg twaalf in goud gevatte en in vier rijen geplaatste edelgesteenten, met de namen der twaalf stammen daarop gegrafeerd. Aan de vier hoeken zaten vier gouden ringen; gouden ineengedraaide snoeren liepen door de beide bovenste ringen waardoor de borstlap van boven verbonden werd aan de beide onyxsteenen van den efod en hyacinthblauwe snoeren liepen door de onderste ringen om hem vast te maken aan twee gouden ringen die onder aan den efod zaten. Zoo kon de borstlap niet verschuiven. Hij vormde een soort kastje waarin de Urim en Thummin geborgen waren (Ex. 28 : 15 v.v.). [8.

Bosboom-Toussaint (Anna Louisa Geertruida), geboren te Alkmaar 16 September 1812, in 1851 gehuwd met den schilder Jan Bosboom, en overleden te 's Gravenhage 13 April 1886, was een apothekersdochter die zichzelf tot romancière vormde. In 1840 zag haar *Huis Lauernesse* het licht, en daarmee was haar naam als romanschrijfster voor goed gevestigd. Steeds volgden nieuwe vruchten van haar geest, meestal historische onderwerpen betreffend, die gedurig diepgaande studie eischten. Haar grootste werk is de tiendeelige Leycester-cyclus. Niet alleen als verdichting, maar ook als historische studie heeft deze groep groote waarde. In haar laatste periode verliet zij het terrein van den historischen roman om in een viertal zeden- en karakterromans het volle menschenleven van haar eigen tijd uit te beelden. De meest bekende van deze groep is *Majoor Frans*. Naar ons meer modern gevoel, dat echter van haast en gejaagdheid niet vrij is, schreef zij wat lang uitgesponnen, maar vele van haar romantische werken wekken nu nog bewondering. Sedert 1884 werd in 's Gravenhage een volledige uitgave aangevangen. Verscheidene van haar romans zijn ook in vreemde talen overgezet. Busken Huet noemde haar de dichteres van het Protestantisme, en Albert Verwey schreef eens: „Zij — mevrouw Bosboom — en Da Costa hebben voor het Christelijk-Protestantsche Nederland meer beteekend dan wie ook van hun tijdgenooten". Zij was bevriend met de predikanten Hasebroek, Beets, van Oosterzee, Cohen Stuart e.a. Ook met Da Costa en Groen van Prinsterer. Bij het schrijven van haar *Delftsche Wonderdokter* stond haar de persoon van Mr Groen van Prinsterer voor den geest, en vereenzelvigde zij hem met haar held Jacob Jansz Graswinckel. Overeenkomstig den geschreven wensch in haar roman *Het kasteel Westhoven in Zeeland* werden in Groens laatste woning op den Korten Vijverberg een tweetal steenen aangebracht, rechts en links van den ingang, als een blijvende hulde aan de nagedachtenis van dezen grooten staatsman en zijn trouwe gade. Van Kuypers „verbond met de vergiftigers onzer historie" had zij een afkeer. — In het Evangelisch Jaarboekje *Magdalena* van het jaar 1862 is opgenomen de bekende plaat van Eugène Laville: *De terugkeer van Golgotha*, voorzien van een bijschrift door mevrouw Bosboom. 't Was een getuigenis van haar geloof aan de lichamelijke opstanding van Christus, en werd haar door Busken Huet hoogst kwalijk genomen. Het woord en wederwoord brachten zelfs nog meer pennen in beweging. Bij deze gelegenheid nu heeft zij zelve haar letterkundigen arbeid een bewijs genoemd voor de kracht van haar geloof in den opgewekten Heiland. [30.

Bosc (Pierre du), een Gereformeerd theoloog in Frankrijk. Hij werd geboren in 1623 te Bajeux en ontving zijn theologische opleiding te Montauban en Saumur. Op drie-en-twintig jarigen leeftijd was hij al predikant in de gemeente van

Caen (1646). Hij beschikte over uitnemende gaven van welsprekendheid. In zijn tijd gold hij voor de eerste kanselredenaar onder de Gereformeerden, ja zelfs, zooals men beweert, in geheel Frankrijk. Aan het hof van Lodewijk XIV wist hij door de verdediging zijner verdrukte geloofsgenooten zich groote achting te verwerven, alhoewel zijn optreden tegenover het Roomsche fanatisme machteloos bleek. Na de intrekking van het Edict van Nantes ging hij naar Rotterdam, waar hij als predikant diende en veel opgang maakte. Hij stierf in 1695 te Rotterdam op 73 jarigen leeftijd. Verschillende kleine geschriften en predicaties zijn door hem in druk gegeven. Na zijn dood werd dit kleine vers tot zijn gedachtenis geschreven:

Ce ministre sage honnette homme
L'un des plus grands predicateurs
Même dans l'Eglise de Rome
Merita des aprobateurs. [24.

Bosch. Het woord „bosch" komt in onze Statenvertaling maar zeer zelden voor ter aanduiding van een aantal bij elkander staande boomen (Deut. 19 : 5 en Jes. 44 : 23). Het woord dat 't oorspronkelijke daarvoor heeft is hetzelfde dat elders door „woud" wordt weergegeven. In Gen. 21 : 33 is een ander woord gebezigd, waardoor evenwel allerminst een verzameling van boomen, maar slechts één enkele boom wordt aangeduid. Dat woord komt ook voor 1 Sam. 22 : 6 en 31 : 13, op welke beide plaatsen onze Statenvertaling heeft „het geboomte". Bedoeld is echter één bepaalde boomsoort, n.l. de tamarisk, een van de altijd-groenende boomsoorten, die in Palestina in verschillende varieteiten voorkomt, van den aard van een middelhoog struikgewas af tot de grootte en zwaarte van een eik toe. De in Gen. 21 : 33 en de beide plaatsen uit Samuel bedoelde soort is waarschijnlijk wel een van de zwaarste; die daaraan, zoo mede aan een zeer langen levensduur, zijn bizondere beteekenis als gedenkteeken ontleende. In alle overige plaatsen echter is het woord „bosch" de vertaling van nog een Hebreeuwsch woord, n.l. het woord ASJERAH, waarbij heelemaal niet aan geboomte, maar klaarblijkelijk aan iets wat voorwerp van godsdienstige vereering is, moet worden gedacht. Dit is zeer duidelijk b.v. in 1 Kon. 18 : 19, waar gewag wordt gemaakt van de „vierhonderd profeten van het bosch", die slechts als dienaren eener godheid kunnen worden verstaan. Bedoeld is daarmede waarschijnlijk de godin Astarte. Deze zelfde godin zal ook wel bedoeld zijn in Richt. 3 : 7, waar sprake is van het dienen van de „bosschen" nevens de Baäls; alsmede in 1 Kon. 15 : 13 en de overeenkomstige plaats 2 Kron. 15 : 16, waar onze Statenvertaling spreekt van een „afgrijselijken afgod in een bosch", doch de Hebreeuwsche tekst heeft „iets afgrijselijks voor (d. i. ter eere van) de Asjerah"; wij weten wel niet precies wat dat „afgrijselijke" is waarover het hier gaat, maar zeker is dat het een voorwerp was dat voor de vereering van die godin dienst deed. Ook in 2 Kon. 21 : 7, waar wij lezen van het „gesneden beeld van het bosch" dat Manasse gemaakt had, is dit natuurlijk het beeld der godin; en in 2 Kon. 23 : 4, 6, 7 waar onze Statenvertaling eveneens spreekt van „het beeld van het bosch", hoewel dit „beeld van" in het oorspronkelijke ontbreekt en door de overzetters slechts werd ingelascht, is onder de „Asjerah" die naast Baäl en het heir des hemels wordt genoemd insgelijks Astarte te verstaan. Behalve de aanduiding van een godheid is Asjerah voorts ook, en nog vaker, de benaming van een zinnebeeld uit den heidenschen eeredienst, de z.g. „heilige paal". Dit was een zinnebeeld uit den Kanaänietischen eeredienst dat veelal in de nabijheid van de altaren werd geplaatst (vgl. b.v. Richt. 6 : 25 — in de verzen 26, 28 en 30 hebben onze Statenvertalers hetzelfde woord door „haag" weergegeven —) en met deze op heuvels en onder groene boomen werd opgericht (zie 1 Kon. 14 : 23 en Jer. 17 : 2). Vóór hunne intrede in Kanaän werden de Israëlieten tegen deze heidensche zinnebeelden ernstig gewaarschuwd. In Deut. 16 : 21 heet het: „gij zult u geen heiligen paal planten van eenig hout nevens het altaar van den Heere uwen God dat gij u maken zult". En uitdrukkelijk werd het volk gelast de heilige palen der Kanaänieten, die het in het veroverde land aantreffen zou, om te hakken en te verbranden (Ex. 34 : 13; Deut. 7 : 5; 12 : 3). Doch Israël heeft aan dit Goddelijk bevel geen gehoor gegeven, maar met velerlei andere afgodische practijken ook de oprichting en vereering van zulke heilige palen van de heidensche bewoners van het beloofde land overgenomen (Richt. 6 : 25; 1 Kon. 14 : 23; 2 Kon. 17 : 10; 2 Kron. 24 : 18; 33 : 3, 19; Jes. 17 : 8; Jer. 17 : 2). Daarom moesten de profeten daartegen prediken (Jes. 27 : 9; Jer. 17 : 2; Mich. 5 : 13) en hebben vrome koningen zich beijverd dat misbruik uit te roeien (2 Kon. 18 : 4; 23 : 14; 2 Kron. 14 : 3; 17 : 6; 19 : 3; 31 : 1; 34 : 3, 4, 7). [10.

Bossuet (Jacques Benigne), geboren te Dyon in 1627 en gestorven te Parijs 1704. Hij werd opgeleid in het Jezuïetenklooster te Dyon en kwam daarna in het College de Navarre te Parijs, waar men al spoedig zijn groote talenten opmerkte. Hij was zoo bekend om zijn welsprekendheid, dat hij nog jong al uitgenoodigd werd, om in den destijds toonaangevenden kring Hotel De Rambouillet een preek te houden over Pred. 1 : 1. De uitslag was schitterend. Bossuet was een aanhanger van de Cartesiaansche wijsbegeerte. Hij bestudeerde ijverig Augustinus en Thomas van Aquino, alsmede de Heilige Schrift en werd in 1652 bevorderd tot doctor in de theologie. Van 1652—1658 was hij eerst domheer, toen archidiaken en ten laatste decanus aan de kathedraal te Metz. Reeds in dien tijd bleek hij een gedacht tegenstander der Protestanten. Hij polemiseerde gaarne met hen, getuige zijn *Refutation du catechisme du pastur Ferri.* Van 1659—1682 was hij in Parijs en aan het hof te Versailles. Daar hield hij zijn beroemde preeken (carême) voor Lodewijk XIV (1662—1682), die uitmunten door hooge vlucht der gedachten, schoone beelden en keur van taal. Beroemd zijn ook zijn *Oraisons funèbres* (1669—1687) bijzonder die uitgesproken werden bij het overlijden van de beide Henriette's, moeder en dochter (de eene koningin van Engeland en de andere hertogin van Orleans). In 1669 werd hij bisschop van

Condom, maar in hetzelfde jaar nog werd hij benoemd tot opvoeder van den Dauphin. Voor dezen vervaardigde hij *Discours sur l'histoire universelle*, een proeve van een wijsgeerige beschouwing der wereldgeschiedenis. Eveneens schreef hij in zijn kwaliteit van onderwijzer van den Dauphin *Politique tirée de l'Ecriture*, in welk boek hij de absolute macht van het koningschap verdedigde, zelfs om geweld te gebruiken in geloofszaken. Hij arbeidde met succes aan de bekeering van Mad. de la Vallierre, en hij bewerkte, dat de markiezin de Montespau van het hof verwijderd werd; maar, toen Lodewijk XIV haar terug riep, zweeg Bossuet. Een strijdschrift *Exposition de la doctrine de l'Eglise catholique* moet de bekeering van Turenne ten gevolge gehad hebben. Zijn dispuut met den Gereformeerden predikant Claude (1678) moet geleid hebben tot de bekeering van Turenne's nicht Mad. de Duras, die ook eerst Protestantsch was. Van 1681—1704 was Bossuet bisschop van Meaux. Hij was daar zeer werkzaam met prediken en catechiseeren. (Catechisme de Meaux). In zijn kerkrechterlijke beschouwingen was Bossuet het Gallicanisme toegedaan. Hij bepleitte een zekere mate van zelfstandigheid voor de Gallicaansche kerk. Dat kwam vooral uit op een algemeene vergadering van den Franschen clerus in 1682, waar Bossuet optrad als een verdediger van de aanspraken des konings tegenover den paus. Hij ontwikkelde toen enkele gedachten, die in stellingen belichaamd waren. Van de vier verdedigde stellingen waren deze twee de voornaamste: 1° in wereldlijke zaken heeft de paus geen zeggenschap; 2° in geestelijke zaken is de uitspraak van den paus niet beslissend, maar onderworpen aan de uitspraak der gansche kerk. Dat er toen geen breuk kwam met den Roomschen stoel moet alleen daaruit verklaard worden, dat men bevreesd was daardoor de Protestanten in de kaart te spelen.

Op twee belangrijke zaken willen we nog wijzen. 1° Op Bossuets strijd met de Protestanten en 2° op zijn strijd met de Quiëtisten.

Bossuet heeft door zijn persoonlijken invloed op Lodewijk XIV en door zijn geschriften wezenlijk veel bijgedragen tot de herroeping van het Edict van Nantes. De Jezuïet de la Rue noemt die intrekking in een brief aan Bossuet: *votre ouvrage*. Bossuet heeft zelve de daad des konings verheerlijkt en alle dragonades, gevangenisstraffen, verbanningen en galeistraffen verdedigd. *(Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme français IV* 133 e.v., 213 e.v.; in het bijzonder *XIII, 97 Bossuet dévoilé par un prêtre de son diocèse)*. Bossuet knoopte verschillende onderhandelingen aan met Protestanten, om ze te bewegen tot de Catholieke kerk terug te keeren (o. a. met den zwakken abt van Loccum Dr Molanus). Bossuet heeft zich ook eens heftig kampioen getoond tegenover het Quiëtisme van Mad. de la Motte Guyon en bijzonderlijk tegen Fénelon, die in zijn *Maximes des Saints* de reine, onbaatzuchtige liefde tot God als de Christelijke volmaaktheid geprezen had. Daartegen schreef Bossuet zijn *Instruction sur les états d'Oraison* (1697). Bossuet dwong door bemiddeling van Lodewijk XIV den paus de veroordeeling af van Fénelon, die zijn gevoelens moest herroepen. Op de vergadering van den Franschen clerus (1700) zette Bossuet door, dat de moraal der casuïsten (Jezuïeten) en tevens het opkomende Jansenisme veroordeeld werd.

Bossuet was een redenaar, een historiekenner, een dogmaticus en polemicus zooals weinigen in zijn tijd. Hij is een schitterend verdediger van de Roomsch-Catholieke kerk. La Bruyère noemt hem een kerkvader. Misschien is dit zelfs voor de Roomsche kerk wat teveel gezegd. Bossuets houding jegens het Protestantisme is echter zeer te laken en zijn pluimstrijkerijen aan het adres van Lodewijk XIV maken hem in de oogen van hen, die de waarheid beminnen, niet aangenaam.

Hij heeft veel geschreven. Behalve de reeds genoemde boeken maken wij melding van de volgende: *Traité de la connaisance de Dieu et soi-même, Histoire des variations des Eglises protestantes 1688, Avertissements aux protestants, Panegyrique de St. Paul* e. a. [24.

Boston (Thomas), Schotsch presbyteriaansch predikant, geboren te Dunse in 1676 en gestorven in 1732. Hij was predikant te Ettrick. Als prediker was hij zeer gezien, als zieleherder stond hij hoog aangeschreven. Hij had naar Schotschen trant een bijzondere begeerte en gaven om de fysiognomie van het geestelijk leven te beschrijven. Zijn werken worden nog heden ten dage in de kringen der vromen in Nederland veel gelezen. Zeer bekend is zijn boek *Des menschen natuur in deszelfs viervoudigen staat*. Ook is zeer bekend *De gemeenschap der Heiligen vertoond en bevorderd wordende in het Heilig Avondmaal.* [24.

Boter, de van de melk gescheiden vettigheid, werd zonder twijfel ook door de oude herdersvolken bereid (Deut. 32 : 14) gelijk ook nog heden ten dage: bovenal gebruikt men ze vaak in Arabië in plaats van olie. In Spreuk. 30 : 33 is het bereiden der boter duidelijk aangewezen en figuurlijk toegepast. Anders is de boter een beeld van het gladde (Ps. 55 : 22) en wordt in spreekwijzen in vereeniging met olie of honig gebruikt, om een gezegende veeteelt uit te drukken (Job 20 : 17; 29 : 6), of ook (Jes. 7 : 15, 22) om te kennen te geven, dat het land tot een woestijn en dus veeteelt de eenige tak van onderhoud is geworden.

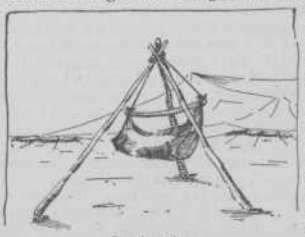

Boterbereiding.

Bourdaloue (Louis), geboren 20 Augustus 1632 in Bourges. Op 15-jarigen leeftijd kwam hij in de orde der Jezuïeten. In die orde arbeidde hij eerst als professor in de theologische moraal en sinds 1669 was hij prediker te Parijs en Versailles. In 1685 werd hij door Lodewijk XIV

Inwendige van de Groote Kerk te Dordrecht.

Munsterkerk te Roermond.

naar Montpellier gezonden, om daar tot bekeering van de Protestanten mede te arbeiden. Hij was een bescheiden, dienstvaardig en verstandig man, die bij alle partijen zoowel Roomsche als Protestantsche gezien was. Korten tijd voor zijn dood had hij aan den generaal van zijn orde verzocht, of hij na 52-jarigen dienst zich in de stilte terug mocht trekken, maar zijn verzoek werd niet ingewilligd. Hij arbeidde nu, gehoorzaam als altoos, voort, predikte, nam de biecht af, troostte en stierf in 1704.

Tot op den tijd van Bourdaloue was de prediking in Frankrijk deels banaal, deels opgesmukt geweest. Met Bossuet kwam er verandering, maar deze was als een lichtende en voorbijgaande meteoor. Bourdaloue luidde een nieuw tijdperk van de prediking in. Hij legde in de prediking een diepen toon en zorgde voor een degelijken inhoud. Gedurende de 34 jaren, dat hij predikte, was hij de gevierde kanselredenaar, geliefd niet alleen aan het hof van Lodewijk XIV, maar evenzeer bij het volk. Hij was een geweldig zedenprediker. Door zijn bijzondere kennis van de Heilige Schrift en de kerkvaders, wier uitnemendste uitspraken hij dikwerf citeerde en door diepe kennis van het menschelijke hart met al zijn strijd, heeft hij grooten invloed uitgeoefend. Hoewel hij een goed-onderlegd dogmaticus was en de Roomsch-Catholieke leer met grooten ijver leerde en verdedigde, hield hij er van om toch meer de zedelijke dan de dogmatische zijde van een tekst op den voorgrond te stellen. Hij was een meester in de dialectiek. Soms geeft hij echter lange bewijsvoeringen ten beste, terwijl hij met een enkel beroep op het geweten had kunnen volstaan. Zijn stijl is eenvoudig, duidelijk, zonder beeldenrijkdom, didactisch maar niet plastisch. Hij tracht altoos zijn hoorders te overtuigen. Jammer is het, dat ook hij, de strenge zedenleeraar, zoo dikwerf Lodewijk XIV gevleid heeft in zijn preeken en dan nog wel bijzonderlijk om diens fanatiek optreden tegen de Protestanten. Om een vergelijking te maken met zijn beroemde tijdgenooten Bossuet en Massillon heeft men, en niet ten onrechte gezegd: Bossuet neemt de vesting met een stormloop, Bourdaloue door een regelmatige belegering en Massillon door den bijstand van vreemde hulp, die hij in het kamp van den vijand tracht te verkrijgen. [24.

Bourg (Anne du), werd geboren in 1521 te Riom in Auvergne. Hij werd bestemd voor den geestelijken stand, werd dan ook gewijd tot priester. In 1557 werd hij raadsheer in het parlement. In 1559 begaf koning Hendrik II zich naar het parlement, omdat hij gehoord had, dat enkele raadslieden afwijkende gevoelens op het stuk van den godsdienst geopenbaard hadden. Hij eischte, dat bedoelde raadslieden hun gevoelens herhalen zouden. Enkelen deden dat, onder wie Anne du Bourg, een zeer bekwaam en welsprekend man. Hij was de reformatorische gevoelens toegedaan en dat beleed hij openlijk in die vergadering. Deswege werd hij met nog enkele anderen gevangen genomen. Hij onderging nu een zeer scherp verhoor, waarbij gehandeld werd over de zeven sacramenten, de vastendagen, de biecht, de mis, het vagevuur, de voorbede voor afgestorvenen en dergelijke onderwerpen. De bisschop van Parijs verklaarde Du Bourg voor een ketter. Du Bourg beriep zich op een hoogere rechtbank en verscheen eerst voor den aartsbisschop van Sens, daarna voor den aartsbisschop van Lyon, maar telkens werd hij veroordeeld. Intusschen stierf koning Hendrik II aan de gevolgen van een wond, bekomen in een tournooi. De zaak van Du Bourg had desalniettemin voortgang. De keurvorst van den Pfalz trachtte hem nog te redden, door voor te stellen, dat Du Bourg hoogleeraar aan zijn hoogeschool mocht worden, maar alles was tevergeefs. Hij werd veroordeeld om opgehangen en daarna levend verbrand te worden. Op 23 December 1559 had de terechtstelling plaats. Hij eindigde zijn leven met den heldenmoed des geloofs. Zijn laatste woorden waren: „Mijn God verlaat mij niet, opdat ik u niet verlate". [24.

Bourignon (Antoinette), geboren 1616 te Rijssel. Zij toonde reeds op jeugdigen leeftijd begeerte tot de mystiek. Zij leidde een tamelijk zwervend leven, nu eens te Rijssel, dan te Amsterdam of elders en stierf in 1680 te Franeker. Zij schreef een groot aantal tractaten over mystieke onderwerpen. Volgens haar was de kerk geheel en al verbasterd en zij wilde die verbasterde kerk terugroepen tot de rechte paden, welke het eerste Christendom ons teekenden. Haar voornaamste aanhanger was Poiret, die ook haar leven beschreef van 1679 af en haar geschriften uitgaf. [24.

Bouwkunst. Het oudste belangrijke bouwwerk, waarvan in de Heilige Schrift wordt gewag gemaakt, is de Toren van Babel, waarvan volgens Josephus Nimrod de bouwer was. In den kegelvormigen berg Birs-Nimrud, aan den Westelijken oever van de Eufraat gelegen, meent men de overblijfselen van dit bouwwerk, dat door Nebucadnezar is hersteld, teruggevonden te hebben. Volgens Herodotus was de toren met terrassen opgebouwd, waaromheen zich een wenteltrap slingerde.

De openbare cultus der Israëlieten wordt geheel beheerscht door den Tempel van Salomo, die in de oudheid als een kunstwerk van den eersten rang werd aangemerkt. Men kan hem echter moeilijk als een voortbrengsel van Israelietische bouwkunst beschouwen, daar hij geheel door Fenicische kunstenaars en bouwlieden is tot stand gekomen. De Israëlieten misten voor zulk een werk de noodige technische kennis en artistieke ontwikkeling, terwijl het hun aan een eigen kunstrichting ontbrak. De tempel was gebouwd op den berg Moria; op bekleedingsmuren en gewelven had men uit reuzenblokken een terras gebouwd, dat zich wat stoutheid van constructie en grootte van afmetingen betreft met den Egyptischen pyramidenbouw kon meten. Dit terras vormde den onderbouw van het heiligdom. De tempel sloot zich, wat zijn grondvorm, verhoudingen, afdeelingen en gereedschappen betreft, aan den tabernakel aan, maar zijn inrichting was veel meer samengesteld. Zijn afmetingen waren het dubbele van die van den tabernakel.

Evenals bij de bouwwerken van de Feniciërs, speelde ook hier het hout een groote rol, en

gelijk in de paleizen der koningen van Tyrus en in de woonhuizen der rijke kooplieden het metaal de meest gebruikelijke stof voor wandbekleeding was, zoo zien we ook hier dit bij de Oostersche volken zoo geliefkoosde middel rijkelijk toegepast. De constructie was overal onder kostbare stoffen verborgen; de wanden, zoldering en vloer waren zelfs met goud overtrokken, alleen de deur van den voorhof was met blinkend koper bekleed. Zelfs edelgesteenten moesten tot de versiering van de met snijwerk voorziene en met goud overtrokken wanden bijdragen. De gereedschappen waren van het zuiverste goud, slechts de groote en meer gewone offergereedschappen waren van koper. De geheele inrichting kenmerkte zich door gezochten rijkdom en fantastische overlading.

Evenals de cella van de Egyptische tempels was ook hier het heilige der heiligen geheel donker; het vormde een kubus van 20 ellen lengte, breedte en hoogte.

De tempel van Salomo werd begonnen 480 jaar na den uittocht uit Egypte en werd in $7^1/_2$ jaar voltooid, nl. van 1014 tot 1007 vóór Christus. In 586 werd hij door Nebucadnezar verwoest. Hij werd vervangen door den tempel van Zerubbabel, tot den bouw waarvan Cyrus in 't jaar 536 verlof had gegeven. In 534 werd aan het werk begonnen, maar de Perzische koning Artaxerxes gelastte het staken van den bouw, zoodat deze 14 jaar stil kwam te liggen, en de eigenlijke bouw eerst begon in 520, het tweede jaar van de regeering van Darius. Na een arbeid van 4 jaar werd deze tempel, die veel minder weelderig was ingericht dan de tempel van Salomo, voltooid, dat was dus in het jaar 516. In later jaren is hij door Antiochus Epifanes geplunderd, verwoest en ontwijd en weder gereinigd en hersteld door Judas Makkabeüs. In 37 voor Christus werd hij andermaal verwoest door Herodes den Grooten, die hem in 19 voor Christus, het achttiende jaar zijner regeering, liet herbouwen, waarmede men na een arbeid van 46 jaar, dus eerst in 27 na Christus gereed kwam. Deze tempel van Herodes moet een bouwwerk geweest zijn van buitengewone schoonheid en pracht, dat aan alle vier zijden door marmeren zuilenhallen was omringd en dat de trots der Joden was. Geheel voltooid is deze tempel pas ten tijde van den procurator Albinus in 't jaar 64 na Christus. Kort daarop, in 't jaar 70, is hij bij de belegering van Jeruzalem door Titus verwoest. Op de plaats waar eens het heiligdom van Jehova had gestaan werd in 136 door keizer Hadrianus een tempel gebouwd voor Jupiter Capitolinus, welke omstreeks 637 vervangen werd door een moskee, die de kalif Omar daar ter plaatse liet oprichten.

Salomo bouwde ook voor zichzelven een paleis, waaraan 13 jaar gearbeid is, alsmede het Huis des Wouds van Libanon, dat op grootsche wijze was ingericht, en waarbij ook de houtconstructie den boventoon voerde.

Rondom Jeruzalem waren talrijke rotsgraven aangelegd, die zich kenmerkten door eenvoud van opvatting zonder artistieke vormen. De façaden van de graven, die een rijker aanzien hadden, alsook de vrijstaande uit de rots gehouwen graven, zooals de Koningsgraven en het z.g. Graf van Absalom, vertoonden motieven van de laat-Helleensche kunst.

Bij de Christenvolken volgde men, wat de Westersche kerk betreft, den basiliekenbouw; in de Oostersche kerk daarentegen, die Byzantium tot hoofdzetel had, kwam een geheel ander stelsel van bouwen in zwang, dat zich ontwikkeld heeft tot den Byzantijnschen stijl. Huldigde men daar het axiale stelsel, hier was het centrale stelsel overheerschend, waarbij alles om een middelpunt gegroepeerd was. Dit systeem kwam reeds tot uiting in den oud-Christelijken stijl — ook Latijnsche stijl genoemd — bij kleinere gebouwen als graf- en doopkapellen, die een ronden of veelhoekigen grondvorm hadden, en met een koepelgewelf overdekt werden. Na de verplaatsing van den keizerlijken zetel van Rome naar Byzantium werd voor de bouwkunst een nieuw en ruim veld geopend, hetgeen, gevoegd bij de omstandigheid, dat het Christendom in het Oosten, wat leer, gebruiken en kerkelijke inrichtingen betreft, een gewijzigd en eigenaardig karakter aannam, ten gevolge had, dat de gewijde gebouwen zich in vorm en kunstrichting op zelfstandige en bijzondere wijze ontwikkelden. Het kenmerkende van dezen Byzantijnschen stijl is de koepel als het middelpunt van den bouw, waaromheen alle onderdeelen concentrisch gerangschikt zijn, en waarbij het gewelfstelsel en met name het van de Romeinen overgenomen koepelgewelf in de eerste plaats tot de rijkste en stoutste ontwikkeling kwam. Wel onderscheidde men ook bij deze gebouwen hoofd- en zijbeuken, koor en voorhuis, maar door de gewijzigde rangschikking van de onderdeelen was de indruk geheel verschillend van dien der kerkgebouwen van den Basiliekenstijl.

Het voornaamste monument, dat in dezen stijl gebouwd is, en waarin deze zijn toppunt van bloei heeft bereikt, is de Sofiakerk te Constantinopel, gebouwd van 532 tot 537. De Byzantijnsche stijl heeft zich echter niet tot Byzantium beperkt, maar heeft zich over alle landen der Christenheid verbreid. Een belangrijk monument van deze kunst is ook de S. Vitale te Ravenna, gebouwd van 526 tot 547, terwijl in Griekenland gedurende de middeleeuwen deze stijl uitsluitend beoefend werd. Ook de Syrische Christenen bedienden zich veelal van dezen stijl voor hun kerkgebouwen. Maar de Byzantijnsche gebouwen, die tot een latere periode behooren, zijn veel rijziger dan de vroegere, waarvan de beroemde S. Marcuskerk te Venetië, ingewijd in 1085, een schitterend voorbeeld is.

Karel de Groote bracht den Byzantijnschen stijl naar Duitschland over, en liet van 794 tot 804 in zijn residentie Aken den nog bestaanden Munster bouwen. Als herhaling daarvan bouwde hij te Nijmegen, waar hij zijn paleis had, de Karolingische kapel, die nog op het Valkhof aanwezig is.

De Byzantijnsche centraalbouw moest het op den duur toch afleggen tegen den langwerpigen vorm der bedehuizen. Met de 11e eeuw was het tijdperk van verval van de Byzantijnsche kunst ingetreden; voor de Westersche kunst

daarentegen een tijd van opkomst en bloei aangebroken.

Had alzoo de opkomst van het Christendom in het Zuiden van Europa bijna onmiddellijk een groote omwenteling in de kunst tengevolge, in de Noordelijke landen duurde het tot de 10e eeuw eer er van een zelfstandige Christelijke kunst sprake kon zijn. Om dezen tijd opent zich voor het Christelijk Europa een allerbelangrijkst tijdperk, dat voor de kunst in 't algemeen, en voor de bouwkunst in 't bijzonder van het hoogste gewicht is geweest, en dat zich tot de Kerkhervorming uitstrekte. Dit is het bekende tijdperk van de Middeleeuwen, waarin de invloed der kerk overheerschend was, en waarin zich een kerkelijke kunst heeft ontwikkeld, welker monumenten tot op onzen tijd in stand gebleven zijn. In den loop van 500 jaren heeft deze Middeleeuwsche bouwkunst zich ontwikkeld tot een zelfstandig stelsel van constructie en vormen, dat tot de grootst denkbare omwenteling op dit gebied heeft geleid, dat ten slotte lijnrecht tegen de klassieke kunst overstond, en waarin van de klassieke constructie en vormen geen spoor meer te ontdekken valt.

De Middeleeuwsche stijl laat zich in drie deelen splitsen: den Romaanschen, den Overgangs- en den Gothischen stijl. De eerste heerschte van de 11e tot het midden van de 12e eeuw; de tweede van het midden van de 12e tot het midden van de 13e eeuw, terwijl de laatste zich uitstrekte van het midden van de 13e tot het einde van de 15e eeuw. De Romaansche stijl berust nog op vele Romeinsche overleveringen, waaraan hij ook zijn naam te danken heeft; de horizontale verdeeling is de overheerschende en de rondboog wordt bij alle vormen van overdekking toegepast; hiernaar wordt deze stijl ook de Rondbogenstijl genoemd. De Overgangsstijl heeft aangenamer en rijziger verhoudingen, terwijl door de aanwending van den spitsboog nieuwe vormelementen in toepassing kwamen. De Gothische stijl eindelijk heeft zich opgewerkt tot een geheel eigen stelsel van constructie, dat de stoutste voorstellingen overtrof, en waarin de bouwkunst haar hoogste en nooit overtroffen triomfen heeft gevierd. Hij is vol sierlijkheid en lichtheid met een sterk overheerschende vertikale richting.

Dank zij den toenemenden geloofsijver was de werkzaamheid, die zich in de Middeleeuwen op 't gebied van den kerkbouw ontwikkelde, buitengewoon, zoodat heel het Christelijk Europa — óók ons land — overdekt is als het ware met bedehuizen uit dien tijd. Al deze kerken, indien ze ten minste van eenigen omvang zijn, hebben den symbolischen vorm van het Latijnsche kruis. De langwerpige stam van het kruis wordt ingenomen door het z.g. schip, dat in den Romaanschen tijd gewoonlijk uit drie afdeelingen of beuken bestond, waarvan de middelste, die tevens de voornaamste en hoogste was, den naam van hoofd- of lichtbeuk droeg, de beide andere dien van zijbeuken. In het Gothische tijdperk werd het aantal beuken grooter, zoodat men kerken met vijf, zelfs met zeven beuken aanlegde. Zoo bezit — om slechts enkele bekende kerken uit ons land te noemen — de St. Bavo te Haarlem drie beuken, de St. Janskerk in den Bosch heeft er vijf, terwijl de Dom te Utrecht op zeven beuken was aangelegd. De beuken zijn onderling door zuilen of pijlers gescheiden, die door bogen zijn verbonden.

De zijarmen van het kruis vormen het dwarsschip of transept, dat even breed en even hoog is als de lichtbeuk, en waartegen de zijbeuken meestal doodloopen.

De vierde, korte, arm van het kruis wordt ingenomen door het koor, waar het altaar staat, en dat het voornaamste bestanddeel van het geheele gebouw uitmaakt. Onder het koor bouwde men in den Romaanschen tijd een onderaardsche kerk, Krypta genoemd.

Tot de voornaamste bestanddeelen van de Middeleeuwsche kerken, die als 't ware het geheele stelsel beheerschen, behooren de steenen gewelven, die oorspronkelijk op bescheiden voet toegepast, van lieverlede werden aangewend om het geheele gebouw te overdekken. Voornamelijk waren het kruisgewelven, die werden gebruikt, maar deze werden gaandeweg meer ingewikkeld en samengesteld van indeeling, totdat ze in de net- en stergewelven hun toppunt van rijkdom en stoutheid van constructie bereikten. Vooral werd groote nadruk gelegd op de kruising van hoofd- en dwarsbeuk, het centrum van den geheelen bouw, dat als zoodanig een rijkere behandeling vereischte. In ons land echter is de toepassing van steenen gewelven verre van algemeen; kerken met uitsluitend steenen gewelven vindt men meer in het Oosten en het Zuiden van het land, te Utrecht, 's Hertogenbosch, Zwolle, Kampen, Dordrecht, Maastricht. In de andere deelen van ons land zijn de kerken alle 't zij geheel of gedeeltelijk met houten gewelfzolderingen overdekt.

De invoering van den spitsboog, waardoor de Gothische stijl zich kenmerkt, gaf aanleiding tot een verhoogde vlucht en een stoute uitbreiding van het bouwstelsel. Het beginsel van lichtheid en sierlijkheid, dat in den spitsboog belichaamd was, nam meer en meer de overhand, en met een koenheid en onverschrokkenheid, die aan het ongelooflijke grenst, werden de grootste constructieve moeilijkheden overwonnen, zoodat de bouwkunst van de Middeleeuwen die van alle overige tijdperken verre in de schaduw stelt.

Met deze grootschheid van constructie hield de van het diepste kunstgevoel getuigende versiering gelijken tred. Geven de hooge, ranke, fier-omhoogstrevende pijlers met hun smaakvol gebeeldhouwde basementen en kapiteelen aan het inwendige van het bedehuis reeds een bekoring vol verheven majesteit, zoo wordt die indruk nog versterkt door de prachtig geprofileerde bogen en gewelfribben, die zij dragen, en die zich op duizelingwekkende hoogte verdeelen in ontelbare takken en armen, die, allerlei meetkunstige figuren vormende, de gewelfvakken insluiten. Deze ruimte wordt beschenen door het licht, dat binnentreedt door geweldige vensters van gebrandschilderd glas, een licht, dat alles doet baden in een zee van het heerlijkste coloriet. De indruk, dien dit alles maakt, wordt nog versterkt door de muur- en gewelfschilde-

ringen, de ingelegde vloeren, de altaren, koorbanken, baldakijnen en troonhemels en al datgene, waarmede kunstzin en piëteit de kerk hadden versierd.

Een niet minder verheven stemming wekt het uitwendige van het kerkgebouw; reeds imponeert het door zijn geweldige afmetingen, maar ook wordt men in hooge mate getroffen door de veelheid van bouwkunstige details, die alle op de meest kunstrijke wijze zijn versierd door allerlei ornament- en beeldwerk van den veelsoortigsten aard, en die, hoewel zij zich door eenheid van stijl kenmerken, een overweldigenden rijkdom van motieven vertoonen. Vooral de portalen zijn door een overvloed van beelden en baldakijnen dikwijls op zeer weelderige wijze versierd.

Zuiderkerk te Amsterdam.

Als een belangrijk onderdeel van de kerkgebouwen zijn de torens te beschouwen, die altijd voorkomen aan de Westzijde van de kerk, waar ook de hoofdingang is. In de eerste tijden van den Middeleeuwschen kerkbouw was het aantal torens, die tot één kerk behoorden, grooter dan later. Kerken met vier, vijf, zes torens zijn — vooral in het buitenland — volstrekt niet zeldzaam, maar later bepaalde men zich meestal tot slechts twee torens, en dikwijls, voornamelijk in ons land, tot slechts één enkelen toren. Ook uit deze geweldige steengevaarten, dikwijls ver over de 100 M. hoog, spreekt de voor niets terugdeinzende durf van hun bouwmeesters. Meermalen was het plan te grootsch opgezet, zoodat de torenbouw, 't zij uit gebrek aan middelen, 't zij door gemis van voldoende krachten moest worden gestaakt.

Na de Hervorming zijn er in ons land verscheidene kerkgebouwen voor den Protestantschen eeredienst gesticht, die uit een architectonisch oogpunt belangrijk kunnen genoemd worden. De eerste Gereformeerde kerk, die na de Hervorming hier te lande is gesticht, is de Zuiderkerk te Amsterdam, die gebouwd is van 1603 tot 1611, terwijl de toren eerst in 1614 gereed kwam. Daar de vereischten voor den Gereformeerden eeredienst geheel verschillend waren van die voor den Roomsch-Catholieken cultus, ten behoeve waarvan al de vroegere kerken waren gebouwd, zoo kwamen de bouwmeesters voor geheel nieuwe vraagstukken te staan, in de oplossing waarvan zij niet altijd even gelukkig waren.

Ook is de Calvinistische levensbeschouwing afkeerig van de zinnelijke pracht en praal, die in de Roomsch-Catholieke kerken was ten toon gespreid. Het gevolg was, dat, hoeveel verdienstelijks vele Gereformeerde kerkgebouwen ook mochten bezitten, zij uit het oogpunt van kunst beschouwd verre ten achter stonden bij hun Middeleeuwsche voorgangers. Daarentegen konden de bouwmeesters hun fantasie vrij spel laten bij het ontwerpen van de torens, zoodat hierin dan ook dikwijls heerlijke scheppingen zijn gewrocht, waarvan een zeldzame bekoring uitgaat. Als prachtige voorbeelden daarvan kan gewezen worden op de torens van de Nieuwe kerk te Haarlem en van de Zuiderkerk te Amsterdam. [33.

Bozra, juister dan Bazra, een aanzienlijke stad der Edomieten, reeds in Gen. 36 : 33 vermeld en volgens 1 Kron. 1 : 44, geboorteplaats van een Edomitischen koning; door de profeten Jesaja (34 : 6; 63 : 1), Amos (1 : 11), Jeremia (49 : 7) en anderen, in plaats van alle andere Edomitische steden als op een bloedige wijze verdelgd genoemd, in weerwil der rotskloven (Jer. 49 : 16). Het is zonder twijfel het tegenwoordig Buseirah, een kasteel op een heuvel Dschebal (Seir).

Het in Jer. 48 : 24 genoemde Bozra Moabs is waarschijnlijk het Moabitische Bezer.

Er schijnt ook nog een Bozra gelegen te hebben in Hauran.

Braakland. Volgens Exodus 23 : 11 en Leviticus 25 : 1—8 moest het bouwland van Palestina elk zevende jaar braak liggen. In

Jeremia 4 : 3 en Hosea 10 : 12 komt de uitdrukking voor: „braakt u een braakland", d.w.z. ontgint u een nieuwen akker; beeld der algeheele vernieuwing van hart en leven, zoodat de zin overeenkomt met Ezechiël 18 : 31: „Maakt u een nieuw hart en een nieuwen geest."

Braambosch. In het brandend braambosch openbaarde zich de Heere aan Mozes (Exodus 3 : 1 v.v.), en Hij wordt daarom in dichterlijke taal genoemd „degene die in het braambosch woonde" (Deut. 33 : 16). Mozes bezon zich over de vraag, waarom toch de braambosch brandt in de goddelijke vlam des vuurs, zonder dat ze verteert. Ook de geloofsbezinning der Christelijke kerk was het steeds te doen om „het groote gezicht" der verlossing; n.l. het groene, geheiligde leven midden in de vlam van Gods heilig vuur.

Braden, (Exod. 12 : 18 v.; 1 Sam. 2 : 15; Jes. 44 : 16; Luc. 24 : 42), de meest gewone wijze van toebereiding van vleesch in latere tijden. In de oudste tijden kookte men alleen. Vleesch werd over 't algemeen zeldzaam gegeten. Alleen op feestdagen en het kwam ook op de tafel des konings voor (1 Kon. 5 : 3). Later, toen er meer weelde in Israël kwam, werd er ook meer vleesch genuttigd (Am. 6 : 4). Het werd dan gebraden aan het spit, of gekookt (1 Sam. 2 : 13) en met een saus (Richt. 6 : 19). Het vleesch werd in kleine stukken gesneden, aan houten of ijzeren spitten van een voet lengte gestoken, met geurige uien gekruid, met zout bestrooid en op een zacht kolenvuur gebraden.

Gans aan het braadspit.

Gevogelte, ook lammeren en geiten werden, nadat men er de ingewanden had uitgehaald, geheel op het vuur gebraden, de laatste bij de voorpooten in de breedte doorgestoken (gekruist) — op deze wijze inzonderheid het paaschlam. Het meest algemeene gebraad waren sprinkhanen, die nadat men hun de pooten en vleugels uitgetrokken had, op een rij aan een houten spit gestoken en boven het vuur gehouden werden, ook gedroogd, gemalen en tot brood gebakken of in darmen even als worst gekneed en aan schijven gesneden gegeten werden.

Brahé (Jan Jacob), geboren 1726 te Delft, heeft gestudeerd te Utrecht in de godgeleerdheid, werd proponent in 1749, werd in 1750 predikant te Watergang. Hij werd daar bevestigd door zijn oom, den bekenden predikant Holtius te Koudekerk aan den Rijn. In 1751 werd hij predikant te Vlissingen. In 1775 werd hij door een beroerte getroffen en, nadat hij emeritaat gevraagd had, stierf hij, nadat hij dit eervol verkregen had, in het jaar 1776.

Brahé is bekend geworden door zijn beschouwingen over de leer der rechtvaardiging des zondaars voor God. Hij verklaarde zich tegen de leer der middellijke toerekening door het geloof en zeide, dat de toerekening aan het geloof voorafging. De rechtvaardiging ging dus volgens Brahé aan het geloof vooraf, en door het geloof kwam men alleen tot de verzekering van de rechtvaardiging. Er ontstond door deze zaak een groote oneenigheid in de classis Walcheren en niet alleen daar, maar ook in al de Gereformeerde kerken van Nederland, in welke oneenigheid zich ook Holtius mengde. De Staten van Zeeland ordonneerden, dat al de stukken, betrekking hebbende op het geschil, bij hen moesten worden ingeleverd en daardoor werd, ten minste wat Walcheren betreft, het geschil onderdrukt. [24.

Brahmanisme. Voor-Indië werd de zetel van Arische volkeren, die door de passen van den Hindukusch in het dal van den Indus en zijne zijrivieren, dus naar het Pandschab optrokken. De bevolking, die zij daar vonden, was van een ander ras en een andere huidskleur. Deze gekleurde stammen werden door de krachtige, intelligente Arische stammen teruggedrongen in de bergen en naar het Zuiden. En waar zij zich in de nabijheid der Ariërs bleven ophouden, werden zij tot de laagste en verachte kaste in het sociale leven der Ariërs. In den beginne echter hadden de Ariërs met deze gekleurde Shudra's menigen strijd te strijden. Heden nog zijn in voor-Indië de beide hoofdrassen in talen en stammen te onderscheiden, ook al hebben de lagere volksstammen de dialecten der Ariërs overgenomen. De hoofdmassa der voor-Arische bevolking is in Dekhan overgebleven en wordt gewoonlijk met den naam Dravidische volken aangeduid. Hun talen en ook hun beschaving is verscheiden. Sommige hebben een oude letterkunde, andere daarentegen waren zelfs nog zonder schrift, toen de Christelijke zending er doordrong. Ruwe, onbeschaafde stammen, als de Gonds, Kols, Khunds e.a. brachten zelfs menschenoffers en waren kannibalen. De oude Ariërs hadden voor deze stammen slechts verachting, zooals blijkt uit de schimpnamen, waarmede zij ze aanduiden. De Ariërs verkregen echter door hun hoogere ontwikkeling een overwicht over deze stammen en legden hunne cultuur aan hen op. Toch hebben ook de Ariërs van deze volken eenigen invloed ondergaan. In elk geval ondergingen zij een sterken invloed van het rijke, weelderige land, zoodat zij van hun oorspronkelijke energie hebben ingeboet, doordat hun geestelijk leven een in zichzelf gekeerd, droomerig karakter verkreeg. Onthouding en afgekeerdheid van de wereld namen onder hen een groote plaats in, terwijl zij zich tot het doorleven en doorworstelen der diepzinnigste bovenzinnelijke vraagstukken begaven. Hiermede gepaard ging een onverschilligheid jegens hetgeen er politiek met hen geschiedde en een verwaarloozing van al wat op hun geschiedenis betrekking had. In deze Voor-Indië bewonende Arische volkeren ontwikkelden zich verschillende godsdiensten. In de Voor-Buddhistische periode ontwikkelde zich uit de Veda-godsdienst het Brahmanisme, daarna ontstond pl.m. 450 voor Christus de Buddhistische godsdienst (in 477 stierf Buddha) en na dezen als een soort na-Buddhistische godsdienst verscheen het Hinduïsme. Over den Veda-godsdienst zie in voce. Hij onderscheidde zich door een sterken pantheïstischen drang naar eenheid van het goddelijke en de wereld of de natuur. Alle

goden zijn natuurgoden, schoon niet in de enkele natuurverschijnselen gevangen. Het oude Vedisme was een pantheïstische volksreligie. De Vedaliederen getuigen van een innig verkeer met de godheden. Er heerschte een uitgebreide offerdienst, waardoor niet slechts goede gaven van de goden werden afgesmeekt, maar waaronder ook zoenoffers niet ontbraken. De Veda-liederen staan echter reeds daardoor bij de psalmen verre achter, dat zij weinig of niet het gebed om geestelijke goederen, om omgang met de godheid blijken te kennen. Het gaat om stoffelijk voordeel. Aan de andere zijde is het de stipte oefening van den godsdienst, het gebed, die als een goddelijke macht het leven der schepping doortintelen, zoodat het offer en wat er toe behoorde als goddelijk werden verheerlijkt en het gebed zelf of ook de godsdienst des priesters, Brahman, werden vergoddelijkt. Het cultische zelf, de gebedshandeling dus is in haar innerlijk wezen tot een machtige godheid geworden. Alle godheden zijn meer of min van den cultus afhankelijk. Het aardsche element, het vuur, de de Soma, de heilige drank, alles werd in den eeredienst vergoddelijkt, omdat de goden er behoefte aan hadden. In de pantheïstische ontwikkeling, die hier de religie doorloopen heeft, keerde zich het diepe afhankelijkheidsgevoel, dat tot haar wezen behoort, om in haar tegendeel, zoodat niet meer de mensch en de wereld van de godheid afhankelijk zich weet, maar omgekeerd de goden van de wereld en de menschen afhankelijk worden. Deze vergoddelijking van het cultische voerde tot een uitgebreide magie.

Het Brahmanisme is de systematiseering van dezen Veda-godsdienst, in dien zin namelijk, dat de betrekkelijk vrije, onmiddellijke vereering der in de natuur geschouwde godheden door den priester aan strenge regels werd onderworpen. Nauwkeurige opvolging dezer voorschriften kan alleen aan de cultus-handeling effect verzekeren. Doch onder deze vergoddelijking van den cultus kreeg de religie zelve een ander karakter. In plaats der verscheidenheid kwam er een stelsel, waarin ook de verhouding tusschen godheid en wereld en van den mensch tot de wereld een andere wordt. Langzaam verliep het oude Vedisme in het starre Brahmanisme, zoodat het in de jongste deelen der Veda-litteratuur reeds te voorschijn kwam. In de Brahmana's worden de liederen als goddelijke openbaringen geprezen. De upanishad zijn theosofische speculaties over de Veda, die later tot de Sruti, openbaring wordt gerekend in tegenstelling met de afgeleide Smriti, waartoe ook behoort de verzameling der wetten, het Dharmasutra, die gedodificeerd en in de scholen onderwezen werden. Het meest bekend is het wetboek van Manu, waarin de jongste, volkomenste vorm van de Brahmaansche wet is opgenomen. De wijsgeerige systemen, die in deze geschriften bewaard werden, geven getuigenis van de groote speculatieve krachten, waarover de denkers dezer volken beschikt moeten hebben.

Bij de beschouwing der *Brahmaansche theologie* trekken vooral twee begrippen de aandacht: het *Brahma* of Brahman en de *Atman*. In de zucht tot pantheïstische vergoddelijking werd de kracht des gebeds, de verheffing des gemoeds, tot de oorzaak van al wat is, tot het absolute zijn zelf gemaakt, waaruit het bestaan der geheele wereld, der goden en der aardsche wezens wordt afgeleid. In den menschelijken geest komt dus de universeele geest tot openbaring. De Al-geest verschijnt in elken mensch. Het woord *Atman* beteekent eigenlijk de adem en dus het leven, de geest, het eigenlijke des menschen. Dit innerlijke des menschen, deze Atman, wordt nu met het Brahman geïdentificeerd. Dit Brahman is het onvergankelijke, het onpersoonlijke, maar heeft toch een wil, waarnaar goden en menschen zich hebben te schikken. Het is het werkende beginsel in geheel het wereldleven. Het is het eeuwige onzichtbare, absolute zijn, het absolute licht, verheven boven alle lijden en kommer, het smaakt een zaligheid zonder lijden en is toch geen persoonlijk wezen. Hoe weinig er aan een persoonlijkheid wordt gedacht, blijkt uit de mystische, symbolische behandeling der lettergreep *ôm*. Zij stelt symbolisch het Brahman voor. De *o* is samengesteld uit *a* en *u*, zoodat *ôm* bestaat uit A. U. M. Nu kan elke letter op zichzelve worden genomen en de drie ook samen; zoo ontstaan er dus vier betrekkingen dezer lettergreep; *ôm* stelt nu het heelal voor: dat wat geweest is, wat is, wat zijn zal. Alles is *ôm*, alles is Brahman, dit zelf is Brahman en dit is vierdeelig. 1e. Het is het zelf in wakenden toestand, het naar buiten kennende met 7 leden en 19 openingen toegerust. Daaronder wordt verstaan het grof-zinlijke genietende, dat in alle menschen woont. 2e. Stelt de ziel voor in den droomslaap, naar binnen kennende, ook met 7 leden en 19 openingen, het fijn-zinlijke genietend, dat uit lichtglans bestaat. 3e. Stelt de ziel voor in diepen slaap zonder begeeren en zonder droom, de ziel met zichzelve vereenigd, onderscheidlooze kennis, zalig zijnde en zaligheid genietend, met inzicht in het hoogste toegerust. Dit is de alwetende, alles innerlijk besturende, aller dingen baarmoeder, waaruit alles opkomt en waartoe alles wederkeert. 4e. Dus alle letters als eenheid beschouwd is hetgeen noch naar binnen, noch naar buiten kent, geen massa kennis, niet kennend, noch kennende het onzichtbare, dat geen object van practische werkzaamheid kan zijn, het onbegrijpelijke, qualiteitlooze, ondenkbare, onnoembare, dat slechts bereikt kan worden door de kennis van de eenheid van het zelf. Dat waarin de verscheidenheid zich opheft, het rustige, roerlooze, zalige al-eene. Dit vierde is de gansche lettergreep *ôm*, geen voorwerp van practische werkzaamheid, de oplossing van al het verscheidene, de zaligheid, het al-eene. Het zelf gaat door het zelf in het zelf in, wanneer men zulks kent. Dat bij deze kaballistische speculaties er van geen persoonlijk Brahman meer sprake is, ligt voor de hand.

Ontstaan der wereld. Zooals reeds in den lateren Veda-tijd het ontstaan der wereld werd voorgesteld als geschied door een uitvloeiïng uit den oer-geest, Purusha, wordt ook in het Brahmanisme het te voorschijn komen der wereld uit het Brahman onder allerlei beelden voorgesteld: de spin en het web, de kruiden uit de

aarde, het haar uit het menschelijk hoofd. Zoo komt uit het onvergankelijke dit al op. In den Bijbel wordt (Genesis 1 : 31) gezegd, dat God zag, dat al wat Hij gemaakt had, zeer goed was; maar naar Brahmaansche beschouwing is het een ongeluk, dat Brahman er behagen in heeft gehad zich in deze wereld der veelheid, van worden en vergaan te openbaren: het bestaan der wereld is door het kwade. Met de wereld is ook het booze, het lijden, de kommer ontstaan. De mensch moge Atman of Purusha in zich hebben, maar het bestaan van den enkeling is door het kwade en dit kwade kan slechts weggenomen doordat de mensch van zijn individueel bestaan afziet en de geheele wereld weder in het Brahman wordt opgelost. Dit pessimisme is het Brahmaansche dogma bij uitnemendheid en door Buddha er uit overgenomen.

De ontwikkeling dezer wereld is een doorgaande verslechtering. Dit komt tot uitdrukking in de drie substanties der wereld. 1e. *Sattva* d. i. goedheid, het eerste moment in de uitvloeiïng uit het Brahman, de regio van den persoonlijken Brahma en der goden, de wereld van licht, deugd en wijsheid; 2e. *Radschas*, d. i. hartstocht, activiteit, de wereld der menschen, die worstelt met goddelijke en ongoddelijke wezens; 3e. *Tamas*, d. i. duisternis, de laatste trap der zelfvervreemding van het Brahman, de sfeer der onreinheid, van den dood, de wereld der dieren, planten en der stof. Op meer populaire wijze wordt deze voortgaande wereldverwording mythologisch voorgesteld in de vier wereldperioden. De eerste daarvan is *Krita-juga*, die 4800 jaren duurde en de gouden eeuw was, waarin de menschen als de goden leefden in onverbroken harmonie. Deze jaren zijn godenjaren. Eén godendag is één menschenjaar. In die periode waren er noch goden, noch daemonen. Men kocht en verkocht niet. De aarde bracht hare vruchten voort op den wensch des menschen om de wille hunner gerechtigheid en askese. De lasten des ouderdoms voelden zij niet. Het hoogste Brahman was het verzamelpunt dezer Jogin d. i. asketen. Wel bestonden er kasten en hadden zij plichten, maar slechts één Veda en ééne wet. Op deze eerste periode volgde het *Trêta-juga*, d. i. de periode der drieheid, der drie heilige vuren. Deze duurde 3600 godenjaren. Daarin begon het offeren, het zoeken van zijn heil in uiterlijken godsdienst. De gerechtigheid nam voor een vierde deel af. De ceremoniën namen toe, want de menschen zochten een zichtbaar vereeringsobject en belooning voor hun godsdienst. De derde periode was het *Dwâpara-juga*, d. i. het op tweevolgende. Zij duurde 2400 godenjaren. De gerechtigheid daalde tot op de helft van haar oorspronkelijken stand. Vele rampen troffen de menschheid, waardoor zij gedreven werd tot steeds vermeerderden cultus, tot boete en offer. En eindelijk sloot hierbij aan de vierde periode: het *Kali-juga*, de periode, waarin wij leven, die 1200 godenjaren duren zal. Daarin is de gerechtigheid gedaald tot een vierde van haren oorspronkelijken stand. Zij onderscheidt zich door ongehoorzaamheid jegens den Veda, overtreding der geboden, verzuim van het offer en dus door plagen en rampen. De hoogste deugd in deze periode is de mildheid, maar het verval neemt hand over hand toe.

Ook het Brahmanisme weet van een zondvloed te verhalen in zijn heilige schriften. In een voorhistorischen tijd is al het aardsche door den vloed verzwolgen, waaruit de stamvader der latere menschheid, *Manu*, op goddelijk bevel is gered door een visch, die hoe langer hoe grooter werd en door Manu in de zee gebracht, ten laatste Manu redde, hem beveelt een schip te bouwen en daarin te gaan. Het schip wordt aan den hoorn van den visch gebonden en zoo, terwijl de vloed het land overstroomt, behouden aan den Noordberg gebracht, waar Manu eruit stapt. Manu, van alle schepselen alleen overgebleven, leidde nu een asketisch leven op bevel van den visch, die zich bekend maakt als *Pradschâpati Brahmâ* en hem belooft volkomen inzicht in het scheppingswerk. Manu moet alle dingen scheppen: goden, asuras en menschen met alle werelden, bewegelijke en onbewegelijke dingen. Bij die schepping echter was strenge godsdienstige oefening, meditatie, eene scheppende kracht. In begeerte naar een nakomelingschap liet hij een spijsoffer wegzinken in het water, waaruit na verloop van een jaar hem een gade opkwam.

Er zijn verschillende zondvloedverhalen, die bij groote punten van overeenkomst echter ook verschillen vertoonen. Van het Bijbelsch verhaal onderscheiden zich de Indische daardoor, dat de vloed met de zonde der menschen niets heeft uit te staan, dat de godheid er in de gedaante van een visch in blijkt op te treden, dat de mensch geschapen wordt door askese. Alles wordt dus Brahmaansch omgewerkt, doch de vloed zelf verschijnt als een oude overlevering, die in de Brahmaansche sage eigenlijk niet genoegzaam gemotiveerd is.

In het Brahmanisme is een diep ernstige levensbeschouwing van pessimistische strekking kenbaar. Van een zondebegrip als de bijbel ons leert kennen, is daarbij echter evenmin sprake als van een zedelijk besef van verantwoordelijkheid des menschen voor zijn daden. De zedelijke persoonlijkheid komt niet tot klare openbaring. Zoo min als de persoonlijkheid des menschen er in gekend wordt, zoo min is er ook van Gods persoonlijkheid sprake. Het gevolg daarvan is een dood en dor fatalisme. Het volksgeloof leert, dat den mensch zijn bestemming op den schedel is geschreven. Daar er geen wereld zonder zonde mogelijk is, wil de Brahmaan in zijn vroomheid liever geen wereld en ook geen persoonlijk bestaan. Zijn verlossing is dus slechts oplossing van het bestaan in het al, terugkeer dezer uit het Brahman ontwikkelde wereld in het Brahman. Het individueele bestaan is op zichzelf een kwaad, waarvan de mensch zich moet bevrijden, maar het *karman* d. i. het noodwendig resultaat, dat voortvloeit uit in zijn vroeger bestaan verrichte handelingen, heeft slechts betrekking op 's menschen uiterlijke levensomstandigheden, maar heeft niet van doen met zijn geestelijke en zedelijke kracht. De boeteling kan hier dus de eigengerechtige tevens zijn. Van onwaardigheid en onbekwaamheid is geen sprake, de mensch is vrij om door het rechte pad te betreden zich

van de boeien der eindigheid te verlossen, de goden te dwingen en alles zich te verwerven. De vier oorzaken voor de menschelijke handelingen kunnen zijn 1e. God; 2e. de ur-geest; 3e. de noodwendigheid, het noodlot; 4e. de wet der werken, hetgeen hij in zijn vroeger bestaan heeft verricht. Zoo wordt de mensch vrijgesproken van schuld. De schuld, die op hem drukt, hangt saam met zijn voorbestaan.

De zielsverhuizing, die in Indië zulk een groote plaats inneemt, dat zij een centraal dogma kan genoemd, heeft als uitgangspunt, dat elke daad met de haar toekomende belooning en straf gepaard gaat. Geschiedt de vergelding niet in dit leven, dan in een toekomend. Zoo verkrijgt het Indisch pantheïsme een zedelijk-religieus karakter. Met den dood is het niet, zooals in het moderne Westersch pantheïsme, afgedaan met den mensch. De terugkeer in het al-eene is wel laatste einddoel, maar tusschen dit einde en het heden dreigt nog zooveel. Na den dood kan een nieuw bestaan wachten in ongeluk en vernedering, zelfs als beest of als een gefolterde booze geest. Door askese en zelfkastijding kan hij bereiken weder in een hoogere kaste geboren te worden. Slechts weinigen komen tot den wederkeer in het Brahman. Ook de goden zijn aan zielsverhuizing onderworpen. De hellestraffen worden nauwkeurig gesystematiseerd en uitgebeeld met schrille kleuren. Maar eeuwig zijn zij niet. Hoewel niet mag voorbijgezien, dat de weg zoo lang is, dat er van een geboorte uit 10 millioen moederschooten sprake is. Doch daar de mensch van zijn vroegere geboorten niets weet en dus ook niet van de daarin verrichte daden, is deze vergelding toch onrecht. Het leven zelf is aan blind fatalisme onderworpen. En hoewel de mensch en ook het dier toch van zijn vroegere daden geen besef heeft, en daarmede dus ook het lijden zelf hem niet tot bewustzijn komt, is toch de vreeze voor de zielsverhuizing machtig.

De verlossing. Met de doellooze zielsverhuizing hangt samen de eigenaardige verlossingsleer. De mensch gaat gebukt onder den last van de vergankelijkheid van de altijd voortgaande wisseling des bestaans. Het pessimisme heeft als keerzijde de behoefte aan verlossing, die dus ook in het Brahmanisme sterk op den voorgrond treedt. De oude Veda-liederen verraden daarvan nog weinig meer dan begeerte naar wat voor dit levensbestaan noodig of wenschelijk is. Maar in de Brahmaansche geschriften is er een overgang op te merken naar de latere voorstelling van een vereeniging met Brahman, waarbij de oudere goden een middelaarsrol vervullen. Wie brandoffers brengt, komt door Agni aan de deur van Brahma om alzoo vereeniging met Brahman te verkrijgen. In de Indische wijsbegeerte verloren de goden echter steeds meer hun realiteit en komt de pantheïstische aandrift op den voorgrond met een ondergaan in de vereeniging met het Brahman, zooals de stroom vervloeit in de zee. Deze vereeniging is zaligheid, die van het aardsche geluk niet principieel verscheiden is, maar alleen bestaat in de negatie van het leven en wat er toe behoort, zoodat het een verlossing is van geboorte, lijden, dood en zielsverhuizing, een zaligheid zonder persoonlijk zelfbewustzijn.

In het Brahmanisme wordt deze gelukzaligheidstoestand ook met het woord *Nirvâna*, d. i. verwaaien, uitblusschen aangeduid. In hoever zich hierbij Buddhistische invloeden deden gelden, kan hier worden voorbijgegaan. Van meer belang is de vraag, hoe deze negatieve zaligheid kan worden verkregen. Daarvoor nu zijn de cultische handelingen van het grootste gewicht. Het Brahmanisme onderscheidt zich door zeer uitvoerige offervoorschriften. De stipte nakoming daarvan is de voorwaarde voor de geldigheid van het offer. Op de gezindheid van den mensch komt het niet in de eerste plaats aan. Het pantheïsme wordt op deze wijze omgezet in een streng wettisch leven, waarbij het gebod op gebod en regel op regel typeerend is. Het offer met het daarbij behoorende ritueel wordt de macht, waardoor de mensch zich bevrijden kan, als het maar komt tot het heilige weten van het offer. De offers aan zon en maan, morgenoffer en avondoffer zijn vooral van belang. De goden schijnen van minder belang dan de handelingen van den offeraar. De bijstand van de Brahmanen kan daarbij niet gemist worden. Als offergaven dienen spijzen, boter, rijst enz. en ook de Somadrank. Ook dieroffers kwamen oudtijds voor. Zelfs zijn er sporen, die wijzen, althans schijnen te wijzen op menschenoffers, maar waarschijnlijk is dit niet. Dat ook de offers aan de afgestorvenen niet ontbreken ligt voor de hand, waarbij de offermaaltijden den afgestorvenen voor het bereiken van hoogere levensvormen ten goede komen.

Naast de offers zijn reinigingen, boete en zelfkastijding van beteekenis. Om bij zielsverhuizing niet achteruit te gaan, moeten de voorgeschreven reinigingen na elke verontreiniging nauwkeurig worden betracht. Elke caste is een heilig afgezonderd volk, dat door het nakomen van de meest gespecialiseerde voorschriften rein blijven moet, maar tengevolge van de minutieuse bepalingen zeer moeilijk rein blijven kan. Dit ceremoniën-wezen heeft er toe medegewerkt om het besef van zonde en schuld af te stompen, zoodat onder zonde slechts het uitwendig onreine wordt verstaan. Alles wat met het geslachtsleven samenhangt, geboorte en dood, maakt onrein, vooral echter aanraking van een vreemdeling of omgang met iemand van lager kaste. Ook de afscheidingen van het menschelijk lichaam, zweet etc., het betreden van plaatsen, waar afval ligt, maakt onrein. De middelen tot reiniging zijn vooral water en koemest, in het algemeen alles wat van de koe is. Want de koe is heilig, zóó heilig, dat het onreinste er van nog rein maakt. Een koe, die een nacht rust op den bodem, reinigt dezen, koemest reinigt de vloer, zelfs kan een stervende van alle zonde bevrijd worden, als hij de staart van een koe vasthoudt. Voor de reiniging met water zijn er vele badplaatsen vooral aan de samenvloeiing der rivieren. Sommige rivieren zijn heilig, voornamelijk de Ganges. Om boete te doen voor kleine zonden is vasten van drie dagen tot een maand voorgeschreven. Zwijgend moet de mensch heet water slechts drinken, of heete melk, heete boter nemen, honderd malen den adem inhouden, een dag lang een mengsel van boter, melk, koe-

E. A. Borger (blz. 355).

Wilhelmus à Brakel (blz. 373).

A. Brummelkamp (blz. 389).

John Bunyan (blz. 402).

mest en urine genieten en dan 24 uren vasten. Bijzonder zwaar wordt dronkenschap gestraft. Met het drinken van kokend rijstwater, kokende urine van de koe, kokend sap van koemest, totdat de dood intreedt. Het dooden van een rund is ernstiger dan dat van een mensch uit lager caste. Op echtbreuk vooral van een Brahmanen-leerling met de vrouw van zijn meester, staan smartelijke doodstraffen.

Alle zedelijk leven is eigenlijk een zich losmaken van de wereld. Alle daden, ook de goede, behooren tot het eindige bestaan en kunnen niet van de zielsverhuizing verlossen. De mensch moet echter allerlei middelen beproeven om zich van de wereld te bevrijden, door zich van haar af te zonderen en haar leven met volkomen onaandoenlijkheid te beschouwen. Meer dan alle gaven, die men Agni schenken kan, is de innerlijke zelfverbranding des menschen, de gloed der askese. De zelfkastijding neemt daarbij een voorname plaats in. De drie hoogste casten hebben daarbij den voorrang, want zij zijn tweemaal geboren. Een Schudra, hij, die tot de laagste caste behoort, kan door zelfverloochening slechts bereiken, dat hij in een latere menschwording in een hoogere caste wordt geboren. Wie tweemaal geboren is, moet door een Brahmaan onderricht worden, dat is de eerste levensperiode, die van den Brahmatschari. Daarop volgt die van den huwelijken staat, Grihamêdhi, en als hij bemerkt de sporen van den ouderdom, en zijne kindskinderen ziet, moet hij het huis verlaten en als kluizenaar leven gaan in het woud. Dat is de derde levensperiode. Zijn vrouw mag hij meenemen in de eenzaamheid, maar haar ook laten bij zijne zonen. Ook het heilig vuur neemt hij mede om de vijfdaagsche offers te kunnen brengen. Hij kleedt zich in boomschors of in de huid eener zwarte antilope. Hij slaapt op de aarde, leeft van boomvruchten, wortelen en water, dat door een doek moet worden gegoten, opdat er geen levende wezens zullen worden gedood. Haar, baard en nagels mogen niet worden afgeknipt. Vasten moet hij dikwijls. Van alle begeerten moet hij zich vrijmaken, niets mag hem storen in zijn godsdienstige overpeinzing. Vooral bij het uitspreken van het mysterieuze woord *ôm* moet hij den adem lang inhouden. Met het lezen der heilige Veda's en met geestelijke overdenkingen moet hij zich bezig houden, terwijl hij lichaam, nek en hoofd onbewegelijk stil houdt, moeten de oogen op de punt van den neus worden gericht. Maar behalve deze oefeningen zijn vooral zelfkastijdingen van belang. Een geheelen dag op de teenen staan, over den grond heen en weer glijden, voortdurend opstaan en gaan zitten, in strenge koude natte kleeren dragen, naakt in den regen liggen, zomers tusschen twee vuren zitten, zijn middelen om geestelijk op te klimmen. Religieuse zelfmoord is niet onbekend. De weduwen-verbranding was ook vrijwillige askese, die van de veronderstelling uitgaat, dat de vrouw geen gelukkiger leven kan verkrijgen dan haar man. Deze godsdienstigheid is echter door de Engelsche regeering thans verboden. De hoogste levenstrap is die van den Sannjasin, van den zich verloochenende. De Sannjasin is onaandoenlijk tegenover alles. Offers brengt hij niet meer. Hij rust geheel in het hoogste wezen, alle gevoelens onderdrukkend. Hij wenscht noch dood, noch leven. Met een aarden vat en een staf wandelt de Sannjasin naakt rond, eenzaam bedelend, zwijgend en onbekommerd om al het aardsche. Als hij aalmoezen ontvangt, zal hij zich niet verheugen, als hij niets ontvangt, zich niet bedroeven of beklagen. Als hij heeft ingezien, dat de werelden door het *karmân* zijn ontstaan, door de werkzaamheid van het Brahman en der schepselen, dan zal hij komen tot het verlies van het weten om zich met het woord *ôm* volkomen in het Brahman te laten ondergaan. Dit is het ideaal der Brahmaansche vroomheid. Een aanschouwelijk beeld dezer askese wordt geteekend in de sage van *Wischmamitra* en *Wasischtha*, die in het Mahabharata en het Râmâjana wordt verhaald. Zij luidt aldus: De koning Wischmamitra kwam tot de kluizenaarshut van den Brahmaan Wasischtha en begeerde een wonderkoe te bezitten, die den kluizenaar alle zijn wenschen inwilligde. Vergeefs bood hij den heilige 100.000 gewone koeien aan en te vergeefs poogde hij met geweld het dier te rooven. Als de koe loeide, verschenen er scharen van krijgers, die des konings legers versloegen. De honderd koningszonen, die op den heilige aanstormen, verbrandde hij met den gloed zijner geestelijke overpeinzing. De koning moet beschaamd de meerderwaardigheid van den Brahmaan erkennen, maar besluit hem door boete te overwinnen. Hij gaat daartoe in het woud, staat honderd jaren op zijn teenen, leeft alleen van lucht en verkrijgt daardoor van de godheid Shiwa hemelsche wapenen, waarmede hij de hut van den kluizenaar in brand steekt. Zelfs de goddelijke vuurwapenen worden gebluscht door den staf van den Brahmaan. Dan gaat de koning naar het Zuiden, legt zich kastijdingen op om zelve Brahmaan te worden. Maar eerst na duizend jaren verklaart Brahma hem voor een vroom koning, die ook Veda-zanger is. Hij kan dan reeds groote teekenen doen, want als iemand den kluizenaar te vergeefs heeft gebeden om een hemelvaart, dan kan Wischmamitra dit wel in vertrouwen op de verdienste zijner boete. De goden, die zich tegen hem verzetten, bidden hem van die hemelvaart af te zien, maar omdat hij het beloofd heeft, dwingt hij de goden dezen ten hemel gevarene onsterfelijke te ontvangen om buiten de zonnebaan te schijnen en in den hemel te wonen. Na nogmaals duizend jaren boete, verklaart Brahma hem voor een *Rischi*, een vrome, maar nog altijd niet voor een Brahmaan. En zoo begint hij nieuwe boetedoening, steeds strenger, en wordt dan een *Mahasschi*, een groote vrome, zoodat de goden zelf bang voor hem zijn. Zij pogen hem te verleiden, maar als hij in die worsteling zich boos maakt, dan moet hij opnieuw boeten. Hij staat duizend jaren op één been en zwijgt. Dan is het uur gekomen, waarop Brahma hem tot Brahmaan maakt en de goden hem eerbewijzen brengen. Zoo was dus iemand uit de kaste der krijgslieden Brahmaan geworden.

Duidelijk blijkt uit deze sage, hoe in de Brahmaansche voorstelling de godsdienstige overpeinzing en boete als magische machten

sterker zijn dan de goden. De voorschriften der Brahmaansche askese waren kwellender dan die der Farizeën. Hij mag niet springen, niet loopen, niet zingen, niet dansen, zijn haar niet aanraken, met de tanden niet knarsen. Zoo stond hij steeds bloot aan overtredingen, die geboet moesten worden. Doodzonden waren het dooden van een Brahmaan, het stelen van goud ten nadeele van den Brahmaan. Het dooden van een *Kschatrja*, iemand uit de kaste der krijgers, moest met een vierde der boete, die voor een Brahmaan werd gevorderd, worden gezoend. Een achtste deel als het een *Vaishja*, een zestiende als het een *Shudra* betrof. Dat zulk een askese tot zelfmoord kon leiden, ligt voor de hand. Bij al deze boete echter, is ondanks den ernst waarvan zij blijk geeft, van geen schuld en zondekennis sprake. Niet om Gods wil, maar om eigen eer kwelt zich de Brahmaan om de godheid te dwingen en zichzelf de macht te veroveren. De askese, die de Roomsche kerk kent, kan in de boete bij lange na niet met die der Brahmanen worden vergeleken, maar gaat van een dieper schuldbesef uit en kent den afstand tusschen God en den zondaar, zij het dan ook nog niet op juiste wijze. Ook bij Christelijke asketen is eerzucht dikwijls een factor geweest, die tot wereldverachting en zelfkastijding bracht. De ontaarding van het Christelijke blijkt wel eens het karakter van het heidensche te hebben.

De Brahmaansche Filosofie is voor alles religieus van aard. Dit blijkt reeds daaruit, dat de verschillende wijsgeerige scholen van het Brahmanisme alle het gezag der Veda's erkennen. Het denken is hier geheel religieus gedetermineerd. Daarbij komt, dat het nagestreefde doel niet is de waarheid, maar de verlossing van de boeien der zielsverhuizing, mòkscha. En eindelijk moet worden erkend, dat de invloed der wijsbegeerte op de volksreligie hier zeer groot is.

Er zijn zes filosofische systemen, waarvan telkens twee nauw verwant zijn. 1°. *Njaja en Waischeschika.* Deze richting houdt zich vooral bezig met den weg om tot kennis te komen. Het is echter niet wat wij logica noemen, maar legt nadruk op de scheiding van lichaam en ziel om deze te bevrijden van hartstocht en streven naar belooning. In het Waischeschika-systeem wordt de wereld gedacht uit eeuwige atomen te bestaan, die zich als resultaat van vroegere geboorten aaneensluiten tot verschillende vormen der verschijnselenwereld. Deze wereld is dus resultaat eener voorafgaande, product van den drang dier zielen, die aan dit bestaan hechten. Zoo ontstaat dus ook uit deze wereld een andere. 2°. *Sankhja* en *Joga.* Ook deze scholen laten de Vedagoden bestaan als zielen, die op den weg naar verlossing vooruitgekomen zijn. Sankhja beteekent optelling, want deze richting onderscheidt zich daardoor, dat zij niet alles in het eene Brahman laat opgaan, maar de wereld beschouwt als ontstaan uit *25* beginselen, waarvan er *24* behooren tot de materie, prakriti, terwijl het *25e* de geest, purusha, is. Doch deze geest is ook geen algeest, maar een veelheid van enkele zielen. Van een eeuwige godheid is hier geen sprake. De materie is grond van het wereldleven en heeft de *drie* substanties: goedheid, sattva, hartstocht, radschas, en duisternis, tamas, met de wereld gemeen. De redelooze *prakriti* ontvouwt zich van zelf in deze veelvormige wereld, terwijl de substanties elk om de heerschappij worstelen. De Purusha, dus de verschillende zielen, die met de materie gelijk eeuwig is, dringen daartoe. Doch ook deze Purusha werkt onbewust, zooals de magneet het ijzer aantrekt. Ook hier een opeenvolging van wereldperioden, waarbij hetgeen elke voorafgaande periode aan loon niet deed genieten, of door straf niet liet boeten een rest over laat, die de ur-materie weder in actie brengt voor het oproepen eener nieuwe wereldperiode. Krachtens de drie substanties wordt de ziel in het lichaam gevangen gehouden en afhankelijk van de suprematie dezer drie substanties ontstaat er de goden-, menschen- of dierenwereld. De zielen zijn in de natuur ingegaan. Was er maar één ziel, dan kon deze niet in den eenen mensch vreugde, in den anderen smart ervaren. Het eerste zielsomhulsel, dat haar begeleidt onder alle vormen, die zij in de zielsverhuizing aanneemt, bestaat uit *19* van de *25* beginselen. Daarenboven verkrijgt zij nog een materieel lichaam, dat uit *5* grove elementen bestaat, die bij de geboorte uit de ouders worden meegebracht. De ziel zelve oefent geen invloed op de natuur uit, zij is slechts de kennende toeschouwer. Werkzaamheid gaat slechts van het ur-lichaam uit, dat handelt en de veranderingen doorleeft. De Purusha kan door de onderscheidende kennis verlossing verkrijgen, wijl zij de ziel losmaakt van de natuur. De ziel, die weet, dat zij niet de natuur is, en inzicht heeft in de verhouding der beginselen, in hetgeen van de ziel en van het lichaam komt, leeft nog in het lichaam voort, maar met den dood houdt de actie van dit ur-lichaam op en ook de noodwendigheid eener nieuwe geboorte.

Het *Joga*-systeem sluit zich bij het *Sankhja* aan door ook te erkennen een veelheid van zielen, maar onderscheidt er zich van door de godheid te erkennen als een bijzondere ziel, die vrij is van alle lijden. Het is meer theïstisch, maar de verlossing wordt gezocht als in de Sankhja wijsbegeerte door kennis in den weg van askese. Het woord *Joga* duidt de askese aan, *Jogin* zijn de boetelingen. Deze askese is in verschillende trappen ingedeeld om te komen tot een zich verliezen in de peinzing over de beteekenis van de *Purusha.* 3°. *Mimânsa en Wedânta.* Mimânsa is geen eigenlijk wijsgeerig systeem, maar een onderrichting om na te denken over de Veda's en over de offervoorschriften en hetgeen men zich door de werken verwerven kan. *Wedânta* echter sluit in zich alle consequenties, waartoe het Brahmaansche pantheïsme leidt. Het woord beteekent Veda-einde en wijst op het einddoel dat de Veda-religie nastreeft. *Wedânta* is een zeer invloedrijk systeem en heeft ook onder Westerlingen de aandacht getrokken. Het wordt toegeschreven aan den wijsgeer Bâdarâjana of Wjâsa, schrijver van het *Brahmasutra*, dat pl.m. 800 na Chr. gecommentarieerd werd door *Schankarâtschârja* in Malabar, later werd nog geschreven de *Vedânttasâra.* De Wedânta aanvaardt de bespiegelingen der *Upanishad*, d. i.

de filosofische verklaringen der *Brâhmanas*, d. i. der offervoorschriften, tracht deze te harmonieeren, waar er verschillen zijn, licht hunne consequenties toe en voegt er nog allerlei bij. De *Atman*, de centrale substantie van het ik, gaat uit verre boven het bereik der persoonlijkheid des menschen en wordt tot een scheppende macht, die het lichaam van het al beweegt. De *Atman* is de heer der ademkracht, der goden, der scheppers en laat uit zichzelven alle werelden voortkomen en is dus eigenlijk het Al. Het *Brahman* is zijn, denken, zaligheid. Dit zijn in waren zin komt slechts het absolute toe. Al het andere is slechts schijn. Het *Brahman* bestaat en de wereld niet of de wereld bestaat en Brahman niet. Maar Brahman is het eenige werkelijke zijn. De dingen, ook de individueele zielen, zijn niet werkelijk. Dus in waarheid bestaat de wereld niet. Daar echter de realiteit der verschijnselenwereld zich onafwijsbaar aandient, worden drie graden van zijn onderscheiden: de louter wezenlooze schijn, d. i. wat de verbeelding leert zien; het praktische zijn, Ischwara, de hoogste god, de goden, de zielen, zielsverhuizing, hel en hemel, de gansche verschijnselen-wereld, want dit alles is zelfmisleiding, vrucht van onkunde. Zij zijn alle droomgewrochten, die het denken en handelen der menschen beïnvloeden. Daarom is het een praktisch zijn; het ware zijn komt slechts het reine Brahman toe, het absolute. Het ontstaan der wereld wordt als een uitademing voorgesteld. Schepper is het Brahman in de nederige gestalte van den Ischwara, die zich wilde vermenigvuldigen. Maar de vraag, hoe uit het eene Brahman de stoffelijke wereld kan voortkomen, wordt voorbijgegaan, omdat de wereld slechts schijn is. De verlossing bestaat in de erkenning, dat het empirisch ik met het absolute ik ident is, in de erkenning, dat ik dat, d. i. Brahman ben. De wijsgeer, gereinigd door zijn cultische handelingen, keert zich af van de wereld en denkt na over de spreuk: *tat tvam asi*, d. i. dat zijt gij, gij zijt het eenig wezen. Zoo lang moet dit kennisproces herhaald worden, tot een schouwen daarvan geboren wordt en herhaling niet meer noodig is. Wie smart lijdt, moet bedenken, dat het slechts schijn is, een waan. Hoe deze verlossende kennis ontstaat, wordt niet geheel duidelijk. Soms is zij geschenk van Ischwara, soms vrucht van eigen werk.

Het Brahmaansch pantheïsme vertoont dezelfde eigenaardigheden, die ook het Westersch pantheïsme kenmerken, onderscheidt zich door hetzelfde mystisch intellectualisme.

Sociale levensvormen. De sociale verhoudingen, die het Brahmanisme voortbracht, onderscheiden zich door het Casten-systeem. Het woord „caste" is van Portugeeschen oorsprong. De Brahmaan spreekt van „varna" d. i. kleur, waardoor herinnerd wordt aan den ethnologischen ondergrond in deze klassen der maatschappij. Het Brahmanisme werkte echter mede om deze onderscheidingen toe te spitsen. Ook onder de Ariërs zelven trok het diepe scheidingslijnen. De hoogste caste is die der Brahmanen, de priesterklasse. Dat deze de hoogste was, volgde uit de religie, die zooals opgemerkt werd, drong tot vergoddelijking van al wat op den cultus betrekking had. Ook op de personen en de hun tebeurtgevallen waardeering moest dit inwerken. De priester steeg in beteekenis naarmate het meer aankwam op accurate volbrenging van al het ritueele. Zij werden tenslotte evenzeer vergoddelijkt als het vuur, dat zij ontstaken, het gebed, dat zij opzegden en verschenen dus ten laatste als de heeren der schepping. Het Brahmanisme heeft dan ook getoond, dat er op dezen weg van schepselvergoding geen stilstand is. Uit de oudste Vedaliederen blijkt nog, dat de priesters van de koningen afhankelijk waren en als menschen werden beschouwd. In de Brahmana's echter pl.m. 800 v. Chr. wordt de heiligheid hunner rechten reeds sterk op den voorgrond gesteld en worden zij reeds als goden verheerlijkt. Er zijn goddelijke goden, en ook menschelijke goden, de Brahmanen. Zoo zijn ook de offers voor de eigenlijke goden, de gaven voor de menschelijke goden, de Brahmanen, die de Veda onderwijzen en bewaren. Beide soorten van goden schenken gelukzaligheid. Deze verheffing der Brahmanen was echter resultaat van eene worsteling, soms zelfs een bloedige, want de *Kschatrja*, de krijger-caste, waartoe de koningen behoorden, stond niet zoo maar van haar rechten af. De priestermacht lag echter in de beteekenis der religie voor het volksleven, in de twisten onder den adel, waarvan Brahmanen gebruik wisten te maken. Behalve de *Brahmanen*-caste en die der *Kschatrja* was er nog een Arische caste, die der *Vaishja*, waartoe vooral de boeren behoorden. Deze drie edele casten waren niet zoo streng van elkander afgescheiden als zij tezamen stonden tegenover de vierde caste, die der *Shudra's*. De drie edele casten hadden het recht askese te beoefenen en mochten de Veda's leeren. Ook huwelijken tusschen deze werden niet zoo streng veroordeeld als een huwelijk van iemand uit deze casten met een Shudra. Een kind uit een huwelijk met een Shudra verloor zijn caste, werd dus ook Shudra. De zoon eener Brahmaansche vrouw en een Shudra werd als *Tschandala* beschouwd en gerekend tot het allerlaagste uitvaagsel, was minder in tel dan iemand geboren uit twee Shudra's. De Tschandala's waren als onreinen gedwongen afgezonderd te leven, mochten met niemand omgaan. Behalve deze 4 casten ontstonden er natuurlijk gemengde casten, middel-casten, waarvan Manu's wetboek er 16 kent, die door gemengde huwelijken uit de 4 hoofd-casten ontstonden. Uit deze 16 middel-casten ontstonden er weder meerdere. Met dit caste-wezen verbond zich de verdeeling van den arbeid, zoodat ook de beroepen casten-matig werden ingedeeld. Een soort gildewezen ontstond met een geslachtmatig karakter.

Het hedendaagsche Indië kent een zeer groot aantal casten, die soms ethnologisch, soms ook beroepmatig van aard zijn, over wier oorsprong zeer verschillend wordt geoordeeld.

Volgens Manu heeft de *Brahmaan* tot taak het bestudeeren en onderwijzen van den Veda, het brengen der offers, almoezen geven en ontvangen. De *Kschatrja* moet als krijger het volk beschermen, gaven verdeelen, offers brengen, den Veda alleen bestudeeren en zich niet door zin-

lijke genoegens laten beheerschen. De *Vaishja* moet het vee hoeden, ook gaven verdeelen en offers en den Veda bestudeeren, handel drijven, geld leenen en het land bouwen. De *Shudra's* zijn er om de drie hooge casten te dienen. Ook deze Shudra's worden nog onderscheiden in Shudra's en *Dasju*, dat zijn zulken, die zich niet aan het Brahmanisme onderwierpen, zich aan de Veda's niet stoorden en dus een naar Brahmaanschen maatstaf goddeloos leven leidden. Van alle casten hebben de Brahmanen alleen den tijd getrotseerd en de omwentelingen, die door Buddhisme en andere bewegingen veroorzaakt werden, overleefd. Zij alleen bleven zich vrijwel onvermengd handhaven. Alleen werden zij gedwongen tot bezigheden, die eigenlijk beneden hun waardigheid waren. Vooral de behoefte aan rijkdom deed zich gelden en noopte hen tot het aanvaarden van bedrijven, die eigenlijk aan lagere casten toekwamen. Van een volstrekte doorvoering van het caste-wezen was dus geen sprake, maar toch heeft het een diepgaanden invloed op het Indische leven uitgeoefend. Uit zedelijk oogpunt was de invloed van het castewezen weinig verheffend. De positie der vrouw was een hoogere dan bij andere Oostersche volkeren. Zij is geen lijfeigene, wordt beschermd door de wet, maar kan geen zelfstandigheid bezitten. In de jeugd is zij aan haar vader, gehuwd aan haar man, na den dood van haar heer gemaal en gebieder aan haar zonen onderworpen. Monogamie is regel, polygamie echter niet verboden, vooral niet bij kinderlooze echt. Bijwijven mogen van lager caste zijn, de eerste vrouw echter niet. Zij mag ook niet aan den man verwant zijn en moet lichamelijk zonder gebreken zijn. Het huwelijk wordt tot stand gebracht bij contract tusschen den vader der bruid en den minnaar, maar kan ook op andere wettige wijze worden gesloten. Cultische ceremoniën ontbreken daarbij niet. De jongere broeder mag zijn ouderen broer niet voorgaan in het huwelijk. Aan de vrouw zijn behalve echtelijke trouw en stipte gehoorzaamheid ook zindelijkheid en spaarzaamheid geboden. De man heeft de roeping haar in eere te houden, te versieren en te bewaken. In het algemeen geldt de vrouw als van ondergeschikte beteekenis. De man kan haar wegzenden, het huwelijk ontbinden, maar moet dan voor haar onderhoud zorgen. Als hij haar zonder oorzaak verstoot, heeft zij recht op een derde van zijn vermogen. Echtbreuk wordt zwaar gestraft, buitenechtelijke gemeenschap licht beoordeeld. Een weduwe mag niet hertrouwen. In later tijd werd van de weduwe verwacht, dat zij zich op den brandstapel van het lijk van haren man levend zou laten verbranden. Het bezit van zonen werd op hoogen prijs gesteld, daar deze den afgestorven voorouders offers konden brengen. Als in Israël was het leviraatshuwelijk in zwang. Den kinderen wordt gehoorzaamheid jegens de ouders geleerd; doch de knaap moet vooral zijn geestelijken vader, den Brahmaan, eere bewijzen, omdat hij hem den Veda leert. De eerbied voor de moeder geeft aardschen voorspoed, voor den vader de goederen tusschen hemel en aarde, maar wie zijn leermeester eert, verkrijgt zich de wereld van het Brahman. Als vader, moeder en leermeester leven, mag geen ander verdienstelijk werk worden gedaan dan hun aangenaam te wezen.

Het Brahmanisme bleek in staat, ondanks het verschil in taal, dat tusschen de verschillende Dravidische volken heerscht, deze tot een nationale eenheid samen te smelten. Het heeft Voor-Indië tot een betrekkelijke eenheid gemaakt, maar is juist misschien door het casten-systeem een nationale godsdienst gebleven. Het bereidde echter door sommige karaktertrekken het ontstaan eener universeele religie als het Buddhisme voor.

Litteratuur: Grieksche geschriften, die over Indië licht verspreiden, waren die van Ktesias, tijdgenoot van Xenophon pl.m. 400, gebruikte zijn verblijf in Persië om kennis van land en volk te verwerven, schreef behalve een werk van 23 boeken, *Περσικά*, ook een werk *Ἰνδικά*, waarvan enkele fragmenten bewaard werden, zie *Fragmenten gesammelt* von Bekker in de uitgave van *Photius*, Berlin 1824, von Lion, Göttingen 1823, von Bähr, Frankfort 1824. Müller, uitgave van *Herodotus*, Parijs 1858. Zie verder, Blum, *Herodotus u Ktesias*, Heidelberg, 1836; Rüter, *De Ctesiae Cnidii fide et auctoritate*, Bielefeld, 1877. Met Alexander de Groote gingen velen naar Indië, die hun indrukken ervan te boek stelden. Deze werken gingen verloren, maar werden later door *Arrianus*, 200 n. Chr. gebruikt. *Megasthenes* pl.m. 300 n. Chr. schreef *τὰ Ἰνδικά*, dat ook verloren ging, maar vooral door Strabo, Diodorus Siculus e.a. werd gebruikt, verg. Lassen, *Ind. Alt.* Bnd II. Indische Bronnen, die in de laatste eeuw werden ontcijferd, zijn zeer rijk. De *Veda* = het weten, welks kern het *Mantra* d.i. het lied, een liederenverzameling is, waar aanteekeningen en overdenkingen werden bijgevoegd. Er zijn 4 zulke *Sanhita's*, verzamelingen: De *Rig-Vêda* = liederen Veda, een verzameling oude hymnen aan de goden; de *Sama-Vêda*, een koraalboek voor de priesters bij het offer; de *Jadschur-Vêda*, een gebedenboek, offerspreuken, offerritueel; de *Atharva-Vêda* of *Brahma-Vêda* was de laatste samengestelde gebedsverzameling en tooverspreuken, die niet overal als canoniek werd erkend, waarin echter oude stukken niet ontbreken. De *Rig-Veda* met den commentaar van *Sajana* werd uitgegeven door Max Müller, 1849—1875, 6 deelen. Een tekstuitgave, Londen 1873 en 1878; een Engelsche vertaling, *Vedic Hymns*, Oxford, 1891 *Sacred Books of the East*. Verder de litteratuur-opgaven in de algemeene geschiedenis der godsdiensten van Tiele, van Orelli, Chantepie de la Saussaye e.a. [6.

Brahma-Samadsch is een der gemeenschappen, waarin het Hinduisme zich met elementen der Christelijke religie heeft vermengd. De vrome *Rama Mohana Raja*, een Bengaalsch Brahmaan, die in 1833 te Bristol gestorven is, was de stichter van dit genootschap. Hij had Sanskriet, Arabisch en Perzisch geleerd en op een reis naar Tibet de wijsheid der Lama's leeren kennen. Hij was streng monotheïst, bestreed met ijver de polytheïstische voorstellingen als een grove dwaling. Daarom moest hij uit zijn vaderland wijken. Sinds 1816 trad hij als refor-

mator op van het naar zijn meening oorspronkelijke monotheïstische Hinduïsme. De meesten zijner leerlingen waren opgeleid in Christelijke opvoedingsgestichten. Dit verklaart den Christelijken invloed, die zich in de ontwikkeling openbaart. Ongeveer 1830 werd zij gesticht en aanvaardde toen den naam Brahma-Samadsch in plaats van dien van Unitarische kerk van Calcutta. *Rama Mohana Raja* (door sommigen ook Ram Mohan Roj genoemd) schreef een boek *Precepts of Jesus*, waarin hij zijn bewondering te kennen gaf voor de practische zijden van het Christendom, maar van de genade Gods in Christus Jezus wilde hij niet weten, daar hij de zaligheid afhankelijk maakt van 's menschen eigen verdiensten. Na den dood des stichters zette de secte haar bestaan voort. Te Madras vestigde zij zich. Van opbloei was echter geen sprake, vooral niet te Calcutta, totdat in 1839 de Babu *Debendra Nath Tagora* optrad met het tijdschrift *Sabha*. Bij de secte voegden zich leerlingen van de godsdienstlooze staatsscholen, tengevolge waarvan haar oorspronkelijk geloof verwaterde. Het Hinduïsme werd principieeler op den voorgrond gesteld. Spreuken van oude wijzen werden als uitdrukking des geloofs aanvaard. Alle geschreven openbaring verworpen en de natuur als eenig heilig boek erkend. Mystische invloeden deden zich onder hen gelden. Het inwendige licht kreeg onder hen beteekenis. Zoo nu en dan traden echter tot deze secte menschen toe, die in de zendingsscholen waren opgeleid, waardoor zij weder tot het Christendom neigde. Zoo o. a. *Keschub Chunder Sen*. In 1865 stelde hij met een aantal jongeren voor af te schaffen de uitwendige caste-teekenen, dat slechts bekwame mannen de godsdienstoefeningen van den Samadsch leiden zouden, terwijl daarin van geen haat jegens andere godsdiensten mocht sprake zijn. Daar de conservatieve elementen dit niet wilden toestemmen, onstond er een scheuring. Deze conservatieven noemden zich voortaan *Adi Brahma Samadsch*, maar verliepen ten slotte weder in Hinduïsme.

Den 5en Mei 1866 hield Keschub Chunder Sen een bekende voordracht over: Jezus Christus, Europa en Azië. In 1870 kwam hij naar Engeland, waar hij zeer gevierd werd. Hij bestreed de godsdienstloosheid van zijn ontwikkelde rasgenooten en trad op met de leuze: de religie grondslag van allen vooruitgang. Aan Gods Vaderschap gelooven is het geloof aan de broederschap der menschheid. Daarmede stelde hij zich tegen het caste-wezen, tastte Brahmaansche voorschriften aan door b.v. het huwelijk der weduwen geoorloofd te stellen en de opvoeding der vrouw te verbeteren. 1880 gaf hij voor de gemeente nieuwe geloofsregelen o. a. dat God niet mensch wordt in menschelijke gedaante. Mozes, Jezus, Mohammed, de groote Brahmanen en de stichters der godsdiensten zijn alle weldoeners der menschheid, maar slechts begaafde menschen. De roem van Keschub Chunder Sen taande echter, zooals dit met alle sectenleiders het geval is, zoodat toen hij in 1884 stierf, zijn glorietijdperk reeds voorbij was. Zijn extatische gedragslijn, zijn pompeuse ceremoniën trokken niet meer aan, vooral niet toen het bleek, dat hij, in strijd met eigen leer zijn dochter reeds op zeer jeugdigen leeftijd aan een rijken Hinduvorst uithuwelijkte en dezen misstap door een beroep op goddelijke ingeving trachtte te rechtvaardigen. Zijn dood bracht echter groote stoornis in het bestaan zijner reeds pl.m. 3500 leden sterke gemeente. Zij bleef echter vasthouden aan het ideaal eener verzoening van alle godsdiensten, gelijk hare voorstanders dit ook op het congres der godsdiensten te Chicago verdedigden. Deze secte wijst op het ontbinden van het Hinduïsme. Toch mag men niet uit het oog verliezen, dat zij daarmede nog niet Christelijk is geworden. Zij heeft blijkbaar geen oog voor het principieele verschil tusschen Hinduïsme en Christendom, heeft geen oog voor den Christus der Schriften, dien zij verwerpt, evenals de duizenden Europeanen, die onder den invloed van het modernisme ook droomen van een versmelting aller godsdiensten tot een nieuwe wereldreligie. [6.

Brakel. I. *Theodori à Brakel* (of Dirk Gerryts), geboren te Enkhuizen in 1608, werd den 13den Maart 1638 beroepen te Beers en Jellum. Volgens sommigen heeft hij niet, volgens anderen wèl een academische opleiding genoten. In 1652 werd hij predikant te Den Burg op Texel, in 1653 aanvaardde hij den dienst des Woords te Makkum, waar hij den 14den Februari 1669 stierf. Hij wordt geroemd als een vroom man, een gemoedelijk prediker, die zich geheel wijdde aan de belangen zijner gemeenten. Verschillende geschriften zagen van zijn hand het licht, zooals: *Het geestelijk leven ende de staat eens geloovigen menschen hier op aarde* en *De trappen des geestelijken levens*, welke behoorden tot de meest geliefkoosde geestelijke literatuur onzer vaderen. Door al zijn werkjes loopt een mystieke, gemoedelijke ader en ze getuigen van een man, die zijn God liefheeft. Vandaar de talrijke herdrukken. Op zijn zoon heeft de godzalige prediker en vader een onuitwischbaren stempel gedrukt.

II. *Wilhelmus à Brakel* werd den 2den Januari 1635 te Leeuwarden geboren. Reeds als kind leefde hij onder een teederen indruk van God en was hij vol liefde tot den Heere Jezus. Hij doorliep te Leeuwarden de Latijnsche school en werd 6 Januari 1654 aan de Franeker Academie als literarisch student ingeschreven. Op jeugdigen leeftijd en als predikant te Leeuwarden was hij „het nieuwe licht" ('t Coccejanisme) niet ongenegen. Waarschijnlijk bezocht hij ook nog een tijdlang Utrechts Hoogeschool om Voetius te hooren. In 1659 werd hij proponent met een generale zending. Den 27sten Juni 1662 werd hij te Exmorra beroepen. Den 29sten Maart 1664 huwde hij met Sara Nevius, een vriendin van de bekende Anna Maria van Schuurman. Zij overleed den 24sten Januari 1706 in den ouderdom van 76 jaar. Den 11den November 1665 werd à Brakel te Stavoren beroepen. Ook hier arbeidde hij met zegen. Den 3den October 1670 volgde het beroep naar Harlingen. Hier werkte hij inzonderheid met rijke vrucht. Den 17den November 1673 deed hij zijn intrede te Leeuwarden. Hier hield hij de in dien tijd opgekomen conventikelen (gezelschappen), waarover in den kerkeraad een twist ontstond. De strijd met een collega, Ds. David Flud van Giffen, predikant

te De Knijpe, liep zonder veel beroering af (1680). In 1682 werd hij wegens de verklaring, dat geen politieke Overheid macht had om een predikant af te zetten, voor vier weken van zijn dienst gesuspendeerd, waarop à Brakel met een tweetal remonstrantiën antwoordde en niettemin den kansel beklom. Het bleek, dat de Overheid het recht der kerk in discipline en censuur niet wilde verkorten, maar slechts bezwaar had tegen de manier van zeggen. Zoo verviel de reden van suspensie en weldra kwam de zoen tot stand, waarbij de zaak geheel in zijn voordeel werd beslist. In September 1683 volgde nu het beroep naar Rotterdam. Aanvankelijk had à Brakel bedankt, maar voor een herhaalde roeping bezweek hij tot groote teleurstelling en verontwaardiging van kerkeraad en gemeente te Leeuwarden. In Rotterdam werd hij op 21 November bevestigd. Met hem kwam er hier een geestelijk opgewekte tijd. Acht en twintig jaren heeft hij hier onvermoeid en met zegen het Evangelie verkondigd. Zijn collega's waren hier o. a. de populaire Wilhelmus Eversdijk, de Voetiaansche Abraham Hellenbroek, de bekende Petrus Dinant, de vermaarde Jacobus Fruytier en Franciscus Ridderus. Ook in Rotterdam oefende à Brakel een gezegenden invloed op heel zijn omgeving uit. In zijn prediking was hij eenvoudig. Zielen den weg des heils te wijzen was zijn eerste streven. Zeer streng was hij in de zondagsviering. Door zijn invloed werd de proefpredikatie vóór het avondmaal verzet van de vroegbeurt op een zondagavondbeurt. De toevloed avondmaalgangers was onder hem groot. De catechisatie voor „competenten" bloeide. Ook voerde hij een catechisatie in, waarin de vromen hun zielstoestanden met elkaar bespraken tot opscherping der Godzaligheid. Belangrijk is Brakels strijd met de Rotterdamsche vroedschap (1688). Toen deze een beroep van de gemeente improbeerde, preekte hij over Psalm II vers 6 en bestrafte hij de Overheid. Hem werd nu de kansel verboden en zijn stadstractement ingehouden. Hij eindigde echter met zich te onderwerpen. Brakel stierf zooals hij geleefd had, op 30 October 1711 des morgens te 11 uur. Zijn beroemdste werk is zijn *Redelijke Godsdienst*, in 1700 uitgegeven en in tal van drukken verspreid. Op den grondslag van Gods Woord is dit geschrift de meest populaire dogmatiek geworden van de Gereformeerden in Nederland. Brakel bezat een scherp verstand, een helder oordeel en een vlug begrip. In de talen en in de Godzaligheid was hij ongemeen bedreven. Hij was een man des gebeds. In de praktijk der Godzaligheid was hij „weergadeloos". Zijn sterfbed beweest zijn vroomheid. Zeer bekend is hij door zijn strijd tegen de Labadisten. Hij was Voetiaan; ook gematigd chiliast. Zijn werk, hoe uitnemend ook als populair handboek, is echter niet *het* godgeleerde werk bij uitnemendheid. 't Geheim van à Brakels invloed ligt in zijn practischen zin. Geliefd was hij als prediker. Hij was een anatomist eerst van den tekst, daarna van het hart. Steeds hield hij zich aan den stelregel, dat men „geleertheyt gebruikende de geleertheyt verberge óp den Preekstoel". [18.

Braken. Het heeft de beteekenis van breken en wordt gebezigd van het omwerken van den akker. „Braakt ulieden een braakland" (Jer. 4 : 3; Hosea 10 : 12). [24.

Brand heeft behalve de gewone beteekenis (Openb. 18 : 9, 18) verbranding (Lev. 10 : 6; Dan. 3 : 27) nog de volgende beteekenissen 1°. *brandmerk* (Ex. 21 : 25); 2°. *vuurbrand* (Richt. 15 : 4), als een vuurbrand uit het vuur gerukt zijn beteekent: uit den uitersten nood verlost zijn (Am. 4 : 11; Zach. 3 : 2); 3°. *aansteken* van welriekend hout ter eere van een gestorvene (2 Kron. 21 : 19; vgl. 16 : 14; Jer. 34 : 5); 4°. *brandkoren*, een ziekte in het koren (1 Kon. 8 : 37; Am. 4 : 9; Hagg. 2 : 17), waardoor de groene halmen geel worden en geen vrucht dragen; 5°. *brand* als een krankheid des menschen (Deut. 28 : 22). [24.

Branden. Dit wordt gebezigd in overdrachtelijken zin voor een heftige gemoedsbeweging: van *toorn* (Ps. 89 : 47; Jes. 30 : 27; Neh. 1 : 6); lieden, die branden (Ez. 21 : 31) zijn óf razende menschen óf volgens een andere overzetting ruwe lieden; *van zinnelijken lust* (Ez. 23 : 5, 9; vgl. 1 Cor. 7 : 9); *van bijzonderen ijver* (2 Cor. 11 : 29; Luc. 24 : 32). [24.

Brandmerk, een merk, dat den misdadiger op het schavot, na de geeseling, op rug of schouder met een gloeiend ijzer werd ingebrand. Deze lijfstraf werd 29 Juni 1854 in ons land afgeschaft.

Brandofferaltaar. Het brandofferaltaar stond ten Oosten van het heiligdom; bij het tempelvisioen van Ezechiël stond het juist in het midden van de vierkante ruimte voor den ingang van het heiligdom, zoodat de offeraar en de priester, staande aan het altaar, met het aangezicht stonden gekeerd naar het heilige der heiligen. Op het brandofferaltaar werden met uitzondering

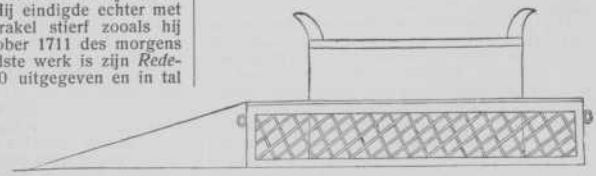

Brandofferaltaar.

van reukwerk alle andere soorten van offers gebracht; het werd het menigvuldigst gebruikt. Ook de leek mocht tot dit altaar naderen, doch niet komen in de ruimte die het altaar scheidde van het heiligdom; sommigen zijn van meening dat alleen de priester het mocht aanraken (Ex. 29 : 37; 30 : 29); hoewel anderen hier vertalen: al wie het aanroert wordt gewijd. Aan dit altaar was het asylrecht verbonden; de achtervolgde mocht de hoornen grijpen van het altaar; Salomo liet evenwel Joab aan het altaar dooden, in overeenstemming met Ex. 21 : 14. Het vuur op het brandofferaltaar mocht niet uitgaan (Lev. 6 : 12).

De beteekenis van het voorhof vond haar hoogtepunt in dit altaar; de gemeenschap tusschen den Heere en het in het voorhof voor Hem verschijnende volk concentreerde zich in het brandofferaltaar. Alle gaven van het volk voor den Heere werden hierop geheel of gedeeltelijk verbrand. Het inwendige van het altaar was van aarde of van onbehouwen steenen (Ex. 20 : 24, 25); het was bekleed met koper. Hierdoor werd volgens Keil te kennen gegeven dat de aarde de grondslag is voor het rijk Gods in zijn tijdelijken ontwikkelingsvorm, en dat de aarde uit haar verval door de zonde des menschen weer tot God wordt opgeheven krachtens de genade, die werkt in het rijk Gods, dat gesymboliseerd wordt door het kwadraatvormig altaar, dat door een houten met koper overtrokken bekleedsel de aarde of in het gegeven geval de onbehouwen steenen omgeeft. Van groote beteekenis zijn de koperen hoornen aan het hoofd van dit altaar, met het bekleedsel daarvan een geheel uitmakende. De hoorn is het symbool van macht, kracht en levensvolheid; ook aan dit altaar dus een vertolking van Gods macht en sterkte, van heil en zegen. Daarom werd het bloed der verzoening daaraan gestreken en zocht degene, die niet met voorbedachten rade doodslag]had gepleegd, bescherming tegen den bloedwreker aan dit altaar. Het gereedschap dat bij het brandofferaltaar moest dienen, nl. potten, schoffelen, besprengbekkens, krauwels en koolpannen moest eveneens van koper zijn vervaardigd (Ex. 27 : 3; 38 : 3).

De Joden die in de dagen des Heeren zoo lichtvaardig zwoeren, deden zulks ook bij dit altaar en de offers daarop gebracht (Matth. 23 : 18). [8.

Brandt. I. *Gerardt Brandt*, zoon van Gerardt en Neeltje Jeroens werd den 25sten Juli 1626 geboren. Zijn vader blonk als uurwerkmaker en vervaardiger van zonnewijzers en andere kunstwerktuigen uit. Ook als dichter was hij niet onbekend. Deze liefde voor de dichtkunst ging van vader op zoon over. Een grooten roem verwierf deze zich door het opstellen van een lijkrede op den historieschrijver P. C. Hooft. Hoewel zijn naam als letterkundige gevestigd was, bleef hij, gelijk zijn vader, instrumentmaker.

In 1648 dong hij naar de hand van Suzanna van Baerle, die echter wel met een predikant maar niet met een uurwerkmaker in 't huwelijk wilde treden. Daarop ging Brandt na ernstige studie in de oude talen naar het Seminarium der Remonstranten, waar hij aan de voeten inzonderheid van Curcellaeus de godgeleerde studiën volgde.

In 1652 werd hij te Nieuwkoop Remonstrantsch predikant en nam hij Suzanna, om wie hij zoovele jaren de wetenschap gediend had, mede ter pastorie. Hoewel hij met vele banden aan Nieuwkoops kerk zich gebonden gevoelde, trok hij toch in 1660 naar Haarlem, welke standplaats hij in 1667 met Amsterdam verwisselde. Hier overleed hij den 12den October 1685.

Brandt's naam en glorie zijn verbonden aan de vele door hem uitgegeven geschiedkundige werken. Zijn hoofdwerk is het bekende: *Historie der Reformatie, en andere kerkelijke geschiedenissen in en omtrent de Nederlanden*, in 4 kloeke deelen. Vooral de zeer partijdige beschrijving van de Remonstrantsche en contra-Remonstrantsche troebelen en van de Dordtsche Synode (1618—'19) deed telkens een storm van felle verontwaardiging opsteken. Inzonderheid de Middelburgsche predikant J. Leydekker trad als paladijn voor de Dordtsche Synode in 't krijt. Geen wonder, dat Brandt als Remonstrantsch predikant moeilijk een onpartijdig oordeel over de Dordtsche Synode vellen kon. Toch is zijn werk nog steeds als bron te waardeeren, al is historische critiek ten zeerste noodig. De naam van historie-schrijver en van uitnemend biograaf komt Brandt in elk geval toe. [18.

II. *Arnold Hermann Wilhelm Brandt*, werd 6 October 1811 te Detmold in Lippe geboren. Hij studeerde te Halle, Berlijn en Jena, en arbeidde als leeraar in Duitschland, tot hij in Mei 1852 bij de Nederlandsche Hervormde Gemeente te Amsterdam tot Hoogduitsch predikant werd beroepen. Gedurende zijn 30-jarige ambtsbediening in de hoofdstad won hij door zijn eenvoud, kracht, kunde en geloof vele harten voor zijn Heiland. Schoon vreemdeling, was hij niemand vreemd. Met heilige warmte preekte hij Zondag aan Zondag in de Nieuwezijdskapel ook voor velen die, ofschoon geen Duitscher, in den Hollandschen kerkdienst destijds niet vonden de prediking der vrije genade Gods in Christus. Hij steunde ook de actie voor Christelijk Onderwijs, o.a. het volkspetitionnement aan den koning in 1857, toen zijn Hollandsche collega's in de hoofdstad daarvoor niets deden. Hij stierf 6 April 1882. Zijn zoon Dr A. J. H. W. Brandt werd de opvolger van Prof. A. D. Loman aan het Evangelisch Luthersch Seminarie, en koos de moderne richting. [30.

Brant (Sebastian), stadssyndicus te Straatsburg, overleden 1521, opende den bloeitijd der

Sebastian Brant.

Duitsche satyre met zijn *Narrenschip*, een satyrische uitbeelding van de verwarde ver-

houdingen in staat en kerk en maatschappij. Overal waar de dichter zijn oog heen wendt, ziet hij dwaasheid. Met name geeselt hij zonder sparen de hiërarchie, den clerus en het monnikendom. Anderzijds wil hij toch ook van de nieuwigheden der ketters niets weten. En hij ergert zich aan den nood waarin het scheepje van Petrus verkeert. Zoo bleef hij halverwege staan, zijn tijd vooruit, en toch — een kind van zijn tijd.

Breitinger (Johann Jacob) werd 19 April 1575 te Zürich uit een welgestelde familie geboren, had reeds vroeg zijn vader verloren en ging, in het begin vooral op aandrang zijner moeder, theologie studeeren. Eerst bezocht hij verschillende Duitsche en Nederlandsche hoogescholen (1593—'96). In 1597 tot predikant geordend, werd hij in 1611 Diakon en 1613 Antistes (opperste predikant) am Groszmünster te Zürich. In dagen van bange epidemieën had hij door trouwe zielzorg de blijvende liefde van velen verworven. Hoewel niet uitblinkend door religieuze of theologische originaliteit, had hij niettemin een scherp, natuurlijk verstand en bezat hij een groot organiseerend talent. Zijn prediking was warm, levendig, aanschouwelijk en boeiend. Een bijzondere gave was hem geschonken om met lieden van allerlei slag om te gaan en vooral de jonge menschen dweepten met hun dominé. Tot aan zijn dood in 1645 oefende hij in kerk en staat een wassenden invloed uit. Vooral zijn deelname als Zürich's afgevaardigde aan de beroemde Dordtsche Synode van 1618—'19 deed zijn invloed stijgen. Als zoodanig was zijn beteekenis ook voor de Nederlandsche Gereformeerde kerken niet gering. Op de groote Synode van Dordrecht werd hem in de verschillende commissiën gaarne een plaats gegund. Als opvolger van Bullinger trad hij in Dordt als paladijn van dezen op. De Nederlandsche theologen waren als een wonder in zijn oog: welk een schoonheid van taal, welk een wellevendheid en deftigheid in alle handelingen; hoe waren zij thuis in de geschriften der Patres en zelfs in die der Zwitsersche godgeleerden! Over de Remonstranten op de Synode was hij slecht te spreken. Gomarus vond hij wel rechtzinnig, maar in diens supralapsarisch gevoelen zeer stijf op zijn stuk staande. Toen de Engelschen, de Bremers en de Hessen aandrongen op het veroordeelen der hardere uitdrukkingen der Contra-Remonstranten, hield Breitinger een rede, welke vooral aan het slot zeer heftig was. „Zullen wij, die onze tegenstanders met zoo groote zachtmoedigheid behandelden, nu de uitdrukkingen, welke ook door Zwingli, Calvijn en anderen wel gebezigd waren, veroordeelen?" riep hij in zijn peroratie uit. Breitinger was bijzonder op het hart gedrukt sober en voorzichtig in zijn spreken te zijn en voor de op te stellen Leerregels de infralapsarische formuleering te gebruiken.

Bij zijn behouden thuiskomst te Zürich werd hij door een groote menigte begroet. Nooit waren alle wegen en straten zoo vol met volk geweest; ieder toonde zijn blijdschap over den terugkeer van den geliefden leeraar.

Nog valt mede te deelen, dat Breitinger krachtig werkte aan de verbetering van het gemeentelijk psalmgezang, aan de uitbreiding der liturgie en aan andere, zij het meer geringe, hervormingen op kerkelijk terrein. Ook aan het schoolwezen wijdde hij zijn beste krachten. Voor armen, gevangenen en vluchtelingen om des geloofs wil had hij een warm hart. Zelfs op politiek gebied liet hij zich gelden.

Breitinger, de opvolger van Bullinger, was te Zürich niet alleen een bemind herder en leeraar, ook was hij een man van verreikenden invloed. [18.

Breken. I. Het brood. Daar het brood in het Oosten tamelijk hard en dun is, zoo wordt het niet gesneden maar gebroken, als het verdeeld wordt. Vandaar beteekent broodbreken zooveel als brood uitdeelen, in 't algemeen: spijze toereiken (Jes. 58 : 7; vgl. Ezech. 18 : 7; Klaagl. 4 : 4; Matth. 14 : 19; 15 : 36; Marc. 6 : 41; 8 : 6, 19; Luc. 9 : 16; 24 : 30; Hand. 27 : 35). Het broodbreken werd volgens Matth. 26 : 26, Marc. 14 : 22, Luc. 22 : 19, 1 Cor. 11 : 24, de beteekenis van het Heilig Avondmaal (Hand. 2 : 46; 20 : 7, 11; 1 Cor. 10 : 16). — II. De moeder breken, d. i. de baarmoeder of de moeder openen of als eersteling geboren worden (Exod. 13 : 2; 12 : 15; 34 : 19; Num. 3 : 12; 8 : 16; 18 : 15). De moeder laten breken (Jes. 66 : 9) is dus zoo veel als laten baren. — III. Het hart breken d. i. een diep, bedroevend gevoel van smart, van droefenis, van medelijden in het hart opwekken (Ps. 69 : 21; Jes. 23 : 9; 31 : 20; Hand. 21 : 13). — IV. Iets, dat door God geheiligd is, niet achten, ontheiligen, bijv. het verbond met God (Jer. 11 : 10; Ezech. 16 : 59; 17 : 15), de wet van Mozes (Joh. 7 : 23; Hebr. 10 : 28), den sabbat (Neh. 13 : 17; Matth. 12 : 5; Joh. 5 : 18), het huwelijk (Matth. 5 : 28), de Schrift (Joh. 10 : 35) enz.

Brenz (Johann), Luthersch theoloog, werd den 14en Juni 1499 in Weil geboren. In 1514 trok hij naar de Universiteit te Heidelberg, waar hij o. a. van den Hoogleeraar Oecolampadius onderwijs kreeg. In 1516 werd hij baccalaureus, in 1518 magister. Luther's optreden (1517) maakte op den jongen student diepen indruk. In 1520 werd hij tot priester gewijd en las hij voor de eerste maal de mis. Meer en meer wekten Luther's en ook Melanchton's geschriften zijn belangstelling en begon hij voor studenten bijbellezingen te houden, die algemeen de aandacht trokken. In 1522 ging Brenz naar Hall, een stad in Schwaben, waar hij nog in 1523 de mis bediende. Toch gaf hij reeds in dit jaar tal van reformatorische denkbeelden ten beste, hoewel hij zich zeer voorzichtig uitdrukte. Door zijn bezadigd optreden gelukte het Brenz Hall in den bekenden boerenoorlog (1525) voor groote onheilen te behoeden. Na den boerenkrijg kon Brenz in Hall met de kerk-reformatie een aanvang maken. Weldra werd het Heilig Avondmaal onder beide gedaanten gevierd. In 1526 verscheen zijn eerste kerken-ordening. Tevens wijdde hij zijn aandacht aan het catechetisch onderwijs; zelf gaf hij twee leerboekjes, een voor de kleinen en een voor de grooten, in het licht (1527—1528). In den avondmaals-strijd stond Brenz geheel aan de zijde van Luther, dien hij steeds meer vereerde, zoodat Oecolam-

padius en Butzer hem vruchteloos tot andere gedachten poogden te brengen. (Volgens hem bracht het Woord het lichaam van Christus in het brood). In Mei 1530 is ook Brenz op den rijksdag te Augsburg, waar hij een uitnemenden indruk maakte.

Ook op andere punten stond Brenz schouder aan schouder met Luther, bijv. in zijn houding tegenover den Keizer en tegenover de Wederdoopers. Brenz kende aan de Overheid het ius reformandi, het recht tot reformeeren, toe en tevens de macht om predikanten aan te stellen en indien noodig af te zetten.

In dezen tijd stond hij in drukke briefwisseling met Luther (die al meer van Brenz begon te houden) en Melanchton, vooral over de leer van de rechtvaardigmaking. Als exegeet kreeg Brenz spoedig een grooten naam (Luther prees hem zeer) en tal van commentaren op verschillende bijbelboeken zagen achtereenvolgens van zijn hand het licht. Ook gaf hij in 1534 predikatiën over de Handelingen der Apostelen uit.

Onderwijl stond Brenz met tal van theologen, edellieden, ja met vorsten in levendig verkeer. Zoo riep Georg, markgraaf van Brandenburg, zijn hulp tot reformatie in. In Wurtemberg verleende hij in 1535 eveneens krachtige hulp tot hervorming van het kerk- en schoolwezen. In 1537 bracht hij in Tübingen vele hervormingen tot stand; zelfs ging hij hier in de prediking en in 't houden van lezingen ijverig voor.

In 1537 keerde hij naar de stad van zijn oorspronkelijken arbeid, naar Hall, terug en woonde van hier uit telkens de bekende religie-gesprekken, hoe weinig heil hij er ook van verwachtte, bij. In 1543 achtte hij een nieuwe kerken-ordening voor Hall zeer noodig en gaf hij daarin vrucht van zelfstandige studie. Hoe zeer zijn aanzien rees, kon blijken uit zijn benoeming tot hoogleeraar te Leipzig en tot predikant te Tübingen. Hij bleef echter te Hall.

In 1546 schokte hem Luther's afsterven zeer. Daar ook Hall was toegetreden tot het Schmalkaldisch verbond, verscheen de zegevierende Keizer tijdens den Schmalkaldischen oorlog voor de poorten van Hall, zoodat Brenz in allerijl moest vluchten met achterlaten van vrouw en kinderen en van waardevolle papieren. Spoedig daarop keerde hij, zij het slechts voor korten tijd, naar Hall terug. Bij het invoeren van het Augsburgsche Interim (1548) moest Brenz opnieuw uitwijken. Een prijs werd op zijn hoofd gesteld. Eerst vond hij een onderkomen bij zijn vriend Hertog Ulrich van Wurtemburg. Beducht voor zijn veiligheid trok hij echter over Straatsburg naar Bazel (1548). Hier kreeg hij de tijding van het afsterven van zijn vrouw. Ten behoeve van zijn kinderen naar Stuttgart gereisd, moest hij opnieuw vluchten en koos hij tot woonplaats het Zwarte Woud, waar hij tot 1550 bleef. Nu werd hij door Hertog Ulrich naar Urach geroepen, waar hij voor de tweede maal in het huwelijk trad met de dochter van zijn vriend Isenmann. Hier werd hij de reformator van Wurtemberg, de rechterhand van Ulrichs opvolger, Hertog Christoffel. Hij werd de eerste (opperste) predikant van Stuttgart en de hoogste raadsman van zijn vorst (1554). Weldra nam hij deel aan alle beroeringen, welke in de jaren 1554—1564 de kerkelijke en politieke wereld in beweging hielden. Hij schreef tegen den Dominicaner Peter a Soto, tegen Schwenkfeld trad hij op, met à Lasco hield hij een dispuut, tegen Bullinger, ja zelfs tegen Melanchton trad hij in het krijt. De strijd met Osiander, de adiaforistische en synergistische twisten, enz. konden hem niet koud laten.

De werkkracht van Brenz, vooral in dezen tijd, was bewonderenswaardig. Gelukkig beschikte hij over een stoer gestel en een krachtigen geest. Nog kort voor zijn dood werkte hij aan zijn commentaar op de Psalmen. Den 11en September 1570 overleed hij. Brenz was een beminnelijke figuur, vrij van hoogmoed en heerschzucht. Voor een betrekkelijk gering tractement, terwijl prachtige aanbiedingen tot hem kwamen, heeft hij zijn vaderland gediend. Hij was een vroom man, uitnemend door veelzijdige geleerdheid, wijsheid en rijke ervaring. Zijn invloed op kerk en staat in Schwaben en in Wurtemberg was niet gering. [18.

Bres (Guido de) of Guy Bray is waarschijnlijk in het jaar 1522 te Mons (Bergen) in Henegouwen geboren, als zoon van Jean de Bres, een blauwschilder. Zijn moeder was in die dagen nog een trouwe dochter van de Roomsche kerk. Guy koos 't vak van glasschilderen. Dank zij 't lezen van Evangelische boeken brak hij met de Roomsche kerk en wel tusschen zijn 18de en 25ste levensjaar. In 1548 bevond hij zich nog te Mons, maar weldra vluchtte hij voor geloofsvervolging naar Engeland, waar hij met à Lasco, Micron, Datheen, Utenhove, e. a. kennis maakte en een geregeld gemeenteleven leerde kennen. In 1552 trad hij in de Zuidelijke Nederlanden zelf als rondtrekkend prediker op met Rijsel als hoofdplaats. „Sijn eerste beginselen waren simpele vermaninghen". Te Rijsel bloeide de kruisgemeente onder zijn ijverige en nauwgezette leiding. Hier schreef hij zijn eerste werk *Le Baston de la Foy Crestienne* (1555 te Lyon uitgegeven). Spoedig daarna vluchtte hij voor nieuwe vervolgingen naar Frankfort a/M., waar hij zeer waarschijnlijk ook Calvijn heeft ontmoet. Van Frankfort vertrok hij naar Zwitserland (einde 1556 of begin 1557), waar hij te Lausanne en te Genève zijn studiën voortzette en aanvulde. In 1559 is hij weer op vaderlandschen bodem, huwt er met Catherine Ramon en preekt in Noord-Frankrijk, te Rijsel (hier voor een talrijk gehoor) en te Doornik. In den nacht van 1 op 2 November 1561 wierp hij zijn Confession de foy over den muur van het kasteel te Doornik, waar juist Spanje's koning vertoefde. Sedert werd hij 't voorwerp van vele nasporingen, maar de Bres vluchtte opnieuw naar Frankrijk. De bij de vlucht achtergelaten documenten werden op last der regeering verbrand. Zelfs werd hij verbannen verklaard en zijn beeltenis verbrand. In Frankrijk toefde hij nu van December 1561 tot Juli 1566 en was o. a. te Dieppe, Amiens, Montdidier en in Sédan (1565). Hier leert men hem kennen als zeer gematigd, niet afkeerig van een mogelijke vereeniging tusschen Calvinisten en Martinisten (Lutherschen). In 1565 verscheen van zijn hand een grondig werk tegen de Ana-

baptisten. Allengs werd hij een hoogst belangrijke persoon, die met Prins Willem van Oranje confereerde en grooten invloed uitoefende. Te Valenciennes begeerde men zijn komst, waar Peregrin de la Grange reeds met grooten zegen predikte. Weldra waren zij de meesters van de stad. Na den beeldenstorm traden zij in twee der leeggeplunderde kerken op. Op 14 December 1566 werd Valenciennes bij plakkaat van rebellie beschuldigd, waarop een beleg volgde, 't welk na een belegering van drie maanden eindigde met overgave. De predikanten, eerst ontsnapt, werden gegrepen en op 16 April geboeid binnen Valenciennes geleid. In den nacht van 30 op 31 Mei werden beide predikanten, na blijmoedig getuigen, opgehangen (1567).

Van zijn hand is ook nog *La racine, source et fondement des Anabaptistes.* Voor zijn geloofsbelijdenis zie men 't artikel: *Confessio Belgica.* De Bres was een man van hooge statuur, met een bleek gelaat, een vrij mager en lang gezicht, hooge schouders en een baard. Hij studeerde veel, was in 't bezit van een groot aantal werken der Hervormers, voerde een uitgebreide correspondentie en nam al meer een vooraanstaande plaats in de Gereformeerde kerken in. Rusteloos arbeidend, voor geen gevaar terugdeinzend, heeft hij zich buitengewoon verdienstelijk gemaakt voor de uitbreiding der Reformatie in de Zuidelijke Nederlanden en in het tegenwoordige Noorden van Frankrijk. [18.

Bretschneider (Karl Gottlieb), geboren 1776, overleden 1848 te Gotha. Deze theoloog begon als gematigd supranaturalist, maar koos vervolgens voor het zuivere rationalisme. Bekend is zijn: *Systematische Entwicklung aller in der Dogmatik vorkommende Begriffe* en zijn: *Lexicon manuale Graeco-Latinum in libros Novi Testamenti.*

Breve (brevia, litterae breves). Onder een breve verstaat men een pauselijke verordening, die op minder plechtige wijze is uitgevaardigd dan een bul. Zij wordt geschreven op wit papier, en door den paus, zonder het college van kardinalen te raadplegen, aan aartsbisschoppen en bisschoppen gezonden. Zij draagt de onderteekening van den kardinaalkanselier (secretarius brevium), benevens het pauselijke zegel, dat het beeld van Petrus in de visschersboot, het net optrekkend, bevat, en daarboven den naam van den paus. Na den dood van een paus wordt dit zegel vernietigd, terwijl zijn opvolger een nieuw zegel laat vervaardigen. [32.

Brevier. Latijn: breviarium, Roomsch-kerkelijk uren-gebed en het liturgische boek, dat den tekst daarvan bevat.

Brief, (uit het Latijnsch brevis, breve = oorkonde, manifest).

I. In de oorspronkelijke beteekenis, *oorkonde,* voor: koopoorkonde (Jer. 32 : 10), huwelijkscontract (Tob. 7 : 16), schuldoorkonde (Luc. 16 : 7), volmacht (Hand. 9 : 2), koninklijk edict (Esther 1 : 22; 2 Kon. 10 : 1 v.v.), schriftelijk opgeteekend goddelijk bevel (Ezech. 2 : 9 v.v.; Zach. 5 : 1 v.v.). Zoo staat ook brief figuurlijk als getuigenis of als een open aanbevelingsbrief (2 Cor. 3 : 2), als zegel (1 Cor. 9 : 2).

II. In de thans gewone beteekenis: schriftelijke tijding die aan een afwezige overgezonden wordt (epistel = het overgezondene). In de vroegste oudheid zond men in de plaats van brieven boden heen en weder, die de opdracht en het antwoord mondeling overbrachten (Num. 24 : 12; Richt. 11 : 13; 1 Sam. 11 : 9; Job 1 : 14); maar ook in tijden waarin reeds brieven geschreven werden (2 Sam. 11 : 23 v.v.; 1 Kon. 20 : 5; Neh. 6 : 3). De overzending der brieven geschiedde deels door bijzondere boden, bij de brieven der koningen en grooten (2 Kon. 19 : 14); in Juda door loopers, Plethi (2 Kron. 30 : 6); in Perzië door rijdende rijksboden (Esth. 8 : 10); deels bij reisgelegenheid (Jeremia's brief naar Babel door de koninklijke gezanten (hoofdstuk 29 : 1) en Paulus' brieven). De brieven werden òf onverzegeld verzonden, zooals thans nog in het Oosten (Neh. 6 : 5 is de onverzegelde brief van Saneballat een teeken van verachting voor Nehemia), of de tafels, waarop de brieven geschreven waren, werden in een buidel gestoken, die te zamen met een stuk papier met opschrift door zegelaarde werd toegemaakt (1 Rom. 21 : 8; 2 Sam. 11 : 14). In de zegelaarde werd het zich op den ring bevindende zegel gedrukt (Gen. 41 : 42; Jer. 22 : 24; Esth. 3 : 10). Verscheidene brieven van koningen en profeten vermeldt het Oude Testament. Berucht zijn de Uria'sbrief van David aan Joab (2 Sam. 11 : 14), die van Izebel wegens Naboth (1 Kon. 21 : 8), Sanheribs godslasterlijke brief (2 Kron. 32 : 17), die van Merodach Baladan aan Hiskia (2 Kon. 20 : 12), van de Samaritanen aan den koning van Perzië (Ezra 4 : 6), van de oversten van Juda aan Tobia (Neh. 6 : 17), van Antiochus naar Jeruzalem (1 Macc. 1 : 46). Gewichtig zijn de brieven van Elia aan Joram (2 Kron. 21 : 12), van Jeremia aan de gevangenen te Babel (Jer. 29 : 1—23; Zach. 5 : 1). De gewichtigste brieven der wereld zijn echter de brieven van het Nieuwe Testament. Paulus heeft de zijne, met uitzondering van den kleinen aan Filemon (vs. 9), niet eigenhandig geschreven maar gedicteerd (Rom. 16 : 22; 1 Cor. 16 : 21; Col. 4 : 18; 2 Thess. 3 : 17), echter dikwijls eigen bijvoegsels gemaakt. De brieven beginnen, ten minste in latere tijden, met groeten, namelijk in Perzië (Ezra 4 : 7, 17; 5 : 7; vgl. Dan. 3 : 31; 6 : 25; Hand. 23 : 26). Ook de apostelen beginnen en eindigen zich aan de Grieksche gewoonte op Christelijke wijze aansluitend, hun brieven met zegenwenschen.

III. De vermeende brief van Jezus Christus aan den vorst Abgarus van Edessa in Mesopotamië, dien Eusebius, de schrijver van de eerste kerkgeschiedenis, in het archief van Edessa in de Syrische taal gezien heeft, is in elk geval ondergeschoven (reeds op het Concilie te Rome 494 daarvoor verklaard); daarentegen heeft Jezus aan Johannes, in de Openbaring, zeven brieven gedicteerd aan de Klein-Aziatische gemeenten te Efeze, Smyrna, Pergamus, Thyatire, Sardes, Filadelfia, Laodicea, in de eerste plaats gericht aan hun engelen of voorstanders, die wel bepaaldelijk betrekking hebben op de toenmalige toestanden dezer gemeenten, maar toch ook zooveel behartigenswaardigs en treffends voor alle tijden en toestanden der Christelijke kerk bevatten, dat zij als brieven van het verhoogde

Hoofd der kerk aan geheel zijn strijdende gemeente op aarde ten allen tijde kunnen beschouwd worden.

Briesmann (Johannes), geboren 1488 te Cottbus. Hij studeerde in Wittenberg, werd Minoriet en gevoelde zich aangetrokken tot de humanistische studiën. Sinds 1519 was hij geheel en al voor de Reformatie gewonnen. In 1522 predikte hij het Evangelie in zijn geboortestad en in 1523 werd hij op aanbeveling van Luther de eerste prediker in Königsbergen. Met Speratus en Polyander werd hij de Reformator van Pruisen. Hij voerde de Reformatie in niet door geweld, maar door het Woord van God. In 1528 stelde hij zich in verbinding met den „Apostel van Riga", Andreas Knöpken, en stelde met dezen een *Evangelische Kerkorde* op. In 1531 was hij weder in Königsbergen, streed daar tegen de Wederdoopers, zorgde voor goede scholen, bemoeide zich met het universitaire onderwijs en stierf in 1549 Hij heeft veel invloed uitgeoefend op de Reformatie in de Oostzee-provinciën. [24.

Brightonbeweging. Een opwekking, die zich vastknoopt aan den naam van Pearsall Smith, een rijk fabrikant uit Filadelfia, als Kwaker opgevoed, later lid van de Presbyteriaansche kerk, maar destijds geen lid van eenig kerkgenootschap. Hij begon in 1874 meetings te houden, waarin met grooten nadruk werd aangedrongen op heiliging des levens. Bij de Nederlandsche geloovigen werd deze „heiligingsbeweging" aanbevolen door Jhr J. W. van Loon, Jhr Elout van Soeterwoude e. a. Nadat Pearsall Smith in Mei 1875 ook ons land bezocht en er meetings gehouden had, wekte ook Dr A. Kuyper op tot bijwoning van de tiendaagsche meeting, die van 29 Mei tot en met 7 Juni te Brighton zou worden gehouden. Een dertigtal hoorders uit ons land gingen er heen en genoten daar onuitsprekelijk veel zegen. Langzamerhand verliep echter de beweging, ook doordat Pearsall Smith in kwaad gerucht kwam. Van zijn sympathie voor de Brightonbeweging is Dr Kuyper teruggekomen, toen hij zag in welke geestelijke buitensporigheden zij verliep. [30.

Brinckerink (Johannes), een van de mannen, die de beweging van de broeders des gemeenen levens waren toegedaan. Brinckerink was een zeer practisch man, die zijn arbeid voornamelijk besteedde ten voordeele van de zusterhuizen. Sinds 1393 was hij rector en reformator tevens van de zusterhuizen in Deventer. Hij stichtte een klooster voor vrouwen uit den hoogeren stand te Diepenveen, welk klooster onder opzicht van het beroemd Windesheimer Kapittel gesteld werd. De zusters in dit klooster te Diepenveen hielden zich bezig met het afschrijven van boeken en ook wel met de schilderkunst. Brinckerink was geliefd als prediker. Hij hield zijn predicatiën in de volkstaal. [24.

Broeder komt in verschillende beteekenissen in de Heilige Schrift voor. I. *In lichamelijken zin.* 1. Zonen van denzelfden vader, van dezelfde moeder. 2. *Naaste bloedverwanten* (Gen. 13 : 11; 14 : 14), Lot, Abrahams broeders zoon. Zoo wellicht (Matth. 13 : 55) Jacobus en Joses, Simon en Judas, volle neven van Jezus, zonen van Alfeus en Maria, zuster van de moeder van Jezus (vgl. Joh. 7 : 5), anderen zeggen, dat het werkelijke broeders van Jezus geweest zijn. 3. *Stamen volksgenooten* (Deut. 2 : 4, 8; Ex. 2 : 11; 4 : 18; Lev. 25 : 25; Ps. 133 : 1). 4. *Medemenschen* (Gen. 9 : 5; 19 : 7). — II. In *geestelijken zin,* door den band van dezelfde liefde met elkander verbondenen. 1. Voor *vriend in 't algemeen,* David en Jonathan (2 Sam. 1 : 26; 1 Kon. 20 : 32). 2. In het Nieuwe Testament, door den band des geloofs en der liefde met Christus (Matth. 12 : 50; Joh. 20 : 17; Hebr. 2 : 12) en onder elkander verbondenen (Luc. 22 : 32; Joh. 21 : 23; Hand. 16 : 40; 1 Cor. 6 : 5; 15 : 6).

Broedergemeente (Herrnhutters). I. De *oude* Broedergemeente (Boheemsche en Moravische broeders).

Onder de Hussieten (zie het art.), de volgelingen van den bekenden Boheemschen voorlooper der Hervorming Johannes Huss (zie het art.) ontstonden na diens dood twee partijen: de *Calixtiners* (zie het art.), die in het avondmaal de calix of beker den geloovigen niet wilden onthouden zien en die daarom ook *Utraquisten* (sub utraque = onder beide gedaanten) genoemd werden, en *Taborieten* (zie het art.), aldus geheeten naar de door de Hussieten op een steilen berg gebouwde stad Tabor. De eersten verklaarden zich tevreden, wanneer de Roomsche kerk vier voorwaarden inwilligde: het avondmaal onder beide gedaanten, de verkondiging van het zuivere evangelie in de landstaal, strenge tucht onder de geestelijkheid, en afstand door de geestelijkheid van de kerkelijke goederen. De laatsten wilden van een verzoening met de Roomsche kerk niet weten, en vervielen in fanatisme, dweeperij, beeldstormerij enz. Het concilie van Basel aanvaardde den eisch der Calixtiners en dezen keerden op grond van de Baselsche compactaten tot de Roomsche kerk terug. De Taborieten zagen daarin een laaghartig verraad en zetten den strijd voort, maar werden in den slag bij Praag (1434) verslagen en verstroid. Keizer Sigismund bezwoer de Baselsche compactaten, maar de bezworen vergunningen werden door staat en kerk gaandeweg meer beperkt en uit het oog verloren. Pius II weigerde in 1462 uitdrukkelijk, deze te erkennen. Intusschen had zich uit de ernstig gezinde godsdienstige kringen van Calixtiners en Taborieten te Kunwald, in 't Noord-Oosten van Bohemen, in 1457 de *oude Broedergemeente* (unitas fratum) gevormd. Ofschoon hare leden in de Roomsche kerk begeerden te blijven, met verwerping echter van de Roomsche leer van het avondmaal, werden zij uit de kerk gebannen. De gemeente koos nu haar eigen priesters en liet haren eersten bisschop door een der bisschoppen van de Waldenzen ordenen. Vervolging bleef niet uit. Maar de gemeente groeide onder den druk. In het begin der 16de eeuw telde zij in Bohemen en Moravië 70.000 leden, die niet afgezonderd maar tusschen de Roomsche bevolking woonden, en in 300 kerkgebouwen samenkwamen. Een confessie, catechismus en gezangboek werden uitgegeven in de Boheemsche taal. Nauwelijks waren de Hervormers opgestaan, of de gemeente zocht spoedig met hen betrekkingen aan te knoopen. In 1522 reeds zendt zij hare afgevaardigden naar

Luther. Maar niet aanstonds kwam het tot toenadering. Voor de Broeders lag het zwaartepunt in de kerkelijke tucht, en zij laakten het in Luther, dat deze door hem niet voldoende werd gehandhaafd. Luther op zijn beurt oordeelde, dat het hun ontbrak aan het rechte inzicht in de rechtvaardiging uit het geloof. Ofschoon men later elkander beter leerde verstaan, voelden de Broeders zich meer aangetrokken tot de Gereformeerde Kerken, die, gelijk zij, de kerkelijke tucht hoog in eere hielden. Had de Broedergemeente zich aanvankelijk tegen den krijgsdienst verklaard, in 1547, toen ook van den Boheemschen adel zich velen bij haar hadden aangesloten, liet zij zich meesleepen in de politieke beroeringen, en namen niet weinigen harer leden aan den Schmalkaldischen oorlog deel. Dit veroorzaakte zware vervolging. Niet in Moravië, want dit had zich van den oorlog tegen den keizer onthouden; hier kwam de gemeente tot grooten bloei. Maar in Bohemen werd zij met algeheele uitroeiing bedreigd; velen vluchtten naar Polen en organiseerden daar een eigen kerkelijk leven; zij traden bemiddelend op tusschen de Lutherschen en de Hervormden, die elkander hevig bestreden, en door hunne bemoeiingen kwam in 1570 te Sendomir de vereeniging van de drie kerken tot stand. Van lieverlede echter minderde de vervolging en de Broedergemeente herleefde. In het begin der 17de eeuw behoorde tot haar de élite der natie; hare geestelijkheid stond in hooge achting; hare scholen waren de beste en meest bezochte. Had Rudolf II in den Boheemschen Majesteitsbrief allen protestanten van Bohemen vrijheid van godsdienst toegestaan, Ferdinand II, in 1617 tot koning van Bohemen gekozen, schond den Majesteitsbrief. De Bohemers, ook de Broeders, kwamen tegen hem in opstand, en riepen den Gereformeerden Frederik van de Paltz tot koning uit. Met den slag aan den Witten berg, bij Praag, kwam het einde van de politieke zoowel als van de godsdienstige vrijheid van Bohemen. De Broedergemeente ging ten onder; hare geestelijken werden verdreven, hare kerken gesloten. Wie in 't land wilde blijven, moest Roomsch worden. Ook in Moravië werd de gemeente zoo goed als vernietigd. Onder hen, die hier de wijk moesten nemen bevond zich ook de bisschop Amos Comenius (zie het art.), de bekende groote paedagoog. In het vast vertrouwen, dat een betere toekomst voor de gemeente zou aanbreken, bewerkte hij, dat zijn schoonzoon Pieter Jablonsky tot bisschop van den Boheemsch-Moravischen tak der Broedergemeente werd geordend. De bisschoppelijke waardigheid, niets meer thans dan een titel, ging van dezen over op zijn zoon Daniël Ernst Jablonsky, 1699, door wien de beide mannen tot bisschop werden gewijd, die als de stichters der nieuwe Broedergemeente moeten worden beschouwd: David Nitschmann, 1735, en Zinzendorf, 1737.

II. De *vernieuwde* Broedergemeente.

Door de prediking van den Lutherschen predikant Steinmetz te Teschen in Zuidelijk-Silezië ontstond er in het naburige Moravië onder de nakomelingen der oude Broeders een geestelijke opwekking. Om de vervolging te ontgaan, verlieten zij onder leiding van Christiaan David, een bekeerden Roomsche, hun vaderland, en vonden, met toestemming van Zinzendorf, een toevlucht op diens landgoed Berthelsdorf in de Opper-Lausitz. In 1722 werd in het woud van den Hutberg, een half uur van Berthelsdorf, het eerste huis voor de uitgewekenen gebouwd. Dit was het begin van de stichting eener kolonie, die den naam van *Herrnhut* ontving, en die van jaar tot jaar aangroeide, doordien niet alleen uit Bohemen en Moravië, maar ook uit Noord- en Zuid-Duitschland velen zich hier kwamen vestigen. Toen verdeeldheid en scheuring de kolonie bedreigden, achtte Zinzendorf, de ambachtsheer, het oogenblik van ingrijpen gekomen.

Nicolaas Lodewijk, Graaf van Zinzendorf en Pottendorf, 26 Mei 1700 te Dresden geboren, zoon van een godvruchtig Lutheraan, petekind van Spener, den bekenden Piëtist, ontving zijn opvoeding in piëtistischen geest in de gestichten van Franke te Halle, en openbaarde reeds vroeg een innige liefde tot den Heere Jezus en een warmen drang naar geestelijke gemeenschap met de kinderen Gods. Na volbrachte studiën aan de universiteit te Wittenberg en verscheidene jaren reizens in Nederland en Frankrijk, trad hij op aandrang zijner familie in Saksischen staatsdienst, en werd hof- en justitieraad te Dresden. Dit schonk hem echter geen bevrediging. Op ongedachte wijze werd de begeerte, zijn leven geheel aan den dienst des Heeren te mogen wijden, vervuld, toen bleek dat de op zijn landgoed ontstane kolonie een geestelijken leidsman van noode had. Hij besloot, zich geheel aan hare belangen te geven, en het mocht hem gelukken, de onder de kolonisten zoo welig tierende plant der verdeeldheid uit te roeien.

Op 12 Mei 1727 werden de door hem en Christiaan David ontworpen „statuten" door allen aangenomen en geteekend. In deze „statuten" werd het *burgerlijk* leven der kolonie naar geestelijke beginselen geregeld. Behoorde men dusver *kerkelijk* tot de Luthersche gemeente te Berthelsdorf, welker predikant Rothe ook aan Herrnhut zijn herderlijke zorgen wijdde, 13 Augustus 1727 kwam het na eene buitengewoon-gezegende avondmaalsviering te Berthelsdorf tot stichting eener zelfstandige gemeente te Hernnhut. Er werden 12 ouderlingen gekozen, waarvan 4 tot opper-ouderlingen, en andere ambtsdragers naar Ef. 4 : 11, 12. Bijeenkomsten werden dagelijks, zelfs meermalen daags gehouden; een gebedswacht ingesteld tegen uiterlijke en innerlijke vijanden; z.g. „koren" gevormd, afdeelingen, waarin jongelingen, maagden, weduwen enz. afzonderlijk zich vereenigden. Het lot kwam in gebruik, om daardoor den wil des Heeren te vragen. Ook werd het zendingswerk ter hand genomen. Zendelingen gingen uit naar West-Indië, Groenland, en de Indianen in Noord-Amerika. (Zie het art. *Broederzending*). Intusschen bleef de gemeente te Herrnhut nog tot de Luthersche kerk behooren. De oorspronkelijke Moravische emigranten, hunner voorvaderlijke traditie getrouw, begeerden echter voor haar kerkelijke zelfstandigheid. Zinzendorf, de „Vorsteher" of bestuurder der gemeente, deed wat hij kon om haar in de landskerk te houden. Zijn ideaal was:

„levende Christelijke gemeenten *in*, niet *buiten* de groote, door God gewilde, voor de volken noodige kerkgenootschappen". Met heel zijn hart was hij aan de Luthersche kerk en hare leer gehecht, en van zijne Luthersche rechtzinnigheid gaf hij in vele geschriften blijk. Zelfs deed hij te Tübingen het candidaatsexamen in de theologie. Het mocht echter niet baten. Door de Saksische regeering werd hij in 1736 uit het land gebannen. Het volgende jaar liet hij zich door Jablonsky tot bisschop der Broedergemeente wijden. Gelijk Jablonsky behoorde tot de Gereformeerde kerk, zoo meende Zinzendorf lid van de Luthersche kerk te kunnen blijven. Toen Zinzendorf begreep, dat zijne bisschoppelijke wijding het streven der Moraviërs naar kerkelijke zelfstandigheid in de hand werkte, legde hij in 1740 dit ambt neer. Dober, die het ambt van „generaal-oudste" bekleedde en meer met de inwendige dan de uitwendige leiding der Broedergemeente belast was, volgde zijn voorbeeld. Tijdens Zinzendorfs verblijf in Noord-Amerika, waar hij gemeenten stichtte (niet naar Moravisch type, maar „gemeenten des Lams") besloot men op de conferentie te Londen, 1741, aan den Heere Jezus Christus het ambt van „generaal-oudste" op te dragen. Toen Zinzendorf in 1743 uit Noord-Amerika terugkeerde, bleek hem tot zijne ergernis dat de Moravische beweging krachtig was toegenomen. In Herrnhut zoowel als in Herrnhaag in de Wetterau, waarheen hij na zijn verbanning het centrum zijner werkzaamheid had verplaatst, had men van de overheid kerkelijke vrijheid en zelfstandigheid weten te verkrijgen. Tevergeefs trachtte hij, het gebeurde ongedaan te maken, en hij eindigde met zich er bij neer te leggen. De vernieuwde Moravische Broedergemeente beschouwde hij als het „tijdelijk gelaat" der gemeente van Jezus Christus, waarin, naar hij begeerde, voor de verschillende „protestantsche richtingen" plaats moest zijn. De Luthersche, de Gereformeerde en de Moravische „tropus" moesten in haar hetzelfde recht van bestaan hebben. In de practijk kwam echter hiervan niet veel terecht. In 1747 werd zijne verbanning opgeheven, en keerde hij naar Saksen terug. Dertien jaar later overleed hij. Onder Spangenberg, zijn opvolger, kreeg de Broedergemeente hare eigenlijke organisatie. In plaats van de vrije gemeenschap kwam nu de reglementaire constitutie. Synoden, uit afgevaardigden der gemeenten samengesteld, kregen de wetgevende macht, en kozen het hoofdbestuur van 7, later van 12 leden, de „Uniteits-oudsten-conferentie". Dit bleef zoo tot 1857. Toen kregen Duitschland, Engeland en Amerika elk een eigen „provinciale Synode" en een eigen, door deze gekozen „Provinciaal-oudsten-conferentie". Deze „Uniteits-oudsten-conferentie" behield echter het hoogste gezag, en deze roept nu om de 10 jaren eene Generale Synode saam.

Het aantal leden der Broedergemeente in de geheele wereld, uitgezonderd die van de talrijke zendingsgemeenten (zie het art. *Broederzending*), bedraagt thans ongeveer 43000. In Duitschland zijn 21 gemeenten, waarbij de beide Nederlandsche, die te Zeist en te Haarlem, worden gerekend, met 8000 leden, met een theologisch seminarie te Gnadenfeld, en in Engeland 38 gemeenten, met 6000 leden, en een seminarie te Fairfield. Amerika is verdeeld in twee „provinciën", een Noordelijke met 77, een Zuidelijke met 24 gemeenten, tezamen tellende ongeveer 27000 leden, en met een seminarium te Bethlehem. Vele dezer gemeenten onderhouden kost-, dag-, bewaar- en Zondagsscholen, weeshuizen, inrichtingen voor ziekenverpleging enz.

Een *kerk* in den eigenlijken zin des woords is de Broedergemeente niet. Zij wilde dat oorspronkelijk ook niet zijn. Zinzendorfs ideaal was eene „gemeente", welke uit alle kerken hen saambond, die Jezus Christus erkenden als hun Heere en Hoofd. Daarom bleef hij steeds van kerkstichting afkeerig, maar was het zijn streven, een wereldgemeenschap tusschen alle geloovigen tot stand te brengen. Dat dit hem niet is gelukt, kan niet verwonderen. De eenheid, die hij beoogde, zal eerst in den hemel worden gezien. Wel heeft de Broedergemeente zich later als kerk georganiseerd, maar dit kan slechts een aannemen van den kerk*vorm* worden genoemd. Feitelijk is ze een vereeniging. Zij heeft dan ook geene geloofsbelijdenis. Wel nam zij in Duitschland de Augsburgsche confessie en in Engeland de 39 Artikelen aan, maar zij deed dit alleen om erkenning door de Overheid te verkrijgen, en zij behield zich het recht voor, die belijdenissen naar eigen opvatting uit te leggen. Haar leden, predikanten en zendelingen werden niet verplicht tot het aanvaarden van eene bepaalde belijdenis.

De Broedergemeente heeft met het Piëtisme gemeen, dat zij eene reactie was van het gevoel tegen de verstandelijke orthodoxie. Met dit onderscheid echter dat, waar het Piëtisme door de verschrikking der wet tot bekeering wil leiden, zij dit doel tracht te bereiken door de prediking van den lieven Heiland. Van de wet als kenbron der ellende wil zij niet weten, alleen van het evangelie der genade. Middelpunt van de geloovige beschouwing en aanbidding is Christus; de Vader en de Heilige Geest treden bijna geheel op den achtergrond. De door Christus aangebrachte verlossing wordt eenzijdig in Zijn lijden en sterven gesteld, en Zijn dood meer als uiting der goddelijke liefde verstaan, die noodzakelijke wederliefde moet wekken, dan als voldoening aan de gerechtigheid Gods. Op mystisch-zinnelijke wijze wordt de zaligheid vastgeknoopt aan Jezus' bloed en wonden, met name aan de speerwond in Zijne zijde. Toen Jezus stierf is uit die zijwonde de in Hem levende Heilige Geest in de wereld uitgegaan, en sinds is deze wonde de voedingsbron der gemeente. Deze verzinnelijking van de gemeenschap met Christus heeft in de jaren 1743—50 tot allerlei excessen geleid, o. m. tot een door Zinzendorf geprovoceerden zijwond-cultus en andere buitensporigheden. Wel is Zinzendorf zelf hiervan teruggekomen, maar vooral Spangenberg heeft de gemeente tot meer nuchtere bezinning geleid. Toch is daarna het gevoel de hoofdfactor van het geloofsleven gebleven; de prediking en heel de rijke eeredienst heeft niet anders ten doel dan dit op te wekken. Op de innigheid der persoonlijke betrekking tot den Heiland, die, sinds

op Hem het ambt van „generaal-oudste" overging, „een speciaal verbond met Zijn gering broedervolk maakte en het als Zijn bizonder eigendom aannam", berustte ook het gebruik van het lot (inzonderheid bij de opneming in de gemeente, bij huwelijken, bij het verleenen van geestelijke ambten en bij de uitzending van missionarissen), dat echter in 1818 zeer beperkt en in 1889 geheel afgeschaft werd. Leerde reeds Zinzendorf, dat de Heilige Schrift niet Gods Woord *is* maar Gods Woord *bevat*, in den laatsten tijd wint de historische Schriftcritiek in de Broedergemeente hand over hand veld. Met name aan het seminarie te Gnadenfeld wordt deze door hoogleeraren ijverig voorgestaan. Op de Synode van 1908 werd door de meer behoudende elementen hierover ernstig geklaagd, maar het gemis van een belijdenisband is oorzaak, dat het modernisme niet kan worden gekeerd. [20.

Broederliefde, broederlijke liefde (2 Petr. 1 : 7; Thess. 4 : 9; Hebr. 13 : 1) is te onderscheiden van de algemeene menschenliefde; deze omvat alle menschen, van welk geloof zij ook zijn mogen, ook de ongeloovigen, maar de broederliefde in 't bijzonder de geloofsgenooten (vgl. Gal. 6 : 10; Rom. 12 : 13). Moeten in 't algemeen alle betooningen der liefde uit den grond des harten komen, zoo in 't bijzonder de broederlijke liefde (Rom. 12 : 10; 1 Petr. 1 : 22, vgl. Ef. 4 : 2—4, 25). De wortel der broederlijke liefde in het hart is volgens 2 Petr. 1 : 7 de godzaligheid. Het hart, dat onverdeeld God in Christus lief heeft, kan alleen ook de broeders vurig liefhebben uit een rein hart (1 Petr. 1 : 22; 4 : 8), terwijl eigenliefde en wereldliefde het hart voor de liefde Gods ontoegankelijk en geheel onvatbaar maken. De broederliefde zelf echter groeit en breidt zich uit tot algemeene liefde. Wie de broeders liefheeft, omdat zij Christus toebehooren, die zal ook de wet van Christus willen vervullen: hebt uwe naasten lief als uzelven.

Broeders des gemeenen levens. Tijdens het pauselijk schisma ontstond eene vrije vereeniging, welke zeer veel invloed uitgeoefend heeft op het godsdienstig leven met name van het volk. Het was een vereeniging van *broeders des gemeenen levens*, ook wel genoemd *fratres devoti, fratres bonae voluntatis* of *Gregorianen*. In tegenstelling met de algemeene godsdienstige inzinking van het godsdienstig leven eenerzijds en met het formalistisch Christendom van geestelijken en monniken anderzijds, openbaarde deze vrije vereeniging waarachtig Christelijk leven. De broeders zochten kennis van de Heilige Schrift aan te kweeken, stonden op eenvoudig geloofsleven en predikten de liefde tot den naaste als de schoonste vrucht des geloofs.

Gerard Groot moet als de man beschouwd worden, die den stoot gegeven heeft tot het oprichten van de broederschap. De eigenlijke organisator was diens leerling en opvolger *Floris Radewijnsz*. Zonder priesterlijke wijding begon Groot, in wiens leven een groote omkeer gekomen was, als diaken te prediken. Hij omreisde stad en land en richtte overal zijn welsprekend en van geloof en liefde tintelend woord tot geestelijken en leeken. Hij hield zijn predicatiën in de volkstaal, zelden in het Latijn. Die met hem van eenzelfde gevoelen waren, verzamelde hij als leermeester rondom zich. De clerus zag met nijdige oogen, dat Groots invloed bij den dag wies. Zij intrigeerden daarom tegen hem en in 1383 werd hem het prediken verboden. Groot beriep zich op paus Urbanus VI, maar, terwijl zijn zaak nog hangende was, stierf hij in 1384 aan de pest.

Radewijnsz volgde hem op. Hij was de man, die wist te organiseeren. Hij gaf regelen aan de broeders en door zijn rusteloozen arbeid ontstonden de *fraterhuizen*. In die huizen woonden geestelijken en leeken samen en trachtten eenigszins het leven van de eerste Christelijke gemeente na te volgen. Bedelen was in hun midden ongeoorloofd. De broeders hadden dus niets van de zoogenaamde bedelorden. Integendeel, handenarbeid werd door hen aangeprezen en men leefde in gemeenschap van goederen. Groot had gewenscht, dat de broederschap een duurzaam bestaan zou hebben. Daarom richtte Radewijnsz kloosters op, waarmede de fraterhuizen gemeenschap moesten onderhouden. Het eerste klooster werd gesticht te Windesheim bij Zwolle in 1387. Zes van Radewijnsz leerlingen namen daar een voorname plaats in. Ook werd een klooster gesticht op den Agnietenberg bij Zwolle, waar Thomas van Kempen een groot gedeelte zijns levens doorbracht. Van deze kloosters is een hervormende kracht uitgegaan. Hoewel er een verband gelegd was tusschen de fraterhuizen en de kloosters, bleven de eersten toch hun eigenaardig karakter behouden. De fraterhuizen waren op de volgende wijze ingericht. Er bestonden geen bindende kloosterregels. Aan het hoofd van een fraterhuis stond een rector. Naast de broederhuizen werden ook zusterhuizen opgericht, die niet met de Beghijnen moeten verward worden, want in deze zusterhuizen bestond gemeenschap van goederen en er heerschte een zeer godsdienstige geest.

De arbeid in de fraterhuizen bestond in het afschrijven van boeken. Dit was voornamelijk aan de geestelijken toevertrouwd en daardoor is een onschatbare dienst aan het nageslacht bewezen. De leeken hielden zich bezig met handenarbeid, zooals tuin- en akkerbouw. Om het geestelijke leven te verdiepen, werden zoogenaamde collatiën d. w. z. toespraken gehouden. Het waren eenvoudige verklaringen van de Heilige Schrift. Ze vonden plaats bij elken middag- en avondmaaltijd. Het omwonende volk mocht op Zon- en feestdagen ook komen luisteren. Hoofddoel van alles was aankweeking van godsdienstig leven door stille overdenking en practisch Christendom door onderling liefdebetoon. Door de prediking in de landstaal werd de kennis der Heilige Schrift onder het volk voornamelijk in Nederland en Noord-Duitschland zeer verbreid en door de beoefening der barmhartigheid werd de liefde tot den naaste krachtig opgewekt.

De broeders deden ook zeer veel in het belang van het onderwijs aan de jeugd. Onder het toezicht der broeders stonden tal van scholen, die door vele leerlingen bezocht werden, o. a. te

's Hertogenbosch, Deventer en Zwolle. Die te 's Hertogenbosch telde 1200 leerlingen.

Naast en met Radewijnsz arbeidden Gerhard Zerbolt van Zutfen, Johann Brinckerink, Hendrik Mande, Gerlach Pieters en Thomas van Kempen.

De bedelmonniken koesterden een onverzoenlijken haat tegen de broeders, die in strijd handelden met hun ideaal en die door hun ware godsvrucht meer invloed uitoefenden op het volk dan zij. Een Dominicaan, Mattheus Grabon, klaagde de broeders aan bij den bisschop van Utrecht, maar deze wees de aanklacht af. Toen wendde zich de ijverige Dominicaan tot den paus en zoo kwam de zaak der broeders op het concilie van Constanz. Daar namen de Parijsche hervormingsgezinden Gerson en d'Ailly het krachtig voor de broeders op. De paus Martinus V nam de broederschap in zijn bescherming.

Voorloopers der Hervorming in den eigenlijken zin des woords kunnen de broeders niet genoemd worden, maar wel hebben zij door hun bijbelsche richting veel goeds uitgewerkt. Velen der broeders zijn later met de Reformatie medegegaan.

Ook de Roomsch Catholieke kerk heeft den invloed der broeders gevoeld. De levenstoon was in die kerk hier te lande langen tijd veel dieper dan elders en de afkeer van het Jezuïetisme bij de Roomschen in ons land gedurende de 16e en 17e eeuw was ongetwijfeld eene nawerking van den arbeid der broeders. [24.

Broeders des Heeren worden vermeld zoowel in de evangeliën als in enkele brieven van Paulus. In Matth. 13 : 55 vinden wij de namen van Jacobus, Joses, Simon en Judas als van broeders des Heeren. Deze Jacobus is, naar velen op goede gronden aannemen, de schrijver van den algemeenen zendbrief, dezelfde, die blijkens Hand. 15 : 13, 21 : 18 en 1 Cor. 15 : 7, Gal. 1 : 19, 2 : 9, 12 onder de leiders der Jeruzalemsche gemeente behoorde; Judas, de schrijver van den algemeenen zendbrief was zijn broeder.

Van ouds is er verschil van meening geweest in welken zin de broeders des Heeren aldus werden genoemd.

De één hield hen voor zoons van Jozef en Maria, bijv. Helvidius (pl.m. 350), opkomende tegen een toenemenden eerbied voor den ongehuwden staat. Hij werd heftig bestreden door Hieronymus, die Jezus' „broeders" hield voor „neven", kinderen nl. van Maria, de huisvrouw van Alfeüs of Clopas, een zuster van Maria, de moeder des Heeren. Nu kan wel „broeder" soms de ruimere beteekenis hebben van „bloedverwant", als Gen. 14 : 14—16, waar de Grieksche vertaling niet het gewone woord voor broeder heeft, en 1 Kron. 23 : 21, 22; doch dit blijft een hooge uitzondering.

Hieronymus verdedigde zijn meening, dat noch Jozef noch Maria kinderen hadden gehad, omdat hij voor beide een altijddurende maagdelijkheid meende te moeten aannemen; deze opvatting vloeit voort uit de in de kerk destijds opgekomen, en in de Roomsch-Catholieke kerk heerschend geworden waardeering van den ongehuwden staat en de onthouding van vleeschelijke gemeenschap als een hooger trap van zedelijkheid.

Hieronymus' meening vindt echter in de Heilige Schrift geen steun. Een bemiddelende opvatting is, dat de broeders des Heeren zoons waren van Jozef, en niet van Maria, doch van een vroegere vrouw van Jozef.

Deze meening, die in de oude kerk zeer verbreid was, komt evenzeer als die van Hieronymus, tegemoet aan de instinctieve zucht, voor Maria, de moeder des Heeren, een bijzonderen graad van heiligheid op te eischen, die men meende te vinden hierin, dat zij na haar heilig kind Jezus geen andere kinderen had gebaard.

Doch ook deze opvatting vindt nergens in de Heilige Schrift steun. Het gedrag van Jezus' broeders (Matth. 12 : 46 v.v.) bewijst niet, dat zij als *oudere* broeders optraden, en dus zoons van een andere vrouw dan Maria waren, maar vindt zijn verklaring hierin, dat zij nog niet in Hem geloofden (Joh. 7 : 5).

Dat wij de broeders des Heeren herhaaldelijk in gezelschap van Maria, zijn moeder, aantreffen (Matth. 12 : 46; Mark. 3 : 34; Luc. 8 : 21, Joh. 2 : 12), wijst er ook eerder op, dat zij zoons dan stiefzoons van Maria waren. Uit Matth. 1 : 25 volgt voorts, dat Jozef en Maria na Jezus' geboorte in den vollen zin als gehuwden hebben geleefd, terwijl Jezus de „eerstgeboren" zoon van Maria wordt genoemd (Luc. 2 : 7), wat toch zeker wel zeggen wil, dat zij meerdere kinderen heeft gehad.

Terwijl de broeders des Heeren tijdens zijn openbare werkzaamheid nog niet in Hem geloofden (Joh. 7 : 5), behooren zij later tot de gemeente van Christus, zie behalve de bovenaangehaalde plaatsen ook Hand. 1 : 14. Het woord 1 Cor. 15 : 7 geeft recht tot het vermoeden, dat òf vóór 's Heeren dood òf door zijn opstanding een beslissend keerpunt in hun leven is gekomen. [27.

Broeders en zusters van den vrijen geest. Dit is een pantheïstische secte geweest, (13e en 14e eeuw), welker leden in Duitschland en Italië verspreid waren. Deze secte loochende, dat God boven de wereld staat. De vrije mensch, die door den Geest geleid wordt, wordt volgens haar zelf God. Waar de Geest is, daar is geen zonde. De tot God gemaakte mensch is van de geboden van Christus vrij. Alle genademiddelen zijn onnut. De vrije mensch handelt uit innerlijke goddelijke vrijheid. De secte leerde gemeenschap van goederen en verviel tot een ergerlijken dienst van het vleesch. Toen de aanhangers vervolgd werden, vluchtten velen tot de Begharden. Zij werden onder deze opgenomen en uit dankbaarheid verkondigden zij hun onbijbelsche denkbeelden. Vandaar dat vele Begharden met de leer dezer secte werden besmet en paus Clemens V vervloekte deswege de Begharden en gebood ze uit te roeien. Toch waren lang niet alle Begharden aanhangers van deze antinomiaansche en pantheïstische secte. Daarom gebood paus Johannes XXII weder, dat men de onschuldigen onder de Begharden sparen zou. [24.

Broederzending of Zending der Broedergemeente. Deze is bijna zoo oud als de vernieuwde Broedergemeente zelve (zie: *Broedergemeente*). In 1728 werd door Zinzendorf te Herrnhut de eerste Zendingsschool geopend, en

in 1732 werden de eerste heidenboden uitgezonden. In 1731 woonde Zinzendorf te Kopenhagen de kroning bij van Christaan VI, aan wien hij verwant was. Bij die gelegenheid ontmoette hij een neger van het eiland St Thomas en twee Groenlanders. Dit bracht hem op het denkbeeld, in de Deensche koloniën, waaruit deze heidenen afkomstig waren, het zendingswerk te beginnen. In 1732 vertrokken Dober en Nitschmann als zendelingen naar West-Indië, en in 1733 Stach en Christiaan David naar Groenland; in 1734 werd op Lapland, de derde der Deensche bezittingen, een zendingspost gevestigd. Weldra ontwikkelde zich een zendingsactie, die haar wedergade in de geschiedenis niet heeft. In de eerste 25 jaren van haar bestaan, toen zij nauwelijks eenige duizenden leden telde, was de Broedergemeente reeds in 4 wereldeelen, op niet minder dan 28 plaatsen, beginnen te werken. Ofschoon niet elke proefneming gelukte, werd toch de arbeid rijk gezegend. Toen Zinzendorf in 1760 stierf, waren er 13 hoofdstations, 66 mannelijke en vrouwelijke zendelingen, en 3000 gedoopten; in 1832 waren deze cijfers resp. 42, 214, en 35.000.

Het doel van den zendingsarbeid is, op de onderscheidene velden zelfstandige, van de Broedergemeente onafhankelijke gemeenten te organiseeren. In 1912 waren, niet naar ouderdom of geografische ligging, maar naar den graad van ontwikkeling, dien zij in verband met dit doel hebben bereikt, de zendingsvelden in 3 groepen verdeeld: I. die, welke niet tot kerkelijke zelfstandigheid zullen komen: Labrador en Alaska, beide door Eskimo's bewoond, Australië (arbeid onder de negers), Californië en Nicaragua (arbeid onder de Indianen); II. die, welke na langeren tijd zelfstandig zullen worden: Suriname (arbeid onder de negers), Kaapland (arbeid onder de Hottentotten), en Tibet; III. die, welke spoedig zelfstandigheid zullen kunnen verkrijgen: West-Indië (arbeid onder de negers), Kafferland en Duitsch-Oost-Afrika (arbeid onder de Bantustammen).

Door den wereld-oorlog werd aan de zending in Australië (Noord-Queensland) een einde gemaakt. Thans heeft de Broedergemeente nog de zorg voor 134 hoofdstations met 110.000 heidenchristenen, onder welke, met inbegrip van de zendingszusters en van 40 geordende Inlandsche predikers, 220 zendelingen werken, terwijl haar scholen door 25.000 leerlingen worden bezocht. De kosten, die vóór den oorlog anderhalf millioen gulden jaarlijks bedroegen, zijn sinds belangrijk gestegen. Vóór den oorlog dreven de drie „Uniteits-provinciën": Engeland, Amerika en Duitschland, het zendingswerk gemeenschappelijk, thans heeft ieder dezer „provinciën" de zorg op zich genomen voor een deel der zendingsvelden; Engeland voor Labrador, West-Indië, Himalaya, Demarara, en voormalig Duitsch-Oost-Afrika; Amerika voor Alaska, Californië en Nicaragua; Duitschland voor Zuid-Afrika (O. en W.) en Suriname.

Suriname, de Nederlandsche kolonie, en het meest omvangrijke zendingsgebied, is het eenige gebied, dat nog geheel vanuit Herrnhut wordt bestuurd en bekostigd, zij het ook dat door het Zeister Hulpzendingsgenootschap der Broedergemeente jaarlijks eenige duizenden guldens worden bijgedragen. De zending in Suriname is gescheiden in de *oude*, onder de gekleurde bevolking, en de *nieuwe*, onder de boschnegers en Aziatische landverhuizers uit Britsch-Indië en Java. Er zijn 30.000 gedoopten, waarvan de helft in Paramaribo woont. In deze stad zijn 8 gemeenten en kerkgebouwen, voorts verschillende scholen, en ook een theologische kweekschool, waaraan inboorlingen tot predikant worden opgeleid. In de districten zijn 14 gemeenten, en 2 in het Boschland. Ook op maatschappelijk gebied werd veel gedaan, door de opleiding van de jeugd tot allerlei ambachten, de verzorging van weezen en verwaarloosden, en de verpleging van melaatschen. Het Melaatschen-asyl „Bethesda" te Groot-Chatillon (dat door een comité in Nederland en een sub-comité in Paramaribo wordt bestuurd en onderhouden) heeft ten doel, aan de protestantsche lepra-lijders van het staatsgesticht Groot-Chatillon, indien zij dit begeeren, een liefderijke, christelijke verzorging te bieden.

De Broedergemeente heeft in den loop van twee eeuwen millioenen voor Suriname geofferd. Indien Nederland niet krachtiger dan tot nu, dit zendingswerk in zijn kolonie steunt, is het te vreezen, dat het gaandeweg zal moeten worden ingeperkt. [20.

Broes. I. *Petrus Broes*, 9 Juli 1726 te Amsterdam geboren, waar hij ook 26 October 1797 als predikant overleed. Hij schreef: *De Peinzende Christen*, een geschrift dat zich door een ernstigen, Christelijken, gemoedelijken toon kenmerkt, en dat ook nog gedurende de negentiende eeuw door het vrome volk met veel graagte gelezen werd. — II. *Willem Broes*, zoon van bovengenoemden Petrus, geboren 19 October 1766 te Haarlem, overleden 7 Januari 1858 als predikant te Amsterdam, bekend als schrijver van *De kerk en de staat in wederzijdsche betrekking* en *Over de vereeniging der Protestanten*, ook van een *Tekstenrol;* zocht een middenweg tusschen wat hij noemde een „onbijbelsch Pelagianisme" en een „overgestreng Augustinianisme", was een groot voorstander van de nieuwe synodale organisatie, en fungeerde ook meermalen als lid en voorzitter der Synode. Tegen de „zeven Haagsche Heeren" schreef hij in 1843 een brochure. [30.

Bromet (Meyer Salomon), geboren uit Joodsche ouders in Suriname, vertrok na het verlaten der school, naar Demarara, waar hij, in Christelijke kringen opgenomen, spoedig tot bekeering kwam en gedoopt werd. In 1864 vertrok hij naar Engeland, waar hij in het Hackney College zich aan de studie der theologie wijdde. Na drie jaar werd hij predikant te Woodbridge in het graafschap Suffold, vanwaar hij reeds het volgend jaar naar Londen beroepen werd. Daar werkte hij vier jaar. Toen vertrok hij naar Amsterdam, om hier in dienst der „Nederlandsche Vereeniging voor Israël" onder de Joden te arbeiden. Deze arbeid, in December 1872 aangevangen, zette hij voort tot Maart 1876. Intusschen was hij bij een bezoek aan Londen bekend geworden met het werk van Moody en Sankey, en nu begeerde hij in denzelfden geest op algemeen terrein door woord en lied te evangeliseeren. Zoo nam hij dan ontslag als zendeling onder

Israël, en wijdde nu voortaan zijn krachten aan de evangelisatie. In 1885 keerde hij naar Suriname terug, waar hij, met finantieelen steun uit Holland en Schotland, een vrije evangelische gemeente stichtte. In Mei 1905 stierf hij. Hij vertaalde uit het Engelsch: *D. L. Moody en zijn werk in 's Heeren Wijngaard* door W. H. Daniels, 1875, waartegen Ds W. H. C. Kocken een brochure schreef. Ook vertaalde hij de liederen van Sankey, die zoo bij duizendtallen hun weg gevonden hebben. [30.

Bron. I. Bronnen in den eigenlijken zin des woords worden in Palestina niet veel gevonden. Ze worden daarom bijzonder hoog geschat. Voor godsdienstig gebruik mocht slechts bronwater gebruikt worden (Lev. 14:5 15 : 13). Gewoonlijk vergenoegde men zich met regenwater, dat in putten verzameld werd. Deze putten werden in rotsen uitgehouwen (Deut. 6:11) of in de aarde gegraven en met muren omgeven. Men legde ze zoo aan, dat zij van onder breeder waren dan van boven, opdat het water koel zou blijven. Dikwerf waren deze putten zeer ruim (Jer. 41 : 7, 9). Van boven waren ze overdekt met een grooten steen, om ongelukken te voorkomen (Ex. 21 : 33). Midden in dien grooten steen was een rond gat gehouwen, om te kunnen putten, en dat gat werd ook weder met een zwaren steen bedekt. Het water werd geschept of met emmers opgetrokken. Soms geschiedde dit over een rad (Pred. 12 : 6). In steden en dorpen vond men putten voor algemeen gebruik. Ook in de velden en langs de wegen trof men ze aan. Over het gebruik maken van de putten ontstond dikwerf twist (Gen. 21 : 25). Men liet vreemden niet gaarne toe, om er gebruik van te maken (Num. 20 : 17) en, als een vijandelijk volk naderde, verstopte men vaak de putten met zand (2 Kron. 32 : 3). Voor de kudden waren bij de putten doorgaans vrouwen, die het vee te drinken gaven. In vele woonhuizen bevonden zich ook putten (2 Sam. 17 : 18). Ledige putten dienden vaak tot gevangenissen (Jozef en Jeremia).

Bron met trappen.

Bron in de woestijn.

II. In *oneigenlijken* zin wordt „bron" gebruikt voor den oorsprong (Ps. 68 : 27); voor den oorsprong van zegeningen (Ps. 65 : 10); voor de opening van den afgrond (Openb. 9 : 1). [24.

Brood. I. In eigenlijken zin een gebak uit deeg van tarwe- of gerstenmeel, het eenvoudigste, algemeenste, gezondste voedsel der menschen, een hoofdbestanddeel van iederen maaltijd (Gen. 27 : 17). Brood en water, de noodzakelijkste levensbehoeften, waren in de eenvoudige oudheid voldoende tot een volledigen maaltijd (Gen. 21 : 14; Deut. 23 : 4; 1 Kon. 18 : 4; 19 : 6; Ezra 10 : 6; Neh. 13:2; Ezech. 12:18). Gewoonlijk wordt het deeg, om het brood smakelijker en luchtiger te maken, met zuurdeeg in gisting gebracht. Ongezuurde of zoete (Matth. 26:17) broodkoeken werden, als brood der ellende, ter herinnering aan den uittocht uit Egypte gedurende het Paaschfeest gegeten (Exod. 12 : 39; Deut. 16 : 3). Ongezuurd waren ook de heilige brooden. De in het Oosten gewone koekenvorm vindt men thans nog bij de Beduïnen (2 Sam. 6 : 19. Bol broods, Jer. 37:21). De verdeeling geschiedt door breken (Matth. 26 : 26; Hand. 2:46; 27:35; Luc. 24:30). — II. Juist als het meest algemeene voedingsmiddel, staat brood dikwijls als naam der *stof* in plaats van voedsel in 't algemeen (Gen. 3:19; 49:20; Exod. 16 : 4; Lev. 26 : 5; Ruth 2 : 14; 2 Sam. 3 : 29; 9 : 7; 1 Kon. 21 : 4; Job 27 : 14; Ps. 37 : 25; Spreuk. 6 : 8); het dagelijksch brood in het Onze Vader (Matth. 6 : 11; 2 Thess. 3 : 12). Zoo staat brood en water te zamen voor de noodzakelijkste levensbehoeften (Exod. 23:25; Deut. 23 : 4; Spr. 25 : 21; Jes. 3 : 1; 21 : 14; 33:16; Ezech. 4:16; Amos 8:11). — III. Brood en wijn als de meest versterkende en verkwikkende onder alle spijzen en dranken, zijn door Christus als de zichtbare teekenen gekozen in het heilig avondmaal, opdat wij door het geloovig gebruik daarvan deel zouden hebben aan zijn vleesch en bloed, ook wel omdat de innige verbinding van een veelheid, van vele korrels, bessen, tot de eenheid bij het brood en den wijn een schoone zinnebeeldige beteekenis toelaat (1 Cor. 10 : 17; 11 : 26). Broodbreken is (Hand. 2 : 42, 46) de uitdrukking voor het vieren van het heilig avondmaal. — IV. Overigens wordt brood dikwijls zinnebeeldig gebruikt, als

Het dragen van brooden.

zielespijze, geestelijk voedsel, voor 1. het *woord Gods* (Spr. 9 : 5); 2. *Christus*, het brood des levens (Joh. 6 : 35), dat van den hemel gekomen is (vs. 33, 42, 50).

Brouwer (Jan Daniël Beman), geboren te Utrecht 1814. In 1839 candidaat in de theologie. Predikant te Marken 1843—1844; te Welsrijp 1844—1846; te Waarder 1846—1852; te Ede 1852—1864; te Bodegraven 1864—1865; te Harderwijk 1865—1869; te Leiden 1869—1885. Toen kreeg hij zijn emeritaat en stierf in 1892. Hij was geen man, die op eenig terrein der godgeleerdheid heeft uitgeblonken, maar hij behoorde in de eerste helft der 19e eeuw tot de weinige predikanten, die in de Nederlandsch Hervormde kerk de zuivere Gereformeerde leer verkondigden. Hij gaf slechts enkele predikatiën in het licht, die alle het stempel van hun tijd dragen. Met de organisatie der Nederlandsch Hervormde kerk was hij in het geheel niet ingenomen, maar hij miste den moed om reformatorisch op te treden. Kenteekenend is, dat hij in het laatst zijns levens bij de Gereformeerden ter kerk ging, en dat hij, toen hij zeer krank was, in de Gereformeerde kerk de voorbede voor hem liet geschieden. Met Callenbach, Molenaar, Moorrees e. a. behoort hij tot het geslacht der Gereformeerde predikers in de Nederlandsch Hervormde kerk gedurende de eerste helft der 19e eeuw. [24.

Brownisten. De Brownisten of Congregationalisten (Independenten) heeten aldus naar hun geestelijken vader Robert Browne. Deze Robert Browne, te Tolethorpe na 1550 in Engeland geboren, werd in 1570 student in het Corpus-Christi-College te Cambridge. Na 1575 was hij eenige jaren leeraar in Southwark bij Londen. Al spoedig openbaarden zich bij hem separatistische neigingen en een zich keeren tegen het episcopale (bisschoppelijk) gezag in zijn kerk. Weldra stelde hij het ten plicht de staatskerk te verlaten en in Norwich ontstond dan ook onder zijn leiding in 1580 de eerste zelfstandige separatistische gemeente. Uit vrees voor moeilijkheden in het vaderland emigreerde de geheele gemeente met Browne aan het hoofd naar Middelburg. Velerlei twisten noopten hem echter in 1583 zijn gemeente te verlaten en scheep te gaan naar Schotland. Hier keerde hij zich nog feller tegen de presbyteranen dan vroeger tegen de episcopalen; in elken presbyter (ouderling) zag hij een pausje in 't klein. Zijn verdere levensloop was vol afwisseling (hij werd naar eigen getuigenis in 32 verschillende gevangenissen opgesloten) en hij stierf in 1636 in den kerker. Sommigen vermoeden, dat Browne niet slechts independent, maar ook geestes-ziek is geweest.

De Brownisten kennen geen eigenlijk gezegde plaatselijke kerk. De congregatie, dat is elke grootere of kleinere vergadering van gelooviger, elke kring van belijders, bezit de bevoegdheid een kerk te institueeren. Op een zelfde plaats kunnen verschillende vergaderingen (congregaties) zijn, elk met een eigen kerkeraad. Dit beginsel is echter in strijd met het schriftuurlijk beginsel van de eenheid der plaatselijke kerk. Ook leeren zij, dat elke vergadering in eigen kring volstrekt onafhankelijk moet zijn. Vandaar ook de naam independenten of onafhankelijken. Deze onafhankelijkheid gaat in alles door. Elk bindend kerkverband is evenzeer uit den booze als de hierarchie (priesterregeering) van de Roomsche kerk. De afzonderlijke congregaties kunnen wel eens samen confereeren, maar bindende besluiten mogen op zulke conferenties nimmer genomen worden. Belijdenisschriften hebben geenerlei bindend gezag. Feitelijk is de Heilige Schrift de eenige belijdenis. Ook is er in de afzonderlijke gemeenten geen besturend gezag. De gemeenten zelve beslissen en bij meerderheid van stemmen worden de besluiten door al de gemeenteleden genomen. De kerkeraad is slechts de uitvoerder van den wil der gemeente. Voorts is elke ouderling ook leeraar. Deze ambtsdragers ontleenen hun gezag aan de gemeente, zoodat ze feitelijk dienaren van de gelooviger zijn. Dit Brownisme is niet anders dan de toepassing van een Christelijke volkssouvereiniteit en doet aan het zichtbaar karakter der kerk te kort.

Behalve de Brownisten zijn ook de Baptisten, Adventisten, Unitariërs en Kwakers aanhangers van dit separatistisch (niet puriteinsch) gevoelen. [18.

Brugghen (Mr Justinus Jacob Leonard van der), geboren te Nijmegen 6 Augustus 1804, overleden te Ubbergen 2 October 1863. Op de Nijmeegsche Latijnsche School werkte hij hard vooral aan Latijn en Grieksch, en aan de Leidsche academie, waar hij in 1822 heenging, was het moeilijk te zeggen, of hij grooter literator dan jurist was. Daar leerde hij ook Groen van Prinsterer kennen, doch slechts van verre. Groen promoveerde in 1823, en van der Brugghen eerst in 1826. Toen over de Nijmeegsche aristocratie de levensadem van het Geneefsch Reveil ging, werd ook van der Brugghen bekeerd. En toen in 1842 de „Zeven Haagsche Heeren" hun bekend Adres bij de Synode indienden, gaf hij mede zijn adhaesie. Hij was echter tegen een confessie in den zin van bindende formulieren. Door ervaringen in de plaatselijke schoolcommissie was hij een tegenstander der z. g. gemengde school geworden, d. w. z. een school zonder eenig godsdienstig karakter. Door zijn beschouwingen in het *Nijmeegsch Schoolblad*, maar vooral door zijn aandeel in de stichting van de bijzondere scholen op den Klokkenberg, werd hij als medestander van Groen bekend. In de politiek mengde hij zich voor het eerst in 1853, toen hij bij de Aprilbeweging van sterk antiroomsche gevoelens blijk gaf, en voor Zutfen naar de Tweede Kamer werd afgevaardigd. In den schoolstrijd schaarde hij zich aan de zijde van Groen, en steunde hij het petitionnement tegen het ontwerp-schoolwet door Minister van Rheenen ingediend, die de gemengde school wilde behouden. Het petitionnement van Groen c.s. wilde de facultatieve splitsing der Staatsschool: voor Protestanten, Roomsch-Catholieken en Israëlieten afzonderlijke scholen. Nadat koning Willem III er bij Van Rheenen tevergeefs op had aangedrongen om het ingediende ontwerp in den geest der petitionarissen te wijzigen, ontving van der Brugghen de opdracht tot kabinetsformatie ter oplossing van den schoolstrijd. Dit

nieuwe Ministerie verklaarde echter 2 Juli '56, dat het wel zou beproeven om de petitionarissen tegemoet te komen, doch dat de gemengde school als regel zou behouden blijven, en van der Brugghen zelf ontkende eenige maanden later rondweg zijn vroegere verwantschap met de antirevolutionaire partij. In het nieuw ingediende ontwerp was dan ook van de door van der Brugghen vroeger verdedigde denkbeelden niets overgebleven. Het bepaalde, dat het onderwijs dienstbaar zou worden gemaakt aan de „opleiding tot Christelijke en maatschappelijke deugden", en door de gemeentebesturen bijzondere scholen konden worden gesubsidieerd, wanneer het bleek, dat kinderen wegens godsdienstige bezwaren der ouders de gemengde school niet konden bezoeken. Dat hier de woorden: „opleiding tot Christelijke deugden" geen beteekenis hadden, bleek wel, toen van der Brugghen in de zitting der Tweede Kamer van 10 Juli '57 verklaarde, dat „alle leerstellige en dogmatische bestanddeelen, alles wat, met één woord, tot het begrip des Christendoms, van zijn waarheden, van zijn feiten en zijn geschiedenis behoort, van de gemengde school verwijderd moest blijven". In plaats van, zooals hij gehoopt had *met*, werden zijn voorstellen dan ook *zonder* de goedkeuring zijner geestverwanten 20 Juli '57 aangenomen, na een negentien-dagen-lange beraadslaging, waaraan van der Brugghen herhaaldelijk op vroeger door hem verdedigde meeningen terugkwam; wat aan Elout de door zijn scherpte bekend geworden vraag ontlokte, of van der Brugghen met de hand op het eerlijk gemoed den koning kon aanraden, last te geven tot afkondiging dezer wet. Diep teleurgesteld over den uitslag van zijn optreden, trad van der Brugghen 'n half jaar later af, zonder verder meer in iets aan de schoolbeweging deel te nemen, zelfs niet aan de zaken der scholen op den Klokkenberg, van welke hij eens de ziel was geweest. [30.

Brüggler-secte. Een antinomistische secte uit de 18e eeuw. De stichters waren de gebroeders *Kohler, Christiaan* en *Hieronymus*, uit Brügglen in het kanton Bern. Een godsdienstige beweging in 1745, welke spoedig in dweepzucht ontaardde, gebruikte deze broeders om zich aan het volk voor te stellen als de twee getuigen, in de Openbaring van Johannes genoemd. Zij vonden bij velen geloof. Door hun voorspellingen aangaande de wederkomst van Christus verwekten zij vreeze. Toen Christus op den door hen genoemden tijd niet wederkwam, schreven zij dit toe aan hun voorbede. Zij beweerden ook omtrent het lot der ontslapenen mededeelingen te kunnen doen en zij schreven zichzelven wonderkracht toe. Zij leidden een gemakkelijk en overdadig leven op kosten hunner volgelingen. Ontucht en andere zonden waren in hun gestichte gemeenschap niet vreemd. In 1750 werden zij uit het land verbannen, maar zij keerden in het geheim weder en zetten hun heilloos werk voort. In 1753 werd Hieronymus als „verleider, bedrieger en Godslasteraar" terechtgesteld. Christiaan en een zekere Kiszling, die de derde in den bond was en de plaats innam van den Heiligen Geest, werden in de gevangenis gezet. De aanhangers geloofden, dat Hieronymus na drie dagen zou opstaan. De secte verdween allengs, maar leefde weer op in de Antonianen. [24.

Brugman (Johannes) (niet Brugmans) werd geboren te Kempen (bij Keulen) omstreeks 1400. Hij was schrijver en prediker en behoorde tot de orde der Franciscanen. Zijn welsprekendheid was zoo groot, en zijn overredingskracht op de schare zoo sterk, dat nog op den huidigen dag het spreekwoord gebruikt wordt: „hij kan praten als Brugman". Hij doorreisde sinds 1450 verschillende provinciën in de Nederlanden, waar hij veel bijdroeg tot de beslechting der Hoeksche en Kabeljauwsche twisten. Door den invloed van Krabelijn, raadsheer van Filips den Goede, wist hij de magistraat te Dordrecht te bewegen voor hem in die stad een klooster te doen bouwen. Hij gaf onderwijs in de theologie in het klooster van St.-Omer en stierf onder een groot geroep van heiligheid te Nijmegen in 1473. Hij schreef o.a. *Vita Lidwinae virginis*, Schiedam 1498. Vervolgens *Devote oefeningen der Kynsheit, des middels en des eyndes ons Heren Christi.* Verder nog twee liederen *Ick heb ghejaecht al mijn leven lanc om een joncfrou schone* en *Met vreugde willen wi singen ende loven die Triniteyt.* Al zijn andere werken zijn in het Latijn geschreven. [24.

Bruid, Bruidegom. Het huwelijk ging den ouders aan. Zij zochten gewoonlijk een bruid voor hun zoon of vroegen het meisje waarop het oog van den jongen man was gevallen. Of de ouders rekening hielden met de genegenheden van hun kinderen, hing af van het karakter der ouders. Was de vader van de bruid gestorven, dan werd eveneens de toestemming van den oudsten zoon gevraagd (Gen. 24 : 2; 38 : 6; 34 : 4; Richt. 14 : 2; Gen. 24 : 57 v. v.). De bruid werd misschien tegen een bepaalde som gekocht; dit staat niet met even zooveel woorden in het O. T. Wel zeggen Lea en Rachel dat haar vader haar verkocht heeft, doch daarom laten zij daaraan voorafgaan: „zijn wij niet vreemden van hem geacht?" (Gen. 31 : 15). Bijwijven werden gemeenlijk gekocht. Welgestelde ouders gaven hun dochters wel eens dienstmeisjes mede of eenig geld om haar huishouding in te richten, slechts zelden eenig aandeel in hun eigenlijke bezitting.

De wetgeving zegt van het een en het ander niets, zoomin als zij zich uitspreekt over den huwbaren leeftijd. Alleen toen en nu waren de jongelieden in het Oosten vroeg rijp. Een elfjarige moeder en een dertien-jarige vader zijn ook thans nog onder de Joden van Tiberias geen uitzonderingen. [8.

Bruid van Christus. In de Heilige Schrift wordt de gemeente geteekend als de *Bruid* van Christus. Reeds in het Oude Testament wordt de verhouding van Jehova tot Israël weergegeven door het beeld van Bruidegom en Bruid. „Uw Maker is uw Man" (Jesaja 54 : 5). „Gelijk de bruidegom vroolijk is over de bruid, alzoo zal uw God over u vroolijk zijn" (Jesaja 62 : 5). „Ik zal u Mij ondertrouwen in eeuwigheid, ja Ik zal u Mij ondertrouwen in gerechtigheid en in gericht, en in goedertierenheid en in barmhartigheden. Ik zal u Mij ondertrouwen in geloof, en gij zult den Heere kennen" (Hosea 2 : 18, 19).

En waar Israël afbeeldde de kerk des Nieuwen Testaments hebben we in de gemeente van Christus de ware Bruid te zien. In het Nieuwe Testament spreekt Johannes de Dooper er het eerst van, waar hij zich zelf de vriend des bruidegoms (de bruidwerver) noemt, en zegt: „die de bruid heeft is de bruidegom", om daarmede te wijzen op de verhouding van Christus en de gemeente. Jezus zelf heeft in allerlei gelijkenis herhaaldelijk zichzelf als Bruidegom en zijn gemeente als bruid aangeduid. „Kunnen ook de bruiloftskinderen treuren, zoolang de bruidegom bij hen is?" (Matth. 9 : 15). Het komen van Jezus tot zijn volk wordt vergeleken bij een zeker koning die zijn zoon een bruiloft bereid had (Matth. 22 : 2). Het wachten der geloovigen op de komst van Christus wordt vergeleken bij het wachten der maagden op de komst van den bruidegom (Matth. 25 : 1—12). De apostel Paulus noemt zijn apostolischen arbeid aan de gemeente van Corinthe een haar toebereiden, om haar als een reine maagd aan een man voor te stellen, namelijk aan Christus (2 Cor. 11 : 2). En hij schrijft aan Efeze dat Christus de gemeente liefheeft, zich voor haar overgeeft, haar heiligt en reinigt, opdat hij haar zichzelve heerlijk zou voorstellen, als hebbende geen vlek of rimpel, maar zijnde heilig en onberispelijk (Ef. 5 : 25—27). Vooral in de Openbaring van Johannes is er sprake van de bruid van Christus. De bruiloft des Lams is gekomen, en zijn vrouw heeft zich zelve bereid. Haar is gegeven dat zij bekleed worde met rein en blinkend fijn lijnwaad (Openb. 19 : 7—10). De engel, die de fiool heeft, zegt tot Johannes: komt herwaarts, ik zal u toonen de bruid, de vrouw des Lams (Openb. 21 : 9). De gemeente die wacht op de komst van haar Heiland in glorie, roept als bruid: „kom Heere Jezus, ja kom haastelijk" (Openb. 22 : 17).

In het noemen der gemeente als bruid van Christus ligt uitgedrukt het innige liefdeleven tusschen Christus en zijn volk. De bruid ontvangt teedere min en heilige liefde van haar Bruidegom, en zij heeft Hem met heel haar hart lief. Het is niet zoo dat wij hier op aarde een bruidspaar zien en van bruiloftsvreugde hooren, en dat overdrachtelijk toepassen op de liefde tusschen Christus en de gemeente, want niet de aardsche bruiloft en het menschelijk huwelijk is oorspronkelijk, maar omgekeerd is Christus de eeuwige Bruidegom en de gemeente de eeuwige bruid. De bruiloft en het huwelijk op aarde is daarvan een beeld en afschaduwing. Daarom zegt de apostel van het huwelijk: deze verborgenheid is groot, ik zeg dit ziende op Christus en de gemeente (Ef. 5 : 32).

Daarom wordt de ontrouw van Israël en van de gemeente in de Heilige Schrift ook steeds een *afhoereeren* genoemd, want het is de ontrouw van de bruid ten opzichte van den Bruidegom. En in verband hiermede wordt ook steeds gesproken van de jaloerschheid Gods, en gezegd dat de Heere ijverig is.

In Psalm 45 wordt, bij gelegenheid van Salomo's huwelijk met een dochter van Farao, een uitnemend bruiloftslied gegeven, dat echter gedicht is op het geestelijk huwelijk van den Bruidegom Christus met zijn Bruid, de algemeene kerk uit Joden en Heidenen. Men heeft Psalm 45 het Hooglied in het klein genoemd. In het Hooglied van Salomo wordt de liefde van Salomo en Sulamith bezongen op gansch éénige wijze, en zinnebeeldig de innige liefde tusschen Christus en de gemeente als bruid, die de ware Sulamith is. Veel inniger en heiliger dan de liefde van Salomo voor Sulamith is de liefde van den hemelschen Bruidegom voor zijn bruid op aarde.

In het Oosten was het gewoonte dat de bruid door den bruidegom gekocht werd, hetzij dat de koopsom in baar geld betaald werd, hetzij dat een moeilijke dienst verricht werd, zooals door Jacob om Rachel te verwerven, hetzij dat een gevaarlijke heldendaad vereischt werd, zooals van David om de dochter van Saul te verkrijgen. Christus heeft zijn bruid verkregen niet met goud of zilver, maar door den arbeid zijner ziel, en tot den duren prijs van zijn dierbaar bloed. Nooit werd een bruid zoo duur gekocht als de bruidskerk des Heeren.

De *voorrechten* van de bruid zijn vele. Zij geniet de goddelijke liefde van den hemelschen Bruidegom, en wordt door Hem trouw bewaard en koninklijk verzorgd. Van de liefde van haar Bruidegom is zij eeuwig zeker, want de Bruidegom die haar verkoren heeft (krachtens *verkiezing* is zij dus bruid) is onveranderlijk in zijn trouw. Hij versiert haar met al wat zij begeert en schoon en heerlijk is. Haar kleeding is van gouden borduursel, in gestikte kleederen zal zij tot den Koning geleid worden (Ps. 45 : 14, 15). Dit moet allereerst *inwendig* verstaan worden, want de Bruid is om haar „inwendig schoon" te roemen, en het doelt voor alle dingen op de rechtvaardigmaking en heiligmaking (Openb. 19 : 8). Maar het doelt ten slotte toch ook op uitwendige schoonheid en heerlijkheid in de heerlijkmaking, want het nieuwe Jeruzalem daalt neder als een bruid die voor haar man versierd is (Openb. 21 : 2). Zij mag den naam des Bruidegoms dragen (Jesaja 4 : 1), heeft deel aan al zijn goederen en rijkdom, en zal eens geleid worden tot de zalige bruiloft des Lams.

Zij heeft ook *plichten*, en allereerst die, welke elke bruid heeft, namelijk om den hemelschen Bruidegom met heilige liefde vuriglijk te beminnen, en zich van ganscher harte aan Hem te geven. En dan heeft zij onvoorwaardelijk gehoorzaam te zijn. „Dewijl Hij uw Heere is, zoo buig u voor Hem neder" (Ps. 45 : 12). De vrouwen hebben haar eigen mannen onderdanig te zijn, gelijk de gemeente aan Christus onderdanig is (Ef. 5 : 24). Eindelijk heeft zij vurig naar den dag der bruiloft te verlangen en hartelijk daarom te bidden.

Door de bruidwervers, niet alleen door Johannes den Dooper en door Paulus, maar door alle trouwe Dienaren des Woords, wordt de gemeente toebereid om als eene reine maagd aan Christus voorgesteld te worden (2 Cor. 11 : 2). En de Bruidegom zelf is doende om haar zichzelven heerlijk voor te stellen als een gemeente die geen vlek of rimpel heeft (Ef. 5 : 27). Maar dan komt ook eens de *bruiloft* en het *geestelijk huwelijk*. Vóór die bruiloft heeft de Bruidegom zijn bruid reeds uitverkoren, en voelt de bruid zich reeds getrokken door onwederstandelijke

liefdekoorden, en is er een innig liefdeleven tusschen den Bruidegom in den hemel en de bruid op aarde. Maar het geestelijk huwelijk moet volgen, en dat geschiedt na den Jongsten Dag, als het wereldgericht is gehouden en de opstanding der dooden heeft plaats gehad. Dan is de hemelsche zaligheid er ten volle voor de Bruid van Christus, die volmaakt heilig in de ziel en volkomen heerlijk in het lichaam is. Dan is er de volkomen liefdegemeenschap en levensgemeenschap tusschen Christus en zijn bruid, en wordt de bruid vrouw. Want dan is gekomen de bruiloft des Lams, en zijne *vrouw* heeft zichzelve bereid (Openb. 19 : 7). Zalig zijn zij die geroepen zijn tot het avondmaal van de bruiloft des Lams. [16.

Bruiloft. De huwelijksverbinding ging gepaard van de bruiloft. Op den dag der bruiloft ging de jonge bruidegom versierd en gezalfd naar het huis van de bruid om haar, eveneens uitgedost en diep gesluierd, vergezeld van haar vriendinnen, onder gezang, muziek en dans, des avonds met fakkellicht of het schijnsel van lampen in het huis van zijn vader te voeren. Zulk een bruiloft duurt soms dagen achtereen en begint vooral na zonsondergang. Aan den avond voor het huwelijk gaat de bruidegom naar het huis van een verwant, terwijl de bruid door haar vrienden naar haar nieuwe woning wordt geleid; daarop wordt hij afgehaald. Blijven de meisjes te lang uit, dan gaat de bruidegom zonder haar naar zijn huis terug en sluit de deur. Bruid en bruidegom worden te paard geleid ter huwelijk, voor hen uit maakt men muziek, vergezeld van dans; zoo keert men ook weer naar het huis van den bruidegom terug. Veel vrienden en bekenden werden genoodigd. De bruidegom werd bekransd en men onderhield elkander op vroolijke wijze. De Bijbel zwijgt van wat wij het „kerkelijk" huwelijk zouden kunnen noemen. Spr. 2 : 17 noemt het huwelijk „het verbond haars Gods". De vrouw wordt ook genoemd „de huisvrouw uws verbonds" Mal. 2 : 14. Hieruit zou men kunnen afleiden dat het huwelijk niet gesloten werd zonder heilige plechtigheden. In den tijd na de ballingschap werd voor de bruiloft een schriftelijk huwelijkscontract gesloten, waarin nauwkeurig beschreven werd wat de vrouw had meegebracht en wat de man haar had toegewezen. [8.

Bruiloft des Lams. Deze uitdrukking komt in het laatste Bijbelboek voor, en wordt daarin tweemaal gebezigd, nl. Openb. 17 : 7 en 9. Maar de er aan ten grondslag liggende voorstelling van de verhouding tusschen den Heere en zijn gemeente als die eener huwelijksvereeniging, wordt in de geheele Heilige Schrift gevonden. Naar Efeze 5 : 32 is reeds het huwelijk zelf, door God bij de schepping ingesteld (Gen. 2), zinnebeeld van de verhouding tusschen den Heere Christus en het geheel zijner verlosten. En in het Oude Testament wordt de betrekking tusschen God en Israël, dat in de Oude bedeeling Gods volk was, geteekend als die van man en vrouw (Hos. 2 : 1; Jes. 54), en Israëls afval van den Heere als hoererij, en een van Hem afhoereeren (Hos. 1—3; Jes. 50; Jerem. 2; Ezech. 16, e.a.). Met de Nieuw-Testamentische openbaring zijn het nu vooral drie trekken, die van dit beeld duidelijker aangegeven worden. Vooreerst blijkt dan, dat wij speciaal den Heere Christus als Bruidegom denken moeten (Joh. 3 : 29; Matth. 9 : 15 e. p. p.; Ef. 5 : 23 v.v.; 2 Cor. 11 : 2). In de tweede plaats komt dan aan het licht, dat niet het Joodsche volk als vleeschelijk zaad van Abraham, Izaäk en Jacob, de bruid of vrouw des Heeren is, maar de gemeente dergenen, die in den Heere Christus gelooven, alle de door God ten eeuwigen leven verkorenen (Ef. 5 : 32; Openb. 19 : 7; 2 Cor. 11 : 2; Matth. 8 : 11 en 12; 25 : 1 v.v.). En ten derde wordt in gelijkenissen naar de toekomstige zaligheid der eeuwigheid heengewezen als een bruiloftsfeest (Matth. 22 : 2 v.v.; 25 : 1 v.v.). Deze laatste voorstelling wordt nu als met even zoovele woorden en uitdrukkelijk ook gegeven in Openb. 19 : 7 en 9. Daarmede wordt gesproken van de volle en zalige gemeenschap van den Heere Christus met zijn gemeente, zooals zij aanvangen zal na den Jongsten dag, en duren tot in alle eeuwigheid. En deze gemeenschap wordt geteekend onder het beeld eener bruiloft, om in menschelijke taal en verhoudingsvormen aanteduiden de reinste, hoogste, en innigste vereeniging en vreugde (Hoogl. 3 : 11; Jes. 61 : 10; Ps. 45 : 11—16). [7.

Brummelkamp (Anthony) werd 14 October 1811 te Amsterdam uit deftige burgerouders, geboren. Zijn vader was tabakshandelaar, die, omdat hij zich niet aan den dwang van Napoleon, die door de invoering van de regie den tabakshandel aan zich trok, wilde onderwerpen, in 1813 naar Smilde verhuisde, van waar de familie in 1819 vertrok naar Elburg, om het kleine landgoed „De Ganzenberg" te betrekken. Ter voorbereiding voor de academische studie werd de jeugdige Brummelkamp gezonden naar het Instituut Kinsbergen en de Latijnsche school te Elburg. Den 22 September 1828 werd hij ingeschreven in het album der studenten aan het Athaneum Illustre te Amsterdam, om zijn litterarische studiën te voltooien. In Amsterdam werd hij ingeleid in den kring van het Réveil, die zich daar groepeerde om Da Costa en den Doopsgezinden predikant Ter Borg, en maakte hij kennis met H. P. Scholte en Kohlbrügge. In 1830 vertrok hij naar Leiden, om onder de leiding der professoren Van Hengel, Kist, Clarisse en Suringar in de theologie te studeeren. Hij sloot zich weldra aan bij den kleinen kring van studenten, die zich in het te Leiden heerschende Supranaturalisme niet vinden kon: C. D. Louis Bähler, G. F. Gezelle Meerburg, H. P. Scholte en S. van Velzen, waarbij zich later ook nog aansloot A. van Raalte. Dit kleine kringetje, dat zich tegenover de groote menigte als „aller afschrapsel" gevoelde, en van het verkeer met andere studenten zoo goed als geheel uitgesloten was, kwam op gezette tijden samen, om de Heilige Schrift en de geschriften der Hervormers te bespreken, en elkander te steunen in het leven der godzaligheid. Ook woonden zij geregeld de oefeningen van Le Féburé bij.

Nauwelijks was Brummelkamp candidaat of hij werd beroepen te Hattem, waar hij 19 October 1834 zijn intrede deed. Een groote schare

van heinde en ver verdrong zich geregeld onder zijn prediking, niet om zijn groote gaven te bewonderen, maar om het levende woord Gods te hooren. Dit wekte de vijandschap van velen, die de leervrijheid en de wetteloosheid in Hattem's kerk wilden bestendigd zien. Toen Brummelkamp in de kerkeraadsvergadering bezwaar maakte tegen het doopen der kinderen van ouders, die geen lidmaten waren, en hij voorstelde de tucht te handhaven tegenover leden, die de hoofdwaarheden van den christelijken godsdienst loochenden, wilde de kerkeraad de rust en de eenheid der gemeente bewaren ten koste van de waarheid. Brummelkamp kon hiermede geen vrede hebben. Hierbij kwam, dat hetgeen met De Cock en met Scholte gebeurd was hem zwaar op zijn hart woog. Als predikant der Hervormde kerk stond hij, volgens zijn gevoelens, aan de zijde der vervolgers. Daarom richtte hij 23 Juni 1835 een adres aan de Haagsche Synode, met het dringend verzoek dat de Synode verklare te willen zorgen dat de drie formulieren als belijdenis der kerk gehandhaafd worden, en dat hetgeen in de zaken van De Cock en Scholte als tegen de formulieren strijdende verricht is, worde herroepen. De Synode gaf een afwijzend antwoord, keurde den toon van zijn schrijven af, en vermaande hem zich stipt naar de reglementen der kerk te gedragen.

Door deze correspondentie met de Synode werden de verhoudingen in Hattem meer ingewikkeld. Brummelkamp was van oordeel, dat het ongeoorloofd was kinderen te doopen van niet-belijdende en niet-geloovige ouders, en toen hij bij een doopdienst op 4 Juni kinderen van zulke ouders voorbijging, werd hij over deze zaak aangeklaagd bij het classicaal bestuur. Op Zondag na 18 Juni maakte Brummelkamp aan de gemeente bekend, dat het hem niet mogelijk was voortaan gezangen bij de openbare godsdienstoefeningen te gebruiken. Het classicaal bestuur van Harderwijk eischte nu van Brummelkamp „dat hij de bekendmaking, dat door hem voortaan geen Evangelische gezangen zouden worden opgegeven, door de daad zelve zal hebben te herroepen". Brummelkamp richtte hierop aan het classicaal bestuur een verzoek hem te willen inlichten waarom dit hem gevraagd werd en welk recht het classicaal bestuur had hem het zingen van gezangen op te leggen. Hij ontving geen antwoord, maar werd voor het provinciaal bestuur gedaagd om zich te verantwoorden. Over het bezwaar van Brummelkamp tegen de verwaarloozing der tucht en het misbruik van den doop werd niet gesproken, maar van het niet-zingen van de gezangen werd de hoofdkwestie gemaakt. Enkele dagen daarna, 7 October 1835, werd de predikant van Hattem door het provinciaal bestuur afgezet, omdat hij aan de gemeente had bekend gemaakt „dat door hem voortaan geen gezangen meer zouden worden opgegeven om te zingen". Trouw trachtte het provinciaal kerkbestuur te zorgen dat de kerk niet werd beroerd, maar naar het recht Gods werd bij deze afzetting niet gevraagd.

Zoodra Brummelkamp kennis ontvangen had van de afzetting riep hij den kerkeraad samen, verklaarde dat hij deze afzetting als een anti-Gereformeerde daad moest verwerpen, en vroeg of de kerkeraad hierin met hem accoord ging. Wijl slechts één lid der vergadering met hem instemde, verklaarde hij dat de band der kerkelijke gemeenschap hierdoor verbroken was. Slechts een klein deel der gemeente volgde hem, in het geheel 180 leden, groot en klein, die een eigen kerkeraad kozen en zich institueerden als „de Gereformeerde gemeente" te Hattem, 21 November 1835.

De eerste jaren na zijne uittreding waren voor Brummelkamp jaren van moeite en arbeid, waarin hij niet alleen voor de gemeente te Hattem, maar voor al de gemeenten in Gelderland moest zorgen. In 1839 vertrok hij van Hattem naar Schiedam, en vandaar in 1842 naar Arnhem, waar hij tot 1854 verbleef. Hier heeft hij zijn individualiteit krachtig kunnen openbaren, en zich op velerlei gebied bewogen. Niet alleen heeft hij als predikant gewerkt voor zijn gemeente, maar ook veel gedaan om jonge mannen op te leiden tot den dienst des Woords. Bovendien kwam hij hier in voortdurende aanraking met leidende mannen en voorgangers uit het Christelijk Nederland in dezen tijd, en werkte met zijn zwager Van Raalte mede aan de leiding van de eerste landverhuizing naar den staat Michigan, Noord-Amerika.

In den kring van de gemeenten der Scheiding vertegenwoordigde hij de Geldersche en Overijselsche richting. Een tijdlang van 1847 tot 1854, leefden deze gemeenten onder zijne leiding in een geisoleerden toestand, wijl zij andere gevoelens hadden over de Dordtsche Kerkorde, met name over het beginsel in Artikel 31 uitgesproken, de ambtskleeding en andere zaken. Bij velen in de kerken der Scheiding leefde er geruimen tijd wantrouwen tegen Brummelkamp, wijl men oordeelde dat hij te ruim was in het aanbod der genade, en niet straf genoeg stond tegen hen, die in de Hervormde kerk waren achtergebleven. Het bleek later evenwel dat er wel eenig verschil bestond in de wijze van voorstelling van het Evangelie, maar geen verschil in het wezen der leer. Hij was overtuigd belijder van de Gereformeerde religie, en trachtte met liefde en kracht de Gereformeerde beginselen op onderscheiden levensgebied te propageeren.

In 1854 werd Brummelkamp met Van Velzen, De Haan en De Cock benoemd aan de toen opgerichte Theologische School te Kampen. Als hoogleeraar heeft hij door zijne eminente persoonlijkheid, door de bezielende kracht die van hem uitging en door zijn onderwijs een uitnemenden invloed uitgeoefend op een groot aantal predikanten, die aan die School zijn opgeleid. In 1882 verkreeg hij met Van Velzen eervol emeritaat, met het recht om, zoolang zij dit begeerden, eenige lessen te blijven waarnemen. Opgewekt leefde vader Brummelkamp nog mede met al wat op het gebied van kerk en wetenschap, van maatschappij en staat voorviel, hij bleef nog geruimen tijd redacteur van het weekblad *De Bazuin*, tot hij den 2en Juni 1888 door zijn goddelijken Zender werd opgenomen in de rust, die er overblijft voor het volk van God.

Brummelkamp was een dier mannen, die in het begin van de negentiende eeuw verwaardigd werden over de Revolutie heen te grijpen naar de onveranderlijke waarheden der Reformatie, en deze aan het volgende geslacht over te leveren. Hij was een man, bij wien het innerlijke en het uiterlijke leven in volkomen overeenstemming was. Zijn uiterlijke verschijning imponeerde. Zijn fiere gestalte, zijn lichte tred, zijn vlugge gang, zijn niet krachtige maar lenige lichaamsbouw, de liefelijkheid zijner verschijning wezen terug naar de trekken van zijn karakter en openbaarden de eigenschappen zijner ziel. Hij was geheel de man van het oogenblik. Strenge redeneering behaagde hem niet. Hij was een spontane natuur, vlug van oordeel was hij terstond vaardig tot spreken en handelen. Breed van blik, levendig van temperament, ruim en liefdevol van hart, miste hij wel eenigszins de diepte van geest, die den denker, en de vastheid, die den leidsman kenmerkt. De blijmoedigheid, de opgeruimdheid en het optimisme des geloofs was in ruime mate hem geschonken. Altijd was hij zichzelf, altijd waar, altijd openbaarde hij zich als een Christen.

Wetenschappelijke geschriften zijn van zijn hand niet verschenen, maar wel een groot aantal redevoeringen, vlugschriften, en artikelen die hij als redacteur van *De Bazuin* schreef, die allen den geest, die hem bezielde, vertolkten. Zijn woord en zijn wandel getuigden van de liefde van Christus, wien hij met de volle toewijding zijns harten wenschte te dienen. Daarom was hij ook zoo gezien, zoo algemeen bemind; daarom ging er zooveel invloed ten goede van hem uit. [32.

Brunner (Dr Emil), privaat-docent te Zürich. Behoort tot de school van Barth. Wat hij totnogtoe schreef, getuigt van meer systematisch inzicht. [15.

Bruno (Giordano). Italiaansch wijsgeer. Hij werd in 1548 te Nola geboren. Op 16-jarigen leeftijd trad hij in de orde der Dominicanen. Door de bestudeering van Copernicus, Nicolaas Cusanus e.a. kwam hij tot gevoelens, die streden tegen de leer der kerk. Daarom verliet hij de orde en ving een zwervend leven aan. Achtereenvolgens woonde hij te Venetië, Genève (waar hij met de Calvinisten in strijd geraakte), Toulon, Parijs en Londen, waar hij twee jaar bleef en waar hij zijn belangrijkste werken schreef. Daarna ging hij naar Duitschland en hield daar aan verschillende universiteiten voordrachten. Hij had achting voor Luther, omdat deze zich tegen den paus had durven stellen. Eindelijk in zijn vaderland teruggekeerd viel hij door verraad van een edelman Mounigo in handen van de Inquisitie. Zeven jaar zat hij in Rome gevangen. Men kon hem niet tot herroeping bewegen. Op 17 Februari 1600 werd hij in Rome als ketter verbrand. Op dezelfde plaats, waar dit geschiedde, werd in 1889 in tegenwoordigheid van vele afgevaardigden een standbeeld opgericht.

De natuur is voor Bruno het hoogste. Zij is God zelf. Het heelal is een levende eenheid, van eeuwigheid af bestaande. Alles is in God en uit God. Uit Hem komt alles voort zonder tijdelijke schepping door innerlijke noodwendigheid. De dingen bestaan uit elementen, minima, monaden, dat zijn fysische, niet-uitgebreide met bewustheid begaafde kracht-centra, oneindig in aantal en onderling van elkander verschillend. De monade van alle monaden is God. Een monade is ook de ziel, die onsterfelijk, maar niet onstoffelijk is. De wereldziel doordringt alles en vat alles harmonisch en doelmatig tot de hoogste schoonheid tezamen. Voor wie dieper doordenkt, en voor wie het wezen der dingen aanschouwt, valt al het gebrekkige weg in de volkomenheid en schoonheid van het groote Al.

Bruno was religieus-pantheïst. Hij brak niet alleen met de kerk, maar ook met het Christendom. Op latere denkers (Spinoza, Leibniz, Schelling) heeft hij grooten invloed uitgeoefend. [24.

Bucer (Martin), geboren 1491 te Schlettstadt. Op 15-jarigen leeftijd werd hij door zijn grootvader, die hem zeer genegen was, in een Dominicaner klooster gebracht. Hij vertoefde in het klooster te Heidelberg en begon daar humanistische studiën. Spoedig werd hij magister en legde de Heilige Schrift uit. Hij gevoelde zich aangetrokken tot Luther, toen deze in 1518 disputeerde in Heidelberg. In 1521 werd hij door den paus van zijn geloften ontheven en vond een toevluchtsoord bij Frans von Sickingen op den Ebernburg. Daarna trad hij als hofkapelaan bij den palzgraaf Friedrich in Bruchsal in dienst. Daar al zijne vermaningen tot dezen graaf, die lichtzinnig leefde, niet baatten, nam hij van dezen afscheid. In 1522 trad hij in het huwelijk met Elisabeth Silbereisen, een jongedochter, die uit het klooster bevrijd was. Hij maakte zich nu los van de Humanisten en sloot zich bij de Wittenberger Reformatie aan. Hij werd predikant in Landstuhl in dienst van Von Sickingen, maar deze maakte zich van Bucer los. Daarna liet hij zich door den predikant Motherer bewegen, om naar Weiszenburg te gaan. Daar werd hij de grondlegger der Evangelische gemeente. Zijn eenvoudige maar ernstige prediking werd daar rijk gezegend. Hij werd nu door den bisschop van Speyer geëxcommuniceerd en, door de Franciscanen vervolgd, zag hij zich genoodzaakt om zich terug te trekken in Straatsburg. Hij verkreeg daar van den raad vrijheid om lezingen te houden en te prediken. Met Matthias Zell en Capito arbeidde hij aan de Reformatie der kerk in Straatsburg. Met zijn beide vrienden trachte hij te arbeiden aan de opleiding van predikanten. Hij hield voorlezingen over de Evangeliën, de Psalmen en de brieven van Paulus. In 1524 werd de universiteit te Straatsburg gesticht. Het Thomasstift werd omgezet in een school voor opleiding tot predikers. Johannes Sturm uit Parijs werd naar Straatsburg geroepen en werd later (1537) rector van de universiteit. Tegen Thomas Murner, die het misoffer verdedigde en die de Protestantsche predikanten belasterde, schreef Bucer een boek: *Von des Herrn Abendmahl,* waarin hij toonde op bezadigde wijze het gevoelen van Zwingli over het avondmaal te deelen; maar hij wachtte zich er voor om verschil met Luther te constateeren. In 1524 verscheen van zijne hand eene rechtvaardiging der Straatsburgsche Reformatie: *Grund und Ursach der Neuerungen von*

dem Nachtmahl des Herrn, dem Tauf, den Feiertagen, Bildern und dem Gemeindegesang. De hoofdwaarheden voor de kerk waren: de eere Gods en de liefde tot den naaste. De Heilige Schrift was volgens Bucer de eenige en volmaakte bron der kennis van de leer der zaligheid. Zijn tractaat *Dasz die Messe die schwerst Gottesschmach und Abgötterei und von keiner Obrigkeit zu dulden sei* was de oorzaak, dat de mis in Straatsburg afgeschaft werd (1529).

Reeds in 1525 was Bucer met Zell en Capito opgetreden tegenover het revolutionaire drijven van de boeren. Hij verdedigde ook den kinderdoop tegenover de Anabaptisten, en hun pogingen, om de maatschappelijke orde omver te werpen, ging hij met grooten ijver tegen. In 1534 zag van zijne hand een waarschuwend geschrift het licht, waarin hij tegen de Anabaptisten in Münster te velde trok en de leer des heils benevens de rechte kerkregeering uiteenzette. Zijn reformatorische werkzaamheid strekte zich ook buiten Straatsburg uit. Hij nam een werkzaam aandeel in het werk der Reformatie in Bern, Ulm, Memmingen, Biberach en Augsburg.

Toen Karlstadt zijn meening te kennen gaf over het avondmaal schreef Bucer aan Luther „het lichaam en bloed van Christus baten ons niet, maar wel het gedenken aan Christus en diens werk". In den sacramentsstrijd stond hij eerst geheel en al aan de zijde der Zwinglianen, maar hij deed al spoedig moeite, om bemiddelend op te treden. Met grooten ijver is hij werkzaam geweest, om tot een vereeniging van Lutherschen en Zwinglianen te geraken. Bij het beroemde gesprek te Marburg verdedigde hij tegen Luther de rechtzinnigheid der Straatsburgers in de leerstukken der Drieëenheid, erfzonde en rechtvaardigmaking en hij onderteekende met de bovenlandsche steden de door Luther opgestelde geloofsartikelen, uitgezonderd artikel 15, dat over het avondmaal handelde.

Op den rijksdag te Augsburg (1530) diende hij met Capito de „Confessio Tetrapolitana" in. Toch bleef hij nog altoos toenadering met de Lutherschen zoeken. Eindelijk bezweek hij voor de bewijsvoering van Luther te Koburg. Daarna maakte hij een rondreis, die eigenlijk tot doel had, de bovenlandsche steden te winnen voor het Luthersche gevoelen aangaande het avondmaal. Hij onderhandelde daarop met Melanchton en bracht de *Wittenberger Concordia* tot stand, waarbij ook Luther zich aansloot en dus aan de bovenlandsche steden de broederhand reikte, ofschoon hij het met dezen niet eens was over de genieting der ongeloovigen bij het avondmaal. De met groote moeite verkregen Wittenberger Concordia werd in Zürich zeer slecht ontvangen, en de invloed werd door Luthers *Kleines Bekenntnis vom Abendmahl* geheel verstoord. Met de bezadigde Roomsch Catholieken, die zich wilden stellen op den bodem der oud-Christelijke kerk knoopte Bucer ook onderhandelingen aan. Als zoodanig nam hij deel aan de religie-gesprekken te Regensburg in 1541 en 1544, die echter tot geen resultaat leidden. In 1541 verloor hij zijn gade en drie kinderen aan de pest. Voor de tweede maal trad hij in het huwelijk met de weduwe van Oecolampadius, die ook met Capito gehuwd geweest was. Haar naam was Wibrandis Rosenblatt.

In 1542 werd hij door den aartsbisschop Hermann von Wied naar Keulen geroepen en arbeidde daar met Melanchton aan de Reformatie der kerk, welke echter een zeer conservatief karakter droeg.

Na de nederlaag der Evangelischen in den Schmalkaldischen oorlog, stelde Bucer zich in Straatsburg aan het hoofd der anti-keizerlijke oppositie. Hij werd, omdat de keizer zijn afzetting begeerde, en omdat zijn strenge kerkelijke tucht aan velen mishaagde, met behoud van pensioen op non-activiteit gezet. Toen Cranmer hem naar Engeland riep, voldeed hij aan diens verzoek, en nam daar een werkzaam aandeel aan de Reformatie der kerk. Hij vertaalde het Nieuwe Testament in het Latijn, hield voorlezingen aan de Universiteit van Cambridge en bestreed de tuchteloosheid in de Engelsche kerk. Voor Eduard VI schreef hij zijn laatste boek over het Koninkrijk van Christus. Hij verdedigde in dat boek een Christelijke politiek, drong sterk aan op verbetering des levens onder het volk, pleitte voor het oprichten van volksscholen en in het algemeen op vermeerdering van beschaving onder de lagere volksklassen. Hij stierf in 1551.

Onder de bloedige Maria werden de lijken van Bucer en zijn medearbeider Fagius opgegraven. Zij werden als ketters veroordeeld en hun gebeente werd op den brandstapel tot asch verteerd. De gedachtenis van deze beide mannen werd onder koningin Elisabeth weder in eere hersteld. [24.

Buddhisme. In de 5e eeuw voor Christus stond in het Buddhisme de gevaarlijkste vijand van het Brahmanisme op, te gevaarlijker omdat het zich uit vrijwel dezelfde grondbeginselen ontwikkelde. Het Buddhisme stelde echter den mensch op zichzelven. Niet de wereldziel, maar de individueele heeft hier den voorrang. Met het pessimisme, dat het Brahmanisme eigen was, maakt ook het Buddhisme ernst, terwijl het eveneens den weg wil wijzen tot verlossing van het kwaad. Zelfs de weg, dien het daarvoor aanwijst, toont gelijkenis met dien van het Brahmanisme, daar het als middel tot heil de rechte kennis, afkeer van de wereld en het afsterven van begeerten, aanprijst. Ondanks de verwantschap ontstond er tusschen Brahmanisme en Buddhisme een bittere vijandschap, misschien wel juist om deze. Het Buddhisme was inderdaad een te groot gevaar voor het heerschende Brahmanisme, dan dat het daardoor getolereerd zou kunnen worden. Het had voor den Brahmaan het karakter van een vreeselijke ketterij. Het Buddhisme had den Veda niet tot grondslag, offer en ceremoniën stelde het niet hoog. De belangen der heerschende priesterschap werden daardoor bedreigd. Daarbij waren er bij de vele punten van overeenkomst ook groote verschillen. Brahma als het Al-eene vond bij het Buddhisme geen plaats. De god Brahma komt voor, maar als de andere goden, die van ondergeschikt belang zijn. De wereld is hier een werkelijke wereld, niet slechts een schijn. Maar het pes-

simisme treedt sterk op den voorgrond. Het leven is een kwaad, waarvan het Buddhisme verlossen wil niet door terugkeer in het Brahmaan, maar door ingang in het Nirvana. Het verdiepte den weg daartoe, maar legde den vollen nadruk op de persoonlijke verhouding. Daarmede hangt samen het onderscheid uit sociaal oogpunt, want het Buddhisme wilde van het caste-wezen niet weten. De weg des heils staat hier allen gelijkelijk open. Het predikte deze gelijkheid door zijn zendelingen en won daardoor zeker veler sympathie. Het opende voor velen, die in het Brahmanisme geen vooruitzichten hadden, de deur der hope. Buddha sprak het woord, waarop duizenden troosteloozen wachtten.

Het leven van Buddha werd in Europa het eerst bekend uit de *Lalita Vistara*, die van Noord-Buddhistischen oorsprong is en niet uit den vroegsten tijd dateert. Het bevat een menigte fantastische wonderen. Het gevolg van de talloos vele wonderverhalen is geweest, dat er onderzoekers zijn, die de historiciteit van den persoon van Buddha ontkenden en hem tot een zonnegod maakten. Zoo b.v. Dr H. Kern, *Geschiedenis van het Buddhisme in Indië*, Haarlem, 1882, blz. 232—263, en Senart in zijn *Essai sur la légende du Bouddha*. Door anderen, voornamelijk Oldenberg, is dit bestreden op grond van oudere Pâliteksten van Ceylon, die meer historische waarschijnlijkheid vertoonen.

De tijd, waarin Buddha geleefd zou hebben, wordt berekend 560—480 v. Chr. Hij zou namelijk 80 jaar oud zijn geworden en gestorven zijn honderd jaren voor het concilie van Waisali 380 v. Chr. Hij was geboortig uit Kapilawastu in Hindustan, waar zijn vader *Suddhödana* koning geweest zou zijn, in elk geval stamde hij uit een aanzienlijk geslacht der Kschatrja-caste uit dat der *Sâkja*. Vandaar de poëtische naam *Sâkjamuni*, d. i. kluizenaar uit het geslacht der Sakja. Zijn persoonsnaam was Siddhârta, ook heette hij naar een ouden familienaam *Gautama* of *Gotama*. Zijn moeder *Mâja* zou gestorven zijn zeven dagen na zijn geboorte en hij werd opgevoed door haar zuster, Maha Pradschapati, die tevens was gemalin van zijn vader. Hij huwde jong, genoot het leven, doch reeds vroeg deed zich de druk van het pessimisme gevoelen. Het gebrek aan historische gegevens werd aangevuld door de dichtende verbeelding, die de legenden voortbracht, welke voor het Noordelijk Buddhisme canonieke beteekenis verkregen. Het leven van Buddha werd in *12* afdeelingen beschreven, waarvan er *6* op zijn voorbestaan en *6* op zijn geestelijke missie betrekking hebben. 1e. Zijn besluit om den hemel te verlaten; 2e. zijn ontvangenis en verblijf in den moederschoot; 3e. geboorte en eerste jeugd; 4e. de proeven van zijn begaafdheid; 5e. huwelijk; 6e. vlucht uit zijn huis; 7e. zijn asketisch leven; 8e. worsteling met Mara den verzoeker; 9e. het verkrijgen der verlichting en der waardigheid van Buddha; 10e. verkondiging zijner leer; 11e. ingang in het Nirvana; 12e. begrafenis en reliquienverdeeling. Buddha bevond zich in den vierden godenhemel, resultaat van zijn deugdzaam voorafgaand levensbestaan, zoodat hij niet nogmaals mensch behoefde te worden, maar op de voorbede der goden besloot hij daartoe om verlossing aan te brengen. De koningin van Kapilavastu verkoos hij zich als moeder, daalde onder de gedaante van een witten olifant in haar af en als een vijfkleurige lichtstraal ging hij in haar schoot in. Voorteekenen in hemel en op aarde kondigen zijn komst aan. Brahma en Indra doen als vroedvrouwen dienst, wanneer hij uit de rechterzijde zijner moeder voortkomt. Hij heeft alle 32 kenmerken der ware schoonheid en roept zich terstond als verlosser uit. Brahmanen voorspellen, dat hij of wereldbeheerscher zal worden of, indien hij een geestelijke loopbaan verkiest, Buddha wezen zal. Een kluizenaar van den Himalaja voorspelt het laatste. De goden verheugen zich over dit alles. Als knaap was hij een wonderkind, dat alles overtrof. Zijn onderwijzer ontzette zich over zijn wijsheid, noemde hem den grootsten god. Als hij een tempel binnentrad, bogen de goden zich voor hem. Op 16-jarigen leeftijd huwt hij de schoone *Gopa*. Haar vader begeert hem echter niet, omdat hij de spelen der jeugd ontweek. Hij zelf wil echter wel huwen; omdat zijn zielsrust er niet door gestoord zou worden. In een wedstrijd overwint hij in alle lichamelijke en geestelijke kunsten zijn mededingers en huwt dan als overwinnaar *Gopa* of zooals zij ook genoemd wordt *Jasodhara*. De echt was gelukkig. Maar deze vreugde kon hem niet terughouden van zijn peinzen over diepzinnige onderwerpen. Hij wilde zich ten laatste de aardsche heerlijkheid ontzeggen. Hij begon een nieuw leven, waartoe de vier uitvaarten de aanleiding werden. Op een rijtocht naar een lusthof ontmoette hij een vervallen grijsaard, waardoor hij leert, dat jeugd inbeelding is. Op een anderen tocht ziet hij een zieke en verneemt, dat alle menschen aan ziekte blootstaan. De derde maal ziet hij een doode en de vierde maal een bedelmonnik, die als askeet leefde. Toen kwam hij tot het inzicht, dat een leven van zelfverloochening tot vrede leidt. Hij was volgens een ander verhaal gekomen tot het inzicht, dat ouderdom, krankheid en dood de levenslust rooven. Zoo besloot hij tot de vlucht in den nacht uit zijn huis, werpt nog een steelschen blik op de schoone Gopa en zijn pasgeboren eersteling en snelt heen. Hij verliet huis en hof, werd monnik om zich aan de askese te wijden. Hij begeerde een middel te vinden tegen deze kwalen des levens, die de vreugde des menschen verbannen. Bij beroemde asketen ging hij ter schole, maar ging onbevredigd heen, gevolgd door eenige mede-leerlingen, die eerbied hadden voor zijn ijver en strengheid van leven. Doch zij verlieten hem, toen hij tot het inzicht kwam, dat zelfkastijding de bevrijding van de angsten des doods niet kon aanbrengen. Zoo nam hij weder voedsel en verzorgde zich, maar bleef zich aan mijmeren overgeven.

Toen kwam na 7 jaren het oogenblik der verlichting. In de nabijheid van Gaja zette hij zich onder den vijgeboom, sinds Bodhi-boom genoemd, en stond niet op voordat hij gekomen was tot de gewenschte kennis. Zijn geest maakte zich los van de boeien der eindigheid en zinnelijkheid en drong in het verborgene van het

wezen der dingen. De booze geest Mara verzocht hem tevergeefs met allerlei verleiding. Zoo ging hem in drie nachtwaken het licht op over de drie grondwaarheden van het kwaad, zijn oorsprong en overwinning. Hij schouwde den samenhang van oorzaak en werking, die der wedergeboorten en den uitweg uit dit alles beheerschende causaal verband. Zoo werd hij van *Bodhi-sattva*, d. i. aspirant-Buddha, een volkomen *Buddha*, een verlichte. *Mara* wilde hem nu terstond naar Nirvana laten gaan, opdat anderen niet zouden worden verlost, maar hij besloot de banier der goede wet te ontvouwen en al wat adem heeft van de boeien van dit zijn te verlossen. Het oogenblik der verlichting gold als aanvangspunt van het aardsche Buddhaschap. Buddha was dus tot de overtuiging gekomen, dat askese niet verlossen kon, brak met dit systeem om de verlichting er voor in de plaats te stellen. Na *21* dagen van vasten en peinzen ging *Buddha* naar Benares, waar hij zijn 5 vroegere metgezellen als eerste jongeren aannam. De gemeente nam weldra tot *60* toe, die allen werden uitgezonden. Zelve ging hij naar het rijk van Magadha naar Uruvela, waar hij eens de waarheid had gezocht en bekeerde hier vele kluizenaars tot zijn evangelie. De voornaamsten daarvan waren de drie gebroeders *Kashjapa*. Een groote roep ging hem vooruit, zoodat de jonge koning *Bimbisara* zich bij hem aansloot, zijn lusthof tot beschikking stelde voor de verkondiging der nieuwe leer. De toeloop der bekeerlingen werd groot en trok den spot der menigte. Hij schijnt vele jaren gearbeid te hebben door weinig moeilijkheden gestoord. De traditie laat hem op 80-jarigen leeftijd in het Nirvana ingaan. Hij zou 44 jaren gepredikt hebben, overal rondtrekkend om de boodschap der verlossing te brengen. Een aantal discipelen begeleidden *Gautama* den askeet, terwijl hij in zijn *Bhikschu*-gewaad, d. i. bedelaarspij de aalmoezen verzamelde, steeds tevreden of hij veel of weinig ontving, maar ook de uitnoodiging tot den maaltijd wees hij niet af. Ook nieuwsgierige Brahmanen-vrienden kwamen tot hem en zochten hem te wederleggen, maar Buddha overwon hen natuurlijk gemakkelijk. Ook worden van hem wonderen verhaald. Zijn secte of orde nam leden in zich op uit alle casten, zelfs Shudra's. Zijn spreuk luidde: „Geopend is allen de poort der eeuwigheid, wie ooren heeft hoore het woord en geloove". Hij doet echter niet als Jezus, die de armen en ellendigen roept, maar heeft meestal van doen met voornamen en ontwikkelden, daar de wijsgeerige leer van dezen monnik aan de hoorders aanmerkelijk hooge intellectueele eischen stelde. Zijn leer was het aantrekkelijkst voor de groep, die zich gewoonlijk tot de Brahmaansche askese getrokken voelde. Zijn orde had vijanden, maar ook vrienden en daaronder een soort leekenbroeders, die later in een bepaalde betrekking tot de orde stonden. Ook vrouwen werden opgenomen, ofschoon Buddha zelve deze niet hoog stelde. Hij vreesde er schade van. Hare weldadigheid stelde hij echter op prijs. Over Buddha's dood is een bericht overgebleven, volgens hetwelk hij naar het Noorden toog en de Ganges overstak. In de nabijheid van Vesâli bracht hij den regentijd door, werd toen door ziekte overvallen, herstelde echter nog eenmaal door de kracht van zijn geest, wijst nogmaals den booze Mara af, omdat zijn werk nog niet voleindigd is. Nog drie maanden resten hem, die besteed worden aan afscheidsredenen tot zijne discipelen, waaronder *Ananda* de geliefdste is. Daarin herhaalt hij zijn prediking. Op een reis naar Kushinagara werd hij bij Pava ziek, sleept zich nog voort tot in een bosch, waar hij onder bloeiende boomen, onder onweer sterft en dus in het Nirvana ingaat. In overeenstemming met zijn begeerte werd hij met groote statie weggedragen. Zijn lijk werd verbrand, de reliquieën verdeeld pl.m. 480 voor Christus. In 1898 echter zou zijn graf gevonden zijn. Uit den aard der zaak kan hier maar zeer betrekkelijk van historische zekerheid worden gesproken.

De leer van Buddha. De Buddhistische leer onderging in den loop der eeuwen wijzigingen. Na den dood van Buddha verzamelden zijn discipelen tal van uitspraken, zoodat ongeveer een eeuw later de zoogenaamde *Tripitaka*, driekorf ontstond, die als Buddhistische Canon geldt. De drie hoofddeelen, waaraan hij zijn naam dankt zijn: *Vinaja*, *Sutra* of *Dharma* en *Abidharma*. De eerste, Vinaja bevat het gemeenterecht; de tweede Dharma of Sutra bevat dogmatiek en zedeleer; de derde Abidharma, de metaphysica, en logica. Het uitgangspunt van Buddha's leer was practisch van aard. Zijn doel was het ik van het lijden te verlossen. Die verlossing wil Buddha tot stand brengen door zijn leer, want door kennis, door weten klimt men tot verlossing op. Er zijn vier grondwaarheden: 1°. de heilige waarheid van het lijden; 2°. de heilige waarheid van het ontstaan des lijdens; 3°. de heilige waarheid van de opheffing des lijdens; 4°. de heilige waarheid van den weg tot opheffing des lijdens. Het centrale moment is dus het lijden, en dat wel in strikt persoonlijken zin als gevoel van onlust. Het menschelijke leven is van lijden doordrongen, geboorte, ouderdom, krankheid, dood, niet verkrijgen wat men wenscht, het is alles lijden. Het vijfvoudig hechten aan het aardsche, d. i. aan de lichamelijkheid, de gewaarwordingen, voorstellingen, vormen en kennen, is lijden. De steeds daarbij op den voorgrond tredende vormen zijn: geboorte, ouderdom, dood. Maar ook alle verandering, worden en vergaan beide zijn lijden of veroorzaken het. Zelfs het geluk, dat de mensch verkrijgt, baart met de zorgen lijden. Na den dood gaat de kringloop steeds voort, daar de ziel eindeloos in nieuwe levens- en verschijningsvormen ingaat, die steeds weder aan den dood onderworpen zijn. Zoo komt zij niet uit het lijden. Dit is de heilige waarheid van het ontstaan des lijdens: dorsten naar lust, naar worden, naar macht, de wil om te leven, drang om te zijn, de begeerte des levens is de oorzaak des lijdens, die de ziel steeds in haren kringloop voortdrijft, die zich noodzakelijk voltrekt naar de wet der oorzakelijkheid, de eeuwig geldende causaliteit, die in natuur en geesteswereld heerscht. Uit de zes zinnen, waarbij ook het denken tot een zin gemaakt wordt, ontstaan zes aanrakingspunten met de objecten, daardoor gewaarwordingen en uit

deze de begeerte, daaruit weder het vastkleven aan het bestaan, dat op zijn beurt het worden oproept, waaruit dan weder de geboorte met ouderdom en dood, kommer en leed etc. voortkomen. Zoo is het dus eene aaneenschakeling van lijdensschalmen, alle verbonden door innerlijke noodzakelijkheid aan den drang tot zijn. De opheffing van het lijden ligt dus in de vernietiging van dezen drang, in opheffing dezer begeerte. De volkomen verlichte, die verstaan heeft, dat niet-weten de eigenlijke wortel van dezen levensdrang is, zal in dit licht tevens bezitten een begeerteloosheid, waardoor hij uit den samenhang der noodzakelijkheid bevrijd wordt. De weg daartoe is het zoogenaamde heilige achtdeelige pad: het rechte geloof, het rechte besluit, het rechte woord, de rechte daad, het rechte leven, het rechte streven, het rechte gedenken en het rechte zich verdiepen. Deze weg is weg der kennis, maar niet van een intellectueel kennen of weten, maar zedelijk bepaald door een deugd, die niet zoozeer een actieve daad, veeleer een dragen, dulden is, een beheerschen van eigen wil, welwillendheid en medelijden, zachtmoedigheid en zelfverloochening. Deze deugd brengt even causaal haar loon, als een slechte daad haar straf noodwendig medebrengt. Het goede wordt als in de tien mozaische geboden negatief omschreven: niet dooden, niet stelen, niet echtbreken, niet liegen, niet dronken worden. Het niet dooden strekt zich ook uit over de dieren. Door het opvolgen dezer geboden ontvangt men loon, maar komt men niet uit den kringloop des lijdens. Daarvoor is noodig zich terug te trekken uit de wereld door even-als Buddha monnik te worden. Doch geen zelfkastijding is daarvoor noodig, slechts terugtrekken uit de wereld, uit het burgerlijk en familieleven om een beschouwend, bespiegelend leven te leiden als Buddha, zonder beroep, zonder eigendom, bedelend zijn levensdagen doorbrengen. Zulke zijn de eigenlijke discipelen en discipelinnen, die deze 5 geboden dan ook veel strenger moeten volbrengen, want voor hen komt erbij, dat zij na den middag niet meer mogen eten. Zij mogen niet zingen, dansen, noch muziek maken en bovendien zich niet met bloemen, linten enz. versieren; ook niet op breede rustbedden zitten of liggen en eindelijk is het hun verboden zilver aan te nemen of goud. De ware heilige moet bovendien welwillend, barmhartig, liefdevol wezen, ook al wordt hij zelve onaangenaam bejegend. Het laatste station op het achtdeelig pad is het rechte zich verdiepen, zich zelf verliezen in het mystische peinzen onder de boomen des wouds, waar men roerloos stil zit met gekruiste beenen, opgericht bovenlichaam en mijmerend aangezicht, lettend op de langere of kortere ademhaling, tot men zich bevrijd heeft van de lust der booze opwellingen, van het wikken en wegen, van de vreugde en het leed. En als dan bij zulk een blik in het oneindige slaan mocht, dan naderde hij het Nirvana. En dit *Nirvana*, verwaaien, uitgedoofd worden, is volgens sommigen het algeheele ophouden van het bestaan, volgens anderen echter zou het een positief zalig zijn wezen, dus een volkomen vrij zijn van aardsche vreugde en lijden. Buddha zelve zou volgens de oudste Paliteksten over het zijn of niet-zijn na dit leven niets hebben geopenbaard en ook geweigerd hebben zich uit te laten over de al of niet-eeuwigheid der wereld en andere wijsgeerige vragen, omdat zij tot de verlichting en de daarin gegeven verlossing niet konden bijdragen. Van een hope des eeuwigen levens is dus in het Buddhisme geen sprake. Het moest logisch voeren tot de ontkenning van het zijn, ook al heeft de behoefte aan een eeuwig leven zich practisch ook zelfs in het Buddhisme doen gevoelen en voorstellingen opgeroepen, die met zijn grondgedachte niet harmonieeren.

De booze geest, die den mensch op het dwaalspoor tracht te leiden, is Mara, die in Buddha's leven telkens optreedt als verzoeker. Hij zou hem zelfs een koninkrijk hebben aangeboden, hem hebben opgeroepen den Himalaja in goud te veranderen, maar steeds zijn afgewezen. Zoo moeten ook de discipelen zich wachten voor Mara. Deze booze geest is van Brahmaanschen oorsprong, wordt echter door de Buddhisten meer of minder wijsgeerig gewaardeerd als een persoonlijk of onpersoonlijk beginsel in de wereld van het lijden. Het lijden is de vrucht van hetgeen in voorgaande bestaanswijzen is geschied. Dat geldt ook de wereld zelve. De eene wereld volgt de andere op. Van een eerste begin is geen sprake. Het middelpunt der aarde is de berg Meru, welks vier zijden van goud, zilver, kristal en safier zijn. Zeven concentrische zeeën omgeven hem, die door gordels van rotsen gescheiden zijn. Buiten den laatsten gordel ligt de zee, die de menschen zien, waarin vier groote eilanden, welker bewoners niet samen komen. Het Oostelijk deel is een halve cirkel, het Zuidelijke, Indië, een driehoek, het Westelijke een cirkel, het Noordelijke een vierhoek. In overeenstemming daarmede zijn ook de aangezichten der bewoners, halfcirkelvormig, driehoekig, cirkelvormig, vierhoekig. Het middelpunt van het Zuidelijke aardgedeelte is de Bodhiboom. Boven deze aarde verheffen zich de zes godenhemelen, die met de aarde de oorden vormen, wier bewoners aan de zielsverhuizing onderworpen zijn. Daarboven de wereld van den vorm in vier trappen der beschouwing en 16 hemelen verdeeld en daarboven de wereld zonder vorm, waarin het Nirvana. Onder de aarde zijn verschillende hellen, heete en koude, waarin de zondaren gestraft worden op wreede en bloedige wijzen. Deze straffen zijn tijdelijk, maar toch mateloos lang. De wereldperioden, de *kalpa's* volgen elkander op. Wereld na wereld gaat onder meestal door vuur, de achtste maal door water, de vier en zestigste door wind. En elke wereldondergang wordt 100.000 jaren te voren door een *deva*, die van den hemel afdaalt, verkondigd, opdat de menschen boete doen en voor den ondergang in hoogere sferen geboren worden. Op de verwoesting dezer onderste wereld volgt een ledig kalpa, maar in de hoogere sferen leven dan nog zielen, die aan het aanzijn hechten, zoodat een nieuwe wereld ontstaat. Zoo gaat het eeuwig door. Deze Buddha is het religieuse licht van dezen tijd, maar voor hem zijn er altoos vele Buddha's geweest, die alle onder

den Bodhiboom bij Gaya tot de verlichting kwamen. De wet blijft dezelfde, maar de menschen vergeten haar en zoo ontstaan andere godsdiensten. Maar als de vergeteliheid volkomen is, dan moet er een nieuwe Buddha komen. Deze candidaat voor de Buddhawaardigheid, *Bôdhisatva*, is drager van groote verdiensten, zoodat hij niet noodig heeft nogmaals geboren te worden, maar hij doorleeft nog een menschelijk bestaan om den weg naar het Nirvana te wijzen. In den kringloop der werelden heeft ook de ziel haar kringloop. Het *Dharma* is de zedelijke wereldorde, de Buddhistische wet. Elke daad voert tot nieuwe toestanden, *sankhâra*, bestaanswijzen. Het product der werkzaamheid van ziel en lichaam is het *Karman*, dat tot nieuwe bestaansvormen voert. Het Karman bepaalt lot en leven van het individu. Dit Karman is de goede en booze daad, die tevens als ziel wordt gewaardeerd. De *Vinaja* heet de ziel der goede wet, het middel der verlossing der ademende wezens. Vinaja beteekent regel, orde, dus het Buddhistisch gemeenterecht. Deze gemeente wordt eigenlijk gevormd door de monniken, zoodat dit gemeenterecht ook een orderegel is. Ook Buddha gaf aan zijn volgelingen voorschriften, die zich langzaam hebben uitgebreid. Deze orderegelen voor monniken en leeken beide worden van Buddha afgeleid. Zij zijn niet zoo hard als die van het Brahmanisme, maar hebben ten doel een vreugdevol ascetisme te wekken en een zelfgenoegzaamheid in onafhankelijkheid van de wereld. Bovendien onderscheidt het Buddhisme zich ook daardoor van het Brahmanisme, dat dit laatste de eenzaamheid en dus het kluizenaarsleven aanbeveelt, terwijl het Buddhisme nadruk legt op het sociale element, op het samenleven, op het klooster, oorspronkelijk op een verblijf in afzonderlijke hutten onderbroken door gemeenschappelijke samenkomsten. De opneming in de orde geschiedt door twee wijdingen, de *Pabbadscha* en de *Umpasampadâ*. De eerste is het treden uit de wereld, haar en baard worden afgeschoren, het gele gewaad wordt aangetogen. De te ordenen broeder verklaart daarbij: Ik neem mijn toevlucht tot Buddha; ik neem mijn toevlucht tot de leer, dharma; ik neem mijn toevlucht tot de gemeente, samgha. Hij moet dan de reeds genoemde 10 geboden volbrengen. Is de gewijde boven de twintig jaar, dan kan hij terstond de hoogere wijding verkrijgen. Bij deze *Umpasampadâ* moet de verzamelde gemeente toestemming geven voor de opneming om de verkeerde elementen te weren. Later werd een streng onderzoek ingesteld, opdat geen soldaat zich aan den dienstplicht, geen schuldenaar zich aan zijn verplichtingen onttrekken zou enz. Ook moest hij vrij zijn van bepaalde ziekten, geen gebreken hebben. De vier hoofdgeboden waren: kuischheid, eerlijkheid, niet dooden van eenig levend wezen, en niet zich beroemen op geestelijke grootheid enz. dus bescheidenheid. Wie zich daaraan overgeeft, kan geen monnik blijven. De tucht sluit dezulken uit. Bij kleine vergrijpen worden geringere straffen opgelegd: schuld belijden. Bij ernstige daarentegen volgt degradatie of zelfs negeeren door alle anderen. Terugtreden uit deze orde is betrekkelijk gemakkelijk en gaat gepaard met verlies van de geestelijke voorrechten. Twee malen heeft er een biecht plaats. De biechtregels, *Patimokkha*, schrijven voor, dat de saamhoorende monniken in den kloosterhof samenkomen. Niemand mag ontbreken. Zieken moeten op bijzondere wijze biechten. Het zonden-register wordt voorgelezen en telkens gevraagd of iemand zich schuldig weet. In den regentijd mocht niet worden gewandeld, maar moet men elkander stichten. Aan het einde van dit driemaandelijksch samenzijn had de *Pavâranâ* plaats, een soort censuur, waarbij zij elkander critiseeren. Tot de orderegels behooren ook voorschriften over kleeding, behandeling van zieken, verdeeling der geproduceerde goederen. Van een cultus is echter weinig sprake. Deze heeft in het Buddhisme geen plaats. Eerst als het Buddhisme volksreligie wordt, behoeft het een cultus. Daar het echter geen geboden kent, wreekt zich het religieuse grondgevoel door een menschen-cultus op te roepen. Buddha en de heiligen treden hier in de plaats der goden, hoewel zij het niet begeerd hadden. Zijne beelden en die zijner apostelen ontvangen eere, worden amuletten en bij dezen beeldendienst komt die der reliquieën. Overblijfselen van Shakjamuni, echt of onecht, werden heilig verklaard, doen wonderen zooals in het Roomsch Catholicisme. De liturgie werd ook in een oude taal gereciteerd of gezongen, het Buddhabeeld wordt met wijwater besprengd, een soort zielsmissen werd ingevoerd om invloed op den weg der zielsverhuizing te oefenen; een rozenkrans met 108 kralen dient bij het bidden: mystische woorden „ôm mâni padmê hum" werden op strookjes papier geschreven, in een rad gelegd, waarvan het draaien een verdienstelijk werk is of het wordt tot een gebedsmolen gemaakt.

Driemalen per dag moet de monnik bidden, met volle maan en nieuwe maan en telkens op den halven maanstand, dus eens per week het gansche volk. Drie jaarlijksche feesten kent het Buddhisme: het lampenfeest aan het einde van een regentijd in November. Dit gaat met een processie gepaard. Het Nieuwjaarsfeest gedenkt den triumf van het Buddhisme, een lentefeest en eindelijk het geboortefeest van Buddha met de volle maan in Mei. Dan wordt de priesterwijding toegediend en schitterende ceremoniën volbracht. Het Buddhisme heeft eveneens pelgrimsoorden, plaatsen uit Buddha's leven bekend b.v. Kapilavastu, zijn geboorteplaats en Kushinagara, waar hij het Nirvana inging.

Na Buddha's dood werden er groote concilies gehouden, die veel deden voor de verbreiding zijner leer. Volgens de overlevering zou kort na Buddha's ingang in het Nirvana het eerste concilie gehouden zijn te Radschagaha onder leiding van Kashjapa, waar Dharma en Vinaja werden vastgesteld. Het tweede concilie zou 100 jaar later, dus 380 v. Chr. te Vesali zijn gehouden. Hier werden misbruiken verboden, strenge voorschriften afgekondigd. De inval van Alexander de Groote, 327 v. Chr. kwam ook aan het Buddhisme ten goede doordat deze medewerkte de scheidsmuren te doen vallen tusschen kleine koninkrijkjes. Vooral Tschand-

ragupta, die opstond tegen den Macedonischen stadhouder, stichtte een nieuwe dynastie. Zijn kleinzoon Ashoka maakte het rijk sterk en was een ijveraar voor het Buddhisme, waartoe hij van het Brahmanisme bekeerd was. In 246 v. Chr. kwam op zijn aandrang het derde concilie in zijn hoofdstad Pâtaliputra saam, waar vraagstukken opgelost, gebruiken vastgelegd werden, maar ook tot missie werd besloten. Ceylon werd Buddhistisch door de missie van Mehendra. Na zijn dood verslapte de kracht zijner dynastie, zonk ook de kracht van het Buddhisme in, terwijl het Brahmanisme herleefde. De politieke ontwikkeling kwam het echter te stade doordat de Indoskythen, die aan het einde van de 2e eeuw een inval deden, zich er beter mede verdroegen dan met het Brahmanisme. De uit deze invallers opgekomen koning Kanischka riep een 4e concilie saam 100 na Christus, waardoor de canon herzien en uitgebreid werd tengevolge waarvan eene scheuring in het Buddhisme optrad tusschen het Noordelijke en het Zuidelijke. In China, Korea, Japan en elders doorliep het Buddhisme een eigen ontwikkeling.

Het Buddhisme drong langzamerhand, naarmate het ongeloof in Christelijke landen toenam, ook in het Westen door en maakt vooral in onze dagen meer opgang dan men oppervlakkig zou vermoeden. Ook gaat er sinds het midden der vorige eeuw een verborgen, maar toch krachtigen invloed van uit, die zich vooral ook in de wijsbegeerte deed gelden b.v. in Schopenhauer en zijn school. Ook zijn er sporen van een syncretistische beweging, die Buddhistische elementen in het Christendom bewust en onbewust tracht in te voeren. Toch zijn deze beide godsdiensten principiëël verschillend van aard, ook al vertoonen zij eenige overeenkomst. Punten van overeenkomst zijn, dat beide godsdiensten een langdurige voorgeschiedenis hebben, dat beide religies hare verschijning in de wereld in verband brengen met het optreden van eene groote historische figuur. Men heeft natuurlijk er naar gestreefd punten van overeenkomst te zoeken tusschen het leven van Buddha en Christus en getracht de Evangelie-geschiedenissen afhankelijk te maken van Buddhistische motieven. Doch van eene wezenlijke afhankelijkheid blijkt geen sprake. Buddha en Christus prediken beide en zijn omgeven door een schare van jongeren. Beide prediken verlossing, eischen eene bekeering, vorderen zelfverloochening en naastenliefde. Beide zijn geen nationale godsdiensten, richten zich niet tot een bepaalde klasse der maatschappij en zijn dus wereldgodsdiensten. Het aantal hunner aanhangers is ongeveer gelijk, ongeveer 350 millioen.

Veel grooter dan de overeenkomst zijn echter de verschillen tusschen beide godsdiensten. Zoo is de plaats en de beteekenis van Buddha en Christus een geheel andere. Buddha is de verlichting deelachtig geworden, zoodat hij de waarheid van het lijden doorziet en den weg wijst naar het Nirvana; wie verlost wil worden heeft nu maar den gewezen weg af te loopen, de voorschriften te volgen. Van een borg en middelaarschap is geen sprake. Buddha kan dus verder eigenlijk wel gemist worden. Voor een voortgaanden verlossingsarbeid is er evenmin plaats. Het heil is niet aan den persoon van Buddha verbonden. De Christen echter kan nimmer buiten den persoon van Christus, die in zijn drievoudig ambt alles voor tijd en eeuwigheid is en voor de zijnen tot stand brengt. Ook de beschouwing der Godheid is in beide godsdiensten principiëel verschillend. Het Buddhisme kent eigenlijk geen God, zelfs de goden zijn maar ondergeschikte wezens, op wier hulp de mensch niet behoeft te rekenen. Het is dan ook meer een mystisch intellectualisme dan eene religie, al heeft het zich uit den aard der zaak bij de behoeften der massa's aangepast. Het speculatieve Buddhisme en de volksreligie zijn dan ook wel te onderscheiden. Van een kindschap Gods, van geloofsvertrouwen, van een ruste vinden in God is hier geen spoor. Alles wordt teruggebracht tot een mystische meditatie en een gebedloos leven vol van negatieve idealen. De eigenlijk atheïstische emancipatie van de Godheid had als keerzijde een grove afhankelijkheid van menschelijke strevingen en zinnelijke dingen. Ook heeft voor den cultuurarbeid in het algemeen de pessimistische grondtrek een schadelijk gevolg. Toch wordt er door het Buddhisme tegenwoordig op groote schaal propaganda gemaakt onder de Christelijke volken. Theosofische scholen en allerlei sectarische groepjes winnen aanhangers. De pessimistische wijsbegeerte steunt deze missie. Gewoonlijk wordt het aanbevolen onder het etiket van een godsdienst der toekomst en die dan een samensmelting zal wezen van Christendom en Buddhisme. Meer dan een illusie is dit echter niet, daar Buddhisme en Christendom te principiëel verschillen dan dat er van zulk een samenvloeiing sprake zal kunnen zijn. Bovendien staat de Christelijke religie met haar klaar besef van eigen wezen onverzoenlijk daar tegenover, want zij leert, dat er van geen Christendom sprake kan zijn zonder het Woord, dat vleesch werd en zonder de belijdenis van den Drieëenigen God. [6.

Buddingh (Huibert Jacobus) werd geboren uit een oud geslacht te Rhenen, op 19 Januari 1810. Zijn vader was in die stad een welgesteld bierbrouwer. Zijn moeder stierf in 1819 en voornamelijk aan de opvoeding van een huishoudster, een godvruchtige dienstbode, heeft Buddingh onder Gods zegen zijn begeerte tot den dienst des Heeren te danken gehad. Hij bezocht verschillende inrichtingen van onderwijs te Vianen, Heusden en Wageningen en in 1828 werd hij als student ingeschreven aan de Utrechtsche Hoogeschool. Hij was zeer schrander en werd al spoedig onder de beste studenten geteld. In het jaar 1830 sloot hij zich aan bij de Utrechtsche jagercompagnie en hij maakte den tiendaagschen veldtocht mede. Wel een verschil met Ledeboer, die wel mooie gedichten vervaardigde voor de uittrekkenden, maar die zelve thuis bleef. In 1834 werd hij proponent en in December van hetzelfde jaar werd hij al bevestigd als predikant in Biggekerke, waar hij tot 1836 gearbeid heeft. Toen bleek, dat hij zich niet langer met de leer der Hervormde kerk, zooals die toen gepredikt werd, kon vereenigen. Hij vroeg zijn ontslag, maar hij werd afgezet.

Nu werd hij reizend prediker. Temidden van veel gevaren (want het was destijds gevaarlijk om een andere leer te verkondigen dan die der officieele kerk) arbeidde hij. Toen de Afgescheidenen als een afzonderlijk kerkgenootschap erkend werden, ging Buddingh tot hen over, en hij werd daarna predikant te Groningen. Het stille leven van den dienaar des Woords was niet, wat Buddingh zocht. Hij wilde liever vervolging lijden dan altoos in een rustig leven voortgaan. In 1848 legde hij zijn bediening in de Groninger kerk neder en hij trok met eenige geestverwanten naar Noord-Amerika. Hij doorreisde een groot deel van de nieuwe wereld, overal predikende en ten laatste vestigde hij zich als landbouwer in den slavenstaat Maryland, niet ver van Baltimore, maar ook daar vond hij geen rust. Hij keerde naar Nederland terug en vestigde zich in zijn geliefkoosd Goes. Daar stichtte hij een vrije gemeente. Hij trok de geheele provincie door en oefende op zijn hoorders een bijna magischen invloed uit. Hij werd o.a. door Capadose beschuldigd, dat hij afweek van de leer der kerk. Men dichtte hem toe, dat hij de leer der Drieëenheid loochende; maar in een brief van zijn hand (deze brief is in ons bezit, hij dagteekent van het jaar 1864) belijdt hij volkomen te gelooven in den Vader en den Zoon en den Heiligen Geest.

De laatste jaren zijns levens bracht hij te Goes door. Hij had te worstelen met een zwakke gezondheid. Onvermoeid verkondigde hij het Evangelie naar zijn opvatting, ijverde tegen remplaçanten, vaccineeren en assureeren en stichtte Christelijke scholen. Hij kende in zijn woonplaats en elders de ellende naar geest en lichaam in de woningen der armen van aangezicht tot aangezicht, was onvermoeid in het bezoeken van kranken en noodlijdenden en altijd hulpvaardig, waar zijn steun werd gevraagd.

Van een zware ziekte, welke hem in Noord-Brabant overvallen was, eenigszins hersteld, keerde hij in Goes terug. Hij begon weer te arbeiden, maar op 16 November 1870 ontsliep hij, nadat hij op 2 October 1870 nog driemaal het Evangelie verkondigd had.

Buddingh was een buitengewoon man, evenals Ledeboer. Hij was een volksman, die een grooten invloed oefende op zijn hoorders. Als volksprediker was hij welsprekend. Daarbij bezat hij een zeldzame gave des gebeds. De gebedsverhoorringen, welke hij ondervond, zijn inderdaad diep-treffend.

Buddingh, onder de Zeeuwen genoemd „vader Buddingh" is nog niet vergeten. Honderden herinneren zich zijn gloedvolle prediking. Hij wist den weg tot het hart zijner hoorders te vinden. Voorzichzelven was hij nauwgezet. Hij was een weldoener der armen en een man, die waarlijk liefhad en daarom ook door velen geliefd werd. [24.

Bugenhagen (Johannes), bijgenaamd *Pommeranus*, werd in 1485 te Wollin geboren. Hij had reeds vroeg liefde tot de Heilige Schrift. Van 1502—1504 studeerde hij te Greifswald onder leiding van den Humanist Herman von dem Busch. In 1507 werd hij rector van de school in Treptow, in 1509 liet hij zich wijden tot priester. Door Luthers geschrift over „de Babylonische gevangenschap" werd hij voor de Reformatie gewonnen. Korten tijd voordat Luther naar den rijksdag te Worms ging, kwam hij te Wittenberg en hield daar onder grooten toeloop van hoorders voorlezingen over de psalmen. Hij trad daar in het huwelijk en werd een jaar later door den Raad tot prediker aan de stadskerk benoemd. Hij bezat organiseerend talent. Dat toonde hij, toen hij na de stormachtige tijden van 1522 in Wittenberg de scholen weder oprichtte, de biecht herstelde en regelen gaf voor de zielezorg. In 1524 had hij een werkzaam aandeel in een tweede uitgave van de vertaling van het Nieuwe Testament. In 1525 heeft hij waarschijnlijk het huwelijk van Luther bevestigd. Temidden van den zielestrijd, welken Luther menigwerf te doorworstelen had, stond Bugenhagen trouw aan zijn zijde. In den avondmaalsstrijd kwam hij telkens met kracht op voor de leer der consubstantiatie (o.a. tegen Hesz in Breslau en tegen Bucer in Straatsburg). In 1528 werd hij naar Brunswijk geroepen om daar den reformatorischen arbeid te leiden. Hij stelde daar een Brunswijksche kerkorde op. Het schoolwezen regelde hij zoo, dat het godsdienstonderwijs op de lagere scholen ingevoerd werd, waardoor de grond gelegd werd voor de Evangelische volksschool. De prediking werd zoo geregeld, dat er Zondags van des morgens 4 uur af niet minder dan 7 maal gepredikt werd. De verpleging der kranken werd aan hospitaalzusters toevertrouwd en de armen werden onder de hoede der diakenen gesteld. Van Brunswijk ging hij naar Hamburg, waar zijn reformatorische arbeid zoo gezegend werd, dat vele Franciscaner monniken en Benedictijner nonnen het Evangelie aannamen. De Priorin van het klooster gaf aan al de nonnen den raad, om in het huwelijk te treden. De derde plaats, waar hij reformatorisch arbeidde, was Lübeck. Er heerschte in die stad groote onrust, omdat een democraat Wullenweber revolutionair opgetreden was. Door Bugenhagens optreden keerde de rust terug en door zijn invloed trad Lübeck in 1631 tot den Schmalkaldischen bond toe. In Lübeck heeft Bugenhagen geschreven tegen het kloosterleven, en tegen de avondmaalspractijk der Roomsch-Catholieke kerk. Hij schreef daar ook tegen de Anti-trinitariërs. Met 4 burgers in Lübeck heeft hij Luthers Oude Testament in plat-Duitsch omgezet. In 1533 keerde hij naar Wittenberg terug, waar hij ook weder orde op kerkelijke zaken stelde. Omdat bij de kerk van Wittenberg 12 dorpen behoorden stelde hij 4 diakenen aan, die te paard de armen moesten bezoeken en onder deze één, pestilencarius genoemd, die aan de boeren in tijden van pest het avondmaal moest uitreiken. In 1534 werd hij naar Pommeren geroepen om daar te reformeeren. Hij streed daar vooral tegen de gewoonte, om kerkelijke goederen te gebruiken voor wereldsche doeleinden. Hij trachtte de vervallen Universiteit van Greifswald weer tot bloei te brengen, wat hem gelukte. Van 1535—'37 treffen wij hem weder in Wittenberg aan, om een groot aantal jonge geestelijken te ordenen. Hij begeleidde Luther naar Schmalkalden en nam den Hervormer, die zwaar ziek werd, de biecht

af en schonk hem de absolutie. In 1537 werd hij door Christiaan III naar Denemarken geroepen, om ook daar de Reformatie ter hand te nemen. Daar verbeterde hij de kerkorde, kroonde den koning en diens gemalin, ordende 7 superintendenten voor 7 bisschopszetels, las aan de Universiteit over de brieven van Paulus en plaatsen uit de Profeten en Psalmen. In 1538 werd hij rector van de Universiteit. Na zijn terugkeer in het vaderland arbeidde hij met de coryfaeën der Duitsche Reformatie aan de revisie der Duitsche Bijbelvertaling, maar hij ging spoedig weder uit Saksen naar Sleeswijk-Holstein, om ook daar voor de Reformatie werkzaam te zijn. In 1546 hield hij de grafrede na Luthers dood. Na de verovering van Wittenberg schreef hij over wat plaats gevonden had tijdens de belegering. Hij werd van de streng-Lutheranen meer dan eens (o.a. door Flacius) beschuldigd, dat hij te veel aan de nieuwe overheid toegaf, wat hij echter ontkende. Nadat in Wittenberg de Universiteit heropend was, las hij nog over den profeet Jona. Hij wilde daardoor toonen, dat hij niet van de Luthersche leer was afgeweken. Een jaar voor zijn dood hield hij op met prediken, hij bezocht echter steeds trouw de godsdienstoefening, totdat hij aan een oog blind werd. Hij stierf in 1558.

Veel heeft Bugenhagen gearbeid. Hij is waarlijk de Reformator van een groot deel van Noordelijk Duitschland en bijzonder van Denemarken geweest. [24.

Buidel, zakje, waarin geld bewaard wordt (2 Kon. 5 : 23; Spr. 1 : 14; Hagg. 1 : 6; Luc. 10 : 4, 22 : 35; Joh. 12 : 6, 13, 29). Kleinere sommen werden wel in een aan den gordel aangebrachte tasch geborgen, grootere in verzegelde zakken, die ook buidels heeten, in de schatkamer bewaard (2 Kon. 12 : 10). Zinnebeeldige toepassing in Job 14 : 17.

Buigen. I. Het buigen der knieën, een gebaar van eerbewijzen aan menschen (2 Kon. 1 : 13; Esth. 3 : 2, 5; Hand. 10 : 25), van aanbidding en goddelijke vereering van afgoden (1 Kon. 19 : 18), van God (Jes. 45 : 23; Psalm 22 : 30; 2 Kon. 2 : 18; 29 : 29), den Vader (Ef. 3 : 14), van Jezus Christus (Fil. 2 : 10), spottend (Matth. 27 : 29). — II. Het buigen van den rug, van onderworpen vijanden, (Rom. 11 : 11), van den nek van ossen (Sir. 7 : 25), is een zinnebeeld voor verootmoediging, (vgl. Job 9 : 13; 40 : 7; Ps. 44 : 26). — III. Buigen van het recht (1 Sam. 8 : 3), ongerechtigheid en partijdigheid in het gericht, dikwijls ten gevolge van omkooping door geschenken (Job 36 : 18), buigen = partijdig maken. De wet waarschuwt dikwijls tegen het buigen van het recht der armen, vreemdelingen en weezen (Exod. 23 : 6; Deut. 16 : 19, 24 : 17, 27 : 19, vgl. Spr. 17 : 23; Jes. 10 : 1).

Oosterache buigingen.

Buit. Aan den overwinnaar viel volgens oorlogsrecht alle have en goed van den overwonnen vijand ten deel. Volgens het Mozaïsche recht moesten menschen en vee in twee helften verdeeld worden, waarvan de eene, na aftrek van $^1/_{500}$ voor de priesters, onder de krijgslieden, de andere, na aftrek van $^1/_{50}$ voor de Levieten, onder het volk werden uitgedeeld (Num. 31 : 25). David verdeelde (1 Sam. 30 : 20) volgens denzelfden grondslag den buit in de helft tusschen de bij het oorlogsmateriaal geblevenen en de tot den strijd uitgetrokkenen, een handeling, die van toen af kracht van wet kreeg. In 2 Macc. 8 : 28, 30 werden voornamelijk de armen, weduwen en weezen bedacht. Een verbannen stad mocht niet geplunderd worden, het zich daarin bevindende metaal werd, als onvernietigbaar, aan den Heere geheiligd (Joz. 6 : 19, 24; vgl. 2 Sam. 8 : 11; 1 Kron. 26 : 27). Buitgemaakte wapenrustingen werden door de Heidenen dikwijls in de tempels van hunne goden opgehangen (1 Sam. 31 : 10). Abraham ging voor in het schenken van een gedeelte van den buit aan priesters (Gen. 14 : 20; vgl. Hebr. 7 : 4). De vreugde van het uitdeelen van den buit is tot een spreekwoord geworden (Ps. 68 : 13), waar na een bevochten overwinning de huisvrouw onder haar huisgezin den buit verdeelt, een zinnebeeld der gaven, welke de kerk van de overwinning van haren verhoogden Heere verkrijgt om uit te deelen.

Buiten-kerkelijk Christendom. Onder buiten-kerkelijk Christendom is in het algemeen die strooming te verstaan, die zich van de kerk als instituut afkeert, een kerkelijke gemeenschap met ambten etc. niet noodig acht, en het individualisme op religieus terrein verkiest boven de saambinding der gemeenschap. Dit buiten-kerkelijk Christendom heeft zich in den loop der eeuwen op verschillende wijzen geopenbaard. Het komt voor in al die secten en groepen, die met de officiëele kerk breken, en zelfs alle kerk en kerkvorm verwerpen. Hiertoe behooren in de oudheid de *Montanisten* en de *Priscillianen;* in de middeneeuwen de *Katharen* en de *Albigenzen;* ten tijde der hervorming de *Zwickauer profeten,* en in later eeuwen b.v. de *Kwakers* en met name de *Darbisten.* Ook vinden we het buiten-kerkelijk Christendom bij allen, die den kerkvorm nog wel noodig achten, maar den tegenwoordigen toestand der kerk zoo droef vinden, dat zij zich in eigen kleinen kring terugtrekken. Deze „onkerkelijken" ontmoeten we in de conventikels van vroeger en later tijd; in de bekende gezelschappen, en in de piëtistisch-getinte en valsch-mystieke kringen, waar het individualisme hoogtij viert. Een derde vorm van buiten-kerkelijk Christendom komt voor bij velen in dezen tijd, die niet alleen tegenover het dogma, maar ook tegenover den kerkvorm indifferent staan. Hun subjectivisme leidt zelfs tot onkerkelijkheid onder de leuze van Christendom boven geloofsverdeeldheid. Men hecht meer waarde aan religieuse meetings en conferenties, en ontkent de noodzakelijkheid van de kerk en de zuiverheid

van kerkvorm. Dit buiten-kerkelijk Christendom is niet naar de Schrift. Het instituut is ons in Gods Woord geboden. Wel moet echter erkend worden, dat in dit buiten-kerkelijk Christendom niet zelden innig geloof wordt aangetroffen, en dat het trots zijn gebreken meermalen als een correctief op het kerkelijk leven gewerkt heeft. [21.

Buitenleden, -kerken, -classis. Onder *buitenleden* van een Gereformeerde kerk verstaan wij zulke leden, die op een plaats komen wonen, waar geen Gereformeerde kerk is, en die zich daarom als *buitenleden* bij de kerk, aan wie de zorg over dat terrein is toebetrouwd, of, zoo dit niet geregeld is, bij de dichtstbijzijnde en gemakkelijkst te bereiken kerk, hebben laten inschrijven. Zij stellen zich door die inschrijving onder het opzicht van dien kerkeraad en hebben de geestelijke en kerkelijke rechten inzake de bediening des Woords, het gebruik der sacramenten enz. van een gewoon lidmaat.

Buitenkerken zijn zulke kerken, die liggen in een gebied, waar nog geen genoegzaam aantal naburige kerken zijn om een classis te vormen, en die daarom als *buitenkerken* bij een andere classis worden ingedeeld, en (voor zoover dit mogelijk is) in de voorrechten en verplichtingen der classicale kerken deelen. Zoo zijn de Gereformeerde kerken te Antwerpen en te Brussel als buitenkerken bij de Gereformeerde classis Dordrecht gevoegd; en zoo waren de Gereformeerde kerken van Europeanen te Batavia en te Soerabaja op Java, en te Medan op Sumatra, tot 1920 als buitenkerken bij de Gereformeerde classis van 's-Gravenhage ingedeeld, die met haar van haar zaken moest oordeelen, haar met raad en daad moest dienen en met haar de correspondentie moest onderhouden.

En een *buitenclassis* is zulk een classis, die in een gebied ligt, waar geen meerdere classen zijn, en dus geen particuliere synode kan samenkomen, en daarom bij een andere particuliere synode ingedeeld wordt. Zoo is de Gereformeerde classis Batavia, die sinds 1920 gevormd is en de Gereformeerde kerken te Batavia, Bandoeng, Djogja, Medan, Soerabaja, Semarang en Solo bevat, als *buitenclassis* bij de Gereformeerde particuliere synode van Zuid-Holland (Noordelijk Gedeelte) gevoegd, „met dien verstande, dat zij zoo mogelijk naar die synode afgevaardigden zende en de grenzen vaststelle, waarbinnen elke kerk zal arbeiden" enz. [11.

Bul. Een bul is een pauselijke verordening, in zaken van groote beteekenis uitgevaardigd, welke vorm van kerkelijke wetgeving thans nog, volgens Mot. propr. van Leo XIII, d.d. 19 December 1878, alleen gebruikt wordt bij het verleenen, het oprichten en het verdeelen van hoogere beneficiën, en voor andere plechtige acten en besluiten van den pauselijken stoel. De bullen beginnen met den naam van den paus, met bijvoeging van het praedicaat: Servus servorum Dei. Dan volgt de begroetingsformule: Dilecto filio Salutem et Apostolicam Benedictionem. Vervolgens wordt de aanleiding of de reden voor de uitvaardiging van de bul aangegeven. Naar de beginwoorden van deze formule wordt de bul geciteerd, b.v.: „In Coena Domini" (de avondmaalsbul door Urbanus V uitgevaardigd), „Unam Sanctam" (de bekende bul van Bonifatius VIII, 1302, waarin hij de hoogheid van de pauselijke boven de wereldlijke overheid betoogde). De bul eindigt met een drievoudig Amen. De bullen worden in de pauselijke kanselarij, op donkerkleurig perkament in loopend Latijnsch schrift, uitgevaardigd, voorzien van een zegel (bulla) van lood, soms ook van zilver en goud, dat met een zijden of touwen koord aan de oorkonde bevestigd is, en waarop sedert Gregorius VII de hoofden van de apostelen Petrus en Paulus zijn afgebeeld, met de inscripties S. P. E. (Sanctus Petrus Episcopus) en S. P. A. (Sanctus Paulus Apostolus), terwijl de naam en soms ook het wapen van den regeerenden paus op de andere zijde is ingedrukt. Oorspronkelijk beteekende bulla een houten of metalen omhulsel, dat het zegel, uit was bestaande, omsloot. Later, toen in plaats van was lood gebruikt werd, ging de naam bul van het zegel op de oorkonde over.

De paus onderteekent de bul midden onder de tekst met de woorden: *Ego* en den titel: *Cath. ecclesiae Episcopus S. S.* (subscripsit). Gewichtige bullen, welke in het consistorie van kardinalen zijn opgesteld, en daarom bullae consistoriales genoemd worden, worden door den paus en de kardinalen onderteekend. Indien de bullen niet in den raad der kardinalen besproken worden, heeten zij bullae non consistoriales. Bullae dimidiae zijn de zoodanigen, welke een nieuwgekozen paus vóór zijn kroning uitvaardigt, en bij welke die zijde van het zegel, waar gewoonlijk de naam van den paus staat, ledig blijft. De bul krijgt rechtskracht, niet door de onderteekening, maar door de afkondiging. De afkondiging der pauselijke besluiten geschiedt te Rome door aanplakking aan de deuren van de St. Pieterskerk, van de Lateraankerk en op andere plaatsen. [32.

Bulgaren, een volk waarschijnlijk van Finschen oorsprong. Het woonde aan de Wolga in Zuid-Rusland, en in de 5e en 6e eeuw tusschen de Donau en den Balkan. Door Grieksche krijgsgevangenen was het Evangelie onder hen gebracht, maar die nieuwe godsdienst was met geweld onderdrukt. In de 9e eeuw werd een zuster van den Bulgaarschen koning Bogoris in Constantinopel gedoopt en met behulp van Methodius zocht zij nu ook haar broeder voor het Christelijk geloof te winnen. In 861 liet deze zich doopen onder den naam Michael. Zijn onderdanen volgden hem vrijwillig of gedwongen. Nu kwam echter al spoedig het zelfstandigheidsgevoel op den voorgrond. De Bulgaren wilden liever niet van Constantinopel afhankelijk zijn, want de kerkelijke afhankelijkheid leidde zoo licht tot politieke afhankelijkheid. Zij wilden daarom liever in verbinding staan met de Westersche kerk, met Rome. Paus Nicolaas I ging op hun wenschen in en zond missionarissen. In 866 trad Bogoris met zijn volk tot de Westersche kerk toe, wat een doorn in het oog van de Oostersche kerk was. Het duurde echter niet lang met de toegenegenheid der Bulgaren voor Rome, want reeds op het Concilie van 869 te Constantinopel werden de Bulgaarsche afgezanten overreed om weer met de Oostersche kerk gemeenschap te onderhouden. Zoo geschiedde

Johannes Calvijn (blz. 407).
Volgens een onlangs in Engeland gevonden geschilderd portret van een tijdgenoot.

en sinds dien tijd zijn de Bulgaren Grieksch gebleven. Cyrillus en Methodius hebben voor hen den Bijbel in het Bulgaarsch vertaald. Dat voorrecht bezat in dien tijd niet een Slavisch volk behalve de Bulgaren. Een bijzondere bloei werd in die kerk opgemerkt onder Bogoris' zoon Simeon (888—937). Deze nam den titel van caesar of czar aan. In 1018 verviel Bulgarije aan het Grieksche keizerrijk en in 1388 aan de Turken. In de Middeleeuwen was Bulgarije het toevluchtsoord voor de Bogomilen. In de 18e eeuw verviel de Bulgaarsche natie geheel en al. Eerst in de 19e eeuw ontstond een nieuw-Bulgaarsche onafhankelijkheidsbeweging. In 1860 hoopte de Roomsche kerk de Bulgaarsche kerk weder met zich te vereenigen. De paus wijdde een Bulgaarschen priester, Joh. Sobolski tot aartsbisschop der Bulgaren; maar deze keerde al spoedig zich weder tot de Grieksche kerk en de andere bekeerlingen van Rome volgden hem. In 1870 grondvestte de Porte een zelfstandig Bulgaarsch Exarchaat. De patriarch van Constantinopel was daarover ten zeerste verbolgen. Hij excommuniceerde zelfs de Bulgaarsche kerk, maar dit kon niet verhinderen, dat de Exarch Anthimos in 1872 optrad en sinds dien tijd is de Bulgaarsche kerk, ofschoon in leer en ritus Grieksch-orthodox, toch zelfstandig geworden. [24.

Bullarium. Een verzameling van bullen wordt *bullarium* genoemd. De grootste bullarienverzameling is: Magnum Bullarium Romanum, waarvan de beste uitgave is die van Cocquelines, 19 deelen 1739/44. Deze verzameling reikte tot 1740. Een voortzetting van dit werk leverde Prato, in 15 deelen tot Pius VIII. Een herdruk van het werk van Cocquelines geeft de uitgave van Turyn door Al. Thomassetti, 1856, waarop een vervolg van de bullen van Benedictus XIV tot Leo XIII sedert 1885 te Napels verscheen. [32.

Bullinger (Heinrich) was de opvolger van Zwingli. Hij was geboren in 1504 in Bremgarten. Zijn vader, die deken van het kapittel aldaar was, werd in hoogen ouderdom nog uit zijn ambt gezet, omdat hij te Evangelisch gezind was. Bullinger ontving zijn eerste opleiding in een school van de broeders des gemeenen levens te Emmerik. Op 15-jarigen leeftijd kwam hij op de universiteit te Keulen en door bestudeering van de geschriften der kerkvaders, de geschriften van Luther en de Loci van Melanchton kwam hij tot reformatorische inzichten. Sinds 1523 gaf hij in het Cisterciënser klooster te Kappel niet alleen onderricht in de classieken, maar onderwees hij ook het Nieuwe Testament en de Loci van Melanchton en door zijn arbeid werd in 1525 de Reformatie in Kappel ingevoerd. Hij diende als Evangelisch predikant in het kloosterfiliaal Hausen, ging met Zwingli in 1528 naar de Berner Disputatie, huwde in 1529 de vroegere non Anna Adlischweiler en nam van zijn vader den arbeid over in Bremgarten. Na den slag bij Kappel (1531) ging hij naar Zürich, waar hij als predikant het half verwoeste werk van Zwingli weer opnam. Hij was een onvermoeid prediker. Geheele boeken van het Nieuwe Testament heeft hij voor de gemeente uitgelegd en toegepast. In het belang van het onderwijs ontwierp hij voortreffelijke school-verordeningen. Hij richtte ook een theologisch seminarium op. Door zijn verordeningen voor de predikanten zocht hij een nauwgezette ambtsbediening der geestelijken te bevorderen en hij bepleitte voor de Synode het recht van censuur over alle geestelijken. Zijn herderlijke ervaringen maakte hij openbaar in een geschrift getiteld: *Vermaning, hoe men met kranken en stervenden moet omgaan.* Vol opofferende liefde heeft hij niet alleen voor zijn ouders, voor de weduwe en kinderen van Zwingli, maar ook voor vele verdreven geloofsgenooten gezorgd. Hij hield correspondentie met theologen en vorsten, en richtte zelfs een geschrift aan Hendrik II, koning van Frankrijk in 1551 om vrijheid voor de Gereformeerden in dat land te bepleiten. Aan koning Frans II zond hij in 1559 een *Onderwijzing in de Christelijke leer.*

Heinrich Bullinger.

In den avondmaalsstrijd leerde hij een dynamische werking van den opgevaren Heiland op de harten der geloovigen en stond hij de meening voor, dat de verheerlijkte Christus zich op geestelijke wijze mededeelde aan de zijnen. Om Bucer, den Straatsburgschen Reformator, tegemoet te komen, schreef hij zijn belijdenis over het avondmaal en in gemeenschap met Myconius en Grynaeus stelde hij een *tweede Bazelsche* of *eerste Helvetische Confessie* op. Hij verhinderde, dat de Wittenburger Concordia in Zürich werd aangenomen en antwoordde op een aanval van Luther met een nieuwe uitgave van alle werken van Zwingli. Met Luther's beschouwingen kon Bullinger zich niet vereenigen. Hij gevoelde veel meer voor die van Calvijn. In het stuk van het avondmaal werden Calvijn en hij het spoedig eens, en in de *Consensus Tigurinus* (1549) werden de beginselen, waarop de eenheid van Genève en Zürich berustte uiteengezet. Bern wilde met die vereeniging niet medegaan. Toen Calvijn naar aanleiding van zijn strijd met Bolsec over de verkiezing den *Consensus pastorum Genevensum* schreef, waarin de leer de praedestinatie ontwikkeld werd, wilde ook Zürich geen instemming betuigen. Toen kwam Bullinger, mede onder invloed van zijn ambtgenoot Petrus Martyr, meer en meer tot de overtuiging, dat de leer der praedestinatie schriftuurlijk was. Op verzoek van Frederik III van den Pfalz stelde Bullinger nu een geloofsbelijdenis op, waarin al de grondbeginselen van Calvijn belichaamd waren. Het was de *tweede Helvetische Confessie* (1566), een van de voornaamste belijdenisgeschriften der Gere-

formeerde kerken. Alle kerken in Zwitserland, uitgenomen Basel, onderteekenden haar. Zij werd ook door de Gereformeerde kerken in het buitenland erkend als de uitdrukking van haar geloof. Het Calvinisme had daardoor over het Zwinglianisme gezegevierd.

Bullinger, een man van vaste overtuiging, stierf in 1575. Hij sprak uitdrukkelijk voor zijn sterven uit, dat hij al zijn tegenstanders vergaf. Onder zijn meer dan 100 geschriften moet de aandacht nog gevestigd worden op zijn Latijnsche uitlegging van het Nieuwe Testament; zijn predicatiën, die hij uitgaf; de geschiedenis van den oorsprong der Wederdoopers, zijn Zwitsersche kroniek, alsmede zijn *Diarium*, waarin hij zijn eigen levensbeschrijving ten beste gaf. [24.

Bungener (Felix) werd in 1814 te Marseille geboren. In 1834 trok hij met zijn ouders naar Genève, om daar theologie te studeeren. Op reis naar Genève stierf zijn vader in Chambery en, omdat hij Protestant was, werd hij daar in den hoek der misdadigers ter aarde besteld. Dat verwekte heftige verontwaardiging bij den zoon. Felix kwam in 1835 zeer onder den indruk der godsdienstige beweging, welke openbaar werd tijdens het jubileum der Reformatie. In 1838 werd hij in Genève tot predikant geordend. Bungener was ook litterarisch aangelegd. Hij schreef eenige romans, waarvan de stof ontleend was aan de 17e en 18e eeuw en hij wist in die romans de theologie met de romantiek te verbinden. Zijn voornaamste werk was op dit gebied: *Trois sermons sous Louis XIV*. Daarin stelde hij de prediking van de coryfaeën der Roomsch-Catholieke kerk (Bossuet, Bourdaloue e. a.) tegenover de prediking van den Gereformeerden leeraar Claude. In 1843 werd hij leeraar aan het „College" te Genève, maar in 1846 werd hij door de radicale partij, die aan het bewind gekomen was, en die hem om zijn theologische denkbeelden niet lijden mocht, van zijn betrekking ontheven. Van 1853 af begon hij een strijd met de Roomsch-Catholieke kerk. Door openbare voordrachten, zoowel in Genève als in Frankrijk en Holland, als ook door vele geschriften (o. a. *Histoire du Concile de Trente)* bestreed hij het Catholicisme, en in het bijzonder de besluiten van het vaticaansche Concilie. Bungener had een uitnemend verstand, litterarisch talent en was een man van diepen zedelijken ernst, maar hij heeft meer achting dan liefde verworven. Toch was hij ook een man met zeer diep en teeder gevoel. Daarvan getuigt zijn boekje *Trois jours de la vie d' un père*, dat hij schreef na den dood van een dochtertje en daarvan getuigen ook zijn kindervertellingen *Souvenirs de Noël*. Hij stierf in 1874. [24.

Bunyan (John). (1628—1688), werd in 1628 in Elstow in Bedfordshire geboren. Zijn vader was ketellapper. Hij koos hetzelfde vak. In zijn jeugd leidde hij een tamelijk losbandig leven. Gedurende den Engelschen burgeroorlog diende hij als soldaat. Toen hij 20 jaar oud was, huwde hij. Zijn vrouw bracht niets mede. De jonggehuwden waren zoo arm, dat zij maar één lepel bezaten, dien zij bij afwisseling moesten gebruiken. Zijn schoonvader had aan zijn dochter enkele Christelijke boeken geschonken. Deze las John en zijn geweten begon te ontwaken. In 1653 kwam hij tot bekeering. Hij sloot zich aan bij de gemeente der Baptisten en werd te Bedford gedoopt. In 1655 verhuisde hij naar die stad, om in de gemeente aldaar te dienen als diaken. In 1656 begon hij als leek te prediken. Omdat Cromwell de regeering in handen had, werd hij niet bemoeilijkt, maar na de restauratie onder Karel II werd hij, omdat het prediken van leeken niet geoorloofd was, gevangen genomen. Twaalf jaar verkeerde hij in den kerker (1660—1672). Karel II deed hem allerlei aanbiedingen, maar tevergeefs. Bunyan wilde niet tegen zijn overtuiging handelen. In zijn kerker te Bedford schreef hij: *The holy city, The resurrection of the Dead*, en *Grace abounding* (een autobiografie). In 1672 werd hij door den bisschop Barlow van Lincoln vrijgelaten. Drie jaar predikte hij onder grooten toeloop. Toen werd hij weder 6 maanden in den kerker geworpen. De „Declaration of Indulgence" van Jacobus II (1687) gaf den Baptist vrijheid. Dit werd door hemzelve niet zonder wantrouwen opgenomen, maar onder Willem van Oranje (1689) kregen alle Dissenters volkomen vrijheid. Bunyan beleefde dit niet meer, want hij stierf in 1688. Onder zijn geschriften staat bovenaan *The pilgrims progress*, waarvan het eerste gedeelte in 1678 en het tweede gedeelte in 1684 het licht zag. Dit boek is een van de meest gelezen boeken. Het werd in vele talen overgezet, in het Nederlandsch onder den titel *Pelgrimsreize naar de eeuwigheid*. Het is een schitterende allegorie. Het boek beschrijft, hoe Christen uit de stad des verderfs vliedt, door vele raadslieden wordt aangesproken, door anderen wordt beangstigd, maar door trouwe vrienden (Evangelist, Uitlegger en anderen) op zijn reis naar den berg Sion gesteund wordt. Spurgeon vertelt, dat hij de Pelgrimsreize meer dan honderd maal gelezen heeft. Bunyan schreef ook nog de *Christinne-reis, De Heilige oorlog, Het leven en sterven van Mr Badman* e.a., maar deze alle staan bij zijn hoofdwerk verre ten achter. Men heeft Bunyan als prediker gesteld naast mannen als Baxter, Owen, Taylor e.a. Hij was zoo gevierd als prediker, dat hij op een wintermorgen om 7 uur in Londen niet minder dan 1200 hoorders rondom zich verzamelde. Zijn groote invloed veroorzaakte, dat sommigen hem „Bisschop Bunyan" noemden.

Bunyan had een diep inzicht in het leven der genade. Daarbij verstond hij de taal der vromen. Als baptist sprak hij veel over de noodzakelijkheid der bekeering en den rijkdom der genade. Verbondsmatig was zijn beschouwing natuurlijk niet.

Bunyan is een groot man geweest. Bunyan en Milton heeft men de twee grootste sterren aan den religieusen hemel der 17e eeuw genoemd. Maar welk een tegenstelling in afkomst en opvoeding! Milton, de kanselier van Cromwell en Bunyan, de ketellapper; Milton, met de schoonste vorming, die zijn tijd kon geven en Bunyan met de slechtste, welke iemand ten deel vallen kan, en toch is Bunyan's *Pelgrimsreize* meer bekend geworden dan Milton's *Verloren Paradijs*. [24.

Burcht. I. Wordt gebruikt van natuurlijke vestingen, ontoegankelijke hoogten en holen van het Joodsche gebergte, voornamelijk van de naar de Doode Zee heenvoerende bergpassen. Deze

dienden (Richt. 6 : 2) (waar Luther hetzelfde woord door vestingen overzet) tot toevluchtsoord voor de Midianieten; maar voornamelijk voor David (1 Sam. 22 : 4 ook 1 Kron. 12 : 14, 16), waar het hol Adullam zoo genoemd is. Andere schuilhoeken van deze soort (in 't Hebreeuwsch in het meervoud) vond hij (1 Sam. 23 : 14, 19) in de woestijn Zif. Bij den terugblik op zulke toevluchtsoorden noemt hij dan ook den Heere zijn toeverlaat en zijn burcht (Ps. 31 : 4; 71 : 3; 91 : 2; 18 : 3). — II. De burcht Zion, welke David veroverde en tot zijn woonplaats maakte (2 Sam. 5 : 7, 9; 1 Kron. 12 : 7), vandaar dat zij ook de stad Davids genoemd werd, neemt de Zuidelijke en hoogste der vier bergen van Jeruzalem in, die naar het dal Hinnom en Tofet steil afdaalt.

Burgerrecht. I. Het Romeinsche burgerrecht (Hand. 22 : 28; vgl. 16 : 35). Dit bezat Paulus door zijn geboorte. Slechts wanneer vader en moeder Romeinsche burgers waren, was het ook de zoon. Vanwaar zij het Romeinsche burgerrecht hadden, weten wij niet. Tarsus had het Romeinsche burgerrecht niet, het was slechts een vrijstad. Keizer Augustus had haar het recht verleend, zich volgens eigen wetten te regeeren. Misschien hadden zijn ouders of voorouders het gekocht, gelijk het de hoofdman Lysias van keizer Claudius kocht, die er een openbaren handel mede dreef, en gelijk vele Joden het kochten. Aan anderen werd het wegens verdiensten jegens den Romeinschen staat geschonken. Door een Romeinsche wet, de Porcische en Sempronische, was bepaald, dat een Romeinsch burger geen lijfstraffen ondergaan mocht. Daarop beriep zich Paulus tegenover zijn vijanden en onrechtvaardige rechters. Cicero zegt: „De uitroep, ik ben een Romeinsch burger, heeft reeds voor velen onder de barbaren aan de uiterste grenzen der aarde tot heil verstrekt."

II. Het burgerschap of het burgerrecht van Israël (Ef. 2 : 12), is het toebehooren tot het volk Israël, waaraan voor een zekeren tijd, volgens de verkiezing Gods, boven alle andere volkeren als voorrechten gegeven waren: *het kindschap*, d. i. het recht om boven alle andere volkeren kinderen Gods te zijn; *de heerlijkheid*, d. i. het wonen van den Heere in zijn midden, voornamelijk in den tabernakel en in den tempel; *het verbond*, d. i. de herhaalde genadeverbintenissen Gods met hun vaderen; *de wet*, de *godsdienst* en *de belofte* (Rom. 9 : 4; 2 : 17). Door de door Christus gestichte verzoening (Ef. 2 : 13—18) zijn alle Heidenen mede geroepen, burgers met de heiligen te zijn, (vs. 19) met het te voren uitverkoren volk deel te krijgen aan het kindschap Gods en alle beloften des Evangelies.

Burke (Edmund), Engelsch staatsman, geboren in 1728 te Dublin, overleden 1797, ten onzent meest bekend door zijn *Gedachten over de Revolutie in Frankrijk*, uitgegeven 1790. Het geschrift maakte geweldigen indruk. In één jaar verschenen elf drukken. Het is een vlammend protest tegen de Fransche Revolutie. Met waarlijk profetischen blik schildert Burke den gang van het revolutieproces. Na de verschijning der *Gedachten* bleef hij onvermoeid bezig met de bestrijding der revolutiebeginselen. Het was hem bittere ernst. Zelfs de breuk met vroegere vrienden schuwde hij daarvoor niet. Fox, met wien hij jaren lang schouder aan schouder had gestreden, werd door hem losgelaten, toen deze niet kon of wilde inzien het verderfelijke van de revolutietheorieën. In het Parlement kwam het tot een openlijke breuk tusschen die twee.

Groot is de invloed van Burke geweest op Groen van Prinsterer. Door Merle d'Aubigné werd deze in 1829 in kennis gebracht met de *Gedachten*. En nadat hij dit ééne geschrift gelezen had, werd zijn begeerte naar al de werken van Burke bij Groen onweerstaanbaar. Ze zijn hem een arsenaal geweest in zijn kamp tegen Ongeloof en Revolutie. Hij leerde van Burke dat de beginselen der Revolutiemannen in strijd waren met Christendom en historie. In het jaar 1852 schreef Prof. Opzoomer voor de overdracht van het rectoraat aan de Utrechtsche Hoogeschool een redevoering over *De Staatkunde van Edmund Burke*. Daarin heet Burke: „de vrijzinnige staatsman bij uitnemendheid". Protest tegen den roof van dezen staatsman aan de antirevolutionaire richting werd ingeleverd door Mr I. Capadose in *Edmund Burke, overzigt van het leven en de schriften van een antirevolutionair staatsman*, 1857. Ook Kuyper en Fabius beriepen zich gaarne op Burke. In 1901 gaf Dr P. W. Merkes een Duitsche proeve van vertaling der *Gedachten*. Zie verder: *Edmund Burke's strijd tegen de Fransche Revolutie en zijn invloed op Nederland* door Dr J. C. W. De Pater, *Stemmen des Tijds*, pag. XI, dl. II, blz. 156—196. [30.

Busboom wordt slechts tweemaal in den Bijbel vermeld (Jes. 41 : 19; 60 : 13) en wel telkens als de laatste van drie boomen; hij behoorde tot de heerlijkheid van den Libanon en moet dus een indrukwekkende boom geweest zijn. Volgens de kantteekenaren meenen sommigen dat men hier aan den witten abeel of witten populier (populus alba) moet denken. De bus- of buksboom (buxus sempervirens), een altijdgroene plant, is in den regel niet veel meer dan een heester en wordt in Azië nauwlijks 6 of 7 meter hoog. Daarom meenen de nieuwere uitleggers, dat hier een cypres bedoeld wordt en wel de echte cypres (cupressus sempervirens), die tot 50 meter hoog wordt, van welks duurzaam en welriekend hout de oude Egyptenaren de kisten vervaardigden, waarin zij hun mummies legden en dat volgens sommigen ook door Noach gebruikt werd voor het bouwen der ark. [31.

Busch (Johannes), 1399—1479, geboren te Zwolle, behoorde tot de Windesheimer kloosterorde en was de ziel der reformatie van onderscheidene orden in Nederland en Duitschland.

Busken Huet (Conrad), geboren 28 December 1826 in Den Haag uit een bijna onvermengd Fransch geslacht, studeerde theologie te Leiden, bezocht de theologische faculteit te Laussanne en te Genève, en deed 6 April 1851 zijn intrede als predikant bij de Waalsch-Hervormde gemeente te Haarlem. Nadat hij zich in den critischen arbeid van de Tübinger School had ingewerkt, vatte hij het voornemen op om de uitkomsten van dat onderzoek onder de oogen der gemeenteleden te brengen. In zijn *Brieven*

over den Bijbel, 1858, populariseerde hij de moderne denkbeelden over Bijbelcritiek. In 1862 legde hij om gemoedsbezwaren zijn predikambt neer, en twee jaar later staakte hij ook de stichtelijke toespraken, die hij in de concertzaal te Haarlem voor een belangstellend gehoor hield. Hij ging zich nu geheel wijden aan de journalistiek en aan de letterkunde, met name aan de letterkundige critiek. Sedert kon men zich hem nooit anders voorstellen dan tusschen bergen van boeken, lezende, noteerende, studeerende, schrijvende. Huet was mèt Potgieter en nà dezen de letterkundige censor. Daarbij onderscheidde hij zich door gevormden smaak en scherp-critisch vermogen, ofschoon zijn sympathie of antipathie hem wel eens parten speelde. Voor de Nederlansche taal koesterde hij den eerbied en de liefde van den echten kunstenaar. In zijn stijl huwt zich de deftige afronding der Hollandsche perioden aan het lenige, het verrassende van den Franschen schrijftrant. Door zijn *Land van Rembrandt* en zijn *Litterarische Fantasiën en Kritieken* heeft hij zich onsterfelijken roem verworven. Hij overleed te Parijs op 1 Mei 1886. [30.

Butler (Josephine), 1828—1906, vrouw van een Engelsch predikant, die groote bekendheid verkreeg door haar onvermoeiden strijd tegen de prostitutie. In 1869 begon haar optreden tegen de reglementeering van de ontucht en de daarmeê gepaard gaande verplichte inschrijving vanwege de politie en de gedwongen keuring van vrouwen. Met groote moeilijkheden had zij te kampen; in breeden kring stuitte ze op tegenstand en verzet. Maar zij wist niet van wijken, en streefde er naar met groote volharding, de publieke opinie om te zetten. Haar invloed bleef niet tot Engeland beperkt. Dank zij haar initiatief kwam in Maart 1876 tot stand de „Fédération brittanique et continentale pour l' abolition de la prostitution envisagée comme institution légale et sociale", en werd in 1878 te Neûchatel opgericht de „Union internationale des amies de la jeune fille", waarbij zich in 1887 als afdeeling aansloot de in 1882 in ons land gestichte Vereeniging ter bescherming van jonge meisjes. Herhaaldelijk trad zij ook in Nederland op, om met Dr H. Pierson de reglementeering der ontucht te bestrijden. [20.

Buxtorf. Beroemde familie van Orientalisten. Van 1591—1732 hebben verscheidene leden van dit geslacht het professoraat in 't Hebreeuwsch te Bazel bekleed. I. *Johannes Buxtorf*, de stamvader, 1564—1629, wellicht onder de Christenen de beste kenner van de rabbijnsche literatuur. — II. *Johannes Buxtorf*, 1599—1664, zoon en opvolger van den vorigen, verdedigde de oudheid der Hebreeuwsche punctuatie. — III. *Johannes Jacobus Buxtorf*, 1645—1704, zoon en opvolger van den vorigen, maakte groote reizen naar Nederland en Engeland, en nam naast het professoraat ook het bibliothecariaat waar.

Buytendijk (Simon Hendrik), geboren te Utrecht 4 October 1820. Eerst stalhouder in de zaak van zijn vader, ving hij, reeds gehuwd, zijn studie aan, en werd op 38-jarigen leeftijd predikant bij de Nederlandsch Hervormde Kerk. Achtereenvolgens diende hij de gemeenten Veere, Beekbergen, Harderwijk, Ee, Kralingen, Amerongen en IJselstein. Sinds 1873 sprak hij zich in zijn weekblad (Wageninger) naar hartelust uit over de groote vragen van den dag in kerk en staat. Oorspronkelijk behoorende tot de antirevolutionaire of Christelijk-historische partij, nam hij later ontslag, ook als lid van 't Centraal Comité. Fel bestreed hij Dr Kuyper en de Doleantie. Maar in 1905 schaarde hij zich weer openlijk aan de Rechterzijde. Hij is de vader van de Nederlandsche Zendingsfeesten in de vrije natuur. Hij overleed 12 October 1910. [30.

Byssus. In onze Statenvertaling is op verschillende plaatsen (zie Exod. 26, 27, 28, 36, 38 en 39) sprake van fijn getweernd linnen. Tweernen of twijnen is garen dubbelen en getweernd linnen is geweven uit draden, die uit twee draden gedraaid zijn. De Hebreeuwsche woorden, die door fijn getweernd linnen vertaald zijn,

Byssus.

kunnen zeer waarschijnlijk beter worden overgezet door getweernde *byssus* of *boomwol*. De byssus (gossipium religiosum) heeft in zijn pl.m. 1 M. hoogen stengel fijne witte vezels, weike, als de plant volgroeid is, uitpuilen en terstond tot spinnen geschikt zijn. De byssus werd veel in Egypte voor lijkwaden en windsels gebruikt. Behalve in Egypte werd hij ook in Indië gekweekt. Na de kruistochten begint de byssus te verdwijnen. [17.

C.

Cabeljau (Petrus), geboren 17 December 1610 te Leiden, in 1634 predikant te Schermerhorn, 1638 te Leeuwarden, 1641 te Leiden, waar hij in 1659 regent van het Staten-college werd en in 1668 overleed. Hij is vooral bekend geworden door het z. g. n. boek van Cabeljau dat in het Synodaal Archief der Nederlandsche Hervormde kerk in Den Haag berust en dat tal van belangrijke documenten bevat, die hij verzameld heeft en die betrekking hebben op de geschiedenis der Gereformeerde kerken hier te lande. Op kerkrechterlijk gebied heeft hij getracht de vraag te beantwoorden of houders van een bank van leening tot het Heilig Avondmaal mochten toegelaten worden. [24.

Caëdmon († 680), de eerste Angelsaksische Christelijke dichter, van wien met zekerheid iets bekend is. Beda Venerabilis schrijft over hem in zijn kerkgeschiedenis der Angelsaksers IV, 24. Hij was oorspronkelijk koeherder bij het klooster van Whitby. Beda verhaalt van hem, dat hij in slaap viel en in zijn droom iemand tot zich zag komen, die hem vroeg, om te zingen. Caëdmon vroeg: „wat zal ik zingen", en de onbekende antwoordde: „zing mij van de schepping", en Caëdmon was op eens in staat liederen aan te heffen. Toen hij ontwaakte, herinnerde hij zich, dat hij gezongen had. Aan de abdis van het klooster werd dit wonder verteld. Nu werd Caëdmon opgenomen in het klooster te Streanes Halch en daar ontwikkelde hij zijn dichterlijke gaven. In zijn liederen bezong hij verhalen uit het Oude en Nieuwe Testament. [24.

Caesaropapisme. Hieronder verstaat men de begeerte der keizers bij het begin der middeleeuwen, om in kerkelijke zaken macht uit te oefenen. Het caesaropapisme begon zich te openbaren met het optreden van Constantijn den Groote, die meende, dat het zijn recht was als Christelijk keizer, als bisschop voor de uitwendige belangen van de kerk op te treden. Het caesaropapisme heeft zich voornamelijk doen gelden in het Oosten. In het Westen ontwikkelde zich de hierarchie, welke leidde tot de gedachte van de theocratie. Het stond in die dagen aldus, dat de keizers zochten naar een *staatskerk*, d. w. z. een kerk, waarin de staat door middel van den keizer rechten kon laten gelden, terwijl de pausen zochten naar een *kerkstaat*, d. w. z. een kerk, die den staat verplichtingen kon voorschrijven. Aan dit verschil van gevoelens is de langdurige strijd te danken tusschen paus en keizer, welke in de middeleeuwen gevoerd is.

Van het caesaropapisme onderscheidt men het *Byzantinisme*. Dat is het streven der keizers om hun eigen geloofsopvatting aan de kerk op te dringen.

In de Calvinistische landen heeft men met het stelsel der caesaropapie in meer of minder radicale wijze gebroken, maar in de Luthersche kerk, waar het territoriaal systeem werd ingevoerd, bleef de vorst van het land ook heer van de religie. Cuius regio, eius religio, d. w. z. wie heer is van het land, zet den godsdienst naar zijn hand. [24.

Cajetanus. Thomas des Vio de Gaëta, geboren 1469 te Gaëta was een geleerde Dominicaan, 1508 generaal der orde, 1517 kardinaal, 1519 bisschop te Gaëta, gestorven 1534. Hij is bekend door zijn onderhandelingen met Luther te Augsburg, waar hij met een beroep op de scholastieken van Luther eischte, dat deze zijn stellingen herroepen zou. Luther bood daarna aan zijn stellingen aan het oordeel van verschillende universiteiten te onderwerpen. De stemming van Cajetanus bij deze saamspreking te Augsburg wordt weergegeven in de woorden: „ik wil niet langer met dit beest samenspreken, want hij heeft diepe oogen en wonderlijke beschouwingen in zijn hoofd". Hij is ook bekend door zijn bijbelsche commentaren, waarin hij het allegoriseeren verwerpt en den eenvoudigen zin der Schrift op den voorgrond stelt. Zelfs erkent hij, dat er fouten in de Vulgata zijn. Uit het midden der Dominicanen-orde kwam tegenspraak tegen zijn critische beschouwingen. Ook de Sorbonne te Parijs verklaarde zich tegen hem. Zijn werken bevatten 5 deelen (1639). [24.

Calas (Jean), een Protestantsch koopman in Toulonne, die beschuldigd werd van moord gepleegd op een zijner zoons, die neiging gevoelde voor het Roomsch-Catholicisme. Hij werd deswege in 1762 terechtgesteld. Intusschen bleek, dat de z. g. n. vermoorde zoon in een vlaag van de ergste zwaarmoedigheid zichzelven opgehangen had. Fanatieke monniken hadden den vader als moordenaar aangewezen. Twee andere zoons werden gedwongen hun Protestantsche gevoelens af te zweren en de dochters werden in een klooster ondergebracht. De weduwe vertrok naar Genève. Daar trok Voltaire zich haar zaak aan en hij schreef zijn boek *Sur la tolerance*.

Mede daardoor werd het proces weder geopend en de onschuld van den veroordeelde werd nu aan het licht gebracht 1765. [24.

Calcar (Eliza Carolina Ferdinanda van), geb. Schiotling; 19 November 1822 te Amsterdam geboren, en overleden 13 Juli 1904 te 's-Gravenhage; begaafd schrijfster van onderscheidene romans en kinderboekjes; ijverde ook door mondelinge voordracht voor de verheffing der vrouw en de opvoeding van het kind. Zij schreef o.a. *Een Ster in den nacht* (1853), waarmee Savonarola bedoeld is. In haar lateren tijd was zij een ijverig en overtuigd voorstandster van het Spiritisme. Daaraan is dan ook haar: *Op de grenzen van twee werelden* (1877) gewijd. In 1882 deed zij een poging om voor het Swedenborgianisme en het Spiritisme propaganda te maken door haar geschrift: *Emanuel Swedenborg, de Ziener*. De recensie van dit boek door den hoogleeraar J. H. Gunning, *De Gids*, 1882 IV, bevat ernstige bedenkingen tegen veel van wat door haar beweerd, maar niet bewezen is. Zie voorts de beschrijving van haar leven en haar tijd door J. H. Sikemeier, met een voorrede van Prof. Dr. G. Kalff, Haarlem 1921. [30.

Calixt (Georg), een Luthersch theoloog van Melanchtoniaansche richting, geboren 14 December 1586 in Medelbye, Silezië. Hij studeerde in Helmstadt. Bij een studiereis van 4 jaren door Duitschland, België, Engeland en Frankrijk leerde hij de Gereformeerde, maar ook de Catholieke leer kennen en werd, in zijn vaderland teruggekeerd, professor te Helmstadt 1614. Hij was een veelzijdig ontwikkeld man, die tegenover de strijdlustige orthodox-Luthersche theologen een eigenaardig irënisch standpunt innam. Hij wilde geen vereeniging van verschillende kerken, maar wel wederzijdsche erkenning. Als grondslag van die wederzijdsche erkenning stelde hij nevens de Heilige Schrift als primair beginsel de uitspraken der oecumenische conciliën der eerste 5 eeuwen als *secundair* beginsel. Vandaar dat hij de meening was toegedaan, dat de Christelijke kerken in zake het fundament het alle eens waren. Dit alles toonde Calixt aan met een wijdloopigheid, welke niet bijzonder aantrok. Het was zijn kardinale fout, dat hij schreef, alsof sinds de eerste 5 eeuwen niets geschied was. Men kan een tijdperk van 10 eeuwen met zijn ontwikkeling niet overslaan. De voornaamste geschriften van Calixt waren: 1º een soort Encyclopaedie. 2º 15 verhandelingen over de belangrijkste hoofdstukken der Christelijke religie (1611). 3º Kort begrip der Theologie (1619). 4º Antwoord aan een zekeren Neuhaus, die tot de Roomsch-Catholieke kerk was overgegaan. 5º Een beschouwing over de moraal (1634): „de wetenschap van het handelen van den wedergeborene". 6º Over de twee vragen, of de verborgenheid der Drieëenheid uit de boeken van het Oude Testament bewezen kan worden. 7º Over de verschillen in de leer tusschen Lutherschen en Gereformeerden. Die verschillen waren volgens Calixt niet van dien aard, dat er geen vereeniging zou kunnen plaats vinden. 8º Over de verbonden, geschreven naar aanleiding van Coccejus' Theologie.

De strenge Lutheranen namen het Calixtus zeer kwalijk, dat hij zoo schreef. Men beschuldigde hem van Krypto-Calvinisme en zijn gansche pogen werd gebrandmerkt met den naam van Syncretisme. Er ontstond een heftige strijd, waarin Abraham Calovius voorop ging. In 1656 stierf Calixt. Het doel der strenge Lutheranen om een kerkelijk vonnis uit te lokken tegen Calixt was niet gelukt. De strijd duurde voort onder voor- en tegenstanders, maar ontaardde langzamerhand in het voeren van processen wegens beleedigingen. Wel een bewijs, dat de strijd in die dagen zeer hartstochtelijk gevoerd werd. [24.

Calixtijnen, afgeleid van het Latijnsche Calixkelk of Utraquisten afgeleid van het Latijnsche sub utraque = onder beide gedaanten, is een partij geweest onder de Hussieten. Toen na den dood van Huss een burgeroorlog uitbrak, omdat de stenden Sigismund, die zijn woord jegens Huss verbroken had, niet als keizer wilden erkennen, waren de Hussieten in den beginne zeer gelukkig in den krijg. Er ontstond in hun boezem echter verdeeldheid. Daar waren velen, die wel met de Roomsch-Catholieke kerk wilden verzoenen. Dezen vormden de aristocratische partij der Calixtijnen of Utraquisten. De andere partij heette de Taborieten. De Calixtijnen wilden terugkeeren in den schoot der kerk, wanneer aan vier voorwaarden voldaan werd: 1º moest het avondmaal onder twee gedaanten (sub utraque) bediend worden, 2º moest het Evangelie in de landstaal gepredikt worden, 3º moest de kerkelijke tucht op de geestelijken streng worden toegepast, 4º moesten de geestelijken afstand doen van de kerkelijke goederen. Op het concilie van Bazel (1433) werden na een dispuut met afgevaardigden van de Hussieten de vier eischen ingewilligd. Deze Bazelsche compactaten waren de oorzaak, dat de Calixtijnen in den schoot der kerk terugkeerden. In 1462 werden de compactaten echter door Pius II ingetrokken. [24.

Callenbach (Cornelis Carel) was een van de weinige predikanten in de Nederlandsche Hervormde kerk uit de eerste helft der 19e eeuw, die de oude rechtzinnige leer van harte aanhingen en predikten. Dat er in verschillende deelen des lands nog velen naar die leer dorstten, bewijst wel het groot aantal beroepen, dat deze prediker gedurende zijn predikant-zijn ontving.

Hij werd geboren 28 Januari 1803 te Amsterdam, studeerde aan het Atheneum aldaar. Door het provinciaal kerkbestuur van Noord-Holland werd hij op 3 Augustus 1825 als proponent toegelaten. Op 13 November van dat jaar werd hij in den dienst bevestigd te Kortenhoef. Vervolgens stond hij te Nijkerk 1828—1861; Elburg 1861—1865. In 1867 naam hij zijn emeritaat en hij stierf 25 October 1873.

Callenbach heeft vele predicatiën het licht doen zien. Ook enkele kleine verhandelingen. Hoewel hij op theologisch gebied niet uitblonk, heeft hij nochtans door zijn predicatiën zeer veel zegen verspreid. Hij heeft met anderen zooals Brouwer, Knap en Moorrees het Gereformeerde element in de Nederlandsche Hervormde kerk zeer versterkt. [24.

Calmet (Augustin), een geleerde Benedictijn, geboren 1672 te Ménil-la-Horgne bij Toul en

overleden in 1757 als abt van Senones. In 1688 trad hij in Toul in de orde der Benedictijnen, 1696 werd hij tot priester gewijd, 1698 professor in de theologie en filosofie te Moyen-Montier, 1704 professor in de exegese te Münster (Elzas), 1715 prior te Lay-St. Christofe, 1718 abt in St. Leopold te Naney, 1728 abt te Senones. Hij was een man, die ongemeen belezen mocht heeten. Spoedig werd hij de meest werkzame en vruchtbare schrijver in zijn orde. Het ontbrak hem echter bij al zijn geleerdheid aan kritischen zin en aan de noodige diepte. Hij was een vlijtige compilator, maar geen origineele denker. Zijn voornaamste werken zijn: *La Sainte Bible en latin et en français avec une commentaire litteraire et critique* 22 bdn. Een uittreksel daarvan is de z. g. n. *Bible de Vence*, een vermeerderde uitgave *Bible d' Avignon*. Zeer bekend is ook zijn *Dictionaire historique et critique* etc. *de la Bible* 2 bdn. Op het gebied der kerkgeschiedenis schreef hij: *Histoire de l' Ancien et du Nouveau Testament et des Juifs*. Van zijn historische werken is tegenwoordig nog van waarde *Histoire ecclésiastique de Lorraine* en *Commentaire litt. hist. et morale sur la règle de S. Benoit.* [24.

Calvijn (Johannes). *Zijn levensgeschiedenis. Johannes Calvijn (Cauvin)* werd op 10 Juli 1509 in de kleine bisschopsstad Noyon in Picardië geboren. Hij behoorde als Franschman tot die natie, „welke door fierheid en adel van karakter, door den zin voor vorm en schoonheid, voor orde en regel uitmuntte". Hij was uit een Picardisch geslacht, dat onstuimig was van karakter en sanguinisch van temperament. De familie Calvijn was afkomstig uit het dorpje Pont l' Evêque aan de Oise, waar Calvijns voorvaderen van oudsher het beroep van rivierschipper uitoefenden. Calvijns vader had zich uit dien nederigen stand weten op te heffen. Door zijn uitnemend verstand had hij een invloedrijke plaats verkregen in dienst van het bisschoppelijke kapittel als griffier en zaakwaarnemer. Hij was gehuwd met Jeanne Lefranc, uit een niet onbemiddelde familie en was daardoor in staat aan zijn zoon Johannes een goede opvoeding te geven. De jeugdige Calvijn ging om met jongelui uit den adellijken stand. Hij kon zelfs deelnemen aan het onderricht, dat de zonen van de adellijke familie Montmor ontvingen. Daardoor heeft Calvijn zich die vormen weten eigen te maken, welke hem later met gemakkelijkheid deden verkeeren in de hooge kringen en die aan zijn geheele verschijning een aristocratisch voorkomen gaven.

Op 14-jarigen leeftijd, in Augustus 1523, werd Calvijn naar Parijs gezonden, om daar het college de la Marche te bezoeken, en onderricht te ontvangen van den beroemden paedagoog Mathurin Cordier, die de humanistische richting was toegedaan. Cordier leidde den jongen Calvijn in in de geheimen der Latijnsche en Fransche taal en legde daardoor de grondslagen van Calvijns meesterschap over beide talen. Slechts korten tijd woonde Calvijn de lessen van Cordier bij. Naar de gewoonte van die dagen bezocht hij ook het College Moutaigu. Daar gaf Natalis Beda onderricht en daar maakte Calvijn kennis met de Middeleeuwsche methode van onderwijs en met de scholastiek.

Hij kon nu tot de studie der godgeleerdheid overgaan; maar zijn vader, die wenschte, dat zijn zoon een hooge plaats in het staatsleven zou bekleeden, gaf zijn verlangen te kennen, dat Calvijn in de rechten zou gaan studeeren. Op deze begeerte des vaders was van grooten invloed geweest het feit, dat de oude Calvijn met de geestelijkheid van Noyon in een ernstigen strijd geraakt was. Daardoor werd deze geëxcommuniceerd en bij zijn sterven 26 Mei 1531 ontving hij niet eens absolutie. De jonge Calvijn had zich naar den wil zijns vaders geschikt en was naar Orleans gegaan in het jaar 1527. Daar volgde hij het onderricht van den beroemden jurist Petrus Stella, een voorstander van de oude school. In 1529 vertrok hij naar Bourges, waar de rechtsgeleerdheid werd onderwezen in humanistischen geest door Andreas Alceati uit Milaan. In Bourges maakte hij ook kennis met den Duitschen humanist en professor in de Grieksche taal Melchior Wolmar, van wien hij onderricht ontving in de Grieksche taal.

Calvijn was een student met onvermoeiden ijver en ijzeren wilskracht. Hij werkte schier onafgebroken. Door zijn medestudenten werd hij bewonderd, door zijn leeraren zoo geacht, dat hij te Orleans soms meer leeraar dan leerling was.

Na den dood zijns vaders begaf Calvijn zich weder naar Parijs, om daar aan het college de France aan de voeten te zitten van koninklijke lectoren. Hij zette er zijn humanistische studiën voort. De eerste vrucht van zijn arbeid was een commentaar op de twee boeken van Seneca „over de zachtmoedigheid" 4 Mei 1532. In dit werk stond Calvijn nog geheel en al op humanistisch standpunt. Van de kerkvaders en van de Heilige Schrift maakte hij spaarzamelijk gebruik. Eerst later heeft Calvijn zijn linguistische kennis, zijn fijn taalgevoel, zijn gespierden stijl dienstbaar gesteld in den dienst van het Evangelie.

Zijn schitterende voorbereiding in de studie was echter niet in staat Calvijn tot een Reformator te maken. Calvijn is van zijn jeugd af een ernstig mensch geweest, die een nauwgezette conscientie had en zich voor grove zonden wachtte. Wat men van Roomsche zijde later verkondigd heeft over de uitspattingen in zijn studententijd is pure laster, die meer de lasteraars dan Calvijn geschaad heeft. In zijn leven greep echter een plotselinge verandering plaats. Wat aanleiding gegeven heeft tot die bekeering ligt bijna geheel in het donker. Volgens Beza zou Calvijn voor het eerst de beginselen der Reformatie hebben liefgekregen door zijn neef Olivetanus. Volgens anderen zou zijn leermeester Melchior Wolmar van grooten invloed op hem geweest zijn, maar daar strijdt tegen, dat Calvijn later aan kardinaal Sadoletus in een brief verklaarde, dat hij eerst aanstoot genomen had aan de Evangelische leer wegens haar nieuwigheid en dat hij eerst laat, na lang weerstand geboden te hebben, haar had aangenomen. Er is dus wel allerlei twijfel in Calvijns ziel geweest; maar het beslissende keerpunt in zijn leven viel in het jaar 1533 (October). Hoe dit plaats vond, zegt Calvijn nergens. Hij was gesloten, als het over zijn zieleleven ging.

Slechts éénmaal spreekt hij over zijne bekeering namelijk in zijn verklaring van de Psalmen uit het jaar 1537. Daar zegt hij, dat hij vroeger hardnekkig was overgegeven aan de bijgeloovigheden van het pausdom, totdat God door een *plotselinge bekeering* zijn hart beteugelde en tot gedweeheid bracht. En in den schoonen brief aan kardinaal Sadoletus, geschreven in 1539, gaf Calvijn een beschrijving van iemand, die tot overtuiging komt van de dwalingen der Roomsch-Catholieke kerk en die zich bij de Reformatie aansluit. Misschien zinspeelt Calvijn daar op zijn eigen bekeering. En dan ontvangen wij ook uit dien brief de overtuiging, dat Calvijn eensklaps zich afgewend heeft van de dwaling. Hij gaf zich over aan den Heere en sinds die ure was hij ook volkomen beslist en was alle twijfel uit zijn hart gebannen.

Er is wel onderscheid in de leidingen, welke God met de groote mannen der Reformatie heeft gehouden. Luther is uit diep schuldgevoel bij het licht der genade gekomen tot de waarheid van de rechtvaardiging des zondaars door het geloof alleen. Zwingli werd door hetzelfde licht der genade gebracht uit de gebondenheid der wet tot de vrijheid, welke Gods kinderen onder de genade genieten. Maar Calvijn is meer door het licht der genade van de dwaling verlost en tot de waarheid gekomen.

Na zijn bekeering is Calvijn niet lang meer in Parijs gebleven. Op 1 November 1533 (dat is dus een maand na Calvijns bekeering) hield de rector der Parijsche universiteit, Nicolaas Cop, een vriend van Calvijn, een rede bij de overdracht van het rectoraat. Deze rede was zeer reformatorisch gesteld en is wel eens een pendant van Luthers 95 stellingen genoemd. Sommigen hebben gezegd, dat Calvijn eigenlijk die rede opgesteld had, maar dat is niet uit te maken. De gevolgen waren van groote beteekenis. Cop moest vluchten; velen, die van gelijke gezindheid waren, volgden hem en ook Calvijn verliet Parijs. In 1534 bedankte hij voor de kerkelijke prebende, welke hij tot nu toe genoten had. Nadat hij eenigen tijd in Frankrijk omgezworven had, verliet hij zijn vaderland en vestigde zich in Februari 1535 in de stad Bazel.

Daar werkte Calvijn met grooten ijver aan de samenstelling van de *Institutie* of *Onderwijzing in den Christelijken godsdienst*, waarmede hij eenigen tijd tevoren in Angoulême reeds begonnen was. In Frankrijk was namelijk de vervolging tegen de Protestanten begonnen, en toen die vervolging in Duitschland groote verbittering verwekte, verdedigde koning Frans I zich in een edict van 1 Februari 1535 met het voorwendsel, „dat hij geen vrome aanhangers van de Reformatie, maar alleen Anabaptisten en oproermakers, die de orde van den staat wilden verstoren, liet dooden". Toen Calvijn van dat edict vernam, voltooide hij in groote haast zijn *Institutie*, om zijn broederen in Frankrijk, die zoo belasterd werden, te hulp te komen. En aan de *Institutie* liet Calvijn voorafgaan een voorrede aan koning Frans I (gedateerd 23 Augustus 1535), waarin Calvijn een schoon gestyleerde en schitterende verdediging van het Christelijk geloof ten beste gaf. Men heeft wel eens beweerd, dat deze voorrede behoort tot het schoonste, wat Calvijn ooit geschreven heeft.

Terstond na de voltooiïng van dit boek, dat in 1536 bij Platter in Bazel het licht zag in de Latijnsche taal, verliet Calvijn Bazel. Hij wenschte eenigen tijd door te brengen aan het hof van de hertogin Renata van Ferrara, de zuster van koning Frans I. Deze vorstin was hervormingsgezind. Na een verblijf van enkele weken vertrok Calvijn weder naar Frankrijk, niet met het doel om daar te blijven, maar om enkele familiezaken te regelen en dan naar Straatsburg te gaan, om aldaar rustig te kunnen studeeren. Vanwege den krijg tusschen Frans I en Karel V moest hij den Zuidelijken weg nemen over Genève. Hij kwam daar einde Juli of begin Augustus. Zijn plan was slechts een enkelen nacht daar te blijven en dan zijn reis voort te zetten.

In Genève had door verschillende oorzaken, het meest wel door den arbeid van Farel en Viret, de Reformatie ingang gevonden. Er was in die stad geen geestelijke opwekking geweest, maar meer politieke oogmerken hadden gemaakt, dat de Reformatie ingang gevonden had. Er was n.l. een strijd ontbrand tusschen de burgers van Genève en den bisschop, die gesteund werd door den hertog van Savoye. In 1535 had de groote Raad van Genève met algemeene stemmen besloten, dat Genève naar den Woorde Gods zou leven. Officieel was de Reformatie ingevoerd, maar daarmee was de stad nog niet gereformeerd. Er werd wel afgebroken, maar niet opgebouwd. Er waren nog vele Roomschgezinden, die, nadat de bisschop verjaagd was, nog in het geheim de mis vierden. En voor de massa beteekende Reformatie: vrijheid van het pausdom en vrijheid tot losbandigheid. Farel en diens helpers deden al het mogelijke om het volk te onderrichten, maar zij konden de geesten niet bedwingen. Het werd hun te machtig. Farel smeekte den Heere, dat God iemand zou zenden machtiger, dan hij was. Daar hoorde Farel, dat Calvijn in de stad was gekomen. Laat in den avond begaf Farel zich naar Calvijns verblijfplaats en hij verzocht dezen, of hij in Genève wilde blijven om het werk der Reformatie te helpen bevorderen, het voort te zetten en te voltooien. Calvijn sloeg dit verzoek af. Hij verontschuldigde zich met een beroep op zijn jeugd, zijn aangeboren schuchterheid en de noodzakelijkheid om zijn studiën voort te zetten. Toen sprak Farel de altoos gedenkwaardige woorden: „gij spreekt van uwe studie en rust; welnu, ik verklaar u thans in den naam van den almachtigen God, dat, als gij in zoo grooten nood der kerk uw hulp ons onthoudt en uzelven meer dan Jezus Christus zoekt, God uw studiën en uw rust vervloeken zal." In zijn hart door deze woorden getroffen, bleef Calvijn te Genève. In zijn voorrede op de Psalmen (1547) zegt hij: „door nameloozen schrik bevangen, liet ik mijn voorgenomen reis varen."

Calvijn en Genève behoorden van nu af bijeen. Hij begon zijn werk als leeraar in de theologie en hij hield in de kerk van St Pierre voorlezingen over de Heilige Schrift. Eerst in 1537 werd hij tot predikant aangesteld. In den

beginne trad hij bescheiden achter Farel op, maar langzamerhand kwam hij door zijn uitnemende gaven op den voorgrond te staan. Hij nam met Farel deel aan de invoering der Reformatie in Waadtland (1236). Met bijzondere vrucht bestreed hij de Wederdoopers. Voor de jeugd en de burgerij stelde hij een Catechismus op, die niet uit vragen en antwoorden bestond. Volgens opdracht van den Raad schreef hij ook een geloofsbelijdenis in 21 artikelen. Dit werd de godsdienstige grondwet van de republiek. De Raad bezwoer deze geloofsbelijdenis en de burgers moesten toen bij tienen in de kathedraal komen, om door opsteking der handen die geloofsbelijdenis te aanvaarden.

Calvijn verlangde echter nog meer. Hij wilde, dat men niet alleen met den mond belijden zou, doch ook met het leven zijn belijdenis zou bevestigen. Daartoe moest de echte bijbelsche tucht, welke door de Roomsche kerk verdorven was, weder in eere hersteld worden, en wel om drieërlei oorzaak, 1° opdat de naam van Christus niet gelasterd zou worden, 2° om de zondaars tot berouw te brengen, 3° om de andere leden voor het kwade te bewaren. Er moesten mannen benoemd worden, zuiver van belijdenis en wandel, die met de predikanten moesten waken voor orde en tucht in de kerk. Aanvankelijk scheen deze maatregel doel te treffen, maar spoedig kwam er reactie. Velen wilden de strenge zedentucht niet. Daarbij kwam een conflict met Bern. In die stad was een Luthersch-gezinde meerderheid aan het bewind gekomen. Farel had bij de Reformatie in Waadtland en Genève enkele feestdagen afgeschaft en gezuurd brood bij het avondmaal gebruikt. Toen die van Bern zich daarover bij den Raad van Genève beklaagden, besloot de Raad aan de predikanten te gelasten de genoemde gebruiken af te schaffen. Calvijn, die de zaak, op zichzelve beschouwd, van geen overwegende beteekenis vond, zag echter in het besluit van den Raad een ingrijpen van de overheid in kerkelijke zaken en daartegen moest hij zich verzetten. Op Paschen gingen Calvijn en Farel, door gewapende vrienden omringd, naar de kerk en zij verklaarden, dat zij vanwege de kerkelijke en zedelijke misstanden het avondmaal niet konden bedienen.

Dinsdags na Paschen, 23 April 1538, werden Calvijn en Farel afgezet en enkele dagen daarna uit de stad verbannen.

Calvijn is, dat heeft hij later zelf erkend, meer dan eens te heftig geweest; maar in het wezen der zaak had Calvijn het recht aan zijn zijde. Het ging toch om het groote beginsel van de zelfstandigheid en onafhankelijkheid der kerk.

Toen Calvijn uit Genève verbannen was, werd hij door Bucer uitgenoodigd naar Straatsburg te komen. Die stad was tusschen Zwingli's dood en den Schmalkaldischen oorlog een centrum geworden van het Gereformeerd Protestantisme. Men vond er mannen als Bucer, Capito, Hedio en anderen. Er was een beroemde school onder de leiding van Johannes Sturm, die vele leerlingen telde. Aanvankelijk weigerde Calvijn. Hij wilde aan de uitnoodiging van Bucer, die Calvijn begeerde voor de verzorging der Fransche vluchtelingen-gemeente, niet voldoen. Maar, toen Bucer hem wees op het lot van Jona, ging Calvijn in September 1538 naar Straatsburg.

Hij hield eerst voorlezingen voor de hoogste klasse der school van Sturm. Spoedig gevoelde Calvijn zich in zijn nieuwe omgeving volkomen thuis. Met buitengewonen ijver wijdde hij zich aan de bediening des Woords, de uitlegging der Heilige Schrift, het huisbezoek, de tucht en de armenzorg. Hij hield er verschillende twistgesprekken met Wederdoopers en sommigen van hen wist hij van dwaling te overtuigen. Het verblijf in Straatsburg was voor Calvijn in menig opzicht zeer gezegend.

Als predikant van de Fransche vluchtelingengemeente liet de overheid hem geheel vrij in de inrichting zijner gemeente. Hij sloot zich aan bij de in Straatsburg bestaande liturgie, welke zijn ideaal zeer nabij kwam. Het kerkgezang was een voorwerp van zijn gedurige zorg. Hij berijmde eenige psalmen, een musicus te Straatsburg gaf er de melodieën bij en vermeerderd met een achttal psalmen van Clement Marot gaf hij die in 1539 uit. Dat was het eerste psalmboek, dat in de Fransche Gereformeerde kerk van Straatsburg bij den kerkedienst gebruikt werd. Van Straatsburg uit werd Calvijn in de gelegenheid gesteld, om aan de belangrijke godsdienstgesprekken te Hagenau, Worms en Regensburg deel te nemen. Bij die gelegenheden maakte hij kennis met verschillende Duitsche vorsten en met Melanchton. Voor Luther, dien hij niet persoonlijk ontmoette, koesterde hij groote achting. Voor vele dingen in Straatsburg was Calvijn zeer dankbaar, maar één ding hinderde hem eenigszins. Hij genoot geen vast salaris tot 1 Mei 1539, toen de overheid hem aanstelde op een salaris van 52 gulden per jaar (d. i. ongeveer 520 gulden, naar onzen tijd berekend, en sinds den oorlog misschien gelijk te stellen met circa 1000 gulden). Hij had dan ook dikwerf met geldgebrek te worstelen. Desalniettemin drongen zijn vrienden bij hem erop aan, dat hij een huwelijk zou aangaan. Hij vond, mede door de bemiddeling van zijn vrienden een levensgezellin, „kuisch, gewillig, bescheiden, spaarzaam, geduldig en die voor de gezondheid van haar man goede zorg droeg". Die vrouw was Idelette van Buren, een weduwe van een door Calvijns woord veranderd Anabaptist. Zij was een vrouw gesproten uit een adellijke familie, die dicht bij Luik woonde. Negen jaar is zij hem een trouwe gade geweest.

Tijdens zijn verblijf in Straatsburg heeft Calvijn nog een brief geschreven aan den kardinaal Sadoletus. De oorzaak daartoe was de volgende. Toen Farel en Calvijn uit Genève verdreven waren, had deze kardinaal aan zijn dierbare broeders „den raad en de burgers van Genève" een listig gesteld schrijven gericht, waarin hij hen trachtte te overreden tot de Roomsche kerk terug te keeren. Omdat niemand dit schrijven beantwoordde, greep Calvijn op verzoek van zijn vrienden naar zijn welversneden pen en schreef hij een „Antwoord op den brief van Sadoletus", waarin hij aantoonde, dat de burgers van Genève zich niet van de kerk afgescheiden hadden, maar dat zij teruggekeerd waren tot den waren dienst van God, zooals

die in Gods Woord werd beschreven en in de Apostolische kerk in eere geweest was. Calvijns antwoord maakte grooten indruk op de burgers van Genève. Men koesterde in die stad, al was Calvijn er niet meer, in het geheel geen plannen, om tot de Roomsche kerk terug te keeren. Het leven in Genève was echter na Calvijns verbanning door innerlijke verdeeldheid al treuriger geworden. De aanhangers van Calvijn de Guillermins waren in gedurigen strijd met Calvijns tegenstanders, de Artichauds. Daarbij kwam dat een deel van de bevolking in wanorde leefde en zich te buiten ging aan allerlei zonden. Toen de Raad der stad in een verdrag met Bern politieke rechten prijs gaf, kenterden de opiniën. De stemming voor Calvijn werd steeds sterker. De predikanten legden hun ambt neder en op 21 September 1540 besloot de Raad, Calvijn terug te roepen. Een gezantschap reisde naar Straatsburg, om Calvijn te bewegen terug te keeren. De reformator wilde echter aan dit verzoek niet voldoen. Toen men echter lang bij hem aanhield, gaf Calvijn eindelijk toe, maar met een bekommerd hart. Hij stelde echter een voorwaarde n.m. dat men een kerkorde zou opstellen en daartoe eenige leden van den Raad hem toevoegen zou, opdat hij met hen daarover zou kunnen handelen. Op 13 September 1541 keerde Calvijn in Genève terug.

Toen Calvijn in Genève teruggekeerd was, begon hij dadelijk aan de groote taak, welke hij zich als ideaal gesteld had, n.m. de organisatie van het kerkelijk leven. De liturgie werd geregeld in aansluiting aan die van Straatsburg. Voor de onderwijzing der jeugd werd een catechismus opgesteld, die op het schrijven van andere catechismussen grooten invloed uitgeoefend heeft; maar bovenal was het Calvijn te doen om een goede kerkorde. Toen hij op 13 September 1541 voor den Raad verscheen, verzocht hij aanstonds, dat een commissie uit den Raad met hem een kerkorde zou samenstellen.

Het concept der commissie werd na eenige verandering op 20 November 1541 goedgekeurd. Er werd een consistorium ingesteld, bestaande uit de predikanten der stad en twaalf door den Raad verkozen oudsten, die wekelijks vergaderden en dat tot taak had te waken voor de orde en de tucht in de gemeente. De Raad wilde eerst aan den kerkeraad slechts toestaan vermaning en terechtwijzing, maar hij wilde zelf het recht voorbehouden, om te beslissen over de afhouding van het Heilige Avondmaal. Daar wilde echter Calvijn, die streed voor de autonomie der kerk, niets van weten. Toch is het terrein tusschen de bevoegdheid van den Raad en den kerkeraad nooit helder omschreven, wat later meer dan eens aanleiding tot conflict gaf.

In den eersten tijd onderwierp zich het volk, omdat het gevoelde, dat orde en tucht noodzakelijk was; maar de door Raad en Consistorie gemaakte wetten werden weldra een oorzaak tot verzet. Om slechts iets te noemen: wie de goddelijke waarheid aantastte, moest verbrand worden; lastering van Gods naam, echtbreuk, ontucht, vergrijp tegen de ouderlijke macht werden eveneens met den dood gestraft. Verzuim van kerkbezoek, weelde in de kleederdracht, spel, dans en tooneelvoorstellingen werden streng gestraft.

De Raad heerschte met groote gestrengheid. Van 1542—1546 werden 58 personen ter dood veroordeeld en 76 verbannen.

In 1546 werd, om de zucht der burgers naar het tooneel tegemoet te komen, een bijbelsch spel opgevoerd. Dit viel zeer in den smaak, maar de strengere partij in Genève sprak er haar afkeuring over uit en daarom besloot men, van nu af de voorstellingen alleen in de scholen te doen plaats vinden.

Het verzet tegen de instellingen van Calvijn, die op kerkelijk en huiselijk en maatschappelijk terrein de eere Gods beoogden, werd steeds grooter. Calvijn moest strijden tegen hen, die van de gestrengheid des levens niet gediend waren en die wilden wandelen naar het goeddunken van hun boos hart onder de bekoring van een pantheïstisch-libertinisme (Ameaux Gruet). Hij moest strijden tegen oude, aristocratische familiën (Perrin, Favre, Berthilier) die hun vroegere positiën wilden handhaven en het gezag van den vreemden indringer niet konden dulden. Hij moest zijn rechtzinnigheid verdedigen tegen een man als Caroli, en hij moest optreden tegen mannen, die hem aanvielen voornamelijk om zijn praedestinatieleer. De eerste aanval kwam van een theoloog buiten Genève n.m. Albert Pighe, een bekwaam Roomsch godgeleerde te Kampen, die in 1542 schreef: *Over den vrijen wil des menschen*, een boek, dat zelfs naar het oordeel van Roomschen zuiver Pelagiaansch was. Calvijn antwoordde in 1543 met een boek getiteld: *Verdediging van de gezonde en orthodoxe leer*. Heftiger dan door dezen Kamper godgeleerde werd Calvijn bestreden door een voormalig Karmelieter monnik uit Parijs, Bolsec, die arts was in Genève. Deze meende, dat Calvijn God tot de oorzaak der zonde maakte. Over deze zaak ontstond een langdurige woordenwisseling. Het oordeel van Basel, Zürich en Bern werd ingewonnen. Deze keurden Calvijns leer wel niet af, maar zij drongen aan op gematigdheid in het oordeelen over Bolsec. Calvijn wist van geen wijken. Op 18 December 1551 werd Bolsec uit de stad verbannen. Deze strijd werd oorzaak van het opstellen van den *Consensus Genevensis*, een theologisch tractaat over de praedestinatie. Dit tractaat was gesteld in supralapsarischen geest. Heel het proces tegen Bolsec verzwakte Calvijns positie. Velen vonden hem heerschzuchtig en onverdraagzaam. Zelfs vele vrienden kwamen tegen hem in verzet. Soms dreigde het volk hem in de Rhône te zullen werpen. De kinderen van Genève zongen 's nachts ongepaste liederen op de wijzen der psalmen, en Calvijn moest aan Bullinger klagen: „zoover is het met de razernij gekomen, dat al, wat ik zeg, verdenking wekt". Toch hield Calvijn stand. Bolsec keerde naar de Roomsche kerk terug. Of Calvijn goed gezien had! En de renegaat meende niets beters te kunnen doen dan een smaadschrift uit te geven tegen Calvijn, waarin hij dezen op gruwelijke wijze belasterde.

Calvijn en de zijnen ontvingen geen geringen steun van de vele vluchtelingen, die van alle

zijden naar Genève kwamen. Onder deze waren zeer aanzienlijke mannen, zooals Laurent de Normandië, de burgemeester van Noyon, Jacob van Falais, een Nederlander, neef van Filips van Bourgondië, en de markies Caraccioli, neef van paus Paulus IV. Ook mannen van wetenschap kwamen naar Genève, zooals de beroemde Beza, de geleerde Jean Budé, die met zijn zwager Charles de Jonvilliers de voorlezingen van Calvijn over de Heilige Schrift letterlijk opteekende en voor den druk gereed maakte. Daarenboven Bernardino Ochino, de Italiaansche reformator. Deze allen, vermeerderd met tal van lieden uit den gegoeden middenstand, werden burgers van Genève en steunden Calvijn in zijn grootsche poging, om de eere Gods op ieder levensterrein te zoeken en te handhaven.

De invloed van Calvijn werd in Genève weder grooter door de procedure tegen Michaël Servet. Deze was een geboren Spanjaard en een bekwaam arts. Hij verkondigde echter anti-Christelijke leeringen. Voornamelijk bestreed hij de leer der Drieëenheid en stelde daarvoor een Platonisch-pantheïsme in de plaats. Om zijn grove dwalingen zou hij reeds in Vienne door de Roomschen verbrand zijn geworden, indien hij niet uit den kerker was ontvlucht. Toen hij in Genève kwam, werd hij in 1553 op Calvijns aandringen gevangen genomen. De steden Bern, Zürich, Basel en Schaffhausen hadden verklaard, dat het noodig was den „misdadiger te straffen". En Servet is op 27 September 1553 te Genève verbrand. Hoeveel verontschuldigingen men ook voor dit vonnis moge aandragen, de eerlijkheid gebiedt te erkennen, dat Calvijn in de beoordeeling van deze geheele zaak zich nog niet bevrijd toonde van de Middeleeuwsche gedachte, dat ketters ten doode moeten verwezen worden. Wel is Calvijns invloed in Genève door zijn optreden tegen Servet gerezen, maar het Calvinisme heeft door de geschiedenis van Servet dikwerf groote nadeelen ondervonden.

Calvijns invloed was nu zoo groot geworden in Genève, dat deze stad de wachttoren werd van de reformatorische beweging in geheel Europa. In 1559 werd door de oprichting van een school voor wetenschap een zijner grootste wenschen vervuld. Op 5 juni 1559 werd deze academie geopend met een redevoering van Beza, haar oudsten rector en met een toespraak en gebed door Calvijn. Negenhonderd studenten uit verschillende landen, voornamelijk Frankrijk, Engeland en Nederland, lieten zich voor het eerst inschrijven, en deze academie is van onberekenbaren invloed geweest op het reformatorisch leven in die landen, waar Calvijns beschouwingen den boventoon hielden.

Werkzaamheid. Calvijn, die reeds in zijn studententijd zulke sterke blijken van ijver getoond had, heeft in Genève een arbeidskracht ontwikkeld, die bewonderenswaardig mag genoemd worden. Hij was zwak van gestel en gunde zichzelven dikwerf niet, wat een man, die veel arbeiden moet, toekomt. Daardoor was hij geen lichamelijk sterk ontwikkelde figuur, integendeel, hij was een zwak vat, maar ondanks zijn zwakte arbeidde hij schier onafgebroken. Indien van iemand dan mag van Calvijn gezegd worden, dat hij teveel van zijn krachten gevergd heeft. Hij woekerde met de gaven, hem verleend, maar hij woekerde evenzeer met zijn tijd. Nachtrust gunde hij zich weinig. Hij trachtte ziel en lichaam tot volkomen dienstbaarheid te brengen in den dienst van zijn God. Hij bediende zijn ambt met grooten ijver ondanks tal van tegenspoeden, smartelijke beproevingen en veelvuldige lasteringen. Hij gaf onderricht aan de studenten. Hij schreef brieven aan vrienden in verschillende landen, die hem over gewichtige aangelegenheden geraadpleegd hadden. Hij hield Bijbellezingen voor de gemeente, verklaarde de gansche Heilige Schrift, uitgezonderd de Openbaring van Johannes. Rusteloos bestreed hij de Roomsche kerk; met vaak bittere ironie stelde hij hare dwalingen in het licht. Hij streed tegen Wederdoopers en Libertijnen. Met vorsten en volken onderhandelde hij. En in het groote werk der Reformatie had hij dikwerf in andere landen een beslissende stem. Niet ten onrechte is hij de „redder van het Protestantisme" genoemd.

Zijn prikkelbare en heftige natuur heeft hem dikwerf verleid tot woorden en daden, die den toets der Christelijke liefde niet konden doorstaan. Door zijn vaak onnoodige heftigheid heeft hij velen van zich vervreemd, die hij met zachtheid en gematigdheid misschien had kunnen winnen. Dat hij overal de eere Gods beoogde, was zijn kracht, maar de zucht om heel het leven door wetten te beheerschen, heeft hem wel eens te weinig ruimte doen laten aan de vrijheid der conscientie. Ondanks deze schaduwzijden is Calvijn een man geweest, die gloeide van ijver voor den naam en de zaak des Heeren.

Zijn leer. Calvijns leer is in hoofdtrekken beschreven in zijne *Institutie of Onderwijzing in den Christelijken godsdienst.* Calvijn sloot zich nauw aan bij Augustinus. Hij ging uit van de souvereiniteit Gods en ontwikkelde uit dat oogpunt zijne geloofsleer. „Daar is een almachtige en vrijmachtige wil, die voorrechten onthoudt, die zegeningen intrekt, die rampen en onheilen beschikt, die zelfs door zonden en ongerechtigheden ten verderve voert". Maar deze souvereine wil was, volgens Calvijn, niet onredelijk. Het was een wijze wil. Deze praedestinatie-leer was voor Calvijn geen afgetrokken bespiegeling, geen ijzeren consequentie van zijn denken, integendeel, zij was de uiting van de innigste zielsovertuiging. De verkiezing bood aan Calvijn onmisbaren troost voor de verzekering des heils, waarnaar zijn hart dorstte en zij was hem tegelijk een drijfkracht, om alle gaven en talenten, ja, het geheele leven Gode te wijden, want God had immers alles bestemd tot zijn glorie. Het geloof aan de verkiezing maakte hem niet werkeloos, maar ontwikkelde juist in hem de hoogste werkzaamheid, omdat hij zich altoos in een roeping gesteld zag, welke God voor hem met eeuwige wijsheid bepaald had.

In de meeste geloofsstukken stemde hij met de andere Reformatoren overeen, maar hij heeft ze meer belijnd voorgesteld. De ideeën der Reformatie zijn door hem afgerond. In de leer van het heilig Avondmaal nam Calvijn een geheel afzonderlijk standpunt in. Hij loochende de manducatio oralis d. i. het lichamelijk eten van

Christus' lichaam en bloed; maar hij gevoelde toch meer voor Luthers dan voor Zwingli's opvatting, omdat hij aan de gedachte: *gemeenschap hebben* vast hield. Toch verschilde hij van beiden. Hij leerde, dat het lichaam en bloed van Christus wel degelijk gegeten en gedronken werd maar met den mond des geloofs. Dat geestelijk genieten (zooals de Heilige Schrift zegt: het eten van Zijn vleesch en het drinken van Zijn bloed) kon hij niet verklaren, maar hij hield op grond van de Heilige Schrift vast, dat er zulk een genieten van Christus' lichaam en bloed was, waardoor wij vleesch van Zijn vleesch en been van Zijne beenen werden.

Zijn levenseinde. Calvijn heeft geen hoogen leeftijd bereikt. Reeds als student was zijn gezondheid door overmatigen arbeid geschokt en op lateren leeftijd heeft hij de gevolgen daarvan ondervonden. Hij werd met allerhande krankheden bezocht. Zijne tegenstanders hebben dat aan een minder moreel leven toegeschreven (voornamelijk Bolsec), maar de geschiedenis heeft dit gelogenstraft. Door zijn reuzenarbeid, door zijn grievende tegenspoeden en door lasterlijke aantijgingen werd zijn toch al zwakke gestel zeer aangetast. De laatste zes jaren van zijn leven werd hij gedurig door ziekten geplaagd. Op 6 Februari 1564 beklom hij voor het laatst den kansel en op 27 Mei 1564 brak zijn laatste ure aan. Eenige dagen tevoren had hij vermanend van den Raad en de predikanten der stad afscheid genomen. De laatste dagen bracht hij meestal in aanhoudend gebed door, met een glans van vrede op het gelaat. Op Zaterdag 27 Mei 1564 ontsliep hij. Op den Zondag daaraanvolgende werd hij in allen eenvoud begraven.

Hij liet niet veel achter. Verrijkt had hij zich niet. Door zijn omgang met aanzienlijke vrienden had hij gemakkelijk zich fortuin kunnen verwerven; maar hij liet na behalve zijn boeken en eenig huisraad 200 daalders, d. i. naar ons geld berekend nog geen 5000 gulden. [24.

Calvinisme. Machtig is de invloed geweest van Calvijns arbeid. In Frankrijk, Zwitserland, de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden, Engeland en Schotland, verder een gedeelte van Duitschland, Polen en Hongarije werd zijn invloed diep gevoeld. Men is gewoon om de levensbeschouwing van Calvijn te noemen het Calvinisme en wij willen in enkele trekken dat Calvinisme schetsen, n.m. op *Godgeleerd gebied*, op *maatschappelijk gebied* en op *staatkundig gebied.*

Op *Godgeleerd gebied* heeft Calvijn den grootsten invloed uitgeoefend. De Heilige Schrift was uitgangspunt voor Calvijn. De kerk beslist over de waarheid niet, maar God, die in Zijn Woord tot ons spreekt. De Heilige Schrift ontleent haar gezag niet aan de kerk, maar aan God, die door Zijn Heiligen Geest in onze zielen getuigenis geeft. Maar Calvijn bleef niet staan bij die persoonlijke zielservaring. Integendeel hij klom van het schepsel op tot den Schepper. Hij deed dat niet, omdat zijn eigen logisch denken hem daartoe dreef, maar wel omdat de Schrift zelve hem zoo onderrichtte. De genade Gods en de uitverkiezing staan voor Calvijn niet naast of tegenover elkander. Integendeel, Christus is gave van de verkiezende liefde Gods. Maar van het souverein welbehagen Gods ging Calvijn dan ook steeds uit. De souvereiniteit Gods was zijn schibboleth.

Op *kerkelijk terrein* heeft Calvijn gestreden voor de zelfstandigheid der kerk. Zij moest vrij zijn in haar bediening van het Woord, maar ook in de uitoefening van haar tucht. Voor Calvijn was de kerk èn moeder der geloovigen èn gemeenschap der geloovigen. Niet de ambten waren bij hem het een en het al, zooals in Rome, maar de gemeenschap der Christgeloovigen vormde den grondslag der kerk. Ieder lid moest weten, dat hij deel aan Christus' zalving had en daarom zelve profeet, priester en koning was. De gemeente was echter meer dan een samenkomst der geloovigen, zij had ook bijzondere ambten: predikambt, ouderlingenambt (huisbezoek, opzicht en tucht), diakenambt (barmhartigheid oefenen aan armen en kranken) en doctorenambt (om de waarheid te ontwikkelen, te onderwijzen en te verdedigen). Maar naast deze speciale ambten moest heerlijk uitkomen het ambt der geloovigen. Daarom schafte hij, om slechts een bewijs te noemen, de zangkoren af en legde aan de gansche gemeente de psalmen Davids op de lippen.

Op *maatschappelijk gebied* heeft Calvijn ook grooten invloed uitgeoefend. Er lag in hem evenals in Zwingli een sociale trek. Calvijn heeft over ons menschelijk samenleven het schijnsel van de Heilige Schrift doen uitgaan. Hij gaf aan het beroep een goddelijken grondslag. In het huisgezin gaf hij elk zijn rechten maar legde ook ieder zijn dure verplichtingen op. In het samenleven verdedigde hij het kapitaal, en nam kapitaalrente in bescherming. Hij verdedigde insgelijks het recht van den handel. Wetenschap en kunst noemde hij rijke gaven van Gods algemeene genade. Tal van echt burgerlijke deugden zijn door het Calvinisme tot ontluiking gebracht. Huiselijkheid, reinheid, arbeidslust, trouw, matigheid, spaarzaamheid tierden overal, waar het Calvinisme zich een weg baande, welig en tot op den huidigen dag zijn de invloeden van den Calvinistischen geest duidelijk merkbaar in die landen, waar de Calvinistische reformatie in meerdere of mindere mate tot bloei kwam.

Op *staatkundig gebied* heeft Calvijn ook zeer grooten invloed uitgeoefend. Hij was geen democraat in de tegenwoordige beteekenis van dat woord. De praedestinatieleer was in lijnrechten strijd met de gelijkheidsleer der revolutie. Uit Calvijns praedestinatieleer vloeide juist differentiatie voort. Calvijn heeft geleerd, dat staat en kerk wel ieder een eigen terrein hadden, maar dat in beide Gods eer mocht gezocht worden. Wat den staatsvorm betreft had hij voorliefde voor een aristocratisch geregeerde republiek. Toch kwam hij ook op voor de rechten van de burgers. Zijn praedestinatieleer gaf aan de burgers ook een zeker gevoel van eigenwaarde. Men behoefde zich niet weerloos te laten slachten, zooals de Anabaptisten leerden. De Lutherschen zagen doorgaans ook af van verzet tegen de overheid; maar Calvijn toonde duidelijk aan, dat de overheid er is voor het volk en niet het volk voor

de overheid. Vandaar dat hij een staatkundige vrijheid verdedigd heeft, die van de grootste beteekenis geweest is. De Hugenoten in Frankrijk, de Puriteinen in Engeland en Schotland en de Geuzen in ons land hebben aan de staatkundige beginselen van Calvijn het recht, den moed en de kracht hunner heldhaftige worsteling tegen onbehoorlijke dwingelandij ontleend.

Zoo is Calvijn een Reformator geweest van ontzettend grooten invloed en het Calvinisme heeft al sinds eeuwen, zij het onder eenigszins gewijzigden vorm, het leven van personen en volken beheerscht. [24

Calwer Verlag. Dat is de door Dr Barth in 1833 opgerichte vereeniging in Würtemberg, welke hoofdzakelijk „inwendige zending" beoogt. Christelijke schoolboeken (zoo o. a. de Bijbelsche geschiedenissen, die in Würtemberg een schoolboek zijn met circa 280 oplagen. Dit schoolboek werd in 70 talen overgezet). Verder werden uitgegeven vele werken op het gebied der zending, en vervolgens allerhande geschriften over Archaeologie, Geografie, Geloofsleer, Inleiding op de Heilige Schrift. Daarenboven tal van biografieën en vertellingen. Een der voornaamste werken is het *Handboek der Bijbelverklaring*, 1849, 6e druk 1886, benevens het *Calwer Bibellexicon*, 1887, en het *Calwer Kirchenlexicon*. [24.

Camaldulensers of *Camaldoli*. Romuald van Ravenna, een dweepziek Anachoreet, die op vele plaatsen reformatorisch onder de monniken arbeidde, stond in hooge achting bij het volk en bij Otto III. Hij stichtte in 1018 de kluizenaarskolonie Camaldoli (Campus Maldoli), een berg in de Apennijnen bij Arezzo. In 1072 werd deze kolonie door Petrus Damiani tot een orde gemaakt. Deze beschreef ook het leven van Romuald. Hij deed onder de Camaldulensers de gewoonte van het geeselen ingang vinden. Het doel van deze orde was, om het monnikenwezen weer terug te voeren tot het oude kluizenaarsleven. De Camaldulensers woonden in afzonderlijke huisjes. Zij moesten zich van andere monniken onderscheiden door een witte kleeding en door voortdurend opzettelijk zwijgen. Hun tijd moesten zij doorbrengen met vasten en geeselen. De prior heette major. Later is deze orde aan andere orden gelijk geworden. Zij verkreeg veel rijkdom, verliet de strenge levenswijze en verviel. Alle pogingen om te reformeeren leden schipbreuk. [24.

Cambyses is de zoon van den bekenden Perzischen koning Kores of Cyrus, die, reeds bij het leven van zijn vader door dezen als troonopvolger aangewezen, door diens vroegtijdigen dood nog vrij jong tot de regeering over het reusachtige Perzische rijk geroepen werd (529 vóór Christus). Onmiddellijk na zijn troonsbestijging had hij met vele ernstige opstanden te kampen, die allerwege uitbraken. Door zijn energiek optreden wist hij echter vrij spoedig den toestand meester te worden; doch zijn eenigen broeder Bardija (in het Grieksch Smerdis), jonger dan hij, liet hij in het geheim ombrengen wijl hij dezen — en misschien niet ten onrechte — ervan verdacht in die opstanden de hand te hebben gehad. Zorgvuldig liet hij evenwel zijn dood verborgen houden, zoodat onder het volk de gedachte algemeen verbreid bleef dat Bardija ergens in geheime gevangenschap vertoefde. Hierna kon Cambyses er toe overgaan om het gedeelte van zijns vaders levenswerk, dat nog onvoltooid was gebleven, ten einde te brengen, n.l. de verovering van Afrika, en in de eerste plaats de onderwerping van Egypte. De zorgvuldig voorbereide veldtocht tegen het oude rijk der Farao's, waar destijds koning Amasis regeerde, tijdens den opmarsch der Perzen opgevolgd door zijn zoon Psammetichus III, werd met een verrassend en volledig succes bekroond. Het Egyptische leger werd beslissend verslagen in de nabijheid van de grensvesting Pelusium en wierp zich toen in de oude koninklijke residentie Memfis, waar het, na eenigen tijd te zijn belegerd geweest, zich moest overgeven. Daarop volgde zeer spoedig de onderwerping van het geheele land, dat nu tot een Perzische provincie werd (525). De Grieksche nabuurstaten Cyrene en Barka onderwierpen zich vrijwillig; en Cambyses richtte zich dus naar het Zuiden om Ethiopië aan te tasten. Althans het Noordelijk deel daarvan viel in zijn handen, maar toen hij Napata, de residentie van Zuid-Ethiopië, had bereikt en zich gereed maakte dit in te nemen, zag hij zich tot een overhaasten terugtocht genoodzaakt door de gebeurtenissen welke inmiddels in Perzië hadden plaats gegrepen. Daar was namelijk een nieuwe en uiterst gevaarlijke opstand uitgebroken onder leiding van een zekeren Magiër met den naam Gaumata, die zich voor den vermoorden Bardija uitgaf (vandaar dat hij bij de Grieken bekend is als pseudo-Smerdis, d. i. de valsche Smerdis), en zich als kroonpretendent had opgeworpen. De geheimhouding van Bardija's dood deed hem geloof vinden bij het volk, zoodat Cambyses zijn troon ernstig bedreigd zag. Hij nam daarom den kortsten terugweg naar Egypte, door de Nubische woestijn, waarin zijn leger ernstig werd geteisterd, doch kwam nog juist in tijds om in Egypte aan de oplevende hoop op bevrijding een eind te maken. De ongelukkige Psammetichus III, die aanvankelijk een zeer welwillende behandeling had ondervonden, moest nu zijn poging om den verloren troon te herwinnen met zijn leven betalen. In snelle marschen begaf zich Cambyses daarop naar Perzië, doch onderweg, in het Syrisch gebied, had hij het ongeluk zich bij het bestijgen van zijn paard op zoodanige wijze aan de dij te verwonden dat hij kort daarna aan de gevolgen stierf (521). Daar hij geen troonopvolger naliet, bleef het rijk tijdelijk in handen van den Magiër, totdat deze na een drietal maanden als bedrieger ontmaskerd en vermoord werd, waarop de jeugdige Darius, die na Cambyses' dood het opperbevel over het Perzische leger had verkregen, den troon beklom. [10.

Camero. I. *Johannes Camero*, een Gereformeerd theoloog, geboren 1578 te Glasgow, studeerde eerst theologie, nadat hij al professor in de filosofie te Sedan geweest was. Hij werd predikant te Bordeaux 1608. Professor in de theologie te Saumur 1618, in Montauban 1624, gestorven 1625. Hij was een tegenstander van Calvijns praedestinatieleer. Op het gebied van de bekeering was hij synergistisch. Hij schreef aan den mensch nog krachten toe, die mede-

werkten met de genade. Tot zijn leerlingen behoorden Amyraut, Capellus en Placeus.

II. *Archibald Camero*, Schotsch geestelijke, bij de Presbyterianen behoorende. Hij was evenals de geestelijke Cargill een verklaard tegenstander van Karel II. Door de „Declaration of Indulgenee" werd een deel der ontevredenen tevreden gesteld, maar een ander deel wilde er niets van weten. De volgelingen van Camero en Cargill, Cameronianen of Cargillaten genoemd, waren de heftigste tegenstanders. Camero die deel genomen had aan de actie tegen Karel II (22 Januari 1680), waarbij de koning van den troon vervallen verklaard werd, viel als aanvoerder van zijn volgelingen in een strijd tegen de koninklijke troepen bij Airs-Moss, Cargill werd onthoofd. De volgelingen beschouwden beide mannen als martelaren. Ondanks de felste vervolging hielden zij stand. De vervolging eindigde, toen de Stuarts verdreven waren. De herstelling der Presbyteriaansche kerk in Schotland door Willem III behaagde aan deze secte nog niet. Die ging niet ver genoeg naar hun zin. In 1743 kregen zij eindelijk als „Gesepareerde Presbyterianen" erkenning van staatswege. In 1876 zijn ze met de Vrije Schotsche kerk vereenigd. [24.

Camisards. Zoo noemde men de Fransche Gereformeerden in Langue-doc, die na de intrekking van het Edict van Nantes, bijzonderlijk van 1702—1705 de wapens opgevat hadden in den strijd voor godsdienstvrijheid. De naam Camisards wordt door sommigen afgeleid van camise (hemd of kiel) en door anderen van camisade (nachtelijke overval). De schrikkelijke tijden, welke deze lieden doorleefden, deden hen reikhalzend uitzien naar de toekomst, welke in de Heilige Schrift aan Gods volk voorspeld wordt. Er ontstond onder hen een zekere mate van dweepzucht. Er traden profeten op en profetessen, die openbaringen zeiden te ontvangen over de toekomst. Men zag geestverrukkingen, velen (vrouwen en zelfs kinderen) ontvingen gezichten. Daar deze Camisards hoe langer zoo meer tot Oud-Testamentische voorstellingen kwamen, zagen zij in hun vijanden, vijanden Gods, die uitgeroeid moesten worden. De burgeroorlog 1702—1705, waarin aan de zijde der Camisards Jean Cavalier streed en aan de zijde der koninklijke troepen Montrevel en Villars, werd met afwisselend succes gevoerd. De strijd werd echter met ongewone bitterheid gestreden. Eindelijk onderwierpen zich de Camisards onder beding, dat zij gewetensvrijheid zouden genieten en recht zouden hebben te emigreeren. Cavalier ging naar Engeland, waar hij als gouverneur van Jersey stierf. In 1710 eindigde de strijd der Camisards. De Gereformeerden werden in stilte onderdrukt. Het profetisme der Camisards plantte zich voort in Engeland en aan den Neder-Rijn. [24.

Camphuysen (Dirk Raphaëlsz) werd ongeveer 1586 te Gorcum geboren uit een aanzienlijk, maar arm geslacht. Spoedig wees, werd hij eerst tot schilder opgeleid, maar Mr Willem, rector te Gorcum, leidde hem op voor de academie. Te Leiden kreeg hij zijn verdere vorming. Hij werd eerst huisonderwijzer bij Gideon van Boetzelaer en huwde in 1613 Anne van Alendorp. Eerst te Gorcum, daarna te Utrecht, trad hij in deze laatste plaats op als onderwijzer aan de Hieronymusschool (1614).

Ook preekte hij wel eens voor de Waterlanders, doopsgezinden van de strengste observantie. In Utrecht trad hij voor groote scharen op. In 1617 overwon hij zijn bezwaren tegen het predikambt en werd hij predikant te Vleuten. In wereldontvluchting en zachtmoedigheid zag hij het Christelijk ideaal en zelfs Roomschen luisterden naar zijn irenische prediking. Openlijk koos hij de partij der Remonstranten en in 1619 werd hij uit zijn dienst ontzet, in 1620 gevolgd door zijn bannissement. In 1620 gaat hij naar Norden (na Amsterdam ontvlucht te zijn) en wel als drukker. In 1622 verlaat hij Norden, gaat naar Harlingen, daarna naar Ameland en Dokkum (1624). Hier zette hij een winkel op. In Mei of Juni 1624 is hij te Hoorn, om zijn *Stichtelijke rijmen* te drukken. Deze uitgave had groot succes. Aan een nieuwe psalmberijming werkte hij tot zijn dood. Onderwijl was hij vlasreeder. Voor een benoeming tot professor te Rakow (1625) bedankte hij. Een pijnlijke nierziekte sleepte den toch reeds zwakken man ten grave (Juli 1627).

Als prediker stond Camphuysen hoog. Ook als zieleherder muntte hij uit. Hij wilde bijbelsch theoloog zijn. Hij had een diepen afkeer van confessiën, formulieren, enz. De beste religie is de Christelijke. Christus is geen God, maar wel goddelijk. Van erfzonde wilde hij niet weten, wel van erfsmet en de leer der voorbeschikking ontkende hij. Camphuysen bij een bepaalde secte indeelen, gaat niet. Als de Remonstranten hem op sleeptouw willen nemen, wijst hij ook hen af. Ook bij Doopsgezinden, Rijnsburger collegianten, Socinianen, enz. gevoelt hij zich niet thuis; de gebannene bant zich voortdurend zelf uit. Wij zouden hem thans noemen een Christelijk anarchist. Hij was een mensch eer braaf dan gevat, geneigd tot alle ketterij, een man voor de stilte, een vat vol tegenstrijdigheid. Na zijn dood is deze eenzame populair geworden. Reeds de zeventiende eeuw bracht 35 drukken van zijn *Stichtelijke rijmen*. Hij heeft slechts één snaar op zijn lier (n.l. die van het religieuze lied), maar zijn liederen zijn klassiek. [18.

Candace komt voor in Hand. 8 : 27. Het is echter niet zoozeer, gelijk men uit die plaats zou kunnen afleiden, een eigennaam, doch een woord, dat eerder als Farao in het oude Egypte een titel schijnt te zijn geweest, althans een naam, die alle koninginnen van Moorenland of Aethiopië droegen. [17.

Candidaat, Latijn candidatus, was iemand die naar een ambt dong. Hij droeg dan een witte toga (toga candida). Herodes Antipas wilde Jezus voorstellen als een adspirant-koning en liet hem daarom een wit kleed aantrekken (Luc. 23 : 11). Ook thans nog noemt men iemand, die naar een of ander ambt dingt, een candidaat. Zoo kan men candidaat voor de Tweede Kamer zijn. Aan de academie is de naam candidaat gebruikelijk voor iemand, die den laagsten graad behaald heeft in een of andere faculteit (theologie, rechten enz.). Wat de Nederlandsch Hervormde kerk betreft is men candidaat eerst

door een academisch examen in de theologie; kerkelijk wordt men candidaat na het afleggen van een voorbereidend kerkelijk examen voor de kerkelijke hoogleeraren. Eerst na het met gunstig gevolg afleggen van een kerkelijk examen voor een provinciaal kerkbestuur wordt men candidaat tot den Heiligen Dienst. Bij de Gereformeerde kerken is men eerst candidaat door een examen aan de Vrije Universiteit of Theologische School. Daarna volgen nog twee kerkelijke examens, het praeparatoir examen en het peremptoir examen. [24.

Canisius (Petrus), (eigenlijk De Hondt) (1521—1597) werd 8 Mei 1521 te Nijmegen geboren. Opgevoed te 's Hertogenbosch en te Arnhem, werd hij later student te Keulen, waar hij in 1538 licentiaat en spoedig daarna magister artium werd. Den 8sten Mei 1543 werd hij lid van de orde der Jezuieten. Tijdens zijn verblijf in Keulen hield hij theologische voorlezingen, en gaf zijne Latijnsche vertaling van de werken van Cyrillus van Alexandrië en de werken van Leo den Groote en van Tauler uit. Hij wenschte in Keulen te blijven werken, maar de meester van de Jezuietenorde riep hem naar Italië, vanwaar hij in 1548, op verzoek van hertog Wilhelm IV van Beyeren, vertrok naar Ingolstadt, om als professor in de theologie op te treden. Hier bleef hij tot 1552, toen Ignatius alle Jezuieten van Ingolstadt naar Weenen riep. Tijdens zijn verblijf aldaar ontplooide hij een groote werkzaamheid, en gaf in 1553 uit zijn beroemden Catechismus *(Summa doctrinae Christianae)*, welk werk, waarin de schrijver blijk geeft, dat hij een bekwaam practisch catecheet was, van bijzonder grooten invloed is geweest, waarvan de in 130 jaren verschenen 400 uitgaven getuigenis afleggen. Hiermede begon Canisius zijn levenswerk, de nederwerping van het Protestantisme en de herleving van het Roomsch-Catholicisme. Onvermoeid herinnerde hij vorsten en bisschoppen aan hun kerkelijke plicht, bracht de tegenreformatorische actie naar Polen (1558), en installeerde de Jezuieten in Augsburg, München en Innsbruck. Hij nam deel aan de laatste zittingen van het Trentsche concilie, waar hij o. a. een pleidooi hield ten gunste van de hervorming van de tucht over de geestelijkheid, wat hem het beste middel voor het herstel der kerk toescheen. De laatste dagen van zijn leven bracht hij door te Fribourg, waar hij een Jezuietencollege stichtte, zich verder bezig hield met het schrijven van stichtelijke lectuur, en waar hij 21 December 1597, nog frisch naar lichaam en geest, stierf. In 1864 is hij zalig gesproken. Naar hem is genoemd de Roomsch-Catholieke Canisiusvereeniging, die bedoelt de jeugd te bewaren voor het gevaar van de Protestantsche, speciaal van de zoogenaamde neutrale en ongeloovige scholen. [32.

Cannegieter (Tjeerd), geboren 1846, theologiae doctor, Nederlandsch Hervormd predikant te Tzum, werd na het bedanken van J. H. Gunning in 1878 aan de Universiteit te Utrecht, van wege de synode der Nederlandsche Hervormde Kerk benoemd voor het geven van kerkelijk hooger onderwijs. Aangezien hij een beslist aanhanger der Groninger richting was, gaf zijn benoeming tot kerkelijk hoogleeraar in het orthodoxe Utrecht grooten aanstoot. De ontevredenheid over zijn aanstelling uitte zich door de oprichting van de Vrije Universiteit te Amsterdam, en door de instelling te Utrecht van een privaat-college in dogmatiek van Dr Bronsveld, als tegenwicht tegen het vrijzinnig onderwijs van dezen hoogleeraar. Aanvankelijk nog Evangelisch, liet Prof. Cannegieter allengs het bovennatuurlijke los en werd hij modern. Om zijn telkens hernieuwde overdenking van het intiem verband van God en menschelijke persoonlijkheid geldt hij voor den mysticus van het Modernisme. Kerkrechtelijk bepleitte hij met taaie volharding de bevoegdheid der synode tot regeling van het Beheer. In *De moderne richting*, Kerk en Secte 1908, gaf hij een korte schets van het Modernisme. In 1909 zagen enkele van zijn opstellen uit Teylers Theologisch Tijdschrift gebundeld het licht onder den titel: *Godsdienst en Zieleleven*, tot aanwijzing van de grondgedachte, die zijn overtuiging beheerscht, dat godsdienst en zieleleven een ondeelbare éénheid zijn. [30.

Canones. Het woord canon beteekent: regel, wet. Een canon der kerk is een regel die geldt voor de kerk. De oude kerk beschouwde heel het leven van uit het gezichtspunt van het Woord en de wet Gods, die de regel of de canon was voor geloof en leven, en daarom waren ook de rechtsregelen, door de kerk opgesteld, uit religieuse gronden verbindend.

De canones of de rechtsregelen der kerk zijn allengs ontstaan. Op de onderscheidene kerkvergaderingen hielden de vaders der kerk zich bezig met kwesties niet alleen van theologischen aard, maar ook met zaken, die de orde en de tucht, benevens het burgerlijke en het maatschappelijke leven raakten. Uit den aard der zaak scheidde men niet, ook zelfs niet in de terminologie, tusschen decreten of dogmatische leeringen en tusschen canones of rechtsregelen. In beide gevallen gaf toch het Woord Gods voor het volk Gods den regel aan. Wanneer in betrekking tot het maatschappelijke en het burgerlijke leven het Romeinsche recht niet bevredigde, stelden de concilies canones op, die, in afwijking van het Romeinsche recht, de gedachten vertolkten, welke zij omtrent een bepaalde zaak in de Schrift meenden te vinden. Voor alle mogelijke kwesties van privaat-, straf-, wissel- en handelsrecht zocht men de beginselen in Gods Woord en in de traditie. Zoo ontwikkelde zich naast het Romeinsche recht het canonieke recht.

De wetten van een kerkvergadering heetten tot op het concilie van Trente in het Westen in den regel canones, terwijl men de beslissingen in zaken des geloofs gewoonlijk dogmen noemde. Het Trentsche concilie evenwel duidde de vastgestelde geloofsleer aan met het woord doctrina (leer), de korte formuleering der leer met het woord canon, en de bepalingen van orde en tucht met het woord decreten. Slechts de canones en de decreten zijn de eigenlijke rechtsbronnen.

Ook de Leerregels van Dordrecht (1618/19) worden canones genoemd. [32.

Canoniciteit is een woord afgeleid van het Griecksche canon, dat oorspronkelijk riet beteekende, dan ook werktuig, lineaal, regel, richtsnoer (Gal. 6 : 16). In de oude kerk werd het woord gebruikt voor de algemeen geldende geloofsbelijdenis (doopssymbool), later ook van de Schrift.

Bij de Grieken schijnt canon aanvankelijk slechts te hebben beduid de lijst der Goddelijke schriften, bij de Latijnen werd canon de naam ook voor de Schrift zelf, die regel en richtsnoer is en in dien zin bleef het woord in gebruik. Canoniek beteekende met Goddelijk gezag bekleed en canoniciteit geeft dat gezag zelf te kennen. Dat gezag rust op de inspiratie. De Schrift heeft gezag alleen, omdat God haar gaf. Het gezag kan gekend worden, omdat de Schrift haar Goddelijkheid uitstraalt (autopistie) en omdat de bekeerde mensch in het getuigenis des Geestes een oog ontvangt om het licht op te vangen. Iemand, die dat getuigenis in het hart heeft en met de Schrift in aanraking komt, ziet en gelooft haar canoniciteit.

Een heel andere vraag is het, hoe God in den loop der geschiedenis heeft bewerkt, dat die en die bepaalde boeken voor canoniek werden gehouden, m. a. w., hoe het gezag, dat de Schrift had, tot erkenning kwam. Het oudste getuigenis voor den volledigen canon van het Oude Testament vindt men in den proloog van Sirach. Welke menschelijke factoren aan de verzameling hebben gewerkt, is niet met zekerheid te zeggen. Waarschijnlijk hebben Ezra en Nehemia veel gedaan voor de verzameling der boeken van het Oude Testament.

Bij de verzameling en afsluiting van het Nieuwe Testament werkten vooral vier factoren; n.l. apostolische oorsprong, oudheid, voorlezing in de kerk en verzet tegen de ketters (Marcionieten en Montanisten). De boeken van het Nieuwe Testament, zooals wij ze thans hebben, vindt men het eerst genoemd in den Paaschbrief van Athanasius uit 367. Ten slotte heeft de kerk op verschillende conciliën verklaard, welke boeken canoniek gezag hadden. Natuurlijk was dat geen canoniek verklaren, maar een belijden, dat aan die en die boeken krachtens hun Goddelijken oorsprong Goddelijk gezag toekwam. Het gezag rust dan ook allerminst op de verklaring der kerk. Wel kan het getuigenis en de belijdenis van de door Gods Geest geleide kerk ons leeren, welke boeken canoniek zijn. Wat den aard van het gezag betreft, die is, juist, omdat het een Goddelijk gezag is, volstrekt. Bij de Schriftstudie is het wenschelijk te onderscheiden tusschen canoniciteit en authenticiteit d. i. tusschen de vragen: heeft een boek Goddelijk gezag en: is het door dien of dien bepaalden schrijver geschreven. [17.

Canoniek recht. Met de uitdrukking *canoniek recht* wordt in de Middeleeuwen alle recht aangeduid, hetwelk op kerkelijken bodem was ontstaan. Nadat in de 12e tot de 14e eeuw de groote rechtsverzamelingen waren tot stand gekomen, die als corpus juris canonici werden samengevat, werd men gewoon het recht in deze boeken vervat bij voorkeur te noemen het canonieke recht (jus canonicum).

Het kerkrecht en het canonieke recht hangen zeer nauw samen. Beide hebben tot bron de canones door de kerk opgesteld. De meeste van deze canones hebben betrekking op het kerkelijke leven, en raken de verhouding van kerk en staat, de haeretici, het huwelijk, den eed, het geestelijke gericht, enz., en wijl de staat naar de beschouwing der kerk van die dagen geroepen was om de kerk te dienen, werd het canonieke recht een groot deel van het recht, dat in de staatsfeer gold. Naast het corpus juris civilis (het burgerlijke rechtsboek) vormde het corpus juris canonici (het canonieke wetboek) een bron van het gemeene recht. De begrippen canoniek recht en kerkrecht dekken dus elkander niet geheel. Het canoniek recht beperkt zich niet tot de kerk, maar strekt zich uit tot buiten het kerkelijk leven. Het behandelt allerlei onderwerpen, die ook in het wereldlijke recht ingrijpen: tollen, belastingen, verjaring, enz. Richter stelt de verhouding van beide voor onder het beeld van twee elkander snijdende cirkels.

In de eerste dagen der jeugdige kerk rustte de gang van het kerkelijk leven op de regelen door Christus en de apostelen gegeven in de Schriften des Nieuwen Testaments. Doch reeds in de tweede eeuw stelde de kerk afzonderlijke regelingen op voor de cultus, de belijdenis en de kerkinrichting. Deze regelen, gegeven in de Didache der Apostolische Kerkenorde, enz. golden voor een plaatselijke kerk of voor een kerk van een bepaalde streek. De hoogste autoriteit in de kerk was het Woord Gods en de heilige overlevering der kerk.

In de Oostersche kerk golden als rechtsbronnen voor het kerkelijk recht: de besluiten of canones der algemeene of particuliere synoden van de eerste vijf eeuwen, die in de Acta van de synode van Chalcedon (451) vermeld worden. Eerst wanneer de besluiten eener synode het zegel der erkenning door de kerken hadden ontvangen waren zij algemeen bindend.

In het Westen waren alleen de canones van Nicaea (325) in Latijnsche vertaling geldig, en later werden daaraan de besluiten der verdere synoden, in Latijnsche vertaling, toegevoegd. Zij zijn bekend in twee vertalingen, de versio Prisca of Itala (de Latijnsche) en de versio Hispana of Isidoriana (Spaansche). De eerste planmatige verzameling werd vervaardigd door den Scythischen monnik Dionysius Exiguus († 536), welke verzameling in Italië, Gallië, Spanje en Griekenland als corpus canonicum werd erkend en gebruikt. Later is deze bundel, omgewerkt en vermeerderd, door paus Hadrianus in 774 aan Karel den Groote ten geschenke gegeven en vandaar collectio Dionysio-Hadriana genoemd, en sedert 802 door de synode van Aken formeel als kerkelijk wetboek (codex canonum) erkend. In de Spaansche kerk ontstond in het begin der zevende eeuw een verzameling van rechtsbepalingen, die men de Spaansche of Isidorische noemt, welke andere verzamelingen ten grondslag heeft, en die ten onrechte worden toegeschreven aan den aartsbisschop Isidorus van Sevilla († 636). Deze Spaansche verzameling was reeds vroeg in

Elize van Calcar (blz. 406).

Dirk Raphaëlsz Camphuysen (blz. 414).

A. Capadose (blz. 420).

Jacob Cats (blz. 433).

Frankrijk bekend, en werd geheel omgewerkt en met talrijke valsche stukken vermeerderd in de negende eeuw in West-Frankrijk verbreid. Als vervaardiger wordt genoemd in de voorrede: Isidorus, met den bijnaam Mercator, en vandaar wordt deze verzameling toegeschreven aan den H. Isidorus van Sevilla.

Met de pseudo-Isidorische verzameling sluit de rij van de collectiones (verzamelingen), die de voorhanden rechtsbepalingen grootendeels in chronologische orde samenstellen. Een zelfstandige bearbeiding van enkele stukken, van het huwelijksrecht en van het tiendenrecht, werd door sommige schrijvers ondernomen. De wetgeving der kerk werd door zendbrieven van de bisschoppen, door de canones van de synoden, door de behandeling van allerlei vragen door kerkvaders en geestelijkheid geregeld, en werd ook op de kerkelijke scholen als deel van de theologie geleerd, maar het kwam vóór de twaalfde eeuw niet tot een wetenschappelijke behandeling van het kerkrecht. Tot aan de dagen van Gratianus was het canonieke recht in de handen van theologen. Wel was het reeds toen voor een groot deel een juridische wetenschap, maar het werd als theologische wetenschap beschouwd.

De schepper van een zelfstandige wetenschap van het kerkrecht is de Camaldulenser monnik en leeraar in het recht te Bologna, Gratianus, die voor het eerst aan de universiteit aldaar voorlezingen hield over het canonieke recht, als een zelfstandige juridische wetenschap. Hij ging bij de behandeling van de stof niet tot de oorspronkelijke bronnen terug, maar bediende zich van de meest bekende verzamelingen van zijn tijd, doch bewerkte deze naar een bepaalde methode. Hij stelde eerst de algemeene text vast (distinctiones, causae, quaestiones), deelde deze in deelen in (rubricae), beantwoordde dan de stellingen met bewijzen (canones) uit de autoriteiten, en verbond en verklaarde deze door tusschengevoegde opmerkingen (dicta Gratiani). Hij noemde zelf zijn boek, dat tusschen 1140 en 1150 verscheen, concordia discordantium canonum, omdat zijn doel was aan de tegenstrijdige beschouwingen over de canones een einde te maken, en een harmonische eenheid te geven, doch later is het bekend geworden als Decretum (Wetboek) Gratiani. Dit boek van Gratianus verdrong weldra alle andere verzamelingen, en werd de grondslag van de ras opbloeiende wetenschap van het canonieke recht, dat als een zelfstandige tak van de juridische wetenschap naast het Romeinsche recht werd beoefend.

Het rechtsboek van Gratianus werd het voorwerp van wetenschappelijke behandeling. De magistri decretorum (rechtsleeraren) hielden voorlezingen over dat boek, de inhoud werd medegedeeld, de tekst voorgelezen, bepaalde gevallen werden daarbij behandeld, rechtsregelen vastgesteld, rechtsvragen opgeworpen en uit de stof van het boek beantwoord. Ook werden schriftelijke verhandelingen gegeven. Onder de leeraren der rechtswetenschap (decretisten) zijn vooral bekend: Paucapalea († 1185), Stefanus Tornacensis († 1203), Joh. Faventius († 1171), den plagiator van Stefanus en Rufinus, Rolandus Bandinellus, later paus Alexander III († 1181), Joh. Teutonicus (12de eeuw). De meest primitieve vorm van dezen wetenschappelijken arbeid was de glosse, d. w. z. een in het handschrift tusschen de regels (interliniares) of aan den rand (marginales) aangebrachte woordverklaring, of een bijvoeging van parallele plaatsen tot verduidelijking van den tekst. Van deze glossen kregen bijzonder aanzien die van Joh. Teutonicus, welke door Bartholomeus van Brescia werden bewerkt en vermeerderd. Een reeds vrijer ontwikkelde, maar toch nog aan de bronnen gebonden vorm, deze commentarieerend, of een enkel punt zelfstandig behandelend, waren de summae, die enkele hoofdstukken verklaarden, of den inhoud in enkele distincties voorstelden. Een derde vorm van litterarische werkzaamheid zijn monografieën, die onder den naam van quaestiones practischerechtsgevallen beantwoorden, en als tractatus de theoretische voorstelling van afzonderlijke rechtsinstituten gaven.

Een nieuwe periode van de geschiedenis van het canonieke recht is die van Gregorius IX tot de Reformatie. De kring van de bronnen van het kerkrecht werd in dezen tijd zeer vermeerderd, door dat in deze periode het corpus juris canonici werd voltooid. Paus Gregorius IX (1224—1241) vervaardigde uit het groote materiaal, dat door Gratianus niet was opgenomen, of dat later ontstaan was, en waarvan afzonderlijke verzamelingen gemaakt waren, en daarom genoemd werden: Decretales extra Decretum (Gratiani) vagantes; of ook Extravagantes sc. litterae; Extravagantia sc. capita, met behulp van zijn kapelaan Raymundus de Pennaforte een nieuwe verzameling van wetten. Om dit wetboek voor de practijk bruikbaar te maken behield Raymundus de in deze verzamelingen gebezigde volgorde naar vijf boeken, aangeduid door den hexameter: Iudex, Iudicium, Clerus Connubia, Crimen (kerkelijke personen, kerkelijk recht, rechten en plichten der geestelijkheid, strafrecht), die ingedeeld werden in tituli (afdeelingen) en capita (hoofdstukken). Om de leemten in deze wetgeving aan te vullen liet Gregorius nog onderscheidene decretalen onder zijn naam vervaardigen. Deze geheele verzameling, waardoor de na Gratianus ontstane verzamelingen terzijde geschoven werden, werd door de bul Rex pacificus, in September 1234, als het eenige boek der decretaliën naast het Decretum Gratiani gepubliceerd, en werd daarom ook wel liber extra (sc. decretum) genoemd. De decretalen, welke na 1234 verschenen, en aanvankelijk zelfstandig en los naast de wetboeken behouden, werden door Bonifacius VIII verzameld, ingedeeld in vijf deelen en door de bul Sacrosanctae Romanae Ecclesiae van 9 Maart 1298 gepubliceerd. Dat boek kreeg den naam van Liber Sextus, en is juridisch het beste stuk van het corpus juris canonici.

Reeds spoedig daarna werd het kerkelijk wetboek weder uitgebreid. Clemens V (1305—1314) liet de besluiten van het concilie van Vienne en een deel van zijn eigen constituties, eveneens in vijf deelen ingedeeld, in een officieele collectie vereenigen en publiceeren. Deze verzameling

door paus Johannes XXII opnieuw bevestigd en gepubliceerd draagt den naam van Clementinae (sc. constitutiones).

Deze drie verzamelingen: Decretalen van Gregorius, het Liber Sextus en de Clementinen, ontvingen samen met het wetboek van Gratianus op het concilie van Bazel den naam van corpus juris canonici. De decretalen der volgende pausen werden slechts willekeurig aan de Clementinen toegevoegd, tot Jean Chappuis ze, in twee deelen gedeeld, aan zijn uitgave van de Sextus en de Clementinen toevoegde. Deze decretalen zijn wel bestanddeelen van den Corpus juris gebleven, maar hebben niet de autoriteit van een wetboek. Ook voor het wereldlijke recht was het corpus juris in de Middeleeuwen door de gewoonte rechtens aanvaard, en was het naast het corpus juris civile (het burgerlijk Wetboek) een bron van het gemeene recht. Kwamen beide met elkander in tegenspraak dan had het canonieke recht als het jongere recht de voorkeur.

De wetenschap bemoeide zich in de Middeleeuwen niet met andere verzamelingen van wetten, omdat het gebruik van niet-ambtelijke verzamelingen in de school en in het gericht verboden was. Evenwel werd de behandeling langzamerhand breeder. Uit de eenvoudige glosse ontwikkelden zich de lezingen (apparatus), die, geheel afgezonderd van de tekst, hoewel deze volgend in de orde, formeele commentaren geworden waren. Er kwamen over de decretalen van Gregorius IX de summae titulorum, d. i. leer- en handboeken van het canonieke recht, naar de orde der wetten ingericht. Daarnaast kwamen compendiën, los van den wettelijken vorm, terwijl de tractatus ook breeder werden uitgewerkt.

De scholastieke methode leverde aan de schrijvers over het canonieke recht de methode. De schrijvers waren juristen, die tevens theoloog waren. De theologie en de filosofie gaf hun het beslissende woord. Een plaats uit den Bijbel en uit het corpus juris had voor hen dezelfde kracht. Aristoteles en de kerkvaders bezaten dezelfde autoriteit. De universiteiten waren voormelijk de plaatsen waar het canonieke recht werd beoefend, aan welke sedert de 13de eeuw ook leeken als leeraren werden toegelaten, terwijl ook geestelijke orden, deels in verbinding met de universiteiten, deels zonder verband hiermede, het canonieke recht beoefenden.

Een officieele uitgave van het corpus juris is die van 1582, welke door een commissie van kardinalen en vakgeleerden, op last van den paus, werd bezorgd. De nieuwste uitgave is die van E. Friedberg, die de oorspronkelijke tekst van Gratianus poogde te herstellen.

Voor de ambtelijke Roomsch-Catholieke kerk geldt nog onveranderlijk het recht dat in de Middeleeuwen is aanvaard. Haar recht is het hoogste recht.

De Reformatie heeft het canonieke recht niet aanvaard. Luther ijverde geweldig tegen de pauselijke decretalen en verbrandde ze tegelijk met den pauselijken banbul. Toch heeft het canonieke recht nog een betrekkelijk recht in Luthersche en in andere landen behouden. Nog lang werd naast het Romeinsche recht het canonieke recht beoefend, en aan de hoogescholen onderwezen. Men achtte het voor de juristen wenschelijk in beide deelen van het recht te promoveeren, en gaf aan hen die in het wereldlijke en canoniek recht gepromoveerd waren den titel: doctor utriusque juris (doctor in de beide rechten). In de moderne staten evenwel heeft het zijn kracht verloren, ofschoon het in sommige gevallen nog subsidiair invloed heeft. [32.

Canonisatie is de heiligverklaring van een zalige door den paus. In de oude kerk was zulk een bijzondere heiligverklaring door een kerkelijke autoriteit onbekend, terwijl ook de Orthodox-Oostersche kerk zulk een canonisatie niet kent. Wel waren er in den ouden tijd personen, die door het volk reeds tijdens hun leven als heiligen werden geëerd, of die na hun dood in een bepaald deel der kerk als heiligen werden aangeroepen om de belangen der bidders bij God te bepleiten, maar voor de heiligverklaring was geen juridisch proces noodig. De bisschoppen gaven hun goedkeuring om iemand als heilige te eeren en in sommige gevallen hechtte de paus hieraan zijn zegel. Het was paus Alexander III, die in 1170 een besluit uitvaardigde, dat niemand zonder uitdrukkelijk verlof van de Roomsche kerk als heilige mocht worden vereerd. Omdat sedert dien tijd vele bisschoppen nog voortgingen met de canonisatie van een persoon in hun eigen gebied, gaf Urbanus VIII in 1625 en 1634 onderscheidene verordeningen, waarbij de heiligverklaring als een uitsluitend recht van den paus werd bevestigd, en de wijze van heiligverklaring in bijzonderheden werd vastgesteld.

De canonisatie of de heiligverklaring is sedert de door het hoofd van de kerk gegevene uitspraak, dat een dienaar Gods (Servus Dei) als een heilige (Sanctus) beschouwd, op de lijst (album, catalogus) ingeschreven en in en door de kerk moet worden vereerd. Hiervan onderscheiden is de zaligspreking (beatificatio), welke bestaat in de verklaring van den paus, dat een gestorvene als een zalige moet worden beschouwd en dat zijn vereering in een beperkt deel van de kerk geoorloofd is. De zaligspreking gaat thans steeds aan de heiligverklaring vooraf. Bij de canonisatie wordt een einduitspraak over de heiligheid gegeven, waarbij de voor de heiligen voorgeschreven cultus aan de geheele kerk wordt bevolen, terwijl bij de zaligverklaring nog slechts een voorloopig oordeel wordt uitgesproken. Vereischt is voor de heiligverklaring een volledig bewijs van de heiligheid van den dienaar Gods en van de door hem verrichte wonderen.

De gewone gang van het proces, dat hierbij gevolgd wordt, is deze. Eerst wordt door den bisschop, in wiens bisdom hij geleefd heeft, een nauwkeurig onderzoek ingesteld of de gestorvene in een bijzondere reuk van deugd en wonderkracht heeft gestaan, en of hem tot nog toe op een ongeoorloofde wijze vereering is geschonken. Indien de heldendeugd en de wonderkracht van den gestorvene vaststaat, dan worden de stukken naar de congregatio rituum (de ritus-congregatie) in Rome gezonden, welke onderzoekt of een zaligverklaring geoorloofd is. Wanneer het resultaat gunstig is, geeft de paus, in den regel eerst 10 jaren nadat de acten van het onderzoek naar Rome zijn gezonden, verlof aan

de congregatie van het eigenlijke proces om de zaligverklaring te openen. In drie verschillende zittingen der congregatie onder voorzitterschap van den paus wordt dit onderzoek verricht. En wanneer niets meer aan de zaligverklaring in den weg staat neemt de paus zelf de beslissing en verklaart den eerwaardige (venerabilis) voor zalig (beatus). Deze plechtige publicatie van de zaligverklaring heeft plaats in de basilica vaticana. Wanneer daarna door den zalige bij vernieuwing wonderen zijn verricht (twee wonderen zijn voldoende voor de zaligverklaring, daarna nog twee voor de heiligverklaring) volgt de heiligverklaring (canonisatie), wanneer de paus den zalige ex cathedra voor heilig verklaart. Dit geschiedt met bijzondere plechtigheden in de basiliek van het Vaticaan. [32.

Canossa, een kleine plaats met Middeleeuwsche burcht aan de Noordelijke helling der Ligurische Apennijnen, Zuid-Oostelijk van Parma. Daar woonde in het jaar 1077 de markgravin Mathilde. Hendrik IV, die door paus Gregorius VII in den ban gedaan was, verootmoedigde zich hier voor Gregorius VII, die den boetenden keizer in de koude winterdagen van 26—27 Januari 1077 op het slotplein in het boetekleed en barrevoets op absolutie liet wachten. Dit belangrijk moment gaf Bismarck in den strijd tusschen het Duitsche rijk en de Curie de woorden in den mond: „Nach Canossa gehen wir nicht". [24.

Canstein (Karl Hildebrand Freiherr von), geboren 1667, studeerde in de rechten, bekleedde, nadat hij een groote studiereis gemaakt had, verschillende posten aan het Pruisische hof en in den militairen dienst, maar trok zich in 1694 te Berlijn in het particuliere leven terug. Diepe godsdienstige indrukken, en het ouderlijke huis ontvangen, en door omgang met Spener en Francke nog verinnigd, deden hem vruchtbaar worden in een godvruchtig leven. Hij is de vader van de „Bibelanstalt" te Halle (1710). Groote sommen gelds stelde hij disponibel, om den Bijbel van Luther onder het volk te verbreiden voor geringen prijs. Hij stierf in 1719. [24.

Canterbury. Een Engelsche kerkelijke provincie met 24 diocesen (Canterbury, London, Winchester, Bangor, Bath and Wells, Chichester, Ely, Exeter, Glowcester and Bristol, Hereford, Lichfield, Lincoln, Llandaff, Norwich, Oxford, Peterborough, Rochester, St. Alban, St. Asaph, St. David, St. David Salisbury, Southwell, Truro, Worcester). Sinds 1152 behooren tot Canterbury ook de Iersche diocesen.

De eerste aartsbisschop (toen nog bisschop) van Canterbury was *Augustinus*, die door den aartsbisschop Vergilius van Arles op 16 November 597 gewijd werd, nadat de in 597 gedoopte vorst Ethelbert Canterbury tot bisdom verheven had. Augustinus en zijn vier opvolgers Laurentius, Nellitus, Justus en Honorius waren Italianen. Eerst in 654 werd een Engelschman Deusdedit bisschop. Op hem volgde in 667 een Griek, Theodorus van Tarsus, de eigenlijke grondvester van de aartsbisschoppelijke waardigheid.

Van de latere aartsbisschoppen zijn de beroemdste: Lanfranc (1070—93), Anselmus (1093—1114), Thomas à Becket (1162—74), Langton (1207—29), Thomas Cranmer (1533—56), Parker (1559—76), Grindal (1576—83), Laud (1633—60), Sumner (1848—62), Tait (1868—88).

De aartsbisschop van Canterbury genoot reeds vroeg groot aanzien als „pontifex" van de niet-tot-het-Frankische rijk behoorende en daarom niet direct aan den paus onderworpen „orbis Brittanici". Op de conciliën had hij een plaats aan de rechterzijde van den paus. Hij stond boven alle andere aartsbisschoppen. Anselmus werd door Urbanus II genoemd „alterius orbis Papa" d. w. z. „de paus van den anderen kring" (der landen).

Door wat plaats vond onder Hendrik VIII, werd de aartsbisschop van Canterbury geheel onafhankelijk van den Roomschen stoel. Zijn titel is thans *The most Reverend N. N. by divine providence Archbishop of Canterbury, Primate and Metropolitan of all England.*

Onder alle onderdanen neemt hij de eerste plaats in. Hij volgt onmiddellijk op de prinsen uit den bloede. Hij moet de vorsten, die aan de regeering komen, kronen, en na hun dood moet hij zekere omschreven plichten vervullen, totdat de opvolger gekroond is. Hij is het medium tusschen staat en kerk. Zijn inkomen bedraagt jaarlijks 180.000 gulden.

Bovendien is hij de man, die graden verleent. B. A. = *Artium Baccalaureus*, M. A. = *Magister Artium*, D. D. = *Doctor Divinitatis*, D. C. L. *Doctor of Civil Law*, L. L. = *Doctor of Laws*, ja zelfs *Dr. med.*

De cathedraal in Canterbury is een prachtig Gothisch kunstwerk uit de jaren 1070—1495. Aan een van de altaren werd in 1171 Becket vermoord. [24.

Cantor, of voorzanger, beteekende in de oude kerk iemand, aan wien de leiding van het kerkgezang was opgedragen. Hoewel hij niet tot de ordines maiores (hoogere ambten) behoorde, werd toch zijn positie een ambt genoemd (ordines minores). Van de voorlezers moet hij onderscheiden worden, alhoewel dit in het begin niet geschiedde. De plaats voor den cantor (Grieksch: psaltes, Italiaansch cantore, Fransch chantre) was op de verhoogde plaats voor het altaar aan de rechterzijde, van den ingang af gezien. Op het concilie van Laodicea 360, canon 15 werd bepaald, dat „behalve de aangestelde zangers, die op de ambo staan en uit het boek zingen, niemand anders in de kerk zingen zal". In de Grieksche kerk vormen de cantors een eigen orde. In de Westersche kerk beteekent de titel „cantores canonici" in het algemeen degenen, die met de uitvoering van het Gregoriaansche gezang bezig moesten zijn. Aan de cathedraal-kerken werd als cantor beschouwd de man, die het koor leidde. Hij had tijdens de godsdienstoefening een virga regia, een soort staf in de hand, om het gezang te begeleiden. Als er twee koren waren, was er een praecantor, die den zang liet beginnen en een succantor, die door het tweede koor liet antwoorden. Om de geestelijken te helpen ontstonden er koren uit leeken bestaande, voornamelijk koorknapen. Op het platte land werd het ambt van cantor doorgaans verbonden met

dat van schoolmeester. Het behoorde tot het werk der cantors om het koor te oefenen voor den openbaren eeredienst. Toen het figuraalgezang in de kerk kwam, stond er naast den cantor een figuraal-cantor. Toen het koorgezang meer en meer in de achting daalde kwam de cantor op den achtergrond te staan.

In de Luthersche kerk bleef de cantor bestaan, maar er was in die kerk geen speciaal ambt van cantor. De cantor moest den gemeentelijken zang leiden. Nu is doorgaans in de Luthersche kerk de cantor tevens organist. Op sommige plaatsen bestaat nog een koorgezang, en de lieden, die aan dit gezang deelnemen, worden nog door een z. g. n. cantor geoefend.

In de Gereformeerde kerken is het anders gesteld. Daar heeft men sinds eeuwen voorlezers, die tegelijk voorzangers zijn; maar sinds voor de begeleiding van den zang der gemeente orgels in gebruik genomen werden, heeft de voorzanger eigenlijk niets meer te doen. Vandaar dat hij in vele kerken, nadat er gelezen is uit de Heilige Schrift, niet meer voor zijn lessenaar verschijnt. Alleen in kleine kerken, waar men geen orgel heeft, bewijst de voorzanger nog diensten. [24.

Capadose. I. *Abraham Capadose* werd 22 Augustus 1795 te Amsterdam geboren, studeerde te Leiden in de medicijnen, en promoveerde aldaar 24 Juni 1818. Van afkomst een Portugeesch Israëliet, onderging hij met zijn intiemen vriend Da Costa, den invloed van Bilderdijk, en werd hij tegelijk met den Heer en Mevrouw Da Costa op 20 October 1822 te Leiden door Ds Egeling gedoopt. In 1825 begaf hij zich op het terrein van den kerkelijken strijd met een brochure over de benoeming van den heer Hermanus Brass als ouderling der Nederlandsch Hervormde Gemeente te Amsterdam, met bijgevoegde aanmerkingen betreffende den toestand der vaderlandsche kerk. Het rumoer, door deze publicatie verwekt, was hevig. Enkele dagen was het zelfs hèt gesprek op de beurs. In 1829 huwde hij met een geestverwante, mejuffrouw Adriana van der Hoeven. Met haar vertrok hij 23 Februari 1832 naar het Geldersche dorp Scherpenzeel, waar hij in zijn huis 's Maandagsavonds godsdienstige samenkomsten met eenvoudige vromen hield. Reeds 6 Augustus 1833 verhuisde hij naar 's Gravenhage, waar hij tot zijn dood bleef wonen. Tijdens een verblijf in Zwitserland (1836) stelde hij het verhaal van zijn bekeering op schrift, dat onder den titel van *Conversion de Dr. A. Capadose* in Neuchâtel het licht zag, en weldra in verscheidene talen werd overgezet; reeds aanstonds in het Nederlandsch door Da Costa's zwager M. J. Chevallier. Dit hartaangrijpend verhaal heeft menigeen, niet onder de Israëlieten alleen, tot bekeering geleid, en verbreidde Capadose's naam bij geestverwanten in het buitenland. Het geschriftje meldt ook nog het een en ander van het ziek- en sterfbed van Mevrouw Capadose, die in April 1837 in Zwitserland overleed. In Januari 1839 hertrouwde hij met mej. Hendrika Jacoba Abrahams. — Capadose had een kring van uitnemende vrienden, waartoe behoorden, na Da Costa, mannen als Van Hogendorp, Mackay, Elout, Groen, De Clercq, Van Loon en T. M. Looman. In 1842 was hij een van „De Zeven Haagsche Heeren" die bij de Synode aandrongen op kerkherstel. Ook vinden wij Capadose geregeld bij de „Christelijke vrienden", die van 1845—1854 te Amsterdam geregeld samenkwamen. Hij wijdde zich met toenemenden ijver aan de Evangelisatie, met name ook aan het Zondagsschoolwezen. Hij was de stichter van de Vereeniging van Vrienden Israëls en van de Nederlandsche Protestantsche Vereeniging. Ook voor de Evangelische Alliantie had hij groote sympathie. Fanatiek bestreed hij de vaccinatie. Hij ontsliep 16 December 1874.

II. *Isaäc Capadose*, zoon van den vorigen, schreef in 1857: *Edmund Burke, overzicht van het leven en de schriften van een antirevolutionair staatsman.* Hij werd in 1865 te 's Gravenhage voor het Irvingisme gewonnen. Bij de vestiging eener gemeente aldaar ontving deze Meester in de Rechten de priesterwijding, terwijl hem ruim twee jaren later, in April 1868, de rang van Engel-Evangelist ten deel viel. Vervolgens werd hij voorganger der Apostolische Gemeente Albury in Engeland. Hij schreef verscheidene werkjes ten gunste van het Irvingisme: *De Hoop der Uitredding, of eenige opmerkingen over de tijden van den Anti-christ* (1865); *Zijn Hand is niet verkort, Een woord des Tijds* (1867); *De groote verdrukking aanstaande* (1868); *Een Bladzijde uit de geschiedenis der Kerk van Christus* (1869). In 1876 verscheen van zijn hand een anonieme Schriftstudie over *Wedergeboorte en Doop, in verband met den eersten en laatsten Adam.* [30.

Capellus. I. *Lodewijk Capellus*, de oudere (1534—1586), sinds 1556 Gereformeerd predikant op verschillende plaatsen. In 1575 hoogleeraar te Leiden, in het laatst van zijn leven te Sedan. — II. *Jacob Capellus*, zijn neef, (1570—1624), hoogleeraar in de Hebreeuwsche taal, later in de theologie te Sedan. — III. *Lodewijk Capellus*, de jongere, zijn broeder, is de beroemdste (1585—1658). Hij studeerde in de theologie te Sedan. In 1605 huisonderwijzer bij den hertog van Bouillon. Vier jaren was hij op reis. Sinds 1613 hoogleeraar in de Hebreeuwsche taal en sinds 1613 ook in de theologie te Saumur. Hij leverde veel materiaal op Oud-Testamentisch tekstcritisch terrein. Hij poneerde, dat de accenten en de vocalen in den Hebreeuwschen tekst eerst van de 6e en 7e eeuw dagteekenden en niet van Mozes of Ezra afkomstig waren, omdat Origenes, Hieronymus e. a. nog niets van beide wisten. In 1648 verklaarde Buxtorf zich tegen dit gevoelen. De theologen in Frankrijk, Holland en Engeland stonden meerendeels aan de zijde van Capellus, die van Duitschland waren tegen hem. In 1643 beweerde Buxtorf junior, dat het quadraatschrift het oorspronkelijke was, maar Capellus beweerde, dat de Hebreeuwsche tekst eerst onder Ezra uit het z.g.n. Samaritaansche schrift in het Assyrische of quadraatschrift is veranderd. [24.

Capito (Wolfgang Fabricius), geboren 1478 in Hagenau. Hij studeerde in Freiburg, Bazel en Ingolstadt en werd dokter in de medicijnen. Later werd hij, onder invloed der Humanisten, opgewekt tot andere studie. Hij werd

icentiaat in de rechten en in de theologie. De scholastieken boeiden hem niet, maar Augustinus trok hem machtig aan. In 1512 werd hij prediker in Bruchsal en in 1515 dompredíker in Basel. In 1516 onderhandelde hij reeds met Zwingli over de noodzakelijkheid om den paus ten val te brengen. In 1517 gaf hij Luthers geschriften, voorzoover deze toen verschenen waren, uit. Na Luthers twistgesprek met Cajetanus te Augsburg schreef Capito, dat hij gaarne Luther in Zwitserland een toevluchtsoord bereiden wilde. Aan Erasmus, dien hij van nabij kende, verzocht hij niet tegen Luther de pen op te vatten. In 1520 werd hij door den aartsbisschop van Mainz naar die stad geroepen. Hij zocht dezen gunstig voor Luther te stemmen en hij trachtte Luther over te halen, om zijn heftigheid te laten varen en den kardinaal van Mainz met eerbied te behandelen. Capito wilde liever het bestaande in de kerk verbeteren dan omverwerpen. In 1522 werd hij door Luther geheel en al voor de Reformatie gewonnen. Ofschoon hij door den aartsbisschop in den adelstand verheven was, trok hij zich uit die omgeving terug en ging naar Straatsburg, waar de Reformatie ook begonnen was. Met Matthias Zell en Bucer bewerkte hij, dat de raad van die stad besloot, dat het Evangelie zuiver gepredikt zou worden. (De mis werd echter eerst in 1529 in Straatsburg afgeschaft.) In 1523 werd Capito tot prediker aan de St. Pieterskerk verkozen ondanks den tegenstand van de oudere geestelijken. In 1524 huwde hij met Agnes Röttler uit Straatsburg en na den dood van deze gade trad hij in het huwelijk met de weduwe van Oecolampadius (1531). Tijdens den Boerenoorlog riep hij tot gehoorzaamheid en onderworpenheid en hij vermaande de boeren terug te keeren op de rechte wegen. Tegenover de Wederdoopers, van wie hij er enkele in zijn huis herbergde, was hij zeer verzoeningsgezind. In den avondmaalsstrijd tusschen Luther en Zwingli trachtte hij bemiddelend op te treden. In 1530 stelde hij met Bucer de Confessio Tetrapolitana op. In 1536 had hij een werkzaam aandeel aan het samenstellen der Wittenburger Concordia. In 1541 stierf hij op 63-jarigen leeftijd aan de pest. [24.

Cappadocië, een landschap in Klein-Azië. In het Oosten lag: Groot-Armenië, waarvan het door den Eufraat gescheiden was. In het Noorden: Klein-Armenië, Pontus, Galatië. In het Westen: Lykaonië. In het Zuiden: Cilicië en Syrië. Het was een hoog land met vele bosschen. Er werd akkerbouw uitgeoefend, maar men deed er ook veel aan schapen- en paardenfokkerij. De bewoners schijnen oorspronkelijke Hethieten geweest te zijn. Later maakte Cappadocië deel uit van het Medische en daarna van het Perzische rijk. Bij den ondergang van het laatste en na den dood van Alexander kreeg het een eigen dynastie, welker grondlegger Ariarathus I was. Later betwistten de koningen van Pontus (Mithradates), Armenië (Tigranus) en de Romeinen elkander de oppermacht. De inwoners werden voor zeer dapper gehouden, maar stonden ook bekend als trouweloos. Met de Kariërs en de Kretenzen stonden zij bekend als te behooren bij de „drie slechtste k's". In het Nieuwe Testament wordt Cappadocië genoemd in Hand. 2 : 9; 1 Petr. 1 : 1. Sinds 17 n. Chr. was het door keizer Tiberias tot een Romeinsche provincie gemaakt. Men vond er Joden uit de diaspora en al zeer vroeg werden er Christenen aangetroffen. [24.

Cappadociërs. Onder den naam Cappadociërs worden in de kerkgeschiedenis verstaan drie groote kerkvaders uit de Nieuw-Alexandrijnsche school n.m. *Basilius de groote* († 373), de koninklijke figuur, bisschop van Cesarea, *Gregorius Nazianzus* († 390), bijgenaamd de theoloog, en *Gregorius van Nyssa* († 395), een man met veel kennis en scherpzinnigheid. Deze drie voortreffelijke mannen waren reeds in hun studietijd te Athene vrienden. En van hun verblijf aldaar zegt Gregorius Nazianzus: „Wij kenden maar twee straten van de stad, de eene, die naar de kerk voerde en de andere, die naar de scholen leidde. Aan anderen lieten wij de straten naar het theater en de plaatsen der ijdelheid. Ons eenig doel was Christen te heeten en te zijn." [24.

Capucijnen. De orde der Capucijnen werd in 1526 door Mattheus von Bassi gesticht. Het was een bedelorde, die ernaar streefde de oorspronkelijke levenswijze van Franciscus van Assisi te volgen. In 1526 verkregen zij van paus Clemens VII verlof, om een spitse muts (capuze), die, naar zij meenden, door Franciscus gedragen was, als hoofddeksel te kiezen. Zij droegen ook een langen baard en wilden als kluizenaars leven en als predikers overal rondreizen. Eerst sloten zij zich aan bij de Camaldulenser-orde, maar in 1528 werden zij als een eigen, zelfstandige orde door den paus erkend. In 1529 ontvingen zij de eerste kloosterregels. De eisch der armoede werd zeer streng doorgevoerd. De broeders moesten van bedelen leven en zij mochten nooit meer bij zich hebben dan voor één dag noodig was. Zij mochten geen geld aanroeren en zij moesten barrevoets gaan, nooit varen of rijden. De kloosters moesten zoo armelijk wezen, als mogelijk was. De ascese werd ijverig geoefend. Gebed, zwijgen en geeselen stonden bij hen op den voorgrond. De prediking werd nauwgezet waargenomen. Toen in 1543 Ochino, een hunner predikers, de Roomsche kerk verliet en tot het Calvinisme overging, wilde de paus eerst de orde opheffen, maar zij bleef bestaan en kwam onder den invloed der Jezuïeten, die aan de Capucijnen opdroegen de populaire prediking onder de lagere standen. In 1573 begonnen zij ook buiten Italië te arbeiden in Frankrijk, Duitschland en Spanje. Van dat land uit vingen zij de zending onder Heidenen aan. [24.

Caraccioli (Galeazzo), markies van Vico, geboren 1517, een Italiaansch Protestant. Hij was veelzijdig ontwikkeld en maakte kennis met Juan Valdé's en Petrus Martyr Vermigli. Door den omgang met deze landgenooten, die de reformatie waren toegedaan, werd ook in hem een evangelische gezindheid gewekt. Hij geraakte daardoor in zwaren zielestrijd. Op een reis door Duitschland, waar hij den naar Straatsburg gevluchten Vermigli ontmoette, werd hij in zijn geloof meer bevestigd. Toen hij om zijn geloofsovertuiging in levensgevaar begon te geraken, vluchtte hij in 1551 uit zijn vaderland naar

Augsburg en daarna naar Genève, waar Calvijn hem vriendelijk ontving. Alle smeekingen van zijn familie konden hem niet van zijn geloof afbrengen. De liefde tot zijn vrouw en zes kinderen kon evenmin als de vloek zijns vaders hem tot andere gedachten brengen. Omdat zijn vrouw niet tot hem wilde komen, ontbond het consistorium te Genève zijn huwelijk in 1559 en in 1560 huwde hij voor de tweede maal met een Fransche vluchtelinge Anna Framery. Tot aan het einde zijns levens bleef hij in Genève wonen. Hij werd er hooggeacht door de broeders. Calvijn droeg aan hem zijn commentaar over 1 Corinthe op. Carraccioli stierf op 7 Mei 1586. [24.

Carbonari of Kolenbranders, een geheim politiek genootschap in Italië, hetwelk in het begin van de 19e eeuw tijdens de Fransche overheersching in Napels ontstond en samenhing met de vrijmetselaars, van wie zij ook veel overnamen. Hun ritueel was ontleend aan den arbeid der kolenbranders. Vandaar hun naam. Hun doel was de grondvesting van nationale onafhankelijkheid van liberale staatsinstellingen. In 1821 werden zij door paus Pius VII veroordeeld. Daarna hebben zij zich in Frankrijk verspreid, maar zijn langzamerhand verdwenen. [24.

Carey (William), geboren in Paulsbury bij Nordhampton in 1761. Hij werd schoenmaker, maar bestudeerde vlijtig godsdienstige geschriften en trachtte ook andere talen te leeren. In 1783 werd hij Baptist, en spoedig daarna predikant te Moulton. Hij had een innige begeerte om aan de Heidenen het Evangelie te verkondigen en in 1792 gaf hij uit zijn beroemde *Enquiry* waarin hij tot den arbeid der Heidenzending aandrong. Op 2 October 1792 stichtte hij het Engelsche Baptistische Zendingsgenootschap. Hij bood zichzelven als missionaris aan en ging in 1793 naar Calcutta. In 1800 begon hij, na de aankomst van zijn medearbeiders Jozua Marshman en W. Ward, onder Deensche bescherming in Sirampur het eigenlijke zendingswerk. Hij was begaafd met een zeldzaam talent, om talen aan te leeren. Eigenlijk is hij de man, die een baan gebroken heeft voor de bestudeering van de Indische talen. Hij werd professor aan Fort William College te Calcutta en was tegelijk bezig in het werk der zending te Sirampur. Hij vertaalde den Bijbel in 7 talen en het Oude Testament in 21 talen. Hij gaf Oud-Indische geschriften uit, onderzocht grondig het Sanskriet, gaf een Bengaalsch-Engelsch Woordenboek der Oostersche talen, die uit het Sanskriet afstammen. Op 27 Maart 1820 stelde hij de eerste stoommachine op in de zendingsdrukkerij te Sirampur. Hij gaf uit de Indische courant *News Mirror*. Hij bemoeide zich zeer met de inboorlingen. Tegen de Heidensche gewoonte, om weduwen te verbranden, kinderen te offeren en tegen de slavernij bond hij den strijd aan. Carey maakte zich ook verdienstelijk door zijn liefde voor de natuurstudie. Hij legde te Sirampur een botanischen tuin aan, voerde verschillende zaden uit het buitenland aan en stichtte in 1820 de „Indische land- en tuinbouwvereeniging", waartoe zoowel Europeanen als inboorlingen behoorden. Ook voor de Indische volksschool en de volksopvoeding deed hij veel. Bij al dien veelomvattenden arbeid bleef hij een echte missionaris. Toen hij 9 Juni 1834 te Sirampur stierf, liet hij 26 zendingsstations achter. [24.

Carillon. Dat is het geheel der afgestemde bellen in torens met het daarbij behoorende mechaniek, dat door het vrije spel van den carillonneur bespeeld wordt. De carillonneur of klokkenist bedient zich van een klavier met aangehangen pedaal, waarvan de toetsen door de vuist worden neergeslagen. Die bewegingen worden door trekdraden op de klepels der klokken overgebracht. In 1875 vond Smulders te Maastricht een constructie uit, waarbij een vingerklavier (pianoklavier) werkte op een as met tanden en vliegwielen. Men zegt, dat het klokkenspel het eerst in Aalst beoefend is (1470). [24.

Carleton (George) zag in 1559 te Norham in Northumberland het levenslicht. Hij studeerde te Oxford, waar hij in 1579 zijn M. A. (master of arts) haalde. Hier verwierf hij den naam, dat hij een goed dichter en spreker was en bijzonder thuis in de Patres. In 1618 werd hij zelfs bisschop van Llandaff. Koning Jacobus van Engeland deputeerde hem naar de beroemde Synode van Dordrecht. Hij was in de belijdenis beslist Gereformeerd; zijn biograaf noemt hem een streng Calvinist. Hij was een Lord en bloedverwant van Sir Dudley Carleton, den Engelschen gezant te 's-Gravenhage. Op een schip onzer Admiraliteit maakte hij in 1618 met de andere afgevaardigden van koning Jacobus de reis naar Holland. Op de Dordtsche Synode nam hij een bevoorrechte positie in, al waren onze Vaderen wars van alle bisschoppelijk systeem. Hij genoot het hoogste presentie-geld, voor zich alleen 18 gulden 's daags, een in die dagen aanzienlijke som. De toespraken werden soms niet alleen tot Bogerman, den kerkelijken praeses, maar ook tot hem gericht. Dikwijls zag men Bogerman met hem confereeren. Feitelijk was hij de voorzitter van de *buitenlandsche* afgevaardigden. Soms speelde hem zelfs de zucht om de leiding in handen te hebben parten. Zoo heeft hij eens Gomarus openlijk ter Synode bestraft, maar deze liet zich door den statigen man met zijn hoogkerkelijken titel niet overbluffen. „Eerwaarde heer bisschop", zoo klonk het uit den professoralen hoek, „hier op de Synode moet gehandeld worden niet met gezag, maar met verstand". Eens maakte de bisschop beslist misbruik van zijn bevoorrechte positie, toen hij een van te voren beraamden publieken aanval deed op den presbyteralen vorm onzer kerkregeering en een uitbundige lofrede op het bisschoppelijk stelsel hield. De Synode gaf misschien het beste antwoord, dat ze geven kon, ze bewaarde een veelbeteekenend stilzwijgen, dat echter door de Engelschen verkeerd werd uitgelegd.

Op de benoeming van Bogerman tot kerkelijken praeses zonder medewerking der buitenlandsche afgevaardigden, maakte Carleton geen aanmerking. Anders werd het, toen Bogerman de redactie van de Leerregels op zich nam. Dat kon onze bisschop niet zetten. Bogerman deed nu het voorstel de opstelling der Canones aan een commissie op te dragen. Toen ook de Lordbisschop in deze commissie zitting verkreeg, luwde de storm.

Ongetwijfeld heeft Carleton in bond met zijn mede-gedeputeerden een belangrijke rol in het synode-bedrijf gespeeld. Zij waren afgevaardigden van een vorst en wel van den bemoeizieken theologant koning Jacobus. En als zoodanig moesten ze worden ontzien. De heeren zaten vol met aanmerkingen. Toen hun gevoelens *in besloten kring* werden voorgelezen, omdat zij niet alleen zeer flauw in hun oordeel waren over de leer der Remonstanten, maar ook de Contra-Remonstranten over hun harde uitdrukkingen (vooral ten opzichte van het leerstuk der verwerping) wilden kapittelen, ontstond tusschen hen en Bogerman zelfs een hevige woordenwisseling, die ten slotte door de Politieke Commissarissen (namens de H. H. Staten-Generaal ter Synode aanwezig) ten gunste van Bogerman werd beslist. De Dordtsche leerregels zijn mede door Carleton's invloed in beslist infralapsarischen geest opgesteld.

De Staten hebben na afloop der Synode den koning van Engeland hun dank betuigd, dat hij zulk een man, een voorbeeld van geleerdheid en vroomheid, als Carleton was, ter Synode had gedelegeerd.

Waarschijnlijk heeft Jacobus hem, uit erkentenis voor zijn aanwezigheid ter Dordtsche Synode, nog tot bisschop van Chichester gemaakt.

Carleton overleed in Mei 1628. [18.

Carnaval. Op den Dinsdag, die voorafging aan Asch-Woensdag, het begin van de quadragesima of het 40-daagsch vasten, trachtte men reeds vroeg in de Roomsche kerk zich door maaltijden, drinkgelagen, kluchten, maskeraden enz. schadeloos te stellen voor de onthouding, die volgen moest. In Roomsch-Catholieke landen namen deze feestelijkheden soms een zeer gevaarlijk karakter aan. Zij ontaardden in groote brooddronkenheid en zwelgpartijen. De Roomsche kerk heeft deze Carnavaisfeesten nooit goedgevonden, maar wel oogluikend toegelaten. De geheele tijd van dit feestvieren wordt genoemd Carnaval, volgens sommigen afgeleid van het latere Latijnsche *caro levamen*, volgens anderen van *carro navale*, d. i. scheepswagen. De Duitschers spreken van *Fastnacht*, en wij spreken van *vastenavond*. [24.

Carnesecchi (Pietro), geboren 1509 in Florence. Hij was secretaris en tegelijk een invloedrijk vriend van paus Clemens VII. Sinds 1540 kwam hij onder reformatorische invloeden. Eerst door Juan de Valdes en ook door het lezen van Luthers geschriften. De inquisitie hield hem in het oog. Paulus III beschermde hem, maar Paulus IV veroordeelde hem als ketter. Deze stierf echter, voordat zijn vonnis kon uitgevoerd worden. Pius IV, die bevriend was met Carnesecchi, sprak hem weder vrij (1561), maar Pius V wist het daarheen te leiden, dat Carnesecchi door zijn vriend den hertog Cosimo van Florence in 1566 aan de inquisitie uitgeleverd werd. Te Rome werd hij in 1567 terechtgesteld. [24.

Carpocrates is een der Gnostieken. Hij behoorde tot de antinomistische partij, die op Griekschen bodem zich openbaarde. Hij vereerde zijn vroeg-rijpen zoon Epifanes, en richtte voor dezen op het eiland Kefalonië zelfs een heiligdom op. Volgens Clemens moet men getracht hebben een Platonischen staat te stichten, waarin eigendom en vrouwen gemeengoed moesten zijn. Reeds toen schijnt door de Carpocratianen de leuze: „eigendom is diefstal" gebruikt te zijn.

Men hield Jezus voor een religieus genie, die aan de menschen verkondigd had, wat Hij in de gemeenschap met God gezien had. Wie nu, gelijk Jezus, zich bewust was van zijn hemelschen oorsprong en wie de machten in de wereld verachtte, die zou dezelfde krachten als Jezus kunnen doen. Jezus was het ideaal van iemand, die zich boven de wet plaatste. Nevens Jezus werden ook Pythagoras, Plato en Aristoteles vereerd. [24.

Cartesius of Réné Descartes, 1596 in Frankrijk geboren, werd opgevoed in een Jezuietenschool. In zijn jeugd hield hij zich vooral bezig met de studie van de wiskunde. Oorspronkelijk bestemd voor den krijgsdienst, heeft hij in Nederland onder Prins Maurits en in Duitschland onder Tilly enkele veldtochten meegemaakt. Na 1621 trok hij zich in de eenzaamheid terug, om zich geheel aan de studie te wijden. Twintig jaren lang (1629—1649) heeft hij in Holland vertoefd en in dien tijd op dertien verschillende plaatsen gewoond. In 1649 gaf hij gehoor aan de uitnoodiging van de geleerde koningin Christine van Zweden om in Stockholm te komen, waar hij in het volgend voorjaar (1650) overleed.

De beste uitgave van zijn werken is die van Adam en Tannery in 12 banden, Parijs, 1897—1911. De voornaamste geschriften van Cartesius zijn: *Discours de la methode* 1637, *Meditationes de prima philosophia* 1641, *Principia philosophiae* 1644.

Cartesius is de vader van het Rationalisme in de nieuwere wijsbegeerte. Hij is grondlegger van die richting in de kennistheorie, welke leert dat de menschelijke rede (ratio) de bron is van onze kennis. De echte, algemeen geldende kennis, de waarheid, is alleen te vinden door het denken. Men gaat uit van een stelling die evident, onmiddellijk zeker is, en leidt door logische bewijsvoering, door deductie, de verdere kennis uit de eerste stelling af. Zoo geschiedt in de wiskunde. In de meetkunde kan uit één stelling die evident is, een geheele wetenschap door denken worden afgeleid. Deze methode moet volgens Cartesius ook toegepast worden bij de wetenschap in het algemeen, n.l. de filosofie. De filosofie, die alle wetenschap omspant, moet worden opgebouwd op den grondslag van één in zichzelf evidente stelling. Filosofie wordt alzoo methodisch een algemeene wiskunde.

Hoe kunnen we, zoo vraagt Cartesius, dat hoogste princiep, die evidente grondstelling vinden? Hij antwoordt: door analyse van het bewustzijn. Bij deze analyse komen we tot de erkentenis, dat onze kennis onzeker is. We kunnen aan alles twijfelen. Is het niet mogelijk dat onze waarnemingen producten zijn van ons brein, waaraan geen werkelijkheid beantwoordt? Leven we ook soms in een droomwereld? Inderdaad, aan *alles* kan getwijfeld worden. Maar deze fundamenteele twijfel is juist het uitgangspunt voor onze kennis, is het vaste punt waarop al onze zekerheid rust. Immers, zoo we ook aan alles twijfelden, dan is er toch een *ik*, dat twijfelt. Om te twijfelen, moet ik bestaan als denkend

wezen. Zoo is het fundament van Cartesius' filosofie de stelling: *ik ben een bewust wezen, daarin ligt opgesloten dat ik besta,* (cogito, ergo sum; je pense, donc je suis). Het factum van het zelfbewustzijn is de grondslag en het principium van alle wetenschap. Heel onze kennis, ook de kennis van God, wordt daarop gebouwd. Uit het menschelijk denken kan het bestaan Gods worden afgeleid. Het natuurlijk licht der rede brengt alle kennis uit zich voort. Deze rationalistische gedachte is de grondfout van Cartesius.

Wat nu even klaar en duidelijk is als het zelfbewustzijn (want klaarheid en duidelijkheid zijn de criteria voor de waarheid) is waar en kan aanspraak maken op den naam van wetenschap. Even klaar en duidelijk als het zelfbewustzijn is de *Godsidee,* de idee van het allervolmaaktste wezen. Dat we deze idee hebben, is tevens een bewijs dat God bestaat. Voorts is klaar en duidelijk de idee van de *substantie.* Substantie is dat, wat in zijn bestaan van andere dingen volstrekt onafhankelijk, wat geheel zelfstandig is. In strikten zin geldt deze omschrijving alleen van de oneindige substantie, van God. Bij de eindige substanties moet de definitie in dezen zin opgevat worden, dat een substantie tot haar bestaan geen andere eindige substantie noodig heeft. Bij elke substantie wordt voorts onderscheiden tusschen het *attribuut* d. i. de wezenlijke of hoofd-eigenschap en de *modi* of *accidentia,* d. i. de secundaire eigenschappen. Onder de eindige substanties zijn twee hoofdgroepen, nl. de geestelijke en de lichamelijke. Het attribuut van de geestelijke substantie is *bewustzijn* (cogitatio), het attribuut van de lichamelijke substantie is *ruimtelijkheid* (extensio). Zoo hebben we nu al drie klare en duidelijke ideeën: 1. de oneindige substantie (God), 2. de eindige bewuste substantie (geest), 3. de eindige ruimtelijke substantie (lichaam). Deze ideeën zijn aangeboren. Alle echte kennis moet op deze grondwaarheden gebouwd en er uit afgeleid worden.

De twee eindige substanties, lichaam en geest, staan naast elkaar, werken naar eigen wetten. Tot de lichamelijke substantie behoort heel de natuur, ook ons lichaam, ook de dieren. En alle beweging moet in de natuur mechanisch worden verklaard, nl. door druk en stoot. Dieren hebben geen ziel, maar zijn gecompliceerde machines, vernuftig in elkaar gezette automaten. Voor het wondere zieleleven der dieren had Cartesius geen oog. Cartesius handhaaft ten sterkste het *dualisme* van stof en geest, lichaam en ziel. Zij hebben niets met elkaar te maken en moeten elk naar eigen wetten worden verklaard. Toch neemt hij in den mensch een inwerken van het lichaam op de ziel aan. Dit geschiedt vooral door de hersenen en met name door bemiddeling van de pijnappelklier. Denken en willen zijn zuivere acten des geestes, maar bij de zinlijke voorstellingen en de gemoedsbewegingen laat het lichaam zijn invloed gelden. Cartesius heeft het waardevol karakter der gemoedsbewegingen miskend. Volgens hem vertroebelen de aandoeningen het zieleleven, en is het de taak van den redelijken mensch de aandoeningen en de hartstochten geheel te overwinnen en het voorstellingsleven van de troebele bestanddeelen te zuiveren. Hier breekt in de psychologie zijn rationalisme weer krachtig door.

Cartesius heeft door zijn rationalisme en dualisme op vele wijsgeeren (o.a Geulinx, Spinoza, Malebranche) ingewerkt en hier te lande den stoot gegeven tot de verrationaliseering van de theologie in de 17e en 18e eeuw. Reeds Voetius is met kracht tegen het Cartesianisme opgetreden. [14.

Carthago wordt reeds in 202 als bisschopsstad genoemd. Deze stad is in het bijzonder beroemd geworden door den kerkvader Cyprianus. Later was deze stad de verblijfplaats van den Ariaanschen bisschop. In 692 werd de stad verwoest. Verscheidene synodes werden daar gehouden: over den ketterdoop in de jaren 200, 255, 256, over de afvalligen of lapsi 251, over den doop der dooden 397, over de Donatisten 405, 411, over den Pelagiaanschen strijd 416, 417, 418 enz. [24.

Cartwright (Thomas), (1535—1603), de besliste strijder voor het Puriteinsch Presbyterianisme, werd in 1535 te Herfordshire geboren. Hij studeerde aan het St. John's College te Cambridge, maar moest bij het optreden van Maria de universiteit verlaten, werd toen schrijver bij een zaakwaarnemer en kreeg daardoor kennis van het recht. Na den dood van Maria studeerde hij in het Engelsch recht en in de theologie. Hij werd een groot kanselredenaar, een gevreesd disputator en een krachtig verdediger van de Puriteinsche richting tegen het streven van koningin Elisabeth, die in de regeering der kerk en in de cultus vele romaniseerende gedachten zocht te realiseeren. Krachtig trad hij op tegen het streven van Whitgift en schreef: *Replie of Th. Cartwright agaynst Dr. Whitgiftes second answer touching the Churche Discipline* (1575) en *The Rest of the second Replie* (1577). In deze geschriften zette hij het Presbyteriaansche beginsel uiteen, dat de kerk in leer, tucht en kerkregeering haar grond en maatstaf vindt in de Heilige Schrift. Hij leerde: 1e. de naam en het ambt van de bisschoppen en aartsbisschoppen moeten worden verwijderd uit de kerk; 2e. volgens het Woord Gods is het ambt van den bisschop de bediening des Woords en van de diakenen de verzorging der armen; 3e. de regeering der kerk is niet in handen van bischoppelijke kanseliers en raden, maar van de predikanten en de ouderlingen der gemeente; 4e. elk predikant is verbonden aan een bepaalde gemeente, en niet aan meerdere; 5e. de diaken wordt niet door den bisschop benoemd, maar door de gemeente gekozen. Tijdens zijn verbanning heeft Carthwright het door de Puriteinen hooggeachte werk van Travers, een geleerd predikant te Cambridge: *Disciplina Ecclesiae sacra ex Dei verbo descripta* (de heilige discipline der kerk in het Woord van God beschreven), in het jaar 1574 te Genève uitgegeven, in het Engelsch vertaald en met een voorrede verrijkt. Gedurende den druk te Cambridge werd het boek ontdekt en verbrand, maar in 1644 werd het onder Cartwright's nalatenschap gevonden, en onder den titel: *Directory of Government* uitgegeven.

In 1585 keerde hij, door Leicester beschermd,

naar Engeland terug, werd weldra in den kerker gezet, doch door invloedrijke vrienden bevrijd en aangesteld tot prediker in een hospitaal te Warwick. Maar wijl hij in dit werk geen bevrediging vond, trad hij weldra, overal waar hij kon, op als prediker, en voerde voor het eerst het vrije gebed in de Engelsche kerken in. Zoo werd hij de vader van de Presbyteriaansche gemeenten, en ijverde met kracht voor de Presbyteriaansche beginselen en de organisatie der Presbyteriaansche kerk. De *Holy Discipline*, waarin hij met Travers de Presbyteriaansche gedachte had uitgewerkt, werd op de Synode te Cambridge (1588) aangenomen en door 500 predikanten onderteekend. Met beslistheid verzette Cartwright zich tegen de leeringen der Brownisten. Nog eenmaal werd hij in 1590 voor de Hooge Commissie gedaagd en met veien zijner vrienden gevangen genomen. In 1592 ontslagen, onder voorwaarde dat hij zich rustig zou houden, was zijn gezondheid door het lijden en de vervolging gebroken. Den 27en December 1603 ontsliep hij in vrede te Warwick.

Cartwright was een zeer geleerd man en een krachtig strijder voor de hem zoo dierbare Presbyteriaansche beginselen. In zijn polemiek tegen de organisatie en de gebruiken van de Staatskerk, en door zijn geschriften heeft hij den grondslag gelegd voor het Engelsch Presbyterianisme. [32.

Cassander, een geleerd Roomsch-Catholiek theoloog, geboren 1513 bij Brugge, een tijdlang magister te Brugge en Gent. Sinds 1549 leefde hij in Keulen. Ferdinand I, die naar een verzoening tusschen Roomschen en Evangelischen zocht, riep hem naar Weenen. Door ziekte was hij verhinderd daarheen te gaan, maar hij schreef een boek in 1564 getiteld *Consultatio de articulis inter Cath. et Protest. controversias ad Imper. Ferd. I.* In dat boek doet hij een irenischen geest blijken. Hij bepleit het plan, om in de kerk terug te keeren tot de eenvoudigheid van het apostolisch symbool en tot de kerkvaders vóór Gregorius I. Op dogmatisch standpunt was hij goed Catholiek, alleen wat den eeredienst betreft wilde hij concessies doen. Hij wilde het priesterhuwelijk en de kelk aan de leeken toestaan. Die weinige voorgestelde concessies veroorzaakten echter, dat zijn boek sinds 1616 op den Index kwam te staan. [24.

Cassianus (Johannes) leefde langen tijd in een klooster te Bethlehem en onder Egyptische kluizenaars. Van 398—404 was hij in Constantinopel een geestdriftige leerling van Chrysostomus. Hij werd door dezen tot diaken gewijd. Cassianus behoorde tot de Antiocheensche school. Hij was de man, die het kloosterleven in Zuid-Gallië organiseerde. In den strijd over de verhouding van zonde en genade stond hij aan het hoofd der Semi-Pelagianen. Na 405 richtte hij bij Marseille twee kloosters op voor monniken en vrouwen, voor wie hij in twaalf boeken de coenobiorum institutio een milden regel voorschreef in den geest van de Syrisch-Egyptische kloosters.

Als voorstander der Semi-Pelagiaansche richting leerde hij o.a. het volgende. Door Adams val was de mensch sterfelijk en stond zijn geest onder de heerschappij van zijn vleesch. De erfzonde is slechts zwakheid; er zijn in de ziel nog vele zaden van het goede overgebleven. Omdat Cassianus de leer van Augustinus van de onverdienstelijkheid der goede werken bedenkelijk vond voor het monnikenwezen en voor de ascese in het algemeen, nam hij een bemiddelend standpunt in. De genade Gods was volgens hem wel noodzakelijk en onmisbaar, maar tegelijkertijd wilde hij den vrijen wil van den mensch na diens val handhaven. Hij verwierp daarom de leer der onwederstandelijke genade. Evenzeer de leer der praedestinatie. Hij nam slechts een voorwetenschap, geen voorbeschikking aan. Een van zijn meest bekende leerlingen was Vincentius Lerinensis. [24.

Cassiodorus (Magnus Aurelius), geboren 477, een invloedrijk staatsman (senator) onder Theodorik, koning der Oost-Gothen en onder diens opvolgers. In 1540 werd hij monnik en legde zich ijverig toe op litterarische studie. Hij stierf in 570, 93 jaar oud zijnde. Onder zijn geschriften is het meest beteekenisvolle zijn *Historia ecclesiastica tripartita*. Dit toch is tot de Reformatie toe een bron voor de kennis der kerkgeschiedenis geweest. [24.

Castellio (Sebastiaan), (of Castalio) werd in 1515 in Savoye geboren. In Straatsburg leerde hij Calvijn kennen, die hem in Genève een plaats als leeraar bezorgde. Later werd hij rector aan de school in Genève. De vriendschappelijke betrekking tusschen Calvijn en Castellio werd echter gaandeweg minder, omdat er tusschen beiden verschil in theologische opvattingen ontstond. Toen Castellio de leer der praedestinatie niet wilde aannemen en het Hooglied een „geestelijk hoerenlied" noemde, kwam het tot een breuk. In 1544 moest Castellio Genève verlaten. Hij ging naar Bazel, waar hij een kommervol bestaan leidde, totdat hij in 1553 benoemd werd tot hoogleeraar in de Griekse taal. Hij leverde een Bijbelvertaling, die door Melanchton geroemd werd, gaf voorts vertalingen van classieke schrijvers uit en bezorgde ook enkele exegetische geschriften. Om zijn verbanning uit Genève wreekte hij zich op Calvijn door een geschrift uit te geven tegen den Geneefschen hervormer. Castellio stierf in 1563. [24.

Casuïstiek. God gaf ons de zedewet als een richtsnoer voor ons handelen. Hoezeer nu echter ook van de tien geboden geldt, dat zij doorzichtig zijn en hoezeer het inzicht in Gods wet door de verklaring der geboden in de prediking en in geschriften steeds meer verhelderd is, toch doen zich in het leven wel eens gevallen voor, waarin een Christen niet recht weet, hoe hij handelen moet. Gevallen dus op zedelijk gebied, waarin de behoefte aan voorlichting zich gevoelen doet. Zoo is in de Christelijke kerk geleidelijk gerijpt de Casuïstiek d. i. de wetenschap van de casus (gevallen) nl. der conscientie, of m. a. w. de kunst, om in speciale gevallen, waarin ons niet recht klaar is wat we te doen hebben, voorlichting te geven. In de middeleeuwen werden deze gevallen door kerkleeraars als Raimundus à Pennaforti en Angelus de Clavasio uiteraard behandeld in verband met de biecht en de boetedoening. Allengs is echter deze Casuïstiek ont-

aard door al te scholastieke onderscheiding en het vervallen in allerlei spitsvondigheden. Aanvankelijk werkte ook op dit punt de Reformatie gunstig in op de Roomsche praktijk. Maar de Jezuietische Casuïstiek (Molina, Suarez, Liguori, Gury) met haar leer: 1e. van de waarschijnlijkheid der handelingen (probabilisme), 2e. van het richten van het doel, 3e. van het gebruik van dubbelzinnige woorden (amfibolie) en van het eestelijk voorbehoud (reservatio mentalis) werkte weer hoogst schadelijk. Reactie bleef dan ook niet uit en nimmer mogen kortweg de termen „Jezuietische moraal" en „Roomsche moraal" als woorden van volkomen gelijke beteekenis gebruikt worden. Het laat zich verstaan, dat de Hervormers van de Casuïstiek aanvankelijk niet wilden weten. Maar de kerken der Reformatie konden op dit standpunt niet blijven staan. De behoefte aan raad in speciale conscientiegevallen sprak daartoe te sterk. De Engelsche theoloog Perkens (ook aan de Nederlandsche Gereformeerden wel bekend) wierp zich dan ook op de Casuïstiek en publiceerde zijn *Casus Conscientiae*. Hem volgden Amesius, van wiens hand het veel gebruikte boek *Van de Conscientie en haar regt of gevallen* (in 1896 door Geesink opnieuw uitgegeven met een belangrijke Voorrede), Voetius en (in Duitschland) Alsted en (in Zwitserland) Pictet. Luthersche theologen als Balduin, J. A. Osiander, Deneken, Danhauer en Spener deden eveneens. En wanneer slechts tegen het misbruik wordt gewaakt, dan is tegen zulk een voorlichting op ethisch terrein ook in 't geheel geen bezwaar. (Men zie verder *Amesius*, ed. Geesink, boek II, hfdst. I *Van een geval der Conscientie en des Menschen Staat in 't gemeyn* (blz. 37/39)). [25.

Catacomben is de naam der oud-Christelijke begraafplaatsen. De oude Christenen zelf spraken van coemeterien, d. i. slaap- of rustplaatsen. De naam catacomben hebben de begraafplaatsen gekregen, omdat de catacombe van St. Sebastiaan, de eenige, die lang bekend bleef, gelegen was ad catacumbas d. i. bij de verdieping in de Appische straat, waar de kerk van St. Sebastiaan was gebouwd. Bij de heidenen was verbranden van het lijk wel het meest eervolle. Toen m. n. te Rome heidenen tot bekeering kwamen, brak men met de lijkverbranding en ging men, even als de Joden reeds deden, de lijken begraven. Aanvankelijk maakten de rijkeren zich grafkamers onder hun toebehoorende stukken grond. Ze gaven allengs den armeren ook vergunning om hun dooden in de nabijheid van die grafkamers bij te zetten. Zoo breidden de onderaardsche begraafplaatsen zich uit. Bleef men eerst onder den grond binnen de grenzen van het boven de aarde gelegen bezit, later werden geen grenzen meer in acht genomen, ging men onder wegen en alles door en zoo ontstond een ontzaggelijk net van kamers en gangen. Alleen in de nabijheid van Rome zijn thans ongeveer 80 catacomben bekend. Bovendien vindt men ze, zij het in mindere uitgestrektheid, bij tal van andere plaatsen in en ook buiten Italië. De totale lengte der catacomben schat men op ongeveer 900 K.M. Ongeveer 5 millioen dooden zullen er in zijn begraven. De catacomben werden naar een vast plan aangelegd. In de vulkanische gesteenten van Italië (tuf) heeft men drieërlei graad van hardheid. De gangen werden uitgehouwen in de middelharde tuf, gaarne zóó dat de zolder door een boven liggende hardere laag werd gevormd. In het algemeen werkte men naar streng rechtlijnig systeem en week daar alleen van af, als de gesteldheid van den bodem het eischte. Grafkamers vinden we in allerlei grootten, de gangen zijn zelden breeder dan 1 meter. Men heeft verschillende vormen van graven, het meest eenvoudige is het rechthoekige schuifgraf (loculus), het duurdere het booggraf (arcosolium). De schuifgraven werden gesloten met 1—3 marmeren of terracotta platen. Daarop werd soms een opschrift of versiering aangebracht. In het algemeen zijn verschillende catacomben m. n. de grafkamers der rijkeren met schilderwerk versierd. In deze schilderingen treft men telkens terugkeerende motieven aan, b.v. de geschiedenis van Jona, de opwekking van Lazarus, de goede herder, aanbidding der wijzen, oranten (biddende vrouwspersonen als voorstellingen van de ziel), in het algemeen voorstellingen van opstanding en zalig leven, ook wel, maar minder, van het bedrijf van den bijgezette. Zooals uit een en ander al blijkt, dienden de catacomben uitsluitend tot begraven. Het is waar, dat er enkele kerken in worden gevonden, maar de grootste van deze kan misschien 300 menschen bevatten. Geregeld vergaderen deed men er zeker niet. En dat was ook niet noodig, want doorgaans konden de Christenen vrij samenkomen. Er zijn slechts enkele periodes van vervolging geweest en dan verborgen de Christenen zich wel in hun begraafplaatsen. In de catacomben is na ongeveer 400 niet meer begraven. Ze bleven in eere

Graf van Cornelius.

als doel van pelgrimstochten. Maar toen eenmaal de barbaren in de catacomben hadden huisgehouden en marmer en andere kostbaarheden geroofd, kwam het verval. Paus Paulus I begon met de gebeenten der martelaren uit de catacomben weg te halen en over te brengen naar de kerken van Rome. Andere pausen volgden dat voorbeeld en zoo werden de catacomben allengs vergeten en hun toegangen onbekend. In 1578 werd toevallig door graven een catacombe ontdekt en Bosio was de man, die weer begon de begraafplaatsen te bestudeeren. Men zette echter het werk niet voort en het heeft tot de 19e eeuw moeten duren, eer de catacomben stelselmatig werden onderzocht. Vooraan ging de Rossi († 1894). De meest beroemde van de thans bekende catacomben is wel die van St. Calixtus, aan de Via Appia. Deze heeft niet minder dan vijf verdiepingen en bevat o.a. de Pauskrypt, de Caeciliakrypt en de Sacramentskapellen, het graf van Cornelius, de Lucinakrypt. In Valkenburg bestaat een goede nabootsing van het voornaamste uit enkele catacomben. [17.

Catechese is het ambtelijk onderwijs, dat door den dienaar des Woords gegeven wordt aan de jeugdige leden der kerk met het doel de onmondigen op te kweeken tot mondige leden. *Catechetiek* biedt de theorie voor de catechese, *catechisatie* is het instituut, dat tot het geven van genoemd onderwijs dient. Catechese is afgeleid van een Grieksch woord (κατηχέω) dat niet, gelijk sommigen vroeger meenden, *terugklinken* beteekent, maar dat in zijn intransitieve beteekenis vertaald wordt door *naar beneden klinken*, en in transitieve beteekenis door *naar beneden doen klinken*, d. i. toespreken, onderwijzen van den katheder af. Catechese beteekent naar het Grieksch mondeling onderwijs; het heeft soms de bijbeteekenis van elementair onderricht, onderwijs in de eerste beginselen. Ook in de plaatsen waar het woord voorkomt in het Nieuwe Testament (Luc. 1 : 4; Hand. 18 : 25; 21 : 21 en 24; Rom. 2 : 18; 1 Cor. 14 : 19; Gal. 6 : 6) beteekent het mondeling onderwijzen. Het woord is dus zeer geschikt voor het onderwijs, dat door de kerk aan hare jeugdige leden gegeven wordt. In de eerste eeuwen werden de heidenen, die door onderwijs voorbereid werden voor het ontvangen van den Christelijken doop, catechumenen genoemd.

In den apostolischen tijd was het onderwijs in de heilsleer, dat aan den doop voorafging, vaak heel kort. De stokbewaarder te Filippi werd in den nacht, toen hij bekeerd werd, ook gedoopt. In de derde eeuw werd het gewoonte voor heidenen die tot de Christelijke kerk wilden overkomen, den termijn vast te stellen op 2 à 3 jaren. Na eerst in een voorbereidende klasse onderwezen te zijn, werd de catechumeen kort vóór den doop door den bisschop zelf onderricht. De doop werd onder verschillende ceremoniën na de mededeeling van de geloofsbelijdenis en het Onze Vader, meestal in den nacht voor Paschen, bediend. In de week na Paschen ontvingen de nieuwgedoopten onderwijs in de sacramenten. Er bestond een strenge scheiding tusschen de geloovigen en de catechumenen. De laatsten mochten b.v. bij de viering van het heilig avondmaal niet tegenwoordig zijn.

De kerk breidde zich in de eerste eeuwen uit door proselieten, en door jonge kerkleden die geboren werden uit Christen-ouders. Deze kinderen werden, omdat ze kinderen des Verbonds waren, gedoopt.

De groote fout van de Oude kerk ten opzichte van de catechese is geweest, dat zij het proselietencatechumenaat vereenzelvigd heeft met het kindercatechumenaat. Het kindercatechumenaat had zich op een eigen wijze moeten ontwikkelen, en zijn grondslag en uitgangspunt moeten nemen in den doop. In den weg van onderwijs hadden de jeugdige leden opgevoed moeten worden tot zelfstandige en volwassene kerkleden om alzoo heengeleid te worden naar het avondmaal. Er is onderscheid tusschen proselietencatechumenaat en kindercatechumenaat, het eerste werkt heen naar den doop, het tweede onderstelt den doop. Dit onderscheid is door de Oude kerk niet helder ingezien en tot een zelfstandige ontwikkeling van het kindercatechumenaat is het niet gekomen. Proselieten- en kindercatechumenaat werden vereenzelvigd, hetzelfde ceremonieel dat bij het proselietencatechumenaat en den proselietendoop dienst deed werd, naar de omstandigheden eenigszins gewijzigd, toegepast op het kindercatechumenaat, (de geloofsbelijdenis bv. werd in plaats van door den catechumeen door de peten opgezegd). Het grootste gedeelte van het ritueel, dat thans in de Roomsche kerk nog gebruikelijk is bij den kinderdoop, is te verklaren uit de ceremoniën van den proselietendoop. Hiermee staat ook in verband de kindercommunie, nl. dat het heilig avondmaal ook aan kleine kinderen werd uitgereikt. Nu hield voor den proseliet het onderwijs bij den doop op; toegepast op de kinderen, volgde daaruit, dat ook bij hen het onderwijs bij den doop werd beëindigd, d. i. dat er geen onderwijs werd gegeven. De oude kerk rekende het niet tot haar plicht de kinderen te onderwijzen, maar liet dit over aan ouders en peten.

In de Middeleeuwen daalde het peil van het proselietencatechumenaat aanmerkelijk; gemakkelijk werd een heiden doopcandidaat. Vooral wanneer, zooals Karel de Groote met de Saksers deed, de heidenen gedwongen werden zich te laten doopen, kwam er van het onderwijs heelemaal niets terecht. Ook bij het kindercatechumenaat stond in de Middeleeuwen het onderwijs op lagen trap. De peten moesten het Credo en het Onze Vader aan de kinderen leeren, op de scholen werd eenig onderwijs gegeven, in de biecht werd onderzoek gedaan naar de zeven hoofdzonden en werden voorschriften meegedeeld in betrekking tot het zedelijk leven. Sedert de dertiende eeuw vormen de geloofsbelijdenis, het gebed en de wet den hoofdinhoud van het onderwijs aan de jeugdigen. Het instituut van kerkelijke catechisatie is nog onbekend. Men stelde zich over het algemeen tevreden met van buiten leeren, van een geestelijke assimilatie was bij de massa geen sprake. Tot zelfstandigheid kwam het kerklid niet. Trouwens ook in dezen tijd, nu het onderwijs van de zijde der kerk bij Rome zooveel is verbeterd, is het doel der catechese niet de kerkleden op te voeden tot

zelfstandigheid en mondigheid. Rome houdt zijn leden onmondig en afhankelijk van de ambtsdragers. Bij sommige reformatorische stroomingen die aan Luther voorafgingen, was het godsdienstonderwijs in eere. Waldenzen, Hussieten en Boheemsche broeders onderwezen hun kinderen in de geloofsleer. De Waldenzen lieten hun kinderen groote gedeelten van de Heilige Schrift van buiten leeren. Zij zijn de eersten geweest die speciaal catechetische geschriften voor de jeugd hebben vervaardigd. Wiclif gaf zijn *Pauper rusticus*, Huss bood een verklaring van geloofsbelijdenis, wet en gebed des Heeren. Kort na zijn dood werd de eerste Hussietische Catechismus opgesteld. In 1502 verscheen de eerste Catechismus van de Boheemsche broeders.

De Reformatie heeft ook op het gebied der catechese tegen Rome positie gekozen. De Reformatoren stelden als doel van de catechese het mondig zijn der kerkleden, zagen het verband in tusschen doop en avondmaal en legden er nadruk op dat het niet voldoende is wanneer de stukken der leer van buiten geleerd werden maar dat ze ook moeten worden verstaan en begrepen en met het hart aanvaard. In 1529 liet Luther zijn grooten en zijn kleinen Catechismus verschijnen (G. Buchwald, *Die Entstehung der Katechismen Luthers und die Grundlagen des grossen Katechismus*, 1894).

Naast die van Luther verschenen nog andere catechismi, doch die van Luther heeft zich op de eerste plaats kunnen handhaven, is zelfs in 1580 in het Konkordienbuch opgenomen en aldus symbool van de Luthersche kerk geworden. In de zestiende eeuw zijn in de Luthersche kerken uitnemende voorschriften voor de catechese gegeven, maar in de practijk kwam er weinig van terecht. Vele predikanten lieten het preeken over den catechismus na en achtten zich te hoog om onderwijs aan de jeugd te geven. Onder invloed van Rome werd de confirmatie ingevoerd. De confirmatie is een kerkelijke plechtigheid waardoor de jonge menschen na gehouden onderzoek in den kring der mondige kerkleden worden opgenomen en tot het heilig avondmaal toegelaten. Door sommigen werd de confirmatie zelfs als een soort derde sacrament opgevat. Bij de Pietisten kwam de catechisatie weer in eere. Zij lieten de kinderen veel teksten uit de Heilige Schrift leeren en namen ook de Bijbelsche geschiedenis onder de leerstof op. In de achttiende eeuw heeft het Rationalisme zijn invloed op de catechese doen uitgaan, er werden nieuwe leerboekjes opgesteld, de Socratische methode werd ingevoerd, de inhoud van het onderwijs bestond uit moraal, de confirmatie werd een plechtige aanneming als nieuw lid van de religieuze gemeenschap. In de negentiende eeuw was er een opleving op godsdienstig gebied waar te nemen, men keerde tot de catechismi van Luther terug, verwierp de Socratische methode en sprak weer van zonde en genade. Toch is, ondanks deze wederopleving van het godsdienstig bewustzijn, de toestand in de Luthersche kerk niet rooskleurig. Voor zoover nog godsdienstonderwijs op de school gegeven wordt, is dit van den geest der critiek doortrokken. De Zondagsschool is nog een voorname factor in de religieuze opvoeding. De kerkelijke catechese duurt zeer kort. Na enkele weken van den predikant onderwijs genoten te hebben worden de jonge menschen op 14 à 15 jarigen leeftijd geconfirmeerd. Na de confirmatie wordt vanwege de kerk geen onderwijs meer gegeven. Hoe de toestanden in Duitschland op kerkelijk gebied na de revolutie van 1918 zich zullen ontwikkelen, is thans niet te zeggen.

In de Gereformeerde kerk heeft ook op catechetisch gebied Calvijn de leiding. Hij verwierp het vormsel en bepaalde dat de kinderen door de predikanten zouden onderwezen worden in de leer des heils, daarna publiek belijdenis van hun geloof afleggen, en toegelaten worden tot het avondmaal. Den ouders werd op het hart gedrukt hun kinderen trouw naar de catechisatie te zenden. Calvijn stelde een catechismus op, die in 1542 verscheen en voor vele andere tot model gediend heeft. Calvijn's catechismus heeft vijf hoofdstukken: het geloof, de wet, het gebed, het Woord Gods en de sacramenten. In Nederland werd naast den catechismus van Genève vooral de Heidelberger gebruikt. De schoolmeesters moesten op de scholen den catechismus onderwijzen. De taak der predikanten was op dat onderwijs toe te zien. De Nationale Synode van Dordrecht 1618 heeft in de 14e, 15e en 17e zitting over den catechismus en de catechese gehandeld (Zie H. Kaajan, *Pro-Acta*, bl. 153 v.v.). De Synode onderscheidt 1. *de huiscatechisatie* door de ouders, die met hun kinderen gedeelten van de Heilige Schrift moesten lezen, teksten van buiten laten leeren, de Catechismuspreek repeteeren, enz.; 2. *de schoolcatechisatie*. De schoolmeesters moesten onderwijzen in den catechismus. Het toezicht op dit onderwijs in de religie moest uitgeoefend door de predikanten, die vergezeld van een ouderling of zoo noodig van een magistraatspersoon den ijver der schoolmeesters moesten aanvuren; 3. *de kerkcatechisatie* door den predikant, die geregeld over den catechismus moest preeken, en op zulk een wijze, dat de jeugdigen het konden vatten. De ouderen, die niet op school gingen of weinig hadden geleerd, moesten door den predikant alle week onderwezen worden. Zij die zich ten avondmaal wilden begeven zouden drie of vier weken van te voren naarstig onderzocht worden om beter rekenschap van hun geloof te kunnen afleggen.

Sedert de Dordtsche Synode heeft de Gereformeerde kerk een belangrijke schrede voorwaarts gedaan. Langzamerhand kwam men tot het inzicht dat er onderscheid is tusschen catechismuspreek en catechese, tusschen de onderwijzing uit den catechismus in de bediening des Woords en het onderwijs dat aan de jeugdigen gegeven wordt. Niet alleen is er verhelderd principieel inzicht maar, terwijl in de 17e eeuw veel predikanten ten opzichte van de catechisatie „suymachtig" waren, is er in de 19e eeuw een verandering ten goede gekomen. Er wordt door vele dienaren des Woords, dank zij het ontwaakt besef van hun paedagogische roeping jegens de lammeren der kudde, trouw gecatechiseerd. Op het gebied van de catechetiek zijn in de laatste jaren ten onzent weinig geschriften verschenen. Genoemd kunnen worden: P. Biesterveld, *Het*

karakter der catechese, 1900; H. Meulenbelt, *Onze Catechese*[2], 1913; T. Hoekstra, *Psychologie en Catechese*, 1916; A. van Veldhuizen, *Catechetiek*, 1925.

Het *doel* van de catechese is het onmondig kerklid door middel van onderwijs op te kweeken tot mondig lid der gemeente des Heeren. Als kind des verbonds geboren, heeft het den doop ontvangen. De doop is uitgangspunt van heel de opvoeding, en van alle onderwijs. Het jonge kerklid moet geleid worden van het eerste tot het tweede sacrament, het moet persoonlijk den Heere Christus als zijn koning leeren erkennen, en in staat zijn zichzelf te beproeven met het oog op het heilig avondmaal. De kerk is geroepen die verbinding tusschen het eerste en tweede sacrament tot stand te brengen, en door middel van onderwijs de jeugdigen te doen komen tot openbare belijdenis van het geloof, opdat zij na de belijdenis toegang verkrijgen tot het avondmaal. Het onderwijs op de catechisatie is dus van religieusen aard en heeft een religieus doel. Onder inroeping van de werking des Heiligen Geestes moet het jonge kerklid daartoe geleid worden, dat het in zijn eigen geestelijke ervaring de drie stukken van den Catechismus, nl. ellende, verlossing en dankbaarheid, persoonlijk leert kennen. Er wordt onderwijs gegeven in de school, waar de Christelijke religie leervak is; zal het kind als volwassen lid der maatschappij kunnen optreden, dan moet het ook door het vak der religie opgevoed worden tot een goed burger. Voorts hebben de ouders een taak in de religieuze opvoeding; zij moeten de loffelijkheden des Heeren vermelden aan de kinderen (Deut. 4 : 9; Ps. 78 : 2—7) en hun kinderen opvoeden in de vreeze en vermaning des Heeren (Ef. 6 : 4). In bizonderen zin is het de taak der kerk het zaad des verbonds religieus op te voeden. Er moet een band gelegd worden tusschen het nageslacht en het voorgeslacht; zij, die in de kerk geboren worden, moeten ingeleid worden in de schatten van geestelijke kennis die de kerk heeft verzameld, zij moeten de taal der Heilige Schrift en de taal der kerk leeren verstaan. De kerk heeft er ten hoogste belang bij dat zij zelf de aansluiting tot stand brengt tusschen het verleden en het heden. De Heere zelf heeft aan Zijn kerk opgedragen de lammeren der kudde te weiden (Joh. 21 : 15). Zoo is de kerk dus geroepen door haar ambtelijke organen voor onderwijs en opvoeding van de Christelijke jeugd in de religie te zorgen. De ambtsdrager, daarvoor aangewezen, is de ouderling die arbeidt in de leer, n.l. de dienaar des Woords.

Het *object* der catechese is het jeugdige kerklid van het tiende tot het één en twintigste jaar. Op negenjarigen leeftijd is het kind in staat zelfstandig een eenvoudige les te leeren, en heeft het reeds zoo veel kennis, dat het 't onderwijs op de catechisatie gemakkelijk kan opnemen. Er is wel eens bezwaar gemaakt tegen kindercatechisatie, omdat dan slechts gerepeteerd zou worden wat op de Christelijke school wordt geleerd. Maar daartegen zij opgemerkt: 1°. het onderwijs door den dienaar des Woords wordt, daar hij de religieuze opvoeding op 't oog heeft, uit een ander gezichtspunt gegeven; hij zal de Bijbelsche geschiedenis vertellen als heilsgeschiedenis en laten zien dat in de heilsfeiten zich de wil Gods tot onze redding in Jezus Christus openbaart. 2°. Het onderwijs draagt een opvoedend karakter, en vooral op dezen leeftijd kan er zooveel invloed ten goede van den dienaar des Woords uitgaan. Het kind is nog niet critisch en leunt op gezag. Op de kindercatechisatie kan gemakkelijk de band van vertrouwen tusschen leeraar en leerling worden gelegd. Tracht men dit eerst op de volgende catechisatie, d. i. bij jonge menschen in de puberteitsjaren te doen, dan is het in vele gevallen te laat.

De twintigjarige leeftijd kan, in doorsnee genomen, als de grens naar boven voor de catechisatie worden gesteld. Sommige Gereformeerden wilden die grens lager stellen. Calvijn liet jonge menschen op hun 15e jaar tot het avondmaal toe, à Lasco was van hetzelfde gevoelen, en in onderscheidene landen is de practijk nog zoo. Hiertegen zijn echter gewichtige bezwaren aan te voeren. Ten eerste kan op zoo jeugdigen leeftijd de kennis van de heilswaarheid slechts zeer gering zijn, diepere stukken der leer kunnen niet behandeld, omdat ze niet worden geabsorbeerd. Het abstraheerend, begrippenvormend vermogen is nog weinig actief. Ten tweede doorleven onderscheidene menschen op den leeftijd tusschen 16 en 20 jaar een crisis. Daaruit blijkt dat zij geestelijk nog niet volgroeid en nog niet mondig zijn. Gewenscht is het, dat zij onder goede leiding van den dienaar des Woords door de crisis worden heen geholpen. Juist dan kunnen zij de leiding van een geestelijken vader niet ontberen. Ten derde komt de jonge mensch aan het einde van deze periode, op circa twintigjarigen leeftijd tot zelfstandigheid, hij voelt zich als een eigen persoon en leert op eigen beenen staan. Zoowel in het natuurlijke als in het geestelijke. Het pure autoriteitsgeloof begint plaats te maken voor persoonlijk geloof. Om deze redenen moet als leeftijdsgrens voor den catechisant ongeveer de twintigjarige leeftijd worden vastgesteld.

De *stof* voor de catechese is in de eerste plaats de Heilige Schrift, voorts de belijdenisschriften, de geschiedenis der kerk, hoofdzaken van kerkrecht, liturgie en zending.

Wat de *methode* betreft, naar psychologische gegevens verdient het de voorkeur den leergang aldus in te richten dat de eerste catechisatie leerlingen van het tiende tot het dertiende à veertiende jaar opneemt; onderwijsstof is de heilsgeschiedenis. De tweede catechisatie is voor leerlingen van het veertiende tot het zeventiende jaar; onderwijsstof is de catechismus in verband met de heilsgeschiedenis. De derde catechisatie voor leerlingen van het zeventiende tot het één en twintigste jaar; onderwijsstof is de catechismus in verband met de Nederlandsche geloofsbelijdenis en de Dordtsche leerregels. (Door de Generale Synode van de Gereformeerde kerken in Nederland vergaderd te Utrecht 1923 is een commissie benoemd aan wie opgedragen is een Leerboek voor de catechisatie te ontwerpen). Er moeten, behalve voor de kinderen, afzonderlijke catechisaties

voor mannelijke en vrouwelijke leerlingen gehouden worden. Uit religieus-psychologisch oogpunt is coëducatie niet wenschelijk. Ten opzichte van den *leervorm* wordt onderscheiden tusschen de acroamatische en de erotematische methode. De acroamatische is die methode waarbij de leerlingen hooren naar de voordracht van den leermeester. Bij de erotematische methode wordt de stof ontwikkeld in den vorm van een vraaggesprek tusschen leermeester en leerling. De acroamatische methode heeft de oudste brieven, eerst in lateren tijd is de erotematische als de eenig goede voorgedragen. Het Rationalisme in de 18e eeuw meende dat de mensch door zijn rede alle waarheid in kiem bezat. Het was de roeping van den onderwijzer die slapende kennis wakker te maken, het kind tot bewustzijn te brengen van hetgeen het reeds had. Daartoe diende de vraagmethode. Zoo er goed en systematisch gevraagd werd, kon uit de menschelijke rede *alle* kennis worden afgeleid. De Christelijke kerk moet deze uit het Rationalisme geboren methode verwerpen.

De catechese, die ambtelijke onderwijzing is en met gezag tot de leerlingen komt, kiest eo ipso voor de acroamatische methode. De heilswaarheid is op bizondere wijze geopenbaard, komt van buiten tot ons, en is nooit uit ons bewustzijn af te leiden. Wordt dus principiëel voor de doceermethode gekozen, de catecheet maakt tevens gebruik van erotematiek en stelt vragen b.v. om te weten te komen of de opgegeven les gememoriseerd is, of nog in het geheugen zit wat op vorige lessen is behandeld, of de leerlingen begrepen hebben wat pas voorgedragen is, of de leerlingen opmerkzaam zijn, enz. Soms kan een vraag gesteld worden met een paranetisch doel, om te bemoedigen of ook te beschamen.

Wat de *inrichting* van de catechisatie betreft, zij er nog op gewezen, dat, zal het onderwijs vruchtbaar zijn, op één catechisatie niet meer dan 25 à 30 leerlingen moeten gaan. Dit is noodig zal de orde gehandhaafd kunnen worden, zal er niet veel tijd met overhooren voorbijgaan, en zal de catecheet ieder zijner leerlingen naar zijn individualiteit leeren kennen en behandelen. [14.

Catechismus. I. *Catechismus.* 't Woord beteekent oorspronkelijk: mondeling onderwijs in de christelijke religie, gegeven aan den catechumeen (catechisant), en duidde dus geen boek aan. Luther is de eerste geweest, die zijn boekje ter onderwijzing van de jeugd *Catechismus* noemde (1525). Hij schreef er twee, beide in den vorm van vragen en antwoorden: een kleinen en een grooten Catechismus. Van Gereformeerde zijde moeten genoemd: de Catechismus van Oecolampadius, 1529; van Leo Judae (twee: 1534 en 1541); van Bullinger (1566); van Calvijn (behalve die van 1536 en van 1541: de Geneefsche Catechismus, 1545); van à Lasco (1546), Anglicaansche Catechismus (1549); Heidelbergsche Catechismus (1563); Catechismus van Westminster (1647). De Roomsche Kerk volgde Luther's voorbeeld. Zoo schreef Petrus Canisius (1527—'97) drie Catechismussen. De officieele is de Catechismus Romanus (zie het art.). Al deze Catechismussen hebben gemeen, dat zij het karakter van een belijdenis dragen. [20.

II. *Heidelbergsche Catechismus.* Keurvorst Frederik III van de Paltz, een godzalig man en ernstig onderzoeker van de Heilige Schrift, zette reeds kort na zijn troonsbestijging (1559) de reformatie in de Paltz in beslist-gereformeerden geest door. Ten einde een leerboek te verkrijgen, dat in kerken en scholen zou kunnen worden gebruikt, benoemde hij een commissie (1562) bestaande uit hoogleeraren en andere geleerden. In deze commissie hadden ook zitting de beide mannen, die de hoofdopstellers van den Heidelbergschen Catechismus zijn geworden: Zacharias Ursinus, (geboren 1534, † 1583) hoogleeraar te Heidelberg, en Caspar Olevianus (geboren 1536, † 1587) eerst hoogleeraar, later predikant aldaar. Van Ursinus is grootendeels de inhoud, zoowel als de verdeeling, terwijl Olevianus voor de eindredactie heeft gezorgd. Waarschijnlijk hebben de opstellers de bestaande Gereformeerde Catechismussen geraadpleegd, o. a. die van Leo Judae (1534), Calvijn (1545), à Lasco (1546). Reeds vroeger had Frederik III aan Ursinus last gegeven, een latijnschen Catechismus op te stellen, waaruit later weer een kortere van 108 vragen ontstond, en deze heeft den grondslag voor den Heidelbergschen Catechismus gevormd. In het begin van 1563 werd de Heidelbergsche Catechismus door de Heidelberger Synode goedgekeurd, en spoedig daarna gedrukt. Nog in hetzelfde jaar verscheen een 2de en 3de uitgave. In de 2de werd — op verlangen van Olevianus — de vraag ingevoegd over het onderscheid tusschen het avondmaal des Heeren en de Paapsche mis, die echter pas in de 3de den vorm kreeg, zooals die nu in onze vertaling (vraag 80) voorkomt. Eerst in de 3de uitgave wordt de mis een „vervloekte afgoderij" genoemd. Of op deze opzettelijke bestrijding van de Roomsche avondmaalsleer de besluiten van het Concilie van Trente (1545—63) van invloed zijn geweest, is niet met zekerheid te zeggen. — De Heidelbergsche Catechismus is het eerst in onze taal overgezet, nl. te Emden, 1563, maar deze vertaling (van den 2den druk) vond weinig ingang. Beter ging het met die (van den 3den druk) door Petrus Dathenus in hetzelfde jaar, welke in 1566 opnieuw werd afgedrukt achter zijn Psalmberijming. Het convent van Wesel (1568) wilde den Heidelbergschen Catechismus in de Nederlandsche Gereformeerde kerken in gebruik zien genomen. Evenzoo de Synoden van Emden (1571), Dordrecht (1574, 1578), Middelburg (1581), 's Hage (1586), die onderteekening eischten en prediking over den Catechismus voorschreven. Petrus Gabriël was de eerste, die, in 1566 te Amsterdam, over den Catechismus predikte. In de Synode van Dordrecht 1618/19 werd de Catechismus door allen geroemd en geheel conform de Heilige Schrift geacht. Alleen behielden de Engelsch afgevaardigden zich het recht voor, om het artikel: „nedergedaald ter helle" anders uit te leggen dan in antwoord 44 geschiedt, nl. als het zijn in den staat des doods. De Synode legde onderteekening op aan alle ambtsdragers, hoogleeraren, regenten en onderregenten der theologische colleges, rectoren, schoolmeesters en krankenbezoekers. — De hoofdindeeling van den Catechismus is:

Inleiding: des Christens eenige troost en wat noodig is om dien te kennen, Zondag 1; *Eerste deel:* de leer der *ellende*, Zondag 2—4; *Tweede deel:* de leer der *verlossing*, Zondag 5—31; *Derde deel:* de leer der *dankbaarheid*, Zondag 32—52. [20.

III. *Catechismus Romanus.* Deze Catechismus werd volgens het besluit van het Concilie van Trente — nadat het voorstel, om een Catechismus in de volkstaal niet slechts ten behoeve van de kinderen maar ook van de volwassenen te vervaardigen, ter zijde gelegd was — in 1566 onder paus Pius V uitgegeven ten behoeve van de geestelijkheid. Het is een populair handboek der theologie. Het eerste ontwerp werd vastgesteld door eene door den paus benoemde commissie — bestaande uit Leon-Marino, Muzio Calini, Egidio Toscarari en Franc. Furreiro — welke arbeidde onder toezicht van kardinaal Borromaeus. Kardinaal Sirletus heeft het daarop nog eens gerevideerd, waarop het door twee humanisten in het Latijn vertaald werd. Het boek verscheen onder den titel „Catechismus ex decreto Concilii Tridentini ad parochos Pii V jussu editus". Herhaaldelijk is deze Catechismus herdrukt en in verschillende talen is hij overgezet. Van de 4 vervaardigers behoorden er 3 tot de orde der Dominicanen — hetgeen den lateren tegenstand der Jezuieten inzake de genadeleer verklaarbaar maakt. Dit handboek voor de seminaristen en geestelijken bevat 4 deelen. Eene verklaring van het apostolisch symbool; de leer der sacramenten; een uiteenzetting van den decaloog; een verhandeling over het gebed, bijzonder over het gebed des Heeren. In korte trekken wordt de geheele Roomsche dogmatiek ontwikkeld en deze Catechismus blijft een bron van beteekenis voor de kennis van de Roomsche leer. Eerst in de uitgave van 1572 (te Keulen) werd hij in boeken en hoofdstukken ingedeeld, terwijl in de editie van 1574 (te Antwerpen) de vragen en antwoorden zijn aangebracht. Aan het besluit van het Concilie van Trente en aan latere aanbevelingen van pausen en bisschoppen dankt hij zijn dogmatisch aanzien — maar toch is hij niet een primair-symbolisch geschrift gelijk de Trentsche geloofsdecreten. [25.

Catenen, beteekent kettingen en is de naam voor de verklaringen van Bijbelboeken, die bestaan uit aaneenrijgingen van aanhalingen uit de geschriften der kerkvaders. Ze ontstonden, toen de theologen practisch niet meer in staat waren zelf de Heilige Schrift uit te leggen, pl.m. 600 na Chr. en toen het genre eenmaal ontstaan was, bleef het bestaan in allerlei vormen. Een Bijbelverklaring als die van Dächsel nadert in sommige opzichten tot de Catenen. [17.

Catharen of Katharen. In de 11de eeuw kwamen hier en daar in het Westen een aantal secten op, gedreven door een fanatieken haat tegen al wat kerkelijk was. Vooral in Bulgarije, tenminste men noemde ze algemeen Bulgari. Zij zelven noemden zich Cathari, d.i. reinen. Zij huldigden het dualisme (zie het art.) van God en de stof, verachtten het Oude Testament, verboden het huwelijk, althans voor de perfecti of volmaakten (die zij streng onderscheidden van de anderen, d.w.z. van hen, die uiterlijk bij de Roomsche kerk bleven), en verwierpen den doop, het avondmaal, het gebruik van kruisen en beelden. Zij werden met geweld onderdrukt, maar zonder noemenswaard resultaat. [20.

Catharina. I. *Catharina de heilige* volgens een legende een 18-jarige jonkvrouw uit koninklijk geslacht in Alexandrië. Omdat zij bij een Heidensch feest zich in het openbaar over de dwaasheid van den afgodendienst uitsprak, werd zij in den kerker geworpen. Daar moet zij 50 wijsgeeren, die met haar redetwistten, tot bekeering gebracht hebben, zoo ook de gemalin van den keizer Maximinus Faustina, den bevelhebber Porfyrius en 100 soldaten. Onder keizer Marcutius werd zij in 305 onthoofd, nadat het rad, waarmede zij zou gemarteld worden, uit elkaar gesprongen was. Engelen, zoo zegt de legende, brachten haar lijk naar den berg Sinaï, waar Justianus I later het naar haar genoemd klooster liet bouwen en waar in de 8ste eeuw haar gebeente moet gevonden zijn. Historisch is alleen het feit van haar marteldood. Haar leven gaf stof aan veel proza en poëzie in de Middeleeuwen. Ook de schilderkunst wijdde haar haar talenten. Haar feestdag is 25 November.

II. *Catharina van Siena,* geboren 1347 te Siena. Zij legde als driejarig kind reeds de belofte van kuischheid af en zij verzette zich tegen den wil harer ouders, die haar wenschten uit te huwelijken. Toen zij 15 jaar was trad zij in het klooster van de Tertiarii van den heiligen Dominicus. Zij kasttijdde zich onophoudelijk en leefde slechts van kruiden, vruchten en brood. Zij sliep op den houten vloer, sprak geen woord (uitgenomen bij de biecht) maar was altoos bezig in de verpleging van armen en kranken. Van 1370 af trad zij meer in het openbare leven op. Zij verrichtte wonderen van liefde gedurende de pest in 1374. Door haar overredingskracht bracht zij de meest verstokte zondaren tot bekeering. Zij had vele visioenen en kwam dikwerf in vertrekking van zinnen. Zij meende, dat de Heiland met haar verloofd was en zij ontving van die verloving een ring, die echter alleen voor haar zichtbaar was. De Heiland ruilde zijn hart met het hare en liet haar, schoon geestelijk, zijn bloed drinken.

Het groote aanzien, dat zij genoot, was de aanleiding, dat men haar in politieke aangelegenheden betrok. Dikwerf werd zij als scheidsrechtster en als vredestichtster geroepen. Zij en de heilige Brigitta (Birgitta) waren het, die paus Gregorius XI aanspoorden om Avignon te verlaten en naar Rome terug te keeren (1377) en dat gelukte. Door Urbanus VI werd zij naar Rome geroepen, om aan het ongelukkige schisma een einde te maken. Zij stierf daar 29 April 1380. Pius II verklaarde haar in 1461 heilig. Haar feestdag is 30 April. De Dominicanen en de stad Siena vereeren haar als beschermheilige. Haar nagelaten schriften, deels in ecstatischen toestand gedicteerd, zijn interessante *brieven* aan pausen, kardinalen, vorsten enz., voorts *gebeden,* dan *Dialogi de providentia Dei,* gesprekken tusschen haar en God, den Vader. Haar leven is beschreven door haar biechtvader, den lateren generaal der Dominicanen Raimund van Capua.

III. *Catharina van Bologna,* geboren 8 September 1413 te Bologna uit een voorname familie. Overleden aldaar 9 Mei 1463. Eerst was zij hofdame van Margaretha van Esta, sedert 1432 Claris te Ferrare en 1457 abdis te Bologna. Van haar worden allerlei wonderen en voorspellingen vermeld. Ook had zij allerlei duivelsche aanvechtingen te doorstaan. Zij heeft de ervaringen van haar leven beschreven in: *Revelationes s. de septem armis spiritualibus.* Venetië 1511. Velen ontkennen de echtheid van dit geschrift. Een Latijnsche hymne van de rozenkrans wordt met meer recht aan haar toegeschreven. In 1724 werd zij heilig verklaard. Haar feestdag is 9 Maart.

IV. *Catharina de Medicis,* geboren 1519 te Florence, dochter van Lorenzo II de Medicis en een Fransche prinses, Madeleine de la Tour d'Auvergne. Zij verloor vroeg haar ouders en werd in een klooster opgevoed. Op 14-jarigen leeftijd werd zij uitgehuwelijkt aan den hertog van Orleans, den lateren Hendrik II. De paus wenschte dit huwelijk als tegenwicht tegen de macht van Karel V en Frans I wenschte het om zijn invloed in Italië grooter te maken. Na den dood van Hendrik II kwam haar zoon Frans II aan de regeering (1559) en toen deze stierf in 1560 werd zij regentes over haar minderjarigen zoon Karel IX. Zij was toen 41 jaar. Twintig jaar, gedurende de godsdienstoorlogen, had zij grooten invloed op de gebeurtenissen. Aanvankelijk trad zij, op raad van haar kanselier Michel de l'Hopital, gematigd tegen de Hugenoten op. Later veranderde zij van houding. Zij zocht, toen zij zag, dat Hendrik van Navarre, die met haar dochter Margaretha zou huwen, Coligny aanhing, den dood van den laatste. Het schot van den sluipmoordenaar faalde. Toen vreesde Catharina de wraak der Hugenoten. Zij haalde haar zoon over tot een algemeenen moord op de Gereformeerden. Toen had de Bartholomeusnacht plaats. Dat *was haar werk.* In 1574 stierf haar zoon en kwam Hendrik III aan het bewind. De invloed van Catharina verminderde snel en 7 Januari 1589 stierf zij.

V. *Catharina van Ricci,* geboren 25 April 1535 te Florence uit de adellijke familie der Ricci's, overleden 1 Februari 1590 te Prato bij Florence in het klooster San Vincenzo, waar zij eerst in 1547 subpriorin en in 1560 priorin was. Zij leidde een heilig, bijna ecstatisch leven. Zij bezat wondergaven en zienersgaven. Zij had vele vereerders en leerlingen ook buiten het klooster. Met beroemde personen onderhield zij briefwisseling zooals met Filippus Neri en de heilige Magdalena van Pazzi. Benedictus XIV heeft haar heilig verklaard 5 October 1746. Haar feestdag is 13 Februari. [24.

Cathedra (Ex). De uitdrukking: *ex cathedra* (Petri) *decideeren,* beteekent eigenlijk: van den leerstoel van Petrus af beslissen, d. i. krachtens pauselijk gezag uitspraak doen; zij is ontleend aan den dogmatischen canon (d. i. regel), waarbij het Vaticaansch Concilie (1869—70) de pauselijke onfeilbaarheid als een leerstuk der Roomsche kerk heeft vastgesteld. Deze dogmatische canon luidt aldus: „Als de paus *van zijn leerstoel af* een uitspraak doet, d. w. z. wanneer hij in zijn ambt van herder en leeraar aller Christenen krachtens zijn apostolisch oppergezag beslist wat als leer inzake van geloof of zeden door de geheele kerk moet worden gehouden, dan bezit hij door Gods bijstand, welke hem in den heiligen Petrus is beloofd, dezelfde onfeilbaarheid, met welke de goddelijke Verlosser gewild heeft, dat Zijn kerk, bij het vaststellen eener leer over geloof of zeden zou toegerust zijn; en daarom zijn zulke uitspraken van den paus uit zichzelve, niet echter krachtens toestemming der kerk, onherroepelijk." Derhalve spreekt de paus *ex cathedra,* en wordt hij geacht onfeilbaar te zijn, wanneer drieërlei aanwezig is: 1. hij moet spreken *als paus;* 2. hij moet spreken als paus, zóó dat hij *een leer over geloof of zeden beslist;* 3. hij moet spreken als paus, zóó dat hij een leer over geloof of zeden beslist, *en die leer als bindend voor de geheele kerk vaststelt.* — Blijkt van achteren, dat de paus zich in een zijner uitspraken vergist heeft, dan blijft steeds de uitweg open, te verklaren dat hij toen niet *ex cathedra* heeft gesproken. Zoo werden de boeken, waarin de meening van Galileï, dat de aarde om de zon, en niet de zon om de aarde draaide, door de Congregatie van den Index in 1616 op de lijst der verboden boeken geplaatst, omdat zij een stelling bevatten, die in strijd was met de Heilige Schrift, en dit geschiedde onder goedkeuring van den paus. Rome erkent thans, dat de Congregatie en de paus toen gedwaald hebben, maar voegt er onmiddellijk aan toe: de paus heeft toen niet gesproken als opperste en onfeilbare leeraar der kerk; hij gelastte niet, dat de geloovigen de beweging van de zon om de aarde moesten aannemen als onfeilbare waarheid! Dat dit een uitvlucht is, behoeft geen betoog. De paus verklaarde immers, dat de leer der beweging van de aarde om de zon in strijd was met de Schrift, en dat moesten destijds de geloovigen wel ter dege aanvaarden. [20.

Cathedraal of Kathedraal, bij Rome de hoofdkerk van een bisdom, waar zich de cathedra of de bisschoppelijke stoel bevindt. Ook de hoofdkerk in een voormalig bisdom wordt cathedraal genoemd. Is het hoofd van een bisdom een aartsbisschop, dan heet de hoofdkerk: Metropolitaankerk. [20.

Catholiek is een Grieksch woord (katholikos), dat algemeen beteekent. Op godsdienstig en kerkelijk gebied wordt het woord in verschillende samenvoegingen gebruikt.

I. Catholieke of algemeene zendbrieven zijn zulke, die in onderscheiding van de brieven van Paulus, welke veelal aan één gemeente zijn gericht, aan een breeden kring van lezers zijn verzonden. Algemeene zendbrieven zijn die van Jacobus, Petrus, Johannes en Judas. De naam komt het eerst bij Hieronymus voor. In de handschriften van het Nieuwe Testament zijn de catholieke brieven gewoonlijk verbonden met de Handelingen der Apostelen.

II. Catholiek is een der eigenschappen van de kerk. In de twaalf artikelen belijden we ons geloof in een heilige algemeene Christelijke kerk. In den oudsten vorm, waarin de twaalf artikelen bekend zijn, komt het woord algemeen nog niet voor. Wanneer het er in gekomen is, is moeilijk te zeggen. Algemeen heet de kerk, omdat ze

Ceder (blz. 433).

In het cederwoud. Op den achtergrond het hoogste punt van den Libanon.

niet aan tijd of plaats gebonden is. De kerk bestaat heel de geschiedenis door en telt onder haar leden menschen, behoorende tot allerlei volken (Openb. 7 : 9). Reeds Ignatius van Antiochië noemt de kerk catholiek. In den loop der tijden is deze eigenschap der kerk vaak verkeerd opgevat, alsof catholiek beteekende behoorende tot de kerk, waar de geestelijken m. n. de bisschoppen de oude traditie bewaren. Daartegenover moet gehandhaafd, dat de catholiciteit der kerk geestelijk is te verstaan, ze komt niet toe aan de leerende geestelijkheid, maar aan de onzichtbare kerk, de gemeenschap der uitverkorenen, het lichaam van Christus.

Eenige kerken, m. n. de Roomsch-Catholieke en de Grieksch-Catholieke (d. i. de Griekse kerk, die zich in onderscheiding van de Grieksch-orthodoxe of Oostersche, stelt onder den paus van Rome) hebben het woord catholiek in hun naam opgenomen en spreken daarmee uit, dat zij de eenige kerk zijn, laten in hun zichtbaar instituut de kerk opgaan, d. w. z. zichtbare en onzichtbare kerk samenvallen. De Roomschen noemen zich gaarne catholieken, een naam dien wij hun niet mogen afstaan, omdat wij voor 't minst evenzeer recht op dien naam hebben, als leden van de onzichtbare kerk van Christus. Overigens is het gebruik van den naam catholiek van de leden der kerk al zeer oud, het is in de dagen der kerkvaders gewoonte om de orthodoxen in onderscheiding van de ketters catholieken te noemen, zij het dan al, dat catholiek, gelijk reeds werd opgemerkt, soms zeer uitwendig werd verstaan. In verband met dit spraakgebruik staat het ook, dat een enkele maal een plaatselijke orthodoxe kerk tegenover de kettersche gemeenschappen de catholieke wordt genoemd.

III. Catholiek heet ook het geloof. Antwoord 22 van den Heidelbergschen Catechismus spreekt van een algemeen en ongetwijfeld Christelijk geloof. En het is niet toevallig, dat deze uitdrukking van de twaalf artikelen wordt gebezigd. Immers deze geven de belijdenis, die alle Christelijke kerken gemeenschappelijk vasthouden. Waar de twaalf artikelen worden erkend, daar openbaart zich (nog) de Christelijke kerk.

IV. Catholiek, katholikos is in de oudheid en vroege middeleeuwen in het Oosten wel de naam voor metropolitanen of bisschoppen, die aan het hoofd van een geheele dioceze stonden, het recht hadden de bisschoppen te ordenen en op wie hooger beroep was toegestaan. [17.

Cats (Jacob), geboren 10 November 1577 te Brouwershaven, studeerde aan de hoogeschool te Leiden en promoveerde te Orleans. Na als advocaat in zijn geboorteplaats en in Middelburg gepractiseerd te hebben, werd hij in 1621 pensionaris van laatstgenoemde stad, en in 1623 idem van Dordrecht. In 1627 vervulde hij een missie aan het hof van Engeland, en werd in 1636 raadpensionaris van Holland; negen jaar later bovendien grootzegelbewaarder. Na de Groote Vergadering van 1651 legde hij zijn staatkundige werkzaamheden neer, en trok zich op Zorgvliet terug om van het buitenleven te genieten en aan economischen arbeid zich te wijden. Hij bereikte een hoogen ouderdom, en overleed 12 September 1660.

Zijn beteekenis ligt niet zoozeer in de ambten, welke hij bekleed heeft, doch in zijn dichterschap. Ongetwijfeld nam hij geen hooge vlucht en heeft zijn gemak in het rijmen hem veel doen schrijven, dat den naam van poëzie niet verdient. Doch in het didactische genre heeft hij voorbeeldeloozen opgang gemaakt en is hij als „Vader" Cats (de bijnaam spreekt boekdeelen) voor ons volksleven van groote beteekenis geweest. Inzonderheid omdat hij in zijn leeren zich wilde houden aan Gods Woord en heel het leven daaraan wenschte te onderwerpen, heeft hij wat aan de aesthetica ontbrak door de paedagogiek ruimschoots vergoed.

Van zijn dichtwerken noemen we: *Sinne- en Minnebeelden; Houwelick* (een bij Cats zeer geliefd onderwerp); *Spiegel van den Voorleden en Tegenwoordigen Tijt; 's Weerelts Begin, Midden, Eynde, besloten in den Trouringh; Ouderdom en Buytenleven.*

Cats heeft school gemaakt (o. a. Poirters, Westerbaen); wat niet te verwonderen is, want zijn aard paste geheel bij ons volksleven. „Aan Cats is gelukt, wat noch Vondel, noch Bilderdijk bereiken kon: hij is volksdichter, man des volks, huisvriend onzer natie geworden." (Dr A. Kuyper, die door zijn rede *Het Calvinisme en de Kunst* (1888) Cats in eere heeft hersteld). [5.

Cave (William), geboren 1637 in Leicestershire, een geestelijke, later domheer van Windsor, † 1713, een zeer geleerd man, die bijzonder thuis was in de patristiek en patrologie. Hij schreef zijne *Geschiedenis van de Apostelen en de kerkvaders.* In het Hollandsch vertaald draagt zij tot titel *Apostolische en kerkelijke Oudheden.* Vervolgens schreef hij een *Scriptorum eccles. historia litteraria,* reikende tot de 14e eeuw. Daarin worden over de 2000 schrijvers behandeld (1698). Tot 1715 is het werk later voortgezet. Het bevat zeer veel bouwstof voor de geschiedbeschrijving, maar Cave heeft gewerkt zonder behoorlijke critische schifting en zonder het gewenschte historische en dogmatische doorzicht. [24.

Ceder. Deze koning van de boomen in het beloofde land behoort tot de sparreboomen. Hij bereikt een hoogte van 100 voet en hooger, en levert met zijn wijduitgestrekte, gelijkmatige, schaduwrijke takken en op die takken rechtopstaande roode kegels een prachtig gezicht. Het hout van dezen boom is beroemd; het is geel van kleur, met roodachtig bruine strepen, bijzonder duurzaam en toch niet al te hard voor bewerking, aangenaam van geur en zonder wormsteek. Het cederhout werd dan ook vooral gebruikt voor prachtige gebouwen (2 Sam. 7 : 2; 1 Kon. 7 : 2; Jer. 22 : 14); de balken, planken en beschietingen van den eersten en tweeden tempel waren van dat hout (1 Kon. 6 : 9; Ezra 3 : 7). Het werd ook bij de levietische reinigingen gebruikt (Lev. 14 : 4). De bewoners van Tyrus maakten er scheepsmasten van (Ezech. 27 : 5), en onder de handelsartikelen van het Oosten worden cederen kisten met kostbare waren genoemd (Ezech. 27 : 24). — Van den vroegeren rijkdom en de heerlijkheid der cederbosschen van den Libanon zijn nog slechts zwakke sporen overig in eenige oude en kromme, en eenige honderden jonge boomen. De Turken gaan er

zonder eenige spaarzaamheid mede om, een vervulling der profetie (Jes. 10 : 19). Ook het Taurus- en het Kaukasus-gebergte heeft cederbosschen. De ceder is in de Heilige Schrift het beeld van den rechtvaardige, geplant in het huis des Heeren, die in de voorhoven des Heeren groeit en tot in den ouderdom bloeit en vruchten draagt (Ps. 92 : 13); ook der heerlijkheid van het huis van David (Ezech. 17 : 22) en van het koninkrijk van Christus, dat uit de vernedering van Davids huis is voortgekomen als een teeder rijsje van den ceder (vs. 23, 24); van de aanzienlijken en grooten in Juda, die verootmoedigd zullen worden (Jes. 2 : 13); der machtige, maar door Israël verdelgde Amorieten (Amos 2 : 9); van de macht en uitbreiding van het Assyrische rijk, welks val door de hand des Heeren aan den Egyptischen Faraö tot waarschuwing wordt voorgehouden (Ezech. 31 : 2 vv.). De aangename geur van het hout komt voor onder de beelden der aanminnigheid en bekoorlijkheid van de bruid van Christus (Hoogl. 4 : 11), en van het volk Gods in zijn toekomstige heerlijkheid (Hos. 14 : 7).

Cefas, arameesch woord, dat *steen* of *rots* beteekent; in 't Grieksch luidt het: *Petrus*. *Cefas* was de eerenaam, door den Heiland gegeven aan Simon, den zoon van Jona, bij diens roeping tot het discipelambt (Joh. 1 : 43), en daarin lag de profetie van wat Simon door Gods genade zou worden: een rotsman. In weerwil van zijn diepen val is die profetie in hem heerlijk vervuld. Zie het artikel *Petrus*. [20.

Cellebroeders en Cellezusters, of Alexianen, vormen een uit „leekenbroeders" bestaande „Congregatie naar den Regel van den Heiligen Augustinus". Ontstaan in de 14de eeuw, toen een verschrikkelijke pestziekte de bevolking van Europa teisterde, stelde deze Congregatie zich de verpleging van zieken ten doel, ook van krankzinnigen, en het begraven van dooden. Bij voorkeur verleende zij haar hulp aan onvermogenden. [20.

Celsus was een van de felste Heidensche bestrijders van de eerste Christenen. Van zijn levensgeschiedenis is zoo goed als niets bekend. Hij was volgens Origenes een Epicureeër en een vriend van Lucianus. Zijn geschriften zijn verloren gegaan; maar, omdat de kerkvader Origenes hem in zijn geschriften bestreden heeft, weten wij, dat hij een uitvoerig geschrift vervaardigd heeft in het midden van de 2e eeuw na Chr. om het Christendom te bestrijden. De naam van dit geschrift was in het Grieksch *Logos Alèthès* d. w. z. *het ware woord*. Uit de uitgebreide aanhaling, welke Origenes ons mededeelt, blijkt, dat Celsus een wijsgeer was met dialectische talenten begaafd, die de geschriften der apostelen en ook het Oude Testament gelezen had. Nu eens schrijft hij in den trant der frivole Epicuristen, dan weer in den stijl der ernstige Platonisten. Nu eens verdedigt hij den Heidenschen volksgodsdienst, het polytheïsme en dan weder stelt hij zich tegenover het polytheïsme op een pantheïstisch standpunt. Hij stelt zich op het standpunt van zijn tijd. Alle hulpmiddelen van spot en sarcasme, van rhetorica en dikwerf dramatische voorstellingen bezigt hij, om het Christendom te bekampen en zeer opmerkelijk is het, dat hij zich van argumenten bedient, die in latere eeuwen door het ongeloof telkens gebruikt zijn. Hij bestrijdt echter het Christendom zeer oppervlakkig, omdat hij niet het minste inzicht had in zijn wezen. Hij had als een natuurlijk mensch niet de minste notie van het bederf onzer menschelijke natuur door de zonde en hij verstond daarom ook niets van de noodzakelijkheid der verlossing en het werk des Verlossers. Hij was een vinnige vijand.

Na enkele voorafgaande opmerkingen laat Celsus in zijn geschrift een Jood optreden, die Maria, de moeder van Jezus, beschuldigt van echtbreuk met een soldaat, Panthera genaamd. Het verraad van Judas, en de verloochening van Petrus en bovenal de dood van Jezus voert hij aan als bewijzen tegen Jezus' belijdenis, dat Hij de Zoon van God was. De opstanding van den Heiland wordt door hem genoemd een vrucht van bedriegelijke mededeelingen. Daarna begint Celsus met zijn eigenlijke beschrijving. Hij ontkent, dat Joden en Christenen recht hebben om te beweren, dat zij een bovennatuurlijke openbaring bezitten. Hij verklaart, dat Mozes een bedrieger was. De scheppingsgeschiedenis maakt hij belachelijk. Met de ark van Noach drijft hij den spot. Joden en Christenen houdt hij voor de verachtelijkste volken. Vergeleken bij de Grieken en Romeinen zijn ze nog minder dan wormen en vliedermuizen. Hij stelt daarom Joden en Christenen op één lijn, omdat de Joden ook aan de voorspellingen aangaande den Messias gelooven, een verlosser der menschheid, hoewel deze meenen, dat die Messias nog komen moet. Hij noemt het dwaas, dat God op aarde moet komen. Dat brengt een verandering mede, die bij de absolute godheid ontoelaatbaar is. Aan de andere zijde beweert hij, dat God zich evenmin om de menschen bekommert als om de apen en de vliegen. Hij loochent alle openbaring, soms uit pantheïstisch standpunt, soms uit epicuristisch-deïstisch standpunt. Het Christendom is volgens hem afkomstig van de Barbaren. Het verlangt een blind geloof, rust op geen redelijke grondslagen en houdt zich staande door de menschen vrees aan te jagen. Hij noemt het ergerlijk, dat het Christendom zich er op beroemt, dat het voor de armen en onwijzen is. De leer der wedergeboorte, der zondenvergeving, evenals die over de opstanding noemt hij absurd. De leer der opstanding vindt hij een verwachting voor de wormen. Hij beschuldigt de Christenen van onwetendheid, willekeur, onverschilligheid jegens den staat, sectemakerij en afkeer van beelden, tempels en altaren. Dat hebben de Christenen volgens hem van de Joden geërfd. Tot het Christendom behooren geringe, bijgeloovige menschen, handwerkslieden, slaven, vrouwen en kinderen. De meeste zijn bedrogenen en de bedriegers zijn de Apostelen, die de geschiedenis der wonderen verzonnen hebben en in het bijzonder de leugen van Jezus' opstanding hebben verbreid. De allervoornaamste bedrieger was Jezus zelf, die in Egypte magische kunsten geleerd heeft en die daardoor grooten opgang onder zijn volk maakte. Hij was maar een kleine en hatelijke man, die echter door zijn

volgelingen buiten de maat is vereerd en zelfs boven den keizer geschat werd.

Ziedaar in korte woorden de bestrijding van dezen vinnigen vijand. De kerkvader Origenes tracht hem te wederleggen. Het is jammer, bij al het goede, dat Origenes geeft, dat hij zich dikwerf in detailpunten verliest. [24.

Cenchreeën of *Kenchreeën*, ook wel *Kenchrea*, havenstad van Corinthe aan den Saronischen zeeboezem, waar men zich moest inschepen om naar het Oosten te gaan, Hand. 18 : 18. Zij lag 70 stadiën, d. i. ongeveer 3 uren gaans van Corinthe. Er bevond zich een gemeente, welker dienares (diakones) Phebè was, Rom. 16 : 1.

Censuur. Het Latijnsche woord censuur beteekent oordeel. De kerkelijke censuur is dus een kerkelijk oordeel over een zondaar.

De elementen voor de kerkelijke censuur liggen duidelijk in de Schrift. Christus gaf aan zijn apostelen de sleutelmacht d. i. de macht om den toegang tot en de uitsluiting van het koninkrijk der hemelen onfeilbaar te bepalen (Matth. 16 : 19; 18 : 18; Joh. 20 : 23). En de apostelen vermaanden de gemeenten om bij het openbaar worden van een of andere ergerlijke zonde de censuur of tucht te oefenen (Rom. 16 : 17, 18; 1 Cor. 5 : 2, 13; 1 Thess. 5 : 14; 2 Thess. 3 : 6, 14; 1 Tim. 5 : 1; Tit. 3 : 10; Openb. 2 : 2, 14, 20).

De Christelijke kerk bediende zich al spoedig van het woord censuur. Bij Rome bijv. zijn de kerkelijke straffen tweeërlei nl. *medische straffen*, die de verbetering bedoelen en daarom wel *censuren* genoemd worden; en *voldoeningstraffen*, waarbij de absolutie of vrijspraak buitengesloten is. Tot de eerste behooren de groote en kleine ban, het interdict en de schorsing van een geestelijke in zijn ambt. Met de reformatie namen niet alleen de Luthersche, maar ook de Gereformeerde kerken het woord censuur bij haar tuchtoefening over. Boven de artikelen, die over de tucht handelen staat in de Kerkenordening der Gereformeerde kerken in Nederland: *van de censuur en kerkelijke vermaning*. De kerkelijke censuur omvat hier dus heel de tuchtoefening, van de eerste vermaning af tot de afsnijding toe. Zij valt dan nader in twee deelen uiteen: 1e. *De stille of voorloopige censuur*, ook wel de kleine ban genoemd. Deze bestaat volgens art. 76 der Kerkenordening in de disciplinaire afhouding van het Avondmaal. Zij is nog maar een stille of voorloopige censuur, omdat zij alleen het *gebruik* van zijn lidmaatschap aan den zondaar ontneemt, maar het *bezit* van zijn lidmaatschap hem nog laat behouden. 2e. De *publieke* en *volstrekte censuur*. Want in geval de stille of voorloopige censuur vruchteloos is, en de zondaar in zijn zonde volhardt, volgen de zoogenaamde *drie trappen van censuur*, eigenlijk drie publieke bekendmakingen aan de gemeente van zijn volharding in de zonde en vermaningen om voor hem te bidden. „In de eerste zal de zondaar niet genoemd worden. In de tweede zal met advies der Classe zijn naam uitgedrukt worden. In de derde zal men de gemeente te kennen geven, dat men hem (tenzij dat hij zich bekeere) van de gemeenschap der kerk uitsluiten zal, opdat zijn afsnijding, zoo hij hardnekkig blijft, met stilzwijgende bewilliging der kerk geschiede", art. 77. De *censuur over ambtsdragers* loopt daarmede parallel en valt ook in tweeën uiteen, nl. *de schorsing van* en *de ontzetting uit* het ambt, volgens artt. 79 en 80 der Kerkenordening. De *censura morum*, ook wel *Christelijke censuur* genoemd, is een afzonderlijke censuur in de Gereformeerde kerken, die in den regel in de kerkeraadsvergadering vóór elk Avondmaal gehouden wordt, om elkander „van de bediening des ambts vriendelijk te vermanen", zie art. 81 Kerkenordening. [11.

Centuriën (Maagdenburger). Dit is de eerste kerkgeschiedenis, geschreven van Protestantsche zijde. Zij is vervaardigd door den strengen Lutheraan Flacius met medewerking van andere theologen in de jaren 1559—1574. De verdeeling dezer kerkgeschiedenis is niet die van tijdperken, maar van eeuwen. Vandaar de naam Centuriën en zij werden te Maagdenburg uitgegeven. Dertien eeuwen zijn behandeld onder 15 zakelijke rubrieken, de 14e eeuw bleef in handschrift. Er is in deze kerkgeschiedenis veel geleerd materiaal saamgevoegd. Veel, wat gevonden was in bibliotheken en archieven, is hier verzameld, maar de behandeling in eeuwen doet aan het rechte perspectief schade. Daarenboven zijn de vervaardigers zeer polemisch in in hun werk. Het geheel draagt het kenmerk anti-Roomsch te zijn. Rome is Babel, het pausdom de verborgen ongerechtigheid, de paus de anti-christ, enz. Toch ligt er wel terdege iets positiefs in deze kerkgeschiedenis. De groote verdienste is, dat duidelijk aangetoond wordt, dat de Reformatie de grondslagen der eerste eeuwen niet omverwierp, maar die juist accepteerde en daarop voortbouwde. [24.

Ceremonie, in 't algemeen: een gebruik, plichtpleging; in 't bizonder: hof-gebruik, ook wel: kerkelijke plechtigheid of plechtige godsdienstige handeling.

Cerinthus, een Christen uit de Joden uit Alexandrië, heeft aan het einde der apostolische eeuw den overgang van het Judaïsme tot de Heidensche gnosis bewerkt. Hij leerde, dat de wereld geschapen was door een God, die verre afstond van het hoogste Wezen. Deze was de God der Joden en het hoofd der lagere engelen. Jezus was volgens hem de zoon van Jozef en Maria. Bij den doop verbond zich met dezen Jezus de Aeoon Christus, waardoor Jezus wonderen kon doen. Maar bij het lijden is die goddelijke Aeoon weder van Jezus gescheiden, zoodat de mensch Jezus geleden heeft. Het gereinigde Mozaïsme is volgens Cerinthus hetzelfde als het Christendom. Hij verwachtte, zooals bijna alle Joden-Christenen, het duizendjarig rijk. Dat de Apostel Johannes dezen man gekend en zelfs ontmoet heeft, zooals Polycarpus, een tijdgenoot van Johannes mededeelt, is niet zeker. Wel mag als zeker aangenomen worden, dat Johannes in zijn Evangelie en in zijn brieven (voornamelijk de eerste brief) Cerinthus bestrijdt. [24.

Cerularius (Michael), een patriarch te Constantinopel 1043—1059. Tijdens zijn kerkelijk bewind had de groote scheiding plaats tusschen de Oostersche en Westersche kerk. Keizer

Constantinus Monomachus had de hulp van den paus ingeroepen en door dezen de hulp van het Westen, om uit zijn benarde positie op politiek gebied zich te redden. De patriarch Cerularius vond dit zeer verkeerd. Hij wenschte geen toenadering met het Westen. Daarom liet hij den metropolitaan van Bulgarije, *Leo van Achrida*, in 1053 een schrijven richten aan den bisschop van Apulië, *Johannes van Trani*, in welk schrijven hij de Westersche kerk van nog meer ketterijen beschuldigde dan indertijd Photius gedaan had. Hij noemde o. a. het gebruik van ongezuurd brood bij het avondmaal, het eten van bloed en het verstikte en het afschaffen van het „halleluja" gedurende den vastentijd. Deze brief kwam in handen van kardinaal *Humbert*, die hem vertaald aan paus Leo IX voorlegde. Deze brief werd in Rome als een demonstratie opgevat en Humbert beantwoordde hem met bijtenden spot. Deze wees de Oosterschen op hun zucht tot ceremoniën en hun dwaze handeling in zake het toelaten van het priesterhuwelijk.

De keizer wendde alle moeite aan, om de wankele eenheid te bewaren. Op zijn verzoek zond de paus drie legaten naar Constantinopel, onder wie ook Humbert behoorde. De keizer ontving deze gezanten op schitterende wijze, maar de patriarch Cerularius negeerde ze. Wel dwong de keizer den abt Niketas Pektoratus een door hem vervaardigd geschrift in tegenwoordigheid van de Roomsche legaten te verbranden, maar Cerularius wilde op geen enkel punt van toegeven weten. Hij gevoelde zich sterk door de sympathie van het volk en de geestelijkheid. Eindelijk legden de Roomsche afgezanten op het altaar van de Sofia-kerk een excommunicatie-geschrift neder (16 Juli 1054). Bevreesd voor de woede des volks reisden zij in alle stilte weg. Cerularius riep nu dadelijk een synode tezaam en daar besloten de patriarchen van Constantinopel, Alexandrië, Antiochië en Jeruzalem de excommunicatie te beantwoorden. De naam van den paus werd uit de kerkelijke boeken uitgewischt. Daarmede was de scheiding tusschen het Oosten en het Westen een voldongen feit. De ééne Apostolische kerk, catholiek van karakter, was in tweeën gescheurd. Voortaan zouden er twee kerken bestaan de Westersche of Roomsch-Catholieke met Rome aan het hoofd en de Oostersche of Griekse-Catholieke met Constantinopel aan het hoofd. In de Westersche kerk zou de hierarchie haar triumf gaan vieren en de Oostersche kerk zou gebogen gaan onder de caesaropapie. De ontstane breuk is nimmer geheeld ondanks pogingen, die daartoe aangewend waren. [24.

Cesarea. Met dezen naam worden, ter eere van keizer Augustus, twee steden genoemd.

I. *Cesarea Palestina* aan de Middellandsche zee, één dagreis van Joppe, Ptolemaïs en Sichem verwijderd, vroeger een kasteel met den naam „toren van Straton"; door Herodes den Groote in 12 jaren tijds geheel vol gebouwd, en met een door kunst vergroote haven verrijkt. Hier had de procurator zijn residentie. Hier woonde Filippus (Hand. 8 : 40; 21 : 8), en de hoofdman Cornelius (10 : 1, 24; 11 : 11). Hier stierf Herodes Agrippa zijn treurigen dood (Hand. 12 : 19, 23). De apostel Paulus reisde na zijn bekeering over Cesarea naar Tarsus (Hand. 9 : 30), ging van zijn eerste zendingsreis in Europa over Cesarea voor korten tijd naar Jeruzalem terug (18 : 22), ontving hier op zijn laatste reis derwaarts de laatste verkondigingen en afmaningen (21 : 8), kwam er spoedig daarop als gevangene (23 : 23—33), en bleef dat twee jaren onder Felix en Festus (Hand. 24—26).

Tien jaar later ontstond hier onder den landvoogd Gessius Florus een bloedige strijd tusschen Joden en Grieken, die tot den aanvang van den Joodschen krijg en daarna tot de verwoesting van Jeruzalem aanleiding gaf. Na dezen tijd was Cesarea omstreeks 400 jaar hoofdstad van Palestina en de bisschop van Jeruzalem stond onder dien van Cesarea. (Een dezer was de kerkelijke geschiedschrijver Eusebius, van wien wij thans nog met die van zijn tijdgenoot Hieronymus in Bethlehem, de beste berichten over het oude Palestina hebben).

Na de kruistochten werd Cesarea 1101 veroverd, maar door Saladijn 1187 weder genomen en 1265 door den sultan Bibar geheel verwoest. In de 17de eeuw woonden daar nog eenige visschers, thans vindt men niet dan ruïnen, welke door de Turken voor de bouwwerken van Akre gebruikt worden. Binnen de 30 voet hooge ringmuren verschuilen zich jakhalzen en wilde zwijnen.

II. *Cesarea Filippi*, vroeger Paneas en waarschijnlijk Baäl Gad genoemd, ligt in het meest Noordelijk gedeelte van Palestina, op de breedte van den Libanon, d. i. van de heerlijke, rijk bevochtigde vlakten tusschen den Libanon en Hermon, in een Oostelijken hoek van het dal, en is thans een Turksch dorp Banias met ongeveer 150 huizen. Ruim een uur verder staat nog een oud vervallen kasteel der Saracenen van dienzelfden naam; aan de Noordoostzijde van het dorp komt uit een ruime grot, onder een hoogen loodrechten rotsmuur de meest Oostelijke bron van den Jordaan, die 1½ uur verder met de Noordelijke takken samenvloeit. Boven deze grot waren nissen ingehouwen met beelden en opschriften en in de nabijheid een tempel aan den god Pan gewijd, die door de ouden in bosschen en eenzame plaatsen vereerd werd en aan deze afgelegene plaats den naam gegeven heeft. Volgens Josefus richtte Herodes de Groote dezen tempel in ter eere van Augustus. Zijn zoon Filippus verfraaide de stad en noemde haar *Cesarea Filippi;* Herodes Agrippa II later ter eere van Nero, Neronias.

In dit meest verwijderde deel van het Joodsche land, in dit stil en boschrijk oord was het, dat Jezus na een eenzaam gebed (Luc. 9 : 18), voor de eerste maal aan zijn jongeren vraagde, wie Hij was, maar ook met de openbaring zijner godheid de eerste lijdensverkondiging verbond (Matth. 16 : 13; Marc. 8 : 27).

Cesarius van Arles, die in zijn jeugd zich al aangetrokken gevoelde tot monnikachtige vroomheid en die een weg van strenge ascese bewandeld had, werd in 502 bisschop van Arles. Hij legde grooten nadruk op het lezen van den Bijbel en op de prediking. Zelf was hij als volksprediker bijzonder geliefd. Hij was de strengere

richting onder de monniken toegedaan en gaf dan ook regelen zoowel voor de monniken als voor de nonnen. Hoewel hij een tegenstander was van het Semi-Pelagianisme, hetwelk op de Synode van Oranges, mede door zijn toedoen, veroordeeld werd, was hij toch een voorstander van de leer, dat kleine zonden na dit leven in het vagevuur verzoend kunnen worden. En in verband daarmede leerde hij, dat goede werken een zekere zondenuitdelgende kracht bezaten, zóó zelfs, dat de personen, die ze verrichtten anderen daarmede heiligen konden. Van hem is de bekende uitspraak: „aldus moet gij u, broeders, gedragen, dat uwe verdiensten niet alleen voor uzelven voldoen, maar ook aan andere zondaars van deze wereld vergeving kunnen aanbrengen". Deze vergeving gold wel alleen de peccata venalia, d.w.z. vergeeflijke zonden en niet de peccata mortalia, d.w.z. doodzonden, maar hier komt toch al duidelijk uit de leer van de dubbele moraal. [24.

Ceylon is het groote eiland bij de Zuidspits van Voor-Indië, met een oppervlakte van 63.976 K.M.², d.i. bijna dubbel zoo groot als Nederland. De Grieken en Romeinen kenden reeds dit eiland, door hen Taprobane genoemd en roemden zijn rijkdom aan edelsteenen en kruiderijen. De oudste bewoners waren de Drawida, uit Voor-Indië overgekomen Hindoes. In de 4e eeuw kwamen de Boeddhisten, en uit de vermenging van dezen met de Drawida ontstonden de Singhalesen, die ongeveer $^2/_3$ der tegenwoordige bevolking uitmaken. Later kwamen ook Tamils hier met hun Siwa-dienst. Ook de Mohammedaansche Arabieren verschenen in de 8e eeuw. In de 16e eeuw bracht de handel de Europeesche volkeren hierheen, eerst de Portugeezen in 1505, die op verzoek der inboorlingen, in het midden der 17e eeuw door de Hollanders verdreven werden. In 1666 begon nu ook de Gereformeerde zending. Aan hen, die Christen werden, schonk men privilegies, en als Christen erkende men de menschen, die het Onze Vader en de Tien Geboden kenden; in 1722 waren er 420.000 gedoopten. Dit zendingswerk was te oppervlakkig. Onderwijl was de bevolking vermeerderd met de z.g. Burgers, nakomelingen van de verbinding der Europeanen met Singhaleesche vrouwen. In 1796 bezetten de Engelschen het eiland, dat bij den vrede van Amiëns in 1802 hun ook werd toegewezen. In 1815 werd het aloude koningshuis afgezet en kwam Ceylon onder Britsch bestuur: de door den koning benoemde gouverneur regeert met 5 ministers en een wetgevenden Raad van ongeveer 20 leden. — De kerk van Rome heeft een aartsbisschop te Colombo en twee bisschoppen te Djafna en te Kandi. Met de Protestantsche zending begon het Londensche Zendingsgenootschap, doch het trok zich spoedig terug en liet het zendingswerk over aan de Engelsche Baptisten, de Wesleyanen, en de Anglicaansche kerk. Ook de Amerikaansche Board begon hier in 1816. In December 1913 is de Ceylon National Missionary Society opgericht, die op nog onbezet gebied zendingswerk gaat drijven. Sinds kort wordt er ook door de Zweedsche kerkelijke zending gewerkt. Het aantal Christenen bedraagt thans 64.589 gedoopten, van welke ongeveer 24.000 avondmaalgangers. Van de bevolking behoort dus een zeer klein percentage tot de Protestantsche kerk. Een levendige actie der Boeddhisten ontwaakt in den laatsten tijd, en gebruikt dezelfde middelen als de Christenen: Zondagschool, jongelingsvereeniging, gezang. [12.

Chalcedon. Een oude archimandriet te Constantinopel, Eutyches geheeten, leerde, dat Christus *na zijn menschwording slechts één natuur bezeten had* en dat het lichaam van Christus niet aan het onze gelijk was. Dit gevoelen stond lijnrecht tegenover dat van *Nestorius*, die de twee naturen in Christus zóó van elkander scheidde, dat de eenheid des persoons dreigde verloren te gaan. Eutyches voegde de twee naturen echter zóó tezamen, dat er ten slotte geen twee naturen meer overbleven, doch slechts één natuur. De patriarch van Antiochië „Domnus" klaagde Eutyches aan bij den keizer Theodosius II en de kerkvader Theodoretus schreef tegen hem. Nu mengde Dioscurus, opvolger van Cyrillus, die nog hartstochtelijker was dan deze, zich in het geding. Hij haalde den keizer over strenge maatregelen te nemen tegen Theodoretus. Intusschen was Eutyches ook aangeklaagd bij den patriarch van Constantinopel Flavianus. Deze belegde een synode en Eutyches werd, omdat hij niet wilde herroepen, afgezet. Nu beriep Eutyches zich op een oecumenisch concilie en tegelijk op Leo, den patriarch van Rome. Het laatste deed ook Flavianus. Leo koos de zijde van Flavianus en ontwikkelde in een brief (die hoogstwaarschijnlijk niet van hem maar van Prosper was) op zeer duidelijke wijze de leer der twee naturen in Christus.

Keizer Theodosius II, die op de hand der Alexandrijnen was, riep een oecumenisch concilie bijeen te Efeze in 449. Dioscurus zou voorzitter zijn. De leer van de twee naturen werd verworpen en, toen Eusebius nog tot verdediging van de leer der twee naturen optrad, riepen sommige afgevaardigden: „verbrandt hem, scheurt hem in twee stukken, zooals hij Christus verdeelt." Flavianus zoowel als Eusebius e.a. werden afgezet. Eutyches in eere hersteld en men zegt, dat Flavianus zelfs ernstig mishandeld werd. De afgezetten hadden zich beroepen op Leo, den bisschop van Rome, maar Dioscurus ging in zijn hartstocht zóóver, dat hij zelfs Leo in den ban deed. Deze protesteerde krachtig bij den keizer tegen deze *rooversynode* (latrocinium Efesinum). Flavianus stierf drie dagen, nadat de rooversynode geëindigd was, misschien wel door de geleden mishandeling. Ook de keizer stierf kort daarop (450). De Oostersche partij had dus gezegepraald over het Westen.

Toen riep de opvolger van Theodosius II, *Marcianus*, die met de zuster des keizers, Pulcheria, gehuwd was, het *vierde oecumenische concilie* te *Chalcedon* bijeen (451). Dit concilie zette Dioscurus en Eutyches af. Het Nestorianisme en het Eutychianisme werden beide veroordeeld. Het Oosten leed de nederlaag, en het Westen onder Leo I behaalde de overwinning. De brief van Leo over de twee naturen van Christus vormde den grondslag van het besluit van dit concilie, dat aldus luidde: *Christus is waarachtig God en waarachtig mensch. Naar zijn godheid*

is Hij van eeuwigheid gegenereerd en den Vader in alles gelijk. Naar zijn menschheid is Hij uit Maria, de maagd en de moeder Gods in den tijd geboren en ons menschen in alles gelijk, doch zonder zonde. Na zijn menschwording bestaat de eenheid des persoons in twee naturen, die onvermengd en onveranderd, maar ook ongedeeld en ongescheiden vereenigd zijn. [24.

Chaldeën = de nakomelingen van Chesed, den neef van Abraham, Gen. 22 : 22. Een tak van dit geslacht komt in Job 1 : 17 voor als een roofzuchtige Nomadenhorde, die in de grensgebergten van Arabië, of nog meer Noordelijk, huisden. De Chaldeën vestigden zich omstreeks 1000 vóór Chr. in Zuid-Babylonië, namen de Babylonische taal en beschaving over, breidden zich gestadig uit, en wisten onder Nabopalassar en Nebukadnezar de Chaldeeuwsch-Babylonische wereldmonarchie te vestigen, Jes. 23 : 13, waaraan zelfs de Assyriërs zich moesten onderwerpen, en die ook door God als een tuchtroede tegen Israël werd gebruikt. Vandaar is sedert Jesaja de verhouding van Israël tot de Chaldeën een hoofdbestanddeel der profetie. Reeds vóór zij machtig werden, heeft Jesaja (13, 14, 21) hun ondergang voorspeld. De Chaldeën waren afgodendienaars, die gaarne hunne afgodisch-vereerde helden kunstvol afbeeldden, Ezech. 23 : 14 v. Zij deden veel aan Astronomie en Astrologie, en hechtten aan droomen groote beteekenis. Als naam der overheerschende bevolking werd het woord ook een eerenaam voor de priesters, eene der vier kasten der Magiërs, Dan. 2 : 2, 5 : 7.

Chaldeeuwsche Christenen. Nadat de leer van Nestorius op het concilie van Efeze in 431 veroordeeld was, waren er vele aanhangers van deze leer, die zich aan de uitspraak van het concilie niet onderwerpen wilden. Zij vluchtten naar Perzië, waar zij de geheele Perzische kerk voor hun gevoelen wonnen. Heden ten dage bestaan in die streek de Nestorianen nog. Zij worden Chaldeeuwsche Christenen genoemd. In Indië noemde men ze Thomas-Christenen naar een van hunne leeraars. [24.

Chalmers (Thomas), geboren in Anstruther (Schotland) 1780. Hij werd opgevoed in streng Calvinistischen geest. Benevens theologie studeerde hij aan de academie natuurwetenschappen. In 1803 werd hij predikant in Kilmany. In 1810 kwam hij door krankheid en allerlei smartelijke levenservaringen, alsmede door ernstige studie tot een andere levensbeschouwing, zoodat hij sinds dien met volle kracht zich begon te wijden aan echt Christelijken arbeid. In 1815 werd hij predikant te Glasgow en in 1823 werd hij professor in de ethiek in diezelfde plaats. In 1828 werd hij professor in Edinburg.

Als prediker was Chalmers bijzonder geliefd bij de ontwikkelden, hoewel hij toch ook het volk wel wist te trekken. Als herder heeft hij zich bijzonder toegelegd op de verzorging der armen, waarin hij als welonderlegd man in de nationaal-economische studiën tot leidsman kon dienen. Als wetenschappelijk schrijver is zijn beteekenis niet bijzonder groot geweest, maar hij oefende wel door zijn persoonlijk karakter grooten invloed uit op zijn studenten.

De grootste verdienste van Chalmers ligt in zijn arbeid tot stichting der Vrije Schotsche kerk. Oorspronkelijk was hij een ijverig verdediger van de staatskerk; maar, toen hij door zijn grooten invloed op de synode het recht van „veto" verkregen had tegenover het patronaatrecht, en deze zaak veel twist veroorzaakte en de rechtbank zelfs dikwerf dit veto-recht niet erkende, kwam het tot een breuk. In 1843 werd de Vrije Schotsche kerk gesticht. Chalmers was de ziel der beweging. Ruim 600 kerken gingen met de beweging mede. Een theologisch seminarium werd te Edinburg opgericht. Spoedig daarna stierf de man, die in alles de leiding gehad had (Mei 1847). Chalmers heeft ook groote verdiensten gehad in betrekking tot de Evangelische Alliantie. Zijn werken werden in 25 deelen uitgegeven in 1849. [24.

Cham wordt (Gen. 9 : 18—29) genoemd als de jongste (vs. 24; de volgorde Sem, Cham en Jafet is vrucht van welluidendheidsoverwegingen) van Noachs zonen, die in natuurlijk schaamtegevoel en kinderlijke piëteit tegenover zijn vader ernstig te kort schiet. Het zien van zijns vaders naaktheid moge toevallig zijn geweest, maar dat hij het zijn broeders vertelde en aan het licht bracht wat verborgen had moeten blijven, bewees diepgaande zedelijke verwording. Blijkbaar waren homosexueele neigingen, gelijk Gen. 19 : 6 en Richt. 19 : 22 tot uiting komen, hem niet vreemd.

Zoodra Noach ervaart wat geschied is, spreekt hij, het wezen zijner zonen peilend en door goddelijken Geest aangegrepen, uit kracht van zijn vaderlijk gezag vloek en zegen over hen uit.

De vorm van den vloek levert moeilijkheden, wijl deze niet gelegd wordt op Cham, maar op diens zoon Kanaän. Velen zijn geneigd aan te nemen, dat de vloek oorspronkelijk Cham zelf trof, maar dat deze later, toen Cham's onzedelijk wezen zijn hoogste uiting vond in de zinlijke verwording der Kanaänieten, door Kanaän is vervangen. Ten onrechte echter. Daar Cham zijn vader onteerde, valt gelijke straf op hem als vader van Kanaän, wien de vloek der uiterste slavernij treft, precies op dezelfde wijze als de zegen van Sem en Jafet in hun nakomelingen zich openbaren zal. Waarom juist als vader van Kanaän? Diens zedelijke geaardheid moet Noach bekend zijn geweest. Noachs profetische blik ziet in de geaardheid van zijn naaste nakomelingen een teekening van wat de uit hen uitgroeiende volken zullen zijn. En de geschiedenis bevestigt, dat hetgeen Cham's misdrijf en Kanaän's geaardheid karakteriseerde, juist de Kanaänieten van andere volken onderscheidde. De homosexueele neigingen zijn juist in dat volk tot openbaring gekomen (Gen. 19 : 6; Richt. 19 : 22), zoodat het land zelfs zijn bewoners „uitspuwde" (Lev. 18 : 25). [3.

Chambers (Talbot Wilson), geboren te Carlisle, Pa., 25 Februari 1819. Candidaat 1838. Van 1849 tot zijn dood, 1896, predikant der Collegiate Reformed Church in New-York City. Vaardig schrijver, getrouw aan de Gereformeerde waarheid, verschillende malen in theologische seminaries voorlezingen houdend, was hij velen tot zegen. Diende als lid der American Company of Revision of the English Bible (Oude Testament). President der Pan-Presbyterian Alliance, 1892. [34.

Chambre ardente. Naam van het Inquisitie-gerechtshof door Frans I in Frankrijk opgericht in 1535, om de Protestanten in verhoor te nemen. Ook onder Hendrik II was dit Inquisitie-gerechtshof druk bezig in het verhooren en vonnissen van Protestanten. Omdat het onderzoek doorgaans gevolgd werd door een veroordeeling tot den brandstapel, werd de naam „Chambre ardente" aan dit gerechtshof gegeven. [24.

Chantepie de la Saussaye I. *Daniël Chantepie de la Saussaye*, geboren 10 December 1818 te 's Gravenhage, genoot in zijn jeugd een Gereformeerde opvoeding, en studeerde later te Leiden onder Van der Palm, Clarisse, Kist en Van Oordt. Vooral de laatste, die in Leiden de nieuwe theologie van Groningen bracht, had zeer grooten invloed op hem. Tegen het einde van zijn academietijd kwam hij door zijn studievriend Gerrit de Clercq in aanraking met diens vader Willem de Clercq, en door hem met den kring der Reveilmannen, tot wie hij nooit heeft behoord, maar met wie hij veelvuldige, meestal vriendschappelijke betrekkingen heeft onderhouden. In 1842 werd hij predikant bij de Waalsche gemeente te Leeuwarden. Hij onderteekende bij die gelegenheid niet in gebondenheid, maar in de vrijheid des Geestes, de belijdenis der Gereformeerde kerk, die wel niet letterlijk de zijne was, maar toch datzelfde leven poogde te beschrijven, dat hij deelachtig was. Als Waalsch predikant had hij ruimschoots den tijd voor wetenschappelijken arbeid. En zoo legde hij vooral te Leeuwarden de vaste grondslagen zijner uitgebreide en wijsgeerige kennis. Geen pennevrucht zag in deze jaren van hem het licht. Des te meer verzamelde hij de stof voor zijn lateren arbeid. Vooral de buitenlandsche theologie vond in hem een ijverig beoefenaar. Hij voelde zich verwant aan de dusgenaamde Vermittlungstheologen, die in Duitschland en Zwitserland het voetspoor van Schleiermacher en Vinet drukten, en gaf de zelfstandigheid en eigenaardigheid onzer Nederlandsche, Gereformeerde theologie geheel en al prijs. „Niet de leer, maar de persoon van Christus" wordt hem het middelpunt van kerk en theologie. Als hij in 1848 Leeuwarden verlaat, om de Waalsche gemeente van Leiden te dienen, verkrijgen zijn denkbeelden al meer afronding. En zoo ontstond dat geheel van grondgedachten, dat men genoemd heeft „de ethische theologie", waarin een zeer bedenkelijke afwijking van de Confessie onmiskenbaar is. In Mei 1862 werd hij predikant bij de Nederlandsch Hervormde gemeente te Rotterdam. Nadat hij in November 1868 bij gelegenheid van een internationale samenkomst te Wezel, waar hij in het Duitsch een referaat hield, eershalve door de theologische faculteit te Bonn tot doctor in de theologie gepromoveerd was, huldigde zijn vaderland — schoon wel wat laat — den diepzinnigen denker, door hem in 1872 tot hoogleeraar te Groningen te benoemen. Slechts 13 maanden echter mocht hij in deze betrekking de wetenschap dienen. Reeds in Februari 1874 overleed hij. Ofschoon de geschiedenis reeds duidelijk in het licht heeft gesteld, dat de Christelijke waarheid, in de richting, welke Chantepie de la Saussaye insloeg, niet te handhaven was, is hij toch zonder twijfel een der uitnemendste theologen geweest, die in de negentiende eeuw in ons vaderland hebben geleefd. In een tijd, waarin het liberalisme den boventoon voerde en in naam van de wetenschap aan kerk en theologie den ondergang bereidde, is Chantepie de la Saussaye voor beide in de bres getreden en heeft hij zich de belijdenis van Christus niet geschaamd. In het bezit als weinigen van de heerlijke gave, om de teekenen der tijden te verstaan, de verschijnselen tot hunne beginselen te herleiden, en deze te toetsen aan hunne verhouding tot Christus, heeft hij in het gelooof, niet omdat hij het zocht maar wijl hij moest, tegen Empirisme en Idealisme, Montanisme en Orthodoxie, de wapenen aangegord; voor de zelfstandigheid en vrijheid der kerk geijverd en de heilige rechten der theologische wetenschap met warmte bepleit. — Een lijst zijner geschriften vindt men in het *Levensbericht van Daniël Chantepie de la Saussaye* door J. J. van Toorenenbergen, in *Levensberichten Maatschappij Letterkunde* 1874 en in het proefschrift *Daniël Chantepie de la Saussaye* van Dr A. M. Brouwer (1905). Over *De Prediking van D. Chantepie de la Saussaye* heeft Dr H. H. Meulenbelt in 1907 een waardevol overzicht geschreven.

II. *Pierre Daniël Chantepie de la Saussaye*, zoon van Daniël, geboren 1848, gepromoveerd tot doctor in de theologie 1871, Nederlandsch Hervormd predikant te Hemmen 1872, hoogleeraar aan de gemeentelijke Universiteit te Amsterdam 1878, aan de Rijksuniversiteit te Leiden 1899, emeritus 1916, van 1908 tot 1918 voorzitter der Koninklijke Academie van Wetenschappen, overleden 30 April 1920. In het derde Hemmensche jaar richtte hij met zijn vriend J. J. P. Valeton een tijdschrift op — *Studiën* — dat zeven jaren lang de beginselen der ethische richting krachtig heeft vertegenwoordigd. Uniiverseel geleerde, bestudeerde hij in 't bizonder de godsdienstgeschiedenis. In de talrijke essays en boekbeoordeelingen die hij als literair-criticus vooral ook in het tijdschrift *Onze Eeuw* schreef, zocht hij steeds naar het verband tusschen Christendom en cultuur. Bovenal is het hem te doen om de „geestelijke stroomingen" te peilen, die zijn tijd bewogen; de levenskracht te toetsen van allerlei, nieuw of nieuwschijnend streven, het echte van het onechte te onderscheiden, namaak en geveindsheid aan de kaak te stellen. Hij doet dat met een eigen, zeer persoonlijke gestrengheid, scherp — soms scherper dan noodig scheen, maar eerlijk en nooit vervelend. En door de vaste hand, waarmede hij in zijn oordeel den lezer leidde, heeft hij bereikt wat hij wenschte, zijn ongeëvenaarde belezenheid, zijn fijnbeschaafden smaak en zijn overtuiging te doen dienen tot voorlichting van velen. Zijn arbeid als hoogleeraar in de Ethiek bekroonde hij met zijn: *Het Christelijk Leven*, eerste druk 1910; derde druk, herzien door Dr K. H. Roessingh 1922. Los van alle kerkleer zocht hij den grond van het geloof in den historischen, levenden persoon van Jezus Christus. Zijn invloed deed zich niet alleen onder de jongere ethischen, maar ook onder de rechtsmodernen, met name de Woodbrookers, gelden. Zijn *Levensbericht* gaf prof. K. Kuiper, 1921. [30.

Character indelebilis. Volgens de Roomsch-Catholieke leer, welke het eerst in deze materie door Alexander Halesius verkondigd werd, hebben de drie sacramenten doop, vormsel en priesterwijding een onvernietigbaar karakter (character indelebilis). Dat beteekent, dat de kracht dezer sacramenten nooit kan worden weggenomen. Ze mogen dan ook niet herhaald worden. Wat de priesterwijding aangaat, is hieraan te danken het woord: „eens priester, altoos priester". In de Episcopaalsche kerk in Engeland bestond dit character indelebilis vroeger ook voor de geestelijken, zoodat nooit een geestelijke uit den geestelijken stand mocht uittreden. Sinds 1870 is dit echter wel mogelijk en bewaart die kerk het character indelebilis alleen ten opzichte van de bisschoppen. [24.

Charismata is het meervoud van een Grieksch woord *charisma*, dat afgeleid is van *charis* = gunst, genade, en vóór den Nieuw-Testamentischen tijd hoogst zelden voorkomt, in de beteekenis: Goddelijk gunstbewijs.

In het Nieuwe Testament komt het behalve 1 Petr. 4 : 10, alleen in de brieven van Paulus voor. In verband met den zeer bepaalden inhoud, dien in de Heilige Schrift het begrip *charis* = *genade* heeft, beteekent *charisma:* 1°. de genadegift Gods in het algemeen en bij uitstek, nl. het in Christus gewrochte heil (Rom. 5 : 15, 16; 6 : 23; 11 : 29). Waar het deze breedere beteekenis heeft, is het in de Staten-vertaling weergegeven door „genade-gift". 2°. Een aan een bepaald persoon of in bepaalde omstandigheden verleend genadig geschenk (1 Cor. 1 : 7; Rom. 1 : 11; 1 Cor. 7 : 7).

Meestal echter heeft het, daar de toepassing van het in Christus gewrochte heil het werk is van den Heiligen Geest, de bepaalde beteekenis van 3° gaven des Heiligen Geestes (vgl. Rom. 12 : 5 v.v.; 1 Cor. 12 : 4, 9, 28, 30, 31; 1 Petr. 4 : 10); hier vertalen de Staten-vertalers „gave". Even rijk en veelzijdig als het leven in den staat der rechtheid was, zijn de genade-gaven, die de Heilige geest in het rijk der herschepping uit de volheid van Christus put en uitdeelt. Al wat de Heilige Geest in het rijk der herschepping uit de volheid van den Middelaar neemt, om aan Zijn kerk te schenken, is *charisma*. In de eerste jeugd der kerk waren er buitengewone charismata, die in later eeuwen, toen de stroom, die van de berghoogten stortte, in de vlakte rustiger en breeder bedding zocht, schenen op te houden (vgl. 1 Cor. 12 en 14). Welke charismata er echter worden aangetroffen, dit zal altijd hun kenmerk en toetssteen moeten zijn, waarnaar ook Paulus hunne waarde afmeet, of zij strekken tot stichting, d. i. tot opbouw der gemeente (vgl. 1 Cor. 12 : 28; 14 : 26), en of zij ondergeschikt zijn aan hetgeen het uitnemendste van alle charismata is, nl. de liefde (vgl. 1 Cor. 12 : 31*b*). [27.

Charlotte de Bourbon, dochter van Louis II de Bourbon, hertog van Montpensier en Jacqueline de Long-Vic, zag in 1546 of 1547 het levenslicht. Haar jeugd-jaren waren zeer droevig. Reeds kort na haar geboorte werd zij door haar vader, die gestreng en hard was, voor het rijke klooster van Jouarre, waar een zuster van de hertogin abdis was, bestemd. Den 17den Maart 1559 legde zij, dank zij de bedreigingen harer ouders (hoewel zij van het kloosterleven een onoverkomelijken afkeer had), de gelofte af en nam zij zelfs de plaats van haar inmiddels gestorven tante in. In 1561 overleed de hertogin van Montpensier, maar de hertog, koppig en ongevoelig, keerde van den met Charlotte gevolgden weg niet terug. Eindelijk besloot zij, in verband met een tweede huwelijk van den hertog, het kloosterleven vaarwel te zeggen. Ook Jeanne d'Albret, de Protestantsche dochter van den koning van Navarre, maakte zij deelgenoote van haar plannen. Deze opende haar een wijkhaven bij Frederik III, den bekenden keurvorst van de Paltz. Charlotte ontvluchtte nu in Februari 1572 het klooster en reisde over Sédan naar Heidelberg, waar zij door den keurvorst en zijn gemalin als kind werd opgenomen. De woede van den hertog was ontzettend. Hij eischte haar terugkeer naar Frankrijk, maar de keurvorst trad voor zijn beschermelinge cordaat in de bres. De jeugdige Charlotte won weldra in Heidelberg aller sympathie en openbaarde hier een levend geloof in den Heiland. In Heidelberg hoorde zij echter eerst van het overlijden van Jeanne d'Albret, daarna van den wreeden St. Bartholomeus-nacht (1572). Fransche vluchtelingen, die naar Heidelberg uitweken, werden door haar liefderijk verzorgd. Waarschijnlijk in het jaar 1572 leerde Prins Willem van Oranje haar kennen. Charlotte, schoon van uiterlijk, beminnelijk en zacht van karakter, door lijden gelouterd, heeft op den prins ongetwijfeld een diepen indruk gemaakt. In 1574, na de scheiding van Anna van Saxen, zijn overspelige gemalin, deed Oranje aanzoek om Charlotte's hand, waarbij Marnix van St. Aldegonde als huwelijks-bemiddelaar optrad. Het pleit voor Charlotte's groote toewijding voor 's Heeren zaak, dat zij op het aanzoek van den in die dagen armen Prins van Oranje inging. Den 12den Juni 1575 greep de huwelijksplechtigheid te Brielle plaats, waarbij de latere hofprediker Taffin als bevestiger optrad. Prins Willem en zijn gemalin werden en te Brielle en te Dordrecht met gejuich begroet. De hertog van Montpensier hechtte later niet dan aarzelend zijn goedkeuring aan het huwelijk van zijn dochter met den Prins van Oranje. Moeilijke jaren maakte Charlotte met haar gemaal door. De prins arbeidde onder voortdurende zelfopoffering, miskenning en beleediging. Helaas, reeds in 1582 overleed de prinses. Den 17den Maart van dit jaar werd de prins door de hand van Jean Jaureguy gevaarlijk gewond. Ieder vreesde voor zijn leven. Prinses Charlotte week niet van zijn leger. De prins genas, tegen aller opinie in, maar nu werd zijn gemalin, uitgeput door het vele waken, zorg en schrik, doodelijk ziek. Den 5den Mei 1582 nam de Heere haar tot zich in den hemel. Te Antwerpen werd zij in de hoofdkerk begraven. Gedurende den betrekkelijk korten tijd van haar huwelijk schonk zij den prins zes dochters: Louise Juliana, Elisabeth, Catharina, Flandrina, Charlotte en Emilia. De smart van den prins over haar overlijden was groot. Hij verloor in haar een trouwe, liefdevolle, zorgzame, alge-

meen beminde levensgezellin en de kinderen verloren een teedere moeder. [18.

Charran, (Hand. 7 : 2, 4) naam voor Haran, (Gen. 11 : 31), stad in het Noorden van Mesopotamië. [20.

Chasidim, een vereeniging van Joodsche Schriftgeleerden, welke ontstond in de 2e eeuw voor Christus in den tijd der onderdrukking door de Seleuciden. Zij had haar oorsprong te danken aan de Grieksch-Joodsche richting, welke opkwam onder de Joden. De Chasidim of rechtvaardigen hielden aan de Wet van Mozes vast. Zij maakten bij de voorvaderlijke wet nog bepalingen bijv. omtrent den Sabbath. Zij wilden den voorvaderlijken godsdienst in eere houden en waren bijzonder nationalistisch. De latere Farizeeën stonden ongetwijfeld met hen in betrekking. [24.

Chateaubriand (François René de), 1768—1848, bekleedde hooge staatsambten onder Napoleon I, en ook later onder het hersteld Bourbonsche koningschap, en is vooral bekend door zijn werk *Le génie du Christianisme* (1802). Chateaubriand die tevoren sterk onder den invloed stond van J. J. Rousseau, was in 1798, na den dood van zijn moeder en zuster, tot het Catholicisme „bekeerd", en het genoemde werk schreef hij met het doel, in het revolutionaire en ongodsdienstige Frankrijk het Christendom weêr in eere te brengen. Hij toont daarin niet de waarheid aan van de Christelijke religie, maar legt vooral nadruk op hare schoonheid, die hem een bewijs is van haren goddelijken oorsprong. [20.

Chatel. I. *Jean Chatel* pleegde in 1594 als kweekeling der Jezuïeten een moordaanslag op Hendrik IV. Hij was toen nog maar 19 jaar oud. Als gevolg daarvan werden de Jezuïeten uit Frankrijk verbannen. — II. *Ferdinand Toussaint François Chatel,* vroeger Catholiek priester, geboren 1795, trachtte tijdens de Revolutie van 1830 een onafhankelijke Roomsch-Catholieke kerk te stichten in Frankrijk. Hij liet zich door een der leden van de orde der nieuwe tempelheeren tot bisschop wijden en beschouwde zichzelven als den primas van Gallië. In zijn geloofsbelijdenis week hij zeer van de kerk af. Hij noemde Christus een buitengewoon mensch en een voorbeeld der deugd. Er werden 30 kleine gemeenten gesticht die een armelijk en kommervol bestaan leidden. In 1842 werden zij door de politie opgeheven. Chatel brak daarna geheel en al met het Christendom. Na 1848 beproefde hij nogmaals zijn nieuwe kerk te herstellen, maar tevergeefs. Hij stierf in 1857. [24.

Chebar, een rivier of beter nog een kanaal in het land der Chaldeeën, zooals in den tijd der ballingschap Babel genoemd werd. Aan dit kanaal vertoefde Ezechiël (Ez. 1 : 3). Daar ontving hij zijn profetische gezichten, en daar woonden ook de Joden, die onder koning Jojachin weggevoerd werden. Uit de koopcontracten, welke gevonden zijn in Nippur, blijkt, dat Chebar dezelfde naam is van het bij Nippur voorbijstroomend kanaal Kabaru. Uit de vele Joodsche namen, welke in die contracten voorkomen, mag men veilig besluiten, dat men hier niet mistast. Met den Mesopotamischen zijtak van den Eufraat, de Chaboras (Babylonisch Chabur) heeft de naam Chebar niets uit te staan. [24.

Chemarim, een Hebreeuwsch woord, in meervoudsvorm, dat in het Oude Testament slechts driemaal voorkomt, n.l. 2 Kon. 23 : 5; Hos. 10 : 5 en Zef. 1 : 4, en daar door onze Statenvertalers telkens onvertaald is gelaten. Ook in de Amarna-brieven en in het Syrisch komt het voor, en daar beteekent het „priesters". Die beteekenis heeft het nu ook in de drie genoemde plaatsen uit het Oude Testament, doch het wordt daar blijkbaar in ongunstigen zin gebruikt van de priesters van den onwettigen eeredienst (zoo in de eerstgenoemde beide plaatsen) of van afgodspriesters (in Zef. 1 : 4). Men zou het wat zijn beteekenis betreft dus eenigermate kunnen vergelijken met het in den volksmond gangbare „papen", waarmede geringschattend de Roomsch-Catholieke kerkdienaren worden aangeduid. [10.

Chemnitz (Martin), (1522—1586), werd geboren in Treuenbrietzen (Mittelmark). Aanvankelijk legde hij zich toe op de studie van de mathesis en de astrologie. Na te Wittenberg in aanraking gekomen te zijn met Melanchton, besloot hij in 1547 te Königsberg in de theologie te gaan studeeren. Na de voltooiing zijner studie vestigde hij zich (na een kort verblijf in Wittenberg) te Brunswijk, waar hij eerst de „Koadjutur" bij den Superintendent waarnam en van 1567 tot 1584 het superintendentschapzelf. Met Andreae heeft hij een belangrijk aandeel gehad in het ontwerpen en tot stand komen van de Formula Concordiae — een belijdenisschrift, hetwelk beoogde de hoofdtrekken van een gematigd „Lutherdom" aan te geven en den invloed van calvinistische gedachten te breken. Ook werkte hij mede aan de oprichting van de Universiteit te Helmstädt, welke al spoedig de zetel werd eener door Calixtus als synkretistisch gequalificeerde theologie. Aanvankelijk stond hij in dogmatisch opzicht onder den invloed van Melanchton, maar allengs onttrok hij zich daaraan meer en meer. Voorliefde had hij zijn geheele leven voor bijbelsche en patristische studiën. In de belangrijke quaestie: of Christus bij het avondmaal lichamelijk tegenwoordig was, stond hij aan de zijde van Luther. In zijn onvoltooid gebleven werk *Loci Theologici* heeft hij een kommentaar gegeven op de *Loci* van

Martin Chemnitz.

Melanchton — maar dan zóó, dat hij daarbij als norm gebruikte de geschriften van Luther en de Formula Concordiae en dat hij de oude dogmen-geschiedenis zocht te benutten. Voorts schreef hij een boek over de twee naturen van Christus, over het heilig avondmaal en publiceerde hij een Enchiridion der dogmatiek. Zijn hoofdwerk is echter *Examen Concilii Tridentini* (1565—1573), waarin hij vooral tegenover de in Duitschland ingedrongen Jezuïeten op uitvoerige en ook door zijn tegenstanders geroemde wijze het op den grondslag van het Concilie van Trente gerestaureerde Catholicisme bestreden heeft. Chemnitz was de voornaamste Luthersche theoloog der 16e eeuw. In de Formula Concordiae (1580) zijn zooveel mogelijk met elkander verzoend de verschillende dogmatische gevoelens onder de Lutherschen. Met name het verschil tusschen de Filippisten (aanhangers van Melanchton) en de Gnesio-Lutheranen, loopende over het synergisme en kryptocalvinisme; het gevoelen van Agricola (wet), Osiander (rechtvaardiging), Alpinus (hellevaart van Christus), Parsimonius (dadelijke gehoorzaamheid), Major (goede werken) en Flacius (erfzonde). Het gezag van Chemnitz blijkt wel hieruit, dat in de nieuwere dogmatieken nog meermalen zijn gevoelen ter sprake wordt gebracht (niet 't minst door Frank en Lipsius) en vooral uit het feit, dat door H. Schmid voor zijn bekend compendium van de oude Luthersche dogmatiek de bewijsplaatsen 't meest aan hem zijn ontleend, „omdat zijn wijze van uitdrukking de meest frissche en levendige is". [25.

Cherbury (Herbert van), geboren 1581, na een avontuurlijk leven 1648 te Londen gestorven, is de grondlegger van het Engelsche Deïsme. In zijn godsdienst-wijsbegeerte verwerpt hij het Christendom als de door God op bizondere wijze in de Heilige Schrift geopenbaarde religie en neemt hij positie in de „natuurlijke" religie, welke van huis uit iederen mensch eigen is, die ook volkomen in overeenstemming is met het redelijk verstand van den mensch. Het kort begrip van deze „natuurlijke" religie vindt uitdrukking in een vijftal hoofdwaarheden, die in de religies van alle volken worden aangetroffen. Deze hoofdwaarheden zijn: 1. het bestaan van een hoogste wezen, 2. de vereering van dit hoogste wezen, 3. deugd en vroomheid als voornaamste factoren in den eeredienst voor dit wezen, 4. berouw over zijn misslagen, waardoor weer verzoening met het hoogste wezen tot stand komt, 5. belooning van de goeden en bestraffing van de kwaden door het hoogste wezen. Deze vijf grondwaarheden komen in het Christendom het helderst aan den dag. Er zijn in alle religies nog vele elementen aan leer en cultus bijgekomen, maar deze toevoegingen in de positieve religies berusten voor het grootste deel op priesterbedrog, zijn schadelijk en dienen daarom verwijderd te worden.

Door deze deïstische leer wordt de Christelijke religie naar Gods Woord in de hartader aangetast. [14.

Cherem (Joodsche ban). Het eigenaardig karakter der tucht in het Oude Testament ligt hierin, dat God zijn volk *naar buiten* afzondert van de heidensche volken, en *naar binnen* heiligt tot zijn dienst. Van Adam tot Mozes zien wij nog slechts de hoofdlijnen in de geschiedenis van het volk, maar in het tijdperk van Mozes tot de ballingschap neemt zij al meer een vasten vorm aan in den *Cherem* of *ban*. Het woord Cherem is van een Hebreeuwsch woord afgeleid, dat waarschijnlijk „afsnijden" beteekent. „Wie den goden offert, behalve den Heere alleen, die zal *verbannen* (d. i. diens leven zal *afgesneden*) worden" (Ex. 22 : 20). Het woord komt in drie hoofdbeteekenissen voor.

Vooreerst duidt Cherem aan een *bangelofte* d. i. zulk een gelofte, waarbij men personen en bezittingen zoo onherroepelijk aan den Heere toewijdde, dat er geen loskooping mogelijk was. Toen Harad, de koning der Kanaänieten, Israël benauwde, beloofde het den Heere een gelofte, dat het de steden der Kanaänieten *verbannen* d. i. vernietigen, verbranden zou, als Hij Harad in hun hand zou geven (Num. 21 : 2; zie Deut. 13 : 13—18). De bangelofte had blijkbaar alleen betrekking op personen en bezittingen, die vanwege afgoderij vernietigd moesten worden. *De menschen* moesten dan *gedood* (Lev. 27 : 29); het *vee* en de *bezittingen* moesten aan het heiligdom des Heeren toegewijd worden (Lev. 27 : 28). Echter nog met deze bepaling, dat het vee en de bezitting van *afgodendienaars* vernietigd (het vee gedood en de bezitting met vuur verbrand) moest worden (Deut. 13 : 13—18).

Voorts is *Cherem* een *theocratische straf*, d. w. z. een straf, die door God zelf als Israëls Koning in de wet was vastgelegd, en zoowel naar buiten als naar binnen werkte. *Naar buiten* moest Israël de zeven Kanaänietische volken n.l. de Hethieten, de Girgasieten, de Amorieten, de Kanaänieten, de Ferezieten, de Hevieten en de Jebusieten, vanwege het gevaar voor vleeschelijke vermenging en afgoderij, uitroeien (Deut. 7 : 1—11). De Cherem of ban was de roede des verbonds, waarmede Jehovah de Heidenen sloeg en zijn volk beschermde, om vermenging te voorkomen: „Want zij zouden uwe zonen van Mij doen afwijken, dat zij andere goden zouden dienen en de toorn des Heeren zou tegen u ontsteken en u haast verdelgen" (Deut. 7 : 4; 20 : 18). *Naar binnen* gebruikte de Heere den Cherem of ban als een middel om de zonden uit het midden des volks uit te roeien. De Heere dreigde zelfs: als gij nalatig zijt den ban op de Kanaänieten toe te passen, zult gij door de gespaarde volken geplaagd, en ten slotte zelf door den Heere in den ban gedaan worden (Num. 33 : 55—56). Bovendien moest een *afgodendienaar* (Ex. 22 : 20; Deut. 17 : 27); een *godslasteraar* (Lev. 24 : 11—16); een *toovenaar* en *toovenares* (Ex. 22 : 18; Deut. 18 : 10); een *waarzegger* en *duivelskunstenaar* (Lev. 20 : 27); en een *doodslager* (Num. 35 : 16) gebannen, d. i. gedood worden. Het moest nu blijken of Israël aan zijn roeping getrouw was en dien dubbelen eisch, n.l. het uitroeien der zeven Kanaänietische volken en het wegdoen van den gruwel der zonde uit eigen midden, zou uitvoeren. De geschiedenis van de woestijnreis, de inneming van Kanaän, de Richteren, het koningschap, de scheuring des Rijks gaven er een

ontkennend antwoord op, zoodat de Heere het volk van Israël eerst in den kleinen ban der ballingschap; en, toen het ook daardoor niet tot waarachtige bekeering kwam, aan den grooten ban der diaspora of der verstrooïing overgaf. En niet eerder zal Israël uit de verstrooïing verlost worden of het moet zich tot den Messias bekeeren (Rom. 4).

In de derde plaats is de *Cherem* een der graden van den *synagogalen ban*. Volgens Luc. 6 : 22; Joh. 9 : 22; 12 : 42 en 16 : 2 werden afvallige Joden *uit de synagoge geworpen*. Onder elkander konden zij veel verschil van zienswijze dulden, maar zoodra iemand Jezus als den Messias beleed, werd hij onverbiddelijk uit de synagoge geworpen. In dezen Joodschen ban worden door sommige Joodsche geleerden twee, door anderen echter drie graden onderscheiden: 1e *de Niduï* of lichte graad, waarbij de getroffene moest gemeden worden; 2e *de Schamatta* of tweede graad, die aan de herhaalde onthoudingsbepalingen van de Niduï nog een verwensching toevoegde; en 3e *de Cherem* of derde graad, die de volledige uitwerping uit de synagoge of afsnijding van de Joodsche gemeente inhield, en dikwerf met de schrikkelijkste verwenschingen gepaard ging. [11.

Chereth. Een woud, in het Zuidelijke deel van Palestina, waarschijnlijk binnen het stamgebied van Juda gelegen. Toen David, voor Saul vluchtende, zijn ouders onder de bescherming van den koning der Moabieten gebracht had, ontving hij van den profeet Gad het bevel om naar Juda terug te keeren. Hij gehoorzaamde, en verborg zich in het woud Chereth (1 Sam. 22 : 5).

Cherub. De cherubs zijn hemelsche wezens, in het Oude Testament vermeld als dragers en bewakers der goddelijke heerlijkheid. Zoo wordt de troon der goddelijke heerlijkheid gedacht te zweven op de cherubs, die zelf op de vleugels van den wind door het luchtruim gaan. De bestuurder van den z.g. troonwagen is onzichtbaar achter de dichte wolken. Vandaar dat in Ps. 18 : 11 de cherub in parallelie staat met den wind en in Ps. 104 : 3 en Jes. 19 : 1 van den Heere gezegd wordt, dat Hij rijdt op een wolk en daarvan zijn wagen maakt, welke gedachte ook aan Deut. 33 : 26 en Ps. 68 : 34 ten grondslag ligt.

Als bewakers der goddelijke heerlijkheid vinden we de cherubs op het verzoendeksel der ark (Ex. 25 : 18 v.v.), terwijl ook in het voorhangsel, dat het Allerheiligste afsloot, en in de banen, welke den tabernakel omgaven, op kunstige wijze cherubs waren ingeweven (Ex. 36 : 8, 35). Ook op de wanden van Salomo's tempel waren ze aangebracht (1 Kon. 6 : 29).

Nauw met dit laatste verwant is de voorstelling van Gen. 3 : 24. Hier zijn ze naast het vlammend zwaard, dat zich heen en weer wendt en blijkbaar een zinnebeeldige voorstelling is van den goddelijken toorn, bewakers van de plaats, waar des Heeren heerlijkheid zich eertijds zoo rijkelijk openbaarde.

Het is moeilijk zich een denkbeeld te vormen van de gestalte, waaronder Israël zich deze hemelsche wezens heeft gedacht. Van de cherubs der ark wordt niets anders gezegd dan dat ze een (menschelijk?) aangezicht hadden, dat naar het verzoendeksel was gekeerd, en dat ze het verzoendeksel met hun twee naar boven uitgespreide vleugels beschutten. Van hun gestalte hooren we niets. Van de cherubs, welke in Salomo's tempel uit architectonische overwegingen aan de wanden van den dᵉbîr (Statenvertaling: aanspraakplaats) waren aangebracht, worden alleen de twee uitgespreide vleugels vermeld. De breedste beschrijving vinden we in het roepingsvizioen van Ezechiël (hfdst. 1), wiens symboliek overigens onder den invloed staat van Babylonische voorstellingen. Hier worden ze geteekend als gelijkende op „dieren", hoewel van menschelijke gedaante, met vier aangezichten (mensch, leeuw, stier en arend) en vier vleugels, waarvan twee het lichaam bedekken en twee den troon Gods schijnen te dragen. Ze rusten op één recht been, dat uitloopt in een halven bal, zoodat ze zonder zich te wenden kunnen gaan waarheen de Geest hen drijft. In 10 : 15 worden deze „dieren" cherubs genoemd.

Indien, gelijk waarschijnlijk is, het Hebreeuwsche woord „kᵉroeb" (cherub) van denzelfden woordstam afkomstig is als het Assyrische kuribu (spreek uit: koeriboe), den naam der beschermgeesten, door de Assyriërs bij den ingang hunner heiligdommen geplaatst, dan worden deze hemelsche wezens door dezen naam aangeduid als de „machtigen", de „verhevenen". Dat het woord kᵉroeb in taalkundig verband zou staan met het Grieksche woord „grups", den ook uit de heraldiek bekenden vogel „grijp", is niet waarschijnlijk. [3.

Chesalon (Joz. 15 : 10), waarschijnlijk het tegenwoordige dorp Kesla, Westelijk van Jeruzalem.

Chesulloth (Joz. 19 : 18), een plaats in Issaschar, waarschijnlijk dezelfde als Kisloth-Thabor (vs. 12), tegenwoordig Iksal, Westelijk van den Thabor.

Chevallier (Pierre), geboren te Groningen 22 November 1760, gestorven te Amsterdam 16 Augustus 1825. Sedert 1795 Waalsch predikant te Amsterdam, bekend om zijn liefde voor het Joodsche volk. Da Costa herinnerde zich op lateren leeftijd nog, hoe hij in zijn jeugd meermalen Ds Chevallier op den grooten verzoendag met belangstelling de synagoge had zien bezoeken. In zijn prediking drong hij er steeds op aan, dat men Oud en Nieuw Testament toch niet van elkander zou scheiden. Op 19 December 1824 mocht hij de vreugde genieten om twee dochters uit Israël, Da Costa's schoonmoeder, mevrouw Belmonte, en haar oudste dochter Esther, in de Groote Walekerk te Amsterdam te mogen doopen. Ter gelegenheid van zijn overlijden hield de Jodenzendeling Thelwall 4 September 1825 een gedachtenispredicatie: *Gedenkt uwer voorgangeren,* waarin een noot op blz. 46 vermeldt, hoe Chevallier eens ter gelegenheid eener receptie ten hove, den opperrabijn der Portugeesche Joden, een oud man, met wien hij vriendschappelijk omging, met moeite de trappen van het paleis van koning Lodewijk zag opstijgen. Met hartelijkheid kwam hij hem tegemoet, en vriendelijk bood hij hem zijn arm ter ondersteuning aan, zeggende: „Het Oude en Nieuwe Testament behooren immers

bij elkander". Chevallier was ook vele jaren secretaris van het Nederlandsch Bijbelgenootschap. Zijn zoon, Mathile Jacques, huwde in 1830 met Da Costa's schoonzuster Esther, en vertaalde in 1837 de bekeeringsgeschiedenis van doctor A. Capadose. Hij was een der vertrouwdste vrienden van Da Costa. [30.

Chidon, (1 Kron. 13 : 9) hoogstwaarschijnlijk een verandering van den naam Nachon (2 Sam. 6 : 6).

Chileab, (2 Sam. 3 : 3) zoon van David en Abigail. Dezelfde als Daniël (1 Kron. 3 : 1). [24.

Chiliasme. Onder dezen naam teekent men die richting in de Christelijke kerk, welke op grond van Openb. 20 : 1—6 gelooft, dat voor het laatste oordeel Christus eerst zal komen en Satan duizend jaar gebonden zal worden. In dien tijd zal Christus met de reeds opgestanen (eerste opstanding) over de gansche aarde regeeren. Daarna komt Christus voor de tweede maal. Deze voorstelling is bij sommigen ontaard in grof-zinnelijke verwachting omtrent de toekomst en bij anderen meer binnen de perken van een geestelijke beschouwing gebleven. Dit staat daarmede in verband, of men de toekomst meer uit het oogpunt van stoffelijk welzijn dan wel van geestelijk genot opvat. Dikwerf wordt dan met de leer van het duizendjarig rijk verbonden de gedachte, dat het Joodsche volk naar Palestina zal wederkeeren, den tempel herbouwen zal en Jeruzalem het middelpunt van het Godsrijk op aarde zal wezen.

Wanneer we de geschiedenis dezer leer van naderbij bezien, dan blijkt ons, dat in de oude kerk, vooral toen de vervolging hevig woedde, velen chiliastische gedachten koesterden. Dat vond zijn verklaring eenerzijds in den droeven toestand, waarin de Christenen verkeerden, maar anderzijds in de levendige hope op de wederkomst van Christus.

Toen de kerk uit haar verdrukking verlost werd onder Constantijn, trad de leer van het duizendjarig rijk op den achtergrond. De voorzeggingen der profeten begon men in geestelijken zin te verklaren en velen achtten, dat het duizendjarig rijk met Constantijn aangevangen was. Zoo o.a. Augustinus, *De Civitate Dei*. Gedurende de Middeleeuwen bleef deze beschouwing de heerschende, alhoewel sommige secten weder de aloude idee van het duizendjarig rijk op den voorgrond stelden.

De Reformatoren bleven in hoofdzaak bij de heerschende meening der Middeleeuwen. Toen de Anabaptisten verkondigden, dat zij een Messiasrijk gingen stichten, een nieuw Jeruzalem op aarde, en bij hun prediking de daad voegden (denk aan de catastrofe in Münster), zagen de Reformatoren zich gedrongen, om hun gevoelen omtrent de toekomst van Christus' rijk nader te ontwikkelen. Dit geschiedde ook in de belijdenisschriften b.v. in de Confessio Augustana XVII en de Confessio Helvetica posterior II. Zoowel de Lutherschen als de Gereformeerden wilden van geen tusschentoestand tusschen den huidigen toestand der kerk en haren volmaakten toestand na het oordeel weten. Zij ontkenden een duizendjarig rijk. Toch kwam die leer later weder bovendrijven, maar in gansch verschillenden zin. In den tijd van het Piëtisme begon men weder chiliastische meeningen te verbreiden (Bengel, Auberlen). Evenwel de Piëtisten, hoewel zij over die toekomst veel fantaseerden, verwachtten alleen vóór Jezus' wederkomst een tijdperk van rust en grooten bloei der kerk. Ook in de Gereformeerde kerken begon men weder over het duizendjarig rijk te spreken. In de dagen van het Réveil in Nederland en ook daarbuiten werden allerlei bespiegelingen over dat rijk ten beste gegeven, niet het minst door die Christenen, die vroeger tot het Jodendom hadden behoord en die nog altoos van een bijzondere positie van Israël als volk in de toekomst droomden (Da Costa e. a.).

Gansch anders waren de zinnelijke voorstellingen, welke sommige secten aan de leer van het duizendjarig rijk verbonden. Vooral moeten hier genoemd worden de Irvingianen of Apostolischen (niet de Apostolische zendingsgemeente, die zich om de toekomst niet zoozeer bekommerde). Ook moeten hier genoemd worden de Adventisten en tal van secten, die haar bakermat in Noord-Amerika hebben, waar meer dan in menig ander deel der wereld nieuwe leeringen spoedig ingang vinden.

De groote fout van het Chiliasme is, dat het 1° geen acht geeft op het verband, waarin Openb. 20 : 1—7 voorkomt in den Bijbel; 2° vergeet, dat alle getallen in de Openbaring van Johannes een symbolische beteekenis hebben.

Het getal $1000 = 10 \times 10 \times 10$, geeft een zekere volheid te kennen. Gedurende dien tijd, die natuurlijk geen 1000 jaren omvat, zal de macht des Satans gebonden liggen aan de macht van Sions koning, en daarna zal er heftige strijd ontstaan, een laatste poging van Satan, om te overwinnen.

Wie dat nu onbevooroordeeld leest, zal aanstonds toegeven, dat dit de eenig juiste verklaring is. Sinds Jezus' komst op aarde ligt Satan gebonden, vooral na Jezus' hemelvaart, onder de macht des Konings. Het Christendom heeft getriumfeerd over zijn vijanden en de kerk heeft heerlijk gebloeid. Maar wij gaan nog een bangen strijd tegemoet. Daar zal Jezus ons doorhelpen en dan komt Hij, niet voor de *tweede maal*, maar voor de *eerste maal*. Dan komt de *dag des oordeels*.

Alle grof-zinnelijke voorstellingen omtrent de toekomst moeten verre van ons blijven. Geen nieuw-Jeruzalem op aarde, voordat Jezus wederkomt. De hemelen moeten Hem ontvangen tot de tijden der wederoprichting aller dingen (Hand. 3 : 21). Zelfs leert de Schrift ons niet, dat er voordat Jezus wederkomt een tijdperk van bloei voor de kerk zal aanbreken (Luc. 18 : 8). Men mag de profetieën, die betrekking hebben op het eeuwig vrederijk van den Heere Jezus Christus niet laten zien op den tijd voor zijn wederkomst. Anders komt men aanstonds tot chiliastische voorstellingen. [24.

China is het grootste gebied in Oost-Azië, dat, met ruim 11 millioen K.M.², ongeveer $^1/_{12}$ van de oppervlakte van het land der aarde beslaat. Daarvan ligt $^2/_3$ als een wilde en weinig bevolkte breede omheining (nl. Mandschoerei, Mongolei, Sin-tsiang en Tibet met een gezamen-

lijke bevolking van pl.m. 10 millioen) in het Noorden en Westen van het eigenlijke China met zijn 18 provinciën. In dit gedeelte, dat ongeveer $^1/_{30}$ van het land der aarde beslaat, wonen ruim 400 millioen menschen, d. i. bijna $^1/_4$ van de geheele menschheid. — In navolging van de Maleiers gaven de Portugeezen het den naam van China. De inwoners zelf noemen het Choengkwa (rijk van het midden) of Choeng-hwa (bloem van het midden). Volgens hun overlevering vielen de stamvaders van het zwartharige volk uit het Noord-Westen in het gebied van de rivieren Hoeang-ho en brachten er onder elkaar opvolgende heerschers hun beschaving. In 2205 v. Chr. kwam er de eerste erfelijke dynastie Hioe aan het bewind. In 1123 v. Chr. kwam de derde dynastie Cheu op den troon, door welke het rijk uitgebreid werd over het gebied van de rivier Jang-tse-kiang. Tijdens hare bewindvoering was een machtige leenheerschappij ontstaan, die door de vierde dynastie Tsin van 255—206 v. Chr. werd gefnuikt, onder welke voor de welvaart des volks gezorgd werd en in het Noorden des lands de aanlegging van den grooten muur tegen de invallen der Mongolen werd begonnen. Gedurende de vijfde dynastie Han van 202 v. Chr. tot 263 na Chr. kwam de leer van Confucius († 478 v. Chr.) als staatsleer naar voren, maar kwam ook het Boeddhisme in China in 65 na Chr. In deze periode heeft China zijn hoogste innerlijke en uitwendige grootheid bereikt, waarop een tijd van verval is gevolgd, waarin vele dynastieën na en naast elkaar regeerden, en het land van invallen te lijden had. In het begin van de dynastie Tang (618—906) komt er een herleving op stoffelijk en geestelijk gebied. Toen werd in 628 de bouw van de eerste Mohammedaansche moskee in Kanton toegestaan, en is — volgens een gevonden inschrift — in 635 een monnik als Nestoriaansch zendeling in China gekomen, waarvan in de 13e eeuw nog aanhangers waren. In de 10e en 11e eeuw komt China onder de macht der Tataren, in de 12e eeuw onder de Mandschoeren en in de 13e eeuw onder de Mongolen. Terwijl Kublai, de eerste keizer der Mongoolsche dynastie Joean (1280—1367), regeerde kwam Marco Polo uit Venetië in China. Door den opstand, die een Boeddhistisch priester leidde, kwam China weder vrij van den vreemden invloed. Die priester besteeg den troon en stichtte de twintigste dynastie Ming (1368—1644). Tegen het einde dezer regeering kregen de Portugeezen, de Spanjaarden en de Hollanders verlof voor het drijven van handel in enkele plaatsen. In 1580 kwam de Jezuiet Ruggieri in Kanton, en in 1601 vestigde zich zijn ordegenoot Risci in Peking. In 1655 kregen de Mandschoe-Tataren de macht in handen. Onder deze één en twintigste dynastie der Mandschoe of Tsing breidde China zich naar het Westen uit, en werd in 1662 Formosa aan de Hollanders ontnomen. In de tweede helft der 17e werd aan Rusland eenig handelsverkeer toegestaan en ook aan Franschen en Engelschen.

In 1735 ontstond er om politieke redenen een vervolging tegen de Roomsche Christenen. — In de 19e eeuw is China in voortdurende onrust gekomen. In 1807 begint R. Morrison voor de Londensche vereeniging de poging om het Evangelie binnen de poorten des rijks te brengen. In 1815 werden de Roomsche Christenen uit het rijk verbannen. Sedert 1840 is de Roomsche zending weder aangevangen. — Een oorlog met Engeland eindigde in 1842 met een vredestraktaat, waarbij havensteden voor den Britschen handel werden opengesteld, en het eiland Hongkong aan Engeland werd afgestaan.

Bij afzonderlijke verdragen kregen ook andere naties handelsrechten. Tegelijkertijd begonnen Engelsche, Amerikaansche, Duitsche en Scandinavische missies aldaar den arbeid.

In 1850 brak de Taiping-opstand uit onder Hung Sintsinen, die door Gützlaff († 1851) met het Christendom in aanraking was gekomen. Met Engeland en Frankrijk onstond een strijd, die in 1858 eindigde met een verdrag, waarbij aan gezanten der Europeesche hoven in Peking verblijf werd toegestaan, en de vrije ontwikkeling van het Christendom werd bedongen. In 1861 kreeg Pruisen Tientsin. Na den oorlog met Japan moest China in 1895 het eiland Formosa afstaan. In 1898 annexeerde Duitschland Kiautschau als straf voor het vermoorden van Roomsche missionarissen in Schantung. Aan het einde der 19e eeuw hadden 60 Evangelische missies in China 1100 personen in dienst, waarvan de helft ambtelijk waren aangesteld. Aan den medischen dienst waren 124 artsen en 59 vrouwelijke artsen verbonden. Het getal der communicanten werd op 100.000 geschat. Tegen 1900 brak de Boxer opstand uit onder leiding van de keizerinweduwe; de zending had daarvan veel te lijden: 188 arbeiders voor de evangelische en 49 van de Roomsche zending en ongeveer 40.000 inlandsche Christenen van beider zending werden gedood. De trouw gebleven Christenen en de verschillende missies zijn daarna nog krachtiger gaan arbeiden in het rijk, waar steeds meer de behoefte aan de zegeningen der Westersche beschaving werd gevoeld. In 1911 brak de revolutie uit; de poging om de keizerlijke regeering in constitutioneelen vorm te behouden, bleek ijdel. In 1912 werd China een republiek, die echter nog geen rustige dagen beleefde. Te midden dier innerlijke beroeringen des lands is de zending blijven voortgaan. Vooral uit Amerika werd door het sturen van geld en menschen voor de uitbreiding van het Christendom veel gedaan. In de nieuwe regeering zijn ook vele Christenen geplaatst. De aanhangers van het Confucianisme drongen in 1914 de regeering tot de reformatie van den dienst des Hemels, wel niet als staatsreligie, maar ter verheffing van het volksleven. Het departement van onderwijs wilde, dat in den geest van Confucius de schoolboeken wezen zouden. Daardoor werden de Buddhisten, Taoisten en Mohammedanen tot meerdere activiteit geprikkeld, en werd door hen de Christelijke wijze van zending drijven overgenomen. Toen in 1916 het „Genootschap voor religieuse vrijheid" door de Evangelische Christenen werd opgericht, zijn ook secties van Griekschen, Roomschen, Mohammedanen en Buddhisten gekomen. In Mei 1917 besloot de regeering, dat de bevolking vrijheid zal hebben, Confusius te eeren, en dat in China vrijheid van religie is, mits in overeenstemming

met de wet. — Alle missies gaan vooruit, en werken samen in het „China Continuation Committee", waaronder meerdere comité's gevormd zijn voor bijzonderen arbeid ter uitbreiding van het Christendom, o.a. voor de uitgave van theologische tekstboeken in het Chineesch en het verkrijgen van eenheid van filosofische en theologische termen. In 1915 waren 108 grootere en kleinere missies in China in den arbeid des Evangelies werkzaam op 1003 hoofdstations, met een buitenlandersstaf van 5750 personen. (Volgens een andere opgave, die 5517 telde, waren daarvan 990 van de China Inland missie, 892 Presbyterianen, 763 Methodisten, 612 Anglicanen, 523 Baptisten, 452 Lutheranen, 309 Congregationalisten en 976 van andere richting). Daarvan waren 1241 ambtelijke missionarissen, en 1618 helpsters. De inboorlingenstaf telde 15680 personen, waarvan 736 ambtelijk geordend waren. In het geheel zijn er 4082 georganiseerde kerken, en 4038 andere godsdienstige samenkomsten. Het getal der Christenen bedraagt ongeveer 500.000 zielen, waarvan 257.431 tot het avondmaal zijn toegelaten. Verreweg het meerendeel daarvan zijn bewoners van de Oostelijke provinciën; onder de meer landwaarts gelegen provinciën liggen sommige nog bijna onbearbeid. In Mongolië en Sinkiang en Chineesch Turkestan zijn slechts enkele posten, terwijl Tibet nog geheel gesloten is voor de zending. — [De Roomsch-Catholieke kerk gaf in 1913 op: 1365 buitenlander-priesters en 721 inlander-priesters, 247 leekenbroeders uit den vreemde en 4008 Chineesche, 743 helpsters van buiten en 7677 uit China. Zij waren werkzaam op 1442 hoofdstations en 13806 bijstations. Zij telden 1406659 zielen, waarvan 613002 catechumenen. Op de lagere school waren 129320 leerlingen, 5345 genoten hooger-onderwijs en 2741 ontvingen seminarie-onderwijs. Zij had 97 hospitalen, en verpleegde 29198 weezen]. — De schoolarbeid der Evangelische zending staat in hoog aanzien. In 1907 kwam er een radicale hervorming van het onderwijs, waarvoor de zending goede hulp bood. Krachtens de onderwijswet van 1912 worden de zendingsscholen erkend, indien zij zich onder het toezicht van den staat stellen. Voor verbetering van het lager onderwijs ijvert de zending, en in meer dan eene plaats werken verschillende missies samen voor het geven van hooger onderwijs. Na afloop van de taalstudie moeten de jeugdige zendelingen een paar jaren hulpdienst verrichten bij een Chineeschen prediker ter practische opleiding. In 1915 waren 91 verschillende missies werkzaam op schoolgebied; zij hadden 62 bewaarscholen met 1891 kinderen, 4300 lagere scholen met 115218 kinderen; 543 scholen voor meer uitgebreid onderwijs met 21847 jongens en 10427 meisjes; 33 inrichtingen voor hooger onderwijs met 1639 mannelijke en 395 vrouwelijke studenten, en 118 scholen voor theologisch en bijbelsch onderwijs met 3321 discipelen van beider kunne. — De medische zending der verschillende missies is in China reeds vroeg begonnen. Zij had tot voor korten tijd te worstelen met den afkeer der bevolking voor het opereeren. Zij verheugt zich in de gunst der regeering, en staat met haar in nauw rapport. Zij ontvangt finantiëel steun van de Rockefeller stichting. In 1915 waren in dien tak der zending werkzaam 323 artsen, 92 vrouwelijke artsen en 127 vrouwen voor kraamverpleging uit den vreemde, en 102 artsen uit China met 362 verplegers en 327 verpleegsters. Zij waren verbonden aan 265 groote en kleine hospitalen met 8104 bedden, alles voor 71 missies. — Verder worden 1353 weezen in 32 inrichtingen verpleegd, en zijn er 5 verpleeghuizen voor melaatschen. — In China leeft sterk verlangen naar een zelfstandig kerkelijk leven, vrij van de missies. — In de Chineesche gemeenten der verschillende missies staan de Christenen voor moeilijke vraagstukken, b.v. voor de vereering der voorvaderen, en met name van de polygamie. Ten opzichte van dit laatste is er hierin eenstemmigheid, dat op een Christen, die meer dan eene vrouw neemt, de tucht en de ban toegepast wordt, maar er is verschil over het lid worden van den polygamist, die geloovig werd: de eene kerk laat hem niet verder komen dan catechumeen, een andere doopt hem, maar sluit hem van het ambt uit, weder eene andere laat hem ook tot het ambt toe, behalve van leeraar. — De Presbyterianen, waarvan de verschillende kerkeraden en synoden sedert 1907 in een adviseerenden Raad samenwerkten, hebben zich in 1914 vereenigd in een algemeene synode van predikanten en ouderlingen, 2 uit kerken beneden 3000 en 4 uit kerken met meer leden. Gods Woord is de grondslag voor geloof en leven, en zoolang er geen eigen belijdenis is, dienen de belijdenisschriften, die de afzonderlijke kerken hadden, tot basis, vooral de Westminster kleine Catechismus. [12.

Chiniquy, geboren 1809 in Kamouraska. Hij was een Fransch-Canadeesch Catholiek. In 1833 werd hij in Quebec tot priester gewijd. Al spoedig trad hij op als matigheids-apostel. Het Canadeesche parlement was over zijn arbeid zeer tevreden. In 4 jaren hield hij 1800 voordrachten en waarin altoos met groote welsprekendheid op matigheid werd aangedrongen. Als loon daarvoor schonk het parlement hem 6000 gulden. In 1860 werd hij in Illinois wegens een proces over het eigendom der kerk geëxcommuniceerd. Met 2000 aanhangers ging hij over tot de Presbyteriale kerk. Sinds dien tijd arbeidde hij ijverig in het werk der Evangelisatie. [24.

Chios, door Paulus op zijn reis aangedaan (Hand. 20 : 15), een eiland in de Egeïsche zee, rijk aan wijn, bekend geworden door het bloedbad, dat er in 1822 werd aangericht en door talrijke aardbevingen, welke er plaats hadden (1881, 1883). Tegenwoordig Chio met 60.000 inwoners. [24.

Chiromantie is de kunst, uit de vormen en de ligging van de lijnen in de hand de toekomst te voorspellen, en moet beschouwd als een der oudste vormen van waarzeggerij. Zij houdt verband met de meening, dat het lot van den mensch beheerscht wordt door planeten en sterren, en diensvolgens wordt de palm van de hand verdeeld in zeven gebieden, naar planeten gevormd, en omgrensd door lijnen. In de Middeleeuwen speelde de Chiromantie een groote rol;

in de 18de eeuw werd ze zelfs als studievak aan onderscheidene Universiteiten gedoceerd. [20.

Chittim of Chittieten zijn ongetwijfeld de bewoners van het eiland Cyprus met de oude stad Kition of Kittion, in de volkerentafel afgeleid van Javan (Gen. 10 : 4; Jes. 23 : 1). In meer uitgebreiden zin werd de naam Chittim gebezigd voor de eilanden en kusten van de Middellandsche zee en bijzonder van Griekenland (Num. 24 : 24; Ez. 26 : 6; Dan. 11 : 30). [24.

Chiun, volgens Amos 5 : 26 een door de Israëlieten gedurende de woestijnreis aangebeden sterrengod (in onze overzetting Kijun). Het zal wel geweest zijn Kaivan of Saturnus, die in het Keilschrift genoemd wordt Kaimanu. De naam beteekent „de bestendige". De Hebreeuwsche letters Kjwn zijn uitgesproken als Kewan en niet Kijun. [24.

Chloë, (1 Cor. 1 : 11). Door lieden uit het huis van Chloë, een welgestelde vrouw in Corinthe, ontving Paulus bericht van de partijen in die stad. Er zijn er, die meenen, dat onder die uit het huis van Chloë tot den Apostel kwamen, verstaan moeten worden Fortunatus en Achaïcus (1 Cor. 16 : 17), maar zonder genoegzamen grond. [24.

Chorazin, (Matth. 11 : 21; Luc. 10 : 13) waarschijnlijk de tegenwoordige ruïne Keraza, een uur van Tell-Hum gelegen, ten Noorden van het meer Gennesareth. Jezus bestrafte Chorazin eens vanwege het ongeloof, dat in die stad gevonden werd. [24.

Christadelphians, kerkengroep in de Vereenigde Staten, volgelingen van John Thomas, een Engelsch geneesheer, die in 1832 naar Amerika kwam. Zij verwerpen de Drieëenheid, ofschoon geloovende, dat Christus de Zone Gods is. Den Heiligen Geest achten zij een „effluence" van Goddelijke kracht. Zij gelooven in een Duizendjarig rijk, doop door indompeling en vernietiging der goddeloozen. In kerkregeering congregationalistisch. [34.

Christelijk-Gereformeerde Kerk. In de vereeniging der beide kerkengroepen uit de Afscheiding en de Doleantie, die in 1892 tot stand kwam, konden sommige gemeenteleden uit de Scheiding zich niet vinden. Enkelen hunner hadden bezwaren van dogmatischen aard; anderen wilden geen afstand doen van den naam „Christelijk-Gereformeerd" en van het Reglement van '69. Zij vormden op tal van plaatsen nieuwe gemeenten, die zich de historische voortzetting achtten van de voormalige Christelijk-Gereformeerde Kerk, wier naam ze voeren. Zij erkennen de Drie Formulieren van Eenigheid als accoord van kerkgemeenschap, en leven bij de Dordtsche Kerkenordening. In de opleiding van haar predikanten voorzien ze door een eigen Theologische School te Apeldoorn. [30.

Christelijk-Historische Unie. Tengevolge van verschil van inzicht tusschen Dr A. Kuyper en Jhr Mr A. F. De Savornin Lohman heeft de oude Antirevolutionaire partij zich in 1895 in twee deelen gesplitst. Het gedeelte, dat Dr Kuypers leiding bleef erkennen, behield den ouden naam; het andere gedeelte noemde zich Vrij-Antirevolutionair. In 1903 vereenigden zich de Vrij-Antirevolutionaire Partij en de Christelijk-Historische Kiezersbond. De naam werd toen Christelijk-Historische Partij. In 1908 nam deze partij in zich op den Frieschen Christelijk-Historischen Bond en veranderde daarbij haar naam in Christelijk-Historische Unie. [30.

Christelijke Gereformeerde Kerk in Noord-Amerika. Deze kerkengroep kortelijk genoemd in Dl. I, blz. 102 dezer Encyclopaedie, is tot openbaring gebracht in 1857. Haar pioniers kwamen naar de Vereenigde Staten gedurende den „Grooten Trek" naar Amerika, in het midden der negentiende eeuw. Het volk, dat destijds naar Amerika toog, behoorde grootendeels tot de „Afgescheidenen" (Dl. I, blz. 41). Naar den Staat Iowa togen Ds. H. P. Scholte en gelijkgezinden om er Pella te grondvesten, op de maagdelijke prairies van het midden-westen der Unie. Naar de wouden van den staat Michigan trokken Ds. A. C. van Raalte en de zijnen, meestal behoorende tot de „Gelderschen" (Dl. I, blz. 45).

Te Holland, Zeeland, Friesland, Overijsel, Graafschap, Drenthe en Groningen, alle in den Staat Michigan, ontstonden gemeenten, kerkelijk georganiseerd als Classis Holland. In 1849 besloot men, te Holland, Michigan, als predikanten en kerkeraadsleden vergaderd om zich aan te sluiten aan de Gereformeerde kerk in Amerika (Dl. I, blz. 101) onder beding, dat te eeniger tijd, wanneer men de kerkelijke verbintenis bevond te strijden met de godsdienstige bloei of genot, men met een broederlijk vaarwel weer op zichzelf kon gaan. Al heel spoedig ontstond er ontevredenheid over deze „aansluiting", vooral onder de voormalige Kruisgezinden, versterkt door aanhangers van Ds. S. van Velzen en van de „Joffer-partij" (Dl. I, blz. 44). Onder leiding van Gysbert Haan, Jan Gelock en Ds. Koene van den Bosch werd voortdurende agitatie gevoerd, met beroep op het „beding", en met verwijzing naar misstanden in leer en practijk der Reformed Church, tot „terugkeer van het in 1849 verlaten standpunt". April 1857 kwam men tezamen ter eerste classicale vergadering. Men vereenigde zich „op de grondslagen der kerk in Nederland": Gods Woord, de Formulieren van Eenigheid, de Dordtsche Kerkenorde en de Nederlandsche Liturgie.

Vooral door den arbeid van Ds. D. J. Vanderwerp (Dl. I, blz. 44), kwam er langzamerhand eenheid en vastigheid onder de teruggekeerden, die in 1880 den naam Hollandsche Christelijke Gereformeerde kerk aannamen. — In 1890 liet men het eerste woord vallen als een der voorwaarden der Unie met de True Reformed Dutch Church, die zich in 1822 had afgescheiden van de Gereformeerde kerk in Amerika (vgl. Froeligh en Goetschius). Ds. Vanderwerp leidde verschillende mannen op voor 't predikambt, een arbeid in 1876 leidend tot de oprichting eener Theologische School te Grand Rapids, uit welks literair departement het Calvin College mettertijd ontstond. In 1925 waren er in dat College 227 studenten ingeschreven. In het daaraan verbonden Normal Department 45, en in het Seminary 40.

Van een groepje van 4 worstelende gemeenten, met omtrent 150 huisgezinnen, 250 belijdende

lidmaten, en één leeraar in 1857, ontwikkelde zich de Christelijke Gereformeerde kerk geleidelijk, totdat zij in 1925 ruim 250 gemeenten telde met een zielental van over de 100.000 en 250 predikanten. Van laatstgenoemden zijn er een twintigtal bezig in het werk der Inwendige Zending, onder verstrooide Hollanders van Gereformeerde gezindheid in de Vereenigde Staten en Canada, en in den arbeid der Heidenzending onder de Navaho- en Zuni-Indianen in den Staat New-Mexico (hoofdstation, Rehoboth New-Mexico), zoowel als in China, te Jukao, Kiangsu-Provincie.

Ook wordt er gewerkt onder de Joden, te Chicago en Paterson, en onder Hollandsche zeelieden en immigranten te Hoboken, New Jersey, 332 River Str.

In het eerst hield men met hand en tand vast aan het Nederlandsch, doch in de laatste jaren komt de Engelsche taal steeds meer op den voorgrond, met vastkleven nochtans aan Nederlandsche Gereformeerde beginselen, o.a. inzake Psalmgezang, Catechismusprediking, Catechisatie-arbeid en Christelijk onderwijs, het laatste in vrije Christelijke scholen, waarvan er in 1925 ongeveer 175 bestonden. Filantropische arbeid wordt verricht onder zenuw- en teringlijders. Lidmaatschap van geheime genootschappen is onvereenigbaar verklaard met lidmaatschap van de Christelijke Gereformeerde kerk.

Weekbladen: *The Banner*, van 1866 dateerend, en *De Wachter* in 1868 opgericht. Correspondentie wordt onderhouden met de Gereformeerde kerken in Nederland en Zuid-Afrika en enkele Gereformeerde kerken in Noord-Amerika. [34.

Christelijke Vrienden. Sedert 1845 kwamen eenige geloovigen uit onderscheidene oorden des lands tweemaal 's jaars te Amsterdam samen, om de belangen van kerk, staat en maatschappij te bespreken. Het initiatief daartoe was uitgegaan van Ds O. G. Heldring. Voorzitter was Groen van Prinsterer. Men noemde zich: Christelijke Vrienden. De notulen der vergaderingen werden opgenomen in het tijdschrift: *De Vereeniging Christelijke Stemmen*, onder hoofdredactie van O. G. Heldring. Vooral op het terrein der Christelijke barmhartigheid en reddende liefde zijn uit deze samenkomsten heerlijke werken ontstaan. In 1854 maakte verschil van inzicht in het kerkelijk vraagstuk aan deze bijeenkomsten een einde. [30.

Christen, zoo wordt genoemd hij die den Christus aanhangt en Hem toebehoort. We lezen van dezen naam (Hand. 11 : 26) „dat de discipelen eerst te Antiochië Christenen genaamd werden." Als van zelf rijst de vraag naar welken naam van den Middelaar Gods en der menschen de geloovigen zich zouden noemen, naar dien van Jezus of naar dien van Christus. Zooals men weet noemen de Jezu-ieten zich naar den naam Jezus, doch de Protestanten hebben daartegen altoos ernstig bezwaar gehad. Immers de naam Jezus beteekent Zaligmaker, en heel het werk der zaligmaking, zoowel in de verlossing van schuld en zonde, als in de verwerving van alle heil en zaligheid ligt in de handen van Hem, Die de éénige en algenoegzame Zaligmaker is. Van stonde aan werd daarom aansluiting aan den naam Christus gezocht, en noemde men zich Christen, want deze naam hield in niet alleen wat de geloovige ontvangt, maar ook waartoe hij verplicht is.

Tegenwoordig heeft de naam Christen óf een zeer ruime óf een zeer enge beteekenis. In algemeenen zin wordt ieder gedoopte een Christen genoemd, en in zeer algemeenen zin noemt men een Christen een ieder die geen Heiden en geen Jood is, en wordt met dien naam uitgedrukt dat iemand deel heeft aan de hoogere beschaving der wereld. In zekeren zin mag dat voor den Christennaam een eere zijn, want hiermede wordt uitgedrukt dat de Christus niet alleen voor het geestelijk leven maar ook voor het natuurlijke leven van de wereld den rijksten zegen en de grootste schatten heeft verworven. De Christelijke landen hebben te allen tijde aan de spits der beschaving gestaan en het menschelijk leven tot de rijkste en hoogste ontwikkeling op elk gebied gebracht. Men moet de Christelijke landen maar met de Heidensche vergelijken, en het groote verschil springt onmiddellijk in het oog. Wel zijn er heidensche landen, zooals met name Japan, waar de cultuur in het maatschappelijk leven zeer hoog staat, doch dit erkennende, moet daarbij worden uitgesproken dat het niet is een beschaving die uit het heidensche leven is opgekomen maar eene die van de Christelijke cultuurlanden is overgenomen. De hooge beschaving der wereld zelve is, blijkens de historie alleen in de Christelijke landen opgekomen, en, naar getuigenis van de Heilige Schrift, vrucht van het Christendom, dat beloften heeft niet alleen voor het toekomende maar ook voor het tegenwoordige leven. Maar zeer oppervlakkig is het toch een „Christen" te noemen hem die wel de vrucht van het Christendom der Gemeene Gratie geniet, doch van den wortel zich heeft afgesneden, van den Christus Gods niets wil weten, en alle geloof in Hem als den éénigen Middelaar heeft verloochend.

Daartegenover is nu bij het vrome volk het gebruik van den naam Christen in een zeer enge beteekenis opgekomen, en in de kringen van het Donatisme en Labadisme, waar de mystiek hoogtij viert, pleegt men een Christen te noemen iemand die tot het volle geloof, tot waarachtige bekeering en tot algeheele zekerheid voor zichzelf is gekomen. Als men in die kringen zegt: hij is Christen, of zij is een Christin dan bedoelt men daarmede een geloovige, die niet meer zoekt, maar het gevonden heeft, die van zijn staat ten volle verzekerd is, zijn bekeering aan anderen kan vertellen, en roemen in groote dingen.

Voor het karakteristieke van den Christen, dat hij deel heeft aan Christus' zalving en geroepen is om ook profeet, priester en koning te zijn, heeft men in deze eenzijdig mystieke kringen geen oog.

De naam *Christen* wordt alleen verstaan in verband met den *Christus*-naam. Christus is de gezalfde, maar de geloovigen hebben aan die zalving deel en zijn ook gezalfd. Wij lezen (1 Joh. 2 : 27): „en de zalving die gijlieden van Hem ontvangen hebt, blijft in u, en gij hebt niet van noode dat iemand u leere, maar gelijk dezelfde zalving u leert van alle dingen, zoo is

P. D. Chantepie de la Saussaye (blz. 439).

Willem de Clercq (blz. 467).

A. P. A. du Cloux (blz. 469).

Johannes Coccejus (blz. 470).

zij ook waarachtig en is geen leugen, en gelijk zij u geleerd heeft, zoo zult gij in hem blijven." Bestaat het karakteristieke van den Christen dus daarin dat de zalving van Christus hem ten goede komt, dat hij aan die zalving deel heeft en dat hij ook een gezalfde met den Heiligen Geest is, dan vloeit hieruit voort dat er voor den geloovige aansluiting is aan het drievoudig ambt van den Christus, dat de zegeningen en weldaden door Christus in zijn drievoudig ambt verworven hem ten goede komen, en dat hij op zijn wijze geroepen is God in het drievoudig ambt van profeet, priester en koning te dienen.

Christen in den hoogen en vollen zin van het woord is hij die, door de kracht der zalving, Christus erkent als den hoogsten Profeet en Leeraar, van Hem alleen de ware wijsheid en kennis wil ontvangen, maar nu ook zelf profeet is, God in het aangezicht van Christus recht kent en Hem oprechtelijk belijdt in het midden der wereld. De profeet belijdt den naam des Heeren (Marc. 8 : 32) en verkondigt de deugden desgenen die hem uit de duisternis geroepen heeft tot het wonderbaar licht (1 Petr. 2 : 9). Maar de Christen erkent ook Christus als den éénigen Hoogepriester, die met de éénige offerande Zijns lichaams verlost heeft en met Zijn voorbidding steeds tusschentreedt bij den Vader, maar hij is ook zelf priester, die zich Gode offert met ziel en lichaam tot een levend dankoffer (Rom. 12 : 1; 1 Petr. 2 : 5, 9; Openb. 1 : 6) en biddend leeft bij den troon des Heeren (Openb. 5 : 8). En eindelijk erkent de Christen den Christus Gods als den eeuwigen Koning, laat zich gewillig regeeren door Zijn Woord en Geest en vertrouwt ten volle op zijn Goddelijke kracht om bij de verworven verlossing te beschutten en te behouden, maar hij is ook zelf koning, en wijdt alle gaven, talenten en levenskrachten den Heere, besteedt die in Gods eere, en bindt op elk terrein des levens den strijd aan tegen de zonde, de wereld en den duivel, en zal hiernamaals in eeuwigheid met Christus over alle schepselen regeeren (Rom. 6 : 12, 13; Efez. 6 : 11—17; 1 Tim. 1 : 18, 19; 2 Tim. 2 : 12; 1 Joh. 2 : 13, 14; Matth. 25 : 34; Openb. 1 : 6; 2 : 26; 3 : 21; 20 : 6).

Een Christen is dus hij, in wien Gods genade het beeld Gods hersteld heeft. De mensch is geschapen naar Gods beeld om voor God den Heere profeet met zijn verstand, priester met zijn hart, koning met zijn hand te zijn. Maar door de zonde werd hij een verdwaasd scholier van den Booze, een slachtoffer van den Duivel, een slaaf van den Satan. Door Christus en door de zalving des Heiligen Geestes is hij bekwaamd en geroepen weer voor God den Heere profeet, priester en koning te zijn. In dit leven bij aanvang en hiernamaals ten volle. [16.

Christendom. Een onderwerp als het Christendom in een kort bestek te bespreken eischt, dat wij alle bijkomstige trekken weglaten en ons tot de drie hoofdvragen n.l. naar zijn *oorsprong*, *wezen* en *doel* bepalen.

Oorsprong. Het Christendom is *niet* te verklaren *uit den mensch*, bijv. uit zijn vrees en liefde voor zijn meerdere, zooals die reeds bij een hond jegens zijn meester wordt gevonden (Darwin); of uit zijn gevoel van zwakheid jegens de natuur, die de behoefte aan een hooger wezen, dat ons staande houdt, doet ontwaken. Immers dan zou het Christendom slechts toevallig noodzakelijk zijn, zoolang de mensch zich niet redden kon. Maar zoodra hij door toenemende cultuur zich ontwikkelt, zich meester begint te gevoelen over de natuur en zichzelf weer redden kan, heeft hij God niet meer noodig! Het is dan geen algemeen en noodzakelijk, maar slechts een toevallig verschijnsel.

Het Christendom is *alleen uit God* te verklaren en heeft zijn bestaan aan *Gods openbaring* te danken. Reeds in het algemeen veronderstelt de religie (godsdienst) drie beginselen n.l. het *bestaan* Gods, de *openbaring* Gods in natuur en Schrift, en den *godsdienstigen aanleg* in den mensch. Maar het Christendom veronderstelt als Christelijke religie bovendien de zonde en is daarom voorwerpelijk alleen uit de openbaring van Gods genade in Christus en onderwerpelijk alleen uit de herschepping van den mensch naar Gods beeld, dus uit de wedergeboorte, enz. te verklaren. Deze drie beginselen rusten op het Trinitarisch wezen Gods. Het is *God de Vader*, die in den Zoon en door den Heiligen Geest zich openbaart. Niemand kent den Vader dan de Zoon en wien het *de Zoon* wil openbaren (Matth. 11 : 27). En niemand kan zeggen Jezus den Heere te zijn dan door den *Heiligen Geest*, (1 Cor. 12 : 3).

Het heeft zijn *kenbron* daarom in de *Heilige Schrift* en wel in Oud en Nieuw Testament. In het Oude Testament hebben wij de bedeeling der *beloften* en in het Nieuwe Testament die der *vervulling* in Christus. Beide zijn bedeelingen van het zelfde genadeverbond, dat in Christus' bloed bevestigd is, en verhouden zich als schaduw en lichaam (Col. 2 : 17); als letter, die doodt en als Geest, die levend maakt (2 Cor. 3 : 6 v.v.); als dienstbaarheid en vrijheid (Rom. 8 : 15; Gal. 4 : 1 v.v.); als belofte en vervulling (Hand. 13 : 32; Rom. 1 : 2). Niemand mag op eigen gelegenheid uitmaken, wat het Christendom is. Wij moeten de kennis er van putten uit de bron der Schrift.

Wezen. De vraag naar het *wezen* van het Christendom hangt saam met de vraag: „Wat dunkt u van den Christus, wiens Zoon is Hij?" (Matth. 22 : 42). Was Hij slechts een gewoon mensch, maar die door de gemeente als een religieus genie, een leeraar der deugd en een vroom priester werd vereerd (Modernen), dan is het Christendom slechts een menschelijk stelsel of een historisch verschijnsel. Zoo is de Christusgestalte door velen al meer van alle Goddelijke eigenschappen ontdaan en is Hij tot een man van wetenschap of kunst, tot een politicus of oeconoom, tot een sociale hervormer of demagoog, tot een partijman of klassenstrijder verhoogd. Maar is Jezus de Christus, de Zoon des levenden Gods, die van God den Vader gezonden en op aarde gekomen is om zondaren zalig te maken, dan is het Christendom het eenige verlossings-evangelie, dat een arme, zondige menschheid van haar schuld en ellende bevrijdt; dan ligt er de verlossing voor man en vrouw, voor den volwassene en voor het kind, voor den

enkele en voor de menschheid, in besloten. In het kruis van Christus, dat den Joden een ergernis en den Grieken een dwaasheid is, zijn zonde en genade, recht en barmhartigheid, vereend en verzoend. Over dat kruis heen bieden God en wereld, hemel en aarde, engelen en menschen, volkeren en natiën elkander de vredehand aan. Want daardoor heeft God de wereld met Zichzelven verzoend, de zonden haar niet toerekenende, en over alle overheden en machten getriumfeerd (2 Cor. 5 : 18, 21).

„Het Christendom is daarom", zooals Dr. Bavinck schreef in *De Offerande des Lofs*, „de absolute religie, de eenige, wezenlijke, ware religie. Het duldt geen andere godsdiensten als van ongeveer gelijke waarde naast zich. Het is uit zijn aard onverdraagzaam, gelijk de waarheid ten allen tijde onverdraagzaam is en moet zijn tegenover de leugen. Zelfs stelt het er zich niet mede tevreden, om de eerste der godsdiensten te zijn, maar maakt er aanspraak op, om de eenige, echte, volle religie te wezen, die al wat er waars en goeds in andere godsdiensten voorkomt, in zich opgenomen heeft. Christus is toch niet een mensch naast anderen, maar de Zoon des menschen, die door de opstanding krachtelijk bewezen is te zijn de Zone Gods naar den Geest der heiligmaking, en van den Vader ontvangen heeft een naam boven allen naam, opdat in dien naam zich buige alle knie, en alle tong belijde, dat Hij de Heere is tot heerlijkheid Gods des Vaders.

Deze algemeene beteekenis van het Christendom is vooral in onzen tijd door vele eenvoudigen zoowel als geleerden verworpen. Het is hoogstens voor enkele bekrompen en bekommerde zielen, en dan alleen voor hun verborgen zieleleven in de binnenkamer, nog tot nut en troost, maar voor het natuurlijk leven, voor het huisgezin en voor de maatschappij, voor arbeid en bedrijf, voor handel en nijverheid, voor wetenschap en kunst is het een vijandige en hinderlijke macht. Daartegenover belijdt de Christelijke kerk aller eeuwen, dat Christus de eenige en volkomen Zaligmaker is, die in den dood zijn menschelijke natuur wel heeft afgelegd, maar ze in de opstanding ook weer heeft aangenomen, om ons lichaam en onze ziel, om stof en geest, aarde en hemel, zienlijke en onzienlijke dingen van schuld en vloek te verlossen en een nieuwen hemel en een nieuwe aarde te stellen, waarin gerechtigheid woont.

Doel. Dit voert ons vanzelf tot *het doel* van het Christendom. Wat dit is, blijkt al aanstonds na den val, n.l. om den mensch en de schepping van de macht des duivels en van de zonde, van vloek en dood, te verlossen (Gen. 3 : 15). Christus eerbiedigt het werk des Vaders volkomen. Hij stelt zich niet tegen de natuur en de natuurlijke levensverhoudingen, tegen de stoffelijke goederen en den dagelijkschen arbeid, tegen aanzienlijken en geringen over, maar Hij bindt den strijd aan tegen *de zonde*, waar Hij die ook ontmoet, bij zijn vijanden of bij zijn discipelen, bij rijken of armen, bij vorsten of onderdanen. Hij is gekomen niet om de werken des Vaders, maar de werken des duivels te verbreken en die des Vaders te behouden. En Hij heeft niet alleen de *mogelijkheid* der zaligheid verworven, om het aan den vrijen wil van den mensch over te laten of hij van die mogelijkheid gebruik wenscht te maken, maar Hij maakt door den Heiligen Geest die mogelijkheid bij en in ons tot *werkelijkheid*. Hij doet dat zóó volkomen, dat Hij niet alleen de ziel, maar ook het lichaam, dat Hij geest en stof beide van den vloek der zonde verlost en Gode heiligt. Wel moeten wij eerst het koninkrijk Gods zoeken en zijn gerechtigheid, maar dan zullen alle deze dingen ons ook toegeworpen worden. De godzaligheid is niet alleen tot de geestelijke, maar tot *alle* dingen nut, hebbende de belofte van dit en het toekomende leven.

Zoo voert Christus ons de gemeenschap Gods te gemoet. Want wij mogen niet bij Hem blijven staan. Christus is wel de Middelaar en daarom de inhoud en het middelpunt van het Christendom, maar Hij is er toch niet de *oorsprong* en ook niet het *einddoel* van. Als Middelaar wijst Hij naar den Vader terug, van Wien Hij is uitgegaan, en voert Hij ons door zijn verlossende genade den Vader tegemoet. Hij verklaarde zelf met nadruk: „Ik ben de weg, de waarheid en het leven. Niemand komt tot den Vader dan door Mij". Vele eenvoudige Christenen komen in hun geloofspractijk niet verder dan tot Christus. Zij hebben Hem eenmaal gevonden en nu blijven zij het liefst maar bij Hem staan en meenen dat zij het einddoel al bereikt hebben. Maar zij vergeten, dat zijn arbeid is den gevallen mensch uit de zonde te verlossen en weer tot den Vader te brengen. Hij voert ons het *einddoel*, dat is de eeuwige gemeenschap met den Drieëenigen God, te gemoet. „Want wanneer Hem alle dingen zullen onderworpen zijn, dan zal ook de Zoon zelf onderworpen worden Dien, die Hem alle dingen onderworpen heeft, opdat God zij alles en in allen" (1 Cor. 15 : 28). [11.

Christenheid wordt doorgaans gebezigd om aan te duiden de gezamenlijke Christenen, zooals ze staan naast en tegenover Heidenen, Mohammedanen en Joden. Men spreekt ook wel van de Protestantsche, de Roomsche Christenheid. [17.

Christen-socialisme. I. *Algemeen overzicht.* Het Christen-socialisme is een beweging, die zich niet alleen in ons land, maar ook daarbuiten verbreid heeft. In *Italië* nog zeer zwak, sinds 1907, in het orgaan der Sociale Christenen van Italië: *L' Avanquardia*, waarin op den socialen invloed van het Evangelie wordt gewezen. In *Amerika* veel beslister en belijnder in de „Christelijk Socialistische Broederschap", die eischt van haar leden, dat zij „het Socialisme propageeren onder de leden der kerken en der andere godsdienstige kringen", gesticht in 1906. Een Christen moet socialist zijn, want het Evangelie eischt, dat één voor allen en allen voor één werken; voorts in de „Socialistische predikantenvereeniging" gesticht in 1908; en in de „Kerkelijke Socialistische Bond" (eenige Episcopaalsche predikanten) 1913. Van uit Amerika kwam er ook een organisatie in *Frankrijk*, maar met een eigen karakter. De predikant Wilfred Monod zaaide socialistische gedachten. De hoog-

leeraar Raoul Biville legde er den grondslag van het Christen-socialisme. Baron F. de Béthune werkte in Marxistische lijn. De taalgeleerde en hoogleeraar Paul Passy werkte mede aan de *Cloche d'alarm*, „orgaan van het primitieve". In 1908 kwam daar de *Unie van Christen-socialisten* (Union des socialistes chrétiens de langue française) in Frankrijk zelve en ook in Fransch Zwitserland en Fransch België werkend. Zij begroeten „de socialistische beginselen als de beste toepassing van het Evangelie op het terrein van de Staathuishoudkunde"; en bedoelen „in de kerken en de andere godsdienstige kringen de sociale prediking van Jezus te doen doordringen". Het officieel orgaan *L'Espoir du Monde*, staat onder redactie van Paul Passy. Ook *in Engeland* vereenigden zij zich in verschillende organisaties. Zoo in *het Gilde van Matthëüs* (The Gild of St. Matthew) in 1878; in de *Arbeiderskerk* (The Labour Church) in Manchester, 1902; in de *Vooruitstrevende beweging* (The Progressive League) met haar orgaan *The Christian Commonwealth*; in *Het Socialisten-Verbond* (The Church Socialist League) met zijn orgaan *The Church Socialist*, in 1906; en in de *Broederschap der Christen-Socialisten* (The Christian Socialist Fellowschip) 1909, met haar orgaan *The Christian Socialist*. Eindelijk is er ook in Duitsch-Zwitserland een Christelijk Sociale beweging, die in *Neue Wege* haar uiting vindt, maar nog weinig belijnd is.

II. *Het Christen-Socialisme in Nederland.* Ook hier moet het begrip in ruimer en in enger zin genomen worden en dan vallen er onder:

1. *De Blijde Wereld-groep*, waartoe verschillende predikanten behooren: Ds. Bakker, Ds. Bruins, Ds. Winkel, Ds. Horreüs de Haas, Ds. van Krevelen e. a. Aanvankelijk traden zij naast de eigenlijke S. D. A. P. (Sociaal-Democratische Arbeiders-Partij), die in 1894 te Zwolle gesticht werd, als Christen-socialisten zelfstandig op, met een eigen orgaan, 31 October 1902, nl. *De Blijde Wereld*; en kwamen samen op eigen „Blijde Wereldagen". Maar na lang aarzelen sloot de groep zich in 1905 bij de S. D. A. P. aan. Hun Christendom verslapt, het moderniseert en neemt al meer een pantheïstisch karakter aan. De grens tusschen God en het schepsel wordt uitgewischt. Hun voornaamste geschriften zijn: *De Blijde Wereld*, onder redactie van S. K. Bakker; *Het Christen-Socialisme*, Hollandia-Drukkerij, Baarn. Idem: *Naast het kruis de roode vaan*, en *Het Christen-Socialisme*, D. van Krevelen, Pro, en Jos. Loopuit, Contra.

2. De nauw aan de vorige groep verwante *religieuse socialisten*, die ook voor het meerendeel het pantheïsme aanhangen. Tot hen behooren Van den Bergh van Eysinga, die meent, dat Jezus met Boeddha en Zarathustra „een mythische geschiedenis gemeen heeft"; J. van Keulen, die schreef dat het besef van den Drieëenigen God verdwijnt en dat zij zich een evolutionistisch en democratisch godsbegrip vormen; en H. G. Cannegieter Dz., die ook den inhoud der religie wil veranderen. In 1915 vormden zij een *Religieus Socialistisch Verbond*, waaraan zich echter een kleine groep, onder leiding van Meyer afscheidde en „De nieuwe gedachte" stichtte.

3. De eigenlijke Christen-socialisten in engeren zin, die den *Bond van Christen-socialisten* vormen, en een meer orthodox-protestantsch karakter vertoonen. Deze bond kwam onder leiding van *Enka*, de schrijfster van *Het komt* (n.l. de socialisatie van grond- en productiemiddelen) 1905, en van de brochure: *Kan een rechtzinnig Christen socialist zijn?* tot stand. Zij wilde alleen economisch socialisme. Van de Marxistische wijsbegeerte en van den klassenstrijd is zij afkeerig. Zij richt haar aanval op het kapitalisme en op het concurrentiestelsel. Den 13en Juli 1907 stichtte zij bovengenoemden *Bond van Christen-socialisten*. De leden moesten instemming betuigen met de Apostolische Geloofsbelijdenis. Maar al spoedig liet men deze weer los. Sinds 1907 was er een nieuwe strooming de *Broederschap tot bevordering van Christelijk-maatschappelijk leven*, waarin Ds B. de Ligt, Ds de Jong, Ds Kruyt en Mevr. Kruyt—Hoogerzijl den toon aangeven. Zij werden tot den Bond toegelaten. Ds. de Ligt kreeg al meer de leiding in handen, en stuurde sterk in pantheïstische richting. Het karakter van den Bond onderging zoo sterke verandering, dat reeds in 1912 de Apostolische geloofsbelijdenis werd losgelaten. De loslating der Apostolische geloofsbelijdenis en de nieuwe beginselverklaring liet zij zich nog welgevallen, maar toen de Bond in 1912 principieel voor zelfstandige deelname aan den politieken strijd koos, ging Enka heen. Zij sloot zich bij de S. D. A. P. aan, van 1912—1918, en is daar enkele jaren propagandiste geweest. Toch vond zij daar ook geen bevrediging. En toen Ds. de Ligt op zijn beurt zich uit den Bond terugtrok, omdat hij tegen Marx' leer van den klassenstrijd was, en zijn wijsgeerig standpunt hem niet langer toeliet onder de vlag van het Christen-socialisme te varen, trad Enka weer tot den Bond toe en kreeg met Ds. Kruyt de leiding in handen. Zij stuurden echter al meer in revolutionaire richting. De sympathieën der leden gaan al meer naar Lenin en Bela Kun uit. Sommigen noemden zich reeds Christen-*communisten*. Ds. Kruyt, lid der Tweede Kamer, zit met Wijnkoop in dezelfde club.

III. *Beoordeeling.* Hierbij staan wij voor drie vragen:

1. Wat wordt er van *hun Christendom?* Dat hangt sterk van de persoonlijkheid af. Enka is meer orthodox, De Ligt meer pantheïst. Aanvankelijk moesten de leden van den Bond zelfs de Apostolische geloofsbelijdenis onderteekenen. Maar reeds in 1912 werd deze geschrapt. De pantheïstische elementen van de „Blijde Wereldgroep" en van de „Broederschap" enz. kregen het overwicht. J. van Keulen schreef: „Verdwijnen gaat uit ons bewustzijn het besef van den Drieëenigen God der oude kerk, verdwijnen gaat ook het Eengodendom der vele vrijzinnigen. Wij vormen ons Godsbegrip evolutionistisch democratisch: den God der ontwikkeling en der democratie." Hun godsbegrip wordt al meer pantheïstisch: „uw ziel en mijn ziel, uw lichaam en mijn lichaam, de bloemen en de planten, de sterren en de zonnen", alles is „een levend geheel, een organisme .... een levend Wezen; en dat levend Wezen noem ik God, alles is

God, God is alles; of alles is in God begrepen" (van der Heide). Opmerkelijk is ook hun *verkeerd beroep op verschillende teksten.* Bijv. met Ps. 24 : 1: „De aarde is des Heeren" het privaat bezit te veroordeelen, gaat te ver. Er staat alleen: alles is eigendom des Heeren en moet dus naar zijn wil worden besteed; maar over de wijze waarop de aarde onder de menschheid verdeeld moet worden, door privaat- of gemeenschappelijk bezit, staat hier niets. Of met Luc. 10 : 7: „de arbeider is zijn loon waardig" de tegenwoordige productiewijze te veroordeelen legt er iets in wat er niet in staat. Er staat alleen, dat de arbeider recht heeft op een behoorlijk loon. Dit is geen gunst en geen aalmoes, maar een recht.

2. Wat maken zij van het *Socialisme?* Antwoord: een *halfslachtig stelsel.* Zij laten den wijsgeerigen ondergrond van het socialisme, nl. de eeuwige ontwikkeling der stof, los; en nemen alleen sommige maatschappelijke theorieën van Marx over. Volgens Marx is uit de stoffelijke ontwikkeling niet alleen het maatschappelijk, maar ook het staatkundig, zedelijk, geestelijk leven te verklaren. Bijv. uitvindingen zijn niet aan een of ander genie, maar aan den nood der tijden te danken. Los van dit historisch-materialisme bestrijdt het Christen-socialisme nu de maatschappelijke wanverhoudingen. Het keert zich tegen het kapitalisme, maar verwart dit met het mammonisme; het valt het concurrentiestelsel aan en wil dit door het beginsel der naastenliefde verdrijven; het ijvert voor de socialisatie en vergeet dat het zondig egoïsme van den mensch een toekomstige heilstaat onmogelijk maakt. Het trekt de idee van „het koninkrijk Gods" naar beneden om die in een pantheïstischen heilstaat en in de socialistische broederschap van alle menschen om te tooveren.

3. Het *verband tusschen Christendom en socialisme* is in het Christen-socialisme zoek. En dat kan niet anders! Er is maar tweeërlei mogelijkheid: óf uit het Christendom het socialisme; óf uit het socialisme het Christendom af te leiden. Geen van beiden is echter mogelijk, omdat het eene begrip het andere uitsluit. Vandaar dat een Christen geen overtuigd en ras-echt socialist, en een socialist geen beslist Christen kan zijn. Zie Dr. J. R. Slotemaker de Bruine, *Christelijk Sociale Studiën III,* 685—800. En: *Ons Arsenaal* 3e Serie, no. 1, 2: *Het Christen-socialisme* door C. Smeenk. [11.

Christenvervolgingen. De overheid heeft zich in den eersten tijd van het Christendom vijandig gesteld tegenover de kerk en daardoor ontstonden vervolgingen; maar er bestaat een duidelijk onderscheid tusschen den vroegeren en lateren tijd. Men mag alle vervolgingen niet op één lijn stellen. Er zijn drie perioden te onderscheiden.

Eerste periode. In den eersten tijd beschouwde men de Christenen voor een Joodsche sekte. De Joden hadden, sinds Caesar aan de regeering kwam, volle vrijheid van godsdienst en zij waren zelfs vrijgesteld van de vereering der Heidensche goden. In dien tijd ondervond de kerk zeer weinig vervolging. Men duldde de Christenen, al beschuldigde men ze van ongerechtigheden, in hun samenkomsten gepleegd. De eerste vervolging onder Nero (64 n. Chr.) droeg een plaatselijk karakter en vond veel meer plaats naar aanleiding van de brandstichting dan wel van het geloof. Die vervolging breidde zich dan ook niet uit.

Tweede periode. Deze vangt aan onder Domitianus (81—96). Toen begon men het diepgaand verschil tusschen Christenen en Joden op te merken. De Christenen werden beschuldigd van atheïsme, door dat zij weigerden aan de keizeraanbidding mede te doen. Domitianus liet zich god noemen. Het bleek, dat de Christenen een godsdienst hadden, die absoluut als eisch stelde de aanbidding van één God en dat zij voor dien God de gansche wereld opeischten. Nu kwam het anders te staan met de verhouding van de overheid en de kerk. De vervolging breidde zich nu wel uit; maar behield toch doorgaans een *plaatselijk* of *gewestelijk* karakter. Ze ging ook meestal meer uit van het volk dan van de overheid. Men bedenke daarbij, dat de Romeinsche procuratoren in de verschillende provinciën veel macht bezaten, vooral op het gebied van administratie en politie. De Christenen beklaagden zich doorgaans over de tegen hen gevoerde processen, maar de procuratoren bekommerden zich daar weinig over, omdat zij wel wel wisten, dat de keizer aanstonds tevreden gesteld werd, als hij maar hoorde, dat de „algemeene landsvrede" hun optreden had noodig gemaakt.

Trajanus (98—111). Ignatius en Simeon gedood. *Hadrianus* (117—130). Teleforus gemarteld. *Antonius Pius* (138—171). Publius en Polycarpus gedood. *Marcus Aurelius* (161—180). Justinus Martyr, Blandina en Ponticus gedood. *Septimius Severus* (193—211). Leonidas, Potamina, Marcella, Perpetua en Felicitas gedood.

Derde periode. De vervolging zou erger worden. Eerst brak er een tijd van rust aan, maar, toen nu de kerk haar catholiek karakter liet uitkomen, werd zij staatsgevaarlijk geacht en nu begon de Romeinsche staat een strijd op leven en dood met haar. Deze periode ving aan met Decius. Het plaatselijke en gewestelijke viel weg en de vervolgingen werden *algemeen* en vonden plaats naar een vast plan. De staat richtte zich tegen de leidslieden en verbrandde de boeken der Christenen.

Decius (249—251). Origenes gedood. Hevige vervolging, waarin vele Christenen afvallig worden. *Valerianus* (253—260). Cyprianus, Sixtus II en Laurentius gedood. *Diocletianus* (284—305). [24.

Christian Scientists (beoefenaars van het Christelijke weten), noemen zich de aanhangers van de leer van Mevrouw Mary Baker Eddy, † 1910. Deze in 1820 geboren Amerikaansche vrouw ontwikkelde in haar geschrift *Science and Health* (Kennis en gezondheid) 1875 een levensleer, die uitging van een Pantheïstische beschouwing, dat al het bestaande als Geest is te erkennen. Het groote doel daarbij was de opheffing van het levensleed, inzonderheid van ziekten en kwalen. De geneeskunde wordt als materialistisch van aard in den ban gedaan; zij kan niet baten, meent zij, omdat de ziekten haar oorzaak vinden in een verkeerden toestand der ziel. Deze oorzaak moet weggenomen worden, en dat geschiedt door aanvaarding dezer

leer. Als middel hiervoor dient het gebed, dat den wil vrij maakt en waardoor gemeenschap verkregen wordt met den Geest, en aldus komt de gezondheid van zelve. Ernstige beoordeelaars beschouwen dit geestelijk verschijnsel als onchristelijk, hoewel het zich onder Christelijke bewoordingen voordoet. De 6e Conferentie van bisschoppen der Engelsche kerk in 1920 achtte het noodig voor deze overgeestelijke religie te waarschuwen, aangezien ze het denken en willen aan onbekende krachten overgeeft. Deze kerkelijke vergadering oordeelde, dat de leer van de „Christian Science" niet overeenstemt met de grondwaarheden van het Christelijk geloof en de leer der Heilige Schrift, omdat ze uitgaat van Pantheïstische gedachten, en een valsche tegenstelling tusschen ons geestelijk en stoffelijk bestaan, en ontkent de werkelijkheid van zonde, ziekte en lijden. — Het middelpunt dezer beweging is te Boston in den staat Massuchusetts van de Vereenigde Staten, vanwaar sedert 1880 ijverig wordt gepropagandeerd. Voor dat doel beschikte Mevrouw Eddy in haar testament haar vermogen van $2^1/_2$ millioen dollars. Daarvoor dienen verschillende bladen: ze hebben ook een dagblad *The Christian Science Monitor*. Ook tijdens den oorlog hadden ze in het leger 9 voorgangers, en op de vloot 1. In hun samenkomsten wordt door een lezer een gedeelte uit den Bijbel en door een ander een gedeelte uit *Science and Health* voorgelezen, het hoog-gezaghebbende boek van die, als profetes voor dezen tijd, vereerde vrouw, door wier openbaring velen zich verlost beschouwen van zonde en ziekte en zelfs van den dood. Na den dood van de stichtster beweerde Mrs. Augusta E. Stetson, die in de dochterkerk te New York voorgangster was, recht te hebben op de algemeene leiding; doch de directeuren der moederkerk te Boston erkenden dat recht niet. In 1919 ontstond een geschil tusschen die directeuren en de commissie voor de uitgave van de geschriften, dat in 1921 is bijgelegd. — In 1910 waren er 1201 afdeelingen (1077 in de Vereenigde Staten, 58 in Engeland, 38 in Canada en 28 elders); dat getal steeg tot 1804 in 1920 (1590 in de Vereenigde Staten, 98 in Engeland, 46 in Canada en 70 elders), waarmede het aantal van 3608 lezers overeenstemt. [12.

Christocentrisch. Aan de prediking van het Evangelie in de vergaderde gemeente wordt door de Homiletiek de eisch gesteld, dat zij Christocentrisch zal wezen, d. i. dat de verkondiging van den Christus in het middelpunt zal staan. Deze eisch is rechtmatig, omdat de openbaring Gods in de Heilige Schrift den Christus in het centrum plaatst. In de Heilige Schrift openbaart God ons het heil voor zondaren in Jezus Christus. Het getuigenis van Jezus is de geest der Oud-Testamentische en der Nieuw-Testamentische profetie (Openb. 19:10). Een openbaring waarin het getuigenis van Christus zou ontbreken, zou gelijk zijn aan een lichaam, waaraan de geest ontvloden is.

Omdat de Heilige Schrift Christocentrisch is, moet ook de prediking Christocentrisch wezen en aanwijzen in welk verband de tekst staat met de centrale gedachte der openbaring. De Heilige Schrift is een organisme, elk onderdeel staat in organisch verband met het geheel en is een lid van het lichaam. Er is geen boek der Heilige Schrift of het heeft betrekking op het in Christus geopenbaarde heil voor zondaren. Het is de plicht van den prediker den tekstinhoud zóó te ontvouwen, dat duidelijk wordt, welke de relatie van het verkondigde woord tot Christus is. Alleen Christocentrische prediking is *bediening* des Woords. Door Christocentrische tekstbehandeling gaat de heerlijkheid der genade Gods schitteren, ontvangt de gemeente zielevoedsel, en is de prediker in dit opzicht een leerling van de apostelen, die overal den gestorven en opgewekten Jezus verkondigden. Paulus zegt tot de Corinthiërs dat hij niet voorgenomen heeft iets te weten onder hen dan Jezus Christus, en dien gekruisigd (1 Cor. 2 : 2). Indien een dienaar des Woords niet Christocentrisch predikt en in de preek de relatie van den tekstinhoud tot het heil in Christus ten eenenmale ontbreekt, kan zulk een prediking wel vele goede eigenschappen bezitten, maar de Jood zal zich er niet aan kunnen ergeren, en daarmede is ze als Christelijke prediking geoordeeld. Een Christelijk prediker verkondigt overal en ten allen tijde Christus. [14.

Christologie, d. i. logos over Christus, is een woord, dat gebruikt wordt om de leer over Christus aan te duiden. In de Gereformeerde dogmatiek spreekt men meestal van den locus of het leerstuk over Christus, waarin dan gehandeld wordt over de namen, de staten en de ambten van den Middelaar. In den tegenwoordigen tijd gebruiken velen den naam Christologie, hetgeen echter niet iets anders behoeft te bedoelen. Allen spreken van den Christologischen strijd, de strijd op dogmatisch gebied in de oude kerk, die er toe geleid heeft, dat het dogma omtrent Christus door verschillende concilièn is vastgelegd. Zoo te Nicea in 325, te Efeze 431 en te Chalcedon 451. Men zie verder de artikelen over Arius, Nestorius, Eutyches. In latere eeuwen kan men van een eigenlijken Christologischen strijd nauwelijks spreken. Zeer zeker was er ook in de dagen der Hervorming verschil over het leerstuk van Christus, maar dit kwam bij andere verschillen practisch op den achtergrond. In den nieuwsten tijd zijn velen weer teruggevallen tot de reeds in de oude kerk veroordeelde dwalingen en konden voor een niet gering deel met de oude argumenten worden bestreden. Misschien is het daaraan te danken, dat het leerstuk van Christus, al hoewel een der allerbelangrijkste en fundamendeelste in den strijd onzer dagen niet zooveel aandacht trekt als sommige andere stukken. [17.

Christo-Sacrum. In den tijd der Fransche overheersching in Nederland, toen de gevolgen der Revolutie zich op elk gebied lieten gevoelen en de beginselloosheid hoogtij vierde, beproefde de rechtsgeleerde *Onderdewijngaert Canzius* in Delft met enkele leden der Waalsche gemeente een vereeniging te stichten, welke gebouwd zou worden op een Christendom boven geloofsverdeeldheid. Het doel van deze vereeniging moest zijn, om leden van verschillende kerkgenootschappen te vereenigen. Lutherschen, Gereformeerden, Remonstranten. Zelfs

Roomschen waren in die vereeniging welkom. In Leiden en Rotterdam vond dit pogen navolging; maar het onbelijnde en beginsellooze, dat deze vereeniging kenmerkte, was alreeds een profetie van haar toekomst. Toen de vereeniging 25 jaar bestaan had, stierf zij aan bloedarmoede en in 1858 werd het kerkje, waarin men altoos vergaderde, verkocht. [24.

Christus is de naam voor den Middelaar Gods en der menschen, en als zoodanig onderscheiden van den persoonsnaam Jezus. De Joden spreken van den Messias, welke naam, evenals de naam Christus, beteekent: *Gezalfde*, en dit doelt op het met den Heiligen Geest gezalfd zijn tot Profeet, Hoogepriester en Koning. Messias is de Hebreeuwsche en Christus de Grieksche naam.

Niet alleen bij Israël was er een geloof in den komenden Messias, maar ook in de oude Heidenwereld was er hoop en verwachting dat er in deze ellendige wereld ten slotte iemand komen zou om redding en verlossing aan te brengen. Hieruit blijkt dat met name in de Heidenwereld van het Oosten de heugenis is blijven voortleven van de paradijsbelofte dat eens het Vrouwenzaad zou komen om aan de Slang den kop te vermorzelen, en van de belofte door Noach gegeven, dat niet alleen Sem gezegend zou zijn maar dat ook Japhet in dien zegen zou deelen. Maar toch alleen bij Israël, toen het in de dagen van Abraham van de Heidenwereld werd afgezonderd, was de ware en zuivere profetie van den komenden Messias bekend, en daar is zij door de voortdurende profetie langzamerhand tot volledige openbaring geworden. We moeten hierbij nu niet alleen denken aan de bekende adventsprofetieën die rechtstreeks den Messias profeteeren, maar wel verstaan dat geheel de Oud-Testamentische bedeeling met haar personen, ambten, instellingen en ceremonieën één heenwijzen is naar den komenden Messias. Het is alles beeld en schaduw van wat in de komst van Christus vervuld is. Niettegenstaande dat de profeten Hem hadden aangekondigd als de Verlosser van schuld en zonde, als de Verzoener van God en menschen, en Johannes de Dooper had betuigd dat de Christus zou komen om het Koninkrijk Gods of het Koninkrijk der hemelen op aarde weer op te richten, verwachtte men in Israël een Messias die een aardsch koninkrijk zou stichten op den troon van David, die het Joodsche volk zou verlossen van de Romeinsche overheersching en zou heerschen met aardsche macht over de Heidenwereld.

De *naam* Christus beteekent „gezalfde". Wij hebben hierbij te denken dat in het Oude Testament veelal de profeten, in elk geval de hoogepriesters en de koningen gezalfd werden met olie. Maar dit was zinnebeeld van de zalving met den Heiligen Geest, en zóó is Christus gezalfd in den wezenlijken zin van het woord (Ps. 2 : 6; 45 : 8; Jesaja 61 : 1; Joh. 3 : 34; Hand. 10 : 38). Als wij lezen Ps. 45 : 8 : „Daarom heeft U, o God, uw God gezalfd met vreugdeolie boven al uwe medegenooten", dan hebben wij dit zoo te verstaan dat boven allen, die ook de zalving tot het ambt ontvingen, de Messias is gezalfd tot zijn Messiasambt. Deze zalving met den Heiligen Geest vond aanvankelijk plaats bij de ontvangenis van den Heiligen Geest, en met name bij den Doop door Johannes den Dooper, toen de Heilige Geest zichtbaar op Hem neder-daalde en op Hem bleef. En door deze zalving is de Middelaar ten volle bekwaamd en bekrachtigd tot vervulling van zijn ambt.

De *Persoon* van Christus Jezus is waarachtig God, zijn Ik is de Tweede Persoon der Heilige Drieëenheid. Zij, die den Persoon van Christus wonderhoog verheffen, als religieus genie, als ideaal van zedelijke volkomenheid, maar Hem niet als God aanbidden doen een groote dwaasheid, want indien iemand die, hoe hoog hij ook staan moge, toch slechts maar een mensch is, zóó van zichzelven spreekt als de Christus en zich zóó laat vereeren door zijn jongeren en discipelen als de Christus het liet doen, dan zou men volkomen te recht spreken van waanzinnige dweepzucht of vreeselijke godslastering. En hoe schrikkelijk de daad van het Sanhedrin ook geweest zij om den Christus ter dood te veroordeelen, toch moet men eerlijk zijn en zeggen dat waar de leden van het Sanhedrin niet geloofden aan het God-zijn van Christus, zij op hun standpunt recht deden wegens godslastering ter dood te veroordeelen een die zeide de Zone Gods te zijn, van wien zij het niet geloofden. Maar Christus aanvaardt in de deelen van Cesarea Filippi de belijdenis van Petrus dat Hij is de Zone des levenden Gods, en spreekt op die belijdenis het „zalig zijt gij" uit (Matth. 16 : 13—18), en in het Sanhedrin verklaart Hij onder eede aan Kajafas dat Hij is de Christus, de Zoon van God (Matth. 26 : 63, 64). Altoos spreekt Hij van Zichzelven als God: „Ik en de Vader zijn één" (Joh. 10 : 30), Hij weet van alle eeuwigheid te zijn: „eer Abraham was ben Ik" (Joh. 8 : 58) en heerlijkheid bij den Vader gehad te hebben vóór de grondlegging der wereld (Joh. 17 : 5). Hij spreekt, God zijnde, de vergeving der zonde. En Israël verstaat de diepe beteekenis hiervan, want het zegt: „wie kan de zonde vergeven dan alleen God" (Marc. 2 : 7). En omdat de Christus God is en Zichzelven God weet te zijn, vraagt Hij *in Hem* te gelooven, welk geloof alleen Gode toekomt, „gijlieden gelooft in God, gelooft ook *in* Mij" (Joh. 14 : 1). Het is daarom ook dat de apostelen in hun brieven telkens van Christus met den naam God spreken: „welke is God boven allen te prijzen in der eeuwigheid" (Rom. 9 : 5).

Het is echter niet in meer algemeenen zin dat Christus zichzelven als God kent en als God wordt geopenbaard, maar hoofdzakelijk als de Tweede Persoon der Heilige Drieëenheid. Hij is de Zoon des Vaders. Gabriël zegt aan Maria: „het Heilige dat uit u geboren zal worden, zal Gods Zoon genaamd worden" (Luc. 1 : 35). Bij den doop door Johannes den Dooper getuigt de Vader: „Deze is mijn Zoon, mijn geliefde, in denwelke Ik mijn welbehagen heb" (Matth. 3 : 17). Petrus belijdt: „Gij zijt de Zoon des levenden Gods" (Matth. 16 : 16), en voor Kajafas belijdt de Christus onder eede de Zone Gods te zijn (Matth. 26 : 63, 64). Nu is het wel waar dat die naam „Zoon van God" somtijds een meer algemeene beteekenis heeft voor den koning Israëls

en voor de rechters (Ps. 82 : 1, 6; Joh. 10 : 35, 36), maar het is zeer duidelijk dat de naam Zoon van God bij den Christus een gansch éénige beteekenis heeft, want Hij is Gods ééngeboren en eigen Zoon, de natuurlijke Zoon van God, door Hem gegenereerd (Ps. 2 : 7) en door Hem uit Maria geboren (Joh. 3 : 16; Rom. 8 : 32), en daarom zeide Hij dat God zijn eigen Vader was (Joh. 5 : 18). En zoo ook verstaan we dat de apostel Johannes in den proloog van het Evangelie, waar van de vleeschwording des Woords gehandeld wordt, niet zegt dat God vleesch geworden is, maar dat het Woord, de Logos vleesch is geworden en onder ons heeft gewoond, en dat de apostelen hebben aanschouwd zijn heerlijkheid als des Eeniggeborenen van den Vader, vol van genade en waarheid (Joh. 1 : 14). En dat Woord, die Logos, in Christus vleesch geworden, is de Tweede Persoon der Drieëenheid, de Zoon, die in den schoot des Vaders is, de Eeniggeborene (Joh. 1 : 18). Christus is God, maar Hij is de Zoon van Gods liefde, het Beeld des onzienlijken Gods, de eerstgeborene aller creaturen (Coloss. 1 : 13, 15), het afschijnsel van Gods heerlijkheid en het uitgedrukte beeld zijner zelfstandigheid (Hebr. 1 : 3). Als dus van Christus' God-zijn gesproken wordt, dan is Hij altoos nader bepaald: de Wijsheid, het Woord, de Logos, het Beeld, de Zone Gods, en dus de Tweede Persoon van de heilige Drieëenheid.

Twee naturen. Is het Woord vleesch geworden, en is de Christus boven allen te prijzen in der eeuwigheid, zoo veel het vleesch aangaat uit de vaderen, dan volgt daaruit dat het één̊e Ik, de Persoon van Christus leefde in twee naturen, in de waarachtig goddelijke en in de waarachtig menschelijke natuur. *De waarachtig goddelijke natuur* blijkt uit zijn eeuwig vóórbestaan (Micha 5 : 1; Joh. 8 : 58), uit zijn deelnemen in de schepping en onderhouding van alle dingen, zienlijke en onzienlijke (Joh. 1 : 1—4; 1 Cor. 8 : 6; Efeze 3 : 9; Coloss. 1 : 15, 16, 17; Hebr. 1 : 3), uit zijn verwerven van alle heil en zaligheid (Joh. 1 : 16; Hand. 4 : 12; 1 Cor. 1 : 30), uit zijn triumfeeren over den dood (Rom. 1 : 4), uit het in zich hebben van de levenselementen (Joh. 11 : 25), uit zijn absoluut Koningschap over de gemeente (Matth. 10 : 32, 33, 37; Efeze 1 : 22; Coloss. 1 : 18), uit zijn heerschappij over alle dingen (Matth. 11 : 27, 28; Joh. 3 : 35; 1 Cor. 15 : 27; Efeze 1 : 20—22; Coloss. 2 : 10; Hebr. 2 : 8; Openb. 1 : 18; 3 : 7), uit het oordeel op den Jongsten Dag dat in zijn hand gesteld is (Joh. 5 : 22, 27; Hand. 10 : 42; Rom. 14 : 10; 2 Cor. 5 : 10). En de *ware menschelijke natuur* blijkt uit zijn ontvangenis door den Heiligen Geest in den moederschoot van Maria, en uit zijn geboren-zijn uit de maagd Maria (Luc. 1 : 35; 2 : 6, 7). Naar luid der profetie is de Christus geboren als het Zaad der vrouw, uit een maagd (Gen. 3 : 15; Jesaja 7 : 14), zoo is Hij ons vleesch en bloed deelachtig geworden (Hebr. 2 : 14), en vinden wij in Matth. 1 : 1—16 en Luc. 3 : 23—28 zijn geslachtsregister, waarin Hij uitdrukkelijk genoemd wordt: de Zoon van Abraham, de Zoon van David (Matth. 1 : 1). De naam Zone Davids is zelfs in de Evangeliën een geliefkoosde naam en komt telkens voor. De Christus is ontvangen en geboren en langzaam opgegroeid (Luc. 2 : 40, 52). Door de ontvangenis van den Heiligen Geest wordt Hem die als Zone Gods buiten de erfschuld staat, een natuur bereid vrij van erfzonde en is van smet geen sprake. Hij is den broederen in alles gelijk geworden uitgenomen de zonde (2 Cor. 5 : 21; Hebr. 7 : 26; 1 Petr. 1 : 19). Hij is niet een menschelijk persoon of individu, maar de Zone Gods die onze menschelijke natuur heeft aangenomen. Daarom is Hij de Tweede Adam, het hoofd der nieuwe menschheid (1 Cor. 15 : 45). En zoo ook draagt Hij den naam „Zoon des menschen", een naam die ontleend is aan Dan. 7 : 13 en daar als titel voor den Messias bedoeld is, en door den Christus zelven veelvuldig gebezigd wordt, maar die óók inhoudt dat Hij waarachtig mensch is, en inging in onze menschelijke natuur, ons vleesch en bloed heeft aangenomen, en Hoofd der menschheid is geworden. En dat Christus waarachtig mensch is geworden blijkt voorts uit allerlei bijzonderheden, want na veertig dagen gevast te hebben hongerde hem ten laatste (Matth. 4 : 2), na de reize is hij vermoeid (Joh. 4 : 6), aan het kruis klaagt hij: mij dorst (Joh. 19 : 25); bij het graf van Lazarus is hij ontroerd in zijn ziel en weent (Joh. 11 : 33, 36), en heel het zware lijden aan het eind zijns levens op aarde is een echt menschelijk lijden in den vollen zin van het woord, want zijn ziel is bedroefd tot den dood toe (Matth. 26 : 25), Hij heeft noodig door een engel getroost en gesterkt te worden (Luc. 23 : 43), zijn angstzweet werd als groote droppelen bloeds, en zielsroerend heeft hij gebeden: Vader, indien het mogelijk is dat deze drinkbeker van mij voorbij ga. Hij had noodig de hulpe van Simon van Cyrene om het kruis voor hem te dragen. En als hij aan het kruis gestorven is, en de Romeinsche soldaat een speer in zijn zijde steekt dan vloeit er bloed en water uit (Joh. 19 : 34, 35). Uit dat alles blijkt dat de Christus een volkomen menschelijke natuur bezat met al hare bestanddeelen. Hij had niet alleen een menschelijk lichaam, waarin allen hem zagen en dat men kon voelen en tasten (1 Joh. 1 : 1, 3), maar ook een menschelijke ziel (Matth. 26 : 35), en ook een menschelijke geest (Luc. 23 : 46) en daarom een menschelijk bewustzijn (Marc. 13 : 32) en een menschelijke wil (Matth. 26 : 39). En hij bezat die menschelijke natuur, niet zooals zij aan Adam gegeven was in den staat der rechtheid, maar zooals zij door de zonde verzwakt was geworden, want God had zijn Zoon gezonden in gelijkheid des zondigen vleesches (Rom. 8 : 3).

Eén Persoon en twee naturen. Zoo zijn dus in den Christus èn God èn mensch vereenigd, Hij is de Zone Gods en de Zoon des menschen, zijn Persoon, zijn Ik is de Tweede Persoon der Heilige Drieëenheid, maar dat goddelijke Ik heeft twee naturen, de goddelijke en de menschelijke. Reeds in oude tijden heeft de Christelijke kerk nagedacht over de verhouding van die twee naturen en haar belijdenis dienaangaande in het dogma vastgesteld. Het Concilie van Chalcedon, gehouden in het jaar 451, stelde hiervoor de formule vast: *onvermengd* en *onveranderd*, maar ook *ongedeeld* en *ongescheiden*. *Ongedeeld*, want

het is niet een vereeniging van personen, van een goddelijke en menschelijke persoon, zooals Nestorius leerde, want er is alleen de goddelijke Persoon des Zoons, die de onpersoonlijke menschelijke natuur aannam, maar het is een vereeniging van twee naturen bij één Persoon. Van een deeling of onderscheiding in Personen is bij Christus geen sprake. In het wezen Gods is één goddelijke natuur en zijn er drie Personen, in den Christus Gods zijn twee naturen en één Persoon. En *ongescheiden*, want de Persoon des Zoons is nooit gescheiden van een der beide naturen, en altoos met beide vereenigd geweest, zelfs toen hij in het graf lag, Art. 19 Conf. Die naturen zijn *onvermengd* want er is door die vereeniging der naturen niet een derde iets tot stand gekomen dat men als „god-menschelijk" zou kunnen aanduiden, zooals Eutyches leerde, want de goddelijke en de menschelijke natuur beide zijn gebleven, en Christus was niet een „God-mensch" maar is God èn mensch. Die beide naturen zijn ook *onveranderd*, want de goddelijke natuur is uit den aard der zaak onveranderlijk en kan niet veranderd worden, en de menschelijke natuur is altoos een ware menschelijke natuur gebleven, niet alleen in den staat der vernedering maar ook in den staat der verhooging. Dit neemt niet weg dat de menschelijke natuur van Christus, hoe zeer ook volkomen en waarachtig menschelijk, juist door haar vereeniging met de goddelijke natuur van den Tweeden Persoon, en door de zalving des Heiligen Geestes tot de bediening van het Christusambt, gekomen is, met name in den staat der verhooging en der verheerlijking tot de rijkste en heerlijkste ontplooiïng, zooals bij niet één gewoon menschkind zich denken laat. Hij is gezalfd boven al zijn medegenooten, en genade is op zijn lippen uitgestort, al wat aan Hem is is gansch begeerlijk, en Hij is vol van genade en waarheid. (Zie hiervan breeder het artikel *Communicatio idiomatum*).

De twee staten. De staat der vernedering en der verhooging wijzen op de verhouding waarin de Christus als Borg en Middelaar voor God staat. In den staat der vernedering als Borg beladen met de schuld der uitverkorenen, in den staat der verhooging als Middelaar die zijn loon ontvangen heeft. Uitgangspunt is hier Filipp. 2 : 7—11. De Christus is Zone Gods van alle eeuwigheid, en daarom was het voor Hem geen roof, geen eerroof aan God, Gode evengelijk te zijn. Maar hij heeft zichzelven *vernietigd*, d. w. z. voor een tijd zich van zijn Goddelijke glorie ontdaan, is in gedaante gevonden als een mensch, is den mensch gelijk geworden, ja heeft als mensch zich *vernederd*, de gestaltenis eens dienstknechts aangenomen hebbende en gehoorzaam geworden zijnde tot den dood, ja tot den dood des kruises. Dit wijst aan den staat der vernedering. Maar God heeft Hem uitermate verhoogd en heeft Hem een naam gegeven welke boven allen naam is, opdat in den naam van Jezus zich zou buigen alle knie dergenen die in den hemel, en die op de aarde, en die onder de aarde zijn, en alle tong zou belijden dat Jezus Christus de Heere zij, tot heerlijkheid Gods des Vaders. Dit wijst aan den staat der verhooging.

De vernedering begon dus voor den Zoon Gods reeds met de menschwording zelve en werd verzwaard doordat de Christus kwam in gelijkheid des zondigen vleesches (Rom. 8 : 3). Heel het leven van Christus is een vernedering geweest van de ontvangenis in Maria's moederschoot en de geboorte in Bethlehems stal af tot aan het kruis en het graf toe. Vernederend was het leven in de woning van Jozef den timmerman in het verachte Nazareth. Vernederend was de besnijdenis, waar deze wees op de afsnijding van het lichaam der zonde, en doelde op de voldoening in den dood aan het kruis (Coloss. 2 : 11, 12). Als de Christus door Johannes den Dooper gedoopt wordt dan geschiedt dat opdat aldus alle gerechtigheid vervuld zou worden door Hem die nu in de gemeenschap der zondaren staat. De verzoekingen door Satan, die terstond na den Doop plaats hadden, zijn een vernedering voor Hem die der engelen Hoofd en Heer is. Vernederend was niet alleen de armoede waarin de Christus leefde, want vossen hebben holen en de vogels des hemels hebben nesten, maar de Zoon des menschen heeft niet, waar hij het hoofd nederlegge (Matth. 8 : 20), maar ook de bittere vijandschap die hij heel zijn leven van de Joden heeft ondervonden. Hij heeft geleden den ganschen tijd zijns levens op aarde, maar inzonderheid aan het einde zijns levens. Toen is de diepste vernedering gekomen die zich denken laat. Verraden voor dertig zilverlingen door Judas Iskarioth. Tot driemaal toe door Petrus verloochend. Door alle discipelen verlaten. Veroordeeld door het Sanhedrin en daar op het allersmadelijkst behandeld, veroordeeld door Pontius Pilatus die toch het „onschuldig" moest uitspreken en het recht schandelijk verkrachtte, veroordeeld door het Joodsche volk dat riep: zijn bloed kome over ons en over onze kinderen. En eindelijk met doornen gekroond, gehangen aan het vloekhout des kruises, waar anders alleen verachte slaven of de grootste misdadigers gekruisigd werden. Zoo is Christus een *vloek* voor ons geworden, want er is geschreven: vervloekt is een iegelijk die aan het hout hangt (Gal. 3 : 13). In heel het lijden, en in alle lijden is hij de lijdende Borg, die, plaatsbekleedend voor de uitverkorenen, de straf Gods draagt. „De straf, die ons den vrede aanbrengt, was op Hem, en door zijne striemen is ons genezing geworden" (Jesaja 53 : 5). Hij is ingegaan niet alleen in den tijdelijken, maar ook in den eeuwigen dood. Immers, hij heeft het hoofd buigende den geest gegeven (Joh. 19 : 30) en een krijgsknecht heeft daarna, om den dood zeker te doen zijn, zijn zijde met een speer doorstoken, waardoor bloed en water uitkwam. En omdat hij waarachtig gestorven was is hij begraven geworden in het graf van Jozef van Arimathea. De begrafenis was koninklijk voor Hem die aan het kruis had uitgeroepen: het is volbracht! Daarin is de profetie vervuld: „hij is bij de rijken in zijn dood geweest" (Jesaja 53 : 9). Maar toch was die begrafenis vernederingen, want zij sprak uit dat Christus in het rijk des doods was, dat zijn ziel en lichaam gescheiden waren, en al was de ziel in het Paradijs (Luc. 23 : 43), zij was toch van het lichaam beroofd, en het lichaam lag dood in het graf, gedurende

drie dagen. En ook is Christus in den eeuwigen dood geweest, door zijn nederdalen ter helle, niet alzoo te verstaan dat hij plaatselijk in de hel is geweest, gelijk de Roomschen en Lutherschen ten onrechte leeren, hetzij om daar de helsche smarten te verduren, hetzij om daar een zegetocht te houden ter verlossing van de geloovigen des Ouden Testaments, maar wel, gelijk de Heidelbergsche Catechismus, vraag 44, leert dat Hij in zijn gansche lijden, maar inzonderheid aan het kruis, gezonken was in helsche verschrikking en kwelling, hetwelk bijzonder verstaan wordt bij het bangste kruiswoord: mijn God, mijn God, waarom hebt Gij mij verlaten.

Maar op dezen staat van vernedering volgde met de opstanding uit de dooden op den blijden Paaschmorgen de *staat der verhooging*. God heeft Hem uitermate verhoogd, en Hem een naam gegeven die boven allen naam is (Filipp. 2 : 9). Hij is door de rechterhand Gods verhoogd en heeft de belofte des Heiligen Geestes ontvangen (Hand. 2 : 33). Hij is der gemeente gegeven tot een Hoofd boven alle dingen, en alle dingen zijn aan zijn voeten onderworpen, en Hij is gezeten verre boven alle overheid en macht en kracht en heerschappij, en allen naam die genoemd wordt niet alleen in deze wereld, maar ook in de toekomende (Efeze 1 : 21, 22). Het tarwegraan is in de aarde gevallen en brengt nu veel vrucht voort (Joh. 12 : 24). Hij heeft zijn ziel tot een schuldoffer gesteld, en ziet nu zaad, verlengt de dagen en het welbehagen des Heeren zal door zijn hand gelukkiglijk voortgaan. Door de opstanding uit de dooden is Hij krachtiglijk bewezen te zijn de Zoon van God, naar den Geest der heiligmaking (Rom. 1 : 4), heeft Hij het leven en de onverderfelijkheid aan het licht gebracht (2 Tim. 1 : 10), en verkregen een verheerlijkt lichaam (Filipp. 3 : 21) waarin schittert de majesteit van de Goddelijke natuur, die in den staat der vernedering niet uitblonk (Jesaja 53 : 2), maar dat lichaam is nu geestelijk omdat de gaven en krachten des Heiligen Geestes daarin ten volle doorwerken (1 Cor. 15 : 44—47), doch hoe ook hemelsch en verheerlijkt blijft het dragen de litteekenen van het lijden als bewijs zijner zegepraal (Joh. 20:27). Christus is in zijn opstanding de eersteling, de eerstgeborene uit de dooden (Hand. 26 : 23; 1 Cor. 15 : 20; Coloss. 1 : 18), want wel zijn ook anderen uit de dooden opgewekt door Christus, maar de Christus is uit de dooden opgestaan door eigen kracht (Joh. 2 : 19—21; 10 : 18; 11 : 25) en zoo heeft Hij teniet gedaan dengene die het geweld des doods had, dat is de duivel (Hebr. 2 : 14), de gerechtigheid verworven (Rom. 4 : 25) en de zalige opstanding gewaarborgd voor allen die in Hem gelooven (1 Cor. 15 : 22, 23). De waarheid der opstanding uit de dooden is aan de jongeren en de vromen gebleken door de verschijningen gedurende veertig dagen, die er toe leiden dat men geloofde en beleed: de Heere is waarlijk opgestaan (Luc. 24 : 34). Daarna volgt op den Olijfberg de hemelvaart, die alleen in Handelingen 1 breedvoerig beschreven wordt, en waarvan we lezen dat de Christus door de hemelen is gegaan (Hebr. 4 : 14), dat Hij is opgevaren ver boven alle hemelen (Efeze 4 : 10), dat Hij gezet is in de hoogste hemelen (Hebr. 1 : 3). De hemelvaart is voor Christus het verlaten van een zondige wereld, een ingaan in de hemelsche heerlijkheid die paste bij zijn verheerlijkt lichaam en een verhoogd worden door den Vader. Daarom blijft het niet bij de hemelvaart zelve, maar volgt in den staat der verhooging als derde trap: het zitten aan Gods rechterhand. Henoch en Elia zijn ook ten hemel opgevaren, maar zij zijn niet aan Gods rechterhand gezeten, want deze eere en verhooging gold alleen den Christus Gods. De Heilige Schrift spreekt hiervan herhaaldelijk (Ps. 110 : 1; Matth. 26 : 64; Hand. 2 : 34; Rom. 8 : 34; Ef. 1 : 20; Coloss. 3 : 1; Hebr. 1 : 3; 8 : 1; 10 : 12; 12 : 2; 1 Petr. 3 : 22; Openb. 3 : 21). Ten allen tijde heeft de Kerk gevoeld dat hier in beeldspraak gesproken wordt, omdat God in eigenlijken zin geen rechterhand heeft, maar zij heeft gevoeld dat in deze beeldspraak ligt opgesloten dat Christus in den hemel is verheven tot de hoogste eer en macht die denkbaar is, en dat daarin uitkomt en openbaar wordt: Mij is gegeven alle macht in den hemel en op aarde (Matth. 28 : 18). Hij is niet alleen het Hoofd der gemeente, welke zijn lichaam is, en de vervulling desgenen die alles in allen vervult (Ef. 1 : 23), maar Hij is de groote Koning over het gansch heelal en alle dingen zijn aan zijn voeten onderworpen (1 Cor. 15 : 25). En hieruit vloeit voort de vierde trap der verhooging, die wij tegemoet zien bij zijn wederkomst op den Jongsten Dag, om te oordeelen de levenden en de dooden. Dit is de hoogste glorie die Hem wacht, als heel de wereld, alle geslachten die van den beginne geleefd hebben, weer leven en alsnog leven zullen, voor zijn rechterstoel zullen staan, en Hij het eeuwig oordeel, het oordeel dat van eeuwigen duur is, zal uitspreken, en van kracht zal doen zijn. De Vader oordeelt niemand, maar heeft al het oordeel den Zoon gegeven, en heeft hem macht gegeven het gericht te houden omdat Hij des menschenzoon is (Joh. 5 : 22, 27). Hij zal komen op de wolken des hemels met groote kracht en heerlijkheid en zijn engelen uitzenden met een bazuin van groot geluid (Matth. 24 : 30, 31), alle volken zullen voor Hem vergaderd worden, en Hij zal ze van elkander scheiden, gelijk de herder de schapen van de bokken scheidt, en tot allen die aan zijn rechterhand staan zal Hij zeggen: komt gij gezegenden mijns Vaders beerft het koninkrijk hetwelk u bereid is voor de grondlegging der wereld, en tot allen die aan zijn linkerhand staan zal Hij zeggen: gaat weg van mij gij vervloekten, in het eeuwige vuur hetwelk den duivel en zijn engelen bereid is (Matth. 25 : 31 v.v.). Allen moeten voor dien rechterstoel van Christus, als Hij gezeten zal zijn op den troon zijner heerlijkheid, verschijnen, opdat een iegelijk wegdrage hetgeen door het lichaam geschiedt, hetzij goed, hetzij kwaad (2 Cor. 5 : 10). Het zal zijn de groote en doorluchtige Dag des Heeren en de Christus Gods zal blinken in de volheid zijner Goddelijke glorie en schitteren in de majesteit des hemels, waarvan Johannes in het boek der Openbaring schrijft in zeer treffende woorden en in zeer heerlijke taal. (Zie *Parousie*).

De drie ambten. De naam Christus beteekent

gezalfde, en met name bij de bediening in het ambt hebben wij hieraan te denken. Hij is verordineerd en gezalfd tot het Messiasambt, hetwelk inhoudt dat Hij is de hoogste Profeet en Leeraar, de eeuwige Hoogepriester en de eeuwige Koning. Reeds Adam in het Paradijs was profeet om God met het verstand recht te kennen, priester om God van harte lief te hebben, en koning om met al zijn krachten voor God te leven. Hoofd, hart en hand moeten den Heere gewijd zijn. Maar door de zonde werd zijn verstand verduisterd en ging de rechte kennisse Gods te loor, werd zijn hart met haat tegen God vervuld, en werd zijn levenskracht in vijandschap tegen God besteed. Maar in Christus wordt de Tweede Adam geschonken die in den vollen zin van het woord dit drievoudig ambt ter verlossing der geloovigen en tot eer van God bedient.

Als *profeet* werd hij beloofd in de bekende adventsprofetie van Mozes (Deut. 18 : 15, 18). Als profeet werd de Christus door Israël verwacht (Luc. 7 : 16), en als profeet heeft Jezus het woord der waarheid gesproken (Joh. 4 : 19). In eigenlijken zin is de Christus de éénige Profeet, want niemand heeft ooit God gezien, maar de eeniggeboren Zoon die in den schoot des Vaders is, die heeft Hem ons verklaard (Joh. 1 : 18). en al wat Hij van den Vader gehoord heeft dat heeft Hij ons bekend gemaakt (Joh. 15 : 15). Hij is de hoogste profeet en leeraar, want in Hem zijn al de schatten der wijsheid en der kennis (Col. 2 : 3). Hij openbaart Gods Naam met al zijn deugden, na den zondeval openbaart Hij in 't bijzonder den Raad Gods ter verlossing. Hij was de Profeet die profeteerde in en door de profeten des Ouden Testaments, want het was de geest van Christus die in hen was, en beduidde en te voren getuigde het lijden dat op Christus komen zou, en de heerlijkheid daarna volgende (1 Petr. 1 : 11). En Hij is de Profeet voor de kerk aller eeuwen, waar Hij het Woord Gods haar gaf, en dat Woord in alle landen en bij elk volk laat bedienen.

Als *priester* werd hij beloofd, die met de éénige offerande zijns lichaams zou verlossen. Reeds onmiddellijk na den zondeval treedt in de priesterlijke bediening een merkwaardige en hoogst eigenaardige verandering in. Lag het wezen van de priesterlijke bediening vóór den zondeval in het offeren van het gansche hart aan den Heere, na de zonde heeft de priester de bloedige offeranden te brengen ter verzoening. Hierin lag de gedachte van borgtocht. Bij alle volken der oudheid wordt een priesterstand aangetroffen die offeranden brengt om de schuld te voldoen of voor de zonden te boeten, maar bij Israël wordt in den dienst van tabernakel en tempel een van God ingestelde offerdienst gevonden met ordeningen voor hoogepriester en priesters en levieten en ordinanties voor schuldoffer, slachtoffer en zoenoffer. De priester had voor het volk te offeren en te bidden. Maar dat was alles schaduwachtig en ceremonieel, en het wees op den Christus Gods, die de éénige Hoogepriester zou zijn, en tegelijk als Borg de éénige offerande. Daarvan lezen we in Psalm 40 : 7, 8 : „Gij hebt geen lust gehad aan slachtoffer en spijsoffer, Gij hebt mij de ooren doorboord, brandoffer en zondoffer hebt Gij niet geëischt. Toen zeide ik, zie ik kom, in de rol des boeks is van mij geschreven". En Christus is gekomen als onze barmhartige Hoogepriester die medelijden heeft met onze zwakheden (Hebr. 4 : 15), die was heilig, onnoozel, onbesmet, afgescheiden van de zondaren en hooger dan de hemelen geworden (Hebr. 7 : 26), die zich zelven geofferd heeft aan Golgotha's kruis als op het outer van Gods gerechtigheid (Hebr. 9 : 28; 10 : 10, 12). Hij was als het eenige ware offer door Johannes den Dooper daartoe aangekondigd: „Zie het Lam Gods dat de zonde der wereld wegneemt". Eerst als dat offer gebracht is, kan door den Borg worden uitgeroepen: „Het is volbracht!" In die offerande aan het kruis van Golgotha is de Christus niet alleen openbaring van Gods gerechtigheid (Rom. 3 : 25, 26), maar ook van Gods liefde dat Hij daartoe zijn eengeboren Zoon gegeven en in deze wereld gezonden heeft (Joh. 3 : 16). Maar omdat Hij niet was uit den stam van Levi, maar uit den stam van Juda, van welken stam Mozes niets gesproken heeft van het priesterschap, was hij Hoogepriester niet naar de ordening van Aäron, waarin zulks onmogelijk was, maar naar de ordening van Melchizedek, waarin het oorspronkelijk priesterschap van het Paradijs nabloeide, en dat niet afhankelijk was van vader en moeder en geslachtsrekening, en dat eeuwig duurt (Ps. 110 : 4; Hebr. 7).

Maar al is vanwege de zonde verandering in de priesterlijke bediening gekomen, door den eisch van het bloedige offer, de Christus heeft óók het oorspronkelijk priesterschap bediend. Hij is de Borg en Middelaar niet alleen in de *lijdelijke gehoorzaamheid*, om de schuld te voldoen en de zonde te verzoenen, maar ook in de *dadelijke gehoorzaamheid* om daarin te doen wat Adam in den staat der rechtheid had moeten doen. Naar den eisch van het Werkverbond had Adam de eeuwige zaligheid voor zich en al zijn nakomelingen te verdienen door te leven in vlekkelooze heiligheid, en voor hem gold de regel: doe dat en gij zult leven. Door de breuk des Verbonds heeft hij niet alleen niets verdiend, maar ook een eeuwige schuld gemaakt. De Christus betaalt in lijdelijke gehoorzaamheid, in zijn lijden en sterven, de eeuwige schuld en verzoent alle zonden, maar Hij doet meer, want Hij brengt ons niet op de plaats waar Adam in het Paradijs stond, toen hij nog de zaligheid verdienen moest door het Werkverbond te volbrengen, maar de Christus volbrengt in dadelijke gehoorzaamheid, door zijn vlekkelooze heiligheid het Werkverbond, verdient alle zaligheid en heerlijkheid als een onverliesbaar goed, en brengt ons waar Adam ons had kunnen en moeten brengen. Hij is het onbestraffelijke en onbevlekte lam (1 Petr. 1 : 18), heeft nooit zonde gekend of gedaan (2 Cor. 5 : 21) en het was zijn spijze den wil zijns Vaders te doen (Joh. 4 : 34) en Gods wet was in het midden zijns ingewands (Ps. 40 : 9).

Het priesterlijk ambt was niet alleen offeren maar ook *bidden* en *zegenen*. De priesters in Israël baden namens en voor het volk, en zij spraken in den naam des Heeren den zegen over Israël uit. Ook hierin is Christus de eenige en

ware Hoogepriester, want met zijn voorbidding treedt Hij steeds tusschen bij den Vader, reeds tijdens zijn leven op aarde (Luc. 22 : 31), aan den vooravond van zijn sterven, denk aan het hoogepriesterlijk gebed, ons in Joh. 17 bewaard, aan het kruis (Luc. 23 : 34), en vooral na zijn hemelvaart, nu hij gezeten is aan Gods rechterhand (Rom. 8 : 34; Hebr. 7 : 25). Hij is de Hoogepriester die ons leert bidden het allervolmaaktste gebed, en ons verhooring belooft en toezegt als wij tot den Vader bidden in zijn naam (Joh. 14 : 13; 16 : 23). Hij is de Hoogepriester die zegent met alle geestelijke zegeningen in den hemel (Ef. 1 : 3), en ons maakt tot koningen en priesters Gode en den Vader (Openb. 1 : 6).

Als *koning* was hij beloofd, reeds in de adventsprofetie van Jacob onder den naam van Silo, wien allen volken gehoorzaam zouden zijn (Gen. 49 : 10), in die van Bileam, dat een schepter uit Israël zou opkomen (Num. 24 : 17), in die van Jesaja dat de heerschappij op zijn schouders zou zijn (Jesaja 9 : 5), in die van Micha dat hij de Heerscher over Israël zou zijn (Micha 5 : 1), in die van Zacharia: zie, uw Koning zal u komen, rechtvaardig, en hij is een Heiland (Zach. 9 : 9). En voorts wordt in de Psalmen de komende Messias telkens als de van God gezalfde en van God geschonken Koning bezongen (Ps. 2 : 6; 89 : 19, 28; 110 : 2). Maar wat veel meer is, in de eigenaardige instelling van het koningschap in Israël, onderscheiden we dat van het koningschap bij de volkeren der wereld. Het *theocratisch* koningschap van David en Salomo en Israëls vrome koningen wees heen naar en profeteerde de komst van het Koningschap van Christus. Toen Israël aan Samuël vroeg: geef ons een koning om ons te richten, lag de zonde niet in het verzoek als zoodanig, want van den beginne aan was aan Israël een koning beloofd, en Juda zelfs als de koninklijke stam aangewezen (Gen. 49 : 8), en ook had Mozes reeds een wet voor den koning van Israël ingesteld (Deut. 17 : 14—20), maar wel schuilde de zonde in de toevoeging: „gelijk al de volken hebben", want de koning Israëls moest juist van de koningen der wereld onderscheiden zijn, en het type vertoonen van den Koning, wiens koninkrijk niet van deze wereld is. En daarom werd Israël gestraft met de zalving van Saul, om eerst later in David den eigenlijken koning, den man naar Gods hart te ontvangen. Diezelfde zonde keert bij Israël in zijn Messiasverwachting terug, want de Messias werd niet als de Koning Sions verwacht, maar als een aardsch vorst, die met militaire macht het Joodsche volk bevrijden zou van de overheersching der Romeinen, en het aan de spits der natiën zou stellen, om het over heel de wereld te doen heerschen. Zoodanig een koninkrijk is den Christus ook aangeboden in de derde verzoeking toen Satan Hem voorstelde de heerschappij over al de koninkrijken der aarde (Matth. 4 : 5). Daarom predikte de Christus reeds van stonde aan bij zijn optreden dat zijn koninkrijk niet een aardsch maar een *hemelsch* koninkrijk was, en sprak Hij altoos van het koninkrijk der hemelen, op welke prediking reeds Johannes de Dooper had voorbereid (Matth. 3 : 2; 4 : 17). Maar dat koninkrijk kwam niet met uitwendig gelaat, niet met zichtbaren glans en praal, men zou niet als voor aardsche koningen roepen: zie hier of zie daar, want het is binnen in ons (Luc. 17 : 20, 21). Het koninkrijk Gods is rechtvaardigheid en vrede en blijdschap, door den Heiligen Geest (Rom. 14 : 17). Daarom was zoo valsch de beschuldiging der Joden bij Pontius Pilatus dat Jezus Zich opwierp tot koning over het volk, en dat Pontius Pilatus Hem deswege moest dooden. Pilatus vraagt ook: Zijt gij een koning? en de Christus antwoordt: Mijn koninkrijk is niet van deze wereld; indien mijn koninkrijk van deze wereld ware, zoo zouden mijn dienaren gestreden hebben, maar nu is mijn koninkrijk niet van hier (Joh. 18 : 36). De Christus is Koning in het rijk der genade en regeert over al zijn volk, maar Hij regeert niet met uitwendige macht, doch door zijn Woord en Geest. Zoo is Hij het Hoofd der gemeente, haar *Heere* die haar naar ziel en lichaam bezit, haar Vorst en Gebieder die regeert met volle souvereiniteit (Ef. 1 : 21—23), maar ook haar Koning en beschermer die haar redt uit alle gevaren des duivels, zoodat de poorten der hel haar nooit zullen overweldigen (Matth. 16 : 18) en die bij de verworven verlossing haar beschut en behoudt (Matth. 28 : 20). In den staat der verhooging is daarbij gekomen als Middelaarsloon voor het volbrachte werk, het zitten aan Gods rechterhand, en daarmede is dien Koning in het rijk der hemelen alle macht gegeven in hemel en op aarde (Matth. 28 : 15), nu regeert Hij van uit zijn hemeltroon niet alleen zijn Kerk maar heel de wereld en leidt haar historie naar het goddelijk einddoel. Hij is de Koning der koningen en de Heere der heeren (Openb. 19 : 16). En daarom zal zijn koninkrijk, dat nu onzichtbaar en inwendig is en zijn rijkdom in geestelijke goederen heeft, ook worden in het rijk der heerlijkheid een zichtbaar en heerlijk koninkrijk, waarin de onderdanen, met een verheerlijkt lichaam gelijkvormig aan het verheerlijkt lichaam van Christus, wonen zullen in het Jeruzalem, waar de straten van goud en de poorten van parelen zijn, op een nieuwe aarde die vol zal zijn van de kennisse des Heeren, gelijk de wateren den bodem der zee bedekken.

Maar omdat er dan geen schuld en geen zonde meer is, en er alleen volkomen heiligheid gevonden wordt in zalige heerlijkheid, legt Hij de bediening van het genadeverbond neder, is niet meer de Heilsmiddelaar, want als eens alle dingen Hem onderworpen zullen zijn, dan zal de Zoon zelf den Vader onderworpen worden en Hem het koninkrijk weer overgeven, en God Zelf zal alles in allen zijn (1 Cor. 15 : 24—25).

Men heeft wel eens gezegd dat de Christus tijdens zijn omwandeling op aarde Zich als profeet openbaarde, in zijn lijden, voornamelijk in het bange lijden aan het einde zijns levens als hoogepriester, en na zijn opstanding uit de dooden en hemelvaart als de machtige koning. Daar ligt een element van waarheid in als men zegt dat de bijzondere bediening van een der ambten daarin meer tot uiting kwam, maar toch moet bedacht worden dat deze ambten in den Christus niet gescheiden zijn, alleen onderscheiden, dat Hij niet nu eens óf profeet óf priester

òf koning is, maar dat Hij altoos is de Christus en dus èn profeet èn priester èn koning. Hij spreekt als profeet maar Hij doet het als machthebbende (Luc. 4 : 32). Hij is koning maar is in de wereld gekomen om der waarheid getuigenis te geven (Joh. 18 : 37). Zijn wonderen openbaren zijn koninklijke macht, bezegelen zijn leer, maar getuigen ook van zijn priesterlijke barmhartigheid (Matth. 8 : 17).

Deze leer van den Christus Gods, die in de Schriften geopenbaard is en door de zuivere kerk wordt beleden, werd reeds van de oudste tijden af door verschillende ketters bestreden, die òf zijn ware Godheid òf zijn waarachtige menschheid, òf de verzoening met God door zijn borgtochtelijk lijden en sterven, loochenden. Zie *Ebionieten, Arius, Doceten, Anabaptisten, Socinianen, Remonstranten, Modernen.* [16.

Christuservaring. Dit woord is in gebruik gekomen bij hen, die niet staande houden, dat de Heilige Schrift de eenige bron is van alles, wat we van Christus gelooven en dat alleen de Heilige Geest ons bindt aan de Schrift en aan Christus. Men meent dat de levende persoon van Christus uit den hemel rechtstreeks op de geloovigen inwerkt, (hetgeen op zichzelf ook de Gereformeerden aannemen, doch deze werking geschiedt door den Heiligen Geest, vgl. Heidelbergsche Catechismus antwoord 51), en dat de ervaring, die men aldus krijgt, bron kan wezen van een of ander deel der theologie. Zoo komt deze in plaats van op het objectieve Woord Gods te rusten op de subjectieve ervaring. Van hoeveel beteekenis de gemeenschap met Christus ook moge zijn, ze kan niet bron der theologie wezen. Dat kan alleen zijn de geïnspireerde openbaring Gods in de Schrift, niet de ervaring, die subjectief, individueel, niet altijd even krachtig en door de zonde bedorven is. Zie F. W. Grosheide, *Christuservaring.* [17.

Christusmystiek beteekent ten naaste bij hetzelfde als Christuservaring. Alleen wordt Christusmystiek door de nieuweren doorgaans gebezigd van de apostelen m. n. van Paulus. Men verstaat er door, dat Paulus op den weg naar Damascus met Christus in mystieke gemeenschap kwam en dat al zijn spreken is een spreken uit die gemeenschap. Paulus predikt zijn eigen ervaring. De waarborg, dien wij vinden in inspiratie, wordt ontkend of verwaarloosd. Zie ook *Christuservaring.* [17.

Christusmythe. Met dit woord wordt de opvatting aangeduid, dat in de teekening, die de evangeliën geven van den persoon en het optreden van Jezus Christus, mythische invloeden zijn te bespeuren; volgens de éénen is het alles mythe, en wordt het bestaan van een historischen persoon Jezus ten eenenmale ontkend; volgens anderen hebben om den persoon van Jezus zich allerlei mythische bestanddeelen gevormd.

De eerste, die een dergelijke stelling uitte, was de Franschman *M. Volney,* 1791. In de periode van dwepen met de natuur verklaarde hij den oorsprong van alle religie uit de personificatie van natuurkrachten. Ook in Jodendom en Christendom vond hij sporen van astronomische beelden en denkbeelden.

Zoo is volgens hem het bericht van Gen. 2 en 3 geen historie, doch moet het astrologisch verklaard: het geeft in den vorm van geschiedenis een beschrijving van den loop der zon door de 12 teekenen van den dierenriem. Eenzelfde wijze van verklaring geeft ook den sleutel voor het recht begrip van de evangeliën.

Breeder uitgewerkt keert deze theorie terug bij *Dupuis,* die in een werk van 12 deelen den „Oorsprong van alle godsdiensten" wil beschrijven, 1801. In deel 5 krijgt het Christendom een beurt; de vereering, aan Christus toegebracht, is niet anders dan een eer, die aan de natuur en haar voornaamste krachten wordt bewezen; Hij is de personificatie van de zon: de geboorte van de zon-godheid heeft plaats in den winter, de opstanding van Christus bedoelt het toenemen van de zonnekracht in de lente, enz.

Evenals deze beide vaders van de mythische verklaring der evangeliën hebben vele van hun navolgers het Christendom slechts leeren kennen uit de Roomsche omgeving, waarin zij verkeerden, en schijnen er onder hen te zijn, die, de Heilige Schrift uit eigen onderzoek niet kennende, zich bezig houden met allerlei woekerplant, in den loop der tijden om dezen stam gewassen.

Onder hen is slechts een enkele godgeleerde, de meesten zijn dilettanten op theologisch gebied, en hangen bovendien een wijsbegeerte aan, welke vijandig is aan de Christelijke religie.

Te noemen zijn in dit verband de volgende namen, met de achter hun naam vermelde geschriften: A. Drews, *Die Christus-mythe* [2], 1910, *Das Markus-Evangelium als Zeugnis gegen die Geschichtlichkeit Jesu,* 1921, *Der Sternhimmel i. d. Dichtung und Religion der alten Völker und des Christentums.* 1923, W. Benj. Smith (een Amerikaansch mathematicus), *Der Vorchristliche Jesus, Ecce Deus,* die urchristl. Lehre des reingöttlichen Jesus, 1911, Robertson, *Christianity and mythology* [2], 1910, Andr. Niemojewski, *Gott Jesus* u.s.w., 1910, Sam. Lublinski, *Der urchristl. Erdkreis u. sein Mythos,* 1910.

Met meer of minder vertoon van geleerdheid, met sterker of zwakker fantasie, tracht ieder van hen de theorie aannemelijk te maken dat de Jezus der Evangeliën niet, gelijk de moderne theologie van Hem maakt, een vergoddelijkt mensch is, maar een vermenschelijkt God. De mantel der historie is omgeworpen aan een figuur, die zich verdicht heeft als kristallisatie van mythische voorstellingen en religieuse ideeën.

Tot in bijzonderheden wordt deze theorie uitgewerkt en toegepast op alle Evangeliën-berichten. Niet alleen ziet men in het bericht der kruisiging en opstanding van Christus de historiseering van de mythe van een stervende en herrijzende godheid, welke in haar oorsprongen te herleiden is tot de natuurmythe van het stervend en herrijzend leven in de natuur, gelijk dit verband houdt met den stand der zon in de onderscheiden jaargetijden.

Maar ook de geboorte, de prediking, de wonderen des Heeren worden volgens deze methode verklaard.

Zijn naam „Jezus", Jozua, wordt in verband gebracht met Oud-Testamentische berichten, die op hun beurt een mythische „verklaring" ondergaan.

Daar er, volgens deze theorie, geen enkel historisch element in de Evangeliën is, ontsnapt geen enkel bericht aan het lot van verwijzing naar het gebied der mythen.

Staan de aanhangers van de Christus-mythe in *dezen* vorm in volslagen tegenstelling tegen de moderne theologie, die hen fel bestrijdt, en het historisch bestaan van Jezus van Nazareth met alle kracht tegen hen handhaaft, een andere positie wordt ingenomen door anderen, die wel in de Evangeliën een historische kern vinden, betrekking hebbend op den mensch Jezus, doch van meening zijn, dat om hem heen een kleed van mythen is geweven, waardoor hij is opgeheven in de sfeer van het Goddelijke.

Een van hen was D. Fr. Strauss, die in zijn *Leben Jesu*, 1835, ‘1840 onderscheidt tusschen „zuivere mythe", en mythe, die zich om een historisch gegeven heeft gevormd. Van beide vond hij voorbeelden in de Evangeliën-verhalen.

Een soortgelijke theorie wordt verdedigd door Maurenbrecher, die in zijn *Von Nazareth nach Golgotha* tracht te betoogen, dat de in het begin onzer jaartelling veelvuldig verspreide mythe van een stervende en herrijzende godheid zich gehecht heeft aan den historischen persoon van Jezus van Nazareth.

Bij de verdedigers van de „Christus-mythe" is het een aan de Christelijke religie vijandige wijsbegeerte, die hen tot de onhoudbare constructie leidt, welke zij geven.

Veel vernuft en geleerdheid is verspild aan de verdediging van een stelling, die de waarheid miskent van de vleeschwording van het Woord, en tegenover den louter-menschelijken Jezus der moderne theologie een vermenschelijkte religieuse idee stelt, welke zich in de nevelen verliest.

Iets waarschijnlijks heeft de theorie niet. De Evangeliën zijn ontstaan in de 1e eeuw onzer jaartelling, toen de geschiedschrijving op een hoog peil stond; te midden en ten dienste van de kerk, welker oudste belijders uit eigen aanschouwing den Heere Jezus hadden gekend.

Tusschen de prediking, die Hem als den uit den dood verrezen Messias verkondigde en den tijd, dat Hij op aarde rondging, goeddoend, ligt slechts een korte spanne tijds.

Van hetgeen de Evangeliën berichten, geldt het woord: „dit is in geen hoek geschied".

Het ontstaan van het Christendom in den vorm, waarin het in de wereld is opgetreden, blijft bij de theorie der „mythische school" een onoplosbaar raadsel.

En de voorstanders der half-mythische theorie als Strauss e. a. zullen een antwoord dienen te geven op de vraag, waarom de alom in de oude wereld in omloop zijnde mythen zich vastgehecht hebben juist aan den persoon van den onbekenden Rabbi van Nazareth, in een hoekske der oude wereld, te midden van het verachte volk der Joden. [27.

Chrodegangus van Metz, aartsbisschop van Metz († 766), een man, die niet alleen in de kerk hoog aangeschreven stond wegens zijn vroomheid, maar die ook bij de overheid zeer in achting was. (Hij was zegelbewaarder of kanselier bij Karel Martel en bij Pepijn). Hij meende de geestelijken aan bepaalde voorschriften te moeten binden, evenals Benedictus van Nursia dat vroeger voor de monniken gedaan had. Hij legde den geestelijken echter niet de gelofte van armoede op. De treurige toestand, waarin de geestelijkheid van zijn tijd gezonken lag, dreef hem ertoe een *canon*, d. i. levensregel voor te schrijven. De geestelijken moesten allereerst tezamen verblijf houden in één woning (*domus* of dom, *monasterium* of munster. Beide namen zijn later op de kerken overgegaan). Zij moesten gemeenschappelijke maaltijden houden (horae canonicae), bidden en arbeiden. Hun bijeenkomsten heetten *capitula*, omdat daarin een kapittel uit de Heilige Schrift werd voorgelezen, bijzonder uit Leviticus. Zulk een vereeniging van geestelijken heette een *domkapittel*, en de kerk, waarbij zulk een kapittel gevonden werd, noemde men een *kapittelkerk*. Zulk een domkapittel stond onder streng toezicht van den bisschop of archidiaken. De bedoeling van Chrodegangus was goed, maar hij heeft niet veel uitgewerkt met zijn canon. Er waren wel geestelijken, die naar dezen canon wilden leven en deze werden *canonici* genoemd, maar er bleven velen buiten het domkapittel. Deze werden wereldlijke geestelijken genoemd, en deze laatste veroorzaakten het bederf. Vandaar dat de geestelijkheid ondanks den arbeid van Chrodegangus steeds dieper zonk en verwereldlijkte. Bonifatius en Karel de Groote hebben weder wat tucht onder de tuchteloozen gebracht. [24.

Chronologie (Bijbelsche). I. *Het Oude Testament.* De studie der Bijbelsche Chronologie zou heel eenvoudig zijn, wanneer de menschen van Adams dagen af een doorloopende jaartelling hadden gebruikt, en wanneer alle feiten in de Bijbelsche Geschiedenis naar deze jaartelling waren gedateerd. Dit is echter geenszins het geval. Zulke doorloopende jaartellingen zijn pas opgekomen in de laatste eeuwen vóór Christus' geboorte. De oudste mij bekende is de Seleucidische jaartelling, die begint met het jaar 312 v. C. en die bij de Syrische Christenen vele eeuwen in gebruik is gebleven. In vroegere tijden volgde men andere methodes. Soms begon men met elken nieuwen koning een nieuwe jaartelling, doch deze methode was niet algemeen in gebruik. De Assyriërs noemden elk jaar naar een of ander hoog regeeringspersoon, en hebben ons daar lange lijsten van nagelaten. In sommige lijsten is bovendien bij elk jaar één belangrijke gebeurtenis vermeld. De vroegste Bijbelsche personen, die in de Assyrische opschriften worden vermeld, zijn de koningen Achab en Jehu. Met behulp van deze opschriften kunnen we berekenen, dat 854 v. C. het laatste regeeringsjaar van Achab is geweest en 842 het eerste van Jehu. Van hier uit rugwaarts rekenende, kunnen we vaststellen, dat Salomo den tempelbouw moet zijn begonnen iets later dan 970 v. C. Dit was volgens 1 Kon. 6 : 1 het jaar 480 na den exodus, den uitgang der kinderen Israëls uit Egypte. Dus moeten we den exodus iets later stellen dan 1450 v. C. Hier betreden we een terrein met groote moeilijkheden. Eenerzijds bevatten de Egyptische opschriften nergens een uitdrukkelijke vermelding van den exodus, maar enkel zijdelingsche aanduidingen,

waaruit alleen bij zeer zorgvuldige studie iets kan worden afgeleid. En anderzijds worden de Egyptische koningen uit den tijd vóór Salomo in de Heilige Schrift nergens met hun naam genoemd, maar enkel met den algemeenen titel Farao. Zoo rijst de vraag: Wie was de Farao van den exodus? Volgens velen was het Merenptah, een koning uit de 19e Egyptische dynastie. Doch Merenptah regeerde minder dan 300 jaar vóór Salomo. Wanneer men hem als Farao van den uittocht beschouwt, raakt men hopeloos in de war met heel de chronologie van Israëls richterentijd. Waarschijnlijk was de Farao van den exodus Amenophis II, die tot de 18e Egyptische dynastie behoorde en circa 480 jaar vóór den tempelbouw regeerde. Wanneer we nu van hier uit verder terug rekenen, komen er nieuwe moeilijkheden. De chronologische aanteekening in Ex. 12 : 40 is voor verschillende uitlegging vatbaar. Het zou van veel beteekenis wezen, wanneer we zeker wisten, dat Abrahams tijdgenoot Amrafel (Gen. 14) dezelfde persoon is als de Babylonische wetgever Hammurapi. Maar hoewel ik dit voor waarschijnlijk houd, is het toch niet zeker. Intusschen is het *wel* zeker, dat Amrafel *geen vroegere* was dan Hammurapi. Nu wordt de regeeringstijd van dezen wetgever verschillend berekend. Volgens sommigen was het 2123—2080, volgens anderen 1955—1912 v. C. Dit laatste gevoelen schijnt mij het meest aannemelijk.

In den tijd vóór Abraham is de chronologische onzekerheid nog veel grooter. Volgens de traditioneele opvatting van Gen. 11 : 10—32 zijn er tusschen den zondvloed en de roeping van Abraham minder dan 400 jaren verloopen. Maar de Grieksche tekst geeft hier veel hoogere getallen dan onze Hebreeuwsche. En de oudste historische opschriften, die we uit Babel bezitten, stammen van vorsten, die op zijn allerminst 800 jaar vóór Hammurapi hebben geregeerd. Het is wel zeker, dat de spraakverwarring (zie Gen. 11 : 1—9) vroeger moet worden gesteld dan 3000 v. C. En de zondvloed natuurlijk nog vroeger. Ik veronderstel, en heb dit reeds meermalen in geschrifte uitgesproken, dat in de geslachtslijst van Gen. 11 : 10—32 vele geslachten zijn overgeslagen, op soortgelijke wijze als Matth. 1 : 8 drie koningen van Juda overslaat. De traditioneele berekening, volgens welke de zondvloed omstreeks 2350 v. C. heeft plaats gehad, is in elk geval onhoudbaar. En gelijk vanzelf spreekt, kunnen we nu ook niet meer uit Gen. 5 afleiden, dat de schepping van Adam omstreeks 4000 v. C. is te stellen. Het bekende kinderversje „Veertig eeuwen van tevoren was het Vrouwenzaad beloofd", hoe goed ook bedoeld, komt niet overeen met de historische kennis, welke God ons heeft geschonken door middel van de opgravingen. En dat is toch ook heelemaal niet erg. Of er nu tusschen Adam en Christus 40 eeuwen zijn verloopen, of 60, of 80, — daar blijft Adam dezelfde om, en daar blijft Christus dezelfde om. De eerste mensch is uit de aarde aardsch. De tweede mensch is (de Heere) uit den hemel. En de Christen mag blijven jubelen: Gelijkerwijs wij het beeld des aardschen gedragen hebben, alzoo zullen wij ook het beeld des hemelschen dragen. [23.

II. *Het Nieuwe Testament.* Ook de Chronologie van het Nieuwe Testament, d. w. z. de dateering van de verschillende in het Nieuwe Testament vermelde gebeurtenissen is alles behalve gemakkelijk vast te stellen. De reden daarvan is in de eerste plaats, dat de Christelijke jaartelling wel begint te tellen van Christus' geboorte, maar inderdaad Christus niet in het eerste jaar dier jaartelling geboren is. Dat blijkt daaruit, dat Jezus' geboorte viel tijdens de regeering van Herodes den Groote en deze koning stierf 4 v. Chr. On. de Chronologie te bepalen dienen twee wegen te worden bewandeld. In de eerste plaats moet nagegaan, of in het Nieuwe Testament objectief, d. w. z. onafhankelijk van het Nieuwe Testament zelf, dateerbare feiten worden vermeld. Als zoodanig komen in aanmerking: *a.* sterrekundig vast te stellen data. Hiertoe behooren de ster der wijzen, doch slechts dan, indien metterdaad die ster mag worden gehouden voor een astronomisch verschijnsel b.v. een conjunctie van planeten. Dan de sterfdag van Jezus, doch ook hierover bestaat geen eenstemmigheid, daar sommigen den sterfdag op 14, anderen op 15 Nisan stellen, waardoor het niet tot een resultaat leidt, als men nagaat, in welk jaar deze datum op een Vrijdag viel. Vervolgens kan gelet worden op de verschillende Joodsche feesten, die in het Nieuwe Testament genoemd worden. Evenwel ook hier is geen volle zekerheid, omdat b.v. het Evangelie van Johannes van veel meer feesten spreekt dan de Synoptici. *b.* Historisch vast te stellen data, waartoe behooren de aanvaarding der regeering door verschillende keizers en stadhouders, en feiten als de verdrijving der Joden uit Italië of de hongersnood van Hand. 11 : 28. Zelfs hiermede komen we echter niet gereed. Wat de laatste groep feiten betreft, dient n.l. opgemerkt, dat ze niet altijd uit profane schrijvers dateerbaar zijn en wat de regeering der vorsten aangaat, rijst het bezwaar, dat het oude jaar niet liep van wat thans heet Januari—December, zoodat zelfs, als de tijd vrijwel bekend is, toch nog steeds een verschil van een jaar mogelijk blijft. Een eind verder schijnt men te zijn gekomen, sinds te Delfi een steen werd gevonden, waarop de Gallio van Hd. 18 voorkomt en zijn stadhouderschap in verband wordt gebracht met vrijwel te berekenen gebeurtenissen uit het leven van keizer Claudius. Toch zijn de geleerden nog niet zoo ver gekomen, dat er algeheele eenparigheid kwam omtrent den tijd, waarop Gallio stadhouder werd van Achaje. Niettemin geven al deze dingen ons wel zooveel, dat we verschillende gebeurtenissen uit het Nieuwe Testament op pl.m. 5 jaren nauwkeurig kunnen bepalen.

In de tweede plaats moet dan uitgaande van de op de zoo juist beschreven wijze verkregen data getracht worden te schatten of, als het mogelijk is, te berekenen, hoeveel tijd er verliep tusschen de feiten uit de Heilige Geschiedenis, die in de boeken des Nieuwen Testaments verhaald wordt. Ook dit is niet eenvoudig. Vooreerst ontbreekt soms elke aanduiding en geldt het: gissen doet missen, in zeer bijzondere mate. Zoo komt het b.v. dat de werkzaamheid van Jezus op aarde door den een op ongeveer

drie jaren, door den ander slechts op anderhalf jaar wordt gesteld. Uit het laatste gedeelte van Paulus' leven hebben we wel brieven, maar omdat de Handelingen ophouden met Paulus' komst te Rome, is de geschiedenis van het laatste deel van Paulus' werk ons weinig bekend. Ten tweede is ook zelfs als aanwijzingen, voorkomen, nog vaak verschil van meening mogelijk, omdat niet precies vaststaat, van welk punt de Schrift begint te tellen.

Al zijn dus de verschillen bij de Nieuw-Testamentische Chronologie niet zoo groot en kan men zeggen, dat alles wat het Nieuwe Testament verhaalt valt tusschen 8 v. Chr. en 66 n. Chr. (Paulus' dood onder Nero), van een nauwkeurige vaststelling der feiten kan nog geen sprake zijn. Toch verloopen de meeste Chronologieën aldus: Geboorte van Jezus 8—6 v. Chr. Kruisiging 29 of 30 n. Chr. Bekeering van Paulus 30 of 31 n. Chr. Apostelconvent 45 of 46. Aankomst van Paulus te Corinthe 50—52. Gevangenneming van Paulus 56—58. Aankomst te Rome 60.

Natuurlijk is uit wetenschappelijk oogpunt de Chronologie van belang en mogen we trachten haar vast te stellen. Maar tot recht verstand van het Nieuwe Testament, en daarop komt het toch in de eerste plaats aan, draagt ze slechts uiterst weinig bij. [17.

Chrysostomus (Johannes), wegens zijn welsprekendheid „guldenmond" geheeten, is de grootste prediker geweest van de Grieksche kerk en staat nog steeds in hoog aanzien. Geen der Oostersche Vaders wordt door de nieuwere schriftverklaarders zoo dikwijls geciteerd.

Hij werd omstreeks het jaar 347 te Antiochië geboren. Zijn vader was een officier, die spoedig na de geboorte van zijn zoon stierf. Zijn moeder, Anthusa, zorgde nu voor zijn opvoeding. Naast een Monica verwierf zij, zelfs onder de Heidenen, een naam der eere. Zij plantte de beginselen der Christelijke Religie in zijn hart. Zijn wetenschappelijke ontwikkeling ontving hij van den Rhetor Libanius. Na het einde van zijn studiën werd hij zelf Rhetor. Na zijn bekeering neigde hij tot het monnikendom, waarvan slechts de tranen zijner moeder hem konden weerhouden. Wel hield hij zich nu ijverig met de studie van de Heilige Schrift bezig en bekwaamde hij zich voor het ontvangen van den Heiligen Doop. Omstreeks het jaar 368 werd hij dan ook te Antiochië gedoopt. Ook werd hij door Meletius tot lector gewijd. Door list onttrok hij zich aan het bisschoppelijk ambt (373), daar hij de groote verantwoordelijkheid van het geestelijk ambt zwaar gevoelde. Na den dood zijner moeder trok hij zich als monnik in de eenzaamheid der bergen terug en bracht daar zeer gelukkige jaren, hoofdzakelijk aan de studie gewijd, door. In dezen tijd van studie en ascetische oefeningen ontstonden zijn eerste geschriften tot lof van het monnikenwezen en zijn twee brieven aan Theodorus van Mopsuesta, die het klooster verlaten had.

Door al zijn ascetische ontberingen ondermijnde hij zijn gezondheid en keerde hij in 380 uit oorzake van een maaglijden naar Antiochië terug. Hier werd hij onmiddellijk door Meletius tot „diaken" en in 386 door Flavianus tot presbyter gewijd. Door zijn welsprekendheid en zijn ernstigen aard verwierf hij weldra een grooten roep en de algemeene sympathie der gemeente. Hier schreef hij 't meerendeel van zijn predikatiën en commentaren. Na den dood van Nectarius (den opvolger van Gregorius van Nazianza) werd hij op het einde van 397 tot bisschop van Constantinopel benoemd. Hier arbeidde hij tal van jaren met grooten zegen, stichtte hospitalen, maar wekte ook door zijn strenge prediking den toorn op van Keizerin Eudoxia en door zijn roem de afgunst zijner ambtgenooten, vooral van Theofilus, bisschop van Alexandrië. Door den invloed van dezen en van Eudoxia werd Chrysostomus tijdens de Origenistische twisten ten val gebracht. Zelfs de sympathie van Innocentius I, den bisschop van Rome, en van het volk kon hem niet redden. Hij stierf in ballingschap op den 14den September 407, God dankend voor al Zijn weldaden. De vervolging en het onverdiende lijden hebben echter zijn karakter gelouterd en zijn roem verhoogd. De Grieksche kerk vereert hem hoog. Hij leefde juist in een rustigen tijd tusschen de trinitarische en christologische twisten; bij den origenistischen was hij feitelijk slechts zijdelings betrokken. Had hij eenigen tijd later geleefd, misschien ware de beschuldiging van Nestorianisme ook tegen hem uitgesproken. Van de Antiocheensche school nam hij over de voorliefde voor eenvoudige, nuchtere Schriftverklaring. Hij is de meest zuivere vertegenwoordiger der Antiocheensche theologie.

Zijn leerling Cassianus, de vader van het semi-pelagianisme kon zich niet ten onrechte op Chrysostomus beroepen. Hij bestreed het Arianisme en Novatianisme, maar bepleitte tevens practische vroomheid. Zijn rijke beteekenis ligt dan ook niet op dogmatisch terrein, maar veeleer op het gebied der prediking, kanselwelsprekendheid en trouwe zielzorg. Hoewel aan het hof als een der eerste staatsdienaren geëerd, meed hij alle hofweelde en wereldgelijkvormigheid, ja greep hij het luxueuze hofleven van keizerin Eudoxia geducht en onbeschroomd aan. Hij viel als offer in zijn fellen strijd tegen den geest des tijds. Hij beschikte over een natuurlijke welsprekendheid. Zijn taal was edel, krachtig, vurig en dikwijls wegslepend. De groote Fransche kanselredenaars zooals Bossuet, Massillon en Bourdaloue hebben zich naar hem gevormd. Door het volk werd hij als een heilige vereerd en 30 jaren na zijn dood werden zijn beenderen op bevel van den Keizer naar Constantinopel overgebracht en in den keizerlijken grafkelder plechtig bijgezet. [18.

Chub in Ez. 30 : 4 onder de bondgenooten der Egyptenaren gesteld (Cusch, Put, Lud = Lydiërs en al de Arabieren en Chub en de kinderen van het land des verbonds, dat zijn waarschijnlijk de inwoners van Creta maar dan moet men Creti in de plaats van Berith lezen en dit is een vooronderstelling en meer niet). Wanneer men in dezen tekst niet een schrijffout (n.m. inplaats van Lub = Lybië) vooronderstellen moet, kan men, omdat de Arabieren eerst genoemd worden, denken aan het Arabische gebied Gubin temeer daar een oude, door Aquila en Symmachus gebruikte tekst Choulab, d. i. Gubin aanwijst. [24.

Chun. 1 Kron. 18 : 8. In dezen tekst wordt Chun genoemd een stad van Hadad-Ezer. In 2 Sam. 8 : 8 heet dezelfde stad Berothai. [24.

Chusa. Luc. 8 : 3, een hofbeambte, rentmeester van Herodes Antipas. Zijn vrouw Johanna, Luc. 24 : 10 wordt genoemd onder de discipelinnen van Jezus. [24.

Chusi. 2 Sam. 18 : 21. Een knecht van Joab en misschien een Cuschitische. Hij maakte aan David den dood van Absalom bekend met woorden, die ervan getuigen, dat hij diep gevoelde, welke smart David ervoer, toen hij moest hooren, dat Absalom omgekomen was (2 Sam. 18 : 31, 32). [24.

Chuth. 2 Kon. 17 : 30 of misschien beter *Chutha*, 2 Kon. 17 : 24, is de Babylonische stad Kutha, zes uren Noord-Oostelijk van Babel, de tegenwoordige ruïnestad Tall Ibrahim, waar de in 2 Kon. 17 : 30 genoemde god *Nergal* vereerd werd. De oude naam, reeds in de koningsinschriften gevonden, luidde *Gudua*, waaruit later *Kutu* ontstaan is. [24.

Ciborium. Een door zuilen gedragen baldakijn of troonhemel, waaronder in de Oud-Christelijke en Romaansche en ook wel in latere kerken het altaar stond. Dikwijls was het van zeer kostbare en rijke samenstelling. — Ciborium is ook de naam van een metalen kelk of vat, dat de gewijde hostiën bevatte, en van het altaarbaldakijn afhing. [33.

Cilicië, een Romeinsche provincie sinds 64 voor Chr., gelegen in het Zuid-Westen van Klein-Azië, in het Noorden, Westen en Oosten door hooge bergen ingesloten (Noordelijk en Westelijk Taurus, Oostelijk Amanos). Het Westelijk deel was bergachtig, het Oostelijk deel een zeer vruchtbare vlakte met bijna tropische temperatuur en zeer ongezond. De inwoners waren meest Syrische Semieten onder wie zich ook andere elementen bevonden (Grieksche en Assyrische). Men vond er ook Joden (Hand. 6 : 9). *Tarsus*, de eeuwenoude hoofdstad van het land, aan de beide oevers van den Cydnus, is het vaderland van den apostel *Paulus* (Hand. 9 : 11; 21 : 39; 22 : 3), die hier en in de overige deelen des lands misschien het Evangelie verkondigde, toen hij na zijne bekeering van zijn eerste verblijf in Jeruzalem hier zich terugtrok (Hand. 9 : 30; 11 : 25; Gal. 1 : 21). Na het concilie der apostelen bezocht hij op een tweede zendingsreis die gemeente weder (Hand. 15 : 23, 41); op zijn reis van Caesarea naar Rome kwam hij er voorbij (Hand. 27 : 5).

Cinnereth of Cinneroth, ook wel *Kinnereth* (Deut. 3 : 27; Num. 34 : 11; Jez. 19 : 35) of *Kinneroth* (Jos. 11 : 2; 12 : 3; 1 Kon. 15 : 20), de naam van het meer van Gennesareth.

Cisterciënsers, een monnikenorde in de Middeleeuwen, evenals de Cluniacensers voortgekomen uit het gevoel van behoefte aan reformatie der kloosters. De abt *Robert*, afkomstig uit Champagne, stichtte, na vergeefsche pogingen, om de kloosters te hervormen, in 1098 met 20 monniken het klooster te Citeaux bij Dyon. Hij wilde daar de regelen van Benedictus op de strengste wijze toepassen. Onder zijn opvolgers Alberich en Stefanus scheen de orde te gronde te zullen gaan. Maar in 1113 kwam de beroemde Bernard van Clairvaux, die zich aangetrokken gevoelde tot de bijzonder strenge levensopvatting, welke in het klooster te Citeaux heerschte, met 30 volgelingen daarheen. En, wat de orde sinds dien tijd geworden is, dat heeft ze voornamelijk aan Bernard te danken. Hij had zooveel invloed, dat de Cisterciënsers voortaan ook wel Bernardijnen genoemd werden. Nadat Bernard twee jaar in het klooster vertoefd had, waren er al vier nieuwe kloosters gesticht te La Ferté, Pontigny, Clairvaux en Morimond. In 1151 telde men al 500 Cisterciënser-kloosters en later ongeveer 2000. Reeds van het begin af was er verschil gerezen tusschen de Cisterciënsers en de Cluniacensers. Bernard trad in een heftigen strijd met Willem van St. Thierry en Petrus van Clugny. In plaats van de zwarte dracht werd bij de Cisterciënsers een witte ingevoerd. Tegenover de weelde der Cluniacensers stelden de Cisterciënsers hun eenvoud en strenge levenswijze. De Cisterciënsers zetten de monniken aan den arbeid. Zij moesten het land bebouwen en daardoor werden de kloosters der Cisterciënsers middelpunten van cultiveering des lands. Zij wilden ook niet de geleerdheid op den voorgrond stellen. Voor hen gold meer de vroomheid. Vandaar hun ascese en mystiek. Kerken begeerden zij niet, gewone bedehuizen vielen meer in hun smaak. In de kerken moest zilver en goud plaats maken voor hout en ijzer. Zij wilden ook niet een monarchalen regeeringsvorm zooals de Cluniacensers dien bezaten. Integendeel, hun abt stond onder toezicht van 24 mannen, deels door hemzelven en deels door de vier hoofdkloosters gekozen, en de regeering der kloosters stond onder een verzameling van alle abten en onder praesidium van den abt van Citeaux. Eenmaal 's jaars vergaderden deze. Daarbij kwam de zoo noodzakelijke visitatie. De abt van Citeaux visiteerde de vier hoofdkloosters, door wie hij zelf gevisiteerd werd, en deze moesten weder de andere kloosters visiteeren. Desondanks kwam de orde in verval. Zij werd rijk en daardoor kwam de verleiding. In de 14e eeuw begonnen sommigen pogingen aan te wenden tot reformatie. In 1469 ontstond de Spaansche congregatie. In 1574 de orde der Feuillanten en in 1662 die der Trappisten. In den bloeitijd hebben de Cisterciënsers veel gedaan voor prediking (tijdens de kruistochten), diplomatie en ook voor de vervolging der ketters. Later namen de bedelorden dezen arbeid van hen over. Voor landbouw en cultuur hebben zij gedurende de Middeleeuwen groote verdiensten gehad. [24.

Clarisse (Johannes) werd 19 October 1770 te Schiedam geboren. Aanvankelijk bezocht hij het gymnasium te Amsterdam en daarna eenzelfde inrichting te Schiedam. In 1785 werd hij op loffelijke wijze tot de academie bevorderd. Eerst kreeg hij nu een uitnemende opleiding bij Ds Abraham Ledeboer. In 1787 werd hij als student te Leiden ingeschreven, vooral om de lessen te volgen van de litterarische hoogleeraren. Van Leiden ging hij naar Utrecht, waar hij vooral genoot van de professoren G. Bonnet, H. Royaards, P. J. Bachienne, e.a. In 1791 verdedigde hij zijn dissertatie over den Heiligen Geest. Zijn eerste gemeente was Doorn, waar hij met lust en liefde

arbeidde. In 1797 trok hij naar Enkhuizen, waar hij zeven jaren lang als predikant werkzaam was. Hier beantwoordde hij tal van prijsvragen, terwijl hij tevens door verschillende verhandelingen de aandacht trok. In 1803 werd hij dan ook tot professor benoemd bij de theologische faculteit aan de hoogeschool te Harderwijk. Op den 13den Juni 1804 hield hij zijn inwijdingsrede. Ook werd hij in 1804 tot hoogleeraar in de wijsbegeerte te Groningen benoemd, maar hij bedankte uit liefde voor de theologie. Ook een professoraat te Franeker werd afgewezen. Op elk gebied der theologie bleek hij thuis. Vooral de lessen over de ethiek boeiden. In 1812 (de academie was in 1811 bij keizerlijk besluit gesupprimeerd) trok Clarisse als predikant naar Rotterdam, waar hij bijna drie jaar bleef. In 1815 vinden we hem te Leiden als theologisch professor. Vijf en twintig jaar blonk hij hier als hoogleeraar uit. Zijn college's werden geprezen. Zijn kennis was een encyclopaedische. Hij gold zelfs voor een „universeel genie", maar vóór alles was hij wijsgeer. Ook als moralist, als hoogleeraar in de Christelijke zedeleer, werd hij door sommigen geroemd. Hij gevoelde meer voor een toegepast, dan voor een leerstellig Christendom. Vele dierbare panden ontvielen hem door den dood. In 1840 preekte hij als academieprediker zijn afscheid en in 1841 trad hij als hoogleeraar af. Hij stierf 29 November 1846 op zijn buitengoed te Rhede. Hij was een groot geleerde, van buitengewone belezenheid. Hij was echter een liberaal theoloog. [18.

Classis. Een classis is een samenkomst van Gereformeerde kerken in dezelfde buurt. Wij vinden ze 't eerst in de Zuidelijke Nederlanden. Ook bij de vluchtelingen-kerken in Engeland, waar ze colloquia, en bij de Gereformeerde kerken in Frankrijk, waar ze consistoires genoemd worden. Het aantal kerken was zeer verschillend. Er waren classen van 5 à 6, maar ook wel van 15 à 20 kerken. Een vast getal is niet op te geven. Het hangt er van af, of het groote of kleine kerken zijn en of ze gemakkelijk kunnen samenkomen. Een classis is geen bestuurscollege van personen, dat boven den kerkeraad zou staan, maar een samenkomst van genabuurde kerken tot onderlinge hulp en steun. Een kerkeraad is een vergadering van ambtsdragers eener plaatselijke kerk. Maar een classis is een vergadering van afgevaardigden, en wel één dienaar en één ouderling, van naburige kerken. Deze twee hebben dan alleen keurstem. De andere dienaren mogen er ook wel komen, maar hebben slechts adviseerende stem. De afvaardiging heeft in den regel bij toerbeurt plaats. Een kleine kerk zendt evenveel afgevaardigden als een groote. De vergaderingen worden elke drie maand gehouden op plaatsen, die het gemakkelijkst te bereiken zijn. De dienaren presideeren om de beurt. Ook een dienaar met adviseerende stem mag in het moderamen verkozen worden. Op elke vergadering wordt onder anderen ook gevraagd, „of zij in hunne kerken hun kerkeraadsvergaderingen houden; of de kerkelijke discipline geoefend wordt; of de armen en scholen verzorgd worden; en eindelijk of er iets is, waarin zij het oordeel en de hulp der classe tot rechte instelling hunner kerk behoeven", art. 41 Kerkenordening. Het gebeurde ook wel, dat maar een paar kerken samenkwamen om voorafbepaalde spoedeischende zaken af te doen, waarvoor alle kerken moeilijk konden vergaderen. Dit was dan een *classis-contracta* d. i. een samengetrokken classis. Thans is de tusschentijdsche approbatie van beroepen wel aan zulk een classis-contracta opgedragen. De andere kerken worden dan wel aangeschreven, maar zijn niet verplicht te komen, en betuigen achteraf hun instemming met de genomen besluiten. [11.

Claudа of Klauda, een in Hand. 27 : 16 genoemd klein eiland, Zuid-Westelijk van Creta gelegen en tegenwoordig Gaudo genoemd. [24.

Claudia. In Paulus' brief aan Timotheus (2 Tim. 4 : 21) wordt Claudia vermeld als een van de leden der Christengemeente te Rome.

Claudius. I. *Claudius*, de vierde Romeinsche keizer, 41—54 n. Ch., zwak naar lichaam en naar geest, in zijn 50ste jaar door de keizerlijke lijfwacht zonder zijn toedoen op den troon geplaatst, door zijn gunstelingen en vrouwen liet hij zich tot de schandelijkste zonden en gewelddadigheden verleiden en werd eindelijk door een dezer, Agrippina, vergiftigd.

Claudius.

Gedurende zijn regeering in 44 kwam over het gansche Romeinsche rijk een algemeene duurte en hongersnood. Zoowel de bepaalde voorzegging hiervan door Agabus, als de betoonde liefdeblijken der geloovigen hierbij (Hand. 11 : 29), moest tot bevordering van de zaak des Evangelies dienen. De verdrijving der Joden uit Rome in 50 n. Ch., waardoor Paulus in Corinthe Aquila en Priscilla tot helpers behield (Hand. 18 : 2), geschiedde volgens Suetonius, omdat de Joden onder aanvoering van zekeren Chrestos onrust verwekten, dat is zonder twijfel volgens het begrip, dat de Romeinen er zich van maakten, omdat de uitbreiding van het Christendom, zooals dit uit den brief aan de Romeinen is op te maken (Rom. 1 : 7), een gisting onder hen had teweeg gebracht, (Hand. 28 : 22). Het bevel van uitdrijving werd echter niet geheel doorgevoerd, misschien wel teruggenomen, daar volgens Hand. 28 vele Joden, en naar Rom. 16 : 3—5 Aquila zelf wederom in Rome woonde.

II. *Claudius Lysias*, overste van de Romeinsche macht in Jeruzalem, die in den burcht Antonia, naast den tempel gekazerneerd was. Toen de Joden uit Klein-Azië op het Pinksterfeest een oproer tegen Paulus verwekten, ijlde Claudius Lysias met een sterke bende te hulp, maakte zich meester van Paulus' persoon, en liet hem, deels om hem voor de woede des volks te bewaren (Hand. 23 : 27), deels omdat hij hem voor een gevaarlijken booswicht hield, met twee ketenen gebonden naar den burcht brengen (21 : 23 v.v.). De vrijheid, om tot het volk te spreken, weigerde hij aan Paulus niet, maar daar hij die Hebreeuwsche toespraak niet verstond en de woede van het volk immer toenam,

gaf hij, in de vooronderstelling, dat hij een ergen booswicht voor zich zag, bevel om door geeselslagen den beschuldigde tot bekentenis te brengen. Hoezeer verraste het hem, te hooren, dat de gevangene, met wien hij zulke korte wetten wilde maken, door geboorte als Romeinsch burger hem gelijk was, ja eigenlijk nog boven hem stond. Hij leidde hem toen ongebonden voor den hoogen Raad, beschermde hem tegen gewelddadigheden, en stond hem een vrij verkeer met de zijnen toe (22 : 30; 23 : 10, 16). Door het verhandelde door den hoogen Raad, welken hij bijwoonde, werd Claudius overtuigd, dat Paulus geen misdaad had begaan, welke door den rechter te bestraffen was, en liet hem, toen een moordaanslag op het leven van Paulus hem ter ooren kwam, onder sterk escorte, eerst in het Romeinsche hoofdkwartier en toen naar Cesarea brengen, met een voor Paulus gunstig schrijven aan Felix. Deze brief (23 : 26—30), zoowel als zijn gansche doen, leert ons hem kennen als een verstandig en kloekmoedig man, die wel om hoogere waarheid zich niet bekommerde, maar toch voor onderrichting toegankelijk, ook jegens minderen vriendelijk en voorkomend was (23 : 19). Voor alle dingen was het hem ernst, aan de eer der Romeinen niets te kort te doen, en recht en gerechtigheid krachtig te handhaven; een beschamend voorbeeld tegenover de hartstochtelijke, onwaardige handelwijze van de Joodsche oversten.

Claudius (Matthias) werd geboren 15 Augustus 1740 te Rheinfeld, een vlek in Holstein, ongeveer drie uur van Lübeck verwijderd. Zijn vader was daar predikant bij de Luthersche gemeente. Tweemaal was deze getrouwd en uit beide huwelijken waren er kinderen. Matthias was uit den tweeden echt. Hij was een vroolijke knaap, die in zijn latere leven nog gaarne aan zijn jongensstreken dacht, die onschuldig maar geestig waren. De eerste beginselen van onderwijs ontving hij op de dorpsschool te Rheinfeld en het eerste godsdienstige en wetenschappelijke onderricht gaf zijn vader hem. Op een Latijnsche school is hij nooit geweest, omdat er in Rheinfeld geen bestond en zijne ouders de middelen misten, om hem naar een andere plaats te zenden, waar er wel een was. Toch heeft het hem niet aan klassieke opleiding ontbroken. Hoogstwaarschijnlijk heeft zijn vader zich veel ten koste gelegd aan de opleiding van zijn zoon. Uit diens geschriften toch blijkt, dat hij niet alleen Fransch, Engelsch en Italiaansch goed verstond, maar dat hij ook goed tehuis was in de oude talen en de beste werken van Grieken en Romeinen gelezen had.

Toen hij den leeftijd bereikt had, om naar een academie gezonden te worden, liet zijn vader hem naar Jena gaan, om daar in de theologie te studeeren; maar om zijn zwakke borst moest hij na vijf jaren (1755—1760) de studie opgeven.

Nu vestigde hij zich in Wandsbeck, een dorp nabij Hamburg, in welk dorp hij een groot gedeelte van zijn leven doorbracht. Hij redigeerde aldaar de *Wandsbecker Bode*, een tijdschrift van politieken, godsdienstigen en gemengden inhoud, hetwelk werd uitgegeven bij den bekenden boekhandelaar Bode te Hamburg. In dit tijdschrift gaf Claudius zijn eerste letterkundige proeven ten beste. Voorts hield hij zich bezig met het vertalen van verschillende Fransche boeken. In Wandsbeck gaf hij ook zijn gezamenlijke werken uit onder den titel: *Asmus omnia sua secum portans* of gezamenlijke werken van den *Wandsbecker Bode*.

In 1772 huwde hij een timmermansdochter, die ondanks haar stand, zich heel goed wist aan te passen aan de levenssfeer, waarin haar man verkeerde. Uit dit huwelijk werden tien kinderen geboren, die allen (op een na) hun vader overleefden.

In 1776 werd Claudius benoemd tot Ober-Land-Commissär te Darmstadt. Niet lang heeft hij deze betrekking waargenomen, omdat er dingen van hem geëischt werden, die hij met zijn geweten niet overeen kon brengen. Hij bedankte daarom en ging naar zijn geliefd Wandsbeck terug. Korten tijd, nadat hij daar zich metterwoon gevestigd had, werd hij benoemd tot Revisor bij de Sleeswijksch-Holsteinsche bank in Altona, welke benoeming hij te danken had aan den toenmaligen kroonprins, later koning van Denemarken. Deze betrekking was hem daarom zoo welkom, omdat zij hem toeliet in zijn geliefd Wandsbeck te blijven wonen, waar hij zonder ruime middelen van bestaan nochtans zeer gelukkig met zijn talrijk huisgezin leefde.

De oorlog onder Napoleon, welke zijne gevolgen ook in Hamburg en omstreken liet gevoelen, verdreef hem met zijn gezin naar Lübeck, waar hij in moeilijke omstandigheden geraakte. Hij beleefde echter de herstelling van zaken nog, nadat Napoleon gevallen was en keerde toen weder naar Wandsbeck. Zijn laatste krankheid, welke hem tegen het einde van 1814 overviel, deed hem zijn intrek nemen bij zijn schoonzoon Perthes te Hamburg. Daar overleed hij op 21 Januari 1815.

Matthias Claudius was een volksdichter en volksschrijver. Hij heeft door zijn geschriften grooten invloed uitgeoefend op den tijd, waarin hij leefde. Hij was geen theologant van professie, maar hij heeft wel op origineele wijze omtrent het geloof in Christus en het Woord Gods getuigenis afgelegd in een tijd, toen het platte Rationalisme den boventoon voerde.

Matthias Claudius was humorist. Hij wist aan zijn lezers een lach en een traan te ontpersen. Zijn groote naïeviteit, zijn fijn gevoel, zijn kinderlijk geloof trekken als om strijd aan. En in een oppervlakkigen geesteloozen tijd heeft hij door zijn eenvoudig en gemoedelijk woord meer schade aan het vulgaire Rationalisme toegebracht dan menigeen, die over meer wetenschap kon beschikken dan de eenvoudige *Wandsbecker Bode*. [24.

Clemanges (Nicolaas van), geboren 1360 te Clemanges in Champagne. Hij studeerde 1386 onder d' Ailly en Gerson de theologie te Parijs. In 1391 werd hij hoogleeraar aan de theologische faculteit en in 1393 was hij rector. Later werd hij in Avignon geheimschrijver van paus Benedictus XIII. Omdat hij verdacht werd de tegen Karel VI van Frankrijk gerichte banbul in 1407 geschreven te hebben, moest hij, om aan de

gevangenis te ontkomen, vluchten. Hij begaf zich naar de Karthuizers van Toscana. In 1425 was hij weder te Parijs. Hij stierf in 1440. Hij deelde geheel en al de gevoelens van zijn leermeesters d' Ailly en Gerson, maar gedurende zijn verblijf in het klooster te Toscana heeft hij zich steeds meer in de Heilige Schrift verdiept. Hij schreef enkele boeken in het klooster *(De studio theologico, De ruina ecclesiae)*, die grooten invloed hebben uitgeoefend op de besluiten der reformatorische conciliën. Van de drie hoogleeraren aan de Sorbonne d' Ailly, Gerson en Clemanges is de laatste het meest overtuigd van den treurigen toestand, waarin de kerk zich bevond en hij is het meest belijnd in zijn belijdenis van de Heilige Schrift als bron van de kennis des lichts. Hij eischte grondige reformatie van kerk en theologie. Clemanges was een godvruchtig man, die in zijn geschrift *De fructu eremi* den zegen beschreef van een verborgen omgang met God. [24.

Clemens. I. *Clemens Romanus* wordt door de oudste overleveringen genoemd als de schrijver van den „brief der gemeente Gods, welke te Rome was, aan de gemeente Gods, welke te Corinthe woonde." Gewoonlijk wordt deze brief de *eerste* brief van Clemens Romanus genoemd. De tweede brief aan de Corinthiërs, welke gewoonlijk ook aan Clemens wordt toegeschreven, is waarschijnlijk van een ander, maar deze werd wel in de 2e eeuw geschreven. Het is geen brief, maar een homilie. In den eersten brief vermaant Clemens de Corinthiërs tot vrede en tot onderwerping aan degenen, die Christus over hen stelde, om te waken voor hunne zielen. Hij is geschreven omstreeks het jaar 95. Opmerkelijk is, dat in dezen brief in het geheel geen sprake is van een strijd tusschen Petrus en Paulus, waar de Tübingsche school zoo gaarne aan dacht. De brief eindigt met een gebed en is zeer belangrijk om het leven van de gemeente te Rome in dien tijd te leeren kennen. Dat Clemens in Rome de derde plaats innam na de Apostelen Petrus en Paulus is onwaarschijnlijk. Wel is zoo goed als zeker, wat Irenaeus mededeelt, dat Clemens de apostelen Petrus en Paulus nog gezien heeft. Men mag dezen Clemens, die een voornaam en vooraanstaand lid van de kerk te Rome was, niet vereenzelvigen met Clemens, die in Fil. 4 : 3 genoemd wordt en evenmin met Titus Flavius Clemens, die door keizer Domitianus gedood werd. Deze laatste was een neef des keizers, die het Heidendom niet welgezind was en daarom moest sterven.

II. *Clemens Alexandrinus.* Titus Flavius was een der uitnemendste catecheten van de kerk te Alexandrië. Zijn geboortejaar is niet met zekerheid vast te stellen. Het moet omstreeks de helft 2e eeuw geweest zijn, omdat hij tusschen 192 en 202 zijn hoofdwerk schreef en toen was hij in zijn volle mannelijke kracht. Hij is ook niet in Alexandrië geboren. Waarschijnlijk was hij uit Griekenland afkomstig. Zijn geslacht behoorde tot den hoogeren stand. Het is wel zoo goed als zeker, dat hij van Heidensche afkomst was en eerst later tot het Christendom kwam. Met de Grieksche filosofie was hij uitnemend bekend. Zijn naar waarheid dorstende ziel kon echter in de Grieksche wijsbegeerte geen vrede vinden. Nadat hij tot het Christendom bekeerd was, zocht hij de voortreffelijkste leeraars op, om met hen over de waarheid te spreken. Het meest werd hij geboeid door Pantenus die „gelijk de Siciliaansche bijen honig puurde van het apostolische en profetische bloembed." Hij werd presbyter van Alexandrië en in 189 opvolger van Pantenus aan de aldaar gevestigde catechetenschool. Hij werkte 12 jaar met ijver aan de bekeering der Heidenen en de vorming der Christenen. Onder de vervolging van Septemius Severus vluchtte hij, en, na onvermoeid gearbeid te hebben, stierf hij in 216.

Clemens heeft drie voorname werken nagelaten. 1°. *Vermanende rede aan de Heidenen.* 2°. *Opvoeder.* 3°. *Kleeden*, ook wel overgezet met „lappendeken". Deze boeken werden in de Grieksche taal geschreven.

Algemeen wordt erover geklaagd, dat Clemens niet duidelijk is in zijn voorstellingen. Hij plaatst Heidensche voorstellingen soms vlak naast Christelijke. Het was zijn doel om de Christelijke leer met de Grieksche cultuur in overeenstemming te brengen. De Roomsch-Catholieke kerk heeft hem nooit, evenmin al Origenes onder de heiligen opgenomen. [24.

Clement (Jacques), een Dominicaner monnik, die Hendrik III van Frankrijk in 1589 verwondde en daarna zichzelven doodde. De leer der Jezuieten aangaande een geoorloofden vorstenmoord dreef hem tot die misdaad. De vijanden van Hendrik III prezen den moordenaar en paus Sixtus V stelde diens daad zelfs gelijk met den dood van Judith. [24.

Clementinen. Een verzamelnaam voor geschriften, die in de 2e eeuw zijn opgesteld, met het doel om het Judaïsme te verdedigen. Ze zijn niet van Clemens Romanus en worden daarom Pseudo-Clementinen genoemd. Tot deze geschriften behooren *20 Grieksche homilieën*, hoofdzakelijk inhoudende twistredenen tusschen den apostel Petrus en Simon den toovenaar. Tevens verhaalt dan Clemens als reisgenoot van Petrus, diens leven en hoe hij zijn bloedverwanten, die hij dood waande, terugvond. De *twee brieven aan Jacobus*, als opperhoofd der kerk, de een van Petrus, de ander van Clemens. De *Recognitionen*, 10 boeken, zoowat hetzelfde inhoudend als de Homilieën. De geschiedenis van het weder vinden van Petrus' betrekkingen wordt hier wat uitvoeriger behandeld. De *Epitome* is een waardeloos uittreksel uit de Homilieën. Algemeen houdt men het ervoor, dat het oorspronkelijke geschrift *De prediking van Petrus* omstreeks 150 n. Chr. ontstaan is. Daarvan acht men de Homilieën een bearbeiding (circa 170 n. Chr.), met het oog op de leer, terwijl de *Recognitionen* een latere bearbeiding schijnen te zijn om die leer met de kerkleer overeen te brengen (ook circa 170 n. Chr.). Waarschijnlijk zijn de eerste in Syrië of Klein-Azië ontstaan, de laatste in Rome. [24.

Clercq (Willem de), te Amsterdam op den 15den Januari 1795 uit deftige, mennistische ouders geboren, werd door dezen reeds vroeg voor het doopsgezinde Seminarie bestemd. Door familie-omstandigheden genoodzaakt, moest hij

echter op 15-jarigen leeftijd in het familie-kantoor plaats nemen, waar hij in 1815 zelf als chef optrad. Hij huwde met Carolina Charlotte Boissevain. In den graanhandel deed hij zich kennen als vrijhandelaar. Door zijn gelukkig en zelfstandig optreden als secretaris der Nederlandsche Handelmaatschappij, kwam hij zelfs in aanmerking voor minister van binnenlandsche zaken. Vooral tot den bloei der Twentsche industrie gaf De Clercq een krachtigen stoot. Hoewel hij het tot directeur der bovengenoemde Handelmaatschappij had gebracht, zag hij zich in 1844 tot zijn teleurstelling het presidentschap niet opgedragen.

Ondertusschen had de studie steeds de liefde van dezen diepgevoeligen man. Hij bezat weldra een uitgebreide kennis, beschikte over een rijp oordeel en wetenschappelijken zin, zooals zijn bekroonde verhandeling op letterkundig terrein meer dan overvloedig bewees. Ook de poëzie vond in dezen genialen geleerde een warm vereerder en beoefenaar. Beroemd is De Clercq geworden door zijn machtige improvisaties over tal van onderwerpen, waarbij hij zich meester toonde over den vorm.

Bovenal is hij geweest de man van het Réveil. Onvoldaan met de prediking van het oud-supranaturalisme, iets van de zaligheid van den dorst naar God ervarende, werd hij door middel van Da Costa tot bekeering gebracht. Sedert was hij de Jonathan van dezen David, de Melanchton van dezen Luther. De Nederlandsch Hervormde kerk kon nu weldra zijn idealen niet meer bevredigen en zelfs een man als Dr Kohlbrügge kreeg een tijdlang grooten invloed op zijn kinderlijk gemoed, waardoor er zelfs verwijdering tusschen Da Costa en De Clercq dreigde. Het Zwitsersch Réveil had ook de sympathie van dezen warm-voelenden man.

Steeds wordt De Clercq ons geteekend als de Christen met het rijke gemoed, met het kinderlijk hart. Nadruk werd door hem gelegd op het inwendige leven. Ook van Groen van Prinsterer werd hij een trouw vriend. Den 4den Februari 1844 werd de beminnelijke man plotseling gade, kroost en vrienden van het hart gescheurd. Groen getuigde van hem: „Willem de Clercq was een kind; ziedaar de grondtrek van zijn hart en bestaan, voor menschen en voor God". Reeds sinds eenigen tijd hadden zijn intieme vrienden bemerkt, dat hij van de aardsche dingen al meer los werd en het hemelsche zijn gesprekken beheerschte.

Willem de Clercq is vooral te kennen uit zijn *Dagboek*, dat hij reeds op zijn 15de jaar begon te schrijven. [18.

Clerezy (Oud-Bisschoppelijke) = naam van de Oud-Katholieke of Oud-Roomsche kerk, in 't begin der 17de eeuw ten onzent ontstaan tengevolge van kerkrechtelijke en dogmatische verschillen met de Roomsche kerk. Onder den invloed der Jezuieten was hier te lande de keuze der bisschoppen door de kapittels, een eeuwenoude instelling, afgeschaft. De oud-Roomschen beschouwden echter de apostolische vicarissen, door de kapittels gekozen, als wettige bisschoppen van Utrecht. De paus ontkende dit, zette den vicaris Petrus Codde af, en benoemde zelf Theodorus de Kock (1702). Hierbij kwam, dat vele Nederlandsche geestelijken Jansenistische gevoelens hadden (zie het artikel *Jansenisme*). Vandaar de naam der Clerezy: Jansenisten. Op eene, 1765 te Utrecht gehouden kerkvergadering traden zij op als de Oud-Roomsche kerk der Nederlanden. Zij erkenden, ofschoon door hem vervloekt, den paus als zichtbaar opperhoofd der Roomsch-Katholieke kerk, doch loochenden zijne onfeilbaarheid, en hielden vast aan de bovengenoemde oude kerkrechtelijke instelling. Wat de kerkleer aangaat, deze wijkt niet af van die te Trente werd vastgesteld (zie het artikel *Trente*). De Clerezy heeft 1 aartsbisdom (Utrecht) en 2 bisdommen (Deventer en Haarlem), 27 parochies met ruim 10.000 leden, en een seminarie te Amersfoort. [20.

Clericalisme. Dit woord is afgeleid van clerus. In de Roomsche kerk is clerus de orde van de geestelijken. Onder clericalisme in engeren zin moet daarom verstaan: 1º de overheersching van de geestelijken over de leeken, m. a. w. het stelsel, volgens hetwelk het aan den clerus, als de eigenlijke, actieve kerk en middelares tusschen God en den zondaar, toekomt vast te stellen, wat wij hebben te gelooven en te doen; 2º het tot op zekere hoogte oefenen van heerschappij door de kerk over den staat. Het woord wordt echter ook in een ruimeren zin gebruikt. Zoo verweet men van liberale zijde meermalen aan de Protestantsche Christelijke Staatspartijen, dat zij clericaal waren, dat is dus: dat zij streefden naar de overheersching eener publieke kerk over den staat. Dit geschiedde echter geheel ten onrechte. Volgens de antirevolutionaire beginselen is de overheid wel in hare conscientie gebonden aan de wet Gods, maar is zij niet afhankelijk van een bepaalde kerk. Terecht merkten Groen van Prinsterer en Kuyper op, dat feitelijk de liberalen clericalen waren, omdat zij uit de hoogte neerzagen op alles wat van hunne theorieën afweek; omdat zij in de practijk eischten, dat de staat het orgaan zou zijn, om hun (on)geloofsleer aan het volk op te dringen; en omdat zij andersdenkenden op indirecte wijze de vrije uiting der conscientie beletten. [25.

Clericus, latijnsch woord, dat beteekent: tot den Clerus behoorend. Deze benaming komt in de Roomsche kerk toe aan allen die tot den z.g.n. geestelijken stand behooren, maar wordt in de practijk meest tot den priester beperkt.

Clericus (Johannes), alias Jean le Clerc, 1657—1736, geboren te Genève, studeerde daar, te Saumur en te Londen in de theologie en de philosophie, en werd in 1684, onder invloed van Ph. à Limborch, benoemd tot hoogleeraar aan het Seminarie der Remonstranten te Amsterdam, en belast met het onderwijs in de oude letteren, het Hebreeuwsch en de Wijsbegeerte. Een professoraat in de godgeleerdheid durfde men hem niet geven, omdat hij algemeen bekend stond als Sociniaan. Toch werd hem later ook het onderwijs in de kerkgeschiedenis opgedragen. In 1728 verloor hij, terwijl hij stond te doceeren, plotseling zijn spraak en ook grootendeels zijn geheugen. Clericus was een man van veelzijdige wetenschap, die vele werken geschreven heeft, welke hem doen kennen als voorlooper der vrijzinnige richting. Behalve

studiën over Oud-Testamentische critiek en exegese, verscheen van zijn hand een Schriftverklaring, „vrij van dogmatische vooroordeelen", gelijk het heet, d. w. z. losgemaakt van en in tegenspraak met wat de kerken der reformatie in hun belijdenisschriften hadden uitgesproken. Bekend is vooral de door hem in 1698 bezorgde nieuwe editie van de door J. B. Cotelerius († 1686) in 1672 uitgegeven *Apostolische Vaders*. [20.

Clerus = naam in de Roomsche kerk van den geestelijken stand, afgeleid van het Grieksche woord *klèros*, dat *erfdeel* beteekent, omdat deze stand beschouwd wordt als tot erfdeel des Heeren geroepen te zijn, naar het voorbeeld der Levieten (Num. 18 : 20). Wie de tonsuur (kruinschering) ontvangen heeft, behoort tot den Clerus, die echter in hoogere en lagere orden is onderscheiden. De Clerus vormt bij Rome de eigenlijke kerk, in onderscheiding van den leekenstand. De Reformatie achtte deze onderscheiding in strijd met Gods Woord, in 't bizonder met het algemeen priesterschap der gelooviqen. [20.

Cloppenburch (Johannes) werd den 15den Mei 1592 te Amsterdam geboren. Als alumnus (voedsterling) der stad kwam hij in het Staten-college te Leiden, dus in het hospitium van de Leidsche Hoogeschool, waar hij vriendschap sloot met Gisbertus Voetius. Voetius had veel met hem op. Ook gevoelde Cloppenburch zich aangetrokken tot Gomarus. Fel openbaarde hij zich tegen de benoeming van den Sociniaan Vorstius tot hoogleeraar van de Leidsche Academie.

In 1612 verliet hij Leiden, trok naar Franeker en reisde in 1613 naar verschillende buitenlandsche hoogescholen. Een jaar vertoefde hij te Bazel en in Genève liet hij zich zelfs als student inschrijven.

In 1616 keerde Cloppenburch in zijn vaderland terug, van uitstekende getuigschriften voorzien. In ditzelfde jaar werd hij dienaar des Woords te Aalburg, waar hij eens een dispuut had met den later zoo beruchten predikant Slatius. In Aalburg was hij in de onmiddellijke omgeving van zijn trouwen academie-vriend Voetius; ja, in 1618 werd hij zelfs diens collega in Heusden. Niet lang zou echter de samenwerking van deze beide geestverwante predikanten duren, want in 1621 werd Cloppenburch in Amsterdam beroepen, welke roeping hij als voedsterling dezer stad naar de gewoonte dier tijden terstond opvolgde. Hier werd hij een vurig bestrijder van Wederdoopers en Arminianen. Door zijn optreden tegen den Amsterdamschen schouwburg en wegens zijn hevig verzet tegen de vroedschap en den Arminiaansch-gezinden hopman Vlooswijk, zag hij zich (naar zijn gedachte) genoodzaakt Amsterdam te verlaten en elders een rustig verblijf te zoeken. Deze vlucht uit Amsterdam en deze verlating van zijn dienst wordt door velen zeer afgekeurd.

In de maand November van het jaar 1626 werd hij door den kerkeraad van Amsterdam losgelaten en nam hij het beroep naar Brielle's kerk aan. Hier in Brielle verschenen er verschillende wetenschappelijke geschriften van zijn hand. In 1641 werd Cloppenburch hoogleeraar in de theologie aan de Illustre School te Harderwijk. Hij doceerde nu de practische theologie, dus in die dagen de geloofsleer. Hier liet hij onder meer ook disputeeren over het verbond der werken. Ook wees hij op het onderscheid in het woord vergeving in Rom. 3 : 21 en 26. Hij heeft dus in Harderwijk de eigenaardige zoogenaamde foederaal-theologie (verbondsleer) onderwezen.

In 1643 wisselde hij Harderwijk's Illustre School met de Academie te Franeker. Tevens werd hij hier academie-prediker. Ook nu bepaalde zich zijn onderwijs tot de geloofsleer. In Franeker arbeidde hij ijverig en getrouw met Maccovius en Coccejus. Bij de studenten was hij zeer bemind. Hij overleed 29 of 30 Juli 1652. Zijn collega Schotanus hield de lijkrede. Zijn kleinzoon, de later bekende hoogleeraar te Leiden Johannes à Marck, zorgde voor de uitgave van zijn *Omnia Opera* (1684 in twee kloeke deelen uitgegeven).

Cloppenburch was ongetwijfeld een geleerd man. Wonderlijk schijnt ons de combinatie in zijn vriendschap met Voetius en Coccejus, maar men vergete niet, dat tijdens het leven van Cloppenburch van strijd tusschen deze beide mannen nog geen sprake was. Cloppenburch's naam mag met eere worden genoemd. Hij was een kundig man, een goed docent en een veelweter. In Friesland had hij zich vele vrienden gemaakt. Na zijn dood werden zijn Omnia Opera gedeeltelijk op kosten van de Friesche Staten uitgegeven. Misschien is zonder Cloppenburch Coccejus niet te verklaren. [18.

Cloux (Alphonse Pierre Antoine du), geboren 1808, gestorven te Bedum 30 Juli 1890, studeerde te Groningen, was predikant in de Nederlandsche Hervormde kerk te Vierhuizen (1832—1837), Losdorp (1837—1851), Oldebroek (1851—1856), Oud Alblas (1856—1857), 's Grevelduin Kapelle (1857—1864), Spijk (1864—1873). Hij is het eerst bekend geworden door zijn aanklacht tegen Ds H. de Cock, den vader der Afscheiding, wegens het doopen van kinderen uit zijn gemeente Vierhuizen. In 1838 te Losdorp veranderde hij van inzichten en werd hij een strijder tegen de synodale organisatie. En toen de voormannen van het Réveil in 1848 leeraars, opzieners en leden der Hervormde kerk uitnoodigden tot een samenkomst ter beraadslaging over belangrijke aangelegenheden, zoowel den vorm als de leer dier kerk betreffende, nam Du Cloux daarvoor de correspondentie in Groningerland op zich. Groen van Prinsterer bood hem aan te zullen zorgen, dat, al ware het ook voor tien broeders, de reiskosten van die vergadering op 18 Augustus 1848 zouden worden gerestitueerd. Hij gaf aan die uitnoodiging gehoor en woonde deze belangrijke samenkomst in het Odeon te Amsterdam bij. Van nu af aan nam hij levendig deel aan den strijd voor kerkherstel. Hij schreef meer dan één brochure tegen het gerevideerd reglement voor het bestuur der Nederlandsche Hervormde kerk (1848—1849), en zond daartegen op 12 Februari 1849 namens den kerkeraad van Losdorp een Protest bij de Synode in. Hij introduceerde het verslag over het ontstaan en de aanvankelijk verrichte werkzaamheden der vereeniging: „Hebt acht op uzelven en op de leer" en werd redacteur van het tijdschrift: *De Wachter*

op Sions muur (1852). Zoo was hij een der vaders van „de Vrienden der Waarheid", die streden voor de handhaving van de leer en de rechten der Gereformeerde kerk. Ten antwoord op vragen door het tijdschrift *De Morgenster* aan hem gedaan, schreef hij in 1854 zijn brochure: *Zijt altijd bereid tot verantwoording, aan een iegelijk, die u rekenschap afeischt.* Met de predikanten H. W. A. Verhoeff en W. Krayenbelt diende hij in 1857 een aanklacht in tegen Dr Zaalberg; op welk driemanschap een honend lied verscheen, dat algemeen aan den heer Van Dam van Isselt, lid der eerste Kamer, werd toegeschreven. Den 9den Juni 1857 deed Du Cloux de eerste prediking in een door de Vrienden der Waarheid te Middelburg opgerichte „Evangelisatie". Wegens een preek op 15 Juli 1860 te Raamsdonk gehouden over 2 Kron. 33 : 13*b*, werd hij aangeklaagd den koning en het koninklijk huis te hebben beleedigd. Toen Du Cloux (clou = *spijker*) in zijn *Spijker*-periode de groote tegenvoeter was van Ds *H. J. Spijker*, den voorzitter der Synode, gaf Beets, op een vraag naar den toestand der Nederlandsch Hervormde kerk, op zijn geestige manier ten antwoord: „Ze gaat tusschen twee *spijkers* door". Du Cloux gaf voorts vele bundels leerredenen in het licht, die bij het Gereformeerde volk zeer gezocht waren. [30.

Clovis, (= Chlodwig, later Louis) 465—511, koning der Franken, uit het geslacht der Merovingers, huwde in 493 een Bourgondische prinses Clotilde, die tot het Christendom was bekeerd. Toen Clovis in 496 ten strijde toog tegen de Alemannen, en dezen in den beslissenden slag schenen te zullen zegevieren, beloofde hij, christen te zullen worden, wanneer hem de victorie ten deel viel. Na de overwinning behaald te hebben, liet hij zich met 3000 Franken te Reims door den aartsbisschop Remigius doopen.

Cluni of Clugny (Latijnsch Cluniacum) is de naam van een klooster in de diocese Maçon in Bourgondië. Cluni is het uitgangspunt geweest van de hervormingsactie der Cluniacensers. [24.

Cluniacensers. Deze congregatie van kloosters werd in 910 gesticht door den abt *Berno*. Doel van de stichting was reformatie van het vervallen kloosterleven. De tweede abt *Odo* (927—941) heeft de regels voor deze orde verscherpt. Oorspronkelijk waren de Cluniacensers Benedictijnen; maar, omdat de orde der Benedictijnen in verval geraakt was, was reformatie noodig. Odo trachtte aan de monniken de heerschappij over zichzelve terug te geven. Daarom werd voorgeschreven, dat zij op bepaalde plaatsen en tijden zwijgen moesten. Ze mochten alleen spreken door teekens te geven. Spoedig was het klooster van Cluni beroemd. De monniken uit dat klooster werden de heiligen des volks. Die mannen met dat gekastijde lichaam met die onmiskenbare sporen van wereldverachting en zelfverloochening trokken machtig aan. Vele kloosters vereenigden zich met het moederklooster te Cluni tot een congregatie, die al spoedig 2000 kloosters telde. De abt van Cluni was tegelijk abt (archiabbas) over de andere kloosters, welker prioren geheel en al afhankelijk waren van den abt van Cluni. Onder *Odilo* (994—1018) trad de Cluniacenser congregatie in het openbaar op en vooral na paus Gregorius V begon haar machtige invloed op de kerk duidelijk te worden. Men noemde den abt van Cluni „koning" en aartsengel van alle monniken. De Duitsche keizers en de koningen van Frankrijk stonden in relatie tot het klooster. Mannen als Gregorius VII, Urbanus II, Paschalis II zijn uit deze congregatie voortgekomen. De vorsten gaven rijke geschenken aan de congregatie, de pausen zorgden voor privilegiën. Dat was een oorzaak, dat ook in deze orde verval kwam. Sinds den abt *Pontius* (1109—1125) verslapte de tucht. Wel poogde men in de 13e en 14e eeuw de orde te reformeeren, maar tevergeefs. Richelieu trachtte ook verbetering aan te brengen, maar hij slaagde niet. Met de Fransche revolutie werd de congregatie opgeheven. Het klooster van Cluni is nog maar een ruïne.

Het doel der Cluniacensers was allereerst geweest het ideaal van de Middeleeuwsche vroomheid te bereiken door *los van de wereld* te worden. Van alle banden (familie en overheid) moest men vrij worden. Vandaar het coelibaat en de strijd tegen de simonie. In de tweede plaats moest de van de wereld losgemaakte geestelijkheid arbeiden voor een ander ideaal d.i. *opperheerschappij van de kerk over alle wereldlijke overheid.* Er moest een groote kerkstaat komen. Het beginsel, reeds belichaamd in de pseudo-Isidorische decretalen moest doorwerken. Petrus had twee zwaarden gehad, een geestelijk en een wereldlijk zwaard. De paus kon het wereldlijke zwaard overdragen aan den keizer, maar deze moest wel bedenken, dat hij het *ontvangen* had. Hildebrand heeft deze gedachten werkelijkheid doen worden. Het streven van de Cluniacensers is in deze woorden samen te vatten: *los van de wereld, om boven de wereld te komen.* [24.

Coccejus (Johannes) zag den 9den Augustus 1603 te Bremen het levenslicht, waar zijn vader Timann Koch stadssecretaris was. Reeds vroeg blonk hij boven zijn medeleerlingen uit. Aan de Illustre school te Bremen, een soort gymnasium met theologische school, maakte hij groote vorderingen inzonderheid in de oude talen. In de theologie werd hij onderwezen door mannen als Crocius en Martinius, die op de Dordtsche Synode een geheel eigen positie innamen en afkeerig waren van een strenge opvatting van de leer der voorbeschikking. In 1625 begaf hij zich naar Hamburg om onder leiding van een geleerden Jood zich te oefenen in de geschriften der rabbijnen. In 1626 werd hij student aan Franekers academie. Hier kreeg hij onderwijs van mannen als Maccovius en Amesius, maar vooral van den beroemden kenner der Oostersche talen Sixtinus Amama, die wat zijn rechtzinnigheid betrof in minder goed gerucht stond. Aan de Franeker academie kwam Coccejus' groote bedrevenheid in de oude en de Oostersche talen spoedig aan het licht en zelfs professor Vossius zong zijn lof. In 1629 trok Coccejus naar Leiden en Groningen, waar hij vluchtig kennis maakte met Polyander en den beroemden Gomarus. In 1630 werd hij als opvolger van Martinius aan de Illustre school van zijn geboortestad aangewezen. Met een schoone en doorwrochte rede ving hij in Bremen zijn professoraat

in de bijbelsche filologie (Hebreeuwsch en Grieksch) aan. Hier wierp hij zich op de uitlegging van de bijbelboeken Job en Prediker. In 1636 echter werd Coccejus tot hoogleeraar in de Hebreeuwsche taal aan de Franeker academie, waar men den knappen student niet vergeten had, benoemd. Den 7den December 1636 aanvaardde hij zijn ambt. Hier werd hij tot zuiver-theologische studiën geprikkeld, welke niet onopgemerkt bleven. In 1643 werd hij dan ook te Franeker tot theologisch professor benoemd op een tot f 1400 verhoogd inkomen. Nu doceerde hij de uitlegging van de Heilige Schrift, terwijl hij ook op *leerstellig* gebied zich weldra niet onbetuigd liet. Zijn faam was echter ook naar Leiden doorgedrongen en in 1650 werd hij hier tot theologisch hoogleeraar benoemd. Hij onderschreef het bekende onderteekeningsformulier, maar achtte zich als professor door geen kerk gebonden. Zijn eerste pennestrijd was tegen de Roomschen en de Socinianen gericht. Onvermoeid gaf hij zijn lessen. Ook in Leiden bleef aanvankelijk zijn rechtzinnigheid onbesproken. Maar in 1658 begon de rumor in casa, ving de twist, die heel de kerk jaren achtereen in beroering zou houden, aan. Reeds vroeger had Coccejus over de instelling van den sabbath eigenaardige gevoelens verkondigd. Maar toen zijn ambtgenoot te Leiden, Heidanus, in 1658 dezelfde meeningen openlijk liet verdedigen, deed professor Essenius te Utrecht den eersten aanval op Coccejus. Nu was de sabbaths-kwestie zelve waarlijk niet nieuw. Maar in den vromen kring van Voetius te Utrecht maakte men zich bezorgd, dat de te Leiden verkondigde stellingen tot velerlei ontheiliging van den dag des Heeren aanleiding zouden geven. Gelukkig vermaanden de Staten van Holland tot pays en vreê.

Maar het geschil bleef niet tot de vraag over den sabbath beperkt. Niet slechts dat Coccejus als Duitscher van afkomst en opvoeding in het Nederlandsche puritanisme nooit is thuis geraakt, hij kwam ook met een nieuwe zoogenaamde foederaal-theologie (verbondsleer) en een wonderlijke, typisch-allegorische schriftverklaring, waardoor heel het Gereformeerde leer-systeem tot in de grondslagen werd ondermijnd. Voetius opende nu op dit punt den strijd en viel Coccejus over zijn verklaring van Rom. 3 : 25, over de volgens dezen *onvolkomen* vergiffenis onder het Oude en *volkomen* vergiffenis onder het Nieuwe Verbond, openlijk aan (1665). Hij sprak zelfs van de leugenachtige en gevaarlijke uitlegkunde van den Leidschen professor Coccejus. Ook kreeg deze het te kwaad met den Groninger hoogleeraar Maresius, die hem een gevaarlijken nieuwigheidszoeker heette (1662). Zelfs werd beweerd, dat Coccejus de alomtegenwoordigheid Gods loochende. Zijn vriend Heidanus stond hem in deze voor hem zoo woelige dagen getrouw ter zijde. Den 5den November 1669 overleed Coccejus.

Coccejus was een man van voorname houding, ietwat mundain, maar ontegenzeggelijk een geleerde van den eersten rang. Zijn naam werd een leuze. Bij de Voetianen vond men echter „puriteinsche preciesheit", bij de Coccejanen niet. Er gaapte weldra tusschen beide partijen een kloof, die niet te overbruggen viel.

De fout van Coccejus school niet hierin, dat hij met nadruk wees op het verbond. Zijn fout was, dat hij in de verschillende perioden van het genadeverbond een wezenlijk verschil in de genade aannam. De geloovigen onder het Oude Verbond verkeerden tot aan de opstanding van Christus slechts in een *beperkten* toestand van zaligheid. Hij beriep zich daartoe op Rom. 3 : 25 en Hebr. 11 : 40 en leerde, dat de zonden slechts met oogluiking onder het Oude Verbond werden *voorbijgegaan*.

Coccejus' verbondsleer op zich zelf genomen was dus niet nieuw (denk aan Zwingli, Calvijn, Olevianus, Martinius, den leermeester van Coccejus en aan Cloppenburch, zijn ambtgenoot in Franeker), maar het nieuwe lag hierin, dat hij een *bijbelsche* geloofsleer wilde geven, in de rangschikking der stof de orde volgde van de bedeeling des verbonds, en op deze wijze het zuiver theologisch standpunt (alles uit en door en tot God) uitruilde voor het anthropologische (de Christen in het middelpunt), ja van heel de geloofsleer een *geschiedenis der openbaring* maakte.

Voorts was zijn uitlegkundig beginsel zoo willekeurig en grillig mogelijk. In elk tekstwoord van het Oude Testament ontdekte hij Christus. Dit kunststukje gelukte hem slechts door de wonderlijkste schriftverdraaiing en schriftvergeestelijking, door een overvloedig gebruik van de allegorische methode. Van moderne zijde moge men Coccejus bejubelen als den baanbreker van een nieuwe bijbelsche richting en den slooper der overgeleverde kerkleer, voor ons is hij de man, die (misschien zijns ondanks) de Gereformeerde waarheid ten zeerste heeft ondermijnd. [18.

Cock (De). I. *Hendrik de Cock* (1801—1842) werd den 12den April 1801 te Veendam geboren. Zijn ouders, „ofschoon alleszins godsdienstig en in elk opzicht achtenswaardig", waren de zoogenoemde liberale richting toegedaan, evenals de predikant van Wildervank, waarheen zijn ouders, kort na zijn geboorte, verhuisden, wijl zijn vader daar tot schout en later tot burgemeester benoemd werd. De catechiseermeester Nieman te Wildervank evenwel, die op de catechisaties sprak van de noodzakelijkheid van wedergeboorte, geloof en bekeering, heeft het eerste zaad des evangelies in zijn hart gestrooid. Daar hij opgeleid zou worden voor predikant, studeerde hij eerst aan de Latijnsche school te Groningen en daarna aan de Hoogeschool aldaar. Als student leidde hij een onberispelijk leven, studeerde hij ijverig en werd algemeen geacht en bemind „wegens zijn gezond verstand en zijn rondborstig en open karakter". Ofschoon de liberale beginselen van het vooral in Groningen heerschend rationalistisch supranaturalisme toegedaan, onderscheidde hij zich in zijn studententijd door een gemoedelijken ernst, en had hij somtijds veel strijd in zijn ziel over de zaligheid. En zijn verloofde, straks in het voorjaar van 1824 zijn echtgenoote, zelve ernstig bekommerd over haar eeuwig heil, versterkte onwillekeurig in De Cock de neiging tot de geopenbaarde waarheid en de Schriftmatige mystiek. „Hij was van middelbare lengte en tengere gestalte, voor-

zien van een goed gewelfd hoofd met donkerbruin haar, langwerpig gelaat met donkere, opene oogen, welgevormden neus en vriendelijken mond, waarom lichtelijk een glimlach speelde", zoo werd hij door zijn weduwe beschreven.

Den 7en Maart 1824 aanvaardde hij het predikambt te Eppenhuizen, welke standplaats hij in 1827 verwisselde met Noordlaren, waar hij vertoefde tot 1829, toen hij vertrok naar Ulrum, waar hij 29 October, bevestigd door zijn ambtsvoorganger, prof. Hofstede de Groot, de bediening aanvaardde. Tot nog toe was De Cock wel ijverig in de bediening, en ijverig in zijn prediking, maar hem ontbrak de kennis van zonde en schuld en het levende geloof. Dit leerde hij te Ulrum kennen. De gesprekken met godvreezende menschen, de lezing van Gereformeerde schrijvers, vooral van Calvijn's *Institutie*, werden voor hem gezegend. Deze verandering had invloed op zijn prediking. De leer van zonde en genade werd van nu aan de grondtoon.

Gevolg van deze verandering was, dat er leven en beweging kwam in de gemeente. De vromen leefden op, zondaren werden bekeerd, doch de wereldsch gezinden ergerden zich aan zijn prediking. Allengs leerde De Cock ook verstaan, dat de geest des tijds, de liberale richting zijner dagen, geheel in strijd was met het Woord Gods, en dat de afwijking in leer en leven, in kerk en academie veel grooter was, dan hij tot nog toe vermoed had. Onder den indruk van het doorwerken van den revolutiegeest, den voortdurenden oorlog en van de rondwarende cholera schreef hij in het najaar van 1832 een „ernstige en hartelijke toespraak" aan zijn landgenooten, waarin hij oproept tot bekeering, tot reformatie van kerk en school en academie. Om de oogen van vele onkundigen te openen, gaf hij de *Besluiten van de Nat. Dordtsche Synode* uit met een inleidend woord.

Van dien tijd af noemde hij zich „Gereformeerd leeraar te Ulrum". Hij begon ook op de ringvergadering vrijmoediger te getuigen van het recht en de waarheid der Gereformeerde belijdenis. Vurig begeerde hij van den Heere, „dat er iemand mocht opstaan om den strijd tegen de leugen en voor de waarheid krachtig aan te binden". Doch toen in de eerste helft van 1833 twee werkjes verschenen van Ds. Brouwer van Uithuizen en Dr. Reddingius van Assen, waarin de vromen werden voorgesteld als bekrompen menschen, die de vorderingen der wetenschap niet op prijs stelden, die niet kunnen verdragen, dat de leeraars, vrij van banden der formulieren, verkondigden, wat zij meenden als waarheid in de Schrift te vinden, en die een leer voorstaan, „welke het voornaamste doel der evangeliedienst, des menschen wezenlijke verbetering tegenwerkt, alle aandrang tot deugd en heiligheid krachteloos maakt", enz., bracht hij deze geschriften op de classicale vergadering te Onderdendam ter sprake, en toen niemand durfde verklaren, dat hij het met deze geschriften niet eens was, en de praeses zelfs de onmacht van den mensch met betrekking tot zijn zaligheid durfde bestrijden, rijpte bij De Cock het plan om tegen Brouwer en Reddingius op te treden.

Intusschen gebeurden er dingen, die den haat tegen De Cock aanwakkerden en hem in conflict brachten met het kerkbestuur. Tijdens de verbouwing van de kerk te Ulrum, vervulde hij hier en daar een liefdebeurt, en trok, waar hij optrad, zeer veel volk. Daarbij kwam dat de kerkeraad van Ulrum besloot *a.* geen gezangen meer te laten zingen, *b.* kinderen te doopen van ouders, buiten Ulrum woonachtig, die bezwaar hadden bij hunne predikanten, die niet Gereformeerd waren, hunne kinderen te laten doopen, en *c.* catechisanten aan te nemen uit andere gemeenten.

Naar aanleiding van het gebeurde werden allerlei valsche geruchten verspreid. Men verhaalde dat De Cock de verkiezing Gods stelde als voorwaarde der Evangelieprediking, dat hij geleerd had op de catechisatie: „Onze lieve Heer handelt juist zoo met de menschen, als een boer met een nest vol jonge honden; die de boer niet houden wil, verzuipt hij". Ds. van der Linden van Kantens deelde zulke verhalen mee in een Brief, en maakte den naam van De Cock bespottelijk als het hoofd van menschen, „die ieder onderwijs versmaden, en wat kennis in de godsdienst betreft door hun stalvee schier overtroffen worden", terwijl Ds. Laurman in zijn *De Dweeper* aan het hooge kerkbestuur verzocht om zorg te willen dragen „dat geen jeugdige leeraren met den valschen geest eener onzalige dweeperij bezield" „hun dweepachtige stem" doen hooren in onze kerkgewelven, of dat zulk „een grijpende wolf in de schaapskooi doorgedrongen" als „een razend ondier" uitgeworpen wordt.

Inmiddels was De Cock gereed gekomen met het werk tegen Brouwer en Reddingius: *Verdediging van de ware Gereformeerde leer en van de ware Gereformeerden, bestreden en ten toon gesteld door twee zoogenaamde Gereformeerde leeraars, of de schaapskooi van Christus aangetast door twee wolven.* In dit geschrift stelt De Cock de predikanten, die van de erkende belijdenis afwijken voor als „dwazen en blinden", „farizeërs en geveinsden", „wolven in de schaapskooi van Christus", „brekers van hun eed, bezworen hebbende de Gereformeerde leer te handhaven" en de Gereformeerde leer tegenstaan. Deze taal was zeer forsch, maar waar. De Cock gebruikte, ter aanduiding van ongereformeerde leeraars, woorden uit de Heilige Schrift, die Jezus gebruikte tegen de Farizeën, en zooals in het „Gebed voor allen nood der Christenheid" de valsche leeraars „grijpende wolven en huurlingen" genoemd worden.

Den 19den December 1833 werd De Cock voor het classicaal bestuur van Middelstum ontboden, om te antwoorden op de vragen: 1. of de aanklacht omtrent het doopen waarheid bevatte en of hij daarmede wenschte voort te gaan, 2. of hij personen van elders op zijn catechisatie toeliet, en of hij het werkje tegen Brouwer en Reddingius wilde herroepen. De Cock wilde het doopen en catechiseeren nalaten, als men hem aantoonde uit Gods Woord en de kerkelijke reglementen dat hij zich misdragen had, en hij wilde ook het boekje tegen Brouwer en Reddingius herroepen, indien men hem op grond van

Gods Woord van het verkeerde kon overtuigen. Hem werd geen gelegenheid gegeven zijn gedrag op grond van Gods Woord te rechtvaardigen. Nog dienzelfden dag werd hij geschorst op deze gronden: 1°. Het schrijven van het werkje: *Verdediging van de Gereformeerde leer*, 2°. het doopen van kinderen uit andere gemeenten en 3°. het aannemen van catechisanten uit andere gemeenten. Stuitend ergerlijk en onrechtvaardig was dit vonnis. Hij werd veroordeeld, zonder dat hem gelegenheid gegeven was zich te rechtvaardigen, zonder dat een poging was gedaan, om hem op grond van Gods Woord en de kerkelijke bepalingen van het verkeerde te overtuigen. Doch zijn rechters hadden van te voren afgesproken dat De Cock „moest buigen of vallen".

In Ulrum heerschte groote verslagenheid, toen het vonnis bekend werd. Het volk wilde den geliefden prediker met geweld op den preekstoel brengen. Maar De Cock wist het volk tot bedaren te brengen, en zocht, wars van scheuring, in den weg des rechts, herziening van het vonnis. Daarom onthield hij zich van alle ambtelijk werk, verzocht van het Provinciaal kerkbestuur herziening van het vonnis en beriep zich op den koning. Maar zijn beroep had geen gunstige uitwerking. Den 3den Maart gedaagd voor een commissie van het Provinciaal kerkbestuur, werd het classicale vonnis, na verantwoording, door het Provinciaal kerkbestuur bekrachtigd en verscherpt tot een schorsing voor twee jaren met verlies van tractement.

Intusschen had De Cock onderscheidene werkjes geschreven en ook een voorrede in een boekje van Jacobus Klok: *De Evangelische gezangen getoetst en gewogen en te licht bevonden.* De schrijver noemt de gezangen „Sirenische minneliederen, om de Gereformeerden al zingende van hun zaligmakende leer af te helpen en een valsche leugenleer in te voeren." Ofschoon dit boekje in al te forschen toon geschreven was, en het aan den inhoud te merken is dat hier geen geletterd man de pen had gehanteerd, kon De Cock dit boekje uitgeven met een voorrede van zijn hand, omdat hij van oordeel was hiermede de waarheid te kunnen dienen. Op grond nu van de uitgave van dit boekje van Klok werd De Cock „afgezet als predikant, met veroordeeling van denzelven in de kosten."

De Cock wilde geen gehoor geven aan den raad om zich af te scheiden. Zoolang niet alle middelen waren beproefd om de herstelling in zijn dienst te bevorderen, zoolang niet overtuigend gebleken was dat de kerk zóó diep vervallen was, dat de verdediging en handhaving der leer en der rechten der kerk met afzetting werd gestraft, zóó lang achtte hij afscheiding van de kerk ongeoorloofd. Om die reden beriep hij zich op de Algemeene Synode, en deze veranderde het vonnis in zoover, dat hem nog zes maanden tijds verleend werd „om zich te beraden, of hij zijn aanvallen tegen de gezangen wilde herroepen."

Onder den indruk van al het onrecht en den smaad hem aangedaan, greep een ontwikkelingsproces plaats in zijn ziel. De kerkbesturen hadden hun eigen wil en inzicht geplaatst boven het Woord van God. Hieruit moest volgen — zooals ook Groen terecht opmerkt — de afscheiding. En toch — zoo weinig was De Cock separatist — hij wilde nog eerst een tweetal middelen beproeven: een schrijven richten naar den koning en de tusschenkomst inroepen van de synodale commissie. Doch de Heere regeert. Hij die de oorzaken van de Afscheiding deed worden, zou ook de aanleiding geven. In zijn voornemen om naar den koning en naar de synode te gaan, werd hij verhinderd door de ziekte en het sterven van zijn oudste dochtertje. 's Daags daarna, 9 October 1834, kwam onverwacht Ds Scholte van Genderen-Doeveren. Deze preekte des Vrijdagsavonds, 10 October, voor hem in Ulrum, en doopte eenige kinderen, doch het verzoek, dat Scholte ook 's Zondags zou preeken, werd door den consulent, op aandringen van het Provinciaal kerkbestuur, afgewezen. Nu was het voor De Cock beslist. Van de Synode was niets meer te hopen. Het stond vast dat hij met Januari 1835 voor goed buiten het ambt zou staan. De besturen kozen partij voor de leugen en tegen de waarheid, en daarom was voor hem het Hervormd kerkbestuur een valsch en ongoddelijk bestuur, en de Nederlandsche Hervormde kerk onder dat bestuur geworden een valsche kerk, waarvan de gelooVigen zich moeten afscheiden om bij de kerk te blijven. De Cock was reeds twee jaren in doleantie geweest, maar zijn klachten hadden niet gebaat. De officiëele Hervormde kerk had hem bevolen niet meer te roepen voor de eer des Heeren, en hij hoorde hierin de roepstem des Heeren: „Gaat uit van haar, mijn volk, opdat gij aan haar zonden geen gemeenschap hebt".

Den 13 October 1834 werd door hem en den kerkeraad van Ulrum de „Acte van Afscheiding of Wederkeering" geteekend, en in den avond van den 14den October vereenigden de gemeenteleden „na biddend en knielend opzien tot den Heere" zich met het besluit des kerkeraads. Slechts een achttal leden weigerden de Acte te onderteekenen.

Het opschrift van de Acte luidt: „Acte van Afscheiding of Wederkeering", waarmede door Ulrum's kerk werd uitgesproken, dat zij de Afscheiding beschouwden als een wederkeering tot de leer, de tucht en den dienst der vaderen. De Cock en de gemeente van Ulrum wilden zich niet openbaren als een nieuwe kerk, maar als de aloude Gereformeerde kerk, van dwalingen gezuiverd. Zij verklaren: „dat zij overeenkomstig het ambt aller gelooVigen, art. 28, zich afscheiden van degenen, die niet van de kerk zijn, en dus geen gemeenschap willen hebben met de Nederlandsche Hervormde kerk, totdat deze terugkeert tot den waarachtigen dienst des Heeren" en dat zij zich wilden „vereenigen met elke op Gods Woord gegronde vergadering, aan wat plaatse God dezelve ook vereenigd heeft", en dat zij zich in alles wilden houden aan Gods Woord, de Formulieren van eenigheid en voor het tegenwoordige aan de Kerkenordening van 1618/19.

Wat zij bedoelden verklaart De Cock in een stuk: „Toespraak en uitnoodiging aan de gelooVigen en ware Gereformeerden in Nederland", 1 November 1834 opgesteld: „Wij hebben ons afgescheiden van de Synodale Hervormde kerk

om weder te keeren tot de gronden onzer vaderen". „Wij hebben ons gescheiden niet van de ware Gereformeerde kerk, noch van de ware Gereformeerden". „Wij scheiden ons slechts van onze Synodale kerk of gelijk zij zichzelve noemen Liberale kerk, totdat deze terugkeert tot den weg der vaderen, dien zij verlaten, en tot het allerheiligst geloof, dat zij verloochend hebben". Ook sprak De Cock in een adres aan Z. M. den koning, van uit den kerker te Groningen, dat de gemeente van Ulrum recht had op het gebruik der kerk en de goederen „als hun gemeenschappelijk in eigendom toebehoorende".

De bedoeling van De Cock was geen scheuring, maar reformatie. Dit kon niet anders dan door scheiding van de besturen, van het valsche genootschap. Want de hervorming werd tegengewerkt. De kerkelijke besturen lieten aan De Cock en den kerkeraad geen vrijheid naar het Woord Gods en de Gereformeerde Belijdenis te handelen. Al zou er formeel aanmerking op te maken zijn, dat de Nederlandsche Hervormde kerk verklaard werd voor valsche kerk, omdat het kerkbestuur bij het aangeven van de redenen niet noemde, dat hij den Christus der Schriften predikte, maar omdat hij tegen de verordeningen handelde; al verklaarde ook het Provinciaal kerkbestuur in *De Boekzaal* van Februari 1835, „dat hij door geen kerkelijk bestuur om zijn *gevoelens*, maar om zijn *gedrag* was afgezet"; materiëel had De Cock volkomen gelijk, omdat de Synodalen menschengeboden hooger stelden dan het Woord Gods, en er zelfs niet één poging gewaagd is door de kerkelijke besturen om, zooals De Cock zelf dit verlangde, hem op grond van het Woord van onrecht te overtuigen.

Alles was er op gericht om zich van De Cock, die de waarheid durfde zeggen, en voor het recht der belijdenis opkwam, te ontdoen. Geen kerk heeft het recht een predikant, die voor de rechten van den Koning der kerk opkomt en eischt, dat de grondslagen der kerk onwrikbaar worden gehandhaafd, af te zetten, omdat hij tegen een kerkelijke verordening zondigt. Zulk een onschriftmatig vonnis is niet een handeling van de ware kerk, maar van de valsche kerk. Trouwens De Cock had ook het recht de predikanten Brouwer en Reddingius „wolven in de schaapskooi" van Christus te noemen, en over Evangelische gezangen een afkeurend oordeel uit te spreken. Hard voorzeker was soms de toon van De Cock, maar men vergete niet, dat hij niet minder hard werd bejegend. En tegen den hoon door Ds van der Linden, Laurman, e.a. hem aangedaan, die de eer van Christus aantasten, sprak hij rondborstig, in bewoordingen, ontleend aan de Schrift en aan de mannen van de Reformatie der 16de eeuw, de volle waarheid. En bovendien betuigde hij herhaaldelijk schuldbelijdenis te willen doen van alles, waarvan men hem op grond van Gods Woord van onrecht kon overtuigen; en dat hij zich aan de kerkelijke reglementen en verordeningen wilde onderwerpen, voor zoover die niet rechtstreeks met Gods Woord in strijd waren. Wat kon men meer van een Gereformeerd predikant vragen? Maar het kerkbestuur wilde, dat hij zich blindelings zou onderwerpen, met het vooruitzicht dat, ook wanneer hij onvoorwaardelijk zich onderwierp, de kansel toch nog voor hem gesloten bleef. En toen dan van hem gevorderd werd, tegen zijn geweten in, zich aan menschelijke verordeningen te onderwerpen, en daardoor met Gods Woord in botsing te komen, koos hij beslist voor de scheiding van het Nederlandsch Hervormd kerkgenootschap, ook al zag hij, dat vervolging en druk zijn deel zou worden, „achtende de versmaadheid van Christus meerderen rijkdom te zijn dan de schatten van Egypte".

Doch scheidde De Cock, hij was geen separatist. Hij hield vast aan de lijn der historie, en aan de aloude Gereformeerde Belijdenis en Kerkenordening. Hij bleef zich noemen Gereformeerd leeraar van de Gereformeerde gemeente van Ulrum. De naam Afgescheidenen is een scheldnaam, door de vijanden van de vaders van de Scheiding hun gegeven. De Cock wilde reformatie van heel het land en van heel de kerk. In het adres aan de H. M. Heeren der Staten-Generaal kort na de Afscheiding dringt hij met den kerkeraad aan om land en volk op te wekken tot wederkeering tot den dienst des Heeren, om de roepende zonden tegen te gaan, en dat er een Algemeene Synode belegd worde, tot onderzoek der waarheid en uitzuivering van het kwade. Terugkeer tot de bevelen en den dienst des Heeren achtte hij den eenigen weg ter redding van het vaderland. Voor de reformatie der kerk vroeg hij reformatie der hoogescholen.

Ook gevoelde De Cock zich niet geheel los van de Nederlandsche Hervormde kerk, die hij verliet. Al verklaarde hij in de Acte van Afscheiding, dat hij en de gemeente van Ulrum kerkrechtelijk stonden buiten het Hervormd kerkgenootschap, hij „wilde geen gemeenschap meer hebben met de Nederlandsche Hervormde kerk, *totdat* deze terugkeert tot den waarachtigen dienst des Heeren".

Het kenmerkende van het reformatorisch streven van De Cock is, dat het Woord Gods richtsnoer moest zijn van het persoonlijk, maatschappelijk, staatkundig leven, regel voor het kerkelijk handelen en belijden, en voor het wetenschappelijk oordeel. Het koningschap van Christus, dat heerlijke dogma, door Calvijn zoo kostelijk gegrepen, bezielde De Cock in zijn optreden tegen de zonde in de kerk. Met het: „Voor Christus onzen Koning" in zijn ontrolde banier, riep De Cock de geloovigen terug tot de gehoorzaamheid aan het Woord, en is hij de vader geweest van de Gereformeerde kerken der Scheiding, en kan hij genoemd worden de voorlooper van de reformatorische actie, die doorgewerkt heeft ook in de Nederlandsche Hervormde kerk, en die het beginsel geweest is van den uitgang in 1886. Het is waar, dat de uitvoering van dat beginsel niet volmaakt geweest is, maar trots alle gebrek heeft De Cock, en hebben ook later de kerken der Scheiding aan dat beginsel vastgehouden, en zijn daardoor tot onberekenbaren zegen gesteld.

Bij de Afscheiding van Ulrum is niet gezocht naar een zuivere kerkrechtelijke methode, maar de Afscheiding is geboren onder Gods voorzienig bestuur, door den drang der omstandigheden, uit de behoefte om God te dienen naar zijn

Woord. Wel had De Cock uit de Schrift, de Belijdenis der Gereformeerde kerk en uit de Gereformeerde schrijvers, vooral Calvijn, zich een belijnde voorstelling verworven over het wezen en de roeping der kerk, maar hij had voor de Afscheiding geen plan van reformatie vastgesteld. Ziende in het gebod, handelde hij; de uitkomst aan God overlatend. Daardoor kon hij optreden als de held des geloofs, daardoor kon hij smaad, lijden en vervolging verduren, en trouw vasthouden aan het geloof, waarvoor hij als strijder was opgetreden.

Na de Afscheiding werd aan De Cock het leven moeilijk gemaakt. Hij mocht niet weder optreden in zijn kerk, de kansel werd door de politie bewaakt. En toen hij staande in de ouderlingenbank een toespraak hield over Ef. 2 : 8—10, werd procesverbaal tegen hem opgemaakt, en werd hij op Hervormingsdag 1834 door de rechtbank van Appingedam, wegens verstoring van de openbare orde, veroordeeld tot de hoogste straf, die art. 261 van het wetboek van Strafrecht toeliet: 150 gulden boete en 3 maanden gevangenisstraf. Den 28 November werd hij naar den kerker te Groningen geleid, waar hij zijn tijd doorbracht met bestudeering van Gods Woord en de Gereformeerde schrijvers. In den kerker ontving hij de tijding dat hij was afgezet. Hier kwam hij tot verzekering des geloofs. Toen De Cock uit de gevangenis terugkwam in Ulrum was de publieke stemming zoo bewerkt, dat het leven in Ulrum hem onmogelijk was. Zijn vrouw had reeds bevel ontvangen vóór 14 Februari de pastorie te verlaten. Geen huis was in Ulrum te verkrijgen, geen godsdienstoefening kon meer in het dorp gehouden worden. Daarom vertrok De Cock in Mei 1835 naar Smilde, terwijl hij reeds 8 April daarvoor, in de eerste Algemeene Vergadering van de uitgeleide gemeenten in Groningen en Drenthe, als leeraar voor Groningen en Drenthe werd aangesteld.

Van nu af gaf hij zich geheel aan de stichting, de leiding en den opbouw van de kerken der Scheiding. Predikend trok hij Groningen, Drenthe, en een deel van Friesland en Overijsel, van Oost-Friesland en het Graafschap Bentheim door, terwijl hij ook, op last van de Noordelijke gemeenten, arbeidde aan de opleiding van de aanstaande dienaren des Woords. Om de 14 dagen kwamen uit verschillende plaatsen een twintigtal mannen aan de pastorie om in de uitlegging der Heilige Schrift, de Bijbelsche- en Kerkgeschiedenis, de Dogmatiek en de Predikkunde te worden onderwezen. 't Waren meest mannen op leeftijd, landbouwers en handwerkslieden, die, wijl men geen gestudeerde predikanten had, door de gemeenten gedrongen werden om als voorgangers op te treden. De vrije oogenblikken gebruikte hij voor de studie en voor het uitgeven zijner geschriften. Niettegenstaande de vervolging en de vele zorgen en bezwaren die hem drukten, zoo schreef een zijner kennissen, „bleef De Cock de hem eigene vroolijkheid behouden, en werkte onverstoord door". In het kerkelijke leven nam hij een leidende plaats in, ook nadat Scholte, Brummelkamp, Van Velzen, Meerburg en Van Raalte zich bij de Scheiding gevoegd hadden, en hij wendde alle moeite aan om de reformatie te verbreiden, om het kerkelijke leven in ontwikkeling en in kennis te verdiepen, en de eenheid te bewaren. Op de eerste Synode van de kerken der Scheiding, 1836, die gezegende vergadering, op welke de eenheidsband gelegd werd tusschen de verschillende gemeenten op grond van de gemeenschappelijke belijdenis en kerkorde, was hij scriba. In September 1836 wist hij de Noordelijke gemeenten te bezielen om een door hem ontworpen „Ootmoedig Smeekschrift" aan den koning te richten, waarin zij opkwamen tegen de beschuldiging, in het Koninklijk Besluit van 5 Juli 1836 aangevoerd, alsof zij onrust en verwarring veroorzaakten, en waarin zij een beroep deden op het recht om vrijheid en bescherming te genieten. Juist daarom smartte het De Cock dat in 1836 verschillen over den doop en het verbond zich begonnen te openbaren. Hij nam in deze geschillen het standpunt van Calvijn, Ursinus en en Appelius in, en trad op tegen de Labadistische neigingen van Scholte en anderen, gelijk blijkt uit zijne *Weerleggende beschouwingen en ontwikkeling van het leerstuk des Heiligen Doops*, 1837. Toen in 1837, op de Synode van Utrecht, Van Velzen de herziening der Dordtsche Kerkenordening doordreef, en daarvóór eenige artikelen gevoegd werden, waarmee, als een labadistische beschouwing huldigend, hij zich niet kon vereenigen, en als gevolg waarvan de scheuring der Kruisgemeenten intrad, deed De Cock al het mogelijke om deze breuk te heelen. Daartoe bewerkte hij de Noordelijke gemeenten om trouw vast te houden aan de historisch Gereformeerde lijn, zoowel in dogmatischen en kerkrechtelijken zin; en om het kerkelijke leven vast te organiseeren. De Cock was een eenvoudig, bescheiden en ernstig man, een echte zoon van het Noorden, nuchter en kalm, met een open oog voor de werkelijkheid, en daarom was het hem moeilijk het idealistische standpunt van Scholte, die zijn ideaal zag, niet in de reformatie der aloude Gereformeerde kerk, maar in een bovenkerkelijke gemeenschap der geloovigen, te waardeeren. Er kwam een botsing tusschen de twee eerste leeraren der Scheiding, die uitliep op een volledige breuk. (Zie hierover Bouwman, *De Crisis der Jeugd*).

Om vrede en eensgezindheid te bevorderen in het kerkelijke leven, dat sedert 1837 zoo door verdeeldheden geschokt werd, bewerkte hij dat in 1840 (17 November—3 December) een Synode vergaderde, waar de kerken der Scheiding teruggekeerden tot de Kerkorde van Dordrecht en waar een goed begin werd gemaakt van meerdere samenbinding en van een vasten gang in het kerkelijke leven.

Teruggekomen van de Synode werd hij en zijn gezin door de pokken aangetast. Daardoor werd zijn door velerlei arbeid, strijd en groote vermoeienissen verzwakt lichaam nog meer krachteloos. Doch nauwelijks eenigszins hersteld, ging hij weder op reis om zijn gemeenten te bezoeken. Tegen deze inspanning was evenwel zijn lichaam niet meer bestand. In September 1842 kreeg hij op een Zondagmorgen op den kansel te Groningen een bloedspuwing, weldra naderde zijn einde. Den 14den November ging de man des geloofs, Hendrik de Cock, de rust

des Heeren in. Den 18den November werd zijn stoffelijk overschot in tegenwoordigheid van een groote schare belangstellenden begraven op het Zuiderkerkhof te Groningen. Een eenvoudig monument dekt zijn graf.

II. *Helenius de Cock*, (1824—1894), de zoon van Hendrik de Cock en Frouwe Venema, werd den 1sten November 1824 te Eppenhuizen (Groningen) geboren. Hij ontving zijn opleiding bij zijn vader en na diens overlijden van Prof. de Haan te Groningen. Op de Provinciale Vergadering van de kerken van Friesland, Drenthe en Groningen, te Leeuwarden gehouden 20 Maart 1844 en volgende dagen, werd hij 21 Maart tot de evangeliebediening toegelaten. Hij diende als predikant de kerken van Oude en Nieuwe-Pekela (1844—45), Appingedam (1845—47), 's Hertogenbosch (1847—52) en Kampen (1852—54). In 1854 werd hij benoemd tot professor aan de toen opgerichte Theologische School. Hij was een logisch denker, een ordenende geest, die de gave bezat om aangenaam en bevattelijk te doceeren, daar hij juist onderscheidde en op glasheldere wijze zijn gedachten mededeelde. Niet het minst werd dit openbaar bij de behandeling van de dogmatiek, welk vak hem, na het aftreden van Prof. de Haan in 1860, werd opgedragen. In de worsteling tusschen het methodisme en het dogmatisme, dat in zijne dagen de geesten bewoog, handhaafde hij een gezond confessionalisme, zich stipt houdend aan de in de belijdenisschriften uitgedrukte leer, gepaard gaande met nuchtere exegese der Heilige Schrift. Daarom was hij minder ingenomen met de wijsgeerige richting, die in latere jaren, ook in de Gereformeerde kerken, aan het woord kwam. Door zijn arbeid als hoogleeraar heeft hij een krachtigen en gezonden invloed op het leven der Christelijke Gereformeerde kerk uitgeoefd. In 1882, na het optreden van Dr H. Bavinck aan de Theologische School, werd de dogmatiek aan dezen overgedragen, en trad Prof. de Cock meer op den achtergrond.

Een breede reeks van geschriften van historischen, dogmatischen en polemischen aard verscheen van zijn hand. Bijzonder verdienstelijk heeft hij zich gemaakt door zijn: *Hendrik de Cock, eerste afgescheiden predikant in Nederland, beschouwd in leven en werkzaamheid.* Jarenlang was hij medewerker van *De Bazuin* en gaf in 1869 en 1870 met Ds J. Bavinck uit: *De Getuigenis. Maandschrift in het belang van waarheid en godzaligheid.*

In 1893 werd bij hem een ziekte openbaar, die langzamerhand de krachten sloopte. Den 2den Januari 1894 stierf hij, in de volle verzekerdheid des geloofs, in den familiekring te Kampen. [32.

Cocksianen. Zoo noemde men de volgelingen van Hendrik De Cock, den vader der Afscheiding te Ulrum. Vooral in het Noorden des lands was deze scheldnaam zeer gebruikelijk. Men onderscheide ze wel van de benaming: Coccejanen, voor de aanhangers van Coccejus. [30.

Coëducatie of gemeenschappelijke opvoeding van jongens en meisjes. Met uitzondering van de Roomschen, die ook voor jonge kinderen de voorkeur geven aan afzonderlijke jongens- en meisjesscholen, wordt algemeen een gemeenschappelijke school voor beide seksen tot den leeftijd van 12 à 13 jaar wenschelijk geacht. Het vraagstuk der Coëducatie, dat in de latere jaren ten onzent aan de orde kwam, heeft vooral betrekking op het voortgezet onderwijs. In enkele van de Vereenigde Staten van Noord-Amerika is Coëducatie meer dan een halve eeuw in zwang. Alleen de Roomschen en Lutherschen zijn er tegen. De Kwakers, besliste voorstanders, stichtten reeds in 1864 het Swarth-more-College, een inrichting van Voorbereidend-Hooger-Onderwijs voot beide seksen. In 't begin van deze eeuw waren in Amerika bijna alle openbare Middelbare scholen mèt Coëducatie, van de bizondere ruim $^4/_7$ deel. Wat Europa betreft, in de Zuidelijke landen, met overwegend Roomsche bevolking, treft men niet vele gemengde scholen aan. In de Noordelijke landen verkregen ze gaandeweg meer burgerrecht. Het voorbeeld werd vooral gegeven door de Palmgren-school, in 1876 te Stockholm opgericht, die na ruim 25 jaar ongeveer 300 leerlingen telde, waarvan bijna de helft meisjes, en die op de gunstigste resultaten kon bogen. Meer dan in Frankrijk en Duitschland won de Coëducatie veld in Engeland en ten onzent. Toen in 1893 Duitschland voor 't eerst de inrichtingen voor gymnasiaal onderwijs ook voor meisjes openstelde, werden in Nederland reeds 19 gymnasia door vrouwelijke leerlingen bezocht. Thans is de toestand in ons land deze: ofschoon ook bij de Roomschen eenige kentering in beschouwing valt waar te nemen, zijn dezen over 't algemeen nog tegenstanders van Coëducatie; ook zijn nog vrij talrijk openbare en bizondere Hoogere Burger- en andere Scholen voor meisjes; maar Gymnasia, Lycea, Hoogere-Burgerscholen, en Universiteiten, bizondere zoowel als openbare, staan alle voor beide sexen open. [20.

Coelesyrië of het holle Syrië, oorspronkelijk slechts het dal van de Leontes tusschen Libanon en Anti-Libanon (tegenwoordig el Bika). Later werd die naam gegeven aan geheel Palestina tot aan de Egyptisch-Arabische grenzen. In de boeken der Maccabeeën wordt Coelesyrië dikwerf genoemd (2 Macc. 3 : 5, 8; 4 : 4; 8 : 8; 10 : 11). [24.

Coelibaat is de echteloosheid der geestelijken in de Roomsch-Catholieke kerk. De meening, dat de ongehuwde staat heiliger was dan de gehuwde is zeer oud. Wij vinden haar reeds in de geschriften van den apostolischen vader pastor Hermas. Het coelibaat is echter door de Apostelen niet ingesteld. Petrus was gehuwd (Matth. 8 : 14), ook andere apostelen (1 Cor. 9 : 5, vgl. 1 Tim. 4 : 3; Tit. 1 : 6). Toen later de meening ingang vond, dat echteloosheid bijzondere waarde had, werd zij langzamerhand aangeprezen en verdedigd o.a. door Cyprianus *(Ad Pomponium de virginibus).* Het aangaan van een tweede huwelijk, of het sluiten van een huwelijk *na* de priesterwijding werd verboden. De derde der apostolische canones sprak uit, dat een bisschop of presbyter of diaken een wettig gehuwde vrouw niet mocht verstooten. Anders zou hij zelf geexcommuniceerd worden. Nochtans bleven velen propaganda maken voor het coelibaat. Op het concilie van Nicea 325 trachtte men een wet

door te drijven, waarin bepaald werd, dat bisschoppen, presbyters en diakenen *na* de wijding geen echtelijke gemeenschap meer mochten oefenen, maar Paphutius, zelve een asceet, verhief daartegen zijn waarschuwende stem en bepleitte, dat het huwelijk eerlijk is onder allen.

De Synode van Gangra 360 sprak den vloek uit over ieder, die weigerde het avondmaal uit de hand van een gehuwden priester te ontvangen.

Toen de kerkelijke vergaderingen zoo duidelijk gesproken hadden, kon men moeilijk die uitspraken aan den kant zetten. Op de trullaansche conciliën werd het huwelijk, dat voor de wijding gesloten was, voor geldig verklaard, nl. voor de presbyters en de diakenen, maar de bisschoppen moesten ongehuwd zijn. Daarom werden de bisschoppen gewoonlijk gekozen uit de kloostergeestelijken. De Grieksche kerk heeft zich aan die bepalingen gehouden en de Roomsche kerk moest, toen zij pogingen tot vereeniging met de geunieerde Grieken (Maronieten e.a.) aanwendde, belangrijke concessies op dit gebied doen. In de Westersche kerk ging het met de bepalingen aangaande het coelibaat anders dan in de Oostersche of Grieksche kerk. Siricius sprak in 385 reeds uit, dat de echt der geestelijken slechts op vleeschelust berustte. Die echt was voor den geestelijken arbeid hinderlijk en zelfs een oorzaak, dat men absolutie kon weigeren of kon afzetten. Bisschoppen, presbyters en diakenen moesten zonder uitzondering ongehuwd zijn, en reeds voltrokken huwelijken moesten verbroken worden. In de 5e eeuw paste men dit ook toe op de subdiakenen. Toch mag niet verzwegen worden, dat deze bepalingen meer bestonden in theorie dan in de practijk. Gregorius VII (Hildebrand) was de man, die met taaie wilskracht den eisch van het coelibaat doorzette. In 1074 verscherpte hij de bepalingen omtrent het coelibaat. Niet alleen de ordines maiores, maar ook de ordines minores werden er onder begrepen. Hildebrands ideaal: „een kerk, die los was van de wereld" moest werkelijkheid worden. Een gehuwde priester, die het sacrament durfde bedienen, zoowel als de leek, die het sacrament uit de hand van zulk een geestelijke ontving, werd door den ban getroffen. Het volk begroette die practijk met geestdrift. Al de gemaakte bepalingen werden in den loop der tijden verscherpt. Toch durfden velen omtrent de ordines minores nog niet ten volle doortasten en na Gregorius leest men zelfs nog van priesterkinderen, die onderhouden moesten worden.

Het concilie van Trente maakte de wetten omtrent het coelibaat algemeen geldig. Het Roomsch-Catholieke kerkrecht bepaalt o.m., dat een huwelijk, dat gesloten is na de wijding, ongeldig is. Wanneer een die bekleed is met een lager geestelijk ambt in het huwelijk treedt, dan is dat huwelijk wel geldig, maar de ambtsdrager verliest zijn waardigheid. Reeds gehuwden kunnen wel tot een lager ambt verkozen worden, maar zij moeten de belofte van kuischheid afleggen. Zij komen eerst tot hoogere ambten, als de vrouw de gelofte aflegt, om in een klooster te gaan. De Reformatie brak met de bepalingen omtrent het coelibaat. Zij zijn volgens de Reformatoren eigenwillige bepalingen, die geen grond vinden in de Heilige Schrift. Wil iemand, die een geestelijk ambt verkiest, en daartoe bevestigd wordt, ongehuwd blijven, dat is zijn eigen zaak, maar de kerk mag het coelibaat niet opleggen. De Oud-Roomsch-Catholieke kerk heeft de coelibaatswetten aan den kant gezet. [24.

Coeverden-Adriani-Stichting (Van). Ds C. L. D. Van Coeverden Adriani werd te Kampen 19 Mei 1844 uit deftige ouders geboren, en overleed kinderloos te Velp 21 Januari 1911. Hij studeerde te Leiden, en werd in 1867 predikant bij de Nederlandsche Hervormde Gemeente te Benthuizen. Vervolgens stond hij te Zijderveld, Baambrugge, Harderwijk, Rijnsaterwoude, Oude- en Nieuwe-Wetering en Oud-Beijerland. Daar legde hij de bediening neer, omdat hij niet langer vrijmoedigheid had het leeraarsambt in de Nederlandsch Hervormde kerk te bekleeden. In 1888 nam hij het beroep aan naar de Gereformeerde kerk te Harlingen, maar moest daar om redenen van gezondheid reeds in 1890 emeritaat aanvragen. Op 13 Februari 1892 stierf zijn echtgenoote, geboren mejuffrouw P. G. van Gelder. Naar haar noemde hij de Van-Gelder-Stichting, die hij in 1900 te Kampen opende. Ook aan het Petronella-hospitaal te Djocja verbond hij haar naam. Naar zijn tweede echtgenoote, geboren mejuffrouw G. S. Verhoeven is genoemd de Verhoeven-Stichting te Soestdijk, die na zijn dood in tegenwoordigheid van Mevrouw de weduwe Van Coeverden Adriani geopend werd. Naast deze beide filanthropische stichtingen is te Amsterdam gevestigd de Van-Coeverden-Adriani-Stichting, die bestaat uit een kapitaalfonds door wijlen Ds Van Coeverden Adriani bij uiterste wilsbeschikking bestemd ten nutte en tot uitbreiding der Vrije Universiteit van de vereeniging voor Hooger Onderwijs op Gereformeerden grondslag. [30.

Colenso (John William), geboren 1814, gestorven 1883 werd in 1853 gewijd tot eersten bisschop van Natal. Hij schreef een Zoeloegrammatica en Woordenboek, vertaalde het kerkboek en enkele gedeelten des Bijbels in de taal der Zoeloes. In 1862 schreef hij een Engelsche vertaling van den brief aan de Romeinen met eene verklaring voornamelijk met het oog op den Zendingsarbeid. Kort daarna beschuldigde men hem van dwaling in de leer. In 1863 gaf hij het eerste deel uit van zijn *Kritisch onderzoek van den Pentateuch en het boek Jozua*, dat veel stof opwierp, vooral omdat Colenso de inspiratie dier boeken scheen te loochenen. De gezamenlijke bisschoppen in Engeland en Ierland (bisschop Thirkwall uitgezonderd) richtten een schrijven aan Colenso, waarin zij eischten, dat Colenso, tenzij hij van zijne dwaalleer terugkwam, zijn ambt zou nederleggen. De Zuid-Afrikaansche bisschoppen gingen verder. Deze verklaarden hem voor afgezet, maar de Privy Council, waarop Colenso zich beroepen had, verklaarde deze afzetting voor onwettig. Desondanks wijdde de bisschop van Kaapstad in 1869 een tegenbisschop. De strijd duurde voort tot Colenso's dood. Opmerkelijk is behalve deze strijd, dat Colenso zeer gematigd optrad tegen de polygamie en dat hij het voor den revolutionairen hoofdman Langalibalele (1874) opnam, wat hem den haat der Kolonisten, maar de aanhankelijkheid der Kaffers bezorgde. [24.

Coleridge (Samuel Taylor), geboren 1772, overleden 1834. Engelands Lessing genoemd: dichter, criticus, filosoof en theoloog. Hij had een groot aandeel in de stichting van de z.g. Broad Church (breed-kerkelijke)-partij in Engeland. Eerst een bewonderaar van de Fransche Revolutie en na allerlei avonturen Unitariër geworden, kwam hij eindelijk tot geloof in Christus, maar zocht daarvoor een breeder grondslag en wijder horizon dan anders in Engeland gewoonte was. Hij was de eerste vertegenwoordiger van de Kantiaansche filosofie in zijn vaderland. Kants practische Rede is hem de grondslag voor zijn theologisch stelsel. W. Wordsworth, Hare en Maurice zijn zijn leerlingen. [30.

Coligny. I. *Caspar de Coligny*, heer van Chatillon, gesproten uit een der oudste en adellijkste familiën van Frankrijk. Hij werd als een uiterst knap soldaat spoedig tot hoogeren rang bevorderd en was in 1552 reeds Admiraal. Bij de verovering van St. Quentin werd hij gevangen genomen. Hij gevoelde veel voor de Reformatie. Door zijn strenge opvoeding en ernstige natuur werd hij door het Protestantisme aangetrokken. Sinds 1559 behoorde hij tot de belijders der Gereformeerde waarheid. Tijdens de overheersching van de Guise's onder Frans II werd hij van het hof verwijderd gehouden. In den religiestrijd stond hij aan de zijde der Hugenoten. Zijn veldheerstalenten waren de oorzaak, dat hij, die algemeen geacht was, zeer veel ten gunste der Hugenoten kon bewerken. Na den vrede van St. Germain in 1570 kwam hij weder aan het hof en oefende op Karel IX een invloed, die zijn dood verhaastte. De Spaansche partij, aan welker spits Catharina de Medicis stond en de doodsvijanden van De Coligny, de Guise's, trachtten hem eerst door sluipmoord uit den weg te ruimen. Dat gelukte niet. Toen werd er tegen hem saamgespannen. Door list en verraad viel hij in den beruchten Bartholomeusnacht als een slachtoffer van een dweepzieke en opgehitste menigte. Schandelijk hield men huis met het lijk van den edelen Franschman. Zijn hoofd moet naar Rome gezonden zijn. De overblijfselen van zijn lichaam, dat letterlijk geteisterd was door onverlaten, werden door Montmorency in een looden kist voorloopig in diens kasteel bewaard en in 1576 werd dit overschot aan de familie van de Coligny gegeven, toen deze in eere werd hersteld. Een standbeeld te zijner eere opgericht vindt men in Parijs in de Rue Rivolie. Onze Koningin legde aan den voet van dat standbeeld in het jaar 1912 (2 Juni) een krans neder en sprak daar o.a. deze woorden: „Door dit standbeeld op te richten heeft het dankbare nageslacht zijne (de Coligny's) nagedachtenis willen huldigen en ik acht mij gelukkig mij daarbij heden te kunnen aansluiten. Aan den voet van dit monument vereenigd, heffen wij onze harten op tot God en zoeken voor alle dingen de verheerlijking van zijn Naam. Het is mijn levendige wensch, dat een ieder, die Christus als zijn Zaligmaker kent, in dat geloof moge worden versterkt en dat wij allen steeds meer waarachtige getuigen des Heeren mogen zijn". [24.

II. *Louise de Coligny* werd den 28sten September van het jaar 1555 geboren. Zij was het vierde kind van den beroemden Admiraal van Frankrijk Gaspard (of Caspar) de Coligny en diens gemalin Charlotte de Laval. In 1568 overleed haar vrome moeder. Louise trachtte echter haar vader zooveel mogelijk tot troost te zijn. Zij bezat reeds jong de deugden van haar moeder: beminnelijkheid, algeheele overgave, intelligentie en vroomheid. In 1571 huwde zij met den Heer De Teligny, een vurigen Hugenoot en beschermeling van Gaspard de Coligny. In het jaar 1572, bij gelegenheid van het huwelijk van Hendrik van Navarre met Marguerite van Valois, was ook Louise te Parijs. Hier maakte zij op den 24sten Augustus 1572 de vreeselijke bloedbruiloft mede, den ontzettenden Bartholomeus-nacht, waarbij haar vader en echtgenoot beiden hun leven lieten. Louise ontkwam. Eerst toog zij naar Savoye, daarna naar Genève, Bern en Bazel. In 1576 is zij te Châtillon, waarop zij kort daarna naar het landgoed van haar overleden man trok, waar zij in stille afzondering leefde.

In 1583 bracht Marnix van St. Aldegonde haar het huwelijksaanzoek van Prins Willem van Oranje over. Op den 12den April 1583 werd het huwelijk in Antwerpen met veel praal en luister gesloten. De populariteit van den Prins was echter in die dagen vooral te Antwerpen geducht aan het tanen. Men verweet hem zijn verdraagzaamheid jegens de Roomschen en zijn sterke Fransch-gezindheid. Dat hij opnieuw aan een Fransche edelvrouwe zijn hand had geschonken deed de maat volloopen. Toch gaven bij dit huwelijk huiselijke belangen (de Prins was na het overlijden van zijn derde gemalin met zes kleine meisjes achtergebleven) den doorslag. Hoewel Louise de Coligny als 's Prinsen gemalin op lofwaardige wijze haar nieuwe taak (ook als moeder der kleine meisjes) vervulde, werd Antwerpen voor den Prins en haar al minder een veilig verblijf. De Prins verlegde dan ook zijn domicilie eerst naar Middelburg en kort daarop naar Delft, het centrum van Holland. Den 29sten Januari 1584 werd hier uit het vierde huwelijk van Oranje Frederik Hendrik geboren. Helaas, den 10den Juli 1584 bezweek de Vader des vaderlands door het moordend lood van Balthazar Gerards en blies hij in de armen van zijn getrouwe gemalin Louise den laatsten adem uit. Zoo werd deze ten tweeden male door moordenaars-handen tot weduwe gemaakt. Alleen in vurig gebed zocht en vond zij ook nu troost. Maar niet alleen bleef Louise de Coligny als weduwe, ze bleef ook als *arme* weduwe achter. Op aandringen van de Staten van Holland verhuisde ze met haar kinderen naar Leiden. Haar karig inkomen uit Frankrijk hield weldra op te vloeien en de Staten, die het ook niet ruim hadden, toonden zich schriel. Haar finantiëele nood hielp niet mede haar aanzien in de Nederlanden te verhoogen. Te meer eer genoot zij in 1594 in Frankrijk, toen de Fransche koning haar, de dochter van den edelen De Coligny en de weduwe van den geëerden Oranje, met groote plechtigheid en hartelijkheid ontving. Eenige zonnestraaltjes begonnen sedert over haar somber pad te lichten. De achting, door haar aan

het Fransche hof genoten, deed haar aanzien ook hier te lande rijzen. Haar inkomsten in Frankrijk begonnen nu milder te vloeien, waardoor zij haar hofhouding vorstelijk kon inrichten. Haar zoon, Frederik Hendrik, groeide onder Maurits' leiding voorspoedig op. Al haar stiefdochters deden uitnemende huwelijken. In 1600 werd door haar onvermoeiden ijver de naam van haar zoo beminden vader in Frankrijk openlijk gerehabiliteerd.

De heillooze partij-twisten wierpen echter weer een donkere schaduw op haar levenspad. In hart en nieren feitelijk een Fransche gebleven (ook al begon zij zich langzamerhand aan haar nieuwe vaderland te gewennen), steunde zij krachtig de Fransch-gezinde politiek van Oldenbarnevelt. De hofprediker Wtenbogaert werd haar vaderlijke vriend. Maar zij, de vreemdelinge, vergiste zich in de kracht en de beteekenis van sommige feiten. Ook was de godsdienst haar meer een zaak van gemoed dan van verstand. Tijdens den strijd tusschen Maurits en Oldenbarnevelt, tusschen de Gommaristen en de Arminianen, vermaande zij de hoofden van beide partijen *gelijkelijk* tot matiging en verzoening. Toen de felle worsteling was beslist, bleef zij haar overwonnen vrienden trouw. Haar verzoek om gratie voor Oldenbarnevelt werd door Prins Maurits van de hand gewezen. Een *openlijke* breuk tusschen Maurits en haar werd echter door haar vermeden.

In 1620 reisde zij voor ontspanning naar Frankrijk. In November van dit jaar plotseling door een ernstige ziekte aangegrepen, overleed zij te Fontainebleau als een „ware Christin". Haar stoffelijk overschot werd in 1621 te Delft aan de zijde van haar gemaal in den grafkelder van de Nieuwe Kerk met vorstelijke statie bijgezet. Haar levensspreuk was: Ad regnum tuum veni (tot Uw rijk ben ik gekomen). Zij was een edelvrouwe met een fijnbeschaafde en gevoelige natuur. ⌈ 18.

Cölius (Michael), geboren 1492 in Dobeln in Saksen. In 1522 trad hij tot de Reformatie toe. Daarop werd hij predikant in Bohemen, maar de Roomsch-Catholieken verjoegen hem. Later werd hij hofprediker van den graaf van Mansfeld. Hij stierf in 1559. Cölius was zeer met Luther bevriend. Hij stond aan Luthers sterfbed en behoorde onder zijn lijkpredikers. Hij was een goed predikant en was ook op wetenschappelijk gebied werkzaam, om de zaak en de leer der Evangelischen te verdedigen. Zijne geschriften *(Uitlegging der Psalmen, Predikatiën* en *Strijdschriften)* werden in 1565 door Spangenberg uitgegeven. ⌈ 24.

Collatierecht of Patronaatsrecht, was het recht van den z.g. patroon of kerkstichter en zijn opvolgers in rechten, om den pastoor, later den predikant, te beroepen, althans ter beroeping voor te dragen. Oudtijds kwam het hier te lande herhaaldelijk voor, dat kerkbouw uitging van een groot-grondbezitter. En lang niet altijd werd deze daarbij door geestelijke motieven geleid. Wilde hij zijn gronden op winstgevende wijze exploiteeren, dan moest er naar gestreefd, deze bevolkt te krijgen, en dit doel kon in vele gevallen slechts bereikt worden door het bouwen van een kerk, in aanmerking genomen den verren afstand van de parochie-kerk, waaronder die gronden tot dusver ressorteerden. Bevolkingsaanwas en daarmeê gepaard gaande betere cultuur deed vanzelf de waarde der gronden stijgen. De eigenaar trok de tienden van de landerijen der nieuwe parochie, die hij echter besteden moest voor het onderhoud van den kerkedienst (dotatie). Kerkstichting en dotatie gaven hem dan het recht van collatie. Soms ging de kerkstichting uit van de gezamenlijke bewoners eener buurtschap, en dan was het collatie-recht in handen van *vele* kerkstichters. Zoo waren in Friesland, Groningen, Drente en Overijsel de stemmen in de collatie vaak verbonden aan bepaalde huizen, boerderijen enz. De boerderijen op het Kampereiland b.v. behooren aan de stad Kampen, en nog in het laatst der vorige eeuw werd de Hervormde predikant van Kampereiland benoemd door den gemeenteraad van Kampen, uit een tweetal door den kerkeraad aangeboden.

De overtuiging, dat het collatie-recht in strijd is met de geestelijke onafhankelijkheid der kerk, gelijk die in het Woord Gods wordt geleerd, en daarom behoort te vervallen, won, vooral sinds het optreden van Groen van Prinsterer, steeds meer veld. Deze, zelf ambachtsheer van Ursem, en Elout van Soeterwoude, ambachtsheer van Zoeterwoude, waren van oordeel dat afschaffing moeilijk bij maatregel van Algemeen Bestuur zou kunnen geschieden, en deden daarom in 1850 vrijwillig afstand ervan. Aan den koning zonden zij bericht, dat zij bij notariëele acte ondershands afstand hadden gedaan „van alle praerogativen van collatie of andere rechten in kerkelijke beroepingen tot nu toe toegekend of toekomende, en zulks in de innige overtuiging dat die praerogativen strijdig zijn met de regten der gemeenten en de heilige pligten jegens het gezegende Hoofd der Gemeente Jezus Christus, onzen grooten God en Zaligmaker".

Intusschen bleef het collatierecht voortbestaan. Het voorbeeld van Groen en Elout vond wel af en toe, maar niet algemeen navolging. Bij de Grondwetswijziging van 1922 kwam er echter een einde aan. Het 3de der Additioneele Artikelen luidt: „De heerlijke rechten betreffende voordracht of aanstelling van personen tot openbare of kerkelijke betrekkingen zijn afgeschaft". ⌈ 20.

Collecte. Het woord collecte is afgeleid van het latijnsche werkwoord colligere (verzamelen) en duidt in de gewone beteekenis aan het inzamelen der liefdegaven en ook wel het ingezamelde geld.

Het is van de dagen der apostelen af gewoonte geweest liefdegaven te verzamelen door een collecte. Toen de gemeente in Judea door hongersnood gedrukt werd (Hand. 11 : 28—30), heeft Paulus, om in haar nooddruft te voorzien, een collecte georganiseerd (1 Cor. 16 : 1; 2 Cor. 8 : 6; Rom. 15 : 26). Hij verzocht daartoe dat ieder lid der gemeente op elken eersten dag der week een zeker bedrag daarvoor zou afzonderen. Tevens was het gewoonte in de oude kerk om bij de liefdesmaaltijden, en ook later toen de liefdesmaaltijden bij het avondmaal niet meer gehouden werden, voor hetgeen voor de avondmaalsviering noodig was, een liefdegave

neer te leggen op den disch, terwijl wat overbleef bestemd was voor het onderhoud der kerkedienaars en voor de verzorging der armen.

Hierop rust het gebruik om in de gemeentevergadering liefdegaven aan de opzieners der gemeente ter hand te stellen. Het is opmerkelijk dat de apostel Paulus het aan de gemeente als een plicht voorstelt om niet alleen „het gebrek der heiligen" te vervullen, maar hij voegt er ook bij, dat de dienst dezer barmhartigheid is een offer van dank aan God (2 Cor. 9 : 12). De gedachte door Paulus uitgesproken is dus dat de armen leven van het altaar. De leden der kerk hebben een roeping van Gods wege om van hetgeen God hun geeft af te zonderen voor zijn dienst, opdat zijn huis geen gebrek hebbe en de arme leden van Christus' lichaam hunne verzorging ontvangen. Het werd dan ook door de gemeente der eerste eeuwen als hare roeping beschouwd op geregelde tijden bij den dienst hare gaven af te zonderen. Later toen de kerk een vaste en invloedrijke plaats in de wereld kreeg, vielen de geregelde offergaven weg, begon de kerk van hare bezittingen en uit de geschenken der rijken te leven, begon men iets verdienstelijks te zien in de offergaven, en viel alle organisatie der liefdegaven weg. De Reformatie brak met het verkeerde motief der weldadigheid der Middeleeuwen, en stelde weder de weldadigheid, evenals alle goede werken, voor als een vrucht der dankbaarheid, een offer aan God, een weldoen uit liefde. Maar in de praktijk gingen de kerken der Reformatie al te veel steunen op de overheid. De overheid zorgde voor het onderhoud der kerk, of de kerk trok hare inkomsten uit de goederen, die haar ten deel waren gevallen. In de Luthersche kerk werden ook wel gelden voor de armen ingezameld, maar meer om de overheid financiëel te steunen, dan om zelf barmhartigheid te oefenen. Bij de Gereformeerden, vooral die de beginselen van Calvijn liefhadden, kwam de dienst der barmhartigheid tot hooger ontwikkeling. En met name in de vrije Gereformeerde kerken, die niet in het bezit zijn van rijke kerkelijke goederen, en die hebben leeren verstaan dat het een eere en een roeping is van Gods wege om den armen een behoorlijk levensonderhoud te verschaffen, is de oefening der liefdadigheid krachtig tot ontwikkeling gekomen.

Calvijn heeft terecht geleerd dat het offeren der liefdegaven (oblations et offrandes) een deel is van den cultus. De Synode van Dordrecht (1574) achtte het uit een practisch oogpunt aan te raden bij de deur te collecteeren, doch liet het in de vrijheid der kerken tijdens den dienst een inzameling te houden. Nog altoos zijn er kerken, zooals die in Zeeland, in Hongarije en elders, die bij het uitgaan collecteeren. Maar als bezwaar hiertegen is terecht ingebracht, dat men daarbij den indruk bekomt, dat het er alleen te doen is om wat geld te verzamelen. En dit is in strijd met de gedachte des Nieuwen Testaments, waar in den Brief aan de Hebreën (13 : 16) het schenken van liefdegaven beschouwd wordt van uit het oogpunt van een „offerande".

De Ritualisten trachten deze offeridee tot uitdrukking te brengen door de tijdens den dienst verzamelde gelden te storten in een schaal, die voor het gezicht der gemeente staat en dan door den dienstdoenden geestelijke deze collecte als een offerande der gemeente voor het altaar op te heffen en den Heere te wijden; en straks de geofferde gelden als een gave van den Heere aan de armen uit te deelen. In deze plechtige wijze van collecteeren en wijding is een schoone liturgische gedachte opgesloten, doch in de meeste Gereformeerde kerken vreest men voor het Roomsche zuurdeesem daarin verborgen, en legt men liever het gecollecteerde geld in de zakjes neer op een tafel of hangt de collectezakjes voor het oog der gemeente op.

In elk geval behoort de collecte als een deel van den eeredienst te worden beschouwd, gelijk ook de Heidelbergsche Catechismus het rekent tot de viering van den rustdag, om in de vergadering der gemeente „den armen Christelijke handreiking te doen". Bij de gemeente dient het besef te leven, dat zij niet alleen bij het geven hunner aalmoezen aan menschen een dienst bewijzen, maar dat zij den Heere dienen van hunne goederen en dat de behoeftige leden der gemeente uit 's Heeren hand ontvangen wat zij voor de vervulling van hun nooddruft behoeven. Zooveel mogelijk moet dit ook in de wijze van collecteeren uitkomen. Men kan verschillen over de vraag of tijdens de collecte alleen het orgel wordt bespeeld, of dat de inzameling geschiedt onder het gezang der gemeente, maar het liturgisch besef blijve eischen dat de collecte tijdens den dienst geschiedt.

In vele kerken wordt niet alleen voor de behoeftigen gecollecteerd, maar ook voor de kerk, en wordt bovendien ook nog vaak een extracollecte voor eigen behoeften of voor buiten af gehouden. De reden, dat ook voor de kerk gecollecteerd wordt, is gelegen in de bestaande behoefte. Het is evenwel beter dat hetgeen voor de kerk noodig is door vrijwillige bijdragen wordt bijeengebracht. Het is eisch des Heeren en plicht van de leden der gemeente om wat voor den kerkedienst noodig is bijeen te brengen. Elk lid der gemeente behoort voor het onderhoud van 's Heeren huis te zorgen even goed als voor zijn eigen huis. Om die reden, al kan het worden goedgekeurd, dat tijdens den dienst ook voor de kerk een inzameling wordt gehouden, de betere weg is, dat elk lid der gemeente zijn aandeel in de kosten van den kerkedienst betaalt, buiten den dienst om. Het offeren van een gave voor de armen is echter geheel op zijn plaats in den dienst. Daarin moet uitkomen de broederlijke liefde, de liefde tot den Heere, aan wien de leden offeren een gave van lof en dank voor al zijn genadegaven. [32.

College beteekent een groep personen, die gezamenlijk het een of ander hebben te doen. Dan wordt het woord vooral gebezigd voor de lessen, die door de hoogleeraren aan de universiteit worden gegeven, omdat deze lessen het karakter behooren te dragen van een samenkomst van professor en studenten om samen de wetenschap te beoefenen. [17.

Collegia Pietatis, stichtelijke samenkomsten door Philip Jacob Spener, 1635—1705 (zie het art.), leider van het Pietisme (zie het art.) te

Helenius de Cock (blz. 476).

Alexander Comrie (blz. 490).

Dirk Volkertszoon Coornhert (blz. 504).

Nicolaas Copernicus (blz. 505).

Frankfort a. Main, ingesteld tot verlevendiging der Christelijke vroomheid, 1670. Deze vonden weldra op vele andere plaatsen navolging. Sedert 1686 begon August Hermann Francke (zie het art.), te Leipzig, Collegia Philobiblica (Bijbellievende) te houden voor academisch gevormden, tot uitsluitend practisch-stichtelijke verklaring der Heilige Schrift, en wel in de Duitsche taal. Door de theologische faculteit te Leipzig werd Francke met twee zijner vrienden, die hem steunden, aangeklaagd wegens verachting van de openbare godsdienstoefeningen en van de theologische wetenschap en wegens het aankweeken van een separatistischen geest. De Collegia Philobiblica werden verboden, en de drie vrienden, wier richting men als Pietisme (vertooning van overdreven vroomheid) aanduidde, moesten Leipzig verlaten (1690), wat het begin is geweest van de langdurige „piëtistische twisten". [20.

Collegiale stelsel. Dit is een eigen stelsel van kerkregeering naast het Roomsche, Lutherssche, Independentische en Gereformeerde. Het is van Duitschen oorsprong en voor het eerst in systeem gebracht door Christoffel Mattheüs Pfaff (1686—1760). Het eigenaardige van dit stelsel is, dat het opkomt uit de leerstellingen van het natuurrecht en de beginselen der Fransche Revolutie op de kerk toepast. Dit blijkt uit de vier hoofdtrekken. 1e. Het uitgangspunt bij de formatie en reformatie der kerk ligt in den vrijen wil van den individu (ieder persoon op zichzelf). Verschillende individuën (losse personen) komen overeen een godsdienstig collegium of vereeniging te stichten. Vandaar de naam collegiale stelsel. Zulk een vereeniging kan zich in elk dorp of in elke stad groepsgewijze vormen, maar ook gewestelijk en zelfs nationaal inrichten. De kerk wordt dan opgelost in een groot genootschap over het geheele land met afdeelingen op de verschillende plaatsen. Het uitgangspunt is dus revolutionair. 2e. Het karakter van dit stelsel is, dat de kerk geen stichting Gods, maar een vereeniging van menschen is. Niemand is lid der kerk krachtens genadeverbond en doop, want het lidmaatschap ontstaat alleen door eigen vrijwillige verbintenis, die dan op de manier van de z.g.n. „aanneming" plaats heeft. De kerk is dan een vereeniging van vrijwillig toegetreden leden, die samenkomen tot een godsdienstig doel. 3e. De bron van het gezag ligt in de beslissing, die bij meerderheid van stemmen, dus door de helft plus één genomen wordt, d. i. in de volkssouvereiniteit, zonder dat de besluiten aan het Woord Gods getoetst mogen worden. 4e. De verhouding tot den staat is zoodanig, dat de kerk haar publiek-rechterlijk karakter inboet en slechts als een gewone vereeniging, privaat-rechterlijk om erkenning kan vragen, gelijk dan ook in 1852, bij de behandeling van de wet op de kerkgenootschappen door Thorbecke werd bepleit. [11.

Collegianten of Rijnsburgers waren een kring van onkerkelijke menschen, oorspronkelijk uit Remontrantsch- en Sociniaansch-gezinden, in de 17de en 18de eeuw. Een zekere Gijsbert van der Kodde in Warmond (gesteund door zijn broeders) verzette zich tegen het optreden in de Remonstrantsche gemeente aldaar van de afgezette en uitgebannen predikanten van de Remonstrantsche Broederschap door te beweren, dat men even goed, ja nog beter collegiën (vergaderingen) kon houden, waar aan ieder geloovige het recht van *vrij-profeteeren* werd verleend. In 1621 trok Van der Kodde met een kleinen aanhang, die zich van de Remonstrantsche gemeente had afgescheiden, naar het naburige Rijnsburg en richtte daar een gemeente van collegianten op. Dezen begonnen hun godsdienstoefeningen met het lezen van den Bijbel en het uitspreken van een gebed. Daarop werd gevraagd (soms met de woorden van 1 Cor. 14 : 26) of iemand iets ter stichting had voor te dragen.

Meermalen duurden de samenkomsten, dank zij de veelheid der sprekers, uren achtereen. Door Ds Joh. Geesteranus, den afgezetten predikant, vriend en geestverwant van den bekenden predikant Camphuysen, werd in den kring der Rijnsburgers de dompeldoop ingevoerd. Aanvankelijk doopten ze in een leerlooierskuip, daarna in beken en sedert 1637 in een gemetselde waterkom in den tuin van het „groote huis" te Rijnsburg. Wie den doop bediende, in den regel een bejaard man, moest eerst plechtig verklaren, zich hierdoor geen hoogere waarde dan zijn medebroeders toe te kennen.

Langzamerhand vonden de ideeën van Van der Kodde en de zijnen ook in andere plaatsen ingang en in Amsterdam, Rotterdam, Leiden, Hoorn, Zaandam, Leeuwarden, Groningen, enz. ontstonden zulke collegiën. Bekende mannen, de Amsterdamsche burgermeester Koenraad van Beuningen, de Spaansche gezant Paets, de historieschrijver Wagenaar, de hoogleeraar Van Geuns, de invloedrijke geneesheer Galenus Abrahamsz. de Haan, traden tot deze collegiën toe. De collegianten zongen bij voorkeur vrije liedekens of ook de psalmen van Camphuysen, maar de psalmen Datheni werden onder hen niet gehoord. Bewonderenswaardig was hun mildheid. Nog in 1801 had er een doop in Rijnsburg plaats. Met den verkoop van het „groote" en het „kleine huis" aldaar is het laatste spoor dezer collegianten uitgewischt. Zij hadden zich in de 18de eeuw vooral in de Doopsgezinde Gemeenten opgelost.

Grooten afkeer hadden de collegianten van de „wereldsche hoovaardij" en „grootsche manieren". Onder hen heerschte een sterk gemeenschapsgevoel, dat samenviel met de Christelijke naastenliefde. Zij kenden een dualistische (tweeslachtige) onderscheiding tusschen een hoogere en een lagere natuur in den mensch. Het stoffelijk lichaam was slechts in slavernij bij de ziel. Ook waren zij voor het beginsel der weerloosheid, verwierpen doorgaans den oorlog, het verrichten van krijgsdienst en het betalen van schattingen. Zeer ijverden zij tegen den uiterlijken godsdienst. Ook waren zij tegen formulieren, catechismi en tegen 't gezag van meerdere kerkvergaderingen. De academische studie stond in verdenking, hoewel het disputeeren een van de meest geliefde oefeningen op hun colleges was. Nadruk legden zij vooral op innerlijk geloof. Zij waren voor een deel chiliastisch getint (aanhangers van het duizendjarig rijk). In de leer waren zij het eens met de vijf artikelen van

de Remonstranten. In ander opzicht geleken zij nog het meest op de Doopsgezinden en de Engelsche Quakers. Ook stonden zij onder invloed van het Socianisme en het Spinozisme.

Sommigen houden hen voor een soort „Vrije Gemeenten", anderen voor een sociale secte als der Tolstojanen. [18.

Collisie van plichten. Door *collisie van plichten* verstaan wij, dat twee of meer plichten in die mate met elkander botsen (het woord *collisie* beteekent ook eigenlijk botsing), dat de vervulling van den een slechts mogelijk is, als men den anderen plicht verzuimt. Hierbij moet zuiver worden onderscheiden. In de eerste plaats dienen alle gevallen te worden uitgezonderd, waarin van werkelijke plichten geen sprake is, waar men zich een plicht inbeeldt, of voor strijd uitgeeft, wat niet anders is dan een conflict tusschen neiging en plicht. Een gierigaard b.v. zal zich van den plicht tot milddadigheid afmaken, door de bewering, dat hij voor zijn gezin moet zorgen, of de spaarzaamheid wil betrachten, doch dan is er van collisie van plichten geen sprake, maar strijdt de neiging der gierigheid tegen de plicht tot barmhartigheid. — Ten tweede moet helder worden ingezien, dat er van een *objectieve collisie*, d.i. van een botsing, die op zichzelve, buiten onze voorstelling om, plaats zou vinden, geen sprake kan zijn. Twee plichten kunnen op zichzelf, afgedacht van allerlei omstandigheden, niet strijden. Plicht is immers de door de zedewet mij geboden wijze van handelen, en de zedewet kan niet twee dingen gebieden, die met elkaar in conflict komen. De wet des Heeren komt niet met zichzelf in strijd. Er is, en dat moet in de derde plaats vaststaan, dan ook alleen een *subjectieve collisie van plichten*, d.i. een collisie, die alleen bestaat in onze voorstelling en voor ons bewustzijn. Dat hangt ook met het karakter van den plicht samen. In den plicht ligt altijd een *subjectief* element. Op een bepaald oogenblik kan iets mijn plicht zijn, wat het op een ander niet is, en zoo staat de collisie van plichten in verband met allerlei omstandigheden. Gewoonlijk wordt o.a. dit voorbeeld genoemd. Iemand, die door een vijand achtervolgd wordt, vlucht in de woning van een derde. Deze derde wordt door den vijand gevraagd, of de vluchteling zich in zijn huis bevindt? Wat moet hij nu doen? Zegt hij *neen*, dan liegt hij; zegt hij *ja*, dan staat hij schuldig aan het moorden van den vervolgde. Botsen hier niet de plichten van het negende en het zesde gebod? Deze collisie schijnt *objectief* te zijn, maar is *subjectief*. Immers, indien de vervolgde werkelijk een onschuldige is, moet de derde hem redden, en mag hij van een list gebruik maken. Is de vervolgde schuldig, en de vervolger een dienaar der justitie, dan moet hij hem aan den rechter overleveren.

Er is dus alleen een *subjectieve* botsing van plichten mogelijk. Wij kunnen voor ons de voorstelling hebben, dat op een gegeven oogenblik de vervulling van een plicht onvereenigbaar is met de vervulling van een anderen, dat wij niet weten, hoe wij handelen moeten, en aan welke eischen wij zullen voldoen, zonder dat wij, door den anderen na te laten, zondigen. Zoo ontstaan de *conscientiegevallen* (casus conscientiae) (zie art. *Casuïstiek*) waarin wij, overtuigd, dat er een uitweg is, om de botsing te ontgaan, *dien uitweg niet of moeilijk zien*. Men heeft, om deze collisie zooveel mogelijk te vermijden, van oude tijden af een rangorde van plichten opgesteld, maar die rangorde geeft in de practijk heel weinig. De plicht tegenover den naaste is ook plicht tegenover God. Eveneens is het onmogelijk om voor deze gevallen regels te geven. Die regels kunnen niet anders dan zeer algemeen zijn, want ieder geval moet op zichzelf worden beoordeeld. Daarom is in de *subjectieve collisie*, waarin men niet weet hoe te handelen, ieder op zijn eigen zedelijke overtuiging aangewezen, en hebben wij, om tot een juiste en zuivere keuze te komen, ons te beijveren, dat onze conscientie geoefend en ons inzicht in de zedewet zoo scherp mogelijk wordt. Bij *geweten* hoort *weten*, en ons weten, onze kennis van de zedelijke normen moet zoo recht mogelijk zijn. [21.

Colloqium doctum (geleerde samenspreking) = naam van een vorm van examen in de Hervormde kerk, dat dient ter toelating tot het predikambt van reeds dienstdoende predikanten uit een andere kerkgemeenschap of uit een ander land. Het Colloqium doctum handelt over bijna al de vakken van het proponentsexamen, maar draagt een minder streng karakter. [20.

Colonie heet in Hand. 16:12 de stad Filippi; ook bij de ouden en op munten wordt ze zoo genoemd, omdat ze haar ontstaan dankte aan een volksplanting, die Augustus na den slag bij Aktium (30 v. Chr.), uit Rome daarheen had gevoerd. Over de colonies der Joden — een zeer gewichtig onderwerp in de latere geschiedenis van dit volk — zie men het art. *Verstrooiing*.

Colosse of Colossae was een oude stad in Frygië, een gewest van Klein-Azië. Zij was gelegen aan de rivier de Lycus, een zijtak van de Maeander, welke laatste van Oost naar West loopende, ten Zuiden van de stad Efeze in de Egeïsche zee uitmondt. In datzelfde Lycus-dal lagen nog twee andere steden n.l. *Laodicea* in het Westen op 15 K.M. afstand van Colosse en *Hierapolis* in het Noord-Westen, ongeveer 10 K.M. ten Noorden van Laodicea. Daar zij alle drie door wegen met elkander verbonden waren — over Colosse en Laodicea liep zelfs de groote handelsweg tusschen het Oosten en het Westen — bestond er tusschen deze steden een gemakkelijk en levendig verkeer

In het vruchtbare Lycus-dal was een uitgebreide wolcultuur en wolhandel; de wol van Colosse was beroemd om haar eigenaardige kleur, Colossinus genoemd, misschien donker purper. Vandaar dat Colosse in den Perzischen tijd een van de grootste en rijkste steden van Frygië was. Allengs echter groeide Laodicea Colosse boven het hoofd. Laodicea had ook dit vóór boven Colosse, dat het een kruispunt was, waar verschillende wegen samenliepen. Nog later, in de 7de of 8ste eeuw na Christus verdween Colosse geheel en al uit de geschiedenis. Het werd overvleugeld door Chonae (thans Chonas genoemd), een sterkte, omstreeks drie mijlen verder Zuidelijk, gelegen op een plateau, met een onneembaar kasteel op de steile helling van den berg Cadmus (omstreeks 8013 voet boven

den zeespiegel). Meer en meer kwam dit Chonae voor Colosse in de plaats. In 787 ontleende bisschop Dositheus zijn titel aan Colosse, maar had zijn werkelijk verblijf te Chonae (bisschop van Colosse of Chonae), maar in 870—879 was Samuel bisschop (later aartsbisschop) van Chonae, en Colosse was vergeten.

In Colosse en omstreken was een aanzienlijke Joodsche colonie gevestigd. Antiochus de Groote had 2000 Joodsche gezinnen uit Babylonië en Mesopotamië naar Lydië en Frygië overgeplant (Jos. Antiq. XII, 3, 4).

In Colosse woonde zeer waarschijnlijk Filemon, de man, aan wien Paulus zijn brief heeft geschreven, de welgezeten burger, wiens slaaf Onesimus weggeloopen was; van den laatsten schrijft Paulus immers aan de gemeente te Colosse: „dewelke uit de uwen is" (Col. 4 : 9), wat moeilijk iets anders kan beteekenen, dan dat Colosse van hem, gelijk van zijn meester de woonplaats was. Nog in de 5e eeuw meende men het huis van Filemon in Colosse te kunnen aanwijzen.

Ook was uit Colosse afkomstig Epafras (Col. 4 : 12). [22.

Colossensen (Brief aan de). Deze brief behoort tot het drietal: Colossensen, Efeze, Filemon, welke het duidelijk is aan te zien, dat zij onder dezelfde omstandigheden geschreven zijn n.l. door een schrijver, die zich in een gevangenschap bevindt, en wel zulk een gevangenschap, waarin hem zijn werkzaamheid als Heiden-apostel gebracht heeft (Ef. 3 : 1, 13; 4 : 1; 6 : 20; Col. 1 : 24; 4 : 3; Filemon 1, 9, 10, 13, 23). De brief aan de Filippensen en de tweede brief aan Timotheus dragen ook ditzelfde stempel, zij zijn ook in banden geschreven (Fil. 1 : 7, 13, 14, 17; 2 Tim. 1 : 8; 2 : 9), maar zij wijzen toch duidelijk op andere verhoudingen (zie Filippensen en 2 Timotheus).

Met den brief aan die van Efeze heeft die aan de Colossensen denzelfden bezorger n.l. Tychicus (Col. 4 : 7, 8; Ef. 6 : 21, 22), terwijl zij ook beide in woord en inhoud veel overeenkomst hebben. De brief aan de Colossensen en die aan Filemon behooren bijeen, omdat in beide gesproken wordt over den terugkeer van Onesimus (Col. 4 : 9; Filem. 10 e. v.) en omdat de schrijver van beide brieven in beide spreekt van dezelfde omgeving en denzelfden kring van personen, die zich bij hem bevinden n.l. Timotheus (Col. 1 : 1; Filem. 1), Lucas (Col. 4 : 14; Filem. 24), Aristarchus (Col. 4 : 10; Filem. 24), Epafras (Col. 1 : 8 e. v.; 4 : 12 e. v.; Filem. 23), Demas (Col. 4 : 14; Filem. 24).

Natuurlijk is er ook verschil. De brief aan Filemon onderscheidt zich van de beide andere daarin, dat hij handelt over *een particuliere aangelegenheid*, n.l. de aanbeveling van den weggeloopen slaaf Onesimus aan zijn heer Filemon, opdat deze hem, nu hij bekeerd is geworden, in liefde weder opneme.

Tusschen de brieven aan die van Efeze en die van Colosse is dit het verschil, dat, terwijl de laatste op concrete gemeentetoestanden en gevaren ziet en ook een persoonlijk karakter draagt en speciale groetenissen behelst, de eerste in een meer algemeenen toon geschreven is.

Als zeker mag worden aangenomen, dat deze brief, gelijk ook de beide andere, geschreven is door den apostel Paulus, en wel tijdens die gevangenschap te Rome, van welke gesproken wordt Hand. 28 : 16, 30—31. De Paulinische oorsprong is wel vele malen en op velerlei gronden bestreden, maar trots alles, wat er tegen is ingebracht, blijft de brief toch zooveel sporen van echtheid vertoonen, dat deze ontwijfelbaar mag worden vastgesteld.

De aanleiding tot het schrijven van dezen brief moet gelegen hebben in berichten, die de apostel Paulus te Rome over den toestand van de gemeente van Colosse en ook over dien van de gemeente van Laodicea ontvangen had. Voor beide gemeenten toch is deze brief bestemd, zie Col. 4 : 16. Een bewijs, dat, hetgeen Paulus aanleiding gaf, om hem te schrijven, in beide gemeenten gevonden werd.

Paulus zelf was noch te Colosse, noch te Laodicea ooit geweest. Enkele van de daar wonende geloovigen moge hij persoonlijk gekend hebben b.v. Filemon, de gemeente zelve was hem onbekend; zij hadden zijn aangezicht in het vleesch niet gezien (1 : 4, 8, 9; 2 : 1). De gemeente te Colosse, zoowel als die te Laodicea, was dan ook niet door hem gesticht, maar door Epafras, die zelf een Colossiër was, hetzij door geboorte, hetzij, omdat hij nu daar woonde (1 : 7; 4 : 12). De waardeerende wijze echter, waarop de apostel over dezen spreekt (1 : 7; 4 : 12, 13) geeft te verstaan, dat Epafras te Colosse en Laodicea en ook in Hierapolis geheel en al in Paulus' geest moet hebben gepredikt en gearbeid. Ja, meer nog. Paulus beschouwt den arbeid van Epafras als een dienst van dezen aan hem. Als de apostel der Heidenen, vooral in Azië, had hij ook de steden van het Lycus-dal moeten bearbeiden, waar de gemeenten vooral uit Heiden-Christenen bestonden (1 : 21, 27; 2 : 1*3a*; 3 : 5—7). Maar de gelegenheid daartoe had hem ontbroken, ook tijdens zijn driejarig verblijf te Efeze. Des te meer strekte het hem nu echter tot blijdschap, dat, terwijl hij en Timotheus het niet konden, Epafras het voor hen had gedaan en dat de arbeid van dezen in het Evangelie zoo rijke vrucht had gedragen. Er werden gemeenten gesticht te Colosse en te Laodicea en te Hierapolis, over wier geloof en liefde (1 : 4 e. v.), ordening en vastigheid van hun geloof in Christus (2 : 5) hij zich zeer kan verheugen en over welke hij hen ook openlijk prijst naar zijn gewoonte, om hetgeen hij prijzenswaardig vindt, ook te vermelden. Al waren dan die gemeenten ook niet rechtstreeks door hem gesticht, ze behoorden toch ook tot zijn apostolisch arbeidsveld en terrein, ze waren ook zijne kinderen en lagen hem na aan het hart. Zijn dienst en de verdrukkingen, welke deze hem brengt, hebben mede op hen betrekking (1 : 24). Hij is, hoewel afwezig met het vleesch, bij hen met den geest (2 : 5).

Zooals de apostel zich evenwel over hun geloof en liefde verblijdde en er God voor dankte, zoo waren zij nu ook een voorwerp van zijn aanhoudende zorg. En die zorg was niet overbodig. Niettegenstaande al het goede, waren er toch in de gemeenten van het Lycus-dal ver-

schijnselen, die met bange vrees vervulden. Epafras en anderen, die destijds bij den apostel waren in zijn gevangenschap, zullen hem daarmede in kennis gesteld hebben. 't Blijkt, dat er in de gemeenten van Colosse en Laodicea mannen waren opgestaan, die, wellicht onder het voorgeven, dat Paulus en de zijnen zich niet verder om hen bekommerden (2 : 4), de Christenen den weg wilden wijzen van zoowel intellectueele als ethisch-religieuse volmaking, zonder welke zij de zaligheid niet deelachtig konden worden. Uit hetgeen in den brief over die valsche leeraars geschreven wordt, valt af te leiden, dat zij Joden waren (2 : 11, 14, 16). Echter geen Joden, die van buiten af gekomen waren, geen reizende propagandisten, maar van de hunnen, mededeelgenooten van hun Christelijk geloof (2 : 19). Zij werkten ook niet als de Joodsche leeraars, die eenmaal de gemeente van Antiochië en ook de gemeenten van Galatië beroerden, aandringende op de besnijdenis, maar zij zochten door het aanprijzen van een zekere ascese of onthouding, bij welke zij, wat den eisch van onthouding van dranken betreft en van de niets sparende kastijding des lichaams (2 : 16, 23) boven de Mozaïsche wet uitgingen, de geloovigen tot de volmaaktheid te voeren of tot de zaligheid.

't Is niet zoo gemakkelijk, om een juist denkbeeld te verkrijgen van hetgeen deze valsche leeraars eigenlijk wilden, van hun denkwijze en richting. Om daarmede eenigszins op de hoogte te komen, zijn wij grootendeels of geheel en al afhankelijk van de spaarzame gegevens in onzen brief. Men heeft wel dikwijls verband gezocht tusschen het leeren en werken dezer leeraars en verwante richtingen uit dien tijd b.v. het Essenisme of Gnosticisme, maar even dikwijls is die samenhang ook weer bestreden. Daarmede is dan echter ook weer niet gezegd, dat het een met het andere geheel niets te maken had. Alleen, in plaats van het een uit het ander af te leiden, is het wellicht beter, in al die verschillende richtingen min of meer zelfstandige openbaringen te zien van een geestesstrooming, die toen door de wereld ging en die Oostersche, Heidensche loten zocht in te enten op den Christelijken stam.

De valsche leeraars lieten hun ascetische voorschriften, waarmede zij tot de geloovigen kwamen, rusten op een soort filosofie of hoogere wijsheidsleer (2 : 8 en vgl. ook 23). En ze verhieven zich daarop, ze roemden daarin (2 : 18). Hun bedoeling was, om door zulk een vertoon van hoogere wijsheid tegenover de eenvoudigheid van het Evangelie van Christus hun hoorders te verblinden en te winnen.

Wat dat nu echter voor een filosofie was, is niet zoo gemakkelijk te zeggen. Men moet niet al te veel hechten aan het woord „filosofie", als zouden we daarbij aan een uitgewerkt stelsel van wijsbegeerte moeten denken in onzen modernen zin. De filosofie der valsche leeraars kan wel bestaan hebben in zekere metafysische (bovennatuurlijke) bespiegelingen van angelologischen en daemonologischen aard, d.w.z. op het gebied van de leer over de engelen en over de duivelen. Niet onmogelijk is het, dat zij daarbij de engelen naast Christus beschouwden als een soort tusschenwezens of middelaars tusschen God en mensch. Daaruit zou dan ook de nederigheid en dienst of vereering der engelen verklaard moeten worden (2 : 18). Doch meer zeker is het, dat zij in de materie, in de stof en dus ook in het stoffelijk lichaam een element zagen, waardoor de duivelen nog macht uitoefenden, ook over de Christenen. En vandaar, dat zij in hun practische levensvoorschriften, zoowel wat omvang als wat motiveering betreft, verder gingen dan de strenge beperkingen, die de Mozaische wet oplegde. Zij eischten niet alleen het onderhouden van feestdag en nieuwe maan en sabbat, maar zij geboden ook, van spijs en drank zich te onthouden, het lichaam niet te sparen; zij riepen: „raak niet, smaak niet en roer niet aan".

Het ging hier dus metterdaad om de belangrijkste vraagstukken van God en mensch en wereld, en de betrekking des menschen tot God en tot de wereld. De betrekking, de bemiddeling en verzoening tusschen God en mensch, tusschen God en de wereld, werd afhankelijk gedacht van, gebonden aan engelen. Om den mensch dus recht tot God te brengen en tot de hoogste hoogte van intellectueele en zedelijke volmaking op te voeren, werd kennis van, verkeer en gemeenschap met de engelen noodzakelijk geacht. Evenzoo werd 's menschen verhouding tot de wereld beheerscht door een dualisme, waarvan men uitging, nl. van geest en stof. De stof was in de wereld het anti-goddelijke, het daemonische. Daarom onthouding, ascese het wachtwoord.

Door zulke valsche leeringen werd de gemeente van Colosse bedreigd. En het gevaar was niet denkbeeldig, dat de Christenen daardoor als een buit of roof werden weggevoerd (2 : 8). Daarom voelde de apostel, toen hij dit hoorde, zich gedrongen, om de gemeenten van Colosse en van Laodicea, die hij tot zijn schapen rekende en liefhad, een tegenweer te bieden tegen zooveel verleiding en hun een brief te schrijven. In dezen brief treedt hij krachtig op tegen de valsche leeraars, maar trekt ook even sterk partij voor Epafras, den man, uit wiens mond zij de boodschap des heils het eerst hadden gehoord (1 : 7; 4 : 12, 13). Geen sprake dus, dat hij Epafras zou verloochenen ter wille van die nieuwe leeraars. Het Evangelie, dat Epafras hun verkondigd heeft, is *het* Evangelie; er is ook geen ander. Het is datzelfde Evangelie, dat ook Paulus verkondigt. En ook in dezen brief wil hij hun geen ander Evangelie brengen dan dit (2 : 6, 7).

Met het oog echter op de leeringen der dwaalleeraars gaat de apostel in dezen brief nu nog wat dieper in op den inhoud van deze boodschap. Hij geeft geen aanvulling, gelijk de dwaalleeraren, geen toevoeging van heterogene elementen, geen woekerplanten, die het ware Evangelie van Christus overdekken en drukken en doen sterven, maar ontwikkeling, ontplooiing van wat er in die boodschap, die hun reeds gebracht is en buiten welke hij niet wil gaan, inligt.

Merkwaardig is, hoeveel nadruk de apostel in dezen brief legt op *de kennis*. In het verstand wordt de bron gezocht van de vervreemding van God (1 : 21); het is van nature een verstand des vleesches. Maar daartegenover staat

nu de ware kennis of wijsheid. In de levensvernieuwing wordt de mensch ook tot die ware kennis herboren (3 : 9, 10). In het Evangelie wordt hem het object voor die kennis geboden, de openbaring en onthulling van het mysterie Gods, van den Christus, die de sleutel is tot verklaring van alle dingen en tot oplossing van het wereldprobleem, want „Hij is de eerstgeborene aller kreature" enz. (1 : 15—17). Sloeg de zonde in dit alles ook een breuke, Hij is nu ook door des Vaders welbehagen gesteld tot den eenigen Middelaar, in Wien al de volheid wonen zou en door Wien God vrede gemaakt heeft door het bloed zijns kruises, om alzoo alle dingen weer tot Zichzelve te verzoenen. Van die verzoening is de gemeente het bewijs, waarvan Hij het Hoofd is, opdat Hij nu verder van haar uit als van een kern alle dingen weer tot God terugbrenge, vervulle en Hij in alle de eerste moge zijn (1 : 18—20).

Christus te kennen en te bezitten, dat is dus het centrum te kennen en te bezitten, van waaruit heel de omtrek aller dingen zich verklaart. „In Hem zijn alle schatten der wijsheid en der kennis verborgen" (2 : 3). Verwerpelijk is daarom alle filosofie en wijsheidsleer, die buiten Christus om het wereldprobleem, de betrekking van den mensch en de wereld tot God en omgekeerd, en evenzoo de betrekking van den mensch tot de hem omringende wereld zoekt te verklaren. Zulk een filosofie is „ijdele verleiding", zij is overlevering van menschen, niets meer; zij moge zich hoog aandienen, den roem aannemen van wijsheid, stoffen op de nederigheid, die zij met zich medevoert, maar zij is bedrog; zij is niet anders dan hoogmoed en opgeblazenheid. In Christus alleen ligt de sleutel, die de ware kennis opent van alle dingen. Doch nu moeten de geloovigen dien sleutel dan ook gebruiken. Zij moeten alle andere wijsheid versmaden en zij moeten, Christus kennende, van af deze hoogte alle dingen en alle verhoudingen en relaties recht leeren bezien. Zij moeten toenemen in kennis (1 : 9, 10) gelijk dat ook Paulus' strijd voor hen is (2 : 1, 2; 3 : 16).

't Is dus wel waar, dat de kennis een gewichtige rol speelt in dezen brief van den apostel. Men heeft dit dikwijls toegeschreven aan het Gnosticisme van den schrijver. „Het Christendom", zoo zegt men, „is hier geen zake des geloofs meer, maar des wetens, des begrijpens". Doch dit vooropstellen van de kennis is toch ook nog wel anders te verklaren. Het vond zijn oorzaak in de omstandigheden. Met het schoone lokaas van een diepere kennis, van een hoogere wijsheidsleer, van filosofie, verblindden de valsche leeraars de gemeente te Colosse. Het was nu geheel ter zake, dat Paulus tegenover die valsche theosofie de ware kennis stelde. Kennis, wijsheid, inzicht biedt ook het Evangelie. Ja, dit geeft de ware oplossing van alle problemen, de kennis van het Goddelijk mysterie, van Christus, dat de waarheid is van alle dingen.

Vanzelf is daarmede ook uitgesloten, dat de engelen een eigen zelfstandige plaats zouden innemen nevens Christus en op die plaats zouden dienen om de bemiddeling of verzoening tot stand te brengen tusschen God en den mensch. De engelen zijn ook door Christus geschapen (1 : 16) en behooren ook tot de wezens op welke het verzoeningswerk van Christus betrekking had (1 : 20); hoe zouden zij dan nevens Christus of met uitsluiting van Hem kunnen gelden als middelaars en verzoeners tusschen God en mensch? 't Is ook niet noodig. In Christus woont al de volheid (1 : 19; 2 : 9). En gij, Colossiërs, gij zijt in Hem volmaakt enz. (2 : 10 v.).

Maar evenzeer als 's menschen verhouding tot God, zoo wordt ook zijne betrekking tot de wereld alleen door Christus bepaald. De valsche leeraars stelden, dat de mensch, de Christen eerst door ascese de onmisbare onafhankelijkheid zich verwierf van de stof en de in haar heerschende krachten, de daemonen. Daartegenover echter plaatst de apostel, dat die voorgespiegelde onafhankelijkheid slavernij is van de ergste soort. Zij maakt den Christen, alsof hij nog in de wereld leefde, weer dienstbaar aan de eerste beginselen der wereld, aan welke hij is afgestorven, aan tijd en stof. Dat is geen vooruitgang, dat is teruggang, teruggang tot den schaduwdienst. In Christus, in Wien alle schaduwen hun vervulling hebben gevonden, zie 2 : 11, 14, 15, in Hem is de Christen vrij. Door zijne gemeenschap met Christus staat de Christen vrij tegenover de Wet, tegenover haar eisch en vloek, maar ook tegenover de wereld en alle schepselen. Immers, door Christus heeft God alle dingen verzoend tot Zichzelven. En wie nu door Christus met God is verzoend, die staat daardoor ook weer in de rechte verhouding tegenover heel de wereld. Hij kwelt zich niet met het „raak niet en smaak niet en roer niet aan", maar acht alle schepsel als goed en neemt het met dankzegging. Hij vreest niet voor de helsche overheden en machten, want deze zijn door Christus tenietgedaan. Hij staat vrij tegenover alle schepselen, omdat niets hem scheiden kan van de liefde Gods, welke is in Christus, zijnen Heere. Ja, alles is het zijne, omdat hij van Christus is. „De geloovige, die in Christus gerechtvaardigd is, is het vrijste schepsel ter wereld. Althans zoo moest het zijn". Dr Bavinck, *Magnalia Dei*, 532.

Zoo moest het zijn. Ja, dit blijft nog noodig, dat de geloovige, die gestorven is en wiens leven met Christus verborgen is in God (3 : 3) voor wien Christus het leven is (3 : 4), dat leven, dat hij heeft in de hemelen, in den aan de rechterhand Gods verhoogden Christus, nu ook in zich op aarde late doorwerken, zoodat hij zoekt en bedenkt de dingen, die boven, en niet, die op de aarde zijn, zijne leden, die op aarde zijn, doodt en alwat hij doet, doet in den naam van den Heere Jezus, dankende God en den Vader door Hem. In al de verhoudingen, waarin hij zich op aarde geplaatst ziet, moet hij Christus, den Heere op het oog hebben en zich door Hem laten bepalen (vgl. 3 : 18, 20, 23, 24; 4 : 1).

Zoo schrijft Paulus aan de gemeente van Colosse. Van al de dwalingen in leer en leven, waarin de valsche leeraars haar zochten te verstrikken, roept hij haar terug tot het eenvoudige Evangelie, zooals zij het uit den mond van

Epafras gehoord hadden, en vermaant hen, om gelijk zij Christus Jezus den Heere hadden ontvangen, zoo ook in Hem te wandelen (2 : 6, 7). Christus, niemand anders en niets anders, verkondigt hij hun. Voor kennis en leven hebben zij niets anders noodig dan Hem. „Christus is alles en in allen" (3 : 11). „Naar Christus", dat is de regel, waaraan alles moet worden getoetst (2 : 8).

Den brief zelf kunnen wij kortelijk als volgt verdeelen. Hij begint met een groetenis, waarop volgt een dankzegging voor hun voortgang in het Christelijk geloof en een gebed om hun wasdom in kennis en goede werken door Christus (1 : 1—12). Het gebed om wasdom en de herinnering van het feit, dat Christus de eenige weg tot hun wasdom is, voert tot een rijkere ontvouwing van de beteekenis van Christus (1 : 13—2 : 3). Deze uiteenzetting dient ook, om de dwalingen te weerleggen in gedachte en leven, die nader beschreven worden in de polemiek, die nu volgt (2 : 4—3 : 4). Het vierde deel is vermanend en ontwikkelt de practische gevolgen van de eenheid van den Christen met Christus in zijn dood en opstanding (3 : 5—4 : 6). Het slot is persoonlijk, bestaande uit toelichtingen met betrekking tot den brief zelf, en bevattende vele groetenissen van en aan verschillende personen (4 : 7—18). [22.

Columba, een voorname Ier, geboren 7 December 521. Hij werd priester en stichtte vele kerken en kloosters in Ierland. Hij waagde het een Latijnsche psalmverzameling na te schrijven, welke behoorde aan Finnian. Daarvoor werd hij veroordeeld door den koning Diarmaid. Nu ontstond een twist tusschen twee lersche geslachten. De partij van Columba zegevierde, maar daarom werd hij (561) door een Synode in Teltown bijna geëxcommuniceerd. Met 12 helpers vertrok hij in 563 naar het Schotsche eilandje Hy (I-I-colmkille; Jova of Jona), om vandaar uit „zoovele zielen van Heidenen te winnen als er door den strijd Christenen omgekomen waren". Hij stichtte daar het beroemde klooster, predikte onder de woeste Picten en onderwees de reeds oppervlakkig tot het Christendom bekeerde Scoten dertig jaren lang. Hij was onvermoeid in het bidden, studeeren en overschrijven van den Bijbel. Hij stierf 9 Juni 597, toen hij bad bij het altaar. Kort te voren had hij nog Psalm 34 overgeschreven en was gekomen tot vers 11. In hetzelfde jaar dat Columba stierf, landde Augustinus, de apostel der Roomsch-Catholieke kerk, in Engeland. Sommige levensbeschrijvers zeggen, dat Columba een zeer zachtzinnig man geweest is, maar de historie leert duidelijk, dat hij als een echte Ier toornig en geneigd tot wraak was, zoodat vervloeken en excommuniceeren van zijn tegenstanders zeer gewoon bij hem was. [24.

Columbanus was een Ier, geboren te Leinster c.a. 543. Hij ontving zijn opleiding in het klooster Bangor. Omdat hij zich door God geroepen achtte om buiten zijn vaderland in het Evangelie te arbeiden, stak hij over naar het vasteland van Europa. Hij landde in Frankrijk (Bretagne) en begon te arbeiden onder de Franken. De godsdienst der Franken was zeer uitwendig. Velen waren weder in het Heidendom teruggevallen en, die zich nog Christenen noemden, waren slechts met een weinig christelijk vernis gesierd. Columbanus predikte met 12 medearbeiders onder hen. Hij begaf zich uit Bretagne naar de Vogezen waar koning Gunthram van Bourgondië hem een Romaansche missie schonk bij Anegray, waar het eerste klooster der Ieren gesticht werd (584). Daarna werd het klooster Luxeuil gesticht (590). Nog later verrees een derde te Fontaines. Het schijnt, dat Columbanus deze kloosters bouwde zonder verlof van den Frankischen bisschop. Al spoedig ontstond er botsing met de Fransche geestelijkheid, want Columbanus bracht de gewoonten der Iro-Schotsche kerk mede. In die kerk was het priesterhuwelijk nog in zwang, werd niet gerekend met de ordening alleen door den bisschop en had men een andere berekening van Paschen dan de Franken. Dat gaf ergernis. Bovenal de groote gestrengheid van Columbanus en de zijnen hinderde de wereldsche geestelijkheid en niet het minst het Bourgondische hof. De invloed van Columbanus en de zijnen was wel heilzaam, maar hij miste de gave van organiseeren. Op last van de koningin-moeder Brunhilde werd hij, nadat hij 10 jaar in de Vogezen gearbeid had, gevangengenomen. Men wilde hem uit het land verbannen, maar hij wist te ontvluchten. Hij bezocht nu het graf van Martinus van Tours, vertoonde zich aan het hof van Clotarius II van Neustrië en daarna aan het hof van Theodebert van Austrasië en ging daarna naar Zwitserland, om onder de Alemannen en Sueven te arbeiden. bij het meer van Constanz en van Zürich. Hij bleef daar drie jaren, maar, toen die geheele landstreek onder Bourgondië kwam, moest hij weder vluchten. Toen ging hij naar Italië om te arbeiden onder de Longobarden. Daar werd door zijn toedoen aan de Trebbia het klooster Bobbia gesticht (613). Op 21 November 615 stierf de onvermoeide arbeider in het Evangelie. De orde van zijn kloosters vond langen tijd meer ingang dan die der Benedictijnen; maar door pauselijke inmenging wonnen de laatste het langzamerhand. En toen in Engeland de Roomsch-Catholieken de zegepraal behaalden over de Iro-Schotten (Synode van Streanes-Halch 644) was het uit met den invloed van Columbanus en de zijnen. Bonifatius heeft later de rest van hun arbeid verstoord. [24.

Combes (Justin Louis Emile), Fransch staatsman, geboren 6 September 1835, overleden 1910, had een merkwaardigen levensloop. Bestemd voor den geestelijken stand, promoveerde hij in de philosophie met een studie over de wijsbegeerte van Thomas van Aquino. Nadat hij reeds de eerste priesterwijding ontvangen had, ging hij in de geneeskunde studeeren, en vestigde zich straks als arts te Pons. In 1876 werd hij burgemeester dezer gemeente. Twintig jaar later treedt hij op als Minister van Onderwijs in het Kabinet-Bourgeois. Onder het ministerie Waldeck-Rousseau werd hij door den Senaat benoemd tot voorzitter van de Commissie tot onderzoek van de wet op de vereenigingen. Na het aftreden van Waldeck-Rousseau ontvangt hij opdracht tot samenstelling van een ministerie, waarin hij zelf de portefeuille van eeredienst

neemt. De strenge uitvoering van de wet op de vereenigingen, de onverbiddelijke verwijdering van alle godsdienstig onderricht uit de scholen, de verdrijving van de congregaties uit Frankrijk, leidt tot een breuk met het Vaticaan (Leo XIII). In Juli 1904 werden de diplomatieke betrekkingen afgebroken. Combes, die zich de bestrijding en onderwerping der kerk tot levenstaak had gesteld, dient nu een wetsvoorstel in, dat volledige scheiding van kerk en staat beoogt. Dit brengt hem echter ten val. Niet om het beginsel, dat daarin tot uitdrukking kwam, want dit werd geestdriftig toegejuicht door het hoogtijvierend anti-clericalisme, maar om de gestrengheid, waarmeê het tot in zijn uiterste consequenties werd doorgevoerd. Bienvenu-Martin, die hem als Minister van Eeredienst opvolgt, legt Februari 1905 aan de Kamer een gewijzigd, meer gematigd ontwerp voor, dat tot Wet wordt verheven. [20.

Comenius (Johannes Amos), bekend paedagoog, geboren 28 Maart 1592 te Niwnitz in Boheme. Opgevoed in den kring der geloovige Boheemsche Broeders, bezocht hij later de hoogeschool te Herborn, waar de vermaarde Gereformeerde theoloog en wijsgeer Joh. Heinr. Alstedt invloed op hem uitoefende. Na zich aan lagere scholen in het geven van onderwijs geoefend te hebben, werd hij in 1628 leeraar aan het gymnasium te Lissa in Polen. Hier heeft hij korten tijd de functie van bisschop der Broedergemeente bekleed. Daarna heeft hij, deels wegens de ongunst der tijden, veel gezworven (hij is in Engeland, Zweden, Hongarije en Polen geweest) en in 1654 een rustplaats gevonden te Amsterdam, waar hij veertien jaar gewoond heeft. In 1670 is hij in Amsterdam gestorven en te Naarden begraven.

Comenius is op het gebied der paedagogiek een baanbrekende persoonlijkheid geweest. Paedagogische ideeën en methoden die eeuwen later in praktijk zijn gebracht en toen voor nieuw doorgingen, zijn reeds in zijn werken te vinden. In zijn *Didactica magna* (1628) legt hij er b.v. nadruk op dat de kinderen niet alleen de leerstof van buiten moeten leeren, maar vooral de realia benaderen. De docent moet zijn leerlingen de woorden leeren, maar ook de zaken doen kennen die door de woorden worden aangeduid. De dingen zelf moeten met de oogen gezien, en met de handen getast worden. De „luisterschool" voldoet niet. Van het „aanschouwingsonderwijs" is Comenius een overtuigd voorstander geweest. Wanneer het niet mogelijk is de werkelijkheidsdingen bij of in de school te brengen, moet men gebruik maken van goede platen. Daartoe gaf hij in 1658 zijn *Orbis pictus*, de wereld in beeld.

In menig opzicht was Comenius zijn tijd vooruit. Ge vindt bij hem vele moderne paedagogische gedachten. Hij wilde zoowel de jongens als de meisjes naar school zenden. Over de tucht had hij gezonde denkbeelden. De schooltijd dien een mensch doorloopen moet om voor het leven gevormd te worden, duurt volgens Comenius 24 jaren en wordt onderscheiden in vier perioden van zes jaar. Van het eerste tot het zesde jaar is het kind bij moeder thuis en geniet van de *schola materna*. In de tweede periode (6—12) wordt de volksschool bezocht waar in de moedertaal onderwijs wordt gegeven (schola vernacula). De derde school (van 12—18) is het gymnasium (schola latina); de vierde de academie, voor jongelingen van 18—24 jaar, waar de pansophie d. i. een encyclopaedie van alle wetenschappen wordt bestudeerd. Wat de laatste twee perioden betreft zijn Comenius' ideeën geheel verouderd, ze hebben slechts historische beteekenis.

Ten opzichte van het doel van het onderwijs koestert Comenius denkbeelden, die niet overeenkomen met de paedagogische theorieën van het Modernisme. Terwijl bij de meeste paedagogen in onze dagen het doel van onderwijs en opvoeding gesteld wordt in den mensch (hetzij in het individu hetzij in de gemeenschap) wil Comenius dat de opvoeding zich richten zal naar een bovenaardsch doel. Zóó moet de jonge mensch onderwezen worden, dat hij geschikt zij, als beelddrager Gods, zijn Heer en Koning te dienen. [14.

Commentaren zijn geschriften waarin een doorloopende verklaring, hetzij van de geheele Heilige Schrift, hetzij van een of meer harer boeken gegeven wordt. Zulke commentaren zijn er door Joodsche auteurs op het Oude Testament, en reeds vanaf de Kerkvaders op de Schriften des Ouden en des Nieuwen Verbonds geschreven. Er zijn er in allerlei talen en van allerlei richting. In het geheel kan men ze onderscheiden in wetenschappelijke en populaire commentaren. De wetenschappelijke kenmerken zich hierdoor dat ze rechtstreeks en onmiddellijk van den grondtekst uitgaan; deze kunnen dan ook alleen worden benut door hen die de grondtalen der Schrift machtig zijn. De populaire commentaren daarentegen kunnen in meerdere of mindere mate ook wel van den grondtekst uitgaan, maar grijpen in hun verklaring daarop niet rechtstreeks terug, zoodat ze ook voor nietkenners der grondtalen bruikbaar zijn. [10.

Common Prayer Book, (d. w. z. gemeenschappelijk gebedenboek) is het boek, waarin de kerkdienst in de Anglicaansche kerk geregeld is voor morgen- en avonddienst van iederen dag gedurende het geheele jaar. Daarin is de historisch geworden vorm der oude kerk blijven voortleven. Onder koning Eduard VI is het in 1549 door het Parlement vastgesteld. In 1552 is het, op raad van Calvijn en anderen, meer in Gereformeerden zin herzien; waarbij Bucer en P. Martyr hielpen. In 1559 onder Elisabeths regeering is het opnieuw herzien, om het voor Roomschen aannemelijker te maken. Latere herzieningen gelden meer formeele dingen (b.v. in 1751 met het oog op de 1 Januari 1752 door Engeland aangenomen Gregoriaansche tijdrekening), totdat in 1871 de tabel der te lezen Bijbelboeken geheel werd herzien, (de Openbaring kwam er bij, en van de Apocriefe boeken minder) en in 1872 ten opzichte van de godsdienstoefeningen nadere regeling werd getroffen. — De gewone morgendienst is aldus: de geestelijke leest verschillende spreuken uit de Heilige Schrift, ter voorbereiding van de vermaning tot boete, na welke geheel de gemeente knielend haar zonden belijdt en om vergeving bidt, waarna de

priester staande de absolutie afsmeekt, door het „amen" der geknielde gemeente besloten; daarna knielt de priester en allen bidden het „Onze Vader", en een kort antifoon (beurtzang), waarna allen opstaan en een „Gloria" antifonisch aanheffen. Nu wordt Ps. 95 met een „Gloria" gezongen en de voor dien dag bepaalde psalmen (die eens in de maand doorgezongen worden) aangeheven en weder besloten met een „Gloria". Alsdan wordt gelezen een gedeelte uit het Oude Testament (voor iederen bepaalden dag zoo geregeld, dat het in een jaar doorgelezen wordt, terwijl voor zon- en feestdagen bepaalde gedeelten zijn vastgesteld), waarop een Te Deum of Benedicite met Gloria volgt, en een gedeelte uit het Nieuwe Testament, waarop het Benedictus (Luc. 1 : 68—79) of Jubilate (Ps. 100) met Gloria volgt. Hierna wordt de apostolische geloofsbelijdenis gemeenschappelijk staande gezegd. Vervolgens knielen allen. Na de begroeting wordt het „Onze Vader" gebeden, de priester staat op en antifonisch wordt het smeekgebed (de litanie) gedaan, gevolgd door drie gebeden: voor den bepaalden dag, om vrede en om genade; er wordt een gezang aangeheven; daarna wordt gebeden voor den koning, en de koninklijke familie, en de geestelijken en het volk, en een derde gebed; waarna de zegenbede van 2 Cor. 13 volgt. — De *avonddienst* is in hoofdzaak dezelfde, behalve dat na de lezing uit Oude Testament Luc. 1 : 46—55 of Ps. 98 wordt gelezen en op die van het Nieuwe Testament Luc. 2 : 29—32 of Ps. 67 volgt. — De *communie*-dienst wordt door den priester gedaan bij den avondmaalsdisch, waar hij voor het geknielde volk bidt het „Onze Vader" en een gebed om heiliging; verder leest hij de tien geboden, waarbij de gemeente telkens de bede opheft om vergeving en heiliging; dan wordt voor den koning gebeden, en het gebed voor den dag gedaan. Staande wordt door de gemeente geluisterd naar de lezing van het bepaalde brief-deel, en evangelie-deel, en gemeenschappelijk de geloofsbelijdenis van Nicea gedaan. Daarna volgt de prediking of de homilie. Is zij ten einde, dan gaat de priester weder naar de avondmaalstafel, leest enkele teksten, onderwijl de gaven worden ingezameld, en zet het brood en den wijn op de tafel. Het gebed voor de strijdende kerk wordt gedaan. (Zondags tevoren is een der twee formulieren ter voorbereiding, naar dat de toestand der gemeente is, gelezen). Nu wordt het formulier voor de viering gelezen, en tot de avondmaalgangers het noodigingswoord gericht. Geknield wordt belijdenis van zonden gedaan, waarna de priester opstaat, de absolutie biddend geeft, en enkele troost-teksten leest, antifonisch wordt het „Sursum corda" gezegd, en na vermelding van de feeststof het engelenlied van Jes. 6 aangeheven. Daarna wordt geknield gebeden; dan volgt het wijdingsgebed met de woorden der inzetting, waarop de teekenen den geknielden in de hand worden gegeven en door dezen gebruikt. — Tot besluit wordt het „Onze Vader" bede na bede door den priester gebeden en door de gemeente herhaald; de dankzegging door den priester, en door allen een plechtig Gloria aangeheven, waarna de priester met een bijzondere zegenbede de gemeente laat heengaan. — Behalve die geheel geformuleerde diensten, bevat het boek de formulieren voor alle andere kerkelijke handelingen: als den doop der kinderen in de kerk (door onderdompeling of bij zwakken door besprenging, en met bekruising van het voorhoofd), den nooddoop in huis (die zoo mogelijk later in de kerk bevestigd wordt), en den doop der volwassenen; den catechismus; de confirmatie door den bisschop (door handoplegging); de huwelijksinzegening; het kranken-bezoek; de communie van kranken, in huis met gasten; de begrafenis; den eersten kerkgang der moeders; een bedreiging met Gods toorn over de zondaren bij het begin der lente en anders als het bepaald wordt; en eindelijk de formulieren ter aanstelling van diakenen, ter ordening van priesters en ter wijding van bisschoppen. Bovendien zijn er in opgenomen verschillende gebeden en dankzeggingen voor bijzondere nooden en omstandigheden, en een formulier der gebeden voor de zeevarenden. Het geheel biedt een liturgisch prachtstuk in den echten kerkstijl, waarbij alle persoonlijke vrijheid echter geheel aan banden is gelegd. [12.

Commune van Parijs, 18 Maart—31 Mei 1871. De Nationale Vergadering, 12 Februari 1871, te Bordeaux saamgekomen, was in haar meerderheid royalistisch-conservatief. Zij verlegde op 10 Maart haar zetel niet naar Parijs, het broeinest der revolutionaire ideeën, maar naar het aristocratische Versailles. Op 13 Augustus 1870 was de betaling der wissels in Parijs voor 3 maanden opgeschort en op 13 November voor onbepaalden tijd geschorst. Nu werd bepaald, dat de op 13 November vervallen wissels op 13 Maart aangeboden konden worden. Dat veroorzaakte veel rumoer onder de kleine burgerij. De ontevredenheid nam steeds toe. Parijs koos een stadsbestuur van 90 leden. Deze conseil général en het reeds bestaande comité général (opgericht 15 Februari) vormden samen de regeering der Commune (25 Maart). De leiders der Commune behoorden tot de Communisten. De heerschappij van de Commune duurde slechts twee maanden. Conscriptie en leger werden afgeschaft. Alleen de nationale garde werd behouden. Kerk en staat werden gescheiden. Op 12 April werd besloten de Vendome-zuil neer te werpen. Op 16 April werd de betaling der wissels geregeld. De bank van Parijs werd gedwongen 17 millioen francs aan de Communisten te geven. 4 Mei afschaffing van den eed. 5 Mei verbod van bakkers-nachtarbeid. Parijs en Versailles lagen zwijgend tegenover elkander. De opmarsch der Communisten 3 April was teruggeslagen. Inmiddels waren de Fransche troepen uit hun gevangenschap in Pruisen teruggekeerd. Thiers organiseerde een leger van 139.000 onder Mac-Mahon. Op 21 Mei drong dit leger door een onbewaakt bastion Parijs binnen. Een wilde acht-daagsche worsteling volgde (21—28 Mei). Vijfhonderd barricaden werden met de bajonet genomen. Toen de Communisten zagen, dat hun zaak verloren was, vermoordden zij hun gijzelaars o.a. den aartsbisschop Darboy, Bonjean e.a. Razende „petroleuses" staken de Tuilleriеën, het paleis van Justitie, het ministerie van Finan-

ciën en het stadhuis in brand. De laatste troepen weken op 28 Mei naar het kerkhof Père la Chaise, waar zij allen werden neergeschoten. De muur, waar deze tragedie werd afgespeeld heette voortaan „le Mur les Fédérés". Er moesten 17.000 dooden begraven worden. De overwinnaars telden 7500 gesneuvelden en gewonden. 46800 oproerlingen werden gevangen genomen. De rechtbanken waren tot 1875 met deze bezig. Velen ondergingen de doodstraf (257), anderen werden gedeporteerd naar Nieuw-Caledonië (3417). Later (1878 en 1880) ontvingen velen dezer gedeporteerden gratie. [24.

Communicatio idiomatum, een schoolsche term bij de godgeleerden gebruikelijk om uit te drukken de verhouding van de goddelijke en menschelijke natuur in Christus Jezus. Letterlijk vertaald beteekent deze uitdrukking mededeeling der eigenschappen. Men gevoelt aanstonds dat aan de goddelijke natuur niets kan worden medegedeeld omdat zij in haar zelve volmaakt is, en dat alleen de menschelijke natuur van Christus bijzonder bevoorrecht was door hare vereeniging met de goddelijke natuur.

Men onderscheidt, nader bepaald, tusschen: communicatio apotelesmatum, charismatum en idiomatum. Onder den naam communicatio *apotelesmatum* wordt verstaan dat al de middelaarswerken door Christus gedaan, wel door één Persoon, maar onder medewerking van zijn beide naturen zijn verricht, zoodat èn de goddelijke èn de menschelijke natuur daartoe hebben medegewerkt, en zij dus een God-menschelijk karakter dragen. Onder de communicatio *charismatum* wordt verstaan dat de menschelijke natuur van Christus, door haar nauwe en innige vereeniging met de goddelijke natuur in de rijkste mate versierd was met de heerlijkste gaven des Heiligen Geestes. Onder de communicatio *idiomatum* wordt verstaan dat de beide naturen met al hare eigenschappen aan den éénen Persoon in Christus Jezus toebehooren en medegedeeld worden, zoodat somtijds bij de goddelijke eigenschappen de menschelijke naam, en bij de menschelijke eigenschappen de goddelijke naam gebezigd wordt. Zoo lezen we Hand. 20 : 28: „om de gemeente Gods te weiden, welke Hij verkregen heeft door zijn eigen bloed", waar de naam van God gebezigd wordt bij het verkrijgen der gemeente door zijn bloed; en in 1 Cor. 8 : 9: „en maar eenen Heere, Jezus Christus, door welken alle dingen zijn, en wij door Hem" waar niet Gods naam gebezigd wordt voor het werk Gods; en in Joh. 3 : 13: „niemand is opgevaren in den hemel dan die uit den hemel wedergekomen is, namelijk de Zoon des menschen die in den hemel is", waar de menschelijke naam gebezigd wordt voor wat de goddelijke natuur deed.

De Gereformeerden, die scherp tusschen de twee naturen onderscheiden, hebben bij dit leerstuk geschil met de Lutherschen en de Roomschen. De Lutherschen toch verstaan het niet zoo dat de beide naturen aan één Persoon al hare eigenschappen mededeelen, maar dat de goddelijke natuur hare eigenschappen aan de menschelijke natuur mededeelt, zoodat deze over goddelijke eigenschappen heeft te beschikken. Met name zou dan de menschelijke natuur van Christus almachtig, alomtegenwoordig en alwetend zijn. Maar zij is dan niet meer een ware menschelijke natuur.

De Roomschen leeren dat de vereeniging der beide naturen in Christus zoo innig en nauw is, dat ze niet evenwijdig naast elkaar loopen, maar als het ware in elkander zijn, en dat de menschelijke natuur in Christus, door inwoning der goddelijke natuur, zoo hoog staat dat zij de goddelijke kracht en waardigheid en eere deelachtig is, en aldus moet worden aangebeden. Dus ook bij Rome is, evenals bij de Lutherschen, de belijdenis van de ware menschelijke natuur niet gehandhaafd.

De Gereformeerden hebben echter altoos scherp tusschen de twee naturen onderscheiden, en de belijdenis zoo van de waarachtige goddelijke natuur als van de ware menschelijke natuur gehandhaafd. Als waarachtig mensch is Jezus geboren, een hulpeloos kind geweest, en toegenomen in wijsheid en in grootte, en in genade bij God en de menschen (Luc. 2 : 52). In zijn menschelijke natuur is Jezus niet almachtig, ook niet alwetend (Marc. 13 : 32). Hij had niet de natuur van Adam vóór den val, want God heeft zijn Zoon gezonden in gelijkheid des zondigen vleesches (Rom. 8 : 3), d. w. z. in de menschelijke natuur, wel zonder zonde maar toch zooals zij door de zonde verzwakt was. Daarom was Christus vatbaar voor lijden en dood, was Hij vermoeid van de reize, hongerde Hem ten laatste na veertig dagen vasten, bezweek Hij op den weg naar Golgotha, en stierf Hij waarachtig den dood aan het kruis. Maar aan den anderen kant is de menschelijke natuur van Christus, juist omdat zij door de Godheid gedragen werd, gansch volkomen en volmaakt heilig. Zijns is het volmaakte geloof, het onvoorwaardelijk zich vastklemmen aan het Woord Gods, een geloof dat nooit wankelt en weifelt maar altoos vast en zeker is. Er was geen alwetendheid, wel een toenemen in wijsheid en kennis, maar zoo dat van dwaling en vergissing geen sprake is. Allen die Hem hoorden verwonderden zich over zijn verstand en antwoorden (Luc. 2 : 47). Bij Hem is vlekkelooze heiligheid, want Hij heeft nooit zonde gekend of gedaan. Hij is het onbestraffelijk en onbevlekte Lam, is staande gebleven in de zwaarste verzoeking, en gehoorzaam geweest tot den dood des kruises. En groot is zijn macht, zich openbarende in de wonderen die Hij deed, waardoor Hij toonde heerschappij te hebben over de natuur, de geesten en den dood. Hij is altoos de Christus, de zonder mate gezalfde met den Heiligen Geest. Na de opstanding uit de dooden, als de stad der verheerlijking ingaat, komt de menschelijke natuur van Christus tot haar rijkste ontplooiïng, want dan wordt Hem gegeven alle macht in den hemel en op aarde (Matth. 28 : 18), dan ontvangt Hij de heerlijkheid die Hij als Zoon bij den Vader had voor de grondlegging der wereld, en de menschelijke natuur wordt uitermate verhoogd met een naam die boven allen naam is (Filipp. 2 : 9, 10).

Bij de communicatio idiomatum moet dus het groote onderscheid gemaakt worden tusschen den staat der vernedering en den staat der ver-

hooging, want waar het hier betreft de glorie voor de menschelijke natuur waarin de volheid der Godheid woont (Coloss. 2 : 9), daar leert de Heilige Schrift ons dat in den staat der vernedering de Zone Gods de gestaltenis Gods aflegde en in de menschelijke natuur in de gestalte van een dienstknecht gevonden werd, en dat eerst in den staat der verhooging de heerlijkheid Gods den Middelaar vervulde, waarin op gansch eenige wijze de menschelijke natuur van Christus deelt. [16.

Communie (Latijn: communio = gemeenschap), oorspronkelijk de aanduiding van de eigenlijke viering van het Avondmaal: de gemeenschap met Christus en met elkander. In de Roomsche kerk heeft het Avondmaal, of, gelijk zij het noemt, het Heilige Sacrament des Altaars, een dubbel karakter, en is het een maaltijd en een offerande tegelijk. Als maaltijd wordt het *Eucharistie* of *Communie*, als offerande *Mis* geheeten. De Roomsche kerk heeft slechts één Heilige Communie voorgeschreven, omstreeks Paschen, maar wenscht nadrukkelijk, dat de geloovigen meermalen tot de tafel des Heeren naderen. Het concilie van Trente verlangt, dat de geloovigen, als zij de Mis bijwonen, ook de Heilige Communie zullen ontvangen. En in het decreet van de „Congregatie van het Concilie" (1905) worden zij aangespoord, om zoo mogelijk dagelijks te communiceeren. De leeftijd, waarop kinderen tot de Heilige Communie moeten worden toegelaten, is door Pius X van het 12de tot het 7de jaar teruggebracht (1910). [20.

Communisme. Onder het *communisme* is in het algemeen te verstaan de gemeenschap van de stoffelijke goederen. *Communaal* bezit staat naast of tegenover *privaat* bezit (*communisme* komt van het Latijnsche *communis*, gemeenschappelijk, *communio*, gemeenschap). Dit *communisme* is altijd *relatief* of betrekkelijk. Aan een *absoluut* communisme valt niet te denken, daar ieder mensch toch iets overhoudt, wat hij zijn eigendom noemt, en onmogelijk alle dingen zonder uitzondering tot gemeenschappelijk bezit zijn te maken. Daarom verstaan wij onder *communisme* gewoonlijk het gemeenschappelijk bezit van grond, productiemiddelen, etc. of ook die richting, die dit gemeenschappelijk eigendom voorstaat en zoekt te verwezenlijken. Het *communisme* is reeds dertien eeuwen voor Christus ingevoerd op het eiland Creta; later is het door *Lycurgus* in Sparta toegepast; *Plato* heeft het verdedigd in zijn staatsideaal; wij vinden het bij sommige secten in de middeneeuwen; in de kloosters is een zekere vorm van communisme; in de dagen der Reformatie komt het voor onder de Wederdoopers, terwijl het vooral in den nieuweren tijd, na de Fransche revolutie, warme verdedigers vindt (o.a. *R. Owen*, die in 1826 in Amerika een communistischen staat wilde stichten, en *Cabet* in Iowa). Het communisme als gemeenschappelijk bezit van grond en productiemiddelen is vooral gepropageerd door het Marxisme, en met name door de consequentie-Marxisten, die zich ook communisten noemen, en alle bezit aan de gemeenschap willen trekken (b.v. de Sjovet-republiek in Rusland). — Het communisme als gemeenschappelijk bezit mag echter niet beoordeeld worden naar de carricatuur, die het socialisme ervan gemaakt heeft. Op zichzelf genomen is het communaal bezit allerminst te veroordeelen. In een onzondige wereld zou er tusschen privaat- en communaal bezit geen tegenstelling zijn, en in de zaligheid valt ook alle tegenstrijdigheid weg. Immers behoort het bezit of eigendomsrecht tot het beeld Gods (Gen. 1 : 27, 28), en in God is het individueele (de drie personen) en het communale (het goddelijk wezen). Persoonlijkheid en gemeenschap sluiten elkaar niet uit, en daarom is communaal bezit niet persé zondig. In Israël is er een zekere vorm van communisme, want in het familiebezit en het instituut van sabbat- en jubeljaar wordt het privaatbezit zeer beknot. De socialisatie b.v. is dan ook niet te veroordeelen, omdat de Heilige Schrift de beperking van den privaat-eigendom en dies het communaal bezit zou verbieden. Daarvan lezen we in Gods Woord niets. Hier zijn andere bezwaren. Het communisme is niet mogelijk, omdat de zonde en met haar het egoisme in de wereld en in ons hart intrek hebben genomen; het particulier initiatief zou verzwakken; de enkeling in het gedrang zou komen etc. Om deze redenen mogen *communisme* en *socialisme* niet vereenzelvigd worden. Wel wordt een bepaalde vorm van het communisme door het socialisme, en dan op verkeerde gronden, gepropageerd, en wel heeft een uiterste socialistische richting zich *communisme* genoemd, maar het communisme op zichzelf is iets anders. Het is het gemeenschappelijk bezit van stoffelijke goederen, dat niet in zichzelf verkeerd is, evenmin als de aan God onderworpen privaateigendom zondig is. — Het communisme in de Jeruzalemsche gemeente (Hand. 2 : 44—45; 4 : 32—37) heeft met een maatschappijvorm niets te maken. Het predikt wel, dat de Heilige Geest en de Pinksterzegen verheffend inwerken in de dingen van het stoffelijk leven, maar het is een barmhartigheids-gemeenschap. De rijken waren los van hun goed om de nooden der armen te vervullen, en dit geschiedde door middel van het apostolaat, (dus door het diaconaat). Wel komt hier scherp uit de tegenstelling met, tevens de critiek op het socialistisch communisme. Hier is het: al het mijne is het uwe, daar: al het uwe is het mijne; hier is het enkel *vrijwilligheid*, daar alles *dwang*; hier heerscht de *liefde*, daar de *haat* tegen de rijken; hier gaat alles om de verheerlijking Gods, en daar stuwt het anti-christelijk beginsel. [21.

Comrie (Alexander), werd op den 16en December 1706 in de stad Perth (Schotland) geboren. Zoowel van vaders- als van moederszijde stamde hij uit een deftig geslacht. Ook zijn ons uit beide geslachten kloeke belijders van den Naam des Heeren bekend. De ook ten onzent nog steeds geliefde broeders Erskine heeft hij van nabij gekend. Wegens een onbekende oorzaak toog hij in 1727 naar ons land. Rotterdam schijnt aanvankelijk zijne woonplaats geweest te zijn en enkele omstandigheden wettigen het vermoeden, dat hij daar werkzaam is geweest op het kantoor van den grooten koopman A. van der Willigen, die zelf niet onervaren was in de Heilige Godgeleerdheid. Door de hulp van

dezen heer en van den heer A. de Sterke te Woubrugge en Ds Tarée, predikant te Tiel en te Woerden, werd hij in staat gesteld eerst te Groningen en daarna te Leiden in de Theologie te studeeren. Op den 5den October 1734 verwierf hij den graad van Doctor in de filosofie. Op den 1en Mei 1735 deed hij zijn intrede te Woubrugge met eene preek naar Zacharia 6 : 15. Wegens herhaalde krankheid zag hij zich in April 1773 genoodzaakt zijn ambt neer te leggen. Slechts korten tijd genoot hij van het emeritaat. Op den 10den December 1774 overleed hij te Gouda. Bijna 40 jaren is Comrie dus dienaar des Woords te Woubrugge geweest. Een zevental beroepen wees hij af. In Juni 1919 werd een fraai geschilderd portret van Comrie, afkomstig uit de nalatenschap van een zijner afstammelingen, opgehangen in de kerkekamer van de Nederlandsch Hervormde kerk te Woubrugge.

Van Comrie kan zonder overdrijving gezegd worden, dat hij tot de beste predikers van zijn tijd behoorde en dat hij zich blijkbaar beijverd heeft de lessen te volgen van hen, die, van welke richting ook, tegen de gewone fouten der toenmalige predikers waarschuwden. Zijn preeken hebben de verdienste, dat de inleiding en de toepassing over het algemeen kort zijn en goed bij den tekst passen; dat alle schoolgeleerdheid is vermeden; en dat niet verschillende verklaringen van den tekst ter sprake gebracht en één voor één bestreden worden, totdat de door den prediker voorgestane opvatting overblijft. De redenaar had een afkeer van het bezigen van vreemde woorden en van het z.g. vergeestelijken van den tekst; vermeed alle platheid van taal; sprak onomwonden zijn meening uit; toonde, dat hij het menschelijk hart door en door kende; was evenals Van Lodenstein scherp in het bestraffen van de zonde maar tevens liefelijk in het vertroosten en leerzaam voor onkundigen en voor zwakken in het geloof. Hij vergat noch de vermaningen van Paulus „Houd aan in het lezen" en „Bedenk deze dingen" noch het gevleugelde woord van Luther „goed gebeden is goed gestudeerd". En dat zijne preeken zoo degelijk waren, zal niemand bevreemden, die weet hoeveel studie en tijd hij er aan besteedde. Comrie maakte er geen geheim van, dat hij „door drie wekelijksche Predikatiën (twee op Zondag en één door de week) en door twee catechisatiën" in den wintertijd zóó bezet was, dat hij zich nauwelijks aan eenige andere bezigheden wijden kon, gelijk dan ook in den winter te Woubrugge geen huisbezoek werd gedaan.

God schonk aan Comrie meer dan één talent voor schrijver en juist door zijne geschriften is hij geworden en gebleven een man van groote beteekenis. In het geheel gaf hij 23 werken en werkjes uit. Voor een deel zijn het oorspronkelijke, voor een deel uit het Engelsch vertaalde en voor een ander deel met zijn vriend Ds. Holtius van Koudekerk (Z.-H.) samen vervaardigde geschriften. De meest bekende zijn deze: 1°. *Het A B C des geloofs of Verhandeling van de benamingen des zaligmakenden geloofs volgens de letters van het alphabet;* 2°. *Verhandeling van eenige Eigenschappen des zaligmakenden geloofs;* 3°. *Verzameling van Leerredenen;* 4°. *Stellige en Praktikale Verklaring van den Heidelbergschen Catechismus;* 5°. *Examen van het ontwerp van Tolerantie;* 6°. *Brief over de Rechtvaardigmaking des zondaars door onmiddellijke toerekening der Borggerechtigheid van Christus.* Het eerste drietal is praktisch van aard. Voor duizenden zijn deze boeken in het verleden en in het heden ten rijken zegen geweest. Ze zijn herhaaldelijk herdrukt. *Het A B C des geloofs* zelfs meer dan 20 maal. In het tweede drietal is de Theoloog, en met name de Dogmaticus, aan het woord. Voor de Gereformeerde Theologie waren deze drie werken van blijvende beteekenis. Vooral het *Examen van het ontwerp van Tolerantie* — in samenwerking met Holtius geschreven en uitgegeven — is een meesterstuk. Ieder deskundige zal eerbied hebben voor de groote kennis der geleerde auteurs en voor hunne warme verdediging van het Gereformeerde belijden.

Het levenswerk van Comrie is geweest de uiteenzetting van het wezen en de werkzaamheid van het Geloof en de handhaving van de leer der Rechtvaardiging des zondaars door de onmiddellijke toerekening van de gerechtigheid van Christus. Geheel in overeenstemming met de Heilige Schrift leerde Comrie, dat het eerste werk, hetwelk de Heere doet in den zondaar, dien Hij besloten heeft te zaligen, de wedergeboorte is. Bij de wedergeboorte wekt God den zondaar, die van nature dood is in zonden en misdaden, door zijne kracht op tot een nieuw leven. Bij deze wedergeboorte nu schenkt de Heilige Geest aanstonds het geloof. Echter nog niet als een daad of een werkzaamheid, maar als een vermogen of hebbelijkheid. In deze hebbelijkheid des geloofs, welke „het punt der vereeniging van de ziel met Christus vormt", zitten van stonde af aan in de beide stukken of deelen, waaruit het geloof bestaat, dat is dus: de kennis en het vertrouwen. Edoch, het is niet genoeg, dat dat alles in kiem in de hebbelijkheid des geloofs besloten is. Uit de zaadkorrel moet de stengel, daarna de aar, ten laatste het koren in de aar te voorschijn komen. Het geloof als vermogen moet tot dadelijkheid overgaan en in geloofsdaden en geloofsoefeningen openbaar worden. Welnu onder den invloed van Gods Woord en Geest is dit dan ook het geval. De kennis en het vertrouwen treden hand aan hand aan het licht. Zoodra het geloof als hebbelijkheid in de daad van het geloof uitkomt, richt het zich op den Christus, gelijk Hij voor ons treedt in het gewaad der Schrift, weshalve ook de Zaligmaker het voorwerp des geloofs is. Niet in dien zin alsof het geloof bij den Christus zou blijven staan. Neen, het geloof rust niet, alvorens het door den Heere Jezus tot het Vaderharte Gods is doorgedrongen. Maar alzoo, dat het geloof begint met het vluchten, het toevlucht nemen tot het Lam Gods, dat de zonde der wereld droeg. Met zijn schoone en breede bespreking van de natuur en de werkzaamheden des geloofs, beoogde Comrie een einde te maken aan de heftige disputen onder de Gereformeerden over dit belangrijke onderwerp, die voor het geestelijk leven zeer schadelijk waren. Nu is het

hem niet gegeven, alle Gereformeerden terstond voor zijn zienswijze te winnen. Maar toch smaakte hij de voldoening, dat de vrede tusschen de broeders terugkeerde. En allengs vond zijn beschouwing zooveel ingang, dat zij heden ten dage vrijwel het algemeen gevoelen der Gereformeerden kan worden genoemd. Nu heeft Comrie niet voor 't eerst deze opvatting voorgedragen. Maar wel heeft hij haar nader ontwikkeld, haar helderder dan ooit ontvouwd, en haar tegen verschillende bedenkingen verdedigd. En zoo zal de naam Comrie steeds aan de Gereformeerde opvatting van het geloof verbonden blijven.

Niet allereerst om broeders, die dreigden uiteen te gaan, tot elkander terug te brengen, heeft Comrie zich geworpen op het niet minder belangrijke stuk van de rechtvaardiging eens zondaars voor God. Ds A. van der Os, pred. te Zwolle, gesteund door prof. Schultens Jr. en prof. van den Honert Jr., ondergroef de reformatorische beschouwing van dit dogma. Hiertegen zijn Comrie en Holtius in verzet gekomen. De strijd nam zeer groote afmetingen aan. Tallooze pamfletten en boeken zagen het licht. En natuurlijk is de zaak ook op de kerkelijke vergaderingen behandeld geworden. En juist om het gevoelen der Reformatoren te staven, dat bij de rechtvaardiging het geloof niet als een verdienste des menschen in aanmerking komt, maar dat de rechtvaardiging geschiedt door de onmiddellijke toerekening der gerechtigheid van Christus, welke door het van God gegeven geloof aanvaard en toegeëigend wordt.... hebben Comrie en Holtius er met zooveel nadruk op gewezen, dat de rechtvaardiging teruggaat tot in den Raad Gods. Een opvatting, waarover in den grond der zaak alle Gereformeerden het eens zijn. Veel smaad hebben Comrie en Holtius om hun dapper verweer en hun doorwrochte betoogen moeten verduren. Ja, het heeft aan Comrie bijna zijn ambt en aan Holtius bijna zijn emeritaats-pensioen gekost. Helaas hebben ze ten laatste op het bevel der Staten van Holland gezwegen.

Dit weinige (den belangstellenden lezer verwijs ik verder naar mijn in 1892 verschenen proefschrift over Comrie) moge genoeg zijn, om de uitspraak te rechtvaardigen, dat Comrie tot de uitnemendste Gereformeerde Theologen behoord heeft en dat nog steeds de bestudeering zijner geschriften onder Gods zegen van groot nut zijn kan. [25.

Comte (Auguste), beroemd Fransch wijsgeer, geboren in 1798, gestorven in 1857, heeft gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw in zijn vaderland, Duitschland en Engeland grooten invloed op de geesten uitgeoefend. Zijn hoofdwerk *Cours de la philosophie positive* (1830—'42) is onderscheidene malen herdrukt.

Het stelsel van Comte draagt den naam *Positivisme*, en kenmerkt zich door een bepaalde opvatting van het begrip „wetenschap". Volgens Comte bestaat wetenschap niet in het onderzoek naar het wezen en de laatste oorzaken der dingen, maar moet zij zich beperken tot het positieve d. i. wat met de zintuigen kan worden waargenomen. De wetenschap mag niet uitgaan van algemeen geldende en noodwendige principia, ze kan niets uitspreken over den oorsprong, het wezen en het doel der dingen; alle metafysica moet van het erf der wetenschap gebannen worden. Naar Comte is het de taak der wetenschap de verschijnselen, vooral met behulp van het experiment, te constateeren en de gelijktijdigheid of de opeenvolging der verschijnselen vast te stellen. Ze neemt regelmatigheden waar in den loop der verschijnselen en die regelmatigheid drukt ze uit in „wetten". Alles is relatief; absolute regels, eeuwig vaststaande beginselen zijn er niet. Er is maar één absoluut beginsel n.l. dit, dat alles relatief is. Hoewel de mensch de laatste oorzaken der dingen nooit kan kennen, zoo kan hij toch het regelmatig verloop der verschijnselen waarnemen en nagaan hoe steeds op het eene verschijnsel het andere volgt. Dit nu is van groot belang voor de practijk. Wanneer de wetenschap gedurende langen tijd de regelmatigheden heeft geconstateerd en het verloop der processen leeren kennen, kan zij, zoo zij maar alle samenwerkende factoren kent, van te voren vaststellen wat er gebeuren moet en zal de mensch ten opzichte van de toekomstige gebeurtenissen zijn maatregelen nemen. (Savoir, d' où prévoir.)

Deze positivistische opvatting van de wetenschap was er vroeger niet, en is, volgens Comte, eerst in zijn tijd en door hemzelf tot doorbreken gekomen. Men kan de geschiedenis der menschheid en evenzoo de geschiedenis van elke wetenschap indeelen in drie perioden: de theologische, de metafysische, de positieve. Deze drie perioden komen overeen met de drie stadiën, die elk mensch in zijn ontwikkeling doormaakt. De mensch is als kind theoloog, als jongeling metafysicus, als volwassene positivist. De oorspronkelijke wereldbeschouwing was de *theologische*. De verschijnselen werden verklaard door het ingrijpen van bovennatuurlijke machten, goden of een godheid. In deze periode komen successievelijk fetischisme, polytheisme en monotheisme, waarbij dan elke latere beschouwing zich uit de voorafgaande heeft ontwikkeld. In de tweede periode, de *metafysische*, neemt de mensch ter verklaring van de verschijnselen afgetrokken begrippen als rede, natuur, kracht, enz. aan, kent aan die afgetrokkenheden en metafysische producten een hoogere werkelijkheid toe en waant daarin het wezen der dingen voor zich te hebben. In de derde periode, *de positieve*, houdt de wetenschap er mee op de dingen te verklaren, zij stelt zich tevreden met het positieve, het in de ervaring gegevene. Het is haar voldoende de verschijnselen nauwkeurig geconstateerd en de regelmatigheden gevonden en geformuleerd te hebben, die zich in coëxistentie en successie bij de verschijnselen voordoen. Wat het wezen is der dingen, wat de oorsprong is van het bestaande, naar welk doel zich alles richt — dit alles valt buiten het terrein van de wetenschap. Van een bovenzinlijke wereld, onderstel eens dat die er is, weten we niets en kunnen we niets weten. In de kennisleer huldigt het Positivisme het agnosticisme.

Deze, opnieuw door Comte geïmporteerde positivistische opvatting van de wetenschap, is aan verschillende bezwaren onderhevig. Op dit

standpunt kunnen de wetenschappen die een niet zintuiglijk waarneembaar object hebben, zooals de theologie, niet meer als wetenschappen gehandhaafd worden. Voorts is deze opvatting van wetenschap niet juist omdat de wetenschap in het algemeen en iedere wetenschap afzonderlijk van bepaalde grondstellingen moet uitgaan die apriori worden aanvaard. Iedere wetenschap heeft een basis, een geloofsfundament, waarop zij rust. Al eischt de wetenschap terecht dat de onderzoeker zich in het wetenschappelijk bedrijf van alle vooróórdeelen zal ontdoen, hij kan enkele vóóroordeelen, die als uitgangspunt van onderzoek en als richtlijnen bij de methode dienen, niet ontberen. Wetenschap beoefenen zonder gebruikmaking van een enkel apriori, is onmogelijk. „Voraussetzungslose" wetenschap is onbestaanbaar. Daar komt nog bij, dat de positivistische opvatting van de wetenschap tot heillooze consequenties voert. Indien er geen absoluut vaststaande stellingen zijn, dan vervallen alle principia der bizondere wetenschappen, ook de principia van de wetenschap in het algemeen, hebben de normen van het ware en van het goede hare volstrekte geldigheid ingeboet, en is het principiëele onderscheid tusschen waarheid en leugen, goed en kwaad, schoon en onschoon opgeheven.

Van Comte is voorts hier nog der vermelding waard, dat hij een *nieuwe classificatie van de wetenschappen* gegeven heeft. Hij onderscheidt de *concrete* wetenschappen, die welke de verschijnselen die wij waarnemen onmiddellijk tot object hebben, (b.v. botanie heeft de planten, zoölogie de dieren tot voorwerp van onderzoek) en de *abstracte* wetenschappen, die de wetten opsporen, waarnaar de verschijnselen werken. De abstracte wetenschappen zijn zes in getal, nl. wiskunde, sterrenkunde, physica, chemie, biologie en sociologie. Deze zes vormen een hierarchie van wetenschappen, de volgende hangt steeds van de voorgaande af. De eerste wetenschap, van wier gegevens alle anderen uitgaan, is de wiskunde. Zij is volgens Comte een absoluut „voraussetsungslose" wetenschap, zij gaat van geen enkel door geloof aangenomen beginsel uit, zij ontleent hare wetten rechtstreeks aan de zintuiglijke ervaring. De meest samengestelde wetenschap is de *sociologie*, die door Comte geheel naar natuurwetenschappelijke methode werd beoefend.

In het laatst van zijn leven heeft Comte geleerd, dat de positieve filosofie regelen aan de hand doet niet alleen voor de politiek, maar ook voor de *religie*. Hij heeft zelfs een nieuwe religie uitgedacht, en een cultus ontworpen, waarbij hem de eeredienst van de Roomsche kerk tot model heeft gediend. 't Is een godsdienst zonder God; in Comte's religie wordt vereerd het menschelijk geslacht, met zijn groote mannen en genieën. De menschheid zelf is het hoogste wezen (l'être suprême). Het is de religie der humaniteit, die weergegeven kan worden in de bekende formule: l'amour comme principe, l'ordre comme base, le progrès comme but. Uit dit ontwerp van religie en eeredienst blijkt, dat zelfs een man als Comte zonder religie niet kan leven, al stelt hij zich ook met een vinding van eigen brein, met een surrogaat tevreden. Religie en metafysica, bij Comte in het begin de voordeur uitgejaagd, worden aan het einde door de achterdeur weer binnengelaten. [14.

Concilièn. Samenkomsten van kerkelijke afgevaardigden om over kerkelijke aangelegenheden te handelen, beslissingen te nemen over leer, leden, cultus en kerkregeering.

Eerst hield men *diocesiaan-synoden* (sommigen gaven dezen naam aan de patriarchaal-synoden). Deze werden gehouden binnen de diocese van den bisschop en op deze synoden werden alleen die zaken behandeld, welke betrekking hadden op die diocese.

Daarop volgden de *metropolitaan-synoden* ook wel genoemd *provinciale synoden*, maar deze laatste naam kan licht tot misverstand aanleiding geven, omdat op deze synoden niet altoos alle kerken uit één provincie vertegenwoordigd waren. Deze synoden stonden onder leiding van den metropolitaan.

Boven deze stonden de *patriarchale synoden*, ook wel genoemd nationale synoden, waar de patriarch voorzitter was. Zij vertegenwoordigden alle kerken in het patriarchaat (b.v. van Antiochië of Jeruzalem).

Nog hooger stonden de *generale synoden*. Dat waren synoden, waar een gedeelte van alle kerken verzameld was, b.v. de Oostersche kerk of de Westersche kerk.

Eindelijk hield men *oecumenische synoden* of *conciliën* (oecumenisch is afgeleid van het Grieksche woord oekoemenè, d. i. de *bewoonde* [wereld]). Op zulk een concilie waren alle kerken vertegenwoordigd.

Behalve deze hield men ook nog wel *endemische synoden*. Dat waren kerkvergaderingen, welke in Constantinopel gehouden werden door bisschoppen, die daar tijdelijk uit verschillende provinciën aanwezig waren. Het eerste oecumenische concilie werd door keizer Constantijn den Groote bijeengeroepen. De Staat liet rechten gelden in deze voornaamste kerkelijke vergadering. Een keizerlijke commissaris opende na het lezen van een keizerlijk edict dat concilie.

De besluiten, welke er genomen werden, droegen verschillende namen. Hadden zij betrekking op het geloof, dan heetten zij *dogmata*. Zagen zij op de belijdenis der kerk, dan noemde men ze *symbola* en hielden zij verband met de regeering der kerk, dan sprak men van *canones*. Stemgerechtigd op deze conciliën waren alleen bisschoppen. Deze konden zich ook door anderen laten vervangen. Veelal gebruikten de bisschoppen daar diakenen voor. De bisschoppen van Rome zonden meestal legaten. [24.

Conclave, eigenlijk: vertrek, is sedert de 13e eeuw zoowel de naam van het gebouw, waarin het college van kardinalen, in strenge afzondering, den paus kiest, als voor dat college zelf.

Concordaat. Een concordaat noemt men een schriftelijk vastgestelde overeenkomst tusschen een regeering en den paus over de rechten en de belangen der Roomsch-Catholieke kerk in den staat, waardoor de verhouding van de kerk tot den staat geregeld wordt.

Over het karakter van een concordaat is er verschil. Onderscheidene theorieën zijn opge-

steld. De verdedigers van de *privilegiëntheorie* verklaren dat de concordaten zijn privilegiën, die de paus aan de staten toekent, waaraan de wereldlijke regeering wel gebonden is, maar die door den paus steeds kunnen worden veranderd of opgeheven. Deze meening is door paus Calixtus III in een brief aan Frederik III uitdrukkelijk uitgesproken (Friedberg, *Lehrbuch des Kirchenrechts* 1903, 54) met betrekking tot het Weener Concordaat van 1448, en door latere ultramontaansche schrijvers verdedigd (Tarquini, Liberatore, Schmalzgrueber, e. a.). Een tegenovergesteld standpunt wordt ingenomen door de voorstanders van de *legaaltheorie* (Hinschius, Aegidi, Thudichum, Sohm, Hübler e. a)., die oordeelen dat de staat alleen bevoegd is met de kerk een verdrag te sluiten, wijl de kerk aan den staat onderworpen is. Al worden de wederzijdsche gevoelens in een concordaat uitgedrukt, een concordaat verkrijgt eerst door de staatswet verbindende kracht en wel zóó lang als het belang van den staat dit eischt. In het midden staat de *verdragstheorie*, die de concordaten als werkelijke verdragen beschouwt, aan welke beide partijen gebonden zijn. De meeste canonici zijn dit laatste gevoelen toegedaan. Ongetwijfeld is dit gevoelen historisch juist. Hinschius merkt hiertegen op (bij Marquardsen, I, 271) dat de kerk tegenover den staat niet staat als een civitas, dat dus de staat de kerk niet kan erkennen als een volkenrechtelijk subject, dat de kerk niet gelijkwaardig is als rechtsubject met den staat, maar dan ziet hij voorbij dat de eeuwenoude practijk steeds geweest is, dat de landsregeering den paus erkende als het hoofd van de landskerk. Bij het sluiten van een concordaat wordt het verdrag niet gemaakt door de regeering van een land met den souverein van den kerkelijken staat, maar met den paus als hoofd van de Roomsch-Catholieke kerk. En wijl deze kerk georganiseerd is als een civitas, met een paus aan het hoofd, wordt door de regeering des lands, naar analogie van volkenrechtelijke verdragen, de overeenkomst gesloten met een vertegenwoordiger van het hoofd der kerk. [32.

Concordantie, register van alle in den Bijbel voorkomende woorden, met opgave van de plaats, waar zij staan. Bekend is vooral de Nederlandsche Concordantie van Abraham Trommius, compleet verschenen in 1691.

Conditioneele onsterfelijkheid. Zoo wordt genoemd het stelsel van hen die leeren dat de ziel eens menschen van nature niet onsterfelijk maar sterfelijk is, dat wel de geloovigen in den Heere Jezus Christus het eeuwige leven zullen beërven, doch dat de ongeloovigen en onbekeerden niet eeuwig zullen voortbestaan maar in hun bestaan zullen vernietigd worden. De naam van dit stelsel verklaart zich dus alzoo dat er van onsterfelijkheid sprake is niet als zoodanig maar alleen op conditie van geloof en bekeering. Men spreekt kortheidshalve ook wel van conditionalisme. Reeds ten tijde der oudste kerkvaders waren er enkelen die deze leer voorstonden. Arnobius leerde dat de zielen der goddeloozen vernietigd werden, en Tatianus verkondigde de gedachte dat de ziel met het lichaam stierf in den tijdelijken dood, maar op den Jongsten Dag tegelijk met het lichaam ook weer werd opgewekt. Een bepaalde leer is deze gedachte echter geworden bij de Socinianen, want zij spraken als hun stellig geloof uit dat de ziel van nature sterfelijk is, en dat de onsterfelijkheid een bijzondere gave Gods is als loon voor de gehoorzaamheid aan zijn wet. Hieruit vloeit dan voort dat de goddeloozen en de duivelen ook naar den geest algeheel wegstierven, maar volgens de Socinianen had deze algeheele vernietiging eerst plaats bij het groote wereldgericht op den Jongsten Dag.

In het laatste kwart der vorige eeuw kwam deze leer in Engeland opnieuw voor den dag, en vond niet alleen daar maar ook in geheel Europa tamelijk veel aanhang. Ten onzent wordt zij door vele Ethische theologen voorgestaan en verbreid. De beweegreden in onzen tijd voor de aanhangers van deze leer is dat zij op den voorgrond stellende de liefde Gods, het in strijd met Gods liefde en barmhartigheid achten te zijn, de zielen der ongeloovigen in een eeuwige verdoemenis te werpen. En omdat alleen de zielen der geloovigen in het eeuwige leven kunnen worden opgenomen, leeren zij dat Gods barmhartigheid zich aan de goddeloozen openbaart in de uitblussching hunner zielen, in de algeheele vernietiging van hun bestaan. Op de Heilige Schrift kunnen zij zich niet beroepen, en daarom komen zij met overwegingen en beschouwingen van humaniteit voor den dag. Het recht des Heeren kennen zij niet. Hun dwaling is hierin gelegen dat zij den dood beschouwen als een vernietiging, en meenen dat wat bestaan heeft na en door die vernietiging niet meer bestaat, opgehouden heeft te bestaan. Maar de dood is geen vernietiging doch alleen een andere wijze van bestaan. Ook het lichaam dat sterft wordt niet vernietigd, want de bestanddeelen waaruit het lichaam opgebouwd is blijven, hoe zeer ook ontbonden, allen voortbestaan, maar in het lijk en in het stof anders dan in het levend lichaam. En zoo ook de ziel, zij is van nature onsterfelijk en kan niet sterven. Toch komt zij in den dood, maar die dood is nooit vernietiging van het zielsbestaan, doch een bestaanswijze van de ziel zonder de religieuze en ethische banden aan God den Heere. Zooals er in het lichaam bederf komt door den dood, zoo ook komt in de ziel het verderf door den geestelijken dood. Wordt in dit leven gesproken van „dood in de zonden en misdaden" hiernamaals is het de eeuwige dood en daarin werkt het geestelijk verderf ten volle door omdat in de hel geen stuitende genade meer is. De eeuwige dood is voor de ziel dat zij, duivelsch in haar bestaan, leeft in al de smarten van de plaats der eeuwige pijniging.

De gedachte van een eeuwige verdoemenis met de helsche smart en verschrikking is zeker ontzettend, maar wij mogen haar niet van ons afschuiven, noch haar loochenen door het bedenksel van de conditioneele onsterfelijkheid, want in die eeuwige verdoemenis ligt het rechtvaardig oordeel Gods over den doemschuldigen zondaar. En het getuigt van meer ernst voor het recht des Heeren een geopend oog te hebben dan een misplaatst medelijden voor den godde-

looze te koesteren. En ook verhoogt het veel meer den levensernst den mensch in dit leven voor te houden dat hij in de eeuwige verdoemenis zal komen als hij niet gelooft en zich niet bekeert, dan dat men hem in den waan brengt dat hij uitgebluscht en vernietigd zal worden. Daarom zegt ook de apostel Paulus in 2 Cor. 5 : 11: „wij dan wetende den schrik des Heeren, bewegen de menschen tot het geloof."

Alle humanitaire beweegredenen voor deze leer zijn ijdel en doelloos waar de Heilige Schrift met zeer stellige uitspraken openbaart dat er een eeuwige dood in de plaatselijke hel is. Er is een onuitblusschelijk vuur (Matth. 3 : 12), een geworpen worden in het eeuwige vuur (Matth. 18 : 8), dat den duivel en zijn engelen bereid is (Matth. 25 : 41), een ingaan in de eeuwige pijn (Matth. 25 : 46), waar de worm niet sterft en het vuur niet uitgebluscht wordt (Marc. 9 : 44), waar weening is en knersing der tanden (Matth. 8 : 12), waarin als straf geleden wordt het eeuwig verderf (2 Thess. 1 : 9), waarin gedragen wordt de straf des eeuwigen vuurs (Jud. : 7), van waaruit de rook der pijniging opgaat tot in alle eeuwigheid (Openb. 14 : 11), waarin gepijnigd wordt dag en nacht in alle eeuwigheid (Openb. 20 : 10). [16.

Confessie (Belijdenis, Symbool, Formula, Leerregel, Catechismus). Eene Confessie is een geschrift, waarin een kerk of kerkengroep uitspreekt, wat zij gelooft, of m. a. w. wat zij houdt voor de waarheid, welke God ons in zijn Woord geopenbaard heeft. De kerk van Christus is krachtens hare roeping om een pilaar en vastigheid der waarheid te zijn, gehouden tot belijden. En zij kan belijden, omdat volgens de belofte van den Zaligmaker de Heilige Geest de kerk in de waarheid der Schriften leiden wil. Al zeer spoedig is de drang tot belijden openbaar geworden. De oudste belijdenis (het geloof in Jezus Christus als Zoon van God; het geloof in den Vader, den Zoon en den Heiligen Geest) is die, welke voor den doop werd afgelegd. Deze belijdenis is al meer uitgebreid en mag nog uitgebreid worden, zoodra de Heilige Geest op een of meer bepaalde punten de kerk dieper in de waarheid heeft ingeleid.

Eene Confessie is voor een kerk noodig, om: 1° eene beknopte uiteenzetting te geven van de door haar beleden leer; 2° een getuigenis af te leggen tegenover de wereld en tot weerlegging van lasteringen, tegen haar ingebracht; 3° om eenheid te bewaren tusschen de kerken, die van dezelfde belijdenis zijn; 4° om doling en ketterij tegen te staan; 5° om aan het nageslacht de waarheid, die naar de Godzaligheid is, over te leveren. De Confessie staat niet boven maar ontleent haar gezag aan de Heilige Schrift. De Bijbel is de bron en de norm der Confessie en aan den Bijbel is de Confessie apellabel. Oecumenische symbolen of algemeene belijdenisschriften afkomstig uit de oude Christelijke kerk zijn o. a. 1° de Apostolische Geloofsbelijdenis, 2° de Geloofsbelijdenis van Nicea of het Nicaeno-Constantinopolitanum en 3° de Geloofsbelijdenis van Athanasius of het Symbolum Quicumque (zoo wie wil zalig zijn enz.). In de Oostersche kerk gold als Confessie alleen het 2°; het is meer dan een uitbreiding van hetgeen het Concilie van Nicea in 325 vaststelde en het heeft groote overeenkomst met het Doopsymbool van Jeruzalem naar de uitlegging van Cyrillus. Van de Symbolen der Grieksche kerk is het meest gewichtige de Russische Catechismus van Philaretus, verschenen in 1839 en door de Synode van Petersburg en alle Oostersche patriarchen goedgekeurd. De Symbolen van de Roomsche kerk zijn: 1° de Leerregels van het concilie van Trente (1564); 2° de Geloofsbelijdenis van Trente (echter niet door het Concilie zelf maar op last daarvan door paus Pius IV en de kardinalen vastgesteld; 3° de Roomsche Catechismus (1566); 4° het Vaticanum (1870) of de besluiten van het Vaticaansche Concilie o. a. de onfeilbaarheid van den paus. De Symbolen van de Luthersche kerk, saam uitgegeven in *Das Evangelische Concordienbuch*, 2e editie, 1908, zijn: 1° de door Melanchton opgestelde Confessio Augustana (1530); 2° de Apologie van deze Confessie (1531); 3° de Schmalkaldensche Artikelen (1537); 4° de kleine en groote Catechismus van Luther; 5° de Formula Concordiae (1579). De Gereformeerde kerken in onderscheidene landen hebben elk haar eigen belijdenisschriften. Ze worden volledig vermeld o. a. door P. Biesterveld: *Schets van de Symboliek*[3], 1912. Wij noemen slechts deze. In Zwitserland: De eerste en de tweede Zwitsersche Geloofsbelijdenis (1536, 1566), de Catechismi van Calvijn, de Geneefsche Confessie (1536) en de Formula Consensus (1675). In Frankrijk: Confessio Gallicana (1559). In Duitschland: Confessio Tetrapolitana (alzoo geheeten, omdat ze voor de 4 steden Straatsburg, Constanz, Meiningen en Lindau is opgesteld). In Engeland: De 39 Artikelen, 1563 (dit is het hoofdsymbool der Engelsche Episcopaalsche kerken); de Anglicaansche Catechismus (1549); De Schotsche Geloofsbelijdenis, 1560 (zij is Gereformeerd); The Westminster Standards of de Confessie en Catechismi van Westminster, 1647, (De Confessie is een kloeke uiteenzetting van de Gereformeerde leer en van alle Confessie's op alle punten het meest duidelijk). In Bohemen: Confessio Bohemica, 1575; in Polen: De Consensus Sendomiriensis, 1586; in Hongarije: de (Gereformeerde) Confessio Czengerina. In Nederland: De Nederlandsche Geloofsbelijdenis; de Heidelbergsche Catechismus (1563) en de Dordtsche Leerregelen (1618/19); saam de Drie Formulieren van Eenigheid. Ten slotte nog een enkel woord over de Confessio Belgica of Nederlandsche Geloofsbelijdenis. Zij is allereerst in 't Fransch in 1561 door Guido de Bres opgesteld, in overleg met Saravia, later professor te Leiden, en Hermannus Moded, later predikant te Utrecht. Ze verscheen met voorweten en instemming o. a. van Petrus Dathenus, Caspar van der Heiden en Johannes Taffijn. Guido de Bres maakte gebruik van de Confessio Gallicana, die opgesteld was onder den invloed van Calvijn. Uitenbogaert beweerde, dat de Fransche Geloofsbelijdenis geheel is gevolgd. Ten onrechte. De Fransche is soms breed, waar de Nederlandsche beknopt is; ook telt de Fransche 40 en de Nederlandsche 37 Artikelen. De Nederlandsche Geloofsbelijdenis is in 1562 in 't Nederlandsch

gedrukt en met een brief aan koning Filips II aangeboden, opdat hij zou kunnen zien hoezeer de Gereformeerden door de Roomschen belasterd werden. Door de Synode van Antwerpen (1566) is deze Belijdenis nagezien, hier en daar bekort en aanvaard. Prof. Rutgers publiceerde een zuiveren tekst van de Belijdenis (naar de standaarduitgave van 1611 bij Schilders te Middelburg met de verbeteringen op last van de Dordtsche Synode aangebracht). Prof. Van Toorenenbergen bezorgde een uitgave met de varianten van de vroegere editie's. Zie verder Prof. H. H. Kuyper *De Post-Acta van de Synode van Dordrecht*, Hoofdstuk III. [25.

Confessioneelen. Confessioneel kan in 't algemeen ieder genoemd worden, die vasthoudt aan de belijdenis der kerk, waartoe hij behoort. Elk lid van een Gereformeerde kerk dus dat instemt met de Gereformeerde confessie kan confessioneel genoemd worden. Als Gereformeerden belijden we echter, dat de belijdenis haar gezag ontleent aan de Heilige Schrift en dus ook zou moeten worden gewijzigd, zoodra duidelijk werd aangetoond, dat zij op één bepaald punt in strijd is met Gods Woord. Wie echter ontkent, dat de confessie aan den Bijbel moet getoetst en meent, dat haar inhoud voor altoos onveranderlijk vaststaat is niet confessioneel maar confessionalistisch. Bij de benaming Confessioneelen denken we echter gewoonlijk aan die bepaalde richting in de Nederlandsche Hervormde kerk, wier orgaan *De Gereformeerde Kerk* is. In de zestiger jaren der vorige eeuw werd op aandrang van Groen van Prinsterer en Ds O. G. Heldring de Confessioneele Vereeniging te Utrecht opgericht, in wier midden jaren achtereen Ds J. W. Felix en Ds G. Barger op den voorgrond traden. Zij kwam op voor het goed recht der Gereformeerde confessie. Door den invloed van Dr Ph. J. Hoedemaker (die van meet af over kerkherstel en de verhouding tusschen kerk en staat anders dacht dan Dr A. Kuyper, al trad nà 1886 dit verschil steeds helderder in het licht) ging na de Doleantie de Confessioneele Vereeniging een bepaald type vertoonen. (In 1897 onttrok Hoedemaker zich aan haar, omdat zij zijns inziens „maar al te veel bleef varen in het oude zog". Volgens Dr P. J. Kromsigt „bleef echter de verhouding met de Confessioneele Vereeniging van zeer vriendschappelijken aard en werd geestelijk de toestand eigenlijk weinig anders dan tevoren"). Afgezien van enkele ondergeschikte punten komt het eigenaardige van de Confessioneelen vooral hierin uit, dat zij tegelijkertijd willen èn dat de kerk een belijdende kerk zal zijn èn dat heel het volk tot haar zal behooren. Vandaar de leus „heel de kerk en heel het volk", het vasthouden aan „de *historische* kerk, de *nationale* kerk, de *volkskerk* in den edelen zin des woords", èn het eenzijdig accentueeren van het verbond ten koste van de verkiezing. Zij zien voorbij, dat wel onder Israël de kerk een nationaal karakter vertoonde maar dat dit met de nieuwe bedeeling veranderd is. Zij oordeelen hard over de Afscheiding en de Doleantie en verwachten veel van de reorganisatie der Hervormde kerk. Ook willen zij, dat alle staatsinstellingen (met name de scholen en Universiteiten) aan de Christelijke traditie van ons volk zullen trouw blijven of weer trouw zullen worden. Door de nationale kerk hopen zij „de regeneratie van het Nederlandsche volk" te bereiken en heel het volksleven den doop der Gereformeerde Belijdenis te doen ondergaan. [25.

Confessoren. Gedurende de vervolging der Christenen onder Decius vielen er velen van het geloof af. Men onderscheidde deze afgevallenen of lapsi in drie klassen. 1°. De *sacrificati*, dat waren zulken, die om hun leven te redden, geofferd hadden voor de afgoden. 2°. *Libellatici*, dat waren zij, die niet geofferd hadden aan de afgoden, maar die van den magistraat een bewijs gekocht hadden, dat zij het wel gedaan hadden. 3°. *Acta facicienties*, dat waren zulken, die valsche verklaringen omtrent hun Christendom afgelegd hadden.

Nu waren er echter ook, die ondanks alle gevaar voor goed en leven, hun belijdenis niet verloochend hadden. Deze werden *confessoren* of *belijders* genoemd. Zij stonden in dien tijd in hoog aanzien en genoten veel eer. [24.

Confirmatie. De confirmatie (confirmatio) of het vormsel is een sacrament der Roomsch-Catholieke kerk, waardoor, naar de leer dier kerk, aan den gedoopte door handoplegging, zalving en gebed de kracht des Heiligen Geestes wordt medegedeeld tot een kloeke en standvastige belijdenis des geloofs.

Ofschoon vele Roomsche dogmatici (Heinrich, *Lehrb. d. Kathol. Dogmatik*, 1900, II, 647) erkennen dat de instelling van het vormsel als sacrament door Christus nergens in de Heilige Schrift is uitgesproken, zijn zij toch van oordeel dat dit sacrament steunt op uitspraken der Schrift (Hand. 2 : 38; 8 : 14—18; 14 : 22; 19 : 6; 2 Cor. 1 : 21), waar van het ontvangen van den Geest na handoplegging en doop sprake is. Vooral wordt aangevoerd 2 Cor. 1 : 21, waar de Vulgata leest: qui autem confirmat nos vobiscum in Christo et qui unxit nos, deus. Doch in het Nieuwe Testament lezen wij nergens van een verband van den doop met de zalving. En al wordt wel gesproken van de handoplegging in verband met den doop, de scheiding der handoplegging van den doop en het verheffen daarvan tot het sacrament van het vormsel is rechtstreeks in strijd met de Heilige Schrift. Eerst in de derde eeuw kwam het in gebruik dat de doop door een zalving en door handoplegging werd aangevuld. Waarschijnlijk uit hiërarchische motieven kreeg dit gebruik een zelfstandige beteekenis, en kwam naast de zalving bij den doop een tweede zalving bij de confirmatie.

In de Grieksche kerk is het gebruik geworden dat de priester onmiddellijk na den doop aan den gedoopte toedient de heilige zalving aan bepaalde lichaamsdeelen, tot sterking des geloofs, terwijl hij daarbij de woorden uitspreekt: „Bezegeling der gave des Heiligen Geestes". Bij boetedoening na de verloochening van Christus wordt deze zalving herhaald, en ook bij den overgang tot het orthodoxe geloof wordt zij toegepast. Deze zalving geschiedt door den bisschop.

Zoolang aan den bisschop alleen het recht van den doop toekwam, sloot de zalving direct aan

bij den doop. Maar toen ook de presbyters, eerst in opdracht van den bisschop, en later uit kracht van hun recht als geestelijk verzorger der parochie, den doop bedienden, ontstond de vraag of ook de priester het recht der zalving en der handoplegging bezat. In Rome werd aan den priester wel de zalving met de door den bisschop gewijde olie toegestaan, maar de zalving mocht niet aan het voorhoofd geschieden. Deze moest later door den bisschop worden geschonken. De priester mocht alleen de zalving toedienen op de kruin van het hoofd. Ook werd de handoplegging losgemaakt van de doopsbediening. Zoo werd geleidelijk de zalving bij den doop onderscheiden van de zalving door den bisschop, en daarmede de instelling van een bijzonder sacrament van het vormsel voorbereid.

Het sacrament der confirmatie, dat voor het eerst door Hugo van St. Victor als tweede sacrament werd genoemd en door Thomas van Aquino als sacrament werd geprezen, werd door het tweede algemeene concilie van Lyon (1274) als dogma der kerk geleerd, door het concilie van Florence (1439) in het decreet van paus Eugenius IV „Pro Armenis" kerkelijk vastgesteld en tot tweede sacrament der kerk verheven.

Het concilie van Trente (Sess. 7, de confirm. can. 1) heeft de confirmatie uitdrukkelijk als sacrament voor de kerk ingescherpt. Volgens het Pontificale Romanum van Urbanus VIII van 17 Juni 1644, waarbij de bisschoppelijke handelingen zijn vastgesteld, geschiedt de confirmatie aldus, dat de bisschop zijn duim indoopt in de heilige zalf; daarna met de zalfolie een kruis maakt op het voorhoofd van den te vormen persoon, en de woorden uitspreekt: N. Signo te signo crucis et confirmo te chrismate salutis in nomine Patris et Filii et Spiritus sancti (N. ik teeken u met het teeken des kruises en ik vorm u met de zalf des heils in den naam des Vaders en des Zoons en des Heiligen Geestes). Daarna geeft hij hem een zachten kinnebakslag met de woorden: „pax tecum" (vrede zij u).

De zalfolie wordt op den Witten Donderdag door den bisschop, geholpen door zijn priesters, wier aantal gewoonlijk 12 is, voor het gebruik van het geheele jaar door gebed, exorcisme en aanblazing gewijd, en na de wijding met de woorden: Ave sanctum chrisma (wees gegroet, heilige zalf) begroet.

De werking van het vormsel bestaat in de mededeeling van den Heiligen Geest volgens de zevenvoudige gaven (Jes. 11 : 2), vooral tot sterking des geloofs, opdat een Christen moedig den naam des Heeren belijde. Met deze handeling wordt de in den doop ontvangene gave en deugd voltooid. Vandaar de naam confirmatie (bevestiging). De werking geschiedt, evenals bij elk Roomsch sacrament, ex opere operato (krachtens het volbrachte werk).

Gewoonlijk wordt de confirmatie bediend aan de kinderen op den leeftijd van 7 tot 12 jaar. In de bisschoppelijke kerken wordt de confirmatie telken jare bediend, meestal ten tijde van het Pinksterfeest. Doch in de parochiekerken is de confirmatie afhankelijk van de visitatie van den bisschop, die zelf den tijd van de confirmatie bepalen kan.

Geëischt wordt bij de confirmatie een getuige of peet van hetzelfde geslacht als de persoon, die geconfirmeerd wordt. Hierdoor ontstaat een geestelijke verwantschap.

De confirmatie sluit niet, zooals bij de Lutherschen, het onderwijs der jeugd af. Wel is voor een goede voorbereiding het waardig ontvangen van het sacrament noodig. Een ongedoopte kan het niet ontvangen.

Uit het bovenstaande blijkt dat de confirmatie als sacrament niet door Christus is ingesteld, maar de Roomsche hiërarchie haar, evenals andere niet in de Schrift gegronde plechtigheden, noodig gekeurd heeft om de leden der kerk gedurende alle stadiën des levens onder den invloed en in afhankelijkheid van de kerk te houden. De Reformatoren hebben dan ook het sacrament der confirmatie als een bijgeloovige ceremonie verworpen. Hun bezwaar ging allereerst tegen het feit dat Christus de confirmatie niet als sacrament heeft ingesteld. En voorts golden als bezwaren niet alleen de ceremoniën en de magische werking van het sacrament van het vormsel, maar ook het gemis van een goede catechetische voorbereiding van de kinderen, die tot het sacrament worden toegelaten.

In de kerken der Reformatie stelde men in plaats van de Roomsche confirmatie een liturgische handeling, waarbij de gedoopte, na onderwijzing en belijdenis des geloofs, toegelaten werd tot het gebruiken van het avondmaal.

Luther heeft wel aan een omvorming van de Roomsche confirmatie gedacht, zonder echter tot de uitvoering daarvan over te gaan. De eerste die de evangelische confirmatie zocht in te voeren was Martin Bucer te Straatsburg. Hij trachtte, om aan de bezwaren der Wederdoopers tegen den doop de kracht te ontnemen, een liturgische handeling in te voeren vóór de gedoopten toegang kregen tot het avondmaal, namelijk een belijdenis des geloofs met handoplegging. Maar deze poging gelukte eerst in Hessen, waar voor het eerst in Duitschland de confirmatie is ingevoerd (1539). Doch in de Luthersche landen kwam de confirmatie slechts sporadisch in gebruik.

In de Gereformeerde landen werd meer consequent en systematisch gehandeld. Calvijn schreef een groote en kleine catechismus voor de onderwijzing der jeugd, en in de Ordonnances ecclesiastiques van Genève werd bepaald, dat geen kind der gemeente tot het avondmaal mocht komen, vóór hij belijdenis des geloofs volgens den Geneefschen Catechismus had afgelegd. In navolging van Genève werd ook in de Gereformeerde kerken van andere landen zulk een openbare belijdenis na voorafgaande onderwijzing der jeugd ingevoerd.

In de Luthersche landen vond de confirmatie, vooral door de tegenwerking der enthousiasten en van de strenge Lutherschen, weinig bijval, en de ellende van den 30-jarigen oorlog bewerkte dat de confirmatie geen ingang vond, en zelfs, dat zij ook daar waar zij ingevoerd was, werd nagelaten.

Het is vooral Spener en het Piëtisme geweest, die voor de confirmatie in Duitschland den weg hebben bereid. De treurige toestand van het gees-

telijke en het kerkelijke leven wekte bij Spener de begeerte, om door de onderwijzing der jeugd op het hart in te werken, en een persoonlijk onderzoek bij de jeugdige leden in te stellen in aansluiting met het onderzoek voor den toegang tot het avondmaal. Het objectieve karakter der handeling moet veranderd, en alles aangewend om de jonge lieden tot bekeering, tot berouw en heiliging des levens te brengen.

De Rationalisten volgden de Piëtisten, en zochten door plechtige handelingen het gemoed der jeugdige leden te bewerken. Sedert is de confirmatie of de plechtige belijdenishandeling in Duitschland algemeen in gebruik gekomen. Vóór de jonge leden geacht worden het publieke leven te kunnen intreden, op een leeftijd van ongeveer 14 jaren, heeft het confirmatiefeest plaats. Deze confirmatie is in de Evangelische kerk in Duitschland de godsdienstige handeling, waarbij de kerk van de jonge gedoopte leden de belijdenis, als uitdrukking van hunne keuze om wat bij den doop is verklaard op zich te nemen, vraagt, en hun door handoplegging het recht om deel te nemen aan het avondmaal en het recht om als peet op te treden schenkt en hen als volgerechtigde leden der gemeente bevestigt. De kerk verzekert zich door onderzoek naar de verkregen kennis van hunne voldoende ontwikkeling en rijpheid.

De Gereformeerde kerken in Nederland kennen het woord confirmatie voor een kerkelijke handeling, die den toegang tot het avondmaal ontsluit, niet. Volgens de Gereformeerden, die leven uit de beginselen van Calvijn, is de gedoopte van Godswege geroepen om hetgeen van hem bij den heiligen doop werd beleden voor zichzelven bewust te aanvaarden, en zich als een oprecht geloovige te openbaren. Het geloof moet uitkomen in de bekeering en zich uitspreken in een oprecht belijden van Christus als zijn zaligmaker. Noodzakelijk is voor het doen van belijdenis des geloofs de kennis van de Heilige Schrift en van de leer der kerk, maar deze kennis mag zich niet beperken tot een uiterlijk verstandelijke kennis, maar moet gepaard gaan met de overtuiging dat men Christus als Borg en Middelaar noodig heeft en Hem in oprechtheid wenscht te dienen. De belijdenis des geloofs is het uitspreken van wat leeft in het hart, van de innerlijke overtuiging dat Jezus Christus is de Zaligmaker en van de begeerte om Hem door het geloof te dienen en te vreezen.

Daartoe dient ook de onderzoeking voor den raad der gemeente. Niet ieder kan zoo maar tot de openbare belijdenis worden toegelaten, maar de kerk stelt een wacht bij den toegang tot het sacrament, opdat geen onwaardige kome tot den disch des Nieuwen Verbonds. Dat onderzoek dient te gaan over iemands leven, over de gesteldheid van iemands hart en over de kennis van den vollen raad Gods tot behoudenis.

Na het onderzoek voor den kerkeraad volgt de openbare geloofsbelijdenis, waardoor de toegang tot het sacrament des avondmaals wordt geopend. [32.

Confucius is de gelatiniseerde vorm van het Chineesche: Kung fu tze, d. i. meester Kong. Kong is de familienaam van den Chineeschen politicus, wiens voorschriften thans nog in China gelden. Hij werd geboren in 551 v. Chr. en stierf in 479. Hij is het type van den conservatief, in zoover hij voor het herstel der maatschappij zijn blik naar het verleden richtte en niet naar de toekomst. De godsdienst van Confucius komt dan ook neer op het stipt handhaven van het overgeleverde, vooral van de plechtigheden, en een persoonlijke neiging om zich met de wereld der geesten zoo min mogelijk in te laten. Hij gaat van de veronderstelling uit, dat de menschelijke natuur van huis uit goed is, en hij predikt dat men den mensch moet behandelen gelijk men zelf wenscht behandeld te worden. Zoo is hij een voorganger van zijn volk in zedelijken ernst; maar evenzeer is zijn persoon en zijn leer een hinderpaal om tot dat geloof te komen, dat niet op het aardsche, maar op het goddelijke ziet.

Congregationalisme. Het Congregationalisme wortelt niet in de Puriteinsche beweging, maar in het Separatisme van Robert Browne (1550—1636), die zelf onder invloed stond van Nederlandsche Anabaptisten, die, door de vervolging uitgeweken, in Norfolk, waar Browne huiskapelaan van den hertog was, een toevluchtsoord gevonden hadden. Omdat Browne hartstochtelijk tegen de Staatskerk predikte, moest hij vluchten en week in 1581 met een deel zijner gemeente naar Middelburg, waar hij vertoefde tot 1584. Hier schreef hij onderscheidene Tractaten, waarin hij leerde, dat de bisschoppelijke kerk innerlijk bedorven en dat van haar evenmin als van een presbyteriaansche kerk heil te verwachten was. Elk kerkbestuur, dat in een wereldlijke overheid zijn oorsprong had, moest als antichristelijk verworpen worden. Elke gemeente van ware geloovigen, die zich scheidt van de staatskerk en die door een vrijwillig verdrag met God zich in gehoorzaamheid aan Christus onderwerpt, is een ware kerk. Christus is de eenige Koning. Alle geloovigen zijn koningen, profeten en priesters. Evenwel heeft elke gemeente een herder, een leeraar, een of meer oudsten, een of meer helpers en een of meer weduwen, menschen, die gaven hebben voor het ambt en daarvoor door het volk zijn beproefd en worden aangenomen. De leden der gemeente moeten op elkander acht nemen en de afzonderlijke gemeenten moeten in liefde met elkander samenwerken. In gewijzigden vorm is deze leer door Henry Barrow, Henry Ainsworth en John Robinson overgenomen.

Het Congregationalisme of het Independentisme gaat uit van de autonomie der congregaties of plaatselijke groepen van geloovigen, geheel vrij en onafhankelijk van kerkverband en staatsgezag. De gedachte der autonomie wordt zeer scherp uitgedrukt in een petitie in 1616 aan Jakobus I, namelijk hun recht „of spiritual administration and government in itself and over itself by the common and free consent of the people independently and immediately under Christ." De kerkgemeenten vallen niet samen met de burgerlijke grenzen, maar op een en dezelfde plaats kunnen verschillende gemeenten zijn, en elke vergadering is in eigen kring volkomen, onafhankelijk. Vandaar de naam Independenten.

Deze onafhankelijkheid geldt niet alleen van de beroeping der dienaren, maar ook van den eeredienst, de belijdenis en de tucht. Het bindend gezag der meerdere vergaderingen mag niet bestaan. De congregaties kunnen wel samenkomen in conferenties doch deze kunnen hoogstens advies uitbrengen. Er is maar één autoriteit en deze is Christus en de Heilige Schrift. Christus heeft het gezag gegeven aan de gemeente, en wel aan de leden der gemeente, individueel opgevat. Van een geestelijk voorrecht van de ambtsdragers en van een autoriteit der wereldlijke macht in de kerk mag geen sprake zijn. Het onderscheid tusschen de regeerders en de leden der gemeente is hier opgeheven. De kerkeraad regeert niet, maar voert den wil der gemeente uit. Alle leden der gemeente zijn profeten. Wel zijn er dienaren, ouderlingen, diakenen en helpers in de gemeente, die naar goddelijke ordinantie door de gemeente geroepen worden, om het volk Gods te weiden, maar zij mogen geen heeren, maar moeten dienaren der gemeente zijn. De geldigheid van de besluiten des kerkeraads is afhankelijk van de toestemming der gemeente. Eveneens wordt de bindende kracht van de uitwendige vormen in het godsdienstig en kerkelijk leven verworpen. Een voorgeschreven en vast formuliergebed geldt als vernietiging van den Geest. Zelfs het gebed des Heeren is hiervan niet uitgesloten. Vaststaande kerkelijke feestdagen moeten worden afgeschaft. God openbaart zich bij den voortduur door den Geest in de gelooVigen. Als leden der gemeente mogen alleen gelooVigen, d. i. uitverkorenen en wedergeborenen erkend worden. Slechts wie het kenmerk van een wedergeborene draagt mag tot de gemeente worden toegelaten. De doop mag alleen bediend worden aan de kinderen der gelooVigen. De kerk is dus een vergadering van uitverkorenen, maar dan in Dooperschen zin omgevormd. Voor het verbond Gods hebben de Independenten geen oog. Zij belijden zeer juist het koningschap van Christus in de kerk, en de vrijheid der gelooVigen, maar hun fout is dat zij geen oog hebben voor het organisch karakter der gemeente, en deze beschouwen als een aggregaat van gelooVigen, een som van individueele Christenen. De organische eenheid der kerk wordt dus verscheurd, met het verleden wordt gebroken, de leiding des Heiligen Geestes in de historie wordt miskend. Het is dan ook niet juist, wanneer H. Weingarten zegt, dat „diese Verfassungsideen sind die Konsequenz der Kalvinistischen Prädestinationslehre", want het Calvinisme wil de goddelijke praedestinatie en het verbond, d. i. den weg waarlangs God zijn volk tot de eeuwige zaligheid leidt, niet scheiden. De Independenten wilden wel Gereformeerd zijn, maar konden niet los worden van de beginselen der Dooperschen, waarmee zij van huis uit verwant waren en vertoonden in hun kerkelijke beschouwingen een enthousiastisch-revolutionaire kleur.

Van de gemeente der Congregationalisten scheidden in 1633 eenige leden af en constitueerden een zelfstandige gemeente. Een deel van hen kwam tot de overtuiging, dat niet alleen de kinderdoop, maar ook de doop der volwassenen door besprenging of begieting niet geoorloofd was, maar de doop door onderdompeling voor de zaligheid noodig was. Om die reden werd de dompeldoop ingevoerd. Zoo ontstond de eerste Baptistengemeente. De groote meerderheid der Baptisten behoort tot de „Regular" of „Particular Baptists". Zij zijn, behalve in het stuk van verbond en doop, Calvinistisch in de leer en independentistisch in de kerkregeering. Zij gelooven in de zaligheid van allen, die sterven, voor zij tot de jaren des onderscheids gekomen zijn en houden den doop voor een uitwendig teeken en belijdenis van het geloof, dat alreede ontvangen is.

Het Congregationalisme is tot op dezen tijd in hoofdzaak gelijk gebleven. De afzonderlijke gemeenten zijn autonoom. De kern der gemeente zijn de leden, die op belijdenis des geloofs zijn toegelaten. Slechts wezenlijke „bekeerden" worden op voorstel van een commissie door stemming der leden aangenomen. Kinderen van de leden der gemeente kunnen ook gedoopt worden, maar zijn eerst dan leden, als zij formeel daartoe worden aangenomen. Rondom de kern der gemeente schaart zich de kring van hen, die aan de godsdienstoefeningen deelnemen. Ook al zijn zij niet gedoopt en hebben zij nog geen belijdenis des geloofs afgelegd, behooren zij toch eenigszins tot de plaatselijke gemeente. Zij dragen mede bij tot de kosten voor de instandhouding der gemeente en werken mede tot de keuze des leeraars. Ambtsdragers der gemeente zijn: de pastor (ook ouderling of bisschop genoemd) en leeken-diakenen, die bij de bediening der Sacramenten en bij de oefening der barmhartigheid helpen. Afzonderlijke ouderlingen naast de predikers zijn er niet meer. De predikanten worden bij vrije stemming door de leden der gemeente gekozen, en door de naburige predikanten geordend. Een vast kerkverband of een bindende belijdenis van al de kerken is er niet, zoodat de onderscheidene gemeenten soms nogal verschillen in richting. [32.

Conjecturale critiek. Het woord „conjectuur" beteekent, letterlijk vertaald: „gissing". Men verstaat daaronder echter bepaald de gissing naar de juiste lezing op plaatsen waar men meent dat de overgeleverde tekst der handschriften ons deze juiste lezing niet biedt (men zie de artikelen *Bijbeltekst Oude Testament* en *Bijbeltekst Nieuwe Testament*). Een conjectuur is dan de voorslag van een iezing welke in geen enkele van de bestaande handschriften gevonden wordt. Dat de juistheid van zulk een conjectuur nimmer te *bewijzen* valt, ligt in den aard der zaak; hare waarde wordt uitsluitend bepaald door de meerdere of mindere innerlijke waarschijnlijkheid waarmee zij zich aanbeveelt. Conjecturale critiek is derhalve een zoodanige beoordeeling en bewerking van den overgeleverden tekst, waarbij men van conjecturen gebruik maakt. Het spreekt vanzelf dat zulke conjecturale critiek nooit anders dan een zeer ondergeschikte plaats kan innemen in den noodzakelijken wetenschappelijken arbeid tot vaststelling van den juisten en oorspronkelijken tekst der Heilige Schrift. Juist omdat zij op „gissing" berust, moet men met de conjectuur uiterst behoedzaam omgaan. De buitengewone voorliefde voor conjec-

turen, die men bij verschillende geleerden aantreft, is wetenschappelijk niet houdbaar. De overgeleverde tekst wordt dan het proefveld voor het scherpzinnig vernuft, en de vaste bodem der feitelijke gegevens wordt verlaten. Zijn toevlucht te nemen tot de conjectuur is eigenlijk alleen dan geoorloofd, wanneer alle andere middelen om tot een conclusie te komen falen. Toch kan men ook bij de tekstcritiek der Heilige Schrift de conjectuur niet geheel missen. Althans niet bij het Oude Testament. Van het Nieuwe Testament bezitten we een zóó groot aantal handschriften, dat conjecturale critiek hier vrijwel overbodig is. Maar bij het Oude Testament is het aantal handschriften zeer beperkt; bovendien zijn deze niet zoo heel oud (de oudste dagteekenen eerst uit de 10e eeuw na Christus), en vertegenwoordigen naar alle waarschijnlijkheid slechts een bepaalde groep van de oorspronkelijk onderling veel meer verschillende handschriften (wat b.v. uit oudere vertalingen duidelijk blijkt). Gevolg hiervan is dat wij in de handschriften niet altijd genoegzame gegevens hebben om den juisten en oorspronkelijken tekst te kunnen vaststellen, en dit gemis aan gegevens dwingt ons om ook van de gissing, de conjectuur, gebruik te maken. Het goed recht hiervan berust op het eigenaardig karakter van het letterschrift, dat ons in staat stelt soortgelijke gedachten, als in onzen geest aanwezig zijn, te wekken in den geest van anderen, maar daarmede ook de mogelijkheid biedt van het ontdekken van fouten, welke bij het schrijven mochten zijn gemaakt. Evenals ieder, met oordeel zijn Bijbel lezend, voorkomende drukfouten ontdekt en gist wat er eigenlijk zou moeten staan, zoo kan ook de geleerde in den Hebreeuwschen of Griekschen tekst fouten, welke door de overschrijvers zijn gemaakt, ontdekken en verbeteren door conjecturale critiek. [10.

Conscientie. Het woord *conscientie* of *geweten* komt in het Oude Testament niet voor. In het Nieuwe Testament vinden we het een enkele maal in de Evangeliën, drie keer in de brieven van Petrus (1 Petr. 2 : 19; 3 : 16, 21), maar meermalen in de brieven van Paulus (b.v. Rom. 2 : 14, 15). Het woord is uit de heidensche wereld in de Christelijke opgenomen, en kwam dus oorspronkelijk in de Openbaring Gods niet voor. Het beteekent eigenlijk *medeweten*, en wel een medeweten van den mensch met de wet Gods. Uit deze woordafleiding kan reeds blijken, dat het geweten niet is een *stem Gods* in den mensch, zooals de volksmond zegt. Dit is ook onmogelijk, want indien de conscientie een stem Gods ware, moest die stem in ieder hart gelijk klinken, en zouden alle uitspraken van het geweten precies dezelfde zijn. God kan met Zichzelf niet in tegenspraak komen, en de geweldige verscheidenheid in de uitspraken der conscientie bewijst, dat wij in haar niet met een directe hemelsche stem te doen hebben. In de tweede plaats is het geweten ook niet een afzonderlijk vermogen of een afzonderlijke kracht in den mensch, naast verstand en wil. Het is daarom zelfs niet geheel juist om te zeggen: *ik heb* een conscientie, want het geweten is niet anders dan een actie van ons bewustzijn; het is de werking van ons bewustzijn, toegepast op een bepaalde daad, of een bepaald feit, dat zedelijke keur vraagt, en in welke werking *wij ons zelf beoordeelen naar de ons bekende en bewuste normen van goed en kwaad.* Dit laatste moet er noodzakelijk bij. Onze conscientie oordeelt altijd naar ons inzicht in de zedewet. Een Roomsche b.v. moet volgens zijn conscientie naar de mis, en in het geweten overheerscht het subjectief element. Daarin treedt de mensch op als rechter over zichzelf, om zijn daden te toetsen aan hetgeen hij weet van Gods wil, of anders uitgedrukt: aan hetgeen hij medeweet met 's Heeren geopenbaarde wet.

Dit *geweten* is een overblijfsel van de in den mensch ingeschapen wet Gods. Deze stond oorspronkelijk ingegraveerd in de tafelen zijns harten, doch door de zonde is zij uitgewischt. Echter niet ten volle. God heeft in Zijn algemeene genade nog in ons overgelaten de algemeene zedelijke beseffen, en daarmee samenhangende den drang om ons naar die normen te beoordeelen. Die drang komt dus op, als er zonde is, en het tweeërlei karakter, n.l. het vrijspreken en het veroordeelen wijst dus op een abnormalen toestand. Daarom kan gezegd worden, dat in den onzondigen toestand in het paradijs het geweten niet thuis hoorde. Daar was die actie van vrijspraak en veroordeeling niet. De habitus (de hebbelijkheid, de conscientie in vermogen) was er wel, maar niet de actie zelve, want zoolang Adam niet schuldig stond, ging er in de vierschaar van zijn hart geen oordeel over zijn persoon uit. Evenzoo moet volgehouden, dat zulk een conscientie-oordeel ook *aan den Christus* geheel vreemd was; iets wat geheel overeenstemt met het feit, dat Christus Zich er nooit op beriep. Ook is onder de gezaligden zulk een rechterlijke uitspraak in de conscientie even volstrekt ondenkbaar. De actie van het geweten komt dus voor in een zondige wereld, en zij is die werking van ons bewustzijn, waarin wij onze daden beoordeelen, veroordeelen of goedkeuren naar den maatstaf van ons inzicht in de zedewet. Wanneer wij het geweten zóó opvatten, is er voor een goede conscientie-uitspraak drieërlei noodig: 1° moeten wij Gods wet zoo zuiver mogelijk *kennen* en *bewaren* in ons bewustzijn; 2° hebben wij de daad, die wij beoordeelen, juist en naar waarheid voor te stellen, en ons helder rekenschap te geven van wat wij keuren, en 3° zullen wij die daad zoo zuiver mogelijk toetsen aan den ons bekenden wil van God. Deze drievoudige eisch brengt met zich mede, dat wij ons geweten oefenen, en dat wij beproeven, welke de goede, en welbehagelijke en volmaakte wil van God is (Rom. 12 : 2). Hieruit vloeit als vanzelf voort, dat er van een goed geweten alleen sprake kan zijn in Gods kind. Wel werkt de conscientie bij vele kinderen der wereld op sommige punten nog tamelijk zuiver. God heeft hun nog de zedelijke beseffen van goed en kwaad gelaten, en zelfs de heidenen betoonen het werk der wet geschreven in hun harten, hun geweten medegetuigende, en de gedachten onder elkander hen beschuldigende, of ook ontschuldigende (Rom. 2 : 14, 15). Maar toch is hun verstand verduisterd; ontbreekt hun het rechte inzicht in de wet, en is bij hen van een

goed oordeel in den hoogsten zin des woords geen sprake. Dit is alleen mogelijk door de verlichting van den Heiligen Geest, en wanneer Hij het geweten *verzoent*. Die verzoening beteekent echter niet, dat de conscientie der geloovigen onfeilbaar is. Hun geweten kan dwalen, al is deze dwaling een andere dan bij de ongeloovigen. Dezen wandelen niet bij het licht Gods, maar de geloovigen kennen het schijnsel van 's Heeren Woord. Alleen is er bij hen nog zonde en dwaasheid, en daarom is hun conscientie ook geen onfeilbare maatstaf. Hij kan dus ook niet kenbron zijn van Gods wil. Wel vervult dit verzoende geweten een groote taak bij de volbrenging van 's Heeren wet en de practische toepassing van de Christelijke vrijheid. God heeft ons n.l. slechts algemeene regelen gegeven, en in de meeste gevallen en bij afgeleide beginselen moet de conscientie kiezen. Dan heeft het vernieuwde hart te beslissen, hoe wij wandelen zullen, en het komt dus aan op een nauwkeurig en zuiver oordeel. — Maatstaf van de conscientie is alleen het Woord Gods, terwijl de vrijheid van het geweten niet door eenige kerkelijke of wereldlijke macht aan banden mag gelegd worden. De conscientie is „het schild der menschelijke persoonlijkheid", dat door kerk en overheid moet geëerbiedigd worden. Wat de verschillende onderscheidingen aangaat kunnen we spreken van *a.* een *verzoende* conscientie, n.l. bij Gods kinderen (b.v. in hun berouw, Psalm 51 : 19), *b.* de conscientie bij de ongeloovigen (Kain, Ezau, Herodes, wiens conscientie sprak, omdat hij den Dooper onthoofd had, Lucas 9 : 7, Judas), *c.* een *dwalende* conscientie, *d.* een *toegeschroeide* conscientie (1 Tim. 4 : 2). *Gewetenloos* zijn zij, in wie de conscientie ophield te werken; een *gewetenlooze daad* is een daad, die bedreven wordt, ook al veroordeelde de conscientie reeds de gedachte aan het kwaad. Nimmer kan het geweten de kenbron zijn van de ellende *a.* omdat het in het algemeen den mensch niet schuldig stelt *tegenover God;* en *b.* omdat het kan dwalen. Kenbron der ellende is alleen 's Heeren wet. [21.

Consecratie, wijding, heiliging, zegening; inzonderheid in de Roomsche kerk de wijding van brood en wijn bij het avondmaal, door het uitspreken van de inzettingswoorden, waarbij dan de verandering van brood en wijn in het lichaam en bloed van Christus geacht wordt plaats te vinden. Ook: het hoofddeel der mis, waarin de consecratie plaats heeft.

Conservatief beteekent behoudend. Men gebruikt het woord van personen of richtingen, die beslist aan het oude willen vasthouden en die de gebreken van het oude niet zien. Veelal is hier gemakzucht in het spel: men wil de moeite niet doen zich met het nieuwe in te laten; een ander maal de vrees, dat het nieuwe eigen invloed breken of verminderen zal. Wie aan het oude vasthoudt, omdat hij het welbewust en op goede gronden beter acht dan het nieuwe, mag niet conservatief worden genoemd. De Conservatieve partij was de partij in de staatkunde, die omstreeks het midden van de vorige eeuw maar liefst alles bij het oude liet en die zoowel door Groen van Prinsterer als door de liberalen werd bestreden. [17.

Consistorie, vergadering van kardinalen, te Rome, onder voorzitterschap van den paus. In de Duitsche landskerken een college boven den superintendent als centraal bestuur, uit predikanten en niet-predikanten bestaande. Bij de Gereformeerden: de plaatselijke kerkeraad, bestaande uit de Dienaren des Woords en de ouderlingen. Ook als verkorting van Consistoriekamer: het vertrek waar de kerkeraad vergadert. Consistorialen = Gereformeerden onder Datheen, tegenover de Parochianen onder Duyfhuys.

Consolator beteekent Trooster. Men spreekt vooral van den Christus Consolator, de vertroostende Christus. [17.

Constantijn de Groote. Toen Constantijn in 306 Constantinus Clorus opvolgde waren er zes „Augusti". Twee daarvan stierven. Maxentius werd in 312 door Constantijn, die een bekwaam veldheer was, verslagen. Maximinus werd in 313 door Licinius overwonnen en in 323 zegepraalde Constantijn over Licinius, zoodat hij van dien tijd af alleenheerscher was in het machtige Romeinsche rijk.

Constantijn is na zijne overwinning op Maxentius, welke hij aan den God der Christenen toeschreef, Christen geworden. Hij is niet 20 jaar voor zijn dood door paus Sylvester gedoopt, bij welke gelegenheid hij van de ziekte der melaatschheid genezen moet zijn (Decr. Gelasii; Donatio Constantini), maar volgens Eusebius (Vita Constantini) is hij kort voor zijn dood gedoopt, zonder ooit een volledige godsdienstoefening te hebben bijgewoond. Het is uiterst moeilijk over de waardij van zijn Christendom een oordeel te vellen. Hij begunstigde de Christenen, maar gevoelde ook nog voor het Heidendom. Op zijn munten stonden aan de eene zijde de letters van den naam Christus en aan de andere zijde stond het beeld van den zonnegod met het onderschrift „Sol invictus". Dat teekent zijn gansche bestaan. Naast vele deugden staan evenveel ondeugden van hem geboekt. Zijn wreedheid was verregaand. Het is echter duidelijk, dat Constantijn een man geweest is, die zijn tijd begreep. Hij heeft den wassenden stroom van het Christelijk geloof gezien en daarnevens de afvloeiende wateren van het Heidendom. Een voorzichtige staatkunde bracht nu mede, om zich niet tegen de kerk te verzetten.

In 311 beloofde hij reeds bescherming aan de Christenen, maar in 313 vaardigde hij met zijn medekeizers een edict uit te Milaan, waardoor de bescherming gelijkstelling werd. Voor de kerk ontstonden door Constantijns optreden geheel nieuwe toestanden. Het Christendom was staatsgodsdienst geworden en Constantijn noemde zich „bisschop voor de uitwendige belangen der kerk". Deze groote kerstening had voordeelige gevolgen (voorspoed voor de kerk, betere positie der geestelijken, recht van asyl in de kerk, heiliging van den Zondag, betere sociale verhoudingen) maar ook nadeelige (verwereldlijking der kerk, inmenging van den staat in de kerk, bloei van de hierarchie).

In 330 verplaatste Constantijn den keizerlijken zetel naar Constantinopel, waarschijnlijk om den tegenstand, welken hij van machtige heidensche familiën ondervond. Hij stierf in 337. [24.

Constantinopel (Turksch: Stamboel), het oude Byzantium, als dorische colonie in Thracië 658 v. Chr. gesticht, was van weinig beteekenis' totdat Constantijn de Groote het in 326 als Constantinopel (d. i. stad van Constantijn) tot hoofdstad van het Christelijk wereldrijk verhief.

Constanz. Te Constanz werd van 5 November 1414 tot 22 April 1418 een reformatorisch concilie gehouden. Het concilie van Pisa, het eerste der reformatorische conciliën had noch de begeerde eenheid in de kerk noch de zedelijke verbetering, welke zoo hoognoodig was, gebracht. Omdat de beide afgezette pausen Gregorius XII naast den nieuwbenoemden paus Alexander V zich lieten gelden, ontstond een toestand, welke voor de kerk ondragelijk was. Dit drievoudig pausdom duurde voort, nadat Alexander V gestorven was en diens plaats was ingenomen door Johannes XXIII. Er zou van een reformatorisch concilie niet veel gekomen zijn, indien paus Johannes XXIII door een inval van Ladeslaus van Napels in den kerkelijken staat, niet genoodzaakt geworden was om de hulp van keizer Sigismund (toen nog koning) in te roepen. Deze wilde hulp verleenen, mits er een concilie gehouden zou worden. Zoo geschiedde. De keizer bepaalde tijd en plaats en het concilie werd geopend op 5 November 1414 te Constanz. Het was een glansrijke vergadering, zooals tevoren nog nooit werd gezien. Het concilie werd bezocht door 3 patriarchen, 29 kardinalen, 33 aartsbisschoppen, 150 bisschoppen, 101 abten en 5000 monniken. Allen tezamen, de dienaren ingesloten, door 18000 geestelijken. Omstreeks 100.000 personen waren in Constanz verzameld, onder wie echter ook vele minderwaardigen van beiderlei kunne. De universiteiten waren door veel meer doctoren vertegenwoordigd dan op het concilie van Pisa. De meest beteekenisvolle leden van het concilie waren Peter d'Ailly en Gerson, die in den eigenlijken zin des woords *de ziel* was. Daarenboven had ook groote beteekenis de Italiaansche kardinaal Zarabella. Een geheel nieuw verschijnsel was, dat er zoovele leeken op het concilie waren, daarbij vele afgezanten van vorsten, en dat de keizer zelve het concilie bijwoonde als advocatus en defensor ecclesiae, wat sinds jaren niet geschied was.

De algemeene vergaderingen vonden plaats in den Dom, maar de leden van het concilie hielden voorvergaderingen en wel naar gelang van de nationale afkomst (Duitsche, Engelsche, Fransche, Italiaansche en later ook nog de Spaansche). Deze verschillende groepen hadden elke maand een anderen voorzitter, en in die nationale vergaderingen hadden niet alleen geestelijken, maar ook doctoren, monniken en leeken stemrecht. Wat in die vergaderingen aangenomen werd, moest in het algemeene concilie ter tafel komen en daar werd (dat was iets nieuws) naar de naties gestemd. Daardoor werd het overwicht der Italianen gebroken.

Drie zaken waren bijzonder op het agendum geplaatst: 1°. opheffing van het pauselijk schisma; 2°. uitspraak over de Hussitische ketterij en 3°. reformatie in hoofd en leden.

Wat het eerste punt betrof oordeelde het concilie over paus Johannes XXIII, die aangeklaagd was van moord, ontucht, simonie en andere misdrijven. De paus verklaarde zich bereid om af te treden, als de beide andere pausen dit ook deden. Daar hij bevreesd werd, vluchtte hij, als stalknecht verkleed, uit Constanz naar Schaffhausen, Freiburg i. Bd. en Breisach. Toen nu vele kardinalen ook heengingen en het concilie met opheffing gedreigd werd, hield keizer Sigismund het bijeen. Het concilie sprak uit, dat het door de vlucht van den paus niet ontbonden was (26 Maart 1415) en op 6 April 1415 werd de beteekenisvolle uitspraak gedaan, dat het *concilie zijn macht van God had* en *dat in alle zaken, die de reformatie in hoofd en leden betroffen, ieder, zelfs de paus, aan het concilie gehoorzaamheid verschuldigd was.* Toen nu de paus tot verantwoording geroepen werd en deze niet verscheen, werd hij door het concilie afgezet en tot levenslange gevangenisstraf veroordeeld (29 Mei 1415). Evenzoo werd op 15 Juni Gregorius XII afgezet. Gregorius trok zich vrijwillig terug, maar Benedictus XIII, die veel aanhang in Spanje had, wilde van geen wijken weten. Eindelijk volgde op 22 Juli 1417 ook zijn afzetting. Wat het tweede punt aangaat zie men de artikelen *Hus* en *Hieronymus van Praag*.

Wat het derde punt aangaat, n.l. de reformatie in hoofd en leden, kan het volgende medegedeeld worden. De daarvoor benoemde commissiën kwamen niet tot overeenstemming. Sigismund en de Duitsche partij stonden zeer op reformatie, maar de pausgezinden wisten de Franschen van een reformatie zonder bewilliging van den paus afkeerig te maken. Men bracht het nog zoover, dat 9 October 1417 vijf besluiten werden genomen, welke betrekking hadden op een nieuw reformatorisch concilie en een voorkomen van een nieuw pauselijk schisma. Maar dat was alles. Nu begon men aan te dringen op de verkiezing van een nieuwen paus. Op 14 November 1417 werd door het conclave Martinus V tot paus gekozen. Door deze keuze had de paus weer zijn rechten verkregen. De invloed des keizers, die groot geweest was, werd minder en het verlangen naar reformatie, voornamelijk door de Duitschen uitgesproken, ging merkbaar achteruit. Er werden nog enkele zaken afgedaan. De paus vaardigde op 22 Februari 1418 nog een bul uit tegen het Hussitisme en beloofde binnen 5 jaar een concilie te Pavia bijeen te zullen roepen; maar dat was alles. Op 22 April 1418 werd in de 45ste zitting het concilie van Constanz opgeheven. Hier zij nog medegedeeld, dat de poging om met de Oostersche kerk te vereenigen, schipbreuk leed op dit concilie. Overigens is dit concilie van beteekenis in zijn houding jegens het pauselijk schisma. De uitspraak, dat het concilie boven den paus staat, is in de geschiedenis (denk aan het Vaticaansche concilie van 1870) niets meer dan een theoretische uitspraak gebleken. [24.

Consubstantiatie, letterlijk mede-onderbestaan, is een woord, dat aangeeft, hoe de Luthersche kerk zich de tegenwoordigheid van Christus denkt bij het Avondmaal. Volgens de Lutherschen is Christus in, met (cum) en onder (sub) het brood en den wijn lichamelijk aan-

wezig, zooals de Goddelijke natuur, volgens de Luthersche leer, de menschelijke doordringt, gelijk het vuur het gloeiende ijzer doordringt. Deze Luthersche opvatting hangt samen met de leer van de alomtegenwoordigheid van het verheerlijkte lichaam van Christus. Zie *Heidelbergsche Catechismus*, Antw. 47 en 48, en artikel *Avondmaal*, bl. 205. [17.

Consulent. Het woord consulent komt van het Latijnsche werkwoord consulere, dat raadplegen, ook wel raadgeven beteekent. Een conculent is dus iemand, die een ander raadgeeft, en komt op verschillend terrein voor. Men spreekt van een landbouw- en zuivelconsulent, d. i. een wetenschappelijk gevormd man, die de landbouwers en veeboeren voorlichting geeft. Op kerkelijk terrein is de consulent een predikant, die door de classe wordt aangewezen om een vacante kerk met raad en advies te dienen. In de 16e eeuw geschiedde dat meestal op de classe zelf, of namens haar door een twee- of drietal predikanten, of ook wel door de kerkvisitatoren. Maar in de 17e en 18e eeuw werden er afzonderlijke consulenten voor aangewezen. Hij is geen lid van den kerkeraad, dien hij bijstaat en heeft slechts consuleerende d. i. raadgevende of adviseerende stem. Maar wel kan hij weigeren een beroepsbrief te teekenen of een vergadering te leiden, als hij meent, dat de kerkeraad verkeerd doet, en daarvan aan de classe, wier lastdrager hij is, mededeeling doen. De werkzaamheden zijn, volgens art. 4 der Kerkenordening van de Gereformeerde kerken, den kerkeraad dienen van advies bij beroeping van een predikant (bij eventueele nominatie van advies dienen, de stemming leiden, den beroepsbrief onderteekenen); en voorts: ambtsdragers en huwelijken bevestigen, Woord en Sacramenten bedienen, catechiseeren, in kleine gemeenten zieken- en huisbezoek doen, leiden van vergaderingen voor de verkiezing van kerkeraadsleden, en van begrafenissen enz. Het loon voor dezen arbeid moet vooraf bij onderlinge regeling worden vastgesteld. [11.

Contarini (Carparus), (of Contarenus), geboren 1483 in Venetië. Hij was veelzijdig ontwikkeld, een echte diplomaat. Als gezant van Karel V bezocht hij den rijksdag te Worms 1521, waar de eenvoudige monnik Luther een diepen indruk op hem maakte. Ofschoon hij hooge wereldlijke ambten bekleedde, beoefende hij toch ook met groote voorliefde de theologie. Paus Paulus III riep hem, ofschoon hij maar een leek was, tot het hooge ambt van kardinaal. Als kardinaal verloochende hij zijn onafhankelijk standpunt niet. Hij zwoer niet bij alles, wat de Roomsche curie decreteerde. Integendeel hij koesterde reformatorische gedachten. In 1541 was hij pauselijk afgezant bij het Regensburger religiegesprek. Hij beijverde zich toen, om vereeniging tot stand te brengen tusschen Protestanten en Roomsch-Catholieken en hij ging daarin zoover, als ooit een Roomsch theoloog gegaan is. Daardoor haalde hij zich veler haat in Italië op den hals. Van de evangelische leer der rechtvaardigmaking had hij een diepen indruk. Hij schreef een *Tractaat over de rechtvaardigmaking*, dat later in Roomschen geest werd omgewerkt (1571). Toch was hij verre van Luther verwijderd. Hij hoopte voor de Roomsche kerk op een reformatie, beter dan die Luther gebracht had. In 1542 stierf hij. Algemeen werd zijn waarheidsliefde en zedelijke ernst geroemd. Zijn neef Giulio Contarini was op het concilie van Trente ook een verdediger van vele evangelische gedachten en een strijder voor reformatie in de moederkerk. [24.

Contemplatie, de onmiddellijke aanschouwing van God in den geest; als hoogste trap van het geestelijke leven; in de taal der mystiek onderscheiden van cogitatie en meditatie.

Contra-remonstranten zijn de antipoden, de tegenvoeters van de Remonstranten. In ons vaderland dongen in de 16de en 17de eeuw twee levensbeschouwingen om den voorrang. De Gereformeerde kerk in Nederland vertoonde wel èn in haar belijdenis èn in haar kerkenorde èn in haar liturgie een beslist Calvinistisch karakter, maar men had hier ook de geesteskinderen van Erasmus, Coornhert, e.a. Dezen zagen den band aan belijdenis en catechismus het liefst opgeheven, waren tegenstanders van het leerstuk der voorbeschikking, zochten steun bij de Overheid en hadden tegen haar inmenging in dingen, die van zuiver kerkelijken aard waren, geen bezwaar. Door den persoonlijken strijd tusschen Arminius en Gomarus kwam er echter langzamerhand teekening in den strijd der geesten. De studenten aan de Hoogeschool te Leiden trokken of voor dezen of voor genen professor partij en allerlei twistgeschrijf ontstond. Gomarus beschuldigde in 1608 zijn collega Arminius van Pelagianisme en zelfs Jezuïtisme, terwijl Arminius zich keerde tegen het „hooghe gevoelen" van den bovenvaldrijver Gomarus. Arminius overleed in 1609 midden in den strijd, maar met Arminius' sterven bloedde waarlijk het geschil niet dood. Een breede kring van leerlingen en vereerders van dezen propageerden zijn gevoelens (voorzichtig-Pelagiaansch getint) in de kerken. Al hooger laaide de twist op, zoodat het kwam tot twee partijen. Hiervan droegen de Arminianen de schuld. *Zij* weken af van de wettig aangenomen en beleden leer der kerk en *zij* vormden het eerst een eigen factie onder leiding van den nu sterk op den voorgrond tredenden hofprediker Wtenbogaert. In 1610 hadden de Arminianen in Gouda een geheime samenkomst, waar een „Remonstrantie" (vertoog) werd opgesteld. Dit vertoog werd bij de Staten van Holland ingediend. Vandaar sedert de naam: *Remonstranten*. Vooral de vijf artikelen over de leer trokken in deze remonstrantie de aandacht. Ze gaven een eenzijdig-hatelijke voorstelling van de Calvinistische leer van verkiezing en verwerping. Op kunstige wijze werd verbloemd, wat weldra bleek hun gevoelen te zijn omtrent de vijf punten: 1. verkiezing uit een voorgezien geloof; 2. algemeenheid van de voldoening van Christus; 3. vrije wil, of kracht van den verdorven wil ten goede; 4. ongenoegzaamheid der goddelijke genade ter bekeering van den zondaar; 5. mogelijkheid van den afval der heiligen. De Gomaristen of liever de Gereformeerden lieten nu ook hun stem hooren. In 1611 volgde de Contra-remonstrantie, het tegenvertoog van de zijde der

Calvinisten. Vandaar sedert hun naam: Contra-remonstranten. De Contra-remonstrantie, vrij zeker het werk van den Leidschen predikant Festus Hommius, was een saamvatting van de gevoelens der Gereformeerden in zeven punten. Zij erkennen, dat de belijdenisschriften in gezag en waardigheid niet vergeleken mogen worden met de Heilige Schrift, maar ten zeerste verzetten zij zich er tegen, dat alle predikanten ontslagen zullen worden van de verbintenis, waarmee ze zich vrijwillig aan de formulieren van eenigheid hebben verbonden. Zij weigeren te dulden, dat er een deur geopend wordt voor het invoeren van allerlei nieuwigheden. Trouwens een wettige Synode heeft over bezwaren (gravamina) tegen de eenmaal aangenomen leer te oordeelen, niet de Staten van Holland. Vervolgens erkennen zij de volstrekte afhankelijkheid van den gevallen mensch van de vrijmachtige en alles goeds bewerkende genade Gods, terwijl de leer der voorbeschikking in uiterst gematigden gedachtengang wordt voorgesteld (in de taal der Heilige Schrift en die der benedenvaldrijvers). Eindelijk verklaren zij zich tegen het dulden van een onschriftuurlijke leer.

De strijd tusschen Remonstranten en Contra-remonstranten, gedurende de jaren 1610 en 1618 heftig gevoerd, werd ten slotte op een wettige Synode van Gereformeerde kerken in het voordeel der laatsten beslist. [18.

Contributie. Het woord *contributie* is van het Fransche contribution, (Latijn contributio = gelijkmatige verdeeling, vandaar een gelijkmatig verdeelde bijdrage), afkomstig. In de middeleeuwen was contributie de belasting, die een schatplichtige òf voor den oorlog, òf voor brandschade moest opbrengen. De belastingen voor den oorlog werden oorlogslasten en die voor de brandweer brandschatting genoemd. Zoo zegt Fruin in zijn *Geschr.* 2, 111, dat door Lodewijk van Nassau in 1568 van de rijke boeren contributiën en van de armere een deel van hun voorraad afgevorderd werden. *Onder contributie zijn* of *zitten* beteekende dus: aan schatting of belasting onderworpen zijn.

Sinds het opbloeien van het vrije vereenigingsleven wordt het woord contributie gebruikt om de gelijkmatig verdeelde bijdrage der leden van een of andere vereeniging aan te duiden. „De jaarlijksche contributie bedraagt voor de leden 2.50 gulden en voor de begunstigers minstens 5 gulden".

Ook wordt het woord op kerkelijk terrein gebezigd. Kerkelijke contributie, bijv. bij de Gereformeerde kerken in Nederland, is dan de vrijwillige bijdrage, die de leden naast of in plaats van de kerkcollecten voor het kerkelijk leven bijdragen. De bepaling van het bedrag der contributie geschiedt geheel vrijwillig of bij wijze van hoofdelijken omslag, bijv. naar den maatstaf der gewone belasting. Deze hoofdelijke omslag mag echter niet het karakter aannemen van dwang, maar moet een onderlinge regeling blijven, die vrijwillig wordt aanvaard. De gemeente van Christus in het Nieuwe Testament is mondig en moet uit vrije beweging des harten het verplichte onderhoud voor den kerkedienst samenbrengen. [11.

Conventikel, gezelschap van gelijkgezinde vromen, ook wel oefening genoemd, soms onder leiding van een „oefenaar"; oorspronkelijk in het algemeen, later naast of tegenover de kerkelijke samenkomsten. Wilhelmus Schortinghuis heet de dichter der conventikels. In zijn tijd brandde de conventikelstrijd in het Oldambt.

Cooltuyn (Cornelis), een zeer merkwaardig man, werd te Alkmaar geboren en werd hier omstreeks het jaar 1555 Roomsch priester. Hij deed getrouw zijn dienst, maar was toch aanhanger van de Evangelische leer, 't geen hij duidelijk in zijn preeken liet gevoelen. Ook te Enkhuizen gaf hij zijn overtuiging niet prijs. Hij werd daarom in 's-Gravenhage voor 't gericht gedaagd en ondervraagd over kettersche gevoelens. Op voorbede van Enkhuizer burgers werd het recht ten zijnen opzichte gesuspendeerd, nadat hij onder dreigementen en beloften was aangemaand van Christo en Zijn Woord te wijken. Cooltuyn week echter niet en opnieuw vermaand zijnde „van prediken" op te houden, hielp hij voortaan alleen de kranken en hield hij „heymelicke vermaninghen". Opnieuw voor de vierschaar gedaagd, stond de gemeente te Enkhuizen hem toe niet te verschijnen. Met moeite werd de vervolging tegen Cooltuyn gestuit, onder voorwaarde, dat hij òf zou inbinden òf Enkhuizen zou verlaten. Hij deed het laatste en toog naar Alkmaar. 't Verzet tegen Rome werd dus gaandeweg grooter, zoodat hij ten slotte alle ceremonieel verwierp. Toch zei hij Rome's kerk niet vaarwel.

Hoewel te Alkmaar tot voorganger benoemd, bleef hij hier slechts twee weken, mede door een verbod om te preeken. Maar hij kon ook nu niet zwijgen. Hij moest echter vluchten en begaf zich buitenlands en wel naar Emden. Hier schreef hij een „Boecxken", waarin hij zich verdedigde tegen de beschuldiging, dat hij zijn leer niet met zijn bloed had bezegeld. Een martelaar te zijn tegen wil en dank achtte hij allerminst noodzakelijk. In Emden maakte hij op de gemeente een goeden indruk en 9 Juli van het jaar 1559 werd hij tot haar predikant beroepen. Gearbeid heeft hij hier waarschijnlijk tot October 1567, in welk jaar hij gestorven is. In 1565 of begin 1566 is hij nog een korten tijd te Londen geweest.

Calvinist is Cooltuyn nimmer geweest. Hij was echter tegen het misbruik der sacramenten, het aanbidden des broods, der beelden en verstorven heiligen. De bijbel was zijn eenig richtsnoer. Vooral schold hij de mis voor „afgodt". Zijn Boecxken *Dat Evangeli der Armen* houdt men voor een eereteeken voor den man. Sommigen denken, dat hij de belijdenis van Guydo de Bres heeft gelezen en goedgekeurd. [18.

Coornhert (Dirk Volkertszoon) werd in 1522 te Amsterdam geboren. Zijn ouders gaven hem een degelijke opvoeding. Nog vóór zijn 16de jaar las hij (hoewel Roomsch opgevoed) in den Bijbel. Later, op 22-jarigen leeftijd, vielen hem boeken van Luther, Menno en Calvijn in handen, die hij ijverig onderzocht. Op het punt der erfzonde had hij weldra ernstige bedenkingen zoowel tegen de leer zijner kerk als tegen die der Lutherschen, Mennonieten en Gereformeerden. Op 35-jarigen leeftijd leerde hij nog Latijn om

de oude kerkvaders te kunnen lezen. Nergens bevrediging vindende, onderzocht hij opnieuw de Heilige Schrift. In het jaar 1578 las hij den Heidelberger Catechismus, maar ook deze kon hem geen licht verschaffen. Hij bleef zijn gansche leven zoekend naar de waarheid.

In 1539 werd hij door zijn vader naar Spanje en Portugal gezonden, om daar gevormd te worden. Ook oefende hij zich in zijn jeugd in de muziek en in 't rijmen. Hij was een ontwikkeld man, aangenaam in gezelschap, een vijand van ledigheid. Veel deed hij voor de zuiverheid van onze taal.

Wegens zijn huwelijk met Neeltgen Symons dochter werd hij door zijn vader onterfd. Eerst hofmeester, werd hij daarna te Haarlem graveur en vervaardiger van etsen. Hier verwierf hij aanzienlijke vrienden, door wier invloed hij in 1561 notaris en 11 Maart 1564 secretaris van de stad Haarlem werd. In 1566 wist hij te Haarlem den beeldenstorm te voorkomen. Waarschijnlijk kwam hij met Prins Willem I in aanraking, die zich tot hem voelde aangetrokken. In 1567 week hij naar Keulen uit, maar keerde weldra terug. Den 14den September werd hij in naam van Bossu gevangen genomen en in 's-Gravenhage in den kerker opgesloten. In de gevangenis schreef hij stichtelijke tractaten, liedekens en refrijnen. Den 22sten December werd hij vrijgelaten. Maar hij week nu als balling uit en woonde te Kleef, te Xanthen en elders in Kleefland. Hij deed hier aan plaatsnijden en graveerkunst. In 1570 is hij te Emden.

In Duitschland diende hij de zaak van den Prins, met wien hij correspondeerde. Gewetensvrijheid had ook in Coornhert een verdediger gevonden. Na een gesprek met den Prins keerde hij naar Haarlem terug en werd secretaris van de H. H. Staten van Holland. Hij steunde het door den Prins gegeven advies om Roomschen en Hervormden vrijheid van godsdienst te verleenen en moest in 1572 opnieuw ons land verlaten. Weer vatte hij in het buitenland (Emden en Xanthen) de etsnaald op.

In 1572 verscheen zijn geschrift tegen Calvijn en Beza. Zijn pen rustte niet. Tegen Mennonieten, Lutheranen en Calvinisten ging zijn gemoed in. Toch was hij evenmin Roomsch. Hij gevoelde zich feitelijk boven alle uiterlijkheden verheven: Men kan een goed Christen zijn, al gaat men niet ter kerk. Hij leerde voorts, dat de mensch tot zijn zaligheid iets kon toebrengen.

In 1577 keerde hij in Nederland terug. Nu kwam vooral zijn strijd met de Gereformeerde predikanten. Dezen noemden hem een vrijgeest en ketter. Hij schreef veel en waarlijk niet steeds verdraagzaam en kalm. Ook met de politiek bemoeide hij zich en trad hij in 't belang der Roomschen op (1581).

Over de erfzonde disputeerde en schreef hij veel. Zijn strijd ging vooral tegen de 5de vraag van den Heidelberger Catechismus. In 1584 overleed zijn vrouw, maar hij zette zich terstond weer aan de studie. Nu eens schreef hij over *de Conscientiën* (1585), dan weer over *Zedekunst dat is wellevenskunste* (1586). In 1588 is hij in Gouda, waar hij verder een teruggetrokken leven leidde. Uit deze periode dateeren weer verschillende geschriften. „Absolute vrijheid" was zijn levensdevies, vandaar ook zijn felle bestrijding van het ketter-dooden (1589). In 1590 streed hij weer tegen de leer van verkiezing en verwerping. Als zoodanig werd hij een der voorloopers en wegbereiders van het Remonstrantisme. Op den 29sten October van het jaar 1590 overleed hij te Gouda.

Hij was ongetwijfeld een merkwaardig man, een geboren denker, met groote werkkracht bezield. Maar hij haatte alle gebondenheid aan eenig dogma. Wel maakte hij zich van de Roomsche kerk niet los, maar hij was allerminst een papist. Fel was hij tegen alle inquisitie en kettervervolging. Als wegbereider van het Remonstrantisme heeft Coornhert een schadelijken invloed op de Gereformeerde levens- en wereldbeschouwing uitgeoefend.

Als taalvormer, als dichter en als prozaschrijver bekleedde hij in de geschiedenis der Nederlandsche litteratuur een eervolle plaats. Als prozaschrijver staat Coornhert hooger dan als dichter. [18.

Cop (Nicolaas), hoogleeraar in de filosofie te Parijs, een vriend van Calvijn. In 1533 sprak hij een rede uit, welke hij verplicht was als rector der Universiteit te houden, en deze rede was sterk-reformatorisch getint. Men zegt, dat Calvijn de man geweest is, die een groot aandeel gehad heeft in het opstellen dezer rede. Cop was genoodzaakt naar Bazel te vluchten. Van zijn verdere leven is niets bekend. (Zie over Cop het artikel *Calvijn*). [24.

Copernicus (Nicolaas), werd geboren 1473 te Thorn, bezocht de Universiteit te Krakau, waar hij wijsbegeerte, geneeskunde en sterrekunde studeerde. In dit laatste vak bekwaamde hij zich verder in Italië en maakte hij zich vermaard. In 1499 werd Copernicus leeraar in de wiskunde te Rome, keerde evenwel spoedig naar Duitschland terug en werd professor te Frauenburg, waar hij 1543 overleed. Door zijn onderzoekingen kwam Copernicus tot de overtuiging, dat de tot dusver algemeen gehuldigde theorie van Ptolemeus, volgens welke de aarde het middelpunt van het heelal was en de zon draaide om de aarde, onjuist was. Copernicus vond, dat de aarde als planeet draaide om de zon en behoort door deze uitvinding tot de grondleggers der nieuwe sterrekunde. De ontdekkingen van Copernicus zijn met die van andere groote wisen sterrekundigen als Keppler en Galilei van beteekenis geworden, ook omdat ze — zij het onbedoeld — mede werkten tot het opkomen der latere Aufklärung, die o.a. op grond van het natuuronderzoek de theologie, ja al het bovennatuurlijke op zijde drong. Het stelsel van Copernicus heeft sinds zijn dagen algemeen gegolden, totdat het merkwaardig genoeg in den laatsten tijd door de relativiteitstheorie van Einstein van zijn alleenheerschappij schijnt te zullen worden beroofd. [17.

Coquerel. I. *Athanase Laurent Charles Coquerel,* geboren 1795 in Spanje, studeerde te Montauban 1811, werd van 1818—1830 predikant te Amsterdam, waar hij om zijn groote redenaarsgaven veel hoorders trok. Sinds 1830 predikant te Parijs en tegelijk godsdienstleeraar aan

het College Henri IV. Hij liet vele geschriften na en arbeidde in Parijs aan drie tijdschriften van theologischen aard: *Le Protestant*, *Le libre Examen*, *Le Lien*. Hij was een modern man, die op het terrein, waar hij arbeidde, aan de nieuwe ideeën van zijn tijd ingang trachtte te verleenen. Toen hij in Parijs de moderne levensbeschouwing verdedigde, stond Adolphe Monod in die zelfde stad. Deze verdedigde met kracht de orthodoxe leer. Coquerel schreef een Christologie (1858) en gaf 6 bundels preeken uit (1842—1856).

II. *Athanase Josué Coquerel*, zoon van den bovengenoemde, geboren 1820 te Amsterdam, studeerde in Genève 1839. Sinds 1848 in Parijs. Eerst godsdienstleeraar, 1848. Daarna hulpprediker 1850. Hij was zeer rationalistisch. Hij streed als hoofd der Union protestante liberale (gesticht 1861) tegen de toenmaals toenemende orthodoxe richting. In 1864 werd hij afgezet en sinds dien tijd werd hij voorganger bij een door hem zelven gevormde liberale gemeente. Hij was medewerker van het liberale tijdschrift: *Le Lien* en liet vele theologische geschriften na. [24.

Corinthe was in vele opzichten de belangrijkste stad van Griekenland (d. i. Achaja, naar de Romeinsche benaming vgl. Hand. 20 : 2 met 19 : 21) tijdens de Romeinsche heerschappij. Was Athene meer een middelpunt van wijsheid en wetenschap, een stad, vermaard door oude historische herinneringen, Corinthe was de hoofdstad van de Romeinsche provincie, de zetel van den stadhouder of proconsul van Achaja (Hand. 18 : 12), het centrum van bestuur en van handel, van maatschappelijk en politiek leven in het land. Het had daarvoor ook een bijzonder gunstige ligging, want het lag aan den grooten verkeersweg tusschen Rome en het Oosten, op welken dan te Corinthe nog weer vele andere wegen uitliepen. Deze ligging maakte het ook bij uitstek geschikt, om het hoogst belangrijk middelpunt te zijn, van waaruit zich eenige nieuwe beweging in denken of leven over de geheele provincie Achaja kon verspreiden. En daarom werd het ook één van de weinige steden (naast Antiochië in Syrië en Efeze), die het nauwst verbonden waren met de verbreiding van het Christendom naar het Westen.

Corinthe was gelegen aan het Zuidelijk uiteinde van de landengte (Isthmos), die de Peloponnesus verbond met het Noordelijk hoofddeel van Griekenland, op een zacht-hellend terras, dat van uit de laaggelegen vlakte oprees tot een vervaarlijke rots, de Acrocorinthus, die aan de Zuidzijde van de stad steil omhoog liep tot een hoogte van meer dan 1800 voet boven den zeespiegel. Zóó was de stad gemakkelijk toegankelijk beide van het Oosten en van het Westen en tegelijkertijd bezat ze toch ook groote militaire beteekenis vanwege haar machtige burcht. Die sterkte werd dan nog verhoogd door de fortificatiën, die niet alleen de stad omringden, maar haar ook door de „Lange Muren" verbonden met haar haven *Lechaeum* aan de Westelijke zee, op een afstand van omstreeks $1^1/_2$ mijl (12 stadiën). Corinthe's ligging maakte het geschikt om alle verkeer over land tusschen Centraal-Griekenland en de Peloponnesus te beheerschen. Langs den Zuidelijken rand van de landengte liep een bergrug, Oneion geheeten, van Oost naar West, en de Acrocorinthus is daarvan een uitlooper, hoewel door een diep ravijn er van gescheiden. Deze bergrug bemoeilijkte het verkeer met de Peloponnesus; er waren slechts drie paden, één langs de Westelijke zee (de Corinthische golf), beheerscht door Lechaeum, één dicht onder de muren van Corinthe, en één langs de Oostelijke zee (de Saronische golf), beheerscht door de andere haven van Corinthe, Cenchreae genaamd (Hand. 18 : 18; Rom. 16 : 1), omstreek $8^1/_2$ mijl (70 stadiën) van de stad.

Door zijn beide havens overspande Corinthe de geheele landengte en had het op iedere zee als het ware een voet gezet; van daar dat het genoemd werd het „aan twee zeeën gelegen" („bimaris") Corinthe. Maar het gebied, dat tot de eigenlijke stad behoorde, was beperkt en grootendeels onvruchtbaar; de lage grond van de landengte was arm en steenachtig, en Oneion was kale rots. Beide, de nabijheid van die twee rustige, uitlokkende zeeën, en de onvruchtbaarheid van den grond, moesten er toe medewerken, dat de bevolking zich op de zeevaart en den handel ging toeleggen, en hier lag dan ook de grootheid van Corinthe. Het was oudtijds gewoonte om de schepen over de lage en nauwe landengte te trekken langs een gemaakte route (Diolkos genaamd) tusschen de Westelijke en de Oostelijke zee. Bij kleinere schepen werd hiervan een druk gebruik gemaakt, vooreerst tengevolge van de vrees, door de oude zeevaarders gekoesterd voor de reis rondom de Peloponnesus (vooral Kaap Malea), en niet minder met het oog op de tijdbesparing. Bij grootere schepen echter, zooals dat, op hetwelk Paulus naar Rome voer, ging dat niet. Dan kwamen echter vele reizigers van Italië naar het Oosten eerst met het één schip naar Lechaeum, en stapten dan te Cenchreae in een ander schip, terwijl de koopwaren overgeladen werden; en zóó is het te verklaren, dat Corinthe met vreemdelingen overstroomd werd. Reeds onder Nero werd een poging gedaan, om een kanaal te graven door de landengte. — In zulk een stad als Corinthe moest elke nieuwe beweging, uit het Oosten voortkomende, wel snel bekend en verder gedragen worden.

Bij al dat licht en al die grootheid ontbrak echter ook de schaduw niet. De stad Corinthe was in de oudheid spreekwoordelijk geworden om haar lichtzinnigheid, weelde en onzedelijkheid, vooral gelijk die verbonden was met de vereering van Aphrodite Pandemos. Aphrodite werd ook elders in Griekenland vereerd, maar nergens elders vinden wij de hieroduloi als een voortdurend element in de aanbidding, en in Oud-Corinthe waren er een duizend van zulke geweest. Later, in Paulus' tijd, schijnt daarin wel eenige verandering gekomen te zijn, maar Corinthe behield toch nog steeds zijn ouden, slechten naam. En dat dit meer dan naam, dat dit ook werkelijkheid was, kunnen ons de brieven van Paulus leeren. Wij kunnen uit die brieven zien, hoe groot ook nog voor die jeugdige Christenen de verleiding was tot hoererij en andere ergerlijke zonden. De kracht van dat oude leven, waarin zij zelf vroeger geleefd hadden (1 Cor. 6:11)

en dat zij nog om zich heen zagen bruisen, was voor hen nog zoo sterk.

In het jaar 146 v. Chr. werd de oude stad Corinthe door den Romeinschen consul L. Mummius Achaïcus verwoest; maar juist een eeuw later 46 v. Chr. werd zij door Julius Caesar herbouwd onder den naam Colonia Laus Julia Corinthus. Zij werd nu een Romeinsche colonie of wingewest. Zoo is het ook te verstaan, dat een groot deel van de namen, in het Nieuwe Testament met Corinthe verbonden, Romeinsch zijn: Crispus, Titius Justus (Hand. 18 : 7, 8), Lucius, Tertius, Gajus, Quartus (Rom. 16:21—23), Fortunatus, Achaïcus (1 Cor. 16 : 17).

De bevolking van Corinthe bestond 1°. uit de afstammelingen van de Romeinsche kolonisten, die zich daar gevestigd hadden 46 v. Chr., een soort van plaatselijke aristocratie; 2°. uit verblijvende Romeinen, regeeringspersonen of die er vertoefden met het oog op handelsdoeleinden; 3°. uit een groote Grieksche bevolking; en 4°. uit vele vreemdelingen, daaronder ook een aanzienlijk aantal Joden, zoodat deze er zelfs een synagoge hadden (Hand. 18 : 4). Van die Corinthische Joden schaarde zich een zeker aantal van bekeerlingen, daaronder sommige van de meest op den voorgrond tredende personen, om Paulus (Hand. 18 : 4, 8; Rom. 16 : 21; 1 Cor. 9 : 20) en dit was ongetwijfeld één van de redenen, waarom het gevoelen tegen Paulus zoo sterk was in de stad, leidende zelfs tot een samenzwering tegen zijn leven. Vooral echter bestond de gemeente uit niet-Joden, uit Heidenen (1 Cor. 12 : 2). Zie verder over den arbeid van Paulus en anderen te Corinthe, onder *Paulus;* en over den toestand der gemeente: *Corinthe (Iste en 2e Brief aan die van).* [22.

Corinthe (Iste en 2e Brief aan die van). De beide brieven aan die van Corinthe zijn van de hand van Paulus. De getuigenissen en bewijzen daarvoor zijn zoo afdoende, dat het niet noodig is, in den breede daarover uit te weiden.

Er zijn twee brieven aan die van Corinthe in de Heilige Schrift. Zeker is het echter, dat de apostel Paulus nog een brief aan de Corinthiërs geschreven heeft en wèl vóór den ons bekenden eersten Brief, die wij verder met I zullen aanduiden, gelijk den tweeden Corinther-brief met II. In I, 5 : 9 toch spreekt hij zelf van een brief, dien hij vroeger aan hen geschreven had en waarin hij hen vermaand had, dat zij zich niet zouden vermengen met de hoereerders. Doch verder weten wij niets zekers van dezen vóór-canonieken brief. Dat II, 6 : 14—7 : 1 er aan ontleend zou wezen en in II ingelascht, is een hypothese, die wel door sommigen is aangenomen en op verschillende gronden verdedigd, maar die toch genoegzamen steun mist. Wij kunnen dus niet anders oordeelen, dan dat hij geheel is verloren gegaan. En dan moeten wij over dezen brief hetzelfde denken, wat wij ook denken van verschillende andere geschriften, wier namen wel in de Heilige Schrift genoemd worden en waaruit soms ook wel enkele uitdrukkingen of zinsneden worden aangehaald b.v. het Boek des Oprechten, der Oorlogen des Heeren enz. maar die wij toch niet als canoniek kunnen beschouwen.

Niet zóó zeker is het, of Paulus nog een *vierden* brief aan die van Corinthe geschreven heeft, een z.g. *tusschenbrief*, inliggende tusschen I en II. Dit is nog altijd een zeer betwist punt. Velen nemen het aan en verdedigen het met kracht van argumenten, beweren zelfs, dat deze „tusschenbrief", hetzij dan geheel, hetzij gedeeltelijk, nog bewaard zou zijn in II, 10 : 1—13 : 10, maar andere geharnaste Nieuw-Testamentici, o.a. ook Th. Zahn, bestrijden het. Zie verder 2de Corinther-brief.

I. *Eerste Corinther-brief.* Waarschijnlijk omstreeks Nieuwjaar 50 (zie Dr. D. Plooy, *Chronologie van Paulus*, 1918, p. 44) kwam Paulus op zijn tweede zendingsreis van Athene naar Corinthe. Hij kwam er geheel alleen. Zijn helpers en medgezellen op deze tweede zendingsreis waren eerst nog niet bij hem (Hand. 18 : 5). Hij nam zijn intrek bij Aquila en Priscilla en hij begon te prediken in die groote stad, eerst in de synagoge, en daarna, vanwege den tegenstand der Joden in een huis, palende aan de synagoge en behoorende aan een godvruchtigen niet-Jood, met name Titius Justus. Een jaar en zes maanden onthield hij zich aldaar (Hand. 18 : 11). (Zie verder *Paulus*).

Het is vrij zeker, dat Paulus de eerste was, die in Corinthe het Evangelie van Christus predikte. Met het volste recht mocht hij dus zeggen, dat hij de gemeente te Corinthe had gesticht (I, 3 : 6; 3 : 10; 4 : 15; 9 : 1, 2).

Wat de stemming betreft, waarin hij onder hen predikte en arbeidde, dan zegt hij, dat hij bij hen was in zwakheid en in vreeze en in vele beving (I, 2 : 3). Ten deele mag dit voortgekomen zijn uit uitwendige verdrukking en vervolging, zie Hand. 18 : 12, maar ook zal het zijn grond gehad hebben in een innerlijk gevoel van vreemdheid tegenover de wereld, zooals ze hem in Corinthe tegemoet trad. Hij had het wel noodig, dat God hem in een nachtgezicht verscheen, om tot hem te zeggen: „wees niet bevreesd, maar spreek en zwijg niet" (Hand. 18 : 9, 10).

Door die kracht ging de apostel dan toch voort en predikte. Hij predikte het Evangelie van den dood en de opstanding van Christus (I, 15 : 1 e. v.), van den gekruisigden Christus (I, 1 : 23; 2 : 2, vgl. ook II, 1 : 19; 10 : 5; 4 : 1 e.v.). Deze prediking werd door God ook hier wel bekrachtigd met teekenen en wonderen en krachten (II, 12 : 12), maar de hoofdzaak bleef toch de prediking, de prediking van den gekruisigden Christus.

En die prediking werd gezegend. De Heere had veel volks in deze stad, dat door Paulus' prediking werd toegebracht. Een gemeente werd gesticht uit Joden (I, 5 : 6 e. v.; 7 : 18; 10 : 32; 12 : 13) en uit Heidenen, maar vooral uit Heidenen (I, 6 : 11; 8 : 7; 12 : 2); grootendeels wel bestaande uit armen en geringen (I, 1 : 26 v.), maar tot welke ook eenige rijken en aanzienlijken behoorden (o.a. Crispus, de overste der synagoge, Hand. 18 : 8; I, 1 : 14), en waarschijnlijk ook Erastus, de rentmeester der stad (Rom. 16 : 28 cf. 2 Tim. 4 : 20 e. a.). In zijn eersten brief mag de apostel van haar getuigen, dat het getuigenis van Christus bevestigd is onder hen, dat zij rijk geworden zijn in Hem, in alle rede en alle kennis, dat het hun aan geen gave ontbreekt

(I, 1 : 4 v.). En in zijn tweeden brief, in veel kritieker omstandigheden, onder zware zorgen, kon hij toch nog herhalen: Onze brief zijt gij, geschreven in onze harten, bekend en gelezen van alle menschen (II, 3 : 2).

Na een anderhalfjarig verblijf verliet Paulus Corinthe. Geheel onverzorgd zal hij de gemeente niet achtergelaten hebben. Wij lezen er niet van, dat hij vóór zijn vertrek opzieners heeft aangesteld, wat daarom toch wel mogelijk is. Maar al zou dit niet zoo zijn, dan werd dit opgewogen door den rijkdom van de gaven, die de Heilige Geest aan de gemeente en hare leden mededeelde.

Van Corinthe scheepte Paulus af met Aquila en Priscilla en reisde naar Efeze. Aquila en Priscilla bleven te Efeze, maar hij zelf ging na een kort oponthoud naar Syrië en Jeruzalem (Hand. 18 : 18, 19, 21), om straks, op zijn derde zendingsreis, weer naar Efeze terug te keeren en daar drie jaren te blijven (Hand. 19 : 8, 10, 22; 20 : 31). (Zie hierover *Paulus)*.

In dien tusschentijd was er te Corinthe veel gebeurd. Men denke zich die jeugdige gemeente in zulk een groote wereldstad met haar bonte bevolking, met al haar bewegelijkheid en onrust. Dat alles kon niet zonder invloed op haar blijven. De oude zuurdeesem, het oude leven, waarin de Corinthiërs vroeger in het Heidendom geleefd hadden en dat zij nog dagelijks om zich heen zagen, was nog niet terstond geheel uitgeroeid; het gistte nog na. Er was b.v. een geval van een ergerlijke bloedschande in de gemeente (I, 5 : 1) en deze zag het lijdelijk aan. In het algemeen huldigde men in zake het huwelijksleven en de hoererij vrije opvattingen (I, 6 : 10 v.; 7). Verder was er bij velen uit het hooge bewustzijn van hun kennis en vrijheid, waardoor zij meenden, dat alles hun geoorloofd was en niets hen kon beperken, een deelnemen aan de Heidensche offermaaltijden in de tempels der afgoden (I, 8 : 10; 10 : 21). Zelfs op hun denken oefende het omringende Heidendom nog invloed; er waren er althans in de gemeente sommigen, die, zeker door Heidensche overwegingen geleid, de opstanding der dooden ten laatsten dage loochenden (I, 15 : 12, 34).

Tegenover deze vrije, ongebondene opvattingen en practijken liep dan weer een andere strooming, die heil zocht in een bedenkelijke ascese, die b.v. minachtend sprak over het huwelijk en over het leven in het huwelijk enz. (I, 7 : 3—5).

Behalve deze dingen was er echter nog iets anders, dat het leven en den welstand van de gemeente te Corinthe bedreigde. Daartoe moeten wij den draad der historie, waar wij hem losgelaten hebben, nog even weder opvatten. Nadat Paulus van Efeze naar Syrië en Jeruzalem was vertrokken, kwam te Efeze *Apollos* (zie *Apollos*). En deze ging, na aldaar een tijdlang vertoefd te hebben, nog vóórdat Paulus in Efeze teruggekeerd was, naar Corinthe om aldaar te prediken. Hij bouwde er voort op den grondslag, dien Paulus gelegd had, verkondigde hetzelfde Evangelie, maar hij deed het toch op een andere wijze, in een anderen vorm, hetgeen bij hem ongetwijfeld samenhing met zijn Alexandrijnsche opvoeding en zijn bedrevenheid in de Heidensche rhetorica. Daardoor viel hij bij vele Corinthiërs zeer in den smaak.

Doch dit was niet de eenige invloed van buiten, die op de gemeente van Corinthe inwerkte. Het schijnt, dat in haar nog andere elementen wisten in te dringen, die bij sommigen gehoor en aanhang vonden. Hoe het zij, in een stad als Corinthe, door haar bonte en saamgestelde bevolking voor partijvorming zoo toegankelijk, werd spoedig ook binnen den kring van de gemeente van Christus het zeggen gehoord, van den een: ik ben van Paulus, van den ander: ik ben van Apollos, van een derde: ik ben van Cefas, en van een vierde: ik ben van Christus. Mannen als Paulus, Apollos, Cefas, die er zelf geen schuld aan hadden, ten minste niet opzettelijk, al was er ook verschil tusschen hun leer- en predikwijze, die zelf dit ook nooit hadden gezocht of bedoeld, die het integendeel met al wat in hen was bestreden hadden of bestreden zouden hebben, werden op die wijze tegen elkander uitgespeeld en hunne namen werden gemaakt tot partijleuzen. 't Is wèl waar: men moet die scheuringen in de gemeente van Corinthe niet overdrijven, zooals wel eens gedaan is. 't Waren nog geen bepaalde secten, die de eenheid der gemeente verbraken en zich van elkander afscheidden en ook afzonderlijk vergaderden; zelfs nog geen afgeronde partijen in onzen zin, die tegenover elkander stonden, ieder onder een partijhoofd in de gemeente. De eenheid der gemeente bleef onder dit alles nog bewaard. 't Waren meer persoonlijke meeningen en opvattingen binnen de nog éène gemeente, waardoor de een zich meer aangetrokken gevoelde tot dezen, de ander tot genen, de één dezen tot hoogste autoriteit verhief, onder welke hij zich stelde, de ander genen, en waardoor dus deze mannen tegenover elkander werden gesteld. Maar bedenkelijk en gevaarlijk was dit verschijnsel toch wèl. In zijn doorwerken moest het ten slotte toch op splitsing en partijvorming en verbreking van de eenheid van het lichaam uitloopen.

Er is over de juiste kenschetsing van die verschillende meeningen of scheuringen in de gemeente van Corinthe reeds heel wat geschreven. En het laatste woord zal er nog wel niet over gesproken zijn. Niet zoo moeilijk is het om de menschen te karakteriseeren, die zeiden, deze: ik ben van Paulus, de ander: ik ben van Apollos. Tot de eersten zullen die leden van de Corinthische gemeente hebben behoord, die de eenvoudige onopgesmukte kruisprediking van Paulus het eenig ware achtten; tot de anderen al zulken, die hun ideaal vonden in de welsprekende, filosofische leermethode van Apollos. Maar moeilijker is het, om een rechte voorstelling te verkrijgen van wat zij wilden, die zeiden, de een: ik ben van Cefas, de ander: ik ben van Christus.

Naar hun spreken te oordeelen, dan waren de eersten lieden, die Cefas of Petrus als de hoogste of eenige autoriteit op het schild hieven, de anderen menschen, die met verwerping van elke menschelijke autoriteit tot Christus terug wilden gaan. Doch hiermede zijn wij over het eigenlijk bedoelen van die beide laatste categoriën dan toch nog slechts zeer onvolledig ingelicht. Som-

migen beroepen zich nu op den 2en Corintherbrief en trachten uit dien inhoud een nader beeld op te vangen van de Cefas- en Christusgroep. Maar ook dit heeft zijn bezwaren. Bepalen wij ons tot de nuchtere, algemeen erkende feiten, dan blijft alleen het volgende over: 1°. Petrus is niet persoonlijk in Corinthe geweest, zoover wij weten; 't is dus niet aan een verblijf van dezen in de stad Corinthe toe te schrijven, dat er lieden opstonden, die zich naar hem noemden; maar wel 2°. is het vrij zeker, dat er in de gemeente van Corinthe menschen moeten gekomen zijn, die Petrus gekend hadden, door hem bekeerd, misschien ook door hem gedoopt waren en die de verwarring in de Corinthische gemeente, waar men reeds begonnen was, zich òf naar Paulus òf naar Apollos te noemen, nog vergrootten, door Petrus voorop te stellen als de ware autoriteit en als den vertegenwoordiger van den waren geest des Christendoms. Dit kan en zal dan wel gepaard zijn gegaan met een neerdrukken van het apostolisch gezag van Paulus; 't is toch haast niet anders te denken, of, wanneer men zeide: ik ben van Cefas, en dat als leus tegenover anderen, die zich naar Paulus of Apollos noemden, dan moest dit in zich sluiten, dat men Petrus voor een hoogere en meerdere autoriteit hield dan Paulus. Verder weten wij echter aangaande die Petrusmannen niets zekers, noch aangaande hun herkomst, noch aangaande hun gevoelens en leer. 3°. Nog minder is ons bekend van de Christuslieden. Alleen dit mag misschien geconstateerd worden, dat er in de gemeente van Corinthe ook menschen waren, die de leuze: wij zijn van Christus, hoe goed ook, wanneer zij toegepast wordt op geheel de gemeente (I, 3 : 21—23), als een bijzondere voor zichzelf opeischten en zich daarmede dan stelden tegenover anderen, die op Paulus of Cefas roemden. En dat was gevaarlijk. Want dat kon hoogmoed kweeken en opgeblazenheid, een verwerping van allen band aan de apostelen, die Christus geroepen had om zijn werk te doen, een valsch en schadelijk Independentisme. Verder weten we echter van die Christus-mannen uit I niets zekers. Dat zij zóó gesproken zouden hebben, omdat zij zich aangesloten hadden bij mannen, die Christus naar het vleesch gekend hadden, of bij Jacobus, den broeder des Heeren, of dat zij de sterke oppositie-partij van Paulus zijn geweest, of dat zij een Esseensche richting vertegenwoordigden, is, tenminste uit I, niet te bewijzen.

Met al deze toestanden in de gemeente van Corinthe was de apostel Paulus nu niet onbekend. Tijdens zijn verblijf te Efeze gedurende zijn derde zendingsreis was er een gedurig verkeer tusschen hem en de Corinthische gemeente. Dit behoeft ons niet te verwonderen. Corinthe en Efeze lagen niet zoo ver van elkander af. Beide steden lagen aan den hoofdverkeersweg tusschen het Westen en het Oosten. Er was dus veel communicatie. Over de zee kon men de reis in drie weken doen. Paulus van zijne zijde belooft daarom in I aan de Corinthiërs, dat hij spoedig tot hen komen zal (I, 4 : 19; 11 : 34; 16 : 5 v.). Alreede heeft hij Timotheus tot hen gezonden (I, 4 : 17; 16 : 10, 11) en een brief aan hen geschreven (I, 5 : 9), om van andere dingen, die minder zeker zijn, o.a. een tweede bezoek aan de gemeente van Corinthe, door Paulus, van Efeze uit, vóór den I Corintherbrief, zooals Zahn aanneemt, maar te zwijgen. Doch omgekeerd hielden de Corinthiërs ook contact met Paulus. Niet alleen kwam Apollos na het eindigen van zijn arbeid te Corinthe tot Paulus te Efeze, maar zooals uit I blijkt, moet Paulus ook gedurig, hetzij mondeling, hetzij schriftelijk, mededeelingen ontvangen hebben over den toestand van de gemeente te Corinthe. Zoo lezen wij o.a. van mondelinge berichten, wier bron niet nader genoemd wordt, (I, 5 : 1; 11 : 18; 15 : 12) en van andere, waarbij de personen, die ze overbrachten, met name worden aangewezen o.a. die, welke van het huisgezin van Chloë waren; deze laatsten waren het, die Paulus in kennis hadden gesteld met de twisten in de Corinthische gemeenten (I, 1 : 11). — Doch ook schriftelijk moet de gemeente zich tot Paulus gewend hebben, want hij spreekt daarvan uitdrukkelijk (I, 7 : 1). Verder zien wij, dat op het oogenblik van het schrijven van I bij den apostel zijn uit Corinthe Sosthenes (I, 1 : 1, vgl. Hand. 18 : 17) alsmede Stefanas, Fortunatus en Achaïcus (I, 16 : 17). — Bewijzen te over dus, dat er tusschen Paulus en de gemeente van Corinthe een levendig verkeer was en dat de apostel daardoor volkomen bekend kon zijn met den toestand van de gemeente. Hetgeen hij dan ook van en over haar hoorde, is de aanleiding geworden tot het schrijven van I. Waarschijnlijk moeten wij het ons aldus voorstellen, dat het ontvangen van den brief uit Corinthe (I, 7 : 1) met vragen over verschillende dingen en daarbij nog verschillende mondelinge mededeelingen Paulus reeds drongen tot het schrijven van een brief, maar dat dit voornemen nu ook zonder uitstel werd uitgevoerd, toen hij door die van Chloë's huisgezin bericht kreeg van de scheuringen in de Corinthische gemeente. Dit deed hem onmiddellijk ingrijpen, zoowel door het zenden van Timotheus, als door het schrijven van een brief, onzen I Corintherbrief. Het zijn dan ook die scheuringen in de gemeente, die het eerst door hem in den brief besproken worden.

De I Corintherbrief is Paulus dus geheel en al of ten minste grootendeels aan de hand gedaan door de berichten, hetzij mondeling, hetzij schriftelijk uit de Corinthische gemeente. Hij behandelt, wat hij gehoord heeft of wat hem in den vorm van vragen voorgelegd is. Na de gewone groetenis (I, 1 : 1 en 2) en zegen (I, 1 : 3) en dankzegging aan God voor de geschonken genade (I, 1 : 4—9), volgt van I, 1 : 10—4 : 21 de bespreking van de *scheuringen en twistingen;* I, 5 : 1—5 *het geval van den bloedschender,* met daaraan verbonden vermaning om te strijden tegen *alle hoererij en alle hoereerders,* die in de gemeente zouden gevonden worden I, 5 : 6—13 en tegen *alle onbroederlijk en ongeestelijk handelen in rechtzaken,* I, 6 : 1—11, en om *het lichaam te heiligen,* gelijk ook den geest (I, 6 : 12—20). Dan begint met Hoofdstuk 7 de bespreking van de vragen, die hem schriftelijk door de gemeente zijn voorgelegd

n.l. over *het huwelijk* (I, 7 : 1—40); over *het eten van het afgodenoffer* (I, 8 : 1—11 : 1); over het *bidden of profeteeren van vrouwen met ongedekten hoofde* (I, 11 : 2—16); over *misstanden in de gemeentelijke samenkomsten* n.l. *wanordelijkheden bij de viering van het heilig avondmaal* (I, 11 : 17—34) en *onbehoorlijk gedrag ten aanzien van de geestelijke gaven* (I, 12 : 1—14 : 40). Ten slotte volgt dan de uiteenzetting *over de opstanding der dooden ten laatsten dage*, noodzakelijk geworden, omdat de apostel er van gehoord heeft, dat sommigen in de gemeente die opstanding loochenen (I, 15 : 1—58) en daarna het besluit van den brief (I, 16 : 1—24).

Maar al blijkt dus uit deze indeeling voldoende, dat de onderwerpen, waarover de apostel in dezen brief schrijft, niet zelfstandig door hem gekozen, maar hem voorgelegd zijn, hij is er in met zijn gansche ziel, met al den rijkdom van zijn geest, met al de warmte van zijn hart, met al de kracht en het gezag van een door Gods Geest geïnspireerd apostel van onzen Heere Jezus Christus. Wat onderwerp hij ook aanraakt, al schijnt het in ons oog nog zoo minutieus, terstond gevoelt men, dat het een meesterhand is, die het aanraakt. Het is geen gewoon mensch, die koud en dor en oppervlakkig de dingen bespreekt, maar terstond steekt hij er mede af naar de diepte en beziet ze in het licht van de diepste beginselen van het Christelijk geloof.

Daardoor is en blijft de I Corinther-brief een belangrijke brief, niet alleen omdat hij ons een blik doet slaan in het leven, het licht en de schaduw van een gemeente uit de eerste tijden der Christelijke kerk, een gemeente, die pas uit het Heidendom ontkomen was; en ook niet alleen, omdat hij ons den apostel Paulus toont in al den rijkdom van zijn geest, in al den gloed van zijn geheiligde persoonlijkheid, in al de kracht van zijn apostolaat; maar bovenal, omdat hier uit de diepte van den oceaan der Christelijke geloofswaarheid parelen naar boven worden gebracht, die voor alle tijden hun waarde en kostbaarheid behouden en die voor de leer-ontwikkeling en voor de practijk van het Christelijk en gemeentelijk leven alle eeuwen door van beteekenis blijven. Bij de bespreking b.v. van de scheuringen in de Corinthische gemeente heeft hij voor altijd de rechte plaats aangewezen van de dienaren in hun verhouding tot Christus en tot de gemeente. In de beantwoording van de vraag over het eten van het afgodenoffer heeft hij het hooge roemen van sommigen op hun kennis en vrijheid, waardoor zij alles geoorloofd achten, den teugel aangelegd en alzoo voor alle tijden het rechte gebruik van de Christelijke vrijheid bepaald. In zijn verhandeling over de geestelijke gaven heeft hij het voor alle eeuwen geldende licht laten vallen op de beteekenis en waarde van het abnormale of buitengewone en het normale of gewone in het leven van de gemeente van Christus (Dr. H. Bavinck, *Magnalia Dei* 444 e. v.). En niet het minst heeft hij in het 15e Hoofdstuk de onafscheidelijke betrekking aangewezen tusschen de opstanding der dooden ten laatste dage en de opstanding van Christus, zoodat wie de eerste loochent consequent en onverbiddelijk ook de laatste prijsgeeft, waarmede dan echter weer noodzakelijk het geheele Christendom of Christelijk geloof ijdel is en valt.

Zoo is I Corinthe een rijke brief, door Paulus te Efeze geschreven, waarschijnlijk in het voorjaar van 55 n. Chr. het laatste jaar van zijn verblijf in die stad (zie Dr Plooy, *De Chronologie van Paulus*, p. 161, 173). Hij moest voorafgaan aan een reeds lang beraamd en aangekondigd bezoek (I, 4 : 18—21; 11 : 34; 16 : 2—9), waarvan het plan reeds was vastgesteld en de tijd bepaald (I, 16 : 2—9). Zoo mogelijk wilde hij door dezen brief bewerken, dat dit aanstaande bezoek niet het pijnlijk karakter zou dragen, dat een onvoorbereide mondelinge verhandeling over de twistpunten in de gemeente met zich zou brengen. Met de roede, maar ook met vaderlijke liefde trad hij vóór de gemeente, het nu verder aan haar overlatend, hoe zij hem straks bij zich zou zien (I, 4 : 21).

II. *Tweede Corinther-brief.* De 2e Corintherbrief draagt een eenigszins ander opschrift dan I. Terwijl I uitsluitend gericht is aan de gemeente van Corinthe, is II blijkens de groetenis, behalve aan deze gemeente, ook geschreven aan de heiligen, die in geheel Achaje zijn (II, 1, 1). Hij heeft dus een ietwat ruimer adres dan I. Door de werkzaamheid van Paulus en zijne helpers was er niet alleen in Corinthe een gemeente gesticht, maar er waren buiten deze ook nog andere gelooviger en gemeenten in Achaje of Griekenland (vgl. Rom. 16 : 1).

Aan al deze heeft de apostel Paulus zijn IIen brief gericht. Er zijn dan ook gedeelten in, b.v. dat deel, hetwelk over de collecte voor Jeruzalem handelt, (Hoofstuk 8 en 9), die evenzeer van belang waren voor de andere gemeenten en gelooviger in Achaje als voor de gemeente van Corinthe. Maar dit neemt toch niet weg, dat de laatste het hoofddoel was van des apostels schrijven en dat het voornamelijk ook Corinthische toestanden zijn, waarop hij in dezen brief zinspeelt, vgl. II, 6 : 11.

Eigenlijk wordt heel de beschouwing van den IIen Corintherbrief *beheerscht door de belangrijke vraag, of het beeld, dat hier gegeven wordt van de Corinthische gemeente, zakelijk als dichtbijzijnde of als verder afstaande wordt gedacht van het beeld, dat I Corinthe ons biedt.*

Er zijn er, die het eerste aannemen, o.a. de ouderen en Zahn onder de nieuweren. Zij laten II onmiddelijk aan I aansluiten, spreken van een onverbreekbare aaneenschakeling. Natuurlijk ligt er dan wél eenige tusschenruimte tusschen beide in, waarin de toestanden zich eenigszins gewijzigd hadden zoowel aan Paulus' kant als aan dien der Corinthiërs, maar die tusschenruimte is dan toch gering en die wijziging is niet zóó groot, dat II niet rechtstreeks op I zou kunnen volgen. Van een anderen brief, dien Paulus nog geschreven zou hebben na I en vóór II, zoowel als van een bezoek, dat hij tusschen I en II afgelegd zou hebben te Corinthe, wil men dan ook niet weten. Alleen moet Timotheus, die bij het schrijven van I naar Corinthe op weg is (I, 4 : 17; 16 : 10, 11) hetzij hij dan te Corinthe geweest is, hetzij hij, zonder zijn bestemming bereikt te hebben, teruggekeerd is, bij het schrij-

ven van II reeds weer bij Paulus zijn (II, 1 : 1). En evenzoo moet tusschen I en II vallen de zending van Titus, dien Paulus met een bepaalde opdracht naar Corinthe heeft afgevaardigd en wiens terugkomst hij met ongeduld verbeid heeft (II, 2 : 12) en nu melden kan (II, 7 : 6 v.v.). Die afzending van Titus echter — zoo oordeelt men — en de onrust, waarmede Paulus zijne terugkomst afwacht, behoeven nog niet in verband te staan met nieuwe, buitengewone dingen, die zich in de gemeente van Corinthe hadden voorgedaan. Zij kunnen gevoegelijk daaruit verklaard worden, dat Paulus, nadat hij, beide in strengheid en liefde, „uit vele verdrukking en benauwdheid, met vele tranen" (II, 2 : 4) den len Corintherbrief geschreven had, zich nu geen rust kan gunnen, vóórdat hij weet, welke werking die brief op de gemeente van Corinthe heeft uitgeoefend.

Men neemt bij deze opvatting dan ook aan, dat verschillende dingen, die in II ter sprake komen, onmiddellijk op I teruggaan. B.v. de verandering van zijn reisplan, die voor sommigen in de gemeente aanleiding is geworden om Paulus van lichtvaardigheid en onvastheid te beschuldigen (vgl. II, 1 : 17), plaatst men niet tusschen I en II, maar vóór I. Vroeger — zoo zegt men — nog voordat hij I schreef, had Paulus het plan, dat hij te kennen geeft II, 1 : 15, 16, n.l. om eerst naar Corinthe te komen over zee en dan over Corinthe naar Macedonië te gaan, om dan weer van Macedonië naar Corinthe terug te keeren en vandaar met het bedrag van de collecte voor de armen te Jeruzalem naar Judea te reizen. Doch nóg, vóórdat hij I schreef, had hij dit plan gewijzigd, en dat niet uit lichtvaardigheid, maar, zooals hij II, 1 : 23 zegt, om hen te sparen. Daarom kon hij in I nu dat tweede plan reeds schrijven, èn — zoo zegt men — de uitvoerige en gemotiveerde wijze, waarop hij dat doet, doet als tusschen de regels lezen, dat de Corinthiërs eerst van een ander plan van Paulus gehoord en geweten moeten hebben. Dat nieuwe plan was het volgende, dat hij niet eerst Corinthe zou bezoeken en dan door Corinthe naar Macedonië reizen, maar dat hij eerst rechtstreeks naar Macedonië zou gaan en dan van Macedonië naar Corinthe met de belofte, dat hij dan zoo mogelijk eenigen tijd bij hen wilde blijven, of ook overwinteren (I, 16 : 5—7). Dat er tusschen dit nieuwe plan, in I geschreven, en II geen ander in kan liggen, bewijst men daarmede, dat Paulus, wanneer hij II schrijft, reeds bezig is in de uitvoering van dat nieuwe plan. Hij is van Efeze naar Troas gegaan en van Troas naar Macedonië en hoopt vandaar naar Corinthe te reizen (II, 1 : 8—10; 2 : 12, 13; dus juist, zooals hij het in I aan Corinthe geschreven heeft. II sluit zich dus in dat opzicht onmiddellijk aan I aan.

Maar ook in wat in de hoofdstukken 2 en 7 van II beschreven staat, gaat men onmiddellijk op I terug. Op het oogenblik, dat de apostel II schrijft, is Titus uit Corinthe weer tot hem gekomen met een vertroostende en verblijdende boodschap (II, 7 : 6). De verwikkelingen in Corinthe, met name door het geval met den bloedschender (I, 5 : 1), hebben een gunstig verloop gehad. Er is door den brief van Paulus en door den arbeid van Titus droefheid gekomen over de zonde, en reeds heeft de meerderheid der gemeente discipline geoefend over den zondaar en hem een bestraffing toegediend. Verder is men nog niet gegaan, omdat men eerst aan het oordeel van den apostel de vraag wilde onderwerpen, of dat nu genoeg was en of men het daarbij laten kon, dan of men naar de lijn I, 5 : 3—5 nog verder moest voortschrijden.

Bij deze opvatting gaat men er dus van uit, dat in II, 2 : 6 e. v. en 7 : 6 e. v. op geen ander persoon en geen ander geval gedoeld wordt dan het in I, 5 : 1 e. v. genoemde, den persoon en het geval van den bloedschender, die dan in II, 7 : 12 alleen daarom een dader van onrecht genoemd wordt, omdat hij door het hebben van zijns vaders huisvrouw daarmede dezen onrechtvaardig bejegend en gegriefd had. Zoo zou zich dus ook hier II onmiddellijk aan I aansluiten. Wèl — zegt men — is de toon van schrijven in II, vooral in de hoofdstukken 10—13 veel scherper en concreter dan in I, maar dit moet daaruit verklaard worden, dat inmiddels, tusschen I en II, de Petrus- en Christusgroep in Corinthe veel driester waren opgetreden en Paulus' gezag bij de gemeente hadden ondermijnd — reden, waarom de apostel het noodig keurde, om na het licht van blijdschap, dat in II, Hoofdstuk 1 tot Hoofdstuk 7 uitstraalt over den gunstigen gang van zaken in Corinthe, schaduw te laten volgen en in een ernstige en scherpe bestraffing de verdenking, die over hem in Corinthe was gebracht, te weerleggen. Maar dit alles is dan ook weer niets nieuws; het is slechts de verdere ontwikkeling van de dingen, die in I reeds worden genoemd.

Aldus is in het kort het oordeel en de opvatting van de ouderen en enkele nieuweren. Maar de meeste van de nieuwere onderzoekers denken er gansch anders over. Zij vinden een sterk uiteenloopend verschil tusschen I en II. Als men van I tot II overgaat, dan is het, of men uit de ietwat gekronkelde paden van een zorgvuldig aangelegd park in de donkerheid van een onbegaan woud komt. Het beeld, dat II geeft van de Corinthische gemeente, is heel anders dan dat in I. Vooral is er een groote verandering gekomen in de betrekking tusschen Paulus en de gemeente. Er moeten daarom tusschen I en II in Corinthe belangrijke dingen hebben plaats gegrepen. En men meent, hiervoor ook in de gegevens, die II biedt, grond te vinden.

Vooreerst zegt Paulus (II, 12 : 14 en 13 : 1) dat, wanneer hij straks tot hen komen zal, dit de *derde* maal zal zijn. Zijn eerste bezoek is dat van zijn eerste prediking onder hen. En het tweede — zoo oordeelt men — moet vallen tusschen I en II. Dit tweede onverwachte bezoek verklaart men zich dan aldus, dat er plotseling in de gemeente van Corinthe zich iets moet hebben voorgedaan, een ernstige, acute crisis, een sterke oppositie tegen Paulus, die hem drong, om zichzelf persoonlijk in Corinthe tegen de beschuldigingen te weer te stellen. Doch dit bezoek bewerkte niet, wat er van gehoopt was. Integendeel. Paulus moest de stad verlaten, zon-

der dat de twistzaak was vereffend. Zelfs moet er in de samenkomst, die de apostel met de gemeente hield, of daarbuiten iemand opgestaan zijn, die bits tegen hem uitvoer en hem voor aller oor krenkte en griefde, zonder dat de gemeente ernstig daartegen opkwam. Want — zoo zegt men — Paulus spreekt in II, 2 : 5 en 10 en 7 : 12 te duidelijk van iemand, die hem persoonlijk had aangerand en gekrenkt in zijn eer dan dat men hier aan den bloedschender van I, 5 : 1 zou kunnen denken. — Met een pijnlijk gevoel verliet de apostel dus na dit tweede bezoek de stad. Doch hij bleef er niet stil bij zitten. Wat hij persoonlijk niet had kunnen bereiken, dat zocht hij nu nog door een brief te verkrijgen, opdat het uiterste beproefd zou worden. Immers — zoo zegt men — ook dit geeft II ons te verstaan, dat de apostel tusschen I en II nog een brief naar Corinthe moet hebben geschreven. Hij zegt zelf (II, 2 : 4) „dat hij uit vele verdrukking en benauwdheid des harten, met vele tranen hun heeft geschreven" (vgl. II, 7 : 8 en 9). Dit kan niet zien op I. Want waarvan deze ook blijk geve, niet van een stemming, als in deze woorden is uitgedrukt. Het moet slaan op een brief, dien Paulus schreef, nadat hij zijn tweede bezoek te Corinthe had gebracht tusschen I en II, en daar kennis genomen had van de droeve toestanden in de gemeente en van het gevaar, om allen band met hem, haren grondlegger te verbreken, en nadat hij onverrichter zake had moeten terugkeeren. Op zulk een brief past alles, wat hij er (II, 2 en 7) van zegt. Doch nu is dan ook te begrijpen, hoe belangstellend de apostel uitziet naar de terugkomst van Titus, dien hij uitgezonden heeft om inlichtingen te verkrijgen over de werking van zijn brief en om zijn werk in Corinthe voort te zetten, en hoe onrustig hij daarover is, zoodat hij zelfs in Troas, niettegenstaande hem daar een geopende deur is gegeven in den Heere, niet blijven kan, maar zich voortspoedt naar Macedonië, Titus tegemoet. En waarlijk, daar vindt hij hem, maar daar mag hij ook uit zijn mond vernemen, dat de brief gunstig heeft gewerkt. De gemeente is wel bedroefd geworden over dat schrijven, maar het is een droefheid geweest tot bekeering (II, 7 : 9—11). Van dat heugelijke nieuws, dat Titus medebracht, vinden we in II, 1—7 nog de naklanken. 't Is niet een geluid van een opkomend of woedend, maar van een voorbijgetrokken onweder, dat wij in deze hoofdstukken aanhooren.

Doch met dit eerste deel van II is, naar het schijnt, het laatste deel (hoofdstuk 10—13) in strijd. Vandaar dat sommigen deze hoofdstukken niet tot onzen II Corintherbrief willen rekenen, maar ze beschouwen als later daarbij ingelascht en ontleend aan den zoo even besproken, tusschen I en II inliggenden brief. De meesten gaan echter niet zóóver, hoewel zij toegeven, dat er een groote verandering van toon op te merken valt tusschen het eerste gedeelte (hoofdstuk 1—9) en het laatste gedeelte (hoofdstuk 10—13) van II. De verzoenende taal van het eerste deel maakt in het tweede plaats voor een heftig en streng bestraffende. Doch dit verklaart men dan weer op verschillende wijze.

Natuurlijk bestaan er in deze beide hoofdgedachten over de verhouding tusschen I en II en over den ontwikkelingsgang der gebeurtenissen in Corinthe tusschen die beide brieven, nog weer allerlei kleine nuanceeringen. Zoo zijn er b.v. die tusschen I en II wel een brief aannemen, maar geen bezoek, enz.

Maar dit zijn in het algemeen de beide hoofdvoorstellingen, die men heeft over den gang van zaken in Corinthe tusschen I en II. Sterke argumenten pleiten voor het laatste gevoelen, dat dan ook door zeer velen in den nieuweren tijd wordt voorgestaan o. a. ook door den bekenden Godet. Zelfs heeft men in verband daarmede tusschen I en II een langere tijdruimte aangenomen, danvroeger het geval was. De gewone gedachte daarover was deze, dat I geschreven was in het voorjaar (omstreeks Paschen van, naar de chronologie van Dr. Plooy, 55 na Christus) en II een half jaar later, in den herfst. Velen in den nieuweren tijd, die de tweede door ons aangegeven voorstelling omhelzen, meenden toch aan deze tijdsbepalingen te moeten vasthouden. Maar anderen, lettende op het groote zakelijke verschil tusschen I en II, plaatsen nu ook deze beide brieven chronologisch verder van elkander, laten I geschreven zijn in het midden van Paulus' verblijf te Efeze, en dan $1^1/_2$ jaar daarna II.

Hoe belangrijk de onderzoekingen op dit terrein echter ook zijn en hoe ook van beteekenis voor het recht verstand van II, er blijft naast deze betwiste punten nog veel over, dat voor allen zeker is en genoegzaam, om ons II als een rijken brief van den apostel Paulus te doen beschouwen.

Daaronder rekenen wij allereerst de plaats, vanwaar hij geschreven is. Deze is: *Macedonië*, misschien Filippi. Paulus heeft Efeze verlaten, om van hier, naar het gewijzigde reisplan, over Macedonië naar Corinthe te gaan (Hand. 19 : 21). Nog te Efeze zijnde, óf op den weg vandaar door Azië over Troas naar Macedonië heeft Gods zorgende liefde hem aan een ernstig gevaar doen ontkomen (II, 1 : 8—10). Reeds vóór dezen heeft hij Timotheüs en Erastus naar Macedonië vooruitgezonden (Hand. 19 : 22), maar wanneer Paulus later daar komt, dan is althans de eerste daar weer bij hem (II, 1 : 1). Een andere medearbeider, Titus, is echter nog afwezig. Dezen moet de apostel, nog van Efeze uit, met een bepaalde opdracht naar Corinthe hebben gezonden. En II geeft ons zeer duidelijk te verstaan, dat hij aan die zending van Titus een groot gewicht hecht. Een bange zorg over den toestand der gemeente, en niet het minst over de uitwerking van een brief, dien hij haar met vele tranen geschreven heeft, vervult Paulus' hart. Hij heeft in dien brief op scherpe, strenge wijze de Corinthiërs aangegrepen en bestraft en dat wèl, in zulk een mate, dat hij er soms berouw heeft gevoeld, hem geschreven te hebben (II, 7 : 8) en dat hij nergens rust kan vinden, zelfs geen rust om te prediken, ook te Troas niet, hoewel hem daar een geopende deur in den Heere is gegeven, vóórdat Titus weer bij hem is en hij uit diens mond gehoord heeft, hoe de zaken in Corinthe staan en hoe aldaar

D' Arminiaensche dreckwaghen.

(Verklaringhe van de aanghewesen letteren: A. Johannes Wt den Bogaert. B. Jacobus Arminius. C. Petrus Berstius. D. Conradus Vorstius. E. Johannes Taurinus. F. David Joris. G. Adolphus Venator. H. Dirick Volkertsz. Coornhert. I. Afgaallige Weder-dooper. K. Jesuyten radende met den Voerman hoe men den Waghen dryven sal. L. Arminianen willende letter M een Ghereformeerd Predicant mede op den waghen hebben. 't welck hy niet doen willende, werd daerom N ter poorten uytgeleyt. O. 't Barnende ligt t' gheen den wech wijst en met zijn Macker voeden het Beest.)

Een spotprent uit den tijd van de twisten tusschen Remonstranten en Contra-remonstranten. Gedrukt in het jaar 1618.

Contra-remonstranten (blz. 503).

de uitwerking geweest is van zijn brief. Hij had gehoopt, Titus nog te Troas te ontmoeten, maar toen hij hem daar niet vond, spoedde hij zich voort naar Macedonië (II, 2 : 12, 13). En daar kwam Titus bij hem en kon hij hem gunstige berichten brengen. God, die de nederigen vertroost, troostte hem aldaar door de komst van Titus (II, 7 : 6), en niet alleen door zijn komst, maar ook door alles, wat Titus te Corinthe had ervaren en waarvan hij nu den apostel verslag kon doen, door het bericht van de droefheid, die Paulus' schrijven wel te Corinthe had verwekt, maar die een droefheid was geweest tot bekeering. Een ernstige crisis in de gemeente van Corinthe was aldus bevredigend opgelost. — Onder den verschen indruk nog van dit verblijdend bericht, schrijft de apostel dezen Ilen brief, om dien door de hand van Titus en nog twee andere broeders naar Corinthe te laten bezorgen (II, 8 : 16—24), terwijl hij in uitzicht stelt, dat hij zelf zeer spoedig tot hen zal komen. Moge in dien tusschentijd èn door dezen nieuwen brief èn door den arbeid van Titus de hemel, die nu nog, ofschoon gezuiverd, met donkere wolken bedekt is, geheel opgeklaard wezen, en moge ook de collecte voor de armen, waaraan men in Corinthe al over een jaar begonnen is (II, 8 : 10; 9 : 2) maar waarmede men in het laatst geen voortgang heeft gemaakt, haar volle beslag hebben gekregen, opdat hij straks met die opbrengst van Corinthe naar Jeruzalem kunne reizen.

Deze aldus aangegeven historische situatie weerspiegelt zich in geheel den brief. Hij is, zooals Bengel opmerkt, een „itinerarium", een reisboek, doorvlochten met kostelijke onderwijzing. De hoofdpunten van het reisverhaal vindt men II, 1 : 8, 15, 16; 2 : 1, 12, 13; 7 : 5; 8 : 1, 6; 9 : 1, 2; 10 : 1; 13 : 1. In overeenstemming hiermede splitst zich de brief *in drie duidelijk begrensde deelen* nl. Hoofdstuk 1—7; 8—9; 10—13.

Na de gewone groetenis en zegen (II, 1 : 1, 2) dankt de apostel God over ondervonden vertroosting, waarbij hij wijzen kan op een bijzondere uitredding uit doodsgevaar, die hem in Azië wedervaren is (II, 1 : 8—10). Daarna geeft hij de redenen aan, waarom hij niet terstond van Azië naar Corinthe gekomen is, zooals zijn oorspronkelijk plan was, en verdedigt zich tegen de beschuldiging van lichtvaardigheid en vleeschelijke gezindheid (II, 1 : 12—2 : 3), en geeft rekenschap van een brief, dien hij hun geschreven heeft, en van de gezindheid, waaruit dit schrijven voortvloeide, waarbij hij er nu reeds op wijzen kan, dat de uitwerking, die deze brief gehad heeft, en de handeling, tot welke hij in Corinthe geleid heeft, hem geheel bevredigt en aan de intentie van zijn schrijven beantwoordt (II, 2 : 3—11). — Dan vat de apostel in II, 2 : 12, 13 den draad van het reisverhaal weder op en deelt mede, hoe hij te Troas kwam, en vandaar naar Macedonië ging, om Titus te zoeken. Zijn menschelijke onrust en zwakheid, daarin geopenbaard, verheelt hij niet, doch daartegenover kan hij dan lofzeggend en triomfeerend prijzen *de door God gewerkte kracht en heerlijkheid van zijn apostolischen dienst* (II, 2 : 14—6 : 10). — Daarna wendt hij zich (in II, 6 : 11) weer rechtstreeks tot de Corinthiërs, vertolkt hun zijne liefde, met een vermaning daaraan verbonden, om geen ander juk aan te trekken met de ongeloovigen, smeekt om hunne liefde en dat met vrijmoedigheid en vertrouwen op grond van zijn jongste ervaringen. Wederom slaat de apostel nu een bladzijde open van zijn reisboek en deelt mede, wat hem in Macedonië gebeurd is. Terwijl hij daar vertoefde in strijd en vreeze, heeft God hem getroost door de komst van Titus en door diens vertroostende berichten. „Ik verblijde mij dan, dat ik in alles van u vertrouwen mag hebben", dat is het slotwoord (II, 6 : 11—7 : 16).

Met Hoofdstuk 8 begint dan een nieuw deel van den brief, hetwelk doorloopt tot 9 : 15 en in zijn geheel handelt over de *collecte voor de armen te Jeruzalem*. Maar ook hier laat Paulus den historischen draad niet los en knoopt hij aan eigen ervaringen aan. Met verwijzing naar de groote genade van offervaardigheid, welke zich in de gemeenten van Macedonië geopenbaard heeft, wekt hij de Corinthiërs op om de aangelegenheid van de collecte, die reeds zoolang bij hen aanhangig is en bij welker voorloopige organisatie Titus hen heeft bijgestaan (II, 8 : 6) nu tot een goed einde te brengen. Tot dat doel heeft hij nu Titus tot hen gezonden, en met hem nog twee andere broeders (Hoofdstuk 8 en 9).

En dan volgt eindelijk het veelbesproken derde of laatste deel van den brief (Hoofdstuk 10—13). Hierin vat Paulus vooral zijn eigen komst naar Corinthe in het oog. Dat is dus de laatste bladzijde van het reisboek, dat hij voor de Corinthiërs opslaat, zijn plan voor de toekomst om spoedig van uit Macedonië naar Corinthe te komen. Doch vóór dien tijd wil hij eerst in Corinthe het veld vlak en effen maken. En zoo komt hij dan, niettegenstaande hij in het eerste deel danken kan, nu in dit derde of laatste deel tot een ernstige en strenge bestraffing van de verkeerdheden, die daar nog voortwoekeren. Reeds in het eerste deel heeft hij zijdelings daarop gezinspeeld (II, 6 : 14—7 : 1) en ook op verkeerde leeraars en arbeiders (II, 2 : 17, vgl. 4 : 2; 3 : 1; 4 : 2; 6 : 8; 5 : 13 enz.). Maar in deze laatste Hoofdstukken wordt het meer een persoonlijke bestrijding van man tegen man. Inzonderheid richt hij zich daarbij tot bepaalde opponenten, waarschijnlijk reizende Joodsche leeraars (II, 11 : 22 v.), die zichzelf den naam gaven van apostelen en, hoog van zichzelven opgevende, den naam en het apostolisch gezag van Paulus bij de gemeente in verdenking brachten. Misschien waren zij wel dezelfden, die in de gemeente van Corinthe sommigen hadden doen roepen: ik ben van Cefas, en ook de Christus-mannen kunnen er een rol in gespeeld hebben, zoodat wij dan te doen zouden hebben met een verdere uitbreiding en doorwerking van een kwaad, reeds in I genoemd. Hoe het zij, uit de polemiek, door Paulus in Hoofdstuk 10—13 tegen die „valsche apostelen" (II, 11 : 13) gevoerd, kunnen wij afleiden, hoe zij te werk gingen. Niet zoozeer traden zij op met den eisch van besnijdenis en onderhouding der Wet, doch zij spitsten al hun kracht daarop, om den persoon en het ambt en

het werk van Paulus bij de Corinthiërs in een kwaad daglicht te stellen (vgl. II, 10 : 10; 11 : 7—12; 12 : 13—18). — Het grootste deel van de Hoofdstukken 10—13 is aan de bestrijding van deze leeraars gewijd en aan de verdediging van zijn ambt en gedrag. Op die wijze wil hij bereiken dat de gemeente, die nog te veel naar die mannen luistert en onder hun invloed staat (II, 12 : 11; 11 : 19, 20) zich geheel van hen losmake, hun verderfelijk drijven inzie en verwerpe en terugkeere tot de volle gehoorzaamheid, opdat hij straks, wanneer hij te Corinthe gekomen zal zijn, een gemeente hebbe, die met hem kan samenwerken om te wreken alle ongehoorzaamheid (II, 10 : 6). Hij heeft wel vreeze, dat straks in Corinthe nog niet alles in orde zal wezen, dat hij ze dan niet zal vinden zoodanigen als hij wil en dat hij tuchtigend en straffend zal moeten optreden (II, 12 : 20 v.; 13 : 1, 2). Maar juist daarom schrijft hij hun van te voren, opdat hij, tegenwoordig zijnde, geen strengheid zou gebruiken (II, 13 : 10). Dit geheele derde deel van II (Hoofdstuk 10—13) maakt dus den indruk, geschreven te zijn in de verwachting van des apostels spoedige komst naar Corinthe en dient om voor die komst den weg te bereiden, opdat deze zoo mogelijk voor beiden verblijdend en verkwikkend zij.

Zoo is ook II Corinthe een rijke brief van Paulus. Leerstellig of dogmatisch, gelijk de brief aan de Romeinen, is hij niet; hij is persoonlijk. „Er is in het geheele Nieuwe Testament geen tweede zoo geheel en al *persoonlijk* geschrift als dit". Wij zien hier den apostel als het ware worstelen met de Corinthische gemeente, ten einde haar aan de greep der valsche apostelen te ontrukken en haar tot zijn persoon terug te voeren, tot de erkenning van zijn apostolisch gezag. Of neen, niet om haar tot zijn persoon terug te voeren en haar als een bruid aan zich te verbinden, maar, om ijverende over haar met een ijver Gods, haar als een reine maagd aan een man voor te stellen, namelijk aan Christus (II, 11 : 2). Dit is zijn eenig doel, en de brief is er bewijs van. Het persoonlijke wordt overal weer in samenhang gebracht met Hem, in Wien God zijne dienaren, de dienaren van het Nieuwe Testament altijd doet triomfeeren. (Zie de Hoofdstukken 3 en 5).

Of Paulus dit zijn doel ook met dezen IIen Corintherbrief bereikt heeft? De Handelingen der Apostelen leeren ons, dat hij wel in Corinthe geweest is (Hand. 20 : 2, 3) maar zeggen er ons niets van, hoe hij het daar vond en hoe het hem gegaan is. En ook elders ontbreken alle berichten. Toch is het niet van belang ontbloot, dat volgens den eersten brief van Clemens tegen het einde der eerste eeuw in Corinthe een aanzienlijke gemeente bestaat met opgewekt innerlijk leven, dat Paulus in haar hooggehouden, zijn eerste brief gebruikt is en bejaarde voorgangers leven. Alles spreekt er hier voor, dat deze gemeente als een paulinische is blijven voortbestaan.

Men mag dus aannemen, dat Paulus overwinnaar gebleven is over zijne lasteraars en tegenstanders. Maar dat is dan ook alleen daaraan te danken, dat hij, naar het woord van Weizsäcker, „ieder oogenblik geheel en al in het Evangelie was en leefde", waarover de Heere zijn zegen heeft willen gebieden. [22.

Cornelius, de eersteling der Heidenen (Hand. 10). Als Romeinsch hoofdman bij het Italiaansch legioen te Caesarea was bij hem een verlangen naar Gods heil gewekt, en hij had door het voorbeeld, dat hij gaf van oprechte vroomheid, op zijn omgeving een gezegenden invloed (vs. 7). Nadat hij eens vier dagen lang telkens tot op het Joodsche biduur, des avonds 3 uren gevast had en gebeden (vs. 30), zag hij in helder wakenden toestand een heiligen Engel in gedaante van een man met blinkende kleederen (vs. 22, 30). Hij verschrikte, doch zag hem in de oogen en sprak hem aan, en vernam van hem, dat zijn gebed, zijn liefde en zijn ootmoed, genade hadden gevonden bij God, die hem thans door Petrus den weg des heils zou openbaren (vs. 32, 11, 14). Nadat Cornelius drie zijner onderhoorigen, met wie hij vertrouwelijk omging, naar Joppe gezonden had, was hij op hun terugkeer wachtende, omringd door gelijkgezinde verwanten en vrienden; met grooten eerbied ontving hij den apostel en vernam van hem het woord der vrije genade. Daar deze prediking door de wonderbare uitstorting des Heiligen Geestes werd bekrachtigd, werden deze Heidenen in de gemeenschap met Christus opgenomen, nadat door duidelijke aanwijzing Gods de scheidsmuur tusschen Jood en Heiden was verbroken, opdat de stroom des heils over alle volken zich uitbreiden zou.

Cornelius (Peter von), 23 September 1783—6 Maart 1867 was een bekend schilder van historische en vooral van religieuze onder-

Peter von Cornelius.

werpen. Hij arbeidde in grootschen aan Michel Angelo herinnerenden stijl, zonder echter het machtig-eenvoudige van den grooten Italiaan te kunnen bereiken. Cornelius behoorde tot de oprichters van den bond van Nazareners, die be-

doelde Rafaël en Dürer, volmaaktheid in den vorm en ware religieusiteit te verbinden.

Bekende werken van Cornelius zijn de muurschilderingen in de Glyptotheek te München, schilderwerk in de Lodewijkskerk te München (w. o. het laatste oordeel). Goede afbeeldingen met korte beschrijving vindt men in Max Fürst, *Peter von Cornelius*, Uitgave der Algemeene Vereeniging voor Christelijke kunst te München. [17.

Correspondentie. Als eisch van het gereformeerde kerkverband werd reeds op de Emdensche Synode van 1571 uitgesproken, dat de kerken dikwijls met onderlinge brieven elkander zouden te kennen geven wat dienstig zou zijn tot haar onderhouding en wasdom. Op de Synode van Dordrecht in 1618—1619 werd dit ook toegepast op de uitheemsche kerken. Voor de correspondentie met de buitenlandsche kerken wijzen thans de Gereformeerde kerken in Nederland op haar Synodes geregeld deputaten aan, zie de lijst van Deputaten, opgenomen in het bekende *Jaarboek*.

Corvey, een vroegere abdij der Benedictijnen in de onmiddellijke nabijheid van Höxter aan de Weser. Deze abdij is beroemd geworden als het middelpunt van monnikengeleerdheid en als uitgangspunt van de missie naar de Noordelijke landen van Europa. Zij is eigenlijk een dochter van het klooster *Corbie* bij Amiens. Door Lodewijk den Vrome werden aan dit klooster veel vrijheden toegestaan, en de Saksische adel zond vele rijke geschenken, waardoor Corvey in aanzien steeds wies. Vooral nadat het gebeente van den heiligen Vitus, die hoog bij het volk aangeschreven stond, naar Corvey gevoerd was, rees dit klooster steeds meer in de achting. De kloosterschool aldaar gesticht door Ansgar, onder begunstiging van de Saksische keizers, genoot een bijzondere reputatie, niet alleen om haar wetenschappelijken arbeid, maar ook om de godsvrucht, welke er heerschte. Zij diende niet alleen, om missionarissen te kweeken, maar zij nam ook adellijke zonen op, die in haar gevormd werden. Men noemde die school een „sieraad des vaderlands, een wonderwerk in Saksen, een verzorgster van godsdienst en beschaving, een leerares voor het gansche Noorden". Uit die school kwamen vele kerkvorsten voort bijv. Bruno van Keulen, Ansgar van Bremen, Folkmar van Hildesheim. Ook vele missionarissen werden daar gekweekt, bijv. Autbert en Witmar, die in Zweden hebben gearbeid in het Evangelie. Er kwamen ook vele geleerden uit die kloosterschool o.a. Bovo I, Widukind, schrijver van de geschiedenis van Saksen, Roger en Alger, bekend uit den strijd met Berengarius. Onder de abten, die aan het hoofd van dit klooster gestaan hebben, moeten genoemd worden behalve Ansgar, Adalhard, Adelgar Thietmar, Wichold e. a. De rijke bibliotheek was in de Middeleeuwen beroemd. In de 13e eeuw kwam er ontaarding onder de monniken. De oude roem taande. Vele geestelijke en stoffelijke schatten gingen verloren. Gedurende den 30-jarigen oorlog ging schier alles verloren. In 1794 werd de abdij door paus Pius VI tot bisdom verheven. In 1821 werd het bisdom weder opgeheven en werd de abdij onder het bisdom Paderborn gesteld. Tegenwoordig geven de kloostergebouwen nog een indruk van vroegere grootheid. De bibliotheek, welke er thans is, moge niet zoo belangrijk zijn als zij vroeger was, zij telt echter nog vele duizenden boeken. [24.

Corvinus (Johannes Arnoldi), ook wel *Ravens* geheeten, werd geboren te Leiden. Den 19den Juni 1595 werd hij bij de literarische faculteit aldaar ingeschreven. Waarschijnlijk is hij ter voltooiïng zijner studie naar Frankrijk getrokken en heeft hij hier de academie te Sedan bezocht. Na zijn terugkeer werd hij nu aan de Leidsche hoogeschool ingeschreven bij de theologische faculteit (2 September 1605). Peremptoir werd hij geëxamineerd in de classis Leiden (7 Maart 1606), terwijl hij den 27sten Mei 1606 als dienaar des Woords te Leiden bevestigd werd. Aanvankelijk Calvinist, werd hij al spoedig Arminiaansch en trad hij vooral na 1608 als zoodanig op. Hoewel heeren curatoren hem gaarne na Arminius' dood als zijn opvolger aan Leiden's academie hadden zien optreden, werd hij, mede door het verzet van Hommius, niet benoemd. Op de Haagsche conferentie (1611) was ook Corvinus, die in elk geval als een bekwaam man werd beschouwd, tegenwoordig. Ook met de pen verdedigde hij de leer en de zaak der Remonstranten. Als Haagsche conferentie-ganger werd Corvinus door de Dordtsche Synode gecïteerd. Hier verklaarde hij, dat het hem ondoenlijk zou zijn nog langer met een geruste conscientie in het ambt te blijven, indien de gruwelijke leer van de verwerping niet werd opgehelderd. Hij weigerde den 25sten Mei 1619 de acte van stilstand te teekenen en werd dus als „perturbateur" verbannen. Eerst week hij naar Waalwijk uit en ijverde daar voor de hem heilige zaak. Voorloopig bleef hij echter in het buitenland, hoewel hij ook wel eens in Leiden vertoefde (1627). In 1632 was hij te Norden. Onderwijl had hij zich reeds meer en meer teruggetrokken en ging hij tot de rechtsgeleerde studiën over. Later vestigde hij zich te Amsterdam, waar hij zelfs op verzoek der regeering onderricht gaf in de rechtsgeleerdheid (1646). Hij overleed in 't begin van het jaar 1650. De uitgave van de werken van Hugo de Groot geschiedde mede door zijn goede zorgen. Verschillende werken, meest strijd-schriften, zagen van zijn hand het licht. [18.

Corwin (Edward Tanjore), geboren te New York, 12 Juli 1834. Candidaat 1856. Diende de Gereformeerde kerk in Amerika op verschillende plaatsen. Verbonden in verschillende capaciteiten aan New Brunswick Seminary. Gestorven 23 Juni 1914. Vooral bekend en dit terecht, als de historie-schrijver der Gereformeerde kerk in Amerika. Bestudeerde de bronnen, beide in Nederland en in de Vereenigde Staten. Zijn *Manual of the Reformed Church America* is een ware goudmijn voor den onderzoeker. Hijzelf gaf nog de derde editie uit in 1902. Van groote waarde voor de oudste geschiedenis der Nederlanders in de Vereenigde Staten zijn de door Dr. Corwin bewerkte *Original Documents on the Colonial Ecclesiastical History of N. Y. and N. J.* Zie ook *Troffel en Zwaard, De Hollandsche kerk in Amerika*, 1898. [34.

Cosmogonie of wereldwording is de leer van het ontstaan der wereld. Volgens de oude Japanners is de wereld gevormd uit den oeraether, een mengsel als een ei; het lichtste en helderste, dat boven dreef, werd tot hemelgewelf en uit het zwaarste en donkerste gedeelte ontstond de aarde. Ook de Indiërs lieten de wereld uit een door Brahma gelegd ei voortkomen, de Egyptenaren uit een lotusbloem. Het Babylonische verhaal van de schepping luidt, dat uit water de eerste goden ontstonden, dat Tihamat, de moeder der goden, door Mardoek gedood en in twee helften verdeeld werd; uit de eene helft vormde Mardoek den hemel en uit de andere helft de aarde. Volgens de oudste Grieksche cosmogonie van Hesiodus (omstreeks 750 v. Chr.) ontstond eerst de chaos, toen de aarde, uit de aarde de hemel en door verbinding van aarde en hemel ontstonden de goden. De Grieksche wijsgeer Anaximander (611—546 v. Chr.) nam een eeuwige, onbegrensde stof aan, die door hare beweging de begrensde lichamen voortbracht; uit vuur en lucht ontstonden de hemellichamen. Heraclitus (omstreeks 500 v. Chr.) beschouwde het vuur als oorsprong van alle dingen, Thales (omstreeks 600 v. Chr.) het water. Leukippus (omstreeks 500 v. Chr.) en zijn leerling Democritus (465—365) meenden, dat er van eeuwigheid kleinste deeltjes, atomen, bestonden, die door hunne beweging wervels veroorzaakten, waaruit de aarde en de overige hemellichamen gevormd werden; uit de vochtige bestanddeelen der aarde ontwikkelden zich de organische wezens. Plato (427—347) nam een wereldschepper (demioergos) aan, die uit een bestaanden chaos de zichtbare wereld schiep; deze wereld stelde hij zich voor als bezield. Empedocles (omstreeks 450 v. Chr.) leerde, dat de wereld uit vier elementen zou bestaan: aarde, lucht, vuur en water. Hierbij voegde Aristoteles (384—322) als vijfde element nog den aether. Deze leer, dat alle lichamen verbindingen der genoemde elementen zouden zijn, hield zich 20 eeuwen lang staande. Isaac Newton (1643—1727) hield zich niet bezig met cosmogonische bespiegelingen, hoewel de door hem ontdekte wet der zwaartekracht juist den grondslag vormde voor alle latere cosmogonische theorieën. Belangrijke ontdekkingen, vooral op sterrenkundig gebied, bereidden den bodem voor de nevelhypothese van den beroemden wijsgeer Immanuel Kant (1724—1804), die hij in 1755 bekend maakte. Kant neemt aan, dat de wereldruimte oorspronkelijk gevuld was met stofdeeltjes, die echter niet alle gelijk waren. Tengevolge van de aantrekking, die de grootere of dichtere op de omliggende kleinere of ijlere deeltjes uitoefenden, ontstonden er een aantal verdichtingscentra, die ieder het middelpunt vormden van een nevelbol. Zulk een nevelbol was nu ook ons tegenwoordig planetenstelsel, en de kern, die de omringende neveldeeltjes steeds naar zich toe trok en daardoor voortdurend aangroeide, is onze zon geworden. Wijl er nu ook afstootende krachten tusschen de stofdeeltjes werkzaam waren, ondergingen de rechtlijnig naar de centrale kern gerichte bewegingen zijdelingsche afwijkingen en gingen over in cirkelbewegingen rondom het middelpunt van aantrekking. Zoo verkreeg de geheele nevelbol een ronddraaiende beweging, een aswenteling. Door de vereeniging van die deeltjes, die op denzelfden afstand van het centraallichaam zweven, worden de planeten gevormd, en wijl deze deeltjes cirkels om de kern beschrijven, zullen de daaruit ontstane planeten alle een met het centraallichaam gelijk gerichte aswenteling verkrijgen en tevens in dezelfde richting om de centraalkern, de zon, draaien. Even zoo ontstaan de manen. Andere sterrenstelsels zijn volgens Kant op dezelfde wijze gevormd als ons zonnestelsel. Een andere neveltheorie maakte Pierre Simon Laplace (1749—1827) in 1796 bekend. Laplace gaat uit van een gloeienden nevelbol, die van den beginne af om een as wentelt. Van lieverlede koelt deze bol af, krimpt in, verkrijgt daardoor een grootere omwentelingssnelheid en wordt zoodoende oorzaak, dat er zich een gasring van losrukt. Deze in het aequatoriale vlak gelegen ring vliegt in stukken, waarvan de grootere de kleinere inhalen en ten slotte een nieuwen bol vormen. Dit spel herhaalt zich telkens en daardoor ontstaan achtereenvolgens de planeten. Deze laatste vertoonen nu dezelfde verschijnsels in het klein en geven het aanzijn aan manen. In ons planetenstelsel is slechts bij Saturnus het ringenstelsel in stand gebleven. Het is wel duidelijk, dat bij deze wijze van ontstaan uit eenzelfden draaienden nevelbol alle daarin gevormde planeten en manen hunne revoluties en rotaties moeten volvoeren in denzelfden zin als de centrale kern, d.i. in ons zonnestelsel van het Westen door het Zuiden naar het Oosten.

In de tweede helft der 19de eeuw ontstond een geheel andere cosmogonie, die den naam van agglomeraat- of meteoorhypothese verkreeg en ook wel botsingstheorie genaamd wordt. Zij is het eerst bekend gemaakt in 1890 door J. Norman Lockyer (1836—1920) en telde onder hare aanhangers o.a. ook Friedrich Ratzel (1844—1904) en Nils Adolf Erik Nordenskjöld (1832—1901). Volgens deze theorie hebben de hemellichamen hun ontstaan te danken aan meteoormassa's, die tegen elkaar botsten en zich met elkaar vereenigden. Naarmate de massa grooter werd, nam ook de aantrekking toe, welke de centrale kern uitoefende op de in de wereldruimte aanwezige meteoren. Dientengevolge werd ook de snelheid grooter, waarmede de laatste de kern naderden. Bij die botsingen werd nu en dan zooveel warmte ontwikkeld, dat uitgestrekte gedeelten der gesteenten gloeiendvloeibaar werden en plaatselijke vuurhaarden vormden, gelijk de vulkaankenner Alphons Stübel (1835—1904) die in de aardkorst aanneemt en waaraan hij den naam heeft gegeven van perifersche haarden. De meeste sterrenkundigen beschouwen echter de meteoren niet als bouwsteenen van nieuwe, maar juist omgekeerd als puinhoopen van vergane hemellichamen. Een der nieuwste hypothesen van wereldwording is die, welke F. R. Moulton en P. C. Chamberlin in het begin dezer eeuw hebben opgesteld en die we de spiraalneveltheorie zullen noemen. Aan het hemelgewelf neemt men duizenden spiraalnevels waar, waaronder de schoone spiraal-

nevel in de Jachthonden algemeen bekend is en waarvan volgens C. Easton ons melkwegstelsel ook een voorbeeld oplevert. Spiraalnevels zouden ontstaan door de nadering van twee nevelbollen of van twee zonnen. Zij hebben een eigen beweging en volgens A. van Maanen ook een wentelende beweging. Uit het centrum van zulk een spiraalnevel ontstaat een zon; andere verdichtingscentra in de spiraal, die b.v. gevormd worden als er meteoren binnendringen, groeien aan tot planeten en manen. Wijl Moulton en Chamberlin de kernen der planeten en manen planetesimalen noemen, heeft deze theorie den wetenschappelijken naam van planetesimalhypothese ontvangen. Aan al deze hypothesen en theorieën kleven groote gebreken, zoodat we aangaande het ontstaan der dingen eigenlijk niets anders weten dan wat ons geopenbaard is in het eerste hoofdstuk van Genesis, dat zoo eenvoudig begint met de woorden: „In den beginne schiep God den hemel en de aarde". [31.

Costa (Isaac da), werd 14 Januari 1798 te Amsterdam geboren uit Portugeesch-Israëlitische ouders. Zijn opleiding ontving hij aanvankelijk in zijn geboortestad, doch in 1816 vertrok hij naar Leiden. Daar promoveerde hij (1818) in de rechten en (1821) in de letteren. De ontmoetingen, welke hij in dezen ontwikkelingstijd met Bilderdijk had, werden beslissend voor zijn leven. Hij leerde den Christus als zijn Zaligmaker kennen, en werd, met zijn vrouw en Dr A. Capadose, 20 October 1822 in de Pieterskerk te Leiden door Ds L. Egeling gedoopt. Nu vestigde hij zich te Amsterdam, waar hij na een werkzaam leven 28 April 1860 ontsliep.

Da Costa heeft voor ons volk beteekenis als godgeleerde en als dichter.

Als godgeleerde was hij apologeet en Schriftverklaarder. Moedig bond hij den strijd aan tegen de goden dezer eeuw. Zijn geschrift *Bezwaren tegen den geest der Eeuw* (1823) verwekte groote beroering om de geduchte getuigenis tegen de beginselen der Fransche revolutie. Veel heeft hij geschreven tegen de belagers van het Schriftgezag, o.a. D. Strausz. Een en andermaal was er sprake van, dat hij tot hoogleeraar zou worden benoemd, doch hij werd voorbijgegaan daar zijn bazuin een te zeker geluid gaf. Onder het volk had hij grooten invloed door zijn geregelde Bijbellezingen, welke J. F. Schimsheimer opteekende en uitgaf. Ook had zijn arbeid als bestuurder en voorganger van het Seminarium der Vrije Schotsche kerk (1852—1860) en als medewerker van *De Heraut* waarde.

Als dichter zong hij met Oosterschen gloed, profetisch en bezielend. Zijn poëzie is als dreunende orgeltonen. Bijzonder onderscheidde hij zich door de grootere gedichten, welke hij bij verschillende gelegenheden voordroeg. Vooral werden bekend: *De Voorzienigheid, God met ons* (het lied zijner bekeering), *Vijfentwintig jaren* (een lied in 1840, na lang stilzwijgen gezongen), *Hagar, Wachter! wat is er van den nacht?, 1648 en 1848, Zit aan Mijne rechterhand* en *De slag bij Nieuwpoort*. Een Christelijk volkslied werd het slot van zijn *Aan Nederland, in de lente van 1844*: *Zij zullen het niet hebben.* [5.

Costerus (Florentius), werd in 1654 dienaar des Woords te Wognum en Wadway, welke standplaats hij in 1656 met Hoorn verwisselde, waar hij den 23sten October 1703 overleed. Hij was gehuwd met Antje Beets uit Hoorn. Hij schreef o.a. *Nederlandts vloek en zegen en desselfs Reunie, vermeerdert met een nieuwen vloek en zegen en andere biddagstoffen*, uitgegeven in Hoorn. Zijn meest bekende werk, waardoor hij nog steeds bij velen een geliefd schrijver is, heet: *Den geestelijke Mensch in zijn Begin, Voortgang en Uiteynde voorgesteld in twee en zestig leerredenen.* Utrecht en Haarlem deden dan ook krachtige, zij het vruchtelooze pogingen, om Costerus aan hunne kerken te verbinden. Vandaar dat een „dichter" in die dagen hem toezong:

„Geen wonder dan, dat d' Haarlemijten,
„Daarna ook d' Uterechtsche kerk,
„U eertijds riepen tot het werk,
„Om Satans hoogten neer te smijten".

In de voorrede van zijn werk teekent Costerus eerst den geestelijken mensch in zijn onmisbare eigenschappen en onbedriegelijke kenmerken. Zulk een is geheel en in al zijn deelen vernieuwd, doet alles uit een inwendig geestelijk beginsel, dient God met zijnen geest en met een geestelijk doel. Hij doet ieder werk op zijn tijd en al zijn zaken ordelijk.

Onder de „oude schrijvers" neemt Costerus een plaats der eere in. Het boek biedt uitnemend geestelijk voedsel. [18.

Covenant (bond, verdrag) is de staande uitdrukking voor den bond, welken de Schotsche Protestanten onder elkander sloten voor de doorvoering der reformatie tegenover het pausdom en het Roomsch-Catholicisme (1557—1559). Toen in 1560 in Schotland de Protestantsche kerk met hare presbyteriale inrichting tot staatskerk verklaard werd, was men er aanstonds op uit, deze kerk te beschermen tegen het dreigende bisschoppelijk-hierarchische streven der Engelsche kerk. Daarom werd in 1580 het „Nationaal-Convent" gesloten, hetwelk onderteekend was door den koning Jacobus I en door het volk anderzijds. Uitdrukkelijk werd hierbij het Roomsch-Catholicisme verworpen. Toen later Jacobus I door de herstelling der bisschoppelijke hierarchie en Karel I door de invoering der Catholieke liturgie van Laud maar al te duidelijk toonde, wat de bedoeling was, sloten in 1638 de stenden het bekende „Covenant" (met beroep op het Covenant van 1580). Dit Covenant werd in 1640 door een besluit van het Parlement tot belijdenis verheven en vormt met het Covenant van 1580 een gedeelte der Schotsche belijdenisschriften. [24.

Cramer. I. *Jacob Cramer*, geboren 24 December 1833 te Rotterdam, gestorven 18 Mei 1895 te Utrecht. Hoogleeraar te Groningen (1876—83) en sinds 1884 te Utrecht. Geestverwant van Vinet, ethisch theoloog, apologeet van het Christendom, bestrijder van het modernisme, voorstander van de bijbelcritiek. Ten opzichte van het brandende kerkelijke vraagstuk liet hij zich niet onbetuigd. In brochures en in de *Stemmen voor waarheid en vrede* liet hij zich meermalen over dit onderwerp hooren. — II. *Jan*

A. Cramer, zoon van Jacob, geboren 1864, theologisch doctor, Nederlandsch Hervormd predikant te 's Gravenhage, ethisch theoloog, onder Minister De Visser hoogleeraar geworden te Utrecht. — III. *Samuel Cramer*, 1842—1919, Doopsgezind predikant, hoogleeraar aan het Doopsgezinde Seminarie en de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam (1890). [30.

Cranach. I. *Lukas Cranach*, de oudere, geboren 4 October 1472 in Cronach bij Bamberg. Hij was hofschilder van Frederik den Wijze en leefde in Wittenberg. Hij was daar burgemeester, maar had tegelijk een boek- en papierhandel. Hij stierf in 1553. Cranach was een begaafde kunstenaar, een vriend van Luther. Hij maakte een portret van Luther, dat nog bestaat en van de Saksische keurvorsten. Zijn kerkelijke kunst, het altaarwerk in Weimar, waar de straal van bloed uit Christus zijde de genade uit Christus alleen voorstelt, was reformatorisch getint, maar hij schilderde ook Madonna's. —

Wapen van L. Cranach Sr.

II. *Lukas Cranach*, de jongere, zijn tweede zoon, burgemeester en schilder te Wittenberg, gestorven 1586. Van hem zijn: avondmaal met portret der Reformatoren in Dessau e.a. [24.

Cranmer (Thomas) werd 2 Juli 1489, in het Graafschap Nottinghamshire, uit een oudadelijk geslacht geboren. In het jaar 1503 werd hij naar Cambridge gezonden, waar hij den gewonen gang der scholastieke wetenschap doorliep, in 1515 fellow van het Jesuscollege werd, terwijl hij in 1523 de waardigheid van doctor theologiae verwierf en geroepen werd tot professor aan zijn college. Op bijzondere wijze werd hij uit het rustige studeervertrek geroepen tot het publieke leven. Bij een ontmoeting van de raadgevers van koning Hendrik VIII, Gardiner en Fox, gaf hij den raad in de kwestie der echtscheiding van den koning en Catharina van Arragon het oordeel in te winnen van de voornaamste universiteiten op het vasteland, en daarnaar te handelen. De Engelsche koning greep gaarne de gedachte van Cranmer aan, en nadat Cranmer eerst naar Rome was gereisd en tevergeefs den paus voor zijn gevoelen had trachten te winnen, werd hij in 1532 naar Duitschland gezonden, waar hij de goedkeuring van de voornaamste theologen en juristen voor de echtscheiding tusschen Hendrik VIII en Catharina van Arragon verwierf, waar hij met onderscheidene evangelische theologen kennis maakte, en menigmaal vertoefde in het huis van Osiander, met wiens nicht hij in het huwelijk trad. Voor zijn moeite werd Cranmer beloond met de benoeming tot primus van de Engelsche kerk, in welk ambt hij door den paus werd bevestigd. Intusschen was de koning, niettegenstaande de bedreiging van den paus met den ban, met Anna Boleyn gehuwd. Bij parlementsacte werd nu, Februari 1533, het beroep op Rome verboden, en bepaald dat in de zaken van huwelijken en van testamenten in hoogste instantie door Engelsche kerkelijke autoriteiten zou worden beslist. Cranmer verklaarde nu het eerste huwelijk voor nietig en het huwelijk van den koning met Anna Boleyn voor wettig. De paus daarentegen verklaarde het huwelijk met Anna Boleyn voor nietig en bedreigde den koning met den ban. Nu volgde spoedig de breuk met Rome. Het parlement vaardigde de „suprematiewet" uit, waarbij de paus zijn macht over de Engelsche kerk verloor en de koning werd verklaard tot „aardsch hoofd van de Engelsche kerk". De geestelijke gerechtshoven werden koninklijk en elk verzet tegen de koninklijke macht in de kerk werd aangemerkt als hoogverraad. Bijna alle hooge geestelijken onderwierpen zich. Slechts bisschop Fisher van Rochester, de kanselier Moore, een deel der monniken en der wereldlijke geestelijken verzetten zich, maar werden ter dood gebracht. Een visitatie der kloosters werd gehouden en bij parlementsbesluit werden in Maart 1535 de kleinere en in 1539 de grootere kloosters met al hun bezittingen geseculariseerd ten behoeve van de kroon. Zoo verdwenen de kloosters, de monarchie verloor haar half kerkelijk karakter en uit het Hoogerhuis verdwenen 28 abten en prioren, zoodat de wereldlijke adel slechts nog de bisschoppen naast zich had. Cranmer ging met deze geweldpolitiek van Cromwell, den generaal-vicarius in kerkelijke zaken, hand aan hand. Cranmer en bisschop Latimer van Worcester gevoelden zich nauw verbonden aan de zaak der Reformatie, bevorderden de zuivere prediking, werkten de Roomsche misbruiken tegen, liet een Engelsche Bijbelvertaling met koninklijke goedkeuring, en met een voorrede van zijn hand, uitgeven, maar Cranmer miste de noodige energie om zijn reformatorische beginselen door te voeren, ja, hij vernederde zich meer en meer tot een willoos werktuig in de hand van den koning. Zoo schikte hij zich, na aanvankelijk heftig verzet, naar de bloedige zes artikelen van 1539, waarbij de transsubstantatie, de communie zonder kelk, het goddelijk recht van het coelibaat, en de gelofte der kuischheid, de verplichte oorbiecht en de privaatmissen werden geproclameerd en bepaald dat ieder, die de transsubstantiatie loochende of die een der andere artikelen bestreed, met den vuurdood moest worden gestraft. Al wat Cranmer had bereikt moest hij weder loslaten. Zelfs moest hij zijn vrouw wegzenden.

Met den dood van Hendrik VIII (1547) drong de hervormingspartij naar voren. Cranmer, die benoemd was tot opvoeder van den jongen koning Eduard VI (1547—1553), kreeg een zeer grooten invloed op het kerkelijke leven. Zij, die om het geloof in den kerker zuchtten, werden bevrijd, de vluchtelingen konden wederkeeren, een aantal theologen, die uit Duitschland wegens het Interim verdreven waren, werden te hulp geroepen, en zoo ontving Cranmer een groot aantal helpende krachten tot de doorzetting van het werk der reformatie. De zes artikelen werden opgeheven, een visitatie van alle bisdommen bevolen, een preekenboek, door Cranmer, Latimer en Ridley vervaardigd, met de parafrasen van het Nieuwe Testament van Erasmus uitgegeven, reformatorische geschriften werden van uit het vasteland ingevoerd, de private missen verboden, en allerlei reformatorische maatregelen, onder Hendrik VIII voorbereid, met kracht doorgezet. Van de grootste beteekenis was de invoering

van een nieuwe liturgie, het Common Prayerbook, op Calvijn's raad en met behulp van Bucer en Petrus Martyr opgesteld, waarbij o.a. de mis veranderd werd in een avondmaalsviering. Cranmer's beschouwingen ontwikkelden zich in dezen tijd al meer in de richting van Calvijn. Reeds in 1547 had Cranmer Ochino en Vermiglé naar Engeland geroepen, en Vermiglé tot professor in Oxford aangesteld. In 1548 volgde à Lasco, in 1549 Bucer en vervolgens nog een groot aantal mannen, die in Straatsburg, Genève en elders gewerkt hadden, en nu op den gang van zaken in Engeland invloed uitoefenden. In 1553 verscheen een nieuwe belijdenis, de 42 artikelen, het werk van Cranmer en Ridley, een geloofsbelijdenis, waarin de noodzakelijkheid en de genoegzaamheid der Heilige Schrift, de rechtvaardiging uit het geloof alleen en de Gereformeerde avondmaalsleer wordt beleden, — dus in afwijking van den Catechismus van 1548 en niet in algeheele overeenstemming met de liturgie.

De reformatie van Cranmer stuitte echter op grooten tegenstand, die hij met geweld zocht te onderdrukken. Doch voordat nog de nieuwe orde algemeen was ingevoerd, stierf koning Eduard, 5 Juli 1553. Maria, zijn zuster, die hem opvolgde, was zeer gehecht aan de Roomsche kerk, en achtte zich een door God geroepen werktuig om Engeland te zuiveren van de smet der reformatie. Alle kerkelijke bepalingen uit den tijd van Eduard VI werden opgeheven. Gardiner, de doodvijand van Cranmer, werd uit den Tower ontslagen en tot lordkanselier benoemd. Toen de bisschop van Dover in de cathedraal van Canterbury weder de mis invoerde, protesteerde Cranmer hiertegen, en verklaarde zich bereid te bewijzen, dat de mis is „een vervloekte afgoderij". Dit had tengevolge dat hij na een langdurig proces als ketter werd veroordeeld. Buiten de Christchurch werd de degradatie aan hem voltrokken. Deze handeling schijnt zijn kracht te hebben verbroken. Om zijn leven te redden herriep hij tot zesmalen toe zijn vroegere leeringen, en verwierp daarmede zelfs de leer van Luther en Zwingli als ketterij. Maar desniettemin werd besloten dat hij gedood zou worden. Den 22sten Maart 1556 zou hij verbrand worden. Cranmer werd naar de kerk geleid en kreeg een plaats voor den kansel, waar Dr. Cole een prediking hield, waarin de gronden werden uiteengezet, waarom de vroegere aartsbisschop in weerwil van zijn herroeping den dood moest ondergaan. Het volk werd aangemaand voor hem te bidden. Toen nam Cranmer het woord. Algemeen werd verwacht dat hij nog vlak voor zijn dood zijn vroegere leeringen openlijk zou herroepen. Maar het onverwachte gebeurde. Hij beleed zijn zonden, beleed zijn geloof, en besloot zijn toespraak met een plechtige herroeping van alle verklaringen, die men hem vroeger tegen de leer der waarheid had afgeperst, en zeide: „Mijn hand, die tegen mijn overtuiging gezondigd heeft moet het eerst gestraft worden. Wanneer ik op den brandstapel kom, moet zij het eerst branden." Nog eenmaal zwoer hij den paus, den antichrist, af, en beleed de Gereformeerde leer van het sacrament. Toen werd hij naar de strafplaats gebracht. Toen het vuur op den brandstapel opvlamde, hield hij het eerst zijn hand in de vlammen, en riep: „Deze hand heeft gezondigd". Spoedig daarop bezweek hij in de vlammen.

Cranmer was een man van uitnemende gaven, maar met een onvast karakter, die, in weerwil van alle schaduwzijden, die hem aankleefden, veel gedaan heeft voor de onafhankelijkheid der Engelsche kerk van Rome en voor de doorwerking der Gereformeerde beginselen. [32.

Creatianisme. In alle eeuwen is ernstig nagedacht over de vraag: Vanwaar heeft de ziel des menschen haar oorsprong? Op deze vraag zijn een 4 (5) tal antwoorden gegeven.

De Emanatietheorieën. Materialistisch getint als de Stoa was, beweerde ze, dat de zielen der menschen eenvoudig afzetsels zijn der Godheid. Zóó dacht Plotinus niet. Volgens het Neo-Platonisme tintelde in de Godheid zulk een volheid van leven, dat zij zich moest openbaren, en zoo emaneerden uit haar ook de zielen der menschen. De nieuwere filosofie, voorzoover ze zich in pantheïstische richting beweegt, houdt daarentegen weer staande, dat de individueele zielen slechts de modale bepalingen der Godheid zijn, die elk zelfstandig bestaan missen en bij de gaande en komende golven van de ééne groote zee, te vergelijken zijn.

Het Praeëxistentianisme. Hieraan is Plato's naam onafscheidelijk verbonden. Plato leerde: de ziel des menschen bestaat uit een logisch en een niet-logisch deel, in welk laatste weer een hooger en een lager bestanddeel te onderscheiden zijn. De ziel is niet slechts onsterfelijk maar ze was ook eerder dan het lichaam. En wel zóó, dat God alle zielen tegelijk schiep. Deze zielen vertoefden in de hemelsche sferen en verlustigden zich daar in de aanschouwing der ideeën. Onder den invloed echter van haar lager, het verstand en de deugd weerstrevende bestanddeel, voelden ze zich aangetrokken tot de materie. Tot straf voor dezen haren afval werden ze in de lichamen als in een kerker besloten, waaruit zij slechts verlost konden worden, als zij zich aan de heerschappij van de stof en de zinnelijke begeerten ontrukten. Dit stelsel is — zij het ook in gewijzigde vormen — later voorgedragen door Philo, de Esseners, Pierius, Nemesius, Prudentius, Benecke, Müller en Rückert, en door de filosofen Lessing, Kant, Schelling, J. H. Fichte en Secrétan. Deze mannen bepleiten daarom met warmte de leer, dat alle zielen tegelijk, geheel onafhankelijk van het lichaam geschapen en dat ze in het voor-tijdelijke gevallen waren, omdat ze huns inziens alleen een bevredigend antwoord vermocht te geven op vragen als deze: Hoe is God rechtvaardig, ofschoon Hij toch aan de kinderen der menschen zoo verschillend lot toebedeelt? Hoe is het feit, dat elk mensch van zijn eerste aanzijn af zondig is, in overeenstemming te brengen met 's menschen vrijheid en verantwoordelijkheid op ethisch gebied. Tegen dit product der fantasie gelden echter deze afdoende bezwaren: dat onze zielen zich niets van zulk een voorbestaan herinneren; dat al de problemen, waarvoor de val des menschen ons stelt eenvoudig naar het voortijdelijke teruggebracht worden; dat het geheel in strijd is met

hetgeen de Heilige Schrift ons leert over den val des menschen.

Het Creatianisme. Dit leert, dat de ziel van elk mensch onmiddellijk door God geschapen wordt. De voorstanders dezer opvatting, dachten niet eenstemmig over de quaestie, wanneer de ziel in het embryo geschapen wordt. Aanvankelijk meenden ze, dat de ziel op het oogenblik der bevruchting geschapen en met de vrucht vereenigd wordt. Toen echter Aristoteles de wijsgeer werd, wiens gezag schier onbeperkt gold, namen de Christelijke geleerden, eenigszins gewijzigd, zijn voorstelling over, dat bij de kinderen van het mannelijke geslacht de redelijke ziel op den 40sten en zij bij de kinderen van het vrouwelijke geslacht ongeveer op den 90sten dag na de ontvangenis geschapen wordt. Ook Protestantsche theologen hebben deze voorstelling wel gehuldigd. Allengs zijn echter de Protestantsche en Roomsche theologen het hierover eens geworden, dat de ziel geschapen wordt op het oogenblik der conceptie. Uit het gezegde bleek reeds, dat Aristoteles de vader is van het Creatianisme. De geest komt volgens hem van buitenaf in den mensch en is Goddelijk. Vandaar dan ook dat het doen des lichaams geheel onafhankelijk is van dat der ziel. Athanasius en verschillende vermaarde leeraars der Oostersche kerk waren Creatianisten. Eveneens verschillende beroemde mannen der Westersche kerk. Augustinus is echter tot aan zijn dood toe niet tot een bepaalde keuze kunnen komen. De Scholastiek koos eenstemmig partij voor het Creatianisme. Zoo is de toestand tot op den huidigen dag in de Roomsche kerk gebleven. En al is het Creatianisme niet tot een dogma verheven, toch verklaren de Roomsche dogmatici, dat het beslist dient te worden omhelsd. Slechts enkele Luthersche maar schier alle Gereformeerde theologen zijn mede van oordeel, dat wij aan een scheppende daad Gods het ontstaan onzer ziel te danken hebben.

Het Traducianisme. Dit is in meer dan één vorm voorgedragen. Tertullianus zeide: Ziel en lichaam, die zuster-substanzen, ontstaan op één zelfden oogenblik. Alle zielen nu en haar vermogens komen uit één ziel naar voren. Uit die ééne ziel n.l., welke God Adam inblies en tot moeder-ziel van alle maakte, tot de bron, waaruit alle opwellen. 's Menschen ziel komt als een loot uit Adams ziel, toevertrouwd bij de teling aan het vrouwelijk organisme. Vandaar ook de overeenkomst tusschen zielsvermogens van ouders en kinderen. Zoo is uit één mensch heel de veelheid der zielen naar Gods bevel: Weest vruchtbaar en vermenigvuldigt u. Andere Traducianisten bepalen er zich toe uit te spreken, dat de zielen der ouders bij de voortteling overgeplant worden in hun kinderen, terwijl zij zich over de wijze der voortplanting niet nader uitlaten. Weer anderen zeggen nadrukkelijk, dat zij deze overbrenging der ziel niet in stoffelijken zin bedoelen of m. a. w. dat de ziel van het kind niet geteeld wordt uit het zaad des vaders. Onder het Traducianisme — door Luther en schier alle Luthersche theologen voorgestaan — hebben we dus te verstaan de theorie, volgens welke de ziel van het kind op een geestelijke wijze door de ziel der ouders overgeleverd wordt, evenals een kaars ontstoken wordt door een licht.

Het Generatianisme. Ook het Traducianisme in zijn daareven aangegeven fijneren vorm bevredigde op den duur velen niet. Zoo kwam men er toe èn onder een anderen naam èn in gewijzigden vorm deze theorie te ontwikkelen. Het eerst deed dit Dr J. Frohschammer in zijn boek *Ueber den Ursprung der menschlichen Seelen.* Bij hem sloten zich aan Kanis, Ebrard en Delitzsch. Volgens hen wordt de ziel van het kind door de ouders zelf tegelijk bij de paring geschapen. In hun richting ging ten onzent Daubanton — maar dan zóó, dat hij op het voetspoor van Dr Heinrich von Struve nog een wijziging aanbracht. Volgens Daubanton is elke ziel het resultaat van de verbinding van twee psychische organismen. Bij de paring schept de ziel des vaders een zielspotenz en de ziel der moeder schept ook een zielspotenz. En uit de vereeniging van deze twee zielspotenzen wordt de ziel van het kind geboren. Deze vorm van het Traducianisme wordt genoemd het Generatianisme. Veel aanhang heeft het echter noch in Duitschland noch ten onzent gevonden.

Voor hun gevoelen beroepen de Traducianisten zich op Gen. 22 : 21, 22; Gen. 4 : 3; Gen. 46 : 26 en Hebr. 7 : 29. Voorts voeren zij nog deze argumenten aan: 1. Volgens de Heilige Schrift hield het scheppingswerk op den 7den dag op; 2. De leer der erfzonde is alleen op dit standpunt niet in strijd met Gods liefde en rechtvaardigheid; 3. De Zone Gods heeft dan alleen een ware menschelijke natuur aangenomen, wanneer Hij ook van Maria zijn ziel ontvangen heeft; 4. Omdat de mensch naar Gods beeld geschapen is, moet hij ook het vermogen tot een secundair scheppen van God hebben ontvangen. Maar deze argumenten gaan evenmin op als het beroep op de Heilige Schrift. De ziel kan niet als een kiem in de telingsproducten van de ouders begrepen zijn — wijl dit puur materialisme wezen zou; en evenmin kan zij door de zielen der ouders geponeerd zijn — wijl scheppen alleen Godes is. De Creatianisten beroepen zich op Gen. 2 : 7; Pred. 12 : 7; Zach. 12 : 1 en Hebr. 12 : 9. En terecht. Twee bedenkingen worden echter tegen hen gemeenlijk ingebracht. De voornaamste is deze, dat de voortplanting der zonde òf onverklaarbaar is òf derwijs door God veroorzaakt wordt, dat daarbij zijn liefde, gerechtigheid en heiligheid gekrenkt worden. Hiertegen voerden de Gereformeerden dit aan. Onze voorstelling maakt God niet tot den auteur der zonde en laat ook de voortplanting der zonde niet onverklaard. Voorop staat hier de erfschuld d. w. z. het feit, dat God aan alle menschen de schuld van Adam tot het oordeel der verdoemenis heeft toegerekend. Dit vonnis gaat in vervulling bij de schepping van elke ziel. God moet dan ook aan zulk een door Hem geschapen ziel de oorspronkelijke gerechtigheid onthouden en dientengevolge is de ziel onrein. Er schuilt van meet af in haar een onzalige fontein van ongerechtigheid. In de 2de plaats bestrijdt men het Creatianisme met een beroep op de erfelijkheid. Men zegt, de gelijkheid in lichaamsbouw en de overeenkomst tusschen de ouders en de kinderen

Crucifix (blz. 524).

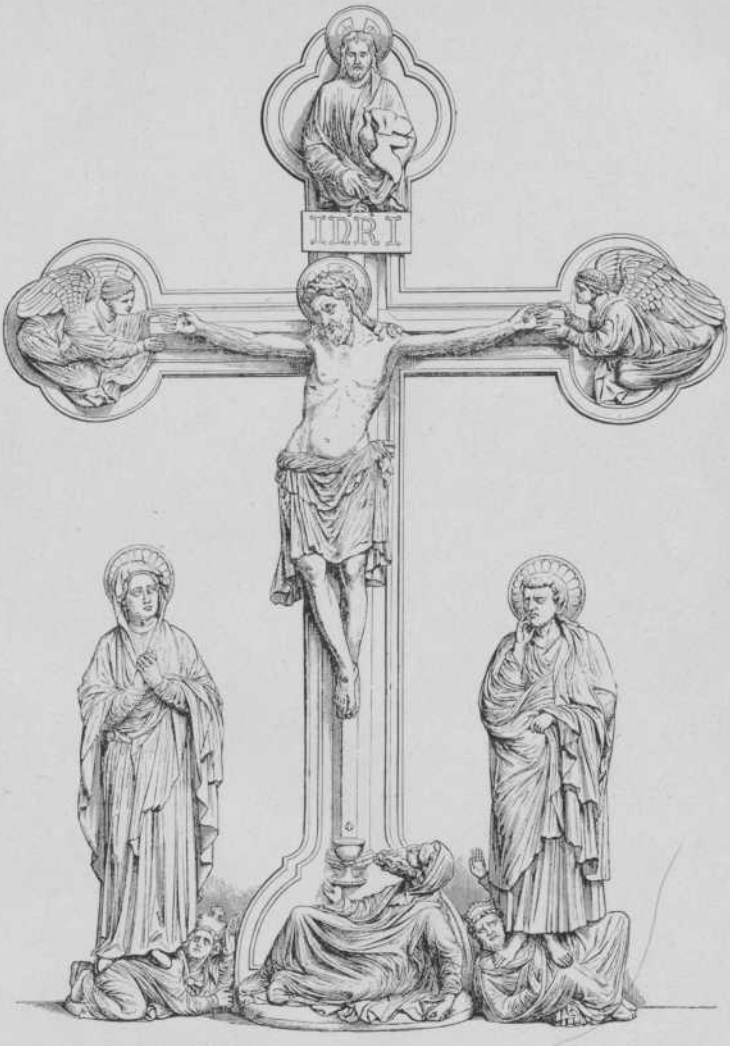

Kruisgroep in de kerk te Wechselburg.

wat betreft aanleg, karakter, deugden en ondeugden kan alleen verklaard op traducianistisch standpunt. Maar hiertegenover staat: 1. Dat er overeenkomst in lichaamsbouw tusschen ouders en kinderen gevonden wordt, kan buiten bespreking blijven, aangezien ook wij erkennen, dat de kinderen hun lichaam van hun ouders ontvangen. 2. Onze kennis van het wezen der ziel is nog zoo gering — en daarom moet men met conclusie's op dit terrein zeer voorzichtig zijn. 3. Een groot deel der overeenkomst tusschen ouders en kinderen moet gezet op rekening van het voorbeeld, hetwelk de ouders aan hun kinderen geven. 4. Gelijk de ziel invloed oefent op het lichaam, zoo oefent ook het lichaam invloed op de ziel. Vermindering en ziekelijke aandoeningen van het zenuwweefsel hebben verzwakking der psychische vermogens ten gevolge. Ons lichaam is het voertuig der ziel. Hoe natuurlijk dan, dat als er aan het voertuig iets of veel, vooral in zake het centrale zenuwstelsel hapert, daardoor de ziel in de uitoefening harer vermogens min of meer belet wordt. Waar nu voorkomt erfelijkheid van eigenaardigheden in den stoffelijk-organischen bouw der organen, daar spreekt het in zulk een geval van zelf, dat er overeenkomst is tusschen de zielswerkzaamheden van het kind met die van vader of moeder, zonder dat de Creatianist hierdoor ook maar eenigszins in verlegenheid komt. 5. Dat van alle kanten reactie ontstond tegen de leer der herediteit. 6. God schept de ziel in verband met het lichaam, waarmede zij vereenigd wordt en daarmede in verband met het geslacht, waaruit de mensch straks geboren worden zal. Zoo schenkt God sommige gaven en onthoudt Hij andere, gelijk Hem zulks in verband eenerzijds met het geslacht en anderzijds met de roeping van het kind noodig voorkomt. Deelt God dezelfde gaven uit, dan is er overeenkomst, geeft Hij andere dan is er verschil tusschen voor- en nageslacht.

Drieërlei hoog belang is bij de handhaving van het Creatianisme betrokken: 1. hierdoor wordt het verschil in individualiteit 't best verklaard; 2. zoo komt de fysische en de ethische eenheid van het menschelijke geslacht 't meest tot haar recht; 3. zoo blijft men er voor bewaard de ziel stoffelijk te maken en van de zonde te spreken als van een smetstof, waardoor onze ziel verdorven is. Ik veroorloof me hier te verwijzen naar mijn studie *Creatianisme of Traducianisme (Generatianisme)?* [25.

Creatuur, een woord van Latijnschen oorsprong, dat bij onze voorvaderen zeer gebruikelijk was, en daarom ook eenige malen in den Staten-Bijbel voorkomt. Het beteekent hetzelfde als ons woord schepsel, en wordt gevonden in Marcus 16 : 15, Col. 1 : 15 en 23. Het heeft soms den ruimeren zin van: schepsel in het algemeen; soms den engeren zin van: menschen van alle naties en trappen van beschaving. Door de wedergeboorte des harten wordt de mensch een nieuw schepsel, zoodat het heet: „het oude is voorbijgegaan, ziet het is alles nieuw geworden" (2 Cor. 5 : 17).

Credentialen beteekent geloofsbrieven en is een ander woord voor credentiebrieven. [17.

Credentiebrieven zijn schriftelijke bewijzen van wettige afvaardiging, welke door een kerkelijke vergadering aan haar afgevaardigden naar een classe of synode worden medegegeven, om op vertoon daarvan zitting te erlangen. Het zijn dus eigenlijk geloofs- en vertrouwensbrieven, om te voorkomen, dat personen, welke niet tot de vergadering behooren, zitting zouden verkrijgen. Een mondelinge verklaring der afgevaardigden was niet altijd voldoende. In de 16e eeuw gebeurde het wel, dat zich iemand als afgevaardigde aandiende, die het niet was. En bovendien is een mondeling getuigenis een verklaring aangaande zich zelf. Samenkomsten van ambtsdragers, die niet door hun kerkeraden zijn afgevaardigd, dragen het karakter van conferenties, zooals de predikanten-, de ouderlingen- en de diaconale conferenties, d. w. z. het zijn slechts samenkomsten van personen en niet van kerken.

Deze credentiebrieven moeten afgegeven worden door de kerken en niet door de overheid. In de 16e eeuw is er wel eens strijd over geweest met de Remonstranten. Deze beweerden, dat aan de overheid het recht toekwam kerkelijke lasthebbers naar de classen en synoden te zenden. Heerschappij dus van den staat over de kerk. Maar reeds de particuliere synode van Dordrecht (1574) had uitgesproken „dat de kerckendienaers.... gethuijghenisse brenghen van den consistorie ende classe ende niet van der overicheijt." En Voetius antwoordde dan ook op de vraag, aan wie het recht van afvaardiging toekomt: „Niet aan de overheid, omdat dit in strijd is met het recht en de vrijheid der kerken; maar aan de kerken, en wel door haar kerkeraden naar de classen; door haar classen naar de particuliere synoden; en door haar particuliere synoden naar haar generale synoden." Zelfs werden de credentiebrieven, niet alleen die van de kerkeraden naar de classen, maar ook wel die van de classen naar de particuliere synoden enz. soms door de betrokken kerkeraden geteekend, om daardoor uit te drukken, dat de kerkelijke vergaderingen geen hoogere besturen, maar samenkomsten van kerken waren. Zoo waren er b.v. op de synode van 's-Gravenhage (1586) twee soorten van lastbrieven; vier, die door de kerkeraden; en zes, die door de particuliere synoden geteekend waren. In de tegenwoordige kerken heerscht de gewoonte, dat de kerkeraden alleen de lastbrieven naar de classen; de classen die naar de particuliere synoden; en de particuliere synoden die naar de generale synoden afgeven en teekenen.

De vorm en inhoud der lastbrieven bestaat uit vier onderdeelen: 1°. De mededeeling van de afvaardiging en de namen der afgevaardigden met vermelding van hun ambt, dat zij bedienen. Niet, dat de bevoegdheid der afgevaardigden in het *ambt* zou kleven, want die kleeft alleen in de *afvaardiging*, maar omdat de kerken in de artt. 41, 47 en 50 der Kerkenordening uit practische overwegingen hebben bepaald, dat er predikanten en ouderlingen voor moeten aangewezen worden. 2°. De lastgeving d. i. de verklaring dat zij last en macht hebben om met de vergadering op grond van Gods Woord, de aangenomen Formulieren van Eenigheid, de

Kerkenordening en verdere Synodale bepalingen alles te besluiten en uit te voeren wat tot het werk dier vergaderingen behoort. 3°. De stipulatie, dat hetgeen door de meeste stemmen goedgevonden is, voor vast en bondig gehouden zal worden, tenzij dat het bewezen werd te strijden tegen het Woord Gods of tegen de Artikelen in deze generale synode besloten, volgens art. 31 der Kerkenordening. Vroeger werd op de credentiebrieven, welke de beperking inhielden, dat de lastgevers zich alleen verbonden om de besluiten, welke door haar afgevaardigden mede goedgekeurd waren, uit te voeren, of welke de belofte van onderwerping in het geheel niet bevatten, vaak aanmerking gemaakt. En 4°. de heilbede om na wederzijdsche toe- en voorlichting met elkander te beraadslagen tot stichting der kerken en tot eere van Gods Naam, met de onderteekening namens de lastgevers. [11.

Crescens, een helper van Paulus, die gedurende Paulus' laatste gevangenschap naar Galatië trok (2 Tim. 4 : 10), waar hij volgens de kerkvaders als een der 70 jongeren het Evangelie verkondigde. Een latere overlevering verwisselt Galatië met Gallië, d. i. Frankrijk en maakt hem tot stichter van de kerk te Viënne.

Creta, tegenwoordig door de Grieken Kriti, door de Turken Kirid, en door de Europeanen Kandia geheeten, is het groote Grieksche eiland in het Oostelijk gedeelte van de Middellandsche Zee, dat de Aegeïsche Zee aan de Zuidzijde afsluit. De inwoners van Creta stonden, wat hun zedelijkheid betreft, in een slechten reuk. Het woord kretizein (d. i. als een Cretenzer spreken of handelen) gebruiken de Grieken in den zin van liegen en bedriegen. Het spreekwoord zegt van hen: de Kiliciërs, Kappadociërs en Kretensers waren de drie ergste K's; ja zelfs hun eigen profeet (d. i. dichter) Epimenides uit Gnossus, omstreeks 600 jaar vóór Christus, zeide van hen: „de Cretensen zijn altijd leugenachtig, kwade beesten, luie buiken" (Tit. 1 : 12).

Crischona of Crishona = naam van een heilige vrouw, die — volgens de legende — op den „Basler Rigi", bij Basel, een kapel bouwde, in 1516 in een kerkje veranderd, dat in 1644 door de Zweden werd verwoest. De plek werd in 1840 door de stad Basel aan F. Spittler verhuurd, die er een inrichting in het leven riep voor de geestelijke en vak-opleiding van handwerkslieden tot arbeiders in den dienst der uiten inwendige zending, de z.g. „Pilgermission". Sinds 1870 een school voor evangelisten, die als reizende zendelingen het Evangelie naar de Schriften prediken in kerkelijke en onkerkelijke kringen. Aan heidenzending wordt niet meer gedaan. Organen: *Der Glaubensbote, Chrischona-Blättchen, Mitteilungen aus der Pilgermission* e. a.

Crith of Krith. Deze beek wordt genoemd in 1 Kon. 17 : 3, 5, waar medegedeeld wordt, dat Elia er heen vluchte. Over haar ligging wordt daar alleen gezegd, dat zij naar den Jordaan stroomde, wat echter even goed aan *deze* als aan *gene* zijde van den Jordaan beteekenen kan. Met zekerheid is omtrent de ligging niets te zeggen. Indien zij aan deze zijde van den Jordaan lag, dan moet zij gezocht worden Oostelijk van Samaria. Men meent haar dan teruggevonden te hebben in den Wadi Fasaïl of zooals Robinson meende Zuidelijker in de Wadi-el-Kelt. De laatste vooronderstelling is echter zeer onwaarschijnlijk. Zoekt men de beek aan gene zijde van den Jordaan, dan kan men denken aan den Wadi-Adschlun. Schlatter, die meent, dat de woonplaats van Elia Gilgal geweest is in de Machna-vlakte, noemt Wadi-el-Kerad als de Crith. Men ziet dus, dat de ligging van de beek niet zeker is. [24.

Critiek is een woord van Griekschen oorsprong. Het is gevormd van een werkwoord *krinein* dat „oordeelen, beoordeelen" beteekent. Critiek wordt dan in tweeërlei zin gebruikt. Soms ziet het meer op de werkzaamheid van het beoordeelen, soms op het resultaat daarvan. In enkele gevallen krijgt het een ongunstige bijbeteekenis; wat echter in het woord op zichzelf niet noodzakelijk ligt, getuige het spreken van „gunstige" en „opbouwende", naast „ongunstige" en „afbrekende" critiek.

Een zeer eigenaardige toepassing heeft het woord gekregen in den term „Schriftcritiek". Deze Schriftcritiek is onder ons — en waarlijk niet ten onrechte — in hooge mate berucht en gevreesd. Toch hoede men zich voor een dreigend misverstand. Het verzet tegen de Schriftcritiek mag niet leiden tot de gedachte dat er bij de wetenschappelijke bestudeering van de Heilige Schrift van een „oordeelen" en „beoordeelen" geen sprake zou kunnen en mogen zijn. Ieder begrijpt toch dat er bij zulke wetenschappelijke bestudeering allerlei vragen aan de orde komen, waarop verschillende antwoorden gegeven kunnen worden, en dat dan een wikken en wegen, een overleggen van het voor en tegen, een oordeelen en beoordeelen noodzakelijk is. Er is niemand die een studie der Heilige Schrift „zonder oordeel des onderscheids" zou kunnen voorstaan. Dat zou zeker niet strooken met den eerbied dien wij aan het Woord des Heeren schuldig zijn. Trouwens bij het allereenvoudigst Bijbelgebruik kunnen wij alreeds deze werkzaamheid van den menschelijken geest, om te oordeelen, niet missen. Herhaaldelijk moeten wij ons daar, zij het onder biddend opzien tot God zelf, een oordeel vormen over de vraag wat een bepaalde uitdrukking beteekent, enz. In zooveel sterker mate moet dit dus wel gelden voor de wetenschappelijke bestudeering der Heilige Schrift.

Meestal pleegt men onderscheid te maken tusschen *lagere* en *hoogere* critiek. Onder de lagere critiek verstaat men dan de tekstcritiek, het wetenschappelijk zich een oordeel vormen over den aard van den oorspronkelijken tekst. En onder de hoogere critiek verstaat men dan het geheel van allerlei studiën die zich bezig houden met het onderzoek naar den auteur en den ontstaanstijd der verschillende Bijbelboeken, en ook tot een beoordeeling van de betrouwbaarheid en geloofwaardigheid zich uitstrekken. Wij hebben tegen deze geheele onderscheiding ernstige bezwaren. In de eerste plaats lijdt ze aan het gebrek dat ze de beoordeelende werkzaamheid van den menschelijken geest te sterk op den voorgrond plaatst, en daardoor den schijn geeft alsof het geheele wetenschappelijke onder-

zoek zou opgaan in critiek, wat zeker niet juist is. De critiek is slechts één zijde (zij 't ook een onmisbare zijde) van den wetenschappelijken arbeid. In de tweede plaats komt in de benaming „lager" en „hooger" een waardeering van tweeërlei wetenschappelijk onderzoek tot uiting, die niet gelukkig is te achten. Het schijnt beter dit waardeeringselement achterwege te laten en uitsluitend te spreken van de verscheidenheid van het hier bedoelde tweeledig wetenschappelijk onderzoek.

De tekstcritiek is noodzakelijk door het feit dat de oorspronkelijke handschriften des Bijbels reeds lang geleden zijn te loor gegaan en dat de tekst slechts tot ons is gekomen in allerlei afschriften, welke in later tijd daarvan zijn gemaakt door feilbare menschen, zoodat ze niet altijd zonder afwijkingen van het oorspronkelijke zijn, en onderling dikwerf verschillen. Deze Goddelijke beschikking moge ons voor moeilijkheden plaatsen, wij hebben daarin echter Zijn wijsheid te erkennen en te eerbiedigen. Door vergelijking van de verschillende handschriften en met behulp van bestaande oude vertalingen tracht de tekstcritiek zooveel mogelijk den oorspronkelijken tekst te benaderen. Zelfs mag zij, zij het ook met groote omzichtigheid, althans bij het Oude Testament, ook gebruik maken van de z.g. conjectuur (zie het artikel *Conjecturale critiek*). Dat voor dezen wetenschappelijken arbeid de benaming tekst*critiek* zeer gepast is, springt in het oog; hoofdzaak is toch tusschen de verschillende bestaande lezingen te schiften en te oordeelen. Mits men daarbij echter wel in het oog houde dat tekstcritiek *geen* critiek geeft op den *Bijbeltekst zelf*, maar alleen op de overlevering van dien tekst, welke feilbaar menschenwerk was. Critiek op de Schrift is de tekstcritiek evenmin als de verbetering van drukfouten in onze gedrukte Bijbels.

Wanneer wij nu in de tweede plaats letten op de zoogenaamde hoogere critiek, moeten wij beginnen met op te merken dat een wetenschappelijk onderzoek naar auteur, tijd en ontstaanswijze van de verschillende Bijbelboeken allerminst te veroordeelen is. De Heilige Schrift is niet kant en klaar door hemelboden tot ons gebracht, maar door menschen onder de inspiratie des Heiligen Geestes op zeer menschelijke wijze tot stand gekomen. Verschillende personen hebben in zeer verschillende tijden de onderscheidene Bijbelboeken geschreven, ze hebben daarvoor dikwijls verschillende bronnen gebruikt; anderen zijn opgetreden als verzamelaars, enz. Het is daarom voor de volledige kennis van het organisme der Heilige Schrift noodzakelijk in dezen geheelen wordingsgang der Bijbelboeken een zoo nauwkeurig mogelijk inzicht te verkrijgen. En bij het wetenschappelijk onderzoek dat ten doel heeft dit inzicht te verwerven, is de geloovige onderzoeker niet gebonden, gelijk men menigmaal voorgeeft, om bij bepaalde van te voren reeds vaststaande resultaten uit te komen. Wat den gelooviger onderzoeker bindt, is alleen het geloof in de Goddelijkheid der Heilige Schrift. Dit is zijn uitgangspunt, waarin hij bewust positie kiest. Maar men dwaalt ten zeerste, indien men meent dat een Schrift-onderzoek mogelijk zou zijn, waarbij de onderzoeker neutraal zou staan tegenover de Heilige Schrift. Ieder Schriftonderzoeker heeft reeds van meet af innerlijk een bepaalde positie ten opzichte der Heilige Schrift ingenomen, hetzij hij haar als Goddelijk erkent, hetzij hij uit een overtuiging leeft waardoor hij haar Goddelijkheid niet kan erkennen. Behoudens dit geloof in de Goddelijkheid der Schrift, staat overigens de gelooviger Schriftonderzoeker volkomen vrij tegenover de vele en velerlei vragen die zich in betrekking tot hare wordingsgeschiedenis voordoen. Zelfs de oude, reeds van de Joden afkomstige, overlevering omtrent auteur en tijd van verschillende boeken, is, ook al mag geen ernstig wetenschappelijk onderzoeker deze lichtvaardig voorbijgaan, geenszins bindend, wijl niet van Goddelijken maar van zuiver menschelijken oorsprong. Wat echter de ernstigste bedenkingen tegen de z.g. hoogere critiek heeft wakker geroepen, is het feit, dat vele onderzoekers bij hun onderzoek naar het ontstaan en de verzameling van de Bijbelboeken tot zulke conclusiën gekomen zijn, dat daardoor de geloofwaardigheid van den Bijbel-*inhoud* werd aangerand. Hierbij heeft ongetwijfeld de menschelijke geest de hem gestelde perken schromelijk overschreden; hij werpt zich op tot een beoordeelaar van Gods Woord en aarzelt niet God tot een leugenaar te maken. Iedere voorstelling omtrent de wordingsgeschiedenis van den Bijbel waardoor de *waarheid* van dien Bijbel zelf wordt weersproken, moet worden weerstaan. Nog erger is, dat men in de z.g. hoogere critiek opzettelijk en welbewust over den Bijbel-*inhoud* is gaan oordeelen, en zich heeft opgemaakt om te beoordeelen of, wat de Schrift zegt, al of niet waar is. Hier past geen critiek: wat God zegt hebben wij geloovig te aanvaarden, daarover mogen wij ons geen oordeel aanmatigen. Maar het hoogste toppunt heeft de critiek bereikt wanneer zij ten laatste de vraag zelve heeft willen beantwoorden, of de Bijbel al of niet het Woord Gods zou zijn. Hier is de vraagstelling zelve alreeds verkeerd. Nog daargelaten dat een onpartijdig en onbevooroordeeld onderzoek omtrent dit punt onmogelijk is, wijl, gelijk reeds gezegd, elk Schriftonderzoeker reeds positie gekozen *heeft*, moet reeds het stellen van de vraag worden afgewezen. Om het even hoe het antwoord mocht uitvallen, zelfs al zou het antwoord eens luiden ten gunste van de Goddelijkheid der Schrift, is het af te keuren dat de mensch zich opwerpt om er over te oordeelen of het Goddelijke wel Goddelijk is. Het ligt ten eenenmale buiten de bevoegdheid van den mensch om zulk een onderzoek in te stellen. Deze verschillende genoemde bezwaren hebben vooral de z.g. hoogere critiek onder de gangbare aanduiding van *de* Schriftcritiek gevreesd gemaakt. Niet ten onrechte is daartegen al jaren lang gewaarschuwd. Wij moeten daartegen zoo beslist mogelijk positie blijven nemen. [10.

Cromwell (Olivier), puriteinsch generaal en, na de terechtstelling van Karel I, protector van Engeland. Hij werd geboren in 1599 te Ramsey (in de omstreken van Huntingdon ten Noord-Westen van Cambridge) uit een aanzien-

lijke familie. Hij behoorde tot de Independenten, die de democratie op het gebied van staat en kerk zoover doordreven, dat er van een eigenlijke zeggenschap geen sprake meer was. Van 1628—1629 was hij lid van het parlement als vertegenwoordiger van Huntingdon. Van 1629—1640 leefde hij als grondbezitter op het erf zijner vaderen. In 1640 werd hij lid van het lagerhuis voor Cambridge. Als staatsman en veldheer onderscheidde hij zich door groote bekwaamheden, niet het minst door zijn onverzettelijken wil en zijn puriteinschen geest. In zijn leger werden godsdienstoefeningen gehouden evengoed als militaire oefeningen. Men zong er psalmen en sterkte zich in het geloof door ernstige gebeden. De tucht werd in Cromwells leger voorbeeldig gehandhaafd.

In het parlement kregen de Independenten steeds meer invloed. Het leger, dat geheel en al op Cromwells hand was, noodzaakte de presbyteriaansche leden van het parlement, om de independenten, die eruit verwijderd waren, weer op te nemen. De stemming tegen den koning was echter in Engeland niet algemeen. Niet alleen in Engeland, maar ook in Schotland kwamen legers van koningsgezinden bijeen, maar overal triumfeerden (1648) Cromwell en Fairfax over de koningsgezinden. Alle onderhandelingen waren vruchteloos. In December 1648 werden alle presbyteriaansche leden uit het Parlement geweerd, dat nu alleen nog maar uit Independenten bestond, en daarom den naam ontving van het *Romp-parlament*. Op voorstel van de officieren werd in het lagerhuis een aanklacht wegens hoogverraad tegen Karel I ingediend. Het hoogerhuis verwierp die aanklacht, maar het lagerhuis benoemde nu een gerechtshof, waarin ook Cromwell zitting nam en dit hof veroordeelde den koning ter dood. Op 30 Juni 1649 werd het doodvonnis te Londen voltrokken.

Na den dood van Karel I werd het koningschap afgeschaft alsmede het hooger huis en werd de *republiek* afgekondigd. Karels zoon, Karel II werd echter in Schotland en Ierland als koning erkend. Cromwell trok de koningsgezinden snel tegemoet. Tweemaal versloeg hij den jongen Karel bij Dumbar (in het Zuid-Oosten van Schotland) 1650 en bij Worcester (in het Westen van Northhampton) 1651. Karel II vluchtte naar Frankrijk en ging later naar Nederland. Cromwell herstelde met soms draconische maatregelen de rust in de drie koninkrijken en werd de ziel van de nieuwe Republiek. Toen Cromwell vernam, dat het Romp-parlament zijn heerschappij moede werd, verdreef hij in 1653 de leden van dit parlement gewapenderhand uit de vergaderzaal en benoemde een ander parlement, dat, naar zijn inzien althans, uit louter godvruchtigen bestond. Dit parlement werd naar een der ijverigste sprekers het *Barabone-parlement* genoemd; maar dit was ook maar kort van duur. Toen het Cromwell niet in alles terwille was, ontbond hij het nog in het zelfde jaar. Nu werd op voorstel van generaal Lambert Cromwell tot *protector* benoemd. Dat was de hoogste macht, welke verkregen kon worden. De macht van den protector werd alleen getemperd door een hem toegevoegden staatsraad en een parlement, maar dit laatste lichaam werd spoedig weder ontbonden. Onophoudelijk begon men nu samenzweringen tegen Cromwells leven te ontdekken. Deze samenzweringen veroorzaakten, dat Cromwell zich langzamerhand alle macht toeëigende. In 1655 verdeelde hij Engeland in 13 districten en aan het hoofd van elk district plaatste hij een generaal-majoor, die bekleed werd met de hoogste krijgs- en rechterlijke macht. Elk dezer generaal-majoors had over een zekere krijgsmacht te beschikken. De onkosten, daardoor veroorzaakt, moesten de koningsgezinden dragen, doordat $^1/_{10}$ van hun inkomen als belasting geëischt werd. Een poging om voor zich en zijne nakomelingen de kroon te vermeesteren gelukte aan Cromwell niet. Hij stierf op 3 September 1658, den jaardag van de slagen bij Dunbar en Worcester.

Cromwell is zeer verschillend beoordeeld. Aan zijn godsdienstzin twijfelt niemand. Zijn ijver wordt door velen dweepzucht genoemd. Al zijn daden, vooral op politiek gebied, kunnen den toets van een Christelijke levensbeschouwing niet doorstaan. En toch is deze zeldzame man, met groote gaven, met schier ongeëvenaarde wilskracht van zeer groote beteekenis niet alleen voor het Engelsche Protestantisme, maar ook voor het Protestantisme in Europa geweest. Cromwell heeft met Gustaaf Adolf van Zweden en Prins Willem III van Oranje het Protestantisme op het vasteland van Europa gesteund, toen het zoowel in Frankrijk als Duitschland met den ondergang bedreigd werd. En in de tweede plaats vergete men niet, dat deze stoere en onverzettelijke man de schepper geweest is van de vrijheid van godsdienst in Engeland. Voor het eerst in Europa heeft Cromwell die vrijheid uitgeroepen. Dat is zijn onvergankelijke eere. Wel werd zij in Engeland niet aanstonds ten volle openbaar, want van de godsdienstvrijheid werden uitgesloten: de Roomsch-Catholieken, de Episcopalen sinds de samenzwering van 1655 en de Antitrinitariërs. [24.

Crucifix of Kruisbeeld. Een kruis met een daaraan gehecht Christus-beeld. In de VIe eeuw is een Crucifix nog zeldzaam. Aanvankelijk toch voegde men aan het kruis een attribuut van het lijden des Heeren, een rietstok, een spons of een doornenkroon toe. In het laatst van de VIe of 't begin van de VIIe eeuw hechtte men in het midden of aan den top van het kruis het door een nimbus omstraalde hoofd of een borstbeeld van Christus. Ook vindt men in plaats hiervan een lam onder of tegen het kruis aangebracht. Deze voorstelling van het „Agnus Dei" werd echter in 692 door het Concilium Quinisextum verboden en bevolen werd, dat in plaats daarvan de menschelijke gestalte van Christus aan het kruis zou worden uitgebeeld. Dit besluit werd in de Oostersche kerk nageleefd, maar in de Westersche kerk stoorde men er zich minder aan, zoodat daar nog in de Xe eeuw kruisbeelden werden aangetroffen, die deels het beeld van den Gekruisigde, deels dat van het Lam vertoonen. Bij de oudste crucifixen is het beeld voorzien van een lendedoek, die bijna het geheele lichaam bedekt, soms ook is het bekleed met een tunica; sinds de middeleeuwen stelt men

het lichaam voor met een sierlijk geplooiden lendedoek. Tot kort vóór de XIVe eeuw werd het lichaam afgebeeld als met vier nagels aan het kruis gehecht, één door elke hand en één door elken voet; na dien tijd werden er slechts drie nagels voorgesteld, doordien men de voeten over elkaar plaatste, die dan met één nagel werden doorboord. De armen werden nu eens nagenoeg horizontaal langs den dwarsbalk gespannen, dan weder ziet men de armen schuin, bijna vertikaal omhoog loopen. Sinds de Xe eeuw omgaf men het hoofd des Verlossers met een nimbus of stralenkrans, later kwam daarvoor een koningskroon, en sinds de XIVe eeuw een doornenkroon in de plaats. In de Westersche kerk stelde men den Heiland meest levend, in de Oostersche kerk als gestorven voor. De realistische voorstelling maakte gaandeweg voor een meer ideale plaats.

De kruisarmen liet men dikwijls eindigen in medaillons, waarin voorstellingen waren aangebracht: nu eens van de zon en de maan als een heenwijzing naar de drie-urige duisternis, een voorstelling die in het Westen zeer geliefd was; een ander maal van de evangelisten of hun attributen.

Wordt het Crucifix uitgebreid tot een groep met Maria aan de rechter- en Johannes aan de linkerhand, dan draagt deze den naam van Calvariënberg. Hij wordt dan symbolisch zóó geplaatst, dat het gelaat van Christus naar het Westen is gekeerd, naar dat deel van de aarde, dat tijdens 's Heeren kruisdood nog in den nacht van het heidendom verzonken lag, maar waar Christus' kerk zich zoo heerlijk zou openbaren. [33.

Crüciger. I. *Caspar Crüciger*, Luthersch theoloog, geboren 1 Januari 1504 te Leipzig. In 1519 was hij tegenwoordig bij het beroemde Leipziger dispuut tusschen Von Karlstadt en Luther eenerzijds en dr Eck anderzijds. Hij werd toen bekend met de reformatorische gedachten. In 1521 gedurende zijn studiën in Wittenberg maakte hij van nabij kennis met de Reformatoren. In 1528 werd hij benoemd tot hoogleeraar in Wittenberg en tevens tot academie-prediker. Bij de vertaling van den Bijbel heeft hij door zijn natuurkundige kennis groote diensten bewezen. Hij nam deel aan het religiegesprek te Marburg in 1529, te Schmalkalden in 1537 en in Worms 1540. Luther achtte hem zeer hoog, ofschoon hij in alle opzichten met hem in gevoelen niet overeenstemde. Omgekeerd betoonde Crüciger zijn achting voor Luther, doordat hij de voorlezingen en preeken van Luther voor den druk gereed maakte. De zorgen tijdens den Schmalkaldischen oorlog en de moeilijkheden, aan zijn ambt verbonden, knakten zijn gezondheid. Na een langdurig lijden, dat hij met Christelijke gelatenheid droeg, stierf hij 16 November 1548. Hij werd beweend door velen, die hem liefhadden. Een van zijn dochters was gehuwd met Luthers oudsten zoon Johannes. — II. *Caspar Crüciger*, zoon van bovengenoemde, geboren 1525, was ook hoogleeraar in Wittenberg, maar werd om zijn Calvinistische gevoelens verdreven. Hij stierf in Cassel 1597. Daar heeft hij voor de leer der Gereformeerden of Calvinisten ijverig gearbeid, maar hij werd deswege door de Lutheranen genoemd: „een slechte zoon van een besten vader". — III. *Georg Crüciger*, de zoon van den zooevengenoemde, geboren te Marburg 1575, was ook de Calvinistische leer toegedaan. Hij woonde de Nationale Synode te Dordrecht bij. Hij stierf in 1636. [24

Crypto-Calvinisten. Na Luthers dood openbaarde zich onder de Lutherschen tweeërlei richting. Eenerzijds stond Melanchton met de zijnen, de Filippisten genoemd en anderzijds stonden de strenge Lutheranen Amsdorf, Flacius en Wiegand. Het bolwerk der Filippisten vond men aan de universiteiten te Wittenberg en Leipzig, het bolwerk van de strenge Lutheranen te Weimar en Jena. Het verschil tusschen beide richtingen liep voornamelijk over de verhouding der Lutherschen eenerzijds tegenover de Roomschen en anderzijds tegenover de Calvinisten. Melanchton zocht toenadering naar beide zijden. Zijn irenische natuur drong hem daartoe, maar de strenge Lutherschen wilden daarvan niets weten. De toenadering tot de Calvinisten werd hoofdzakelijk gezien bij het avondmaal en daaruit ontstond de Crypto-Calvinistische strijd (1532—1574). Joachim Westphal, predikant te Hamburg, begon Calvijns leer over het avondmaal heftig te bestrijden. Hij beweerde, dat vele Luthersche theologen in het verborgen die leer waren toegedaan. Calvijn en Bullinger antwoordden hierop. Erger werd de strijd, toen in Bremen de hofprediker Hardenberg en in Heidelberg de diaken Klebitz de Calvinistische avondmaalsleer verdedigden. Zoowel in Bremen als in Heidelberg zegevierde de Calvinistische leer. Ook in Wittenberg waren vele Crypto-Calvinisten. O.a. Peucer, de lijfarts van den keurvorst en de schoonzoon van Melanchton. Wel scheen het eerst, alsof ook daar de Calvinisten zouden zegevieren, maar de kansen keerden. Melanchton stierf en de keurvorst begon gevaar te duchten voor het Lutheranisme. Hij liet de hoofden der beweging o.a. Peucer gevangen nemen. Deze bleef 12 jaar in hechtenis. De Filippisten werden verbannen en een dankstond in de kerk benevens een gedachtenispenning verkondigde de nederlaag van het Crypto-Calvinisme in Wittenberg. [24.

Culdaeer (colidei in het Latijn, wat afgeleid is uit het Keltische ceile-de d. w. z. vriend van God). De Culdaeers waren priesters, die zich tot in de 14e eeuw staande hebben gehouden als overblijfsel van een oudkeltisch Christendom in Ierland en Schotland. Geestelijken, die zich meestal 12 in getal met een prior aan het hoofd tot een gemeenschappelijk geestelijk doel naar voorgeschreven regel verzamelden, waren er sinds de 8ste eeuw vele in Ierland en Schotland. De regelen van deze Culdaeers bevatten het volgende: het huwelijk werd toegestaan, maar de echtelijke omgang werd verboden voor den tijd van elken kerkelijken dienst. Zij werden door de gewone geestelijken zeer onderdrukt en daardoor verdwenen langzamerhand de Culdaeers. Het is onjuist deze Culdaeer te beschouwen als een voortzetting van de Iro-Schotsche kerk. [24.

Cultus is een Latijnsch woord, dat bewerking, bebouwing, verzorging, dan ook vereering, aanbidding beteekenen kan. In de moderne talen

wordt het vooral gebezigd om de officieele, de geregelde, d. i. met name de uiterlijke vereering van God (c. q. der afgoden) aan te duiden, en kan dan door *vereering* of *eeredienst* worden vertaald. In het Duitsch spreekt men van Kultusminister, minister van eeredienst. Het erkennen van God als God leidt er toe om Hem als God te vereeren. Nu heeft de Heere de wijze, waarop we Hem dienen zullen, niet aan onszelf overgelaten. Het feit, dat Hij God is en dat wij zondige menschen zijn, brengt mede, dat Hij zelf moet, doch ook alleen kan zeggen, hoe Hij van ons wil worden gediend. Terwijl dan ook het eerste gebod van de tien zegt, dat we God zullen dienen en geen ander, zegt het tweede, hoe we Hem zullen dienen, het loopt over den cultus. Het spreekt van zelf, dat de cultus in overeenstemming moet zijn met het karakter, de waardigheid, de verhevenheid die God toekomt, wanneer Hij door menschen vereerd, aangebeden wordt. Aan Israël had de Heere een eeredienst vol ceremoniën opgelegd. En de zonde van Israël is geweest, dat het ook in perioden, dat het niet de afgoden naging, doch aan Jehovah getrouw bleef, Hem toch weer anders diende, dan Hij bepaald had, b.v. door kalverdienst of offeren op de hoogten. Voor de nieuwe bedeeling heeft Christus in Joh. 4 : 23 het beginsel gegeven, dat den cultus beheerschen moet, we zullen God aanbidden in Geest en waarheid. Terwijl juist de Gereformeerde kerken ten allen tijde getracht hebben dit beginsel zooveel mogelijk in practijk te brengen, waren het m.n. de Roomsche en Grieksch-orthodoxe kerken, die in den cultus allerlei verkeerde elementen hebben binnen gehaald, vergetende, dat sinds het offer van Christus voor ceremoniën geen plaats meer is in den cultus. Eerste en tweede gebod behooren bijeen, zoo zal een zuivere leer leiden tot een zuiveren cultus, terwijl omgekeerd bederf in den cultus ook in de leer bederf brengen kan.

Allen, die een god vereeren, dus ook Heidenen, Mohammedanen, Joden hebben een cultus, een eeredienst. In sommige Heidensche religies is die zeer ingewikkeld. In het algemeen bestaat de neiging om bij een eenmaal bestaanden cultus te blijven, zoodat in tal van religies ceremoniën voorkomen, die feitelijk allen inhoud hebben verloren. In den laatsten tijd heeft men veel zorg besteed aan de bestudeering van den cultus. Zelfs zijn er geleerden, behoorende tot de godsdienst-historische school, die in den cultus de drijvende kracht zien van de of althans van sommige religies. M. n. omstreeks het begin onzer jaartelling zou dit het geval zijn geweest en het eene volk zou den „cultheros" van het andere hebben overgenomen of met de ceremoniën ook den „cultheros". Hoewel we de groote waarde van den cultus niet mogen ontkennen, zoo is o. i. toch nog nooit aangetoond, dat de cultus zoozeer het primaire, het eerste en voornaamste was, dat met of door den cultus ook de goden, die vereerd werden, overgenomen zijn of dat een bestaande cultus in een historisch persoon werd vastgelegd. [17.

Cultuur is een woord, dat afgeleid is van het Latijnsche *cultura*, hetwelk bebouwing beteekent. Het woord cultuur is vooral in de laatste tientallen van jaren zeer in gebruik gekomen, in het bijzonder in Duitschland (Kultur), dan in alle beschaafde landen. Wat onder cultuur te verstaan is, is niet gemakkelijk te zeggen. Men onderscheide cultuur van beschaving. Deze laatste ziet — gelijk ook in het woord ligt — meer op het uiterlijke, fijne vormen, goede wijze van optreden, het zich onthouden van hetgeen anderen kwetsen of hinderen zou, ziedaar wat onder beschaving wordt verstaan. Cultuur evenwel blijft niet aan de buitenzijde. Vele definities zijn gegeven, het is de vraag, of er een enkele juist is. Men gaat veiliger door te blijven bij een meer algemeene aanduiding, en zou dan cultuur kunnen omschrijven, als het bezinksel, dat is neergeslagen, overgebleven uit een worsteling op stoffelijk en geestelijk gebied en dat het eigendom is geworden van de menschen van een bepaalden tijd. Elke tijd heeft zijn eigen vraagstukken van economischen, wetenschappelijken, aesthetischen, wijsgeerigen aard. Men maakt zich druk over zekere punten, die soms in een latere periode geen belangstelling meer schijnen te kunnen trekken. Maar zulk een strijd is niet vruchteloos. Er komt iets uit voort, een min of meer harmonisch geheel, waarmee ten slotte alle menschen geheel of althans ten deele kunnen meegaan, waarmee ze allen onwillekeurig rekening houden, dat ook hun handelen tot op zekere hoogte bepaalt. Het verworvene wordt tevens ideaal. Hier zijn we dicht bij hetgeen is te verstaan onder cultuur.

Uit een en ander volgt, dat elke tijd zijn eigen cultuur heeft. Er is een geschiedenis der cultuur, ze gaat verder de tijden door. Ook elke samenlevende gemeenschap heeft haar eigen cultuur. In den tegenwoordigen tijd leven alle beschaafde of cultuurvolken internationaal samen. Al die volken hebben één cultuur, de cultuur van dezen tijd en zijn daardoor onderscheiden als cultuurvolken van de volken, die geen beteekenis hebben voor of invloed kunnen uitoefenen op het wereldgebeuren. Het moge in zekeren zin verwaten schijnen om op die volken als niet-cultuurvolken uit de hoogte neer te zien. Immers ze hebben ook een cultuur. Objectieve vergelijking is niet mogelijk, omdat men zich niet buiten eigen cultuur plaatsen kan. Toch geeft het verloop der geschiedenis, het letten op hetgeen er gebeurd is in vroeger jaren, het opmerken ook, dat bepaalde volken nu nog staan op stoffelijk en geestelijk gebied, waar andere vroeger stonden, wel het recht om te spreken van cultuur- en van niet-cultuurvolken. Dat wil niet zeggen, dat hier een absolute scheidslijn zou zijn te trekken, evenmin dat bij de niet-cultuurvolken alle cultuur ontbreekt, wel dat hun cultuur niet de hoogste is die er in een bepaalde periode bestaat. De volken, die thans feitelijk tot de niet-cultuurvolken worden gerekend, zijn zeer verschillend. Sommige hebben een periode achter den rug, dat ze tot de cultuurvolken behoorden, doch zijn niet verder gekomen, niet meegegaan, soms kwam zelfs achteruitgang. Andere volken hebben nog nooit een rol in het cultuurleven gespeeld. Het zijn de z.g. primitieve volken, die thans nog staan op het laagst ons bekende cultuurstandpunt.

Naast de algemeene cultuur, die inzonderheid in onzen tijd van zeer verbreid internationalisme van beteekenis is, staan de nationale culturen. De volken, die aan het wereldleven deel nemen, hebben toch nog een eigen leven. En de volken, die niet deelnemen aan het wereldleven, bepaald ook de niet-cultuurvolken, of de afgesloten levende vroeger tot de cultuurvolken behoorende naties, hebben alleen hun eigen cultuur. Dat eigen cultuurleven, dat mee de nationaliteit van een volk bepaalt, is voor dat volk van groote waarde, wordt door dat volk bewaard en beveiligd, soms zelfs in oorlogen verdedigd. Het zijn goederen, die niet zelden bij een ander volk geen waardeering kunnen vinden, of ook jaloersch worden begeerd. Bij de tegenwoordige cultuurvolken gaat de eigen cultuur meer en meer wijken voor de algemeene internationale.

De cultuur plaatst ons voor tal van vraagstukken. Daar hier op in te gaan, is onmogelijk. Feitelijk kan men zeggen, dat alle vraagstukken van religie, wetenschap en kunst ons met de cultuur in aanraking brengen. Over de waarde der cultuur wordt geoordeeld, naar het standpunt, dat men inneemt; de Christen zal haar waarde bepalen naar het Woord Gods. Omdat de Christenen in de wereld leven, zonder van de wereld te zijn en de cultuur het wereldleven bepaalt, is van al de vraagstukken, die met de cultuur samenhangen, voor den Christen geen zoo belangrijk, als dat naar de verhouding van Christendom en cultuur.

Het volk Israël leefde afgezonderd van de volken, het had een eigen cultuur en die stond geheel onder den invloed van zijn religie. Hetzelfde geldt van al de afgodische volken der oudheid, de religie beheerschte en bepaalde de cultuur en van botsing of conflict was geen sprake.

Bij de Grieken is dit anders geworden, omdat daar alleen in den loop der tijden naast het door de religie beheerschte leven een ander opkwam, dat een eigen karakter droeg en meer door wijsbegeerte dan door godsdienst getypeerd werd.

Zoolang het jonge Christendom zich alleen in Palestina en naaste omgeving openbaarde, kende het evenmin het vraagstuk van Christendom en cultuur. Maar anders werd het, toen het door de prediking van Paulus met de Hellenistische cultuur in aanraking kwam. Aanvankelijk waren er andere vragen om over te denken. En het zich met moeite handhavende zoo niet vervolgde Christendom hield zich van zelf op een afstand van de omringende wereld en haar cultuur. Toen evenwel rust en vrede kwamen en steeds meerderen voor het Christelijk geloof werden gewonnen, ook onder de meer vooraanstaanden, toen *moest* men zijn houding tegenover de cultuur bepalen. In het algemeen geschiedde dit op tweeërlei manier. Aan de eene zijde de richting, die in Tertullianus haar voorman vond en die alle cultuur wilde verzaken, doch ondanks zichzelf de cultuur gebruikte. Aan de andere zijde de richting, die in Clemens Alexandrinus en Origenes leidslieden had, en die de geheele cultuur wilde opnemen in het Christelijk geloof, doch door de cultuur werd meegesleept.

Feitelijk hebben die twee richtingen sinds dien tijd steeds bestaan en bestaan ze nog. Beide zijn ze eenzijdig en brengen ze gevaren. De eene richting laat de wereld over aan haar lot, zegt, dat de wereld kwaad is in zichzelf, de andere komt telkens tot wereldgelijkvormigheid, rekent niet met de zonde. Het scheen in de late oudheid en de Middeleeuwen, alsof de synthese tusschen Christendom en cultuur was gevonden. De kerk — en er was er slechts één — beheerschte de cultuur en het leven der cultuurvolken. Doch ook zoo ging het niet. Heel het leven werd in de kerk opgenomen en de kerk matigde zich gezag aan over dingen, die niet tot haar sfeer behooren, met het gevaar, dat de wereld in de kerk kwam.

Renaissance en humanisme brachten verandering. Men emancipeerde zich van de kerk en greep buiten de kerk om naar het leven der oude Grieken en Romeinen. En weer ging het verkeerd en kwam een vernieuwd heidendom, wel niet een buigen voor afgoden, maar een vereeren van den geest des heidendoms, m. n. zijn schoonheidsidealen en dit bracht mee een vervreemd raken van het Woord Gods. De reformatie nam een beter standpunt in. Ze kwam op voor de waarde van het natuurlijke leven en liet dat natuurlijke leven tot ontwikkeling komen. De kerk gaf voorlichting naar het Woord des Heeren. Hier was het gezonde beginsel, maar de reformatie is er niet in geslaagd, haar gedachten overal ingang te doen vinden. Dat kwam reeds dadelijk daardoor, dat er niet meer was één kerk, naar wier voorlichting allen wilden luisteren. En aan de andere zijde, het humanisme werkte door en er kwam ook in de Protestantsche landen een breede kring van personen, die òf in het geheel aan de kerk zich niet stoorde of haar wilde terugdringen naar het terrein van het geestelijk leven en naar haar, als ze zonder het tijdelijke leven te willen beheerschen, toch het Woord Gods voor dat leven verkondigde, niet wilde hooren.

Aanvankelijk kwam het nog niet tot een botsing, omdat nog allen tot de kerk wenschten te behooren. Anders werd het met de Aufklärung, het rationalisme. Daardoor wordt de cultuur voor goed geëmancipeerd niet slechts van de kerk, want dat mocht tot op zekere hoogte geschieden, maar van de Schrift. De emancipatie, ontvoogding, was thans bewuste secularisatie, verwereldlijking, de mensch werd gesteld op de plaats van God. Voor heteronomie kwam autonomie. De nieuwe cultuur is zelfgenoegzaam, heeft niets noodig, meent althans niets noodig te hebben. Het menschelijk verstand zal het leven bepalen. Sinds dien tijd draagt de cultuur voor goed een ander karakter, staat ze in beginsel naast, zoo niet tegenover het Christelijk geloof.

Het piëtisme drong aan op zich terugtrekken en het piëtisme van de 18e eeuw heeft volgelingen tot in onzen tijd. Maar wie zich terugtrekt, laat het Woord des Heeren niet klinken over het leven, laat toe dat de wereld buiten God blijft. Het is steeds de taak van den Christen over de cultuur te oordeelen naar het Woord Gods, haar te beinvloeden door het Woord Gods, haar verder te leiden naar de Schrift, en toch

te waken, dat hij door de Gode vijandige machten, die in de cultuur werken, niet wordt meegesleept. Dit wordt al moeilijker. Want nog steeds werkt de geest van Aufklärung en rationalisme verder. Reeds de Fransche revolutie heeft veel in het leven der volken en in het openbare leven veranderd, veel verwijderd, wat nog was naar het gebod Gods. En in de 19e eeuw heeft zich dat proces voortgezet. De wereldoorlog bracht aanmerkelijke verhaasting. In het openbare leven der volken, in het leven van kunst en wetenschap wordt thans met God en zijn Woord bijna niet meer gerekend en men kan de vraag stellen, mag nog gesproken van een Christelijke cultuur.

Het is moeilijk op die vraag een bepaald antwoord te geven, maar men ziet den tijd komen, dat het antwoord zeer zeker ontkennend zal moeten luiden. Dat ontslaat den Christen niet van zijn taak. Hij behoeft zich niet in te beelden, dat hij de verdere ontkerstening der cultuur zal kunnen tegenhouden, de Schrift zelf voorspelt ons de heerschappij van den Antichrist. Maar de Christen heeft negatief en positief te doen, wat zijn hand vindt om te doen. Negatief door te trachten de ontkerstening te stuiten, positief door te pogen een eigen sfeer te scheppen, een eigen leven, waarin het Woord Gods heerschappij voert. Dat eigen leven zal de schatten der cultuur aanvaarden, maar, na ze eerst te hebben getoetst, zal het pogen weer in het leven te roepen, wat door de Schrift wordt geëischt. [17.

Cultuurstrijd. Hieronder verstaat men gewoonlijk den strijd, dien de Pruisische regeering met de Roomsche kerk voerde van het begin der zeventiger jaren tot het midden der tachtiger jaren van de negentiende eeuw. De naam is afkomstig van Rudolf Virchow. Ook België (1878) en Frankrijk (1879) hebben een periode van cultuurstrijd gehad.

Cumming (John), geboren 1810 in het graafschap Aberdeen, beroemd prediker in Londen, in de Schotsche kerk in Crown-Court. In zijn prediking en geschriften komt sterk zijn chiliasme naar voren.

Curator, opzichter, verzorger; lid van een commissie van toezicht *(curatorium)* op een gymnasium of hoogeschool.

Curie, het geheel der regeerings-colleges en -personen, waardoor de paus zijn macht over de Roomsche kerk uitoefent; waartoe behooren: de kardinalen, prelaten, advocaten, procuratoren enz.

Curtenius (Petrus), geboren 1716 te Amsterdam, bezocht de Latijnsche school en het Athenaeum aldaar en studeerde te Leiden onder Schultens en Taco en Joh. v. d. Hemert, candidaat 1739 en werd in hetzelfde jaar predikant te Durgerdam. In 1741 ging hij naar Deventer, in 1746 naar Gouda. In 1754 werd hij benoemd tot hoogleeraar aan het Athenaeum te Amsterdam, welk ambt hij aanvaardde met een Latijnsche rede over „het heilige boek, als de eenige bron der ware wijsheid". In hetzelfde jaar 1754 werd hij beroepen tot predikant te Amsterdam. Hij overleed 1789 te Loenen. Curtenius behoorde tot de gematigde Coccejaansche richting, hij stond in hoog aanzien niet alleen om zijn kennis, doch ook om zijn vroomheid. De meest bekende werken van Curtenius zijn: *De zwaarste plaatsen der brieven van Paulus,* 4 dln. (1766—1777), behandelende de brieven aan de Romeinen, Corinthiërs, Galaten, Efeziërs, Filippensen, Colossensen, Thessalonicensen, Timotheus en de Hebreeën; *Mozes' testament en lied* (1755); *Der Ephezeren geluk* (1770). Na zijn dood verscheen: *Leerredenen over den Heidelbergschen Katechismus,* 4 dln. (1790—1793.) [17.

Cusch, juister Koesj, wordt in de profetische geschriften enkele malen naast Egypte genoemd. De Statenvertaling noemt het Moorenland. Geheel juist is dat niet, want, al waren de inwoners donkerder van gelaatskleur dan de Egyptenaren, negers waren ze niet. Het land, niet geheel identisch met wat de classieke schrijvers Ethiopië noemen, valt voor een groot deel samen met het huidige Nubië. In pl.m. 2000 v. Chr. aan Egypte onderworpen, heeft het sinds dien den invloed der Egyptische beschaving ondergaan. Toen Egypte na 1009 v. Chr. steeds meer tot machteloosheid verviel, slaagden de Koesjulen er in een onafhankelijk rijk te stichten met de hoofdstad Napata (aan den Nijl tusschen de 3de en 4de waterval, nu Meráwi). Sinds dien drongen ze steeds verder in het Nijldal door, totdat ze pl.m. 750 v. Chr. onder Piarchi geheel Egypte aan zich onderwierpen. Ze zetten toen de oud-Egyptische politiek voort om hun invloed ook over Palestina uit te breiden, (vgl. Joz. 18; 30 : 1—5; 31 : 1—3). In 663 v. Chr. echter drongen de Assyriërs onder Assurbanipal hen weder naar het Zuiden terug. straks gevolgd door de Perzen onder Cambyses, die hen in 525 dwongen in Meroë (ten Zuiden van de samenvloeiïng van Atbara en Nijl) een nieuwe hoofdstad te zoeken. Sinds dien bleef hun rijk een min of meer kwijnend bestaan voeren, meestal in strijd met de Ptolemeërs en de na hen komende Romeinen. In deze nadagen berustte het gezag bij de koningin-moeder, die den titel Candace voerde (vgl. Hand. 8 : 27 v.v.).

Uit andere plaatsen van het Oude Testament krijgen we intusschen den indruk, dat naar Israëls denken de Roode Zee geen aardrijkskundige grens was en dat het evenals de Assyriërs zich ook van den naam Cusch bediende tot aanduiding van een gedeelte van Zuid-Arabië. Zoo laten zich 2 Kron. 14 : 9 en 21 : 16 ongedwongen verklaren; ook het verband, waarin Cusch in Gen. 10 : 6 v.v. wordt genoemd. Voor het Cusch van Gen. 2 : 13 zie het art. *Paradijs.* Num. 12 : 1 is zeer onzeker; Ps. 7 : 1 is Cusch blijkbaar een eigennaam. [3.

Cymbaal, een muziekinstrument. De cymbalen der Hebreën waren, evenals nog onze bekkens, van koper (1 Kron. 15 : 19). Zij worden, nevens trommelen en andere instrumenten, bij openbare feesten, alsmede bij de door David verordende tempelmuziek, menigvuldig vermeld (1 Kron. 15 : 16, 28; 2 Kron. 5 : 12, 13; Ezra 3 : 10).

Assyrische cymbalist.

Isaäc da Costa (blz. 517).

Florentius Costerus (blz. 517).

Olivier Cromwell (blz. 523).

Petrus Curtenius (blz. 528).

Cynisme, een wijsgeerige school, genoemd naar de plaats van samenkomst in Athene, het gymnasium cynosarges. Omdat sommige voorstanders dezer richting onbeschaamd waren als honden, heeft men later den naam ook wel afgeleid van het Grieksche woord cynes = honden. Behalve den stichter *Antisthenes* (gestorven plm. 370 vóór Christus) behooren tot deze school de bekende *Diogenes* van Sinope en *Krates*. Voor deze mannen bestaat de deugd hierin, dat de mensch zich losmaakt van alles wat een belemmering is voor zijne vrijheid, zich onttrekt aan alle conventie en zede, d. i. aan alle voorschriften die op menschelijke inzetting berusten, gaat leven „naar de natuur" en zijn behoeften tot een minimum herleidt. De wijze en deugdzame moet de goederen des natuurlijken levens ontberen en door ontbering ze overwinnen. Om rijkdom en eer, welvaart en weelde, leven en dood bekommert de wijze zich niet.

De cynici leerden dit niet alleen in de theorie maar brachten het ook in practijk. Sommigen deden vrijwillig afstand van hun vermogen, leefden als bedelaars en sliepen 's nachts op de straat. Ze hardden zich tegen weer en wind en legden merkwaardige proeven van uithoudingsvermogen af. Diogenes, die gewoonlijk in een ton huisde, liep 's zomers in gloeiend zand en 's winters wandelde hij barrevoets door de sneeuw.

De cynici namen een onverschillige houding aan tegenover den staat. Zij voelden zich overal thuis, de wereld was hun vaderland, 't was hun hetzelfde waar ze geboren en opgevoed waren. Onverschillig stonden ze tegenover het familieleven. Hun ideaal was een communistische natuurstaat. Vrouwen en kinderen moesten gemeenschappelijk bezit zijn. Ze doofden het schaamtegevoel en bespraken allerlei dingen, die tot de nachtzijde van het leven behooren, in het openbaar. Ook de religie was hun onverschillig. De staatsgoden werden door hen niet vereerd.

In het cynisme zien we een neerslag van de reactie op het oververzadigd cultuurleven vanh te weelderig Athene. Velen walgden van de zinnelijke uitspattingen, waren het weeldeleven moe en kwamen in hun reactie tot een ontkenning van alle cultuur. Immers het cynisme richt zich niet tegen de oververzadigdheid van het cultuurleven, maar tegen de cultuur zelf. [14.

Cypres. Waarschijnlijk de ware naam van den boom, die door Luther door *den* vertaald wordt.

Immers hij komt niet alleen voor als een hooge boom, die den Libanon versiert (Jes. 60 : 13), vaak te gelijk met den ceder genoemd, (Jes. 14 : 8; Zach. 11 : 2; Hoogl. 1 : 17), maar zijn hout werd ook, evenals het cederhout, voor praalgebouwen gebruikt (1 Kon. 5 : 8; Hoogl. 1 : 17). Eveneens werd zijn hout voor het vervaardigen van lansstokken (Nahum 2 : 1) en muziekinstrumenten gebezigd, hetgeen op de dennen niet van toepassing is. De cypres behoort tot de sparreboomen, heeft een slanken pyramidalen groei (Sir. 24 : 17), gelijk aan onze Italiaansche populieren, met donkergroene naalden, wier donker aanzien hem ten allen tijde tot sieraad der graven maakte. Het hout van den cypres is zeer welriekend, hard en duurzaam; het werd ook voor den scheepsbouw gebruikt, waarom men meent te kunnen aannemen, dat ook het hout van Noachs arke (Gen. 6 : 14), welks Hebreeuwsche naam bijkans gelijkluidend is met cypres, cypressenhout is. De cypres behoort in het Oosten te huis, ook in de landen van Zuid-Europa, en is een sieraad voor tuinen en parken.

Tak van een cypres.

Cyprianus (Thascius Caecilius), werd waarschijnlijk in het begin van de derde eeuw te Carthago, uit aanzienlijke heidensche ouders, geboren. Hij vestigde zich, na een wetenschappelijke opleiding genoten te hebben, in zijne geboorteplaats als rhetor, en had zich reeds een goeden naam verworven, toen hij ongeveer 245 tot het Christendom overging. Reeds spoedig na zijnen doop werd hij tot diaken gekozen, in 246 tot presbyter, en in 247 door den wil des volks tot bisschop van Carthago verheven. Als een trouwe herder heeft hij voor zijne gemeente gezorgd. In het bijzonder heeft hij veel gedaan voor het herstel van de diep gezonken kerkelijke tucht. Toen de vervolging van Decius plotseling losbrak, vielen velen af van het Christelijk geloof. Ook Cyprianus werd bedreigd, en ter nauwernood redde hij zijn leven door de vlucht. Dit gaf zijnen vijanden aanleiding hem van lafheid en ontrouw te beschuldigen, maar hij verdedigde zich dat hij op goddelijke aanwijzing, om de gemeente te sparen, Carthago had verlaten. Tijdens zijne afwezigheid trachtte hij de gemeente te verzorgen door brieven en raadgevingen. Na zijn terugkeer ontstond groote strijd over de boete. Het grootste deel van de afgevallenen (lapsi) begeerde, kort na het eindigen der vervolging, wederopname in de gemeente, en de martelaars en de confessoren (die in weerwil van de foltering standvastig in de vervolging gebleven waren) maakten van hun oud recht, om hen, die in zonde gevallen waren, weder aan de genade der kerk aan te bevelen, gebruik, om ook bemiddelend in te treden voor hen, die afgevallen waren van het geloof. Cypria-

nus ontkende dit recht der confessoren niet, maar wilde dat de vergadering der bisschoppen beslissen moest over de aanwezigheid van berouw en over de wederopname. Stelden de confessoren dat de Geest in hen sprak, Cyprianus oordeelde dat de Geest niet werkte zonder de goddelijke wet en de kerkelijke orde. „De kerk", zoo leerde hij, „is gebouwd op de bisschoppen, en heel de handeling der kerk geschiedt door hen." Zoo ontstond een scheuring. Tijdens Cyprianus' afwezigheid van Carthago, tijdens de vervolging, had de presbyter Novatus een zekeren Felicissimus tot diaken gewijd. Fortunatus werd de bisschop dezer partij. De groep, waarvan deze mannen de leidslieden waren, wilden een zachte boetepractijk, zonder bisschoppelijke beslissing. Doch toen Cyprianus in 251 teruggekeerd was, riep hij eene synode te Carthago bijeen, en deze besliste, dat de libellatici (die, zonder dat zij geofferd hadden, in de vervolging van de overheid libellen of attesten hadden overgelegd, dat zij aan het bevel der overheid om te offeren hadden voldaan) eerst na oprecht berouw, en zij die geofferd hadden eerst in doodsnood mochten worden opgenomen, en dat de afgevallen presbyters moesten afgezet worden. Felicissimus werd geëxcommuniceerd.

In den Novatiaanschen strijd te Rome, waarin Novatianus de strengere boetepractijk verdedigde, en wel hen, die een doodzonde hadden begaan, maar niet de lapsi (die afgevallen waren van het geloof) wilde toelaten, wijl God alleen den zoodanigen vergeeft, en die de haeretici alleen door herdoop in de kerk wilde opnemen, koos Cyprianus partij voor Rome's bisschop, Cornelius, die evenals Cyprianus het recht der bisschoppen over de wederopneming der gevallenen wilde handhaven, en die bewerkte dat Novatianus door een synode werd uitgesloten uit de kerkgemeenschap (251).

In den strijd over den ketterdoop verschilde Cyprianus van den bisschop van Rome, Stefanus. Stefanus verklaarde den doop, in kettersche gemeenschappen bediend, voor geldig, indien hij maar overeenkomstig de instelling, in den naam van Christus of in den naam der Drieëenheid was bediend. Alleen legde hij de zoodanigen, bij overkomst tot de kerk, de handen op. Cyprianus ontkende de wettigheid van den ketterdoop, en doopte hen, die door scheurmakers of ketters gedoopt waren, alsof ze niet gedoopt waren, voor de eerste maal. Hierin stemde Cyprianus overeen met zijn leermeester Tertullianus, maar week hierdoor af van het gevoelen, dat in de kerk van den beginne algemeen geheerscht had. In dezen strijd verdedigde Rome's bisschop de verhevenheid van Rome's stoel boven de andere bisschoppen, terwijl Cyprianus zich stelde op het standpunt dat alle bisschoppen gelijk zijn.

In de vervolging onder Valerianus (254—60), waarin vele geestelijken vielen, eischte de Romeinsche Proconsul Paternus, dat Cyprianus aan de goden zou offeren. Cyprianus weigerde, en werd deswege naar Curubis verbannen (September 257). Van hier uit zond hij aan zijn gemeente brieven van raad en troost. Kort hierop werd hij in zijn landhuis geïnterneerd en 14 September 258 door het zwaard gedood.

De geschriften van Cyprianus kunnen onderscheiden worden in verhandelingen en brieven. De verhandelingen, over het algemeen niet omvangrijk, zijn gelegenheidsgeschriften, waarvan wel het meest bekende is: *De catholicae ecclesiae unitate* (de eenheid van de algemeene kerk). De 81 brieven, die nog overgebleven zijn, zijn een gewichtige bron voor de kennis van de historie van de kerk uit dien tijd.

De beteekenis van Cyprianus is vooral hierin gelegen, 1° dat hij de gedachte van de eenheid der kerk heeft uitgewerkt, dat buiten de kerk, de moeder der geloovigen, die zoowel de reinen als de onreinen in zich opneemt, geen zaligheid is (extra ecclesiam nulla salus). Er is één kerk, welke zich openbaart in een menigte van kerken, evenals de zon wel vele stralen heeft, maar slechts één licht, en de boom wel vele takken, maar slechts één stam en wortel (de un. eccl. 5). 2°. Deze eenheid rust op de eenheid der bisschoppen. De bisschop, al wordt hij door de gemeente gekozen, ontvangt zijne macht rechtstreeks van God. De bisschoppen zijn dispensatores Dei et Christi, zij staan in plaats van God en zijn alleen van God afhankelijk. De gedachte van de organisatie van het Romeinsche rijk, waarbij de stadhouders enz. door den keizer benoemd worden, en in alles aan dezen verantwoordelijkheid schuldig zijn, heeft op deze theorie invloed geoefend. De bisschop is de poort tot het ambt. De ouderlingen en diakenen staan geheel onder den bisschop. De bisschop heeft de macht om te binden en te ontbinden. Eerst als de bisschop het teeken van berouw heeft goedgekeurd, kunnen de gevallenen tot de gemeente toegelaten worden. De bisschop is het hoofd der gemeente. In zijn handen berust het finantiëel beheer en de verzorging der armen. Hij is de alleenheerscher over de geestelijkheid, de vertegenwoordiger van Christus. De sleutel van leer, bestuur en tucht is in zijn hand. Zoo werd door Cyprianus' invloed, die als raadgever in de Westersche kerk groot was, het ambt souverein. [32.

Cyprus. (In het Oude Testament Kittim). Cyprus (1 Macc. 15 : 23), thans: Kibris, een bergachtig eiland, behoorende tot Aziatisch Turkije, vroeger aan Venus toegewijd, in de Middellandsche zee, 10 mijlen ten Westen van de Syrische en 12 mijlen ten Zuiden der Klein-Aziatische kusten. Onder de veelvuldige voortbrengselen behooren wijn, olie, koren, fruit, honig, verschillende metalen, ook koper, aes cyprium genoemd, vele edelgesteenten enz. Door zijn bijzonder gunstige ligging voor den handel worden er aan de kunsten vele groote zeesteden gevonden, als Lapethus, Salamis, Citium, Amathus, Pafos. Het aantal inwoners was vroeger meer dan een millioen, later slechts 70.000. De oorspronkelijke bevolking stamde af van Kittim of Chittim; later vestigden zich hier ook Grieken. De bewoners werden van verwijfdheid, weelde en wellust beschuldigd. Ten jare 57 v. Chr. werd dit eiland een Romeinsche provincie. Het was het vaderland van den leviet Joses (Hand. 4 : 36) en van den ouden discipel Mnason (Hand. 21 : 16). Het Christendom werd hier door leden van de Christelijke gemeente van Jeruzalem, die bij de

eerste vervolging vluchtten, verkondigd (Hand. 11 : 19); Paulus vond hier het eerste arbeidsveld voor zijn zendingswerkzaamheid (Hand. 13 : 4), hetwelk hij echter later niet meer bezocht. Hij voer het eiland voorbij, toen hij gevangen naar Rome werd gebracht (Hand. 27 : 4).

Gedurende de kruistochten was Cyprus een Christelijk koninkrijk. In 1571 viel het in de handen der Turken. Sinds Engeland het eiland onder zijn zorg heeft is het langzaam vooruitgegaan. In 1901 had het al weder 237.000 inwoners.

Cyrene was de door de Thereërs in het jaar 63 v. Chr. gebouwde hoofdstad van Cyrenaïca of van Pentapolis, een landschap thans de plateau van Barka genoemd, die het Oostelijk gedeelte uitmaakt van het Turksche Ejalet Tripolis. Zij lag in een zeer bekoorlijke streek aan de bron Cyre, 2 mijlen zuidwaarts van de kusten der Middellandsche Zee. Haar aanzienlijke ruïnen treft men aan bij het dorp Grennek. Naast Carthago was de stad de meest prachtige en rijke handelsstad van Noord-Afrika en een zetel van kunsten en wetenschappen. Onder de Ptolemeussen maakten de Joden een vierde deel der inwoners uit en hadden met de anderen dezelfde rechten. In Jeruzalem waren zoovele Joden van Cyrene, dat zij daar een eigene synagoge hadden (Hand. 2 : 10; 6 : 9); onder hen was Simon van Cyrene (Matth. 27 : 32; Marc. 15 : 21; Luc. 23 : 26). Vele Cyreners werden Christenen (Hand. 11 : 20). Het Christendom kwam reeds in den apostolischen tijd van uit Beneden-Egypte naar Cyrene; en Lucius van Cyrene (Hand. 13 : 1) moet daar de eerste bisschop zijn geweest.

Cyrenius, in het Grieksch Kurènios, is de Romein *Publius Sulpicius Quirinius*, een man, die het onder keizer Augustus tot aanzienlijke ambten heeft gebracht. Waarschijnlijk omstreeks 10 v. Chr. was hij belast met een tijdelijk militair oppercommando in Syrië; van Syrië uit werden ook de militaire zaken van het Oostelijk deel van Klein-Azië beheerd en geleid. Zoo heeft Quirinius den oorlog tegen de Homonadensen, ten Noorden van het gebergte Taurus, gevoerd en voor den keizer van Rome gewonnen. Een inscriptie, in 1912/13 in Antiochië in Pisidië gevonden, bewijst dat hij, wat wel als erkenning van zijn verdiensten in dezen oorlog zal zijn bedoeld, eere-magistraat van die stad is gemaakt.

Tijdens het vervullen van zijn opdracht in Syrië, d. i. „terwijl Cyrenius landvoogd over Syrië was" viel ook in Palestina de „beschrijving" of registratie waarvan Lucas gewaagt (hoofdstuk 2 : 1). Dat hij in dit verband Cyrenius noemt, zal wel zijn omdat deze landvoogd, al was het Joodsche land toen nog niet tot een Romeinsche provincie gemaakt, toch op ééne of andere wijze zijn invloed heeft laten gelden.

Na den dood van Herodes den Groote, in 4 v. Chr. werd Quirinius opnieuw landvoogd van Syrië. Toen Herodes' zoon Archelaüs in 6 n. Chr. verbannen werd, liet Quirinius een „beschrijving" houden, d. i. een registreering tot invoering van het Romeinsche belastingstelsel in het toen bij het Romeinsche rijk als provincie gevoegde gebied van Samaria en Judea. Deze „beschrijving" gaf aanleiding tot den opstand van Judas den Galileër (Hand. 5 : 37) door Flavius Josephus Judas Gauloniet genoemd.

Quirinius huwde in 2 v. Chr. met de zeer rijke Aemilia Lepida, en leefde na 8 of 9 n. Chr. als ambteloos burger te Rome waar hij in 21 n. Chr. stierf. [27.

Cyrillus. I. *Cyrillus van Jeruzalem*, geboren omstreeks 315, gestorven 386; kerkleeraar, die van de Eusebiaansche partij tot de Niceensche overging. Reeds vroeger bestreed hij den strengen Ariaan Acacius. Zijn 23 catechesen, waarin de kerkleer populair wordt behandeld, zijn een der beste bronnen voor onze kennis der kerkelijke onderwijzing in de vierde eeuw. In dogmatisch opzicht zijn de 5 mystagogische reden het meest belangrijk. [30.

II. *Cyrillus*, patriarch van Alexandrië, geboren op het einde der vierde eeuw, overleden 444; bekend door zijn hartstochtelijk optreden tegen Nestorius en door zijn monofysietische richting. Hij verdedigde ten aanzien van Maria de uitdrukking Theotekos (moeder Gods). [30.

III. *Cyrillus Lukaris*, waarschijnlijk in 1572 op Creta geboren, een merkwaardig man, die pogingen heeft aangewend om toenadering te zoeken tusschen de Oostersche kerk en de Gereformeerde kerken. Hij had op jeugdigen leeftijd al een grooten dorst naar kennis. Tot 1583 bleef hij op Creta, dat destijds Venetiaansch gebied was. Daarna ging hij naar Venetië en Padua, kwam in Genève en werd in Litauen rector van een school in Ostrog. Op zijn reis had hij reeds veel neiging gevoeld tot het Protestantisme. Na zijn terugkeer ontving hij de priesterwijding en het ambt van archimandriet. Na den dood van den leeraar Meletius werd Cyrillus diens opvolger (1602—1621). Hij bleef gedurig zinnen op reformatie van zijn kerk. Veel correspondentie onderhield hij met buitenlandsche godgeleerden o. a. met den aartsbisschop Abbot van Canterbury. Een van de gevolgen dezer correspondentie was, dat Cyrillus den Codex Alexandrinus, die heden nog in het Britsche Museum bewaard wordt, aan koning Jacobus I van Engeland ten geschenke gaf. In 1621 werd Cyrillus patriarch van Constantinopel en toen begon de ellende in zijn leven. De Turksche regeering, die voor geld alles veil had, en de Jezuïeten, door Fransche gezanten geholpen, deden alle moeite, om de Oostersche kerk met de Westersche te vereenigen; maar dit wilde Cyrillus niet, die gesteund werd door de Engelsche en Hollandsche gezanten. De strijd werd al feller voor Cyrillus.

In 1627 liet hij door een Griekschen priester een drukpers uit Engeland naar Constantinopel voeren. De Jezuïeten wisten te bewerken, dat deze drukpers door de Janitsaren vernield werd. Men toonde hier namelijk een in Engeland uitgegeven geschrift van Cyrillus, waarin deze de Drieëenheid tegenover Joden en Mohammedanen verdedigde. Nu werd het al te erg. Een Turksche priester verdedigde het recht van elk Christen om zijn geloof te vindiceeren, en de Engelsche gezant trad zoo met kracht op, dat Cyrillus winnaar bleef en de Jezuïeten bijna allen Constantinopel moesten verlaten.

In 1629 gaf Cyrillus een geloofsbelijdenis uit, in het Latijn geschreven en in Genève gedrukt.

Daarin kwam de veelzeggende uitdrukking voor omtrent den Heiligen Geest, dat Hij is *uit den Vader en door den Zoon*. Daarenboven stonden er artikelen in over de verkiezing, de rechtvaardiging door het geloof, de leer der twee sacramenten. Ook werd er de beeldendienst in bestreden. Toen velen aan de echtheid van deze belijdenis niet geloofden, liet Cyrillus haar in Genève in het Grieksch zetten en drukken (1633). In 1636 bekende Cyrillus aan de Geneefsche hoogleeraren zijn liefde voor de leer der Gereformeerden. Nu richtten zich aller oogen op den patriarch. Sommigen bewonderden hem, maar anderen openbaarden hun haat. Toen Sultan Murad in 1638 een oorlog tegen de Perzen begon te voeren, kwam het oude sprookje weer boven, dat Cyrillus trachtte de Kozakken afkeerig te maken van den Sultan. Murad geloofde het sprookje. Hij veroordeelde Cyrillus ter dood. Cyrillus werd in een boot gesleurd, geworgd en in de zee geworpen. Vrienden vonden zijn lijk, begroeven hem op een eiland, vanwaar hij 10 jaren later met luister werd weggehaald, om met kerkelijke eer begraven te worden. Zoo is dan de poging van dezen geleerden en vrijmoedigen man, om de Oostersche kerk nader te brengen tot de Gereformeerde kerken, mislukt. Na zijn dood viel zijn gansche werk in duigen. De Jezuïeten togen weer Constantinopel binnen en de Grieken trachtten op hun Synoden zich zooveel mogelijk te zuiveren van de beschuldiging, dat zij neiging tot de Gereformeerde leer hadden. [24.

Cyrillus en Methodius. Deze mannen worden de apostelen der Slaven genoemd. Deze Slaven hadden zich in de 6e—8e eeuw verspreid over het Balkanschiereiland en zij waren van Thessalonica uit tot het Christendom geroepen. Daar werden omstreeks 800 n. Chr. de Slavische broeders *Constantinus* (later Cyrillus genoemd) en *Methodius* geboren. De begaafde oudere broeder Cyrillus begaf zich naar Constantinopel, werd daar een vriend van Photius, ontving den bijnaam van „de filosoof" en ging in een klooster. Toen in 860 de Chazaren, een Tatarische volksstam, tusschen de Zwarte zee en de Wolga zich gevestigd hadden, vroegen deze aan keizer Michael III om een missionaris. De keizer zond Cyrillus. Deze predikte onder dien stam met grooten zegen. Hij liet de Chazaren hun gewoonten behouden. Spoedig keerde hij onder hen terug en leerde aan die Slaven een alfabet, opdat zij iets van de Christelijke litteratuur zouden kunnen genieten. Toen kwam er een tweede roeping. Rastislav, die de stichter was van een groot Moravisch rijk, wilde de Moraviërs, ofschoon zij door de Duitschers reeds bekend waren geworden met het Christendom, op politiek en kerkelijk gebied van deze vrijhouden en hij verzocht daarom den keizer te Constantinopel om Christelijke predikers. Deze zond Cyrillus en Methodius tot hen in 863. (Vandaar dat de Moraviërs in 1863 het duizendjarig jubileum vierden van hun apostelen). Deze richtten een seminarie op voor jongelieden, die zich wilden wijden aan den dienst des Heeren, zij predikten in de Slavische taal, verspreidden Slavische lectuur en oefenden den godsdienst geheel en al in de Slavische taal. Het gevolg van dezen arbeid was, dat de Duitsche priesters, die daar al arbeidden, naar hun land terugkeeren moesten. Om de Moraviërs voor de Westersche kerk niet geheel en al te verliezen, noodigde paus Nicolaas I de beide apostelen uit, naar Rome te komen. Ze gingen daarheen in 868 en de nieuwe paus Hadrianus II vormde met hen een zelfstandige Slavische kerkelijke provincie, Pannonië genoemd. Constantinus voelde zijn krachten minder worden, hij zag, dat zijn einde naderde en ging daarom in een klooster te Rome. Daar heeft hij eigenlijk eerst den monnikennaam Cyrillus aangenomen. Hij stierf in 869. Methodius werd nu, nadat hij trouw aan den Roomschen stoel beloofd had, aartsbisschop van Pannonië, maar de Duitsche bisschoppen van Salzburg en Passau klaagden over hem bij paus Johannes VIII en Swatopluk, den opvolger van Rastislav. Methodius werd weder naar Rome geroepen en daar verdedigde hij zijn nationaal-Slavische handelwijze. Hij overtuigde den paus van de rechtvaardigheid en de doelmatigheid van zijn optreden. Met een pauselijken aanbevelingsbrief en met een Duitsch suffagraanbisschop, Wiching, keerde hij naar Swatopluk terug. De suffagraanbisschop nam echter Swatopluk zoo tegen Methodius in, dat deze den ban over Swatopluk moest uitspreken en het geheele land met een interdict tuchtigde. Wanneer Methodius gestorven is, weet men niet met zekerheid te zeggen. De opgaven varieeren tusschen 881 en 900. Na zijn dood werden alle Slavische priesters verjaagd. Deze brachten de Slavische Bijbels en de liturgie naar de Bulgaren en van daar gingen zij later naar de Russen. De Russen vieren gedachtenis op 26 Februari aangaande Cyrillus en op 18 April aangaande Methodius. Na een uitspraak van het heilige Synode in 1863 viert de Russische kerk het feest van beide apostelen op 23 Mei. Op 18 April 1885 vierde de Russische kerk het gedenkfeest aan den dood van Methodius. In 1380 heeft de Westersche kerk de beide apostelen ook heilig verklaard. [24.

Cyrus, in den Bijbel Kores genoemd, was de eerste groote veroveraar van Indo-europeesche afkomst, de grondvester van het Perzische wereldrijk. Dit volgde o.a. op het Nieuw-Babylonische rijk, dat op zijn beurt, sinds de verwoesting van Ninive, samen met Medië erfgenaam was geworden van het groote Assyrische rijk.

Toen Cyrus optrad, werd de naam Perzen gedragen door een aantal Iranische stammen, woonachtig in het Zuid-Oostelijk gedeelte van de Zagros-bergen ten Noorden van de Perzische golf. Zij waren landbouwers en herders, en stonden niet op een hoogen trap van ontwikkeling. In politiek opzicht stonden ze onder de opperhoogheid der met hen verwante Meden, die ten Noorden en Noordwesten van hen woonden. In den godsdienst waren zij evenals de Meden volgelingen van Zoroaster. Deze had omstreeks 1000 v. C. verkondigd de leer van een goeden god, Ahoera-mazda („Heer der wijsheid") met een aantal helpers (een soort engelen) en den Geest van het kwaad, Ahriman, het hoofd van een leger van booze geesten.

Een der Perzische stammen, Ansjan genoemd, was georganiseerd als een klein koninkrijk, en

werd omstreeks 550 v. C. geregeerd door Cyrus, zoon en opvolger van Cambyses I. Hij wist ook de andere Perzische stammen onder zijn scepter te vereenigen tot een volk. Hierop kwam hij in verzet tegen de heerschappij der Meden, wier koning Astyages zijn grootvader van moederszijde was. Uit de Perzische boerenbevolking formeerde hij een leger, dat vooral door zijn boogschutters en zijn ruiters beroemd werd. Hiermede versloeg hij binnen drie jaren Astyages, waarna hij het Medische gebied aan zich onderwierp (549 v. C.). Zoo waren Medië en Perzië tot één rijk vereenigd.

Cyrus ging echter uit op niets minder dan de stichting van een nieuw wereldrijk. De voornaamste staten, verontrust door de successen van den nieuwen veroveraar, verbonden zich onderling om hem weerstand te bieden. Het dichtst bij gelegen Babylonië, dat zoowel ten Noorden als ten Oosten door de nieuw opkomende macht bedreigd werd, waagde het niet, een aanvallende houding aan te nemen. Koning Nabonidus bepaalde zich ertoe, zijn zoon met een leger naar de Noordergrens te zenden. Cyrus liet Babylonië voorloopig met rust, maar wierp zich met volle kracht op Lydië, een Klein-Aziatisch rijk, welks koning Croesus de hoofdpersoon was in de anti-Perzische combinatie. Nog in hetzelfde jaar (546 v. C.) werden Croesus' legers verslagen en zijn hoofdstad Sardis ingenomen. Cyrus was nu meester over bijna geheel Klein-Azië. De geschiedenis der eerstvolgende jaren is ons niet nauwkeurig bekend, maar zeker is, dat hij zich vervolgens weer naar het Oosten heeft gewend en in 539 v. C. Babel heeft veroverd.

Ruim tien jaar later (528 v. C.) sneuvelde hij in den strijd tegen de nomaden in Noordoostelijk Iran. Hij werd begraven te Pasargadae, door hem tot hoofdstad van Perzië verheven. Bij zijn dood omvatte het Perzische rijk geheel Westelijk Azië en drie jaar later (525) werd ook Egypte nog veroverd door zijn zoon Cambyses.

Voor de heilige geschiedenis is Cyrus van groote beteekenis geworden, doordat hij na de verovering van Babylonië aan de daar in ballingschap verkeerende Joden vergunde, naar hun land terug te keeren. Hierom wordt hij reeds in de profetie aangewezen als des HEEREN gezalfde (Jes. 45 : 1), d. w. z. degene, die door Hem is geroepen en aangesteld tot het volbrengen van Zijn werk: de volkeren aan zich te onderwerpen, opdat de Joden zouden kunnen terugkeeren, en Jeruzalem en de tempel herbouwd zouden worden (Jes. 44 : 28; 45 : 1—7; 41 : 2—6; 41 : 25).

Inderdaad gaf Cyrus aan de Joden niet enkel de vrijheid om terug te keeren, maar gaf hij ook bevel tot den herbouw van den tempel (2 Kron. 36 : 23; Ezra 1 : 2; 5 : 13; 6 : 3); met bepaling, dat zoowel de bouw als de officieele cultus uit de staatsinkomsten zouden worden bestreden (Ezra 6 : 4, 8 v.). Hij beschouwde den te Jeruzalem weer op te richten tempel dus als één van de heiligdommen van zijn rijk. Ook de tempelvaten, die Nebucadnezar naar Babel had gebracht, gaf hij terug (Ezra 1 : 7 v.v.; 6 : 5).

In dit alles was Cyrus, naar het profetisch woord, instrument des HEEREN, die hem daartoe bewoog (vgl. Ezra 1 : 1). Er is ook sprake van, dat Cyrus den HEERE aanroept (Jes. 41 : 25; Ezra 1 : 2). Toch geven deze uitdrukkingen ons geen grond, Cyrus als een geloovig vereerder van den waren God te beschouwen. Hij was aanhanger van den Perzischen godsdienst, vereerder van Ahoera-mazda. Cyrus liet echter, evenals de Perzische koningen over het algemeen, aan de verschillende volkeren, die onder zijn scepter vereenigd waren, een groote mate van vrijheid, en streefde er naar, hen door een tegemoetkomende houding, ook tegenover hun godsdienstige gevoelens, met zijn heerschappij te verzoenen. Zoo wordt hij in de Babylonische inscripties geëerd als hersteller van den verwaarloosden Babylonischen cultus en als vereerder van den Babylonischen hoofdgod Mardoek. In dien zelfden zin zal dan ook zijn gebruiken van den naam van Israëls God zijn te verstaan. Hiermede is niet de mogelijkheid ontkend, dat hij voor Israëls godsdienst een bijzondere sympathie heeft gevoeld. Althans tot het monotheïsme (wat natuurlijk nog niet hetzelfde is als de dienst van den waren God) naderde de vereering van Ahoera-mazda veel dichter dan de andere Heidensche religies. Voorts kan de spoed, dien hij in de vrijlating der Joden betrachtte, mede veroorzaakt zijn doordat de Joden hem van den aanvang af met sympathie zijn tegemoet getreden en als bevrijder hebben begroet. Ook een invloed van bovengenoemde profetieën behoeft hier niet te worden buitengesloten. [4.

D.

Daad, doen. I. Van *God en Christus.* Daar God een levende God is, spreekt Hij tot ons niet alleen door *woorden,* maar nog duidelijker door *daden,* door de openbaringen van zijn almachtige, heilige liefde. Zij zijn verschrikkelijk voor zijn vijanden, troostrijk voor zijn volk (Deut. 4 : 34). Als de grootste, meest wonderbare daad Gods en als het krachtigst onderpand voor de toekomstige verlossing, wordt meermalen de redding uit den ijzeren oven van Egypte genoemd (Ps. 77 : 16; Exod. 15 : 1). De wonderen van Jezus worden zijn heerlijke daden of werken genoemd (Luc. 13 : 17; 24 : 19; Matth. 11 : 23; 20 : 21; 13 : 54; Marc. 6 : 2). In Nazareth kon Hij geen enkele kracht doen, omdat Hij er geen geloof vond (vs. 5, 6). God trekt zijn hand terug bij het ongeloof der menschen. Het *doen Gods,* de bron van alle bijzondere daden, is zijn geheele handelwijze jegens wereld en menschen, vooral de zegeningen, die Hij verspreidt, de betrekkingen, waarin Hij tot de zijnen staat (1 Kron. 17 : 18; Ps. 9 : 12; 28 : 5; 66 : 5; 73 : 28; 105 : 1; Jes. 12 : 4). Al zijn doen is waarheid en recht zijn zijn wegen. Dit belijdt zelfs de Heidensche Nebukadnezar na zijn verootmoediging (Dan. 4 : 34). Gods handelwijze is een groot, een aaneengeschakeld wonder. — II. Van goede en kwade daden der menschen (Hand. 19 : 11; Ezra 6 : 11; 7 : 26; 2 Cor. 7 : 11; Deut. 8 : 18; 2 Kon. 8 : 4). Van wonderen door menschen gedaan in Jezus' naam (Matth. 7 : 22; Marc. 9 : 39). — III. Hij (de dader) zal zalig zijn *in zijn doen* (Jac. 1 : 25). Jacobus zegt hier niet: *door* de werken of *uit* het doen en *ter wille* van dat doen, maar *in* het doen der godgevallige werken zal de mensch zalig zijn, aldus dit doen is reeds een deel van zijn zaligheid. Somtijds wordt er de geheele levenswijze eens menschen door uitgedrukt, maar dan ook wel het woord *weg* gebruikt (Jes. 65 : 7; Ezech. 9 : 10; Job. 34 : 11; Ps. 10 : 5; 46 : 14; Jer. 17 : 10; Hos. 4 : 9).

Dächsel (Karl August), geboren in 1818, predikant in Silezië is de vervaardiger geweest van een Bijbelverklaring in 7 deelen (1862—1880), welke zich onderscheidde door den vorm. Deze verklaring was namelijk een doorloopende parafrase van de Heilige Schrift. In het Nederlandsch werd deze Bijbelverklaring allereerst bewerkt door Ds F. P. L. C. van Lingen in 8 deelen. Bij den tekst van Dächsel werden vele gedeelten verklaring opgenomen van theologen uit Duitschland en Nederland. De tweede uitgave, waarvan echter slechts het Oude Testament verscheen, werd bezorgd door Ds H. van Griethuyzen. Deze uitgave onderscheidde zich van de eerste, dat ze meer in Calvinistischen geest bearbeid werd. [24.

Dadaïsme. Ontstaan in Amerika. Grondlegger Francis Picabia, 1915. Het vond uitbreiding onder revolutionaire intellectueelen. Met het woord „dada", dat in 1916 het wachtwoord werd, wil men aanduiden iets dat men liefkoost, een speelpop, een afgodje, of iets dergelijks. Het Dadaïsme neemt tegenover alles een negatieve stelling in. Het verwerpt al het positieve en verheft den twijfel tot dogma. Het proclameert het bedrog van de moraal, de religie, de kunst en de wijsbegeerte. Het wijst af alles wat tot heden als waarheid zich heeft aangediend. Het wil vrijmaking van elke theorie. Het wil in alles het natuurlijk spel van de menschelijke activiteit vrij maken van alle gezag. Het moet daarom leiden tot verwerping van moraal, religie en allen bestaanden kunstvorm. In de literatuur laat het zich gaan, in frazen, klanken zonder dieperen zin. In de schilderkunst geeft men grillige combinatie van lijnen en beelden met vreemde symboliek. In het Dadaïsme is aan het woord een melancholisch impressionisme, dat zich uit in de grootst mogelijke vrijheid, en gepaard gaat met wat men genoemd heeft het bolsjewisme van den geest. [28.

Dadelpalm. Wanneer in de Heilige Schrift van palmboomen wordt gesproken, wordt daarmede menigmaal de dadelpalm (phoenix dactylifera, Linn.) bedoeld (Hebreeuwsch tamar). Zoo Exod. 15 : 27; Num. 33 : 9; Lev. 23 : 40; Richt. 4 : 5; Neh. 8 : 15; Ps. 92 : 13; Hoogl. 7 : 7 vlg.; Joël 1 : 12. De dadelpalm groeide in Palestina, vooral in eenige streken, waar het zeer warm was, zoo in de omgeving van Jericho, dat daarom de Palmenstad heette (Deut. 34 : 3; 2 Kron. 28 : 15), aan de Doode Zee, aan het meer van Tiberias. Dat de dadelpalm wel op Joodsche munten als symbool van Palestina voorkomt, bewijst, dat

Een tist dadels.

hij in Kanaän veelvuldig voorkwam. De palm wordt doorgaans 10—20, een enkele maal zelfs 50 M. hoog, kan zeer oud worden en heeft een rechtopgaanden stam, omgeven door de overblijfsels der afgevallen bladeren. De stam draagt een kroon van 40—60 bladeren van pl.m. 3 M. lengte. De dadels zijn in den nazomer of in den herfst rijp, zitten als druiven bij elkander. Ze hebben ongeveer den vorm en de grootte van pruimen en zijn lichtgeel, rood of bruin van kleur. Men eet ze versch of gedroogd. Ook wordt er dadelwijn uit geperst. Van de takken maakten de Joden op het loofhuttenfeest hutten (Luc. 23 : 40; Neh. 8 : 15). Ook werden de takken gezwaaid ter verwelkoming (vgl. Joh. 12 : 13; Openb. 7 : 9). Nog steeds is de dadel in verschillende streken om de Middellandsche Zee een zeer belangrijk voedsel. In Palestina komt thans de dadelpalm niet zoo veel meer voor. Het Hebreeuwsche *Tamar* = dadelpalm was een veel voorkomende vrouwennaam. Ook in de beeldspraak der Schrift komt, hetgeen zeer begrijpelijk is, de schoone en gewaardeerde dadelpalm herhaaldelijk voor. Men zie Hoogl. 7 : 7, maar ook Jes. 9 : 13 en 19 : 15, waar tak, dadelpalmtak is, een beeld van de aanzienlijken, en Ps. 92 : 13. De wanden van den tempel waren met palmboomen versierd (1 Kon. 6 : 29, 32, 35 en 2 Kron. 3 : 5; Ezech. 40 : 16 enz.), hier is de palmboom wel symbool van vreugde en overwinning. [17.

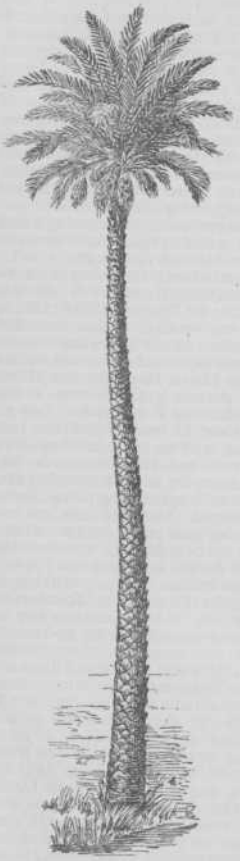

Dadelpalm.

Daemonen. Dit van oorsprong Grieksche woord komt in onze Staten-Vertaling niet voor. De Septuaginta of Grieksche vertaling der zeventigen van het Oude Testament, heeft het maar weinig, en dan als vertaling van verschillende Hebreeuwsche woorden. Doch in het Grieksche Nieuwe Testament wordt het woord, in onderscheiden vorm, veelvuldig gebruikt. De wezens, er door aangeduid, heeten *geest* (Luc. 9 : 39), *onreine geest* (Matth. 10 : 1), *booze geest* (Luc. 7 : 21), *geest van eenen onreinen duivel* (Luc. 4 : 33), *duivelen* (Lev. 17 : 7), *Satan* (Job 1 : 6), *verzoeker* (Matth. 4 : 3), *Baäl-Zebub* (II Kon. 1 : 2, 6), of *Beëlzebul* (Matth. 12 : 24), *oude slang* (Openb. 12 : 9), *booze* (Matth. 6 : 13), *overheden, machten, geweldhebbers der wereld, geestelijke boosheden* (Ef. 6 : 12; Col. 2 : 15) enz. Volgens de Heilige Schrift zijn zij *geschapen* wezens (Col. 1 : 16; Openb. 4 : 11), die ook na hun afval geheel afhankelijk zijn gebleven van den Heere, zelfs bij al hun verkeerde woelen en zoeken (Job 1 : 12; 2 : 6; Zach. 3 : 2; Luc. 8 : 31, 32; Marc. 1 : 25; Hand. 16 : 18; Rom. 16 : 20; Openb. 20 : 2, 7, 10; Matth. 25 : 41). Het zijn *geestelijke*, onlichamelijke wezens (Ef. 6 : 12; vgl. Luc. 24 : 39), die *oorspronkelijk goede* geesten waren (II Petr. 2 : 4; Jud. : 6; Joh. 8 : 44) maar reeds spoedig na hunne schepping, en na de schepping van den mensch, zich tegen God gekeerd hebben, en *zondig geworden* zijn (Gen. 3; II Cor. 11 : 3; Openb. 12 : 9). Hun *afval is volstrekt*, zoodat zij geheel verdorven zijn, en niets dan vijandschap tegen God, en wat mensch en schepsel verderft, bedoelen en zoeken, en nooit tot bekeering komen, noch verlossing erlangen (Matth. 25 : 41; Hebr. 2 : 16). De zonde of boosheid heeft zich in hen als verpersoonlijkt (Matth. 6 : 13). Wanneer zij tegen hun wil hun slachtoffer moeten verlaten, trachten zij dat nog zooveel kwaad te doen, als hun maar mogelijk is (Luc. 4 : 35). En ook al heeft de draak een duizend jaren gebonden in den afgrond moeten zitten, blijkt hij daardoor niet tot bezinning en bekeering gekomen, maar veeleer tot heftiger woede geprikkeld, zoodat hij, weer losgelaten, als met dubbele kracht het verlorene tracht in te halen (Openb. 20 : 2, 7, 8). Zij, en speciaal hun overste of hoofd, zijn *de bron van alle zonde* in de wereld (Gen. 3; Joh. 8 : 44; Openb. 12 : 9) en aanstichters ook van alle menschelijke zonde (Matth. 6 : 9; Joh. 13 : 2; I Kron. 21 : 1; I Petr. 5 : 8). Hun *aantal is groot* (Marc. 5 : 5; Openb. 12 : 4) en zij vormen, naar de voorstelling der Heilige Schrift, een *rijk* (Matth. 12 : 26), dat de macht of het machtsgebied der duisternis heet (Col. 1 : 13), in nauw verband met de lucht staat (Ef. 2 : 2) en heerschappij over de geheele wereld uitoefent (Luc. 4 : 6; Joh. 12 : 31; II Cor. 4 : 4; Openb. 13 : 4). Hun hoofd draagt den naam van *overste der wereld* (Joh. 14 : 30), overste der duivelen (Matth. 7 : 34), Beëlzebul (Matth. 12 : 24), den duivel (Matth. 25 : 41), Satan (Matth. 4 : 10), draak (Openb. 12 : 3) en andere namen (Openb. 12 : 9; II Cor. 4 : 4). De andere daemonen heeten zijn engelen (Matth. 25 : 41; Openb. 12 : 7 en 9). Hunne organisatie en macht blijken ook uit hunne namen: *de overheden en de machten, de geweldhebbers der wereld dezer duisternis; de geestelijke boosheden in de lucht* (Col. 2 : 15;

Ef. 6 : 12). Zij *leven gaarne in gemeenschap* (Marc. 5 : 9; Luc. 11 : 26), *vreezen voor opsluiting in den afgrond* (Luc. 8 : 31), houden zich *liefst op in woestenijen* (Luc. 11 : 24; Matth. 4 : 1; Jes. 13 : 21; 34 : 14), zullen aan het einde der eeuwen allen gezamenlijk, met hun hoofd, en met alle goddeloozen, voor eeuwig *geworpen worden in den poel des vuurs* (Openb. 19 : 10; 20 : 15; Matth. 25 : 41).

In het Oude Testament wordt nog niet veel over de daemonen gesproken. Zij treden daar op in Gen. 3, en verleiden den mensch tot zonde. In Lev. 17 : 7, Deut. 32 : 17 e. a. wordt gesproken van het offeren aan duivelen, en in Jes. 13 : 21 en 34 : 14 van het verblijven van duivelen in verwoeste plaatsen en woestenijen, tenzij daar alleen wilde dieren bedoeld worden. Saul heet verschrikt te worden door een boozen geest (I Sam. 16 : 14). Een leugengeest treedt voor God, om Achabs profeten te willen overreden (I Kon. 22 : 21, 22). Satan komt in de vergadering van de kinderen Gods, en stelt zich met hen voor 's Heeren aangezicht, om den Heere tegen Job op te hitsen (Job 1 : 6 v.v.; 2 : 3). Hij port David aan, het volk te tellen (I Kron. 21 : 1), stelt zich voor het aangezicht van den Engel des Heeren, om den hoogepriester Jozua aan te klagen (Zach. 3 : 1), komt wellicht voor in Dan. 10 : 13, en zal ook spreken in I Sam. 28 : 15 v.v. Maar eerst in het Nieuwe Testament wordt veel over de daemonen en hunne verderfelijke werkingen, en hunne aanvankelijke en finale nederlaag door den Heere Christus, gesproken.

Men heeft de toeneming van het spreken bij Israël over daemonen en daemonische werkingen willen toeschrijven aan invloeden van Babyloniërs, Perzen, Egyptenaars, Grieken. Nu is wel waar, dat het geloof aan booze geesten algemeen was, en is. Zelfs het ongeloof, dat zulk geloof voor enkel bijgeloof verklaart, en als zoodanig bespot, openbaart soms in zijn meest drieste adepten zijn innerlijke vrees voor een boosaardig schimmenrijk of machtsgebied, dat al maar uit is op der menschen ongeluk, en zijn vernielende werking aankondigt door getal of voorval, en waartegen men zich moet zoeken te wapenen met allerlei fetisch. Maar tegen de voorstelling van dergelijken invloed pleit het principiëel ander karakter van de openbaring der Heilige Schrift over de daemonen. *Zij zijn schepselen Gods*, aan Hem geheel onderworpen, en hebben geen van Hem onafhankelijk en zelfstandig bestaan en rijk. In de tweede plaats is het *door hun zondigen opstand tegen hun Schepper, dat zij duivelen zijn geworden*, en zijn mensch en wereld aan hunne heerschappij onderworpen door en om 's menschen afval van God. Hier is het dus het *zedelijk kwaad van de zonde tegen God*, dat alles beheerscht. Ten derde draagt het spreken over de daemonen in de Heilige Schrift daarom ook zulk een *heilig-ernstig karakter*. Het is in haar bij dat spreken steeds alles zoo eenvoudig, onopgesmukt, zonder dwaasheid en zucht om vertoon te maken. Eindelijk wordt *de daemonische heerschappij ten laatste volkomen vernietigd*, en zij geworpen in den poel des vuurs.

Maar God heeft met de Nieuwe bedeeling en in het Nieuwe Testament niet alleen duidelijker en rijker openbaring gegeven over zichzelven en zijn verlossingswerk, doch ook over de daemonen en hun verderf. Daarbij traden de duivel en zijn engelen te krachtiger op, naarmate de verschijning van den Heere Christus, Die de werken des duivels verbreken zou (I Joh. 3 : 8), naderbij kwam, en toen de Zone Gods eindelijk als mensch geboren was, en zijn verlossingswerk ging volvoeren. [7.

Dag. Dit woord heeft èn in het dagelijksche leven èn in den Bijbel verschillende beteekenissen. Vooreerst wordt het gebruikt in den zin van etmaal (Gen. 7 : 4, 17 en 24; 8 : 6, 10 en 12; 50 : 3; Ex. 16 : 29, enz.) en stelt dan den tijd voor, die er verloopt tusschen twee opvolgende hoogste standen der zon. Dit tijdsverloop wordt verdeeld in 24 uren of 86400 seconden en zulk een dag van 24 uren heet zonnedag. In de sterrenkunde is bovendien sprake van een sterredag, die 3 minuten 56 seconden korter is dan een zonnedag en bijgevolg slechts 86164 seconden duurt. De lengte van een sterredag komt nagenoeg overeen met den tijd, waarin de aarde eene wenteling om hare as volbrengt.

In de tweede plaats bezigt men dag in tegenstelling van nacht (Gen. 1 : 5*a* en 18; 31 : 40; Ex. 24 : 18; Ps. 19 : 3; 78 : 14; 121 : 6; 136 : 8; Joh. 11 : 9, enz.) en verstaat er dan door den tijd, gedurende welken de zon boven den horizon staat of die er verloopt tusschen op- en ondergang der zon. Den 21sten Maart en den 23sten September komt de zon 's morgens om 6 uur op en gaat 's avonds om 6 uur onder; dag en nacht duren dan ieder 12 uren. Den 21sten Juni gaat de zon in ons land op te 3 uur 45 minuten en gaat onder te 8 uur 15 minuten; de dag duurt dan 16½ uur en de nacht slechts 7½ uur, we hebben dan den langsten dag. Den 21sten December daarentegen komt de zon op om 8 uur 15 minuten en gaat reeds om 3 uur 45 minuten onder; we hebben dan den kortsten dag en deze heeft dus slechts een duur van 7½ uur. Onder den evenaar hebben dag en nacht steeds denzelfden duur van 12 uren; op Spitsbergen duurt de langste dag 134 etmalen en aan de polen is het 6 maanden achtereen dag en 6 maanden nacht.

In de derde plaats wordt het woord dag vaak gebezigd voor een tijdruimte van niet bepaalden, soms zeer langen duur; zoo b.v. Jer. 30 : 7, 46 : 10, Ezech. 29 : 21, Zef. 1. Zoo ook in uitdrukkingen als dag der wraak (Jes. 34 : 10; Jer. 46 : 10), dag des verderfs (Jer. 46 : 21), dag der verbolgenheid (Spr. 11 : 4), dag des heils (Jes. 49 : 8), dag der kleine dingen (Zach. 4 : 10), jaar en dag, op den ouden dag, e. a.

De Israëlieten rekenden de dagen van den ondergang der zon tot den volgenden ondergang en verdeelden elk etmaal in avond of nacht en in morgen of eigenlijken dag. Den nacht verdeelden ze in twee stukken n.l. voor en na middernacht. Zeer gewoon was een verdeeling van den nacht in 3, later, evenals bij de Romeinen, in 4 nachtwaken. Het einde van den nacht of het aanbreken van den dag werd (de tijd van) het hanengekraai genoemd (Marc. 13 : 35), wijl de haan dan als 't ware den

morgenstond aankondigde. Na de ballingschap werd de dag steeds in 12 uren verdeeld en de nacht insgelijks. Wijl nu Palestina op het Noordelijk halfrond en nog tamelijk ver van den evenaar, gemiddeld op 32° Noorderbreedte, gelegen is, zoo verloopt er in den zomer, evenals bij ons, tusschen den opgang en den ondergang der zon veel meer tijd dan tusschen ondergang en opkomst, m.a.w. de dagen zijn dan langer dan de nachten. Hieruit volgt dat dan ook bij de Israëlieten ieder der 12 uren van den dag langer duurde dan ieder der 12 uren van den nacht. Zoo kwam b.v. op het Pinksterfeest, dat in de derde maand, Siwan, midden in den zomer gevierd werd, de zon reeds te 5 ure op en ging om 7 uur onder; de dag bevatte dus 14 van onze uren. Wijl de Joden echter dat tijdsverloop in 12 uren verdeelden, zoo was ieder van hun uren gelijk aan 1 uur en 10 minuten. En omdat zij van de opkomst der zon af begonnen te tellen, kwam de derde ure van den dag (Hand. 2 : 15) op het Pinksterfeest overeen met 8 uur plus 30 minuten, dat is half 9 in den morgen volgens onzen tijd.

Een groep van 7 dagen werd week genoemd; de laatste dag der week was de rustdag of sabbath. Overigens hadden de weekdagen geen afzonderlijke namen. Ook bij Egyptenaren en Arabieren, zelfs bij Chineezen en Peruanen vinden we de week; Grieken en Romeinen kenden haar echter niet. Eigenlijk waren bij de Israëlieten drie soorten van weken in zwang, te weten: weken van 7 dagen die met den sabbath eindigden; weken van 7 jaren die besloten werden met het sabbathjaar, in welk laatste jaar het land niet bebouwd werd; en eindelijk weken van zevenmaal 7 jaren, die gevolgd werden door het jubeljaar, waarin ieder tot zijne bezittingen moest wederkeeren (Ex. 20 : 8—11; Ex. 23 : 10 en 11; Lev. 25 : 8—13). De beide laatste weken werden echter door de kinderen Israëls zeer slecht in acht genomen.

Een zonnejaar van 365 of 366 dagen hadden de Joden niet; hun jaar bestond uit 12 maanden, deels van 29, deels van 30 dagen. Aangezien er nu van nieuwe maan tot nieuwe maan 29 dagen 12 uren en 44 minuten verloopen, zoo telde het Hebreeuwsche maanjaar 354 dagen 8 uur 48 minuten, dus bijna 11 dagen te weinig. Daarom werd er, nu eens om de 3 jaar en dan eens elke 2 jaar een dertiende maand in het jaar ingeschoven; deze maand, die dan op de twaalfde maand volgde, droeg na de ballingschap den naam van Weadar of tweede Adar. Zij werd niet bij het jaar gevoegd, indien na de 12de maand de gerst op het land zoo ver was, dat men er op kon rekenen dat de gerst na ongeveer 14 dagen rijp zou wezen. Deze regeling had haren grond hierin, dat op den 15den der eerste maand het feest der ongezuurde brooden moest plaats hebben (Lev. 23 : 6), waarop een garf der eerstelingen van den oogst tot den priester gebracht werd (Lev. 23 : 10). Het kerkelijke jaar der Israëlieten ving aan in het voorjaar, in de maand Abib of in het laatst van onze maand Maart (Ex. 12 : 2; 13 : 4). Het begin van het burgerlijk jaar viel in den herfst, in de zevende maand, d. i. in onze maand September (Ex. 23 : 16; 34 : 22). Later, ongeveer sedert 600 v. Chr. begon dit jaar ook in de lente. Een bepaald tijdstip, van waar de jaren geteld werden, hadden de Israëlieten niet; zij rekenden hunne jaren van den uittocht uit Egypte of van een andere belangrijke gebeurtenis af. In de laatste eeuwen van hun volksbestaan telden zij de jaren vooral af van 't begin der ballingschap. Thans rekenen zij van af de schepping: op den 13den September 1920 begon hun jaar 5681.

Gewoonlijk werden de maanden door ranggetallen aangewezen; sommige hadden echter ook afzonderlijke namen, zooals Abib (de eerste maand), Ziw (de tweede maand), Etanim (de zevende maand) en Bul (de achtste maand). Na de zeventigjarige ballingschap namen de Joden de Babylonische namen der maanden over; de eerste heette Nisan (ongeveer onze April), de twaalfde Adar. De verschijning der nieuwe maan werd met trompetgeschal en brandoffers feestelijk gevierd (Num. 10 : 10; 28 : 11—14; Ps. 81 : 4). Het is zeer waarschijnlijk dat de tijdrekening door de Israëlieten was opgedragen aan bepaalde personen uit den stam van Issaschar. En hoewel men niet kan beweren, dat zij zonnejaar en maanjaar volkomen in overeenstemming wisten te brengen — wat trouwens ook niet mogelijk is —, zoo hadden zij het toch hierin veel verder gebracht dan de Grieken voor den tijd van Perikles en dan de Romeinen voor den tijd van Julius Caesar.

De Israëlieten onderscheidden slechts 2 jaargetijden; hun winter of de regentijd (October—April) begon met den vroegen regen (in October en November) en eindigde met den spaden of laten regen (in Maart en begin April). Het overige gedeelte van het jaar (April—October) was hun zomer of droge tijd, gedurende welken het over dag zeer heet was, maar des nachts gevoelig koud kon zijn. [31.

Dag des Heeren. Onder de benaming *dag des Heeren* werd reeds door de profeten des Ouden Testaments een dag verstaan, die in bijzondere betrekking tot God stond. Meestal wordt er door de profeten onder verstaan de dag van het Goddelijk gericht, wanneer sommige volken of de gansche menschheid door Gods oordeelen bezocht zullen worden (Jes. 2 : 12; 7 : 17; 10 : 3; 13 : 9; 32 : 5; 34 : 8; 6 : 2; Jer. 17 : 18; 46 : 10, 21; 50 : 27, 31; Ezech. 7 : 7; 22 : 4; 30 : 3; Joël 2 : 1, 11; Amos 5 : 18; Micha 7 : 4; Zef. 1 : 14; 2 : 3; Mal. 3 : 2; 4 : 1, 5).

In het Nieuwe Testament heet *de jongste dag*, de dag van het aangekondigde wereldgericht, „de dag des Heeren" (1 Thess. 5 : 2, 4; 2 Petr. 3 : 10) of ook „de dag van Christus" (1 Cor. 1 : 8; 2 Cor. 1 : 14; Fil. 1 : 6, 10), „de groote dag" (Jud. : 6) of ook alleen „de dag" (2 Cor. 3 : 13; Hebr. 10 : 25; 1 Thess. 5 : 4; 1 Petr. 3 : 12).

Onder *den dag des Heeren* wordt in Openb. 1 : 10 de *rustdag of eerste dag der week* verstaan, welke dag toen reeds bijzonder aan den dienst des Heeren gewijd schijnt geweest te zijn; omdat men op dien dag aan de opstanding van Jezus Christus dacht (Hand. 23 : 7; 1 Cor. 16 : 2). [24.

Dageraad. Hij ontstaat door het licht der opgaande zon, hetwelk de lagere luchtmassa doorbreekt, zoodat het ons naar de gesteldheid der lucht rood of roodachtig geel toeschijnt. Deze laatste kleur, die het oog na de duisternis van den nacht zoo zeer bekoort, is in de Heilige Schrift het beeld van het aangezicht des Heeren, dat zich weder genadig keert tot zijn volk, dat zich heeft bekeerd na den nacht der bezoekingen, die over hetzelve gekomen zijn (Hos. 6 : 3; Jes. 8 : 20; 58 : 8). — Vleugelen van den dageraad (Ps. 139 : 9) zijn het beeld van de snelle beweging over de *lengte* en *breedte* der gansche aarde, terwijl in vs. 8 de richting in de *hoogte*, in den hemel, en in de *diepte*, onder de aarde voorafgaat. Met de voor het eerst zich opheffende wimpers van het ontwakend oog vergelijkt Job de eerste stralen der opgaande zon, die de schepping verlichten (Job 3 : 9).

Dagloon, daglooner. In de Heilige Schrift, zoowel het Oude als het Nieuwe Testament, is niet alleen sprake van slaven (dienstknechten) maar ook van arbeiders, die zich bij den dag verhuurden (Deut. 24 : 14; Levit. 19 : 13; Matth. 20 : 2). Hun loon moest hun vóór zonsondergang worden ter hand gesteld. Zij deelden in de vruchten van het jubeljaar. De onderdrukking van den daglooner werd streng gestraft. Als een arme broeder zich om schuld in dienst had begeven, moest hij als daglooner behandeld worden, en in het 7e jaar mocht hij vrij uit gaan. Indien hij echter blijven wilde bij zijn heer, werd zijn oor doorboord tegen de deurpost (Deut. 15 : 12). Over de hoegrootheid van het dagloon in ouden tijd staan ons weinig gegevens ten dienste. Uit de gelijkenis van de dienstknechten (Matth. 20) vinden we gesproken van een penning des daags; dit zal ongeveer een waarde geweest zijn van 30 à 40 cent in onze munt. [28.

Dagobert I, koning der Franken, zoon van Clotarius II, geboren in het jaar 602, werd gedurende het leven van zijn vader koning van Austrasië (622). Hij stierf in 638, slechts 36 jaar oud, aan dysenterie en werd begraven in de abdij St. Denis. Gedurende zijn korte leven begonnen de oorlogen van de Franken met de Friezen. Om het Christendom onder de Friezen te brengen stichtte hij in Utrecht een kapel (630), welke hij onder toezicht stelde van den bisschop van Keulen, Kunibert. Toch is er van Utrecht met het oog op de kerstening der Friezen niet veel kracht uitgegaan. De Keulsche bisschop schijnt zich ook niet zeer over de Utrechtsche St. Thomaskapel bekommerd te hebben, want, na 40 jaar bestaan te hebben, werd de kapel door Radboud geheel verwoest. De meeste kracht van het Christendom is in die dagen uitgegaan van Eligius, goudsmid aan het hof der Frankische vorsten. Toen in den oorlog, dien Dagobert met de Friezen voerde, duizenden gevangen werden gemaakt en naar Frankrijk werden gevoerd, om als slaven te worden verkocht, kocht Eligius geheele scharen los, en gaf hun verlof naar hun land terug te keeren, wanneer zij het Christendom omhelsden. [24.

Dagon was de hoofdgod der Filistijnen, had (Richt. 16 : 23 v.v.) een tempel in Gaza, ook in Asdod (1 Sam. 5; 1 Macc. 10 : 82—85). Of er ook een in Gath en Ekron was, weten we niet. Dat hij ook buiten Filistea werd aangebeden bewijst het voorkomen van een plaats Beth (= huis van) Dagon zoowel in Juda als in Aser (Joz. 15 : 41; 19 : 27). Wijl hij langs de geheele zeekust van Palestina werd vereerd, ziet men in hem gewoonlijk een vischgod. Uit 1 Sam. 5 blijkt, dat het Dagonbeeld van Asdod hoofd en armen had. Of het onderstuk in vischvorm uitliep, hangt af van de vraag, of we vs. 4 aldus moeten herstellen: „slechts zijn visch(-vorm) was op hem gebleven", dan wel of we hier moeten lezen: „slechts zijn romp was op hem gebleven". In het eerste geval — dat nog steeds waarschijnlijk is — heeft Dagon het hoofd en bovenlijf van een mensch gehad, waarschijnlijk met visschen in de beide vrijstaande armen, en den romp van een visch. Dat hij een oorspronkelijke Filistijnsche god was, is onwaarschijnlijk. De naam is zuiver Semitisch. Zij, die hem voor een korengod houden, identificeeren hem met den Oostsemitischen god Dagon.

De Dagonstempel te Gaza (Richt 16 : 23 v.v.) bestond waarschijnlijk uit drie deelen: het donkere vertrek met het beeld; een diepe portiek, rustend op twee houten zuilen, staande op platte steenen; en een open voorhof. In deze laatstgenoemde werd Simson gebracht, waar hij gezien kon worden zoowel door de Filistijnsche vorsten, die in de schaduw van de portiek zaten, als door het volk, dat op het tempeldak vergaderd was. Onder het voorwendsel in de schaduw te willen uitrusten, liet Simson zich naar de beide houten zuilen brengen, die hij nu met bovenmenschelijke kracht van hun steenen onderstukken duwde, waardoor het dak vanzelf moest instorten. [3.

Dagorde. Opdat in den dienst des heiligdoms niets aan menschelijke willekeur zou overgelaten worden, was men gewoon dagelijks de verschillende werkzaamheden der priesters door het lot te verdeelen. Dat was de dagorde. [24.

Dagreis beteekent gewoonlijk *den weg, die op een dag afgelegd werd* (Luc. 2 : 44). Als lengtemaat is een dagreis zeer onbepaald, want het was een groot onderscheid, of sterke mannen in de kracht des levens een dag reisden, dan wel vrouwen met kinderen. Daarenboven was er onderscheid in den weg zelven. De eene weg was gemakkelijk te bewandelen, de andere zeer moeilijk en daarom langzaam. In doorsnee genomen rekende men de Bijbelsche dagreizen op $3^1/_2$ Duitsche mijlen. [24.

Dak. De daken in Palestina waren en zijn ook nu nog door den regel vlak, hoewel niet altijd gelijk, omdat de onderscheiden vertrekken soms elk hun eigen dak hebben, waarvan het eene vertrek hooger dan het ander kan zijn. Thans hebben sommige van die kamers overwelfde daken, wat ook al voorkomt in Zuid-Italië. Naar de wet moest het dak een „leuning" hebben (Deut. 22 : 8), opdat men daar niet af zou vallen, waardoor bloedschuld zoude komen over den bewoner. Daarvoor bestond ten allen tijde gevaar omdat men zooveel op het dak verkeerde. De daken liepen een weinig af naar den rand om het kostbaar regenwater langs de dakgoten op te vangen in de regenbakken. Zij waren maar zelden met

leien, steenen of tegels gedekt, noch minder met hout, doch bestonden veeleer uit een laag van leem, vermengd met kalk en stroo, of uit een laag aarde over rijshout, welke goed vastgestampt waterdicht kan zijn; zoo kan er sprake zijn van „gras op de daken, hetwelk verdort" (Ps. 129:6). Het dak was de plaats eener woning waar men veel verkeerde: om uit te rusten; des zomers om te slapen; tot een vertrouwelijk gesprek; om zijn klachten uit te storten; tot het gebed of ook om daar zijn familiefeesten te vieren. Allerlei huiselijke bezigheden werden hier verricht, b.v. men wiesch zich aldaar; daar werd soms het vlas bereid (2 Sam. 11:2; Jes. 15:3; Zef. 1:5; Hand. 10:9; Joz. 2:6). Wilde men iets in het openbaar doen of daaraan ruchtbaarheid geven, dan werd dit op het dak ten aanschouwe van wie maar wilde gedaan (2 Sam. 16:22); vandaar kon men tot het volk spreken (Matth. 10:26). Gewoonlijk leidden twee trappen naar het dak; een van buiten af, de ander van binnen uit. Op het dak bouwde men ook gaarne een „opperkamer" voor de gasten (2 Kon. 4:10); waar men ook wel zijn dooden legde (Hand. 9:37 v.v., vgl. 1 Kon. 17:19). Op het loofhuttenfeest maakte men voor zich gaarne op het dak zijn loofhut (Neh. 8:17). [8.

Dal is de naam van een gerekte insnijding van de oppervlakte der aarde. De dalen zijn in het algemeen daar, waar de rivieren vloeien, want vooral de rivieren hebben door uitholling de dalen doen ontstaan. In verband daarmede komen de dalen voor, waar de bodem steenachtig is en het water niet opneemt, doch door den loop van het water wordt uitgeslepen. Men onderscheidt de dalen in lengte-dalen, die liggen in de richting van het gebergte en dwars-dalen, die loodrecht op de bergketen staan. Een bergland als Palestina heeft vele dalen en in verband daarmede staat het, dat de Hebreeuwsche taal verschillende woorden heeft om dal aan te duiden. Onder die woorden is er één, dat bepaald het dal als beekdal noemt en ook voor beek zelf kan worden gebruikt. Bekende dalen in Palestina en omgeving zijn: het dal of de laagte van Sinear (Gen. 11:2); het dal Schave of het dal des Konings (Gen. 14:17; 2 Sam. 18:18); het dal Achor (Joz. 7:26; Hos. 2:14); het dal bij Ai (Joz. 8:11); het dal van Ajalon (Joz. 10:12); het dal van den Libanon (Joz. 11:17; 12:7); het dal der zonen van Hinnom, ten Zuiden van Jeruzalem, dat de Oostelijke voortzetting is van het dal, dat ten Westen van Jeruzalem loopt en dat zich later met het Kedrondal vereenigt (Jer. 18:16; 2 Kon. 23:10 enz.); het Eikendal (1 Sam. 17:12); het dal der Werkmeesters (1 Kon. 4:14; Neh. 11:35); het dal van Beracha (2 Kron. 20:26); het dal van Gibeon (Jes. 38:21); het dal Dura (Dan. 3:1); het dal van Sittim (Joël 3:18). De dalen hebben in de geschiedenis van Israël meer dan eens een rol gespeeld. In de dalen is gestreden (Gen. 14:17; 1 Sam. 15:5). Daar heeft Israël gerust (Deut. 3:29). De dalen waren vruchtbaar, het koren groeide er, hun bezit werd op prijs gesteld (Deut. 8:7; 11:11; 1 Sam. 6:13; Job 21:33; Ps. 65:14; Jer. 49:4). Een enkele maal doen ze dienst bij de volbrenging van ceremoniën (Deut. 21:4 en 6). En eindelijk worden ze door de dichters in hun beeldspraak gebruikt (Ps. 23:4; Hoogl. 2:1). [17.

Dalai-Lama. Het Buddhisme drong langzaam maar zeker ook in Tibet door en ontwikkelde zich daar betrekkelijk zelfstandig. In de 7e eeuw werd het er heerschende godsdienst onder de heerschappij van Srongtsan Gampo, die zijne residentie in de later heilige stad Lhassa vestigde. Het Buddhisme nam hier den vorm aan van het Lamaïsme. Lama heeft de beteekenis van priester. Er ontstond namelijk in Tibet uit het van buiten ingekomen Buddhistisch monniken-wezen een hierarchie, waardoor zich Tibet van Indië onderscheidt. De hoogste Lama's beschouwden de wereldlijke vorsten als hunne mandatarissen en hadden dus dikwijls opperheerschappij. De Tibetaansche reformator *Tsongkapa* pl.m. 1400 stichtte de orde der gele monniken, legde dezen het coelibaat op en voerde de Monlam in, eene jaarlijks 14 dagen durende vergadering tot het gebed. De stichting dezer orde versterkte het hierarchische systeem. Daar deze gele monniken aan het coelibaat onderworpen waren, kon er van erfelijkheid geen sprake zijn. In de plaats daarvan trad de leer der incarnaties en re-incarnaties, die zich uit de leer der zielsverhuizing en die der wedergeboorten der Buddha's op zulk een wijze ontwikkelde, dat men kwam tot het aannemen eener niet onderbroken reeks van incarnaties voor bepaalde waardigheden, van een zoogenaamde *Chubilganische* opvolging, waaronder verstaan wordt, dat de ziel der hooggeplaatste priesters bij den dood overgaat in een menschelijk embryo en daardoor werd zij dan als heilige wedergeboren om de plaats in te nemen, die vroeger bekleed werd. Bij den dood der hooge waardigheidsbekleeders zocht men een kind op, dat door zijn leeftijd daarvoor in aanmerking kwam om als Buddha te fungeeren. Het werd dan meestal op 5-jarigen leeftijd ambtsdrager en bleef zulks gedurende het gansche leven. Deze keuze werd natuurlijk door de regeerende groep niet willekeurig gedaan. Bovendien bleven deze in naam van den uitverkorene de heerschappij uitoefenen. Sinds Tsongkapa zijn er twee hoogste *Lama's*, die in de hierarchie gelijkwaardig naast elkander staan en elkander dan ook wederzijds inwijden. De meest bekende dezer twee is *Dalai-Lama*, die in Lhassa zetelt. De andere is de *Tescho-Lama* of *Bogdo-Lama*, die in achter-Tibet in *Taschilhumpo* verblijf heeft. De beteekenis van den *Dalai-Lama* is echter grooter ook uit politiek oogpunt. Deze Lama-hierarchie is zeer uitgebreid. Onder de groote *Lama's* staat een raad, de *Chutuktu*, die zoo nu en dan samenkomt en een regeerende functie heeft. De wedergeborenen, de *Chubilgane* worden als levende Buddha's geëerd. Daarbij komen dan nog vele priesters, monniken, enz. Deze leven niet slechts van aalmoezen, maar laten zich ook voor hunne geestelijke diensten betalen. Ook zijn zij medicijnmeesters, bezweerders, leveranciers van amuletten enz. De kloosters zijn meestal rijk. Het Tibetaansche Buddhisme vertoont uitwendig groote overeenkomst met het Roomsch-Catholicisme. Ook heeft het een soort

doop, die kort na de geboorte bij de naamgeving wordt voltrokken, waarbij reukwerk en ook kaarsen worden gebrand. De priester leest de gebeden en het kind wordt driemalen in het water gedompeld en alzoo Buddha toegewijd. Op de uit cultuur-oogpunt betrekkelijk laagstaande en ruwe Tibetanen heeft deze uitlooper van het Buddhisme een milden invloed uitgeoefend. [6.

Dalmanutha, een plaats in de nabijheid van Magdala aan de Westkust van de Galileesche Zee, waar Jezus, na de spijziging der 4000 (Marc. 8 : 10), in de nabijheid van Dalmanutha (Matth. 15 : 39), naar de grenzen van Magdala overtrok. Plaats en naam zijn thans verdwenen.

Dalmatica. Deze behoorde tot de priesterlijke kleeding, die in het Westen er aldus uitzag. De priester droeg een tot de voeten reikend wit kleed met een gordel, *alba* geheeten. Over deze alba werd de *casula*, een gekleurd overhemd zonder armen, gedragen. Daarna kwam de *stola*, een kostbaar weefsel, dat de priester over beide schouders droeg. Over al deze kleederen droeg de bisschop de *dalmatica*, een kostbaar armkleed. [24.

Dalmatië, een bergachtig kustland ten Oosten van de Adriatische Zee, in de vroegere Romeinsche provincie Illyricum, tusschen den Titius (thans Kerka) en den Drilon (thans Drino) en landwaarts tot in het Bebische gebergte, in het meest Zuidelijke deel van Dalmatië, in Montenegro en in deelen van de landschappen Herzegowina, Bosnië en Noord-Albanië, een Romeinsche provincie sedert 119 v. Chr., maar eerst 23 v. Chr. geheel onderworpen. De voornaamste steden waren: Salona, Epidaurus, Scodra (thans Skutari), Lissus (thans Alessio) en anderen. Titus verkondigde hier het Evangelie (2 Tim. 4 : 10), in de laatste levensdagen van Paulus, die zelf (Rom. 15 : 19) slechts tot aan de grenzen gekomen was.

Dalton (Hermann), geboren te Offenbach 1833, sinds 1858 predikant bij de Duitsch Gereformeerde kerk in St. Petersburg. Hij was een uitnemend prediker en een goede herder der kleine kudde. Dalton was de stichter van de stadszending in Petersburg. Toen de Evangelische Alliantie het opnam voor de verdrukte Lutherschen in Rusland en deze tot antwoord ontving, dat de Lutherschen niet vervolgd werden, maar dat deze het volk tegen de Regeering opzetten, verdedigde Dalton de Lutherschen tegen de valsche voorstelling door Pobedonoszew, den opperprocurator der Heilige Synode in deze zaak gegeven.

Dalton heeft vele geschriften nagelaten. *Geschiedenis van de Gereformeerde kerk in Rusland*, 1865. *Bijdrage tot kennis van de geschiedenis der Evangelische kerk in Rusland*, 1887. *Johannes à Lasco*, 1881. *De Heidelbergsche Catechismus. De zeven kruiswoorden* e. a. In 1889 heeft hij zich uit zijn arbeid teruggetrokken. [24.

Damaris, d. i. de naam van een vrouw uit Athene, die door de prediking van Paulus op den Areopagus tot bekeering gekomen is, terwijl de meesten, die Paulus hoorden, spottend of onverschillig zijn prediking verwierpen (Hand. 17 : 34). Dat van degenen, die in Athene tot het geloof kwamen alleen Dionysius en Damaris genoemd worden, doet het vermoeden rijzen, dat zij een aanzienlijke vrouw geweest is. Dat zij de huisvrouw van Dionysius geweest is, is onbewijsbaar. [24.

Damascenus (Johannes), werd te Damascus geboren in het begin van de 8ste eeuw. Zijn vader Sergius was een Christelijk beambte van den Khalief Abdelmaleh. Oorspronkelijk droeg hij den naam Mansur, d. i. de verloste. Johannes schijnt ook in dienst van den Khalief gestaan te hebben. Zijn wetenschappelijke vorming heeft hij ontvangen van den Siciliaanschen monnik Kosmas. Johannes verliet zijn wereldlijke loopbaan en ging in het klooster van den heiligen Sabas bij Jeruzalem. Van daaruit streed hij in geschriften tegen de beeldstormers in Constantinopel. Hij is persoonlijk in Constantinopel geweest, om zijn stem te laten hooren tot verdediging van de beeldenvereering. Op het concilie van Constantinopel 754 (waarschijnlijk was hij toen reeds gestorven) spraken de beeldenbestrijders den vloek over hem uit. De beeldenvereerders achtten hem zeer hoog en de Grieksche kerk beschouwt Damascenus als haar laatsten kerkvader.

Damascenus was dogmaticus. Hij schreef een werk getiteld: *Uitlegging van het orthodoxe geloof*. Daarin trachtte hij de leer der orthodoxe vaderen in systeem te brengen. Iets oorspronkelijks bezat hij niet. Hij leefde, evenals de geheele Oostersche kerk, uit den schat, welke het verleden aanbood. [24.

Damaskus, van oudsher een middelpunt van handel en verkeer, waarop van alle kanten belangrijke karavaanwegen uitloopen is de hoofdstad van Syrië, gelegen in de vruchtbare vlakte, welke besproeid wordt door den van den Hermon afstroomenden Abána, die in zeven stroombeddingen het land doorvochtigt en tot een ware oase maakt. Hoewel wat de Egyptische opschriften en brieven ons omtrent Damaskus mededeelen ons iets doet vermoeden van de groote plaats, reeds vroeg door haar ingenomen, kennen we haar geschiedenis eerst van het oogenblik, dat de Arameërs (Staten-Vertaling minder juist Syriërs) zich van haar meester maken. Dan komt Damaskus met haar overjordaansche zusterstaatjes Soba, Rêchob en Maächa binnen de invloedssfeer van Israël, dat onder David zijn grenzen uitzet (2 Sam. 8 : 3—6). De stad herneemt echter, waarschijnlijk gedurende de laatste regeeringsjaren van David (pl.m. 980) hare zelfstandigheid onder Rezon (waarschijnlijk identisch met den 1 Kon. 15 : 18 genoemden Chezjon), blijkens 1 Kon. 11 : 23 oorspronkelijk een generaal van Hadadezer van Soba. Sinds dien neemt Damaskus steeds grooter plaats in onder de Palestijnsch-Syrische rijken, waartoe de tusschen Israël en Juda bestaande strijd en naijver veel hebben bijgedragen. Van hare koningen kennen we: Rezon (Chezjon), den tegenstander van Salomo (970—940 ?); diens zoon Tabrimmon (940—912 ?), omtrent wien niets naders wordt vermeld; diens zoon Benhadad I (912—873 ?), den tijdgenoot van Asa en Baësa, die zich van de geheele landstreek ten Noorden van het meer

van Gennesareth meester maakte, waardoor hij den handelsweg naar Tyrus beheerscht (1 Kon. 15 : 16 v.v.); diens zoon Benhadad II (873—845 ?), die met Achab zulk een hardnekkigen strijd heeft gevoerd (beleg van Samaria, 857, 1 Kon. 20 : 1—21 ; slag bij Afek, 856, 1 Kon. 20 : 26—34; slag bij Ramoth, 852, 1 Kon. 22 : 1—38) en in de worsteling tegen de uit het Oosten onder Salmanassar II opdringende Assyriërs aan het hoofd heeft gestaan van een groote Palestijnsch-Syrische coalitie (slag bij Karkar aan den Orontes, 852 ; veldslagen in het gebied van Hamath, 849 en 846) ; diens moordenaar en opvolger Hazaël (845—810 ?), onder wiens regeering de macht van Damaskus begint te tanen (in 842 wordt hij door Salmanassar II in zijn koningsstad belegerd, in 839 wordt zijn gebied opnieuw gesmaldeeld), hoewel het rijk nog krachtig genoeg is om over Israël zeer donkere dagen te brengen (Jorams vergeefsche aanval op Ramoth, 2 Kon. 8 : 28; verwoesting van geheel Oostjordaanland, 2 Kon. 10 : 23, Amos 1 : 3; Hazaëls tocht door Westjordaanland, 2 Kon. 12 : 17 ; 13 : 3); diens zoon Benhadad III, door de Assyriërs Mari' genoemd (810—783 ?), die Israël fijnstampt als stof (2 Kon. 13 : 7), maar in 797 zich aan Adad-nirari III van Assyrië moet onderwerpen, tengevolge waarvan Israël onder Joas weer moed grijpt en Westjordaanland wordt bevrijd (2 Kon. 13 : 25) en anderzijds Zkr, de koning van Hamath tegen hun te velde trekt. De opvolger van Benhadad III kennen we niet bij name. Slechts weten we van hem, dat hij, waarschijnlijk in 't begin zijner regeering, een poging doet om zijn zelfstandigheid te herwinnen, waarvoor Salmanassar III in 773 „naar Damaskus" gaat om deze stad weer tot gehoorzaamheid te dwingen, en dat Jerobeam II van Israël hem geheel Oostjordaanland heeft ontrukt. Zijn opvolger is Rason, die in 740 en 738 leenhulde moet bewijzen aan Teglath-Pileser IV, maar in 735 met Pekah van Israël een poging doet om met behulp van de Filistijnsche en Zuid-Fenicische steden en gesteund door Egypte en een Arabische koningin den strijd tegen Assyrië te hervatten. Hij wil Jotham van Juda dwingen zijne zijde te kiezen of anders hem vervangen door een „zoon van Tabeal" (waarschijnlijk is Tabeal = deugniet, Jes. 7 : 6, een cathijnsche vervorming van Tob-ēl of Tobi-ēl), maar vindt Jothams zoon en opvolger Achaz tegenover zich, die ondanks Jesaja's waarschuwing Teglath-Pileser IV van Assyrië te hulp roept. Deze verovert in 732 Damaskus, doodt Rason en maakt diens gebied tot een provincie van het Assyrische rijk (2 Kon. 15 : 5—9; Jes. 7 : 1 v.v.; 17 : 1 v.v.). Een opstand in 721 in bondgenootschap met Syrische steden en Samaria, leidt in 720 slechts tot nieuwe rampen.

Daarmede was Damaskus' rol als hoofdstad des rijks uitgespeeld. Jeremia noemt het (49 : 23—27) als overgegeven aan vrees en vlucht. Ezechiël spreekt er alleen in het voorbijgaan van als een stad van handel (27 : 18). Onder de Perzen beleeft het een tijd van grooten bloei. In 333 v. Chr. valt de stad door verraad in de handen van Tarmenis, den generaal van Alexander den Groote. Na den dood van deze wordt het een korten tijd de hoofdstad van Laomedons rijk, dat echter wijken moet voor dat der Seleuciden, die het krachtig opbloeiende Antiochië aan den Orontes tot hun hoofdstad maken. In 85 v. Chr. is de stad in handen van Aretas, den „koning der Arabieren" (juister : der Nabatiërs), maar in 64 v. Chr. valt ze met geheel Syrië in de handen der Romeinen. Wanneer de Nabatiërs haar opnieuw in hun macht krijgen, weten we niet. In ieder geval vinden we er in het jaar 38 van onze jaartelling een stadhouder van een hunner koningen Aretas IV (2 Cor. 11 : 32). In Nero's dagen (53—68) is ze weer in handen van de Romeinen. Onder de Romeinen en Byzantyners bleef Damaskus een bloeiende stad. In 635 kwam ze onder Mohammedanen, was van 650—750 hoofdstad van het kalefaat der Omajjadin. Damaskus is nog heden ten dage de grootste stad van Syrië met pl.m. 300.000 inwoners. [3.

Damasus, van 366—384 Roomsch bisschop. Een groot gedeelte van het volk wilde dezen bisschop niet, omdat hij tot de partij van Felix II behoord had. Ursinus werd als tegenbisschop gekozen. Damasus' partij bestormde de kerk van Ursinus. Er vielen 137 dooden. Keizer Valentinianus I verbande nu Ursinus, maar gedurende zijn regeering als bisschop had Damasus met vele tegenstanders te kampen. Damasus maakte zich verdienstelijk door de revisie van de Latijnsche Bijbelvertaling aan Hieronymus op te dragen. Ook droeg hij groote zorg voor monumentale gebouwen en liet de catacomben versieren, waarbij hij zelf vele eigengemaakte metrische inschriften aanbracht. Overigens is hij van niet veel beteekenis geweest. [24.

Damiani (Peter), geboren 1007 in Ravenna, gaf zich circa 1037 over aan overdreven ascese, waardoor hij in een reuk van heiligheid kwam. Met woord en daad bestreed deze wetenschappelijk gevormde man de zedeloosheid van de Italiaansche geestelijkheid. Hendrik III vond in hem een grooten steun voor zijn hervormingen, welke hij op de Synode van Sutri (1046) doorvoerde. Ook Hildebrand erkende den invloed van Damiani. In 1058 werd Damiani door paus Stefanus X aan het hoofd van het college van kardinalen geplaatst en door paus Nicolaas II tot gezant van Milaan benoemd. Hierna trok hij zich weder in het kloosterleven terug. Telkens bleek echter, dat zijn levensideaal : „een pausdom, dat hervormd moest worden" hem geen rust liet. Na de verkiezing van Alexander II stelde hij zich weder dienstbaar voor de belangen van de curie. Als buitengewoon gezant was hij werkzaam in Monte Casino, Florence en Clugny. In Mainz verdedigde hij het kerkelijk recht tegenover de begeerte naar echtscheiding bij Hendrik IV, en hij bracht den aartsbisschop van Mainz, die aan de zijde des keizers stond, tot bekeering. Aan het einde zijns levens geraakte hij in moeite met den paus. Hij stierf in 1072. Hij is de man geweest, die den strijd van Hildebrand voorbereid heeft. Zelf heeft hij dien strijd niet meer beleefd. [24.

Damman (Sebastiaan) werd in 1578 te Antwerpen geboren als eenige zoon van Godefridus Damman. Hij bestudeerde onder leiding van den geleerden Drusius Grieksch en Hebreeuwsch en ruilde de studie der medicijnen

voor die der godgeleerdheid in. In 1604 werd hij dienaar des Woords te Zutphen, waar hij bleef tot zijn dood. Twee malen bedankte hij later voor een roeping naar Amsterdam.

Hij was een vurig Contra-remonstrant, maar (waarschijnlijk doordat hij met sommige Remonstranten op goeden voet stond) algemeen liep over hem het praatje, dat hij onder de bekoring van Remonstrantsche en Sociniaansche wanbegrippen was geweest. Zelf schreef hij echter in een verdedigings-geschrift: „Noyt en heeft mij behaecht yet dat *Socini* was."

Hij werd een op en top kerkelijke figuur, die op tal van Geldersche Synoden verscheen, meermalen zitting kreeg in het moderamen, verschillende deputaatschappen vervulde, aan Utrecht tijdens de Remonstrantsche troebelen werd uitgeleend (1619) en zelfs ter beroemde Dordtsche Synode van 1618—19 door Gelderlands kerken werd afgevaardigd.

Toen Damman op de Synode van Dordrecht verscheen, had hij een leven, rijk aan kerkelijke ervaring, achter den rug. Geen wonder dat hij hier met Festus Hommius tot scriba der Synode gekozen werd, een functie, die hij met eere heeft bekleed. Over heel het moderamen, maar vooral over hem, dien zij als een renegaat (afvallige) beschouwden, goten de Remonstranten de fiolen van hun laster en toorn uit. Het moderamen beschikte ter Dordtsche Synode over een breede invloedssfeer en ook Damman kreeg dus een niet te miskennen macht. Zoo werd hij tot een der overzieners van de vertaling van het Nieuwe Testament benoemd. Ook werd hem opgedragen met eenige anderen 't gevoelen der Remonstranten over de vijf artikelen en hun verdere leerstellingen saam te lezen en een „staat der geschillen" op te maken. In de Commissie, die op 30 December naar 's-Gravenhage toog, om de Hoog Mogende Heeren in te lichten over 't gedrag der gedaagde Remonstranten op de Synode, had Damman mede zitting. Bij gelegenheid van de plechtige afkondiging van de Dordtsche Leerregels in de Hoofdkerk aldaar las hij de Canones voor totdat hem de adem begaf en zijn stem haar draagkracht verloor. De bekende *acta contracta*, een korte saamtrekking van de officieele acta, zijn eveneens van Damman's hand.

Ook na de Synode van Dordrecht bleef Damman nog ijverig aan tal van kerkelijke zaken deelnemen. Zoo woonde hij als scriba in 1630 een vergadering bij, welke ten doel had, maatregelen te beramen tegen den aanwas der Remonstranten. In 1634 viel hij in handen der Spanjaarden en werd hij in de vesting Gelder gevangen gezet, waaruit hij niet dan met groote moeite werd bevrijd. Daardoor kwam hij eerst op 14 Mei 1635 te Leiden aan om deel te nemen aan den hem door de Dordtsche Synode opgedragen herzienings-arbeid van de vertaling van het Nieuwe Testament. Als een gebroken man, dank zij de van de Spanjaarden ondervonden bejegeningen, keerde Damman in Zutphen terug. Hier overleed hij in December 1640. Zijn levensspreuk was: „De Godzaligheid is tot alle dingen nut."

Enkele geschriften zijn van Damman's hand verschenen. In het veel-bewogen kerkelijk leven van zijn tijd nam deze dienaar des Woords een niet-onbelangrijke plaats in. [18.

Dammim (1 Sam. 17 : 1) is een plaats, die juister genoemd wordt *Efes-Dammim*, tusschen Socho en Aseka, vermeld als legerplaats der Filistijnen. Het is de tegenwoordige ruïne *Damûm*, 1½ uur ten Noord-Oosten van Socho. Dezelfde plaats wordt later als *Pas-Dammim* in den Hebreeuwschen tekst (1 Kron. 12 : 13) genoemd als de plaats, waar later David met de Filistijnen gestreden heeft.

Damp. In letterlijken zin komt dit woord voor in Gen. 2 : 6. In Jac. 4 : 14 wordt het gebruikt als beeld van het leven; vaak wordt hij genoemd in onderscheiding van den regen met andere verschijnselen der natuur: Hij doet dampen opklimmen van het einde der aarde; Hij maakt de bliksemen met den regen; Hij brengt den wind uit zijn schatkameren voort (Ps. 135 : 7; Jer. 10 : 13). De „zwarte dampen des dags" in Job 3 : 5 zijn „dagverduisteringen" waarmede zonsverduisteringen kunnen zijn bedoeld. In den zin van wolken is hij bij Joël 2 : 2 met zijn dikke duisternis het beeld van naderend onheil of ook van de zonde: ik delg uwe overtredingen uit als een nevel (Jes. 44 : 22). In Lev. 16 : 13 is nog sprake van den nevel des reukwerks, waarvoor in Ezech. 8 : 11 wordt gelezen: een overvloedige wolk des reukwerks. [8.

Dan. 1. Zoon van Jacob bij *Bilha*. De naam beteekent *rechter* (Gen. 30 : 6). Met zinspeling hierop verzekert hem de zegen van *Jacob* (49 : 16 v.), dat hem, hoewel van een dienstmaagd geboren, toch ook de eer van het rechterambt ten deel zal vallen. Deze voorspelling is vervuld in *Simson* (Richt. 13 : 2). Toch vermoedt Jacob ook, dat de stam zelf, als Simson, naast geloofskracht, veel valsche wereldwijsheid openbaren en daardoor in Israël een onheelbare schade zal aanrichten, zoodat Jacob, over den held Simson heenziende, zijn verlangen naar den waren slangenvertreder uitspreekt. De zegen van Mozes schrijft hem moed, kracht en list toe; (Hebr.): *Dan is een jonge leeuw, hij springt te voorschijn uit Basan* (Deut. 33 : 22). Merkwaardige lotwisselingen heeft deze stam ondergaan. Terwijl de veel jongere Benjamin reeds 10 zonen naar Egypte bracht, had Dan er pas één (Gen. 46 : 21, 23). Twee eeuwen later was Dan na Juda de meest talrijke stam (Num. 1), welke plaats hij ook bij de tweede telling handhaaft (Num. 26). Hem werd daarom ook bij de rangschikking van het leger een voorname plaats aangewezen, hij had een der 4 hoofdbanieren te dragen, en op den tocht het geheele leger van achteren met zijn macht te dekken (Num. 2 : 25). Bij de verdeeling des lands daarentegen bekomt Dan het laatste, kleinste lot (Joz. 19 : 40). Maar ook in dit kleine gebied lieten de Danieten zoo vrije speelruimte aan de Amorieten, dat zij ten laatste geheel verdrongen zouden zijn geworden, indien niet Manasse en Efraïm de Amorieten gebreideld hadden (Richt. 1 : 35). In plaats van binnen hunne grenzen geloofs-overwinningen te bevechten, gingen zij over de door God aangewezen grenzen van Kanaän, om zich een erfdeel te zoeken (Richt 18). In hun verkeerde handelwijze door een dubbelzinnige orakelspreuk versterkt: „uw weg is voor het aangezicht des Heeren" (18 : 6, 10), togen 600 man met hun

gezinnen en al hun have (vs. 21) uit, veroverden op listige wijze de vreedzame stad Laïs, en schaamden zich niet, om den naam van hun stamvader door de herinnering aan deze niet Israëlietische handelwijze te onteeren (vs. 29). Terwijl zij daar het onder weg opgeraapte beeld oprichtten en hun zelf gekozen godsdienst „tot op den tijd van de gevangenschap des lands", d. i. 300 jaar lang tot aan de heerschappij der Filistijnen, standvastig vasthielden, werd deze stam van Dan voor zichzelven en voor Israël tot een verleidende slang (Gen. 49 : 17). Op dezelfde plaats richtte Jerobeam I weder een soortgelijken afgodendienst op.

In Debora's lied werd aan de Danieten verweten, dat zij lafhartig en zonder vaderlandsliefde, het hunne zoekende, bij de schepen vertoefd hebben (Richt 5:17). Aan de feestelijke inhalingen van David te Hebron, namen zij in grooten getale deel (1 Kron. 13 : 35). Later echter verviel deze stam, welks oorspronkelijk gebied voor het grootste deel door de Filistijnen bezet was, en welks nieuw veroverd land met de 10 stammen aan de Assyriërs in handen viel, zoo zeer dat nog slechts een enkel geslacht over bleef, dat den naam Husim, den zoon van Dan droeg. Zoo wordt dan ook (1 Kron. 7 : 12) de stam geheel niet meer meegeteld, maar alleen door de vernederende benaming: *de Husim waren kinderen van Ather*, aangeduid. Zoo worden ook de verzegelden uit Dan (Openb. 7) onder een anderen stam verborgen, en deze stam alleen niet medegeteld. Daarentegen (Ezech. 48 : 1) wordt ook Dans herstelling geprofeteerd en het meest Noordelijk gedeelte, dat zeer na aan Damaskus grenst, hem aangewezen. Twee beroemde kunstenaars heeft Dan voortgebracht, ten tijde van Mozes *Aholiab* en in Salomo's tijd *Hyram* (2 Kron. 2 : 13).

II. *Dan Jaän*, een stad in het meest Noordelijk gedeelte van Palestina, 5 kwartier ten Westen van Caesarea Filippi (Faneas of Baneas) op een kleinen heuvel Tell el Kady, midden in de vlakte waar de kleine Jordaan ontspringt, die zich na een half uur met die, welke van Baneas afkomt, vereenigt. Deze Noordelijke, afgezonderde ligging maakt alles duidelijk, wat van de stad in het Oude Testament gezegd is.

Vroeger werd zij Laïs of Lesem genoemd en was door een stil en afgezonderd volkje bewoond; zij ontving haar naam door de veroveringen der Danieten, in den aanvang van den tijd der Richters. Het Dan, waar Abraham (Gen. 14 : 14) de koningen van Mesopotamië overviel, was een andere, thans onbekende plaats, dezelfde, tot aan welke Mozes (Deut. 34 : 1) het gansche Gilead kon overzien (want Dan behoorde niet tot Gilead) (Richt. 20 : 1), wellicht *Dan Jaän* (2 Sam. 24 : 6), indien men niet door een kleine verandering Jaär lezen moet, d.i. Dan in het woud, hetgeen het bekende Dan zijn kan. Voortaan werd Dan als de meest Noordelijke grensplaats genoemd met Berseba, de meest Zuidelijke (Richt. 20 : 1; 1 Sam. 3 : 20; 2 Sam. 17 : 11).

Aan de beide einden, te Dan in het Noorden en te Bethel in het Zuiden, richtte Jerobeam zijn kalverdienst op (1 Kon. 12 : 28; 2 Kon. 10 : 29; Amos 8 : 14). Benhadad sloeg het met de geheele grensstreek (1 Kon. 15 : 20; 2 Kron. 16 : 4). Jeremia ziet de van het Noorden komende vijanden reeds aldaar (Jer. 4 : 15; 8 : 16). Ezechiël noemt Dan als een plaats, welke aan de Syriërs ijzer leverde (27 : 19), hetgeen op de bergstreek doelende, wel mogelijk, maar overigens toch niet bekend is.

Danaeus (Lambertus), of Lambert Daneau werd omstreeks 1530 te Beaugency aan de Loire uit Roomsche ouders geboren. Hij studeerde te Orleans en Parijs en daarna weder te Orleans in de rechten onder den beroemden Anne du Bourg. Nadat hij te vergeefs getracht had te Orleans professor te worden, vertrok hij naar Bourges en promoveerde aldaar. Reeds lang neigde hij tot het Protestantisme, de marteldood van Anne du Bourg maakte een diepen indruk op hem en deed hem tot de Gereformeerde religie overgaan. In 1560 reisde hij naar Genève. Daar volgde hij de colleges van Calvijn en veranderde hij van studierichting, hij werd theoloog. 1561 werd hij predikant te Gien bij Orleans, waar hij allerlei vervolging te verduren had, maar toch blijven kon tot den Bartholomeusnacht. In 1574 werd hij professor en predikant te Genève, welke stad hem in 1581 om niet het burgerrecht verleende. In datzelfde jaar aanvaardde hij een professoraat te Leiden, dat hem reeds eerder was aangeboden, doch waarvoor hij toen had bedankt. In ons vaderland vertoefde Danaeus slechts kort, maar in dien tijd deed hij veel voor kerk en theologie. Danaeus kwam op voor de rechten der kerk en duldde niet, dat de overheid zich inliet met de verkiezing van ouderlingen en diakenen. Dit bracht hem in geschil met de Leidsche magistraat en den predikant Caspar Coolhaas, een geschil dat zeer hoog liep. Al stelde de Synode van Middelburg 1581 Danaeus in het gelijk en veroordeelde ze Coolhaas, de voortdurende moeilijkheden, die hem van de zijde van de overheid in den weg werden gelegd, drongen hem er toe in 1582 zijn ontslag te vragen als hoogleeraar. Op de genoemde Synode van Middelburg in 1581 speelde Danaeus een voorname rol. De Synode zelf had hem uitgenoodigd om als haar adviseur tegenwoordig te willen zijn en betaalde zijn reis- en verblijfkosten. Zij besloot, dat de Classis Utrecht Danaeus' commentaar op de brieven van Timotheus zou overzien en indien er niets verkeerds in was, zou dit boek kunnen worden vertaald. Nog verzocht de Synode Danaeus om een traktaat „tot bevestiging onzer discipline". Van belang is ook het advies, dat Danaeus ter beantwoording van eenige particuliere vragen opstelde, al werd dit advies niet voorgelezen. Daarin beantwoordt Danaeus o.a. de vraag, of de ouderlingen en diakenen behooren af te treden of te blijven in den dienst (Danaeus is voor aftreding) en of ouderlingen en diakenen salaris moeten ontvangen (Danaeus oordeelt van niet). Dat Danaeus steeds voor de rechten der kerk opkwam, niet alleen tegenover de overheid, maar ook tegenover de academie kan daaruit blijken, dat Danaeus op de Synode van Holland, gehouden te Haarlem Maart 1582, schriftelijk o. m. den raad gaf, dat de examens tot het predikambt niet door hem alleen,

maar in tegenwoordigheid van eenige predikanten en ouderlingen zouden worden afgenomen. Uit Leiden vertrok Danaeus naar Frankrijk. Toen hij op de reis te Gent kwam, wist men hem over te halen daar te blijven om er predikant te worden en hoogleeraar aan het juist gesticht Athenaeum. 1583 ging Danaeus toch naar Frankrijk, werd er hoogleeraar te Orthez, welks Universiteit 1591 verplaatst werd naar Lescar. In 1593 werd Danaeus predikant en hoogleeraar te Castres, waar hij 1595 overleed.

Danaeus behoort tot de beste Gereformeerde theologen uit de 16e eeuw. Op kerkelijk en op wetenschappelijk terrein heeft hij zeer veel gearbeid. En dat hij ondanks zijn veel bewogen leven en zijn zwakke gezondheid zooveel tot stand bracht, doet te beter zien, dat hij een man was van beteekenis. Van de werken van Danaeus moet vooral genoemd worden zijn Ethiek, die onder den titel *Ethices Christianae libri tres* in 1577 te Genève verscheen. Dit werk is van groote waarde, omdat het de eerste maal de ethiek behandelde los van de dogmatiek. In zooverre kan Danaeus de vader heeten der Gereformeerde ethiek. Het eerste boek geeft een psychologie in Aristotelischen trant, het tweede geeft een verklaring van de wet der tien geboden. Dan moeten vermeld zijn commentaren op verschillende bijbelboeken. [17.

Daniël. Dit artikel handelt uitsluitend over den levensloop van den man Daniël, terwijl het volgende is gewijd aan het boek Daniël. In het derde regeeringsjaar van Jojakim (Dan. 1 : 1) werden Daniël en anderen door Nebukadnezar uit Juda naar Babel gevoerd. Jojakim regeerde over Juda van 608 tot 597 v. C. en zijn derde regeeringsjaar is dus niet later te stellen dan 605, terwijl Nebukadnezar over Babylonië regeerde van 604 tot 561. Volgens deze cijfers was Nebukadnezar in het derde jaar van Jojakim nog kroonprins. Als kroonprins won hij toen den slag bij Karchemisch aan den Eufraat, en Dan. 1 : 1 laat zich het best zoo verstaan, dat hij bij deze gelegenheid ook naar Jeruzalem kwam, ofschoon de boeken Koningen en Kronieken daaromtrent niets verhalen. Dat het inderdaad zoo bedoeld is, kan ook uit het volgende worden afgeleid. Na hunne aankomst in Babylonië werden Daniël, zijn drie vrienden en andere Joodsche jongelingen op bevel van Nebukadnezar *drie* jaar lang opgeleid voor den dienst in het paleis en daarna pas aan hem voorgesteld (Dan. 1 : 3—20, zie inzonderheid vs. 5 en 18). Hierop volgt, dat Daniël in Nebukadnezars *tweede* regeeringsjaar den droom des konings verklaarde van het beeld met het gouden hoofd, de zilveren borst, den koperen buik, de ijzeren schenen, de voeten van ijzer en leem (Dan. 2). Dus moet de driejarige opleiding begonnen zijn vóór het eerste regeeringsjaar van Nebukadnezar, m. a. w. in den tijd, toen hij nog kroonprins was.

Men zou weliswaar bij Dan. 2 : 1 ook kunnen denken aan het tweede regeeringsjaar van Nebukadnezar *over Juda*, d. w. z. het tweede jaar na den val van koning Zedekia in 586 v. C. Er pleit wel iets voor de meening, dat deze manier van jaartelling gevolgd is in het boek Judith. En dat ze ook in Daniël voorkwam, zou op zichzelf niet onmogelijk wezen. Maar dit is toch onwaarschijnlijk met het oog op Ezechiël 14 : 14, 20 en 28 : 3, waar Daniël geroemd wordt als een man van buitengewone rechtvaardigheid en wijsheid. Dit geschiedde in het zesde en in het negende jaar van Ezechiëls ballingschap (zie 8 : 1 en 24 : 1), m. a. w. in de jaren 592 en 589 v. C. Daaraan zal toch de verklaring van Nebukadnezars droom door Daniël wel zijn voorafgegaan. Dus blijft het waarschijnlijk, dat in Dan. 2 : 1 het tweede jaar vanaf 604 is bedoeld.

In latere jaren heeft Daniël nog eenmaal een droom van Nebukadnezar uitgelegd. Het was die van den machtigen boom, wiens takken werden afgehouwen, terwijl zijn stam met de wortelen in de aarde bleef. De droom, die zijn vervulling vond in de vernedering, welke den koning trof, nadat hij het trotsche woord had gesproken: „Is dit niet het groote Babel, dat ik gebouwd heb!" In welke periode van Nebukadnezars regeering dit plaats had, wordt ons niet gemeld (Dan. 4).

Onder de regeering van Nebukadnezars naaste opvolgers, Evil-Merodach, Nergal-sarezer en Labasi-Marduk vernemen we omtrent Daniël niets. Trouwens, deze drie koningen hebben samen slechts vijf jaar geregeerd (561—556 v. Chr.). Meer opvallend is, dat we ook den naam van koning Nabonedus (556—539) in het boek Daniël niet aantreffen, maar wel dien van zijn zoon Belsazar, die omstreeks de jaren 550—545 in Babylonië de feitelijke hoofdpersoon was, terwijl Nabonedus buitenslands vertoefde. We bezitten profetieën van Daniël uit het eerste en het derde jaar van Belsazar (Dan. 7 : 1 en 8 : 1), d. i. waarschijnlijk uit de jaren 550 en 548 v. Chr. Bij laatstgenoemde gelegenheid werd Daniël in den geest overgebracht naar Susa in Elam (8 : 2). De geschiedenis van Belsazars maaltijd (Dan. 5) verplaatst ons in de dagen van Babels inneming door de Perzen in 538 v. Chr.

Werpen we van hier uit een terugblik op Daniëls leven onder de Babylonische heerschappij, dan treffen ons vooral zijn trouw aan de voorvaderlijke religie en de hooge eer, welke hij genoot aan het hof. Gedurende hunne driejarige opleiding weigerden hij en zijn vrienden zich te verontreinigen met de spijze van des konings tafel; hun trouw werd hiermede bekroond, dat ze lichamelijk en geestelijk boven hun medgezellen uitblonken (Dan. 1). In zijn omgang met de koningen stelt hij steeds zijn geloof in den waren God op den voorgrond, en ondervindt daarbij herhaaldelijk de waarheid van het woord: „Die Mij eeren zal Ik eeren" (1 Sam. 2 : 30). Na de verklaring van Nebuknezars eersten droom wordt hij met hooge ambten bekleed (Dan. 2 : 40). Bij gelegenheid van den tweeden droom vermaant hij den koning vrijmoedig tot een breken met zijn zonde, en geniet de voldoening, dat deze den Allerhoogste openlijk eert (4 : 27—37). Aan Belsazar verwijt hij, dat deze zijn hart niet heeft vernederd, en niettegenstaande zijn voorspelling van onheil ontvangt hij nieuwe eerbewijzen (5 : 22—29).

Niet minder hooge plaats dan onder de Chaldeeuwsche koningen bekleedt Daniël onder de korte regeering van Darius den Meder. In deze

Damaskus (blz. 540).

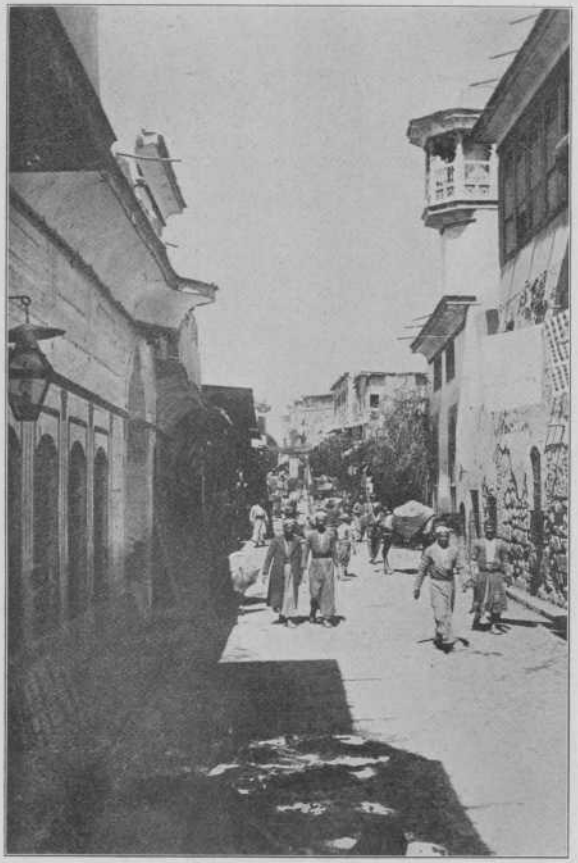

De straat, genaamd de Rechte, in Damaskus. (Hand. 9 : 11.)

dagen ondergaat hij zijn zwaarste geloofsbeproeving (Dan. 6) evenals zijn vrienden in vroeger jaren onder Nebukadnezar (Dan. 3). En beide malen wordt de geloofstrouw bekroond met een glorierijke overwinning. Gelijk Sadrach, Mesach en Abednego in den brandenden oven, zoo wordt Daniël in den leeuwenkuil wonderlijk bewaard. En gelijk vroeger Nebukadnezar zoo eert thans Darius den God van Daniël.

In het eerste regeeringsjaar van Darius den Meder ontving Daniël verschillende openbaringen (zie 9 : 1 en 11 : 1). In het derde (of volgens andere berekening in het eerste) jaar van Cyrus gewerd hem de laatste openbaring, waarvan het boek melding maakt (10 : 1). Overigens is ons van Daniëls wedervaren onder Cyrus alleen bekend, dat hij toen evenzeer voorspoed had als onder Darius (6 : 29). Dat hij na de regeering van Darius niet lang meer geleefd heeft, is af te leiden uit Dan. 1 : 21). Trouwens, sedert het derde jaar van Jojakim waren ongeveer zeventig jaren verloopen. We mogen dus bij Daniël spreken van een lange en eervolle loopbaan als staatsman en profeet.

De Babylonische hofnaam van Daniël, Beltsazar, moet niet verward worden met den naam van den koning Belsazar. De naam des konings luidt in het Babylonisch Bel-sar-usur, d. i. „Bel, bescherm den koning". Die van den profeet zal geluid hebben Balat-sar-usur, d. w. z. „Bescherm des konings leven". [23.

Daniël (Het boek). Het boek Daniël, dat in den Hebreeuwschen Bijbel niet onder de profeten, maar onder het derde gedeelte, de heilige „geschriften" (Hagiografen), is opgenomen, en eerst door de Griekse vertaling der LXX (Septuaginta), welke door de Christelijke kerk is gevolgd, zijn tegenwoordige plaats onder de profeten verkregen heeft, bestaat uit twee naar inhoud en karakter onderscheidene deelen: in de hoofdstukken 1—6 wordt een historisch verhaal gegeven van de lotgevallen van Daniël en zijn drie vrienden aan het hof van Nebukadnezar en diens Babylonische, zoowel als Perzische, opvolgers; in de hoofdstukken 7—12 worden daarentegen de gezichten medegedeeld waarin Daniël door Goddelijke openbaring de toekomst heeft aanschouwd. Verschillende geleerden zijn daarom van meening dat het boek oorspronkelijk geen eenheid heeft gevormd; doch het is duidelijk dat het historische en het profetische gedeelte zich ten nauwste bij elkander aansluiten. Dat blijkt b.v. door vergelijking van hoofdstuk 2 (Nebukadnezar's droom van het beeld met het gouden hoofd) en hoofdstuk 7 (Daniël's gezicht van de vier dieren), waarin beide malen de opeenvolging der wereldrijken wordt geteekend. Ook is onmiskenbaar dat in de historische teekening van Daniël als droomuitlegger en toekomstvoorspeller de beschrijving zijner profetische gezichten wordt voorbereid. De eenheid dient dan ook — met vele andere geleerden — gehandhaafd.

Ernstiger zijn de bedenkingen die algemeen in de wetenschappelijke wereld tegen de geloofwaardigheid van het boek Daniël worden ingebracht. In het historisch gedeelte zouden n.l. allerlei historische bizonderheden worden vermeld, die niet in overeenstemming zijn te brengen met het verloop der geschiedenis zooals ons dit uit de gewijde en vooral uit de ongewijde bronnen bekend is. En tegen het profetisch gedeelte wordt aangevoerd, dat de daarin geboden profetieën geen echte voorzeggingen zijn, maar voor het overgroote deel eerst ná de daarin verkondigde gebeurtenissen zijn vervaardigd. Dit hangt dan weer samen met de uitlegging die aan deze profetieën gegeven wordt. Wat aangaat de historische bedenkingen die men inbrengt, mag wel herinnerd worden aan de uitspraak van een der beste kenners van de oud-Perzische taal en geschiedenis (Georg Hüsing, in de *Orientalistische Literaturzeitung* 1913, kol. 100) dat hij geen noodzakelijkheid ziet om aan te nemen dat de auteur van het boek Daniël van den Chaldeeschen en Perzischen tijd verkeerde historische voorstellingen had. En wanneer men de verschillende zoogenaamde historische onjuistheden nauwkeurig nagaat, blijkt ook hoezeer dit oordeel van een eersterangs-autoriteit bevestigd wordt. Er blijven wel eenige punten over die onzekerheid opleveren, maar onoverkomelijke moeilijkheden of bepaalde feitelijke tegenstrijdigheden doen zich toch niet voor. We kunnen hier natuurlijk niet alle bezwaren in bizonderheden behandelen, maar willen toch enkele van de voornaamste even onder de oogen zien. 1°. Van den waanzin van Nebukadnezar (Dan. 4) wordt in de Babylonische bronnen met geen woord gerept; doch dit behoeft geen verwondering te baren, er was immers reden te over om zulk een droeve episode uit het leven van Babel's grooten heldenkoning met stilzwijgen voorbij te gaan. 2°. Betwijfeld wordt de juistheid der geschiedenis van Belsazar (Dan. 5), wijl de laatste koning van Babel Nabonidus heette, en reeds vóór de inname der stad deze had verlaten; maar in de Babylonische bronnen is toch ook een Belsazar bekend, die daar wordt aangeduid als de „zoon des konings", en ongetwijfeld heeft deze de teugels van het bewind in handen gehad toen zijn vader Nabonidus afwezig was. Met het bericht uit het boek Daniël komt ook overeen een mededeeling van den Griekschen geschiedschrijver Herodotus, dat de Perzen de Babyloniërs overvielen tijdens een feest, alsmede een Babylonische inscriptie die gewag maakt van een nachtelijk gevecht, waarin de „zoon des konings" werd gedood. 3°. De grootste moeilijkheid blijft nog altijd opleveren Darius de Meder, dien men in de rij der Perzische koningen niet goed weet een plaats te geven. Toch is dit geen reden om de historische geloofwaardigheid van het boek Daniël te betwijfelen; immers er zijn onderscheiden mogelijkheden om het bezwaar dat in het noemen van dezen Darius gelegen is te ondervangen, waarvan nog altoos de meeste waarschijnlijkheid voor zich heeft deze, dat Cyrus, de overwinnaar van Babel, om het nationale gevoel der Babyloniërs te sparen, een zijner bloedverwanten of den veldheer Gobryas, die de stad had ingenomen, als schijnkoning den Babylonischen troon heeft doen beklimmen.

In betrekking tot het profetisch gedeelte is men algemeen van overtuiging dat het boek Daniël moet ontstaan zijn in den bangen tijd

dien de Joden onder den Syrischen koning Antiochus Epifanes (176—164 voor Christus), den ontwijder van den tempel, hebben doorgemaakt, en van wien ze zich onder de heldhaftige aanvoering der Maccabeeën hebben vrijgevochten. De profetieën zouden duidelijk op dien tijd doelen, en het boek zou hebben moeten dienen, om de Joden in die dagen te bemoedigen en te sterken. Nu is het inderdaad waar dat het optreden van Antiochus in Daniël's profetieën wordt voorzegd, b.v. Dan. 8 : 9—14, 23—25 en 11 : 29—45; maar de kwestie waar het om gaat is deze, of de voorzeggingen ook niet verder gaan dan den tijd van dezen koning. Daarbij hangt alles af van de vraag welke de vier wereldrijken zijn die in Daniël worden bedoeld. Het eerste is buiten eenigen twijfel het Babylonische. Maar ten aanzien van de drie volgende gaan de meeningen uiteen. Gewoonlijk neemt men tegenwoordig aan dat daarmee bedoeld worden het Medische, het Perzische en het Griekse rijk, waarvan dan het rijk der Syrische koningen een uitlooper is. Nu kan er historisch van een afzonderlijk Medisch rijk niet wel gesproken worden, maar dient men veeleer van één Medo-Perzisch rijk te spreken. En daarmede stemt ook de profetie van Daniël overeen, want in Dan. 8 : 3 vinden we de beschrijving van een ram met twee hoornen, blijkens vs. 29 het beeld van het koninkrijk der Meden en der Perzen. Het tweede rijk is dus het Medo-Perzische. En het derde is dan vanzelf het Griekse, het rijk van Alexander den Groote. Maar wat is dan het vierde rijk? Een enkele uitlegger die op grond van de voorafgaande argumentatie het derde rijk voor dat van Alexander houdt, wil in het vierde het rijk der Syrische koningen zien, waartoe Antiochus behoorde (de z. g. Seleuciden). Doch dit stuit op het bezwaar dat volgens Dan. 8 : 8 en 22 de vier deelen waarin het rijk van Alexander uiteenviel, en waarvan het Syrische rijk er één was, niet als afzonderlijke rijken gerekend worden, gelijk eveneens blijkt uit de beschrijving van het derde dier als hebbende vier vleugels en vier koppen. Er blijft derhalve niets anders over dan in het vierde dier het Romeinsche rijk te zien. Maar hiermede is tevens aangetoond dat de gezichten van Daniël verre over den tijd van Antiochus heenreiken, waarmee de grond om ze in dien tijd te plaatsen vervallen is. Wil men dan nog blijven vasthouden aan het denkbeeld van voorzeggingen die eerst ná de uitkomst zijn vervaardigd, dan zou men tot een zóó laten tijd moeten afdalen, dat de ongerijmdheid daarvan voor ieder tastbaar is. Voor wien het echter geen bezwaar is om te gelooven aan een Goddelijke openbaring die ook de verste toekomst ontsluiert, die ziet geen enkele reden waarom men de gezichten die het boek Daniël biedt niet aan den persoon van dien naam zou blijven toekennen. Nu meent men evenwel van de andere zijde uit vergelijking van wat met name in Dan. 8 aangaande Antiochus wordt gezegd, te mogen besluiten dat met den kleinen hoorn van het vierde dier (Dan. 7 : 8, 20 v.v., 24 v.v.) eveneens die onderdrukker der Joden wordt bedoeld. En zeker zijn er wel eenige overeenkomstige trekken, maar deze geven nog geen recht tot de gelijkstelling van beide, vooral niet tegenover de zeer duidelijke en positieve gegevens die we in het voorafgaande bespraken.

Een verschijnsel dat in het boek Daniël zeer de aandacht trekt, is dat het niet van het begin tot het einde in dezelfde taal geschreven is. Midden in het vierde vers van het tweede hoofdstuk gaat de tekst over in de Arameesche taal, en blijft daarmee voortgaan tot het einde van het zevende hoofdstuk. Het overige is gewoon Hebreeuwsch. Voor dit hoogst eigenaardige verschijnsel is tot dusverre nog steeds geen bevredigende verklaring gevonden. Men wijst er wel op dat het gebruik van het Arameesch zijn oorzaak zou kunnen hebben in het feit dat in Dan. 2 : 4 de Chaldeesche sterrekijkers als Arameesch (Statenvertaling: Syrisch) sprekende worden ingevoerd. Maar daarmee is toch nog allerminst begrijpelijk gemaakt waarom diezelfde taal gebruikt blijft tot aan het einde van hoofdstuk 7 toe. En nog raadselachtiger is het waarom dan opeens weder het Hebreeuwsch gebezigd wordt. Het is wel zeer moeilijk aan te nemen dat deze wonderlijke wisseling in het gebruik van de taal waarin de tekst geschreven is aan den auteur van het boek Daniël zelf zou te danken zijn, en het ligt dus voor de hand dit verschijnsel toe te schrijven aan de lotgevallen die de tekst heeft doorgemaakt. Welke nu die lotgevallen precies zijn geweest valt thans niet meer na te gaan, doch de gissing zal wel niet al te gewaagd zijn dat het boek Daniël indertijd in tweeërlei tekst, een Hebreeuwschen en een Arameeschen, in omloop moet zijn geweest, en dat door de een of andere oorzaak gedeelten van beide teksten tot onzen tegenwoordigen Daniëltekst zijn gecombineerd. Is dit juist, dan kan uit de taalvormen van den huidigen tekst ook geenerlei conclusie worden getrokken voor den ouderdom van het boek zelf, gelijk velen willen doen. Zelfs het voorkomen van eenige Griekse woorden in Dan. 3 („citer, psalteren en accoordgezang" in onze Statenvertaling) bewijst dan niets voor een laten tijd van ontstaan.

Eindelijk dient nog de vraag onder de oogen te worden gezien, of mag worden aangenomen dat het boek Daniël ook metterdaad den profeet Daniël tot auteur heeft. Dat is niet noodzakelijk om de historische en profetische waarde van het boek te kunnen handhaven; de geloofwaardigheid daarvan behoeft er hoegenaamd niet door geschaad te worden indien de historische mededeelingen zijn te boek gesteld en de profetiën zijn verzameld onder de leiding des Heiligen Geestes door een ander dan Daniël zelf. Het boek zegt ook niet dat het, zooals het daar ligt, door Daniël is vervaardigd geworden. Wel vinden we in Dan. 7 : 1 de mededeeling dat Daniël het droomgezicht van de vier dieren, dat daarna wordt beschreven, op schrift gebracht heeft. En uit het spreken van den profeet in den eersten persoon zoo in dit als in de overige beschreven gezichten blijkt wel dat deze alle van zijn eigene hand zijn. Maar daarmede wordt nog niets beslist omtrent het auteurschap van het geheele boek. Evenals de auteur in hoofdstuk 4 een edict van Nebukadnezar heeft opgenomen, zoo kan hij ook de beschrijvingen der profetische

gezichten van Daniël's hand hebben bijeenverzameld. In het historische gedeelte wordt bestendig over Daniël gesproken in den derden persoon. Toch is ook dit op zichzelf nog weder geen bewijs dat Daniël daarvan de auteur niet is. Het is zeer goed denkbaar dat hij, objectief de gebeurtenissen willende weergeven, zijn persoonlijke lotgevallen in den derden persoon heeft medegedeeld. Zelfs pleit nog niet met zekerheid tegen zijn auteurschap dat op sommige plaatsen, zooals Dan. 1 : 19 v. en 6 : 4 op loffelijke wijze over Daniël wordt gesproken; want in die plaatsen wordt geen persoonlijk waardeeringsoordeel gegeven, maar de indruk vertolkt dien Daniël op anderen maakte. En bovendien geschiedt het roemen van Daniël hier uitsluitend ten einde Gods grootheid te doen uitkomen tegenover zijn heidensche medegenooten. Het is dus niet gemakkelijk om tot zekerheid te komen. Maar enkele aanduidingen doen ons toch wel meer overhellen naar de meening dat het boek in zijn tegenwoordige gedaante niet van Daniël zelf zal afkomstig zijn. Als we b.v. Dan. 10 : 1, waar van den profeet in den derden persoon wordt medegedeeld dat hij een openbaring ontving, vergelijken met vs. 2 waar hij in den eersten persoon spreekt, krijgen we in sterke mate den indruk dat hier een andere hand is aan het werk geweest die Daniël's opgeteekende profetieën heeft verzameld en bijeengevoegd. Diezelfde hand herkennen we ook in Dan. 6 : 29: „deze Daniël nu had voorspoed in het koninkrijk van Darius en in het koninkrijk van Kores, den Perziaan". Zoo schrijft niet licht iemand over zichzelf: „deze Daniël"; hier is blijkbaar een ander aan het woord die over hem schrijft. Intusschen is het niet uitgesloten maar veeleer waarschijnlijk, dat ook de historische mededeelingen die het boek Daniël bevat teruggaan op aanteekeningen van den profeet zelf. Wie overigens de auteur geweest is die het boek in zijn tegenwoordigen vorm heeft gebracht, en wanneer dit is geschied, daarover vermogen wij verder niets te zeggen. [10.

Dank, danken, dankbaarheid. Danken staat in verband met denken. Zoowel de Hebreeuwsche als de Hollandsche vorm van het woord wijst daarop.

De grondgedachte is dus dat er bij hem of haar die een weldaad ontving niet een gedachteloos aanvaarden en een haastig vergeten, maar een *terugdenken*, een *gedenken* wordt gevonden en dit gedachtig zijn aan de bewezen gunsten stemt tot de rechte gezindheid tegenover den gever, n.l. tot dankbaarheid.

Uit die gezindheid des harten kan verder opkomen de behoefte dien dank te openbaren, uit te spreken, te erkennen, te toonen, tegenover hem of haar die de gunst bewees of tegenover anderen, met woord of daad. Hoofdzaak blijft echter de innerlijke gezindheid, de dank des harten. Zonder haar is alle dankbetuiging een leege vorm, een bedrieglijke schijn.

Dankbaarheid past ons allereerst en allermeest jegens God, den Vader van alle goede gaven, den Drieëenige, wiens werken in natuur en genade, in schepping en herschepping ons de rijkste dankstof bieden.

Reeds als onze Schepper en Bewaarder komt hem die dank toe. Hij is het die ons heeft geroepen in het aanzijn, ons heeft geformeerd op wonderlijke wijze (Job 10 : 8—10); door wiens Geest ons het leven ingeblazen is (Job 33 : 4), die ons uit de baarmoeder uit deed komen (Ps. 22 : 10, 11; 71 : 6). In Hem leven wij, bewegen wij ons en zijn wij (Hand. 17 : 38). Krachtens het Noachitisch verbond der gemeene gratie waarborgt die trouwe God de onderhouding en verzorging zijner schepselen, en komt hem de dank toe dat zaaïng en oogst, vruchtbare en onvruchtbare jaren, koude en hitte, zomer en winter, dag en nacht niet ophouden (Gen. 8 : 22). Hij opent zijn hand om te verzadigen al wat leeft naar zijn welbehagen (Ps. 145 : 69). Hij geeft regen en vruchtbare tijden van den hemel (Hand. 14 : 17).

En hoe groot is de dankstof als wij letten op de zegeningen zijner bijzondere genade. Alzoo lief heeft Hij de wereld gehad dat Hij zijn eeniggeboren Zoon gegeven heeft opdat een iegelijk die in hem gelooft, niet verderve, maar het eeuwige leven hebbe (Joh. 3 : 16). Hij heeft zijn hand tot onze verlossing uitgestrekt, om ons te trekken uit de duisternis tot zijn wonderbaar licht (Col. 1 : 12) met alle geestelijke zegeningen in Christus heeft hij zijn uitverkorenen gezegend (Efeze 1) ja, hen met Christus levend gemaakt en met hem in den hemel ingezet (Efeze 2), hen wedergeboren tot een levende hoop, tot een onvergankelijke, onbevlekte en onverwelkelijke erfenis (1 Petr. 1 : 2). Hij is het die in onze harten gezonden heeft den Geest zijns Zoons, die ons ook bekwaamt voor de erve der heiligen in het licht, die ook alles schenkt wat voor het opwassen in de kennis en genade van Christus noodzakelijk is, gelijk Hij het aangevangen werk ook voleindigen zal (Filipp. 1 : 6).

Moet alle dankbaarheid in harmonische overeenstemming zijn met het karakter der gave en met de gezindheid des gevers, hoe groot moet dan wel onze dankbaarheid jegens den Heere onzen God zijn die ons met Christus alle dingen wil schenken, en wiens rijke gaven voortkomen uit liefdevolle gezindheid.

Dankbaarheid en danken zijn dus kenmerken van echt religieus leven, zoodat de Heilige Schrift een ondankbare beschouwt als een verlater van God, ja, als een vijand Gods (Jona 2 : 8; Jes. 1 : 3). De mensch, die het ingeschapen godsbesef niet door ongeloof ten onder houdt in zijn hart, voelt zich reeds gedrongen, althans verplicht, zijn Schepper te danken. Menige uitspraak van heidensche denkers en wijsgeeren als Seneca en Aristoteles kunnen dat bevestigen. Paulus wijst in Rom. 1 : 21 op de zonde der heidenen als daaruit voortspruitende dat zij „God kennende, Hem als God niet hebben verheerlijkt of gedankt".

Zelfs de geloovigen zijn echter traag in het danken; al wordt het beginsel der echte dankbaarheid in hun hart gevonden, zij moeten toch steeds vermaand en opgewekt worden om den Naam des Heeren te danken, Hem te heiligen, te roemen en te prijzen.

Reeds het Oude Testament beveelt het openbaren der dankbaarheid door lofverheffing en dankzegging aan (Ps. 50 : 14; 56 : 13; 100 : 2—4;

116 : 17; 147 : 7; Jes. 31 : 19). Deze dank is den Heere zelfs aangenamer dan offerande (Ps. 69 : 31). En de offeranden hebben alleen waarde als ze uit dit rechte beginsel voortkomen en ook het leven der heiligmaking een leven der dankbaarheid is: „Wie dankoffert, die zal Mij eeren; en wie zijnen weg aanstelt, dien zal ik Gods heil doen zien" (Ps. 10 : 23).

In het Nieuwe Testament worden de geloovigen niet minder van 's Heeren wege opgewekt tot danken. De zendbrieven van Paulus aan de gemeenten van Colosse en van Efeze zou men zelfs de brieven der echte dankbaarheid kunnen noemen. Dankt den Vader (Col. 1 : 22; 2 : 7) wordt bevestigd in het geloof, overvloedig daarin zijnde *met dankzegging* (3 : 5) en weest *dankbaar* (4 : 2) houdt aan in het gebed en waakt daarin met *dankzegging* (4 : 2; Efeze 1 en 5 : 24). Dit is de wil Gods dat wij dankbaar zullen zijn in alle dingen (1 Thess. 5 : 18). Bij ons bidden mogen we het danken nooit vergeten (Filip. 6 : 4; 1 Tim. 2 : 1; Col. 4 : 2).

En dat niet alleen, de Heilige Schrift is ook vol van de schoonste voorbeelden, die ons tot danken opwekken. Noachs eerste daad na de opening der ark is een dankoffer den Heere brengen, Melchizedek zegent in dankzegging den allerhoogsten God (Gen. 14 : 20); Eliëzer dankt den Heere als hij Rebecca ontmoet; Josafat en zijn volk danken in het dal dat er zijn naam naar ontvangt, het dal van Beracha (2 Kron. 20 : 26), zelfs Nebukadnezar dankt God (Daniël 3 : 28). De dankbare Samaritaan wordt ons door Jezus ten voorbeeld gesteld (Luc. 17 : 16). Paulus' brieven zijn vol van dank aan God voor het goede dat Hij door Zijn Geest werkt in de gemeenten, hij dankt ook voor de trouw en liefde der broeders; zelfs in de gevangenis te Filippi dankt hij den Heere. Schrijft hij aan de gemeenten te Filippi en te Thessalonica dan welt er aanstonds een innige danktoon op uit zijn hart; desgelijks als hij zich Timotheus' persoon en arbeid herinnert (Luc. 17 : 16; Hand. 16 : 25; 28 : 15; Rom. 1 : 8; 1 Cor. 1 : 4; Filipp. 1 : 3; 2 Thess. 1 : 3; 2 Cor. 1 : 3; zie ook 1 Petr. 1 : 3). De gemeente van haar kant dankt voor den doop van Cornelius (Hand. 11 : 8), voor den wandel der heidenen (15 : 3), bij de godsdienstoefening (1 Cor. 14 : 16), bij eten en drinken (Rom. 14 : 16 enz.).

Bovendien vinden we in de Heilige Schrift verscheidene dank- en loflieder en, van Mozes (Exod. 15), Debora (Richt. 5), Hanna (2 Sam. 2), Hizkia (Jes. 38), Maria (Luc .1), Zacharias (Luc. 1). Ook Efese 1 is geheel in den vorm eener dankzegging gehouden, terwijl 20 psalmen als lof- en dankliederen worden betiteld.

Het is niet te verwonderen dat de Heilige Schrift op de dankbaarheid zooveel nadruk legt. Uit de dankbaarheid moet immers blijken de waarachtigheid der verlossing; zij moet beginsel zijn voor het ethische leven van den Christen (Heidelbergsche Catechismus vr. en antw. 2) en behoort tot de drie stukken waarvan de kennis ter zaligheid noodzakelijk is.

De Heiland zelf is ons in het danken voorgegaan (Matth. 14 : 19; Marc. 6 : 41; Joh. 6 : 11; 11 : 41; Matth. 26 : 26; Luc. 22 : 19; Marc. 14 : 22; 1 Cor. 11 : 24).

Voor den Christen is het dure roeping geene van Gods weldaden te vergeten en Zijn Naam met dankzegging te prijzen.

Ook in den staat der heerlijkheid zal de dankbaarheid en het danken blijven tot in eeuwigheid (Openb. 4 ; 9; 5 : 13; 11 : 17).

In de ware dankbaarheid wordt den Heere toegebracht de eer Zijns Naams. Daarom moet ook het danken van God een onderdeel blijven in de publieke en huiselijke en persoonlijke gebeden.

Bij het danken belijden we onze onwaardigheid, roemen Gods vrije gunst, prijzen Zijn overstelpende goedheid, worden al dankend inniger aan den Heere verbonden; de zegeningen worden er ons meer door toegepast, want danken leert opmerkzaam aanvaarden, dankbaar genieten en vruchtbaar benutten, geeft ons ook een maatstaf ter rechte onderscheiding van goed en kwaad (er is niets verwerpelijk met dankzegging genomen zijnde, 1 Tim. 4 : 4) en geeft ons een pleitgrond bij 't vragen om nieuwe zegeningen.

Ondankbaarheid is een schrikkelijke zonde, waarvan wij het toppunt vinden in de verwerping van Christus (de zijnen hebben hem niet aangenomen (Joh. 1) en in het verraad van Judas (Joh. 13 : 18).

Paulus noemt den avondmaalsbeker den drinkbeker der dankzegging, eenerzijds waarschijnlijk als herinnering aan de kelk der verlossingen van het Pascha, anderzijds omdat daarmee lof gebracht wordt aan God om het offer van Christus.

Dat dankbaarheid jegens den Gever aller gaven dankbaarheid tegenover de menschen die ons wèl doen niet uit- maar insluit, spreekt wel vanzelf. Zoo gewaagt Gods Woord van dank jegens onze ouders (1 Tim. 5 : 4), onze leeraars (Hebr. 13 : 17; Gal. 6 : 6), de overheid (1 Tim. 2 : 2) enz. En zulks alles niet alleen met de daad, gelijk wij ook met ons gansche leven ons Gode dankbaar voor de verlossing moeten betoonen. [19.

Dankoffer. Het dankoffer is na het brandoffer het oudste vleeschoffer in het Oude Testament. We ontmoeten dit offer het eerst bij Jacob, voor hij naar Egypte afreist en daarna bij den uittocht uit Egypte (Gen. 46 : 1; Ex. 10 : 25; 18 : 12). Daar worden ze echter kortweg offeranden en slachtofferen genoemd, hoewel zij daar toch wel degelijk het karakter van een dankoffer dragen, dat zich kenmerkt door het gebruik van vleesch en nauw verband houdt met vroolijke familiefeesten (Luc. 15 : 23). Men heeft de benaming dankoffer willen vervangen door heils- of vredesoffer. Heilsoffer omdat het verband houdt met den goeden welstand van den mensch en vredesoffer omdat het werd gebracht ten bewijze dat men in vrede met God leefde en om dezen vrede te bewaren. Echter deze benamingen zou men wel aan elk offer kunnen geven; zij zou evenwel te algemeen zijn.

In Leviticus 7 : 11 is sprake van de wet des dankoffers, dat men den Heere offeren zal, waaruit geconcludeerd is dat er ook een dankoffer was, niet voor den Heere maar een gewoon offer, dat men in huis slachtte, en waaraan een blij en vriendschappelijk maal werd verbonden.

Volgens Leviticus 3 en 7 : 11—21, 29—34 kan

men drie soorten van dankoffers onderscheiden: lofoffer, gelofte-offer en vrijwillig offer. De beide laatste offers komen in vele punten met elkander overeen, waarin zij onderscheiden zijn van het lofoffer.

Het lofoffer is het dankoffer in eigenlijken zin. Het werd gebracht uit dank voor de genoten hulpe en weldaden van God, in het besef van eigen onwaarde en van onverdienden zegen.

Het gelofte-offer werd gebracht uit dank voor de verhooring en inwilliging van het gebed, aangedrongen door een gelofte door den bidder gedaan. Dit offer is wel wezenlijk een dankoffer maar hierin daarvan onderscheiden dat het niet meer een vrijwillig offer is. Het lofoffer staat hooger dan het gelofte-offer.

Het vrijwillig offer is evenwel dat dankoffer, dat onmiddellijk gepaard ging met het gebed, en dat wel tot versterking daarvan. Zij heeten, in tegenstelling met de gelofte-offers, die, de gelofte eenmaal gedaan, moesten worden gebracht, vrijwillige offers. Zulke offers zullen wel bedoeld zijn in Richt. 20 : 26, 21 : 4, 1 Sam. 13 : 9, 2 Sam. 24 : 25, zonder dat daar met evenveel woorden sprake is van vrijwillige offers.

Bij het dankoffer mocht men manlijke en vrouwelijke dieren offeren, ja bij het vrijwillig offer zelfs onvolkomen dieren.

Het bloed van het dankoffer werd op het altaar gesprengd waarop de vetstukken verbrand werden, alleen het vet aan de borst en het borststuk zelf, alsook de rechterschouder viel als beweegoffer den priester ten deel (Lev. 7 : 30, 32). De rest mocht de offeraar voor zich en den zijnen ten vroolijken maaltijd gebruiken, alleen in reinen toestand en op den dag der offerande en niet, opdat het niet verontreinigd werd, eerst op den volgenden dag, „en voor het aangezicht des Heeren, uws Gods, en in de plaats, die de Heere uw God verkiezen zal" (Deut. 12 : 17, 18; Lev. 7 : 15).

Vooral bij het dankoffer is sprake van een bewegen van deelen van dat offer, die gelegd werden op de handen van den offeraar, waaronder de priester de zijnen stak om de offerstukken dan voor- en achterwaarts te bewegen. 't Kan ook dat bij het persoonlijk offer de priester alleen de stukken die hem ten deel vielen op zijn eigen handen bewoog, naar de zooeven genoemde wijze (Ex. 29 : 24; Lev. 8 : 27). De stukken werden bewogen in de richting van de deur van het heiligdom naar binnen om daarmede te kennen te geven dat deze offergaven den Heere toekwamen, dat deze ze echter wederom den priesters, zijnen dienstknechten, ten maaltijd schonk. Zij ontvingen deze gaven dan ook niet van de offeraars maar van den Heere, Wien ze geboden waren.

Ten slotte wordt alles wat men van het zijne offerde tot den dienst van God en de instandhouding daarvan een hefoffer genoemd (Ezra 8 : 28; Ex. 29 : 28).

De beteekenis van den offermaaltijd is schoon. Eigenlijk eten zij die er aan deelnemen aan den disch des Heeren en daarom kon zulk een gemeenschappelijke vriendenmaaltijd in blijde stemming genoten, ook het beeld zijn van de zaligheid in het hemelrijk (Ps. 23 : 5; Matth. 8 : 11; Openb. 19 : 9). Bij deze offermaaltijden in het heiligdom moest eene vroolijke stemming heerschen (Deut. 12 : 12). [8.

Dans, dansen, van het oud-Duitsche woord *dinsen,* trekken, een trekkende rei. De talen der Oostersche volkeren, vooral die van den Semitischen stam, onderscheiden zich van andere talen hierin, dat zij bijzonder er zich toe leenen om aan een levendig opgewekt gevoel een levendige uitdrukking te geven. Met deze levendigheid en aanschouwelijkheid der spraak gaat gepaard een even levendige en beteekenisvolle gesticulatie ook in het gewone leven. Uit zich nu, wat innerlijk gevoeld wordt, in een vorm, die zich van de spreekwijze in het dagelijksche leven, door welluidende klanken en bevallige bewegingen in een dichterlijk spreekwijze onderscheidt; wordt deze levendigheid nog verhoogd door gezang en begeleidende muziek; dan wordt onwillekeurig

Egyptische danseressen.

ook de gebarentaal, die op zich zelve reeds levendig en vol uitdrukking is, nog levendiger; maar ook anderdeels, daar zij een rhytmische taal begeleidt, zelfs meer gebonden en onderwerpt zich zonder dwang aan de regelen van maat en bevallige beweging. Dansen is bij de Oosterlingen, althans oorspronkelijk, niets anders dan een levendig spel der gebaren, die de blijde ervaringen des harten in een schoonen vorm uitdrukken, welke uitdrukking met woorden en tonen, d. i. met gezang en muziek ondersteund en begeleid, en door dezen geregeld wordt: sichak, algemeene uitdrukking voor het met gezang en muziek verbonden dansen, hetzij van een enkele, of van een rei (Richt. 16 : 25; 1 Sam. 18 : 7; 2 Sam. 6 : 5, 21; 1 Kron. 14 : 8; Jer. 30 : 19; 31 : 4). Zoo was het dansen van David, toen hij de arke des verbonds uit het huis van Obed Edom met vreugde haalde (1 Kron. 16 : 16), een huppelen en springen (rakad, kirkar) in geestelijke vreugde op de maat der muziek, welke diende om de psalmen, die gezongen werden, te begeleiden (Ps. 24, 33, 47, 68, 132; 1 Kron. 17 : 18 vv.); waaruit wij kunnen zien, wat Davids hart zoo met vreugde vervulde, dat het zich in al zijn ledematen uitdrukte, en hetwelk van

ons tegenwoordig dansen, dat toch eigenlijk niets anders is dan een nader bij elkander brengen der geslachten, zoo zeer verschillend is als het Westen van het Oosten. Niet alleen moest zijn ziel zich verheugen in den Heere, maar al zijn beenderen moesten het uitspreken: Heere wie is U gelijk (Ps. 35:9). Niet het dansen op zich zelf scheen aan Michal niet overeenkomstig met de koninklijke waardigheid (want volgens 1 Sam. 19 : 20 begeleidden ook de profetenleerlingen hunne gezangen met dans, en het dansen zelf werd niet, zooals bij de Romeinen, voor iets den man onwaardig gehouden), maar dat David zich van de koninklijke kleederen ontdaan en zich onder het gemeene volk had gemengd (2 Sam. 6 : 20 vv.).

Dansende mannen (Egyptenaren).

Ook de feestelijke ronde-dansen, met welke de overwinningsfeesten en de godsdienstige jaarfeesten door vrouwen gevierd werden, als Exod. 15 : 20; 1 Sam. 18 : 6; 21 : 11; Richt. 11 : 34; 21 : 19 v.v., vgl. Jer. 31 : 13, waren met vreugde- en lofzangen verbonden, hetzij ter eere Gods of van den zegevierenden held. Handpauken begeleidden het gezang en den dans, om de maat aan te geven. In den regel waren met den godsdienst geen dansen of processiën met dansen verbonden: de handpauk behoorde dan ook niet tot de tempelmuziek. De dansen met fakkellicht op het loofhuttenfeest in den voorhof der vrouwen, komen eerst bij het latere Jodendom voor. Ook bij vreugdefeesten van het huiselijke (Gen. 31 : 27; Job 21 : 11 v.v.; Ps. 30 : 12; Pred. 3 : 4; Spr. 26 : 7; Luc. 15 : 25) en van het openbare leven mochten de reien-dansen niet ontbreken; vandaar dat men vaak kinderen, die het leven der ouderen in vreugd en droefheid spelende plegen na te bootsen, onder andere ook op hunne speelplaats, de markt, met elkander zag dansen (Matth. 11 : 17; Luc. 7:32). Immer waren echter bij deze reien-dansen, wanneer het mannelijke geslacht er aan deel nam (hetgeen trouwens b.v. Richt. 21 : 19 v.v. niet het geval was) de reien van de mannen en de vrouwen gescheiden (vgl. Ps. 68 : 26). Men kan echter van deze reien-dansen niets bepaalds meedeelen. De Hebreeuwsche naam voor den reien-dans, wijst niet zoozeer op eentonige cirkelbewegingen, hetzij van een persoon of van geheele reien, als wel op wendingen en draaïingen in het algemeen.

Bij de Heidenen danste men rondom de afgodsbeelden (Exod. 32 : 19) en altaren (1 Kron. 18 : 26) of in processie. — De wellustige dansen hebben wij onder de Israëlieten alleen aan het hof van een koning Herodes te zoeken (Matth. 14 : 6) of in de huizen der „booze lieden", die vóór den tijd der Maccabeën heidensche gewoonten navolgden (1 Macc. 1 : 12—16). Daar werden voor gastmalen openbare danseressen, boeleersters gehuurd, die voor de oogen der gasten ontuchtige pantomimen-dansen uitvoerden.

Wanneer wij nu uit deze gegevens van de Heilige Schrift eenig licht willen verspreiden over de vraag, of het voor ons en onze kinderen gewenscht is, om te dansen, dan willen wij daarop het volgende zeggen.

Er is, ook onder de Gereformeerden, niet altoos eenstemmig over deze zaak gedacht. Reeds in de dagen van de Reformatie bleek er verschil van opinie te bestaan. Om nu maar eens bij ons land te blijven, moet medegedeeld worden, dat bijv. Marnix van St. Aldegonde het dansen verdedigde, maar de Gereformeerde predikanten in zijn tijd veroordeelden het. Het is geen wonder, dat de mannen, die altoos in de hoogere kringen leefden over het dansen anders dachten dan de predikanten, die in hun eenvoudige pastorieën van het wereldleven afgezonderd waren.

Dans om een heiligen boom.

In het algemeen genomen kan men zeggen, dat de Gereformeerden het dansen verboden.

Hierbij zij aangemerkt 1°. dat dansen op zichzelve genomen als een beweging der ledematen onmogelijk zondig kan zijn, want dan zou beweging der handen bij de muziek ook zonde wezen; 2°. de wulpsche dansen, aan het Heidendom ontleend, zijn zeer te veroordeelen; 3°. het dansen van de eene sekse met de andere is niet aan te bevelen. Velen vinden het dansen, als het niet door de eene sekse met de andere geschiedt, zonder glans. Dat zegt veel. 4°. Christelijke ouders mogen wel bedenken, dat het dansen een poort opent, om onnoodigen omgang met de wereld in de hand te werken.

Dante Allighieri, de grootste dichter van Italië en een van de drie grootste aller eeuwen (Homerus, Dante, Sheakspeare) is in 1265 te Florence geboren en stierf na een veelbewogen leven te Ravenna in 1321.

Hij was een man van schitterende gave en van groote veelzijdigheid. Op geen enkel gebied van het menschelijk leven en streven is hij een vreemdeling gebleven. Hij heeft eer en roem gekend, ook diepe vernedering en pijnlijke armoede; hij heeft geijverd voor kerk en staat, hij beschikte over groote geleerdheid, was theoloog en filosoof, staatsman, krijgsman, rechtsgeleerde, historiekenner, diplomaat, stedelijk

regeerder, natuur- en sterrenkundige, maar boven alles en voor alles *dichter*.

Van vaders zijde uit een oud Florentijnsch geslacht gesproten, ontving hij bij zijn doop den naam Durante, later tot Dante verkort, van moeders zijde had hij aanspraak op den naam Allighieri. Zijn levensgeschiedenis is al spoedig met vele legendarische elementen opgesmukt, zoodat er weinig met stellige zekerheid van te zeggen valt. Wel hebben allerlei nasporingen in oude archieven feiten en data vastgesteld, maar daarmee is de reconstructie van Dante's leven nog niet veel gevorderd, en het minst wel de psychologische benadering van zijn machtig-diepzinnigen en fijn-artistieken geest.

Wel weten we, dat hij slechts de eerste helft zijns levens in zijn vaderstad doorgebracht heeft, en daarna ten gevolge van allerlei politieke verwikkelingen in ballingschap is gegaan. Hem werd ten onrechte ten laste gelegd zichzelf ten koste zijner stad in zijn ambt als regeerder verrijkt te hebben, een vergrijp waarvan Dante zoo afkeerig was, dat hij in zijn *Divina Comoedia* de bedrijvers daarvan verdoemd heeft tot in het diepst der hel (Inferno 22 : 53, 87, 136; 21 : 41). Zelfs werd hij, indien hij ooit terugkeerde in Florence, bedreigd met den brandstapel, later met onthoofding. Zoo moest hij huis en haard verlaten, en verre van zijn vrouw *Gemma de Donati* en zijn zeven kinderen ronddwalen van stad tot stad, waarbij hij meermalen heeft moeten bedelen om brood. Onvruchtbaar is die droeve periode hem niet geweest; zijn heerlijkste gedichten heeft hij er in vervaardigd.

Zijn poëzie dankt haar inspiratie aan een jeugdliefde die op heel zijn leven een stempel heeft gezet, n.l. ten opzichte van Beatrice, de dochter van een aanzienlijk Florentijnsch burger. Hij zag haar voor het eerst toen zij 9 en hij 8 jaar oud werd ter gelegenheid van een Meifeest in Florence. Zelf heeft hij die ontmoeting beschreven in *La vita nuova*. Zijn liefde was en bleef een zuiver ideale. Dante heeft er niet naar gestreefd Beatrice te bezitten of met haar te huwen, de herinnering maakte haar beeld steeds rijker in zijn geest; zij werd als zijn onzichtbare levensgids, het voorwerp zijner teederste liefde en mystieke vereering. Na Beatrice's dood werd dit niet minder, al treurde hij over haar gemis, zij bleef toch zijn geest beheerschen.

Later had Dante, toen de toestanden veranderd waren, naar Florence kunnen terugkeeren, maar de voorwaarden, hem gesteld, waren zoo vernederend dat hij er niet aan wilde voldoen. Zijn laatste levensjaren bracht hij, van materiëele zorgen bevrijd, ongestoord door bij een vriend Guido Novello da Tolenta, heer der stad Ravenna.

Van zijn talrijke dichtwerken is het meest beroemde *De divina Comoedia*.

Den titel *Comoedia* is van Dante zelf afkomstig, het predicaat divina = goddelijke, heeft het vereerend nageslacht er aan toegevoegd. In Florence en de andere steden werd al wat niet in de landstaal geschreven werd Comedie genoemd. Bijzonder koos Dante dat opschrift omdat zijn gedicht begon in de diepte en opklom tot de hoogte, van het vreeselijke en ontzettende ging het naar het schoone en begeerlijke.

Zijn Comedia bevat nl. een soort allegorisch visioen waarin de toestand der afgestorvenen wordt beschreven in de drie sferen van 1°. de hel, 2°. het vagevuur, 3°. den hemel — naar de toenmalige Roomsche voorstelling. In ruim 14.000 in terzinenvorm geschreven verzen heeft Dante zijn stof streng harmonisch geordend en opgebouwd tot een prachtig architectonisch geheel, waarmee geen tweede gedicht, zelfs Homerus' Ilias niet, wat de streng volgehouden evenredigheid betreft, te vergelijken is.

Het is ondoenlijk in weinige regels een indruk te geven van den rijken en veelzijdigen inhoud dezer geschriften; wij staan hier met bewondering voor een der meest geniale scheppingen van den menschelijken geest, al bemerken wij duidelijk dat zelfs een man als Dante niet uit de gebondenheid van zijn tijd en het Roomsche bijgeloof ontkomen kon, en het geheel niet gegrond is op Gods Woord, maar veel meer op traditie, bijgeloof en verbeelding.

Wat is de bedoeling van den dichter met zijn Comoedia geweest? Zeven eeuwen hebben er reeds over gepeinsd, onderzocht, gegist en gemist. Nog altijd blijft de oudste uitlegging de meest houdbare, nl. dat we hier te doen hebben met een allegorie der menschelijke ziel, die den weg der zonde met afschrik en berouw moet verlaten, opklimmen moet door louterin g en boete heen tot gelukzaligheid.

Vele inlasschen over politieke gebeurtenissen bestraffen zonde van regeerders, vorsten, steden en volkeren, en vandaar dat meermalen beproefd is het geheel in politieken zin te verklaren.

Waar Dante twee eeuwen voor de Reformatie leefde, is het een ijdel ondernemen hem te rangschikken, gelijk men wel beproefd heeft, onder de wegbereiders der Hervorming. Maar wel moet in het oog gehouden, dat zijn invloed ver heeft gereikt, en hij niet tevergeefs heeft getuigd tegen de verwereldlijking, de zedeloosheid en hebzucht der priesters, met den Paus voorop, gelijk hij ook anderzijds tegenover de traditie en de pauselijke decreten het Evangelie als de hoogste bron der godskennis heeft aangewezen. [19.

Darby en Darbisten. Het Darbisme ontleent zijn naam aan John Nelson Darby, een der krachtigste personen der beweging naar hem genoemd. De oorsprong dezer beweging is voor een groot deel te verklaren uit reactie tegen de staatskerkelijke en formalistische richting van de kerk in Engeland. Met het diepe verval van het kerkelijk en godsdienstig leven in de achttiende eeuw was de kerk geheel onderworpen aan de overheid. De hooge geestelijkheid beschouwde zelve de kerk als staatsinstituut, het volk werd verwaarloosd, de adel was onkundig, ten eene schande voor zijn positie in de maatschappij. Men hield er een minimum van godsdienst op na om den schijn te redden, doch men leefde voor de aarde en dreef den spot met de ware religie. De Zondagsheiliging werd vervangen door allerlei volksvermaken en men ging ter kerk om te slapen en te lachen.

Tegenover deze algeheele verslapping kwam er in het begin der 19de eeuw een geestelijke beweging, die zich openbaarde in het oprichten van zending- en bijbelgenootschappen, en die

wel beoogde het geestelijk leven aan te kweeken, maar die de kerk liet voor hetgeen zij was. Gevolg hiervan was dat het separatisme in de hand gewerkt werd. De eerste leidsman dezer afscheidingsbeweging was John Walker te Dublin, die in kringen leefde, waarin de invloed van Whitefield, een der vaders van het Methodisme, en van Lady Hautingdon nawerkte. In 1804 verliet Walker de kerk en stichtte een eigen gemeente, waarin alleen uitverkorenen tot het avondmaal en de gemeenschappelijke vergaderingen werden toegelaten, en waarin het ambt en de ordening niet werden erkend. Deze Walkerieten gingen na 1815 teniet, maar de afscheidingsbeginselen werkten na, vooral in West-Engeland, in Plymouth, Exeter en Bristol, en ook in Dublin en in andere plaatsen van Ierland.

Hierbij kwam een spanning in Ierland tusschen de Protestantsch-hoogkerkelijke Oranjemannen en de vraag van het andere deel van Ierland naar vrijheid. De geestelijkheid verzocht aan het parlement de staatskerk tegenover de Roomsch-Catholieken te beschermen. Door deze ongeestelijke houding der voorgangers in de kerk en door hun steunen op de overheid gevoelde John Darby zich bezwaard en schreef een critiek op de houding van de geestelijkheid.

John Nelson Darby was 18 November 1800 te Londen geboren uit Iersche ouders. Op verlangen zijns vaders ging hij in 1819 in de rechten studeeren te Dublin en werd advocaat. Maar wijl er een omkeering in zijn leven plaats greep, ging hij theologie studeeren en werd in 1826 predikant in de Anglicaansche kerk in het Graafschap Wicklow, in de nabijheid van Dublin. Hier was het dat hij de onwaarachtigheid van de Engelsche staatskerk leerde kennen. De organisatie was prachtig, maar er was zoo weinig van het leven des Geestes te zien. En toen dan in den strijd tegen de kerkelijke vrijheid der Roomsch-Catholieken in Ierland de geestelijken aandrongen op de voortdurende bevoorrechting der officieele staatskerk, verweet hij den geestelijken hunne liefdeloosheid, en drong aan op een geestelijke gemeenschap. Zoo werd hij voorbereid op een breuk met de kerk. Deze stemming werd versterkt doordat Darby in aanraking kwam met Antony Norris Groves, een tandarts, die vroeger in Plymouth in een geestelijken kring had geleefd en die, in 1825 naar Dublin gekomen, hier geregeld opwekkingssamenkomsten hield. In deze „gezelschappen" klaagde men over het groote verschil tusschen de avondmaalsviering der eerste Christelijke kerk en die in de tegenwoordige staatskerk. De liefde en de gemeenschap der heiligen had plaats gemaakt voor uitwendigen glans, voor de overheersching van het volk door de geestelijken en de regeering der kerk. Groves voelde zich reeds buiten de staatskerk, gaf de studie der theologie op en ging met zijn familie naar de Mohammedanen, en stierf in 1853 in Bristol, zonder verderen invloed op den kring der Plymouth-broeders te hebben uitgeoefend. Darby ging terstond niet zoo ver als Groves, maar bleef nog als vicar werken te Calary. Hier echter kwam hij onder den invloed der apocalyptische gedachten van Irving. En toen voor zijne bewustheid duidelijk werd dat eigenlijk iedere kerkinrichting, die de rechten der geloovigen door menschelijke vormen en wetten inperkte, een onding was, verliet hij de staatskerk. Gelijktijdig gaf hij uit zijn tractaat: *De natuur en de eenheid der kerk* (1828), waarin hij uitsprak, dat de ware geloovigen de kerk vormen. Niet de uitwendige gemeenschap der kerk geeft de eenheid, maar alleen de eenheid in Christus. Waar twee of drie samenkomen in Jezus' naam, daar is de basis, waarop Gods kinderen elkander kunnen vinden. Alle uitwendige kerkvorm moet worden verworpen. Wel bleef hij nog in verkeer met leden der kerk en hoopte op de hervorming der kerk. Den tijd van 1828 tot 1831 waren de jaren van ontwikkeling en gisting bij Darby. Een tijdlang vertoefde hij in Engeland en buitenslands, ontmoette Benjamin Willo Newton, een der broeders in Plymouth, die voor hem een wegwijzer geweest is, leefde geruimen tijd teruggetrokken op een boerenhoeve in de nabijheid van Calary, en zag eindelijk in de gemeenschap der Plymouth-broeders zijn ideaal. Hieruit blijkt dat niet Darby de stichter is der broederschap van Plymouth, maar deze is voor hem wegwijzer geweest.

Sedert 1831 vangt Darby zijn levenswerk aan. Met Bellet en Georg Müller uit Bristol (de stichter van het bekende weeshuis Ashley Down bij Bristol) reisde hij rond om zijne beginselen te prediken. Zij wilden geen nieuwe kerk organiseeren, maar, levende in de hoop van de spoedige wederkomst van Christus, was hun ideaal zich met andere ware geloovigen te vereenigen tot onderlinge stichting van elkander en tot gemeenschappelijke avondmaalsviering. Zij hadden geen gemeenschappelijke belijdenis, erkenden geen ambten. Het avondmaal werd gemeenschappelijk gevierd, en een ieder, die de gave bezat, kon in de vergaderingen het woord voeren.

Na 1837 heeft Darby zonder ophouden gereisd om propaganda te maken voor zijn leer. In Lausanne hield hij zijne lezingen over den profeet Daniël, hier en te Genève hield hij voordrachten over „de tegenwoordige verwachting van de kerk Gods". Rusteloos zwierf hij door de wereld, predikte in Frankrijk (1844), werkte in Zwitserland, stichtte gezelschappen in Duitschland, bezocht zes malen Noord-Amerika, trad zelfs op in Nieuw-Zeeland en vertoefde ook een tijdlang in Italië. Zijn zwervend leven besloot hij 29 April 1882 in de Engelsche badplaats Bornemouth. Zijn persoon en werk is zeer verschillend beoordeeld. Velen hebben hem in zijn optreden hard, hoogmoedig, duister en onverdraagzaam genoemd, maar anderen hebben zijne toewijding en opoffering voor de zaak des Heeren, de uitnemendheid zijner gaven, de oprechtheid zijner bekeering en van zijn Christelijk leven zeer geprezen.

De Darbisten noemen zich onder elkander „broeders". Hun gemeenschap noemen zij „vergadering". Den naam Darbisme wijzen zij af, omdat, zooals J. N. Voorhoeve (*Het zoogenaamd Darbisme*, bl. 3, Baarn 1916) zegt, „er geen Darbisme bestaat" omdat de broeders zich niet willen noemen naar een mensch.

De Darbisten hebben geen eigenlijk vastge-

stelde leer, geen „vergaderingsleer". Wat zij leeren en vasthouden zijn de beginselen, „voor alle broeders in Christus in de Schriften ontvouwd". Zij kunnen, zegt Voorhoeve, „zeer goed plaatsen, dat andere gelooviger anders denken en gelooven, dat God een ieder leidt naar het licht, dat hij heeft". Toch zijn er wel hoofdwaarheden, die kenmerkende leeringen van de Darbisten zijn.

Het voornaamste beginsel hetwelk de „broeders" naar voren brachten en handhaven is de *eenheid der gemeente*, de „eenheid des lichaams". Tegenover de kerk, die een vastgestelde leer heeft en anderen van hare gemeenschap uitsluiten, en die in een heirleger van kerken en secten uiteengevallen is, met eigen inrichting en belijdenis moet met allen kerkvorm radicaal worden gebroken. Er is maar één kerk, de gemeente van gelooviger, maar de gemeente op aarde is in een toestand van onherstelbaar verval. Al zijn er minder of meer goede kerkgenootschappen onder de Protestanten, „bij allen vinden wij in den grond der zaak hetzelfde: geloovigen vereenigd met hen, van wie men weet, dat zij geloovigen zijn, of van wie men zelfs beslist weet, dat ze het niet zijn, en andere geloovigen, die naar de Schrift moesten toegelaten worden" (Voorhoeve, *Het Darbisme en de Kerk*, 1906, bl. 30). Om die reden moeten de geloovigen, die Christus' verschijning liefhebben, zich losmaken van de banden, waarmee de kerken hare vrije gemeenschapsoefening onmogelijk maken en moeten samen vergaderen onder de leiding des Geestes. Reformatie der kerk is onmogelijk. Aanvankelijk was er na den Pinksterdag wel eenige organisatie en een uitwendige eenheid, maar deze is geheel verbasterd, en nu kunnen de geloovigen geen eenheid en een nieuwe organisatie maken, maar zij kunnen alleen op grond der eenheid in Christus handelen.

Om deze gedachten, door Darby verkondigd, recht te waardeeren, moeten wij niet uit het oog verliezen dat Darby en de broeders van Plymouth optraden in een tijd, waarin het geestelijk leven verstorven was, en de kerk van Engeland, geknecht onder de wereldlijke overheid, opgaand in het uiterlijke meer een doodenhuis dan een levende kerk scheen. Maar deze deformatie der kerk gaf aan Darby niet het recht om het doodvonnis over de kerk uit te spreken. Want zij is het lichaam van Christus en als de Geest des Heeren begint te ruischen, dan komt er weer leven in den doodenhof.

Maar bovendien hebben Darby en de Darbisten een geheel verkeerde beschouwing van hetgeen het Nieuwe Testament leert over de kerk en hare organisatie. De kerk is niet alleen een vergadering van geloovigen, het lichaam van Christus, een eenheid van allen die Christus in onverderfelijkheid liefhebben, maar de geestelijke levenseenheid dringt tot de openbaring van het leven des Geestes, en zoo wordt de kerk, die haar wezen heeft in het onzichtbare, vanzelf zichtbaar in de werken des geloofs en der liefde, in belijdenis en wandel, in de gemeenschap der heiligen, in de samenvergadering der gemeente tot gebed en dankzegging, tot de bediening van woord en sacrament, tot de handhaving van orde en tucht. Bij de beschrijving der gemeente in de Handelingen en in de Brieven lezen wij van de samenkomsten der gemeente, waar de geloovigen krachtens den drang des Geestes in hen gelegd, naar den wil van Christus hun God dienen, en elkander sterken door woord, gebed en daden der liefde. De kerk treedt van den beginne af actief en aggressief op temidden van de wereld, getuigt voor haar koning, die in de hemelen is, en roept de menschen op tot geloof en bekeering. Zij is van den beginne aan een belijdende gemeente en een belijdeniskerk (Matth. 10 : 32; 1 Cor. 3 : 10, 11; Ef. 2 : 20; 1 Tim. 3 : 15; 2 Tim. 1 : 8; 2 : 25; 1 Petr. 3 : 15). Zij kan aan haar roeping om voor Christus te getuigen en haar geloof te propageeren niet voldoen zonder een belijdenis. De kerk is voorts het georganiseerde lichaam van Christus, onder de leiding van apostelen, profeten, herders en leeraars, tot het werk der bediening, tot opbouwing des lichaams van Christus (Ef. 4 : 12). En hoe meer zichtbaar en tastbaar en werkzaam zij optreedt, des te meer bereikt zij haar bestemming om op te wassen in Christus, die het Hoofd zijner kerk is. De kerkvorm is dan ook niet een soort liefhebberij, die hangt aan de willekeur van menschen, maar Christus het hoofd en de koning zijner kerk heeft zelf een organisatie gewild, ambten en bedieningen ingesteld (Matth. 16 : 13—19; 18 : 15—20; Joh. 20 : 21—23). Christus is de koning, de wetgever en de regeerder van zijn kerk, en vraagt dat zijn gemeente naar zijn wil handele, wake voor de zuiverheid van leer, orde en tucht (Rom. 16 : 17; 1 Cor. 5 : 5; 11 : 34; 2 Joh. 10; Openb. 2 : 14; 20, 24). En deze organisatie is maar niet voor den apostolischen tijd bestemd, maar voor al de eeuwen totdat de kerk haar volmaaktheid bereikt bij de wederkomst van Christus (Ef. 4 : 13). De Darbisten gaan dus in tegen de doorgaande leer des Nieuwen Testaments.

De voorstelling van de Darbisten omtrent de eenheid der geloovigen in Christus bevat een schriftuurlijke waarheid. Maar de weg waarlangs zij die eenheid zoeken is af te keuren. De eenheid van het lichaam van Christus komt niet tot stand door zich van de bestaande kerken af te scheiden en een buitenkerkelijk kringetje te vormen. Ook in den kring der broeders kan men het bezwaar niet ontkomen, dat er huichelaars of onbekeerden zijn. Het is den Darbisten ook niet gelukt om een eenheid der geloovigen te verkrijgen. Door J. Th. R. Schreuder, *Het Darbisme in theorie en in practijk* (1907) is overtuigend aangetoond, dat de maatregelen door de „broeders" genomen om de eenheid in eigen kring te handhaven tot eindelooze verdeeldheid en scheuring aanleiding gegeven heeft, en dat de uitspraken der vergaderingen dit gebrek niet kunnen verhelpen, dat zij niet organisch tot stand komen, maar op independentistische wijze, en dat het daardoor herhaaldelijk gebeurd is dat één persoon aan anderen, ja aan de geheele vergadering zijn wil oplegt. Het is dan ook de tragiek van het Darbisme geweest, dat het opgetreden is tegen het hoogkerkelijke van de Anglicaansche kerk, en het handhaven van de „eenheid des

lichaams" zich zelf voorstelt als de eenig ware vergadering Gods op aarde, en weder overhelt tot het standpunt der Roomsche kerk.

Ook *de leer van het ambt* is mede uit den strijd tegen de Engelsche staatskerk te verklaren. Wel erkennen de Darbisten dat de apostelen een ambt hadden ontvangen, maar zij zijn van oordeel dat na het heengaan der apostelen wel gaven, maar geen ambten in de kerk zijn overgebleven, en dat de vrije Geesteswerking, die zich aan een iegelijk mededeelt, gelijkerwijs Hij wil, niet beperkt en aan banden gelegd mag worden door een predikant, die het Hebreeuwsch en het Grieksch moet kennen om de Schrift te openen, en die dus alleen het woord heeft in de gemeente. Elk lid der vergadering, die de ingeving des Geestes in zich voelt branden, mag vrij spreken. Niet de gemeente mag haar dienaren, leeraren en ouderlingen, kiezen, maar de Geest Gods zelf. Deze leer, die de noodzakelijkheid van het ambt miskent, is in strijd met de Heilige Schrift. Want Christus zelf heeft apostelen gezonden en door hen leeraars en opzieners aangesteld over het volk (Matth. 28 : 19; Ef. 4 : 11-13; 1 Petr. 5 : 2—4; Titus 1). Het feit, dat het evangelie aan alle volken moet verkondigd worden, eischt dat er ook altoos predikers moeten zijn (Rom. 10 : 14, 15). Er moeten opzieners zijn om de gemeente te leiden, om orde en tucht te handhaven, en om den armen Christelijke handreiking te doen. De gemeente kan niet beantwoorden aan haar roeping zonder herders en leeraars. De gemeente heeft hen noodig tot aan de wederkomst van Christus (Ef. 4 : 13). En nu moge het waar zijn, dat in sommige kerken het ambt is gaan heerschen en niet genoeg heeft verstaan, dat Christus is de koning der kerk, en dat de geloovigen tot vrijheid geroepen zijn, dit neemt niet weg, dat op zich zelf het ambt de gave niet onderdrukt, maar integendeel, ze leidt en in het rechte spoor houdt. De bewering der Darbisten, dat er geen leeraren, ouderlingen en diakenen kunnen zijn in de gemeente, omdat slechts de apostelen en niet de gemeente ze kan aanstellen is ook daarom onjuist, wijl het Nieuwe Testament leert, dat er altijd leeraren en regeerders der kerk moeten zijn (Ef. 4 : 13; 1 Tim. 2 : 2; Tit. 1 : 5; Matth. 28 : 19) en dat de keuze der ambtsdragers nooit buiten de gemeente mag toegaan (Hand. 6). En wanneer Darby tegenwerpt dat de minderen de meerderen niet kiezen, dan blijkt daaruit dat Darby niet den diepen indruk heeft bekomen van de regeering van Christus in zijn kerk, die zelf zijn dienaren aanstelt als herders en leeraars, maar ze roept middellijk door de gemeente. Voorts heeft hij niet recht gezien, dat de gemeente niet is een aggregaat van losse geloovigen, maar een organisme, een lichaam waarvan Christus is het Hoofd, die de krachten en de gaven van het lichaam laat functioneeren door de organen. Ook heeft hij niet gelet op de vermaning van Paulus, die tegenover de geestdrijverij en de ordeloosheid in Corinthe sprak: „Laat alle dingen eerlijk en met orde geschieden".

In de tot hiertoe geschetste beginselen zijn de voornaamste beginselen van de Darbisten voorgesteld. Over de andere leeringen kunnen wij kort zijn. De „broeders" houden over het algemeen vast aan de fundamenteele waarheden van het Christelijk geloof: het goddelijk gezag en de ingeving des Bijbels, de leer der drieëenheid, de waarachtige godheid en menschheid van Christus, zijn geboorte, verzoeningsdood, opstanding, hemelvaart, de uitstorting des Heiligen Geestes. Zij erkennen den val en de algeheele verdorvenheid des menschen, de leer der goddelijke verkiezing en der genade Gods in Christus, de opstanding des vleesches, de eeuwige verdoemenis der verlorenen, en de eeuwige behoudenis der verlosten.

Omtrent *de laatste dingen* zijn de Darbisten evenals ook andere richtingen voorstanders van het Chiliasme. Dat het beest in de Openbaringen (Op. 13) de staat is, en de hoer de kerk is, spreekt volgens het Darbisme van zelf. Het hoofddoel van de spoedige wederkomst van Christus is niet het laatste oordeel, maar dat Jezus komt om zijn bruid, de geloovigen, tot zich te nemen. Eerst worden alle verlosten, die van Adam's tijd af in den Heere ontslapen zijn, in verheerlijkte lichamen opgewekt (de eerste opstanding) en gelijktijdig worden de dan nog levende geloovigen met hen den Heere tegemoet gevoerd in de lucht. In de lucht vindt dan de vereeniging van de kerk met den Heere plaats. Dan volgt de intocht des Konings in Jeruzalem, waar het overblijfsel van Israël zich verzamelt en den Messias erkent, want de profetische beloften gelden alleen oud-Israël en gaan hier op aarde in vervulling. Dan heerscht Christus met zijn bruid op aarde duizend jaren, terwijl de Satan gebonden is en de aarde vol zal zijn van de kennis des Heeren. Wanneer de 1000 jaren voorbij zijn, dan wordt Satan ontbonden tot den laatsten strijd. De geloovigen worden hem ontrukt. De Satan wordt tenslotte gegrepen en gebonden en in het eeuwige vuur geworpen. Nu volgt het einde: de tweede opstanding, het oordeel en de verdoemenis der ongeloovigen, terwijl de geloovigen de eeuwige zaligheid zullen ingaan.

Deze leer berust voor een groot deel op willekeurige verbinding van allerlei uitspraken der Schrift, die op geheel verschillende zaken betrekking hebben. Van een tweeërlei wederkomst van Christus spreekt het Nieuwe Testament niet. Evenmin van een opneming der gemeente vóór het duizendjarig rijk. De opstanding der geloovigen wordt onmiddellijk gevolgd door het einde (1 Cor. 15 : 23, 24). Ook leert Openb. 13 dat een zware tijd voor de geloovigen de wederkomst van Christus zal voorafgaan. De methode der Schriftverklaring van de Darbisten is vooral met betrekking tot deze stukken zeer gekunsteld, willekeurig en allegorisch.

De *sacramenten* zijn voor de Darbisten herinneringsteekenen en geen genademiddelen. De doop is voor de geloovigen. De kinderdoop is een instelling van menschen. Voor het genadeverbond hebben de Darbisten geen oog. De doop is niet verplichtend en kan nagelaten worden, wanneer men er bloot een uitwendigen vorm in ziet. Het avondmaal wordt genoten terwijl men aan tafel zit en in lof en aanbidding denkt aan het lijden van Christus. Het is het

hoogtepunt van den eeredienst, waarbij „allen, die Jezus kennen en liefhebben, ook de begaafde predikers, in stilheid aan de tafel des Heeren zitten, lofliederen zingen, gebeden en dankzeggingen uitspreken, het Woord Gods lezen, en door een gedachte over het Woord elkander opbouwen, stichten of vermanen" (H. C. Voorhoeve, *Doop en Avondmaal*, 1912). De verheerlijkte Christus is zelf tegenwoordig bij het avondmaal, waarbij de geloovigen gedachtenis vieren van wat Hij is en deed. Elken Zondag komt men samen tot de breking des broods.

Inzake *de verhouding van kerk en wereld* neigt het Darbisme over naar de doopersche mijding. De vergadering is een schare van geroepen heiligen, die zich terugtrekken van de wereld. De geloovigen moeten zich nu reeds verdiepen in het hemelleven. Zij zien niet dat het Christendom niet eenzijdig voor de aarde, ook niet alleen voor den hemel geschikt is, maar dat het oog van den Christen zoowel voor het tijdelijke als voor het eeuwige leven open zijn moet. Er zijn natuurlijk onderscheidene schakeeringen. Elke „vergadering" heeft haar eigen kleur.

Het aantal Darbisten is moeilijk aan te geven. Men geeft geen statistiek. „De Heere sloeg David, toen hij zijn volk wilde tellen". Men schat het aantal communicanten in Amerika op 6 à 7000; in Duitschland op 3000, in Frankrijk zijn ongeveer 700 vergaderingen, in Zwitserland 70 en in Engeland 750. In Nederland zijn er weinig. [32.

Darius. I. *Darius de Meder.* Deze koning is den bijbellezer het best bekend uit Daniël 6. Voorts wordt hij genoemd in Dan. 11 : 1 en is blijkbaar ook bedoeld in Dan. 9 : 1. Op den leeftijd van 62 jaar (Dan. 6 : 1) werd hij koning gemaakt over het rijk der Chaldeën (Dan. 9 : 1). Dit kan pas geschied zijn nadat in 538 v. C. de stad Babel door de Perzen was ingenomen, waarbij Nabonedus werd gevangen genomen en Belsazar omkwam. Maar veel later zal het ook niet zijn geweest. Dan. 6 : 29 geeft den indruk, dat Darius de Meder eenigen tijd geregeerd heeft voordat Cyrus zelf het bewind over Babylonië aanvaardde. Lang schijnt het niet te zijn geweest, want het boek Daniël noemt geen ander regeeringsjaar dan zijn eerste (Dan. 9 : 1 en 11 : 1). En uit Dan. 10 : 1 kan misschien worden afgeleid, dat Darius niet langer dan twee jaar heeft geregeerd. Hier spreekt namelijk de Hebreeuwsche tekst over het derde jaar van Cyrus, de Septuaginta daarentegen over het eerste. Mogelijk is beide malen wel hetzelfde jaar bedoeld, namelijk het derde na Babels inneming in 538 v. C. en het eerste na de regeering van Darius. In den Hebreeuwschen tekst zijn dan de beide jaren van Darius aan Cyrus toegerekend. Dit kon zonder bezwaar, omdat Darius blijkbaar slechts bij de gratie van Cyrus heeft geregeerd. Men lette op de eigenaardige uitdrukking, dat Darius „koning was gemaakt" (Dan. 9 : 1).

In de ongewijde geschiedenis is Darius de Meder totnogtoe niet bekend. Mogelijk leeren we hem later nog wel eens heel goed kennen. Ook de Assyrische koning Sargon was vroeger alleen uit de Heilige Schrift bekend (Jesaja 20 : 1), terwijl we thans vele opschriften van hem bezitten. Misschien gaat er zoo ook over Darius den Meder nog wel eens een helder licht op. Maar totnogtoe is hij dan toch in de ongewijde geschiedenis niet bekend. Wel kan men trachten hem te vereenzelvigen met personen, die in de ongewijde geschiedenis een anderen naam dragen. Reeds Flavius Josefus schijnt dit te hebben beproefd. De vader van Darius, in Dan. 9 : 1 Ahasveros genoemd, heet bij Josefus (Ant. X, 11, 4) Astyages, en Darius zelf droeg volgens Josefus bij de Grieken een anderen naam, dien de Joodsche schrijver echter niet noemt. Bij Astyages heeft Josefus vermoedelijk gedacht aan den Medischen koning Astyages I, den grootvader van Cyrus. Men kan nu vragen, of hij misschien Darius heeft vereenzelvigd met Cyaxares II, den door Xenofon vermelden oom van Cyrus. Het is echter niet waarschijnlijk, dat deze Cyaxares in 538 nog leefde, want zijn zoon Astyages II was reeds in 550 van den troon gestooten. Men kan ook vragen, of Josefus misschien Darius den Meder heeft vereenzelvigd met den veldheer Gobryas, die in 538 de Perzische troepen Babel binnenvoerde en door Cyrus tot stadhouder werd aangesteld. Doch er is niets van bekend, dat Gobryas een bloedverwant van Cyrus was, en volgens Josefus was Darius dit wel. Ook weten we van Gobryas slechts, dat hij stadhouder was, en Darius wordt koning genoemd. Mogelijk heeft het stadhouderschap van Gobryas slechts enkele maanden geduurd, en heeft Cyrus daarna zijn bloedverwant Darius met het koningschap beleend. Doch we moeten het voorloopig bij gissen laten en nader licht afwachten. De af en toe voorgestane opinie, dat de Heilige Schrift met Darius den Meder geen ander bedoelt dan Darius Hystaspis (die pas in 522 v. C. den troon beklom) vergroot slechts de moeilijkheid in plaats van haar op te lossen. Evenzeer is duidelijk, dat Darius' vader Ahasveros onmogelijk dezelfde kan zijn als de uit het boek Esther bekende Ahasveros (Xerxes), die pas in 486 koning werd.

II. *Darius Hystaspis.* Aangaande dezen koning (heel anders dan bij Darius den Meder) weten we zeer veel uit de ongewijde geschiedenis. Zijn vader Hystaspes behoorde tot de jongere linie van het Perzische koningshuis. Met het uitsterven van de oudere linie beklom Darius in 522 v. C. den troon. Daarbij had hij met ontzaglijke moeilijkheden te kampen. Vooreerst moest hij een mededinger uit den weg ruimen: Gaumata, ook wel Pseudo-Bardes genoemd. Vervolgens had hij een reeks van opstanden te bedwingen, waaronder die van Elam en Babylonië de eerste, die van Medië en Oost-Perzië de gevaarlijkste waren. Daarna pas kon hij zijn aandacht wijden aan de meest Westelijke deelen van zijn rijk: Lydië (in Klein-Azië) en Egypte. De satrapen (opperstadhouders) van deze landen waren wel niet tegen Darius opgestaan, maar hadden toch gepoogd in troebel water te visschen, en moesten daarvoor met hun leven boeten.

Darius was niet alleen een groot veldheer, maar evenzeer een groot staatsman. Na het bedwingen van alle heele of halve rebellen onderwierp hij de organisatie van zijn reusachtig rijk aan een diep ingrijpende verandering. Onder de vorige koningen (Cyrus en Cambyzes) genoten de verschillende deelen van het rijk nog

een groote mate van zelfstandigheid. Maar de opstanden, die alles aan het wankelen brachten, hadden aan Darius geleerd, dat het zóó niet langer ging. Hij bracht alles onder een veel strenger toezicht van het centrale gezag. De satrapen konden plotseling overvallen worden door een vliegende contrôle-commissie, die den naam droeg van „de oogen en ooren des konings". Men neemt aan, dat deze reorganisatie in het jaar 516 v. C. reeds was ingevoerd.

De staatsmanswijsheid van Darius openbaarde zich niet alleen in de bevestiging van het centrale gezag, maar evenzeer op maatschappelijk terrein. Voor heel zijn wereldrijk voerde hij één muntstelsel in. De Perzen, die totnogtoe grootendeels een nomadenleven hadden geleid, werden door hem afgericht op intensieve cultuur van den bodem. Verder was Darius de schepper van het Perzische schrift: een vereenvoudigde vorm van het spijkerschrift, dat door de Babyloniërs en de Elamieten werd gebruikt. Maar Darius was een veel te wijs heerscher, om de Perzische taal en het spijkerschrift op te dringen aan de onderworpen volken. Voor de landen „aan gene zijde der rivier", d. w. z. voor de landen ten Zuid-Westen van den Eufraat, gebruikte men het Arameesch (door de Staten-Vertalers minder juist „Syrisch" genoemd), dat reeds twee eeuwen vroeger gebezigd werd als internationale verkeerstaal (II Kon. 18 : 26). Verschillende in het Arameesch geschreven stukken van Perzische koningen en satrapen zijn ons in het boek Ezra bewaard.

Darius was een ijverig vereerder van den Perzischen oppergod Auramazda (ook wel Ormoezd genoemd), en dreef onder zijn Perzische volksgenooten een krachtige propaganda voor de leer van dezen god. Maar aan de onderworpen volken heeft hij evenmin zijn godsdienst als zijn taal opgedrongen. Uit de Heilige Schrift weten we, hoezeer hij den tempelbouw te Jeruzalem heeft bevorderd in de dagen van Zerubbabel en den hoogepriester Josua, toen Haggaï en Zacharia profeteerden. Verschillende godsspraken van deze mannen zijn gedateerd naar de regeeringsjaren van Darius. Die van Haggaï zijn alle uit het tweede jaar, maar die van Zacharia gedeeltelijk uit lateren tijd.

Men beweert (en het zal ook wel waar wezen) dat de tegemoetkomende houding van Darius jegens de Joden hem politiek voordeel heeft opgeleverd in Egypte. Een ontevreden Judea zou altoos een struikelblok zijn geweest op zijn weg naar het land van den Nijl. En juist met Egypte had Darius groote plannen. Het schijnt wel, dat hij een scheepvaartverbinding wilde bewerkstelligen van uit Perzië, om het Zuiden en Westen van Arabië heen, met den Nijl. Hij heeft ten minste gewerkt aan een kanaal, dat deze rivier moest verbinden met de Roode Zee. Dat hadden sommige Farao's ook reeds ter hand genomen. Maar Darius heeft het evenmin voltooid als zijn Egyptische voorgangers. Men meende toen ter tijd, dat de waterspiegel van de Roode Zee hooger lag dan de Nijl-Delta, en dat deze zou onderloopen, wanneer men het kanaal voltooide. Toen heeft Darius het maar weer laten dichtgooien. Doch enkele eeuwen later is het geopend onder de regeering van Ptolomaeus Filadelfus (285—247 v. C.), die er ook sluizen in aanbracht.

Nadat, in de eerste jaren van Darius' regeering, de verschillende opstanden waren bedwongen, heeft hij in het Oosten, door uitzetting der grenzen, zijn gebied afgerond, en ook een deel van Indië onder zijn heerschappij gebracht (vgl. Esther 1 : 1). Minder gelukkig was hij in het uiterste Westen. Wel heeft hij in Europa Thracië onderworpen, een deel van het Balkanschiereiland, in de buurt van het latere Constantinopel. Maar zijn tocht over de Donau, naar het land van de Skythen, in het latere Zuid-Rusland, was een mislukking. En hetzelfde geldt van zijn ondernemingen tegen de Grieken. Men denke slechts aan den slag bij Marathon (490 v. C.).

Niettegenstaande deze mislukkingen is Darius Hystaspis een van de allergrootste heerschers uit de oude wereld. Na een regeering van 36 jaar strief hij in 486 v. C. en liet het rijk na aan zijn zoon Ahasveros, door de Grieken Xerxes genoemd. [23.

Darwin (Charles Robert), werd den 12den Februari 1809 te Shrewsbury aan de Severn geboren en overleed den 19den April 1882 op zijn landgoed Down, ten Zuiden van Bromley en ongeveer vier uren ten Zuid-Oosten van Londen gelegen. Zijn geschriften over en zijn onderzoekingen omtrent het ontstaan der soorten hebben niet alleen in de wetenschappelijke wereld groot opzien verwekt, maar zijn ook, hoewel veeltijds in onvolledigen en verwrongen vorm, bij het volk bekend geworden, dat hem met den niet zeer vleienden titel van apenman bestempelt. Even beroemd als zijn landgenoot Isaac Newton (1642—1727) zich heeft gemaakt op het gebied der anorganische natuur, even beroemd is Darwin geworden door zijn studiën betreffende de organische wezens. Misschien heeft nooit een geleerde in zulk een mate den stempel van zijn geest gedrukt op de eeuw, waarin hij leefde, als de „kluizenaar van Down" dat gedaan heeft op de negentiende eeuw. Zijn vader, die arts was, heette Robert Waring Darwin, en zijn grootvader was de beroemde geneesheer, natuurkundige en dichter Erasmus Darwin (1731—1802), wiens hoofdwerk *Zoönomia*, dat van 1794—1796 verscheen en waarin reeds dezelfde onderwerpen behandeld werden als in de hoofdwerken van zijn kleinzoon, weinig de opmerkzaamheid zijner tijdgenooten trok. Op school blonk Charles Darwin, zooals hij zich in de titels zijner werken steeds noemt, in niets bizonder uit. Van 1826 tot 1828 bezocht hij de hoogeschool te Edinburg om in de geneeskunde te studeeren, maar toen hij tweemaal in de operatiezaal was geweest, kon niemand hem bewegen er voor den derden keer heen te gaan. Zijn vader stelde hem nu voor om predikant te worden; daarom vertrok hij naar Cambridge en beoefende daar van 1828—1831 de theologie. Hoewel hij zich meer bezighield met jagen, met het verzamelen van kevers en met het bestudeeren van vogels dan met de godgeleerdheid, behaalde hij toch den graad van „Bachelor of Arts". In de richting zijner studiën kwam een geheele verandering, toen een der professoren

van Cambridge hem opmerkzaam maakte op een oproeping, die kapitein Fitzroy, bevelhebber van het Britsche marineschip „Beagle", aan natuurkundigen deed om deel te nemen aan een reis, die hij moest maken naar Amerika en den Grooten Oceaan om daar opmetingen en onderzoekingen te doen. Fitzroy beloofde met den onderzoeker, die aan den tocht wilde deelnemen, zijn eigen kajuit te deelen; salaris werd evenwel niet gegeven. De pas 22-jarige Darwin bood zich aan en bedong alleen de voorwaarde, vrije beschikking te mogen hebben over de natuurhistorische verzamelingen, die hij van plan was bijeen te brengen. De tocht duurde van 27 December 1831 tot 22 October 1836. Eerst werden de Kaapverdische eilanden bezocht; toen Brazilië, Argentina en Patagonië; door de straat van Magalhaes en langs de Westkust van Zuid-Amerika bereikte men Peru. Vervolgens ging de reis over de Galapagoseilanden door den geheelen Grooten Oceaan naar Nieuw-Zeeland en Nieuw-Holland en vandaar keerde eindelijk het schip naar Engeland terug. Rijk aan kennis en ervaring en vervuld van nieuwe denkbeelden kwam Darwin thuis. Hij had gelegenheid gehad zich tot een zelfstandig geleerde te ontwikkelen en was in zulk een hooge mate getroffen geworden door de verwantschap tusschen de hedendaagsche en de uitgestorven flora en fauna van Zuid-Amerika, dat reeds op deze reis in zijn geest de eerste kiem gewekt werd der later naar hem genoemde leer of theorie aangaande den oorsprong der soorten. Op zeer onderhoudende wijze werd de reis der „Beagle" door Darwin beschreven in zijn *A naturalist's journal of researches into the natural history and geology of the countries visited by H. M. S. Beagle during a voyage round the world*, dat in 1839 verscheen. De wetenschappelijke resultaten der expeditie werden door Darwin in vereeniging met beroemde geleerden zooals Richard Owen (1804—1892), John Gould (1804—1881), George Robert Waterhouse (1810—1888) neergelegd in een werk getiteld: *Zoology of the voyage of the Beagle*, 1840—1843. Tevens gaf deze reis om de aarde Darwin aanleiding tot het schrijven van verschillende keurige verhandelingen o. a. over *The structure and distribution of coral reefs*, dat in 1842 het licht zag en waarin hij een volledige theorie geeft omtrent het ontstaan der koraaleilanden, die nog tegenwoordig bijna algemeen aangenomen wordt. Evenwel had de zeereis voor Darwin ook een schaduwzijde, want de vele vermoeienissen en ontberingen bezorgden hem een chronische maagkwaal, die hem zijn geheele leven veel pijn veroorzaakte en hem noodzaakte alle buitengewone inspanning te vermijden. Daarom trok hij zich na een zesjarig verblijf in het drukke Londen, in 1842 terug uit het gewoel der wereld en vestigde zich op zijn landgoed te Down bij Beckenham in Kent, niet ver van de hoofdstad, waar hij te midden zijner familie tot aan zijn dood bleef wonen. Aan een zeer geregelde en matige levenswijze en aan de trouwe zorgen zijner gade heeft Darwin het middellijkerwijs te danken, dat hij nog den leeftijd van 73 jaren mocht bereiken. In 1839 was Darwin gehuwd met zijn rijke nicht Emma Wedgewood, kleindochter van Josiah Wedgewood (1730—1795), den bekenden uitvinder van het naar hem genoemde Engelsche porcelein en van een pyrometer. In Down zette hij zijn geliefkoosde studiën voort bij wijze van ontspanning; toen hij bezig was met het vraagstuk over de bestuiving der standelkruiden door insekten, kostte hem dit zoo weinig inspanning, dat hij zichzelf van luiheid beschuldigde. Hier schreef hij ook de werken, die zijn naam vooral bekend hebben gemaakt tot ver buiten Engeland.

Gelijk reeds boven is vermeld, stelde de reis der „Beagle" Darwin in de gelegenheid om de fauna en flora van Zuid-Amerika en van verschillende eilanden in den Grooten Oceaan te leeren kennen. Deze studie gaf hem aanleiding om over den oorsprong en de verandering der soorten na te denken. Reeds in 1839 had hij een verhandeling gereed getiteld *Over de soort*, die echter niet in druk verscheen. In 1844 had hij zooveel feiten verzameld en zooveel waarnemingen gedaan, dat het oorspronkelijke opstel geheel moest worden omgewerkt, maar nog verscheen het niet in het licht. Zoo verliepen er nog veertien jaren en misschien was de wereld ook in 1858 nog niet met het „Darwinisme" bekend geworden, indien niet de Engelschman Alfred Russell Wallace (1822—1913) daartoe onwillekeurig den stoot had gegeven. We deelen deze geschiedenis hier kortelijk mede. Wallace, bekend door zijn geschriften over Brazilië, onze Oost, de geografische verspreiding der dieren, mimicry en spiritisme, was in 1854 naar Nederlandsch Oost-Indië vertrokken en ontdekte daar het thans algemeen bekende feit, dat de fauna en flora van Sumatra, Java en Borneo en omliggende eilanden een Aziatisch karakter vertoonen, terwijl de dieren en planten der meer Oostelijk gelegen eilanden met die van Nieuw-Guinea en Nieuw-Holland overeenstemmen. Tevens kwam hij daar, wat den oorsprong en de veranderlijkheid der dier- en plantsoorten betreft, tot ongeveer dezelfde denkbeelden, die reeds bij Darwin gerijpt maar nog niet in druk verschenen waren. In 1858 zond Wallace vanuit Ternate, een onzer Molukken, aan Darwin hierover een verhandeling met verzoek ze eens in te zien en ze dan aan den geoloog Charles Lyell (1797—1875) te zenden, ten einde opgenomen te worden in een wetenschappelijk tijdschrift. Wegens de groote belangrijkheid van dit geschrift dat tot opschrift had *Over de neiging der variëteit om onbepaald ver van de oorspronkelijke type af te wijken*, drong ook Darwin er ten sterkste op aan, dat het zoo spoedig mogelijk mocht worden gedrukt. Lyell evenwel en de plantkundige Josef Dalton Hooker (1817—1911), die beiden bekend waren met de onderzoekingen, welke Darwin toen reeds meer dan twintig jaren lang aangaande datzelfde onderwerp gedaan had, wisten eindelijk den laatste te bewegen ook een uittreksel uit zijn handschrift af te staan. Beide verhandelingen (van Wallace en van Darwin) werden nu den 1sten Juli 1858 door Hooker en Lyell aan de Linneaansche vereeniging in Londen aangeboden. Reeds de volgende maand verschenen zij in

druk in het *Journal of the Linnean society*, 1858. Tevens zag toen over hetzelfde onderwerp het licht een uittreksel uit een particulieren brief van Darwin aan den plantkundige Asa Gray (1810— 1888) te Boston in Noord-Amerika, gedagteekend: Down 5 September 1857. In het volgende jaar, 24 November 1859, verscheen het hoofdwerk van Darwin *The origin of species by means of natural selection or the preservation of favoured races in the struggle for life* (de oorsprong der soorten door middel der natuurkeus of het in stand blijven van bevoorrechte rassen in den strijd om het leven), dat weldra de geheele wereld in verbazing en in beroering bracht. Immers tot dien tijd toe had men over 't algemeen op het voetspoor van mannen als Karel Linnaeus (1707—1778) en Georges Cuvier (1769—1832) aan de onveranderlijkheid der soort als aan een axioma vastgehouden en nu werd niet alleen het tegendeel beweerd, maar ook getracht deze bewering met bewijzen te staven en de veranderlijkheid der soorten te verklaren. De titel van dit boek, dat reeds op den dag van het verschijnen geheel werd uitverkocht, is als het ware een kort begrip van Darwin's leer. Echter vonden de in dit werk geuite denkbeelden veel meer weerklank in het buitenland dan in Engeland. Het waren vooral de materialisten Ernst Haeckel (1834-1919), Karl Vogt (1817—1895) e. a., die om zeer begrijpelijke redenen het Darwinisme in Duitschland verbreidden. Darwin ging hun evenwel niet ver genoeg, wijl hij zijn theorie niet op den mensch had toegepast. Dit deed Haeckel het eerst in 1868. Inmiddels ging Darwin voort met het schrijven van een aantal grootere en kleinere werken, waarvan we slechts de voornaamste zullen opnoemen. Nadat in 1862 zijn geschriften over *The various contrivances by which orchids are fertilized by insects* (de verschillende doeltreffende manieren waarop orchideeën door insekten bevrucht worden) en over *The different forms of flowers on plants of the same species* (de verschillende vormen van bloemen op planten van dezelfde soort) het licht hadden gezien, verscheen in 1868 zijn boek over *The variation of animals and plants under domestication* (het veranderen van dieren en planten onder den invloed des menschen), dat als zijn tweede hoofdwerk kan worden beschouwd. Slechts aarzelend schijnt Darwin er toe gekomen te zijn om op het voetspoor van Haeckel ook de dierlijke afstamming van den mensch te leeren, want eerst in 1871 zag zijn derde hoofdwerk het licht onder den titel *The descent of man and selection in relation to sex* (de afstamming des menschen en de sexueele teeltkeus) dat echter op veel zwakker bodem staat dan de eerste twee hoofdwerken en waarmede Wallace zich niet heeft kunnen vereenigen. Slechts 7 van de 21 hoofdstukken van dit boek zijn aan de afstamming van den mensch gewijd. Dit was het laatste geschrift van Darwin, dat zich opzettelijk en rechtstreeks met de descendentieleer bezig houdt. Reeds een jaar later verscheen wederom van Darwin's hand een vrij omvangrijk werk, namelijk *The expression of the emotions in man and animals* (de uitdrukking der aandoeningen bij menschen en dieren) en in 1875 verrijkte hij de wetenschap met zijn merkwaardig boek *Insectivorous plants* (insektenetende planten), dat door hem in vereeniging met zijn zoon Francis Darwin (geboren 1848) geschreven werd. Het laatste werk, dat Darwin de wetenschappelijke wereld aanbood, handelt over *The formation of vegetable mould through the action of worms* (de vorming van teelaarde door de werkzaamheid der wormen); het verscheen in 1881. In het volgende jaar nam de dood hem weg. Zijn lijk werd den 26sten April 1882 in de Westminsterabdij te Londen bijgezet naast het stoffelijk overschot van Isaac Newton en William Herschel (1738—1822).

In hem ontviel aan de aarde een natuuronderzoeker, die met de uiterste nauwkeurigheid ook het schijnbaar geringe nauwlettend waarnam, die echter niet aan bijzaken bleef hangen, maar zich steeds inspande om steunpunten te vinden vanwaar hij het geheel kon overzien. Men heeft hem niet geheel ten onrechte den vader der moderne dier- en plantkunde genoemd en het kan inderdaad niet worden ontkend, dat zijn werken den stoot hebben gegeven tot talrijke en belangrijke onderzoekingen op het gebied der natuurlijke historie. Wanneer zijn vurigste bewonderaars hem echter den „Coppernicus der moderne biologie" noemen, dan gaan zij ongetwijfeld veel te ver. Darwin was een zeer bescheiden geleerde, die steeds geneigd was zich zelven eer op den achtergrond dan op den voorgrond te plaatsen. Honderden volzinnen in zijn werken bevatten uitdrukkingen als: „mij dunkt", „het schijnt mij toe", en dergelijke en bijna aan het eind van zijn *Origin of species* vloeien hem zelfs de woorden uit de pen: „wij weten niet eens hoe onwetend wij zijn". Onder alle omstandigheden bleef hij een voorbeeld van nederigheid en eenvoud, van matigheid en welwillendheid. Wanneer hij een opstel van zijn hand aan een tijdschrift aanbood, ging dit steeds vergezeld van een beleefden brief, waarin hij voor zijn artikel een plaatsje verzocht. De geschriften van anderen werden door hem steeds van de gunstigste zijde beschouwd; de zwakke zijden liet hij gewoonlijk onbesproken en in dit opzicht ging zijn goedhartigheid wel eens al te ver. Ieder, die zich tot hem wendde, werd door hem met raad en daad bijgestaan. Aan iemand, die iets aangaande zijn levensloop van hem wenschte te vernemen, gaf hij het volgende lakonische antwoord: „ik heet Charles Darwin, ben geboren in 1809, studeerde, deed een reis om de aarde en studeer verder". De dieren had hij lief. Toen eens zijn meening gevraagd werd over de vivisectie, antwoordde hij: „ik geef volkomen toe dat zij te rechtvaardigen is voor werkelijke onderzoekingen op het gebied der fysiologie, doch niet om een zeer te veroordeelen nieuwsgierigheid te bevredigen. Maar over dit onderwerp wil ik geen woord verder spreken, anders kan ik van nacht niet slapen". Toen zijn *Ontstaan der soorten* door vele geleerden met groote instemming werd begroet, bedankte hij hen er voor dat ze een deel van hun kostbaren tijd er aan gewijd hadden. Schilder- en beeldhouwkunst en muziek boeiden Darwin weinig. Daarentegen hadden, gelijk hij vermeldt, de toppen der Cordilleras en de wouden

van Brazilië den sterksten indruk op hem gemaakt. Toen hij van iemand vernam, welke belangrijke uitkomsten de zendelingen onder de Vuurlanders hadden verkregen, zond hij met een brief vol waardeering een gift van 120 gulden. Op godsdienstig gebied was Darwin naar zijn eigen woorden een agnosticus. [31.

Darwinisme (Het) is een der theorieën ter verklaring van de afstammingsleer. De descendentieleer of afstammingsleer is een onderdeel der algemeene ontwikkelingsleer of evolutieleer. De aanhangers der evolutieleer beweren, dat alles in het heelal voortdurend verandert, zoodat elke volgende toestand zich ontwikkelt uit en verschilt van den vorigen. De algemeene ontwikkelingsleer wordt verdeeld in twee hoofdafdeelingen, waarvan de eerste de veranderingen der anorganische en de tweede die der organische lichamen in den loop der tijden omvat. Tot de eerste hoofdafdeeling behooren de leer van het ontstaan en de verandering der hemellichamen, de leer van de vorming en verandering der aarde en de leer van de ontbinding van een scheikundig element in een of meer andere grondstoffen, b.v. het overgaan van radium in helium. De tweede hoofdafdeeling, die zich bezig houdt met de ontwikkeling der levende wezens, dus van dieren en planten, draagt den naam van afstammingsleer; zij heet ook wel transmutatietheorie en leert dat de hedendaagsche soorten van dieren en planten langzaam en geleidelijk ontstaan zijn uit andere soorten, die ten slotte alle hun oorsprong hebben in een enkel levend wezen, dat of vanzelf uit anorganische stof ontstaan is of ook wel als zoodanig door God geschapen kan zijn. Deze afstammingsleer, waarvoor geen enkel afdoend bewijs is aan te voeren, wijl men wel veranderingen binnen de soort, maar nog nooit een overgang van de eene soort in de andere heeft waargenomen, is een hypothese of onderstelling, die reeds door sommige Grieksche wijsgeeren, met name door Anaximander (611—546 v. Chr.) van Milete en Empedokles (omstr. 500—440 v. Chr.) van Agrigentum is uitgesproken. Aristoteles (384—322 v. Chr.) evenwel, de vader der dierkunde, Griekenlands grootste natuurfilosoof, had een te nuchteren blik om een afstamming, een ontwikkeling van de eene diersoort uit de andere aan te nemen. En wijl de natuurwetenschap meer dan 1800 jaren lang op het standpunt bleef staan, waarop Aristoteles haar geplaatst had, kan het ons niet verwonderen, dat eerst in de achttiende eeuw wederom pogingen werden aangewend om de afstamming of evolutie van hoogere levende wezens uit lagere wederom te verdedigen en waarschijnlijk te maken.

Wel uitten de Fransche natuurkundige George Louis Leclerc de Buffon (1707—1788) en de Duitsche dichter Johann Wolfgang Goethe (1749—1832) weer het denkbeeld eener transmutatie der levende wezens, maar de eerste die op de zaak inging en haar stelselmatig ontwikkelde (in 1794), was Erasmus Darwin (1731—1802), de grootvader van Charles Robert Darwin. E. Darwin meent dat de eerste levende wezens van zelf, door generatio aequivoca of biogenesis uit anorganische of doode stof ontstaan zijn en dat uit deze oorspronkelijke levensvormen zich de geheele verscheidenheid van planten en dieren heeft ontwikkeld. De machtigste factoren, die uit de lagere soorten de hoogere deden geboren worden, zijn volgens hem de sexueele teeltkeus en een vermeerderd of verminderd gebruik van sommige organen. Eenige jaren later (in 1802) gaf de Duitscher Gottfried Reinhold Treviranus (1776—1837) zijn groot werk *Biologie oder Philosophie der lebenden Natur* in het licht. Hierin gaat hij er van uit, dat in ieder levend wezen een ingeschapen aandrift ligt om zijn organisatie te veranderen, wanneer de levensomstandigheden een wijziging ondergaan. Zoo hebben de allereenvoudigste levende wezens een steeds meer gecompliceerde samenstelling verkregen. Hoe dat echter eigenlijk in zijn werk is gegaan, daarover weet Treviranus ons niets mede te deelen. Tot de fantastisch-filosofische school van Treviranus behoort ook de Duitsche pantheïst Lorenz Oken (1779—1851), die onder den invloed der wijsbegeerte van Friedrich Wilhelm Joseph Schelling (1775—1854) stond en dikwijls moeilijk te begrijpen is. Hij legde zijn meeningen neer in het werk *Lehrbuch der Naturphilosophie*, dat in 1808 begon te verschijnen en waarin hij leert, dat al de thans levende wezens onder den invloed van het licht ontstaan zijn uit een weeke slijmachtige zelfstandigheid, die den bodem der zee bedekt, den vorm van een blaasje heeft en door hem „Urschleim" genoemd wordt. Hoe hij zich dat nu eigenlijk voorstelt, valt moeilijk uit zijn geschriften af te leiden. In hetzelfde jaar (1808) verscheen van de hand van den Nederlandschen geneesheer J. E. Doornik het werk *Wijsgeerig-natuurkundig onderzoek aangaande den oorspronkelijken mensch*, waarin met ronde woorden de trapsgewijze ontwikkeling van den mensch uit het dier geleerd wordt. De oorspronkelijke diermensch was volgens Doornik zeer na verwant aan den orang-oetan. Duidelijker dan al de voorgaande zijn de uiteenzettingen van den Franschman Jean Baptiste Antoine Pierre Monet de Lamarck (1744—1829), die in 1809 in zijn *Philosophie zoölogique* dezelfde denkbeelden uitte als Erasmus Darwin en ze ook verder ontwikkelde. Volgens Lamarck ontstonden uit anorganische stoffen door generatio spontanea (dat ongeveer zooveel zeggen wil als: van zelf) eenvoudige organische wezens, waaruit van lieverlede alle hoogere vormen en ten slotte ook de mensch voortkwamen. Wanneer, zoo meent hij, de omstandigheden (klimaat, voedsel, aardkorst, enz.), waaronder een dier leeft, veranderen, moet het dier zich naar die nieuwe toestanden schikken en zijn levenswijze veranderen, en dit kan alleen geschieden doordien sommige organen in meerdere en andere in mindere mate werkzaam worden. Vermeerderd gebruik en onbruik zijn dus de factoren, waarop Lamarck al den nadruk legt; het eerste kan zelfs nieuwe organen doen ontstaan, het laatste doet ze degenereeren of verworden. Zoo kregen b.v. de ooievaars langer beenen ten gevolge van hun aangenomen gewoonte om door steeds dieper water te waden. Zoo werd de hals van de giraffe zoo lang door de aanhoudende pogingen van het dier om steeds hooger hangend loof van boomen te bereiken,

ten einde zich daarmee te voeden. Volgens Lamarck wordt de levenswijze van een dier niet bepaald door zijn bouw, door den vorm zijner organen; maar omgekeerd is het juist de levenswijze, die de organen en in 't algemeen den bouw van het dier heeft veroorzaakt. Het begrip soort beschouwt hij als iets kunstmatigs. Naar Lamarck wordt deze organische ontwikkelingsleer of afstammingsleer wel eens Lamarckisme geheeten. Ook de Fransche natuuronderzoeker Étienne Geoffroy Saint-Hilaire (1772—1844), wiens *Philosophie anatomique* in 1818 verscheen, was van meening, dat de soorten of wat men voor soorten houdt niet constant zijn. Van den invloed van onbruik en vermeerderd gebruik der organen wil hij echter niet veel weten, maar meent de veranderingen, die de organische wezens langzamerhand hebben ondergaan, te moeten toeschrijven aan den rechtstreekschen invloed van wijzigingen in de omringende buitenwereld, le monde ambiant. Zoo zouden b.v. vogels ontstaan zijn uit hagedissen ten gevolge eener vermindering van het koolzuurgehalte der atmosfeer.

Omstreeks 1830 eindigt de tweede periode der evolutieleer op natuurhistorisch gebied. Tegenover bestrijders als George Dagobert Cuvier (1769—1832) en Karl Ernst von Baer (1792—1876) kon zij zich, hoofdzakelijk wegens gebrek aan feiten, niet staande houden. Eerst 30 jaren later brak met Charles Darwin de derde periode der afstammingsleer aan, en zijne voorstelling van de manier, waarop uit een laag ontwikkeld organisch wezen of uit eenige weinige allereenvoudigste organismen zich geheel de rijke verscheidenheid van plant- en diervormen en ten slotte ook de mensch, zoowel naar zijn lichamelijke als geestelijke zijde, heeft ontwikkeld, die voorstelling is het eigenlijke Darwinisme of de selectieleer. Het Darwinisme berust in hoofdzaak op de beide volgende stellingen: *a.* de dieren- en plantensoorten ondergaan voortdurend wijzigingen en deze veranderingen blijven in den strijd om het leven bewaard wanneer zij voor het organisme nuttig zijn; *b.* zulke wijzigingen of nieuw verworven eigenschappen erven van ouders op kinderen over. De overerving van verworven eigenschappen nam Darwin over van Lamarck en door zijne in *The descent of man* ontwikkelde pangenesishypothese trachtte hij deze overerving duidelijk te maken. Elk dier en elke plant, zoo redeneert Darwin, groeit en vermenigvuldigt zich. In 't algemeen gelijken de nakomelingen op de ouders. Wijzigingen in uitwendige levensomstandigheden (in klimaat, woonplaats, voedsel, enz.) alsmede een vermeerderd of verminderd gebruik van sommige organen hebben kleine afwijkingen ten gevolge. Zijn deze wijzigingen voor hun bezitters nuttig, dan blijven zij bewaard en erven op de kinderen en verdere nakomelingen over; zijn ze nadeelig, dan verdwijnen ze weer. Dit instand blijven van voordeelige veranderingen en het vernietigd worden van nadeelige eigenschappen of m. a. w. het in leven blijven van den geschiktste (survival of the fittest) noemt Darwin natuurkeus of natuurlijke selectie (natural selection); vandaar dat Darwin's leer ook den naam van selectietheorie draagt. De oorzaak van het verschijnsel dat voordeelige wijzigingen blijven en nadeelige weer verdwijnen is de strijd om het leven of om het bestaan (struggle for life, struggle for existence), die een noodwendig gevolg is van het feit, dat er op aarde geen plaats en geen voedsel genoeg is voor al de nakomelingen. In dezen strijd om het bestaan zullen blijkbaar die individuen het winnen, die het best toegerust, het voordeeligst gevormd zijn overeenkomstig de levensvoorwaarden, terwijl de minder geschikte te gronde gaan. Zoo werkt dus de natuurkeus als een zeef die het kaf van het koren scheidt. Om dit door een voorbeeld op te helderen, neemt Darwin de giraffe. Dit dier is door zijn langen hals, zijn lange voorpooten en zijn tong uitstekend geschikt om aan de hooge takken der boomen zijn voedsel te zoeken. Vroeger had de giraffe een veel korter hals en kortere voorpooten. In tijden van schaarschte waren die individuen er het best aan toe, wier hals en pooten een weinig langer waren dan die hunner soortgenooten; daardoor bleven de eersten in den strijd om het bestaan in leven, terwijl de andere van honger omkwamen. De nakomelingen der eerstgenoemde verkregen nu door overerving dezelfde voordeelige eigenschappen met de neiging om nog meer in dezelfde gunstige richting te veranderen. Door dit lang voortgezette proces, zegt Darwin, en door een vermeerderd gebruik van genoemde lichaamsdeelen schijnt het mij bijna zeker toe, dat een antilope in een giraffe zou kunnen worden veranderd. Een belangrijk onderdeel der natuurkeus of natuurlijke teeltkeus is de sexueele teeltkeus (sexual selection, selection in relation to sex), waaraan het grootste deel van *The descent of man* gewijd is en die hierin bestaat, dat de sterkste, vlugste, mooiste mannetjes door de wijfjes worden uitgekozen en dat de voordeelige eigenschappen der winnende individu's op de nakomelingschap worden voortgeplant. In 't algemeen zullen ten gevolge der selectie de meer geschikte variëteiten eener soort de minder geschikte verdringen en zoo ontstaat er langzamerhand een nieuwe soort. — Darwin's leer is eigenlijk gegrond op het toeval, want wanneer er zich vanzelf geen wijzingen in den bouw van het levende wezen voordoen die voor het organisme nuttig zijn, is de selectie machteloos om iets uit te voeren. Bovendien neemt Darwin onbewezen aan, dat zulke wijzigingen erfelijk zijn, wat nog volstrekt niet zeker is. Verder (doch dit is onzerzijds geen bezwaar tegen de selectietheorie) neemt Darwin reeds apriori een doel in de natuur aan, anders zou hij immers niet van nuttige en van nadeelige wijzigingen kunnen spreken. De bewering der materialisten, dat door het Darwinisme de doelmatigheid op zuiver natuurlijke wijze verklaard wordt, is dus geheel onjuist. Over de bezwaren tegen het Darwinisme zie men uitvoeriger *Twee vragen des tijds*, door Dr W. H. Nieuwhuis, Kampen, J. H. Kok, 1907. — Wat eindelijk den mensch betreft, leert Darwin, dat deze met al zijn vermogens van een minder hoog georganiseerd wezen en wel van een lid van de apenfamilie der Oude wereld is afgestamd. „Hij, die er niet mede tevreden is om, evenals

Darius (blz. 555).

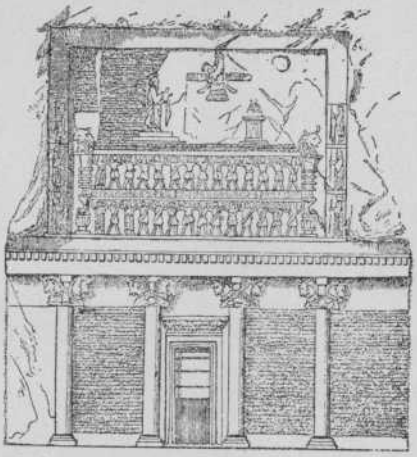

Grafteeken van Darius Hystaspis bij Persepolis.

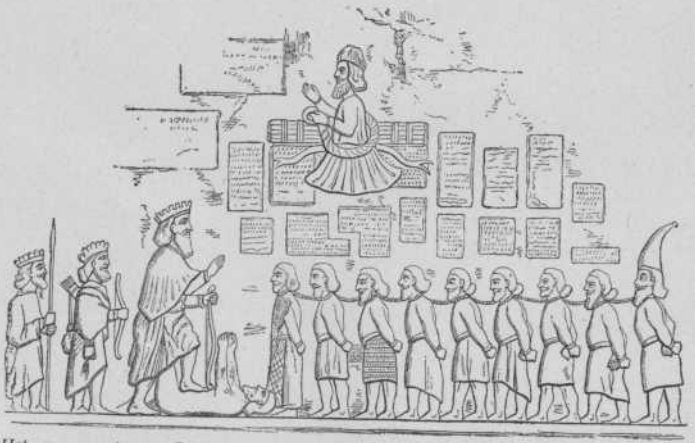

Het monument van Darius Hystaspis te Behistun: De verslagen rebellen vóór den koning; daarboven de god Ahuramazda.

een wilde, de natuurverschijnsels zonder verband met elkaar te beschouwen, kan geen oogenblik langer gelooven, dat de mensch het voortbrengsel eener afzonderlijke scheppingsdaad zou zijn". Behalve dat deze bewering in flagranten strijd is met het Bijbelsche scheppingsverhaal en reeds daarom absoluut verworpen moet worden, zijn ook de pogingen van Darwin en zijn navolgers, om de vermogens van den menschelijken geest uit dierlijke instincten en vermogens af te leiden, totaal mislukt. In Darwin's tijd schreef men aan de dieren verstand toe; thans weet men beter. Aan verstandige en godsdienstige bijen en mieren, aan rekenende paarden en aan brieven schrijvende honden hecht tegenwoordig niemand meer geloof. Op welke wijze de laagste levende wezens in het bezit der zielvermogens zouden gekomen zijn, acht Darwin evenmin mogelijk te verklaren als om te zeggen hoe het leven zelf ontstaan is.

Toen Darwin zijne theorie der natuurkeus opstelde, was het hem duidelijk, dat zijn leer en de afstammingshypothese in het algemeen niet veel steun vond in de palaeontologie, d. i. in de wetenschap die zich bezig houdt met de uitgestorven dieren- en plantensoorten, waarvan de overblijfsels in de aardlagen meestal versteend voorkomen en die door onopzettelijke of opzettelijke opgravingen voor den dag komen. Hij schreef dit daaraan toe, dat de gevonden petrefacten (versteeningen) of fossielen (opgegraven dieren en planten) veel te gering in aantal waren. Sedert zijn duizenden nieuwe soorten ontdekt, doch inplaats dat deze een helderder licht over de transmutatieleer wierpen en gronden voor de selectieleer opleverden, hebben ze juist het tegengestelde gevolg gehad en niet alleen de geheele afstammingsleer aan het wankelen gebracht, maar ook de zwakke zijden van het Darwinisme blootgelegd. Zoo komt het dat vele onderzoekers de descendentieleer niet meer aannemen in den door Darwin daaraan gegeven vorm, maar veel meer waarde toekennen aan invloeden der omgeving, aan veranderde levensvoorwaarden en aan vermeerderd en verminderd gebruik der organen dan aan natuurkeus en strijd om het bestaan. Zelfs verheffen zich in den laatsten tijd steeds meer stemmen tegen de leer der transmutatie in het algemeen. Zoo houdt b.v. de palaeontoloog Gustav Steinmann (geboren 1856) het Darwinisme voor eene groote dwaling en zoo wil de zoöloog A. Fleischmann van de geheele afstammingsleer niets meer weten. Ook de bekende mierenonderzoeker Erich Wasmann (geboren 1859) verwerpt de selectiehypothese, maar tracht de afstammingsleer te redden door aan te nemen, dat God oorspronkelijk eenige oer- of beginsoorten zou hebben geschapen, waaruit zich dan ten gevolge van de door den Schepper daarin gelegde kracht onze tegenwoordige soorten en ook de mensch naar zijn lichamelijke zijde zouden hebben ontwikkeld. Anderen zijn tot de voorstelling van Lamarck teruggekeerd zooals Theodor Eimer (1843—1898), die de veranderingen der organen hoofdzakelijk toeschrijft aan vermeerderd en verminderd gebruik en tevens aanneemt dat zij bepaalde richtingen volgen. Tot de neo-Lamarckianen rekent men ook die, welke zooals R. Francé en A. Pauly aan elke levende cel verstand toeschrijven, zoodat de cellen, weefsels en organen doelmatige wijzigingen in stand houden, die zelve veroorzaakt worden door gebruik en onbruik en uitwendige prikkels. Nog anderen hebben, door grootere en kleinere wijzigingen er in aan te brengen, het Darwinisme willen redden en heeten daarom nieuw- of neo-Darwinisten. Tot hen rekent men o. a. August Weismann (1834—1914), die de overerving van nieuw verworven eigenschappen bestreed, den Nederlander Hugo de Vries (geboren 1848), die beweert dat de veranderingen of mutaties bij schokken of sprongsgewijze plaats hebben en Wilhelm Roux (geboren 1855), die aanneemt dat er in het levende wezen een inwendige strijd plaats grijpt, zoodat de deelen der cellen onderling een strijd om het bestaan voeren en evenzoo de cellen van eenzelfde weefsel en de verschillende weefsels van hetzelfde orgaan. [31.

Das, Dassendeksel. Onder de beesten die Israël mocht eten wordt in Deut. 14 : 5 ook de das genoemd en een van de vier kleeden waarmede de tabernakel was overdekt draagt den naam van dassendeksel (Num. 4 : 25); het heette vervaardigd te zijn van dassenvellen (Ex. 25 : 5; 35 : 7, 23). Wij hebben hier evenwel niet te doen met den das, die tot de martersoort behoort (de meles) en die in het Oude Testament niet voorkomt; wiens vaderland heel Europa en Noord-Azië is en die soms afdaalt tot Jaffe en Jeruzalem. Het beest bedoeld in Deut. 14 : 5 was den vertalers onbekend; waarschijnlijk zijn ze doordat de Hebreeuwsche naam waarmede het genoemd wordt zooveel overeenkomt met den Latijnschen naam van den das (melis taxus), en vooral doordat de huid van het dier even kostbaar was als van dezen, op de gedachte gekomen dat zij hier met den Europeeschen das hadden te doen. De Leidsche vertaling heeft in Deut. 14 : 5 het Hebreeuwsche woord weergegeven door antiloop en verder leest zij steeds inplaats van dassenvellen marokijn, zoo in Num. 4 : 25: en het marokijnen dekkleed dat daar boven op ligt. Sinds een zekere Rüppel de dugong heeft ontdekt, die zijn naam ontleent aan het woord voor huid, omdat van zijn huid sandalen, lederen schilden, en dergelijk lederwerk wordt gemaakt, neigen de Bijbelvertalers er over het algemeen toe in dezen dugong het dier te zien dat tot nu toe voor een das gold. Er werd in werkelijkheid op het Sinaïtisch schiereiland dan ook geen enkel dier gevonden van welks huid men het dekkleed van den tabernakel zou hebben kunnen maken dan dezen dugong, dien wij thans zeekoe noemen, omdat zijn snuit en dikke lippen aan het nijlpaard en aan een koe herinneren. Deze zeekoe heeft een smakelijk vleesch en geldt voor een rein dier. Zij kan ongeveer vier meter lang worden, leeft aan de kusten van de zee bij riviermondingen en heeft een gladde grijsblauwe huid met donkere vlekken, bezet met borstelige haren; van onderen is haar huid wit. De taaie lederen huid van de zeekoe was bizonder geschikt tot dekkleed van den tabernakel. In Ezechiël zegt de Heere van Jeruzalem bij alles wat Hij aan haar had gedaan, o. a. ook: Ik schoeide u met das-

senvellen, d. w. z. met schoeisel gemaakt van de huid van de zeekoe (Ez. 16 : 10). De Leidsche vertaling heeft : Ik schoeide u met marokijn. [8.

Dathan was de zoon van Eliab uit den stam van Ruben. Blijkens Num. 16, 26 : 7, Deut. 11 : 6 had hij zich evenals zijn broeder Abiram en als On verbonden met den Leviet Korach in zijn oproer tegen Mozes en Aäron en deelde hij in het oordeel, dat over Korach kwam, hij voer levend ter helle. Door den staf van Aäron te laten bloeien heeft de Heere nog weer eens uitdrukkelijk te kennen gegeven, dat Aäron en zijn zonen, en geen anderen het priesterambt bedienen zouden (Num. 17). [17.

Dathenus (Petrus) is ongetwijfeld een der belangrijkste personen uit de vaderlandsche kerkhistorie der 16de eeuw geweest. Zijn naam was Pieter Dathen. Van zijn ouders is ons slechts bekend, dat zijn vader eveneens Pieter heette. Zijn geboortedatum is onbekend. Waarschijnlijk werd hij in 1531 uit Roomsche ouders geboren en wel in Mont-Cassel in Vlaanderen. Reeds op zeer jeugdigen leeftijd werd hij naar een klooster gezonden te Yperen om door monniken van de Carmelieterorde verder in de Roomsche religie te worden onderwezen. Reeds op 18- of 19-jarigen leeftijd koos hij echter openlijk voor de beginselen der Reformatie en heeft hij het kloosterleven vaarwel gezegd. Speciaal het Calvinisme bracht dezen ommekeer in hem teweeg. Nu trad hij onder anderen te Kortrijk, te Poperingen en misschien ook in zijn geboorteplaats op. In 1550 werd hij echter door de vervolgingen gedwongen naar Engeland uit te wijken. Hier wijdde hij zich aanvankelijk aan de topografie. Weldra werd hij „tot den dienst des Goddelicken Woordts beroepen", dat wil zeggen : hij begon zich toe te leggen op de studie der Heilige Schrift en wel onder leiding van mannen als à Lasco, Delenus en Micron. Hoogstwaarschijnlijk trad hij in deze jaren van voorbereiding ook wel voor de gemeenten op. Predikant is hij echter in Engeland niet geweest. Met den dood van Eduard VI en het optreden van de „bloeddorstige Maria" was het met de gastvrijheid in Engeland gedaan. Ook Datheen week uit en vestigde zich hoogstzeker in Emden, een belangrijk centrum van vluchtelingen. De in Frankfort onder à Lasco geïnstitueerde Nederduitsche vluchtelingenkerk begeerde een eigen dienaar des Woords en nu werd (mede op aanraden van à Lasco) Datheen als zoodanig beroepen. In 1555 werd de jonge predikant aan zijn nieuwe gemeente verbonden. Hier in Frankfort ontmoette hij in September 1556 persoonlijk Calvijn. In dezen tijd valt ook een groote briefwisseling tusschen den grooten reformator van Genève en Datheen. Helaas, hier raakte Datheen in heftigen strijd met de kampioenen onder de Lutheranen. Ook de gemeente zelve werd door de Luthersche predikanten tegengewerkt en door de Overheid gewantrouwd. In 1561 nam de Raad dan ook een besluit, waarbij de kerk voor de vreemdelingen gesloten werd en waardoor Datheen en tal van vluchtelingen genoodzaakt werden opnieuw een wijkhaven te zoeken. Zij vonden dien in Frankenthal in de Paltz. Nu volgt Datheen's eerste verblijf in de Paltz (1562—1566). De vluchtelingenkerk te Frankenthal nam alras in beteekenis toe. Hier ontplooide Datheen zijn talenten als schrijver. Een zware arbeid werd immers nu door hem ter hand genomen : de bewerking van de Liturgie, de vertaling van den Heidelbergschen Catechismus en de berijming van den Psalmbundel. Nauwelijks was hij echter met zijn pers-arbeid gereed gekomen, of wij zien hem ook buiten zijn gemeente werkzaam. Zoo deed hij in 1566, in opdracht van den keurvorst van de Paltz, een reis naar Zwitserland, teneinde met de evangelische steden aldaar de belangen der kerken te gaan bespreken.

't Wapen van Dathenus.

Dan volgt Datheen's optreden in de Nederlanden (1566—1567). Het jaar 1566 was het „wonderjaar", het jaar van de hagepreeken en den beeldenstorm. De bewering, dat Datheen persoonlijk tot den beeldenstorm zou hebben aangezet, is van allen grond ontbloot. Wel verlangden in deze dagen verscheidene kerken in Vlaanderenland dringend zijn overkomst. Weldra bevond Datheen zich dan ook in Gent, waar hij als vast predikant optrad en van waaruit hij zijn tochten naar elders ondernam. Hij stond hier bekend als „de principaalste Minister der Calvinisten". De Synode van Antwerpen, die op 1 Januari 1567 samenkwam, werd ook door Datheen bijgewoond. Een dergelijke vergadering te Nieuwkerke werd door hem gepresideerd. Besloten werd tot gewapend verzet. Te Antwerpen heeft hij nog kennis gemaakt met den Prins van Oranje. In tal van plaatsen trad hij, soms voor duizenden hoorders, op. Onderwijl zamelde hij geld in voor aan te werven troepen. Helaas, heel de opstand mislukte en de zaak der Calvinisten in de Nederlanden scheen droeviger dan ooit. Datheen keerde dan ook naar Frankenthal terug, te meer, daar een hooge prijs op zijn hoofd was uitgeloofd. Het tweede verblijf van Datheen in de Paltz duurde nu van 1567 tot 1578. De ontzaglijke rampen in zijn Vaderland hadden een diepen indruk op hem gemaakt, maar het leven wierp hem opnieuw in den tredmolen. Zoo werd hij in 1567 door den keurvorst, die hem tot hoftheoloog had aangesteld, als veldprediker en raadsheer met diens zoon, den hertog Johan Casimir, en een leger van 11000 man naar Frankrijk gezonden, om aldaar de verdrukte geloofsgenooten bij te staan. In 1568 presideerde hij het bekende Convent te Wezel. In 1569 werd hij door den keurvorst tot hofprediker aangesteld en verwisselde hij dus van woonplaats. Nu keerde hij zich tegen Erastus en diens beginselen en wijdde hij zich aan de invoering van de *kerkelijke* tucht in de kerken van de Paltz. In 1571 nam hij deel aan een religie-gesprek met de wederdoopers, waarbij bleek, dat Datheen met hart en ziel de Calvinistische beginselen was toegedaan en vaardig was in het debat. Hoewel hij in 1571 de Emdensche Synode niet had bijgewoond, werd hem niettemin de uitvoering van enkele harer besluiten opgedragen. De jaren, die nu volgen, waren die van nieuwe reizen (1572

tot 1578). Zoo vertrok hij, met toestemming van zijn vorst, in 1572 naar Holland, om „als raad en kommissaris" van den Prins van Oranje en in diens naam allerwegen de kerkelijke en politieke zaken te regelen. Na een kort verblijf in Heidelberg, zette Datheen in 1573 den aangevangen arbeid in Holland voort. Omtrent dezen tijd valt de overgang van den Prins van Oranje tot de Gereformeerde religie en mocht ook Datheen deelen in diens volle vertrouwen en sympathie. Van December 1573 tot Februari 1574 vinden wij nu Datheen, in dienst van zijn keurvorst, in Engeland om te spreken over het aanbieden van de souvereiniteit over de Nederlanden aan Engeland's koningin. Ook werd hij adviseur van Lodewijk van Nassau. In deze dagen herhaalde de Prins van Oranje zijn poging om Datheen voor vast (als hofprediker) aan zich te verbinden, maar èn voor dit aanbod èn voor de beroepen naar Middelburg en Delft moest deze bedanken. Al spoedig hervatte hij nu zijn functie als hofprediker van den keurvorst te Heidelberg, maar ook als zoodanig zat hij niet stil. Vooral de jaren 1575 tot 1577 waren voor hem zeer bedrijvige. Allereerst kwam Datheen door den dood van den keurvorst Frederik III (1576) in dienst van een zijner zonen, n.l. den Gereformeerden zoon Johan Casimir, met wien hij andermaal een tocht naar Frankrijk ondernam. Op 29 Mei 1577 predikte hij weer voor zijn oude Frankenthaler gemeente, waaraan hij zich nu opnieuw verbond. Met Tossanus werd hij hofprediker van Johan Casimir. Thans volgen de jaren van een vernieuwd verblijf in de Nederlanden, waarbij een ernstig geschil tusschen Oranje en Datheen zich zou openbaren. In 1578 woonde Datheen de Nationale Synode van Dordrecht bij, waarbij hij als praeses fungeerde. Te Utrecht nam hij voor de Calvinisten de kerk der Minrebroeders in bezit. Ook vertoefde hij in dit jaar (1578) te Amsterdam, waar men hem als predikant begeerde. Van September 1578 tot Augustus 1579 woonde hij echter te Gent, waar hij zich terstond bij diegenen aansloot, die tegen Oranje's plan van godsdienstvrede zich kantten, 't geen uitliep op de nimmer geheelde breuk tusschen Oranje en Datheen. Dank zij den ernstigen twist met Oranje verliet Datheen de Nederlanden en keerde hij in het najaar van 1579 naar Frankenthal terug. Aanstonds werd een briefwisseling tusschen Datheen en Oranje geopend, maar de pogingen, zoowel door particulieren als door kerkelijke vergaderingen aangewend, om Datheen met Oranje te verzoenen, bleven alle zonder resultaat.

In de jaren 1583 tot 1585 valt nu Datheen's laatste verblijf in de Nederlanden. Nog eenmaal verscheen Datheen in Gent en na den dood van den Prins van Oranje (1584) waagde hij zich zelfs in Noord-Nederland, waar hij echter op last van Prins Maurits werd gegrepen en gevangen gezet. Na een schriftelijke verdediging van zijn hand werd hij echter uit de gevangenis ontslagen (December 1584), waarop hij de wijk nam naar Sleeswijk. Hierop volgt dan de levensavond van dezen man (1585 tot 1588). In Sleeswijk vestigde Datheen zich nu als geneesheer te Husum (onder den schuilnaam van Petrus Montanus), welke plaats hij later verwisselde met Staden. In Husum werd hij aangetast door een ernstige ziekte, waardoor hij in aanraking kwam met en onder de bekoring van de secte der David-Joristen. Deze inzinking van zijn geloofsleven was echter slechts van korten duur, gelijk Datheen zelf onder vele tranen heeft beleden aan een deputatie namens de Nationale Synode van 's-Gravenhage (1586) over deze ernstige aangelegenheid tot hem gezonden. Tevens beloofde hij aan deze deputatie, dat hij door de gunst van God tot aan zijn laatsten ademtocht bij de ware leer zou blijven volharden.

Nimmer is Datheen naar het vaderland teruggekeerd. Ook te Staden en later te Elbing bleef hij de praktijk van geneesheer uitoefenen, vooral in de laatste plaats bij bevolking en Overheid zeer bemind en geacht. Hij ontsliep in Elbing den 17den Maart van het jaar 1588.

In zijn geschriften heeft Datheen betrekkelijk weinig oorspronkelijk werk geleverd en voor een deel zijn ze polemisch van aard. Zijn voornaamste beteekenis lag op kerkelijk gebied, maar ook op staatkundig gebied heeft Datheen zich bewogen. Van diplomatischen aanleg was hij niet ontbloot. Vóór 1578 was hij de alom gevierde prediker en de raadsman van velen, na zijn door velen verkeerd begrepen verzet tegen Oranje taant zijn roem. Zijn hartstochtelijke natuur heeft hem wel eens parten gespeeld. Datheen was een stoer Calvinist, die Gods kerk in gevaarvolle tijden heeft mogen leiden en opbouwen. [18.

Daub (Karl), geboren 1765 te Kassel, studeerde in Marburg filosofie, filologie en theologie. 1791 docent in Marburg, 1794 professor in Hanau, 1795 in Heidelberg, † 1836. Daub was een ernstig man, die door zijn vrienden als de „Magus van het Zuiden" geprezen werd. Zijn beschouwingen werden deels beheerscht door Kants criticisme, daarna door Schellings natuurfilosofie en eindelijk door Hegels ideeënleer. Deze veranderingen spiegelen zich af in zijn boeken. Zijn *Katechetiek* is Kantiaansch, zijn *Theologoumena* zijn Schellingiaansch en zijn *Theologie van den tegenwoordigen tijd* is Hegeliaansch. Hij trachtte filosofie en theologie met elkander te verzoenen. Van de orthodoxe belijdenis week hij in de meeste punten af. Toch beleed hij nog vijf wonderen: 1°. het bestaan Gods; 2°. het ontstaan der wereld; 3°. het ontstaan van de zonde; 4°. de goddelijke wetgeving en 5°. de menschwording van Jezus Christus. [24.

Dauw is een afzetting van waterdeeltjes in de onmiddellijke nabijheid van den bodem en ontstaat alleen bij een temperatuur boven 0° Celsius. Het water, dat uit den vochtigen, warmeren bodem, die een weinig onder de koudere oppervlakte ligt, verdampt en opstijgt, slaat op de koudere bovenste grondlaag en op de daarop groeiende grassen en andere kleine planten neer in den vorm van waterdruppels en heet dan dauw. Wanneer bij helderen nachthemel de oppervlakte der grashalmen van een weide veel warmte uitstraalt en dus sterk wordt afgekoeld, terwijl de daaronder gelegen bodemlaag warm blijft en tevens vochtig is, heeft er vooral dauwvorming plaats doordien de uit den grond opstijgende waterdamp zich op de koude planten-

deelen tot vloeibaar water verdicht. De dauw valt dus niet uit den dampkring neer; integendeel, hij stijgt uit den bodem op. Kwam de dauw uit de lucht naar beneden, dan moest dauwvorming vergezeld gaan van nevel, wat niet het geval is. Bij bewolkten hemel wordt de nachtelijke afkoeling der planten belet en heeft er dus weinig of geen dauwvorming plaats. Koelen de planten en de bovenste bodemlaag des nachts tot beneden het vriespunt af, dan ontstaat er bevroren dauw of rijp. Een schitterend gezicht leveren de dauwdruppels op, wanneer de stralen der opgaande zon ze beschijnen.* Dauw is ontegenzeggelijk voor de planten van groot nut, wijl hij regen ten deele vervangt.

Vooral in landen met een klimaat als Palestina, waar in het droge jaargetijde de bodem over dag tot op eenige diepte sterk verwarmd wordt en in de dikwijls koude nachten de bovenste grondlaag en het daarop groeiende buitengewoon worden afgekoeld, is de overvloedig gevormde dauw een groote weldaad en wordt dan ook op vele plaatsen in de Heilige Schrift vermeld en als een groote zegen voorgesteld (Gen. 27 : 28 en 39; Ex. 16 : 13 en 14; Num. 11 : 9; Deut. 33 : 13 en 28; Richt. 6 : 37—40; Job 29 : 19; 38 : 28; Ps. 110 : 3; Dan. 4 : 23, 25 en 33; Zach. 8 : 12). Het uitblijven van den dauw heeft misgewas en hongersnood ten gevolge en wordt beschouwd als een strafgericht Gods (2 Sam. 1 : 21; 1 Kon. 17 : 1; Hagg. 1 : 10). In figuurlijken zin is de dauw niet alleen zinnebeeld van zegen en overvloed, van schoonheid en sierlijkheid (Deut. 32 : 2; 2 Sam. 17 : 12; Ps. 133 : 3; Spr. 19 : 12; Jes. 26 : 19; Hos. 14 : 6; Micha 5 : 6), maar ook, wijl vooral in Oostersche landen de dauw, zoodra de zon is opgegaan, weer spoedig verdwijnt, een beeld van vergankelijkheid en onbestendigheid (Hos. 6 : 4; 13 : 3). [31.

Davenant (John), bisschop van Salisbury, werd in 1576 in Londen geboren, waar zijn vader een aanzienlijk koopman was. Hem zal niet Mercurius, maar Minerva boeien. Hij werd opgevoed aan Queens' College te Cambridge, waarvan hij in 1597 fellow werd. In 1609 tot doctor gepromoveerd, werd hij al spoedig professor in de godgeleerdheid aan het Lady Margaret College te Cambridge. Hier hield hij hooggeprezen voorlezingen (onder anderen over Paulus' brief aan de Colossensen), zoodat zijn faam zelfs tot koning Jacobus I doordrong. Vandaar dat hij door zijn vorst als afgevaardigde ter Synode van Dordrecht (1618—19) werd gedeputeerd. De Engelsche gedelegeerden op de Dordtsche Synode waren dus afgevaardigden niet van kerken, maar van den bemoeizieken theologant Jacobus I. En als zoodanig moesten zij worden ontzien. De Synode stond onder den hoogen druk van de Staten-Generaal, en deze weer onder dien van Engeland's koning. De ultra's werden in toom gehouden. De Engelsche gedelegeerden hadden in last een bezadigde formuleering van de leerregels te bevorderen. Aan deze instructie hebben zij zich strikt gehouden. Davenant was op de Synode een man uit één stuk. Als hij en zijn collega Dr Ward universalistische neigingen hebben en Davenant over de kwestie, of Christus voor allen of alleen voor de uitverkorenen gestorven is, zelfs stellingen heeft geponeerd, verzoekt hem bisschop Carleton, eveneens door den Engelschen koning afgevaardigd, eenige dingen te veranderen, maar dan stuift hij op en zegt: „Ik laat mij liever de rechterhand afkappen dan dat ik iets herroep of verander".

In 1621 benoemde Jacobus hem tot bisschop van Salisbury. In Engeland kreeg hij nog moeite over de praedestinatie-leer. Karel I had in 1628 den predikanten verboden over deze leer te spreken. Toen nu Davenant haar in een prediking toch aanroerde, werd hij in een heftige rede door den aartsbisschop van York voor het hof aangeklaagd. Davenant verdedigde zich echter zoo goed mogelijk en werd zonder eenige straf heengezonden, maar op een audientie van den koning werd hem gezegd, dat hij voortaan over deze punten zwijgen moest. Waarschijnlijk kwam hij bij deze gelegenheid diep onder den indruk van de autocratische macht, welke in die dagen de kerk overheerschte. Later was hij immers zeer onderworpen. Toen haalde hij de avondmaalstafel uit het midden van de kerk en plaatste haar „altarwise", op de wijze van een altaar. Davenant overleed in 1641.

Hij was een gematigd Calvinist. Als hoogleeraar te Cambridge werd hij zeer geprezen. Eenige werken verschenen van zijn hand. [18.

David. Na Mozes neemt onder Israëls groote mannen niemand zulk een centrale plaats in als David, die in waarheid was wat zijn naam uitdrukt: de beminde (Gods). Als voortzetter van Samuëls reformatorischen arbeid heeft hij Israël van een los samenhangend stammencomplex gemaakt tot een krachtig volk, dat zich niet alleen van vreemde inmenging bevrijden, maar ook de omwonende stammen dwingen kon zijn meerderheid te erkennen. Door zijn militair en politiek genie heeft hij Israël gemaakt tot een staat van de eerste grootte, de evenknie van het Egypte en Assyrië dier dagen. Bovenal heeft hij in samenwerking met profetische zoowel als priesterlijke kringen door voorbeeld en invloed aan een krachtiger ontplooiing van Israëls religieuse leven medegewerkt dan het sinds Jozua's dagen had gekend. In hem is het ideaal van een theocratisch koning het zuiverst gerealiseerd. Hij is dus ook de maatstaf geworden voor allen, die na hem over Israël hebben geregeerd, en het zijn „als David" is de hoogste lof, die door de Bijbelschrijvers aan een koning kan worden toegezwaaid. Geen wonder dat, wanneer later Ezechiël van een nieuwe geestelijke en staatkundige verheffing van zijn volk spreekt, een „David" weer op den troon gezien wordt (Ezech. 34 : 24; 37 : 25).

Uit het beeld, dat in Samuël van dezen groote wordt geteekend, dringen zich als vanzelf meerdere trekken naar voren, die door de hoofdstukken, aan hem in 1 Kronieken gewijd, waar meer zijn arbeid voor het cultisch-religieuse leven des volks in het middelpunt staat, nieuwe belichting krijgen, en eindelijk door de van hem in het psalmboek opgenomen geestelijke zangen nog meer worden verdiept.

David is geboren in een tijd, die in het teeken staat van de religieus-nationale verheffing des

volks. Het door Samuëls onvermoeiden arbeid gestrooide zaad schoot welig op en versterkte in breeden kring het bewustzijn, dat Israël èn in religieus èn in nationaal opzicht — beide hangen hier onverbrekelijk samen — tot iets groots geroepen was. Door Samuël waren de geestelijke goederen weer in 't centrum van 't volksleven geplaatst, en Sauls overwinningen en Jonathans heldendaden hadden het nationale gevoel en de blijde zekerheid van des Heeren volk te zijn ontvlamd. Beide stroomingen vloeien ineen in David, die de kracht van zijn genie en de diepte van zijn zieleleven in dienst heeft gesteld van de verheffing zijns volks en de eer van zijn God. Zijn levensdaden worden beheerscht door nationaal zelfbewustzijn en innig Godsbetrouwen.

Gesproten uit de eenvoudige (1 Sam. 18 : 18) herdersfamilie van Isaï, wiens geslacht sinds lang (Ruth 4 : 18—22) in de kleine Judeesche stamafdeeling Bethlehem (Micha 5 : 1) woonde, groeide David als de jongste van een achttal (1 Sam. 16 : 10; 17 : 12; zevental volgens 1 Kron. 2 : 13—15) zonen op. Van groote lichaamskracht getuigde zijn frissche, roodkleurige gelaatstint (dat het 1 Sam. 16 : 12 gebruikte woord niet ziet op de kleur van zijn haar bewijst 19 : 13 : een netwerk van [zwart] geitenhaar moet Davids haar nabootsen, vgl. ook Hoogl. 5 : 10; de gewone gelaatskleur is matbruin); van buitengewone begaafdheid spraken zijn schitterende oogen. Als schaapherder staalde hij zijn jeugdig lichaam; in den strijd met wilde dieren (17 : 34—36) zijn moed en rustig Godsbetrouwen; in de eenzaamheid van het veld oefende hij zijn muzikale gaven, waardoor hij zich in breeden kring naam maakte (16 : 18). Op grond van zijn zielsbeweeg (16 : 7) wordt hij door Samuël, in wien door goddelijke leiding de zekerheid geboren werd, dat deze jongeling als koning van het aardsche godsrijk naar het door God zelf gestelde doel met volkomen overgave en hartelijke trouw zou streven, tot een niet nader omschreven taak gezalfd (16 : 13). Sinds dien wordt des Heeren Geest vaardig over David, die niet zoozeer door zijn muzikaal talent (16 : 21—23; 18 : 10; 19 : 9) als wel door zijn krachtig geloofsleven, dat hem in staat stelt tot een kampstrijd, waarvoor Israëls erkende krijgers terugdeinzen (17 : 11), ondanks zijn jeugd een plaats der eere gaat innemen onder Israëls groote mannen. Als met één slag is hij der grootsten een geworden, toegejubeld door Israëls vrouwen (18 : 6 v.) en na nieuwe krijgsdaden geacht door het volk (18 : 30); in nauwen vriendschapsband vereenigd met den algemeen beminden (14 : 45) Jonathan (18 : 1—4); door Saul ondanks zijn argwanende ijverzucht, welke hem in David den toekomstigen belager van zijn sinds Samuëls woord (13 : 14; 15 : 26) voor zijn subjectief bewustzijn wankelen troon deed zien (18 : 8) en hem David naar het leven deed staan (18 : 10 v.; 19 : 9 v.), als schoonzoon aanvaard, zij het ook na vele aarzelingen (18 : 19) en als ondanks zichzelf (18 : 21—29).

Maar weldra wordt hij van deze hoogte neergestort en langen tijd — een vijftal jaren? — moet hij ontbering en vervolging, heimelijke lagen en openlijke verachting dragen. Sauls klimmende jaloezie en achterdocht, die de laatste jaren reeds vergiftigd hadden, dwingen hem, ondanks Jonathans steun (19 : 1—7; 20) eerst tot Samuël in Rama (19 : 18—24) en dan over Nob (21 : 1—9), welk bezoek de bijna volkomen uitroeiïng der Elidische priesterschap ten gevolge had (22 : 6—23) naar de Filistijnsche koningsstad Gath te vluchten (21 : 10 v.v.). Maar zich ook hier niet veilig achtend, verbergt hij zich in de spelonk van Adullam, een ontoegankelijk rotsnest bij de Filistijnsche grens ten Noord-Oosten van het latere Bet-Dsjibrîn. Hier voegen zich bij hem meerdere zijner verwanten, met name drie neven Joab, Abisaï en Asahel, van wie de eerste twee zulk een groote plaats in zijn leven zullen innemen, en voorts 400 man, die niets meer te verliezen hadden en nu hun lot aan dat van David verbinden. Voor zijn ouders zoekt hij een schuilplaats bij de verwante Moabieten (22 : 1—4) en begint dan zijn omzwervingen in de streek ten Zuiden van Hebron, bekend onder den naam „woestijn van Juda", welke met haar talrijke holen, spleten en rotspunten een uitstekend terrein biedt voor rondzwervende benden en waar hij tevens den band met zijn stamgenooten kan aanhouden.

Daarmede opent zich dan de beslissende periode van zijn leven. Nu zullen zijn geloof in en zijn vertrouwen op zijn God in den vuurgloed der vervolging hun levenskracht hebben te bewijzen en moet het duidelijk worden, of David die gaven van hoofd en hart bezit, welke voor een koning van het volk des Heeren noodig zijn. Bovendien moet hij hier zijn volk leeren kennen in zijn deugden en gebreken, in zijn levensrichting en neigingen, in zijn behoeften en nooden. Zijn rechtsbesef moet worden versterkt; zijn natuurlijk medegevoel voor den naaste moet tot steunende bereidwilligheid worden veredeld; zijn zelfbeheersching moet worden geoefend; in één woord, al die zijden van zijn karakter moeten worden ontwikkeld, die alleen een Oostersch vorst in staat kunnen stellen weerstand te bieden aan de gevaren van een van alle zijden bewierookt despotisme. Daarbij treft het ons, dat David, hoezeer zich bewust door zijn God tot iets groots te zijn geroepen, niet zelf den weg daartoe wil openen en zich niet van „gunstige gelegenheden" bedient. Hij weigert tegen den van God gezalfden koning de hand op te heffen en tracht veelmeer door vriendelijke overreding Saul van zijn vervolging af te brengen (24 : 7 v.v.; 26 : 7 v.v.). Dat dit geen politiek was, bewijst zijn uit het hart gewelde doodskiacht over Saul en het lot, dat hij diens beweerden moordenaar bereidt (2 Sam. 1). Voorts treft ons het geduld, waarmede hij deze vervolging verdraagt. Van een wraaknemen over het herhaalde verraad der Zifieten (23 : 19 v.v.; 26 : 1) hooren we niets. Alleen tegenover Nabals ondank laat hij zich tot harde woorden verleiden (25 : 21 v.), maar straks dankt hij den Heere, dat Abigaïls woord hem van bloedstorting heeft teruggehouden (25 : 32 v.v.). En eindelijk treft het ons, hoe David's oor steeds geopend is voor profetische raadgevingen (22 : 5) en hoe hij vóór het nemen

eener beslissing des Heeren wil tracht te leeren kennen (23 : 2 v.v.; 10 v.v.).

De donkerste bladzijde van deze periode is Davids overgang naar Achis van Gath, als wiens vazal hij in Ziklag ten Zuid-Oosten van Gaza wonen gaat. Ten gevolge van dezen in een oogenblik van religieuse inzinking gedanen stap komt hij tusschen twee vuren. Eenerzijds zijn verplichting tegenover zijn leenheer en anderzijds zijn begeeren om tot geen prijs verrader van zijn eigen volk te worden. Gevolg hiervan is een dubbelhartig spel. Achis brengt hij in den waan, dat zijn van Ziklag uit ondernomen rooftochten tegen Juda en zijn stamverwanten zijn gericht. Hij wil hem doen gelooven, dat hij alle banden met het verleden heeft doorgesneden. In werkelijkheid echter bestrijdt hij de Amalekieten en andere in het Zuiderland rondzwervende stammen, van wie de Judeërs zooveel last hadden. Gevolg hiervan is, dat hij gedwongen is op meedoogenlooze wijze allen, zelfs vrouwen en kinderen om het leven te brengen. Hoezeer dit spel hem gelukte, bewijst het feit, dat Achis hem de bescherming van zijn eigen persoon toevertrouwt, wanneer de Filistijnen den beslissenden slag tegen Saul gaan beproeven en de vlakte van Jizreël binnenrukken (28 : 1—4). Maar juist daardoor wordt Davids toestand wanhopig. Nu moet hij òf tegen zijn eigen volksgenooten — de slagorden des levenden Gods! (17 : 26) — strijden in de gelederen der „onbesneden Filistijnen" òf zijn eed van trouw tegenover zijn leenheer breken. Maar het — zeker gerechtvaardigde — wantrouwen der overige vorsten bespaart hem de keuze. Zij dwingen Achis David en zijn bende terug te zenden (29). Maar Ziklag vindt hij geplunderd en verbrand. Zijn eigen gruweldaden worden aan hem en de zijnen bezocht! Nu raakt Davids eigen leven in gevaar, wanneer zijn mannen hem niet ten onrechte het droeve lot der hunnen verwijten. Maar „David sterkt zich in den Heere, zijn God". Straks overvalt en vernietigt hij zijn vijand en keert met rijken buit terug, waarvan een deel dienen moet om de bevriende oudsten van Juda aan David en de zijnen te herinneren (30).

Sauls tragisch einde op Gilboa is het begin van Davids opkomst. Dankbaarheid en eigenbelang dringen de Judeërs aan den naar Hebron, den hoofdzetel der door zijn huwelijk met Abigaïl verwante Kalebieten, teruggekeerden David, die blijkens 1 Kron. 12 steeds meer steun had gevonden bij verschillende kringen uit de andere stammen, het koningschap over Juda aan te bieden (2 Sam. 2 : 1—4). Maar met zulk een stamvorstendom kan David zich niet tevreden stellen. Dit bewijst zijn boodschap aan de Jabesieten, die een verzoek tot aansluiting inhoudt (2 : 4—7). Ook tracht hij door het sluiten van huwelijken zijn relaties te vermeerderen en zijn aanzien te vergrooten (3 : 2—5).

In Hebron ziet hij zich voor een allermoeilijkst vraagstuk gesteld: zijn verhouding tot Isbóset, wien Abner een Overjordaansch rijkje had gesticht (2 : 8—11). David draagt er zorg voor hem niet aan te vallen. Dat met tweeledig doel: hij wil het odium van den broederkrijg niet op zich laden en daardoor mogelijke sympathieën van de Noordelijke stammen verspelen, en ook wil hij door een gewapend optreden den argwaan der Filistijnen niet wekken. Maar weldra gaat Abner tot den aanval over. Hij wordt echter bij Gibeon verslagen en heeft het alleen aan Benjamins steun en Joabs toegevendheid te danken, dat hij naar Mahanaïm kan ontkomen (2 : 12—32). Sindsdien woedt de burgerkrijg, waarbij het voordeel aan Davids zijde is (3 : 1). Oneenigheid tusschen Abner en Isboset doet het overige. Abner wil met David onderhandelen. Maar deze weigert door Abner tot erfgenaam van Saul verklaard te worden. Michal moet weer in zijn huis terugkeeren. Dan kan David als haar gemaal op Sauls erfenis aanspraak maken (3 : 13). Eerst nu knoopt hij onderhandelingen met Abner aan, die echter door Joab wordt vermoord (3 : 27). Daarmede zinkt Isbósets rijkje ineen en straks wordt ook Isbóset vermoord, maar nog in zijn dood door David gewroken (4). Maar zelfs nu steekt David de hand niet uit naar Israëls koningskroon. Eerst wanneer officieele deputaties (vgl. de lijst in 1 Kron. 12 : 23 v.v.) hem die op eigen initiatief aanbieden, zet David die op grond van een plechtig verdrag op zijn hoofd (5 : 1—3).

Als koning van het vereenigde rijk stond David voor een geweldige taak. Allereerst moest de oppermacht der Filistijnen in Westjordaanland worden gebroken en Israëls meerderheid over de omwonende stammen in het licht worden gesteld. Voorts moesten de stammen, die sinds Jozua's dood slechts in zeer los verband tot elkander hadden gestaan en dikwijls zich om elkanders lot weinig of in het geheel niet hadden bekommerd, tot eenheid worden samengesmeed. En eindelijk moest het religieus-cultische leven, dat in den wirwar der tijden ernstig gedaald was, tot nieuwe kracht worden herboren en door grondige hervorming het uiteengevallen priesterschap weer zijn door God gewilde plaats in het volksleven gaan innemen.

Daartoe moest vóór alle dingen aan het nieuwe rijk een hoofdstad worden gegeven, die geen oude gevoelens wakker riep. Welke stad was daarvoor meer geschikt dan Jeruzalem, gelegen aan de groote karavaanwegen van Noord naar Zuid en van Oost naar West, vlak tusschen het stamgebied van Benjamin en Juda en van nature een der sterkste punten des lands. Haar aan de Jebusieten ontrukt te hebben en daardoor iedere hinderpaal voor het vrije samenleven van Juda met de Noordelijke stammen, uit den weg geruimd te hebben, is Davids geniaalste greep geweest. Te meer nu hij de Jebusburcht tot zijn koningszetel maakte, waar staks de Feniciërs hem een paleis bouwden en zijn trouwe garde Krēthi en Plēthi zijn gezag de noodige kracht bijzetten (5 : 6 v.v.). Dat de Filistijnen dit zonder meer zouden laten gaan, zal David zelf niet hebben verwacht. Ze verzamelen zich in het Refaïetendal ten Zuid-Westen van Jeruzalem, maar worden met Gods hulp verslagen, waarbij zelfs hunne goden den overwinnaar in handen vallen, zoodat de smaad van den ongelukkigen slag bij Afek (1 Sam. 4 : 11) kan worden uitgewischt.

Voorts moest aan Israël duidelijk worden ge-

maakt, dat David zijn koningsmacht in dienst des Heeren stelde en Samuëls arbeid wilde voortzetten. Vandaar dat hij kort na de bezetting van Jeruzalem, omringd door de vertegenwoordigers van alle stammen, de sinds Samuëls dagen in Kirjath-Jeärím of Baälat-Juda vertoevende ark des Heeren, de mysterieuse troonzetel van Israëls God, in feestelijke processie naar den Sion bracht, waar een haar passende woning werd opgericht (1 Sam. 6) en onder leiding van Abjathar (1 Kon. 2 : 35) een regelmatige dienst werd ingesteld (1 Kron. 16 : 37). Daarin kwam tot uitdrukking, dat Israëls koning geen anderen God mocht en wilde hebben dan den Heere der heirscharen, die Israël verlost en tot zijn gemeente had gemaakt. En als David daarbij in het gewaad van een gewonen tempeldienaar vreugdebedrijvend zijn volk voorging, maakte hij het daardoor aan allen duidelijk, dat ook Israëls koning tegenover den Heere niets meer wilde zijn dan een zijner geringste dienaren (2 Sam. 6 : 14, 21 v.).

Intusschen moest op deze herstelling van de ark in haar centrale plaats voor Israëls religieus-cultisch leven noodzakelijk een andere, veel minder diep ingrijpende maatregel volgen. Doordat de oude tabernakel na den ongelukkigen slag bij Afek en de verwoesting van Silo (vgl. Jer. 7 : 12) door de Kanaänieten, die hier als bondgenooten der Filistijnen hadden gestreden (vgl. 1 Sam. 7 : 14) naar Gibeon was gebracht (vgl. 1 Kron. 21 : 29 v.) en Gibeons hoogte na de uitroeiing der Eliden van Nob onder Saul en Isboset den rang had gekregen van een koninklijk en nationaal heiligdom, waar Zadoks familie het priesterambt uitoefende (1 Kron. 12 : 28; 16 : 39), moest beider verhouding worden geregeld. Voorloopig stelde de koning zich er mede tevreden den offerdienst te Gibeon onder de regelen der Mozaïsche wet te stellen en den muzikalen dienst, gelijk deze in het arkheiligdom onder leiding van Asaf was ingesteld (1 Kron. 16 : 5), ook voor het tabernakelheiligdom te Gibeon te verordenen en dezen aan Héman en Jedúthun toe te vertrouwen (1 Kron. 16 : 39 v.v.). Maar in een latere periode werd de meerderheid van den Sion boven Gibeon ten duidelijkste in het licht gesteld, waarbij tevens aan de ontwrichting van den Levietenstam een einde werd gemaakt. Uitgaande van de twee Aäronitische hoofdlijnen, Ithamar en Eleazar, werden de priesters der verschillende locale heiligdommen ten behoeve van den dienst op den Sion in 2 × 12 familiegroepen ingedeeld, waarbij het twaalftal Eleazargroepen onder Zadok van Gibeon en het twaalftal Ithamargroepen onder den op den Sion fungeerenden Achimelech, den zoon van Abjathar, werden gesteld, terwijl Abjathar aan het hoofd der 24 groepen werd geplaatst. Zoo doende konden de twee hoofdgroepen gedurende ieder van de twaalf maanden van ieder jaar in Jeruzalem dienst doen. Voor 't overige konden ze in hun oude woonplaatsen blijven wonen en dienst in hun oude heiligdommen blijven waarnemen. Slechts waren ze naar vastgestelde orde gehouden op geregelde tijden onder leiding van den hoogepriester in het nationale heiligdom op den Sion dienst te doen (1 Kron. 24). Op dezelfde wijze werden de tempelzangers en -muzikanten ingedeeld (1 Kron. 25), waarna verder de Levietenstand werd georganiseerd, waarbij deze niet alleen dienst had te doen in de technische afdeeling der heiligdommen (1 Kron. 26 : 20—28), maar ook bij verschillende takken van het staatswezen werk had te verrichten (1 Kron. 26 : 29-32). Zoo werd er voor gezorgd, dat Israël zich van zijn eenheid als gemeente des Heeren bewust werd en in het heiligdom op den Sion het nationale heiligdom leerde zien, waarbij het aan den tijd werd overgelaten de andere heiligdommen op den achtergrond te dringen. Tot dit laatste werkte trouwens ook mede, dat de opperste instantie in de rechtspraak van de heiligdommen naar den bij het centrale heiligdom wonenden koning werd overgebracht (2 Sam. 8 : 15; 15 : 1—6).

Naarmate echter het koningschap zich consolideerde, Israël een plaats der eere ging innemen in het midden der volken en dus de door Deut. 12 : 10 v. bedoelde tijd scheen aangebroken, kwam in Davids hart de wensch op het tijdelijke karakter van het heiligdom op den Sion te beëindigen en de tent door een Israëls Koning waardig gebouw te vervangen. Ook Nathan achtte den gunstigen tijd daarvoor aangebroken. Maar straks komt het woord des Heeren Davids schoone plannen verijdelen (2 Sam. 7). Allereerst wordt de gedachte afgesneden, als zou de Heere behoefte hebben aan zulk een tempel (vs. 6 v.). Daarna wordt Davids oog er voor geopend, dat een nog heerlijker ontplooiïng van den goddelijken zegen voor hem is weggelegd dan in zijn roeping tot en bevestiging in het koningschap was gezien. De Heere gaat voor David een huis maken. En nu moet eerst de Heere zijn plan met David hebben volvoerd, voor aan de uitvoering van Davids plan kan worden gedacht. Een zaad wordt hem beloofd, dat drager zijn zal van het theocratisch koningschap. Dat dit zaad zich met Davids huis dekt, wordt niet gezegd. We vinden het onder zijn nakomelingen. Door dit zaad, waarvan een lid uitvoering zal geven aan Davids plan, zal het koningschap aan Davids huis verbonden blijven. Het zal daarom onvergankelijk zijn. Daarbij zal de verhouding tusschen dit zaad en den Heere die zijn van zoon tot vader, en op grond van deze verhouding zal de genade Gods onveranderd aan dit zaad verbonden blijven (vs. 8—16). Deze openbaring heeft op David een machtigen indruk gemaakt. Dit blijkt uit zijn dankzegging (vs. 18—29), die niet alleen spreekt van kinderlijke ootmoed over de in het verleden ontvangen zegeningen (vs. 18), maar ook van blijde verbazing over de nog grootere weldaden, die nu zijn aangekondigd (vs. 19). David kan aan zijn dankbaarheid geen uiting geven (vs. 20), maar geeft toch blijk van diep inzicht in den bovennatuurlijken grond van deze genadebewijzen (vs. 21), waarom hij uitbreekt in lof en dank aan zijn God (vs. 22—24). Slechts één wensch heeft hij nog : des Heeren woord worde daad, opdat des Heeren Naam groot worde in eeuwigheid, de Heere als God in Israël openbaar en Davids huis bevestigd worde (vs. 25—29). Dat dit Godswoord een centrale plaats in Davids denken heeft ingenomen,

bewijzen zijn „laatste woorden" (2 Sam. 23 : 1—7), die in vorm aan Bileams orakelspreuken herinneren en profetisch van inhoud zijn. David gevoelt sterker dan ooit welk een afstand er bestaat tusschen de werkelijkheid van zijn leven en het ideaal van den door God gezalfden koning, en nu tracht hij den indruk onder woorden te brengen, dien des Heeren woord (vs. 3*a*) op hem heeft gemaakt. Hij kan echter geen beeld teekenen, maar alleen enkele trekken geven, die hem 't meest in 't oog springen. Hij ziet een, die rechtvaardig is en godvreezend en als het morgenlicht bij wolkeloozen hemel (vs. 3*c*, 4). En ofschoon zijn huis daarvan nu ver verwijderd is, heeft de Heere toch een eeuwig verbond met hem aangegaan, dat al zijn lust en heil is (vs. 5).

Werd Israël zoo wat zijn religieus-cultisch leven aangaat door David weer op den te kwader ure verlaten lijn teruggevoerd en zoo althans een aanvang gemaakt met een leven naar Gods wet, met niet minder zegen heeft David gearbeid aan het tweede gedeelte van zijn levenstaak: de politieke verheffing van Israël. Daartoe was in de allereerste plaats noodig dat de Filistijnen, die sinds Simsons dagen naar de suzereiniteit over Westjordaanland hadden gestaan, gedwongen werden Israëls meerderheid te erkennen. Een breed verhaal van dezen strijd vinden we in Samuël niet. Wel vinden we 2 Sam. 21 : 15—22 en 23 : 8—23 eenige heldendaden, die vermoedelijk in de latere gevechten zijn verricht, maar voor het overige moeten we ons tevreden stellen met de samenvatting in 2 Sam. 8 : 1 : „en David versloeg de Filistijnen en onderwierp hen en nam Meteg-ha'amme uit der Filistijnen hand". Wat dit Meteg-ha'amme beteekent, weten we niet. De par. pl. 1 Kron. 18 : 1 biedt „Gath en haar dochtersteden". De gewone verklaring: „de teugel van de moederstad" d. i. het gezag der hoofdstad, nl. Gath, is zonder grond. Misschien wordt daarmede bedoeld: „de handelsweg van het kustland" = het ass. metig ammati. Dan is David er dus in geslaagd hen uit de vlakte van Jizreël en uit de kuststreek ten Noorden van Ekron te verdrijven, waardoor ze voor hun handel van Israël afhankelijk werden. Met dit succes schijnt David zich te hebben tevreden gesteld, wat blijk geeft van politieken blik. Want beter dan hen door onderdrukkingsoorlogen tot onverzoenlijke vijanden te maken, was het hen in hun handelsvrijheid te knotten. Daardoor bleef de gelegenheid open om voor hun beroemde krijgers een plaats te maken in Israëls leger (vgl. 2 Sam. 15 : 18 v. en den naam van Davids lijfwacht: Krēthi en Plēthi).

Met den koning van Tyrus stond David op goeden voet. Daardoor werd niet alleen aan Israël de gelegenheid geboden van den wereldhandel der Feniciërs te genieten, maar tevens kregen de Noordelijke stammen een kapitaalkrachtig afvoergebied voor de producten van hun landbouw en veeteelt.

Daarmede was David dus in zijn rug gedekt, wanneer hij zich genoodzaakt mocht zien tegen de steeds roerige stammen aan Palestina's Oostzijde front te maken. Vooral aan deze zijde was strijd te verwachten, want het lag voor de hand, niet alleen dat David de overjordaansche stammen weer bij Israël zou willen voegen, maar ook dat Israëls Oostelijke buren in een machtig koninkrijk een gevaar voor hun eigen onafhankelijkheid zouden zien. Hoe het hier in bijzonderheden gegaan is, weten we niet. Waarschijnlijk is eerst de strijd met de Moabieten ontbrand, die met hun volkomen onderwerping eindigde. Met voor onze begrippen ontzettende gestrengheid werden ze behandeld: twee derden der krijgsgevangenen werden gedood. We mogen echter niet vergeten, dat het destijds veel gewoner was *alle* krijgsgevangenen te dooden dan een derde te sparen. De strijd met Ammon ontbrandde ten gevolge van de smadelijke behandeling, die Davids boden van de zijde van den Ammonitischen koning Hanun werd aangedaan (2 Sam. 10 : 1—5). Gesteund door de Arameërs van 't Noordelijk gedeelte van Oostjordaanland begint Ammon den strijd. Maar eerst verslaat Joab hen bij Rabbath-Ammon, Hanun's hoofdstad (10 : 6—14) en een jaar daarna verslaat David zelf hen bij het niet nader te localiseeren maar in ieder geval in het overjordaansche gelegen Hēlam (10 : 15—19). Gevolg van dezen tweeden slag is, dat de Arameërs de Ammonieten in den steek laten, wier hoofdstad het volgend jaar in Davids handen valt (12 : 26—31). De Ammonieten zette hij aan 't werk in de steengroeven en op de steenbakkerijen; ze moesten dus slavendiensten verrichten (zoo naar verbeterden tekst). Een jaar later rekent David af met Hadad-ezer, die de Ammonieten zoo krachtdadig had gesteund en een poging had gedaan om zijn invloed aan den Eufraat te herwinnen. David slaat hem in zijn eigen gebied en overwint ook Damascus, dat den stamverwanten Arameeschen koning had trachten te helpen (8 : 3—8). Wijl daardoor Davids invloed in het Libanondal in hooge mate gestegen is, acht de koning van Hamath den tijd aangebroken onder het geven van groote geschenken „naar Davids welstand te vragen", daarmede zijn meerderheid te erkennen (8 : 9 v). Maar terwijl David in het hooge Noorden den strijd met de Arameërs tot een goed einde brengt, maken de Edomieten van de gunstige gelegenheid gebruik om in het van strijdbare mannen ontbloote Zuidpalestina te vallen. Vandaar dat Abisaï naar het Zuiden gaat (1 Kron. 18 : 12; Ps. 60 : 2) om hen terug te slaan. Eerst in het volgend jaar echter kon Joab hen volkomen onderwerpen (2 Sam. 8 : 14*a*; 1 Kon. 11 : 15). Daarmede viel ook de voor het aanknoopen van handelsbetrekkingen zoo gewichtige toegang tot de havens der Roode Zee Israël in handen.

Groot waren voor Israëls volksleven de gevolgen van deze oorlogen. Allereerst werd het nationale zelfbewustzijn des volks daardoor geprikkeld. Het was weder een eere lid te zijn van des Heeren volk, dat in zoo korte spanne tijds de lotsbeheerscher geworden was van de omwonende volkeren. Voorts werd door de vrijmaking van het handelsverkeer en door de rijkdommen, die als oorlogsbuit, tribuut en vrijwillig geschenk het land binnenstroomden, de sociale en economische kracht des volks in hooge mate versterkt. De staatsfinanciën werden nu voor het eerst georganiseerd, waarvan de koninklijke domeinen een belangrijk deel uitmaakten (1 Kron.

27 : 25 v.v.) en een tempelschat kon worden gecreëerd voor den straks te bouwen tempel (1 Kron. 28 : 1 v.v.). In de derde plaats versterkte de vorming van het nationale leger het bewustzijn van de gemeenschappelijke verplichtingen. De kern daarvan bestond uit het vreemdelingenlegioen der Krēthi en Plēthi, de koninklijke garde, aan wier hoofd Benaja, de zoon van Jojada stond (2 Sam. 8 : 18). Dat zijn de „helden, verbitterd als een van hare jongen beroofde berin" (17 : 8). Daarnaast stond Israëls heirban, bestaande uit alle strijdbare mannen, die echter alleen voor de groote ondernemingen werden opgeroepen. Aan het hoofd van de geheele legerorganisatie stond Joab, een houwdegen met een ruw karakter, maar met lijf en ziel aan zijn heer verbonden, wien hij vaak onbehouwen de waarheid durfde zeggen (19 : 5—7). In een latere periode streefde David naar een betere militaire organisatie, waarom hij ondanks Joabs tegenstand een volkstelling doorzette, die waarschijnlijk ook wel met belastingplannen zal hebben samengehangen. Maar deze poging, die niet alleen den vrijheidszin en het stamgevoel van Israël kwetste, maar bovenal een aanranding was van het koningsrecht des Heeren, eindigde met een pestziekte, die velen ten grave sleepte. David moest ervaren Wien de beschikking over Israëls machtsmiddelen toekwam (24).

Het derde gedeelte van Davids levenstaak: het samensnoeren der stammen tot een nationale eenheid, bestuurd door een centraal gezag, dat uiteraard niet altijd rekening kon houden met plaatselijke of met familie- en stambelangen, was verreweg het moeilijkste. De samenbindende kracht van den gemeenschappelijken krijg hield op met het beëindigen van den strijd. Het eenheidsstreven in het religieus-wettische leven liet de dagelijksche levensbelangen onaangetast en greep niet in op eeuwenoude gebruiken en machtsverhoudingen. Maar de vorming van een natie met een krachtig werkend saamhoorigheidsbesef en ernstig begeeren om alle krachten tot versterking van het eenheidsleven aan te wenden greep veel dieper in. Hier moest de onderlinge rivaliteit der stammen worden bedwongen, moesten locale belangen worden opgeofferd, oude voorrechten worden ter zijde geschoven. In één woord: hier moest een eeuwenlange geschiedenis worden overwonnen en — zij het ook met ten deele oude bouwstoffen — iets nieuws worden geschapen. En dit was te moeilijker, omdat hier zooveel afhing van de aan te stellen ambtenaren, die des konings denkbeelden in daden moesten omzetten en wier takt te grooter moest zijn, naarmate ze verder van de hoofdstad en dus onafhankelijker waren. Alleen met de grootste omzichtigheid mocht hier worden opgetreden en ernstig moest rekening worden gehouden met de overal in het Oosten zoo geweldige macht van het historisch gewordene.

Nu zijn we vooral over dit derde gedeelte van Davids levenstaak het slechtst ingelicht, wat bij het karakter der Oud-Testamentische Schriftuur allerminst te verwonderen is. In Samuël hooren we slechts, dat David in opperste instantie recht spreekt (2 Sam. 8 : 15; 15 : 1—6); hooren we van een kanselier, die de merkwaardigste regeeringsfeiten: verdragen, overwinningen, verbonden e. d. had op te teekenen, en van een schrijver, die aanteekening had te houden van de gelden in de tempelkas, de voor den dienst opgeroepen manschappen had te monsteren, waarschijnlijk ook boek hield van alle uitgaven en inkomsten des konings (2 Sam. 8 : 16 v.). Iets meer vertelt ons 1 Kron. 26 v. Daar hooren we van ambtenaren „voor de uitwendige aangelegenheden van Israël"; ambtlieden en rechters waarbij het ons duidelijk wordt, dat ze in twee hoofdgroepen waren ingedeeld: Oostjordaanland en Westjordaanland (26 : 29—32); van stamhoofden (27 : 16—22) en van magazijnmeesters, die weer uiteenvallen in ambtenaren voor de koninklijke magazijnen, voor die van land en stad, voor de veldarbeiders, de wijngaarden, de wijnkelders, de olijf- en moerbezieboomen, de oliepakhuizen, de kemelen en het kleinvee (27 : 26—31). Maar verder hooren we van de inwendige regeling des rijks niets.

Een ander element in Davids eenheidsstreven was zijn pogen om den ouden koningsstam der Benjaminieten met zijn regeering te verzoenen. Vandaar zijn duidelijk begeeren om met het huis van Saul op vriendschappelijken voet te blijven. In Mefibóset eert hij de Sauliden als een het koninklijke hof zeer nauw bestaande familie (2 Sam. 9). En wanneer hij onder den druk van een driejarigen hongersnood zeven leden van Sauls huis aan de bloedwraak der Gibeonieten moet ten offer brengen, eert hij hen na hun dood door hen, gelijktijdig met de plechtstatig uit Jabes teruggevoerde beenderen van Saul en Jonathan, in het familiegraf van Kis als verwanten des konings door zijn eigen waardigheidsbekleeders bij te laten zetten (21 : 1—14).

Absaloms opstand echter en niet minder de onmiddellijk daarop gevolgde opstand van Seba bewijzen, dat Davids nieuwbouw veler belangen ernstig had geschaad en dat het hem niet gelukt is de rivaliteit der stammen te bedwingen. Daarbij is het merkwaardig om te zien, dat Absaloms opstand van Hebron uitgaat en dus in den koningsstam Juda bijzonder veel aanhangers moet hebben gehad. Misschien heeft David, door zijn begeeren om alle stammen gelijkelijk te behandelen en niet naar Sauls voorbeeld (1 Sam. 22 : 7) zijn eigen stam met gunsten te overladen, veler sympathie van zich vervreemd. Intusschen bewijst Seba's strijdkreet (2 Sam. 20 : 1), dat de tegenstelling Israël-Juda nog volstrekt niet tot het verleden behoorde, terwijl ook de woordentwist van 2 Sam. 19 : 41—43 duidelijk doet zien, hoeveel onderling wantrouwen er ondanks Davids eenheidsbegeeren was overgebleven. En eindelijk leert Simeï's optreden bij Davids vlucht, hoezeer zijn pogen om Benjamin en de Sauliden gunstig voor zich te stemmen ten eenenmale is mislukt. Ondanks alles is David in hun oogen een bloedmensch en belialsman, een roover van Sauls kroon (2 Sam. 16 : 7 v.).

Ten deele is deze mislukking uit natuurlijke oorzaken te verklaren. Het overwinnen van de noodlottige gevolgen eener eeuwenoude geschiedenis is voor één man ondoenlijk. Ook is één menschenleven te kort om een hechten staatsvorm op te trekken. Maar anderzijds is

deze mislukking vrucht van Davids zonde. Juist in het met onvruchtbaarheid slaan van zijn innigst pogen om Israël tot een nationaal-religieuse eenheid saam te smeden heeft David moeten ervaren, dat Israëls Heilige geen gemeenschap heeft met de zondige wegen des vleesches. Juist in de mislukking van hetgeen hem het naast aan het hart lag heeft David moeten leeren, dat de realiseering van des Heeren zegen aan een heilig leven verbonden is. Davids zonde met Bathseba is het groote drama van zijn leven geweest en heeft tal van zijn levensverrichtingen beheerscht. Ze heeft hem, die met Bathseba de diepte der onzedelijkheid had gepeild, verhinderd tegen Amnon op te treden, toen deze in eenzelfden poel wegzonk (2 Sam. 13). Ze heeft hem, wiens handen bevlekt waren door het bloed van den zoo arglistig in den dood gestorten Uria, verhinderd Amnons bloed te wreken op den voortvluchtigen Absalom en heeft hem — zij het ook aarzelend — er toe gebracht den broedermoordenaar in zijn rechten als kroonprins te herstellen (13 v.). De David na de zonde met Bathseba is een gansch ander man dan de vroegere. Hij ziet niet meer wat rond hem gebeurt. Hij schijnt niet te vermoeden, dat Absalom de geschonden eer van zijn zuster zal willen wreken, nu haar vader meent, dat het voldoende is geweest, toen hij bij het hooren van Amnon's schanddaad in toorn ontstak (13 : 21). Hij ziet zelfs niet het met Oostersche sluwheid en doorzettendheid door Absalom gedurende vier lange jaren gesponnen weefsel van verleiding en samenzwering. Diens opstand is voor David een bliksemslag bij helderen hemel (15 : 7—14). En wanneer later Adonia met de krachtige hulp van Joab en Abjathar tracht zich van den troon meester te maken, dan moet Nathan's woord hem de oogen openen voor het dreigend gevaar (1 Kon. 1 : 5 v.v.).

Toch blijkt ook in deze dagen de grootheid van Davids persoonlijkheid. Ondanks het onverwachte van Absaloms opstand weet hij onmiddellijk wat hem te doen staat. Hij verliest geen moment met het in staat van verdediging stellen van Jeruzalem, doch haast zich naar het Overjordaansche, waar Joab met de kern van het leger blijkbaar vertoefde. En zelfs bij zijn overhaast vertrek weet hij maatregelen te nemen van verre strekking. Een deel van zijn harem laat hij in het paleis achter ten bewijze, dat hij niet van plan is voor Absalom plaats te maken. Waar iemands vrouwen wonen, daar is hij te huis. Ook neemt hij alleen mede, wier beproefde trouw hem bekend is. Vandaar het gesprek met Ittai. Wie David in de stad van dienst kunnen zijn, laat hij achter. Vandaar zijn beslissing inzake Husaï, die een tweeledige opdracht krijgt: in Absaloms raad den invloed van den gevreesden Achitofel breken, en David inlichten over Absaloms plannen. En eindelijk: de ark neemt hij niet mede, omdat ze in den burgeroorlog, die straks ontbranden gaat, niet op haar plaats is. Bovendien staat het met de ark op zoo mysterieuse wijze verbonden vermogen des Heeren niet ter beschikking van David. En eerst wanneer dit alles met groote nauwkeurigheid is geregeld, trekt David verder, de onzekere toekomst tegemoet. Siba's schandelijk spel verleidt hem tot een ondoordacht besluit (16 : 1—4), dat later slechts ten halve wordt herroepen (19 : 24—30). Simeï's vloek herinnert hem zijn eigen schuld (16 : 5—13). Zoo komt hij eindelijk te Mahanaïm, waar hij zijn getrouwen om zich verzamelt en van waar hij straks als overwinnaar naar Jeruzalem terugkeert.

Eenzelfde snelheid in het nemen van beslissingen treft ons ook weer in zijn laatste levensdagen. Nauwelijks heeft David door Nathan vernomen, wat er gaande is, of hij ontbiedt, na Bathseba van de onveranderlijkheid van zijn besluit te hebben verzekerd, de mannen, die voor de uitvoering daarvan noodig zijn en regelt alles tot in bijzonderheden (1 Kon. 1 : 28—35).

David is als geen andere vorst een heerlijk geschenk des Heeren aan zijn volk geweest, door Hem tegen alle menschelijke gedachten in naar de vrijmacht zijner genade uitverkoren en met vorstelijke gaven van hoofd en hart versierd, een man, die meer dan eenig ander zijn leven aan zijn God en zijn volk heeft gewijd. Hij heeft Israël gemaakt tot een volk, dat bij voortgezette eenheid een gewichtige plaats onder de volken van West-Azië had kunnen innemen. Hij heeft Israël een koningschap gegeven, dat slechts om den wille van en voor het volk wilde arbeiden en door zijn organisatorisch vermogen de zoo dikwijls in tegenovergestelde richting werkende volkskrachten tot algemeen nut heeft willen aanwenden. Bovenal heeft hij het een koningschap gegeven, dat een machtig instrument begeerde te zijn tot bevestiging van des Heeren koningschap over Israël, waarbij de koning zelf des Heeren eerste dienaar was met een open oor voor de wenken van des Heeren profeten en met een open oog voor des Heeren wil en leiding. David is een man geweest van groote dapperheid, met buitengewone militaire gaven, van scherpzinnig verstand en politiek inzicht, met een helderen blik op hetgeen in bepaalde omstandigheden werd vereischt, met een scherpen kijk op de zwakheden van het dikwijls kleine menschenmateriaal, waarover hij tot bereiking van zijn verstrekkende plannen beschikte; een man, die zijn helpers wist te kiezen, en van hun diensten wist gebruik te maken, maar altijd zelf de draden in handen hield en leider bleef van het geheel. Bovenal is hij een man geweest van oprechte godsvrucht, met een innig begeeren om zijn weg „wel aan te stellen", met een teer besnaard gemoed, dat de zielsworstelingen kent, gelijk uit zoo menigen psalm blijkt, maar ook den verborgen omgang met zijnen God.

Een heilige is David niet geweest. Zijn dubbelzinnig spel in Ziklag opent nauw vermoede diepten van arglistigheid. Zijn laatste opdracht aan Salomo met betrekking tot Simeï spreekt van een wraakzucht en van een listig pogen om ondanks plechtigen eed (2 Sam. 19 : 23) diens vloek bloedig te wreken, welke pijn doen, ook al wordt niet vergeten, dat we hier geen Christelijken maatstaf mogen aanleggen en dat de Oosterling grimmig haten kan. Bovenal zijn zonde met Bathseba en moord op Uria ontsluiten afgronden, wier duisternis luide getuigt

van de waarachtigheid van Jeremia's klacht over de geheimzinnige krachten, die werken in het menschenhart (Jer. 17 : 9). Hier wordt het duidelijk, waarom de wetgever (Deut. 17 : 17) den theocratischen koning verbiedt vele vrouwen te nemen, „opdat zijn hart niet afwijke". Als een echt Oostersch koning heeft David zijn harem steeds uitgebreid, zij het dan ook misschien wel met politieke bijoogmerken, gelijk de gewoonte was (1 Sam. 25 : 42 v.; 2 Sam. 3 : 2—5; 14; 5 : 13). Daardoor aan het ontzenuwend haremleven gewoon, heeft David ook verder anderer voorbeeld gevolgd door zonder omhaal eens anders vrouw de eer aan te doen met haar gemeenschap te hebben. En wanneer dan straks door het aan den dag treden der gevolgen het leven der vrouw gevaar loopt (vgl. Lev. 20 : 10), deinst hij er niet voor terug, wanneer alle andere pogingen om haar geschonden eer althans voor de oogen der menschen te redden mislukt zijn, haren man door Joab den zekeren dood gemoet te laten voeren. Een week daarna is Bathseba in zijn harem (2 Sam. 11). Maar Davids geweten is ontwaakt en, al zwijgt Davids mond, het spreekt te luider: „Toen ik zweeg, teerden mijn beenderen weg in mijn brullen den ganschen dag; want dag en nacht was uw hand zwaar op mij; mijn sap werd veranderd in zomerdroogte" (Ps. 32 : 3 v.). Zijn beenderen werden verbrijzeld (Ps. 51 : 10). Een jaar lang duurt deze worsteling der eenzaamheid. Dan breekt Nathans aangrijpende parabel en zijn „gij zijt die man" den laatsten tegenstand en Davids mond opent zich. „Ik heb gezondigd tegen den Heere" (2 Sam. 12 : 13). „Tegen U, U alleen, heb ik gezondigd en gedaan wat kwaad is in uwe oogen" (Ps. 51 : 6). Dan geen verontschuldigingen als die van Saul (1 Sam. 15 : 20 v.v.), maar een zich openlijk vernederen voor den Heere in schuldbelijdenis en boete (2 Sam. 12 : 16), een inroepen van genade en barmhartigheid (Ps. 51 : 3), een bidden om een rein hart en zielevreugde (Ps. 51 : 12, 14). En gansch Davids houding onder de zware slagen, die hem in de eere en den vrede van zijn gezin treffen, en in den zwaren strijd, dien hij voor zijn koningschap moet voeren, laat zich alleen uit het mysterie van een op Gods erbarming pleitende, in de eenzaamheid der ziel biddende en worstelende boetedoening verklaren.

In de geschiedenis der Godsopenbaring staat David zonder gelijke. Hij is de maatstaf, waarnaar alle koningen gemeten worden en het hebben van een David zal het kenmerk zijn van Israëls herstelling (Hoz. 3 : 5; Jer. 30 : 9; Ez. 34 : 23 v.; 37 : 24 v.). Zijn huis kan dan ook niet ondergaan (Jes. 16 : 5; Jer. 33 : 17, 21 v., 26), want de Heere zal David een rechtvaardige Spruit doen uitspruiten (Jer. 33 : 15) en uit Isai's afgehouwen tronk zal een Rijsje voortkomen (Jes. 11 : 1). Daarom heet de Christus, dien David zijnen Heer noemt (Matth. 22 : 43, 45 en p. p.) Davids Zoon (Matth. 15 : 22; 22 : 30 v. en p. p.) en noemt hij zichzelf de wortel en het geslacht Davids (Openb. 22 : 16). [3.

David Christiaan bouwde in 1722 op den Hutberg bij Berthelsdorf de eerste huizen voor de leden der Broedergemeente. In 1733 (19 Januari) reisde hij met Stach als eersten missionaris naar Groenland. Deze eenvoudige en trouwe dienstknecht des Heeren antwoordde op zijn doorreis door Kopenhagen aan den opperkamerheer Von Plessen, toen hij van dezen hoorde, dat er in Groenland geen hout was, om huizen te bouwen: „dan zullen wij in den grond ons verblijf houden". Nadat hij twee jaar in Groenland doorgebracht had, keerde hij naar Hernnhut terug, maar ging in 1747 nog eens naar het koude land. Hij stierf, nadat hij veel voor de Hernnhutters in Lijfland, Holland en Pensylvanië gedaan had, op 3 Februari 1751 te Barby. [24.

David Joris. Johan David Joriszoon is een van de bekende persoonlijkheden uit de geschiedenis van het Anabaptisme, die als profeet door velen is vereerd en door zijn geschriften ook in lateren tijd invloed heeft geoefend.

Geboren in 1501 of 1502 in Vlaanderen werd hij opgeleid als glasschilder, in welke kunst hij bijzonder vaardig schijnt geweest te zijn. Na den dood van zijn vader reisde hij geruimen tijd in het buitenland en vestigde zich in 1524 te Delft. Hier werd hij gewonnen voor de hervorming. Met beslistheid trad hij op voor de leer des Evangelies, bezocht de gevangenen, schreef liederen en tractaten, en waarschuwde tegen de dwalingen der Roomsche kerk. Toen hij op Hemelvaart 1528 tegenover een processie met scheldwoorden optrad, werd hij gegrepen, gegeeseld, hem de tong doorboord en werd hij verbannen. In zijn ballingschap sloot hij zich aan bij de Anabaptistische beweging, en trad door zijne liederen en zijne profetieën op als een der meest invloedrijke leidslieden der Dooperschen.

Na de geweldige katastrofe van Munster trachtte hij, in 1536, op eene samenkomst te Bocholt in Westfalen, de vier hoofdgroepen der Anabaptisten tot elkander te brengen, maar dit gelukte hem niet. Maar door zijn gematigd optreden verwief hij grooten aanhang. Een deel van de Anabaptisten schaarde zich rondom hem, en vereerde hem als een profeet. Het karakter van zijn leer was enthousiastisch en chiliastisch. Bij zijn aanhangers traden twee richtingen naar voren, aan de eene zijde de strenge ernst en aan den anderen kant een libertinisme en antinomisme, dat zelfs oversloeg tot een alle grenzen van de schaamte overschrijdend „Adamitisme". Vele aanhangers vond hij in Oost-Friesland, Oldenburg en in de Nederlanden. In Nederland werden verschillende edicten tegen hem uitgevaardigd, velen zijner aanhangers werden gedood, doch hij zelf ontkwam het gevaar, zoodat het geloof ontstond, dat hij zich onzichtbaar kon maken. Door de vervolging liet hij zich echter niet ontmoedigen. Op vele plaatsen trad hij op om te disputeeren. Hij schreef zelfs een waarschuwing aan het Hof van Holland om met de vervolging op te houden, richtte een apologie aan gravin Anna van Oost-Friesland en zocht onderhandelingen aan te knoopen met Bucer, à Lasco en anderen, hetgeen hem echter niet gelukte.

Onder zijn geschriften is van beteekenis: *'t Wonderboek, waerin dat van der Werldt aen versloten gheopenbaert is*, een verzameling enthou-

siastische fantasiën, waarin hij zijn lezers ernstig zoekt te doordringen van de waarheid zijner zending en het gewicht zijner prediking. In navolging van Joachim van Flores leert hij dat er drie wereldperioden zijn: 1° die van het voorhof of de tijd van God den Vader (van het Oude Verbond); 2° die van het heilige of de tijd van Christus den Zoon Gods (van het Nieuwe Verbond), en 3° het allerheiligste of de tijd des Heiligen Geestes, waarin alle uitwendige instellingen, sacramenten, enz. zullen ophouden. Als in de tweede periode het rijk van Christus door den paus is vernietigd, dan breekt het derde rijk aan, waarin Christus David Joris zich een eeuwig rijk opricht. Dan houden ook de oude huwelijkswetten op. De volkomenen zijn aan de grenzen van huwelijk en schaamte niet meer gebonden en hebben slechts om ergernis der zwakken en het gevaar te voorkomen de voorzichtigheid te betrachten en maat te houden.

Dit boek maakte onder de Anabaptisten zulk een opgang, dat hij door zijn aanhangers als een messias werd vereerd. Zij waren bereid groote offers te brengen, zoodat David Joris tot rijkdom kwam, en hij tot het besluit kwam voorloopig kalm af te wachten tot zijn profetieën in vervulling gingen.

In 1544 kwam hij als een vluchteling, rijk en voornaam van manieren, in Bazel, waar hij onder den naam Jan van Brugge als burger der stad werd opgenomen, met de aanzienlijken der stad verkeerde en te midden van een kring van Nederlanders als eerzaam en geloovig protestant leefde. Door den rijkdom, welke door vele schenkingen zijner aanhangers steeds toenam, en door zijne mildheid tegenover armen en zieken genoot hij algemeen de achting. Ofschoon hij door brieven en geschriften in levendig verkeer stond met allerlei mannen, met Schwenkfeld, Servet, Castellio en anderen, die de kerk der Reformatie bestreden, bleef in Bazel geheel onbekend, wie hij eigenlijk was. Eerst 3 jaren na zijn dood (25 Augustus 1556) werd het in Bazel bekend, dat men elf jaren lang den aartsketter David Joris gastvrijheid had verleend. Nu werd zijn leer voor kettersch verklaard, zijn lijk opgegraven en evenals zijn boeken en zijn beeltenis plechtig verbrand. Zijn aanhangers en familieleden moesten plechtig in de kerk de dwalingen afzweren en belijdenis doen. Zijn secte bleef evenwel nog geruimen tijd in Nederland en Holstein voortleven, en zijn geschriften werden meermalen herdrukt. [32.

Debir. I. Een koning van Eglon, een van de vijf koningen, die het met Israël verbonden Gibeon aanvielen, maar die door Jozua verslagen, daarenboven gevangen en gedood werden (Joz. 10:3). — II. Een stad op het gebergte Juda (Joz. 13 : 38; 11 : 21; 12 : 18) door de Kanaänieten Kirjath-Sepher (stad der boeken) (Joz. 15 : 16) of Kirjath-Sanna (stad der palmtakken) (Joz. 15 : 49) genoemd. Zij werd door Othniël veroverd en later door de Levieten ingeruimd (Joz. 21 : 15). De ligging is niet met zekerheid te bepalen. — III. Een stad in het stamgebied van Gad, Oostelijk van Mahanaïm (Joz. 13 : 26). [24.

Debora. I. Verzorgster van Rebekka, met wie zij naar Kanaän kwam. Deze trouwe dienstmaagd bereikte den ouderdom van 150 jaren en zag drie geslachten van die familie onder haar oogen opgroeien. Zij werd, vooral na den dood van Rebekka, als een lid der familie geëerd en door Jakob aan den voet van den berg, op welken Bethel ligt, begraven (Gen. 24 : 59; 35 : 8). — II. De vrouw van Lapidoth, een vrouw met een profetischen geest, die omstreeks 1250 v. Chr. onder de palmboomen, welke nog langen tijd daarna haar naam droegen, op het gebergte Efraïm, de onder de asch smeulende vonken van geloof en Godsvereering bij haar volk weder aanblies. Zij heeft Barak tot den strijd tegen Jabins macht opgewekt, hem door haar tegenwoordigheid gesterkt en met hem een heerlijk overwinningslied gezongen, waarin alleen den Heere de eer gegeven wordt (vgl. Joël).

Debora's lied. In dit lied (Richt. 5) treft een ziel, die hartstochtelijk leeft in den voor Israëls geschiedenis zoo belangrijken strijd tegen Sisera. Het zijn echter niet zoozeer Baraks heldendaden en Jaëls optreden, die haar hebben ontroerd en van blijdschap hebben doen opspringen, als veeleer de wondermacht des Heeren, openbaar geworden in de redding van zijn volk. Dit bewijst reeds de aanhef, waarin koningen en vorsten — blijkbaar die der naaste omgeving, welke den Heere moeten leeren vreezen bij het hooren zijner machtige daden — worden opgewekt den Heere te prijzen „voor het leiding geven van leiders in Israël en voor het vrijwillig zich aanbieden des volks" (vs. 2 v.). De dichter wil psalmzingen den Heere, die over Israëls zuidgrens van den Sinaï is gekomen, begeleid door een onweder, dat straks den vijand treffen gaat (vs. 4 v.), en dat wel op een tijdsgewricht, toen Israël meer dan ooit onder den druk der Kanaänieten zuchtte (vs. 6—8). Zijn hart is met leiders en volk, dat hij opwekt in vroolijken triomftocht des Heeren gerechtigheden niet te vergeten (vs. 9—11).

Om deze in hun grootheid te laten zien, herinnert de dichter aan de gebeurtenissen, die tot de overwinning hebben geleid. Debora wordt opgewekt haar krijgszang aan te heffen, en Barak om wraak te nemen op den vijand (vs. 12). Benjamin, Efraïm en Manasse uit het Zuiden; Issaschar, Zebulon en Naftali uit het Noorden stroomen samen; tegenover hun moed steekt de traagheid en lafheid van Ruben en Gad, Dan en Aser te scherper af (vs. 13—18). Aan den strijd nemen niet alleen menschenheiren deel; zelfs de machten des hemels en der natuur kampen voor Israël (vs. 19—21), tot de vijand vlucht, aan wiens volkomen ondergang de inwoners van Meroz tot hun eigen vloek niet willen medewerken (vs. 22 v.). Heil Jaël, die aan haar tent den vluchtenden Sisera vermoordde! (vs. 24—27). Zijn droef einde voorziet zijn vergeefs wachtende moeder, wier vorstinnen nog droomen van behaalde buit (vs. 28—30). Zulk een lot treffen al des Heeren vijanden, maar dat zijn beminnaars zijn als de zon, die verrijst in haar kracht (vs. 31).

Dit lied is geen episch gedicht, maar een lyrische zang van hooge spanning. De zanger staat midden in de gebeurtenissen en neemt er levendig deel in. De teekening van den worstelstrijd in zijn verschillende fasen, de wijze waarop

de dapperen en de lafaards tegenover elkander worden gesteld, het contrast van Meroz' bedrijf en Jaëls verlossende daad, het tooneel van den moederlijken angst en de vrouwelijke overwinningszekerheid leggen niet alleen getuigenis af van hoogstaand talent maar ook van hartelijk medeleven. Ook spreekt het licht, dat de dichter over deze krijgsverrichtingen doet opgaan, en de wijze, waarop hij alles in hooger licht beziet, van een hooggestemden profetischen geest.

Uitwendig en inwendig getuigenis beide noemen Debora als maker van dit lied. Wel wordt (vs. 15) van Debora en Barak in den derden persoon gesproken en wordt vs. 12 tot beiden het woord gericht; ook kan vs. 7 de werkwoordsvorm „tot ik, Debora, opstond" met kleine wijziging gelezen worden als „tot gij, Debora, opstondt". Maar deze dingen zijn niet in strijd met Debora's auteurschap, gezien de wijze, waarop dergelijke overwinningsliederen onder de Semieten ontstaan. Bovendien wordt dit tweevoudig getuigenis versterkt door het feit, dat zulke zangen gewoonlijk het werk zijn van vrouwen, ook onder de Arabieren van onzen tijd, en niet minder door aard en temperament van sommige gedeelten van het lied. De afwisseling van rhythme zoowel als de plotselinge overgangen van onderwerp of gezichtspunt, die daarmede samengaan, wijzen er bovendien op, dat we in dit lied meer dan één aan 't woord hebben, wat trouwens door vs. 1 uitdrukkelijk wordt gezegd, waar het lied een samenzang wordt genoemd van Debora en Barak. Dat de gedeelten, welke aan Jaëls daad en aan de bange vrees van Sisera's moeder zijn gewijd, van Debora zijn, kan daarbij wel aan geen redelijken twijfel onderhevig zijn. [3.

Debreczen is de grootste stad (125 duizend inwoners) in Oost-Hongarije, bekend door de jaarmarkten, waar een levendige handel in paarden gedreven wordt. Verreweg het grootste deel van de bevolking behoort tot de Gereformeerde kerk. De historisch Gereformeerde zede geeft den toon aan in het volksleven. Debreczen is de zetel van den bisschop, die als opperdominee in het kerkdistrict aan gene zijde van de Theiss de leiding der kerkelijke zaken in handen heeft. Er zijn verscheidene Gereformeerde kerkgebouwen, o.a. een prachtige op het kerkplein staande kerk, die aan drie duizend menschen plaats biedt. Debreczen handhaaft zeer sterk de traditie van de Gereformeerde orthodoxie der zestiende eeuw, waarom het in Hongarije „'t Calvinistisch Rome" genoemd wordt. Er zijn zeer veel scholen voor lager, middelbaar en voorbereidend hooger onderwijs, die alle van de kerk uitgaan. Vroeger was er een Collegium of hoogeschool met theologische, juridische en literarische faculteit. Thans is dit Collegium geïncorporeerd in de pas gestichte universiteit. [14.

Decanus, Deken. I. De eerste beteekenis van dezen naam is ontleend aan het kloosterleven. De monniken, die geroepen waren om den abt bij te staan in de uitoefening der discipline en in de verzorging der kloostergoederen, heetten *decanen*. — II. Dit kloosterambt ging in de kerken over bij de z.g.n. domkapittels. In een domkapittel was een decanus of deken een geestelijke, die met het toezicht en de verzorging belast was. — III. In de kerk ontstond in de Middeleeuwen het ambt van archi-presbyter. Deze hadden toezicht uit te oefenen over de geestelijken der kleine kerken, terwijl zij zelve aan de grootere kerken (doopkerken) verbonden waren. Deze archi-presbyters heetten decanen. Zij werden *landdecanen* genoemd in tegenstelling met de zooevengenoemde *domdecanen*. Hun arbeid bestond in het toezicht houden op het dienstwerk en den wandel der geestelijken in hun decanaat. Zij moesten ook toezien op de leeken. Zelve waren zij onder toezicht gesteld van de archi-diakenen. De tegenwoordige dekens vormen den schakel tusschen de priesters en den bisschop. — IV. In de Evangelische kerk van Duitschland heeft men ook *decanen*, die opzicht moeten oefenen over de predikanten. Zij worden ook wel *superintendenten* genoemd. [24.

Decius. Een Romeinsch keizer onder wiens regeering de vervolging der Christenen zeer hevig was. [24.

Decius (Nicolaas). Deze moet, althans zoo verhaalt een zekere Anton Steinmann, eerst monnik en proost in een klooster te Steterburg geweest zijn. Daarna moet hij tot de Reformatie toegetreden zijn en in Stettin predikant geweest zijn. De Catholieken moeten hem in 1529 vergiftigd hebben. Van hem moeten de kerkliederen afkomstig zijn *Allein Gott in der Höh' sei Ehr* en *O, Lamm Gottes*, vertalingen van de oude kerkliederen *Gloria in excelsis* en *Agnus Dei*. Hij moet ook zelf de melodieën vervaardigd hebben. Deze mededeelingen bleken echter na onderzoek niet geheel waar. In Stettin heeft nooit een predikant N. Decius gestaan. Hoogstwaarschijnlijk is N. Decius dezelfde als de Stettiner predikant Nicolaas van Hof. De melodie *Allein Gott in der Höh'* enz. is van ouderen datum. *O, Lamm Gottes* komt het eerst voor in een Maagdenburger gezangboek uit het jaar 1540. [24.

Decker (Jeremias de). Nederlandsch letterkundige, dichter en prozaschrijver, tijdgenoot van Cats, Huygens en Vondel, reeds tijdens zijn leven en tot in de 18e eeuw toe hoog gewaardeerd, zoodat zijn werken herhaaldelijk werden gedrukt; nu vrijwel in het vergeetboek. Hij werd in 1609 te Dordrecht geboren, had te Amsterdam een kruidenierszaak en was bovendien makelaar. Hij schijnt echter geen bijzonderen aanleg voor den handel gehad te hebben, want zijn winkel en zijn makelaarschap brachten hem niet genoeg op om zijn gezin fatsoenlijk te onderhouden. Had hij in zijn snipperuren reeds de poëzie beoefend uit liefde voor de kunst, nu moest hij boeken vertalen en dus broodschrijver worden. Hij vestigde echter tevens zijn naam als dichter, waartoe bijdroeg dat hij, naar den smaak van zijn tijd, vele religieuse onderwerpen koos. December 1666 stierf hij te Amsterdam. Behalve vertalingen van Latijnsche dichters schreef hij: *Klaagliederen van Jeremias op psalmwijzen gestelt, Goede Vrijdag ofte het lijden onzes Heeren Jezus Christus, Baptistes de Dooper, Puntdichten*. Zijn *Lof der geldzucht* werd na zijn dood uitgegeven. De volledige uitgave zijner

werken geschiedde en 1726. De meest bekende en schoonste zijner gedichten zijn: *Christus gegeeseld, bespogen en bespot; Aan de martelaren of bloed-getuigen Christi; Aen mijn sterfdag* en *Lust na d' eeuwige Rust.* [19.

Decretalen. Onder *decretalen* verstaan wij de pauselijke edicten (brieven, bevelschriften) waardoor deze hun heerschappij over de kerk uitoefenden. Aanvankelijk waren dat losse brieven, maar al spoedig zijn de decretalen van verschillende pausen in een bundel of boek verzameld.

Zoo ontstond er in de 9e eeuw een verzameling, welke onder den naam van Isidorus van Sevilla, als de *Pseudo-Isidorische decretalen* bekend zijn; een verzameling van edicten (brieven) van vroegere pausen, met de bedoeling om de pauselijke macht eenerzijds tegen het *keizerlijk oppergezag* en anderzijds tegen de *zelfstandige macht der metropolieten* (bisschoppen der sedes apostolicae of kerken, welke door de apostelen zelf gesticht zijn) en der Provinciaal-synoden te beschermen, en tot het toppunt van absolute autocratie in de kerk te verheffen. Het schijnt echter met de verzameling van deze decretalen niet in orde te zijn, want sinds de 14e eeuw kwam er een groot bedrog aan het licht, n.l. dat er onder de echte wel omtrent 100 onechte decretalen ondergeschoven waren. Eerst trachtte men dat van Roomsche zijde te ontkennen, maar toen het niet meer te ontkennen viel, bepaalde men zich er toe om het onschuldige en onschadelijke er van aan te toonen. Inderdaad bevatten deze decretalen dan ook wat toen onder de Roomschen algemeen geloofd werd, n.l. dat de kerkelijke oppermacht der pausen een Goddelijk recht was. Wie de vervaardiger van deze decretalen is, is voor zoover wij weten, niet aan het licht gekomen.

Later zijn er nog een *drietal verzamelingen* van pauselijke decretalen bijeengebracht: 1. Decretalium Gregorii IX compilatio, d.i. een verzameling van decretalen van Gregorius IX, door Raymund de Pennaforte in 1234, bestaande uit 5 boeken. 2. Sextus Decretalium Liber, d. i. zesde boek van decretalen, uit een reeks van decretalen op bevel van Bonifacius VIII samengevat en in 1298 verschenen. 3. Clementinae, door Clemens V uit zijn eigen, meerendeels op de Synode te Vienne gegeven Constitutiones, bijeenverzameld.

Deze drie verzamelingen zijn naast het *decretum Gratiani* in het *Corpus juris canonici* d. i. in het groote werk der Roomsche kerkelijke wetgeving, dat in 1483 afgesloten werd, opgenomen. [11.

Decretum Gelasianum. Deze Gelasius I was paus van 492—496. Hij was een Romein van geboorte, maar niet uit Afrika afkomstig. Hij raakte in strijd met den Griekschen keizer Anastasius en met den Griekschen patriarch Euphemius van Constantinopel. Zijn streven was daarbij om het primaat van Rome zoover mogelijk uit te breiden. Hij maakte bijv. aanspraak op het recht om uit alle deelen der wereld appèl aan te nemen, maar van de uitspraak van den Roomschen stoel was geen appèl bij een ander. Hij kon de vonnissen der conciliën uitvoeren, maar ook kasseeren d. i. vernietigen, enz.

Met het *Decretum Gelasianum* wordt bedoeld het *decretum de libris recipiendis et non recipiendis*, d. i. decreet aangaande de boeken, die toegelaten en verboden moeten worden. Het bevat: 1°. Een lijst van de kanonieke boeken des Bijbels. 2°. Een uiteenzetting inzake het primaat van den Roomschen stoel en van Alexandrië en Antiochië als tweede en derde stoel van Petrus. 3°. Een lijst van de synoden, welke aangenomen mogen worden nl. Nicea, Efeze, Chalcedon. 4°. Een optelling van de schriften, welke de Algemeene Apostolische Roomsche kerk heeft aangenomen. 5°. Een opgave van de boeken, welke door de Roomschen geenszins mogen aangenomen worden, waaronder behooren die van Tertullianus, Clemens van Alexandrië, Arnobius, Lactantius enz.

Hij betoogt in dit Decretum Gelasianum, dat het primaat (de voorrang) van den Roomschen stoel niet op Synodale besluiten, maar op de woorden van den Heiland tot Petrus inzake de rots, waarop Hij zijn gemeente bouwen zal, Matth. 16 : 18: „Op deze Petra zal Ik mijn gemeente bouwen en de poorten der hel zullen dezelve niet overweldigen", rust. Hij weigerde dan ook beslist de gelijkstelling van Constantinopel met Rome te erkennen. Daarvan wisten de Canones niets. Uit het verblijf des keizers te Constantinopel mocht men geen bijzondere kerkelijke voorrechten afleiden. Rome neemt een geheel eenige plaats in. Alexandrië en Constantinopel zijn slechts sedes d. i. stoelen van tweeden en derden rang.

De *echtheid* van dit Decretum is meermalen bestreden. Maar al moge een klein deel er van reeds van paus Damasus afkomstig, en het geheel in de 6e eeuw door paus Hormisdas omgewerkt en geïnterpoleerd zijn, het grootste deel schijnt toch door Gelasius I, waarschijnlijk op een synode in 496, uitgevaardigd te zijn. Hij stierf in 496 en is door de Roomsche kerk onder haar heiligen opgenomen. [11.

Dedan (lieveling). I. Tweede zoon van den Chamiet Raema (Gen. 10 : 7; 1 Kron. 1 : 9). — II. Zoon van Joksan, kleinzoon van Abraham en Ketura (Gen. 25 : 3; 1 Kron. 1 : 32). — III. Een Arabische handelsstad in het Zuidelijk gedeelte van den Perzischen zeeboezem, waar waarschijnlijk Cuschieten (Dedan I) met Keturische Arabieren (Dedan II) zich met elkander vermengden. Een ruïnestad in Hedschas draagt nog den naam Daïdan (Jer. 25 : 23; Ez. 25 : 13; 27 : 15, 20; 18 : 13). [24.

Deductie is de methode, waarbij wij in de redeneering uitgaan van een algemeene stelling die geacht wordt vast te staan en algemeene geldigheid te hebben, om dan in den weg van logische bewijsvoering uit het algemeene het bizondere af te leiden. Deze methode van deductie wordt vooral aangewend in de formeele wetenschappen als b.v. logica en wiskunde. Zij is hier in haar recht. In de wetenschappen die niet formeel van karakter zijn, is de deductie ook van groote waarde, indien zij verbonden is met de inductieve methode, die in de redeneering uitgaat van het bizondere en tot het algemeene opklimt. Wie, als Spinoza, in de wetenschap alleen van de deductieve methode gebruik maakt, mag door groote gedachtenconstructies een

oogenblik bekoren, maar blijkt toch de deductieve methode misbruikt, in de speculatie zich aan tal van denkfouten schuldig gemaakt en een systeem ontworpen te hebben, dat stoot tegen en stuk breekt op de feiten. Inductie en deductie moeten in de beoefening der wetenschappen altijd samengaan. Uit het algemeene laat zich door logische redeneering niet het allerbizonderste, het individu afleiden. Het individu is een primum datum, een oorspronkelijk gegeven. Uit het begrip mensch is door deductie nooit een bepaald mensch, b.v. Augustinus, af te leiden. [14.

Deeg, Hebreeuwsch *bazek*, het bevochtigde, vloeibare. I. In *eigenlijken* zin komt het voor in Exod. 13 : 34, 39 en 2 Sam. 13 : 8. — II. In *beeldspraak* 1°. in Hos. 7 : 4. Beteekenis der plaats: de bakker is Pekah (2 Kon. 15 : 10 v.v.), het hoofd der gezworenen in Samarië; hij verhit hun harten als de bakker den bakoven, nadat hij het deeg (het plan tot den koningsmoord) gemaakt heeft, en laat het deeg doorzuren (den aanslag rijp worden). 2°. In Rom. 11 : 16. 3°. In 1 Cor. 5 : 7 en Gal. 5 : 9, het nieuwe nog ongezuurde deeg in tegenoverstelling met het gezuurde.

Een slavin aan het deeg kneden.

Defensor fidei. Dezen eeretitel gaf de paus aan den koning van Engeland, Hendrik VIII, toen deze de leer der 7 sacramenten in een geschrift tegen Luther verdedigd had. In dat geschrift overlaadde de koning Luther met smaad en deze antwoordde op zulk een wijze, dat de koning geen lust meer gevoelde om de pen op te nemen. [24.

Deha, een der naar Samarië overgeplante Perzische volkeren, die den herbouw van Jeruzalem wilden verhinderen (Ezra 4 : 9); waarschijnlijk de door Herodes genoemde Dahers op het gebergte Zuid-Oostwaarts van de Kaspische Zee, wier naam nog in de Perzische provincie Daghestan of Dahistan is bewaard gebleven.

Dei gratia. Op het concilie van Efese 431 voegden de bisschoppen voor het eerst deze woorden achter hun titel. Later deden dat ook de abten in de kloosters. De pausen voegden achter hun naam: *Dei et ecclesiae gratia* en sinds de Middeleeuwen schreven de bisschoppen achter hun naam *Dei et apostolicae sedis gratia*. Van de wereldlijke vorsten gebruikte Pepijn de Korte het eerst de woorden: Dei gratia en tegenwoordig schrijven de Christelijke vorsten: *bij de gratie Gods*, een formule welke door allen, die de macht uit het volk laten opkomen, bestreden wordt. [24.

Deificatie. Hieronder verstaat men de poging om iets of iemand aan God gelijk te maken. Men zou het kunnen vertalen door *vergoddelijking*. [24.

Deïsme. I. Geeft in de dogmatiek die richting te kennen welke leert dat God, nadat Hij de wereld geschapen heeft, zich niet meer met de dingen bemoeit, maar hen aan zichzelf overlaat. Deïsme staat dan tegenover Theïsme en Pantheïsme (zie het art. over *Voorzienigheid*).

II. Op wijsgeerig gebied een richting, die, opgekomen in Engeland, heeft geheerscht in de 17e en 18e eeuw, en verbreid is in Frankrijk en Duitschland. Het Deïsme bestreed de kerkleer, ontkende het bestaan eener bijzondere, bovennatuurlijke openbaring, gelijk in de Heilige Schrift is neergelegd, en meende aan de algemeene openbaring genoeg te hebben. Uit de positieve religies kan alleen dát aanvaard worden, wat door het menschelijk verstand kan begrepen worden. Wat in den Bijbel staat is waar, voorzoover het met de menschelijke rede overeenkomt. De norm der waarheid is het natuurlijk licht der rede. De religie dezer vrijdenkers (freethinker) ging op in moraal; de natuurlijke religie kan saamgevat worden in twee geboden: geloof aan God en doe uw plicht! Het Engelsche Deïsme, reeds voorbereid door den wijsgeer *F. Bacon*, heeft tot vader *Herbert van Cherbury*. De voornaamste vertegenwoordigers zijn: de filosoof *Locke* † 1704, *J. Toland* † 1722 en *M. Tindal* † 1733, wiens boek *Christianity as old as creation* de bijbel van het Deïsme wordt genoemd. In Frankrijk wordt het Deïsme vertegenwoordigd door *Voltaire*, in Duitschland door *Reimarus*. [14.

Dekapolis. Een tiental steden in Palestina, die geen samenhangende landstreek vormen, maar alleen door hare Grieksche bevolking zich van de Joodsche steden onderscheiden. Tot de afzondering der 10 steden had de omstandigheid aanleiding gegeven, dat de Joden, toen zij uit de Babylonische ballingschap terugkeerden, deze steden door Heidenen (Syriërs en Grieken) bezet vonden, welke zij niet konden verdringen. In het Nieuwe Testament komt Dekapolis voor in Matth. 4 : 25, Marc. 5 : 20, 7 : 31.

Dekken. I. De voeten (1 Sam. 24 : 4), zooveel als zich nederleggen om te slapen. — II. De zonde. Hetzelfde als bedekken, zooveel als vergeven (1 Petr. 4 : 8). De liefde bedekt een menigte van zonden, d. i. vergeeft aan anderen vele zonden. Dat de onevangelische verklaring: zij bedekt onze eigen zonden d. i. maakt dat God ze vergeeft, onjuist is, blijkt vooral uit Spr. 10 : 12. Haat verwekt twist, maar liefde dekt alle overtredingen toe. Luther: niemand en niets, dan alleen het geloof, zal uwe zonden voor God bedekken. Maar de zonden van mijne naasten dekt mijne liefde.

Deksel. I. In eigenlijken zin bij den *tabernakel* zooveel als tapijt (Exod. 26 : 7, 14) en meermalen bij *menschen* zooveel als kleed of mantel (Job 24 : 7; Jes. 59 : 6). Het *deksel des sabbats*, d. i. de bedekte sabbatsgang (2 Kon. 16 : 18), een galerij aan den tempel, over welker bestemming men het niet eens is; sommigen houden haar voor de plaats, waar de koning op den sabbat bij den godsdienst stond of zat,

anderen voor een openbare plaats, waar geleerd werd; nog anderen meenen dat langs dezen gang de priesters op den sabbat in den tempel kwamen. — II. *In oneigenlijken zin.* Het deksel, waarmede (Jes. 25 : 7) de Heidenen en (2 Cor. 3 : 13—16) de Joden bedekt zijn, is hun naar Gods raadsbesluit voorbijgaande geestelijke blindheid en onwetendheid, waardoor zij het licht des levens niet zien. Voornamelijk van de Joden bezigt Paulus deze uitdrukking (2 Cor. 3 : 13—16), en neemt daar het deksel, waarmede Mozes zijn schitterend aangezicht moest bedekken, tot gelijkenis. Dit bedeksel hangt nog heden ten dage voor hen over Mozes, d. i. over het Oude Testament (vs. 14). Zij zien er den waren glans, de rechte beteekenis niet van, die hierin bestaat, dat het heenwijst op Christus en op de vervulling door Hem. Dit is echter de schuld van hun eigene verstoktheid. Daarom zegt de Apostel (vs. 15) duidelijker: het deksel hangt over hun harten, wanneer zij Mozes lezen.

Delenus (Wouter) was waarschijnlijk geboortig uit Alkmaar. In 1525 was hij reeds voor de Reformatie gewonnen. Omstreeks 1540 vertoefde hij, indien de berichten juist zijn, in Middelburg en werd hij een der eerste Hervormdgezinde predikers in Zeeland. Zelfs zou hij in Brugge den grond gelegd hebben voor het ontstaan en den opbloei eener Hervormde gemeente aldaar.

Ook was hij nauw betrokken bij de stichting van de Nederlandsche vluchtelingen-gemeente te Londen. Hier arbeidde hij als voorganger naast Marten Micron. Te Londen kwam hij plotseling, zonder voorkennis van zijn ambtgenooten, met enkele bezwaren voor den dag; hij ijverde namelijk tegen het toelaten van doopgetuigen, het kniebuigen aan het Avondmaal en vooral tegen het geloofsartikel over „de nederdaling ter hel", dat hij geheel wilde geschrapt zien. Later na een saamspreken met zijn collega's, liet hij deze punten rusten.

Na den dood van Eduard VI, den Engelschen koning, die door de Roomsche „bloedige" Maria werd opgevolgd, verliet ook Delenus, zij het noodgedrongen en als een der laatsten, Londen. In Emden vond hij met een klein deel zijner gemeente een gastvrij onderkomen. Hier voorzag hij in zijn levensonderhoud door het geven van openbare lessen in het Grieksch. In den loop van 1559, dus na de troonsbestijging van koningin Elisabeth (1558), keerde Delenus naar Londen terug. Wegens lichaams-zwakte heeft hij het predikambt echter niet meer kunnen waarnemen. In 1563 viel hij als slachtoffer van de in die dagen in Londen zoo hevig woedende pestziekte.

Delenus was ongetwijfeld een geleerd man, een uitstekend kenner van het Hebreeuwsch en het Grieksch en een groot minnaar van de Heilige Schrift. Niet minder werd hij om zijn godsvrucht zeer geroemd. Hij heette in den ietwat gezwollen stijl dier tijden „een allergodvruchtigst en hoog geleerd man". In 1548 bezorgde hij een uitgave van het Nieuwe Testament. [18.

Delila, (de smachtende). De naam van de Filistijnsche vrouw, aan wie Simson zich verbond (Richt. 16). Reeds op zich zelve een ondeugende vrouw en door de beloften harer vorsten gelokt, wist zij hem zoo te bekoren, dat hij de drie eerste pogingen, om hem te verraden, of in het geheel niet bemerkte, of slechts aanzag als scherts en door zijn lusten verblind haar aanstonds weder vergaf, totdat hij ten laatste zijn geheim openbaarde, — een waarschuwend voorbeeld, hoe ook de sterkste, indien hij God vergeet, door de lusten des vleesches kan worden ten val gebracht. Simson, die duizenden Filistijnen overwon, werd zelf overwonnen door een slechte vrouw.

Delitzsch. I. *Frans Delitzsch* werd in 1813 te Leipzig geboren en ving na volbrachte studie zijn arbeid als privaatdocent aan in diezelfde plaats. Van 1846—1850 was hij gewoon hoogleeraar in Rostock, van 1850—1867 in Erlangen en sinds 1867 arbeidde hij als een nestor in de kennis der Oud-Testamentische wetenschap te Leipzig. Hij behoorde tot het rechtzinnige Lutheranisme. Zoowel zijn academische als zijn litterarische arbeid is zeer vruchtbaar geweest. In verbinding met Keil bewerkte hij een verklaring over alle boeken des Ouden Testaments. Hij was van behoudende richting en ging niet mede met de in zijn dagen heerschende critiek over de Heilige Schrift. Enkele artikelen in het *Tijdschrift voor kerkelijke wetenschap en kerkelijk leven* waren van zijn hand. Hij werkte ook mede aan de 2de uitgave van *Herzogs Real-Encyclopaedie.* Bijzonder belangrijk was zijn *Nieuwe commentaar over Genesis.* Delitzsch houdt het openbaringskarakter van het Oude Testament overal vast. Hij was een vriend van de Jodenzending. Daarom vertaalde hij het Nieuwe Testament in het Hebreeuwsch. Behalve vele boeken des Ouden Testaments verklaarde hij ook den brief aan de Hebreeën. Van groote beteekenis is zijn *System der biblischen Psychologie,* 2e druk 1861, en *Das System der Apologetiek.* Voorts leverde hij ook kleinere geschriften. Delitzsch was een goed filoloog, een uitnemende Hebraicus; maar soms heeft hij in zijn verklaring zich meer laten leiden door zijn dichterlijke fantasie dan door de strenge regelen der hermeneutiek.

II. *Friedrich Delitzsch,* zoon van den vorigen, geboren 1850, professor in de Assyriologie te Leipzig. Op dit terrein heeft hij veel verdiensten gehad. Hij was de man, die in het *Babel und Bibel* op den voorgrond stond en het openbaringskarakter van het Oude Testament prijs gaf, wat het ongenoegen van keizer Wilhelm en vele geleerden opwekte. [24.

Demas, volgens sommigen een afkorting van Demetrius, wat waarschijnlijk niet juist is, eerder = Demeas, wordt Col. 4 : 14 in het gezelschap van Paulus aangetroffen; in den kleinen (terzelfder tijd als het aan de gemeente van Colosse gerichte schrijven opgestelden) brief aan Filemon, te Colosse woonachtig (vgl. Col. 4 : 9) wordt Demas onder Paulus' medearbeiders genoemd (Fil. : 24). Tijdens Paulus' tweede gevangenschap, eenige jaren later, heeft hij wederom te Rome bij den apostel vertoefd; doch Paulus in den steek gelaten, „hebbende de tegenwoordige wereld liefgekregen", en is naar Thessalonica gegaan (2 Tim. 4 : 10).

Verder is van Demas niets bekend. [27.

Dante Allighieri (blz. 550).

John Nelson Darby (blz. 551).

Charles Robert Darwin (blz. 556).

Petrus Dathenus (blz. 562).

Demetrius. I. *Demetrius I.* In de geschiedenis van Israëls volk komen twee Syrische koningen voor onder den naam van Demetrius.

Munt met beeltenis van Demetrius I.

De eerste *Demetrius I Soter*(162—150 v. C.) was de zoon van Seleucus IV Filopator (1 Macc. 7 : 1). Hij was door zijn vader naar Rome gezonden, maar hij ontvluchtte en maakte zich, nadat hij zijn neef Antiochus Eupater en diens voogd en veldheer Lysias vermoord had, meester van de regeering (162 v. C.). Spoedig na zijn optreden bemoeide hij zich met Judea en wat daar voorviel. Hij versterkte de Grieksch-gezinde partij en benoemde Alcimos tot hoogepriester. Baechides wijdde hem tot dit ambt (1 Macc. 7 : 8, 9). De tweede veldheer, die Demetrius tegen de Maccabeeën uitzond, Nicanor, leed wel een nederlaag (1 Macc. 7 : 43), maar Demetrius voerde toch zijn plan uit. Toen Baechides tegen de Joden uitgezonden was, werd geheel Judea weder onder de macht der Syriërs gebracht (1 Macc. 9). Maar nu stond in zijn eigen land een tegenstander op n.l. Alexander Balas (153 v. C.), die zich een zoon noemde van Antiochus Epifanes en die daarom meende een wettig recht op den troon te hebben. In den strijd tusschen deze beiden overwon Alexander Balas. Demetrius viel in 150 v. C. (1 Macc. 10 : 2). [24.

II. *Demetrius II.* Zoon van den vorigen. Deze trad op tegen Alexander Balas, die zijn vader overwonnen had. Het gelukte hem met behulp van den Egyptischen koning Ptolemeus Filometor Alexander te overwinnen. Zoodoende kon hij in 146 v. C. den troon bestijgen. Hij bevestigde

Muntstukken van Demetrius II.

aanstonds den Maccabeeër Jonathan in de hooge priesterlijke waardigheid en stond dezen zelfs vrijdom van belasting toe en uitbreiding van diens gebied. Als dank daarvoor hielp Jonathan hem, toen er in Australië een oproer uitbrak over de troonopvolging. Jonathan ontving voor deze hulp slechts ondank, want Demetrius kwam geen van zijn beloften na. Nu schaarde Jonathan zich aan de zijde van Trypho, een oproerige. Demetrius trok nu naar Galilea, om Jonathan te tuchtigen. Bij Hazor werd Demetrius echter door Jonathan geslagen. (1 Macc. 11 : 39, 40, 50, 67). Om Jonathans opvolger Simon voor zich te winnen beloofde Demetrius weder volkomen vrijdom van belasting, waardoor de politieke zelfstandigheid der Joden erkend werd (143—142). Toen hij in een oorlog met de Parthen gewikkeld werd, werd hij door deze gevangen genomen (138). Eerst tegen het einde van 129 keerde hij uit zijn gevangenschap terug en werd voor de tweede maal koning van Syrië (128—125). Ook gedurende dien tijd had hij weder met een tegenkoning te doen, een zekeren Alexander Sabinas. Hij werd door dezen overwonnen bij Damascus, waarop hij naar Tyrus vluchtte, waar hij in 125 vermoord werd. [24.

III. *Demetrius*, een zilversmid te Efeze, wist het volksgeloof met sluwheid te zijnen voordeele aan te wenden, om de hartstochten tegen Paulus gaande te maken (Hand. 19 : 24). Die door Johannes, waarschijnlijk als de overbrenger van zijn derden brief, wordt aanbevolen is een gansch andere (vs. 12).

IV. *Demetrius*, een Christen, dien Johannes (3 Joh. : 12) aan Gaius, die den brief ontvangt, aanbeveelt als een voorbeeld, dat er ligt besloten in het bewijzen van gastvrijheid aan voorbijreizenden.

Demiurg. In de Gnostiek (zie het artikel) is Demiurg de naam van een lagere godheid, die van den hoogsten God onderscheiden is. Uit de oorspronkelijke gestalte der godheid, zou zich, evenals het licht uit het vuur, een reeks van secondaire goddelijke wezens, aeonen genaamd, hebben geëmaneerd. Men dacht de materie, de stof, tegenover God, en met Hem van gelijke eeuwigheid. Eén der van den oorspronkelijken God zich het verst verwijderd hebbende aeonen zou uit zwakheid in de materie zijn verzonken, waardoor dan een vermenging ontstond tusschen God en de stof, uit welke vermenging de geringste der aeonen als wereldschepper of Demiurg de zinnelijke wereld vormde, waarin alzoo het goddelijke en stoffelijke vermengd is. De werkzame tegenstelling, waarmeê het laatste tegen het eerste opstond, zou dan het kwaad hebben doen ontstaan. De betrekking van den Demiurg, die vaak met den Jehova des Ouden Testaments wordt vereenzelvigd, op de verdere ontwikkeling, wordt in de Gnostiek zeer verschillend, maar altijd zeer laag gedacht. [20.

Democritus, een Grieksch wijsgeer, afkomstig uit Abdera in Thracië, is pl.m. 360 vóór Christus op ongeveer honderdjarigen leeftijd gestorven. Hij was een groot geleerde en werd door zijn medeburgers „de wijsheid" genoemd. Van het groote aantal door hem uitgegeven werken zijn slechts enkele fragmenten bewaard gebleven.

Het stelsel van wereldverklaring, dat Democritus heeft gegeven, kunnen we noemen *atomisme*. Door nadenken, zegt hij, komen we tot de kennis, dat uit niets niets kan ontstaan, en dat iets, wat bestaat, niet vernietigd kan worden. Wat wij gewoonlijk ontstaan en vergaan noemen, is niets anders dan een samenvoegen of ontbinden van de elementen, waaruit de dingen zijn samengesteld. Die zeer kleine elementen, waaruit alle dingen opgebouwd zijn, heeten *atomen*. Er bestaat niets anders dan de ledige ruimte en de atomen, die er zich in bevinden. Deze atomen zijn *stof*-atomen, d. w. z. er is maar één substantie, n.l. de materie, de stof. Hoewel

de grondelementen zóó klein zijn, dat ze met de zintuigen niet kunnen waargenomen worden, weet Democritus (door nadenken) welke eigenschappen ze bezitten. De atomen zijn ongeworden en onvergankelijk, onveranderlijk en ondeelbaar. Qualitatief (naar de hoedanigheid) zijn ze niet onderscheiden, maar quantitatief (naar de ruimtevormen) wèl. Ze verschillen naar de gestalte, orde, ligging, grootte en zwaarte. Volgens Democritus zouden alle qualitatieve onderscheidingen aan de dingen, kleur, smaak, temperatuur enz. uit quantitatieve verschillen bij de atomen te verklaren zijn.

Het ontstaan van de wereld wordt door Democritus aldus voorgesteld. De atomen bewegen zich in de ledige ruimte, ze botsen tegen elkaar, en door die voortdurende botsingen hoopen de atomen zich op tot atomencomplexen, die een draaiende beweging aannemen. Op die manier zijn talrijke wereldsystemen ontstaan, waarvan het wereldsysteem, dat wij kennen er één is. Zoo wordt door Democritus bij het ontstaan van de wereld, en verder bij alle wereldgebeuren, de beweging verklaard door botsing van atomen, door druk en stoot. *Alle* geschieden in anorganische en organische wereld, in lichaam en ziel, in natuur en geschiedenis wordt mechanistisch, alleen door beweegoorzaken, verklaard. Deze mechanistische wereldverklaring is evenwel onmogelijk, want de doelmatigheid, die we in al het organische, in plant en dier en mensch constateeren, kan nimmer alleen door puur mechanisme, door louter bewegende oorzaken worden verklaard. Gods Woord leert ons dan ook dat de Schepper de dingen goed heeft geschapen, beantwoordend aan het doel dat Hij zich met elk ding heeft voorgesteld.

Democritus is de grondlegger van de mechanistisch-atomistische wereldbeschouwing en tevens de vader van het *materialisme*, de leer, dat geest als een eigen zelfstandigheid niet bestaat, en de ziel des menschen uit stofatomen is opgebouwd, dus wezenlijk niet onderscheiden is van het lichaam. De ziel, die het lichaam doet leven en zich bewegen, bestaat volgens Democritus uit zeer fijne en gladde atomen, kleine kogeltjes die door alles heendringen. Democritus noemt ze vuuratomen. Deze vuuratomen zijn door het gansche heelal verspreid. Overal in het universum is zielestof aanwezig. Maar in den mensch zijn bizonder veel vuuratomen; tusschen elke twee andere atomen is één vuuratoom. Door middel van de ademhaling is er correspondentie tusschen de ziele-atomen in het heelal en de ziele-atomen in ons, tusschen de wereldziel en de individueele menschenziel. Bij het ademen nemen we voortdurend nieuwe vuuratomen in ons op en, wanneer bij den dood het ademen ophoudt, verlaten de ziele-atomen het lichaam en verspreiden zich weer in de lucht. Van zelfstandigheid en voortbestaan der ziel is dus bij Democritus geen sprake.

Een wijsgeer die, materialistisch, de zelfstandigheid der ziel ontkent en alle gebeuren in de wereld, alle leven en beweging op mechanistische wijze meent te kunnen verklaren, moet consequent atheïst zijn; voor een godheid die alle dingen regelt en de geschiedenis van wereld en menschheid aan een hoog doel dienstbaar maakt, is in het stelsel van Democritus geen plaats.

Een zedeleer van Democritus is ons niet bekend. Wel weten we, dat hij als levensdoel stelt het geluk en eenig verband zoekt tusschen de mechanistische wereldbeschouwing en zijn zedelijke beginselen. Door grovere bewegingen wordt veroorzaakt voorbijgaand geluk, door fijnere bewegingen duurzaam geluk. Het grootste geluk, het levensdoel, is het evenwicht der ziel, de harmonie, de zielerust.

Van Democritus zijn onderscheidene spreuken overgeleverd, waarvan niet is aan te geven in welk verband ze staan met zijn wijsbegeerte, maar die toch getuigenis afleggen van bezonken oordeel en helderen kijk op het menschelijk leven. Enkele van die gezegden zijn: „Wie onrecht doet, is ongelukkiger dan wie onrecht lijdt". „Gelukkig is hij, die bij een bescheiden vermogen gemoedigd is, ongelukkig is hij die bij een groot vermogen mismoedig is". „Wanneer gij uw binnenste opent, zult gij daar een voorraads- en schatkamer van allerlei booze hartstochten vinden". „De vriendschap van één verstandigen man is beter dan die van alle onverstandigen tesamen".

Het materialisme van Democritus is later weer gepropageerd door Epicurus en Lucretius, in de 18e eeuw verdedigd door onderscheidene Fransche wijsgeeren, en in de 19de eeuw opnieuw naar voren gekomen in een materialistische strooming, waarvan Haeckel in Jena een vertegenwoordiger is. [J4.

Denemarken. Het koninkrijk Denemarken bestaat uit Jutland en een aantal eilanden in de Oostzee, waarvan Seeland en Funen de grootste zijn, terwijl bovendien tot het rijk behooren, de Faroer eilanden, IJsland en Groenland. Over de laatste handelt dit artikel niet. Denemarken telt ongeveer 3 millioen inwoners, en heeft slechts één groote stad, Kopenhagen, dat met de voorsteden nog geen 600000 menschen woonplaats biedt. De bevolking is Skandinavisch. Wat de godsdienst aangaat, is Denemarken bijna geheel Luthersch, 98% der bevolking behoort tot de Luthersche Deensche volkskerk. Dan zijn er plm. 22000 Roomschen, plm. 5000 Joden, verder kleine getallen Gereformeerden, Methodisten, Apostolischen, Baptisten, godsdienstloozen. De Luthersche kerk wordt bestuurd door zeven bisschoppen, onder dezen staan proosten, daaronder de predikanten. Alle geestelijken worden door den koning benoemd. Bisschoppen en proosten oefenen toezicht op predikanten, kerken en scholen. Als belijdenis erkent de Deensche kerk de drie oecumenische symbolen, de Augsburgsche Confessie en Luthers kleinen Catechismus. De Formula Concordiae is in Denemarken nooit aanvaard.

De oudste bewoners van Denemarken vereerden de Germaansche goden. In de eerste helft der 9e eeuw is uit Duitschland in Denemarken het Christendom gepredikt, maar pas in de 11e eeuw werd, toen ook de Angelsaksische zendelingen kwamen, wat meer vrucht gezien. Dat hing ook wel daarmee samen, dat de Duitsche keizers Denemarken aan zich poogden te

onderwerpen. Gorm de Oude † 936 vereenigde al de Deensche landen met Sleeswijk onder zijn scepter, doch moest zich aan den Duitschen keizer onderwerpen. Onder de regeering van zijn zoon Harald Blauwtand drong Otto de Groote door tot den Limfjord. Gorm, de heiden, had het Christendom, dat door Ebo van Rheins en vooral door Ansgar was gepredikt (826 was Harald, vorst der Jutten, gedoopt) pogen te vernietigen, zijn zoon Harald Blauwtand werd gedwongen zich te laten doopen en sinds dien tijd won het Christendom veld. Aartsbisschop Adalbag stichtte onder de bescherming van Otto den Groote bisdommen. Vooral onder Knoet den Groote (1014—1035) werd het Christelijk geloof aanvaard. Staatkundige factoren werkten mede, Knoet meende door het Christendom Engeland en Denemarken nauwer aan elkaar te kunnen verbinden. Het langst hield het heidendom in Bornholm stand. Aan het einde der 11e eeuw werd de Deensche kerk onafhankelijk van Engeland en Duitschland, 1104 werd Lund een aartsbisdom en kerkelijke hoofdstad van het Noorden. Het kerkelijk leven kwam in Denemarken tot hooger bloei.

Sinds 1520 drong de Hervorming in Denemarken door. 1527 werd de Luthersche godsdienst als gelijkwaardig aan den Roomschen erkend, ongeveer 1540 was hij de heerschende geworden. Ook nu speelde de politiek weer een rol, de koningen en de steden trachtten door de Lutherssche religie de macht van geestelijkheid en adel te breken, de reformatie bracht de vrijmaking van het volk. Op den rijksdag te Kopenhagen in 1530 werd door 21 Deensche predikanten onder leiding van Hans Tausen, de Reformator van Denemarken, de Confessio Hafnica, bestaande uit 43 artikelen overgelegd. In 1536 liet Christiaan III al de Roomsche bisschoppen gevangen nemen, dwong hen rechten en bezittingen prijs te geven en de reformatie geen moeilijkheden in den weg te leggen. Allen op één na legden den gevraagden eed af en 1536 werd de Roomsche godsdienst afgeschaft en de Luthersche tot staatsgodsdienst verklaard. Met behulp van Bugenhagen werd het bestuur der kerk geregeld, de koning werd opperste bisschop en onder hem kwamen superintendenten, die later den titel van bisschop aannamen. De Roomschen verloren alle rechten. De grondwet van 1683 legde een en ander officieel vast, de koning moest tot de Luthersche kerk behooren en alleen degenen, die den Bijbel, de drie oecumenische symbolen, de Augsburgsche confessie en den kleinen Catechismus van Luther aannamen, genoten vrijheid van godsdienst. Slechts voor gezanten van vreemde mogendheden werd een uitzondering gemaakt. In theorie heeft deze bepaling gegolden tot 1849, de praktijk was milder en liet in bepaalde gevallen (b.v. kooplieden) Gereformeerden, Roomschen en Joden vrij. Andere bepalingen van de Grondwet van 1683 zijn nog geldig, bepaald die rakende het bestuur der kerk, (zie boven). De Grondwet van 1849 (gewijzigd 1866) bepaalde, dat de koning de wetgevende macht ook wat de Luthersche kerk betreft, zou deelen met den uit twee kamers bestaanden rijksdag, ook dat alle burgers afgedacht van hun godsdienstige gezindheid gelijke rechten hadden. Er werd een ministerie van eeredienst ingesteld. Behalve de Luthersche kerk werden nu ook de Gereformeerde, de Roomsche, de methodistische en de Joden van staatswege erkend. Wel bleef de Luthersche religie staatsgodsdienst, zij wordt in de openbare scholen onderwezen, en de Luthersche feestdagen moeten worden gehouden. In zooverre de kerk nu niet alleen door den Lutherschen koning, maar ook door den rijksdag, waarin leden van alle religies zitting kunnen hebben, wordt bestuurd is ze nog meer dan vroeger gebonden aan den staat. Een meer vrijheid gevende kerkenorde staat te worden ingevoerd. Onder den invloed van Grundtvig werd 1868 (definitief 1873) bij de wet vastgesteld, dat 20 hoofden van gezinnen, die dat begeeren, een eigen gemeente kunnen vormen met een eigen kerk, zonder daardoor buiten de volkskerk te komen, ze hebben dan zelf voor het onderhoud van predikant en kerkgebouw te zorgen. Vooral aanhangers van Grundtvig hebben van deze bepaling gebruik gemaakt. Terwijl reeds de wet van 1855 ieder vrijgelaten had voor doop, avondmaal, huwelijk, begrafenis enz., een anderen predikant te kiezen dan die der gemeente, waartoe hij behoort. [17.

Denifle (Frederich Heinrich Suzo), geboren 1844 in Imst (Engadin), een geleerd Roomsch-Catholiek theoloog, bijzonder bedreven in de kerkhistorie. Sinds 1880 was hij aangesteld om te arbeiden aan het Vaticaansche Archief. Hij gaf o.a. uit *Hendrik Suzo's Geschriften* 1878. Hij schreef *Paulus' bekeering critisch onderzocht* 1879 en *Geschiedenis van de Universiteiten gedurende de Middeleeuwen* 1885. Hij is vooral bekend onder de Protestanten om zijn heftige critiek op de Reformatie en Luthers leven. [24.

Denison (George Anthony), geboren 1805, predikant in de Episcopale kerk te East Brent 1845, archidiaken in Taunton, aanhanger van het Puseyisme. Hij werd van 1851—1858 in een strijd gewikkeld over het avondmaal. Als hoogkerkelijk man, die tot het Roomsch-Catholicisme neigde, verdedigde hij in een geschrift, dat zoowel gelooviger als ongelooviger bij het genieten van het avondmaal Christus' lichaam en bloed aten en dronken. De aartsbisschop van Canterbury zette hem om deze dwaling af, maar het vonnis werd door het Privy Council om een gebrek in den vorm vernietigd. [24.

Denk (Hans), een wederdooper uit den tijd der Reformatie. Van zijn jeugd is zoo goed als niets bekend. In 1523 werd hij door Oecolampadius aanbevolen voor rector der St. Sebastiaanschool te Neurenberg. Daar werd hij, omdat hij een aanhanger van Thomas Münzer was, verdreven (1524). Hij ging naar Augsburg, waar hij eerst vriendelijk werd opgenomen, maar in 1525 werd hij ook uit die stad verjaagd. Daarna ging hij naar Straatsburg, waar hij Ludwig Hätzer aantrof en waar hij met Bucer disputeerde. Bucer noemde hem „den paus der Anabaptisten". Ook Straatsburg moest hij verlaten. Hij ging nu naar Bazel, waar hij in 1527 aan de pest stierf.

Denk was geen alledaagsch man. Hij beschikte inderdaad over groote gaven. Niet alleen

was hij Anabaptist, maar hij behoorde ook tot de voorloopers der Antitrinitariërs. Hij leerde, dat Jezus slechts een voorbeeld geweest was voor ons menschen en dat Hij een verkondiger was geweest van de goddelijke liefde. De godheid van Jezus loochende hij echter. [24.

Denken is, in onderscheiding van waarnemen, één van de twee hoofdwerkzaamheden in de kenfunctie. In de waarneming vormen wij met behulp van de waarnemingsorganen, de zintuigen, voorstellingen van de werkelijkheid, in het denken ordenen wij die voorstellingen, vormen begrippen, verbinden die tot gedachten (oordeelen) en schrijden langs den weg der redeneering voort van de eene gedachte of stelling tot de andere. De voornaamste acties in het denken zijn verstand, oordeelskracht en rede. Men meene niet, dat het psychische proces aldus verloopt, dat we eerst door de waarneming met de zintuigen voorstellingen vormen en daarna eerst het denken in actie gezet wordt. Neen! Terwille van het psychologisch onderzoek en de duidelijkheid van de mededeeling van dat onderzoek wordt de waarneming van het denken losgemaakt en op zichzelf beschouwd. In de werkelijkheid van het psychisch gebeuren werken echter waarnemen en denken steeds samen. Het denken is reeds werkzaam bij den bouw van voorstellingen.

Wanneer we bij het denken ons niet verliezen in speculaties (bespiegelingen) maar uitgaan van de feitelijke gegevens in natuur en Schriftuur, daarbij steeds weer onze denkproducten controleeren met de werkelijkheid, zullen we door denken en nadenken het verband, den samenhang der dingen leeren kennen; we leeren dan de Goddelijke gedachte, den logos in de dingen verstaan. Hierbij moet altijd tweeërlei in het oog gehouden worden. Ten eerste, dat ons denken eindig is, en de diepste en scherpste denker onder de wijsgeeren zich steeds bewust moet zijn van de beperktheid van het menschelijk denken. Ten tweede dat we ons op het gebied van het denken laten leiden door de Heilige Schrift, die ook hier is een lamp voor den voet en een licht voor het pad. Daar de zonde op ons denken storend heeft ingewerkt, moet de mensch ook in zijn kenleven wedergeboren en vernieuwd worden, zal hij, met name op het gebied der geestelijke dingen, den weg der waarheid vinden, die tot God leidt. Bij het terrein der godgeleerdheid mag het denken dus geen halt maken. Integendeel. De openbaring der Heilige Schrift is ons gegeven om haar denkend te verwerken; verstand en rede zijn gaven Gods die moeten worden gebruikt. Maar de theoloog leve onder den diepen indruk van de beperktheid van zijn denken en zij niet wijs boven de maat. Noodzakelijk is de eisch, dat hij een door Gods Geest verlicht, een wedergeboren mensch zij, want alleen hij die een geestelijk oog heeft, kan de geestelijke werkelijkheden zien. Denkt de door God verlichte mensch naar de wetten van het denken en leidt hij eigen gedachten gevangen tot de gehoorzaamheid van Christus, dan zal hij de waarheid denken en al dichter komen tot God die *De Waarheid* is. [14.

Denneboom. De denneboom en het dennenhout worden bijna immer in een adem genoemd met den ceder en zijn hout. Luther en de Staten-Vertaling hebben deze namen voor den boom en het hout dat door de Leidsche Vertaling en de nieuwere commentaren den cypres en het cypressenhout worden genoemd (1 Kon. 6 : 15; 2 Sam. 6 : 5; 1 Kon. 5 : 8, 10; 6 : 34; 2 Kron. 3 : 5; Jesaja 55 : 13; Zach. 11 : 2). De cypres is de inheemsche boom van de landen om de „oude wereldzee". Hij behoort met den ceder tot de boomen van den Libanon. Zijn harsachtig, welriekend en duurzaam hout, werd vooral gebruikt bij den bouw van den tempel en was zeer geschikt voor het hout aan de snaarinstrumenten (2 Sam. 6 : 5). De vloeren werden eveneens gemeenlijk van dit hout gemaakt in de huizen der aanzienlijken. [8.

De Profundis. Zoo heet, naar de eerste Latijnsche woorden van het lied, in de Roomsche kerk de 130ste psalm, welke voornamelijk als boetpsalm en treurgezang in die kerk gebruikt wordt. [24.

Deputaten (Kerkelijke). Kerkelijke *deputaten*, vroeger ook wel deputati, gedeputeerden of gecommitteerden genoemd, zijn alleen maar uitvoerders van kerkelijke besluiten.

In het Nieuwe Testament zijn er reeds een paar voorbeelden van te vinden, en wel in Hand. 15 en in 2 Cor. 8 : 19. Hand. 15 verhaalt ons, dat Paulus en Barnabas met nog eenige anderen door de gemeente van Antiochië in Syrië werden afgevaardigd, om met de apostelen en ouderlingen te Jeruzalem te spreken over de vraag, of de Christenen uit de Heidenen aan de besnijdenis gebonden waren en zonder haar niet zalig konden worden, vss. 1—5. En in 2 Cor. 8 : 19 lezen wij van een zekeren „broeder", die van de gemeenten verkoren was, om met Paulus de collecte voor de arme kerken in Judea, welke in Corinthe gehouden was, naar Jeruzalem over te brengen. In beide gevallen werden zij door de kerk gedeputeerd d. i. bestemd, afgevaardigd, om een bepaalden last uit te voeren.

De Gereformeerde kerken in Nederland waren steeds bevreesd, dat de kerkelijke deputaten een eigen kerkelijk college, met een eigen macht, dus een soort superintendenten, of, zooals Hugo de Groot ze noemde, een soort interreges d. i. tusschenregenten, die in den tijd, dat er geen Synode gehouden werd, als Synode optraden, zouden vormen en hebben daarvoor zorgvuldig gewaakt. Kerkelijke deputaten hebben geen enkele bevoegdheid uit zichzelf. Paulus en Barnabas gaan niet op eigen gezag naar Jeruzalem om over het vraagstuk der besnijdenis voor de Heiden-Christenen te handelen, maar zij worden door de gemeente te Antiochië daartoe afgevaardigd (Hand. 15 : 2). Zij hebben alleen te doen, wat hun opgedragen, en uit te voeren, wat hun gelast wordt.

„Deputaten of afgevaardigden" — zegt Voetius — „zijn diegenen, die gekozen worden, om een bepaalde kerkelijke zaak of aangelegenheid, of wel bepaalde zaken of aangelegenheden, uit naam der geheele vergadering uit te richten. En zulke deputaten zijn overeenkomstig het onderscheid der (kerkelijke) vergaderingen òf consistoriale òf classicale òf synodale deputaten. En dan voorts weder van tweeërlei aard: 1°. die

voor de eigen zaken en aangelegenheden, binnen het ressort der Classe of der Synode benoemd worden; 2°. die tot het behandelen van zaken en aangelegenheden gezonden worden naar andere Classen of Synoden, waar hun dan een adviseerende stem wordt toegestaan; aan welke bepaaldelijk de naam van *correspondenten* gegeven wordt", Pol. Eccl. III : 527.

In de Kerkenordening der Gereformeerde kerken worden tweeërlei deputaten genoemd, n.l. in artikel 44 de kerkvisitatoren, en in artikel 49 de eigenlijke deputaten der Classen en der particuliere en generale Synoden, die hier bedoeld zijn. Hun taak is volgens artikel 49 K. O.: 1°. *De uitvoering der Synodale besluiten* n.l. „om alles wat de Synode geordineerd heeft te verrichten". 2°. *Het bijstaan der Classen in voorvallende zwarigheden:* „en in voorvallende zwarigheden aan de Classen de hand te bieden", d. i. deze bij te staan. 3°. *Het bijwonen van alle peremptoire examens:* „en om, althans ten getale van twee of drie, voor alle peremptoire examens der aankomende predikanten te staan", d. i. daarbij tegenwoordig te zijn, waarbij zij dan geen beslissende, maar slechts een adviseerende stem hebben. 4°. *De verantwoording van hun werkzaamheden:* „En alle deze Deputaten zullen van alle hunne handelingen goede notitie houden, om de Synode rapport te doen, en zoo het geëischt wordt, redenen te geven. Ook zullen zij niet ontslagen wezen van hunnen dienst voor en aleer de Synode zelve hen daarvan ontslaat".

Hieruit blijkt duidelijk, dat zij geen bestuursmacht over de kerken hebben, maar slechts hare lasthebbers zijn. Zelfs in spoedeischende gevallen, die niet wachten kunnen tot de volgende Synode, mogen zij niet eigenmachtig handelen. Alleen in concrete, wel-omschreven gevallen mogen zij met synodale autoriteit optreden, maar dan alleen in opdracht der Synode. Zij zijn aan hun last gebonden totdat de Synode hen er van ontslaat en mogen dus ook niemand in hun plaats aanstellen. Van al hun handelingen blijven zij aan de Synode verantwoording schuldig. [11.

Derbe, een stad in Lykaonië, niet ver van het Isaurisch gebergte, ongeveer twee dagreizen van Lystra, was omstreeks 50 v. Chr. de woonplaats van den met Cicero bevrienden koning Antipater. Deze werd in 36 v. Chr. gedood door den Galatischen vorst Amyntas, die Derbe annexeerde. Na den dood van Amyntas, 25 v. Chr., kwam de stad onder de macht van Rome. Keizer Claudius (41—54) maakte er in 41 een Romeinsche kolonie van, onder den naam Claudio-Derbe. Te Derbe werd omstreeks 48 n. Chr. een gemeente gesticht door Paulus op zijn eerste reis (Hand. 14 : 6, 20); ook op zijn tweede reis bezocht hij de stad (Hand. 16 : 1). Uit Derbe was Gaius, één van Paulus' reisgezellen (Hand. 20 : 4) afkomstig. [27.

Dermout (Isaäc Johannes), geboren 31 Januari 1777 te Hoorn, waar zijn vader predikant was; gestorven 22 October 1867 te 's-Gravenhage. Hij studeerde te Amsterdam en te Utrecht, en stond als predikant der Nederlandsch Hervormde Kerk achtereenvolgens te Zeist, Amersfoort, Zutfen en 's-Gravenhage. Hier was hij van 1805 tot zijn emeritaat in 1818 werkzaam, en beleefde hij dus de verschillende regeeringsveranderingen van het begin der negentiende eeuw. Op 5 December 1813 hield hij in de Kloosterkerk een leerrede „ter gelegenheid van de verlossing des vaderlands". Spoedig daarna werd hij door den koning aangezocht om permanent secretaris der Synode te worden, welke betrekking hij ongeveer 30 jaren vervuld heeft. In die functie bestreed hij de Afgescheidenen en de „Zeven Haagsche Heeren". In 1817 bedankte hij voor een benoeming als hoogleeraar te Amsterdam; in dat jaar werd hij evenwel tot buitengewoon hofprediker, en na Kriegers dood in 1822, in diens plaats tot hofprediker aangesteld. Als kanselredenaar had hij in zijn tijd grooten naam. Van der Palm noemde hem de „Napoleon van den kansel". Met den Groningschen hoogleeraar Anne Ypey gaf hij een *Geschiedenis der Nederlandsch Hervormde Kerk* uit. Van de commissie voor de zaken der Protestantsche kerken in Nederlandsch Oost- en West-Indië was hij tot het einde van 1848 voorzitter; van de afdeelingen van Bijbel- en Zendelinggenootschap een gewaardeerd bestuurder. Zijn verdiensten als redenaar en stylist vonden erkenning in zijn benoeming als lid van de Maatschappij der NederlandscheaLetterkunde te Leiden. Voorts was hij lid v n het Zeeuwsche Genootschap, van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap, van het Bataviaansche Genootschap van Wetenschappen, en correspondeerend lid van het Haagsch Genootschap tot verdediging van den Christelijken godsdienst. Hij was een vertegenwoordiger van het rationeel-supranaturalisme. De jeugdige Groen van Prinsterer ontving van hem catechetisch onderwijs. [30.

Dertigjarige oorlog. In het jaar 1609 had keizer Rudolf het bestaan en de vrijheid van het Protestantisme in Bohemen gewaarborgd door den z.g.n. Majesteitsbrief. Bohemen was tijdens Rudolf voor $^{9}/_{10}$ Protestantsch. Matthias (1612—1619) verbrak de gedane belofte, daar hij bevel gaf, den bouw eener Protestantsche kerk te staken. De Bohemers, hierover verontwaardigd, riepen den keizer tot verantwoording en wierpen twee keizerlijke raadslieden uit het venster. Zij verkozen nu Frederik V van den Pfalz tot koning (1619) en verjaagden de Jezuïeten. Hiermede begon de dertigjarige oorlog. Ferdinand II verscheurde den majesteitsbrief, overwon in den strijd de Protestanten met zijn beroemde veldheeren Tilly en Wallenstein en verjoeg alle protestantsche predikers. De paus stookte het twistvuur aan en het Protestantisme werd met geheelen ondergang bedreigd. De keizer verklaarde liever over een woestijn dan over een protestantsch land te willen regeeren. Toen kwam Christiaan IV van Denemarken zijn geloofsgenooten te hulp, maar hij werd door Tilly en Wallenstein geslagen. Nu vaardigde de keizer het Restitutie-edict uit (1620), waarbij van de Protestanten geëischt werd teruggave van alle sinds het verdrag van Passau verkregen goederen en waarbij aan de Katholieke standen vrijheid verleend werd om het Protestantisme uit te roeien. Het scheen, alsof het Protestantisme geheel zou ondergaan, maar toen

kwam Zwedens dappere koning Gustaaf Adolf „de redder van het Protestantisme" tusschenbeide. Met een leger van 15000 man landde hij op de Deensche kust. De Duitsche vorsten sloten zich bij hem aan en bij Breitenfeld (1631) werden de Catholieken verslagen. Met onbeschrijfelijke vreugde werd deze tijding door de Protestanten ontvangen. In het volgende jaar (1642) sneuvelde in den slag bij Lützen de heldhaftige koning Gustaaf, maar de Protestanten behielden de overhand. Een gevolg daarvan was de Westfaalsche vrede (1648). Lutherschen en Gereformeerden verkregen vrijheid van godsdienst. De Contra-Reformatie was mislukt. [24.

Derwisch is een Perzisch woord, dat arm beteekent en in gebruik is als naam voor den Mohammedaanschen monnik, die ook wel fakir wordt genoemd. Volgens de overlevering hebben reeds de oudste kaliefen als Aboebekr en Ali verschillende monnikorden gesticht, waarschijnlijker is het, dat ze omstreeks 1100 zijn ontstaan in navolging van hetgeen bij de Christenen bestond. De Derwischen behooren tot de mystieke, de Soefistische richtingen der Mohammedanen en volgen de regels van het Soefisme. Men heeft onder de Derwischen verschillende orden. De geestelijke Derwischen huwen niet en leven bij elkander in kloosters. De vaak rijke kloosters (tekjah of changa) zorgen niet voor het levensonderhoud, zoodat deze Derwischen ten deele door bedelen verkrijgen, wat ze noodig hebben, of ook leven, van hetgeen hun wordt geschonken. Die niet tot de geestelijke orden behooren, nemen wel deel aan verschillende oefeningen, doch leven verder in de maatschappij en verdienen door arbeid hun brood. Alle Derwischen zijn verplicht een bepaalde dracht te dragen, die verschilt naar de orde, zich te onthouden van wijn, vaak te vasten en vaak te bidden, hetzij alleen, hetzij samen met anderen, in welk geval doorgaans de zeven eigenschappen Gods zonder ophouden worden opgezegd. Aan het hoofd van het klooster staat een sjeik of pir, al de Derwischen staan in Turkije onder den Sjeik-al-Islam. Onder de meer dan dertig orden zijn vooral bekend de huilende Derwischen, die zich in een kring om hun sjeik neerzetten, plotseling opstaan en onder gestadig voor- en achterover buigen op huilenden toon gebeden opzeggen, totdat ze uitgeput raken; de dansende Derwischen of Roefaaji, die al dansende soms uren lang met pauken en op trommels slaan en zich met gloeiende ijzeren bouten de huid schroeien; de Mewlewi, die vooral uit de aanzienlijken ordegenooten trekken. Er is bij de Derwischen veel misbruik in geslopen. Kunsten verkoopend trekken velen door het land om den kost op te halen. Aan allerlei uitspattingen maken ze zich soms schuldig, in welk geval ze algemeen worden veracht. [17.

Desiderius was de laatste koning der Longobarden. In 757 kwam hij met de hulp van paus Stefanus II op den troon. Hij beloofde den paus voor diens hulp groote schenkingen. Na den dood van den paus zocht hij zich aan zijn verplichtingen te onttrekken en zelfs, wat de paus reeds bezat, aan zich te trekken. Hieruit ontstonden zeer ernstige verwikkelingen met den Roomsche stoel, waardoor de hulp van Karel den Groote werd ingeroepen. Deze verstiet in 771 na een korte echtverbintenis zijn gemalin Desiderata, de zuster van Desiderius. Uit wraak over deze daad nam Desiderius de door Karel den Groote van den troon uitgesloten zonen van zijn broeder Karloman zeer gastvrij op in Pavia en hij eischte zelfs van paus Hadrianus I, dat deze die zonen zou kronen. Toen deze weigerde aan dit verzoek te voldoen, verklaarde Desiderius den paus den oorlog. Hadrianus riep de hulp in van Karel den Groote en deze maakte door een korten maar schitterenden veldtocht tegen de Longobarden in 774 een einde aan hun rijk. Desiderius werd gevangen genomen, naar Luik gevoerd en stierf in het klooster Corbie. [24.

Determinisme is de leer, dat alle gebeuren in de wereld bepaald (gedetermineerd) wordt door daaraan in den tijd onmiddellijk voorafgaande oorzaken, en dat evenzoo in het psychische leven elke handeling volstrekt bepaald wordt door inwendige of uitwendige acten die er aan voorafgaan. Op de schouwplaats der ziel werken de motieven, zij strijden met elkaar, de sterkste overwinnen, en de handeling die door den mensch verricht wordt, is een resultante van die psychische krachten. Het is duidelijk, dat op het standpunt van het determinisme de vrijheid en verantwoordelijkheid van den mensch moeilijk te handhaven zijn.

Neemt men nu verder aan dat in dezen sluitenden keten van physische en psychische processen een absolute macht of godheid werkzaam is, die zich in die processen als hare uitingen openbaart, dan is er in zulk een stelsel geen plaats voor zelfstandigheid of verantwoordelijkheid van het individu. Het determinisme leidt daarom tot fatalisme, het verzwakt het verantwoordelijkheidsbesef en is in strijd met de hooge taak, waartoe God, krachtens de schepping des menschen naar zijn beeld, hem geroepen heeft. Er is een wezenlijk onderscheid, tusschen het Determinisme dat paganistisch van oorsprong is, en de Christelijke, Gereformeerde leer van den Raad Gods. Gene lost de verantwoordelijkheid van den mensch op, deze handhaaft haar ten volle. [14.

Deugd. Het werkwoord deugen, drukt uit: geschikt zijn voor het doel, waartoe iets bestemd is. Zoo is deugd de hoedanigheid van een ding, waardoor het goed is, bruikbaar voor zijn bestemming. Reeds Aristoteles heeft in dit algemeene begrip van deugd onderscheidingen aangebracht. Hij kent fysische deugden, dat zijn de eigenschappen, die vanzelf werken, waartoe men geen bijzondere moeite behoeft te doen. Daarnaast staan de dianoetische of verstandsdeugden b.v. de scherpzinnigheid. Maar de eigenlijke deugden, d. w. z. de deugden, waaraan vrijwel uitsluitend gedacht wordt, als het woord deugd wordt gebruikt, zijn de ethische of wilsdeugden. De deugd is een habitus, een blijvende eigenschap van den wil. De deugd is niet een aangeboren vermogen, waarvoor we niet geprezen of gelaakt kunnen worden, maar de voortdurende vaardigheid en gemakkelijkheid om het goede te willen. Bij de deugd is redelijk overleg in het spel, wie een deugd bezit, wil haar in praktijk brengen en doet dat,

zoovaak het noodig is. De deugd wordt door oefening verkregen. We spreken van verschillende deugden, naar gelang van hetgeen, waarop de deugd zich richt. De deugd kan zich richten op God, de religieuze deugd, of op de menschen, de sociale deugd.

Het is eigenaardig, dat bij Grieken en Romeinen het woord voor deugd ook moed, dapperheid, mannelijkheid beteekenen kan. Dat was voor hen *de* deugd, die boven andere stond. In de Heilige Schrift komt het woord deugd weinig voor: Fil. 4 : 8 en 2 Petr. 1 : 3 en 5. Bij ons heeft het woord deugd een kwaden klank gekregen. Dit is te danken aan het moralisme uit het laatst der 18e eeuw, dat de zedelijkheid losmaakte van de religie, in het beoefenen en betrachten van de deugd het hoogste zag, doch meende, dat de mensch van zich zelf tot die deugd kon komen. In onze Psalmberijming vinden we de sporen van dezen gedachtengang, vgl. Ps. 1 : 3, 4; 10 : 1; 14 : 3; 15 : 2; 18 : 7 enz. enz. Het is te betreuren, dat door misbruik ook het gebruik van het woord heeft opgehouden. Want bij den Christen kan, gelijk de Schrift trouwens in de opgegeven plaatsen doet zien, metterdaad van deugd worden gesproken. Wie in nieuwigheid des levens wandelt, nadat hij door Gods Geest werd wedergeboren en tot bekeering kwam, die kan door Gods genade weer deugden bezitten. De oefening in de Godzaligheid brengt den geloovige onder den zegen des Heeren weer tot het bezit van duurzame, goede eigenschappen, ook al is het, dat de volkomenheid niet zal worden bereikt en onze beste werken op aarde met zonde blijven bevlekt. Alle deugden komen op uit één bron: liefde tot God en den naaste, worden bezeten en beoefend in het geloof en staan alzoo met elkander in den nauwsten samenhang, ja ze vormen een eenheid. De Roomsche theologie onderscheidt de vier cardinale natuurlijke deugden, nl. de voorzichtigheid, de rechtvaardigheid, de sterkte, de matigheid en de drie theologische bovennatuurlijke: geloof, hoop en liefde. Deze onderscheiding sluit aan bij de bovengenoemde van Aristoteles. Men vindt deze zeven deugden vaak als vrouwspersonen met verschillende emblemen afgebeeld.

We spreken ook van deugden Gods. Omdat bij God alleen goede eigenschappen voorkomen, verdient het aanbeveling zulks te doen. Ook daarin gaat de Schrift ons voor, 1 Petr. 2 : 9. Zie voor deugden Gods: *Eigenschappen Gods.* [17.

Deur. I. *In eigenlijken zin,* de ingang in een gewoon huis (Gen. 19 : 6; Spr. 5 : 8; Luc. 13 : 15; 16 : 20) ook in een tent (Gen. 18 : 1; Job 31 : 32), een kamer (Matth. 6 : 6), een schaapskooi (Joh. 10 : 1 v.v.), een graf (Matth. 27 : 60; 28 : 2; Marc. 16 : 3). De huisdeuren zijn in het Oosten gewoonlijk laag. Hooge en breede huisdeuren zijn reeds daarom gevaarlijk, omdat zij den rijkdom des bewoners doen uitkomen en heb- en roofzucht gaande maken, waaruit in verbinding met Jes. 2 : 11 vv., 1 Petr. 5 : 5 de woorden uit Spr. 17 : 19 duidelijk worden. De deur eener tent, wanneer die niet onder een schaduwrijken boom was opgeslagen (Gen. 18 : 1) werd door een over haar uitgespannen doek, bij huizen vaak door wijnranken en vijgeboomen (1 Kon. 4 : 25; Micha 4 : 1), beschaduwd, onder welke men bij warm weder placht te zitten. Van den ingang in een paleis staat deuren (Ps. 84 : 11), de deuren in de wereld, d. i. de eeuwenoude deuren van den burg Sion en in de gelijkenis (Spr. 8 : 34, vgl. Sir. 14 : 24), waar de wijsheid onder het beeld van een Oosterschen koning wordt voorgesteld, welke alleen voor diegenen te bekomen is, die aan zijn deur de wacht houden, volgens de Perzische spreuk: wie de geheimen der koningen weten wil, houde vlijtig de wacht aan hunne deuren. — Van den tempel wordt deur gebruikt (Ps. 84 : 11).

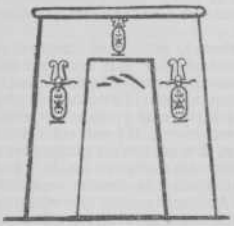

Deur van een oud-Egyptisch huis met den naam van den eigenaar.

II. In *overdrachtelijken* zin wordt deur genoemd 1. de opening der baarmoeder (Job 3 : 10), 2. de oever der zee (Job 38 : 8, 10), 3. de opening van het uitspansel, door welke de regen afstroomt van den hemel (Ps. 78 : 23); elders vensters genoemd (Gen. 7 : 11).

III. *Vergelijkenderwijze* 1. noemt Jezus zich de *deur* tot den schaapstal; door zijn bemiddeling, door zijn ambt van hoogepriester, profeet en koning, worden wij zoowel schapen zijner kudde als herders zijner schapen, worden wij medeleden van de gemeente der heiligen, haar goederen en zaligheden deelachtig en bekomen als herders, die onder Hem staan, toegang tot de schapen en macht om ze te weiden (Joh. 10 : 1—10). 2. Ook aan het *hart* wordt een deur toegeschreven. Voor deze loert (Gen. 4 : 7) de zonde als een leeuw, die den mensch, wanneer hij haar niet bewaakt, spoedig omvangen en geboeid heeft. Maar voor deze deur staat Jezus en klopt aan, of de mensch zich ook aan Hem overgeven en de aangeboden genade aannemen wil (Openb. 3 : 20). 3. Ook *de mond* (Pred. 12 : 4) wordt een deur des harten genoemd, voor zooverre door haar de goede en kwade schat des harten te voorschijn komt (Micha 7 : 5; Sir. 28 : 28, vgl. 22 : 33; Ps. 141 : 3). 4. *De deuren des Woords* zijn de open ooren des harten (Hand. 16 : 14), ontvankelijkheid voor het Woord Gods, een open werkkring tot uitbreiding van het Evangelie (1 Cor. 16 : 9; 2 Cor. 2 : 12; Col. 4 : 3; Openb. 3 : 8). Diegenen echter, die voor het Woord de deuren van hun hart openen, ontvangen 5. *een geopende deur des geloofs* (Hand. 14 : 27), den toegang tot Gods genade in Jezus Christus (Rom. 5 : 1 v.), en in deze staande kunnen zij vroolijk zijn in de hoop der toekomstige heerlijkheid, welke God hun geven zal, namelijk den ingang in de 6. *deuren des hemels* (Matth. 25 : 10; Luc. 13 : 25), door welke ons echter, zoo lang wij in dit

lichaam zijn, niet dan voorbijgaande blikken in de heerlijkheid des hemels ten deel kunnen worden, gelijk aan Jacob in den droom (Gen. 28 : 17), aan de jongeren op den berg (Matth. 17 : 2, vgl. Exod. 24 : 10), aan Paulus en Johannes in een gezicht (2 Cor. 12 : 2 vv.; Openb. 4 : 1).

Deurhoff (Willem), geboren te Amsterdam 1650. Hij was mandenmaker van beroep maar had wijsgeerige gaven en theologische denkkracht. Hij was een aanhanger van Cartesius en hij trachtte zelfs diens wijsgeerig systeem op zelfstandige wijze te verbeteren. Hij schreef enkele godgeleerde werken, die gezamenlijk uitgegeven werden in 1715. Door deze uitgave kwam hij in strijd met Amsterdamsche professoren en predikanten, maar de Amsterdamsche Mennonieten hingen hem aan. Hij stierf in 1717. [24.

Deurwachter. I. Aan den *tempel* (2 Kon. 25 : 18). — II. Aan de *huizen*, bij de Israëlieten gewoonlijk vrouwelijke (Joh. 18 : 16 v.; Hand. 12 : 13), bij de Romeinen en Grieken in den regel mannelijke, in de alleen bij Marcus (hfdst. 13 : 34) voorkomende gelijkenis, waar men aan zoodanige heeft te denken, die niet alleen voor zichzelven, maar ook voor anderen hebben te waken, herders, leeraars, huishouders van Christus (1 Cor. 4 : 1). — III. Bij de *schaapskooien*. Bij dezen placht een gewapende knecht in den nacht de wacht te houden tot afkeering van roovers en wilde dieren; aan den morgen kwam de herder, werd door den deurwachter binnengelaten en riep het schaap, dat de kudde vooraanging.

Deuterocanoniek. Daar de Apocriefe boeken door de Roomsche kerk op het concilie van Trente met beslistheid als Canoniek waren erkend en de tegenovergestelde meening met den vloek was bedreigd, waren sommige Roomsche theologen na dien tijd gewoon om deze Deuterocanoniek te noemen, d. w. z. behoorende tot den tweeden Canon. Ze bedoelen daarmede de uitspraak der kerk dat deze boeken Canoniek waren te eerbiedigen, maar tegelijkertijd uitdrukking te geven aan het ook in de Middeleeuwen nooit teloorgegane besef van het onderscheid tusschen de Canonieke en Apocriefe boeken, waardoor beide toch niet geheel op één lijn stonden. [10.

Deuterojesaja (= tweede Jesaja) is de naam dien men heeft aangenomen ter aanduiding van een onbekenden profeet die, naar het oordeel van verre de meeste onderzoekers, de auteur zou zijn geweest van het tweede gedeelte van het boek Jesaja (hoofdstuk 40—66), of, volgens sommigen, slechts van een stuk daarvan (n.l. hoofdstuk 40—55), waarnaast men dan nog spreekt van een Tritojesaja (= derde Jesaja) van wien de hoofdstukken 56—66 afkomstig zouden zijn. Deze onbekende profeet zou geleefd en gewerkt hebben in de tweede helft van de ballingschap. Men zie hiervoor verder het artikel *Jesaja*. [10.

Deuteronomium is de naam van het vijfde boek des Ouden Testaments. Deze naam is van Griekschen oorsprong en beteekent „herhaling van de wet" of „tweede wetgeving"; een benaming die duidelijk aan den inhoud is ontleend. Bij de Joden heette dit boek naar de beginwoorden „dit zijn de woorden". In de oude Grieksche vertaling der Septuaginta (LXX) werd daarvoor Deuteronomion in de plaats gesteld, dat in den verlatiniseerden vorm Deuteronomium door de Vulgata, de bekende Latijnsche vertaling bij de Roomsche kerk in gebruik, is overgenomen en zoo bij ons gekomen. Verder zie men het artikel *Pentateuch*. [10.

Deuxaesbijbel of Bijbel van Deuxaes is de naam van den Nederlandsche Bijbel, die in 1562 verscheen bij Gilles van der Erve of Gellius Ctematius. Deze Bijbel is daarom van veel belang, omdat hij in zekeren zin de eerste Gereformeerde Nederlandsche Bijbel was, langen tijd, tot aan den Statenbijbel, in gebruik bleef en den tekst leverde voor verschillende belijdenisschriften, formulieren enz. Hoe deze Bijbel is ontstaan, is nog niet in elk opzicht opgehelderd. In 1566 liet Jan Utenhove te Embden bij Gellius Ctematius het eerste Nederlandsche Nieuwe Testament verschijnen, dat uit den grondtekst was vertaald en een Gereformeerd karakter droeg. Dit Nieuwe Testament vond geen ingang m. n. omdat Utenhove geschreven had in een taal, afwijkende van de meest gebruikelijke. Dit was de reden, dat in 1559 bij denzelfden uitgever een ander Nederlandsch Nieuw Testament verscheen, vertaald door J. D., onder welke initialen zich waarschijnlijk verborg Johannes Dyrkinus of Dirkszoon, die tot den kring van Utenhove behoorde. Zijn vertaling is onafhankelijk van die van Utenhove tot stand gekomen en in het destijds gebruikelijke Nederlandsch geschreven. Een herdruk van dit Nieuwe Testament, verschenen in 1561, werd in den Deuxaesbijbel opgenomen. Het Oude Testament van dezen Bijbel was nog niet uit de grondtaal overgebracht. Het meest waarschijnlijk is er in te zien een herziening van het destijds meest gebruikte Oude Testament (het Liesveldtsche) door de hand van Godfried van Wingen, die ook tot den Embdenschen kring behoorde. De Deuxaesbijbel is gezien de omstandigheden, waaronder hij verscheen, een goede vertaling te noemen. Met name geldt dit van die van het Nieuwe Testament, welke dan ook slechts weinig gewijzigd door de Statenvertalers is overgenomen. Het Oude Testament had verschillende eigenaardige kantteekeningen, die afkomstig zijn van Bugenhagen, den vriend van Luther. Een van die aanteekeningen gaf aan den Bijbel zijn naam. Ze is te vinden bij Neh. 3 : 5 en luidt: De armen moeten het cruyce draghen, de rijcke en geven niets. Deuxaes en heeft niet. Six cinque en geeft niet. Quater drij, die helpen vrij. Dit versje beteekent, dat de armen niet kunnen geven, de rijken niet geven, de middenstand het meeste opbrengt. Deze en andere kantteekeningen zijn in latere uitgaven (de Deuxaesbijbel beleefde er zeer vele) veel verkort of weggelaten. [17.

Devay (Matthias Biro), was de grondlegger van de Gereformeerde kerk in Hongarije. Hij werd geboren in het begin der 16e eeuw te Deva in Zevenbergen, studeerde eerst onder leiding van den reformatorisch-gezinden Grynaeus en daarna in Krakau. Hij werd monnik en later een ijverig Catholiek priester. In 1529 reisde hij naar Wittenberg en werd daar een huisvriend

van Luther. Daar leerde hij de beteekenis der Reformatie kennen. Na zijn terugkeer in zijn vaderland 1531 predikte hij geheel in reformatorischen geest. Hij schreef een verhandeling over *De slaap der heiligen* om de dwaasheid van de heiligen-vereering aan te toonen en maakte 52 stellingen openbaar, om zijn tegenstanders uit te dagen en de reformatorische beginselen te verbreiden. Tweemaal werd hij gevangen gezet in Weenen en in Budapest (1531 en 1532—34). Gedurende zijn eerste gevangenschap schreef hij zijn beroemde verantwoording aan den bisschop Faber. Nadat hij vrijgelaten was, stelde hij zich onder de bescherming van graaf Radasdy in Sarvar, maar hij bleef daar niet lang. Voor de tweede maal ging hij naar Duitschland en in Basel gaf hij uit zijn verhandeling over *De toestand na den den dood*, en ook zijn *Artikelen over de Christelijke leer*. Na zijn terugkeer in zijn vaderland richtte hij een drukkerij op in Ujfziget. Daar schreef hij, om het werk der Reformatie onder de jeugd te bevorderen een Hongaarsche spraakkunst *Orthografia hongarica*, waarin hij o.a. opnam gebeden voor kinderen en den kleinen Catechismus van Luther in de Hongaarsche taal. Toen de Turken in Hongarije vielen, werd zijn drukkerij en ook de door hem gestichte school verwoest. Devay vluchtte. Zoo kwam hij voor de derde maal in Duitschland, en, na een kort oponthoud in Wittenberg, begaf hij zich naar Zwitserland, waar hij voor de Zwitsersche Reformatie gewonnen werd en bijzonder zich aangetrokken gevoelde tot de avondmaalsleer van Calvijn. De beginselen van de Zwitsersche Reformatie heeft hijl toen, na zijn terugkeer in Hongarije, onder zijn landgenooten verbreid. Luther was daarover niet zeer gesticht. Hij betreurde het, dat zijn vroegere vriend en tafelgenoot van zijn leer der sacramenten zich afgekeerd had. Luther schreef daarover zelf in 1544 een brief aan de geestelijken te Eperies. Devay schreef in Debreczen zijn *Handboek der religie* in de Hongaarsche taal. Hij behandelde in dat boek de tien geboden, de geloofsartikelen, het onze Vader en de sacramenten. Hij stierf in 1547. Zeer terecht is hij de grondlegger der Gereformeerde kerken in Hongarije genoemd. In Ujfziget had Johannes Sylvester, de Hongaarsche bijbelvertaler, met hem gearbeid en medegeholpen om de Reformatie de zege te doen behalen. [24.

Devotie is afgeleid van het Latijnsche woord *devotus*, d. w. z. toegewijd, en dat is weder afgeleid van het Latijnsche werkwoord *devovēre*, d. i. toewijden. Vandaar dat devotie de beteekenis verkregen heeft van *toegewijd zijn*, in het bijzonder aan godsdienstige zaken. Devoot zijn is met aandacht en liefde vervuld zijn *voor* godsdienstige zaken en er in leven. Vandaar dat „devoot zijn" voorts beteekent *zich volkomen overgeven*. [24.

Dhammapada is de naam van een oud Boeddhistisch geschrift, dat uit spreuken bestaat, die ten deele misschien nog van den Boeddha zelf afkomstig zijn. [17.

Diabolos afgeleid van het Grieksche woord diaballo is de naam, die de vorst der duisternis op vele plaatsen in de Heilige Schrift draagt. Diaballo is lasteren, dus diabolos is de lasteraar (aanklager, tegenstander) (Matth. 4 : 1; 5 : 13 en 39; 25 : 41; Luc. 4 : 2 enz.). [24.

Diaconessen. Men heeft wel gemeend, dat er in teksten als Rom. 16 : 1, 1 Tim. 3 : 11, 5 : 9 enz. van diaconessen in *ambtelijken* zin sprake is. Naar het ons voorkomt echter ten onrechte. In Rom. 15 : 1 wordt Febé, een „dienares der gemeente te Cenchreeën" genoemd: „En ik beveel u Febé, onze zuster, die een dienares is der gemeente, die te Cenchreeën is". Nu staat daar voor *dienares* het grondwoord *diakonos*, waarvan diaken en diacones is afgeleid. Maar diakonos beteekent 1e dienaar of dienares in het algemeen, zonder ambtelijken zin, bijv. in Matth. 20 : 26; 23 : 11; Marc. 9 : 35; 10 : 43; en 2e diaken in ambtelijken zin, die in opdracht van Christus voor de armen zorgt Fil. 1 : 1; 1 Tim. 3 : 8, 12, vgl. Hand. 6 : 3. De Statenvertaling heeft dan ook terecht diakonos in Rom. 16 : 1 niet vertaald door diacones maar door dienares der gemeente te Cenchreeën. Zij was dus geen diacones in ambtelijken zin, maar slechts *behulpsel* of *helpster* en dan niet alleen in den dienst der barmhartigheid, maar ook als medearbeidster en voorstandster in den dienst des Evangelies, zie Rom. 16 : 2, 3. Voorts zegt Paulus in 1 Tim. 3 : 11: „De vrouwen insgelijks moeten (evenals de diakenen zelf) eerbaar zijn, geen lasteressen, wakker, getrouw in alles". Hij doelt hier waarschijnlijk niet op de vrouwen der diakenen, maar op een afzonderlijke categorie van vrouwen, die bij het verzorgen der armen en kranken behulpzaam waren. Dus ook weer geen diaconessen in ambtelijken zin, maar *helpsters* der diakenen. En in 1 Tim. 5 : 9 verklaart hij: „Dat een weduwe gekozen (eigenlijk staat er: ingeschreven of op de lijst geplaatst) worde, niet minder dan van 60 jaren". Een soort weduwendienst, die waarschijnlijk bestond in het bezoeken van armen, kranken en gevangenen, in het opvoeden van weezen en het geven van raad en leiding aan de jongere vrouwen; een hulpdienst alzoo èn van het diakenambt in de armenzorg èn van het ouderlingenambt in het ziekenbezoek èn in het leiden der jongere vrouwen. Geen ambtelijke diaconessen dus, maar een hulpdienst der vrouwen, en dan niet alleen in het werk der barmhartigheid, maar ook bij het bezoeken der zieken, bij het opvoeden der jonge vrouwen en bij den dienst des Evangelies.

De ontwikkeling van dien hulpdienst der vrouw is in de oude kerk al spoedig gestuit. Vooral onder den invloed der ascese. De Roomsche kerk maakte van de zoogenaamde diaconessen een soort nonnen, die uit kerk en ambt teruggedrongen, en in kloosters, achter dikke muren opgesloten werden. En bij de Hervorming der kerken in de 16e eeuw is die hulpdienst der vrouwen hier en daar wel weer hersteld, maar aanvankelijk in ambtelijken zin naast de ambtelijke diakenen en niet als een hulpdienst der diakenen, ouderlingen en dienaren des Woords in het algemeen. Zoo bepaalde het convent te Wezel, 1568, dat „ook vrouwen van beproefd geloof en eerbaren levenswandel en die van

gevorderden leeftijd zijn, naar het voorbeeld der apostelen, terecht tot dit ambt (der diakenen) kunnen genomen worden". In enkele kerken aan den Rijn en in de kerken te Embden, Middelburg, Utrecht en Amsterdam is de dienst der diaconessen dan ook ingevoerd. Maar algemeene navolging vond dat niet. Uit vrees voor ontaarding is de invoering van het diaconessenambt al spoedig gestuit. De synode van Middelburg, 1581, antwoordde dan ook op de vraag van de kerk te Wezel: „Oft Raetsaem waere, het Ampt der diaconissen weder in te voeren ?" in ontkennenden zin: „Neen om verscheijden inconvenienten wille, die daer ut souden moghen volghen. Maer in tijden van Pestilentie ofte ander kranck-heden, zoo daer eenighen dienst bij krancke vrouwen te doene is, den Diaconen niet betamelick, so sullen sy die versorghen door haere huysvrou, ofte andere daer toe bequaeme synde". Dus geen ambtelijke diaconessen, maar wel vrouwen, die behulpzaam waren bij de verzorging der kranken. En bij dat oordeel zijn de kerken tot nu toe gebleven.

Wel is er in de vorige eeuw door Theodoor Fliedner een poging gewaagd het ambt der diaconessen te herstellen en is dat voorbeeld door het stichten van vele diaconessenhuizen nagevolgd, maar in de Gereformeerde kerken had men daartegen ernstig bezwaar. Fliedner stichtte in 1836 te Kaiserswerth een zoogenaamd Diaconessenhuis ter verpleging van allerlei kranken naar lichaam en geest. Maar hoeveel invloed hij met zijn stichting ook gehad heeft hoeveel diaconessenhuizen er naar zijn model ook zijn opgericht, en hoeveel zegen al deze diaconessen ook over Europa verspreid hebben, de gedachte, dat hij het diaconessenambt instelde of hervormde was èn Schriftuurlijk èn historisch onjuist.

Het komt ons voor, dat er van de gaven en krachten, welke God aan de vrouw heeft gegeven, op grond van de Schrift meer dan tot nu toe een ruim gebruik gemaakt kan en moet worden. Er zijn tal van werkzaamheden, vooral bij het diaken-, maar ook wel bij het ouderlingen- en bij het predikambt, waarvoor God aan de vrouw uitnemende gaven schonk. Bijv. de Zondagschool, het godsdienstonderwijs, de armenzorg, de ziekenverpleging, de verzorging van weduwen en weezen en ouden van dagen, de ondersteuning van kraamvrouwen, het verschaffen van bijstand en raad aan moeders, de bereiding van spijzen voor armen en kranken, het voorzien in de behoeften aan kleeding en deksel, de behartiging der belangen van dienstboden, alleenstaande meisjes, fabrieksarbeidsters; en vooral in den arbeid der evangelisatie en der zending. In later tijd wordt de hulpdienst der vrouw al meer georganiseerd in de vrouwenvereenigingen, welke onder leiding der ambten een bepaalden tak van arbeid verrichten. In die richting mogen de kerken zich beijveren om van de gaven, door God aan de vrouw geschonken, een doeltreffend en dankbaar gebruik te maken. [11.

Diaconie. Onder *diaconie* verstaan wij het college van diakenen, dat met de verzorging der armen is belast. *Taalkundig* staat de beteekenis van het woord „diaconie" niet zuiver vast. Van Dale geeft in zijn *Groot Woordenboek der Nederlandsche Taal* twee geheel verschillende omschrijvingen: 1°. „kerkelijk armbestuur" d. i. zooveel als het college van diakenen; en 2°. „kerkelijke armverzorging", dat veel ruimer van omvang is en behalve de verzorgers ook de manier en de voorwerpen der verzorging omvat. *Theologisch* verstaan wij er onder, het *college van diakenen* in elke plaatselijke kerk, dat onder leiding van en verantwoordelijkheid aan den kerkeraad met de armenzorg is belast.

Tweeërlei staat op grond der Schrift vast: 1°. Dat het diakenambt naast Hand. 6 : 1—6 een eigen instelling is, en wijl er naar het voorbeeld der Jeruzalemsche gemeente in elke kerk niet één maar meerdere diakenen gekozen worden, zoo mogen wij naar analogie van (in overeenstemming met) de ouderlingen, die samen in elke kerk volgens 1 Tim. 4 : 14 een presbyterium of college van ouderlingen vormen, met eenigen grond besluiten, dat ook de gezamenlijke diakenen in dezelfde gemeente een diaconie of college van diakenen vormen. 2°. Dat dit college van diakenen in elke kerk echter niet los naast, maar onder den kerkeraad staat, en derhalve niet eigenmachtig handelen mag, maar in de ambtelijke bediening aan de bepalingen, die de kerkeraad daarvoor stelt, onderworpen is.

Zie verder voor de *taak* der diaconie onder *Diaken*. [11.

Diaken is afkomstig van het Grieksche woord diaconos d. i. iemand, die dient, die in eenigen kerkelijken dienst werkzaam is. Zelfs de prediker van het Evangelie was een diakonos d. i. een bedienaar des Evangelies (Hand. 6 : 4; 20 : 24). Toch wordt het woord al spoedig in engeren zin gebruikt n.l. als dienaar der barmhartigheid. In Hand. 6 : 1—6 kiest de gemeente te Jeruzalem *zeven diakenen*, die van de apostelen en opzieners onderscheiden zijn, om „de tafelen te dienen" d. i. de gaven voor de armen in ontvangst te nemen en aan dezen uit te deelen. En in Fil. 1 : 1 is er sprake van de „opzieners en diakenen"; en in 1 Tim. 3 : 8—10 worden naast de vereischten voor de opzieners (vss. 1—7), afzonderlijke vereischten voor de diakenen genoemd. Hieruit blijkt duidelijk, dat onder de „diakenen" in engeren zin te verstaan zijn niet de predikers, of de opzieners, maar een eigen klasse van personen, die ambtelijk met de verzorging der armen belast zijn.

Reeds in de tweede eeuw is het diaconaat verbasterd en van karakter veranderd. Dit kwam aldus, dat één der presbyters of ouderlingen, (die volgens 1 Tim. 4 : 14 samen een presbyterium d. i. een kerkeraad vormden en aan het hoofd der gemeente stonden), zich al spoedig tot bisschop verhief, terwijl de andere presbyters en ook de diakenen zijn dienaren werden. De bisschop werd op Oudtestamentische wijze de Hoogepriester, de andere presbyters (ouderlingen) werden de priesters, en de diakenen waren aan de levieten gelijk, die hulpdienst moesten verrichten. Eerst hielpen zij ook nog wel bij het werk der barmhartigheid, maar toen in de middeleeuwen de armenzorg al meer aan particulieren en aan kloosterorden werd overgelaten,

hield hun dienst op dienst der barmhartigheid te zijn en werd hij hulpdienst der sacramenten. De uitdrukking, dat zij „de tafelen dienen", werd niet meer van de verzorging der armen, maar van de bediening der sacramenten opgevat. De diakenen moesten de priesters behulpzaam zijn bij de bediening van de mis en van den doop en bij de prediking.

De reformatie heeft echter het Schriftuurlijk karakter van het diaconaat als dienst der *barmhartigheid* weer hersteld. Dit is vooral te danken niet aan Luther, maar aan Calvijn. Luther zegt wel, dat het diakenambt is ingezet voor de armenzorg. Maar in de Luthersche kerk is het niet tot ontwikkeling gekomen. De armenzorg werd aan de overheid overgelaten en de naam diaken werd al meer gegeven aan de hulppredikers, die vooral in groote steden de predikanten ter zijde stonden. Eerst Calvijn heeft het diakenambt als dienst der barmhartigheid weer uit de Schrift opgediept. Hij nam echter twee soorten van diakenen aan n.l. voor de *armenzorg* en voor de *ziekenverpleging*. Alleen de eersten zijn echter in de Gereformeerde kerken te Embden, en in die van den Paltz, aan den Benedenrijn, en in Frankrijk, Schotland en Nederland tot ontwikkeling en tot vaste instelling gekomen.

De *taak* der diakenen is volgens art. 25 der Kerkenordening drieërlei: 1°. *De verzameling der gaven:* „de aalmoezen en andere armengoederen naarstig te verzamelen". „Aalmoezen" zijn de gewone liefdegaven, uit giften en collecten samengebracht. En de „andere armengoederen" zijn legaten, schenkingen, opbrengsten van landerijen, enz. Al deze gaven moeten uit liefde gegeven zijn. In den tijd der apostelen werden deze gaven op een tafel in hare samenkomst door de gemeente gebracht. Wij verzamelen ze thans door middel van collecten in de kerk. Dit is in de meeste Gereformeerde kerken regel geworden. Zoo is ze ook een deel van den eeredienst en blijft ze het karakter van een liefdegave behouden. 2°. *Het uitdeelen der gaven:* „en die getrouwelijk en vlijtiglijk, naar den eisch der behoeftigen, beide der ingezetenen en vreemden, met gemeen advies uit te deelen, de benauwden te bezoeken en te vertroosten, en wel toe te zien, dat de aalmoezen niet misbruikt worden". Met „de behoeftigen" zijn de behoeftige leden der gemeente bedoeld; en met de „ingezetenen" de eigen gemeenteleden, en met de „vreemden" de arme geloovige vluchtelingen, die verdreven werden en bij hun vlucht voortgeholpen moesten worden. Ook de armen buiten de gemeente mogen wel verzorgd worden als de diakenen er toe in staat zijn, want de barmhartige Samaritaan verbond wel zijn vijand, (Luc. 10 : 29—37), en Paulus zegt Rom. 12 : 20: „Indien uw vijand hongert zoo spijzigt hem" enz., maar allereerst toch de „huisgenooten des geloofs" (Gal. 6 : 10). En dan alle leden der gemeente, zoowel gedoopte als belijdende leden. Als alle kerken zóó hun eigen armen verzorgden, bleef er voor de burgerlijke armverzorging slechts een klein deel over. En wat zou dat een zegen voor de bevolking wezen. De gaven moeten door de diakenen thuis bezorgd worden. Dan kunnen ze meteen de „benauwden bezoeken en vertroosten", en tevens toezien dat de „aalmoezen niet misbruikt worden", welk toezicht inderdaad niet overbodig is. 3°. *De verantwoording der gaven:* „waarvan zij rekening zullen doen in den Kerkeraad, en ook (zoo iemand daar bij wil zijn) voor de gemeente, op zulken tijd als de Kerkeraad het goedvinden zal." De diakenen zijn dus geen onafhankelijk college, maar zijn aan den kerkeraad onderworpen. Volgens het Gereformeerd beginsel is de kerkeraad het eenige bestuur der gemeente en zijn alle dienaren, ouderlingen en diakenen aan zijn opzicht onderworpen. Voor zelfstandige diaconale classicale en synodale samenkomsten is er dus in de Gereformeerde kerken geen plaats. [11.

Diana, de Latijnsche naam voor de Grieksche godin *Artemis*, die onder zeer verscheiden vormen in de Grieksch-Oostersche wereld werd vereerd. De vereering der Artemis van Efeze, de „Diana der Efeziërs", (Hand. 19 : 34), was wijd verbreid, (Hand. 19 : 27). Oorspronkelijk was de dienst dezer Efezische godheid een Oostersch getinte natuurdienst; het beeld van Artemis had verschillende attributen, die zinnebeelden waren van de godheid, welke de vruchtbaarheid en groeikracht van dier en akker bevorderde.

Het voornaamste feest ter eere der Efezische Artemis had plaats in het voorjaar, en ging gepaard met tempelfeesten, wedstrijden en kampspelen, ook met processies, waarbij niet zelden in edel metaal vervaardigde tempeltjes naar het model van den beroemden Artemis-tempel te Efeze werden rondgedragen. Ook werden zulke afbeeldingen dikwijls als wij-geschenk in dien tempel geplaatst, of door Artemis' vereerders medegenomen naar huis, (vgl. Hand. 19 : 24 vv.). [27.

Diaspora, een Grieksch woord, = verspreiding, verstrooiïng, was in den Nieuw-Testamentischen tijd een staande term voor de buiten Palestina wonende Joden, verspreid over de gansche toenmaals bekende wereld, levende hun eigen religieus leven te midden der heidenen, met een synagoge of „gebedsplaats" (Hand. 16 : 13) als middelpunt.

In Joh. 7 : 35 doelt het woord dan ook op de Joden buiten hun vaderland. In Jac. 1 : 1 heeft het betrekking op het geestelijk Israël, hier „de 12 stammen in de verstrooiïng" genoemd, ter aanduiding van de toen nog uit bekeerde Joden bestaande Christelijke kerk, die hier op aarde als in ballingschap leeft. In 1 Petr. 1 : 1 zijn het de Christenen van Pontus enz., die worden aangesproken als „vreemdelingen in de verstrooiïng"; als „vreemdelingen en bijwoners in deze wereld" (1 : 17; 2 : 11) zoeken zij naar het hemelsche vaderland. [27.

Diatessaron, beteekent letterlijk *door vier* en is de Grieksche naam, dien de kerkvader Eusebius gaf aan de Evangeliënharmonie, welke pl.m. 175 werd vervaardigd door Tatianus, een Enkratiet uit Syrië. De harmonie van Tatianus is ons niet bewaard, zelfs is men het er niet over eens, of ze in het Syrisch dan wel in het Grieksch werd opgesteld. Vast staat, dat ze zeer veel invloed had. Eerst in Syrië, waar aanvankelijk geen vertaling der afzonderlijke evangeliën ingang kon vinden, omdat tot pl.m. 430

Tatianus' Diatessaron bewaard bleef. Later werd de harmonie o.a. in het Latijn vertaald en als zoodanig was ze niet slechts bij de Latijn sprekenden of kennenden in gebruik, maar werd ze in de Middeleeuwen de directe of indirecte bron van verschillende Levens van Jezus in de landstalen. Ook enkele Middel-Nederlandsche Levens van Jezus hebben de volgorde en hier en daar ook den tekst van Tatianus' Diatessaron. [17.

Dibbetz (Henri Joan), geboren 4 Juni 1817, overleden 26 December 1874, was een der oprichters van de „Vrienden der Waarheid". Dr Kuyper eerde in hem een der mannen van de „Nachtschool", die voor hem den glans van het Calvinisme deed opgaan, en gaf het portret van Dibbetz in 1909 op den Bondsdag te Scheveningen aan den Nederlandschen Bond van Jongelingsvereenigingen op Gereformeerden grondslag. Zie voorts de premie bij het Jaarboekje 1910 *De gedachtenis des rechtvaardigen: Het Leven van H. J. Dibbetz, een vriend van Dr A. Kuyper*, door J. Bressen. [30.

Dibla. (Ezech. 6 : 14.). Misschien is het juister om te lezen Ribla. De beteekenis is dan: van het Zuiden naar het Noorden, het gansche land. [24.

Dibon, Dimon, waarschijnlijk dezelfde naam van een stad in het Oostelijk Jordaanland, een de Moabieten door de Amorieten ontnomen, aan deze weer door de Israëlieten ontweldigd (Num. 21 : 30: Joz. 13 : 9), en door den stam Gad (Num. 32 : 34) versterkt (vandaar de naam Dibon Gad als station der Israëlieten (h. 33 : 45), maar aan Ruben toebedeeld (Joz. 13 : 15); later weer in handen der Moabieten (Jes. 17 : 2), een schoone stad (Jer. 48 : 18), ten tijde van Hieronymus nog zeer groot; thans zooals Jeremia heeft geprofeteerd, in de dorheid gezeten als het *tegenwoordige Diban*, ruïnen aan een Noordelijke bron van den Arnon in de lagere vlakte El Kura, een deel van den hooggelegen Belka.

Dimon (Jes. 15 : 9), is Dibon met een kleine verandering der uitspraak; en het komt met de bovengenoemde beteekenis der stad geheel overeen, dat zij aan het slot van de optelling der door den oorlog bedreigde steden van Moab nog eens voor het geheele land genomen wordt.

Dichotomie. In de logica wordt een indeeling met twee leden of naar twee gezichtpunten met een van het Grieksch afgeleid woord een dichotomie genoemd. Zoo zijn b.v. indeelingen als theoretisch en practisch, voorwerpelijk en onderwerpelijk, uitwendig en inwendig, dichotomische indeelingen.

Ook in de psychologie spreekt men van dichotomie en verstaat er onder, dat het menschelijk wezen wordt onderscheiden in twee deelen, nl. een stoffelijke substantie (het lichaam) en een geestelijke substantie (de ziel). Hoewel er in het psychisch leven een sfeer is die nauwe connecties heeft met het lichaam en een sfeer die meer geestelijk van aard is en meer van het lichaam onafhankelijk, bestaat toch de menschelijke natuur uit twee zelfstandigheden, nl. ziel en lichaam. De ziel des menschen is een onsterfelijke geest, die met het stoffelijke lichaam tot een eenheid is georganiseerd. [14.

Dichtkunst der Hebreën. Israël is een volk geweest van zang en lied. Ook hier was de poëzie de natuurlijkste uiting van den volksgeest en feestgetijen met zang en dans hebben een groote plaats in het volksleven ingenomen. In de wijnbergen gaan de jongedochters uit om met reien te dansen (Richt. 21 : 21). De wijnpersers verlichten hun arbeid door het zingen van liederen of rythmische uitroepen, die den naam Hédád dragen (Richt. 9 : 27; Jer. 25 : 10; vandaar de bedreiging Amos 5 : 17). Het lied van den wijngaard (Jes. 16 : 10) en de vreugde van den oogst (Jes. 9 : 2) zijn gewoon. Bij de gastmalen heeft men zangers en zangeressen, die de gasten onderhouden (2 Sam. 19 : 36; 1 Kon. 10 : 12) of treden voorname gasten zelf op als improvisatoren en dichters (Amos 6 : 5). In waterarme streken wordt het vinden van bronnen in liederen verheerlijkt (Num. 21 : 17 v.). Een strijdzang vinden we in het bekende lied van Lamech (Gen. 4 : 23), een triomflied in den zang, waarmede Simson zijn eigen heldendaad verheerlijkt (Richt. 15 : 16), en in dien, waarmede Israëls vrouwen en maagden David als overwinnaar begroeten (1 Sam. 18 : 7), of ook in Debora's lied (Richt. 5). Een spotlied is ons overgeleverd in Num. 21 : 27—30 en in Jes. 14 : 4—23. Dat drinkliederen in Israël niet onbekend waren, bewijzen Am. 6 : 5 en Jes. 24 : 9, terwijl we in Spr. 31 : 6 zelfs den tekst van zulk een drinklied vinden. Dat ook de liefde bezongen is, behoeft nauwelijks met Jes. 5 : 1 vv. en Ez. 33 : 32 bewezen te worden. Jes. 23 : 15 leert, dat de vrouwen, die hare liefde verkochten, zelfs speciale liederen hadden. Van bruiloftsliederen hooren we Ps 78 : 63, Jer. 7 : 34, 25 : 10. Gileads maagden weeklagen over Jeftha's dochter (Richt. 11 : 40), David maakt een klaagzang over Saul en Jonathan (2 Sam. 1 : 19—27) en over Abner (2 Sam. 3 : 33), terwijl Am. 5 : 16, Jer. 9 : 16 en 2 Kron. 35 : 25 ons leert, dat er klagers en klaagsters van beroep zijn geweest. We hooren dan ook al heel spoedig van liederenbundels. Een daarvan staat bekend als „het boek der oorlogen des Heeren" en daarin heeft het krijgslied van Num. 21 : 14 v. een plaats gevonden. Het andere draagt den naam van „het boek des oprechten", wat beteekenen kan „het boek van den oprechten Israëliet", maar ook „het boek van „de oprechte"", in welk geval „de oprechte" het beginwoord kan geweest zijn van het eerste lied, dat in dezen bundel een plaats vond. Hierin heeft gestaan Jozua's strijdlied (Joz. 10 : 12 v.), Davids klaagzang (2 Sam. 1 : 19 vv.) en volgens de Griekse vertaling ook het tempelwijdingslied van Salomo (1 Kon. 8 : 13).

Maar vooral vinden we dichtkunst en zang (met muziek en dans), uitingen als ze zijn van eenzelfde zijde van het gemoedsleven van den mensch, in dienst van het religieuse leven. Allereerst naar zijn cultische zijde. Uit de wet blijkt hiervan niets. Wel wordt geëischt het brengen van offers, het lezen en leeren van de wet, maar dat muziek en zang ook hier hun plaats zouden hebben, wordt niet gezegd. De zilveren trompetten van Num. 10 : 1—3 hebben alleen de bedoeling het volk bijeen te roepen. Slechts éénmaal hooren we in den Pentateuch van gezang bij den cultus: bij de vereering van het stierkalf (Ex. 32 : 15—18) en Num 10 : 35 v.

geeft ons den tekst van een lied, waarmede de ark werd begroet. Maar later hooren we er meer van. In 2 Sam. 6 wordt verhaald, hoe David onder het geluid van verschillende muziekinstrumenten de ark naar den Sion voert. Voorts blijkt uit 1 Kron. 15 : 19—22, dat sinds Davids tijd muziek en zang hun regelmatige plaats innemen in den tempeldienst. Uit Am. 5 : 24 blijkt, dat bij de Noord-Israëlietische heiligdommen het zingen der religieuse liederen geschiedde onder begeleiding van harpen en in Juda hooren we van liederen en fluitspel „in den nacht eener feestwijding" (Jes. 30 : 29). Onder de teruggekeerde ballingen vinden we dan ook tempelzangers (Ezra 2 : 41). Voorts blijkt uit de liturgische opschriften, die we boven verschillende psalmen vinden, dat ze in dienst van den cultus zijn gesteld.

Zoo moet Ps. 92 gezongen worden op den Sabbat, Ps. 38 en 70 bij het brengen van het azkara-offer van Lev. 2 : 2, Ps. 100 waarschijnlijk bij het brengen van het tôda-offer van Lev. 7 : 11 v., Ps. 88 bij het doen van boete, terwijl Ps. 102 gebruikt werd als „gebed van een ongelukkige als hij terneer geslagen is en zijn klacht uitstort voor den Heere". Nog meerdere gegevens vinden we dienaangaande in de talmudische geschriften en sommige daarvan worden in de Grieksche vertaling van het Oude Testament teruggevonden. Zoo moesten bij het brengen van het dagelijksche morgenbrandoffer de volgende psalmen gezongen worden: Zondag Ps. 24, Maandag Ps. 48, Dinsdag Ps. 82, Woensdag Ps. 94, Donderdag Ps. 81, Vrijdag Ps. 93, Sabbat Ps. 92. Andere moesten op bepaalde feestdagen worden gezongen: van den 2den tot den 8sten dag van Loofhutten Ps. 29, 50 : 16—23, 94 : 16—23, 81 : 7—17, 82 : 5*b*—8 en 65; op Nieuwjaarfeest Ps. 81, 's middags Ps. 29; gedurende het slachten der paaschlammeren zong men het z.g. Hallel (Ps. 113—118) en wel Ps. 113 en 114 voor het eten van het paaschlam en Ps. 115—118 na den maaltijd onder het drinken van den vierden beker, vgl. Matth. 26 : 30 en Marc. 14 : 26; op het Poerimfeest Ps. 7; bij de herdenking van de verwoesting van den tempel op 9 Ab Ps. 137.

In het bijzonder echter heeft het lied bij Israël gediend tot uitdrukking van het individueele en louter geestelijke religieuse leven. Lof en dank, bede en klacht, blijde jubel en hoopvolle verwachting zijn in allerlei toonaard uit de ziel van Israëls vromen geweld en op vaak aangrijpende wijze is door het ware Israël het zieleleven in al zijn stadia uitgebeeld. Tal van voorbeelden hiervan vinden we bij Jeremia, die ons niet alleen zijn openbare redevoeringen mededeelt, maar ook zijn intieme gesprekken met God, die in dichterlijke taal en gebonden stijl gehouden zijn (12 : 1—6; 17 : 12—18; 18 : 19—23; 20 : 7—18). En in het psalmboek hebben we een grooten bundel geestelijke liederen uit zeer uiteenloopenden tijd, waarin de ziel in dichtvorm uiting geeft aan het, soms sterk nationaal getinte, maar toch altijd religieuse leven, dat hare snaren trillen doet.

Natuurlijk zijn Israëls dichters niet de scheppers geweest van de dichtvormen, waarin ze hun gedachten hebben gegoten. Israël is geen oud volk, maar jong. Het kwam op uit een cultuurwereld, die op allerlei levensterrein zijn uitdrukkingsvormen reeds lang had gevonden. Het is dus vanzelfsprekend, dat we de formeele trekken, waardoor Israëls dichtkunst zich kenmerkt, ook — al is het dan ook niet altijd in dezelfde mate — bij andere volken der oud-Oostersche wereld terugvinden. Deze zijn het z.g. parallelisme der leden, het rhythme of evenwicht der deelen en door de indeeling in verzen en strofen.

Het parallelisme der leden bestaat hierin, dat twee, soms drie op elkander volgende zindeelen min of meer dezelfde gedachte uitdrukken. Soms wijken ze slechts in één woord van elkander af (vgl. Jes. 15 : 1). Vaker wekken ze eenzelfde gedachte op, waarbij twee of drie woorden van ieder zindeel met elkander overeenkomen, vgl. Ps. 1 : 1, 2 : 5. Elders staan de zindeelen tegenstellend tegenover elkander, vgl. 1 Sam. 2 : 5, Ps. 20 : 8, wat we bij tal van spreuken terugvinden, vgl. Spr. 10 : 1 v.v. Of wel het tweede of derde lid ontwikkelt de gedachte van het eerste, soms door het openen van nieuwe gezichtspunten, vgl. Ps. 1 : 3, 19 : 8 v.v. Of het volgend zindeel neemt het karakteristieke woord van het voorafgaand zindeel over, vgl. Ps. 121. Dat alles is nu niet anders dan een kunstig berekende symmetrie: de verschillende zindeelen versterken, verheffen en steunen elkander, en is bijna bij alle volken te vinden. Maar terwijl we elders de dichters zich geleidelijk boven dat parallelisme der leden zien verheffen blijft het onder Israël in gebruik en wordt het steeds meer ontwikkeld. Daarbij is het van belang op te merken, dat de twee meest gewone Hebreeuwsche werkwoorden, die voor het samenstellen en zingen van liederen gebruikt worden (*mâssâl* en *ânâ*) juist dit soort van vers aanduiden.

De rhythmiek van Israëls liederen en psalmen is vooral in den laatsten tijd voorwerp geweest van diepgaand onderzoek. Hoewel daarbij nog lang geen overeenstemming verkregen is, is het toch wel duidelijk geworden, dat de klankmaat zich bij Israël niet richt naar den tijdsduur, waarmede een lettergreep moet worden uitgesproken (lang of kort), maar beheerscht wordt door het accent. We moeten hier dus niet als bij de Grieken en Romeinen meten, maar als bij de oude Germaansche zangen de betoonde lettergrepen of woorden tellen.

De grondslag der Hebreeuwsche rhytmiek is de natuurlijke toonval der taal. Het getal der betoonde lettergrepen is maatgevend voor het rhytmische schema, waarbij tusschen de betoonde lettergrepen niet steeds eenzelfde aantal onbetoonde of minder betoonde lettergrepen behoeft te liggen. Een rhytmische eenheid is ook een logische. De kleinste omvat twee betoonde lettergrepen; daarop volgt die met drie. Zoo vinden we twee in Ps. 60 : 9 *lî gil'âd* (mijn is Gilead) en *lî mĕnasjsjè* (mijn is Manasse); drie in het onmiddellijk daarop volgende *'efrâïm ma'ôz ro'sjî* (Efraim is de sterkte mijns hoofds). We onderscheiden daarbij tusschen logisch-rhytmische eenheden en logisch-rythmische schema's of perioden. Een periode wordt gevormd door de samenvoeging van „mijn is Gilead" en „mijn is

Manasse" of van „dient den Heere met blijdschap" en „komt voor zijn aangezicht met jubel" (Ps. 100 : 2; beide met drie betoonde lettergrepen). Uit de verbinding van perioden ontstaan de strofen. Vaste regels voor de vorming der strofen schijnen niet bestaan te hebben. Meestal zijn de strofen asymmetrisch. Het best geslaagde symmetrisch gebouwde lied is Ps. 114, die uit vier tweeregelige strofen bestaat, welke ieder door 2 × (2 × 3) betoonde lettergrepen worden gevormd.

Soms schijnt het, alsof de dichter door een regelmatig terugkeerend refrein zijn lied strofengewijs heeft willen indeelen. Het keert dan na een zeker aantal regels terug. Zoo Ps. 39 : 6, 12; 42 : 6, 12, 43 : 5; 57 : 6, 12 enz. Maar erg regelmatig is het terugkeeren van zoo'n refrein toch weer niet. Zoo vinden we het in Ps. 46 wel in vs. 8 en 12, niet in vs. 4; in Ps. 80 wel in vs. 4, 8 en 20, niet in vs. 12 en 16. Ook in de profetische geschriften vinden we soms dergelijke regelmatig terugkeerende refreinen. Zoo staat in Jes. 9 : 7—10 : 4 viermaal (9 : 11, 16, 20 en 10 : 4) de zin: „met dat al is zijn toorn niet afgewend, zijn hand nog steeds uitgestrekt". In Am. 1 : 3—2 : 6 vinden we achtmaal (1 : 3, 6, 9, 11, 13 en 2 : 1, 4, 6) de bedreigingen tegen de volkeren ingeleid door het refreinmatige: „om drie, ja vier misdrijven van ..... zal ik het niet afwenden" en zevenmaal herhaalt zich daarna de bedreiging: „daarom zend Ik vuur tegen ..... dat zal hare burchten verteren".

In andere Psalmen vinden we zonder zulk een refrein een min of meer strofischen bouw van het lied. Zoo vormen b.v. in Ps. 2 de verzen 1—3, 4—6, 7—9, 10—12 eenigszins zelfstandige stukken; evenzoo in Ps. 3 de verzen 2 en 3, 4 en 5, 6 en 7, 8 en 9; in Ps. 36 de verzen 2—5, 6—10, 11—13. Min of meer strofengewijs is ook Ps. 119 opgebouwd, waar telkens 8 regels met denzelfden medeklinker, en dat in alfabetische orde, aanvangen. Een dergelijke strofenbouw vinden we ook in Klaagl. 3, waar voortdurend drie met denzelfden medeklinker beginnende regels een geheel uitmaken; voorts in Ps. 9 en 10, 34, 37, 111v., 145 en Spr. 31 : 10—31.

Een gemakkelijk te herkennen vorm is het z.g. klaagliedvers. Zoo zijn in Klaagl. 1—4 bijna alle verzen zóó gebouwd, dat telkens op een langeren regel, waarin drie of vier betoonde lettergrepen voorkomen, een kortere regel volgt met twee betoonde lettergrepen. Waarom het klaaglied — zelfs nog in onze dagen! zich van dezen vorm bedient, is duidelijk. Want wat is natuurlijker dan dat de klacht begint met een langere uitbarsting van smart om dan als 't ware in gesnik te eindigen? Zoo b.v. Klaagl. 1 : 1: „Ach hoe eenzaam zit neder de stad — eens rijk aan volk; geworden is ze als een weduwe — die groot was onder de volken; de vorstin onder de landschappen — dienstplichtig is zij geworden". Dit klaagliedvers wordt echter ook wel voor andere liederen gebruikt. Dit laat zich zeer wel verstaan. Begeleid door de om haar trillenden toon zeer aangrijpende rietfluit klonken de liederen dikwijls door de straten. Vandaar dat deze rhythmus ook gebruikt wordt voor plechtige aankondigingen als b.v. in Jes. 40 : 1 „Troost, troost mijn volk — zegt uw God — spreekt naar Jeruzalems hart — en roept het toe — dat beëindigd is zijn krijgsdienst — dat betaald is zijn schuld — dat het dubbel ontvangen heeft uit 's Heeren hand — voor al zijn zonden", of in Ps. 19 : 8 „de wet des Heeren is volmaakt — verkwikkend de ziel; het getuigenis des Heeren is betrouwbaar — den eenvoudige verstandig makend" enz. Ook het spotlied van Jes. 14 heeft dezen vorm. De profeet wil door den schijn van een doodenklacht te geven den spot op Babels koning nog bitterder maken.

Van een rijm kan bij Israëls dichterlijke voortbrengselen niet gesproken worden. Want wel eindigen in Lamechs lied (Gen. 4 : 23 v.) de eerste vier regels alle op *i* en in Lamechs woord bij de geboorte van Noach (Gen. 5 : 29) de eerste twee regels op *noe*, en vinden we in der Filistijnen jubelzang over Simsons gevangenname (Richt. 16 : 24) een reeks woorden, eindigend op *noe*, terwijl in het feestlied der vrouwen bij Davids overwinning over Goliath (1 Sam. 18 : 7) de beide regels eindigen op *âw*. Maar we staan in al deze gevallen voor pronominale uitgangen, die niet opzettelijk werden gekozen om een rijm te vormen, doch door den dichter niet vermeden konden worden. Zoo ook Richt. 14 : 18*b*. Vandaar dat in de laatste twee regels van het lied van Gen. 4 : 23 v. en in den laatsten regel van dat van Gen. 5 : 29 zelfs van een rime suffisante geen sprake is.

Intusschen, we staan bij dat alles nog slechts aan het begin, en bij ons onderzoek vormen eenerzijds onze onvoldoende kennis van de wijze, waarop het Hebreeuwsch oorspronkelijk werd uitgesproken, en anderzijds de onzekerheid in de vaststelling van de betoonde lettergrepen, die het rhythmische schema uitmaken, ernstige hinderpalen. Van een gebruikmaken van de rhythmiek als hulpmiddel tot het verbeteren van bedorven teksten, waarvan velen spreken, kan dan ook nog geen sprake zijn. Wel mag dankbaar worden erkend, dat het rhythmisch lezen van profetische en poëtische stukken den bouw van het geheel beter in het licht stelt en de schoonheid duidelijker doet uitkomen. [3.

Didache, of Leer, voluit, Didache Kyrioe dia toon doodeka apostoloon tois ethnesin, d. w. z. Leer des Heeren door de twaalf apostelen aan de heidenen, is de naam van een zeer oud Christelijk geschrift, welks bestaan wel steeds door de kerkvaders bekend was, doch dat zelf eerst in 1883 door Bryennios in het Jeruzalemklooster te Konstantinopel is teruggevonden. Het geschrift geeft in hoofdstuk 1—6 een Christelijke zedeleer in den vorm van een uiteenzetting van de twee wegen, dien des levens en dien des doods. Hoofdstuk 7—10 behandelen doop, vasten, bidden, avondmaal, hoofdstuk 11—15 zijn van kerkrechterlijken aard en bespreken het verkeer tusschen de gemeenten en het leven in de gemeente. Het geheel heeft ongeveer den omvang van Paulus' brief aan de Galaten, is in eenvoudigen stijl geschreven en heeft nog een sobere avondmaals- en doopsliturgie. Daarom en ook omdat de Didache reeds gebruikt wordt in den z.g. brief van Barnabas

en den Herder van Hermas, moet ze zeer oud zijn. Waarschijnlijk is ze geschreven in de laatste helft der eerste eeuw, in elk geval kent ze boeken van het Nieuwe Testament. Anderen plaatsen haar liever na den brief van Barnabas en den Pastor Hermas, dus in het midden der 2e eeuw. De vervaardiger is geheel onbekend. Als plaats van vervaardiging worden genoemd: Egypte, Palestina, Syrië. Dat het eerste deel der Didache een door een kleine inlassching Christelijk gemaakte Joodsche Catechismus zou zijn, is even weinig waarschijnlijk als dat ze uit drie of twee van elkaar onafhankelijke stukken zou zijn samengesteld. Vermoedelijk geeft ze den neerslag van prediking en leven in de oudste Christelijke kerk. Sommige gedeelten zouden ten slotte op Joodsche of heidensche modellen kunnen teruggaan. [17.

Diderot (Denis), geboren 1713 in Champagne. Met d'Alembert was hij de uitgever van de beruchte *Encyclopaedie .... des sciences des arts et des métiers*, 1751 (17 deelen). Hij was een talentvol man, maar een radicale aanhanger van de Fransche verlichting. In zijn filosofische beschouwingen kwam hij van het Theïsme tot het Deïsme, en, toen hij eenmaal aan het afdwalen was, ging het al verder met hem. Van Deïst werd hij volslagen Atheïst en daarna Materialist. Zijn complete werken zijn in 1875 uitgegeven door Assézat et Tourneux. [24.

Didrachme = dubbele drachme, een Grieksche munt, in Palestina gangbaar, ter waarde van ongeveer 80 cents; twee didrachmen hadden de waarde van een stater (Matth. 17 : 24).

Didymus, d. w. z. *tweeling*, was de bijnaam van den apostel Thomas (Joh. 11 : 16; 20 : 24; 21 : 2). [24.

Diefstal. Het eigendom is heilig, als een goddelijke instelling, als een door God, den alleen waren eigenaar, tot besturing toevertrouwd goed. God is de groote eigenaar van alles, want de aarde is des Heeren; maar Hij stelt menschen aan als rentmeesters, die rekenschap moeten afleggen van het beheer van hun goed. Die het eigendom van zijn naaste op eene of andere wijze aantast, zondigt daarmede tegen God. De diefstal is daarom als een hoofdzonde reeds in de tien geboden verboden, op wier overtreding plechtig de goddelijke vloek wordt gelegd. Reeds het begeeren van des naasten goed is zonde. De wet bevat verder de volgende afzonderlijke bepalingen: 1. De *dief* moet (Exod. 22 : 1 v.v.) het *gestolene* dubbel teruggeven (vgl. 2 Sam. 12 : 6), maar viervoudig, als hij b.v. een gestolen schaap geslacht en verkocht en daardoor duidelijk getoond heeft, dat hij het niet wilde teruggeven, en vijfvoudig, als dit bij een gestolen os plaats vond (vgl. Exod. 22); bij een veeteelt- en landbouwdrijvend volk werd de veediefstal harder dan iedere andere gestraft. Had de dief niet zooveel vermogen, dan werd hij, volgens een oude gewoonte (Gen. 43 : 18; 44 : 7 vv.), met zijn familie als slaaf verkocht (Exod. 22 : 3). Later schijnt de straf van den diefstal hier en daar verscherpt te zijn. In Spr. 6 : 30 vv. heet het, dat een dief, die uit honger steelt, het zevenmaal moet teruggeven. Herodes liet bij toenemenden diefstal de dieven in het buitenland als slaven verkoopen. 2. Het *teruggehouden gevondene*, het *ontkende toevertrouwde* moet niet alleen teruggegeven, maar het vijfde deel der waarde daarbij gevoegd worden (Lev. 6 : 3 vv.; 5 : 15 vv.), en buitendien nog, daar alles tegelijk des Heeren eigendom is, een ram gebracht worden als schuldoffer. 3. Wanneer een dief gegrepen wordt, als hij bij nacht inbreekt, en daarom geslagen wordt, zoodat hij sterft, dan mag men geen bloedgerecht over den doodslager laten gaan; maar is de zon over hem opgegaan, dan moet men het bloedgerecht laten gaan (Exod. 22 : 2). 4. *Menschenroof* (Exod. 21 : 16; Deut. 24 : 7), zielenverkoop, waartoe de verzoeking groot was bij den grooten slavenhandel, die door Midianieten, Foeniciërs en andere handeldrijvende naburen gedreven werd, werd even als bij de Grieken met den dood gestraft. 5. Als *velddiefstal* werd het niet beschouwd, wanneer iemand in velden en wijnbergen zooveel aren en druiven plukte, als tot zijn verzadiging toereikend waren (Deut. 23 : 24 vv., vgl. Matth. 12 : 1).

Dienaar. Benaming van een arbeidsverhouding anders dan die van den slaaf en den dagloner. Verschillende woorden worden door de Statenvertaling met dezen naam overgezet. O.a. worden zoo genoemd: 1. hofbeambten (Gen. 41 : 10); 2. overheidsdienaren (Joh. 18 : 3, 12); 3. de overheid zelve (Rom. 13 : 9). Vooral in geestelijken zin wordt het woord gebezigd: 4. van de engelen (Ps. 103 : 21); 5. van de priesters des Ouden Testaments (Jerem. 23 : 21); 6. van de evangeliepredikers (1 Cor. 3 : 5); 7. van de discipelen van Jezus (Joh. 12 : 26). De naam dienaar heeft eenigszins waardiger, hoogeren klank, zij 't dan in ondergeschiktheid. [28.

Dienaar des Woords. De naam *dienaar des Woords* is aan de Schrift ontleend en wordt door den Latijnschen term: V(erbi) D(ivini) M(inister) d. i. bedienaar des Goddelijken Woords duidelijk omschreven. Hij draagt dan ook een ambtelijk karakter. In sommige teksten is er alleen van dienaren sprake zonder nadere bepaling. Paulus en Apollos waren niet *anders dan dienaars*, door welke de Corinthiërs geloofden, (1 Cor. 3 : 5), en Tychicus was een *getrouw dienaar* en mededienstknecht in den Heere, (Col. 4 : 7). Maar in vele teksten staat er een nadere bepaling bij, b.v. dienaar *des Woords*, (Luc. 1 : 2), dienaar *van Jezus Christus* (Rom. 15 : 16), of *van Christus* (2 Cor. 11 : 23), dienaar *Gods* (2 Cor. 11 : 5), dienaar *des Nieuwen Testaments*, (2 Cor. 3 : 6) enz. Wij bevinden ons met den naam dienaar des Woords dus in Schriftuurlijke lijn. En wij spreken bij voorkeur van dienaar des *Woords*, liever dan van dienaar of prediker des *Evangelies*, omdat een dienaar van Christuswege in het ambt staat om het *gansche* Woord Gods te prediken.

Een dienaar des Woords heeft dus een eigen taak. Volgens de Modernen is de preek een toespraak over een of ander godsdienstig onderwerp. De predikant staat niet voor de gemeente van Christus, maar voor een gehoor, dat tot religieuze stichting samenkomt. Een gekozen tekst is slechts een motto, want de prediker verkondigt zijn eigen religieuze ideeën, liefst in schoonen vorm en in een keurige voordracht.

Ook de Ethischen nemen een subjectivistisch standpunt in. De bron voor hun prediking ligt ook niet objectief in den gekozen tekst, maar subjectief in de geloofservaring der gemeente, die buiten en om den tekst heen ligt. De predikant brengt slechts de wisselende ervaringen van het geestelijk subject, en niet de vaste objectieve (voorwerpelijke) Schriftwaarheid, die van geen wankelen weet. Volgens de Gereformeerde opvatting is de preek echter geen religieuze toespraak over een of ander godsdienstig onderwerp, maar de ambtelijke bediening d. i. verklaring en toepassing van Gods Woord. Het kenmerk van de Gereformeerde beschouwing is, dat zij de Schrift als bron en als inhoud der prediking acht. Niet het gansche Oude en Nieuwe Testament als geheel en ineens, zoodat de dienaar maar vrij kan opscheppen uit de bron en enkele samengelezen gedachten naar believen kan mededeelen, gelijk Vinet en Claus Harms wilden, maar voor elke preek een bepaalden tekst, die zich natuurlijk niet tot één vers behoeft te bepalen; en die tekst dan in het licht van heel de Schrift beschouwd. Hierbij houde men dan het onderscheid tusschen het normatief en historisch gezag der Schrift wel in het oog. De geheele Schrift is Gods Woord, maar de woorden van God, van Christus, van de profeten en apostelen hebben een andere strekking dan die van de goddeloozen en van den duivel, welke er in voorkomen. Wat God zelf ons gebiedt b.v. Jer. 3 : 7: „Bekeert u tot Mij", heeft voor ons volstrekt gezag voor ons geloof en leven, maar wat Satan zegt, b.v. Gen. 3 : 5*b*: „Gij zult als God wezen", heeft slechts historisch gezag, als waar gebeurd, en is door God tot onze waarschuwing in de Schrift opgenomen. [11.

Dienst. In 't algemeen de verrichting van iemand in een bepaalde arbeidsverhouding. Oudtijds van een slaaf, daglooner en dienaar. Ook wordt zoo genoemd het werk van degenen die onder Israël in 't heiligdom dienden, vooral van de priesters (Deut. 18 : 7), en van de profeten (2 Kon. 17 : 13). Voorts draagt dien naam het werk der engelen (Coloss. 2 : 18) en dat der buitengewone en gewone ambten van Christus' kerk. [28.

Diensthuis. Alzoo wordt Egypte genoemd in den aanhef van de Wet des Heeren en in andere uitspraken van de Schrift, vanwege de onderdrukking die Israël daar had verduurd (Exod. 20 : 2). De uitdrukking wil zeggen, niet: het huis waar iemand slaaf was, maar het huis waarin de slaven verblijf hielden, een apart huis waar zij niet te gemakkelijk woonden. [28.

Dienstknecht (slaaf). Met dezen naam worden in de Schrift de lijfeigenen genoemd, onder Israël en onder de volken. Zij waren aan de vrije beschikking van hun heeren onderworpen. Toch moest Israël toezien dat het de slaven goed behandelde (Exod. 21 : 20, 26, 27). Het Christendom hief den slaaf op uit zijn vernedering. In Christus is geen dienstknecht of vrije. Paulus vermaant de heeren dat zij hun dienstknechten recht mochten doen, en de dienstknechten dat zij gehoorzaam moesten zijn (Col. 4 : 1; 1 Tim. 6 : 1; Coloss. 3 : 22). [28.

Dienstweigering. Nationaliteit en staat hebben hun diepsten grond niet in den wil des menschen, maar in den raad en het welbehagen Gods. Daarom is aan de Overheid van 's Heeren wege toevertrouwd de bescherming van het leven, de veiligheid en de hoogste goederen der onderdanen. Wanneer deze belangen door geweld worden aangetast, hetzij door oorlog of anderszins, dan kan dat geweld alleen met geweld gekeerd worden. Alle oorlog is en blijft verschrikkelijk. Maar daarmee is nog niet uitgemaakt dat oorlog ongeoorloofd, en weerloosheid voor particulieren en volkeren plicht zou zijn. Er zijn geestelijke goederen die hooger waarde hebben dan welvaart en vrede. Maar tot handhaving van recht en gerechtigheid moet de overheid, zoo noodig, ook over het oorlogszwaard beschikken. Dit sluit als vanzelf den dienstplicht in. De Christelijke kerk heeft dan ook nooit den krijgsmansstand en den oorlog op zichzelf veroordeeld, noch aan de overheid het recht betwist in geval van absolute noodzakelijkheid den oorlog te voeren. Wel waren er bij de eerste Christenen bezwaren tegen het als vrijwilliger dienen in het leger van den heidenschen staat. De groote kerkvader Augustinus heeft het eerst de lijnen voor deze zaak zuiver getrokken. Bezwaren tegen den krijgsdienst in het algemeen, bij Mennonieten, Kwakers, Nazarenen, Duchoborzen, bij vele secten en particuliere personen te vinden, houden geen steek en zijn niet op de Heilige Schrift gegrond.

Zij kwamen vroeger meest voort uit vereenzelviging van den staat met het Koninkrijk Gods, wat in lijnrechten strijd is met beider wezen en roeping. In het rijk der heerlijkheid worden de zwaarden tot kouters omgeslagen (Jes. 2 : 4), daar zal de wolf met het lam verkeeren en de luipaard bij den geitenbok nederliggen (Jes. 11 : 6 enz.), maar in deze bedeeling, waarin de zonde storend en verwoestend werkt, is de staat met zijn sterke arm noodzakelijk.

Tegenwoordig komt het verzet meer op uit een vaag altruïsme en uit een verkeerd begrip van het gebod: gij zult niet doodslaan. Wanneer een rechter een doodvonnis velt en de scherprechter dit voltrekt, maken zij zich niet schuldig aan moord of doodslag, evenmin als de soldaat die in den oorlog zijn vijand neervelt, niet uit persoonlijke haat en wreedheid, maar om zijn vaderland te redden.

Luther beantwoordt de vraag of een Christen soldaat mag worden met een beslist ja.

Wanneer dan ook iemand zich op zijn geweten beroept en militairen dienst weigert, dan moet hij zijn dwalend geweten door de Heilige Schrift laten corrigeeren.

Volhardt iemand bij zijn gevoelen en blijkt het dat zijn (dwalende) conscientie hem bindt en dat deze het kenmerk van achtbaarheid heeft, wat uitteraard niet voetstoots kan worden aanvaard, dan kan volgens de wet van 13 Juli 1923 zoo iemand in Nederland van actieven dienst vrij worden gesteld, mits zijn bezwaren ernstig getoetst zijn en niet voortspruiten uit verwerping van het overheidsgezag of gebrek aan gemeenschapszin, om van andere redenen te zwijgen. Dit kan blijken uit het feit dat iemand door andere

Beeld van de godin Diana in den tempel te Efeze. (Hand. 19.)

Beeldhouwwerk uit den Dianatempel te Efeze, zooals het in de dagen van den Apostel Paulus bestond. (Hand. 19.)

dienstprestaties jegens den staat de oprechtheid zijner bezwaren bewijst. Deze lasten mogen uitteraard niet minder drukkend zijn dan die welke de dienstplicht meebrengt.

Overigens kan de staat geen rekening houden met de persoonlijke opinie van den dienstplichtige omtrent oorlog en krijgsdienst. Het leger staat buiten en boven alle partijen, en het behoud van den Staat gaat boven het belang van de afzonderlijke burgers.

Op het eenige geval waarin de Christen tot dienstweigering zou kunnen en moeten komen wijst Dr de Moor in zijn brochure *Dienstplicht en Geweten (Schild en Pijl*, 1918 aflev. 4, blz. 30). Het is als de Overheid, in de motieven, welke zij voor den oorlog noemt, zulke vermeldt, welke ingaan tegen Gods Woord. Dit zou b.v. in een godsdienstoorlog zeer wel het geval kunnen zijn. En dan ware de Christen verplicht, om der conscientie wil, haar de gehoorzaamheid op te zeggen, aangezien zij, hoewel Gods dienaresse, dit eerst aan God had gedaan.

Slechts indien men ten volle in zijn conscientie overtuigd ware van de aanwezigheid van het geval van Hand. 5 : 29, zou men het recht hebben te weigeren de wapenen aan te gorden, onverschillig wat daarvan zou komen. Natuurlijk geldt dit nimmer voor de oefeningen in den wapenhandel, aangezien men moet uitgaan van den regel en niet van de uitzondering.

Calvijns gevoelen in zake dienstplicht is het duidelijkst samengevat in de volgende uitspraak: „De Christen, indien hij naar den regel van zijn vaderland opgeroepen wordt om zijn vorst te dienen is niet alleen niet in overtreding tegen God door de wapenen op te nemen, maar ook in een heilige roeping, welke men niet kan verwerpen zonder God te lasteren".

In de bovengenoemde Wet betreffende dienstweigering, Staatsblad No. 357, is een regeling getroffen waarin zooveel mogelijk wordt tegemoet gekomen aan de bezwaren dergenen, die op grond van hun overtuiging, dat zij den evenmensch niet mogen dooden, ook wanneer dit ingevolge overheidsbevel geschiedt, gewetensbezwaren hebben tegen den militairen dienst. De bezwaarde kan zich met een met redenen omkleed verzoekschrift wenden tot den betrokken Minister (van Oorlog of van Marine); hij wordt in persoon gehoord door een commissie; bij erkenning van zijn gewetensbezwaren door den betrokken Minister wordt de bezwaarde vrijgesteld van den militairen dienst of ontheven van zijn militair verband, maar te werk gesteld bij een anderen tak van Staatsdienst, n.l. bij een der bedrijven onder beheer van den Staat, wapen- en munitiefabrieken uitgezonderd. Dit dienstverband duurt echter acht maanden langer dan het gewone, indien de bezwaren alleen gericht zijn op strijd met de wapenen, en twaalf maanden langer, indien men bezwaar heeft tegen allen militairen dienst, van welken aard dan ook.

De gevallen van werkelijke dienstweigering komen echter niet in verontrustenden getale voor. Het bleef tot dusver slechts bij enkele tientallen. Volgens de *Socialistische Gids* van Maart 1924, blz. 266, (Jerohm Hartog, *De persoonlijke dienstweigering)* is de beweging zelfs finaal doodgeloopen, volgens inzicht van den schrijver, „omdat persoonlijke dienstweigering in zijn wezen anarchistisch is en derhalve onbruikbaar voor de Nederlandsche arbeidersbeweging".

En terecht schreef *De Standaard* van 9 Maart 1922 in haar hoofdartikel: *Tegen het wettig gezag:* „Wie de beteekenis van de huidige actie voor de dienstweigering of de erkenning harer motieven goed doorziet, zal ons toestemmen als wij zeggen, dat deze actie veel meer roept tot een verdediging van het recht der Overheid, dan tot een opkomen voor het belang van den dienstweigeraar." [19.

Diepten. I. Zoo heeten buiten de zee de groote onderaardsche watervergaârplaatsen, die met de wateren der aardoppervlakte in verband staan (Gen. 1 : 2; 7 : 11; 8 : 2; Exod. 15 : 5; Job 38 : 16; 41 : 22; Jon. 2 : 4; Jes. 44 : 27; Micha 7 : 19). „Hij vergadert de wateren der zee als op een hoop" (Ps. 33 : 7), d. i. hij legt neder in voorraadskameren de vloeden; daar worden zij bewaard, opdat zij niet verwoestend doorbreken.

II. Het wordt *zinnebeeldig* gebruikt 1. om de grootte van een angst en nood aanschouwelijk te maken. In groote aanvechtingen gaat het in de ziel niet anders toe als bij een storm en onweder op de zee. De eene golf beukt de andere; het schip wordt nu eens in de hoogte gevoerd, dan weder in de diepte; zoo ontstaat in de ziel de eene gedachte na de andere, nu eens wil de ziel in wanhoop verzinken, dan weder worstelt zij naar boven. (Vgl. Ps. 69 : 3; Ps. 130 : 1). Maar zoo zeker als Noach uit den grooten vloed gered werd, zoo zeker als Christus wind en zee bestrafte, zoo zeker helpt God uit den grootsten nood en verdrukking, zooals David roemt (Ps. 71 : 20; 139 : 7), nadat hij uit de diepte zijner ellende tot God geroepen heeft. 2. De diepte der zee, des vloeds, beeldt de onmetelijkheid en ondoorgrondelijkheid van een zaak af. „Zeer diep zijn Uwe gedachten" (Ps. 92 : 6), d. i. uwe raadsbesluiten en plannen dragen een onuitputtelijken rijkdom in zich, dien wij met ons verstand niet doorgronden kunnen (Job 11 : 8; Jes. 55 : 9; Rom. 11 : 33; Ps. 73 : 16). 3. Diepten des Satans bij de dwaalleeraars te Thyatire (Openb. 2 : 24), staan in tegenstelling tot de diepten der Godheid (1 Cor. 2 : 10). Het waren gruwelijke, tot allerlei schande en zonden verleidende dwaalleeringen van bespiegelende gnostieke hoofden. Men roemde ze als diepe geheimenissen en openbaarde ze slechts aan uitverkorenen. Het waren wel diepten, doch niet van den Geest Gods, maar des duivels.

Dier, dieren. Volgens het Bijbelsche scheppingsverhaal werden op den vijfden dag de groote en kleine waterdieren, alsmede alle gevleugeld gevogelte geschapen. Op den zesden dag schiep God het wild gedierte der aarde, het vee en al het kruipend gedierte. We hebben hier dus een verdeeling der dieren in waterdieren of visschen, luchtdieren of vogels, wilde op het land levende dieren, vee of tamme dieren en kleine kruipende dieren (Gen. 1 : 26). In Gen. 1 : 30 worden de wilde en tamme dieren, dat zijn dus in hoofdzaak die, welke wij thans zoogdieren noemen, samengevat onder de benaming: gedierten der aarde; dan volgt het

gevogelte (vogels, vledermuizen) en eindelijk het kruipend gedierte (kleine zoogdieren, kruipende dieren, tweeslachtige dieren, insecten, wormen, enz.) In Gen. 7 komt voor het eerst de onderscheiding van het vee in rein en onrein vee voor. In Gen. 7 : 14 is de volgorde: wild gedierte, vee, kruipend gedierte, gevogelte; de waterdieren worden hier natuurlijk niet vermeld. We komen dus tot de volgende Bijbelsche verdeeling: I. Groote landdieren of zoogdieren die onderscheiden worden in *a.* vee of huisdieren of tamme dieren en *b.* wilde dieren of dieren des velds. II. Luchtdieren, vliegende dieren of vogels. III. Waterdieren of visschen en IV. kleine op of in den grond levende dieren of kruipende dieren. Dat de tegenwoordige verdeeling der dieren een geheel andere is, behoeft nauwelijks te worden opgemerkt.

I. Van de dieren, welke tot *Ia* behooren, worden volgens de Statenvertaling in den Bijbel genoemd: rund (koe, stier, os, kalf, vaars, var), schaap (ooi, ram, lam), geit (bok), kemel of eenbultige kameel of dromedaris, paard (merrie, hengst), ezel, muildier of muilezel of muil (Gen. 36 : 24, waar anderen het woord, door muil overgezet, vertalen door: warme bron). De eerste drie, die herkauwen en aan elken poot twee voorste hoeven hebben (den klauw verdeelen), behooren tot de reine dieren; de laatste vier tot de onreine. Van *Ib*, de wilde dieren of dieren des velds (Lev. 26 : 22) worden genoemd: buffel (volgens anderen: damhert), wilde os of wilde koe (vermoedelijk de oeros, bos primigenius), steenbok (steengeit), gems, hert (hinde), ree (gazel?), das (anderen vertalen: antilope), aap, zwijn of varken, behemoth (mammoet?), haas, konijn of bergkonijn of Syrische klipdas, wilde ezel of woudezel of koelan, leeuw, panter of pardel, luipaard, wolf, hond (windhond), vos (waaronder ook de jakhals of goudwolf begrepen is), beer, eenhoorn (de Indische neushoren of misschien het thans uitgestorven elasmotherium dat een grooten hoorn midden op den kop had en nog in den historischen tijd in Azië leefde). De zeven eerstgenoemde behooren tot de reine dieren.

II. Van de vogels worden in de Heilige Schrift vermeld: *a.* de onreine: gier, adelaar of arend, zeearend, havik, sperwer, wouw of kuikendief, kauw, kraai, raaf, koekoek, hop, struis of struisvogel, nachtuil, steenuil, schuifuit of schuifuil of kerkuil, duikertje (schollevaar?), pelikaan, roerdomp, reiger, ooievaar en eindelijk de vleermuis of vledermuis die, hoewel een zoogdier, tot de vogels gerekend wordt; *b.* de reine: musch, zwaluw, merel of meerle, duif, tortelduif, huishoen of kip (hen, haan, kieken), pauw, patrijs of veldhoen, kwakkel of kwartel, kraan of kraanvogel.

III. Onder de waterdieren worden slechts genoemd: de visschen die, met uitzondering van haaien, roggen en prikken (longvisschen waren toen nog niet bekend) alle vinnen en schubben bezitten en dus door de Israëlieten gegeten mochten worden; walvisch (een zoogdier), kikvorsch of vorsch (behoort tot de amphibiën), zeekalf of zeekoe of dugong (een zoogdier), zeedraak (reuzenhaai?), leviathan (zeer waarschijnlijk de Nijlkrokodil).

IV. De op of in den grond levende dieren (kleine zoogdieren, reptiliën, amphibiën, insecten, enz.), het kruipend gedierte en het kruipend gevogelte waren in 't algemeen onrein. De volgende namen komen in onze Statenoverzetting voor: wezel, muis, zwijnegel of egel, mol (molmuis of blindmuis, spalax typhlus?), schildpad, hagedis, slang, adder of adderslang, draak (groote slang), basiliisk (een addersoort?), krokodil (misschien de Syrische waaiergecko, ptyodactylus lobatus), slak, bloedzuiger, worm (gewormte), kruidworm, schietworm, spin, schorpioen, kever, luis, vloo, mot, made, vlieg, mug, mier, rups, bij of honingbij, horzel, sprinkhaan, solham, hargol, hagab. Alleen de vier laatstgenoemde (rechtvleugelige insekten) mochten door de Israëlieten gegeten worden. — Opvallend is het dat dieren als de kat, de ichneumon of faraorat, de ibis en de giraffe, die in Egypte zoo goed bekend waren, in den Bijbel in 't geheel niet genoemd worden.

Dieren zijn organische of levende wezens, die zich willekeurig kunnen bewegen, gevoel en bewustzijn bezitten en zich voeden met plantaardig en met dierlijk voedsel. Zij onderscheiden zich van de planten verder nog door het bezit van herinneringsvermogen of geheugen; instinkt (een ingeschapen, onbewuste, erfelijke kracht, waardoor zij het een of ander voor hen nuttig doel bereiken) hebben ze met de planten gemeen. Dieren zijn noch verstandelijke, noch redelijke, noch zedelijke wezens gelijk de mensch, die overigens een geheel dierlijk lichaam bezit. De ziel der dieren is uit de aarde, die van den mensch is uit God. De mensch is door God gesteld tot een heer over de dieren (Gen. 1 : 26; 9 : 2; Ps. 8 : 7—9); daarom gaf Adam aan de dieren namen (Gen. 2 : 19, 20) en daarom mag de mensch het dier gebruiken als trek- en lastdier en als voedsel (Gen. 9 : 3). De mensch mag echter met de dieren niet doen wat hij wil; integendeel, hij moet ze liefderijk behandelen, niet martelen of plagen, niet overmatig laten werken, voldoende voedsel geven (Ex. 20 : 10; 22 : 30; 23 : 5, 11, 12; Lev. 22 : 27 en 28; 25 : 7; Deut. 22 : 6, 7 en 10; 25 : 4). De dieren nemen naast den mensch een eigene, zelfstandige plaats in; zij worden door God gevoed (Ps. 104 : 21 en 27; Ps. 147 : 9; Matth. 6 : 26; Luc. 12 : 24) en beschermd (Jona 4 : 11; Matth. 10 : 29). Door den val is de harmonische verhouding tusschen den mensch en de dieren verstoord (Gen. 9 : 2), zoodat het gansche schepsel zucht en der ijdelheid onderworpen is (Rom. 8 : 20 en 22), maar ook verwachtend uitziet naar een beteren tijd, naar de openbaring der kinderen Gods (Rom. 8 : 19), naar een tijd van vrede (Jes. 11 : 6—8; 65 : 25). Vele dieren, (mier, slang, duif) worden in den Bijbel den mensch als navolgenswaarde voorbeelden voorgesteld (Spr. 6 : 6; Matth. 10 : 16), andere (muilezel, hond) ter waarschuwing voorgehouden (Ps. 32 : 9; 2 Petr. 2 : 22). De Zaligmaker zelf wordt meer dan eens met een dier (lam, schaap, hen, leeuw) vergeleken en volgens Openb. 4 : 6 zag Johannes rondom den troon Gods vier dieren, die zijn lof bezongen (Openb. 5 : 9). Ook komen dieren in de Heilige Schrift dikwijls voor als zinnebeelden van machtige rijken (Dan. 8); de vijanden

van God en zijn volk worden menigmaal onder diervormen voorgesteld (Ezech. 32 : 2; Dan. 7; Openb. 13); de Satan zelf wordt met een draak of slang vergeleken.

Alle volken der oudheid, ook het Joodsche, maakten zich schuldig aan de afgoderij van dierenvereering (Ex. 8 : 26; Ps. 106 : 19 en 20; Rom. 1 : 23). De vereering van Jehova onder de gedaante van het gouden kalf in de woestijn en van de kalveren, door Jerobeam opgericht te Dan en te Bethel, was slechts een schrede op den weg, die later op aanbidding van het dier zelf uitliep (2 Kon. 18 : 4). Voor hen die een dier aanbidden, is het dier de vader, de oorsprong van het menschelijk geslacht; het dier is god en god is een dier. Al wat de mensch hier op aarde geniet, ontvangt hij van het dier. Deze diergoden zijn niet alleen verschillend bij verschillende volken, maar dikwijls heeft elke belangrijke stad in hetzelfde land en bij hetzelfde volk haren afzonderlijken diergod. Van de diergoden der oude Egyptenaren noemen we slechts den ramkoppigen Ammon, den krokodilvormigen Sebek, den katachtigen Bastet, den sperwer Ria, den ibis Dechorte, den jakhals Anubis, den stier Apis. De Babyloniërs aanbaden de sterrenbeelden (slang, draak, stier, beer), waarin zij dieren, diergoden zagen. Tot deze afgoderij vervielen ook de Israëlieten. In Noord-Amerika, vooral tusschen de groote meren en de golf van Mechico, treft men duizenden kunstmatige aardheuvels of „mounds" aan, die daar door vroegere Indianenstammen zijn opgeworpen en van boven gezien op een dier gelijken, b.v. op een mastodon, een beer, een slang, een alligator. Elke stam beweerde uit een dier ontsproten te zijn, hield dit dier voor god en vereerde het en gaf aan den door dien stam opgeworpen mound de gedaante van dit dier. Maar ook nog in onzen tijd is de dierenaanbidding niet verdwenen. In de tempels van Japan, China en Indië worden nog steeds dieren vereerd, en den reiziger Karl von den Steinen (geboren 1855) stond het verstand stil, toen hij op zijn reizen (1883—1888) in Zuid-Amerika vernam, wat de leden van den stam der Bakaïri (aan den bovenloop der Xingoe in Brazilië) hem van hunne diergoden verhaalden. Volgens de Bakaïri waren er oorspronkelijk twee dieren, die zich in menschen veranderden en toen de menschen schiepen; van deze beide dieren was de jagoear of Amerikaansche tijger de vader. Naast deze diergoden aanbidden de Bakaïri o. a. ook een slang, een vos, een hagedis en een spin. De bewoners der Aleoeten vereeren den walvisch, de Aino's den beer; in Siam vereert men den witten olifant, den witten aap en den witten haan.

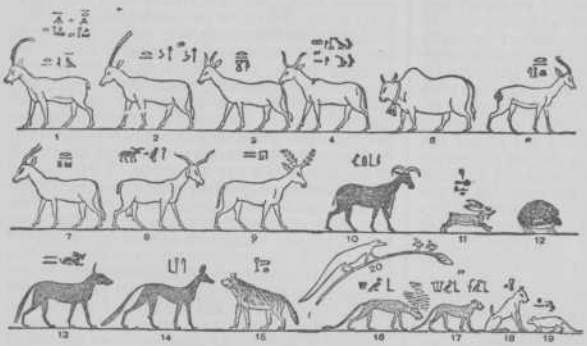

Oud-Egyptische teekeningen van dieren. (Gevonden te Benhassan en Thebe).

1. Nubische steenbok (capra of ibex nubiana). 2. Beisa-antilope (oryx beisa). 3 en 4. Wilde runderen (bos taurus). 5. Bultrund of Zeboe (bos indicus). 6. Gazel (antilope dorcas). 7. Mendesantilope (addax nasomaculatus). 8. Bezoargeit (capra hircus). 9. Edelhert (cervus elaphus). 10. Steenbok (capra ibex). 11. Haas (lepus europaeus). 12. Stekelvarken (hystrix cristata). 13. Wolf (canis lupus). 14. Vos (canis vulpes). 15. Gestreepte hyena (hyaena striata). 16 en 17. Luipaard of pardel (felis pardus). 18. Kat (felis domestica). 19. Bruine rat (mus decumanus). 20. Ichneumon of farao-rat (herpestes ichneumon).

Alle dieren samen genomen vormen het dierenrijk. In zijn laagst ontwikkelde vormen is dit niet meer van het plantenrijk te onderscheiden, zoodat het niet mogelijk is een scherpe grens tusschen beide rijken te trekken. De dierenwereld van een bepaald land noemt men de fauna van dat land. Ten einde een beter overzicht over de dieren te verkrijgen, verdeelt men ze in een aantal b.v. zeven hoofdgroepen of grondvormen. Deze zijn: gewervelde dieren, gelede of geleedpootige dieren, weekdieren, stekelhuidigen, wormen, holtedieren en allereenvoudigste dieren. Deze hoofdgroepen worden weer in klassen verdeeld; zoo b.v. de gewervelde dieren in zoogdieren, vogels, kruipende dieren, tweeslachtige dieren en visschen; de gelede dieren in insecten of gekorven dieren, duizendpooten, spinnen en schaaldieren. Verder worden de klassen verdeeld in orden, de orden in familiën, de familiën in geslachten en de geslachten in soorten. Binnen de soort treden nog allerlei wijzigingen op; deze noemt men variëteiten, verscheidenheden of rassen. Dieren, die op denzelfden leeftijd denzelfden bouw bezitten en onder elkaar vruchtbare jongen voortbrengen, rekent men tot dezelfde soort. Tot een en dezelfde soort behooren dus alle dieren, die van hetzelfde dier of van hetzelfde dierenpaar afgestamd zijn. Over de begrenzing der soorten en over hun aantal zijn de dierkundigen het echter niet eens. Dit kan ons niet verwonderen. Karel Linnaeus (1707—1778) zegt wel: „wij tellen zooveel soorten als er in den beginne verschillende vormen door God geschapen zijn",

maar dit aantal vormen is ons niet bekend. En voor de aanhangers der afstammingsleer bestaan er eigenlijk slechts individuen en is de soort een kunstmatig begrip; vandaar b.v. dat sommigen onder hen meer dan 7000 soorten van levende zoogdieren onderscheiden, terwijl het gewone aantal nog geen 3000 bedraagt.

Er zijn thans meer dan 500.000 soorten van levende dieren beschreven. Daarenboven kent men reeds ongeveer 100.000 soorten, die in den loop der tijden zijn uitgestorven of uitgeroeid; men vindt hun overblijfsels meestal in versteenden vorm in den grond en noemt ze daarom fossielen. Somtijds treft men van de uitgestorven dieren ook nog de huid en het vleesch aan; dit is b.v. het geval met den mammoet, waarvan verscheiden exemplaren in den bevroren bodem van Siberië gevonden zijn. Wat den vorm der dieren betreft, merken we slechts op, dat de meeste (paard, meikever, oester, regenworm) zijdelings symmetrisch zijn, d. w. z. dat de helften elkaars spiegelbeelden zijn. Er zijn echter ook dieren (zeeëgel, vijfvoet, zeeanemoon), die op meer dan eene wijze in gelijk en gelijkvormige stukken kunnen worden verdeeld; men noemt ze dan straalsgewijs symmetrisch. In grootte loopen de dieren zeer uiteen: de giraffe wordt 6 meter hoog; de walvisch wordt 28 meter lang en verkrijgt een gewicht van 150.000 kilogram; het raderdiertje heeft een lengte van twee derde millimeter en de middellijn van de malariaparasiet bedraagt nauwelijks een vierhonderdste millimeter. Kleur en teekening der dieren zijn meestal in overeenstemming met de omgeving waarin zij leven; bij vele verandert de kleur met het jaargetijde: zoo is het hermelijn in den zomer bruin en in den winter bijna wit. Merkwaardig is ook de invloed van het jaargetijde (warmte, licht, vochtigheid, enz.) op vele insecten. Zoo is b.v. de in het voorjaar uitkomende dagvlinder vanessa levana, een schoenlapper, bruin en zwart gevlekt, terwijl de zomergeneratie zwart en wit is. De pop van den beerrupsvlinder, arctia caja, aan een temperatuur van —8° C. blootgesteld, leverde een vlinder op, wiens achtervleugels veel grooter zwarte vlekken vertoonden dan onder gewone omstandigheden het geval is.

Slechts enkele diersoorten (hond, vlieg) zijn over de geheele bewoonde aarde verbreid; vele bewonen slechts een betrekkelijk klein gebied: zoo leeft de zebra alleen in Zuid-Afrika, de boschkoe alleen op Celebes en de ijsbeer uitsluitend in de poolstreken. Vele dieren (ooievaar, zwaluw, rendier, lemming) met name een groot aantal vogels brengen den winter op eene andere plaats door dan den zomer. De snelheid, waarmee de vogels zich bewegen, is bijna ongelooflijk: een vliegende valk kan een snelheid bereiken van 75 meter per seconde en de gier- of torenzwaluw legt den afstand van Noord-Afrika tot ons land af in ruim 6 uren. Vele dieren (zoogdieren, vogels) bezitten steeds dezelfde temperatuur; men noemt ze warmbloedige dieren. Bij andere (kikvorschen, slangen, visschen), de zoogenaamde koudbloedige, komt de warmtegraad overeen met de omgeving. De vogels, wier bloed een temperatuur heeft van 40 tot 44° C., zijn de warmste dieren en hebben het meeste voedsel noodig. Onbegrijpelijk zijn de lage temperaturen, die vele koudbloedige dieren kunnen verdragen. Kikvorschen kan men afkoelen tot —28° C., duizendpooten kunnen zonder te sterven aan een temperatuur van —50° C. worden blootgesteld en een wijnbergslak verdroeg zelfs een koude van —100° C. De levensduur der dieren is zeer verschillend: olifanten kunnen 150 jaren oud worden en het haft of oeveraas leeft slechts één dag. Sommige dieren (rund, schaap, rups en vlinder van koolwitje) leven uitsluitend van plantaardig voedsel en heeten daarom herbivoren; andere (leeuw, ooievaar, gouden loopkever) gebruiken uitsluitend dierlijk voedsel en worden carnivoren genoemd; eindelijk zijn er (varken, waschbeer), die zich zoowel met planten als met dieren voeden en daarom den naam van alleseters of omnivoren dragen. Sommige dieren (tijger, mol) leven eenzaam; andere (aap, jakhals) gezellig; onder de laatste zijn er (mieren, bijen), die dierstaten of maatschappijen vormen. Dieren, die op de teenen loopen (hond, koe, paard), noemt men teengangers; loopen ze op de geheele voetzool (beer, das) dan heeten ze zoolgangers. Vele dieren (kat, zeehond, konijn, walvisch, reuzenslang, menschenhaai) brengen levende jongen ter wereld; andere (vogels, kikvorsch, haring, insecten) leggen eieren; nog andere vermenigvuldigen zich door knopvorming (salpe, zoetwaterpolyp, klokdiertje) en door deeling (zeevonk, slijmdiertje of amoebe, malariaparasiet). Vele dieren (kikvorsch, salamander, paling, insecten, kreeften) ondergaan een gedaanteverwisseling of metamorphose. Voor verdere bijzonderheden verwijzen we naar 't een of ander leerboek der dierkunde. [31.

Dierenbescherming is het streven om dieren tegen noodelooze wreedheden te beschermen, hun lot te verzachten, en, waar doenlijk, voor hen te zorgen, hetzij door de instandhouding der soort, hetzij door bescherming aan het afzonderlijke dier te verleenen. Tal van vereenigingen zijn in den nieuweren tijd opgericht, om gelijkgezinde dierenvrienden tot dat doel te organiseeren, zoowel in het buitenland, als ook hier te lande, waarbij men reeds de kinderen voor het ideaal der dierenbescherming zocht te winnen. Vogels, huisdieren en trekhonden deelen bijzonder in de belangstelling. Veel voortreffelijk werk is in deze reeds geschied, vooral met behulp van overheidsbepalingen, inspectie in de steden en op het platteland, door rechtspraak en voorschriften, vooral bij het slachten van vee. Ook streeft de dierenbescherming naar de grootst mogelijke inperking van de vivisectie, de proeven op levende dieren ten behoeve van de medische wetenschap.

Bij velen hangt dit streven samen met den modernen tijdgeest, houdt verband met de zonderlingste denkbeelden omtrent de natuur der dieren of is uiting van een vagen humanen geest. Soms is de dierenbescherming geneigd tot ziekelijkheid en vraagt voor dieren bescherming, die zij aan menschen onthoudt.

In de practijk kan de Christen zich echter grootendeels met dit streven vereenigen, omdat juist het Woord des Heeren hem gewichtige beginselen inscherpt voor zijn verhouding tegenover de dieren, en de Schepper zelf in zijn

wetten voor zijn schepselen waakt. Reeds de Mozaïsche wetgeving munt in dezen ver boven alle menschelijke wetten uit. De Heilige Schrift leert ons dat de liefderijke voorzienigheid Gods zich ook over de dieren uitstrekt. Zij zijn onze medeschepselen op de aarde, zij hebben ook het leven ontvangen; wij mogen hen niet verwaarloozen als ze onder onze zorg staan, noch hen noodeloos kwellen.

Was toch oorspronkelijk aan den mensch de heerschappij over de dierenwereld toevertrouwd, door zijn afval van God wordt de mensch vaak een tyran voor het dier en maakt een ongeordend misbruik van de vergunning om zich van de dieren tot zijn voeding te bedienen.

De voornaamste bepalingen der Heilige Schrift in zake bescherming van dieren zijn de volgende:

1°. De Sabbath is een rustdag ook voor de huisdieren die voor den mensch werken: zijn os en zijn ezel (Exod. 20 : 10; 23 : 12).

2°. In het jubeljaar moet ook het wild vrij mogen weiden op de onbebouwde akkers (Exod. 23 : 11; Levit. 25 : 7), een bepaling waardoor gewaakt werd tegen de uitroeiïng dezer diersoorten.

3°. De dorschende os mocht niet gemuilband worden. Hij moest van de vrucht van zijn werk mee kunnen eten zonder belemmering (Deut. 25 : 4, vgl. 1 Cor. 9 : 9).

4°. De Israëliet heeft ook een roeping tegenover de lastdieren van zijn naaste, zelfs van zijn vijanden. Het afgedreven rund of kleinvee moet opgehaald en teruggezonden aan den eigenaar (Deut. 22 : 1; Exod. 23 : 5). Is de eigenaar onbekend, of woont deze ver af, dan moet de vinder de dieren tijdelijk in zijn eigen huis nemen en verzorgen (Deut. 22 : 2). Een os of ezel, die men onder een last ziet bezwijken, moet men oprichten (Exod. 23 : 5) en den onder zijn last liggenden ezel ophelpen (Deut. 22 : 5).

5°. Wie een vogelnest vindt op den weg mag nimmer den broedenden vogel nemen, hoogstens de eieren, of de jongen, nooit de moeder (Deut. 22 : 6).

6°. Ook al mag de mensch dieren slachten en eten, hij moet daarbij zachtheid en menschelijkheid betrachten. Daarom is verboden, een os of schaap tegelijk met de moeder te slachten (Levit. 22 : 28), noch het bokje te koken in de melk der moeder (Exod. 23 : 19; 34 : 26).

8°. Het castreeren van mannelijke dieren, ten einde hun de voortteling te beletten, is verboden (Levit. 22 : 24), niet alleen als dierenplagerij, maar als het ware als minachting, verminking der goddelijke schepping en natuurorde. „De mensch moet de schepping Gods wel beheerschen, maar niet willekeurig in haar grondvormen veranderen".

9°. Verboden is het tot paring laten samenkomen van dieren van verschillende soort (Lev. 19 : 19); ook mogen ze niet samen aangespannen worden om te ploegen, b.v. een os en een ezel (Deut. 22 : 10). Uit deze beginselen der Heilige Schrift, vergeleken met tal van andere uitspraken, kan de Christen afleiden hoe hij als een rechtvaardige het leven zijner beesten heeft te kennen en deze ook als schepselen Gods heeft te beschermen, zonder daarbij afstand te doen van de heerschappij die de Schepper hem over de dierenwereld verleende, maar ook zonder te vervallen in weeke sentimentaliteit (vgl. voorts Ps. 36 : 7; 50 : 10; 104 : 14, 21; 145 : 9; 147 : 9; Job 38—41; Spr. 12 : 10; Joël 1 : 20; Matth. 6 : 26; 10 : 29; Luc. 14 : 5). [19.

Dierenriem of Zodiak is de naam van de reeks sterrenbeelden, door welke voor de oogen der menschen op aarde de zon haar loop neemt. De dierenriem telt twaalf sterrenbeelden, die elk door een bijzonder teeken worden aangeduid en de volgende namen dragen: de ram, de stier, de tweelingen, de kreeft, de leeuw, de maagd, de weegschaal, de schorpioen, de schutter, de steenbok, de waterman, de visschen. Uit deze namen, die voor een groot deel dierennamen zijn, wordt duidelijk, waarom van dierenriem wordt gesproken. Elk van deze sterrenbeelden, die ten deele in de nabijheid van de schijnbare zonnebaan liggen, is ongeveer 30° groot, de zon blijft er een maand in, in de lente staat de zon in den ram. Eigenlijk moet gezegd: stond ze in den ram, want in de oudheid zag men haar daar, thans niet precies meer, omdat het snijpunt van zonnebaan en evenaar niet geheel hetzelfde blijft. In verschillende astrale religies, d. w. z. religies, waarin de sterren vereerd worden of een rol vervullen, was de dierenriem van beteekenis. In enkele astrologische systemen werd niet aan den loop der planeten, maar aan de teekenen van den dierenriem invloed op het leven van menschen en volken toegeschreven. Waarschijnlijk stamt ook de aanwijzing en de namen van de sterrenbeelden van den dierenriem uit Babylonische of Egyptische astrologie en zijn deze sterrengroepen daarin ook vereerd. [17.

Dierkens (Joh.), ook wel genoemd Dirkenus of Dyrkinus is een man van wien ons maar zeer weinig bekend is. Vermoedelijk is hij degene, die onder de initialen J. D. in 1559 te Embden een Nieuw Testament uitgaf, dat hij uit het Grieksch in het Nederlandsch had vertaald en die verschillende werken van Calvijn in het Nederlandsch vertaalde. Daaruit blijkt reeds, dat hij te Embden heeft vertoefd en samenwerkte met Utenhove. Behalve te Embden heeft hij ook te Antwerpen gewerkt, en weten we van hem, dat hij pl.m. 1560 de kerken in West-Friesland en Groningen heeft gevisiteerd. Van het meeste belang is in elk geval zijn vertaling van het Nieuwe Testament, omdat die slechts weinig gewijzigd door de Statenvertalers werd overgenomen en dus nog steeds wordt gebruikt. [17.

Dies irae. Dit zijn de eerste woorden van een der beroemde sequenzen uit den tijd der Middeleeuwen. Dit lied werd gezongen op het feest „Allerzielen", maar tegenwoordig wordt het behalve op dezen feestdag ook aangeheven in Rome's kerk op andere dagen, vooral bij gelegenheid van rouwplechtigheden. In 19 trocheïsche strofen, die elk in 3 verzen ingedeeld zijn, schildert de dichter in aangrijpende taal de verschrikking van den jongsten dag in aansluiting aan Zefanja 1 : 14—18, het geluid van de bazuin des gerichts, welke de dooden uit hun graven oproept en het optreden van den almachtigen Rechter voor Wien allen moeten verschijnen. Bij de 8ste strofe richt zich de dichter bij het

gevoel zijner zonde tot den Rechter, die toch ook Verlosser is en smeekt Hem bij de liefde en de barmhartigheid, welke Hij eens op aarde openbaarde, om in den grooten dag des gerichts toch ook genade te bewijzen. Dit beroemde gedicht is zeker niet op de Heilige Schrift gegrond, welke ons leert, dat er een tijd des welbehagens is in dit leven; dat er redding en verlossing aangeboden wordt, zoolang wij hier beneden zijn. Het is echter een zeer geliefd lied in Rome's kerk.

Als vervaardiger wordt genoemd *Thomas van Celano*, die in het jaar 1222 custos was van de kloosters in Mainz, Worms en Keulen, in 1249 in opdracht van paus Gregorius IX de eerste Biografie van de heiligen zijner orde schreef en die in 1255 stierf. Voor deze beroemde sequenz werden verschillende melodieën vervaardigd o.a. die van Palestrina, Durante, Pergolese, Haydn, Vogler, Winter, Cherubini, Neukomm en bijzonder door Mozart. Dikwerf heeft men beproefd het lied uit het Latijn te vertalen. De oudste vertalingen zijn die van Freder in 1590 en van Ringwaldt in 1591. In den nieuweren tijd beproefden Herder, Schlegel, Klaus Harms, Bunsen en A. Knapp een vertaling te leveren, maar men kan de schitterende taal en metriek van het oorspronkelijke niet weergeven. [24.

Dies stationum. Zoo werden in de oude Christelijke kerk de Woensdag en de Vrijdag genoemd, op welke dagen men tot 's middags 3 uur vastte. Het leven van den Christen werd in die dagen dikwijls vergeleken met het leven der soldaten. En, omdat deze geroepen waren om te waken op de hun toevertrouwde posten, meende men, dat ook de Christenen als krijgslieden in den dienst van Koning Jezus, op bijzondere dagen waken moesten. De Montanisten wilden deze oude gewoonte tot een bindenden regel maken. Eerst verklaarde de kerk zich tegen dezen regel als bindend voor allen; maar later werd de oude gewoonte in de kerk toch tot wet verheven. In het Westen schreef men op Woensdag en Vrijdag het vasten voor. De Oostersche kerk behield alleen het vasten op Vrijdag. [24.

Diest (Henrick van) werd den 19den December 1595 te Altona geboren, waar zijn vader baljuw was. Hij bezocht later de academiën van Herborn, Basel en Heidelberg. In 1619 promoveerde hij met lof aan Basel's hoogeschool. Zijn vaderland werd in deze dagen „door oorlogsvlammen verteerd", waarom hij naar Leiden toog, waar hij met toestemming der hoogleeraren privaatlessen aan studenten begon te geven (1623). Van 1624 tot 1627 was hij predikant te Emmerik. Den 24sten Augustus 1624 werd hij aangesteld tot hoogleeraar aan de academie te Harderwijk. Zijn inaugurale rede had tot onderwerp: „Over de geestelijke visscherij", omdat Harderwijk een visschersplaats was en Christus immers zijn apostelen tot visschers van menschen had gemaakt. De dogmatiek en vooral de predikkunde (dus de practische godgeleerdheid) trokken hem aan. In 1639 werd hij hoogleeraar aan het athenaeum van Deventer; zijn heengaan was voor Harderwijk een zwaar verlies. In Deventer inaugureerde hij in 1640 over den toestand der ziel na den dood. Drie en dertig jaren lang nam hij in Deventer het hoogleeraarschap waar. Den 17den Juni 1673 overleed hij.

Van Diest behoorde tot de vredelievende Coccejanen. Stond hij als geleerde goed aangeschreven, als docent muntte hij beslist uit. Zijn kennis van het Hebreeuwsch was niet gering, weshalve hij in 1633 den hoogleeraar Thysius als overziener van de vertaling van het Oude Testament verving. Een groote liefde had hij voor de Heilige Schrift. Merkwaardig is zijn boek: *Over de wijze van studie der godgeleerdheid*, een vade-mecum voor studenten. De strekking van dit boek is om wetenschappelijke theologen te kweeken. Hij eischte degelijke studie der talen, ook de nieuwe en vooral een uitgebreide kennis der wijsbegeerte in haar vollen omvang. Inzonderheid op de godsvrucht legde hij grooten nadruk. Zonder haar rust immers op de studie niet de zegen Gods en zonder Gods zegen gedijt de studie-ijver niet. Het bezoeken van meer dan één hoogeschool achtte hij zeer aanbevelenswaardig. Ook pleitte hij sterk voor een nauw contact tusschen hoogleeraren en studenten.

Merkwaardig is, dat deze wijze man, toen de studenten eens aan de stadsregeering verlof hadden gevraagd den kindermoord van Herodes bij wijze van tooneelvoorstelling op te voeren en dit door de predikanten werd ontraden, ijverde voor het verleenen van toestemming. Vele werken zijn van zijn hand verschenen. [18.

Dietrich (Veit), geboren 1506 te Neurenberg. Hij werd door Luther overreed om de studie der medicijnen vaarwel te zeggen en zich te wijden aan de studie der theologie. In het jaar 1529 behoorde hij reeds tot de tafelgenooten van Luther. Hij schreef toen reeds voorlezingen en predicatiën en teekende de tafelgesprekken van Luther op. In 1530 vergezelde hij Luther naar Koburg. In 1534 verliet hij Luthers huis, omdat hij met Luthers vrouw niet sympathiseerde. Toen werd hij predikant in Neurenberg. Als vertegenwoordiger van die stad onderteekende hij de Schmalkaldische artikelen en maakte enkele notitiën over de krankheid, die destijds Luther aangegrepen had. In 1546 nam hij deel aan het religiegesprek te Regensburg. In den strijd met Osiander verklaarde hij zich voor afschaffing van de private biecht, tegen de handoplegging bij de ordening van predikanten en tegen de elevatie bij het heilig avondmaal. Het laatste schafte hij op eigen gelegenheid af. Luther en Melanchton waren daar zeer tegen en Dietrich kwam nu onder verdenking, dat hij Zwingliaan geworden was. Tijdens het verblijf van den keizer in Neurenberg (1547) werd hem, omdat hij zich onvoorzichtig uitgelaten had, het prediken voor een tijd verboden. Tijdens het interim toonde Dietrich dat hij er niet mede accoord ging. Toen zijn bezwaren niet geteld werden, wilde hij Neurenberg verlaten, maar hij liet zich door Melanchton overhalen, om te blijven. Hij stierf in 1549. Gewichtig zijn onder zijne geschriften: *Agende büchlein für die Pfarrherrn auf dem Lande*, dat eigenlijk de Agenda voor de Beiersche kerk werd. Evenzeer belangrijk zijn zijne *Brieven aan Luther en Melanchton* en niet het minst zijn

Verzameling der tafelgesprekken van Luther. In 1548 gaf hij nog een *Stichtelijke uitlegging der Profeten* uit. Bovendien maakte hij een groot aantal van Luthers geschriften openbaar. In de uitgave van Luthers preeken heeft hij enkele preeken samengevoegd en hier en daar ook iets van zichzelven er aan toegevoegd. Hij gaf ook in 1541 een Tractaat van Melanchton uit over *De pauselijke macht*. [24.

Dieu (Lodewijk de), (of Louis, Ludovicus de Dieu), zoon van den in het laatst van zijn leven Vlissingschen predikant Daniël de Dieu, werd te Vlissingen geboren 7 April 1590. Hij studeerde te Leiden onder leiding van een oom Daniël Colonius, den regent van het Waalsche College aldaar. Niet alleen studeerde hij in de theologie, ook de studie der Oostersche talen boeide hem ongemeen. Na een reis door Frankrijk werd hij 1 October 1602 proponent bij de Classis van Walcheren. Prins Maurits bood hem zelfs het ambt van hofprediker aan, maar zijn groote bescheidenheid deed hem bedanken. Eerst deed De Dieu dienst als hulpprediker te Vlissingen. In 1614 werd hij predikant bij de Waalsche gemeente te Middelburg. Maar in 1617 trad hij op als predikant bij de Hollandsche gemeente van zijn vaderstad, op wier kosten hij gestudeerd had. In November 1619 werd hij predikant bij de Hollandsche gemeente te Leiden en tevens naast zijn oom medebestuurder van het Waalsche College aldaar. Hoewel hij in 1636 zijn oom als regent van bovengenoemd College opvolgde, bleef hij ijverig als predikant werkzaam. Hij overleed, na vele ongesteldheden, 23 December 1642.

Als prediker had Ludovicus de Dieu een grooten naam, maar ook als taalgeleerde had hij groote verdienste. Inzonderheid de Oostersche talen had hij grondig bestudeerd, 't geen uit tal van zijn werken overvloedig blijkt. Te Leiden genoot hij den omgang met mannen als professor Daniël Heinsius en den bekenden predikant Festus Hommius, bij wiens overlijden hij tegenwoordig was. Zuiver Calvinist, was hij tevens een irenisch en zachtmoedig man. Een enkele maal fungeerde hij als voorzitter van de Zuid-Hollandsche Synode. In 1629 wees hij een roeping naar de Waalsche gemeente te Amsterdam af. Ook een hoogleeraarszetel, hem in 1636 aan de pas opgerichte academie te Utrecht aangeboden, kon hem niet bekoren. Bij langer leven zou de hoogeschool te Leiden hem ongetwijfeld als een harer professoren geteld hebben.

Zijn studiën van de Heilige Schrift werden zeer geprezen. En mannen als professor Polyander en professor Heidanus eerden in lijkrede en geschrift zijn nagedachtenis. [18.

Dijk (Van). I. *Jan Melles van Dijk*, geboren 16 April 1830, overleden 15 Januari 1909. Zijn vader, landbouwer te Tzum en lid van den gemeenteraad van Franekeradeel, was een der voormannen van het Friesche Reveil en een ijverig lid der Provinciale Vereeniging van Vrienden der Waarheid. Zijn zoon Jan werd onder leiding van den afgescheiden predikant K. J. Pieters volgens artikel 8 D. K. O. leeraar in de Christelijk-Gereformeerde gemeente te Doetinchem. Maar in zijn hart Hervormd gebleven en bezield door den geest der Evangelische Alliantie, zeide hij de Afgescheidenen weldra vaarwel, en wijdde zich aan de opleiding van aanstaande predikanten der Nederlandsch Hervormde kerk.

II. *Isaäk van Dijk*, geboren 1847, overleden 1923, theologisch doctor, Nederlandsch Hervormd predikant te Veere, Baambrugge, Kollum en Arnhem, theologisch hoogleeraar te Groningen, 1883—1917, waar hij doceerde: godsdienstgeschiedenis, geschiedenis van de leer aangaande God, en wijsbegeerte van den godsdienst. Reeds als predikant redigeerde hij mede het theologisch tijdschrift *Studiën*. Hij behoorde tot de voormannen der ethische richting, en bewoog zich bijvoorkeur op psychologisch, paedagogisch, literair-critisch en stichtelijk terrein. Met den hem eigen filosofischen gedachtengang sprak en schreef deze uitnemende stylist in teekenachtige taal. Zijn verzamelde werken zijn in 5 deelen verschenen met een levensbericht door Dr M. van Rhijn. [30.

Dijke (Pieter van), geboren 9 Juli 1812 te St. Filipsland, overleden 3 Maart 1883. Oorspronkelijk landbouwer van beroep, begon hij tijdens de Afscheiding op conventikels te „oefenen", werd meermalen beboet en gevangen gezet, en vervolgens in Maart 1849 door Ds. Ledeboer als predikant te St. Filipsland bevestigd. Twintig „Ledeboeriaansche" gemeenten bediende hij. S. Janse, leerend ouderling te Middelburg, volgde hem op. Vooral in Zeeland was zijn geestelijke invloed groot. [30.

Dikla, een der zonen van Joktan (Gen. 10 : 27; 1 Kron. 1 : 21). Waarschijnlijk wordt er een Arabische volksstam mede bedoeld, van welken echter niets naders bekend is.

Dilan, een stad, in het Westelijk gedeelte van Juda (Joz. 15 : 38).

Dille wordt alleen maar in onze vertaling genoemd in Matth. 23 : 23, doch is hetzelfde woord dat in Jes. 28 : 25 door wikken wordt vertaald en behoorde tot de kruiderijen die men zoo gaarne bij de spijzen gebruikte en die in het land zelf groeiden. Het verschilde niet veel van de venkel. In de Mozaïsche wet was niet voorgeschreven dat ook van de dille een tiende zoude worden gegeven, maar wel was dat een eisch der Schriftgeleerden als ook later van den Talmoed. De Heiland verweet aan de Schriftgeleerden hunne geveinsdheid, dat zij er op stonden dat van zoo'n onbeduidende kruiderij wel een tiende werd gegeven, maar dat zij het zwaarste der wet, als barmhartigheid en geloof, nalieten te doen. [8.

Dilthey (Wilhelm), Duitsch filosoof, meer nog bekend als levensbeschrijver van Schleiermacher. Hij werd 19 November 1834 te Biebrich a/d Rijn geboren. Te Heidelberg en te Berlijn studeerde hij in de historische en wijsgeerige wetenschappen. Toen hij 32 jaar oud was werd hij tot hoogleeraar te Bazel benoemd; twee jaar later kwam hij in gelijk ambt te Kiel, weer drie jaar later te Breslau en eindelijk in 1882 te Berlijn. Nadat hij zijn medewerking verleend had aan een uitgave *Uit Schleiermachers leven* in briefvorm, verscheen in 1870 van zijn hand *Het leven van Schleiermacher*, 1ste deel, een zeer belangrijk en goed geschreven werk, waarvan alleen te betreuren is dat het gebleven is bij

het 1ste deel, dat Schleiermachers leven tot 1802 omvat. Deze biografie getuigt van groote liefde tot Schleiermacher en is vrucht van diep-indringende studie. Uit zijne filosofische werken noemen we zijne *Einleitung in die Geisteswissenschaften.* Hij kiest daarin de partij der ontkenners van het metafysieke (hetgeen boven het natuurlijke uitgaat) en tracht op zielkundigen grondslag naast de natuurwetenschappen een eenheid van geesteswetenschappen op te bouwen.

Ook schreef hij over paedagogische problemen en over verschillende vragen betreffende de theorie onzer kennis, b.v. vanwaar bij ons het geloof komt aan het werkelijk bestaan der zinnelijk-waarneembare wereld. [19.

Diluvium is: I. in de geologie de naam voor bepaalde aardformaties, het ligt buiten het bestek van dit boek daarover verder te handelen. — II. De Latijnsche naam voor *zondvloed,* welke ook wel als vreemd woord in onze taal in gebruik is. Hoewel deze tweede beteekenis van diluvium thans minder voorkomt dan de eerstgenoemde, is zij de oorspronkelijke, die leidde tot de eerste. [17.

Dimensie (Vierde). Elk lichaam heeft 3 afmetingen of dimensies: lengte, breedte en hoogte. De grens van een lichaam is een vlak; een vlak bezit twee afmetingen: lengte en breedte. Een vlak wordt begrensd door lijnen; een lijn heeft slechts één afmeting: lengte. Het uiteinde of de grens van een lijn is een punt; een punt heeft geen enkele afmeting. Door de beweging van een punt ontstaat een lijn; een lijn, die zich beweegt, vormt een vlak; door de beweging van een vlak ontstaat een lichaam. Zoo zal door de beweging van een lichaam een vier-dimensionaal iets moeten ontstaan en kan men in 't algemeen zeggen, dat door de beweging van een element van n afmetingen een element van n + 1 afmetingen gevormd wordt. De richtingen der afmetingen noemt men coördinaten; voor een vlak heeft men een stelsel van 2, voor een lichaam van 3 coördinaten. Alleen voorwerpen van 3 afmetingen kunnen we waarnemen; we leven dus in een wereld van 3 dimensies. Stellen we ons een drie-dimensionaal lichaam voor als de grens van een hooger lichaam, dan moet dit laatste nog een vierde dimensie hebben, waarvoor we echter nog geen afzonderlijken naam bezitten. Kwam nu zulk een lichaam van 4 afmetingen in onze wereld van 3 afmetingen, dan zou het zich aan ons vertoonen als een gewoon drie-dimensionaal lichaam, evenals dit laatste lichaam, gaande door een wereld van 2 afmetingen, zich als een vlak zou voordoen. Een vier-dimensionaal iets kan zich dus alleen als drie-dimensionaal aan ons openbaren. De wiskundige analyse evenwel is niet gebonden aan drie afmetingen, maar houdt zich op het voetspoor van Karl Friedrich Gausz (1777—1855), Bernard Riemann (1826—1866), Hermann von Helmholtz (1821—1894) en anderen ook bezig met 4- en meer dimensionale ruimten, algebraïsch voorgesteld door een product van 4 en meer factoren. Hoewel we niet in staat zijn om vier-dimensionale dingen waar te nemen, mogen we daaruit toch niet besluiten, dat ze niet zouden kunnen bestaan. Sommigen, o.a. de bekende sterrenkundige Johann Karl Friedrich Zöllner (1834—1882) nemen het bestaan van vier-dimensionale wezens aan om het spiritisme een natuurkundigen ondergrond te verschaffen en b.v. het verschijnen van spoken te verklaren. Volgens Hermann Minkowsky (1864—1909), Albert Einstein (geboren 1878) en anderen moet men in werkelijkheid de stoffelijke wereld als vier-dimensionaal beschouwen. Immers een atoom bestaat volgens de moderne wetenschap uit een positieve kern en uit negatieve electronen, die voortdurend in beweging zijn. Nu ontstaan door bewegingen van elementen der derde dimensie elementen van 4 afmetingen: derhalve is het atoom en dus ook de uit atomen bestaande stof vier-dimensionaal. [31.

Dimna, een stad in den stam van Zebulon (Joz. 21 : 35).

Dina, eenige dochter van Jacob, jong en onvoorzichtig, knoopte met de dochteren der Kanaänieten verbintenissen aan, waardoor Sichem gelegenheid kreeg om haar te verleiden (Gen. 34). Zij trok mede naar Egypte (46 : 15).

Opmerkelijk is, dat in het Apocriefe boek Judith (9 : 2) de misdaad van Simeon en Levi als een heldendaad geprezen wordt, welke Gode aangenaam was. Hier ziet men de waarde der Apocriefe boeken. Jacob zelf heeft bij zijn zegening zich losgemaakt van deze misdaad en hij vervloekt den toorn zijner zonen.

Dinaïeten, een volksstam in Perzië, die mede naar het ontvolkte land van Israël kolonisten zonden (Ezra 4 : 9).

Dinant (Petrus) werd den 23sten November 1663 te Zutfen geboren. Hij studeerde aan de Utrechtsche hoogeschool onder leiding van mannen als Petrus van Mastrigt en Herman Witzius. Den 6den Maart 1684 werd hij te Utrecht proponent. Hij diende achtereenvolgens de gemeenten van Ophemert (van 1684 tot 1688), van Oostzaan (van 1688 tot 1692), van Schiedam (van 1692 tot 1695) en van Rotterdam (van 1695 tot 1724). Hij overleed den 20sten Augustus van het jaar 1724.

Men getuigde van hem, dat hij oprecht en vroom was, een man van één stuk, zeer bemind, kundig en godzalig. Hij behoorde tot de bekende Coccejanen van zijn tijd. Hij gold voor een geleerd man, die thuis was in de oude talen, antiquiteiten en wijsbegeerte. Nog wordt zijn uitlegkundig werk *De brief aan de Efezen verklaart en toegepast* om strijd geroemd. [18.

Dinhaba, een stad der Edomieten, waar Bela, de zoon van Beor regeerde (Gen. 36 : 32; 1 Kron 1 : 43).

Diocese, Grieksch woord, dat eigenlijk huishouding beteekent; vervolgens: administratie en administratief district; na Constantijn's indeeling van het Romeinsche rijk in 24 diocesen: stadhoudersschap; in de Roomsche kerk: bisschoppelijk gebied, bisdom, ook wel parochie of gemeente. [20.

Diocletianus, keizer van het Romeinsche rijk, 285—305, was van lage afkomst, en klom van gewoon soldaat op, eerst tot stadhouder van Moesië, en later, ten gevolge van de keuze van het leger, tot keizer. Hij is vooral bekend door de laatste der tien Christenvervolgingen,

die op zijn last plaats vond, 303—305, en die, evenals die van Decius, 250—251, niet in beperkten omvang, maar door het geheele rijk woedde. [20.

Diodati (Jean) (of Giovanni) werd den 3den Juni 1576 te Genève als zoon van Charles Diodati en Maria Meij geboren en 6 Juni gedoopt. Hij stamde uit een der oudste en aanzienlijkste geslachten van de Italiaansche republiek Lucca. Jean genoot zijn eerste opleiding aan de hoogeschool te Genève. Als knaap reeds trok hij door zijn fijn vernuft en gezond oordeel aller aandacht tot zich. Vóór zijn 19de jaar werd hij tot doctor in de theologie bevorderd, terwijl hij spoedig daarop als hoogleeraar in de Hebreeuwsche taal aan de academie van Genève optrad. Ook nam hij eenige jaren later geheel belangeloos eenige lessen voor den hoogbejaarden professor Beza waar. In 1608 werd hij predikant bij de Fransche gemeente in zijn geboortestad. In 1609 kreeg hij echter zijn benoeming tot hoogleeraar in de godgeleerdheid, ook aan de Geneefsche universiteit.

Als kanselredenaar heeft Diodati zijn wedergade nauwelijks gekend. Zijn roem als welsprekend prediker klonk door schier geheel Europa. Vele gemeenten wenschten hem als leeraar te bezitten en deden hem zelfs groote aanbiedingen, maar de raad en de kerkeraad wilden hem niet afstaan. Ook als hoogleeraar had Diodati groote verdiensten en trokken de studenten van heinde en ver naar de stad aan de Rhône om hem te hooren. Zijn colleges over de leerstellige godgeleerdheid en over de Heilige Schrift werden uitbundig geprezen. Sommige schrijvers noemden hem dan ook in de ietwat hoogdravende taal dier dagen „een fenix onder de theologen en een licht der eeuw". Wat hem bijzonder onderscheidde was zijn groot talent als bijbelvertaler. Zoowel in de Italiaansche als in de Fransche taal gaf hij een nieuwe bijbelvertaling uit. Zijn godgeleerde verhandelingen verraden den gestrengen Calvinist. Groote bewondering koesterde hij voor Genève's beroemden hervormer Calvijn.

In overleg met de magistratuur vaardigde het ministerie van predikanten Jean Diodati en Theodore Tronchin ter Generale Synode van Dordrecht (1618—19) af. Diodati genoot hier te lande groot aanzien. In Den Haag predikte hij voor Prins Maurits en vele aanzienlijken in de hofkapel. In Dordt preekte hij soms in vloeiend Italiaansch, ofschoon weinigen deze taal verstonden. Spreekt hij op de Synode, dan doet hij dit volgens de Engelschen „very sweetly", zeer zoet. Geen wonder, dat men in Leiden alle moeite deed om dezen geleerde aan zijn hoogeschool te verbinden. Aan de Remonstranten verweet hij, dat zij Calvijn hadden versmaad. Ook zou hij op Oldenbarnevelt deze woordspeling gemaakt hebben: „Les canons de Dordrecht ont emporté la tête de Barnevelt", de canones van Dordrecht hebben Oldenbarnevelt het hoofd afgenomen. Over Oldenbarnevelt dacht hij dan ook allerminst gunstig. Met de Synode zelf was Diodati bijzonder ingenomen. Met Gomarus hield hij te Dordt een sterk pleidooi voor het weglaten van de Apocryfen uit den Bijbel. In de commissie voor de redactie van de canones of leerregels kreeg ook Diodati zitting. Op de Dordtsche Synode was hij ongetwijfeld een van de belangrijkste figuren. Vooral Prins Maurits was zeer met hem ingenomen. Omgekeerd bleef hij tot zijn dood een warm verdediger van de ideeën, die hij te Dordt met zoo groote eloquentie had aanbevolen.

Om zijn strenge zeden was Diodati bekend; men noemde hem den Cato van Genève. Onder zijn leerlingen was hij vroolijk en vriendelijk, op den kansel ernstig, op vergaderingen gevat en helder van voorstelling, aan de academie ijverig en nauwgezet.

Met bijzondere banden gevoelde Diodati zich steeds aan Italië, het land zijner beroemde voorouders, verbonden. Niet slechts stond hij met de voormannen der reformatorische beweging aldaar in voortdurende correspondentie, maar ook toog hij persoonlijk naar Venetië om er het Evangelie te prediken (1609).

In het laatst van zijn leven werd Diodati nog zwaar beproefd, maar op den 3den October 1649 ging hij in in de vreugde zijns Heeren. [18.

Diognetus (Brief aan). Diognetus was een voornaam heiden, aan wien in de 2de eeuw een apologetische brief werd geschreven door een onbekende. De overlevering noemt Justinus Martyr, † 166, als auteur, maar door geen der vroegste kerkvaders wordt de brief op zijn naam gesteld. De brief bevat 12 hoofdstukken, waarin de schrijver zich uiterst gestreng uitlaat over de afgoderij der heidenen, en evenzeer over de religie der joden, zoo zelfs dat hij het vasthouden aan de Mozaïsche inzettingen op één lijn stelt met bijgeloof en huichelarij, maar een krachtig pleidooi voert voor den Christelijken godsdienst, vooral door te wijzen op de vruchten, die deze afwerpt. [20.

Dionysius. I. *Dionysius de Areopagiet* wordt ons genoemd Hand. 17 : 34 en behalve het daar vermelde is ons niets van hem bekend. We weten dus, dat hij lid was van het hoogste gerechtshof te Athene, dat zetelde op den Areopagus en dat hij zich bekeerde op de prediking van Paulus. Al vroeg echter wordt om zijn hoofd een krans van sagen gevlochten. Dionysius van Corinthe meldt, dat Dionysius de Areopagiet de eerste bisschop van Athene was, een bericht dat er niet zeer betrouwbaar uitziet en dat schijnt gemaakt naar aanleiding van Hand. 17 : 34. Weer een andere sage maakt hem stichter van de kerk te Parijs. Van meer beteekenis is, dat omstreeks het begin der 6e eeuw vrij plotseling een aantal geschriften opduikt op naam van Dionysius den Areopagiet, werken, die van buitengewoon grooten invloed zijn geweest. Ze zijn getiteld: *Over de hemelsche hierarchie, Over de kerkelijke hierarchie, Over de Goddelijke namen, Over de mystieke theologie* en voorts tien *brieven*. De schrijver van deze boeken is onbekend, wellicht heette hij Dionysius. Vermoedelijk stammen ze uit Syrië en vast schijnt wel te staan, dat hun inhoud afhankelijk is van den Nieuw Platonicus *Proclus*, pl.m. 485. Overigens is over het ontstaan en het karakter dezer werken een zeer lange strijd gevoerd, die nog slechts ten deele beslist kan worden genoemd. De boeken bevatten een soort van mystieke theologie. Het hoogste

wordt daarin gesteld een theologie, die het symbolisch omhulsel heeft afgelegd en door ekstase komt tot de aanschouwing van de zuivere idee. Naast de Schrift wordt een geheime overlevering geplaatst, waarmee men door inwijding bekend wordt. Er is een hemelsche en aardsche hierarchie, die door Christus den menschgeworden hoogsten hierarch gedurig met elkaar in verband staan. Doel van dat verband is de vergoddelijking van den mensch, die geschiedt door wijdingen en sacramenten of mysteriën. Deze theologie had al dadelijk in den Christologischen strijd, maar ook later groote beteekenis. Men kan zeggen, dat ze blijvend karakter gegeven heeft aan de Grieksche kerk. Maar ook de Westersche theologen, bepaald de scholastieken hebben er veel uit geput. [17.

II. *Dionysius van Corinthe* was ten tijde van bisschop *Soter* van Rome (165/7—173/5) bisschop van Corinthe en voor het kerkelijk leven van dien tijd een man van groote beteekenis. Alles, wat we van hem weten, danken we aan den kerkvader Eusebius, die in zijn kerkgeschiedenis een hoofdstuk aan Dionysius van Corinthe heeft gewijd. Dionysius schreef verschillende brieven, handelende over leer en leven, de ketterij bestrijdende en wijzende op het rechte pad. Deze brieven zijn wel aan bepaalde gemeenten gericht, maar dragen toch een meer algemeen karakter. Ze zijn al spoedig in een bundel verzameld en dat ze van groot belang werden geacht, blijkt wel daaruit, dat ze door de ketters werden vervalscht. Eusebius noemt ons brieven aan de kerken van *Lacedaemon*, van *Athene*, van *Nicomedie*, van *Gortyna* en andere kerken op *Kreta*, van *Amastris* en verdere kerken van *Pontus*, van *Cnossus*, van *Rome* (waaruit Eusebius enkele fragmenten meedeelt). Dan een brief aan Dionysius' zuster *Christofora*. Nog is ons bekend, dat *Pinytus* bisschop van Cnossus den brief van Dionysius beantwoordde en in dit antwoord een strenger standpunt innam. Dat is ongeveer alles, wat ons nog bekend is van Dionysius van Corinthe, die eens zeer grooten invloed moet hebben uitgeoefend. [17.

III. *Dionysius*. Roomsche bisschop (259—268). Hij had een werkzaam aandeel in den strijd over de drieëenheid. De bisschop Dionysius van Alexandrië had in zijn bestrijding van het Sabellianisme de woorden gebezigd: *Christus was een schepsel*, niet eenswezens met den Vader. Door die uitspraak had hij de geestelijken uit zijn diocese zeer ontstemd en deze zonden een deputatie tot zijn naamgenoot *Dionysius van Rome*, met een beschuldiging tegen hun bisschop. Deze laatste zond, nadat te Rome een synode gehouden was, een schrijven aan de Egyptische bisschoppen, waarin werd verklaard, dat de uitdrukking „geboren" met het oog op den Zoon van God eeuwige beteekenis had, en dat zij dus van „geschapen zijn" wel moest onderscheiden worden. [24.

IV. *Dionysius van Parijs*, de heilige, stichtte, althans volgens de overlevering, in de derde eeuw een bisdom in Parijs en onderging met 272 Christenen den marteldood. De traditie meldt ons (en hier wordt de voorstelling fantastisch) dat de heilige, nadat hij onthoofd was, zelve zijn hoofd droeg naar de plaats, waar hij begraven zou worden. Een vrome vrouw Catulla begroef hem en boven zijn graf moet later de beroemde Benedictijner-abdij St. Denis, de grootste in Frankrijk, gebouwd zijn. In deze abdij werden de Fransche koningen bijgezet. De plaats, waar de 272 Christenen omgebracht werden, ontving den naam van *martelaarsberg* of *Montmartre*. Dionysius is, maar geheel ten onrechte, met Dionysius den Areopagiet verwisseld. [24.

V. *Dionysius Exiguus*, van geboorte een Scyth. Hij was een wetenschappelijke abt in Rome † 556. Hij is bekend geworden door zijn vertaling van Grieksche geschriften, en bijzonderlijk door zijn arbeid op het gebied der tijdrekenkunde. Het gelukte hem de eenheid tusschen de Oostersche en Westersche kerk, die verbroken was door de tijdsbepaling van het Paaschfeest, te herstellen. [24.

VI. *Dionysius de Karthuizer*, geboren ongeveer 1400 uit een adelijk geslacht in de diocese van Luik. Op 21-jarigen leeftijd trad hij reeds het Karthuizerklooster te Roermond binnen en bleef daar tot zijn dood (1471). Hij was een eigenaardig exempel van monniken-geleerdheid en monniken-ascese tegelijk. Vanwege de openbaringen, welke hij meende ontvangen te hebben, werd hij *doctor ecstaticus* genoemd. Zijn talrijke geschriften zijn deels commentaren op de Heilige Schrift. Deze zijn vol van allegorieën. Hij leverde ook commentaren op Lombardus, Thomas van Aquino. IJverig was hij in zijn streven tot zedelijke verbetering der kerk, maar die verbetering of reformatie moest volgens hem geheel in monnikachtigen aard geschieden. Deze echte monnik, die de beteekenis van het monnikenwezen goed verstond, maar daardoor verre af stond van de waarachtige bijbelsche levensbeschouwing, liet ook vele predicatiën na. [24.

Dionysus (Dionusos) is de Grieksche naam voor Bacchus. [17.

Diotrephes, een heerschzuchtig en liefdeloos man, die naar de eerste plaats streefde, en door zijn invloed het er toe bracht, dat de gastvrije opname van reizende Christenen niet alleen verminderd, maar zelfs met den ban gestraft werd (3 Joh. 10). Hij stelde zich zoozeer tegenover den grijzen apostel Johannes en met zulk een boosheid, dat deze geen brief van hem aannam (vs. 9) — een bewijs tevens met hoeveel recht deze over het in zijn tijd reeds toenemende antichristendom klaagt.

Dippel (Johan Coenraad), geboren in 1673 in Hessen. Hij studeerde in Giessen theologie, daarna medicijnen, omdat hij andere theologische inzichten had dan de toenmalige orthodoxe richting. Sinds 1696 reisde hij als een avonturier door verschillende streken van Duitschland en Holland, vertrok daarna naar Denemarken, waar hij, omdat hij de overheid en de geestelijkheid in een kwaad daglicht stelde, werd gevangen genomen. Daarna toog hij naar Zweden, waar hij eerst ingetogen leefde, maar toen hij den godsdienst weder ging bespotten, werd hij verbannen. Nu dwaalde hij, in de hoop een secte te kunnen vormen, in Hessen en aan den Rijn rond. Een korten tijd woonde hij te Berleburg

en stierf in 1734 in Wittgenstein. Hij gaf zijn theologische geschriften uit onder den naam *Christianus Democritus*. In die geschriften bewijst hij een geestdrijver te zijn, die de theosofie beminde, en gaarne de rechtzinnige leer aanviel. [24.

Diptychen. Dat waren schrijftafels, die te zamen geslagen konden worden. In de eerste Christelijke kerk waren deze tafels prachtig uitgevoerd. Op deze tafels werden de personen geschreven aan wie in het gebed bijzonder gedacht moest worden, zooals keizers, overheidsbeambten, bisschoppen, heiligen, martelaren, weldoeners der kerk enz. Die stierven werden gewoonlijk uit het boek der levenden in het boek der dooden overgeschreven. Het was een groote eer, om op die tafelen geschreven te staan; maar het was ook een groote schande, als iemands naam doorgestreken werd. Dat geschiedde, als iemand zich aan ketterij schuldig maakte of aan een andere schrikkelijke zonde. De opgeteekende namen werden in de godsdienstoefening voorgelezen en in het gebed ingesloten. Sinds de 12e eeuw komt dit gebruik in de Westersche kerk niet meer voor. In de Grieksche en Armenische kerk bestaat die gewoonte nog altoos. [24.

Directorium officii divini. Zoo heet in de Roomsche kerk de kalender, die jaarlijks van hooger hand wordt uitgegeven voor het loopende kerkjaar. Daarin vindt men de aanwijzing van de feestdagen, en de missen, die elken dag moeten geofferd worden. Daarenboven wordt er in beschreven, hoe men op bijzondere feesten en op bijzondere tijden van den voorgeschreven liturgischen dienst mag afwijken. De bepalingen voor de groote feesten zijn voor alle kerken dezelfde, maar de kleinere feestdagen (gedenkdagen) mogen, naargelang de diocesen dat vereischen, verschillend gevierd worden. [24.

Directory. Zoo noemt men de kerkenorde die ontworpen is op de Westminstersche Synode en die door het lange Parlement in Engeland werd bekrachtigd (24 Augustus 1645). Zij moest gelden voor Engeland, Schotland en Ierland. Wie van het tijdstip af, dat deze „Directory" werd afgekondigd, nog het bekende „Prayerbook" gebruikte moest boete betalen, eenmaal en tweemaal bij overtreding en bij een derde overtreding werd een jaar gevangenisstraf geëischt. Wie zich in de godsdienstoefening niet hield aan de „Directory", moest voor elke overtreding ook boete betalen (24 gulden) en wie er openlijk tegen getuigde (60—600 gulden). Koning Karel I protesteerde, maar tevergeefs, op 13 November 1645 te Oxford tegen deze bepalingen. [24.

Discipel. In algemeenen zin beteekent discipel: leerling. Er is in de Heilige Schrift dan ook sprake van discipelen van Johannes den Dooper (Joh. 1 : 35) maar evenzeer van discipelen der Farizeeën (Matth. 22 : 16). In het bijzonder wordt het woord discipel gebezigd van Jezus' jongeren, die aan zijne voeten zaten, om het Evangelie des Koninkrijks te hooren en die Hem dan ook steeds volgden (Joh. 6 : 66). Men moet echter onderscheid maken tusschen de twaalven, die altoos bij Jezus waren en de zeventigen (ook discipelen) die in hun beroep bleven, maar soms werden uitgezonden, om het Evangelie des Koninkrijks te prediken (Luc. 10 : 1). In de Handelingen der Apostelen komen de volgelingen eerst voor onder den naam van discipelen (6 : 1, 2; 21 : 4). Later heeten zij „broeders". In Hand. 9 : 36 wordt een geloovige vrouw een discipelin genoemd. [24.

Disciples of Christ. De discipelen van Christus of de Campbellieten ontleenen hun naam aan Alexander Campbell, een Presbyteriaansch predikant in Pennsylvanië, die met zijn vader en vijf leden der familie zich door onderdompeling in een Baptistengemeente liet opnemen. Weldra echter begon hij aan de juistheid van sommige Baptistische leeringen en gebruiken te twijfelen. Leeren de Baptisten dat de Geest ook wel onmiddellijk de genade kan werken, Campbell was van oordeel dat de Geest alleen werkt door het Woord Gods. Leeren de Baptisten dat er geen sprake mag zijn van een wedergeboorte door den doop, Campbell verklaarde als zijn gevoelen dat in den doop de zonden worden afgewaschen. Is volgens de Baptisten de doop een openlijke belijdenis en bezegeling van het geloof in Christus, de Campbellieten meenen dat de wedergeboorte niet compleet is voor de onderdompeling heeft plaats gevonden. Over deze punten werd lang en soms heftig gedebatteerd. De Disciples of Christ verschillen op vele punten van de Baptisten, doch komen met hen overeen in den dompeldoop. In 1826 gaf Campbell een eigen Bijbelvertaling uit, waarin hij de woorden doop en dooper steeds door immersion en immerser (onderdompeling en onderdompelaar) vertaalde. In 1827 organiseerde hij zijn volgelingen als de Disciples of Christ, voor wie hij in 1841 stichtte het Bethany College in West-Virginië. Het aantal dezer Disciples of Christ bedroeg in 1908 11.307 gemeenten en 1.285.123 avondmaalgangers. [32.

Disharmonie (ontleend aan Grieksch en Latijn). Samengesteld uit dis (= uiteen, vaneen) en harmonie, samenstemming, welluidendheid (van klanken, in de muziek) overdrachtelijk: schoone verhouding van de deelen van een geheel, eensgezindheid, eendracht.

Disharmonie = verbroken harmonie, wanklank, wanverhouding, tweedracht, verdeeldheid. Wordt gewoonlijk gebezigd in overdrachtelijken zin, om een toestand aan te duiden waarbij de gewenschte en noodige samenstemming uiteenviel. [28.

Dispensatie. Onder dispensatie verstaat men de uitdrukkelijke ontheffing van een algemeene rechtsbepaling in een bepaald geval van de zijde van de bevoegde macht. Het kan zijn dat de strenge uitvoering van een rechtsbepaling niet alleen onverstandig, maar ook voor een bepaald persoon onbillijk en hard zou zijn. In zulk een geval wordt een uitweg geschapen of hulp verleend door dispensatie (ontheffing, vrijstelling).

Reeds sedert de vijfde eeuw hebben de bisschoppen der kerk in bepaalde gevallen, wanneer dit noodig was, vrijstelling verleend van het opvolgen of van de werking van kerkelijke bepalingen. Sedert de elfde eeuw hebben de pausen dit recht aan zich getrokken, en het recht van bisschoppen en provinciale synode om eigenmachtig dispensatie te verleenen, vernietigd.

In theorie gold de regel dat alleen in geval van noodzakelijkheid of wanneer het voor de kerk nuttig was, dispensatie gegeven werd, maar in de practijk werd dit recht een bron van rijke inkomsten voor de kerk, en werd van dit recht soms groot misbruik gemaakt. Het concilie van Trente verordende, om misbruiken te voorkomen, wel dat dispensatie van een kerkelijke wet slechts dan verleend zou worden, wanneer na onderzoek gebleken was, dat een dringende en rechtvaardige oorzaak (urgens et justa causa) of een duidelijke reden van nuttigheid (evidens utilitas) voor de kerk aanwezig was, maar het pauselijke dispensatierecht bleef onaangevochten. Zelfs kon de paus dispensatie verleenen van de hervormingsbesluiten der conciliën. Natuurlijk mag de paus dat recht ook aan anderen overdragen, wanneer hij dat noodig keurt, of ook wanneer dit in een kerkelijke wet uitdrukkelijk is vastgelegd. Terwille van de practijk geeft de paus aan de bisschoppen een algemeene volmacht om in bepaalde gevallen dispensatie te verleenen, welke volmacht gewoonlijk geldt voor den tijd van vijf jaren. Vandaar de uitdrukking: facultates quinquennales.

Het recht van den paus om dispensatie te verleenen vindt zijn grens in het kerkelijke recht der wetgeving. Evenals de paus geen wetten kan geven, die in strijd zijn met het natuurrecht of het goddelijke recht, en hij alleen vermag dit recht te verklaren, zoo kan hij ook geen dispensatie verleenen, welke met het goddelijke recht in strijd is. De dispensaties worden in den regel schriftelijk verleend, maar in sommige gevallen ook mondeling. In alle openbare zaken b.v. huwelijksverhinderingen, wier behandeling alleen aan den paus toekomt, wordt gehandeld door de dataria apostolica, terwijl bij geheim gebleven huwelijkshindernissen en dispensaties van een huwelijk voor armen de apostolische poenitentariën optreden. Dispensaties die rechtstreeks van uit Rome gegeven worden (dispensatio in forma gratiosa), worden of door Rome zelf onderzocht en beslist, of ook wordt aan een bisschop een mandaat gegeven om na onderzoek namens den paus dispensatie te verleenen (dispensatio in forma commissoria). De dispensatie is van kracht volgens den wil van den uitdeeler voor het verleden of voor de toekomst, en wordt niet krachteloos doordat de betrokken persoon er van af ziet, of wanneer de veronderstelling waaronder zij gegeven is weggevallen is. Dispensaties kunnen in de Roomsch-Catholieke kerk voor onderscheiden zaken gegeven worden, van de verplichting van de ordo, van het waarnemen van den ambtelijken arbeid, van het houden van geloften, van beletselen voor het huwelijk, van de plicht om de kinderen een Roomsche opvoeding te geven, enz.

Ook in de Protestantsche kerken heeft men de dispensatie overgenomen. Vooral waar de kerk in nauw contact staat met de overheid en waar een hiërarchisch systeem van kerkregeering is, zooals in de Anglicaansche, de Luthersche en ook in sommige Gereformeerde kerken, wordt dispensatie van allerlei kerkelijke verplichtingen door de bevoegde macht gegeven. In Engeland heeft de aartsbisschop van Canterbury een gezaghebbende plaats, terwijl in de Duitsche kerken de landsheer en later de kerkelijke besturen het recht van dispensatie bezaten. Ook in de Nederlandsche Hervormde kerk is het recht van dispensatie in de Reglementen opgenomen. In de Gereformeerde kerken, waarin geen bestuursmachten zijn, kunnen natuurlijk ook de kerkeraden en de meerdere vergaderingen in bepaalde gevallen vrijstelling van verplichtingen verleenen. [32.

Dissenters. Onder Dissenters (wij zouden in onze taal zeggen: Afgescheidenen) worden in Engeland begrepen sinds 1688 alle Protestantsche onderdanen, die niet tot de officiëele „Church of England" d. i. de Episcopale kerk behooren. Onder die Dissenters rekent men niet alleen de vele secten, die in Engeland zijn, maar evenzeer de welgeorganiseerde kerken, zooals de Presbyteriale kerken en de kerk der Independenten en Baptisten. In het jaar 1851 stond het in Engeland zóó, dat meer dan de helft der bevolking tot de Dissenters behoorden. In 1851 telde men 75 afwijkende groepen, in 1871 was het getal al geklommen tot 177 en in 1886 was het gestegen tot 213. Men doet van hoog-kerkelijke zijde wel moeite, om aan te toonen, dat deze cijfers gefingeerd zijn, maar het is een niet te wederspreken feit, dat de Episcopale kerk in Engeland steeds meer aan invloed inboet en dat het getal van hen, die zich niet kunnen vinden in de tweeslachtige godsdienstoefeningen dier kerk, steeds toeneemt. Het is echter waar, dat onder die z.g.n. Dissenters ook vele liberale en radicale elementen zijn, die aan den waren dienst van God geen voordeel bezorgen, maar wel groote schade berokkenen. Alles, wat zich van de staatskerk afscheidt, is lang niet gebonden aan het Woord van God en aan den levenden Christus. [24.

Dissidenten. Gelijk sedert de 2de helft der 16de eeuw in Engeland de Protestanten, die zich niet met de leeringen der Anglicaansche kerk konden vereenigen, *Dissenters* (of Non-conformisten) werden genoemd, zoo werden in Duitschland, na den Westfaalschen vrede, 1648, zij *Dissidenten* geheeten, die tot een godsdienstige of kerkelijke organisatie behoorden buiten de officieele, bevoorrechte Protestantsche en Roomsche kerk, zooals Doopsgezinden, Piëtisten, en de aanhangers der onderscheidene secten. Tot in de 18de eeuw werden zij, onder zekere voorwaarden, slechts geduld, maar de 19de eeuw bracht hun meerdere vrijheid. [20.

Distelen en doornen. Er komen in den Bijbel niet meer dan 36 woorden voor, 16 Hebreeuwsche en 20 Grieksche, die vertaald zijn door distelen en doornen. Daar onze kennis van de Oostersche planten, vooral uit den oud-Israëlitischen tijd, gebrekkig is, kan het niet verwonderen dat we niet precies kunnen aangeven welk gewas met elk dier namen bijzonder wordt aangeduid. In ieder geval worden er mee bedoeld verschillende soorten van stekelige, meestal schadelijke, altijd nuttelooze planten, in boschjes of hagen groeiend. Ook worden er in den Bijbel mee bedoeld de doornen of stekels zelf die aan deze planten voorkomen.

De meest bekende zijn: *a.* de *hagedoorn* met roode mooie bloemen en vingerlange felle doornen. *b.* De olijfbladige *stekelboom*, ook wel Christus-

doorn genoemd, omdat men meent dat uit de takken daarvan de doornekroon van den Heiland gevlochten is. (Zie afbeelding). De wortel van deze 10—15 voet hoog groeiende, veel voorkomende boom is hard en knoestig, de takken, met vele harde doornen bezet, staan recht uitgestrekt. *c.* De Jodendoorn die de hoogte van een man bereiken kan, doornachtige bladeren en lange stekels heeft en voor heggen gebruikt wordt. *d.* De stompe doorn, een schadelijk onkruid, de plaag van mensch en dier, die door de stekelachtige vruchten de voeten der reizigers en de pooten der dieren verwonden, waaruit dikwijls boosaardige zweren ontstaan.

Een menigte van cactusachtige sterke planten overdekten de akkers in het Oosten en waren zeer moeilijk uit te roeien.

In het paradijs kwamen noch doornen noch distelen voor. Zij behooren tot het om der zonde wil gevloekte aardrijk. Ze dragen er mee toe bij dat de mensch in het zweet zijns aanschijns den akker bebouwen en zoo zijn brood eten moet. De mensch heeft tegen deze vijanden van zijn akkerbouw een hevigen kamp te voeren. Laat hij dit na, dan overvleugelen de snelgroeiende stekelige gewassen zijn kostbare planting. Zij toonen dan ook òf dat het land door krijg verwoest is en de akkers ongezuiverd van onkruid bleven òf dat deze verwaarloosd zijn omdat de bezitter een luiaard is. In het lied van den wijngaard (Jes. 6) blijkt, dat, zoodra de zorg van den wijngaardenier ophoudt, de wijnberg begint op te schieten met „doornen en distelen".

Ook dienen ze als beelden om nietswaardige, verdervende, goddelooze menschen aan te duiden. B.v. 1°. Joas de koning van Israël vergelijkt den boozen Amasia van Juda met een doornstruik. 2°. In de fabel van Jotham wordt de troonroover Abimelech voorgesteld als de doornboschkoning.

Palestijnsche doornen.
Links: Christusdoornstruik (Zizyphus spina Christi).
Rechts: Lotusjodendoorn (Zizyphus lotus).

3°. De dronkaard in Spr. 26 : 9, nuttelooze mannen (2 Sam. 23 : 6; Micha 7 : 4). 4°. Valsche profeten (Matth. 7 : 16). 5°. De gespaarde Kanaänieten, die Israël zooveel ellende veroorzaakten (Num. 33 : 55). 6°. Booze gezindheden die de waarheid verstikken (Jerem. 4 : 3; Matth. 13 : 7, 22; Marc. 4 : 7, 18; Luc. 8 : 7, 14; Hebr. 6 : 8) en vijandschap tegen God (Ezech. 2 : 6; 28 : 14; Micha 7 : 4).

De Heilige Schrift is verder vol van toespelingen op het gebruik om het schadelijk doorngewas met vuur te verbranden, wat tevens tot bemesting der akkers diende. Tevens wordt daarmee aangeduid de straf Gods over den goddelooze (2 Sam. 23 : 6, 7; Jes. 9 : 17; 10 : 17; 33 : 12; Nah. 1 : 12 enz.)

Wie doornen onvoorzichtig in brand stak en daardoor schade toebracht aan de veldvruchten van zijn naaste moest schadevergoeding betalen (Ex. 22 : 6).

Ook dienden doornen tot het omtuinen en maken van barricades tegen stroopers (Job 5 : 5; Micha 7 : 4). Daarom worden er ook mee vergeleken hinderpalen in iemands weg gesteld (Spr. 11 : 19; 22 : 5; Hos. 2 : 5).

Nog lette men op de uitdrukkingen: een *doorn in het oog* (Num. 33 : 55; Jozua 23 : 13), en een *doorn in het vleesch* (2 Cor. 12 : 7). Waarin deze laatste bestaan zou hebben valt niet met zekerheid te zeggen, wat trouwens voor de verklaring van deze verzen niet noodzakelijk is te weten. [19.

Dittmar (Heinrich), geboren 1792 te Ansbach, overleden 1866, rector van het gymnasium in Zweibrüchen. Hij was een echte Christelijke onderwijzer. Hoofdzakelijk heeft hij zijn krachten gewijd aan de behandeling der wereldgeschiedenis van Christelijk standpunt uit bezien. *Weltgeschichte* 1845 in 6 deelen, 4e druk in 1866. *Weltgeschichte in Umrisz*, 12e druk 1881, enz. Dit laatste boek is in het Hollandsch vertaald en werd vroeger druk gebruikt. [24.

Dizahab, d.i. goudplaats, komt slechts op de moeilijke plaats (Deut. 1 : 1) voor, die even als het geheele boek een terugblik werpt op de reis der kinderen Israëls van Horeb tot Kades. Als het daar heet tusschen Paran en Thofel (Tafileh in het land der Edomieten), Laban Hazeroth en Dizahab, dan schijnen de twee eerste namen de uitgestrektheid van het Westen naar het Oosten, de drie laatste die van het Noorden naar het Zuiden, naar enkele geografisch of historisch uitstekende punten aantegeven. Hiermede overeenkomstig houdt men Dizahab voor het *tegenwoordige Dahab*, een landtong aan den Elanietischen zeeboezem ongeveer op de breedte van den Sinaï, met voortreffelijke haven en dadelwouden. Von Raumer houdt de daar gevonden oude graven, welke de inwoners graven der Christenen noemen, voor de oude *last*graven (Num. 11). Het laat zich echter niet denken, dat het volk op deze plaats van vischvangst en voortreffelijk water om het gemis der Egyptische visschen gemord zou hebben.

Djocjakarta. De residentie, gelegen in het midden van Java, aan de Zuidkust, die met de residentie Soerakarta de z.g.n. Vorstenlanden vormt; eveneens de naam van de hoofdplaats dezer residentie. Deze residentie is groot 56.5 □ geografische mijlen, met circa 1¼ millioen bewoners, terwijl de hoofdplaats circa 100.000 inwoners telt.

Administratief wordt zij verdeeld in 3 afdeelingen: 1. Mataram (hoofdplaats Djocjakarta), 2. Koelon Progo (hoofdplaats Wates), 3. Goenoeng Kidoel (hoofdplaats Wonosari); de hoofdplaats in 2 gedeelten: *a.* het sultansregentschap Kota Djocjakarta (Westelijk) en *b.* het regentschap Pakoe-alaman (Oostelijk).

Het voornaamste gebergte is de Merapi, met de altijd omhooggaande „rookpluim"; aan den Zuid-Zuid-Westelijken voet daarvan ligt de stad. Aan het Zuiderstrand bevinden zich de aan Njahi Lara Kidoel gewijde grotten, onder welke die van Rongkob, bekend om de „eetbare vogelnestjes".

De staatsspoorweg verbindt de hoofdplaats met West- en Oost-Java, en de Nederlandsch-Indische spoorweg met Solo en Semarang; stoomtrams geven aansluiting naar Noord en Zuid; een goed aangelegd „wegennet" maakt het verkeer in geheel de residentie gemakkelijk.

Cultures: rijstbouw, klapperteelt (Zuid-Djocjakarta telt de klappers bij millioenen), suikerriet (Djocjakarta heeft vele „ondernemingen") en tabak.

De bevolking is Mohammedaansch; de stad Djocja geldt voor een der voornaamste plaatsen van het Mohammedanisme; daár zetelen de Mohammedaansche vereenigingen als Mohammadyah (opgericht 17 November 1912) en Oemmat-Islam (opgericht 29 September 1924), die de stuwkracht zijn voor de opleving van den Islam in de laatste jaren. Maar onder de intellectueelen neemt de voorliefde voor de oude Hindoe-*cultuur* zeer sterk toe, met een zekeren „hang" naar Theosofie, getuige de oprichting van de vereeniging Boeti-Oetomo (in 1908). Op het land houden de duizenden zich bij het mengsel der 3 godsdiensten: Animisme, Hindoeisme en Mohammedanisme; zij zijn maar slappe Islamieten, en kunnen nog het best Hindoeistisch-getinte-Animisten genoemd worden.

Djocjakarta is de *centrale* Zendingspost van de Gereformeerde Zending op Midden-Java ten Zuiden. De zendende kerk van Amsterdam (in saamwerking met de kerken van Noord-Holland) heeft deze Zendingspost voor haar rekening. Alleen het district Karang-Kemoening in het Pakoe-Alamsche deel van het vorstendom Djocjakarta behoort tot het „Utrechtsche" Zendingsterrein: Poerworedjo.

Ten tijde dat zendeling Wilhelm in dienst was van de Nederlandsche Gereformeerde Zendingsvereeniging, kreeg het Christendom in Djocjakarta, vooral ook door de propaganda van Sadrach, een ruimen ingang; een der toenmalige berichten spreekt zelfs van 9 gemeenten met 1013 zielen; nadat Sadrach gebroken had met de Gereformeerde Zending (1899), hield de Nederlandsche Gereformeerde Zendingsvereeniging slechts enkele posten over.

Mede ten gevolge van het brengen der Zending „op kerkelijk spoor", kwam er voor Djocjakarta langzamerhand een tijd van grooten Zendingsopbloei; vooral de Medische dienst, die het Petronella-hospitaal met een rij hulp-hospitalen omgaf, heeft veel tot het voortdringen van het Evangelie bijgebracht; April 1925 is het zilveren jubileum van het Petronella-hospitaal gevierd.

Op dit terrein was Ds C. Zwaan werkzaam van 1900—1921; thans (1925) zijn er: Ds A. Pos en Dr F. L. Bakker (tevens docent aan de opleidingsschool).

Te Djocja is de kerk geïnstitueerd; zij heeft, ongerekend de buitenleden, 761 zielen; in 3 gemeenten zullen welhaast de ambten ingesteld worden n.l. te Toengkak, Patalan en Tjandisewoe; binnen korten tijd zal de kerk van Djocja een inlandschen pandita krijgen, die de eerste Pandita Djawa in Midden Java ten Zuiden wezen zal.

Aantal posten 9 (Toengkak, Patalan, Medari, Srandakan, Tjandisewoe, Wates, Ngoelakan, Kalipenten, Wonosari). Totaal aantal zielen 1312, waaronder 698 belijdende leden.

Missionaire artsen aan het Petronella-hospitaal: Dr J. Offringa, directeur; Dr W. G. Muller en Dr D. Bakker.

Hulphospitalen 9 (Patalan, Toengkak, Wates, Tjandisewoe, Medan, Wonosari, Sewoegaloer, Tandjoeng Tirta en Sanden).

Zendingsscholen 9 (Djocja, Toengkak, Patalan, Ngoelakan, Kali-penten, Demangan, Toeren, Gadoengan en Patrabajan).

Dan nog: 3 Hollandsch-Javaansche scholen, één Hollandsch-Javaansche meisjesschool, een Europeesch Lagere school, één Mulo-school, één Hollandsch-Chineesche school.

Van beteekenis is Djocja voor *geheel* de Zending op Midden-Java ten Zuiden om de Opleidingsscholen: 1. De Keucheniusschool tot opleiding van Javaansche onderwijzers (directeur D. Koelewijn) en 2. De school tot opleiding van helpers tot den Dienst des Woords, in 1925 te reorganiseeren tot opleiding van panditadjawa (docenten Ds D. Bakker en Dr F. L. Bakker). [35.

Dobbelspel. Spel met twee of drie dobbelsteenen. Een „hazardspel" dat niet met spellen als schaken en dammen op één lijn gesteld kan worden, omdat het niet door denken en vaardigheid, maar door „toevallige" uitkomst van het werpen van de steenen, beheerscht wordt. In 't algemeen noemt men ook dobbelspel het kansspel, waardoor men niet door eerlijke inspanning en vlijt, maar op avontuurlijke wijze zijn bezit tracht te vermeerderen. Beginsel van het Christelijk streven naar inkomsten moet zijn: in het zweet uws aanschijns zult gij uw brood eten. [28.

Dober (Leonhard) werd met David Nitschmann in 1732 door de broedergemeente der Hernhutters als eerste missionaris gezonden naar St. Thomas in West-Indië. Toen de opvolger van Frederik IV in Denemarken gekroond werd, was Zinzendorf in Kopenhagen. Hij ontmoette daar o. a. een neger, die mededeelde, dat de slaven op St. Thomas mishandeld werden. Dat vertelde Zinzendorf te Hernnhut en aanstonds besloten de broeders daar arbeiders heen te zenden. Zoo kwam ook Dober op St. Thomas. Hij arbeidde er met ijver en toewijding. In 1734 werd hij als oudste naar Herrnhut teruggeroepen. Van 1738—39 arbeidde hij onder de Joden in Amsterdam. In 1741 legde hij zijn ambt neder, werd in 1747 bisschop der broederkerk en stierf in 1766 te Hernnhut. [24.

Dobrath, tegenwoordig Deburieh, levietenstad aan Issaschar behoorende (Joz. 21 : 28; 1 Kron. 6 : 72), grenst tegen Zebulon (Joz. 19 : 12), dicht aan den Noordwestelijken voet van den Tabor.

Doceten. Onder Doceten verstaat men gewoonlijk de aanhangers van het Docetisme (afgeleid van het Grieksche woord dokein = schijnen), d. i. die theorie dat de Zoon van God of de Logos bij zijne verschijning op aarde slechts in schijn een lichaam of in het algemeen een menschelijke natuur heeft aangenomen, zoodat de groote heilsfeiten, het lijden, de dood en de opstanding van Christus niet reëele waarheid bevatten, of slechts een mensch Jezus golden.

Reeds in den apostolischen tijd waren er die leerden dat Jezus Christus niet in het vleesch gekomen was (1 Joh. 4 : 2; 2 Joh. 7). Ook Ignatius moest tegenover de Docetische dwaalleeraren de waarachtige godheid en de historische persoonlijkheid, zooals Christus in de menschelijke natuur opgetreden was, handhaven (Ef. 7 : 2; 20 : 1).

Onder de Gnostieken traden allerlei leeraren op, die leerden dat de Verlosser een schijnlichaam of een pneumatisch lichaam had aangenomen. De berichten zijn echter niet alle duidelijk of vertrouwbaar. Doch het krachtig optreden der antignostische vaders, Irenaeus en Hippolytus, voor de ware menschheid van Christus en hun strijd tegen de op het dualisme en het Docetisme gegronde ascese, bewijst hoe gevaarlijk een macht het Docetisme was. Duidelijk trachten de oude vaders aan te toonen, dat de Zoon Gods ter wille van de zaligheid van Gods gemeente de ware menschelijke natuur had aangenomen, en dat het geloof aan de waarachtige menschheid van Christus noodig is voor de zaligheid.

De gedachten der Doceten hebben nagewerkt in de Middeleeuwsche secten, en kwamen onder invloed van de pantheïstische mystiek en de kabbalistische theosofie in de eeuw der Hervorming tot nieuwe openbaring bij de Anabaptisten. Deze leerden, dat het onmogelijk was dat Christus zijn menschelijke natuur uit Maria had kunnen aannemen, omdat de Adamitische zondig was en Christus dan ook zondig zou geweest zijn, maar dat Hij zijne menschheid uit den hemel had medegebracht, en dat deze menschheid door Maria als door een kanaal was doorgegaan (Melch. Hofmann, Menno Simons). Anderen leerden dat Christus van eeuwigheid een hemelsche onzichtbare lichamelijkheid had gemaakt uit de wijsheid Gods, de goddelijke Eva, dat Hij daarin gewoond had na den val, en ze zichtbaar en sterfelijk had gemaakt door de ontvangenis en geboorte uit Maria (Weigel). Soortgelijke leeringen zijn sedert ook geleerd door de nieuwe filosofie, met haar scheiding van den idealen en den historischen Christus. De historische Christus is niet de ware en wezenlijke Christus. Hij was slechts een zwak mensch, doch in Hem realiseert zich de ideale Christus, de eeuwige logos, de absolute rede. Zulke leeringen, die staan onder den invloed van de pantheïstische mystiek, vertoonen Docetische trekken, zijn in strijd met wat de Heilige Schrift van Jezus leert, en doen te kort aan de waarheid en het absolute karakter van de verlossing. [32.

Dochter. I. In *eigenlijken zin.* Over de verhouding der dochters tot de ouders zie het artikel *Ouders;* haar erfrecht, zie het artikel *Erfenis.* Het recht der ouderen (Exod. 21 : 9) aan de dienstmaagd doen, is: ze vaderlijk behandelen, bovenal ook een uitzet geven als een dochter. Dochters moeten in tucht en kuischheid worden opgevoed (Lev. 19 : 29; Sir. 7 : 26; 26 : 13). Door haar zegent en verblijdt de Heere godvruchtige ouders (Ps. 144 : 12; Spr. 31 : 29), maar ook aan haar straft Hij het gevoeligste de afgoderij en slechte opvoeding (Hos. 4 : 14; Sir. 22 : 4; 42 : 9 vv.). De belofte (Joël 3 : 1) is vervuld (Hand. 21 : 9) aan de dochters van Filippus. — II. In *verderen* zin. 1. *Schoondochter* (Ruth 1 : 11—13). 2. Vrouwelijke *nakomelingen* bijv. Abrahams, Sara's dochter (Luc. 13 : 16; 1 Petr. 3 : 6; Gen. 36 : 2; 2 Sam. 1 : 24). 3. *Jonkvrouwen* (Gen. 30 : 13; 34 : 1; Richt. 12 : 9; Hoogl. 2 : 2; 6 : 8; Jes. 32 : 9). 4. In 't algemeen het *vrouwelijke deel eens volks,* van een stad, bijv. dochteren der Filistijnen (2 Sam. 1 : 20), van Juda, van Israël (Ps. 48 : 12; Jes. 60 : 4), van Sion (Jes. 3 : 17; 49 : 22), van Jeruzalem (Luc. 22 : 28; Hoogl. 1 : 5). 5. In *vriendelijke toespraak* (Gen. 24 : 23; Matth. 9 : 22). — III. *Zinnebeeldig* heeten 1. de koloniën dochters van de moederstad, door welke zij zijn gesticht geworden; daarom wordt Tyrus, een kolonie van Tharsis (Jes. 23 : 10), als dochter van Tharsis aangesproken. 2. Ook de bewoners eener stad, van een land, mannelijke en vrouwelijke, als een geheel gedacht en gepersonificeerd, heeten dochters, bijv. de dochter van Tyrus = Syriërs (Ps. 45 : 13), van Egypte = Egyptenaars (Jer. 46 : 11, 19, 24), van Babel = Babyloniërs (Ps. 137 : 8; Jes. 47 : 1), van Sion, Jeruzalem, Juda = allen, die tot het volk Gods behooren (Jes. 1 : 8, vgl. 12 : 6; 62 : 11; Klaagl. 1 : 15; 2 : 10; Zach. 9 : 9; Matth. 21 : 5). De dochters mijns volks (Jes. 22 : 4; Jer. 4 : 11; 8 : 22; 14 : 17), volgens sommigen zooveel als: mijn landgenooten. Volgens anderen meer bepaald: Jeruzalem, als die een zelfstandig leven heeft, dat echter door het volk is ontstaan; het volk is als vader der hoofdstad te denken. Voor de laatste opvatting spreekt Klaagl. 2 : 11; 4 : 3, 6. — IV. God noemt de vrouwelijke medeleden van het volk Gods zijn dochteren (Jes. 43 : 6; 2 Cor. 6 : 18). Heidensche vrouwen heeten daarentegen dochteren van een vreemden god (Mal. 2 : 11, vgl. Neh. 13 : 23). — V. Des *konings dochter* (Ps. 45 : 14) is Israël, dat het eerst in het genadeverbond des hemelschen Bruidegoms zal worden opgenomen.

Doctorenambt. Het woord doctor heeft in den loop der historie drieërlei beteekenis gekregen.

Oorspronkelijk was doctor een *kerkelijk ambt in engeren zin,* naast het ambt der dienaren des Woords, der ouderlingen en diakenen, ter wetenschappelijke beoefening en verdediging der Godgeleerdheid. Zoo leerde Calvijn op grond van Ef. 4 : 11, dat er in de kerk geen drie, maar vier gewone ambten waren. De *herders* en *leeraars* waren nog weer onderscheiden: de

herders waren de predikanten ter verzorging van de gemeenten, en de *leeraars* waren de doctoren ter verklaring en verdediging der waarheid. En in navolging van Calvijn vatte ook het convent te Wezel, 1568, het aldus op. Daar sprak men ook van dienaren, leeraren (doctoren), ouderlingen en diakenen. De doctoren moesten dan optreden aan de illustre gymnasia, om de kerken van dienaren des Woords te voorzien, want de universiteiten waren nog Roomsch.

Toen de Reformatie echter doorwerkte veranderde dat doctorenambt van karakter en werd in plaats van een *kerkelijk ambt* een *schoolambt*. Spoedig toch kregen wij hier de universiteiten. In 1575 gaf de Prins aan Leiden een Gereformeerde hoogeschool. Daarop volgden die te Franeker in 1585, en te Groningen in 1614. Deze drie zijn aanstonds als universiteiten ontstaan. Later kwamen er nog drie illustre scholen bij, die ook tot universiteiten bevorderd werden, n.l. die te Utrecht in 1636; te Harderwijk in 1648; en te Nijmegen in 1656. De kerken kregen dus spoedig voldoende gelegenheid voor de opleiding van hare aanstaande dienaren des Woords en hadden aan eigen kerkelijke doctoren en eigen opleidingsscholen geen behoefte meer. Opmerkelijk dan ook, dat na het convent te Wezel, 1568, de drie volgende Synoden n.l. te Embden, 1571, te Dordrecht, 1574, en te Dordrecht, 1578, van het kerkelijk doctorenambt zwijgen; en dat de daarop volgende Synoden, n.l. te Middelburg, 1581, te 's-Gravenhage, 1586, en te Dordrecht, 1618—'19, het doctorenambt wel weer hebben opgenomen, maar het nu met de professoren in de theologie aan de universiteiten vereenzelvigden. Het kerkelijk karakter van het doctorenambt werd losgelaten en al meer in een schoolambt veranderd. Zoo komt het nog steeds in artikel 18 der Kerkenordening voor: *Het ambt der Doctoren of Professoren in de Theologie is, de Heilige Schrifture uit te leggen en de zuivere leer tegen de ketterijen en dolingen voor te staan.* Een doctor was dus iemand, die aan een of andere school doceerde d. i. onderwijs gaf.

En eindelijk komt het woord doctor nog voor in een derde beteekenis, n.l. als *wetenschappelijke graad* aan een of andere universiteit verworven. Oorspronkelijk was het geven van onderwijs geheel particulier en geheel vrij. Maar toen de universiteiten opkwamen, werd het spoedig afhankelijk van overheid en kerk. Het vrij optreden werd beperkt. Om als doctor op te treden, moest men de licentia docendi d. i. de bevoegdheid om te doceeren ontvangen hebben en in het corps der leeraren opgenomen zijn. En nog verder ging de beperking. Ook tusschen het doctoraat en professoraat werd er onderscheiden. Het doctoraat werd niets dan een wetenschappelijke *titel* of *graad*, uitsluitend een bewijs van bekwaamheid, door het corps van hoogleeraren uitgereikt, zonder daardoor nog als professor te mogen optreden. Want daartoe was nog weer een afzonderlijke benoeming en aanstelling noodig van de bevoegde macht. Zoo zijn er in onzen tijd een menigte gepromoveerden tot doctoren, d. i. mannen met den titel of graad van doctor, die nooit tot professoren benoemd worden en aan geen enkele hoogeschool of universiteit doceeren. [11.

Doctores ecclesiae. Onder kerkvaders verstaat de Roomsche kerk die kerkleeraars in de oude kerk, die door hun leer en hun leven van grooten invloed geweest zijn op de kerk en haar leerbegrip. Men onderscheidde drie klassen van kerkvaders: *scriptores, patres* en *doctores*. Vier dingen worden in een kerkvader vereischt 1°. *antiquitas competens*, 2°. *doctrina orthodoxa*, 3°. *sanctitas vitae* en 4°. *approbatio ecclesiae*. Uit deze kerkvaders verkoos de kerk enkelen, die nog een vijfde eigenschap bezaten nl. *eruditio eminens* d. w. z. *groote geleerdheid* en deze noemde zij *doctores ecclesiae* of *leeraars der kerk*. Oorspronkelijk telde men vier doctores in het Westen nl. *Ambrosius, Augustinus, Hieronymus* en *Gregorius I* en in het Oosten telde men er ook vier nl. *Athanasius, Basilius, Gregorius van Nazianzus* en *Chrysostomus*. Later zijn er velen bijgekomen o. a. *Thomas Aquinas*. Zelfs mannen van betrekkelijk geringe beteekenis ontvingen dien titel, zooals *Alfons van Liguori*. [24.

Dodanieten (Gen. 10 : 4) zonen van Javan. Ongetwijfeld een Grieksche stam. Velen denken aan de bekende Grieksche orakelstad Dodona in Epirus. Waarschijnlijker is het om (zie 1 Kron. 1 : 7) Rodanieten te lezen, waaronder dan de bewoners van het eiland Rhodus verstaan moeten worden, die evenals de bewoners van het eiland Cyprus een groote beteekenis in de oudheid hadden. [24.

Doedes (Jacobus Isaäc), geboren den 20sten November 1817 te Langerak (Zuid-Holland), waar zijn vader, Walter Doedes, predikant was; later verwisselde die zijn standplaats voor Grootebroek, daarna werd hij predikant te Medemblik. Van 1830—'34 was J. I. Doedes bij de ouders zijner stiefmoeder te Amsterdam, waar hij de Latijnsche school bezocht. In September 1834 werd hij student in de theologie aan de Hoogeschool te Utrecht. Van zijn studententijd dateert de vriendschap met J. J. van Oosterzee, die straks zijn ambtgenoot als predikant te Rotterdam, en wederom als hoogleeraar te Utrecht zou zijn.

Den 16en Juni 1841 verwierf Doedes den graad van doctor in de godgeleerdheid op een in het Latijn geschreven proefschrift *Over de opstanding van Jezus Christus*.

In Augustus 1841 toegelaten tot de Evangeliebediening, begon Doedes in afwachting van een beroep (er waren destijds veel meer proponenten dan candidaten) aan de beantwoording van de in November 1841 door Teylers godgeleerd genootschap uitgeschreven prijsvraag; het antwoord, nog voor het eind van 1842 ingezonden, werd met goud bekroond, en uitgegeven onder den titel *Verhandeling over de tekst-critiek des Nieuwen Verbonds*, 1844.

Den 9en Juli 1843 deed Doedes zijn intrede als predikant te Hall (Gelderland), waar hij 4 jaar bleef; in September 1847 kwam hij te Rotterdam. Intusschen was hij in 1845 tezamen met Dr J. J. van Oosterzee, Mr B. J. L. de Geer van Jutfaas en Dr H. H. Kemink de uitgave begonnen van de *Jaarboeken voor wetenschappelijke*

H. J. Dibbetz (blz. 588).

Is. van Dijk (blz. 599).

J. H. Donner (blz. 617).

Albrecht Dürer (blz. 669).

theologie, waarin menige bijdrage verscheen van Doedes' hand, vooral van uitlegkundigen aard.

Te Rotterdam arbeidde Doedes tot 1859, zoowel in den dienst des Woords als in herderlijk werk vol van ijver. Ook de wetenschappelijke arbeid rustte niet.

In 1847 verscheen *De leer van den Doop en het Avondmaal opnieuw onderzocht. Ie stuk: Het Avondmaal;* in 1851 en '52 toetste hij de theologie der zoogenaamde „Groninger school" in een open brief respectievelijk aan Prof. P. Hofstede de Groot en Dr L. S. P. Meyboom. Van 1853—'57 gaf Doedes in vereeniging met Dr. N. Beets en D. Chantepie de la Saussaye het tijdschrift *Ernst en Vrede* uit; de uitgave werd gestaakt omdat vooral de laatstgenoemde van overwegenden invloed was, en Doedes met Chantepie de la Saussaye niet voldoende overeenstemde.

Uit den Rotterdamschen tijd dateert ook het begin van den strijd met Opzoomer, tegen wien Doedes zich aangordde, „om als apologeet van het Christendom in het strijdperk te treden tegen de ongeloovige wijsbegeerte". Deze strijd, in 1847 begonnen, werd met tusschenpoozen voortgezet tot 1865.

In 1859 volgde Doedes' benoeming als hoogleeraar te Utrecht, waar hij den 22en Juni 1859 optrad, om er tot den 21 Juni 1888 te doceeren. Hij gaf onderwijs in de exegese van het Nieuwe Testament, de hermeneutiek en critiek, de „theologia naturalis" en de encyclopaedie. Talrijke grootere en kleinere geschriften van zijne hand verschenen, van polemischen, apologetischen en critischen aard. Doedes behoorde tot de apologetische richting, en verdedigde in onderwijs en geschrifte de grondwaarheden der Schrift tegen de sedert 1858 opkomende moderne richting. Dit wikkelde hem meermalen in twistgeschrijf met haar woordvoerders als A. Pierson en Scholten.

Tegenover de Heilige Schrift meende hij vrij te staan, tegenover de belijdenisschriften der Hervormde kerk stond hij critisch.

Doedes' „scherpzinnigheid", die spreekwoordelijk is geworden, kenmerkt zijn geestes-aanleg en -richting, die meer analytisch en critisch dan synthetisch was.

In de herziene wet op het Hooger Onderwijs van 1876 heeft, wat de faculteit van Godgeleerdheid betreft, ook Doedes zijn aandeel gehad, terwijl hij ook in de kerkelijke wetgeving en in de ontwikkeling der kerkelijke toestanden zich niet onbetuigd liet. Hij was een tegenstander van volstrekte leervrijheid, maar wenschte evenmin gebondenheid aan de belijdenisschriften der kerk.

Ook gedurende den tijd van zijn hoogleeraarschap waren de door hem gepubliceerde geschriften talrijk; wij vermelden uit de lange reeks (volledig medegedeeld in de *Biographische herinneringen 1843—1893 van J. I. Doedes*, Utrecht 1894) slechts: *De leer van God*, 1871; *Inleiding tot de leer van God*, [2] 1880; *Hermeneutiek des Nieuwen Verbonds*, [3] 1878, *Encyclopaedie der christelijke theologie*, [2] 1883.

Doedes, in 1888 op 70-jarigen leeftijd als hoogleeraar afgetreden, overleed te Utrecht 17 December 1897. [27.

Doëg, een Edomiet, voornaam beambte van Saul, stelde Davids bezoek bij Abimelech (waarvan hij ooggetuige was, terwijl hij waarschijnlijk wegens vermoeden van melaatschheid (Lev. 13:4), volgens anderen wegens een gelofte, zooals bij Paulus (Hand. 21:26), of wegens de voor sommige overtredingen gevorderde reinigingen in een der vertrekken bij den tabernakel zeven dagen moest opgesloten zijn), als samenzwering tegen Saul voor en voltrok zelf het bloedbevel, waarvoor de knechten des konings terugdeinsden (1 Sam. 21 : 22; Ps. 52).

Doek, van duohan, dichtmaken. I. Van de bonte byssusomhangsels en voorhangsel aan de deur des tabernakels en het voorhof (Exod. 26 : 36; 35 : 17; 39 : 38 enz.). — II. Van het lijnwaad waarin de lijken gewikkeld werden (Luc. 24 : 12; Joh. 19:40). — III. Van wollen stoffen, die voornamelijk aan de motten waren blootgesteld (Jes. 51 : 8).

Doekoen, inlandsche geneeskundige, die zich in hoofdzaak bepaalt tot het verleenen van geneeskundigen bijstand door het verstrekken van inlandsche geneesmiddelen tegen de z.g. „ziekten van het land", maar ook wel hulp biedt bij bevallingen. Meestal is de doekoen een vrouw.

Doetinchemsche Stichtingen, in 1867 opgericht door Ds J. van Dijk Mzn., uitgaande van de „Vereeniging tot bevordering van inwendige zending", vooral tot opleiding van Nederlandsch Hervormde predikanten. Deze vereeniging is het middel geweest, dat ongeveer 300 onbemiddelde jongelieden hun levensdoel als Evangeliedienaren mochten bereiken. Zij vonden een Christelijk tehuis op „Ruimzicht", een schoon buitenverblijf op een kwartier afstand van Doetinchem, dat in 1868 betrokken, in 1872 en 1885 vergroot, plaats bood aan honderd gymnasiasten. Dit bracht het stedelijk gymnasium, óók eigendom van genoemde vereeniging, tot grooten bloei. Vervolgens gingen de jongelieden studeeren te Utrecht, waar zij in een studentenhuis Achter St. Pieter en op de Kromme Nieuwe Gracht huisvesting vonden. — Ter opleiding van onbemiddelde jongelieden van Christelijken huize tot geneesheer werd in 1886 de Lukas-stichting opgericht. [30.

Dogma, afgeleid van een Grieksch werkwoord, dat schijnen, meenen, maar ook als impers. goedvinden, besluiten beteekent, is de naam voor een op gezag berustende, in een bepaalden kring als waarheid erkende uitspraak. Het werd gebezigd van een vaststaande stelling in de filosofie, van een bevel der overheid (Luc. 2 : 1), van de inzettingen des Ouden Verbonds (Ef. 2 : 15; Col. 2 : 14), van de besluiten der kerkvergadering te Jeruzalem (Hand. 15 : 28; 16 : 4). De Christelijke theologie nam het woord over, om er de waarheden des geloofs mede aan te duiden, die door God geschonken zijn en in de kerk geldigheid hebben. Wijl Rome de onfeilbaarheid der kerk leert, laat het de autoriteit van het dogma niet alleen op de Schrift rusten, maar ook op de kerk, of liever op de afkondiging door den paus; maar de Hervorming stelde daar het beginsel tegenover, dat alleen het Woord Gods artikelen des geloofs kon vaststellen, en anders niemand, zelfs geen engel uit den hemel (Art. Smalc. II 2). [29.

Dogmatiek is die theologische wetenschap, welke de dogmata, dat is, de artikelen of waarheden des geloofs, op wetenschappelijke wijze behandelt, door ze terug te leiden tot of af te

leiden uit het principium, dat gegeven is in de openbaring Gods, door hunne onderlinge eenheid en samenhang op te sporen, en door ze ten slotte systematisch, als één organisch geheel, uiteen te zetten. Wijl het woord dogma van huis uit niet alleen vaststaande waarheden in de religie, maar ook in de filosofie, de politiek enz. gebruikelijk is, kan men ook op deze gebieden wel van dogmatiek spreken, bijv. in de rechtswetenschap. Maar het gebruik beperkt dit woord toch schier geheel tot de theologische wetenschap. Ook hier echter is het woord dogmatiek eerst laat, in de 18e eeuw, in gebruik gekomen. Vóór dien tijd bezigde men andere namen, inzonderheid dien van theologie, wijl men in dit vak van wetenschap de kennis van God en zijne werken behandelde; de andere vakken (uitlegging der Schrift, kerkgeschiedenis enz.) werden als hulpvakken van deze theologie beschouwd. Maar toen de naam theologie een ruimere beteekenis verkreeg en al die andere vakken als deelen in zich opnam, werd het noodzakelijk, om al deze theologische vakken door een adjectief van elkaar te onderscheiden. Zoo ging men spreken van exegetische, historische, practische, en ook van dogmatische theologie, of verkort van dogmatiek. Deze theologische wetenschap sloot eerst ook nog de behandeling in van die dogmata, welke op het leven betrekking hadden; maar de uitgebreidheid en belangrijkheid der stof maakte een afzonderlijke behandeling noodzakelijk van de dogmata, die geloofd, en van de dogmata, die in het leven toegepast moesten worden; zoo kwamen dogmatiek en ethiek (niet als elkander tegengesteld, maar toch als in de behandeling gescheiden) naast elkander te staan, dogmatiek als systeem van de kennis Gods (van de credenda), ethiek van den dienst Gods (agenda). [29.

Dogmatisme. I. Onder dogmatisme mag maar niet verstaan een zekere overschatting van het dogma, doch het is zulk een overschatting, welke heel het denkleven beheerscht.

Kan men dogma in algemeenen zin definieeren als een fundamenteele stelling, welke door een groep van menschen, inzonderheid door een wetenschappelijke school, als vaststaand wordt aanvaard, van dogmatisme is er sprake, zoodra men dit dogma voor een adaequate (volkomen) uitdrukking van de waarheid houdt; van dit dogma alzoo geen hooger beroep op de waarheid kan toelaten; de subjectieve factoren, die tot het vaststellen van een dogma hebben meegewerkt, over het hoofd ziet en daarom herziening van het dogma ontoelaatbaar acht.

Met name op godsdienstig gebied woekert het kwaad van het dogmatisme. Kan het kerkelijk dogma omschreven als de geloovige bezinning over de Schriftopenbaring, door de kerk geformuleerd en met gezag voorgedragen om te gelooven, zoo valt hieruit af te leiden, dat het dogmatisme zich in verschillenden vorm kan voordoen. Dogmatisme is het eenige geloovige bezinning over de Schriftopenbaring voor identiek te verklaren met de Schriftopenbaring zelf. Dogmatisme is het, het kerkelijk dogma als gelijkwaardig te beschouwen met de Schrift. Dogmatisme is het de kerkelijke formuleering der waarheid te vereenzelvigen met de waarheid. Dogmatisme is het, het kerkelijk gezag bij het vaststellen anders op te vatten dan formeel. Vanzelf zijn er in het dogmatisme verschillende graden. Maar alle dogmatisme rekent niet genoeg met de relativiteit van het dogma, maakt het op de een of andere manier absoluut, laat feitelijk geen appel van het dogma op de Schrift toe. Vooral het Roomsche leerstelsel wordt door dogmatisme gekenmerkt.

Antipode van het dogmatisme is het anti-dogmatisme, dat sinds Schleiermacher zich een nog gevaarlijker vijand van het dogma heeft bewezen dan het dogmatisme. Het kantte zich, hetzij tegen het bezinnings-, hetzij tegen het gemeenschaps-, hetzij tegen het historisch, hetzij tegen het gezagselement in het dogma, of ook wel tegen meerdere of alle elementen tegelijk, en ondergaat het lot van alle subjectivisme.

Tegenover dogmatisme en anti-dogmatisme behoort daarom gesteld te worden de harmonische dogmabeschouwing, welke zoowel het objectieve als het subjectieve in het dogma tot zijn recht laat komen, het relatief karakter van het dogma erkent en de waarheid van het dogma handhaaft. [15.

II. Dogmatisme wordt ook gebruikt om de wijsgeerige richting aan te duiden, welke weigert een onderzoek in te stellen naar de grenzen onzer kennis, omdat ze van te voren aan de juistheid der kennis niet twijfelen wil. Ook in dit opzicht blijft voorzichtigheid eisch. Een Christen zal geen bezwaar hebben tegen een onderzoek naar het wezen en de waarde der kennis. Maar evenmin laat hij zich het geloof ontnemen, dat God ons en de wereld, waartoe wij behooren, op elkander heeft aangelegd en dat daarom onze kennis van de dingen, al blijft ze gebrekkig, toch niet onjuist behoeft te zijn of onzeker. Het scepticisme en ongebreidelde criticisme wijzen wij af. [17.

Dogmengeschiedenis is de historische uiteenzetting van de ontwikkeling der Christelijke leerstukken. De Schrift bevat al de gegevens voor de dogmata, maar geeft zeker nog geen dogmata in eigenlijken zin. Al spoedig werd echter de kerk genoodzaakt, zoowel van buiten af door de opkomende ketterijen en bestrijdingen, als van binnen uit door het ontwakende denken, om zich rekenschap te geven van haar geloof, om de waarheid, door God haar geschonken, dieper in te denken, scherper te formuleeren, krachtiger te verdedigen. Zoo kwam het sedert de tweede eeuw allengs tot dogmenvorming. De eerste eeuwen hadden daarbij een fundamenteele beteekenis, want ten eerste liep toen de strijd tusschen de kerk en hare tegenstanders inzonderheid over het wezen des Christendoms, dat is, over den persoon van Christus in zijne verhouding tot God en tot de menschheid (de wereld), en ten andere was de kerk toen nog één; het Christologische en trinitarische dogma is aan de kerk van het Oosten en die van het Westen gemeen; de eerste conciliën werden ook door het Protestantisme erkend. Ook daarna heeft de dogmenvorming zich voortgezet, maar in verschillende richtingen. Rome sloeg een eigen weg in, breidde haar dogmata steeds uit, en kondigde nog in 1870 het dogma van de pauselijke onfeilbaarheid af. De kerk in het Oosten beweert de kerk der orthodoxie te zijn en blijft

staan bij de eerste zeven algemeene conciliën (Nicea II 787). De Luthersche kerk ontving haar laatste symbool in de Formula Concordiae van 1580, de Gereformeerde kerk in de confessie van Dordrecht 1618 en van Westminster 1647. [29.

Dojer. Met het genot van het smakelooze eiwit om het dojer vergelijkt Job (6:6) de armzaligheid van zijn toestand.

Dok, een vesting in het Jordaandal, niet ver ten Noorden van Jericho gelegen. Hier werd Simon, de Joodsche vorst en hoogepriester met zijne zonen Judas en Mattathias, verraderlijk op een gastmaal door zijn schoonzoon Ptolemeüs vermoord. De naam is nog overgebleven in dien van de bron Aïn-Dûk aan den Noordelijken voet van het gebergte Quarantania.

Doleantie. Bij de Afscheiding in 1834 waren er in de Nederlandsch Hervormde kerk een groot aantal belijders achtergebleven, die evenmin als de gescheidenen met de kerkelijke toestanden vrede konden hebben, al hadden ze ook bezwaren tegen de Afscheiding. Vanaf 1841 dagteekent hun strijd voor vrijmaking der kerken van de organisatie van 1816; eerst onder leiding van Groen van Prinsterer, daarna onder die van Dr. Kuyper. Den 11den April 1883 werd eindelijk een conferentie belegd van afgevaardigden uit onderscheidene kerken, die op den grondslag van hartelijke instemming met de Drie Formulieren van Eenigheid als accoord van kerkgemeenschap, de afwerping van het juk der Synodale hiërarchie plichtmatig achtten voor ieder, die het koningschap van Jezus in zijn kerk wilde eeren. Nog in datzelfde jaar namen onderscheidene kerkeraden besluiten tot getrouwe naleving van de heilige verplichtingen, bij de bevestiging in het ambt aanvaard. Dit riep conflict na conflict in het leven. Te Amsterdam ontstond de Attestenkwestie, toen de kerkeraad weigerde attesten af te geven ten behoeve van moderne jongelieden, die, na elders tot lidmaat te zijn aangenomen, in het kerkelijk register te Amsterdam zouden moeten ingeschreven worden. De kerkeraad van Kootwijk, voorloopig geschorst omdat hij een candidaat der Vrije Universiteit tot herder en leeraar beroepen had, brak het eerst van alle met de synodale organisatie, onder leiding van Dr. van den Bergh te Voorthuizen, wiens gemeente even later zich het juk der organisatie van den hals schoof. Intusschen wist het Classicaal Bestuur te Amsterdam door een handige zet plotseling vóór de Attestenkwestie de Beheerskwestie te schuiven, door provisioneel te schorsen de kerkeraadsleden, die gestemd hadden voor art. 41 van het Beheersreglement, inhoudende de bepaling, dat de Commissie van Beheer, bij eventueel conflict, den oorspronkelijken kerkeraad, die de gemeente bij Gods Woord zocht te houden, als den eenig wettigen zou erkennen. Op 16 December 1886 brak eindelijk de kerkeraad van Amsterdam met het synodaal verband, terugkeerende tot de nooit wettig afgeschafte kerkenordening van 1618/19 en als aloude Gereformeerde kerk trad men nu weer op onder den historischen naam van: Nederduitsche Gereformeerde Kerk, met de bijvoeging „doleerende", d. w. z. „klagende", als protest tegen het haar onthouden van haar wettig kerkegoed. — Het Gereformeerd kerkelijk Congres, 11 Januari 1887 en volgende dagen te Amsterdam gehouden, deed vele kerkeraden met de organisatie breken. In Juni 1887 werd te Rotterdam een synodaal Convent van al de ontkomen kerken samengeroepen. Het volgende jaar, toen de processen beëindigd waren, besloot de voorloopige synode te Utrecht de toevoeging „doleerend" achter den naam der kerken te schrappen, om den indruk weg te nemen, alsof het woord een nieuwe stichting aanduidde. Ook viel daarmee een beletsel weg voor de hereeniging met de kerken uit de Afscheiding. Deze hereeniging kwam in 1892 tot stand. Zie verder: *De Doleantie*, door J. C. Rullmann, *Ons Arsenaal*, Serie V, no 1—2. [30.

Döllinger (Johann Joseph Ignatius), oud-Catholiek theoloog en historicus. Hij werd in 1799 geboren in Bamberg, werd op 24-jarigen leeftijd reeds professor aan het seminarium te Aschaffenburg en in 1826 hoogleeraar in de kerkgeschiedenis en het kerkrecht in München. Hij was eerst streng Catholiek. Daarvan legden getuigenis af zijn eerste geschriften: *Die Lehre der Eucharistie* (1826), *Handbuch der neueren Kirchengeschichte* (1828), *Geschichte der Christlichen Kirche* (1833, '35), *Lehrbuch der Kirchengeschichte* (1836). In 1845 trad hij in de Kamer op als afgevaardigde van de universiteit en verdedigde daar met groot redenaarstalent het streven der Ultramontanen en de Roomsche hiërarchie. Tot dank daarvoor ontving hij een benoeming als Proost van „Hochstift St. Cajetanus". Tusschen 1846—'48 verscheen van zijn hand een boek *Die Reformation, ihre innere Entwicklung und ihre Wirkungen*, waardoor hij groote vijandschap tegen het Protestantisme opwekte. Toen het ministerie Abel viel, verloor Döllinger zijn professoraat en zijn kamerzetel voor 3 jaren.

In 1849 begon een tweede periode in zijn leven. In deze periode was hij veel milder gestemd tegenover de Reformatie en maakte hij zich langzamerhand los van het Ultramontanisme. Niet weinig droeg daartoe bij een door hem ondernomen reis naar Rome 1857. Voor het uitwendige bleef hij getrouw zoon der kerk maar voor zichzelven had er een groote omkeer plaats gehad in zijne beschouwingen. Daarvan getuigden al spoedig eenige nieuwe geschriften. In 1861 gaf hij, nadat door hem voordrachten gehouden waren over de wereldlijke macht van den paus, een boek uit getiteld *Kirche und Kirchen, Papstthum und Kirchenstaat*. Na de verschijning van dit boek werden de Jezuïeten zijn verklaarde vijanden. Döllinger ging op den ingeslagen weg voort. Hij schreef in 1865 *Papstfabeln des Mittelalters*.

Na al deze woorden kwam het eindelijk tot daden. Van het Vaticaansche concilie 1870 dagteekent zijn derde periode. Reeds voordat het beruchte Vaticaansche concilie gehouden zou worden, had Döllinger ernstig gewaarschuwd, dat men toch den paus niet onfeilbaar zou achten. Ondanks alle waarschuwing werd de paus onfeilbaar verklaard. Döllinger bleef zich tegen dit decreet verzetten. Hij werd deswege met schorsing bedreigd, maar hij week niet. Hij bood aan voor een vergadering van bisschoppen en theo-

logen aan te toonen, dat het onfeilbaarheidsdogma in strijd was met de Heilige Schrift, de kerkvaders, de traditie en de historie. Het antwoord van zijn aartsbisschop was de excommunicatie 14 April 1871. Döllinger ontving honderden bewijzen van adhaesie en hij werd tot rector van de „Münchener Hochschule" benoemd.

Had Döllinger den stoot gegeven tot het ontstaan der Oud-Catholieke kerk, hij heeft tot de institueering van die kerk weinig bijgedragen, omdat hij met de vooruitstrevende elementen niet accoord ging. Toen het eerste congres der Oud-Catholieken te München gehouden werd (22—24 September 1871) wist de president Dr Van Schulte een voorstel om zelfstandig zich te organiseeren, aangenomen te krijgen, maar Döllinger wilde geen aparte organisatie. Dat was naar zijn inzien sectarisch. Toen beslist was, dat men als afzonderlijk instituut zou optreden, trok Döllinger zich uit de beweging terug, maar hij koos geen positie tegen de Oud-Catholieke kerk.

Zijn arbeid na 1871 op wetenschappelijk gebied was niet meer van groote beteekenis. Toch dwingt zijn arbeidzaamheid grooten eerbied af. In 1888—1889 gaf hij nog *Academische voordrachten* uit. Hij was toen 90 jaar oud. [24.

Dolman, wambuis met bont afgezet en van tressen voorzien, dat in ons land gedragen wordt door de rijdende Artillerie. Oorspronkelijk was dolman een onderdeel van de Hongaarsche nationale kleederdracht, een kort opperkleed met mouwen.

Dolmen is de naam voor een uit groote onbehouwen steenblokken bestaanden rechthoek, zooals er over een groot deel der aarde (m. n. echter in door Kelten bewoonde landen) voorkomen en in het voorhistorische tijdperk zijn opgericht. Vroeger dacht men, dat deze dolmen altaren waren; thans worden ze meest voor graven gehouden, omdat men er veelal geraamten in heeft aangetroffen. [17.

Dolscius (Paul), geboren 1526 te Plauen. Hij studeerde in Wittenberg onder Melanchton. Later werd hij rector aan een school te Halle tot 1560. Daarna bestudeerde hij de medicijnen en werd stadsdokter in Halle, † 1589. Hij vertaalde in 1551 de Psalmen, in 1559 de Prediker. De confessio Augustana vertaalde hij in het Grieksch (1558) en deze vertaling zond Melanchton aan den patriarch van Constantinopel, om voeling te verkrijgen met de Grieksche kerk. [24.

Dom of Domkerk is de naam, die gebruikt wordt voor groote of hoofdkerken, voor kerken, die door grootschheid van bouwkundigen aanleg uitmunten, zooals de Dom te Utrecht en de St. Janskerk te 's Hertogenbosch. Het woord is afgeleid van het Latijnsche „Domus" (d. i. Huis), welke benaming reeds in de vroege Middeleeuwen voor „Godshuis" gebruikt werd. Dom beteekent dus eigenlijk Godshuis. Meestal is er een kapittel van domheeren of kanunniken aan verbonden, aan welks hoofd een proost en deken staan. In vervolg van tijd werd in plaats van „domkerk" ook de benaming „munsterkerk" gebruikt (afgeleid van „monasterium" d. i. klooster), hetgeen eigenlijk kloosterkerk beteekent. [33.

D. O. M. De beginletters van de woorden Deo Optimo Maximo, d. i. Aan den besten, hoogsten God. Deze letters worden dikwijls aangetroffen op inschriften van grafmonumenten, gedenkplaten e. d. [33.

Domela Nieuwenhuis (Ferdinand), werd geboren 1846 te Amsterdam en was een broeder van den in 1859 geboren hoogleeraar in het strafrecht, Jacob Domela Nieuwenhuis. Ferdinand Domela Nieuwenhuis studeerde in de theologie, werd in 1870 Luthersch predikant te Harlingen, 1871 te Beverwijk, 1875 te 's Gravenhage. In dien tijd begon hij zich steeds duidelijker te openbaren als aanhanger van het socialisme, legde in 1879 zijn bediening neer en werd het hoofd van de meest links staande arbeidersbeweging. Hij richtte in datzelfde jaar op het blad *Recht voor Allen*, dat hij soms, achtervolgd door een groote schare straatjongens en in het oog gehouden door de politie, ventte in de straten van Amsterdam. Reeds in 1878 was onder leiding van Domela Nieuwenhuis opgericht de *Sociaal-Democratische Vereeniging*, welke het program van Gotha aanvaardde en zich daarmede richtte tegen het *Nederlandsche Werkliedenverbond*, dat den socialistischen weg niet wilde betreden. Met eenige andere socialistische vereenigingen verbond zich de vereeniging in 1881 tot den *Sociaal-Democratischen Bond*, welke in 1883 de beschikking kreeg over *Recht voor Allen*.

In 1886 werd Domela Nieuwenhuis wegens majesteitsschennis tot één jaar gevangenisstraf veroordeeld, hetwelk aanleiding gaf tot het toen bekende straatdeuntje: „Nieuwenhuis moet zakkies plakken, hi, ha, ho". Een en ander teekent, hoe de stemming van het zeer Oranjegezinde publiek was tegenover Domela Nieuwenhuis. In 1888 werd Domela Nieuwenhuis door het district Schoterland afgevaardigd naar de Tweede Kamer, de koning heeft toen niet in persoon de zitting der Staten-Generaal geopend. In 1894 viel Domela Nieuwenhuis tegenover Treub. Na dien tijd ging hij al meer den revolutionairen weg op, men kan ook zeggen het revisionisme won bij de socialisten aan invloed. In 1891 werd op het internationaal Congres te Brussel verworpen een motie van Domela Nieuwenhuis om den soldaten dienstweigering aan te bevelen. Bovendien waren velen ontevreden over het optreden van Domela Nieuwenhuis, dat men te eigenmachtig vond. Op de jaarvergadering van den Sociaal-Democratischen Bond in 1891 te Amsterdam trad F. van der Goes openlijk tegen Domela Nieuwenhuis op en verweet hem het verkleinen van de parlementaire actie. Het gevolg was, dat Domela Nieuwenhuis werd geroyeerd als lid van de Amsterdamsche afdeeling. Hier ligt de oorzaak der scheuring, die tot op heden voortduurt tusschen socialisten, communisten en revolutionaire socialisten. Domela Nieuwenhuis verloor door dezen strijd veel van zijn invloed. Toch is en blijft hij de man aan wien de socialistische beweging haar opkomst heeft te danken. Feitelijk is Domela Nieuwenhuis gebleven, die hij was, doch hebben de socialisten zich al meer van het Marxisme verwijderd. Domela Nieuwenhuis overleed 18 November 1918. De revolutionair gezinden hebben

van zijn begrafenis een betooging gemaakt door het ontzielde lichaam in optocht langs de straten van Amsterdam te dragen. Van de talrijke geschriften van Domela Nieuwenhuis zijn de voornaamste: *De Geschiedenis van het Socialisme* en *Van Christen tot Anarchist.* [17.

Dominee, eigenlijk domine, vocativus van het Latijnsche *dominus,* d. i. heer, waarmeê men een hooger geplaatst persoon begroette. In de 16de en 17de eeuw werd nog ieder man van aanzien zóó aangesproken, ook Roomsche geestelijken, en burgers; later alleen de predikanten. 't Is gewoonte, wanneer men aan of over een predikant *schrijft,* den vocativus te vervangen door den nominativus: dominus, welk woord dan wordt afgekort tot Ds. [20.

Dominicus en de Dominicanen. *Dominicus Guzman* (1170—1221), de stichter van de orde der Dominicanen werd geboren te Calaroga, een dorp in Oud-Kastilië, in het bisdom Osma. Vroom opgevoed, legde hij zich met warmen ijver toe op de studie der filosofie en der theologie te Palencia en munte weldra uit boven zijn medeleerlingen. Tusschen 1194 en 1199 werd hij canonicus, spoedig daarna sub-prior aan het kapittel van Osma, hetwelk naar den regel van Augustinus was hervormd, en werd in dezen tijd ook tot priester gewijd. Te Osma genoot hij de bijzondere bescherming van den bisschop Diëgo, die hem medenam op zijn reizen naar Zuid-Frankrijk. Daar zag hij met droefheid hoe de kerk door de ketterijen, met name door de Albigenzen, was geschokt, en hij besloot met zijn bisschop zich te wijden aan de bekeering der ketters. Hij was van oordeel dat niet met hoogheid tegen de ketters moest worden opgetreden. Daarom ging hij met zijn helpers twee en twee, barrevoets, als arme menschen rondreizen, om door prediking en disputen de ketters te herwinnen voor de kerk. Uit deze bekeeringswerkzaamheid, die hij na den dood van bisschop Diëgo (1207) voortzette, groeide weldra de predikers- of Dominicanenorde (ordo fratrum praedicatorum, afgekort O. P.). Hij verkreeg in 1215 den steun van twee voorname burgers in Toulouse: Petrus Cellani en Thomas, en legde in een huis, door den eerste hem gegeven, den grond voor een religieuse gemeenschap. Met bisschop Fulco van Toulouse ging hij in 1215 naar het vierde Lateraansche concilie te Rome, om van den paus de bevestiging eener nieuwe predikorde te verkrijgen, maar Innocentius III weigerde dat, omdat het concilie de stichting van nieuwe orden had verboden, en hij wilde slechts de stichting onder zijn bijzondere bescherming nemen. Volgens het advies van den paus nam hij de regelen van Augustinus aan. In 1216 kwam Dominicus weder te Rome en ontving van paus Honorius III bijzondere privilegiën voor de prediking en de biecht. In 1220 verkreeg zijn orde een bijzonder karakter en werd omgevormd tot een bedelorde. In korten tijd verbreidde zich de orde over Italië, Frankrijk, Spanje, Engeland, Duitschland, Polen en Hongarije.

Het eerste Algemeene Kapittel der orde werd met Pinksteren 1220 te Bologna gehouden, waar de strenge armoede als regel werd gesteld, en waar tevens de militia Christi, een vereeniging van mannen en vrouwen, die in de wereld konden blijven leven, werd gesticht, waaruit later de broeders en zusters van de boete van den heiligen Dominicus, de Tertiariërs, ontstonden. De tweede Algemeene Kapittelvergadering werd 30 Mei 1221 te Rome gehouden, waar in navolging van de Franciscanen de gelofte der armoede verscherpt werd. Maar terwijl Franciscus de algeheele armoede eischte in navolging van den armen Christus, wilde Dominicus de armoede opdat de predikbroeders meer vrij en onafhankelijk voor het zielenheil van anderen konden werken. Ofschoon Dominicus den vloek uitsprak over degenen, die het bezit van tijdelijke goederen in zijne orde invoerde, is toch de belofte van de armoede nimmer in den strengsten zin doorgevoerd, hetgeen ten gevolge had dat de Dominicanerorde van den strijd over de armen, die de Franciscanen zoo lang heeft verdeeld en geschokt, gevrijwaard bleef. Nooit heeft men in de orde der Dominicanen er zich aan geërgerd, dat kerken en kloosters tijdelijke goederen bezaten.

Na de vergadering van het algemeen kapittel te Rome ondernam Dominicus nog een reis naar Boven-Italië, en was voornemens nog een reis te ondernemen naar Hongarije, om de Heidensche Roemenen te bekeeren, doch hij kwam doodelijk ziek in Bologna terug, waar hij 6 Augustus 1221 stierf.

Dominicus wordt ons geteekend als een edele persoonlijkheid, oprecht en vroom, met een onwrikbaar geloof aan de waarheid en het recht der kerk. Hij was van aanleg een weeke persoonlijkheid, bezield met groote liefde voor de redding van afgedwaalden en heidenen. In 1234 werd hij heilig verklaard.

Na den dood van Dominicus kwam *de orde der Dominicanen* spoedig tot groote uitbreiding. De eerste vier opvolgers van Dominicus, als leiders der orde: Jordanus, J. van Sachsen, Raimundus de Pennaforte en Johann von Wildeshausen waren krachtige organisatoren, die de gedachten des stichters verder ontwikkelden en vastigheid gaven aan de organisatie. De Dominicanen waren met de Franciscanen zeer verwant. Maar terwijl de Franciscanen het terrein hunner werkzaamheden zochten onder de ongeloovigen en beoogden de opwekking van het geestelijk leven in de kerk, was het doel der Dominicanen de bestrijding der ketterijen door prediking, de wetenschap en de inquisitie. De pausen begunstigden de Dominicanen in de dertiende eeuw door de predikheeren, die een goede theologische vorming hadden genoten, aan te stellen tot inquisitoren. De Franciscanen en de Dominicanen waren oorspronkelijk door de tegenwerking van de wereldlijke overheid, van de wereldlijke geestelijken en van de mannen der wetenschap op elkander aangewezen. Maar toen deze tegenstand was overwonnen en zij sedert 1259 met behulp van den paus zich een leidende plaats aan de universiteiten hadden veroverd, ontstond door naijver en leerverschil een groote strijd tusschen de beide orden, die

Wapen der Dominicanen.

voornamelijk liep over de leer van de genade, de werking van het sacrament en de onbevlekte ontvangenis van Maria. De grootste scholastieke geleerden: Thomas van Aquino, Albertus Magnus en Durandus behoorden tot de Dominicanen. De groote meesters der Duitsche mystiek: Eckart, Seuse en Tauler, benevens de heilige Catharina van Siena, waren ook leden dezer orde. Na het ontstaan van de Jezuïetenorde werden de Dominicanen meer op den achtergrond gedrongen. Langen tijd leefden beide orden in vijandschap met elkander, doch na de restauratie van het Roomsch-Catholicisme in de negentiende eeuw kwamen de Dominicanen geheel in de schaduw der Jezuïeten te staan. De Jezuïeten namen de leiding bij het herstel der Roomsche kerk, en dientengevolge trachtte de ineengeschrompelde orde de Jezuïeten zooveel mogelijk te bestrijden. Dit gelukte evenwel al heel weinig. Een groot deel der Dominicanen ging tot de Jezuïeten over. Onder Leo XIII werden evenwel de Dominicanen weder geëerd, Thomas van Aquino werd als de normaal-theoloog aangewezen, en verschillende theologische professoren, o.a. aan de universiteit van Fribourg, en wetenschappelijke instellingen behooren tot hun orde.

Tegenwoordig zijn er ruim 250 Dominicanerkloosters met ongeveer 4500 monniken, voornamelijk in Oostenrijk, Hongarije, Duitschland, Italië, Nederland, België en Noord-Amerika. Aan het hoofd van de orde staat een generaal, die zijn zetel in Rome heeft. Het aantal nonnenkloosters is niet groot. De leidsvrouw van een klooster is een priores, die minstens 30 jaar oud moet zijn. Wijdden zij zich oorspronkelijk alleen voor het contemplatieve leven, later legden zij zich toe op het onderwijs der vrouwelijke jeugd. Het aantal dezer kloosters bedraagt ongeveer honderd met ongeveer 1500 nonnen.

Evenals de Franciscanen hadden ook Dominicanen reeds vroeg vereenigingen, waarin mannen en vrouwen, geestelijken en leeken, maagden en ongehuwde mannen een van de wereld teruggetrokken leven leidden, zonder het familie- en het beroepsleven geheel los te laten. De negende ordegeneraal gaf hiervoor in 1289 regelen, welke door de pausen Innocentius VII (1405) en Eugenius IV (1439) bevestigd werden. Thans bestaat deze derde orde deels uit vereenigingen van geestelijken en nonnen, deels uit vereenigingen van mannen en vrouwen, die temidden van de wereld leven. [32.

Dominocratie, d.i. heerschappij van de dominee's. De regeering der kerk berust bij den kerkeraad, en niet uitsluitend bij den dienaar des Woords. Wanneer deze in een of andere zaak tracht eigen zin en wil door te zetten, zonder den kerkeraad er in te kennen, spreekt men van dominocratie. [20.

Dominus vobiscum, d.i. de Heere zij met u (Ruth 2 : 4; 2 Kron. 15 : 2): in de Roomsche kerk de liturgische groet, waarmeê de geestelijke, die de mis bedient, zich richt tot het volk, welke dan door het volk beantwoord wordt met de woorden: *et cum spiritu tuo,* d.i. en met uwen geest, vg. Fil. 4 : 23, 2 Tim. 4 : 22. [20.

Domitianus, zoon van Vespasianus, volgde zijn broeder Titus op als keizer van het Romeinsche rijk, 81—96, en is bekend door de Christenvervolgingen, die in de laatste drie jaren zijner regeering bepaaldelijk te Rome plaats vonden, mogelijk ook, maar dit is niet zeker, in Pontus en Bithynië. Onder de slachtoffers te Rome waren Clemens, de consul, een man van keizerlijken bloede, en Domitilla, de kleindochter van keizer Vespasianus, echtgenoote van Clemens, die, na eerst als Christin uit Rome verbannen te zijn, te Terracina ter dood gebracht werd. [20.

Domkapittel was een college van geestelijken, die verbonden waren aan een domkerk. In het Duitsch werd zulk een domkapittel ook genoemd *Domstift* of *Hochstift*. De historische oorsprong van het domkapittel is de volgende. Augustinus had reeds aanbevolen een „monasterium clericorum". De aartsbisschop Chrodegangus van Metz († 766) achtte zich geroepen, omdat er groot verval heerschte in den geestelijken stand, om de geestelijken aan bepaalde voorschriften te binden. Benedictus van Nursia had eens aan de monniken een leefregel voorgeschreven, zoo wilde Chrodegangus nu doen tegenover de dienstdoende geestelijkheid. Hij stelde voor hen een levensregel of canon op. Volgens dezen canon moesten de geestelijken een canoniek leven leiden. Op de synode van Aken (819) hechtte Lodewijk de Vrome aan dezen canon, die door Amalarius van Metz nog verbeterd was, zijn goedkeuring. Deze canon hield het volgende in: de geestelijken werden niet verplicht tot onbepaalde gehoorzaamheid en evenmin tot armoede, maar zij moesten tezamen wonen in één woning (domus of dom, monasterium of munster). Beide namen zijn later op de kerken overgegaan. Voorts moesten de geestelijken gemeenschappelijke maaltijden houden (horae canonicae), bidden en arbeiden. Hunne samenkomsten heetten „capitula", omdat daarin een kapittel uit de Heilige Schrift werd voorgelezen, bijzonder uit Leviticus. Zulk een vereeniging van geestelijken heette een *domkapittel* en de kerk, waarbij zulk een kapittel gevonden werd, noemde men een *kapittelkerk*. In de 10e eeuw geraakte dit samenleven al in verval. De domheeren betrokken weder eigen woningen, en de bezittingen van de domkapittels werden deels gebruikt voor de z. g. n. praebenden en deels voor het onderhoud der geestelijken (distributio quotediana). De pausen beproefden dikwerf den ouden regel weder in te voeren en dat gelukte hun soms, maar lang niet altijd. Daardoor ontstond het onderscheid van *canonici regulares*, dat waren de geestelijken in een domkapittel, en *canonici saeculares*, dat waren degenen, die in hun eigen woningen verblijf hielden. De kapittels stonden den bisschop bij in de leiding van de diocese. Aan het hoofd van een kapittel stond de *domproost*, die de plaatsvervanger was van den bisschop in de jurisdictie, en de *domdeken*, die de plaatsvervanger van den bisschop was in diens priesterlijke functiën. Bovendien had men nog *domscholastici*, *domvoorzangers*, *domschatmeesters* enz. De domheeren waren verplicht tot het bijwonen van den godsdienst in het koor, waar ieder zijn vaste plaats had. Wie opgenomen wilde worden in een domkapittel moest minstens 14 jaar oud zijn en moest uit adellijk geslacht zijn. De helft van de

domheeren moest de priesterwijding bezitten, een deel moest wetenschappelijk gevormd zijn. Door de revolutie in 1789 werden de kapittels opgeheven. Daarna werden zij weder opgericht, maar zij veranderden van karakter. Het zijn tegenwoordig kerkelijke corporatiën zonder politieke beteekenis. Ze hebben volkomen autonomie. Adellijke afkomst wordt van de leden niet meer geëischt, wel practische of wetenschappelijke bekwaamheden. De bisschop heeft over de opname te oordeelen, in sommige gevallen behoudt de paus zich dat recht voor. Nog altijd staat het kapittel den bisschop bij in de leiding van de diocese. [24.

Domper. Een instrument om de kaars uit te blusschen. Overdrachtelijk wordt zoo genoemd iemand die een vijand is van kennis en ontwikkeling, en den vooruitgang tegenhoudt. Het was vaak een scheldnaam in tijden van godsdienstige vervolgingen voor wie niet de knie bogen voor de godin der menschelijke rede. [28.

Domscholen. De domkapittels waren een analogie van het monnikenleven, de domscholen een navolging van de kloosterscholen. Zij stonden onder de leiding van een domscholasticus. In de eerste plaats waren zij bestemd voor hen, die zich voorbereidden voor het ambt, maar ook wereldlijke jongelingen konden worden toegelaten. Het leven was kloosterachtig ingericht. Het onderricht omvatte het *trivium* (grammatica, dialectica en rethorica) en het *quadrivium* (arithmetrie, geometrie, astronomie en muziek). Beide samen heetten de *artes elibrales*, d. i. vrije kunsten. Er kon ook onderricht gegeven worden in bijbelen kerkleer. De eigenlijke opkomst dezer scholen valt in den Karolingischen tijd. Rabanus Maurus heeft op dit gebied bijzondere verdiensten gehad. De bloeitijd valt in den tijd der Saksische keizers en de Capetingers. Het verval van het canonische leven en het ontstaan der universiteiten hebben meegewerkt tot den ondergang dezer scholen. De arbeid van de Broeders des gemeenen levens en het Humanisme hebben dezen ondergang als het ware bezegeld. [24.

Donatio Constantini, een der fabelen, die men pauselijke fabelen noemt. Bisschop Sylvester I (314—335) moet volgens dezen fabel van keizer Constantijn I, nadat hij van een melaatschheid gereinigd en gedoopt was, ontvangen hebben de heerschappij over de kerk, den rang van paus, de wereldlijke heerschappij over Rome, Italië en enkele eilanden in de Middellandsche zee. De Donatio Constantini komt het eerst voor in een brief, dien paus Hadrianus aan Karel den Groote (778) schreef. Karel de Groote had n.l. de schenkingen, aan Pepijn den Korte in 754 gedaan, in 775 bevestigd en nog meer aan den paus toegezegd. Hadrianus wilde Karel den Groote in 778 opwekken tot het vervullen van diens beloften. Hij vergelijkt in den brief Karel met Constantijn I en deelt dan de Donatio Constantini mede, om aan te toonen allereerst, dat Constantijn veel aan de kerk gedaan had, maar in de tweede plaats, dat de paus eigenlijk geen gunst verlangde maar op een recht aanspraak had. De Donatio Constantini is ongetwijfeld een ondergeschoven stuk. Nicolaas Cusanus verklaarde haar in 1433 reeds voor valsch. Valla deed insgelijks in 1440, en bovenal de oud-Catholieke theoloog Döllinger heeft in zijn boek: *Die Papstfabeln des Mittelalters* in 1863 de valschheid van dit document bewezen. [24.

Donatus en het Donatisme. De oorsprong van het Donatisme hangt samen met de houding, die de kerk aannam tegenover de gevallenen tijdens de vervolging in Noord-Afrika in de jaren 303—305. De officiëele kerk onder leiding van bisschop Mensurius van Carthago deed al het mogelijke om de gemeenten voor een vervolging te vrijwaren, en trachtte daartoe een schikking te treffen met de vervolgers. Doch de partij der ijveraars zocht gelegenheid om zich openlijk als Christenen te verklaren, weigerden de Heilige Schriften over te geven en waren daardoor martelaars geworden. Tegenover Mensurius, die poogde alles te verhinderen wat de overheid aanleiding kon geven tot de vervolging over te gaan, trad de partij der ijveraars op met de beschuldiging, dat de bisschop de verzorging der gevangene confessoren verhinderde en dat hij het keizerlijke bevel gehoorzaamde.

Toen bisschop Mensurius in het jaar 311 stierf koos zijn partij den presbyter Caecilianus tot zijn opvolger. Tot deze keuze hadden alleen de nabij Carthago zetelende bisschoppen uit Afrika Proconsularis medegewerkt. De bisschoppen van het meer Zuidelijk gelegen Numidië maakten er aanspraak op ook deel te nemen aan de bisschopskeuze in Carthago. Zij stelden door Secundus van Tigisis als beschikker over het bisdom aan: Donatus van Casae Nigrae, en deze verhief den lector Majorinus tot tegenbisschop. Een in Carthago samengekomen synode van 70 bisschoppen wilde Caecilianus niet erkennen, waarschijnlijk omdat Felix van Aptunga, die Caecilianus had gewijd als traditor (iemand die Heilige Geschriften enz. had overgeleverd) werd gelaakt. Zoo smolten de belangen van de ijveraars in Carthago en die van de Numidische bisschoppen samen. Caecilianus werd wel buiten Afrika overal erkend, maar in Afrika werd de scheuring al grooter.

De Donatisten brachten de zaak voor keizer Constantijn, die zich geroepen zag als scheidsrechter op te treden. Daartoe liet hij Caecilianus met 10 bisschoppen zijner partij en vertegenwoordigers zijner tegenstanders komen te Rome, om zich voor bisschop Melchiades te verantwoorden. Caecilianus werd (October 313) als wettig bisschop erkend en Donatus wegens herdoop van ketters en vernieuwde wijding van gevallene geestelijken veroordeeld. Omdat de Donatisten zich hierover bezwaard gevoelden, riep Constantijn een synode samen te Arles (in Zuid-Gallië). Hier werden de Donatisten weder veroordeeld en Caecilianus gehandhaafd. De herdoop door de scheurmakers werd voor kettersch verklaard, en bepaald dat zij door eenvoudige handoplegging als leden konden worden erkend. Als een traditor mocht alleen hij worden beschouwd, van wien uit de officiëele acten gebleken was, dat hij heilige schriften of avondmaalsgereedschappen had overgeleverd (Mansi, *Coll. Conc.* II, 471; Hefele, *Conc. Gesch.* I, 121), terwijl eveneens werd uitgesproken, dat de wijding door een traditor verricht wettig was. Nog waren de Donatisten niet tevreden. Zij verzochten een

persoonlijk scheidsgerecht door den keizer. Nadat nu de keizer de zaak in Noord-Afrika had laten onderzoeken, werd Caecilianus in 316 door den keizer gehandhaafd, en werd door het scheidsgericht beslist dat de Catholieke kerk daar was, waar de gemeenschap met de kerk der gansche aarde gehandhaafd werd.

Nu trad de Donatistische beweging een ander stadium in. Constantijn beval dat de kerken der Donatisten ter beschikking der Catholieke kerk zouden gesteld worden. Waar de Donatisten zich verzetten werden hun de kerken met geweld, soms onder bloedvergieten, ontnomen. De tijd der vervolging scheen wedergekeerd, alleen thans trad de keizer op als vervolger van hen die afweken van de kerk. Toen evenwel Constantijn merkte dat het Donatisme tot Afrika beperkt bleef, hield de keizer met de vervolging op (321), en gaf aan de Donatistische bisschoppen verlof om terug te keeren en hunne kerken te hernemen.

Na den dood van Constantijn werden weder strenge maatregelen genomen om de eenheid der Afrikaansche kerk te bewerken. De goederen der rijke Donatisten werden verbeurd verklaard, de kerken werden hun ontnomen, zij die zich verzetten werden verbannen. Donatus zelf, die door zijn tegenstanders als een geleerd en godzalig man geprezen wordt, stierf in ballingschap.

Een tijdlang rustte de vervolging onder Julianus en werd de invloed der Donatisten weder zeer groot in Afrika. In hun fanatisme gingen zij thans de herwonnen kerken zuiveren, de heilige gereedschappen, die de Catholieken gebruikt hadden, verkoopen of vernietigen, zij wieschen de altaren en de wanden der kerkgebouwen af, doopten de zich bij hen aansluitende leden opnieuw, en eischten van de wederkeerenden een strenge boete.

Onder de opvolgers van Julianus evenwel werden strenge maatregelen tegen de Donatisten beraamd. Deze maatregelen bleven echter op papier, zoolang Parmenianus als bisschop van Carthago aan het hoofd van de scheurkerk stond. Maar na den dood van Parmenianus traden er twisten en scheuringen onder de Donatisten in. De eene partij veroordeelde op krasse wijze de andere. Deze innerlijke strijd onder de Donatisten greep plaats in den tijd dat Augustinus in den geestelijken stand intrad. Hij moest zich wel met de Donatisten bemoeien, niet alleen omdat in zijn bisschopsstad Hippo de Donatisten in de meerderheid waren en zelfs weigerden om voor de Catholieke minderheid brood te bakken, maar ook omdat hij overtuigd was dat de Catholieke kerk de eenig ware kerk was. Hierbij kwam dat de heidensche stadhouder Gildo (395—398) in de Catholieke kerk zijn ergsten vijand zag, die het streven van den usurpator Eugenius, die het herstel van het heidendom beoogde, tegenstond. Keizer Honorius overwon den heiden, en bracht daarmede de Catholieke kerk tot de zege.

Augustinus trad in 394 tegen de Donatisten op. De principiëele vraag, waarom het ging, liep over de heiligheid der kerk. De Donatisten stelden zich op den bisschoppelijken grondslag der kerk, maar eischten dat de bisschoppen heilige mannen moesten zijn, wijl alleen dan de sacramenten wettig zijn en recht kunnen werken. Reeds Cyprianus had tegenover zijn tegenstanders verklaard, dat de bisschoppen den Heiligen Geest hebben, en daarom heilige mannen moesten zijn. Rome had zich tegenover Cyprianus op het objectieve standpunt geplaatst, en geleerd dat de bisschoppen beschikten over de objectieve leer en de kerkelijke ordeningen. Het ambt geeft het sacrament, en de wettigheid van het sacrament hangt af van de wettigheid van het ambt. Het sacrament wordt niet ongeldig ook wanneer aan den bedienaar gebreken kleven. De Donatisten waren evenwel van oordeel dat de onwaardigheid van de bisschoppen der kerk, die al te zacht in de boetepractijk waren, het sacrament van zijn waarde beroofde. Niemand kan de reinheid mededeelen, die zelf niet rein is. De Donatistische gemeenschap, die de heiligheid van haar leden en haar bisschoppen eischt, is de reine bruid van Christus. De werking van het sacrament hangt niet af van het rechte geloof van den bedienaar, maar van het persoonlijke geloof. Daarom moesten allen, die niet in hun kerkgemeenschap staan, als onheiligen geheiligd en daarom herdoopt worden. Door deze leering overschreden de Donatisten de objectieve lijn, stelden eigen subjectief oordeel als maatstaf en werden daardoor sectarisch. De Catholieken daartegenover handhaafden het objectieve standpunt. De belijdenis van de triniteit, en het geloof van den doopeling is noodig bij den doop, maar de dooper is iets veranderlijks. Al bouwen dus de Donatisten niet op het rechte fundament, hun gemeenschap is toch kerk, al ontbreekt hun de catholiciteit. Deze bezit alleen de Catholieke kerk. Al is er in de kerk veel onheiligs, de kerk als geheel is heilig door den geest, die in haar werkt.

Augustinus volgde deze leer, die sedert den Novatiaanschen strijd tot de overwinning gekomen was. Maar daarnaast leerde Augustinus nog een tweede gedachte, namelijk, dat de kerk is een gemeenschap van ware vromen, die den geest bezitten, die is de gemeenschap van heiligen. Deze kerk is de onzichtbare kerk. Juist doordat Augustinus dit ideaal hoog hield, behoefde hij de catholiciteit der kerk niet op te heffen. Buiten deze eene Catholieke kerk, dit lichaam van Christus, is er geen waarheid en geen zaligheid. En nu paste hij dit aldus toe, dat in de Catholieke kerk alleen de liefde woont. De liefde is de band der eenheid. De ketters hebben geen liefde, wijl zij zich afzonderen van de kerk. Aan de Donatisten ontbreekt de catholiciteit en de apostoliciteit. Wel is de doop der scheurmakers wettig, maar hij geeft eerst de zaligmakende kracht, wanneer men zich aan de kerk onderwerpt. En het is deze verbinding tusschen de kerk en de zaligheid, die de liefde moet dringen om geweld tegenover de ketters te gebruiken.

Toen dan ook alle pogingen op de synoden van Carthago van 401 tot 403, om de Donatisten te winnen voor de kerk, niet baatten, besloot men de hulp van de overheid in te roepen. Strenge strafwetten werden tegen de Donatisten uitgevaardigd, waarbij de leden met confiscatie der goederen, de geestelijken met ballingschap bedreigd werden en zelfs hunne kerken hun werden ontroofd. Vele Donatistische gemeenten keerden met hun bisschoppen in den schoot der kerk

terug. Onder den indruk van dezen dwang werd het Augustinus al duidelijker hoe gezegend het woord van Jezus was: „Dwingt ze om in te gaan" (Luc. 14 : 23). Om politieke redenen werd in 409 het tolerantie-edict uitgevaardigd, hetgeen tengevolge had dat vele bisschoppen wederkeerden tot het Donatisme. Onder dien indruk werd te Carthago, onder leiding van den keizerlijken commissaris, een godsdienstgesprek gehouden, waaraan 286 Catholieken en 279 Donatistische bisschoppen deelnamen (Mei 411), waar ten nadeele van de Donatisten werd beslist. Sedert werden de Donatisten alle burgerlijke rechten ontnomen, hun vergaderingen op straffe des doods verboden. Zoo werd het Donatisme onderdrukt. De invallen der Vandalen in Noord-Afrika brachten Catholieken en Donatisten nader tot elkander. Slechts enkele resten van Donatisme handhaafden zich tot de zevende eeuw. [32.

Donder. Naast de vele verhevene openbaringen der Goddelijke majesteit in de werken der schepping, is er hoofdzakelijk een, die het zondige menschenoor als een stem Gods met verpletterend geweld aangrijpt — de donder. Hij die aan een levenden God gelooft, stompt dezen indruk niet af door de leer der natuurkunde. Al is de donder te verklaren, hij blijft toch een van Gods knechten. Daarom mag de donder een stemme Gods genoemd worden. De Heere zelf heiligt het natuurlijke gevoel van vrees voor dit machtige natuurverschijnsel tot ootmoedige aanbidding zijner heiligheid en macht, gelijk Hij vaak zijn groote daden, voornamelijk zulke, die zijn ijver voor zijn heilige wet bekend maken, met de stem des donders begeleidt. Zoo deed Hij bij de tuchtiging van Farao (Exod. 9 : 23, 28), bij de wetgeving op Sinaï (Exod. 19 : 16; vgl. Ps. 77 : 19), bij het verlangen van Israël naar een koning (1 Sam. 12 : 17), en zoo zal Hij doen bij de Goddelijke eindgerichten over de wereld (Openb. 10 : 3, 4; 11 : 19; 16 : 18). Job buigt zich diep voor deze verootmoedigende prediking van de heilige macht Gods (Job 26 : 14; 36 : 33; 37 : 4; 38 : 34; 40 : 4), en klaagt over de verstoktheid der menschen tegen haar (37 : 5). Maar gelijk voor den donder Gods zijn vijanden vertsagen moeten (2 Sam. 22 : 14), tevens de vijanden van David (Jer. 25 : 30), de Heidenen (Joël 2 : 11), het onboetvaardige Israël : zoo zijn donderslagen tegelijk de teekenen der eindelijke verlossing van Gods vrienden (Openb. 8 : 5).

Donker Curtius I. *Hendrik Herman Donker Curtius*, geboren te Den Bosch 1 Januari 1778, overleden te Arnhem 25 Juli 1839. Werd 1800 predikant te Biaricum en Laren, 1801 te Muiderberg, 1802 te Arnhem tot zijn dood. Werd 14 Mei 1812 te Harderwijk eershalve tot doctor in de godgeleerdheid gepromoveerd, was lid van het Zeeuwsch Genootschap, de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde en het Provinciaal Utrechtsche Genootschap. Twee verhandelingen, door hem geschreven, zijn door het Haagsche Genootschap met goud bekroond. In 1815 secretaris van de door den koning benoemde commissie voor een regeling der Nederlandsch Hervormde Kerk, is hij van 1825 tot zijn sterfjaar voorzitter der synode geweest. Ook was hij redacteur van de *Godgeleerde Bijdragen*. Hij haatte de Dordtsche rechtzinnigheid als de pest. Zijn geweldig drijven maakte het Haagsche Kerkbestuur tot een waar schrikbewind voor de Afgescheidenen. Eén hunner, J. Kool, een boerenarbeider, schreef van hem: „De duivel zit als president in Nederlands Synode". Men verwarre hem niet met Mr Dirk Donker Curtius. — II. *Mr Dirk Donker Curtius*, geboren te Den Bosch 19 October 1892, overleden te Spa 17 Juli 1863. Deze pleitte meermalen voor de Afgescheidenen, o. a. verdedigde hij den vervolgden predikant H. P. Scholte, en had daarmee een schitterend succes. [30.

Donner (Johannes Hendrikus) werd te Arnhem geboren 18 October 1824. Hij studeerde onder leiding van Ds A. Brummelkamp, die destijds in Arnhem stond en daar aan verscheiden jongelingen een theologische opleiding gaf. In 1848 werd hij door de Provinciale Synode te Deventer toegelaten tot den dienst des Woords. Tien dagen later werd hij door Ds Brummelkamp te Ommeren in Gelderland bevestigd in de bediening. Hij bediende van die gemeente uit ook de gemeente van Veenendaal, n.m. eens in de vier weken en gaf daar catechetisch onderricht. Eerst predikte Donner in Ommeren in een schuur, maar in 1849 werd er een kleine kerk gebouwd. Hij hield ook bijbellezingen in den kleinen kring der Afgescheidenen in Tiel. In 1851 nam hij een roeping aan naar Leiden. Daar is het glanspunt van zijn arbeid geweest. Donner was daar algemeen gezien en geacht. Als prediker muntte hij boven velen der toenmaals Afgescheiden predikanten uit. Hij was een goed exegeet; daarbij een man, die door ervaring een groote mate van menschenkennis bezat en dat in zijn prediking liet blijken. Zijn prediking was altoos echt psychologisch. Hoewel zijn voordracht niet voortreffelijk was, maakte de inhoud zijner degelijke en uitnemend gestyleerde predicatiën vaak diepen indruk op zijn hoorders. De Afgescheiden gemeente te Leiden is door hem gevormd en werd ook door hem gesticht in ieder opzicht. De Synode der Christelijke Gereformeerde kerk te Utrecht (1877) benoemde hem tot Director der Gereformeerde zending. Donner had ongetwijfeld groot talent om te onderwijzen. Hij was niet alleen een uitnemend catecheet (getuigen zijn talrijke catechisatieboekjes) maar hij was ook bekwaam om tot hooger studie de aan hem toevertrouwde leerlingen op te leiden.

In 1880 werd hij gekozen tot lid der Tweede Kamer der Staten Generaal voor het district Leiden. Na de Kamerontbinding in 1886 werd hij door een Roomsch-Catholiek vervangen, maar in 1887 vaardigde Leiden hem opnieuw af. In 1888, nadat de nieuwe grondwet uitgevoerd werd, nam hij zitting voor het district Katwijk en hij bleef zijn zetel behouden tot 1901, toen hij voor een nieuw mandaat bedankte.

De verdiensten van Donner hebben echter niet gelegen op politiek gebied. Hij heeft zijn sporen nagelaten als uitnemend Schriftverklaarder, als aangrijpend prediker, als teedere zielverzorger. In zijn tijd was hij een ster onder de predikanten der Christelijke Gereformeerde kerk, want Donner studeerde en zocht met de gaven, hem door God verleend, te woekeren.

Van zijn hand verschenen een populaire verklaring van de Psalmen (2 deelen), van den brief aan de Filippenzen, en de twee brieven van Petrus. [24.

Dontekloek (Reinier), predikant te Delft, die met zijn collega Arnold Cornelius van der Linden in 1589 een geschrift uitgaf: *Responsiones ad argumenta quaedam Bezae et Calvini;* waarin de praedestinatieleer van Calvijn en Beza bestreden werd. Zij waren de voorloopers van de Arminianen. [24.

Dood. Wij zien dat op deze aarde aan alle natuurlijk leven een einde komt, niet alleen bij den mensch maar ook bij dier en plant. Het scheiden uit dit leven noemen we sterven, en de toestand die dan intreedt heet de dood. De wijsbegeerte heeft ten allen tijde den dood willen beschouwen als een natuurlijk levenseinde van al het geschapene, en leerde dat er niet alleen een tijd was van geboren te worden, maar ook van te sterven, als het levensproces ten einde was. Maar de Heilige Schrift leert zeer uitdrukkelijk dat de dood onnatuurlijk, niet van zelfsprekend is, maar een straf voor de zonde.

Wij lezen Gen. 2 : 17: „Van den boom der kennis des goeds en des kwaads, daarvan zult gij niet eten, want ten dage als gij daarvan eet zult gij den dood sterven". Hier wordt uitdrukkelijk geleerd dat de dood in deze wereld is ingekomen na en door de zonde en wel als straf op de zonde. De Pelagianen en alle latere Rationalisten leeren wel dat het hier betreft de straf des doods, of dat hier sprake is van een vroegen dood, zooals een vroegtijdige dood altoos als een straf beschouwd wordt, maar niet de dood als zoodanig. Maar dit zeggen houdt geen steek, want in heel de Schrift, zoo in Oud als in Nieuw Testament wordt geleerd, dat de dood door de zonde in de wereld is gekomen, en tot alle menschen is doorgegaan omdat allen gezondigd hebben (Rom. 5 : 12), dat door de misdaad van éénen velen gestorven zijn (Rom. 5:15), dat door de misdaad van éénen de dood geheerscht heeft (Rom. 5 : 17), en dat de dood de bezoldiging der zonde is (Rom. 6 : 23). Het is aan de wetenschap ook nooit gelukt den dood wetenschappelijk te verklaren. Zij kan de verschijnselen van den dood aanwijzen en den dood constateeren, maar niet bewijzen dat het natuurlijke in den dood eindigen moet. Wij staan voor een mysterie, want de dood is onnatuurlijk, in strijd met het wezen en de bestemming van den mensch, een straf Gods, een vijand, en bij alle volken en in alle tijden is er een vrees voor de geheimzinnige macht van den dood. De dood kan alleen verklaard worden door geestelijke factoren, door de verleiding van Satan, die het geweld des doods heeft (Hebr. 2:14), door de zonde (Rom. 5 : 12; 6 : 25) en door de rechtvaardigheid Gods.

Het wezen van den dood is niet een algeheele vernietiging van het bestaande zooals door sommigen gezegd wordt, want bij den mensch blijven in den dood èn ziel èn lichaam voortbestaan, en zelfs plant en dier blijven voortbestaan in hun dood. Alleen maar, ze bestaan in den dood op een andere wijze. Het leven wordt vernietigd, maar het bestaan duurt voort. Als een plant of dier sterft, dan treedt de ontbinding in, maar de stof waaruit zij bestonden, en waartoe zij wederkeeren, wordt niet vernietigd, kan zelfs niet vernietigd worden. En zoo is het ook met het menschelijk lichaam, de dood brengt wel ontbinding, en maakt waar het woord Gods: „Stof zijt gij, en tot stof zult gij wederkeeren", doch dit stof wordt niet vernietigd maar blijft.

De dood staat tegenover het leven, en eerst door het leven wordt de geheimenis van den dood verstaan. Het leven is saambinding van wat naar Gods gedachte saamgebonden behoort te wezen, en de dood is ontbinding van de door God in de natuur gelegde levensbanden. In het Paradijs was Adam met zijn ziel aan God verbonden en leefde hij met God, dat was het eigenlijke leven. En zoo was er een band tusschen ziel en lichaam en een band die heel het bestaan van het lichaam in al zijn deelen saambond, dat was het natuurlijke leven. Door de zonde werd de band die zijn ziel aan God verbond doorgesneden, dat was de eigenlijke dood. En tengevolge daarvan kwam de natuurlijke dood, die ziel en lichaam scheidde en elken band die het lichamelijk bestaan saambond losrafelde, zoodat het lijk zich ontbond tot niets dan stof. De dood is dus niet vernietiging van het bestaan, maar scheiding tusschen God en mensch, tusschen ziel en lichaam, tusschen al wat in het lichaam saamverbonden is. Leven is niet alleen bestaan, maar bestaan in Gods gemeenschap, een gedragen zijn door Gods zegen. Dood is óók bestaan, maar buiten de gemeenschap Gods, gedrukt door Gods vloek. De dood brengt geen vernietiging maar ontbinding op elk gebied waar het leven harmonisch saambond, snijdt af alle natuurlijke levensverhoudingen, verbreekt alle harmonie en brengt terug tot het chaötische, toen de aarde woest en ledig was.

Gewoonlijk onderscheidt men tusschen drieërlei dood: de tijdelijke, de geestelijke, en de eeuwige dood. De *tijdelijke* dood brengt het sterven in dit leven, als de ziel het lichaam verlaat, en het zielloos lijk in het graf wordt neergelegd. Deze dood heet tijdelijk omdat hij duurt tot den Dag der opstanding, op welken dag alle dooden zullen opstaan, en ziel en lichaam weer vereenigd zullen worden, om daarna geoordeeld te worden (Hebr. 9 : 27). Intusschen dient opgemerkt te worden dat niet allen den tijdelijken dood zullen ingaan. Henoch en Elia zijn zonder sterven ten hemel opgevaren, en Dathan, Korach en Abiram zijn zonder sterven ter helle nedergedaald. En zij die den Jongsten Dag beleven, zullen van den tijdelijken dood niet weten. „Ziet, ik zeg u een verborgenheid, wij zullen wel niet allen ontslapen, maar wij zullen allen veranderd worden" (1 Cor. 15:51, 52; 2 Thess. 4:15—17).

De *geestelijke* dood is de dood der ziele, die vervreemd is van het leven Gods (Ef. 4 : 18), die dood is in de zonden en misdaden (Ef. 2:1; Coloss. 2 : 13; 1 Tim. 5 : 6; Openb. 3 : 1). Een zoodanige ziel bestaat zonder ophouden, maar het geestelijk leven is verdwenen, er is niet meer de gerechtigheid en de heiligheid, een niet kunnen zien van noch ingaan in het koninkrijk Gods (Joh. 3 : 3, 5), maar een haten van God en van den naaste. Het is uit dezen dood

dat we alleen door wederbarende genade worden opgewekt (Ef. 5 : 14).

De *eeuwige* dood is het vreeselijke en verschrikkelijke dat den zondaar, die voor eeuwig verloren gaat, in de helsche verdoemenis is bereid. Is er in dit leven, door de stuitende genade van het Verbond der Gemeene Gratie, inhouding van den ontzettenden vloek en inbinding van den toorn Gods, als er geen tijd meer is, als deze hemel en aarde zullen voorbijgegaan zijn, dan zal de dood in al zijn verschrikkelijkheid zich ten volle openbaren in het helsche vuur dat den duivel en zijn engelen bereid is. Die dood heet de eeuwige, omdat hij in de eeuwigheid intreedt en eeuwig duurt. Het is de dood waarin de mensch met ziel en lichaam voor eeuwig geworpen wordt.

Spreekt men gewoonlijk van drieërlei dood, zooals wij aanwezen, er moet toch op gewezen worden dat de Heilige Schrift spreekt van *eersten* en *tweeden* dood (Openb. 20 : 6, 14). De eerste dood is dan de tijdelijke dood van ziel en lichaam beide, en besluit den geestelijken dood in zich. De tweede dood is de eeuwige dood, èn voor ziel èn voor lichaam.

Zullen de ongeloovigen, die geestelijk dood zijn, en den tijdelijken dood sterven, op den dag van het Laatste Oordeel den eeuwigen dood ingaan, voor de geloovigen is het anders gelegen. Zij worden in het heden der genade uit den geestelijken dood opgewekt (Rom. 6 : 4; Coloss. 3 : 1, 3; Ef. 2 : 5, 6; 5 : 14). En van den eeuwigen dood zijn zij bevrijd door de borgtocht van Christus Jezus, die aan het kruis van Golgotha de helsche smarten verdurende, den eeuwigen dood gestorven is, toen hij riep: „Mijn God, mijn God, waarom hebt Gij mij verlaten!"

Wel zijn de geloovigen, die den Jongsten Dag niet zullen beleven aan den tijdelijken dood onderworpen, moeten zij sterven en begraven worden, maar de prikkel des doods en de smaad des grafs is voor hen weggenomen door Christus Jezus, die dood is geweest maar leeft tot in alle eeuwigheid. Zij mogen juichen: Dood waar is uw prikkel, graf waar is uw overwinning, Gode zij dank die ons de overwinning geeft door Jezus Christus onzen Heere (1 Cor. 15 : 55, 57). Voor de geloovigen is de dood niet meer een betalen voor de zonde, maar een afsterven van de zonde, een ingaan in de volkomen heiligheid, een verlaten van deze ellendige wereld en een doorgaan tot het eeuwige leven. [16.

Doode hand. Met den naam: *goederen in de doode hand* worden bezittingen, in 't bizonder onroerende goederen aangeduid, die toekomen aan instellingen van weldadigheid, kerken, kloosters en dergelijke. Zij worden zoo genoemd, òf omdat deze goederen der wereld afsterven en voor den hemel worden bestemd, òf omdat zij, in tegenstelling met particulier bezit, niet door erfrecht worden overgedragen, en bijna altoos in dezelfde handen blijven. In verschillende landen heeft de staat, door z. g. amortisatie-wetten, getracht deze onttrekking van goederen aan omloop en overdracht te beperken, en de steeds doorgaande eigendomsvermeerdering van kerken en instellingen tegen te gaan. Veelal was hierbij hebzucht van de zijde van den staat in 't spel, onder den schoonen schijn van te waken voor de belangen der bevolking. Toegestemd moet echter, dat er zich gevallen kunnen voordoen, waarin metterdaad de bevolking onder het bezit in de doode hand heeft te lijden, b.v. in plaatsen, waar alle grond in bezit is van een kerk of klooster, en particulieren nooit in de gelegenheid zijn, een gedeelte in koop, soms zelfs niet in huur, te verkrijgen. In ons land bestaan geen beperkende bepalingen. Alleen is, volgens Artt. 947 en 1717 Burgerlijk Wetboek, koninklijke machtiging noodig voor het aanvaarden van erflatingen en schenkingen door openbare en godsdienstige instellingen, kerken en diaconieën. [20.

Doode Zee, sedert den kerkvader Hieronymus de naam van het groote meer, dat in het Oude Testament meestal *Zoutzee* wordt genoemd. Ten

Doode Zee.

gevolge van de verwoesting der steden van het Siddim-dal (Gen. 14), verkreeg een stellig tevoren bestaand meer een grootere uitgestrektheid, en kwam het ook in een anderen toestand. De zoutachtige gesteldheid van het water — het water is zouter dan eenig ander, geen levend wezen kan er in ademen — is in elk geval een gevolg van het verdelgingsoordeel, dat het Siddim-dal trof. [20.

Doodenbezwering. Zij behoorde tot de tooverij, waarzeggerij en duivelskunstenarij door den Heere verboden (Ex. 22 : 18; Lev. 19 : 31; Lev. 20 : 6). Deze zijn de spotbeelden van de gave der profetie en van de wonderkracht door God verleend aan zijn profeten. Onder alle Oostersche volken is de mantiek alleen in Israël verboden. Toch werd zij wel sterk gedreven door het afgodisch volk (1 Sam 28; 2 Kon. 21 : 6; Jes. 8 : 19; Mich. 3 : 11; Jer. 29 : 8; Zach. 10 : 2). Een der voornaamste vormen dezer praktijken was de doodenbezwering. De toovenaars gaven voor dat zij door formules de dooden weer in het leven konden terugroepen. Misschien lieten zij de dooden dan spreken door hun stem na te bootsen door een soort van buikspreken. [8.

Doodenboek is de naam voor een verzameling teksten, welke de Egyptenaren geheel of ten deele aan hun dooden meegaven in de graven. In de oude koningsgraven zijn in de eerste plaats zulke teksten gevonden. Later werden ze ook ten deele, of verkort, dan gewijzigd naar de omstandigheden, aan andere personen meegegeven in het graf, eerst vaak geschreven aan de wanden van de doodkist, in volgende tijden ook op papyrusrollen. De bedoeling der teksten is steeds den gestorvene te behoeden op zijn tocht naar het rijk der dooden. Ze hebben soms magische beteekenis. Daar deze oude

teksten telkens werden overgeschreven en vaak niet meer werden begrepen, zijn in de latere vormen allerlei fouten ingeslopen, die dan een volgende redactie weer heeft pogen te verbeteren, hetgeen soms blijkbaar onjuist is geschied. Daardoor zijn verschillende stukken moeilijk of in het geheel niet te verklaren. Men kan dus niet van een bepaald doodenboek spreken, de naam wordt wel aan een zekere groep teksten gegeven, maar kon eigenlijk beter dienen voor heel het genre. [17.

Doodendans is de naam van een reeks voorstellingen, die de macht van den dood over

Doodendans van Guyot Marchant (1486): De paus en de keizer.

het menschelijk geslacht willen aangeven. Men ziet den dood, voorgesteld als een geraamte, bezig met personen van allerlei stand en leeftijd. Veelal geven kleine gedichtjes een toelichting. Bekend is vooral de doodendans van Hans Holbein den Jongere (1497—1543). Holbein stelde niet slechts de macht van den dood voor, maar bracht in zijn houtsneden ook reformatorische gedachten tot uiting, als hij kerk en staat hekelde. De doodendans is waarschijnlijk ontstaan in Frankrijk in de late Middeleeuwen. Aanvankelijk ging het om een drama, dat ook opgevoerd werd, doch dit raakte in onbruik en de doodendans leefde voort in schilderwerk, in houtsneden en korte rijmpjes. [17.

Vignet uit den „Doodendans" van Holbein, voorstellende den koning en den dood.

Doodenrijk. Hoewel ook bij Israël het leven in het centrum der belangstelling staat en diensvolgens weinig sprake is van den toestand der afgestorvenen, is toch op niet minder dan 65 plaatsen in het Oude Testament sprake van de plaatsen, waar de doode zijn bestaan voortzet. Hiervan vinden we o.a. 7 in den Pentateuch, 16 in de Psalmen, 9 bij Jesaja en 8 in het Spreukenboek. Altijd wordt deze plaats met denzelfden naam aangeduid: *Sjĕool*.

De beteekenis van dezen naam is nog niet duidelijk. Een Babylonische parallel hiervoor is nog niet gevonden. Het als zoodanig genoemde *sjoe'aloe* berust op een vergissing. Sommigen hebben *Sjĕool* in verband gebracht met het Hebreeuwsch werkwoord *sja'al* „vragen", waarbij het doodenrijk dan òf zou geteekend zijn als „de onvergankelijke plaats, die niet ophoudt nieuwe offers te vragen" of „de plaats der ondervraging". Anderen willen gedacht hebben aan een werkwoord *sjoel*, dat dan den zin zou hebben van „slap zijn, naar beneden hangen, zinken". Dan zou het doodenrijk de plaats zijn der „slappen", waarbij dan herinnerd wordt aan het feit, dat in Jes. 14 : 9, 26 : 14, 19, Ps. 88 : 11, Spr. 2 : 18, 9 : 18, 21 : 16 en Job 26 : 5 de afgestorvenen *Rĕfa'im* worden genoemd, welke benaming dan in verband wordt gebracht met een Hebreeuwsch woord *rafah*, dat dient ter aanduiding van slappe houding. Het meest waarschijnlijk moet nog geacht worden de afleiding van het werkwoord *sja'al* „hol zijn". Dan is dus Sjĕool de groote holte, de eindelooze onderaardsche ruimte, waarin de zielen der afgestorvenen vertoeven.

De Grieksche vertalers van het Oude Testament hebben het 61 maal weergegeven door Hades d. i. met het woord, dat in het Grieksch de plaats aanduidt, waarheen de afgestorvenen gaan. Daarom wordt in het Nieuwe Testament steeds dat Hades gebruikt ter aanduiding van het doodenrijk. De Latijnsche vertalers bedienen zich 48 maal van Infernus en 17 maal van Inferi of Inferus. De Samaritaansche tekst van den Pentateuch leest overal *Sjiool*; de Arameesche omschrijving van het Oude Testament (Targoem) heeft steeds *Sjeool* behouden, de Syrische vertaling heeft het vervormd tot *Sjioel*. Men heeft het dus blijkbaar als een eigennaam gevoeld.

In verband met de gewoonte zijn dooden te begraven, heeft ook Israël het doodenrijk ergens in de aarde gezocht. Men „daalt" daarheen „af" (b.v. Gen. 37 : 35; Num. 16 : 30; Ezech. 31 : 15). Van de levenden is het gescheiden door de onderaardsche wateren (Job 26 : 5; 38 : 16 v.). Het is als een onderaardsche stad met poorten (Ps. 9 : 14; 107 : 18; Jes. 38 : 10), diep verborgen in het ingewand der aarde (Deut. 32 : 22; Job 11 : 8), waarom er dan ook stikdonkere duisternis heerscht (Job 10 : 21 v.). De Sjĕool is als een onvergankelijk dier, dat altijd zijn mond openspert om te verslinden (Jes. 5 : 14; Hab. 2 : 5; Ps. 141 : 7; Spr. 1 : 2; 27 : 20; 30 : 16), waarom dan ook de dwaasheid van hen zoo groot is, die meenen daarmede een verdrag te kunnen sluiten (Jes. 28 : 15, 18). Het is „het land zonder terugkeer" (Job 7 : 9 v.; 10 : 7—12; 16 : 22), want de Sjĕool houdt allen als in een kerker gevangen (Jes. 24 : 22).

In welken staat de afgestorvenen hier gedacht werden, is niet duidelijk. Eenerzijds is de Sjeool het land, waar de mensch rust geniet en stilte (Job 3 : 13), omdat alle aardsche woelen daar een einde heeft (Job 3 : 17). Daar is „de stilte" (Ps. 115 : 17). God wordt er niet meer gezien (Jes. 38 : 11) noch geprezen (Ps. 6 : 6). Zijn wonderen kunnen er niet meer worden gezien (Ps. 88 : 11, 13) en derhalve zijn deugden niet meer verkondigd (Ps. 88 : 6; Jes. 38 : 18 v.). De dooden weten zelfs niet, dat zij geleefd hebben en zijn aan de vergetelheid prijs gegeven (Pred. 9 : 5). Zij hebben niets meer te doen en bezitten kennis noch wijsheid (Pred. 9 : 10). Anderzijds echter denkt men zich in het doodenrijk toestanden en verhoudingen, die aan de aardsche herinneren. Wanneer Samuël daaruit opkomt, draagt hij den mantel, waaraan hij op aarde kenbaar was (1 Sam. 28 : 14). De koningen zitten op tronen (Jes. 14 : 9). De onbesnedenen worden er bij elkander gelegd (Ezech. 32 : 19, 28, 32). De helden worden in volle wapenrusting in het graf gelegd om elkander in de doodenwereld te herkennen (Ezech. 32 : 27). Zelfs worden in Jes. 14 : 9 de afgestorvenen geteekend als in onrustige beweging gekomen over den val van den machtigen koning van Babel.

Maar steeds is het voortbestaan in den Sjeool eenvormig. De rijkdom van het leven wordt dan gemist. Het is geen levensvernietiging, maar wel levensvermindering. En die beperkt zich niet tot het lichaam. Ook de ziel behoort aan de doodenwereld toe. De gansche mensch is door de zonde aan den dood vervallen en allen dalen neder in het doodenrijk, het „eeuwig huis" van „allen" (Pred. 12 : 5).

Eerst geleidelijk is bij het voortschrijden der openbaring ook over het mysterie van den dood het licht opgegaan. En wanneer dan, vooral na de ballingschap, het individu zich losmaakt van de gemeenschap des volks en ook de religie zich individualiseert, dan gaat de tegenstelling: Israël en de volken, over in deze andere: rechtvaardigen en goddeloozen. Het Godsrijk gaat zijn grenzen uitzetten en grijpt ook over naar de doodenwereld. Het gemeenschapsleven met den „levenden God" geeft dan ook het bewustzijn van veiligheid tegenover dood en graf (Ps. 16 : 9—11). De onderwereld kan den gestorven rechtvaardige niet in haar macht houden (Ps. 49 : 16). Het in God worstelende leven zal na het louteringsproces van den dood overgaan in een leven van eeuwige gemeenschap met God (Ps. 73 : 23 v.). Zoo treedt de goddelijke Middeaar langzamerhand naar voren, die Gods recht ook in het doodenrijk zal doen triomfeeren (Job 14 : 13 v.v.; 16 : 16—21; 19 : 25—27). Maar het „hoe?" blijft nog steeds in het duister.

Zoo is het ook onder het Jodendom gebleven. Wel dringt de gedachte zich steeds meer baan, dat het lot der goddeloozen en der rechtvaardigen niet eenzelfde kan zijn, en meent men, dat reeds terstond bij den dood, zij het dan ook slechts voorloopig, scheiding wordt gemaakt tusschen beiden. Wel komt er naast de doodenwereld nog een paradijs, dat hoog boven en aan de einden der wereld wordt gedacht en waar Henoch en Elia allen verwachten, die in hunne wegen wandelen. Maar alles wacht op den Messias en strekt zich naar het Godsrijk uit. Het doodenrijk *blijft* allen aan zich onderwerpen; voor goed, zeggen de Sadduceën; voor wat de rechtvaardigen betreft, totdat de Messias komt en het Godsrijk op aarde opricht, zeggen de Farizeën.

Wanneer nu echter de Christus over het probleem van lijden en dood het licht heeft doen opgaan, worden de voorstellingen van het doodenrijk in den grond gewijzigd. Wel blijft ook nu de dood zich uitstrekken over alle menschen (1 Cor. 15 : 22; Hebr. 9 : 27). Wel dalen ook nu allen in den Hades, die ergens onder de aarde zich bevindt (Fil. 2 : 10; Ef. 4 : 9; 1 Petr. 3 : 19 v.; Openb. 20 : 13 v.) en zullen slechts zij daaraan ontkomen, die de wederkomst van Christus beleven (1 Cor. 15 : 51; 1 Thess. 4 : 14—17.) Maar de dood heeft niet het laatste woord. Er is een opstanding der dooden (Joh. 5 : 28 v.; Hand. 23 : 6; Openb. 20 : 12 v.). Jezus Christus is wel in het doodenrijk neergedaald (Ef. 4 : 9), maar kon er niet door worden gehouden (Hand. 2 : 27, 31). En wie nu „in Hem" is, voor hem is de dood een doorgang naar het leven. Ja, reeds bij het wegzinken in den dood, is zijn lot een ander dan dat van hen, „die geene hoop hebben" (1 Thess. 4 : 13). Lazarus rust in Abrahams schoot; de rijke man lijdt smarten (Luc. 16 : 19 v.v.). De moordenaar aan het kruis gaat reeds „heden" met Jezus naar het paradijs (Luc. 23 : 43). Stefanus bidt, dat de Heere Jezus zijn geest tot zich neme (Hand. 7 : 59). Paulus weet, dat niets hem scheiden kan van de liefde Gods in Christus (Rom. 8 : 38 v.) en verlangt ontbonden te worden en met Christus te zijn (Fil. 1 : 23), waar ook de martelaren zijn (Openb. 6 : 8; 7 : 9). En gelijk zij daar de voorsmaak der hemelsche zaligheid genieten, ondergaan zij, die Christus verwerpen, den druk van Gods toorn (Joh. 3 : 18, 36) in afwachting van de Gehenna.

Daarmede is dus het doodenrijk in twee groote helften uiteengevallen. Alle gestorvenen zijn „onder de aarde" (Fil. 2 : 10), maar reeds teekent zich het onderscheid af, dat in het oordeel, dat door Christus zal voltrokken worden, met volkomen duidelijkheid door allen zal worden aanschouwd. Dan wordt ook „de laatste vijand" overwonnen (1 Cor. 15 : 26) en worden allen „die in Christus zijn", de volheid van zijn leven deelachtig en aan het doodenrijk ontrukt. Wie dien rijkdom niet ontvangt, zinkt weg in den „tweeden dood" (Openb. 2 : 11; 20 : 6, 14; 21 : 8). [3.

Doodstraf. Door God gedreigd over dengene „die iemands bloed vergiet" (Gen. 9 : 6). De bloedwraak van de naaste familie was bij Israël onder de beperkende macht der overheid gesteld (men denke aan de vrijsteden). Oudtijds stond de doodstraf op verschillende misdaden: doodslag (Exod. 21 : 12), godslastering (Leviticus 24 : 16), ongeloofsleering (Deut. 13 : 5), overspel (Deut. 22 : 22), sabbatsschennis (Ex. 35 : 2). De gewone wijze

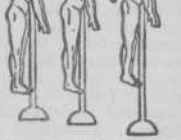

Assyrische doodstraf (palen).

waarop de doodstraf onder Israël werd toegepast was de steeniging, waarbij iemand met zware steenen geworpen en overdekt werd. In Assyrië bestond een doodstraf, waarbij de veroordeelden „gepaald", dat is, met den buik op een puntigen paal gehangen werden.

De bevoegdheid tot de doodstraf bezat en bezit de overheid. In Romeinen 13 : 4 kent Paulus aan de overheid toe de macht om „het zwaard" te dragen, om den doodslag te weren, en zich te handhaven. De doodstraf is in sommige landen afgeschaft. In Nederland in 1872. Dit was een gevolg van de humaniteit die geen boosdoeners kent, en van de leer, dat straf niet is een voldoening aan het recht Gods, maar enkel verbetering beoogt. Het recht Gods en dat bizonder in onzen tijd waarin het leven schrikkelijk bedreigd wordt, eischt ter bescherming van het leven de wederinvoering van de doodstraf. [28.

Doodzonde. Ten gevolge van een onjuiste uitlegging van Marc. 3 : 22 en 1 Joh. 3 : 14 en 5 : 16 is al spoedig in de Christelijke kerk de onderscheiding opgekomen tusschen lichtvergeeflijke, dagelijksche zonden en de veel zwaardere *doodzonden*. Reeds bij den kerkvader Tertullianus pl.m. 150—233 wordt er melding van gemaakt.

In de Roomsche kerk is deze tegenstelling ontwikkeld en als vaststaande kerkleer aanvaard. Practisch heeft zij daar bijzondere beteekenis ten opzichte van de biecht en de boete. In het kort komt de Roomsche leer der doodzonden hierop neer: men doet een doodzonde als men de wet Gods 1°. in een groote zaak, 2°. met volle kennis en 3°. met vrijen wil overtreedt. Deze zonden worden doodzonden genoemd, omdat zij den mensch berooven van de heiligmakende genade, die het bovennatuurlijk leven der ziel is. Door de doodzonde wordt verloren: 1°. de heiligmakende genade en het recht op den hemel; 2°. de verdiensten der goede werken. Wie zulk een zonde doet verdient de eeuwige straffen der hel. Over alle doodzonden moet men in de biecht berouw hebben en ze aan den priester biechten om vergiffenis te bekomen. De doodzonden die na het doopsel gedaan zijn, worden dan ook alleen vergeven door het sacrament der biecht en door een volmaakt berouw. Wie met een onbeleden doodzonde zonder berouw sterft, gaat verloren, daar hij niet stierf *in staat van genade*.

De Reformatoren, inzonderheid Calvijn hebben de onderscheiding tusschen dagelijksche en doodzonden als onschriftuurlijk verworpen. Zij achtten alle zonden verdoemelijk voor God en des doods waardig, doch leerden dat ze ook allen in Christus' bloed kunnen vergeven worden, met uitzondering alleen van de lastering tegen den Heiligen Geest. Met „zonde tot den dood" wordt in het Nieuwe Testament uitsluitend deze onvergeeflijke zonde tegen den Heilige Geest bedoeld. [19.

Doof. Onder doofheid verstaat men het geheel of gedeeltelijk onvermogen om geluidgevende luchttrillingen door den gehoorzin waar te nemen. Vergeleken bij vele dieren is het gehoorvermogen van alle menschen beperkt, daar de dieren geluiden kunnen opvangen, die den scherpst hoorenden mensch geheel ontgaan. We spreken echter alleen van doofheid als het normaal gehoorvermogen bij den mensch, hetzij verzwakt, hetzij geheel vernietigd is. Dit laatste komt zeer weinig voor en is ongeneeslijk. De graad van geneeslijkheid der gedeeltelijke doofheid hangt af van de oorzaken waaruit deze ontstaan is en die zeer onderscheiden kunnen zijn, zelfs haar zetel in de hersenen kunnen hebben. Doofheid is een zwaar kruis en zelfs hardhoorendheid werkt belemmerend bij de uitoefening van beroep of ambt, en is in de samenleving een bron van vele verdrietelijkheden. De Christen weet dat alle dingen ons uit de hand Gods toekomen. Wie heeft den doove gemaakt? (Ex. 4 : 11). Hij zal ook dit gebrek in het geloof zoeken te dragen, God biddende om kracht naar kruis.

Hij strijde er tegen zich vereenzaamd te gevoelen, trekke zich niet uit de samenleving terug, zij niet achterdochtig ten opzichte van gesprekken die hij bijwoont, maar niet verstaat, trachte door een blijmoedigen geest en een opgewekt gelaat anderen aan te trekken, stelle zich ook niet met zijn gebrek steeds op den voorgrond, want beklag van menschen baat niet, zoeke veel de gemeenschap met God als die met de menschen wordt verstoord en hope op den staat der heerlijkheid waarin de doove zal hooren. Ook late hij zich in het leven niet op zij zetten, maar zoeke zich te handhaven met gepaste vrijmoedigheid, opdat er met hem gerekend worde.

Onze tijd biedt velerlei hulpmiddelen voor den slechthoorende, allerlei apparaten en gehoorbuizen, kerktelefoon, enz. bij het gebruik waarvan men op teleurstellingen voorbereid zij. Tegenwoordig staat ook de weg van organisatie open in den bond van slechthoorenden, ofschoon vereeniging met wie uit een gansch ander beginsel als het onze leven, en met Gods voorzienigheid niet rekenen, altijd zijn groote bezwaren meebrengt. Toch werpen de tentoonstellingen voor hardhoorenden, het kenteeken der slechthoorenden en dergelijke dingen zeker nut af tot verzachting van het lijden. Door middel van een organisatie kan men soms met gelijkgezinden in aanraking komen en elkander steunen en troosten.

De Heilige Schrift spreekt over doofheid als lichamelijk gebrek betrekkelijk weinig. Het vloeken van den doove was bij de Mozaïsche wet verboden (Lev. 19 : 14); wie zulks deed, verried gebrek aan vreeze Gods (idem).

Onder de wonderen van Christus behoorde ook het genezen van dooven (Matth. 11 : 5; Luc. 7 : 22; Marc. 7 : 32—37), waarin zelfs mee het teeken van zijn Messiasschap uitkwam (Jes. 29 : 18).

Meestal komt het woord *doofheid* in de Heilige Schrift in geestelijke beteekenis voor, als beeld van den mensch die de waarheid niet verstaat. Alleen wedergeboorte kan het oor ontsluiten om de heilstem des Heeren te beluisteren, want alleen wie ooren heeft die hoort wat de Geest tot de gemeente zegt (Openb. 2 : 7 enz.), vgl. 1 Sam. 10 : 27; Jes. 35 : 5; 42 : 18, 19).

In beeldspraak wordt het woord *doof* soms aangevoerd in het gebed tegenover den Heere, wanneer deze zijn oor niet schijnt te neigen tot het geroep zijner kinderen en zij bidden: „Houd u niet als doof van mij af" (Ps. 28 : 1), „o God, houd u niet als doof" (Ps. 83 : 2). [19.

Doofstommenonderwijs. Uit geen enkel geschrift der oudheid blijkt dat er in de vroegste eeuwen pogingen aangewend werden om doofstommen te onderwijzen. Een zoo verlicht man als de kerkvader Augustinus was zelfs van oordeel dat doofstommen het geloof niet konden ontvangen, „want" zeide hij, „de Schrift leert ons dat het geloof is uit het gehoor en doofstommen kunnen niet hooren en ook niet lezen of schrijven leeren". Men meende dan ook dat zij onder een bijzonder oordeel Gods lagen en het kenteeken der verwerping in hun doofheid en sprakeloosheid vertoonden.

Gedurende de Middeleeuwen was het niet veel beter, al werden wel enkele op zichzelf staande personen gevonden die zich het lot dezer misdeelden aantrokken en trachtten hun eenige kennis en vaardigheid bij te brengen. Als eerste doofstommenleeraar wordt genoemd zekere Ponce, een monnik in Spanje, die er in geslaagd is vier doofstommen schrijven te leeren en hunne gewaarwordingen kenbaar te maken. Zijn methode werd door vele anderen aangevuld en verbeterd. Eerst in het laatst der 18e eeuw verrijzen instellingen, bijzonder ingericht voor doofstommenonderwijs. 1760 te Parijs het instituut van l' Epée, 1778 te Leipzig het instituut van Samuel Heinicke. Beider bedoeling was het onderwijs te bazeeren op een wetenschappelijke leermethode speciaal voor doofstommen uitgedacht. Weenen, Berlijn, Praag en Groningen volgden, terwijl tegenwoordig in ongeveer alle beschaafde landen dergelijke inrichtingen bestaan. Werd vroeger de methode der kunstmatige gebarentaal het meest toegepast, thans is deze vrijwel losgelaten als onpractisch en bovendien moeilijk voor de omgeving der doofstommen. Nu volgt men meer de Duitsche methode, waarbij het spreken en het aflezen van het door anderen gesprokene hoofdzaak is, terwijl van natuurlijke gebaren slechts aanvankelijk en niet meer dan volstrekt noodig is, gebruik wordt gemaakt en ook de vingertaal is uitgesloten. Het aanleeren der spreektaal werd al meer het doel van het onderwijs.

Van de in ons land bestaande inrichtingen noemen we: het Instituut voor doofstommen te Groningen, opgericht in 1790 door H. D. Guyot, het Instituut voor doofstommen te St. Michielsgestel, 1840 opgericht, en het Instituut voor doofstommenonderwijs te Rotterdam, dateerend van 1853.

Daar deze stichtingen, hoe nuttig zij ook gewerkt hebben, op neutralen grondslag rusten, kwam ook de behoefte aan een Christelijke stichting op. Hierin voorziet sinds 1888 de vereeniging Effatha, vereeniging tot bevordering van Christelijke opvoeding van doofstomme kinderen en jongelieden. Door deze vereeniging werd in 1891 te Leiden een school geopend met vier leerlingen, waaraan tevens een internaat verbonden was. Toen het aantal leerlingen toenam, werden school en internaat gescheiden en kwam aan het hoofd van het internaat een huisvader en -moeder.

In 1899 werd het Instituut naar de Wolwevershaven te Dordrecht verplaatst en drie jaar later werden school en internaat ondergebracht in het tegenwoordig instituutsgebouw in de 's Gravenstraat te Dordrecht. Door de voortdurende toename van het aantal leerlingen is ook dit gebouw echter weer veel te klein geworden, waarom geld verzameld wordt voor een nieuw Instituut, dat dan in het centrum des lands zal komen. Op 1 September 1924 waren er in „Effatha" 80 interne en 10 externe leerlingen. Thans is Hoofd der school de heer A. A. van Holten, die wordt bijgestaan door 7 onderwijzers en 1 onderwijzeres, terwijl waarschijnlijk spoedig een 10e leerkracht zal worden benoemd.

„Effatha" heeft een voorschool, waarin doofstomme kinderen van 3—6 jaar worden opgenomen. Er wordt hier onderwijs gegeven in fröbelen, liplezen en voorbereidend spreken.

Het liplezen bestaat in het van de lippen leeren aflezen van woorden, die de kinderen later in de articulatieklasse leeren spreken, en van korte bevelen.

Het voorbereidend spreekonderwijs bestaat in ademhalingsoefeningen, gymnastiek der monddeelen, en het leeren der eenvoudigste klanken en klankverbindingen.

Kinderen, die met September 6 jaar zijn of worden, gaan naar de articulatieklasse der eigenlijke school, waar ze alle klanken en klankverbindingen in een bepaalde volgorde leeren spreken. Door voelen op de borst, aan het strottenhoofd, voor den mond, aan den neus en op het hoofd nemen ze waar, dat er een klank wordt voortgebracht, of die klank stem heeft of niet, of hij rein of nasaal is, hooger of lager moet klinken, of de luchtstroom sterker of zwakker moet zijn enz. Voor den spiegel staande wordt de mondstand met dien van den onderwijzer vergeleken. Met een zilveren spatel worden de spreekorganen verder in den juisten stand gebracht. En zoo worden met behulp van gevoel en gezicht en allerlei hulpmiddelen de klanken en de moeilijkste klankverbindingen één voor één ingeoefend. Zoodra mogelijk worden de geleerde klanken tot woorden verbonden en wordt de beteekenis dier woorden op aanschouwelijke wijze duidelijk gemaakt. De leerlingen, die niet aan de beurt zijn, houden zich onledig met het leggen van kaartjes, waarop de voorwerpen geteekend zijn, welker namen geleerd worden. Onder die kaartjes worden de geschreven namen gelegd en zoo woord en zaak herhaaldelijk verbonden, gelijk zulks bij hoorende kinderen door gezicht en gehoor dagelijks geschiedt.

Behalve spreekonderwijs krijgen de kinderen der 1e klasse nog les in schrijven, teekenen, handenarbeid en lichamelijke oefening.

In het 2e leerjaar komt er rekenen bij. Het spreekonderwijs bestaat daar eerst uit het goed leeren uitspreken van twee- en meerlettergrepige woorden, waarbij vooral ook op den klemtoon wordt gelet. Hebben de leerlingen hiermee geen of weinig moeite meer, dan vangt het eigenlijke

taalonderwijs aan. De eerste zinnetjes bestaan slechts uit een onderwerp en een werkwoord, b.v. Piet komt, maar aan het einde van dit leerjaar kunnen de kinderen zich reeds uitdrukken in zinnetjes als: Ik ga in het spoor. Ik zit in het spoor op de bank. Het spoor rijdt. Het staat stil. Ik ga uit het spoor. Ik baad in de zee.

Hun taalkennis wordt in de volgende leerjaren steeds uitgebreid, terwijl ten slotte alle vakken der Christelijke lagere school, zang uitgezonderd, onderwezen worden, benevens handenarbeid en vak j. Van het 4e leerjaar af wordt er menig uur aan het onderwijs in de Bijbelsche geschiedenis besteed, terwijl van het 6e leerjaar af door een der onderwijzers ook Catechetisch onderwijs wordt gegeven. Bij alles gaat men zooveel mogelijk aanschouwelijk te werk, want „was die Taubstummen nicht mit den Augen sehen, das begreifen sie schwehr."

De cursus duurt in de eigenlijke school 10 jaren. De jongens, die 14 jaar zijn, krijgen echter 's middags van een patroon vakonderwijs, indien de ouders zulks verlangen. Zij leeren in hoofdzaak voor meubelmaker, schoenmaker, kleermaker, tuinman of letterzetter. De meisjes tracht men in het Instituut zoover te brengen, dat zij zoo noodig met naaien later hun brood kunnen verdienen. [19.

Doop. *De instelling van den doop.* De doop is als sacrament ingesteld door den Heere Christus, niet lang voor zijn hemelvaart (Matth. 28 : 19). Evenwel was de doop niet iets geheel nieuws. Reeds lang te voren werden de proselieten, die uit het Heidendom overkwamen tot het Jodendom, door den doop in Israël ingelijfd. In aansluiting van dien proselietendoop trad ook Johannes op, door God gezonden om te prediken en te doopen (Luc. 3 : 2, 3; Joh. 1 : 33). Hij was de wegbereider van Christus, en wees naar Christus heen, en eischte van de Joden, die tot den doop kwamen, dat zij met hun zonden moesten breken. In overeenstemming met zijn prediking was zijn doop een *doop der bekeering tot vergeving der zonden.* Deze uitdrukking beteekent niet, dat de doop van Johannes slechts was een voorbereiding voor den Christelijken doop, of dat hij iets anders gaf dan de Christelijke doop, zooals de Roomschen, de Socinianen, de Remonstranten, Van Oosterzee, Dr A. Kuyper e.a. leerden, maar zij wil zeggen, dat de doop in den weg van bekeering en berouw werkelijk de vergeving schonk (Calvijn, Bavinck). Bij alle graduëel verschil moet vastgehouden worden aan de wezenlijke gelijkheid van den doop van Johannes met den Christelijken doop, die volgens Hand. 2 : 38 is een doop tot vergeving der zonden. Uit Matth. 3 : 11, Marc. 1 : 8, Luc. 3 : 16, waar Johannes zegt, dat hij doopt met water, maar dat hij, die na hem komt, zal doopen met den Heiligen Geest, is wel eens afgeleid, dat de doop van Johannes en de Christelijke doop tegenover elkander stonden als water- en vuurdoop, maar uit Hand. 1 : 5 blijkt duidelijk, dat Johannes met den doop van Christus niet bedoelde den doopritus, maar de uitstorting des Heiligen Geestes. De Christelijke doop is, evenals die van Johannes, ook een doop met water, beteekenend de vergeving der zonden, maar beide zijn onderscheiden van den Geestesdoop, die op het Pinksterfeest plaats vond. Ook wordt tegenover de gelijkheid van den doop van Johannes en dien van Christus wel aangevoerd, dat Paulus te Efeze discipelen aantrof, die wel gedoopt waren met den doop van Johannes, maar die niet gehoord hadden „of daar een Heilige Geest is", (Hand. 19 : 2), en die daarna, door Paulus beter onderwezen, gedoopt werden in den naam van Jezus, en na handoplegging den Heiligen Geest ontvingen. De discipelen waren niet onbekend met den Heiligen Geest, maar zij wisten niet of de prediking van Johannes, dat de Heilige Geest komen zou, reeds vervuld was, of de Heilige Geest er toen al was. En nu werden zij gedoopt, niet omdat de doop van Johannes niet goed was, maar omdat zij niet tot Jezus waren overgegaan en een verkeerde voorstelling hadden van Christus, en ook van den doop van Johannes.

In aansluiting met Johannes den Dooper trad ook Jezus op met de prediking van geloof en bekeering als noodzakelijke voorwaarde voor den ingang in het koninkrijk der hemelen (Marc. 1 : 15), en liet door zijn discipelen den doop bedienen aan hen, die in den kring zijner discipelen werden opgenomen, terwijl hij vóór zijn hemelvaart, toen hij aan zijn discipelen de opdracht gaf alle volken te onderwijzen en hen tot zijn discipelen te maken, den doop als een blijvende en duurzame instelling voor zijn gemeente verordende (Matth. 28 : 19). Deze laatste plaats is door velen, o.a. Conybaere, als onecht beschouwd, omdat in den apostolischen tijd de doop nog bediend werd in den naam van Jezus, en de trinitarische formule eerst later is ontstaan (Feine, *Theol. d. N. T.*[3] S' 189). Maar terecht is door Riggenbach (*Der Trin. Taufbefehl*, Matth. 28 : 19) aangetoond dat de getuigenissen voor de trinitarische doopsformule reeds in het begin van de tweede eeuw aanwezig zijn. En omdat Christus zelf den doop liet bedienen, en omdat van den Pinksterdag af de doop bediend werd als een inlijving in de gemeente, kan er geen rechtmatige grond tegen de echtheid van Matth. 28 : 19 worden aangevoerd. Het gevoelen van Feine (Art. Taufe, R. E.[3]) alsof uit 1 Cor. 1 : 14—17 zou blijken, dat Paulus Matth. 28 : 19 niet zou gekend hebben, klemt niet, omdat Paulus in deze woorden niet den doop gering acht (zooals trouwens wel anders blijkt uit Rom. 6 : 3—5, 1 Cor. 12 : 13 en Gal. 3 : 27), doch zegt dat niet het doopen zijn eigenlijk werk is, maar de verkondiging van het Evangelie. Hij mag wel doopen, maar hij liet het doopen en den verderen arbeid tot opbouw der gemeente aan zijn medearbeiders over.

In de gemeenten, aan wie Paulus schreef, geschiedde de doop, evenals in de eerste Christengemeente in den naam van Christus (1 Cor. 1 : 12—16). De doop veronderstelt dus het geloof, en verplicht tot de aanhoorigheid aan Christus (1 Cor. 1 : 12). De doop werd bediend in den naam (ἐν of ἐπὶ τῷ ὀνόματι of εἰς τὸ ὄνομα) van Christus. De beide eerste uitdrukkingen duiden aan dat iets bij, onder het noemen of onder aanroeping van den naam geschiedt, terwijl εἰς τὸ

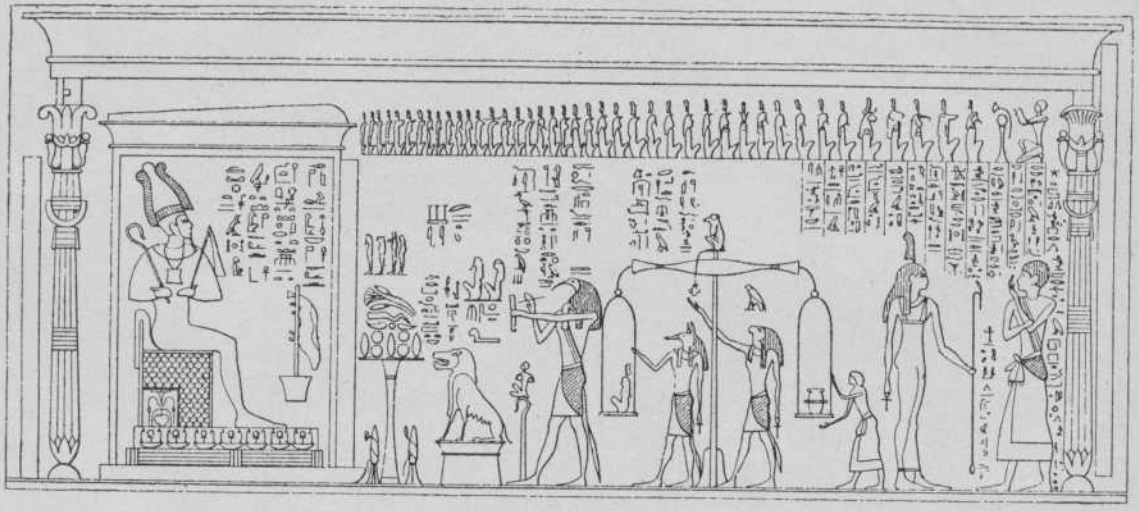

Het doodengericht voor Osiris.

Osiris zit als rechter op den troon. Rechts ontvangt de godin der gerechtigheid den gestorvene. De goden Horus en Anubis bewaken de weegschaal, waarop het hart van den doode wordt gewogen. De god Thot schrijft, met het aangezicht naar Osiris gekeerd, het resultaat van het onderzoek op.

ὄνομα wil zeggen: de toeëigening aan den persoon of de verhouding in welke iemand geplaatst wordt. De uitdrukking *in den naam van Christus* is niet zoozeer als formule bedoeld, maar is omschrijving van het karakter van den Christelijken doop.

Paulus stelt den doop in nauw verband met de levensgemeenschap met Christus, in het bijzonder met zijn dood en zijn opstanding. Het onderdompelen van den doopeling is een indalen in den dood en in het graf van Christus, aanduidende het afsterven van de zondige natuur, en het opkomen uit het water is het treden in de levensgemeenschap met den opgestanen Christus, het opstaan tot een nieuw leven, om van nu voortaan in nieuwigheid des levens met Christus te wandelen (Rom. 6 : 3—11; Col. 2 : 12; Ef. 2 : 6). In deze gemeenschap met Christus hebben de geloovigen het uittrekken van het lichaam des vleesches ervaren, terwijl zij met Christus in den dood begraven zijn, „want zoovelen als gij in Christus gedoopt zijt, hebt gij Christus aangedaan" (Gal. 3 : 27), om nu voortaan ook in nieuwigheid des levens te wandelen (Rom. 6 : 4; Ef. 5 : 26), en opdat zij met alle geloovigen één lichaam zouden zijn (1 Cor. 12 : 13; Rom. 12 : 5). Daarom kan de doop beschouwd worden als een afwassching der zonden, het symbolisch onderpand van de rechtvaardiging en van de vergeving der zonden (1 Cor. 6 : 11), zooals ook tot Paulus gezegd was: „Sta op en laat u doopen en uwe zonden afwasschen" (Hand. 22 : 16). De waterdoop is bij Paulus tegelijk de Geestesdoop. In den doop worden dus de reiniging der zonden, de wedergeboorte, de vernieuwing des levens, de levensgemeenschap met Christus, de inlijving in het mystieke lichaam van Christus, de kerk, de rechtvaardiging en de heiliging gesymboliseerd, beteekend, verzegeld en geschonken. Dit neemt echter niet weg dat Paulus de geloovigen, niettegenstaande zij gedoopt zijn, ernstig waarschuwt voor afval (1 Cor. 10 : 1—12) en dat hij op zelfonderzoek aandringt. „De Geest is het die levend maakt" (Joh. 6 : 63). „Zoo iemand den Geest van Christus niet heeft, die komt Hem niet toe" (Rom. 8 : 9). Niet het uitwendig teeken behoudt, maar alleen Christus en het geloof in zijnen naam. „Indien iemand den Heere Jezus Christus niet liefheeft, die zij een vervloeking, Maranatha" (1 Cor. 16 : 21). Volgens 1 Petr. 3 : 21 was de behoudenis van Noach door het water van den zondvloed een voorbeeld van den doop. Doch niet het water van den doop behoudt zonder een waar geloof, en daarom voegt Petrus er aan toe: „niet die een aflegging is der vuiligheid des lichaams, maar die een vraag is van een goed geweten tot God, door de opstanding van Jezus Christus". Deze bede richt zich tot God, en Christus is de middelaar der redding, welke door den doop wordt gesymboliseerd.

De doop is dus in het Nieuwe Testament het teeken en zegel van de afwassching der zonden door Christus, van de wedergeboorte, van de gemeenschap met Christus en de inlijving in de kerk. Een vaste formule werd bij de doopsbediening waarschijnlijk niet gebruikt. De doop werd bediend door dompeling, misschien somtijds door begieting of besprenging (Hebr. 12 : 24). Een duidelijk uitgesproken bewijs voor den kinderdoop is in het Nieuwe Testament niet te vinden. Wel lezen wij, dat er huisgezinnen zijn gedoopt (Hand. 16 : 15, 23; 18 : 8; 1 Cor. 1 : 16), doch hieruit kan niet het bewijs worden getrokken, dat met de volwassenen ook de kinderen gedoopt zijn. Maar evenmin kan daaruit het bewijs geleverd, dat in die huisgezinnen geen kinderen waren, of dat die kinderen niet gedoopt zijn.

Geschiedenis van de leer des doops. In de oude kerk was er nog geen vaststaande leer over den doop. Hij wordt bediend in den naam des Heeren, en geeft deel aan de heilsgoederen door Christus aan zijn kerk geschonken, de vergeving der zonden en het eeuwige leven. Maar weldra werd aan den doop bijzondere waarde toegekend door het geheimzinnige verband tusschen den doop, het water en de woorden, die daarbij werden uitgesproken, niet zonder invloed van Oostersche mysteriën. Weldra werd de doop in een uitgebreid ritueel gehuld en kreeg hij een meer magisch karakter. De doophandeling nam in de derde eeuw meer vaste vormen aan. Aan den doop ging vooraf de abrenunciatio, waarbij de boetvaardige catechumenen beloofden den duivel en de wereld te verzaken en de redditio symboli of het afleggen van de geloofsbelijdenis. Daarop volgde het waterbad tot vergeving der zonden, tot afwassching van de bezoedeling der wereld, in den regel door drievoudige indompeling in den naam des Vaders, des Zoons en des Heiligen Geestes, in stroomend water. Na den doop kwam door de handoplegging de mededeeling des Geestes of de vernieuwing tot stand. De handoplegging werd sedert Cyprianus beschouwd als het voorrecht van den bisschop, die daardoor de geestelijke vader van den op deze wijze wedergeborene werd. Om deze ritus groepeerden zich een reeks van andere symbolische handelingen als duivelbanning, het blazen op het aangezicht en de teekening met het kruis, het geven van een nieuwen naam. Ook werd aan pasgedoopten melk en honig, door elkander gemengd, aangeboden als voedsel voor het leven der kinderen. Nieuwe witte kleederen werden aangedaan, en na den doop werd de gedoopte in de vergadering der Christenen ingeleid, en werd hij, na gebed, met den broederkus begroet. Daarop volgde de eerste communie.

De *kinderdoop* was in de dagen van Irenaeus en Tertullianus reeds algemeen in gebruik. Reeds Justinus kende den kinderdoop (*Ap.* 1, 15). Origenes zegt dat de kerk van de dagen der apostelen af kinderen gedoopt heeft (Rom. 1 : 5). Tertullianus bestreed den kinderdoop, omdat de doop de zonde wegneemt en de gedoopte een leven, vrij van zonden, moet leiden (*De bapt.* 18). Daarom stelden Ambrosius, Gregorius van Nazianze, Augustinus e. a. den doop uit om geen gevaar te loopen de doopsgenade te verliezen. Met den kinderdoop werd het getuigenstelsel meer algemeen. Oorspronkelijk dienden de *doopgetuigen* om met betrekking tot den volwassene, die zich voor den doop aanbood, een goed getuigenis van hun wandel af te leggen. Later dienden zij om te verzekeren dat een persoon

waarlijk gedoopt was. De doop was als het ware een verdrag tusschen Christus en den doopeling, waarbij deze zich verbond, Christus trouw te volgen en te dienen. Doch nu kwam het voor in tijden van hevige vervolging, dat velen hun geloof verloochenden en beweerden, dat zij nooit Christenen geweest waren en nooit den doop hadden ontvangen. En later, toen de kerk in aanzien kwam, gebeurde het, dat iemand die nooit gedoopt was geworden, zich om des voordeels wil voor Christen uitgaf. In zulke gevallen kon de waarheid door de getuigen, die bij den doop tegenwoordig geweest waren, uitgemaakt worden. Voor de kinderen waren de doopgetuigen nog om andere reden noodig. De oude kerk kende nog niet de verbondsbeschouwing, als grond voor den kinderdoop. Kinderen waren in zichzelve schuldig en onrein, en hadden in zichzelf geen recht op den doop. Ook hadden zij geen persoonlijk geloof en konden hun geloof niet belijden. Maar het geloof der ouders, het geloof dergenen, die hen ten doop hielden, het geloof der gansche kerk kwam hun ten goede. De eene, heilige, algemeene kerk houdt het kind ten doop, gelooft en belijdt voor hem, en wordt bij den doop vertegenwoordigd door getuigen. De kerk beschouwde hen, die de kinderen ten doop hielden, als borgen (sponsores en fidejussores), die de verplichting op zich genomen hadden de kinderen bij het opgroeien te onderwijzen, opdat deze later tot het breken met de zonde en tot een belijden van Christus zouden komen. Dit getuigeninstituut kreeg weldra zulk een hoog aanzien dat sedert Justinianus (*Cod. Just. L. V. Tit. IV, de nuptii.* 1, 26) de verhouding tusschen peet en petekind als een geestelijke werd beschouwd, welke verhouding als een hindernis voor het huwelijk werd geacht. In de dagen van Augustinus boden de ouders in den regel nog hun kind ten doop aan, maar weldra ontwikkelde zich een tegenstelling tusschen ouders en getuigen en werd op het concilie van Mainz (813) bepaald, dat niemand bij zijn eigen zoon of dochter als doopheffer mocht optreden. In den Catechismus Romanus wordt hetzelfde verbod gegeven, met de bijvoeging: „opdat daaruit te meer blijke, hoezeer deze geestelijke opvoeding van de vleeschelijke verschilt" (*De Bapt.* C. II, Qu. 23). De ouders zijn de vleeschelijke verwanten, de oorzaak dat het kind in zonden ontvangen en geboren wordt. Daarom moeten de getuigen bij den doop anderen zijn dan de ouders.

Augustinus heeft op de ontwikkeling van de leer des doops grooten invloed gehad. In zijn eerste periode sloot hij zich aan bij de kerkleer, dat de zonde vóór den doop begaan vergeven wordt. Later bracht hij den doop in verband met de erfzonde. Door den doop wordt de schuld der zonde vergeven, terwijl de aangeboren begeerlijkheid niet toegerekend wordt. De erfsmet blijft, maar niet als schuld, doch als daad, die langzamerhand zwakker wordt, en in het toekomende leven eerst geheel ophoudt. De doop is een sacrament door Christus gegeven aan zijn kerk, en daarom draagt de doop een onuitwischbaar karakter (character indelebilis). Daardoor behoort de gedoopte rechtens aan de kerk, en moet desnoods met geweld tot de kerk worden teruggebracht (*De bapt.* V. 21). Tegenover de Donatisten hield hij vol dat buiten de kerk de doop geen heilzame werking kan uitoefenen, doch slechts kan strekken tot het verderf. Komt iemand tot bekeering dan wordt de doop van kracht, en behoeft dan niet te worden herhaald (*De bapt.* I, 12, 18). Het geloof en de bekeering is vereischte voor den doop. Den onbekeerde helpt de doop niets. De doop is objectieve voorwaarde, de bekeering en het geloof subjectieve voorwaarde des heils. Evenwel kan het geloof voor den doop en ook na den doop plaats vinden. Bij kinderen is de bekeering onmogelijk, maar God geeft uit genade wat ontbreekt.

De Scholastiek heeft deze gedachten van Augustinus nader uitgewerkt. Zij erkende aanvankelijk nog dat de doop bij de volwassenen het geloof veronderstelt, maar zij stelde al meer de subjectieve vereischten op den achtergrond en liet al beslister den doop ex opere operato werken. De Scholastiek onderscheidde tusschen de materie en den vorm des doops, waarin zij door den Catechismus Romanus en Bellarminus gevolgd werd. De materie des doops is het water; de vorm van het sacrament is gelegen in de woorden: „Ik doop u in den naam des Vaders, en des Zoons en des Heiligen Geestes" (Cat. Rom. II qu. 10, 11). De werking van den doop is: *a.* hij draagt een character indelebilis, *b.* hij deelt mede de rechtvaardiging (in Roomschen zin) en de wedergeboorte. Alle zonden, zoowel erfelijke als dadelijke zonden, die vóór den doop werden bedreven, de tijdelijke en de eeuwige straffen worden kwijtgescholden. Voorts wordt door instorting van heiligmakende genade en de bovennatuurlijke deugden van geloof, hoop en liefde de geestelijke vernieuwing en heiliging van den mensch tot stand gebracht. Daardoor wordt de erfsmet ganschelijk te niet gedaan. Evenwel blijft over de concupiscentia (de begeerlijkheid), welke echter niet zonde is, maar wel prikkel der zonde kan worden. Tegen deze begeerlijkheid moet de mensch strijden, zoodat de natuurlijke begeerlijkheid eigenlijk is een middel om te streven naar de deugd. *c.* De doop is deur der kerk, de ingang in het eeuwige leven. Hij geeft de eerste bovennatuurlijke genade, welke door de andere sacramenten versterkt wordt. Om die reden is de doop noodzakelijk tot zaligheid, behalve in het geval van den baptismus sanguinis (bloeddoop) en flaminis (geestesdoop of boetedoop), welke beide wel geen eigenlijke sacramenten zijn, doch wel, door de werking des Heiligen Geestes, hetzelfde effect geven. Het sacrament oefent zijne werking uit doordat onder het uitspreken van de doopsformule tegelijk met of door de handeling des priesters de Heilige Geest de genade schenkt. Door den doop wordt dus de wedergeboorte en de vergeving geschonken. Evenwel was voor de scholastiek deze moeilijkheid dat onbewuste kinderen nog niet de fides formata, waarvan de werkzaamheid der rechtvaardigende genade afhankelijk is, bezitten. Maar Thomas Aquinas loste deze moeilijkheid op door te leeren, dat de kinderen al wat hun nog ontbreekt, door het

geloof der kerk ontvangen, zoodat hun in den doop de genade en de deugden als hebbelijkheid worden medegedeeld, zoodat deze bij hen wel gevonden worden, maar dan zonder activiteit evenals bij de slapenden. Deze leer werd door de Roomsche kerk overgenomen.

De *Lutherschen* namen de Roomsche doopsbeschouwing met een geringe wijziging over. In zijn eersten tijd legde Luther al den nadruk op het geloof, dat alleen het sacrament werken doet en ons Christus en zijne weldaden deelachtig maakt. In zijn tweede periode (1520—24) stelde hij het geloof als bestanddeel van het sacrament ter zijde, en zette daarvoor in de plaats de goddelijke belofte, het Woord Gods, waarvan het sacrament teeken en zegel is. Dit gevoelen heeft hij in zijn derde periode, na 1524, uitgewerkt, en hij stelde, om het objectieve karakter van het sacrament tegenover de wederdoopers te handhaven, dat de genade door het sacrament, als door hare organen en instrumenten, werkt. Het Woord of de naam Gods werkt zóó op het water, dat dit niet meer een natuurlijk en aardsch water blijft, maar een goddelijk, hemelsch water wordt, evenals het ijzer in het vuur gloeiend wordt. De goddelijke werking van den doop bevat in zich tweeërlei: De Heilige Geest bewerkt door den doop de wedergeboorte, waardoor het hart rein gewasschen, de natuur omgekeerd en de genade ingegoten wordt. De zondige begeerte blijft echter in den mensch werkzaam, en deze is niet slechts zwakheid, maar werkelijk zonde. Doch de doop geeft in de tweede plaats ook de zekerheid dat God bereid is onze zonde te vergeven, dat hij genadig blijft voor hen, die hij eenmaal in de gemeenschap met Christus opgenomen heeft.

Zwingli brak radicaal met het Roomsche sacramentsbegrip. De sacramenten zijn niets dan teekenen en zegelen, die op symbolische wijze de zaligheid in Christus voorstellen. Eenige kracht tot reiniging en heiliging bevatten zij niet. De doop is maar een uiterlijk teeken, een bondsteeken voor de intrede in de kerk, een inwijdingsceremonie, waardoor, zegt Zwingli (*Fidei ratio*), de kinderen „der christelijke kerk ingelijfd en van de ongeloovige kinderen onderscheiden worden". „De doop deelt dus geen genade mede, maar hij betuigt aan de kerk, dat hem, wien de doop gegeven wordt, de genade medegedeeld is." „De doop is slechts een uitwendige ceremonie, welke de zaak wel aanduidt, maar niet geeft" (*Quaest. de Sacr. bapt.* III, 1).

Calvijn beschreef de sacramenten als teekenen en zegelen van de beloften Gods in zijn Woord, spiegels waardoor wij den rijkdom van Gods genade in Christus aanschouwen (*Inst.* IV, 14, 3). Het sacrament dient niet om Gods Woord, dat in zich zelf vast en bondig is, te bevestigen, maar om ons zwak geloof aan hetzelve te versterken. Het zichtbare teeken heeft de geestelijke goederen niet in zich besloten, maar God bedient er zich van om ons de genade mede te deelen, om ons geloof te versterken. Ongeloovigen ontvangen slechts het teeken, maar de geloovigen ontvangen met het teeken ook de beteekende zaak. Het geloof is dus voor het gebruiken van het sacrament onmisbaar (*Inst.* IV, 14, 10, 17). In de tweede plaats zijn de sacramenten ook belijdenisacten. In verband hiermede leerde Calvijn, dat de doop voor de geloovigen was ingesteld, dat hij het geloof niet werkte, maar versterkte. Hij is het teeken der inwijding, waardoor wij in de gemeenschap der kerk opgenomen worden, opdat wij, Christus ingeplant zijnde, onder de kinderen Gods gerekend worden. De doop is 1. een gezegeld handschrift, waardoor de Heere ons verzekert, dat onze zonden ons vergeven zijn, zoodat God ze nimmer weder gedenkt; 2. het sacrament der wedergeboorte, aanduidend de afsterving onzer zonden en de opstanding tot een nieuw leven met Christus, en 3. getuigt de doop, dat wij niet alleen in den dood en het leven van Christus zijn ingelijfd, maar dat wij ook met Christus zelf alzoo vereenigd zijn, dat wij gemeenschap hebben aan alle zijne goederen (*Inst.* IV, 15, 1—6). Voor den kinderdoop voert Calvijn als eersten grond aan de analogie met de besnijdenis (*Inst.* IV, 16, 5), en als tweeden grond dat de kinderen der christenen staan binnen het verbond, waarbij hij zich beroept op Gen. 17 : 7, terwijl hij daarbij voegt dat Christus ook den kinderen het koninkrijk Gods ontsluit.

Calvijn veronderstelt bij de kinderen niet het persoonlijk geloof, ofschoon hij vasthoudt tegen Servet dat het zaad des geloofs bij de kinderen aanwezig kan zijn (*Inst.* IV, 16, 20). „De kinderen ontvangen", zoo schreef hij aan Bullinger (*Corp. Ref.* VII, 704) „niet op hetzelfde tijdsmoment met den doop den Geest der wedergeboorte. Want wie in hun prille jeugd gedoopt zijn, wederbaart God in de jonge jaren, of in den tijd der jongelingschap, soms ook in den ouderdom." Waar het bij den doop op aankomt is dit, dat hij „het verbond, hetwelk God met hen gemaakt heeft, bevestigt en versterkt" (*Inst.* IV, 16, 21). In werkelijkheid heeft de doop slechts waarde voor de uitverkorenen. Voor hen die opgroeien bevat de doop een krachtige prikkel om den Heere te dienen. De ongedoopte kinderen zijn, voor zoover zij tot de uitverkorenen behooren, niet uitgesloten van de zaligheid, maar zijn erfgenamen der belofte.

Eenstemmig leerden de Gereformeerden, dat de rechtsgrond voor den doop was het verbond der genade. De kinderen, geboren uit geloovige ouders, moesten worden gedoopt. Maar zoodra men nadacht over de vraag wat het inzijn in het genadeverbond beteekende ging men uiteen. Sommigen, o.a. Voetius, waren van oordeel, dat de kinderen uit geloovige ouders geboren voor wedergeborenen moesten worden gehouden, tot zij het tegendeel openbaarden; anderen, zooals Calvijn, erkenden dat God ook in de harten der kinderen de wedergeboorte kan werken, maar lieten in het midden wanneer God de wedergeboorte in de harten inwerkte.

Het streven om heel het volk in de kerk op te nemen leidde er van zelf toe dat de tucht werd verwaarloosd en dat er velen in de kerk kwamen, die niet het beginsel der heiligheid vertoonden. Deze toestand werd oorzaak dat verkiezing en verbond van elkander werden losgemaakt en dat men scheiding maakte tusschen in- en uitwendig verbond. Velen schikten den

doop naar den uitwendigen toestand der gemeente. Er kwam in ons land strijd over de beteekenis van het woord „geheiligd" in de eerste doopsvraag. Sommigen, die dat woord „in Christus geheiligd" opvatten in den zin van inwendige vernieuwing, hadden bezwaar de doopvraag te gebruiken, wanneer menschen, die zich om God en zijn dienst niet bekommerden, ten doop kwamen, terwijl anderen het woord „geheiligd" in uitwendigen zin verklaarden, en meenden dat het historische geloof recht gaf op den doop.

Zoo werd de doop van zijne waarde beroofd en kwam de leer der Remonstranten en Socinianen, die den doop slechts als een belijdenisacte huldigden, een symbool van den overgang uit het Heidendom of Jodendom naar de Christelijke kerk, naar voren. Twee stroomingen kwamen er in de kerk. Aan de eene zijde, die in navolging van het Piëtisme allen nadruk legden op de persoonlijke bekeering, en weinig waarde hechtten aan kerk en sacrament, en aan den anderen kant de Rationalisten en Supranaturalisten, die in den doop alleen zagen een uitwendige plechtigheid van het opnemen in de gemeente.

Schleiermacher scheen het objectieve in het sacrament te willen handhaven en beschreef het sacrament als een werking van Christus, waardoor hij zijne levensgemeenschap tusschen hem en ons voortzet en bewaart. Door den doop wordt de opname in de gemeenschap der kerk voltrokken, maar ten slotte is de doop slechts een uitwendig teeken van de intrede in de kerk.

Volgens de Heilige Schrift is de doop een teeken en zegel van de vergeving en van de afwassching der zonden en van de inplanting in Christus. Slechts zij werden gedoopt, die in Christus geloofden en belijdenis deden van hun geloof in Christus (Hand. 2 : 37, 38; 8 : 12, 37; 18 : 8). Omtrent den doop der volwassenen, zooals deze in het Nieuwe Testament werd bediend, bestaat er in hoofdzaak overeenstemming in de verschillende kerken. Alleen zij die geloofden werden gedoopt en ontvingen bij hunnen doop het teeken en het zegel van de vergeving der zonden. De Roomsche kerk heeft met dit beginsel gebroken, zij hecht aan de prediking des Evangelies en aan het geloof slechts een voorbereidende beteekenis en leert dat de genade door den doop wordt medegedeeld. Doch de mannen der Reformatie hebben steeds vastgehouden dat het sacrament geen enkele weldaad geven kan, die niet reeds door het geloof wordt bezeten. Het sacrament dient dan ook niet om het geloof te werken, maar om het te versterken.

Het teeken bij den doop is het water, de beteekende zaak is de afwassching der zonden door het bloed van Christus. De Heere heeft, zoo zegt de Nederlandsche Geloofsbelijdenis (Art. 34), „bevolen te doopen alle degenen, die de zijnen zijn, in den naam des Vaders, en des Zoons en des Heiligen Geestes, alleen met rein water, ons daarmede te verstaan gevende, dat gelijk het water de vuiligheid des lichaams afwascht, alzoo het bloed van Christus hetzelve van binnen in de ziel doet, door den Heiligen Geest, haar besprengende en zuiverende van hare zonden, en ons wederbarende uit kinderen des toorns tot kinderen Gods".

De doop wil ons dus van deze waarheid doordringen, dat wij van nature zondaren zijn, kinderen des toorns, en dat wij niet in het rijk Gods kunnen komen tenzij wij van nieuws geboren worden. Maar de doop betuigt en verzegelt ons ook de afwassching der zonden door Jezus Christus, zooals tot Paulus gesproken wordt: „Sta op, en laat u doopen en uwe zonden afwasschen, aanroepende den naam des Heeren" (Hand. 22 : 16). De doop wordt hier genoemd de afwassching der zonden, niet in dien zin dat het water de zonden afwascht, want alleen het bloed van Christus reinigt van alle zonden (1 Joh. 1 : 7; Hebr. 9 : 14; 1 Petr. 1 : 19), maar de doop is het teeken van een ongeziene zaak, een afbeelding en verzegeling dat gelijk het lichaam uitwendig met het water gewasschen wordt, alzoo ook de Geest uitwendig reinigt van de zonden (Cat. vr. 69). Om die reden beteekent en verzegelt de doop de genadeweldaad van de rechtvaardiging, van de vergeving der zonden en van de gemeenschap met Christus en met zijn gemeente. De belofte Gods wordt niet maar in het algemeen verzegeld, zoodat de gedoopte zelf nog buiten alle gemeenschap met Christus en zijne weldaden staat, maar de belofte wordt verzegeld aan de gedoopten; zooals Petrus zegt: „U komt de belofte toe en uwen kinderen" (Hand. 2 : 38, 39) en Paulus verklaart: „In denwelken gij ook besneden zijt met een besnijdenis, die zonder handen geschiedt..... zijnde met Hem begraven in den doop, in welken gij ook met Hem opgewekt zijt" (Col. 2 : 11, 12).

Door den doop wordt de geloovige ingelijfd in de gemeenschap met den drieëenigen God (Matth. 28 : 19), zooals het Doopsformulier dit uitdrukt, dat de Vader met ons een eeuwig verbond der genade opricht en ons tot zijne kinderen en erfgenamen aanneemt (Gen. 17 : 7; Hand. 2 : 39); dat de Zoon ons verzegelt, dat Hij ons wascht in zijn bloed van alle onze zonden, ons in de gemeenschap zijns doods en zijner wederopstanding inlijvende (Rom. 6 : 3; Gal. 3 : 27); terwijl de Heilige Geest ons verzekert door den doop, dat Hij in ons wonen en ons tot lidmaten van Christus heiligen wil, ons toeëigenende hetgeen wij in Christus hebben, namelijk, de afwassching onzer zonden en de dagelijkschе vernieuwing onzes levens (1 Cor. 6 : 11; 12 : 13; Titus 3 : 5). Al deze weldaden, die aan de geloovigen geschonken zijn, vóór zij gedoopt werden, worden door den doop verzegeld en bekrachtigd.

Zoolang men handelde over den doop der volwassenen, was er overeenstemming. Maar zoodra men nadacht over de beteekenis van den kinderdoop kwam er verschil. De oude kerk noemde den doop niet alleen een symbool, maar ook een heilzaam middel tot vergeving der zonden, en oordeelde dat de zonde, vóór den doop bedreven, door den doop werd vergeven. Augustinus sloot zich hierbij aan. Doch toen hij later tegenover de Pelagianen de erfzonde en ook de noodzakelijkheid van den kinderdoop

verdedigde, gaf hij zich ook rekenschap van het recht, dat de kinderen der gelooviger hadden op den doop. Uitgaande van de gedachte dat de doop voor de gelooviger is ingesteld, en erkennend, dat de kinderen niet een persoonlijk actief geloof bezitten, kwam hij tot de verklaring dat de kinderen daarom recht hadden op den doop, omdat zij gerekend werden in hunne ouders, en dat het geloof der ouders hun ten goede kwam. Hier kwam een afbuiging in een verkeerde richting, want al heeft God ons in de lijn der geslachten een aanwijzing gegeven, wie Hij tot de zijnen rekent, het geloof der ouders kan nimmer een rechtsgrond zijn voor den kinderdoop. En toen eenmaal het geloof van anderen als rechtsgrond werd beschouwd, kon gemakkelijk hiervoor in de plaats komen het geloof der kerk, en werd de weg gebaand dat de kerk schonk, wat de doopeling miste, en dat de kerk de wedergeboorte bond aan den doop. Zoo leerde dan ook de Roomsche kerk, dat het sacrament des Nieuwen Testaments de genade in zich bevatte, zoodat ook de kinderen ex opere operato door den doop de wedergeboorte en de vergeving der zonden ontvingen.

Het groote bezwaar tegen deze leer, hetwelk in hoofdzaak ook tegen de Lutherschen geldt, is: *a.* dat de genade verbonden wordt aan een teeken en door een uitwendig middel wordt medegedeeld; *b.* dat zij verliesbaar is; en *c.* dat zij van den Schriftgrond wordt losgemaakt.

De Gereformeerden gronden het recht van den kinderdoop op het verbond der genade, zooals dit in den Heidelbergschen Catechismus wordt uitgesproken: „mitsdien zij alzoowel als de volwassenen in het verbond Gods en in zijn gemeente begrepen zijn, en dat hun door Christus' bloed de verlossing van de zonden en de Heilige Geest, die het geloof werkt, niet minder dan den volwassenen toegezegd wordt, zoo moeten zij ook door den doop, als door het teeken des verbonds, der Christelijke kerk ingelijfd en van de kinderen der ongeloovigen onderscheiden worden, gelijk in het Oude Verbond of Testament door de Besnijdenis geschied is, voor dewelke in het Nieuwe Verbond de doop ingezet is" (vr. 74).

In het Nieuwe Testament is volgens Col. 2 : 11, 12 de besnijdenis vervangen door den doop. Ook de Christenen zijn besneden, doch niet door een besnijdenis, welke met handen geschied is, maar door een geestelijke besnijdenis, welke tot stand kwam door den dood en de opstanding van Christus, en haar kracht ontving door de levensgemeenschap met Christus. Door den dood van Christus heen is de schuld en de onreinheid der zonde weggenomen, en heeft de besnijdenis hare beteekenis verloren.

De besnijdenis toch duidde aan de onreinheid onzer menschelijke natuur en wees heen naar de verzoening van Christus; de doop evenwel wijst terug op Christus' volbracht werk, en verzekert, dat door Christus dood de schuld en de onreinheid der zonde is weggenomen, en dat de Christen geheel innerlijk gereinigd is van de zonde. Indien dan onder de oude bedeeling de besnijdenis toegepast moest worden aan de kinderen, zou dan niet onder het Nieuwe Testament, in de bedeeling der vervulling, het sacrament der vervulling toekomen aan de kinderen des verbonds?

De kinderen der ge1ooviger zijn ook evengoed als de volwassenen in het verbond van God en in zijn gemeente begrepen. Niet wat wij van onze kinderen denken, maar wat God van hen zegt, beslist in dezen. Onze kinderen zijn van de ontvangenis en van de geboorte aan onrein, en van nature der verdoemenis onderworpen, maar God getuigt in zijn woord, dat de kinderen der geloovigen de zijnen zijn, omdat Hij ze krachtens zijn verbond heeft willen aannemen en hun zijn rijke beloften in Christus heeft willen schenken, en daarom komt ook den kinderen het teeken en het zegel van het genadeverbond toe.

Het verbond Gods is niet opgericht met enkele losse individuen, maar met het volk Gods in Christus, het hoofd. Het heeft den Heere behaagd om de genadeweldaden te schenken aan de geloovigen in gemeenschap met het volk des verbonds. De verkiezing is persoonlijk, het genadeverbond organisch.

God heeft een bepaald aantal personen uit het geheel van de zondaren zich tot een eigendom aangenomen om ze te brengen tot de verlossing en de zaligheid. Maar om nu die verkorenen toe te brengen heeft God zijn verbond opgericht. Dat verbond doorloopt de historie, sluit zich aan bij bepaalde geslachten, waaruit God zijn volk vergadert, en zet zich voort van kind tot kind. De apostel Paulus teekent in Rom. 5 : 12—21 de twee bondshoofden Adam en Christus, leert dat God den organischen weg noodig keurde in het werk der verlossing, en toont daarbij aan, dat de genade Gods vooral in de bedeeling des Nieuwen Testaments veel overvloediger geweest is dan de zonde.

Indien de belofte des verbonds en de genade der wedergeboorte niet voor kinderen was, zouden de kinderen niet mogen gedoopt worden. Maar dat de wedergeboorte in de prilste jeugd plaats grijpen kan, blijkt duidelijk uit het voorbeeld van Johannes den Dooper, van wien getuigd wordt, dat hij van zijn moeders lijf aan vervuld is geweest met den Heiligen Geest (Luc. 1 : 15), van Obadja, die den Heere vreesde van zijn jeugd af (1 Kon. 18 : 12), van Jeremia, die door God geheiligd was tot profeet, eer hij geboren werd (1 : 5), en van anderen (Ps. 22 : 10, 11; 71 : 6).

Ook de kinderen hebben dus deel aan de belofte en aan de weldaden des Geestes (Hand. 2 : 39). Zij zijn het heilige zaad en naar den regel dat waar „de wortel heilig is, ook de takken heilig zijn" (Rom. 11 : 16), kunnen ook de kinderen der geloovigen heilig genoemd worden (1 Cor. 7 : 14). En indien nu God aan de kinderen dezelfde beloften geschonken heeft als aan de volwassenen, hoe zou dan iemand durven beweren, dat deze niet zouden mogen gedoopt worden?

Ook Christus heeft de kinderen beschouwd als kinderen des verbonds. Hij riep hen tot zich, omhelsde hen, legde hun de handen op, zegende hen en sprak: „derzulken is het koninkrijk Gods" (Matth. 18 : 2; 19 : 3; Marc. 10 : 14; Luc. 18 : 15). De kerk is naar der apostelen leer de erfgename

van de gemeente des Ouden Verbonds. Zij is in de plaats getreden van het Oude Testament. Israël is het volk Gods (Gal. 3 : 14—29; Ef. 2 : 12, 13; 1 Petr. 2 : 9). Onder het volk Gods zijn ook de kinderen der gelovigen begrepen. Daarom zijn zij ook geen heidenkinderen, die zooals Rome en de Lutherschen leerden, nog eerst moeten geëxorciseerd worden, maar kinderen des verbonds, die heilig zijn niet van nature, maar uit kracht van het genadeverbond (Leerregels I, 17). Daarom worden ook de kinderen gerekend tot de gemeente, zij ontvangen vermaningen en beloften (Hand. 26 : 22; Ef. 6 : 1; Col. 3 : 20). Ook de kleinen kennen den Heere (Hebr. 8 : 11).

De Heilige Schrift rekent dus de kinderen evengoed als de volwassenen tot het volk Gods. En zou men meenen dat men bij de volwassenen meer zekerheid heeft dat zij geloovigen zijn dan bij de kinderen, dan vergist men zich wel zeer. Volstrekte zekerheid omtrent het geloof van een ander hebben wij nooit. Wij kunnen niet oordeelen over het hart en moeten oordeelen naar de kenmerken des geloofs. Rekenen wij nu naar het oordeel der liefde de volwassenen, die Christus als hun Zaligmaker belijden, voor geloovigen en laten wij hen toe tot de sacramenten, wij rekenen ook de kinderen der geloovigen tot de gemeente der geloovigen, omdat God zelf hen rekent tot de zijnen. Als God zegt: „Ik ben uw God", dan is dit ook zoo, en als God zegt: „Ik ben uws zaads God", dan mag geen enkel Christen een ander oordeel uitspreken. Wij moeten daarom naar den aard der liefde, uit kracht van Gods verbond, de kinderen der geloovigen voor des Heeren eigendom rekenen, tenzij deze later in zonde afzwerven en in hunne zonden sterven. Het komt hier volstrekt niet aan op het subjectieve oordeel van dezen of genen dienaar, of hij van de oprechtheid van iemands geloof overtuigd is, maar het komt aan op wat God zegt in zijn Woord. En nu blijkt het later dat er onder de kinderen des verbonds zijn, die niet wandelen naar den regel des verbonds, maar dan wordt ook aan dezulken het Woord Gods vervuld, dat niet alles Israël is wat Israël heet, dat er kaf is onder het koren, maar het is ons niet gegeven het kaf van het koren te scheiden, vóórdat God het ons laat zien uit de belijdenis en den wandel van de leden der gemeente, dat zij niet behooren tot het volk Gods.

Nu zijn er echter twee lijnen, de lijn door God getrokken, binnen welke alleen de gekenden des Heeren, en de lijn door God uitgestippeld voor ons, welken wij kortzichtige menschen ook in de practijk moeten trekken en binnen welke de geloovige geslachten vallen. De eerste lijn is voor ons verborgen, de laatste is ons geopenbaard. Het getal dergenen, die wij rekenen tot het verbond is niet identisch met het getal der uitverkorenen. Wij kennen de bondgenooten alleen uit hun belijdenis en wandel. Wij moeten oordeelen naar den maatstaf, dien God ons geeft, en rekenen dan de geloovigen met hun zaad tot het verbond, ook al weten wij het, dat wij ons kunnen vergissen, ook al blijkt het later dat niet allen, die wij rekenen tot het verbond, ware bondgenooten zijn. Het wezen van den doop ontvangt alleen hij aan wie God zijn belofte verzegelt, en met het teeken de beteekende zaak, de vergeving der zonden en het eeuwige leven schenkt. Maar wij scheiden niet tusschen de leden der gemeente, omdat wij dit niet kunnen, en omdat God ons zegt, dat wij moeten doopen de geloovigen en hun zaad. Wij kunnen en wij mogen niet wijzer zijn dan God ons in zijn Woord heeft geopenbaard.

De eigenlijke grond voor den doop is dan ook het gebod Gods, die, zooals Art. 34 der Nederlandsche Confessie leert, „heeft bevolen te doopen alle degenen die de zijnen zijn", d. w. z. degenen, die naar de merkteekenen, die God ons heeft gesteld, tot het verbond Gods en zijn gemeente behooren. De doop werkt de genade niet, hij kan niets anders geven dan wat het Woord reeds heeft geschonken, maar, zooals Dr. Bavinck zegt (*Dogm.* IV, 583), de doop schenkt dezelfde weldaden als het woord „op een andere wijze en in een anderen vorm, zoodat het geloof, naar de mate welke God aan een iegelijk geschonken heeft, er door bevestigd en versterkt wordt." Dat ook de kinderen deze geloofssterking kunnen ontvangen, mogen en kunnen wij niet betwisten. Want gelijk God hen onbewust tot de wedergeboorte en het leven brengt, zoo kunnen zij ook onbewust van den Heiligen Geest ontvangen versterking in hun geloofsvermogen.

Maar al doopt de kerk degenen die des Heeren zijn, al wordt door de kerk het zaad des verbonds krachtens de belofte Gods gehouden voor geheiligden in Christus, het is toch niet juist te zeggen, dat de doop aan de kinderen der geloovigen wordt toebediend op grond van hunne onderstelde wedergeboorte, *a.* omdat de doop is het bevel Gods en *b.* omdat dit zou zeggen dat aan de uitverkoren kinderen vóór den doop de wedergeboorte reeds is geschonken, hetgeen niet alleen niet is te bewijzen, nergens in Gods Woord wordt genoemd en in vele gevallen met de practijk in strijd is. God is vrij in zijn doen en schenkt meermalen aan het zaad des verbonds eerst op gevorderden leeftijd levensvernieuwing, wedergeboorte en bekeering. En *c.* omdat licht daaruit een verkeerde gevolgtrekking kan worden gemaakt. Want al houdt de kerk het zaad des verbonds voor geheiligden in Christus, toch wil dat niet zeggen, dat daarom elk kind waarlijk wedergeboren zou zijn, omdat Gods Woord ons leert, dat niet allen Israël zijn, die uit Israël zijn, en dat daarom in de prediking steeds op zelfonderzoek moet worden aangedrongen, aangezien wie geloofd zal hebben en gedoopt zal zijn, zal zalig worden.

Grond voor den doop is dus niet de wedergeboorte, maar het verbond Gods. Zoo spreekt ook Dr. H. Bavinck (*Dogmatiek* IV, 573): „De Gereformeerden keerden daarom (om overdrijving en verzwakking van den doop te voorkomen) tot de Schrift terug en namen bij de verdediging van den kinderdoop eenparig hun standpunt in het verbond der genade, dat naar Gods belofte niet alleen de geloovigen, maar ook hun zaad omvatte. Niet wedergeboorte, geloof en bekeering, en veel minder ons vermoeden dienaangaande,

maar alleen het verbond der genade gaf, beide bij volwassenen en bij kinderen, recht op den doop. Dat verbond was de vaste Schriftuurlijke, objectieve grond, waarop alle Gereformeerden gemeenschappelijk en zonder onderscheid het recht van den kinderdoop deden rusten; een anderen, dieperen, hechteren grond hadden zij niet." Tegenover de Dooperschen hielden zij altijd vol, dat de kinderen evengoed als de volwassenen door God in genade aangenomen, door zijnen Geest wedergeboren en met het zaad des geloofs begiftigd konden worden. De Heilige Schrift gaf hun hiervoor het recht, wijl zij over de kinderen op dezelfde wijze spreekt als over de volwassenen. Zij zijn heilig, niet van nature, maar omdat God zelf hen met hunne ouders rekent tot het volk des verbonds (Matth. 18 : 2—5; 19 : 13, 14; 21 : 15—17; Marc. 10 : 13; Luc. 9 : 48; 18 : 15). Bavinck zegt (*Dogmatiek* IV, 580): „Door dit alles is het recht en de plicht van den kinderdoop overvloedig betoogd. Want als de kinderen der geloovigen zoo te beschouwen zijn, als de Schrift ons leert, dan hebben zij naar de Goddelijke instelling van den doop aanspraak op dit sacrament, in dezelfde en zelfs in sterkere mate dan de volwassenen, die belijdenis doen. Volstrekte zekerheid is er toch in geen van beide gevallen te verkrijgen. Bij de bejaarden kunnen wij evenmin over het hart oordeelen als bij de kinderen. Er is voor ons, die aan het uitwendige gebonden zijn, altijd slechts mogelijk een oordeel der liefde. Naar dat oordeel houden wij hen, die belijdenis doen, voor geloovigen en deelen hun de sacramenten uit, en naar datzelfde oordeel rekenen wij de kinderen der geloovigen tot de geloovigen zelve, omdat zij met hunne ouders in het verbond der genade begrepen zijn."

Ook het Doopsformulier der Nederlandsche Gereformeerde kerken leert dat „men de kinderen als erfgenamen van het rijk Gods en van zijn verbond doopen" zal. Zij worden niet gedoopt opdat zij erfgenamen der belofte zouden worden, maar omdat de belofte Gods: „Ik ben uw God en de God uws zaads", ook hun toekomt. Zij komen door den doop niet in het verbond, maar zij zijn in het verbond, en daarom moeten zij het teeken en het zegel des verbonds ontvangen. Niet dat de kinderen der gemeente beter of waardiger zijn in zich zelven dan de kinderen der heidenen, neen, van nature zijn ook zij kinderen des toorns evenals alle nakomelingen van Adam, en zij moeten, zullen zij zalig worden, wedergeboren worden. Het Formulier van de bediening des Doops zegt: „Eerstelijk dat wij met onze kinderen in zonden ontvangen en geboren, en daarom kinderen des toorns zijn, zoodat wij in het rijk Gods niet kunnen komen, tenzij wij van nieuws geboren worden". Wanneer zij dus onderscheiden zijn van anderen, dan ligt dit niet in de vleeschelijke geboorte zelve, maar in het verbond, of de verhouding, waarin zij door de vrijmachtige beschikking Gods komen te staan tot de belofte van het Genadeverbond. Van een kind, dat uit geloovige ouders, d. w. z. in de kerk van Christus, geboren wordt, weten wij dat de beloften Gods ook hem gelden, en daarom behoeven wij niets te veronderstellen bij den doop, maar wij weten het dat het kind onder de belofte ligt, omdat God ons daarvan de verzekering gegeven heeft. Niet alleen aan sommige kinderen, maar aan alle kinderen der geloovigen komt de belofte toe. Wij mogen geen onderscheid maken, omdat wij dit niet kunnen, omdat God ons daarvoor geen recht geeft. Het is dan ook geheel verkeerd te zeggen: „voor dit kind heb ik een belofte en voor dat kind niet", want dan zouden wij ons stellen in de plaats van God, die alleen onfeilbaar weet wie hij van eeuwigheid heeft liefgehad, en die op zijn tijd en op zijn wijze zal openbaren of iemand waarlijk in Christus is. Daarom moet de kerk vasthouden aan de belofte zoolang het mogelijk is. Sterft een kind in de jonge jaren, dan moeten wij vasthouden aan de belofte, en „moeten de Godzalige ouders niet twijfelen aan de verkiezing en zaligheid hunner kinderen, welke God in hun kindsheid uit dit leven wegneemt". Redenen van gegronden twijfel zijn er eerst dan wanneer een kind des verbonds bij het opwassen moedwillig den weg des verbonds verlaat en in zonde en ongeloof blijft volharden.

De doop herinnert ons dus aan onzen diepen val, waardoor wij van nature zijn dood in zonden en in misdaden. Hij leert ons, zegt het Formulier, „dat wij met onze kinderen in zonden ontvangen en geboren, en daarom kinderen des toorns zijn, zoodat wij in het rijk Gods niet kunnen komen tenzij wij van nieuws geboren worden". Er is maar één middel om in het rijk Gods te komen, en dat is de wedergeboorte. Zoolang God de Heilige Geest het doode en weerbarstige hart niet verandert en de genegenheden niet omzet, zoolang kan en wil de mensch den Heere niet dienen. Maar God is machtig de wedergeboorte te schenken. „Dat leert ons de ondergang en besprenging met het water, waardoor ons de onreinheid onzer zielen wordt aangewezen". Het water is het middel der afwassching en reiniging. En gelijk nu het water uitwendig het lichaam reinigt, alzoo reinigt het bloed van Christus de ziel van binnen „door den Heiligen Geest, haar besprengende en zuiverende van hare zonden en ons wederbarende uit kinderen des toorns tot kinderen Gods". De herschepping geeft de doop niet, neen, de Heilige Geest kan ons alleen geven wat door den doop afgebeeld en verzegeld wordt. Maar de doop beeldt af en wijst heen naar den eenigen weg des behouds, en hij verzegelt de belofte van eeuwige redding voor allen die in Christus gelooven. Daarom worden wij ook door de bediening des doops vermaand „een mishagen aan onszelven te hebben, ons voor God te verootmoedigen, en onze reinigmaking en zaligheid buiten onszelven te zoeken".

In de tweede plaats worden door den doop de weldaden des verbonds of de beloften van het Evangelie verzegeld, namelijk „de afwassching der zonden door Jezus Christus". Wij hebben in den doop te doen met een Drieëenig God, uit Wien en door Wien en tot Wien alle dingen zijn. De drie Goddelijke personen werken als in heilige harmonie samen om den bondgenoot de eeuwige zaligheid deelachtig te maken. Het is God de Vader, die in Christus het verbond opricht met zijn volk. Het is de Vader, die in den doop het zegel hecht aan de belofte

des verbonds, die zegt: „Ik ben uw God". „Want als wij gedoopt worden in den naam des Vaders, zoo betuigt en verzegelt ons God de Vader, dat Hij met ons een eeuwig verbond der genade opricht, ons tot zijne kinderen en erfgenamen aanneemt en daarom van alle goed ons verzorgen, en alle kwaad van ons weren, of ten onzen beste keeren wil." Het is de Zoon, die tot den doopeling zegt: „Ik ben gekomen om te zoeken en zalig te maken dat verloren is". Ik wil u deel geven aan mijn verlossingswerk, aan de weldaden door mijn dood en opstanding verworven. „En als wij in den naam des Zoons gedoopt worden, zoo verzegelt ons de Zoon, dat Hij ons wascht in zijn bloed van alle onze zonden, ons in de gemeenschap zijns doods en zijner wederopstanding inlijvende, alzoo dat wij van onze zonden bevrijd, en rechtvaardig voor God gerekend worden." Ook het werk des Geestes wordt door den doop verzegeld. „Desgelijks als wij gedoopt worden in den naam des Heiligen Geestes, zoo verzekert ons de Heilige Geest door dit heilig sacrament, dat Hij in ons wonen, en ons tot lidmaten van Christus heiligen wil, ons toeeigenende hetgeen wij in Christus hebben, namelijk, de afwassching onzer zonden en de dagelijkxche vernieuwing onzes levens, totdat wij eindelijk onder de gemeente der uitverkorenen in het eeuwige leven onbevlekt zullen gesteld worden." De Geest is het die ons door het geloof Christus inlijft, die het leven van Christus ons deelachtig maakt, die reinigt van alle ongerechtigheid, die de genade der bekeering en der heiligmaking schenkt en die toebereidt voor de eeuwige zaligheid.

Welke rijke beloften worden in den doop verzegeld. De genadeweldaden der wedergeboorte, der bekeering en der heiliging wordt wel niet geschonken in den doop. De doop brengt zelve niet een innerlijke verandering in den doopeling teweeg, neen, de doop schenkt geen enkele weldaad, welke niet reeds in het Woord is beloofd en door het geloof wordt aangenomen, maar hij schenkt deze weldaden op een andere wijze, zoodat het geloof in de belofte Gods er door wordt versterkt en bezegeld.

Deze belofte geldt niet alleen voor enkele kinderen, maar voor alle gedoopten. Wel weten wij dat alleen de uitverkorenen de genade des Heeren deelachtig worden, maar wij weten van te voren niet wie uitverkorenen zijn en handelen naar den regel des verbonds, dat den gelooviger en hun zaad de belofte toekomt. Eerst bij de uitkomst zien wij wie uitverkoren is. Het verbond heeft twee zijden, een geestelijk eeuwige en een zichtbare openbaring in den tijd.

Zooals wij het genadeverbond zien, neemt het in zijn schoot ook op die niet uitverkoren zijn, die hier op aarde openbaar worden, of eenmaal bij het gericht worden afgescheiden van het volk Gods. Doch wij mogen geen scheiding maken, en hebben ons te houden aan de belofte des verbonds: „U komt de belofte toe en uwen kinderen." Daarom behoort de kerk allen, die, overeenkomstig de belofte Gods, met hunne ouders aan het verbond der genade deel hebben, te doopen. Want die behooren tot het verbond, behooren ook tot de gemeente van Christus, hetzij in ideëelen zin, d. i. naar de gedachte Gods, hetzij in reëelen zin, door feitelijke wedergeboorte. [32.

Doopsgezinden. De oude Mennonieten of Mennisten waren jaren lang de denkbeelden van Menno Simonsz over doop, eed, tucht en kerkinrichting getrouw gebleven. Zij hadden zich altoos onderscheiden door een strenge afzondering van de wereld en een piëtistische vroomheid. Beoefening van de godgeleerde wetenschap werd onder hen niet veel aangetroffen. Toch ontstonden in hun boezem dikwerf ernstige verschillen op theologisch gebied. In het begin van de 19e eeuw hadden die verschillen opgehouden te bestaan. Toen kwam de geest des tijds de gemoederen beroeren. De vraag: Bijbel of rede, orthodox of modern werd door velen opgeworpen en het Modernisme begon langzamerhand te zegevieren. Alles, wat nog herinnerde aan een positieve belijdenis moest terzijde gesteld worden en de gemeenten moesten volkomen vrij zijn, om te doen prediken, wat zij gewenscht achtten. Ook de eeredienst moest naar welgevallen geregeld kunnen worden. Van die dagen dagteekent het droevig verval. Het oude type der Mennisten verdween. Slechts de doop der bejaarden en het verbod van den eed bleven voortbestaan.

In 1811 kwam de *Algemeene Doopsgezinde Societeit* tot stand. Dat is niet een besturend lichaam, want alle gemeenten beschouwen zich volkomen souverein in eigen kring; maar de societeit dient om arme gemeenten te helpen en voor de opleiding van aanstaande predikanten te zorgen. Zij bekostigt dan ook het seminarium te Amsterdam. Elke gemeente heeft haar eigen leeraar. Met dezen werken samen de ouderlingen, die samen den kerkeraad vormen. De ouderlingen zorgen ook voor de armen en in die kwaliteit heeten zij diakenen. Zij worden in dat werk bijgestaan door zusters uit de gemeente, die diaconessen genoemd worden.

Vele der Doopsgezinde gemeenten zijn zeer rijk. Men vindt ze in ons land het meest in Friesland, Groningen, Overijsel en Noord-Holland.

De predikanten zijn aan geen formulier gebonden, maar volkomen vrij. Zoover gaat de vrijzinnigheid, dat de Doopsgezinde gemeente in Groningen voor enkele jaren besloot, dat de doop niet meer verplichtend zou zijn om (N.B.) tot de Doopsgezinden gerekend te worden. Sinds 1735 hebben de Doopsgezinden een seminarium te Amsterdam. Daaraan hebben mannen gearbeid als De Hoop Scheffer, Hoekstra, Cramer en Bussy e. a.

In Duitschland vindt men ook nog Doopsgezinden (in Pruisen, Baden en Beieren) en deze onderhouden nog gemeenschap met de Doopsgezinden in ons land. In 1788 verlieten 2000 Doopsgezinden Pruisen en vertrokken naar Zuid-Rusland. Zij kwamen daar tot grooten bloei (70.000 zielen). Toen in 1874 de wet op den algemeenen dienstplicht aangenomen was, verlieten duizenden Rusland en gingen naar Amerika. De Russische regeering zag dat met leede oogen aan en trof daarom deze schikking, dat de Doopsgezinde jongelingen hun dienstplicht konden vervullen in de houtvesterijen van den Staat.

De Doopsgezinden in Amerika (circa 100.000) hebben veel meer van het oude type der Mennonieten bewaard dan de Hollandsche. Zij hebben geen wereldsche kleeding, de kerken hebben geen torens en zij gebruiken geen orgels. [24.

Doorbreken staat in de Heilige Schrift meest in letterlijke beteekenis (Ex. 19 : 21, 24; 2 Kon. 3 : 26; 25 : 4; Jer. 39 : 2; 52 : 7; Job 28 : 4; Ps. 80 : 13; Pred. 10 : 8). In Gen. 38 : 29 staat het van Perez, die tegen de verwachting der vroedvrouw in het eerst geboren werd, zoodat deze zeide: „Hoe zijt gij doorgebroken? Op u is de breuke." Van daar dat hij den naam van *doorbreker* ontving (Perez). In Job 38 : 10 komt het woord voor ten opzichte der aarde die God als Schepper heeft doorgebroken met zijn besluit om een plaats voor de zee te bereiden.

Eenige meerdere moeilijkheid geeft het woord „doorbreken" in Micha 2 : 13: „De doorbreker zal voor hun aangezicht optrekken; zij zullen doorbreken, en door de poort gaan" enz.

Men heeft hier een Messiaansche profetie meenen te zien en aldus verklaard: „In den laatsten tijd zal ter bevrijding en verzameling van het volk Israëls een voor hen optreden, die in de gevangenisdeur inbreekt, zoodat de gevangenen achter hem door de muren der gevangenis breken en tot de poort der stad, waarin zij gevangen waren, kunnen uit- en intrekken, en hun koning zal voor hen uitgaan (naar Jeruzalem) ja, de Heere vooraan." In deze verklaring ligt veel aantrekkelijks. De woorden zagen echter allereerst op de verlossing uit Babel, waarvan echter het tegenbeeld weer gevonden wordt in de verlossing van al Gods volk uit de macht der zonde en des duivels.

Andere uitleggers zien in den Doorbreker uit Micha 2 alleen den Redder, die aan het hoofd der ballingen de vijandelijke muren zal doorbreken, het bevrijde volk eerst in Jeruzalem inbrengt en daarna tot vele veroveringen zal uitleiden; of wel zij meenen dat de doorbreker ziet op de vijanden.

In ieder geval ligt in dezen tekst de gedachte, door onze vaderen op de kantteekening op de Staten-Vertaling weergegeven, „dat God alle vijandelijke beletselen van zijn genadewerk uit den weg zal ruimen, de baan klaar en de wegen open zal maken." [19.

Doorgraven. I. Psalm 22 : 17: Zij hebben mijne handen en voeten *doorgraven* (met nagelen doorboord). De psalm schijnt hier de bizondere omstandigheden van Jezus' kruisiging te voorspellen. Maar — deze vertaling berust op een veranderde lezing der Septuaginta (zie het art.). Prof. Dr A. Noordtzij (*Psalmen*, I, 1923) vertaalt: zij knagen mijne handen en voeten af. — II. Matth. 6 : 19, 20, 24 : 23, Luc. 12 : 39. Het doorgraven van een huis met leemen wanden ging in het Oosten gemakkelijk; doorgraven beteekent dus hetzelfde als inbreken. [20.

Doorgronden. Het oorspronkelijke Hebreeuwsche woord wil zeggen iets of iemand grondig onderzoeken; wordt het van een mensch gebezigd, dan beteekent het iemands diepste innerlijk doorzien, lezen tot op den bodem zijns harten en kennen zijn meest verborgen gedachten. Dit kan alleen de Heere God. Het moge de eer der koningen zijn een zaak te doorgronden (Spr. 25 : 2), van den Heere alleen geldt het: „Ik de Heere doorgrond het hart."

Voor wie met een aanklagend geweten denkt aan Gods alwetendheid is deze gedachte zeer verontrustend.

Zij is echter een troost voor wie in eenige zaakgerechtigheid met een eerlijk geweten zich op den Heere durft te beroepen of van Gods genade onderwijzing en bestiering op den weg des geloofs begeert. Ps. 139 : 23: Doorgrond mij, o God ken mijn hart, enz. Waar het wezen en de raad Gods zich aan alle onderzoek en waarneming van menschen onttrekt en de eenige weg, waarlangs wij God kunnen kennen, die der *zelfopenbaring* is, wordt van Hem gezegd dat er geen doorgronding is van zijn verstand (Jes. 40 : 28). [19.

Doorn in het vleesch. Hiervan spreekt Paulus in 2 Cor. 12 : 7, als hem „gegeven" in verband met buitengewone geestelijke ervaringen en openbaringen, hem geschonken.

Over de vraag, wat er onder moet verstaan worden, zijn tal van gissingen gemaakt, wat begrijpelijk is, gegeven het feit, dat de apostel zelf slechts aanduidt, niet omschrijft, wat hij bedoelt.

De Corinthiërs, die hem en zijn optreden van nabij en uit eigen aanschouwing kenden, zullen geen nadere omschrijving hebben noodig gehad en uit het weinige, dat de apostel zegt, begrepen hebben, wat hij meende.

Zeer waarschijnlijk moeten wij denken aan een *lichamelijk*, smartelijk lijden, waarvan ook de gemeente van Corinthe kennis droeg. Ook de uitdrukking *doorn in het vleesch* wijst in deze richting.

Onaannemelijk is dan de opvatting, dat hiermede allerlei verzoeking zou zijn aangeduid, waardoor het „vleesch" van den apostel, d. i. zijn „oude mensch" werd gekweld, of dat zou gedoeld zijn op geestelijke aanvechtingen.

Eerder moeten wij denken aan een lichaamslijden, voor het eerst opgetreden bij of na de heerlijke openbaring, waarvan vs. 1—4 spreekt, en dat hem in zijn apostolischen arbeid een smartelijke belemmering was.

Van welken aard? Dat het epilepsie zou zijn geweest, gelijk sommigen meenen, o.a. met verwijzing naar Gal. 4 : 14, wordt met recht betwist; het is een onderstelling, niet te vereenigen met hetgeen Paulus aangaande de hem geschonken gezichten mededeelt.

Of het een oogziekte is geweest, dan wel neurasthenie en neuralgie, zware hoofdpijnen of malaria-aanvallen, zal wel nooit met ontwijfelbare zekerheid zijn uit te maken.

Van meer gewicht is, dat de apostel deze doorn in het vleesch ziet als een onder Gods toelating hem kwellend en belemmerend lichaamslijden, waardoor hij leert, zich niet te verheffen, te roemen in de dingen zijner zwakheid, en te begeeren, dat de kracht van Christus in hem wone. [27.

Doornenkroon, Matth. 27 : 29, Marc. 15 : 17, Joh. 19 : 2. Gouden kronen met flonkerend edelgesteente bezet, kende de oudheid, kenden

althans de Romeinen niet. Slechts kransen, die men van lauwertakken vlocht. Zelfs de keizers droegen in 't eerst zulk een krans of kroon, maar later verwisselden zij het natuurlijk vlechtsel voor den lauwertak van goud. De kroon van doornen, die Jezus droeg, was dus een krans, gevlochten door de heidensche soldaten, ter imitatie van de keizerlijke kroon, om Hem als een spotkoning te smaden. [20.

Doppers. Met dezen naam worden de leden der Gereformeerde kerk in Zuid-Afrika genoemd (Dopperkerk). Oorsprong van dezen naam wordt gezocht in dop of demper (domper) waarmede men de kaars uitdooft, zoodat doppers oorspronkelijk een scheldnaam (dompers) beteekende.

Stichting door Ds Postma te Rustenburg in Transvaal, vroeger predikant der Christelijke Afgescheiden gemeente te Zwolle, die in 1858 naar Transvaal gezonden werd, volgens besluit der Synode in 1857 te Leiden gehouden, om als zendeling onder de Kaffers werkzaam te zijn. In Rustenburg kwam het tot zelfstandige kerkformatie. 11 Januari 1859 acte van afscheiding. Als Vrije Gereformeerde kerk in Zuid-Afrika aanvaardde zij de besluiten van de Synode van Dordrecht 1618—19. De leden van deze kerk waren eerst uitgesloten van het burgerlijk stemrecht, maar later werd hun dit toegekend. De gemeente breidde zich sterk uit in Transvaal en Oranje Vrijstaat. Wijlen president Kruger behoorde tot deze Dopperkerk. [28.

Dor. I. *Stadsnaam.* Reeds in den tijd der oude Kanaänieten was Dor een belangrijke havenstad aan de Middellandsche Zee, 9 mijlen ten Noorden van Cesarea, een vorstelijke residentie. Bij de verdeeling des lands kwam Dor aan den stam van Manasse, maar werd, om welke reden weten wij niet, eerst later tot het gebied van Manasse daadwerkelijk gevoegd (Joz. 17 : 11; Richt. 1 : 27; 1 Kron. 7 : 29). Tijdens de regeering van Salomo was het een belangrijke stad waar een rentmeester zetelde (1 Kon. 4 : 11). Later vinden we van Dor melding gemaakt in het 1ste boek der Maccab. 15 : 11—14, 25, 37 als van een zoo sterke vesting dat de Syrische koning Antiochus Soter haar met 120.000 voetknechten en vele ruiters belegeren moet om zijn mededinger Tryphon die binnen Dor gevlucht was, in handen te krijgen.

Nadat het bij Syrië gevoegd is wordt het door den Romeinschen veldheer Gabinius hersteld, opnieuw versterkt en van een haven voorzien (Josephus, Oudh. XIV). In de 5de eeuw is het een ruïne, later schijnt het herbouwd te zijn, thans bestaat het voort als een simpel Mohamedanen-dorp. Nog tijdens de kruistochten zetelde er een bisschop.

Het tegenwoordige vlek moet een zeldzaam schouwspel bieden. Een reiziger beschrijft dit aldus: „witte duinen en grauwe rotsen strekken zich diep in de zee uit, die schuimend hare woeste golven aanspoelt en alles dreigt te verslinden. Midden boven deze kampplaats der elementen verheffen zich, als nesten van zeearenden boven uitstekende klippen, de huiveringwekkende ruïnen van 40 eeuwen, en boven alles uitstekend, een oud kasteel der Franken. Rondom in het duinzand staan schoone palmgroepen".

II. Als *bijvoeglijk naamwoord* komt het in de Heilige Schrift zeer veel voor, wat niet te verwonderen is daar in Palestina het water betrekkelijk zeldzaam is en bovendien de heete zon blakert en schroeit. Vandaar gebrek aan vochtigheid en als gevolg daarvan achtergebleven ontwikkeling, verschrompeling, belemmerde groei.

Het wordt gebruikt van het land wanneer de regen uitblijft (Jer. 2 : 9; Job 12 : 15), van woestijnen en steppen, dorre plaatsen (Deut. 32 : 10; Jes. 41 : 23; Matth. 12 : 43), van allerlei gewassen, boomen en planten (Jes. 27 : 21; Ezech. 20 : 47; Luc. 23 : 31; Nah. 1 : 10), ook van den wind die het vocht opdroogt en het groen verschrompelt (Jer. 4 : 11; Jon. 4 : 8); zelfs wordt het van menschen en dieren gebruikt, (Joh. 5 : 3; Marc. 9 : 18; Luc. 6 : 8) in den zin van verwelken, verlammen.

Geestelijke beteekenis heeft het in al die teksten, waarin òf onze natuurlijke onmacht in het goede wordt aangewezen (Ezech. 20 : 49) òf geteekend wordt een tijdelijke verachtering in de genade ten gevolge van het bedroeven van Gods Geest en het afdwalen van de wegen des Heeren, (Ps. 32 : 4; Job 13 : 25; Jes. 38 : 12). De genade des Heeren wordt dan openbaar als Hij den Heiligen Geest als een levenbrengenden stroom over de dorre akkers der ziel laat gaan, en nieuwen bloei in het leven des geloofs geeft.

In Luc. 23 : 31 wordt met het dorre hout bedoeld de doode, levenlooze massa der inwoners van Jeruzalem, de Christusverwerpende Joden en de ongeloovigen in het algemeen. [19.

Dorcas. Griekse vertaling van den Arameeschen eigennaam *Tabitha.* De naam beteekent: hinde. Hij werd gedragen door een weldadige Christin te Joppe, die door Petrus uit de dooden werd opgewekt.

Dordrecht (Synode te). De groote Synode van Dordrecht is onbetwist het meest belangrijke feit uit de geschiedenis van de Gereformeerde kerken in Nederland. Nimmer daagde hier te lande schitterender vergadering van kerken en personen. In zekeren zin had men in Dordt een Gereformeerd oecumenisch concilie.

In de leer werden besluiten genomen, welke den kerken van alle landen aangingen, weshalve den buitenlandschen afgevaardigden in de leer een keurstem werd verleend.

Op de Synode van Dordrecht ging het om de handhaving van de leer der vrije en souvereine genade Gods tegenover een hier te lande sterk gewassen krachtig aaneengesloten groep van semipelagianen. Feitelijk worstelden twee levensbeschouwingen om den voorrang. Aan den eenen kant stonden de Calvinisten, de „preciesen"; aan den anderen kant had men de geesteskinderen van Erasmus en Coornhert, de „rekkelijken".

Na den dood van Arminius laaide de twist, die eerst een meer persoonlijk karakter gedragen had, al hooger op en leidde tot scheuring der kerken. Amsterdam's kerk met haar Calvinistische predikanten Plancius en Trigland hield als „Synodale kerk" op het saamroepen van een Generale Synode aan. Ook de koning van Engeland drong op het houden van zulk een Synode met nadruk aan. De Staten van Holland daarentegen sloegen op al deze verzoeken geen acht.

Maar eensklaps kwam door het ingrijpen van Prins Maurits voor de benarde Calvinisten hulp (1617). Op den 29sten September 1617 werd in de Staten-Generaal het besluit gearresteerd om een Generale Synode bijeen te roepen. De tijd van saamroeping werd beraamd tegen 1 Mei 1618. Op voorstel van Gelderland werd Dordrecht gekozen als vergaderplaats, daar het als oudste der Hollandsche steden door zijn veilige ligging en zijn Calvinistische predikanten en bevolking zich aanbeval. Doordat de Prins in Holland en Utrecht de vroedschappen omzette en Overijsel werd overgehaald, werd nu in de Staten-Generaal unaniem tot het houden der Generale Synode besloten. Toch zou het nog 13 November 1618 worden, eer de groote Synode te Dordrecht op plechtige wijze kon worden geopend.

Einde October en begin November 1618 kwamen vele buitenlandsche godgeleerden te Dordrecht aan. (De Synode zou een internationaal karakter dragen). De Engelschen, onder wie een bisschop, staken met een schip van onze Admiraliteit over. Voorts kwamen er Paltzers, Hessen, Zwitsers, Genèvers, Bremers, Emdenaren en Nassauers; de Fransche en Brandenburgsche afgevaardigden zijn niet verschenen. Deze buitenlandsche gedelegeerden zouden niet slechts als ornamenteering dienst doen, maar hebben op den gang der beraadslagingen en de formuleering der besluiten een grooten invloed uitgeoefend en niet minder dan de inlandsche synode-leden aan heel het synode-bedrijf met ernst deelgenomen. Onder de binnenlandsche theologen trad Johannes Bogerman zeer op den voorgrond. Ook de Waalsche kerken hadden afgevaardigden gezonden en de hoogleeraren, ten getale van vijf aanwezig, kregen, geheel tegen het gebruik in, allen een keurstem. De Heeren Staten-Generaal zonden achttien politieke commissarissen met een vasten secretaris Daniël Heinsius. "Aan hun voorzitter was de handhaving van den ordo externus (de uitwendige orde) opgedragen.

Den 13den November 1618 werd de Synode (na een bidstond) in de Kloveniers-doelen geopend. De pastor loci Ds Lydius sprak eerst met heldere stem een korte rede uit, waarna hij voorging in ernstig gebed. Geopend werd de Synode bij monde van den Gelderschen Raadsheer Martinus Gregorii. Op den 14den November werd het moderamen gekozen. Praeses werd Ds Bogerman; tot assessoren werden benoemd Ds Rolandus en Ds Faukelius; tot scribae werden aangewezen Ds Damman en Ds Hommius. Allen behoorden tot de Contra-remonstranten. Als particulier secretaris werd aan Bogerman toegevoegd de bekende Engelsche theoloog Guilielmus Amesius. Dit moderamen beschikte over een breede invloedssfeer, zoodat de Remonstranten zelfs van een vóór-Synode spraken.

Nadat de Synode wettig geïnstitueerd was, stelde Bogerman terstond de behandeling van de bekende vijf artikelen aan de orde. Hij achtte het raadzaam de verspreiders dezer leer ter Synode te citeeren, waarop na veel delibereeren de voornaamste Remonstrantsche predikanten hoofdelijk werden gedaagd: 13 in getal. Nadat de citatie-brieven verzonden waren, werd besloten, dat de afgevaardigden der particuliere Synoden hun gravamina zouden inleveren, waarop de volgende punten in behandeling werden gebracht: de Bijbelvertaling, de Catechismus-prediking, het Catechetisch Onderwijs, de doop der Heidenkinderen, de voorbereiding der Candidaten en de Boeken-censuur (19 November tot 5 December 1618).

Den 6den December had de introductie der geciteerde Remonstranten plaats. Voorop schreed Episcopius, die zich gedragen zou als een voorzitter van een soort tegen-synode. Dwinglo zou als hun scriba fungeeren. Nu kon dus de groote worsteling beginnen. Den 7den December hield Episcopius zijn bekende rede, geleerd, sierlijk van stijl, met groote oratorie voorgedragen, maar zeer scherp tegen de binnenlandsche Godgeleerden, de Hoog Mogenden en Prins Maurits. Hij trad niet op als een gedaagde, maar als een officier van justitie, die zijn requisitoir opmaakt. Toen Bogerman de copie der rede, door alle gedaagden onderteekend, opeischte, diende Episcopius een ander exemplaar der oratie in dan waaruit door hem de praelectuur geschied was, een bedrog, dat door den Praeses, toen het ontdekt werd, zeer werd gelaakt. Den 10den December namen twee Stichtsche Remonstrantsche predikanten bij de geciteerden plaats. Nu werd door de gedaagden op ernstige wijze het gezag der Synode betwist, omdat al haar leden scheurmakers en hun geslagen vijanden waren. Bogerman antwoordde met een prachtige oratie. Na een scherpen woordenstrijd en een besluit der Politieken werd in de zitting van 11 December door de geciteerden een „solemneele en duidelijke protestatie" gedaan, waarin zij voor de gansche Christenheid verklaarden deze Synode niet te kunnen houden voor een wettigen rechter der geschillen. Dit protest werd natuurlijk door de geheele Synode van de hand gewezen. Hierop ontbrandde een niet minder felle strijd over de leer en de orde van handelen, welke uitliep op de wegzending der Remonstranten (14 Januari 1619). Volgens de Remonstranten had Bogerman op die wegzending met opzet aangestuurd. Dit is met de feiten in strijd. Wel deed hij een telkens herhaalde poging, door ondervraging van ieder der gedaagden afzonderlijk, de inspiratie van den club-geest te keeren. Zelf lokten de Remonstranten de wegzending uit en deze kwam dan ook op het meest psychologisch moment. De geciteerden bemantelden telkens hun eigen gevoelens, zochten dekking achter de omwalling van hun gewetens, vielen het supralapsarisch gevoelen van enkele Synode-leden zoo scherp mogelijk aan en deinsden zelfs voor het wapen van de obstructie niet terug, om op deze wijze de buitenlandsche godgeleerden af te matten, in de hoop, dat dezen straks onverrichter zake naar huis zouden terugkeeren. Dat Bogerman in zijn verbolgenheid hen met de bekende bulderrede uit de vergaderzaal heeft weggejaagd, is, hoewel te verklaren, niettemin te betreuren.

Na hun wegzending poogden de geciteerden nog langs schriftelijken weg een wig te schuiven tusschen de verschillende leden der Synode. De voorlezing van hun gevoelens eischte zelfs vele kostbare uren en zittingen. Op Calvijn, Beza en andere Gereformeerde theologen vielen zij

scherp aan. De eene harde uitdrukking stapelden zij op de andere. 't Werd een ware citatenoorlog, waarbij op het verband minder gelet werd. Voorts riepen zij de infra-lapsariërs tot beslistheid en getrouwheid op: God werd immers door de boven-val-drijvers tot auteur, werkmeester der zonde gemaakt. Maar de Synode handhaafde, dank zij de dikwerf meesterlijke leiding van haar kerkelijken praeses, de meer dan eens zwaar op de proef gestelde eenheid.

De leer der Remonstranten werd nu uit hun geschriften geput, geformuleerd en gewogen. Tal van geleerde mannen, zoowel inlandsche als buitenlandsche, voerden achtereenvolgens in de openbare zittingen het woord. Tal van vraagstukken passeerden de revue. Ook hadden in gesloten zittingen eenige samensprekingen plaats, waarbij heftige disputen tusschen Gomarus, Lubbertus en Scultetus aan de eene en de Engelschen en de Bremers aan de andere zijde plaats grepen.

De lezing van de gevoelens der verschillende colleges over de vijf artikelen geschiedde in comité-generaal van 7 tot 21 Maart. Hierop werden door een breede Commissie van redactie de Canones of Leerregels ontworpen. Tijdens de opstelling (van 25 Maart tot 16 April) werden alle zittingen geschorst. Toen volgde van 16 tot 18 April de approbatie van de ontworpen Leerregels. De veroordeeling van eenige harde uitdrukkingen van sommige supralapsariërs werd na felle woordenwisseling weggelaten. In de zitting van 23 April werd elke Leerregel door ieder Synode-lid eigenhandig onderteekend.

Einde April werd op last van de Heeren Politieken de Nederlandsche Geloofsbelijdenis herzien en werd ze unaniem goedgekeurd. In de zitting van 1 Mei kwam de herziening van den Catechismus aan de orde. Ook deze vond aller instemming. Op den 6den Mei 1619 had de publieke voorlezing en afkondiging in Dordrecht's hoofdkerk op zeer plechtige wijze plaats. Op 9 Mei volgde het afscheid der buitenlanders. Een rijk festijn besloot deze meer dan nationale Synode.

Na het vertrek der buitenlanders transformeerde de Synode zich in een zuiver nationale. Op 13 Mei 1619 werden de zittingen heropend. Nu werden de vergaderingen in de Hollandsche taal gehouden. 't Zelfde moderamen bleef zijn functies uitoefenen. Nog veel heeft deze na-Synode kunnen afdoen.

Op den 29sten Mei 1619 gingen allen nog eens in plechtigen gang naar Dordrecht's cathedraal, waar Ds. Lydius een kostelijke predikatie hield over Jesaja 12 : 1—3. In de Synode-zaal zelf werd de Synode (in haar 180ste zitting!) na „solemnele danckseggingh̃e tot God" door Bogerman gesloten.

De „Handelingen" der Synode werden op 2 Juli 1619 door hun Hoog Mogenden goedgekeurd.

Op den 3den Juli 1619 werd den geciteerden Remonstranten één voor één de zoogenaamde acte van stilstand voorgehouden, waarbij zij beloven zouden, om van elken kerkelijken dienst af te zien en zich rustig te gedragen, maar allen op één na weigerden en werden nu als „perburbateurs" gebannen. In 't geheel verloren ruim 200 predikanten hun ambt, van wie ongeveer 80 moesten wijken.

De Synode van Dordrecht staat over 't algemeen in kwade reuk. De onderliggende partij heeft, alleen reeds omdat zij onderligt, bij velen gelijk. Toch danken wij aan haar veel: zij heeft bovenal de souvereine hoogheid Gods krachtig gehandhaafd. Ook heeft ze voorloopig den twist doen eindigen en de eenheid der natie gered. De Dordtsche Synode was een wettige Synode en stond geheel op den grondslag van de op wettige wijze ingevoerde belijdenisschriften. De Remonstranten waren invoerders van nieuwigheden. Dat van een uitruiling van gedachten niet gekomen is, valt niet te ontkennen. Maar aan wie de schuld? De gedaagden toonden van stonde aan den toeleg om hun eigen gevoelens te *verbergen*, opdat een veroordeelend vonnis niet volgen kon. Een openlijk uitkomen voor hun opiniën zou de Remonstranten hebben geëerd.

De Dordtsche Leerregels bestaan uit een positieve, stellige en een negatieve, verwerpende helft. De stof is ontleend aan de in de Remonstrantie van 1610 ontwikkelde punten. Ze zijn infralapsarisch georiënteerd en dragen een zuiver practisch karakter. Ze vormen feitelijk slechts een uitlooper van één stuk onzer belijdenis en zijn daarom een symbolisch geschrift van den tweeden rang.

Al heeft de Synode ook haar schaduwzijden gehad, al sprongen de Dordtsche Vaderen niet steeds voor het onverzwakte beginsel in de bres, voor de gezuiverde religie in de Nederlanden is zij niettemin ten rijken zegen gesteld. [18.

Dordtsch-Gereformeerde kerk. Afzonderlijke kerkformatie te Kampen, pl.m. 1890 ontstaan door afscheiding van de Oud-Gereformeerde kerk aldaar. Later opgenomen in het verband van „Gereformeerde Gemeenten. [Kerkelijke grondslag: Gods Woord naar de Drie Formulieren van eenigheid. Regel voor kerkelijk leven: Dordtsche Kerkenorde. Opleiding tot het predikambt wordt niet verworpen, maar staat niet op den voorgrond. Geen vereischte is het, gestudeerd te hebben. Een stelregel die men volgt is: dat „onbekeerden, al hebben zij gestudeerd in theologie of talen worden afgewezen". De prediking bemint na de verklaring van den tekst, de toepassing *a.* voor den onbekeerden mensch, *b.* voor de ware bekommerden en de gelooviger. [28.

Doré (Gustave). Teekenaar en schilder, geboren 1833 in Straatsburg, gestorven 1883 in Parijs, een kunstenaar van groote bekwaamheid en rijke verbeeldingskracht. Zijn voornaamste bezigheid was de houtsnijkunst. Voornamelijk legde hij zich toe op Bijbelsche tafereelen (*Bijbel met platen* van Gustave Doré). Daarin is vooral goed gelukt het wedergeven van landschappen. Hij werkt soms al te zeer op effect, vooral met zijn licht en schaduw. Van hem is ook de illustratie van Dante. [24.

Dorp. Men onderscheidde in Kanaän *steden* en *dorpen*. De laatste waren van geringen omvang en het karakteristieke lag daarin, dat ze geen muren hadden (Lev. 25 : 29, 31) en dat ze in den regel van de steden afhankelijk waren.

De uitdrukking „dochters van een stad" bedoelde dorpen rondom een stad. Volgens Deut. 3 : 5 maakte men ook nog onderscheid tusschen *ommuurde* en *open* steden. Of een open stad van een dorp (Esth. 9 : 19) nog door iets anders onderscheiden was dan door de meerdere grootte, is niet te bepalen. De gewone naam van dorp of gehucht is Chazer. [24.

Dorpat, een vroegere Hansestad in Lijfland. In 1660 toebehoorende aan Zweden, sinds 1710 aan Rusland. In 1632 werd daar door Gustaaf Adolf een Universiteit gesticht, welke in 1710 ophield te bestaan, maar in 1802 weer opgericht werd. Er zijn ongeveer 30.000 meestal Luthersche inwoners. Dorpats Universiteit heeft bekende hoogleeraren gehad o.a. J. K. F. Keil en J. H. Kurtz. Zij kwam meer dan eens in groote moeite door de zucht naar Russificatie. Alexander III (1881—1894) schreef zelfs aan de hoogleeraren te Dorpat voor, dat zij de Russische taal moesten gebruiken, maar deze dreigden daarop hun ambt te zullen neerleggen. Toen werd het besluit van den Czaar niet uitgevoerd. [24.

Dorpel. Oorspronkelijk de balk, die diende om het water terug te houden; later: de horizontale dwarsbalk aan de deuropening. In Zefanja 1 : 9 bedreigt de profeet hen, die „over den dorpel springen"; hij bedoelt hen, die de huizen binnendringen, om zich met list of geweld het goed van den naaste toe te eigenen. In Psalm 84 : 11 is de dorpel de tegenstelling van de woning. De dorpelwachter hield de wacht aan de deur van het heiligdom.

Dörpfeld (Friedrich Wilhelm), werd geboren 8 Maart 1824 te Selscheid in het Rijnland gelegen en stierf 26 October 1893 te Ronsdorf. Hij werd tot onderwijzer opgeleid aan de bekende school van Zahn (den vader van den Erlanger Nieuwtestamenticus) te Moers en was zelf als onderwijzer werkzaam. Behalve hetgeen op de kweekschool onderwezen werd, bestudeerde hij m. n. de filosofie. Dörpfeld behoorde tot de positieve Christenen en heeft zich vooral naam gemaakt als verdediger van de vrije school. Sinds 1857 redigeerde hij het *Evangelisches Schulblatt*. Zijn hoofdwerk, verschenen in 1863, is getiteld: *Die freie Schulgemeinde und ihre Anstalten auf den Boden der freien Kirche im freien Staat*. Dörpfeld kwam tot zijn gedachte onder tweeërlei invloed. In de Graafschap Berg, waarin hij geboren werd en arbeidde, bestonden sinds lang z. g. schoolgemeenten, de landbouwers sloegen de handen ineen en stichtten en onderhielden zelf hun scholen. Aan de andere zijde sloot Dörpfeld aan bij gedachten van mannen als Von Humboldt, Schleiermacher en vooral van Herbart, van wiens filosofie hij een aanhanger was. Dörpfeld was niet slechts theoreticus, hij was zelf een uitstekend onderwijzer, hetgeen hij m. n. getoond heeft gedurende de dertig jaren, dat hij aan de Wupperfelder school te Barmen werkzaam was. Dörpfeld ging bij zijn onderwijs uit van de aanschouwing, het voorbeeld, en trachtte de leerlingen de grondslagen zóó bij te brengen, dat ze daarover hun leven lang konden beschikken. Dan hield hij geregeld verschillende samenkomsten met onderwijzers, waar m. n. religieuze en filosofische onderwerpen werden behandeld. In Nederland heeft Dörpfeld invloed geoefend o.a. doordat de bekende Haagsche onderwijzer Rumscheidt veel met hem ophad en dikwijls over hem sprak. [17.

Dorst. Ons menschelijk lichaam is, evenals dat van vele dieren, zoo door God geschapen dat het voortdurend verzorging niet alleen met voedende spijze, maar ook met verkwikkend vocht behoeft. Honger is een scherp zwaard, maar veel smartelijker is de dorst, die ook met veel sterker onlustgevoel gepaard gaat, en wanneer haar nood niet wordt gelenigd, snelle verwoestingen in het lichaam aanricht. Honger kan men nog gedurende vele dagen dragen, maar een mensch, die gedurende vier etmalen in een droge atmosfeer zonder eenig vocht blijft, sterft onder vreeselijke verschijnselen een bij uitstek smartelijken dood. Tegenwoordig is men van meening dat de dorst uit het bloed opkomt, en verdorrend op heel het organisme inwerkt. Alleen door te drinken kan het vuur des doods dat in de aderen opkomt, nog gebluscht worden. In de Oostersche wereld met haar heet klimaat en betrekkelijk weinig water, met haar dorre woestijnen en woeste steppen was dorst geen onbekende zaak. Israël heeft het op zijn woestijnreizen ondervonden; meermalen heeft het moeten dorsten als straf Gods op zijn zonde. Maar, als ze riepen tot den Heere heeft Hij hen verhoord. Zijn hand bracht in dien dorren oord rivieren uit een steenrots voort. (Zie Deut. 28 : 48; Jes. 5 : 13; 50 : 2). Wie den arme dorst liet lijden terwijl hij hem lafenis bieden kon, was een wreedaard en gaf blijk van goddeloosheid (Job 24 : 11).

Is ook het dorstlijden een gevolg der zonde, omdat de mensch verdreven is uit het paradijs, dat van vier schoone rivieren omringd was, Christus heeft in vreeselijke mate het lijden van den dorst doorworsteld aan het kruis, waardoor zelfs de smartkreet: „mij dorst" werd gehoord van zijn gezwollen lippen.

Van dorsten wordt in de Schrift veel gesproken, denk maar aan Ismaël als knaap onder de struiken der woestijn, aan David die water begeert uit de bronwel in Bethlehems poort, aan Paulus die op zijn reizen om het Evangelie niet alleen honger, doch ook dorst heeft geleden.

Hoe sterk dit onlustgevoel pijnigde kunnen wij in ons waterrijk land ons van verre niet voorstellen. Het is dan ook een rijke belofte ons in Openb. 7 : 16 beschreven: „zij zullen niet meer hongeren noch dorsten".

Omdat nu het dorstgevoel zich met niets laat te vrede stellen, maar alleen door drinken terugwijkt, daarom is het een treffend beeld van het brandend verlangen naar God dat door Zijn Geest in het hart gewekt wordt. De klassieke plaats is Ps. 42 : 1 „Gelijk een hert schreeuwt naar de waterstroomen, alzoo schreeuwt mijn ziel tot u o God." Wij stellen ons daarbij voor een hijgend hert der jacht ontkomen. Prof. James Neil meent dat we dit beeld anders moeten verklaren, n.l. dat een hert schreeuwt boven de (afgesloten) waterleiding; het snuift den verfrisschenden geur; het hoort het water kletteren en bruisen, maar zijn dorst wordt niet gelescht.

Hoe dit ook zij, we hebben hier te doen met een sterksprekend beeld om aan te duiden het

verlangen van den mensch wiens hart door genade heeft leeren zoeken naar den levenden God en zich met niet anders troosten laat.

In dezen geestelijken dorst is verlangen naar genade, verzoening, schuldvergiffenis, gerechtigheid, behoefte aan gemeenschap met God door Christus. God zelf alleen kan door zijn Geest dezen dorst stillen als hij den aemechtige doet drinken uit de geestelijke steenrots Christus.

Wie van dit water gedronken heeft zal nimmermeer dorsten (Amos 8 : 11, 13; Ps. 42 : 3; 63 : 2; Matth. 5 : 6; Joh. 4 : 13; 14 : 6; 6 : 35; 7 : 37).

Op het loofhuttenfeest te Jeruzalem riep Jezus (met een toespeling op het water uit de Siloabron dat over het brandoffer werd uitgestort): „Zoo iemand dorst die kome tot mij en drinke" (Joh. 7 : 37), vgl. Openb. 22 : 17: „die wil neme het water des levens om niet."

Zalig zijn zij die niet alleen hongeren, maar ook dorsten naar de gerechtigheid. [19.

Dositheus. I. *Dositheus van Jeruzalem*, geboren 1598, gestorven 1706, orthodox patriarch van Jeruzalem, 1672—1706, die in zijn eerste ambtsjaar in Jeruzalem een Synode hield tot weerlegging van de door Cyrillus Lukaris in de Grieksche kerk binnengedrongen ketterijen. — II. *Dositheus van Samaria*, volgens Origenes een tijdgenoot van Jezus en de apostelen, die zich voor den in Deut. 18 : 18 beloofden profeet uitgaf.

Dostojewski (Fedor Michajlowitsch), werd geboren 1821 te Moskou en stierf in 1881. Hij is een van de beroemdste Russische romanschrijvers van de 19e eeuw, wiens werken in verschillende Europeesche talen zijn overgebracht. Dostojewski stamde uit een verarmde adellijke familie, ging eerst in militairen dienst, doch gaf later de voorkeur aan letterkundigen arbeid, m. n. aan het schrijven van romans en andere opstellen voor verschillende tijdschriften. Hij slaagde er echter niet in op deze wijze in zijn brood te voorzien. In 1847 sloot Dostojewski zich aan bij de revolutionairen, wat ten gevolge had, dat hij in 1849 gevangen werd genomen. Zijn vonnis luidde de doodstraf, hetgeen echter veranderd werd in verbanning naar Siberië voor vier jaren en levenslangen militairen dienst. Toen in 1859 Alexander II aan de regeering kwam, werd hij begenadigd. Ook in zijn later leven had Dostojewski niet veel voorspoed. Hij moest Rusland verlaten om aan zijn schuldeischers te ontkomen, zijn huwelijksleven was ongelukkig, hij leed aan toevallen. Zijn karakter was moeilijk, eenzelvig, achterdochtig. Van zijn revolutionaire gedachten kwam hij op later leeftijd terug. Dostojewski schreef vele romans, we noemen: *Schuld en Boete*, *De idioot*, *De gebroeders Karamazow*. Dostojewski heeft naam gemaakt door zijn fijne psychologische ontleding der karakters. De ziel van het Russische volk, de ziel van een nog in menig opzicht primitieve, althans naïeve natie heeft hij aldus bekend gemaakt. Hij heeft sympathie weten te wekken voor zulk een volk, maar ook diepten van het zieleleven aan den dag gebracht, die vroeger nauwelijks bekend waren. Ook teekent hij vaak ziekelijken en min of meer abnormalen. Dostojewskis moeilijk leven had hem met lieden van allerlei slag in aanraking gebracht, hij had rijke menschenkennis opgedaan en kende uit eigen ervaring, wat veelal voor een auteur onbetreden terrein is. Zijn boeken herinneren aan die van Tolstoj, maar zijn fijner en dieper. Zoo heeft Dostojewski een zeer grooten invloed geoefend, èn door hetgeen hij aan het licht deed komen uit de diepten van het zieleleven en omdat hij veel navolgers vond. Men kan zelfs spreken van een letterkundig genre, dat door Dostojewski is geïnspireerd. Het is de psychologische roman maar ook de roman, die van het Christendom alleen de zedeleer wil overnemen, zonder den grondslag, waarop ze rust, de roman van het pessimisme, soms ook van het communisme of anarchisme. [17.

Dothan, juister Dothaim, d. i. dubbele bron, de plaats waar Eliza de Syriërs met blindheid sloeg (1 Kon. 6 : 13) en waar Jozef door zijne broeders verkocht werd (Gen. 27 : 17, 25), aan den karavaanweg uit Gilead naar Egypte, volgens Eusebius en Hieronymus 12 mijlen van Samaria, aan een bergpas niet ver van Jizreël en Bethsean. De Christelijke sage toont niet ver van den Noordelijken oever van het meer Gennezaret een groeve van Jozef, met een waterrijke, 30 voet diepe bron, omdat men het nabij zijnde Safed voor het fabelachtige Bethulia in het boek Judith hield, dat in de nabijheid van Dothan moet geweest zijn (Judith 4 : 5; 7 : 3; 8 : 3). Maar ook dit moet volgens het boek Judith in het Zuiden, niet in het Noorden der vlakte Jizreël of Esdralon gelegen zijn.

Doxologie. *Lofverheffing Gods.* I. In gebeden zooals die in de Heilige Schrift voorkomen, vindt men aan het einde een doxologie of lofverheffing (Rom. 16 : 27; Ef. 3 : 21; 1 Tim. 1 : 17). Voornamelijk moet hier gewezen worden op de doxologie van het „Onze Vader" (Matth. 6 : 13). In het Evangelie van Lucas (11 : 2 e.v.) komt deze echter niet voor. De Grieksche kerk heeft de doxologie bij het „Onze Vader" altoos behouden. De Roomsch-Catholieke kerk heeft deze doxologie niet. De kerken der Reformatie hebben zich bij den Griekschen ritus aangesloten.

II. In de *kerkelijke liturgie* bezigt men twee doxologieën. *a. De groote*, ook wel genoemd het *gloria*. Oorspronkelijk bestond deze doxologie alleen uit de woorden van Luc. 2 : 14. Later werd zij door Hilarius en Poitiers († 368) uitgebreid, en in de 5e eeuw was zij reeds in zwang, gelijk ze heden nog bestaat. Deze groote doxologie wordt in de Roomsch-Catholieke kerk uitgenomen den adventstijd en den tijd van het vasten gezongen, op alle feestdagen aangeheven. *b.* De *kleine* bevatte oorspronkelijk alleen de woorden: „Gloria Patri et Filio et Spiritu Sancto in saecula saeculorum. Amen." Later werd daar tegenover het Arianisme bijgevoegd: „zooals het was in den beginne en nu en eeuwig zijn zal". Deze kleine doxologie sloot zich in de oude kerk aan het psalmgezang aan en wordt thans nog gebruikt in de Episcopale kerk in Engeland. [24.

Draak, zeedraak. In de mythologieën van alle volken der oudheid speelt de draak een groote rol en is daarin steeds een wezen, dat een aan de goden of aan den oppersten god vijandige macht ontplooit. De strijd met den

draak eindigt gewoonlijk daarmede dat een der goden, een halfgod of een held den draak overwint. De op het land levende draak wordt gewoonlijk voorgesteld als een afzichtelijk, schrikwekkend, vuurspuwend monster met een krokodillenkop of met verschillende koppen, met een gespleten tong die ver uit den van reusachtige tanden voorzienen muil kan gestoken worden, met leeuwenpooten die in lange adelaarsklauwen eindigen, met een lang slangachtig lichaam dat beschermd wordt door een geschubde of gepantserde huid en dikwijls van twee of van vier vleugels voorzien is. Slangengif of slangenvenijn werd door de Ouden voor het zwaarste vergif gehouden; de gespleten tong der slang wees op het tweeslachtige, half god, half mensch, in het wezen van den draak; een slang was het waarvan de duivel zich bediende om het eerste menschenpaar tot zonde te verleiden en dood en verderf op aarde te brengen. Zoo wordt het begrijpelijk, dat aan den draak als het beginsel van het booze en gode vijandige en als den belager van het menschelijke geslacht de gedaante gegeven werd van een slang en dat draak en slang woorden van dezelfde beteekenis werden. De zeevarende volken der oudheid (Egyptenaren, Feniciërs, Syriërs, Grieken) stelden zich ook de zee voor als de woonplaats van vreeselijke monsters, die zeer arglistig waren en herhaaldelijk van gedaante veranderden. Ze geleken deels op walvisschen en zeekoeien, deels op haaien en roggen, deels op inktvisschen en zeeslangen. Bij de Grieken was Proteus hun herder, en een der meest geduchte onder deze monsters droeg meer in 't bizonder den naam van zeedraak.

De Babylonische god Mardoek spleet het lichaam van den draak Tiamat in twee helften: uit de eene helft ontstond de hemel, uit de andere de aarde. De Grieksche oppergod Zeus streed om de wereldheerschappij tegen Tyfon, een honderdkoppigen vuurspuwenden draak en slingerde hem door zijn bliksems in den afgrond. De slang of draak Python, die ontstaan was uit het van den zondvloed achtergebleven slib en die bij de Kastalische bron aan den voet van den Parnassus huisde, werd door de pijlen van den zonnegod Apollo gedood. Hercules (Heracles) overwon den honderdkoppigen Hesperischen draak Lodon, alsmede den Lernaeïschen draak, een groote giftige waterslang met talrijke koppen, welk zeemonster door Poseidon, den god der wateren, naar Troje was gezonden om het te verderven. Twee zeeslangen waren het, die op de Trojaansche kust den priester Laokoön en zijn beide zonen doodden. Een zeedraak was het ook, die de aan een rots geketende Andromeda trachtte te verslinden. De Egyptische zonnegod Rek (Ra), de god van On (Heliopolis) doodt de slang Apop (Apopis), de belichaming van de aan den hoogsten god vijandige macht der duisternis. In de Indische godenleer overwint de zonnegod Indra den grooten zeedraak Urtra door hem met hemelvuur, met den bliksem te treffen. De Perzische (Iranische) mythe verhaalt van een godheid Hosjijanga, die door de macht van het vuur den grooten draak van den afgrond, Azhi Dahaka neervelde. De Tlinkits, een Indiaansche stam aan de Westkust van Noord-Amerika, verhalen, dat de groote vloed, de zondvloed veroorzaakt werd door een zwarte slang, Maskanako geheeten, die verdreven werd door Manobozho, den grootvader van alle menschen en dieren. Jormungand, de midgardslang der Noorsche mythologie, die door de asen in den oceaan geslingerd was, naam daar zoo geweldig in grootte toe, dat zij eindelijk alle landen omspande. In haar strijd tegen de goden werd zij weliswaar door Thor gedood, maar braakte toen zooveel gif uit, dat de overwinnaar zelf daarin verdronk. Het tusschen Groote beer en Kleine beer gelegen sterrenbeeld Draak, misschien de „langwemelende slang" van Job 26 : 13, stelt ook een vijandig wezen voor, dat telkens een aanval doet op de maan en haar tracht te verslinden. Talrijk zijn eindelijk de plaatsen (Rhodus, Cappadocië, Drachenfels) die elkaar de eer betwisten, dat ridder George of St. Joris daar den draak om het leven bracht.

Ook in de Heilige Schrift is de draak het zinnebeeld, de vertegenwoordiger van een aan God en aan zijn volk vijandige macht, die tegen God opstaat en Gods volk (Israël) tracht te vernietigen. Zoo bijvoorbeeld, wat het Oude Testament betreft, in Ps. 74 : 13, Jes. 27 : 1, Jes. 51 : 9, Jer. 51 : 34, Ezech. 29 : 3, Ezech. 32 : 2. In al de opgenoemde plaatsen staat in het Hebreeuwsch het woord tannin, dat in onze Statenvertaling op drie plaatsen (Gen. 1 : 21; Job 7 : 12 en Ps. 148 : 7) door walvisch is overgezet en in de andere teksten waar het voorkomt (Ex. 7 : 9—12; Deut. 32 : 33; Ps. 91 : 13) steeds door draak is vertaald, ook wanneer blijkbaar slang bedoeld wordt. Tannin beteekent niet een enkel bepaald dier, maar doelt in 't algemeen op allerlei langgerekte of monsterachtige land- en waterdieren, die òf door hun vraatzucht òf door hun gif òf op andere wijze den menschen gevaarlijk zijn. In de overige plaatsen van het Oude Testament waarin het woord draak gelezen wordt, is dit laatste een vertaling van andere Hebreeuwsche woorden en heeft het de beteekenis van slang (zoo bijvoorbeeld Neh. 2 : 13, waar melding gemaakt wordt van een drakenfontein of slangenfontein te Jeruzalem, die men thans niet meer kan aanwijzen, Jes. 14 : 29, 30 : 6) of van jakhals (Job 30 : 29; Ps. 44 : 20; Jes. 13 : 22; 34 : 13; 35 : 7; 43 : 20; Jer. 9 : 11; 10 : 22; 14 : 6; 49 : 33; 51 : 37; Micha 1 : 8; Mal. 1 : 3). Waar het woord draak in het Nieuwe Testament voorkomt (Openb. 12, 13, 20), ook afwisselend met slang, wordt daarmee steeds bedoeld de duivel en zijn rijk. In Jes. 51 : 9, Ezech. 29 : 3 en 32 : 12 is de zeedraak blijkbaar de koning van Egypte als vijand van Israël.

Uit al het voorgaande blijkt wel duidelijk dat de draak, die in den Bijbel vermeld wordt, niets gemeen heeft met het diertje, dat door de hedendaagsche dierkundigen draak of vliegende draak (draco volans) genoemd wordt, hoewel dit er wel zeer vreemdsoortig uitziet. Dit fraai gekleurde, geheel onschadelijke, op boomen levende dier, dat tot de hagedissen behoort, een lengte heeft van slechts 20 centimeter, zich uitsluitend met insekten voedt, komt alleen voor in het Zuidoosten van Azië en wordt dus niet gevonden in Palestina en omliggende landen. Het is vooral

te kennen aan een vliezig halfcirkelvormig valscherm, dat zich aan weerskanten van den romp uitstrekt, door vijf of zes valsche ribben gedragen wordt en waarmee het plotseling een afstand van 10 en meer meter in schuine richting van boven naar beneden kan afleggen. Verder bezit het dier onder aan den kop een keelzak en aan den romp 4 pooten, ieder uitloopende in 5 teenen die van korte kromme nageltjes voorzien zijn. De dunne spits toeloopende staart is ongeveer even lang als kop en romp samen. Vliegende slangen zijn in de wetenschap niet bekend. [31.

Drachme. Waar in onze vertaling sprake is van drachmen, vertaalt de Latijnsche Vertaling *darieken* (1 Kron. 29 : 7; Ezra 8 : 27; 2 : 69; Neh. 7 : 70, 71, 72). De dariek en de halve dariek waren de eerste munten, die onder de Joden officieel werden ingevoerd: zij waren van Perzischen oorsprong en bestonden in goud en zilver. De zilveren dariek droeg ook den naam van zilveren sikkel en had de waarde van 60 centen. Wij weten niets met zekerheid van het gehalte noch van de koopwaarde, die deze gouden en zilveren munten hadden in dien tijd. In lateren tijd wisselt de munt met de overheerschers en in de dagen van het Nieuwe Testament komt naast de zilveren denarie en penning ook de Attische *drachme* voor met de waarde van ongeveer 42 centen. De didrachme (Matth. 17 : 24) is met den stater (Matth. 17 : 27), welke de waarde had van vier drachmen, van Tyrischen oorsprong en omdat hij overeenkwam met de oude Hebreeuwsche munt, werd hij bestemd voor de tempelschatting, ter waarde van ongeveer f 1.50. [8.

Dragen. Behalve in de letterlijke beteekenis komt dit woord in de Heilige Schrift herhaaldelijk voor in overdrachtelijken zin en wel ten opzichte van God, van Christus, van de engelen en de menschen enz.

Van den Heere wordt het bijzonder gebezigd om aan te duiden zijn bewarende zorg en groote lankmoedigheid over zijn volk. Zooals de arend zijn jongen draagt op de vleugelen in de ure des gevaars, om ze aan de vijanden te ontrukken, zoo heeft de Heere Israël bevrijd uit Egypte en gedragen in de beschermende armen zijner liefde, (Ex. 19 : 4; Deut. 32 : 11); ook wordt het beeld van een Vader gebruikt die zijn kind draagt (Deut. 1 : 31), van een herder die de lammeren draagt in zijn schoot (Jes. 30 : 11).

Ten opzichte van Christus wordt van *dragen* gesproken in verschillenden zin. Als Zoon van God is hij scheppingsmiddelaar, die alle dingen draagt door het woord zijner kracht, dat is: ze samenhoudt, verzorgt, regeert en tot hun bestemming leidt. Hij is de pijler waar al Gods werk op rust, maar ook de rots waarop zijn gemeente staat (Hebr. 1 : 3). In Jes. 53 : 5 en Matth. 8 : 17 beteekent *dragen* het plaatsbekleedend overnemen van onze schuld en straf, waardoor onze verzoening tot stand komt. Hij is het die onze zonden gedragen heeft op het hout. (1 Petr. 2 : 24); en ze alzoo van ons op zich heeft genomen (2 Cor. 5 : 21).

Ps. 91 : 12, Matth. 4 : 6, Luc. 6 : 22 spreken van een *dragen* der engelen; zij zijn daarin dienaren der geloovigen en van Gods wege hun dienstvaardige helpers. Zij dragen hen op de handen opdat zij hun voet aan geen steen stooten; bijzonder dragen zij de zielen der kinderen Gods de eeuwige heerlijkheid binnen.

Wordt het van *menschen* gebruikt, dan komt dragen in velerlei beteekenissen voor: *a.* van lijden en levenslast (Spr. 18 : 14; Matth. 20 : 12; Luc. 14 : 27; Mich. 7 : 9); *b.* van het torsen van Gods toorn (Num. 14 : 33; Ezech. 16 : 52; 18 : 19); *c.* dulden om Gods wil, om Christus wil; dragen van de zwakken, van het kruis, van elkanders lasten (Luc. 54 : 27; 1 Thess. 5 : 14; Gal. 6 : 2), als verdragen zelfs van de boozen en de vijanden (2 Tim. 2 : 24; Openb. 2 : 2); iets *niet* kunnen verdragen, omdat Gods eer in het geding komt; *d.* begrijpen met het verstand, doorzien, volkomen bevatten (Joh. 16 : 22). Eindelijk heeft het nog den zin van prediken in Hand. 3 : 15: den naam van Jezus voor de heidenen dragen als een heilige banier, onder welke de strijd des geestes gevoerd wordt (Jes. 59; Hand. 9 : 15). [19.

Dragonnades, inkwartieringen van dragonders als dwangmiddel onder Lodewijk XIV uitgeoefend op de Hugenoten, na 1685, om ze tot de Roomsch-Catholieke Kerk te bekeeren. Tot ditzelfde gewelddadige middel werd ook bij de Afscheiding in 1834 ten onzent de toevlucht genomen.

Draken-fontein, waarschijnlijk de bron en de vijver *Gihon*, waaraan Nehemia bij zijn omrijden van Jeruzalem (2 : 13) van de dalpoort het eerst kwam, aan het bovenste eind van het Westdal van Jeruzalem.

Drakenvenijn, is de wijn der afvallige Israëlieten (Deut. 32 : 33). Alzoo het beste wat zij hebben, wat anders tot verkwikking en versterking dient, is louter vergif en wel het gevaarlijkste, dat maar denkbaar is.

Drama is een Grieksch woord, dat handeling beteekent en dat in gebruik is gekomen voor die soort van liederen, waarin verschillende personen een doorloopend gesprek voeren en handelend optreden, waarbij dan al of niet z.g. koorliederen kunnen komen. Het drama bedoelt echter niet die handeling of dat gesprek weer te geven zonder meer, maar wil in dichterlijke taal in de handeling en het gesprek, de beweegredenen, de harstochten doen uitkomen, die de menschen drijven, die hen in botsing brengen met anderen, welke conflicten tot een blij einde of tot een droeven ondergang leiden. Gewoonlijk is dan het drama zóó geschreven, dat de dichter den lezer wil doen verstaan, dat dit einde buiten het toedoen van de personen komt en toch niet anders komen kon, dan het komt, en zoo den lezer tot bijzondere sympathie of antipathie beweegt. De Grieksche wijsgeer Aristoteles heeft een theorie over het drama gegeven. Van hem zijn afkomstig de z.g. drie dramatische eenheden, in het drama moet zijn eenheid van handeling, eenheid van tijd en eenheid van plaats, de beide laatste zijn echter in de nieuwe dramatische kunst losgelaten. Men onderscheidt bij het drama in hoofdzaak twee soorten, de tragedie of het treurspel en de comedie of het blijspel. Beroemd is de definitie, die Aristoteles gaf van de tragedie: De tragedie is de weergave van een ernstige en volledige handeling, die een bepaalde grootte heeft, in gekuischte taal, waarbij ge-

handeld wordt en niet maar geboodschapt en die door medelijden en vrees de reiniging van zulke hartstochten brengt. De drang tot dramatische kunst ligt in den mensch en zoo komt deze kunst bij alle volken voor. In de oudheid waren het behalve de Chineezen en de Indiërs, de Grieken en in navolging van hen ook wel, zij het veel minder de Romeinen, die groote dramadichters voortbrachten. Of in de Heilige Schrift dramas voorkomen, is zeer de vraag. Er zijn er, die in Job en Hooglied dramas zien, een meening welke door anderen sterk is bestreden.

De Christelijke kerk heeft tegenover de dramatische kunst nooit afwijzend gestaan. Dat het toch betrekkelijk lang geduurd heeft, eer ook van Christelijke zijde drama's werden gegeven, heeft een andere oorzaak. Hoewel het drama niet bepaald om opvoering vraagt, en er zelfs beroemde dramas bestaan, die in het geheel niet opgevoerd kunnen worden, ja bijna elk drama voor opvoering geschikt moet worden gemaakt, zoo zijn toch drama en tooneel, waaronder we dan verstaan alles, in den ruimsten zin genomen, wat tot opvoering van het drama noodig is, nauw verbonden. Over het tooneel handelen we hier verder niet. Alleen moet er aan herinnerd, dat de Christelijke kerk bij haar intrede in de wereld vond een diep verdorven tooneel, waartegen zij beslist had op te treden. Dit heeft ongetwijfeld ook afgeschrikt van de beoefening der dramatische kunst. Gelijk ook in later eeuwen de ontaarding van het tooneel en de groote zedelijke bezwaren, die het tooneel steeds met zich brengt, vaak, zij het ten onrechte ook van het drama afkeerig hebben gemaakt. Eigenlijk kan men zeggen, dat in het gekerstende Europa het drama opnieuw is ontstaan, nadat er lang van dramatische kunst zoo goed als geen sprake was geweest. Toen het weer ontstond en later vervolmaakt werd, greep men uit den aard der zaak weer terug naar de voorbeelden en naar de theorie, die in de oudheid waren gegeven. Bepaalde dramas uit den oud-Christelijken tijd zijn er niet veel. Genoemd kan een Grieksch stuk: *De lijdende Christus*, dat evenwel niet, gelijk wel gemeend werd, uit de 4e eeuw, doch eerst uit de 11e blijkt te zijn en in verband staat met de nu te bespreken passiespelen.

Wij schreven, dat het drama in de Christelijke kerk feitelijk opnieuw is ontstaan en niet aansloot bij het oude drama. In de 10e eeuw werd het nl. gebruik om in den vroegdienst op Paschen de twee helften van het koor met elkander de gesprekken te laten houden, welke volgens Marc. 16 de Marias hielden op den weg naar het graf. Dit werd al meer uitgewerkt, steeds kwam er bij en zoo ontstonden in de 12e eeuw de mysteriën, de passie- en geboortespelen als deel van de liturgie. Ze werden uitgevoerd door geestelijken, de taal was aanvankelijk het Latijn, wel moesten de voorstellingen tevens dienen om het volk te onderrichten. De ontwikkeling ging al verder, rondreizende geestelijken gingen de stukken op verschillende plaatsen opvoeren, gedeelten in de volkstaal werden ingelascht, die al grooter en grooter werden, ook niet-geestelijken gingen meespelen, komische elementen, m. n. om de Joden te bespotten, werden opgenomen, allerlei Bijbelsche en ook andere stoffen (moraliteiten) werden behandeld, allegorische personen, die deugden of onderwerpen moesten voorstellen, traden op enz. enz.

Allengs kwam het drama geheel los van de kerk. Dat wil niet zeggen, dat elk godsdienstig element ging ontbreken, dat hebben de passiespelen te Oberammegau tot op heden behouden. Maar wel ontstond uit de mysteriën langzamerhand ook weer het gewone drama en tooneel, dat niets meer met de kerk te maken had; ten onzent waren het in het bijzonder ook de rederijkerskamers, die er zich mee bezig hielden. Zoo heeft het drama een eigen geschiedenis gekregen, die doorloopt tot op den dag van heden. Het spreekt van zelf, dat de Hervormers niet weten wilden van de Roomsche mysteriespelen en van het in menig opzicht alweer ontaarde tooneel, zooals ze het in hun dagen aantroffen. De dramatische kunst hebben ze echter niet ter zijde geschoven. M. n. voor de studenten zijn ook door de mannen der Reformatie dramas geschreven, opdat de jongelieden zich door de opvoering zouden oefenen. Van de Lutherschen noemen we Greff, G. Marior en Aeg. Hunnius, van de Gereformeerden Th. Beza. Vooral in Frankrijk kwam er bij de Gereformeerden al spoedig verzet tegen de dramas, die Bijbelsche stoffen behandelden. Wel heeft Calvijn in 1546 het optreden van Cop tegen de opvoering van een apostelmysterie te Genève afgekeurd. Maar sinds 1570 kwamen er andere gedachten en de Synodes van Nimes 1572 en Figeac 1579 keerden zich tegen de Bijbelsche dramas. Van een bepaalde Christelijke dramatische kunst (we zeggen niet tooneel, zie boven) kan echter, al hebben in vroeger en later tijd Christenen dramas gedicht, nauwelijks worden gesproken, omdat men niet kan zeggen, dat het Christendom op deze kunst als zoodanig tot dusver zijn stempel heeft gezet. Ook de pogingen, door een man als Dräseke in de 19e eeuw gedaan, hebben dit niet weten te bereiken. [17.

Drankbestrijding. Wanneer we spreken over drankbestrijding wordt onder drank verstaan alcoholische en alcoholhoudende dranken.

Het alcoholgebruik was reeds in de oudheid bekend. Toch kan men alleen de laatste eeuw van alcoholisme spreken. Vroeger gebruikte men niets dan gegiste dranken (wijn en bier), dikwijls vooraf met water aangelengd; thans is echter de gedistilleerde drank de meest gebruikte. Ook kwam het drinken van wijn en bier meer bij enkele personen (de aanzienlijken) voor, terwijl de vorige eeuw het alcoholgebruik algemeen werd. Zoo werd het alcoholisme een kwaal van den modernen tijd, „meer slachtoffers makend dan oorlog, pest en hongersnood te zamen". (Gladstone).

Dit alcoholisme deed de behoefte aan drankbestrijding ontstaan. Deze zal het meeste succes hebben, wanneer Kerk, Staat en Maatschappij samenwerken.

De taak van de kerk ligt in hoofdzaak in het vermanen van hen, die misbruik van drank maken en het zoeken van de afgedwaalden in den weg der evangelisatie. De staat kan op allerlei manieren het drankmisbruik tegengaan. Men kan echter geen succes verwachten van verbods-

wetten, wanneer het volk er niet rijp voor is en zoolang de volksconscientie niet reageert op de drankzonde. Daar ligt de arbeid van de maatschappij, de drankbestrijdersorganisaties.

De staat kan het drankmisbruik bestrijden door onmatigheid en dronkenschap streng te straffen. Ook het Nederlandsche Strafwetboek bevat dergelijke bepalingen. In de tweede plaats kan de alcohol duurder gemaakt worden door het heffen van accijns. In het algemeen zal accijnsverhooging het gebruik per hoofd doen dalen, maar de invloed is niet heel groot. De accijnsheffing is gewoonlijk meer een middel om 's lands inkomsten te verhoogen. En dan heeft het zijn bezwaren, wanneer de financiën van den staat in sterke mate afhankelijk zijn van het drankgebruik.

Verder kan de staat den drankverkoop en de drankproductie regelen. Er is geen enkele beschaafde natie meer, waar de regeering zich buiten deze zaak houdt en de *laissez-faire-politiek* doet gelden.

Men onderscheidt drie verschillende stelsels tot beperking van het aantal verkoopplaatsen: het Staatsmonopolie, het Vergunningssysteem en het Gotenburger stelsel.

Het staatsmonopolie bestond vroeger in Rusland. Tijdens den laatsten oorlog werd het door een algemeen drankverkoopverbod vervangen.

Het vergunningssysteem eischt het bezit van een „vergunning" tot verkoop van gedistilleerd. In sommige landen, zooals Duitschland en België, is deze vergunning voor ieder tegen betaling van een bepaalde som te verkrijgen. De Nederlandsche wet geeft een regeling, waardoor het aantal vergunningen stelselmatig verkleind wordt. Ook is het mogelijk nieuwe stadswijken vrij van drankhuizen te houden.

Het Gotenburger stelsel heet naar de stad Gotenburg, waar het in 1865 werd ingevoerd. Bij dit systeem wordt alle drankhandel in handen gegeven van een tapperijmaatschappij (in Zweden „bolag", in Noorwegen „samlag" geheeten), die het bedrijf uitoefent „in het belang der zedelijkheid". De kastelein met vast salaris heeft geen persoonlijk voordeel bij den verkoop, het grootste deel der winst wordt voor liefdadige en nuttige doeleinden gebruikt. Al heeft ook dit stelsel zijn bezwaren, toch is het aan de nuchterheidsbeweging in Scandinavië zeer ten goede gekomen.

Het verbodsstelsel beoogt het verbieden van allen drankverkoop. In de Vereenigde Staten van Noord-Amerika werd zulk een verbod uitgevaardigd. In ons land wordt door velen geijverd voor het stelsel van plaatselijke keuze. Daarbij kunnen de meerderjarige bewoners van iedere gemeente bij stemming beslissen, of er al dan niet drankverkoop zal worden toegelaten. Een initiatief-wetsvoorstel-Rutgers tot het invoeren van dit stelsel werd door de Eerste Kamer tot twee malen toe verworpen.

Over de geheele beschaafde wereld wordt door de georganiseerde drankbestrijders een krachtige strijd gevoerd tegen het alcoholmisbruik. De meesten aanvaarden de persoonlijke geheelonthouding als strijdmiddel. Zij getuigen tegen de drankzonde en trachten drankzuchtigen te genezen en terecht te brengen.

De belangrijkste Christelijke drankbestrijdersorganisaties zijn de Nationaal Christelijke Geheelonthoudersvereeniging (opgericht in 1880, ongeveer 11000 leden) en de Gereformeerde Vereeniging voor Drankbestrijding (opgericht in 1900, ruim 4000 leden). Met enkele kleinere vereenigingen vormen zij den bond Enkrateia. [1.

Dranken, die dagelijks werden gedronken waren water en melk. De voorziening van goed drinkwater was een van de gewichtigste problemen gesteld aan de inwoners van Palestina. Heel spoedig hebben zich de Israelieten in Kanaän gewend aan het gebruik van wijn, een van de voornaamste voortbrengselen van het land. Ruim twintig maal is er sprake in het Oude Testament en eenmaal in het Nieuwe Testament van sterken drank. Hij wordt dan naast den wijn genoemd (Deut. 29 : 6), en was een kunstmatig toebereide drank schékkâr geheeten o.a. bereid uit gerst, appelen, honig, dadels; deze drank mocht niet op het altaar worden geplengd. In Jes. 1 : 22 wordt gezegd: „uw wijn is vermengd met water"; de profeet verwijt aan Israël, dat de edelen van Jeruzalem thans maar een schaduw zijn van wat zij eenmaal waren, gelijk de wijn met water vermengd, of de gewasschen wijn niet meer de kracht en pittigheid heeft van den zuiveren wijn.

De dranken werden door de Israelieten gaarne gekruid (Hooglied 8 : 2). [8.

Drankoffer. De gave voor dit offer werd, gelijk dit ook het geval was met die voor het spijsoffer waarmede het steeds was samengevoegd, aan het plantenrijk ontleend. Zij bestond in wijn en olie (Num. 15 : 5 v.v.). De wet schrijft niet met even zooveel woorden voor, hoe het drankoffer moest worden gebracht; doch het werd ongetwijfeld uitgegoten aan den voet van het altaar (Jesus Sirach 50 : 16). Het ritueel was daarbij zeker zeer eenvoudig; het bedoelde den offeraar in de goedgunstige herinnering van God te brengen; het was een gave waardoor de mensch zijn onderworpenheid en gebondenheid aan den Heere vertolkte en zijn dagelijksch brood heiligde. [8.

Dräseke (Johann Heinrich Bernhard) een van de meest bekende Duitsche kanselredenaars uit de 19e eeuw. Zijn preeken muntten meer uit door den homiletischen vorm dan door diepen inhoud. Hij werd geboren te Brunswijk 1774, in 1795 was hij diakonus, in 1798 predikant te Mölln, in 1804 predikant te Ratzeburg, in 1814 te Bremen. Hij hoopte nog steeds op de herstelling van Duitschland, en zijn preeken droegen dan ook dikwijls een nationaal karakter. In 1832 was hij generaal-superintendent en evangelische bisschop in de provincie Saksen met den zetel in Maagdenburg. Hij stierf in 1849. Dräseke was geen rationalist, maar hij was evenmin een confessioneel Luthersch prediker. Hij beschouwde de Heilige Schrift het liefst, zooals Herder dat deed. Het Christendom was volgens hem de hoogste en reinste openbaring van het waarachtig menschelijke. Later is hij in zijn opvatting van het Christendom wat dieper gegaan. Hij sprak gaarne tot „denkende vereerders van Jezus". Een belijnd man was hij in geen enkel opzicht. In het begin van zijn optreden sprak hij als zijn ideaal uit, dat hij aan

wilde toonen, dat men zonder van de wereld afstand te doen, toch nog een goed Christen kan wezen. Deze dubbelhartigheid kenmerkt zijn ganschen persoon en zijn arbeid. [24.

Dravida-volken is de verzamelnaam voor een aantal volken, die in Beloetjistan, Voor- en Achter-Indië wonen. Deze stammen woonden eerder dan de Ariers in deze gebieden en zijn van hen door taal en donkere kleur der huid onderscheiden. Zij worden ten deele door de Ariers in bedwang gehouden, terwijl ze voor een ander deel den invloed der Arische cultuur hebben ondergaan. Ethnologisch worden bij de Dravidas onderscheiden: de Munda of Vindhyastam, de eigenlijke Dravidas en de Singhgaleezen. De talen dezer drie groepen toonen geen genealogisch verband. Ook in lichaamsbouw is er veel verschil. In de zeden is er in zooverre overeenkomst, als bij alle Dravidas de vrouw een vrije positie heeft. Men onderscheidt tien Dravida-talen, die weliswaar veel woorden en ook het schrift aan het Sanskrit hebben ontleend, maar in zinsbouw daarvan geheel verschillen. De voornaamste taal, die ook een eigen letterkunde heeft, zij het al dat die voor een groot deel uit vertalingen uit het Sanskrit bestaat, is het Tamil. Het aantal der Dravidas wordt geschat op ruim 40 millioen. Hun godsdienst was oorspronkelijk daemonendienst. [17.

Dreigen. Dreigen is het aankondigen van straf of onheil, en wel met de bijgedachte dat de vervulling der bedreiging nog kan afgewend worden wanneer aan bepaalde voorwaarden (b.v. berouw, bekeering enz.) wordt voldaan; daarentegen stellig zal komen, wanneer dit uitblijft of onvoldoende blijkt.

Niet alle dreigen is zondig; ouders kunnen b.v. hun kinderen voor zonden of overtredingen ernstig waarschuwen en hen dreigen met straf bij vergrijp of ongehoorzaamheid. Hierbij is echter veel paedagogische tact en zelfbedwang noodzakelijk. Wie voortdurend dreigt bereikt niets. Slaafsche vrees voor straf kan nooit rechte gehoorzaamheid kweeken. En vaak is de voorgestelde straf onevenredig aan het misdrijf, zoodat zij niet uitgevoerd wordt. Dan is alleen verminderd respect voor het woord der ouders het gevolg. Daarom zullen godvreezende ouders niet dan bij uitzondering dreigen, zich eerst afvragen of het bedreigde is naar de wet en het Woord Gods, of zij het, indien noodig, ook kunnen en willen uitvoeren, doch het dan ook *beslist doen*.

Bij ons zondige menschen zijn de motieven bij het dreigen vaak onzuiver en onze dreiging komt voort uit toorn of gekrenkten hoogmoed, gelijk zij meest gepaard gaat met de zonde der tong. Dreigen wordt ons in de Heilige Schrift bijzonder voorgesteld als een werk van goddelooze menschen (Ps. 37 : 12; Hand. 4 : 29); van den Heiland daarentegen verklaart zij, dat Hij, als Hem leed aangedaan werd, niet dreigde (1 Petr. 2 : 23); Paulus vermaant de gelooviger heeren na te laten de *dreiging* (Efeze 6 : 6).

Vooral is dreigen zondig als daarbij straf in uitzicht wordt gesteld waarover de Heere God alleen de beschikking heeft; de dreiger randt dan Gods majesteitsrechten aan, en maakt zich bovendien, als de straf uitblijft, tot een spot onder de menschen.

Geheel anders staat het wanneer God zelf door dreiging zijn straffende gerechtigheid aankondigt. Het *woord* dreigen komt in onze Staten-Vertaling *in dit verband* niet voor; de zaak zelf echter stellig; meest worden dan gebruikt de woorden *gramschap, grimmigheid, toorn* enz.

De geheele Schrift, inzonderheid het Oude Testament spreekt van oordeelen, waarmede de Heere de wederspannigen bedreigt. Denk slechts aan Farao's plagen, aan Achan, aan Israël in de woestijn, aan den „last" der profeten enz. Komt er verharding, dan breken zijne gerichten los; is er verootmoediging, berouw, schuldbelijdenis en bekeering dan wendt de Heere zijn toorn. Dan betoont Hij nog genade en neemt de dreiging terug, het *berouwt Hem*, zooals de Heilige Schrift dit in menschelijke taal noemt. Niet omdat Hem het vermogen zou ontbreken het gedreigde ten uitvoer te brengen, gelijk dit onder menschen menigmaal voorkomt, of omdat de bedreigde straf onevenredig zwaar zou zijn, en derhalve correctie zou behoeven, maar uit genade en liefde, tot welker triumf ook de openbaring van het gedreigde oordeel moest medewerken, b.v. Ex. 32 : 14: „Toen berouwde het den HEERE over het kwaad, hetwelk Hij gesproken had Zijn volk te zullen doen". [19.

Drek. De Hebreeuwsche en Grieksche woorden, die zoo vertaald zijn, beteekenen naar hunne afstamming: I. excrement, uitwerpsel, zoo Jes. 28 : 8, als beeld van het woeste drijven der valsche door den roes des zinnelijken levens voortgedreven priesters en profeten. Met een daarmede bezoedeld kleed wordt de zedelijke ontaarding van het volk vergeleken (Jes. 64 : 6), waaruit echter door de louterende godsgerichten een nieuw volk in het sieraad van inwendige reinheid zal te voorschijn komen (Jes. 4 : 4). — II. *Voorwerp der verafschuwing*, zoo van de afgodendienende gezindheid, die door verachting van het huis des Heeren en van zijn dienst het heiligdom geschandvlekt heeft (2 Kron. 29 : 5—7); het goud en het goed dezer wereld, door zijne daardoor verleide knechten op den dag des toorns des Heeren verafschuwd (Ezech. 7 : 19, 20); Israël in zijn verstooting onder de Heidenen (Klaagl. 3 : 45). — III. *Vuiligheid, onreinheid*, zooals de bedriegelijke glans der afgoden, in de oogen des volks, als het zich tot den Heere zal bekeerd hebben (Jes. 30 : 22); de onreinheid des harten der Farizeën (Matth. 23 : 27). Het ongoddelijk trachten der wereld (2 Petr. 2 : 18). Zeer krachtig worden de verleiders in de gemeente, die voornamelijk ook de liefdemalen der Christenen tot zwelgerij misbruikten, als drek en schande gepersonificeerd (2 Petr. 2 : 13; Judas : 12).

Drenken. I. In *eigenlijken* zin: iemand te drinken geven, den dorst lesschen (Spreuk. 25 : 21; Rom. 12 : 20; Matth. 10 : 42; 25 : 35; 37 : 42; Marc. 9 : 41), dikwijls geen geringe liefdedienst in het heete waterarme Oosten. — II. *Oneigenlijk* van land, dat de Heere met regen drenkt (Deut. 11 : 11; Ps. 65 : 11), van de aarde, die hij met zijn zegen overstroomt, en met zijne goederen vervult (Sir. 39 : 27). — III. *Geestelijk*. Met geestelijke verkwikkingen drenkt de Heere rijkelijk als

met een stroom allen, die op Hem vertrouwen (Ps. 36 : 9). Door den doop in Christus, d. i. den waren doop zijn wij allen met éénen Geest gedrenkt (1 Cor. 12 : 13), worden allen deelachtig de gaven van den Heiligen Geest en daardoor ingelijfd in het lichaam van Christus. Deze drenking zet zich voort in het Heilig Avondmaal; waarin wij den waren drank, het bloed van Christus, deelachtig worden.

Drews (Arthur), geboren 1865, hoogleeraar aan de technische hoogeschool te Karlsruhe, is vooral bekend geworden door de felle wijze, waarop hij de historiciteit van Jezus Christus heeft bestreden *(Die Christus-mythe* 1909—1911). Van verschillende zijden is de onhoudbaarheid van Drews' beweringen aangetoond.

Zijn wijsgeerig standpunt is verwant aan de filosofie van Eduard von Hartmann, over wien hij een vrij goed oriënteerend boek geschreven heeft (*Eduard von Hartmann's philosophisches System* 1903, 1906²).

Het door Arthur Drews uitgegeven verzamelwerk over het Monisme (*Der Monismus* 1908) geeft een overzicht van de verscheidenheid der monistische stelsels. [14.

Drie. Gelijk vier in de Heilige Schrift het getal is van de aarde, zoo is drie het symbool van het Goddelijke. God zelf is met menschelijke getallen niet te meten, maar Hij heeft zich in Zijn Woord alzoo geopenbaard, dat we Hem eeren zullen als Vader, Zoon en Heilige Geest. En in verband daarmede doet Hij ons in de werken, die Hij verricht in natuur en in genade, het getal drie telkens opmerken. De gevallen zijn te veel om ze hier alle op te noemen. Wij kiezen eenige van de voornaamste. Bij de schepping vinden we hemel, aarde en hetgeen onder de aarde is; na de zonde vinden we ontstaan, bestaan en vergaan, verleden, heden en toekomst; in het levende merken we op vader, moeder en kinderen (jongen); in de drie zonen van Noach gaat het menschelijk geslacht in drie groepen uiteen; Abraham, Izak en Jacob zijn de drie patriarchen; tabernakel en tempel hebben drie afdeelingen; er zijn drie voorname feesten; we hebben volk, Levieten en priesters; het Oude Testament valt in drie deelen uiteen (wet, profeten, hagiografen). In Jezus' discipelkring speelt het drietal een voorname rol; drie kruisen staan er op Golgotha; in drie talen is het opschrift boven het kruis gesteld; drie dagen blijft Jezus in het graf; drie in aantal zijn de hoofddeugden (geloof, hoop en liefde); drievoudig is de zegen; Christus heeft drie ambten. Ook in de natuur openbaart zich afgedacht van de Schrift telkens het getal drie. Het vuur brandt, steekt vuur aan en blijft zich zelf gelijk; de plant heeft wortel, stam en bladeren; vele insecten leven als rups, pop en vlinder; de bloem ontstaat uit den knop en levert de vrucht; de rivier heeft bron, loop en monding; de natuur telt dieren-, planten- en delfstoffenrijk; er zijn drie aggregatie-toestanden; bij den mensch vinden we hoofd, hart en hand; in de muziek bestaat de drieklank; de wijsbegeerte handelt over het goede, het ware en het schoone, zij kent these, antithese en synthese; drie afmetingen heeft de ruimte. Dit groote aantal analogieën, en er waren er nog veel meer te noemen, is van zelf niet onopgemerkt gebleven. Zoo is het te verklaren, dat ook in de niet-Christelijke filosofie, ja in de mythologieën der heidenen het getal drie telkens naar voren komt. Men vindt het in de godenleer van Grieken, Indiërs en Germanen. Aldus draagt de wereld, heel het menschelijk leven het kenmerk van geschapen te zijn en te worden onderhouden door een God, die bestaat in drie Personen. [17.

Drieëenheid. De leer der Drieëenheid is het grootste mysterie van de kerk van Christus, waarmede zij staat of valt, maar ook het dogma dat het meest is bestreden. De kerk doet belijdenis dat er is één Goddelijk *Wezen* en dat er zijn drie Goddelijke *Personen:* de Vader, de Zoon en de Heilige Geest.

Het Oude Testament biedt wel verschillende gegevens welker aandachtige beschouwing en onderlinge vergelijking het wonderbare dogma toelichten, maar toch niet een klare en duidelijke mededeeling ervan. Wij lezen (Gen. 1 : 26, 27) eerst: „God zeide: laat *ons* menschen maken naar *ons* beeld en naar *onze* gelijkenis" en daarna: „God schiep den mensch naar *Zijn* beeld". Uit dat „ons" blijkt dat er meer dan één Persoon in het Goddelijk Wezen is, maar niet hoe groot het getal personen is, en uit de woorden „God schiep den mensch naar Zijn beeld" blijkt dat er één God is. Gelijke opmerking valt te maken bij Gen. 3 : 22: „toen zeide de Heere God: de mensch is geworden als *onzer één.* Er is dus één God die spreekt, maar de mensch is geworden als één der personen in God. In Gen. 11 : 5 lezen we dat de Heere nederkomt om de stad te bezien, en 11 : 7 lezen we: „Kom aan, laat *ons* nedervaren, en laat *ons* hun spraak aldaar verwarren." Uit zulke uitspraken blijkt éénerzijds de eenheid van het Goddelijk Wezen, anderzijds de meerderheid der personen, maar niet de Drieheid. De bekende hoogepriesterlijke zegen in Num. 6 : 24—26 openbaart meer, en opent het oog voor de drieheid en de eenheid, maar het mysterie der Drieëenheid moet eerst van elders bekend zijn, zal men het daar ook in vinden. Ietwat meerder licht wordt verspreid door Ps. 33 : 6: „door het *Woord* des Heeren zijn de hemelen gemaakt en door den *Geest* Zijns monds al hun heir." Hier wordt gesproken van den Heere, het Woord en den Geest. Zoo ook in Haggaï 2 : 6: „met het *Woord* in hetwelk ik met ulieden een verbond gemaakt heb en met mijnen *Geest,* staande in het midden van u", alwaar in het Goddelijk Wezen naast het Ik des Vaders het Woord en den Geest worden genoemd. In Job 28 en Spreuken 8 treedt de Wijsheid op als zelfstandig persoon (zij spreekt: Ik wijsheid (8 : 12) en toch als God zelf (Ik ben van eeuwigheid gezalfd geweest, 8 : 23). En in Jesaja 63 : 9—11 lezen we van „de Engel des aangezichts" en van „de Heilige Geest staande in het midden van hen." Artikel 9 der Confessie zegt dat ten opzichte van het Oude Testament het niet van noode is de teksten te tellen, maar alleen ze met oordeel uit te kiezen. Het Oude Testament stelt eenerzijds zoo krachtig mogelijk op den voorgrond de éénheid van het Wezen Gods (Deut. 6 : 4): „Hoor Israël, de Heere, onze God, is één éénig

Heere", maar openbaart anderzijds dat er in het Goddelijk Wezen onderscheiden Personen zijn, want het spreekt van den Vader, de Wijsheid, het Woord, van den Geest Zijns monds en van den Heiligen Geest staande in het midden van hen. Maar dat er juist drie personen zijn en welke namen zij dragen wordt eerst in het Nieuwe Testament geopenbaard. Artikel 9 der Confessie zegt: „maar hetgeen voor ons wat duister is in het Oude Testament, dat is zeer klaar in het Nieuwe".

De engel Gabriël brengt aan Maria de boodschap: de *Heilige Geest* zal over u komen, de kracht des *Allerhoogsten* zal u overschaduwen, daarom dat Heilige, dat uit u geboren zal worden, zal Gods *Zoon* genaamd worden (Luc. 1 : 35). Als de Heiland door Johannes in den Jordaan gedoopt wordt, dan wordt gehoord de stem des Vaders, de Heilige Geest wordt gezien in de gedaante van een duive, en de Zoon Gods wordt door den Vader toegesproken en ontvangt den Heiligen Geest. De vooravond van het sterven zegt de Christus: „de Trooster, de *Heilige Geest*, welken de *Vader* zenden zal in mijn naam, die zal u alles leeren, en zal u indachtig maken alles, wat *Ik* u gezegd heb" (Joh. 14 : 26). Een der apostolische zegenbeden luidt: „de genade van den *Heere Jezus Christus*, en de liefde van *God*, en de gemeenschap des *Heiligen Geestes* zij met u allen" (2 Cor. 13 : 13). De Evangeliën en de brieven der apostelen gewagen eenparig van den Vader, den Zoon of het Woord, de Heilige Geest of den Trooster, en brengen tot volkomen klaarheid niet slechts dat er meerdere personen in het Goddelijk Wezen zijn, maar zeer bepaaldelijk dat er *drie* personen zijn, en dat zij aldus genoemd worden. „*Drie* zijn er, die getuigen in den hemel, de Vader, het Woord en de Heilige Geest, en deze drie zijn één" (1 Joh. 5 : 7). De meest klare en duidelijke openbaring wordt echter gegeven bij de instelling van den doop: Gaat dan heen, onderwijst al de volken, hen doopende in den *Naam des Vaders en des Zoons en des Heiligen Geestes*, want hier wordt zeer duidelijk geopenbaard de *éénheid* van het Goddelijk Wezen en de *drieheid* der Goddelijke Personen, omdat hier gesproken wordt van één Naam in het enkelvoud, en niet van namen in het meervoud, noch bij elken persoon afzonderlijk het woord „naam" herhaald wordt, maar wel telkens het lidwoord. Daar is één Naam Gods of openbaring van het Wezen Gods, maar er zijn drie Personen: Vader, Zoon en Heilige Geest, doch alzoo dat de éénheid Gods wel drievoudig bestaat, maar niet in drieën gedeeld zij.

Er is dus geen sprake van, zooals de spotters zeggen, dat de Heilige Schrift ons zou doen gelooven dat één drie of dat drie één is. Want er is altoos sprake van één *Wezen* Gods en van drie *Personen*. Als er van één gesproken wordt dan wordt iets anders bedoeld dan als er van drie melding gemaakt wordt. Een vlag heeft drie banen, een bestuur bestaat uit drie leden, een huisgezin telt drie personen. Hier wordt onmiddellijk gevoeld dat het getal één op iets anders betrekking heeft dan het getal drie.

Artikel 9 der Confessie zegt dat deze leer het menschelijk verstand verre te boven gaat. De groote moeilijkheid voor ons verstand is hierin gelegen dat er drie Personen zijn in het Goddelijk Wezen, doch dat God niet in drieën te deelen is, want de Vader is God, en de Zoon is God en de Heilige Geest is God. De ééne God bestaat drievoudig, heeft drie wijzen van bestaan, leeft driepersoonlijk. Op allerlei wijze heeft men dit wonderlijk mysterie der Drieëenheid van het Goddelijk Wezen door beeldspraak trachten toe te lichten. Men heeft het zelfs zoo trachten te doen dat men meende niet langer voor een mysterie te staan waarvan de kerk belijdenis deed op grond van Gods Woord, en verwacht dat de volkomen kennis en vrucht daarvan in den hemel geschonken zal worden. Gewezen werd op het ééne water dat opwelt uit de fontein, kabbelt in de beek, stroomt in de rivier, waarbij op te merken viel dat een en hetzelfde water in drieërlei gestalte en werking zich vertoonde. Ook wel werd gewezen op het water dat vloeide, stolde tot ijs, vervluchtigde in stoom, en dus als een en hetzelfde water drieërlei gestalte openbaarde. Geliefd is vooral het bekende beeld van Augustinus, die wees op het licht en aantoonde dat een brandend vuur èn licht èn warmte gaf, om zoo te doen verstaan dat uit den Vader het licht des Zoons en de warmte des Geestes kwam, die toch één waren met de lichtbron. Maar Calvijn waarschuwde tot groote voorzichtigheid bij al dergelijke beeldspraak, omdat elke beeldspraak hier zeer verre tekort schiet en aanleiding tot groot misverstand kan geven. Het dogma der Drieëenheid is het mysterie der mysteries, het gaat niet tegen de rede in, maar het gaat er zeer verre boven uit. Hier geldt met name: God is groot en wij begrijpen Hem niet.

Ook heeft men met groote zorg bijeenvergaderd allerlei gegevens, zoowel uit de natuur als uit de Schriftuur, waarin het getal *drie* een groote rol speelt. Voor het natuurlijke leven wees men op de drieheid in de lengtemaat: lengte, hoogte en breedte; in de tijdmaat: verleden, heden en toekomst; in de taal: onderwerp, voorwerp en gezegde; in de logica: algemeen gegeven, bijzonder gegeven en sluitrede; in de historie: begin, voortgang en einde. Voor de Schriftuurlijke gegevens wees men er op dat God schiep hemel, zee en aarde; dat Noach drie zonen gewon, Sem, Cham en Jafet; dat er drie patriarchen waren, Abraham, Izak en Jacob; dat er zijn drie bedeelingen in het Genadeverbond: vóór, onder en na de Wet; dat de Christus drie jaren in het openbaar leefde, drie ambten bekleedde, drie talen boven zijn kruis geschreven had, drie dagen in het graf lag, op den derden dag uit de dooden opstond, en opvoer ten derden hemel. Dit zijn slechts enkele grepen uit het vele dat hier geboden wordt. Doch hieruit kan nooit de Drieëenheid Gods bewezen worden, alleen dit kan gezegd worden dat wij het verstaan kunnen dat de Drieëenige God het karakteristieke stempel van „drie" gezet heeft op al de werken zijner handen, zoo in de natuur als in de genade. Uitsluitend door bijzondere openbaring van Godswege erlangen wij kennis van dit wonderbaar geheimenis. Onze Confessie zegt, artikel 9, dat wij dit alles weten uit de getuigenis der Heilige Schriftuur, maar voegt daaraan toe dat wij

daarvan óók weten uit hun werkingen, en voornamelijk uit degenen die wij in ons gevoelen.

Een groote moeilijkheid heeft in de leer der Drieëenheid de beteekenis van het woord „persoon". Onder menschen wordt onder „persoon" verstaan een afzonderlijk individu, gelijk blijkt uit het zeggen: „het gezelschap bestaat uit zoo veel personen". Maar bij het Wezen Gods mag aan deze opvatting geen oogenblik gedacht worden, want dan had men drie Goden, en was er van Drieëenheid geen sprake. Het is juist de Heidensche leer van het Buddhisme dat er zoo drie goden als drie personen zijn, Brahma, Vishnoe en Siwa, maar deze Heidensche leer heeft niets gemeen met het Christelijk mysterie der Drieëenheid. Ook wordt het woord persoon gebezigd om uit te drukken dat iemand een bijzonder of buitengewoon mensch is, men zegt dan met nadruk: hij is een *persoon*. Maar waar onder de menschen iemand van wege zijn persoonlijkheid in meer bepaalden zin een „persoon" genoemd wordt, als hij door karakter, kracht of talent uitblinkt boven anderen, daar kan in het Goddelijk Wezen zoo niet van de Personen gesproken worden, want de Vader, de Zoon en de Heilige Geest hebben één Godheid, gelijke eere, gelijke eeuwige heerlijkheid, en in deze Drieëenheid is niet eerste, noch laatste, niet meeste noch minste, want de drie Personen zijn alleszins gelijk, gelijk reeds Athanasius leerde en beleed. In de Grieksche en Oostersche kerk gebruikt men bij de bespreking van dit groote mysterie niet het woord „persoon", maar het woord „prosopon" dat letterlijk vertaald *aangezicht* beteekent. Het is hetzelfde woord, dat in Matth. 16 : 3 door aanschijn (des hemels) vertaald wordt. De Westersche kerk had tegen het gebruik van dit woord om de bedoelde zaak uit te drukken, dit bezwaar dat dit leiden kon tot de heidensche gedachte alsof God één wezen was met drie aangezichten, en zij gebruikte, hoeveel bezwaren er ook aan verbonden waren, toch het liefst het woord „persoon". Want dit woord beteekent ook nog iets anders dan het boven bijgebrachte, het beteekent óók: de openbaring van iemands innerlijk leven of de manier van bestaan. Wanneer bij iemand een merkbare verandering heeft plaats gevonden, en zijn tegenwoordig leven anders is dan vroeger, dan pleegt men te zeggen: hij is een ander *persoon* geworden, terwijl hij toch als mensch dezelfde is gebleven. Met name wordt in Rom. 7, van Gods kind dat in zich een ouden en nieuwen mensch voelt worstelen, het *tweepersoonlijk* leven, de tweeërlei manier van bestaan geteekend, en men kan daar zeggen dat er twee personen in een mensch zijn. Hier wordt de beteekenis van het woord Persoon bij de Heilige Drieëenheid het meest benaderd, want zoo leeft God *driepersoonlijk*, heeft drieërlei bestaanswijs, maar dan in vlekkelooze heiligheid en volkomen harmonie. Weer anderen geven er de voorkeur aan om te spreken van Zelfstandigheid, vertaling van het Grieksche woord „hypostasis" dat we in Hebr. 1 : 3 lezen. Maar altoos is gebleken dat het uiterst moeilijk is het juiste woord te vinden waarin volledige uiting aan de hier betrokken gedachte gegeven wordt. Augustinus en Calvijn hebben gezegd dat zij deze woorden noodgedwongen gebruikten, en wel wenschten dat ze begraven werden, als maar zonder meer ieder duidelijk verstond dat er één eenig God is, en dat er is Vader, Zoon en Heilige Geest, de Zoon niet de Vader of de Heilige Geest, de Heilige Geest niet de Vader of de Zoon, overmits deze drie onderscheiden zijn door hun bijzondere eigenschappen of werkingen. Immers de Vader heeft het vleesch niet aangenomen, noch de Heilige Geest, maar alleen de Zoon. De Vader is niet uitgestort, noch de Zoon, maar alleen de Heilige Geest.

De leer der Drieëenheid is geen vrucht van wijsgeerige beschouwing, maar de kerk is tot de belijdenis van dit wonderbare dogma gekomen door zwaren strijd met de Heidenen en door ernstig na te denken over de groote heilsfeiten. Het begon met den strijd over de Godheid van Christus. Arius en Paulus van Samosate en de Ebionieten noemden Christus wel God in den zin van Joh. 10 : 35, maar loochenden dat Hij van nature en in zijn wezen God was, en Macedonius leerde dat de Heilige Geest een kracht Gods was die van Hem uitging of de genade Gods die op aarde nederdaalde. De Arianen handhaafden dus de groote waarheid tegenover het Heidendom met zijn veelgoderij dat er één éénig God is, maar zij erkenden alleen den Vader als God, en loochenden de waarachtige Godheid des Zoons en des Heiligen Geestes. Sabellius daarentegen erkende dat ook de Zoon en de Heilige Geest namen waren van het Goddelijk Wezen, maar hij beschouwde deze namen slechts als titel of noemensnaam voor hetzelfde in God, zeggende dat God was Vader, Zoon of Heilige Geest, al naar dat men Hem in een bepaalden tijd noemde. Men sprak eerst van den Vader, toen van den Zoon, eindelijk van den Heiligen Geest. Hij loochende het onderscheid der personen, hij handhaafde wel de éénheid Gods, maar ontkende de drie-persoonlijkheid, en wilde van de Drieëenheid niet weten. Arianisme en Sabellianisme handhaven dus beide de eenheid Gods, maar loochenen beide de Drieëenheid, het eerste door den Zoon en den Heiligen Geest niet als God te erkennen, het tweede door het onderscheiden persoonlijk bestaan van Vader, Zoon en Heilige Geest te loochenen. Deze leer van Arius en Sabellius leefde voort bij de Socinianen, en bij Groningers en Modernen van tegenwoordig. Maar de kerk van Christus beleed op grond van Gods Woord 1° dat óók de Zoon en de Heilige Geest God zijn, één in wezen met den Vader, en 2° dat wij in deze drie namen niet slechts met bloote noemensnamen van den éénen God te doen hebben, maar met drie onderscheiden personen of zelfstandigheden overmits deze ééne God driepersoonlijk bestaat. Er is wel onderscheiding der personen, maar geen scheiding of deeling overmits elke Persoon de Goddelijke natuur in haar geheel bezit, en slechts door personeele eigenschappen onderscheiden is van de andere Goddelijke Personen.

Wel te gelooven aan de eenheid Gods en niet aan de Drieëenheid, is een miskenning van het rijke en heilige leven Gods in het bondsleven der drie Personen van alle eeuwigheid, brengt tot den waan van een „ledigen God" vóór de schep-

ping, kan nooit tot ware religie verheffen, en vindt ten slotte den geestelijken dood in een wijsgeerig begrip van God. Gregorius van Nazianze zeide: ik kan niet denken aan den eenigen God of ik word terstond met het licht van drie personen omstraald, ik kan ook de drie personen niet zoo onderscheiden, of ik word terstond weder getrokken en gebracht tot één God.

Artikel 8 van onze Confessie zegt: „Zoo gelooven wij in een eenigen God, die een eenig Wezen is, in hetwelk zijn drie Personen, inderdaad en waarheid en van eeuwigheid onderscheiden naar hun onmededeelbare eigenschappen". In de bekende geloofsbelijdenis van Athanasius worden in artikel 21—23 drie personeele of onmededeelbare eigenschappen aangegeven. Wij lezen daar: „de Vader is van niemand gemaakt, noch geschapen, noch gegenereerd. De Zoon is van den Vader alleen, niet gemaakt, noch geschapen maar gegenereerd. De Heilige Geest is van den Vader en den Zoon, niet gemaakt, noch geschapen, noch gegenereerd, maar uitgaande".

De *Vader* is de eerste persoon der Drieëenheid, en zijn personeele eigenschap is dat Hij niet gegenereerd is en niet gezonden wordt, maar dat Hij van-zich-zelven bestaat (aseïtas) en het leven in zich zelven heeft (Joh. 5 : 26). Het is wel zoo dat de Vadernaam óók menigmaal gebezigd wordt voor God Drieëenig (Jeremia 63 : 16; 64 : 8; Maleachi 1 : 6; Matth. 5 : 48; 6 : 9; 23 : 9; Efeze 3 : 14, 15; 1 Cor. 8 : 6; Hebr. 12 : 9; Jac. 1 : 17), maar toch wordt herhaaldelijk de Vader als naam van den eersten Persoon in zijn gansch eenige betrekking tot den Zoon en den Heiligen Geest geopenbaard (2 Sam. 7 : 14; Ps. 89 : 27). We lezen Psalm 2 : 7: „Ik zal van het besluit verhalen, de Heere heeft tot Mij gezegd: Gij zijt Mijn Zoon, heden heb Ik u gegenereerd". Hier is sprake van het Vaderschap in gansch eenigen en bizonderen zin, van den Vader die in het Goddelijk Wezen onderscheiden is, die Vader is van den Zoon, en dus als Persoon Vader wordt genoemd. Christus, als de Zone Gods, spreekt van zijn *eigen* Vader (Joh. 5 : 18) en maakt altoos onderscheid tusschen *mijn* Vader en *uw* Vader, omdat Hij tot den Vader in geheel éénige betrekking staat (Luc. 2 : 49; Joh. 10 : 29; Joh. 14 : 2; Openb. 14 : 1; Matth. 6 : 4, 6, 8). De Zoon is alleen de natuurlijke Zoon des Vaders, Hij en de Vader zijn één (Joh. 10 : 30).

De *Zoon* is de tweede Persoon der Drieëenheid, en zijn naam is Zoon, omdat Hij de Zoon des Vaders is, en gelijk de personeele eigenschap des Vaders is van-zich-zelven te zijn, zoo is het de personeele eigenschap des Zoons door den Vader gegenereerd te zijn. Christus is God, maar in den Christus heeft alleen de Tweede Persoon der Godheid de menschelijke natuur aangenomen, niet de Vader en niet de Heilige Geest. Christus maakt daarom altoos bij zich zelven een personeele onderscheiding in het Goddelijke Wezen. „Alle dingen zijn mij overgegeven van mijn *Vader*, en niemand kent den *Zoon* dan de *Vader*, noch iemand kent den *Vader* dan de *Zoon*" (Matth. 11 : 27). Deze zelfstandigheid des Zoons is niet eerst met den Middelaar Gods en der menschen begonnen, en heeft veel minder eerst met de vleeschwording des Woords een aanvang genomen, zij bestaat van alle eeuwigheid in het Wezen Gods. De Zoon is het afschijnsel van des Vaders heerlijkheid en het *uitgedrukte Beeld* zijner zelfstandigheid (Coloss. 1 : 15; Hebr. 1 : 3). Hij is God en bij God (Joh. 1 : 1). Hij is de Zone Gods, in de gestaltenis Gods en Gode evengelijk (Filipp. 2 : 6). En zoo is Hij èn de Zoon èn het Beeld des Vaders, dat die Hem gezien heeft den Vader heeft gezien (Joh. 14 : 9). God in Christus is als zelfstandig persoon de *eigen*, de *eerstgeborene*, de *eengeborene* Zoon des Vaders (Joh. 3 : 16; 5 : 15; Rom. 8 : 19; Col. 1 : 15). Tusschen den Vader en den Zoon ligt de verhouding der *eeuwige generatie*, want de Vader is genereerend, en de Zoon is gegenereerd wordende. Gewoonlijk beroept men zich hiervoor op Ps. 2 : 7: „Gij zijt mijn Zoon, heden heb ik u gegenereerd", maar de verklaring in Hand. 13 : 32, 33 roept tot andere gedachten, namelijk tot de aanstelling van den Middelaar. Beter is de verhouding van Vader en Zoon uit de openbaring der namen af te leiden, en dan wordt de eerste Persoon „Vader" genoemd omdat Hij Vader *is* en dus genereert, en dan wordt de tweede Persoon „Zoon" genoemd omdat Hij Zoon is, en dus gegenereerd is. Deze generatie is een wonderlijk mysterie, ons menschelijk verstand zeer verre te boven gaande. Alle aardsche generatie is tijdelijk, grijpt plaats op een bepaald oogenblik, is onvolkomen en roept om veelheid van kroost, is zinnelijk en geschiedt door het lichaam van vader en moeder. Maar de Goddelijke generatie des Zoons door den Vader is een *eeuwige*, overmits de Vader eeuwig Vader is en dus altoos genereerend, de Zoon eeuwig Zoon is dus altoos gegenereerd wordende, is een *volkomene*, en daarom heeft de Vader één, éénniggeboren Zoon, en die ééne Zoon is het uitgedrukte Beeld zijner zelfstandigheid, is een louter *geestelijke* en geschiedt alleen uit den Vader.

De *Heilige Geest* is de derde persoon der Drieëenheid. Deze naam is in het Oude en Nieuwe Testament, in het Hebreeuwsch en Grieksch, volkomen gelijkluidend met *wind*. De werking en de komst des Heiligen Geestes wordt dan ook met den wind vergeleken. „De wind blaast waarheen hij wil, gij hoort zijn geluid, maar gij weet niet vanwaar hij komt, of waar hij heengaat, alzoo is een iegelijk die uit den Geest geboren is" (Joh. 3 : 8). En bij de uitstorting des Heiligen Geestes wordt een geluid gehoord als van een geweldig gedrevenen wind (Hand. 2 : 2). Merkwaardig is dan ook dat als de Heere Jezus aan zijn discipelen den Heiligen Geest geeft, hij dat doet door op hen te *blazen* (Joh. 20 : 22). Zoo verstaan we dat de Heilige Geest ook „de adem des Almachtigen" of „de Geest zijns monds" wordt genoemd (Job 33 : 4; 2 Thess. 2 : 8). Had de kerk voor Christus den strijd te voeren om diens Godheid te belijden, bij den Heiligen Geest had zij den strijd aan te binden om diens *persoonlijkheid* te belijden. De Arianen en Macedonianen van vroeger, de Groningers en Modernen tegenwoordig loochenen die persoonlijkheid. Zij zeggen God is een geest, en God is heilig, dus er is een heilige geest, of ook zij noemen de gewijde stemming in de gelooviger een heilige geest.

Maar reeds in het Oude Testament leeren we de persoonlijkheid des Heiligen Geestes (Gen. 1 : 2; Ps. 33 : 6; 31 : 13; Jes. 63 : 10; Haggaï 2 : 6). Doch in het Nieuwe Testament wordt deze ons zeer duidelijk geopenbaard. Zijn naam is daar de Trooster die troost en getuigt (Joh. 15 : 26; 16 : 13), en iemand die leidt, hoort, spreekt en verkondigt is een persoon met eigen zelfstandigheid. Die Heilige Geest onderzoekt en openbaart (1 Cor. 2 : 10), werkt alle genade en deelt gaven uit (1 Cor. 12 : 11), biedt zijn gemeenschap (2 Cor. 13 : 13), komt onze zwakheden te hulp en bidt met onuitsprekelijke verzuchtingen (Rom. 8 : 26), geeft ordinantiën en bevelen (Hand 13 : 2; 15 : 28). Men kan Hem bedroeven (Ef. 4 : 30) en tegen Hem de onvergeeflijke zonde doen (Matth. 12 : 31, 32). Al deze uitspraken wijzen èn op de Godheid des Heiligen Geestes èn op zijn persoonlijkheid.

De personeele eigenschap des Heiligen Geestes is de *blazing* of de *uitgang*. Men spreekt van blazing met het oog op Gen. 2 : 7 en Joh. 20 : 22, en van uitgang op grond van Joh. 15 : 26: „de Geest der waarheid, die van den Vader *uitgaat*, die zal van Mij getuigen". De Heilige Geest wordt geblazen en is uitgaande uit den mond des Vaders en des Zoons, en geeft zoo alom de bezieling en het leven.

We lezen in artikel 9 der Confessie: „Voorts staat ook aan te merken de bijzondere ambten en werkingen dezer drie Personen te onswaart. De Vader is genaamd onze *Schepper* door zijn kracht, de Zoon is onze *Zaligmaker* èn *Verlosser* door zijn bloed, de Heilige Geest is onze *Heiligmaker* door zijn woning in onze harten". Hierop wijst ook Zondag 8 van den Heidelbergschen Catechismus. De Vader is de oorzaak, oorsprong en begin van alle dingen, zoowel zienlijke als onzienlijke. De Zoon is het woord, de wijsheid en het beeld des Vaders. De Heilige Geest is de eeuwige kracht en mogendheid, uitgaande van den Vader en van den Zoon. Alle dingen zijn *uit* den Vader, en *door* den Zoon en *in* den Heiligen Geest. Alle werken naar buiten zijn van het Goddelijk Wezen, en dus den drie Personen gemeen, zóó dat de Schepping een werk van God Drieëenig is, óók van den Zoon en van den Heiligen Geest, dat de Verlossing een werk van God Drieëenig is, óók van den Vader en van den Heiligen Geest, dat de Heiligmaking een werk van God Drieëenig is, óók van den Vader en van den Zoon.

De Vader schiep hemel en aarde en onderhoudt en regeert al het geschapene, maar de Vader geeft ter verlossing zijn eeniggeboren Zoon om de wereld te zegenen met alle geestelijke zegening in Christus, en de Vader zendt den Heiligen Geest tot heiligmaking en vertroosting. De Zoon geeft de verlossing door zijn bloed, maar Hij werkt mede in de schepping, want alle dingen zijn door Hem gemaakt, en zonder Hem is geen ding gemaakt dat gemaakt is. De Heilige Geest werkt door Zijn inwoning de heiligmaking, maar Hij is ook Schepper, want de Geest zweefde op de wateren toen hemel en aarde geschapen werden, en wel schept de Vader, maar wij lezen toch ook: door het Woord des Heeren zijn de hemelen gemaakt en door den Geest zijns monds al hun heir. En de Heilige Geest is ook Verlosser, want Hij heeft in Maria's schoot den Christus het lichaam toebereid, en het mysterie van de ontvangenis uit den Heiligen Geest doet ons het verlossingswerk van den Heiligen Geest aanschouwen. De Christus is gezalfd met den Heiligen Geest zonder mate. En zoo nauw zijn verlossing en heiligmaking verbonden, dat de Schrift zegt: zoo iemand den Geest van Christus niet heeft, die komt Hem niet toe. Maar vanwege den naam, en uit kracht van orde en onderscheiding wordt elk dezer werken, van schepping, verlossing en heiligmaking, aan één der Personen meer bepaaldelijk toegekend.

Het is van groot aanbelang te verstaan dat de Vader de eerste is in het werk der schepping en der natuur, en dat dus niet alleen heel de schepping en de natuur, tegen alle doopersche wereldmijding en wereldverachting, als een werk Gods moet worden geëerd (artikel 2 der Confessie), maar óók dat het natuurlijke eerst is en daarna het geestelijke (1 Cor. 15 : 46, 47). En uit de belijdenis der generatie des Zoons door den Vader, vloeit voort dat het werk der verlossing niet is een nieuwe schepping in het rijk der genade, dat natuur en genade, schepping en herschepping niet los van elkaar staan, maar dat de Zoon één zijnde met den Vader, en Middelaar zijnde in de schepping en herschepping, redt en verlost wat door den Vader geschapen is. En uit de belijdenis dat de Heilige Geest uitgaat van den Vader èn van den Zoon vloeit voort dat de Heilige Geest niet werkt buiten het terrein der verlossing en zonder het Woord. De Grieksche kerk die „den uitgang óók uit den Zoon" niet belijdt, beschouwt het werk des Heiligen Geestes geheel los te staan van het werk des Zoons en van het Woord, en verviel dus tot valsche mystiek. Tegen die valsche mystiek zijn we door het *Filioque* (de uitgang des Heiligen Geestes uit Vader èn Zoon) gewaarschuwd (Joh. 14 : 2 ; 15 : 26).

Dat de leer der Heilige Drieëenheid in het Oude Testament niet zoo klaar, en in het Nieuwe Testament zoo duidelijk is geopenbaard, kan gereedelijk verklaard worden uit de onderscheiden roeping van Gods volk in de *oude* en in de *nieuwe* bedeeling. Eertijds trad op den voorgrond de roeping van Israël om, tegenover de veelgoderij der Heidenen van rondom, drager te zijn van de gedachte dat er is *één* Goddelijk Wezen. De kerk des Nieuwen Testaments is geroepen, niet zoozeer om tegen de veelgoderij van het oude Heidendom te protesteeren, maar wel om tegen het Deïsme en het Pantheïsme van het nieuwe Heidendom positie te nemen, waarin wel de eenheid Gods geleerd wordt, maar niet gekend wordt de waarachtige, de Drieëenige God, die alleen het eeuwige leven geeft (Joh. 17 : 3).

Deze schriftuurlijke openbaring van het leerstuk der Heilige Drieëenheid gaat niet buiten het zieleleven van Gods volk om. Ze brengt wel een mysterie, maar dewijl de mensch naar Gods beeld en gelijkenis geschapen is, en wij van Gods geslacht zijn, wordt de kracht er van in het leven der gelooviger gevoeld. Daarom belijdt de Gereformeerde kerk in art. 9 harer Confessie: „ditzelve weten wij zoo uit de getuige-

nissen der Heilige Schriftuur, *alsook uit hun werkingen, en voornamelijk uit degene, die wij in ons gevoelen*". De ervaring der ware geloovigen is dat de werkingen der Drieëenheid worden gevoeld. De tot God bekeerde kent God als Schepper van hemel en aarde, die ook hem persoonlijk heeft geschapen. Hij weet tegen dien God zwaar gezondigd te hebben, maar heeft ook leeren kennen den God van genade, des ontfermens gedachtig, die door Christus een eeuwige verlossing heeft teweeg gebracht; en dat in het Evangelie, in het Woord heeft geopenbaard. En hij heeft in zijn geestelijk leven ook ervaren dat God in hem woont en werkt, hem troost en hem heiligt tot het nieuwe leven. Maar voor het bewustzijn der ziel is het nooit een andere God die hem schiep, en een andere die hem verloste en een ander die hem heiligde, maar altoos één God en Heere, één aanbiddelijk Wezen die èn schept èn verlost èn heiligmaakt, te loven en te prijzen tot in eeuwigheid. [16.

Driekapittelstrijd. Om de Monofysieten voor de kerk te winnen vaardigde keizer Justinianus op raad zijner hoftheologen in 544 een edict uit, waarin in drie kapittels de aanstichters der Nestoriaansche ketterij veroordeeld werden n.l. 1. de personen en de geschriften van Theodorus van Mopsuestia, 2. de geschriften van Theodoretus van Kyros tegen bisschop Cyrillus van Alexandrië, 3. een brief van den presbyter Ibas van Edessa aan den bisschop Maris van Hardoschir in Perzië. Het doel van dezen maatregel werd niet bereikt, want de Monofysieten kwamen niets nader tot de uitspraken van het concilie van Chalcedon, en in het Oosten ontstond algemeene onrust. Aan dezen strijd namen bijzonder deel de bisschoppen Vigilius van Rome, Reparatus van Carthago, Facundus van Hermiane, Fulgentius van Ruspe. Het oecumenische concilie in 553 moest den keizer terwille zijn en de veroordeeling goedkeuren. De Roomsche bisschop, door gevangenisstraf gewillig gemaakt, onderteekende ook en het gevolg van alles was, dat Noord-Afrika, Noord-Italië en Illyrië de kerkelijke gemeenschap met Rome verbraken. Deze scheiding werd door bemiddeling van paus Gregorius den Groote eerst opgeheven. [24.

Drijver. Dit woord wordt in het Oude Testament aangaande menschen en dieren gebruikt, en steeds in ongunstigen zin.

In Job 39 : 10 is sprake van het getier der drijvers, dat de wilde ezel niet hoort en waarvan hij dus gelukkig verschoond is.

In Job 3 : 18 wordt dit beeld overgebracht op de menschen, en van de dooden gezegd, dat zij de stem des drijvers niet hooren.

In Exodus 3 : 7 en hfdst. 5 worden aldus de Egyptische opzichters genoemd, die via Israëlitische ambtlieden het volk tot den moeilijken arbeid aanzetten. (In Exodus 5 staat telkens „aandrijvers").

Voorts worden in Jes. 3 : 12 Israëls leidslieden in minder gunstigen zin „drijvers" genoemd, terwijl in Jesaja 14 : 2 en 4 en Zach. 9 : 8 dit woord op Israëls vijanden wordt toegepast, die het volk onderdrukten.

In Jesaja 60 : 17 wordt beloofd, dat het herboren Israël geen drijvers meer noodig zal hebben om het recht met strenge hand te bewaren, want in plaats daarvan treedt de gerechtigheid, welke onbeperkt zal regeeren.

In Zacharia 10 : 4 komt het woord nog in het gunstigste licht te staan, want daar is sprake van de leidslieden van het verloste volk. Doch ook daar heeft het nog een minder goeden klank, omdat ermede bedoeld worden degenen, die het in den strijd zullen hebben voor te gaan.

Het woord beteekent dus steeds het met strengheid en tegen den wil der betrokkenen voortdrijven van vee of menschen of volkeren. [5.

Drinken. Over *drinken* in natuurlijken zin behoeft hier niet gehandeld te worden. Als het tot zich nemen van drank, lafenis, vocht wordt het niet alleen van menschen en dieren gebezigd, maar zelfs van de aarde, zie Hebr. 6 : 7: „de aarde drinkt den regen, menigmaal op haar komende, in".

Veel meer nog komt het in overdrachtelijken zin voor en beteekent dan iets met verlangen tot zich nemen om daardoor bevrediging te ontvangen. Het wijst er op dat hetgeen men drinkt innerlijk wordt geassimileerd, evenals het water met het lichaam één wordt.

Naarmate hetgeen gedronken wordt iets *goeds* of iets kwaads is komt ook het *drinken* in gunstigen of in ongunstigen zin voor.

In gunstigen zin duidt het aan het genieten met lust, en met dank aan God, van wat God geeft *a.* aan natuurlijke zegeningen des levens, Spr. 5 : 15, „drink water uit uwen bak en vloeden uit het midden van uwen bornput", bijzonder van de vreugden en weldaden die God in het huwelijk bereidt; *b.* van genieten in de geopenbaarde Waarheid, als de opperste Wijsheid roept: „Komt, eet van mijn brood, en drinkt van den wijn, dien ik gemengd heb", waartegenover staat de lust van den dwaze om den mensch dat goddelijk licht te onthouden en den dorstige drank te doen ontbreken (Jes. 32 : 6). *c.* Van het aanvaarden en geestelijk zich toeëigenen van alle genadegaven Gods in Christus. Bepaaldelijk is het de Heilige Geest Gods die hier verlangen wekt naar het heil Gods, en den mensch, wanneer hij tot inzicht van zijn zonden komt, niet met het onbevredigend verlangen voort laat leven, maar hem ook tot de bron des levens, Christus, leidt en hem door het geloof ook daadwerkelijk doet aanvaarden en genieten alle heilsweldaden, die in den eenigen Zaligmaker zijn te vinden. Drinken ziet dus op het in levensgemeenschap en geloofseenheid met Christus komen, het aannemen van alle zijne weldaden. Gelijk er voor den aemechtige lafenis is in een koele teug waters, zoo is er bij het geloovig drinken uit deze fontein des heils zalige geestelijke verkwikking.

Op die innerlijke en innige geestelijke betrekking wijst ook het drinken uit den beker des Avondmaals als het drinken van Christus' bloed, het tot geloofsversterking gelaafd worden met de kracht van zijn zoenlijden (Jes. 65 : 13; 55 : 1; Joh. 4 : 14; 7 : 37; Openb. 22 : 17; Rom. 14 : 7; 1 Cor. 3 : 2; Matth. 26 : 27; Joh. 6 : 53, 56; 1 Cor. 11 : 25, 29). Zoo is ook te verstaan de anders geheimzinnige uitspraak: „zij dronken uit de geestelijke steenrots die volgde en de steenrots was Christus" (1 Cor. 10 : 4).

In ongunstigen zin komt drinken in den Bijbel voor als de beker, waaruit men drinkt, niet met lafenisgevend vocht is gevuld, maar met de bittere teugen van het lijden, van den toorn Gods, (Matth. 20 : 22; 26 : 42; Joh 21 : 20; Ps. 75 : 9; Jes. 51 : 17, 22; Jer. 25:15; 16:27; 49 : 12; 51 : 7; Obadja 16; Openb. 18 : 3; Job 34 : 7; Matth. 10 : 38). Nog wordt het in beeldspraak gebezigd wanneer het volk Israël in zijn zondige dwaasheid in plaats van op den Heere te vertrouwen zijn toevlucht neemt tot de schijnbaar machtige en heerlijke wereldvolken, die als bruisende stroomen den voorrang schijnen te hebben boven de nederige bron van welke Ps. 36 zingt: „bij U Heer is de levensbron". Dit heet, wanneer het voorkomt ten opzichte van de Assyriërs: *het water van den Eufraat drinken*, ten opzichte van Egypte, *het water van Sihor drinken* (Jer. 2 : 18).

Zalig wie met waren dorst der ziel heeft geleerd water met vreugde te scheppen uit de fontein des heils Christus. Zie verder het artikel *Dorst*. [19.

Droefheid. Onder droefheid verstaan wij een verstoring van het harmonische leven der ziel ten gevolge van ondervonden leed, treurig gemis, opgelegd kruis, geleden onrecht, smartelijke ervaring enz. Naar mate de droefheid dieper ingrijpt is haar uitwerking in het zieleleven heftiger en langduriger.

Niet steeds behoeft zij de uitwendige teekenen van tranen, snikken, slaan op de borst, weeklacht, geschrei enz., ofschoon de hartstochtelijke, temperamentvolle Oosterling groote behoefte had zijn smart te uiten, ook in het scheuren van zijn kleed en het leggen van asch op zijn hoofd, zelfs op de wijze der Filistijnen en der Baälspriesters op den Karmel, door het maken van insnijdingen of kervingen, met messen, priemen of zwaarden (Jer. 57 : 5; 1 Kon. 18 : 28; Jer. 41 : 5; 48 : 37; Jer. 36 : 6). Merkwaardig is na te gaan van hoeveel weenende *mannen* de Heilige Schrift melding maakt. In het Oosten wordt het voor een man allerminst onmannelijk geacht te weenen, en daarbij hevige kreten te slaken en heete tranen te storten. Zelfs Ezau hief zijn stem op en weende (Gen. 27 : 38; 33 : 4); in de geschiedenis der woestijnreis lezen we herhaaldelijk dat heel het volk *weende* (Num. 14 : 1; Deut. 1 : 45; 34 : 8). Saul, David, Jonathan weenen luide van droefheid (1 Sam. 24 : 16; 20 : 14; 2 Sam. 13 : 37). Jezus weent over Jeruzalem en bij het graf van Lazarus (Joh. 11 : 35; Luc. 19 : 41).

Er is diepgaand onderscheid tusschen de droefheid van een natuurlijk mensch zonder God en die van een wedergeborene.

De natuurlijke mensch heeft de droefheid der wereld (2 Cor. 7 : 10). Dan klaagt de zondaar over zijn verbroken idealen, over de gevolgen der zonde, over haar misleiding en teleurstelling; hij is bedroefd, omdat hij de zonde los moet laten, wijl zij hem schade en schande bracht. Zij brengt den bedroefde niet tot God om bij Hem vertroosting in smarten te zoeken. Daarom werkt zij den dood, den geestelijken, tijdelijken, en eeuwigen dood.

De droefheid naar God daarentegen brengt den mensch tot de rechte kennis van de oorzaken van zijn smart nl. zijn schuld en zonde tegenover God. Zij wekt oprecht berouw, dringt tot den Heere om bij Hem de zonde ootmoedig te belijden, er bij Hem vergeving voor te zoeken en niet te rusten, eer de oorzaak van den kommer weggenomen en de zonde vergeven is.

Bij zulke ware geestelijke droefheid klaagt men niet over lot en weg, maar krijgt men met den Heere en zijn recht te doen; men buigt zich daaronder, maar het wordt weer een weg waarlangs de Geest Gods levensvernieuwing en levensverrijking schenkt, zoodat later de belijdenis geboren wordt: 't Is goed voor mij verdrukt te zijn geweest.

Deze droefheid is ook niet egoïstisch, zij lijdt met alle lijdenden mee, en draagt de nooden van anderen voor God (Ezech. 9 : 4; Amos 7; Rom. 9 : 2 en 3).

De tranen door haar geschreid hangen wel met de zonde samen (voor den val was droefheid voor den mensch een onbekende zaak en een onbekend woord), maar deze tranen zullen eenmaal door den genadigen Ontfermer van de oogen gewischt worden (Openb. 21 : 4), het weenen zal in vreugde veranderd worden (Joh. 16). Zalig zijn die treuren, zij zullen vertroost worden. De droefheid naar God werkt een onberouwelijke bekeering tot zaligheid.

Een geheel bijzonder karakter droeg de droefheid van Christus in Gethsemaneh, deze was plaatsbekleedend, want hij nam als Borg den ganschen last des toorns van God op zich met al den weedom en smart die daarbij behoorde, opdat er voor zijn volk verzadiging der vreugde zou zijn voor Gods aangezicht.

Daarom kan van het nieuwe Jeruzalem geschreven worden: „noch rouw, noch gekrijt, noch moeite zal meer zijn" (Openb. 21 : 4). [19.

Droesem. De onreine bittere stoffen, die zich bij de gisting van dranken afscheiden en op den bodem zinken. Daar de gerichten Gods gaarne met een ingeschonken beker of kelk vergeleken worden, heet „tot op den droesem uitdrinken" hen geheel, in hun geheelen inhoud, volgens hun geheele bitterheid ervaren (Jes. 51 : 17, 22; Ps. 75 : 9). Zonder droesem is de wijn van het hemelsche, Nieuw-Testamentische vreugdemaal (Jes. 25:6). Daar is vreugde zonder leed, vreugde, die niet zooals die der wereld spoedig in leed verandert, ja nog gedurende het genot gestoord wordt door gewetenswroeging en berouw. „Zion heeft alleen onvervalschten wijn." Op zijn droesem, zijn heffe stil liggen (Jer. 48 : 11; Zef. 1 : 12) is een beeld van trage zekerheid, die zonder een aanraking van buiten in een natuurlijken vleeschelijken toestand onverschillig verhardt, maar ook juist daardoor voor goddelijke gerichten rijp wordt.

Dronken, dronkaard, dronkenschap. Dronken komt in de Heilige Schrift in twee verschillende beteekenissen voor. Nu eens wordt er mee bedoeld dat de dorst ten gevolge van drinken geheel geweken is, en, wanneer er wijn uit dadeis of druiven getrokken, gedronken is, dat er zonder tot overdaad te komen, toch overvloedig gedronken is, zoodat er zekere opgewektheid en vroolijke stemming heerscht. Zoo hebben wij het b.v. te verstaan ten opzichte van de broeders van Jozef (Gen. 34 : 13), en van de

bruiloft te Kana (als zij wèl zullen gedronken hebben, Joh. 2 : 10, in de oude vertaling: als zij dronken geworden zijn), vgl. ook Spr. 11 : 25, Hagg. 1 : 6, Ps. 36 : 9, Hooglied 5 : 1.

Maar meestal wordt het toch gebruikt in den zin van dronkenschap, ten gevolge van zondig, overdadig genot van alcoholhoudende dranken, en het is een vruchteloos pogen om te verklaren dat in het Oosten niet anders dan lichte, zeer weinig alcohol bevattende landwijn of most werd gedronken, zoodat er van dronkenschap in den eigenlijken zin des woords geen sprake zou zijn.

Van de zonde der dronkenschap wordt in het Oude Testament veel gewag gemaakt, doch zij wordt nimmer vergoelijkt, maar steeds in haar zondig, den mensch onteerend karakter voorgesteld. Zij is een bron van spotternij (Spr. 20 : 1) van twist, hoererij en verderf (Spr. 23 : 29—34) en is ook in vorsten zeer te bestraffen.

De Mozaïsche wet bestraft dronkenschap ernstig. Een aan die zonde verslaafde zoon, door zijn ouders aangeklaagd, wordt met den dood gestraft (Deut. 21 : 20). De profeten spreken over haar het oordeel des Heeren uit (Joël 1 : 5; Jes. 56 : 12; Jes. 5 : 11).

In het Nieuwe Testament wordt niet minder ernstig tegen haar gewaarschuwd als tegen een heidensche zonde, die de vruchtbare moeder is van allerlei onreinheid en overtreding; zij behoort tot de werken des vleesches die te vlieden en te haten zijn, zij verwart de zinnen, ondermijnt de gezondheid, verstoort de krachten van lichaam en ziel, verwoest het huisgezin, rooft het levensgeluk, verhindert het gebed (1 Petr. 4 : 3; 1 Cor. 5 : 11; 6 : 10; Ef. 5 : 18; Spr. 20 : 1; 1 Petr. 4 : 8; Spr. 23 : 29, 33).

Nog wordt in de Heilige Schrift gesproken van een dronkenschap zonder wijn om aan te wijzen een verblinding in het verstand, verwarring, radeloosheid en hulpeloosheid, waarin God de goddeloozen stort voor het aangezicht hunner vijanden (Ps. 107 : 27; Jes. 29 : 9; 24 : 20; 28 : 1, 3; 63 : 6; Jer. 13 : 13; 48 : 26; 51 : 39, 57; Klaagl. 4 : 21; Nah. 3 : 11).

In realistische beeldspraak wordt *dronken zijn* of *dronken worden* gebruikt om overvloed aan te duiden, zoowel ten *goede* (Ps. 36 : 9; Jer. 31 : 14; Jes. 55 : 2), als ten *kwade* (Spr. 17 : 18; Openb. 17 : 6). Zoo leest men van pijlen, dronken van bloed; van het zwaard des Heeren dat in den hemel wordt genomen, dronken van het bloed zijner gerechtigheid (Jes. 34 : 5—7) enz. Ook de overvloed van straffend gericht Gods wordt er mee aangewezen (Jer. 31 : 14—25; Jes. 51 : 17, 21).

Ook thans blijft dronkenschap behooren onder de schandelijke zonden, waartegen de christen uit alle macht heeft te strijden.

Alle pogingen om openbare dronkenschap tegen te gaan moeten worden gesteund. Gaandeweg wordt zij minder, waartoe niet weinig bijgedragen heeft de maatregel om op bijzondere dagen, als lotingsdagen enz. de herbergen te sluiten.

Of daardoor het drankmisbruik zelf wordt verminderd is nog een tweede vraag. De ervaring in Amerika, dat voor alcoholische dranken drooggelegd is, stemt in dezen niet zeer hoopvol. Toch verdienen maatregelen als plaatselijke keuze enz. toejuiching.

Wie de namelooze ellende kent die het gevolg van drankmisbruik is, zal niet licht als de priester en leviet den mensch voorbij gaan die in handen der roovers viel. Meent iemand dat geheelonthouding en dergelijke ook op den weg van den christen liggen in den strijd tegen de drankzonde, dan volge hij consequent zijn beginsel zonder echter wie van een ander gevoelen zijn te verachten of te verdenken. Men raadplege hierover het artikel *Geheelonthouding* [19.

Droom(en) is een werkzaamheid, die onze ziel uitoefent, wanneer we slapen. In den lichten slaap, d. i. even nadat we zijn ingeslapen of kort vóór het ontwaken droomen we het meest. In den diepen slaap, die ruim een uur na het inslapen begint, komt de droom niet vaak voor. In den droom bouwen we uit elementen die in onze ziel aanwezig zijn, uit voorstellingen, strevingen en gevoelens, een beeld op. Als we slapen, stijgen uit de diepten van ons zieleleven allerlei voorstellingen en gedachten op, waarvan we in wakenden toestand ons soms niets meer herinneren. Ook strevingen en gevoelens, begeerten en aandoeningen werken krachtig, zoodat de droom in den regel een zeer levendig karakter draagt. Droomen openbaren ons vaak, wat er schuilt op den bodem van ons hart, en zijn een middel om onzen zondigen aard te leeren kennen. De droomen duren in den regel kort; vliegensvlug wisselen de beelden af. Gewoonlijk is men ook spoedig zijn droom weer vergeten. Wat Nebukadnezar overkwam, dat hij 's morgens wist dat hij gedroomd had maar zich zijn droom niet kon herinneren, is een veel voorkomend verschijnsel. Het specifieke van den droom bestaat hierin, dat we de voorstellingen, strevingen en gevoelens op een vreemde en wonderlijke manier met elkander verbinden. Door de fantasie of verbeeldingskracht bouwen we uit elementen die in onze ziel aanwezig zijn een nieuw geheel op. Deze nieuwe verbinding geschiedt in wakenden toestand, en, wanneer de fantasie goed werkt, laat zij zich leiden door logische, ethische en aesthetische wetten. In den droom daarentegen wordt die teugel gemist, verstand en rede zijn ter zij gezet en op vreemde, vaak grillige wijze worden de voorstellingen met elkander verbonden. In den droom doorleven we, wat in het werkelijke leven onmogelijk is.

Omdat nu in den droom het redelijk denken niet werkt en de droombeelden zonder eenige contrôle worden opgebouwd, is in den regel aan onze droomen geen beteekenis te hechten. In den nieuweren tijd hebben psychologen als Freud bizondere studie gemaakt van het droomleven. Door den droom in zijn samenstellende deelen uiteen te leggen (psycho-analyse) meent Freud een inzicht te kunnen krijgen in iemands verborgen zieleleven, en de geheime gedachten en verborgen motieven te kunnen opsporen. Hij gaat daarbij van de onderstelling uit, dat in iederen droom onvervulde wenschen zich laten gelden. Al is er in Freud's theorie zeer zeker een element van waarheid, de critiek op Freud heeft reeds duidelijk gemaakt, dat lang niet elke droom als een wensch die in het onderbewuste sluimert, kan opgevat worden.

Onder de Oud-Testamentische bedeeling heeft

het den Heere behaagd, zich ook door middel van droomen te openbaren. Hij openbaarde zijn wil door droomen aan Abimelech (Gen. 20), Jacob den aartsvader, Laban, Jozef, Salomo, Jozef den man van Maria. Jozef, één van de twaalf broeders, en Daniël worden ons beschreven als mannen die droomen konden uitleggen. Onder het Nieuwe Testament openbaart God zich op deze bizondere wijze niet meer en spreekt Hij tot ons niet meer door den droom. Nu we de volle openbaring hebben in Jezus Christus en Hij ons den Vader volkomen heeft verklaard, worden er aan de openbaring geen nieuwe elementen meer toegevoegd. Nu geldt: Tot de wet en tot de getuigenis! Onderzoekt de Schriften! Onze droomen hebben geen beteekenis, openbaren geen verborgen dingen en ontsluieren ons de toekomst van anderen of van ons zelf niet. In de veelheid der droomen zijn ijdelheden (Pred. 5 : 6). Het is daarom geheel verkeerd, wanneer iemand zich voor een kind Gods houdt omdat hij eens een „vromen" droom heeft gehad. Zeker, een christen kan in zijn droomen ook bezig zijn met geestelijke dingen, iemand droomt soms dat hij in den hemel is. Maar bij menschen die den Heere niet in oprechtheid vreezen en toch veel uitwendige kennis van den dienst Gods bezitten, komen dergelijke „vrome" droomen ook voor. Men mag het huis zijner zaligheid niet bouwen op den wankelen grondslag van een droom. Het zou gelijk staan met „de eeuwigheid ophangen aan een spinrag". [14.

Druïden, Gallische priesters, die menschenoffers vorderden, en zich met tooverij en waarzeggerij bezighielden. Ook hadden zij een geheime leer over het voortbestaan van de ziel. Het eerste bericht omtrent hen gaf Caesar, *de bello gallico,* VI.

Druif is de naam voor de vrucht van den wijnstok. Bodem en klimaat van Palestina zijn voor de teelt van den wijnstok zeer geschikt. In oude tijden groeide hij vooral op de hellingen van heuvels en bergen. De most, het sap der druiven, behoorde tot de zegeningen, die in Kanaän werden

Druiven plukken.

ontvangen. De druiven in Palestina waren donker, want als van wijn sprake is, hooren we altijd van rooden wijn, van wijndruivenbloed (Gen. 49 : 11). De wijn is telkens teeken van het bloed (Gen. 49 : 12; Jes. 63 : 2; Matth. 26 : 28; Openb. 14 : 20). In Palestina werden de druiven zeer groot, wel zoo groot als pruimen, ook de trossen werden zwaar (Num. 13 : 23). Er waren verschillende soorten druiven, als fijnste gold de soreq (Gen. 49 : 11; Jes. 5 : 2; 16 : 8). De druiven begonnen rijp te worden in Juni, in de vlakte van Gennezaret kon men gedurende tien maanden rijpe druiven plukken. De eigenlijke oogst viel van half September tot October. Men mocht in den wijngaard van zijn naaste druiven plukken en eten, doch niet ze meenemen (Deut. 23 : 24). De nalezing was, evenals de inzameling der afgevallen druiven, voor de armen (Lev. 19 : 10; Deut. 24 : 21; Jerem. 49 : 9; Obadja : 5; Micha 7 : 1). Men at de druiven versch of gedroogd als rozijnen. De rozijnen werden tot koeken geperst. In korven werden de druiven, die niet zoo werden gegeten, naar de wijnpers gebracht, waar er most uit geperst werd (Jer. 6 : 9). Zie daarover verder bij *Wijn* en *Wijnstok.* Nu de wijnstok zoo veelvuldig voorkwam, is het niet te verwonderen, dat druif ook in plaatsnamen voorkomt, als in Eskol (Num. 13 : 24; 32 : 9; Deut. 1 : 24), een dal bij Hebron. [17.

Druipen, druppelen. I. Van droppelsgewijze neêrvallenden regen (Exod. 9 : 23; Richt. 5 : 4; 2 Sam. 21 : 10; Spreuk. 3 : 20; Ps. 68 : 10; Pred. 10 : 18). De twistzucht van een vrouw wordt (Spr. 19 : 13; 27 : 15) met het voortdurend druipen van den regen vergeleken, die door het dak lekt, hoogst bezwaarlijk en onaangenaam is en het huis te gronde richt. — II. Van den toorn Gods heet het, dat hij druipen zal over Jeruzalem (2 Kron. 12 : 7), d.i. hij zal uitgegoten worden als een vloed of als een verwoestend vuur (2 Kron. 12 : 7). Zoo heet het (Dan. 9 : 27) in den grondtekst: op het verwoesten zal neêrdruipen de vloek (vs. 11). — III. Van een liefelijke, verkwikkende rede, die het zoo goed doet, als een zachte regen de planten (Deut. 32 : 2; Job 29 : 22; Hoogl. 4 : 11). — IV. Van den liefelijken geur der balsemstruiken in de tuinen (Hoogl. 4 : 16; vgl. 5 : 13). — V. Van den zegen en rijkdom der goddelijke weldaden (Ps. 65 : 13; Joël 3 : 23; Amos 9 : 13). „Drupt, spreekt de Heere, gij hemelen van boven af en dat de wolken vloeien van gerechtigheid" (Jes. 45 : 8). Daarmede wordt aangetoond, dat de ware gerechtigheid een vrij genadegeschenk Gods is. — VI. Van strafbedreigingen der profeten (Ezech. 21 : 2; Amos 7 : 4; Micha 2 : 6).

Drukpersvrijheid. Reeds lang voordat de boekdrukkunst was uitgevonden werd er toezicht op den inhoud van geschriften gehouden. Aanvankelijk ging deze censuur van den staat uit. Constantijn, de eerste Christenkeizer van het Romeinsche rijk, beval zelfs dat alle boeken van Arius, den bestrijder van de leer der Godheid van Christus, verbrand moesten worden. Hij bedreigde de doodstraf op allen die zulke werken verkochten of kochten. Doch ook de kerk bemoeide zich met het vraagstuk en verbood de lectuur van heidensche of kettersche schrijvers. Zelfs werd er in de 5e eeuw reeds een lijst van verboden boeken aangelegd, waaruit later de Roomsche Index zich heeft ontwikkeld. De uitvinding der boekdrukkunst bevorderde sterk het uitgeven en verspreiden van allerlei boeken die òf propaganda maakten voor de herleving der oude heidensche denkbeelden òf kerk en pausdom bestreden. Vooral toen door gedrukte boeken de reformatorische beginselen verspreid werden, trachtte de Roomsch-Catholieke kerk de pers aan banden te leggen.

Verschillende pausen verboden het drukken

van boeken zonder toestemming der bisschoppen. Reeds in 1559 bestond een lijst van verboden boeken, de z.g.n. Index. In de pauselijke hiërarchie bestaat nog een afzonderlijke Congregatie, bijzonder voor den Index. Boeken die op den Index staan mogen door Roomschen niet worden gelezen.

Ook in de Protestantsche landen en bij de kerken der Reformatie achtte men zich geroepen op de drukpers toe te zien, inzonderheid wanneer het boeken over de Religie gold. Zoo bepaalde de synode van Emden in 1571 dat boeken over de Religie alleen in het licht gegeven mochten worden, wanneer zij, door de kerkedienaren der classis of door openbare professoren der theologie, die van ons geloof of confessie zijn, geëxamineerd en geapprobeerd zijn (onderzocht en goedgekeurd).

Ook op de volgende synoden, 1574 en 1578 te Dordrecht, 1581 te Middelburg en 1586 in Den Haag gehouden, kwam het gewichtig onderwerp der persvrijheid aan de orde. De klacht werd geuit dat door het lezen van ketterssche boeken de valsche leer en de dwalingen toenamen. Den predikanten werd geraden van den kansel de gelooviqen op te wekken tot het lezen der Heilige Schrift en af te manen van verkeerde boeken. Merkwaardig genoeg begrepen onze vaderen in 1574 reeds — wat de ervaring nog steeds bevestigt — dat men met het noemen van bepaalde boeken zeer voorzichtig moet zijn.

Boekverkoopers die „de reyne leer waren toeghedaen" moesten vermaand worden zulke boeken noch te drukken noch te verkoopen. Vonden de predikanten bij het huisbezoek in de woningen hunner gemeenteleden schadelijke boeken, dan moesten ze vermanen deze weg te doen.

Weldra begon men ook zijn toevlucht te nemen tot den sterken arm der Overheid en deze uit te noodigen de bestaande plakkaten ten opzichte van het drukken van schadelijke en schandelijke boeken gestreng te handhaven. Oorspronkelijk had de kerk met haar censuur inzake religieuze boeken heel het terrein van het publieke leven onder haar opzicht willen nemen, in de hoop dat bij doorwerking der Reformatie de Overheid haar zou helpen. De bovengenoemde synode van Embden had al uitgesproken dat *niemand* (dus ook geen burgers die buiten de kerk stonden) een ketterssch boek mocht schrijven of drukken.

De politieken betwistten echter de kerk het recht dergelijke voorschriften te geven, daar haar bemoeiïng zich niet buiten de grenzen der kerk mocht uitstrekken.

De Synode van 's Gravenhage 1586 beperkte zich dan ook in dien zin door uit te spreken: „Niemand van de Gereformeerde religie zal een ketterssch boek schrijven of drukken."

Voor de buitenkerkelijke sfeer, maar ook voor het handhaven der bepalingen binnen de kerk, ging men zich nu wenden tot de Overheid zelve.

Veel vrucht wierp het toezicht der Overheid niet af; de censuur van den staat bleek evenmin als die der kerk bij machte den stroom van verderfelijke geschriften te keeren.

Tal van klachten der provinciale synoden kwamen op de groote synode van Dordrecht in 1618 ter tafel. Nadat het advies was ingewonnen der buitenlandsche afgevaardigden en van de afgevaardigden der onderscheidene provincies werd besloten dat het Moderamen zich zou wenden tot de Generale Staten met verzoek de misbruiken weg te nemen en voor de toekomst te voorkomen. Deze opdracht is echter niet uitgevoerd, daar de Staten — waarschijnlijk uit vrees dat de kerkelijke heeren te veel zouden vragen — eigener beweging reeds een decreet uitvaardigden „tot wegneminge van de abusen (misbruiken) der Druckerijen".

Doch ook deze maatregelen hebben weinig succes gehad. De ervaring heeft geleerd dat de beste wijze om een geschrift in handen van het grootst mogelijk aantal lezers te krijgen bestaat in overheidsmaatregelen. De strijd tegen pornografische romanlectuur in Frankrijk heeft dit ook bewezen.

De Synode van Dordrecht heeft in haar Kerkenordening de vroegere bepalingen hernieuwd door de opname van art. 55 aldus luidende: „Niemand van de Gereformeerde Religie zal zich onderstaan eenig boek of schrift van hem of van een ander gemaakt of overgezet (= vertaald), handelende van de Religie, te laten drukken of anderzins uit te geven zonder dat hetzelve vooraf doorzien en goedgekeurd zijnde van de Dienaren des Woords zijner Classe, of particuliere Synode, of Professoren der Theologie van deze Provinciën, doch met voorweten zijner Classe."

Dit laatste werd er aan toegevoegd omdat de ervaring met Arminius geleerd had dat de professoren niet altijd inzake rechtzinnigheid te vertrouwen waren.

In de practijk is ook van deze bepaling, al werd er formeel meest aan voldaan, niet veel heil gezien.

Soms werd het een wapen om de rechtzinnigen te bestrijden, zooals Comrie ondervond, die het tweede deel zijner Leerredenen niet mocht uitgeven, eer hij in een uitvoerige voorrede zijn gevoelens omtrent het gebruik der Formulier-gebeden en de onmiddellijke werking des Heiligen Geestes bij de verzekering van het kindschap Gods nader had toegelicht. En met zijn *Catechismus* beleefde hij nog minder genoegen van de kerkelijke censuur. Omdat hij het afwijkend gevoelen van Prof. v. d. Honert niet bleek te deelen moest hij uit zijn reeds gedrukte boek een viertal bladzijden uitscheuren om approbatie te verwerven, een tyrannie die terecht door hem is gewraakt.

Omdat ook Holtius met zijn *Saakelijke Verdediging van Waerheyd en Gerechtigheyd* iets dergelijks had ondervonden, besloten Comrie en Holtius zich aan de bepalingen der Boekencensuur niet te onderwerpen. Zij gaven nu hun geschriften anoniem uit en gaven er rekenschap van dat zij dit deden om aan de kwellingen der Approbateurs te ontkomen.

Ook het bekende kerkgeschiedkundige werkje van Jacobus Fruytier *Zions worstelingen* kon de kerkelijke approbatie niet verwerven. Evenmin Schortinghuis' *Innige Christendom*, terwijl onrechtzinnige werken als van Leenhof uit Zwolle door de mazen heenglipten.

Langzamerhand werd de bepaling van D. K. O. art. 55 wel niet een doode letter, maar toch een artikel dat zich niet meer aansloot bij de gewijzigde tijdsomstandigheden.

Daarom heeft de Synode der Gereformeerde kerken te Utrecht in 1905 een nieuwe redactie

vastgesteld aldus luidende: „Tot wering van de valsche leeringen en dwalingen, die door ketterssche geschriften zeer toenemen, zullen de Dienaars en de ouderlingen de middelen gebruiken van leering, van wederlegging, van waarschuwing en van vermaning, zoowel bij den Dienst des Woords als bij de christelijke onderwijzing en bij het huisbezoek."

Al wordt hier de z.g.n. repressieve methode toegepast, dit neemt niet weg dat een lid der Gereformeerde kerk wegens het schrijven of uitgeven van een kettersch boek wel degelijk voorwerp van censuur kan worden.

Waar alzoo de approbatie door kerkelijke personen of colleges is terzijde gesteld is daarmee tevens een verre van denkbeeldig bezwaar ondervangen dat nl. via de approbatie zoo licht zekere hiërarchie kon insluipen.

Een andere vraag is deze: heeft de Overheid ten opzichte der drukpers geen roeping?

In 1798 bepaalde de grondwet: „De vrijheid van drukpers is heilig, mits de geschriften met den naam van uitgever, drukker of schrijver voorzien zijn. Deze allen zijn ten allen tijde aansprakelijk voor alle zoodanige bedrijven door middel der drukpers ten aanzien van afzonderlijke personen of de gansche maatschappij die door de wet als misdadig erkend zijn." Ook in de grondwet van 1815 wordt de vrijheid van de drukpers erkend.

Toch kan en mag de Overheid niet dulden dat onder hare onderdanen geschriften verspreid worden die haarden van besmetting vormen voor het geestelijk en moreel leven of een opruiend karakter tegen haar gezag vertoonen. Hier staat haar de rechtspraak ten dienste. Het kan zeer zeker noodig zijn een reeds verschenen werk van de publieke markt te weren, den verkoop te verbieden, de oplage in beslag te nemen, ook al weet men dat het kwaad toch achter de schermen niet te stuiten valt. Vooral het opgroeiend geslacht moet in bescherming genomen worden tegen vergiftige lectuur, pornografische boeken en tijdschriften. Door voortdurend toezicht op publieke bibliotheken kan hier betrekkelijk veel worden bereikt. [19.

Drusen, eigenlijk: duruz = meervoud van Darazi, aanhangers van Darasi († 1020), een religieuse secte op den Libanon, den Anti-Libanon en in Hauran, ongeveer 130.000 zielen sterk, Arabisch sprekend, onder Turksche heerschappij, maar bijna onafhankelijk onder eigen vorsten. Hun godsdienstig stelsel, in 7 boeken bevat, is een mengsel van Mohammedaansch gnosticisme en allerlei aan het Christendom, de filosofie en het Parsisme ontleende ideeën. Zij leeren de eenheid Gods, nemen talrijke verschijningen Gods in het vleesch aan, waarvan de laatste in Khalif Hakim, den stichter hunner secte (996—1020 sultan van Egypte) plaats vond. Kenmerkend zijn bij hen: het geloof aan zielsverhuizing, aan loon en straf in het toekomende leven, broederliefde, dapperheid, geheimhouding van hun leer. De geschiedenis der Drusen werd eerst in den nieuwen tijd meer bekend. In 1860 leidde hun strijd tegen de Maronieten tot een slachting van vele Christenen, vooral in Damascus (9—16 Juli). Als zendelingen onder de Drusen hebben de Amerikanen King en Fish gewerkt.

Drusilla, jongste dochter van Herodes Agrippa, die Jacobus liet terechtstellen (Hand. 12). In haar zesde jaar werd zij al verloofd met Epifanes, zoon van koning Antiochus van Commagene. Toen deze de belofte, van zich te laten besnijden, niet vervulde, huwde zij den koning Azizus van Emesa. De landvoogd Felix, door haar schoonheid betooverd, hoewel hij gehuwd was, ontrukte haar aan Azizus, waarbij als werktuig der verleiding hoofdzakelijk de toovenaar Simon diende. Als Jodin was zij, zooals later haar zuster (Hand. 25 : 22), nieuwsgierig om van de nieuwe Messiasverwachtingen te hooren (24 : 25) en liet daarom met Felix door Paulus een voordracht houden. Het oordeel, waarvan hij tot het echtbreukig paar sprak, werd vervuld, toen zij tien jaren later, na Felix' afzetting en dood, met den hun geboren zoon Agrippa bij een uitbarsting van den Vesuvius om het leven kwam. Zoo verhaalt Josefus. Het is echter niet uit te maken of Josefus met de woorden „benevens de vrouw" Drusilla of de vrouw van Agrippa bedoelt.

Drusius (Joannes) werd 28 Juni 1550 te Oudenaarde (in Vlaanderen) geboren. Zijn ouders heetten Clemens van den Driesche en Elizabeth Decker. Hij ontving zijn opleiding eerst te Gent (1560) en vervolgens te Leuven (1563). Zijn vader vluchtte om der religie wil naar Engeland, maar zijn moeder bleef Roomsch. Joannes, die naar Doornik gezonden werd om Fransch te leeren, trok echter in 1567 ook naar Engeland. Hier zette hij te Londen en te Cambridge zijn taalstudiën voort. Vooral de Grieksche klassieken werden door hem bestudeerd. In 1572 werd hij zelfs hoogleeraar te Oxford in de Oostersche talen en in het Hebreeuwsch. Na vier jaren te Leuven vertoevende, studeerde hij hier in de rechten. In 1576 kwam hij met zijn vader naar de Nederlanden. Den 20sten Juni 1577 werd hij nu aan de universiteit te Leiden tot professor benoemd in het Hebreeuwsch, Chaldeeuwsch en Syrisch. Zijn tractement was veel te klein, daar hij de roem der gansche academie was. Den 10den Juni 1585 zien we hem als professor te Franeker. Weldra bezat onze Drusius een Europeesche vermaardheid. In 1596 werd hij dan ook door de Staten van Friesland tot lid van de commissie voor een nieuwe Bijbelvertaling benoemd, maar de Zuid-Hollandsche Synode van 1601 passeerde hem als vertaler. In 1600 kreeg hij van de Staten-Generaal de opdracht om de uitgave te bezorgen van een commentaar op de moeilijkste plaatsen van het Oude Testament; tevens kwam bij de Gedeputeerde Staten van Friesland het verzoek in om Drusius te ontslaan van allen buitengewonen arbeid, die niet onmiddellijk in verband stond met de vervulling van zijn ambt. Gedeeltelijk werd hieraan voldaan. Zelf verzocht Drusius in 1603 ontslag als hoogleeraar, maar in het belang van Franekers academie werd dit geweigerd. De vermaarde geleerde overleed 12 Februari 1616.

Uit dit alles blijkt wel de hoogschatting van Drusius. Na zijn dood heeft zijn niet minder bekende leerling en opvolger Amama veel van zijn voor de pers gereed liggenden arbeid uitgegeven. Drusius was echter grooter taalgeleerde dan theoloog. Zijn beteekenis blijkt ook uit zijn

uitgebreide correspondentie, zelfs met tal van buitenlandsche geleerden. Zijn groote vriendschap met Arminius en Wtenbogaert maakten hem in het oog der kerken verdacht. Hij heette een Ariaan en een Arminiaan. Dat hij een Ariaan gescholden werd, dankte hij aan zijn bewering, dat de Logos of de Zoon van God *geschapen* was. Toen zijn ambtgenoot Lubbertus hem in 1615 over deze uitdrukking openlijk aanviel, verklaarde hij, dat het woord scheppen soms de beteekenis had van gewinnen of telen. Maar Drusius, die toch al geweigerd had de formulieren van eenigheid te onderteekenen, kreeg van de Staten ditmaal geen gelijk. Vooral zijn heftig optreden tegen zijn aanklager (professor Lubbertus) werd gelaakt.

Wat de beschuldiging van Arminianisme betreft, zijn leerling Amama ontkende dit ten zeerste.

Na den dood van Drusius bezong vooral Maccovius, de gezworen vijand van professor Lubbertus, diens lof. Als exegeet en taalkundige was hij zijn tijd ver vooruit. Jammer dat er niet alleen over zijn leer, maar ook over zijn leven wel eenige klacht viel. [18.

Dryander. I. *Franz Dryander* (eigenlijk: Enzinas), afkomstig uit Burgos in Spanje, beleed reeds vroeg de Evangelische leer, werd in Wittenberg met Luther en vooral met Melanchton bevriend, vertaalde het Nieuwe Testament in het Spaansch, en liet het in 1543 in Antwerpen drukken, waarvoor hij gevangen werd gezet. Zijn door Granvelle verlangde onthoofding, werd uitgesteld, en na een gevangenschap van 15 maanden gelukte het hem te ontvluchten. Zijn *Historia propriae incarcerationis atque liberationis* schreef hij op aandrang van Melanchton, tot wien hij gevlucht was. Later was hij in Bazel, Engeland, Straatsburg, waarschijnlijk ook in Augsburg. Hij overleed reeds in 1552. — II. *Johann Dryander*, broeder van den vorigen, werd in 1546 te Rome als ketter verbrand. Hij was het die den eveneens om des geloofs wille gestorven J. Diaz tot bekeering had geleid. — III. *Hermann Dryander*, geboren 1809 te Halle, was daar langen tijd een geliefd prediker en had ook als schrijver beteekenis. Hij stierf 1880. Als theoloog behoorde hij tot de bemiddelende richting. — IV. *Ernst Hermann Dryander*, zoon van den vorigen, geboren 1843, Evangelisch predikant te Bonn 1874, in Berlijn 1882. Zijn *Evangelische Predigten* zijn in talrijke oplagen verschenen. Hij behoort, evenals zijn vader, tot de middenpartij.

Dschagannatha of Dschaggarnath, door de Engelschen Juggurnaut genoemd, is een stad in Indië, gelegen in de Mahanadidelta. De plaats is een heilige stad der Brahmanen, omdat aldaar is een heiligdom van Krischna en voorts vele tempels ter eere van verschillende goden. In de maand Maart wordt de stad bezocht door honderdduizenden pelgrims. Krischna wordt door hen vereerd als Dschaggarnat, d. i. wereldbeheerscher. Zijn beeld wordt op een grooten wagen, 14 Meter hoog en van tien raderen voorzien door de straten getrokken. Volgens sommigen werpen nu en dan pelgrims zich in hun fanatisme voor de raderen, anderen meenen, dat meer te denken is aan ongelukken, een enkele maal zou door het gedrang een pelgrim onder de wielen raken. [17.

Dschainisme. Behalve Buddha waren er in zijn tijd nog andere rondtrekkende predikers met een schare van leerlingen om zich. Een mededinger beteekende zooveel, dat hij een religieuse gemeenschap stichten kon, die tot heden stand hield. Zij is de religie der *Dschaina's*. De stichter heet Dschina, overwinnaar, soms ook Buddha, meestal echter *Mahâvira*. Zijn eigennaam was *Vardhamâna* of ook *Gnatriputra*. Van diens leven is weinig historisch bekend. Bestaan heeft hij echter wel, daar ook de Buddhisten van een dwaalleeraar herinnering hebben, die tijdgenoot van den echten Buddha moet geweest zijn. Op 28-jarigen leeftijd zou hij askeet zijn geworden en 12 jaren lang zich aan zware zelfbeproeving hebben onderworpen en daarna als alwetend profeet zijn erkend. Daarna verkondigde hij nog 30 jaren zijne leer en stichtte zijne orde. Zijne volgelingen heetten *Nirgrantha*, de van ketenen bevrijden. Hij koos zich elf vertrouwelingen, van welke de overlevende Sudharman de leiding der gemeente op zich nam. De stichter zelf stierf in *Papa*. De leer heeft veel overeenkomst met het Buddhisme. Zielsverhuizing, wedergeboorte naar verdiensten of schuld in het voorbestaan, pessimisme, verlossing van het lijden. Het Brahmanisme wordt verworpen. Ook hier monniken en leeken. Het Dschainisme onderscheidt zich echter van het Buddhisme door zeer strenge askese, door zelfpijniging. De monniken gaan naakt. Ook de wereld beschouwen zij anders doordat het Dschainisme nadruk legt op het bestaan der zielen, die niet slechts in menschen en dieren, maar ook in planten, ja in het water, in den wind, in het vuur worden aangetroffen. De levende wezens worden in zes klassen ingedeeld: aarde, water, vuur, wind, planten, die den tastzin hebben, terwijl de zesde klasse, die uit vier onderafdeelingen bestaat, twee tot vijf zintuigen heeft. Met vijf zintuigen zijn de vogels, maar ook menschen voorzien. De gewoonten worden gekenmerkt door het streven om de zielen te ontzien. Het Nirvana is minder negatief dan dat der Buddhisten. Groote nadruk wordt gelegd op de kennis, die vijf trappen heeft: mati, de juiste opvatting; shruta, duidelijke kennis; avadhi, eene hoogere kennis; manahparjâja, duidelijke kennis van anderer gedachten; kevala, alwetendheid. De verlichten, die in de wereld als profeten optreden, heeten *Tirthakara's*, waarvan er in den loop der wereldontwikkeling 24 zijn verschenen. Vijf geboden zijn aan de volgelingen voorgeschreven: niet liegen, niets nemen, niet huwen, niets bezitten noch begeeren. Volgens de traditie was eerst de leer mondeling overgeleverd en daarom is de canon der heilige schriften laat ontstaan pl.m. 450 na Christus, althans verzameld. Vooral is het *Kalpa Sutra* in eere, dat wonderlijke levensbeschrijvingen der Dschina's en regels voor de Jati's, de monniken bevat. Aan geestelijke diepte staat het Dschainisme achter bij het Buddhisme, terwijl het dit in formalisme overtreft, in strengheid der askese, door een pessimistische apathie tegenover de wereld, waardoor bevrijding van de levensellende wordt nagestreefd. Konden de geloften niet worden ge-

houden, dan werd zelfs zelfmoord, die den Buddhisten verboden was, aanbevolen. Het Dschainisme heeft zich in Noord-Indië, maar ook in Dekhan en Ceylon uitgebreid, doch ging ook weder in twee groepen uiteen. De in het Noorden wonende *Shvetâmbasa*, d. i. de uitgekleeden en de Zuidelijken, *Digambasa*, de in lucht gekleeden, die naaktloopers waren, hoewel niet in strikten zin. Deze laatsten waren echter de strengsten. Heden zijn er nog een aanzienlijk aantal Dschaina's pl.m. $1^1/_2$ millioen. Zij zijn vredelievende welvarende menschen, wier priesters thans de Jati's zijn. Deze worden van de jeugd af daarvoor bestemd, mogen niet huwen, moeten de heilige schriften lezen en verklaren, de cultische handelingen volbrengen. Zij beschikken over schoone tempels, wijden zich aan dierenbescherming, richten hospitalen voor dieren op. De Dschainaleer heeft voor God geen plaats, loochent uitdrukkelijk den Schepper en stelt daarvoor in de plaats een fijne wereldsubstantie, die grond en oorzaak van alle veranderingen zou zijn. [6.

Dualisme is die richting in de wijsbegeerte welke stelt dat er in het heelal twee substanties of zelfstandigheden zijn nl. geest en stof, die niet uit elkander af te leiden zijn. In den mensch zijn beide substanties aanwezig: het lichaam is stof die georganiseerd is om als instrument voor de ziel te dienen, de ziel is een geest die met het lichaam tot een organisch geheel is verbonden. In extremen vorm is het dualisme geleerd door Cartesius die meende dat geest en stof, ziel en lichaam elk voor zich naar eigen wetten werken en zelfstandig naast elkaar staan. Van dit dualisme gingen ook de Occasionalisten uit. De Christelijke denkers leeren naar Gods Woord ook een dualisme, maar in een beperkten zin. Er zijn twee substanties, geest en stof, maar deze zijn met elkander verwant, omdat ze beide geschapen zijn door God. In den mensch zijn de twee substanties tot een eenheid georganiseerd. De ziel oefent invloed uit op het lichaam en het lichaam op de ziel. Aan dit metafysisch dualisme mag geen ethisch dualisme (tegenstelling van goed en kwaad) ondergeschoven worden, alsof de geest het beginsel van het goede, de stof het beginsel van het kwade zou zijn. In het Neoplatonisme d. i. in heidensche wijsbegeerte vinden we de vereenzelviging van het metafysisch en ethisch dualisme, maar het Christendom bestrijdt deze voorstelling ten sterkste. De Heilige Schrift leert dat het kwaad in de wereld der geesten is ontstaan. Men kan zeggen dat het Christendom een dualisme van substanties voorstaat, maar dan altijd met deze toevoeging, dat de twee substanties elkander verwant zijn, en met elkander verband houden, al is het tot dusver nog niet mogen gelukken dat verband te doorzien en begripsmatig te formuleeren. [14.

Dubbelbewustzijn is een verschijnsel dat niet voorkomt in het normale zieleleven, maar alleen in pathologische gevallen. Een voorbeeld van dergelijke gevallen is het volgende. Een meisje viel in diepen slaap, en na geruimen tijd bewusteloos te zijn geweest, was zij na het ontwaken geheel vergeten, wat ze vroeger had geleerd, de menschen die ze vroeger gekend had waren haar geheel vreemd, zelfs was ze haar schoolkennis, als schrijven, lezen en rekenen totaal kwijt en moest ze deze elementaire kundigheden opnieuw aanleeren. Eenige maanden later verviel zij weer tot een slaaptoestand. Na het ontwaken bleek, dat zij haar ervaringen uit de pas doorleefde periode tusschen de eerste en tweede bewusteloosheids- of slaapperiode vergeten was, en zij zich weer herinnerde alles wat vóór de eerste bewusteloosheid met haar had plaats gehad. Het schijnt dat in dergelijke gevallen sommige menschen van een dubbelbewustzijn voorzien zijn, ja dat in den éénen persoon een dubbel Ik aanwezig is. Dit is echter niet meer dan schijn. In deze abnormale gevallen hebben we te doen met een periodieke amnesie, d. i. een op geregelde tijden terugkeerend verlies van het geheugen of van een deel er van.

Sommigen meenen in de ziel van den normalen mensch een dubbelbewustzijn te moeten aannemen. Zij stellen, dat er in onze ziel een bovenbewustzijn en een onderbewustzijn is, een dagbewustzijn en een nacht-bewustzijn, welke twee bewustzijns, hoewel wezenlijk onderscheiden, toch op eenige wijze met elkander in verband staan. Enkelen hebben zelfs in den mensch twee ikken aangenomen, een Ik voor het bovenbewustzijn en een Ik voor het onderbewustzijn. Bij vergelijking van die twee bewustzijns wordt aan het onderbewustzijn de grootste waarde toegekend; daar zijn de rijkdommen der ziel, daar is de geestelijke schatkamer van den mensch, de bron van zijn leven.

In het normale zieleleven een dubbelbewustzijn aan te nemen, is een onderstelling die met de feitelijkheid van het psychische leven in strijd is. Wel is er in het ééne bewustzijn een meer helder en een meer donker gedeelte, er is een gradatie van onbewust, zwak bewust, tot zeer sterk bewust, maar deze onderscheidenheid komt in *hetzelfde* bewustzijn voor. Vooral is de theorie van twee ikken in de ééne menschelijke natuur te verwerpen, omdat zij de eenheid, een grondfactum in het normale zieleleven, opheft en met de verantwoordelijkheid in strijd is. [14.

Dubbelkerk, Dubbelkapel. Een dubbelkerk bestaat uit twee verdiepingen, die geen verbinding met elkaar hebben. Dubbelkerken zijn zeldzaam; in ons land vindt men er een voorbeeld van in de Roomsch-Catholieke kerk te Harderwijk, die eertijds tot het St. Catharinaklooster behoord heeft. De benedenkerk was voor het publiek, de bovenkerk voor de kloosterlingen bestemd; dezen hadden van het klooster uit toegang tot de bovenkerk door middel van een trap in een torentje, dat met het klooster in verbinding stond. De benedenkerk is door twee rijen pijlers verdeeld in drie beuken, die overwelfd zijn; de bovenkerk is niet verdeeld; deze laatste is door een balustrade afgesloten en achter op de bovenkerk bevindt zich het orgel.

Deze kerk is gebouwd in 1502; kwam na de Reformatie, en wel in 1580, in het bezit van de stad; was daarna tot 1816 in gebruik bij de Waalsche gemeente; deed later dienst als geweermakerij en garnizoensbakkerij, maar is sinds 1913, na gerestaureerd te zijn, weer in gebruik bij de Roomsch-Catholieken.

Een dubbelkerk was ook verbonden aan het

klooster Mariënburg te Nijmegen, dat niet meer bestaat. De kerk is echter nog in wezen; ze dagteekent uit de XVe eeuw, is in 1910 gerestaureerd, en is thans ingericht voor gemeente-museum. Evenals in Harderwijk is de benedenkerk in drie beuken verdeeld. — Verder bevinden zich nog sporen van dubbelkerken te Utrecht en Elburg.

Dubbelkerken, meer in den zin van kapellen, treft men soms ook in kasteelen aan. De beide verdiepingen hebben dan gemeenschap met elkander door een opening in de zoldering van de benedenkapel. Algemeen neemt men aan, dat de bovenkapel, waarin de godsdienstoefening verricht werd, voor den burchtheer, zijn gezin en zijn gevolg bestemd was, terwijl in de benedenkapel het dienstpersoneel plaats nam. Somtijds schijnt de onderste ruimte als grafkapel dienst te hebben gedaan. [33.

Du Bois Reymond (Emil) (1818—1896) hoogleeraar in de physiologie te Berlijn, heeft de groote verdienste gehad, dat hij aan het rationalistisch materialisme, dat alle verschijnselen meende te kunnen verklaren, een krachtig „halt!" heeft toegeroepen. Zijn oppositie was des te meer van kracht, omdat hij zelf de mechanistische verklaring der natuurverschijnselen voor de juiste hield. Hij herinnerde het optimistisch materialisme, dat in zijn groote oppervlakkigheid alle problemen oploste, aan de beperktheid van onze menschelijke kennis. In zijn boek *Die sieben Welträtsel* (1882, en herhaaldelijk herdrukt) betoogde Du Bois Reymond, dat het wezen van de materie en van de kracht, de oorsprong der beweging, het ontstaan van de gewaarwording en de wilsvrijheid onoplosbare problemen zijn. Dienaangaande sprak hij de beroemd geworden woorden: Ignoramus et ignorabimus (wij weten het niet en zullen het nooit weten). [14.

Duchoborzen (zielestrijders) een Russische secte, ontstaan in de tweede helft van de 18e eeuw. Zij verwerpen den priesterstand, de sacramenten, den eed, den krijgsdienst en hun leer is gnostisch. De zeden zijn in deze secte zeer streng, de eeredienst is zeer eenvoudig. Onder Catharina I en Paul I werden zij vervolgd. Alexander I behandelde hen milder en zond ze naar de steppen van de Krim. Nicolaas I deed ze naar Transkaukasië verhuizen. [24.

Dudaim is een Hebreeuwsch woord in het meervoud, dat in den Bijbel voorkomt Gen. 30 : 14 vlg. en Hoogl. 7 : 13 en dat de Statenvertalers onvertaald hebben gelaten. Het Hebreeuwsche woord werd door volksetemologie in verband gebracht met het woord *doed*, dat geliefde beteekent. Dudaim is de Hebreeuwsche naam voor den alruin of mandragora (atrope mandragora) een plant, die tot het geslacht belladonna behoort. De mandragora heeft groote groene bladeren en witte of roodachtige bloemen; de vruchten die in Mei rijp zijn, zijn gele appeltjes of bessen, die evenals de bloemen een sterken geur verspreiden. Volgens een zeer verbreid geloof, dat niet alleen in het oude Oosten, maar ook bij de Germanen voorkwam, kan uit de vruchten van den alruin een liefdesdrank worden bereid. Uit de wortel, die van buiten grijsbruin, van binnen rood is, werden wel mannetjes gesneden, die als amulet dienst deden. [17.

Dudaim.

Duif. Zij komt in de geheele wereld voor, het talrijkste in de heete landen, leeft paarsgewijze in wouden en rotskloven (Jer. 48 : 28), maar gewent zich gemakkelijk aan de nabijheid der menschen. Zij munt door vele edele eigenschappen uit. Met een bekoorlijke gedaante, niet zelden schoone, glinsterende vederen, groote tot uiterst snelle vlucht dienende vleugels vereenigt zij weêrkeerige teederheid van het mannetje en wijfje, reinheid, argeloosheid en vreedzaamheid jegens andere dieren, welke eigenschappen hare uitdrukking in het heldere, vriendelijke oog vinden. Wat het lam onder de viervoetige dieren is, is de duif onder de vogels. Haar beeld is daarom in de liefelijkste en heiligste tooneelen, schilderingen en leeringen der HeiligeSchrift vermengd: zij is de goddelijke bode van het vredeverbond Gods met Noach en het menschengeslacht (Gen. 8 : 11); zij dient zinnebeeldig tot verheerlijking van den hemelschen Bruidegom en zijne bruid (Hoogl. 1 : 15; 2 : 14; 5 : 2, 12); met een duif in zilver- en goudglans glinsterend, gelegerd tusschen de kudden, wordt Israël in den tijd des vredes vergeleken (Ps. 68 : 14); de snelle duivenvlucht, die haar voor menigen roofvogel beschermt, wenscht zich David vergelijkenderwijze tegen zijn vervolgers (Ps. 55 : 7), en maakt Jesaja tot een beeld van de uit het vreemde land in het dierbare vaderland terugkeerende kinderen van Jeruzalem (Jes. 60 : 8); zij was het eenige, voornamelijk ten gunste der armen geoorloofde offerdier onder de vogels, waarmede ook Jozef en Maria hun eerstgeborenen zoon losten (Luc. 2 : 24); in hare gestalte zag Johannes de dooper den Heiligen Geest op Jezus nederdalen (Matth. 3 : 16; Marc. 1 : 10; Joh. 1 : 32; Luc. 3 : 22), en hare argeloosheid prees de Heere zijnen jongeren als voorbeeld aan (Matth. 10 : 16), terwijl ook de met argeloosheid zoo licht gepaard gaande verleidbaarheid een kwade trek in de schildering van het onverstandige, aan de verlokkingen van Egypte en Assur zich overgevende Israël is (Ezech. 7 : 11). — Haar kirren is voor den Oosterling een beeld van het menschelijke zuchten en klagen (Jes. 38 : 14; 59 : 11; Nah. 2 : 8).

Duifhuis (Hubert) werd den 27sten Augustus 1531 te Rotterdam geboren, waar zijn ouders beiden behoorden tot een aanzienlijk geslacht. Waarschijnlijk ontving hij zijn opleiding te Leuven. Het eerst in zijn openbaar leven vinden wij hem als pastoor van de St. Laurenskerk te Rotterdam. Hier was hij heimelijk in 't huwelijk getreden met Krijntje Pieters. Toen in 1572 Rotterdam door Spaansche troepen onder Bossu ingenomen was en er gevaar voor hem dreigde, wist hij door een list aan zijn inquisiteurs te ontkomen en vluchtte hij met vrouw en kinderen

naar Utrecht en vervolgens naar Keulen. Hier ontving hij van regeeringswege bijna gelijktijdig uit Utrecht, Rotterdam en 's-Gravenhage aanzoeken om daar als voorganger op te treden. Door den dood zijner vrouw kon hij gemakkelijker als Roomsch priester optreden en volgde hij de roeping naar Utrecht. Hier verbond hij zich als pastoor aan „het half gedeelte" van St. Jacob. Drie jaar lang hield hij zich nog openlijk aan de Roomsche leer en ceremoniën. In 1578 kreeg hij echter toestemming van burgemeesteren en schepen om in Utrecht voortaan op de wijze der Gereformeerden te prediken. Toen echter een religietwist dreigde, trok hij zich een tijdlang naar Rotterdam terug. De spanning werd sedert grooter en eerst nadat de Minrebroeders Utrecht hadden verlaten, kon Duifhuis hier terugkeeren. Na zijn terugkeer predikte hij nu in St. Jacob (gelijk hem bij raadsbesluit was toegestaan) in den geest der Hervorming. Hij bleef echter vasthouden aan *het geheel der gedoopten* en wilde Hervorming zoeken *in* de kerk, in den geest van Erasmus.

Voor de eigenlijke Gereformeerden predikte Datheen. Een vereeniging met Duifhuis mislukte, omdat hij de kerken-ordening der Gereformeerden van 1574 niet wenschte aan te nemen. De Gereformeerden hielden nu Duifhuis voor een „onwettigen" leeraar. Maar de Overheid was Duifhuis gunstig gezind. Duifhuis achtte de instelling van consistoriën onnoodig, kende aan den Magistraat het oppergezag over de kerk toe, was tegen Calvijn's leer betreffende de praedestinatie en kantte zich tegen Beza's gevoelen over het dooden van de ketters. Conferentiën met verschillende vooraanstaande Gereformeerde predikanten leidden tot geen doel. Om zijn zwakke gezondheid vroeg hij nu in Januari 1580 van de stadsregeering ontslag, maar deze besloot hem opnieuw aan zijn gemeente te verbinden. Den 3den April 1581 overleed hij. Zijn stoffelijk overschot werd bijgezet in de Jacobi-kerk te Utrecht. Zijn ongeveer twintig sermoenen, nog overig, leggen den nadruk op „Gereformeertheijd des harten". Eenvoudigheid en schilderende voorstelling behooren tot de kenmerken van Duifhuis' stijl. In zijn opvatting van het geloof was hij ietwat Zwingliaansch en Melanchtoniaansch. Den Bijbel noemde hij voorts zijn catechismus. Censuur oefende hij niet; dit deed de Overheid. Niet geheel ten onrechte is hij genoemd een voorlooper van de Remonstranten. [18.

Duim. I. Bij de wijding eens priesters werd de duim zijner rechterhand met het bloed van den tot het wijdingsoffer dienenden ram bestreken, als het hoofddeel van het lid, waarmede hij hoofdzakelijk den heiligen dienst te verrichten had (Lev. 8 : 23); hetzelfde lid werd tot wederopname van den gereinigden melaatsche in de gemeenschap van het priesterlijke volk, met bloed en later met olie gezalfd (Lev. 14 : 17). — II. Den Kanaänietischen koning Adonibezek hieuw de stam Juda de duimen aan handen en voeten af, zooals hij zelf 70 koningen gemarteld had. Deze wreede wraak, die ook bij andere volkeren in de oudheid voorkomt, zooals bijv. de Atheners haar aan de Aegineten uitoefenden, moest den vijand tot het verdere dragen van wapenen ongeschikt maken (Richt. 1 : 6).

Duisternis (Rijk der). Schriftuurlijk begrip. Duisternis is doorgaans in de Heilige Schrift de aanduiding van de geestelijke sfeer van ongerechtigheid en vijandschap tegen God, waarin Satan met zijn engelen leeft en werkt, alsmede de sfeer die hij zich in de menschenwereld in zekeren zin schept. Zij is de tegenstelling van het licht als de geestelijke sfeer waarin God woont, en die Christus brengt in de wereld. Men v. g. Joh. 1 : 5, Joh. 3 : 19, Luc. 22 : 53, Rom. 13 : 12, 1 Petr. 2 : 9, 2 Petr. 2 : 4, Ef. 5 : 8, 11, 1 Joh. 1 : 5, 6; 5 : 11 en andere plaatsen (buitenste duisternis Matth. 8 : 12, 22 : 13 plaats der eeuwige rampzaligheid).

„Rijk der duisternis" drukt uit dat die sfeer een machtsgebied is met organisatie (Col. 1 : 18 „getrokken uit de macht der duisternis", Matth. 12 : 26) waarin de oorsprongen liggen van de geesten die het Koninkrijk Gods tegenstaan, gelijk daarvan in elke eeuw de eigenaardige openbaring gezien wordt, en in deze dagen de droefste verschijnselen worden aanschouwd. De machtssfeer wordt echter een eeuwige gevangenis (Judas : 6). [28.

Duisternis (Vorst der). In het Christelijk spraakgebruik en in theologische lectuur aanduiding van den Satan, die in dit rijk bovengenoemd het hoofd, de overste is. Schriftuurlijke namen zijn: de Duivel, de Booze, de Overste der wereld, Beëlzebul. Dat er in de engelenwereld rangen zijn (Col. 1 : 18; Ef. 3 : 10, tronen, machten, heerschappijen, overheden), en aartsengelen (Michaël, Gabriël); dat Michaël (Dan. 10 : 13) een der vorsten genoemd wordt, wat klaarblijkelijk op een hooge rang onder de engelen ziet; dat voorts evenzoo den Satan groote macht wordt toegekend (Gen. 3 : 15; Matth. 4 : 9; Matth. 6 : 13; Ef. 2 : 2; Ef. 6 : 11; 1 Petr. 5 : 18), doet hem deze naam geven. Vorst van het rijk der duisternis die zijn geweldige macht openbaart in de geschiedenis, vooral toen Christus op aarde verscheen, die Christus tegentreedt en verzoeken wil, maar door dezen overwonnen wordt (ook in de uitwerping der duivelen) (v.g. Hebr. 2 : 14; 1 Joh. 3 : 8) en eens geworpen wordt in den poel des vuurs (Judas : 6; Openb. 22 : 10). Tegenover de macht van Satan sticht Christus zijn Koninkrijk, waarin Hem alle macht gegeven wordt in hemel en op aarde, en waardoor aan het einde de laatste en heftigste openbaring van den Vorst der duisternis in den Antichrist zal worden teniet gedaan (2 Thess. 2 : 8, 9). [28.

Duitsch (Salomon), (of Duytsch, Deutsch) later genoemd *Christiaan Salomon*, werd in 1734 te Temiswar in Hongarije geboren. In 1747 legde hij belijdenis af van het Joodsche geloof. In Praag studeerde hij aan de voornaamste academie der Joden tot 1754. Hij werd rabbijn en trad in het huwelijk met Jentil Coën, die 15 jaar oud was. Hij verloor spoedig zijn vrouw, die hem een dochtertje van zes maanden naliet. Voor de tweede maal trad hij in het huwelijk (1760) met Sarel Coën, een zuster van zijn overleden vrouw, die 14 jaar oud was. Na een zwaren strijd kwam hij tot het geloof in Jezus Christus. Hij verliet vrouw en kind, omdat hij door den Joodschen raad gedrongen werd aan

zijn vrouw een scheidbrief te geven. De Roomschen trachtten hem voor hun kerk te winnen, maar dat mislukte. Hij kwam nu naar Nederland. Na veel ellende te hebben doorstaan, kwam hij in 1767 tot het doen van openbare belijdenis en werd hij gedoopt in de Nederlandsch Hervormde kerk. Hij studeerde nu aan de Utrechtsche academie. In 1776 werd hij proponent en in 1777 predikant te Mijdrecht. Daar bleef hij tot 1795, toen hij stierf. In 1768 was hij opnieuw gehuwd met Barbara de Backer, geboren te Amsterdam. Duitsch is zeer bekend geworden door zijn boek: *De wonderlijke leidingen Gods omtrent een blinden leidsman der blinden*, Amsterdam 1768. Dit boek, eigenlijk een zelfbiografie, is al verschillende malen herdrukt. In 1869 verscheen een 5de druk met een woord vooraf van den bekenden Ds P. Deetman. [24.

Duitsch Catholieke kerk. *Johannes Ronge* (1813—1887) trachtte in Duitschland een Duitsch-Catholieke kerk te stichten. Hij was een afgezette kapelaan, die meer dan eens bewijzen had geleverd van groote ontevredenheid over de Roomsch-Catholieke kerk. Toen in 1844 de bisschop Arnoldi van Trier den daar bewaarden heiligen rok van Jezus ten toon stelde, waardoor op de bijgeloovigste wijze die rok vereerd werd, verhief Ronge zijn stem en schreef tegen Arnoldi. Hij verweet aan den Trierschen bisschop grove afgoderij en hij schreef, dat Christus aan zijn discipelen zijn geest, maar aan zijn vijanden zijn rok had achtergelaten. Ronge's brief sloeg in. Hij won veler sympathie, maar de kerkelijke overheid was zeer vijandig jegens hem gezind. Op 4 December 1844 werd hij geëxcommuniceerd. Kort daarop schreef hij zijne *Rechtfertigung*, waarin hij de Duitsche natie opwekte, om een vrije nationale Synode bijeen te roepen uit mannen, door de gemeente zelve gekozen. Het papen- en Jezuïetendom moest voor eeuwig vernietigd, de godsdienst gezuiverd en de kerk tot hare ware roeping gebracht worden. Ronge vertelt, dat de bijgeloovige menigte, die naar Trier ging, om den rok te bezien, zong: heilige rok bid voor ons! Er werden zelfs liederen vervaardigd ter eere van den heiligen rok.

Singet, singet; dreimal heilig,
Dreimal heilig Christi Kleid.

Intusschen was, geheel onafhankelijk van Ronge, *Johann Czerski* (1813—1893) opgetreden. Reeds jaren lang was hij in twijfel geweest aan de waarheid van Rome's leer. Nadat hij geschorst was in zijn bediening, legde hij in 1844 zijn ambt neder en besloot met zijn gemeente de Roomsch-Catholieke kerk te verlaten. Hij verzocht nu aan de regeering, dat deze zijn gestichte „Christelijke Catholieke kerk" erkennen zou. In 1845 werd hij door de kerkelijke overheid geëxcommuniceerd.

Ronge en Czerski waren gansch verschillende persoonlijkheden. Zij waren in de leer des heils volstrekt niet eenstemmig, maar hun beider oppositie tegen de Roomsch-Catholieke kerk bracht hen bijeen. Te Breslau werd de eerste Duitsch-Catholieke gemeente gesticht.

In Maart 1845 werd de Duitsch-Catholieke kerk georganiseerd. Haar geloofsbelijdenis was verre van positief, wat zeer tegen den wensch van Czerski was. Deze kon in de belijdenis niet eens opgenomen krijgen de godheid van Christus. Het primaat van den paus en de geheele hierarchie werd verworpen en een presbyteriale kerkregeering werd aanvaard. De oorbiecht, het coelibaat, de heiligenvereering, het gebruik van het Latijn als kerktaal werd afgeschaft. Slechts twee sacramenten, doop en avondmaal, werden gehandhaafd.

Czerski was niet tevreden, omdat Christus het fundament der nieuwe belijdenis niet uitmaakte. Toch trok hij zich uit de beweging niet terug. Ronge ging voort met propaganda te maken, maar het bleek langzamerhand, dat deze man meer een demagoog dan een reformator was. De ernstige lieden trokken zich terug, omdat de beweging ontaardde. De Duitsch-Catholieke kerk werd een verzameling van vrijdenkers. In het jaar 1848 deden vele leden dier kerk mede aan de revolutie. Ronge verliet Duitschland en de Duitsch-Catholieke kerk, die eerst 60.000 zielen telde, ging langzamerhand geheel te niet. De beweging had niets goeds uitgewerkt. Ronge was een man zonder waarachtigen ernst, een revolutionair en Czerski was een zwakke figuur. De geheele beweging, op touw gezet om het Ultramontanisme te bekampen, heeft aan die richting meer voor- dan nadeel toegebracht. [24.

Duitsche orde, eigenlijk *orde van het Duitsche kruis van onze lieve Vrouwe te Jeruzalem.* Deze orde werd gesticht door burgers uit Lübeck en Bremen in 1190 te Acco en stelde zich ten doel verpleging van Duitsche pelgrims in aansluiting aan een reeds in Jeruzalem bestaand Duitsch kapitool. Paus Clemens III erkende deze orde in 1191. De orde was een latere bloesem van de oudere geestelijke ridderorden der Tempelheeren en der Johannieters. Voor de geschiedenis heeft zij niet minder beteekenis dan de beide oudere orden. Van de Tempelheeren nam zij over de regelen van de geestelijke ridderschap en het gewaad (wit met zwart kruis) en van de Johannieters nam zij over de regels voor de beoefening der barmhartigheid. De ordebroeders waren onderworpen aan de drie kloostergeloften. Zij bestonden uit zwaarddragende ridders en verplegende broeders. Later kwamen er priesters en leekebroeders bij. De eerste grootmeester was Walpot von Bassenheim. Onder den vierden grootmeester Hermann von Salza werd Pruisen hun eigenlijk arbeidsveld. Onder Hermann von Balk begon de verwoede krijg tegen het altoos nog heidensche Pruisen. Deze strijd duurde tot 1283. De vereeniging van de Duitsche orde met de Dobriner ridders en de zwaardbroeders uit Lijfland versterkte de macht der orde, hetwelk zeer noodig was, omdat zij anders de overwinning op de heidensche Pruisen niet behaald zou hebben. Toen het Christendom in Pruisen de overhand behaald had, volgde de Duitsche cultuur als op den voet. De handel bloeide hoog op. Duitsche adel, Duitsche burgerstand, Duitsche boerenstand vonden een plaats. In de 14de eeuw kwam de orde tot den hoogsten bloei. De zetel van de orde was oorspronkelijk in Acco geweest, maar, toen Acco gevallen was, werd de zetel door Koenraad von Feuchtwangen verlegd naar Mariënburg. In 1457 moest de zetel aan Polen worden afgestaan. De orde raakte gaandeweg

in verval. Alle pogingen tot reformatie mislukten. Albrecht van Brandenburg volgde den raad op van Luther. Hij veranderde zijn ordeland in een wereldlijk hertogdom, dat de Reformatie zeer gezind was. De hoofdzetel van de orde werd naar Mergentheim verlegd. Tijdens Napoleon werd deze zetel verwoest. Oostenrijk wilde de orde doen voortbestaan maar het was slechts een bestaan als historische reliquie. Iets bleef ook nog van haar over in de Balije van Utrecht. De beteekenis dezer orde is geweest, dat zij het Christelijk geloof verbreid heeft en de Duitsche cultuur gebracht heeft in landen, aan de Oostzee gelegen. [24.

Duitschland. Verstaat men onder Duitschland het rijk, dat in den tegenwoordigen tijd dien naam draagt, dan begint zijn kerkgeschiedenis in de 7e eeuw. Wel hebben reeds vroeger m. n. in de landen aan den Rijn en de Donau Christelijke invloeden gewerkt, maar tot kerkformatie komt het pas, sedert in het begin van de 7e eeuw Engelsche en Iersche monniken de Christianiseering van Duitschland op zich namen als een taak door God zelf hun toebetrouwd. Columbus, afkomstig uit het Zuid-Oosten van Ierland, Gallus en zijn twaalf medgezellen waren de wegbereiders, na hen bracht een groot aantal van hun landslieden door het stichten van kloosters, door prediking en door onderwijs aan de Duitsche stammen in Friesland, langs den Rijn, in Hessen, Thüringen en in Zuid-Oost Duitschland het Evangelie van Christus. Met den pauselijken stoel hadden deze mannen en hun stichtingen geen of slechts zeer losse betrekkingen. Aan de organisatie ontbrak veel. Eerst door den arbeid van den Angelsakser Bonifatius († 755 als martelaar bij Dokkum) werden de afzonderlijke gemeenten, die overal waren ontstaan, in verband gebracht met de wereldkerk en aan den paus onderworpen. Sedert Bonifatius in 722 door paus Gregorius II tot bisschop was gewijd, organiseerde hij als pauselijk legaat, aartsbisschop van Mainz en primaat van de Duitsche kerk, de Duitsche bisdommen, hervormde hij de niet zelden tuchtelooze kloosters naar den regel van den heiligen Benedictus, en verdreef hij de getrouwde priesters. In het jaar 742 zette hij door de eerste Duitsche nationale Synode te houden de kroon op de unificatie der kerken. Het meest bekende onder de door hem in het leven geroepen stichtingen is het klooster te Fulda (744). Hoewel Bonifatius geen recht heeft op den naam: apostel der Duitschers, gelijk de Roomsche kerk hem gaarne noemt, zoo is hij toch de organisator der Duitsche kerken, en heeft hij gezorgd dat ze niet alleen kwamen te staan en ze bewaard voor het verzinken in een toestand van teugellooshеid.

Tot uitbreiding der kerk heeft veel bijgedragen, dat de keizers sedert Karel den Groote (768—814) haar krachtdadig beschermden. Jammer genoeg, waren de middelen, waarmee getracht werd de ten Oosten van den Rijn wonende Saksers tot het Christendom te brengen en het gebied aan de Elbe te veroveren, niet alleen prediking en vreedzame kolonisatie. Het zwaard moest vaak genoeg de tegenstrevenden dwingen. Eeuwen lang gingen zending, kolonisatie en bloedige oorlogen eerst tegen de Saksers, daarna tegen de Wenden hand in hand. Al de door Karel den Groote en zijn opvolgers gestichte bisdommen hadden zoowel kerkelijke en cultureele als politieke doeleinden en dienden de Duitsche heerschers trouw in hun streven naar uitbreiding van hun gebied en in hun kampen tegen de macht der naijverige vorsten. Niet weinigen der kerkvorsten togen zelf met pantser en zwaard ten strijde.

De kerk arbeidde met verstand en volharding aan de opvoeding van het volk, zij stichtte scholen, die meestentijds aan een klooster of bisschopszetel verbonden waren en ijverig bevorderde ze de beoefening van kunsten en wetenschappen in het land, dat nog maar pas de barbaarschheid van het heidendom was te boven gekomen. Het voorbeeld van Karel den Groote, die met de hulp der kerk zijn volk geestelijk en zedelijk trachtte te verheffen, vond bij verstandige landsvorsten en ook bij Karels opvolgers op den troon navolging. De benoeming van bisschoppen en abten stond aan de koningen en stamhoofden, die het recht daartoe meenden te bezitten op grond van de door hen aan de kerk gewaarborgde groote privilegiën en schenkingen. Machtige keizers als Otto de Groote (936—973), Hendrik II (1002—1024) en Hendrik III (1039—1057) maakten zelfs aanspraak op het recht de pausen te benoemen of althans de keuze te bekrachtigen, ondanks den tegenstand van eenige pausen, die zich hun waardigheid en zelfstandigheid bewust waren. Voor de geweldige strijd tusschen keizer en paus onder Hendrik IV (1056—1106) was uitgebroken, was de Duitsche kerk in het algemeen van de wereldlijke macht afhankelijk.

Eerst toen de partij, die de hervorming der kerk voorstond in paus Gregorius VII (1073—1085) haar uitnemenden leider had gevonden, en de tijd was aangebroken, dat de teugels der wereldlijke regeering rustten in de handen van den onervaren Duitschen koning Hendrik IV, die bovendien in zijn jonge jaren door slechte raadslieden werd gediend, gelukte het aan de kerk te verkrijgen, hetgeen waarop ze aanspraak maakte en de grondslagen te leggen voor een algemeene heerschappij der pausen, het ideaal, dat zij steeds had nagejaagd. De investituurstrijd, d. w. z. de strijd, wie het recht zou hebben de geestelijken te benoemen, heeft als geen gebeurtenis in vroeger tijd het kerkelijke en staatkundige leven van Duitschland geschokt en dit land moest het beleven, dat zelfs de machtigste vorst van Europa zich kromde onder den pauselijken wil en in 1077 op het slotplein te Canossa smeekte om opheffing van den kerkelijken ban. In alle hoofdzaken verkreeg de kerk, wat ze begeerde. De bisschop van Rome werd als heer van de Duitsche kerk erkend. Bij het concordaat van Worms (1122) deed keizer Hendrik V afstand van alle geestelijke hoogheidsrechten en verbond hij zich, zich te zullen bepalen tot de zuiver wereldlijke beleening der geestelijke ambtsdragers met de van Rijkswege geschonken leengoederen en hoogheidsrechten.

Evenwel, de pauselijke investituur was evenmin als vroeger de verkiezing van bisschoppen en abten door den keizer bij machte het verderf uit de kerk te weren. Immers juist op de ontzaggelijke uitbreiding der pauselijke macht onder

de groote kerkvorsten van Gregorius VII tot Innocentius III (1198—1216) en Bonifatius VIII (1294—1303) volgde een zoo vreeselijk verval, als zelfs de tiende eeuw „het saeculum obscurum", niet had gezien. De reformatorische conciliën van Pisa (1409), Constanz (1414) en Bazel (1431) konden daarin geen verandering brengen. Het bederf bij den stoel van Petrus, waarop twee of drie pausen tegelijk zich plaatsten en elkander vervloekten, benam den volken den eerbied voor den „stedehouder Gods". Nadat reeds de kruistochten (1096—1270) de ontwikkeling van het kerkelijk leven in verband had gebracht met die van de toestanden in de wereld, droeg, wat er bij de curie gebeurde, er meer dan iets anders toe bij om de oogen te richten op de vraag, of een kerk recht van bestaan had, waarin iedere soort van bijgeloof en de grootste zwendel werd geduld, als slechts geld werd aangebracht.

De Duitsche natie handelde op haar rijksdagen over haar bezwaren tegen Rome en hoopte, dat die door een vrije kerkvergadering zouden worden weggenomen. Ook gedachten over kerk, sacrament en Bijbel, als in Engeland door J. Wiclef (1324—1384) en door Joh. Hus (1369—1415) in Bohemen, waren geuit, werkten door, al trachtte men ze ook gewelddadig te onderdrukken. De vrome mystiek van een Joh. Tauler (1361) en vooral die van de edele Nederlanders Geert Groot (1340—1384), Thomas à Kempis (1380—1471) en Joh. Wessel van Groningen (1446—1481) en de arbeid der broeders des gemeenen levens, door wier scholen in Duitschland en de Nederlanden de humanistische studiën zich baanbraken, bewerkte, dat men al critischer kwam te staan tegenover de ontaarde kerk.

Reeds vóór de Hervorming gold Duitschland bij de curie voor een land, dat men met onverbloemde verachting en groot wantrouwen meende te moeten behandelen.

De vurig nagestreefde hervorming der kerk „in hoofd en leden" zou evenwel niet komen door het protest van wereldlijke vorsten, geleerde humanisten en vrome mystieken. Dit verzet tegen de misstanden van het pausdom trok niet één lijn. Bovendien maakte het de ernstige fout, dat het hoopte door diplomatieke onderhandelingen met de curie zelf zijn doel te zullen bereiken. De vernieuwing der kerk was het eigen werk Gods, ze kwam op het uur door Hem bepaald, niet door bemoeiingen en verordeningen van een concilie, maar door het eenvoudige Woord Gods, die zijn Geest levend liet worden in het hart van den Wittenberger Augustijnerpater Maarten Luther. De nieuwe tijd en de nieuwe kerk, werden geboren uit het Evangelie van de zonden verzoenende genade Gods in Jezus Christus. Terwijl in Rome het onfeilbaar pausdom belichaamd was in moordenaars en hoereerders als Innocentius VIII (1484—1492) en Alexander VI (1492—1503) en schanddaden en schatten zich bergen hoog ophoopten, groeide in de stilte van het klooster te Erfurt de man op, op wiens schouders God den last gelegd had een wereld om te zetten.

Luther was 10 November 1483 te Eisleben geboren als zoon van een mijnwerker, had na de school der humanisten te Eisenach te hebben bezocht in de rechten gestudeerd te Erfurt en was daar in 1505 gedreven door de vurige begeerte naar een Gode welgevallig leven Augustijner monnik geworden. Na zeer hevigen en innerlijken strijd kwam hij in het klooster tot de erkentenis van zijn eigen ellende en tot het geloovig aangrijpen van de genade Gods in Christus. De broederlijke hulp van zijn overste, den met de kringen der mystiek in verband staanden Joh. Staupitz en ijverige, biddende bestudeering der Heilige Schrift en de kerkvaders m. n. van Augustinus, brachten hem tot innerlijke zekerheid, zoodat hij, toen hem in 1512 de exegetische colleges aan de Universiteit te Wittenberg werden opgedragen, reeds met volle duidelijkheid de hoofdzaak van het Evangelie van de rechtvaardiging uit genade door het geloof in zijn lessen deed uitkomen. Dat hij daardoor het schema van de Roomsche leer des heils en nog meer dat van de kerkelijke boetepractijk van zijn waarde beroofde, werd hem zelf pas duidelijk, nadat hij zich door het schaamtelooze optreden van den pauselijken aflaatkramer Joh. Tetzel genoodzaakt zag zijn inzicht in de Schriftwaarheid met de beweringen der kerk in het openbaar te vergelijken. Niet ongelijk aan de profeten van Israël werd hij tegen zijn wil door God op zijn weg gestooten. Den 31 October 1517 bevestigde Luther de 95 stellingen tegen den aflaat aan de deur van de slotkapel te Wittenberg en predikte hij de waarheid, die hij had leeren verstaan, dat de echte schat der kerk is het Evangelie van de heerlijkheid en de genade Gods, niet de verdiensten der heiligen en dat ieder met zijn meesters ter helle varen moet, die op aflaatbrieven zijn zaligheid grondt, daar naar den wil van onzen Heer en Meester Christus het gansche leven zijner gelooviger één voortdurende boete behoort te zijn. Met de snelheid van den wind vlogen de uitspraken van Luther door het geheele land. Overal, in de eerste plaats door de studeerende jongelingschap werden ze met jubel begroet als het woord van één, die vrij geworden was en nu tot vrijheid van knechtschap de menschen opriep. Vergeefsch was de tegenstand van de kerk. Noch de dreigingen van den door den paus gezonden legaat Cajetanus, die in 1518 te Augsburg eischte, dat de moedige monnik herroepen zou, noch de vriendelijke toespraken van den pauselijken kamerheer Von Miltitz, die in 1519 als bemiddelaar poogde op te treden, vermochten den uitgebroken brand te blusschen. Het godsdienstgesprek te Leipzig in 1519 tusschen Luther en Joh. Eck gaf aanleiding tot de nog nooit gehoorde uitspraak, dat ook de conciliën konden dwalen en bracht aan het licht, hoever de Evangelische beweging zich reeds van de kerk had verwijderd. Den laatsten stap deed Luther zelf, toen hij den 10 December 1520 in het openbaar de banbul, die paus Leo X hem toegeslingerd had, in het vuur wierp. De eenzame was nu niet langer eenzaam. Niet alleen zijn wijze keurvorst Frederik van Saksen en de Wittenbergsche Universiteit beschermden hem, onder alle standen waren er, die het met hem eens waren, zoodat zelfs keizer Karel V (1519-1555) het niet aandurfde hem onverhoord te veroordeelen. Tegen den zin van het pauselijke hof moest hij den gebannene de gelegenheid geven

zich te verantwoorden, waarom hij hem ontbood op den rijksdag te Worms (1521). Hier legde Luther den 18den April een heldhaftig getuigenis af voor keizer en rijk en weigerde beslist iets te herroepen tegen Gods Woord en zijn geweten, terwijl hij zijn rede eindigde met de woorden, die geen Protestant kan vergeten: „Ik kan niet anders, hier sta ik, God helpe mij! Amen". Toen de keizer hem vogelvrij verklaarde, verborg keurvorst Frederik hem tegen de eerste stormen achter de muren van den Wartburg, waar de rustelooze den gedwongen rusttijd gebruikte tot het meest gezegende werk van heel zijn leven: de vertaling van het Nieuwe Testament (1522). In hetzelfde jaar keerde hij tegen den wil van zijn landsheer, die vol zorg over hem was, naar Wittenberg terug om zijn gemeente, die bedreigd werd door de lichtzinnige gedachten en plannen van beeldstormers en wederdoopers te beschermen. In 1525 voerde hij Catharina van Bora als echtgenoote in zijn huis, dat hij tot een voorbeeld maakte van de Duitsch-Evangelische pastorie en legde in onvermoeiden arbeid tot aan zijn dood (18 Februari 1546) de grondslag van een nieuw Evangelisch kerkelijk leven, waarbij hij bovenal den steun genoot van zijn oudsten vriend en medewerker Filippus Melanchton, den opsteller van de in 1530 te Augsburg aan den keizer voorgelegde belijdenis der Luthersche kerk, de Confessio Augustana. Toen de reformator stierf, had de Luthersche belijdenis in het grootste deel van Duitschland aanvankelijk ingang gevonden.

Onafhankelijk van Luther was in den zelfden tijd in Zwitserland de reformatorische beweging begonnen, waaraan onlosmakelijk verbonden is de naam van Huldreich Zwingli (1484—1531), den ernstigen predikant van de kerk te Zürich. De Zwitsersche Hervorming, die evenzeer als de Luthersche gegrond was op het Woord Gods, nam, gelijk vanzelf spreekt, een andere houding aan als haar Duitsche zuster. Ging in Duitschland de vernieuwing van de kerk meestal van de vorsten uit, zoo was het in het republikeinsche Zwitserland het volk, dat of onder leiding van zijn burgemeesters of tegen hen een vrije baan gaf aan de prediking van het Woord. Naast het optreden van Luther, die wat de uiterlijke kerkelijke vormen betreft, conservatief was, zien wij in Zwitserland ook wat het uiterlijke betreft een veel radicaler breken met het verleden. Had Luther een afkeer van alle politiek, bij Zwingli nemen we waar een warme belangstelling voor het politieke en sociale leven. Luther voelde volkomen terecht „den anderen geest" in zijn medestrijder, toen zij in 1529 te Marburg een vergeefsche samenspreking hielden over het verschillend door hen opgevatte avondmaal. In plaats van zich te vereenigen, kwamen de beide reformatorische stroomingen scherper tegenover elkander te staan en naar het scheen, zouden ze voor goed uit elkander gaan, al werden ook beide bedreigd door de Roomsche partij, die weer op kracht kwam en onder leiding van de Jezuïetenorde zich gereed maakte tot de contra-reformatie.

Doch in Joh. Calvijn (1509—1564) kreeg het Protestantisme een nieuwen leider, die uitgaande van Luther, zich de levensgedachten der Lutherse hervorming eigen had gemaakt en tegelijkertijd door zijn betrekkingen met de leerlingen van Zwingli, vooral met Heinrich Bullinger te Zurich ten volle oog had voor een schakeering, die van die van Luther verschilde. Hem werd het gegeven een kerkelijk leven te grondvesten, waartegen de golven der contra-reformatie braken en dat, dank zij zijn streng Bijbelsch en in den goeden zin des woords sociaal karakter, tot over de landsgrenzen invloed won en de volkeren zou veroveren.

Zwingli had slechts op Zwitserland en enkele deelen van Zuid-Duitschland zijn stempel kunnen zetten, Calvijns gedachten konden overal, dus ook in Duitschland ingang vinden. Langs den Rijn tot heel in de Nederlanden werd de oorspronkelijke Luthersche beweging bevrucht met de ideeën van Calvijn en in de Paltz en aan den Nederrijn ontstond ondanks zware vijandschap een kerk, die nog in dezen tijd ten voorbeeld is door haar heilzaam oefenen der tucht en haar onwankelbaren moed in het belijden.

In 1561 ging de eerste Duitsche vorst, Frederik III van de Paltz over tot de Gereformeerde kerk en schonk in verbinding met Zacharias Ursinus en Caspar Olevianus in den Heidelbergschen Catechismus aan het gansche Protestantisme een leerboek en geloofsbelijdenis, die de vergelijking met Luthers beroemden catechismus van 1529 zeer goed kon doorstaan (1562). Op de Paltz volgden Bremen, Nassau, Anhalt, Hessen-Cassel, Lippe en een aantal kleinere gebieden in West-Duitschland. Van groote beteekenis voor het aanzien der Gereformeerde kerk werd de overgang van het huis Hohenzollern in 1613, dat zich met name onder den grooten keurvorst en zijn vrome gemalin Louise Henriette van Oranje en onder koning Frederik Willem I een trouwen beschermer van het Gereformeerde Protestantisme betoonde en door de opname van de Paltzers, die in den dertigjarigen oorlog waren gevlucht en van de Hugenoten, die door Lodewijk XIV na de herroeping van het edict van Nantes in 1685 werden vervolgd, het Gereformeerde element in Duitschland belangrijk heeft versterkt. Van den Rijn tot het uiterste Noord-Oosten, in Koningsbergen en Memel zijn heden nog Gereformeerde gemeenten uitgestrooid in hun Luthersche omgeving.

Aan de universiteiten te Heidelberg, Marburg, Duisburg, Frankfort aan de Oder, aan de academie te Herborn was de Gereformeerde theologie vertegenwoordigd. Op het convent te Wezel in 1568 en de Synode te Embden in 1571 ontmoetten de voormannen der Nederlandsche en Duitsche Gereformeerde kerken elkander om onder de leiding van Marnix van Sint Aldegonde een kerkenorde in Calvinistischen geest op te stellen, welke hun kerken in staat stelde als „kerken onder 't kruis" de eere Gods te dienen en van welke nog steeds elke kerk moet leeren, als ze kracht wil ontwikkelen. Wel is waar zagen de Lutherschen geschaard om Confessio Augustana en Formula Concordiae langen tijd met toornige bezorgdheid het binnendringen van Gereformeerde gedachten aan en trachtten zij zich niet zelden met geweld daartegen te verweren. Maar

ten slotte konden ook de leiders der vrome Lutherschen als Phil. Jac. Spener (1635—1705), den vader van het Luthersche piëtisme niet achteloos voorbijgaan aan de levende vragen waarvoor de aanraking met de wereld van het Calvinisme hen stelde. Mannen als Joachim Neander † 1680, Frederik Adolf Lampen † 1729, Gerhard Tersteegen † 1769 oefenden ver buiten hun Gereformeerde kringen weldadigen invloed.

Het rationalisme omstreeks den overgang van de 18de naar de 19e eeuw sloeg beiden kerken doodelijke wonden. Slechts enkele Gereformeerde streken, misschien het Wupperdal met zijn industriesteden Elberfeld en Barmen of de graafschap Bentheim, zouden er roem op kunnen dragen, dat nooit een prediker van het ongeloof de kansels heeft verontreinigd. In het algemeen genomen stierf onder den ijskouden adem van het rationalisme overal het besef aangaande de innerlijke waarde van de belijdenis der kerk, zoodat het wel te verstaan is, dat de wensch van den Pruisischen koning Frederik Willem III en van andere staatshoofden van de beide Evangelische kerken te vereenigen gehoorzaam werd opgevolgd (1817).

Zeer vele Gereformeerde gemeenten zwichtten voor de met dreigingen en belooningen gepaard gaande bemoeiingen van politieke en kerkelijke ambtsdragers, die hen tot vereeniging met de Lutheranen ter plaatse trachtten te bewegen. De Gereformeerde universiteiten en hoogescholen verdwenen. Van de voormalige grootheid bleef slechts een ter nauwernood levenskrachtig overblijfsel. Afgedacht van Oostfriesland, Lippe en Bentheim, die in hun geheel Gereformeerd waren, bestond er omstreeks het midden van de 19e eeuw in Duitschland geen Gereformeerde kerk meer, nog slechts een klein getal trouwe gemeenten hield vast aan den Heidelbergschen Catechismus en aan den eenvoudigen eeredienst. Maar eindelijk schenen ook deze geen stand meer te kunnen houden bij de algemeene gelijkmaking, ze stonden immers op zichzelf, een onderling verband was er niet, de consistoriën sloegen ze met wantrouwen gade en de mogelijkheid om hun zonen met de leer en den geest der Gereformeerde kerk bekend te maken ontbrak aan de zonder uitzondering Luthersche of moderne theologische faculteiten. De Gereformeerde gemeenten mochten zich ongetwijfeld in het in de Duitsche landskerk weer ontwaakte geloofsleven verheugen, een reeks van hun predikanten en ouderlingen behoorde tot de leiders der opwekking en daadwerkelijk namen ze deel aan den arbeid der in- en uitwendige zending, de liefelijke vrucht van het Réveil. De oprichters der Rhijnsche zending te Barmen, der Noord-Duitsche zending te Bremen, van het diaconessenhuis te Kaiserswerth behoorden voor het meerendeel tot de Gereformeerde kerk. Dan, de kinderen der Gereformeerde martelaarskerken kunnen hun afkomst niet zoo gemakkelijk vergeten. Het op zichzelfstaan veroorzaakte een noodtoestand, die vanzelf drong tot aaneensluiting. Om voor de in alle Duitsche landskerken verstrooide geloofsgenooten een geestelijken band te hebben, werd in 1850 de „Reformierte Kirchenzeitung" in het leven geroepen en in 1884 in Marburg een stap verder gedaan door de nog trouw gebleven gemeenten met elkander in persoonlijke aanraking te brengen in den Gereformeerden Bond. Deze Bond is niet conservatief, hij wil niet maar bewaren, wat er aan Gereformeerde herinneringen nog bestaat, doch hij heeft zich ten doel gesteld, de overtuigingen der Gereformeerde vaderen vruchtbaar te maken voor den strijd onzer dagen om daardoor het geheele Duitsche Protestantisme te dienen. Van de nog aan de belijdenis vasthoudende gemeenten hebben zich tot nu toe 193 bij den Bond aangesloten. Hoevele Gereformeerde gemeenten er nog in Duitschland bestaan, is, daar een nauwkeurige statistiek ontbreekt, niet te zeggen. Zeer veel is er in Duitschland sedert het optreden van den Gereformeerden Bond en door zijn ingespannen arbeid verbeterd. De Gereformeerde meisjes behoeven niet meer naar de Luthersche Diaconessenhuizen te gaan, sinds de Gereformeerden — nu al 26 jaar — in Detmold een eigen inrichting hebben. De studenten zijn niet meer genoodzaakt zonder kennis van de Gereformeerde leer en practijk het ambt in de gemeente te aanvaarden, want sedert 1903 bestaat te Elberfeld een Gereformeerd seminarie voor theologische candidaten, die de studie aan de universiteit hebben voltooid. Aan de universiteiten te Halle, Göttingen en Erlangen konden hospitia voor theologische studenten worden geopend, waar zij onder deskundige leiding van de Gereformeerde theologie worden op de hoogte gebracht. Ook het aantal Gereformeerde professoren is toegenomen. Door bemiddeling van den Gereformeerden Bond werd te Göttingen een professoraat, speciaal voor Gereformeerde theologie gesticht. Ook de Gereformeerde pers is bezig zich in verblijdende mate te ontwikkelen. De in de bange naoorlogsche jaren ondervonden hulp der buitenlandsche Gereformeerden werd aanleiding, dat de betrekkingen tot hen weer levendiger en inniger werden. Nadat de omwenteling van 1918 een der Gereformeerde idealen had vervuld: bevrijding van de kerk van den staat, staat het Gereformeerde Duitschland thans voor de taak die vrijheid op de rechte wijze te gebruiken. In gemeenschappelijken arbeid moeten Lutherschen en Gereformeerden aan den opbouw van het rijk Gods hun bijzondere gaven ten koste leggen. Tot broederlijke aaneensluiting noodzaakt bovendien de gemeenschappelijke vijand Rome, met zijn sinds de omwenteling indrukwekkend toegenomen macht, daartoe noodzaakt de vijandschap tegen de kerk bij kringen, die slechts in naam Protestant zijn en het binnendringen van buitenlandsche secten, voor welke in tijden van spanning onder de door oorlog en honger te gronde gerichte bevolking de bodem was toebereid.

Volgens de nieuwste opgaven der kerkelijke statistieken wonen in het verkleinde Duitschland 19.321.481 Roomsch-Catholieken en 38.117.295 Protestanten. Het aantal van hen, die zich van de kerk losmaakten, werd na de omwenteling iets grooter, is thans echter weer aan het afnemen. In het jaar 1922 traden nog 149.709 personen uit de Evangelische kerken, waartegenover er op gewezen kan worden, dat steeds grooter het aantal wordt van hen, die vroeger heengingen, doch thans tot de kerk wederkeeren. [36.

Duivelbezweerder. We ontmoeten zulk een duivelbezweerder of duivelbanner in Efeze (Hand. 19 : 13). Discipelen van de Farizeën zeiden de demonen te kunnen verdrijven (Matth. 12 : 27). Die macht beweerden zij te hebben ontvangen van Salomo in den weg van een ononderbroken overlevering. Josefus vertelt van zulk een duivelbezweerder, die in tegenwoordigheid van keizer Vespasianus en diens hof den demon uit een bezetene had gedreven door een ring onder zijn neus te houden; het kistje van dien ring bevatte den magischen wortel van Salomo, die alles tegen de booze geesten vermocht. Ziekte werd door de meeste oude volkeren toegeschreven aan de werking van den duivel en van booze geesten. Artsen en priesters waren dan ook meestal dezelfde personen. De booze geesten bezaten macht over de krachten der natuur. De duivelbezweerders verlosten de slachtoffers uit die macht der booze geesten door hen uit te drijven. Van de Oostersche volken over de Grieken en Romeinen drong dit bijgeloof door tot de Germaansche volkeren, die zelfs nu nog niet zijn verlost van het bijgeloof, zoodat duivelsbanners nog hun practijken kunnen uitoefenen tot op onzen tijd. De Schrift noemt de duivelskunstenaars in een adem met de waarzeggers. Zij mochten in Israël niet worden gevonden (Deut. 18 : 11). [8.

Duizendjarig rijk. Het Chiliasme of de leer van het Duizendjarig rijk is de onschriftuurlijke meening van een heerlijkheidsrijk op aarde, van den teruggekeerden Heere Christus met zijn opgewekte heiligen en getrouwe geloovigen, gedurende een zeker aantal eeuwen, vóór het laatste, over allen gaande wereldgericht, en vóór de intrede van den eeuwigheidstoestand. Zij wordt met allerlei wijzigingen voorgestaan. Hare aanhangers verschillen onderling over aanvang en duur, karakter en toestand, plaats en zetel van dit rijk, alsmede over de positie van de Joden er in. Zij stellen haar voor in groveren, óf in fijneren vorm. Maar hoofdmomenten of grondgedachten zijn toch, dat er tweeërlei wederkomst van den Heere Christus aangenomen moet worden, een eerste tot oprichting van dit rijk, en een tweede tot het brengen van den toestand der eeuwigheid; dat er ook een dubbele opstanding onderscheiden moet worden, de eerste van de gestorven heiligen, die gedurende het tijdperk van dit rijk met den Heiland regeeren zullen, en de tweede daarna van alle dooden. Bij zijn eerste wederkomst zou de Heere Christus de antichristelijke macht overwinnen, den satan binden, de gestorven geloovigen opwekken, de gemeente, en inzonderheid die van het bekeerde, en naar Palestina teruggebrachte Israël, rondom zich vergaderen, van uit en met haar over de wereld heerschen, en voor zijn volk een periode van geestelijken bloei en stoffelijke welvaart doen aanbreken. Aan het einde zou dan aan satan en zijn aanhang toegestaan worden, dit rijk aan te vallen. Maar dan zou de Heere Christus voor de tweede maal komen, satan en zijn volgers neerslaan, alle menschen uit den dood opwekken en voor zijn rechterstoel doen verschijnen, en hun eeuwig lot bepalen en dat over hen brengen.

Deze leer is niet van Christelijken oorsprong, maar zij stamt uit het Parsisme, en vooral uit de verkeerde Messiasverwachtingen bij het latere Jodendom. Het geloovig worden in den Heere Christus van vele Joden, verklaart haar binnendringen ook in het Christendom, terwijl de vervolgingen hare aanneming en verbreiding bevorderden. Nooit echter heeft de Christelijke kerk haar als een deel van haar geloof in hare Confessie opgenomen. Integendeel heeft de Luthersche kerk haar in de *Confessio Augustana*, en hebben de Gereformeerde kerken in de *Confessio Helvetica* haar uitdrukkelijk verworpen. In de eerste eeuwen werd zij geloofd en geleerd door ketters als Cerinthus, Ebionieten, Montanisten e. a.; door mannen der kerk als Papias, Justinus Martyr, Irenaeus, Hippolytus; Nepos van Arsinoë, Methodius van Tyrus, Apollinaris van Laodicea; Commodianus, Lactantius, Victorinus van Pettau e. a. Zij werd bestreden door Cajus van Rome, Origenes, Dionysius van Alexandrië, en vooral door Augustinus. Sedert verloor zij meer en meer aan beteekenis, deels in verband met de positie en den toestand der kerk, zoodat zij in de Middeleeuwen slechts door enkele personen en bizondere groepen geleerd werd, als Joachim van Floris, Spiritualisten als Tanchelm, en Amalrich van Bena, Apostolici.

Met den Hervormingstijd leefde zij weer op, voornamelijk in sectarische kringen. De Heilige Schrift kwam in veler handen. Vervolging om des geloofs wil werd geleden. De politieke beroering was groot. Godsdienstoorlogen werden gevoerd. Ook werkten maatschappelijke hervormingsideeën uit de Middeleeuwen na. Deze leer vond dientengevolge aanhang bij Anabaptisten en Davidjoristen e.a. Ook mannen als Comenius, Böhme, de Labadie e.a. stonden haar voor. „Zelfs Gereformeerde theologen neigden tot een gematigd Chiliasme."

In de 18e eeuw werd zij bevorderd vooral door Bengel, en later werd zij geleerd door Swedenborg, Darbisten, Irvingianen, Mormonen, Adventisten e.a.

Men beroept zich voor haar op Schriftplaatsen als Matth. 23 : 37—39, vgl. Luc. 13 : 33—35, Luc. 21 : 24, Hand. 3 : 19—21, Rom. 11 : 11—32. Doch in deze plaatsen wordt niet gesproken van een wederkomst des Heeren, *voorafgaande aan die op den jongsten dag*, noch van tweeërlei doodenopstanding, welke eeuwen uit elkander zouden liggen. Het vraagstuk van de toekomst der Joden, erin aangeroerd, kan hier blijven rusten. De voorstelling van zoodanige dubbele opstanding is bovendien in strijd met andere duidelijke uitspraken der Heilige Schrift, als Joh. 5 : 28, 29, Matth. 25 : 31—46, 16 : 27, 1 Cor. 15 : 51 v.v., e.a. Ook wijst men op vele Oud-Testamentische profetieën, als Ezech. 47 en 48, Jes. 11 : 6 v.v., Joël 3 : 17 v.v., Micha 4 : 1 v.v. e.a. Maar in deze Schriftdeelen wordt in beeldspraak, aan het Israëlietische en aardsche, menschelijke leven ontleend, de heerlijkheid en zaligheid geteekend van 's Heeren gemeente, welke zij op geestelijke wijze reeds nu in den Nieuw-Testamentischen tijd gedeeltelijk en aanvankelijk genieten mag, en in de eeuwigheid ten volle smaken zal. Daarbij is de voorstelling van een wederinstelling onder Gods hooge goedkeuring van den Israëlietischen offerdienst, zóó

vlak in strijd met de openbaring der Heilige Schrift aangaande de volkomenheid der verzoening door de eenige offerande van den Heere Christus aan het kruis, en de vervulling van Israëls schaduwdienst door de komst en den zielearbeid van den Heere Christus (Col. 2 : 16, 17; Hebr. 10 : 14; Gal. 5 : 4; Matth. 5 : 17; Joh. 14 : 6; Hand. 4 : 12 e.a.), dat zij op deze plaats geen verdere bespreking behoeft.

Slechts één Schriftdeel moet thans uitvoeriger besproken worden, omdat het als hoofdbewijs voor de leer van het Duizendjarig Rijk dient. Het is Openb. 20 : 1—8.

Nu moet terstond de opmerking gemaakt worden, dat de Heilige Schrift ook daar niet spreekt van een rijk, maar slechts van een duizendjarige binding van satan, en van een heerschen van 's Heeren gestorven getrouwen met Hem tijdens die duizend jaren. Tusschen deze twee bestaat een belangrijk verschil, dat juist hierbij niet onopgemerkt mag blijven. Het woord *rijk* wekt in deze verbinding dadelijk de gedachte van een afgesloten, begrensd, aanwijsbaar, naast andere soortgelijke grootheden bestaand, geheel. Wij stellen ons dan onwillekeurig en vanzelf voor een aardsch gebied met zichtbare heerschappers, die een wereldlijke regeering uitoefenen, in den trant van, zij het ook veelszins op andere wijze dan, andere aardsche staten of mogendheden. En juist van dit alles wordt in Openb. 20 : 1 v.v. niet gerept. Daar wordt gezegd, dat de satan gebonden wordt. Maar uit de woorden in vs. 3*b*: opdat hij de volken niet meer verleiden zou; en uit vs. 8, waar medegedeeld wordt, dat hij na zijn ontbinding uitging de volken in de vier hoeken der aarde te verleiden, blijkt, dat met die binding van satan niet bedoeld wordt de verhindering van zijn werking op de enkele personen afzonderlijk, en onder de Christenheid. Maar satan wordt duizend jaar gebonden en in den afgrond weggesloten, opdat hij de *heidenvolken* alszoodanig en *in massa* niet zoude kunnen opzwepen tegen de Christenvolken. Na zijn loslating, als de duizend jaren verstreken zijn, gaat hij dat doen. Van de uiterste streken, over de geheele aarde, doet hij dan de heidenvolken aankomen tegen de volken, in wier midden het Christendom woont, om de Christenheid en de gemeente des Heeren volkomen onder den voet te willen loopen, en van de aarde te verdelgen.

Reeds deze overweging kan doen beseffen, dat met het heerschen van den Heere Christus en zijn gelooviger gedurende die duizend jaren (vs. 4 en 6), niet gewezen wordt op een regeeren op aarde, binnen een nauwkeurig omschrijfbaar terrein, in lichamelijke verschijning, bij manier van wereldlijke heerschers. Maar daarmede wordt gedoeld op de *heerschende positie van het Christendom in de wereldgeschiedenis*, en zijn leiding der menschheid een zeker aantal eeuwen lang. Eerst heerschte het heidendom. Het oude volk van Gods verbond, het Joodsche, moest voor de heidenvolken bukken. Assyriërs, Babyloniërs, Meden en Perzen, Grieken, Syriërs, Romeinen, onderwierpen het aan zich, en brachten het ten onder. En 's Heeren Nieuw-Testamentische gemeente werd eerst vervolgd, herhaaldelijk en wreed, een drietal eeuwen bijna. Daarna echter kwam kentering. Het Christendom won. Het heidendom werd teruggedrongen. Andere heidenvolken, die later kwamen, en tot wie daarna het Evangelie gebracht werd, werden gekerstend.

Er kwamen Christenvolken. Heidensche denkwijzen en zeden maakten plaats voor Christelijke gedachten, voorstellingen, gebruiken, handelwijzen enz. Het stempel der Godsopenbaring in den Heere Christus en in de Heilige Schrift, drukte zich in het bestaan en leven van vele vroegere heidenvolken in, zoodat een Christelijk stempel uit hun persoonlijk bestaan en handelen niet alleen, maar ook uit hun gemeenschappelijk leven naar gezin, maatschappelijk en nationaal verkeer, meer of minder helder uitblonk. Ook mocht de Christenheid aan het hoofd der menschheid gaan, en heeft zij eeuwenlang de leiding mogen hebben. Daarin openbaarde zich de koninklijke heerschappij van den Heere Christus met zijn getrouwen, waarvan in vs. 4 en 6 gesproken wordt.

En dat wij bij deze duizendjarige koninklijke heerschappij niet denken moeten aan een aardsch rijk bij manier van de aardsche rijken, die wij kennen, blijkt ook daaruit, dat Johannes zegt, dat hij de *zielen* zag van degenen, die onthoofd waren om het getuigenis van Jezus en om het Woord Gods (vs 4). Hij spreekt niet van hun lichamen. En wel zegt hij, dat zij leefden, of ook: levend werden (vs 4), en van de anderen, dat zij niet leefden, of niet levend werden (vs 5), maar hij schrijft niet, dat zij opstonden. Integendeel doet hij door de uitdrukking: „de overigen der dooden" (vs 5), uitkomen, dat ook deze levenden en als koningen heerschenden niettemin in ander opzicht nog evenzeer tot de dooden behoorden. Zij hadden hun lichamen nog niet terug ontvangen. Zij waren gedurende die duizend jaren nog lichaamlooze zielen. Met dat „leefden" of „werden levend" wordt daarom geen lichamelijke verrijzenis bedoeld, maar het ingaan bij hun sterven in het eeuwige leven, om de voorloopige zaligheid bij den Heere Christus deelachtig te worden (Filip. 1 : 23). Dan worden de geloovigen volkomen vrij van alle zonde en ellende, en verkrijgen zij zaligheid en heerlijkheid. En dat is de eerste opstanding, (vs 5; vgl. 6 : 11; 7 : 9 v.v.; Luc. 16 : 22, 25). Met die uitdrukking wordt geen lichamelijke opstanding gemeend, die aan een latere, dergelijke lichamelijke verrijzenis voorafgaan zou. Maar evenals de tweede dood is het naar lichaam en ziel beide overgegeven worden aan de eeuwige rampzaligheid, het geworpen worden in den poel des vuurs (20 : 14), zoo is de tweede opstanding het met lichaam en ziel beide deelachtig worden van de volkomen zaligheid en heerlijkheid. En daarmede in overeenstemming wordt met de eerste opstanding bedoeld het alleen met de ziel, zonder het lichaam, bij het sterven, en vóór den opstandingsdag bij het einde der eeuwen, ingaan in, en smaken van de zaligheid en heerlijkheid in den hemel bij den Heere Christus, vrijgemaakt van alle leed en onreinheid.

Dat is allereerst een verlossing en levensverkrijging voor de martelaren. Maar voor hen niet alleen. Ook voor alle ware geloovigen. En daarom worden in vs 4 wel in de eerste plaats de martelaren genoemd, maar daarna ook allen,

die den Heere in waarheid dienen, en Hem niet verloochenen, noch verlaten, terwille van de wereld met hare goederen, ook al worden zij niet met de eere van het martelaarschap verwaardigd. Voor hen allen is hun lichamelijke dood een afsterven van de zonde, en een doorgang tot het eeuwige leven. Zij hebben ook den tweeden dood niet te vreezen (vs 6). Bij hun sterven de eerste opstanding deelachtig geworden, de voorloopige zaligheid en heerlijkheid, zullen zij met den jongsten dag, wanneer zij hun lichamen herkregen hebben, niet in de eeuwige rampzaligheid gestort worden, maar integendeel nog rijker zaligheid en hooger heerlijkheid ontvangen.

Met de overwinning van het Heidendom door het Christendom kwam nu de heerschappij van den Heere Christus aan het licht en tot erkenning. De doorwerking van het geloof in Hem en in Gods Woord, in het persoonlijk bestaan en leven, en in gezin, maatschappij, staat, volkerenverkeer, was de openbaring van zijn regeering. En Hij doet zijn getrouwen in die heerschappij deelen. Daarom wordt van hen gezegd, dat zij met Christus als koningen regeeren (vs 4 en 6). Dat begint eerst recht met hun sterven. Hier op aarde is bij hen nog zooveel zwakheid, vreeze, schuld en zonde ook menigmaal. Daarom worden zij nu voorgesteld als eerst na hun sterven tot deze koninklijke heerschappij met den Heere Christus te komen, evenals zij dan eerst heeten het leven in te gaan.

Deze heerschappij wordt gezegd zich uit te strekken over den duur van de duizend jaren. Het getal duizend is hierbij zinnebeeldig en duidt de hoogste volheid aan. Hoe lang echter die periode ook dure, zij loopt ten einde. De Christenvolken zullen het Christendom weer loslaten en verwerpen. Het Christelijk stempel wordt uit hun volksleven en maatschappelijk verkeer en bedrijf, en uit hun persoonlijk handelen, spreken, denken, uitgewischt. Dan wordt de heerschappij van den Heere Christus verduisterd, en daarmede ook die van zijn getrouwen. De Christenvolken zinken in hun denken en doen terug tot het heidensche leven. Dan laat God hen varen, en geeft Hij hen over. Den satan ontbindt hij. Deze drijft de heidenvolken op. De vroegere Christenvolken, door God aan zichzelven overgelaten, moeten wijken voor de aandringende heidenmachten, en zij bezwijken (vs. 8 en 9). En dan op het laatst, als de volle zege door de heidenvolken schijnt behaald te zullen worden, en zij gereed staan, het overblijfsel van 's Heeren gemeente en gelooviger uit te roeien, grijpt de Heere rechtstreeks in (vs 9), en verschijnt Hij ten oordeel.

Dan is het wereldeinde gekomen.

Van een afzonderlijk rijk op aarde, naast andere wereldlijke rijken, leert dit Schriftdeel dus niets. De koninklijke regeerders, 's Heeren getrouwen, zijn niet op aarde, maar in den hemel, hebben geen lichamen, maar zijn zielen, kunnen dan ook niet ergens op aarde aanschouwd en aangetroffen worden, maar zijn voor ons lichamelijk oog onzichtbaar, en toeven elders. En met het wegvallen van deze Schriftplaats als bewijs voor de leer van het Chiliasme of Duizendjarig Rijk moet heel die leer prijsgegeven worden. [7.

Duker (Arnoldus Cornelius), geboren 10 Februari 1837 te Enkhuizen. In 1854 als student ingeschreven te Leiden. Hier zat hij aan de voeten van mannen als Cobet, De Vries, Dozy en later in zijn theologische studiën van Scholten en Kuenen. In 1858 werd hij candidaat „summa cum laude". In 1859 ging hij naar Enkhuizen en hij promoveerde in 1861 tot doctor in de theologie op een proefschrift: *Disquisitio historico-theologica de pugna Voetium inter et Cartesium*, dat kort daarop in den handel gebracht werd onder den titel: *Schoolgezag en eigen onderzoek*. Zijn eerste gemeente was Barchem. Na drie-jarig verblijf aldaar ging hij naar Geervliet. In 1867 werd een beroep op hem uitgebracht door Harlingen. Dat beroep werd na een lange kerkelijke procedure door de Synodale Commissie onwettig verklaard. Hij legde zijn ambt in de gemeente van Geervliet neer en vestigde zich met zijn gezin in Renkum. Daar studeerde hij ijverig. Hij gaf daar met Dr. W. C. van Manen de *Oud Christelijke Letterkunde* uit. In 1871 werd hij beroepen te Franeker, waar hij tot 1882 arbeidde. Toen werd hij emeritus en ging zich metterwoon vestigen te Haarlem. Duker was om zijn geleerdheid een zeer gezien man. Eens heeft hij op de voordracht gestaan voor hoogleeraar na den dood van Acquoy. Reeds vroeger had hij (1878) op een voordracht gestaan voor kerkelijk hoogleeraar te Leiden.

Duker gaf aan het gymnasium te Haarlem (sinds 1882) en in Den Haag (sinds 1887) les in het Hebreeuwsch. Hij was daarenboven lid van vele wetenschappelijke genootschappen.

Zeer bekend is Duker geworden door zijn standaardwerk over Gisbertus Voetius, een werk, dat getuigt van zeer grondige bronnenstudie en dat als biografie in elk opzicht een exempel mag genoemd worden.

Duker was de moderne richting toegedaan. Hij stierf in 1915 aan een beroerte. [24.

Duma. In Gen. 25 : 14 en 1 Kron. 1 : 30 wordt Duma (eigenlijk Doema) genoemd als een der zonen van Ismaël. Hiermede wordt bedoeld het aan den grooten Nabateeschen handelsweg tusschen de Noordelijke haven der Roode Zee en Irak gelegen Dumal el-dsjendel, „het steenachtige Doema", heden meestal el-dsjôf genoemd.

In Joz. 15 : 52 wordt als een der plaatsen van het aan Juda toegewezen gebied genoemd Duma. Dit is teruggevonden in het huidige ed-dôme, ten Zuid-Westen van Hebron, een belangrijke ruïnenheuvel, waar oude muren, rotsgraven, putten en holen van de vroegere inwoners spreken.

In Jes. 21 : 11 v. vinden we „de last van Duma". Blijkens den inhoud hebben we te doen met het antwoord op een uit Seër-Edom aan den profeet gestelde vraag, of de nacht (der ellende) voor Edom nog niet voorbij is. Het luidt: de morgen komt en ook de nacht (van nieuwe ellenden); meer valt er nu niet te zeggen; wil men er meer van weten, dat kome men later nog eens vragen. Men heeft dat Duma gaarne geïdentificeerd met het in Gen. 25 genoemde, maar dit ligt te veel Oostelijk en buiten Edomitisch gebied. Duma is hier niet anders dan een woordenspel met Edom, dat door de opeenvolgende rampen een land van „stilzwijgen", van doodsche stilte is geworden. [3.

Duncan (William), sedert 1857 zendeling van de Engelsche kerk onder de Kannibaalsche Tsimschier-Indianen in Noord-West-Amerika, stichtte in 1862 het Christendorp Metlakahtla, dat langen tijd als een voorbeeld van een zendingsstation gold, totdat bleek dat Duncan meer geciviliseerd dan gechristianiseerd had. Met name deed hij niets voor het vertalen van den Bijbel, verhinderde telkens weer de vestiging van een geordend zendeling, en wilde zijn bekeerlingen niet tot het Heilig Avondmaal toelaten. Nadat het zendelinggenootschap hem met de uiterste lankmoedigheid, langer dan goed was, geduld had, kwam het in 1886 onder het ergerlijkst optreden tot een breuk, en stak Duncan met een schare van Indiaansche volgelingen naar Alaska over, waar de regeering der Vereenigde Staten hem een plaats aanwees.

Duns Scotus (Johannes), een der voornaamste scholastieke godgeleerden uit de 13e en 14e eeuw. Zijn geboortejaar is niet met juistheid bekend. Het wordt gesteld tusschen 1265 en 1270. De plaats zijner geboorte is evenzeer niet met zekerheid vast te stellen. Enkelen denken aan Dun in Ierland, velen aan Duns in Schotland en anderen aan Dunston in Northumberland. Het laatste is het meest waarschijnlijke. Hij behoorde tot de orde der Franciscaners. Aan de universiteit te Oxford behaalde hij grooten roem, vooral door zijn hoofdwerk *Commentaar op de Sententiën van Petrus Lombardus*. Daarna werd hij leeraar in Parijs, waar hij in 1305 met een verdediging van de onbevlekte ontvangenis van Maria den doctorstitel verkreeg. In 1308 ging hij naar Keulen en in hetzelfde jaar stierf hij. Zijn graf wordt daar in de kerk der Minorieten nog gevonden. De naam van dezen scholasticus (hij werd genoemd doctor subtilis) toont reeds aan, dat hij een scherpe denker was. Hij was een tegenstander van den rechtzinnigen scholasticus Thomas Aquinas en het geheele systeem van Duns Scotus wordt beheerscht door de groote tegenstelling tusschen deze beide groote scholastici. Wij moeten hier allereerst letten op het verschillend uitgangspunt van deze beide groote mannen. Thomas was de man, die evenals de groote Anselmus van de grondstelling uitging, dat men van gelooven tot weten moest komen. Per fidem ad intellectum. Duns Scotus leerde echter, dat er een volkomen breuk bestond tusschen gelooven en weten. Bij Thomas eenheid dus van gelooven en weten. Bij Duns Scotus een dualisme tusschen theologie en filosofie.

Wat nu de uitwerking der beginselen aangaat zoekt Thomas het wezen Gods in het intellect, maar Duns Scotus in den wil, die volgens hem absolute willekeur was. Thomas leerde, dat de zonde de verlossing noodzakelijk maakte, maar Duns Scotus leerde, dat Jezus Christus ook in het vleesch verschenen zou zijn, als er geen zonde gekomen ware.

Duns Scotus heeft door zijn dualisme den val van het kerkelijk scholasticisme voorbereid. Het is echter opmerkelijk, dat deze man, die de leer der kerk onder het ontleedmes zijner critiek nam, toch, als het op de practijk des levens aankwam, zich geheel en al aan de kerk onderwierp. Daardoor bleef hij in de oogen van velen een rechtzinnige theoloog en werd hem zelfs de hooge eere gegund, om *de* theoloog der Franciscaners te heeten.

Beiden, Thomas en Duns Scotus, hebben een school gevormd, welker leerlingen gedurende de Middeleeuwen soms fel tegenover elkander optraden. De Thomisten waren in de opvatting van zonde en genade Augustiniaansch, de Scotisten soms pelagiaansch. De Thomisten waren in de leer der voldoening Anselmiaansch, d. w. z. zij geloofden en leerden, dat de offerande van Christus volkomen voldoende geweest is aan den eisch van Gods rechtvaardigheid; maar de Scotisten waren de acceptatie-theorie toegedaan, d. w. z. zij geloofden en leerden, dat de offerande van Christus niet voldoende geweest is, maar dat de Vader die uit gunst voor voldoende geaccepteerd heeft. En eindelijk leerden de Thomisten, dat Maria niet onbevlekt ontvangen was, terwijl de Scotisten in navolging van hun geestelijken vader de onbevlekte ontvangenis met kracht verdedigden. [24.

Dunstan, de heilige, staatsman, aartsbisschop van Canterbury, geboren 925 bij Glastonbury. Bittere ervaringen en ernstige ziekte deden hem besluiten in het klooster aldaar te gaan, waaraan hij mede zijn opvoeding te danken had. Nog zeer jong werd hij er ook abt. Zijn leven is op het nauwst verbonden met het Engelsche koningshuis. Door den zedeloozen koning Edwy verdreven, vertoefde hij 2 jaar lang in het klooster Blandinium te Gent. In 957 teruggeroepen, had hij als raadgever van den nieuwen koning Edgar grooten invloed op de staatkundige en kerkelijke aangelegenheden. Hij trachtte de Engelsche kerk uit haar diep verval op te heffen door de vorming van een zoowel ascetisch als wetenschappelijk streng geschoolde geestelijkheid. Als eerste vereischte stelde hij zonder sparen de consequente uitroeiing van het priesterhuwelijk en concubinaat. Hij was een man van veelzijdige ontwikkeling, groote energie, zeldzame heerschersgaven en ascetischen levenswandel, al kan niet ontkend worden, dat daarbij een harde, heerschzuchtige, hierarchische trots in zijn karakter op den voorgrond trad. Hij stierf onder het uitspreken der doxologie bij het bedienen van de mis op 19 Mei 988.

Dupanloup (Felix Antoine Philip), geboren 1802 te St. Felix in Savoye is een Roomsch-Catholiek geestelijke geweest, die vooral inzake de onfeilbaarheidsverklaring van den paus zich naam verworven heeft. Hij werd in 1849 bisschop te Orleans en was een ijverig geestelijke. Toen de Ultramontanen voor het Vaticaansche concilie stemming maakten voor het dogma van de onfeilbaarheid van den paus, waarschuwde Dupanloup zeer ernstig tegen dit streven. Toch heeft hij, nadat op het concilie die onfeilbaarheid aangenomen was, zich al spoedig met dat dogma verzoend. In 1871 was hij lid van de nationale vergadering, waar gehandeld werd over de herstelling van de wereldlijke macht van den paus. In 1876 werd hij senator. Sinds 1854 was hij lid van de Fransche academie, maar toen in 1871 Littré ook als lid benoemd werd, woonde hij de zittingen niet meer bij. Hij liet verschillende geschriften na

over politieke, kerkelijke en paedagogische onderwerpen. Zijne *Oeuvres choisies* verschenen in 1862 en zijne *Nouvelles oeuvres choisies* in 1873. Dupanloup stierf in 1879. [24.

Du Plessis-Mornay (Philippe), een van de meest eminente mannen van de partij der Hugenoten, werd den 5den November 1549 te Buhy in Vexin uit het oude geslacht van Mornay geboren. Zijn vader, een krijgsman, was gehecht aan zijn Roomsch geloof; zijn moeder had reeds eenige kennis van het Hervormde geloof verkregen. Een korten tijd werd Philippe door een Roomschen priester onderwezen, maar zijn moeder wist dezen door een Protestant te doen vervangen. Zijn vader zond hem nu naar het college de Lisieux, toen nog streng Roomsch, waar hij bleef tot zijns vaders dood (1559). Nu deed zijn moeder (na het luwen der vervolging) openlijk belijdenis van het Protestantisme en ook Philippe vergat zeer snel de lessen van zijn Roomschen gouverneur, deed afstand van de kerkelijke waardigheden, waarop zijn geboorte hem uitzicht gaf en omhelsde de Hervorming met een beslistheid, welke hem nooit zou verlaten. Hij studeerde nu te Parijs aan het collège de France, waar hij de lessen van beroemde geleerden kon volgen. Hier onderscheidde hij zich door schitterende gaven en ijzeren vlijt, zoodat zijn kennis een zeer uitgebreide werd.

In 1568 begon hij, naar de gewoonte dier tijden, een groote studiereis. Eerst ging hij naar Genève, waar hij Beza ontmoette, vervolgens naar Heidelberg, in die dagen een belangrijk centrum van Gereformeerd leven, voorts trok hij door Italië, ging naar Hongarije, bezocht de voornaamste landen van Duitschland, waar hij in Frankfort Languet leerde kennen (sedert zijn getrouwen vriend) en kwam eindelijk in Keulen aan. Coligny, door Languet op hem opmerkzaam gemaakt, zond hem nu voor een inspectie-reis naar de Zuidelijke Nederlanden (1571) en na een kort bezoek aan Engeland, kwam hij eind Juni 1572 in Frankrijk terug. De beruchte Bloedbruiloft scheidde hem weldra van zijn beschermer Coligny en niet dan met groot levensgevaar ontkwam Du Plessis-Mornay over Dieppe naar Engeland. Hoewel aan koningin Elizabeth voorgesteld, bewoog hij zich nog op den achtergrond. Languet had hem echter bij de eerste staatslieden van Engeland geïntroduceerd en ook de Prins van Oranje, door de geschriften van Du Plessis op dezen attent geworden, maakte van zijn diensten gebruik. Al meer werd hij nu de Marnix van St. Aldegonde van de Fransche Protestanten, van heel het streven der Hugenoten werd hij allengskens de ziel en met woord, pen en zwaard trad hij voor de verdediging hunner zaak in het krijt. In 1575 huwde hij met Charlotte d' Arbaleste, een jonge weduwe, een zeer godvruchtige dame, die haar man in alles met gebed en raad zou bijstaan. Op haar verzoek schreef hij zijn verhandeling over leven en dood.

Kort na zijn huwelijk kwam Du Plessis in aanraking met Hendrik, den koning van Navarre (1576) en trad hij telkens als diens raadsman op. Welk een verhouding! Aan den eenen kant een koning (in naam Protestant), wel een geboren strateeg, diplomaat en heerscher maar ook lichtzinnig en in zake den godsdienst vrij indifferent; aan den anderen kant Du Plessis-Mornay, een ernstig Hugenoot, streng-geloovig, rein van zeden, onomkoopbaar, rechtschapen en eerlijk, dikwerf het geweten van zijn vorst. In 1577 ontving Du Plessis de diplomatieke opdracht om Elizabeth, de koningin van Engeland, tot het verleenen van hulp te bewegen. Dank zij Elizabeth's talmen had deze zending geen resultaat, maar de omgang met staatslieden en geleerden, alsook het schrijven van een tractaat over de kerk, maakten zijn verblijf in Engeland niet geheel onvruchtbaar. In 1578 trok Du Plessis naar de Zuidelijke Nederlanden tot groote blijdschap van den Prins van Oranje, die het gematigd optreden van Du Plessis (in tegenstelling met het onstuimig ageeren van Datheen en anderen) op hoogen prijs stelde. Hier voltooide de ijverige diplomaat-theoloog een breed werk op religieus gebied. Ook werd hij hier ernstig ziek, maar hij mocht door Gods gunst herstellen. In 1583 was Du Plessis in opdracht zijns konings op de Nationale Synode van Vitré en pleitte ook hij voor het vereenigen van alle Protestanten van Europa in één verbond. Toen door de ernstige ziekte van Hendrik III Frankrijk's troon vacant dreigde te worden, was het opnieuw Du Plessis, die met pen en zwaard voor de rechten van Hendrik van Navarre het pleit voerde. Als gouverneur van Montauban streed hij dapper voor zijn vorst. Te La Rochelle, op de groote vergadering van Gereformeerden, trad hij als vurig verdediger van de politiek zijns konings op.

In 1589 werd Du Plessis gouverneur van de vesting Saumur. Maar opnieuw snelde hij naar Engeland om Elizabeth's hulp in te roepen, toen Hendrik III door de hand van een sluipmoordenaar viel. Welk een teleurstelling voor den ijverigen Hugenoot, toen zijn vorst wel Frankrijk's troon besteeg, maar als *Roomsch* koning en glimlachend de luchtige woorden sprak: „Parijs is wel een mis waard".

Is het wonder, dat sedert de verhouding tusschen koning en dienaar veranderde? Sully, de bekende minister van Frankrijk, nam straks zijn plaats in. Soms, in dagen van rouw en droefheid, toonde Hendrik IV nog zijn oude genegenheid, maar allengs moest wel de liefde jegens den vroegeren raadsman verflauwen. Al meer werd Du Plessis echter het hoofd der Fransche Protestanten, de *paus* der Hugenoten. Dagen van rust doorleefde hij nu in het midden van zijn talrijk gezin. Ook gaf hij in 1598 een uitvoerig werk over *Het Avondmaal* uit, een boek, dat vele pennen in beweging bracht. In 1605 trof Du Plessis een zware slag, namelijk het sneuvelen van zijn eenigen zoon Maurice in het leger van Prins Maurits, gevolgd in 1606 door den niet minder zwaren slag, namelijk het overlijden van zijn getrouwe gade.

Sedert was eenzaam zijn pad, al onttrok hij zich niet, gelijk hij plechtig aan zijn stervende vrouwe beloofd had, aan het behartigen van de belangen zijner Hugenoten. Aan de Gereformeerde universiteit te Saumur, die door zijn toedoen in het aanzijn geroepen was (1593), trachtte hij de uitnemendste krachten (o.a. professor Gomarus) te verbinden.

Toen in 1610 Hendrik IV vermoord werd, treurde Du Plessis, hoewel hij in dezen vorst menigmaal was teleurgesteld, zeer over zijn dood. Tegenover het regeerend vorstenhuis bleef hij een houding aannemen van hoogstaande loyauteit, terwijl hij tusschen Roomsch en onroomsch steeds bemiddelend optrad. In den Hugenoten-kring bleef zijn positie overwegend. Op kerkelijk gebied poogde hij het oude plan om alle Protestanten van Europa in één bond te vereenigen en een generale confessie voor alle Evangelische kerken te ontwerpen, nieuw leven in te blazen. Ook Jacobus I, Engeland's koning, werd voor het plan gewonnen, maar heel het bedrijf had een negatief resultaat. Op de Synode van Vitré (1617) werd onder anderen Du Plessis aangewezen om geschillen, welke in de Gereformeerde kerken van Europa mochten rijzen, te helpen beslechten. Op de Synode van Dordrecht (1618) is hij, dank zij het verbod des konings, niet verschenen; wel schreef hij aan een der broederen een brief, waarin hij op uiterste voorzichtigheid en gematigdheid aandrong.

In 1621 brak opnieuw in Frankrijk de religiekrijg uit en de oude, half-blinde Du Plessis werd door list uit Saumur verdreven, waarop hij zich, diep-gekrenkt, op zijn slot La Forêt sur Sèvre terugtrok. Hij overleed hier in het volle Godsvertrouwen den 11den November 1623.

Du Plessis was ongetwijfeld een der meest belangrijke figuren van zijn tijd. Al was hij geen genie van den eersten rang, toch vereenigde hij als politicus, theoloog, strijdbaar held en diplomaat de meest schitterende gaven in zich. Zelfs Voltaire bezong zijn lof. Hij liet vele dochters na. [18.

Dura. Het door Nebukadnezar gemaakte gouden beeld werd opgericht in het dal Dura, of (gelijk men ook vertalen kan) in het dal *van* Dura (Daniël 3 : 1). Bij de eerste opvatting is Dura de naam van het dal zelf, en duidt wellicht het lage oeverland langs een rivier aan. Meer verbreid is echter de tweede opvatting, volgens welke Dura de naam is eener stad, in welker nabijheid het dal was gelegen. De naam luidt dan in het Babylonisch Duru, d. w. z. „Stadsmuur". Verschillende steden droegen dezen naam. De juiste ligging van de bedoelde stad is totnogtoe niet bekend. Waarschijnlijk lag ze niet ver van de hoofdstad Babel. [23.

Durandus a Sancto Porciano, d. i. St. Pourçain bij Clermont, was een scholastiek theoloog uit de Dominicaner orde. Eerst was hij leeraar in Parijs, daarna bisschop te Annecy, later te Meaux. Hij stierf 1334. Hij wendde zich in zijn leven hoe langer zoo meer af van Thomas Aquinas en gevoelde meer voor het Nominalisme. Hij onderscheidde zich door een moedige bestrijding van de overlevering. Hij wilde niets weten van eenige autoriteit van Plato of Aristoteles voor de theologie. In het algemeen was hij tegen de vermenging van filosofie en theologie. Hij wilde de filosofie niet eens als een hulpwetenschap voor de theologie beschouwen. Hij ging niet met de kerkelijke leer der sacramenten mee. Hij bestreed het gevoelen, dat de doop een sacrament is en hij bestreed ook de transsubstantiatieleer. Door zijn moed en energie werd hij „doctor resolutissimus" genoemd. [24.

Dürer (Albrecht). Hij werd uit Duitsch-Hongaarsche familie geboren te Neurenberg 21 Mei 1471 en is daar gestorven op 6 April 1528. Hij was de koning der Duitsche schilders in dien tijd. Zijn gedachten waren diep en de uitvoering zijner werken was vol echte Duitsche gemoedelijkheid en vroomheid. Hij was de man van de scheppende fantasie, in den vorm soms niet schoon, maar grootsch en geweldig.

Dürer ontving zijn opvoeding op de stadsschool, leerde de goudsmidskunst, werd daarna leerling van den schilder M. Wolgemut en verkeerde toen hij reeds gehuwd was, van 1506—1507 in Venetië in het gezelschap van de schilders Bellini (Grambellinus) en Titian. De werken van Dürer gingen later doorgaans naar Italië. Hij was van huis uit een veel dieper levend en denkend kunstenaar dan de Italianen, maar hij miste hun schoone vormen.

Dürer begon na de Reformatie zich nauw aan te sluiten bij de Reformatorisch gezinden. Hij werd vriend van Melanchton. Hij heeft zijn Evangelische geloofsbelijdenis opgeschreven in een dagboek, dat hij maakte op een reis door Nederland. Men vertelde toen, dat Luther gestorven was en daarop schreef Dürer: „o God, erbarm u onzer. Roep de schapen uwer weide, die zich nog voor een deel in de Roomsche kerk bevinden, opdat zij verlost worden van de valsche leer, welke slechts door menschen uitgedacht is". [24.

Duurte, dure tijd. Wie in den modernen tijd het opkomen van duurte en duren tijd wil verklaren, staat voor een veelheid van factoren, zoowel politieke als maatschappelijke, en moet rekenen met allerlei verschijnselen, die met den grooten Europeeschen oorlog en den daarop gevolgden „vrede" in verband staan.

In den Bijbelschen tijd waren de levensverhoudingen veel minder samengesteld. Duurte en dure tijd hingen toen niet allereerst samen met de geldmarkt, met rijzende of dalende koersen, en schommelende valuta, maar waren onmiddellijke gevolgen òf van nalatigheid in den arbeid, òf van mislukten oogst, òf van oorlog en beleg. In de oorspronkelijke Oostersche talen is er slechts één woord voor *honger* en voor *duurte*, waaruit blijkt dat onder de eerste levensbehoeften nog hoofdzakelijk voedselvoorziening werd verstaan, en bijzonder het ontbreken van koren terstond een duren tijd te voorschijn riep. Achter al deze factoren stond echter de hand Gods, die regen en droogte, vruchtbare en onvruchtbare jaren uitdeelde naar zijn welbehagen en den honger menigmaal als een strafgericht over zijn schuldig volk deed komen.

Reeds in den patriarchalen tijd lezen we van hongersnood; het eerst bij Abraham (Gen. 12 : 10), daarna bij Izaäk (26 : 1). De eerste vond een toevlucht in Egypte, de toenmalige korenschuur der Oostersche landen; de tweede toog, door goddelijke onderwijzing vermaand, naar Gerar, een stad der Filistijnen, welker akkers destijds zeer vruchtbaar waren.

In Egypte hingen vruchtbaarheid en gebrek grootendeels af van den waterstand van den Nijl. Bleef de rivier binnen haar oevers, dan was de oogst karig. De grootste hongersnood, waarvan de Bijbel melding maakt, is de zevenjarige ten tijde van Jozef, waarin niet alleen het land Kanaän

„raasde van wege den honger", maar ook de omliggende landen aan de oude wereldzee en Egypte zelf onder de zware ramp gebukt gingen. Deze dure tijd vormt voor Abrahams geslacht een keerpunt in zijn geschiedenis, door Jozefs optreden, en de vestiging in Gosen. Van dezen honger is het bijzonder duidelijk dat die niet buiten het voorzienig bestel Gods omging (Gen. 41 : 34; 43 : 1, 11; 47 : 4, 13, 20; Ps. 105 : 16; Hand. 7 : 11: Hij riep ook een honger in het land, Hij brak allen staf des broods). Voorts lezen we van duren tijd en honger in de geschiedenis van Ruth (Ruth 1 : 1), van David (2 Sam. 21 : 1, als straf over zijn volkstelling, een honger van zeven jaren), van Elia (1 Kon. 18 : 2), Eliza (2 Kon. 4 : 38; 8 : 1) in het belegerde Samaria (6 : 25), in het herbouwde Jeruzalem (Neh. 5 : 3).

In het Nieuwe Testament lezen we van den hongersnood dien Agabus voorspelde (Hand. 11 : 28), en die gekomen is onder keizer Claudius, tijdens wiens regeering volgens de geschiedschrijvers niet minder dan vier hongertijden voorkwamen. Daar deze bezoeking zich bijzonder in Palestina liet gevoelen, werd zij de aanleiding tot een voorbeeldig betoon van Christelijk meeleven, waardoor de Palestijnsche Christenen in hun nood van Antiochië uit ondersteund werden.

Is de eerste oorzaak voor het komen van dure tijd en hongersnood de hand des Heeren, als tweede oorzaken noemt de Schrift er ons onderscheidene. In het patriarchale tijdvak, toen de zwervende, nomadische levenswijze nog regel was, kan de zorg voor akkerbouw maar matig geweest zijn. Het uitblijven van regen maakte den oogst gering, te meer waar slechts weinige handen den landarbeid verrichtten op weinige gecultiveerde akkers. Later werd Israël meer landbouwend volk, maar de gevreesde sprinkhanen- en keverplaag, de kruidworm en allerlei insect vernielden veldvrucht, wijngaard en vruchtboom, zoodat alle levensgenot kwijnde (Joël 1).

Uit het voorbeeld van Jozef in Egypte zien we dat het oprichten van proviandmagazijnen in de oudheid niet onbekend was, doch ook dat daarvoor in beperkten kring wel de voedselvoorziening gewaarborgd werd, maar niet de duurte teruggedrongen. De laatste jaren hebben ons doen zien dat zelfs bij de gemakkelijkste communicatiemiddelen en den overvloedigsten wereldoogst honger en duurte kunnen heerschen in vele landen.

De Christen zal in duren tijd en hongersnood kracht moeten en mogen putten uit het geloof aan Gods voorzienigheid en vaderlijke trouw over zijn volk, ook als Hij een zwaar kruis doet dragen. Dan zal er zijn: ootmoedige en boetvaardige *onderwerping* aan den Heere (1 Kon. 8 : 37; 2 Kron. 20 : 9), *vertrouwen* op Hem, bij wien alleen uitkomst is (Ps. 33 : 19; 37 : 19; 132 : 15; Job 5 : 20, vgl. de weduwen ten tijde van Elia en Eliza), het zoeken van elk eerlijk middel en elken ordelijken weg, ook politiek, sociaal en oeconomisch, om de duurte te doen dalen en voorziening in leeftocht te zoeken (Gen. 12 : 10; 26 : 1), en het oefenen van werkzame liefde om anderen, bijzonder geloofsgenooten te helpen in hun druk, en hun lijden te verzachten. Dan kan uit het kwaad het goed geboren worden, waarvan ook onze tijd menig schoon voorbeeld toont in de hulp aan noodlijdenden in vele landen gebracht krachtens gemeenschap der heiligen. [19.

Du Vergier de Hauranne (Jean), bijgenaamd St. Cyran, geboren in 1581 in Bayonne. Sinds zijn studietijd in Leuven was hij zeer bevriend met Cornelius Jansen. Reeds vroeg was hij in den strijd gewikkeld met de Jezuïeten. Door zijn strenge zeden was hij als abt van St. Cyran onmogelijk geworden. Hij werd biechtvader in het klooster Port-Royal te Parijs. Hier oefende hij grooten invloed uit op de nonnen, voornamelijk op de familie Arnauld; maar ook mannen stelden zich onder zijn diep-religieuze leiding. Deze mannen werden de „kluizenaars van Port-Royal" genoemd. Heel zijn streven was gericht op verdieping van het religieuze leven tegenover de verderfelijke laksheid der Jezuïeten. In zijn persoonlijk leven zoowel als in zijn geschriften kwam zijn diep-religieuze geest uit. Van 1638—'43 zat hij te Vincennes gevangen. Men kon zijn invloed echter niet breken. Zijn lichaamskracht was door zijn gevangenschap wel gebroken. Hij stierf in hetzelfde jaar zijner vrijlating 1643. [24.

Dwaalleer is leer die dwaalt en dwalen doet; leer, die van de zuivere waarheid der Schrift afwijkt, of daarmede menschelijke leeringen vermengt. Tegen dwaalleer heeft de kerk van Christus voortdurend te strijden gehad. In deze worsteling heeft zij de waarheid Gods almeer ingedacht, al zuiverder geformuleerd, en in hare belijdenisschriften tegen ontkenning, misvatting en verdraaiïng verdedigd. Het woord dwaalleer ziet op wat zakelijk in de Heilige Schrift genoemd wordt als zij spreekt van verkeerde leeringen, verderfelijke ketterijen (Ef. 1 : 14; 2 Thess. 2 : 3), van valsche leeraars (2 Petri 2 : 4). Bij de vermenigvuldiging der dwaalleer in onze dagen heeft de kerk van Christus voortdurend bedacht te zijn op bewaring van het pand haar toebetrouwd. [28.

Dwaas, dwaasheid. Het woord dwaas komt in de Heilige Schrift in onderscheidene beteekenissen voor. Nu eens worden er mee aangeduid jonge menschen, die, gespeend aan levenservaring en levenswijsheid, onverstandige dingen doen of gemakkelijk het oor leenen aan de verleiding. Zij zijn echter nog voor invloeden ten goede vatbaar, in hun hart kan door Gods Geest nog een verlangen opwaken naar de ware wijsheid, waarvan het beginsel ligt in de vreeze des Heeren.

Veel verder op den weg der dwaasheid staan de hoogmoedige opgeblazen dwazen, die bij eigen redelicht wandelend, het licht der openbaring Gods en zijn Woord versmaden, ja zelfs het natuurlijk godsbesef in hun hart onderdrukken, totdat zij zeggen: daar is geen God.

Gaat deze vorm van dwaasheid gepaard met onverschilligheid en spot over de heilige dingen, nóg brutaler zondigen de lasterende verachters van God, die de ware wijsheid welke van boven is, met hunne drogredenen bestrijden (vgl. Spr. 3 : 35; 10 : 13; 12 : 1; Pred. 5 : 2; Ps. 14 : 1; 49 : 11; 53 : 2; 73 : 22; 74 : 18; Jer. 10 : 21; Gen. 34 : 7; Deut. 22 : 21; Richt. 20 : 6; 2 Sam. 13 : 12, 13; Spr. 7 : 22; Jes. 32 : 4—6). Dwaasheid is in de Heilige Schrift dus niet maar een natuurlijk begrip, maar een zedelijk en religieus.

Het gaat uit van den nauwen samenhang tusschen denken, gevoelen en willen, en duidt niet slechts een verkeerdheid van het verstand aan, maar ook moreele dwaasheid, ondeugd, afwijking van de wegen des Heeren, ongodsdienstigheid, weerbarstigheid tegen den dienst Gods, Godverzaking, ongeloof, zedeloosheid en ondeugd. Het woord neemt zijn bijzondere kleur dus aan naar de omgeving waarin het voorkomt. Maar steeds ligt als diepste gedachte het gemis aan goddelijk licht, onwetendheid aangaande de Schriften, verzet tegen de ordinantiën Gods. Vandaar dat het woord dwaas afwisselt met goddeloos, en daarmee dus eensluidend is. Salomo's Spreuken gaan er van uit dat men den naam van verstandig niet kan dragen, tenzij men zijn gedrag inrichte naar den regel van Gods geboden.

De woorden Matth. 5 : 22: „wie tot zijn broeder zegt: gij dwaas, die zal strafbaar zijn door het helsche vuur" zijn menigmaal misverstaan. Zij kunnen niet beteekenen dat het verboden zou zijn dat woord te gebruiken op rechtmatige wijze en in den toorn eener voor God en den naaste ijverende liefde. Immers zoo gebruikte Christus zelf het tegenover zijne discipelen (Matth. 23 : 17, 19; Luc. 24 : 25), en Johannes de Dooper bezigde tegenover de Farizeeën de nog veel sterkere uitdrukkingen van adderengebroedsel, slangengebroedsel enz. De Heiland bedoelt blijkens het verband het zondig uitschelden en beschimpen van den naaste, uit hoogmoed en vleeschelijken toorn voortkomend, waarbij het niet om de eere Gods, noch om het heil van den naaste, maar slechts om het botvieren van eigen wraaklust te doen is.

Nog dient gewezen op de eigenaardige uitdrukking in 1 Cor. 1 : 25, aangaande de goddelijke dwaasheid des Evangelies, waarmee bedoeld is dat het Evangelie aan den natuurlijken mensch dwaas toeschijnt, en nochtans verre boven aller menschen wijsheid en geleerdheid is verheven, want het dwaze Gods is wijzer dan de menschen, en het zwakke Gods is sterker dan de menschen. [19.

Dwaling. I. Oud-Testamentisch: zonden „in dwaling" die verzoend konden worden in onderscheiding van zonden „met opgeheven hand" die met den dood gestraft moesten worden (Numeri 15 : 22—24). Hier beteekent dwaling: vergissing, onopzettelijke overtreding, als tegenstelling van moedwillige en opzettelijke schending van Gods gebod. — II. De Schrift spreekt voorts van dwaling als geestelijke afdwaling van 's Heeren ordinantie bij de kinderen Gods (Ps. 119:176). — III. De blindheid en verdorvenheid van de Heidenwereld wordt erdoor uitgedrukt (Rom. I : 17). — IV. Er is sprake van dwaling als het element van, en het oordeel over degenen die de waarheid niet aannemen in liefde (2 Thess. 2 : 11; 1 Joh. 4 : 6). [28.

Dweepzucht. Ons Hollandsch woord is afgeleid van dwepen, dat is zich overdreven denkbeelden aangaande eenigen persoon of zaak vormen, overdreven ergens mee ingenomen zijn.

Tegenwoordig wordt vaak het woord fanatisme gebruikt om dit psychisch afwijkend verschijnsel aan te duiden. Fanatisme is afgeleid van het Latijnsche *fanum*, tempel of plaats van godsdienstige openbaring. Dit wijst reeds aan dat de dweepzucht zich wel het meest en het sterkst op religieus gebied vertoont. Zij komt echter niet veel minder op staatkundig en maatschappelijk terrein voor.

Men spreekt van dweepzucht wanneer iemand met hartstochtelijke gemoedsbeweging en felle onverdraagzaamheid jegens andersdenkenden zich beijvert voor denkbeelden of overtuigingen welker waarheid hij meent boven allen twijfel verheven te zijn.

De dweepzieke lijdt bepaald aan een zielkundige afwijking, heeft „bewustzijnsvernauwing" ten opzichte van hetgeen door hem voorgestaan wordt. Zijn uit het evenwicht getrokken geest laat geen rustige overweging, geen toetsen van ingebrachte bezwaren toe, andere opvattingen kan hij niet dulden, tegenspraak of twijfel van anderen windt hem dermate op, dat hij zijn stuur verliest, alle goede trouw bij zijn bestrijders buitensluit, hun oppositie als beleediging opvat en beantwoordt met felle haat. Iedere nederlaag maakt hem des te bitterder en hartstochtelijker terwijl overwinningen hem hatelijker en overmoediger maken en het vuur bij hem in laaien gloed doen opvlammen.

Gevaarlijk wordt deze dweepzucht als er zich daden bij paren die vijandig aan de gemeenschap zijn en bijzonder als er van den fanaticus een meesleepende invloed op anderen uitgaat.

Bekende verschijnselen van dweepzucht in de geschiedenis der kerk zijn in de oudheid het Montanisme, Donatisme, Priscillianisme, de Flagellanten etc., in den Reformatorischen tijd het optreden der Zwickauer profeten te Wittenberg, de Wederdoopers, en in den nieuweren tijd bij tal van secten en afzonderlijke groepen. Ook in ons land komen dweepzieke verschijnselen op godsdienstig gebied nu en dan voor, die soms, gelijk te Appeltern, een ingrijpen der overheid noodig maken.

Bekend is ook de religieuse dweepzucht der Mohammedanen en bij tal van natuurvolkeren. [19.

Dwinglo (Bernardus) werd in 1582 te Delft geboren, bezocht in zijn vaderstad de Latijnsche school en werd 29 December 1600 ingeschreven aan de Leidsche hoogeschool. Voor rekening van de Delftsche regeering werd hij opgenomen in het Staten-College. Niet zonder vrucht volgde hij hier het onderricht in de klassieken. Onder de professoren in de godgeleerdheid Gomarus en Arminius gingen tot den laatste zijn sympathieën het meest uit. Ook was de later zoo stoere Contra-remonstrant Voetius in den academie-tijd zijn studievriend.

In 1608 werd hij predikant te Berkel c.a. In 1610 werd hij mede-onderteekenaar van de remonstrantie. Toen Ds Smout van Amsterdam de remonstrantie aanviel, trad Dwinglo voor haar in het krijt. In November 1614 werd hij predikant te Leiden, nadat hij de zoogenaamde „acte van egaliteit" geteekend had, waarbij hij beloofde „goede vriendschap" te zullen oefenen met al zijn medebroeders in dienste. Toch liet deze goede vriendschap met zijn collega's al spoedig veel te wenschen over. Ds Hommius te Leiden, gegriefd, omdat hem en professor Polyander allerlei gruwelijke dwalingen waren ten laste gelegd, verantwoordde zich openlijk voor zijn gemeente. Hierop bleef Dwinglo het antwoord niet schuldig en de toon van zijn geschriften was lang niet malsch.

Meer en meer sloot Dwinglo zich nu bij de hoofden der Remonstranten aan en streed hij hun strijd mede. Daarom werd hij met Episcopius en elf andere predikanten ter Synode van Dordrecht geciteerd (1618). Episcopius nam te Dordrecht geheel de houding aan van een praeses eener tegen-Synode, terwijl Dwinglo zich gedroeg als zijn scriba. Onderscheiden stukken der Remonstranten werden tijdens de Synode door hem opgesteld en voorgelezen.

Hij werd reeds vóór het eindoordeel der Synode te Leiden afgezet en uit Holland verbannen. Na de Synode schreef hij zijn beruchte *Nulliteyten*, een vuil libel, later omgewerkt tot zijn *Grouwel der Verwoestinghe*. Daar hij weigerde de acte van stilstand te onderteekenen, werd hij met eenige andere geciteerde Remonstranten naar Waalwijk uitgewezen. Sedert ving een moeilijk, gevaarvol en zwervend leven voor hem aan. Eerst toog hij naar Antwerpen, toen vertoefde hij heimelijk te Leiden (1619), zoodat hij bijna gevat werd. In 1620 waagde hij zich andermaal in Leiden. In 1622 was hij te Haarlem, waar hij ternauwernood door overhaaste vlucht aan den schout en zijn mannen ontkwam. Vooral na de beruchte samenzwering tegen Prins Maurits werd alles in 't werk gesteld Dwinglo te grijpen, maar opnieuw vluchtte hij naar Antwerpen en zelfs naar Holstein. Dan vertoeft hij weer te Rotterdam, maar week hij opnieuw naar Denemarken uit. Hier trad hij te Glückstadt als een soort notaris onder de met hem uitgeweken Remonstranten op. Ook was hij te Norden. Later nog eens te Glückstadt. In 1648 keerde hij echter voor goed naar zijn vaderland terug en woonde hier tot zijn dood (1660) in Haarlem, nadat hij zich eerst had laten zuiveren van de tegen hem ingediende aanklacht van conspiratie.

Dwinglo was ongetwijfeld een bekwaam man, maar tevens zeer partijdig, bitter en niet vrij van heerschzucht. Door zijn manier van optreden veroorzaakte hij aan de leiders der Remonstrantsche Broederschap meermalen groote moeite.

Verschillende geschriften zagen van zijn hand het licht. [18.

Dynamische inspiratie. Door Schleiermacher is de theorie voorgedragen, dat niet, gelijk de Roomsche zoowel als de oud-Protestantsche theologie leert, de Heilige Schrift is geïnspireerd, ingegeven door den Geest Gods, doch dat de Bijbelschrijvers geïnspireerd zijn. Deze Bijbelschrijvers waren heilige mannen, wedergeborenen en vernieuwden, in wie een heilige kracht (dynamis) geregeld werkte, zoodat alles wat ze spraken en schreven een heilig karakter droeg. De theopneustie wordt niet opgevat als een door God ingegeven zijn, maar als een God uitademen, een den Geest Gods openbaren. De Schrift is niet de Goddelijke openbaring, maar de oorkonde daarvan, niet het Woord Gods, maar de menschelijke weergave van het Woord en als zoodanig niet zonder gebreken.

Deze theorie der inspiratie wordt in binnen- en buitenland door zeer velen gehuldigd. In ons vaderland wordt ze door ethische theologen aangehangen en is door hen in verschillende vormen verdedigd. Ze laat ruimte voor de Schriftcritiek in den zin, waarin dit woord doorgaans onder ons wordt gebruikt, juist omdat ze begint met de inspiratie op te vatten als een eigenschap der schrijvers, die niet altijd even krachtig werkt en de gelegenheid tot het maken van fouten en vergissingen openlaat.

De bezwaren tegen deze inspiratie-theorie zijn in hoofdzaak de volgende: 1. Ze laat geen recht wedervaren aan het getuigenis, dat de Schrift geeft omtrent zichzelf. Het Nieuwe Testament handhaaft herhaaldelijk en op allerlei manieren het Goddelijk gezag van het Oude, Jezus en de apostelen hebben het Oude Testament in den meest volstrekten zin aanvaard als Woord Gods en duidelijk staat er geschreven, dat daarin de Heilige Geest spreekt (Hebr. 3:7). 2. Bij de dynamische inspiratie verliezen de Bijbelschrijvers hun bijzondere plaats, ze zijn als alle kinderen Gods, heiligen, verlichten, wedergeborenen, er is geen verschil meer tusschen inspiratie (ingeving) en illuminatie (verlichting), de Schrift verliest haar eigen karakter. 3. De dynamische inspiratie maakt de gemeente afhankelijk van de wetenschap, die beslissen moet, wat in de Schrift al dan niet Woord Gods is. 4. De bezwaren, die de dynamische inspiratie wil ondervangen, worden door een organische inspiratie volkomen weggenomen. Ook daarbij blijft aan de Bijbelschrijvers hun individualiteit en persoonlijkheid, de onderlinge verschillen worden niet weggecijferd, de Bijbelschrijvers worden niet tot machines gemaakt. Alles, wat de Bijbelschrijvers hebben, wordt gezien als toebereiding van den Heere gewerkt en daarna gebruikt door den Heiligen Geest, als Hij deze mannen onfeilbaar het Woord Gods doet opteekenen. [17.

Dynamisme is die wijsgeerige richting, welke alle verschijnselen verklaart uit krachten (dynameis). Het wezen der dingen is kracht. Materie is niets anders dan een verschijningsvorm van kracht. Atomen zijn metafysische krachtpunten. Alle dingen zijn producten van krachten. Op verschillende wijze is deze theorie voorgedragen, o.a. door Leibniz, Von Schelling, Von Hartmann, Ostwald. [14.

